

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

Гілея
Науковий вісник
збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 126 (№ 11)

Київ – 2017

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 02 від 26 жовтня 2017 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 17.10.26 від 26 жовтня 2017 р.)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П.,
д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
д-р філос. наук, ст.н.с. (Україна, Київ)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Відповідальний секретар:

Халамендик В. Б.,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук
проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф.,
член-кор. НАН України (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Вірменія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України (Україна, Київ)
Панчук М. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія:

З історичних наук:
Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)

Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Сушко О. О., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кучепал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчук А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Терещинський С. О., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тещлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусиньш Б. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Андрюкайтене Р., д-р PhD соціальних наук (менеджмент),
(Литва, Маріямполь)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Васильчук Є. О., д-р політ. наук, доц. (Україна, Черкаси)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Картунов О. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 126 (11). – 531 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Vydavnytstvo «Hileya»

Hileya

*naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'*

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 126 (№ 11)

Kyyiv – 2017

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomisyachno

FAKHOVE VYDANNYA

z filofs'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lypnya 2015 r., z istorychnykh nauk nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (pereyestratsiyu)

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 02 vid 26 zhovtnya 2017 r.); *Prezydiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk* (protokol № 17.10.26 vid 26 zhovtnya 2017 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnykh baz:

Google Scholar; Index Copernicus (Pol'shcha); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Indyya); RYNTs (Rosiya).

Shef–redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filof. nauk,
prof., chlen – kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d–r filof. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv),
Kyvylyuk O. P., d–r filof. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d–r filof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filof. nauk, prof.,
chlen – kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filof. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof.,
chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filof. nauk, prof.,
chlen – kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyi O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof.,
chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:**Z istorychnykh nauk:**

Voytsekhivs'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mezha M. M., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Starobil's'k)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Sushko O. O., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherneha L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Z filofs'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filof. nauk, prof. (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r filof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H.A., d–r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasyмова E. M., d–r filof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filof. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Terepyschyy S. O., d–r filof. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filof. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydoshch)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Andryukaytene R., d–r PhD sotsial'nykh nauk (menedzhment),
(Lytva, Mariampol')
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vasyl'chuk Ye. O., d–r polit. nauk, doc. (Ukrayina, Cherkasu)
Voyalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kartunov O. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chentokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Sroshoshu T., d–r khabilit., prof. (Pol'shcha, Chentokhov)

Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2017. – Vyp. 126 (11) – 531 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiyoi tsvivilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhplyuyut' haluzi istorychnykh, filofs'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhytiv humanitarnykh ta sotsial'no–politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

Вінницьке представництво
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru

Дніпропетровське представництво
(Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

Донецьке представництво
(Донецький національний університет)
керівник **Андриєнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

Запорізьке представництво
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Івано–Франківське представництво
(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

Луганське представництво
(Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Дала, м. Старобільськ)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

Львівське представництво
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

Маріупольське представництво
(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

Миколаївське представництво
(Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Одеське представництво
(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

Подільське представництво
(Подільський державний аграрно–технічний університет,
м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосяк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Полтавське представництво
(Полтавський факультет Національної юридичної академії
України ім. Ярослава Мудрого)
керівник **Кущепал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepai@rambler.ru

Сумське представництво
(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

Тернопільське представництво
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

Ужгородське представництво
(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

Уманське представництво
(Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Харківське представництво
(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

Хмельницьке представництво
(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

Черкаське представництво
(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Чернігівське представництво
(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО
збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національна Академія Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимлі Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління
при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейнікова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет
імені Франціська Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)
керівник **Моравец Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

Vinnys'ke predstavnytstvo
(Vinnys'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru.

Dnipropetrovs'ke predstavnytstvo
(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

Donets'ke predstavnytstvo
(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

Zaporiz'ke predstavnytstvo
(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Ivano-Frankivs'ke predstavnytstvo
(Prykarpat-s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasyl'ya Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

Luhans'ke predstavnytstvo
(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Starobil's'k)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'vivs'ke predstavnytstvo
(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politekhnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

Mariupol's'ke predstavnytstvo
(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

Mykolayivs'ke predstavnytstvo
(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Odes'ke predstavnytstvo
(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barwinskaja@ua.fm

Podil's'ke predstavnytstvo
(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Poltavs'ke predstavnytstvo
(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

Sums'ke predstavnytstvo
(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

Ternopil's'ke predstavnytstvo
(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

Uzhhorods'ke predstavnytstvo
(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

Umans'ke predstavnytstvo
(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Kharkivs'ke predstavnytstvo
(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: vladlenova@email.ua

Khmel'nyts'ke predstavnytstvo
(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

Cherkas'ke predstavnytstvo
(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Chernihivs'ke predstavnytstvo
(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ukr.net
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filozofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliky Bilorusi,
m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest's'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mez'ha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchuk R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbuv.gov.ua/portal

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 271.2.327(477+470)

Кагамлик С. Р.,кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kagam@i.ua**Українська церковна еліта
у захисті інтересів православної церкви
в умовах російського централізму
(друга половина XVII – початок XVIII ст.)**

Аналізується діяльність української церковної еліти щодо захисту інтересів Православної Церкви в Російській державі у другій половині XVII – на початку XVIII ст. на матеріалах двох провідних київських осередків – Києво-Печерської лаври та Могилянської академії при Києво-братському монастирі, які мали особливі привілеї. Головною метою для керівництва Києво-Печерського монастиря на той час було збереження титулу лаври і права ставропігії, а також канонічного підпорядкування Константинопольському патріарху. Водночас для Києво-Могилянської академії пріоритетним було підтвердження російським урядом її статусу вищого навчального закладу та його матеріальне забезпечення. Відстояти ці права в умовах російського централізму було головним завданням особливих монастирських уповноважених, які виконували обов'язки церковних адвокатів, захисників довірених їм обителів. Робиться висновок, що завдяки високій освіченості, організаційним здібностям і дипломатичному хисту українських церковних посланців їм вдалося досягти значного успіху і відстояти головні інтереси київських осередків – особливий статус Печерського монастиря та права вищого навчального закладу для Києво-Могилянської академії.

Ключові слова: Православна Церква, церковні посольства, українська церковна еліта, Російська держава, російський централізм, Києво-Печерська лавра, Києво-Могилянська академія.

У нашій сучасності можна виявити дуже багато паралельних процесів і перегуків з ранньомодерною добою в історії України, коли церковна еліта змушена була стояти в обороні своїх головних прав та інтересів під тиском московського централізму. Це особливо актуально в умовах російської агресії, при якій активно використовується релігійний чинник для роз'єднання українського суспільства.

Від часу входження України до складу Російської держави за Переяславською угодою для української церковної еліти було важливо зберегти всі її колишні права і привілеї, надані ще литовськими князями і польськими королями. Проте з підпорядкуванням у 1686 р. Київської митрополії Московському патріарху Православна Церква в умовах російського централізму почала втрачати свої позиції. Початкові умови зміни канонічної юрисдикції Православної Церкви в Україні давали надію їй зверникам зберегти свій попередній статус у межах Російської держави. Тому головним завданням для української церковної еліти стало відстоювання своїх давніх прав і привілеїв за допомогою відправлення особливих депутацій до столичних міст Російської держави.

Діяльність посольських місій від українського духовенства до Російської держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст. належить до малодосліджених

проблем. Головним чином це питання у різних контекстах цікавило учених дорадянського періоду. Так, С. Голубев [3; 4; 5] і М. Петров [16] торкалися цієї теми у зв'язку з написанням історії Києво-Могилянської академії; В. Ейнгорн [23] та К. Харлампович [19] – при висвітленні російсько-українських відносин; Ф. Тітов [18] – ілюструючи стосунки Києво-Печерської лаври з правлячою династією Романових. Окремі матеріали, які стосуються даної тематики, свого часу були опубліковані у збірниках документів «Акты Южной и Западной России» [1] та «Архив Юго-Западной России» [2]. З праць сучасних дослідників можна назвати дотичні до даної тематики історико-правові дослідження доби Гетьманщини С. Плохія [17], З. Когута [12], В. Мордвінцева [14], В. Горобця [6], а також церковні історіографічні студії В. Ластовського [13].

Мета даної статті – охарактеризувати діяльність українських церковних посольств до Російської держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст. на матеріалах двох провідних київських осередків – Києво-Печерської лаври та Могилянської академії при Києво-братському монастирі, які мали особливі привілеї. Відстояти їх інтереси в умовах російського централізму було головним завданням монастирських уповноважених, які водночас виконували обов'язки церковних адвокатів, захисників довірених їм обителів.

Посольства від Києво-Печерської лаври. З усіх українських монастирів найбільшу необхідність у відправленні в Росію церковних посольств для захисту своїх інтересів мала Києво-Печерська лавра. Це обумовлювалося, з одного боку, її значними земельними володіннями та великою кількістю приписних монастирів, а з іншого боку – особливим статусом обителів, яка мала титул лаври і право ставропігії – незалежності від вищої церковної влади. В умовах політичної нестабільності Печерські архимандрити відправляли з Лаври особливу депутацію з книгами, іконами та іншими подарунками для підтвердження попередніх жалуваних грамот на монастирські маєтки і збереження традиційних прав і привілеїв Лаври.

Збереження давніх прав Лаври в умовах російського підпорядкування стояло на меті особливої депутації від монастиря на чолі з блюстителем печер св. Антонія ієромонахом Кирилом, відправленої з Києва в лютому 1669 р. Під приводом того, що лаврський посланець мав вручити царю новонадруковану книгу Печерського архимандрита Інокентія Гізеля «Мир с Богом человѣку» і клопотатися щодо її поширення в Росії, головною метою депутації було добитися збереження канонічного підпорядкування Лаври Константинопольському патріарху.

Через десять днів після прибуття в Москву в кінці березня 1669 р. лаврська депутація отримала дозвіл на царську аудієнцію. При цьому ієромонах

Кирило виголосив вітальну промову і вручив царю примірник розкішно оформленої книги Інокентія Гізеля з присвятою від імені автора. Підготувавши таким чином царя, через два тижні після зазначеної аудієнції лаврські послани передали йому чолобитну від Лаври із 13 пунктів. Її головним пунктом було збереження існуючої канонічної юрисдикції Лаври [1, с. 134–135, 147–160]. Показово, що такого змісту клопотання надійшло в Москву тоді, коли московські зверхники, зокрема боярин Орден–Нащокін, активно розробляли і насаджували плани щодо переходу всього українського духовенства під російський церковний протекторат [23, с. 588–602]. Ймовірно, противник такого підпорядкування Інокентій Гізель намагався подібним дипломатичним ходом змінити плани російських властей.

Окрім питання церковної юрисдикції, чолобитна архімандрита Інокентія Гізеля містила й інші прохання. Зокрема, там йшлося також про звільнення лаврського духовенства від суду російських воевод, відміну мита і військових постойів для печерських підданих, заборони київським міщанам користуватися монастирськими перевозами, лісами і сінокосами. У більшості прохання керівництва Лаври були повністю або частково задоволені, причому ієромонаху Кирилу доводилося з окремих питань давати в Малоросійському Приказі особисті пояснення [1, с. 235–236; 23, с. 607–616]. Щодо визнання за Лаврою права й надалі залишатися ставропігією Константинопольського патріарха цар ухилився від прямої відповіді.

Місія лаврських посланців 1669 р. мала важливе церковно–політичне значення – вона змусила зверхників Російської держави усвідомити несприйняття українським духовенством Московського протекторату і відмовитися від плану Орден–Нащокіна швидкого підпорядкування Київської митрополії.

За часів правління Печерського архімандрита Інокентія Гізеля ним було сформовано ще одну важливу депутацію до столиці Російської держави. Так, у березні 1680 р. лаврські посланці, члени Духовного собору – намісник Варлаам Ясинський, блюститель Близьких печер Паїсій Печерник і писар Іван Армащенко [9, арк. 112зв; 8, с. 336] подали в Москві чолобитну згідно з даною їм інструкцією Печерського архімандрита Інокентія Гізеля [8, с. 336]. У відповідь на їх клопотання цар Федір Олексійович 1680 р. надав у відомство Лаври Трубчевський Чолнський Різдва Христового монастир [7, с. 199–201], а також окремі грамоти на Печерське містечко [7, с. 201–202], дніпровські перевози з рибальством [7, с. 202–204], Троїцький Больничний монастир [7, с. 204–205], а також дозволив печерським старцям приїжджати раз в чотири роки в Москву для збору пожертв [7, с. 206–207]. Виконання всіх пунктів чолобитної у складні для України часи Руїни засвідчило безсумнівний успіх лаврських посланців. Для виконання цього відповідального доручення їм довелося прожити в Москві близько двох місяців [10, арк. 6–30; 8, с. 337].

Всі володіння Києво–Печерського монастиря завдяки спільним зусиллям його керівництва та спеціальних уповноважених осіб були підтверджені Петром I також у 1720 р. Причому на ім'я Печерського архімандрита Іоанкія Сенютовича з братією було надано відразу три різні царські грамоти під одним числом – 16 жовтня [18, Приложения №18, 19, 20]. Через пожежу 1718 р. Лавра не могла представити

всі необхідні підтверджуючі документи, тому лаврський повірений Роман Копа подав від себе окремі свідчення – «доношення» і «казку» [7, с. 266–268]. Докладний перелік всіх попередніх грамот, які стверджувалися розлогою царською грамотою 1720 р., вказує на велику підготовчу роботу, яку провели лаврські посланці разом з архімандритом задля того, щоб отримати цей важливий документ.

З приходом до влади російського царя Петра II (1727–1730) київська церковна еліта пов'язувала сподівання на повернення прав і привілеїв Української Церкви. Користуючись урочистостями з нагоди інтронізації нового імператора, керівництво Лаври у 1727 р. відправило до С.–Петербургу особливу депутацію на чолі з Романом Копою, який уже мав багатий досвід адміністративно–юридичних доручень. Йому було вручено детальну інструкцію – «пункты экспедиции» [22, арк. 2–4зв]. У її 18 пунктах йшлося, зокрема, про необхідність підтвердження давніх жалуваних грамот Лаври, а також клопотатися про відміну всіляких зборів з монастиря та компенсацію Лаврі за землю, що їй було забрано під будівництво фортифікаційних споруд у 1706 році. Змушений довгий час перебувати при дворі, Роман Копа вирішував й інші питання, зокрема пов'язані із цензурою лаврського друку.

Про хід виконання справ Роман Копа систематично повідомляв керівництво монастиря, зокрема, детально описував імператорську коронацію, яка відбулася 25 лютого 1728 р. [22, арк. 25, 32–32зв], а також вручення йому пам'ятного знаку на честь цієї події [22, арк. 35]. Фактично, всі доручені інструкцією справи лаврському уповноваженому вдалося виконати, за винятком компенсації Лаврі за землю, яка відійшла у 1706 р. під будівництво Печерської фортеці. Після цього Роман Копа повідомив про завершення всіх покладених на нього доручень і передачу справ іншому лаврському повіреному Ісайї. Отже, виконання Романом Копою своїх обов'язків повіреного, результатом яких стали чотири імператорських грамоти Петра II, можна оцінити як цілком успішне.

Сприятливе для Української Церкви правління Петра II виявилось результативним і для іншого лаврського повіреного – намісника Свенського монастиря Інокентія Ждановича. Результатом його поїздки в Москву за сприяння графа Г. І. Головкина стала грамота імператора Петра II від 10 липня 1729 р. на ім'я Печерського архімандрита Іоанкія Сенютовича на освячення і устаткування відновленої після пожежі 1718 р. Успенської церкви [18, Приложение №32]. Щодо діяльності повіреного Ісайї, якому передав справи Роман Копа, відомо, що він звертався листом до цесарівни Єлизавети Петрівни, у якому нагадував їй про обіцянку її матері, імператриці Катерини Олексіївни, виплатити Лаврі кошти на священницькі ризи [21, арк. 3]. Отже, лаврські повірені (Роман Копа, Інокентій Жданович та Ісайя) доклали зусиль для пошуку благодійників Лаври з метою відбудови Успенського собору та відновлення його знищеного пожежею 1718 р. устаткування.

Посольства з метою захисту прав Києво–Могилянської академії. Особливе значення для Києво–Могилянської академії від початку заснування мало державне визнання її правового статусу як вищого навчального закладу. Свого часу ще Київський митрополит Петро Могила намагався здобути відповідну

грамоту від польського короля Владислава IV. Проте наданий ним у березні 1635 р. привілей, який хоч і легітимував «київські школи», не давав їм права викладання вищих курсів – філософії та богослов'я. Права вищого навчального закладу фактично надав закладу гетьман Іван Виговський, закріпивши їх у відомому Гадяцькому трактаті 1658 р., однак офіційне визнання свого статусу Академія тоді так і не отримала. Із виходженням України до складу Російської держави у другій половині XVII ст. знову постала проблема визнання за Академією прав вищого навчального закладу – тепер перед російським урядом. Реалізувати це завдання стало нагальною потребою для провідних київських церковних діячів.

На початку 1670 р. ігумен і ректор Києво-Братського монастиря Варлаам Ясинський відправив депутацію до російського царя Олексія Михайловича з чолобитною про матеріальне і правне становище закладу. Депутація Києво-Братського монастиря у складі 7 осіб на чолі з префектом і викладачем Віктором Гілевським мала діяти згідно з врученою їм настоятелем монастиря інструкцією [8, с. 314]. Для посилення дії чолобитної Ясинський надав посланцям рекомендаційні листи від гетьмана, архієпископа Чернігівського і Новгородсіверського Лазаря Барановича та Александрійського патріарха Паїсія, який у вересні 1669 р. перебував у Києві. Показово, що до клопотань на користь Києво-Братського монастиря долучилася і Києво-Печерська лавра. Так, Печерський архімандрит Інокентій Гізель (колишній ректор Академії) додав від себе послання царю, вказуючи, що митрополит Петро Могила в своєму духовному заповіті доручив йому опікуватися школами при Богоявленському Братському монастирі [23, с. 676].

Одним із пунктів чолобитної було юридичне визнання київських шкіл [23, с. 683]. Інші пункти чолобитної містили прохання щодо поліпшення матеріального становища монастиря. Однак на всі ці прохання братські посланці отримали одну і ту саму відповідь: звертатися з цим до гетьмана [23, с. 683]. Холодного ставлення царя до чолобитної Варлаама Ясинського не змінило навіть те, що керівник депутації за вказівкою ігумена мав передати царю декілька примірників книги «Ключ разумѣнія», які її автор, Іоанікій Галятівський, пожертвував на користь монастиря. Як наслідок, з усіх пунктів чолобитної був задоволений лише один – щодо надання Києво-Братській обителі київської церкви Трьох святих. Можна припустити, що невдача київської депутації могла пояснюватися особистим негативним ставленням імператорського двору до Варлаама Ясинського у зв'язку з його політичними поглядами.

Канонічне підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату створило додаткові можливості щодо затвердження правового і матеріального статусу Києво-Могилянської академії. 1691 р. ректор Київської Академії Пахомій Подлузький за підтримки Київського митрополита Варлаама Ясинського відправив до Москви посольство у складі кількох викладачів і студентів на чолі з префектом і професором філософії Силуаном Озерським. Як свідчить лист патріарха Адріана до гетьмана Івана Мазепи (вересень 1691 р.), серед них був і племінник гетьмана Іван Обидовський [2, с. 310–311]. Метою депутації було подання чолобитної на царське ім'я на

підтвердження юридичних і майнових прав навчального закладу. Для того, щоб позитивно налаштувати до себе царів Іоанна і Петра Олексійовичів, українці піднесли їм пишного панегірика [16, с. 51]. Депутація Озерського була підкріплена також грамотою гетьмана Івана Мазепи від 4 серпня 1691 р. [4, с. 17].

Проте справа Озерського затягнулася і керівництво Києво-Братського монастиря сформувало нову депутацію. На цей раз в Москву відправився персонально новий ректор Київського Колегіуму Іоасаф Кроковський, відряджений в червні 1693 р. Київським митрополитом Варлаамом Ясинським за підтримки гетьмана Івана Мазепи з новим проханням видати Братському монастиреві царську грамоту й пожертви на школу [10, арк. 131зв; 15, с. 475]. 10 липня 1693 р. Іоасаф Кроковський виголошував вітальну промову царю і передав від митрополита Варлаама Ясинського листа і подарунки – кипарисовий хрест, ікону св. князя Володимирів і друковані вірші на похвалу Страстей Христових [8, с. 811]. Поїздка Іоасафа Кроковського виявилася результативною – 11 січня 1694 р. Академія отримала дві царські грамоти – на володіння мастками і на право викладання не лише піітики й риторики, а й філософії та богослов'я і дозвіл приймати на навчання вихідців з інших країн [15, №35, 36].

Проте нападки київських міщан на Академію викликали у очільників Київської митрополії необхідність ще однієї грамоти, яка б підтвердила попередню і захистила права Академії. Наслідком окремої депутації у складі ієромонаха Іоанна та двох ченців Києво-Братського монастиря [8, с. 859], стала жалувана грамота царя Петра I від 26 вересня 1701 р., видана на ім'я тогочасного ректора Прокопія Колачинського [15, с. 493]. При цьому він заручився підтримкою виховання Академії, місцеблюстителя патріаршого престолу і Рязанського митрополита Стефана Яворського. Крім підтвердження попередніх прав Академія отримала й судову автономію, що означало повне визнання її статусу як вищого навчального закладу. Саме після цієї грамоти почала широко вживатися назва «Київська Академія». Отже, адвокатські повноваження українських церковних діячів при впливовій підтримці були цілком виправдані – їх місія отримала дуже важливі результати.

Таким чином, діяльність українських церковних посольств до Російської держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст. мала велике значення для Православної Церкви в Україні. Особливі монастирські уповноважені, працюючи в умовах російського централізму, виконували функції церковних адвокатів, захисників довірених їм обителів. Завдяки високій освіченості, організаційним здібностям і дипломатичному хисту українських церковних посланців їм вдалося досягти значного успіху і відстояти головні інтереси київських осередків – особливий статус Печерського монастиря як лаври і ставропігії та права вищого навчального закладу для Києво-Могилянської академії.

Список використаних джерел

1. Акты Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т.8. 1668–1669. – СПб., 1873. – 10, 400, 23 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Ч.1. – Т.5. – К., 1872. – 666 с.

3. Голубев С. Т. Геден Одорский, бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII в. / С. Т. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – 1900. – №12. – С.567–627.
4. Голубев С. Т. История Киевской Духовной Академии / С. Т. Голубев. – Выпуск первый. Период домогилянский. – К., 1888. – 233, 117 с.
5. Голубев С. Т. Киевская Академия в конце XVII начале XVIII столетий / С. Т. Голубев. – К., 1901. – 111 с.
6. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / Віктор Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
7. Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок. – К., 1847. – 340 с.
8. Из прошлого Киевской епархии. Киевский митрополит Варлаам Ясинский // Киевские епархиальные ведомости. – 1905. – Часть неофициальная. – №12–49. – С.286–1273.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф.312. – №430. – Т.І. – 139 арк.
10. Там само. – Т.ІІ. – 189 арк.
11. Кагамлик С. Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII – XVIII ст.) / Світлана Кагамлик. – К., 2005. – 552 с.
12. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830 / Zenon Kogut. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
13. Ластовський В. В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії / В. В. Ластовський. – К.: Фенікс, НКПІКЗ, 2008. – 496 с.
14. Мордвінцев В. М. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст.: Навчальний посібник / В. М. Мордвінцев. – К.: ВПЦ «Київський університет», 1997. – 95 с.
15. Памятники Киевской Комиссии для разбора древних актов. – Т.2. – К., 1898. – 617 с.
16. Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII в. / Н. И. Петров. – К., 1895. – 177 с.
17. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво і релігія в ранньомодерній Україні / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2006. – 495 с.
18. Титов Ф. Русский царствующий дом Романовых в отношении его к Киево-Печерской лавре. 1613–1913 / Ф. И. Титов. – К., 1913. – 173 с.
19. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Т.1. – Казань, 1914. – 970 с.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.128. – Оп.1 загальний. – Спр.7. – 5 арк.
21. Там само. – Спр.8. – 3 арк.
22. Там само. – Оп.2 чернецький. – Спр.4. – 48 арк.
23. Эйнгорн В. Сношения малорусского духовенства с московским правительством в эпоху царствования Алексея Михайловича / В. Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.

References

1. Akty Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoy komissiej. – T.8. 1668–1669. – SPb., 1873. – 10, 400, 23 s.
2. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Komissiej dlja razbora drevnih aktov. – Ch.1. – T.5. – K., 1872. – 666 s.
3. Golubev S. T. Gedeon Odorskij, byvshij rektor Kievskoj Akademii v nachale XVIII v. / S. T. Golubev // Trudy Kievskoj duhovnoj akademii. – 1900. – №12. – S.567–627.
4. Golubev S. T. Istoriya Kievskoj Duhovnoj Akademii / S. T. Golubev. – Vypusk pervyj. Period domogiljanskij. – K., 1888. – 233, 117 s.
5. Golubev S. T. Kievskaja Akademija v konce XVII nachale XVIII stoletij / S. T. Golubev. – K., 1901. – 111 s.
6. Gorobec' V. «Volymo carja shidnogo...». Ukrai'ns'kyj Get'manat ta rosij's'ka dynastija do i pislja Perejaslava / Viktor Gorobec'. – K.: Krytyka, 2007. – 464 s.
7. Evgenij (Bolhovitinov). Opisanie Kievo-Pecherskoj Lavry s prisovokupleniem raznyh gramot i vypisok. – K., 1847. – 340 s.
8. Iz shroshlogo Kievskoj eparhii. Kievskij mitropolit Varlaam Jasinskij // Kievskie eparhial'nye vedomosti. – 1905. – Chast' neoficial'naja. – №12–49. – S.286–1273.
9. Instytut rukopysu Nacional'noi' biblioteki Ukraïny imeni V. I. Vernads'kogo. – F.312. – №430. – Т.І. – 139 арк.
10. Там само. – Т.ІІ. – 189 арк.

11. Kagamlyk S. R. Kyjevo-Pechers'ka lavra: svit pravoslavnoi' duhovnosti i kul'tury (XVII – XVIII st.) / Svitlana Kagamlyk. – K., 2005. – 552 s.
12. Kogut Z. Rosijs'kyj centralizm i ukrai'ns'ka avtonomija. Likvidacija Get'manshyny. 1760–1830 / Zenon Kogut. – K.: Osnovy, 1996. – 317 s.
13. Lastovs'kyj V. V. Mizh suspil'stvom i derzhavoj. Pravoslavna cerkva v Ukrai'ni naprykinci XVII – u XVIII st. v istorii' ta istoriografii' / V. V. Lastovs'kyj. – K.: Feniks, NKPIKZ, 2008. – 496 s.
14. Mordvincev V. M. Rosijs'ke samoderzhavstvo i Ukraïns'ka pravoslavna cerkva v kinci XVII–XVIII st.: Navchal'nyj posibnyk / V. M. Mordvincev. – K.: VPC «Kyï'vs'kyj universytet», 1997. – 95 s.
15. Pamjatniki Kievskoj Komissii dlja razbora drevnih aktov. – T.2. – K., 1898. – 617 s.
16. Petrov N. I. Kievskaja Akademija vo vtoroj polovine XVII v. / N. I. Petrov. – K., 1895. – 177 s.
17. Plohiy S. Nalyvajkova vira: Kozactvo i religija v rann'omodernij Ukraïni / Sergij Plohiy. – K.: Krytyka, 2006. – 495 s.
18. Titov F. Russkij carstvujushhij dom Romanovyh v otnoshenii ego k Kievo-Pecherskoj lavre. 1613–1913 / F. I. Titov. – K., 1913. – 173 s.
19. Harlampovich K. V. Malorossijskoe vlijanie na velikoruskuju cerkovnuju zhizn' / K. V. Harlampovich. – T.1. – Kazan', 1914. – 970 s.
20. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukraïny, m. Kyï'v. – F.128. – Op.1 zagal'nyj. – Spr.7. – 5 ark.
21. Там само. – Спр.8. – 3 арк.
22. Там само. – Оп.2 чернец'kyj. – Спр.4. – 48 арк.
23. Jejnorn V. Snoshenija maloruskogo duhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v jepohu carstvovanija Alekseja Mihajlovicha / V. Jejnorn. – М., 1899. – 1104 s.

Kagamlyk S. R., Phd, Senior Researcher, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kagam@i.ua

Ukrainian church elite in defense of interests of Orthodox Church under the Russian centralism (second half of the XVII – early XVIII cent.)

The article analyses the activity of Ukrainian church elite for the protection of interests of Orthodox Church in the Russian state in the second half of the XVII – early XVIII century, based on the materials of two leading Kyiv cells – the Kyiv-Pechersk Lavra and the Mohyla Academy at the Kyiv Brotherhood Monastery, which had special privileges. The main goal for the Kyiv-Pechersk monastery's leadership was to preserve the title of the laurel and the right stauropygi, as well as the canonical submission to the Patriarch of Constantinople at that time. The priority of Kyiv Mohyla Academy was a confirmation its status as a higher educational institute and its material support by the Russian government. To defend these rights in conditions of Russian centralism was the main task of special monastic commissioners, who performed the duties of church advocates, defenders of their monasteries. The article concludes, that due to the high level of education, organizational skills and diplomatic trust of Ukrainian church messengers, they managed to achieve significant success in defending the main interests of Kyiv cells – the special status for Pechersk Monastery and the right of a higher educational institute for the Kyiv-Mohyla Academy.

Keywords: Orthodox Church, Church embassies, Ukrainian church elite, Russian state, Russian centralism, Kyiv-Pechersk Lavra, Kyiv Mohyla Academy.

УДК 323.21:321.01«185/19»

Бортнікова А. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії, Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк),
allabortnikova@icloud.com

**КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР ІНСТИТУТІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЗАРУБІЖНІЙ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

*Досліджено генезу виникнення й теоретичного обґрунтування
концепції міського самоврядування: вільної громади, громадянської,
державницької, муніципального дуалізму. Засвідчено логіку переходу від*

однієї концептуальної моделі до іншої. Здійснено аналіз внеску зарубіжних вчених в їх розробку в другій половині XIX – на початку XX ст. (А. де Токвіль, Л. фон Штейн, Р. Гнейст, М. Свешніков, Б. Чичерін та ін.). Акцентовано увагу на проблемах ефективності державного управління, децентралізації й забезпечення автономності й політичної суб'єктності інститутів місцевого самоврядування. Розглянуто принцип субсидіарності як визначального чинника розбудови місцевого самоврядування на демократичних засадах.

Ключові слова: інститут місцевого самоврядування, держава, політична влада, демократія, децентралізація, субсидіарність.

Одним з ключових завдань реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні є створення науково обґрунтованих ідейно-теоретичних, правових, соціально-економічних й організаційних засад забезпечення ефективного функціонування органів місцевого самоврядування, оскільки саме цей інститут є визначальним чинником забезпечення реального народовладдя. Аналіз інститутів місцевого самоврядування в контексті процесів демократизації держави передбачає використання методологічних підходів, що розкривають природу самоврядування як способу організації/самоорганізації соціуму і демонструють його взаємозв'язок з публічним управлінням, громадянським суспільством, формами демократичної організації влади тощо.

Концептуальне осмислення місцевого самоврядування у вигляді теорій і моделей суспільного устрою, які довели своє право на існування, стало наслідком тривалої еволюції держави і суспільства. У країнах, що сповідують цінності сучасної західної цивілізації, інститут місцевого самоврядування, як правило, перебував і перебуває у полі тяжіння двох протилежних тенденцій: державної централізації проти автономії місцевих територіальних громад. Зазначені тенденції стали визначальними у процесах становлення суспільно-політичного устрою сучасних держав: від античних полісів з їх традиційними формами демократичної участі громадян у справах держави-полісу, до Римської та інших середньовічних імперій, з їх прагненням до всеосяжного контролю над територіями, через феодалну роздробленість до виникнення централізованих держав XVIII–XIX ст. і модерних імперій, а із зникненням абсолютистських монархій, до сучасних демократій.

Метою статті є аналіз основних концептуальних моделей і теорій місцевого самоврядування, що визначили спрямованість інституційного розвитку сучасної західної демократії.

Стан дослідження. Аналіз теоретичних засад функціонування інститутів місцевого самоврядування має давню традицію і викликає значну зацікавленість зарубіжних і вітчизняних учених. Ведуться наукові дискусії щодо самої природи місцевого самоврядування, його функцій і повноважень, місця в системі західної демократії, ступеня автономності й залежності від органів державної влади, характеру політичної суб'єктності тощо. Концептуальні засади теорії і практики місцевого самоврядування, наближеного до його сучасного розуміння, закладено вченими у період буржуазно-демократичних революцій в Європі. Поширення набули теорії (концепції) вільної громади, громадівська, державницька, муніципального дуалізму. Їх розробниками стали Д. Аренс, Е. Банфільд, Д. Вільсон,

Н. Гербер, О. Гірке, Р. Гнейст, Р. Джексон, Г. Еллинек, П. Любанд, Е. Мейєр, Р. Моль, Н. Кауфман, О. Ресслер, А. де Токвіль, Г. Туре, Б. Шеффнер, Л. фон Штейн та ін.

Значний внесок у розробку й обґрунтування концептуальних засад місцевого самоврядування здійснили також російські вчені у другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема Г. Барабашев, В. Безобразов, А. Васильчиков, А. Градовский, А. Михайловський, М. Свешніков, Б. Чичерін й ін.

Місцеве самоврядування набуло значного поширення в Європі у XI–XV ст. – за часів панування плюралізму самостійних територіальних утворень: князівств, герцогств, графств, міст, парафій та ін. На цей період припадає і розквіт міст, піднесенню яких, як осередків регіональної та міжнародної торгівлі, сприяла потреба розвитку ринків. Водночас, міста залишалися адміністративними й культурними центрами відповідних територій, де зростали міські громади, що потребували належного рівня самоврядування. Особливого значення у цей час мало розповсюдження магдебурзького права, яке унормувало діяльність органів самоврядування середньовічних міст. До кінця XIII ст. в західноєвропейських містах остаточно склався тип вільної міської общини, «з'явилося місто в юридичному значенні, як община вільних людей в укріпленому місті, з правом власної юрисдикції і самоврядування, ярмарковим правом і правом організації торгівлі та інших цехових ремесел» [1, с. 4].

Вкоріненість прав людини в угодах, які передували державній угоді, є засадою, на яку спираються багато теорій, оскільки права людини передують державним законам і правовим відносинам, що встановлює держава. Однією із перших концепцій місцевого самоврядування, яка набула поширення в Європі, стала *теорія вільної громади*, світоглядними засадами якої були ідеї свободи, природного права і народного суверенітету. Основні положення зазначеної теорії напередодні Великої французької революції сформульовано маркізом д'Аргенсоном та Г. Туре і викладено у законі від 14 грудня 1789 р. За законом, спрямованим на уніфікацію муніципального устрою Франції, муніципальна організація передбачала утворення представницького органу – муніципальних зборів і виконавчо-розпорядчого органу, які очолював мер – вища посадова особа територіальної громади.

Щоправда законодавче втілення теорії вільної громади проіснувало у Франції недовго. Так, уже за законом 28 лютого 1800 р. Наполеоном Бонапартом запроваджено префектуральну комунальну систему, що передбачала повну залежність громади від центральної влади. Було значно розширено повноваження мера (він набував статусу державного службовця) і виконавчо-розпорядчого органу, які підпорядковані префектові – представникові центральної влади, громадське майно передавалося в державну власність, було також скасовано поділ повноважень на самоврядні та делеговані [2, с. 242].

Теорія вільної громади знайшла своє втілення в Конституції Бельгії 1831 р., де поряд із законодавчою (стаття 28), виконавчою (стаття 29) і судовою владою (стаття 30) у статті 31 визнано право на самоврядування територіальних громад: «потреби суто комунальні або

провінційні належать підпорядкуванню рад громад або провінцій...» [3]. Отже, фактично визнавалося існування четвертої гілки влади – муніципальної. Розробники цієї теорії Д. Аренс, Н. Гербер, П. Лабанд, Г. Туре, А. де Токвіль та ін. вважали, що громада має власні справи, які їй притаманні, державні ж органи не повинні втручатися до компетенції громади, а мають лише контролювати її діяльність і стежити за тим, щоб громада та її органи не перевищували межі визначених конституцією повноважень [4, с. 25]. Так, відповідно пункту 5 статті 109 згаданої Конституції Бельгії, король або законодавча влада мали право втручатися у справи органів самоврядування з метою «унеможливлення комунальних або провінційних рад вийти із сфери своєї компетенції і нанести шкоду загальним інтересам» [3].

Блискучим зразком теоретичного обґрунтування життєдіяльності вільних громад є праця А. де Токвіля «Демократія в Америці» (1835, 1840). У ній здійснено аналіз генези демократичних інститутів в США у першій третині XIX ст. і показано принципову відмінність функціонування органів місцевого самоврядування у Франції й Сполучених Штатах. Як зазначав дослідник, «саме в общині зосереджена сила вільних народів. Общинні інститути грають для встановлення незалежності ту саму роль, що навчальні школи для науки; вони відкривають народу шлях до свободи і вчать його користуватися цією свободою, насолоджуватися її мирним характером. Без общинних інститутів нація може сформувати вільний уряд. Однак справжнього духу свобод вона так і не набере» [5, с. 65].

А. де Токвіль у цій праці показує межі свободи людини у її відносинах з іншими людьми й суспільством в умовах демократії. На його думку, людина підкорюється суспільству зовсім не тому, що вона не здатна управляти державними справами, і не тому, що вона не здатна управляти собою, – «вона підкоряється суспільству тому, що визнає для себе корисним союз з подібними до себе і розуміє, що цей союз не може існувати без влади, що підтримує порядок». Він звернув увагу на своєрідність виникнення самоврядної общини в Новій Англії, яка полягала в тому, що в цій частині Америки «політичне життя зародилося безпосередньо в рамках самої общини. ... вони (общини) не отримали владу ззовні; навпаки ... самі як би поступилися часткою своєї незалежності штатові» [5, с. 68].

У цьому контексті принципової важливості набуває питання характеру взаємовідносин між общиною й штатом як суб'єктом влади, який перебуває на більш високому щаблі державного управління. Те, що відносилось до загальнодержавних обов'язків, общини мали їх виконувати: чи йшлося про оподаткування, будівництво на території общини школи або прокладання дороги. Але, виконання цих зобов'язань община брала на себе. Так, наприклад, розмір податків дійсно визначався законодавчим зібранням штатів, однак обкладала ними та стягувала податки сама община; наявність школи є обов'язковою умовою, однак саме община будувала, фінансувала будівництво й управляла цією школою. Тут принципова відмінність полягала у тому, що у Франції збирач податків призначався державою, щоб стягувати общинні податки; в Америці ж збирач податків призначався общиною, але стягував податки для держави [5, с. 69].

Піднімаючи актуальну для сьогодення проблему децентралізації влади, учений зазначав, що одним із способів послаблення влади є її розосередження шляхом передання повноважень у різні руки. За таких умов влада не руйнується, але стає більш безпечною для суспільства. На зауваження А. де Токвіля, виконавча влада в США відрізняється тим, що «всередині її немає ані централізації, ані ієрархії; саме тому вона так непомітна. Влада існує, але невідомо, де її шукати» [5, с. 72].

Автори *громадівської теорії* самоврядування О. Гірке, О. Ресслер, Е. Мейєр, Р. Моль, Б. Шефнер виходили з наявного протистояння держави і суспільства і виступали на захист свободи і прав громад у виконанні своїх завдань місцевого значення. Витоки цієї теорії слід шукати у соціально-економічних і суспільно-політичних відносинах, які склалися в середньовічній Європі. Її розвиток пов'язаний із прагненням окремих міських громад, в яких набирав силу торговельно-промисловий капітал, вийти з-під владного та юридичного впливу землевласників. Останні звичайно намагалися не допустити цього. Звідси народжувалася ідея щодо переваги громади та її права над державою, тим більше, що вона виникла раніше держави [6, с. 417].

В основу теорії покладено положення про те, що громада як самоврядний територіальний колектив така ж самостійна (насамперед у справах місцевого значення), як і держава. Саме тому, місцеве співтовариство має право самостійно вирішувати свої справи так, як урядові органи вирішують справи державні. Теорія обґрунтовувала потребу обмеження втручання центральних органів влади у повсякденне життя громади і передачу основних повноважень з управління громадою місцевим органам [4, с. 26].

Історичні обмеження концепції вільної громади й громадівської теорії самоврядування полягали в тому, що їх положення суперечили потребам утвердження централізованих національних держав, процес активного утворення яких в Європі припадав на період XVIII–XIX ст. До того ж, протиставлення громад державі об'єктивно послаблювало роль останньої. З іншого боку, абсолютизація цього підходу передбачала уявне державне утворення, яке мало складатися з незалежних одна від одної територій, що заперечувало саму ідею державного будівництва. І, насамкінець, прихильники вільної й громадівської теорії мимоволі концептуально виправдовували прояви місцевого егоїзму, що підживлювало сепаратистські настрої. Це також ставало на заваді утворенню міцної централізованої держави. Відповідно на зміну зазначеним концептуальним моделям місцевого самоврядування прийшли більш раціональні і затребувані суспільством теорії.

Згідно з *державницькою теорією*, яка набула поширення в Європі у XIX ст. і у наступні роки, місцеве самоврядування – це лише форма децентралізації державної влади. Відповідно до неї, місцеве самоврядування є однією із форм організації державного управління на місцевому рівні, оскільки всі повноваження органам місцевого самоврядування надані державою. На відміну від державного управління, місцеве самоврядування здійснюється не урядовими чиновниками, а місцевими жителями, зацікавленими в результатах своєї праці. Передання деяких завдань державного управління до відання

місцевих територіальних громад зумовлено потребою забезпечення більш ефективного їх вирішення на місцевому рівні. Основні положення державницької теорії розроблено німецькими вченими бароном Л. фон Штейном, Р. Гнейстом, Г. Еллинеком, П. Лобандом, які стверджували, що органи місцевого самоврядування є частиною єдиного державного механізму, елементом загальної системи управління суспільством [4, с. 27, 32].

Важливим для розвитку політичної науки є погляди Л. фон Штейна, який, визнаючи за органами самоврядування і різними громадськими союзами державного значення, «відкрив для політичної науки нові горизонти. Недавній ворог – суспільство увійшло в цю саму державу, яка мала його стримувати, і у цьому, так би мовити «*суспільненні*» держави і полягає головний смисл теорії Штейна» [7, с. 71].

Переконаний прихильник державницької теорії Р. Гнейст стверджував, що самоврядування є частиною виконавчої влади держави. Важливим меседжем теорії Р. Гнейста є те, що самоврядування він пов'язував з «необхідною вимогою правової держави». Головна же його заслуга перед наукою полягає у «з'ясуванні політичного і при тому конституційного значення поняття самоврядування» [7, с. 71, 89].

Тогочасний російський вчений М. Свешников у праці «Основи і межі самоврядування. Досвід критичного аналізу основних питань місцевого самоврядування в законодавстві найважливіших європейських держав» (1892) давав таке визначення самоврядування: «... виконання державних зобов'язань у межах закону шляхом вільно-виборних посад – це формула, яку ми вважаємо досить точним визначенням того, що можна розуміти під терміном самоврядування» [7, с. 283].

Критичний аналіз теоретичних засад і практики організації місцевого самоврядування провідних європейських держав (Австрії, Англії, Бельгії, Голландії, Італії, Іспанії, Пруссії, Росії, Франції, Швеції та ін.) дозволив російському правнику зробити важливі висновки щодо перспективних напрямів вдосконалення системи місцевого самоврядування і, зокрема, обмеження впливу органів державної влади на місцеве («земське») самоврядування. На зауваження М. Свешнікова, інститут місцевого самоврядування характеризують такі якості: 1) організація місцевого самоврядування, як форма участі народу в місцевій адміністрації, має базуватися на принципі виборності (система континентальної Європи), а не призначення і повинності (аристократична система Англії); 2) самоврядування общин і земських округів (волості, повіти, губернії) передбачає не лише виборне представництво, але й виборні виконавчі органи; 3) погляд на органи самоврядування як органи державної влади, виключає можливість станової організації місцевого самоврядування; 4) покладений в основу місцевого представництва обсяг сплати податків (майновий цenz) не має надавати переваг у вирішенні місцевих справ можним групам населення (високий майновий цenz, трьохкласна система виборів тощо); 5) система централізації і надмірна бюрократична опіка шкодить самостійності місцевих органів влади загалом і місцевому самоврядуванню, зокрема; 6) не можна розглядати місцеве самоврядування як громадську силу, що вороже ставиться до держави; 7) зміна поглядів на адміністративну діяльність (як на владу розпорядчу, а

не лише виконавчу) і на органи самоврядування (як на органи державні) призводить до необхідності визнання самостійності органів самоврядування; 8) відношення урядової адміністрації має бути контролюючим (нагляд за законністю процесу самоврядування, право протесту і позову щодо відповідальності органів самоврядування та ін.), а не опікуючим (затвердження усіх постанов, призначення виконавчих органів та ін.); 9) найефективнішим способом громадського контролю є забезпечення законності процесу самоврядування; 10) правильна організація контролю над самоврядуванням можлива лише за умови незалежності суду і організації низки самостійних адміністративно-судових колегій (система адміністративної юстиції) [7, с. X–XI].

Викладені погляди на місцеве самоврядування засвідчували кризу абсолютизму в Російській імперії, розуміння обмеженості принципу станового представництва, що панував в органах влади та управління, нагальну потребу децентралізації державної влади і передання на місця значної частини повноважень, за одночасного впровадження ідей та принципів правової держави.

Інший відомий юрист, історик права, філософ і громадський діяч Б. Чичерин, обгрутовуючи верховенство держави в усіх сферах управління, у тому числі й місцевого, у праці «Питання політики» (1904) писав, що «державна є союз народу як єдине ціле, який управляється верховною владою. Тому йому підпорядковані усі приватні сфери діяльності і усі часткові відносини, що існують в її межах» [8, с. 206]. Він вважав, що недержавні спілки є корисними для держави у виконанні певних завдань, оскільки вони «позбавляють її від зайвого тягаря проблем, виконуючи те, що без цієї допомоги мали б виконувати органи державної влади. ...втручання держави потрібно лише там, де приватна і суспільна діяльність є недостатніми» [8, с. 207].

Своєрідним компромісом між прихильниками громадської й державницької теорії є *громадська-державницька теорія* або *теорія муніципального дуалізму* (Д. Вільсон, Р. Джексон, Н. Кауфман, Е. Банфільд, С. А. Авакян, Г. В. Барабашев, М. А. Краснов й ін.). За цієї теорією органи самоврядування самостійні лише в неполітичній сфері – громадських справах місцевого значення. У сфері політичних відносин органи місцевого самоврядування, здійснюючі відповідні управлінські функції і виходячи за межі місцевих повноважень, мають діяти як інститут державного управління. У такому разі, справи, що їх покликано вирішувати органи місцевого самоврядування, часто поділяють на так звані «власні» і «делеговані». Якщо під час вирішення «власних» справ органи місцевого самоврядування мають діяти самостійно й незалежно від державних органів, підкоряючись лише закону, то вирішення «делегованих» справ повинно здійснюватися під адміністративним контролем державних органів [6, с. 418].

Вибір базової парадигми розвитку місцевого самоврядування певним чином спрямовують норми Європейської хартії місцевого самоврядування (1985), що її ратифікувала Верховна Рада України 15 липня 1997 р. [9]. Під місцевим самоврядуванням Хартія розуміє «право й спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулю-

вання та управління суттєвою часткою публічних прав, під власну відповідальність в інтересах населення» (пункт 1, стаття 3).

У її основу покладено принцип субсидіарності, який означає, що питання, які можна вирішити на низових рівнях, немає потреби передавати вище. Так, частина 3, статті 4 Хартії наголошує, що публічні повноваження, як правило, «здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином». Частина 4, цієї ж статті спрямовано на захист певної автономності органів місцевого самоврядування у прийнятті рішень і запобігання від зазіхань з боку вищих органів влади: «Повноваження, якими наділяються органи місцевого самоврядування, як правило, мають бути повними і виключними. Вони не можуть скасовуватися чи обмежуватися іншим, центральним або регіональним органом, якщо це не передбачене законом». Водночас Хартія передбачає наявність адміністративного нагляду з боку центральних органів влади. Так, у частині 2, статті 8 йдеться про те, що будь-який адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування «має на меті тільки забезпечення дотримання закону та конституційних принципів. Однак вищі інстанції можуть здійснювати адміністративний нагляд за належністю виконання завдань, доручених органам місцевого самоврядування». Отже, принцип субсидіарності значною мірою пов'язаний із з розподілом повноважень і децентралізацією. Субсидіарність, витлумачувала як державно-етичний принцип, надає державі принципової легітимності, але обмежує її повноваження на користь недержавних установ. Таким чином, вона протистоїть небезпеці надмірного накопичення влади в руках держави коштом знесилення недержавних структур. Сучасні західні вчені пропонують розглядати субсидіарність також як принцип соціальної та політичної ощадливості, який має два рівні. На першому йдеться про вимогу не створювати непотрібних індивідам громадських та політичних інституцій. Відповідно до другого рівня, цим інституціям, в разі нагальної в них потреби, надають не більше самостійності, ніж це необхідно [10, с. 115, 119, 120].

Принцип субсидіарності не є тотожним і завданням соціальної держави, оскільки самопоміага має переваги перед допомогою з боку сторонніх, а допомога додержавної спільноти – перед державною. Тож варто віддавати перевагу не безпосередній допомозі, державному утриманню людей, а можливості їх працевлаштування. У будь-якому разі, ідея субсидіарності ставить під сумнів перетворення соціальної держави на всеосяжну державу-опікуна і вимагає обмеження останньої її основними завданнями [10, с. 124]. Ця теза надзвичайна актуальна для України, де замість створення робочих місць і підйому економіки, колосальні фінансові ресурси йдуть на субсидії та соціальну допомогу людям, які за інших умов могли б самі забезпечити власне достойне існування.

Висновки. Будь-яка концепція суспільного устрою, включно теорії місцевого самоврядування, обумовлені часом, а також специфікою національно-державного будівництва. Відповідно їм притаманні певні недоліки й історичні обмеження. Зміст концептуальних моделей і практик міського самоврядування полягає не у запереченні права держави на участь у місцевих справах:

йдеться лише про міру та форми такої участі, а також характер політичної суб'єктності органів місцевого самоврядування. Зазначені концепції розставляли акценти і пріоритети у відносинах між центральними органами держави і владою територіальних громад, оскільки відмова від моделі абсолютистської держави на користь республіки природно спонукала теоретиків і практиків державного будівництва до конституційного закріплення автономії місцевого самоврядування й захисту від надто щільного контролю з боку центральних і регіональних органів державної влади. Так, у концепції вільної громади акцент робився на свободі місцевих громад, їх природньому праві вирішувати свої справи у зручний для них спосіб. Громадівська теорія стала логічним продовженням теорії вільних громад і концептуально закріпила норми автономного існування міських громад в умовах феодального суспільства за часів панування магдебурзького права.

Принципова відмінність державницької теорії й теорії муніципального дуалізму від розглянутих вище – це розширення змістовних характеристик місцевого самоврядування: від його розуміння як інституту адміністративного управління (французька правознавча традиція XIX ст.) до його сприйняття як політичного інституту, який разом із державою має змогу належним чином вирішувати складні суспільні проблеми на місцях. За такого підходу демократія наповнюється реальним змістом і здатна у повному обсязі виконувати свою історичну місію як влада народу.

Отже, важливим є не протиставлення існуючих концепцій, а розгляд інституту місцевого самоврядування у контексті діалектики співвідношення цілого (держави) та його частин (громад і територій), який створено для загального блага. Найбільш придатним у контексті впорядкування взаємовідносин між зазначеними суб'єктами суспільних відносин, а також необхідним інструментом зняття суперечностей у протиставленні: «державна vs місцеве самоврядування», є принцип субсидіарності.

Список використаних джерел

1. Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права Западно-Русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование / Ф. В. Тарановский. – Варшава: Тип. Варш. уч. округа, 1897. – 201 с.
2. Фелонюк Т. А. Теоретичні засади розвитку місцевого самоврядування у Французькій республіці / Т. А. Фелонюк // Молодий вчений. – 2016. – №8. – С.241–244.
3. Бельгийская конституция 7 февраля 1831 года. Пер. з фр. А. и В. Харитоновых / под ред. и с прим. С. Г. Сватикова. – Ростов-на-Дону: Изд. Н. Парамонова «Донская Речь», 1905. – 39 с. [Електрон. ресурс] // Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини. – Режим доступу: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-...>
4. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: колективна монографія / кол. авт.; за заг. ред. Р. М. Плюща. – К.: РІДНА МОВА, 2016. – 744 с.
5. Токвіль Алексис де. Демократия в Америке: пер. з фр. / предисл. Гарольда Дж. Ласки / Алексис де Токвиль. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.; ил.
6. Основы демократии: підручн. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. А. Ф. Колодій. Третьє вид., оновл. і доп. – Львів: Астролябія, 2009. – 832 с.
7. Свешников М. И. Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств / М. И. Свешников. – СПб.: [без. изд.], 1892. – 296 с. + XXXIV.

8. Чичерин Б. Н. Вопросы политики / Б. Н. Чичерин // Классики теории государственного управления: управленческие идеи в России / ф-т гос. упр. МГУ им. М. В. Ломоносова; редкол.: А. В. Сурин (председатель), Ю. Ю. Петрунин (отв. ред.) и др. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.203–207.

9. Європейська хартія місцевого самоврядування, м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. Офіційний переклад [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

10. Гюфе О. Демократія в епоху глобалізації / Отфрід Гюфе. – К.: ППС–2002, 2007. – 436 с.

References

1. Taranovskij F. V. Obzor pamjatnikov magdeburgskogo prava Zapadno-Russkikh gorodov litovskoj epohi. Istoriko-juridicheskoe issledovanie / F. V. Taranovskij. – Varshava: Tip. Varsh. uch. okruga, 1897. – 201 s.

2. Felonjuk T. A. Teoretychni zasady rozvytku miscevoogo samovrjaduvannja u Francuz'kij respubliki / T. A. Felonjuk // Molodyj vchenyj. – 2016. – №8. – S.241–244.

3. Bel'gyjskaja konstitucija 7 fevralja 1831 goda. Per. z fr. A. i V. Harytonovykh / pod red. i s prym. S. G. Svatykova. – Rostov-na-Donu: Izd. N. Paramonova «Donskaja Rech'», 1905. – 39 s. [Elektron. resurs] // Cyfrova biblioteka istoriko-kul'turnoi' spadshhyny. – Rezhym dostupu: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-...>

4. Misceve samovrjaduvannja v umovakh decentralizacii' vlady v Ukraїni: kolektyvna monografija / kol. avt.; za zag. red. R. M. Pljushha. – K.: RIDNA MOVA, 2016. – 774 s.

5. Tokvil' Aleksys de. Demokratija v Ameryke: per. z fr. / predysl. Garol'da Dzh. Lasky / Aleksys de Tokvyl'. – M.: Progress, 1992. – 554 s.; il.

6. Osnovy demokratii': pidruchn. dlja stud. vyssh. navch. zakl. / za zag. red. A. F. Kolodij. Tretje vyd., onovl. i dop. – L'viv: Astroljabija, 2009. – 832 s.

7. Sveshnikov M. I. Osnovy i predely samoupravlenija. Opyt kriticheskogo razbora osnovnyh voprosov mestnogo samoupravlenija v zakonodatel'stve vazhnejshih evropejskikh gosudarstv / M. I. Sveshnikov. – SPb.: [bez. izd.], 1892. – 296 s. + XXXIV.

8. Chicherin B. N. Voprosy politiki / B. N. Chicherin // Klassiki teorii gosudarstvennogo upravlenija: upravlencheskie idei v Rossii / f-t gos. upr. MGU im. M. V. Lomonosova; redkol.: A. V. Surin (predsedatel'), Ju. Ju. Petrunin (otv. red.) i dr. – M.: ROSSPEN, 2008. – S.203–207.

9. Jevropejs'ka hartija miscevoogo samovrjaduvannja, m. Strasburg, 15 zhovtnja 1985 roku. Oficijnyj pereklad [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

10. G'ofe O. Demokratija v epokhu globalizacii' / Oftrid G'ofe. – K.: PPS–2002, 2007. – 436 s.

Bortnikova A. V., candidate of historical sciences, associate professor of the World History Department, Lesya Ukrainka Eastern-European National University (Ukraine, Lutsk), allabortnikova@icloud.com

Conceptual measurement of local self-government institutions in the foreign social and political opinion (the second half of the 19 th. and early 20 th. centuries)

The genesis of the emergence and theoretical substantiation of the concepts of municipal self-government: a free community, communal, state, municipal dualism has been explored. The logic of transition from one conceptual model to another has been proved. The analysis of the contribution of foreign scientists in their development in the second half of the 19 th. and early 20 th. centuries has been carried out. (A. de Tocqueville, L. von Stein, R. Hneist, M. Sveshnikov, B. Chicherin, etc.). The attention has been focused on the problems of the public administration efficiency, decentralization and ensuring of the autonomy and political subjectivity of local self-government institutions. The principle of subsidiarity as the determining factor for the development of local self-government on a democratic basis has been considered.

Keywords: institution of local self-government, state, political power, democracy, decentralization, subsidiarity.

* * *

УДК 930,85+37,09

Житник Л. О.,
аспірантка кафедри всесвітньої історії,
Чернігівський національний педагогічний університет
ім. Т. Г. Шевченка (Україна, Чернігів),
lzhutnyk1503@gmail.com

Навчально-освітня діяльність старообрядців на території Чернігівської губернії та за її межами в другій половині XIX – початку XX ст.

Висвітлюється навчально-освітня діяльність громад старообрядців на території Чернігівської губернії та за її межами. Виходячи з тогочасних умов буття кінця XIX початку XX століть, робиться наголос на специфічності освіти в громадах старообрядців. Посилаючись на архівні джерела та матеріали, зроблено конструктивні висновки стосовно існування навчально-освітніх закладів в громадах старообрядців та кількості освічених людей в їх середовищі. Це дає нам змогу виявити історичні факти навчально-освітнього розвитку старообрядців у порівнянні із тогочасним населенням.

Ключові слова: освіта, грамотність, історія, старообрядці, релігія, культура, символи.

Навчально-освітня діяльність старообрядців як на території Чернігівської губернії так і за її межами, актуальна тим, що являється специфічним відображенням буття людей які проживали на території України з певним «релігійним протестним настроєм» кінця XIX початку XX століть. Хоча, як свідчать джерела, науковці в той час мало уваги приділяли аналізу розвитку освіти в громадах старообрядців, вважачи їх «відсталими людьми». Тому мало хто звертав увагу на оригінальність навчально-освітньої роботи в громадах старообрядців, яка була наповнена не лише християнською мораллю, але й гуманістичними ідеями. Можливо, обізнаність незначного кола науковців-істориків з статистичними даними про навчально-освітній розвиток в середовищі старообрядців, пов'язана з тим, що в Російській імперії існувало «табу» на дослідження «розкольників-бунтарів». А через це для переважної більшості науковців не було сенсу досліджувати життя, освіту та культуру старообрядців. У зв'язку з цим більшість праць, які стосуються старообрядців носять критичний характер. Тому сьогодні ця тема потребує детального історико-статистичного аналізу. Бо історико-архівні матеріали містять в собі окремі статистичні факти котрі проливають світло на «білі плями» в історії України стосовно навчально-освітнього розвитку громад старообрядців, їх сімейного виховання, навчання і освіти.

Окремі статистичні факти про розвиток освіти і грамотності у середовищі старообрядців наявні в матеріалах судових справ які розглядалися повітовими судами Російської імперії в середині XIX ст. В основному вони стосувалися теми покарань старообрядців за їх «розкольникську віру», котра завдавала шкоди державі порушуючи «закони Російської імперії» які були спрямовані на підтримку російської православної церкви. Проте в цих судових справах наявні статистичні дані про кількість старообрядців в різних губерніях, їх грамотність, кількість навчальних закладів у їх громадах. Ця статистика дозволяє нам зробити певні історичні порівняння та узагальнення, а також належні логічні висновки.

Також цінні історичні факти наявні в Старообрядницькому церковно-суспільному журналі під назвою «Церква», який видавався в Російській імперії на початку XX ст. Завдяки таким історико-статистичним

джерелам, ми в змозі констатувати достатній рівень освічених людей в середовищі старообрядців, який на половину перевищував середній показник грамотності в Російській імперії.

При цьому, слід наголосити, що в першій половині XIX ст. майже всі навчальні заклади в Російській імперії де навчалися старовіри було закрито. А з 1850 року старовірам офіційно було заборонено навчання у середніх і вищих навчальних закладах педагогічного освітнього напрямку. Цьому процесу посприяв митрополит Філарет Дроздов, який наголошував: «Неможна дозволяти дітям розкольників розвивати розумові здібності, адже із них будуть виростати нові вожді розколу». Тому навчально-освітня діяльність старовірів на території Чернігівської губернії та за її межами містить в собі величезну кількість прихованих історичних фактів які потребують копіткого дослідження, аналізу та висвітлення.

Серед останніх наукових розробок за обраною темою слід відзначити праці А. Алгініна, О. Кривошеїної, І. Купіянової, О. Пригаріна, С. Таранця, В. Тимофєєва, в яких всебічно розглядаються історичні джерела формування етноконфесійної спільноти старообрядців та їх навчально-освітнього розвитку в різних куточках Російської імперії. Дослідження І. Кучерявенка, в яких відображено історико-культурний та конфесійний феномен старообрядницької єпархії другої половини XIX – першої половини XX ст. А також роботи Ю. Волошина та М. Лілеєва в яких проблема навчально-освітнього розвитку громад старообрядців розглядається в контексті дослідження історії громад старовірів Чернігівської губернії.

Втім, на нашу думку, не зважаючи на достатньо об'ємний пласт наукових досліджень, проблема навчально-освітньої діяльності старообрядців на території Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX століття залишається висвітленою не достатньо повно.

Метою статті є аналіз історико-статистичних джерел і матеріалів в яких наявні свідчення стосовно навчально-освітнього розвитку старообрядців котрі проживали як в межах Чернігівської губернії зокрема, так і в окремих регіонах Російської імперії загалом. Зазначена мета передбачає вирішення таких завдань:

1. Дослідити статистичні дані стосовно стану розвитку навчання і освіти в громадах старообрядців Російської імперії та обґрунтувати її значення і роль в громадах старовірів на території Чернігівської губернії.

2. Розкрити, що навчально-освітній розвиток в громадах старообрядців був специфічним відображенням всіх життєвих та культурно-освітніх проблем Російської імперії загалом та Чернігівської губернії зокрема, періоду другої половини XIX – початку XX ст. Тому для сучасних історичних досліджень вони можуть слугувати джерелом де наявні статистичні дані навчально-освітнього розвитку населення котре проживало на території України в ті часи.

З історико-архівних джерел, а також з судових справ того «імперського періоду» нам відомо, що переважна більшість громад старообрядців на всій території Російської імперії в першій половині XIX ст. знаходилися під шаленим тиском державних чиновників та православних ієрархів. Всі школи в яких старообрядці могли отримувати освіту підлягали закриттю. Це також стосувалося і училищ де навчалися старообрядці. З

1832 року учителям–старообрядцям було заборонено працювати на посадах учителя будь-якого типу і підпорядкування шкіл в Російській імперії. Крім цього з 1839 року виходить постанова про заборону старообрядцям здавати державні іспити на право вчителювання в Російській імперії. Ті молоді люди, котрі бажали отримати педагогічну освіту, але належали до громад старовірів, повинні були відмовитися від свого «розкольницького віросповідання» і прийняти імперську державну православну віру. Лише таким чином вони отримували право на педагогічну освіту.

Проте всі ці «імперські заборони» на освіту старовірів привели до цілковито протилежного ефекту. В громадах старообрядців в першій половині XIX ст. набуває поширення специфічна система навчання грамоті в «домашніх умовах» учителями–майстрами та учителями–майстринями. Актуальність та новизна цієї системи проявлялася в тому, що в класах і групах навчалися хлопці і дівчата разом, при цьому як нам відомо в офіційних державних навчальних закладах Російської імперії не існувало «змішаного» навчання. Як відмічав дослідник навчання і освіти в громадах старообрядців П. Мельников–Печерський: «Сильною стороною таких шкіл старообрядців був індивідуальний підхід до кожного учня» [2, с. 27].

Завдяки даній змішаній системі навчання в громадах старообрядців, буквально через десятиліття суттєво збільшується кількість грамотних освічених людей. Це особливо помітно у порівнянні з православним «новообрядовим» населенням Російської імперії. Хоча офіційна статистика з даної проблеми відсутня, але за даними з судових справ Казанської губернії, які відобразив М. Дем'янов: «В середовищі старовірів відсоток грамотності в 1850–1860–х роках складав – 27,5%, а серед новообрядців він був у три рази нижчим – 9%» [3, с. 47].

Приблизно такий же відсоток грамотних людей в серед старовірів був в середині XIX ст. на всій території Російської імперії. Дана тенденція також характерна і для населення яке проживало в ті часи на території Чернігівської губернії. При цьому знаково виглядає той факт, що старообрядці населених пунктів Вітки, Стародуб'я, Добрянки, мали в своєму користуванні більше тисячі давніх книг та більше півтисячі давніх рукописів які датувалися XVI–XIX ст. На цю тенденцію звертав увагу дослідник історії життя і діяльності старовірів–розкольників професор М. Лілеєв.

При детальному аналізі архівних джерел та зіставленні історичних фактів ми маємо можливість констатувати своєрідну реакцію старовірів на заборону їх навчально-освітнього розвитку на території Російської імперії. Ця реакція виявилася в тому, що в громадах старообрядців ще більш динамічно стала поширюватися освіта і почали проявлятися її «нові» форми у вигляді змішаного навчання хлопців і дівчат та індивідуальному підході до кожного учня.

Також в громадах старовірів що проживали на території Чернігівської губернії згідно з архівними історико-статистичними даними. Суттєва увага приділялася книжній справі, як переписуванню давніх книг в громадах старообрядців з населених пунктів Добрянки, Радуля, Вітки, Стародуб'я, так і «нелегальному видавництву» в друкарнях. Одна з таких

друкарень знаходилася в населеному пункті Клинци. На цих фактах робить наголос і дослідник історії навчально-освітньої діяльності старовірів І. Кирилов. Він писав: «В старообрядських громадах мало хто був неписьменним, тоді як у громадах офіційної православної церкви, мало хто був письменним. Бо православний чоловік мало думав, не писав, а чоловіки-розкольники працювали думкою, вчили, писали, творили, переписували книги, щоб було для першої потреби...» [4, с. 243].

На території Чернігівської губернії в громадах старовірів серед вчителів виділялися не лише чоловіки-майстри, але й жінки-майстрині. Зокрема дослідник М. Лілеєв відмічав високий учительський професіоналізм старообрядницьких черниць-майстринь до яких в науку батьки віддавали дітей як з громад старовірів населених пунктів Чернігівської губернії так і інших віддалених регіонів Російської імперії [5].

З плином років державні мужі в Російській імперії почали все більше усвідомлювати, що через заборони стосовно розвитку навчання і освіти в громадах старообрядців вони лише отримують збільшення грамотного населення в їх середовищі. Тому в 60-х роках XIX ст. було створено державну комісію на чолі з графом М. Ігнат'євим, діяльність якої була спрямована на те, щоб виправити всі «негаразди» і «утиски» на навчально-освітній розвиток громад старовірів. Ключове її завдання, на нашу думку, полягало в тому, щоб створити систему навчально-освітнього розвитку старовірів, яка була б підконтрольна державній владі Російської імперії. Зокрема Міністерство народної освіти Російської імперії у 1860 році під своїм патронатом надало всі права для організації старообрядцем М. Бугровим першої міністерської школи в Нижегородській губернії, щоб потім поширити цей досвід у всі інші куточки де проживали громади старовірів.

Навчально-освітня робота зроблена працівниками Міністерства народної освіти Російської імперії разом з очільниками общин старовірів з роками принесла позитивні результати. Яскраво розвиток освіти в общинах старовірів почав проявлятися після 1905 року. Цей період старообрядці часто називали «золотим віком» в їх навчально-освітньому розвитку. Саме після цього року в Російській імперії були прийняті закони, котрі надавали старообрядцям всі можливості вільно організовувати будь-які навчальні заклади. Також старовіри отримали право не лише працювати викладачами в державних школах, а ще й викладати в них старообрядницький Закон Божий для дітей старовірів.

Дана тенденція певним чином знайшла своє втілення і в громадах старовірів на території Чернігівської губернії. В населених пунктах Добрянка та Радуль деяка кількість дітей старообрядців після закінчення своїх міністерських шкіл, продовжили навчання у церковно-приходських школах. При цьому як свідчать джерела того періоду, значну популярність серед старовірів мали земські школи. Це пов'язано з тим, що учителі земських шкіл не розділяли учнів за віросповіданням і ніяких питань пов'язаних з вірою не задавали [6, с. 1022].

Проте «золотий вік» в навчально-освітньому розвитку для старовірів не приніс високих результатів, все одно згідно зі статистичними даними на 1909 рік близько 24% їх дітей не було охоплено шкільною освітою. І лише 60% дітей старовірів навчалися в

загальних земських та міністерських школах. Така статистика свідчить про те, що велика кількість громад старовірів не мала коштів на утримання шкіл. Але були й позитивні приклади навчально-освітнього розвитку в громадах старообрядців. Знаковою подією у 1912 році було відкриття Московського старообрядницького інституту. Саме він став тим навчальним закладом де змогли отримати ґрунтовну освіту не лише з богослів'я, а і з точних прикладних наук, права та іноземних мов значна кількість молодих людей з громад старовірів. Після закінчення цього інституту старовіри поверталися до своїх громад в різні губернії Російської імперії продовжуючи навчально-освітню діяльність в школах та училищах сіл та містечок де мешкали їх батьки, сіючи розумне, добре і вічне знання.

Тому на наше переконання твердження російського дослідника XIX ст. П. І. Мельникова-Печерського про те, що серед старообрядців населеному пункту Стародуб, грамотних майже не було, а старі люди правили службу по Часослову і Псалтирю. При цьому про інші книги і знати ніхто не хотів [1, с. 156]. Не відповідає історико-статистичним фактам і документам. На це звертає увагу і російський вчений XX ст. Д. Ліхачов. Він відмічав, що дослідники стану грамотності в громадах старообрядців автоматично вносили в розряд неграмотних і тих громадян, котрі відмовлялися читати книжки світського друку. Часто «неграмотні» старообрядці читали і знали свої книги краще, ніж збирачі відомостей свої [7, с. 413].

Підводячи підсумки, нашого дослідження можна зробити наступні висновки. Перший, статистичні дані стосовно стану розвитку навчання і освіти в громадах старообрядців Російської імперії засвідчують нам доволі високий відсоток громадян які володіли грамотою. Згідно наведених нами матеріалів серед старовірів на середину XIX ст. майже в три рази було більше грамотного населення ніж в аналогічних сільських громадах православних нововірів. Як нам вдалося дослідити, подібна статистика характерна була і для громад старовірів в населених пунктах Радуль, Добрянка, Стародуб, на території Чернігівської губернії. Такі історико-статистичні дані обґрунтовуються науковцями через те, що в громадах старовірів з раннього дитинства прищеплювалася любов до книжного вчення як слова Божого.

Другий, нам вдалося розкрити, що навчально-освітній розвиток в громадах старообрядців був специфічним відображенням всіх життєвих та культурно-освітніх проблем Російської імперії загалом та Чернігівської губернії зокрема, періоду другої половини XIX – початку XX ст.

Список використаних джерел

1. Мельников-Печерский П. И. Исторические очерки поповщины / П. И. Мельников-Печерский. – Москва, 1864. – Ч.1. – №5. – 282 с.
2. Мельников-Печерский П. И. На горах / П. И. Мельников-Печерский. – Кн.1. – Москва, 1986. – 590 с.
3. Демьянов Н. О расколе села Шимкова Казанской губернии, Лаишевского уезда // Известия по Казанской епархии на 1869 г. – Казань, 1869. – С.47–48.
4. Кириллов И. А. Правда старой веры / И. А. Кириллов. – Барнаул, 2008. – 502 с.
5. Лилеев М. И. Из истории раскола на Ветке и Стародубье XVII–XVIII вв. / М. И. Лилеев. – Киев, 1895. – Вып.1. – 596 с.
6. О положении народного образования среди старообрядцев (Доклад совета съездов, заслушанный на десятом Всероссийском

съезде старообрядцев) // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1909. – №35. – С.1022.

7. Лихачев Д. С. Русская культура / Д. С. Лихачев. – СПб., 2007. – 440 с.

References

1. Mel'nikov–Pecherskiy P. I. Istoricheskiye ocherki popovshchiny / P. I. Mel'nikov–Pecherskiy. – Moskva, 1864. – Ch.1. – №5. – 282 s.

2. Mel'nikov–Pecherskiy P. I. Na gorakh / P. I. Mel'nikov–Pecherskiy. – Kn.1. – Moskva, 1986. – 590 s.

3. Dem'yanov N. O raskole sela Shimkova Kazanskoj gubernii, Laishevskogo uyezda // Izvestiya po Kazanskoj yeparkhii na 1869 g. – Kazan', 1869. – S.47–48.

4. Kirillov I. A. Pravda staroy very / I. A. Kirillov. – Barnaul, 2008. – 502 s.

5. Lilejev M. I. Iz istorii raskola na Vetke i Starodub'ye XVII–XVIII vv. / M. I. Lilejev. – Kiyev, 1895. – Vyp.1. – 596 s.

6. O polozhenii narodnogo obrazovaniya sredi старообрядцев (Doklad sojeta s'yezдов, zaslushanny na desyatom Vserossiyskom s'yezde старообрядцев) // Tserkov'. Staroobryadcheskiy tserkovno-obshchestvennyy zhurnal. – 1909. – №35. – S.1022.

7. Likhachev D. S. Russkaya kul'tura / D. S. Likhachev. – Spb., 2007. – 440 s.

Zhytnyk L. A., postgraduate student of the Department of World History, Chernihiv National Pedagogical University named after T. G. Shevchenko (Ukraine, Chernihiv), lzhytnyk1503@gmail.com

Educational activity of the Old Believers on the territory of the Chernihiv province and beyond its borders in the second half XIX–th – early XX–th century

Characterized the training and education activity of the communities of the Old Believers in the territory of the Chernihiv province and beyond its borders is also covered. Proceeding from the conditions of being at the end of the 19th and beginning of the 20th century, the emphasis is placed on the specificity of education in the communities of the Old Believers. Referring to archival sources and materials, constructive conclusions were made regarding the existence of educational institutions in the communities of the Old Believers and the number of educated people in their environment. This allows us to reveal historical facts of the educational and educational development of the Old Believers in comparison with the then population.

Keywords: education, literacy, history, Old Believers, religion, culture, symbols.

* * *

УДК 930(477)«18/19»

Ломако Л. І.,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та управління освітою, Донецький національний університет ім. Василя Стуса (Україна, Вінниця), tanya17021924@gmail.com

Розвиток учительських семінарій в українських землях другої половини XIX – початку XX століття: оцінка сучасників процесу

Проаналізовано дореволюційну історіографію щодо історії створення, стану та діяльності вчительських семінарій в українських землях другої половини XIX – початку XX ст. Дослідження базується на принципах і методах історизму, системності, наукової об'єктивності, поєднання логічного та історичного. Досліджено нормативно-законодавчі документи, навчальні плани та програми вчительських семінарій, що представлені в загальних і профільних збірниках і довідниках, матеріали педагогічних з'їздів, узагальнюючі дослідження стану тогочасної освіти, публікації в періодичних виданнях. Автори критично оцінювали роботу вчительських семінарій, виокремлювали недоліки, пропонували своє бачення організації їх діяльності. Зібраний дослідниками тогочасної доби фактичний і аналітичний матеріал безперечно має теоретичне і практичне значення, однак цілісного системного вивчення зазначеної теми не проводилось.

Ключові слова: вчительська семінарія, педагогічна освіта, дореволюційна історіографія.

Розбудова системи освіти в Україні, її докорінне реформування у відповідності до європейських стандартів мають стати основою відтворення духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки і культури на світовий рівень, національного відродження та демократизації суспільства. Найбільш цінними і надійними джерелами відродження і розвитку національної освіти є результати історичного аналізу, глибоке вивчення та творче використання національних освітніх традицій, повчального вітчизняного педагогічного досвіду минулих років. Важливе місце в дослідженні і узагальненні ретроспективного розвитку освітніх систем, ідей, теорій, концепцій, підходів до навчання та виховання належить історичній науці. Педагогічна освіта є однією з найважливіших складових освітньої галузі, рівень і якість якої є вагомим чинником перспективних тенденцій розвитку системи освіти в країні в цілому. Площина наукової пошуку і вивчення педагогічних явищ, фактів і систем, діяльності педагогічних закладів в Україні XIX – початку XX ст. є пріоритетною. Саме в цей період відбувалось духовно-культурне відродження, активізувались освітні реформи, процеси розвитку змісту, форм, моделей педагогічної освіти, з'являються різні типи педагогічних навчальних закладів. До вчительської професії готували в педінститутах, а згодом на педагогічних курсах при університетах, у Ніжинському історико-філологічному та Київському Фребелівському інститутах, на вищих жіночих курсах, в учительських інститутах, педагогічних класах єпархіальних училищ та гімназій, на короткотермінових педагогічних курсах тощо. Нашу увагу привертають міністерські, земські, приватні вчительські семінарії, становлення і розвиток яких в українських землях припадає на другу половину XIX – початок XX ст. Ці навчальні заклади накопичили суттєвий досвід щодо підготовки майбутнього вчителя, але їх діяльність ґрунтовно і системно в науковій літературі не досліджено.

Аналітичний і фактичний матеріал щодо діяльності вчительських семінарій мають вже наукові праці другої половини XIX – початку XX ст., що висвітлюють питання загального розвитку системи освіти (М. Х. Вессель, А. Л. Меленевський, С. В. Рождественський та ін.), особливості становлення педагогічної освіти (Д. С. Марголін, Г. К. Старк, О. П. Фльоров та ін.), проблеми професійно-педагогічної підготовки вчителя (Н. М. Губкін, І. І. Карпов, П. О. Клунний, І. С. Клюжев, М. В. Родевич, Ф. Д. Студитський та ін.). Локальні питання розвитку вчительських семінарій в радянській історіографії висвітлені в межах загальних історико-педагогічних досліджень щодо розвитку освіти і педагогічної думки (М. С. Грищенко, М. М. Грищенко, Е. Д. Дніпров, Ф. Г. Паначин, О. І. Піскунов та ін.). В пострадянські часи з'являються монографії, спрямовані на системний аналіз педагогічної освіти в Україні (І. П. Важинський, Н. М. Дем'яненко, В. І. Лозова, І. Ф. Прокопенко, Л. О. Хомич, Л. П. Юрченко, М. Д. Ярмаченко та ін.), однак діяльність учительських семінарій висвітлюється фрагментарно. Привертає увагу дослідження О. М. Лук'яненко, що розкриває зміст практичної підготовки в цих навчальних закладах.

Отже, подолання фрагментарності, необхідність комплексного дослідження обумовлюють актуальність

нашої розвідки. Мета пропонованої студії – аналіз дореволюційної історіографії щодо історії створення, стану та діяльності вчительських семінарій в українських землях другої половини XIX – початку XX ст.

Історико–системний аналіз наукових джерел доводить, що у першій половині XIX ст. в Україні не відбувалася цілеспрямована підготовка вчителя початкової школи. Частково вона проводилася в духовних семінаріях, педагогічних класах гімназій, Інститутів шляхетних дівчат, приватних пансіонів. Прагнення відкриття самостійного педагогічного закладу освіти, започаткування цілісної професійно–педагогічної підготовки вчителів початкової школи набуває конкретного оформлення в міністерському проекті вчительського інституту 1862 р., хоча перший такий інститут було відкрито в Феодосії лише 1872 р. Спробою заснування спеціальної педагогічної освіти вчителя початкової школи в Україні можна вважати відкриття в 1862 р. у Києві спеціальної педагогічної школи, що виявилось частковим втіленням проекту вчительської семінарії М. І. Пирогова, розробленого ним 1857 р. Передові педагоги того часу К. Д. Ушинський, М. О. Корф, П. Г. Редкін, С. І. Миропольський наголошували про необхідність утворення вчительських семінарій та поліпшення професійної підготовки вчителів. Першу було відкрито в Києві у 1869 р., а в 1870 р. її переведено до м. Коростешев. По даним дослідників Е. Д. Днепрова, С. Ф. Сгорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Пєбієва на початок 1917 р. в Україні діяли вже 33 вчительські семінарії [1].

Важливе значення для розуміння особливостей організації навчально–виховного процесу та адміністративно–господарської діяльності в учительських семінаріях мають нормативні документи про освіту. Накази, розпорядження та інші документи, що стосуються відкриття та діяльності вчительських семінарій зібрано в фундаментальних виданнях Міністерства народної освіти: «Збірник постанов по Міністерству народної освіти» та «Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти», що почали виходити з 1864 та 1866 рр. відповідно [2; 3]. Огляд законодавства та перелік найважливіших розпоряджень відомства народної освіти представлено і в ґрунтовних дослідженнях С. В. Рождественського «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти (1802–1902)» та «Матеріали для історії освітніх реформ в Росії у XVII – XIX ст.» [4; 5]. Систематичний збір законів, розпоряджень, правил, інструкцій щодо діяльності вчительських семінарій знаходимо в профільному виданні «Збірник постанов і розпоряджень по вчительським інститутам, учительським семінаріям, міським училищам і початковим народним училищам відомства Міністерства народної освіти (1859–1875)» [6] та «Вчительські товариства, класи, курси та з'їзди» Г. А. Фальборка та В. І. Чарнолуцького 1901 р. [7]. Окремими виданнями у той час виходили докладні матеріали з'їздів з питань освіти. Так, у червні 1910 р. у відбувся з'їзд директорів учительських інститутів і учительських семінарій Київського учбового округу [8].

Основним документом, що регламентував навчально–виховну та адміністративно–господарську діяльність семінарій було «Положення про учительські семінарії» від 17 березня 1870 р., яке ми знаходимо в систематичному зводі законів, розпоряджень, правил, інструкцій

Г. А. Фальборка, В. І. Чарнолуцького «Вчительські семінарії і школи» 1901 р. [9]. Особливість організації навчального процесу семінарій полягала в тому, що майбутні вчителі повинні були знати всі шкільні дисципліни народного училища. Вони були в складі навчального плану семінарії: Закон Божий, основи геометрії, арифметика, російська та церковно–слов'янська мови, природознавство, географія, історія, малювання, співи. Крім того, семінаристи повинні були оволодіти окремим ремеслом. Це, на думку відомих педагогів того часу М. О. Корфа, С. І. Миропольського, свідчило про обмеженість змісту навчання в семінаріях [10; 11].

Повне зібрання правил вступу і програм вищих, середніх і нижчих загальноосвітніх спеціальних і профільних навчальних закладів Росії, чоловічих урядових і приватних представлено в загальному довіднику для абітурієнтів, що виходив протягом кількох років за редакцією Н. І. Воротинцева [12]. Профільний довідник «Програми і правила вступу в учительські інститути, семінарії, школи і на педагогічні курси», де подається і стисла інформація про навчальні заклади, 1914 р. уклад Д. С. Марголін [13].

Відомості щодо методів і форм організації навчального процесу, діяльності керівництва і викладацького складу, стану матеріально–технічної бази вчительських семінарій мають місце в узагальнюючих дослідженнях стану тогочасної освіти А. Н. Куломзіна, Г. А. Фальборка, В. І. Чарнолуцького [14; 15; 16], збірниках настанов і порад для керівників педагогічних закладів і вчителів М. О. Корфа [17; 18], в педагогічних нотатках «Учіння і вчитель» [19].

Спеціальна педагогічна підготовка майбутніх учителів, що складалась з теоретичного курсу основ педагогіки, окремих методик, педагогічної практики висвітлена на сторінках періодичних видань того часу: «Вісник Європи», «Російська школа», «Сім'я і школа», «Журнал Міністерства народної освіти» та ін. Більшість статей мають критичний характер. Зауваження щодо викладання теоретичних дисциплін заходимо в статтях О. Антосюка [20], І. Ключева [21], М. О. Корфа [22], С. І. Миропольського [23]. Вони не тільки подають характеристику навчально–виховного процесу, але і піднімають питання реформування, поліпшення професійно–педагогічної підготовки вчителя, подолання формального ставлення до своїх обов'язків як викладачів, так і семінаристів. Проблеми практичної підготовки висвітлюють в своїх публікаціях Н. Ахутін [24], О. Баранов [25], І. Губкін [26], М. Івановський [27], В. Фльоров [28]. Зокрема, В. Фльоров характеризував і підкреслював значення пасивного етапу практики, спостережень семінаристів за викладанням матеріалу вчителем [28, с. 167]. Але більш важливішою частиною практики, ефективною формою професійної підготовки майбутніх учителів були пробні уроки [24; 25; 26; 27]. Звертали увагу автори і на недостатнє матеріально–технічне забезпечення семінарій, стан приміщень, в яких вони знаходились. Про це свідчить і аналіз звітів попечителя Київського навчального округу [29].

Отже, потреба у підготовці педагогів у другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні була вмотивована особливостями соціально–економічного розвитку країни, а тому проблема становлення і розвитку вчительських семінарій викликала зацікавленість

сучасників процесу. Водночас аналіз наукових джерел цього періоду дає можливість стверджувати, що цілісного системного дослідження зазначеної теми не проводилось. Дослідженню проблеми допомагають нормативно-законодавчі документи, навчальні плани та програми вчительських семінарій, що представлені в загальних і профільних збірниках і довідниках, матеріали педагогічних з'їздів, узагальнюючі дослідження стану тогочасної освіти, численні публікації в періодичних виданнях. Автори критично оцінювали роботу вчительських семінарій, виокремлювали недоліки, пропонували своє бачення організації їх діяльності. Перспективи дослідження проблеми пов'язуємо з докладним вивченням дореволюційних видань, дослідженням наукових розвідок радянського та сучасного періодів.

Список використаних джерел

1. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (конец XIX – начало XX в.) / Под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Пебьева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
2. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Изд-во М-ва народного просвещения, 1864. – Т.1: 1802–1825. – 1644 с.
3. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. Императорской АН, 1866. – Т.1: 1802–1834. – 988 с.
4. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб.: Изд-во М-ва народного просвещения, 1902. – 785 с.
5. Рождественский С. В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVII – XIX веках / С. В. Рождественский. – СПб.: Изд-во «Общественная польза», 1910. – 397 с.
6. Сборник постановлений и распоряжений по учительским институтам, учительским семинариям, городским училищам и начальным народным училищам ведомства Министерства Народного Просвещения. 1859–1875. – М.: Университетская типография, 1875. – 490 с.
7. Фальборк Г. А. Учительские общества, классы, курсы и съезды. Систематический свод законов, распоряжений, правил, инструкций / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуцкий. – СПб., 1901. – 50 с.
8. Съезд директоров учительских институтов и учительских семинарий Киевского учебного округа. 16–19 июня 1910 г. – К., 1910. – 240 с.
9. Фальборк Г. А. Учительские семинарии и школы. Систематический свод законов, распоряжений, правил, инструкций для учащихся и учащихся / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуцкий. – СПб., 1901. – 237 с.
10. Корф Н. А. Учительская семинария / Н. А. Корф // Семья и школа. – 1872. – Кн.2. – №4. – С.856–902; №5. – С.1101–1149.
11. Миropольский С. И. К вопросу об образовании народных учителей / С. И. Миropольский // Семья и школа. – 1873. – №2. – Кн.2. – Ч.2. – С.167–176; №3. – Кн.2. – Ч.2. – С.219–238.
12. Полный сборник правил приема и программ высших, средних и низших общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских, женских, правительственных и частных на 1909–1910 уч. г. / Под ред. Н. И. Воротинцева. – СПб., 1910. – 534 с.
13. Марголин Д. С. Программы и правила для поступления в учительские институты, семинарии, школы и на педагогические курсы / Д. С. Марголин. – К.: Изд-во И. И. Самоненко, 1914. – 84 с.
14. Куломзин А. Н. Опытный подсчет современного состояния нашего народного образования / А. Н. Куломзин. – СПб.: Гос. тип., 1912. – 49 с.
15. Фальборк Г. А. Настольная книга по народному образованию / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуцкий. – СПб.: Тип.-литогр. Б. М. Вольфа, 1904. – 2623 с.
16. Фальборк Г. А. Народное образование в России / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуцкий. – СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1900. – 263 с.
17. Корф Н. А. Наши педагогические вопросы: в 2 т. / Н. А. Корф. – М.: Тип. А. Клейн. – Т.1. – 1882. – 409 с.; Т.2. – 1886. – 104 с.
18. Корф Н. А. Русская начальная школа: Руководство для земских гласных и учителей школ / Н. А. Корф. – СПб.: Изд-во Д. Е. Кожанчикова, 1870. – 363 с.
19. Ученье и учитель. Педагогические заметки. – 2-е изд. – М.: Изд. Победоносцева К. Т., 1901. – 61 с.
20. Антосюк О. Учительские семинарии / О. Антосюк // Русская школа. – 1913. – №7–8. – С.123–132.
21. Ключев И. К вопросу о преобразовании учительских семинарий / И. Ключев // Русская школа. – 1910. – №1–4. – С.140–144.
22. Корф Н. А. Наши учительские семинарии. Хроника / Н. А. Корф // Вестник Европы. – 1883. – Т.3. – №3. – С.324–341; №4. – С.786–802.
23. Миropольский С. И. В чем наша задача / С. И. Миropольский // Семья и школа. – 1873. – №1. – Кн.2. – Ч.2. – С.3–46.
24. Ахутин Н. Учитель начальной школы / Н. Ахутин // Русская школа. – 1909. – №7–8. – С.89–110.
25. Баранов А. О практических занятиях воспитанников учительской семинарии в начальном училище / А. Баранов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1878. – Ч.195. Янв. Отд.3. – С.29–43.
26. Губкин И. Общеобразовательная и педагогическая подготовка народного учителя / И. Губкин // Русская школа. – 1906. – №10. – С.98–116; №11. – С.121–141.
27. Ивановский М. О практических занятиях воспитанников учительских семинарий в начальном училище / М. Ивановский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – Ч.189. Янв. Отд.3. – С.23–44.
28. Флеров В. О специальной практической подготовке воспитанников в учительских семинариях / В. Флеров // Русская школа. – 1901. – №4. – С.165–174.
29. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1908 г. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнарева и К°, 1909. – 49 с.

References

1. Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoy mysli narodov SSSR (konec XIX – nachalo XX v.) / Pod red. Je. D. Dneprova, S. F. Egorova, F. G. Panachina, B. K. Pebieva. – M.: Pedagogika, 1991. – 448 s.
2. Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshhenija. – SPb.: Izd-vo M-va narodnogo prosveshhenija, 1864. – T.1: 1802–1825. – 1644 s.
3. Sbornik rasporyzhenij po Ministerstvu narodnogo prosveshhenija. – SPb.: Tip. Imperatorskoj AN, 1866. – T.1: 1802–1834. – 988 s.
4. Rozhdstvenskij S. V. Istoricheskij obzor dejatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshhenija (1802–1902) / S. V. Rozhdstvenskij. – SPb.: Izd-vo M-va narodnogo prosveshhenija, 1902. – 785 s.
5. Rozhdstvenskij S. V. Materialy dlja istorii uchebnyh reform v Rossii v XVII – XIX vekah / S. V. Rozhdstvenskij. – SPb.: Izd-vo «Obshhestvennaja pol'za», 1910. – 397 s.
6. Sbornik postanovlenij i rasporyzhenij po uchitel'skim institutam, uchitel'skim seminarijam, gorodskim uchilishham i nachal'nym narodnym uchilishham vedomstva Ministerstva Narodnogo Prosveshhenija. 1859–1875. – M.: Universitetskaja tipografija, 1875. – 490 s.
7. Fal'bork G. A. Uchitel'skie obshhestva, klassy, kursy i s#ezdy. Sistematicheskij svod zakonov, rasporyzhenij, pravil, instrukcij / G. A. Fal'bork, V. I. Charnolusskij. – SPb., 1901. – 50 s.
8. S#ezd direktorov uchitel'skih institutov i uchitel'skih seminarij Kievskogo uchebnogo okruga. 16–19 ijunja 1910 g. – K., 1910. – 240 s.
9. Fal'bork G. A. Uchitel'skie seminarii i shkoly. Sistematicheskij svod zakonov, rasporyzhenij, pravil, instrukcij dlja uchashhih i uchashhihsja / G. A. Fal'bork, V. I. Charnolusskij. – SPb., 1901. – 237 s.
10. Korf N. A. Uchitel'skaja seminarija / N. A. Korf // Sem'ja i shkola. – 1872. – Kн.2. – №4. – S.856–902; №5. – S.1101–1149.
11. Miropol'skij S. I. K voprosu ob obrazovanii narodnyh uchitelej / S. I. Miropol'skij // Sem'ja i shkola. – 1873. – №2. – Кн.2. – Ч.2. – S.167–176; №3. – Кн.2. – Ч.2. – S.219–238.
12. Polnyj sbornik pravil priema i programm vysshih, srednih i nizshih obshheobrazovatel'nyh, special'nyh i professional'nyh uchebnyh zavedenij Rossii, muzhskih, zhenskih, pravitel'stvennyh i chastnyh na 1909–1910 uch. g. / Pod red. N. I. Vorotinceva. – SPb., 1910. – 534 s.

13. Margolin D. S. Programmy i pravila dlja postuplenija v učitel'skie instituty, seminarii, shkoly i na pedagogicheskie kursy / D. S. Margolin. – K.: Izd-vo I. I. Samonenko, 1914. – 84 s.

14. Kulomzin A. N. Opytnyj podsčhet sovremennoho sostojanija našego narodnogo obrazovanija / A. N. Kulomzin. – SPb.: Gos. tip., 1912. – 49 s.

15. Fal'bork G. A. Nastol'naja kniga po narodnomu obrazovaniju / G. A. Fal'bork, V. I. Charnolusskij. – SPb.: Tip.–litogr. B. M. Vol'fa, 1904. – 2623 s.

16. Fal'bork G. A. Narodnoe obrazovanie v Rossii / G. A. Fal'bork, V. I. Charnolusskij. – SPb.: Izd-vo O. N. Popovoj, 1900. – 263 s.

17. Korf N. A. Nashi pedagogicheskie voprosy: v 2 t. / N. A. Korf. – M.: Tip. A. Klejn. – T.1. – 1882. – 409 s.; T.2. – 1886. – 104 s.

18. Korf N. A. Russkaja nachal'naja shkola: Rukovodstvo dlja zemskih glasnih i učitelej shkol / N. A. Korf. – SPb.: Izd-vo D. E. Kozhanchikova, 1870. – 363 s.

19. Uchen'e i učitel'. Pedagogicheskie zametki. – 2-e izd. – M.: Izd. Pobedonosceva K. T., 1901. – 61 s.

20. Antosjuk O. Učitel'skie seminarii / O. Antosjuk // Russkaja shkola. – 1913. – №7–8. – S.123–132.

21. Kljuzhev I. K voprosu o preobrazovanii učitel'skih seminarij / I. Kljuzhev // Russkaja shkola. – 1910. – №1–4. – S.140–144.

22. Korf N. A. Nashi učitel'skie seminarii. Hronika / N. A. Korf // Vestnik Evropy. – 1883. – T.3. – №3. – S.324–341; №4. – S.786–802.

23. Miropol'skij S. I. V chem naša zadacha / S. I. Miropol'skij // Sem'ja i shkola. – 1873. – №1. – Kn.2. – Ch.2. – S.3–46.

24. Ahutin N. Učitel' nachal'noj shkoly / N. Ahutin // Russkaja shkola. – 1909. – №7–8. – S.89–110.

25. Baranov A. O praktičeskijh zanjatijah vospitannikov učitel'skoj seminarii v nachal'nom učilishhe / A. Baranov // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshhenija. – 1878. – Ch.195. Janv. Otd.3. – S.29–43.

26. Gubkin I. Obsheobrazovatel'naja i pedagogičeskaja podgotovka narodnogo učitelja / I. Gubkin // Russkaja shkola. – 1906. – №10. – S.98–116; №11. – S.121–141.

27. Ivanovskij M. O praktičeskijh zanjatijah vospitannikov učitel'skih seminarij v nachal'nom učilishhe / M. Ivanovskij // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshhenija. – 1877. – Ch.189. Janv. Otd.3. – S.23–44.

28. Flerov V. O special'noj praktičeskoj podgotovke vospitannikov v učitel'skih seminarijah / V. Flerov // Russkaja shkola. – 1901. – №4. – S.165–174.

29. Otchet popechitelja Kievskogo učebnogo okruga o sostojanii učebnyh zavedenij za 1908 g. – K.: Tip. t-va I. N. Kushnareva i K^o., 1909. – 49 s.

Lomako L. I., PhD in Pedagogy, Associate Professor at the Pedagogy and Management of Education Department, Vasyl Stus Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), tanyal7021924@gmail.com

Development of teaching seminars in the Ukrainian land of the second half of the XIX – the beginning of the xx centuries: evaluation of the process contemporaries

The pre-revolutionary historiography of the history, creation and functioning of teachers' seminars in the Ukrainian lands of the second half of the 19th and early 20th centuries is analyzed. The research is based on the principles and methods of historicism, systemic nature, scientific objectivity, logical and historical unity. The normative and legislative documents, curricula and programs of teachers' seminars, presented in general and specialized collections and reference books, pedagogical congress materials, generalizing studies of the state of the then education, publications in periodicals were studied. The authors critically assessed the work of teachers' seminars, identified shortcomings, offered their vision for organizing their activities. The factual and analytical material collected by the researchers of the then epoch is undoubtedly of theoretical and practical importance, however, no systematic study of this topic has been conducted.

Keywords: teacher's seminary, teacher education, pre-revolutionary historiography.

УДК 94(477.74)«187»(015)

Мельников Е. О.,

аспірант кафедри історичних дисциплін,
Маріупольський державний університет
(Україна, Маріуполь), eduardmelnykov@ukr.net

РЕФОРМУВАННЯ ОДЕСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ У 70–ТІ РОКИ ХІХ СТ.

Розглянуто реформування Одеського військового округу у 70–ті р. ХІХ ст. Доведено, що воно мало різноплановий характер. Автор аналізує позитивні та негативні риси впроваджених реформ Д. Мілютіна на українських землях у межах Одеського округу. Досліджено вплив перетворень на стан військово-окружної системи під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та подальше вдосконалення російської армії.

Ключові слова: українські землі, Одеський військовий округ, військова реформа, російська армія, російсько-турецька війна.

В наш час загострення стосунків у міжнародних відносинах призводить до збройних конфліктів. Збройні сили України повинні відповідати новітнім воєнним умовам і формам, щоб застосувати свій потенціал для захисту незалежності та суверенітету держави. Доцільним є комплексне вивчення історичного досвіду проблеми реформування Одеського округу накопиченого ним під час збройного конфлікту 1877–1878 рр.

Актуальність теми пов'язана з тим, що у частинах російської армії, дислокованих на українських землях у 70–ті рр. ХІХ ст., проходило службу багато українців, тому функціонування дорадянських державних інститутів має значний інтерес для сучасного українського суспільства. Досвід реформування Одеського округу може у майбутньому стати корисним для усунення помилок під час перетворень в сучасній армії України.

Тема реформування Одеського військового округу у 70–ті р. ХІХ ст. не розглядалося окремо ні за радянських часів, ні в роки розбудови української державності після розпаду Радянського Союзу. У сучасній російській історіографії панівною є думка, що реформи царського уряду вплинули на розвиток Збройних сил Російської Федерації, а округи на українських землях є невід'ємною частиною військово-окружної системи Російської імперії, нащадками якої вважаються росіяни. Особливу увагу привертають праці російських учених О. Айрапетова, А. Безугольного, Н. Ковалевського, В. Ковальова та М. Корольова [1; 2; 12].

Цікавий фактичний матеріал відповідно до теми нашого пошуку ми знаходимо у праці українських дослідників А. Дроздовського та Є. Краснової. Вчені розглянули історію Одеського юнкерського піхотного училища [9].

Метою статті є висвітлення військового реформування Одеського округу у 70–ті роки ХІХ ст.

Царський уряд у ХІХ ст. щодо українського населення здійснював політику імперської інтеграції. В російській імператорській армії проходили службу українські селяни, а дворяни українського походження мали можливість просування у армійській ієрархії. Реформування військово-окружної системи Д. Мілютіна у 60–ті роки ХІХ ст. призвело до появи на південних українських землях Одеського військового округу.

На початку 70–х років ХІХ ст. Одеський військовий округ обіймав територію південних губерній – Катеринославської, Херсонської, Таврійської. Південь

України посідав важливе стратегічне значення у планах царату для подальшого посилення обороноздатності Російської імперії, а Одеський військовий округ мав вихід до Чорного та Азовського морів, кордонів з Австро-Угорщиною та Румунією [11].

На озброєнні частин російської армії Одеського військового округу на початку 70-х років XIX ст. перебували однозарядні гвинтівки Крнка під патрон центрального займання з капсулем Бердана, однозарядні гвинтівки Бердана двох різновидів під унітарний патрон центрального запалення з металевою гільзою і димним порохом – №1 з відкидним затвором зразка 1869 р. та №2 з поздовжньо-ковзаючим затвором зразка 1870 р. і зброя старого гатунку: нарізні піхотні та драгунські рушниці, кавалерійські штуцери. Нові види озброєння переважно мали менше використання, тому що були дорогими та постачалися у частини, які перебували у зоні можливої ворожої агресії [5, с. 238].

У ході військового реформування армія не була забезпечена транспортними засобами, тому для швидкого постачання у військові частини Одеського військового округу необхідної кількості продуктів, амуніції та боеприпасів у липні 1870 р. вийшло повідомлення Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора про збір у місцевого українського населення підвід для перевезення обмундирування і спорядження для інтендантських складів в армійські частини. В документі повідомлялося, що «у випадках, коли звичайні засоби перевезення виявилися недостатніми, наймалися обивательські підводи за контрмарки» [26, арк. 1].

Метою реформування військово-окружної системи на півдні України було не тільки озброєння частин, а й навчання військовослужбовців поведженню зі зброєю, проведення маневрів. В 1871 р. було розроблено проект інструкції для польових занять військ з настановою про те, що «всі польові заняття повинні бути пройняті однією спільною метою – підготувати війська до успішної дії проти ворога, а тому все, що не може бути корисним, придатним до дії, має бути виключено з польових занять, особливо у вигляді крайньої обмеженості часу для її виробництва» [20].

Досвід франко-пруської війни російський генералітет також взяв у розрахунок, тому з 1871 р. вийшла постанова про навчання та використання найпростіших саперних робіт. Частини, розташовані у Одеському округу з часів Кримської війни продовжували навчання саперів. Наприклад, досвід Одеського військового округу у 1872 р. був високо оцінений О. Паткулем під час перевірки [3, с. 152].

У 1873 р. на маневрах відпрацьовувалося вирішення особливих тактичних завдань. Польові навчання 1874 р. на півдні України були присвячені новому підходу в артилерійській справі стосовно одноосібного управління вогнем батареї командиром, а не навідником. Військовослужбовці Одеського округу за присутністю своїх командувачів здійснювали навчання на місцевості [3, с. 159].

11 січня 1874 р. командуючим військами Одеського округу було призначено українця за походженням, представника дворян Чернігівської губернії генерала от інфантерії В. Семєку. За час його перебування на цій посаді округ зазнав значних змін у контексті реформування військово-окружної системи Російської

імперії початого імператором Олександром II та військовим міністром Д. Мілютіним [24].

У зв'язку з соціально-економічними змінами у Російській імперії у січні 1874 р. імператор Олександр II підписав «Статут про військову повинність». Згідно з цим статутом скасовувався рекрутський набір, армія повинна була стати масовою, змінювались принципи ведення військових дій. До призову підлягали призовники за такими критеріями: вік, здатність до служби, рівень освіти, національність та місце проживання [25].

Все чоловіче населення, яке проживало на українських землях у межах Російської імперії у зв'язку з призовом на військову службу проходило жеребкування. «Надходження на службу за призовом, вирішується жеребом, який виймається раз на все життя. Особи, номеру вийнятого ними жеребу, які не підлягають вступу в постійні війська, зараховуються в ополчення». Зараховані до ополчення з двадцять одного року до сорока трьох могли бути призвані на військову службу у діючу армію під час війни. В документі зазначалося, що «від призову на службу із запасу звільняються особи, які займають посади державної цивільної, або ж громадської служби, означенні в особливому списку» [25].

У статуті було зазначено, що до жеребкування відбиралися молоді люди, яким виповнювалося двадцять років. Призов здійснювався з першого листопада до п'ятнадцятого грудня кожного року. «Загальний строк служби в сухопутних військах, для вступників за жеребом, визначається в п'ятнадцять років, з яких шість років дійсної служби і дев'ять років в запасі» [25].

До призову на українських землях не підлягали єдиний син у батьків, єдиний годувальник у родині, а також якщо старший брат призовника вже відбув військову повинність. Скорочувався строк дійсної служби з шести до чотирьох років для новобранців, які мали тільки початкову освіту. Для тих хто закінчив міську школу термін дійсної служби становив три роки, а гімназію – півтора. Новобранці з вищою освітою проходили дійсну службу рік [25].

Безсімейним чоловікам, що мали земельний наділ та господарство, торгівельну справу або рибний промисел на один рік давалася відстрочка. На службу не призивалися священнослужителі усіх віросповідань, але вони мали змогу перебувати на посаді полкових священиків, справляти усі необхідні служби у полкових церквах. Не проходили службу, а зараховувались одразу у запас медичні та ветеринарні лікарі, фармацевти, викладачі [25].

Для керування процесом поповнення резерву новобранцями у повітах на українських землях з жовтня 1874 р. призначається посада повітового військового керівника. В його обов'язки входило пильнування за шляхами, нагляд за станом медичних приміщень, вирішення мобілізаційних питань [2].

12 червня 1874 р. у Одеському військовому окрузі з татар, які проживали на території Криму у Бахчисараї сформовано національний ескадрон у складі резерву. Зовнішній вигляд кавалериста складався з чорної шапки, чорного мундиру з довгою спідницею з червоною обшивкою, червоних погонів, темно синіх шароварів з червоною тасьмою, червоних клапанів на комірах шинелей і плащів та гладких гудзиків з білого металу [13].

21 липня 1875 р. у місті Сімферополь було сформовано другий кримськотатарський ескадрон. Згодом обидва ескадрони з'єднано у Кримський дивізіон, у який для навчання новобранців направлялося 16 козаків кубанського Козачого війська. Дивізіон дислокувався у місті Сімферополь та перебував у підпорядкуванні начальника 13-ї піхотної дивізії, а в листопаді 1876 р. його перевели до складу сформованого 10-го армійського корпусу [13].

З 1875 р. у частинах Одеського військового округу вводилися обов'язкові заняття з молодшими офіцерами. Керівники частин та помічники з офіцерського складу проводили військові ігри письмові та усні, вирішували тактичні завдання у польових умовах та випробували на маневрах задачі поставленні для вирішення [11].

У 1876 р. на маневрах під керівництвом «Комітету пересування військ залізницею», – структури організуючої військ перевезення як у мирний, так і воєнний час, відпрацьовувалось транспортування військ у якому узяти участь 93 тис. солдатів та 41 тис. коней. Перевезення відбувались з Одеського до Варшавського і Віленського округів, а також із Москви до Кримського півострову. Залізничні батальйони отримали досвід у будівництві залізничних шляхів [3, с. 161].

Станом на 1876 р. на озброєнні солдатів у частинах розташованих на південних українських землях перебували голчаста однозарядна капсульна гвинтівка Карлі, револьвери Сміта та Вессона, дрібнокаліберні піхотні та драгунські рушниці. Постачання нової зброї відбувалося у зв'язку з впровадженням переозброєння армії та зростанням напруги у дипломатичних відносинах Російської імперії та Туреччини [3, с. 312].

Реформування артилерійської справи, яке почалося з виданого положення про артилерійські парки у 1875 р., йшло вповільненими темпами. «Оскільки війни не передбачалося, то з організацією парків не поспішали». Згідно з положенням артилерійська організація складалася з дивізійних летучих парків з летучими відділеннями кавалерії та стрільців, та відділення рухомого парку. За планом нові 4-колесні зарядні скрині змінили б у частинах старе обладнання до 1880 р. До цього моменту повинна була діяти перехідна система комплектування 2-колесими та 4-колесими зарядними скринями військові частини до 1878 р. На час мобілізації у військових округах на українських землях діяла частина парків організації 1867 р., частини перехідної організації 1875 р., а нові парки з'явилися тільки під час війни у 1877 р. [14, с. 14–18].

Наказом від 1 листопада 1876 р. під керівництвом великого князя Миколая Миколайовича почалось формування польового управління армії, а в трьох округах на українських землях створювалося шість армійських корпусів з порядковими номерами від сьомого до дванадцятого. Одеський військовий округ перейшов у підпорядкування головнокомандуючого Діючої армії, а сьомий та десятий корпуси переведилися для охорони узбережжя Чорного моря [2].

За дослідженнями М. Ковалевського, О. Безугольного три корпуси з шести склалися з дивізій одного військового округу: VII, VIII і X корпуси мали змішаний склад: в них були включені дві дивізії з Одеського округу та по одній з Харківського. Три дивізії Харківського військового округу пересувалися на південь для нарощування військових сил Одеського округу [2].

Другого листопада 1876 р. у військових округах на українських землях оголошувалась мобілізація. За дослідженням М. Корольова мобілізаційний процес відбувався у три етапи. На першому етапі тривав збір людей і коней у місцях призову, а на другому етапі до частин, які вирушали на фронт приєднувались солдати та коні з запасних частин. Останнім кроком було «розгортання частин на позиціях біля ймовірних плацдармів війни» [12].

Одеський округ готувався до війни з Туреччиною і як тилова база для забезпечення Дунайської армії. Згідно з документами листування Штабу Одеського військового округу з командирами військових частин, комендантом і міським головою міста Миколаєва про пересування та розквартирування військових частин на територію округу повинні були прибути чисельні сили.

У листі від 13 грудня 1876 року за №153 йде мова про важливе затвержене положення «про управління арміями у воєнний час, в якому з'ясовані і дані вказівки про стосунки військових начальників областей, зайнятими військами». За листом можна дізнатися, що міським і земським установам потрібно було вжити «всіх заходів до забезпечення найшвидшим і у всіх відносинах задовільним виконанням потреб військового управління і тим чинити всілякі з їх боку сприяння успішному здійсненню тієї задачі, для досягнення якої зроблена мобілізація військ» [27, арк. 16].

Станом на 14 грудня 1876 р. всі три етапи мобілізації військ було виконано. Таким чином тривала вона сорок два дні. У ході мобілізаційного процесу було виявлено, що не вистачає офіцерів запасу. Військово-окружна система та проведені попередньо реформи призвели до швидкої мобілізації та розгортання на позиціях чисельної армії. Реформи 1874 р. за якими у повітах з'явилися посади військових керівників та впровадження місцевого військово-адміністративного управління виявилися вдалим. Всестанова військова повинність дозволяла швидко поповнювати новими формуваннями діючу армію. З Одеського округу до війська було мобілізовано від 10 до 20 тисяч чоловіків [2; 12].

Українське населення, що проживало у межах округів за законом про військово-кінну повинність постачало у частини коней. З Одеського округу до збірних пунктів надійшло 15 600 коней без відшкодування їхньої вартості селянам [2].

З листопада 1876 р. до середини квітня 1877 р. у Бессарабській та Херсонській губерніях були розташовані військові сили Дунайської армії. Станом на 10 квітня 1877 р. «Бессарабська губернія, приморські повіти Херсонської та Таврійської губерній та Кримській півострів були оголошені на воєнному стані» [22, с. 1].

Грошове забезпечення розквартированих на півдні України військовослужбовців російської імператорської армії до початку війни з Туреччиною здійснювалось інтендантствами округів розташованих на українських землях. Згодом фінансуванням стало займатися польове казначейство [2].

Інтендантське постачання з Одеського округу до військ у Румунії відбувалося шляхом «від станції Роздільна – Кишинів – Унгени – Ясси». На території Румунії залізнична колія не була широкою, як на території Російської імперії, тому втрачаючи час усі припаси перевантажували [22, с. 2].

Заготівлю провіанту для військових частин Одеського округу здійснювали інтенданти переважно через закупівлю у магазинах зерна, борошна. В окрузі діяло 26 продовольчих магазинів. У місцях де магазинів не було підрядники завозили до частин все необхідне. Істотним недоліком напередодні війни, який виявився була повна відсутність у розпорядженні інтендантства установ для переробки зерна, випічки хліба. У термінові строки цей недолік було вирішено побудуванням печей та навчанням людей у справі випікання хлібу [22, с. 5].

Великі продовольчі бази були зосереджені спочатку у Києві, а згодом у Одесі, Роздільній, Акермані. Для забезпечення флоту на Чорному морі продовольство перебувало на складах Миколаєва, Севастополя та Керчі [3, с. 474–479].

В Одеському окрузі діяли госпіталі другого класу у Херсоні та Тирасполі. Вони мали змогу прийняти 10–15 поранених офіцерів та 300–400 нижніх чинів. Госпіталі першого класу діяли у Сімферополі, Бендерах, Керч–Єнікале та мали 5–7 офіцерських місць та 100–200 для нижніх чинів с відділенням у Ростові–на–Дону. Окрім госпіталів для розташування поранених діяли Сакське госпітальне відділення та санітарні станції у Євпаторії, Таганрозі, Новій Одесі, а у війську працювали полкові лазарети та «околотки для слабосильних команд» [22, с. 4].

Впродовж 1877 р. медичні військові заклади Одеського округу прийняли 34 312 пацієнта. З них вилікувано було 18 984 людини, а померло 1558 [6, с. 83–84].

Фортеці у Керчі, Севастополі та Очакові приводилися у бойовий стан. Мета охорони узбережжя Чорного моря полягала не тільки для відбиття можливих десантних операцій супротивника, але й «захисту прибережного населення від розбоїв і грабежу», яке могло б бути здійсненим у разі висадки невеликих ворожих «озброєних партій» [21, с. 56].

Охороною узбережжя Одеського військового округу займалися VII та X корпуси. «Війська цих корпусів мали на зиму зайняти по можливості зручне квартирне розташування, при якому здійснювали б, своїми передовими частинами, постійне і пильне спостереження за узбережжям» [21, с. 56].

Штаб VII корпусу дислокувався у місці Одеса, а штаб X корпусу – у місці Сімферополь. До початку війни з Туреччиною війська дислокувалися на узбережжі «при батальйонних та частково полкових штабах». Після оголошення війни 2 квітня 1877 р. війська дислокувалися за заздалегідь запланованим планом для захисту берегів Чорного моря. «При складанні і виконанні цієї дислокації малюся на увазі роз'їздами і окремими постами спостерігати все узбережжя, тримаючи позаду невелику підтримку». Значна кількість військ розташовувалась у стратегічно важливих місцях та у разі потреби висувалося на допомогу роз'їздам [15, с. 109].

За наявності потреби місцеві війська Одеського округу, які несли караульну та конвойну службу, за розпорядженням керівників отрядів, залучались до ведення військових дій. Під час війни не припинялись практичні заняття місцевих і польових військ Одеського округу. Увага приділялась стрільбам, а частинам Керченської фортеці було «вказано також здійснювати і військові прогулянки до сторони Опука, щоб вони набули навичок до маршів з усіма військовими пересторогами,

а також, щоб спостерігати узбережжя Чорного моря між Тобечикським і Узунларським озерами» [15, с. 113].

Продовжувалась підготовка артилерійських батарей і команд в Одесі, Очакові, Севастополі та Керченській фортеці. Як свідчать джерела підготовленість артилеристів була високою «у стрільбі люди придбали вже достатній навик і стрільба дає дуже хороші результати». У подальшому планувалося відпрацьовувати нічні стрільби з батарей розташованих на узбережжі за допомогою освітлювальних приладів «дії з якими по освітленню рейдів цілком задовільні» [15, с. 113].

Впродовж 25 травня – 15 червня 1877 р. безперервно відпрацьовувались стрільби берегових батарей. За свідченням джерела, у Одесі «проводились практичні стрільби з дев'яти дюймових мортир по рухомій цілі» [16, с. 124].

Царським урядом продовжувались заходи щодо зміцнення військової потужності Одеського округу. Біля Очакова у Буго–Дніпровському лимані була побудована «морська батарея», яку назвали Миколаївською приморською батареєю [17, с. 133]. З Кронштадту для неї була надіслана одинадцятидюймово гармата, яку встановили на платформі з круговим обстрілом [18, с. 137].

У результаті підписаних мирних угод Росії з турецькою стороною у 1878 р. змінювалась територія Одеського округу. На частину Бессарабії, яка увійшла до його складу, поширювались усі російські військові установи [11].

На нашу думку війна з Туреччиною 1877–1878 рр. у якій здобула перемогу Російська імперія стало великим випробуванням для Одеського військового округу. Завдяки реформам 1874 р. про всестанову повинність мобілізаційні заходи були швидко проведені. На практиці доведено, що солдати були добре навчені та діяли у бойових умовах злагоджено. Нестачі у патронах також не відчувалося. На цей факт вказувала підготовка військовослужбовців у тотальній економії набоїв та використання їх для прицільної стрільби.

Частини фортець, розташованих у Одеському окрузі на високому рівні забезпечили патрулювання узбережжя та не допустили проведення десантних операцій. Берегова артилерія показувала високі результати, а артилеристи навіть під час війни продовжували навчання.

Російський дослідник М. Корольов відмічає, що польова артилерія виявилася малоефективною на полі бою проти турецьких укріплень. Артилеристи не мали змоги влучно стріляти по ворожій піхоті, яка засідала у земляних укріпленнях. Під час координації дій артилерії та сухопутних частин, російська піхота несла великі втрати під час атак, спричинених навченістю солдатів стріляти з невеликих дистанцій. Турецькі військовослужбовці стріляли на далекі відстані та мали у своєму розпорядженні новітні гвинтівки європейського виробництва [12, с. 69].

Заздалегідь підготовлене інтендантське постачання витримало напругу військового часу, але різні за шириною залізничні колії у межах Одеського округу та Румунії гальмували вчасне отримання Діючою армією усього необхідного у перші місяці війни. Зі спогадів учасників подій за місяць перебування на території ворога ставали непридатними для подальшого

використання одяг та інші елементи обмундирування. Відсутність гарних возів для дій у гірській місцевості призвело до недоотримання постачання, а продукти солдати іноді купували за власні кошти за високими цінами [23].

На нашу думку, госпіталі Одеського округу діяли за встановленим розпорядком та приймали поранених бійців та офіцерів. У Діючій армії у перші місяці санітари та медична служба проявила себе добре, але при широкомасштабних настулах і похолоданні на Балканах у лазаретах не вистачало місця для поранених. Евакуація до Одеського округу затримувалась з відсутністю візків та великою відстанню до місць розташування госпіталів.

На думку М. Корольова негативною рисою реформування, яка проявилася під час військових дій була «невідповідність технічних положень піхотного статуту новим видам зброї». Перехід військ до розсипного строю та використання під час наступу стрілецького ланцюга не були виконані на достатньому рівні. Реформа 1869 р. залишилась ефективною на папері, але не відповідала консервативним реаліям, які панували серед офіцерства для вишколу солдатів у Російській імперії [12, с. 68–69].

На нашу думку, війська Одеського округу достатньо забезпечувалися набоями та різними видами вогнепальної зброї до війни з Туреччиною. Однак кавалерійські та піхотні частини мали різні зразки зброї і це на практиці давало тільки негативні результати. Гвинтівки Кринка та Бердана не використовувались для ведення вогню на далекій відстані.

Війська Одеського округу та переведені до нього частини виявили високі моральні та фізичні якості під час патрулювання Чорноморського узбережжя. Залучені частини до Діючої армії з українських земель гідно протидіяли супернику поступаючись у технічному оснащенні.

На думку М. Корольова, війна змінила тактику російської армії. У піхотинців сформувався тактичний ланцюг під час наступу прицільного вогню супротивника з близької відстані. Турецькі укріплення проривалися засобом використання ешелонованого наступу. Кавалерія погано справлялася з розвідкою, а наїзники не вмівали стріляти з коней [12, с. 71–72].

Доцільно зауважити, що незважаючи на перемогу над Туреччиною організація російських військ станом на 1877–1878 рр. не вимагала повністю потребам свого часу та відставала в технічному оснащенні та у тактиці введення бою від європейських країн. Армія потребувала подальшого реформування. Мобілізаційні заходи та тривалість війни довели, що у резерві треба тримати заздалегідь навчених людей. Резерв у подальшому повинен був не тільки нести охорону узбережжя Чорного моря або губерній в яких він дислокувався, але й поповнювати живою силою Діючу армію.

Артилерійські частини округів на українських землях потребували переозброєння новими гарматами. Після закінчення війни з Туреччиною у Одеському окрузі здійснювалось навчання артилеристів. Так, у червні–липпні 1878 р. проводилися практичні стрільби «дев'ятої резервної артилерійської бригади». Після виконання запланованих заходів військовослужбовці відправлялися до Одеси [27, арк. 76].

Для піхоти почалось виготовлення гвинтівок з прицілом на дальню відстань для збереження чисельного

складу та у зв'язку з впровадженням нового тактичного плану дій. Скорострільність вогнепальної зброї підвищувалась за рахунок введення нових механізмів [12, с. 84].

5 квітня 1879 р. на посаду тимчасового Одеського генерал-губернатора було призначено інженер-генерала Е. Тотлебена, а з 1 вересня 1879 р. він став командуючим військами Одеського округу. Е. Тотлебен був добре знайомий з положенням справ в окрузі, бо у 1876 р. займав посаду головного розпорядника по захисту Чорноморського узбережжя. Під його керівництвом розставлялися міни в акваторії міст Севастополя, Керчі, Одеси, Очакова та будувалися нові батареї. На посаді тимчасового генерал-губернатора він перебував до 18 травня 1880 р. та ретельно виконував свої обов'язки у боротьбі проти проявів тероризму на українських землях у межах Одеського військового округу від Кримського півострову до Бессарабії [28, арк. 1–28].

В жовтні 1879 р. вийшло Положення про школи та навчальні команди артилерійських військ. Згідно з документом у кожній батареї, парках, артилерійських ротах у фортецях, місцевих артилерійських бригадах створювалися школи. В артилерійських бригадах та у керівництвах артилерії фортець діяли навчальні команди. Зі стопроцентного артилерійського складу для проходження навчання відбиралось десять відсотків найкращих солдатів. Учебний процес проходив один рік. Під час якого увага приділялася вивченню російської мови, арифметики, теорії та практиці ведення артилерійського вогню, а команди з фортець отримували знання з фортифікаційної справи. Випускники отримували звання бомбардирів та розподілялися згідно з наказами керівництва у різні частини [19].

Імператор Олександр II та військовий міністр Д. Мілютин розглядали усі прорахунки у діях піхоти та продовжували впроваджувати зміни у піхотній тактиці. Імператорським наказом від 5 червня 1879 р. вводилися Тимчасові правила для навчання роти та батальйону розсипному строю. Згідно з документом «Досвід останньої війни довів, що озброєння піхоти... вимагає засвоєння... прийомів, кілька відмінних від тих, які дотепер застосовувалися в наших військах». У наказі розглядалися дії у ланцюзі, ведення вогню під час атаки та оборони [4].

Згідно з «Інструкцією для дій роти і батальйону в бою» головною тактичною одиницею вважалась рота. Пануючим елементом в тактиці став розсипний стрій. Рота складалася з ланцюга та ротного резерву без поділу на ланки. Лінійний та стрілецький поділ рот не відповідав новітнім тактичним розробкам і його було скасовано [8, с. 97–109].

Резерв більше не залишався на позиціях, а йшов строєм під час атаки або відступу за ротою. Дослідник М. Корольов робить висновок, що «статут визначав три форми строю: зімкнений, розімкнений та розсипний» [12, с. 85].

У 1879 р. тривало реформування у навчанні саперних батальйонів. Згідно з Тимчасовою настановою для самообкопування піхоти малою лопатою усі піхотні та артилерійські команди повинні були робити земляні укріплення під час наступу або при обороні. Настанова

ознайомлювала з правильним поводженням з інструментом під час правильного риття окопів. Кожна рота в межах військових округів на українських землях отримувала у користування 80 малих лопат та 20 сокир [5].

Кавалерія під час війни з Туреччиною виявилась неефективною, тому у 1879 р. розроблявся новий стройовий статут кавалерійської служби. Кіннота військових округів на українських землях у ході реформування відпрацьовувала дії у пішому строю. Досвід підготовки ескадронів довів, що треба змінювати тактичні завдання кінноти під час бою [10, с. 357].

Протягом 70-х рр. XIX ст. на українських землях поліпшувалась система тилового господарства. У кожний полк призначався завідувач по господарству, який допомагав командирі полку при вирішенні господарчих питань. Каптенармус допомагав ротному командирі. Для підвищення забезпечення військ необхідними ресурсами солдати відправлялись на вільні роботи. Частина продуктів та грошей зараховувалась до «господарчих сум підрозділів», а інша поділялася між солдатами [2].

На нашу думку, вільні роботи позитивно вплинули на забезпечення армії продовольством та фінансами, але негатив проявлявся у неефективності військової підготовки, яка не проводилася у зв'язку непрофільної занятості солдатів. Військове керівництво у ході реформ на українських землях поліпшило систему тилового господарства з провадженням нових посад у полках та ротах, але саме з цим більшість питань забезпечення покладалася на представників військових частин.

На кінець 70-х рр. XIX ст. стало більш якісним медичне забезпечення військ у межах округів розташованих на території України. У Одеському окрузі на початку 1870-х рр. захворювало 30 695 вояків, з яких помирало 1083. За даними на кінець 1870-х рр. хворих налічувалося 31 802, з яких помирало 469 [7].

Поширеними хворобами того часу були тиф, тифозна лихоманка, легенева хачотка, запалення очей та грудних органів, венеричні хвороби, катар дихальних органів і травних трактів. Наприклад, на тисячу військових Одеського округу у строю залишалось 49,5%, які вилікувались від вище зазначених недугів [7, с. 15–17].

Висновок. Впродовж 70-х років XIX ст. Одеський військовий округ зазнав реформування різнопланового характеру. Змінилась система підготовки солдатів та офіцерів, військова повинність прискорювала мобілізаційні спроможності округу, але організація артилерійських парків йшла повільними темпами і не відповідала умовам свого часу.

Одеський округ пройшов випробовування війною з Туреччиною 1877–1878 рр. під час якої було доведено ефективність фортецевої та узбережної артилерії, а місцеві та переведені до Криму частини не дали змоги висадки ворожим десантам та гідно проявили себе під час патрулювання місцевості.

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. виявила прогалини реформування попередніх років, тому головним елементом в піхотній тактиці став розсипний стрій, а невідповідність технічних положень піхотного статуту новим видам озброєння переглядалась Олександром II та Д. Мілютінін, приділялась увага саперним батальйонам, поліпшувалась система тилового господарства.

Список використаних джерел

1. Айрапетов О. Р. Испытание войной: реформы и вооруженные силы России и Турции в 1860–1870-е гг. / О. Р. Айрапетов // Российская история. – 2016. – №6. – С.15–27.
2. Безугольный А. Ю., Ковалевский Н. Ф., Ковалев В. Е. История военно-окружной системы в России. 1862–1918 / А. Ю. Безугольный, Н. Ф. Ковалевский, В. Е. Ковалев. – М.: Центрполиграф, 2012. – 502 с.
3. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал / Л. Г. Бескровный. – М.: Наука, 1973. – 432 с.
4. Временные правила для обучения роты и батальона рассыпному строю // ПСЗРИ. Собр. 2-е. – Т.54. – Отд-е 10-е. – СПб., 1881. – С.476.
5. Временное наставление по самоокапыванию пехоты малою лопатою // ПСЗРИ. Собр. 2-е. – Т.54. – Отд-е 1-е. – СПб., 1881. – С.487.
6. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1877 год. – СПб., 1879.
7. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1880 год. Отчет Главного военно-медицинского управления // Исторический очерк деятельности Военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича. (1855–1880 гг.) / Сост. полк. Хорошхиным и Еврейновым, под руковод. ген.-лейт. Богдановича. – Т.6. Приложение №72, 1881. – С.13–14.
8. Драгомиров М. О системе обучения стрельбе / М. Драгомиров // Военный сборник. – 1876. – №5. – С.151–159.
9. Дроздовский А., Краснова Е. Одесское пехотное юнкерское училище [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_48/alm_48_107_122.PDF
10. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 годов в России / П. А. Зайончковский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1952. – 371 с.
11. Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://search.rsl.ru/ru/record/01003893500>
12. Королёв М. А. Преобразование армии и флота Российской империи в контексте военных реформ (вторая половина XIX – начало XX вв.): Дис... канд. историч. наук 07.00.02: Отечественная история / М. А. Королёв. – М., 2009. – 214 с.
13. Кудашев Н., Азар В. Крымский конный её Величества Государыни Императрицы Александры Феодоровны полк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.torrentino.me/torrent/831799>
14. Организация артиллерийских парков до войны 1877 и 1878 гг. // Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып.11. Мобилизация русской армии и сосредоточение в Бессарабии. – СПб., 1898. – С.14–18.
15. Перечень общих распоряжений и действий по обороне Черноморского побережья с 12 апреля по 25 мая // Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып.17. Оборона Черноморского побережья. – СПб., 1899. – С.109–113.
16. Перечень общих распоряжений и действий по обороне Черноморского побережья с 25 мая 15 июня // Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып.17. Оборона Черноморского побережья. – СПб., 1899. – С.122–124.
17. Перечень общих действий по обороне Черноморского побережья с 15 июня по 1 июля // Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып.17. Оборона Черноморского побережья. – СПб., 1899. – С.130–133.
18. Перечень общих действий по обороне Черноморского побережья с 1 по 15 июля // Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып.17. Оборона Черноморского побережья. – СПб., 1899. – С.135–137.
19. Положение о школах и учебных командах артиллерийских войск // ПСЗРИ. Собр. 2-е. – Т.54. – Отд-е 2-е. – СПб., 1881. – С.139.
20. Проект инструкции для полевых занятий войск [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://reformshistory.ru/reformy/reformy-aleksandra-ii/voennaya-reforma/boevaya-podgotovka-i-gramotnost>
21. Приказ по войскам VII и X армейских корпусов, от 30 ноября 1876 г. // Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып.17. Оборона Черноморского побережья. – СПб., 1899. – С.55–65.

22. Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып.96. Отчет по интендантской части. – СПб., 1910. – 564 с.

23. Сборник военных рассказов, составленных офицерами-участниками войны. 1877–1878 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.adjudant.ru/rtwar1877-78/stories2-10.htm>

24. Столетие военного министерства. 1802–1902. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/lib/book8034/>

25. Устав о Воинской Повинности. – СПб., 1874.

26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.356. – Оп.1. – Спр.87.

27. Там само. – Спр.122.

28. Там само. – Ф.1191. – Оп.1. – Спр.1.

References

1. Ajrapetov O. R. Ispytanie voynoj: reformy i vooruzhennye sily Rossii i Turcii v 1860–1870-e gg. / O. R. Ajrapetov // Rossijskaja istorija. – 2016. – №6. – S.15–27.

2. Bezugol'nyj A. Ju., Kovalevskij N. F., Kovalev V. E. Istorija voenno-okružnoj sistemy v Rossii. 1862–1918 / A. Ju. Bezugol'nyj, N. F. Kovalevskij, V. E. Kovalev. – M.: Centropoligraf, 2012. – 502 s.

3. Beskrovnyj L. G. Russkaja armija i flot v XIX veke. Voенно-ієкономієскіє потенціал / L. G. Beskrovnyj. – M.: Nauka, 1973. – 432 s.

4. Vremennye pravila dlja obuchenija roty i batal'ona rassypnomu stroju // PSZRI. Sobr. 2-e. – T.54. – Otd-e 10-e. – SPb., 1881. – S.476.

5. Vremennoe nastavlenie po samookapyvaniju pehoty maloju lopatoju // PSZRI. Sobr. 2-e. – T.54. – Otd-e 1-e. – SPb., 1881. – S.487.

6. Vsepoddannejšij otčet o dejstviah Voennogo ministerstva za 1877 god. – SPb., 1879.

7. Vsepoddannejšij otčet o dejstviah Voennogo ministerstva za 1880 god. Otčet Glavnogo voenno-medicinskogo upravlenija // Istoricheskij očerok dejatel'nosti Voennogo upravlenija v Rossii v pervoe dvadcatipjatiletie blagopolučnogo carstvovanija gosudarja imperatora Aleksandra Nikolaeviča. (1855–1880 gg.) / Sost. polk. Horoshhinym i Evrejnovym, pod rukovod. gen.-lejt. Bogdanoviča. – T.6. Prilozhenie №72, 1881. – S.13–14.

8. Dragomirov M. O sisteme obuchenija strel'be / M. Dragomirov // Voennyj sbornik. – 1876. – №5. – S.151–159.

9. Drozdovskij A., Krasnova E. Odesskoe pehotnoe junkerskoe učitelishhe [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.odessclub.org/pu-blications/almanac/alm_48/alm_48_107_122.PDF

10. Zajonchkovskij P. A. Voennye reformy 1860–1870 godov v Rossii / P. A. Zajonchkovskij. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1952. – 371 s.

11. Istoricheskij očerok dejatel'nosti voennogo upravlenija v Rossii v pervoe dvadcatipjatiletie blagopolučnogo carstvovanija gosudarja imperatora Aleksandra Nikolaeviča (1855–1880 gg.) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://search.rsl.ru/ru/record/01003893500>

12. Koroljov M. A. Preobrazovanie armii i flota Rossijskoj imperii v kontekste voennyh reform (vtoraja polovina XIX – nachalo XX vv.): Dis... kand. istorichnih nauk 07.00.02: Otechestvennaja istorija / M. A. Koroljov. – M., 2009. – 214 s.

13. Kudashev N., Azar V. Krymskij konnyj ejo Velichestva Gosudaryni Imperatricy Aleksandry Feodorovny polk [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.torrentino.me/torrent/831799>

14. Organizacija artillerijskikh parkov do vojny 1877 i 1878 gg. // Sbornik materialov po Russko-tureckoj vojne 1877–1878 gg. na Balkanskom poluostrove. Vyp.11. Mobilizacija russkoj armii i sosredotočenie v Bessarabii. – SPb., 1898. – S.14–18.

15. Perechen'obshhix rasporyzhenij i dejstvij po oborone Chernomorskogo poberezh'ja s 12 aprelja po 25 maja // Sbornik materialov po Russko-tureckoj vojne 1877–1878 gg. na Balkanskom poluostrove. Vyp.17. Oborona Chernomorskogo poberezh'ja. – SPb., 1899. – S.109–113.

16. Perechen'obshhix rasporyzhenij i dejstvij po oborone Chernomorskogo poberezh'ja s 25 maja 15 ijunja // Sbornik materialov po Russko-tureckoj vojne 1877–1878 gg. na Balkanskom poluostrove. Vyp.17. Oborona Chernomorskogo poberezh'ja. – SPb., 1899. – S.122–124.

17. Perechen'obshhix dejstvij po oborone Chernomorskogo poberezh'ja s 15 ijunja po 1 ijulja // Sbornik materialov po Russko-tureckoj vojne 1877–1878 gg. na Balkanskom poluostrove. Vyp.17. Oborona Chernomorskogo poberezh'ja. – SPb., 1899. – S.130–133.

18. Perechen'obshhix dejstvij po oborone Chernomorskogo poberezh'ja s 1 po 15 ijulja // Sbornik materialov po Russko-tureckoj

vojne 1877–1878 gg. na Balkanskom poluostrove. Vyp.17. Oborona Chernomorskogo poberezh'ja. – SPb., 1899. – S.135–137.

19. Polozhenie o shkolah i uchebnyh komandah artillerijskikh vojsk // PSZRI. Sobr. 2-e. – T.54. – Otd-e 2-e. – SPb., 1881. – S.139.

20. Proekt instrukcii dlja polevyh zanjatij vojsk [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://reformshistory.ru/reformy/reformy-aleksandra-ii/voennaya-reforma/boevaya-podgotovka-i-gramotnost>

21. Prikaz po vojskam VII i X armejskikh korpusov, ot 30 nojabrja 1876 g. // Sbornik materialov po Russko-tureckoj vojne 1877–1878 gg. na Balkanskom poluostrove. Vyp.17. Oborona Chernomorskogo poberezh'ja. – SPb., 1899. – S.55–65.

22. Sbornik materialov po Russko-tureckoj vojne 1877–1878 gg. na Balkanskom poluostrove. Vyp.96. Otčet po intendantskoj chasti. – SPb., 1910. – 564 s.

23. Sbornik voennyh rasskazov, sostavlennyh oficerami-uchastnikami vojny. 1877–1878 gg. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.adjudant.ru/rtwar1877-78/stories2-10.htm>

24. Stoletie voennogo ministerstva. 1802–1902. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.runivers.ru/lib/book8034/>

25. Ustav o Voinskoj Povinnosti. – SPb., 1874.

26. Central'nyj derzhavnyj istoryčnyj arhiv Ukraїny, m. Kyїv. – F.356. – Op.1. – Spr.87.

27. Там само. – Спр.122.

28. Там само. – Ф.1191. – Оп.1. – Спр.1.

Melnykov E. O., post graduate of the Department of historical disciplines, Mariupol State University (Ukraine, Mariupol), eduardmelnykov@ukr.net

The reforming of the Odessa military district in the 70-ies of the XIX century

The article considers the reforming of the Odessa military district in the 70-ies of the XIX century. It is proved that it had a varied character. The author analyzes the positive and negative features of the implemented reforms by D. Milyutin in the Ukrainian lands within the boundaries of the Odessa district. It is researched the influence of transformations on the state of military-district system during the Russian-Turkish war of 1877–1878 and the further improvement of the Russian army.

Keywords: Ukrainian land, Odessa military district, military reform, the Russian army, Russian-Turkish war.

УДК 930:94(37):001.891

Дубчак Є. В.,

аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
eu.v.dubchak@gmail.com

Дослідження античної історії у працях вчених університету ім. Св. Володимира

Проведено аналіз наукових робіт Ю. Кулаковського та М. Бубнова щодо античної історії та здійснена спроба розкрити внесок учених у розвиток історичної науки. Авторам акцентовано на ряді важливих питань, розглянутих Ю. Кулаковським у працях з історії Стародавнього Рима, зокрема, історичний розвиток міста від часу заснування та до падіння Західної імперії у 476 р. н.е. Визначено джерельну базу досліджень. Визначено новизну теорії Кулаковського, за якою виникнення Риму пов'язане із синоїкізмом, та новизну гіпотези щодо сабінського походження латинів. Певний інтерес становить дослідження вченим термінів «памерій» та «aborигени». Зазначено, що окремої уваги заслуговує дослідження істориком підвалин імператорської влади, реформ військової організації Марія, реформ диктатори Сулли, військової реформи Октавіана Августа тощо.

Досліджено погляди М. Бубнова стосовно проблематики римського віче, а саме, форм народних зборів, чи було віче народним самодержавством, ставлення магистратів та сенату до народних зборів, визначено трибу форму як найдмократичнішу. Визначено вагомість підсумків Бубнова щодо невідомості народних зборів тодішнім реаліям та необхідності заміни віче іншим органом влади, яким стала посада імператора.

Акцентовано на важливості досліджень, проведених науковцями, та суттєвості їхнього внеску у розвиток історичної науки в університеті Св. Володимира.

Ключові слова: антична історія, Стародавній Рим, курія, синоїкізм, триби, народні збори, римляни, етруски, походження Риму, влада імператора, реформи Марія, Сулли, Октавіана Августа.

Викладачі Київського університету Святого Володимира, такі як П. Ардашев, В. Більбасов, М. Бубнов, Ю. Кулаковський, Ф. Міщенко, В. Піскорський, Т. Флоринський, Ф. Фортинський, А. Ясинський тощо зробили вагомий внесок в розвиток історичної науки. В 1863–1919 рр. ними було видано десятки наукових праць, присвячених питанням всесвітньої історії, зокрема, античності, Візантії, західних та південних слов'ян, Росії, країн Західної Європи тощо.

В даній статті, ґрунтуючись на результатах аналізу видань істориків вищого навчального закладу, автор здійснив спробу розкрити їхній внесок у розвиток історичної науки, зокрема, античної історії.

Вивченням діяльності вчених–антикознавців займалися А. Пучков, Л. Матвеева, Е. Фролов, А. Шофман, С. Шестаков тощо. Так, Е. Фролов вважав, що Ю. Кулаковський у роботі «К вопросу о начале Рима» спробував висловити незгоду з власним вчителем Момзенем з приводу багатьох питань, зокрема, щодо перебування Риму під владою етрусків [1, с. 302]. Велике значення має стаття А. Домановського «Два погляди Юліана Кулаковського». Автором було зроблено порівняльний аналіз робіт А. Пучкова «Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России» та Л. Матвеевой «Юлиан Кулаковский». В першій праці використано переважно біографічний підхід на відміну від іншої, де відтворено образ історика як вченого на основі максимального використання його наукової спадщини [2, с. 332].

Дослідження численних наукових розвідок викладачів університету є актуальним, оскільки щоразу дозволяє виявляти досі невисвітлені питання, що представляють певний інтересі.

Цінною з точки зору вагомості внеску Ю. Кулаковського в розвиток історичної науки, є праця з історії Стародавнього Риму «Древнейший период римской истории», видана 1884 р. Учений, надавши характеристику переказів про найдавніші часи, розглянув твір Гілберта. На думку дослідника, значення твору полягає в «спробі самостійного аналізу історії Риму царського періоду» [3, с. 4]. Одним з перших науковець зазначив, що основою теорії Гілберта стали ідея синоїкізму відносно Рима та перекази про сімох царів [3, с. 5–6].

Аналіз роботи німецького вченого, проведений Ю. Кулаковським, становить надзвичайний інтерес. Так, науковець звернув увагу на висновок Гілберта, який взяв за основу сагу про двох близнюків Ромула та Рема, щодо існування на північній частині Палатинського пагорба двох общин з однаковим походженням [3, с. 9]. Кулаковський також вважав сумнівним свідчення про культ Геркулеса та Люперкалії [3, с. 11].

Гілбертом було встановлено існування поселення Велії, яке містилося на північному сході від Палатинського пагорба. Але ним не було надано жодного значення гіпотезі стосовно ототожнення трьох курій Veliensis, Velitia та Foriensis з общинами та назви Populus Romanus Quirites з їхнім населенням, оскільки в джерелах немає вказівок з приводу цього [3, с. 13–14].

Кулаковський констатував хибність гіпотези Гілберта про дуалізм північно–західної частини Палатина. Вчений аргументував свій висновок, по–перше, тим, що гіпотезі заперечують топографічні дані, а по–друге, він

вважав слабким припущення Гілберта щодо подвійності засновників Рима, оскільки «епонімів міста двоє, але володарює в ньому лише один, така сага» [3, с. 15].

Становить певний інтерес праця Кулаковського «К вопросу о начале Рима», видана у 1888 р., де автор проаналізував та порівняв перекази щодо царського періоду історії Рима за творами Цицерона, Лівія та Діонісія. Вчений встановив, що мета подання матеріалів стародавніми істориками відрізнялися. Так, Цицерон прагнув лише надати огляд закладів, а інші висвітлювали історію в точній хронологічній схемі з фактичними подробицями, однак із суттєвими відмінностями у викладі.

Заслугують на увагу сумніви дослідника щодо достовірності вище зазначеного матеріалу, які Кулаковський ґрунтував на науковому методі вивчення римської історії, засновником якого був німецький історик Нібур [4, с. 12].

Висвітлення Кулаковським теорії, за якою виникнення Риму пов'язане із синоїкізмом, позначене новизною. На його думку, така гіпотеза неправдоподібна, оскільки її поява – «результат безпосереднього використання даних традицій для поновлення історії». Стародавні вчені, довіряючи переказам про утворення міста за рахунок самостійних частин – триб, не розглянули питання стосовно появи третьої [4, с. 21–24].

Науковець розглянув походження переказу та факти, які стали його підґрунтям. Надаючи стислу схему вище згаданої легенди, автор охарактеризував її виклади у творах зазначених стародавніх авторів, а також Плутарха [4, с. 26–28].

Одним з перших Кулаковський спробував виділити достовірні відомості із переказів. Так, посилаючись на археологічні джерела та на топографічні й кліматичні умови регіону, він надавав певне значення відомостям джерел щодо заснування міста на пагорбі Палатин [4, с. 36–37]. Також дослідник наголосив на непричетності греків та розкритикував римських учених, які вважали цей міф правдоподібним [4, с. 45].

Науковцем, серед іншого, було проаналізовано питання стосовно уявлень стародавніх римлян. Як вважав учений, вони зображували заснування міста у формі колоній, ґрунтуючись на наступних фактах: лімітація, визначення меж міської території, організація політичного устрою та встановлення відносин із метрополією тощо. Також вчений вказував на латинське походження Риму [4, с. 52–53].

Певний інтерес становить дослідження вченим померія як доказу гіпотези щодо заснування міста. Так, Кулаковським було надано декілька тлумачень цього терміну. На його думку, правильне визначення надав Лівій, зазначивши, що це була зовнішня міська смуга, яка для Рима мала лише сакральне значення.

Одним з перших історик, базуючись на відомостях про правління царя Латина, під час якого прибув Еней – очільник віцільних троянців, зробив висновок про походження римляни від племені аборигенів [4, с. 70]. Дослідник приділив суттєву увагу вивченню терміна «aborigines». Він підкреслив, що переважна більшість стародавніх учених вважала це назвою племені. На думку Кулаковського, дане поняття існувало вже в першій чверті III ст. до н.е. та греки дізналися про нього від римлян [4, с. 73–74].

Досить детально Кулаковським було проаналізовано уявлення про аборигенів. Учений, спираючись на відомості Діонісія, дійшов висновку, що термін «aborigines» був вжитий ще до появи історичної літератури в Римі; греки ж надали йому значення етнічного [4, с. 82].

Неабияку цінність має зауваження дослідника про те, що саме розвиток римської літератури під впливом грецької призвів до появи наукових домислів щодо еллінського походження місцевого населення.

Кулаковський надавав певне значення висловлюванню, згідно якого м. Курес, яким правив цар Тит Тацій, після об'єднання римлян з племенами сабінів існувало як самостійна община. Окрім цього, науковець вважав, що розповідь про цього володаря тісно пов'язана із переказами про Ромула та початкової історії Риму [4, с. 99–100].

Новиною стала гіпотеза Кулаковського, за якою латини мали сабінське походження. Вчений, на підтвердження своєї думки, указав на елементи переказу, які стали підґрунтям образів Тація та другого царя Рима – Нуми. В якості доказу ним були наведені легенди про спорудження храму Діани на Авентині, про засновника м. Курес та про святилище богині Феронії [4, с. 103–104].

У праці міститься багато матеріалу стосовно дослідження зв'язків римлян з етрусками. Так, Кулаковський поставив питання про походження третьої триби. На основі свідчень вчений дійшов висновку, що вождь Целас Вібенна не був союзником римлян, а його діяльність стала підґрунтям переказів про походження міста [4, с. 112].

Автор висловив припущення щодо перебування Риму під владою етрусків протягом певного часу, що відрізнялося від легенди, за якою у цей період головували місцеві очільники. На основі свідчень Діонісія та Лівія, а також археологічних джерел, науковець дійшов висновку, що останні царі, які мали етрусське походження, були чужоземними володарями і в той самий час місто стало центром їхньої держави [4, с. 138–140].

Іншою, не менш важливою з точки зору оцінювання внеску Ю. Кулаковського в розвиток історичної науки, є праця вченого «Римское государство и его армия в их взаимоотношении и историческом развитии», видана у 1909 р. Дослідником надав характеристику історичного розвитку Риму, починаючи з часу його заснування та закінчуючи падінням західної імперії.

На думку вченого, правдивість відомостей про діяльність першого царя Ромула полягає в тому, що Рим був споконвіку містом, яке розпочало власну історію як новий центр політичного життя. У роботі автором окреслено тогочасний державний устрій, основою якого був стародавній родовий побут. Також вчений в якості доказу розширення володінь країни вказав на свідчення про будівництво укріплень, які приписувались шостому володарю Рима Сервію Тулію [5, с. 4–5].

Науковець підкреслив, що після встановлення республіканського режиму було укладено союз між Римом, общинами Лаціуму та сусіднім племенем – герниками. Союз став основою для об'єднання та подальших територіальних надбань. Автором було також наголошено, що в середині IV ст. римляни досягли панівного становища та саме на цей час припадає поява класу аристократів [5, с. 7].

Дослідником зазначено, що внаслідок протистояння Рима та Карфагена в другій половині III ст. до н.е. було захоплено значну частину Іспанії, а Македонія, у свою чергу, була втягнута у конфлікт, що дало привід латинам втручатися у політичні справи грецьких держав. Так, внаслідок сприятливих обставин в період з кінця III – другої половини II ст. до н.е. римлянам вдалося суттєво розширити свої володіння.

Проаналізувавши відомості Полібія з приводу військової організації, автор розглянув реформ Марія, які, на його думку, мали важливе значення та полягали в наступному: певного часу кожен бажаючий незалежно від класової приналежності міг вступати до лав збройних сил; присягу мали складати на строк проходження військової служби; чисельність легіону мала скласти до 6000 осіб. Проте, як зазначено в праці, на керівних посадах залишалися представники аристократії. Також привертає увагу думка Кулаковського, що початком великої революції стало втілення в життя реформи диктатора Сулли, за якою лідер держави – консул усувався від головнокомандування [5, с. 10–11]. Як вважав автор, суть реформи полягала в намаганні римського війська об'єднатися під владою однієї особи, одночасно підтримуючи відносини з аристократами. Імператор мав залишатися головнокомандувачем навіть після повернення до Рима та мати військову охорону.

У праці Кулаковський розглянув також військову реформу Октавіана Августа, відповідно до якої була зменшена чисельність військ на сході; після звільнення легіонери отримували земельні наділи на території Італії; строк військової служби мав скласти спочатку 16 років, а згодом був доведений до 20 років. Учений вказав на наявність допоміжної армії, яка підпорядковувалася начальникам легіонів, та акцентував увагу на існуванні зв'язку сенаторської та військової кар'єри до середини III ст. н.е. [5, с. 13–14].

На думку дослідника, слабким місцем нового ладу стала відсутність відповідних законів, які могли б визначити спадковість влади імператорів та її династичний характер. Автор позиціонував імператорську владу як тимчасову, що, у свою чергу, призвело до протиріччя між дійсністю та теорією. Також Кулаковський акцентував, що грошові дарунки військовим від володарів були ніби платою за можливість отримати владу і нагадуванням імператорам, що джерелом їхньої влади були саме військові [5, с. 15].

Певний інтерес становить висвітлення Кулаковським періоду I–III ст. Учений зазначив, що в цей час мали місце конфлікти військових через претендентів на посаду імператора. На його думку, в другій половині III ст. н.е. внутрішні протиріччя іноді підривали єдність держави, що призводило до територіальних втрат [5, с. 17].

Не менш важливим є дослідження тогочасних корінних змін військової організації. Науковець зазначив, що чисельність легіону не перебільшувала двох тисяч осіб; очільником легіону був трибун; було скасовано розподіл посад за походженням; через необхідність частих походів зник зв'язок між армією та місцем її постійного знаходження; поступово відбувалася варваризація. Автор підкреслив, що потреба у найманцях з представників сусідніх племен з часом стала систематичною. Як приклад Кулаковським наведено одну з вимог мирного договору, укладеного

імператором Марком Аврелієм із сарматами, щодо надання йому 8 тисяч осіб [5, с. 18]. Учений також наголосив, що внаслідок постійних воєн із германцями, окрім зміни характеру та складу римських військ, з'явилися нові поселення полонених.

Кулаковський, зазначивши зміни у командному складі та перетворення прикордонників у військових поселенців, а також укладання союзних угод із сусідами, вказав, що розкладання державних принципів у військах посилювалося у другій половині IV ст., коли на території імперії почали проникати цілі племена [5, с. 22]. Так, представники германських найманців поріднювалися з родичами римських володарів. Як приклад у праці наведено історію вандала Стиліхона, який після смерті імператора Феодосія у 395 р. став Магістром військ на заході. На думку автора, загибель полководця внаслідок заколоту з ініціативи опозиції поклала початок агонії Західно-римської держави. Дослідник указував, що її територія залишалася романською завдяки домінуванню місцевого населення, а ідея єдиного римського імператора, лідера християнського світу, продовжувала існувати до початку IX ст. [5, с. 27].

Велику цінність для пізнання історії Стародавнього Риму має праця М. Бубнова «Римское вече на кануне падения республики», видана у 1892 р. На думку дослідника, римське віче, яке було «серцем» громадської общини, наприкінці республіканського періоду не відповідало тодішнім реаліям. Саме тому представниками общини було введено посаду імператора, що поставило їх на один рівень із переможеними народами [6, с. 2–3].

Учений пояснив своє рішення щодо розгляду саме періоду агонії республіки, зокрема, 78–46 рр. до н.е., тобто від часу смерті Сулли до єдиновладдя Цезаря. Саме Суллу науковець вважав першим монархом у Римі. Автор дорікав йому за намагання відстоювати інтереси аристократичної партії, а також за уведення обмеження, яке було скасоване після смерті імператора, для народних зборів лише з метою протидії демократичній партії. Також автор підкреслив, що, починаючи з часів перебування при владі Цезаря, народні збори стали слухняним знаряддям для найбільш впливових осіб, а в часи правління другого імператора Тіберія були повністю йому підпорядковані та підтримували всі його дії [6, с. 4].

Значний інтерес має розгляд Бубновим теоретичної частини опису віче, а саме зовнішніх форм, прав та компетенцій. Науковець, пояснюючи обрання ним руської назви «віче», вказав, що римські збори «по своєму значенню та ролі в державі, своєму становищу відносно царів та римських магістратів становлять явище, аналогічне староруському віче» [6, с. 5]. При цьому автором було вказано і на деякі відмінності між віче та зборами римлян.

У праці проаналізовано стародавню форму народних зборів – по куріях, яка існувала в епоху перехідного періоду від родового побуту до державного. Дослідник стверджував, що курія була найдрібнішою одиницею римської общини; загальна чисельність курій складала біля тридцяти; право голосу мали спочатку лише патриції. Згодом, на його думку, у зборах брали участь лише обрані представники – ліктори.

Учений, розглядаючи іншу форму віче – центуріарну, вважав її виникнення пов'язаним з реформою, яку

приписують царю Сервію Тулію і яка була проведена через необхідність закликати плебеїв до військової служби. Автор підкреслив, що хоч держава й була поділена на адміністративні одиниці – триби, вони не мали нічого спільного із родовими трибами. Бубнов також проаналізував іншу реформу, що відбулася 241 р. до н.е. і яку було здійснено через народне повстання, оскільки внаслідок тодішнього розподілу голосів владу отримували лише заможні люди [6, с. 7–8].

Найдемократичнішою формою римського віче, на думку дослідника, були трибні збори, які з'явилися у V ст. до н.е. Їхньою метою був захист плебеїв від утисків патриціанських магістратів. Окрім цього, істориком були перелічені й інші форми народних зборів: патриціансько-плебейська; релігійна; особливі види куріатних та патриціанських коміцій – та наголошено, що «центуріантні коміції та плебейські трибні збори напередодні падіння республіки мали державне значення» [6, с. 10].

Неабиякий інтерес має питання щодо ставлення магістратів та сенату до народних зборів. На думку Бубнова, компетенції римських громадян збільшувалися за рахунок перших двох груп, апогеєм цього розвитку стало III ст. до н.е. [6, с. 10]. З приводу обмежень, застосованих до віче, автором вказано, що вони були пов'язані із необхідністю діяти з ініціативи посадових осіб та з народними релігійними уявленнями. Однак віче мало широкі повноваження у судовій, адміністративній та військовій сферах [6, с. 12].

Перейшовши до розгляду другої частини опису – практичної, науковець одним з перших з'ясував, чи було віче народним самодержавством. Автором зазначено, що лише населення Апеннінського півострова та декількох колоній були римськими громадянами і мали право голосу на зборах у I ст. до н.е. [6, с. 15]. Істориком вказано на способи влади підкорити народні збори такі як підкуп, зловживання вічовою формалістикою в релігійному контексті, красномовство та застосування фізичної сили в усіх її видах та формах, та наведено декілька прикладів з цього приводу.

Досить вагомими є підсумки автора щодо невідповідності народних зборів тодішнім реаліям та необхідності їх заміни на інший орган влади, яким стала посада імператора. Це, у свою чергу, стало новиною лише для громадської общини, оскільки в управлінні іншими провінціями суттєвих змін не відбулося [6, с. 31].

Таким чином, проведений аналіз лише декількох наукових робіт викладачів Київського університету Св. Володимира Ю. Кулаковського та М. Бубнова, створених у період з 1884 р. по 1909 р., свідчить про виявлену ними глибоку зацікавленість питаннями античного періоду всесвітньої історії. Суттєвим результатом наполегливої праці науковців став їхній внесок в дослідження проблем античної історії зокрема та розвиток історичної науки в університеті в цілому.

Список використаних джерел

1. Фролов Э. Д. Русская наука об античности: Историограф. очерки. – СПб.: Изд-во СПб ун-та, 1999. – 523 с.
2. Домановський А. М. Два обличчя Юліана Кулаковського / А. Домановський // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2005. – Т.11. – С.331–345.

3. Кулаковський Ю. А. Древнейший период римской истории / Ю. А. Кулаковский. – К.: Известия университета святого Владимира, 1884. – 18 с.

4. Кулаковський Ю. А. К вопросу о начале Рима / Ю. А. Кулаковский. – К.: В Типографии Императорского университета св. Владимира, 1888. – 154 с.

5. Кулаковский Ю. А. Римская армия и государство в их взаимоотношении и историческом развитии / Ю. А. Кулаковский. – СПб.: Типография Главного Управления Уделов, 1909. – 190 с.

6. Бубнов Н. М. Римское вече на кануне падении республики / М. М. Бубнов. – К.: Известия университета св. Владимира 1892. – 32 с.

References

1. Frolov Je. D. Russkaja nauka ob antichnosti: Istoriograf. ocherki. – SPb.: Izd-vo SPb un-ta, 1999. – 523 s.

2. Domanov's'kyj A. M. Dva oblychchja Juliana Kulakov's'kogo / A. Domanov's'kyj // Zbirnyk Harkivs'kogo istoriko-filologichnogo tovarystva. – Harkiv, 2005. – Т.11. – S.331–345.

3. Kulakov's'kij Ju. A. Drevnejshij period rimskoj istorii / Ju. A. Kulakovskij. – K.: Izvestija universiteta svjatogo Vladimira, 1884. – 18 s.

4. Kulakovskij Ju. A. K voprosu o nachale Rima / Ju. A. Kulakovskij. – K.: V Tipografii Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira, 1888. – 154 s.

5. Kulakovskij Ju. A. Rimskaja armija i gosudarstvo v ih vzaimootnoshenii i istoricheskom razvitii / Ju. A. Kulakovskij. – SPb.: Tipografija Glavnogo Upravlenija Udelov, 1909. – 190 s.

6. Bubnov H. M. Rimskoe veche na kanune padenii respubliki / M. M. Bubnov. – K.: Izvestija universiteta sv. Vladimira 1892. – 32 s.

Dubchak Ye. V., Ph. D. student, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), eu.v.dubchak@gmail.com

Research of ancient history in the works of professors St. Vladimir's university

In the article professors' J. Kulakovskij and N. Bubnov scientist works about ancient history have been analyzed and attempt has been made to spread the contribution of scientists in the development of historical science. The author has singled out a number of important issues which J. Kulakovskij has considered in the works about the history of the ancient Rome, in particular, historical development of the city from the time of the foundation till the falling of the Western empire in 476 y. B. C. The sources of the scientific researches have been defined. A focus on novelty of Kulakovskij's theory concerning communication about appearance of the Rome and sinocism. Novelty of the hypothesis concerning an origin latins from sabins is designated. The research terms «Pomery» and «natives» has a certain interest. The studying by historian the bases of emperor's power, Mariy's reforms concerning military organisation, reforms of dictator Sulla, military reform of Oktavian August etc. deserves special attention.

The views of N. Bubnov about problems of the Roman people's congresses have been investigated. The historian considered forms of national meeting, an issue about it's national autocracy, the attitude of the city council and senate to this meeting. The author has presented tribes as the most democratic form of veche. The attention is focused on importance of Bubnov's conclusions concerning discrepancy of national meeting to it's realities and necessity of replacement of veche by another form of the power, what has become emperor power.

In the article importance of scientists' researches and the materiality of their contribution in the development of the historical science at St. Vladimir's university have been defined.

Keywords: ancient history, ancient Rome, curia, sinocism, tribes, people's congress, Romans, etruscans, the origin of the Rome, emperor's authority, reforms of Mariy, Sulla, Octavian August.

* * *

УДК 94(477):(323.3+330.34)

Любич О. А.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін, Академія Державної пенітенціарної служби (Україна, Чернігів), Lubich.Sasha@ukr.net

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО (1917–1918 РР.)

Досліджено процес формування та діяльності Вільного козацтва – своєрідних національних військових організацій (1917–1918 рр.). У роботі

розглядаються передумови зародження осередків Вільного козацтва, їх ідейно-організаційне підґрунтя, визначаються соціально-економічні та суспільно-політичні чинники, що впливали на козацький рух, та внутрішні суперечності його розвитку. У дослідженні розкрито значення військової та агітаційно-пропагандистської діяльності Вільного козацтва у період війни більшовицької Росії проти України, а також у розгортанні повстансько-партизанського руху часів Української Держави П. Скоропадського.

Ключові слова: Вільне козацтво, Генеральна козацька рада, збройні сили України, Українська революція 1917–1921 рр., Українська Народна Республіка, П. Скоропадський.

На сьогоднішній день перед Україною стоїть ціла низка викликів: військові, соціально-економічні та ресурсні. У подібній ситуації українці вже були сто років тому. Запозичення досвіду минулих поколінь дає шанс досягти позитивного результату та захисти себе від небажаних помилок. У всі часи український народ проявляв надзвичайно сильний інстинкт самозбереження, був здатен до самообілізації та самоорганізації. Відзначаючи сторіччя з початку Української революції 1917–1921 рр., невід'ємною складовою якої є рух Вільного козацтва, неможливо не звернутись до його досягнень і помилок. Відтак, перед історичною наукою постає завдання з'ясування витоків та причин виникнення козацького руху, його організаційної структури, ідейного спрямування та ролі у революційних подіях. Актуальність даної теми визначається також відсутністю комплексних праць з історії Вільного козацтва.

Це питання, частково, розглядали А. Жук, Р. Борис, О. Доценко, В. Ємець, В. Задояний [1], І. Шабатін, П. Гарчев, А. Горб, Г. Карпенко [2], В. Солдатенко, Г. Гаврилук, О. Щусь, Л. Гарчева [3].

Метою дослідження є узагальнюючий комплексний аналіз процесу формування та діяльності товариств Вільного козацтва на Чернігівщині та Київщині у 1917–1918 рр. Виходячи з цього визначені такі основні завдання: дослідити причини, витоки та історичні передумови зародження Вільного козацтва на Чернігівщині та Київщині, з'ясувати особливості його організаційної структури; простежити за розвитком Вільного козацтва у 1917–1918 рр. та з'ясувати причини посилення у ньому внутрішніх суперечностей. Наукова новизна статті полягає у постановці та розробці тематики, яка не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній літературі. На основі широкого кола вперше залучених до наукового обігу архівних матеріалів, спогадів та інших джерел дається комплексний аналіз діяльності Вільного козацтва.

Серед історичних процесів на Україні у період 1917–1918 рр. виділяється історія виникнення та діяльності Вільного козацтва. Розпочався цей рух після лютневої революції 1917 року. Центром його стали Київщина, Чернігівщина та центральні райони Наддніпрянщини. Згодом рух набув загальноукраїнського характеру.

Вважається, що одним із перших засновників Вільного козацтва був мешканець села Гусакове Звенигородського повіту Київської губернії Никодим Смоктьїй. У навколишніх селах пройшли вибори курінних з місцевих селян та козаків, і вже через місяць структуровані організації діяли в Глодоській, Лисянській, Злинській, Хмелівській, Добровеличківській волостях.

18 березня 1917 року у Чернігові у колишньому будинку дворянського зібрання відбулися перші українські збори. У залі вперше було встановлено український національний прапор з написом «Хай живе

воля» і виконано гімн «Ще не вмерла Україна». Їх відкрив голова Товариства, громадський діяч Ілля Шраг, якого було обрано головою зборів. «Представник солдатів» розповів про заснування українських «охочекомонних» полків та закликав вступати до їх лав. Щоб боротися «під своїм, українським прапором». До праці на благо України закликав і ще один учасник зборів, офіцер Василь Павленко. «До високошановного добродія І. Л. Шрага. Зважаючи на загрожуючі від зовнішніх ворогів небезпеку і ідучи на зустріч закликові Тимчасового уряду скупити всі сили нації і Армії. Ухвалив я, незалежно від існуючої регулярної армії закласти з вільних людей самостійну сотню в м. Чернігові.

Повідомляючи про це, маю надію що ця справа знайде гаряче співчуття та відгук у вашому серці і Ви дасте свою згоду вступити членом Української військової Ради у м. Чернігові.

Військовий сотник самостійного війська України Василь Павленко» [4, арк. 240].

Проходив збір коштів в український фонд. Загалом збори пройшли з величезним ентузіазмом та натхненням. Вирішили надіслати телеграми з привітаннями Михайлові Грушевському та Центральній Раді, представникам Тимчасового уряду та раді робітних та солдатських депутатів. Далі була прийнята ухвала, яка містила такі основні положення «бажання»: «вільна автономна Україна у федеративній Російській республіці»; заснування окремих українських полків; повна українізація шкіл; «негайне заведення української викладавчої мови у школах Чернігівщини». Після виконання гімну «Ще не вмерла Україна» І. Шраг закрав збори.

Вже у першій половині квітня 1917 р. відбувся повітовий з'їзд представників Вільного козацтва, що прийняв такі організаційні принципи створюваних формувань: 1) Вільне козацтво організується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу; 2) Вільне козацтво є територіальною військовою організацією, до якої мають право вступати громадяни повіту не молодше 18 років; 3) не можна приймати до організації людей, ворожих українській справі, а також покараних судом за карні вчинки; 4) всіма справами організації завідують ради козацької старшини; 5) на командні посади старшина виборна.

У травні 1917 р. було прийнято «Статут Вільного козацтва». Основу організації становила сотня, що утворювалась із жителів одного села і налічувала від 35 до 1000 чоловік. Кінні сотні розподілялися на дві півсотні. Сотні однієї волості становили курінь. Курені утворювали полк, а полки округи, що об'єднувались у кіш. Старшину сотні становили сотник, писар, скарбник, хорунжий (у тому випадку, якщо у сотні налічувалось 120 осіб) та бібліотекар. Курінна старшина обиралася сотнями волості й складалась з отамана, писаря, скарбничого, хорунжого та заступника отамана. Починаючи з сотні кожен підрозділ мав свій прапор. Прибутки формувались із грошових внесків козаків, що сплачувались при вступі та щомісяця. Для розв'язання конфліктів створювався суд на рівні сотні та куреня.

«Український козацький 2 полк імення гетьмана Петра Дорошенка.

25 травня 1917 р. №75.

До Чернігівського Військового Українського Організаційного Комітету.

Полкова Рада в засіданні своєму 25 травня цього року, ухвалила вимагати негайно від Генерального Комітету через Чернігівський Організаційний Комітет затвердження запасної частини у Чернігові. Такою чергою, щоб послати до Києва двох делегатів з документами від полку і комітету. Повідомляючи про це, прохаю негайно дати мені інформацію свого погляду на цю постанову.

Полковий Готова

Отаман Павленко (Василь Опанасович)

Діловод Іван Кувшук» [4, арк. 239].

Легалізація вільних козаків відбулася на Другому Військовому з'їзді (18–23 червня 1917 р.), який доручив Генеральному Військовому комітету зайнятися їх організацією. Усвідомлюючи брак військових сил, керівники Центральної Ради уважніше почали ставитись до «Вільного козацтва». Його загони все активніше формувались у містах та селах України. У Києві цю справу енергійно вів інженер М. Ковенко, залучаючи до загонів добровольців робітничу молодь. На початку грудня С. Петлюра, за погодженням з радою «Вільного козацтва», наказав провести мобілізацію вільних козаків для створення залог у містах і на найважливіших залізничних станціях.

А 24 серпня 1917 р. Український Генеральний Військовий Комітет направив у волосні управи листа з метою виявити наявні організації типу Вільного козацтва і у разі відсутності таких провести відповідну роботу з їхнього створення, для чого подавалась інструкція із проведення організаційних заходів. «Український військовий Генеральний Комітет при Українській Центральній Раді. 24 серпня 1917 р.

З огляду на те, що підчас майбутньої демобілізації, коли залізниця не зможуть своєчасно перевезти з фронту солдатів, останні не ждучи поки їх повезуть, можуть сунути додому пішки, знищуючи і руйнуючи все те, що зустрічається їм на шляху. Генеральний комітет постановив у найближчому часі приступити до Товариств, які б поставили собі ціллю: удержати непорушно порядок та спокій населення, уберегти хазяйство і все добро народне од знищення і грабування, і взагалі стояти на сторожі спокою та порядку на Україні.

В деяких містах, по власному почину, уже заснувались подібні організації під назвою: «Вільне Козацтво», «Січ», «Народне ополчення» або якимось іншим, які ставлять завданням приблизно те, що указано вище. Так як для таких товариств потрібна зброя, офіцери і козаки на посади старшин та інструкторів, Генеральний Комітет має зробити доклад УЦР, а також і Військовому міністрові, щоб заснувати такі організації по всій Україні. Для докладу потрібні такі відомості, які ми просимо Вас дати в наступному порядку:

- 1) Як Ви дивитесь на заснування такої організації;
- 2) Чи зустріне вона прихильне відношення населення у Вас. Як що такі або подібні організації у Вас уже є, то:
 - 1) В якому місці й в яких межах працює: на село, на цілу волость чи інше.
 - 2) Хто управляє нею.
 - 3) Чи вироблений статут, устав, або інструкції і які (бажано б було мати їх у копії).
 - 4) Скільки членів.
 - 5) З кого складаються вони (якого віку люди і т.п.).
 - 6) Чи входять в склад членів організації офіцери і козаки і скільки їх.

- 7) Чи є зброя, яка і в якій кількості.
- 8) Яке відношення місцевої влади, всяких організацій.
- 9) Ваш погляд на неї.
- 10) Як поведуться ці організації, чи добре, чи може населення, що має проти них.
- 11) Яка поштова і телеграфна адреса організації.

Бажано було б знати Ваш погляд на кожне з порушених запитань, навіть і тоді, коли не має ще такої організації. Відповідь на порушені запитання Генеральний Комітет ласкаво прохає дати йому в найближчий час по адресі: Київ, Педагогічний музей. Завідуючий по формуванню вільного козацтва. Член Комітету Певний» [5, арк. 60].

Цей лист відіграв значну роль в активізації створення місцевої самооборони, проте Генеральний Комітет так і не зміг стати загальноукраїнським командним та координаційним центром козацького руху. При відсутності дієвої підтримки з боку Центральної Ради ці функції спробував взяти на себе Всеукраїнський з'їзд Вільного Козацтва, що відбувся 3–7 жовтня 1917 р. в Чигирині. На ньому 200 делегатів репрезентували 60 тис. козаків практично з усіх регіонів України. Вся підготовча та організаційна робота по його проведенню була зосереджена в руках осавула Івана Полтавця. Саме він запропонував обрати гетьмана України, але козаки, віддаючи належне обраній народом Центральної раді, не виявили підтримки цій пропозиції. З'їзд обговорив та прийняв статут Вільного козацтва, обрав Генеральну Раду й отамана – Павла Скоропадського та почесного отамана – Михайла Грушевського. Центром Вільного козацтва було визначено Білу Церкву, де започатковувалося видання щоденного часопису «Вільний козак» та організувалась інструкторська військова школа для козаків.

Проблема взаємовідносин Вільного козацтва та місцевої влади була порушена в жовтні 1917 р. на з'їзді губернських і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині та Поділля, скликаному за ініціативою В. Винниченка. Головним був пошук виходу із ситуації, що склалась у зв'язку з наростанням безладдя та анархії, що охопили Україну. Вже 13 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат затвердив статут «Вільного Козацтва». При цьому питання озброєння загонів у Статуті не порушувалися зовсім. Натомість значний акцент був зроблений на культурницькі завдання товариства.

Крім того, у козацькому русі не було лідера, здатного об'єднати наявні сили. Роль майбутнього гетьмана П. Скоропадського у процесі розбудови Вільного козацтва неоднозначна. Перебуваючи на станції Козятин генерал був присутній на з'їзді Вільних козаків Бердичівського повіту та побачив, наскільки місцеве населення цікавилось створенням і функціонуванням цієї організації. Цей з'їзд спонукав П. Скоропадського замислитись про підтримку Вільного козацтва і спланувати поїздку до Білої Церкви.

«12 грудня 1917 р. відправився у Білу Церкву. Де мене зустрів на станції почесний караул. Який на подив був добре екіпірований і вишколений. З'ясувалось, що Полтавець завів там вже повний зовнішній порядок. Він сформував окрему сотню, і не дивлячись на те, що збирав він амуніцію з різних місць, але людей вдягнув і забезпечив на високому рівні. Сотня ця отримала назву «отаманської». Незначні кошти, якими оперувала Козацька Рада (не більше 20 тис. руб.) та по 50 коп. з

козака, все ж дали можливість розпочати організацію вільного козацтва на достатньому рівні. На ці кошти утримувались бібліотека, невеликий штат агентів та козацька сотня. Деякі кошти для забезпечення сотні надавали графиня Браницька» [6, с. 68].

17 грудня в Києві на Софійській площі відбувся парад «Вільного козацтва», в якому брали участь 16 куренів: 3 Подольських, по 2 – Шулявських, Лук'янівських і Святошинських, а також курені – Байківський, Деміївський, Печерський, Арсенальний, заводу Гретера і Криваненка, вокзалів Київ–І та Київ–ІІ.

Після проголошення більшовицьким урядом Росії походу на Україну. П. Скоропадський наказав розіслати листи до Вільних козаків у Звенигородський і Бердичівський повіти. Генерал закликав козаків розпочати добровільний призов. Вони його цікавили, як допомога, крім цього, було бажання побачити козаків у бойовій обстановці. За декілька днів вільні козацькі сотні прибули з Звенигородки до Вінниці, де були прикріплені до 610-го полку. Керівництво 1-ї української дивізії було задоволене діями козаків. Але для кращої боєздатності й злагодженості не вистачало професійних військових, усі командири у козаків були виборними і дуже часто без військової підготовки (наприклад Водяний – командир Смелянської сотні, чоловік дуже енергійний але неосвічений). З цією метою було заплановано набрати у Києві офіцерів-українців і створити інструкторську школу, а потім здійснити розподіл випускників по сотнях. Було створено вербувальне бюро для офіцерів. У цьому генералу Скоропадському допомагав полковник Каракуца. Начальником інструкторської школи було призначено штабс-капітана Секрета. Набір офіцерів було негайно розпочато. Потім було звернено увагу на організацію Вільного козацтва на Полтавщині. Там цей процес вже було розпочато місцевими мешканцями досить давно. У регіоні діяли Сахно–Устимович і Милорадовичи. Олександр Сахно–Устимович долучився до Козацької Ради і збирався діяти разом з генералом Скоропадським. Київський полк, набраний у Київському повіті, був повністю укомплектованим але погано споряджений. На його чолі стояв Павлюк. На Харківщині козацький рух започаткував Віктор Сергійович Кочубей. Генерал Скоропадський досить швидко прийшов до висновку, що козацтво можливе тільки зі підтримки уряду, а не як приватна справа. Полтавець та його помічники прагнули всіх переконати, що козацька організація на Україні дуже велика та сильна. Дехто у Генеральному секретаріаті почав вірити, що козацтво це загроза. Коли до Козацької Ради приходи запити про кількість озброєних козаків, Полтавець зазвичай відповідав, що їх більше 450 тисяч. Насправді вільних козаків було до 40 тисяч. Іміджу організації Вільного козацтва допомогло і те, що коли у грудні 1917 р., під час наступу більшовиків, Капкан – командувач українськими військами на лівому березі Дніпра, попросив у Козацької Ради допомоги, на його заклик відгукнулись декілька тисяч козаків. Капкан, не очікував такого результату. Через це було багато непорозумінь. Але разом з тим це дуже підняло престиж Генеральної Козацької Ради. Коли Центральна Рада вирішила прийняти Третій універсал, його в проєкті надіслали спочатку Полтавцю на розгляд. Він на проєкті написав, що Генеральна Козацька Рада з таким анархічним законом примиритись не може і

відправив його назад у Київ. Прибувши до Генерального секретаріату делегація від козаків вела себе зухвало, без належної поваги по відношенню до осіб, які перебували у той час при владі. Все це створило у київської публіки враження, що вільні козаки є сильною і численною організацією, чого насправді не було [7, с. 20, 205].

На початку січня 1918 р. Генеральний Секретаріат прийняв ухвалу про передачу «Вільного козацтва» під керівництво Секретарства військових справ і про створення «Вільного реєстрового козацтва» на державному утриманні [8, с. 380]. Кожен повіт мав призначити дві сотні – кінну і пішу, які б боролися з заколотами й анархією [9, с. 372]. У березні 1918 р. загальна кількість Вільних козаків становила 76 тис. чоловік. Генеральна Козацька Рада продовжувала діяти автономно від Військового міністерства та Міністерства внутрішніх справ. З цих причин військовий міністр ЦР УНР на початку березня 1918-го підготував проєкт наказу про скасування та роззброєння загонів Вільних козаків. Проти цього рішуче виступили самостійники, але компромісу досягти не вдалося, і 23 березня рішенням Ради Народних Міністрів припинялось фінансування Вільного Козацтва, невикористані кошти передавалися для організації місцевої міліції. А напередодні, 19 березня, Військове міністерство своїм наказом, під загрозою карної відповідальності, заборонило створення будь-яких озброєних місцевих формувань. І нарешті 5 квітня 1918 року наказом військового міністра УНР загони Вільних козаків розпускалися «поза як тепер настав час, коли Україна мусить перейти до міцного будівництва своєї державності й стати на певний твердий ґрунт, а козаки перейти до своєї звичайної праці». Трагедією Вільного козацтва стала недалекоглядна політика лідерів Центральної Ради, що перетворили його на «змарновану силу». У сучасних умовах Вільне козацтво відродилось у сотнях «Майдану» та у добровільних загонах, які стали на захист Української держави від старого ворога. Історія Вільного козацтва може і сьогодні допомогти вихованню справжніх патріотів, підвищити духовність та національну свідомість.

Список використаних джерел

1. Жук А. Вільне козацтво // Український скиталець. – 1923. – Ч.1. – С.56–58; – Ч.4 (26). – С.30–32; – Ч.5 (27). – С.49–50; – Ч.10 (31–32). – Ч.19–20 (41–42). – С.49–56; – Ч.21–22 (43–44); Борис Р. Вільне козацтво. Ідея узброєного народу в 1917 р. в Україні. – Львів, 1934; Доценко О. Історія Звенигородського коша Вільного козацтва // Історичний календар-альманах «Червоної Каліни» на 1933 рік. – Львів, 1932. – С.85–103; Ємець В. Українське Вільне козацтво // Українське козацтво. – 1974. – Ч.2 (28); Задояний В. Українське Вільне козацтво і боротьба з московською навалю // Українське козацтво. – 1977. – Ч.1–2 (40–41). – С.19–23.
2. Шабатін І. Від скинення царату до влади Рад // 1917–1920 роки на Білоцерківщині. – Біла Церква, 1927. – С.6–22; Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. – Харків, 1969; Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад. – Біла Церква, 1933; Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини // Літопис революції. – 1931. – №1–2 (46–47).
3. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Гаврилюк Г. І. Добровільні формування у військовій політиці УНР (січень – квітень 1918 р.) // Вісник Харківського Університету. – №401. Серія: Історія України. – Вип.2. – Харків, 1998; Щусь О. Питання військового захисту УНР на першому етапі її розбудови (листопад – грудень 1917 р.) // Центральна Рада на тлі Української революції. – К., 1996. – С.98–107; Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому – квітні 1918 р. // Військо України. – 1993. – №8. – С.102–107.

4. Державний архів Чернігівської області. – Ф.1081. – Оп.1. – Спр.18.
5. Там само. – Спр.18, 20. «Прилуцьке обшество Просвита. Город Прилуки. Копии циркулярів, обрашений».
6. Павло Скоропадський Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) // Наш Формат. – Київ, 2016. – 680 с.
7. Водяний Я. Виступ Вільного Козацтва проти москалів на ст. Винниці (Уривок із спогадів) // За державність (Калуш). – 1935. 36.5. – С.20, 205.
8. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко. – Львів: Видавництво «Світ». – 702 с.
9. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.І. / Д. Дорошенко. – К., 1992. – 500 с.

References

1. Zhuk A. Vil'ne kozactvo // Ukrai'ns'kyj skytalec'. – 1923. – Ch.1. – S.56–58; – Ch.4 (26). – S.30–32; – Ch.5 (27). – S.49–50; – Ch.10 (31–32). – Ch.19–20 (41–42). – S.49–56; – Ch.21–22 (43–44); Borys R. Vil'ne kozactvo. Ideja uzbrojenogo narodu v 1917 r. v Ukraini. – L'viv, 1934; Docenko O. Istorija Zvenygorods'kogo koshu Vil'nogo kozactva // Istorychnyj kalendar-al'manah «Chervonoj Kalyny» na 1933 rik. – L'viv, 1932. – S.85–103; Jemec' V. Ukrai'ns'ke Vil'ne kozactvo // Ukrai'ns'ke kozactvo. – 1974. – Ch.2 (28); Zadojanyj V. Ukrai'ns'ke Vil'ne kozactvo i borot'ba z moskovs'koju navaloju // Ukrai'ns'ke kozactvo. – 1977. – Ch.1–2 (40–41). – S.19–23.
2. Shabatin I. Vid skynennja caratu do vlady Rad // 1917–1920 roky na Bilocerkivshhyni. – Bila Cerkva, 1927. – S.6–22; Garchev P. I. Chervona gvardija Ukrai'ny u Zhovtnevij revoljucii'. – Harkiv, 1969; Gorb A. Chervona gvardija m. Katerynoslavu (Dnipropetrovs'ke) v borot'bi za vladu Rad. – Bila Cerkva, 1933; Karpenko G. Seljans'kyj ruh na Kyi'vshhyni za chasiv avstro-germans'koi' okupacii' ta get'manshhynny // Litopys revoljucii'. – 1931. – №1–2 (46–47).
3. Soldatenko V. F. Ukrai'ns'ka revoljucija. Istorychnyj narys. – K., 1999; Gavryljuk G. I. Dobrovol'chi formuvannja u vijs'kovij polityci UNR (sichen' – kviten' 1918 r.) // Visnyk Harkiv's'kogo Universytetu. – №401. Serija: Istorija Ukrai'ny. – Vyp.2. – Harkiv, 1998; Shhus' O. Pytannja vijs'kovogo zahystu UNR na pershomu etapi i'i' rozbudovy (lystopad – grudень 1917 r.) // Central'na Rada na tli Ukrai'ns'koi' revoljucii'. – K., 1996. – S.98–107; Garcheva L. Zbrojni syly Central'noi' Rady u ljutomu – kvitni 1918 r. // Vijs'ko Ukrai'ny. – 1993. – №8. – S.102–107.
4. Derzhavnyj arhiv Chernigiv's'koi' oblasti. – F.1081. – Op.1. – Spr.18.
5. Там само. – Спр.18, 20. «Priluckoe obshhestvo Prosvita. Gorod Priluki. Kopii cirkuljarov, obrashhenij».
6. Pavlo Skoropads'kyj Spogady (kinec' 1917 – grudень 1918) // Nash Format. – Kyi'v, 2016. – 680 s.
7. Vodjanyj Ja. Vystup Vil'nogo Kozactva proty moskaliv na st. Vynnyci (Uryvok iz spogadiv) // Za derzhavnist' (Kalush). – 1935. Zb.5. – S.20, 205.
8. Kryp'jakevych I. Istorija ukrai'ns'kogo vijs'ka / I. Kryp'jakevych, B. Gnatyevych, Z. Stefaniv, O. Dumin, S. Shramchenko. – L'viv: Vydavnytstvo «Svit». – 702 s.
9. Doroshenko D. Istorija Ukrai'ny. 1917–1923 rr. – T.I. / D. Doroshenko. – K., 1992. – 500 s.

Lyubych A. A., Ph.D in History, Associate Professor, Academy of the state penitentiary service (Ukraine, Chernihiv), Lubich.Sasha@ukr.net

Free Cossacks (1917–1918)

In the article is dedicated to research of processes of formation and activity of Free Cossacks so named national and military communities of law and order protection on the context of revolutionary actions during 1917–1918. In this work premises of origin of these communities are considering, also their ideological foundation and organisation, it's defining social, economical and political causes, which affected to Free Cossack's movement, also it's pointing out initial contradictions of its development. The importance of military and propaganda activity of Free Cossacks during the Soviet Russia against Central Rada and also the contribution of Free Cossacks to activation of insurrectional movement at the time of Ukrainian State of P. Skoropadsky are opened in the present research.

Keywords: Free Cossacks, General Cossacks Rada, armed forces of Ukraine, Ukrainian Revolution 1917–1921, Ukrainian People's Republic, P. Skoropadsky.

* * *

УДК 327–055.1(437.1)+94(437.1)

Варгатюк С. В.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин факультету журналістики та міжнародних відносин, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), Liana.V@i.ua

ПЕРЕГОВОРИ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ ДИРЕКТОРІЇ УНР З КОМАНДУВАННЯМ ФРАНКО–ГРЕЦЬКОГО ДЕСАНТУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Мета дослідження: вивчити діяльність українських дипломатів часів Директорії УНР у справі налагодження відносин з представниками антантського штабу на півдні України. Проаналізувати наслідки перших дипломатичних контактів делегацій від УНР з командуванням франко–грецького десанту, що зайняв південну частину території України між Дністром і Бугом по лінії Тирасполь–Бізула–Вознесенське.

Застосовані методи: порівняльний аналіз, історизм.

Основні одержані висновки: під час переговорного процесу антантський штаб запровадив щодо України тактику політичного шантажу, маючи надію, що невдачі на оборонному фронті примусять українців прийняти важкі умови французького протекторату, під яким Україна перетворювалася б на беззладний державний орган, а це не влаштовувало український політичний провід.

Ключові слова: мілітарна допомога Антанти, переговори, справа державної незалежності України.

Із початком січня 1919 року в українському уряді з В. Чехівським на чолі, який у добу Директорії УНР з 26.12.1918 до 11. 2 .1919 очолював Раду Міністрів і Міністерство закордонних справ УНР, його заступник А. Марголін – міністр закордонних справ наприкінці січня у складі української дипломатичної місії поїхав в Одесу для перемовин з начальником штабу антантських військ в Одесі французьким полковником А. Фрайденбергом. Франко–грецький десант ще з 18 грудня 1918 року висадився на півдні України в Одесі, Миколаєві та Херсоні.

В Одесі А. Марголін вів переговори з начальником антантського штабу на півдні України полковником А. Фрайденбергом. А. Марголін вів перемовини від імені Директорії УНР, де йшлося про умови офіційного визнання Францією українського уряду. Французьке командування ставило умовою усунення з уряду В. Винниченка та В. Чехівського, а також передання Антанті контролю над українськими залізницями.

У лютому 1919 р. А. Марголін їздив до Вінниці, де у той час перебувала Директорія з доповіддю про перемовини. А. Марголін був одним із творців спільної заяви від представників України, Кубані, Білорусі і Дону про спільні стремління (йшлося про форми державного устрою та шляхи припинення анархії), яка була адресована французькому військовому командуванню. Але французько–українські домовленості не були підписані [1, с. 81].

Поки А. Марголін в Одесі намагався вплинути на антантське командування й здобути збройну допомогу для армії УНР, у Києві члени Директорії вирішили приступити до аналізу вимог французького штабу, привезених місією О. Назарука – С. Остапенка, яка вела переговори з представниками Антанти ще до прибуття до Одеси А. Марголіна. Але наступ Червоної армії примусив Директорію переїхати до Вінниці і тільки 4 лютого 1919 року В. Винниченко скликав державну нараду за участю членів Директорії, уряду та представників партій, що займали міністерські посади.

З часу повернення до Києва місії О. Назарука – С. Остапенка пройшло майже два з половиною тижні. З

огляду на швидкий наступ Червоної армії таке зволікання розгляду антантських вимог було значним прорахунком. Подібну поведінку Директорії можна зрозуміти і так: В. Винниченко ще коливався в остаточному напрямку зовнішньої політики. Він чекав. Саме в цей час С. Мазуренко у Москві намагався домовитися з Раднаркомом Росії щодо мирних стосунків. Коли ж з цього нічого не вийшло, було прийняте рішення щодо проведення державної наради.

Члени Директорії та уряду УНР прийняли постанову про подальші переговори з антантським штабом в Одесі [2, с. 116]. Був складений текст декларації, в якій були такі пропозиції: визнання Антантою незалежності УНР та допущення української делегації до участі в Паризькій мирній конференції; визнання країнами Антанти українського протекторату над землями Зеленого Клину на Далекому Сході; повернення Україні Чорноморського флоту, що знаходився під контролем французького десанту; визнання автономії української армії з правом власного представництва у вищому антантському командуванні; перегляд рішення щодо служби денікінських офіцерів в армії УНР [2, с. 116].

Того ж дня Директорія у порозумінні з прем'єром В. Чехівським визначила склад нової дипломатичної місії на переговори з представниками французького штабу в Одесі. До складу місії увійшли: міністр військових справ генерал В. Греків, секретар УСДРП І. Мазепа, секретар Трудового Конгресу О. Бачинський. Очолив місію міністр народного господарства УНР С. Остапенко [3, с. 100].

Контактів з Директорією шукав й французький штаб. Отримавши інформацію, що Червона армія захопила Київ, А. Фрайденберг запропонував продовжувати переговори. Очевидно, він мав надію, що невдачі на українському оборонному фронті примусять українців прийняти умови антантського штабу.

Переговори розпочалися 6 лютого 1919 року в Бірузлі – зоні, контрольованій армією УНР [4, с. 3]. А. Фрайденберг прибув туди на бронепоезді, у якому й приймав українську делегацію.

Вимоги української сторони вказували на її головну мету – визнання Антантою національного державного статусу України, підтримка внутрішніх економічних реформ й повна автономія армії УНР. В інших питаннях український уряд дозволяв С. Остапенку вступати у дискусії та йти на компроміси.

Але те, що почули українські дипломати від французького полковника, мало чим відрізнялося від його попередніх вимог. Єдиною поступкою з боку А. Фрайденберга – була згода про недоцільність служби денікінських офіцерів в українській армії та невтручання у справи проведення українським урядом соціальних і економічних реформ.

Більшість членів української делегації, крім генерала В. Греківа, дійшли до висновку, що умови, які висунуло перед ними антантське командування, є настільки вагомими у політичному плані, що без поради з Директорією та урядом УНР переговори продовжувати не доцільно [5, с. 181].

Таким чином, переговори у Бірузлі завершилися для української делегації безплідно. Поки тільки виявили позиції сторін, але не більше. Поведінка ж А. Фрайденберга на переговорах не мусила сприйматися українцями за вирішальний чинник. Ця людина була

далекою від дипломатії й слабо орієнтувалася у проблемах Східної Європи. До того ж А. Фрайденберг перебував під впливом інформації французького агента у Києві Серкаля. Останній негативно характеризував Директорію і вважав, що вона «не мала моральної бази у свого народу й запровадила на Україні анархію, скасувала право, безпеку та здоровий глузд» [5, с. 181].

На засіданні ЦК УСДРП 9 лютого 1919 року після обговорення підсумків переговорів у Бірзулі було прийнято рішення: «З огляду на нове міжнародне становище в українській державній справі відкликати своїх представників як з уряду, так і з Директорії» [5, с. 182].

11 лютого 1919 року В. Винниченко зрікся головування в Директорії. Його обов'язки перебрав С. Петлюра, який вийшов з УСДРП. У Вінниці був створений новий уряд під проводом С. Остапенка і міністрів, більшість яких належала до УПСФ [8, с. 244].

Вже перед цим В. Винниченко, В. Чехівський та інші члени уряду були настроєні за вихід із нього. Вимоги французів надали їм більшої рішучості, та й взагалі серед соціалістів поширився погляд, що саме їхня участь у Директорії та уряді заважає реальним переговорам України з державами Антанти [9, с. 111].

Значною мірою це рішення призвело до виходу з уряду й Директорії. За умов суб'єктивних настроїв і поглядів, які тоді панували серед лідерів українських соціалістів у Вінниці, іншого рішення прийняти не могли.

Але серед української громадськості поширилося опозиційне ставлення до уряду С. Остапенка, який, під впливом більшовицької пропаганди і навіть частини соціалістів, почали називати «буржуазним». Розбитий на різні осередки уряд не контролював ситуацію. Українські військові частини деморалізувалися. Загрозливих розмірів досягла отаманщина. З цього скористалися більшовики, розбиваючи український фронт.

У новому кабінеті міністрів зовнішніми справами займався К. Мацієвич. Новий міністр негайно виїхав до Одеси, де працював з А. Марголіним. Пізніше за наказом нового прем'єра до Одеси прибув і генерал Б. Греків [10, с. 9].

Приїздив до Одеси й сам прем'єр С. Остапенко. Але французька сторона в особі А. Фрайденберга продовжувала виставляти перед українцями нові важкі вимоги. Так, 14 лютого 1919 року французький штаб вислав до Вінниці телеграму, в якій вимагав від Директорії й уряду УНР ліквідувати українську державність і всю владу в Україні передати французькому командуванню.

17 лютого 1919 року Директорія відправила відповідь на французький ультиматум, в якій гнучко підійшла до радикальних вимог антантського штабу в Одесі. Вона подякувала за те, що може «увійти в порозуміння з представниками Антанти в справі допомоги Україні... у спільній боротьбі з іншими державами проти більшовизму аж до перемоги» [4, с. 3].

Таким чином, Директорія й український уряд намагалися у своїй відповіді обминути радикальні вимоги французького штабу. Для А. Фрайденберга така відповідь була великою несподіванкою. Він був упевнений, що катастрофічне становище на українському оборонному фронті та ультимативний тон його вимог з елементами погроз на адресу Директорії поставлять її на коліна і державна влада України перейде до французів.

Ультимативні вимоги антантського штабу примушували Директорію й український уряд відправити до Одеси нову місію. На неї, очевидно, українські політики поклали великі надії щодо остаточного порозуміння з антантськими чинниками. Так, на чолі делегації стояв сам міністр зовнішніх справ УНР К. Мацієвич. Йому допомагали С. Бачинський та В. Греків. В Одесі продовжували працювати А. Марголін та А. Галіп. Цій делегації голова Директорії С. Петлюра та прем'єр С. Остапенко приділяли велику увагу [10, с. 9].

Нова дипломатична місія спробувала змінити тактику переговорів. Було вирішено, обминаючи полковника А. Фрайденберга, вийти на розмову з самим командуючим десантом генералом д'Ансельмом. Українці мали надію, що з генералом буде легше досягти порозуміння, ніж з полковником А. Фрайденбергом, який підпав під вплив реакційних сил білого руху Росії. Але французький генерал відмовився вести переговори й радив українській місії звернутися до А. Фрайденберга.

Всі спроби А. Марголіна, який вільно володів французькою мовою, переконати представників французького штабу визнати Директорію «де-факто», визнати взагалі національний принцип державних одиниць у Східній Європі, допомогти Україні зброєю та підтримкою союзними військами в оборонному фронті були марними. А. Фрайденберг твердо стояв за відродження «єдиної та неподільної» Росії. Навіть приїзд до Одеси й прийняття участі, у переговорах самого прем'єра С. Остапенка не змінили позиції французького полковника.

1 березня 1919 року генерал д'Ансельм надіслав ноту українському прем'єрові, в якій була відповідь на декларацію української сторони від 17 лютого 1919 року. В ноті повідомлялося, що текст української декларації був надісланий до Бухаресту на ознайомлення командуючому союзними військами в Румунії та Півдня Росії генералові Бартелью для «остаточного вирішення щодо збройної допомоги українській зоні» [5, с. 181].

Для більш ретельного вивчення проблеми військової допомоги генерал д'Ансельм вислав до Вінниці двох французьких офіцерів, про що й повідомлялося в ноті. Антантська збройна допомога, – наголошував французький генерал, – буде цілком реальною, якщо С. Петлюра та О. Андрієвський вийдуть зі складу Директорії.

Остання теза була головною вимогою до українців з боку французького штабу. Але ж вона не пов'язувалася з тим, яку саме відповідь дасть генерал Бартелью щодо збройної допомоги Директорії. Вихід же з її складу С. Петлюри й О. Андрієвського політично знецінював би цей вищий державний орган України. Інші члени директорії Ф. Швець та А. Макаренко не користалися авторитетом серед української громадськості, а, головне, не мали того впливу на армію УНР, який мав С. Петлюра. Таким чином, Директорія ставала б маріонеткою в руках Антанти, яка б і користалася реальною владою на Україні.

Судячи з тексту антантської ноти, в ній існувала така ж вимога щодо скасування Директорії, як і в ноті французького штабу від 14 лютого 1919 року, але в замаскованій і не такій відвертій формі. Ультимативний тон антантських нот змінився на більш ліберальний, тому що Директорія й уряд УНР міцно трималися своїх

позицій й не збиралися капітулювати перед важкими вимогами антантського штабу.

Під час перебування в Одесі прем'єра С. Остапенка, крім усної розмови, А. Фрайденберг ознайомив його з текстом проекту договору, який склали представники французького штабу в Одесі й пропонували українській стороні до схвалення. Цей документ передбачав на випадок зміни складу Директорії під час боротьби з більшовизмом назначити нових членів вищого державного органу УНР тільки після узгодження з головним командуванням союзних військ на півдні Росії. Антанти також підлягало «керування збройними силами української зони» [11, с. 88].

Щодо внутрішньої організації, то українська армія була цілком автономною. Згідно з умовами проекту договору, пропонованого французькими представниками українській стороні для схвалення, економікою та фінансами України повинні були займатися французькі фахівці. Антантське командування не заперечувало можливості проведення українським урядом економічних та соціальних реформ, але при умові, що вони не будуть загрожувати внутрішній політичній стабільності. Місце осідку Директорії повинно було узгоджуватися з антантськими чинниками з метою безперервного зв'язку [11, с. 88].

В проекті договору зазначалося про зацікавленість антантського командування в Одесі щодо припинення воєнних дій між Україною та Польщею. Під керівництвом генерала д'Ансельма передбачалося створення комісії, яка б визначала демаркаційну лінію між двома фронтами та вироблення умов миру. Ця ж комісія намагалася виступити посередником для досягнення миру між Україною та Румунією. Антантське командування обіцяло також допомогу щодо участі української делегації в Паризькій мирній конференції [6, с. 20].

По-перше, судячи з тексту проекту договору, залишається враження, що для його авторів Україна як держава не існувала. Є тільки українська зона на півдні Росії. З таким положенням, на думку представників французького штабу, українці мусили погодитися. Ця ж так звана українська зона повинна була мати цілком фіктивну владу з боку національних чинників, бо складом Директорії займалося антантське командування. Так само в проекті договору йдеться тільки про директорію, але не згадується Україна.

По-друге, примусове визначення місця перебування Директорії, скоріше всього в Одесі, робило б з неї безвладний державний орган, якому відводилася б роль кишенькового уряду. Такі умови спонукали б український провід і далі йти на більш важкі поступки французькому штабові в Одесі.

Щодо примирення Директорії з Польщею, то цією справою займалася Паризька конференція, виславши у лютому 1919 року до Ходорова більш авторитетну, ніж антантський штаб в Одесі, місію Бартелемі. В самому ж Парижі вже розпочинала свою діяльність українська делегація на чолі з Г. Сидоренком.

Представники антантського штабу в Одесі брали на себе великі повноваження. Так, проблема досягнення миру між Польщею та Україною була компетенцією Найвищої Ради світового форуму в Парижі. На півдні ж України генерал д'Ансельм відповідав тільки за одну з ділянок активних інтервенціоністських дій

Антанти, спрямованих на боротьбу з більшовизмом у Східній Європі. Зміст цієї політики, форми та засоби її здійснення цілком визначались і підпорядковувалися загальним проектам розв'язання російського питання.

Миротворча та дипломатична діяльність антантському штабові в Одесі не відводилася. Цим займалися в Парижі особи переможних союзних країн. Генералові д'Ансельму це було добре відомо. Саме тому він відмовився вести переговори з українською делегацією. Виходить, що ноті, декларації, ультиматуми до української сторони складалися особисто А. Фрайденбергом та його радниками, яких він також вводив в оману. Так, в розмові з представником денкінського командування в Одесі В. Шульгіним французький полковник зачитав текст договору, який був складений в одеському штабі й пропонувався для схвалення українській стороні. Так, в угоді зазначалося: «Директорія приймає над собою зверхність Франції в галузях військової, дипломатичній, фінансовій, економічній й судовій на час війни з більшовиками».

Директорія відмовилася приймати умови цього документу.

В. Шульгін ж А. Фрайденберг зачитав текст договору і заявив, що він був складений і підписаний у Вінниці представниками директорії й уряду і запропонований французькому штабові для розгляду.

З власної ініціативи А. Фрайденберг хотів поєднати розрізненні антибільшовицькі сили з числа національних державних одиниць. На його думку українські і російські армії під керівництвом французького командування повинні наступати на Москву [3, с. 100]. Але замість добровільного принципу об'єднання французький полковник дотримувався диктаторських засад. Представники ж білого руху Росії навіть чути не хотіли про національний поділ антибільшовицького табору. Тому А. Фрайденбергу й довелося йти на авантюру у розмові з В. Шульгіним, заявляючи, що Директорія повністю капітулювала перед вимогами французького штабу.

5 березня 1919 року у Вінниці пройшла друга державна нарада за участю членів Директорії, уряду й представників комісії Конгресу Трудового Народу. На цьому засіданні С. Петлюра заявив про свій вихід зі складу Директорії, як того добивалися антантські представники. Але нарада не прийняла вимогу французів щодо усунення з Директорії С. Петлюри й О. Андрієвського. Так само була відкинута пропозиція антантських чинників щодо їхнього втручання у справу зміни особистого складу Директорії [2, с. 116].

Було рекомендовано прем'єру С. Остапенку пояснити представникам антантського штабу в Одесі, що ротация кадрів у складі Директорії, уряду й інших державних органів відбуватиметься тільки згідно з державними законами УНР. С. Остапенко погодився з такою постановою, але відмітив, що альтернативи у пошуку союзників в Україні немає. На його думку, тільки допомога Антанти не дасть загинути українській державності. Саме на такій основі урядова нарада прийняла постанову не виконувати антантські вимоги, що були зосереджені у ноті представників французького штабу в Одесі від 1 березня 1919 року, але продовжувати пошуки порозуміння з Антантою на ліпших умовах для УНР.

Того ж дня до Одеси виїхав генерал В. Греків. Він повинен був передати текст постанови державної наради

міністрові зовнішніх справ УНР К. Мацієвичу та його помічнику А. Марголіну для вироблення тактики у діалозі з антантськими чинниками. Але переговорний процес був перерваний наступом загонів отамана М. Григор'єва при підтримці Червоної армії на Херсон і Миколаїв.

Такі обставини примушували А. Фрайденберга відправити на кораблях французькі військові частини для підтримки грецького експедиційного корпусу у Херсоні. Але деморалізовані більшовицькою пропагандою французькі вояки відмовилися висаджуватися на берег. Грецький корпус був евакуйований з чорноморських берегів і А. Фрайденберг дав наказ кораблям французького флоту слідувати курсом на Одесу.

У переговорному ж процесі між представниками французького штабу в Одесі й дипломатичними місіями Директорії УНР відбулися значні зміни. Під впливом невдач у Херсоні й Миколаєві А. Фрайденберг пішов на поступки перед місією К. Мацієвича – А. Марголіна. Так, він вже не наполягав на усуненні С. Петлюри зі складу Директорії, а був готовий тісно з ним співпрацювати.

Нарешті був підписаний договір про спільні воєнні дії проти наступу Червоної армії на південні берега України. В тексті угоди вже не існувало тих пунктів, які Директорія категорично відмовлялася приймати. Але під ударами загонів отамана М. Григор'єва франко-грецький десант 6 квітня 1919 року був вимушений покинути південне узбережжя України [7, с. 98].

Отже, спроби Директорії УНР налагодити офіційні контакти з представниками командування антантського штабу з зовнішньополітичної точки зору були безперспективними, оскільки керівництво десанту перебувало у тісному контакті з російськими реакційними силами, які вороже ставилися до ідеї незалежної України.

Під час переговорного процесу антантський штаб запровадив щодо Директорії тактику політичного шантажу, маючи надію, що невдачі на оборонному фронті примусять українців прийняти важкі умови французького протекторату, під яким Директорія перетворювалася б на безвладний державний орган, а це не влаштувало український політичний провід.

Вимоги ж української сторони вказували на її головну мету – визнання Антантою національного державного статусу України, підтримка внутрішніх економічних реформ й повна автономія армії УНР. Директорія й уряд УНР міцно трималися своїх позицій й не збиралися капітулювати перед важкими вимогами антантських чинників.

Командування франко-грецьким десантом брало на себе великі повноваження. Миротворча та дипломатична діяльність на півдні України антантському штабові не відводилася. Саме тому генерал д'Ансельм відмовився вести переговори з українськими делегаціями. Ноти, декларації та ультиматуми до української сторони складалися особисто полковником А. Фрайденбергом, який з власної ініціативи хотів поєднати розрізненні антибільшовицькі сили з числа національних державних одиниць. Але замість добровільного принципу об'єднання французький полковник дотримувався в цій справі диктаторських засад. Представники ж білого руху Росії навіть чути не хотіли про національний поділ антибільшовицького табору.

Спроби Директорії УНР налагодити офіційні контакти з представниками командування антантського штабу призвели до внутрішньодержавних проблем. Переговори підірвали довір'я українського народу до Директорії, оскільки ще свіжими були враження від «допомоги» Центральних держав. Такі обставини зручно використовувала більшовицька пропаганда, яка запевняла, що альянс Директорії з Антантою перешкодить проведенню земельної реформи. Відхід же соціалістів від влади, як того вимагали антантські чинники, було рішенням помилковим, оскільки праві партії не мали змоги організувати народні маси, дати їм гасла, які б допомагали відстоювати державну незалежність.

Орієнтація нового правого уряду С. Остапенка на воєнні сили Антанти лише посилювали більшовицьку агітацію проти української влади. Такі обставини знижували патріотичні почуття українських вояків, загрозливих розмірів досягла отаманщина. З цього скористалася Червона армія, руйнуючи український оборонний фронт.

Список використаних джерел

1. Халак Н. Сврей Арнольд Марголін – дипломат Української Народної Республіки // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2011. – Вип.53. – С.81.
2. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т.5.
3. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Т.1.
4. Греків В. Шлях перемоги. – Ч.45/1957.
5. Революція на Україні. – Москва–Ленінград, 1930.
6. Мазепа І. Творення держави.
7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920. – Т.3.
8. Греків В. Переговори з Антантою в Одесі. – Відень, 1927.
9. Марголін А. Україна і політика Антанти.
10. Тимашевський В. Історія української влади 1917–1919. – Відень–Київ, 1920.
11. Жуківський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Л., 1992.

References

1. Halak N. Jevrej Arnol'd Margolin – diplomat Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki // Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija filologichna. – 2011. – Vyp.53. – S.81.
2. Stahiv M. Ukrai'na v dobi Dyrektorii' UNR. – T.5.
3. Mazepa I. Ukrai'na v ogni i buri revoluciji 1917–1921. – T.1.
4. Grekiv V. Shljah peremogy. – Ch.45/1957.
5. Revoljucija na Ukraine. – Moskva–Leningrad, 1930.
6. Mazepa I. Tvorennya derzhavy.
7. Hrystjuk P. Zamitky i materialy do istorii' ukrai'ns'koi' revolucii' 1917–1920. – T.3.
8. Grekiv V. Peregovory z Antantuju v Odesi. – Viden', 1927.
9. Margolin A. Ukrai'na i polityka Antanty.
10. Tymashevks'kyj V. Istorija ukrai'ns'koi' vldy 1917–1919. – Viden'–Kyiv, 1920.
11. Zhukovs'kyj A., Subtel'nyj O. Narys istorii' Ukrai'ny. – L., 1992.

Vargatyuk S. V., candidate of historical sciences, dependent, deputy of the chair of international relations of the faculty of journalism and international relations, Kyiv national university of culture and arts (Ukraine, Kyiv), Liana.V@i.ua

Succession of diplomatic representatives of the UNR Directorate with the commanding of French–Greetsk detsant to the south of Ukraine

The purpose of the study: to study the activities of Ukrainian diplomats during the time of the Directorate of the UNR in the establishment of relations with representatives of the Entente Staff in the south of Ukraine. To analyze the consequences of the first diplomatic contacts of delegations from the UNR with the command of the Franco–Greek landing, occupying the southern part of the territory of Ukraine between the Dniester and the Bug along the Tiraspol–Birzul–Voznesensk line.

Applied methods: comparative analysis, historicism.

The main conclusions obtained: during the negotiation process, the Entente Headquarters introduced tactics of political blackmail to Ukraine, hoping that failures on the defense front would force Ukrainians to accept the difficult conditions of the French protectorate, under which Ukraine would become a powerless state body, and this was not suited the Ukrainian political leadership.

Keywords: Entente Military Assistance, Negotiations, State Independence of Ukraine.

* * *

УДК 930.1:[94:314.04](477)«192/193»

Рубан В. В.,

здобувач кафедри історії та культури України,
Вінницький державний педагогічний університет
ім. Михайла Коцюбинського (Україна, Вінниця),
notification+kjdp5ddwjkd@facebookmail.com

Дослідження настроїв та поведінки населення радянської України у 1920–1930-х рр.: тенденції сучасної вітчизняної історіографії

Аналізуються основні історіографічні тенденції у вивченні настроїв і поведінки населення радянської України у 1920–1930-х рр. Автор визначає актуальність таких дослідження у галузі соціальної історії у зв'язку із розбудовою в незалежній Україні громадянського суспільства. Автор визначив основні тенденції сучасної української історіографії, зокрема аналіз більшовицької суспільно-політичної думки 1920–1930-х рр. про селянство; дослідження селянського повстанського руху 1919 – початку 1920-х рр., початку 1930 р. як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях; вивчення структури, типів і динаміки настроїв; вчені розглядали не лише загал «українське населення», а й різні соціальні, професійні групи; дослідники намагалися з'ясувати емоційний стан окремих груп селянства, трансформацію настроїв селян лідерами Компартії у конкретні політичні рішення; через вивчення соціально-економічних умов, побуту і дозволя вчені досліджували різні типи і реакції населення.

Ключові слова: історіографія, настрої, поведінка, побут, селянство, населення.

Успішність політико-економічних реформ вагомим чином залежить від вміння державного керівництва реалізовувати стратегічну мету при швидкій й ефективній адаптації до постійно змінюваних масових настроїв населення. Вправність державного лідера залежить від використання потенціалу позитивних настроїв для реалізації намічених реформ і максимального згладжування негативу від непопулярних, але необхідних управлінських рішень.

У цьому контексті різко зростає актуальність дослідження настроїв і поведінки населення у конкретних історичних періодах. Участь населення України в управлінні державою має глибокі корені ще із часів Київської Русі, козацької держави XVII ст. Панування Російської імперії на теренах України не змогло викоринити традиційного прагнення до самоуправління.

Проголосивши незалежність у 1918 р., Українська народна республіка в умовах україно-російської війни розпочала розбудову демократичної держави. Однією із її засад стали впровадження традиційного прагнення до самоуправління громад. Однак, урядові політичні кризи, війна, постійна змінюваність влади змусили українських селян згуртовуватися і через селянське самоуправління самостійно вирішувати повсякденні проблеми власного життя із позицій доцільності, прагматизму і здорового глузду. Саме ліквідація засад традиційної демократії українського народу стало одним із завдань російського більшовизму.

У баченні більшовицького політичного керівництва населення беззаперечно повинно підтримувати ініціативи Кремля, проявляти політичну благонадійність, ініціювати лише окремі корекції економічного курсу, що співпадав із загальнодержавними інтересами.

Влив комуністичної ідеології зумовив формування радянськими суспільствознавцями «чорно-білої» картини взаємовідносин «влада – населення». Тих, хто критикував політичний, соціально-економічний курс Кремля одразу називали «ворогом народу», «антирадянщиком», інших – хто навіть формально підтримував ініціативи Комуністичної партії – «радянською людиною», «захисником народних інтересів». У такій світоглядній картині втрачалося все різноманіття настроїв та поведінки населення, робилися хибні висновки щодо історичного минулого. Останнє, в свою чергу, впливало на подальші управлінські рішення політичного керівництва країни.

Виявлення всього спектру настроїв та поведінки населення у конкретному історичному періоді, причин їх виникнення, творчого їх осмислення, врахування наслідків подій минулого у проведенні сучасного реформування політичних і соціально-економічних відносин української держави, позбавить загрози чергового руйнівного для незалежності соціального вибуху.

Цікавість до вивчення настроїв населення в екстремальні періоди існування, зокрема 1920–1930-х рр., зумовлювалася також розбудовою у незалежній Україні громадянського суспільства, що передбачає врахування інтересів громадянина, пошук компромісу між інтересами держави та конкретної особи. Людина у громадянському суспільстві є головною цінністю, центром суспільного життя і державного устрою. Зворотній зв'язок, реакція соціальних, професійних, етнічних та інших груп населення, суспільства загалом на вироблення і впровадження політико-економічних реформ, врахування думки громадськості, можливість корекції ініціатив очільників держави становить один чинників його розбудови.

Реалізація у сучасній Україні демократичних і гуманістичних принципів, європейських цінностей співжиття поки що єдиний спосіб здійснення очікування кожного громадянина і суспільства загалом. Водночас, це вагомий запобіжник щодо повернення тоталітарного устрою, практики державного терору як засобу управління. Врахування і засвоєння негативного досвіду радянського минулого повинно стати одним із факторів при ухваленні управлінських рішень для політичних лідерів сучасної України.

Визнання злочинів, вчинених комуністичним режимом протягом всього радянського періоду, вже став чинником у формуванні громадянської позиції нового покоління незалежної України, позбавлення генетичного страху перед владою у пересічного громадянина. Цьому підтвердженням стали події під час «Революції гідності», коли громадяни України не бажали миритися із спробою реставрації тоталітарного режиму, маніпуляцій суспільною свідомістю.

Аналіз діяльності владних структур через реакцію і поведінку людини відкриває зовсім іншу площину взаємовідносин між владою і суспільством. Адже, щоб не говорили про себе владні структури, як би не демонстрували велич своїх програм і дій, є лише

один важливий момент, який може підтвердити або спростувати всі ці спроби: наскільки глибоко, серйозно, ґрунтовно сприймали люди ці процеси, як вони ставляться до них і наскільки вони мають намір сприяти чи протидіяти їм [34, с. 9].

У цьому контексті розкриття різноманіття типів реакції українського селянства на «соціалістичну реконструкцію села», повне ігнорування його потреб й інтересів, терористичні дії Й. Сталіна та його оточення у придушенні масового селянського спротиву свідчить хибність твердження ідеологів сталінізму про «існування соціальної справедливості радянського суспільства», «необхідність революційних змін для побудови світлого майбутнього», «вдалий менеджмент Й. Сталіна тощо.

Сучасна українська історіографія лише почала накопичувати праці із історичної антропології. Мотивації поведінки людей, їх реакція на конкретні події у різних історичних періодах – «спокійних» й «екстремальних» – лише зараз стали об'єктом історичних досліджень. Окремі спроби комплексного дослідження настроїв і поведінки населення в умовах суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. виявили деякі загальні тенденції як діяльності місцевої влади, так й українського селянства. Однак, вплив регіональних політичних, соціально-економічних, етнонаціональних, культурних особливостей на настрої і поведінку селянства у досліджуваній період не був предметом історичного дослідження.

Метою цього наукового дослідження стало визначення основних історіографічних тенденцій у вивченні настроїв населення радянської України у 1920–1930-х рр.

«Архівна революція» кінця 1980-х – початку 1990-х рр. різко змінила ситуацію у дослідженні історії 1920-х – 1930-х рр. Доступ до раніше закритих документів зумовив кардинально інший аналіз настроїв та поведінки населення в умовах нової економічної політики, більшовицької модернізації країни. Українські дослідники одразу заявили про необхідність проведення ґрунтовних досліджень у галузі соціальної історії [6; 21; 32; 35].

Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. вчені опублікували певну кількість праць, де містилися окремі сюжети про настрої та поведінку населення були ілюстрацією історичних подій. Але О. Удод акцентував увагу наукової громадськості на окремих методологічних підходах історико-психологічних досліджень [39, с. 12–13].

Хоча деякі вчені відносили проблему вивчення соціально-психологічних проблем до категорії не розроблених тем [20, с. 12], однак, доктор історичних наук, відомий дослідник історії українського селянства С. Дровозюк у 2004 р. зробив певні історіографічні узагальнення щодо вивчення настроїв та поведінки селянства та окреслив деякі завдання майбутніх досліджень [18, с. 70–83]. Зокрема, він наголосив на наступних дослідницьких тенденціях:

– аналізі більшовицької суспільно-політичної думки 1920–1930-х рр., що мала вагомий вплив на настрої селянства. Більшовицькі очільники прекрасно були поінформовані про типи настроїв населення і намагалися через агітаційно-пропагандистський апарат маніпулювати громадською думкою. Такий підхід зумовив активне дослідження настроїв спецслужбами, використання нагромаджених знань про реальні настрої

у політичних технологіях та репресивних заходах і, водночас, закриття цієї теми для академічної науки протягом радянської доби;

– дослідження селянського повстанського руху 1919 – початку 1920-х рр. як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях відтворили динаміку настроїв селянства, їх антикомуністичний і антибільшовицький характер;

– прагнення істориків реконструювати історію українського селянства крізь призму його взаємовідносин із владою з акцентом на соціально-психологічних аспектах цього процесу;

– дослідження соціально-політичних настроїв українського селянства в умовах розкуркулення та колективізації. Історики прагнули з'ясувати емоційний стан окремих груп селянства, трансформацію настроїв селян очільниками Компартії у конкретні політичні рішення;

– вивчення структури та динаміки соціально-політичних настроїв в умовах голоду 1932–1933 рр.;

– аналіз та динаміка есхатологічних настроїв селян у 1920–1930-х рр., його соціально-політичного підґрунтя.

Але вчений зробив висновок про «відсутність цілісного портрету українського селянства» через звуженість інтерпретацій настроїв селянства. Їх загалом позначають як «антиколгоспні», «антибільшовицькі», «антирадянські». Цілком погоджуємося із думкою С. Дровозюка про їх велику різноманітність та «емоційну барвистість», зокрема «прагнення війни» як елементу боротьби із більшовицьким режимом, масових есхатологічних настроїв, «самосудні настрої». Вчений навіть запропонував певний алгоритм їх дослідження: фактори, що спричинили настрої – зміст та динаміка настроїв – реакція влади на настрої. Структура і динаміка настроїв повинні розглядатися у органічному зв'язку з усіма сферами суспільних відносин. Оскільки настрої найчіткіше проявлялися там, де зачіпалися життєво важливі інтереси селянства, розкриття цього питання особливо необхідне у працях з проблем земельної, податкової, продовольчої, цінової політики тощо. Звичайно, що при конкретно-історичному дослідженні до згаданого алгоритму додадуться чимало нових аспектів.

С. Дровозюк наголошував на важливості з'ясування сукупності чинників, що породжували певні настрої, виявлення механізму їх формування та поширення. При цьому слід врахувати, що настрої з точки зору їх стабільності, тривалості, емоційної сили, охоплення певній території становили мінливу картину. Для реконструкції динаміки суспільно-політичних настроїв українського селянства у просторово-часовому та емоційному вимірі необхідно скласти їх детальний реєстр за усіма видами джерел. Дослідник на полягав на істотному розширенні джерельної бази і удосконалення методики аналізу джерел, зокрема, використання кількісних методів дослідження документів, що містять інформацію про настрої [17, с. 78–79]. Також деякі історіографічні узагальнення щодо вивчення настроїв селян зробила Н. Бем [5, с. 494–507].

У сучасній вітчизняній історіографії також сформувалося ще декілька напрямів дослідження, що репрезентували певні форми поведінки та настрої населення. Зокрема, у контексті вивчення історії повсякденності підготовленні праці та окремі розділи

про побут і дозвілля українського населення. Загалом ця тематика була цариною фольклористів та етнографів, але останнім часом почала аналізуватися істориками. Виявлені документи свідчать про цікаві форми поведінки під час роботи і дозвілля окремих категорій населення – робітників, селян, містян, сільської та міської інтелігенції тощо. Соціально–економічні умови були одним із визначальних факторів настроїв. Адже рівень зарплатні, умови проживання, продовольчого і промислового постачання, цінова політика визначали ставлення громадян до вищого та місцевого партійно–радянського керівництва. Так, у праці П. Кравченко охарактеризував умови праці будівельників на основних індустріальних новобудовах часів індустріалізації. Автор зосередив увагу на харчуванні робітників, їх медичному обслуговуванні, висвітлив жахливі антисанітарні умови, в яких доводилося жити будівельникам «соціалістичних новобудов». Дослідник означив парадоксальні типи настроїв, зокрема, типові критичні висловлювання невдоволення стосовно партактиву, який отримував додаткові блага, і, водночас, трудовий ентузіазм робітників [23–24].

Цікаві дослідження про спроби компартійного керівництва перебудувати свідомість українського селянства через систему колективного господарювання та створення соціалістичного побуту зробив О. Лукашевич [27–31]. У висновках до дисертаційного дослідження він зазначив, що саме негативна реакція на соціально–економічні перетворення змусила більшовицьких очільників перейти до трансформації повсякденного життя українських селян на нових ідеологічних засадах. Партійно–радянський апарат спочатку заохочував, а згодом насаджував створення комун, колгоспів, радгоспів, мережі комуністичних культурно–освітніх закладів, поширення соціалістичної обрядовості тощо. У формуванні нового побуту більшовики намагалися насадити свідомість селянина–колективіста. В 1920–1930–х рр. побутові умови життя українських селян практично не змінилися. Якість житла не покращилася, не вистачало якісних продуктів харчування, одягу та товарів повсякденного вжитку, не була створена сфера соціальних послуг. Між селом та містом поглиблювалася культурно–освітня прірва. Насильницькі зміни в побуті і дозвіллі селян, що запроваджувалися більшовиками, наносили невірні втрати господарському і культурному життю селян. Духовні потреби селян (релігія, українські обряди та свята) більшовики намагалися замінити системою агітації та пропаганди, що зводилася до кінофільмів, відвідування хат–читальень та мітингів, присвячених більшовицьким святам. Низькі кваліфікація та культурний рівень працівників культосвітніх закладів, відсутність матеріально–технічної бази послаблювали вплив комуністів на формування соціалістичної свідомості на селі, що й зумовило в подальшому перехід більшовицького режиму від методів комуністичного виховання і переконання до економічного і політичного примусу та масових репресій селянства [31]. Окремі риси побуту та поведінки українського селянства періоду Голодомору та колективізації окреслив відомий український вчений С. Кульчицький [25–26].

С. Труханова проаналізувала реакцію населення подільських міст на заміну традиційної обрядовості

радянськими святами. Так, традиційні релігійні свята замінювалися радянськими святами, «комуністичними суботниками». Містяни та інтелігенція по можливості ігнорувала такі зміни, або не проявляла ініціативи в їх участі. У проведенні таких акцій брали участь симпатичні більшовиків, активісти та працівники радянських установ – залежні від місця роботи.

На думку дослідниці, впровадження «нового побуту» у 1920–х рр. призвело до несподіваних наслідків серед партійно–радянського апарату. Переважна більшість чиновників – членів партії – завели собі прислугу, забезпечили собі пристойне харчування та житло, що різко контрастувало із загальним рівнем життя населення. Така поведінка та споживацькі настрої партійно–радянського апарату викликали роздратування як у місцевого населення, так вищого політичного керівництва країни. Останні вбачали у цьому дискредитацію «ідеї соціальної справедливості» [38]. Тому був покладений початок кампанії «боротьби проти радянського барства».

Т. Дорош проаналізувала спроби більшовицького апарату перевиховати «стару інтелігенцію» та виховати «нову радянську інтелігенцію». Авторка розкрила складні відносини між партійно–радянськими структурами та інтелігенцією, настрої та поведінку останньої у контексті спроби змінити світогляд інтелігенції, позбавити її головної ознаки – осмислення поточної політико–економічної ситуації і спроби запропонувати альтернативні шляхи розвитку країни. Дослідниця вказувала, що більшовицькій владі потрібна була інтелігенція, яка була здатна вирішувати «технологічні питання» впровадження соціально–економічних ідей більшовицьких очільників [17].

Настрої селянства стали предметом вивчення у відомого дослідника селянства Г. Капустян. Вона однією із перших звернула увагу наукової громадськості на інформаційний потенціал матеріалів органів держбезпеки щодо аналізу перебігу подій в українському селі протягом 1920–х – початку 1930–х рр. Авторка докладно простежила зміну динаміки селянських настроїв в умовах нової економічної політики, зокрема окремі сподівання селян на зміну репресивного компоненту та перехід до прагматичної економічної політики [21, с. 237–251].

Важливим напрямом історико–психологічних досліджень стало вивчення настроїв та поведінки селянства в екстремальні періоди радянської історії – суцільно колективізації та Голодомору. Так, Н. Бем проаналізувала ставлення селян до колективізації та ліквідації «куркульства як класу» у 1930–1931 рр. і виявила численні факти спроб захисту селянами «куркульських господарств». Іноді навіть комсомольці, що із активністю бралися за реалізацію настанов про «побудову світлого майбутнього» відмовлялися брати участь у насильницьких акціях проти односельців [2, с. 227–243; 3, с. 490–507]. Також дослідниця на підставі численних архівних документів відзначила, що селяни докладно розуміли винуватців страшної трагедії – голоду 1932–1933 рр. – більшовицький режим, очолюваний Й. Сталіним [4, с. 250–284]. Полтавський дослідник О. Єрмак у контексті знищення заможних селянських господарств приділив увагу реакції селян на розкуркулення [19, с. 51].

Л. Гриневич обрала для дослідження таку незвичайну професійну групу як особовий склад частин Червоної армії, що дислокувалися на території України. Дослідниця спочатку намагалася виявити динаміку настроїв у період нової економічної політики, суцільної колективізації та голоду, «Великого терору» 1937–1938 рр. [14]. Згодом вона поглибила наукові пошуки щодо виявлення типів настроїв командирів та червоноармійців в умовах колективізації та голоду [15; 16].

Дніпропетровська дослідниця Н. Романець, досліджуючи проблему взаємовідносин селянства та органів радянської влади, означила реакції селян Дніпропетровщини на реалізацію аграрної політики більшовицького уряду у 1928–1933 рр. [37]. У наступній праці, присвяченій репресивній політиці щодо українського села у 1925–1939 рр., авторка зуміла виявити не тільки типи реакції селян на репресивні акції більшовицького режиму, а й типове реагування радянських органів й активістів та керівництва новостворених колгоспів на негативні настрої селян: «[...] всякий колгоспник, хто вимагає виправлення помилок – злістний агітатор, і відповіддю на його вимоги є лава підсудних» [36, с. 143].

Наступним напрямом досліджень екстремі кінця 1920-х – початку 1930-х рр. став опір селянства в умовах колективізації та голодомору. Якщо історіографія радянської доби інтерпретувала виступи селян як «окремі прояви контрреволюційної боротьби», то після опрацювання нових розсекречених архівних фондів вітчизняні дослідники констатували їх масовий характер. Спочатку опір був ілюстрацією негативного ставлення селян «соціально-економічних експериментів» компартійних очільників [10–11]. Згодом селянський опір, як форма поведінки/реакції, став предметом спеціального україно-канадського дослідження В. Васильєва та Л. Віоли [8]. Вчені не лише визначили динаміку селянських виступів під час першої хвилі колективізації в Україні, а й оприлюднили значну кількість документів із типами селянських настроїв. Згодом Л. Віола опублікувала в працю, де селянський опір розглядався крізь соціокультурну призму. Дослідниця зробила висновок, що прояви опору кардинально змінили традиційні уявлення про «сталінську диктатуру» і її можливості контролювати, втручатися і контролювати радянське суспільство. Однак, на її думку, існує небезпека міфологізації опору [10].

В. Васильєв, вивчаючи селянський опір колективізації, означив деякі форми поведінки селян: антиколгоспна агітація, вбивство та побиття представників сільського партійно-радянського керівництва та активу, що кваліфікувалося чекістами як «терористичний акт», підпали, поширення рукописних листівок та написання анонімок, соціальна «мімікрія» тощо. Він зробив висновок, що саме широкий селянський опір, негативні настрої стали одним із головних факторів масштабних політичних репресій [9, с. 140–150].

Деякі дослідники вивчали окремі форми опору, зокрема збройний виступ. Так, Р. Подкур простежив динаміку збройного опору радянській владі в УСРР у 1920-ті – початку 1930-х рр. Він зробив висновок, що збройні виступи початку 1930-х рр. стали реакцією на економічну політику більшовицьких керівників та

масове насилля представників місцевого партійно-радянського апарату. Автор акцентував, що такі виступи слід трактувати не як «політичний бандитизм», а «антирадянські», «антибільшовицькі» виступи [33].

Проміжним підсумком вивчення настроїв та поведінки населення став окремий розділ фундаментальної праці «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки». Тут стратегії виживання пересічних громадян було присвячено окремий розділ. Його автори В. Марочко та О. Мовчан на основі архівних документів, спогадів проаналізували типи порятунку від голодної смерті, форми спротиву діяльності місцевого партійно-радянського апарату і сільським активістам, спроби врятування дітей від голодної смерті. Автори намагалися подати історико-психологічну характеристику такого страшного явища як канібалізм та виявити причини його виникнення [13].

Несподіваний предмет дослідження обрали А. Блюм [7] та В. Бабюх – «анекдот як реакцію населення на суспільні процеси 1920–1930-х рр.». Зокрема, В. Бабюх стверджував, що анекдот став джерелом для вивчення суспільних настроїв, ставлення населення до заходів вищого партійно-радянського керівництва СРСР у сферах внутрішньої та зовнішньої політики, економіки, культури. Адже у порівнянні із іншими текстами він мав ряд специфічних особливостей: як традиційний фольклор, він є продуктом колективної творчості, має переважно анонімний характер; анекдот має, як правило, усний характер, знаходиться поза нормами офіційної культури; в анекдоті поєднується функціонування офіційної та неофіційної культур, що дозволяє перекладати інформацію з офіційної мови на неофіційну. Більшість анекдотів порушують принцип «табу» на певну визначену тематику – результати «жовтневої революції», масові операції по вивезенню куркулів, результати «Великого терору» 1937–1938 рр., методи діяльності радянської спецслужби, приховування негативних тенденцій у соціально-економічній та культурно-освітній сферах, оцінки діяльності очільників більшовиків В. Леніна, Л. Троцького, Ф. Дзержинського, Й. Сталіна, Л. Берія та ін. [1].

Таким чином, актуалізація досліджень настроїв населення радянської України зумовлена розбудовою в незалежній Україні громадянського суспільства. Одним із головних принципів останнього стало пошук компромісу між інтересами держави та конкретної особи.

Наявні наукові праці із вказаної тематики через соціально-психологічні аспекти вивчали площину взаємовідносин між владою і суспільством. Основними тенденціями стали аналіз більшовицької суспільно-політичної думки 1920–1930-х рр.; дослідження селянського повстанського руху 1919 – початку 1920-х рр., початку 1930 р. як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях; вивчення структури, типів і динаміки настроїв; вчені розглядали не лише загал «українське населення», а й різні соціальні, професійні групи; дослідники намагалися з'ясувати емоційний стан окремих груп селянства, трансформацію настроїв селян лідерами Компартії у конкретні політичні рішення; через вивчення соціально-економічних умов, побуту і дозвілля вчені досліджували різні типи і реакції населення.

Список використаних джерел

1. Бабюх В. А. Поширення політичних анекдотів у контексті реакції населення на суспільні процеси 20–30-х рр. XX ст. / В. А. Бабюх // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: [зб. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.31. – С.78–89.
2. Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930–1931 рр.) // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. – К., 2003. – Вип.9. – С.227–243.
3. Бем Н. В. Віддзеркалення аграрної політики сталінського керівництва в настроях українського селянства (1932–1933 рр.) // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. – К., 2004. – Вип.8. – С.490–507.
4. Бем Н. В. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип.10. – С.250–284.
5. Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах колективізації сільського господарства (історіографічний огляд) // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип.11. – С.494–507.
6. Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку // *Літературна Україна*. – 1991. – 10 січня.
7. Блюм А. В. Благонамеренный и грустный анекдот... или путешествие в архивный застенок // *Звезда*. – 2001. – №1. – С.210–214.
8. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.
9. Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930–ті рр.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: [зб. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.31. – С.140–150.
10. Віола Л. Народний опір в сталінські 1930–ті рр.: монолог адвоката диявола // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: [зб. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.31.
11. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Оксана Іванівна Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАН України 1996. – 42 с.
12. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
13. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Редколегія В. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – С.538–574.
14. Гриневич Л. «Школа соціалізму»: політичне виховання й політичні настрої особового складу УВО (1921–1938 рр.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. збірн. наук. пр.* – К., 2002. – Вип.6. – С.379–392.
15. Гриневич Л. Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933 рр.) // *Голод–геноцид 1933 року в Україні*. – С.191–204.
16. Гриневич Л. Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима–весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології та поведінки // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Вип.7. Спеціальний. – К., 2003. – С.285–298.
17. Дорош Т. О. Аграрна інтелігенція Радянської України (20–і рр. XX ст.): соціально-історичний аспект [текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2010. – 246 с.
18. Дровозюк С. І. Соціально-політичні настрої українського селянства у 20–30 рр. XX ст.: історіографічний аспект // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип.12. – С.70–83.
19. Єрмак О. П. Ліквідація куркульства як класу // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Респуб. міжвід. зб. наук. пр.* – К., 1991. – Вип.1. – С.46–58.
20. Єфіменко Г. Г. Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) // *Укр. іст. журн.* – 2002. – №5. – С.3–24.
21. Капустян Г. Т. Влада в суспільно-політичних настроях українського селянства 1920–х років // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: [зб. ст.]. – К., 2001. – Вип.14. – С.237–251.
22. Касьянов Г. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920–і – 30–і рр.: соціально-психологічний фон // *Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення: Історія*. – Ч. II. – Львів, 1994. – С.48–51.
23. Кравченко П. М. Динаміка соціально-політичних настроїв робітничого класу України у 1920–х – 1930-х рр. (на прикладі новобудов) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: [зб. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.31. – С.45–53.
24. Кравченко П. М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20–ті – 30–ті рр. XX ст.). – Вінниця: Він. держ. пед. ін-т. Кафедра всесвітньої історії, 1997. – 36 с.
25. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. – К.: Либідь, 1989. – 38 с.
26. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – К.: Либідь, 1991. – 357 с.
27. Лукашевич О. До питання про формування «нового побуту» в українському селі у 20-х рр. XX ст. // *Український історичний збірник*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.8. – С.225–245.
28. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя українського селянина 20-х рр. XX ст. // *Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип.12. – С.257–277.
29. Лукашевич О. Трансформація сільського побуту та дозвілля у період перших п'ятирічок у контексті роботи культосвітніх установ // *Часопис української історії: Зб. наук. ст.* – К., 2005. – Вип.2. – С.69–73.
30. Лукашевич О. Харчування сільського населення України (1920–1930-х рр. XX ст.) // *Українське державотворення від минулих до сьогоднішніх / Матеріали науково-практичної конференції, 11–12 травня 2004 р.* – Коломия, 2004. – С.29–36.
31. Лукашевич Олександр Михайлович. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 217 с.
32. Марочко В. І. 1932–1933: Голодомор в Україні: причини і наслідки: Конспект лекцій. – К., 1994. – С.57.
33. Подкур Р. Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР у 1920–ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: [зб. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.31. – С.90–102.
34. Политическая социология / Под ред. чл.-кор. РАН Ж. Т. Тощенко. – М.: Юнити-Дана, 2002. – 495 с.
35. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // *Укр. іст. журн.* – 2000. – №2. – С.23–24.
36. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). – Кривий Ріг: Вид-во Р. А. Козлов, 2014. – 456 с.
37. Романець Н. Р. Селянство і Радянська влада у 1928–1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області) [текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дніпропетровський ун-т. – Дніпропетровськ, 1995. – 182 с.
38. Трухманова С. Л. Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля, 1920–ті – початок 1930-х рр. [текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 213 с.
39. Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії // *Бористен*. – 2000. – №3. – С.12–13.

References

1. Babjuh V. A. Poshyrennja politychnyh anekdotiv u konteksti reakcii' naselelnja na suspil'ni procesy 20–30-h rr. XX st. / V. A. Babjuh // *Istoriya Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*: [zb. st.]. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005. – Vyp.31. – S.78–89.
2. Bem N. Stavlennja ukrain'skogo seljanstva do likvidacii' kurkul'stva jak klasu ta sucil'noi' kolektivizacii' sil's'kogo gospodarstva (1930–1931 rr.) // *Problemy istorii' Ukrainy: Fakty, sudzhennja, poshuky: Mizhvidomchij zbirnyk naukovyh prac'*. – K., 2003. – Vyp.9. – S.227–243.

3. Bem N. V. Viddzerkalennja agrarnoi' polityky stalins'kogo kerivnytva v nastrojah ukrai'ns'kogo seljanstva (1932–1933 rr.) // Naukovyj visnyk Dyplomatychnoi' akademii' Ukrai'ny. – K., 2004. – Vyp.8. – S.490–507.
4. Bem N. V. Moral'no-politychnyj stan ukrai'ns'kogo seljanstva v umovah golodomoru // Problemy istorii' Ukrai'ny: Fakty, sudzhennja, poshuky: Mizhvidomchij zb. nauk. prac'. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2004. – Vyp.10. – S.250–284.
5. Bem N. V. Politychni nastroi' ukrai'ns'kogo seljanstva v umovah kolektyvizacii' sil's'kogo gospodarstva (istoriografichnij ogljad) // Problemy istorii' Ukrai'ny: Fakty, sudzhennja, poshuky: Mizhvidomchij zb. nauk. prac'. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2004. – Vyp.11. – S.494–507.
6. Bilokin' S. Chy majemo my istorychnu nauku // Literaturna Ukrai'na. – 1991. – 10 sichnja.
7. Bljum A. V. Blagonamerennyj i grustnyj anekdot... ili puteshestvie v arhivnyj zastenok // Zvezda. – 2001. – №1. – S.210–214.
8. Vasyli'jev V., Viola L. Kolektyvizacija i seljans'kyj opir na Ukrai'ni (lystopad 1929 – berezen' 1930 rr.). – Vinnycja: Logos, 1997. – 536 s.
9. Vasyli'jev V. Seljans'kyj opir kolektyvizacii' v Ukrai'ni (1930–ti rr.) // Istorija Ukrai'ny: Malovidomi imena, podii', fakty: [zb. st.]. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2005. – Vyp.31. – S.140–150.
10. Viola L. Narodnyj opir v stalins'ki 1930–ti rr.: monolog advokata dyjavola // Istorija Ukrai'ny: Malovidomi imena, podii', fakty: [zb. st.]. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2005. – Vyp.31.
11. Ganzha O. I. Opir seljan stanovlennju totalitarnogo rezhymu v USRR / Oksana Ivanivna Ganzha. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny 1996. – 42 s.
12. Ganzha O. I. Ukrai'ns'ke selo v period stanovlennja totalitarnogo rezhymu (1917–1927 rr.). – K., 2000. – 208 s.
13. Golod 1932–1933 rokiv v Ukrai'ni: prychny ta naslidky / Redkolegija V. Smolij (golova) ta in. – K.: Nauk. dumka, 2003. – S.538–574.
14. Grynevych L. «Shkola socializmu»: polityчне vyhovannja j politychni nastroi' osobovogo skladu UVO (1921–1938 rr.) // Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky. Mizhvid. zbirn. nauk. pr. – K., 2002. – Vyp.6. – S.379–392.
15. Grynevych L. Refleksii' Chervonoj' Armii' na kolektyvizaciju i golod v Ukrai'ni (1932–1933 rr.) // Golod–genocyd 1933 roku v Ukrai'ni. – S.191–204.
16. Grynevych L. Chervona armija i ukrai'ns'ke suspil'stvo pid chas kampanii' likvidacii' kurkul'stva jak klasu (zymo–vesna 1930 r.): istorychnyj analiz social'noi' psihologii' ta povedinky // Problemy istorii' Ukrai'ny: Fakty, sudzhennja, poshuky. Mizhvidomchij zbirnyk naukovykh prac'. Vyp.7. Special'nyj. – K., 2003. – S.285–298.
17. Dorosh T. O. Agrarna inteligencija Radjans'koi' Ukrai'ny (20–i rr. XX st.): social'no-istorychnyj aspekt [tekst]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Shidnoukr. nac. un-t im. Volodymyra Dalja. – Lugans'k, 2010. – 246 s.
18. Drovozjuk S. I. Social'no-politychni nastroi' ukrai'ns'kogo seljanstva u 20–30 rr. XX st.: istoriografichnij aspekt // Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2004. – Vyp.12. – S.70–83.
19. Jermak O. P. Likvidacija kurkul'stva jak klasu // Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky: Respub. mizhvid. zb. nauk. pr. – K., 1991. – Vyp.1. – S.46–58.
20. Jefimenko G. G. Radjans'ka modernizacija 1920–1930–h rr. (Do postanovky problemy u svitli analizu doslidzhen' suchasnykh rosijs'kyh istorykiv) // Ukr. ist. zhurn. – 2002. – №5. – S.3–24.
21. Kapustjan G. T. Vlada v suspil'no-politychnykh nastrojah ukrai'ns'kogo seljanstva 1920–h rokiv // Istorija Ukrai'ny: Malovidomi imena, podii', fakty: [zb. st.]. – K., 2001. – Vyp.14. – S.237–251.
22. Kas'janov G. Stanovlennja politychnogo totalitaryzmu v Ukrai'ni u 1920–i – 30–i rr.: social'no-psihologichnij fon // Drugyj mizhnarodnyj kongres ukrai'nistiv: Dopovidi i povidomlennja: Istorija. – Ch. II. – L'viv, 1994. – S.48–51.
23. Kravchenko P. M. Dynamika social'no-politychnykh nastroi' v robitnychogo klasu Ukrai'ny u 1920–h – 1930–h rr. (na prykladi novobudov) // Istorija Ukrai'ny: Malovidomi imena, podii', fakty: [zb. st.]. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2005. – Vyp.31. – S.45–53.
24. Kravchenko P. M. Social'no-pobutovi umovy na industrial'nykh novobudovah Ukrai'ny (20–ti – 30–ti rr. XX st.). – Vinnycja: Vin. derzh. ped. in-t. Kafedra vsesvitn'oi' istorii', 1997. – 36 s.
25. Kul'chyc'kyj S. V. 1933: tragedija golodu. – K.: Lybid', 1989. – 38 s.
26. Kul'chyc'kyj S. V. Cina «velykogo perelomu». – K.: Lybid', 1991. – 357 s.
27. Lukashevych O. Do pytannja pro formuvannja «novogo pobutu» v ukrai'ns'komu seli u 20–h rr. XX st. // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zbirnyk. – K.: In-t Istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2005. – Vyp.8. – S.225–245.
28. Lukashevych O. Zhytlo jak ody z osnovnykh kryterii' v yakosti povsjakdennoho zhyttja ukrai'ns'kogo seljanyna 20–h rr. XX st. // Problemy istorii' Ukrai'ny: Fakty. Sudzhennja. Poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2004. – Vyp.12. – S.257–277.
29. Lukashevych O. Transformacija sil's'kogo pobutu ta dozvillja u period pershyh p'jatyrichok u konteksti roboty kul'tosvitnih ustanov // Chasopys ukrai'ns'koi' istorii': Zb. nauk. st. – K., 2005. – Vyp.2. – S.69–73.
30. Lukashevych O. Harchuvannja sil's'kogo naselennja Ukrai'ny (1920–1930–h rr. XX st.) // Ukrai'ns'ke derzhavotvorenna vid mynuvshyny do s'ogodennja / Materialy nauko-vo-praktychnoi' konferencii', 11–12 travnja 2004 r. – Kolomyja, 2004. – S.29–36.
31. Lukashevych Oleksij Myhajlovych. Pobut ta dozvillja sil's'kogo naselennja Ukrai'ny (1920–1930 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Perejaslav–Hmel'nyc'kyj derzh. ped. un-t im. Grygorija Skovorody. – Perejaslav–Hmel'nyc'kyj, 2006. – 217 s.
32. Marochko V. I. 1932–1933: Golodomor v Ukrai'ni: prychny i naslidky: Konspekt lekcij. – K., 1994. – S.57.
33. Podkur R. Ju. Zbrojnyj vystup jak radykal'na forma oporu radjans'kij vladi v USRR u 1920–ti – pochatku 1930–h rr. (za materialamy VUChK–GPU) // Istorija Ukrai'ny: Malovidomi imena, podii', fakty: [zb. st.]. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2005. – Vyp.31. – S.90–102.
34. Politicheskaja sociologija / Pod red. chl.–kor. RAN Zh. T. Toshhenko. – M.: Juniti–Dana, 2002. – 495 s.
35. Rejent O. P. Dejaki problemy istorii' Ukrai'ny XIX – pochatku XX st.: stan i perspektyvy nauko-vo' rozrobky // Ukr. ist. zhurn. – 2000. – №2. – S.23–24.
36. Romanec' N. R. Represyvna polityka radjans'koi' vlady v ukrai'ns'komu seli (1925–1939). – Kryvyj Rig: Vyd-vo R. A. Kozlov, 2014. – 456 s.
37. Romanec' N. R. Seljanstvo i Radjans'ka vlada u 1928–1933 rokah: problema vzajemovidnosyn (na materialah Dnipropetrovs'koi' oblasti) [tekst]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 / Dnipropetrovs'kyj un-t. – Dnipropetrovs'k, 1995. – 182 s.
38. Truhmanova S. L. Sociokul'turni ta politychni procesy u mistah Shidnogo Podillja, 1920–ti – pochatok 1930–h rr. [tekst]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Nac. akad. nauk Ukrai'ny, In-t istorii' Ukrai'ny. – K., 2009. – 213 s.
39. Udod O. Pro psyhoanalitichnij pidhid do istorii' // Borysten. – 2000. – №3. – S.12–13.

*Ruban V. V., competitor of the Department of History and Culture of Ukraine, Vinnytsia State Pedagogical University
Mikhail Kotsyubynsky University (Ukraine, Vinnytsia),
notification+kjdp5ddwjkd@facebookmail.com*

The research of the mood and behavior of the population of Soviet Ukraine in the 1920–1930s.: trends of modern national historiography

The article analyzes the main historiographical tendencies in the study of the mood and behavior of the population of Soviet Ukraine in the 1920–1930s. The author determines the relevance of such research in the field of social history in connection with the development of an independent civil society in Ukraine. The author defined the main tendencies of modern Ukrainian historiography, in particular the analysis of the Bolshevik social and political thoughts of the 1920–1930s about the peasantry; the study of the peasant rebel movement of 1919 – early 1920's, beginning of 1930 both at the national and regional levels; studying the structure, types and mood dynamics; scientists considered not only the general «Ukrainian population», but also various social and professional groups; the researchers tried to find out the emotional state of individual groups of the peasantry; the transformation of the mood of the peasants by the leaders of the Communist Party into concrete political decisions; through the study of socio-economic conditions, life and leisure, scientists studied various types and reactions of the population.

Keywords: historiography, mood, behavior, life, peasantry, population.

* * *

УДК 94(477)«19»

Ткаченко І. В.,

кандидат історичних наук, доцент, старший викладач кафедри педагогіки та гуманітарних наук, Академія Державної пенітенціарної служби (Україна, Чернігів), irinat116@gmail.com

Сагач О. М.,

кандидат історичних наук, докторант, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка (Україна, Чернігів), oksmos78@ukr.net

До історії розвитку охорони здоров'я в Україні першої чверті ХХ ст.

Проаналізовано особливості розвитку та функціонування системи охорони здоров'я в Україні упродовж першої чверті ХХ ст. Зокрема, автори визначили основні риси формування та становлення системи охорони здоров'я в Україні у зазначений період, виокремили специфічні риси розвитку медичної служби у період Першої світової війни, Національної революції та роки утвердження УСРР. Залучивши різнопланові джерела, автори констатували достатньо прогресивний розвиток в українських губерніях Російської імперії земської системи охорони здоров'я, її значно більшу популярність і доступність у порівнянні від державної. Події Великої війни зумовили переорієнтацію діяльності земських закладів охорони здоров'я насамперед на допомогу фронту, зокрема на створення та утримання шпиталів та притулків. На початку 1920-х рр. медична галузь пройшла складний, але стрімкий шлях від розрухи до налагодження більш мени стабільного функціонування.

Ключові слова: охорона здоров'я, Перша світова війна, радянський період, шпиталь, земська медицина, амбулаторія, поліклініка, Народний комісаріат охорони здоров'я.

Сьогодні, в умовах, коли євроінтеграційні процеси охоплюють усі, без винятку, сфери життя українського суспільства, охорона здоров'я в Україні вимагає значної модернізації. Реформування, що розпочалось, ґрунтується на оновлених концептуальних підходах до формування нової якості медичного обслуговування населення. З огляду на ті зміни, що відбуваються, корисним стане ретроспективний аналіз розвитку системи охорони здоров'я бурхливий та багато у чому переламний період – перша чверть ХХ ст. Осмислення багатогранного історичного досвіду надасть можливість зрозуміти проблеми, що виникають у процесі трансформації досліджуваної галузі. Крім того, більшість авторів, переважно приділяли увагу політичним, економічним, виробничим, культурним проблемам новітньої історії України, фактично оминаючи дослідження розвитку охорони здоров'я.

Історія розвитку охорони здоров'я на упродовж 1900–1925 рр. досліджувалась досить фрагментарно. Окремі її особливості, зокрема медико–санітарна проблематика висвітлюється у студіях Ф. Ступака [29]. Питання реформування системи охорони здоров'я початку ХХ ст. досліджує Т. Сорокіна; історії розвитку медицини і фармацевтики Чернігівщини в 20–ті рр. ХХ ст. присвячена робота А. Груші та М. Дулі [5; 6]. Слід також звернути увагу на студію Г. Ковбасюка [19], де проаналізовано минуле і сучасне медицини Білої Церкви. І. Рабінков зупиняє свою увагу на висвітленні розвитку медицини Шостківщини [27]. Загалом, у роботах цих авторів, крім іншого, звертається певна увага на становлення системи охорони здоров'я у 20–х рр. ХХ ст. Дослідження Р. Піяжко та О. Любінець присвячене проблематиці формування медико–санітарного служби періоду Української Народної Республіки та Директорії

[26]. Особливості державної політики УСРР у сфері медичного обслуговування робітників у період непу вивчає Р. Прилипка. Стан медико–санітарного і матеріально–побутового забезпечення лікарняних установ та умов праці земських лікарів за період 1904–1914 рр. висвітлює у своїх студіях Г. Андріяка. Загальним тенденціям розвитку охорони здоров'я присвячені дослідження К. Васильєва [3] та В. Мусієнко [25].

Метою роботи є дослідження функціонування системи охорони здоров'я першої чверті ХХ ст. а саме: медико–санітарного і матеріально–побутового забезпечення лікарняних установ, умов праці лікарів під час Першої світової війни; формування системи охорони здоров'я у період Центральної Ради та Директорії; визначення основних рис становлення та розвитку системи охорони здоров'я в УСРР.

Охорона здоров'я в Україні на початку ХХ ст. розвивалась у складних соціально–політичних умовах. У своїй роботі медики використовували надбання української науки та практичної медицини ХІХ ст., а саме: наукові відкриття вітчизняних медиків, принципи вищої медичної освіти, започаткування медичного страхування, формування санітарних організацій та запровадження земської системи охорони здоров'я.

Перша світова війна стала випробуванням для системи охорони здоров'я. Більш ніж 60% складу російської армії було розміщено на території України, адже лінія Південно–Західного фронту проходила по прикордонним українським губерніям. Отже, з початком Першої світової війни, активізувалася діяльність земських установ у напрямку допомоги фронту. З перших днів війни за евакуацію та лікування хворих і поранених воїнів відповідало Воєнне відомство. Передбачалось створення на фронті полкових та дивізійних перев'язувальних пунктів та 251 лазарету, кожен з розрахунку на 210 ліжок. Пункти ж призначалися для розподілу хворих і поранених перед відправленням у внутрішні райони країни, де планувалось утворення 227 польових (для лікування середньо та важкопоранених), а також 454 запасних (для надання допомоги легкопораненим) пересувних шпиталів загалом на 38 180 ліжок [1, с. 169–172].

Поза межами театру воєнних дій передбачалось розгортання 100 евакуаційних шпиталів, на 420 ліжок кожний, призначених для тривалого лікування поранених. Нажаль, плани і реальна ситуація не співпадали. Шпиталі, здебільшого, були погано обладнані, виникли серйозні розбіжності між існуючим «Положенням в польовому управленні військ в воєнне время» та проектом нового положення про евакуацію, що був підготовлений на основі аналізу досвіду російсько–японської війни.

Ситуація ж на фронтах складалася так, що кількість хворих і поранених вимірювалася не декількома десятками, як передбачалось, а тисячами. Результатом стало перетворення більшості шпиталів, призначених для лікування поранених у прифронтовій зоні, на перевалочні пункти для поранених перед евакуацією їх у внутрішні райони Російської імперії. Тим часом, більшість спеціалізованих шпиталів у тилу виявились не готовими до прийому постраждалих. У таких умовах військове командування було змушене звернутися за допомогою до Земських і Міських союзів, які виникли ще на початку війни [2, с. 102].

30 липня 1914 р. у Москві відбувся Всеросійський З'їзд представників губернських земств, який прийняв рішення про утворення Всеросійського земського союзу (далі ВЗС), а вже через кілька днів міські голови об'єдналися у Всеросійський союз міст (далі ВСМ) [4, с. 4–7]. До новоутвореного об'єднання приєдналось і Чернігівське губернське земство. Передбачалося, що бюджет ВЗС складатиметься зі спеціальних асигнувань земств та приватних пожертв [13, с. 9–11].

3–4 серпня 1914 р. в Чернігові відбулися Надзвичайні губернські земські збори, які ухвалили ряд постанов, а саме: вступити до Всеросійського земського союзу допомоги хворим та пораненим воїнам; асигнувати ВЗС 100 тис. крб. тощо [11, с. 80]. Завдання губернських комітетів ВЗС на початковому етапі війни полягали у створенні спеціальних шпиталів у межах губернії, організації розподілу постраждалих по повітах, сприянні у використанні лікувальних закладів для поранених та фінансуванні повітових комітетів. Кошти Губернських комітетів склалися зі спеціальних асигнувань губернських земських зборів, субсидій Головного комітету ВЗС та приватних пожертв. Головою комітету в Чернігівській губернії у серпні 1914 р. було обрано земського гласного від Конотопського повіту О. К. Рачинського.

Воєнне відомство пропонувало розгорнути у Ніжині та Чернігові два шпиталі, кожний з розрахунку на 600 ліжок. Висловлювалось побажання, щодо розташування шпиталів по лінії залізниць Москва–Київ–Вороніж та по р. Десна. Губернський комітет вирішив спочатку створити шпиталь у Ніжині, оскільки місто якнайкраще відповідало висунутим вимогам. Крім того, в Ніжині існував лікарняний комплекс, що давало можливість залучати медичний персонал та використовувати господарські споруди. Шпиталь планувалось відкрити вже 16 серпня 1914 р. Необхідні медичні матеріали були взяті з запасів губернської лікарні, ніжинських богоугодних. Роботи щодо організації у Ніжині цього лікарняного закладу доручались голові Ніжинського Повітового Благодійного комітету М. В. Висоцькому, членові Губернського комітету ВЗС Д. Р. Тризни та очільнику Ніжинського богоугодного закладу лікарю П. О. Бушгедту. Кількість шпитальних ліжок з часом збільшилась з 210 до 550, а у 1915 р. ця цифра зросла до 1 тис.

Вже у серпні 1914 р. виявилось, що Воєнне відомство відмовилось від намірів створити на території Чернігівської губернії мережі шпиталів для поранених. Відтепер мова не йшла про створення великих шпиталів, а діяльність зосереджувалась навколо повітових міст. В самому ж Чернігові, згодом були відкриті два шпиталі в будинку Миколаївського єпархіального братства, тепер Чернігівська філармонія, та в будинку працелюбства, ДТСААФ [11, с. 101–103]. Значну активність у наданні допомоги хворим та пораненим воїнам виявляли повітові земства які пропонували відкрити два типи шпиталів – для тяжкопоранених та притулки для легкопоранених і хворих. Ці пропозиції були враховані губернським комітетом ВЗС і надалі розподіл хворих здійснювався саме за цією схемою.

Нажаль, Губернський земський комітет самотужки не міг покрити витрати на обладнання і утримання більшості шпиталів у всіх повітових містах і згодом звернувся до Головного Комітету з проханням тимчасово

не забирати другу половину внеску губернського земства на новостворену організацію – ВЗС (50 тис. крб.). І все ж, не зважаючи на матеріальні труднощі за період з 1 серпня 1914 р. до початку 1915 р., Губернському комітету вдалося створити та утримувати 3452 лікарняних ліжка в шпиталях та притулках Чернігівської губернії.

Під егідою Чернігівського губернського та повітових земств проводились благодійні акції, аби зібрати кошти для поранених – влаштовувались благодійні концерти та вистави. Один з таких концертів організували земські службовці 27 березня 1915 р. в Чернігові. В організації взяли участь всі відділи земства та земська лікарня [11, с. 87]. Впродовж 1915 р. в повітах Чернігівської губернії виникло кілька нових шпиталів – у Конотопі розрахований на 65 ліжок, містечку Вороніж Глухівського повіту розрахований на 25 ліжок та в містечку Гоголіві Остерського повіту розрахований на 28 ліжок. Натомість були закриті шпиталі у Дарниці Остерського повіту та у Городищі Кролевецького повіту [20, с. 8]. Отже, на початок 1915 р. загальна кількість ліжок в шпиталях та притулках Чернігівської губернії становила 3452, а на 1 січня 1916 – 3553. У регіоні коштом ВЗС, земств, інших організацій, приватних осіб утримувалось лише 556 ліжок.

Загалом, як зазначалось у доповідях сесії Чернігівського губернського земства, що відбувалась з 31 січня до 11 лютого 1916 р., мережа шпиталів у губернії досягла тих розмірів, які передбачались Воєнним відомством. Отже, Губернський комітет ВЗС не передбачав відкриття нових лікувальних закладів, а подальша робота мала зосереджуватися навколо утримання існуючих шпиталів та притулків, коштом ВЗС, земств, приватних осіб. Загалом, земства Чернігівської губернії провели плідну роботу в напрямку допомоги хворим та пораненим воїнам. З початку війни до січня 1916 р. лікувальні заклади Чернігівщини прийняли 32986 поранених [12, с. 8]. Активність чернігівських земців щодо допомоги пораненим воїнам протягом 1916 р. та 1917 р. залишалась на попередньому рівні. Земська діяльність в 1916–1918 рр. перейшла в іншу площину – велика увага приділялась опікуванню інвалідами війни [12]. В Чернігівській губернії діяльність, щодо опікування інвалідами війни зосереджувалась навколо місцевої організації «Чернігівський губернський союз допомоги скаліченим воїнам». Крім того співпрацювали з російським товариством «Народная Помощь». У листопаді 1918 р. Департамент загальних справ Міністерства народного здоров'я та опікування асигнував Чернігівській губернській земській управі 25 тис. крб. для надання допомоги інвалідам, що значно покращило роботу у цьому напрямку.

Першим органом управління охороною здоров'я автономної України стала Крайова лікарська санітарна Рада, створена Українською Центральною Радою після розпаду Російської імперії. Резолюція I-го Крайового лікарсько-санітарного з'їзду, що відбувся у жовтні 1917 р., наголошувала на тому, що лікарсько-санітарний устрій повинен базуватись на тих же засадах що і земська медицина [15, с. 73]. Цей орган проіснував досить короткий час, вже у січні 1918 р. замість неї було утворено Департамент охорони здоров'я. Тоді ж було запроваджене поняття «українська медицина» [13, с. 71].

За часів гетьманату 8 травня 1918 р. було утворено Міністерство народного здоров'я і опікування. Цей

факт свідчив про розуміння пріоритетності питань охорони здоров'я. Очільником цього міністерства став В. Любинський – лікар, громадський діяч та фармаколог. До компетенції Міністерства народного здоров'я і опікування належали організація охорони здоров'я цивільного населення, допомога полоненим, придбання за кордоном лікувальних засобів. Хоча Міністерство і вживало необхідні заходи щодо відновлення мережі медичних закладів на земських засадах, їх ефективність залишалася низькою, адже близько 50% лікарських дільниць не була забезпечена лікарями, не вистачало і медичних препаратів [29].

Період правління Директорії співпав із заснуванням Народного комісаріату охорони здоров'я України який був першим радянським централізованим органом управління медико-санітарною справою. У січні 1919 р. в складі Раднаркому УСРР було організовано відділ охорони здоров'я, який вже у лютому розпочав свою діяльність. Незабаром його було перейменовано у Народний комісаріат охорони здоров'я.

Першим Народним комісаром охорони здоров'я УСРР став П. Тутишкін [18; 22]. Разом з Народним комісаріатом охорони здоров'я, у 1919 р. створювались місцеві губернські відділи охорони здоров'я та повітові санітарно медичні відділи. Однак, слід зауважити, що у тогочасній військово-політичній ситуації, і Наркомздоров'я УСРР і радянські губернські відділи охорони здоров'я проіснували недовго. У другій половині 1919 р. ці установи припинили свою діяльність, оскільки більша частина території України була зайнята білогвардійськими формуваннями. Лише на початку 1920 р., на спільному засіданні Всеукраїнського Ревкому і Раднаркому України, яке відбулося 22 січня 1920 р., була створена Всеукраїнська комісія по охороні народного здоров'я, до складу якої увійшли М. І. Барсуков (голова), М. М. Щербаков і С. І. Міцкевич [8, с. 5–8]. Метою її створення стали: відновлення і організація зруйнованої громадянською війною медицини та подальший її розвиток.

Всеукраїнська комісія з охорони народного здоров'я існувала до 16 лютого 1920 р., коли її функції перебрав на себе знову створений Народний Комісаріат охорони здоров'я України [31, с. 6]. Його завдання полягали у створенні повномасштабної системи охорони здоров'я населення і проведенні нагальних заходів таких як: охорона материнства і дитинства; санітарний благоустрій міст і сіл; боротьба з епідемічними хворобами; надання лікувальної допомоги населенню; проведення медичної експертизи щодо недієздатності та інвалідності і проведення судово-медичної експертизи; розробка і публікація відомостей щодо стану здоров'я у республіці; організація санітарної просвіти; забезпечення лікарських і санітарних закладів медикаментами та медичними інструментами; видання та виконання законів у галузі охорони здоров'я та її фінансування; перевірка діяльності відділів охорони здоров'я. За виконанням названих обов'язків відповідали структурні підрозділи Наркомздоров'я УСРР, а саме: відділ управління справами, організаційно-адміністративний відділ, фінансовий відділ, санітарний відділ, лікувальний відділ, відділ охорони материнства і дитинства, відділ охорони здоров'я дітей, відділ медичної статистики, відділ санітарної просвіти, головне воєнно-санітарне

управління, лікарсько-санітарний відділ, відділ медичного забезпечення, господарсько-матеріальний відділ. Паралельно створювались відділи охорони здоров'я місцевих виконкомів які діяли у губерніях та повітах. До їх компетенції належала лікарсько-санітарна справа на місцях. Вони діяли у губерніях і повітах [36, арк. 78–89]. Одним з невідкладних завдань в зазначений період стала боротьба з епідемічними захворюваннями, які охопили практично всі міста і села України. З метою подолання епідемії у губерніях та повітах створювались нові спеціальні органи – Надзвичайні санітарні комісії. На першому засіданні Всеукраїнської надзвичайної санітарної комісії, що відбулось у лютому 1920 р., з метою об'єднання всіх сил республіки навколо боротьби з епідеміями, Губревкомом було запропоновано створення при Губздороввіділах Губернських надзвичайних комісій [35, арк. 35–37].

Загалом, слід зауважити, що відбудова господарського життя в Україні почалася за складних умов економічної розрухи, яка охопила всі, без винятку, галузі народного господарства. Загальновідомо, що першочергово відбудовувалась промисловість, транспорт, сільське господарство. Медична ж галузь потрапила в поле зору вищого партійно-радянського керівництва тільки наприкінці 1920 р. У цей період вдалося дещо поліпшити стан медичної допомоги на місцях УСРР. Зокрема, завдяки зусиллям Київського губернського відділу охорони здоров'я було відкрито 19 нових лікарень, 31 лікарську амбулаторію, 5 фельдшерських пунктів. Чернігівський губернський відділ охорони здоров'я відкрив 44 лікарні на 1896 ліжок, 23 лікарських амбулаторії, 13 фельдшерських пунктів. Одеським – 11 амбулаторій та 7 поліклінік [10, с. 26]. Детальніше зміст та інтенсивність цієї роботи можна простежити на прикладі її розгортання у «столичній» Харківській губернії. Тут було відкрито 127 лікувальних закладів на 10599 ліжок, 136 лікарських дільниць, 171 амбулаторія та 165 фельдшерських пунктів. У самому Харкові відкрилось 46 лікувальних закладів на 5984 ліжок, з яких 2287 інфекційних, та 28 лікарських амбулаторій [23, с. 22–42]. Загалом, на початок 1921 р. в Україні лікарських дільниць не вистачало, хоча їх кількість на 5,3% перевершувала показник 1913 р. Кількість же фельдшерських пунктів становила 97,1% від показника 1913 р. [28, с. 21]. Слід зауважити, що тільки починаючи з 1921 р. органи охорони здоров'я почали докладати зусиль щодо відбудови і зміцнення мережі медичних установ як у місті, так і на селі. Про її розширення не йшлося.

Перші результати проведеної роботи підсумовувались на I Всеукраїнському з'їзді відділів охорони здоров'я, що відбувся 8 квітня 1921 р. У ряді доповідей були представлені матеріали щодо стану охорони здоров'я в окремих губерніях, завдань з санітарного оздоровлення республіки, завдань лікувальної медицини у справі збереження та відновлення працездатності населення, проблем боротьби з професійними і соціальними хворобами, охорони материнства [34, с. 98–120].

4–5 червня 1921 р. у Харкові відбувся II Всеукраїнський з'їзд відділів охорони здоров'я, метою якого стало виявлення шляхів покращення медичної допомоги населенню, порушувались питання, що стосувалися організації медичної допомоги в Україні. У

резольоції з'їзду йшлося про те, що подальше поліпшення стаціонарної допомоги у містах повинно розвиватись шляхом спеціалізації лікарняних ліжок та підвищення кваліфікації медичного персоналу [4; 20]. Сільська мережа медичних закладів визнавалась недостатньою у кількісному та незадовільною у якісному відношеннях. З'їзд також зазначив, що слід звернути увагу на зміцнення матеріальної бази, оскільки саме вона є фундаментом для нормальної роботи органів охорони здоров'я. Значною перешкодою щодо поліпшення і розширення мережі визнавалась нестача медичного персоналу та незабезпеченість медичних закладів необхідними ліками та устаткуванням. З'їзд також рекомендував вжити заходів щодо поліпшення матеріального забезпечення та житлово-побутових умов медперсоналу [32; 33].

Загалом, саме у першій половині 1921 р. було відновлено роботу багатьох медичних закладів, упорядковано лікарні, поліпшилось їх забезпечення устаткуванням, близькою та медикаментами. Отже процес відродження системи охорони здоров'я в Україні хоч і поволі, але прискорювався. *Висновки.* Перед початком Першої Світової війни, земська система охорони здоров'я досягла піку свого розвитку. З початком військових дій медичні установи зазнали занедбаності, а діяльність земств була перенаправлена на допомогу фронту. Незважаючи на труднощі матеріального характеру, завдяки роботі, що її проводили ВЗС та Губернські комітети створювалися та утримувалися шпитали та притулки. Війна викликала надзвичайне патріотичне піднесення в тогочасному суспільстві Російської імперії. Ентузіазм, який охопив широкі верстви населення, дозволяв проводити під егідою земств різноманітні благодійні акції, завдяки яким збирали кошти та перераховували їх на утримання медичних установ. Початок Радянського періоду розвитку охорони здоров'я в Україні відзначився значними складнощами. Тільки на початку 20-х рр. ХХ ст. з великими труднощами було сформовано нову систему охорони здоров'я, поступово вдалося відновити мережу існуючих і відкрити додаткову кількість нових лікувальних закладів, як у місті, так і на селі.

Список використаних джерел

1. Асташов А. Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в Первую Мировую войну / А. Б. Асташов // Отечественная история. – М.: Наука, 1992. – №6. – 223 с.
2. Бондаренко В. Борьба за социальными хворобами в Радянській республіці / В. Бондаренко. – Харків: «Держвидав», 1925. – 67 с.
3. Васильев К. К. История медицины Сумщины: очерки / К. К. Васильев. – Одесса: Optimum, 2005. – 225 с.
4. Всероссийский земский союз. Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза. Январь 1916 г. / Всероссийский земский союз. – М., 1916. – 52, III с.
5. Груша А. М. Развитие медицины та фармацевції на Чернігівщині [Текст] / А. М. Груша [и др.]. – Чернігів: [б.в.], 2003. – 48 с.
6. Груша А. М. З історії медицини Чернігівщини [Текст] / А. М. Груша, М. М. Дуля. – Чернігів: [б.в.], 1999. – 266 с.
7. Егорова В. Г. Во имя человека (О развитии здравоохранения в городе Харькове за годы Советской власти) / В. Г. Егорова. – Харьков: «Прапор», 1968. – 43 с.
8. Едельман И. Ради і охорона здоров'я / И. Едельман. – К.: «Держвидав», 1939. – 32 с.
9. Ефимов Д. 10 лет охраны здоровья рабочих и крестьян / Д. Ефимов. – Харьков, 1929. – 30 с.

10. Журавель А. А. Що повинен робити член санкому на селі / А. А. Журавель. – Харків, 1927. – 70 с.
11. Журнали заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1914 года, состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. (с приложениями). Доклады 131,166. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1915. – 152 с. – Приложения. – С.1–3.
12. Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания 51 очередной сессии 1915 г., состоявшейся 31 января – 11 февраля 1916 года. (С приложениями). Доклад №104 а – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1916. – 138 с.
13. Журнали Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 3–4 августа 1914 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1914. – 25 с.
14. Збірник найголовніших директивних розпоряджень у справах охорони здоров'я (1929–1930 рр.). – Харків: «Наукова думка», 1930. – 100 с.
15. Земская и городская хроника России // Черниговская земская неделя. – 1916. – №5. – 29 января. – С.4–5.
16. Історія української культури: У 5-ти томах. – Т.5. – Кн.3. – К.: Наук. думка, 2012. – 948 с.
17. Історія української культури: У 5-ти томах. – Т.5. – Кн.4. – К.: Наук. думка, 2013. – 942 с.
18. Каган Д. Десять років керівництва (1917–1927). Матеріали до характеристики медично-санітарної справи на Київщині / Д. Каган. – К., 1928. – 106 с.
19. Ковбасюк Г. Д. Минуте та сучасне медицини Білої Церкви [Текст] / Г. Д. Ковбасюк [и др.]. – Біла Церква: [б.в.], 2003. – 224 с.
20. Корелин А. П. Россия на рубеже веков: исторические портреты / сост. А. П. Корелин. – М.: Политиздат, 1991. – 380 с.
21. Марзеев О. Н. Як треба берегти здоров'я своє та своєї сім'ї на селі / О. Н. Марзеев. – Харків: «Держвидав», 1929. – 28 с.
22. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / За ред. К. Ф. Дупленко. – К.: «Держмедвидав», 1957. – 385 с.
23. Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926–1927 рр. – Харків, 1928. – 68 с.
24. Морозовский Н. С. Смертность от рака на Украине / Н. С. Морозовский. – Харьков: «Научная мысль», 1928. – 46 с.
25. Мусієнко В. К. Медицина крізь призму століть / В. К. Мусієнко. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2004. – 464 с.
26. Піяжко Р. О. З історії організації медико-санітарної служби Української Народної Республіки [Електронний ресурс] / Р. О. Піяжко, О. В. Любінєць // Україна. Здоров'я нації. – 2013. – №1. – С.125–133. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzn_2013_1_22
27. Рабинков И. М. История медицины Шосткинщины [Текст]: исторический очерк / И. М. Рабинков. – Шостка: Северянщина, 2004. – 66 с.
28. Радянська Україна в цифрах. Статистичний довідник. – К.: «Держполітвидав УРСР», 1960. – 356 с.
29. Ступак Ф. Я. Особливості розвитку охорони здоров'я в Україні у першій половині ХХ століття [Електронний ресурс] / Ф. Я. Ступак / Грані. – 2015. – №1. – С.148–152. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_1_29
30. Суєтин Г. Н. Организационные вопросы банного дела в городах Украины / Г. Н. Суєтин // Профилактическая медицина. – 1929. – №1. – С.128–140.
31. Хорош И. Д. Первые годы развития здравоохранения на Украине. (1918–1920) / И. Д. Хорош. – К.: «Госмедиздат УССР», 1963. – 208 с.
32. Хорош И. Д. Успехи здравоохранения в Харькове за 40 лет Советской власти / И. Д. Хорош. – Харьков, 1958. – 15 с.
33. Хорош И. Д. Развитие охорони здоров'я на селі в УРСР (1918–1929 рр.) / И. Д. Хорош. – К.: «Здоров'я», 1969. – 172 с.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф.342, Оп.5. – Спр.110. – 128 арк.
35. Там само. – Оп.3. – Спр.155. – 345 арк.
36. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.299. – 214 арк.

References

1. Astashov A. B. Sojuzы zemstv i gorodov i pomoshh' ranenym v Pervuju Mirovujuju vojnu / A. B. Astashov // Otechestvennaja istorija. – М.: Nauka, 1992. – №6. – 223 с.

2. Bondarenko V. Borot'ba z social'nymy hvorobamy v Radjans'kij respubliki / V. Bondarenko. – Harkiv: «Derzhvydav», 1925. – 67 s.
3. Vasil'ev K. K. Istorija medicyny Sumshhiny: ocherki / K. K. Vasil'ev. – Odessa: Optimum, 2005. – 225 s.
4. Vserossijskij zemskij sojuz. Kratkij ocherk dejatel'nosti Vserossijskogo zemskogo sojuza. Janvar' 1916 g. / Vserossijskij zemskij sojuz. – M., 1916. – 52, III s.
5. Grusha A. M. Rozvytok medycyny ta farmacii na Chernigivshhyni [Tekst] / A. M. Grusha [i dr.]. – Chernigiv: [b.v.], 2003. – 48 s.
6. Grusha A. M. Z istorii' medycyny Chernigivshhyni [Tekst] / A. M. Grusha, M. M. Dulja. – Chernigiv: [b.v.], 1999. – 266 s.
7. Egorova V. G. Vo imja cheloveka (O razvitii zdorovoohranenija v gorode Har'kove za roky Sovetskoj vlasti) / V. G. Egorova. – Har'kov: «Prapor», 1968. – 43 s.
8. Edel'man I. Rady i ohorona zdorov'ja / I. Edel'man. – K.: «Derzhvydav», 1939. – 32 s.
9. Efimov D. 10 let ohrany zdorov'ja rabochih i krest'jan / D. Efimov. – Har'kov, 1929. – 30 s.
10. Zhuravel' A. A. Shho povynen robyty chlen sankomu na seli / A. A. Zhuravel'. – Harkiv, 1927. – 70 s.
11. Zhurnaly zasedanj Chernigovskogo gubernskogo Zemskogo Sobranija 50-j ocherednoj sessii 1914 goda, sostojavshejsja 20 fevralja – 3 marta 1915 g. (s prilozhenijami). Doklady 131,166. – Chernigov: Tipografija Gubernskogo Zemstva, 1915. – 152 s. – Prilozhenija. – S.1–3.
12. Zhurnaly zasedanj Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 51 ocherednoj sessii 1915 g., sostojavshejsja 31 janvarja – 11 fevralja 1916 goda. (S prilozhenijami). Doklad №104 a – Chernigov: Tipografija Gubernskogo Zemstva, 1916. – 138 s.
13. Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija chrezvyhajnoj sessii 3–4 avgusta 1914 goda. – Chernigov: Tipografija Gubernskogo Zemstva, 1914. – 25 s.
14. Zbirnyk najgolovnishyh dyrektyvnyh rozporjadzen' u spravah ohorony zdorov'ja (1929–1930 rr.). – Harkiv: «Naukova dumka», 1930. – 100 s.
15. Zemskaja i gorodskaja hronika Rossii // Chernigovskaja zemskaja nedelja. – 1916. – №5. – 29 janvarja. – S.4–5.
16. Istorija ukrai'ns'koi kul'tury: U 5–ty tomah. – T.5. – Kn.3. – K.: Nauk. dumka, 2012. – 948 s.
17. Istorija ukrai'ns'koi kul'tury: U 5–ty tomah. – T.5. – Kn.4. – K.: Nauk. dumka, 2013. – 942 s.
18. Kagan D. Desjat' rokov kerivnytva (1917–1927). Materialy do harakterystyky medychno-sanitarnoi' spravy na Kyi'vshhyni / D. Kagan. – K., 1928. – 106 s.
19. Kovbasjuk G. D. Mynule ta suchasne medycyny Biloi' Cerkvy [Tekst] / G. D. Kovbasjuk [i dr.]. – Bila Cerkva: [b.v.], 2003. – 224 s.
20. Korelin A. P. Rossija na rubezhe vekov: istoricheskie portrety / sost. A. P. Korelin. – M.: Politizdat, 1991. – 380 s.
21. Marzejev O. N. Jak treba beregty zdorov'ja svoje ta svojej' sim'i na seli / O. N. Marzejev. – Harkiv: «Derzhvydav», 1929. – 28 s.
22. Materialy do istorii' rozvytku ohorony zdorov'ja na Ukrai'ni / Za red. K. F. Duplenko. – K.: «Derzhmedvydav», 1957. – 385 s.
23. Materialy pro dijal'nist' ustanov ohorony zdorov'ja ta epidemichnyj stan respubliki za 1926–1927 rr. – Harkiv, 1928. – 68 s.
24. Morozovskij N. S. Smertnost' ot raka na Ukraine / N. S. Morozovskij. – Har'kov: «Nauchnaja mysl'», 1928. – 46 s.
25. Musijenko V. K. Medycyna kriz' pryizmu stolit' / V. K. Musijenko. – Sumy: VVP «Mrija–1» LTD, 2004. – 464 s.
26. Pinjazhko R. O. Z istorii' organizacii' medyko-sanitarnoi' sluzhby Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki [Elektronnyj resurs] / R. O. Pinjazhko, O. V. Ljubinec // Ukrai'na. Zdorov'ja nacii'. – 2013. – №1. – S.125–133. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzn_2013_1_22
27. Rabinkov I. M. Istorija medicyny Shostkinshhyni [Tekst]: istoricheskij ocherk / I. M. Rabinkov. – Shostka: Severjanshhina, 2004. – 66 s.
28. Radjans'ka Ukrai'na v cyfrah. Statystychnyj dovidnyk. – K.: «Derzhpolityvdav URSR», 1960. – 356 s.
29. Stupak F. Ja. Osoblyvosti rozvytku ohorony zdorov'ja v Ukrai'ni u pershij polovyni XX stolittja [Elektronnyj resurs] / F. Ja. Stupak / Grani. – 2015. – №1. – S.148–152. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_1_29
30. Suetin G. N. Organizacionnye voprosy bannogo dela v gorodah Ukrainy / G. N. Suetin // Profilakticheskaja medicina. – 1929. – №1. – S.128–140.

31. Horosh I. D. Pervye gody razvitija zdorovoohranenija na Ukraine. (1918–1920) / I. D. Horosh. – K.: «Gosmedizdat USSR», 1963. – 208 s.
32. Horosh I. D. Uspeshi zdorovoohranenija v Har'kove za 40 let Sovetskoj vlasti / I. D. Horosh. – Har'kov, 1958. – 15 s.
33. Horosh I. D. Rozvytok ohorony zdorov'ja na seli v URSR (1918–1929 rr.) / I. D. Horosh. – K.: «Zdorov'ja», 1969. – 172 s.
34. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja. – F.342, Op.5. – Spr.110. – 128 ark.
35. Tam samo. – Op.3. – Spr.155. – 345 ark.
36. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.1. – Op.20. – Spr.299. – 214 ark.

Tkachenko I. V., candidate of historical sciences, associate professor, senior lecturer of the Department of Pedagogy and Humanities, Academy of State Penitentiary Service (Ukraine, Chernihiv), irinat116@gmail.com

Sagach O. M., candidate of historical sciences, Ph.D. student, Taras Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (Ukraine, Chernihiv), oksmos78@ukr.net

To the history of health care development in Ukraine in the first quarter of the twentieth century

It was analyzed features of development and functioning of the health care system in Ukraine during the first quarter of the twentieth century. In particular, the authors identified the main features of the formation of the health care system in Ukraine during the mentioned period, highlighted the specific characteristics of the development of the medical service during the First World War, the national revolution and a time of approval of the USSR. Having connected diverse sources, authors noticed quite progressive development in Ukrainian provinces of the Russian Empire of the district council health care system, its much more popular and availability compared to the state one. The events of the Great War caused to a reorientation of the activities of district council institutions, primarily to help the front, in particular the creation and maintenance of hospitals and shelters. In the early 1920's the medical industry passed a difficult but fast way from devastation to establishing of more or less stable functioning.

Keywords: health care, First World War, Soviet period, hospital, rural medicine, outpatient clinic, polyclinic, People's Commissariat of Health.

* * *

УДК 39

Дворницька Л. В.,
науковий співробітник,
Науково-дослідний інститут українознавства
(Україна, Київ), adalex777@i.ua

Вплив повстанських пісень 1940–1950 рр. на формування національної самосвідомості молодого покоління

Йдеться про те, що в наш час головними завданнями закладів освіти є виховання свідомого громадянина, обізнаного з історією держави, звичаями і традиціями рідного народу та формування особистості, налаштованої на осмислення моральних та культурних цінностей. Усім вищезгаданим критеріям відповідають повстанські пісні, тому метою нашого дослідження є аналіз повстанських пісень 1940–1950 рр. і дослідження впливу повстанського фольклору на формування особистості реципієнта. Застосовуючи методи аналізу, синтезу, узагальнення, індуктивний та дедуктивний ми виявили, що у процесі вивчення повстанських пісень можна отримати інформацію про час та місце й обставин певних історичних подій, скласти уявлення про світоглядні позиції воїнів УПА та особливості менталітету українців. Повстанські пісні є тим засобом, який сприятиме звеличенню українського бойового духу, консолідації нації, підвищенню рівня патріотичної свідомості та духовності молодого покоління.

Ключові слова: повстанські пісні, УПА, світогляд, кордоцентризм, духовність, виховання, менталітет, етнічні маркери.

Нині молоде покоління шукає нові ідеали патріотичності, постагі, на які хотілося б бути схожими, хоче слухати нові пісні, в яких би відображалось героїчне минуле нашої країни, шукає нові історичні факти, які звеличують Україну та її народ. У наш буремний час

вкрай важливо включати в навчально–виховний процес твори, що сприяють формуванню патріотичних почуттів і національної свідомості, спонукають до осмислення моральних та культурних цінностей, містять у собі відомості про певні історичні події. На нашу думку, всім вищезгаданим критеріям відповідають пісні періоду національно–визвольних змагань. Адже, як зазначає В. Кульчицький, «...повстанська творчість/.../ мала на меті вивести українську молодь з духовної кризи, сформувати світогляд молодшої людини так, щоб вона духовно усвідомила приналежність до своєї нації [6, с. 71]. Ті ж завдання стоять і перед сучасними педагогами та психологами, тому саме зараз досить актуальною є поставлена *проблема*: як вивчення повстанських пісень 1940–1950 рр. сприяє формуванню національної самосвідомості особистості.

Об'єктом дослідження є пісні УПА 40–50 рр. ХХ ст. та праці мовознавців, істориків, літературних критиків, поетів і композиторів, присвячені вивченню повстанського фольклору.

Предметом дослідження є виховний потенціал пісень УПА.

Мета дослідження: на основі аналізу повстанських пісень 1940–1950 рр. та праць істориків, літературних, музикознавців і педагогів, визначити, як повстанський фольклор впливає на формування особистості реципієнта.

Для досягнення поставленої мети у нашій роботі передбачено такі *завдання*:

- визначити, які світоглядні позиції та особливості менталітету українців відображено в піснях доби національно–визвольних змагань;
- проаналізувати смислове навантаження етнічних маркерів (зокрема топонімів, фітонімів та зоонімів), використовуваних у піснях УПА;
- схарактеризувати вплив вищезгаданих творів на світосприйняття реципієнта;
- з'ясувати, як учителі загальноосвітніх шкіл можуть використати виховний потенціал повстанських пісень 1940–1950 рр.

Джерельна база дослідження: пісні УПА 40–50 рр. ХХ ст. Праці істориків, мовознавців, музикознавців та літературних критиків, присвячені вивченню впливу повстанських пісень 1940–1950 рр. на формування особистості читача.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що художні засоби й етнічні маркери, вживані авторами пісень національно–визвольних змагань, розглядаються як засоби посилення впливу на реципієнта.

В усі часи філософи, педагоги, психологи приділяли чимало уваги засобам, які сприяють формуванню національно свідомої особистості. Про вплив української народної пісні на процес самоідентифікації юних громадян нашої держави та рівень духовності реципієнта будь–якого віку писали як знані митці, просвітителі й педагоги минулих років (Б. Грінченко, М. Драгоманов, Ф. Колесса, І. Огієнко, К. Ушинський, Т. Шевченко та ін.), так і сучасні дослідники, такі як В. Андрущенко, О. Дедуш, В. Кульчицький, Р. Осипець, Л. Стрюк, М. Чайка, Л. Філоненко тощо. Зокрема Ф. Колесса так характеризував вплив народних пісень на реципієнта–українця: «Народні пісні пробуджують любов і повагу до рідного слова. Українська народна поезія пронизана

гуманними і свободолюбивими ідеями, розвиває і піднімає все, що тільки є хорошого і прекрасного в душі людській, тому має освітній і виховний вплив на маси» [5, с. 245–246]. І. Огієнко зазначав: «...наші пісні/.../ мали великий вплив на стару й нову українську літературу/.../ і матимуть ще немалий вплив з ростом української національної свідомості» [11, с. 9].

У наш час головними завданнями закладів освіти є виховання свідомого громадянина, патріота, обізнаного з історією державотворення, звичаями і традиціями рідного народу, формування особистості, налаштованої на осмислення моральних та культурних цінностей. У «Методичних рекомендаціях щодо національно–патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» зазначено: «В цілому важливим є формування засобами змісту навчальних предметів якостей особистості, що характеризуються ціннісним ставленням до суспільства, держави, самої себе та інших, природи, праці, мистецтва» [10]. Сучасні вчені й педагоги повинні приділяти чимало уваги дослідженню впливу фольклору на формування національної свідомості молодого покоління. М. Чайка та С. Чайка наголошують: «Народнопісенна творчість відіграє значну роль у вихованні/.../ в особистості високих моральних, естетичних та світоглядних якостей» [13, с. 329–331].

Дослідники народної творчості не оминають увагою пісні УПА, які досить довгий час перебували під забороною і не були відомі широкому загалу слухачів та читачів. Нині, коли з'явилася можливість безперешкодного дослідження вищезгаданого матеріалу, історики, українознавці, педагоги, композитори та упорядники збірок повстанського фольклору чимало уваги приділяють класифікації пісень УПА, побіжно даючи характеристику ритмомелодики, тематики й основних образів повстанської пісенної творчості. На думку Л. Білозуб, фольклор періоду національно–визвольних змагань – це переважно твори, «...тексти яких часто нагадують історичні пісні, а наспіви, запозичені з відомих мелодій/.../. Ці пісні передають захоплення красою, мужністю, сміливістю, нескореністю духу/.../ звернені до пам'яті славних предків («Ми, українські партизани, – потомки славних козаків»)» [1, с. 107].

З. Лавришин чимало уваги приділив дослідженню ритмомелодійних особливостей вищезгаданих пісенних творів і схарактеризував тематику й основні мотиви та образи повстанських пісень, зокрема наголошуючи: «... тема й мотив повстання проти окупантів, поневолення й тиранії – найбільш видна ознака повстанського жанру. В повстанських піснях висловлюється одвертий заклик до боротьби, до помсти ворогам України, але також і любов до Батьківщини та відданість її революційним провідникам (Бандері, Чупринці та іншим)» [9, с. 58].

Слід зазначити, що, вивчаючи тексти пісень УПА, можна отримати інформацію про місце, час та деякі суттєві подробиці певних подій періоду національно–визвольних змагань. Наприклад, досить легко визначити час створення пісні «І шумить, і гуде» (40–і рр. ХХ ст.), звернувши увагу на перелік ворогів, з якими веде боротьбу воїн УПА: «Україна не для вас, гітлери і сталіни// В Україні Самостійній буде жить народ вільний!// Чи то лях, чи москаль, чи румун, маляр, німак –// Всі покинуть Україну, як пізнають наш кулак» [9, с. 448]. Порівняймо

з рядками іншої пісні, вочевидь, створеної у 20-і рр. ХХ ст., коли народ України боровся з військом Денікіна і Червоною Армією: «До бою за волю ми сміло підем// І білу й червону Москву проженем,// Щоб в краю щасливим, в землі тихих вод// Був паном лицарським Український народ» [4].

Треба відмітити, що вказівки на час або місце певної події в деяких випадках зустрічаються або в назвах повстанських пісень («Тридцять сьомий рік минає», «Ой там, під Львовом» тощо), або в текстах (наприклад, перелік населених пунктів, біля яких вела бої сотня Хріна, вміщений у пісні «Ми сотня лемківська завзята» (1946 р.): «Мов буря, гуляють хрінівці,// Побідно проходять Гічвиці,// Яселко, Завадку й Команчу,// Морохів й також Колониці,// І знає про них вже Кожушне –// Там в ворога гармати взяли,// Середне, Мокре і Кам'яне,// Де зграї ворожі прогнали» [4]). Вищезгадані відомості вчитель-словесник може використовувати на інтегрованих уроках (література–історія–географія), у процесі вивчення повстанського фольклору подаючи учням інформацію щодо дислокації та пересування з'єднань УПА.

Досліджуючи тексти фольклорних творів періоду національно-визвольних змагань, можна скласти чітке уявлення про світоглядні позиції вояків УПА. Наприклад, у багатьох піснях присутня ідея соборності («Впаде зона, що ділила// Наддніпрянців й галичан» [4]), інформація про територіальні претензії упівців («...де Сян, де Карпати, де Крим, де Кавказ// Україна – українцям, а зайдам всім – зась!» [4]), заклик до свободи та незалежності («Най буде Україна свободна навек!// З Кубані до лемків – держава одна!» [4]).

Історики, що досліджують ідеологію ОУН(б), також відмічають наявність вищезгаданих ідей у програмі українських націоналістів. Зокрема П. Гай-Нижник зазначає: «П Великий збір ОУН(б) у 1941 р. став на шляху революційної боротьби започаткуванням нового етапу дороги до тих же самих найвищих і незмінних ідей українського націоналізму. Вінцем цієї боротьби мало стати національне і соціальне визволення українців... Невід'ємною частиною цієї ідеології була й ідея Соборності, яку влучно відобразив один з кличів ОУН(б): «Від Кавказу по Сян – буде наш Лан. Його власником – український народ!» [3].

Щодо виховного потенціалу пісень ОУН, В. Кульчицький говорить: «...художня творчість про героїчну діяльність організації національного спрямування є важливою складовою виховного процесу, оскільки реально відображає історичні події, характеризує безпосередніх учасників визвольного руху, дає змогу розкрити їхнє світобачення та психологію...» [6, с. 71].

Проте слід зазначити, що, не зважаючи на досить велику кількість праць, які характеризують тематику та виховне значення пісень УПА, мало уваги приділено етносимволіці повстанських пісень. Досить часто, з метою посилення впливу на реципієнта і досягнення максимально можливого контакту з «національною душею» [8, с. 3], автори повстанських пісень використовують певні слова-символи (зокрема топоси, фітоніми й зооніми: гай, ліс, лан, яр; сосна, береза, дуб, калина, бук, пшениця, мак, волошки; орлята, соловейко, зозуля, крук; кінь, гадюка, лев і т. ін.). Саме такі етнічні маркери,

що з'явилися у народнопоетичній творчості в одну з найдавніших міфологічних епох – у період мезоліту (оскільки саме тоді сформувалася «...перша відносно оформлена система культів тварин, рослин, природних стихій» [7, с. 20]), споконвіку побутують у колективному несвідомому української нації і знаходять своє вираження у фольклорних творах. Наприклад, у пісні УПА «Ой піду я, піду та поміж ланами» (про чотового (пізніше – сотенного у курені Ема) Беркута родом із Сокальщини, який загинув у 1944 р.) фітоніми (мак – символ сну і смерті, блават – символ несправджених надій, пшениця – символ родючості, багатства, а в деяких випадках – переродження, береза – символ душевного смутку [2]) одночасно виконують декілька функцій. Вищезгадані рослинні символи є і засобом творення образу родючої української землі, і нагадуванням про плінність людського життя, і уособленням певного настрою ліричного героя: «Ой піду я, піду та поміж ланами,// Нарву я пшениці й маку з волошками,// Та піду я даліше в глибини лісами,// Аж туди, де стежки сходяться ярами,// Під хрестом з берези – спільна там могила,// А в ній спочивають стрільці Беркута,../ На хрест я віночок виплету з блаватів,// У стіп покладу я волошків і маків» [4].

Виражений у повстанських піснях і властивий українському народу кордоцентризм. На думку В. Пахаренка, «...одна з конститутивних і найпомітніших рис українського менталітету – це кордоцентричність, панівна емоційність. Звідси доброта, лагідність, м'якість, привітність, а також запальність, певна стихійність українців...» [12]. Серце повстанця чутливо реагує на суспільні події, життєві негаради (розлуку з рідною домівкою, сім'єю, коханою): «Сиджу я в лісі під кущами,// Бачу своє рідне село,// В ріднім селі чути співають,// А в мене серденько звело» [4]. Душа ж мужнього вояка, незважаючи на тяжкі випробування, є чутливою до рідної пісні, що допомагає долати труднощі та є розрадою в горі: «Заспіваймо пісні, товариші мої,// Захочемо журбу на самім серця дні,// Заспіваймо пісні, товариші мої,// На журбу ворогам, на радість Вітчизні,// Скиньмо смуток з душі, любі товариші,// Заспіваймо пісні на розраду собі» [4].

Вельми популярні в часи національно-визвольних змагань, пісні УПА не втрачають своєї актуальності й нині, в період українського національного відродження. Наприклад, пісні «Там, під Львівським замком», «Повіяв вітер степовий», «Буде нам з тобою що згадати» та ін. стали широковідомими завдяки майстерному виконанню Тараса Чубая (гурт «Плач Єремії», проект «Наші партизани»), а на честь пісні «Лента за лентою» (виконавці – Тарас Чубай і гурт «Скрябін») названо патріотичний фестиваль (Львів, 2010 р.), започаткований громадською організацією «Етновир». Активіст українського культурного опору у пост-радянські часи Тарас Компаніченко доносить до нас те, що ми колись знали та забули. Під час Революції Гідності він дав десятки концертів на Майдані, виконував пісні військового циклу («Марш січових стрільців», «Йде січове військо», «Ми сміло в бій підем» та багато інших).

З усього вищесказаного можна зробити висновок: у повстанських піснях 1940–1950 рр. виявляється широка гама людських почуттів та особливостей менталітету наших співвітчизників (зокрема притаманна українцям

кордоцентричність, повага до старших, любов до рідної землі тощо) та світоглядні позиції мужніх вояків (прагнення до консолідації суспільства, свободи й незалежності рідної країни і т. ін.).

Досить часто з метою посилення впливу на реципієнта автори повстанських пісень застосовують етнічні маркери (зокрема топоси, фітоніми й зооніми), що споконвіку побутують у колективному несвідомому української нації і знаходять своє вираження у фольклорі. Такі пісні сприяють формуванню в реципієнта оптимістичного світобачення, збагачують слухача духовними якостями. На нашу думку, ознайомлення учнів загальноосвітніх навчальних закладів із пісенною творчістю вояків УПА 1940–1950 рр. сприятиме, консолідації нації, підвищенню рівня патріотизму молоді та укоріненню нових поколінь у ґрунт духовності. Повстанські пісні є тим засобом, який допоможе звеличити український бойовий дух, підсилити міць українського вільнодумства й допоможуть у формуванні національної самосвідомості молодого покоління.

Список використаних джерел

1. Білозуб Л. М. Українська народна пісня як засіб формування національної свідомості майбутніх акторів / Л. М. Білозуб // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2014. – Вип. 36. – С.107. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2014_36_18.
2. Войтович В. М. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с. – Режим доступу: <http://proridne.net/Українська%20міфологія.html>.
3. Гай–Нижник П. П. «Тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові свободне життя» (яку державну модель прагла створити ОУН(б) у 1941–1943 рр.) / П. П. Гай–Нижник // Гілея. – 2015. – Вип.97 (№6). – С.61–71. – Режим доступу: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2015doc.derzhava_oun_1.php.
4. За волю України. Антологія пісень національно–визвольних змагань. Упорядник Євген Гішинський. – Луцьк: Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2002. – 316 с. – Режим доступу: <http://proridne.com/content/pisenники/Za%20volu%20України>.
5. Колесса Ф. М. Музикознавчі праці / Ф. М. Колесса. – К.: Наукова думка, 3 ч. – 1990. – 592 с.
6. Кульчицький В. Й. Національно–виховний потенціал повстанської творчості першої половини ХХ століття / В. Й. Кульчицький // Вісник Житомирського державного університету. – 2011. – Вип.55. Педагогічні науки. – С.71–74.
7. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: підручник для студ. вищих навч. закладів / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – Київ: Знання–Прес, 2001. – 591 с. – Режим доступу: http://www.e-reading.club/bookreader.php/10065_54/Lanovik-Ukrainska_usna_narodna_tvorchist.html.
8. Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – Львів: Просвіта, 1992. – 272 с. – Режим доступу: http://www.ukrlit.vn.ua/lib/lipa_yuriy/1.html.
9. Літопис Української Повстанської Армії. – Т.25: Пісні УПА / ред. і упор. З. Лавришин. – Торонто, 1996; Львів, 1997. – 554 с. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12809/file.pdf>.
10. Методичні рекомендації щодо національно–патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2015/06/16/nacjonalno-patriotichne-vixovannya>.
11. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1991. – 272 с. – Режим доступу: <http://elib.nplu.org/view.html?id=323>.
12. Пахаренко В. Генеза Шевченкової етики / Василь Пахаренко // Дивослово. – 2013. – №5. – С.37.
13. М. Білозуб // Pedagogika formuvannya tvorchoyi osobystosti u vyshchii y zahal'noosvitniy shkolakh. – 2014. – Vyp.36. – S.107. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2014_36_18.
14. 2. Voytovych V. M. Ukrayins'ka mifolohiya. – K.: Lybid', 2002. – 664 s. – Rezhym dostupu: <http://proridne.net/Ukrayins'ka%20mifolohiya.html>.
15. 3. Hai-Nyzhnyk P. P. «Til'ky vповni Suverenna Ukrayins'ka Derzhava mozhe zabezpechyty ukayins'komu narodovi svobodne zhyttya» (yaku derzhavnu model' prahla stvoryty OUN(b) u 1941–1943 rr.) / P. P. Hai-Nyzhnyk // Hileya. – 2015. – Vyp.97 (№6). – S.61–71. – Rezhym dostupu: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2015doc.derzhava_oun_1.php.
16. 4. Za volyu Ukrayiny. Antolohiya pisen' natsional'no-vyzvol'nykh zmahaniy. Uporiadnyk Yevhen Hishchyns'kyi. – Luts'k: Vydavnytstvo «Volyns'ka oblasna drukarnya», 2002. – 316 s. – Rezhym dostupu: <http://proridne.com/content/pisenники/Za%20volyu%20Ukrayiny>.
17. 5. Kolessa F. M. Muzykoznavchi pratsi / F. M. Kolessa. – K.: Naukova dumka, 3 ch. – 1990. – 592 s.
18. 6. Kul'chyts'kyi V. Y. Natsional'no-vykhovnyy potentsial povstans'koyi tvorchosti pershoi polovyny XX stolittya / V. Y. Kul'chyts'kyi // Visnyk Zhytomyr's'koho derzhavnogo universytetu. – 2011. – Vyp.55. Pedagogichni nauky. – S.71–74.
19. 7. Lanovyk M. B. Ukrayins'ka usna narodna tvorchist': pidruchnyk dlya stud. vyshchikh navch. zakladiv / M. B. Lanovyk, Z. B. Lanovyk. – Kyiv: Znannya-Prez, 2001. – 591 s. – Rezhym dostupu: http://www.e-reading.club/bookreader.php/10065_54/Lanovik-Ukrainska_usna_narodna_tvorchist.html.
20. 8. Lypa Yu. Pryznachennya Ukrayiny / Yuriy Lypa. – L'viv: Prosvita, 1992. – 272 s. – Rezhym dostupu: http://www.ukrlit.vn.ua/lib/lipa_yuriy/1.html.
21. 9. Litopys Ukrayins'koyi Povstans'koyi Armiyi. – T.25: Pисni UPA / red. i upor. Z. Lavryshyn. – Toronto, 1996; L'viv, 1997. – 554 s. – Rezhym dostupu: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12809/file.pdf>.
22. 10. Metodychni rekomendatsiyi shchodo natsional'no-patriotichnoho vykhovannya u zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladakh. – Rezhym dostupu: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2015/06/16/nacjonalno-patriotichne-vixovannya>.
23. 11. Ohiyenko I. Ukrayins'ka kul'tura: Korotka istoriya kul'turnoho zhyttya ukayins'koho narodu. – K., 1991. – 272 s. – Rezhym dostupu: <http://elib.nplu.org/view.html?id=323>.
24. 12. Pakharenko V. Henezha Shevchenkovoyi etyky / Vasyli' Pakharenko // Dyvoslovo. – 2013. – №5. – S.37.

Dvornitska L. V., researcher of Research institute of Ukrainian studies (Ukraine, Kyiv), adalex777@i.ua

Influence of insurgent songs 1940–1950 on forming of national consciousness of the young generation

The article states that in our time, the main tasks of educational institutions are the education of a conscious citizen who is aware of the history of the state, the customs and traditions of the native people and the formation of a person who is inclined to understand moral and cultural values. The rebellious songs correspond to all of the above criteria, so the purpose of our study is to analyze the insurgent songs of 1940–1950 and to study the influence of insurgent folklore on the formation of the recipient's personality. Applying the methods of analysis, synthesis, generalization, inductive and deductive, we found that in the process of studying insurrection songs one can obtain information about the time and place and circumstances of certain historical events, to make an idea of the outlook positions of the UPA soldiers and the peculiarities of the mentality of Ukrainians. Insurgent songs are the means that will contribute to the enhancement of the Ukrainian fighting spirit, the consolidation of the nation, the raising of the level of patriotic consciousness and the spirituality of the younger generation.

Keywords: *insurgent songs, UPA, worldview, cordon centrism, spirituality, education, mentality, ethnic markers.*

* * *

References

1. Bilozub L. M. Ukrayins'ka narodna pisnya yak zasib formuvannya natsional'noyi svidomosti maybutnikh aktoriv /

УДК 339.18:316.334.55:94(477.51)«1941/1943»

Шаповаленко Є. Ю.,
методист, Чернігівський обласний інститут
підсядипломної педагогічної освіти
ім. К. Д. Ушинського (Україна, Чернігів),
shapovalenko1982@gmail.com

Торговельні та обмінні відносини в окупаційній повсякденності селян Чернігівщини у 1941–1943 рр.

Метою дослідження є характеристика змін, які відбулися в результаті окупації Чернігово-Сіверщини нацистами у 1941–1943 рр. На основі документальних джерел та спогадів очевидців, значна частина яких вперше запроваджена до наукового обігу, висвітлено особливості торговельних та обмінних операцій серед сільського населення. Визначено тенденції коливання цін на товари повсякденного попиту, заходи окупаційної влади з регулювання торгівлі, схарактеризовано стратегії виживання сільського населення Чернігівщини в умовах продовольчої та товарної кризи. На конкретних прикладах проілюстровано прояви регулювання базарної торгівлі, боротьби зі спекуляцією, обігу грошей на окупованих територіях, що засвідчили руйнування старої системи торговельно-грошових відносин і створення нових правил торгівлі і товарного забезпечення, пріоритетом у якій стало продовольче спорядження німецької армії.

Ключові слова: торгівля, обмін, примус, селянство, окупаційна влада.

Проблемне поле історії Другої світової війни донині значною мірою розширилося і включає в себе не лише бойові дії, політичні відносини країн-учасниць конфлікту, але й повсякденність як невід'ємну складову життя в роки війни. При цьому в повсякденних практиках розрізняються фронтові будні, життя в тилу й на окупованій території. Саме останній аспект дедалі частіше привертає увагу дослідників з огляду на те, що розуміння життя за лінією фронту тривалий час перебувало у полоні ідеологічних стереотипів, тоді як реальні цього життя та стратегії виживання у тих умовах донині залишаються до кінця не з'ясованими. Життя селян Чернігівщини у 1941–1943 рр. у суспільній уяві міцно пов'язано з постійною боротьбою з ворогом, партизанами, рухом опору, однак це не вичерпує всього розмаїття повсякденних практик, які потребують ґрунтовного вивчення. Зокрема, торгівля та обмінні відносини, як необхідний елемент забезпечення товарами повсякденного попиту, зважаючи на їхню актуальність для населення в роки окупації, потребують окремого вивчення.

Життя сільського населення Чернігівщини в роки нацистської окупації знайшло відображення в працях Л. Студьонової [37], Г. Кузнецова [31], В. Устименка [38], Г. Греченка [4; 5; 6], С. Бутка [2]. Змістовними і інформативними є спогади очевидців, зокрема В. Косяненка [30], В. Новодід [35]. Буття під окупантами представлено у численних збірках документів [34; 40]. Втім, торгівля та обмінні операції в умовах окупації є наразі недостатньо вивченими. Тому мета дослідження полягає в узагальненні відомостей актуалізованих документальних джерел та спогадів очевидців про торгівлю та відносини обміну в сільських районах Чернігівщини та визначенні ролі цих повсякденних практик у реалізації стратегій виживання населення.

Окупація Чернігівщини восени 1941 р. німецькими військами створила для населення тяжкі умови для виживання – нестача продуктів та предметів першої необхідності змусила як міське, так і сільське населення області активно займатися торгівлею та

обміном. Відсутність у селах магазинів, які продавали товари широкого вжитку, вивела на перше місце базарну торгівлю. Німецька окупаційна адміністрація на його початковому етапі перепон цьому процесу не чинила. Навпаки, населення було поінформовано про можливість вільної торгівлі продуктами на базарі, про що, наприклад, йшлося у наказі старости Батуриного району від 31 жовтня 1941 р. Щоправда, цим же наказом запроваджувався ринковий збір для продавців: 1 крб. при торгівлі з рук та 3 крб., якщо торгівля відбувалась з возу [25, арк. 3]. За два роки плата за місце торгівлі зростає й у січні 1943 р. за торгівлю з возу брали 10 крб., з рундуків та столиків – 5 крб., за торгівлю «в рознос» – 3 крб., за торгівлю з рук – 3 крб. Разові збори сплачувались спеціальним збирачам, які отримували за це 10% від виручених коштів [22, арк. 29].

Окупаційна адміністрація визначила «базарні дні» для мешканців Чернігівської області – середу та неділю, заборонивши торгівлю за межами базарних площ [24, арк. 202]. Втім, траплялося, що дозволити торгувати лише один день – у неділю, як це було постановлено в Ріпках. Особливі обмеження на торгівлю діяли під час польових робіт [21, арк. 16]. У Корюківці на місцевому базарі у квітні 1942 р. вирувала жвава торгівля. За спогадами місцевої жительки В. Старченко «...були придбані продукти, трохи пшеничного борошна, півфунта вершкового масла, склянка цукру, десяток яєць, шмат сала, фунт сиру... Мама з тіткою, напевно, придбали їх на базарі. Там продавалася усяка всячина: від картоплі до військового обмундирування й іконок. На лотках красувалися пачки німецьких та інших іноземних сигарет, мило, саморобні запальнички і тістечка. Та ще сіль, яку міряли чайними ложками і яка цінувалася буквально на вагу золота...» [36, с. 81].

Окупаційна політика в галузі сільського господарства була спрямована на вилучення продукції, виробленої в індивідуальних селянських господарствах, для потреб німецької армії. Як наслідок, виник дефіцит і небувалого розмаху набула спекуляція товарами широкого вжитку. З метою її подолання вже наприкінці 1941 р. окупаційною владою на окремі групи товарів були встановлені граничні роздрібні ціни, які з часом мали тенденцію до зростання (Таблиця 1).

Регулювання цін стосувалось і промислових товарів (Таблиця 2).

Влада на місцях намагалась різними способами регулювати ринкову торгівлю. У місті Ніжин розпорядженням місцевого польового коменданта від 24 січня 1942 р. було суворо заборонено торгівлю продуктами харчування «з-під поли». У окремих випадках порушникам загрожувала смертна кара [27, арк. 458]. Зокрема, 27 січня 1942 р. у Ніжині було покарано місцевих жителів Андрія Б. та Уляни П. за спекуляцію салом та милом: стосовно них були застосовані значний штраф та арешт [27, арк. 467]. Місцеві адміністрації були попереджені про те, що в разі виявлення спекулянта з їхньої місцевості, на цей населений пункт буде накладено додаткові норми постачання продукції в доход держави [26, арк. 5]. Для запобігання крадіжок та спекуляції селян змушували брати в сільських старост довідки на свій товар та реєструвати їх у сільськогосподарського коменданта [19, арк. 116].

Таблиця 1.

Роздрібні ціни на продовольчі товари у 1942–1943 рр. [33, с. 46–47; 18, арк. 144]

Продукти	Вага	Ціна відповідно до постанови Київської господарчої команди (надруковано в газеті «Вісті Прилуччини №2 від 4 січня 1942 р.)	Ціни в Дмитрівському районі, станом на 15 червня 1943 р., затверджені польовою комендатурою
Борошно	1 кг	1.30 – 1.60 крб.	20 – 30 крб.
Крупа	1 кг	1.20 – 9.00 крб.	20 крб.
Макарони	1 кг	3.50 – 4.50 крб.	–
Горох	1 кг	3.10 крб.	15 крб.
Телятина	1 кг	2.60 – 10.40 крб.	–
Свинина	1 кг	2.00 – 10.40 крб.	–
Ковбаса	1 кг	7.50 – 13.15 крб.	–
Кури	1 кг	–	35 крб.
Качки	1 кг	–	35 крб.
Гуси	1 кг	–	35 крб.
Хліб	1 кг	0.80 – 0.90 крб.	–
Риба	1 кг	7.50 – 12.00 крб.	35 крб.
Молочні продукти	1 л	1.40 – 4.00 крб.	–
Масло	1 кг	20.00 – 25.00 крб.	300 крб.
Жири	1 кг	10.00 – 23.00 крб.	300 крб.
Сонячна олія	1 л	11.50 – 14.50 крб.	250 крб.
Цукор	1 кг	3.50 – 3.90 крб.	–
Яйця	10 шт.	3.50 – 4.50 крб.	50 крб.
Чай	1 кг	30 – 110 крб.	–
Сіль	1 кг	0.20 крб.	–
Картопля	1 кг	0.30 крб.	2 крб.
Капуста	1 кг	1.50 – 2.00 крб.	2 крб.
Морква	1 кг	1.00 крб.	–
Часник	1 кг	2.00 крб.	–
Фрукти	1 кг	2.00 – 4.00 крб.	20 крб.
Ягоди	1 кг	–	20 крб.
Горілка	1 л	15.00 – 25.00 крб.	–
Мак	1 кг	5.00 крб.	25 крб.

Таблиця 2.

Роздрібні ціни на промислові товари у 1942–1943 рр. [20, арк. 230]

Ціни в Козелецькому районі станом на 26 квітня 1942 р.		
Найменування товару	Кількість	Ціна
Сірники	1 коробка	5 крб.
Сапа	1 штука	10 крб.
Відро залізне	1 штука	15 крб.
Вила	1 штука	30 крб.
Граблі залізні	1 штука	30 крб.
Граблі дерев'яні	1 штука	10 крб.
Мітла	1 штука	5 крб.
Віник	1 штука	7 крб.
Діжка	1 штука	80 крб.
Велика діжка	1 штука	100 крб.
Корзина	1 штука	25 крб.
Лопата залізна	1 штука	30 крб.
Цвяхи різні	1 штука	30 крб.

У спекулятивні відносини були втягнуті солдати німецької армії та їх союзники. За свідченнями жителів села Бутівка Городнянського району, вони: «Брали і міняли в маляр, за десяток яєць можна було одержати склянку півтори солі» [8, арк. 12]. Час від часу окупанти забороняли таку форми бартеру. Так, Ріпкинська ортскомендатура 17 березня 1943 р. попереджувала про те, що особи, які купують чи обмінюють будь-які речі у солдат, будуть оштрафовані або засуджені до тюремного ув'язнення [21, арк. 66]. Значні ускладнення для місцевого населення створила постанова Сільськогосподарського управління господарчої інспекції Південної армії від 28 липня 1942 р., скерована на цілковите спрямування сільськогосподарської продукції для потреб німецької армії. Була заборонена вільна торгівля сільськогосподарськими та м'ясомолочними продуктами на базарі як обциним, так і приватним виробникам. Заборона пояснювалась систематичними заходами окупаційної адміністрації, спрямованими на продуктове забезпечення міських мешканців області та викорінення спекуляції [23, арк. 98–98зв].

Як наслідок у місцевій пресі один за одним з'явилися розпорядження місцевих органів окупаційної влади про нові правила базарної торгівлі. Зокрема, «Вісті Прилуччини» від 7 серпня 1942 р. застерігали населення міста Прилуки та районів повіту від торгівлі молоком, яке відтепер мало бути здано до найближчих сепараторних пунктів [34, с. 51]. Срібнянський старостат своєю постановою 4 серпня 1942 р. заборонив продаж молока, масла, яєць, м'яса, сала, курей та хліба [26, арк. 5].

Результатом такого регулювання ринкових відносин окупаційною владою стали дефіцит харчів та зростання цін на них на «чорному ринку». За одну склянку (210 грам) солі просили в середньому 100 крб., за коробку сірників – 10 крб., буханку хліба – 100 крб. [14, арк. 31зв]. У січні 1943 р. кілограм сала коштував майже 600 крб., а вартість кілограма борошна також сягнула 600 крб. Але дефіцит продуктів був настільки відчутним, що навіть за такими цінами не завжди вдавалось їх придбати [1, арк. 7].

У Срібнянському районі місцева управа наказувала районній та сільській поліції вживати рішучих заходів у боротьбі зі спекулянтами, які систематично з'являлись на території району, здійснювали купівлю, обмін і вивіз харчів та речей за межі Срібнянщини [26, арк. 5]. Контроль за базарною торгівлею було покладено на українську допоміжну поліцію. Так, у Борзні поліцейські наряди чергували на базарі з метою недопущення продажу заборонених продуктів. Конфісковані у продавців товари здавали місцевому начальнику поліції [3, арк. 29]. У Козельці поліція стежила за тим, щоб, крім неділі, жодної особи не було на базарі з метою продажу харчів. Зранку на тих вулицях, які вели до навколишніх сіл, стояли наряди поліції і змушували повертатися назад усіх, хто з продуктами йшов до Козельця [20, арк. 202].

Дуже гостро під час окупації стояло питання грошового забезпечення та купівельної спроможності населення. З вересня 1941 р. по липень 1942 р., через неможливість забезпечити захоплені території України новою грошовою масою, окупаційна адміністрація дозволила обіг радянських карбованців разом з «окупаційними» марками, створеними для розрахунків на окупованих територіях [32]. За офіційним курсом, 1 окупаційна марка мала коштувати 10 радянських карбованців [25, арк. 3]. З липня 1942 р. в обіг надійшли окупаційні «українські» карбованці за таким же курсом обміну, як і радянські [29]. За згадками селян села Хрінівка Сновського району, «радянські рублі як були, так і залишились, додалися німецькі окупаційні марки та українські карбованці. Курс був таким: 1 окупаційна марка коштувала 10 рублів або 10 карбованців. Але, за його словами, були випадки шахрайства з українськими карбованцями. Людей ошукували: оскільки окупаційні карбованці були з одного боку українською мовою, а з іншого німецькою, то їх перевертали і карбованець ішов як марка» [39].

Українські карбованці через поразки німецьких військ на Східному фронті поступово втратили популярність серед місцевого населення. У березні 1943 р. ця грошова одиниця почала вилучатись з обігу. У Лосинівському районі (нині в складі Ніжинського району) місцева ортскомендатура у березні 1943 р. своєю постановою наголосила, що легітимними залишились рейхсмарки та радянські рублі, а українські карбованці до прийому та видачі більше не допускались [28, арк. 45].

Оцінюючі купівельну спроможність населення зауважимо, що заробітна плата на Чернігівщині не перевищувала 500–600 крб. для вчителів, медиків та інших категорій службовців, до 1000 крб. і вище – для керівного складу районних управ та поліції. До того ж, матеріальне становище селян ускладнювалось податки та побори, що вело до значного викачування коштів у селян. Так, Понорницька райуправа (нині Коропський район) у липні 1942 р. вимагала від старости села Шаболтасівка сплатити 2393 крб. боргу з податку на одноразовий збір з селян за 1941 р., оскільки наближалась дата сплати податку за поточний рік [17, арк. 97].

Якнаслідок, існував брак коштів у переважної більшості сільського населення, яке виживало головним чином за рахунок продукції, вирощеної на земельних ділянках, та можливості обміняти чи продати її. Це підтверджується численними свідченнями селян: Н. С. Редько з села Слобідка Новгород–Сіверського району зауважила: «... люди харчувалися тим, що вирощували вдома. Все інше купували на базарі у Понорниці. На базарі продавали ягоди, а взамін купували продукти...» [11, арк. 148]. М. П. Грабар – жителька села Мрин Носівського району, підтвердила, що сірники та сіль могли купити лише ті, у кого були гроші, адже склянка солі коштувала 100 крб. [13, арк. 21]. О. В. Криволап з села Андріївка Городнянського району засвідчила, що грошей на той час майже не було ні в кого. Люди мусили збирати тютюн і носити на продаж до Чернігова [8, арк. 6]. Т. А. Красна, що мешкала тоді в селі Велика Дорога Ніжинського району, пригадувала, що на базар несли сільськогосподарську продукцію, яка коштувала в порівнянні з сіллю чи сірниками дуже дешево. Можна було продати лантух зерна і купити лише склянку солі. Аналогічна ситуація була з сірниками [12, арк. 15]. Мешканка села Перемога Ніжинського району В. С. Карпенко пригадувала як ходили на базар в Ніжин, щоб обміняти зерно, крупу, яйця на сіль, сірники, мило, цукор. Щоб купити чуні, несли продавати курей, тощо [12, арк. 79–80].

Часто селяни знаходили альтернативу дефіцитному та дорогому товару. Сіль, наприклад, добували з добрив. Цей процес описав мешканець села Маслаківка Ріпкинського району А. П. Зінченко: «...Сіль шукали на полі з мінеральних добрив. Я ходив набирав чугун. Мама кип'ятила в печі. Сіль розплавлялась, а добрива залишалися. Воду зливали. Вона охолоджувалась, сіль осідала на дно...» [15, арк. 120–120зв]. Замінники шукали і для інших продуктів: замість сірників використовували кресала, прали крейдою, варили цукровий буряк [7, арк. 7]. Однак, ці альтернативні заходи все ж не мали визначального впливу на забезпечення селян. Тому на Чернігівщині під час окупації активізувались міграційні процеси серед сільського населення в пошуках дефіцитних товарів. Селяни Ічнянського району, наприклад, ходили по сіль та сірники до Прилук та Ромнів [9, арк. 42]; з Новгород–Сіверського району їздили на підводах за цими ж продуктами до Семенівки, що займало два дні [11, арк. 134]; ходили пішки до Чернігова, на що витрачався тиждень [11, арк. 45].

Географія пересування селян поширювалась і на сусідні області: в Сумську область по сіль ходили селяни Ічнянського району [9, арк. 42], до Шостки з Новгород–Сіверського району [11, арк. 145], Прилучани з товарами на обмін ходили до Хорол Полтавської області [10, арк. 85].

Разом з селянами по селах у пошуках продуктів та продовольчих товарів нищили міст'яни. Зокрема вчителька з Нової Басані Бобровицького району в своєму щоденнику [її прізвище та ініціали залишилися невідомими – С. Ш.] зазначила: «...А що з Києва, з Ніжина, то цілу зиму [1941–1942 рр. – С. Ш.] і весну [1942 р. – С. Ш.] ходили мінять послідні тряпки на кусок хліба. В Києві багато вмерло в ту зиму з голоду. Той у нас на весну нічого не було. Ні хліба, ні жиру, ні крупи. Приходилось продавати все «лишне» з одежі, в першу чергу з мануфактури. Як уже зовсім не було ні куска хліба в хаті, то ми з братом брали яку-небудь матерію і йшли в село десь подальше предлагали за хліб і приносили який-небудь пуд зерна... Важко було ходити предлагати, але нас втішало, що ми не одні, що ходять по селу тисячі шодня і ще треба спасти от голоду не тільки себе, а й братову крошку – Люду – ні в чим неповинне дитя...» [16, арк. 8–83в].

Масові пересування не залишалися непоміченими місцевими адміністраціями. Зокрема, у Срібнянського району у серпні 1942 р. староста наказав сільським керівникам та поліції проводити конфіскацію у таких «торбешників» продуктів харчування та відпускати за місцем проживання [26, арк. 5]. Однак ці заходи не могли зупинити населення намаганнях за рахунок обміну не померти з голоду.

Отже, військові дії та окупація Чернігівщини в 1941–1943 рр. зруйнували існуючу систему товарного забезпечення населення області. Через відсутність мережі магазинів важливе місце в торгівельних відносинах посіла базарна торгівля. Однак складний матеріально-фінансовий стан населення області з одного боку та політика окупаційної влади, спрямована на максимальне відбирання продукції з іншого, значно обмежили можливості торгівлі. Це дало потужний імпульс для розвитку натурального обміну продуктами та товарами між міст'янами та селянами і, як наслідок, однією з характерних рис окупованої Чернігівщини в 1941–1943 рр. стали тисячі людей на шляхах в місто чи в село з надією щось продати або обміняти, щоб мати можливість вижити у ті складні часи. Спроби окупаційної адміністрації впливати на ці міграційні процеси заборонами та покараннями очікуваного результату не принесли. Зважаючи на багатогранність порушеної проблеми, перспективними напрями подальших пошуків є дослідження міграційних процесів, чинників, що впливали на ціноутворення, питання обігу грошей на окупованих територіях тощо.

Список використаних джерел

1. Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського. Документальна колекція «На Нежинской земле» 1941–1943 гг.
2. Бутко С. Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині у 1941–1945 рр. // Сіверянський літопис. – 1995. – №5. – С.9–13.
3. Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. – Ф-6. – Спр.2130.
4. Греченко Г. Варвинщина в роки гітлерівської окупації // Радянське життя. 1998. – 18 липня. №58 (9274). – С.2.
5. Греченко Г. Сосничина в роки окупації // Радянський патріот. – 1998. – 19 вересня. №77 (3971). – С.2.
6. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – №2 (26). – С.81–102.
7. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Спр.62.
8. Там само. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Спр.65.
9. Там само. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Спр.67.
10. Там само. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Спр.69.

11. Там само. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Спр.73.
12. Там само. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Спр.76.
13. Там само. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Спр.77.
14. Там само. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Спр.78.
15. Там само. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Спр.79.
16. Там само. – Ф.Р-1429. – Оп.1. – Спр.179.
17. Там само. – Ф.Р-1429. – Оп.1. – Спр.18.
18. Там само. – Ф.Р-3048. – Оп.1. – Спр.2.
19. Там само. – Ф.Р-3064. – Оп.1. – Спр.2.
20. Там само. – Ф.Р-3071. – Оп.1. – Спр.63.
21. Там само. – Ф.Р-3133. – Оп.1. – Спр.1.
22. Там само. – Ф.Р-3206. – Оп.1. – Спр.3.
23. Там само. – Ф.Р-3214. – Оп.1. – Спр.1.
24. Там само. – Ф.Р-3222. – Оп.1. – Спр.27.
25. Там само. – Ф.Р-3387. – Оп.1. – Спр.14.
26. Там само. – Ф.Р-4220. – Оп.1. – Спр.9.
27. Там само. – Ф.Р-4362. – Оп.2. – Спр.1.
28. Там само. – Ф.Р-4438. – Оп.1. – Спр.19.
29. Карбованец Рейхскомиссариата Украина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. Назва з екрана.
30. Косяненко В. Юнацький щоденник часів німецько-фашистської окупації Сосниць (Записки 1942–1943 років) // Сіверянський літопис. – 1998. – №4 (22). – С.109–124.
31. Кузнецов Г. Край непокоренный: Черниговщина, 1941–1945 гг. – Чернигов. Издат. комплекс «Деснянская Правда», 1995. – 252 с.
32. Мартыненко В. Деньги в Донецке периода оккупации 1941–1943 годов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infodop.org.ua/stalino/244>. Назва з екрана.
33. Миргородский А. Прилуки в годы Великой Отечественной войны. – Тернополь: «Підручники та посібники», 2008. – 128 с.
34. Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині: добірка документів та матеріалів / Держархів Чернігів. обл.; упоряд.: Н. Полетун, Л. Сурабко; відп. за вип. А. Неділя. – Чернігів, 2000. – 88 с.
35. Новодід Віра. Ми називаємо себе кімовцями (Спомини про пережите під час війни) // Сіверянський літопис. – 2010. – №2–3 (92–93). – С.58–64.
36. Старченко В. Та інші...: Моє воєнне отроцтво. Ніжин, 2005. – Ч.1. – К.: ТОВ «XXI ст.: діалог культур», 2008. – 123 с.
37. Студьонова Л. Долі, обпалені війною: Докум. оповідь. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 168 с.
38. Устименко В. У кожного своя правда. Істина одна: Корюківка: довічний біль. – К.: Україна, 2013. – 440 с.
39. Сновський історичний музей. Фонд ДМ-1108 Спогади Кунавиної Ніни Федорівни, 1922 р.н., мешканки села Гвоздиківка Сновського району.
40. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядн.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. НАН України. Інститут історії України; Чернігівська обласна державна адміністрація; Чернігівська обласна рада; Інститут історії, етнології і правознавства ім. О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка; Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга пам'яті» та «Реабілітовані історією»; Державний архів Чернігівської області. – Чернігів: Видавель Лозовий В. М., 2013. – 496 с.

References

1. Nizhyn's'kyj krajeznavchij muzej im. I. Spas'kogo. Dokumental'na kolekcija «Na Nezhinskoj zemle» 1941–1943 gg.
2. Butko S. Nacional'no-vyzvol'na borot'ba na Chernigivshhyni u 1941–1945 rr. // Siverjans'kyj litopys. – 1995. – №5. – S.9–13.
3. Arhiv Upravlinnja Sluzhby bezpeky Ukrai'ny v Chernigivs'kij oblasti. – F-6. – Spr.2130.
4. Grechenko G. Varyvynshhyna v roky gitlerivs'koi' okupacii' // Radjans'ke zhyt'tja. 1998. – 18 lypnja. №58 (9274). – S.2.
5. Grechenko G. Sosnychchyna v roky okupacii' // Radjans'kyj patriot. – 1998. – 19 veresnja. №77 (3971). – S.2.
6. Grechenko G. Chernigivshhyna na shpal'tah okupacijnyh gazet (1941–1943 rr.) // Siverjans'kyj litopys. – 1999. – №2 (26). – S.81–102.
7. Derzhavnij arhiv Chernigivs'koi' oblasti. – F.R-1376. – Op.1. – Spr.62.
8. Tam samo. – F.R-1376. – Op.1. – Spr.65.
9. Tam samo. – F.R-1376. – Op.1. – Spr.67.
10. Tam samo. – F.R-1376. – Op.1. – Spr.69.
11. Tam samo. – F.R-1376. – Op.1. – Spr.73.

12. Tam samo. – F.R–1376. – Op.1. – Spr.76.
 13. Tam samo. – F.R–1376. – Op.1. – Spr.77.
 14. Tam samo. – F.R–1376. – Op.1. – Spr.78.
 15. Tam samo. – F.R–1376. – Op.1. – Spr.79.
 16. Tam samo. – F.R–1429. – Op.1. – Spr.179.
 17. Tam samo. – F.R–1429. – Op.1. – Spr.18.
 18. Tam samo. – F.R–3048. – Op.1. – Spr.2.
 19. Tam samo. – F.R–3064. – Op.1. – Spr.2.
 20. Tam samo. – F.R–3071. – Op.1. – Spr.63.
 21. Tam samo. – F.R–3133. – Op.1. – Spr.1.
 22. Tam samo. – F.R–3206. – Op.1. – Spr.3.
 23. Tam samo. – F.R–3214. – Op.1. – Spr.1.
 24. Tam samo. – F.R–3222. – Op.1. – Spr.27.
 25. Tam samo. – F.R–3387. – Op.1. – Spr.1a.
 26. Tam samo. – F.R–4220. – Op.1. – Spr.9.
 27. Tam samo. – F.R–4362. – Op.2. – Spr.1.
 28. Tam samo. – F.R–4438. – Op.1. – Spr.19.
 29. Karbovanec Rejshkomissariata Ukraina [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://ru.wikipedia.org/wiki/Nazva_z_ekrana.
 30. Kosjanenko V. Junac'kyj shhodennyk chasiv nimec'ko-fashysts'koi' okupacii' Sosnyci (Zapysky 1942–1943 rokiv) // Siverjans'kyj litopys. – 1998. – №4 (22). – S.109–124.
 31. Kuznecov G. Kraj nepokorenyj: Chernigovshhina; 1941–1945 gg. – Chernigov. Izdat. kompleks «Desnjans'ka Pravda», 1995. – 252 s.
 32. Martynenko V. Den'gi v Donecke perioda okkupacii 1941–1943 godov. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://infodon.org.ua/stalino/244>. Nazva z ekrana.
 33. Mirgorodskij A. Priluki v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. – Ternopol': «Pidruchnyky ta posibnyky», 2008. – 128 s.
 34. Nimec'ko-fashysts'kyj okupacijnyj rezhym na Chernigovshhyni: dobirka dokumentiv ta materialiv / Derzharihiv Chernigiv. obl.; uporjad.: N. Poletun, L. Surabko; vidp. za vyp. A. Nedilja. – Chernigiv, 2000. – 88 s.
 35. Novodid Vira. My nazyvajemo sebe kimovcjamy (Spomyny pro perezhytte pid chas vjny) // Siverjans'kyj litopys. – 2010. – №2–3 (92–93). – S.58–64.
 36. Starchenko V. Ta inshi...: Moje vojenne otroctvo. Nizhyn, 2005. – Ch.1. – K.: TOV «XXI st.: dialog kul'tur», 2008. – 123 s.
 37. Stud'onova L. Doli, obpaleni vijnoju: Dokum. opovid'. – Nizhyn: TOV «Vydavnytvo «Aspekt–Poligraf», 2005. – 168 s.
 38. Ustymenko V. U kozhnogo svoja pravda. Istyna odna: Korjukivka: dovichnyj bil'. – K.: Ukrai'na, 2013. – 440 s.
 39. Snovs'kyj istorychnyj muzej. Fond DM–1108 Spogady Kunavynoi' Niny Fedorivny, 1922 r.n., meshkanky sela Gvozdykivka Snovs'kogo rajonu.
 40. Chernigovshhyna v roky nacysts'koi' okupacii': Dokumenty i materialy / Uporjad.: O. B. Kovalenko, R. Ju. Podkur, O. V. Lysenko. NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny; Chernigivs'ka oblasna derzhavna administracija; Chernigivs'ka oblasna rada; Instytut istorii', etnologii' i pravoznavstva im. O. M. Lazarevs'kogo Chernigivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu im. T. G. Shevchenka; Poshukove agentstvo po stvorennju naukovno-dokumental'nyh serialiv «Knyga pam'jati» ta «Reabilitovani istorijeju»; Derzhavnyj arhiv Chernigivs'koi' oblasti. – Chernigiv: Vydavec' Lozovyj V. M., 2013. – 496 s.

Shapovalenko Ye. Yu., specialist in educational methods of Chernihiv regional teacher training institute named after K. D. Ushynskiy (Ukraine, Chernihiv), shapovalenko1982@gmail.com

Trade and exchange relations in peasants of Chernihiv region's everyday life under the occupation regime in 1941–1943

The aim of the study is to characterize the changes that occurred as a result of the occupation of Chernigov region by the Nazis in 1941–1943. On the basis of documentary sources and memoirs of eyewitnesses, many of which were introduced into scientific circulation for the first time, the peculiarities of trade and exchange transactions among the rural population were depicted. The tendencies of the fluctuations of prices on consumer goods, the occupation authority's activities in regulating of dealing, and characteristic of the survival strategies of the rural population of Chernihiv region in terms of food and commodity crisis are represented. Specific examples, which illustrate manifestation of the trade market the regulation, measures against speculation, circulation of money in the occupied territories, and proved the destruction of the old system of trade and monetary relations and the creation of new trade rules and goods provision with the priority in the food supply of the German army.

Keywords: trade, exchange, coercion, peasantry, occupying power.

УДК 94(477.8)«1944/1947»:329

Галицька-Дідух Т. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України Факультету історії, політології і
міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський
національний університет імені Василя Стефаника»
(Україна, Івано-Франківськ), tamara-halytska@iu

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР 1944–1947 РР. (НА ПРИКЛАДІ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Висвітлюється інформаційно-пропагандистська політика радянської влади у західних областях УРСР 1944–1947 рр. (на прикладі Станіславської області). Проаналізовано мережу органів, що займалися впровадженням радянської інформаційної політики. Проблема забезпечення керівними кадрами вирішувалася шляхом спрямування в західноукраїнський регіон партіоменклатури з інших областей УРСР та СРСР. До нижчих ланок залучалося місцеве населення, яке перебувало під постійним контролем.

Зауважено, що ідеологічно-пропагандистська політика радянського уряду охоплювала усі сфери суспільного життя та здійснювала вплив на усі категорії населення. Стверджено, що заходи в ідеологічно-пропагандистській політиці спрямовувалися на інформаційний супровід процесів радянзації і інтеграцію Станіславщини в суспільно-політичну, соціально-економічну, етноконфесійну і навіть ментальну матрицю радянської імперії.

Непримиренного характеру набула інформаційна війна між українським національно-визвольним рухом і комуністичним режимом на теренах Станіславщини. Головною метою радянської агітації було виховання неприйняття оунівської ідеології, формування негативного ставлення до ОУН(б) і УПА. Зазначено про використання ідеологічних штампів, а часом і фальшування інформації у повідомленнях про націоналістичне підпілля. Стверджено, що радянський режим поєднав масовану ідеологічно-пропагандистську обробку суспільної свідомості та військово-каральні заходи спрямовані проти повстанського руху і населення, що його підтримувало.

Ключові слова: радянський партпарат, агітація, ідеологія, пропаганда, інформаційна політика, радянська, Станіславщина, Українська повстанська армія, Організація українських націоналістів.

Інформаційні війни «не призводять безпосередньо до кровопролиття, руйнувань, при їх веденні немає жертв, ніхто не позбавляється їжі, даху над головою. І це породжує легковажне ставлення до них. Тим часом руйнування, яких завдають інформаційні війни в суспільній психології, психології особи, за масштабами і за значенням цілком сумірні зі збройними війнами, а часом і перевищують їх наслідки» [38, с. 137]. Сучасна системна пропагандистська антиукраїнська кампанія російської влади, у ході якої застосовуються новітні технічні можливості та маніпулятивні технології, має риси сталінських методів ведення інформаційної війни. Тому дослідження інформаційно-ідейного утвердження радянських органів влади у повоєнний період має і наукове, і практичне значення. У статті висвітлюється інформаційно-пропагандистська політика радянської влади у західних областях УРСР 1944–1945 рр. (на прикладі Станіславської області).

У радянських виданнях інформаційно-ідеологічна політика уряду СРСР аналізувалася виключно з позитивного боку, що було продиктовано партійною лінією (Я. Галан, Б. Дуткевич, В. Беляєв, Я. Вітошинський, П. Винокуров, М. Рубач, М. Гарасименко, А. Москаленко, В. Чередниченко, М. Івасюта, А. Москаленко, М. Скуленко ін.). Ситуація змінилася в період перебудови з появою наукових робіт С. Кульчицького, В. Сергійчука, Г. Дем'яна, Г. Касьянова, В. Даниленка, які, використовуючи нові архівні джерела, вийшли з-під впливу радянських ідеологем. З проголошенням незалежності України вітчизняні історики отримали можливість розкривати нові теми досліджень (О. Рубльов і Ю. Черченко, І. Білас

і П. Брицький, Д. Веденєєв і Г. Биструхін, К. Бондаренко, Б. Ярош, І. Патриляк, Л. Онишко, Т. Першина та ін.). На початку ХХІ ст. інформаційно–пропагандистський вплив радянської влади в Західній Україні у повоєнні роки досліджується у працях В. В'ятровича, І. Андрухів, Р. Грицьківа, В. Гуменюка, Р. Забілого, В. Манзуренка, В. Муравського, В. Ільницького, В. Бабюха, В. Гриневича, Т. Марусик, О. Стасюка, Е. Білоуса, Г. Стародубець, І. Терлюка та ін. Серед діаспорних видань окремо виділимо В. Косика, Т. Гунчака, М. Прокопа, І. Лисяка–Рудницького ін. У працях російських істориків С. Біленко, З. Богатирця, В. Мохова, В. Помогаєва, А. Манойло, М. Бугая, В. Парсadanової переважають штампи радянської ідеології. До дослідження сталінської епохи зверталися у своїх працях такі західні автори як Х. Арендт, Дж. Амстронг, Г. Блумер ін. Незважаючи на значну кількість праць з даної проблематики, залишається поле для нових досліджень інформаційно–ідеологічних заходів органів радянської влади на теренах Станіславщини у повоєнні роки.

До архівних документів з теми дослідження належать нормативно–розпорядчі документи, накази, директиви, інструкції, вказівки, доповідні записки ЦК ВКП(б)–КПРС, ЦК КП(б)У–КПУ обласним, районним комітетам партії, комсомольським, профспілковим організаціям і каральним органам на місцях; оперативні документи, плани, розробки та звіти органів НКВС і НКДБ, які містяться у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державному архіві Івано–Франківської області. Значний джерельний матеріал міститься в опублікованих джерелах: «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979», «Суспільно–політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989», «Радянське Прикарпаття», ряді збірників за редакцією В. Сергійчука, «Український національно–визвольний рух на Прикарпатті» за редакцією М.Кугутяка ін. Вагомим джерелом є радянська преса, зокрема газети «Правда», «Прикарпатська правда».

Весною–літом 1944 р. Станіславська область була звільнена від нацистських загарбників. З метою утвердження в регіоні радянської влади здійснювалися заходи щодо уніфікації усіх сфер життя відповідно до загальносоюзних взірців. В першу чергу, це стосувалося керуючих органів влади. До 1 серпня 1944 р. у західноукраїнських областях з 220 райкомів і 19 міськомів партії відновлено роботу 180 райкомів і 15 міськомів [41, с. 13]. На 1 листопада 1944 р. обласна парторганізація нараховувала в своїх рядах 1587 комуністів [3, арк. 7]. Функції радянських державних установ на місцях виконували відділи виконкомів, які знаходилися під впливом партійних органів. Міста були центрами радянської адміністрації, в яких розміщувалися збройні частини і війська НКВС, винищувальні загони і т.п. Разом з тим у сільських масивах Станіславщини, за визнанням радянського партапарату, діяльність повстанських загонів не давала можливості створити районний сільський актив.

Безпосередньо інформаційною політикою займалися управління агітації і пропаганди та відділи пропаганди і агітації у складі обласної, міської, районної парторганізацій. У відділах пропаганди і агітації працювали завідувачі та штатні інструктори–пропагандисти. Вони займалися

підготовкою агітаторів з місцевого активу, проведенням лекцій, семінарів із залученням працівників редакцій газет ін. Значна роль відводилася посиленню впливу на молодь через формування комсомольських організацій. У «Прикарпатській правді» від 6 січня 1946 р. зазначалося: «Комсомольці–активісти керують агітколлективами, працюють агітаторами по селах, завідують агітпунктами, працюють в складі дільничних виборчих комісій, обладнують їх приміщення, складали, а тепер перевіряють списки виборців, готують лозунги і плакати, допомагають ліквідувати неписьменність серед неписьмених виборців, до дня виборів готують художні виступи гуртків самодіяльності» [30].

На інформаційну роботу з населенням у період підготовки до виборів мобілізувалися усі партійні структури, дільничні комісії. Роботу райкомів контролювали відповідальні працівники обкомів. Створювалися гуртки, у яких шляхом інформаційного тиску проводилася агітаційно–масова робота. Зокрема, у Станіславській області було організовано 19430 гуртків «по вивченню Сталінської конституції та виборчого закону» [19, арк. 29]. Місцеві партпрацівники звітували: «...ми використовуємо місцевий матеріал – фанеру, яку і малюємо. На фанері написали і будемо писати відповідні статті з Положення про вибори і Сталінської Конституції» [19, арк. 6].

Особливе місце відводилося кадровому забезпеченню радянських органів влади, які реалізовували ідеологічно–інформаційну політику уряду. Керівні посади в них займали вихідці із східних регіонів УРСР або РСФРР, оскільки до місцевого населення відносилися з недовірою. Зокрема, за Постановою ЦК КП(б)У в Західну Україну направляли випускників Харківської і Дніпропетровської партшкіл [10, арк. 47]. Загалом протягом 1945 р. у західноукраїнський регіон було спрямовано 35 тис. відповідальних працівників, з них – партійних працівників – 1337, комсомольських – 1210, прокуратури – 185, органів МВС і МДБ – 3724, промисловості – 4416, сільського господарства – 4637, торговельних і фінансових – 1191, працівників освіти, культури та охорони здоров'я – 16047 осіб [44, с. 17]. Значну кількість серед прибулих кадрів складали росіяни, особливо в репресивно–каральних органах [39, с. 195]. На думку П. Киридон, рисою наменклатури у повоєнний період став «імунітет проти самостійності в мисленні та діях» [42, с. 60].

У нижчі ланки номенклатури входили місцеві кадри, які знаходилися під пильним контролем влади. В західноукраїнському регіоні охопленому національно–визвольним рухом для радянського уряду принциповим було віднайти соціальну базу. Опорою у реалізації ідеологічної політики більшовиків була інтелігенція, представники якої оцінювалися з точки зору дотримання партійної лінії марксизму–ленінізму. Відповідна ідеологічна обробка відбувалася на нарадах, зборах, конференціях інтелігенції з метою «працювати над розширенням свого політичного і культурного кругозору». Якщо у 1939–1941 рр. діяли 832 агітколлективи [13, арк. 79], то у першому кварталі 1948 р. їх налічувалося 1017 [8, арк. 24–31]. Тільки у Снятинському районі восени 1944 р. «доповідачі і лектори із районного партійного і радянського активу... прочитали 107 лекцій і доповідей на різноманітні політичні теми, якими охоплено 32 800

осіб. Організовано 32 кружки по вивченню книги Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», в яких займається 530 чоловік. Проведено 50 вечорів художньої самодіяльності в районному центрі і 55 вечорів в селах» [3, арк. 22].

Про примусовий характер лекцій свідчить рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 27 листопада 1947 р. «Про покращення роботи відділів пропаганди і агітації обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У і управління пропаганди», за яким організовувалися лекції по вивченню історії ВКП(б) для робітників та інтелігенції, встановивши «суворий контроль за відвідування лекторія» [14, арк. 1, 7–8].

Незважаючи на розмах ідеолого–пропагандистської роботи, радянський уряд України дорікав, що «партійні організації Станіславської області ... проявляють повільність і організаційну слабкість в розгортанні масово–політичної роботи» [3, арк. 22–23]. Радянське керівництво зобов'язувало обкоми КП(б)У західних областей докорінним чином покращити політичну роботу серед населення, звернувши особливу увагу на те, щоб партійно–політичною роботою були охоплені всі села, підприємства і установи.

До підприємств прикріплювався партійний і комсомольський актив, силами якого створювалися агітколлективи, які проводили лекції, забезпечувався випуск стінних газет. При райпарткомках організовувалися заняття з керівниками агітколлективів, які співпрацювали із сільськими агітаторами.

Однією із форм агітаційно–пропагандистської роботи були мітинги, присутність на яких забезпечувалася адміністративним методом. Примусовими методами проводилися святкування радянських свят: річниці Жовтневої революції, дня Червоної армії, Першого травня ін.

Для формування позитивного іміджу влади кінопересувні бригади демонстрували радянські художні і документальні фільми, після перегляду яких організовувалися танці. Значну роль в ідейно–політичній пропаганді відігравали будинки культури, сільські клуби, клуби молоді, профспілкові клуби, «червоні кутки». Зокрема, у містах Станіславської області у 1944 р. працювало 75 шкіл, 16 кіноустановок, кінотеатри у Станіславі, Коломиї, Городенці, Снятині, Калуші, Станіславська і Коломийська музичні школи, державна філармонія ін. [3, арк. 17–35].

Для радянського уряду важливо було контролювати усі верстви населення, ідеологічно впливаючи на нього [33]. З цією метою використовувалася преса і радіо. Зокрема, тільки у 1947 р. було випущено 257 номерів «Прикарпатської правди» [25, арк. 8]. Значні кошти витрачалися на розширення мережі радіомовлення на Станіславщині [26, арк. 4].

Отже тоталітарний режим володів значними ресурсами: значна кількість політпрацівників і пропагандистів, радіостудії, засоби масової інформації, мережа шкіл і гуртків партійно–політичної освіти.

Усі пропагандистські інституції були залучені до кампанії формування спільної радянської соціальної ідентичності, утвердження у свідомості місцевого населення ідей «радянського патріотизму». Основними темами радянського пропагандистського апарату були: державний устрій СРСР, марксизм–ленінізм, короткий курс

ВКП(б), виборча система в Радянському Союзі, міжнародне становище, «Велика Вітчизняна війна»; що дала радянська влада трудящим західних областей; західні області у сталінській п'ятирічці; принципи планування народного господарства СРСР; стаханівський рух, індустріалізація країни, трудова дисципліна, охорона соціалістичної власності; державні позики СРСР; становище молоді в СРСР і в капіталістичних країнах; роль інтелігенції в соціалістичному будівництві, культурне будівництво в західних областях УРСР; служба в Червоній армії – священний обов'язок громадян [6, арк. 106].

Зокрема, пропагуючи ідею возз'єднання українських земель у складі УРСР і радянський спосіб життя, агітатори критикували соціально–економічну політику Австро–Угорщини і Польщі і восхваляли процеси колгоспного будівництва, націоналізації підприємств і банків. Активно насаджувався міф про класову боротьбу малоземельного і безземельного селянства із заможним куркульством. Будь–які негативні прояви колгоспного ладу пояснювалися випадками місцевого куркульства, яке начебто було лакеєм буржуазних націоналістів. Тому ставилося завдання «ізолювати куркуля і виврати з–під його впливу бідноту і середняків». У пресі наводилися фальшиві факти масового вступу селян у колгоспи. Насправді у перші повоєнні роки колективізація відбувалася повільно. На 1 серпня 1946 р. у Станіславській області діяв 21 колгосп [11, арк. 19]. Тільки у 1950 р. у колгоспах перебувало 96,8% селянських господарств Станіславської області [34, с. 242].

Робітничий клас постійно піддавався ідеолого–політичному впливу через пропаганду соціалістичних змагань, проведення відповідних бесід в бригадах, зокрема, про ліквідацію безробіття, про зміцнення трудової дисципліни, створення «дошки пошани» ін. [27]. Зокрема, у четвертому кварталі 1946 р. на підприємствах лісової та нафтової промисловості області діяло 30 радянських агітбригад (608 чол.) [7, арк. 51].

Активно спекулювалися ідеї стаханівського руху. Радянський уряд вимагав від партійних, профспілкових і господарських організацій «розвивати такі форми соціалістичного змагання, як колективна стахановська робота дільниць і цехів, рух швидкісників, багатостаттєве обслуговування, змагання по професіях» [35, с. 137]. У «Прикарпатській правді» була опублікована передовиця такого змісту: «Машиніст Станіславського депо тов. Никитин в грудневому змаганні транспортників завоював звання кращого машиніста Радянського Союзу 9 лютого в честь виборів у Верховну Раду СРСР» [31].

Популізм радянської пропаганди відрізнявся від практики примусових вилучень коштів у населення, зокрема через реалізацію облігацій державних позик. Партійні й профспілкові організації нав'язували робітникам масову підписку, відраховуючи певний відсоток заробітної платні у вартість облігацій.

Значна увага приділялася вихованню молоді у партійному дусі, адже саме вона мала стати опорою радянської влади у західноукраїнських областях і поповнити лави комуністичної партії. На 1 січня 1947 р. відновлено 892 школи [32]. Загалом підвищення освітнього рівня супроводжувалося процесами русифікації, ідеологізації та атеїзму. Усвідомлюючи дієвість націоналістичної пропаганди, радянські парткерівники

закликали «розгорнути велику політичну роботу серед населення і особливо серед молоді, відірвати молодь та інтелігенцію з-під націоналістичного впливу» [15, арк. 53]. Заступник секретаря ЦК КП(б)У Стоянцев на зборах партійного ативу Станіславської області 12 липня 1947 р. застерігав, що «Оунівці тримають курс на молодь, за рахунок цього підтримують своє існування, а ми в своїй політичній роботі погано працюємо серед молоді, не протиставляємося цій роботі, яку проводять ОУНівці особливо явно в учбових закладах... Так що у справі роботи з молоддю потрібно приділити більше уваги» [18, арк. 106]. Під інформаційно-пропагандистський вплив підпадали також жіноцтво (відділи по роботі серед жінок при обкомах і райкомах, жіночі ради на місцях), люди похилого віку (відбулися з'їзди, зльоти).

Одним із головних напрямів ідеологічно-пропагандистської політики радянського уряду була дискредитація українського національно-визвольного руху. «Потрібно протиставити населення бандитам, потрібно, щоб саме населення бандитів було. Адже неможлива одностороння військова робота. До тих пір, поки населення не залучимо до боротьби з бандитами, наші успіхи будуть не дуже добрі» [16, арк. 35–40]. При цьому Станіславська область вважалася найбільш «ураженою бандитизмом», тому чисельність військ НКВС удвічі, а то й утричі переважала інші області Західної України [40, с. 29]. Для придушення повстанського руху мобілізували: відділ боротьби з бандитизмом, відділ 2–Н, внутрішні та прикордонні війська, агентурно-бойові групи, а також армійські підрозділи, винищувальні батальйони, групи охорони громадського порядку та групи радпартактиву. Зокрема, в Станіславській області на початок 1945 р. було 1163 інформаторів «з числа контрреволюційного елементу» [24, арк. 34]. До середини 1945 р. було створено 157 спеціальних провокативних груп, які діяли під виглядом загонів УПА. На початок 1946 р. в області діяв 191 батальйон і 3905 стрибків, а у квітні – 488 батальйон і 9880 стрибків [17, арк. 40]. Станом на травень 1946 р., за даними обкому, в середовищі підпілля було 23 радянські агенти, 2 резиденти і 182 інформатори (сексоти) [34, с. 51].

Поруч із репресивно-каральними методами радянський уряд використовував потужний ідеолого-політичний тиск. Для радянської влади в умовах інформаційної блокади важливим було створення образу ворога в обличчя ОУН (б) і УПА. З цією метою зусилля радянських агітаторів спрямовувалися на фальшування інформації, зокрема щодо не підтримки місцевим населенням УПА і ОУН, приховування масштабів розгортання повстанського руху, описом «злочинів українсько-німецьких націоналістів» [5, арк. 16]. Спекулюючи бажанням ідеологічно нестійкої частини упівців до мирного життя і припинення кровопролиття, у «Прикарпатській правді» публікувалися листи колишніх повстанців, які стверджували, що оунівці – «наймити німецьких загарбників» [28]. Для радянської влади був важливим заклик цих псевдопатріотів до виходу з УПА за їх прикладом [29]. Загалом з 1944 по 1949 рр. було проголошено 9 амністій [36, с. 24]. Дійсний характер амністій відображає лист колишнього повітового керівника ОУН Городенківщини до секретаря Станіславського обкому КП(б)У від 14 квітня 1945 р.: «... мені було приобіцяно і запевнено мене, що все буде

сповнене, ба що більше, не знаю з якою метою мені були приобіцяні ще навіть неймовірні обіцянки, прямо «золоті гори» (що нібито за своє зголошення і за поміч у ліквідації бандитизму зістану нагороджений, що я зістану відразу членом або щонайменше кандидатом партії, що я зі своєю родиною буду забезпечений всім на ціле життя і цілий ряд інших неймовірних обіцянок).

Але на ділі справа мається зовсім інакше. Я переконався, що ті всі обіцянки (належні і неналежні) були пустими словами» [2, арк. 4].

На початку 1945 р. радянським керівництвом у постанові «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України» передбачена серія заходів: агітаційно-пропагандистська робота в селах, розширення мережі агентури, проведення обліку населення до 15 лютого у сільській місцевості західних областей УРСР. Не обліковані, вказувалося у документі, «будуть вважатися учасниками банд і до їхніх родичів будуть застосовуватися репресії, аж до арешту і виселення». У Станіславській області його із значними труднощами провели у 520 сільрадах із 695 наявних [1, арк. 141–142].

З метою знищення соціальної бази підпільно-повстанського руху здійснювалася мобілізація чоловічого населення у радянську армію згідно постанови «Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецької окупації районах Західної України і Західної Білорусії» від 25 січня 1944 р. Роз'яснювальну роботу щодо мобілізації в радянську армію проводили в населених пунктах партійні агітатори [23, арк. 7–7зв]. Однак масовою була неявка населення на призовні пункти. У радянських звітах наводяться наступні дані: «З квітня по 10 травня 1944 р. згідно з планів мало явитися на пункти призову 38 512 осіб, а з'явилося лише 36 881 особа. Не з'явилося 1631. До 21 серпня мало з'явитися 30 268 осіб, з'явилося лише 14 965, ухиляються від призову – 15 303». Перешкодою для успішного проведення призову і мобілізації партпрацівники називали діяльність українських повстанців, якими нищилися списки обліку військовозобов'язаних, страчувалися відповідальні працівники. Зокрема, 16 серпня 1944 р. в с. Пійло Калуського району повстанці вбили «одного з кращих голів сільради, секретаря сільради і трьох бійців винищувального батальйону за те, що останні добре організували явку військовозобов'язаних на збірний пункт райвійськкомату» [4, арк. 140–143]. 12 вересня 1944 р. у Богородчанах здійснено напад на будинок военкомату [12, арк. 250зв].

Зауважимо, що радянська пропаганда «носила наступальний характер» [21, арк. 8–9; 19, арк. 100]. З метою дискредитації національно-визвольного руху партпарат проводив гучні ідеологічні кампанії у засобах масової інформації по викриттю українсько-німецьких зв'язків в період Другої світової війни, ролі Греко-католицької церкви у цій співпраці, реквізиційної політики ОУН і УПА, за допомогою якої вирішувалася проблема постачання харчів і фуражу, репресивних заходів СБ щодо цивільного населення, саботажних акцій, в тому числі руйнування промислових об'єктів, адміністративних споруд, виробничих приміщень, клубів і т.п. Зокрема, стверджувалося про ворожий антинародний характер ідеології «українсько-німецького буржуазного

націоналізму» [9, арк. 87]. У місцевій пресі поширювалася фальшива інформація про те, що начебто місцеві жителі звертаються із заявами про розташування повстанських крийвок з метою їх знищення. Радянська пропагандистська машина з метою дезорганізації підпільної боротьби насаджувала відчай і розгубленість серед місцевого населення інформацією про нечисельність «оунівських банд» і приреченість їх спротиву [15, арк. 50]. Зокрема, поширювалися чутки такого змісту: «Основна маса трудящих району (Городенківського – Т. Г–Д.) перестали вірити в проведену оунівським підпіллям агітацію про створення націоналістичної самостійної держави в Україні, а навпаки, висловлюють думку про те, що оунівське підпілля в швидкому часі перестане існувати...» [20, арк. 5].

У руках радянського державного апарату знаходилися значні сили для придушення не тільки збройної боротьби, але й усунення націоналістичної агітації, зокрема «вилучення розкидуваних і розклеюваних оунівцями антирадянських листівок» [22, арк. 53].

Окремим напрямом інформаційної політики в західних областях УРСР була антирелігійна кампанія (заборона викладання релігії в школах, згорання діяльності релігійних освітніх закладів, обґрунтування необхідності репресій проти церковних діячів ін.). У квітні 1945 р. розпочалися арешти греко-католицького духовенства, які викликали негативну реакцію західноукраїнського населення. 28 травня 1945 р. члени ініціативної групи звернулися із закликem переходу уніатів у православ'я. Репресивні методи щодо духовенства призводили до того, що «можна було залякати і найвідважніших та підкорити їх і отримати різні покайні заяви» [43, с. 484]. Однак значна частина греко-католицького духовенства категорично висловилися проти переходу у православ'я. На захист УГКЦ виступили і повстанці. Слід зауважити, що репресивна політика радянської влади давала простір українському національно-визвольному руху на Станіславщині, який, маючи підтримку з боку місцевого населення, ще протягом майже десяти років продовжував боротьбу за незалежну Україну.

Таким чином, керівництво ідеологічно-пропагандистською політикою на Станіславщині здійснювалося управлінням агітації і пропаганди та відділами пропаганди і агітації у складі обласної, міської, районної парторганізації. Центрами масово-політичної роботи на місцях були будинки культури, сільські клуби, клуби молоді, профспілкові клуби і т.д. Партійними осередками з метою охоплення усіх верств населення створено широку мережу агітбригад. З метою формування радянської свідомості в західноукраїнському регіоні використовувалися засоби масової інформації. Поширювалася інформація, яка влаштовувала сталінський режим, зачасти у ній перекручувалися факти з метою маніпулювання масовою свідомістю. Здійснювалася ідеологічно-інформаційна підтримка процесів колгоспного будівництва, проведення соцзмагань, критика українського національно-визвольного руху, УГКЦ. Основною метою ідеологічно-пропагандистської політики був інформаційний супровід процесів радянзації і включення Станіславщини у загальносоюзні процеси. Сталінський режим поєднав масовану ідеологічно-пропагандистську обробку

суспільної свідомості та військово-каральні заходи спрямовані проти повстанського руху і населення, що його підтримувало. Тому ідеологічно-пропагандистська діяльність радянських органів в перші повоєнні роки на Станіславщині наштовхувалася зачасти на нерозуміння і протидію місцевого населення.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.29.
2. Там само. – Оп.16. – Спр.1713.
3. Там само. – Оп.23. – Спр.893.
4. Там само. – Спр.928.
5. Там само. – Спр.4209.
6. Там само. – Спр.4475.
7. Там само. – Спр.4974.
8. Там само. – Оп.70. – Спр.1231.
9. Там само. – Спр.1306.
10. Там само. – Спр.2110.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.Р–27. – Оп.17. – Спр.6554.
12. Там само. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.89.
13. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф.1–П. – Оп.1. – Спр.6.
14. Там само. – Спр.83.
15. Там само. – Спр.169.
16. Там само. – Спр.170.
17. Там само. – Спр.404.
18. Там само. – Спр.588.
19. Там само. – Ф.9–1. П. – Оп.1. – Спр.62.
20. Там само. – Ф.12–П. – Оп.1. – Спр.104.
21. Там само. – Ф.Р–17–П. – Оп.1. – Спр.47.
22. Там само. – Ф.Р–25–П. – Оп.1. – Спр.43.
23. Там само. – Ф.Р–753. – Оп.1. – Спр.2. – Т.1.
24. Там само. – Спр.63.
25. Там само. – Ф.Р–1150. – Оп.1. – Спр.11.
26. Там само. – Ф.Р–1918. – Оп.1. – Спр.19.
27. Прикарпатська правда. – 1944. – 16 липня.
28. Прикарпатська правда. – 1945. – 13 січня.
29. Прикарпатська правда. – 1945. – 7 лютого.
30. Прикарпатська Правда. – 1946. – 6 січня.
31. Прикарпатська правда. – 1946. – 14 лютого.
32. Прикарпатська правда. – 1947. – 8 лютого.
33. Червоний прапор. – 1949. – 26 лютого.
34. Звіт секретаря Станіславського обкому КП(б)У Слоня голові РНК УРСР М. Хрушову про перебіг заходів, з ліквідації ОУН та УПА на території області у травні 1945 р. // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті а XX столітті. Документи і матеріали / відп. ред. проф. Кугутяк М. – Т.2. – Кн.2 (1945–1946). – Ів.–Фр.: КПФ «Лік», 2010.
35. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1946–1950. Сборник документов и материалов. – К., 1980.
36. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1998.
37. Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Рівне – Івано-Франківськ, 2001.
38. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення / Ю. О. Горбань // Вісник НАДУ. – 2015. – №1. – С.136–141.
39. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (друга половина 40–х – 50–ті роки XX ст.) / В. Гулай // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип.37. – Ч.2. – С.190–204.
40. Ільницький В. Радянські карально-репресивні органи: особливості формування в Карпатському краї / В. Ільницький // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2015. – Вип.13. – С.21–45.
41. Кірсанова О. А. Розвиток політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму / О. А. Кірсанова. – К., 1981.

42. Киридон П. В. Імідж представника партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного десятиріччя / П. В. Киридон // Слов'янський вісник: зб. наук. праць / Рівненський ін-т слов'янознавства. – Рівне, 2012. – Вип.13. – С.57–60.

43. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні / С. Мудрий. – Івано-Франківськ, 1999.

44. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30–50-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк, 1995.

References

1. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrainy. – F.1. – Op.16. – Spr.29.

2. Tam samo. – Op.16. – Spr.1713.

3. Tam samo. – Op.23. – Spr.893.

4. Tam samo. – Spr.928.

5. Tam samo. – Spr.4209.

6. Tam samo. – Spr.4475.

7. Tam samo. – Spr.4974.

8. Tam samo. – Op.70. – Spr.1231.

9. Tam samo. – Spr.1306.

10. Tam samo. – Spr.2110.

11. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy. – F.R–27. – Op.17. – Spr.6554.

12. Tam samo. – F.3833. – Op.2. – Spr.89.

13. Derzhavnyj arhiv Ivano-Frankivs'koi oblasti. – F.1–P. – Op.1. – Spr.6.

14. Tam samo. – Spr.83.

15. Tam samo. – Spr.169.

16. Tam samo. – Spr.170.

17. Tam samo. – Spr.404.

18. Tam samo. – Spr.588.

19. Tam samo. – F.9–1. P. – Op.1. – Spr.62.

20. Tam samo. – F.12–P. – Op.1. – Spr.104.

21. Tam samo. – F.R–17–P. – Op.1. – Spr.47.

22. Tam samo. – F.R–25–P. – Op.1. – Spr.43.

23. Tam samo. – F.R–753. – Op.1. – Spr.2. – T.1.

24. Tam samo. – Spr.63.

25. Tam samo. – F.R–1150. – Op.1. – Spr.11.

26. Tam samo. – F.R–1918. – Op.1. – Spr.19.

27. Prykarpats'ka pravda. – 1944. – 16 lypnja.

28. Prykarpats'ka pravda. – 1945. – 13 sichnja.

29. Prykarpats'ka pravda. – 1945. – 7 ljutogo.

30. Prykarpats'ka pravda. – 1946. – 6 sichnja.

31. Prykarpats'ka pravda. – 1946. – 14 ljutogo.

32. Prykarpats'ka pravda. – 1947. – 8 ljutogo.

33. Chervonyj prapor. – 1949. – 26 ljutogo.

34. Zvit sekretarja Stanislavs'kogo obkomu KP(b)U Slonja golovi RNK URSR M. Hrushovu pro perebig zahodiv, z likvidacii OUN ta UPA na terytorii oblasti u travni 1945 r. // Ukrain's'kyj nacional'no-vyzvol'nyj ruh na Prykarpatti a XX stolitti. Dokumenty i materialy / vidp. red. prof. Kugutjak M. – T.2. – Kn.2 (1945–1946). – Iv.–Fr.: KPF «Lik», 2010.

35. Promyshlennost' i rabochij klass Ukrainskoj SSR. 1946–1950. Sbornik dokumentov i materialov. – K., 1980.

36. Sergijchuk V. Desjat' buremnyh lit. Zahidnoukrai'ns'ki zemli u 1944–1953 rr. Novi dokumenty i materialy / V. Sergijchuk. – K.: Dnipro, 1998.

37. Andruhiv I. O., Francuz A. J. Stanislavshhyna: dvadcat' buremnyh lit (1939–1959): Suspil'no-politychnyj ta Istoryko-pravovyj analiz / I. O. Andruhiv, A. J. Francuz. – Rivne – Ivano-Frankivs'k, 2001.

38. Gorban' Ju. O. Informacijna vijna proty Ukrainy ta zasoby i'i vedennja / Ju. O. Gorban' // Visnyk NADU. – 2015. – №1. – S.136–141.

39. Gulaj V. Kadrova polityka radjans'kogo rehymu v zahidnyh oblastjah Ukrainy (druga polovyna 40-h – 50-ti roky XX st.) / V. Gulaj // Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija istorychna. – L'viv, 2002. – Vyp.37. – Ch.2. – S.190–204.

40. Il'nyč'kyj V. Radjans'ki karal'no-represyvni organy: osoblyvosti formuvannja v Karpats'komu kraji' / V. Il'nyč'kyj // Aktual'ni pytannja humanitarnykh nauk. – 2015. – Vyp.13. – S.21–45.

41. Kirsanova O. A. Rozvytok politychnoi' aktyvnosti trudjashhyh zahidnyh oblastej URSR u procesi budivnyctva osnov socializmu / O. A. Kirsanova. – K., 1981.

42. Kyrydon P. V. Imidzh predstavnyka partijno-derzhavnoi' nomenklatury Ukrain's'koi' RSR povojennogo desjatyrichchja / P. V. Kyrydon // Slov'jans'kyj visnyk: zb. nauk. prac' / Rivnens'kyj in-t. slov'janoznnavstva. – Rivne, 2012. – Vyp.13. – S.57–60.

43. Mudryj S. Narys istorii' Cerkvy v Ukraini' / S. Mudryj. – Ivano-Frankivs'k, 1999.

44. Jarosh B. O. Totalitarnyj rehym na zahidnoukrai'ns'kyh zemljah, 30–50-ti roky XX stolittja (istoryko-politologichnyj aspekt) / B. O. Jarosh. – Luc'k, 1995.

Halytska-Didukh T. V., candidate of historical sciences, A.P in history of Ukraine of Faculty of history, politology and foreign affairs of Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk (Ukraine, Ivano-Frankivsk), tamara-halytska@i.ua

The informational and propaganda policy of the Soviet power in the western regions of the Ukrainian SSR in 1944–1947 (on the example of Stanislaviv region)

The article outlines the informational and propaganda policy of the Soviet power in the western regions of the USSR in 1944–1945 (on the example of Stanislaviv region). The network of bodies involved in the implementation of the Soviet information policy, was analyzed, especially their staffing. The problem of providing management personnel was solved by directing of the party nomenclature from other regions of the Ukrainian SSR and the Soviet Union to the Western Ukraine region, which, on the one hand, served the will of the Stalinist regime and, on the other hand, had the experience of state and party work; as well as employees of the higher and secondary schools, institutions of culture, science, health care, specialists in industry and transport, etc. The lower sections involved the local population, which was under constant control.

The forms and methods of the Soviet government ideological and informational influence on the local population are characterized. It was argued that the measures in ideological and propaganda policy were directed at informational support of the processes of Sovietization and integration of Stanislavivshchyna into the sociopolitical, socio-economic, ethnoconfessional and even mental matrix of the Soviet empire.

An informational war between the Ukrainian national liberation movement and the communist regime in the Stanislaviv region has become irreconcilable. The Soviet propaganda measures aimed at undermining of the social base of the nationalist underground have been analyzed. The main purpose of the Soviet agitation was to cultivate the rejection of OUN ideology, the formation of a negative attitude towards the OUN (b) and the UPA. It was argued that the Soviet regime combined a massive ideological and propaganda treatment of public consciousness and military-punitive measures directed against the insurgent movement and the people who supported it.

Keywords: Soviet party apparatus, agitation, ideology, propaganda, information policy, Sovietization, Stanislavivshchyna, Ukrainian insurgent army, Organization of the Ukrainian nationalists.

* * *

УДК 94(477.54)«1941/1943»

Свинаренко Н. О.,

кандидат історичних наук, доцент,
ХНЕУ ім. С. Кузнеця (Україна, Харків),
nsvinarenko2@gmail.com

Добрунова Л. Е.,

кандидат історичних наук, доцент,
ХНЕУ ім. С. Кузнеця (Україна, Харків),
dobrunova.l@rambler.ru

ЕВАКУАЦІЯ ПРОВІДНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ ХАРКОВА У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Проаналізовано сучасну вітчизняну наукову літературу, де розглядається проблема евакуації провідних закладів вищої освіти, науки та культури Харкова з 1941 р. до звільнення вказаної території від гітлерівців. Виявлено причини, котрі не сприяли ширшому та детальнішому висвітленню проблеми евакуації наукових та культурних цінностей з Харкова у сучасній вітчизняній історіографії. Звернено увагу на недостатній рівень та обсяг висвітлення даної проблеми у сучасній вітчизняній історіографії та її одноманітний виклад. В підручниках, навчальних посібниках, курсах лекцій,

різній навчально-методичній літературі інформація про евакуацію з Харкова у 1941 р. персоналу, майна, документацію наукових, освітніх, культурних закладів практично відсутня.

Ключові слова: евакуація, професорсько-викладацькі кадри, студенти, сучасна вітчизняна історіографія, гітлерівська окупація.

Як відомо, крім матеріальних цінностей стратегічно важливих підприємств у Харкові на початок 1941 р. були також цінності духовні, представлені матеріалами музеїв, картинних галерей, майном вищих навчальних закладів, що постраждали у роки Другої світової війни.

Метою даної роботи є висвітлення інформації в сучасній вітчизняній історичній літературі про перебування в евакуації провідних закладів вищої освіти, науки та культури Харкова у роки Великої Вітчизняної війни, виявлення малодосліджених аспектів проблеми.

Дана проблема поки що не знайшла ґрунтовного дослідження у сучасній історичній літературі. Причини цьому є різні. Зокрема, в економіці СРСР головні позиції займали галузі, що працювали на обороноздатність держави, а сфери освіти, науки, культури були поза провідними позиціями. У короткі часові рамки здійснити евакуаційні заходи було досить складно, пріоритети, звичайно ж, належали підприємствам машинобудівної галузі. А рятувати картини, старовинні книги, гербарії, лабораторні зразки хімічних елементів, обладнання інститутів, реферати, курсові та дипломні роботи студентів харківські керівники евакуаційних заходів не поспішали. Хоч закладів вищої освіти та науково-дослідних інститутів у Харкові було багато, та часу бракувало, тому фактично перед гітлерівською окупацією вивезено було мізерну кількість кваліфікованих кадрів, документації, необхідного цінного обладнання. Переважна ж більшість людських ресурсів, важливого обладнання, зразків металів (в тому числі і дорожніх), картин, посуду, килимів та ін. дісталися на розграбування гітлерівським окупантам та місцевому населенню, яке голодувало та мало якість виживати у тих надскладних умовах. Зрозуміло, що вказана інформація не сприяла патріотичним настроям радянських людей, а значить – замовчувалася. У радянській науковій історичній літературі ця тема якщо і згадувалася, то побіжно. Дана тема у певних аспектах знайшла відображення в публікаціях А. В. Скоробогатова [1], М. З. Бердута [2], М. Зозулі [3], Б. П. Зайцева [4], Ю. Й. Журавського [5] та ін.

Інформація проблематики носить фрагментарний характер. У основі публікації лежить уже відома інформація з вищезгаданих робіт, збірок документів.

Про загальну кількість наукових та вищих навчальних закладах йдеться у роботі А. В. Скоробогатова, де автор називає евакуйованих з Харкова 24 науково-дослідних інститути та 25 вишів [1, с. 218]. У розділі 6 «Простий харків'янин в умовах війни» харківський історик А. В. Скоробогатов наводить досить красномовний приклад недоліків евакуації, коли навіть тодішній відповідальний за евакуацію Харківського університету, депутат міської ради, проректор з навчальної частини Д. А. Корнієнко не міг отримати евакуаційних листів для дружини (єврейки за національністю) та старшої доньки, та боючись нацистського терору, у перший день гітлерівської окупації змушений був родиною йти пішки у приміську зону, де знайшов тоді прихисток [1, с. 218].

Зрозуміло, що пересічні працівники вишів та наукових закладів мали мізерну надію на від'їзд з Харкова і мали розраховувати тільки на власні сили.

Харківські історики М. З. Бердута та С. Ю. Іванов досліджували історію Харківського університету у 1941–1950-х рр. Характеризуючи умови роботи та проживання М. З. Бердута, С. Ю. Іванов вказують, що уже в перші дні після прибуття до Кзил–Орди наприкінці жовтня 1941 р. деякі викладачі Харківського університету були направлені на роботу в міські середні і неповні середні школи, в місцевий педагогічний інститут; украй гострою була житлова проблема як для викладачів, так і для студентів, частина студентів була розселена в приміських колгоспах і радгоспах, де тимчасово залучалася до сільськогосподарських робіт [2, с. 82].

Про інший престижний виш Харкова та героїчну діяльність її наукових кадрів у роки гітлерівської окупації йдеться у іншій роботі М. Зозулі [3]. Як відомо, навесні 1930 р. Харківський політех було поділено на інститути – механіко-машинобудівний (ХММІ), хіміко-технологічний (ХХТІ) та електро-технічний (ХЕТІ). На початку війни ХЕТІ тимчасово припинив своє існування [3, с. 10]. Описуючи трудові досягнення, М. Зозуля вказує, що за проектами харківських учених виготовляли приціли для 50-мм мінометів радянських воїнів. Доцент С. М. Хмара розробив передову технологію штамповки снарядів та мін; доценти О. П. Сукачов та Ф. І. Анохін розробляли та впроваджували стартери та електрообладнання для танків [3, с. 12]. М. Зозуля високо оцінює внесок харківських політехніків у пришвидшення перемоги над гітлерівцями. Автор додає, що у ХХТІ, евакуйований до м. Чирчик (Узбецької РСР) професори В. І. Атрощенко і К. О. Белов у перші дні війни розробили процес приготування хімічних запальників для протитанкових пляшок і запальвальних ампул [3, с. 12].

Безперечно, порівняно з іншими навчальними та науковими закладами у Харкові, найбільше наукових робіт присвячено висвітленню історії харківського університету [2; 4; 5]. На відміну від інших дослідників, які описують одні і ті ж відомості про трудові будні цього закладу, трапляються в історіографії і видання, де містяться і характеристики маловідомих фактів. Зокрема, одна з робіт нам повідомляє про два залізничні вагони, які в грудні 1941 р. перевозили майно та спеціальне лабораторне обладнання харківського університету, що загинули під Сталінградом через авіаудари [4, с. 55].

Про долю Харківського університету є відомості в одній з наукових робіт харківських істориків [5, с. 332]. Там переважно йде мова про роботу евакуйованих факультетів та про складні щоденні будні студентів та викладачів.

Відомості про евакуйовані харківські заклади культури є в інших роботах [6]. Відомо, що спочатку у Красноярську, згодом у Читі, Алма-Аті працював Харківський театр опери і балету, у м. Фергана (Узбецької РСР) – Український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, у Хабаровську – Російський драматичний театр. Відомо, що тільки фронтова бригада театру ім. Т. Г. Шевченка дала 80 концертів для воїнів Воронезького фронту [6, с. 332]. В цій же роботі згадується, що два харківських медичних інститути були евакуйовані до м. Чкалова (нині – Оренбург), стоматологічний

– до м. Фрунзе, разом дали державі півтори тисячі лікарів різних спеціальностей; у м. Куйбишеві діяв авіаційний інститут, у м. Красноуфімськ – механіко–машинобудівний, у м. Ташкенті – інженерів залізничного транспорту, у м. Катта–Кургані – сільськогосподарський, у м. Новосибірську – ортопедії та травматології, у м. Енгельсі – поліграфічний та педагогічний інститут іноземних мов, у м. Саратові – автошляховий [6, с. 331].

Також у сучасній історіографії є відомості про плідну працю науковців Харківського проектного інституту «Гіпросталь». Зокрема, згадується, що за їх проектами було побудовано дві доменні печі на Магнітогорському металургійному комбінаті (Челябінська обл.) та дві печі – на Чусівському металургійному заводі (Пермська обл.), мартенівський цех на Златоустівському заводі (Челябінська обл.) [6, с. 280].

Про долю наукових закладів Харкова у роки Великої Вітчизняної війни також є відомості у виданні, що з'явився друком у 2005 р. [7, с. 70]. Автор підтверджує попередньо вказану інформацію про працівників харківської «Гіпросталі». Також у даній науковій роботі згадується діяльність співробітників фізико–технічного інституту низьких температур, котрі запропонували виробляти хімічні запали для горючих рідин; розробили рекомендації для прискорення виробництва рівнів мінометних прицілів, приборів для перевірки зношення артилерійських та мінометних установок та коректування польоту літаків [7, с. 73]. Також у роботі згадуються вчені харківського Політехнічного інституту, які брали участь у роботі конструкторського бюро заводу №75, удосконалювали танковий двигун В–2, пришвиджуючи бажані дні перемоги над гітлерівцями [7, с. 78]. Тут же повідомляється про складову харківського університету – астрономічну обсерваторію, співробітники якої, працюючи сумісно з МППО та застосовуючи потужні оптичні прибори, попереджала про наближення до міст ворожих літаків [7, с. 79].

Географія евакуації закладів вищої освіти, науки і культури Харкова теж висвітлена у роботі О. В. Дьякової, зокрема, університет евакуювали до Кзил–Орди, сільськогосподарський – до Катта–Кургана, медичний інститут – до Оренбурга, залізничного транспорту – до Ташкенту [8, с. 7].

Таким чином, найбільше у сучасній історичній літературі висвітлена історія перебування в евакуації Харківського університету. Загалом вказана тема малорозроблена, переважно через відсутність необхідних архівних джерел. Про перебування переважної більшості харківських наукових, освітніх та культурних закладів в евакуації інформації дуже мало, крім того носить вона фрагментарний характер. Найбільш широко описаний географічний аспект евакуації закладів вищої освіти, науки та культури – Харківський державний університет евакуювали до Кзил–Орди, сільськогосподарський інститут – до Катта–Кургана, залізничного транспорту – до Ташкенту, два харківських медичних – до Чкалова, стоматологічний – до Фрунзе, авіаційний – до Куйбишева, механіко–машинобудівний – до Красноуфімська, поліграфічний та педагогічний іноземних мов – до Енгельсу, автошляховий – до Саратова, ортопедії та травматології – до Новосибірську, «Гіпросталь» – до Магнітогорська, Харківський театр опери і балету – спочатку до Красноярська, згодом до Чити, Алма–Ати,

Український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка – до Фергани, Російський драматичний театр – до Хабаровська. А так як втрати при евакуації майна, лабораторного обладнання, документації, цінної літератури не сприяло зростанню патріотизму і виставляло представників місцевої радянської влади у безпорадному стані – це і було головною причиною низького рівня дослідження даної проблеми. Щодо характеристики істориками самого періоду перебування в евакуації харківських наукових, освітніх закладів, то найбільше висвітлювалася проблема соціального становища викладачів, студентів, їх житлові умови; наукові досягнення професорсько–викладацького складу, які пришвидшували перемогу над ворогом в тилу; громадська робота студентів.

Список використаних джерел

1. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.
2. Бердута М. З. Харківський університет у 1941–1950–ті рр. / М. З. Бердута, С. Ю. Іванов // Вісник ХНУ Серія «Історія». – 2013. – Вип. 47. – №1087. – С. 275–286.
3. Зозуля М. Внесок харківських науковців–політехніків в оборону країни / М. Зозуля // Матеріали регіональної студентської науково–теоретичної конференції «Велика Вітчизняна війна. 1941–1945 рр. До 60–річчя Перемоги». 27–28 квітня 2005 р. – НТУ «ХП». – 2005. – С. 10–12.
4. Зайцев Б. П. Університет в окупованому Харкові (жовтень 1941 р. – серпень 1943 р.) / Б. П. Зайцев // Університети. Наука і просвещеніє. – 2000. – №1. – С. 54–64.
5. Журавський Ю. Й. Харківський університет в роки Великої Вітчизняної війни / Ю. Й. Журавський, Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль. – 2–е вид., випр. і доп. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – 200 с.
6. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Енштейн та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 686 с.
7. О доблести, о подвигах, о славе: К 60–летию Победы в Великой Отечественной войне / Сост. А. В. Мельников; редкол.: Л. С. Сорока (гл. ред.) і др. – Х.: Золотые страницы, 2005. – 168 с.
8. Дьякова О. В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни / О. В. Дьякова. – Х.: Лібра, 2013. – 99 с.

References

1. Skorobogatov A. V. Harkiv u chasy nimec'koi' okupacii' (1941–1943) / A. V. Skorobogatov. – H.: Prapor, 2004. – 368 s.
2. Berduta M. Z. Harkivs'kyj universytet u 1941–1950–ti rr. / M. Z. Berduta, S. Ju. Ivanov // Visnyk HNU Serija «Istorija». – 2013. – Vyp. 47. – №1087. – S. 275–286.
3. Zozulja M. Vnesok harkivs'kyh naukovciv–politehnikiv v oboronu krajiny / M. Zozulja // Materialy regional'noi' students'koi' naukovko–teoretychnoi' konferencii' «Velyka Vitchyzniana vijna. 1941–1945 rr. Do 60–richchja Peremogy». 27–28 kvitnja 2005 r. – NTU «HP». – 2005. – S. 10–12.
4. Zajcev B. P. Universytet v okupovanomu Harkovi (zhovten' 1941 r. – serpen' 1943 r.) / B. P. Zajcev // Universytety. Nauka i prosveshhenie. – 2000. – №1. – S. 54–64.
5. Zhuravs'kyj Ju. J. Harkivs'kyj universytet v roky Velykoi' Vitchyznianoj' vijny / Ju. J. Zhuravs'kyj, B. P. Zajcev, B. K. Mygal'. – 2–e vyd., vypr. i dop. – H.: HNU im. V. N. Karazina, 2010. – 200 s.
6. Istorija mista Harkova XX stolittja / O. N. Jarmysh, S. I. Posohov, A. I. Enstejn ta in. – H.: Folio, 2004. – 686 s.
7. O doblesti, o podvigah, o slave: K 60–letiju Pobedy v Velikoj Otechestvennoj vojne / Sost. A. V. Mel'nikov; redkol.: L. S. Soroka (gl. red.) i dr. – H.: Zolotyje stranicy, 2005. – 168 s.
8. D'jakova O. V. Harkivshhyna v roky Velykoi' Vitchyznianoj' vijny / O. V. D'jakova. – H.: Libra, 2013. – 99 s.

Syvarenko N. O., Candidate of Historical Sciences, Associated Professor, S. Kuznets KhNUE (Ukraine, Kharkov), nsvinarenko2@gmail.com

Dobrunova L. E., Candidate of Historical Sciences, Associated Professor, S. Kuznets KhNUE (Ukraine, Kharkov), dobrunova.l@rambler.ru

Evacuation of the prominent institutions of higher education, science and culture of Kharkiv in the Great Patriotic war: problems of the modern native historiography

The modern native scientific literature where the problem of evacuation of the prominent institutions of higher education, science and culture of Kharkiv from 1941 to liberation of the territory from the Hitlerites is considered. The work given has goal to illuminate the information on being in evacuation of the outstanding institutions of higher education, sciences and culture of Kharkiv during the Great Patriotic war, finding poorly studied aspects of the problem. The causes which did not favour wider and more detailed illumination of the problem of evacuation of scientific and cultural values from Kharkiv in the modern historiography are found. In textbooks, manuals, courses of lecture, different of scientific and methodical literature on the evacuation of personal, property, documentation of scientific, educational, cultural institutions from Kharkiv in 1941 is virtually absent. In textbooks, manuals, courses of lecture, different of scientific and methodical literature on the evacuation of personal, property, documentation of scientific, educational, cultural institutions from Kharkiv in 1941 is virtually absent.

Keywords: evacuation, professor and teacher cadres, students, modern native historiography, the Hitlerite occupation.

* * *

УДК[94:364–54–053.21.5](477.4)

Силка О. С.,
здобувач, Вінницький державний педагогічний
університет ім. М. Коцюбинського
(Україна, Вінниця), olga.silka88@gmail.com

Повсякденне життя мешканців дитячих будинків Центральної України та евакуйованих дітей в 1943–1945 роках

Розглядається повсякденне життя вихованців дитячих будинків Центральної України у 1943–1945 роках. Висвітлюється матеріальна база, санітарний стан та захворюваність дітей респіраторними, грибовими хворобами і туберкульозом. Наведено статистичні дані дитячих будинків Центральної України. Життя українських дітей, які перебували за межами країни, а саме в Бухаресті, дітей польських громадян та евакуйованих в тил країни. На основі дослідження зроблено висновок, що складний період визволення України позначився і на функціонуванні дитячих будинків. Не вистачало фінансів, харчів, дрів, одягу, взуття, посуду, меблів. Діти страждали від поганого харчування, нехватки дрів, відсутності необхідного одягу та взуття, посуду, меблів.

Ключові слова: дитячий будинок, бездоглядність, безпритульність, війна сирітство, повсякденність.

Серед багатоманіття наукових проблем історії Другої світової війни чільне місце належить питанням становища неповнолітніх громадян у добу великих випробувань українського народу. Жорстокі реалії війни найбільш боляче вдарили по підростаючому поколінню.

Повсякденне життя вихованців дитячих будинків України не було достатньо висвітлено як в радянській так і в сучасній історіографії. В радянський період проблеми дитячих будинків згадувалися в узагальнюючих працях з педагогіки, а також при висвітленні досягнень у повоєнній відбудові народного господарства. У сучасній історіографії це питання вивчалось у комплексному дослідженні Л. Голиш [1], І. Безлюдною [2], Т. Воронською [3] та іншими.

Метою статті є висвітлення повсякденного життя мешканців дитячих будинків центральної України та проблеми евакуації та репатріації дітей.

Під час війни контингент безпритульних переважно складався з дітей, батьки яких загинули під час окупації, були розстріляні чи вивезені до Німеччини. Малолітні, мешканці, які були направлені до рідних чи для влаштування в інтернати, часто в пошуках «романтики» чи тимчасового пристосування до життя на вулиці обирали бродяжництво основним його способом [4, с. 152].

Для виявлення і влаштування безпритульних та бездоглядних дітей проводилися рейди. В цьому працівникам міліції допомагали комсомольці, громадськість та ін. За період з 1 січня 1944 року по 1 червня 1944 року в м. Києві виявлено 274 безпритульних дітей, бездоглядних – 783, всього – 1057 [5, арк. 20]. Як правило, затримували дітей на ринках, вокзалах, вулицях, у кінотеатрах, тощо.

Затримані діти доправлялися до дитячих розподільників, а звідти поступали у дитячі будинки або передавалися до шкіл фабрично–заводського навчання та ремісничих училищ.

Загалом по Центральній Україні була наступна кількість дитячих будинків на квітень 1944 року [5, арк. 15].(Таблиця 1)

Отже, на квітень 1944 року в Центральній Україні спеціальні дитячі будинки були відсутні.

Таблиця 1.

Область	1. Кількість звич. дит. будинків	2. Дітей в них	3. Кількість спец. дит. будинків	4. Дітей в них	5. Всього дит. будинків	6. Дітей в них	7. Патроновані
Київ	7	575	–	–	7	575	150
Київська	18	1485	–	–	18	1485	1278
Кіровоградська	12	1140	–	–	12	1140	невідомо
Кам'янець-Подільська	2	150	–	–	2	150	невідомо
Вінницька	15	700	–	–	15	700	невідомо
Всього	54	4050	–	–	54	4050	1428

Вихованці багатьох дитячих будинків не були в достатній мірі забезпечені одягом, взуттям, м'яким та твердим інвентарем. Так, Дергачівський дитячий будинок Харківської області мав 6 столів при потребі 25, стільців 25 із 200, ліжок 80 із 100. У більшості будинків діти теж спали по двоє–троє на ліжку. А білизна та зимовий одяг були повністю відсутні. Через відсутність одягу та взуття вихованці масово не відвідували школу.

Окрім цього, переважна більшість дитячих закладів виявилися неготовими до чергового зимового сезону. Так, у Чорнострівському і Славутицькому районах Кам'янець–Подільської та Дніпропетровській області не закінчено ремонт приміщень, вікна побиті, не завезено палива [6, арк. 76].

Не кращими були справи і з харчуванням дітей. У 1944 році було проведено ряд перевірок дитячих будинків України, в результаті яких було виявлено геть незадовільний стан з харчуванням вихованців. Норми харчування дітей в усіх перевірених будинках часто не дотримувалися. В Кам'янець–Подільській області згідно фондів Наркомторга хліб, жири, м'ясо дитбудинки одержали лише на 50%. Цукор, молочні продукти, овочі, борошно, мило діти зовсім не одержували [6, арк. 79].

Такий стан призводив до виникнення та розповсюдження серед вихованців дитячих будинків респіраторних та грибкових захворювань. В 1945 році відмічені спалахи свинки, вітрянки, одиничні випадки кору, коклюшу, були виявлені окремі випадки захворювань шкіри. Проведена диспансеризація дітей дитячих будинків у венерологічні та туберкульозні диспансери.

За матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України серед вихованців дитячих будинків відмічалася значна інфікованість туберкульозом. Із числа оглянутих 18 702 дитини дитбудинків інфіковані на туберкульоз 929 чоловік, що складає 5% загальної кількості дітей дитбудинків, в тому числі 40 дітей хворі на кістковий туберкульоз [7, арк. 162].

Як бачимо дитячі заклади перебували у важкому стані, але навіть при цьому до них продовжували ще прибувати діти з інших областей і країн. В м. Бухаресті було виявлено 440 радянських дітей. Народним комісаріатом освіти УРСР і Управлінням трудових резервів при РНК УРСР виявлених дітей планувалося розмістити:

а) 190 дітей віком від 8 років і старше в дитячих будинках Одеської області;

б) 60 дітей віком від 16 років і старше в школах ФЗН Сталінської обл.

Розміщення дітей саме в цих областях пояснювалося тим, що дитячі будинки і школи ФЗН мають кращі матеріально–побутові й навчальні умови ніж в областях, що територіально ближче до кордонів Румунії [8, арк. 55].

Також планувалося розмістити 300 дітей польських громадян в Україні, які переселялися з дитячих будинків Архангельської, Новосибірської, Іркутської, Молотовської областей Російської Федерації. В постанові Раднаркому Союзу від 15.04.1944 року №359–105 с. «Про надання додаткової матеріальної допомоги колишнім польським громадянам, евакуйованих з західних областей України і Білорусі в тиллові райони

СРСР» і РНК УРСР від 17.07.1944 року №808–43 та в постанові «Про розселення польських громадян на території УРСР» ставилися вимоги організації окремого дитячого будинку для цих дітей в Херсонській області. Було вирішено розмістити дітей польських громадян в наявних дитячих будинках, збільшивши їхній контингент, включивши їх на постачання одягом та взуттям [8, арк. 62].

Почали писати листи з проханням повернути в Україну дітей, які були евакуйовані в 1941–1942 роках в тил країни. За розпорядженням Народного комісаріату освіти УРСР було евакуйовано 257 дитячих будинків з контингентом біля 37 тис. осіб.

Важливим і складним питанням у всіх цих дитячих будинках була справа організації навчання вихованців на рідній українській мові. Українські дитячі будинки через відсутність вчителів українців не могли забезпечити для своїх учнів викладання українською мовою.

Як правило вихованці навчалися в ближніх школах з російською мовою навчання. Вся ж виховна робота в дитячому будинку велася українською мовою. Із звільненням України у дітей проявляється тяга до Батьківщини.

Багато з них зверталися до української влади з проханням про їх реевакуацію в Україну [9, арк. 171].

Отже, складний період визволення України позначився і на функціонуванні дитячих будинків. Контингент вихованців складався переважно з дітей, які втратили одного чи обох батьків внаслідок воєнних дій. Досить складна була ситуація із забезпеченням дитбудинків м'яким і твердим інвентарем, з харчуванням дітей. Ситуацію ускладнювало ще й розміщення дітей в дитячих будинках України, які були знайдені в Румунії м. Бухаресті та діти польських громадян. Також постало питання про реевакуацію дітей з країв та областей СРСР інших республік СРСР.

Список використаних джерел

1. Голиш Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. / Автореф. канд. істор. наук: 07.00.01 / Л. Г. Голиш; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.
2. Воронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945). – К., 1995. – 83 с.
3. Безлюдна І. Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С.149–168.
4. Швидкий В. П. бродяжництво й жебрацтво як елемент соціального життя в Україні у першій половині 50-х рр. // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С.149–168.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.132.
6. Центральний державний архів вищих органів влади. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.1549.
7. Там само. – Спр.2774.
8. Там само. – Спр.1548.
9. Там само. – Спр.2773.

References

1. Golysh L. G. Funkcionuvannja special'nyh dytjachykh ustanov URSR u 1943–1950 rr. / Avtoref. kand. istor. nauk: 07.00.01 / L. G. Golysh; Cherkas'kyj nacional'nyj universytet im. B. Hmel'nyc'kogo. – Cherkasy, 2007. – 20 s.
2. Vorons'ka T. V. V umovah vijny. Zhyttja ta pobut naseleennja Ukraїny (1943–1945). – K., 1995. – 83 s.

3. Bezljudna I Povsjakdenni realii' dytjacyh budynkiv Kyi'vshhyny u povojennyj period // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2007. – №1. – S.149–168.

4. Shvydkyj V. P. brodjazhnyctvo j zhebractvo jak element social'nogo zhyttja v Ukrai'ni u pershij polovyni 50–h rr. // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2007. – №1. – S.149–168.

5. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.1. – Op.73. – Spr.132.

6. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady. – F.1. – Op.7. – Spr.1549.

7. Tam samo. – Spr.2774.

8. Tam samo. – Spr.1548.

9. Tam samo. – Spr.2773.

Sylka O. S., applicant, Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubinsky (Ukraine, Vinnytsia), olga.silka88@gmail.com

Every day life of the inhabitants of orphanages of central Ukraine and evacuees in 1942–1945 years

The article deals with the everyday life of pupils of Orphanages of Central Ukraine in 1943–1945. The material base, sanitary condition and the incidence of children with respiratory, fungal diseases and tuberculosis are considered. The statistics of orphanages of Central Ukraine are given. The lives of Ukrainian children who were outside the country, exactly in Bucharest, and the children of Polish citizens and evacuated in the country of the rear. On the basis of the study, it was concluded that the difficult period of the liberation of Ukraine also affected on the functioning of orphanages. It was not enough finances, food, firewood, clothes, shoes, utensils, furniture. Children suffered from poor nutrition, lack of firewood, lack of necessary clothing and shoes, utensils, furniture.

Keywords: children's home, neglect, homelessness, war orphan, everyday life.

* * *

УДК 930.1(477)«1944/1953»

Довбня О. А.,

кандидат історичних наук, доцент, докторант,
Інститут історії України Національної академії наук
України (Україна, Київ), olga.dov.2003@ukr.net

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО СЕЛЯНСТВА УРСР У ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ

Розглянуто стан висвітлення у сучасній історіографії репресивної політики радянської держави щодо селянства УРСР у зазначений період. З'ясовано, що історики зосередилися на аналізі причин, форм, методів, масштабів, наслідків репресивної політики радянської держави щодо колгоспників у повоєнний період, висвітленні їх реакції, а також дослідили етапи, засоби, методи, характер, особливості аграрної політики компартійно–радянської влади в Західній Україні у повоєнне десятиріччя та регіональний аспект репресій проти селян УРСР.

У статті, спираючись на науковий доробок вітчизняних істориків, присвячений зазначеній проблемі, показано, що, незважаючи на голод 1946–1947 рр., радянська держава за допомогою репресій проти колгоспного селянства вирішувала економічні проблеми, а колгоспники пережили чергове економічне розорення. Щодо селянства Західної України, то за допомогою репресій держава одночасно боролася з національно–визвольним рухом та вирішувала економічні проблеми.

Ключові слова: колгоспники, хлібозаготівлі, трудові, паразитичні та антигромадські елементи, громадські вироки, виселення, колективізація, куркулі, депортація.

Проблема взаємовідносин компартійно–радянської влади та українського селянства перебуває у центрі уваги вітчизняних науковців. Окреме місце серед досліджень займають праці, в яких висвітлюється репресивна складова.

Метою запропонованої статті є аналіз наукового доробку вітчизняних істориків, присвяченого різним

аспектам репресивної політики радянської держави щодо селянства УРСР у повоєнне десятиріччя.

Публікація є продовженням опрацювання автором проблематики, пов'язаної із репресивною політикою радянської держави щодо різних категорій населення України у контексті розвитку сучасної вітчизняної історичної науки та виконана в рамках комплексної науково–дослідної теми: «Соціум УСРР – УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917–1950–х рр. (державний реєстраційний номер – 0114U 007377)», що включена до тематичного плану Інституту історії України Національної академії наук України.

Щодо стану розробки зазначеної проблеми, то праць, в яких здійснено її ґрунтовний історіографічний аналіз, немає. У зв'язку з цим запропонована стаття має наукову новизну.

Стосовно висвітлення проблеми вітчизняними істориками, то І. Винниченко, досліджуючи розміри примусового виселення з України різних категорій населення та національних меншин упродовж 1920–1980–х рр., проаналізував каральні заходи радянської держави щодо українського селянства у повоєнні роки [6]. Окрім цього, навів статистичні дані щодо кількості виселених колгоспників за невиконання мінімуму трудовнів згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. та депортованих «куркулів» із родинами з Ізмаїльської області та Західній Україні відповідно до постанов Ради міністрів СРСР від 6 жовтня 1948 р. та 23 січня 1951 р. [6, с. 72–75, 82–84].

Історики В. Баран та В. Даниленко у тринадцятому томі 15–томного видання «Україна крізь віки» (Київ, 1999), аналізуючи розвиток сільського господарства у повоєнний період, стисло висвітлили репресивні заходи проти колгоспників та голів колгоспів під час хлібозаготівельних кампаній 1946–1947 рр., методи здійснення колективізації в Західній Україні та стимулювання праці колгоспного селянства [2, с. 35–40].

У свою чергу І. Романюк проаналізував таку форму репресивної політики радянської держави щодо українського селянства на початку 1950–х рр., як виселення у віддаленні райони СРСР, у південні та східні області УРСР [35]. При цьому історик звернув увагу на те, що таким чином влада вирішувала соціально–економічні проблеми, зокрема, послаблювала соціальну напругу. Щодо дій місцевої влади, то частими були випадки свавілля та беззаконня, про що свідчать 3 711 скарг на неправильне застосування Указу, які надішли до прокуратури УРСР на середину 1950–х рр. Але, як зазначає І. Романюк, держава не поспішала виправляти помилки. Так, за матеріалами перевірок було опротестовано та відмінено лише 341 громадський вирок.

С. Кульчицький, висвітлюючи історію комунізму в Україні, розглянув становище в сільському господарстві у повоєнні роки [15, с. 117–123]. Зокрема, проаналізував причини появи Указу «Про виселення з Української РСР осіб, які ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» та навів статистичні дані щодо кількості винесених громадських вироків і попереджень колгоспникам згідно з ним. При цьому, як і І. Романюк, акцентував увагу на тому, що нерідко серед тих, хто підлягав виселенню, були люди похилого віку, інваліди, учасники війни, а представники влади

використовували процедуру «громадського вироку» для зведення рахунків на побутовому ґрунті. Але, як зазначає дослідник, репресивні заходи не сприяли підвищенню продуктивності праці, тому після 1950 р. кампанія винесення «громадських вироків» та «попереджень» припинилася.

Аналіз форм, масштабів та наслідків повоєнних репресій проти селянства України здійснено у першому підрозділі третього розділу кандидатської дисертації та у статті С. Василенка [3; 4]. Зокрема, дослідник, спираючись на опубліковані та архівні джерела, звернув увагу на те, що повоєнні репресії були спрямовані проти усіх прошарків населення України, але найбільше від них постраждало саме селянство. Водночас С. Василенко зазначає, що вістря репресій було спрямовано на селянство Західної України, де упродовж 1947–1952 рр. насильницькими методами проводилася колективізація та друга хвиля розкуркулення, а їх основною формою стали виселення «куркулів». Окрім цього, як зазначає дослідник, селян України переслідували за розкрадання соціалістичної власності, псування реманенту, порушення паспортної системи, невиконання хлібозаготівлі та мінімуму трудоднів, а формами репресій були показові суди, виселення, притягнення до кримінальної відповідальності та відправка до таборів. При цьому особливо тяжкі наслідки, на думку історика, мали репресії, пов'язані з примусовим проведенням хлібозаготівель. Так, до колгоспів та одноосібних господарств за невиконання хлібозаготівель застосовувались санкції у формі натуральних штрафів, що й стало однією з основних причин виникнення та поширення повоєнного голоду. При цьому дослідник робить висновок, що, незважаючи на те, що повоєнні репресії проти селян України були менші за обсягом, ніж у 1930–ті рр., вони скалічили долі сотень і спричинили смерть тисяч людей. У дослідженні також наведені статистичні дані щодо кількості заарештованих та виселених селян, згідно з якими найбільша кількість заарештованих припадає на 1947 р.

Окремі аспекти репресивної політики радянської держави проти колгоспного селянства розглянуті у кандидатській дисертації В. Калініченка та статті О. Веселової [10; 5]. Зокрема, В. Калініченко у четвертому розділові дисертації, аналізуючи наслідки голоду 1946–1947 рр., звертає увагу на зменшення кількості вироблених колгоспниками трудоднів [10]. При цьому пояснює це тим, що селяни змушені були задля виживання більше працювати на присадибній ділянці. Це не на жарт стурбувало партійно–радянську верхівку республіки, праця в особистому підсобному господарстві та ухилення від роботи в колгоспі на березневному (1948 р.) пленумі ЦК КП(б)У були розцінені як пережитки капіталізму. У результаті розпочалося переслідування колгоспників і робітників радгоспів. Метою репресій, на думку дослідника, було залякування селянства. Але, робить висновок В. Калініченко, застосовані наприкінці 1940–х рр. репресивні заходи по зміцненню колгоспно–радгоспного ладу тільки пришвидшили кризу в сільському господарстві.

У свою чергу О. Веселова висвітлила репресивну політику під час проведення хлібозаготівельної кампанії 1946–1947 рр., акцентувавши увагу, що використовуючи

каральні заходи влада прирікала українське селянство на голод [5].

У центрі уваги вітчизняних істориків перебуває також репресивна складова аграрної політики компартійно–радянської влади в Західній Україні у повоєнне десятиріччя. Так, О. Гаврилюк зробив акцент на тому, що репресії проти західноукраїнських селян були засобом вирішення економічних проблем [7]. П. Когут у своїх дослідженнях звернув увагу на те, що в процесі колективізації були проігноровані об'єктивні економічні закони, почали широко використовуватися такі репресивні заходи, як депортації, так зване добровільне переміщення з метою освоєння Далекого Сходу, Криму, середньоазійських республік, судові переслідування за невиконання сільськогосподарських поставок, а також виселення за невиконання мінімуму трудоднів [11; 12]. Але, робить висновок історик, результатом стали масові зловживання владою та стагнація сільського господарства. У свою чергу М. Леськів, досліджуючи впровадження на західноукраїнських землях радянської соціально–економічної системи, звернула увагу, що колективізація розпочалася у 1947 р. та під час її проведення представники влади вдавалися до примусу, погроз, залякування, шантажу, провокацій та вивезення на спецпоселення [16]. За допомогою репресій та ціною численних жертв, робить висновок дослідниця, тоталітарний режим нав'язав західноукраїнському селянству радянську модель колективного господарювання, яка була неефективною.

О. Малярчук, на відміну від попередньої дослідниці, виділив два етапи колективізації західноукраїнського села (1944–1947 рр.; 1948–1950 рр.), проаналізував механізм її здійснення, відзначивши, що влада широко застосовувала залякування, фізичні розправи, депортації, а на другому етапі, під час суцільної колективізації, залучалися правоохоронні органи та війська, які оточували населений пункт і без дозволу влади нікого із села не випускали [17, с. 31–68]. Наслідком насильницької колективізації стало розорення сільського господарства.

Р. Шляхтич наголошує на тому, що терор з боку радянської влади проти західноукраїнського селянства був викликаний наступними чинниками: підтримка підпілля ОУН та збройних формувань УПА, відчайдушний опір колективізації, небажання сприймати компартійно–радянську владу як законну, а не окупаційну [43]. При цьому, наголошує дослідник, терор здійснювався як в межах оперативної–слідчої роботи, так і під час військово–чекістських операцій, а загалом усе відбувалося у межах розпоряджень ЦК КП(б)У.

Щодо наукового доробку М. Сеньківа, то історик зосередився на аналізі соціально–політичних передумов суцільної колективізації західноукраїнського села, дослідженні її форм, методів, особливостей та наслідків [34; 37–39]. При цьому він акцентує увагу на тому, що політика компартійно–радянської влади стосовно селянства Західної України впливала із комуністичної доктрини, в якій, як відомо, не було місця для селянина–господаря, тому його доля була визначена з моменту встановлення радянської влади і проведення суцільної колективізації залишалося справою часу. Також історик зазначає, що утвердження радянської репресивної системи було однією з найважливіших соціально–політичних

передумов суцільної колективізації, яка у свою чергу була інструментом утвердження радянського режиму. Все це суттєво впливало на темпи та методи колективізації, а її прискоренню підпорядковувалася акція переселення, проведена радянським та польським керівництвом у 1944–1947 рр. У результаті, на думку М. Сеньківа, із споконвічних етнічних земель було виселено найбільш національно свідому гілку українського народу, що значно підірвало визвольний рух, який носив антиколгоспну спрямованість. Стосовно форм та методів проведення колективізації, то, як зазначає історик, вона здійснювалася примусово за допомогою репресивних органів. При цьому широко використовувалися наступні методи: податковий прес, погрози, залякування, шантаж, провокації, ліквідація хуторів, депортація, вбивства; а особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МДБ, які видавали себе за військові підрозділи УПА.

Особливостями колективізації західноукраїнського села, на думку М. Сеньківа, було те, що компартійно–радянській владі майже не вдалося розколоти селянство за класовою ознакою, створивши «актив», завдяки якому здійснювалася колективізація в інших регіонах України. Причиною цього, як вважає дослідник, було те, що на західноукраїнських землях бракувало заможного селянства, щоб після ліквідації поміщиків проводити політику «розділай і владарюй». Щодо наслідків колективізації на Західній Україні, то як і попередні дослідники, він акцентує увагу на стагнації сільського господарства.

Вітчизняними істориками також досліджений регіональний аспект репресивної політики радянської держави щодо селянства Волині, Житомирщини, Запоріжжя, Київщини, Луганщини, Півдня України, Північної Буковини, Поділля, Полтавщини, Сумщини, Рівненщини, Тернопільщини та Чернігівщини у повоєнний час [22; 40; 8; 23; 1; 36; 24; 25; 41; 42; 32; 13; 14; 18; 19; 21; 31; 26; 29; 9, с. 98–104; 27; 28; 30; 33]. Специфічністю цього напрямку досліджень є те, що на загальному тлі репресій історики намагаються з'ясувати певні закономірності й виявити притаманні конкретним регіонам характерні риси. У зв'язку з тим, що цей напрямок історіографії проблеми є значним за обсягом, зупинимось на аналізі лише окремих праць.

Так, М. Шитюк у шостій частині монографії та у статті висвітлив каральні заходи радянської держави щодо голів колгоспів та колгоспників Півдня України під час голоду 1946–1947 рр., а також навів статистичні дані щодо кількості виселених колгоспників за невиконання мінімуму трудоднів на Півдні України згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. [41, с. 346–381; 42]. При цьому дослідник звернув увагу на те, що особливо жорстоко компартійно–радянська влада розправлялася з так званими крадіями колгоспного зерна, які часто від голодного відчаю змушені були на це йти, а під дію зазначеного Указу нерідко потрапляли особи похилого віку, інваліди, слабкі здоров'ям, не члени колгоспів (робітники та службовці), які мешкали в сільській місцевості. Окрім цього, керівники колгоспів використовували його для зведення особистих рахунків з окремими колгоспниками, тому, робить висновок дослідник, не випадково за період із 1948 р. до 1951 р. було скасовано в Україні 204 вироки.

В. Кононенко, П. Кравченко, Л. Місінкевич, В. Васильєв та Р. Подкур дослідили діяльність партійних організацій, органів державної влади та трудових колективів колгоспів у запровадженні репресивних заходів щодо колгоспників через невиконання мінімуму трудоднів, а також практику застосування громадських вироків на Поділлі, акцентувавши увагу, що під загрозою виселення колгоспники на короткий термін підвищили продуктивність праці, а держава за допомогою репресій відновила контроль над селянством, яке у свою чергу пережило друге розкуркулення [13; 14; 18; 19; 21; 31].

Окреме дослідження Р. Подкура присвячене висвітленню реакції українського селянства стосовно практики покарання через невиконання мінімуму трудоднів [20]. При цьому історик робить висновок, що формально підтримуючи у присутності партійних та державних чиновників заходи щодо адміністративного виселення односельців, селяни різко негативно сприйняли новий почин влади. При цьому основними типами негативної реакції стали відмова від голосування, перекваліфікація виroku на зборах – від виселення до підписки зобов'язання про виконання мінімуму трудоднів, прилюдна та кулуарна критика дії влади та партійно–державних чиновників.

Отже, спираючись на науковий доробок вітчизняних істориків, присвячений проблемі, можна зробити висновок, що, незважаючи на голод 1946–1947 рр., радянська держава за допомогою репресій проти колгоспного селянства вирішувала економічні проблеми, а колгоспники пережили чергове економічне розорення. Щодо селянства Західної України, то за допомогою репресій держава одночасно боролася з національно–визвольним рухом та вирішувала економічні проблеми. Стосовно історіографічного аналізу стану розробки окресленої проблеми, то вітчизняними істориками проаналізовані причини, з'ясовані форми, методи, масштаби, наслідки репресивної політики радянської держави щодо колгоспників у повоєнний період, досліджені соціально–економічні та політичні передумови, етапи, засоби, методи, характер й особливості аграрної політики компартійно–радянської влади в Західній Україні у повоєнне десятиріччя та регіональний аспект репресій проти селянства УРСР. Водночас поза увагою істориків залишився регіональний аспект репресій проти колгоспного селянства Донбасу та Харківщини у повоєнний період, що й необхідно врахувати дослідникам проблеми у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Репресивна політика радянських органів держбезпеки на Київщині у 1940–х – на початку 1950–х років / О. Г. Бажан // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2009. – Т.91. – С.35–42.
2. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980–і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.
3. Василенко С. М. Повоєнні репресії проти населення України (1944–1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. М. Василенко. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.
4. Василенко С. М. Повоєнні репресії проти селян України (1944–1953) / С. М. Василенко // Історичний архів. Наукові студії. – 2015. – Вип.15. – С.22–28.
5. Веселова О. Українське село під час голоду 1946–1947 рр. / О. Веселова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – Вип.15. – С.392–402.

6. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
7. Гаврилук О. Н. Репресії тоталітарного режиму як засіб вирішення економічних проблем західноукраїнського села (кінець 40-х – початок 50-х рр.) / О. Н. Гаврилук // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матер. міжнар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.). – К.: [б. в.], 1998. – С.111–119.
8. Єфимчук Н. Л. Особливості функціонування колгоспної системи на Житомирщині в 1948–1953 роках / Н. Л. Єфимчук // Наукові записки Вінницького держ. пед. університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2014. – Вип.22. – С.97–102.
9. Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х) / А. Жив'юк. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2011. – 186 с.
10. Калініченко В. В. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Калініченко В'ячеслав Володимирович. – Харків, 2001. – 255 с.
11. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / П. В. Когут. – Львів, 2000. – 80 с.
12. Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944 – 1953 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Когут Петро Володимирович. – Львів, 2000. – 243 с.
13. Кононенко В. Репресивна політика радянської влади проти селян Поділля в кінці 40-х рр. ХХ ст. / В. Кононенко // Наукові записки Вінницького держ. пед. університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2003. – Вип.5. – С.134–137.
14. Кравченко П. М. Указ 1948 року як засіб репресивної політики радянського режиму / П. М. Кравченко // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали ХХVI Вінницької наук. істор. краєзнав. конф. (Вінниця, 10–11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С.266–272.
15. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – Кн.3. – К.: Темпора, 2013. – 388 с.
16. Леськів М. М. Радянський режим у західних областях України (1944–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Леськів Мар'яна Мирославна. – Львів, 2008. – 196 с.
17. Малирчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села: монографія / О. Малирчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
18. Місінкевич Л. Л. Громадські вироки як репресивні новачки радянської влади проти колгоспного селянства в 1948 році / Л. Л. Місінкевич // Університетські наукові записки. – 2012. – №1. – С.57–64.
19. Місінкевич Л. Л. Репресії проти селянства Хмельниччини як метод підвищення продуктивності праці в колгоспному виробництві 1948 р. / Л. Л. Місінкевич // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки. – 2013 – Вип.6. – С.426–434.
20. Подкур Р. Реакція сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудовдя у повоєнній УРСР / Р. Подкур // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2011. – №16. – С.61–70.
21. Реабілітовані історією. Вінницька область. – Кн.1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С.64–67.
22. Реабілітовані історією. Волинська область. – Кн.1. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С.86–89.
23. Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн.1. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – С.7–44.
24. Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн.2. – К.: Миколаїв: Світогляд, 2006. – С.7–78.
25. Реабілітовані історією. Одеська область. – Кн.1. – Одеса: АТ «ПЛИСКЕ», 2010. – С.123–142.
26. Реабілітовані історією. Полтавська область. – Кн.1. – Київ – Полтава: АСМІ, 2009. – С.315–338.
27. Реабілітовані історією. Рівненська область. – Кн.1. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – С.55–67.
28. Реабілітовані історією. Рівненська область. – Кн.2. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. – С.22–24.
29. Реабілітовані історією. Сумська область. – Кн.1. – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. – С.9–44.
30. Реабілітовані історією. Тернопільська область. – Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч»», 2008. – С.13–114.
31. Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Кн.4. – Хмельницький: [б. в.], 2012. – С.10–26.
32. Реабілітовані історією. Чернівецька область. – Кн.2. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2010. – С.21–27.
33. Реабілітовані історією. Чернігівська область. – Кн.4. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – С.9–22.
34. Рожик Н. С. Західноукраїнське село: колективізація селянських господарств (1944–1952 рр.) / Н. С. Рожик, М. В. Сеньків // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2015. – Т.23, Вип.23. – С.117–125.
35. Романюк І. Репресивна політика держави стосовно селянства на початку 1950-х років / І. Романюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2002. – Вип.7. – С.450–453.
36. Семистяга В. Розвиток сільського господарства на Луганщині в перше повоєнне п'ятиліття (історичний аспект) / В. Семистяга // Бахмутський шлях. – 2008. – №1–2. – С.131–144.
37. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села 40 – початку 50-х рр. ХХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Сеньків Михайло Васильович. – Донецьк, 2008. – 462 с.
38. Сеньків М. В. Дії більшовицького режиму зі створення соціально-політичних передумов суцільної колективізації західноукраїнського села (1944–1947 рр.) / М. Сеньків // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Істор. науки. – 2011. – Вип.17. – С.178–185.
39. Сеньків М. В. Радянські форми та методи колективізації західноукраїнського села (1944–1952 рр.) / М. В. Сеньків // Наукові праці істор. факультету Запорізького нац. ун-ту. – 2013. – Вип.35. – С.167–173.
40. Сушик І. В. Колективізація Волині: насилля й спротив повоєнних років / І. В. Сушик // Український селянин. – 2010. – Вип.12. – С.315–318.
41. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.
42. Шитюк М. М. Останній сталінський удар: післявоєнні репресії на півдні України / М. Шитюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2002. – Вип.6. – С.468–489.
43. Шляхтич Р. П. Терор проти західноукраїнського селянства в контексті колективізації в післявоєнне десятиліття / Р. П. Шляхтич // Український селянин. – 2008. – Вип.11. – С.349–351.

References

1. Bazhan O. G. Represyvnna polityka radjans'kyh organiv derzhbezpeky na Kyi'vshhyni u 1940-h – na pochatku 1950-h rokov / O. G. Bazhan // Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky. – 2009. – Т.91. – С.35–42.
2. Baran V. K. Ukrai'na v umovah systemnoi' kryzy (1946–1980-i r.) / V. K. Baran, V. M. Danylenko. – K.: Vyd. dim «Al'ternatyvy», 1999. – 304 s.
3. Vasylenko S. M. Povojenni represii' proty naselennja Ukrai'ny (1944–1953 rr.): avtoief. dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 «Istorija Ukrai'ny» / S. M. Vasylenko. – Zaporizhzhja, 2011. – 20 s.
4. Vasylenko S. M. Povojenni represii' proty seljan Ukrai'ny (1944–1953) / S. M. Vasylenko // Istorychnyj arhiv. Naukovi studii'. – 2015. – Vyp.15. – С.22–28.
5. Veselova O. Ukrai'ns'ke selo pid chas golodu 1946–1947 rr. / O. Veselova // Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky. – 2006. – Vyp.15. – С.392–402.
6. Vynnychenko I. I. Ukrai'na 1920–1980-h: deportacii', zaslannja, vyslannja / I. I. Vynnychenko. – K.: Rada, 1994. – 126 s.
7. Gavryljuk O. N. Represii' totalitarnogo rezhymu jak zasib vyryshennja ekonomichnyh problem zahidnoukrai'ns'kogo sela (kinec' 40-h – pochatok 50-h rr.) / O. N. Gavryljuk // Totalitarna derzhava i politychni represii' v Ukrai'ni u 20–80-ti roky: Mater. mizhnar. nauk. konf. (15–16 veresnja 1994 r.). – K.: [b. v.], 1998. – С.111–119.
8. Jefymchuk N. L. Osoblyvosti funkcionuvannja kolgospnoi' systemy na Zhytomyrshhyni v 1948–1953 rokah / N. L. Jefymchuk // Naukovi zapysky Vinnyč'kogo derzh. ped. universytetu im. M. Kocjubyn's'kogo. Serija: Istorija. – 2014. – Vyp.22. – С.97–102.
9. Zhyv'juk A. Za moskovs'kym chasom: kontroversii' radjanizacii' Rivnensshhyni (kinec' 1930-h – kinec' 1950-h) / A. Zhyv'juk. – Rivne: VAT «Rivnens'ka drukarnja», 2011. – 186 s.

10. Kalinichenko V. V. Povojenyj golod v Ukraї'ni (druga polovyna 40–h rokiv XX st.): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kalinichenko V. V. jacheslav Volodymyrovych. – Harkiv, 2001. – 255 s.
11. Kogut P. V. Kolektyvizacija v zahidnoukraї'ns'komu seli / P. V. Kogut. – L'viv, 2000. – 80 s.
12. Kogut P. V. Zaprovadzhenja kolgospnoi' systemy v zahidnyh oblastjah Ukraї'ny (1944 – 1953 rr.): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kogut Petro Volodymyrovych. – L'viv, 2000. – 243 s.
13. Kononenko V. Represyva polityka radjans'koi' vlady proty seljan Podillja v kinci 40–h rr. XX st. / V. Kononenko // Naukovi zapysky Vinnyč'kogo derzh. ped. universytetu im. M. Kocjubyns'kogo. Serija: Istorija. – 2003. – Vyp.5. – S.134–137.
14. Kravchenko P. M. Ukaz 1948 roku jak zasib represyvoi' polityky radjans'kogo rezhymu / P. M. Kravchenko // Vinnychchyna: mynule ta s'ogodennja. Krajeznavchi doslidzhennja: materialy XXVI Vinnyč'koi' nauk. istor. krajezn. konf. (Vinnyčja, 10–11 zhovtnja 2014 r.). – Vinnyčja, 2014. – S.266–272.
15. Kul'chyc'kyj S. Chervonij vyklyk. Istorija komunizmu v Ukraї'ni vid jogo narodzhennja do zagybeli / S. Kul'chyc'kyj. – Kn.3. – K.: Tempora, 2013. – 388 s.
16. Les'kiv M. M. Radjans'kyj rezhym u zahidnyh oblastjah Ukraї'ny (1944–1953 rr.): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Les'kiv Mar'jana Myronivna. – L'viv, 2008. – 196 s.
17. Maljarchuk O. Totalitaryzm proty zahidnoukraї'ns'kogo sela: monografija / O. Maljarchuk. – Ivano-Frankivs'k: Misto NV, 2008. – 228 s.
18. Misinkevych L. L. Gromads'ki vyroky jak represyvi novacii' radjans'koi' vlady proty kolgospnogo seljanstva v 1948 roci / L. L. Misinkevych // Universytets'ki naukovi zapysky. – 2012. – №1. – S.57–64.
19. Misinkevych L. L. Represii' proty seljanstva Hmel'nychchyn jak metod pidvyshhennja produktyvnosti praci v kolgospnomu vyrobnyctvi 1948 r. / L. L. Misinkevych // Visnyk Kam'janec'–Podil's'kogo nac. un–tu im. I. Ogijenka. Ist. nauky. – 2013 – Vyp.6. – S.426–434.
20. Podkur R. Reakcija sil's'kogo naselennja na vymogu vykonannja obov'jazkovogo minimumu kolgospnogo trudodnja u povojennij URSS / R. Podkur // Ukraї'na XX st.: kul'tura, ideologija, polityka. – 2011. – №16. – S.61–70.
21. Reabilitovani istorijeju. Vinnyč'ka oblast'. – Kn.1. – Vinnyčja: DP «DKF», 2006. – S.64–67.
22. Reabilitovani istorijeju. Volyns'ka oblast'. – Kn.1. – Luc'k: VAT «Volyns'ka oblasna drukarnja», 2010. – S.86–89.
23. Reabilitovani istorijeju. Zaporiz'ka oblast'. – Kn.1. – Zaporizhzhja: Dniprov's'kyj metalurg, 2004. – S.7–44.
24. Reabilitovani istorijeju. Mykolai'vs'ka oblast'. – Kn.2. – K. – Mykolai'v: Svitogljad, 2006. – S.7–78.
25. Reabilitovani istorijeju. Odes'ka oblast'. – Kn.1. – Odesa: AT «PLYSKE», 2010. – S.123–142.
26. Reabilitovani istorijeju. Poltav's'ka oblast'. – Kn.1. – Kyi'v – Poltava: ASMI, 2009. – S.315–338.
27. Reabilitovani istorijeju. Rivnens'ka oblast'. – Kn.1. – Rivne: VAT «Rivnens'ka drukarnja», 2006. – S.55–67.
28. Reabilitovani istorijeju. Rivnens'ka oblast'. – Kn.2. – Rivne: VAT «Rivnens'ka drukarnja», 2009. – S.22–24.
29. Reabilitovani istorijeju. Sums'ka oblast'. – Kn.1. – Sumy: Vydavnycho-vyrobnyche pidpryjemstvo «Mrija–I» TOV, 2005. – S.9–44.
30. Reabilitovani istorijeju. Ternopil's'ka oblast'. – Ternopil': VAT «TVPK «Zbruch», 2008. – S.13–114.
31. Reabilitovani istorijeju. Hmel'nyc'ka oblast'. – Kn.4. – Hmel'nyc'kyj: [b. v.], 2012. – S.10–26.
32. Reabilitovani istorijeju. Chernivec'ka oblast'. – Kn.2. – Chernivci: Chernivec'ka oblasna drukarnja, 2010. – S.21–27.
33. Reabilitovani istorijeju. Chernigivs'ka oblast'. – Kn.4. – Chernigiv: Vydavec' Lozovyj V. M., 2012. – S.9–22.
34. Rozhyk N. S. Zahidnoukraї'ns'ke selo: kolektyvizacija seljans'kyh gospodarstv (1944–1952 rr.) / N. S. Rozhyk, M. V. Sen'kiv // Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Serija: Istorija ta arheologija. – 2015. – T.23, Vyp.23. – S.117–125.
35. Romanjuk I. Represyva polityka derzhavy stosovno seljanstva na pochatku 1950–h rokiv / I. Romanjuk // Problemy istorii' Ukraї'ny: fakty, sudzhennja, poshuky. – 2002. – Vyp.7. – S.450–453.
36. Semystjaga V. Rozvytok sil's'kogo gospodarstva na Luganshchyni v pershe povojenne p'jatylyttja (istorychnyj aspekt) / V. Semystjaga // Bahmuts'kyj shljah. – 2008. – №1–2. – S.131–144.
37. Sen'kiv M. V. Kolektyvizacija zahidnoukraї'ns'kogo sela 40 – pochatku 50–h rr. XX st.: dys... d–ra ist. nauk: 07.00.01 / Sen'kiv Myhajlo Vasyl'ovych. – Donec'k, 2008. – 462 s.
38. Sen'kiv M. V. Dii' bil'shovyc'kogo rezhymu zi stvorennja social'no-politychnyh peredumov sucil'noi' kolektyvizacii' zahidnoukraї'ns'kogo sela (1944–1947 rr.) / M. Sen'kiv // Naukovi zapysky Nac. un–tu «Ostroz'ka akademija». Istor. nauky. – 2011. – Vyp.17. – S.178–185.
39. Sen'kiv M. V. Radjans'ki formy ta metody kolektyvizacii' zahidnoukraї'ns'kogo sela (1944–1952 rr.) / M. V. Sen'kiv // Naukovi praci istor. fakul'tetu Zaporiz'kogo nac. un–tu. – 2013. – Vyp.35. – S.167–173.
40. Sushyk I. V. Kolektyvizacija Volyni: nasyllja j sprotyv povojennyh rokiv / I. V. Sushyk // Ukraї'ns'kyj seljanyn. – 2010. – Vyp.12. – S.315–318.
41. Shtjuk M. M. Masovi represii' proty naselennja pivdnja Ukraї'ny v 20–50–ti roky XX stolittja / M. M. Shtjuk. – K.: Tetra, 2000. – 534 s.
42. Shtjuk M. M. Ostannij stalins'kyj udar: pisljavojeenni represii' na pivdni Ukraї'ny / M. Shtjuk // Problemy istorii' Ukraї'ny: fakty, sudzhennja, poshuky. – 2002. – Vyp.6. – S.468–489.
43. Shljahtych R. P. Teror proty zahidnoukraї'ns'kogo seljanstva v konteksti kolektyvizacii' v pisljavojeenne desjatylyttja / R. P. Shljahtych // Ukraї'ns'kyj seljanyn. – 2008. – Vyp.11. – S.349–351.

Dovbnia O. A., PhD in History, Docent, Doctoral Candidate, Institute of Ukrainian History of National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), olga.dov.2003@ukr.net

Modern national historiography of the repressive policy of the Soviet State regarding the peasantry of the Ukrainian SSR in the postwar decade

The state of coverage in the modern national historiography of the repressive policy of the Soviet State regarding the peasantry of the Ukrainian SSR during the mentioned period was analyzed. Historians focused on analyzing the forms, methods, scale, consequences of implementing the repressive policy of the Soviet state against collective farmers in the post-war period, the reactions of collective farmers, the regional aspect of repressions regarding the peasantry of the Ukrainian SSR, identified the stages, means, methods, character, and peculiarities of the agrarian policy of the Communist Party and Soviet power in the West Ukrainian region in the post-war decade. The article, based on the scientific achievements of domestic historians, devoted to this problem, shows that, despite the Famine of 1946–1947, the Soviet state solved economic problems with the help of repressions against the collective-farm peasantry, and the collective farmers suffered another economic ruin. As for the peasantry of Western Ukraine, with the help of repressions, the state simultaneously fought against the national liberation movement and solved economic problems.

Keywords: collective-farm peasantry, grain procurements, work-days, parasitic and anti-social elements, public sentences, collectivization, kulaks, sending, deportation.

УДК 624.21/8+625

Салата Г. В.,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціальних комунікацій та інформаційних наук, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), salaty@bigmir.net

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА Л. Д. ПРОСКУРЯКОВА ТА ЙОГО НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ У РОЗВИТОК БУДІВЕЛЬНОЇ МЕХАНІКИ

Зроблена спроба окреслити внесок Л. Д. Проскуракова та його науково-технічної школи у розвиток будівельної механіки. Метою статті є відтворення основних положень Л. Д. Проскуракова у розробці теорії споруд. Методологічною основою дослідження є загальні принципи об'єктивності та історизму. Висновки роботи полягають у констатації факту про асиметрію історіографії питання.

Ключові слова: Л. Д. Проскураков, науково-технічна школа, будівельна механіка, теорія споруд, теорія пружності, історія науки і техніки.

Грандіозний розвиток усіх галузей техніки другої половини XIX ст. віддзеркалювався і на розвитку інженерних наук. Водночас, усвідомленого зв'язку між наукою і технікою – паритетно вагомими для людства галузями – не існувало. Ця обставина пояснювалася тим, що техніка розвивалася у XIX ст. неплановірно, часто ґрунтована на вузькопрактичній основі, а головне, не зважаючи на весь колосальний прогрес техніки, перед нею не стояли ще ті виняткові за своєю суттю завдання, що постали на початку XX ст. і для вирішення яких, сприяння науки стало нагальною необхідністю.

Талановиті інженери випереджали час і створювали видатні проекти, що вражають і своєю доцільністю і архітектурною пропорцією деталей, інколи за високої складності схеми в розрахунковому відношенні. Серед вітчизняних талановитих мостобудівників чільне місце належить діяльності новатора у галузі будівельної механіки, неперевершеного інженера, професора Лавра Дмитровича Проскуракова (1858–1926 рр.). Л. Д. Проскураков спроектував і розробив параболічні й полігональні статично визначені мостові ферми з шпренгельною ґраткою, запропонував консольні й аркові ферми для залізничних мостів.

Історіографія питання свідчить, що питання не обійдене увагою науковців: історіографічні надбання окресленої проблеми чисельні і багатопланові. Водночас, історіографія носить констатуючий характер. Вище означене сформувало асиметрію історіографії та окреслює ряд невіршених раніше частин проблеми, яким присвячена публікація.

Згідно методики та методології історичних досліджень, формуючим завданням роботи є відтворення основних положень Л. Д. Проскуракова у розробці теорії споруд. Методологічною основою дослідження є загальні принципи об'єктивності та історизму. Розвідка ґрунтується на використанні логічного методу із залученням документальної бази наукових розвідок Л. Д. Проскуракова.

Метою статті є відтворення основних наукових положень Л. Д. Проскуракова у розробці теорії споруд; внесок професора Л. Д. Проскуракова та його науково-технічної школи у розвиток будівельної механіки.

XIX ст. позначене геніальними роботами вчених Нав'є, Коші, Пуассона, Ламе, Клайперона, Максвелла, Кельвіна, Клебша, Мора, Бетті, Кастильєно та ін. Водночас, впровадження наукових досягнень учених до вирішення практичних завдань розрахунку споруд просувалося вкрай повільно. Ось чому рядовий інженер кінця XIX ст. здійснював свої розрахунки майже тими ж примітивними методами, які застосовувалися у середині цього століття.

Звичайно, це твердження вимагає застережень у сенсі розуміння того, що статично-визначена проблема була майже висвітлена і вивчена. Розрахунок складних, але статично-визначених конструкцій здійснювався достатньо чітко і вірно, і тому серед плеяди вищезазначених дослідників теорії пружності, слід назвати імена Кремони, Кульмана, Ріттера, Цімермана, Вейрауха, Вінклера та ін., які сприяли прогресу цієї галузі теорії споруд. Разом з тим, широка «статично-невизначена проблема», питання динаміки в опорі матеріалів, питання стійкості споруд у цілому та їх елементів зокрема, як і низки інших, не менш важливих питань, практичного висвітлення і практичного вирішення ще не отримали.

Видатні наукові дослідження, що слугували на початку XX ст. основою для вирішення вищезазначених проблем, були здійснені саме у кінці XIX ст., але вони ще не стали надбанням інженерів і до певного часу, такі ж нескладні для тогочасного погляду проблеми, як розрахунок пружного склепіння, розрахунок жорсткої рами, облік динамічного навантаження і т.п. вирішувалися досить примітивно і важко, а головне – шляхами, далекими від обліку дійсних обставин завдання.

Означений стан цієї галузі знань відобразився і на характері споруд, що споруджувалися: складні за архітектурною структурою або не будувалися, або замінювалися вже під час проектування – більш простими архітектурними рішеннями. Як приклад широкого застосування більш примітивних схем необхідно вказати на не значне застосування нерозрізних і навіть консольно-балкових схем. Як приклад результатів примітивного розрахунку можна вказати на приклади, з одного боку, на зайву масивність зведень і арок того часу, а з іншого боку, на недостатню жорсткість підвісних ферм XIX ст., які нерідко призводили до руйнування підвісних мостів.

Усі перелічені вище фактори змусили інженера Л. Д. Проскуракова застосовувати такі прийоми і методи техніки, які значно випереджали примітивні прийоми XIX ст. Він стверджував, що будь-яка споруда повинна відповідати вимогам економічності і суспільної доцільності. Особлива увага Лавром Дмитровичем приділялася естетичному фактору [1].

У відповідь на ці запити, у галузі відбулася серйозна аналітична переоцінка та з'явилася експериментальна база, на якій формувалися нові будівлі – чисельні досліди і спостереження, які були поставлені з такою детальністю, яка зазвичай була неможливою у попередні роки через відсутність приладів належної точності. Ці досліди мали на меті проникнути у саму суть пружних і прямиючих за ними пластичних явищ. Наприклад, задумані Л. Д. Проскураковим, штучно поставлені спостереження над цілими спорудами, що дозволило вивчити так зване «життя» цих споруд у найрізноманітніших умовах, у функції не тільки роботи в даний момент, а й функції часу.

Завдяки Л. Д. Проскуракову у мостобудуванні намітилися векторуючі тенденції: щодо методу – перейти до мікродосліджень і мікроспостережень і належним чином враховувати динамічний фактор. Щодо результатів – встановити робочі гіпотези, задля ключових положень теорії споруд, і разом з цим якомога ширше вивчити якісно і кількісно ті відхилення від теоретичної схеми роботи споруд, які стануть в основі їхнього розрахунку, які фактично мають місце в окремих спорудах та у їх деталях [2].

Л. Д. Проскураков бачив кінцеву мету – з'ясувати експериментальну суть пружних явищ в тілах різної будови, з яких будувалися споруди, і зв'язати з явищами при зростанні діючих на тіло сил, і по суті справи обов'язково супроводжують будь-яке пружне явище через відсутність у природі ідеально-пружних тіл.

При вивченні пружних явищ Л. Д. Проскураков виходив з таких трьох «робочих гіпотез»: гіпотези про ідеальну пружність матеріальну споруд; гіпотези про лінійну залежність між напруженням і деформаціями; гіпотези про збереження плоских перетинів при деформації бруса [2–3].

У царині теорії споруд Л. Д. Проскураков виокремлював планове начало у структурі самої будівельної механіки, що зводилося до твердого встановлення основних її відділів і до чіткої систематизації наукового матеріалу всього, що входило до її складу. Лавр Дмитрович детально з'ясував усі експериментальні передумови науки і залишав лише необхідні, а власне якраз усі три, перелічені вище, гіпотези. Випереджаючою час є думка Проскуракова виходити при вивченні пружних явищ, не з гіпотези про безперервність матерії, а з гіпотези про її атомізм. Вчений-інженер часто використовував атомістику під час нових застосувань експериментальних і теоретичних перешкод, а часто справжніх і близьких до дійсності результатів застосування гіпотези неперервності [4].

Усі докази основних положень теорії споруд Л. Д. Проскураков застосовував чітко, із застосуванням «моделей» і висвітленням будь-якого положення його конкретної фізичної суті. Учений віддавав перевагу графоаналітичним методам досліджень з метою вирішення основних проблем будівельної механіки. Лавр Дмитрович був певен, що ці методи дають чітке виявлення основної ідеї при можливості досягнення будь-якої точності.

Л. Д. Проскураков вважав, що останнє слово у сфері плановості і чіткості проектування мостів не сказано, але і того, що досягнуто, достатньо, щоб основна вісь будівельної механіки як науки, вимальовувалася достатньо ясно і щоб її осягнення і засвоєння давалися відносно легко.

Л. Д. Проскураков ґрунтовно переконував, що теорія споруд, якщо її характеризувати за суто геометричною ознакою, ділить деталі споруд, а за ними і цілі споруди, на три можливих типи – брус, пластина і тіло трьох вимірів. Останні дві категорії, за Проскураковим, належать до меж бачення теорії пружності. Головну увагу вчений віддавав брусу – тілу з однією незалежною змінною [2].

Лавр Дмитрович доводив, що уся проблема бруса ділиться на два великі частини: статично-визначені завдання і статично-невизначені завдання. Учений відстоював думку, що на першому місці перебуває вивчення бруса, як такого. Зазначав, що ця проблема є майже вичерпною (за умови врахування трьох вищезазначених гіпотез) і висвітлена у працях його учнів, членів так званої «проскураковської школи мостобудування»: інженерів О. О. Гвоздева та П. О. Вальтера. Учені науково-технічної школи Проскуракова зуміли віднайти струнку і жорстку залежність між силовими і деформаційними факторами.

Водночас, сучасник Л. Д. Проскуракова професор Б. Г. Галеркін досконало висвітлив вище окреслену проблему і тому це явище у 20-х роках ХХ ст. вже не випадало з загального циклу впливів на брус. Для будь-якого витого перетину визначалися осі – «носії закону збереження плоских перетинів». Вся проблема бруса стала вирішуватися чітко, енергетично і завершено. Питання стійкості бруса, а також динамічні проблеми легко вписувалися у загальну проблему енергетичного підходу.

У результаті, Л. Д. Проскураковим та його науковою школою було зроблено чимало, утім її значення для будівельної механіки вимагало детальнішого вивчення. Просторові ферми достатньо не вивчені, і у цій сфері Л. Д. Проскуракову та його учням належало пройти ще

багато сторінок наукових досліджень, і перш за все – структурувати накопичений у цій сфері матеріал.

Внесок Л. Д. Проскуракова та його наукової школи у розробку другої частини теорії споруд – статично-невизначену проблему – ознаменувався титанічною роботою інженерів усіх країн, проблемою, що була на часі початку ХХ ст. По суті робота, яка виходила із збереження розрахункової схеми і основних передумов, мала на меті дати якомога швидке, вірне і просте рішення проблеми. Лавр Дмитрович взяв за основну принцип д'Аламбера роботи системи сил на віртуальних переміщеннях, поширене на пружні системи. І як її наслідок, трактував теореми Бетті, Моря, Максвелла. Теореми Менабреа, Кастільяно надають усій проблемі енергетичне обґрунтування – для лінійних систем приватна похідна від потенційної енергії деформації по узагальненій силі дорівнює відповідному цій силі узагальненому переміщенню. У результаті усі методи вирішення статично-невизначених завдань впливають з вищезазначених теорем і на них ґрунтувалися праці Л. Д. Проскуракова та ін.

Таким чином, принципова проблема була вирішена раз і назавжди, але у найбільш загальному вигляді. Питання торкалося лише практичного вирішення окремих задач на основі загальної теорії. Саме з цієї обставиною зіткнувся Л. Д. Проскураков як з головною перешкодою при розв'язанні проблеми. Якщо статично-невизначені ферми зазвичай мають не дуже велику кількість зайвих стержнів і відносно легко вирішуються приведенням їх до статично-визначених, у свою чергу, вирішувалися кінематичним способом, то статично-невизначені рами представляють для практики значну проблему.

На цій ниві науково-технічного пізнання було зроблено небагато, а узагальнення Л. Д. Проскуракова було передчасним, адже не достатньо були досліджені просторові рами. Однак, «рамний голод», який відчувався у науковій школі Лавра Дмитровича поступово проходив, адже у розпорядженні інженерів і тих, хто здійснював необхідні розрахунки, з'явилися методи, які вони обирали для вирішення різних завдань у мостобудуванні.

Л. Д. Проскураков виділив три основні напрями для вирішення означеної проблеми: застосування методів аналітичних, методів графічних, або графоаналітичних, і методів механічних. Останні методи ґрунтувалися на теоремі Максвелла про взаємність переміщень і вимагали спеціального і чутливого обладнання, детальних маніпуляцій з цим обладнанням. Тому вони не були поставлені у ряд з першими двома групами методів і чекали подальших удосконалень [2].

Графоаналітичні методи основані на застосуванні фокусів – будь-яка рама має у кожному своєму елементі два фокуси, які подібні до таких, які є в нерозрізних балках і зведеннях – ці фокуси також співпадають з точками переходу через нуль моментів, які викликаються у даній рамі поворотом правого або лівого її кінця на той чи інший невеликий кут. Л. Д. Проскураков розумів, що маючи фокуси, може йти тим шляхом, яким йшли інженери при розрахунках із нерозрізними балками. І тому вирішували проблему роботи рами за будь-якого її навантаження. Вчений-інженер вважав цей метод дуже мудрим, який по суті допомагав розкрити сутність роботи даної рами. Це підтвердили ґрунтовні дослідження Л. О. Самойлова.

Л. Д. Проскуряков виділяв десятки прийомів, які спрощували вирішення проблеми. Вважав, що класифікувати ці прийоми ще передчасно і виділяв низку методів наших вітчизняних дослідників: метод М. С. Стрілецького, метод О. М. Новикова, метод О. М. Верещагіна, метод професора Фармаковського і ряд інших. Рамний голод тамувався дуже швидко і Л. Д. Проскуряков мав надію на основі власних розробок, підвести підсумки і дати класифікацію наукових здобутків попередників і сучасників. Але передчасна смерть ученого у 1926 р. не дозволила продовжити наукові розробки окресленої проблеми, що стала однією із стрижневих проблем для вихованців і послідовників його науково-технічної школи.

Список використаних джерел

1. Проскуряков Л. Д. Строительная механика / Л. Д. Проскуряков, проф. Им. Моск. инж. уч.-ща. – 4-е изд. Ч.1–2. – Санкт-Петербург: тип. А. Бенке, 1902–1910. – Сопrotивление материалов. – 1902. – [8], 277, [2] с.
2. Проскуряков Л. Д. Строительная механика / Л. Д. Проскуряков, проф. Им. Моск. инж. уч.-ща. – 4-е изд. Ч.1–2. – Санкт-Петербург: тип. А. Бенке, 1902–1910. – Статика сооружений. – 1907. – [6], 232 с.
3. Проскуряков Л. Д. Строительная механика / Л. Д. Проскуряков, проф. Им. Моск. инж. уч.-ща. – 4-е изд. Ч.1–2. – Санкт-Петербург: тип. А. Бенке, 1902–1910. – Статика сооружений; Сборник задач и упражнений с решениями: (Окончание). – Москва: типо-лит. Ю. Венера, преemн. О. Фальк, 1910. – [6], 104 с.
4. Велихов П. А. Краткий курс строительной механики: Изложение лекций, читанных на 3-м курсе Инжен.-строительного фак-та Моск. высш. технич. уч.-ща в 1926–27 академич. году / Проф. П. А. Велихов; Изд-во Моск. высш. технич. уч.-ща. – Москва, 1927. – VII, 173 с., [2] с.

References

1. Proskurjakov L. D. Stroitel'naja mehanika / L. D. Proskurjakov, prof. Imp. Mosk. inzh. uch.-shha. – 4-e izd. Ch.1–2. – Sankt-Peterburg: tip. A. Benke, 1902–1910. – Sopotivlenie materialov. – 1902. – [8], 277, [2] s.
2. Proskurjakov L. D. Stroitel'naja mehanika / L. D. Proskurjakov, prof. Imp. Mosk. inzh. uch.-shha. – 4-e izd. Ch.1–2. – Sankt-Peterburg: tip. A. Benke, 1902–1910. – Statika sooruzhenij. – 1907. – [6], 232 s.
3. Proskurjakov L. D. Stroitel'naja mehanika / L. D. Proskurjakov, prof. Imp. Mosk. inzh. uch.-shha. – 4-e izd. Ch.1–2. – Sankt-Peterburg: tip. A. Benke, 1902–1910. – Statika sooruzhenij; Sbornik zadach i uprazhnenij s reshenijami: (Okonchanie). – Moskva: tipo-lit. Ju. Vener, preemn. O. Fal'k, 1910. – [6], 104 s.
4. Velihov P. A. Kratkij kurs stroitel'noj mehaniki: Izlozhenie lekcij, chitannyh na 3-m kurse Inzhen.-stroitel'nogo fak-ta Mosk. vyssh. tehnič. uch.-shha v 1926–27 akademich. godu / Prof. P. A. Velihov; Izd-vo Mosk. vyssh. tehnič. uch.-shha. – Moskva, 1927. – VII, 173 s., [2] s.

Salata H. V., candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of Information, Library and Archives, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine), salaty@bigmir.net

Contribution of Professor L. D. Proskuryakov and his scientific and technical school into the development of construction mechanics

The paper attempts to outline the contribution of L. D. Proskuryakov and his scientific and technical school into the development of construction mechanics. It aims at reproducing the basic provisions of L. D. Proskuryakov in the development of the theory of structures. The general principles of objectivity and historicism are the methodological basis of the study. The conclusions of the work are to state the fact of the asymmetry of historiography of this topic.

Keywords: L. D. Proskuryakov, scientific and technical school, building mechanics, theory of structures, elasticity theory, history of science and technology.

* * *

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук, ст. викладач,
Полтавський національний педагогічний університет
ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава),
luckyanenko.ov@gmail.com

Его-документи про життя студентів Полтавського педінституту впродовж німецько-радянської війни (Ч.1)

Люструється буденне життя студентів педагогічного закладу Полтави у часи німецько-радянської війни 1941–1945 року. Застосування методу контент-аналізу дозволило проілюструвати тлумачення студентами вишу свого місця в окупованому краї та у пост-окупаційний час; виявити мотивацію різних стратегій поведінки молоді в екстремальних умовах. Розвідка написана у межах науково-дослідної роботи кафедри культурології ПНПУ імені В. Г. Короленка «Регіональні виміри повсякденної культури України XVIII–XX століть».

Ключові слова: повсякдення, студенти, німецько-радянська війна, вища педагогічна школа, колабораціонізм, остарбайтери.

У повсякденний світ освітян України втрутилася війна. Небуденні речі стали рутинною. Студенти та викладачі були змушені змінити не лише простір діяльності, але й саму сферу занять. Німецько-радянська війна докотилася до Полтавщини у серпні 1941 року. З тієї осені і до 23 вересня 1943 р. Полтавщина перебувала під німецькою окупацією, допоки радянська влада не відновила свій контроль над цими землями. Питання життя українців на окупованих територіях було предметом численних наукових досліджень. Науковці вдавалися до аналізу побуту українців як окупованих територій України загалом (Т. Вронська [1]), так і різних регіонів республіки (Київщини (Т. Заболотна [3]), О. Удод [2]) чи Полтавщини (В. Ревергук [4]). Увагу істориків привертали питання специфіки будення в залежності до соціального (Т. Нагайко [5]) та гендерного критеріїв (К. Кобченко) [6]. У даній розвідці ми вдамося до аналізу життя студентської молоді у час, коли їхній виш – Полтавський педагогічний інститут – був евакуйований до Тамбова, а, по суті, кинув більшість молодих людей напризволяще. Ми проаналізуємо, яка доля спіткала студентів та абітурієнтів як на окупованих землях, так і поза ними. Виявимо сферу зайнятості та рід занять молодих людей. Визначимо активність молоді у воєнних діях залежно від гендерної приналежності. Осібну увагу приділимо питанню долі студентів-остарбайтерів. Джерельну базу становлять 1028 підшивок під загальною назвою «особова справа студента» Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, які вчилися у закладі з 1942 по 1953 роки.

У своїх автобіографіях молоді люди вказували рід занять під час перебування на окупованій території. Узагальнюючи, можемо об'єднати їх у групу з 12 видів діяльності. Найбільша кількість – 386 осіб (37,6%) – працювали на сільськогосподарських роботах. Інші 173 молодих людини (16,8%) упродовж окупації були змушені заробляти на життя кваліфікованими працівниками на заводах. Велика кількість (141 людина – або ж 13,7% випускників) не працювали взагалі. 3-поміж студентів педагогічного інституту 83 (8,1%) все ж були евакуйовані з території України, хоча й не в одне місце з вишем. Число остарбайтерів, забраних на роботу до Третього Рейху, становило 6,7% від загальної

кількості випускників пост-окупаційного десятиліття (69 осіб). Майже така ж кількість молодих людей, які продовжили освіту після війни, були у лавах Червоної армії (64 людини – 6,2%). Окрема група з 57 студентів залишилася у сфері освіти, продовживши навчання у різних закладах регіону (5,5%). На 11 менше молодих людей визначили свій рід діяльності як «переховування» (4,6%). В окрему групу ми віднесли специфічну категорію переслідуваних судовими органами влади Третього Рейху. Їх, тим не менше, було відносно мало – четверо (0,4%). Найнижчі показники у груп студентів, які визначали свою діяльність як «лікування від поранення», участь у підпіллі (по 2 особи – по 0,2%) та співпрацю з німцями (1 особа – 0,1%).

Єдиним, хто визнав колабораціонізм із німцями, був випускник фізико-математичного факультету 1946 року Григорій Яцик. Тридцятивосьмирічний уродженець Миргорода у вересні 1941 р. утік із Полтави до села Лютенські Будища, де працював уповноваженим по збору пожертв серед населення села на утримання інвалідів [7, арк. 3].

Двоє осіб заявили про свою участь у діяльності анти-нацистського (анти-фашистського у радянському формулюванні) підпілля. Студентка російського відділу учительського інституту Марія Конєць (на початок окупації чотирнадцятирічна випускниця семирічки) працювала зв'язковою підпільної організації [8, арк. 3]. Однак, якщо воєнне повсякдення застало дівчину на межі двох соціальних статусів – випускниці та абітурієнтки, її колега, Іван Янко, уже був студентом I курсу фізико-математичного факультету педінституту, коли восени 1941 року його разом із іншими забрали з пар рити окопи біля Дніпра. Згодом, 17 вересня, під час евакуації худоби, студент потрапив в оточення і залишився на окупованій території. Молодий чоловік долучився до створення підпільної партійної організації. Він розклеював листівки, в яких закликав шкодити німцям, агітував не їхати на роботу до Німеччини, спонукав псувати шляхи сполучення. Вісімнадцятирічний юнак називав декілька інших прізвищ молоді, з ким він різав електропроводи: Н. К. Пустяк, Г. К. Оксюта, Ф. І. Янко, Ф. А. Білько. У разі виявлення подібних свідчень серед автобіографій його однокурсників чи бодай випускників, можна було б значно розширити список учасників підпілля з лав студентів Полтавського педінституту. Проте, з-поміж 1028 документів ми не знайшли жодного з подібним прізвищем чи схожими згадками в розповідях про своє життя в період окупації. Напевне, історія Івана Янка теж могла загубитися, якби він був убитий, а не потрапив у полон у січні 1944 року уже як солдат Червоної армії [9, арк. 2].

З іншого боку, обмеження кількості студентів-підпільників лише 0,2% від загального числа молоді можна теж доволі умовно. Ми робили висновки на автобіографіях з особових справ, що залишилися у сховищі навчального закладу до XXI століття. Стан збереження, процедура зберігання фондів відверто жахливі. Тому не відомо, скільки інформації було втрачено, передано до інших інстанцій чи просто лежить в іншій папці, до якої не дійшли руки дослідника. Наступне «але» стосується факту присутності фатуму в долі студентів. Ми робили висновки лише по документах тих, хто після війни повернувся до Полтавського

педінституту і залишив спогади про окупаційне будення в автобіографії. Був відсоток людей, котрі вступили до інших вишів, вийшли на робочі місця без продовження освіти та тих, хто загинув на війні. Прикладом може бути історія студентка фізико-математичного факультету Сергія Іллевського, який був учасником підпільної організації «Нескорена Полтавчанка». Двадцятирічний полтавець з листопада 1941 по травень 1942 року приймав у себе на квартирі на Першотравневому проспекті, буд.5, комсомольців-підпільників. Уже згодом він був посмертно нагороджений медаллю «Партизану Великої Вітчизняної війни» I ступеня, після розстрілу за поширення у місті та районах листівок з інформацією про події на фронті [10, с. 48]. Таким чином, показник у 2 учасники підпілля є доволі умовним через брак джерел.

Така ж кількість (0,2% від загального студентського складу) охарактеризувала свою діяльність як «лікування від поранення». Ми виділили це в окремий блок, хоч він дотичний до інформації про відсутність зайнятості. З іншого боку, у нас немає свідчень тих, чиє поранення могло бути спричинене участю у військових діях чи роботі підпілля. Ті ж двоє, хто вказав це, отримали його у буденних конфліктах з представниками військової адміністрації. Невизначеність джерел поранення змусила говорити про специфічний вид «активності», хоча до неї студенти були на інших роботах. Цими двом були студентка українського відділу учительського інституту Надія Володарець та її колежанка-філолог з педінституту Лариса Гавриш. Усі поранення дівчата отримали в ході спротиву німцям. Шістнадцятирічна Надія після окупації пішла працювати в колгосп села Новоселівка Зінківського району. Дівчина була поранена розривною кулею в ліву руку, коли почала тікати у ході вербування на роботу в Німеччину: «Так і спаслася від вивезення в неволю» [11, арк. 2]. Мовниці Лариса, опинившись за стінами вишу, працювала два роки на паровозоремонтному заводі. Природа її поранення невідома: двадцятидворічна дівчина лише зазначила, що отримала його під час звільнення міста 22 вересня 1943 року. Після чого і пролежала у лікарні сім місяців – до 16 квітня 1944 р. [12, арк. 2]. Отже, малий відсоток не впливає на загальну картину зайнятості студентської молоді в роки війни, тим паче, що усі хворі працювали в інших місцях до отримання травми, що суттєво не змінює статистики.

Неоднозначною є група з чотирьох осіб, які визначили себе як «переслідувані» (0,4%). Низький відсоток, вважаємо, так само не псує достовірності. Люди з цієї категорії цілком могли б бути віднесені до іншої – тих, хто характеризував рід своєї діяльності як «переховування». Однак, ми реагуємо саме на зміщення акценту в особистому сприйнятті свого статусу студентами. Інша відмінність полягає у тому, що лише четверо осіб вказали, що були засуджені німецькою окупаційною владою чи сиділи у в'язниці за нового режиму. Так, сімнадцятирічний Петро Чапівський після тривалого переховування у Диканьці був заарештований гестапо як ненадійний та помічений в агітації та підривної роботі. Після перебування у в'язниці, хлопця відправили працювати на примусові роботи, де він провів 5 місяців. Хоча, згодом знов утік і продовжив переховування аж до приходу на Полтавщину Червоної армії у 1943 р. [13, арк. 2]. Представники цієї категорії також підраховувалися у складі інших груп, бо до проблем із законодавством, так само як й у період із звільнення до

кінця війни, часто були задіяні на різних роботах або ж були безробітними. Зауважимо знову, що низька відсоткова частка не впливає на загальну картину дослідження. Наприклад, тридцятидворічний Петро Каплун за станом здоров'я не пішов до Радянської армії, а з приходом військ Вермахту працював у колгоспі села Сари Гадяцького району. У березні 1942 р. жандармерія запідозрила його у партизанській діяльності та антинімецьких провокаціях. Як зауважував сам студент учительського інституту, у застінках йому «випадково пощастило вижити». Коли ж радянська влада відновила свій контроль на Полтавщині, майбутнього учителя-мовника звільнили і перевели працювати директором однієї з харківських семирічних шкіл [14, арк. 2]. До категорії переслідуваних відносили себе і ті, хто уникав трудової мобілізації. Так, студентка І курсу фізмату Олена Бігун у травні 1943 р. за втечу від вербувальників до Третього рейху була посаджена до Решетилівської тюрми [15, арк. 3].

Доволі непересічною у цьому переліку є історію студентки педінституту Любові Ляндзберг, на якій зупинимося детальніше. Звернемо увагу на емоційному сприйнятті дівчиною власної долі та питання окупації. Автобіографія місцями схожа на літературний твір, що межує зі сповіддю, часто нагадує самовиправдання. Так, радянська система освіти для неї (бодай на якомусь ідеологічно запрограмованому рівні) була ідеальною (орфографію збережено): «15 вересні німці заняли мое рідне село. З цього дня я втратила надію на учебу». Навчання ж у піднімецькій школі студентка пояснює як єдиний вихід зі скрути. «Була під час окупації безробітною. Безробітним приходилося тяжко. Брала в Німеччину, як по вербовці, заставляли тяжко працювати. Щоб позбутися цього, я поступила в агрозоологічну школу Кобеляк на другий курс, але закінчити її не закінчила. Незабаром звільнили зі школи дівчат, а залишили тільки хлопців. Знову безробітня». У своїх спогадах майбутня філологиня навіть намагається визначити причини своїх негараздів та переслідування. Для дівчини вони лежали у палкому патріотизмі та відданості ідеалам: «Незабаром вийшов декрет про мобілізацію у Німеччину на каторжні роботи. Почали проводити перписку молоді. Переписали мене. Але, люблячи свою Батьківщину, рідний край, я вирішила будь-що не поїхати в Німеччину. Вмерти але залишитись». Напевне, багато хто з молоді, як і ця студентка педінституту, вдавалися до різних махінацій, аби уникнути примусових робіт. Однією з таких речей було виправлення дати народження у свідоцтві (Любов переправила 1924 р.н. на 1925, хоча хотіла мати 1926 або й навіть 1927 р.н., однак, боялася, що односельці її здадуть). Знову, звернемо увагу, що такі свої дії наша дівчина пояснювала не стільки небажанням їхати в Рейх, скільки вірою у перемогу радянської зброї. Вона, начебто, зробила це, коли «одержала звістку, що наші війська б'ються недалеко від міста Харкова». І хоча під час мобілізації всі опитані підтвердили, що Любов Ляндзберг була не з 1924, а з 1925 року, її паспорт затримали, а голова району Тернавський передав справу гебітскомісару Герману. Далі ситуація була схожа з двома попередніми. Дівчину звинуватили у шпигунстві і як шкідливий для німецької влади елемент засудили до відправки у Рейх без медичного огляду з попереднім відбуванням 3 місяців тюремного ув'язнення. Із них

дівчина у буцегарні провела 2,5 місяці, захворівши на плеврит [16, арк. 3].

Список використаних джерел

1. Вронська Т. В. В умовах війни: Життя і побут населення України (1943–1945 рр.). – К.: ІІУ НАНУ, 1995. – 83 с.
2. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 384–391.
3. Ревегук В. Я. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945). – Полтава, 2004. – 288 с.
4. Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2008. – 20 с.
5. Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.
6. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. аук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. – Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – 335 с.
7. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі – АНПУ). – Ф. Особові справи студентів стаціонару. – Опис. Випуск 1946 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Фізико-математичний факультет. Стаціонар №321–335. – Спр. Яцик Григорій Семенович. – 5 арк.
8. Там само. – Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ. Стаціонар. – Спр. Конєць Марія Луківна. – 18 арк.
9. Там само. – Опис. Випуск 1950 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Фізико-математичний факультет. Стаціонар. – Спр. Янко Іван Іванович. – 11 арк.
10. Год Б. В., Єрмак О. П., Киридон П. В. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. – Полтава, 2009. – 194 с.
11. АНПУ. – Ф. Особові справи студентів стаціонару. – Опис. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар №363–397. – Спр. Володарець Надія Іванівна. – 4 арк.
12. Там само. – Опис. Випуск 1946 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Мовно-літературний відділ. Укр. відділ. Стаціонар №254–286. – Спр. Гавриш Лариса Савишна. – 2 арк.
13. Там само. – Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Природничо-географічний факультет. Стаціонар №1. – Спр. Чопівський Петро Іванович. – 12 арк.
14. Там само. – Опис. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар №363–397. – Спр. Каплун Петро Андрійович. – 2 арк.
15. Там само. – Опис. Випуск 1947 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Фізико-математичний факультет. Стаціонар №602–624. – Спр. Бігун Олена Іванівна. – 7 арк.
16. Там само. – Опис. Випуск 1948 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар №7. – Спр. Ляндзберг Любов Миколаївна. – 4 арк.

References

1. Vrons'ka T. V. V umovah vjny: Zhyttja i pobut naselelnja Ukrai'ny (1943–1945 rr.). – K.: IIU NANU, 1995. – 83 s.
2. Udod O. Povs'jakdenne zhyttja kyan v umovah okupacii' (veresen' 1941 – lystopad 1943): pytannja metodologii' ta istoriografii' // Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky. Mizhvidomchuj zb. nauk. pr. – K., 2006. – Vyp. 15. – S. 384–391.
3. Reveguk V. Ja. Poltavshhyna v roky Drugoi' svitovoi' vjny (1939–1945). – Poltava, 2004. – 288 s.
4. Zabolotna T. V. Povs'jakdenne zhyttja naselelnja Kyjeva v roky nacysts'koi' okupacii' 1941–1943 rr.: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / NAN Ukrai'ny; Instytut istorii' Ukrai'ny. – K., 2008. – 20 s.
5. Nagajko T. Ju. Povs'jakdenne zhyttja sil's'kogo naselelnja u 1941–1945 rr. (na materialah central'nyh oblastej Ukrai'ny): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Derzhavnyj vyshhyj navchal'nyj zaklad

«Perejaslav–Hmel'nye'kyj derzh. pedagogichnyj un-t im. Grygorija Skovorody». – Perejaslav–Hmel'nye'kyj, 2009. – 20 s.

6. Zhinky Central'noi' ta Shidnoi' Jevropy u Drugij svitovij vijni: genderna specyfika dosvidu v chasy ekstremal'nogo nasyt'stva: zb. nauk. prac' / za nauk. red. doktorky istor. nauk G. Grinchenko, kand. istor. nauk K. Kobchenko, kand. istor. nauk O. Kis'. – Kyi'v: TOV «ART KNYGA», 2015. – 335 s.

7. Arhiv Poltavs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni V. G. Korolenka (dali – ANPU). – F. Osobovi spravy studentiv stacionaru. – Opys. Vypusk 1946 r. Pedagogichnyj choty'r'ohrichnyj instytut. Fizyko–matematychnyj fakul'tet. stacionar №321–335. – Spr. Jacyk Grygorij Semenovyh. – 5 ark.

8. Tam samo. – Opys. Vypusk 1949 r. Uchytel's'kyj dvorichnyj instytut. Movno–literaturnyj fakul'tet. Ros. viddil. stacionar. – Spr. Konec' Marija Lukivna. – 18 ark.

9. Tam samo. – Opys. Vypusk 1950 r. Pedagogichnyj choty'r'ohrichnyj instytut. Fizyko–matematychnyj fakul'tet. stacionar. – Spr. Janko Ivan Ivanovyh. – 11 ark.

10. God B. V., Jermak O. P., Kyrydon P. V. Poltavs'kyj derzhavnyj pedagogichnyj universytet imeni V. G. Korolenka: istorija i suchasnist'. – Poltava, 2009. – 194 s.

11. ANPU. – F. Osobovi spravy studentiv stacionaru. – Opys. Vypusk 1946 r. Uchytel's'kyj dvorichnyj instytut. Movno–literaturnyj fakul'tet. Ukr viddil. stacionar №363–397. – Spr. Volodarec' Nadija Ivanivna. – 4 ark.

12. Tam samo. – Opys. Vypusk 1946 r. Pedagogichnyj choty'r'ohrichnyj instytut. Movno–literaturnyj viddil. Ukr viddil. stacionar №254–286. – Spr. Gavrysh Larysa Savychna. – 2 ark.

13. Tam samo. – Opys. Vypusk 1949 r. Uchytel's'kyj dvorichnyj instytut. Pryrodnycho–geografichnyj fakul'tet. Stacionar №1. – Spr. Chopiv's'kyj Petro Ivanovyh. – 12 ark.

14. Tam samo. – Opys. Vypusk 1946 r. Uchytel's'kyj dvorichnyj instytut. Movno–literaturnyj fakul'tet. Ukr viddil. stacionar №363–397. – Spr. Kaplun Petro Andrijoyvych. – 2 ark.

15. Tam samo. – Opys. Vypusk 1947 r. Pedagogichnyj choty'r'ohrichnyj instytut. Fizyko–matematychnyj fakul'tet. Stacionar №602–624. – Spr. Bigun Olena Ivanivna. – 7 ark.

16. Tam samo. – Opys. Vypusk 1948 r. Pedagogichnyj choty'r'ohrichnyj instytut. Movno–literaturnyj fakul'tet. Ukr viddil. stacionar №7. – Spr. Ljandzberg Ljubov Mykolai'vna. – 4 ark.

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer in Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

Ego–documents on life of students of Poltava pedagogical institute during the German–Soviet war (P.1)

The article illustrates the everyday life of the students of the Poltava Pedagogical Institute during the German–Soviet war of 1941–1945. The application of the method of content analysis allowed illustrating the interpretation by students of the university of their place on the occupied territory and in post-occupation time; to identify the motivation of various strategies for the behavior of young people in extreme conditions. The paper is written within the research work «Regional dimension of the everyday culture of Ukraine of XVIII–XX centuries» of the Department of Cultural Studies of PNP.

Keywords: everyday life, students, German–Soviet war, higher pedagogical school, collaborationism, Ostarbeiters.

УДК 340.12:323.171](477)

Слотук П. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
Вінницький національний аграрний університет
(Україна, Вінниця), slotuk@bigmir.net

Візія майбутнього в контексті проблеми «національного централізму» М. Драгоманова

Аналізуються погляди М. Драгоманова на проблему формування національного світогляду українців наприкінці XIX ст. та їх актуальність для сьогодення етапу творення української державності.

Ключові слова: національна свідомість, релігія, централізм, москвофільство, державність, воля, національна справа.

У наукових бібліотеках України зберігається чимало громадсько–політичних видань, які є речовими свідками минулого. Однак, серед них й такі, до яких науковці й сьогодні звертаються з запитаннями, пробуючи розібратися в причинах тих політичних суперечностей, які тривалий час не дозволяли сформувати цілісний погляд на проблему творення модерної української держави.

Сто років тому партія українських соціалістів–революціонерів перевидала книгу Михайла Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу». Вперше цю працю надруковано в 1891 р. у журналі «Народ», виданні русько–української радикальної партії, заснованому 1 січня 1890 р. І. Франком та М. Павликом. Вдруге книга вийшла за ініціативи І. Франка у Львові в 1892 р. Наступні видання з'явилися у Києві в 1913 і 1915 рр. і з того часу практично не перевидавалися. «Висловлені в цій книзі погляди були нові для українського суспільства», – писав свого часу С. Петлюра. Такими вони залишилися і сьогодні, якщо дивитися на них з точки зору інтересів народу та його прагнень.

Актуальність Драгоманова та його «Думок» можна пояснити де актуалізованою візією майбутнього попри багатослівні роздуми політиків, журналістів, письменників та всіх інших «авторитетів», чия присутність у середовищі інтелектуалів уже вкотре підіймає питання стратегії державного поступу в умовах кризи розбалансованих інтересів. Одні, в екстатичному пориві, переконують, що тільки запозичений досвід західних країн може допомогти подолати труднощі держави. Інші – не менш заповзятливо доводять про активний пошук союзників, які допоможуть вийти із заплутаного лабіринту інтелектуальної вбогості. Драгоманов же писав, що «іноді найліпший спосіб мати рацію – не боятись пробути певний час не в моді» [1, с. 47]. Тобто казати правду навіть тоді, коли її не бажають слухати. Та для цього потрібно, щоб «рація» стала принципом, а не причиною. Тільки принцип здатний формувати політику, замінюючи собою правило, виведене із окремого інтересу будь–якого представника, будь–якої нації чи соціальної групи. Адже груповий інтерес розриває єдине поле відповідальності, вимагаючи свободи виключно для себе і на умовах, які його задовольняють. Ці умови досить часто суперечать меті, яку переслідує суспільство. Та це лише в тому випадку, коли воно її переслідує. Українське ж суспільство як сьогодні, так і в часи Драгоманова такої мети не мало, і всі заклики до національної свідомості, яку здійснювала частина інтелігенції, були лише наміром світу, який творився здебільшого з допомогою літературних фантазій, а не політичної волі. Тому Драгоманов писав: «Винуватити громаду росіян за систему обрусення так, як можна винуватити франців або німців за францизацію або германізацію, тепер ще принаймні передовчасно, бо закони в Росії пишуться не парламентами, вибраними поголовним голосуванням, як у Франції та Германії. Пождімо, то тоді й судитимемо» [2, с. 52]. Тепер пишуть парламенти! Але їх навчилися контролювати. Ними маніпулюють, і вони аж ніяк не є вибраними волею народу, хоча із використанням «поголовного голосування». Що ж стосується європейського парламентаризму, то він є результатом

епохи модерну, і Європа експериментувала з ним майже п'ятсот років. Ми ж отримали цей механізм разом з ідеєю європейського права, яке суперечить сутності наших звичаїв і традиційно не є органічною системою наших правил, а, отже, нашої правової свідомості. Винні в цьому росіяни чи ні – питання не принципове. Принципове те, що ми не бажаємо відокремлюватися від росіян, вважаючи їх братнім народом. Так думав Драгоманов та всі його послідовники і критики. В умовах сьогодення, «завдяки» воєнним діям на сході країни ми уже так не думаємо. Тому і Драгоманова можемо оцінити неупереджено, з точки зору волі, яка звільнилася і боронить себе. Ця воля наповнена смислами, які досить часто не збігаються з тим, чим живе сьогоднішня Європа, що вона цінить і що відстоює. Саме відстоює, бо боротися вона не здатна. Європа цю здатність замінила «громадським порядком» в силу того, що втратила пасіонарну енергію етносів, які її населяють. Це підтверджує і Драгоманов: «Наскільки нам звісна історія й теперішній стан Європи, то ми можемо сказати, що не було й нема такої нації й національної держави, де б не було свого «обрусення» або й не зосталось слідів його й досі, і що, значить, системи, подібні обрусенню, суть ознакою не певної національності, а певного порядку громадського, котрий відповідає певному періодові зросту народів» [1, с. 54]. Однак цей «певний порядок» породжується певною національністю, а не навпаки. Порядок не може бути всезагальним розмитим, не мати свого коріння і свого творця. І не потрібно тут боятися слова «національність». Національність – це є соціальна природа етносу, в лоні якої переробляється дуже велика кількість етнічного матеріалу і в результаті з'являється щось неймовірно нове. Саме воно акумулює в собі енергію життя, яка в груповому взаємодіянні перетворюється на енергію соціуму.

Але, як сказав би москаль, український націоналізм – це така собі «вещь в себе», яка не має органічного підґрунтя і почасти він матиме рацію. Має рацію не тому, що його правда, а тому, що наші українські любомудри у своїх конотаціях опираються виключно як не на Міхновського, то на Донцова, забуваючи, що то було лише початком, коли нація, в особі її інтелектуальних лідерів, обґрунтовувала своє право на самобутність і творила свою свідомість. Тепер вона стала інтегральною, але не в тому сенсі, про який писав Донцов, а в сенсі включення до її середовища представників інших народів, які не етнічно (за походженням крові), а політично (за правом приналежності до спільноти) стали на захист свободи, утверджуючи і реалізуючи таким чином ідею спільну для всіх держав. Але Драгоманов вказував на систему «примусової національності», яка породжується відповідною організацією громадського життя точно так само, як і «система примусової релігії». Однак у сьогоденніх умовах, на відміну від національності, ніхто і нікого до релігії не примушує. «Примус» до релігії відбувається через зневіру і негаразди. Людина в церкву йде, переважно, від неспокою і страху, а не із любові до Бога і ближнього. Це такий собі психологічний ритуал відкуплення самого себе від обставин, на які ти впливати не можеш, як і втекти від них. Погодитися з ним ми можемо лише в тому, що «монотеїзм в політиці релігійній, є державна централізація в справах політики національної; до тих

же наслідків приводить і централізація церковна, перший ступінь до котрої робить церковна аристократія» [1, с. 54]. І це є так. Оскільки саме церковна централізація посилюється від страху, що хтось на когось не зможе впливати. Нещодавня заява Папи Франциска і Патріарха Кирила є тому підтвердженням. Не дискусія з питань духовних, а політика з питань навколоцерковних є тим головним чинником, який об'єднує світську і духовну владу в боротьбі за право вільного сповідання і вільного поклоніння в лоні єдиного віровчення і канонічності. А система громадського життя сьогодні примушує громаду не відвойовувати, як це було раніше, а творити свій простір, у якому кожен її член почувався б вільним і захищеним.

Драгоманов писав: «Оглядаючи історію національних централізмів, природно здивуємось із проявами противенства тому централізмові, з пробами заснувати національний автономізм на ґрунті теоретичному. Національний централізм без сумніву посилює внутрішню національну автономізацію» [1, с. 55]. У сучасних умовах це є дуже небезпечним тому, що сили «протягування» досить часто породжують сили «відштовхування», чим скористалася Росія і що стало елементом її гібридної війни в Україні. Україна мусила ще на початку незалежності, спостерігаючи за тим, як це робила сусідня Польща, децентралізуватися і стати успішнішою за Росію. Можливо, тоді ми б уникнули того, що маємо зараз.

Далі він наводить приклад того, що «спершу римляни обертались толерантно до більше культурних греків і певно до напівгрецького Сходу. Але згодом звичка централізації взяла перевагу й тут, і латинська мова стала брати перевагу в офіційному житті й східної половини римської держави настільки, що навіть після того, як держава та поділилась, навіть у Візантійській імперії, пройшло кілька віків, поки грецька мова визволилась із-під латинської і стала офіційною, на свою чергу примусовою для окраїн» [1, с. 56]. У відносинах україно–російських ця формула не є коректною. Ми не можемо порівнювати себе з «древньоримськими провінціалами галлами» тому, що на момент появи централізованої держави московської ми такими не були. Скоріше навпаки. Чимала кількість освічених українців творила ту ж саму централізовану Москву і «государство российское», оскільки католицька Польща не визнала право своїх колишніх окраїн на суб'єктність в межах Речі Посполитої. Вона впроваджувала національний централізм у межах республіки, що було небезпечним як для поляків, так і українців. Та над цим тоді практично ніхто не замислювався.

Драгоманов не забуває вказати і на важливість у цих процесах мови. Він пише: «Так уже в часи переходу старих віків у середні повстали одна проти другої дві думки (принципи, ідеї): 1) національно–державний централізм, примус до державної мови і 2) людяно–освітній універсалізм з вільністю кожної народної мови» [1, с. 58]. Без сумніву, мова – то вербалізоване пояснення світу, в якому людина стає сама собою. Світу, в якому ти відчуваєш голос предків, твориш власну історію й історію майбутніх поколінь, що живуть і пристосовуються до середовища соціального і середовища природного.

«Народна мова» не є мовою штучною. «Народна мова» – то є метод осягнення свого місця в лоні

відповідного ландшафтного середовища і соціальних зв'язків. Якими вони є – такою є і мова. Але сам факт її буття говорить про потугу осмислення людиною самої себе в середовищі дзеркального відображення власного «Я» там, де всі «Ми». Тому дивними виглядають заяви деяких державних діячів, що, мовляв, попит на друковані ЗМІ українською мовою слабкий, тому вони друкуються російською, а ми, такі собі посередники, які мусять переконувати соціум споживати інформаційну отруту, запаковану в національний колорит і мовну толерантність. Їжте, бо ми на цьому заробляємо, а от що буде потім – нас це мало цікавить. Така інтенція досить легко поєднується з ідеєю «руського миру» і тим, про що говорять очільники Московського патріархату. І тут ми знову повертаємося до Драгоманова. Він пише: «Згодом, коли в римській церкві запанували єпископи, а над ними найстарший, римський папа, тобто коли виробилось церковне панство й царство, то римська церква, котра здавна не терпіла іншої мови в службі церковній, окрім латинської, почала всяко забороняти вживати в церквах інші мови й перекладати церковні книги на ті мови» [1, с. 58]. Ось це церковне панство, створивши собі своє царство, увірвало у вічні функції такого собі посередника між людьми і Богом, страшаючи за непокірність і закликаючи до терпіння. Терпіть у любові. А любов не визнає терпіння, оскільки визнає повагу, приязнь, піднесення в задоволенні і не погоджується з ніяким примусом. Неможливо полюбити з примусу! Неможливо примусити любити. Любов – то вища мета свободи, першим кроком до якої є визнання права кожного скористатися можливістю відповідальності в межах свободи, які ти собі окреслив. Людина здатна на стільки, наскільки вона може відповідати за все, що вона робить у межах вільного вибору своїх дій. Вільний вибір і є тією складовою права на власну реалізацію, який вказує нам, якою дорогою життя ми підемо.

Драгоманов справедливо помітив, що «в XVII ст. у нас запанувало в країнах, що козаки відбили від Польщі, архієрейство та попівство православне, а в тих, що zostались під Польщею, уніатське, і церковне панство не потерпіло такого хлопського не порядку, як переклади Біблії та інших церковних книг на просту народну мову. Так наша народна мова й не визволилась з–під церковнослов'янської чи староболгарської через те, що наша країна не пристала рішуче до всеєвропейського руху протестантського» [1, с. 63]. Та вона просто не встигла до нього пристати. Та й потреби в цьому не було. Не було тому, що протестантизм культивував ідеологію нових господарів життя – буржуазії, яка в нас на ті часи тільки зароджувалася. А селянській масі для чого була потрібна модернізація віри, коли вона сама не прагнула стати модерною? Ця суперечливість, закладена в нашій національній свідомості, й дотепер залишається неподоланою. І ось тут дзвоном звучать слова автора про те, що «на нашій землі склався сумний стан речей, однак в частинах її православних, як і уніатських: щонеділі або навіть щодня в церкві, котру наш народ привчили поважати як найвищого суддю в справах духовних, виявляється зневага мові нашого народу, показується, що мова та не достойна стати способом розмови між Богом та людьми. Ось де найгірше «обрусеніє» в загальному смислі цього слова, ось де перша підвалина всякої «денационалізації» серед нашого

народу, окрім того, що, як ми покажемо в свій час, це вживання старої болгарської мови в церквах на нашій землі було почастиною тією дорогою, котра привела освітне життя російських українців до помосковлення!» [1, с. 63]. І ось тут він завершує словами француза Грегуара, який звертаючись до Конвенту сказав: «Громадяни, ви маєте щастя бути французами!.. Ви ненавидите федералізм політичний; відкиньте й федералізм мови! Мова мусить бути єдина, як республіка!» [1, с. 80].

А щодо Москви, то «стара Московщина виробилась у централізовану монархію й була свого роду Францією, тільки дикуватою» [1, с. 85]. Дикуватою вона і зосталася. А з татарами ніхто особливо і не боровся тому, що сама московщина була татарською [2, с. 220–227]. Інша справа, що і серед татар були ті, хто сповідував християнство і був хрещений. Московія стояла на рубежах Європи та Азії, і це її робило особливою в контексті стосунків зі старим слов'янським світом, який перейняв західну логіку життя й традиції і пробував через експансію розширити її на більші території, включаючи в орбіту свого культурного ареалу народи, з якими контактували, обмінювалися енергією та генами, пристосовувалися один до одного. І не варто перебільшувати вплив німців на становлення російської централізованої держави. Вона створювалася з необхідності – тримати величезні простори під своїм впливом і владою. І цей централізм рішуче почав проявлятися за часів Катерини II, котра в 1764 р. написала знамениті слова у своїй інструкції генеральному прокуророві кн. Вяземському: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями; нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию – глупостию. Сии провинции, также и Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы смотреть, как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избранны будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малоросии гетмана не будет, то долино стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» [1, с. 85–86]. Ця політична технологія, що почала активно впроваджуватися за Катерини, застосовується і сьогодні. Саме з цього моменту в українське середовище починає просочуватися монархічна ідеологія. Її проникнення привело до відмови, на ментальному рівні, від західного ліберального вектора, і старі ідеали свободи були підмінені практикою політичного централізму. Не можна сказати, що українцям це не подобалося і вони його не приймали. Лише згодом «міщани, запорожці й почасти посполита чернь, скуштувавши боярського уряду, почали змінити думки, але вже запізно, та й дійшла до ліберального ідеалу, свідомого себе, хіба частина запорожців (К. Гордієнко і т. і.); коли тим часом старшина козацька, повертаючись у панство, за Самойловича й Мазепи, сама підбурювала Москву проти запорожців» [1, с. 87]. Як не було прикро, саме частина козацтва втратила інтерес до статусу шляхти та її ідеалів. Хоча саме шляхта, за своєю суттю, була вільною і непідвладною, але й вона прийняла ідею панства з її централізаторськими тенденціями. Та й сам

Мазепа був продуктом цих політичних трансформацій, у чому і проявилася його трагедія. Він хотів бути таким собі українським монархом в умовах, де монархічні ідеали у поєднанні з ідеалами свободи породжували український анархізм, який викликав невдоволення панів в особі старшини, а в народі породжували наївні прагнення повернути втрачені вольності, які уже ставали історією. «Коли Мазепа піднявся проти царя, тоді він і частина старшини козацької поспробували зійтися з Запорожжям, але знову запізньо» [1, с. 87]. Прагнення підняти Запоріжжя запізнилося тому, що його дух перестав визначати характер поведінки еліти, яка активно відходила від європейських політичних практик, які не так давно засвоювала, будучи частиною еліти Речі Посполитої. «Тим часом самі порядки Гетьманщини, прилагоджені більше до вояцького, ніж до мирнодержавного життя (бо при них не тільки поспільство й міщани, але навіть шляхта, яко така, не мала політичного права)» [1, с. 87]. Не володіючи політичним правом, шляхта не змогла запропонувати ту політичну модель, яка б продовжувала традиції козацької вольності. Та й самі вольності відходили на задній план життя через те, що здобувати і захищати їх не було заради чого. Степ змінив свій характер. Він перестав концентрувати пасіонаріїв з України та Польщі і поступово перетворювався у звичайну військову організацію, що залучалася урядами могутніх країн то до однієї, то до іншої військової кампанії. Саме тому і був архаїчним «український автономізм» напередодні знищення Запоріжжя Катериною. Що ж стосується скасування козацьких порядків, то, як пише Драгоманов, воно не визвало великого жалю, «надто скасування Гетьманщини, про котре, напр., ми не маємо ні одної пісні. В простому народі скасування Запорожжя, очевидно, визвало жаль» [1, с. 87]. Так, це була історія української вольності, яка стояла ближче до західноєвропейського лібералізму, аніж до російського централізованого монархізму. Але «жаль» не за автономією козацькою, а за тим, що «степи подаровано генералам» [1, с. 87]. Сьогодні «степи» подаровано губернаторам, які поряд із олігархами є повноправними їх хазяями. Тому повернення до вольностей може відбутися тільки шляхом зміни цього монархічного принципу – централізованого адміністрування – на принцип децентралізованого управління з поверненням прав і повноважень на рівень конкретних територіальних громад. «Так само і в освічених українців, коли виявився літературний протест проти політики Катерини II, то не з приводу автономії козацької, а з приводу кріпацтва» [1, с. 87–88]. Вони не розуміли, що кріпацтво стало результатом відмови від козацької автономії на рівні широкого загалу безправної шляхти і ще більш безправних народних мас. Централістські ж тенденції в Європі в цей період еволюціонували в бік ідеї свободи і справедливості, що засвідчила ціла серія буржуазних революцій. І тут автор правильно говорить, що варто «пам'ятати, що в цьому Катерина II тільки вивершила й припечатала політику, яку проводила вся козацька старшина українська, починаючи з самих часів Богдана Хмельницького, – москвофіли, як і автономісти, і ще незвісно, хто з них більше. В документах, що можна вважати за тахітум автономізму серед козацько-українського панства за часів Катерини II і в котрих можна бачити навіть

сліди впливу на те панство сучасних європейських політично-ліберальних думок, а власне, в просьбі «о восстановлении разных старинных прав Малороссии», поданих в 1764 р., а також в промові одного українського шляхтича «о поправлении состояния Малороссии», певне, сказаній тоді ж, найвиразніше проситься «самовольный малороссийских мужиков переход (который робиться) в силу прав малороссийских впредь навсегда пресечь». Ось чому новоспечене панство вимагало, щоб «навісгда присечь самовольный переход малороссийских мужиков» від одного пана до іншого.

«Національно-культурний автономізм український теж пропав на добру частину через недбалість і добру волю самих українців», – писав Драгоманов. «До самих часів Катерини II, коли шкільні книжки українського видання став заміняти московськими та петербурзькими українець же, київський митрополит Миславський, великоруський уряд не робив нічого для культурної денационалізації українців. (Не треба думати, що книжки, котрі виганяв Миславський, були народно-українські: то була церковнослов'янщина з приміткою українщини). Протівно, українські архієреї, учителі й т. і. могли обукраїновати Москву, скільки б хотіли. І, дійсно, містерії київської композиції грали семінаристи навіть у Сибіру. (Нагадаймо, що в початку XVIII ст. в протягу 30 р. не було в Росії висвячено ні одного архієрея-великоруса, а все українці, котрі урядували по всіх епархіях од Києва до Сибіру).

Мазепа писав до Меншикова по-українському, – продовжує автор, – і сам Петро I говорив у Білій Русі та в Галичині по-українському. Лихо наше було в тому, що наш освітній рух XVI ст., на котрому видно було вплив європейського відродження наук і реформації, не вигорів через Берестейську унію й визвану нею православно-козацьку реакцію, котра дала в нашому письменстві XVII ст. перевагу церковнослов'янсько-руському макаронізму над елементом народним. Через те наші письменники XVII ст. не чули різниці своєї мови від письменської мови московської, також по-своєму макаронічної. А коли ця остання за часи Петра Великого стала органом розширеної державної культури, з досить сильним для тодішньої Східної Європи процентом світських європейських інтересів, то московсько-петербурзька література, котру виробляли помагали за Петра Великого) й українці, стала ширшою й живішою, ніж тодішня українська, й потягла до себе й наших людей, котрі дивились на неї не як на чужу, а як на свою, й незаметно починали всвоювати і її мову. Ми боїмось пускатись тут у розмову про справу, котра потребує ще спеціальних студій, але не можемо проминути зовсім одного боку питання про відносини культури на Україні і в Москві в кінці XVII і в початок XVIII ст. Треба бути дуже обережним з такими словами, як ті, що Москва тоді була зовсім дика та що українці й занесли до неї культуру, – фрази, котрими рясує, напр., «Історія руської літератури» д. Огоновського, котрий, очевидно, не дав собі труда познайомитися з історією письменства й культури на Московщині навіть по загальних працях. Безперечно, взагалі культура стояла в XVII ст. нижче в Московщині, ніж на Україні, і українці багато послужились тоді московській культурі. Тільки ж зовсім уже дикою Московщина не була; в ній, напр., зоставалось дещо з культури старих городів, як

Новгород, Псков і др. А до того нові культурні впливи йшли в Московщину не з самої України, а й з Польщі – через Білу Русь і просто через переїжджих, а також і від німців, шведів, голландців, англічан, через приїжджих і цілі колонії чужинців, котрі закладались у Новгороді, Архангельську, Холмогорах і в самій Москві. Ці чужинці, а надто протестанти, несли в Московщину культуру де в чому свіжішу і ширшу, ніж тодішня українська, занадто попівська та козацька, котра в XVII ст. стояла під переважним впливом католицької Польщі, культуру державно-технічну й навіть письменство світське – початки повістей, новели, сатиричні картини і т. і., котрих зостатки тепер розбирають спеціалісти, як Пипін, Веселовський, Ровинський і т. і. Це все готовило в Московщині XVII ст. питомий ґрунт для т.зв. Петрової доби, котра зразу поставила державі й письменству завдання світські, широкі й свіжі, перед котрими завдання попівсько-козацької України XVII ст. стали вузькими й застарілими. Тоді ще на Україні друкувалось більше книг, ніж у Московщині, і Петро I посилав московських друкарів учитись навіть у Чернігів, та на Україні друкували майже виключно стару церковщину, а в Московщині виходили й речі технічні й учебники, як «Книга морскогоплавання», «Воинские правила», «География», «Геометрия, славенскоеземлемерие» і т. і., та такі освітні новоевропейські речі, як твори Пуффендорфа, Г. Гроція, Лівія і др. по історії, політиці, фінансах і т. і. Варто б українолюбцям, а надто галицьким клерикалам, роздумати над цією різницею й тепер!» [1, с. 88–90]. Ось такий текст, писаний в XIX ст., до сьогодні не переосмислений нашими філософами і філологами, які віддали на поталу цинічним політикам право говорити від імені народу, що так і залишився в темноті свого власного невігластва. Тільки анексія Криму і війна примусила його знову шукати загублені смисли задля майбутнього стратегування нашого подальшого руху.

Та це, – як пише Драгоманов, – «не зміня факту, що під кінець XVII ст. в Московщині склались умови культури ширшої й свіжішої, принаймні в вищих верствах громади (в нижчих українці й досі культурніші від москалів!), і що до культури тої з XVIII ст. українці потяглися добровільно».

Так–то сталося, що Московщина, будши слабшою від України культурною масовою, стала вище від України культурною передніх рядів громади, і через те перетягла до себе й передні ряди українські. Ось де історична правда, а разом і велика наука для нас! Коли ми хочемо хоч зрівнятись тепер з Московщиною, то напружимося, щоб хоч де в чому випередити її передні ряди; тепер, коли література російська здавлена цензурою, а наша в Галичині може мати велику вільність, саме час для такого напруження». Досить цікаве порівняння. «В Польщі відрубність національна й право на автономію чується не в учених кабінетах, а всюди в житті і маніфестується всякими способами серед польських мужиків, як і серед панів і літераторів. На Україні не так. Навіть заборона 1863 р. перешкоджала, напр. Костомарову, друкувати в Росії по-українському Біблію та популярно педагогічні книжки, але не забороняла йому друкувати по-українському «Богдана Хмельницького», «Мазепи» й т. і. Чого ж він писав їх по-московському? Чого пишуть по-московському наукові твори всі теперішні українські вчені, навіть патентовані українофіли? Чого

сам Шевченко писав по-московському повісті або навіть інтимний «Дневник»? Очевидячки, того, що всі ті інтелігентні українці зовсім не так почувають свою відрубність від москалів, як, напр., поляки» [1, с. 92]. Те, що сьогодні відбувається з Україною і в Україні, підтверджує наявність «патентованих українофілів» в усіх сферах державного життя. Саме це не дозволяє зробити швидкий ривок у реформуванні держави та її інститутів. Це ускладнює діалог з Заходом, відштовхує наших прихильників і друзів. І коли б Україна не стала елементом стратегії інших держав, її, напевне, уже давно не було б. Що ж стосується України і Росії, то шанс будувати спільну державу був втрачений ще після Лютневої революції 1917 р. Росія позбавила себе можливості стати демократичною республікою, а Україна отримати в ній автономію. Після 1918–1922 рр. все це стало малоімовірним.

А все тому, що наприкінці XIX ст. не було умов для української автономії, оскільки до неї не був готовий ні політичний клас, ані інтелігенція. А якщо так, то про який успіх можна говорити на початку XX ст.?! Коли б не впала Російська імперія, не було б Скоропадського, Петлюри, Грушевського, Винниченка. Всього їх героїзм лише в тому, що вони наскільки могли, настільки затуалізували проблему української державності, однак як її будувати, ніхто із них не знав. Не тільки в силу відсутності духу чи лише одного бажання народу, а в силу відсутності адекватних ситуації політичних практик.

Ось такою була політична еліта у своїй переважній більшості в момент, коли Україна проголосила незалежність. Тоді це можна було зробити. Але здатна вона була виключно лише на проголошення цього факту. Однак як зреалізувати ідею незалежності і зробити її реальною – вона не знала. Даліся взнаки традиції москвофільства, котрими хворіло не одне покоління українських очільників. Та й сама система продукувала таких поводитирів, які не тільки були лояльними до імперії. Вони були продуктом імперських традицій, мислення, імперської ментальності.

Сьогодні від тих часів мало що змінилося, за винятком лише однієї обставини – федералізм передбачається не у складі Росії, а у складі України і на московських умовах. Він не передбачає федеративної України! В умовах відсутності держави чи існування її в формі слабкої інституції зреалізувати ідею федералізму неможливо. Ті, хто рагує за федералізацію України, лукавлять. Україна не здатна поки що ідею федералізму перевести в площину реальної політики. Ось чому Росія на цьому наполягає. Наполягає, оскільки розуміє, що це призведе до остаточної втрати тих слабких елементів державності, які ми сьогодні маємо. Коли ж ми погодимося на вмовляння Москви, тоді ніколи не зможемо набути досвіду будівництва ефективної держави. Ось який централізм ми успадкували від Росії. Тепер, щоб подолати його, потрібно усвідомити – децентралізація – то не тільки шанс, а й засіб, з допомогою якого ми від абстрактного усвідомлення себе українцями переходимо в площину творення українського простору, звзвити який сьогодні намагаються зовнішні сили. І цими силами є не тільки Росія. Ось в чому проблема. Від того, чи зуміємо ми втриматися в межах кордонів сьогоднішньої держави, чи втратимо усі можливості, дані трьома українськими

революціями, залежить майбутнє українського світу. У цьому не тільки історичне значення, але й актуальність думок Михайла Драгоманова, чий інтелектуальний авторитет примушує нас вкотре повертатися до його теоретичної спадщини. «Багато з того, що він говорив, залишилося і до наших днів повним глибокого значення і не втратило своєї ваги. Багато з того, що Драгоманов написав з українського питання тепер бібліографічна рідкість, і потреба перевидати ці твори... є справді пекуча» [3, с. 299–304]. Так про цей твір писав в 1913 р. С. Петлюра. З того часу минуло більше ста років, а його слова так само, як і тоді, прагнуть бути почутими.

Список використаних джерел

1. Драгоманів М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманів; Partija ukr. socialistiv–revoljucioneriv. – [Б.м.]: Наклад і друк парт. друк., 1915. – 121 с.
2. Білінський В. Б. Москва ординська (XIII–XVI століття). Історичне дослідження / В. Б. Білінський. – Київ: А–БА–БА–ГА–ЛА–МА–ГА, 2015. – 654 с.
3. Петлюра С. Драгоманов об українском вопросе / С. Петлюра // Голос минулого. – 1913. – №9. – С. 299–304.

References

1. Dragomaniv M. Chudac'ki dumky pro ukrai'ns'ku nacional'nu spravu / M. Dragomaniv; Partija ukr. socialistiv–revoljucioneriv. – [B.m.]: Naklad i druk part. druk., 1915. – 121 s.
2. Bilins'kyj V. B. Moskva ordyns'ka (XIII–XVI stolittja). Istorychne doslidzhennja / V. B. Bilins'kyj. – Kyi'v: A–BA–BA–GA–LA–MA–GA, 2015. – 654 s.
3. Petljura S. Dragomanov ob ukrainском voprose / S. Petljura // Golos minuvshogo. – 1913. – №9. – S. 299–304.

Slotyk P. V., candidate of historical sciences, Associate Professor of Vinnytsya National Agrarian University (Ukraine, Vinnytsya), slotuk@bigmir.net

A vision of the future in the context of the problem of «national centralism» by M. Dragomanov

Disclosed M. Dragomanov views on the problem of forming Ukrainian national outlook and their relevance to the current stage of the creation of Ukrainian statehood.

Keywords: national identity, religion, centralism, Muscovy, state, freedom, national affairs.

* * *

УДК 303.094.4+159.923.2](=161.2)(4)

Шевчук Л. В.,

студентка–магістр Факультету історичної освіти,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
lilia.shevchk17@gmail.com

Європейська ідентичність України: геополітичний, історичний та ідеологічний аспекти

Розкрито сутність європейської ідентичності українського народу. Закцентована важливість поглибленого дослідження через зріз історичних, геополітичних обставин, наголошено на сприйнятті власної національної ідентичності, як правильного шляху до європейської приналежності. Доведено актуальність європейської ідеї для українського народу, яка полягає в тому, що формування європейської ідентичності сприятиме національній єдності, що в свою чергу допоможе відновити національну свідомість українців.

Ключові слова: ідентичність, геополітика, приналежність, європейська ідентичність, національна ідентичність, європейська інтеграція, геополітичне становище, історичний контекст, національна єдність, національна свідомість.

На національному рівні ідентичність – це історично сформована система ознак, які вирізняють окрему спільноту, народ, його культуру з–поміж інших подібних етнологічних структур.

Станом на сьогоднішній день вартують уваги питання, які часто викликають дискусії всередині наукових та публіцистичних праць, які прямо чи опосередковано стосуються поняття ідентичності, приналежності українців до європейської спільноти. Звичайно, основною причиною такого спалаху уваги є шлях українства до Європейського союзу. Взагалі, пошук народом свого коріння є звичним феноменом, більше того – є генетичним бажанням знайти шлях, по якому слідував власний народ до сучасного стану речей в країні (політичного становища, рівня демократії, соціально–економічної ситуації, демографічних показників тощо).

Метою статті є визначення основних аспектів європейської ідентичності українського народу у історичному та геополітичному контексті; доведення історичної приналежності України до європейського суспільства; з'ясування важливості усвідомлення національної ідентичності на шляху до європейської.

Головними завданнями даного дослідження є здійснення ретроспективного аналізу історичного минулого України, як аргументованого доведення того, що український народ має глибоке європейське коріння та заслуговує на визначне місце у загальноєвропейських процесах минулого та сучасності; проаналізувати історіографічну базу дослідження питання українства в європейському суспільстві; визначити основні поняття європейської ідентичності; охарактеризувати основні питання європейської ідентичності українського народу та національної ідеї в даному контексті.

Інтерес науковців все більше концентрується на питаннях визначення реального українського місця на європейській геополітичній арені. Станом на сьогоднішній день у публіцистичній та науковій літературі шириться достатньо інформації з проблеми «європейської належності України», але немає ґрунтовного доведення давнього перебування українців як важливої артерії у європейському геополітичному кровообігу.

В сучасних наукових просторах можна знайти узагальнюючі праці відомих дослідників, які в контексті питань розбудови української державності, торкаються деяких аспектів європейської інтеграції України. Сюди можна віднести дослідження Ігоря Тодорова, Анатолія Гальчинського, Леоніда Губерського, Богдана Губського, Петра Толочко, Валентина Крисаченка, Василя Кременя, Володимира Литвина, Сергія Удовика, Валерія Чалого, Юрія Щербака та інших. Дослідження, які в загальному вигляді торкаються питань зовнішньої політики, також мають у собі факти, які частково доводять важливість українців на європейському просторі (автори підручників – Федір Турченко, Ольга Малій, Станіслав Кульчицький).

У працях Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Степана Рудницького, Миколи Міхновського, В'ячеслава Липинського, Юрія Липи, Сергія Єфремова також прослідковується пошук коренів даної теми.

Не забувають про нас і західні дослідники геополітики, європейські політики і науковці. В своїх

працях згадують про наше перебування в Європі Іммануїла Валерстайна, Гелфорд Джон Макіндера, Альфреда Тейера Мехена, Ніколаса Спайкмен та ін. До сучасних дослідників відносимо Збігнева Бжезинського, Френсіса Фукуяму, Самуеля Хантінгтона.

Україна в сучасному постінформаційному суспільстві є відносно молодим суб'єктом політичних та економічних відносин у європейському світі. Вона займає проміжне положення на європейській карті, що зумовлює широке різноманіття природи – три найбільших природних зони: лісову, степову та лісостепову. Звичайно, що різні способи життя нашою спонукають населення до взаємообміну. Такий контакт прослідковується ще з часів трипільської землеробської культури і діяльності степових кочівників. Відомо, що найкраще взаємообмін відбувався на стикові найбільших природних зон. Річка Дніпро відігравала важливу роль у формуванні територіальних структур України. Одним з домінуючих аспектів є територіальний вихід до моря, як важливої причини багатьох загарбницьких кампаній інших державних утворень. Адже саме таке бажане морське узбережжя завжди приваблювало міцні держави, що є, поза всяких сумнівів, важливим у здійсненні торгівельної діяльності, а отже – процвітання економічного становища.

Тому, можна впевнено говорити про те, що з давніх часів українські землі були частиною європейської цивілізації й складала цілісне поняття міжнародних відносин на етапі їх зародження.

З кінця I тис. н.е. Давньоруська держава з центром у Києві не перебувала в ізоляції від інших народів. Головним рушієм до розвитку торгівельних шляхів було географічне положення Києва, адже це був стик лісу та степу, й саме цей чинник дав поштовх до формування міста як стратегічно важливого центру торгівлі. Відомий торгівельний зв'язок «з варяг у греки» проходив по території Київської Русі й перетинався з Великим Шовковим шляхом [1, с. 60–68].

За період свого існування при відносній стабільній ситуації Київська Русь стала учасником міжнародного життя в середньовічній Європі. З IX по XIII ст. вона привнесла свій переважаючий внесок у прискорення політичного, економічного та культурного прогресу східних слов'ян. За часів Ярослава Мудрого Русь стає по-справжньому європейською державою, адже основний вектор політики був спрямований не на схід, що було традиційним на той час, а на ту частину світу, яку сьогодні ми називаємо «Європа». Після поганих для зовнішньої політики часів міжусобних війн, часів боротьби з монголо-татарською навалюю, Русь відновлює свої сили у вигляді Галицько-Волинської держави. На цьому історичному етапі відбулося затвердження української державності зі збереженням зовнішньополітичних європейських зв'язків. Саме Галицько-Волинська держава стало доленосною для збереження культурної і політичної ідентичності українського народу, не відходячи від європейських зразків на перевагу тодішній тенденції до наслідування монголо-татарських завойовників з їхніми автократичними традиціями.

Не зважаючи на втрату своєї держави майже на три століття аж до часів Б. Хмельницького, духовна складова творення нації була збережена, і саме це послужило вагомим рушієм до відновлення європейської ідентичності українського народу. За часів панування

Речі Посполитої українська держава не поринула у наслідування, а черпала у Європи провідні тенденції культури. Українська тогочасна еліта привозила на батьківщину знання про провідні течії в культурі Європи – Гуманізм та Реформацію, що не могло не вплинути на національно-культурний розвиток українців. Навчання українських студентів в Європі в часи панування Речі Посполитої змінювало світобачення й погляди на культурні речі. З XVI ст. новостворена козацька консорція стає провідною силою українського населення, на яку починає зважати та з яким починає рахуватися польський та литовський уряди, розуміючи серйозність нового утворення на міжнародній арені.

Відомо, що значну роль відіграв і територіальний фактор, адже Великий Кордон (територія, яка відділяла християнський світ від мусульманського) пролягав саме через українські землі (разом з угорськими, хорватськими і молдовськими). Європа поклала багато зусиль, аби вберегти ці землі від мусульманського впливу. Очевидним впливає факт про тривалий вплив європейськості в даних регіонах. Саме боротьба з турецько-татарськими завойовниками була надзвичайно гострою проблемою для європейського світу кінця XVI – початку XVII ст., головною причиною чого було бажання стримання османської експансії на захід.

На зламі XIX–XX ст. українське питання постає в планах багатьох країн, як одне з основних в міжнародних відносинах. В баченні Центральних держав (Німеччини й Австро-Угорщини) Україна поставала як важливий чинник розвалу Російської імперії. З появою УНР відбувається розквіт національного фактору української нації з можливістю чіткого розуміння своєї власної ідентичності. Участь у Берестейській мирній конференції означувала той факт, що українська держава стає повноправним суб'єктом міжнародних відносин.

Поява Радянської України означала той, факт що більшовицька влада все-таки визнавала реальне існування українського народу. УРСР мала право на зовнішньополітичну активність, яку вона використала для укладання міжнародних договорів з країнами, які її визнавали. Станом на 1984 р. УРСР стала членом 15 спеціалізованих установ ООН.

Отже, курс української зовнішньої політики на європейську інтеграцію є історично виваженим кроком, що обумовлюється ґрунтовним відношенням українського населення до європейського світу, тисними, хоч і не завжди вдалими й легкими, зв'язками з іншими європейськими державами.

У ході XV Саміту Україна–ЄС (Київ, 19.12.2011 р.) звучало: «Україна як європейська країна з європейською ідентичністю поділяє спільну історію та спільні цінності з країнами Європейського Союзу» [4].

Розмірковуючи над європейською ідентичністю, варто говорити про головні цінності та призначення самої Європи. За своєю суттю всі європейські доктрини несуть рушій до розвитку демократії, раціональності, дотриманні прав людини на всіх рівнях. Процес європеїзації ніде не відбувався стихійно та швидко. Це тривала та клопітка робота у політичній, правовій, економічній та культурній сферах, що вимагає послідовних та розміркованих кроків у своєму застосуванні.

Сучасне українське суспільство відносно мінливе за своєю суттю. Загалом людям властиве розмірковування

над загальнодержавними проблемами, але основною проблемою є те, що люди часто не в змозі самостійно об'єктивно оцінювати ситуацію й вдаються до орієнтації на неправильні думки та переконання. Сьогодні це стосується проблеми ідентифікації себе, свого народу в світі. Переважна частина зрілого українського населення не бачить себе частиною європейського суспільства. Можливо, це зумовлено їхнім внутрішнім скептицизмом стосовно влади, яка не правильно здійснює політику щодо входження України в європейський простір, яку вважають недостойною для сприймання. Краща ситуація прослідковується серед молодого українського населення, які вже є «дітьми незалежності» й не розуміють наявної проблеми, а саме: чому Україна повинна домагатися свого існування в Європі, якщо ми і так є її частиною? Молодь сприймає наш шлях до європейськості як звичний порядок речей, що відбувається поступово.

Молоді країни на чолі з правлячою владою в першу чергу повинні формувати власну національну ідентичність. Головним завданням є повне розуміння людиною свого власного місця в світі, вміння правильно проаналізувати історичні передумови до формування національної держави, безпечливо ідентифікувати себе з тим народом, частиною якого вона є, виробити надзвичайно високу пошану до своєї культури, звичаїв та традицій. Лише при обставинах реального існування в суспільстві вищезазначених умов можна говорити про чітке та правильне входження до ширших міждержавних утворень, таких як Європейський Союз. Це дасть змогу не згубити себе у мінливому європейському просторі й існувати там як цілісна структура з власною чіткою позицією на геополітичній арені.

Національна ідея є важливим чинником політичного життя будь-якої країни. Головним аргументом до цього твердження є те, що саме вона може проявляти себе як духовний склад народу, що сформувався за допомогою і під впливом власних традицій та культури. Зростання важливості ролі національної ідеї пов'язано з розширенням демократії.

Формування національної ідентичності повинне починатися з чіткого розуміння національної ідеї («душі нації»). Саме національна ідея здатна відтворити глибину національної свідомості, шлях мислення народу, можливість рухатися за покликом національних інтересів. Пригнічує той факт, що наразі український національний імідж формується на основі жертвності та «тяжкої долі» українського народу, популяризації трагедії українців. Влада намагається транслювати це як безпрограшний варіант для допомоги ззовні. Це не лише в деякій мірі деформує власну історію, а ще й висвітлює в найкращому образі на міжнародній інформаційній арені.

Отже, проаналізувавши ситуацію, яка склалася у ході ідентифікації себе українцями, можна зробити висновок, що жителі нашої країни вже стали на шлях до ключових європейських соціальних та громадянських критеріїв. Значною проблемою залишається порушення на сьогоднішній день територіальної цілісності України, різниця у геополітичних векторах на регіональному рівні. Це призводить до роз'єднання у спільності думки, неможливості консолідації сил.

Шукаючи панацею у вигляді об'єднаного чинника, українському народу варто звернути увагу

саме на національну ідентичність як фактор розвитку правильного громадянського суспільства на шляху до європейського простору. Часто, «граючись» з прагненням ототожнити себе з європейським світом, можна втратити національне коріння, позбутися власної національної ідентичності. Тому важливо наголосити на тому факті, що європейська ідентичність може лише допомогти досягнути основної стратегічної мети будь-якого демократичного суспільства, у тому числі українського, – формуванню національної єдності, української національної свідомості.

Список використаних джерел

1. Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів / А. С. Гальчинський. – К.: Знання України, 2002.
2. Європейський вибір України: минуле та перспективи: матеріали учасників обласних педагогічних читань / Упоряд. О. В. Волос, Л. П. Панкова. – Миколаїв: ОІППО, 2015. – 113 с.
3. Саміт Україна – ЄС Київ, 19 грудня 2011 року, П'ятнадцятий Саміт Україна–ЄС Спільна заява для преси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/3474>.
4. Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми [Текст]: зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук. конф. (м. Ужгород, 5–6 грудня 2006 року) / Закарпат. держ. ун-т, Навч.-наук. ін-т філософії та євроінтеграц. дослідж.; редкол.: І. В. Арт'омов (відп. ред.) [та ін.]. – Ужгород: Ліра, 2007. – 344 с. – Режим доступу: <http://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/3702>
5. The EU's relations with Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/comm/external_relations/kraine/intro/htm#Sectoral.

References

1. Gal'chyns'kyj A. S. Ukrai'na – na perehresti geopolitychnyh interesiv / A. S. Gal'chyns'kyj. – K.: Znannja Ukrai'ny, 2002.
2. Jevropejs'kyj vybir Ukrai'ny: mynule ta perspektyvy: materialy uchasykyv oblasnyh pedagogichnyh chytan' / Uporjad. O. V. Volos, L. P. Pankova. – Mykolai'v: OIPPO, 2015. – 113 s.
3. Samit Ukrai'na – JeS Kyi'v, 19 grudnja 2011 roku, P'jatnadcjatyj Samit Ukrai'na–JeS Spil'na zjavava dlja presy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/3474>.
4. Ukrai'na na perehresti geopolitychnyh interesiv: aktual'ni aspekty problemy [Tekst]: zb. nauk. pr. za materialamy mizhnar. nauk. konf. (m. Uzhgorod, 5–6 grudnja 2006 roku) / Zakarpat. derzh. un-t, Navch.-nauk. in-t filosofii' ta jevrintegrac. doslidzh.; redkol.: I. V. Art'omov (vidp. red.) [ta in.]. – Uzhgorod: Lira, 2007. – 344 s. – Rezhym dostupu: <http://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/3702>
5. The EU's relations with Ukraine [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://ec.europa.eu/comm/external_relations/kraine/intro/htm#Sectoral.

Shevchuk L. V., master's degree of department of history science, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), lilia.shevchuk17@gmail.com

European identity of Ukraine: geopolitical, historical and ideological aspects

This article reveals the idea of the European identity of the Ukrainian people. The importance of in-depth research is emphasized through a cut of history and geopolitics. It is emphasized on the understanding of national identity as the right path to European affiliation. The urgency of the European idea for the Ukrainian people is proved, that the formation of the European identity will promote national unity, which in turn will help to restore the national consciousness of Ukrainians.

Keywords: *identity, geopolitics, affiliation, European identity, national identity, European integration, geopolitical position, historical context, national unity, national consciousness.*

УДК 94(477)

Чирков О. А.,

науковий співробітник відділу
української етнології, Науково-дослідний інститут
українознавства (Україна, Київ), gelovokrych@ukr.net**Висвітлення етнокультурного розвитку населення
української територіальної частини Європи
у двох історичних атласах**

Метою дослідження було виявити спільне й відмінне у висвітленні визначальних явищ та подій етнокультурного розвитку населення української територіальної частини Європи у двох історичних атласах. Досягнення мети відбулося шляхом порівняння змісту Атласів. Джерелом були «Атлас історії України» (виданий Державним науково-виробничим підприємством «Картографія» українською мовою у Києві 2012 р. як науково-довідкове видання) та «Атлас історії української державності» (виданий Науково-виробничою фірмою «Карти і атласи» українською мовою у Львові 2013 р. як науково-популярне видання). Наявні в атласах знання про етнокультурні ситуації в різні історичні періоди та про їх зміни узгоджуються та взаємно доповнюються. Зміст обох атласів засвідчує наявність міцного зв'язку між етнокультурним розвитком населення на території сучасної України та суміжними територіями, сусідніми регіонами Європи й Азії, а також з політичною історією Південної, Центральної та Східної Європи. Відмінності, що існують у цих атласах щодо відображення етнокультурного розвитку населення української частини Європи зумовлені різними завданнями, що стояли перед укладачами.

Ключові слова: історія України, історична карта, етнокультурне явище, етнічні процеси, ареал археологічної культури, етнічна територія, міграція, слов'яни, українці, кримські татари.

Після розпаду СРСР в Україні почали видавати навчальні атласи історії України, що не мали відповідати канонам донедавна офіційної, схваленої ідеологами КППС історіографії Української РСР. Згодом, у другому десятилітті ХХІ ст. в Україні з'явилася низка атласів української історії не призначених для використання у навчальному процесі в школі, розрахованих, насамперед, на дорослу підготовлену аудиторію: 1) «Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)» (2010) [4]; 2) «Територіальний устрій Русі-України (Х–ХІІІ ст.)» (2012) [7]; 3) «Атлас історії України» (2012) [1]; 4) «Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення» (2013) [2]; 5) «Історичний атлас України» (2015) [5]. 6) «Україна. Хроніка історичних подій. Атлас» (2016) [8].

Атласи історії України містять великий обсяг узагальнених знань про історію людства на теренах сучасної України. Невід'ємною стороною історичного процесу у світі і на українських теренах була зміна етнокультурної ситуації. В українській частині Європи формувалися, розвивалися, перетворювалися (трансформувалися), занепадали й зникали, пересувалися мови, культури, господарсько-культурні типи, релігійні групи, етнічні утворення, нації тощо. Сучасні історичні знання про етнокультурні зміни на українських землях є частиною змісту історичних атласів. Вони є одними з найважливіших елементів картографічних моделей історичної ситуації на теренах України у різні часи та української загальноісторичної картини від часу появи культури й етнічності до сьогодні. Представлена на карті просторова інтерпретація історичних знань про етнокультурні явища на українських теренах входить до шкільної програми. Вона є важливим компонентом українознавчих знань, які мають засвоїти громадяни України, оскільки впливає на формування у дітей і молоді світогляду, етнічної самосвідомості, мовно-

культурної самоідентифікації, історичної та культурної пам'яті тощо.

На виконання НДР «Україна й українство в етнокультурних процесах світу» (0115U002511, 2015–2017 рр.) відділ української етнології НДІУ має критично осмислити та узагальнити накопичені в Україні знання про етнокультурний розвиток населення українських теренів у минулому й сьогоденні, розробити узагальнюючу концепцію участі української людності в етнокультурних процесах світу від найдавніших часів до сучасності. Зазначені історичні атласи як сучасні узагальнюючі історико-картографічні праці заслуговують розгляду на предмет висвітлення в них знань про етнокультурні явища, що відбувалися на теренах української частини Європи і, зокрема, етнокультурного розвитку населення.

Про появу та загальний зміст Історичного атласу України (2010) та Атласу історії України (2012) ми повідомляли в журналі «Українознавство» [10; 11]. Висвітлення етнокультурних явищ на сторінках Атласу історії української державності (2013) розглянуто у відповідній статті [9]. Щодо Атласу історії України (2012) цього не зроблено. Метою нашого дослідження було виявити спільне й відмінне у висвітленні визначальних явищ та подій етнокультурного розвитку населення української територіальної частини Європи у двох історичних атласах (2012 та 2013 рр). Зважаючи на те, що знання про етнокультурні явища в одному атласі проаналізовано, головні дослідні завдання були такими: 1) стисло охарактеризувати висвітлення етнокультурного розвитку населення української частини Європи в Атласі історії України (2012), 2) порівняти висвітлення визначальних явищ та подій етнокультурного розвитку населення української територіальної частини Європи у двох розглянутих атласах. Результати дослідження наведено у цій статті.

Джерельну базу становили «Атлас історії України» (виданий Державним науково-виробничим підприємством «Картографія у Києві 2012 р. як науково-довідкове видання) та «Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення» (виданий Науково-виробничою фірмою «Карти і атласи» у Львові 2013 р. як науково-популярне видання). Використано також оцінки змісту атласів, насамперед їхнього етнокультурного складника [3; 6; 9; 11].

«Атлас історії України» [1] має міцний зв'язок з навчальними атласами. Упорядник атласу Д. В. Ісаєв зазначав, що атлас належить до науково-популярних і тому зайняв нішу між школярами та науковцями, в атласі узагальнено досвід навчального картографування та додано наукову складову. Цьому сприяла тісна співпраця картографів підприємства з науковцями Інституту історії України, Інституту археології Національної академії наук України та Національного університету «Києво-Могилянська академія» [3, с. 11].

Директор Інституту історії України академік НАН України В. А. Смолій високо оцінив наукове значення праці: «Це невелика книжка, але варта багатьох томів. Вона є першою спробою представити просторове уявлення істориків про Україну в одному томі. Величезна творча робота авторів-упорядників, істориків, консультантів, рецензентів стала запорукою видання твору високої наукової якості» [6, с. 54].

В Атласі історії України на 148 сторінках вміщено близько півтори сотні карт повноколірного друку, переважно території України з прилеглими землями, різного мірила. Подано також текстові коментарі та сотні різноманітних ілюстрацій. Відродження старого академічного проекту історичного атласу України та його зміст було схвально оцінено: «Вперше у виданому в Україні атласі системно охоплено всі періоди історичного розвитку української частини людства, але зроблено це стисло. Українську історію показано за порівняно невеликим колом джерел (серед яких і шкільні атласи історії України), на основі сучасних наукових знань, комплексно, системно, у хронологічній послідовності, з більш–менш рівномірним висвітленням історичних періодів, у зв'язку з регіональними політично–історичними тенденціями. Історичний розвиток показано шляхом фіксації стану історичної ситуації на певний час чи часовий проміжок (іноді значний) з можливістю порівняння цих станів читачем. Динаміки явищ, синтезності знань, аналітичності історичного розвитку, на наш погляд, як для потреб читача і сучасного стану науки в атласі недостатньо» [11, с. 225].

Серед зазначених слабких місць одне безпосередньо стосувалося етнокультурних явищ: недостатня увага авторів до кримських татар як до корінного, самостійного, вагомого суб'єкта історії України [11, с. 224].

Розділи атласу розташовано у такому порядку: «Давня історія», «Середні віки», «Нові часи (XVI–XVIII ст.)», «Україна в XIX – на початку XX ст.», «Українська революція 1917–1921 років», «Україна в 1922–1991 роках», «Україна незалежна». Від 2 до 3 десятків мап містяться у більшості розділів атласу. Етнокультурні явища показано на мапах усіх 7 розділів.

Упорядник атласу Д. Ісаєв щодо наповнення розділів та узгодження їх між собою зазначав: «Картографічна частина традиційно (як для науково–популярних атласів) доповнюється коментарями та ілюстраціями. Тексти пояснюють зміст карт і створювалися працівниками редакції з можливістю подальшого редагування фаховими істориками. Така форма співпраці дозволила уникнути незгодженості окремих частин твору, що є недоліком усіх колективних праць. Так само добирався й ілюстративний матеріал з огляду на зміст відповідних карт» [3, с. 12].

Кожен розділ атласу починається картою Центрально–Східної Європи, де показано тогочасну історичну ситуацію не лише на теренах України, але й у сусідніх регіонах. На більшості цих карт бачимо державно–політичну ситуацію, проте на певних картах відображено й етнокультурні явища. Завдяки цим картам та низці інших, де разом з українською частиною Європи зображено сусідні та відносно близькі європейські райони, історичний процес на українських теренах показано не ізольовано від решти світу. Цього бракувало картографуванню історії України в умовах СРСР, коли свідомо перебільшувалися історичні зв'язки українців з московитами – росіянами та применшувалися – з народами та територіями, що ніколи не контролювалися Москвою. Етнокультурну інформацію (наприклад межі етнічних територій, територіальну локалізацію певних етнічних груп, напрямки пересування племен) добре показано на картах різного тематичного спрямування, що охоплюють різні періоди історії України, від найдавніших до сучасних.

Більшість карт розділу «Давня історія» містять знання про культурні чи етнокультурні явища: ареали археологічних культур, місця знахідок слідів життя давніх людей, пам'яток археологічних культур, райони землеробства, поширення мідної індустрії, території давніх цивілізацій, шляхи пересування та межі розселення певних племен тощо.

Кarti розташовано послідовно, відповідно до зміни історичних періодів (хоча бувають і відхилення від хронологічної послідовності). Починається розділ такими картами: «Європа в пізньому палеоліті» «Нижній і середній палеоліт», «Розселення давньої людини», «Верхній палеоліт». Місця знахідок пам'яток ашельської культури (її лишили архантропи, що жили 900–150 тис. р. тому) та мустьєрської (лишили неандертальці, що жили 150–35 тис. р. тому) показано на карті «Нижній і середній палеоліт» [1, с. 8]. На картах розділу показано природні умови на українських землях та прилеглих територіях, а також пам'ятки й межі пізньопалеолітичних культур (зокрема фінального палеоліту) [1, с. 9]; природні умови та приблизні межі пізньопалеолітичних культур, що були на території Європи і прилеглих районах Азії й Африки [1, с. 6]; ймовірний район виникнення пралюдей (розташований в Африці), шляхи розселення первісної людини, ареал розселення первісної людини близько 50 тис. р. тому [1, с. 8]; пам'ятки і межі культур раннього мезоліту (Кукрецька, Донецька тощо) [1, с. 10].

На карті «Поширення землеробства в давній Європі» бачимо, що землі басейнів Дністра та Південного Бугу охоплені землеробськими культурами (разом з південнішими районами басейну Дунаю та східною частиною Балканського півострова) найдавніше у Європі, у VI–V тис. до н.е. [1, с. 10].

В атласі висвітлено яскраву трипільську археологічну культуру, культури раннього і середнього енеоліту (V – сер. IV тис. до н.е.), а також культури пізнього енеоліту (друга пол. IV тис. до н.е.) [1, с. 12, 13]; найдавніші осередки обробки міді, поширення мідної індустрії (у IV–III тис. до н.е. на територію України) осередки культур мідного віку (Трипілля) та ареали прадавніх цивілізацій (на території Єгипту та Іраку) [1, с. 13]; культури ранньої бронзи (кулястих амфор, шнурової кераміки, ямна культурно–історична спільнота тощо), їх територіальну експансію та культури перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи [1, с. 14]; культури пізньої бронзи (тищинецька, комарівська, сосницька, зрубна, сабатинівська тщо), а також культури фінальної бронзи (білогрудівська, лужицька, лебедівська, білозерська, бондарихинська тощо) [1, с. 15].

Для показу впливу населення української частини Європи на етнокультурні зміни у Європі й Азії важливе значення має карта «Переселення індоєвропейських племен у II тис. до н.е.» [1, с. 15]. На ній показано, зокрема: ймовірну прабатьківщину індоєвропейців (ареал ямної культурно–історичної спільноти), напрямки і території розселення індоєвропейців у II тис. до н.е., назви і території розселення найдавніших з відомих індоєвропейських племен (хети, ахейці, пеласги, іонійці, палайці, хасити, арії), найдавніші державні утворення індоєвропейців (на теренах сучасних Греції, Туреччини, Сирії, Іраку), територію, заселену індоєвропейцями до кінця бронзового віку (частина євразійського континенту від Північного й Балтійського морів на північному заході

до Аравійського моря й Бенгальської затоки Індійського океану на південному сході). Успішне розселення на великих територіях Євразії (найбільшого континенту) та асиміляція місцевої людності стали основою для подальшої територіальної експансії індоєвропейських народів, що кількісно переважають тепер не лише у Європі, але й на півночі та півдні Азії, у Північній та Південній Америці, Австралії.

Низка карт відображають часи панування в українських степах іраномовних племінних об'єднань (кімерійців, скіфів, сарматів) та грецьку колонізацію чорноморського узбережжя [1, с. 16, 18, 19].

Слов'янська людність показана на багатьох картах розділу, серед яких найдавніший час відображають такі: «Сармати і праслов'яни» [1, с. 20, 21], «Північне Причорномор'я та елліністичний світ у IV–I ст. до н.е.» [1, с. 21], «Римська імперія та племена давньої України у I–II ст.» [1, с. 22, 23]. На карті «Сармати і праслов'яни» показано території поширення зарубинецької (її залишили слов'яни та балти) та пшеворської (її залишили слов'яни та східні германці) археологічних культур, а також територію розселення сарматів і ймовірно напрямки руху племен. Цей же період показано на карті «Північне Причорномор'я та елліністичний світ у IV–I ст. до н.е.», але в іншому масштабі, з охопленням більшої території на південь, захід і схід (Кавказ, Мала Азія, Балканський півострів). На карті позначено розташування племен, походи кельтів (галатів), македонського полководця Зопіріона на територію сучасної України тощо. На жаль інформації про прабатьківщину слов'ян на картах атласу бракує.

Етнокультурну ситуацію на території України перших століть н.е., зокрема тогочасні археологічні культури (пізньозарубинецьку, пшеворську, зубрицьку, липицьку, карпатських курганів) та племена (сарматів, готів, бурів, вандалів, даків, балтів, фракійців), добре показано на карті «Римська імперія та племена давньої України у I–II ст.» [1, с. 22, 23].

Подальший історичний процес (III–IV ст.) та його етнокультурний складник показано на карті «Територія України у пізньоримський час. Готи» [1, с. 24, 25]. На ній позначено території археологічних культур (черняхівської, київської, пшеворської, вельбарської тощо), укріплені поселення черняхівців, розташування відомих германських, слов'янських (венеди), фракійських, сарматських племен, межі Римської імперії.

Важливий етап етнокультурної історії Європи, який називаємо Великим переселенням народів, добре висвітлений в атласі. На картах зображено пересування гунів, переселення германських племен, початок Великого розселення слов'ян. Воно мало величезне значення для подальшої етнічної диференціації слов'ян та формування сучасних слов'янських народів.

Активні походи гунів у Євразії та Африці показано на окремій карті [1, с. 26, 27]. Розселення слов'ян також виокремлено в окрему тему для картографування [1, с. 28], якою починається розділ атласу «Середні віки». На карті бачимо території, що були заселені слов'янами на різний час (V ст., VI ст., IX ст.), напрямки розселення слов'ян у VI–IX ст., тогочасні археологічні культури, географічне розміщення племен і союзів племен (поляни, улчі, білі хорвати, дуліби, деревляни, сіверяни, алани, угорці, ятвяги, авари, чорні болгары, хозари тощо).

Тогочасне активне розселення слов'ян на сусідні європейські землі, переселення на захід по території, яку сьогодні обіймає Україна, аварів у 558–565 рр., угорських племен котзагір та тарнах наприкінці VI ст., орди хана Аспаруха на Дунай у 670–ті рр. відображено на карті «Українські землі у VI–VII ст.» [1, с. 30]. Бачимо також ареали археологічних культур, що лишилися після слов'ян певного історичного часу (празько–корчацької, пеньківської, колочинської, дзедзицької); землі балтських племен; території, що заселяли склавини, анти, дуліби й венеди; території, заселені неслов'янськими етнічними групами (ятвягами, голяддю, аланами, тетракситами, кутригурами й оногурами); належність Донецько–Надазовських теренів Тюркському каганату у 576–581 рр. та Великій Булгарії; пам'ятки кочових племен, городища склавинів та антів.

Лука–райковецька (між Середнім Подніпров'ям, Віслою й долішнім Дунаєм), волинцівська, роменська та інші археологічні культури; території посідання слов'янських племен (поляни, улчі, тиверців, хорватів, дулібів–волян, деревлян, сіверян, дреговичів, віслян, мазовшан, радимичів, в'ятичів), а також ятвягів, волохів, аланів, печенігів, чорних болгар, болгар; територія «Руської землі» у IX ст. (за Б. Рибаківим); переселення угорців (мадярів) у VIII–IX ст.; городища салтово–маяцької археологічної культури; території Хозарського каганату в першій половині VIII ст. та залежні від нього слов'янські землі Болгарії; гіпотетична локалізація історичних земель угорців (Леведії та Ателькузу); належність Візінтії південно–західної частини Кримського півострова; належність Болгарії території сучасних південно–західних земель України (над Чорним морем та в регіоні Карпат) – усе це позначено на карті «Українські землі у VIII–IX ст.» [1, с. 31].

Окрім політичного змісту на карті «Утворення Київської Русі. Перші князі» широко представлено етнокультурний [1, с. 32]. На ній позначено понад 50 племен та племінних союзів (слов'янських, балтських, фіно–угорських, тюркських та інших), переселення печенігів у другій половині IX ст. у Донецько–Дніпровські степи, переселення угорців за Карпати у 895–906 рр. тощо.

Етнокультурна ситуація, що існувала у певний час на українських землях, показана на багатьох картах атласу, розташованих далі. Зокрема етнічну територію українців та сусідів позначено на картах: «Населення у XVI–XVII ст.» [1, с. 54], «Українські землі у другій половині XVII–XVIII ст. Населення і культура» [1, с. 72, 73], «Населення українських земель на зламі XIX–XX ст.» [1, с. 91], «Населення України в міжвоєнний період» [1, с. 112], «Народи» [1, с. 136].

На карті «Народи» показано етногеографічну ситуацію на початок XXI ст., зокрема: понад 20 етнічних спільнот (представники яких мешкають в Україні), райони зі змішаним населенням (у Криму та в районі Донбасу), етнічний склад населення великих міст.

В атласі є також інформація про українські історико–географічні землі [1, с. 136], щільність сільського населення, розташування міських поселень та їх розмір за кількістю мешканців [1, с. 137], розселення українців у світі [1, с. 138, 139], сучасну релігійну ситуацію (конфесії) [1, с. 141], основні пам'ятки культури [1, с. 136], результати голосування на загальнонаціональному

референдумі 1 грудня 1991 р. та результати виборів Президента і Верховної Ради України (вибірково).

Отже, етнокультурні явища посідають на картах та у текстах праці важливе місце, насамперед це помітно у розділі «Давня історія», де більшість карт містять важливу етнокультурну інформацію. Знання про етнокультурний бік історичного процесу містять десятки карт атласу, коментарі та ілюстрації.

Етнокультурний бік історії України відображено не ізольовано, одночасно з пов'язаними з ним етнокультурними явищами на суміжних і віддалених теренах світу, а також з синхронними етнокультурними явищами. У фокусі уваги перебуває українська частина Європи, проте у випадках, коли картографовані явища виходять за її межі, охоплено й інші частини земної кулі.

Етнокультурний розвиток населення української частини Європи в атласі показано у річці історичного процесу, як його невід'ємний складник. Культурні та етнічні явища, що відбувалися на українських теренах від найдавніших часів до сучасності, відображено науково, послідовно, системно, на основі великої кількості джерел. Серед використаної літератури десятки наукових праць істориків та географів 2-ї пол. ХХ – поч. ХХІ ст., виданих в Україні, СРСР, Російській Федерації, Польщі.

Способи показу етнокультурного складника історичного процесу: карти, що показують етнокультурні явища за станом на різний історичний час, карти, що показують історичні події і явища, безпосередньо пов'язані з етнокультурними змінами в населенні території України, а також коментарі й ілюстрації. Аналіз змісту атласу засвідчує, що зміни етнокультурної ситуації можна побачити не лише на конкретних картах та у коментарях до них. Порівняння самим читачем карт, що відображають етнокультурні ситуації на території сучасної України послідовно у часі, дає можливість виявити етнокультурні зміни самостійно. Їх добре видно, коли на мапах одного мірила зображено одну ділянку земної поверхні. Більшість карт атласу легко порівнюються між собою.

Етнокультурні явища висвітлено певною мірою і в тематичному атласі – Атласі історії української державності (2012) [2], що позиціонується видавцем як науково-популярне видання. Оскільки ми вже розглядали висвітлення у ньому етнокультурних явищ [9], у цій статті для наочності порівняння наводимо головне з одержаного тоді результату.

У часових та просторових координатах в атласі показано держави й державні утворення, що були в різний час на теренах сучасної України. Попри таку тематичну спрямованість твору, автор-упорядник виходить за межі історії української державності, що робить його подібним до загальних атласів історії України. На картах атласу зображено українську частину Європи, територію сучасної Молдови та прилеглі території. Але є карти, де охоплено й сусідні регіони Європи, Азії та Африки.

Атлас містить передмову, вступ, 8 розділів, додатки. Його джерельна база складається з великої кількості наукових і навчальних праць українською мовою. Кожен розділ атласу охоплює певний історичний період (крім першого розділу). Розділи розташовано послідовністю від найдавніших часів до сьогодення, відповідно до періодизації історії української державності.

Не з усіма засадничими позиціями, на яких ґрунтувалася редакційна колегія атласу, можна погодитись. До дискусійних чи сумнівних належить, на нашу думку, таке: «У бездержавні періоди український етнос героїчно боровся за відновлення державності [...]. У цей час усі українські землі прагнули до незалежності та возз'єднання в єдину соборну державу – Україну» [2, с. 3]. Вважаємо це спрощенням складних державотворчих процесів, перебільшенням реальних прагнень та реальної боротьби за відновлення державності українського етносу в часи бездержавності, переоцінку його етнічної та політичної консолідованості. В українській історії були й протилежні тенденції. Щодо етнокультурної сутності Русі існують різні трактування, проте переважає думка про її етнічну багатокомпонентність [9, с. 117].

У підрозділі-темі «Українська нація» наведено текстову довідкову інформацію про український етнос, зокрема, про українську етнічну територію, етнографічні групи українців, зв'язки з іншими етнічними спільнотами. На карті підрозділу зміни української етнічної території показано шляхом одночасного наведення на одній карті межі етнічної території за станом на різний історичний час: бл. 1240 р., бл. 1400 р., бл. 1550 р., бл. 1640 р., бл. 1800 р., бл. 1920 р. Добре, що на цій карті показано також сучасний державний кордон України [2, с. 8, 9]. Це дає можливість порівняти українську етнічну територію за станом на певний історичний час з сучасною державною територією України, оцінити розвиток української етнічної території у 1240–1920 роках відносно сучасної української національної (державної) території [9, с. 117].

Інформація про етнокультурний складник історичного процесу міститься приблизно на 55% карт атласу, а також у текстових коментарях. За часом вона відображає етнокультурну реальність від найдавніших часів до кінця першої чверті ХХ ст.

Сторону історії української державності, пов'язану з етнокультурним розвитком людності на українських теренах, висвітлено переважно у розділах, що відображають давню й середньовічну історію. Надто мало йдеться про етнокультурні явища ХХ ст. та їх зв'язок з державно-політичною історією України. Відсутня, зокрема, інформація про міграції та етнічні процеси, викликані визначенням державних кордонів у ХХ ст., про вплив голодомору, голокосту, міграційної, демографічної, культурної й національної політики керівництва СРСР на зміну етнічної структури населення України та мовно-культурне російщення громадян в Українській РСР. Не висвітлено автономні національні адміністративні райони, що були в УРСР у 1920–х – 1930–х роках, сучасні етнокультурні особливості регіонів України. Етнокультурної інформації бракує, на жаль, на картах, присвячених періоду від 1930–х років до нашого часу [9, с. 119, 120].

Етнокультурну ситуацію показано переважно через етнічні території та територіальну локалізацію назв понад 20 етнічних спільнот. Порівняння етнокультурної ситуації, що існувала в різний час, дає уявлення про її головні зміни. Показано також напрямки міграцій етнічних спільнот (лише ранніх індоєвропейських спільнот II–I тис. до н.е.), шляхи пересування народів у походах (лише походи киммерійців у VIII–VII ст. до н.е.), зазначено дати, пов'язані з початком чи закінченням

часу, коли певна етнічна спільнота заселяла якийсь терен. Серед народів, що представлені на картах атласу, є слов'янські, іранські, балтські, германські, тюркські, фінно-угорські та інші.

В атласі показано також зміни української етнічної території в період від початку XIII ст. до початку XX ст., добре висвітлено поширення діалектів української мови (на початку XX ст.), охарактеризовано історичні періоди її розвитку. Зміст атласу засвідчує наявність міцного зв'язку між етнокультурними явищами Центрально-Східної Європи та тривалою історією української державності.

Наявні у розглянутих атласах знання про етнокультурні ситуації в різні історичні періоди узгоджуються та взаємно доповнюються. Серед історичних явищ та подій, які є визначальними для етнокультурного розвитку на землях України, назвемо ретроспективно лише частину: 1. Проголошення державної незалежності України у 1991 р. та розпад СРСР; 2. Українська революція 1917–1921 рр.; 3. Скорочення української етнічної території упродовж кінця XIX – 1 пол. XX ст.; 4. Велике розростання української етнічної території на схід та південь, у зону степів у XVII – поч. XX ст.; 5. Українська національна революція сер. XVII ст.; 6. Утворення держави «Русь» з центром у Києві (кін. IX ст.) та її християнізація (кін. X–XI ст.); 7. Тривале сусідство українців з тюркомовними племенами на півдні, якому передувало тривале сусідство слов'янського населення з іраномовними племенами степу; 8. Велике переселення народів та розселення слов'ян з території України на південь, захід, північ у V–VI ст. н.е.; 9. Розселення індоєвропейських племен у II тис. до н.е. з території України та суміжних на сході регіонів з охопленням великої частини Євразії.

Відмінності, що існують у розглянутих атласах щодо відображення етнокультурного розвитку населення української частини Європи, зумовлені переважно різними предметами і завданнями, що мали укладачі. Атлас історії України (2012) спрямований на показ усієї відомої нам сьогодні історії України, а Атлас історії української державності – лише на державно-політичну історію на теренах України, пов'язану з появою і розвитком української державності. Відповідно, етнокультурний розвиток населення на території сучасної України у першому атласі показано системніше, повніше, послідовніше, у другому атласі більше уваги приділено зв'язку між етнокультурною реальністю та політичною історією. В Атласі історії України (2012) етнокультурний складник концепції історичного процесу на теренах України відповідає сучасному баченню концепції історії України, відображеному у працях інститутів НАН України (Інституту історії України, Інституту археології, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського та ін.).

В Атласі історії української державності є певна концепція, що характеризує той бік державно-політичної історії України, що пов'язаний з етнокультурним розвитком людності на українських теренах. Її головними складниками є такі положення: 1) від племінних союзів антів чи дулібів (середини I тис. н.е.) починається історія української державності, 2) попередні держави, що існували на українських теренах (грецькі колонії, Боспорське царство, Скіфія, Сарматія тощо), вплинули

на український державотворчий процес та на етногенез українців, 3) першою етнічно українською державою була «Русь» (IX–XII ст.), 4) формування перших індоєвропейських племен та їх подальша етнічна диференціація відбувалися у степовій та лісостеповій природних зонах сучасної української національної території та в сусідніх на сході регіонах 5–6,5 тис. років тому, звідси їхні групи розселилися у II–I тис. до н.е. на величезні території Євразії, а згодом і на інші континенти, що потужно вплинуло на етнокультурний і політичний плин історії всього людства.

Одержані результати необхідні для розробки узагальненої концепції участі української людності в етнокультурних процесах світу від найдавніших часів до сучасності, зокрема її етногеографічного складника. Доцільно розглянути висвітлення етнокультурного розвитку населення території сучасної України в інших сучасних атласах історії України.

Список використаних джерел

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 152 с.: іл.
2. Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення / Наукове товариство імені Шевченка. Грицелак В. П. (автор-упорядник), І. Дикий, І. Ровенчак. – Львів: НВФ «Карти і Атласи», 2013. – 127 с.: іл.
3. Ісаєв Д. В. Атлас історії України як сучасна форма дослідження минулого // Вісник геодезії та картографії. – 2014. – №2 (89). – С.11–14.
4. Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. – К.: Видавництво «Мапа», 2010. – 300 с.: іл.
5. Лоза Ю. Історичний атлас України: Керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. – К.: Видавництво «Мапа», 2015. – 320 с.: іл.
6. Руденко І. С. Картографічний подарунок для шанувальників історії України // Вісник геодезії та картографії. – 2013. – №2 (83). – С.54–55.
7. Територіальний устрій Русі-України (X–XIII ст.): Атлас. – К.: Видавництво «Мапа», 2012. – 54 с.: іл.
8. Україна. Хроніка історичних подій. Атлас / Упорядник Дмитро Ісаєв. – К.: «Картографія», 2016. – 128 с.: іл.
9. Чирков О. Етнокультурні явища на сторінках Атласу історії української державності // Українознавство. – 2016. – №2. – С.14–123.
10. Чирков О. «Історичний атлас України» – якісно новий рівень українознавчої історичної картографії [рецензія на Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). – К.: Мапа, 2010. – 300 с.] // Українознавство. – 2012. – №1. – С.236–238.
11. Чирков О. Нові контури старого академічного проекту «Атлас історії України» (Рецензія на працю «Атлас історії України». – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 152 с.: іл.) // Українознавство. – 2013. – №3–4. – С.222–225.

References

1. Atlas istorii Ukrainy. – K.: DNPV «Kartohrafiia», 2012. – 152 s.: il.
2. Atlas istorii ukrainskoj derzhavnosti. Ukrainski zemli vid naidavnishykh chasiv do sohodennia / Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Hrytseliak V. P. (avtor-uporiadnyk), I. Dykyi, I. Rovenchak. – Lviv: NVF «Karty i Atlasy», 2013. – 127 s.: il.
3. Isaiev D. V. Atlas istorii Ukrainy yak suchasna forma doslidzhennia mynuloho // Visnyk heodezii ta kartohrafi. – 2014. – №2 (89). – S.11–14.
4. Istorychnyi atlas Ukrainy. Naidavnishe mynule. Rus (Kyivska derzhava, Halytsko-Volynska derzhava) / Kerivnyk proektu y avtor-uporiadnyk Yurii Loza. – K.: Vydavnytstvo «Mapa», 2010. – 300 s.: il.

5. Loza Yu. Istorychnyi atlas Ukrainy: Kerivnyk proiektu y avtor-uporiadnyk Yuriy Loza. – K.: Vydavnytstvo «Mapa», 2015. – 320 s.: il.
6. Rudenko I. S. Kartohrafichnyi podarunok dlia shanuvalnykiv istorii Ukrainy // Visnyk heodezii ta kartohrafii. – 2013. – №2 (83). – S.54–55.
7. Terytorialnyi ustrii Rusi–Ukrainy (X–XIII st.): Atlas. – K.: Vydavnytstvo «Mapa», 2012. – 54 s.: il.
8. Ukraina. Khronika istorychnykh podii. Atlas / Uporiadnyk Dmytro Isaiev. – K.: «Kartohrafiia», 2016. – 128 s.: il.
9. Chyrkov O. Etnokulturni yavyshecha na storinkakh Atlasu istorii ukrainskoi derzhavnosti // Ukrainoznavstvo. – 2016. – №2. – S.14–123.
10. Chyrkov O. «Istorychnyi atlas Ukrainy» – yakisno novyi riven ukrainoznavchoi istorychnoi kartohrafii [retsenziia na Istorychnyi atlas Ukrainy. Naidavnishe mynule. Rus (Kyivska derzhava, Halysko–Volynska derzhava). – K.: Mapa, 2010. – 300 s.] // Ukrainoznavstvo. – 2012. – №1. – S.236–238.
11. Chyrkov O. Novi kontury staroho akademichnoho proektu «Atlas istorii Ukrainy» (Retsenziia na pratsiu «Atlas istorii Ukrainy». – K.: DNPV «Kartohrafiia», 2012. – 152 s.: il.) // Ukrainoznavstvo. – 2013. – №3–4. – S.222–225.

Chyrkov O. A., research officer of the Ukrainian Ethnology Department of Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv), gelovokrych@ukr.net

Coverage of the ethnic cultural development of population of Ukrainian territorial part of Europe in two history atlases

The aim of this research was to determine common points and differences in the coverage of significant phenomena and events in ethnic cultural development of population of Ukrainian territorial part of Europe on two history atlases. The aim was achieved due to the comparison of the content of the maps. The research covered «History Atlas of Ukraine» (published in Ukrainian by the State Scientific Producing Enterprise «Kartographiia» in 2012 as a scientific reference edition) and «History Atlas of Ukrainian Statehood» (published in Ukrainian by Scientific Producing Enterprise «Maps and Atlases» in 2013 in Lviv as a science fiction edition). The traced on the atlases knowledge on ethnic cultural situations in different historical periods and on their changes are sequenced and complete each other. The content of both atlases proves a strong connection between the ethnic cultural development of the population on the territory of the modern Ukraine and of the bordering regions of Europe and Asia, as well as with the political history of the Southern, Central and Eastern Europe. The differences existing between these atlases concerning the coverage of ethnic cultural development of population of the Ukrainian part of Europe are caused by diverse tasks which were set in front of their composers.

Keywords: history of Ukraine, history atlas, ethnic cultural phenomenon, ethnic processes, areal of archeological culture, ethnic territory, migration, Slavs, Ukrainians, Crimean Tatars.

* * *

УДК 069.5:745/749(477.82:069)

Мірошніченко–Гусак Л. А.,
аспірантка, Східноєвропейський
національний університет ім. Лесі Українки
(Україна, Луцьк), eviddil@ukr.net

ВИСТАВКОВА РОБОТА ВІДДІЛУ ЕТНОГРАФІЇ ТА НАРОДНИХ ПРОМИСЛІВ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (1989–2015 РР.)

Висвітлюється один з основних напрямів діяльності відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею (ВКМ) з часу його створення (1989 р.), яким була й залишається виставкова робота. З'ясовано передумови, що вплинули на її активне й різномічне проведення. Звернуто увагу на важливий внесок у розвиток етнографічного музейництва О. Ошуркевича, Н. Гатальської. Визначено основні методи побудови виставок, створених відділом етнографії та народних промислів, проаналізовано їх тематику. Подані відомості про етнографічні міжмузейні проекти, міні-виставки та виставки-презентації нових надходжень. Прослідковано зміни в тематичній виставковій роботі й формах роботи з відвідувачем.

Ключові слова: музей, етнографія, виставка, Волинь.

Сьогодні перед музеями постають нові завдання і виклики. Реформування необхідне усім сферам музейного життя. Потребує перегляду і їх експозиційно-виставкова діяльність.

Для відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею (ВКМ) від 1989 р. – часу створення – виставкова робота залишається основною формою комунікації з громадськістю. Однак, в контексті нинішніх суспільно-культурних змін постає потреба в перегляді пріоритетів та завдань, аналізі означеного виду діяльності. У зв'язку із цим актуальним є висвітлення виставкової роботи відділу етнографії та народних промислів, діяльності відділу загалом, питань його ролі у культурно-мистецькому житті волинського краю.

Протягом останніх трьох неповних десятиліть з'явилася низка присвячених музейній справі Волині досліджень А. Силюка [22; 23], Є. Ковальчук [12; 11], Н. Пушкар та І. Несторук [21], інших авторів, де зачіпаються питання етнографічного музейництва. Певні аспекти науково-дослідницької й культурно-освітньої роботи відділу етнографії та народних промислів ВКМ висвітлюють праці О. Голдованської, В. Надольської і О. Токарської [6; 16], С. Чибирак та Л. Мірошніченко–Гусак [26]. Про практичну діяльність відділу етнографії та народних промислів йдеться у публікаціях О. Ошуркевича [17; 18], Н. Кузьмич [13], Н. Гатальської [5], Л. Мірошніченко–Гусак [14; 15], ін. У статтях С. Позіховської [20] та Л. Більо [2; 3] підняті питання перспектив розвитку міжмузейних виставок, трансформації експозиційної та виставкової роботи музеїв Волині, у тому числі уже згаданого відділу ВКМ.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

На підставі залучення низки джерел, насамперед звітів та напрацьованих матеріали до виставок, що зберігаються у науковому архіві Волинського краєзнавчого музею [1], а також наукової літератури у статті ставиться завдання висвітлити виставкову роботу відділу етнографії та народних промислів ВКМ впродовж 1989–2015 рр. Увага звернена на з'ясування передумов, які вплинули на розгортання відділом виставкової роботи, визначення основних методів побудови виставок, аналіз їх тематики, показ нових тенденцій у виставковій роботі.

З часу заснування Волинського музею в Луцьку в 1929 р. й до 1939 р. першочергове завдання відділу етнографії полягало у формуванні фондової збірки та поширенні знань про пам'ятки історії, культури та мистецтва. Музейні предмети експонувалися у двох невеликих виставкових залах й репрезентували майже кожен галузь волинського народного мистецтва. У радянську добу відділ був ліквідований, етнографічна колекція перейшла до відділу дорадянської історії і лише незначна її частина демонструвалася в експозиції. Діяльність музею тоді підпорядковувалася державній тоталітарній системі. Однак, позитивним моментом цього періоду стало формування Волинським краєзнавчим музеєм досить обширної й різноманітної збірки регіональних пам'яток. Серед них значну частину становили предмети культури і побуту місцевого населення, які увійшли до різних фондів груп зберігання. В подальшому це дозволило створювати виставки різної тематики.

З проголошенням незалежності України та утвердженням української державності відбулися значні

зміни й у музейній справі. Постали нові завдання, зменшився вплив політичної заангажованості, необхідно було оновлювати застарілі експозиції, відповідати потребам суспільних настроїв.

В постійній експозиції ВКМ, створеній у 1983–1985 рр., етнографічні матеріали були висвітлені досить фрагментарно в розділі давньої історії (їх представляв ансамблевий показ майстерні гончаря, інтер'єрів світлиці й господарського приміщення). Після демонтажу частини експозиції, у 1990–х рр. в одному з невеликих залів підготовлена виставка «Матеріальна і духовна культура Волині та Західного Полісся ХІХ – першої половини ХХ ст.» [11, с. 255].

Основне знайомство з етнографічною колекцією відбувалося на різноманітних виставках, організованих науковими співробітниками створеного у 1989 р. відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею. Очолив його О. Ошуркевич – відомий фольклорист, краєзнавець, музейний працівник. Перед науковцями постало завдання створення експозиції власне спеціального Музею етнографії та народних промислів. З цією метою розроблявся тематико–експозиційний план, підбиралися відповідні музейні предмети тощо. Однак економічна криза змусила припинити роботу з побудови цього музею. Тому виставкова діяльність залишається пріоритетним напрямком роботи відділу й сьогодні.

З постановням у ВКМ окремого відділу етнографії та народних промислів був взятий напрямок на різнобічне висвітлення матеріальної та духовної культури волинян за допомогою музейних виставок з експонуванням етнографічних пам'яток. Над їх створенням в різні роки працювали О. Ошуркевич, Ю. Фалюш, Ж. Черенюк, І. Салюк, Б. Завітій, Н. Гатальська, Т. Хомова, Н. Кузьмич, Л. Мірошніченко–Гусак, ін. Варто звернути увагу на важливий вплив О. Ошуркевича та Н. Гатальської, які обіймали посади завідувача відділу й здійснювали планування, контроль за роботою всіх співробітників, навчали молодих працівників, передавали здобутий досвід та знання.

О. Ошуркевич став ініціатором й автором перших виставок «Тарас Шевченко і Волинь» (1989 р.), «Краса, що поруч з нами» (Народна творчість села Рокита Старовижівського району, 1989 р.). Напрацювання в галузі фольклористики дослідник втілював у створення виставок, що висвітлювали нематеріальну культурну спадщину краю. На той час це робили небагато музеїв України. Частина таких виставок була присвячена різдвяно–новорічним обрядам та звичаям: «Ой радуєся, Земле!» (1991, 1993 рр.), «На щедрий вечір» (1998 р.), «Різдвяна зоряниця» (2001 р.). Значний резонанс серед відвідувачів й у засобах масової інформації отримала виставка «Граї, музико!» (Українські народні музичні інструменти ХІХ–ХХ ст.), створена 1996 р. спільно з Музеєм етнографії та художнього промислу (м. Львів) [17]. Вона виявилася однією з перших експозицій, яка започаткувала співпрацю між музеями Львова та Луцька й продемонструвала музичну культуру українського народу [7, с. 47].

Тривалий час посаду завідувача відділу етнографії та народних промислів обіймала Н. Гатальська. Вона стала автором низки етнографічних виставок традиційного вбрання волинян та поліщуків. Одна з перших –

«Волинське народне вбрання» (1991 р.) – експонувалася у Волинському краєзнавчому музеї. Представляла дослідниця комплекси традиційної волинської ноші на теренах України й за кордоном – у Польщі (1993 р.) та Литві (2004 р.). Серед найзначиміших її виставок – «Солом'яні духи Марії Кравчук» (1996 р.), «Поліські ковчеги» (Традиційне народне будівництво Волині і Полісся наприкінці ХІХ–ХХ ст., 2000 р.), «Ярмарки на Волині» (2005 р.), «Традиційне килимарство Волині і Західного Полісся» (2006 р.) «Весілля: подія, звичай, символ» (2007 р.) та багато інших [5, с. 359–361].

Н. Гатальська налагодила співпрацю з майстрами народної творчості Волині. Результатом стало створення співробітниками відділу низки персональних й колективних виставок, які знайомили волинян та гостей краю з різними видами народного мистецтва [13].

Щорічно у ВКМ усіма відділами та філією впродовж досліджуваного періоду організовувалось від 50 до 150 стаціонарних та пересувних виставок [3, с. 95]. Наукові співробітники відділу етнографії та народних промислів створювали до десяти виставок. Більшість з них – стаціонарні, з тривалим терміном експонування та залученням значної кількості речових пам'яток. Впродовж одного–трьох місяців діяли виставки майстрів народної творчості та виставки, приурочені до певних свят. Етнографічні міні–виставки, створені до окремих подій, мали найкоротший термін експонування.

З 1989 по 2015 рр. відділом етнографії та народних промислів ВКМ створено понад 150 виставок. Перелік їх за роками й обсяг поданий у загальній хроніці виставкової діяльності ВКМ, вміщеній в кількох випусках наукового збірника «Волинський музей. Історія і сучасність» [8, с. 35–36; 9, с. 23–24; 10, с. 51–56]. Наприкінці ХХ ст. найпоширенішими формами виставок стали систематичні та тематичні: «Мистецтво писанки» (1990 р.), «Писанковий дивосвіт» (1993 р.), «Волинський народний одяг» (1990 р.), «Гончарство на Волині» (1992 р.), «Ткацтво на Волині» (1994 р.), ін.

Створені відділом етнографії та народних промислів тематичні виставки висвітлювали різні аспекти традиційно–побутової культури Волині і Західного Полісся. Понад 20 з них були присвячені народному мистецтву. Вони виявилися зверненими не лише у минуле, а й активно представляли твори сучасних професійних майстрів декоративно–ужиткового мистецтва, демонстрували творчий потенціал молоді. Так у 2000–2010 рр. набувають поширення персональні виставки: «Чарівна лозинка» (майстра художнього плетіння з лози Л. Іваніни, 2001 р.), «Доля на рушникові» (заслуженого майстра народної творчості України Н. Горлицької, 2002 р.), «Житне перевесло» (заслуженого майстра народної творчості України М. Кравчук, 2004 р.), «Писанки княжого града» (майстрів народної творчості О. Білик і Л. Дембровської, 2006 р.), «Ю. Савка. Вишиваний портрет» (2008 р.) та ін.

Найбільш плідними для етнографічного відділу стали 2004–2015 рр. За цей час було створено 64 виставки, серед них низка стаціонарних тематичних з тривалим терміном експонування: «Живе дерево. Народна деревообробка на Волині» (2002–2003 рр.), «Ярмарки на Волині» (2005–2006 рр.), «Рушниками хата багата. Вишивка в інтер'єрі українського житла» (2008–2009 рр.), «Дай, Боже, хліба–солі і всього доволі. Традиції народного харчування

населення Волині й Західного Полісся» (2009–2011 рр.), ін. Для їх оформлення використали велику кількість музейних пам'яток з різних фондів груп. Відмінними за побудовою виявилися виставки «Культ предків у зимовій обрядовості волинян» (2007 р.) та «Весілля: подія, звичай, символ» (2007 р.), які вирізнялися образністю, вдало зробленими акцентами.

Традиційними у ВКМ стали щорічні тематичні виставки до свят Великодня та Різдва Христового [18]. За їх допомогою відвідувачі могли пізнати традиції рідного краю, знайомитися з раритетними музейними пам'ятками й творчістю сучасних майстрів, взяти участь у майстер–класах, зустрічах, заняттях. Мистецтву писанкового розпису та весняній обрядовості було присвячено 35 виставок. З них 21 – це виставки робіт учасників щорічного обласного конкурсу на крашу писанку Волині. Тема різдвяно–новорічної обрядовості й звичаєвості висвітлювалася на 25 виставках [1].

Для ознайомлення громадськості краю з новими артефактами, що були виявлені на території Волинської області й надійшли до збірки ВКМ, практикувалася (і практикується сьогодні) така форма комунікації, як виставки–презентації нових надходжень. Етнографічні пам'ятки експонувалися на стаціонарних виставках «Мандрівка в минуле» (За матеріалами фольклорно–етнографічної експедиції «Народи Прибужжя» 2000–2001 рр.), «Волинське Полісся» (За матеріалами етнографічних експедицій 2008–2014 рр.). Пересувна виставка «Погляд крізь роки» (2000 р.) стала результатом пошукової роботи Ю. Фалюша; внаслідок її проведення було зібрано комплекти письмових матеріалів та світлин про історію та побут села Литовеж Іваничівського району, життя та діяльність й місцевого краєзнавця Л. Пучковського [5, с. 355].

На початку ХХІ ст. все частіше створювалися етнографічні виставки з елементами інтерактивності. Одна з перших – «Віконце в дитинство» (2011 р.). Під час екскурсії юні відвідувачі гралися традиційними дерев'яними іграшками, виготовленими й наданими волинським майстром А. Бондаруком, відгадували загадки, читали дитячі книги волинських авторів тощо [14, с. 87].

Значний резонанс отримала виставка «Традиційне вбрання волинян та поліщуків» (2013–2014 рр.), на якій було представлено понад 200 пам'яток з етнографічної колекції ВКМ. Експонати демонструвалися у вертикальних вітринах й на манекенах. Комплекти одягу підбиралися таким чином, щоб показати народне вбрання з усіх сучасних районів Волинської області. Створена тематична виставка розрахована на різні категорії відвідувачів: учнів середнього і старшого шкільного віку, студентську молодь, дорослих, майстрів народної творчості, дослідників, туристів. Для зацікавлення екскурсантів працівники відділу використали певні новації: голосування за кращий експонат, пошук традиційного вбрання за фрагментами на світлинах та за музейним описом, перегляд відеоматеріалів на відповідну тему, проведення майстер–класів, зустрічей, створення дошки відгуків [15].

Новою за тематикою стала виставка етнографічно–екологічного спрямування «Нелегка ноша, або Все своє ношу з собою» (2014 р.). На ній різноманітні предмети, призначені для перенесення ручної поклажі – кошики,

портфелі, сумочки, сітки–авоськи і т.д. – були подані як елемент матеріальної культури певної історичної епохи, як реквізит найрізноманітніших професій і занять, як невід'ємна річ гардеробу, виразник соціального становища, мистецьких вподобань. Основний акцент виставки зроблено на екологічних торбинах як необхідному атрибуті суспільної культури життя. Адже мета проекту полягала в тому, щоб привернути увагу громадськості до проблем забруднення довкілля поліетиленовою продукцією та продемонструвати зразки предметів, призначених для перенесення ручної поклажі, як альтернати поліетиленовим пакетам [1].

У 2012 р. науковими співробітниками відділу етнографії та народних промислів ВКМ створена благодійна виставка–акція «Обереги милосердя». Її ініціатором виступила родина відомої на Волині громадської діячки, заслуженого майстра народної творчості України Н. Горлицької. Виставка вишиваних творів майстрині організовувалася з благодійною метою – зібрати кошти на лікування луцької школярки Я. Малаховської [25, с. 277].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. музеї України досить активно долучилися до проведення обмінних виставок та створення міжмузейних виставкових проектів. Ще у 1980–х рр. таку співпрацю ВКМ налагодив зі Замостьським музеєм (Республіка Польща). Вона триває донині. Спільні проекти стосувалися історичної, мистецької, етнографічної тематики. Зокрема, у Замосці 1991 р. експонувалися зразки волинської вишивки [23, с. 141]. Виставки волинського традиційного вбрання демонструвалися у Варшавському етнографічному музеї та Вільнюсі [4, с. 7]. Долучилися наукові співробітники відділу етнографії та народних промислів ВКМ до оформлення та популяризації виставки «Ляльки Польщі, ляльки світу» фундації «Цепелія» (Центр народних і художніх промислів), що пройшла в Луцьку у 2004 р. [20, с. 215]. Спільним міжмузейним проектом стала виставка «Волинське весільне вбрання» (1997 р.), для створення якої були залучені пам'ятки з фондів Волинського і Рівненського краєзнавчих музеїв.

З етнографічної колекції ВКМ сформована добірка традиційних зразків волинського вбрання для експонування виставки за обміном у Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. І. Яворницького (2005 р.). У Музеї книги і друкарства Державного історико–культурного заповідника м. Острога та Нетішинському міському краєзнавчому музеї демонструвалася колективна виставка «Жіночий весільний костюм ХІХ–ХХ ст.» (2015 р.), для якої були підібрані й комплекти волинського вбрання [1]. Автентичний волинський стрій був представлений й на виставці, організованій в рамках Третього обласного фестивалю–конкурсу «Народний костюм: минуле і сучасність», що проходив в Одеському обласному Центрі української культури (2010 р.) [1].

Наукові співробітники відділу етнографії та народних промислів ВКМ створили понад двадцять міні–виставок традиційного вбрання до певних заходів, подій, лекцій тощо. Зокрема, одноденна виставка експонувалася під час презентації монографії Г. Стельмащук «Давне вбрання на Волині». Демонструвалися народні строї першої половини ХХ ст. в рамках семінарів, організованих Волинським обласним науково–методичним центром культури для керівників клубних колективів області,

під час лекції для студентів Волинського державного училища культури і мистецтв імені І. Стравінського [1].

Серед переліку проектів, створених етнографічним відділом, вирізнялися виставки «З історії «Просвіти» на Волині» (2005 р.), «Одержима Україною» (Виставка сценічного костюма і театральної атрибутики до моновистав заслуженої артистки України Г. Кажан, 2008 р.), «Село Лаврів Луцького району: етнографічно-краєзнавчий нарис» (2012 р.). Для їх створення було підібрано й опрацьовано матеріали з театрального мистецтва, історико-краєзнавчого характеру.

Під час роботи над виставковими проектами налагоджувалася співпраця з краєзнавцями, народними майстрами й творчими колективами, громадськими організаціями, дослідниками, здійснювалися виїзди в населені пункти Волинської області для збору необхідної інформації та матеріалів. Створення виставок сприяло поповненню збірки Волинського краєзнавчого музею.

Виставкова робота відділу етнографії та народних промислів ВКМ, що проводилася у 1989–2015 рр., широко висвітлювалася у регіональних засобах масової інформації, була відзначена дипломами та подяками Обласної рейтингової акції «Музейна подія року на Волині» [24; 19].

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, виставкова діяльність відділу етнографії та народних промислів ВКМ впродовж досліджуваного періоду вирізнялася різностороннім змістом. У 1990-х роках за допомогою низки виставкових проектів приверталася увага до питань розвитку народного мистецтва, збереження традиційних промислів та ремесел, відбувалося знайомство з творчістю волинських майстрів. На початку XXI ст. створено виставки різної тематики з представленням великої кількості музейних предметів. В останні роки все більше уваги зверталося на використання нових тем і форм показу пам'яток матеріальної та духовної культури. Проте й надалі актуальними залишаються питання вивчення і визначення музейної аудиторії, сучасної інтерпретації культурної спадщини, забезпечення виставковим обладнанням, аналізу та обговорення реалізованих проектів, визначення перспектив розвитку, ін. Напрацьовані впродовж 1989–2015 рр. відділом етнографії та народних промислів ВКМ на основі практичної діяльності матеріали виставкової роботи стануть суттєвим підґрунтям для подальшого дослідження етнографічного музейництва України.

Список використаних джерел

1. Архів відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею за 1989–2016 рр.
2. Білю Л. Експозиційна та виставкова діяльність музеїв Волинської області (1991–2016 рр.) / Л. Білю // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк, 2017. – №4 (353). – С.132–137.
3. Білю Л. М. Культурно-освітня діяльність Волинського краєзнавчого музею (1991–2016 рр.) / Л. М. Білю // Гілея: науковий вісник. – 2017. – Вип.123. – С.92–98.
4. Бондаренко Г. Етнографія Західної Волині та Полісся (Історіографічний огляд за 1991–2006 рр.) / Г. Бондаренко // Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний: матеріали Третьої Волин. обл. наук.–етнограф. конф., м. Луцьк, 14–15 черв. 2007 р. – Луцьк, 2007. – Вип.24. – С.4–11.
5. Гатальська Н. Етнографічні виставки як прообраз майбутнього музею / Н. Гатальська // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб.: матеріали IV Всеукр. наук.–практ. конф., присвяч. 80-річчю музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею. – Луцьк, 2009. – Вип.4. – С.354–361.
6. Голдованська О. Досвід роботи Волинського краєзнавчого музею з дитячою аудиторією / О. Голдованська, В. Надольська // Історія музеєзнавства, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: наук. зб. / Держ. іст.–культ. заповідник м. Острога, Остроз. наук.–краєзн. т–во «Спадщина» ім. кн. Острозьких. – Острог, 2011. – Вип.3. – С.68–71.
7. Голубець Г. Популяризація музейних збірок та естетичне виховання (на прикладі Музею етнографії та художнього промислу у Львові) / Г. Голубець // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність. Зб. наук. праць: матеріали Другої Волин. обл. наук.–етнограф. конф., м. Луцьк, 12–13 трав. 2005 р. – Луцьк, 2005. – Вип.15. – С.46–47.
8. Гриб Л. Етнографічні заходи у Волинському краєзнавчому музеї. Виставкова хронологія (2000–2013 роки) / Л. Гриб, Л. Пальоха // Волинський музей. Історія і сучасність. Наук. зб.: матеріали V Всеукр. наук. іст.–краєзн. конф., присвяч. 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 трав. 2014 р. – Луцьк, 2014. – Вип.5. – С.33–36.
9. Грицина Л. Г. Виставочна робота музею / Л. Грицина // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези та матеріали I наук.–практ. конф., присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16–17 черв. 1994 р. м. Луцьк, 1998. – С.22–26.
10. Грицина Л. Г. Хроніка виставкової діяльності музею. 1999–2003 рр. / Л. Грицина // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб.: матеріали III Всеукр. наук.–практ. конф., присвяченої 75-річчю Волинського краєзнавчого музею та 55-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. Луцьк–Колодяжне, 18–19 трав. 2004 р. – Луцьк, 2004. – Вип.3. – С.50–56.
11. Ковальчук С. Волинський краєзнавчий музей. До історії музейної експозиції / С. Ковальчук // Волинський музей. Історія і сучасність. Наук. зб.: матеріали V Всеукр. наук. іст.–краєзн. конф., присвяченої 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 трав. 2014 року. – Луцьк, 2014. – Вип.5. – С.251–255.
12. Ковальчук С. Музей у сучасному світі: розробка наукової концепції / С. Ковальчук // Волинський музейний вісник. Наук. зб. – Луцьк, 2012. – Вип.3. – С.17–22.
13. Кузьмич Н. Виставки народного мистецтва як одна з форм роботи музейних етнографів / Н. Кузьмич // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність. Зб. наук. праць: матеріали Другої Волин. обл. наук.–етнограф. конф., м. Луцьк, 12–13 трав. 2005 року. – Луцьк, 2005. – Вип.15. – С.54–55.
14. Мірошніченко–Гусак Л. Взаємозв'язок музею і школи на прикладі етнографічних виставок / Л. Мірошніченко–Гусак // Волинський музейний вісник. Наук. зб.: Музейна педагогіка. Теорія і практика / упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи ЧНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2013. – Вип.5. – С.85–89.
15. Мірошніченко–Гусак Л. Етнографічна виставка «Традиційне вбрання волинян та поліщуків»: взаємодія з відвідувачем / Л. Мірошніченко–Гусак // Волинський музей. Історія і сучасність. Наук. зб.: матеріали V Всеукр. наук. істор.–краєзн. конф., присвяченої 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 трав. 2014 р. – Луцьк, 2014. – Вип.5. – С.121–124.
16. Надольська В. Науково-дослідна робота відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею / В. Надольська, О. Токарська // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2012. – Вип.5. – С.68–71.
17. Ошуркевич О. До джерел музики / О. Ошуркевич // Луцький замок. – 1997. – 17 січ. – С.5.
18. Ошуркевич О. Різдвяна містерія / О. Ошуркевич // Луцький замок. – 1999. – 6 січ. – С.11.
19. Підсумки Сьомої обласної рейтингової акції «Музейна подія року на Волині – 2015» [Електронний ресурс] Волинський краєзнавчий музей. – Режим доступу: http://volyn-kray-mus.at.ua/news/pidsumki_somoji_oblasnoji_rejtingovoji_akciji_muzejna_podija_roku_na_volini_2015/2016-05-18-976.

20. Позіховська С. Спільна виставкова діяльність музеїв Великої Волині: стан і перспективи / С. Позіховська // Волинський музей: історія і сучасність. *Наук. зб.: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 80-річчю музею та 60-річчю Колоджанського літературно-меморіального музею.* – Луцьк, 2009. – Вип.4. – С.214–217.

21. Пушкар Н. П'ять етапів музейної історії: колекції, хранителі, будинки / Н. Пушкар, І. Несторук // Волинський музей. Історія і сучасність. *Наук. зб.: матеріали V Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею.* м. Луцьк, 16 трав. 2014 р. – Луцьк, 2014. – Вип.5. – С.168–184.

22. Силук А. Волинський краєзнавчий музей: сторінки історії формування колекції / А. Силук // Волинський музей. Історія і сучасність. *Наук. зб.* – Луцьк, 1999. – Вип.ІІ. – С.6–10.

23. Силук А. Співпраця Волинського краєзнавчого музею із музеями Польщі по вивченню та збереженню історико-культурної спадщини українсько-польського пограниччя / А. Силук // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. *Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.* – Дніпропетровськ: АРТІРЕС. 2009. – Вип.11. – С.139–145.

24. Стали відомі імена переможців обласної рейтингової акції «Музейна подія року на Волині 2012» [Електронний ресурс] Національна суспільна телерадіокомпанія України, Волинська регіональна дирекція. – Режим доступу: <http://voltv.com.ua/staly-vidomi-imena-peremozhtsiv-oblasnoji-rejtynhovoji-aktsiji-muzejna-podiya-roku-na-volyni-2012>.

25. Хомова Т. «Обереги милосердя» Надії Горлицької / Т. Хомова // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї. *Наук. зб.: матеріали Четвертої Всеукр. наук.-етнограф. конф., присвяченої 80-річчю від дня народження Олексі Ошуркевича.* 16–17 квіт. 2013 р., м. Луцьк. – Луцьк, 2013. – Вип.44. – С.277–281.

26. Чибирак С. Співпраця Музею етнографії Волині та Полісся Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки і Волинського краєзнавчого музею / С. Чибирак, Л. Мірошніченко-Гусак // Волинський музейний вісник. *Наук. зб.* – Луцьк, 2015. – Вип.7. – С.110–112.

References

1. Arhiv viddilu etnografii' ta narodnyh promysliv Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju za 1989–2016 rr.

2. Bil'o L. Ekspozycijna ta vystavkova dijəl'nist' muzei'v Volyns'koi' oblasti (1991–2016 rr.) / L. Bil'o // *Naukovyj visnyk Shidnoevropejs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Lesi Ukrai'ny.* Serija: Istorychni nauky. – Luc'k, 2017. – №4 (353). – S.132–137.

3. Bil'o L. M. Kul'turno-osvittnja dijəl'nist' Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju (1991–2016 rr.) / L. M. Bil'o // *Gileja: naukovyj visnyk.* – 2017. – Vyp.123. – S.92–98.

4. Bondarenko G. Etnografija Zahidnoi' Volyni ta Polissja (Istoriografichnyj ogljad za 1991–2006 rr.) / G. Bondarenko // *Mynule i suchasne Volyni j Polissja: rode nash krasnyj: materialy Tret'oi' Volyn. obl. nauk.-etnograf. konf., m. Luc'k, 14–15 cherv. 2007 r.* – Luc'k, 2007. – Vyp.24. – S.4–11.

5. Gatal's'ka N. Etnografichni vystavky jak proobraz majbutn'ogo muzeju / N. Gatal's'ka // *Volyns'kyj muzej: istorija i suchasnist'.* *Nauk. zb.: materialy IV Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvjach. 80-ričchju muzeju ta 60-ričchju Kolodjazhensk'kogo literaturno-memorial'nogo muzeju.* – Luc'k, 2009. – Vyp.4. – S.354–361.

6. Goldovans'ka O. Dosvid roboty Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju z dytjachoho audytorijeju / O. Goldovans'ka, V. Nadol's'ka // *Istorija muzejnazavstva, pam'jatkoohoronoj' spravy, krajeznavstva i turyzmu v Ostrozi ta na Volyni: nauk. zb. / Derzh. ist.-kul't. zapovidnyk m. Ostroga, Ostroz. nauk.-krajezn. t-vo «Spadshhyna» im. kn. Ostroz'kyh.* – Ostrog, 2011. – Vyp.3. – S.68–71.

7. Golubec' G. Populjaryzacija muzejnyh zbirk ta estetyčne vyhovannja (na prykladi Muzeju etnografii' ta hudozhn'ogo promyslu u L'vovi) / G. Golubec' // *Mynule i suchasne Volyni j Polissja: narodne mystectvo i duhovnist'.* *Zb. nauk. prac': materialy Drugoi' Volyn. obl. nauk.-etnograf. konf., m. Luc'k, 12–13 trav. 2005 r.* – Luc'k, 2005. – Vyp.15. – S.46–47.

8. Gryb L. Etnografichni zahody u Volyns'komu krajeznavchomu muzei'. *Vystavkova hronologija (2000–2013 roky) / L. Gryb, L. Pal'oha // Volyns'kyj muzej. Istorija i suchasnist'.* *Nauk. zb.: materialy V Vseukr. nauk. ist.-krajezn. konf., prysvjach. 23-j richnyci Nezalezhnosti Ukrai'ny ta 85-j richnyci stvorennja Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju.* m. Luc'k, 16 trav. 2014 r. – Luc'k, 2014. – Vyp.5. – S.33–36.

9. Grycyna L. G. Vystavochna robota muzeju / L. Grycyna // *Volyns'kyj muzej. Istorija i suchasnist'.* *Tezy ta materialy I nauk.-prakt. konf., prysvjachenoj' 65-ričchju Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju ta 45-ričchju Kolodjazhensk'kogo literaturno-memorial'nogo muzeju Lesi Ukrai'ny.* 16–17 cherv. 1994 r. m. Luc'k, 1998. – S.22–26.

10. Grycyna L. G. Hronika vystavkovoji' dijəl'nosti muzeju. 1999–2003 rr. / L. Grycyna // *Volyns'kyj muzej: istorija i suchasnist'.* *Nauk. zb.: materialy II Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvjachenoj' 75-ričchju Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju ta 55-ričchju Kolodjazhensk'kogo literaturno-memorial'nogo muzeju Lesi Ukrai'ny.* 18–19 trav. 2004 r. – Luc'k, 2004. – Vyp.3. – S.50–56.

11. Koval'chuk Je. Volyns'kyj krajeznavchij muzej. Do istorii' muzejnoi' ekspozicii' / Je. Koval'chuk // *Volyns'kyj muzej. Istorija i suchasnist'.* *Nauk. zb.: materialy V Vseukr. nauk. ist.-krajezn. konf., prysvjachenoj' 23-j richnyci Nezalezhnosti Ukrai'ny ta 85-j richnyci stvorennja Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju.* m. Luc'k, 16 trav. 2014 roku. – Luc'k, 2014. – Vyp.5. – S.251–255.

12. Koval'chuk Je. Muzej u suchasnomu sviti: rozrobka naukovoi' koncepcii' / Je. Koval'chuk // *Volyns'kyj muzejnyj visnyk.* *Nauk. zb.* – Luc'k, 2012. – Vyp.3. – S.17–22.

13. Kuz'mych N. Vystavky narodnogo mystectva jak odna z form roboty muzejnyh etnografiv / N. Kuz'mych // *Mynule i suchasne Volyni j Polissja: narodne mystectvo i duhovnist'.* *Zb. nauk. prac': materialy Drugoi' Volyn. obl. nauk.-etnograf. konf., m. Luc'k, 12–13 trav. 2005 roku.* – Luc'k, 2005. – Vyp.15. – S.54–55.

14. Miroshnychenko-Gusak L. Vzajemozv'jazok muzeju i shkoly na prykladi etnografichnyh vystavok / L. Miroshnychenko-Gusak // *Volyns'kyj muzejnyj visnyk.* *Nauk. zb.: Muzejna pedagogika. Teorija i praktyka / upr-nja kul'tury Volyn. ODA; Volyn. krajezn. muzej; kaf. dokumentoznavstva i muzejn. spravy SNU im. Lesi Ukrai'ny.* – Luc'k, 2013. – Vyp.5. – S.85–89.

15. Miroshnychenko-Gusak L. Etnografichna vystavka «Tradycijne vbrannja volynjan ta polishhukiv»: vzajemodija z vidviduchem / L. Miroshnychenko-Gusak // *Volyns'kyj muzej. Istorija i suchasnist'.* *Nauk. zb.: materialy V Vseukr. nauk. istor.-krajezn. konf., prysvjachenoj' 23-j richnyci Nezalezhnosti Ukrai'ny ta 85-j richnyci stvorennja Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju.* m. Luc'k, 16 trav. 2014 r. – Luc'k, 2014. – Vyp.5. – S.121–124.

16. Nadol's'ka V. Naukovo-doslidna robota viddilu etnografii' ta narodnyh promysliv Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju / V. Nadol's'ka, O. Tokars'ka // *Ostroz'kyj krajeznavchij zbiryk.* – Ostrog, 2012. – Vyp.5. – S.68–71.

17. Oshurkevych O. Do dzherel muzyky / O. Oshurkevych // *Luc'kyj zamok.* – 1997. – 17 sich. – S.5.

18. Oshurkevych O. Rizdvjana misterija / O. Oshurkevych // *Luc'kyj zamok.* – 1999. – 6 sich. – S.11.

19. Pidsumky S'omoi' oblasnoj' rejtyngovoji' akcii' «Muzejna podija roku na Volyni – 2015» [Elektronnyj resurs] *Volyns'kyj krajeznavchij muzej.* – Rezhym dostupu: http://volyn-kraj-mus.at.ua/news/pidsumki_somoi_oblasnoji_rejtingovoji_akcii_muzejna_podiya_roku_na_volyni_2015/2016-05-18-976.

20. Pozihovs'ka S. Spil'na vystavkova dijəl'nist' muzei'v Velykoi' Volyni: stan i perspektivy / S. Pozihovs'ka // *Volyns'kyj muzej: istorija i suchasnist'.* *Nauk. zb.: materialy IV Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvjach. 80-ričchju muzeju ta 60-ričchju Kolodjazhensk'kogo literaturno-memorial'nogo muzeju.* – Luc'k, 2009. – Vyp.4. – S.214–217.

21. Pushkar N. P'jat' etapiv muzejnoi' istorii': kolekcii', hranyteli, budynky / N. Pushkar, I. Nесторук // *Volyns'kyj muzej. Istorija i suchasnist'.* *Nauk. zb.: materialy V Vseukr. nauk. ist.-krajezn. konf., prysvjachenoj' 23-j richnyci Nezalezhnosti Ukrai'ny ta 85-j richnyci stvorennja Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju.* m. Luc'k, 16 trav. 2014 r. – Luc'k, 2014. – Vyp.5. – S.168–184.

22. Syljuk A. Volyns'kyj krajeznavchij muzej: storinky istorii' formuvannja kolekcii' / A. Syljuk // *Volyns'kyj muzej. Istorija i suchasnist'.* *Nauk. zb.* – Luc'k, 1999. – Vyp.II. – S.6–10.

23. Syljuk A. Spivpracja Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju iz muzejamy Pol'shhi po vyvchennju ta zberezhenju istoryko-kul'turnoi' spadshhyny ukrai'ns'ko-pol's'kogo pogranychchja /

A. Syljuk // Rol' muzei'v u kul'turnomu prostori Ukraïny j svitu: stan, problemy, perspektivy rozvytku muzejnoi' galuzi. Zbirnyk materialiv zagal'noukraïns'koi' naukovoï konferencii' z problem muzejeznavstva, prysvjachenoï' 160-richchju zasnuvannja Dnipropetrovs'kogo istorychnogo muzeju im. D. I. Javornyc'kogo. – Dnipropetrovs'k: ARTPRES. 2009. – Vyp.11. – S.139–145.

24. Staly vidomi imena peremozhciv oblasnoi' rejtyngovoi' akcii' «Muzejna podija roku na Volyni 2012» [Elektronnyj resurs] Nacional'na suspil'na teleradiokompanija Ukraïny, Volyns'ka regional'na dyrekcija. – Rezhym dostupu: <http://voltv.com.ua/staly-vidomi-imena-peremozhciv-oblasnoji-rejtynhovoji-aktsiji-muzejna-podiya-roku-na-volyni-2012>.

25. Homova T. «Oberegy myloserdja» Nadii' Gorlyc'koi' / T. Homova // Mynule i suchasne Volyni ta Polissja. Narodna kul'tura i muzei'. Nauk. zb.: materialy Chetvertoi' Vseukr. nauk.-etnograf. konf., prysvjachenoï' 80-richchju vid dnja narodzhennja Oleksy Oshurkevycha, 16–17 kvit. 2013 r., m. Luc'k. – Luc'k, 2013. – Vyp.44. – S.277–281.

26. Chybyrak S. Spivpracja Muzeju etnografii' Volyni ta Polissja Shidnojevropejs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Lesi Ukraïnky i Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju / S. Chybyrak, L. Miroshnychenko–Gusak // Volyns'kyj muzejnyj visnyk. Nauk. zb. – Luc'k, 2015. – Vyp.7. – S.110–112.

*Miroshnychenko–Husak L. A., post-graduate student,
Lesia Ukrainka East–European National University
(Ukraine, Lutsk), evidil@ukr.net*

The exhibition work of the Department of ethnography and crafts of the Volyn Museum of Local Lore (1989–2015)

The article covers one of the main areas of activity of the department of ethnography and folk crafts of the Volyn Museum of Local Lore since its creation (1989), which was and remains an exhibition work. The prerequisites that influenced at its active and versatile conduct were found out. The attention is paid to the important contribution to the development of ethnographic museum O. Oshurkevych, N. Hatal'ska. The basic methods of constructing the exhibitions created by the Department of Ethnography and Folk Crafts are determined, their subjects are analyzed. The information about the ethnographic inter-museum projects, mini-exhibitions and exhibition-presentation of new revenues were submitted. Changes in the theme of exhibition projects and forms of work with the visitor have been followed.

Keywords: museum, ethnography, exhibition, Volyn.

* * *

УДК 94(477)«070»

Біловус Л. І.,

кандидат філологічних наук, доцент,

Тернопільський національний економічний
університет (Україна, Тернопіль), Lesya_Bilovus@i.ua

Українські церкви у США в обороні державності України (на матеріалах україномовної періодики діаспори)

Українська діаспора, успішно соціалізувавшись у США, набуває там політичної ваги і застосовує свій потенціал для захисту і реалізації її національних інтересів. Не останню роль у вищезазначених процесах відіграє українська церква. Дослідження присвячене аналізу матеріалів періодичних видань української діаспори США щодо оборони державності України українськими релігійними установами. Українська діаспора, створивши широку мережу україномовної періодики, надала українській церкві можливість не тільки виконувати свої прями функції – душпастирство, а й особливого значення надавати формуванню національної ідентичності в середовищі української громади, стояти в обороні державності Української держави.

Ключові слова: україномовна періодика, українська діаспора, українська церква, Україна.

Українська діаспора – це потенційний чинник суттєвого впливу на державотворчі процеси в Україні. Участь діаспори у них може сприяти зацікавленості її

представників, згуртування навколо завдань сьогодення України та глибшому залученню їх до вирішення цих завдань. Разом з тим, це дозволить створити передумови для ефективнішого задоволення потреб самої діаспори. Іншим об'єднуючим чинником закордонного українства є віра в Бога. Українська діаспора, успішно соціалізувавшись у США, набуває там політичної ваги і застосовує свій потенціал для захисту і реалізації її національних інтересів. Не останню роль у вищезазначених процесах відіграє українська церква.

Історія української діаспори загалом, її преси та проблематики зокрема, є однією з тем у сучасній вітчизняній науці, яка відносно недавно стала предметом дослідження. За роки незалежності було опрацьовано та введено у науковий обіг велику кількість пресових джерел. Серед українських науковців, які займалися питаннями закордонних українців, найбільш відомими є В. Євтух [14], Ф. Заставний [6], Б. Лановик [8], Н. Мерфі [9], І. Недошитко [11] та ін. Дослідження Л. Нагорної [10], М. Обушного [12], М. Шульги [18] та ін. присвячені феномену національної та етнічної ідентичності, а С. Герогової [3], В. Губарця [4], П. Часта [16], В. Чекалюк [17] – розвитку і функціонуванню преси діаспори.

Однак і сьогодні дослідження україномовної преси США не є досить розробленими, особливо у частині діяльності українських церков Штатів. Через те метою нашої статті є аналіз матеріалів періодичних видань української діаспори США щодо оборони державності України українськими релігійними установами.

Українці при поселенні у нових країнах завжди у першу чергу намагалися облаштувати своє духовне життя. Щодо релігійності українців о. І. Худик висловився наступним чином: «не маючи часто власного житла, спочатку зводили каплицю для спільного богослужіння. Саме такою є спільна особливість для українців. І ця риса є нашим надбанням і багатством, а не навпаки» [15, с. 506].

Відповідно до опублікованих матеріалів, від середини минулого століття у США пропагується ідея проведення молитовних сніданків з метою популяризації християнських цінностей як щодо внутрішньої, так і зовнішньої політики. Уже десять років поспіль у Вашингтоні, у межах Національного молитовного сніданку, проходить «Український молитовний сніданок», гостями якого є представники політичної еліти України, посли, представники громадських, фінансових кіл України, США та інших країн. Ентузіастами його організації стали американські політики та бізнесмени українського походження, які розуміли важливість підтримування такої багатолітньої традиції задля встановлення порозуміння та поглиблення відносин між представниками різних держав [19].

У рубриках «Духовність», «Українське Чикаго», «Життя громади» є публікації щодо вшанування жертв Чорнобильської катастрофи. Хоча багато українців перебуває далеко за межами своєї батьківщини, вони намагаються пам'ятати не тільки радісне, а й не забувати трагічних сторінок. Зокрема, у Катедрі св. Патрика у Нью-Йорку, в осередку УПЦ в США, Українському православному соборі св. князя Володимира за присутності священників українських церков усіх конфесій, представників від ООН, урядів США й України, губернатора відзначають молебнем сумну

річницю вибуху на атомній станції. Після служби високі гості мали можливість звернутися до усіх присутніх. Як зафіксували матеріали періодичних видань, духовенство, передусім, зосереджує увагу на силі спільної молитви за потерпілими та невинно загиблими, розповідає про велику місійну роботу церкви в Україні; губернатор Дж. Патакі як політик відзначає злочинність і духовну бідність радянської влади, боротьбу українського народу проти неї, героїчність тих, хто боровся з радіацією у Чорнобилі, а тому оголосив 22–26 квітня Тижнем пам'яті Чорнобиля у штаті (хоча це не є винятковим явищем у США); Генеральний консул України Ігор Сибіга закликає не забувати та молитовно гуртуватися тут, на чужині, щоб підтримати свою батьківщину. Ще Білл Клінтон у своєму зверненні, оприлюдненому на таких заходах, заявляв про велику подяку всім організаціям та приватним особам, які допомагають потерпілим від Чорнобильської катастрофи, і запевняв допомогти розбудувати в Україні енергоносії для стабілізації економіки. УПЦ у США практикує також після панахиди висаджування на церковному подвір'ї двох деревець у пам'ять про загиблих та тих, хто пережив Чорнобиль і досі бореться з його наслідками. А українська громада Чикаго проводить грандіозний благодійний вечір, пожертви з якого передають на потреби дітей–інвалідів, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Такі відзначення, духовне об'єднання української громади залишають враження розуміння діаспорянами причин і наслідків цієї катастрофи, бажання допомогти. Владика Даниїл з цього приводу зазначив: «Для когось це, можливо, і «зона відчуження», а для нас – це прадавня Батьківщина. Це відірваний від України і змордований край. Це наша зона національної трагедії» [2].

Ще однією даниною американській традиції українців США є відзначення національного свята Дня пам'яті. Проте у ці вихідні парафії українських православних церков збираються, за словами Владика Даниїла, щоб вшанувати пам'ять тих, хто віддав своє життя служінню та захисту ідеалів американського суспільства, які дають можливість вільно жити, розвиваючи свої традиції та культуру, мільйонам різнонаціональних емігрантів, у тому числі й українцям. Поряд із молитвами за загиблими воїнами армії США, вірячи згадують і тих, які загинули за незалежність української держави. Традиційно щороку згадують у молитвах полеглих у боротьбі за державність України на відзначенні дати соборності українських земель. Сьогодні проголошують молитву за духовну і державну єдність українського народу, що від початку свого існування керувався Божими законами. Такі молебні завершуються відспіванням «Многая літа» українському Президентові, війську та українському народові. Періодичні видання документують участь у таких заходах Генерального консула, віце-консула, митрополита, єпископів, численної української громади.

Однак найвагомішим для парафійських громад є відзначення річниць проголошення незалежності України. Перші публікації з цього приводу ми маємо вже у 1991 р. одразу після настання цієї важливої події. Митрополит української церкви у США Степан Сулик опублікував заяву з нагоди проголошення самостійності України, де наголошував, що незважаючи на численні роки переслідувань, нищення, мук, голодоморів, наш народ є щасливим, бо від 988 р. обрав Бога своїм Господом

та 1037 р. перейшов під опіку Пресвятої Богородиці. Оскільки наслідки років радянської пропаганди й атеїзму жакливі, митрополит закликає ніколи не забувати у своїх молитвах тих невинних, хто віддав своє життя за свободу віри, благами Бога благословити здобуту самостійність, давши українському уряду мудрість, а також сподівається на релігійне і духовне відродження незалежної України. У наступні роки ми маємо щорічні публікації про відзначення річниць громадами різних парафій різного віросповідання (наприклад, в УГКЦ Успення в Перт Амбой, церкві Пресвятої Родини у Лінденгурсті, парафії УГКЦ св. Михаїла у Балтиморі, православному соборі св. Володимира у Нью-Йорку, у Консисторії УПЦ в США), що вкотре засвідчує високу свідомість та єдність українців в США. У цих молитовних відправах беруть участь багато людей та навіть очільники міст, штатів, які завжди цікавляться життям своїх громадян українського походження і відзначають їх працьовитість, повагу до інших націй та великий вклад в американську культуру. У виступах гостей наголошується, що це свято спільне для тих, хто присвятив своє життя втіленню української національної ідеї, і тих, хто тільки вступає у життя, пізнає світ та усвідомлює свою генезу. Після літургії правлять панахиду за спокій полеглих у боротьбі за самостійність української держави, а потім молебень з подякою Богові за такий дар, урочиста хода і покладання квітів до пам'ятника «Борцям за волю України». Заходами церковних управ та сестринства пізніше відбуваються святкові програми, як зазначено, досить різноманітні, на яких присутні цілі родини парафіян та гості. У Лінденгурсті (Нью-Йорк) парафія навіть провела український фестиваль, на якому зустрілися чимало українців різних поколінь третьої та четвертої хвилі, прийшло чимало американців. З публікацій, присвячених святкуванню, маємо також інформацію, що статті про відзначення незалежності України вміщуються також в місцевих англомовних періодичних виданнях. Вважаємо, що такі заходи за підтримки священиків тільки сприятимуть подальшій єдності церковних громад, наблизить Україну до американських прихильників української культури [1].

Хоча церква, зазвичай, тримається осторонь світського, політичного життя, бо призначення її – в іншому, сьогодення ставить перед нею нові виклики, які не можна не брати до уваги, будучи не тільки духовною, а, передусім, свідомою людиною. У 1996 р. керівники усіх релігійних організацій США опублікували спільну заяву на підтримку нової Конституції України, де говориться про те, що минає п'ятий рік проголошення незалежності, коли відбувається бурхливий розвиток національної духовної культури, релігійного життя, утверджуються у суспільстві загальнолюдські цінності, духовенство різних конфесій робить усе можливе для утвердження авторитету вільної України як усередині країни, так за її межами. Однак керівники усіх релігійних організацій, висловлюючи наміри і розуміння своїх вірян, вказують на необхідність прийняття Закону, за яким жила б уся українська держава, і виступають за його прийняття, бо вважають, що цей документ буде гарантом подальшого прогресу, адже його положення мають на меті забезпечити всебічний розвиток українського суспільства, у тому числі і в релігійно-церковній сфері.

Напередодні 21-ї річниці незалежності України Іванна Яковенко, активна громадська діячка, опублікувала в газеті «Час і Події» статтю, присвячену книзі отця-доктора Блажейовського «Моє століття та деякі погляди на українську історію», аналіз якої засвідчує, що наше минуле тісно пов'язане з історією нашої духовності, брак якої є причиною сучасних негараздів. Автор статті робить висновок, що найважливішим у праці є вказівка на основній причині трагічності української історії – відсутність єдності українців, коли внаслідок тривалого виховання в молоді зради свого народу та його інтересів, сьогодні маємо брак національної свідомості. Отець-доктор зазначає, що винних не потрібно шукати десь, причина – в нас самих. Публікація завершується виразним зверненням-закликом до українців гуртуватися біля храмів та спільно молитися за Україну, за воскресіння духу єдності, віри та відповідальності перед своєю країною.

У 2012 р. загальновідомі події щодо мовної ситуації в Україні сколихнули всі діаспорні громади – люди виходили на мітинги, протестуючи проти спроб знищення національної культури і мови. Ця тема піднімалася неодноразово, однак зазначимо: мабуть, жодна нація так абсурдно не вирішувала питання державної мови. Ніхто не заперечує інтернаціонального складу народу України, однак чи багато сьогодні знайдеться мононаціональних країн? Чи можуть українці в Америці чи тій таки Росії вимагати для української мови якихось виняткових прав? Запитань, звичайно, більше ніж відповідей. Однак кожен намагається вирішити питання так, як уміє або вважає за потрібне. У статті Іванни Яковенко висвітлюється зібрання материнських спільнот усіх церков Чикаго на спільну молитву у Манстері (Індіана). Люди пройшли і відспівали спеціальну Хресну дорогу, молячись про кращу долю України на шляху до повної незалежності. Люди, вірячи у силу спільної молитви, сподіваються на Божу допомогу. Автор статті наголошує, що у недалеких виборах в Україні очільники всіх організацій, партій мають об'єднатися заради спільної ідеї [7].

З початком пам'ятних подій на Майдані редактори та журналісти україномовних газет у США фіксують це явище як праведну боротьбу українського народу за свободу, гідність, національну справедливість, у якій церква відіграла винятково важливу і надзвичайну роль. Відзначено високий дух самоорганізації, людяності, взаємодопомоги, політичної і національної зрілості, вражаюча віра людей, які стояли на протестних майданах у Києві та інших українських міст. Вважаємо правильним, що церква у такий важкий, але вирішальний час була разом із народом. Як інформують друковані матеріали, на сцену виходили священники різних релігій, щоб своїми службами, молитвами, проповідями підтримати людей. У колонці головного редактора газети «Свобода» висловлено сподівання, що така єдність залишиться і надалі, стане одним із чинників відродження української нації та держави. Таку думку висловлює й голова Апостольської греко-православної церкви в Україні Владика Лев-Зеновій (Колісник), який у 2014 р. перебував у США для зустрічей із прихожанами та настоятелями православних парафій. У своєму інтерв'ю, що було опубліковане в рубриці під однойменною назвою, газети «Час і Події», Владика, дякуючи всім українським церквам в Америці

за їх молитовну та матеріальну підтримку Майдану, звертаючись до багатьох високоосвічених емігрантів з проханням повертатися на батьківщину, називає церкву тим чинником, який сьогодні може об'єднати народ, зцементувати його в єдину націю. Адже збереження мови, культури, духовних традицій – це не тільки економічні процеси, а й діяння відповідно до Божих заповідей. Тому завжди потрібно пам'ятати цю ідею на фоні української багатопартійності, а правильніше – докорінно змінити політичну систему, за якої керівництво держави у своїй діяльності буде керуватися святими вартостями, за які до сьогодні загинуло так багато людей. До «Свободи» у 2014 р. надійшла копія привітання Постійної конференції українських православних єпископів поза межами України з приводу успішних президентських виборів. Редакція вважала за необхідне також опублікувати текст листа. Друковані матеріали відзначають сподівання з приводу того, що ці вибори могли б стати першим кроком до подолання економічної та громадянської кризи, підтримку позитивних змін, спрямованих на формування демократичних відносин у суспільстві, позитивне ставлення до зусиль демократичних держав організувати співпрацю з українським урядом. Пізніше, під час анексії Криму та початку бойових дій на Сході України, у публіцистичних матеріалах відзначено надзвичайну релігійність українців, виявлення ними глибоко вкорінених духовно-моральних норм незалежно від країни проживання, що маркується як один із шляхів вирішення проблем. Так, з одного боку, явною стала благодійницька діяльність як свідчення духовності нашого народу. Майдан дуже багато змінив у житті українців, передусім психологічному, громадському, тут віра людей зазнала серйозних випробувань. Церкві, безперечно, як інституції довірять майже всі громадяни, однак вона не може глибоко вплинути на їх свідомість. Врешті-решт істинна роль церкви полягає не в участі у політичному житті, а у її спроможності і здатності впливати на формування світогляду та ідейної позиції людини, виховувати відповідальних політичних лідерів та лідерів думок. Тому часто зміни є досить поверховими (заангажовані ЗМІ, невикорінна корупція, турбота депутатів, чиновників, урядовців лише про свої інтереси). Звичайно, зміни відбулися, бо під час Революції гідності люди вийшли на майдани не за соціальні пільги, а відстоювати свою гідність, свободу, право на краще життя. Як вважав покійний Архієпископ-емерит Любомир Гузар, наявні соціальні хвороби українського суспільства мають зникнути для повного видужання нашої нації, однак він наголошує, що кожний громадянин української держави має докладати всіх зусиль, щоб у своєму житті позбутися недбалства, непошани до навколишніх тощо. Він переконаний, що найприроднішим способом вийти з кризової ситуації можна за допомогою діалогу, коли влада розуміє, що вона є частиною народу. Собор єпископів УПЦ в США солідарний у цьому з Блаженнішим Любомиром, закликаючи владу у своїх зверненнях припинити насилля, а український народ – не полишати своє прагнення формувати демократичне суспільство. Як це не парадоксально, саме сучасна війна в Україні дає шанс стати сильною та розвинутою державою за синтезу чесної праці та молитви. З цією метою десять українських церков у своєму зверненні

до українського народу, оприлюдненому прес–службою Інституту релігійної свободи, у тому числі і в діаспорній пресі, підтримали європейську інтеграцію України та закликали Росію поважати вибір українського народу. В опублікованому матеріалі висловлюється думка про історичну зумовленість такого вибору, при цьому зазначається, що він абсолютно не веде до автоматичного протиставлення України своєму сусідові – Росії, а тому природним є сподівання на повагу з боку останньої до незалежної України, яка має право вибирати свій шлях майбутнього. Для цього керівники церков обіцяють всебічну допомогу молитвою для реалізації правильного вибору та мудрості очільників держави. Однак подальші події засвідчили марність сподівань на розуміння і повагу з боку північного сусіда. Від моменту анексії Криму керівники українських церков у США закликають світову спільноту, особливо американських політичних лідерів, не залишати Україну наодинці з агресором, дипломатичні важелі впливу підсилити економічними, політичними санкціями. З цього часу опубліковані матеріали, що стосуються діяльності українських церков в США, містять прохання Владик до своїх вірян підтримувати Україну молитвами, мати постійний зв'язок з губернаторами своїх штатів, сенаторами, мерами та робити пожертви з метою організації гуманітарної допомоги [5].

Чимало інформаційних матеріалів зустрічаємо в україномовній періодиці, що порушують проблеми чи висвітлюють події релігійного життя України. Увагу привертає стаття, написана з приводу арештів керівників «Білого братства» у Києві, яка стосується дуже дражливого питання свободи віросповідання та функціонування духовних установ. Зважаючи на останнє, редактор газети «Свобода» вдається до компаративного аналізу ситуації у США та Україні. З цього ми бачимо, що співіснування різних державних, світських і релігійних традицій не можуть порушити стабільність розвинутого демократичного американського суспільства. Однак у незалежній Україні, яка нібито географічно лежить у Європі, має глибоку і давню національну культуру та релігію, справа зовсім не така: ціла третина зареєстрованих релігійних громад припадає на чужинецькі, зовсім інородні нашій національній традиції, конфесії. Автор статті визначає причину в ігноруванні цієї проблеми державними діями, які вважають, що з постанням незалежної держави кожен може вірити у що хоче (як у тій же Америці). Однак, як слушно зауважено, світові демократичні держави довго і ретельно розвивалися, самостверджувалися, і лише досягнувши високого рівня самосвідомості можуть дозволити таку «свободу віросповідання», на яку нам постійно вказують українські політичні діячі. Проте останні забувають уточнити, що така «свобода» теж має межі, вихід за які тягне за собою вседозволеність і анархію, що західні країни аж ніяк не можуть допустити. Стаття робить акцент на тому, що не варто, мабуть, зі вседозволеності починати будувати незалежну державу, бути надмірно толерантними до лжемесій, надаючи їм чималу частку національного інформаційного простору для задуранювання людей. Інакше ми знову ризикуємо потрапити у залежність, цього разу духовну, що є небезпечнішим, ніж залежність фізична, бо тягне за собою втрату народом своєї самості.

У подібному контексті сприймається і стаття Миколи Хмільовського, опублікована у газеті «Свобода», де аналізується подальша орієнтація державної міжнародної політики України з позицій релігії. Член Християнсько–демократичної партії вважає, що лише християнізація України є запорукою її незалежності та європейськості, оскільки суспільство невірючих приречене на анархію, тоталітаризм, втрату соборності та ідентичності. З іншого боку – Європа у своє коло прийме лише християнську державу, тому для нас це є також перспектива і гарантія незалежності та демократичного розвитку. М. Хмільовський застерігає від простого і легкого шляху знову наблизитись до Росії, оскільки це не потребує змін у суспільстві і зусиль окремих громадян. Однак такі «братні обійми» нам загрожують остаточним нівелюванням національних особливостей. У свою чергу, Європа, де сьогодні добре розуміють небезпеку денационалізації, виробила чіткий механізм захисту національної самобутності, переважно у духовно–гуманістичній сфері, а тому могла б нам забезпечити збереження українського національного обличчя із одночасним впровадженням демократичних процесів та європейського досвіду [13].

Отож, матеріали періодичних видань українців США свідчать про те, що сьогодні головне завдання української діаспори у цій країні – формування потужних українських громад, входження їх у місцеві, регіональні, державні органи з метою лобювання своїх національних інтересів і свобод і, великою мірою, лобювання інтересів України, поширення інформації про останню. До цього процесу залучені і релігійні установи українців у Штатах. Завдяки створенню широкої мережі мас–медійних структур, українська церква має можливість не тільки виконувати свої прямі функції – душпастирство, а й особливого значення надавати формуванню національної ідентичності в середовищі української громади, стояти в обороні державності Української держави.

Список використаних джерел

1. Боже великий, єдиний, нам Україну храни / Прес–служба УПЦ у США // NOVAгазета. – 2013. – №35 (244). – С.16; Горбачевська Х. Свято Незалежності України у Балтиморі / Христина Горбачевська // Час і Події. – 2011. – №42. – 19 жовтня; Костенко Л. День соборності відзначили в Консисторії УПЦ / Ларіон Костенко // Міст. – 2013. – 24 січня; Святкування п'ятиліття незалежності в катедрі св. Володимира в Нью–Йорку / В. Т. // Свобода. – 1996. – Ч.172. – С.3; Стек Ф. Українці Перт Амбою відзначили п'ятиріччя незалежності / Ф. Стек // Свобода. – 1996. – Ч.169. – С.3; Сулик С. Заява з нагоди проголошення самостійності України / Стефан Сулик // Свобода. – 1991. – Ч.167. – С.1, 3; Українська православна церква в США: Пресове повідомлення / Відділ зовнішніх стосунків консисторії // Час і Події. – 2011. – №22. – 01 червня; Федоренко Ф. В Дітроїті відслужено Молебень у дні державності / Федір Федоренко // Свобода. – 1997. – Ч.28. – С.3.
2. Відзначення 27–ї річниці Чорнобильської катастрофи в осередку УПЦ в США // Час і Події. – 2013. – №18. – 02 травня; Смально Е. Відзначення 10–річчя чорнобильської трагедії в Катедрі св. Патрика / Емілія Смально // Свобода. – 1996. – Ч.103. – С.3; Ценглевич І. Ніхто не забутий, ніщо не забуте / Ірина Ценглевич // Час і Події. – 2011. – №17. – 27 квітня.
3. Герегова С. Становлення української преси у США (до 120–річчя заснування часопису української громади «Свобода») / Світлана Герегова // Питання історії України. – 2013. – №16. – С.96–101.
4. Губарець В. В. Українська етнічна преса США та Канади (1945–1994 рр.): особливості висвітлення україно–американських взаємин: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Василь Васильович Губарець; Київ. нац. ун–т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 20 с.

5. Гузар Л. Потреба молитви, але не тільки / Любомир Гузар // Час і Події. – 2014. – №40. – 02 жовтня; Єпископи УПЦ закликали до підтримки України // Міст. – 2014. – 13 березня; Майдан незалежності і церква // Свобода. – 2014. – №9. – С.6; Не буде діалогу – буде ще більше кровопролиття // Міст. – 2014. – 30 січня; Православні єпископи вітають волевиявлення українського народу // Свобода. – 2014. – №23. – С.4; Українські церкви закликали Росію поважати європейський вибір її сусідів // Свобода. – 2013. – №40. – С.1, 3.
6. Заставний Ф. Д. Українська діаспора: Розселення українців у зарубіжних країнах / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1991. – 118 с.
7. Заява керівників релігійних організацій на підтримку конституції // Свобода. – 1996. – Ч.98. – С.1; Яковенко І. Головне – це віра і єдність / Іванна Яковенко // Час і Події. – 2012. – №26. – 27 червня.
8. Історія української еміграції: Навчальний посібник / за ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1997. – 520 с.
9. Мерфі Н. Українська діаспора в США: збереження традицій національної культури: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Наталія Григорівна Мерфі; М–во освіти і науки України, Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 19 с. – Бібліогр.: с.16–17 (10 назв).
10. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст [Електронний ресурс] / Л. Нагорна. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/Nagorna_50.pdf
11. Недошитко І. Р. Українська діаспора США у державотворчих процесах в Україні (1991–2011 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Недошитко Ірина Романівна; Терноп. нац. пед. ун–т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2013. – 20 с.
12. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність у контексті формування української нації: автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / М. І. Обушний. – НАН України. – К.: ІПіЕНД, 1999.
13. Релігія і віра // Свобода. – 1996. – Ч.26. – С.2; Хмільовський М. Лише переконане християнство / Микола Хмільовський // Свобода. – 1995. – Ч.133. – С.2.
14. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії: [наук. вид.] / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, А. А. Попок, О. В. Швачка. – К.: Фенікс, 2003. – 227 с.
15. Худик І. Українська церква в діаспорі – виклики сьогодення, перспективи майбутнього / І. Худик // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: збірник матеріалів III Міжнародної науково–практичної конференції / відп. ред. І. Ключковська. – Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка», 2010. – 592 с.
16. Часто П. Вільне слово Американської України. До 120–річчя «Свободи», україномовного видання Українського Народного Союзу, всегромадської газети українців США (1893–2013) / Петро Часто. – Нью–Йорк, 2012. – 816 с.
17. Чекалюк В. В. Преса діаспори США як комунікативний чинник формування ідентичності українців (1939–2005): автореф. дис. ... канд. наук з соц. комун.: спец. 27.00.01 / Чекалюк Вероніка Василівна; Київський національний університет імені Т. Шевченка. – К., 2008. – 13 с.
18. Шульга Н. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. – К.: Институт социологии, 1996. – 199 с.
19. Щорічний «Український молитовний сніданок» // Міст. – 2012. – 09 лютого.
- / Viddil zovnishnikh stosunkiv konsystorii // Chas i Podii. – 2011. – №22. – 01 chervnia; Fedorenko F. V Ditoitri vidsluzheno Moleben u dni derzhavnosti / Fedir Fedorenko // Svoboda. – 1997. – Ch.28. – S.3.
2. Vidznachennia 27–yi richnytsi Chornobylskoi katastrofy v oseredku UPTs v USA // Chas i Podii. – 2013. – №18. – 02 travnia; Smalko E. Vidznachennia 10–richchia chornobylskoi trahedii v Katedri sv. Patryka / Emiliia Smalko // Svoboda. – 1996. – Ch.103. – S.3; Tsenhlevych I. Nikhto ne zabutyi, nishcho ne zabute / Iryna Tsenhlevych // Chas i Podii. – 2011. – №17. – 27 kvitnia.
3. Herehova S. Stanovlennia ukrainskoi presy u USA (do 120–richchia zasnuvannia chasopysu ukrainskoi hromady «Svoboda») / Svitlana Herehova // Pytannia istorii Ukrainy. – 2013. – №16. – S.96–101.
4. Hubarets V. V. Ukrainska etnichna presa USA ta Kanady (1945–1994 rr.): osobyvosti vysvitlennia ukraino–amerykanskyykh vzaemyn: avtofef. dys... kand. filol. nauk: 10.01.08 / Vasyly Vasylovych Hubarets; Kyiv. nats. un–t im. T. Shevchenka. – K., 2007. – 20 s.
5. Huzar L. Potreba molytyvy, ale ne tilky / Liubomyr Huzar // Chas i Podii. – 2014. – №40. – 02 zhovtnia; Yepyskopy UPTs zaklykaly do pidtrymky Ukrainy // Mist. – 2014. – 13 bereznia; Maidan nezalezhnosti i tserkva // Svoboda. – 2014. – №9. – S.6; Ne bude dialohu – bude shche bilshе krovoprollytia // Mist. – 2014. – 30 sichnia; Pravoslavni yepyskopy vitaiut voleviavlennia ukrainskoho narodu // Svoboda. – 2014. – №23. – S.4; Ukrainski tserkvy zaklykaly Rosiiu povazhaty yevropeyskyi vybir yii susidiv // Svoboda. – 2013. – №40. – S. 1, 3.
6. Zastavnyi F. D. Ukrainska diaspora: Rozselennia ukrainsiv u zarubizhnykh krainakh / F. D. Zastavnyi. – Lviv: Svit, 1991. – 118 s.
7. Zaiava kerivnykiv relihiinykh orhanizatsii na pidtrymku konstytutsii // Svoboda. – 1996. – Ch.98. – S.1; Yakovenko I. Holovne – tse vira i yednist / Ivanna Yakovenko // Chas i Podii. – 2012. – №26. – 27 chervnia.
8. Istoriia ukrainskoi emihratsii: Navchalnyi posibnyk / za red. B. D. Lanovika. – K.: Vyscha shkola, 1997. – 520 s.
9. Merfi N. Ukrainska diaspora v USA: zberezhenia tradytsii natsionalnoi kultury: avtofef. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Nataliia Hryhorivna Merfi; M–vo osvity i nauky Ukrainy, Donetskyi natsionalnyi universytet. – Donetsk, 2006. – 19 s. – Bibliohr.: s.16–17 (10 nazv).
10. Nahorna L. Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst [Elektronnyi resurs] / L. Nahorna. – Rezhym dostupu: http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/Nagorna_50.pdf
11. Nedoshytko I. R. Ukrainska diaspora USA u derzhavotvorchykh protsesakh v Ukraini (1991–2011 rr.): avtofef. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Nedoshytko Iryna Romanivna; Ternop. nats. ped. un–t im. Volodymyra Hnatiuka. – Ternopil, 2013. – 20 s.
12. Obushnyi M. I. Etnonatsionalna identychnist u konteksti formuvannia ukrainskoi natsii: avtofef. dys. ... dokt. polit. nauk: 23.00.02 / M. I. Obushnyi. – NAN Ukrainy. – K.: IPiEND, 1999.
13. Relihiia i vira // Svoboda. – 1996. – Ch.26. – S.2; Khmilovskiy M. Lyshе perekonane khrystyianstvo / Mykola Khmilovskiy // Svoboda. – 1995. – Ch.133. – S.2.
14. Ukrainska diaspora. Sotsiolohichni ta istorychni studii: [nauk. vyd.] / V. B. Yevtukh, V. P. Troshchynskiy, A. A. Popok, O. V. Shvachka. – K.: Feniks, 2003. – 227 s.
15. Khudyk I. Ukrainska tserkva v diaspori – vyklyky sohodennia, perspektyvy maibutnoho / I. Khudyk // Diaspora yak chynnyk utverzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti: zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovy–pratychnoi konferentsii / vidp. red. I. Kliuchkovska. – Lviv: Vydavnytstvo NU «Lvivska politekhnika», 2010. – 592 s.
16. Chasto P. Vilne slovo Amerykanskoj Ukrainy. Do 120–richchia «Svobody», ukrainomovnoho vydannia Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu, vsehromadskoi hazety ukrainsiv USA (1893–2013) / Petro Chasto. – Niu–York, 2012. – 816 s.
17. Chekaliuk V. V. Presa diaspory USA yak komunikatyvnyi chynnyk formuvannia identychnosti ukrainsiv (1939–2005): avtofef. dys. ... kand. nauk z sots. komun.: spets. 27.00.01 / Chekaliuk Veronika Vasylivna; Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni T. Shevchenka. – K., 2008. – 13 s.
18. Shulha N. Etnycheskaia samoydentyfikatsiya lychnosti / N. A. Shulha. – K.: Instytut sotsiolohii, 1996. – 199 s.
19. Shchorichnyi «Ukrainskyi molytovnyi snidanok» // Mist. – 2012. – 09 liutoho.

References

1. Bozhe velykyi, yedynyi, nam Ukrainu khrary / Pres–sluzhba UPTs u USA // NOVAhazeta. – 2013. – №35 (244). – S.16; Horbachevska Kh. Sviato Nezalezhnosti Ukrainy u Baltymori / Khrystyna Horbachevska // Chas i Podii. – 2011. – №42. – 19 zhovtnia; Kostenko L. Den sobornosti vidznachyly v Konsystorii UPTs / Larion Kostenko // Mist. – 2013. – 24 sichnia; Sviatkuvannia piatylittia nezalezhnosti v katedri sv. Volodymyra v Niu–Yorku / V. T. // Svoboda. – 1996. – Ch.172. – S.3; Stek F. Ukrainci Pert Amboiu vidznachyly piatyrichchia nezalezhnosti / F. Stek // Svoboda. – 1996. – Ch.169. – S.3; Sulyk S. Zaiava z nahody proholoshennia samostiynosti Ukrainy / Stefan Sulyk // Svoboda. – 1991. – Ch.167. – S.1, 3; Ukrainska pravoslavna tserkva v USA: Presove povidomlennia

Bilovus L. I., Candidate of Philological Sciences, Association Professor, Ternopil National Economic University (Ukraine, Ternopil), Lesya_Bilovus@i.ua

The Ukrainian religious institutions of the USA in the defense of the statehood of the Ukrainian state (on the materials of the Ukrainian Diaspora's periodicals)

The Ukrainian diaspora, having successfully socialized in the United States, gains political weight there and uses its potential to protect and realize its national interests. The Ukrainian church plays an important role in the above-mentioned processes. The research is devoted to the analysis of the materials from the Ukrainian Diaspora's periodicals of the USA concerning the defense of Ukrainian statehood by Ukrainian religious institutions. The Ukrainian Diaspora, having created a wide network of Ukrainian-language periodicals, gave the Ukrainian church the opportunity not only to fulfill its direct function as a pastor, but also to attach special importance to the formation of a national identity within the Ukrainian community, to stand in the defense of the statehood of the Ukrainian state.

Keywords: *Ukrainian-language periodicals, Ukrainian Diaspora, Ukrainian Church, Ukraine.*

* * *

УДК [392/393:2–184](=161.2)

Дяків В. М.,
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу етнології сучасності, Інститут народознавства НАН України (Україна, Львів), V.Dyakiv@nas.gov.ua

Народна християнська релігійність у системі традиційної календарної обрядовості українців: АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Окреслено основні аспекти дослідження народної християнської релігійності у системі традиційної календарної обрядовості українців. Обґрунтовано потребу продовжити студії над проблемою пов'язаності української етнокультурної традиції з релігійним світоглядом народу та необхідністю докладно дослідити форми народної релігійності українців. Простежується динаміка фольклорного тексту і розвиток давніх традиційних вірувань та уявлень про добро і зло, гріх і покарання, гріх і покаяння, а також і про кінець світу чи його «оновлення» та ін.

Ключові слова: *народна релігійність, календарна обрядовість, традиція, вірування, функціонування.*

Народні релігійні вірування є важливим компонентом свідомості народу і його традиційної культури, що пов'язаний з давніми уявленнями про надприродне-божественне начало навколишнього світу і буття в ньому людини. У різні періоди розвитку людства народні релігійні вірування мали різний характер.

Уже в наш час, на початку двадцять першого століття особливо гостро відчувається потреба у зверненні до традиційних імперативів християнського віровчення, властиво, устоїв народної релігійності основного, корінного контингенту населення країни на сьогоднішній день. Ці так звані «неписані» канони, моральні імперативи, що основані на християнському віруванні і водночас закорінені у давній традиції українців; що часто призводять до моделювання поведінкових ситуацій, особливо, під впливом тих чи тих історичних, суспільно-політичних чи інших подій якраз і були, та й зараз ще залишаються головними чинниками більших чи менших спалахів народної релігійності.

Отже, питання проявів народної релігійності в етнокультурній традиції українців загалом і календарній обрядовості зокрема належить до тих цікавих актуальних наукових проблем, які на сьогоднішній день залишаються ще мало й недостатньо дослідженими, зосібна в етнологічній науці. Про це свідчать і дискусії, які час

від часу розгортають на сторінках сучасних наукових видань закордонні (зокрема американські, польські, білоруські, російські) вчені з приводу базового науково-теоретичного термінологічного апарату стосовно цієї теми, а також інших дотичних питань [див.: 1–6 та ін.]. Та й у нашій вітчизняній науці ця проблема має свою традицію (на наукову літературу, яка прямо чи дотично стосується зазначеної проблематики, покликаємось далі при розгляді конкретних питань).

Мета пропонованої студії – окреслити основні аспекти дослідження народної християнської релігійності у системі традиційної календарної обрядовості українців, обґрунтувати потребу продовження студій над проблемою пов'язаності української етнокультурної традиції з релігійним (власне християнсько-релігійним) світоглядом народу та необхідність докладно дослідити, реконструювати форми народної релігійності і ввести в науковий обіг сучасної етнології та фольклористики тексти календарної обрядовості, в яких відображено прояви народної християнської релігійності українців.

Аналіз останніх досліджень. Властиво форм народної релігійності виникали на основі світоглядних переконань давніх предків, їх світорозуміння, релігійних вірувань і культів та під впливом певних суспільно-історичних подій, переважно в середовищах віруючих. Корінням своїм вони сягають тих давніх часів, коли викристалізувалась народна релігійність, формувались народні релігійні уявлення, за словами французького дослідника Еміля Дюркгайма, як глибоко суспільне явище, як «колективні уявлення, які відтворюють колективну дійсність» [7, с. 13]. Ці уявлення кристалізувалися, втілювалися в певні вербальні (легенди, перекази, пісні...) і позавербальні структури (звичаї, ритуали...) та відзначалися поширеністю і популярністю у свій час. Ці твори та дійства мали різне походження, сфери побутування і функціонування, по-різному сприймалися в тому чи іншому середовищі. Своєрідне відображення народної релігійності простежується на матеріалі давніх верств обрядової народної поезії, казок, легенд, переказів...

Описи ритуально-звичаєвих дійств та українська усна народна творчість (відображення народної релігійності в українському фольклорі та фольклористиці, зокрема, через вірування в чуда, розглядаємо в окремому дослідженні [8]), що пов'язані з релігійними уявленнями, містяться і в давніх писемних пам'ятках (літописні оповідання, «Києво-Печерський патерик», апокрифи...). Ці дійства і пов'язана з ними творчість знаходили вдячний ґрунт у народному середовищі, тому їх багато з'являлося і в пізніші часи аж до сьогодні включно. Поява і поширення цих звичаєво-обрядових дійств і пов'язаних з ними творів особливо активізуються в час підвищеної духовної напруги в суспільстві, воєн, стихійних лих, пошестей, голоду, релігійних рухів тощо. І оскільки змістово вони стосуються здебільшого релігійної тематики, то найбільш типовим і сприятливим ґрунтом їх функціонування є середовища віруючих, груп паломників.

Ритуально-звичаєві дійства та усна народна творчість на цю тему не раз привертала увагу різних збирачів та дослідників, зокрема етнологів, фольклористів та істориків XIX – початку XX століть. Відомі українські і закордонні вчені неодноразово вказували на невідкладну

потребу дослідження низки питань стосовно проявів народної релігійності, що відбувалися в різні часи у різних народів (і продовжують відбуватися). Однак і досі ця тема залишилась ще недостатньо дослідженою. Невипадково, либонь, Михайло Грушевський у другій книзі четвертого тому своєї «Історії української літератури» зацентрував на потребі дослідження усної народної словесності і писемної творчості релігійного змісту, власне творчості на «теми релігійного походження або глибше закрашені релігійним елементом, в своєму складі або в уяві людини приведені в зв'язок з тими головними категоріями гадки, на котру спирався релігійний світогляд епохи» [9, с. 5]. І, властиво, вся ця книга присвячена характеристиці української «словесної творчості», переважно фольклорної, пов'язаної з «релігійним світоглядом». Учений зазначив, що ця тема «досі майже не студіювалась», тому і його праця, яку він назвав «начерком», «не може мати претензій до повноти і бажаної суцільності» [9, с. 6]. Насправді ж ця книга за широтою охоплення матеріалу і за глибиною його осмислення й досі залишається неперевершеною, унікальною в українській науці.

Подальша наукова розробка цієї проблеми (проявів народної релігійності) з охопленням матеріалу пізнішого часу й аналітичним осмисленням його різних аспектів досліджуваної теми народної релігійності в обрядовості українців є, без сумніву, справою потрібною і актуальною.

З цього погляду особливо важливий і цікавий пласт фактичного матеріалу теми становить календарна обрядовість українців. Уже в той час цією творчістю зацікавилися українські дослідники – етнологи, історики, фольклористи. Зібрано великий і різноманітний текстовий матеріал до цієї теми, у наукових і науково-популярних виданнях опубліковано низку статей і розвідок. Однак уже наприкінці 1920–х років ця тема була наглухо закрита для наукових досліджень, а її матеріали запроторено в архіви. А після нечуваних за своєю жорстокістю тоталітарних репресій кінця 1920–початку 1930–х років, колективізації, голодомору та інших жорстоких заходів тоталітарного режиму про дослідження питань народної християнської релігійності у традиційній культурі українців уже не могло бути й мови. Але власне календарна обрядовість цієї тематики не зникла безслідно. Вона відроджувалась, продовжувала функціонувати, набувала нового вияву і пізніше.

Немає якоїсь докладнішої інформації і стосовно розпрацювання цієї теми народної християнської релігійності в календарній обрядовості українців і в діаспорній науці. Деяких дотичних до цієї теми питань ескізно торкається американський дослідник Вільям Нолл [3, с. 15]. Сучасний вчений професор Загребського університету (Хорватія) Євген Пашенко підготував збірку матеріалів з передмовою, де певне місце займають і етнографічно-фольклорні матеріали окресленої теми [10]. Відомо, що ця тема не раз свого часу привертала увагу відомого етнографа і фольклориста Олекси Степового (псевдонім Олекси Воропая), як–от суголосна народна творчість, що пов'язана з подіями Другої світової війни [11]. Та особливо цінним з цього погляду є зібраний матеріал, що був опублікований у праці «Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис» (Мюнхен: Українське видавництво, 1966) [12].

Лише в умовах незалежності України відкрилася можливість повернутися до дослідження цієї теми. Отож, наукова доцільність пропонованої праці зумовлена як потребою продовжити студії над проблемою пов'язаності української етнокультурної традиції з релігійним (власне християнсько-релігійним) світоглядом народу, так і необхідністю докладно дослідити, реконструювати форми народної релігійності та ввести в науковий обіг сучасної етнології та фольклористики тексти календарної обрядовості, в яких відображено прояви народної християнської релігійності українців. В цьому головним чином і полягає новизна даного дослідження.

У зв'язку з історичними обставинами питання народної християнської релігійності в календарній обрядовості українців в умовах більшовицької окупації були у свій час мало доступними для дослідження. Головно через те, що як вираз суспільних, небажаних для панівного режиму настроїв були відразу офіційно затавровані як явище, вороже до більшовицької влади. І все ж зусиллями ряду збирачів у різних місцях України переважно уже з початку XIX та до початку XX ст. зафіксовано чималий текстовий матеріал і цінні відомості про нього. Частково цей матеріал було використано у низці публікацій. Зокрема, у трактаті Зоріана Доленги–Ходаковського (псевдонім Адама Чарноцького) «Про Слов'янщину перед християнством» (1818) [13], працях І. Вагилевича [14; 15], Я. Головацького [16], розвідці чеського етнографа Франтішека Ржегоржа про народний календар бойків (де даються докладно паспортизовані відомості про традиційні вірування, звичаї і обряди, пов'язані з основними циклами і заняттями господарського року селянина [17]), яку пізніше значно доповнив і конкретизував М. Зубрицький своєю розвідкою про народний календар бойків [18], у праці М. Сумцова «Хлеб в обрядах и песнях» (Харьков, 1885), у змістовній розвідці про побут і народні звичаї бойків І. Кузіва «Життя–буття, звичаї і обичаї гірського народу» («Зоря», Львів, 1889, №15–21), у періодичі та пресі від різних місцевих дописувачів [19, с. 30, 31, 77–78, 199, 201; 20, с. 351; 21, с. 33], у працях вчених радянського часу [22–33; 34, с. 94; 35; 36, с. 139; 37; та ін.] та деяких інших.

Дослідницьке охоплення і осмислення цього матеріалу, зрозуміла річ, було обмежене можливостями часу і умовами. Названі автори могли охопити увагою далеко не все з фактичного матеріалу і належним чином заглибитися в його зміст та соціокультурний контекст. Дехто розглядав цей матеріал з кон'юнктурних офіційних позицій. Але те, що було зроблено у XIX та середині XX століття щодо вивчення цієї теми, передусім збору відповідного матеріалу, становить основний і винятково цінний доробок та фактологічний фонд для продовження її дослідження. Пізніше таке дослідження впродовж наступних десятиліть радянської дійсності стало неможливим і навіть згадки про християнську релігійність і пов'язану з нею духовну творчість зникли з етнологічно-фольклористичних праць того часу. Не досліджувалась ця тема і в діаспорі.

У теперішній час у живій пам'яті народу, як показали наші польові обстеження, збереглося з тих специфічних форм народної релігійності дуже небагато і здебільшого фрагментарно – деякі ритуально-звичаєві дії, пов'язані з ними тексти (головно фольклорні), відомості

про надприродне, про чуда, вірування та уявлення про ці надприродні явища тощо.

Об'єктом дослідження є народна календарна обрядовість українців.

Предметом дослідження є конкретні прояви народної християнської релігійності в календарній обрядовості українців. Елементи християнської релігійності є основним предметом дослідження, водночас особливу увагу привертають ті складові релігійності, які мають генетичне коріння з дохристиянськими віруваннями.

Територіально і хронологічно зосереджується увага на охопленні етнографічних регіонів України у період першої половини XIX – початку XXI століття.

Властиво, метою є детальний розгляд функціонування народної релігійності у системі календарної народної обрядовості українців. В нечувано складних трагічних умовах панування атеїстичного більшовицького режиму у XX ст., коли відбувалося викорінення традиційних морально-релігійних устоїв місцевого населення з метою його остаточного поневолення і утвердження атеїстичної російської комуністичної влади, певні форми народної релігійності мали б знайти особливий розвиток, зокрема в календарній обрядовості у середовищі переслідуваного корінного суспільства. До таких висновків ми прийшли вже у попередніх своїх працях. До того ж, підтвердження такої думки прочитується і в певних роботах попередників, що прямо чи дотично торкаються окремих питань народної релігійності в етнокультурній традиції українців: Зоріана Доленги–Ходаковського [38], Івана Вагилевича [39–40], Якова Головацького [41], Павла Чубинського [42–43], Михайла Грушевського [9, с. 5], Івана Франка [44], Володимира Гнатюка [45–47], Сергія Сфремова [48], Олени Пчілки [49], Никанора Дмитрика [50–51], Василя Кравченка [52–53], Павла Попова [54], Степана Шевченка [55], С. Якимовича [56], Юрія Горліс–Горського [57], Романа Кирчіва [58–59], Михайла Худаша [60], Віктора Давидюка [61], Ганни Горинь [62], Оксани Сапеляк [63], Ярослава Тараса [64], Марини Гримич [65], Володимира Рожка [66], Людмили Іванникової [67], Романа Голика [68], Костянтина Завальнюка, Тетяни Стецюк [69] та інших.

Отже, метою дослідження є спроба детально вивчити явище народної християнської релігійності в етнографічно-фольклорних матеріалах календарної обрядовості українців, а також дотичні історичні відомості та з'ясувати на цій основі особливості (специфіку творення, функціонування, середовище, ідейно-змістові та художньо-стильові риси тощо) і, таким чином, об'єктивно і якомога повніше показати одну з істотних складових українського етнокультурного і фольклорного процесу XIX – початку XXI століття, з'ясувати її місце й особливості в історії української традиційної культури та духовно-релігійної народної творчості.

Для досягнення цієї мети в дослідженні поставлено завдання висвітлити низку історико-культурологічних, теоретико-методологічних та прикладних питань. Зокрема з'ясувати, наскільки процес виникнення та функціонування народної християнської релігійності у системі традиційної календарної обрядовості українців представлений в архівних фондах, приватних збірках, дослідженнях. На основі цих відомостей окреслити

географію виникнення і поширення проявів народної християнської релігійності у календарній обрядовості українців, визначити основні осередки зародження та головні шляхи і засоби розповсюдження.

Також зібрати і розглянути відомості про переслідування радянською владою цієї обрядовості, її виконавців та популяризаторів. Щоб з'ясувати, наскільки ці форми народної християнської релігійності і пов'язані з ними уявлення та вірування збереглися, провести польові дослідження в місцевостях найбільшого їх поширення, зокрема на теренах Покуття, Опілля, Поділля, Слобожанщини тощо. Крім того, проаналізувати прояви народної християнської релігійності в системі календарної обрядовості українців. Дослідити, як згасають давні дохристиянські елементи, отримують переосмислення в різних регіонах і в різний час, як іде процес християнізації, зокрема на прикладі язичницьких коляд у зимовій обрядовості, які дійшли дотепер; як язичницькі елементи входять у християнські вірування (наприклад, нехристиянські атрибути «кутя», «дідух»). Показати ставлення офіційної церкви до таких процесів у різних регіонах і в різний час.

Ці та інші похідні від них питання є в полі уваги автора, пошукового й аналітичного спрямування дослідження.

Джерельною базою дослідження є головню опубліковані у XIX – на початку XX століття праці стосовно цієї теми; публікації етнографічних матеріалів та фольклорних творів згадуваних та деяких інших українських дослідників; матеріали Національних архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України [70]; Державного архіву Вінницької області [71]; власні польові записи (зроблені у 2002–2004 роках у Вінниці та Браїлівському, Калинівському, Козятинському, Шаргородському та інших районах Вінницької області; у 2008 році у Яворівському та Мостиському районах Львівської області, Корсунь–Шевченківському районі Черкаської області; у 2009 році в Черкаському та Звенигородському районах Черкаської області; у 2010 році в Канівському районі Черкаської області; до яких були долучені записи, зроблені у Львові та Львівській області, в Києві (у 2001–2006 роках), Рогатинському (2012 р.), Коломийському (2013 р.), Тлумацькому (2014 р.) та Снятинському (2014–2015 рр.) та Городенківському (2016 р.) районах Івано-Франківської області тощо; вони (ці записи) віддзеркалюють стан збереженості народної християнської релігійності в системі календарної обрядовості українців у народній пам'яті [72]; літературні матеріали, мемуаристика, епістолярій сучасників, тогочасні публікації преси, збірники етнографічних матеріалів та фольклору для порівняльного зіставлення з досліджуваним матеріалом, етнологічні праці, а також праці з історії та теорії фольклору, розробки окремих питань даної проблеми та інші дослідження.

При розгляді етнокультурного та фольклорного процесу, народно-мистецьких явищ і суспільно-політичних подій, які вплинули на народну християнську релігійність в системі традиційної календарної обрядовості українців доцільно використати історико-культурологічний метод. До аналізу народної християнської релігійності в системі традиційної

календарної обрядовості українців з аналогічними явищами у попередній традиції українців та інших народів (наскільки це можливо) варто застосовувати порівняльно-типологічний підхід. При розгляді структурно-змістових компонентів цієї обрядовості і відповідної творчості, функціональної семантики та генетичних зв'язків, просторової і часової динаміки досліджуваних етнокультурних, фольклорних явищ слід використовувати елементи структурно-типологічного та географічного методів етнології та фольклористики.

Висновки. Праця була б спробою узагальнюючого етнологічно-фольклористичного дослідження народної християнської релігійності в системі традиційної календарної обрядовості українців; вивчення низки питань, що залишилися поза увагою попередніх дослідників. На основі порівняльного аналізу специфічних форм народної релігійності простежуються характерні прояви динаміки фольклорного тексту і своєрідна трансформація, розвиток давніх традиційних вірувань та уявлень про добро і зло, гріх і покарання, гріх і покаяння, а також і про кінець світу чи його «оновлення», прихід антихриста та ін. Таке дослідження ввело б у науковий обіг сучасної етнології та фольклористики значний архівний і новий польовий матеріал.

Матеріали, положення та висновки роботи розширили б погляд на етнокультурний і фольклорний процес в Україні, зокрема на ту частину народної творчості, яка за своїм духом й ідейним змістом була опозиційною до більшовицького режиму і переслідувалася ним. Аналітичні матеріали й текстологічні спостереження проведеного вивчення народної християнської релігійності в системі традиційної календарної обрядовості українців спрямовують увагу до поглибленого дослідження специфіки творення і розвитку форм народної релігійності та фольклоротворення у пов'язаності з конкретними суспільно-політичними, соціальними і культурними умовами та потребами свого часу. Положення, висновки, фактологічні відомості цієї праці можуть стати в нагоді дослідникам різних питань народної культури українців.

Список використаних джерел

1. Панченко А. А. Новые религиозные движения и работа фольклориста // Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии / Под ред. Ж. В. Корминой, А. А. Панченко, С. А. Штыркова. – СПб.: Изд-во Европ. ун.-та в С.-Петербурге, 2006. – С.119–129.
2. Штырков С. А. После «народной религиозности» // Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии / Под ред. Ж. В. Корминой, А. А. Панченко, С. А. Штыркова. – СПб.: Изд-во Европ. ун.-та в С.-Петербурге, 2006. – С.7–15.
3. Ноля В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. – К.: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999. – 560 с.
4. Кухаронак Т. І. Маски ў каляндарнай абраднасці беларусаў / Т. І. Кухаронак. – Мн.: Ураджай, 2001. – 239 с., іл.
5. Michalska Małgorzata. Religijność na pograniczu. – Czeski Cieszyn, 2006. – 320 s.
6. Гейштор Александр. Слов'янська міфологія / Пер. з польськ. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. – 416 с.
7. Дюркгайм Еміль. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії / Переклади з французької Григорій Філіпчук та Зоя Борисюк; Науковий ред. Тетяна Метельова. – Київ: «Юніверс», 2002. – 424 с.
8. Дяків В. М. Тема чудес в українському фольклорі і фольклористіці // Народознавчі Зошити. – Львів, 2005. – №1–2. – С.67–82.
9. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т.4: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. Кн.2 / Упор. Л. Копаниця; прим. С. Росовецького. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
10. Український політичний фольклор / Упорядкування, передмова, коментарі Є. М. Пашенка. – Київ: Видавець Микола Дмитренко, 2008. – 100 с.
11. Степовий Олекса. Вогні в церкві. Сучасні українські народні легенди. – Авгсбург, 1946. – 16 с.
12. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Київ: Акціонерне видавничо-поліграфічне товариство «Оберіг», 1993. – 592 с.
13. Dołęga Chodakowski Z. O Sławiańszczyźnie przed Chrześcijaństwem // Ćwiczenia Naukowe. – Krzemieniec, 1818. – Т.2. – №5. – С.3–27.
14. Wagilewicz D. J. Demonologia słowiańska // ЛННБ ім. В. Стефаніка. – Відділ рукописів. – Фонд І. Вагілевича. – №39. – П.9. – Арк.1–46.
15. Wagilewicz D. J. Kronika ludu z demonologii słowiańskiej // ЛННБ ім. В. Стефаніка. – Відділ рукописів. – Фонд І. Вагілевича. – №39. – П.15. – Арк.1–63.
16. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – М.: В Университетской типографии (М. Котков), 1878. – Ч.1–2. – 841 с.
17. Rehór Fr. Kalendářik z narodního života Bojkův. – Zlata Praha, 1895. – №44–50.
18. Зубрицький М. Народний календар. Народні звичаї і повірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1900. – Т.3. – С.33–60.
19. Зоря. – 1882. – №2.
20. Зоря. – 1889. – №20.
21. Новий Галичанин. – 1891. – №2.
22. Велецкая Н. Н. Языческая символика архаических ритуалов. – М., 1978. – 240 с.
23. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начала XX в. – М., 1979. – 287 с.
24. Курочкин О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К., 1978. – 191 с.
25. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1973. – 351 с.
26. Чичеров В. И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI – XIX веков). – М., 1957. – 237 с.
27. Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – 511 с.
28. Велецкая Н. Н. О новогодних русалиях // Славяне и Русь. – М., 1968. – С.394–400.
29. Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в дравнерусском язычестве // Советская археология. – 1961. – №4. – С.95–100.
30. Рыбаков Б. А. Календарь из земли полян // Советская археология. – 1962. – №4. – С.66–89.
31. Матеріали етнографічних експедицій в Закарпатську область МЕХП АН УРСР за 1977 р. // Архів Інституту народознавства НАН України.
32. Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. – К., 1973. – 208 с.
33. Рыбаков Б. А. Русалии и Бог Симаргл Переплут // Советская археология. – 1967. – №2. – С.56–103.
34. Рыбаков Б. О. Київські колти і вілі-русалки. Слов'яно-руські старожитності. – К., 1968.
35. Матеріали етнографічних експедицій МЕХП АН УРСР за 1968 р. // Архів Інституту народознавства НАН України.
36. Рыбаков Б. А. Основные проблемы изучения славянского язычества // Труды VII международного конгресса антропологических и этнографических наук. – М., 1967. – Т.8.
37. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження / Редакційна колегія: Ю. Г. Гошко (відповідальний редактор), П. М. Жолтовський, Р. В. Чугай, Р. Ф. Кирчів, М. І. Моздир. – Київ: Наукова Думка, 1983. – 304 с.
38. Dołęga Chodakowski Z. O Sławiańszczyźnie przed Chrześcijaństwem // Ćwiczenia Naukowe. – Krzemieniec, 1818. – Т.2. – №5. – С.3–27.
39. Wagilewicz D. J. Demonologia słowiańska // ЛННБ ім. В. Стефаніка. – Відділ рукописів. – Фонд І. Вагілевича. – №39. – П.9. – Арк.1–46.

40. Wagilewicz D. J. Kronika ludu z demonologii słowiańskiej // ЛННБ ім. В. Стефаніка. – Відділ рукописів. – Фонд І. Вагілевича. – №39. – П.15. – Арк.1–63.
41. Головацький Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – М.: В Университетской типографии (М. Котков), 1878. – Ч.1–2. – 841 с.
42. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – СПб., 1877. – Т.2. – С.227–467.
43. Чубинський П. Українські народні казки / В редакції Антона Крушельницького; з передмовою Остапа Грицяя. – Київ; Відень; Львів: Чайка, [Б. р.]. – Другий том. – 201 с.
44. Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Збір. творів: У 50-и т. Том 30: Літературно-критичні праці (1900–1902). – К.: Наукова думка, 1981. – С.7–211.
45. Гнатюк В. Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т.п. про лірників повіту Бучацького / Зібрав в вересні 1895 року Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів: В друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1896. – Т. II. – 76 с.
46. Гнатюк В. До колядки про Св. Софію в Києві // Записки НТШ. – 1907. – Т.79. – С.155–159.
47. Гнатюк В. Колядки і щедрівки // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. XXXVI. – 270 с.
48. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
49. Олена Пчілка. Українські народні легенди останнього часу // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн.1. – С.41–49.
50. Дмитрук Н. «Чудеса» на Полтавщині року 1928–го // Етнографічний вісник. – К., 1929. – Кн.8. – С.168–180.
51. Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923–го // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн.1. – С.50–65.
52. Кравченко В. «Осапатова долина» [окремі аркуші: 3 матеріалів Етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею. (Житомир) // Етнографічний вісник. – К., 1926. – Кн.2. – С.108–111].
53. Кравченко В. «Псалми», що в 1923–24 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн.4. – С.71–78.
54. Попов П. До текстів т.зв. «Калинівських пісень» // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн.4. – С.8–30.
55. Шевченко С. Нові легенди на Зинів'євщині // Етнографічний вісник. – К., 1928. – Кн.7. – С.142–145.
56. Якимович С. З есхатологічних настроїв // Життя і революція. – 1926. – №2–3. – С.113–118.
57. Горліс-Горський Ю. Ave Dictator: Повісті. – Львів, 1999. – 288 с., іл.
58. Кирчів Р. Фольклорна опозиція войовничому атеїзму (фольклор чудес) // Народознавчі Зошити. – Львів, 2003. – №1–2 (49–50). – С.3–11.
59. Кирчів Р. Історія української фольклористики. – Львів, 2017. – Т.1. Преромантична і романтична фольклористика. – 524 с.
60. Худаш М. Походження імен та релігійно-міфологічні функції давньоруських і спільнослов'янських язичницьких божеств. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. – 1064 с.
61. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Видання друге, доповнене й перероблене. – Луцьк: Волинська обласна друкарня. – 2005. – 310 с.
62. Горинь Г. Паломництво в Україні: Народознавчий аспект // Народознавчі Зошити. – Львів, 2003. – №1–2. – С.161–167.
63. Сапеляк О. Голод 1921 року як чинник деформаційних процесів в українській сім'ї // Відлуння голодомору-геноциду. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні / Редактори видання Роман Кирчів та Олег Романів. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка. Секція етнографії та фольклористики, 2005. – С.122–132.
64. Тарас Я. Голодомор як засіб боротьби з церквою і народною релігійністю (за матеріалами польових досліджень Житомирського та Київського Полісся у 1994–2003 роках) // Відлуння голодомору-геноциду. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні / Редактори видання Роман Кирчів та Олег Романів. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка. Секція етнографії та фольклористики, 2005. – С.133–154.
65. Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – Київ, 2000. – 380 с.
66. Рожко В. С. Чудотворні ікони Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2002. – 352 с.
67. Іванникова Л. Образ Срусалима в українському фольклорі // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. Щорічник. – К., 2002. – С.401–404.
68. Голик Р. Уявлення про надприродне в українській культурі Х–XVIII ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2005. – 18 с.
69. Завальнюк К., Стецюк Т. Релігійні «чудеса» на Поділлі (20–ті роки XX століття) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник / Редакційна колегія: З. Білик, Я. Дашкевич, Л. Моравська. – Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», 2007. – С.409–419.
70. Національні архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ. – Ф.15–3. – Од.зб.239–246.
71. ДАВО (Державний архів Вінницької області). – Ф.595. – Од.зб.5. – 118 арк.
72. Домашній архів автора.

References

- Panchenko A. A. Novye religioznye dvizhenija i rabota fol'klorista // Sny Bogorodicy. Issledovanija po antropologii religii / Pod red. Zh. V. Korminoj, A. A. Panchenko, S. A. Shtyrkova. – SPb.: Izd-vo Evrop. un.–ta v S.–Peterburge, 2006. – S.119–129.
- Shtyrkov S. A. Posle «narodnoj religioznosti» // Sny Bogorodicy. Issledovanija po antropologii religii / Pod red. Zh. V. Korminoj, A. A. Panchenko, S. A. Shtyrkova. – SPb.: Izd-vo Evrop. un.–ta v S.–Peterburge, 2006. – S.7–15.
- Noll V. Transformacija gromadjans'kogo suspil'stva. Usna istorija ukrai'ns'koi' seljans'koi' kul'tury 1920–30 rokov. – K.: Centr doslidzhn' usnoi' istorii' ta kul'tury RODOVID, 1999. – 560 s.
- Kuharonak T. I. Maski ŷ kaljandarnaj abradnasci belarusaŷ / T. I. Kuharonak. – Mn.: Uradzhaj, 2001. – 239 s., il.
- Michalska Małgorzata. Religijność na pograniczu. – Czeski Cieszyn, 2006. – 320 s.
- G'ejstor Aleksandr. Slov'jans'ka mifologija / Per. z pol's'k. – K.: TOV «Vydavnytvo «Klio», 2014. – 416 s.
- Djurkajm Emil'. Pervsni formy religijnogo zhyttja. Totemna sistema v Avstralii' / Pereklaly z francuz'koi' Grygorij Filipchuk ta Zoja Borysjuk; Naukovyj red. Tetjana Metel'ova. – Kyi'v: «Junivers», 2002. – 424 s.
- Djakiv V. M. Tema chudes v ukrai'ns'komu fol'klori i fol'klorystyci // Narodoznavchi Zoshyti. – L'viv, 2005. – №1–2. – S.67–82.
- Grushevs'kyj M. Istorija ukrai'ns'koi' literatury: V 6 t., 9 kn. – T.4: Usna tvorčist' piznih knjazhyh i perehodovyh vikiv XIII–XVII. Kn.2 / Upor. L. Kopanjca; prym. S. Rosovec'kogo. – K.: Lybid', 1994. – 320 s.
- Ukrai'ns'kyj politychnyj fol'klor / Uporjadkuvannja, peredmova, komentari Je. M. Pashhenka. – Kyi'v: Vydavec' Mykola Dmytrenko, 2008. – 100 s.
- Stepovij Oleksa. Vogni v cerkvi. Suchasni ukrai'ns'ki narodni legendy. – Avg'sburg', 1946. – 16 s.
- Voropaj O. Zvychai' nashogo narodu. Etnografichnyj narys. – Kyi'v: Akcioneerne vydavnycho-poligrafichne tovarystvo «Oberig», 1993. – 592 s.
- Dołęga Chodakowski Z. O Sławiańszczyźnie przed Chrześcijaństwem // Ćwiczenia Naukowe. – Krzemieniec, 1818. – T.2. – №5. – S.3–27.
- Wagilewicz D. J. Demonologia słowiańska // ЛННБ ім. В. Стефаніка. – Відділ рукописів. – Фонд І. Вагілевича. – №39. – П.15. – Арк.1–63.
- Golovackij Ja. F. Narodnye pesni Galickoj i Ugorskoj Rusi. – M.: V Universitetskoj tipografii (M. Kotkov), 1878. – Ch.1–2. – 841 s.
- Rehór Fr. Kalendářik z narodního života Bojkův. – Zlata Praha, 1895. – №44–50.
- Zubryc'kyj M. Narodnyj kalendar. Narodni zvychai' i povirky, pryv'jazani do dniv u tyzhni i do rokovyh svjat // Materialy do ukrai'ns'ko-rus'koi' etnologii'. – 1900. – T.3. – S.33–60.
- Zorja. – 1882. – №2.
- Zorja. – 1889. – №20.
- Novyj Galychanyn. – 1891. – №2.
- Veleckaja N. N. Jazyčeskaja simvolika arhaicheskikh ritualov. – M., 1978. – 240 s.

23. Sokolova V. K. Vesenne–letnie kalendarnye obrjady russkich, ukraincev i belorusov XIX – nachala XX v. – M., 1979. – 287 s.
24. Kurochkin O. V. Novorichni svjata ukrai'nciv. Tradicii' i suchasnist'. – K., 1978. – 191 s.
25. Kalendarnye obychai i obrjady v stranah zarubezhnoj Evropy (XIX – nachalo XX v.). – M.: Nauka, 1973. – 351 s.
26. Chicherov V. I. Zimnij period rus'kogo narodnogo zemledeľcheskogo kalendarja XVI – XIX vekov). – M., 1957. – 237 s.
27. Bogatyrev P. G. Voprosy teorii narodnogo iskusstva. – M., 1971. – 511 s.
28. Veleckaja N. N. O novogodnih rusaliyah // Slavjane i Rus'. – M., 1968. – S.394–400.
29. Darkevich V. P. Topor kak simvol Peruna v druvnerusskom jazychestve // Sovetskaja arheologija. – 1961. – №4. – S.95–100.
30. Rybakov B. A. Kalendar' iz zemli poljan // Sovetskaja arheologija. – 1962. – №4. – S.66–89.
31. Materialy etnografichnyh ekspedycij v Zakarpats'ku oblast' MEHP AN URSSR za 1977 r. // Arhiv Instytutu narodoznavstva NAN Ukrai'ny.
32. Krut' Ju. Z. Hliborobs'ka obrjadova poezija slov'jan. – K., 1973. – 208 s.
33. Rybakov B. A. Rusalii i Bog Simargl Pereplut // Sovetskaja arheologija. – 1967. – №2. – S.56–103.
34. Rybakov B. O. Kyi'vs'ki kolty i vily–rusalky. Slov'jano–rus'ki starozhytnosti. – K., 1968.
35. Materialy etnografichnyh ekspedycij MEHP AN URSSR za 1968 r. // Arhiv Instytutu narodoznavstva NAN Ukrai'ny.
36. Rybakov B. A. Osnovnye problemy izuchenija slavjanskogo jazychestva // Trudy VII mezhdunarodnogo kongressa antropologicheskikh i jetnograficheskikh nauk. – M., 1967. – T.8.
37. Bojkivshhyna: istoryko–etnografichne doslidzhennja / Redakcija kolegija: Ju. G. Goshko (vidpovidal'nyj redaktor), P. M. Zholtovs'kyj, R. V. Chugaj, R. F. Kyrchiv, M. I. Mozdyr. – Kyi'v: Naukova Dumka, 1983. – 304 s.
38. Dolega Chodakowski Z. O Stawiańszczyźnie przed Chrześcijaństwem // Ćwiczenia Naukowe. – Krzemieniec, 1818. – T.2. – №5. – S.3–27.
39. Wagilewicz D. J. Demonologia słowiańska // LNNB im. V. Stefanyka. – Viddil rukopysiv. – Fond I. Vagylevycha. – №39. – P.9. – Ark.1–46.
40. Wagilewicz D. J. Kronika ludu z demonologii słowiańskiej // LNNB im. V. Stefanyka. – Viddil rukopysiv. – Fond I. Vagylevycha. – №39. – P.15. – Ark.1–63.
41. Golovackij Ja. F. Narodnye pesni Galickoj i Ugorskoj Rusi. – M.: V Universitetskij tipografii (M. Kotkov), 1878. – Ch.1–2. – 841 s.
42. Chubinskij P. Trudy jetnograficheskoo–statisticheskooj jekspedicii v Zapadno–Russkij kraj. – SPb., 1877. – T.2. – S.227–467.
43. Chubyns'kyj P. Ukrai'ns'ki narodni kazky / V redakcii' Antona Krushel'nyc'kogo; z peredmovuju Ostapa Grycaja. – Kyi'v; Viden'; L'viv: Chajka, [B. r.]. – Drugyj tom. – 201 s.
44. Franko I. Ivan Vyshens'kyj i jogo tvory // Franko I. Zibr. tvoriv: U 50–y t. Tom 30: Literaturno–krytychni praci (1900–1902). – K.: Naukova dumka, 1981. – S.7–211.
45. Gnatjuk V. Lirnyky. Lirnyc'ki pisni, molytvy, slova, zvistyky i t. y. pro lirnykiv povitu Buchac'kogo / Zibrav v veresni 1895 roku Volodymyr Gnatjuk // Etnografichnyj zbirnyk. – L'viv: V drukarni Naukovogo tovarystva im. Shevchenka, 1896. – T. II. – 76 s.
46. Gnatjuk V. Do koljadky pro Sv. Sofiju v Kyjevi // Zapysky NTSh. – 1907. – T.79. – S.155–159.
47. Gnatjuk V. Koljadky i shhedrivky // Etnografichnyj zbirnyk. – L'viv, 1914. – T. XXXVI. – 270 s.
48. Jefremov S. Shhodennyky, 1923–1929. – K.: ZAT «Gazeta «RADA», 1997. – 848 s.
49. Olena Pchilka. Ukrai'ns'ki narodni legendy ostann'ogo chasu // Etnografichnyj visnyk. – K., 1925. – Kn.1. – S.41–49.
50. Dmytruk N. «Chudesas» na Poltavshhyni roku 1928–go // Etnografichnyj visnyk. – K., 1929. – Kn.8. – S.168–180.
51. Dmytruk N. Pro chudesas na Ukrai'ni roku 1923–go // Etnografichnyj visnyk. – K., 1925. – Kn.1. – S.50–65.
52. Kravchenko V. «Osapatova dolyna» [okremi arkushi: Z materialiv Etnografichnogo viddilu Volyns'kogo naukovoo–doslidchogo muzeju. (Zhytomyr) // Etnografichnyj visnyk. – K., 1926. – Kn.2. – S.108–111].
53. Kravchenko V. «Psal'my», shho v 1923–24 rr. spivaly prochany pid chas podorozhuvan' do riznyh chudes // Etnografichnyj visnyk. – K., 1927. – Kn.4. – S.71–78.
54. Popov P. Do tekstiv t.zv. «Kalynivs'kyh pisen'» // Etnografichnyj visnyk. – K., 1927. – Kn.4. – S.8–30.
55. Shevchenko S. Novi legendy na Zynov'jevshhyni // Etnografichnyj visnyk. – K., 1928. – Kn.7. – S.142–145.
56. Jakymovych S. Z eshatologichnyh nastroi'v // Zhyttja i revolucija. – 1926. – №2–3. – S.113–118.
57. Gorlis–Gors'kyj Ju. Ave Dictator: Povisti. – L'viv, 1999. – 288 s., il.
58. Kyrchiv R. Fol'klorna opozycja vojovnychomu ateizmovi (fol'klor chudes) // Narodoznavchi Zoshyty. – L'viv, 2003. – №1–2 (49–50). – S.3–11.
59. Kyrchiv R. Istorija ukrai'ns'koi' fol'klorystyky. – L'viv, 2017. – T.1. Preromantychna i romantychna fol'klorystyka. – 524 s.
60. Hudash M. Pohodzhennja imen ta religijno–mifologichnih funkcii' davn'orus'kyh i spil'noslov'jans'kyh jazychnyc'kyh bozhestv. – L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrai'ny, 2012. – 1064 s.
61. Davydjuk V. Pervisna mifologija ukrai'ns'kogo fol'kloru. Vydannja druge, dopovnene j pereroblene. – Luc'k: Volyns'ka oblasna drukarnja. – 2005. – 310 s.
62. Goryn' G. Palomnytvo v Ukrai'ni: Narodoznavchij aspekt // Narodoznavchi Zoshyty. – L'viv, 2003. – №1–2. – S.161–167.
63. Sapeljak O. Golod 1921 roku jak chynnyk deformacijnyh procesiv v ukrai'ns'kij sim'i' // Vidlunnja golodomoru–genocydu. Etnokul'turni naslidky golodomoru v Ukrai'ni / Redaktory vydannja Roman Kyrchiv ta Oleg Romaniv. – L'viv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Sekcija etnografii' ta fol'klorystyky, 2005. – S.122–132.
64. Taras Ja. Golodomor jak zasib borot'by z cerkvoju i narodnoju religijnistju (za materijalamy pol'ovyh doslidzen' Zhytomyrs'kogo ta Kyi'vs'kogo Polissja u 1994–2003 rokah) // Vidlunnja golodomoru–genocydu. Etnokul'turni naslidky golodomoru v Ukrai'ni / Redaktory vydannja Roman Kyrchiv ta Oleg Romaniv. – L'viv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Sekcija etnografii' ta fol'klorystyky, 2005. – S.133–154.
65. Grymych M. V. Tradycijnyj svitogljad ta etnopsychologichni konstanty ukrai'nciv (Kognityvna antropologija). – Kyi'v, 2000. – 380 s.
66. Rozhko V. Je. Chudotvorni ikony Volyni i Polissja: Istoryko–krajeznachnyj narys. – Luc'k: Media, 2002. – 352 s.
67. Ivannykova L. Obraz Jerusalyma v ukrai'ns'komu fol'klori // Materialy do ukrai'ns'koi' etnologii'. Zbirnyk naukovykh prac'. Shhorichnyk. – K., 2002. – S.401–404.
68. Golyk R. Ujavlennja pro nadprzyrodne v ukrai'ns'kij kul'turi X–XVIII st. / Avtofef. dys. ... kand. ist. nauk. – L'viv, 2005. – 18 s.
69. Zaval'njuk K., Stecjuk T. Religijni «chudesas» na Podilli (20–ti roky XX stolittja) // Istorija religij v Ukrai'ni. Naukovyj shhorichnyk / Redakcija kolegija: Z. Bilyk, Ja. Dashkevych, L. Moravs'ka. – L'viv: Vydavnytvo L'vivs'kogo muzeju istorii' religii' «Logos», 2007. – S.409–419.
70. Nacional'ni arhivni naukovy fondy rukopysiv ta fonozapysiv IMFE. – F.15–3. – Od.zb.239–246.
71. DAVO (Derzhavnyj arhiv Vinnyc'koi' oblasti). – F.595. – Od.zb.5. – 118 ark.
72. Domashnij arhiv avtora.

Dyakov V. M., candidate of philological sciences, senior researcher of department of ethnology of the present, Institute of Ethnology of NAS of Ukraine (Ukraine, Lviv), V.Dyakov@nas.gov.ua

The folk Christian religiosity in the system of Ukrainian's calendar rituality: aspects of research

The main aspects of the study of folk Christian religiosity in the system of traditional calendar ritual of Ukrainians are outlined. The necessity to continue studies on the problem of the connection of the Ukrainian ethno-cultural tradition with the religious outlook of the people and the need to thoroughly investigate the forms of popular religiosity of Ukrainians is substantiated. Trace the dynamics of folklore text and the development of ancient traditional beliefs and notions of good and evil, sin and punishment, sin and repentance, as well as the end of the world or its «renewal», etc.

Keywords: folk religiosity, calendar rituality, tradition, beliefs, functioning.

* * *

УДК 94(477).027

Ейдель Є. М.,
науковий співробітник
«The Feldman family museum»
(Україна, Київ), uarpolok@gmail.com

«СПИС СТРАСТЕЙ ХРИСТОВИХ» (СПИС ЛОНГІНА) ІЗ ЗБРАННЯ «THE FELDMAN FAMILY MUSEUM»

Досліджено атрибуцію та інтерпретацію унікального середньовічного, декорованого золотом і сріблом списа із зібрання «The Feldman family museum», знайденого в 2017 році на Київщині. Подано опис артефакту та зроблено його співставлення із відомими історичній науці європейськими та українськими аналогами. Представлено та аргументовано одну з ймовірних атрибуцій щодо приналежності списа до так званих «Священних списів Лонгіна», які в певній кількості були відомі в середньовіччі і стосувались культу реліквій страстей Христових (passio autem Christi).

Ключові слова: древкова зброя, декорований спис, спис Лонгіна, Священний спис, атрибуція, датування, «The Feldman family museum».

Навесні 2017 року в околицях м. Києва при проведенні сільськогосподарських робіт було знайдено залізний спис довжиною близько 20 см.

Рис. 1, 2

З огляду на наукову значущість та унікальність артефакту, видається доцільним ознайомити з ним наукову спільноту, провести атрибуцію та інтерпретацію цього нетипового середньовічного, декорованого золотом і сріблом списа.

Метою статті є подання детального опису артефакту, здійснення спроби датування та інтерпретації списа шляхом співставлення його із типологічно близькими зразками Європейської та Східноєвропейської древкової зброї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так як спис було знайдено поза археологічним комплексом, його датування та історіографія мають певні складнощі. Зважаючи на непересічність знахідки, проведений аналіз спирається на такий науковий доробок.

Серед найбільш актуальних варто відзначити наукові праці А. Кіріпнікова. Вони привернули авторську увагу тим, що з його досліджень запозичено класифікацію відомих зразків давньоруського древкового озброєння, у тому числі і з території України [7].

Для порівняльного аналізу із закордонними зразками ранньосередньовічних списів теоретично вагомою є наукова праця Я. Петерсена про зброю вікінгів, у якій автор виокремив дослідження середньовічних списів Північної Європи у спеціальний розділ і створив власну, вже хрестоматійну, типологію [18].

Необхідно відзначити й останнє дослідження І. Бондарева, у межах якого автор знайомить наукову спільноту із маловідомими зразками давньоруської зброї, серед яких є орнаментований сріблом спис XII ст., знайдений в Харківській області [1].

Перо списа має витягнуту трикутну форму, співвідношення довжини конічної втулки і пера списа становить один до трьох. Перо має максимальне розширення у нижній частині і від цього розширення його лева прямими лініями звужуються до вістря. Ребро лева в нижній частині має потовщення, яке, ніби, є продовженням втулки. На місці переходу пера до втулки розташовані досить короткі виступи, або «крильця». Ці невеликі виступи «крила», на відміну від ранньосередньовічних списів епохи вікінгів з великими плечиками, є вже скороченою, декоративною частиною геометрії втулки.

Після розчищення виявилось, що втулка списа і частина пера прикрашені плакуванням з листового золота та срібним таушуванням (спочатку було зроблено макет малюнка на листку, а потім нанесено заглиблення на зброї спеціальними гострими предметами та ковальським молотом вбито там, де було підготовлено місце, золотий чи срібний дріт). Орнамент, нанесений золотом і сріблом, чудово зберігся. У нижній частині втулки срібним таушуванням нанесено пальметку в серцеподібній фігурі. Вище пальметки розташований геометричний орнамент «ялинка», спрямований до вістря пера. Він складається із срібних, золотих і черньових ліній. Решта поля втулки, частина потовщення пера, нижні частини пера і виступи «крильця» плаковані листовим золотом.

Для датування і атрибуції наявного списа необхідно звернутися до наукових праць, присвячених дослідженню і класифікації древкової зброї з території України і зарубіжних аналогій. Так як спис було знайдено поза археологічним контекстом, датувати його необхідно порівняльним методом. Для цього необхідно проаналізувати відповідність типу списа з відомими типами періодизації древкової зброї, а також визначити відповідність його орнаменту відповідному типу в історії декоративно-прикладного мистецтва медієвістики. Для аналізу різних видів древкової зброї середньовіччя, на авторський погляд, доцільно використовувати відомі та авторитетні узагальнюючі роботи, що стосуються періодизації і типології древкової зброї.

Для датування та атрибуції знайденого декорованого списа використовувалися типології, розроблені А. Кіріпніковим та Я. Петерсеном. Серед типів древкової зброї Стародавньої Русі, виокремлених А. Кіріпніковим, прямі аналогії відсутні. За співвідношенням довжини втулки і пера і витягнуто-трикутної форми пера, можна побачити подібність з типом III [7, с. 6]. Проте плечики «крила» на досліджуваному екземплярі і перпендикулярні плечики пера не дають можливості повного ототожнення. Найбільш близький

до представленого списа, є тип D другої групи, який міститься у працях Я. Петерсена [18, с. 58]. Цей тип має подібну форму, у нього є досить великі плечики «крила». Але на відміну від великих плечиків типу D другої групи, скорочені плечики «крила» досліджуваного екземпляра мають вже не функціональний, а декоративний характер і є послідовним результатом розвитку форми. Цей факт дає можливість більш пізнього датування досліджуваного списа. Важливо відзначити, що ребра втулки типу D, як і у досліджуваного списа, у нижній частині потовщені і є продовженням втулки. Спираючись на вищенаведені факти та відштовхуючись від наявного набору знахідок, Я. Петерсен датує списи типу D другої групи X століттям.

Розглядаючи можливі варіанти, точної копії досліджуваного екземпляра не встановлено в типологіях давньоруських списів А. Кірпи́чкіова та Я. Петерсена. Найвний певний ступінь подібності в деталях списів типу D другої групи у Я. Петерсена, але декоративні, скорочені плечики на втулці вказують про значно пізніший час виготовлення авторського примірника. Спираючись на цей факт, доцільно припустити європейське походження досліджуваного орнаментованого зразка і датувати його XI–XII ст.

Для підтвердження правильності авторської атрибуції і датування, необхідно проаналізувати орнамент на втулці досліджуваного екземпляра. Такі рослинні пальметки в серцеподібній фігурі поширені в декоративно-прикладному мистецтві Візантії і Давньої Русі XI–XII ст., а також у європейському мистецтві романського періоду.

Для Європи одним із прикладів такого орнаменту є мотиви оформлення периметра сторінок літургійних сувоїв «Екзультет» з Барі XI ст. [9, с. 244–265]. Для Візантії і Київської Русі яскравим втіленням цього орнаменту є рослинні орнаментальні мотиви фресок стін митрополичого храму Києва–Софії, побудованого у середині XI ст., які містять в собі, крім орнаментальної, ще й сакральну функцію [22, с. 44]. Відомо, що над будівництвом Софії Київської працювали, у тому числі, й візантійські майстри. Прикладом використання пальметки, вписаної в серце, в романському мистецтві XII ст. є орнаментальні мотиви фресок церкви м. Віке (Франція), що датується серединою XII ст. [2, с. 271]. Для декоративно-прикладного мистецтва Київської Русі XII ст. мотив пальметки в серцеподібній фігурі доволі часто зустрічається на ювелірних виробках в техніці перегородчастих емалей [14, с. 19] та декорованих черню [15, с. 81–83, 96]. Необхідно зазначити, що пальметка в середньовічному орнаменті крім рослинної, природної містить в собі і сакральну, християнську символіку. Глибинна релігійна свідомість майстрів візантійського, давньоруського та європейського мистецтва романського періоду відтворює в зображенні пальметки паросток животворного дерева (дерева-хреста, на якому розп'яли Ісуса Христа). Що стосується геометричного орнаменту «ялинкою», спрямованого до вістря, то не виключено його суто орнаментальної, композиційної функції. Але можна припустити і певний сакральний сенс в цьому зображенні, про що буде згадано нижче.

У процесі попереднього аналізу з'ясовано, що у типологіях деревкової зброї А. Кірпи́чкіова і Я. Петерсена відсутня точна аналогія представленого зразка.

Зображення пальметки в серцеподібній фігурі є досить поширеним орнаментом у Європі і Стародавній Русі XI–XII ст. За результатами проведеного типологічного та мистецтвознавчого аналізу представленого списа автор робить висновок про його європейське походження і датує його XI–XII ст.

Додаткової уваги потребує і факт декорування списа «страстей» дорогоцінними металами – золотом і сріблом. Серед середньовічних археологічних матеріалів, знайдених на території Стародавньої Русі, списи є одними з найбільш поширених знахідок [7]. Списи, орнаментовані кольоровими металами (сріблом, міддю, бронзою) є досить рідкісними знахідками. Примірники, орнаментовані золотом, є унікальними. Використання золота в оздобленні зброї вказує, зазвичай, на досить високий статус власника або підкреслює особливо важливу, сакральну функцію цієї зброї. Найчастіше орнаментовані кольоровими металами списи зустрічаються в епоху вікінгів (VIII–XI ст.) у країнах Скандинавії та Східної Балтії. Наприклад, в Естонії їх знайдено 28 екземплярів. Їх наявність у знахідках в Східній Прибалтиці пов'язують з імпортом із Скандинавії, але не виключається їх місцеве виробництво [23, с. 211–221]. У Норвегії також відомі знахідки орнаментованих списів епохи вікінгів. Вони так само вважаються імпортованими, хоча щодо центрів їх виробництва чітку аргументовану позицію ще не вироблено [24, с. 125–137].

Геометричний орнамент на списках епохи вікінгів знаходиться поряд із орнаментом у «звірячому стилі». Найбільш характерним орнаментом на різноманітних за формою втулках списів вікінгів Східної Балтії є нескінченно повторювана фігура, яка, на думку В. Кулакова, є головою міфічного змія [11]. Наконечники списів, орнаментовані в стилі Урнес (стиль останнього етапу епохи вікінгів, яка проіснувала до кінця XI ст.), були досить поширеними на території Фінляндії, де їх було знайдено понад 50.

Необхідно зазначити, що два списи з орнаментом у стилі Урнес було знайдено і в Україні поблизу Києва [23, с. 211–221]. Декоровані списи в XII–XIII ст. в Європі і в Давній Русі зустрічаються рідко. Рідкість знахідок на території Давньої Русі пов'язано з тим, що значна частина матеріальної культури була знищена внаслідок монгольської навали у середині XIII ст.

Привертає увагу і той факт, що на території Русі до початку XXI ст. не було знайдено жодного спису XI–XII ст., декорованого золотом. А. Кірпи́чкіов знайшов у Новгородському четвертому літописі досить чітку вказівку на те, що в Русі існували визолочені парадні князівські списи. Але, на жаль, жоден з них до нашого часу не зберігся [7]. На думку автора, мова йде про масивні княжі рогатини, декоровані золотом. Невеликий розмір досліджуваного плакованого золотом списа, не дає можливості визначити його як князівський (парадний).

Церемоніальну, військову функцію декорованих списів, що прикрашали деревко стягів Київської Русі, можна простежити у зображеннях мініатюр Радзивіловського літопису [19]. Але досить невеликий розмір досліджуваного списа і відсутність геральдичної символіки не дає можливості стверджувати, що він використовувався для прикраси деревка княжого штандарту.

Якщо спробувати виокремити основні гіпотези функціонального призначення представленого списа, то, крім уже наведених вище (княже парадне і церемоніально-геральдичне призначення), необхідно розглянути його релігійно-ритуальний аспект. На те, що спис використовувався як сакральна реліквія, вказує невеликий розмір, масивне декорування золотом і сріблом, наявність християнської сакральної символіки в орнаментативній втулці і золоте плакування частин пера.

Вищенаведені факти створюють можливість розглянути більш докладно гіпотезу про ритуальне призначення представленого списа. У контексті цієї гіпотези можна було б відзначити існування поширеного в епоху хрестових походів культу Священного списа або списа Лонгіна і припустити, що досліджуваний зразок є одним зі «списів святого Лонгіна», який було виготовлено в Європі для одного з представників давньоруської княжої родини XI–XII ст, що надавало йому статус шанованої реліквії в одному з храмів Києва до того моменту, як місто було зруйновано і спалено монголами наприкінці 1240 р.

У контексті висловленої гіпотези, необхідно більш детально зупинитися на історії становлення культу Священного Списа і простежити історичну долю деяких екземплярів, що ототожуються зі справжнім списом, яким римський центуріон пронизав тіло Ісуса Христа.

Святий спис або спис центуріона Лонгіна – це особливо шанована християнська реліквія. Для Східної церкви вона виражала духовну сутність страстей (мук) Христа і була матеріальним свідченням правдивості подій, описаних в деяких Євангеліях. Для Західної церкви, яка спочатку була більш практичною і раціональною, спис Лонгіна набув характеру могутнього інструменту вищої державної і військової влади.

В епоху Середньовіччя в Європі існувала тенденція до фальшування та тиражування християнських реліквій. Моці святих відверто викрадалися мисливцями за реліквіями. «Моці не тільки викрадалися, а й у великих кількостях фальшувалися. Оскільки церква була не в силах з цим боротися, вона оголошувала дозволенням все, що робилося на благо зміцнення віри» [21, с. 11].

Необхідно підкреслити, що кінець VIII – початок IX ст. були періодом розквіту імперії Карла Великого (742–814), періодом, коли в центрі державної політики опинилося поширення християнства у Європі. Папський престол бачив в імператорові вірного захисника і однодумця [12, с. 499–520]. Коронація Карла у 800 р., на думку М. Шульца–Дерламма, стала приводом для виготовлення і дарування йому Папою Римським Священного Списа з вмонтованою частинкою Святого цвяха, який згодом став самою шанованою інсигнією державної влади у Західній Європі [25, с. 707–742].

У зв'язку зі схильністю християнської церкви до тиражування і фальшування релігійних реліквій в середньовіччі існувала плутанина у визначенні істинно-справжнього Святого списа. В Константинополі до його завоювання хрестоносцями і крадіжки пристрасних реліквій в 1204 р. в колекції реліквій візантійських імператорів знаходилося два зразка Святого списа одночасно. Один з них потрапив в 1241 р. в колекцію реліквій Людовіка Святого (1214–1271) та був вивезений до Франції. Юридичний супровід власності на комплекс святинь, вкрадених хрестоносцями, було закріплено

особливою грамотою останнього Латинського імператора Балдуїна II (1228–1261) [4, с. 82]. Під час Французької революції 1789 р. Святий спис з колекції реліквій Людовіка Святого безслідно зник.

Після падіння Латинської імперії і захоплення Константинополя Михайлом VIII Палеологом (1259–1282) в столиці раптово з'являється якась нова колекція страстних реліквій. Серед них, у тому числі, був і спис Лонгіна. У 1403 р. посол кастильського короля Руї Гонсалес де Клавіхо бачив Святий спис в особливій везі при храмі Іоанна Предтечі в Константинополі і описав його так: «Відкрили і цю скриньку і витягли звідти дощечку, покриту золотом, і лежало в ній залізо від списа, яким Лонгін вразив Господа нашого Ісуса Христа, і був він тонкий і гострий, неначе шип або стріла, а місце, де насаджувалося на деревко, прогнуте; довжина його, можливо сягала одну п'ядь і два дюйми. На кінці вістря його виднілася кров, така свіжа, як нібито тільки що сталося те, що зробили з Ісусом Христом» [8, с. 42–43]. Цей спис після падіння Константинополя в 1453 р. потрапив до Ватикану і до сих пір знаходиться над монументом святого Лонгіна в Соборі Святого Петра. Необхідно відзначити, що розмір списа Лонгіна, описаний Руї Гонсалесом (одна п'ядь і два дюйми), складає приблизно 20 см. Отже, Константинопольський спис був подібним за розміром до досліджуваного декорованого списа.

Крім вищезазначених примірників, ще один Священний спис зберігався у Німеччині. Перша згадка про нього була зроблена в історичній праці Ліутпранда Кременського. Розповідаючи про політичну історію Європи в 887–962 рр., він повідомив про перемогу, яку здобув німецький король Оттон Великий (912–973) завдяки молитві «перед переможними цвяхами, якими руки Господа нашого і спасителя Ісуса Христа були прибиті і які нині вкладені в спис», і розповів як саме реліквія потрапила до Оттона [13, с. 84].

У Західній Європі німецький Святий спис користувався найбільшою популярністю серед страстних реліквій. Він був виготовлений з франкського спису VIII ст. і подарований Карлу Великому (742–814) Папою Римським. Сучасна назва цього списа – Віденський, за місцем його зберігання. Ще одна його копія, подарована Оттоном III польському королю Болеславу Хороброму (992–1025) 1000 р. – знаходиться у Кракові [10, с. 54].

Крім згаданих, ще один спис Лонгіна протягом століть був відомий у Вірменії в Ечміадзінському монастирі [20]. Особливу показовість та «плутанину» щодо Священних списів та їх істинності ілюструють записи Перо Тафура, в яких він згадує про те, що коли йому в Нюрнберзі 1454 р. показали реліквію «священний спис довжиною в лікоть», він певною мірою необачно повідомив, що бачив нещодавно Святий спис у Константинополі. Він описав це так: «Упевнений, що якби не було там сеньйорів, було б небезпечно залишатися з німцями через те, що я сказав» [17, с. 159].

На сьогоднішній день «справжніх» списів Лонгіна-сотника нараховується чотири: Ватиканський, Віденський, Краківський і Ечміадзінський. Можливо існували й інші екземпляри, але на жаль, відомості про них не збереглися. Очевидно, що Священних списів могло бути значно більше, але багато з них за століття політичної історії могли бути загублені. Це дає підстави

припускати, що досліджуваний декорований спис може бути одним із втрачених зразків «спису Лонгіна». Кілька елементів в його конструкції і орнаменті вказують на те, що його виготовили за зразком «Віденського» примірника.

Якщо припустити, що досліджуваний спис було виготовлено за зразком Віденського, то стають зрозумілими деякі його конструктивні і орнаментальні деталі. Спис має подібні Віденському, але вже скорочені плечики-«крильця». Крім того, плакування золотом нижньої частини пера з обох боків є орнаментальним виділенням додаткових лез, які були прикріплені до основного леза Віденського списа. Орнамент «ялинкою», спрямований до вістря, не тільки орнаментально підтримує всю композицію, а й символізує образ Священного цвяха, вмонтованого в Віденський спис Лонгіна. Логічно так само припустити, що зразком для копіювання став саме Віденський примірник, тому що Ватиканський з'явився у Римі після падіння Константинополя 1453 р.

Подібні до каролінгських процеси християнізації відбувалися у XI ст. і в Давній Русі за князя Ярослава Мудрого, його дітей та онуків. Один епізод політичного життя Русі найбільше підходить для пояснення причин появи такої реліквії в Києві. Наприкінці XI ст. князь Ізяслав Ярославич (1024–1078) був вигнаний братами і знайшов політичний притулок у Папи Римського. Папа Григорій VII дарував його синові Ярополку Ізяславичу (1043–1086) титул короля Руського [6, с. 53–68]. Можливо, з огляду на каролінгську історію, коронація Ярополка Ізяславича супроводжувалася урочистим даруванням зменшеної копії Віденського списа як символу вищої державної влади. У середньовічній Європі відомі такі події. Достатньо згадати дарування імператором Священної Римської імперії Оттоном III польському королю Болеславу Хороброму у 1000 р. копії Віденського списа, яка була спеціально виготовлена для урочистого відкриття Гнезненського архієпископства в Польщі [10, с. 54].

А. Є. Мусін, аналізуючи в своїй монографії церемоніально-сакральну функцію зброї в Середньовічній Європі та в Стародавній Русі, прийшов до висновку, що найбільш значущими для військової культури є меч і сокира, які декорувалися з використанням сакральної символіки. Спис, на думку автора, не міг бути сакральним ритуальним атрибутом влади княжого рівня. Автор вважає, що «зі списом в Стародавній Русі навряд чи зв'язувалися уявлення про соціальний престиж і культову репрезентативність» [16, с. 176]. Заперечуючи автору, ми хотіли би відзначити ряд зображень, на яких вищі особи Давньоруської держави зображувалися зі списом в руці, як зі скіпетром, який уособлював князівську владу, поряд з державою увінчаною хрестом. Так, на одному з опублікованих архаїчних княжих молівдовулів кінця XI ст., який належав Володимирі Мономаху (1053–1125), князь зображений зі списом і державою [5, с. 65–83]. Таке зображення зафіксовано і на ранній вислій печатці другої половини XI ст. князя Олега Святославовича (1053–1115), на якій князь зображений в одній руці з державою, а в іншій руці зі списом [3, с. 171]. Зображення на цих архаїчних молівдовулах підтверджують, що наприкінці XI ст. в Русі спис був відомим символом, важливою інсигнією державної влади.

Висновки. Отже, типологічний та мистецтвознавчий аналіз досліджуваного декорованого списа дають можливість визначити його європейське походження і датувати його періодом XI–XII ст. З урахуванням таких чинників як невеликий розмір, багате декорування, використання орнаментальних мотивів, що мають сакральний характер, висловлено й аргументовано гіпотезу про ритуальне функціональне призначення списа. У контексті поширеного в Європі в епоху хрестових походів культу списа святого Лонгіна, зроблено припущення про те, що досліджуваний спис міг бути Священним списом. Також спис можна ототожнити з реліквією, яку було подаровано Папою Римським князю Ярополку Ізяславичу (1043–1086) на честь його коронації у 1075 р. Тиражування і фальшування священних реліквій в середньовічній Європі, а також плутанина з визначенням «істинно-справжнього» списа Лонгіна, дає підстави для висунення такої гіпотези. Матеріали ранньої давньоруської сфрагістики другої половини XI ст. підтверджують наявність списа серед інсигній вищої князівської влади, що робить авторську гіпотезу досить переконливою. Хоча не виключено, що на молівдовулах зображені саме позолочені князівські парадні рогагини.

Спираючись на вищенаведені дані, є підстави стверджувати, що середньовічний декорований спис із зібрання «The Feldman Family Museum» є унікальною пам'яткою ювелірної майстерності середньовічних європейських зброярів, і, разом з тим, претендує на статус однієї з найшанованіших християнських реліквій періоду Київської Русі, що збереглися на початку XXI ст. На цей час спис є одним з експонатів «The Feldman family museum».

Перспективами подальших досліджень є подальше дослідження артефактів визначеної історичної доби.

Список використаних джерел

1. Бондарев І. «Рогатина XII століття з срібним декором в тератологічному стилі» // Кліо. – 2015. – №4. – С.214–226.
2. Верман К. Історія мистецтва всіх часів і народів. Т.2. Європейське мистецтво середніх століть. – М.: АСТ; СПб.: Полігон, 2000. – 944 с.
3. Власенко А. Про знахідку нової печатки архаїчної традиції на Чернігівщині. До питання атрибуції // Домонгол. – 2010. – №1. – С.170–177.
4. Гарро А. Людовік Святий та його королівство. – СПб.: Свразія, 2002. – 255 с.
5. Ейдель Е. Архаїчні булли Ярополка Ізяславича і Володимира Мономаха // Міжнародна нумізматична конференція «Епоха вікінгів у Східній Європі в пам'ятниках нумізматички VIII–XI ст.». – СПб., 2014. – С.65–83.
6. Ейдель Е. Булли князів Ярополка–Петра і Володимира–Василя: атрибуція і датування // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. III. – С.53–68.
7. Кіріпніков А. Н. Давньоруська зброя. – Т.2. Списи, сулиці, бойові сокири, булави, кістені IX–XIII ст. – М.–Л.: Наука, 1966. – 408 с.
8. Клавихо Руї Гонсалес де. Щоденник подорожі в Самарканд до двору Тімура. – М.: Наука, 1990. – 217 с.
9. Ковалевська С. Літургійний сувій з Барі. Грецьке і латинське в Південній Італії XI століття // Мистецтвознавство. – 2016. – №1–2. – С.244–265.
10. Колесницький Н. Ф. Священна Римська імперія: прагнення і дійсність. – М.: «Наука», 1977. – 212 с.
11. Кулаков В. І. та ін. 2013. Аналіз археологічних, історичних, етнографічних джерел для ревіталізації культури вікінгів, прусів і куршів. Визначення впливу традицій вікінгів на культуру прусів-сембів і куршів // http://www.kantiana.ru/crossroads2/documents/Report%20on%20activity%203.3.1_complete_rus.pdf

12. Левандовський А. Франкська імперія Карла Великого. Євросоюз Середньовіччя. – М.: Алгоритм, 2013. – 292 с.
13. Лиутпранд Кремонський. Антаподосіс; Книга про Оттона; Звіт про посольство в Константинополь. – Пер. з лат. і комент. І. В. Дьяконова. – М.: SPSL–Руська панорама, 2006. – 192 с.
14. Макарова Т. І. Перегородчасті емалі Стародавньої Русі. – М.: «Наука», 1975. – 133 с.
15. Макарова Т. І. Чернева справа Стародавньої Русі. – М.: «Наука», 1986. – 155 с.
16. Мусін А. Е. Milites Christi Стародавньої Русі. Воїнська культура руського Середньовіччя в контексті релігійного менталітету. – СПб.: Петербургське Сходознавство, 2005. – 368 с.
17. Перо Тафур. Мандри. – М.: Індрик, 2006. – 296 с.
18. Петерсен Я. Норвезькі мечі епохи вікінгів: топохронологічне вивчення зброї епохи вікінгів / Ян Петерсен: [пер. з норвезьк.: Вешнякова]. – Санкт–Петербург: Альфарет, 2005. – 237 с.
19. Радзівіловський літопис, л.8 об., л.12 і сл.
20. Святий Ечміадзін. Фотоальбом. – Єреван: Еребуні, 1981. – 100 с.
21. Томан Рольф (ред.). Романське мистецтво. Архітектура. Скульптура. Живопис. – KONEMANN, 2001. – 481 с.
22. Тощая І. (упоряд.) Мозаїки і фрески Софії Київської. Фотоальбом. – Київ: Мистецтво, 1975. – 75 с.: іл.
23. Magi–Lougas M. On there lations between the countries around the Baltica syndicated by the background of Viking Age spearhead ornament. Fornvannen (Journal of Swedish Antiquarian Research), 1993, 88: 211–221.
24. Martens, I. Indigenous and imported Viking Age weapons in Norway – a problem with European implications. Journal of Nordic Archaeological Science, 2004, No14, P.125–137.
25. Mechthild Schulze–Dorflamm. Dieheiligelanzlein Wien // Jahrbuchdes Romisch–Germanischen zentralmuseums. – 2001. – №58. – С.707–742.

References

1. Bondarjev I. «Rogatyna XII stolittja z sribnym dekorom v teratologichnomu styli» // Klio. – 2015. – №4. – S.214–226.
2. Verman K. Istorija mystectva vsih chasiv i narodiv. T.2. Jevropejs'ke mystectvo serednih stolit'. – М.: AST; SPb.: Poligon, 2000. – 944 s.
3. Vlasenko A. Pro znahidku novoi' pechatky arhai'chnoi' tradycii' na Chernigivshhyni. Do pytannja atrybucii' // Domogol. – 2010. – №1. – S.170–177.
4. Garro A. Ljudovik Svjatij ta jogo korolivstvo. – SPb.: Jevrazija, 2002. – 255 s.
5. Ejdel' E. Arhai'chni bully Jaropolka Izjaslavycha i Volodymyra Monomaha // Mizhnarodna numizmatychna konferencija «Epoха vikingiv u Shidnij Jevropi v pam'jatnykah numizmatyky VIII–XI st.». – SPb., 2014. – S.65–83.
6. Ejdel' E. Bully knjaziv Jaropolka–Petra i Volodymyra–Vasylja: atrybucija i datuvannja // Sfragistichnij shhorichnyk. – K., 2012. – Vyp. III. – S.53–68.
7. Kirpichnikov A. N. Davn'orus'ka zbroja. – T.2. Spysy, sulyci, bojovi sokry, bulavy, kistenі IX–XIII st. – М.–L.: Nauka, 1966. – 408 s.
8. Klavyho Rui' Gonsales de. Shhodennyk podorozhi v Samarkand do dvoru Timura. – М.: Nauka, 1990. – 217 s.
9. Kovalevs'ka S. Liturgijnyj suvij z Bari. Grec'ke i latyns'ke v Pivdennij Italii' XI stolittja // Mystectvoznannja. – 2016. – №1–2. – S.244–265.
10. Kolesnyk'kyj N. F. Svjashhenna Ryms'ka imperija: pragnennja i dijsnist'. – М.: «Наука», 1977. – 212 с.
11. Kulakov V. I. ta in. 2013. Analiz arheologichnyh, istorychnyh, etnografichnyh dzhерel dlja revitalizacii' kul'tury vikingiv, prusiv i kurshiv // http://www.kantiana.ru/crossroads2/documents/Report%20on%20activity%203.1_complete_rus.pdf
12. Levandovs'kyj A. Franks'ka imperija Karla Velykogo. Jevrosojuz Seredn'ovichchja. – М.: Algoritm, 2013. – 292 с.
13. Liutprand Kremons'kyj. Antapodosis; Knyga pro Ottona; Zvit pro posol'stvo v Konstantynopol'. – Per. z lat. i koment. I. V. D'jakonova. – М.: SPSL–Rus'ka panorama, 2006. – 192 с.
14. Makarova T. I. Peregorodchasti emali Starodavn'oi' Rusi. – М.: «Наука», 1975. – 133 с.

15. Makarova T. I. Chereva sprava Starodavn'oi' Rusi. – М.: «Наука», 1986. – 155 s.
16. Musin A. Je. Milites Christi Starodavn'oi' Rusi. Voi'ns'ka kul'tura rus'kogo Seredn'ovichchja v konteksti religijnogo mentalitetu. – SPb.: Peterburgs'ke Shodoznavstvo, 2005. – 368 s.
17. Pero Tafur. Mandry. – М.: Індрик, 2006. – 296 с.
18. Petersen Ja. Norvez'ki mechi epohy vikingiv: topohronologichne vuvchennja zbroi' epohy vikingiv / Jan Petersen: [per. z norvezh.: Veshnjakova]. – Sankt–Peterburg: Al'fareт, 2005. – 237 s.
19. Radzyvilovs'kyj litopys, l.8 об., l.12 i sl.
20. Svjatij Echmiadzin. Fotoal'bom. – Jerevan: Erebuni, 1981. – 100 s.
21. Toman Rol'f (red.). Romans'ke mystectvo. Arhitektura. Skul'ptura. Zhyvopys. – KONEMANN, 2001. – 481 s.
22. Tockaja I. (uporjad.) Mozai'ky i fresky Sofii' Kyi'vs'koi'. Fotoal'bom. – Kyi'v: Mystectvo, 1975. – 75 s.: il.
23. Magi–Lougas M. On there lations between the countries around the Baltica syndicated by the background of Viking Age spearhead ornament. Fornvannen (Journal of Swedish Antiquarian Research), 1993, 88: 211–221.
24. Martens, I. Indigenous and imported Viking Age weapons in Norway – a problem with European implications. Journal of Nordic Archaeological Science, 2004, No14, P.125–137.
25. Mechthild Schulze–Dorflamm. Dieheiligelanzlein Wien // Jahrbuchdes Romisch–Germanischen zentralmuseums. – 2001. – №58. – S.707–742.

Eidel E. M., researcher The Feldman family museum (Ukraine, Kyiv), yarpolok@gmail.com

«A Piece of Christ's Passions» (Script Longin) from The Feldman family museum collection

The attribution and interpretation of the unique medieval, decorated with gold and silver spear from the collection «The Feldman family museum», found in 2017 in the Kyiv region, was explored. The description of the artifact is given and its comparison with well-known historical science with its European and Ukrainian counterparts is made. One of the probable attribution attributes for the spear belonging to the so-called «Longin Holy Scriptures», which in a certain number were known in the Middle Ages and related to the cult of the relics of Christ's passions (passio autem Christi), was presented and argued.

Keywords: flint weapon, decorated spear, spagon longin, sacred spear, attribution, dating, «The Feldman family museum».

* * *

УДК 027.021(477–25)НБУВ:090.1:2–523.6

Заєць О. В.,

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
(Україна, Київ), lena_zaits@ipnet.ua

**БІБЛІОТЕКА КИЄВО–СОФІЙСЬКОГО
КАФЕДРАЛЬНОГО СОБОРУ:
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН**

Досліджується історія формування бібліотеки Києво–Софійського кафедрального собору від заснування монастиря за Петра Могили, перетворення її у кафедральну бібліотеку до закриття і передачі Всенародній бібліотеці України. Звертається увага на шляхи її наповнення, особливості матеріальної відповідальності з метою кращого збереження, запровадження правил користування та спроби систематизації. Розглядаються також умови за яких книжне зібрання було передано Всенародній бібліотеці України. Розкривається склад бібліотеки: найдавніша частина та, що успадкована від монастиря у 1786 р. становить переважно книги отців церкви латиною. Найбільші особові бібліотеки у її складі Тимофея (Щербацького), Варлаама (Ясінського), Іоасафа (Кроковського), Свєнія (Болховітінова). Комплекти релігійних періодичних видань представлені переважно місцевими газетами та академічними журналами. Велика колекція конфіскованих богослужбових книг, зібрана впродовж ХІХ – початку ХХ ст. по всій спарції.

Ключові слова: бібліотека Софійського собору, бібліотека Межигірського монастиря, книги з Києво–Софійського духовного училища, клячар собору.

Києво–Софійський собор недаремно внесено до об'єктів культурної спадщини в Україні як пам'ятка історико–культурного значення. За будівлями, що входять до складу Державного архітектурно–історичного заповідника можна читати історію вітчизняної архітектури й монументального живопису XI–XIX ст. Тут проходили урочисті церемонії «посадження» князя на київський стіл, зустрічі іноземних послів, укладання угод між князями. Тут містилася перша в Русі бібліотека, зібрана Ярославом Мудрим, існувала майстерня художників–мініатюристів і переписувачів книг. Біля стін собору збиралися київські віча. Значення громадського центру зберегла Софія і в наступні століття, пережила навали орд степовиків, руйнування у XVI ст., недовгий час собором володіли уніати. В 30–40–х роках XVII ст. київський митрополит Петро Могила заснував тут монастир. Бачила Софія національно–визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, набула нових рис у XVIII ст. Після скасування монастиря у 1786 р. Софія стала кафедральним собором київської єпархії. Однак у Софійському соборі не тільки архітектура і пам'ятки прикладного мистецтва є репрезентативним для історії української культури, але і кафедральна бібліотека.

Бібліотека Києво–Софійська, за словами протоієрея Петра Орловського на початку XX ст., не мала вже жодної з тих книг, за якими вчилися і читали люди за Ярослава Мудрого і які покладені були в Святій Софії, як писав преподобний Нестор Літописець року 1037 [1, с. 42]. Та, що існувала в кінці XIX ст. заведена на початку XVII ст. З слов'янських книг найдавніші: Біблія острозького видання 1581 р., Апостол львівського видання 1574 р., Службник стрятинського видання 1604 р. та ін. Бібліотека рукописів зобов'язана більше всього митрополиту Євгенію, який заповів собору 510 одиниць своїх рукописів. Це не автентичні стародавні рукописи, а списки з оригінальних, чи виписки з них. Крім книг історичних, багато зошитів з лекціями академічними, писані студентами Київської академії, а також книг богослужбових, які забиралися в монастирях і церквах київської єпархії. До ста рукописів (70 одиниць) надійшло в Софійську бібліотеку після смерті Іринія Фальковського. До Києво–Софійського собору передали бібліотеку закритого в 1786 р. Межигірського монастиря. Всіх рукописів у Софії близько 734 одиниці і вони не старіше 16 століття [2, с. 67–69].

З Євангелій особливо унікальні: 1) Євангеліє бувшого Межигірського монастиря з написом 1500 р. вкладника князя Слуцького Юрія; 2) Євангеліє разом з Апостолом, розписане за тижнями та днями церковного року з написом про те, що це була власність митрополита Іоасафа Кроковського. А на першому аркуші рукопису богослов'я Іоана Дамаскіна можна прочитати власноручний напис митрополита Петра Могили 1639 р. У соборній бібліотеці зберігаються крім книг, грамоти царів, патріархів та укази Святійшого Синоду на ім'я митрополитів київських. Найстаріші з таких грамот – дві митрополиту Гедеону Святополк–Четвертинському, одна від царів Іоанна і Петра Олексієвичів, а друга від патріарха Іоакима 1686 р. Є серед них митрополічя окружна грамота Іова Борецького 1629 р., гетьмана Богдана Хмельницького до патріарха Никона про митрополита Київського Сильвестра Косова 1657 р., від імператорів Єлизавети Петрівни, Катерини II, Павла I. [3, с. 67–69].

В одній грамоті 19 лютого 1657 р., наданій чиновнику митрополічного дому Михайлу Шерхавському на володіння Києво–Софійським фільварком Лазаровщина до кінця життя, митрополит Сильвестр Косов пише: «Sylvester Kosow z łaski Bozey Archiepiscop Metropolit Kiowski, Halicki y wszystkiew Rusi, Exarcha Constantinopolski, oznaymuemy tym naszym listem spolnie z Wielebna kapitula Swieto–Sophiska uczynionym et cet». А наприкінці: «dalismo ten nasz list z pieczeciami y z podpisami rak, tak nas samych, jako y Wielebney kapitulu Swieto–Sophiskiew. Dzialo sie w Monastyrze Swetey Sophiew Cerkwie Kathedralney, dnia dziewetnastego February an. 1657». Потім йдуть власноручні написи: «Sylvester Kosow, metropolit Kiowski, Halicki y wszystkiew Ruusi, Exarcha Constantinopolski, m. Pr.; Lazar Baranowicz episkop Czernihowski, rector kiowski; Алексей Тур игумен Никольский; Klement Staruszycz ihumen Wydubicki m. Pr.; Theodosius Sophonowicz Monastyra S. Michala Zlotowierzchego m. pr.; Іер. Феофан Креховецкий, наместник Софійский» [3, с. 251].

Поворотним моментом в історії Софії і зокрема бібліотеки був 1786 р., коли в імперії проводилася секуляризаційна реформа. Багато монастирів тоді закрили і перетворили на парафіяльні церкви, деякі залишили, але позбавили земельної власності, призначивши грошове утримання згідно визначеного штату. Третій пункт цього царського указу Синоду стосувався Софії. В ньому говорилося: «Катедральний Києво–Софійський монастир перейменувати Києво–Софійським собором, призначити до нього протоієрея і інших священників з платнею нарівні з Московським Архангельським собором. Крім того, в цьому монастирі треба розмістити Головне народне училище Київського намісництва, яке організує Комісія народних училищ імперії» [4, арк. 5]. Консисторія (у 1789–1832 рр. називалася дикастерією), виконувала функції вищого колегіального органу Київської митрополії, надсилала укази в Собор про щасливе народження, обручення спадкоємців і членів царської родини, оголошення про відміну смертної кари 4 червня 1799 р., про успішний перехід О. В. Суворова через Альпи, інші військові перемоги та інше, про що треба було повідомляти парафіянам і всім присутнім [5, арк. 5].

Перший звіт про стан перевірки бібліотеки після скасування монастиря був у 1800 р. Протоієрей Іоанн Леванда надав новий реєстр книгам, бо старий треба було дописувати. За старим списком книги виявилися в наявності [6, арк. 25]. Підписав указ соборний ієромонах Анатолій. Правда в звіті не сказано зі скількох одиниць склався реєстр бібліотеки. В 1803 р. надійшов указ імператора за пропозицією обер–прокурора Святійшого Синоду О. М. Голіцина про те, що в монастирях можна мати історію Миколи Карамзіна [7, арк. 1].

З часом контроль держави за Софійським собором і за церковною організацією в державі посилювався. Можливо, це пов'язано з війною і прагненням обмежити витрати державного бюджету на утримання церкви. Так, указом імператора від 17 березня 1806 р. на пропозицію обер–прокурора князя О. М. Голіцина належало зробити доповідь про те, скільки залишилося за собором землі лугової, чи є на ній жителі, наскільки великий при соборі причет, чи є приватні будинки в церковнослужителів, скільки грошей збирається в соборі, скільки малолітніх

дітей у всіх церковнослужителів, якого вони віку, чи вони навчаються. А крім того, доправити каталоги книгам, які є в бібліотеці. Відповідальність за виконання наказу покладалась на дикастерію [8, арк. 3]. Власне, церковна організація була школою адміністративного управління в державі. Наказ було виконано за місяць [9, арк. 18]. Указ від 28 червня 1804 р. про видалення ченців назавжди від участі в соборній кружці мав на меті розмежувати доходи чорного і білого духовенства [10, арк. 6]. Крім того, на Києво–Софійський собор покладался обов'язок забезпечити прогонними грошима священників, дияконів і псаломщиків та їх дітей з Київської єпархії, які пішли добровільно на війну [11, арк. 6].

Значення Іоанна Васильовича Леванди для історії Києво–Софійського собору дуже велике. Його, як проповідника знали в багатьох куточках Російської імперії. Проповідь, як офіційна промова, яка відображала і політичні події, віру в державну владу, мораль на основі християнської віри, стала традицією для Києво–Софійського собору. Невдовзі після смерті Іоанна Леванди в червні 1814 р. його наступнику протоієрею Дмитрію Сигиревичу надійшов указ імператора від 15 серпня того ж року про обов'язковість виголошення проповідей на високоурочисті дні 8 вересня та Різдва Богородиці ключарю Стефану Семяновському – 22 липня, священнику Георгію Дейнекіну – 5 вересня, священнику Петру Алишевському – 12 грудня. Виголошувати проповіді треба було обов'язково в Києво–Софійському соборі, чи де звелить митрополит. Проповіді треба було мати власного написання, які б полягали у коротких повчальних притчах, відповідних до урочистих свят і щоб ніхто з них згідно духовного регламенту 23 пункту про провідників Слова Божого, не торкався ніяким чином роздумів з історії і не приводив непристойних прикладів. Текст проповіді мав заздалегідь бути представлений на вичитку другокласного Києво–Братського училищного монастиря архимандриту і чи ректору Академії або Києво–Подільському благочинному протоієрею [12, арк. 41]. Цей наказ почали застосовувати до інших священників київських церков. Щороку до 1 січня консисторією затверджувався графік проповідей на наступний рік. Затверджений розклад перевірявся митрополитом, про що свідчать різними чорнилами і почерками вписане навпроти кожного свята прізвище священника та «виголосив», «виголосив у соборі». Найзмістовніші проповіді призначали виголосити в Києво–Софійському соборі у відповідний день. Їх підготовка потребувала знань. Це стало поштовхом священникам користуватися кафедральною бібліотекою і просити передплачувати періодичні видання коштом собору. Проповідництво в Києві після перемоги в Вітчизняній війні 1812 р., після проголошення Акту Священного Союзу 1815 р. дало крен до надмірного хвалення імператора. Невдовзі надійшов указ Олександра I від 27 жовтня 1816 р., в якому говорилося: «В останній мій проїзд по губерніях в деяких з них я змушений був слухати в промовах духовних осіб такі мені восхвалення, які приписувати можна єдиному Богу, бо лише від одного Бога і Спасителя відбувається всяке добро, і що людина яка б вона не була без Христа є одне зло. Отже приписувати мені славу і успіхи, де рука Божа була очевидною, заборонити» [13, арк. 100].

Наступним кроком упорядкування з одного боку і контролю з іншого, був указ, за яким заборонялося

в кафедральних соборах користуватися рукописними нотними зошитами, а тільки ірмологіями, виданими синодальними друкарнями. Перевірку цього робив корад'юнкт Київської митрополії єпископ Чигиринський Іриней (Фальковський) кожні два місяці [14, арк. 50]. Отже, треба було впорядкувати такого роду книги. 4 травня 1814 р. звільнився протоієрей Павло Алишевський, який був ключарем і завідував бібліотекою собору. На його місце призначили Дмитрія Сигиревича. Консисторія надіслала наказ, щоб перший здав церковне майно та бібліотеку, і була складена відомість для митрополита. Якщо, чого не виявиться, говорилося в розпорядженні, проти попереднього акту прийому – відповідальність за нестачу покладається на Іоанна Леванду, який не міг за ключарем добре наглядати. Речам, що попсовані чи несправні, треба скласти інший список. Це, чи не це стало причиною, але 26 червня 1814 р. Іоанна Леванди не стало. А 14 серпня 1814 р. надійшов указ [15, арк. 1] про реєстри бібліотеки. Саме завдяки цим описам, які регулярно надавалися до дикастерії, та тому, що священників зобов'язали готувати грамотні проповіді, бібліотека Києво–Софійського собору звернула на себе увагу і набула ваги, стала розвиватися, а не була додатком до ризниці, як раніше.

За протоієрея Петра Лебединцева графіки виголошення проповідей затверджувалися таким чином, що кожен священник мав готувати хоча б одну проповідь впродовж року. Виголошувалася така кожному неділю і кожен святковий день. Розклад складався з 85 промов за рік. На Різдво і Великдень слово мав сам Петро Лебединцев, а загалом все біле духовенство було залучене до цього розкладу, в тому числі: священник Кирилівських богоугодних закладів Іван Волков, протоієрей університетської церкви Назарій Фаворов, протоієрей Військової гімназії Павло Троцький, священник церкви Комітету арештантських рот Василій Марковський, ректор семінарії архимандрит Віталій (Іосифов), священник церкви Тюремного замку Михайло Черняхівський та ін. [16, арк. 5–8].

Про те, що священники мають бути освіченими, а свій рівень культури несуть у суспільство, розуміли навіть люди, далекі від церкви. Так, Київська археографічна комісія для розбору давніх актів в особі Михайла Судієнка, коли видала книгу «Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки» у 1855 р., надіслала перші примірники до бібліотеки Київської духовної академії і Києво–Софійського собору. Ще раніше, в 1853 р. надіслала 2 томи «Літопису Величка», три томи «Пам'ятників, виданих комісією» [17, арк. 3].

Синод, через Київську духовну консисторію, також дуже вболівав за стан бібліотеки Києво–Софійського собору. Неодноразово перевірялася бібліотека на наявність богослужбових книг, виданих під впливом унії [18, арк. 2]. Книгозбірня Києво–Софійського собору використовувалася і учнями Києво–Софійського училища Київського училищного округу, яке утримувалося коштом церковних пожертв від церков єпархії (бо вчилися діти духовенства, в тому числі причту Софійського собору) [18, арк. 1].

На Софійський собор покладалася і обов'язки розсилки нотних ірмолоїв синодальних друкарень (500 екземплярів) по церквам єпархії накладним платежем у 1824 р. і Нових Завітів (609 штук) і Біблій (604 одиниці)

синодальних друкарень на прохання митрополита Євгенія (Болховітінова) [19, арк. 2–9].

Якщо монастирські бібліотеки поповнювалися за рахунок виморочного майна ченців, то Софійська бібліотека – за рахунок пожертв. Визначну роль у наповненні кафедральної бібліотеки відіграв митрополит Київський і Галицький Євгеній (Болховітінов). Разом з Миколою Петровичем Румянцевим, він був одним з відомих збирачів старовини і писемних пам'яток того часу. Преосвященний Євгеній передав свою бібліотеку Києво–Софійському собору всупереч правилам, бо будучи священоархімандритом Києво–Печерської лаври і одним з братії, мав віддати своє майно монастирю. Можливо, він вирішив, що білому духовенству вона потрібніше ніж ченцям.

Митрополит Євгеній, передаючи власне книжкове зібрання бібліотеці Софійського собору, ініціював 15 вересня 1827 р. її ревізію і передачу матеріальної відповідальності за бібліотеку протоієрею Михайлу Кучеровському під наглядом кафедрального протоієрея Калістрата Соколовського. У 1827 р. надійшов указ із дикастерії про здачу соборної бібліотеки Кучеровському. В акті прийому–передачі зазначалося, що бібліотека знаходилася з давніх часів до 1824 р. в північно–західному місці Києво–Софійського собору. Це місце вологе і навіть з вікна буває протікання дощу, від чого деякі книги намокли і не сушилися, багато років ніхто не дивився на бібліотеку. Коли у 1824 р. Калістрат Соколовський набув посади ключаря, за розпорядженням митрополита Євгенія дах і вікна полагодили, а бібліотеку перенесли в південну частину. Прілі книги поставили окремо від хороших, багато не виявилось після останнього перепису 1803 р., а багато було нових незаписаних. Мабуть, після смерті протоієрея Іоанна Леванди процес повної ревізії, що планувався в червні 1814 р., таки не провівся, бо звірка і передача бібліотеки у 1824 р. проводилася за каталогом 1803 р. всього переписаного і «измаранного». Не було акту звірки при передачі ні ключарем Алишевським, ні Сігіревичем, ні Сулимою, які відповідали за бібліотеку в період 1803–1824 рр. У звіті також говорилося, що з соборної бібліотеки видавали книги стороннім людям. З 1824 до 1827 р. коли на посаді ключаря був Калістрат Соколовський, сторонні книги видавати перестали. Був складений новий каталог [21, арк. 1].

Наступна звірка бібліотеки Києво–Софійського собору була за ключаря Тимофія Сухобрусова 23 червня 1831 р., який просив дозволу систематизувати бібліотеку і скласти новий каталог за зразком вищих духовних училищ [21, арк. 57].

За перебування на посаді ключаря собору й завідуючого бібліотекою Іоанна Скворцева у 1850 р. були затверджені правила користування бібліотекою [21, арк. 63]. У них говорилося, що бібліотека Києво–Софійського собору відкрита кожного місяця 1 чи 2 числа (тоді коли немає служби) з 9 до 12 годин. Бажаючи користуватися книгами повинні попрацювати з каталогами соборними, які зберігаються у записчика, і залишити вимоги на книги. На перше число наступного місяця замовлені книги будуть підготовлені. В книгу видачі записувалося прізвище отримувача, книга, її стан і дата. Книги видавалися на місяць користування, але якщо через місяць її ніхто не бажав взяти і вона в

доброму стані, термін можна було продовжити ще на місяць. Видавалися на абонемент тільки друковані книги, не багатотомні видання і не рукописи, але зазначалося, що такі багатотомники, як твори Іоанна Златоуста можна видавати, бо їх кілька видань. Якщо правила порушувалися і вчасно книги не поверталися, тоді ключар повідомляв благочинному і з порушника могли навіть утримувати жалування. Правда, коли книги приносили – ключар писав розписку і жалування повертали. Періодичні видання минулих років видавалися на абонемент так само, як і книги. Користуватися Софійською бібліотекою можна було київським священикам, а дяконам і причетникам з листом–клопотанням свого священика. Особам духовного звання, що жили за межами Києва, лише з клопотаннями, підписаними митрополитом [21, арк. 70–71].

Збереглися такі листи про надання дозволу користуватися бібліотекою собору М. І. Петрову, студентам Степану Голубеву, Федору Рождественському, Михайлу Богоявленському, Івану Малишевському, Павлу Розанову, протоієреям Назарію Фаворову, Василю Родіонову, Михайлу Ілурідзе, з Імператорської публічної бібліотеки про надання гравюри Івана Щирського та ін. [21, арк. 56–77].

У 1875 р. кафедральний протоієрей Петро Лебединцев просив передаги 15 портретів митрополитів у митрополичий дім, тому, що південна частина Собору, де зберігалася бібліотека, була дуже освітлена, і портрети олійними фарбами схильні до тріскання та псування [22, арк. 1].

Бібліотека Києво–Софійського собору багата на богослужбові книги. У 1885 р. було тільки 125 назв богослужбових книг видання від 1648 до 1877 р. [23, арк. 1–12], бо місячні мінеї московського видання у 12 книгах і не в одному екземплярі за 1768 і 1691 рр., а київського видання в 6 книгах за 1750 р. тільки Апостола було 7 видань, Служебника – 10 видань (всі київські), Часослова – 8 видань, Октоїха – 7 видань. Переважали, звісно, московські видання, але багато київських передруків. Це пояснюється тим, що при закритті церков, монастирів епархії їх книги надсилалися до бібліотеки Софійського кафедрального собору.

Релігійно–моральні читання для народу в церквах Києва рекомендувалося проводити священиками у недільні і святкові дні після служби в церквах, училищах, зокрема в Старому місті – у Софійському соборі, на Подолі – в Успенському соборі, на Новому Строєнні – в Троїцькій церкві, на Печерську – в Ольгинській церкві. Почати таку серію читань мав протоієрей П. Лебединцев, М. Богданов, А. Воскресенський, П. Подвисоцький, І. Малишевський та В. Певницький. Ведучим першого такого читання був благочинний Подільської церкви Ілля Екземплярський [24, арк. 1–3]. Недаремно 21 грудня 1889 р. Петру Лебединцеву, вітаючи з 70–річним ювілеєм київське духовенство вручило подяку, в якій говорилося, що будучи призваним займати перше місце серед білого духовенства на старшій кафедрі стародавнього руського міста він став видатним очільником, що існування наших епархіальних жіночих училищ і те добре становище, в якому вони перебувають на даний час тісно пов'язано з іменем Петра Лебединцева. Підписали вітальну подяку 15 протоієреїв, 34 священики [25, арк. 1–2]. А Одеське

товариство історії і древностей, за вчені праці з нагоди 70-річного ювілею, прислало йому атестат і визнало його своїм членом [26, арк. 1].

Ще одним чинником розвитку бібліотеки Софійського собору, було відкриття митрополитом Філаретом (Амфітеатровим) на власні кошти в 1839 р. в одному з корпусів митрополічного дому Другого київського повітового училища для дітей–сиріт [27, арк. 70]. Ректором цього училища призначено ієромонаха Євгенія [28, арк. 37]. Митрополит Філарет відрізнявся ортодоксальністю і непохитністю віри. Побоюючись, що релігійна думка вихованців семінарії може набути хибного напрямку внаслідок некорисного читання, він проглянув усі книжки, що знаходилися в семінарській бібліотеці, відібрав некорисні і зробив у 1851 р. розпорядження: «Запечатати їх печаткою семінарського правління і не давати нікому читати» [27, арк. 20]. Він негативно ставився до філософських наук. Власну бібліотеку святоотецьких книг владика Філарет також заповів Київській духовній семінарії, за якою визнавав чільну роль у підготовці священників, а вони в свою чергу, мають йти до пастви сильні духом православним. Серед його книг твори Максима Ісповідника, Симеона Нового Богослова, Варсануфія і Іоанна, Федора Студита, Ісаака Сірина та інших [27, арк. 73]. Стосовно церковного співу митрополит Філарет 21 жовтня 1852 р. дав розпорядження слідувати за хорами, щоб тільки синодальних друкарень Ірмолої були в церквах і не вживали різних народних піснеспівів. Виконання наказу покладалося на благочинних. Конфісковані Ірмолої передали до бібліотеки Собору [29, арк. 8–9].

Кроком до впорядкування церковних і монастирських бібліотек було розпорядження митрополита Московського Філарета (Дроздова) у 1853 р. про удосконалення способів зберігання в церквах, монастирях, ризницях соборних старожитностей і бібліотек. В ньому говорилося, що все нерухоме майно треба звести в два описи: головний і додатковий. Жодна річ чи книга законними причинами не може бути з церковної ризниці чи бібліотеки взята інакше, як за рішенням Святійшого Синоду чи єпархіального архієрея. При цьому в описі робиться відмітка, кому і куди ця річ дається. Для збереження рукописів в описі робилася відмітка про час написання, кількість аркушів, якщо в рукописі – кілька творів, вони мають бути зазначені в описі. На кожному рукописі чи старовинній книзі під останнім рядком першого листа робиться відмітка, наприклад, «належить Великому Успенському собору і 1852 р.». Такий же напис має бути повторений на десятому і двадцятому аркуші. Ці підписи мають слугувати непорушним захистом церковного майна. Де б не з'явилася книга з таким написом, її треба повернути до церкви, якій належить. Опис книгозшивця треба складати за такою схемою: 1. Рукописи на пергаменті; 2. Рукописи на папері; 3. Друковані книги Священного Писання; 4. Богослужбові книги; 5. Твори святих отців; 6. Інші книги духовного змісту; 7. Книги історичні; 8. Грамоти і старовинні акти; 9. Господарчі документи; 10. Казначейські білети та облігації [30, арк. 44–45].

Указом Святійшого Синоду від 31 грудня 1856 р. не задовольнили прохання парафіян Купятицької церкви про повернення Києво–Софійським собором ікони Божої Матері Купятицької від 20 липня 1852 р., оскільки ікона

належала монастирю, а не парафіяльній церкві, а друга причина – та що богомольці Києво–Софійського собору звикли її бачити [31, арк. 34–35, 59]. Ключарі докладали всіх зусиль до збереження соборного майна.

Значним джерелом надходжень спочатку до ризниці, а пізніше до бібліотеки Києво–Софійського собору була конфіскація книг з церков і монастирів Київської єпархії, які були надруковані під впливом унії, внаслідок розпорядження 3 вересня 1852 р. За яким принципом забирали книги з церков – невідомо, але надійшло багато. Переважно Требники невідомо яких років, бо не вказували. Благочинний Чубинський передав 42 книги з підвідомчих церков Київської єпархії, де вказав рік видання – усі XVIII ст. – з 1733 по 1784 рр. також переважно Требники і Службеники. Від благочинного Радзимовського – 5, від Бордичевського – 26, від Лободовського – тюк №115, від благочинного Бутовського – тюк №99, благочинного Андрієвського – тюк №145, благочинного Белевича – 5 книг і т.д. Усього надійшло 82 книги і 3 тюки. 44 книги залишилися у Київській духовній консисторії [32, арк. 5–8]. 38 з 44 книг Київська духовна консисторія передала до Києво–Софійського собору. Загалом, усі матеріальні цінності київської єпархії надсилали до Києво–Софійського кафедрального собору. Це стосувалося ікон, що обновилися, книг, інших речей.

22 вересня 1876 р. до Софійського собору надійшов указ Консисторії про те, що ікони, які малюються у Києві в Печерській живописній майстерні та ікони, зроблені приватними майстрами, повинні проходити цензуру перед продажем. Надання дозволів на продаж ікон в Києві покладалося на Софійський кафедральний собор, який мав організувати Комітет з кафедрального протоієрея, ключаря і протоієрея Василя Каменського з приєднанням до них учителя іконопису Київської семінарії священника Іосифа Жолтоновського. Комітет мав виготовити печатку, яку ставив на сургуч на перевірених іконах [33, арк. 39–40].

У вересні 1877 р. Петро Лебединцев просив дозволу повної ревізії бібліотеки і ризниці собору після смерті ключаря Миколи Оглобліна тому, що вона містить у своєму складі 695 рукописів і 1500 назв книг, і що не було звірки у 1863 р., коли він вступив у обов'язки ключаря після смерті Іоанна Скворцева. Дозвіл, звісно, був наданий [34, арк. 9].

Бібліотека Києво–Софійського собору має колекцію на престольних богослужбових книг. Це пов'язано з тим, що сюди надходили книги з усіх скасованих у 1786 р. монастирів, потім при закритті церков, часто подаровані вищими світськими і духовними особами імперії. Оправи цих на престольних Євангелій – найкращі зразки мистецтва оправи і золотарства, емалей та ін. В описі майна Подільської Богословської церкви, закритої у 1803 р. вказано 12 на престольних Євангелій, 12 портретів, 27 церковних книг в лист, 7 в четверть, 8 в осьмушку (це розмір книг) і 20 службових. Тоді ж був складений окремий список з 11 Євангелій, 17 службових книг [34, арк. 16–18].

Після визвольних змагань в Україні в 1921 р. до Києва переїхав з Харкова професор Ф. І. Шмідт, який організував Софійську комісію Всеукраїнської академії наук для дослідження і охорони Софійського собору. Ця комісія планувала підготувати наукову працю,

планувалося навіть зробити це видання міжнародним, але плани залишилися тільки планами через нестачу коштів.

Співробітник Київського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Федір Морозов, у 1921 р. взяв на облік бібліотеку Софійського собору. Ось, що він писав, зокрема у звіті: «Виявилось, що не вистачає 64 номерів книг, частина втрачена або взяті для наукової роботи, але не повернуті до цього часу. Виявилось дві полиці книг, зовсім не вписаних в каталог. Це грамоти кількістю (нерозбірливо) плани і фотографії. В цілому бібліотека в зразковому порядку, порівняно з іншими церковними бібліотеками. Крім книг в бібліотеці виявилися справи архіву Святої Софії, до якої відносилася канцелярія Київського митрополита. Так як справи архіву сильно (нерозбірливо) довелося їх прийняти зв'язками, а розбір і опис відкласти. Приміщення, як архівне, так і бібліотека цілком відповідає зберіганню в ньому названих скарбів, вимагає лише невеликого ремонту вікон, а саме заклеювання, і шпаклівки частини купольного склепіння, пробитого через дах снарядом. Для перебування бібліотеки приміщення придатне. Наразі я зайнятий складанням додаткового каталогу. Було б бажаним надрукувати хоча б на машинці каталог бібліотеки в 2-х екземплярах» [35, арк. 204–205]. Разом з тим, Ф. М. Морозов надіслав особам, які тримали книги вдома, прохання їх повернути.

У 1930 р. бібліотека перебувала вже у митрополичому домі в 3 кімнатах: 1 кімната – 5 шаф рукописів (по 5 полиць), 6 шаф стародруків, стіл і портрет митрополита Євгенія; 2 кімната – 12 шаф старих та нових книг, 2 вітрини з документами та крісло митрополита Євгенія; 3 кімната – 8 шаф журналів і серед них 1 шафа стародруків [36, арк. 2].

25 травня 1931 р. було прийнято рішення про перевезення Києво-Софійської бібліотеки до основного приміщення Всенародної бібліотеки України по вул. Володимирській 62. Перевозили три відділи: книгосховище, відділи рукописів і стародруків. Було вирішено, що Софійська збірка буде зберігатися як окрема колекція (тобто, як частина Софійського заповідника), причому, колекція рукописів переховується в окремих шафах, друковані книги (старі і нові) переховуються на першому поверсі книгосховища і перебувають у завідуванні відділу стародруків. Відділ не має права порушити цілісність колекції, проте внутрішні перегрупування книжок дозволяються. Прийняли книги від Уас. Гавр. Павелка-Черського 30 травня 1931 р. Отримав Б. І. Зданевич, Г. І. Коляда, Е. П. Долковський, Н. У. Геппенер. Рукописи також перевезли до нового будинку ВБУ на вул. Володимирській 62 (1 підвода) [36, арк. 1]. А на території Софії був створений Державний архітектурно-історичний заповідник (5 га) у 1934 р.

Наразі Бібліотека Києво-Софійського кафедрального собору зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як окрема колекція у кількості 1863 одиниці. Найдавнішою частиною колекції є та, що успадкована від монастиря у 1786 р. Це переважно книги отців церкви латиною. Найбільші особові бібліотеки у її складі – це бібліотеки таких відомих ієрархів церкви як митрополита Московського і Калузького Тимофея

(Щербацького), митрополита Київського Варлаама (Ясинського), єпископа Ростовського Афанасія (Вольховського), митрополита Київського Іоасафа (Кроковського), письменника, архимандрита Києво-Микільського монастиря Антонія (Радивилівського), митрополита Євгенія (Болховітінова). Є серед стародруків Софійської бібліотеки книги з есклібрисами Іларіона Мигури, Івана Ольшанського, Симона Костановського, Ієремії Бісецького та ін. Частина Софійської колекції представлена книгами XIX ст. Це збірники документів і постанов Святійшого Синоду та уряду, що стосуються питань парафіяльного життя держави. Комплекти релігійних періодичних видань представлені переважно місцевими газетами та академічними журналами. Як окрема частина у складі кафедральної бібліотеки збереглися книги з Києво-Софійського духовного училища. Ще частина колекції перебуває у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. Унікальні видання з колекції Софійського кафедрального собору представлені у збірниках інкунабул і палеотипів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Загалом бібліотека Софійського кафедрального собору – це додаткове джерело знань з історії України.

Список використаних джерел

1. Орловский П. Св. София Киевская ныне Киево-Софийский собор. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1901. – 74 с.
2. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып.3. Библиотека Киево-Софийского Собора. – Москва: Университетская тип. 1904. – 372 с.
3. Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. – Киев: в типографии Киево-Печерской лавры, 1825.
4. Царский указ Синоду о содержании архиерейских домов и монастырей в Малой России 1786 г. // Державний архів м. Києва. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.7.
5. Указы Киевской духовной дикастерии Киево-Софийскому собору за 1799 г. // Там само. – Спр.16.
6. Указы Киевской духовной дикастерии за 1800 г. // Там само. – Спр.17.
7. Указы протоиерея Иоанна Леванды за 1804 г. // Там само. – Спр.25.
8. Указы Киевской духовной дикастерии за 1805 г. // Там само. – Спр.29.
9. Реестр исходящих бумаг за 1806 г. // Там само. – Спр.31.
10. Указы Киево-Софийскому собору за 1805 г. // Там само. – Спр.40.
11. Указы Киевской духовной дикастерии за 1802 г. // Там само. – Спр.20.
12. Указы Киевской духовной дикастерии за 1807–1818 гг. // Там само. – Спр.34.
13. Там само. – Арк.50.
14. Рапорт об увольнении Ольшевского и передаче всего имущества Собора // Там само. – Спр.47.
15. Переписка с Временной комиссией для разбора древних актов с Софийской библиотекой // Там само. – Спр.142.
16. Указы Киево-Софийскому собору за 1852 г. // Там само. – Спр.138.
17. О выписке книг из Московской Синодальной типографии // Там само. – Спр.135.
18. О содержании Киево-Софийского училища // Там само. – Спр.350.
19. Указы Киево-Софийскому собору за 1824 г. // Там само. – Спр.65.
20. Указы Киево-Софийскому собору за 1825 г. // Там само. – Спр.66.

21. Інститут рукопису НБУВ. – Ф.233. – №6.
 22. О переносе из библиотеки Софийского собора 15 портретов митрополитов киевских в Софийский митрополичий дом // Державний архів м. Києва. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.225.
 23. Реестр богослужбных книг Киево–Софийского собора // Там само. – Спр.303.
 24. О религиозно–нравственных чтениях в Софийском соборе // Там само. – Спр.294.
 25. О преподношении адреса П. Лебединцеву // Там само. – Спр.332.
 26. Атеатат П. Лебединцева // Там само. – Спр.338.
 27. Ефрем (Кицай). Митрополит Киевский Филарет (Амфитеатров) 1779–1857. Его жизнь и пастырское служение. – Киев: Издательство «Благовест», 1999. – 128 с.
 28. Указы Киево–Софийскому собору за 1839 г. // Державний архів м. Києва. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.110.
 29. Указы Киево–Софийскому собору за 1852 г. // Там само. – Спр.138.
 30. Указы Киево–Софийскому собору за 1857 г. // Там само. – Спр.152.
 31. Указы Киево–Софийскому собору за 1881–1882 гг. // Там само. – Спр.278.
 32. Указы Киево–Софийскому собору за 1876 г. // Там само. – Спр.235.
 33. Указы Киево–Софийскому собору за 1877 г. // Там само. – Спр.240.
 34. Опись имущества Собора за 1803 г. // Там само. – Оп.2. – Спр.5.
 35. Щеглов Г. Э. Хранитель. Жизненный путь Федора Михайловича Морозова. – Минск: ВРАТА, 2012. – 366 с.
 36. Інститут рукопису НБУВ. – Ф.33. – №2979 Доповідна записка про обслідування бібліотеки Софійської філії та акти про передачу бібліотеки до ВБУ 1931–1932.

References

1. Orlovskij P. Sv. Sofija Kievskaja nyne Kievo–Sofijskij sobor. – Kiev: Tip. S. V. Kul'zhenko, 1901. – 74 s.
 2. Petrov N. I. Opisanie rukopisnyh sobranij, nahodjashihhsja v gorode Kieve. Вып.3. Biblioteka Kievo–Sofijskogo Sobora. – Moskva: Universitetskaja tip. 1904. – 372 s.
 3. Evgenij (Bolhovitinov). Opisanie Kievo–Sofijskogo sobora i kievskoj ierarhii. – Kiev: v tipografii Kievo–Pecherskoj lavry, 1825.
 4. Carskij ukaz Sinodu o sodержanii arhierijskikh domov i monastyrej v Maloj Rossii 1786 g. // Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva. – F.3. – Op.1. – Spr.7.
 5. Ukazy Kievskoj duhovnoj dikasterii Kievo–Sofijskomu soboru za 1799 g. // Там само. – Спр.16.
 6. Ukazy Kievskoj duhovnoj dikasterii za 1800 g. // Там само. – Спр.17.
 7. Ukazy protoiereja Ioanna Levandy za 1804 g. // Там само. – Спр.25.
 8. Ukazy Kievskoj duhovnoj dikasterii za 1805 g. // Там само. – Спр.29.
 9. Reestr ishodjashhix bumag za 1806 g. // Там само. – Спр.31.
 10. Ukazy Kievo–Sofijskomu soboru za 1805 g. // Там само. – Спр.40.
 11. Ukazy Kievskoj duhovnoj dikasterii za 1802 g. // Там само. – Спр.20.
 12. Ukazy Kievskoj duhovnoj dikasterii za 1807–1818 gg. // Там само. – Спр.34.
 13. Там само. – Ark.50.
 14. Raport ob uvol'nenii Ol'shevskogo i peredache vsego imushhestva Sobora // Там само. – Спр.47.
 15. Perepiska s Vremennoj komissiej dlja razbora drevnih aktov s Sofijskoj bibliotekoj // Там само. – Спр.142.
 16. Ukazy Kievo–Sofijskomu soboru za 1852 g. // Там само. – Спр.138.
 17. O vypiske knig iz Moskovskoj Sinodal'noj tipografii // Там само. – Спр.135.
 18. O sodержanii Kievo–Sofijskogo uchilishha // Там само. – Спр.350.
 19. Ukazy Kievo–Sofijskomu soboru za 1824 g. // Там само. – Спр.65.

20. Ukazy Kievo–Sofijskomu soboru za 1825 g. // Там само. – Спр.66.
 21. Institut rukopisu NBUV. – F.233. – №6.
 22. O perenose iz biblioteki Sofijskogo sobora 15 portretov mitropolitov kievskih v Sofijskij mitropolichij dom // Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva. – F.3. – Op.1. – Spr.225.
 23. Reestr bogoslužebnyh knig Kievo–Sofijskogo sobora // Там само. – Спр.303.
 24. O religiozno–nравstvennyh chtenijah v Sofijskom sobore // Там само. – Спр.294.
 25. O prepodnoshenii adresa P. Lebedincevu // Там само. – Спр.332.
 26. Атеатат П. Лебединцева // Там само. – Спр.338.
 27. Ефрем (Кицай). Митрополит Киевский Филарет (Амфитеатров) 1779–1857. Его жизнь и пастырское служение. – Киев: Издательство «Благовест», 1999. – 128 с.
 28. Указы Киево–Софийскому собору за 1839 г. // Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva. – F.3. – Op.1. – Spr.110.
 29. Указы Киево–Софийскому собору за 1852 г. // Там само. – Спр.138.
 30. Указы Киево–Софийскому собору за 1857 г. // Там само. – Спр.152.
 31. Указы Киево–Софийскому собору за 1881–1882 гг. // Там само. – Спр.278.
 32. Указы Киево–Софийскому собору за 1876 г. // Там само. – Спр.235.
 33. Указы Киево–Софийскому собору за 1877 г. // Там само. – Спр.240.
 34. Opis' imushhestva Sobora za 1803 g. // Там само. – Оп.2. – Спр.5.
 35. Shheglov G. Je. Hranitel'. Zhiznennyj put' Fedora Mihajlovicha Morozova. – Minsk: VRATA, 2012. – 366 s.
 36. Instytut rukopysu NBUV. – F.33. – №2979 Dopovidna zapyska pro obsliduvannja biblioteki Sofijs'koi' filii' ta akty pro peredachu biblioteki do VBU 1931–1932.

Zaiets E. V., candidate of historical sciences, researcher Vernadsky National Library of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lena_zaiets@ipnet.ua

Library of the Kiev–Sofia Cathedral: the history of formation and the present state

The history of the Kyiv–Sofia Cathedral's library's formation from the foundation of the monastery for Petro Mohyla, its transformation into the cathedral library to the closure and transfer to the National Library of Ukraine is researched in this article. Attention is paid to ways of its filling, peculiarities of material liability for the purpose of better preservation, introduction of rules of use and attempts to systematize. In addition, we have considered the conditions, which were applicable to the book collection that was transferred to the National Library of Ukraine. The composition of the library is revealed. The oldest part, which was inherited from the monastery in 1786 – this is mainly Latin books of the church's fathers. The largest personal libraries in its composition including Timothy (Shcherbatsky), Varlaam (Yasinsky), Ioasaph (Krokovsky), Eugenii (Bolhovitinov). Local newspapers and academic journals mainly represent sets of religious periodicals. Large collections of confiscated liturgical books were collected during the 19th and early 20th centuries throughout the diocese.

Keywords: library of Sofia Cathedral, library of Mezhygorsky Monastery, books from Kiev–Sofia Spiritual School, key holder of the cathedral.

* * *

УДК 130.1

Заторський о. Н.,

докторант богослов'я в університеті м. Фрібур
(Швейцарія), o_nazarij@yahoo.de

**Малозрозумлі й рідковживані слова
«Послання Мисаїла» та їхня етимологія**

Хоча деякі малозрозумлі слова «Послання Мисаїла» вже були пояснені раніше, та грамота й досі служить джерелом вельми цікавих знахідок. Головна увага в цьому дослідженні присвячена тим словам із послання, які в минулому стали причиною численних хибних теорій та інтерпретацій,

зокрема припущення, що один із підписантів був кавалером Ордена Золотого руна. У статті досліджено етимологію й показано семантику тих слів, які досі не знаходили належного пояснення та через свою важкість і відсутність належної словникової бази при перекладі (зокрема польською) часто просто транскрибувалися чи взагалі оминалися. Ця невелика стаття покликана заповнити цю прикру прогалину.

Ключові слова: «Послання Мисаїла», староукраїнська мова, церковнослов'янська мова.

«Послання Мисаїла до папи Сикста IV», датоване 1476 р., було вперше опубліковане унійним митрополитом Іпатієм Потієм у Вільні 1605 р. зі знайденого в церкві у Крево збірника. Незважаючи на видане віленським магістратом підтвердження стародавності збірника, в якому містилася ця грамота [3, с. 197–198], сучасники І. Потія в полемічному запалі відмовилися визнавати автентичність документа й піддали його нищівній критиці, вважаючи за фальсифікат уніатів для обґрунтування давності унії в Київській митрополії [11, с. 229].

Однак цей скепсис виявився цілком безпідставним: наприкінці ХХ ст. було виявлено два давніх тексти грамоти Мисаїла, які постало задовго до унії. Зокрема, у Смоленському краєзнавчому музеї виявлено повний список послання, датований 1520–ми роками [19, ч. 3, с. 626], а в Синодальному зібранні Державного історичного музею Москви – доволі великий уривок твору, датований 1550–ми роками [17, с. 285]. Відтак останній було видано 1992 [19, ч. 5, с. 1071–1074] та 2002 [17, с. 291–296] року, а Смоленський список – 2013 р. [8, с. 410–427].

Таким чином, до надрукованого І. Потієм Кревського списку додалося ще два. Крім цього, було ідентифіковано дві копії, в основу яких лягло «Послання Мисаїла» [5; 7, с. 393–400]. Всі ці знахідки відкрили шлях до напрацювання критичного тексту грамоти, метою якого є відтворити її архетип – текст, на базі якого постали всі інші документи, які дійшли до наших днів. Однак такому починанню має передувати всебічне дослідження наявних текстів, у тому числі з філологічного боку. Дане дослідження покликане висвітлити один із таких аспектів, а саме – вказати на деякі рідковживані та малозрозумілі слова грамоти та представити їхню етимологію й семантику, що сприятиме правильному відтворенню архетипу грамоти.

На жаль, із першодруку І. Потія оригінальною церковнослов'янською мовою до нашого часу не дійшло жодного примірника. Навіть у ХІХ ст. було лише два таких екземпляри, та й ті неповні. Тому 1869 р. галицький історик і філолог, священник Української Греко-Католицької Церкви о. Антоній Петрушевич повторив текст надрукованого І. Потієм послання на підставі рукописних списків із нього [13, с. 223–260; 25]. При цьому о. Петрушевич у своєму коментарі до перевиданого ним «Послання Мисаїла» подав також пояснення деяких наявних там малозрозумілих слів: «З важкозрозумілих сьогодні слів, які зустрічаються в цьому посланні, є слова **истькмѣти** – comparare, compingere – скласти, зладити; **прерутити** (кричаніємь) – від рутити, рютити – agitare, польск. gzićieć, przerzucieć – натомість рютити (від рути – rugire) – те ж, що сичати – sibilare; **сопль** – tibia – сопілка, флюяра. **На четвероносоной божие носяще** в лагінському перекладі звучить: In quadrigis et lecticis munus gloriae Dei ferentes (див. Ісаїя 66, 20); **гранесловіє** – ακροστιχίς, versificatio» [25, с. 33–34].

Звісно, тими кількома словами, які пояснив А. Петрушевич, ряд важкозрозумілих слів у посланні не вичерпується. Тому тепер, готуючи критичне видання тексту грамоти і повний його переклад українською мовою, розглянемо деякі малозрозумілі та рідковживані слова, особливо ті з них, які не засвідчені в найповнішому на сьогодні словнику церковнослов'янської мови авторства Г. Дяченка [12], ані в «Словнику староукраїнської мови ХІV–ХV ст.» [23], а також якщо подані там тлумачення відповідних слів не підходять до контексту, в якому їх ужито в листі Мисаїла. Відразу слід зауважити, що до цієї статті не ввійдуть ті словоформи, які вже були розглянуті в попередніх публікаціях, де йшлося про сліди народної мови [9, с. 7–11] та іншомовні запозичення [6] в «Посланні Мисаїла», оскільки семантика їх (там, де вона була незрозуміла) вже наведена в зазначених публікаціях.

Для того, щоб правильно окреслити значення таких слів, буде проведено пошук відповідних основ у словниках, а також наведено паралелі з історичних документів і художніх творів, перевіряючи зроблені висновки щодо семантичного навантаження певного слова в контексті послання, яке задає перші напрямні пошуку та є визначальним щодо його результатів.

Почнемо з чи не найбільш загадкового з усіх малозрозумілих і рідковживаних слів грамоти Мисаїла – слова «стрыхь». Проблематичність встановлення його семантики пояснюється тим, що немає змоги визначити з контексту що воно достеменно означає, а ті значення, які могли б підійти, суперечать історичним даним. Ясно лише, що йдеться про якусь золоту відзнаку, пов'язану з Іспанією, бо на самому початку послання читаємо: «Благородный мужь, пань Салтань Александрь, великославный рыцер божія гробу, и **ушьпанский златаго стрыха носитель**» [3, с. 200].

Готуючи польський переклад грамоти, митрополит Іпатій Потій переклав цей титул як «Zacnie Urodzony maż Pan Sołtan Alexandrowicz wielce sławny Rycerz Bożogrobski y **Hiszpańskiego Aurei Veleris nośiciel** Podskarbi wielkiego sławnego dworu Naaśnieyszego Krola Każimierza» [30, арк. Aii]. А щодо слів «ушьпанский златаго стрыха носитель» додав іще маргінальну примітку, в якій повторює ту ж думку, що Солтан був кавалером Ордена Золотого руна: «to iest luzon albo aurey weleris» [30, арк. Aii].

На хибність такого тлумачення було звернено увагу вже віддавна. Так, анонімний перекладач послання польською мовою в ХІХ ст. зауважив: «При підписі Солтана Олександра додано, що він є «ушьпанский златаго стрыха носитель» («іспанський Золотого руна носій»); однак це не узгоджується з хронологією, оскільки Золоте руно стало лише пізніше, допіру в ХVІ ст., іспанським орденом... Те, що він тут названий іспанським, коли щонайбільше міг називатися бургундським, пояснюється тим, що підпис не є достовірно переписаний писцем, а є з поясненням, пізніше долученим до підпису... Таким чином, це не достовірний підпис, а зроблений іншою рукою опис особи, яка там була підписана. До такого опису додав потім пізніший, другий або третій переписувач, те слово, яке йому видавалося потрібним: іспанський, бо на той час Орден Золотого руна вже перейшов був до Іспанії» [31, с. 159–160].

Та порівнюючи цей титул із кириличного видання І. Потія 1605 р. з текстом Смоленського списку, мусимо відкинути тезу про те, що прикметник «іспанський» біля нагороди шляхтича був пізнішим додатком, оскільки той же прикметник знаходимо й у Смоленському списку грамоти [8, арк. 225зв]. Сумнівно, що писець рукопису СОКМ 9907, який постав у 1520–х рр. у далекому Смоленську, настільки орієнтувався в тонкощах європейської політики, щоб знати, якому монаршому дому саме належить гротмейстерство Ордену Золотого руна, тим більше, що хронологічно Карл V (через якого воно перейшло до Іспанії) став спершу герцогом Бургундії (у 1515 р.), офіційно ж у своєму титулі іменувався також імператором Священної Римської імперії (з 1520 р.), відтак королем Німеччини, і лише потім згадувалося королівство Іспанії (почав правити Іспанією з 1516 р.). Не кажучи вже про те, що перша іспанська інвеститура Ордену Золотого руна відбулася допіру 1519 р., про що теж навряд чи могло бути відомо руському переписувачеві.

Порівнюючи тексти різних списків «Послання Мисаїла», наштовхуємося на іншу дилему, адже в Смоленському списку вжито не «стриха», як в оприлюдненому І. Потієм рукописі, а «страха» [8, арк. 225зв]. Однак на користь саме першого варіанту написання цього слова свідчить інший важливий документ – реєстр майна Олександра Солтана, укладений його сином після смерті батька [18, с. 871–877]. Сам реєстр постав, судячи з усього, ще перед роком 1516 [18, с. 869, 871], тобто теж іще перед тим, як Карл V став королем Іспанії (після чого іспанським став і Орден Золотого руна). У ньому читаємо: «На двух качалехъ стрыхъ Ушпаньский перловый» [18, с. 872].

Отож, опис відзнаки з реєстру майна Олександра Солтана підтверджує правильність написання слова в Потієвому виданні «Послання Мисаїла»: саме «стрихъ», а не «страхъ», як подає Смоленський список, де форма «страха» виникла, вочевидь, внаслідок прогресивної асиміляції. З іншого боку, впадає у вічі різниця в описі цього предмета, адже в реєстрі, на відміну від грамоти, його названо не «золотим», а «перловим». Якби такий опис був у титулі Олександра Солтана в «Посланні Мисаїла», навряд чи І. Потієві та іншим перекладачам спало б на думку перекладати відповідне словосполучення як мову про Золоте руно, тоді як наявність слова «золотий» наче сама підводила до хибного перекладу відзнаки й у цю пастку потрапили обидва перекладачі польською: як Іпатій Потій у 1605 р., так і анонімний перекладач XIX ст.

Однак навіть для такого хибного перекладу, звісно, потрібні певні лінгвістичні підстави. Збагнути їх допомагає о. Антоній Петрушевич, який у своєму коментарі до перевиданого ним «руського» тексту «Послання Мисаїла», розбираючи лексику грамоти, зауважив, що правильно має бути «стригъ», де форма «стрихъ» є наслідком впливу білоруської (?) мови [25, с. 33]. При цьому значення цього правильного на його думку слова «стригъ» він не подав. І хоча в словнику церковнослов'янської мови слів «стригъ», як і «стрихъ», немає [12, с. 673, 677, 1109], однак знаходимо належне до церковнослов'янської слово «стригъ» у словнику В. Даля [26, т. 4, с. 348], де воно має значення «стрижка», а за джерело, на яке посиляється укладач, служить

книга Йова 31, 20: «От стрига агнець моих согрѣшася плещи ихъ» [1, арк. 273]. На те саме місце з Книги Йова покликається й «Словарь русского языка XI – XVII вв.», наводячи, однак, для слово «стригъ» дещо інше значення – «те, що зістрижено», «зістрижена вовна» [21, вип. 28, с. 166]. Напевно, якраз це значення мав на увазі й А. Петрушевич, говорячи, що правильно мало бути «стригъ» і розуміючи під цим словом саме овечу вовну, а під нагородою, яку описано в «Посланні Мисаїла», орден Золотого руна.

Для прояснення семантики слова «стрихъ» та причин вибору О. Солтаном саме його варто поглянути на докладний опис цієї відзнаки в реєстрі майна покійного шляхтича: «На двухъ качалехъ стрыхъ Ушпаньский перловый, со шлягомъ трясенымъ, уроблено в него чотыри гривенки перель, а за пять копъ шлягу» [18, с. 872]. Під «шлягом», очевидно, мається на увазі стрічка або тасьма – той же словник Б. Грінченка фіксує такі значення для слова «шляк» [22, т. 4, с. 504] (зміну «г» («г») на «к» можна пояснити доволі поширеним оглушенням дзвінкої приголосної в кінці слова). Тож можна з великою долею певності сказати, що це був орден, який носився на стрічці.

Після наведеного вище аналізу історичних відомостей стосовно Ордену Золотого руна, який на 1476 р. ніяк не міг називатися іспанським, оскільки належав герцогу Бургундії, а також даних, які маємо з джерел стосовно відзнаки О. Солтана та його мандрівки до Іспанії [29, с. 367–401], можемо з певністю сказати, що під словами «златаго стрыха» точно не мався на увазі орден Золотого руна, а йшлося про іншу багато оздоблену перлами золоту відзнаку іспанського походження, яка, напевно, носилася на стрічці. З огляду на те, що інший мандрівний лицар, Йорг фон Егінген, який рівно ж відвідав того ж короля Кастилії Енріке IV майже в той сам час, що й О. Солтан, і теж отримав від нього ряд відзнак, називав «Іспанським орденом» саме Орден Луски [28, с. 63], виглядає, що його мав на увазі й руський шляхтич, додаючи до опису ордену слово «іспанський».

Збагнути ж етимологію вжитого як у грамоті Мисаїла, так і в реєстрі майна Олександра Солтана слова «стрихъ» допомагає словник української мови Б. Грінченка, в якому воно означає те саме, що й «стрихіль» – «інструмент для розтягування шкіри» [22, т. 4, с. 216]. На перший погляд, це значення також сприяє поширенню серед давніших перекладачів хибному тлумаченню, згідно якого йдеться про орден Золотого руна, однак Олександрові Солтану, який, вочевидь, сам же й використав термін «стрихъ», ставлячи свій підпис під «Посланням Мисаїла», могло йтися тут насамперед про семантику «розтяжка», себто про відзнаку, що носиться розтягнутою на стрічці. З іншого боку, на вигляд орден Луски цілком міг бути сприйнятий за шкуру якоїсь тварини, тож імовірно, що слово «стрихъ» було вжито ще й із цієї причини.

На наведених міркуваннях про семантику й причини вибору слова «стрихъ» ми наразі зупинимося, оскільки історії введення в обіг і побутування в науковому середовищі тези про те, що Олександр Солтан був кавалером Ордену Золотого руна, присвячено окрему статтю [32, с. 217–228], в якій цю тезу й спростовано. Наразі ж повернемося до розгляду інших малозрозумілих і рідковживаних слів у грамоті Мисаїла.

До останніх належить, зокрема, слово «не соннымъ», яке, швидше за все, слід писати разом – «несопнымъ». У виданні грамоти Мисаїла 1605 р. читаємо: «но силною молитвою и не сопнымъ бдениемъ» [3, с. 210]. Те, що на цьому місці мало бути саме «несопнымъ», свідчить і Смоленський список, де це слово, однак, написано з помилкою (прогресивна дистантна асиміляція): «но силною млт□вою и несопнымъ бдѣнемъ» [8, арк. 237зв]. Слова цього, на жаль, не вдалося знайти ні в словнику церковнослов'янської мови [12, с. 350, 1059], ані староукраїнської [23, т. 2, с. 44], ані в словниках сучасних української чи російської мов.

На певні міркування щодо семантики слова «несопный» наводить однокореневе з ним церковнослов'янське «оусопшій», яке дослівно означає «той, що заснув», відтак – «померлий» (словник Г. Дяченка подає також форму, в якій «о» випадає – «оуспшій») [12, с. 762]. Окрім цього, форму «сонный», відштовхуючись від тексту Геннадієвої Біблії 1499 р., наводить іще «Словарь русского языка XI – XVII вв.», подаючи для нього значення «той, хто спить», «сонний», «сплячий» [21, вип. 26, с. 159]. Тож негативна форма «несопный», судячи з контексту «Послання Мисаїла» і порівняння з іншими однокореновими словами, означає «неусипний», «бадьорий», «пильний».

Рівно ж відсутнє у словниках слово «престрашати», дієприслівникову форму якого знаходимо в Кревському списку: «ово бо жезль пустивъ престрашая врази, въ главу» [3, с. 209]. Хоча в українській мові досі використовується подібне слово «перестрашити», яке означає «те саме, що перелякати» [24, т. 6, с. 287], однак це значення не надто пасує до контексту. У Смоленському списку дане слово подано у формі «прѣдоуштрашая» [8, арк. 236зв], для якої, однак, теж немає засвідченої форми у словнику церковнослов'янської мови [12, с. 484, 521], як і для дієслова «оуштрашати», хоча засвідчена іменникова форма «оуштрашеніє» [12, с. 764]. Як показує порівняння з іншими словами, префікс «пред-» (у Смоленському списку написаний через «ѣ») вказує на випередження чогось у часі чи просторі, на передуючу дію. Так, «преддворіє» – «місце перед двором», «преджрети» – «попередньо принести в жертву», «предзнание» – «передбачування» і т.д. [12, с. 482]. Таким чином можемо перекласти слово «предуштрашая» («прѣдоуштрашая») згідно Смоленського списку як «лякаючи задля попередження», «попереджуючи». Подібно перекладає слово «предуштрашати» й болгарська дослідниця Пенка Філкова, подаючи для нього тлумачення «заздалегідь налякати» (що цікаво, документом, який засвідчує слово «предуштрашати» і на який вона покликається, є одне з похвальних слів київського митрополита болгарського походження Григорія Цамблака) [27, т. 2, с. 970]. Це значення набагато більше пасує до контексту, в якому це слово вжите в «Посланні Мисаїла», тож при відновленні архетипу грамоти слід на цьому місці віддати перевагу свідченню Смоленського списку, завдяки якому можемо відновити первісну форму цього слова: «пре(ѣ)д(ѣ)оуштрашая». Від неї, через втрату літери «д» (яка випала, бо, швидше за все, була надрядковою), утворилася й помилкова форма Кревського списку «престрашая», тоді як у Смоленському збережено первісну форму, включно з типовим для другого південнослов'янського

впливу написанням із «ѣ» після «р» для слів із неповноголосними сполуками [2, с. 137; 4, с. 244].

У тому ж реченні, де є «предѣоуштрашати», бачимо ще одне важкозрозуміле слово: «другое стремленіє обюроденъ ногою пхнувь, и хребетное составленіє преломи» [3, с. 209]. На те, що «стремленіє» належить до слововжитку архетипу послання, вказує наявність його й у Смоленському списку: «другое стремленіємъ обюроденъ ногою пхнувь и хребетное съставленіє преломи» [8, арк. 236зв]. У «Словнику староукраїнської мови» слів із таким коренем немає [23, т. 2, с. 393–394]. У словнику церковнослов'янської мови такого слова теж не засвідчено, а спільнокореневі слова мають такі значення: «стремливо» – «стрімко, швидко» [12, с. 672], «стремный» – «крутий, стрімкий» [12, с. 673]. Цікавий переклад слів із таким коренем знаходимо в «Російсько-українському словнику сталих виразів»: «стремиться» – «прагнути, стреміти, пориватися», а для «стремление» знаходимо переклад «поривання» [16, с. 809]. Такі ж значення подає для «стремление» і «Словарь русского языка XI – XVII вв.»: «швидкий, стрімкий рух уперед», «напад, натиск», «порив» [21, вип. 28, с. 160–161]. Однак у контексті грамоти Мисаїла це не просто якийсь порив, а порив негативний, адже наступне після нього слово «обюроденый» означає того, хто «збожеволів, втратив розум» [12, с. 370]. Тому, напевно, найбільш відповідною для цієї словоформи буде конотація, яку знаходимо для слів, похідних від «стремить», у словнику Володимира Даля: «стремливый» – «нестримний, бурхливий, палкий, нетерпеливий» [26, т. 3, с. 573]. Тож у нашому випадку слово «стремление» означає, вочевидь, «нетерпеливість», «запальність», «гнівливість».

Випадок відмінного від звичайного, засвідченого в словниках семантичного навантаження слова знаходимо у звороті «яко от единого персти вси создани есмь челоуѣцы, въдухновеніємъ Божіимъ оживлени быхомъ на образъ его и на подобіє божественное» [3, с. 213]. Повний словник церковнослов'янської мови подає для слова «вдохновеніє» значення «натхнення» [12, с. 915], яке не підходить за контекстом, а в «Словнику староукраїнської мови» це слово відсутнє [23, т. 1, с. 157, 208]. Оскільки в цьому звороті укладачі послання переповідають історію створення людини з книги Буття 2, 7, можемо визначити точне семантичне навантаження потрібного слова з біблійного контексту: «Тоді Господь Бог утворив чоловіка з земного пороку та вдихнув йому в ніздрі віддих життя, і чоловік став живою істотою» [20]. Тож виходячи з біблійного контексту, від якого відштовхувалися укладачі «Послання Мисаїла», «въдухновеніє» означає саме «вдихання» (в людину подиху життя), «подих» (Божий). Відповідну дієслівну форму «вдухати» зі значенням «вдувати», «передавати подихом» засвідчує також «Словарь русского языка XI – XVII вв.», хоча для іменникової форми «вдохновение» він фіксує лише таке саме значення, що й у словнику церковнослов'янської мови: «натхнення», «запал», «навіювання» [21, вип. 2, с. 41].

Разом з тим, брак для слова «вдо(у)хновение» у словнику церковнослов'янської мови також значення «подих» чи «вдихання» доволі дивний, оскільки воно зустрічається й у московських грамотах. Так, наприклад, бачимо неодноразове вживання цього слова як у формі «вдохновение», так і в написанні через «у»,

«вдохновение», у посланні дяка Михайла Вісковатого: «Мнози мневше, яко вдохновение оно то бысть душа, и яко от существа Божия подастся тому душа, еже се, не точию безумия многа, но и хулы исполнено слово, тем же убо нужно есть рещи, что бысть вдохновение оно. Понеже Божие вдохновение – действо есть Святаго Духа, яко Бог Спас вдохну на лица Апостолом, и рече: Приимите Дух Святой, сице и вдохновение Божие человеческий разумеем Дух, есть покланяем и Свят» [14, с. 17].

Тому, виходячи з контексту грамоти Мисаїла, а також з наведених паралелей у інших джерелах, фіксуємо для слово «вдохновение» (також у формі «вдохновение») окрім значення «натхнення» також додаткове значення «подих», «видих», «вдихання» (чогось у когось/щось).

Окрім слова «вдохновение» зустрічаємо в «Посланні Мисаїла» й однокореневе з ним «духновение»: «Духа же святаго равна купно исходяща от Отца прежде, таже и Сына единомъ духовеніемъ» [3, с. 214]. Так само й у Смоленському списку: «д^ха же с^та равнакупно исходяща от от^ца прежде таже и с^на единомъ д^хновеніемъ» [8, арк. 242]. На відміну від форми «вдохновение» з властивим їй значенням «вдихання (чогось) у когось/щось», слово «духновение», як і похідне від нього російське «дуновение», означає радше «подув», «повів», «віяння», хоча, відповідно до контексту, можна вжити також «подих» (за аналогією з вітром: «подих вітру»). Так, значення «подув» засвідчує для цієї словоформи «Словарь русского языка XI – XVII вв.» [21, вип. 4, с. 381], а от у словниках церковнослов'янської та староукраїнської мов ця словоформа відсутня зовсім [12, с. 157, 971; 23, т. 1, с. 332].

До рідковживаних слів із «Послання Мисаїла» належить і слово «быстрина/быстрина». Так, у Кревському списку читаємо: «ону воду первую, пошли намъ четвероструйныхъ сихъ быстринь» [3, с. 220]. Те ж слово бачимо й у Смоленському списку: «ону воду первую пошли намъ четвероструйныхъ сихъ быстринъ» [8, арк. 249]. Це свідчить про те, що розглядувана словоформа походить зі слововжитку архетипу послання. Як видно з контексту, слово це вжито у значенні течії чи річки, однак у словнику церковнослов'янської мови для слів з коренем «бистр–/бистр–» таких смислових навантажень не подається [12, с. 32, 62, 891–892, 909]. Та й «Словник староукраїнської мови» знає для словоформ «быстрица» і «бистрица» (також із закінченням «–я») лише значення «назва річки у Молдавському князівстві» та «місто у Молдавському князівстві» [23, т. 1, с. 96, 97, 137]. Натомість словник української мови Б. Грінченка фіксує цілу низку слів із коренем «бистр–», які пов'язані з водою та течією: тут і «бистрина/бистриня» (швидка течія води), і «бистринь» (те саме, що й «бистрина»), і «бистриця» (швидкий та гомінкий потік), і «бистрень», для якого подано значення «потік, швидкий ручай» [22, т. 1, с. 57]. Подібні значення фіксує для словоформ «быстрина» і «Словарь русского языка XI – XVII вв.»: «бистрина, потік», «велика швидкість течії» [21, вип. 1, с. 365, 366]. Відтак, можемо перекласти відповідне місце з «Послання Мисаїла» як «оту першу воду пошли намъ четвероструменевихъ (/четвероплиннихъ) цихъ бистринъ (/бистриць)» або «четвероструменевихъ цихъ потоків».

До слів із відмінним семантичним навантаженням належить «написание», вжите в грамоті Мисаїла в

наступному звороті: «прежде сего малу времени минувшу, послаша къ вашей всенасвятѣйшой святости от нашихъ странъ наши святїи отцы... написание нѣкое благопотребно вашимъ леггатосомъ Аньтоніемъ именовемъ» [3, с. 229]. Бачимо те ж слово й у Смоленському списку: «написание нѣкое» [8, арк. 259]. Словник церковнослов'янської мови подає для «написание» значення «перепис, ревізія, напис» [12, с. 332], однак жодне з них не підходить до контексту нашого уривка. Подібні значення – «напис, опис, перепис, запис» – подає для цього слова і словник В. Даля [26, т. 2, с. 462]. Що ж до «Словника староукраїнської мови», то він слова «написание» не фіксує зовсім [23, т. 2, с. 21, 22, 24]. Судячи з контексту, в якому його вжито у «Посланні Мисаїла», це слово є синонімом до «лист», «послання». У подібному значенні зустрічаємо його в романі Даниїла Мордовцева «Великий раскол»: «Аввакум за сию лютость возьми да и пришли в Москву написание некое, «О Мельхиседеке» рекомое, а в писании сем многогнъко–таки этово Ларивона митрополита словесами, словно, сказать бы, кнотом постегал. Дошло сие написание до сестры Федосьи; она возьми и выучи его наизусть» [10, с. 484]. Як бачимо, російсько–український письменник XIX ст. вживає слова «писание» та «написание» як синоніми. Також «Словарь русского языка XI – XVII вв.» подає для «написание» крім типових окреслень «наказ», «перепис», «закріплення чогось на письмі» також значення «написаний текст», «лист», «документ» [21, вип. 10, с. 174–175]. У такому ж значенні – «лист», «документ», «послання» вжито його, вочевидь, і в грамоті Мисаїла.

Наступне рідковживане слово з «Послання Мисаїла» – це «вникнути» чи то пак «вникати». Бачимо його в наступному контексті: «тамо желаетъ и душа наша вникнути, идеже всѣ сїи праведници починають, у Авраама, и Исаака, и Якова на лоне» [3, с. 226]. У Смоленському списку на цьому місці, на жаль, лакуна. Словники церковнослов'янської та староукраїнської мов слова «вникати» згідно «вникнути» не засвідчують [12, с. 81, 925; 23, т. 1, с. 183]. У словниках же сучасних мов подані значення не підходять до контексту, в якому воно вжите в «Посланні Мисаїла». Так, у словнику В. Даля для слова «вникать» наявне лише значення «уважно розглядати, обдумувати, заглиблюватися (у що) думками, старатися дійти до сутності в усій складності» [26, т. 1, с. 219]. Те ж значення знаходимо й у тлумачному словнику української мови: «старатися, намагатися зрозуміти суть чого–небудь, розібратися в чому–небудь; вдумуватися» [24, т. 1, с. 709]. Більш відповідним є значення, яке подає для «вникать»/«вникнуть» «Російсько–український академічний словник»: «(пильно) вдаватися в щось, доходити» [15, с. 120], хоча тут, звісно, «вникати» вжито вже в переносному значенні, тоді як у Посланні Мисаїла перед нами приклад прямого «входження в щось», «проникання в щось». Такі значення для словоформ «вникати» та «вникнути» подає «Словарь русского языка XI – XVII вв.»: «проникати», «потрапляти всередину», «проникати всередину, вглиб чогось» [21, вип. 2, с. 240]. Тож цілий зворот можна перекласти так: «туда бажає й душа наша проникнути, де всі ці праведники спочивають, в Авраама й Исаака, і Якова на лоні» (або ж «туди бажає й душа дістатися, де всі ці праведники спочивають, в Авраама й Исаака, і Якова на лоні»). Можливо, саме

малозрозумілістю цього слова пояснюється те, що митрополит І. Потій при перекладі грамоти польською мовою просто оминув його (місце, де мало бути пропущене слово, виділяємо зірочками й підкресленням): «Tam też pragnie u dusza nasza ***, gdzie oto ci wszyscy sprawiedliwi odpoczywaią» [30, арк. Нііі зв. (насправді цей аркуш мав би мати на лицьовій стороні номер Ніі, оскільки перед ним іде аркуш Н, а після нього Нііі)].

Прикметник «великородный» – це приклад іще одного слова, якого не знаходимо ні в словнику церковнослов'янської, ні староукраїнської мов [12, с. 71, 916; 23, т. 1, с. 162]. У грамоті Мисаїла воно зустрічається у звороті «и весь нашъ великородный и многии словенский языкъ» [3, с. 215]. Бачимо його на цьому ж місці й у Смоленському списку: «и вес ншь великородный и многыа словенскы языкъ» [8, арк. 243зв], тож слово це, без сумніву, належить до слововжитку архетипу грамоти. Таку словоформу фіксує словник Б. Грінченка у значенні «високородний» [22, т. 1, с. 132], у тому ж значенні бачимо це слово й у тлумачному словнику української мови: «належний до високого роду, до знаті» [24, т. 1, с. 320]. Тож відповідне місце послання перекладатиметься «й увесь наш благородний (або ж «високородний» чи «шляхетний») слов'янський народ». Як бачимо, тут перед нами ще один приклад слова, яке могло збагатити «Словник староукраїнської мови», в якого, на жаль, такі словоформи відсутні зовсім.

Наступне маловживане слово – це «свѣдѣти» (або «свьѣдѣти»), яке в грамоті Мисаїла вживається, принаймні, двічі: «вси бо свѣмы» [3, с. 223], а також дещо пізніше в такому ж словосполученні: «всѣ бо свѣмы» [3, с. 224]. Так само на обох паралельних місцях і в Смоленському списку: «всі бо свѣмы» [8, арк. 252зв], а тоді знову: «вси бо свѣмы» [8, арк. 253зв]. На жаль, воно рівно ж не зафіксоване в словниках староукраїнської та церковнослов'янської мов [23, т. 2, с. 320–322, 365–366, 407; 12, с. 695, 1110, 629, 1107]. Для останнього це доволі дивно, оскільки словник В. Даля фіксує форму «свѣдѣти» у значенні «відати, знати» [26, т. 4, с. 158] з приміткою, що це слово є церковнослов'янським, а як приклад наведено місце з Дій апостолів 19, 15: «Иисуса знаю и Павла свѣмъ» [1, зач. 42]. З огляду на те, що префікс «св–»/«со–» вказує на причетність до когось/чогось, слово «свѣдати» означає не просто «знати», «розпізнати» чи «отримати відомості про когось», як тлумачить його «Словарь русского языка XI – XVII вв.» [21, вип. 23, с. 101], а «знати разом з кимось», «також знати», «знати теж». Тож відповідні місця «Послання Мисаїла» слід перекласти «всі бо (також) відаємо» чи «всі бо знаємо теж».

Ще одне слово, яке завдає клопоту при перекладі, це «исклоняти» чи «исклонити»: «или узгорьжена наша усердная чистая любовь, юже исклонихом от чиста сердца, къ вашей къ насвятѣйшей святости» [3, с. 229]. Те ж слово бачимо й у Смоленському списку: «или узгорьжена наша усрдна ч□стая любовь юже исклонихом от ч□ста срдца к вашей къ всеи нас□теишой с□тости» [8, арк. 259зв]. Подібного слова не фіксує ні словник церковнослов'янської, ні староукраїнської мови [12, с. 226, 237, 998, 1003; 23, т. 1, с. 449, 458], ні словник Б. Грінченка [22, т. 2, с. 194], ні тлумачний словник української мови чи словник В. Даля [24, т. 4, с. 48; 26, т. 2, с. 48]. А «Словарь русского языка XI – XVII вв.» подає

для «исклоняти» лише значення «прихилити» [21, вип. 6, с. 256], яке зовсім не підходить до контексту. Не вдалося також знайти жодних паралелей такого вживання цього слова в українській чи російській літературі, яке б семантично підходило до контексту, в якому його вжито в грамоті Мисаїла.

Можна було б припустити, що «и» на початку є додатком до префікса (як–от «складати» – «искладати» [23, т. 2, с. 348]), відтак пошукуваним словом було б «склонити» чи «склоняти(ь)». Однак і такого слова немає ні в словнику церковнослов'янської, ні староукраїнської мови [12, с. 607, 1105; 23, т. 2, с. 349], а в словнику Грінченка слово «склонити» чи «склоняти» має лише значення «схилити», як і похідне від нього зворотнє дієслово «склонитися» – «схилитися, нахилитися, кланятися» [22, т. 4, с. 137]. Такі ж значення для дієслова «склонить» подає і В. Даль, де вирінає також додаткове значення «перекопати», «вмовити когось на що–небудь», «узгодити» [26, т. 4, с. 203]. Додаткові конотації відкриває похідне від цієї форми слово «склонность» – «схильність», в т.ч. в значенні емоційному («прихильність») [26, т. 4, с. 204]. У такому ключі розумів цей зворот польський перекладач грамоти Мисаїла XIX ст., який змінив структуру речення, щоб ужити подібне польське слово «skłonic», яке є відповідником церковнослов'янського «склонити» й означає «прихилити»: «albo odepchnięta nasza serdeczna czysta miłość i czyste serce które skłoniliśmy do waszej Najśw. świętości» [31, с. 185]. Тобто вислів «любов исклонихом от чиста сердца» перекладач поміняв на «чистое сердце, еже склонихом». Однак такий переклад суперечить синтаксису й контексту листа Мисаїла, оскільки йдеться не про дію укладачів щодо серця, а про дію щодо любові. Не більше просунувся був також Іпатій Потій, який, перекладаючи відповідне місце, просто вдався до транслітерації, оскільки і йому, вочевидь, точне значення слова «исклоняти» лишилося неясним: «abo wzgardzona iest nasza serdeczna miłość ktorąsmu skłonili szczerym sercem» [30, арк. J].

Якщо ж відштовхуватися від кореня «клон–», то знаходимо такі значення у словниках. У словнику церковнослов'янської: «клонити» – «прихилити», «схилити когось чи щось до свого наміру» [12, с. 253]. У словнику староукраїнської слова з таким коренем відсутні [23, т. 1, с. 477]. Б. Грінченко подає значення «хилити», «прихилити» [22, т. 2, с. 252]. Найбільше допомагає з визначенням семантики слова «исклонити» «Словарь русского языка XI – XVII вв.», де для слова «клонити» зафіксовано також значення «спрямовувати», «потягати» і «спрямовуватися» [21, вип. 7, с. 177], а для слова «склонение», крім типових значень «схильність» і «намір», подано додаткові смислові навантаження «рух», «коливання», «нахил» [21, вип. 24, с. 209]. Відтак можна визначити властиве для словоформи «исклонихом» у грамоті Мисаїла семантичне навантаження: «спрямували», «направили», «скерували». Тож у контексті цілий зворот можна перекласти так: «або погорджена наша ревна, чиста любов, яку ми від чистого серця спрямували до вашої до найсвятішої святості».

Приклад іще однієї маловживаної словоформи знаходимо в наступному звороті: «терпя нѣкое отчасти изгнание правды ради Божей, да царство небесное получимъ» [3, с. 227]. Для слова «отчасти» рівно ж

немає засвідчень у словниках церковнослов'янської та староукраїнської мов [12, с. 399, 1077; 23, т. 2, с. 111]. У цьому слові переписувач Смоленського списку (або його попередників) зробив помилку, бо замість «от части» бачимо тут «от с□ті» [8, арк. 257зв], тобто «от святості», що зовсім не пасує до контексту. Знаходимо слово «от части» у словнику В. Даля у значеннях «частково, дещо, не зовсім; іноді, буває й трапляється» [26, т. 2, с. 795]. Саме останні з наведених значень якнайкраще пасують до контексту, в якому це слово вжито в «Посланні Мисаїла».

Навіть із цього невеликого аналізу видно, наскільки багатим був лексикон його укладачів і скільки вдячного матеріалу для досліджень приховує «Послання Мисаїла». Можна лише сподіватися, що на нього більше звернуть увагу дослідники, у тому числі й мовознавці, та що пошуки в цій ділянці продовжаться. Зроблені ж дослідження допоможуть як у реконструкції архетипу грамоти, так і в підготовці якісного та фахового перекладу цього високого зразка давньоукраїнського риторства сучасною українською мовою.

Список використаних джерел

1. Библия сирѣч книги ветхаго и новаго завѣта, по языку словенску. – Острог, 1581.
2. Гальченко М. Г. О времени появления и характере распространения ряда графико–орфографических признаков второго южнославянского влияния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – Москва, 2000. – С.123–152.
3. Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV, 1476 г. / Архив Юго–Западной России [изд. Голубев С.]. – К., 1887. – Ч.1. – Т.7. – С.193–231.
4. Заторський о. Н. Елементи 2–го південнослов'янського впливу в наявних списках «Послання Мисаїла» / Гілея. – Київ, 2017. – №123 (8). – С.239–245.
5. Заторський о. Н. Елементи «Послання Мисаїла» в «Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI» // Готується до видання в: Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип.21 / Український археографічний збірник. – Т.24.
6. Заторський о. Н. Іншомовні запозичення в «Посланні Мисаїла» / Готується до друку в: Гілея №125 (10).
7. Заторський о. Н. «Послання до Новгородського архієпископа Макарія» – нова редакція «Послання Мисаїла» // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип.19–20 / Український археографічний збірник. – Київ, 2015. – Т.22–23. – С.393–400.
8. Заторський о. Н. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип.18 / Український археографічний збірник. – Київ, 2013. – Т.21. – С.401–428.
9. Заторський о. Н. Сліди народної мови в «Посланні Мисаїла» / Гілея. – Київ, 2017. – №124 (9). – С.7–11.
10. Мордовцев Д. Великий раскол: [роман]. – Москва, 1990.
11. Пересторога / Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1851. – Т.4. – №149.
12. Полный церковно–славянский словарь / [уклад. Г. Дьяченко]. – Москва, 1993 [репринт вид. 1900 р.].
13. Посельство до папежа Римского Сикста четвертого от духовенства и княжат и панов рускихъ з Вильна року 1476 / «Литературный сборник издаваемый обществом Галицко–русской матицы». – Львів, 1869. – Вип.3–4. – С.223–260.
14. Розыск или список о богохульных строках и о сумнении святых честных икон диака Ивана Михайлова сына Висковатого в лето 7062 / Чтения в Обществе истории и древностей Российских (ЧОИДР). – Москва, 1858. – Кн.2. – III: Матеріялы славянскіе.
15. Російсько–український академічний словник / [А. Кримський, С. Сфремов]. – Київ, 1924 – Київ, 2007 (перевид.).
16. Російсько–український словник сталих виразів / [укл. Вирган І., Пилинська М.]. – Харків, 2000.
17. Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип.7 / Український археографічний збірник. – Київ – Нью-Йорк, 2002. – Т.10. – С.281–296.
18. Русская историческая библиотека. – Т.20. – СПб., 1903.
19. Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков: в 5–ти част. – Москва, 1986–1992.
20. Святе Письмо Старого і Нового Завіту / [пер. І. Хоменка]. – Рим, 1963.
21. Словарь русского языка XI – XVII вв. – Москва, 1975–.
22. Словарь української мови: у 4–х томах / [ред. Б. Грінченко]. – Київ, 1958–1959 (репринт).
23. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2–х томах / [ред. колегія: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький]; Академія наук Української РСР, Інститут суспільних наук. – Київ: Наукова думка, 1977–1978.
24. Словник української мови: в 11–ти томах / [гол. ред. колегія І. Білодід]; Академія Наук УРСР, Інститут мовознавства. – Київ, 1970–1980.
25. Соборное послание русского духовенства и мирян к Римскому папе Сиксту IV, писанное из Вильны 14 марта 1476 г. / [изд. Петрушевич А. С.]. – Львів, 1870.
26. Толковый словарь живого великорусского языка / [уклад. В. Даль]; в 4–х томах. – С.–Петербург, 1880–1882.
27. Филкова П. Староболгаризмы и церковнославянизмы в лексике русского литературного языка: у 3–х томах. – София, 1986.
28. Boulton D'A. J. D. The knights of the crown. The monarchical orders of knighthood in later medieval Europe 1325–1520. – Woodbridge (Suffolk), 2000.
29. Paravicini A., Paravicini W. Alexander Soltan ex Lithuania, ritum grecorum sectans. Eine ruthenisch–polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469 / Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zu Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag (Her. von Eckhard Hübner, Ekkehard Klug und Jan Kusber). – Stuttgart, 1998. – С.367–401.
30. Poselstwo do Papieza Rzymskiego Sixta III od Duchowieństwa y od Książąt y od Panów Ruskich / [пер. і вид. І. Потій]. – Вільно, 1605.
31. Poselstwo do Papieza Rzymskiego Syxtusa IV od Duchowieństwa książąt y Panów Ruskich, z Wilna, roku 1476 // Przegląd Poznański. – Poznań, 1859. – Т.27. – С.158–188.
32. Zators'kyj N. Alexander Soltan, aurei velleris hispanici obsaervator: origins of the misconception and possible solutions of the problem / Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – С.217–228.

References

1. Bibliia. – Ostroh, 1581.
2. Gal'chenko M. G. O vremeni poyavleniya i karaktere rasprostraneniya ryada grafiko–orfograficheskix priznakov vtorogo yuzhnoslavjanskogo vliyaniya v drevnerusskix rukopisyax konca XIV – pervoj poloviny XV vv. // Lingvisticheskoe istochnikovedenie i istoriya russkogo yazyka. – Moskva, 2000. – S.123–152.
3. Gramota kievskago mitropolita Misaila k pape Sikstu IV, 1476 g. / Arhiv Yugo–Zapadnoj Rossii [izd. Golubev S.]. – Wilno/Kyiv, 1887. – Ch.1. – T.7. – S.193–231.
4. Zators'kyj o. N. Elementy 2–ho pivdenoslov'ians'koho vplyvu v naiavnykh spyskakh «Poslannia Mysaila» / Hileia. – Kyiv, 2017. – №123 (8). – S.239–245.
5. Zators'kyj o. N. Elementy «Poslannia Mysaila» v «Poslanni mytropolita Josyfa do papy Oleksandra VI» // Ukrains'kyj arkhеоhrafichnyj schorichnyk. – Nova seriia. – Vyp.21 / Ukrains'kyj arkhеоhrafichnyj zbirnyk. – T.24.
6. Zators'kyj o. N. Inshomovni zapozychennia v «Poslanni Mysaila» / Hotuiet'sia do druku v: Hileia №125 (10).
7. Zators'kyj o. N. «Poslannia do Novhorods'koho arkhieypyskopa Makarii» – nova redaktsiia «Poslannia Mysaila» // Ukrains'kyj arkhеоhrafichnyj schorichnyk. – Nova seriia. – Vyp.19–20 / Ukrains'kyj arkhеоhrafichnyj zbirnyk. – Kyiv, 2015. – T.22–23. – S.393–400.
8. Zators'kyj o. N. «Poslannia Mysaila» za Smolens'kym spyskom // Ukrains'kyj arkhеоhrafichnyj schorichnyk. – Nova seriia. – Vyp.18 / Ukrains'kyj arkhеоhrafichnyj zbirnyk. – Kyiv, 2013. – T.21. – S.401–428.

9. Zators'kyj o. N. Slidy narodnoi movy v «Poslanni Mysaila» / Hileia. – Kyiv, 2017. №124 (9). – S.7–11.

10. Mordovcev D. Velikij raskol: [roman]. – Moskva, 1990.

11. Perestoroĥa / Akty, odnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii. – Sankt–Peterburg, 1851. – T.4. – №149.

12. Polnyj cerkovno–slavyanskij slovar' / [sost. G. D'yachenko]. – Moskva, 1993 [reprint izd. 1900 r.].

13. Posel'stvo do papezha Rymskoho Syk'sta chetvertoho ot dukhovenstva y kniazhat' y panov' ruskykh z Vyl'na roku 1476 / «Literaturnyj sbornik izdavaemyj obshhestvom Galicko–russkoj maticy». – L'viv, 1869. – Vip.3–4. – S.223–260.

14. Rozslyk ili spisok o bogoxul'nyx strokax i o sumnenii svyatyx chestnyx ikon diaka Ivana Mixajlova syna Viskovatogo v leto 7062 / Chteniya v Obshhestve istorii i drevnostej Rossijskix (ChOISR). – Moskva, 1858. – Kn.2. – III: Materialy slavyanskije.

15. Rosijs'ko–ukrains'kyj akademichnyj slovnyk / [A. Kryms'kyj, S. Yefremov]. – Kyiv, 1924 – Kyiv, 2007 (perevyd).

16. Rosijs'ko–ukrains'kyj slovnyk stalykh vyraziv / [ukl. Vyrhan I., Pylins'ka M.]. – Kharkiv, 2000.

17. Rusyna O. Mysailove poslannia Sykstu IV za Synodal'nym spyskom // Ukrains'kyj arkhеоhrafichnyj schorichnyk. – Nova seria. – Vyp.7 / Ukrains'kyj arkhеоhrafichnyj zbirnyk. – Kyiv – N'iu–York, 2002. – T.10. – S.281–296.

18. Russkaya istoricheskaya biblioteka. – T.20. – SPb., 1903.

19. Russkij feodal'nyj arxiv XIV – pervoj treti XVI vekov: v 5–ti chast. – Moskva, 1986–1992.

20. Sviate Pys'mo Staroho i Novoho Zavitu / [per. I. Khomenka]. – Rym, 1963.

21. Slovar' russkogoazyka XI – XVII vv. – Moskva, 1975–.

22. Slovar' ukrains'koi movy: u 4–kh tomakh / [red. B. Hrinchenko]. – Kyiv, 1958–1959 (reprint).

23. Slovnyk staroukrains'koi movy XIV–XV st.: u 2–kh tomakh / [red. kolehiia: D. H. Hrynchyshyn, L. L. Humets'ka, I. M. Kernyts'kyj]; Akademiia nauk Ukrains'koi RSR, Instytut suspil'nykh nauk. – Kyiv: Naukova dumka, 1977–1978.

24. Slovnyk ukrains'koi movy: v 11–ty tomakh / [hol. red. kolehiia I. Bilodid]; Akademiia Nauk URSR, Instytut movoznavstva. – Kyiv, 1970–1980.

25. Sobornoye poslaniye russkoho dukhovenstva i myryan k Rymskomu pape Sikstu IV, pysannoye iz Vil'ny 14 marta 1476 h. / [vydav. Petrushevych A. S.]. – L'viv, 1870.

26. Tolkovnyj slovar' zhivago velikoruskagoazyka / [uklad. V. Dal']. v 4–x tomax. – S.–Peterburg, 1880–1882.

27. Filkova P. Starobolgarizmy i cerkovnoslavyanizmy v leksike russkogo literaturnogoazyka: u 3–x tomax. – Sofiya, 1986.

28. Boulton D'A. J. D. The knights of the crown. The monarchical orders of knighthood in later medieval Europe 1325–1520. – Woodbridge (Suffolk), 2000.

29. Paravicini A., Paravicini W. Alexander Soltan ex Lithuania, ritum grecorum sectans. Eine ruthenisch–polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469 / Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zu Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag (Her. von Eckhard Hübner, Ekkehard Klug und Jan Kusber). – Stuttgart, 1998. – S.367–401.

30. Poselstwo do Papieza Rzymyskiego Sixta III od Duchowieństwa y od Książat y od Panow Ruskich / [per. i vyd. I. Potij]. – Vil'no, 1605.

31. Poselstwo do Papieza Rzymyskiego Syxtusa IV od Duchowieństwa książat y Panow Ruskich, z Wilna, roku 1476 // Przegląd Poznański. – Poznan', 1859. – T.27. – S.158–188.

32. Zatorskyj N. Alexander Soltan, aurei velleris hispanici obsaervator: origins of the misconception and possible solutions of the problem / Ukrai'na–Pol'shha: istorychna spadshhyna i suspil'na svidomist'. – S.217–228.

Zatorskyj o. N., doctoral student in theology at the University of Fribourg (Switzerland), o_nazarij@yahoo.de

Some obscure and rare words of the Epistle of Misael and their etymology

Some obscure words in the Epistle of Misael have already been explained by earlier researchers, but the charter still remains a source of many very interesting finds. The author's main attention is drawn to those words of the Epistle, which

caused different false theories and misinterpretations, for example the assumption that one of its signatories was a chevalier of the Order of the Golden Fleece. The article shows the etymology and the semantics of those words in the Epistle, which so far did not find an adequate interpretation due to their obscurity and the lack of elaborated dictionaries. Therefore they were usually transcribed (mainly in the older Polish translation) or simply omitted. This article aims to fill this gap and provide an adequate translation.

Keywords: the Epistle of Misael, Old Ukrainian language, Church Slavonic language.

* * *

УДК 94(477)«1989/1997»

Кругляк Д. М.,
аспірант історичного факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), dmytro.kruhliak@gmail.com

Роль радянської номенклатури у переході від партійно–радянського до постсоціалістичного моноцентризму

Проаналізовано процес становлення національної моделі місцевого самоврядування в Україні на перехідному етапі державного будівництва. Автор, зокрема, розглядає роль радянської номенклатури у переході від партійно–радянського до постсоціалістичного моноцентризму, як ключового моменту трансформації української моделі місцевого самоврядування, з пострадянської на національну. Основна увага зосереджена на питаннях перерозподілу владних повноважень внаслідок відмови від радянської моделі територіального управління. Розглядаються передумови появи політико–правових колізій перехідного періоду, пов'язаних з неузгодженістю дій і повноважень різних гілок влади, у період до прийняття профільного закону у галузі місцевого самоврядування у 1997 р. Досліджуються основні загрози та перешкоди на шляху розбудови місцевого самоврядування в Україні згідно з принципами Європейської хартії місцевого самоврядування. Спираючись на існуючу опубліковану нормативно–правову базу, документи і матеріали роботи спеціальних комісій Парламентської Асамблеї Ради Європи зроблено висновок про декларативний характер місцевого самоврядування в Україні у 1990–х рр. та практичну наявність трансформованої пострадянської централістичної моделі місцевого управління з елементами демократії.

Ключові слова: місцеве самоврядування, перехідний період, радянська номенклатура, моноцентризм, постсоціалістична держава.

Процес інституціоналізації вітчизняної системи місцевого самоврядування нерозривно пов'язаний з трансформаційними процесами перехідного періоду в Україні. У другій половині 1980–х – 1990–х рр. відбувся цілий ряд суспільно–політичних та економічних трансформацій, що докорінно змінили не тільки політичний устрій України, а й спровокували ланцюг змін в системі організації життєвого укладу населення, що й до сьогодні залишаються остаточно не усталеними, а отже, актуалізують відповідні транзитологічні історичні студії.

Сфера місцевого самоврядування не є виключенням для даного напрямку досліджень, адже цій ланці організації влади в державі якраз було властиво відновити своє існування на теренах України, в новому демократичному і національному форматі. До того ж, ознаки локальної демократії століття до того були властиві українському суспільству, однак їх вони здебільшого були втрачені тривалим періодом радянського панування.

Радянська система управління на місцях не була типовим самоврядуванням, незважаючи на те, що деякі вчені іменують її «радянською моделлю самоврядування» [6, с. 168]. Однак ми можемо говорити про існування єдиної

усталеної на теренах СРСР і, зокрема в УРСР, системи місцевого управління, що мала партійно–радянський характер моноцентристського типу. На зміну їй, з розпадом Радянського Союзу, у процесі суверенізації України формально прийшло явище місцевого самоврядування, яке проте ще зовсім не мало національних ознак і форм для практичного втілення, однак спиралося, з одного боку на приклади організації і нормативно–правового закріплення місцевого самоврядування у демократичних країнах, а з іншого на існуючі суспільно–політичні реалії країни, що знаходиться на етапі трансформацій до постсоціалізму [8, с. 14].

Однак, політичні трансформації є процесом тривалим і неодмінно, на відміну від революційних змін, спираються на існуючу суспільно–політичну базу, яка, проте, перебуває у кризовому стані. Враховуючи історичні реалії перехідного періоду, ми можемо стверджувати, що одним з джерел суспільно–політичних трансформацій в УРСР у другій половині 1980–х – 1990–х рр., зокрема у сфері місцевого управління, а пізніше самоврядування була українська партійно–радянська номенклатура [2].

На сучасному етапі розвитку української історичної науки, лише деякі аспекти проблеми ролі номенклатури УРСР кінця 1980–х – початку 1990–х рр. у трансформаційних процесах були висвітлені. Ще менше уваги приділяється участі партійно–радянської номенклатури у створенні місцевого самоврядування.

Так, загальну оцінку діяльності радянських партійних кадрів у процесі «перебудови» ми знаходимо у М. Карабанова, В. Литвина, В. Лозицького. Водночас, Г. Кривчик та С. Сєрьогін детально проаналізували радянську систему управління на місцях наприкінці її існування та приділили значну увагу кадровій політиці та становищу республіканської партійно–державної номенклатури в умовах демократизації суспільно–політичного життя [7, с. 27].

Важливе місце належить також «транзитологічним дослідженням», які часто мають міждисциплінарний характер. Серед дослідників діяльності української радянської і постсоціалістичної еліти перехідного періоду слід виділити І. Голяд, О. Доцаківську, О. Долженкова, В. Журавського, О. Крюкова, Л. Мандзій, М. Михальченка, І. Овчар, А. Пахарєва, Л. Полякової, В. Цветкової. Узагальнюючий характер дослідження проблеми становлення місцевого самоврядування в Україні мають праці Б. Андрусюка та В. Заблоцького.

Роботи вищезазначених науковців значно розширили та конкретизували проблемне поле досліджуваної теми, проте, в Україні досі бракує комплексних досліджень особливостей трансформації партійно–радянської моноцентричної моделі влади на місцях на постсоціалістичну унітарно–централізовану систему управління [9, с. 150; 1, с. 26].

Роль партійно–радянської номенклатури на перехідному етапі державного будівництва не є цілком однозначною. Здебільшого, з огляду на те, що «в основі радянської моделі лежить заперечення принципу поділу влади і проголошення абсолютної влади представницьких органів (Рад) на відповідній території», а також через «принцип єдності системи рад як органів державної влади з жорсткою вертикаллю влади» [6, с. 168], радянська номенклатура сприймається

як монолітний організм, здатний якщо не ефективно управляти, то хоча б протистояти спробам зміни системи організації влади. Однак, спираючись на ґрунтовні дослідження вітчизняних істориків–транзитологів, зокрема, Ю. Кузьменко [7], ми можемо стверджувати, що у 1989 році, після того як комісія ЦК КПРС із питань партійного будівництва та кадрової політики прийняла рішення про ліквідацію «обліково–контрольної номенклатури», а також було скасовано ст.6 Конституції СРСР, на усіх щаблях радянської вертикальної ієрархії влади почалися такі незворотні процеси як знищення монополії КПРС на владу, дезінтеграція партії та номенклатури як монолітного політичного організму, повсюдне розчарування у владі, а також втрата взаєморозуміння між різними щаблями номенклатурної ієрархії [7, с. 29].

А отже, відбулося фатальне для радянської системи «порушення мережі патронально–клієнтарних відносин і розрив неформальних зв'язків у номенклатурному середовищі, внаслідок систематичного оновлення керівних кадрів» [7, с. 30]. Такі зміни не були одномоментними, вертикальні і горизонтальні кадрові зміни відбувались упродовж усього періоду Перебудови і суверенізації України.

Разом з дезінтеграцією республіканської адміністрації руйнувалася і радянська модель місцевого управління. Напередодні змін, для неї були характерними, по–перше, моноцентризм, тобто орієнтація на Москву, як єдиний центр прийняття управлінських рішень, по–друге, жорсткість партійно–радянської владної вертикалі, що передбачала обов'язковість підпорядкування місцевих справ партійним осередкам, які в свою чергу щабель за щаблем підпорядковувались центру. Третім надзвичайно важливим фактором було господарсько–економічне підпорядкування, яке передбачало усталений і централізований механізм фінансування партійних органів та підпорядкованих ним Рад із центру, знову ж таки за ієрархічним принципом.

Проте, з прийняттям у квітні 1990 року постанови ЦК КПУ «Про вдосконалення структури партійних організацій та апарату партійних комітетів», фактично було здійснено перехід партійних органів на самофінансування та госпрозрахунку, що не просто руйнувало партійний апарат КПУ, а й ставило його на межу виживання [7, с. 34]. Поставала потреба скорочення штату та надання різноманітних послуг населенню.

У зв'язку з такими змінами підірвалася остаточно довіра представників радянської номенклатури, по–перше, до Москви, як центру, по–друге, до вищих ешелонів та структурних одиниць місцевої влади. І тому, навіть незважаючи на істотну кількісну перемогу комуністів на виборах до Верховної Ради УРСР у 1990 р. та місцевих виборах, якісна складова не була такою вражаючою.

Ситуація в парламенті відображала реалії на місцях. З одного боку активність та згуртованість дій демократичної опозиції сприяли пришвидшенню процесу суверенізації України. З іншого, у лавах КПРС та на усіх рівнях радянської номенклатури з початку 1990 року почали активно з'являтися численні продемократичні групи, неформальні об'єднання та організації, які з абсолютною різниці позицій методично розхитували радянський партійно–адміністративний апарат.

Водночас, введення госпрозрахунку та приватно-власницьких відносин сприяло усвідомленню місцевою владою необхідності повернення контролю над підприємствами, установами та економікою в цілому. Подібному явищу також сприяв той факт, що оновлені кадри радянської вертикалі розраховували на отримання економічних пільг та благ, які мали їх попередники, однак, системна криза в економіці та недовіра суспільства позбавляла їх такої можливості, а отже, з'являлась потреба самостійно забезпечувати власні потреби і в такій ситуації партійні посади здавалися менш привабливими за господарські [7, с. 34; 1, с. 29].

Оскільки, у 1990–1991 роках відбулись докорінні суспільно-політичні та ідеологічні зміни, зокрема, під впливом консолідованої демократичної парламентської меншості та за сприяння розрізаних та розгублених прокомуністичних груп, тож поставала потреба у подальшому вирішенні питань організації місцевої влади. Але незважаючи на демократизм підходів та плюралізм думок, очевидним є те, що зміни вивісок та назв органів не означали різких змін у політиці та управлінні державою, адже на посадах лишались все ті ж представники радянської номенклатури, обрані у 1990 році. Єдине, що змінювалось, так це кон'юнктура, тобто необхідність декларувати прихильність до демократичних принципів та норм, зокрема Європейської хартії місцевого самоврядування [3].

Власне, саме ж місцеве самоврядування, як система, до прийняття Конституції та профільного закону [4], по великому рахунку продовжувало бути фікцією. Адже за сприяння номенклатури у суверенній державі вибудовувалась нова, унітарно-централізована владна вертикаль, що мала характер постсоціалістичного моноцентризму. Таким новим центром ставав Київ, де розташовувались основні законодавчі та виконавчі органи. Однак, між ними тривалий час теж не існувало консенсусу, принаймні до прийняття Конституції України, прикладом чого може слугувати Конституційний договір 1995 року [5] та боротьба між Президентом і парламентом за розподіл адміністративних повноважень на місцях [1, с. 29].

Список використаних джерел

1. Андресюк Б. П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи / Б. П. Андресюк. – К.: Інформаційно-видавничий центр «Стило», 1997. – 223 с.
2. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. / М. С. Восленский. – London: «Overseas Publications Interchange Ltd», 1990. – 672 с.
3. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. №280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №24. – Ст.170.
5. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 08.06.1995 р. №1к/95-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1995. – №18. – Ст.133.
6. Костенко І. Радянська модель самоврядування як чинник впливу на сучасні самоврядні практики на пострадянському просторі – С.168–171 // Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. – Х.: Вид-во «ДокНаукаДержУпр». – Грудень, 2012. – Вип.4 (12). – 226 с.

7. Кузьменко Ю. В. Партійно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.) / Ю. В. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2013. – №4. – С.26–39.

8. Моїсеєнко Д. «Перехідна держава» та «Постсоціалістична держава»: співвідношення понять / Д. Моїсеєнко // Держава та регіони. Сер.: Право. – Запоріжжя, 2014. – №1. – С.14–17.

9. Шарій В. І. Проблеми та перспективи становлення в Україні європейської моделі функціонування самоврядних структур / В. І. Шарій // Аналітика і влада. – 2012. – №6. – С.149–154.

References

1. Andresjuk B. P. Misceve samovrjaduvannja v suchasnij Ukraini: problemy i perspektivy / B. P. Andresjuk. – K.: Informacijno-vydavnychij centr «Stylos», 1997. – 223 s.
2. Voslenskij M. S. Nomenklatura. Gospodstvujushhij klass Sovetskogo Sojuza. / M. S. Voslenskij. – London: «Overseas Publications Interchange Ltd», 1990. – 672 s.
3. Jevropejs'ka hartija miscevego samovrjaduvannja vid 15 zhovtnja 1985 r. [Elektronnyj resurs] // Sajt Verhovnoi' Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
4. Zakon Ukrainy «Pro misceve samovrjaduvannja v Ukraini» vid 21.05.1997 r. №280/97-VR // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 1997. – №24. – St.170.
5. Konstytucijnyj Dogovir mizh Verhovnoju Radoju Ukrainy ta Prezydentom Ukrainy pro osnovni zasady organizacii' ta funkcionuvannja derzhavnoi' vlady i miscevego samovrjaduvannja v Ukraini na period do pryjnjattja novoї Konstytucii' Ukrainy vid 08.06.1995 r. №1k/95-VR // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy (VVR). – 1995. – №18. – St.133.
6. Kostenok I. Radjans'ka model' samovrjaduvannja jak chynnyk vplyvu na suchasni samovrjadni praktyky na postradjans'komu prostori – S.168–171 // Publichne upravlinnja: teorija ta praktyka: zbirnyk naukovykh prac' Asociacii' doktoriv nauk z derzhavnoho upravlinnja. – H.: Vyd-vo «DokNaukDerzhUpr». – Gruden', 2012. – Vyp.4 (12). – 226 s.
7. Kuz'menko Ju. V. Partijno-radjans'ka nomenklatura v umovah suverenizacii' URSR (berezen' 1990 – serpen' 1991 rr.) / Ju. V. Kuz'menko // Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal. – 2013. – №4. – S.26–39.
8. Moisejenko D. «Perehidna derzhava» ta «Postsocialistychna derzhava»: spivvidnoshennja ponjat' / D. Moisejenko // Derzhava ta regiony. Ser.: Pravo. – Zaporizhzhja, 2014. – №1. – S.14–17.
9. Sharyj V. I. Problemy ta perspektivy stanovlennja v Ukraini jevropejs'koi' modeli funkcionuvannja samovrjadnyh struktur / V. I. Sharyj // Analitika i vlada. – 2012. – №6. – S.149–154.

Kruhliak D. M., PhD student, Historical faculty, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), dmytro.kruhliak@gmail.com

The role of the Soviet nomenklatura in the transition from party-Soviet to post-socialist monocentrism

The article analyzes the process of formation of the national model of local self-government in Ukraine during the transitional stage of state construction. The author, in particular, examines the role of the Soviet nomenklatura in the transition from party-Soviet to post-socialist monocentrism, as a key moment in the transformation of the Ukrainian model of local self-government, from the post-Soviet to the national one. The focus is on issues of redistribution of powers because of the rejection of the Soviet model of territorial management. The prerequisites for the appearance of political and legal conflicts of the transition period associated with the inconsistency of actions and powers of various branches of power in the period prior to the adoption of the relevant law in the field of local self-government in 1997. The author also examined the main threats and obstacles to the development of local self-government in Ukraine in accordance with the principles of the European Charter of Local Self-Government. Based on the existing published legal and regulatory framework, documents and materials of the work of the special commissions of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, we conclude about the declarative nature of local self-government in Ukraine in the 1990s and the practical existence of a transformed post-Soviet centralist model of local government with elements of democracy.

Keywords: local self-government, transition period, Soviet nomenklatura, monocentrism, post-socialist state.

* * *

УДК 94:78(=161.2)(430)(«1945/...»)

Подобєд О. А.,
кандидат історичних наук, доцент, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ). o.a.podobyed@npu.edu.ua

УКРАЇНСЬКЕ МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ У ПОВОЄННІ ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ

Проаналізовано українське музичне життя у повоєнній Західній Німеччині. З'ясовано основні напрями діяльності українських музикантів. Організаційний напрям виявився передусім у створенні Об'єднання українських музик. Українські композитори написали чимало творів, зокрема симфонії, ораторії, балет-мініатюру, пісні для сольного виконання; порівняно не багато музичних творів для дітей; слабкою ланкою виявилось створення церковної музики. У Західній Німеччині розгорнули активну діяльність професійні хори та інструментально-вокальних ансамблів, серед яких слід виокремити хор «Україна» Н. Городовенка, Капелу бандуристів ім. Т. Шевченка Г. Китастого, чоловічий хор В. Божика та Український оперний ансамбль Б. П'юрка. Публікаторський напрям діяльності був реалізований шляхом створення і видання співаників та опублікування статей у низці українських часописів Західної Німеччини. Дбаючи про всебічний розвиток маленьких українців музиканти відкривали музичні школи, більшість яких діяла в американській окупаційній зоні Німеччини.

Ключові слова: переміщені українці, Західна Німеччина, музика, музикант, композитор.

Музика, за влучним висловом письменника Олексі Гай-Головка, це «комплекс коливань душі народу» [29, арк. 26], який буде неповним без урахування творчості українських музичних митців повоєнної Західної Німеччини. Якщо у радянській Україні, музиканти, за визначенням їхнього колеги із США Михайла Гайворонського, «мусять сопраном виспівувати на чужий лад...», бо за непослух жде їх мука», то митці на еміграції мали можливість говорити і співати «природним голосом» [15, с. 331] й збагатили українську музичну культуру своїми творами. Шлях українських митців з України до Західної Німеччини видався нелегким. Вимушено залишивши Батьківщину у 1944 р. українські композитори та диригенти, піаністи та скрипалі, а також члени їхніх родин під кулями тікали на Захід й боронили своє право на життя, зокрема й перед радянськими репатріаційними органами, змогли втекти від заслання «на Сибір» [26, с. 49] і врешті опинилися у Західній Німеччині. Таким чином у роки Другої світової війни та по її завершенні у Західній Німеччині опинився не один десяток українських професійних музикантів. Деякі аспекти їхньої діяльності перебували у полі зору як українських діаспорних (В. Витвицький, О. Коновал та ін.), так і сучасних українських дослідників (Л. Корній, Р. Михась, М. Михась, А. Мірошник, У. Молчко, Л. Філоненко, Г. Шибанов та ін.). Однак зазначена проблема ще не була комплексно проаналізована, що й обумовлює актуальність розвідки. Автор ставить за мету проаналізувати основні напрями діяльності українських музикантів у повоєнній Західній Німеччині. Джерельну основу дослідження становлять матеріали архівів і преси, спогади учасників подій.

Улітку 1946 р. у Мюнхені українські музиканти, що опинилися в еміграції, створили Об'єднання українських музик (далі ОУМ). Очолювали творчу організацію протягом 1946–1947 рр. Василь Витвицький, а з 1948 р. – Зиновій Лисько. Станом на початок 1948 р. ОУМ нараховувала близько 70 членів, що мешкали у Західній Німеччині й Австрії, із них: 3 композитори, 5 музикознавців, 2 диригентів оркестрів, 7 диригентів хору,

3 піаністів–концертантів, 6 піаністів–акомпаніаторів, 5 концертних скрипалів, 5 оркестрантів, 13 співаків, 7 учителів фортепіано, 3 вчителів скрипки, 5 учителів співу, 2 віолончелістів і 2 джазових оркестрантів [16, с. 197]. Об'єднання ставило на меті згуртувати усіх українських музикантів у Західній Німеччині та Австрії, провадити наукові студії та публікаторську діяльність, а також гідно репрезентувати українську музичну культуру у світі. ОУМ взяло участь в організації та проведенні міжнародного концерту в Мюнхені, Тижня української культури у Регенсбурзі та Мюнхені [5, с. 133–134]. З ініціативи Об'єднання українських музик було відновлено роботу музикознавчої комісії Наукового товариства Шевченка та відновлено кафедру музикознавства в Українському вільному університеті [16, с. 197].

Долаючи численні труднощі митці взялися до розбудови українського музичного життя на німецькій землі. Частина з них продовжила писати музику, працювати акомпаніаторами і диригувала оркестрами, частина зосередилася на наукових дослідженнях і публікаторській діяльності, були й ті, хто взявся організувати по таборах музичні школи і навчати дітей. Добираючи відповідним чином музичний матеріал музиканти декларували право на існування української музичної культури [5, с. 130] та знайомили з нею світ [15, с. 331].

Українські композитори у західнонімецький період своєї діяльності збагатили вітчизняну музичну культуру вокальними, інструментальними та хоровими творами. У своїй творчості вони зверталися переважно до текстів національної культури, клали на музику знакові твори українських поетів і драматургів XIX – першої половини XX ст. Окрилювали пісні їхні виконавці – професійні співаки, а продовжували їм життя – українці Європи, США та Канади. Митці не забували і про музичні потреби підрастаючого покоління, створюючи музичні твори для дітей та юнацтва.

На з'їзді Об'єднання українських музик його очільник порушував питання про написання музичних творів великого формату. «Хто напише другого «Запорожця за Дунаєм»» [28, арк. 237], – риторично запитував Василь Витвицький. Водночас історик Володимир Маруняк відзначав, що ознакою росту української музики на еміграції було те, що українські композитори не обмежувалися невеликими за розмірами творами, а працювали над створенням складніших музичних форм – симфоній та ораторій [16, с. 197–198]. Так, композитор Андрій Ольховський, за даними історика Сергія Білоконя, став автором кількох творів для оркестру – симфонії №2 та симфонії *gis-moll*, а також музики до драматичної поеми Лесі Українки «Оргія», яку поставила у 1947 р. Театральна студія Йосипа Гірняка [8, с. 593]. Василь Витвицький написав балет-мініатюру «У сні» та ін.

Якщо по завершенні Першої світової війни у музичній культурі переважали хорові твори, то з 1940–х рр. своє місце на сцені завойовував сольний спів. Українські музиканти реагували на зміну музичної кон'юнктури і у Західній Німеччині одна за одною з'являлися пісні на слова знаних вітчизняних поетів. Прикметною видається творчість композитора Остапа Бобикевича, який, мабуть, одним із небагатьох українських композиторів,

хто опинившись у роки війни у Мюнхені, не залишив Західної Німеччини і у повоєнні роки. У мюнхенський період, композитор написав ряд творів на слова поетів Петра Карманського, Богдана Лепкого, Олександра Олеся, Володимира Сосюри, Лесі Українки, Миколи Філянського, Маркіяна Шашкевича й Тараса Шевченка. Близькі тематично та настроєво Остапу Бобикевичу були вірші емігранта Олександра Олеся, у яких поет оспівував красу України та висловлював тугу за рідною землею. За визначенням сучасного музикознавця Уляни Молчко, вокальні твори О. Бобикевича на вірші Кобзаря «є цінним внеском у національну музичну Шевченкіану» [19, с. 19]. Серед своїх сучасників композитор поклав на музику вірші Бориса Бори та Володимира Яніва [37, с. 11]. Загалом у творчому доробку Остапа Бобикевича близько 120 вокальних, інструментальних і хорових композицій.

Остапу Бобикевичу пощастило із виконавцями своїх творів, серед яких були зірки зі світовим ім'ям. Насамперед слід згадати оперного співака тенора Ореста Руснака, якого в Європі та Америці називали «українським Каруззо» [6, с. 15] та Дометія Березенця, оперного співака баритона, у минулому соліста Київського театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Окрім того, його пісні виконували оперний співак бас Йосип Гошуляк, співачка сопрано Роксолана Росляк, оперний співак, соліст хору «Україна» Нестора Городовенка Петро Черняк, співак баритон Богдан Шарко, оперна співачка мецо-сопрано Ганна Шерей та ін.

Дитячих музичних творів у повоєнній Західній Німеччині було написано порівняно небагато. У 1946 р. Василь Витвицький видав у Регенсбурзі дитячу п'єсу «Гусеня», яка здобула високу оцінку композитора із США Михайла Гайворонського [15, с. 329]. У свою чергу Іван Недільський у 1947 р. написав музику до казки Івана Франка «Лис Микита» [20, с. 214]. Він же став автором музики низки пластунаських пісень. Так, у 1947 р. постала пісня для куреня старших пластунок «Лісові мавки» м. Ерлянгена «Пісня лісових мавок» (слова Лесі Храпливої). Окрім того, побачили світ пісні на слова як професійних поетів, так і самих пластунів, зокрема Богдана Нижанківського, О. Розмая, Володимира Самійленка, Ф. Смеренчука, Миколи Угриня-Безгрішного та ін.

Голова Об'єднання українських музик Василь Витвицький порушував проблему написання церковної музики: «Тут ми не тільки не розвиваємо наших старих добрих традицій Бортнянського і Березовського, а й праці Вербицького, Стеценка й Кошиця не продовжуємо» [28, арк. 237]. Серед небагатьох творів, написаних у згаданому жанрі, можна назвати два псалми «Вскую отринул мя еси» і «До тебе, Господи» Василя Безкоровайного, що мешкав в Австрії, де у м. Габльонц організував український церковний хор [12, с. 23]. За даними очільника іншого церковного хору Василя Завітневича, німецькі критики та публіка дуже високо оцінювали виступи українських церковних хорів [9, арк. 2зв].

Серед українських професійних хорів та інструментально-вокальних ансамблів, що діяли у повоєнній Західній Німеччині й Австрії слід назвати хор «Україна» Нестора Городовенка, Капелу бандуристів ім. Т. Шевченка Григорія Китастого, чоловічий хор

Володимира Божика, Український оперний ансамбль Богдана П'юрка, Чоловічий квартет ім. Лисенка у Ганновері, хор «Сурма» Омеляна Плешкевича.

Наприкінці 1945 р. в Авгсбурзі Нестор Городовенко створив хор «Україна», у якому зібрав кращі національні співочі сили. За визначенням дослідника Георгія Шибанова, «Україна» – «солідний хоровий колектив, подібного якому серед українських хорів у Німеччині не було» [36, с. 145]. Його репертуар нараховував близько 500 творів. Кожен виступ хору «Україна» мав великий успіх. Однак особливо пам'ятним для співаків став виступ у знаменитому вагнерівському театрі м. Байройт, де вони, окрім творів Ріхарда Вагнера, виконували духовні твори Дмитра Бортнянського, Олександра Кошиця та Кирила Стеценка [36, с. 146]. Справжнім триумфом хору Нестора Городовенка можна назвати його концерти у 1948 р. під час Тижня української культури в Мюнхені і Франкфурті, де він з великим успіхом виступав разом із капелю бандуристів імені Т. Шевченка [36, с. 160].

Капела бандуристів ім. Т. Шевченка постала під керівництвом Григорія Китастого на українській землі у 1941 р., незабаром творчий колектив було примусово вивезено до Німеччини [20, с. 134]. Завершення війни надало Капелі нового творчого імпульсу. Найперше слід було організувати майстерню із виготовлення бандур, що й зробили у 1946 р. брати Гончаренки. Вони спроектували та налагодили виробництво нового різновиду інструменту, що отримав назву «Полтавка», який поєднав у собі елементи київської та харківської бандур [2, с. 25]. Капела мала різноманітний репертуар. У ньому були народні пісні «Гей, там на горі та жінці жнуть» та «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Дума про вдову, що мала трьох синів», а також авторські твори – «Поема про Байду» та жартівлива пісня «У полі корчомка» Гната Хоткевича, «Дума про Кемптен» Григорія Китастого [23, с. 6]. Кобзарі з правків берегли історичну пам'ять народу й не давали забути українцям, за Тарасом Шевченком, «чия правда, чия кривда / і чий ми діти». Тож не дивно, що Капела бандуристів ім. Т. Шевченка мала непересічний успіх і популярність [13, с. 2]. На німецькій землі виступало ще кілька колективів бандуристів – Братство бандуристів ім. Остапа Вересая з Авгсбургу [27, арк. 37зв] та Капела бандуристів ім. Леонтовича з Гослару [33, с. 12].

Український оперний ансамбль Богдана П'юрка зосередив «всі видатні постаті еміграційного вокально-музичного життя» [16, с. 200]. Серед них Л. Горн, Ігор Зайферт, Капітоліна Задорожна, Ф. Носенко та Лев Рейнарович [10, арк. 54зв]. Колектив мав амбітні творчі плани, які не зміг реалізувати через складний матеріально-технічний стан і відсутність оркестра. Історик Володимир Маруняк помилково вказав, що Ансамбль самоліквідувався у 1947 р. [16, с. 201], адже у 1948 р. у пресі містилися анонси його вистав [22, с. 8], а 1949 р. Богдан П'юрка майже з усім складом акторів прибув до США [17, с. 87]. Душею чоловічого квартету ім. Лисенка у Ганновері, якому вдалося посісти чільне місце серед мистецьких колективів переміщених осіб англійської окупаційної зони, був тенор Харківської опери О. Неділько.

Створити на еміграції великий колектив музикантів-інструменталістів не було під силу українським

музикантам. Однак подекуди українських диригентів запрошували диригувати німецькими оркестрами, що засвідчувало їхній високий професійний рівень. Одним із таких запрошених диригентів був Ярослав Барнич. Спочатку він влаштувався в Авгсбурзі працювати музичним керівником Ансамблю українських акторів під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького. За визначенням самого композитора він займався музичним оформленням і постановками «не надто важких для виконання оперет» [26, с. 69], що не давало йому можливості реалізувати свій творчий потенціал. Прагнучи займатися більш серйозною музикою Ярослав Барнич налагодив зв'язки з симфонічним оркестром Байройту, до якого його запросили диригувати, та знаним піаністом, у минулому професором Київської консерваторії й остарбайтером Борисом Максимовичем [1, с. 24]. Разом вони успішно гастролювали Західною Німеччиною, зокрема й по таборах переміщених осіб. У творчих планах Барнич-композитора було відтворити по пам'яті написану ще у 1930-х рр. в Україні оперету «Шаріка» [20, с. 24] й поставити її на сцені, проте реалізувати задумане йому вдалося лише у Канаді [25, с. 79]. До слова, українські музичні критики вважали Ярослава Барнича першим українським композитором, який «сюжети й музику до оперет брав із нашого життя, вбираючи їх у європейські рамки» [24, с. 45].

Серед українських музикантів, що опинились на німецькій землі, були акордеоністи, віолончелісти, контрабасисти, скрипалі, піаністи, проте саме останні становили абсолютну більшість. Вони гастролювали Західною Німеччиною як самостійні виконавці та акомпаніатори, виступали на професійних сценах та імпровізованих майданчиках як перед німецькою публікою, так і переміщеними особами. Останні з особливим хвилюванням чекали на виступи музикантів і співаків. Пісня і звуки музики давали можливість переміщеним особам відволіктися від непростих буднів, знайти у них розраду та почерпнути сили для буднів на німецькій землі. Такими імпровізованими майданчиками були таборові зали, лікарні, шпитали та ін. З великим успіхом у Західній Німеччині виступали знані піаністи Ігор Білогруд та Роман Савицький, тепло вітала публіка і юну піаністку Галину Крилову на її першому сольному концерті в Ашафенбурзі [31, с. 5]. Серед скрипалів гастролювали по таборах переміщених осіб Оксана Бойко-Сімович і Володимир Цісик [30, с. 9]. Захват у публіки викликала віртуозна гра контрабасиста Якова Погребінського, якому згодом у США видатний контрабасист, композитор і диригент Сергій Кусевицький передав свою корону найкращого контрабасиста світу [18, с. 102]. Саме Якова Погребінського та піаніста Анатолія Мірошника у 1947 р. було запрошено виступити у прямому ефірі однієї із найбільших радіостанцій Європи «Радіо Франкфурт» у програмі з характерною назвою «Рідкочуване» [18, с. 113–114].

Українські музикознавці Західної Німеччини займалися й публікаторською діяльністю. У розглядуваний період музиканти долучилися до створення різних українських співаників. Так, згадуваний Василь Витвицький опрацював музичну частину пластового співаника «В дорогу», що побачив світ у 1949 р. в Авгсбурзі [7, с. 515]. Наступного року у Регенсбурзі вийшов друком «Співаник УПА», авторами

музики та обробки до якого стали Остап Бобикевич, Юрій Лаврівський, Омелян Плешкевич та Іван Повелячек [21, с. 4]. У 1954 р. Остап Бобикевич опублікував у Мюнхені «Пісні сольові з акомпаньяментом фортеп'яну» [3].

Українські музикознавці публікували свої статті у низці українських часописів Західної Німеччини, зокрема в «Арці», «Промені», «Українській трибуні» та «Українських вістях». Чи не найактивнішу публікаторську діяльність розгорнув Андрій Ольховський, друкуючи свої статті під псевдонімом «Андрій Оленський». У них А. Ольховський поставав, на думку сучасного музикознавця Лідії Корній, широко ерудованою людиною, відзначався філософським складом мислення, цікавився музичними процесами, що мали місце у середовищі української еміграції та СРСР [14, с. 19].

«До безспірних позитивів праці музик на скитальщині в 1945–49 роках треба зарахувати передусім широко розвинене музичне шкільництво» [5, с. 131], – наголошував у своїх спогадах Василь Витвицький. Інтелігенція дбала, щоб маленькі українські емігранти вирости всебічно розвиненими людьми. Тому не дивно, що у таборах переміщених осіб поруч з українськими школами та гімназіями митці відкривали і школи музичні. Подекуди українським організаторам таких шкіл доводилося долати натиск російських колег, які пропонували створювати спільні школи з російською мовою навчання та відповідним репертуаром. Натомість для українських музикантів питання мови викладання та добору педагогічного репертуару, переважну більшість якого мали, на їхнє переконання, становити твори українських композиторів, було принциповим. Як наслідок могла постати одна музична школа, але з двома відділеннями – українським і російським [5, с. 129].

Більшість музичних шкіл була заснована у 1946 р. і пропрацювала не більше трьох – чотирьох років, до виїзду як учителів, так і учнів за океан. За даними Володимира Маруняка, наприкінці 1947 р. в американській окупаційній зоні Німеччини діяло 8 музичних шкіл, у яких навчалося 375 учнів, а в англійській – одна із 36 учнями [16, с. 162]. На думку історика, найкращі музичні школи розташовувалися у Міттенвальді та Берхтесгадені [16, с. 198]. Першу з них заснував і керував представник модерного напрямку в українській музиці композитор Зиновій Лисько, якому ще у 1920-х рр. чеський композитор, професор Йозеф Сук пророкував велике майбутнє композитора і педагога [4, с. 24]. Друга діяла під керівництвом музиканта Романа Савицького [20, с. 258]. Андрій Ольховський заснував музичну школу у Фюссені та згодом у Шлясгаймі, в останній здобувало освіту понад 120 учнів [14, с. 18]. Окрім того, А. Ольховський працював на посаді надзвичайного професора Українського вільного університету у Мюнхені та Богословської академії. У свою чергу деякі митці давали приватні уроки музики.

Серед труднощів, які переживали українські музиканти у Західній Німеччині слід назвати неналежний стан музичних інструментів [35, с. 8], на яких доводилося грати. Окрім того, музичні інструменти та й концертні костюми доводилося купувати за власні кошти [32, с. 12; 11, арк. 3]. Бажав кращого температурний режим у приміщеннях, в яких доводилося виступати музикантам, у яких часто мерзли пальці [34, с. 8]. Не всі музиканти

могли забезпечити собі матеріальне підґрунтя творчості, доводилося працювати в інших галузях. Так, Остап Бобикевич працював за своїм першим фахом професором Українського технічно-господарського інституту. Однак не мисливши себе поза музикою, за визначенням українського діаспорного співака та музикознавця Богдана Шарка, розвинув у Західній Німеччині «жваву композиторську діяльність» [37, с. 11].

Таким чином, до основних напрямів діяльності українських музикантів у повоєнній Західній Німеччині слід зарахувати організаційний, який виявився у створенні Об'єднання українських музик; написання музичних творів – симфоній, ораторій, балет-мініатюри, пісень для сольного виконання; діяльність професійних хорів та інструментально-вокальних ансамблів; публікаторську діяльність та створення музичних шкіл. У перспективі варто дослідити участь музикантів у створенні опер і балетів для українських театрів.

Список використаних джерел

1. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславщини / Редактор-упорядник Богдан Кравців. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Видавництво Петра Белея, 1975. – 959 с.
2. [Б. а.] Капела імені Т. Г. Шевченка // Музика. – К., 1991. – №5. – С.24–25.
3. Бобикевич О. Пісні сольові з акомпаньментом фортеп'яну / Остап Бобикевич. – Мюнхен: Фонд української культури ім. С. Єфремова, 1954. – 54 с.
4. Витвицький В. Композитор і музиколог / Василь Витвицький // Музика. – К., 1995. – №5. – С.24–26.
5. Витвицький В. Музичними шляхами. Спогади / Василь Витвицький. – [Б. м.]: Сучасність, 1989. – 218 с.
6. День. – К., 2015. – №130–131. – 24–25 липня.
7. Енциклопедія історії України: Т.1: А–В [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.
8. Енциклопедія історії України: Т.7: Мі–О [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2010. – 728 с.
9. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф.216. – Од.зб.237. – 3 арк.
10. Там само. – Од.зб.1380. – 131 арк.
11. Там само. – Од.зб.332. – 5 арк.
12. Книга мистців і діячів української культури учасників Першої зустрічі українських мистців Америки й Канади з громадянством у дні 3–5 липня 1954. – Торонто: Basilian Press, 1954. – 312 с.
13. Коновал Ол. Григорій Китастий. До 70-річчя з дня народження / Ол. Коновал // Свобода. – Джерзі Сіті. – Нью-Йорк. – 1977. – Ч.19. – 26 січня. – С.2.
14. Корній Л. Андрій Ольховський. Повернення із забуття / Лідія Корній // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. – Вип.113: Композитори і музикознавці Київської консерваторії у 1923–1941 роках. – К.: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2015. – С.14–23.
15. Листи Михайла Гайворонського до Василя Витвицького // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXXXII. Праці Музикознавчої комісії. – Львів: [Б. в.], 1996. – С.327–339.
16. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні у 2–х т / В. Маруняк. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – Т.1: Роки 1945–1951. – 1985. – 432 с.
17. Михась Р., Михась М. Богдан–Юліан П'юрко: виконавський аспект діяльності // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. – Вип.96: Музичне виконавство і педагогіка: історія, теорія, інтерпретаційні аспекти композиторської творчості. – К.: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2011. – С.81–90.
18. Мірошник А. Музика і доля / Анатолій Мірошник. – К.: Музична Україна, 2008. – 172 с.

19. Молчко У. Б. Композиторська спадщина Остапа Бобикевича у сучасних навчально-методичних виданнях / У. Б. Молчко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. – Тернопіль: [Б. в.], 2014. – Вип.1. – С.16–21.

20. Муха А. Композитори України та української діаспори. Довідник / Антон Муха. – К.: Музична Україна, 2004. – 352 с.
21. Співаник УПА. – Регенсбург: [Б. в.], 1950. – 162 с.
22. Українська трибуна. – Мюнхен. – 1948. – Ч.19. – 14 березня.
23. Українська трибуна. – Мюнхен. – 1948. – Ч.31. – 6 червня.
24. Філоненко Л. Ярослав Барнич – митець, педагог, громадянин / Людомир Філоненко // Мистецтво та освіта. – К., 1996. – №2. – С.42–46.
25. Філоненко Л. Ярослав Барнич та його пісня «Гуцулка Ксеня» / Людомир Філоненко // Народна творчість та етнографія. – К., 1994. – №4. – С.74–80.
26. Філоненко Л. Ярослав Барнич. Науково-популярний нарис про життя і творчість / Людомир Філоненко. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 149 с.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5167. – 63 арк.
28. Там само. – Спр.5166. – 343 арк.
29. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. – Ф.1352. – Оп.1. – Спр.25. – 35 арк.
30. Час. – Нюрнберг. – 1947. – Ч.18. – 4 травня.
31. Час. – Нюрнберг. – 1947. – Ч.27. – 6 липня.
32. Час. – Нюрнберг. – 1947. – Ч.48. – 30 листопада.
33. Час. – Нюрнберг. – 1947. – Ч.51. – 21 грудня.
34. Час. – Нюрнберг. – 1947. – Ч.9. – 2 березня.
35. Час. – Нюрнберг. – 1948. – Ч.41. – 10 жовтня.
36. Шибанов Г. Нестор Городовенко. Життя і творчість / Георгій Шибанов. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 248 с.
37. Шлях перемоги. – К., 2010. – №33–34. – 18 серпня.

References

1. Almanakh Stanyslavivskoi zemli. Zbirnyk materialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavshchyny / Redaktor-uporiadnyk Bohdan Kravtsiv. – Niu-York; Toronto; Miunkhen: Vydavnytstvo Petra Beleia, 1975. – 959 s.
2. [B. a.] Kapela imeni T. H. Shevchenka // Muzyka. – K., 1991. – №5. – S.24–25.
3. Bobykevych O. Pismi solovi z akompanimentom fortepianu / Ostap Bobykevych. – Miunkhen: Fond ukrainskoi kultury im. S. Yefremova, 1954. – 54 s.
4. Vytvytskyi V. Kompozytor i muzykoloh / Vasyli Vytvytskyi // Muzyka. – K., 1995. – №5. – S.24–26.
5. Vytvytskyi V. Muzychnymy shliakhamy. Spohady / Vasyli Vytvytskyi. – [B. m.]: Suchasnist, 1989. – 218 s.
6. Den. – K., 2015. – №130–131. – 24–25 lypnia.
7. Entsiklopediia istorii Ukrainy: T.1: A–V [Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.]. – K.: Naukova dumka, 2003. – 688 s.
8. Entsiklopediia istorii Ukrainy: T.7: Mi–O [Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.]. – K.: Naukova dumka, 2010. – 728 s.
9. Instytut literatury imeni T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. – F.216. – Od.zb.237. – 3 ark.
10. Tam samo. – Od.zb.1380. – 131 ark.
11. Tam samo. – Od.zb.332. – 5 ark.
12. Knyha myststiv i diiachiv ukrainskoi kultury uchasnykiv Pershoi zustrichi ukrainskykh myststiv Ameriky y Kanady z hromadianstvom u dniakh 3–5 lypnia 1954. – Toronto: Basilian Press, 1954. – 312 s.
13. Konoval Ol. Hryhorii Kytastyi. Do 70-richchia z dnia narodzhennia / Ol. Konoval // Svoboda. – Dzherzi Syti. – Niu York. – 1977. – Ch.19. – 26 sichnia. – S.2.
14. Kornii L. Andrii Olkhovskiyi. Povernennia iz zabuttia / Lidiia Kornii // Naukovyi visnyk Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P. I. Chaikovskoho. – Vyp.113: Kompozytory i muzyknavtsi Kyivskoi konservatorii u 1923–1941 rokakh. – K.: NMAU im. P. I. Chaikovskoho, 2015. – S.14–23.
15. Lysty Mykhaila Haivoronskoho do Vasylii Vytvytskoho // Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Tom ССXXXII. Pratsi Muzyknavchoi komisii. – Lviv: [B. v.], 1996. – S.327–339.

16. Maruniak V. Ukrainska emigratsiia v Nimechchyni i Avstrii po druhii svitovii viini u 2–kh t / V. Maruniak. – Miunkhen: Akademichne vydavnytstvo d–ra Petra Beleia, 1985. – T.1: Roky 1945–1951. – 1985. – 432 s.

17. Mykhas R., Mykhas M. Bohdan–Yulian Piurko: vykonavskiy aspekt diialnosti // Naukovyi visnyk Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P. I. Chaikovskoho. – Vyp.96: Muzychne vykonavstvo i pedahohika: istoriia, teoriia, interpretatsiini aspekty kompozytorskoi tvorchosti. – K.: NMAU im. P. I. Chaikovskoho, 2011. – S.81–90.

18. Miroshnyk A. Muzyka i dolia / Anatolii Miroshnyk. – K.: Muzychna Ukraina, 2008. – 172 s.

19. Molchko U. B. Kompozytorska spadshchyna Ostapa Bobykevycha u suchasnykh navchalno–metodychnykh vydanniakh / U. B. Molchko // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Mystetstvoznavstvo. – Ternopil: [B. v.], 2014. – Vyp.1. – S.16–21.

20. Mukha A. Kompozytory Ukrainy ta ukraiynskoi diaspori. Dovidnyk / Anton Mukha. – K.: Muzychna Ukraina, 2004. – 352 s.

21. Spivanyk UPA. – Rehensburh: [B. v.], 1950. – 162 s.

22. Ukrainska trybuna. – Miunkhen. – 1948. – Ch.19. – 14 bereznia.

23. Ukrainska trybuna. – Miunkhen. – 1948. – Ch.31. – 6 chervnia.

24. Filonenko L. Yaroslav Barnych – mytets, pedahoh, hromadianyn / Liudomyr Filonenko // Mystetstvo ta osvita. – K., 1996. – №2. – S.42–46.

25. Filonenko L. Yaroslav Barnych ta yoho pisnia «Hutsulka Ksenia» / Liudomyr Filonenko // Narodna tvorchist ta etnohrafia. – K., 1994. – №4. – S.74–80.

26. Filonenko L. Yaroslav Barnych. Naukovo–populiarnyi narys pro zhyttia i tvorchist / Liudomyr Filonenko. – Drohobych: Vidrozhennia, 1999. – 149 s.

27. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F.1. – Op.23. – Spr.5167. – 63 ark.

28. Tam samo. – Spr.5166. – 343 ark.

29. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv–muzei literatury ta mystetstva Ukrainy. – F.1352. – Op.1. – Spr.25. – 35 ark.

30. Chas. – Niurnberh. – 1947. – Ch.18. – 4 travnia.

31. Chas. – Niurnberh. – 1947. – Ch.27. – 6 lystopada.

32. Chas. – Niurnberh. – 1947. – Ch.48. – 30 lystopada.

33. Chas. – Niurnberh. – 1947. – Ch.51. – 21 hrudnia.

34. Chas. – Niurnberh. – 1947. – Ch.9. – 2 bereznia.

35. Chas. – Niurnberh. – 1948. – Ch.41. – 10 zhovtnia.

36. Shybanov H. Nestor Horodovenko. Zhyttia i tvorchist / Heorhii Shybanov. – K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi, 2001. – 248 s.

37. Shliakh peremohy. – K., 2010. – №33–34. – 18 serpnia.

Podobied O. A., candidate of historical sciences, docent, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), o.a.podobyed@npu.edu.ua

Ukrainian musical life in the post–war West Germany

The Ukrainian musical life in post–war West Germany are analyzed. The main directions of the activity of Ukrainian musicians are clarified. The organizational direction was realized primarily in the creation of the Union of Ukrainian Musicians. Ukrainian composers have written many works, in particular symphonies, oratorios, ballet miniatures, songs for solo performances; relatively few musical works for children; the weak link was the creation of church music. In Western Germany, professional choirs and instrumental and vocal ensembles began to be active, among them the choir «Ukraine» N. Gorodovenko, the Chaplain of Bandurist named after T. Shevchenko G. Kitasty, the male choir of V. Bozhik and the Ukrainian opera ensemble B. Piurko. The publisher's line of activity was realized through the creation and publication of song books and the publication of articles in a number of Ukrainian magazines in West Germany. Caring for the comprehensive development of small Ukrainians musicians opened music schools, most of which operated in the American occupation zone of Germany.

Keywords: displaced Ukrainians, West Germany, music, musician, composer.

* * *

УДК 930.2(447)«1941–1945»

Ковальська Л. А.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інформаційних систем управління, Донецький національний університет ім. Василя Стуса (Україна, Вінниця), l.kovalska@donnu.edu.ua

ЛИСТУВАННЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Проаналізовано матеріали приватного листування як окремого виду історичних джерел особового походження і важливого носія історичної інформації суб'єктивного характеру в умовах окупації території України на прикладі діяльності руху Опору. Метою статті є дослідження історичного потенціалу і проблематики приватного листування за їх походженням та метою створення. Визначено, що методика джерелознавчого аналізу листування передбачає їх збір і вивчення з точки зору з'ясування автора і адресата, аналіз змісту, інформаційної цінності та відповідності історичних реалій, можливостей використання інформації. З'ясовано, що листування як результат міжособистісної комунікації в умовах війни, зберігає специфічну інформацію особового характеру, особистісні переживання, приватні оцінки і судження сучасних для них подій та явищ, які за інформаційними можливостями та способом подання оточуючої дійсності суттєво відмінні від офіційних свідчень в документах органів влади та управління.

Ключові слова: листування, історичне джерело, джерело особового походження, окупація.

Джерельна база дослідження проблем руху Опору на території України в умовах Другої світової війни представлена архівними матеріалами відображає багато складних і суперечливих моментів історичного процесу. Спеціальні методологічні підходи дослідження джерел дають змогу отримати необхідну інформацію та реконструювати події минулого. Вивчення приватного листування як історичного джерела, і джерельне відображення партизансько–підпільного руху в Україні стає об'єктом роботи українських істориків [1; 2]. Проте, матеріали листування сформовані в умовах окупації не отримали достатньої уваги сучасної історичної науки. Як зазначив О. Є. Лисенко, ідеологічне протистояння в роки війни позначилося на матеріалах агітаційного спрямування та офіційній статистиці, аналітичних викладках радянських та німецьких військових, господарських, ідеологічних органів, спецслужб. Звідси, необхідність критичного ставлення до наявних джерел, їхнього ретельного порівняння й перевірки. Постала потреба інтенсивного залучення альтернативних джерел: спогадів, щоденників, епістолярій, реліквій воєної доби, картографічної продукції, ілюстрацій, фотоматеріалів тощо [3, с. 15].

Враховуючи сучасні наукові тенденції історичного джерелознавства і необхідності введення джерел особового походження, метою статті є дослідження історичного потенціалу і проблематики приватного листування за ознаками їх походження та метою створення.

Документи особового походження на прикладі приватного листування як носії інформації унікальні за інформативністю та викладом подій. Цей вид джерел особового походження відображає форму комунікації в роки Другої світової війни, оскільки лист був єдиним засобом міжособистісного та офіційного зв'язку або інформування. Діяльність у тилу ворога зумовила складнощі комунікації за межі фронту. Листування років війни є властивим більше фронтовій та прифронтовій пошті у власний тил. Партизанам і підпільникам листування в силу специфіки діяльності не було доступне.

Листування це особистісне, не схоже на будь-який інший вид історичне джерело. Такий засіб спілкування і передачі інформації між людьми у роки війни, між суспільством і владою, відображає питання життєдіяльності суспільства і подальшого розвитку держави. Вони представляють велику інформативну цінність для історичних досліджень і можуть слугувати вивченню широких суспільних настроїв. Щоденники і спогади як історичне джерело уступають місцем листуванню в пізнанні душевних переживань автора, оскільки їх значно менше і писали не всі, а часто люди освічені і з певною метою. На відміну від листування, мемуари несуть на собі відбиток соціального і політичного замовлення, цільової установки, що впливає на їх інформативність та достовірність. За видовими ознаками, змістом та метою, усі листи можна розглядати як: газетний жанр; різновид ділових документів; листи відомим суспільним діячам; різновид епістолярного жанру.

Виділення листів в окрему групу документів особового походження виправдане. Це унікальне джерело інформації, яке дозволяє дослідити аспекти соціальної історії, вивчення людини, особистості. Листи учасників Другої світової війни сьогодні представлені по різних архівах, фондах, колекціях. Щоб отримати цілісне уявлення про події війни та її соціальні процеси, необхідно провести величезну методологічну роботу з виявлення листів. Методика аналізу листування як історичного джерела включає в себе збір і вивчення їх з точки зору представлення автора і адресата, аналіз змісту, інформаційної цінності та відповідності реаліям, можливостей використання.

Знайти у фондах архівних і музейних установ України стійкі комплекси листів складно. Серед таких комплексів виділяється постійна пошта в газети. Можна виділити окрему підгрупу листів, отриманих у зв'язку з ювілеєм або знаменними подіями, обговоренням будь-якого важливого документа, державного або партійного значення. Окремо виділяється постійна пошта в державні та громадські установи – це скарги, претензії, пропозиції, доноси.

Не менш важливим історичним джерелом є офіційне листування між органами влади, військовими підрозділами та структурами, партизанськими загонами та органами УШПД. Офіційне листування не має характеру соціального та антропоцентричного джерела, є складним та інформативним джерелом взаємин різнорівневих органів влади. Такі матеріали листування як джерело розглядається в групі ділових документів, відображає документообіг та класифікується за походженням. Офіційна переписка не має стійких документальних комплексів в архівному фонді України.

Серед приватного листування років війни представлені листи до рідних, друзів, знайомих – стійке листування, що зараховується до епістолярного жанру. Частина джерел у вигляді сімейного листування представлена лише в особових фондах або в сімейних архівах. На державне зберігання вони, як правило, не потрапляли. Окремі матеріали можна зустріти в особистих фондах архівів, але це переважно листування відомих людей. Так, в «Особовому фонді С. Ковпака (1887–1967 рр.)» ЦДАГОУ номер 214, 41 справа містить

особові документи фондоутворювача за 1941–1966 роки діяльності. Серед них важливе місце займає листування С. Ковпака з різних питань – соціальних (переписка з партизанами, керівниками партизанських загонів, з питань нагородження, соціальної підтримки партизан та партизанських родин), офіційних (переписка з керівництвом) та ділових (переписка з УШПД та КП(б) У). Подібні матеріали представлено в «Особовому фонді Д. Коротченка (1894–1969 рр.)» ЦДАГОУ за номером 240, 32 справа. Серед інших документів представлено листування фондоутворювача на посаді секретаря ЦК КП(б)У, листування в період війни. Особливу увагу привертають копії листів з партизанами здебільшого з соціальних питань та проблем матеріального забезпечення діяльності партизанських загонів. Листи зібрані в фонд 63 «Первая Украинская партизанская дивизия им. Дважды Героя СССР С. Ковпака (Сумское партизанское соединение)» опис 1 1941–1945 рр. У справах 41–46 зберігаються листи різного характеру – переписка з УШПД, загонами партизан Білорусі, військовими радами фронтів, частинами з питань координації бойової діяльності, керівництвом ДКО, ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У про результати бойових дій, матеріального забезпечення, нагородження.

Епістолярна спадщина років війни кількісно велика, інформативно всебічно представлена. Вона привертала й привертає до себе увагу дослідників. Зустрічаються тематичні винятки комплексів історичних джерел епістолярного характеру. Зокрема, фронтові листи, що репрезентують події та утворюють окремі фондові колекції. Носієм особистісної історичної інформації з соціальних аспектів в умовах Другої світової війни є непрочитані листи 1941 р., що складають унікальний джерельний комплекс [1].

Історична наука в різні періоди зверталася до джерелознавчого аналізу епістолярної спадщини років Другої світової війни. Це виражено в публікаціях різноманітних збірок листів пов'язаних з висвітленням війни, окремими науковими розвідками джерелознавчого плану [7–9]. Так само, колекції листів «Великая Отечественная в письмах» упорядник В. Грішин, «Говорят погибшие герои...», «Листи з фронту...» каталог [4], «Последние письма с фронта...» збірник [6]. Серед джерелознавчих розвідок епістолярного спадку років війни роботи С. Абросімова [2], Т. Пастушенко [5]. Дослідники А. Курносов [10] та Н. Клейн [11] дотримуються джерелознавчого підходу до фронтового епістолярного комплексу, виокремлюючи питання історії партизанського руху Опору в тилу ворога.

Психологічно складним та інформаційно насиченим є листування експозиції Меморіального комплексу. Колекцію джерел епістолярного жанру становить приватна кореспонденція 1941 р., яка в роки Другої світової війни була вивезена з України і перебувала у фондах поштового та технічного музеїв Відня. Листи воєнної доби характеризують багато питань, здебільшого відображають морально-психологічний стан людини у складних умовах. Фондова колекція налічує більше п'яти тисяч листів, різного адресата та епістолярія. Авторами переписки є відомі воєначальники, маловідомі особи, рядові солдати, члени їх сімей. Інформативно-емоційно такі документи і сьогодні несуть багато цікавих свідчень. Допмагають відтворити особливості

подій, атмосферу окремого епізоду, привертаючи увагу до емоційних описів, суб'єктивних суджень, що не відображено в офіційних повідомленнях і донесеннях. Кожен такий лист містить величезний джерелознавчий та фактологічний потенціал, відтворює картину життя населення в умовах війни.

Дослідження листів як окремого виду історичного джерела починають з аналізу епістолярного матеріалу, отримання історичної інформації, впровадження таких джерел до наукового обігу. Окремим напрямом джерелознавчого дослідження листування є пошук адресантів та адресатів. Необхідно визначити методологічні основи опрацювання епістолярного джерельного комплексу, від якого залежить науковість, об'єктивність і достовірність джерела. Варто систематизувати наявний комплекс історичних епістолярних джерел за видовими ознаками та відповідними критеріями: 1) за соціальним статусом і військовими посадами адресантів: листи написані кадровими військовими; листи та поштові картки рядових військових; листи військовополонених написані на німецьких та угорських поштових картках; листи цивільних громадян, яких війна застала на прикордонних територіях; листи студентської молоді; дитячі листи; 2) за національністю адресантів; 3) за географією адресатів: по території СРСР; 4) за мовними ознаками: українською та іншими мовами; 5) листи бійців і командирів армії до редакцій періодичних видань; 6) листи окремих радянських установ і організацій (виділені умовно, оскільки офіційні листи це діловодна документація).

За зовнішнім виглядом, матеріалом написання і способом відправлення кореспонденції можна виділити позовклі клаптики паперу, затерті конверти, поштові картки та солдатські «трикутники» – фрагменти воєнного життя та емоційні свідчення. Листи написані без прикрашення, приховування почуттів, без героїського пафосу, відкриті і щирі. В листуванні 1941 р. відсутній надмірний владний контроль та цензура змісту і адресата. «Бережи дітей і себе», – 6 липня 1941 р. пише Н. Яковенко дружині у село Шупики Богуславського району на Київщині [12]. Тут присутня емоційна легкість і подальша невизначеність – війна ще не вкоренилася у свідомості учасників, не відображає відчаю та безповоротності обставин.

Матеріали листування в умовах війни та боротьби у тилу ворога, проїняті піклуванням і любов'ю до рідних, ненавистю до ворога і вірою у перемогу. У листах можна прослідкувати й відчуття малої Вітчизни, тепла рідної оселі. Історичні джерела подібного типу написані не послідовно і хаотично й добре відображають умови і обставини написання. У багатьох зразках акти кореспонденції надмірно скупі, короткі, ніби написані наспіх в умовах загрози. Невизначеність і страх війни зумовлюють скупий малослівний текст кореспонденції – прості питання, нехитрі відповіді, емоційні повідомлення. В джерелознавстві історичні характеристики інформативності листування найбільш повно відображають внутрішній світ людини та її повсякденність, несуть величезний інформаційний потенціал, збагачують історичні дослідження ретроспективними картинами початкового періоду Другої світової війни на території України.

Названий джерельний комплекс зберігся до сьогодні, більшість листів навіть не прочитані, в умовах війни не знайшли свого адресата. Варто відмітити окремі недоліки приватного листування як носія історичної інформації. Багато конвертів підписано нерозбірливо, з використанням діалектів, деяких адрес вже не існує, листи написані національними мовами, без особистих даних адресантів або лише з їх ініціалами. Це зменшує їх інформативність, не дає інформацію особистого характеру, взаємин адресата і адресанта. З плином часу та збереженням листів, можна прочитати та зрозуміти не весь текст, стиль написання, грамотність та почерк в багатьох випадках складні і нерозбірливі. Відсутність і «непрочитаність» такої інформації суттєво ускладнює атрибування епістоляріїв, визначення долі їх авторів для відтворення загальної історичної картини досліджуваної проблеми. Не зважаючи на видимі формальні вади приватного листування років війни, загальний джерелознавчий аналіз підтверджує, що таке історичне джерело є матеріалізованою людською пам'яттю, акумульованим пластом духовної культури народів пострадянського простору, і сьогодні допомагають досягнути їхню душу та ментальність в умовах війни та боротьби за майбутнє.

Кореспонденція років війни розглядається дослідниками як комплекс епістолярних джерел, присвячених різним сторонам повсякденної дійсності. В джерелознавчому дослідженні слід враховувати, що історичні умови війни істотно впливали на світогляд авторів листів, що зумовлює критичний підхід до оцінки їх інформаційного потенціалу. Листування емоційно передає переживання радянських людей під час активних бойових дій, відображає масштаби евакуації населення та відступу радянських військ, організації спротиву на окупованих територіях. Так, в листі невідомого автора написано: «Я опять попал под бомбежку... Мне кажется, я должен жить 100 лет, после того, что было сегодня. Ужас! Кровь и куски мяса» [12]. Історична інформація, що збереглася у листах – це оцінка суспільно-політичної, побутово-соціальної та воєнної ситуації в радянському суспільстві в перші місяці війни.

Характерною особливістю листування першого року війни є віра в перемогу над ворогом. У багатьох листах констатується факт, що шлях до перемоги – довгий і тернистий з втратами, простежується сподівання мобілізованих на швидке повернення додому. Інформативно виділяються епістолярні джерела адресовані у сільську місцевість, в яких чітко прослідковується менталітет селянина, потяг до землі. Наприклад, у листі до Клавдії Гавриш із села Гоголі, що на Хмельниччині, від її чоловіка: «Корову не продавай, може, я повернуся, дасть Бог...» [12]. Епістолярні джерела передають сподівання адресантів на швидке повернення додому, піклування про рідних, намагання їх заспокоїти, упевнити, що всі залишаться живі та здорові. Незважаючи на всеохопну ідеологію, широку агітаційну пропаганду у радянському суспільстві, частина листів містить звернення до Бога (переважно західні області України). Кореспонденція серпня-вересня 1941 р. містить інформацію, що гітлерівці «продавали» людей з полону. «Хай батько просить старосту села і хай скоро йде за мною», – йдеться в листі полоненого [12].

Отже, в джерелознавчому аналізі матеріалів листування варто враховувати головні риси спогадів

фронтового покоління, серед яких простежується ідейність, оцінка подій з партійних позицій, героїзація і ідеологізація конкретних боїв і їх учасників, соціологізація, заміна індивідуалізованих портретів і подій романтизованими героїзованими образами, покликаними дати наступному поколінню ідеалізований образ захисника. Виділені напрями міфологізації подій Другої світової війни на прикладі місцевої історії в джерелах листування дозволяють побачити загальні закономірності в міфологізації описуваних сюжетів. Незважаючи на різнохарактерність та різноманітність кореспонденції років війни, інформація з листів за своїм змістом спрямована в майбутнє, майже кожен лист має звернення до дітей, слова настанов та батьківської любові.

Список використаних джерел

1. Легасова Л. В. Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л. В. Легасова // Архів України. – 2010. – №2 (268). – С.144–154.
2. Абросимова С. В. Епістолярні джерела та методи їх дослідження // Вісник Дніпропетровського університету. – 2000. – Вип.8. – С.185–189.
3. Лисенко О. С. Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни // Архіви України. – 2010. – Вип.2 (268): квітень–червень. – С.7–22.
4. Листи з фронту. З фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Каталог / Авт.–упоряд.: В. М. Сачута. – Дніпропетровськ: Арт–Прес, 2007. – 68 с.
5. Пастушенко Т. В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАНУ. Ін-т іст. України. – К., 2002. – Вип.6. – С.70–76.
6. Последние письма с фронта. 1941 год: Сборник. – Т.1 / Гл. ред. кол.: Стефановский Г. А. (председатель) и др. – М.: Воениздат, 1991. – 454 с.
7. Ришин А. Г. Я пишу тебе из сорок первого... / Сост. М. В. Тунгускова. – М.: Мысль, 1990. – 187 с.
8. Николаенко А. В. Фронтіві епістолярії 1941–1945 рр. кризь призму гуманістичних цінностей / Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип.17. – С.274–286.
9. «...Хоть раз напишу тебе правду». Письма солдат вермахта из сталинградского окружения / Сост. Н. Э. Вашкау. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. – 135 с.
10. Курносов А. А. Источники по истории народного сопротивления в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941–1945 гг. / А. А. Курносов // История СССР. – 1965. – №3. – С.35–45.
11. Клейн Н. Л. Письма – ценный источник / Н. Л. Клейн // Советские архивы. – 1966. – №4. – С.71–86.
12. Фонды НМІВВВ. – ТФ–5588.

References

1. Lehasova L. V. Neprochytani lysty 1941 roku – unikal'nyy dzherel'nyy kompleks / L. V. Lehasova // Arkhivnyy Ukrayiny. – 2010. – №2 (268). – С.144–154.
2. Abrosymova S. V. Epistolyarni dzherela ta metody yikh doslidzhennya // Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. – 2000. – Vyp.8. – С.185–189.
3. Lysenko O. Ye. Deyaki problemy dzherel'noho zabezpechennya doslidzhen' istoriyi Ukrayiny periodu Druhoiy svitovoyi viyny // Arkhivnyy Ukrayiny. – 2010. – Vyp.2 (268): kviten'–cherven'. – С.7–22.
4. Lysty z frontu. Z fondiv Dnipropetrovs'koho istorychnoho muzeyu im. D. I. Yavornyts'koho. Kataloh / Avt.–uporyad.: V. M. Satsuta. – Dnipropetrovs'k: Art–Pres, 2007. – 68 s.
5. Pastushenko T. V. Lysty yak dzherelo vyvchennya problemy ukrayins'kykh «ostarbayeriv» periodu Druhoiy svitovoyi viyny // Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny: Zb. nauk. statey / NAN Ukrayiny. In–t istoriyi Ukrayiny. – K., 2002. – Vyp.6. – С.70–76.
6. Poslednie pis'ma s fronta. 1941 god: Sbornik. – Т.1 / Gl. red. kol.: Stefanovskij G. A. (predsedatel') i dr. – М.: Voениzdat, 1991. – 454 s.

7. Rishin A. G. Ja pishu tebe iz sorok pervogo... / Sost. M. V. Tunguskova. – М.: Mysl', 1990. – 187 s.

8. Nikolayenko A. V. Frontovi epistolyariyi 1941–1945 rr. kriz' pryzmu humanistychnykh tsinnostey / Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi. – 2014. – Vyp.17. – С.274–286.

9. «...Hot' raz napishu tebe pravdu». Pis'ma soldat vermahta iz stalingradskogo okruzenija / Sost. N. Je. Vashkau. – М.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 2013. – 135 s.10. Kurnosov A. A. Istochniki po istorii narodnogo soprotivlenija v tylu nemecko-fashistskih zahvatnikov 1941–1945 gg. / A. A. Kurnosov // Istorija SSSR. – 1965. – №3. – С.35–45.

11. Klejn N. L. Pis'ma – cennyj istochnik / N. L. Klejn // Sovetskie arhivy. – 1966. – №4. – С.71–86.

12. Fondy NMIVVV. – TF–5588.

Kovalska L. A., Ph.D., Associate Professor at the Department of Information Systems Management of the Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsa), l.kovalska@donnu.edu.ua

Correspondence as a historical source of personal origin

The materials of private correspondence as a separate type of historical sources of personal origin and an important carrier of historical information of a subjective nature in the conditions of occupation of the territory of Ukraine are analyzed. The purpose of the article is to study the historical potential and problems of private correspondence according to their origin and purpose of creation. It is determined that the method of source study analysis of correspondence provides for their collection and study in terms of clarification of the author and the addressee, analysis of content, information value and relevance to historical realities, possibilities of using information. It was clarified that the correspondence as a result of interpersonal communication in the conditions of war saves specific information of a personal nature, personal experiences, private assessments and judgments of contemporary events and phenomena which, by the information possibilities and way of representing the surrounding reality, are substantially different from official statements in the documents of the authorities and management.

Keywords: correspondence, historical source, source of personal origin, occupation.

* * *

УДК 94(477.8)«1920»

Ніколаєва Н. Б.,

кандидат історичних наук, науковий співробітник історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), natalienik8@gmail.com

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЛІКАРЯ ТА ВИКЛАДАЧА АНОХІНА ОЛЕКСАНДРА КОСТЯНТИНОВИЧА

Висвітлено життєвий шлях лікаря, викладача та громадського діяча Анохіна Олександра Костянтинівича. Детально проаналізовано обставини його арешту органами ВУЧК у 1920 р. Досліджено причини його арешту та негативного ставлення чекістів до представників української інтелігенції та освіти в період 1919–1920-х рр. Доля Анохіна Олександра Костянтинівича виявилася досить типовою для арештованих у 1920 р. Чекісти звинуватили його в контрреволюційному шпигунстві на користь Денікіна. Завданням цієї статті є проаналізувати причини та обставини арешту лікаря та викладача Олександра Костянтинівича Анохіна, проведеного в 1920 р., прослідкувати долю заарештованого. В тому ж році, коли О. Анохін був заарештований, він помер у чекістській тюрмі у віці 37 років. О. Анохін був реабілітований вже в незалежній Україні в 1998 р. Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей, не зважаючи на їх політичні погляди чи партійну приналежність.

Ключові слова: політичні репресії, арешти, викладачі, лікарі, ВУЧК, архіва кримінальна справа.

Пропоноване дослідження присвячене біографії репресованого у 1920 р. лікаря та викладача Анохіна Олександра Костянтинівича.

Завданням цього дослідження є за допомогою маловідомих документів ВУЧК та Комуністичної партії України з'ясувати життєвий шлях лікаря О. Анохіна й обставини його арешту та загибелі в 1920 р.

Наукова новизна та актуальність. Вивчення маловідомих сторінок життя інтелігенції м. Києва є важливою справою. Про деяких з цих діячів майже нічого не відомо, оскільки вони були репресовані радянською владою, і інформація про них десятиліттями зберігалась у радянських «спецхранах». На нашу думку, вивчення біографій таких людей є актуальною.

У ГДА СБ України зберігається АКС №74605–фп на київського лікаря, викладача та громадського діяча Анохіна Олександра Костянтиновича. Він загинув у київській тюрмі ВУЧК в квітні 1920 р., якраз перед захопленням Києва українсько–польським військом в травні 1920 р. Отже, ця стаття сприятиме введенню до наукового обігу інформації про його життєвий шлях, суттєво доповнить досі недостатньо вивчену картину репресій періоду 1920 р.

Основи джерельної бази статті складають матеріали архівної кримінальної справи на О. Анохіна, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України [6]. *Об'єктом* дослідження є суспільно–політичні та ідеологічні процеси, що відбувалися в Україні в 1920 р. *Предметом* дослідження є біографія лікаря, викладача та громадського діяча О. Анохіна.

Стан вивчення теми дослідження. Історіографія політичних репресій сталінської доби в Україні щороку поповнюється новими працями. З часу відновлення незалежності України у 1991 р. науковцями було опубліковано ряд важливих збірників документів, книг та статей про політичні репресії ЧК–КГБ проти інтелігенції м. Києва. В них вперше було оприлюднено унікальні документи з колишніх радянських «спецхранів» Серед найбільш важливих праць про долю репресованих київських викладачів та інтелігенції слід назвати дослідження О. Бажана [1], І. Біласа [2], С. Білокона [3], Н. Литвин [4] та багатьох інших. У цьому короткому вступі важко проаналізувати всі праці. Зазначена тематика викликає значне зацікавлення у науковців. Про політичні репресії проти української інтелігенції у сталінський період історії ХХ століття вже опубліковано кілька тисяч наукових публікацій, які годі перелічити у цьому вступі [5]. Завдяки цим науковим працям українське суспільство вже знає досить багато про політичні репресії. Проте ця тема потребує подальшого наукового вивчення.

В архівній кримінальній справі збереглася анкета, в якій подано узагальнені біографічні дані О. Анохіна. 25 лютого 1920 р. слідчий Особливого відділу ВЧК при Реввоєнradі 12 Червоної Армії допитав О. Анохіна, та отримав від нього такі біографічні дані. Анохін Олександр Костянтинович народився в 1883 р. в с. Друшківка (Дружківка) Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Отже, на 1920 р. він мав 37 років. За національністю – малорос (отже, за сучасними мірками слід вважати, що українець). За фахом – лікар, освіту мав вищу, закінчив медичний факультет (якого саме університету – не вказано). Міщанин. У Києві жив за адресою: вул. Львівська (нині – вул. Січових Стрільців), буд.47, кв.8. За майновим станом був незаможним, тобто існував на доходи, отримані від власної праці. Причиною арешту в анкеті було названо «контрреволюційне шпигунство на користь Денікіна». О. Анохін був членом професійної спілки лікарів м. Києва та вчительського союзу м. Києва.

Безпартійний. Від військового обов'язку був звільнений («білобілетник»). У 1919 р. був заарештований ГубЧК за звинуваченням в шпигунстві, але звільнений. Судячи з матеріалів справи, мав доньку. Місцем роботи О. Анохін назвав, що він – уповноважений Київського ГубЧК та секретний співробітник особливого відділу 12 Червоної армії. У пред'явленому звинуваченні винним себе він не визнав. Проте слідчий К. (можливо, Купривін, в тексті нерозбірливо) визнав за доцільне утримувати Анохіна О. К. під вартою і числити при особливому відділі 12 Червоної Армії, а його справу направити для розслідування в слідчу частину [6, арк. 7].

Також з справи можна дізнатися про медичну діяльність О. Анохіна. У матеріалах слідства є власноручні свідчення О. Анохіна, що він з 1914 р. працював у різних лікарнях м. Києва. Він повідомив слідчій Малінській, що з осені 1914 р. до травня 1915 р. працював в 7–му земському госпіталі. В 1915–1916 рр. працював у Всеросійському земському союзу в м. Києві [6, арк. 13–139]. Збереглася візитна картка Анохіна, де написано, що він був театральним лікарем і проводив прийом на вул. Великій Підвальной (нині Ярославів Вал), буд.32, кв.12, щоденно з 16.00 до 17.00 крім свят [6, арк. 146]. Крім того, він допомагав колегам читати медичні лекції в університеті.

Провадження справи Особливого відділу 12 Армії проти О. Анохіна розпочалося 24 лютого 1920 р., під час третього захоплення Києва більшовиками. Справа має старий реєстраційний №375, слідчий №316. Згодом їй був присвоєний архівний №5763, ще пізніше – 50857. Справу від початку і до кінця провадив Особливий відділ при Реввоєнradі (революційній військовій раді) 12 Червоної Армії [6, обкладинка].

За справою обвинувачувались: Анохін Олександр Костянтинович, Михайлов Михайло Петрович, Клейн Володимир Адольфович та Шнейджер Пінхус та інші.

24.02. 1920 р. був підписаний ордер №163 (також є номер 42–а) на арешт Анохіна О. К. а місцем його проживання: м. Київ, вул. Львівська, б.47, кв.8. Арешт провів співробітник Височин. Ордер був затверджений завідувачем особливого відділу при Реввоєнradі 12 Червоної Армії (є лише його підпис, без прізвища) та завідувачем активною частиною О. Грозним [6, арк. 5–6]. Цікаво, що на бланку стоїть навіть не УРСР, а РСФСР, тобто арешт був проведений (кажучи сучасною науковою мовою) – більшовицькими окупаційними військами.

Документи свідчать, що чекісти розраховували на допомогу Анохіна в боротьбі проти денікінської розвідки. Але Анохін, залишившись в вересні–грудні 1919 р. в Києві, практично нічого не зробив в цьому напрямку. За що і був в лютому 1920 р. заарештований. Тінь підозри впала також і на його помічників–інформаторів, яких також заарештували за підозрою у співпраці з денікінцями.

18 січня 1920 р. уповноважений з інформації Особливого відділу 12 Армії Б. А. Хазанов написав рапорт Начальнику Активної частини цього ж відділу О. Грозному. Він повідомив, що прибувши 28 грудня 1919 р. в Київ і виявив, що вся підпільна робота, залишена керівником відділу інформації Миколою Івановичем Арістовим – «виявилась суцільною провокацією». Так, агент ЧК М. Михайлов виявився Головою дворянського

союзу монархістів м. Києва і слідчим з особливо важливих справ денікінської контррозвідки, членом Національного центру. Його правою рукою був О. Анохін, лікар і водночас резидент ЧК, який після відступу денікінців залишився в Києві сподіваючись, що ЧК не зрозуміє його ролі. На думку Хазанова, Анохін намагався провокувати і шантажувати ЧК. Хазанов доповів, що він підтримував з ним контакт лише в агентурних інтересах і поки що вирішити не чіпати. Також була інформація про активну діяльність в Києві Наметова – помічника начальника денікінської контррозвідки Сульджикова, який начебто згодом опинився в Харкові. Прочитавши цей документ, керівництво Особливого відділу 23 січня 1920 р. прийняло рішення розшукати О. Анохіна та ув'язнити і допитати [6, арк. 196].

У матеріалах про О. Анохіна цікавою є підбірка агентурних матеріалів про роботу ЧК в лютому–квітні 1920 р. у м. Києві. В них відображено зовнішнє спостереження за Анохіним чекістами, збір інформації про життя та діяльність. Ці матеріали унікальні тим, що про події 1920 р. в Києві збереглося не так вже й багато документів.

Особливістю кримінальних справ 1920–х років є те, що в них часто крім протоколів допитів підшивали і матеріали діловодства ЧК і агентурного спостереження за підозрюваними, яке здійснювалось до їх арешту. Згодом цю практику припинили, і, наприклад, в 1940–ві роки, вже формувались окремі справи: агентурні та кримінальні, і матеріали в них не переплутували. В «справі Анохіна» містяться як матеріали слідства над арештованими, так і матеріали про стеження за ними. Це унікальні матеріали агентурного стеження співробітників Особливого відділу 12 Армії за підозрюваними у співпраці з денікінцями в м. Києві (збереглась підбірка матеріалів за січень–квітень 1920 р.) [6, арк. 48, 73–77, 79–113, 116–121, 130–131, 183–190, 193–195 та інші]. Подібна документація ЧК є цінною і рідкісною, оскільки більша її частина не дійшла до наших днів. Вона дає уявлення про методи роботи чекістів і розмах їх діяльності.

Збереглися також особисті листи О. Анохіна з тюрми, його записи про ситуацію в Києві, візитні картки. Ще «справа Анохіна» цікава тим, що в ній збереглося чимало цікавих печаток на офіційних документах того часу – як радянських, так і царського часу, періоду Гетьманщини, УНР, Директорії.

Зберігся також унікальний документ – шифрований документ, підписаний чекістами Апетером та Арістовим (без розшифровки), в якому Анохіну, очевидно, даються вказівки щодо проведення агентурної роботи в окупованому денікінцями Києві [6, арк. 149]. Він написаний не на папері, а на полотні (про подібні документи згадує у своїх спогадах про події Холодного яру Ю. Горліс–Горський).

Часто в історіографії можна побачити думку про те, що в 1919–1921 рр. в роки безпределу ЧК майже ніхто не прагнув заступитися за ув'язнених чекістами людей. Насправді це не зовсім так. Дійсно, більшість людей боялися всевладного ЧК, яке, за словами деяких його співробітників, «все бачило і все чуло». Але знаходилися і ті, хто намагався допомогти рідним, знайомим, друзям.

Не можна сказати, що за Анохіна ніхто не пробував заступитися після його арешту. Такі спроби були, про що збереглися відповідні документи. Наприклад, 1 березня

1920 р. домовий комітет будинку №47 на вул. Львівській листом №17 звернувся до Особливого відділу 12 Армії з проханням звільнити доктора О. Анохіна, оскільки він брав активну участь в діяльності домового комітету. Сам голова комітету всі обов'язки одночасно виконувати не міг у зв'язку з зайнятістю. Але ця спроба була безрезультатною. Начальник активної частини Грозний 3 березня 1920 р. написав на заяві таку резолюцію: «В слідчасть. Советую арестовать ходатаев, в крайнем случае вызовите, я с ними поговорю» [6, арк. 54]. Можна собі лише уявити, що це була за розмова і чим вона закінчилася.

2 квітня 1920 р. до санітарного диктатора м. Києва – була в той час і така посада (Повна назва: медична частина управління надзвичайного уповноваженого по боротьбі з епідеміями Київського району при Реввійськраді 12 Армії, РРСФР) звернувся викладач Київського університету С. Л. Тимофєєв. Він повідомляв, що щорічно у весняному навчальному семестрі читає лекції «Лікарська гімнастика» та «Масаж», які притягували до себе певну увагу молоді та населення. На думку лікаря, ці курси сприяли покращенню фізичного виховання юнаків. Асистентом під час проведення цих лекцій у Тимофєєва протягом останніх 4–х років був заарештований чекістами лікар Анохін, який в той час перебував в тюрмі ЧК на вул. Лютеранській. Тимофєєв просив про звільнення Анохіна, як особи, потрібної для проведення лекцій [6, арк. 135]. Можливо, Тимофєєв розраховував на лікарську солідарність, адже професія лікаря завжди була високо престижною, і лікарі трималися дружньо, виручаючи один одного непрості часи.

Санітарний диктатор 04.04.1920 р. своїм листом №726 переслав заяву Тимофєєва у Особливий відділ 12 Армії, який базувався на вул. Лютеранській, 6.23 та просив повідомити про можливість звільнення Анохіна [6, арк. 134]. У відповідь начальник Особливого відділу листом №4584 від 5 квітня 1920 р. повідомив, що О. Анохін помер в тюрмі [6, арк. 133].

Залишається лише здогадуватись, чи О. Анохін помер у в'язниці власною смертю (маючи лише 37 років), чи його там вбили чекісти. Факт той, що з тюрми ЧК в той час мало хто виходив живим на волю. А будівля ЧК на вул. Лютеранській отримала сумну славу.

По–іншому склалась доля людей, які були заарештовані за «справою Анохіна», як його помічники та оточення.

Постановою Особливого відділу при Реввійськраді 12 Армії від 6 квітня 1920 р. Прозорова Лідія Дмитрівна та Зубрицька Ніна Михайлівна були звільнені з–під варті як такі, що не мали до діяльності Анохіна ніякого відношення. Їм були повернуті всі гроші та речі, окрім золотих та срібних речей, що як предмети розкоші були конфісковані в користь Республіки. Було припинено провадження у справі та зазначена справа була здана в архів [6, арк. 138]. Відпустили також масажиста Київського військового госпіталю Бошно Леоніда Валеріановича.

28 квітня 1920 р. слідчий Особливого відділу 12 Армії Малинська розглянувши матеріали «справи Анохіна» дійшла до висновку, що Михайла Михайлова, Володимира Клейна та Пінхуса Шнейдера слід засудити до вищої міри покарання – розстріляти. Вона вважала,

що слідчими матеріалами було цілком доведено що Михайлов працював в денкінській контррозвідці а потім поступив на службу в Окружний военкомат. Наводились також і інші аргументи [6, арк. 140]. На цьому документі начальник Особливого відділу З. Кацнельсон розмашистим почерком написав резолюцію: «В виду обстановки фронту Михайлова і Клейна расстрелять. Шнейдера – взять с собой». Документ був підписаний в ніч з 28 на 29 квітня, коли більшовики вже пакували речі... Розстріл Михайлова і Клейна провели співробітники комендатури (в ЧК, а потім і в ГПУ–НКВД–МГБ–КГБ практикувалось, що саме вони виконують смертні вироки).

Довгий час про долю О. Анохіна громадськості нічого не було відомо, і він залишався не реабілітованим навіть в уже незалежній Україні. Лише в 1998 р. його справа була переглянута в прокуратурі України, 30 листопада 1998 р. Заступник генерального прокурора України, державний радник юстиції 3 класу Д. А. Ветоха підписав висновок про реабілітацію О. К. Анохіна згідно з ст.1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17.04.1991 р. [6, арк. 227].

Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей. Думається, що маловивчена на сьогодні постать лікаря О. Анохіна повинна зайняти достойне місце в історії. Сподіваємося, «справа Анохіна» стане в нагоді дослідникам історії Києва початку ХХ століття.

Список використаних джерел

1. Бажан О., Данилюк Ю., Рубльов О. Історія під пресою ідеології // Зневажена Кліо: Зб. на пошану акад. НАН України П. Тронька / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С.3–74.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн.1. – 422 с.; Кн.2. – 428 с.
3. Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
4. Литвин Н. Політичний терор 1920–30-х років щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія. – К.: КСУ, 2005. – №20. – С.111–119.
5. Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабич, В. Патока. – К.: «Смолоскип», 2007. – 520 с.
6. ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.74605–фп.

References

1. Bazhan O., Danyluk Y., Rubliov O. Istoria pid presom ideologii // Znevazhena Klio: Zb. na poshanu akad. NAN Ukrainy P. Tron'ka / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Redkol.: Y. Danyluk (golov. red) ta in. – K., 2005. – S.3–74.
2. Bilas I. Represyvno-karalna systema v Ukraini 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovy analiz. U 2 t. – K.: Lybid: Viisko Ukrainy, 1994. – Kn.1. – 422 s; Kn.2. – 428 s.
3. Bilokin S. Masovy terror yak zasib derzhavnogo upravlinnya v SSSR (1917–1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennya. – K., 1999. – 447 s.
4. Lytvyn N. Politychnyi terror 1920–1930-h rr. shchodo inteligentsii Ukrainy v ideologichnomu obgruntuvanni partiino-radyans'kymy lideramy // Visnyk Kyivskogo slavistychnogo universytetu. Seria: istoria. – K.: KSU, 2005. – №20. – S.111–119.
5. Represii v Ukraini. Bibliografichnyi pokazhchyk / Upor. Ye. Babych, V. Patoka. – K.: «Smoloskyp», 2007. – 520 s.
6. GDA SBU. – F.6. – Spr.74605–fp.

Nikolaeva N. B., Ph.D. in Historical Sciences, Research Officer at the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), natalienik8@gmail.com

The life way of the doctor and lecturer Alexandr Anokhin

The biography of the doctor, lecturer and public figure Alexandr Anokhin, his life and his activity are analyzed in this article. The causes of his arrest and security officers' negative attitude towards representatives of Ukrainian intelligentsia and education in 1920. The fate of the doctor and lecturer Alexandr Anokhin was quite typical for those arrested in 1920. The Secret Service officers accused him of counterrevolutionary espionage in favor of Denikin. The objective of this article is to analyze the causes and circumstances of the arrest of the doctor and professor Alexandr Anokhin, conducted in 1920, and also to follow the fate of this lecturer. In the same year, when O. Anokhin was arrested, he died in a Chekhist's prison at the age of 37. O. Anokhin was rehabilitated already in independent Ukraine in 1998. One of the purposes of Ukrainian modern historical science is to return from the oblivion the names of innocent repressed people, regardless of their political views or party affiliation.

Keywords: political repressions, arrests, teachers, doctors, VUCHK, archival criminal case.

* * *

УДК 008+[021+930.25+069]:004+341.16:001

Рибачок О. М.,
здобувач, Інститут архівознавства
Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського (Україна, Київ),
ribachokoleg@ukr.net

Діяльність ЮНЕСКО в галузі розвитку міжнародних проектів цифрової документальної спадщини

Розкрито питання діяльності ЮНЕСКО – провідного лідера у міжнародній культурній діяльності в частині цифрової спадщини. Відзначено, що важливою функцією ЮНЕСКО є її нормотворча діяльність, яка регулює міжнародну діяльність у сферах освіти, науки, комунікації, обміну та збереження культурних цінностей усього людства. Розглянуто передумови, що сприяли створенню концептуально-методичних засад міжнародного співробітництва та партнерства в галузі цифрової культури. Наголошено, що ЮНЕСКО відіграло особливу роль у розробці методології та створенні міжнародних цифрових ресурсів у зв'язку із переходом суспільства до електронної та цифрової культури, а також розробки правил і програмних продуктів та їхнього розвитку. Констатовано, що велика увага ЮНЕСКО спрямована на інтеграцію діяльності установ культури – архівів, музеїв, бібліотек, позитивним наслідком якої є утворення якісно нових, охоплюючих усі види та типи історичних документів, міжнародних цифрових інтегрованих ресурсів документальної спадщини людства.

Ключові слова: цифрова культура, ЮНЕСКО, інтегровані міжнародні цифрові ресурси, документальна спадщина.

Розгляд сучасного стану розвитку цифрових ресурсів документальної спадщини у світі та в Україні неможливий без спеціальної акцентуації на видатній ролі ЮНЕСКО в міжнародному визначенні понять культурних цінностей та культурної спадщини, питаннях охорони культури та розвитку її цифрових ресурсів.

Діяльність ЮНЕСКО в галузі культури охоплює такі сфери: збереження та відродження матеріальної і нематеріальної культурної спадщини; розвиток місцевств; сприяння розвитку сучасних культур; сприяння поверненню втрачених культурних цінностей країнам їхнього походження; поширення книг і читання шляхом сприяння розвитку книговидавничої справи; розвиток індустрії культури та розробка політики в галузі культури; захист авторських і суміжних прав; аналіз взаємозв'язку між культурою та розвитком, врахування культурного фактора у розвитку суспільства; розвиток культурного плюралізму та міжкультурного діалогу, тощо [1].

Метою публікації є висвітлення особливого значення ЮНЕСКО у розробці методології та створення міжнародних цифрових ресурсів документальних пам'яток та історичних джерел як ґрунтовної джерельної бази історико-культурних досліджень та джерел національної та світової пам'яті людства.

Історія діяльності ЮНЕСКО у аспектах визначення феномена культури та понятійного апарату пригортала увагу переважно правознавців, які встановлювали визначення поняття культурних цінностей та культурної спадщини, ролі міжнародних організацій, зокрема ЮНЕСКО, ІФЛІА та МРА, у розробці правових засад понятійного апарату та ціннісної оцінки культурної спадщини, її охорони. Серед таких фахівців – В. І. Акуленко, Ю. Д. Древаль, Т. Каткова, О. Р. Копієвська, С. І. Кот, С. Ю. Кузьменков, В. В. Литовченко, І. Ю. Слюсаренко, Г. М. Шаповалова, Ю. С. Шемшученко та інші. Основний список зазначених праць станом на 2015 р. представлений у монографії В. І. Акуленка [2, с. 567–599]. У цих студіях аналізується законодавча база, що напрацьовувалася ЮНЕСКО як провідним лідером у міжнародній культурній діяльності, та вітчизняна законодавча база в галузі культурних цінностей та національної культурної спадщини, аспекти її охорони в законодавстві та культурній діяльності, класифікація на рухомі та нерухомі, історико-культурні та природні культурні цінності; також висвітлена думка про культурну спадщину як сукупність усіх матеріальних і духовних культурних досягнень суспільства, його історичний досвід, соціальний капітал в арсеналі національної пам'яті [3].

Разом з тим, діяльність ЮНЕСКО в галузі цифрової спадщини поки не знайшла комплексного висвітлення.

Загальновизнаною є інтеграційна діяльність ЮНЕСКО як провідного центру міжнародного діалогу між експертами та інтелектуальними колами, спрямована на розробку спільного розуміння розвитку культури, діяльності культурних закладів, архівів, бібліотек, музеїв та інших інститутів пам'яті. Важливою функцією ЮНЕСКО є її нормотворча діяльність та узгодження правових аспектів діяльності різних країн у галузі її директивних функцій, в тому числі в галузі культури, діяльності бібліотек, архівів, музеїв, інформаційних центрів. Організацією розроблено 22 міжнародні конвенції та багатосторонні договори, а також 34 рекомендації і декларації, що регулюють міжнародну діяльність у сферах освіти, науки, комунікації, обміну та збереження культурних цінностей [4; 5].

Велику інформаційну значимість має портал ЮНЕСКО, який дозволяє повністю представити ту багатофункціональну діяльність, що її виконують ЮНЕСКО та її представництва, ознайомитися з усіма офіційними документами, які вона продукує, а також організувати зв'язок між архівними бібліотечними та музейними товариствами та установами [6].

Починаючи від 90-х років ХХ ст. спеціальна увага ЮНЕСКО приділена концептуальним засадам охорони культурної спадщини в епоху глобалізації, збереженості документальної спадщини, концепції цифрової культури та документальної цифрової спадщини.

Передумови, що підготували активну діяльність ЮНЕСКО в цій галузі, пов'язані із спеціальною увагою до встановлення особливого статусу культури впродовж

усього її існування, але особлива віха – стратегія на збереженість культурної спадщини, оголошена в Декларації Всесвітньої конференції в Мехіко з політики у сфері культури (1982). Вона була присвячена політиці в сфері культури, де визначилися основні складові поняття «культура» та політика в цій сфері, що ставила за мету ефективний внесок у справу зближення народів і досягнення взаєморозуміння між людьми через розвиток культури і культурної діяльності. У Декларації подавалося широке розуміння культури і розкривалися її складові частини з урахуванням різних загальних та спеціальних підходів до її визначення. Культура розглядалася як сукупність яскраво виражених рис, духовних і матеріальних, інтелектуальних і емоційних, які характеризують суспільство або соціальну групу. Вважалося, що культура охоплює, крім мистецтва й літератури, спосіб життя, основні права людини, системи цінностей, традиції та віри. Крім того, визнавалося, що культура – це здатність людини мислити, аналізувати себе і своє оточення [7].

До Декларації включено окремий розділ «Культурна спадщина», в якому роз'яснюється її зміст як творчості, що відбиває особливості мистецтва народу і включає твори його художників, архітекторів, музикантів, письменників, учених, доробок майстрів народної творчості та всю сукупність цінностей, які становлять сенс існування людини. Вона охоплює як матеріальні, так і нематеріальні витвори. До культурної спадщини належать також історичні місця й пам'ятки, література, твори мистецтва, архіви та бібліотеки. Відтоді створення ресурсів, що документували б в електронному вигляді факти культури стало одним з перспективних напрямів діяльності ЮНЕСКО.

Стрімкий розвиток інформаційних цифрових технологій викликав розгортання великих проєктів документальних ресурсів національного та міжнародного характеру. Виокремлюються два етапи у створенні та формуванні цифрових ресурсів за ініціативою ЮНЕСКО та професійних міжнародних організацій.

Перший етап датується 1992–2002 рр. Прийнята в 1992 р. за сприяння ЮНЕСКО фундаментальна програма «Пам'ять світу» [8] спрямована на реєстрацію та збереження документальної спадщини, формує список всесвітньої спадщини та стала базою й відправним пунктом для розгортання значної кількості міжнародних та національних проєктів стосовно цифрових ресурсів історико-культурної спадщини [9].

Ця програма охоплює різні знання і наукові дисципліни та об'єднує професійні набутки архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців та інших фахівців разом із концепціями їх установ, асоціацій та сховищ; вона є відкритою до розвитку в усіх аспектах.

Концепція програми «Пам'ять світу» полягає в тому, що всесвітня документальна спадщина є загальним надбанням, яке має всіляко оберігатися і захищатися в інтересах людства і бути доступним для всіх на постійній основі, без будь-яких перешкод і з належним визнанням культурних традицій та особливостей. Завданням програми «Пам'ять світу» є популяризація та захист всесвітньої документальної спадщини та забезпечення загального і постійного доступу до неї. Програма «Пам'ять світу» здійснюється в контексті інших структур, рухів і акцій, в тому числі пов'язаних

з ЮНЕСКО. Її завдання – служити їх відображенням і доповненням та вибудовувати логічні форми плідної взаємодії. Ця програма продовжує діяти й сьогодні, набуває значного розвитку й охоплює все більшу спадщину різних країн, народів та націй. Нині, згідно з програмою, проводиться реєстрація документальної спадщини всесвітнього значення з метою її захисту та переведення на цифровий формат. У рамках діяльності ЮНЕСКО був підготовлений методичний довідник «Пам'ять світу. Загальні керівні принципи збереження документальної спадщини» (2002) [10]. Автор – знаний вчений в галузі аудіовізуальної та мистецької спадщини та архівування Рей Едмондсон, постійно співпрацює з ЮНЕСКО [11].

Другий етап процесу створенні світового цифрового ресурсу – це 2003–2012 рр. 2003 рік став переломним для повного переходу до цифрової спадщини та створення міжнародних цифрових бібліотек, що об'єднали документальну спадщину та цифрові технології її опису, формування, обміну, зберігання та доступу. Початок цьому етапу був покладений прийняттям Хартії про збереження цифрової спадщини (2003) [12].

У 2005 р. створюється портал «ЮНЕСКО–Спадщина», спеціалізований у галузі культури, інформації, охорони природи [13]. Охорона культурної, природної та документальної спадщини стає одним з найважливіших напрямів діяльності ЮНЕСКО. У XXI ст. приймаються документи про охорону підводної культурної спадщини (2001), про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003), про охорону та заохочення до різноманіття форм культурного самовираження (2005) тощо.

Концепція глобального інформаційного та цифрового суспільства (2001) до значної міри розроблена завдяки діяльності ЮНЕСКО із залученням великої кількості професійних експертів та урядових проектів різних країн [14].

2005 рік став певним рубежем у розвитку концепції стосовно значення цифрових технологій. Саме тоді публікується Всесвітня доповідь «Towards Knowledge Societies» («До суспільств знань»), де осмислюється нова історична стадія в розвитку суспільства, пов'язана з новими науковими технологіями в отриманні, відображенні, передачі інформації, тобто з цифровими технологіями, які докорінно змінюють світ та існування людини в ньому, несучи в собі як позитивні, так і, на жаль, негативні наслідки для людства [15].

ЮНЕСКО продовжує розвивати та заповнювати новим змістом основні напрями діяльності та формування цифрових ресурсів у галузі освіти, природничих наук, соціальних та гуманітарних наук, культури, комунікації та інформації, приділяти увагу особливим темам. Осмислюючи нові умови розвитку людства у глобальному просторі, ця організація починає розвивати ідеї гармонізації та методи управління в умовах формування інформаційних процесів.

У згаданій доповіді вперше поставлене питання про прискорення та ускладнення розвитку суспільства, його інформаційно–технологічних процесів та відповідно зростання складності та трансформації змісту діяльності ЮНЕСКО, в тому числі в галузі культури. Особлива увага приділяється розвитку цифрових технологій, створенню міжнародних стандартів опису та обміну

цифровою інформацією, вирішенню питань авторських прав та вільного доступу до цифрової інформації [15, с. 10–40]. В доповіді містяться важливі думки щодо особливостей переходу від інформаційного суспільства до суспільств знань, виховання норм «цифрової солідарності» та свободи слова як критерію суспільства знань. Окремий розділ присвячений оцінці формування «мережових суспільств», впливові нових технологій та економіки знань на мережеві суспільства, а також трансформаційним процесам у суспільствах знань.

Інформаційний напрям діяльності ЮНЕСКО є одним з пріоритетних від 1996 р., коли програма «Інформаційне суспільство для всіх» (1996) [16] стала основоположним документом для діяльності організації в XXI ст. За цією програмою до 2015 р. передбачалося створити інформаційну інфраструктуру у всіх розвинених країнах світу, напрацювати так званий всесвітній інформаційний банк (інформаційну спадщину людства), відновити інформаційні ресурси для «Електронної Александрійської бібліотеки» (Європейська цифрова бібліотека), починаючи від найстаріших видань і до останніх новинок. Програмою також було поставлене питання про здійснення реформи в освіті в усіх регіонах світу, про забезпечення розвитку віртуальних університетів (дистанційне навчання), підготовку досвідчених фахівців в усіх галузях суспільства, а також про пропагування серед молоді ідей культури та миру. Подолання розриву в інформаційних електронних та цифрових технологіях, які панують останнім часом в інформаційній сфері стало важливим напрямом діяльності Сектору комунікації та інформації (CI – Communication and Information Sector) [17] – започаткований із метою подальшого розвитку в умовах нового інформаційного простору «вільного розповсюдження ідей за допомогою слів і думок» [18].

В умовах поширення цифрових технологій розповсюджувалося й вільне та відкрите програмне забезпечення для управління цифровими бібліотеками – Грінстоун (Greenstone), яке цілком розповсюджується й на цифрові архіви документного рівня і є доступним на порталі ЮНЕСКО (www.unesco.org/Free/OpenSourceSoftware).

Сприяючи формуванню цифрового суспільства ЮНЕСКО провела велику роботу з осмислення спільних принципів та стандартизації опису й обміну джерелами у зв'язку із переходом суспільства до електронної та цифрової культури, з розробки правил та програмних продуктів та їхнього розвитку. Такі документальні джерела культури, як книга, документ, музейна пам'ятка, як артефакти матеріального і духовного розвитку суспільства завдяки створенню ресурсів на принципах сумісних інформаційних та цифрових технологій організують спільний інформаційний простір, гарантують кваліфікований пошук та оперативний доступ до комплексів першоджерел інформації. Розвивається інтеграція ресурсів, залучення до наукового і культурного обігу документальної спадщини, поліпшуються умови фізичного збереження найбільш цінних документальних пам'яток та розвиток реставраційно–консерваційного напрямку, формуються інтегровані загальнодоступні електронні інформаційні ресурси, поширюються знання про національну спадщину у кожній державі, зростає розуміння єдності світової культури.

Під егідою ЮНЕСКО були оприлюднені усі важливі для світової спільноти регламентуючі документи щодо цифрового формату. Основна увага ЮНЕСКО спрямована на інтеграцію діяльності установ культури – архівів, музеїв, бібліотек, які зберігають документальну спадщину та продукують об'єкти цифрової культури (мультимедійні колекції та ін.) Архіви, бібліотеки та музеї стали базовими суспільними інституціями ЮНЕСКО, в архівній, бібліотечній та музейній галузях були створені міжнародні організації, що беруть безпосередню участь у розробці всіх основоположних документів ЮНЕСКО. Йдеться про Міжнародну раду архівів (МРА), Міжнародну федерацію бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА), Міжнародну раду музеїв (МРМ).

Одночасно ці установи самі є її об'єктами культури, а також медіа-організації, що створюють культурні об'єкти в цифровому вигляді. ЮНЕСКО та ІФЛА в 2003 р. підготували довідник «Путівник по проєктах оцифровки колекцій та описів у публічному секторі (домене), переважно в бібліотеках та архівах» [19].

ЮНЕСКО заклала основу для міжнародного співробітництва та партнерства в галузі цифрової культури. Питання формування та доступу до всесвітньої культурної спадщини в цифровій формі (матеріального і нематеріального) позначені в прийнятих ЮНЕСКО Міжнародній конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003 р.) [20], Конвенції про охорону та підтримку розмаїття форм культурного самовираження. Париж, 20 жовтня 2005 р. [21] тощо.

Хартія про збереження цифрової спадщини (2003 р.) [12] оголошує, що цифрова спадщина, яка охоплює ресурси в галузі культури, освіти, науки та управління, а також інформацію технічного, правового, медичного та іншого характеру, створену в цифровому вигляді або перекладену в цифрову форму з існуючих аналогових ресурсів, розуміється світовою спільнотою не менш важливою за традиційну. Основною метою збереження цифрової спадщини, особливо таке, що є суспільним надбанням, стало забезпечення його доступності для населення, вільним від необгрунтованих обмежень. Йшла мова про вдосконалення законодавства в архівній та бібліотечній сфері та обов'язкове або добровільне депонування цифрової спадщини в архівах, бібліотеках, музеях і інших публічних сховищах.

У конвенціях, хартіях, деклараціях ЮНЕСКО *цифрова культура визнається соціокультурно значущим феноменом і самостійним правовим об'єктом, органічно пов'язаним з традиційною культурою.*

ЮНЕСКО грає величезну роль у створенні інтегрованих міжнародних цифрових ресурсів документальної пам'яті, у розробці стратегії розвитку та формуванні міжнародних цифрових інтегрованих ресурсів документальної спадщини, що охоплює усі види та типи історичних документів, що зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях, зокрема Європейської бібліотеки (TEL) (Нідерланди) (2004) [22], Манускрипторіуму (2002) (Чехія, Прага) [23], Світової цифрової бібліотеки (2006) (США, Вашингтон) [24], Європеани (2008) (Нідерланди, Амстердам) [25], а також проєкту «Пам'ять світу» в цифрову епоху.

Для подальшого розвитку цифрового культурного простору велике значення має Ванкуверська декларація

2012 р. (Vancouver, British Columbia, Canada), прийнята на конференції ЮНЕСКО «Пам'ять світу в епоху цифрових технологій: оцифрування та збереження» (Ванкувер, вересень 2012 р.). Цей ґрунтовний на сьогодні документ є певним керівництвом для визначення політики, програми дій в галузі цифрової спадщини. Вона розглядає цифрові технології та їхні можливості, задекларувала основні принципи цифрових бібліотек та зміни цифрової спадщини, визнаючи, що кожна особа має право шукати, отримувати та поширювати інформацію через будь-які засоби масової інформації та незалежно від кордонів, коли вона отримує доступ до інформації в цифровому форматі [26].

Цифрова технологія пропонує безпрецедентні засоби зберігання та обміну інформацією, але на конференції визначалися й невирішені проблеми. Визнавалося, що поки країни сильно відрізняються від можливостей реалізації політики для вирішення завдань формування цифрової культури, виникають проблеми, пов'язані з оцифруванням аналогового матеріалу, і проблеми, пов'язані з безперервністю, доступом та збереженням автентичності, надійності та точності.

На Ванкуверській конференції обговорювалися багато аспектів узгодження та розвитку цифрових технологій, зокрема: форми та формати, зменшення зусиль на обробку документів; забезпечення збереження документів; доступність та достовірність; надійність та точне збереження; створення дорожньої карти; узгодження політик держав; підтримка роботи міжнародної архівної, бібліотечної та музейної спільноти для безпеки; міжнародне співробітництво в галузі стандартів; навчальні програми; необхідний ступінь незалежності, необхідний архівам, бібліотекам, музеям тощо.

Розглядалася проблема збереження цифрових ресурсів (digital preservation) для наступних поколінь (надійність носіїв інформації, сумісність форматів даних, програмних платформ і фізичних пристроїв). Під час проведення конференції була започаткована ідея створення постійно діючої групи проєкту PERSIST (Platform to Enhance the Sustainability of the Information Society Transglobally) під егідою UNESCO, IFLA, ICA та інших партнерів щодо вирішення глобальних актуальних питань збереження цифрової інформації у відкритому доступі, пов'язаних із стратегіями, технологіями, проблемами вибору та обов'язками [27]. Отже, у глобальному культурному просторі виникає нова культурна реальність – цифрова, а цифрова спадщина набуває значної актуальності у діяльності ЮНЕСКО. Всесвітня організація ЮНЕСКО заклала основу для міжнародного співробітництва та партнерства в галузі цифрової культури, грала значну роль у визначенні її як фактора сучасного суспільства, створенні цього простору, узгодження позицій культурної політики різних держав у напрямі створення та зберігання цифрової спадщини, згуртування професійних колективів на роботу в галузі методології, стандартизації процесів опису, зберігання, обміну цифрової документальної спадщини, робить значний внесок у напрацювання глобальних підходів до розвитку національних та світових цифрових ресурсів культурної документальної спадщини.

Список використаних джерел

1. ЮНЕСКО. Діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesco.org/about/activity>
2. Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: монографія. – К.: Тов. ВО «Юстиніан», 2013. – 616 с.
3. Рыбачок О. М. Документальна спадщина як складова культурних цінностей і культурної спадщини / Олег Рыбачок // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2017. – №2. – С.81–91.
4. Національна комісія України з питань ЮНЕСКО. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://unesco.org.ua/ua/about/activity>
5. ЮНЕСКО: Історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unesco.iatp.org.ua/history.
6. ЮНЕСКО. Портал. Головна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/>
7. Всесвітня конференція в Мехіко з політики у сфері культури 26 липня – 6 серпня 1982 р. // ЮНЕСКО. Культура. – 1984. – №3. – С.75–84. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_730.
8. Програма ЮНЕСКО «Память мира»: деятельность библиотек, архивов, музеев: Сохранение документального наследия. – Бостон: «Джордж Бостон», ЮНЕСКО, 1998. [пер. рос.] – справоч. №СII–98/WS/4 и CD: «Сохранение нашего документального наследия» (ЮНЕСКО, 2000.).
9. UNESCO World Heritage List [Electronic resource]. – Mode of access: <http://whc.unesco.org/en/list/>
10. Едмондсон Рей. Память мира: Общие руководящие принципы сохранения документального наследия (пересмотренное издание 2002 г.) / подготовлено Реем Эдмондсоном. – Париж: ЮНЕСКО, 2002. – 72 с.
11. Ray Edmondson. – Mode of access: <http://canberra.academia.edu/RayEdmondson>
12. Charter on the Preservation of Digital Heritage. – Mode of access: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
13. ЮНЕСКО–Спадщина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unesco.org/culture/heritage
14. ЮНЕСКО. Генеральная конференция. Сессия (31; 2001; Париж) Среднесрочная стратегия на 2002–2007 гг.: Вклад в дело мира и человеческого развития в эпоху глобализации посредством образования, науки, культуры и коммуникации: Утвержденный документ 31 С/4. – Париж: ЮНЕСКО, 2002. – 60 с.
15. Towards Knowledge Societies. UNESCO World Report. – Paris: UNESCO, 2005. – 187 p.
16. Information for All Programme. – Mode of access: <http://www.unesco.org/ifap/>.
17. ЮНЕСКО. Портал «Комунікація та інформація» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/ci>.
18. ЮНЕСКО. Соціальна інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/socialcom>.
19. Guidelines for Digitization Projects for Collections and Holdings in the Public Domain, Particularly Those Held by Libraries and Archives [Electronic resource] / IFLA; UNESCO // IFLA. – 2003. – Mode of access: <http://archive.ifla.org/VII/s19/pubs/digit-guide.pdf>
20. Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия (Париж, 17 октября 2003 г.). – Режим доступа: http://www.wipo.int/wipolex/ru/other_treaties/text.jsp?file_id=217658
21. Конвенція про охорону та підтримку розмаїття форм культурного самовираження (Париж, 20 жовтня 2005 р.). – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001429/142919r.pdf>
22. The European Library – Європейська бібліотека – theeuropeanlibrary.org
23. Manuscriptorium Digital Library [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.manuscriptorium.com>.
24. World Digital Library [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.wdl.org>
25. EUROPEANA [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.europeana.eu>
26. Vancouver declaration [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/mow/unesco_abc_vancouver_declaration_en.pdf
27. PERSIST UNESCO Programm [Electronic resource]. – Mode of access: <https://unescopersist.org/about/>

References

1. UNESCO. Diialnist [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://unesco.org/about/activity>
2. Akulenko V. I. Mizhnarodne pravo okhorony kulturnykh tsinnosti ta yoho implementatsiia u vnutrishnomu pravi Ukrainy: monohrafiia. – K.: Tov, VO «Iustinian», 2013. – 616 s.
3. Rybachok O. M. Dokumentalna spadshchyna yak skladova kulturnykh tsinnosti i kulturnoi spadshchyny / Oleh Rybachok // Biblioteko-znavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia. – 2017. – №2. – S.81–91.
4. Natsionalna komisiia Ukrainy z pytan UNESCO. Ofitsiyni sait. – Rezhym dostupu: <http://unesco.org.ua/ua/about/activity>
5. UNESCO: Istoriiia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.unesco.iatp.org.ua/history.
6. UNESCO. Portal. Holovna storinka [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.unesco.org/>
7. Vsesvitnia konferentsiia v Mekhiko z polityky u sferi kultury 26 lypnia – 6 serpnia 1982 r. // UNESCO. Kultura. – 1984. – №3. – S.75–84. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_730.
8. Programma UNESCO «Pamjat' mira»: dejatel'nost' bibliotek, arhivov, muzeev: Sohranenie dokumental'nogo nasledija. – Boston: «Dzhordzh Boston», UNESCO, 1998. [per. ros.] – spravoch. №CII–98/WS/4 i CD: «Sohranenie nashego dokumental'nogo nasledija» (UNESCO, 2000.).
9. UNESCO World Heritage List [Electronic resource]. – Mode of access: <http://whc.unesco.org/en/list/>
10. Edmondson Rej. Pamjat' mira: Obshhie rukovodjashhie principy sohraneniia dokumental'nogo nasledija (peresmotrennoe izdanie 2002 g.) / podgotovleno Reem Jedmondsonom. – Parizh: UNESCO, 2002. – 72 s.
11. Ray Edmondson. – Mode of access: <http://canberra.academia.edu/RayEdmondson>
12. Charter on the Preservation of Digital Heritage. – Mode of access: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
13. UNESCO–Spadshchyna [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.unesco.org/culture/heritage
14. UNESCO. General'naja konferencija. Sessija (31; 2001; Parizh) Srednesrochnaja strategija na 2002–2007 gg.: Vklad v delo mira i chelovecheskogo razvitiia v jepohu globalizacii posredstvom obrazovanija, nauki, kul'tury i kommunikacii: Utverzhdenyj dokument 31 S/4. – Parizh: JuNESKO, 2002. – 60 s.
15. Towards Knowledge Societies. UNESCO World Report. – Paris: UNESCO, 2005. – 187 p.
16. Information for All Programme. – Mode of access: <http://www.unesco.org/ifap/>.
17. UNESCO. Portal «Komunikatsiia ta informatsiia» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.unesco.org/ci>.
18. UNESCO. Sotsialna informatsiia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.unesco.org/socialcom>.
19. Guidelines for Digitization Projects for Collections and Holdings in the Public Domain, Particularly Those Held by Libraries and Archives [Electronic resource] / IFLA; UNESCO // IFLA. – 2003. – Mode of access: <http://archive.ifla.org/VII/s19/pubs/digit-guide.pdf>
20. Mezhdunarodnaja konvencija ob ohrane nematerial'nogo kul'turnogo nasledija (Parizh, 17 oktjabrja 2003 g.). – Rezhim dostupa: http://www.wipo.int/wipolex/ru/other_treaties/text.jsp?file_id=217658
21. Konventsiia pro okhoronu ta pidtrymku rozmaittia form kulturnoho samovyrazhennia (Paryzh, 20 zhovtnia 2005 r.). – Rezhym dostupu: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001429/142919r.pdf>
22. The European Library – Yevropeiska biblioteka – theeuropeanlibrary.org
23. Manuscriptorium Digital Library [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.manuscriptorium.com>.
24. World Digital Library [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.wdl.org>
25. EUROPEANA [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.europeana.eu>
26. Vancouver declaration [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/mow/unesco_abc_vancouver_declaration_en.pdf
27. PERSIST UNESCO Programm [Electronic resource]. – Mode of access: <https://unescopersist.org/about/>

Rybachok O. M., applicant of the Institute of Archival Studies
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Ukraine, Kyiv),
rubachokoleg@ukr.net

UNESCO's activities in the development of international projects for digital documentary heritage

The article reveals the issues of UNESCO's activity as a leading leader in international cultural activities in the digital heritage area. It is noted that UNESCO's important function is its normative activity that regulates international activities in the spheres of education, science, communication, exchange and preservation of cultural values of all mankind. Considered the preconditions that contributed to the creation of conceptual and methodological foundations of international cooperation and digital culture partnerships. It was emphasized that UNESCO played a special role in the development of a methodology and the creation of international digital resources in connection with the transition of society to electronic and digital culture, as well as the development of rules and software products and their development. It was stated that UNESCO's attention is focused on the integration of cultural institutions – archives, museums, libraries, the positive consequence of which is the formation of qualitatively new ones, covering all types and types of historical documents, international digital integrated resources of the documentary heritage of humanity.

Keywords: digital culture, UNESCO, integrated international digital resources, documentary heritage.

* * *

УДК 94«7123»

Парвин Керимзаде,
кандидат исторических наук, доцент,
Гянджинский Государственный Университет
(Азербайджан, Гянджа), parvinkirimzade@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА

XIX век – это век национализма, и именно в этот период развитие индустриального общества стимулирует формирование национальных государств. Растущая потребность в теоретическом понимании происходящих событий одновременно. В своей лекции, которая называется «Что такое нация?», Эрнест Ренан впервые дает новое понимание концепции нации в 1882 году в Сорбонне. Нация – это не человеческий союз, основанный на языке, расе, династии и территориальном принципе, но это союз людей, объединенных нравственным принципом. В представленной статье анализируются изначальные и конструктивистские концепции в теории развития нации.

Ключевые слова: нация, национализм, примордиализм, конструктивизм, модернизация, урбанизация.

(статья друкується мовою оригіналу)

Прежде чем приступить к исследованию проблемы формирования национального движения, следует обратить внимание на некоторые теоретические положения трактовки такой категории как «нация» и национализм. Впервые понятие «нация» вошло в политический лексикон со времен Французской революции 1789 года. Идеологи революции, опираясь на политические учения Вольтера, Монтескье, Руссо и других мыслителей, выработали конституционные акты, главным из которых стала «Декларация прав человека и гражданина» [1]. Впервые нация стала собирательным образом, воплотившим в себе не только этническое, но и гражданское начало, т.е. свободный и добровольный союз граждан, объединенных в общее государство с республиканской формой правления.

Поистине «веком национализма» стал XIX век, когда развитие индустриального общества стимулировало формирование национальных государств. В то же время появилась потребность теоретического осмысления

происходящих процессов, что и было сделано выдающимся французским философом Эрнестом Ренаном. В прочитанном им в Сорбонне в 1882 году докладе «Что такое нация» он впервые дает определение нации как объединения людей не по языковому, расовому, династическому или территориальному, а прежде всего по духовному принципу. «Героическое прошлое, великие люди, слава (но истинная), – вот главный капитал, на котором основывается национальная идея. Иметь общую славу в прошлом, общие желания в будущем, совершить вместе великие поступки, желать их и в будущем – вот главные условия для того, чтобы быть народом» [2]. Впоследствии свой вклад в теорию развития нации внесли теоретики марксизма и социал-демократии К. Маркс, Ф. Энгельс, О. Бауэр, К. Каутский и др. В результате ленинско-сталинского вклада в эту концепцию в советское время стала господствующей следующая формула, определяющая нацию как «исторически сложившуюся устойчивую общность людей, возникшую на базе общности языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющейся в общности культуры» [3]. Такая трактовка была более близка к примордиалистской концепции в изучении теории нации, которая получила развитие уже в XX веке в противовес конструктивистскому направлению. С точки зрения примордиалистов (англ. primordial – изначальный, исходный) нация представляется «объективной данностью, своего рода, изначальной (исконной) характеристикой человечества» [4]. Согласно позиции примордиализма в формировании современных наций преобладали объективные, а не субъективные факторы, они возникали вследствие не зависящих от нас социальных законов, а не вследствие одной лишь деятельности конкретных людей и их групп (политиков, просветителей, национальных идеологов и пр.) [5]. Согласно их учению, существует непрерывная связь между этносами доиндустриального общества и современными нациями, хотя естественно, имеются и определенные отличия (например, этносы древности как правило не имели своих государств, тогда как нации государственно оформлены). Примордиализм имеет две разновидности – радикальную, социобиологическую и умеренную – эволюционно-историческую. Социобиологическое направление воспринимает этничность как биологический феномен, передаваемый кровью и генами. Особую популярность этот вид примордиализма получил в немецком «народничестве» и расистском национализме XVIII–XIX веков, представители которого считали, что существует некий «народный дух», который определяет своеобразие и отличие народов друг от друга и находит выражение в крови и расе. Таким образом, народ понимается как сообщество, происходящее от общих предков, связанное кровнородственными узами. Как ни странно, решающую роль в формировании этого направления сыграли языковедческие исследования, у истоков которых стояли националисты-романтики, такие как Якоб Гримм [6]. Эта теория была впоследствии взята на вооружение немецким национал-социализмом, но будучи полностью скомпрометирована политической практикой в Германии 30–40-х годов, практически перестала быть предметом современных исследований. Можно сказать, что современный социобиологический примордиализм отталкивается не от мистики крови,

а от положений генетической теории. Особенности поведения, темперамента, пристрастия и антипатии, ценностные отличия представителей того или иного этноса здесь объясняются общей генетикой.

Весьма оригинальную и очень популярную во второй половине XX века версию социобиологического примордиализма разработал советский этнолог Л. Н. Гумилев, который видел в этносах природные феномены, неразрывно, на биохимическом, геофизическом и астрофизическом уровнях связанные с той или иной территорией, ее климатом, флорой и фауной, а также с магнитными полями и т.п. Все эти факторы в совокупности создают «этническое поле», которое, воздействуя на организм человека, задает ему свои ритмы и диктует те или иные стереотипы поведения. Согласно Гумилеву, этничность не передается по наследству и родившийся младенец лишен этничности. Но общение с сородичами и единоплеменниками, нахождение в определенном биолого-географическом ареале наделяет человека этничностью [7].

В настоящее время большинство специалистов разделяют точку зрения, что человек не столько биологическое, сколько историко-культурное существо. Следовательно, такие сугубо человеческие феномены как этничность, также детерминируются не биологией, а культурой. Этой точки зрения придерживаются сторонники умеренного историко-эволюционного примордиализма. Согласно ему, на первый план среди отличительных черт этноса следует выдвигать не общность биологической природы, а общность культуры – единый язык, особенности коллективной психологии, систему ценностей, общее историческое прошлое, связанное с нахождением на одной территории, и самосознание принадлежности к данному этносу. Классическое определение этого направления дал крупнейший советский специалист – этнолог Ю. Бромлей: «этнос в узком смысле слова можно определить как совокупность людей, обладающих общими, относительно стабильными особенностями культуры и соответствующим психическим складом, а также сознанием своего единства и эндогамией» [8]. Как уже упоминалось выше, умеренно-примордиалистское, историко-эволюционное понимание этносов было характерно для советского марксизма и нашло выражение в классическом сталинском определении нации. Примордиалистская школа господствовала на Западе вплоть до середины XX века, а в России и пост-советском пространстве в значительной степени влиятельна по сей день.

Начиная с 1950-х годов XX века примордиализм начинает терять свои позиции, поскольку исторические исследования показали, что нации образовались в Западной Европе не так уж и давно – в эпоху раннего Нового времени, а в других регионах и того позже – в Восточной Европе в XIX веке, в Азии и Африке – XX веке, так что весьма проблематично возводить их к какому-либо одному этносу, более высокой ступенью развития которого якобы является данная нация. Более того, после распада колониальной системы в 1950 – 1960-е годы, в Азии и Африке стремительно стали образовываться новые нации, включающие в себя самые разнообразные этнические группы, которые до того времени даже не имели представления о

такой общности как нация, а понятие о национальном государстве им принесли колонизаторы-европейцы. В это время возникает альтернативная школа этнологии – конструктивизм, основной идеей которого является то, что этносы и нации представляют собой искусственные образования, сконструированные, созданные интеллектуальными элитами (учеными, писателями, политиками, идеологами) на основе национального проекта – идеологии национализма, которая может выражаться не только в политических манифестах, но и в литературных произведениях, научных трудах и т.д. Согласно конструктивистам национализм не пробуждает нацию, а создает новую нацию там, где ее не было. То есть, никакой объективно существующей этничности нет, этничность – это не общая «кровь» или генетика и не национальный характер, это – способ идентификации индивидов, который существует лишь в их сознании. Этничность субъективна, а не объективна и поэтому важным является самосознание этничности, то, как называет себя то или иное этническое сообщество, как оно описывает свой «характер» и т.д. Один из главных теоретиков конструктивизма Бенедикт Андерсон определяет нации и этносы как «воображаемые сообщества»: «я предлагаю следующее определение нации: это воображенное политическое сообщество, и воображается оно как что-то неизбежно ограниченное, но в то же время суверенное. Оно *воображенное*, поскольку члены самой маленькой нации никогда не будут знать большинства своих собратьев по нации, встречаться с ними или даже слышать о них, в то время как в умах каждого из них живет образ их общности» [9, с. 19]. Имеется в виду, конечно, не то, что нации вообще не существуют, а то, что реально существуют лишь рационально мыслящие индивиды, а народ, нация существует лишь в их головах, в воображении. Конструктивисты подчеркивают, что нации являются продуктами индустриализации, распространения всеобщего стандартизированного образования, развития науки и техники (в частности, книгопечатания, средств массовых коммуникаций и информации) и что в доиндустриальную эпоху этносы и этническая идентичность не играли такой важной роли, так как традиционное общество предлагало много других форм идентичности (сословие, религия и т.д.). Тема «воображаемых сообществ» не нова, она проходила лейтмотивом и в произведениях известнейшего немецкого социолога, историка и философа начала XX века Макса Вебера. В своем фундаментальном труде «Хозяйство и общество» он пишет: «С «национальностью», как и с «народом», в широко распространенном «этническом» смысле, связано, по меньшей мере смутное представление, что в основе того, что воспринимается как «совместное», должны лежать общность происхождения, хотя в реальности люди, которые рассматривают себя как членов одной национальности, весьма часто гораздо дальше отстоят друг от друга по своему происхождению, чем те, кто причисляет себя к различным и враждебным друг другу национальностям» [10]. В наши дни, по словам Вебера, в век «языковых битв», важнейшее значение имеет «языковая общность», а помимо этого возможно, что основой и критерием «национального чувства» будет результат соответствующего «общего

действия» – образование «политического союза», прежде всего – государства. Большой интерес представляет утверждение М. Вебера о том, что именно стремление к созданию своего государства отличает нацию от других типов этнических общностей. Именно этот постулат Вебера развил в своих исследованиях известный английский историк, социолог и писатель Эрик Хобсбаум. В своем выдающемся труде «Нации и национализм» он дает определение этим двум понятиям и проводит различие между ними. Если суммировать его рассуждения, то они сводятся к тому, что нация – это, прежде всего, политическое объединение граждан. Национализм же – это система политических взглядов, признающая необходимым и целесообразным единство национальных и государственных границ. Отсюда делается вывод о том, что национальное государство – это политическое объединение граждан, добровольно подчиняющихся национальной власти [11, с. 146, 230].

Динамичное развитие экономики и социальной системы Европы в XIX в., бурная урбанизация, быстрое распространение научного мировоззрения породили так называемую модернизацию, которая включала в себя все – от образа жизни и внешнего вида до социально-экономического и культурного прогресса». Согласно польскому социологу П. Штомпке, в первом смысле понятие «модернизация» тождественно к понятию «современности» и означает комплекс социальных, политических, экономических, культурных и интеллектуальных трансформаций, происходивших на Западе с XVI–го века и достигших своего апогея в XIX–XX веках. Сюда включаются процессы индустриализации, урбанизации, рационализации, бюрократизации, демократизации, доминирующего влияния капитализма, распространения индивидуализма и мотивации успеха, утверждения разума и науки и т.д. Модернизация в этом смысле означает достижение современности, «процесс превращения традиционного, или дотехнологического общества, по мере его трансформации, в общество для которого характерны машинная технология, рациональные и секулярные отношения, а также высоко дифференцированные социальные структуры». Во втором смысле термин «модернизация» относится к отсталым или слаборазвитым обществам и описывает их усилия, направленные на то, чтобы догнать ведущие, наиболее развитые страны, которые сосуществуют с ними в одном историческом времени, в рамках единого глобального общества (так называемая догоняющая модернизация). Другими словами, в таком случае понятие «модернизация» описывает движение от периферии к центру современного общества. В самом общем виде модернизация характеризуется как общественно-исторический процесс, в ходе которого традиционные общества становятся прогрессивными, индустриально развитыми [12, с. 169–170].

Просвещенная Европа «вобрала весь предыдущий мировой культурный опыт (античность, Рим, Ренессанс, средневековое возрождение мусульманской культуры) и к интеллектуальной революции XVI – XVII вв. прибавила идеи Просвещения, достижения технического прогресса [13, с. 5]. На Востоке этот процесс проходил несколько медленнее, тем не менее XIX век также стал для многих мусульманских стран – Османской империи и Египта, Ирака как частей ее, Ирана и др., веком

пробуждения национального самосознания и социально-экономических реформ. Историю модернизации общественной жизни на Кавказе невозможно рассматривать вне контекста происходивших изменений, общих для всех восточных стран. Кавказ, граничивший с Ираном, Турцией и Россией, не мог оставаться в стороне от этих процессов, особенно после вхождения в культурно-политическое пространство Российской империи. Помимо этого, если побудительной причиной модернистского движения в Египте, Иране, Турции и Индии служил натиск европейского капитализма, то на мусульманские народы Российской империи влиял наступавший российский капитализм [14]. Развитие капитализма приводит к важнейшим социальным изменениям: профессиональная и классовая структура подвергается колоссальным переменам, увеличивается занятость в промышленном производстве, отчасти обеспечиваемая за счет жителей деревни. Одновременно глубокие изменения происходят в области культуры, особую роль начинает играть наука и образование. Активизируется процесс школьных реформ, растет значимость светских наук в образовании, на диспутах обсуждаются пути модернизации азербайджанской культуры, поднимаются вопросы о возможности ее приобщения к достижениям западной цивилизации.

Список использованных источников

1. Original Declaration of the Rights of Man and of the Citizen (1789–1791). – <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/>
2. Ренан Э. Что такое нация? // Собрание сочинений в 12-ти томах. Т.6. – Киев, 1902. – С.100.
3. Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос // Сочинения. Т.2. – М., 1946. – С.296.
4. Тишков В. А. Этничность, национализм и государство в посткоммунистическом обществе // Вопросы социологии. – 1993. – №1–2. – С.3.
5. Кокмазов А. Ю. Проблема этноса и этничности в науке. – <http://science.ncstu.ru/articles/hs/11/02.pdf>
6. Вахитов Рустем. Народы и Нации (традиционалистский подход). – http://www.gumilev-center.ru/narody-i-nacii-traditionalistskij-podkhod/#_ftn1
7. Гумилев Л. Н. Этногенез и этносфера // Природа. – 1970. – С.46–55; его же: Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 496 с.
8. Бромлей Ю. К. К вопросу о сущности этноса // Природа. – 1970. – №2. – С.51–55.
9. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», 2001.
10. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. 5. Aufl. – Tubingen: Mohr (Siebeck), 1985. – S.242.
11. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. – СПб.: Алетей, 1998. – 308 с.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений; пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1996.
13. История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX – начало XX века). – Самарканд: МИЦАИ, 2012.
14. Губайдуллин Г. К вопросу об идеологии Гаспринского / «Гасырлар авазы» (Эхо веков) // Научно-документальный журнал. – 1998. – №3–4. – С.7.

References

1. Original Declaration of the Rights of Man and of the Citizen (1789–1791). – <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/>
2. Renan Je. Chto takoe nacija? // Sbranie sochinenij v 12-ti tomah. T.6. – Kiev, 1902. – S.100.

3. Stalin I. V. Marksizm i nacional'nyj vopros // Sochinenija. T.2. – M., 1946. – S.296.
4. Tishkov V. A. Jetnichnost', nacionalizm i gosudarstvo v postkommunisticheskom obshhestve // Voprosy sociologii. – 1993. – №1–2. – S.3.
5. Korkmazov A. Ju. Problema jetnosa i jetnichnosti v nauke. – http://science.ncstu.ru/articles/hs/11/02.pdf
6. Vahitov Rustem. Narody i Nacii (tradicionalistskij podhod). – http://www.gumilev-center.ru/narody-i-nacii-tradicionalistskij-podkhod/#_ftn1
7. Gumilev L. N. Jetnogenez i jetnosfera // Priroda. – 1970. – S.46–55; ego zhe: Jetnogenez i biosfera Zemli. – L.: Izd-vo LGU, 1989. – 496 s.
8. Bromlej Ju. K. K voprosu o sushhnosti jetnosa // Priroda. – 1970. – №2. – S.51–55.
9. Anderson B. Voozbrahaemye soobshhestva. Razmyshlenija ob istokah i rasprostraneni nacionalizma. – M.: «KANON–press–C», 2001.
10. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. 5. Aufl. – Tubingen: Mohr (Siebeck), 1985. – S.242.
11. Hobsbaum Je. Nacii i nacionalizm posle 1780 goda. – Spb.: Aletejja, 1998. – 308 s.
12. Shtompka P. Sociologija social'nyh izmenenij; per. s angl. – M.: Aspekt Press, 1996.
13. Istorija obshhestvenno–kul'turnogo reformatorstva na Kavkaze i v Central'noj Azii (XIX – nachalo XX veka). – Samarkand: MICA, 2012.
14. Gubajdullin G. K voprosu ob ideologii Gasprinskogo / «Gasyrlar avazy» (Jeho vekov) // Nauchno–dokumental'nyj zhurnal. – 1998. – №3–4. – S.7.

*Parvin Karimzade, candidate of historical sciences, docent
Ganja State University (Azerbaijan, Ganja),
parvinkerimzade@mail.ru*

Theoretical aspects of issue of nation

XIX century is a century of nationalism, and exactly in this period the development of industrial society stimulates the formation of national states. There is a growing need for the theoretical understanding of the events happening concurrently. In his lecture which is called «What is a nation?», Ernest Renan for the first time gives the new understanding of the concept of nation in 1982 in Sorbonne. Nation is not a human union which is based on language, race, dynasty, and territorial principle, but it is a union of people united by moral principle. In the presented article, primordial and constructivist concepts are analyzed in the theory of development of nation.

Keywords: nation, primordialism, modernization, urbanization.

*Парвін Керімзаде, кандидат історичних наук, доцент,
Гянджінський Державний Університет
(Азербайджан, Гянджа), parvinkerimzade@mail.ru*

Теоретичні аспекти національного питання

XIX століття – це століття націоналізму, і саме в цей період розвиток індустріального суспільства стимулює формування національних держав. Зростаюча потреба в теоретичному розумінні подій одночасно. У своїй лекції, яка називається «Що таке нація?», Ернест Ренан вперше дає нове розуміння концепції нації в 1982 році в Сорбонні. Нація – це не людський союз, заснований на мові, расі, династії та територіальному принципі, але це союз людей, об'єднаних моральним принципом. У представленій статті аналізуються початкові і конструктивістські концепції в теорії розвитку нації.

Ключові слова: нація, націоналізм, примордіалізм, конструктивізм, модернізація, урбанізація.

* * *

УДК 94(477)

Меджнунов Р.,
начальник кафедри «Общественные науки»,
Полицейская Академия МВД Азербайджанской
Республики (Азербайджан), matlabm@yandex.ru

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ (ТЮРКСКАЯ) ТОПОНИМИКА ТИФЛИСА

Исследованы азербайджанские (тюркские) топонимы города Тифлис, существовавшие в прошлом и сохранившиеся донныне. Эти топонимы неразрывно связаны с многовековой и богатой культурой азербайджанских тюрков, живших в Тифлисе на протяжении веков.

Ключевые слова: топонимика, Кавказ, история, Грузия, азербайджанская культура, Тифлис, Азербайджанские (тюркские) топонимы.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Одним из важных задач в процессе более глубокого изучения истории каждого народа является последовательное, всестороннее исследование топонимии конкретной, определенной территории, населённой этой этнической общностью. В топонимах хранятся архаизмы, диалекты, присущие языкам народов, живущих с древних времен на определенном географическом пространстве. А эти топонимы являются важными источниками в изучении истории языка, вообще истории, этнографии, культуры, этнопсихологических особенностей.

«Топонимика» – слово греческое, состоит из двух слов («топос»–место и «онима»–название) и означает «название мест» (земель). Топонимика является составной частью ономастики. Она изучает название мест, географические названия, их значение, структуру, происхождение, ареал распространения.

Город Тифлис является составной неотъемлемой частью азербайджанской культуры, имеющей древнюю и богатую историю. Тифлис – один из древних очагов тюркской культуры. Тифлис эпохи раннего средневековья до российского завоевания (конец XVIII – начало XIX вв.) был одним из региональных центров, густонаселенных азербайджанскими тюрками. Вскоре Тифлис превратился в город, где находилась резиденция кавказских наместников императоров России. Город стал политическим, общественным и культурным центром Кавказа и приобрёл особое значение. Азербайджанские тюрки сыграли большую роль в социально–экономическом, общественно–политическом и культурном развитии этого города.

Изучение азербайджанских (тюркских) топонимов города Тифлис имеет особое значение с точки зрения исследования истории тюрко–мусульманского населения региона. Исследование темы служит именно этой цели.

Азербайджанские (тюркские) топонимы города Тифлис освещены в научной литературе очень слабо. Азербайджанские исследователи Мирза Мамедоглу [6], Шураддин Мамедли, Гияседдин Гейбуллаев [2], Будаг Будагов, Шахбаз Шамьюглу [8], Севиндж Шахбазгызы, Вюгар Керимли [12], Мюшфиг Борчалы [4] провели в основном исследования в области изучения тюркских (азербайджанских) топонимов Грузии. А источники и научная литература, существующие и изданные за пределами Азербайджанской Республики, пока почти не проанализированы нами.

Одним из факторов, затрудняющих исследование темы, является то, что тюркские (азербайджанские) топонимы Грузии на протяжении столетий подвергались изменениям, «грузинизации». Националистическая и особая религиозная политика, проведенная официальными властями Республики Грузия с начала 90–х гг. прошлого столетия, пренебрежительное отношение к азербайджанским тюркам, составляющим значительную часть населения современной Грузии, такое же отношение к их истории и культуре, особенно замена тюркских исторических названий регионов страны, грузинскими названиями донныне населённых нашими соотечественниками, попытки официальных кругов Грузии в области фальсификации истории азербайджанских тюрков и ряд других серьёзных причин

создают огромные препятствия в области изучения вышеупомянутых научных проблем. Именно поэтому исследование этих проблем является актуальной, в то же время ответственной и трудной научной задачей.

Наличие тюркских топонимов в Тифлисе связано с многовековым натиском, наплывом тюркских племен и народов в Грузию, процессом оседания их в этой стране. Б. Будагов и Г. Гейбуллаев, проводившие исследования в этой области, так охарактеризовали натиск, наплыв тюркских племен и народов в Грузию: «В VIII–VII вв до н.э. ими были кемеры, (киммеры) и саки (в их состав входили албаны, басыны, гаргары, гугары, шамаки, шарваны, шираки, ути и другие племена)». Эти и другие естественные миграции, планомерные массовые переселения различных правителей привели к появлению в Тифлисе и в соседних областях значительного количества топонимов тюркского, персидского и арабского происхождения.

Прежде всего, следует рассмотреть, проанализировать топоним «Тифлис». «Тифлис» – слово грузинское и имеет значение «горячий источник (родник)». По некоторым преданиям, появление города Тифлис связано с именем и деятельностью царя Вахтанга Горгасала. Раньше основным городом Грузии (Иберии – Иверии) являлась Мцхета. Согласно грузинским преданиям, однажды царь Вахтанг Горгасал вышел на охоту в окрестности своей столицы (Мцхеты). Сокол царя бросился за фазаном. Сокол и фазан вскоре покинули Мцхету. Наконец, сокол бросился на фазана и заставил его приземлиться. Обе птицы оказались в пруду. Царь заметил, что они сварились в горячем пруду. Таким образом, появился город Тифлис, название которого имеет на грузинском языке значение «горячая вода» («горячий родник»). Горячие родники на склонах гор Мтабори существуют до сих пор. На основаниях этих источников сооружены бани. Серную воду этих источников можно считать «чудом Бога». Горячие источники непрерывно обеспечивают бани горячей серной водой. Особо отметим, что прозвище (эпитет) «Горгасал», присужденное успешному, дальновидному, самоотверженному царю полководцу Вахтангу, является тюрко-персидским словосочетанием и имеет значение «волчья голова». По некоторым сведениям, на передней части шлема (каска) царя Вахтанга Горгасала было изображение волка [9].

Шурадин Мамедли в своем труде «Азербайджанцы Грузии» отмечает, что в городе Тифлис доньше существуют азербайджанские (тюркские) топонимы: «Ортачала», «Шейтанбазар», «Татар мейданы», «Харпук», «Безекли хамам», «Джума месджиди», «Текле каравансарасы», «Мюселман мезарлыгы», «Короглу гаясы», «Сабуртала», «Джыртдахан», «Чайлаг», «Нарынгала», Исфаканская и Тебризская башни этой крепости, «Гянджа гапысы», «Басгаллар», «Шыхлы», «Шахтахлы», «Сейидляр», «Муджтахид», «Авчала», «Нафтулуг».

Известно, что «Авчала» – название местности, находящейся в северной части Тифлиса [11, с. 159]. По преданиям, раньше эта территория была окружена непроходимыми болотами, образовавшимися на берегу реки Кюр и поэтому в сознании местного населения сформировалось такое поверье: «в этих местах бродят злорадные духи, джинны». Поэтому путники старались

быстрее удалиться от этой местности. Часть историков отмечает, что топоним «Авчала» образовался от соединения грузинского («ави» – нервный, злорадный, буйный) и азербайджанского (тюркского) («джала» и «чала» – «яма», «воронка») слов [3, с. 56]. Другая часть исследователей считает, что слово «Авчала» образовалось от соединения двух тюркских слов («ав» или «ов» – охотаи «чалы» – прибрежный лес, кустарник) и имеет значение «прибрежный лес, кустарник для охоты». А третья группа специалистов утверждает, что этот топоним связан с персидским («аб» – вода) и тюркским («чала») словами и означает «прибрежный лес, кустарник для охоты».

Населенный пункт, имеющий название «Ортачала», находится в западной части Тифлиса [2, с. 246]. А. М. Мамедоглу указывает, что Ортачала находится на востоке Тифлиса – в квартале «Сейидабад», в середине реки Кюр и поэтому предполагает: этот топоним имеет значение «средняя чала» – «чала находящийся в середине». Отметим, что в Тифлисе были «Сады Ортачала» («Ортачала баглары»), которые принадлежали грузинскому царю Георгию XII, а в XIX столетии перешли в частную собственность. В 50-х гг. XX века была сооружена Ортачалинская ГЭС (гидроэлектростанция), после чего были ликвидированы притоки реки Кюр и территория потеряла форму острова.

По мнению Ш. Мамедли, одним из тюркских топонимов Тифлиса был «Сабуртала». В годы существования Российской империи Сабуртала находился в Тифлисском уезде одноименной губернии [14, с. 213]. Раньше эта местность была широкой равниной. «Тала» – слово тюркское и имеет значение «равнина». По мнению Б. Будагова и Г. Гейбуллаева, «Сабуртулу» является грузинским произношением слова «Сабуртала» и означает «равнину Сабура», раньше «Сабуртала» был кварталом в Тифлисе, где жили азербайджанские турки.

Раньше в Телавской и Тиантской уездах Тифлисской губернии были села под названием «Сабу». Известно, что раньше в Зангезурском уезде Гянджинской губернии было село под названием «Сабу». Нам известны также топонимы «Сабунчи», «Сабуноба» в Ширванском, Дербентском, Шекинском, Губинском, Бакинском регионах Северного Азербайджана и в других регионах страны.

Ш. Мамедли, говоря о тюркских топонимах древнего Тифлиса, упоминает топонимы «Татар мейданы» и «Шейтанбазар», где до сих пор живут духи наших предков [5, с. 3]. А другой автор – Мирза Мамедоглу перечисляет нижеследующие названия топонима «Татар мейданы»: «Гала мейданы», «Шейтанбазар», «Ашагы базар», «Ашагы мейдан», «Мейдан».

Эта территория ныне называемая «Горгасал мейданы», раньше была местом, где компактно жили азербайджанские и анатолийские (малоазийские) турки. Обычно грузины называют тюрков, мусульман «татреби» («татары»), поэтому эта крепость вошла в историю под названием «Татар мейданы».

Сведения о «Татар мейданы» встречаются и в мемуарах азербайджанских поэтов. Например А. Шаг (Тальбзаде) в книге «Мои воспоминания» писал о «Шейтанбазаре»: «Тогда «Шейтанбазар» являлся одной из самых многолюдных улиц Тифлиса. На двух-трех

местах этой улицы имелись чайхана. Эти чайхана с утра до вечера посещались людьми, каждый посетитель сидел за стаканом чая, дервиши рассказывали сказки и демонстрировали представления со змеями, ханенде (певцы) исполняли песни» [1, с. 23].

«Харпух» принадлежал к тюркским (азербайджанским) топонимам Тифлиса. Харпух был маленьким селом. Это село известно также под названием «Сейидабад». Село Харпух появилось в конце XVIII – начале XIX вв. Жители села называли себя «сейидами» и именно поэтому оно было известно под названием «Сейидабад» [13]. М. отмечает, что село Харпух (Сейидабад) находилось между кварталами «Хамамлар» и Гарачала, у подошвы горы Табор и «в начале XIX века здесь поселились жители села Саласгур, покинувшие Дагестан» [6, с. 161]. В 1811 году село Харпух (Сейидабад) был включен в состав Тифлисского уезда одноименной губернии. Этот акт был претворен в жизнь на основании прощения гражданского губернатора Ховена и по приказу командующего российских войск на Кавказе, генерала Ермолова было объявлено «составной частью Тифлиса». Однако село Харпух (Сейидабад) на протяжении длительного времени (почти до 60-х гг. XX столетия) существовал в качестве села. После 60-х гг. минувшего века здесь утвердился городской образ жизни, были проведены соответствующие работы по строительству. В 60-х гг. прошлого столетия в этом населенном пункте проживали 33 семьи (143 человека) [6, с. 161].

Персидский элемент «хер» в топониме «Харпух» имеет значение «осел». По некоторым сведениям, караваны, состоящие из верблюдов, лошадей и ослов, останавливались в этих местах. Многие исследователи, в том числе М. Мамедоглу связывают значение топонима «Харпух» именно с этим историческим обстоятельством [6, с. 162].

В труде «Архитектура Тбилиси» грузинского ученого Т. Квирквелия отмечается, что в Харпухе – вблизи мусульманского кладбища существовала маленькая стена или же камень с иконой, превратившаяся в место паломничества. По поверьям тифлисцев, «эта икона исцеляла от насморка, простуды и других заболеваний», поэтому сюда приводили детей, заболевших насморком. Некоторые ученые считают, что топоним «Харпух» связан именно с вышеупомянутым святилищем. Отметим, что этот квартал был одним из населенных пунктов Тифлиса, где самым компактным образом жили азербайджанские тюрки и считается, что именно в этом квартале города сформировались азербайджанские традиции просвещения, образования [7, с. 20].

Одним из азербайджанских (тюркских) топонимов Тифлиса является «Нафтулуг». Нафтулуг находился в 3 километрах от Тифлиса, на берегу реки Кюр. Здесь добывали нефть [2, с. 178]. Железнодорожная станция на востоке Тифлиса и ныне называется «Нафтулуг». Известно, что в Тифлисе по распоряжению Ираклия II были проведены широкомасштабные работы по укреплению фортификационной системы и входа в город. Сооружение крепости Нафтулуг было одним из таких мер по строительству. Местное население называет эту крепость «крепостью Ираклия» [6, с. 104].

Населенный пункт Муштахид (Муджтахид) появился в 30-х гг. XIX века на левом берегу реки Кюр. Этот населенный пункт носит название сада,

принадлежащего Мирфаттах Ага Сейид Муджтахиду, покинувшего империю Гаджаров, бежавшего в Северный Азербайджан и принявшего покровительство императора России.

История создания этого сада связана с наступлением имперских войск под руководством главнокомандующего российскими войсками на Кавказе, генерала И. Ф. Паскевича в пределы государства Гаджаров. В 1827 году российская армия после завоевания крепостей Аббасабад, Сардарабат, Нахчыван, Иреван и других крепостей, дошла до административного и политического центра Южного Азербайджана – города Тебриз.

Тебризская крепость была одним из самых укрепленных бастионов Гаджарского государства. Резиденция наследника шаха–Аббаса Мирзы находилась здесь. В тот тяжелый момент шах поручил защиту Тебриза своему зятю, первому везиру Аллахяр-хану. Аллахяр-хан решил вооружить население Тебриза. Именно в этот момент Мирфаттах Ага Сейид Муджтахид выступил против власти Гаджаров, выступил перед населением города с речью, поддержал российское правление, утвердившееся на Южном Кавказе, Иреване и Нахчыване. Он утверждал, что причиной его выступления против власти Гаджаров явилось то, что «шах не принадлежит к роду Имама Али». Шиины государства считали, что «власть в стране должна принадлежать представителям рода Имама Али».

Этот поступок Муджтахид привел в ярость Гаджаров. Его жизнь была в опасности. И. Ф. Паскевич пообещал оказать ему содействие в получении разрешения на его переселение в Российскую империю. И. Ф. Паскевич сдержал свое обещание. Русские выделили для Муджтахид поместье в Ширванской области, состоящее из 15 сел, для возмещения материального ущерба ему была назначена пенсия в объеме 2 тысяч червонцев, кроме того он получил возможность иметь ежегодный доход на сумму 5600 рублей серебром. И. Ф. Паскевич даже обратился к правительству Российской империи с просьбой «наградить Муджтахид золотым императорским гербом». «За особые заслуги перед Россией» правительство империи выделило ему кроме поместья в Ширване 50 десятин земель в Тифлисе, на левом берегу реки Кюр.

В 1845 году, после изменения политического климата в государстве Гаджаров, смерти Аббас Мирзы и Фатали-шаха Муджтахид под предлогом «паломничества в Каабу» вместе со своим сыном вернулся на родину и умер там 24 октября 1892 года.

«Текле карвансарасы» является еще одним тюркским (азербайджанским) топонимом Тифлиса. Раньше это место называлось «Чар карвансарасы» («Каравансарай царя»). По некоторым сведениям, здесь был также дом отдыха, принадлежавший царю Ираклию. Позже на основании разрушенного в результате нашествия Ага Мухаммед-шаха Гаджара здания в честь наследника Гаджарского трона – Текле был возведен новый каравансарай [6, с. 142].

«Шахтахты Бюрджю» («башня») также привлекает внимание среди тюркских топонимов Тифлиса. Эта башня находилась в нынешней полосе аллеи «Сололак», в направлении улицы Дадияни, на восточной части Нарынгала. В этом углу, где соединялись южные

и западные стены, возвышалась большая башня. «Шахтахлы бюрджу» была самой высокой башней в фортификационной системе Нарынгала.

Некоторые авторы предполагают, что якобы в «Шахтахты бюрджу» существовала обсерватория арабов. Когда-то внутренняя часть этого сооружения выполняла роль дворца царя. Грузинский автор П. Иоселиани отмечал, что «Шахтахты бюрджу» до 30-х гг. XIX века играла роль обсерватории. В 1838 году здесь была сооружена Тифлисская метеорологическая и магнитная обсерватории и это здание рухнуло в результате сильного землетрясения. К настоящему времени сохранилась мизерная часть этой обсерватории [6, с. 135–136].

Под топонимом «Сейидабад» в XVII веке подразумевалась территория охватывающая «Квартал бань» («Хамамлар техеллеси») и его окрестности. «Сейид» – это религиозный титул, присуждаемый потомкам имамов. Топоним «Сейидабад» возник в связи с переселениями на эту территорию некоторых общин сейидов азербайджанскими шахами. Раньше эта территория была названа «Тифлис»ом и окружена садами. Со времён нашествия манголов–татаров до XIX столетия здесь не было построено ни одно сооружение. Топоним «Сейидабад» упоминается также в формах «Сейидабад хамамлары» «Бани Сейидабада»), «Сейидабад гапысы» (Сейидабадские ворота»), «Сейидабад багалары» («Сады Сейидабада»).

Тюркскими (азербайджанскими) топонимами связанными с Тифлисом и вызывающими особый интерес, являются «Короглу» и «Короглу галасы». «Короглу» – название развалин крепости в Ахалкелекском уезде Тифлиской губернии [14, с. 129–130]. А «Короглу галасы» – это название крепости находящейся на территории вблизи города Тифлис [3, с. 100]. Крепость, существовавшая на восточной части села Молла Эйюблу бывшего Борчалинского уезда, также назывался «Короглу галасы» [10, с. 137]. Это название связывается также с именем гызылбашского племени «Зюльгадар». Племя «Зюльгадар» по своему происхождению связано с Сельджукским (тюркским) племенем Карлук.

Тюркское слово «Короглу» состоит из двух элементов – слова «Коруг» («Защитник») и окончания «ли». Топонимы «Короглюдаг» и «Короглу» (названия сёл на Южном Кавказе) тождественны с топонимами названиями гор «Бёнок горуг» и «Кичик горуг» в Загатальском районе Азербайджанской Республики [2, с. 204].

Город Тифлис на протяжении веков сохранял самые богатые традиции всех областей азербайджанской культуры. Исторические топонимы Тифлиса являются частями и неизгладимыми следами истории культуры азербайджанского народа. Эти топонимы свидетельствуют о тесной, неразрывной связи культуры азербайджанских тюрков также с Тифлисом – древним очагом богатой тюркской культуры.

Список использованных источников

1. Шаиг А. Мои воспоминания. – Баку: Ушагтянджнашр, 1961. – 224 с. (на азерб. языке).
2. Будагов Б. А., Гейбуллаев Г. А. Объяснительный словарь топонимов тюркского происхождения в Грузии. – Баку: Нурлан, 2008. – 312 с. (на азерб. языке).
3. Исафилов В. Ареал азербайджанских оронимов и гидронимов в Грузии. – Баку: АГПУ, 2005. – 100 с. (на азерб. языке).

4. Чобанов М., Чобанлы М. Топонимы «Барчалы». – Баку: Изд-во «Барчалы», 2012. – 340 с. (на азерб. языке).

5. Мамедли Ш. Б. Азербайджанцы Грузии. Административно–территориальные единицы Грузии, населённые азербайджанскими тюрками. Статистическая справочная книга. – Тбилиси: Колор, 2006. – 112 с. (на азерб. языке).

6. Мамедоглу М. Древний Тифлис (Внутренние и внешние топонимы Тифлиса). – Баку: Грузинский отдел Союза писателей Азербайджана, 2009. – 242 с. (на азерб. языке).

7. Мамедова–Годжаева Г. Н. История образования азербайджанцев Грузии. – Тбилиси: Глобал–Принт, 2002. – 96 с. (на азерб. языке).

8. Шамьюглу Ш., Шахбазгызы Ш. Тюркские населённые пункты Грузии. Ойконимы Башкечиды тюркского происхождения. – Баку: Мутарджим, 2011. – 80 с. (на азерб. языке).

9. Тифлис–край родной. Мюшфиг Борчалы. – <http://zim.az/Tiflis/367-tfls-domahr.html>.

10. Грузинская ССР – Административно–территориальное деление. – Тбилиси, 1966. – 140 с.

11. Грузинские документы XI–XV вв. – М.: «Наука», 1982. – 279 с.

12. Керимли В. Г. Тюрки в Грузии. О культурных контактах Азербайджанского и Грузинского народов (конец XIX – начало XX вв.). – Баку: «Текнур», 2011. – 240 с.

13. Обзорение Российских владений за Кавказом. Ч. I–II. – СПб., 1836.

14. Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Совместное издание Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества и Кавказского военно–топографического отдела. – Тифлис: типография К. П. Козловского, 1913. – 530 с.

References

1. Shaig A. Moi vospominanija. – Baku: Ushaggjandzhnashr, 1961. – 224 s. (na azerb. jazyke).
2. Budagov B. A., Gejbullaev G. A. Ob#jasnitel'nyj slovar' toponimov tjurksogo proishozhdenija v Gruzii. – Baku: Nurlan, 2008. – 312 s. (na azerb. jazyke).
3. Israfilov V. Areal azerbajdzhanskih oronimov i gidronimov v Gruzii. – Baku: AGPU, 2005. – 100 s. (na azerb. jazyke).
4. Chobanov M., Chobanly M. Toponimy «Borchaly». – Baku: Izd-vo «Borchaly», 2012. – 340 s. (na azerb. jazyke).
5. Mamedli Sh. B. Azerbajdzhancy Gruzii. Administrativno–territorial'nye edinicy Gruzii, naseljonnye azerbajdzhanskimi tjurkami. Statisticheskaja spravocnaja kniga. – Tblisi: Kolor, 2006. – 112 s. (na azerb. jazyke).
6. Mamedoglu M. Drevnij Tiflis (Vnutrennie i vneshnie toponimy Tiflisa). – Baku: Gruzinskij otdel Sojuza pisatelej Azerbajdzhana, 2009. – 242 s. (na azerb. jazyke).
7. Mamedova–Godzhaeva G. N. Istorija obrazovanija azerbajdzhancev Gruzii. – Tblisi: Global–Print, 2002. – 96 s. (na azerb. jazyke).
8. Shamyoglu Sh., Shahbazgyzy Sh. Tjurkskie naseljonnye punkty Gruzii. Ojkonimy Bashkechida tjurkskogo proishozhdenija. – Baku: Mutardzhim, 2011. – 80 s. (na azerb. jazyke).
9. Tiflis–kraj rodnoj. Mjushfig Borchaly. – <http://zim.az/Tiflis/367-tfls-domahr.html>.
10. Gruzinskaja SSR – Administrativno–territorialnoe delenie. – Tbilisi, 1966. – 140 s.
11. Gruzinskie dokumenty XI–XV vv. – M.: «Nauka», 1982. – 279 s.
12. Kerimli V. G. Tjurki v Gruzii. O kul'turnykh kontaktah Azerbajdzhanskogo i Gruzinskogo narodov (konec XIX – nachalo XX vv.). – Baku: «Teknur», 2011. – 240 s.
13. Obozrenie Rossijskih vladenij za Kavkazom. Ch. I–II. – SPb., 1836.
14. Pagirev D. D. Alfavitnyj ukazatel' k pjativerstnoj karte Kavkazskogo kraja. Sovmestnoe izdanie Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshhestva i Kavkazskogo voenno–topograficheskogo otdela. – Tiflis: tipografija K. P. Kozlovskogo, 1913. – 530 s.

Majnunov R., *The head of the department of «Social sciences» of Police Academy of MIA of Azerbaijan Republic (Azerbaijan), matlabm@yandex.ru*

Azerbaijani (turk) toponomy of Tbilisi

Azerbaijani (Turk) toponyms of Tbilisi, existed in the past and have been preserved to our days, are investigated in the article. These toponyms are closely bounded with old and rich culture of Azerbaijani Turks who lived in Tbilisi for many years.

Keywords: *Топоніми, Caucasian, history, Georgia, Azerbaijan culture, Tbilisi, Azerbaijani – Turkish toponymy.*

Меджнунув Р., *начальник кафедри «Суспільні науки», Поліцейська Академія МВС Азербайджанської Республіки (Азербайджан), matlabm@yandex.ru*

Азербайджанська (тюркська) топоніміка Тифліса

Досліджено азербайджанські (тюркські) топоніми міста Тифліс, що існували в минулому і що збереглися донині. Ці топоніми нерозривно пов'язані з багатомітовою і багатою культурою азербайджанських тюрків, які жили в Тифлісі протягом століть.

Ключові слова: *топоніміка, Кавказ, історія, Грузія, азербайджанська культура, Тифліс, Азербайджанські (тюркські) топоніми.*

* * *

УДК 94(477)

Khalafova S.,

assistant professor of the department of Library Resources and Information Retrieval Systems, Faculty of Library and Information, Baku State University (Azerbaijan, Baku)

FORMATION OF LIBRARY FUND: IDEA, CONCEPT AND DEVELOPMENT

The article is about the creation of idea of library fund formation, its concept and development and it makes comments on the innovations brought to this field by the outstanding researcher of the library fund studies Y. V. Grigoriev and his successors' attitude and existing problems of the fund studies.

Keywords: *library funds of Azerbaijan, principles and methods of formation of library funds.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Introduction. The formation of the library fund is one of the major problems of funding, which has been the subject of recent scientific analyzes. This topic has attracted the attention of theorists and practitioners. Because there are some questions that require to search before this field to be postponed. The low level of summarizing summaries of the Fund's research problems highlighted and analyzed significantly reduces the level of information available to library staff [7].

In the 1920s and 1940s, A. A. Pakrovski, L. B. Khavkina, V. N. Denishev, A. N. Barabashov and others. The idea, history and development of the idea of fundism by scientists have been analyzed, summarized and reflected in their works. In the 1950s and 1970s Y. V. Grigoriev, T. Aydenbergen, K. L. Varenko, N. Kartashov and others, in the formation and development of the library fund, advanced some ideas from previous scholars and added their ideas. In the 1980s and early 1990s, Prof. Y. N. Stolyarov, V. T. Tereshin, A. V. Markina, V. V. Shilov, T. A. Jdanov, I. S. Pilko, from the authors of the theoretical problems of forming a library fund for a long time, as well as in our republic Professor A. A. Khalafov, M. M. Hasanov, A. Aliyev and others have done a lot in improving this work.

History of concept. The main role in training of the library fund belongs to Y. V. Grigoriev (1899–1973). The concept of «formation of the library fund» at the end of 1960 was translated into scientific circulation, as it is the work that reflects all the technological processes that formulate the documents, collectively, more accurately, and form a library fund by Y. V. Grigoriev. This has played a major role in developing a system approach to the library fund, as well as in the development of library fund theory. Y. V. Grigoriev, who is considered as the basis of library fundraising, has been working on the problems of library science for over 50 years and has published more than 30 studies on various aspects of library fund formation. He has also served in unifying the «library funds» in the perfect high school curriculum [10].

The founding of the concept of «library fund arranging» coincides with the beginning of the 1950s. At that time, Y. V. Grigoriev's book on the same name was published. In 1955, a broad concept of «library funds» appeared. This term incorporated the concept of «organizing library fund» in conjunction with «complement» and «content» concepts.

Qualitative breakthrough in this area took place in 1973 – Y. V. Grigoriev united all these processes under the concept of «formation». His book «Theoretical Foundations of Funding of the Library Fund» was a significant stimulus for the development of fundraising. Y. V. Grigoriev for the first time declared the application of a systematic approach and realized this approach by taking all the processes and operations on creating and maintaining a library fund.

The main theoretical achievement of Y. V. Grigoriev was to prove that the fund's accumulation and organization (in other words, accounting, development, placement, protection), as well as management, are a single cycle based on common principles and subject to uniform requirements. Thanks to this tract, the training about the library fund has gained integrity, excellence and has become an independent section of library science. Y. V. Grigoriev has defined the essence of the library fund, the broad and narrow scope of this concept, the distinctive features and features of the library fund, the general principles of its formation (until now only the principles of the process of completing the process). More importantly, in the modern era, is the principle of consistency and volume of justified funding for the responsibilities of the library and its readership. Although, the author sometimes viewed the principle of conformity as a law.

Stages of fund formation. In the theory of formation of the library fund, one more idea is the process of unified formation of the fund by three stages, which are connected to one another and dialectically combine (compiling, organizing and managing the library's complementing work, organizing the fund's compliance with the new requirements of society) [6]. To put it more precisely, the fund's fundraising, the foundation of the fund, and the management of the fund were taken as stages of the fund's formation by a prominent scientist. This assessment has been adopted as long as it has been included in the higher school textbook (Y. Stolyarov, «Library Fund», 1979).

Later, some librarians (V. T. Tereshin, A. V. Markina, Y. N. Stolyarov, V. V. Shilov) are still in the process of discussing the fund-raising processes of the library fundamentally, in a slightly different and somewhat unconventional viewpoint, but there was no unanimous decision. In 1991, Y. N. Stolyarov's «Foundation Fund» was divided into the following processes: modeling of library

funds, compilation, accounting, document processing, Placement of documents, security of documents, delivery of documents, analysis of information.

Even though Grigoriev's followers agreed on it, they refused to divide the fund into the stages. The point is that the concept of «organizing» includes all these stages: both complementarity and management should be arranged; both management and management, as well as subsequent processes of fund formation. Thus, the development itself is not a separate stage, it is parallel to all processes and stages of the library fund formation. Apparently, the solution to the problem takes some time. According to Grigoriev's ideas, the management begins after the results of the fund's use by readers. He meant, in short, the continuous selection and the continuing diversity of the fund. Y. V. Grigoriev transferred the library fund from the second stage to the third stage. They were very valuable, with attempts to complete the «management» section with their content. Although there was a need for some definitions. Thus, the second choice should be viewed not only as a result, but also as a means of control. The same expressions can be said about the first selection. Moreover, it is impossible to separate them from each other, to separate them. Because they exist in mutual relations.

It should be emphasized that Y. V. Grigoriev justified the importance of the management aspect in fundraising, and this aspect of the general bookstore began to function as soon as the concept of «library management» emerged. «Theoretical Foundations of Formation of Library Funds» was the summit of Y. V. Grigoriev's creativity in library fundraising. This work summarizes significant achievements in this section of library science, at the same time pointing to the beginning of a qualitatively new stage in its development.

Definition of concept. There are several definitions about the processes of library fund formation in scientific literature. Y. N. Stolyarov, student and follower of Y. V. Grigoriev, described the following in the book fund of the Library: «Formation means the creation, permanent development and maintenance of a library fund».

The Terminological Dictionary of Library Work (The Terminology Dictionary of the Library, 1997) provides a more comprehensive definition of the concept of «formation of a library fund»: «The complex of processes aimed at establishing and developing a library fund, without complementing, the organization and management of the fund, as well as the production of printed materials and other materials depend on the content, type of the reader, the number and interests of readers, the release of readers, the growing information needs of science and production».

Formation of library funds is an uninterrupted process. This process continues as library continues to exist. The work on the foundation of the fund is the main content of the work of many staff members. The formation of the library fund requires the librarian to know precisely the tasks facing the library, to constantly learn the user's quota, to know their needs, interests, literary tastes, motivations and motivation for documents.

Technological formulation of library funds begins with the identification of the fund's ideal model or model. The next stage is getting, choosing or completing yours. Later, the document is processed, processed, deployed, maintained, and delivered at the request of the reader. During these processes, the information is constantly analyzed and corrected according to the results of the analysis. The

importance of forming a library fund for the «Library Funds» is that almost all the fundamentals of the fund are created and only as a result of its formation. The quality and the size of the fund conditions are the subsequent activity of the library.

In the 1960s, as a result of the introduction and introduction of new information technologies, there was a serious threat to library funds and libraries as a whole. The ability to disseminate information through telecommunications tools, and the development of non-conventional documents has revealed the concept of «non-books», which can later be described as «without books, readers without a library» rose. At the time of the new call, many pupils responded with an attempt to put libraries away from compiling, taking into account the principal characteristic of their print work and the benefits of the book as a document. As a result, alternative document and communication institutions appeared in libraries. Newly-created scientists in the field of information science have sought to prove the archeology of library science.

In developed countries, especially in the United States, there was not such a sharp confrontation, the discussions were held among the librarians themselves. They quickly began to apply the advantages of new information technologies and began to apply them effortfully, and at the theoretical level, they developed the concept of integrated library-information. The situation was dramatically improved in the Soviet library, especially in the fundamentals. Fundamentalists have produced constructive conclusions from the criticisms of informatics. This, above all, concerns expansion of ideas about a fund-raising element. Since the 1970s, they have embraced the concept of documentary discussion on the subject and object of library science and included it in both terminology and general library lexicon.

As it is known, it is assumed to include the following processes into the fundraising system of the library fund: 1) Fund modeling; 2) Fund completing; 3) Accounting of incoming or outgoing documents in the Fund; 4) Special processing of documents; 5) placement of documents in the fund; 6) Fund allocation; 7) organization of his protection; 8) making of the Fund; 9) Fund management and so on. In this case, the management of the fund is primarily concerned. It involves two aspects: 1) Managing the Fund's formation and development (its scope, its relevance, its fullness, etc.); 2) Manage the use of the Fund (booklet, questionnaire, rejection, compliance index, citation, etc). Thus, the promotion of the fund reflects the strategy of its formation, as well as the recording and control over its development and use [7].

Principles of fund formation. A series of articles about the library fund formation in 1990–2000 were published. The main focus of these articles is to provide a full and timely information needs of the priority categories of readers, define the selection criteria and cost criteria for the foundation of the fund, and automate the process of compiling (create a database of publisher and bookstore organizations, prospective and current information-based literature), the terminology system, the role of the book man in the process of completing, and in particular the theoretical problems of the fundamentals of fund formation. The authors define the fundamentals of the fund's fundamentals in different directions. For example, V. Tereshin defines principles of science, conformity, pluralism, completeness, profiling-linking, cost-effectiveness, efficiency of formation of library fund, Y. N. Stolyar's choice, harmony, profiling–

and define the principles of completeness. In this period, A. Aliyev, who conducts research in Azerbaijan's library studies, summarized the principles of both authors as science, selection, conformity, completeness, profiling–coordination, regularity and planning, nationalism [1].

Conclusion. Generally, today there are many barriers to the formation of funds: the sharp financial deficit, the lack of technological readiness to reduce the volume of incoming documents, the conservatism of methods and methods, the inadequate organization of labor, the destruction of the national depository security system, the incompleteness of new incoming literature, the lack of complete information about the published and newly published literature, the existence of gaps in compulsory free copies, etc. [12].

Nevertheless, scientific concepts, ideas, and judgments about the formation of a library fund prove that the fund is the optimum of the richness of the documents generated in the application of a number of features, principles, principles, wide information abundance, and the relevance of reader surveys. Thus, the formation of a library fund is not a random character, but rather a regular process. This process starts once and continues until the book is available. As the volume of the library fund increases, its process of enrichment is enriched, improves existing technological processes and develops funding skills.

References

1. Aliyev A. New principles of formation of library fund and modern approaches // *Library science and bibliography: Scientific–theoretical and experimental journal.* – 2001. – №2 (9). – P.56–66.
2. Creation, formation and management of library fund: Textbook. – B.: BSU, 2004. – 143 p.
3. Khalafov A. A. Introduction to library science: Textbook. – B., 2001. – 798 p.
4. Library Funds: A Textbook for the Library. fact. Institute of Culture / Y. N. Stolyarov et al. – Moscow: The Book, 1979. – P.27–33.
5. Vasilchenko N. P. Formation of Library Collections // *Scientific and Technical Libraries.* – 1996. – №5. – P.22–28.
6. Grigoriev Y. V. Theoretical foundations of the formation of library collections: Uch. allowance. – M.: The book, 1973. – P.47.
7. Zhdanova T. A. Problems of scientific research in the field of library collections: some accents // *Scientific and Technical Libraries.* – 1999. – №6. – P.3–14.
8. Pilko I. S. Formation of the library fund: on terminology and technology // *Scientific and technical libraries.* – 1997. – №10. – P.16–25.
9. Stolyarov Y. N. Library Fund: Textbook for the Bible. fact. in–tov culture, universities. – M.: Prince. Chamber, 1991. – 271 p.
10. Stolyarov Y. N. Hundred Years of Library Science Fundamentals // *Scientific. and techn.* – 2001. – №6. – P.16–46.
11. Tereshin V. I. Library Fund. – Moscow: MGUKI, 1994. – 174 p. Reissued in aug. and. form in 2000 year.
12. Shilov V. V., Eidemiller I. V., Tikhonova O. V. and others. Problems of formation of funds at the present stage // *Libraries.* – 1996. – №3. – P.65–78.

Халафова С., асистент кафедри бібліотечних ресурсів та інформаційно–пошукових систем Бібліотечно–інформаційного факультету, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку)

Формування бібліотечного фонду: ідея, поняття і розвиток

Розповідається про формування і розвиток бібліотечних фондів, про нововведення, внесені видатним представником бібліотечного фондознавства Ю. В. Григор'євим в цю область, коментарі по відношенню до Григор'єва його продовжувачами, і існуючі проблеми фондознавства.

Ключові слова: бібліотечні фонди Азербайджану, принципи і методи формування бібліотечних фондів.

* * *

УДК 94(479.24)

Аллахвердиева Г. А.,
старший преподаватель кафедры всеобщей истории, Гянджинский Государственный Университет (Азербайджан, Гянджа), matlabm@yandex.com

АЗЕРБАЙДЖАН В КОНТЕКСТЕ РОССИЙСКО–ОСМАНСКИХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОТИВОРЕЧИЙ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Рассматриваются некоторые вопросы геополитических противоречий между Российской и Османской империями на территории Азербайджана. Отмечается, что иногда экономические интересы перерастали в политические и этот процесс сопровождался длительными и кровопролитными войнами.

Ключевые слова: гегемония, империя, административная система, прикаспийская область, договор, соперничество, сопротивление.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Османская империя в XVIII веке проводила гегемонистскую политику в бассейне Каспийского моря наравне с такими ведущими государствами как Англия, Франция и Россия. В основе интересов Османской империи к Азербайджану стояли, прежде всего, экономические интересы. Османская империя, игравшая ведущую роль в транзитной торговле Средиземное–Чёрное–Каспийское море, получала значительную прибыль от торгового посредничества между Западом и Востоком. Османская империя, использующая транзитную торговлю, стремилась захватить как можно больше прикаспийских областей. В Османско–Сефевидских войнах XVI–XVII веков вопрос прикаспийских областей имел важное значение. Необходимо так же отметить, что в начале XVIII века Османская империя в экономическо–политическом отношении стала все больше зависеть от крупных европейских государств – Англии и Франции [1, с. 445]. Несмотря на ведущую роль в транзитной торговле между Западом и Востоком, после открытия новых торговых путей в Индию и соседние страны, Османское государство лишилось большей части доходов от транзитной торговли [1, с. 456]. Раньше Османская империя экспортировала сырьё, сукно, шёлковые ткани, кожу и обувь, некоторые виды оружия [2]. С начала XVIII века экспорт сырья и роль импорта европейских промышленных товаров возросла [1, с. 457]. Причиной экономической и политической зависимости Османского государства от Англии и Франции, стали так же заключённые в 40–е годы XVIII века на неограниченные сроки торговые соглашения [3, с. 4]. Раньше такие соглашения имели право заключать на период правления царствующих правителей [4]. Для французских купцов был определен 10 процентный таможенный налог [4]. Позже такие же права получили купцы Англии и Голландии [3, с. 4]. Иностранцы, так же были освобождены от ответственности перед османским судом. Поэтому, государственные чиновники Османской империи одним из основных мер улучшения внутреннего и внешнего положения постепенно экономически и политически слабеющего государства в начале XVIII века видели в необходимости захватить и укрепиться в прикаспийских областях [2]. Основным соперником в осуществлении этих целей для Османского государства в первой половине XVIII века являлась Российская империя. Обострилась борьба между Россией и Османским государством за установления

политической и экономической гегемонии на Черном и Каспийскими морями. Россия захватила Азов, Таганрог и несколько других территорий по Стамбульскому договору, подписанному между Россией и Османским государством [5, с. 389]. Очень скоро война между Россией и Османским государством возобновилась. Русская армия, под командованием Петра I попала в окружение у реки Прут, под Яссами [5, с. 393]. Петр I для спасения своей армии был вынужден подписать мирный договор в 1700 году и отказаться от захваченных территорий. После неудачного Прутского похода Петр I проводил осторожную политику на южных границах, поэтому старался скрывать подготовку похода на Каспийское море [6, с. 478]. Так же, Пётр для успешного завершения войны со Швецией, хотел быть уверенным в безопасности своих южных границ. В 1720 году Россия и Османское государство подписали договор о «Вечном мире» [6, с. 481]. Этот договор сохранил для России обязательства Прутского перемирия. Только по одному вопросу Османское государство пошло на уступку своему сопернику. России было дано право сохранить посольство в Стамбуле [7, с. 317]. Русский царь, подписав перемирие, старался не настораживать Османское правительство, потому что в это время шла активная подготовка к Каспийскому походу. Только после манифеста Петра I и прихода в Дербент русского военного флота, игра в прятки была закончена [8]. На словах Россия хотела отомстить за русских купцов, но поход не на Шамаху, а в прикаспийские области всё прояснил. Османское правительство расценило цель «Шамахинского похода» русской армии на прикаспийские области как попытку русского царя закрепить за собой эти земли [8, с. 354]. Главной точкой русско-туркских противоречий являлась Прикаспийская область, особенно Шамахи, поэтому одной из главных причин препятствующих осуществлению планов Петра I, было негативное отношение Османского государства к этому походу. 29 августа 1722-го года Петр I захватил Дербент. В походе участвовало около 100 тысяч войск. Взяв город без потерь, Петр I большую часть войск в тот же день отправил назад, сам морским путём вернулся в Москву [9, с. 149]. Накануне похода, 25 июля 1722-го года он отдал указ послу России в Сефевидском государстве С. Абрамову добиться от Сефевидов передачи прикаспийских областей России. В противном случае выразил готовность захватить эти области военным путем [10, с. 9]. В другом письме Петр I писал, мы обязательно должны завладеть морским побережьем и не должны пускать сюда турков. Англия расценила захват русскими Дербента началом господства русских на Каспийском море. Английское правительство лучше всех понимало планы России в отношении Каспийских областей. Успехи России на юге Англия считала для себя катастрофой, потому что могла свести на нет, не только торговлю шёлком, но и провалить торговлю Ост-Индской компании и Леванта [11]. Поэтому Англия решительно поддерживала политику Османского государства. Русские планировали начать поход в 1723 году. Однако перенесение похода на год вперед тоже было связано с русско-туркскими противоречиями. Разгром в марте 1722-го года у Исфагана шахских войск афганцами и окружение столицы Сефевидов встревожило Петербург. Петербург был напуган тем, что

Османы используя крушение Сефевидского государства раньше России могут захватить прикаспийские области [12, с. 234]. Еще после победы Ширванского восстания, Пётр опасался введения Османской империей на Южный Кавказ войск и захвата этих территорий. Это помешало бы осуществлению кавказской политики России [12, с. 237]. По этой причине нельзя было откладывать поход. Как видим подготовка вооруженного захвата Петром I прикаспийских областей и причина отступления из Дербента большей части войск, была спровоцирована Англией и Османским государством. В первую очередь причиной протеста Османского правительства являлось то, что Петр I не хотел чтобы Гаджи Давуд принимал покровительство Османской Турции, потому что в этом случае Османы не теряя время вторгнутся на Южный Кавказ. Император поручил своему резиденту в Стамбуле И. Неплюеву любой ценой помешать Гаджи Давуду переходить под османское покровительство [13, с. 89]. Однако посол не смог добиться этого. Во вторых, после захвата и поспешного вывода Петром I своих войск из Дербента в 1722 году, в октябре Османское государство признало власть Гаджи Давуда в Ширване и приняло его под своё покровительство. Гаджи Давуд принял вассальную зависимость от Османской империи [14]. Переговоры между султанами Ахмедом II и Гаджи Давудом сильно беспокоили Петра I. Петр опасался посылать карательную экспедицию против Гаджи Давуда, принявшего Османское покровительство. В тоже время, это решение могло нанести тяжелый удар по торговле с Востоком и восточной политике Петра I [15, с. 84].

В третьих, в ноябре того же года главный визирь султана Ахмеда II Ибрагим паша, дал заявление протеста послу И. Неплюеву. В заявлении говорилось о том, что пока русские войска будут находиться на землях Сефевидского государства, османское правительство не будет спокойно на это смотреть [16]. В четвёртых, в декабре великий визирь Ибрагим паша для того чтобы предотвратить войну между двумя государствами, при посредничестве Неплюева открыто высказал свои пожелания: «Как хороший друг, как человек желающий сохранить мир между двумя империями, вы вместе со своими войсками должны уйти на свои земли» [16].

По возвращению из Дербента в 1723 году, Петр встретился с османским послом Нишли Мухаммедом. Посол официально объявил о взятии под османское покровительство Давуд бека и еще раз Петру I передал требование своего правительства вывести свои войска из каспийских областей [17, с. 76]. Весной 1723 года османские войска вошли в Картли и Кахетию. 12 сентября, в день подписания договора в Петербурге с сефевидским послом – османские войска взяли Тифлис, затем начали наступление на Гянджу, Иреван и Нахчыван. Султанское правительство уже не желало никаких переговоров [17, с. 79]. Только благодаря усилиям великого визиря Ибрагим паши, в конце 1723 года войны удалось избежать. После трехмесячного «ожидания» в конце декабря 1723 года начались новые переговоры. События происходящие в прикаспийских областях подтверждают мысль о том, что возвращению Петра I из Дербента способствовало недовольство Османского правительства. В связи с этим посол Неплюев писал, что «уговорить турков никак невозможно» [10]. Россия, не хотела войны,

поэтому после раздумий решила предложить Османской империи раздел прикаспийских областей между двумя государствами [10]. После долгих переговоров стороны договорились о разделе «сефевидского наследства». 12 июля 1724 года в Стамбуле был подписан договор с Россией. Османская империя признала «добровольную» передачу шахом завоеванных Россией прикаспийских областей [9, с. 19]. Остальные области Азербайджана – Карабах, Гянджа, Тебриз, Нахчыван, Иреван, Казвин, а так же вся Грузия отходили к Османскому государству [9, с. 202]. Стамбульский договор разделил Азербайджан на две части. Одна из основных статей Стамбульского договора, исключая прикаспийские области, была посвящена Ширвану. По договору османы не имели права держать войска в Ширване. В случае конфликта султан сюда мог ввести войска с разрешения России [9, с. 203, 214]. Созданному по Стамбульскому договору Шамахинскому ханству был дан отдельный статус. Это ханство находилось под контролем султанского правительства. Гаджи Давуд, имевший высокий авторитет среди местного населения, был утвержден со стороны султана Ширванским ханом [9, с. 203].

Таким образом, политическая и экономическая борьба за Южный Кавказ между Российской и Османскими империями в первой четверти XVIII века имело равное значение для обоих государств. После подписания Стамбульского договора османские войска стали захватывать Южный Кавказ, а так же Азербайджан. Летом 1724 года по договору Салмас, Хой, Маранд попали под османскую оккупационную зону. В августе того же года была попытка захвата Тебриза. Однако сефевидские войска остановили наступление. В некоторых случаях местное население уставшая от политической и социальной нестабильности в государстве, принимало османскую власть [19, с. 181]. Например, Иреван, Нахчыван, Ордубад, Казах, Борчалы, добровольно приняли османскую власть. Однако города Гянджа, Тебриз и Ардебиль оказали сильное сопротивление османам. В 1725 году эти города перешли под османское правление. По мнению Локкарта, большинство населения, состоявшее из суннитов, принимало добровольно османскую власть, шииты наоборот оказали сопротивление [20]. Однако Иреван, Нахчыван и население некоторых приграничных областей Южного Азербайджана, добровольно принявших османскую власть (они были шииты) показывают неверность мыслей Локкарта. В 1727 году условия Стамбульского договора были пересмотрены. По окончании переговоров 12 декабря 1727 года Джавад, Сальян, Куба, Рустав, Шешпара, Тенге были переданы России [21, с. 212]. Гаджи Давуд отказался сдать крепость Тенге, однако русские войска заставили его сдаться. За неповиновение султан выслал его на Кипр. Вместо него правителем Ширвана был назначен Сурхай хан [21, с. 224]. Опираясь на военную поддержку осман, Сурхай хан совершал грабительские набеги на прикаспийские области. В 1724 году Сурхай хан вместе с отрядом Ибрагим паши разграбили 24 сальянских деревень. Цель походов Сурхай хана собрать как можно больше налогов в османскую казну. Османы на захваченных территориях вводили свою административную систему управления. Территория Азербайджана была разделена на вилаеты и беглярбекства. Вилаеты управлялись сараскерами.

Однако, на территориях севернее Куры османские войска не размещались. Укрепившись и создав свою административную систему, османы начали активно готовиться к захвату всех прикаспийских областей.

Однако в конце 20–х годов XVIII века на всем Южном Кавказе усилилась борьба против османской оккупации. В этой борьбе активное участие принял Надиргулу хан. Военно–политические события 30–х годов XVIII века показали, что османы не только не могли расширить завоевание в прикаспийских областях, но даже не смогли сохранить сефевидские земли переданные им по Стамбульскому договору. Для борьбы с Османской Турцией 1730 год для Сефевидов оказался удачным. Во–первых, в этот период, в результате переворота был свергнут султан Ахмед III и правящие круги Османского государства были заняты регулированием внутренней ситуации. Во–вторых, Россия сочувствовала Сефевидам. Правильно оценив ситуацию, Сефевиды начали военные операции против Османского государства [21, с. 289]. В этих военных операциях отличился Надиргулу хан. Однако выступление в Герате против Сефевидов афганских племен и восстание в Хорасане заставили Надиргулу хана срочно отправиться туда. Шах Тахмасиб II оказался слабым полководцем и проиграл основные военные операции. Урмия, Тебриз, Марага, Салмас, Хамадан снова были потеряны. Надиргулу хан срочно отправил Тахмасибу II письмо с требованием заключения перемирия с Османами даже путем территориальных уступок. Подписанный 16 января 1732 года Кирманшахский договор остановил продвижение османской армии [18, с. 200].

Таким образом, в результате бездарной политики двух последних представителей сефевидской династии – шах Султан Гусейна и шах Тахмасиба II в первой половине XVIII века Сефевидское государство стало жертвой политических интересов Российской и Османской империй. Дипломаты и путешественники не лестно отзывались о последних представителях Сефевидской династии. Русские дипломаты в Тебризе характеризую Тахмасиба II генералу Левашову отмечали его большую привязанность к спиртным напиткам [19, с. 224]. В сложившейся критической ситуации для Сефевидского государства Надиргулу хан лишил власти Тахмасиба II. Он был выслан в Мешед, там ему выкололи глаза [18, с. 392]. Малолетнего сына Тахмасиба II Аббас Мирзу короновали как шах Аббас III Надиргулу хан стал его опекуном. С этого времени он стал полноправным государем Сефевидского государства.

Надиргулу хан возобновил войну с Османским государством. Он первым делом ликвидировал условия Кирманшахского договора. Несмотря на поражение первой битвы под Багдадом, второе сражение выиграл и подписал договор с османским командованием во главе с Ахмед пашой. Османы вернули все земли захваченные за последние 10 лет. Были восстановлены границы на основе Гасри–Ширинаского договора 1639 года. Однако Османское правительство не утвердило договор и военные действия возобновились. Скоро сами османы поняли бессмысленность продолжения войны и по приказу султана вернулись назад в Османское государство [12, с. 300].

Можно сказать, что Надир хан освободив весь Южный Азербайджан от османской армии, решил положить

конец Шамахиному ханству формально зависимой от Османской Турции. В конце 1734 года он захватил город и приказал его разрушить. Д. Ханвей сообщает, что для того чтобы сломить сопротивление населения, после грабежа крепостные стены до основания были разрушены [21, с. 165]. Население было переселено в Агсу – «Ени Шамаху». Следующий удар османской армии был нанесен под Гянджой. Осада города продолжалась 4 месяца. Длительная осада срывала планы Надир хана по освобождению Кавказа от османской армии. Одновременно он получал информацию об активизации османской армии в западной части Южного Кавказа. Надир хан, прежде всего, стремился освободить Гянджу и прикаспийские области. Именно по этой причине он не двигался в западном направлении. Прикаспийские области имели стратегическое значение для Надир хана и по этой причине, прежде всего, начал бороться за их освобождение. В 1735 году подписав Гянджинский договор, добился полного вывода русских войск с прикаспийских областей [20, с. 321].

Османскому господству на Южном Кавказе было положено конец в 1735 году, в результате победы Надир хана в битве близ Ечмиедзина (Уч Килсе) [20, с. 328]. К концу 1735 года Османское командование полностью вывела войска с Южного Кавказа.

Список использованных источников

1. Хаммер И. Ф. История Османского государства. Перевод с немецкого Л. А. Сосновской // НАИИ НАНА. – инв. №8389. – 872 с.
2. Чеучева А. К. Османская империя и Северо-Западный Кавказ в XVIII столетии. – <http://vestnikihae.ru/Issues/30/3>
3. Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI Osmanlı tarihi 6 ciltte tam yayın Türk tarih kurumu basım evi Ankara 1988–sah 3114.
4. Doç. Dr. M. Alaaddin Yalçınkaya III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası. – <https://www.tarihtarih.com>
5. Уляницкий В. А. Дарданеллы и Босфор. – Москва: Типография Гатцула, 1889. – 721 с.
6. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. Т. IV, Ч.2. – СПб., 1863. – 719 с.
7. Соловьев С. М. «История России с древнейших времен», Т XVIII. – 567 с.
8. Никифоров Л. А. Русско-английские отношения при Петре I. – Москва: «Государственное издательство политической литературы», 1950. – 282 с.
9. Лысов В. П. Персидский поход Петра I. – М.: Изд-во МГУ, 1951. – 250 с.
10. Курукин И. В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735). – <http://www.opendag.ru/>
11. Магомедова Р. И. Кавказская проблема в восточной политике России, Англии и Франции в первой половине XVIII века. Автореф. дисс. канд. истор. наук. – Махачкала, 2004. – <http://www.dissercat.com/>
12. Маркова О. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. – М.: Наука, 1966. – 323 с.
13. Гезалова Н. Р. Вопросы истории Азербайджана в XVIII веке в англоязычной историографии. – Баку – Москва, 2010. – 244 с.
14. Алимйрзаева А. А. Дагестан в кавказской политике России в эпоху Петра I. – www.alibest.ru
15. Алиев Ф. М. Миссия посланника русского государства А. Н. Вольнского в Азербайджане. – Баку: «Элм», 1979. – 120 с.
16. Абдусаламов М. Б. Кумыкские феодальные владения в кавказской политике России: От Петербургского договора до Гянджинского трактата (1723–1735). – www.alibest.ru
17. Абдурахманов А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине 18 века. – Баку: АҚД, 1964. – 134 с.
18. Süleymanov M. S. Nadir şah. – Tehran, 2014. – 740 s.
19. Сотавов Н. А. Кавказ в политике России, Ирана и Турции в XVIII веке. – М., 1984. – 367 с.
20. Локкарт Л. Надир шах. Критическое исследование на основе первоисточников. (Лондон–1938) / Перевод с английского Н. Р. Гезаловой. – Баку, 2004. – 395 с.
21. Ханвей Джон. Исторический очерк Британской торговли на Каспийском море с журналом автора о путешествии из Англии через Россию и Персию и обратно через Россию Германию и Голландию с прибавлением описания волнений в Персии в течение настоящего столетия с подробной историей великого урупатора (надир Кули). Т.1 и П. Перевод Саламовой // НАИИ НАНА. – док.154.

References

1. Hammer I. F. Istorija Osmanskogo gosudarstva. Pervod s nemetskogo L. A. Sosnovskoj // NAII NANA. – inv. №8389. – 872 s.
2. Cheucheva A. K. Osmanskaja imperija i Severo-Zapadnyj Kavkaz v XVIII stoletii. – <http://vestnikihae.ru/Issues/30/3>
3. Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI Osmanlı tarihi 6 ciltte tam yayın Türk tarih kurumu basım evi Ankara 1988–sah 3114.
4. Doç. Dr. M. Alaaddin Yalçınkaya III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası. – <https://www.tarihtarih.com>
5. Uljanickij V. A. Dardanely i Bosfor. – Moskva: Tipografija Gatcula, 1889. – 721 s.
6. Ustrjalov N. Istorija carstvovanija Petra Velikago. T. IV, Ch.2. – SPb., 1863. – 719 s.
7. Solov'ev S. M. «Istorija Rossii s drevnejshih vremen», T XVIII. – 567 s.
8. Nikiforov L. A. Russko-anglijskie otnoshenija pri Petre I. – Moskva: «Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoj literatury», 1950. – 282 s.
9. Lyscov V. P. Persidskij pohod Petra I. – M.: Izd-vo MGU, 1951. – 250 s.
10. Kurukin I. V. Persidskij pohod Petra Velikogo. Nizovoj korpus na beregah Kaspija (1722–1735). – <http://www.opendag.ru/>
11. Magomedova R. I. Kavkazskaja problema v vostochnoj politike Rossii, Anglii i Francii v pervoj polovine XVIII veka. Avtoref. diss. kand. istor. nauk. – Mahachkala, 2004. – <http://www.dissercat.com/>
12. Markova O. Rossija, Zakavkaz'e i mezhdunarodnye otnoshenija v XVIII veke. – M.: Nauka, 1966. – 323 s.
13. Gezalova N. R. Voprosy istorii Azerbajdzhana v XVIII veke v anglojazychnoj istoriografii. – Baku – Moskva, 2010. – 244 s.
14. Alimirzaeva A. A. Dagestan v kavkazskoj politike Rossii v jepohu Petra I. – www.alibest.ru
15. Aliev F. M. Missija poslannika russkogo gosudarstva A. N. Volynskogo v Azerbajdzhane. – Baku: «Jelm», 1979. – 120 s.
16. Abdussalamov M. B. Kумыкские феодальные владения в кавказской политике России: От Петербургского договора до Gjandzhinskogo traktata (1723–1735). – www.alibest.ru
17. Abdurahmanov A. Azerbajdzhan vo vzaimootnoshenijah Rossii, Turcii i Irana v pervoj polovine 18 veka. – Baku: AKD, 1964. – 134 s.
18. Süleymanov M. S. Nadir şah. – Tehran, 2014. – 740 s.
19. Sotavov N. A. Kavkaz v politike Rossii, Irana i Turcii v XVIII veke. – M., 1984. – 367 s.
20. Lokkart L. Nadir shah. Kriticheskoe issledovanie na osnove pervoistochnikov. (London–1938) / Perevod s anglijskogo N. R. Gezalovoj. – Baku, 2004. – 395 s.
21. Hanvej Dzhon. Istoricheskij ocherk Britanskoj trgovli na Kaspijskom more s zhurnalom avtora o puteshestvii iz Anglii cherez Rossiju i Persiju i obratno cherez Rossiju Germaniju i Gollandiju s pribavleniem opisanija volnenij v Persii v techenie nastojashhego stoletija s podrobnoj istoriej velikogo urupatora (nadir Kuli). T.1 i P. Perevod Salamovoj // NAII NANA. – dok.154.

Allahverdiyeva G. A., senior lecturer of the Department of World History, Ganja State University (Azerbaijan, Ganja), matlabm@yandex.com

Azerbaijan in the context of the Russian–Ottoman geopolitical contradictions in the first half of the 18th century

The article examines some issues of geopolitical contradictions between the Russian and Ottoman empires in the territory of Azerbaijan. It is noted that sometimes economic interests grew into a political one and this process was accompanied by long and bloody wars.

Keywords: *hegemony, empire, administrative system, Caspian region, treaty, rivalry, resistance.*

Аллахвердієва Г. А., старший викладач кафедри загальної історії, Гянджінський Державний Університет (Азербайджан, Гянджа), matlabm@yandex.com

Азербайджан в контексті Російсько–Османських геополітичних протиріч в першій половині XVIII століття

Розглядаються деякі питання геополітичних протиріч між Російською і Османською імперіями на території Азербайджану. Відзначається, що іноді економічні інтереси переростали в політичні і цей процес супроводжувався тривалими і кровопролитними війнами.

Ключові слова: гегемонія, імперія, адміністративна система, прикаспійська область, договір, суперництво, опір.

* * *

УДК 94:327.324(73)(479.22)

Осмоловська О. Ю.,
кандидат історичних наук, доцент, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), mikhaylenko2111@gmail.com

Михайленко І. О.,
магістрантка факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), mikhaylenko2111@gmail.com

Грузія – США: БАГАТОСТОРОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО (1991–2012 РР.)

Аналізується історичний досвід та зовнішньополітичні процеси Грузії, після проголошення незалежності в 1991 р. і по 2012 р. Висвітлюються особливості зовнішньополітичних пріоритетів Грузії, а саме співпраця з США, підкреслено привабливість і вигідність такого співробітництва як для Грузії, так і для Америки.

Ключові слова: зовнішня політика, міжнародні відносини, зовнішньополітичні орієнтири, інвестиції, демократизаційні процеси.

В даний час Каспійський регіон і регіон Південного Кавказу, зокрема Грузія, являють собою зону прямого протистояння двох провідних світових держав: Росії і США. Чорноморсько–Каспійський регіон з кожним днем все більше перетворюється на вузол перетину інтересів економіки, геополітичних ігор, а також військової активності різних держав. У зв'язку з цим проблематика взаємин Грузії зі Сполученими Штатами Америки стає одним із актуальним напрямків історичних досліджень в сучасних міжнародних відносинах.

Завдання сформульованої теми дослідження полягає у тому, щоб проаналізувати процес становлення та розвитку співпраці між двома країнами—США та Грузією, розглянути детально політику між двома державами в зазначений період, з'ясувати причини привабливості Каспійського регіону і регіону Південного Кавказу, а саме Грузії, для іноземного капіталу та охарактеризувати особливості початкового етапу співпраці між провідною країною світу – США та демократичною Грузією.

Проблема зовнішньої політики Грузії з моменту здобуття незалежності по теперішній час є достатньо розробленою. Для повного обсягу і з метою об'єктивності, так як багато робіт характеризуються суб'єктивністю суджень, були розглянуті різні підходи до вивчення даного питання: статті російських дослідників, багато з яких страждають явною анти грузинською спрямованістю; зарубіжних авторів, які внесли свій вклад у вивчення геополітичної ситуації на Кавказі, в роботах

грузинських вчених і грузинських джерелах з питань зовнішньої політики, які також відповідають духу часу і часто не відрізняються логічністю та об'єктивністю.

Серед таких досліджень варто відзначити наукові розвідки з різноманітних аспектів зазначеної тематики (зовнішньо-політичних, політико-дипломатичних, економічних відносин) наступних авторів: А. Б. Анджапарідзе, З. З. Бахтурідзе, Д. З. Гудіашвілі, М. С. Дорошко, А. М. Киридон, Д. Т. Сухіашвілі, С. С. Троян, В. Г. Бжезинський, Р. Н. Гибрадзе.

Хочеться відзначити існування найбільшої монографії з питань Кавказького регіону «Геополітика Кавказу» К. С. Гаджієва. Безперечною заслугою автора є комплексний підхід у вивченні Кавказу, відсутність необгрунтованих висновків в плані відносин регіону з Росією та іншими країнами з урахуванням основних тенденцій в світовій політиці. Також слід виділити журнал «Центральна Азія і Кавказ», в якому публікуються статті грузинських, російських та західних дослідників, представників засобів масової інформації, політичної еліти. Вони відрізняються помірністю в поглядах, своїм лаконічним підходом і багатогранністю поглядів.

У кінці ХХ століття настав особливий період в історії грузинського народу: після розпаду СРСР – йому необхідно було заново будувати свою державність. У складній ситуації нового світового правопорядку початку 90-х років Грузія, історично знаходячись на перехресті Заходу і Сходу, Півночі і Півдня, зі зруйнованою економікою, відсутністю фінансів, фактично без збройних сил, здатних захистити політичну незалежність і цілісність країни, змушена була шукати новий зовнішньополітичний шлях розвитку.

Таким шляхом було вибрано курс на Захід, зокрема співробітництво з США, країнами Європи та міжнародними організаціями. Курс Грузії на США був пріоритетний. Орієнтація Грузії на Америку була пов'язана з бажанням врегулювання міжетнічних конфліктів і стабілізації політичної ситуації в республіці. Але не тільки. Йшлося, перш за все, про пошук моделі національного розвитку Грузії. Для грузинських політиків, особливо пострадянської пори, було характерне прагнення перенесення концепції західної, американської моделі розвитку суспільства на рідний ґрунт. Серед ідеологічних обґрунтувань даного курсу, можна назвати конфліктності між Грузією та Росією, внутрішню стабільність для Грузії зможе принести тільки повноцінна співпраця з західними партнерами [5, с. 23].

З таких кроків почалося співробітництво, яке триває і по сьогодні, між Грузією та США. Вашингтон, маючи потужний арсенал фінансових, торгово-економічних, військово-політичних, культурних та комунікаційних інструментів, активно впливає на процеси трансформації пострадянських держав та міжнародні відносини в регіоні. Тому вивчення зовнішньої політики США щодо Грузії, її цілей і пріоритетів є актуальним питанням, яке має не лише теоретичне, але й практичне значення. Вашингтон як ніхто інший, вклав величезні капіталовкладення в економічний, політичний розвиток, в зміцнення і відновлення національної єдності та приєднання загарбаних територій Грузії, тощо. Все це, ми спробуємо розглянути у статті.

Перш за все, хотілося б розпочати з підтримки США в 1992 р., після проголошення Грузією незалежності:

вони одними із перших визнали незалежність грузинів. 9 квітня 1991 року Грузія стала незалежною державою. Хоча багато країн, в тому числі Росія, були проти такого кроку. Країни які здобули незалежність з розпадом Союзу, безпосередньо зачіпали національні інтереси Росії: колишні союзні республіки були ланками єдиного з Росією господарського організму; на їх території проживає значна частина діаспори росіян, вони займають певне місце у військово-стратегічних планах Росії [4, с. 12]. Грузія також входила в їх число, і тому їй потрібно було боротися не лише з внутрішнім розбратом і занепадом країни, а й зовнішніми ворогами – сусідніми країнами, які мають на все власні інтереси.

Відразу ж після розпаду СРСР Вашингтон взяв курс на посилення американської присутності на пострадянському просторі. Одним з ключових аспектів політики Дж. Буша – старшого по відношенню до Нових Незалежних Держав, стала підготовка в квітні 1992 р. законопроекту «Про підтримку свободи», який передбачав американську урядову допомогу колишнім радянським республіками, в тому числі Грузії.

У березні 1994 року Грузія приєдналася до програми Північноатлантичного альянсу «Партнерство заради миру», про популярність якої свідчить той факт, що за шість місяців з дня її затвердження двадцять сім держав заявили про бажання брати в ній участь. У міру реалізації програми «Партнерство заради миру» Грузія все активніше втягувалася в спільні заходи та навчання. Поряд з кількісним збільшенням спостерігається зростання її масштабності і тривалості [11, с. 43].

Найбільш помітні кроки до розвитку співробітництва між США та Грузією, були зроблені з приходом до влади Б. Клінтона, вони ознаменували новий етап в політиці обох держав. В першу чергу, Вашингтон відніс до сфери своїх інтересів три держави Південного Кавказу і п'ять колишніх радянських республік Центральної Азії. Тоді ж було заявлено, що зацікавленість США даними регіонами обумовлена, в першу чергу, багатими запасами вуглеводневої сировини, що розташовується в басейні Каспійського моря. Також зазначалося, що США надають великого значення геополітичному положенню Південного Кавказу і Центральної Азії, оскільки всі держави, що входять в дані регіони, являють собою найважливіші ланки «стратегії Шовкового шляху», що веде до відродження історичних торгових зв'язків Китаю і держав Центральної Азії з Європою [3, с. 38–40].

Цей законопроект, який отримав назву «стратегія Шовкового шляху», був ухвалений в 1997 р. Грузія – основний союзник партнера США, що дуже важливо з багатьох точок зору: стратегічної, військової, комерційної. Новий шовковий шлях – це грандіозний проект, який вбрав в себе всі трубопроводи, автомобільні і залізні дороги, аеропорти і комунікаційні системи на всій території і від Центральної Європи до Китаю. Цей коридор повністю змінить економіку і політику Євразії. Грузія розташована в західній частині Південного Кавказу. За проектом, нафто і газопроводи пройдуть з Азербайджану (а в майбутньому, можливо, з Казахстану і Туркменістану) і перетнуть територію Грузії зі сходу на захід, перекачуючи нафту через грузинські міста. Контролюючи межу з Туреччиною, стратегічний район Чорноморського узбережжя, і закриваючи із заходу вихід Вірменії до моря, Грузія як би тримає в своїх руках

ключ від воріт на Кавказ, це межа між НАТО і Новим шовковим шляхом.

Суть законопроекту полягала в наступному: по-перше, домогтися демократизації країни, в чому вбачалися інтереси не тільки Грузії, але й Америки, адже велике значення відіграла присутність демократії в країні, яка входила до числа республік колишнього Радянського Союзу; по-друге, це прагнення створити в країнах Закавказького і Каспійського регіону, в тому числі і в Грузії, сприйнятливий сферу для впливу США; по-третє, це відповідало інтересам Сполучених Штатів щодо створення транспортної інфраструктури в цьому регіоні; по-четверте, це підтримувало американські приватні інвестиції в цих країнах. Варто підкреслити, що геостратегічний інтерес США до Грузії – двоякий. Зазвичай в першу чергу згадуються нафта, точніше роль цієї країни в якості коридору, через який повинен пройти новий нафтопровід, який західні концерни тягнуть з Баку в один з турецьких портів на Середземному морі. Не ризикуючи йти навпростець через неспокійний і погано контрольований Курдистан, вони вирішили прокласти трасу через територію Грузії. У зв'язку з цим стратегічно важливою проблемою стає контроль над Аджарією, яку при будівництві минути незручно, але яка вже владі Тбілісі була не підпорядкована [4, с. 42–45].

У серпні 1993 р. був призначений спеціальний координатор від США щодо врегулювання конфліктів в СНД (Дж. Коллінз) і було створено відповідний підрозділ в держдепартаменті. У той же період Вашингтон став активним учасником Мінської групи ОБСЄ з врегулювання карабаського конфлікту. Таким чином, все робилося для максимального закріплення лідируючих позицій США на Південному Кавказі і в Центральній Азії надовго і всерйоз, що з точки зору Вашингтона, мало сприяти інтеграції цих країн в західне співтовариство [6, с. 68].

1998 рік став переломним для Грузії. В її керівництві і в більшій частині політичної еліти країни дозріла думка, що республіка раз і назавжди візьме курс на Захід. У 1999–му році в грузинській пресі з'явилися повідомлення про те, що якщо раніше президент країни дотримувався тактики балансування в питанні про зовнішньополітичну орієнтацію, то нині він прямо заявляє про орієнтацію на Захід. На саміті СНД (квітень 1999 р.) Грузія вийшла з Договору про колективну безпеку країн Співдружності. В інтерв'ю газеті «Financial Times» в жовтні 1999 року президент Е. А. Шеварднадзе заявив, що до 2005 року Грузія голосно постукає в двері НАТО [1, с. 30].

Можна говорити про двосторонню зацікавленість як Грузії так і США, в подальшому співробітництві. Адже кожна з країн, прагне задовольнити свої інтереси, продовжуючи співпрацювати один з одним.

Мета грузинської дипломатії XXI століття – сприяти активізації міжнародних зусиль на шляху захисту інтересів Грузії та її громадян, й активна участь у формуванні основ мирної, безпечної, демократичної та економічно розвинутої світової спільноти. У Міністерстві закордонних справ Грузії вважають, що зовнішня політика є мостом, який з'єднує Грузію і світ, відповідно, Міністерство впроваджує зовнішню політику і дипломатію, в яких рушійною силою виступають принципи прогнозованості, сталості, послідовності. Завдання Міністерства – розробити стабільний курс

зовнішньої політики, здатний швидко адаптуватися до обставин, що змінюються. Така політика забезпечить ефективність роботи відомства в умовах неочікуваних змін у зовнішньому і внутрішньому середовищі, й дозволить запобігти загрозам безпеці держави та її іміджу на міжнародній арені в умовах глобалізованого світового простору [9, с. 17].

З приходом до влади в Грузії Едуарда Шеварднадзе, Вашингтон отримав великий геополітичний подарунок, тому що в своїй попередній діяльності в якості міністра закордонних справ СРСР цей діяч проявив себе як відданий політик прозахідного напрямку, готовий на поступки не тільки по дрібницях, але і з принципових питань. Як і слід було очікувати, Шеварднадзе дуже скоро пріоритетним напрямком зовнішньої політики вибрав Захід. Однак причина радикального втручання США в грузинські справи на початку 2000-х рр. полягала в тому, що, незважаючи на очевидну антиросійську спрямованість політики Шеварднадзе, Грузія стала досить швидко відновлювати економічні зв'язки з Росією. До цього її штовхала об'єктивна необхідність, і режим Шеварднадзе виявився нездатним стати цьому на заваді [5, с. 54].

Об'єктивні гео економічні інтереси Грузії привели її до необхідності розвитку відносин економічного співробітництва з США. Свою зацікавленість у розвитку довгострокового економічного співробітництва з Грузією демонструють і Сполучені Штати. Досить успішно створюється договірно-правова база економічного співробітництва Грузії та США. Ростуть і показники цієї співпраці. В подальші роки намітилася тенденція до зростання двостороннього товарообігу. З розширенням економічного співробітництва на якісно новий рівень піднялися американо-грузинські взаємини [7, с. 23].

Зовнішньополітичний курс президента М. Саакашвілі майже по суті, не зазнав змін, оскільки головна стратегічна мета Грузії – інтеграція до європейської та євроатлантичної спільноти – залишалася пріоритетною. Різке наростання інтересу США до Грузії обумовлено і наслідками збройного конфлікту між Росією і Грузією в серпні 2008 року, проблемою Криму, а також тим, що це практично єдиний регіон, де ще не вирішено питання про межі євроатлантичного співтовариства. В січні 2009 року в Вашингтоні Міністр закордонних справ Грузії Григол Вашадзе і державний секретар США Кондоліза Райс підписали Хартію про стратегічне співробітництво між двома країнами – документ, який носить декларативний характер, визначає напрями співпраці і визнає підтримку суверенітету і територіальної цілісності Грузії з боку США. В рамках Хартії про стратегічне співробітництво створені чотири спільні робочі групи, які працюють за чотирма пріоритетними напрямками – з питань демократії, безпеки, економічного розвитку і відносин між народами.

Підписання в Вашингтоні 9 січня 2009 року між Сполученими Штатами Америки та Грузією «Хартії про стратегічне партнерство», підтверджує важливість відносин між стратегічними партнерами, і покликано розширювати співпрацю з широким спектром пріоритетних питань – поширення демократії та економічної свободи, забезпечення безпеки і територіальної цілісності, а також зміцнення енергетичної безпеки в євразійському регіоні.

Виступаючи в Конгресі США 18 червня 2009 р. помічник державного секретаря у справах Європи і Євразії Філіп Гордон зазначив, що «Південний Кавказ повинен йти європейським шляхом, а Сполучені Штати твердо налаштовані просувати «рубежі свободи» в Вірменію, Азербайджан і Грузію, допомагаючи цим країнам залагоджувати регіональні конфлікти і будувати демократичні інститути» [1, с. 98–100].

Під час офіційного візиту до Москви 7 липня 2009 року президент США Барак Обама на зустрічі з російським президентом Д. Медведевим висловив свою переконаність, що «територіальну цілісність і суверенітет Грузії повинні поважати, і ніхто не зацікавлений у відновленні військового конфлікту в цій зоні». Віце-президент США Дж. Байден, який відвідав Грузію 22 липня 2009 р. заявив, що «США виступають проти будь-яких зон впливу та сфер інтересів, а перезавантаження у відносинах з Московією зовсім не означає, що Вашингтон готовий пожертвувати своїми теплими відносинами з Грузією чи Україною». Візит Дж. Байдена до Грузії, в розпал політичної кризи, став свідченням того, що США не мають наміру розривати будь-які взаємини з Грузією, а навпаки, намагаються розвивати та підтримувати їх [3, с. 52–53].

У квітні 2010 року президент Саакашвілі виступив перед численною аудиторією Школи Кеннеді при Гарвардському університеті з доповіддю «Грузія і безпека на Чорному морі». У своїй доповіді Саакашвілі, зіставивши «кольорові» революції на пострадянському просторі, спробував сформулювати критерії їх успіху. «Зміщення лідерів можливо, захоплення парламентів виглядає ефектно, однак сенс справжньої революції полягає не в яскравих кадрах на телеекрані, а в процесі реформ», – заявив пан Саакашвілі, вказавши на те, що головним завданням «революції троянд» в Грузії стала трансформація колишнього політичного режиму, синонімами якого були авторитаризм і корупція. «Грузинські громадяни вже звикли до свободи і демократичних цінностей – і це наше головне досягнення», – підкреслював Михайло Саакашвілі [2, с. 76].

На початку березня 2011 року відбулася грузино-американська конференція з двостороннього співробітництва в сфері безпеки, в якій взяли участь представники міністерства оборони Грузії і посол США. В ході конференції говорилося про те, що пріоритети у співпраці будуть сконцентровані в основному на військовій освіті та поліпшенні контролю управління і системи комунікацій в збройних силах Грузії. Конгрес Сполучених Штатів наполягає на «нормалізації» американо-грузинських відносин. Серед іншого сюди включається і відновлення поставок в республіку зброї. Даний пункт передбачається в військовому бюджеті на 2012 р., затвердженому американськими законодавцями.

Проаналізувавши дану проблему можна дійти до наступних висновків:

По-перше: з впевненістю можна говорити про те, що Грузія знайшла своє місце в сучасній міжнародній системі. Слід відзначити той факт, що, незважаючи на зміни в світі, статус Грузії залишається незмінним. Вона завжди намагалася вести врівноважену, неагресивну зовнішню політику. Двосторонні дипломатичні відносини з Грузією підтримують більш ніж сто країн, також вона має багатогранні, дружні і партнерські відносини з провідними країнами світу.

По-друге: прагнення Грузії до інтеграції із Заходом відбувалося з самого початку незалежності і набуло вже більш виражені контури в останні роки правління президента Шеварднадзе. Цей факт засвідчує те, що у лютому 1997 року на зустрічі з генеральним секретарем НАТО міністр закордонних справ Грузії зазначив, що європейська інтеграція є одним з пріоритетів держави. Це також підтверджує аналіз Концепції зовнішньої політики Грузії, в якій пріоритет в політиці побудови міждержавних відносин віддається Сполученим Штатам і країнам Європи.

По-третє: щодо капіталовкладення і допомоги з зовні, можна говорити про допомогу з боку стратегічного партнера Грузії – США. Прослідкувавши співпрацю цих двох країн, можна з упевненістю говорити про двостороннє співробітництво, яке характеризується економічною підтримкою однієї та демократичною відданістю іншої держави. Грузія пережила величезний занепад в середині своєї країни, проте незважаючи на всі ці фактори і залучившись підтримкою інших країн, зараз ми бачимо державу, яка змогла стати на ноги і продовжує рухатися вперед розвиваючи свій економічний, політичний, військовий, освітній потенціал.

Список використаних джерел

1. Бахтуридзе З. З. Особенности развития внешнеполитической стратегии Грузии при президенте Э. А. Шеварднадзе (1995–2003 гг.). – Тамбов: Грамота, 2011. – №8 (14): в 4–х ч.
2. Бжезинский В. Г. Великая шахматная доска. – М., 2002. – 375 с.
3. Большаков А. Г. Постконфликтная Грузия: от несостоявшегося государства к модернизированной политике?. – М., 2009. – Т.52. – №1. – 122 с.
4. Гаджиева К. С. Геополитика Кавказа. – М., 2001. – 463 с.
5. Гегелашвили Н. А. Политика Вашингтона в государствах Южного Кавказа и Центральной Азии // США–Канада: экономика, политика, культура. – Т., 2007. – №5. – С.35–52.
6. Гибадзе Р. Н. Место Грузии в геостратегическом пространстве. – Т., 2009. – 180 с.
7. Гукасян И. А. Грузино–российские отношения в контексте геополитических и геоэкономических интересов ЕС, США и НАТО (1991–2003 гг.). – М., 2008. – 30 с.
8. Гусейнов. В. А. Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992–2008 годы). – М., 2008. – 392 с.
9. Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Геополитическая среда и ориентация стран СНГ. – К., 2011. – 195 с.
10. Загладин Н. В. Конфликт вокруг Грузии – симптом кризиса системы миропорядка. – Т., 2010. – №5. – С.112.
11. Калитчак Р. Г., Зазуляк З. М. Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство / Збірник матеріалів II міжнародної науково–практичної конференції. – Л., 2015. – 833 с.
12. Качарова Н. Е. НАТО – приоритет внешней и национальной безопасности Грузии. – Т., 2009. – Т.11. – №3–3. – С.54.
13. Сухіашвілі Д. Т. Зовнішня політика Грузії в контексті євроінтеграції: автореф.: Нац. ун–т Одес. юрид. акад. – Одеса, 2013. – 87 с.
14. Циватий В. Г. Зовнішня політика Грузії після «Революції троянд» 2004 р. // Журнал «Україна дипломатична». – К., 2012. – С.32.

References

1. Bahturidze Z. Z. Osobennosti razvitiya vneshnepoliticheskoy strategii Gruzii pri prezidente Je. A. Shevarnadze (1995–2003 gg.). – Tambov: Gramota, 2011. – №8 (14): v 4–h ch.
2. Bzhezinskij V. G. Velikaja shahmatnaja doska. – M., 2002. – 375 s.
3. Bol'shakov A. G. Postkonfliktnaja Gruzija: ot nesostojavshegosja gosudarstva k modernizirovannoju politike?. – M., 2009. – T.52. – №1. – 122 s.

4. Gadzhijeva K. S. Geopolitika Kavkazu. – M., 2001. – 463 s.
5. Gegelashvili N. A. Politika Vashingtona v gosudarstvah Juzhnogo Kavkaza i Central'noj Azii // SShA–Kanada: jekonomika, politika, kul'tura. – T., 2007. – №5. – S.35–52.
6. Gibradze R. N. Mesto Gruzii v geostrategicheskom prostranstve. – T., 2009. – 180 s.
7. Gukasjan I. A. Gruzino–rossijskie otnoshenija v kontekste geopoliticheskikh i geoekonomicheskikh interesov ES, SShA i NATO (1991–2003 gg.). – M., 2008. – 30 s.
8. Gusejnov. V. A. Juzhnyj Kavkaz: tendencii i problemy razvitiya (1992–2008 gody). – M., 2008. – 392 s.
9. Doroshko M. S., Shpakova N. V. Geopoliticheskaja sereda i orientacija stran SND. – K., 2011. – 195 s.
10. Zagladin N. V. Konflikt vokrug Gruzii – simptom krizisa sistemy miroporjadka. – T., 2010. – №5. – S.112.
11. Kalytchak R. G., Zazulyak Z. M. Spolucheni Shtaty Ameriky u suchasnomu sviti: polityka, ekonomika, pravo, suspil'stvo / Zbirnyk materialiv II mizhnarodnoj' naukovu–praktychnoj' konferencii'. – L., 2015. – 833 s.
12. Kacharava N. E. NATO – prioritet vneshnej i nacional'noj bezopasnosti Gruzii. – T., 2009. – T.11. – №3–3. – S.54.
13. Suihshvili D. T. Zovnishnja polityka Gruzii' v konteksti jevrointegracii': avtoref.: Nac. un–t Odес. juryd. akad. – Одеса, 2013. – 87 с.
14. Civatyj V. G. Zovnishnja polityka Gruzii' pislja «Revolyucii' trojand» 2004 r. // Zhurnal «Ukrai'na diplomatychna». – K., 2012. – S.32.

Osmolovska O. Y., candidate of historical sciences, associate professor, National pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), mikhaylenko2111@gmail.com

Mikhaylenko I. O., student of Dragomanov National pedagogical University (Ukraine, Kyiv), mikhaylenko2111@gmail.com

Georgia – USA: Multilateral Cooperation (1991–2012)

Analysis of the historical experience and foreign political processes of Georgia, which began after the declaration of independence in 1991 and until 2012. The features of Georgia's foreign policy priorities, namely, cooperation with the US, are highlighted, and the attractiveness and profitability of such cooperation both for Georgia and for America is emphasized.

Keywords: foreign policy, international relations, foreign policy guidelines, investments, democratic processes.

* * *

УДК 94«7123»+621.796[(=477):(470+571)]

Парахіна М. Б.,

кандидат історичних наук, науковий співробітник, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), marishka8791@ukr.net

Історія формування української діаспори в Російській Федерації: економічні та соціально-політичні механізми виникнення та перспектива збереження

Стаття присвячена дослідженню причин та розробці засобів, за допомогою яких радянське партійне керівництво запроваджувало політику міграції населення у межах Радянського Союзу, а саме досліджуються економічні та соціально-політичні механізми переселення українців на територію сучасної Російської Федерації, а поліетнічний склад населення України робить розгляд проблеми національних меншин життєво необхідним. Лише ретельно дослідивши та піддавши аналізу реальні процеси в сфері взаємовідносин між національними меншинами та титульною нацією, можна сподіватися в майбутньому уникненню конфліктів.

Історія української діаспори не є винятком, адже Україна займає друге місце після Російської Федерації за розмірами територій, і саме в останній проживає найбільш чисельна група українців. Перебування українців в діаспорі, як факт історичної, культурної, політичної реальності дозволяє говорити про важливість вивчення зазначеної проблематики. Адже навіть відірвавшись від своєї рідної землі, українці в діаспорі зберігають основні характеристики свого етносу: мову, культуру, традиції.

Ключові слова: Україна, діаспора, Російська Федерація, економіка, соціальні відносини.

Історичне формування етнічних груп та проблематика виявлення їх специфічних характеристик є доволі актуальною, адже в залежності від оточуючого середовища (соціально-економічного, політичного) культура етнічних груп може суттєво трансформуватися. Дослідження особливостей історичного формування різних етнічних груп (в т.ч. і діаспор) дозволить виявити спільні риси, спрогнозувати особливості міжкультурного діалогу, тим самим забезпечивши успішне функціонування діаспори в цілому. Актуальність дослідження полягає в практичному застосуванні та обумовлена не тільки в збільшеній потребі представників різних етнічних груп (діаспор) у збереженні власної культури, але й в прагненні до розвитку, формування в ній стійкості і одночасно можливої трансформації та здійсненні міжкультурного діалогу.

Історія будь-якого народу розгортається не тільки у часі, але й в просторі. Найстаріші етноси, як правило, намагаються розширити кордони свого існування за допомогою освоєння (в більшості випадків – завоювання) як найближчих так і більш віддалених країн, регіонів та навіть континентів. Представники старих націй Європи після відкриття Нового та Новітнього Світу повністю змінили етнографічну реальність, яка існувала. Вони утворювали нові етнополітичні, етносоціальні та етнокультурні співтовариства (діаспори) вже на новій батьківщині. Серед таких діаспор слід згадати найчисленніші: армянську та єврейську, формування яких якраз і було пов'язане з подіями нової та новітньої історії.

Історія української діаспори не є винятком, адже Україна займає друге місце після Російської Федерації за розмірами території, і саме в останній проживає найбільш чисельна група українців. Перебування українців в діаспорі, як факт історичної, культурної, політичної реальності дозволяє говорити про важливість вивчення значеної проблематики. Адже навіть відірвавшись від своєї рідної землі, українці в діаспорі зберігають основні характеристики свого етносу: мову, культуру, традиції. В нових умовах життя вони стають самостійними та важливими елементами суспільних систем та можуть впливати на багато подій, які відбуваються на їх новій Батьківщині.

Особливий інтерес для наукового пізнання представляє вивчення історії перебування української діаспори в Російській Федерації, бо народам, що проживають в інокультурному середовищі, для запобігання процесів асиміляції, необхідні інститути, що будуть сприяти збереженню національної ідентичності. Тому особливу увагу слід приділити вивченню механізмів збереження етнічної, мовної та культурної самобутності української діаспори, що змінила географічний простір та виявилася у меншості в чужому суспільстві. Відповідно, особливе значення набуває і проблема нової української діаспори в пострадянському просторі, коли тисячі українців опинились поза межами України.

Проблема вивчення української діаспори в Російській Федерації висвітлюється в багатьох українських, російських та закордонних дослідженнях. Більшість праць являє інтерес як джерело інформації по означеним періодам та колу питань. Вивчення цього питання вимагає широкого охоплення питань, що належать до різних галузей гуманітарних знань: історії, етнології, політології, соціології.

Інтерес до вивчення діаспор чітко окреслився з початку 1990-х рр. етногенез та основні етапи етнічної історії українців висвітлені у роботах В. Смоля, О. Гуржія, В. Євтуха, О. Ковальчук, В. Трощинського, В. Наулка та ін. [4; 5; 16]. В книзі «Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії» досліджується процес формування та консолідації української народності [2].

Українська діаспора в період свого формування, котрий розтягнувся більше ніж на 300 років, підпадала під різні внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники, і відповідно на початок ХХІ ст. опинилась в досить неоднозначній ситуації, коли вона є однією з найбільших за чисельністю у країні, але однією з найменш організованих та схильних до захисту власних особливостей.

Паралельно з «інтелігентською» діаспорою в Росії формується і «козацька», котра особливо посилюється після ліквідації Гетьманщини та Запорізької Січі. Основним вектором переселення стає Кубань, де колишні запорожці офіційно отримали землю від Катерини II [13]. Будучи достатньо свідомим, і що не менш важливо – багато чисельним, українське козацтво змогло зберегти не лише свої культурні та мовні особливості, а й довгий час відчували приналежність саме до української нації, котра заселяла земля «від Кавказу до Карпат». Навіть на початку ХХ ст. населення Кубані вважалось українським, чому значною мірою сприяли козацьке самоврядування та мінімальна русифікація. Навіть посилення русифікації цього району за перших років радянської влади не дало швидкого результату – в 1926 році 49,2% населення Кубані продовжували вважати себе українцями [13].

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. число самовільних переселенців збільшується. Розвиток еміграційних процесів серед українців мав, насамперед, соціально-політичні причини (в основному це було аграрне переселення. Століпінська реформа запровадила для цих процесів організаційний метод: державне регулювання переселення включало формування спеціальних потягів, пільги при переїзді та провозі багажу, виділення спеціальних ділянок, позики на будівництво. Районами розселення були, в основному, Сибір, Далекому Схід, казахські степи, Північний Кавказ. Протягом 1910–1914 рр. сюди з України переселилось майже 500 тис. чоловік [18, с. 8]. Тут українське селянство впроваджує культуру землеробства, розповсюджує український побут, ведення господарства тощо [17, с. 8]. Проте на відміну від козацтва та інтелігенції, селянство зберігало власну національну особливість передусім на побутово-традиційному рівні, мовно та культурно русифікуючись. В цілому, варто сказати, що нащадки переселенців початкової доби (ХVІІ – ХІХ ст.) в своїй переважній більшості втратили національні особливості, в більшості своїй русифікувавшись. Особливо це помітно в мовній галузі, де російська мова вважається рідною навіть для тих хто продовжує вважати себе українцями [11].

Цей період міграцій є досить неоднозначним для визначення національної самосвідомості нащадків переселенців. З одного боку компактне проживання у малозаселених регіонах дозволило уникнути надмірної русифікації і забезпечило збереження українських традицій; з іншої – формуючись переважно з селян, які в той час не відрізнялися високим рівнем національної

самосвідомості, діаспори не мали достатніх можливостей для збереження національної культури та мови. Саме тому, коли в наступні роки активізувалося російське заселення цих земель, посилилась і природня русифікація. Наслідком цього стало збереження українцями національної побутової культури та усвідомлення своєї приналежності до української нації, з одночасною втратою більшістю української мови та значної кількості елементів духовної культури.

З середини 1920-х рр. почалася запланована державою кампанія по масовому переселенню з центральних районів країни, яка повинна була сприяти рішенню аграрного питання в малозаселених регіонах. Знову ж таки, найбільш багато чисельні анклавні українців були на Північному Кавказі, у Сибіру, на Далекому Сході та в Центральній Росії – у Воронежській, Курській, Саратовській областях [3, с. 2].

Колективізація сільського господарства стала початком вимушених міграційних переселень. За підрахунками Ф. Заставного під час цієї кампанії у східні райони Радянського Союзу було вивезено сотні тисяч селян, серед яких більшу частину складали українці [6, с. 16]. На початку 1920-х рр. ешелони українських повстанців Києва, Чернігова, Полтави, Вінниці та інших регіонів, які підтримували УНР, мігрували до східних районів республіки – на Урал, в Сибір. З липня 1937 р. з Києва та інших українських міст почалося масове виселення членів сімей «троцькістів» та інших супротивників радянської влади.

Виселення в малозаселені місця «куркулів» та «підкуркулників», а пізніше – і простих українців з Галичини та Волині, учасників антирадянської боротьби 40–50 років [9, с. 361] – збільшило чисельність української громади, і що головне – рівень її національної свідомості. Саме вихідці з Західної України стали тим свідомим елементом, котрий знав мірою допоміг російським українцям не втратити своє історичне коріння та зв'язок з історичною Батьківщиною.

Доповнили українську діаспору радянської доби і освоєвані цілини, будівельники БАМ-у та учасники інших гучних комуністичних проєктів, котрі окрім головної мети мали і другорядну – розпорощення національностей по території країни з поступовим нівелюванням етнічних особливостей для створення уніфікованої спільноти – «радянський народ» [17, с. 9]. Збільшенню чисельності українців в Росії в цей час сприяли також кращі соціальні та економічні умови життя, що були створені владою в столиці (можливості кар'єрного росту, більші зарплати) та в Заполяр'ї, в Сибіру та на Далекому Сході. Українські трудові мігранти внесли значний внесок і в «фінансову основу» сучасної російської економіки – нафтогазовий комплекс Західного Сибіру [10]. І хоча більшість заробітчан з часом повернулися на Україну, проте їх велика кількість так і лишилась там, хоча і значно русифікована.

В цілому, в результаті всіх вищезазначених хвиль міграції, на кінець спільної державницької історії (на 1989 рік) в Російській Федерації проживало 4 млн. 370 тис. українців [15], хоча лише 43% з них вважали рідною мовою українську, а інші – російську [17, с. 9]. При цьому потрібно сказати, що загальна чисельність етнічних українців – прямих нащадків колишніх переселенців – на території Росії в той час (і зараз) була

значно більшою, однак процес русифікації призвів до повної втрати ними національної само ідентифікації та зумовив усвідомлення ними своєї приналежності до росіян. Поступово зменшується і кількість українців, що володіють українською мовою та вважають її рідною – до 14% [8].

Національна політика щодо національних меншин у союзних республіках колишнього Радянського Союзу була досить своєрідною. Росіяни, в якій би республіці вони не проживали, мали негласний статус привілейованої нації, адже російська мова вважалася мовою міжнаціонального спілкування, була обов'язковою до вивчення і була офіційною мовою державного діловодства. Одночасно культурницькі інтереси російської нації на території інших республік максимально захищалися – наявність російськомовних шкіл була обов'язковою; більше того – саме російські школи були найбільш привілейовані та найбільш престижними. Враховуючи також переважно російськомовне телебачення та радіо, російськомовну пресу та обов'язкову наявність російських культурницьких закладів, зокрема російських драматичних театрів у столицях союзних республік та інших великих містах, можна доведено говорити не лише про повне забезпечення інтересів російської національної меншини, а й навіть її прерогативу перед титульною нацією республіки.

Потрібно сказати, що відношення до національних меншин на території СРСР часто змінювалось у відповідності до головної лінії партії. Якщо на початковому етапі Радянська влада так чи інакше захищала національні інтереси, то з часом ця політика змінилась відкритою їх русифікацією. До 1936 року було закрито всі товариства, клуби, театри та газети національних меншин; пізніше були ліквідовані і бібліотеки [1]. Не принесла покращення представлення інтересів діаспори відносно ліберальна політика М. Хрущова в часи «відлиги», ані більш консервативна Л. Брежнева під час «застою».

Однак не лише національна політика радянської влади визначила особливості національних діаспор в Україні та Росії. Сам принцип визначення кордонів між республіками, де не були враховані історичні та мовні приналежності, зумовили ту картину у національному питанні, яку ми маємо після розпаду СРСР. Значна частина заселених етнічними українцями земель опинилася у складі РСФСР, і відповідно її населення було піддано масивній русифікації, адже освіта в них була виключно російськомовною. Особливо це стосувалося східних районів Слобожанщини, котрі потрапили до складу Белгородської, Курської та Воронежської областей; районів Ставропілля та Кубані; територій, що входили до Сірого, Жовтого та Зеленого клину. Всі українські заклади в них були закриті та перепрофільовані на російську мову; українська мова зберігалася виключно на сімейному рівні [12, с. 149].

Формуванню української та російської діаспор у союзних республіках сприяли і інші політичні акції радянського керівництва. Зокрема активному відтоку українського населення на схід сприяли такі масові кампанії як освоєння цілини у 1950–1960 роках. Так, тільки протягом 1954–1956 років з України на цілину виїхало близько 80 тис. жителів України, переважно з сіл, де українське населення було домінуючим. Таким

чином кількість українців за межами УРСР значно збільшилась, однак перебуваючи в російськомовному середовищі, більшість з них, особливо друге покоління, втратили свою національну само ідентифікацію. Аналогічні процеси спостерігалися і в кінці 70–початку 80–х років, коли на Далекий схід було відправлено значну кількість молоді з УРСР, на будівництво Байкало–Амурської магістралі. І хоча частина робітників з числа комсомольців з часом повернулася на Україну, проте більшість так і лишилася в Росії.

Сприяли збільшенню кількості українців в Росії та росіян на Україні також особливості економічного розвитку СРСР. Значно вищі зарплати працівникам Сибіру та Півночі, а також ряд пільг, передусім більш ранній вихід на пенсію, стали своєрідним фактором тяжіння для українців у ці регіони. При чому якщо більшість заробітчан з часом повернулись на Батьківщину, проте значна їх частина з тих чи інших причин залишилась, склавши основу української діаспори за полярним колом та в Західному Сибіру, де вони працювали на нафтових та газових родовищах.

Досліджуючи питання збереження української діаспори в Російській Федерації і звертаючи увагу на події сьогодення, не можна не помітити цілеспрямовану політику нашого східного сусіда щодо всебічного утиску прав більше ніж двохмільйонної української діаспори. Приводом для цього може слугувати заява Російської Думи (яку не можна вважати легітимною через обрання частини депутатів від окупованої території Криму), прийнятої на пленарному засіданні 27 вересня 2017 р., в якій засуджується «мовне питання», що міститься в новому Законі України «Про освіту» [14].

Для розуміння ситуації, можна навести фрагмент постанови Держдуми «про неприпустимість порушення фундаментального права корінних народів і національних меншин України навчатися рідною мовою», за яку проголосували всі 415 депутатів, присутніх у залі:

«Висловлюючи солідарність з протестною позицією влади Болгарії, Угорщини, Греції, Молдавії, Польщі та Румунії, а також частини жителів самої України щодо прийнятого закону, Держдума заявляє: «націоналістична політика нетерпимості, яку демонструє українська влада, вимагає негайного і рішучого осуду».

Держдума пропонує об'єднати зусилля всіх парламентських сил з метою захисту корінних народів і національних меншин України «від примусової асиміляції та насадження якихось форм дискримінації» і вжити спільних заходів по відновленню порушених прав.

Заява направлена в ООН, Міжпарламентський союз, МПА СНД, ПА ОДКБ, ПА ОБСЄ, ПАРС, Генеральному секретареві Ради Європи, в парламенти європейських держав».

Також депутатів Російської Держдуми обурило можливість зникнення російськомовних шкіл та класів, починаючи з 2020 р., коли в Україні буде впроваджено навчання виключно українською мовою.

У відповідь на цю заяву незалежний правозахисний сайт присвячений українцям в Росії «Кобза» оприлюднив звернення редакції сайту «Кобза» до депутатів Держдуми РФ з приводу їх реакції на прийнятий Верховною Радою України і підписаний Президентом України Закон «Про освіту» [7] (опубліковано російською мовою – подається в перекладі).

«Ознайомившись з вашою гнівною і безпеліційною заявою з приводу того факту, що Україна на 27–му (!) році своєї незалежності, нарешті прийняла рішення про поетапний перехід національної системи освіти державною мовою навчання, ми, в свою чергу, обурені як фактом самого звернення, так і лицемірством, яке в ньому відчувається.

У своїй заяві ви, зокрема, стверджуєте, що Законом «грубо порушуються і дискримінуються права значної частини населення України – мільйонів росіян, болгар, угорців, греків, молдаван, поляків, румунів та інших носіїв регіональних мов і мов меншин України».

Що ж, давайте подивимося, як «не утискаються» права значної частини населення Росії – майже двохмільйонної (!) Української громади РФ. У країні немає жодної повноформатної української школи – тільки невеликі суботні та недільні, тобто факультативи або, простіше кажучи, гуртки. Немає жодного українського ЗМІ – як друкованого, так і електронного. Немає жодної бібліотеки української літератури, а та що була в Москві (до речі, створена силами українських активістів), ліквідована вашою владою, а її директор Наталія Шаріна засуджена.

[...]

Верховним судом РФ, знову–таки, за надуманими приводами, були ліквідовані обидві загальноросійські українські громадські організації – Об'єднання українців Росії (ОУР) і Федеральна національно–культурна автономія українців Росії (ФНКАУР).

[...]

Так йдуть справи у вашій країні, де за підсумками перепису 2010 року етнічних українців налічується майже 2 млн. осіб. А було (у 2002 р.) – близько 3 млн. осіб. Національна політика російської влади призвела до різкого скорочення української громади, до її асиміляції. Ось підтвердження реального етноциду, а не вигаданого вами!

[...]

У той час, коли публікується ваше гнівне звернення до української влади і міжнародних інституцій, з'являється повідомлення про ліквідацію Міністерством РФ чергової регіональної громадської організації «Українське земляцтво «Криниця» в Хабаровському краї».

Діаспора – це невід'ємна частина історії етносу, природна форма продовження його історичного буття. Ступінь згуртованості діаспори та його майбутня доля в найбільшому ступені залежить від того, наскільки близькими виявляються інтереси іммігрантів. Отже, можна зробити висновок про те, що в тих випадках, коли титульна нація на побутовому або ж культурному рівні відвертається від іммігранта, він вимушений шукати та знаходити підтримку, звертаючись до своїх земляків. Можливість отримання підтримки залежить, перш за все, від самого національного співтовариства. Тому саме в таких випадках відроджується етнічна самосвідомість, яка стає в майбутньому своєрідним символом діаспори. Стійке збереження уявлень про свою національну ідентичність знаходить вираження в широкому застосуванні етноніма «українці» і в такому, здавалось би, явищі, як намагання зберегти старовинні назви українських поселень у новому місті проживання. Географічний фактор може лише тільки підсилити прояв етнічної свідомості. Нові умови існування, в особливості

на початку становлення діаспори, приводять до часткової самоізоляції, сприяючи збереженню самотності та консервації культурних традицій.

Невипадково для діяльності більшості українських діаспор, перебуваючих на території Російської Федерації, стає найбільш важливим вирішення проблем, пов'язаних із збереження рідної мови, культури, звичаїв. Широке використання засобів масової інформації, радіо, телебачення, газет та журналів також може сприяти збереженню культурної та етнічної самотності діаспори.

Список використаних джерел

1. Библиотека украинской литературы. История библиотеки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mosbul.ru/history.shtml>
2. Борисенко В. Й. Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії / В. Й. Борисенко. – К., 1990. – 560 с.
3. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки / изд. ЦСУ Союза ССР. – М., 1927–1929. – 10 т. – В надз.: Центр. статист. упр. СССР. Отд. Переписи.
4. Евтух В. Б., Каминский Е. Е., Ковальчук Е. А. Украинцы в дальнем зарубежье // Украинцы / отв. ред. Н. С. Полищук, А. П. Пономарев. – М.: Наука, 2000. – С.81–94.
5. Євтух В. Б., Ковальчук О. О., Каминський Е. Е., Трошинський В. П. Зберігаючи українську самотність / В. Б. Євтух, О. О. Ковальчук. – К.: Інтел, 1992. – 100 с.
6. Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів, 1992. – 176 с.
7. Звернення редакції сайту «Кобза» до депутатів Держдуми РФ з приводу їх реакції на прийнятий Верховною Радою України і підписаний Президентом України Закон «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/povidomlennja-redakciji/5559-zvernennia-redaktsii-saitu-kobza-do-deputativ-derzhdumy-rf-z-privodu-ikh-reaktsii-na-priyniatyi-verkhovnoiu-radoiu-ukrainy-i-pidpysanyi-prezydentom-ukrainy-zakon-pro-osvitu.html>
8. Ідзьо В. Українці в Російській державі [Електронний ресурс] / В. Ідзьо. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinskyj-istorychnyj-klub/1695-ukrajinci-v-rosijskij-derzhavi.html>
9. Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; під ред. В. А. Смоляк. – К: Альтернативи, 2000. – 464 с.
10. Кому світить північне сяйво // Культура і життя. №19. – 9 травня 1992 р.
11. На Кубані не вмерла Україна. // Культура і життя. №1. – 4 січня 1992 р.
12. Парахіна М. Б. Особливості національної політики й законодавства України та Росії щодо національних меншин / М. Б. Парахіна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, 2014. – Вип. 1, Ч. 2. – С.148–156.
13. Попок А. А. Малиновий клин [Електронний ресурс] / А. А. Попок. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Malinovy_klyn
14. Принято заявление о недопустимости нарушения фундаментального права коренных народов и меньшинств Украины обучаться на родных языках [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.duma.gov.ru/news/273/2087989/>
15. Российская перепись в этническом измерении [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.zlev.ru/39_36.htm
16. Смолий В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватись українська нація / В. А. Смолий, О. І. Гуржій. – К., 1991. – 112 с.
17. Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / НАН України. Інститут історії України; автори: В. О. Горбик (кер.), В. С. Герасимчук, В. М. Даниленко, Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна, О. Н. Кубальський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 276 с.
18. Українці. Східна діаспора / Авт. передм. В. Наулко; Відп. ред. атласу Р. Сосса. – К.: Мапа ЛТД, 1993. – 26 с.

References

1. Biblioteka ukrainkoj literatury. Istorija biblioteki [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://mosbul.ru/history.shtml>
2. Borysenko V. J. Ukrai'ns'ka narodnist': narysy social'no-ekonomichnoi' i etno-politychnoi' istorii' / V. J. Borysenko. – K., 1990. – 560 s.
3. Vsesojuznaja perepis' naselenija 17 dekabnja 1926 g.: kratkie svodki / izd. CSU Sojuza SSR. – M., 1927–1929. – 10 t. – V nadzag.: Centr. statist. upr. SSSR. Otd. Perepisi.
4. Evtuh V. B., Kaminskij E. E., Koval'chuk E. A. Ukraincy v dal'nem zarubezh'e // Ukraincy / otv. red. N. S. Polishhuk, A. P. Ponomarev. – M.: Nauka, 2000. – S.81–94.
5. Jevtuh V. B., Koval'chuk O. O., Kamynskij E. E., Troshhynskij V. P. Zberigajuchy ukrai'ns'ku samobutnist' / V. B. Jevtuh, O. O. Koval'chuk. – K.: Intel, 1992. – 100 s.
6. Zastavnyj F. D. Shidna ukrai'ns'ka diaspora / F. D. Zastavnyj. – L'viv, 1992. – 176 s.
7. Zvernennja redakcii' sajtu «Kobza» do deputativ Derzhdumy RF z pryvodu i'h reakcii' na pryjnjatij Verhovnoju Radoju Ukrai'ny i pidpysanyj Prezydentom Ukrai'ny Zakon «Pro osvitu» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kobza.com.ua/povidomlennja-redakciji/5559-zvernennia-redaktsii-saitu-kobza-do-deputativ-derzhdumy-rf-z-privodu-ikh-reaktsii-na-priyniatyi-verkhovnoiu-radoiu-ukrainy-i-pidpysanyi-prezydentom-ukrainy-zakon-pro-osvitu.html>
8. Idz' o V. Ukrai'nci v Rosijs'kij derzhavi [Elektronnyj resurs] / V. Idz' o. – Rezhym dostupu: <http://kobza.com.ua/ukrajinskyj-istorychnyj-klub/1695-ukrajinci-v-rosijskij-derzhavi.html>
9. Istorija Ukrai'ny: nove bachennja / V. F. Verstjuk, O. V. Garan', O. I. Gurzhij ta in.; pid red. V. A. Smolija. – K: Al'ternatyvy, 2000. – 464 s.
10. Komu svityt' pivnichne sjajvo // Kul'tura i zhyttja. №19. – 9 travnja 1992 r.
11. Na Kubani ne vmerla Ukrai'na. // Kul'tura i zhyttja. №1. – 4sichnja 1992 r.
12. Parahina M. B. Osoblyvosti nacional'noi' polityky j zakonodavstva Ukrai'ny ta Rosii' shhodo nacional'nyh menshyn / M. B. Parahina // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. Serija: Istorija, 2014. – Vyp.1, Ch.2. – S.148–156.
13. Popok A. A. Malinovyj klin [Jelektronnyj resurs] / A. A. Popok. – Rezhim dostupa: http://www.history.org.ua/?termin=Malinovy_klyn
14. Prinjato zavjavenie o nedopustimosti narushenija fundamental'nogo prava korennyh narodov i nacmen'shinstv Ukrainy obuchat'sja na rodnyh jazykah [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.duma.gov.ru/news/273/2087989/>
15. Rossijskaja perepis' v jetnicheskom izmerenii [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.zlev.ru/39_36.htm
16. Smolij V. A., Gurzhij O. I. Jak i koly pochala formuvaty's' ukrai'ns'ka nacija / V. A. Smolij, O. I. Gurzhij. – K., 1991. – 112 s.
17. Ukrai'ns'ka diaspora v Rosijs'kij Federacii': istoryko-kul'turna spadshhyna / NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny; avtory: V. O. Gorbyk (ker.), V. Je. Gerasymchuk, V. M. Danylenko, G. G. Denysenko, T. I. Katargina, O. N. Kubal's'kyj. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2011. – 276 s.
18. Ukrai'nci. Shidna diaspora / Avt. peredm. V. Nauлко; Vidp. red. atlasu R. Sossa. – K.: Mapa LTD, 1993. – 26 s.

Parakhina M. B., Candidate of Historical Science, Scientific Associate of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), marishka8791@ukr.net

History of formation of Ukrainian diaspora in the Russian Federation: economic and social political mechanism of arising and respective of maintenance

The article deals with research into the causes and development of means whereby the Soviet party leadership implemented the people's migration policy within the territory of the Soviet Union, in particular economic and social political mechanisms of Ukrainians' migration to the territory of the contemporary Russian Federation are researched, and multiethnic population composition of Ukraine necessitates a consideration of the national minorities problem. Only after thoroughly research and analysis of real processes in the field of interrelations between national minorities and titular nation, one can hope to avoid conflicts in future.

The history of Ukrainian diaspora is of no exception, as Ukraine takes the second place after the Russian Federation by land area, and the largest group of Ukrainians lives here. Ukrainians in diaspora, as a fact of historical, cultural, political reality, allows saying on importance to explore the specified problem. As though after being out of touch with own dear land, Ukrainians in diaspora maintain key features of their ethnos: language, culture, traditions.

Keywords: Ukraine, diaspora, Russian Federation, economics, social relations.

* * *

УДК 303.446.4:339.747:94(38)«05/04»

Попельнюк Б.,
аспірант, Київський університет
ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ),
145worldhistori@ukr.net

Наслідки кризи полісної системи в економіці Балканської Греції

Проаналізовано варіативність наслідків кризових явищ в грецьких полісах IV ст. до н.е., їхні особливості та специфічні риси, на основі яких протікає загальний для всієї Греції процес. І хоча війни IV ст. до н.е. і, у першу чергу Пелопоннеська, призводили до розорення селянських господарств, розриву торговельних зв'язків та загального занепаду економіки, однак поліси зуміли досить швидко відновити своє господарство стимулюючи розвиток ремісництва та торгівлі. Загальний рівень економіки у IV ст. н.е. не став істотно нижчим, ніж у V ст. до н.е., навпаки, кризові явища безпосередньо впливали на розвиток товарно-грошових відносин, прагненням до збагачення, розвитком міжполісних економічних зв'язків, а виникаючі економічні проблеми, в більшості випадків, достатньо успішно вирішувалися. Разом з тим війна негативно вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в полісах.

Ключові слова: економіка, криза, полісна система, Балканська Греція, Пелопоннеська війна, занепад, товарно-грошові відносини, господарство, ремісництво, торгівля.

Криза полісної системи Балканської Греції IV ст. до н.е. залишається однією із важливих в історії античного світу, а її наслідки проявилися у соціальних відносинах, політичних інститутах, військової організації, ідеології і, врешті, економіці. Кризові процеси спричинені війнами вказаного періоду і до сьогодні залишаються актуальними в історіографії. Серед них питання сутності кризових явищ і наслідків Пелопоннеської війни, яка стала ледве не найголовнішим фактором кризових процесів.

Разом з тим, розглядаючи наслідки кризи IV ст. до н.е., важливо зупинитися на уявленнях давніх греків щодо поняття економіка. Часто, ми вважаємо, що греки під цим значенням розуміли матеріальні цінності, гроші, інтерес. Такий підхід пов'язаний з тим, що як правило, ми переносимо в історично минуле те, що ми розуміємо під терміном «економіка» на сьогоднішній час. Однак, це дещо спрощене твердження. Тим більше, що поняття «економіка» у давніх греків було дещо іншим, ніж ми розуміємо його зараз. При дослідженні минулого іноді відбуваються зміни понять, а відтак існує ймовірність невірної тлумачення припущень та поглядів дослідників. Варто згадати, хоча б вислів одного із відомих дослідників грецької історії П. Роде: «Якщо ми будемо старанно шукати в стародавній Греції уроки для сьогоднішнього світу, ми ризикуємо знайти швидше те, що ми бажаємо знайти, ніж те, що було насправді» [1]. Тому, важливим є розуміння терміну «економіка» з уявленнь давніх греків.

Ойкономія спочатку знайшла своє реальне втілення в домашньому натуральному господарстві рабовласницької Давньої Греції, а також в перших уявленнях про домострой Ксенофонта Афінського і Аристотеля Стагірита, тобто до робіт яких все частіше звертаються сучасні учені економісти.

В ойкономії (домострой) Ксенофонт заклав основи теоретичної економічної системи, де йдеться про предмет економічної науки, з яким позиціонується багатство, яке поділяється на матеріальне і нематеріальне (наприклад, знання, вміння, справедливість) Справедливість як духовно-моральна, духовно-культурна та духовно-господарська цінність вписується в інформаційні ресурси античного виробництва [2]. Ксенофонт у Ойкономії оцінює досягнення грецької економіки, вказуючи на соціальні зв'язки античного світу. Після Ксенофонта Афінського Аристотель Стагірит розробив не тільки вчення про ойкономію, але й створив вчення «про хрематистику» (від давньогрецького слова «хрема» – «нажива» та «хремата» – запас, включаючи, насамперед, спекулятивні, лихварські гроші) та намагався попередити загрозу «мамонізму» (Мамона – у давніх сирійців бог багатства, у християнстві це ім'я збереглося в значенні ідола багатства). Він розумів «справжнє багатство» як сукупність засобів, «необхідних для життя і корисних для держави та сім'ї» [3]. Аналізуючи певні риси торгівлі Греції, Аристотель висловлює обурення проти надмірного стягування відсотків лихварями. Тим самим виступаючи не проти лихварства, паразитизму, нетрудового багатства, коли розривається зв'язок фінансових і трудових наслідків.

Інше значення поняття «економіка» має визначення, як розділ науки про виробництво та розподіл благ в теорії та практиці; додаток до певної сфери; стан держави, виходячи з її матеріального достатку; фінансового плану відносно конкретних дій, товарів і т.д. Проблема тут полягає при визначенні того, що саме утворює «виробництво і розподіл благ», яке розуміння було у термінах «добробут», «держава», «матеріальний достаток», «товар» в суспільстві Давньої Греції IV ст. до н.е. Результатом стало інтегральне визначення поняття ойкономії, як складної, нелінійної, історичної та сучасної соціо-культурно-господарської системи, заснованої на домострой, залежно від тієї чи іншої суспільної форми господарства, національної економіки, культурно-історичного типу та епохи, тобто економічного простору та історичного часу, а домострой – особливий господарський лад (порядок), що забезпечує практичну реалізацію суспільного відтворення речових і нематеріальних благ та духовно-морального капіталу. Домострой і домобудівництво – це загальні економічні феномени та категорії, а також загальна економічна система, практична і концептуальна. Наголосимо, що спроби збирання і складання подібного роду життєвих вказівок і практичних правил щодо домобудівництва зустрічаються у найдавніші часи та в усіх народів.

Для сучасних науковців існує безліч труднощів в інтерпретації Давньогрецької економіки. Це пов'язано з тим, що від сьогоднішнього відрізнявся не тільки технічний рівень, а й традиційні етичні цінності, які і визначали економіку та унікальний шлях грецької цивілізації. Таким чином, незважаючи на століття її вивчення, вчені все ще сперечаються про природу давньогрецької

економіки. Серед інших, питання сутності кризових явищ і наслідків Пелопоннеської війни.

Так, традиційно, вважається, що в Греції IV ст. до н.е. відбулася всебічна криза економіки – концентрація земельних угідь та занепад дрібного сільськогосподарського виробництва. Наслідком стала загальна аграрна криза або навіть розруха, зниження темпів розвитку ремесла і торгівлі, зростання ролі рабовласницьких відносин [4]. Подібним є й погляд про наявність кризи, однак не на всій території Еллади, а лише у деяких її регіонах. Наприклад, Афіни уникли кризи [5]. Інша частина дослідників загалом заперечує економічну кризу, наголошуючи на кризі системи міжполісних взаємин [6]. І, нарешті, треті – не визнають економічну кризу, вважаючи, що процеси в економіці «не були настільки глобальними і не носили радикального характеру». Більше того, частина з них визначають період після Пелопоннеської війни «кризою росту». Так Г. Б. Поляк та А. Н. Маркова стверджують, що «криза грецького полісу IV ст. до н.е. жодним чином не була пов'язана з економічним занепадом. Навпаки, кризові явища, починаючи зі змін в земельних відносинах тісно пов'язані з розвитком товарно–грошових відносин, бажанням збагачення, розвитком між полісних економічних зв'язків» [7, с. 103]. Тож, і досі, проблема функціонування економіки античного полісу у згаданий період залишається актуальною.

Криза класичного поліса, яка в IV ст. до н.е. стала найголовнішим, ключовим процесом, являє собою феномен, надзвичайно складний для розуміння та об'єктивного, цілісного і коректного опису. Вона була багатомірною, мала цілий ряд більш–менш важливих аспектів. Залежно від того, які з цих аспектів ми будемо вважати принциповими, а які – другорядними й буде виникати і загальна точка зору на «кризу IV століття» [8]. Немає єдності і в трактуванні кризи поліса й стосовно самої Греції IV ст. до н.е. Найчастіше криза розглядається на прикладі Афін, і нерідко питання зводиться до кризи афінської демократичної системи, хоча, як відомо, криза поліса рівною мірою стосувалася держав з різними формами правління – як демократичних, так і олігархічних.

Говорячи про Пелопоннеську війну, яка спричинила кризу, то певною мірою, можемо сказати, що в ній взагалі не було перемоги. Вона стала найбільшій в історії античної Греції (класичного періоду) збройним протистоянням. Основна боротьба велася поміж Делоським союзом на чолі з Афінами (Афінська морська імперія, Афінська архе) і Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою, проте чимало незалежних грецьких полісів і «варварських» держав (серед них і Перська імперія), маючи власні цілі та захищаючи свої інтереси, прямо чи опосередковано долучилися або були втягнуті в цей конфлікт. Військові дії охопили територію всієї Греції, південної Італії та Сицилії та акваторію прилеглих морів. Після тривалої боротьби Афіни зазнали поразки і не лише втратили гегемонію над своїми союзниками, але й навіть значною мірою були позбавлені незалежності. Крах Афінської морської імперії та державне переродження самої Спарти під час цього протистояння в дійсності знищили політичну рівновагу в грецькому суспільстві (йдеться не лише про міждержавні відносини, але й внутрішньополітичну

боротьбу всередині кожного полісу), ознаменувавши гостру кризу полісної системи [9].

Тривалий збройний конфлікт відіграв негативну роль в історії всього грецького світу, поклав початок наростання кризових явищ, напевно, у всіх без винятку полісах. У Греції практично не було регіону, який не поніс би шкоди від тривалих військових кампаній. Адже вони супроводжувалися загибеллю людей, руйнуванням сільськогосподарських угідь, розривом торговельних зв'язків, витратами величезних коштів [10].

Щорічні збройні сутички приводили до розорення селянських господарств, розриву торговельних зв'язків і таке ін. Вирубувалися оливкові гаї і виноградники, спалювалися посіви, було зруйновано багато міст (наприклад, Платеї). А сільське населення було змушене ховатися за стінами міста, покинувши свої земельні ділянки. Спартанці, за звичайним для греків способом ведення війни, піддавали країну жорстокому спустошенню, вирубали насадження, витоптували поля, гнали худобу, знищували запаси, руйнували сільські будівлі [11, с. 303].

Війна привела до загибелі великої кількості людей, особливо серед цивільного населення, який ніс основний тягар військової служби в ополченні, так і на флоті. Звичайно, величезні втрати не могли не позначитися на стані всього комплексу економічних і політичних відносин. Потрібно було заповнювати поріділі ряди громадян, власників земельних ділянок, ремісників і дрібних торговців.

Однак поліси зуміли досить швидко відновити своє господарство після економічних наслідків військових дій. У той же час війни стимулювали розвиток таких галузей ремісництва, як виробництво зброї, будівництво кораблів та фортифікаційних споруд.

Проявами кризи стали й зміни в земельних відносинах. Оскільки основною галуззю економіки Греції як і раніше залишалося сільське господарство: в ньому було зайнято більшість населення, землеробство, як і раніше вважалося єдиним видом практичної діяльності, гідним громадянина. Однак в сільському господарстві збільшилася товарність виробництва, поглибилася регіональна спеціалізація. Величезні руйнування і втрата матеріальних ресурсів вимагали їх відновлення. Потрібно було знову садити оливкові гаї і виноградники, зводити будинки і споруди, відроджувати зруйновані міста. Дослідження стану сільського господарства Греції в IV ст. до н.е. також показує, що воно знаходилося на підйомі: його було відновлено, особливо це стосується олівководства і виноградарства, а в численних ергастеріях вироблялася різноманітна продукція, яку вважали однією з найякісніших в тодішньому світі.

Нові імпульси для розквіту грецької економіки дали проникнення рабської праці в різні сфери виробництва та створення відносно великих рабовласницьких господарств, маєтків в сільській місцевості та ергастеріях в містах. Питома вага в економіці таких господарств в IV ст. до н.е. значно зросла порівняно з V ст. до н.е. Більш того, рабська праця більшою мірою, ніж раніше, починає застосовуватися в зевгітських, т.б. заможних, селянських господарствах, в яких 1–2 раба працюють на полях разом з сім'єю самого хлібороба.

Тож, можемо говорити про помітне збільшення кількості рабів та широке проникнення рабської праці

в сільське господарство, ремісничі майстерні, різні торговельні підприємства. Проникнення рабства в афінську економіку призвело до загального укрупнення виробництва, поширення рабовласницьких маєтків в 20–25 га з контингентом в 1,5–2 десятка чоловік, ергастеріях з персоналом в 2–3 десятка рабів і більше. Таке становище було характерним не тільки для Афін, а й для інших полісів Греції.

Разом з тим, починають поширюватися угоди купівлі–продажу землі, які стали розглядатися не як основа життя громадянина, а як одне з джерел доходу. Крім того, в IV ст. до н.е. все частіше порушується виняткове право громадян на володіння землею котрі відзначилися якими–небудь заслугами, метекам надаються привілеї, у тому числі можливість придбання землі. Відбувається також й перерозподіл багатств, майнова диференціація та розшарування всередині полісного колективу громадян на багатіїв і бідняків.

Гроші стають престижною формою багатства, поряд із земельними володіннями. Більше того, ряд землевласників хотіли продавати земельні ділянки, щоб мати готівкові гроші: їх було легше приховати від оподаткування і співгромадян у «смутні часи», їх віддавали під відсотки, легко ділили серед спадкоємців і т.д. У IV ст. до н.е. з'являються багатії, які володіли значними капіталами в кілька десятків талантів, в той час як в V ст. до н.е. таких було буквально одиниці. Тепер серед багатіїв були не тільки знатні громадяни, а й метеки, іноземці, які не мали громадянських прав, як правило, займалися ремеслами і торгівлею, люди підприємливі, енергійні, мало пов'язані обмежувальними правилами, які накладалися в полісі на громадян (збагачення за рахунок лихварства, деяких видів торгівлі та ремесел в ряді полісів вважалися негідними громадянина).

Власники маєтків і великих ергастеріях заводили рентабельні господарства, мали пристойні доходи. Набула поширення така форма накопичення багатства, як здача грошей в борг під лихварські відсотки; особливо вони були великі, якщо давалися власникам кораблів, що вели торгівлю з далекими країнами (в такому випадку відсоток на позичений капітал іноді досягав 30% і більше). Багатії, які мали велику кількість рабів, часто віддавали перевагу здавати їх в оренду якомусь підприємцю, отримуючи тверду плату за їх використання. Іноді рабовласник надавав у розпорядження раба деякі засоби, приміщення і дозволяв йому жити окремо і працювати в майстерні, виплачуючи за це свого роду оброк. Деякі з таких працюючих на оброк раби усіма силами намагалися зібрати кошти і викупитися на свободу, ставши вільновідпущениками.

В Афінах та інших торгово–ремісничих центрах Греції зростає значення прошарку вільновідпущеників серед населення поліса, збільшується їх питома вага в різних галузях економіки. Зокрема, вони проникають навіть в землеробство – споконвічне заняття повноправних громадян, орендуючи землі, які власники з яких–небудь причин не могли обробляти самі і здавали їх в оренду підприємливим людям.

Якщо в Давній Греції до другої половини V ст. число метеків становило близько третини, а в кінці IV ст. – близько половини вільного міського населення. Вони грали помітну роль і в торгівлі і в ремісничому виробництві. Серед метеків, як і серед

вільновідпущеників, зустрічалось багато підприємливих людей, які, незважаючи на своє неповноправне положення, наживали великі статки. Найбільш багаті метеки іноді отримували право придбання земельної власності в Аттиці.

Істотну роль в наростанні соціально–майнової нерівності відіграв розвиток товарного виробництва. З виокремленням певних видів виробничої діяльності на основі суспільного поділу праці товарне виробництво швидко зростає у всіх грецьких громадах. Яскравим свідченням цього є значне поширення грецької торгівлі.

Як Пелопоннеська війна, так і численні війни IV ст. до н.е. вимагали постійного поповнення нової зброї, кораблів і різноманітного спорядження. Все це послужило стимулом для розвитку грецької економіки в цілому, особливого розмаху досягли торгові операції, які поширилися тепер на все Середземномор'я та Причорномор'я.

Численні війни IV ст. до н.е. показали також й професійну слабкість ополченців які збиралися час від часу. Вони не мали достатньої вишколу, були слабо дисципліновані, з небажанням йшли від своїх господарств в далекі походи. А зубожінням широких мас громадянства і труднощі комплектування гоплітського ополчення вплинули на впровадження найманства. Найманці були професіоналами, знавцями військової справи, мали хороший вишкіл, підтримували сувору дисципліну, були мобільні і могли бути відправлені до найвіддаленіших областей, до того ж вони не були пов'язані з різними політичними угрупованнями і дотримувалися певного нейтралітету під час політичних дебатів і зіткнень. У Греції з'являються спеціальні місця, свого роду ринки, куди сходилися найманці з пропозицією послуг багатому покупцеві. Такі сходки–ринки були на мисі Малея в південній частині Лаконики, в Аркадії, Коринті, Фокиде, Фессалії. На таких ринках можна було «купити» найманий загін від декількох сотень до декількох тисяч гоплітів.

Поширення армій, які склалися з найманців, їх активна і часто вирішальна участь у військових діях, з одного боку, і падіння ролі власне громадянського ополчення як основи полісної військової організації – з іншого, – один з яскравих показників її серйозної кризи [12].

Усі ці процеси сприяли ослабленню тісного зв'язку між громадянином і його полісом, створювали передумови для розвитку суперечностей між приватними і державними інтересами, для зіткнення різних соціальних груп всередині громадянського колективу [13].

Зрозуміло, не всім полісами вдавалося успішно справлятися з економічними труднощами. Так, від наростання кризових явищ в економіці сильно постраждала Спарта. Вона заплатила особливо велику ціну за свої домагання на гегемонію в Елладі і до середини IV ст. до н.е. перебувала у надзвичайно важкому становищі. Втрата Мессенії з її родючими землями завдала сильного удару по сільському господарству – основі всього укладу життя спартанського поліса. Невеликий колектив спартиатів ще більше порідшав в результаті військових втрат, була ослаблена обороноздатність поліса. Спартанське суспільство зіткнулося з такими доти невідомими йому явищами, як використання грошей і майнове розшарування.

У Спарті, чия соціально–економічна і політична структура в період класики була досить стабільною, криза поліса мала свій «місцевий» колорит. Унікальність спартанського варіанту кризи поліса багато в чому визначалася тим, що тут негативні для поліса процеси довгий час протікали в латентній формі. Грецькі філософи та історики не раз відзначали цю особливість Спарти, де численні явища кризового порядку відбулися як би відразу, без будь–якої попередньої підготовки. Процес дестабілізації, який мав місце в Спарті сприймався сучасниками як якийсь одноразовий акт або раптовий вибух, що одним ударом зруйнував всі структури спартанського суспільства.

Таким чином варіативність кризових явищ в різних грецьких полісах визначалася історичними особливостями і специфічними рисами тих чи інших громад, на основі яких протікав загальний для всієї Греції IV століття процес.

В цілому, загальний рівень економіки грецьких полісів в IV ст. не став істотно нижчим, ніж у V ст. до н.е., а криза грецького поліса цього періоду не була пов'язана з економічним занепадом. Навпаки, кризові явища безпосередньо впливали на розвиток товарно–грошових відносин, прагненням до збагачення, розвитком міжполісних економічних зв'язків. Наприклад, коли Афіни втратили таке джерело доходу, як Форос, то вони стали розвивати сільське господарство, підвищили інтенсивність розробки срібних копалень, встановили дружні відносини з Північним Причорномор'ям, яке поставляло в афінський поліс зерно. А виникаючі економічні проблеми в більшості випадків достатньо успішно вирішувалися.

Разом з тим, війна негативно вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в полісах, яка стала більш нестабільною: почастишали смуги і перевороти. У міжполісних відносинах наростала роздробленість, неможливість об'єднати сили навіть перед обличчям серйозних загроз. У соціально–політичному аспекті смуга підйому змінилася смугою кризи.

Особливості соціально–економічного і політичного розвитку грецьких полісів в IV ст. до н.е.: впровадження класичного рабства і товарної економіки, майнова диференціація громадянства, концентрація багатств на одному полюсі і зубожіння на іншому, втрата нижчими верствами громадянського населення земельної власності, падіння ролі громадянського ополчення і поширення найманства, підвищення економічного і соціального значення метеків, зростання соціальної напруженості, встановлення тиранічних режимів – всі ці явища в історії Греції першої половини IV ст. до н.е. і визначаються як криза грецького полісу. Рамки невеликого за територією і населенням держави з обмеженим військово–економічним потенціалом тепер, в умовах зростаючої економіки, ускладнення господарських структур, вже не могли забезпечувати нормальних умов для подальшого розвитку. У його надрах сформувався цілий вузол протиріч, вирішити які полісна організація влади не могла, і під загрозою опинилися інтереси панівного класу. Необхідна була інша форма економічної і політичної організації.

Втрата тісної полісного єдності стала однією з важливих причин втрати Грецією незалежності і підпорядкування її в 338 р. до н.е. Філіпу Македонському,

син і спадкоємець якого, Олександр, створив у 30–20–ті роки IV ст. до н.е. найбільшу світову державу давнини. З цього часу поліси перестали бути провідною силою в грецькому світі, на зміну їм прийшли елліністичні монархії [7, с. 104].

Таким чином, хоча й війни IV ст. до н.е. і, у першу чергу Пелопоннеська, призводили до розорення селянських господарств, розриву торговельних зв'язків та загальної занепаду економіки, однак поліси зуміли досить швидко відновити своє господарство стимулюючи розвиток ремісництва та торгівлі. У сільському господарстві збільшилася товарність виробництва, поглибилась регіональна спеціалізація, поширилися угоди купівлі–продажу землі, які стали розглядатися не як основа життя громадянина, а як одне з джерел доходу. Нові імпульси для розквіту грецької економіки дало й проникнення рабської праці в різні сфери виробництва та створення відносно великих рабовласницьких господарств. Відбувся також перерозподіл багатств – проходила подальша майнова диференціація, розшарування всередині полісного колективу громадян на багатіїв і бідняків. Гроші стають престижною формою багатства, поряд із земельними володіннями. Набула поширення така форма накопичення багатства, як здача грошей в борг під лихварські відсотки. Зростає також значення прошарку вільновідпущеників серед населення поліса. В армії починає поширюватися найманство. Тож можемо стверджувати, що хоча економічний рівень Давньої Греції IV ст. до н.е. істотно не знизився порівняно з попереднім періодом, у ньому з'явилися нові риси, які дали імпульс для розквіту економіки. Однак війна негативно вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в полісах, яка стала більш нестабільною: почастишали смуги і перевороти, а у міжполісних відносинах наростала роздробленість.

Список використаних джерел

1. Rhodes P. J. Ancient Democracy and Modern Ideology. – L., 2003. – P.89.
2. Див: Ксенофонт Афинский Домострой. Глава 2 – СПб.: Наука, 2000.
3. Див: Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. Книга I, Глава III. Об искусстве наживать состояние. – М.: Мысль, 1983.
4. Античная Греция: проблемы развития полиса / Редкол.: Е. С. Голубцова (отв. ред.) и др. – Т.2: Кризис полиса / Л. М. Глускина, В. И. Исаева, Э. Д. Фролов и др. – М.: Наука, 1983. – 383 с.
5. Суриков И. Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година междуособиц. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. – С.235–245; Маринович Л. П. Закон и власть в классических Афинах // ВЧОАМ. – С.5–18.
6. Эдер В. Афинская демократия в IV веке до н.э.: совершенствование или упадок формы государственного устройства; Борухович В. Г. Кризис греческого полиса в IV в. до н.э. (к постановке проблемы) // Проблемы антиковедения и медиавистики. – Нижний Новгород, 1999. – С.15–19.
7. История мировой экономики: Учебник для вузов / Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 2002.
8. Глускина Л. Проблемы социально–экономической истории Афин в IV в. до н.э. – Л., 1975.
9. Розум'юк В. М. Внутрішньополітичні детермінанти зовнішньої політики: Пелопоннеська війна // Проблеми міжнародних відносин. Зб. Наукових праць. – К.: КиМУ, 2011. – Вип.2. – С.303–304.
10. Diesner H.–J. Wirtschaft und Gesellschaft bei Thukydides. Halle, 1956. – S.92 ff.; Spielvogel J. Wirtschaft und Geld bei Aristophanes: Untersuchungen zu den ökonomischen Bedingungen in Athen im Übergang vom 5. zum 4. Jh. v.Chr. Frankfurt am Main, 2001.
11. Античная Греция. Становление и развитие полиса. Т.1. – М.: Наука, 1983.

12. Див: Суриков И. Н. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година усобиц. – М.: Русский Фонд Содействия Образования и Науки, 2011. – 328 с.; Голованов С. О. Трансформації в сухопутній армії Афіньського полісу в умовах Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIV. – С.118–195.

13. Finley M. Aristotle and Economic Analysis, Past and Present. – London, 1985. – P.88–101.

References

1. Rhodes P. J. Ancient Democracy and Modern Ideology. – L., 2003. – P.89.
2. Dyv: Ksenofont Afinskij Domostroj. Glava 2 – SPb.: Nauka, 2000.
3. Dyv: Aristotel'. Politika // Aristotel'. Sochinenija: V 4 t. Kniga I, Glava III. Ob iskusstve nazhivat' sostojanie. – M.: Mysl', 1983.
4. Antichnaja Grecija: problemy razvitija polisa / Redkol.: E. S. Golubcova (otv. red.) i dr. – T.2: Krizis polisa / L. M. Gluskina, V. I. Isaeva, Je. D. Frolov i dr. – M.: Nauka, 1983. – 383 s.
5. Surikov I. E. Antichnaja Grecija: politiki v kontekste jepohi. Godina mezhdousobic. – M.: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke, 2011. – S.235–245; Marinovich L. P. Zakon i vlast' v klassicheskikh Afinah // VChOAM. – S.5–18.
6. Jeder V. Afinskaja demokratija v IV veke do n.e.: sovershenstvovanie ili upadok formy gosudarstvennogo ustrojstva; Boruhovich V. G. Krizis grecheskogo polisa v IV v. do n.e. (k postanovke problemy) // Problemy antikovedenija i medievistiki. – Nizhnij Novgorod, 1999. – S.15–19.
7. Istorija mirovoj jekonomiki: Uchebnik dlja vuzov / Pod red. G. B. Poljaka, A. N. Markovoj. – M.: JuNITI, 2002.
8. Gluskina L. Problemy social'no-jekonomicheskoj istorii Afin v IV v. do n.e. – L., 1975.
9. Rozum'juk V. M. Vnutrishn'opolitychni determinanty zovnishn'oi' polityky: Peloponnes'ka vijna // Problemy miznarodnyh vidnosyn. Zb. Naukovyh prac'. – K.: KyMU, 2011. – Vyp.2. – S.303–304.
10. Diesner H.–J. Wirtschaft und Gesellschaft bei Thukydides. Halle, 1956. – S.92 ff.; Spielvogel J. Wirtschaft und Geld bei Aristophanes: Untersuchungen zu den ökonomischen Bedingungen in Athen im Übergang vom 5. zum 4. Jh. v.Chr. Frankfurt am Main, 2001.
11. Antichnaja Grecija. Stanovlenie i razvitie polisa. T.1. – M.: Nauka, 1983.
12. Dyv: Surikov I. N. Antichnaja Grecija: politiki v kontekste jepohi. Godina usobic. – M.: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovanija i Nauki, 2011. – 328 s.; Golovanov S. O. Transformacii' v suhoputnij armii' Afins'kogo polisu v umovah Peloponnes'koi' vijny (431–404 rr. do n.e.) // Naukovi prac'i istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu. – Zaporizhzhja, 2012. – Vyp. XXXIV. – S.118–195.
13. Finley M. Aristotle and Economic Analysis, Past and Present. – London, 1985. – P.88–101.

Popelniuk B., post-graduate student of Kyiv University
Boris Grinchenko (Ukraine, Kyiv), 145worldhistori@ukr.net

The result of the polis system crisis in the economy of the Balkan Greece

The article is devoted to the complex research of the crisis phenomena results in the Greek polis in the 4-th century BC. The crisis was characterized by the next specific features as a classical slavery and commodity economy and property differentiation of citizens, on the one hand, the concentration of wealth and a poverty on the other hand. The features of the crisis phenomena in the history of Greek polis in the first half of the 4th century B.C. are dealt with the Peloponnesian war in the (4-th century BC). The war led to the ruin of peasant farms, the severance of trade ties and a general decline of the economy. In spite of this fact the polises managed to restore their economy quite quickly and stimulate the development of craft and trade. It's proved by the wide-ranging documental materials that the overall level of the economy in the 4-th century AD did not become much lower in comparison with economic results in the 5-th century BC. Article's goal in this study is to consider the effects of the Greek polis crisis phenomena in the economy.

Keywords: economy, crisis, polis system, Balkan Greece, Peloponnesian war, decline, commodity-money relations, economy, craft, trade.

* * *

УДК 94:070.482(477.64)

Шевчук В. А.,
аспірант кафедри Давньої історії України
та архівознавства, Львівський національний
університет ім. Івана Франка (Україна, Львів),
gileya.org.ua@gmail.com

Кадрова політика адвентистської церкви в добу II Речі Посполитої

Проаналізовано на основі наукових та архівних джерел кадрову політику церкви Адвентистів сьомого дня на території II Речі Посполитої у міжвоєнний період. Метою нашої розвідки є спроба визначити роль адвентистської організаційної структури в духовному та інтелектуальному становленні її служителів. У дослідженні використані методи аналізу, синтезу та узагальнення, які дозволи відтворити історію кадрового становлення та розвитку адвентистської організації на території міжвоєнної Польщі. Доведено, що до кадрового складу адвентистської організації входили люди різних національностей, зокрема німці, поляки та американці. Дана обставина спричинила бурхливий розвиток внутрішньо-церковного життя і за рахунок надання теологічної освіти служителю Адвентистська церква зуміла зберегти власну релігійну та організаційну ідентичність.

Ключові слова: кадрова політика, церква Адвентистів сьомого дня, II Річ Посполита, культові служителі.

Церква Адвентистів сьомого дня в Україні на сьогоднішній день нараховує понад 60 тисяч своїх послідовників, 1250 громад та груп в яких працює близько 650 культових служителів. Успіх вказаної релігійної організації завжди був пропорційним до рівня підготовки і професіоналізму її кадрів. В усі періоди свого існування адвентистська церква у власній кадровій політиці приділяла велику увагу кадровому складу та всебічному розвитку організаційної структури.

Адміністрування в церкві АСД здійснюється за такими рівнями, як: місцева громада – конференція – унійна конференція – Генеральна конференція, при чому кожна нижча ланка структури підпорядковується вищій. При такому управлінні громада самостійно може обирати лише власних місцевих служителів, які на добровільних засадах виконують різноманітні церковні функції. В той час, як офіційний служитель культу – пастор, обирається і призначається виключно представниками вищої ланки, а саме керівниками конференції. Пастор, як представник конференції є підлеглою одиницею конференції і знаходився в її розпорядженні. Таке підпорядкування дає можливість координувати усю діяльність пасторів, направляючи їх на нові місіонерські поля, у відповідності до їх можливостей та досвіду. Така система також дозволяла запроваджувати єдину програму освіти пасторів відповідно до їх статусу і здійснювати регулярну їхню переатестацію.

Саме таку систему управління церковним життям у міжвоєнний період успадкувала адвентистська церква II Речі Посполитої. Усі громади Волинського воєводства підпорядковувалися керівництву Східної конференції, до складу якої вони входили, а Східна конференція в свою чергу була складовою частиною Польського уніону, який належав до Північно Європейського дивізіону з центром у Лондоні [1, с. 136].

Згідно стажу та досвіду роботи увесь перелік культових штатних служителів поділялися на декілька рівнів. Так у звітному бланку, поданому Північно Європейським дивізіоном за 1934 рік у переліку зазначаються наступні групи культових служителів, такі як: рукопокладений служитель, ліцензований служитель,

місіонер з посвідченням, колполтери (книгоші) та багато інших [2, с. 5].

Найвищий духовний сан культового служителя займав рукопокладений пастор, який мав право здійснювати всі релігійні обряди та міг бути обраним на будь-яку посаду у церкві. Наступним по значущості був ліцензований пастор (не рукопокладений), в обов'язки якого входило здійснення всіх обрядів церкви, крім вінчання та висвячення інших і останнім був місіонер із посвідченням. Він міг здійснювати душпастирську роботу, проте його основним обов'язком було виконувати місіонерську роботу. До категорії «інші» належали офісні та технічні працівники, які займалися фінансовими церковними питаннями, проте не мали духовного сану. Місіонерами могли бути чоловіки та жінки.

Колпортерами були місіонери, які розповсюджували на нових територіях релігійну літературу, хоча знаходилися на фінансовому самозабезпеченні, проте були абсолютно підконтрольні керівництву конференції в особі керівника літературного служіння. Вони щомісячно давали звіт щодо кількості проданих книг та коштів отриманих від продажу літератури та узгоджували з керівництвом карту розповсюдження літератури на наступний місяць. По польські описані три групи служителів називалися: висвячені проповідники, пробні проповідники, та місійні працівники [3, с. 4].

Першою сходиною вступу на шлях духовної кар'єри було колпортерство. Цей вид діяльності не можливо було обійти, оскільки йому надавалось першочергове значення, як основи та гарантії для подальшого служіння людини. Колпортерство навчало першим навикам роботи з людьми, загартовувало для подальшого пасторського служіння та тестувало на придатність. Варто зазначити, що воно супроводжувало усі категорії культових служителів, в обов'язки яких входило постійне розповсюдження релігійної літератури. Частина зарплати пасторському складу видавалась книгами і брошурами, від продажу яких вони повертали свої зароблені кошти.

Керівництво церкви приділяло особливу увагу молодим людям, в тому щоб залучити їх до колпортерства, адже це був перший і єдиний метод початкового відбору молоді для подальшого пасторського служіння [4, с. 13]. Оскільки, колполтер, який пройшов етапи від пробного до постійного книгоноші, показував свою придатність і стійкість у місіонерській справі та міг очікувати, що його покличуть і довірять більш відповідальну посаду.

Наступним кроком для отримання статусу місійного працівника було здобуття теологічної освіти. Починаючи від 1926 року керівництво польського уніону на початку організувало піврічні курси, а згодом чотирьохрічна теологічна програма була базовою основою для підготовки молодих служителів. Цією школою стало ново придбане приміщення неподалік міста Бельсько Бяла, яке отримало назву «Ognisko Adwent» [5, с. 16]. Навчання в теологічній школі було платним і кожен студент міг оплачувати своє навчання коштами отриманими від продажу літератури. В загальному шлях до духовної посади в церкві АСД був не простим і лише ті, хто прагнули цього і прикладали максимум зусиль змогли долати описані етапи.

Ще однією невирішеною проблемою була політична ідеологія II Речі Посполитої. Враховуючи те, що адвентисти у Польщі не мали офіційної реєстрації,

а мали статус толерованої секти, то молоді особи призовного віку зустрічалися з непорозумінням зі сторони військового комісаріату. І жодному з них не вдалося уникнути військової служби. В архівах ААН є справа про 18 річного Вільмара Вілля, який намагався звільнитися від служби, посилаючись на те, що він є служителем адвентистської громади у м. Лодзь, проте усі його намагання та звернення членів церкви до різних установ не принесли успіху [6, с. 203].

Кадрова політика адвентистської церкви на початку становлення загально-польської організації у 1921 році не містила в собі великою кількістю підлеглих, оскільки складалася лише із залишків старої «гвардії», а саме пасторів, які ще до Першої Світової війни працювали в церковній структурі. До такої групи пасторів належали: Теодор Вілля, Август Лідтке, Адольф Шільберг, І. Н. Заставний, Карол Сакніт, Фердинанд Дзік, Кристьян Бартель, Михайло Довгун та інші [7, с. 28]. Проте починаючи з часу створення Польського уніону ситуація стрімко змінилася. В результаті приєднання Волинської губернії до території Польщі, на яких ще за часів царської Росії знаходилися колишні адвентистські громади, а також утворення нових церков викликало ріст кількості членів церкви і відповідно потребу у збільшенні кадрових служителів. Усі ті, хто колись був причетний до церковної служби чи тепер мав можливість виконувати пасторські функції, запрошувалися до праці. Зокрема такою молододою особою став Андрій Мащак, який мав вищу освіту і демонстрував глибокі знання Святого Письма [8, с. 94].

Статистичні дані щодо кількості адвентистських служителів на території II Речі Посполитої

Категорії служителів	30.12.1929 рік	30.12.1933 рік	29.06.1939 рік
Рукопокладені пастори	14	15	21
Ліцензовані пастори	7	10	13
Місіонери з посвідченням	29	16	29
Разом перші три групи	50	41	63
Інші	7	10	3
Колпортери	55	51	36
Кількість громад АСД	108	146	161
Кількість членів церкви АСД	2458	3197	4427

З представлених в таблиці даних ми можемо прослідкувати починаючи з кінця 1920-х років, саме з того часу церковна організація здобула стабільність і почала друкувати свої періодичні видання, що кількість громад та служителів з кожним роком змінювалася [9, с. 7]. Насамперед, спостерігається збільшення кількості пасторського складу пропорційно до збільшення кількості членів церкви, що демонструє турботу керівництва церкви за підготовкою служителів і залучення їх до релігійної діяльності. Посилаючись на данні таблиці, ми дізнаємося

про середню кількість членів церкви, які припадали на одного служителя. Це число становить 66 осіб. Дане співвідношення не є критичним, хоча знаходиться на межі допустимого (рентабельного), оскільки адвентистські громади, особливо у сільській місцевості були малочисельним (не більше 20 осіб) і вимагали особливої уваги зі сторони служителів, а на їх долю припадало шість або сім громад. Проблема браку культових служителів супроводжувала церкву адвентистів продовж усіх років міжвоєнної Польщі.

Керівництвом церкви було зроблено декілька спроб у напрямку отримання юридичного статусу. Таку реєстрацію у 1922 році отримав Михайло Довгун для діяльності у м. Пінську та Фердинанд Дзік у Лодзі. В той час як, пастор Петро Поліщук отримав відмову в реєстрації своєї релігійної діяльності у Новоградському воєводстві лише по тій причині, що на цій території немає офіційно зареєстрованої адвентистської релігійної громади, хоча фактично там були громади адвентистів [6, с. 206, 209]. Ще однією особливістю реєстрації було те, що пастор міг отримати дозвіл на діяльність, проте лише в одній релігійній громаді, а не у цілому районі чи воєводстві. На інших територіях пастори взагалі не були зареєстрованими і це створювало для них проблеми різного роду.

По національній приналежності кадровий склад церкви адвентистів був різноманітним, як і саме населення II Речі Посполитої і змінювався в залежності від тенденцій подальшого розвитку церковної організації. Із самого початку керівниками церкви в Польщі були пастори німецької національності по причині того, що саме вони прийшли із Заходу і стали першими піонерами і місіонерами адвентизму на цій території. Серед них Фраучігер, Куніц, Прілвіц, Вілл, Ензелейт, Муц та інші [8, с. 103–104].

Варто зазначити, що серед перших керівників церкви в Польщі були громадяни Америки (Матхе, Освальд, Ісаак, Руди, Лей, Лендін). Церква переживала своє становлення і потребувала порад і підтримки, тому закономірним явищем була їхня присутність, особливо враховуючи те, що адвентизм в Польщі не був самостійною національною церквою, а входив у склад Генеральної Конференції, Штаб-квартира якої знаходилася у Вашингтоні.

Непередбачувані проблеми виникали у стосунках між Польською владою і адвентистськими пасторами із Америки, які були обраними на керівні посади. Наприклад, у 1924 році поліція м. Бидгощ не продовжила Джону Ісааку реєстрацію, яку він мав з 1922 року і попередила, щоб протягом восьми днів він повинен залишити Польщу. Ісаак Д. звернувся до вищої влади у Варшаві із проханням надати йому можливість залишатися у Польщі. Після довгої переписки із Міністерством внутрішніх справ – Ісаак Д. отримав дозвіл залишитися в країні [10, с. 81–82].

В міжвоєнний період адвентистська церква стрімко розвивалася, і до її складу приєднувалися представники різних національностей і релігій. Так наприклад, на з'їзді Східної конференції, що відбувалися на Волині у селі Пожарки, збиралося до 300 людей, серед яких були німці, українці, поляки, росіяни, чехи. Вони проводили спільні богослуження, при чому кожен співав релігійні пісні на своїй рідній мові. Проповідників перекладали на польську чи німецьку мови [7, с. 28].

Багатонаціональність церкви породила різноманітний національно-пасторський склад. Оглянемо в ракурсі національної приналежності керівництво Польського уніону, починаючи з 1921 року по 1939 рік. Ними були: Л. Матхе, Джон Ісаак, Л. Ф. Освальд, Теофіл Бабієнко, Вільям Чембор. Троє перших – громадяни Сполучених Штатів Америки, Т. Бабієнко – українець, але по документам громадянин США, В. Чембор – німець, уроженець Польщі. В. Чембор став першим керівником Польського уніону, який був громадянином Польщі.

В той час, як керівництво Східної конференції, яка територіально охоплювала Волинське воєводство, починаючи з 1927 року по 1939 роки складалося з: А. Лідтке, К. Бартель, І. Куляк, Й. Зелінський, перші з яких були німці, а двоє останніх – поляки. Керівники Південної конференції, яка охоплювала територію Східної Галичини: А. Лідтке, К. Енглерт, А. Шафер, П. Енглерт, К. Шафер були по національності німцями у зв'язку з тим, що Галичина була у складі Австро-Угорської імперії і Південна конференція до того ж охоплювала територію Сілезії.

Отже можна зробити висновок про те, що керівниками адвентистських громад Польського уніону в міжвоєнний період були пастори німецької та польської національності по причині того, що українські і білоруські служители на той час тільки починали своє служіння. Цими служителями були: Микола Вовк, Андрій Мащак, Кирило Мокієвець, Василь Макачук, Степан Смик та інші. Кожен служитель культу був зобов'язаний підвищувати свою професійну кваліфікацію. Просторі території місіонерських полів та великі відстані між громадами і віддаленість від духовного центру не давали можливості служителям регулярно збиратися разом для спільних нарад. Тому з травня 1933 року для пасторів адвентистів у Польщі почав виходити щомісячник «Wiadomości». Мета якого полягала у вступі до журналу, написаному президентом польської унії Теофілом Бабієнком, який зазначив наступне: «...цим журналом ми будемо служити вам різними цікавими новинами і відомостями з унії і конференцій, звітами, добрими свідченнями. Також тут будуть міститися діалоги та різноманітні питання і відповіді на них, повчальні статті з місіонерської праці пасторів і громад» [11, с. 1].

Відповідальність за збір інформації і друк місячника покладався на секретаря польського Уніон – Чембора В. Щомісячник «Wiadomości» насправді став для пасторів корисним матеріалом, оскільки містив багато цікавих теологічних міркувань, пошук нових ідей у місіонерській діяльності, нагадуванням про календарні церковні події та інформацією про місця проживання пасторів і місіонерів.

Наступним заходом для духовного росту пасторів став план читання літератури, який в обов'язковому порядку приписувався керівництвом церкви. Кожен пастор зобов'язувався прочитати впродовж року дві книги: одна богословського характеру, а друга історичного. Так в 1933 році вони повинні були прочитати усі 39 книг старого Заповіту і книгу по історії інквізиції. План читання книг Старого Заповіту подавався у спеціальному хронологічному порядку [11, с. 1].

Курс читання розраховувався на один рік, в кінці якого кожен служитель звітувався про прочитане. Виходячи з інформації часопису «Wiadomości» за 1935 рік [12, с. 2]

не всі кадрові служителі виконали поставлені завдання за вказаний рік. З усіх 58 кадрових працівників лише 31 особа прийняла участь у цьому. Притому, із тих хто прийняв участь у читанні, лише 13 служителів виконали програму на 100 відсотків. Напевно, беручи до уваги цю ситуацію, редактор часопису з виховною метою не соромився детально надати інформацію скільки служителів, якого рангу і по яких конференціях не справилися із завданням. Цей прецедент показує, що керівництво приділяло увагу духовному та інтелектуальному зросту власних кадрів.

Окрім самоосвіти кожен пастор двічі на рік приймав участь в конференціях, організованих для служителів. На подібні зустрічі запрошувалися досвідчені лектори, в основному керівники рівня уніону, дивізіону, а інколи і Генеральної Конференції, які висвітлювали поточні питання розвитку церкви, а також богословську проблематику [13, с. 7]. Для служителів був запроваджений спеціальний тиждень жертвності чи самозречення, який практикувався один раз на рік. У 1933 році він припав на серпень місяць, і суть його полягала у тому, щоб «заново перепосвятити себе на служіння Богу, перебуваючи в молитві цілий тиждень» [14, с. 5].

Від працівника очікувалася активна місіонерська праця, роздуми над проблемами розбудови Божого царства і жертва свого тижневого заробітку на потреби церкви, при чому зазначалося, що гроші не є головною справою. Адвентистські пастори, як штатні працівники організації зобов'язанні були кожні три-чотири роки переїжджати на нове місце служіння, що спричиняло певні незручності для сім'ї і дітей. У зв'язку з цим, керівництво церкви намагалося морально і фінансово підтримувати своїх працівників, зокрема їм надавалася фінансова допомога на лікування. Згідно рішення польської унійної ради від 1 січня, пастор який витратив на лікування більше 50 злотих, отримував компенсацію, а у випадку тривалої хвороби і не працездатності – піврічну пенсію [15, с. 3]. Подібна практика мала позитивне значення для встановлення довірливих стосунків керівництва з пасторським складом, а також піднімала ефективність праці останніх.

Кар'єрний духовний ріст служителів адвентистів був повільним і довго очікуваним. Щоб отримати вищий сан рукопокладеного пастора потрібно було мати не менше 10 років загального духовного стажу і позитивну рекомендацію від громад і керівництва. Рукопокладення відбувалися на з'їздах конференції в присутності великої кількості служителів, що надихало і покладало ще більшу відповідальність на людину, яку посвячують на служіння.

До висвячення у вищий сан проповідника керівництво заохочувало своїх працівників, наголошуючи, що подібне висвячення піднімає їх на великий духовний рівень переваг та відповідальності. Так про рукопокладення Е. Колеси, яке відбувалося в 1933 році на з'їзді південної конференції згадано наступне: «немає нічого більш піднесеного ніж статус проповідника, немає більшого привілею, як бути покликаним слугою Божим. Намагайтеся бути гідними цього статус оскільки – це відповідальність не тільки перед людьми, але й перед Богом» [16, с. 3].

Таким чином кадрова політика церкви Адвентистів сьомого дня в міжвоєнний період на території II Речі

Посполитої з одного боку була складним завданням для Генеральної конференції, оскільки церква знаходилася у статусі толерованої секти. Проте адвентистська церква, зокрема як організація зуміла змобілізувати кадрові та духовні сили, щоб показати тодішньому суспільству нові палітри релігійного життя. Тодішній кадровий адвентизм об'єднав на території Польщі (1919–1939 рр.) у своїх рядах людей різних національностей і довів, що співіснування людей з різними традиціями і політичними поглядами є реальною можливістю, яка здатна принести організації розквіт.

Список використаних джерел

1. Year Book of the Seventh-day Adventist denomination: The Official Directories. Washington: Review & Herald Publishing Association, 1929. – 421 p.
2. Eastcott E. Statistical Report of the Northern European Division / E. Eastcott // The Advent Survey. – 1928. – December. – S.16.
3. Niewiadomski A. Sprawozdanie z dorocznego zgromadzenia / A. Niewiadomski // Sługa zboru. – 1930. – №4. – S.16.
4. Niedoba E. Na dzień kolportażu / E. Niedoba // Sługa zboru. – 1934. – №11. – S.20.
5. Rudy H. Ognisko młodzieży «Adwent» // H. Rudy // Sługa zboru. – 1928. – №1. – S.16.
6. Łyko Z. Sytuacja prawna Kościoła Adwentystycznego w Polsce Międzywojennej 1918–1939 / Z. Łyko. – Warszawa: Znaki Czasu, 1979. – 379 s.
7. Will T. Rzut oka wstecz na działalność warszawskiego Pola misyjnego / T. Will // Sługa zboru. – 1928. – №3. – S.32.
8. Turek P. Historia Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Polsce. – Archiwum Szkoły Teologiczno-Humanistycznej im. M. Belyny – Czechowskiego w Podkowie Leśnej. – Rękopis. – S.135.
9. Eastcott E. Statistical Report of the Northern European Division / E. Eastcott // The Advent Survey. – 1930. – April. – S.16.
10. Archiwum Akt Nowych. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (AAN MWR i OP) w Warszawie. – Zespół 14. – sygn. 1401. – S.85.
11. Babienco T. Kochani Współpracownicy / T. Babienco // Wiadomości. – 1933. – №1. – S.6.
12. Czembor W. Kurs czytania / T. Babienco // Wiadomości. – 1936. – №1/2. – S.6.
13. Babienco T. Zebranie Pracowników / T. Babienco // Wiadomości. – 1935. – №1. – S.16.
14. Babienco T. Tydzień ofiarności / T. Babienco // Wiadomości. – 1933. – №3. – S.6.
15. Czembor W. Zapomogi dla pracowników / W. Czembor // Wiadomości. – 1934. – №1. – S.6.
16. Babienco T. Odezwa do wszystkich Pracowników / T. Babienco // Wiadomości. – 1933. – №2. – S.6.

Shevchuk V. A., postgraduate student of the Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), gileya.org.ua@gmail.com

Cadre policy of the Adventist Church on the Second day of the Commonwealth

It is analyzed on the basis of scientific and archival sources of the personnel policy of the Seventh-day Adventist Church on the territory of the Second Polish Commonwealth during the interwar period. The purpose of our intelligence is to determine the role of the Adventist organizational structure in the spiritual and intellectual formation of its ministers. The research uses the methods of analysis, synthesis and synthesis, which permits to recreate the history of personnel formation and development of the Adventist organization in the territory of interwar Poland. It was proved that the personnel of the Adventist organization consisted of people of different nationalities, in particular Germans, Poles and Americans. This circumstance caused a rapid development of the church's inner life and, thanks to the provision of theological education to the ministers, the Adventist Church managed to preserve its own religious and organizational identity.

Keywords: personnel policy, Seventh-day Adventist Church, II Commonwealth, cult ministers.

* * *

УДК 94(438:477.8):316.485.22:37.091«1934/1939»

Ільчишин С. О.,
аспірант, Науково-дослідний інститут
Українознавства МОН України (Україна, Київ),
ilseregijwenger@mail.ru, seregaknu1991@ukr.net

Антипольська діяльність у навчальних закладах Східних воєводств у II Речі Посполитій в 1934–1939 роках

Розглядається питання боротьби української шкільної молоді за права україномовного викладання у школах та діяльність українських націоналістичних молодіжних організацій в справі збереження україномовної освіти після проведення «Шкільної акції» 1933 року. Метою нашого дослідження є висвітлення діяльності молодіжного звена ОУН в сфері шкільництва, аналіз основних факторів боротьби, акцій протидії колонізації освіти, що проводились у навчальних закладах тернопільського воєводства у період 1934–1937 років, акції за збереження україномовної освіти на теренах західноукраїнських земель у міжвоєнний період. У нашому дослідженні спробуємо виокремити доступний архівний документальний джерельний матеріал, що присвячений даній темі; розкрити методи та засоби опору колонізації українського шкільництва; показати особливості діяльності юнацьких осередків ОУН в галузі освіти. Новизна положень статті визначається тим, що до наукового обігу вводяться раніше невідомі архівні матеріали, а також вперше показано діяльність молодіжних організацій ОУН на теренах тернопільського воєводства після проведення «Шкільної акції» 1933 року.

Ключові слова: становище українського шкільництва, науковці, розвиток української шкільної освіти, виховання молоді, акції проти польських шкіл.

Становище освіти на теренах західноукраїнських земель в I–й третині XX століття є одним із важливих ідейних та національних питань, що потребують прискіпливої уваги в сьогоденні. Розглядаючи систему освіти, а саме початкову, середню та професійну освіти українців вищезгаданого періоду слід дослідити становище української освіти, бо саме національна україномовна освіта даного періоду носила в собі націотворчий характер та піднімала національний дух. Діяльність ОУН в галузі освіти, а особливо її молодіжного підрозділу – «Юнацтва» потребує детального дослідження.

Мета статті полягає в дослідженні та показі діяльності молодіжного звена ОУН в сфері шкільництва, аналізі основних факторів боротьби за збереження україномовної освіти на теренах західноукраїнських земель у міжвоєнний період. Відповідно до поставленої мети спробуємо вирішити наступні завдання: виокремити доступний архівний документальний джерельний матеріал, що присвячений даній темі; розкрити методи та засоби опору колонізації українського шкільництва; показати особливості діяльності юнацьких осередків ОУН в галузі освіти. Новизна положень статті визначається тим, що до наукового обігу вводяться раніше невідомі архівні матеріали, а також вперше показано діяльність молодіжних організацій ОУН на теренах тернопільського воєводства після проведення «Шкільної акції» 1933 року.

Джерелами нашого дослідження є неопубліковані архівні матеріали Державного архіву тернопільської області – далі, ДАТО. Це різного роду повідомлення про антипольські шкільні акції, інформація про політичні настрої населення, фінансово-господарські звіти шкіл, звіти про діяльність українського націоналістичного підпілля на теренах краю та його вплив на українську молодь.

Одним із перших, хто порушив проблему українського шкільництва був С. Левицький який у своїй праці

[1] аналізував становище українського шкільництва на теренах західноукраїнських земель, звертав уваги на складне становище української школи в II Речі Посполитій та важливість боротьби за україномовне шкільництво на теренах краю.

Особливої уваги питанню освіти у Польщі приділяли польські науковці. Дослідники соціалістичної Польщі своєрідно ставились до висвітлення становища освіти на теренах Польщі і замовчували справжній стан україномовного шкільництва. Загальновідомі польські дослідники М. Іваницький, [2] Р. Торжецький, [3] Р. Добровський [4] провели детальний аналіз розвитку та становленню системи освіти у міжвоєнній Польщі.

Польські дослідники постсоціалістичного часу звертаючись до архівних матеріалів, що знаходяться у західноукраїнських архівах, по-іншому ставились до розгляду проблематики освіти та шкільництва для етнічних груп (українців та білорусів) як складової єдиної загальної системи освіти II Речі Посполитої у міжвоєнний період. Даними питаннями займається М. Сирник який у своїй праці [5] описав становище українців у Польщі у міжвоєнний період та охарактеризував українське шкільництво застосовуючи численні архівні матеріали. Монографія [6] Кароля Грюндберга та Болеслава Шпренгеля присвячена україно-польським стосункам починаючи з X по XX століття теж висвітлюють україно-польські відносини.

Проблематика діяльності молодіжних організацій ОУН, вишколі юнацтва та підборі національно свідомих кадрів є однією із бажаних тем до якої звертаються дослідники незалежної України. Цьому сприяє широка багата документальна архівна спадщина, джерела якої висвітлюють дану тематику дослідження. Спектр дослідження даної тематики надзвичайно широкий. Зокрема про становище українців у міжвоєнній Польщі, культурно-освітні процеси в краї та українську освіту у своїй статті досліджує Юрій Макар [7].

Проблемами молодіжного руху на західноукраїнських землях займались І. Шумський [8] який у своїй дисертації проаналізував діяльність молодіжних організацій та їх вплив на розвиток освіти в краї, монографія І. І. Андрухів [9] здебільшого досліджує участь молодіжних організацій в духовному житті краю, опіку на освітою. Військово-патріотична діяльність УВО та ОУН серед української молоді, та заходи даних організацій у сфері української освіти досліджує у своїй дисертації В. С. Виздрик [10] та описує освітній процес в УВО та ОУН та систему вишколу молоді.

Молодіжні організації та їхній вплив на розвиток української освіти побіжно висвітлюються у працях В. А. Головенько [11], В. Окаринського [12], Р. С. Пальчевського [13], Р. Щура [14], що свідчить про широкий інтерес до досліджуваної проблематики.

Велика кількість праць українських дослідників присвячена українській школі та шкільництву у міжвоєнний період, аналізують діяльність освітніх товариств, україномовних навчальних закладів та всю систему шкільництва на теренах західноукраїнських земель. Монографія Г. Білевича та Б. Савчука [15] присвячена діяльності освітнього товариства «Рідна Школа»(1881–1939), яке було тісно пов'язане з молодіжними націоналістичними організаціями.

Проблематику регіональної освіти у своїх працях розглядають І. М. Курляк [16], М. Гнатюк [17] та шлях відстоювання освітніх прав українців у Польщі.

Велику увагу дослідженню історії та розвитку української освіти у міжвоєнний період приділив Б. М. Ступарик [18; 19; 20], який досліджує освітні процеси на теренах Івано–Франківщини та аналізує виховну діяльність українських національно–культурних та освітніх товариств, освітніх закладів та аналізує здобутки тогочасної освіти, молодіжних та націоналістичних організацій у сфері шкільництва та національного, патріотичного виховання молоді. Однак подібної роботи, яка б роботи, яка охарактеризувала регіональні особливості боротьби за українське шкільництво на Тернопільщині у 1934–1937 роках поки що немає.

Слід відзначити, що після закінчення «Шкільної акції» боротьба юнацтва ОУН за українську школу на завершилось, так документи Державного архіву Тернопільської області, а саме документи на кшталт розповсюдження часопису «Сурма» в Новім Селі [21, арк. 19–22], акція з роздачі листівок в школі в Копичинцях 17.08.1934 [21, арк. 27, 41], акції товариства «Просвіта» та його місцевого осередку в с. Куторжани Тернопільського повіту 4.06.1934 р. [21, арк. 13]; акція проти польської школи в с. Брибихівці Бучацького повіту, акція Володимира Білінського 11.08.1934 р. [21, арк. 15] в Нагоржанах Бучацького повіту; акція Теодора Поповича в с. Гумниста Тербовлянського повіту – всі ці акції завдавали шкоди польським школам так як керівники цих акцій стояли на проти польських позиціях.

Але це не заважало польській владі чинити запеклий опір та карати причетних за розповсюдження листівок ОУН антипольського характеру у школах. Зокрема один із таких був Цимбаліста Тарас який за вироком суду був затриманий та за вироком суду був позбавлений волі на 5 років [21, арк. 25]. Проводиться збір коштів на літературу ОУН в Бережанах (№5) [21, арк. 5], Бучачі (№13) [21, арк. 13], Заліщиках (№23) [21, арк. 23], Збаражі (№24) [21, арк. 24], Зборові (№29) [21, арк. 29], Золочеві (№30) [21, арк. 30], Копичинцях (№40) [21, арк. 40] на весну 1934. Проводиться збір коштів на літературу ОУН в Підгайцях (№54) [21, арк. 54], в с. Петликівцях Старих Бучацького повіту [21, арк. 61] в с. Романівці Тербовлянського повіту (№113) [21, арк. 113], пошкодження будівлі школи в с. Заславів Тербовлянського повіту здійснена 12.09.1934 року [21, арк. 135], с. Налуги Тербовлянського повіту [21, арк. 159] у с. Вигнанцях Долишніх Чортківського повіту [21, арк. 165–167].

Проводилися акції проти польських шкіл в с. Пишковичах Бучацького повіту [22, арк. 74] листівки в Язержанах Борщівського повіту [22, арк. 77] було здійснено акт знищення будинку школи в с. Нагоржани Бучацького повіту [22, арк. 80]. Широком стало розповсюдження анти шкільних листівок та листівок та брошур ОУН в: Чорткові [22, арк. 90], Гримайлові Скалатського повіту [22, арк. 176], с. Дубські Бережанського повіту [22, арк. 177].

Більшість таких організацій утворювались в системі учнівського освітнього товариства «Рідна Школа» при міністерстві освіти Польщі. Дане товариство охоплювало широку мережу українських шкіл та гімназій [21, арк. 78].

Знаючи про можливе переслідування з боку властей провід ОУН маскував свою нову «кузню кадрів» під виглядом українських товариств, зокрема одним із таких було антиалкогольне товариство «Відродження» [23, арк. 3] створено молодіжні організації націоналістичного характеру як організація «Студентська громада» в Бережанах [22, арк. 81].

Організації «Студентський гурток» (молодіжний відділ повітової езекутиви ОУН) [22, арк. 103], товариства «Луг» [21, арк. 146], молодіжна організація «Дорост» [24, арк. 33] та інші організації що перш початково формувалися на шкільній базі. Крім організації гуртків на шкільній основі ОУН займалося вишколами школярів та молоді зокрема військовими навчаннями школярів, прикладом для яких може служити організація проводом ОУН військових навчань школярів у полях таких як у полі поблизу с. Кут–Товсте Скалатського повіту що проводилось влітку – восени 1934 року [25, арк. 32].

Найважливішим внеском ОУН у підготовці нових кадрів було поширення націоналістичної літератури що сприяло розширенню національної свідомості та патріотичності серед у жителів терену, особливо поживавлювалася робота агітаторів у зв'язку з канікулами у школі, Різдвяними та великодніми святами що відображалось на дисципліні учнів та їх роботі після продовження навчання. Саме ці наслідки характеризували успіх роботи пропагандистів ОУН в даному сегменті агітаційної роботи.

Це гарантувало успіх роботи не тільки з молоддю а й з їхніми батьками. Така можливість продуктивної пропаганди ОУН серед школярів та молоді та активна зацікавленість молоді в ідеях ОУН (швидко сприймалися гасла – «За рідну школу, землю, державу, без поляків та інших катів народу!») була наслідком агресивної політики міністерства освіти Польщі, а особливо з виходом у світ та впровадженням в дію нового циркуляру під №306 від 26.05.1933 «У справі виступів української молоді проти політики польського уряду в галузі освіти» [21, арк. 306]. Виступи молоді проти політики польського уряду в галузі освіти були непоодинокими, а саме акції псувати портрети Пілсудського чи гербів Речі Посполитої [22, арк. 41], крадіжки самого портрета в с. Лізонівці Скалатського повіту [22, арк. 138].

Організація студентського товариства на кшталт тернопільської «Молодої Громади» [21, арк. 61] що діяла з 14.03.1933 по 28.07.1939 на теренах краю сприяла створенню організацій по вишколу «націоналістичного духу» в юнацтва, на яких в більшості впливають оунівські організатори та агітатори з їх націоналістично спрямованою літературою – журнал для молоді «На чатах» [21, арк. 73], брошури «Відродження» [21, арк. 44], «Студентський шлях» [21, арк. 32], журнали «Гомін» [21, арк. 92] та «Україна» [22, арк. 43].

Великий вплив на молодь мають давніші молодіжні військово–спортивні товариства «Січ», «Пласт», «Сокіл» основним завданням яких є виховання молоді в націоналістичному русі.

В свою чергу вони використовують у своїй пропаганді заклик до боротьби проти Польської держави, про що свідчать численні листівки «Українська молодь» [22, арк. 102], «Юні друзі» [21, арк. 115], «Молоді друзі» [21, арк. 72], «Український юначе» [22, арк. 16], видання

часописів «Юнак» [22, арк. 8], «Юнацька думка» [21, арк. 127], «Юнацтво» [22, арк. 76], «Шлях молоді» [21, арк. 89].

Особливого впливу на виховання національно свідомої молоді мала організація «Секція Українського студентства» заснована 11.03.1934 року в Львові і мала свої представництва у Тернополі [21, арк. 32], Чорткові [22, арк. 13], Бережанах [22, арк. 22], Бучачу [21, арк. 54], Богородчанах [21, арк. 121], Золочеві [22, арк. 69], Бродах [21, арк. 143], Станіславові [22, арк. 54], Долині [21, арк. 67], Стрию [22, арк. 35], інших містах західноукраїнського регіону. Ця організація проводила лекції та семінари з тактики, історії України, обчислювання та основ математичних знань, тактичні та військово-вишкільні заняття.

Нааявна інформація дає поштовх для продовження дослідження даної теми, роз'яснення впливу молодіжних організацій на розвиток української шкільної освіти на західноукраїнських землях та теренах тернопільщини зокрема.

Отже, українські націоналістичні організації продовжували роботу з шкільною молоддю, вихованцями дитячих будинків та слухачів курсів неписьменних в національному дусі патріотичного виховання та прищеплення любові до рідної землі, мови та культури. Вишкіл молоді ОУН в сегменті шкільництва набув широкого змісту та здебільшого досягав своєї цілі – українська молодь чинила спротив процесам колонізації освіти, підтримувала та розвивала українську культуру, шанувала і зберігала українські національні традиції. Українські молодіжні культурно-просвітницькі товариства за період 1934–1939 року охопили потужною сіткою західноукраїнський терен і становили вагому силу в боротьбі за права українців у II Речі Посполитій.

Список використаних джерел

1. Левицький С. В боротьбі за права рідної мови / Кость Левицький // Життя і право. – 1932. – 4.2. – С.37–38.
2. Iwanicki M. Oswiata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. – Siedlce, 1975.
3. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Ryszard Torzecki. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.
4. Dobrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / Roman Dabrowski. – Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. – 287 s.
5. Szymyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oswiata i szkolnictwo / Marek Szymyk. – Wrocław: Krynica–Desigu Studio, 1996. – 186 s.
6. Trudne sosiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / Karol Grünberg, Boleslaw Sprengel. – Warszawa: Ksazka i Wiedza, 2005. – 832 s.
7. Макар Ю. Становище українців у міжвоєнній Польщі // Четвертий Міжнародний конгрес українців: доповіді та повідомлення. Історія, частина II XX ст., 1999. – С.481.
8. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939) Шумський Іван Іванович Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. І. Шумський; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – 20 с. – укр.
9. Андрухів І. І. Українські молодіжні товариства в духовному відродженні краю (кінець XIX – 1939). – Івано-Франківськ, 1991. – 88 с.
10. Виздрік В. С. Військово-патріотична діяльність УВО–ОУН серед української молоді Галичини (1920–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія» / В. С. Виздрік. – Львів, 2004. – 18 с.
11. Головенько В. А. Український молодіжний рух у XX столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів). – К.: А.І.Д., 1997. – 160 с.
12. Окаринський В. Український молодіжний рух першої половини XX ст. в особах та процес формування національної еліти: організатори і вихованці / В. Окаринський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2005. – Вип.2. – С.144–148. – (Серія: Історія).
13. Пальчевський Р. С. Український молодіжний рух на західноукраїнських землях (20–30-ті роки XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Р. С. Пальчевський. – Чернівці, 2000. – 173 с.
14. Щур Р. Молодіжні організації та їх діяльність / Р. Щур // Сколівщина. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – С.123–135.
15. Білевич Г., Савчук Б. «Рідна Школа» (1881–1939). – Івано-Франківськ: видавництво «Лілея Н.В.», 1999.
16. Курляк І. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – I половина XX ст.). – Тернопіль, 2000.
17. Гнатюк М. «Рідномовне жіноче шкільництво в Коломиї» (1919–1939) «Вік». – Коломия, 2014.
18. Ступарик Б. «Школі – національне виховання молоді» (вибрані статті). – Івано-Франківськ: Плай, 2005.
19. «Івано-Франківська державна гімназія» / за редакцією Б. Ступарика. – Івано-Франківськ, 2000.
20. Ступарик Б. М. «Шкільництво Галичини (1772–1939)». – Івано-Франківськ, 1994.
21. ДАТО. – Ф.231. – Оп.1с. – Спр.2167.
22. Там само. – Спр.2168.
23. Там само. – Ф.316. – Оп.1. – Спр.1177.
24. Там само. – Ф.3ср. – Оп.2. – Спр.1380.
25. Там само. – Ф1. – Оп.1. – Спр.1821.

References

1. Levyc'kyj S. V borot'bi za prava ridnoi' movy / Kost' Levyc'kyj // Zhytja i pravo. – 1932. – 4.2. – С.37–38.
2. Iwanicki M. Oswiata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. – Siedlce, 1975.
3. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Ryszard Torzecki. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.
4. Dobrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / Roman Dabrowski. – Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. – 287 s.
5. Szymyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oswiata i szkolnictwo / Marek Szymyk. – Wrocław: Krynica–Desigu Studio, 1996. – 186 s.
6. Trudne sosiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / Karol Grünberg, Boleslaw Sprengel. – Warszawa: Ksazka i Wiedza, 2005. – 832 s.
7. Макар Ю. Становище українців у міжвоєнній Польщі // Четвертий Міжнародний конгрес українців: доповіді та повідомлення. Історія, частина II XX ст., 1999. – С.481.
8. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939) Shums'kyj Ivan Ivanovych Avtoref. dys... канд. іст. наук: 07.00.01 / I. I. Shums'kyj; Cherniv. nac. un-t im. Ju. Fed'kovycha. – Chernivci, 2001. – 20 s. – ukr.
9. Андрухів І. І. Українські молодіжні товариства в духовному відродженні краю (кінець XIX – 1939). – Івано-Франківськ, 1991. – 88 s.
10. Vyzdryk V. S. Vijs'kovo-patriotyczna dijאל'nist' UVO–OUN sered ukrai'ns'koi' molodi Galychyny (1920–1939 rr.): avtoref. dys. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Vijs'kova istorija» / V. S. Vyzdryk. – L'viv, 2004. – 18 s.
11. Goloven'ko V. A. Ukrai'ns'kyj molodizhnyj ruh u XX stolitti (istoryko-politologichnyj analiz osnovnyh periodiv). – K.: A.I.D., 1997. – 160 s.
12. Okaryns'kyj V. Ukrai'ns'kyj molodizhnyj ruh pershoi' polovyny XX st. v osobah ta proces formuvannja nacional'noi' elity: organizatory i vyhovanci / V. Okaryns'kyj // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. V. Gnatjuka. – Ternopil', 2005. – Vyp.2. – С.144–148. – (Serija: Istorija).
13. Pal'chevs'kyj R. S. Ukrai'ns'kyj molodizhnyj ruh na zahidnoukrai'ns'kyh zemljah (20–30-ti roky XX st.): dys. kand. іст. наук: 07.00.01 / R. S. Pal'chevs'kyj. – Chernivci, 2000. – 173 s.
14. Shhur R. Molodizhni organizacii' ta i'h dijאל'nist' / R. Shhur // Skolivshhyna. – L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrai'ny, 1996. – С.123–135.
15. Bilevych G., Savchuk B. «Ridna Shkola» (1881–1939). – Івано-Франківськ: vydavnytvo «Lileja N.V.», 1999.

16. Kurljak I. *Klasychna osvita na zahidnoukrai'ns'kyh zemljah* (XIX – 1 polovyna XX st.). – Ternopil', 2000.
17. Gnatjuk M. «Ridnomovne zhinoche shkil'nyctvo v Kolomyi'» (1919–1939) «Vik». – Kolomyja, 2014.
18. Stuparyk B. «Shkoli – nacional'ne vyhovannja molodi» (vybrani statii). – Ivano–Frankivs'ka: Plaj, 2005.
19. «Ivano–Frankivs'ka derzhavna gimnazija» / za redakcijeju B. Stuparyka. – Ivano–Frankivs'ka, 2000.
20. Stuparyk B. M. «Shkil'nyctvo Galychchyny (1772–1939)». – Ivano–Frankivs'ka, 1994.
21. DATO. – F.231. – Op.1s. – Spr.2167.
22. Tam samo. – Spr.2168.
23. Tam samo. – F.316. – Op.1. – Spr.1177.
24. Tam samo. – F.3sr. – Op.2. – Spr.1380.
25. Tam samo. – F1. – Op.1. – Spr.1821.

Ilichshin S. O., aspirant Scientific and research institute of Ukrainian studies (Ukraine, Kyiv), ilersgijwenger@mail.ru, seregaknu1991@ukr.net

Anti-Polish activity in the educational institutions of the Eastern voivodeships in the 2nd Commonwealth in 1934–1939

The article discusses the struggle of Ukrainian school youth for the rights of Ukrainian–language teaching in schools and the activities of Ukrainian nationalist youth organizations in the preservation of Ukrainian–language education after the «School Action» of 1933. The purpose of our research is to highlight the activities of the youth unit of the OUN in the field of school education, the analysis of the main factors of the struggle against the polonization of education conducted in the educational institutions of the Ternopil province in the period 1934–1937, actions for preserving the Ukrainian–language education in the territory of Western Ukrainian lands in the interwar period.

In our study, we try to identify available archival documentary source material on this topic; To reveal methods and means of resistance to polonization of Ukrainian schools; To show the features of the activity of youth organizations of the OUN in the field of education. The novelty of the provisions of the article is determined by the fact that earlier unknown archival materials are introduced into the scientific circulation, and also the activity of youth organizations of the OUN in the territory of the Ternopil Province after the «School Action» of 1933 is shown for the first time.

Keywords: *The situation of Ukrainian schools, scientists, the development of Ukrainian school education, youth education, actions against Polish schools.*

УДК 94(44)+81

Казакевич О. М.,

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), o.kazakevich@gmail.com

Від загрози єдності до визнання цінності: політика Франції щодо мов корінних народів після 1789 року

З 1789 р. революційний уряд використовував французьку мову як засіб підтримки процесів націотворення, хоча його зусилля досягли лише обмеженого успіху. Незважаючи на вжиття низки заходів з метою витіснення нефранцузьких мов та діалектів зі шкільного навчання, станом на 1864 р. лише близько половини населення країни володіло французькою. Саме тому однією з головних цілей освітньої реформи 1881 р. було перетворення французької на єдину мову навчання у країні. Лише після Другої світової війни вивчення мов меншин було повернене до шкільної програми, однак саме після зняття усіх обмежень ці мови втратили переважну більшість своїх носіїв. Автор пояснює успіх культурної асиміляції етномовних меншин Франції у XIX–XX ст. насамперед престижем володіння французькою мовою, яка міцно асоціювалася з високорозвиненою культурою, соціальним прогресом та демократичними цінностями.

Ключові слова: *Франція, етномовна політика, націотворення, бретонська мова, окситанська мова, культурна асиміляція.*

Упродовж останніх десятиліть в Україні не вшухають суперечки щодо форм та методів здійснення державної

мовної політики. З огляду на це особливої актуальності набуває вивчення етапів формування політики підтримки національних мов, яка проводилася європейськими державами, зокрема, Францією. Після революційних подій 1789–1799 рр. політика цієї країни щодо мов корінних народів та міноритарних етнолінгвістичних груп у XIX ст. значною мірою нагадувала політику Російської імперії щодо українського та інших народів, які опинилися в її складі. Однак результати політики постреволюційної Франції та Росії виявилися діаметрально протилежними. Як зазначає Р. Вульпіус, французи спромоглися зробити так, що бретонська й провансальська не піднялися до рівня мов, конкуруючих із французькою, але росіянам «так і не вдалося запобігти розвитку української літературної мови, яка конкурувала з російською» [2, с. 192–193]. Російський дослідник О. Міллер також вважає, що політику Петербурга в Україні та Білорусі доцільно порівнювати з політикою Парижа в континентальній Франції та політикою Лондона на Британських островах [8, с. 40]. На його переконання, причина фактичного провалу проекту «великої російської нації» полягала у «недостатньо потужному «позитивному» асиміляційному тиску» в умовах соціально–політичних процесів, які розгорнулися в імперії у XIX ст. [8, с. 236].

Мовній політиці Франції на сьогоднішній день присвячено цілу низку наукових досліджень [1; 7; 12; 15; 17; 18], однак метою цієї статті є з'ясування питання, чому французькій мові, на відміну від російської, все ж таки вдалося фактично маргіналізувати мови корінних етносів держави й утвердитися в ролі основного комунікаційного засобу на тій території, яку Франція охоплювала на момент колапсу абсолютної монархії у 1789 р.

На перший погляд, феномен мовної політики Франції полягає у тому, що ця країна упродовж усієї своєї нової та новітньої історії проводить безпрецедентний для Західної Європи за своєю жорсткістю курс, спрямований на підтримку національної мови та розширення сфери її вжитку. В сучасній Франції цей курс послідовно реалізується вищими органами влади у правовому полі. Так, державний статус французької мови закріплює друга стаття Конституції П'ятої республіки, ухваленої 4 жовтня 1958 р. Прикметно, що зазначене положення з'явилося в документі у 1992 р. [7, с. 78], тобто одночасно з підписанням Францією Маастрихтської угоди про створення ЄС. Проте й раніше провідний статус французької мови було закріплено у нормативно–правових актах.

У 1975 р. було прийнято Закон щодо застосування французької мови, поданий П'єром Ба та Марком Лорьолем, який забороняв використання іноземних слів та висловів за наявності відповідних французьких термінів. Ця заборона поширювалася на діяльність засобів масової інформації, відносини у сфері працевлаштування, укладання контрактів з державними установами тощо. У 1994 р. на зміну закону Ба–Лорьоля було ухвалено закон Тубона, що отримав свою назву від імені його ініціатора – Жака Тубона, тодішнього міністра культури Франції. Згідно статті 1 зазначеного закону, «французька мова є фундаментальним елементом індивідуальності та спадщини Франції. Вона є мовою освіти, праці, торгівлі та державних служб [la langue française est un élément fondamental de la personnalité et du

patrimoine de la France. Elle est la langue de l'enseignement, du travail, des échanges et des services publics]» [19].

Практичним впровадженням мовної політики у життя суспільства опікується заснована ще у 1635 р. Французька академія, Вища рада французької мови (Conseil supérieur de la langue française), Головне управління французької мови (Délégation générale à la langue française) та інші державні структури. Загалом, здійснення мовної політики (встановлення пріоритетності розвитку однієї мови), експансії (прагнення розповсюджувати демографічно та соціально домінуючу мову на інші мовні спільноти в державі) та пуризму (ретельного оберігання мови від запозичень та вульгаризації) [7].

Активна мовна політика Франції в останні десятиліття частково пояснюється глибокими соціальними та геополітичними трансформаціями, яких зазнала країна у другій половині ХХ ст. Як зауважив Т. Джадт, Франція 1956 р. у загальних рисах була схожою з Францією 1856 р., проте Франція 1980–х рр. вже нічим не нагадувала ту країну, якою вона була десять років тому. За цей час престиж Франції на міжнародній арені суттєво знизився, республіка втратила свої останні колонії, а статус французької мови як засобу міжнародного спілкування підірвала англійська [4, с. 52]. Водночас, було б помилкою вважати мовну політику сучасної Франції виключно реакцією на зростаючу потужність англійської мови. Для того, щоб зрозуміти її ідейне підґрунтя та сутність, необхідно уважніше придивитися до особливостей етнолінгвістичного розвитку цієї країни з епохи початків формування французької державності.

На початку епохи Середньовіччя історична Галлія, заселена нащадками автохтонного кельтського населення (галлів) та римських колоністів, була завойована германськими племенами, серед яких провідну роль відігравали франки. Взаємне проникнення провінційної латини та германських діалектів дало початок історії сучасної французької мови, однак шлях її формування виявився надзвичайно складним через наявність великої кількості т.зв. *патуа* – регіональних діалектів та говірок, нерідко взаємно незрозумілих їхнім носіям. У країні також функціонувало щонайменше сім мов, відмінних від французької: баскська, бретонська, ельзаська, каталанська, корсиканська, окситанська (провансальська), фламандська. Носії цих мов мали розвинене почуття регіональної ідентичності й здебільшого не асоціювали себе з французами. Намагання подолати регіональні та діалектні відмінності було однією з ключових цілей внутрішньої політики Франції щонайменше з 1539 р., коли королівським ордонансом було введено заборону на використання у діловодстві мов, відмінних від французької [9, с. 135]. З того часу курс на звуження сфери функціонування регіональних мов впроваджувався неухильно.

Революційні події 1789–1799 рр. не тільки не створили передумови до більшої лібералізації мовного питання у Франції, але навпаки призвели до посилення наступу центру на регіональні мови. На початковому етапі революції було проголошено рівноправ'я мов й лунали заклики до позбавлення французької мови елітарного характеру та наближення її до розмовної мови широких верств населення. Однак досить швидко виявилось, що

мовне різноманіття Франції не зовсім відповідає цілям і прагненням ватажків революції. У 1792 р. Франсуа Лантен спробував поєднати демократичні надбання революції з необхідністю консолідації нації. Він виступив із проектом запровадження в нефранкофонних департаментах двомовного шкільного навчання, з наданням переваги вивченню французької [17, с. 61]. Того ж року з ініціативи Ніколя Кондорсе посада вчителя молодшої школи, на якого покладался обов'язок вчити дітей читати й писати французькою, отримала назву *instituteur*; тобто «той, хто утворює, встановлює» (від фр. дієслова «*institer*») [20, с. 174].

Невдовзі уряд почав здійснювати рішучіші заходи щодо поширення літературної французької мови в сфері освіти з одночасним витісненням звідти патуа та мов меншин. Першим із них став декрет Бертрана Барера, ухвалений Конвентом у 1794 р., який передбачав запровадження для усіх громадян незалежно від віку, навчання правам людини та законам Республіки французькою мовою. Будучи одним із провідників революції, Барер наголошував на тому, що французька мова – найгарніша мова Європи, однак за старого режиму ця мова належала лише привілейованому класу. Відтепер вона має стати мовою усіх громадян й замінити собою місцеві говірки та інші мови, які проголошувалися ознакою невігластва, тиранії та фанатизму [17, с. 62]. Кілька місяців потому, Анрі Грегуар виступив з промовистою «Доповіддю про необхідність та заходи щодо знищення патуа та універсалізації використання французької мови», де мовне різноманіття Франції оголошувалося пережитком феодалізму й з прикрістю зазначалося, що з двадцяти шестимільйонного населення Франції, лише близько трьох мільйонів говорить «правильною» французькою [17, с. 65–66]. Проект стандартизації французької мови, який передбачав, зокрема, уніфікацію орфографії та семантики слів, видання нового словника й граматики, здобув схвалення Конвентом, хоча буремні події наступних років відсунули мовне питання на другий план.

Причини посилення політики мовного централізму Першою республікою мали комплексний характер. На переконання Е. Хобсбаума, потреба в єдиній мові з'явилася тоді, коли прості громадяни стали важливою складовою політичних процесів у державі. Тоді ж, коли громадяни почали читати й писати цією мовою, з'явилася потреба у відповідності розмовної та писемної мов, адже нерозуміння широкими верствами населення мови урядування та законодавства створювало можливості для правління пануючої меншості. Стандартизація мови, відповідно, слугувала суто демократичній меті: «громадяни повинні були розуміти уряд своєї країни й мати можливість брати участь в управлінні державою» [11, с. 51–52].

До цього слід, однак, додати, що революція 1789 р., попри усі свої соціальні гасла, мала потужний національний аспект. Навіть своїми прихильниками вона сприймалася як вияв національно-визвольної боротьби. Наприклад, у 1789 р. абат Е. Ж. Сійєс закликав вигнати «у ліси Франконії всі ті сім'ї, які безглуздо продовжують претендувати на походження від раси завойовників» й очистити від них націю, яка відтепер буде складатися з нащадків галлів та римлян [9, с. 154–155]. Боротьба за єдність мови, таким чином,

цілком вкладалася в концепцію боротьби за єдність нації. Як зазначає М. Баар, революціонери у цій боротьбі дійшли до парадоксу: виключення заради об'єднання. «Прагнення етномовної єдності поставило під питання статус різноманітних етнічних та лінгвістичних груп у складі національної громади» [13, с. 68].

Політика витіснення мов корінного населення з освітньої сфери, початок якої було покладено в часи революції, проводилася французьким урядом упродовж усього XIX ст. Наочний приклад її реалізації становила Бретань – регіон, населення якого складало найбільшу нефранцузьку етнолінгвістичну групу в країні. Шкільні регламенти, які діяли у цьому регіоні, забороняли книжки бретонською й прирівнювали використання рідної для абсолютної більшості учнів мови до вживання лайливих слів, плювання та інших дій, які передбачали покарання. Широкого розповсюдження набула принизлива практика використання т.зв. «символу» – дерев'яної дощечки, яку вішали на шию учнів за використання хоча б одного слова бретонською. У навчанні застосовувалася методика, розроблена Іринеем Карре, яка передбачала повне занурення учнів у франкофонне середовище та відмову вчителів пояснювати матеріал рідною мовою. Будь-які пропозиції щодо введення двомовної початкової освіти в Бретані, які надходили починаючи з 30-х рр. XIX ст. наштовхувалися на рішучий спротив місцевої адміністрації, що не приховувала свого бажання «вбити бретонську мову» заради якнайшвидшої інтеграції місцевого населення до єдиної французької нації [1, с. 29; 10, с. 76].

Заходи, подібні до тих, що реалізовувалися адміністрацією департаментів Бретані, тією чи іншою мірою застосовувалися також в інших регіонах Франції, де проживали етнічні меншини. Проте, до останніх десятиліть XIX ст. Парижу так і не вдалося повною мірою асимілювати носіїв патуа та міноритарних мов. Згідно даних, які наводив М. П. Драгоманов у своїй статті, присвяченій національним рухам корінних народів Франції, станом на 1875 р. із 36 млн. населення країни лише 14–15 млн. могли говорити, читати й писати французькою мовою. Значна частина населення взагалі не володіла національною мовою. Широкого розголосу набув випадок, коли під час облоги Парижа пруськими військами близько восьми тисяч мобілізованих солдат з Бретані взагалі не розуміли жодного слова французькою [6, с. 692].

Така ситуація до певної міри пояснювалася опором, який чинили політиці офранцузування національні рухи в регіонах. Упродовж усього XIX ст. ці рухи проявляли себе насамперед у науковій, літературній та просвітницькій діяльності зі збереження регіональних мов. У Провансі така діяльність пов'язана передусім з іменем видатного поета, лауреата Нобелівської премії з літератури Фредеріка Містрала (1830–1914). Його лірична поема «Мірей» була покладена в основу норми окситанської мови, а засноване ним разом з поетом Ж. Руманілем літературне товариство започаткувало рух фелібрів, метою якого було відродження мови та культури Провансу [5].

У Бретані вже з середини XVIII ст. розпочалося збирання фольклорного матеріалу, видавництво бретонських словників та граматики [6, с. 710]. Особливо значну роль в цьому процесі відіграв Жан–Франсуа Ле

Гонідек (1775–1838), який здійснив реформу орфографії та стандартизацію бретонської мови, а також виступив одним із засновників у 1805 р. Кельтської академії – наукового товариства, яке опікувалося вивченням культури Бретані. Йому ж належав бретонський переклад Нового Заповіту, який, через заборони та брак підтримки з боку католицької церкви, вдалося опублікувати лише у 1827 р. за межами Франції, в Уельсі. Після смерті Ле Гонідека фактичним лідером бретонського руху став Теодор Герсар де ля Вільмарке (1815–1895), який у 1839 р. видав збірку пісень «Barzaz–Breiz». Незважаючи на неодноразові звинувачення у фальсифікації, збірка Ля Вільмарке відіграла надзвичайно важливу роль у формуванні бретонської свідомості та у розгортанні літературно–мистецького руху бардів [10, с. 76–78].

Водночас, слід зазначити, що національним рухам у французьких регіонах не вдалося подолати меж культурництва та використати соціальний потенціал процесів модернізації країни. М. П. Драгоманов звертав увагу на те, що «демократичні прагнення та позитивна наука» могли допомогти підняти бретонську народність, однак місцеві патріоти навпаки вдалися до «ідеалізації феодално–католицького минулого й до союзу з його залишками у сьогоденні, до ворожого ставлення до прогресу» [6, с. 740].

Надмірний консерватизм не дав змоги бретонському та провансальському рухам здобути підтримку серед широких верств населення. Водночас, процес мовної асиміляції бретонців, провансальців, ельзасців та інших етнічних груп у складі Франції до останньої чверті XIX ст. просувався досить повільно. Найбільш вагомою причиною низької ефективності політики мовного централізму у Франції слід вважати її непослідовний характер. Репресивні заходи щодо мов меншин запроваджувалися переважно місцевими адміністраціями, тоді як на державному рівні цілеспрямованої політики поширення французької мови на той час фактично не існувало.

Це добре видно на прикладі ситуації з мовою шкільної освіти, яка склалася на середину XIX ст. Проведене у 1864 р. з ініціативи міністра освіти Ж. В. Дюрюї загальнодержавне опитування показало в цілому невтішні результати політики поширення французької мови. Лише близько половини жителів країни на той час могли говорити французькою мовою, причому у деяких регіонах, як наприклад, на Корсиці, близько 90% населення володіло лише своєю рідною мовою [12, с. 118]. У навчальному процесі поряд із французькою мовою широко застосовувалися місцеві мови та діалекти, хоча ситуація залежала від конкретного регіону. В Нижній Бретані близько 70% шкільних вчителів використовували поряд із французькою ще й бретонську мову, тоді як 6% послуговувалися виключно бретонською [1, с. 29]. У Руссільйоні в усіх школах використовувалася тільки французька мова, але в Ельзасі з 614 шкіл у 513 використовувався місцевий діалект німецької, з них у 45 школах навчання велося виключно на ельзаському діалекті [15, с. 126]. Значна частина шкіл у регіонах перебувала в руках духовенства, яке заохочувало навчання рідною мовою, оскільки вбачало в ньому запоруку збереження консервативних основ суспільного життя. У цьому ж був зацікавлений і уряд Наполеона III, який прихильно ставився до

клерикалізації освітньої сфери. Однак падіння Другої імперії, яке супроводжувалося втратою територій, заселених німецькомовною меншиною, наочно продемонструвало необхідність змін.

Чергове посилення політики мовного централізму пояснюється прагненням засновників Третьої республіки відновити французьке суспільство після національного приниження спричиненого поразкою у війні з Прусією та бурхливих політичних подій, коли менше ніж за століття змінили одна одну три революції, дві монархії, імперія й короткочасне республіканське правління [4, с. 66]. Подальше посилення ролі й значення французької мови видавалося слушним заходом для зміцнення національної єдності.

Ініціативу в цій справі взяв на себе Жюль Феррі, міністр освіти Третьої республіки. Він виступив автором двох законопроектів про реформування освіти, які були прийняті парламентом 16 червня 1881 р. та 28 березня 1882 р. відповідно. Згідно цих законів на всій території Франції було запроваджено обов'язкову, безкоштовну та світську шкільну освіту. Пункт 14 Положення про шкільну освіту наголошував, що «виключно французька мова може застосовуватися в школі» [12, с. 119]. Проти мов корінного населення було спрямовано й заходи щодо відокремлення церкви від школи, в межах яких уряд забороняв вести навчання особам, які здійснюють релігійні обряди, ліквідував школи, де практикувалося релігійне навчання та посилював контроль за приватними закладами. На вчителів шкіл також було покладено обов'язок організовувати освітні заходи для дорослих людей, вести ідеологічну роботу з населенням та забезпечувати виборчий процес [3, с. 257].

В історіографії новітнього часу загалом наголошується на згубному впливі шкільної реформи на розвиток регіональних мов Франції. Водночас, результати деяких досліджень, заснованих на методах усної історії та опитуваннях колишніх учнів та вчителів доби Третьої республіки (1871–1940 рр.), засвідчують, що впровадження заходів, передбачених реформою 1881–1882 рр. в частині мови навчання, здійснювалися не настільки жорстко, як це оцінювали раніше. Зокрема, було встановлено, що шкільні вчителі у переважній більшості походили з місцевого мовного середовища, з прихильністю ставилися до культур корінного населення та широко використовували рідну мову учнів як засіб пояснення навчального матеріалу. Мешканці французьких регіонів, незалежно від мови спілкування та етнічного походження, зазвичай не бачили гострої суперечності між любов'ю до малої батьківщини та почуттям патріотизму щодо Франції в цілому. Поступовий, але неухильний перехід представників корінних етнічних груп та носіїв патуа на стандартизовану французьку мову пояснювався радше психологічними чинниками, а саме прагненням мешканців провінцій бути причетними до високої культури модернізації країни на рубежі XIX–XX ст. [12, с. 120–121].

Той факт, що мовна асиміляція представників корінних етносів Франції мала переважно добровільний характер, опосередковано засвідчують тенденції лінгвістичного розвитку французьких регіонів після 1951 р., коли усі репресивні заходи щодо бретонської, баскської, каталанської та окситанської мов були скасовані, а вивчення цих мов було введено до шкільної

програми. У 1975 р. регіональні мови та культури були оголошені національною спадщиною, яка потребує збереження. Тим не менше, саме цей період позначився найбільш гострою кризою регіональних мов. Зокрема, згідно опитувань, з 1950 по 1970 рр. кількість мовців бретонської серед мешканців Бретані знизилася з 70% до 20%, а у 2004 р. із понад 3 млн. населення регіону лише 250 тисяч осіб були здатні говорити бретонською, при чому, здебільшого, це були люди у віці старшому за 60 років [16, с. 130]. Схожа ситуація спостерігається й з іншими регіональними мовами. Зокрема, на думку Фабріс Бернісан офіційні дані щодо 2–х млн. мовців окситанською надто завищені й насправді їхня кількість не перевищує 100 тисяч, хоча на початок XX ст. сягала 9 мільйонів [14, с. 498].

З ретроспективного огляду мовної політики Франції можна зробити наступні висновки. По–перше, в усі історичні епохи та за умов будь–якого політичного режиму влада Франції проводила курс щодо підтримки національної мови, розширення сфери її вжитку та перетворення її на універсальний засіб комунікації в країні. Французька мова завжди відігравала роль важливого елементу державної ідеології: за часів монархії вона уособлювала унітарний характер держави, в епоху ж республіки символізувала рівність громадян перед законом. По–друге, упродовж усієї своєї новітньої історії французька держава бачила необхідність свого втручання у мовну ситуацію в країні. До середини XX ст. мови етнічних меншин та діалекти французької (патуа) були об'єктом репресивних заходів, спрямованих на витіснення цих мов насамперед із освітньої сфери. По–третє, зазначені репресивні заходи не були достатньо ефективними й не завжди досягали своєї мети. Навпаки, найшвидшими темпами асиміляція етнолінгвістичних меншин розгорнулася тоді, коли репресивні заходи були скасовані.

Отже, той факт, що регіональні мови Франції так і не змогли скласти серйозної конкуренції національній мові пояснюється тим, що французька щонайменше з кінця XVIII ст. була мовою міжнародного спілкування та елітарної культури, численні досягнення якої високо цінувалися в інших країнах Європи та світу. Французька мова безпосередньо асоціювалася з ліберальними та демократичними цінностями, якими захоплювалася більша частина освіченого класу майже усіх європейських країн XIX ст. Відповідно, перехід на французьку мову розглядався як крок уперед у розвитку особистості, як долучення до цивілізації (за влучним висловом Михайла Драгоманова). Цього не можна було сказати про російську мову. Варто погодитися з О. Міллером, що престиж останньої на міжнародній арені посилювало те, що російська була єдиною мовою слов'янської групи, яка мала статус державної у величезній імперії [8, с. 82]. Однак сама ця імперія асоціювалася з відсталим соціально–економічним устроєм та необмеженою владою царя. Російська ж культура, попри всі свої досягнення, не сприймалася більшістю освічених людей свого часу, у тому числі в самій Російській імперії, як рівнозначна французькій, англійській чи німецькій. Саме тому асиміляційна політика Російської імперії щодо української та інших мов корінного населення не досягла успіху, незважаючи на те, що здійснювалася вона набагато більш жорсткими репресивними засобами, ніж проаналізована вище мовна політика Франції.

Список використаних джерел

1. Бухонкина А. С. Факторы эволюции коммуникативной среды Нижней Бретани / А. С. Бухонкина // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Филология. Журналистика. 2013. – Т.13. – Вып.3. – С.28–32.
2. Вульпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906) / Р. Вульпиус // Ab Imperio. – 2005. – №2. – С.191–224.
3. Гаврилина Ю. Г. Французские реформаторские идеи в сфере образования в педагогической теории России (конец 19 – начало 20 в.) / Ю. Г. Гаврилина // Вопросы образования. – 2009. – №2. – С.254–268.
4. Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? / Т. Джадт // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сборник статей. – М.: Новое издательство, 2011. – С.45–75.
5. Домбровский Ю. О., Бабкина М. И. Мистраль – співівець Провансу / Ю. О. Домбровский, М. И. Бабкина // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. – Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2014. – Вип.37. – С.23–28.
6. Драгоманов М. П. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Кн.8. – С.688–740.
7. Косович О. В. Специфіка політики Франції в галузі національної мови та неології. Основні виміри / О. В. Косович // Записки з романогерманської філології. – 2016. – Вип.1 (36). – С.77–83.
8. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
9. Пименова Л. А. Идея нации во Франции Старого порядка / Л. А. Пименова // Национальная идея в Западной Европе в Новое время. Очерки истории / Отв. редактор В. С. Бондарчук. – М.: ИКД «Зерцало-М». – С.125–158.
10. Постік Ф., Лоран Д., Сімон Ж-Ф., Вейяр Ж.-І. Визнання регіональної культури: Бретань після Французької революції / Ф. Постік, Д. Лоран, Ж.-Ф. Сімон, Ж.-І. Вейяр // Народна творчість та етнографія. – 2006. – №6. – С.75–80.
11. Хобсбаум Э. Все ли языки равны? Язык, культура и национальная идентичность / Эрик Хобсбаум // Логос. – 2005. – №4 (49). – С.49–59.
12. Adrey J.–B. Discourse and Struggle in Minority Language Policy Formation: Corsican Language Policy in the EU Context of Governance / J.–B. Adrey. – Coventry: Coventry University, 2009. – 279 p.
13. Baár M. Historians and Nationalism East–Central Europe in the Nineteenth Century / Monika Baár. – New York: Oxford University press, 2010. – 340 p.
14. Bernissan F. «Combien l'occitan compte de locuteurs en 2012?» / F. Bernissan // Revue de Linguistique Romane. – T.76. Juillet–Décembre 2012. – Strasbourg, 2012. – P.467–512.
15. Byrnes J. F. Catholic and French Forever: Religious and National Identity in Modern France / J. F. Byrnes. University Park: Pennsylvania State University, 2005. – 278 p.
16. Dù J. Le. Breton / J. Le Dù // Encyclopedia of Language and Linguistics, 2nd ed., ed. by Keith Brown. – Oxford: Elsevier, 2006. – Vol.2. – P.129–131.
17. Freeman G. H. Language, Culture, and Hegemony in Modern France (1539 to the Millennium) / G. H. Freeman. – Birmingham: Summa Publication, INC., 2008. – 312 p.
18. Judge A. «One state, one nation, one language?» / A. Judge // Language and Nationalism in Europe / Ed. By S. Barbour, C. Carmichael. – New York: Oxford University press, 2001. – P.44–82.
19. Loi n° 94–665 du 4 août 1994 relative à l'emploi de la langue française [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000005616341> – Назва з екрану. – Дата звернення: 27.10.2017.
20. Quartararo A. T. Women Teachers and Popular Education in Nineteenth-century France: Social Values and Corporate Identity at the Normal School Institution / Anne Therese Quartararo. – Newark, London: University of Delaware Press, Associated University Press, 1995. – 232 p.

References

1. Bukhonkina A. S. Faktort evolutsii kommunikativnoi sriedy Nizhniei Bretani / A. S. Bukhonkina // Izvestiia Saratovskoho

universiteta. Novaia seriia. Seriiia Filolohiia. Zhurnalistika. 2013. – T.13. – Vyp.3. – S.28–32.

2. Vulpius R. Yazykovaia politika v Rossiiskoi imperii i ukrainskii perevod Biblii (1860–1906) / R. Vulpius // Ab Imperio. – 2005. – №2. – S.191–224.

3. Havrilina Yu. H. Frantsuzskie reformatorskie idei v sfere obrazovaniia v pedahohicheskoi teorii Rossii (konets 19 – nachalo 20 v.) / Yu. H. Havrilina // Voprosy obrazovaniia. – 2009. – №2. – S.254–268.

4. Dzhadt T. «Mesta pamiatii» Pera Nora: Chii mesta? Chyia pamiatii? / T. Dzhadt // Imperiia i natsiia v zierkale istorichieskoi pamiatii: Sbornik statei. – M.: Novoe izdatielstvo, 2011. – S.45–75.

5. Dombrovskii Yu. O., Babkina M. I. Mistrall – spivets Provanisu / Yu. O. Dombrovskii, M. I. Babkina // Naukovi pratsi Kamianets–Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Filolohichni nauky. – Kamianets–Podilskii: «Aksioma», 2014. – Vyp.37. – S.23–28.

6. Drahomanov M. P. Novo–keltsoie i provansalskoie dvizhenie vo Frantsii / M. P. Drahomanov // Vestnik Evropy. – 1875. – Kn.8. – S.688–740.

7. Kosovych O. V. Spetsyfika polityky Frantsii v haluzi natsionalnoi movy ta neolohii. Osnovni vymiry / O. V. Kosovych // Zapysky z romano–hermanskoi filolohii. – 2016. – Vyp.1 (36). – S.77–83.

8. Miller A. I. «Ukrainskii vopros» v politike vlastiei v russkom obshchiestviennom mnenii (vtoraia polovina XIX v.) / A. I. Miller. – SPb.: Aleteiia, 2000. – 260 s.

9. Pimenova L. A. Ideia natsii vo Frantsii Staroho poriadka / L. A. Pimenova // Natsionalnaia ideia v Zapadnoi Evrope v Novoe vriemia. Ocherki istorii / Otv. redaktor V. S. Bondarchuk. – M.: YKD «Zertsalo–M». – S.125–158.

10. Postik F., Loran D., Simon Zh–F., Veiar Zh.–I. Vyznannia rehionalnoi kultury: Bretan pislia Frantsuzkoi revoliutsii / F. Postik, D. Loran, Zh–F. Simon, Zh.–I. Veiar // Narodna tvorchist ta etnohrafiiia. – 2006. – №6. – S.75–80.

11. Khobsbaum E. Vse li yazyki ravny? Yazyk, kultura i natsionalnaia identichnost / E. Khobsbaum // Lohos. – 2005. – №4 (49). – S.49–59.

12. Adrey J.–B. Discourse and Struggle in Minority Language Policy Formation: Corsican Language Policy in the EU Context of Governance / J.–B. Adrey. – Coventry: Coventry University, 2009. – 279 p.

13. Baár M. Historians and Nationalism East–Central Europe in the Nineteenth Century / Monika Baár. – New York: Oxford University press, 2010. – 340 p.

14. Bernissan F. «Combien l'occitan compte de locuteurs en 2012?» / F. Bernissan // Revue de Linguistique Romane. – T.76. Juillet–Décembre 2012. – Strasbourg, 2012. – P.467–512.

15. Byrnes J. F. Catholic and French Forever: Religious and National Identity in Modern France / J. F. Byrnes. University Park: Pennsylvania State University, 2005. – 278 p.

16. Dù J. Le. Breton / J. Le Dù // Encyclopedia of Language and Linguistics, 2nd ed., ed. by Keith Brown. – Oxford: Elsevier, 2006. – Vol.2. – P.129–131.

17. Freeman G. H. Language, Culture, and Hegemony in Modern France (1539 to the Millennium) / G. H. Freeman. – Birmingham: Summa Publication, INC., 2008. – 312 p.

18. Judge A. «One state, one nation, one language?» / A. Judge // Language and Nationalism in Europe / Ed. By S. Barbour, C. Carmichael. – New York: Oxford University press, 2001. – P.44–82.

19. Loi n° 94–665 du 4 août 1994 relative à l'emploi de la langue française [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000005616341> – Nazva z ekranu. – Data zvernennia: 27.10.2017.

20. Quartararo A. T. Women Teachers and Popular Education in Nineteenth-century France: Social Values and Corporate Identity at the Normal School Institution / Anne Therese Quartararo. – Newark, London: University of Delaware Press, Associated University Press, 1995. – 232 p.

Kazakevych O. M., Ph. D. in History, associate professor at the department of history and ethnic policy of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), o.kazakevich@gmail.com

From threat to unity to acknowledgement of valuableness: French linguistic policy towards the minority languages since 1789

Since 1789 the revolutionary government used French as an instrument for maintaining the unity of the country, however their efforts achieved only limited

success. By the 1864 only about a half of the population could speak French. Therefore, one of the main goals of the school reform of 1881 was to make French the only language of education. After the World War II the Breton and Occitan languages returned to school curricula, however, both languages lost the majority of their speakers after all restrictive measures were cancelled. The author comes to conclusion that the cultural assimilation of the ethnic and linguistic minorities in 19–20th cc. France may be explained mainly by the social prestige of the French language, which was strongly associated with the highly developed culture, social progress and democratic values.

Keywords: France, linguistic policy, nation building, Breton, Occitan, patois, cultural assimilation.

* * *

УДК 94(438)

Григорук Н. А.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри нової
і новітньої історії, Тернопільський національний
педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка
(Україна, Тернопіль), n.hryhoruk@ukr.net

Джордж Вашингтон І ПОЧАТОК АМЕРИКАНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Розглядається участь Джорджа Вашингтона у зародках американської революції. Метою статті є дослідження основних передумов боротьби за незалежність США. Особливістю американської революції є те, що вона переслідувала національно-визвольні цілі. Ця революція почалася як боротьба – спочатку мирна, а потім збройна – з британським колоніальним ґнітом. Дослідження розглядає події Першого Континентального конгресу. Серед делегатів конгресу був і Дж. Вашингтон, який відіграв важливу роль в американській революції. У підсумку автор робить висновок, що конгрес прийняв рішення, які неминуче вели до розриву з британською метрополією, а роль Дж. Вашингтона у війні за незалежність, яка була водночас і Американською революцією, можна оцінити дуже високо, вважаючи, що без керівництва та непохитної стійкості Вашингтона революція майже безсумнівно зазнала б невдачі. Дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів.

Ключові слова: Джордж Вашингтон, революція, США, конгрес, незалежність.

Сьогодні Джордж Вашингтон відомий як безстрашний лідер і блискучий військовий тактик. Його відвага і хоробрість увійшли в легенди. Пітер Хенріус, автор видання «Портрет Джорджа Вашингтона» відзначає «Більшість з людей бояться смерті, Вашингтон був унікальний в тому відношенні, що не раз стикався зі смертю зберігаючи спокій, що більшості людей здавалося надприродним» [1, с. 133].

У 1765 р. Вашингтон спокійно проживав у Маунт-Верноні, а на американське суспільство насувалася гроза. Згідно з рішенням парламенту, торгувати англійські колонії Північної Америки мали право тільки з Англією, також була заборона вивозу з Америки деяких речей, які виготовлялися в Англії. Звісно, це положення було дуже невідповідним для англійських колоній, але їм приходилося приймати це до тих пір, поки колонії мали необхідність у военній охороні метрополії. Але після того як було витіснено французів, положення справ помінялося. Республіканські ідеї й демократичний дух населення спочатку виявився у північних колоніях, які стали пильно спостерігати за діями Англії.

Війна з французами в Америці принесла Англії великі витрати, і англійський уряд вирішив прилучити колонії до покриття цих затрат, наклавши мито на деякі товари, що привозилися до Америки із Англії. Тим

часом, за англійською конституцією, вводилися прямі і непрямі податки, у колоніях діяло виключно право місцевих законодавчих зборів. Але, не тривожачись цим, британський парламент наклав мито на патоку і цукор, які привозилися у порти Нової Англії, а також у Бостон. Незадовго було накладено мита й на інші товари які привозилися, й було встановлено суворий нагляд за контрабандними товарами, якими колонії таємно торгували з французами та іспанцями, на що раніше Англія не звертала уваги. Завдяки цьому велика частина населення країни розорилася, що спричинило невдоволення колоній [2, с. 54].

Від колоній була направлена петиція до короля і парламенту в якій йшлося про скасування податків і мит. Але уряд Англії потребував грошей, тому лише частково взяв до уваги цю петицію. Англійський парламент скасував мита лише на незначну частину товарів, і одночасно було видано відомий акт про гербовий збір, в якому йшлося про те що всі офіційні ділові документи в колоніях необхідно було писати на гербовому папері. Але колонії вирішили виступити проти акту про гербовий збір та не допустити його введення. Тепер проти короля почали виступати не тільки північні колонії, але й південні які раніше були в більшій мірі віддані королю, через те, що там знаходилися великі маєтки англійських аристократів, які покинули їх. У південних колоніях населення не мало бажання відмовитися від своїх особистих прав, які вони отримали завдяки англійській конституції, і не хотіли виконувати всі домагання Англії. Нарешті південь і північ змогли об'єднатися єдиною ціллю [3, с. 86].

Цей акт мав отримати чинність 1 листопада 1765 року. В деяких колоніях населенням були спалені склади де знаходився гербовий папір, населення взяло зброю і чинило прямий опір, парламент опинився в безвихідній ситуації і був змушений скасувати акт про гербовий збір [3, с. 87].

Скасувавши один акт, ними були введені інші мита, а саме на фарбу, картон і чай, які привозили з Англії. Метрополія не брала до уваги права колоній, за якими вони самі могли призначати податки і мита. Населення колоній знало що на петиції парламент не буде звертати уваги, тому треба використовувати і інші засоби, а саме було вирішено не приймати тих англійських товарів, за які стягувалися мита. Цими заходами вони прагнули вплинути на англійських купців щоб ті домоглися в уряду скасування цих мит. Вашингтон взяв активну участь у проведенні цих заходів [4, с. 163].

Вашингтон виступав проти першого податку на колонії, але не вніс нічого значного в рух опору, до тих пір поки не розпочалися акції протесту проти Акту Таушенда який був введений у дію 1767 р. В травні 1769 р. Джорджем Мейсоном, товаришем Вашингтона було написано текст до висунутої Вашингтоном пропозиції, в якій йшлося про те, що Вирджинія мала розпочати бойкотування англійських товарів, до тих пір поки ці акти не будуть відмінені. В 1770 році, парламентом Акти Таушенда були повністю відмінені [5, с. 262].

Ще у молоді роки Вашингтон був монархістом, а також прихильником Англії та її політики, але ще більшу прихильність він відчував до своєї батьківщини та всім серцем прагнув зберегти її політичну свободу. Спершу він виступав проти збройної боротьби та вважав що

залагодити їхні відносини можна і мирним шляхом. А саме через утримання від закупівель англійських товарів, які парламентом були обкладені митами. Він сформував проект та подав його до законодавчих зборів Вірджинії. Після його затвердження всі представники зборів підписали розписку в якій зобов'язалися купувати лише ті товари, без яких не можливо обійтися, від інших обкладених митами товарів вони відмовлялися. Після цього було видруковано устав який розіслали по всіх колоніях. Система помірності стала першим кроком до об'єднання країни. Вашингтон дотримувався і сам цієї системи, він не купував товарів які були обкладені митом, навіть відмовився від чаю який часто любив пити [6, с. 49].

Події в колоніях почали набирати все гостріший характер. У Новій Англії та Бостоні перебували англійські війська які мали слідкувати за порядком на вулицях, але їх присутність на вулицях вкрай негативно впливала на населення.

У березні 1770 року у Бостоні сталася сутичка між населенням міста і військовими, це призвело до масової підготовки населення до війни. Тоді англійський парламент був змушений знизити мито на чай, а також скасувати деякі інші мита, оскільки англійська торгівля почала нести великі збитки. Сподіваючись завдяки цьому продати свій чай в Америці, Ост-Індська компанія відправила до Бостона декілька кораблів з чаєм. Але в Бостоні прагнули скасування повністю всіх мит і тому не зголошувалися прийняти ці кораблі в себе в гавані. Кораблі які все ж таки прибули до гавані потерпіли напад, вночі з 18-го на 19 грудня 1773 року група «Синів свободи» перевдягнені в індіанців, потрапили на корабель на чолі з Гриффіном Варфом і викинули весь чай за борг. А це приблизно 45 т. чаю, що коштувало за сучасними мірками 1,87 млн. доларів. Цей вчинок мав суто політичний характер. Щоб покарати винуватців, англійським парламентом було видано акти, які в колоніях отримали назву Intolerable Acts – Нестерпні закони. За якими Бостонську гавань було закрито з 1 червня 1774 р. і на невизначений строк, Массачусетс позбавлявся колоніальної хартії, а також люди які звинувачувалися в антианглійській діяльності мали бути направлені до суду в Англію. В акті йшлося й проте, що житла колоністів стали відкритими для простою англійських воєнних. Було введено спеціальний Квебекський акт за яким північно-західні американські землі приєднувалися до провінції Квебек, яка відносилася до Англійської Канади. На цей раз парламент зайшов надто далеко, населення колоній відчувало що їм загрожує небезпека [7, с. 15].

У травні 1774 року відбувалися протести проти закриття гавані та було зібрано законодавчі збори, які ухвалили провести 1 червня у молитві. Не звертаючи уваги на вимогу губернатора розійтися, збори продовжували засідання в іншому місці, де було запропоновано зібрати делегатів від усіх колоній. Думка про конгрес ще раніше була висловлена Франкліном. Але саме в цей час вона стала найбільш актуальною. Вашингтон побачив кризу яка наступила між метрополією і колоніями, і зрозумів що настав час коли необхідно діяти. «Я не беруся сказати, – писав Вашингтон одному зі своїх друзів, що був прибічником англійського режиму й ворогом опозиції, – де повинна бути проведена прикордонна смуга між Великобританією й колоніями, але я переконаний у

тому, що така смуга повинна бути проведена, і наші права повинні бути точно визначені. Я особисто бажав би надати рішення цієї суперечки нащадкам. Але тепер настав критичний момент, коли ми повинні відстояти наші права або ж підкоритися всяким податкам, якими будуть обкладати нас доти, поки звичай і звичка не зроблять із нас покірних і знехтуваних рабів» [8, с. 93].

Вашингтон розглядав прийняті в 1774 році Неприпустимі акти як «вторгнення в наші права і привілеї». У липні 1774 року він провів нараду, на якій були прийняті «Резолюції Феракса», в яких містився заклик, до скликання Континентального конгресу. У серпні Вашингтон взяв участь в першому у Вірджинії конгресі, де він був обраний в якості делегата Першого Континентального конгресу [5, с. 263].

Розрізнені колонії відчули необхідність єдності, що й привело до скликання Першого континентального конгресу 5 вересня 1774 р., на ньому було зібрано представників від 12 колоній, крім Джорджії. Він став втіленням єдності американських колоній, хоча ще досить слабким. Вашингтон на ньому виступав як представник від Вірджинії. Конгрес в першу чергу приступив до обговорення мір які необхідні для того, щоб вивести країну з критичного становища. На конгресі радикали запропонували негайно розірвати торгівлю з Англією. Земляк Вашингтона Патрік Генрі переконав конгрес: «Уся Америка єдина. Більше немає відмінностей між вірджинцями, пенсильванцями, нью-йоркцями і мешканцями Нової Англії. Що ж до мене, то я не вірджинець, а американець!». А сказана ним раніше фраза: «Give me liberty or give me death!» – дайте мені свободу, або дайте мені померти! – стала крилатою [7, с. 17].

Конгресом було засуджено політику яку проводить Англія, а також висунуто було ідею про власне державне визначення, але поки на основі прав англійських громадян. Було складено «Декларацію прав і скарг», яка висловлювала протест проти митної та податкової політики метрополії. Було визнано зв'язок американських колоній з британською короною, але в свою чергу висувалася вимога скасування Неприпустимих актів.

Під час дебатів Вашингтон старався триматись осторонь і мало говорив, але сильно впливав на всі постанови конгресу. Він був проти крайніх заходів і в одному з листів писав: «Щодо незалежності, то її не бажає жодна розсудлива людина в усій Америці». Незалежність стукалася в двері, але Вашингтон тоді ще цього не розумів. Діяльність Вашингтона на конгресі сучасниками оцінюється досить високо. У відповідь на петицію англійський парламент оголосив у Массачусетсі військовий стан [7, с. 18].

Північноамериканські колонії були змушені розпочинати підготовку до війни яка приближалася до них. Вашингтона, незалежно від його прагнень, було включено в цей круговорот подій. Було сформовано декілька військових загонів у Вірджинії – «мінітменів» – бійців які у будь-яку хвилину могли взятися за зброю, під приводом війни з індіанцями. Командири цих загонів часто зверталися за порадами до Вашингтона, який допомагав їм, як своїми порадами так і тим що проводив навчання в цих загонах. Англійський парламент не дав ніякої відповіді на резолюцію континентального конгресу [9, с. 57].

Губернатором Масагчусетса був призначений уповноважений від англійського парламенту генерал Гейдж, йому було доручено ввести акти в дію за допомогою військового впливу. На Вірджинських зборах Патрик Генрі висунув вимогу військового захисту колоній, у цьому він був підтриманий Вашингтоном і увійшов до комісії яка повинна була організувати захист колоній.

Другий континентальний конгрес мав відбутися 10 травня 1775 р. у Філадельфії, серед делегатів конгресу знаходилося і ім'я Вашингтона. Який вже зрозумів що мирним шляхом нічого не досягнеш і відстоювати свою правоту і права громадян колоній необхідно зі зброєю в руках. «Я прийняв тверде рішення, – писав він своєму братові Августину, – у випадку споживи пожертвувати своїм життям і своїм станом заради справи, у якій ми так глибоко зацікавлені» [6, с. 55].

Особливо до війни готувалися в північних колоніях, а саме в Масагчусетсі. Генерал Томас Гейдж мав в своєму розпорядженні 4 полки регулярної армії (бл. 4 000 чол.), які перебували в Бостоні, проте вся провінція контролювалася повстанцями. 14 квітня він отримав наказ роззброїти повстанців і заарештувати їх ватажків. 18 квітня вночі 1775 року Гейдж відправив 700 осіб на захоплення складів зброї в Конкорді. Вранці 19 квітня британські військові увійшли в Лексінгтон, де зустріли загін повстанців чисельністю 77 осіб. Після невеликої перестрілки британці продовжили наступ до Конкорду, але скоро їх підрозділ потрапив під атаку 500 повстанців. Британці почали відхід до Бостону, але повстанці атакували їх з усіх боків, і тільки підоспіле підкріплення запобігло повному розгрому загону. Одержавши звістку про битву під Лексінгтоном, Вашингтон прийняв рішення боротися за свободу своєї батьківщини. «Велике нещастя бачити, як меч брата встромлюється в груди брата, і усвідомлювати, що ці щасливі й мирні поля Америки повинні бути або обгарені кров'ю, або населені рабами. Сумна альтернатива! Але чи може людина коливатися у своєму виборі?» – писав він у цей період одному зі своїх лондонських друзів. Ця битва, відома як Битва при Лексінгтоні і Конкорді, яка і поклала початок війні за незалежність американських колоній [10, с. 281].

«Мала відбутися тривала сувора боротьба з сумнівним результатом. Було відомо, що ресурси Британії, по суті, невичерпні, її флоти покривали океан, а війська увінчали себе лаврами у всіх куточках земної кулі. Не будучи нацією, нікому не відомі як народ, ми не були готові. Грошей, нерва війни, не було. Довелося кувати меч на ковадлі необхідності ... Якщо у нас і були невідомі ворогові таємні ресурси, то вони полягали в непохитній рішучості наших громадян, усвідомленні правоти нашої справи і впевненості, що бог не залишить нас» – так писав на схилах років Вашингтон, про війну за незалежність яка мала відбутися [9, с. 58].

Другий континентальний конгрес розпочав свою роботу 10 травня 1775 р., в першу чергу було вирішено приступити до створення системи національної безпеки. З цього питання було створено відповідну комісію, керівником якої став Джордж Вашингтон. Незабаром комісія виконала поставлене нею завдання, завдяки здібностям і досвіду Вашингтона. Комісією було вирішено у різних колоніях набрати 10 полків та об'єднати їх з міліцією Нової Англії, яка на цей

момент знаходилася коло Бостона, який знаходився під владою англійців. Для того щоб перекрити військові витрати конгресом було вирішено випустити 3 млн. доларів. Верховною установою в країні став конгрес у керівництві якого знаходилася континентальна армія та її головнокомандуючий якого ще повинні були вибрати [6, с. 56].

Отже, досліджуючи участь Джорджа Вашингтона у зародках американської революції можна зазначити, що діяльність Вашингтона була обумовлена і його бойовим досвідом і тим, що він, як компромісна фігура, користувався підтримкою Віргинії і Массачусетсу. Це була людина з своїми особистими достоїнствами, якими він міг замінити недоліки військової організації. Вашингтон був достатньо досвідченим і показав, з якими великими труднощами він уміє справлятися.

Список використаних джерел

1. Henry P. Portrait of George Washington / Peter Henry. – Charlottesville, VA.: U of Virginia P, 2006. – 193 p.
2. Аптекер Г. Американская революция 1763–1783 / Герберт Аптекер / Пер. с англ. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1962. – 384 с.
3. Согрин В. В. Война США за независимость как социально–политическая революция / В. В. Согрин // Новая и новейшая история. – 2005. – №3. – С.84–98.
4. Согрин В. В. Политическая история США. XVI–XX вв. / В. В. Согрин. – М.: Издательство «Весь Мир», 2001. – 400 с.
5. Randall W. S. George Washington: A Life / W. S. Randall. – New York: Henry Holt, 1997. – 256 p.
6. Фурсенко А. А. Американская революция и образование США / А. А. Фурсенко. – Л.: Наука, 1978. – 414 с.
7. Сюдюков І. Джордж Вашингтон – портрет і оригінал / Ігор Сюдюков // День. – 1999. – №177. – С.13–15.
8. Чепинский В. Джордж Вашингтон. Его жизнь, военная и общественная деятельность (1732–1799) / В. Чепинский // «Общественная польза». – 1898. – 170 с.
9. Яковлев Н. Н. Вашингтон / Н. Н. Яковлев. – М.: Молодая гвардия, 1973. – 400 с.
10. Бэррес Р. Документы Американской Революции: Декларация независимости; Конституция Соединенных Штатов; Билль о правах / Р. Бэррес / Пер. с англ. П. В. Рыбина, И. А. Бжилянкой. – М.: Альба, 1994. – 390 с.

References

1. Henry P. Portrait of George Washington / Peter Henry. – Charlottesville, VA.: U of Virginia P, 2006. – 193 p.
2. Apteker G. Amerikanskaja revolucija 1763–1783 / Gerbert Apteker / Per. s angl. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannoj literatury, 1962. – 384 s.
3. Sogrin V. V. Vojna SShA za nezavisimost' kak social'no–politicheskaja revolucija / V. V. Sogrin // Novaja i novejsaja istorija. – 2005. – №3. – S.84–98.
4. Sogrin V. V. Politicheskaja istorija SShA. XVI–XX vv. / V. V. Sogrin. – M.: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 2001. – 400 s.
5. Randall W. S. George Washington: A Life / W. S. Randall. – New York: Henry Holt, 1997. – 256 p.
6. Fursenko A. A. Amerikanskaja revolucija i obrazovanie SShA / A. A. Fursenko. – L.: Nauka, 1978. – 414 s.
7. Sjudnjukov I. Dzhordzh Vashyngton – portret i oryiginal / Igor Sjudnjukov // Den'. – 1999. – №177. – S.13–15.
8. Chepinskij V. Dzhordzh Vashington. Ego zhizn', voennaja i obshhestvennaja dejatel'nost' (1732–1799) / V. Chepinskij // «Obshhestvennaja pol'za». – 1898. – 170 s.
9. Jakovlev N. N. Vashington / N. N. Jakovlev. – M.: Molodaja gvardija, 1973. – 400 s.
10. Bjerres R. Dokumenty Amerikanskoj Revolucii: Deklaracija nezavisimosti; Konstitucija Soedinennyh Shtatov; Bill' o pravah / R. Bjerres / Per. s angl. P. V. Rybina, I. A. Bzhiljanskoj. – M.: Al'ba, 1994. – 390 s.

Hryhoruk N. A., Ph.D., associate professor of modern and contemporary history and history teaching methods, Ternopil National Pedagogical University Volodymyr Gnatyuk (Ukraine, Ternopil), n.hryhoruk@ukr.net

George Washington and beginning American revolution

Participating of George Washington is examined in the embryos of American revolution. The aim of the article is research of basic pre-conditions of fight for independence of the USA. The feature of American revolution is that she pursued national liberation aims. This revolution began as a fight – at first peaceful, and then armed – with the British colonial burden. Research examines the events of First Continental congress. Among the delegates of congress was and Washington that played an important role in American revolution. In a result an author draws conclusion, that congress made decision, that unavoidable had conducted to the break with the British metropolis, and a role of Washington is in war for independence, that was at the same time American revolution, it is possible to estimate very highly, considering that without guidance and inflexible firmness of Washington revolution would test failures almost undoubtedly. Research is base on drawing on the complex of scientific, structural-functional and historical.

Keywords: *George Washington, revolution, USA, congress, independence.*

* * *

УДК 1(091)(4/9)

Jafarli D.,

PhD student at the Institute of Oriental Studies a.n. acad. Z. Bunyadov National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), matlabm@yandex.ru

THE RISE OF THE QURANIST MOVEMENT IN EGYPT (19TH TO 20TH CENTURIES): A HISTORICAL APPROACH

The socio-cultural transformations in the Middle East during the 19th and 20th centuries is closely associated with the emergence a number of religious and nationalistic movements in this particular region. The main research interest of the article is the factors and historical context leading to the emergence of the Quranist movement in the Muslim world and Egypt. To this end the author has mostly focused on the main ideas articulated by the most distinguished representatives of the movement while conducting comprehensive review of seminal books and other relevant scholarly articles. A close attention has also been paid to the common and distinctive features of the ideas spread by various tenets within the movement. While summarizing the findings, the author makes a particular emphasis on principal differences between the calls of the founding fathers of the movement for the return to pure Islam and the Qur'an and ideas of the Egyptian Quranists in the second half of the 20th century.

Keywords: *The Quranists, return to the Qur'an, Egypt, Sunnah, hadith.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Most Muslim countries were scenes of political and cultural transformations during the period coinciding with the late 19th and early 20th centuries. Such socio-economic conditions contributed to the emergence of various trends and movements pioneering the idea that «the true Islam» was only the Qur'an while downplaying the role of hadiths and Sunnah as sources of religious guidance. According to them, the earliest Muslims Islam succeeded because they only had accepted the Qur'an as their guidance and the regress in Muslim world could be traced back to the period when along with the Qur'an the hadith became a source of reference.

The main ideas that supported by this trend and reflected in a general conception of the Qur'an can be briefly summarized as follows. 1. Quran alone is the sole source of Islam and anything other than the Qur'an can be accepted as a source or an argument for the religion. 2. Particularly, to accept Sunnah as the main source of religion is fundamentally wrong. 3. Muslims are mistakenly thinking that some issues are in their religion and that religion should be cleared of such wrong ideas [12, p. 37–38]. The above-mentioned theses are more clearly reflected in an article that

appeared in the Egyptian journal «*al-Manar*», written by Dr. Muhammad Tawfiq Sidqi (died in 1920), who was one of the outstanding figures of the Quranist movement in Egypt in the 20th century. In the same article of the author titled «*al-Islam huwa ul-Qur'an Wahdahu*» («Islam is the Qur'an Alone»), the above-mentioned principles of the Qur'an had been explicitly stated, and Sidqi presented himself and his supporters as «*nehnū-Qur'āniyyūn*» (we are the Quranists) [12, p. 125].

A group of researchers have suggested that the Quranist movement was formed in the 19th century in India by Seyyid Ahmed Khan Hindi and then spread to Indo-China Peninsula, Egypt, Syria, Libya and other Muslim countries. Nevertheless, not all researchers agree on the idea source and the place of origin of this trend. Thus, according to some of them, this idea had emerged in Egypt, and to another group, in Iraq [14, p. 50].

It would not be right to study the Quranist trend in isolation from the time of the idea movers of it and the dominant socio-political processes of the time. It is no coincidence that almost all researchers directly link the formation and development of this movement with that historical period and processes. On the whole, it should be noted that, despite of the common ideas on the motives for the emergence of the Quranist trend among European and Muslim scholars in many cases, but in many principal issues they are diametrically opposed. If we summarize the material we have examined, it can be concluded that ideas about this movement can be divided into three groups. In other words, European Orientalists, who viewed the Quranists as reformers of Islam; Muslims and Near Eastern scholars, who considered this trend as a part of the reformist movement created to eliminate the stagnation in the Muslim world, but who were of a low opinion about this trend who veered off the course because of not knowing religious principles well and ran to extremes; and the third, researchers and scholars of the Muslim countries, who generally defend the idea that this group, created by colonial states and missionary organizations and directed by them with the purpose of strengthening their positions in Muslim countries which are not related to the religion of Islam.

Despite the fundamental differences among them, all three groups of researchers see the lagging and decline in the Muslim world from the 18th to the 19th centuries, as the main reason for the formation of the Quranist movement. Almost all the researchers are referring to the alarming socio-political processes in the Muslim world on the eve of emergence of the Quranist movement. In the 19th century, when the Western countries pursued a great deal of development after the renaissance, the Islamic world seemed to be in the weak and backward position. This historical period also coincides with the time when Western colonialists launched extensive and all-round attacks against most Muslim countries. The growing hegemony of the West had created the wrong impression that the path of any development, progress in some Muslim societies passed from the gradual transformation into Western culture and civilization. Such ideas gained support in certain political, scientific circles, among the intellectuals and thinkers in Muslim societies, and in this regard, Seyyid Ahmed Khan in India and Mirza Mulcum Khan in Iran can be regarded as a vivid example of this kind of thinking. On the opposite front was another group ignoring the development of the

West focused on the preservation of the existing national and Islamic culture approached the issues from the excessive conservatism. Such thinkers were more popular among the simple masses. Besides, there was also a small group which being closely acquainted with Western culture and ideological trends created from it that had the Islamic thought and chose the third way. They regarded being neither yielded to the European culture nor totally deny the Western culture as a way out of crisis. The group of intellectuals, who did not restrict Western civilization to its colonial aspect, was also closely acquainted with the scientific progress in Europe and promoted the use of Western science and technology as a great success in keeping their religious and national values. At the same time, they tried to show that Islam and its main source, the Qur'an, contrary to its criticisms, does not hinder progress, it leads people to science, thinking, labor, freedom, human and women rights and encourages modern values such as the wisdom, science, freedom, spirit of initiative and democracy [14, p. 55–57]. In parallel, they tried to show that the world views that led Muslims to sluggishness, destiny, hopes, thrift and so forth wrong attitudes, elements that mixed with religion afterwards, made-up hadiths, *bid'ats* and superstitions are the works of the «so-called scholars», so the cause of everything that happened throughout the history are the Muslims, and it has nothing to do with the Qur'an and «true Islam». Among the prominent representatives of this trend, known as the «return to the Qur'an», are the names of Jamaladdin Afgani, Mohammed Abduh, Mohammad Rashid Reza and others [9, p. 71–73]. Many researchers describe the movement as a moderate *ihya* (revival) movement. The movement did not completely deny the Sunnah, but rather called for the correction of the hadiths. They were careful not to accept the authenticity of some of the other narrations carefully considering many of the narrations true. Another group opposite to them completely rejected the Sunnah [14, p. 55–57].

It should be noted that some researchers do not deem correctly the connection of Jamaladdin Afghani and other intellectuals to the idea of contentment with the Quranism or the Qur'an. In this regard, they pay attention to Jamaladdin Afghani and the views of those people different from the Quranist movement or the oppositional group mentioned above. They try to study the ideas of Afghani, who occupies an important place in the thinking and political life of the 19th century Islamic world, in the context of his life and social-political activity. Afghani traveled to many Muslim countries to study the problems facing the Islamic world and spent a long time in India, where he got to know the activities of European missionaries. During his numerous travels Afghani had studied the roots of the deep crisis in Muslim countries and societies, met with political and public figures of the East and the West, read lectures, published books and journals, founded a party, and finally left many disciples. He saw the solution of all the problems in the return of Muslims to Islam and in the following of its teachings. In the same book Afghani grounded this view so: «Although the earliest Muslims were few in number, through following the life-giving teachings of Islam, they advanced from the Alps to the Chinese borders, subdued the Iranian and Greek kings, and, with their fine moral values, attracted hundreds of millions of non-Muslim to Islam» [14, p. 58–59].

Afghani noting that nations and peoples cannot live without the religion sees the cause for Muslims' lagging

behind and decline in withdrawing from the religion in resorting to *bid'at* and superstitions [1, p. 98–99].

Afghani, who considered it necessary to return to the pure state of Islam in early centuries, sought to unify the notion of «pure Islam» defended by his predecessors with the modern progress and new approaches [20, p. 122; 8, vol. X, p. 464–465]. He stated that Muslims should be based on wisdom and thinking, should reject *taqlid* (imitation) by doing *ijtihad*, and should make new commentaries on the Qur'an and *sahih* sunnah, indicating that it was necessary to be able to escape from the lagging [18, p. 161–162; 8, vol. X, p. 464–465]. Although Afghani did not write *tafsir* (interpretation) of the Qur'an himself, one can understand his position on Qur'an while considering his view expressed by his student Abduh. Afghani believed that to return to the Qur'an and to follow its teachings was the only solution for the fundamental problems of the Islamic world. We see that along with grounding on the Qur'an Afghani refers to the hadiths as well and this can be regarded as an example of the fact that while speaking about religious teachings Afghani does not regard the sunnah as useless and unnecessary. On the other hand, we have no negative attitude towards the sunnah in the views of Jamaladdin Afghani that we have encountered in other reformists [14, p. 62–63]. It should be noted that Afghani accused Seyyid Ahmed Khan, who was one of the pioneers of Hindu modernism and considered to be an ideological founder of the «Quranists» in India, in propagating naturalism and materialism among Muslims and also known that he wrote a rejection aiming to prove the groundlessness of his views [18, p. 161–162].

One of the prominent representatives of the moderate reformist movement, Mohammad Abduh, was born in 1849, in Egypt. He gets acquainted with Afghani while studying at Al-Azhar University in Cairo and this acquaintance changes his life. Abduh was arrested in 1882, in Egypt for his political activity and then was banished from the country. After staying for a year in Beirut, at the invitation of Seyyid Jamaladdin he leaves for Paris and there he publishes a magazine called «*Urvatul vusqa*». A year later he returned Beirut, where he published various books and was involved in religious activities. In 1889, he returned Egypt with a formal refusal providing not to be engaged in political activities and began his religious teaching. Abduh died in 1905, at the age of 57. His most important works available to us are as follows: «*Al-Islām al-radd al-muntaqidiyya*», «*Islah ul-mahakim al-shariyya*», «*Tafsir al-manar*», «*Risalatul touhid*», «*Şerh Nahcul-balağə*» (Commentary on Nahjul-Balaga) [14, p. 65–66].

According to Abduh, the true Islam forbids following the basic principles of the faith blindfold, destroyed the concept of imitation, instead inviting the people to wisdom, lifted the curtain of ignorance and tried to awaken people. Although it is sometimes thought to be different from the traditional views Abduh, who based on the Qur'an, says that one should get rid of imitation in order to solve the problems of the time; Qur'an should be re-read and understood, in content does not seem to have been estranged from the traditions [21, p. 110–111].

People such as Mehmet Akif, Musa Carullah and Mohammed Iqbal, who were influenced by Abduh and Afghani, were closer to the scientific-cultural reformist line of Abduh than that of the political reformism of Afghani. Russian scholars, including the Tatar scholar Musa Carullah

(1949), who shared the same ideas with Abduh on both religious and political issues, contrasted with the *ulama* who represented the medrese style of classical teaching methods (old methodology), defended the new teaching system *usuli-jadid* (new method) affected by the Western education system [4, p. 211–213].

As for the views of Abduh on Sunnah, some Ahle-Sunnah scholars accused him of opposing a part of the Sunnah. According to the following points, the scholars of this group thought that Abduh was against Sunnah. 1) He admitted neither the hadiths on matters of faith, nor a hadith on bewitch of the Prophet (pbuh). Because Abduh said about this hadith that even if we assume the hadith to be true, this is «*khabar al-wāhid*» (the «*report of one individual*»), and the «*khabar al-wāhid*» is not followed in faith. Here should be based on the *nas* of Qur'an and wisdom only. 2) Abduh's considerations about the arguments that the Satan did not touch the Virgin Mary and Jesus during the birth and that the Prophet's devil adopted the Islam, as a tale. 3) His rejection to accept the hadiths about the magic against the Prophet in such collection of hadiths as «*Sahih al-Bukhari*» and «*Sahih al-Muslim*». Thus, rejection of the hadith in these books, being the most reliable hadith collections, makes it easy other hadiths to be rejected as well. It can be concluded that none of the above-mentioned arguments can be considered as evidence that Abduh is contented with the Qur'an and that he completely rejects the Sunnah. All this should be regarded as ignoring some of the existing narrations [14, p. 65–66].

It should be noted that the supporters of the contemporary Quranist movement in their turn, accuse Jamaladdin Afghani and Mohammad Abduh for the reason that they do not ignore the hadiths and the Sunnah completely and believe that the failure of their reformist movement in the Islamic and Muslim thought is related to their attitude to the hadith and the Sunnah. Originally from Malaysia, Qassim Ahmed thinks that, despite the efforts of these reformists, the condition of the Muslim community has changed insignificantly and Muslims should thought why all this happened. While speaking about Mohammad Abduh he explains the underlying cause of his reformist movement so: «His main references are still the Qur'an and the hadith. I emphasized that this is the reason for the failure of this movement. The hadith and any other things must be judged on the basis of the Qur'an» [2, p. IX; 10ç p. 12–21].

In the second half of the 19th century, Rashid Riza, represented by Jamaladdin Afgani and Mohammed Abduh is one of the important figures of the Islamic reformist and renovation movement. However, Rashid Riza, known as Jamaladdin Afgani and Mohammad Abduh's student, unlike them had advanced the salafi thought to the forefront in this movement and therefore has been recognized as a neo-salafist [13, p. 106].

Murtaza Muteherri writes about it: «The main factor causing the Islamic movement that began by Seyyid Jamal, to lose its dynamism was that those who claimed for reforms after Jamal and Abduh were seriously inclined to Wahhabism and were tightened in the narrow mindset. They turned this movement into a form of salafiyya and they lowered the subjugation to the Salafi Sunnah to the level of being subjugated to bin Theymiyya that was bin Hanbali» [11, p. 5].

Commenting on ideological differences between Rashid Reza and Abduh, researcher M. Ozturk notes that «Abduh did not see any problem to think as Mowtazile in one

subject, as Salafi in another and as Ashari in the third one. However, Rashid Reza was closer to the line of *Henbelism*, representing the most conservative wing of the Sunni. This proximity drew him to an ideological service to the development of the Wahhabist movement by writing a work called «*Al-Wahhabiyyun val-Hijaz*» (Cairo, 1925–26) and to support the policy of Abdul Aziz bin Saud (1880–1953) the leader of the movement then [13, p. 81].

For more than thirty years he had published the «*Al-Manar*» magazine in Cairo, and had contributed to discussions about the legality of Sunnah in his articles published in many numbers of the magazine. Rashid Reza, the constitutor of the magazine, further roused up these debates and helped this kind of articles to be published in the magazine. In one of his articles Rashid Reza noted that in addition to the Qur'an, Sunnah is one of the sources for studying the religion, and our possession of the Qur'an does not mean that we do not need the Sunnah.

Although he considered the hadiths of the prophet as revelation, pointed with various arguments, including the fact that the «*khabar al-wāhid*» could be admissible, he did not accept its legality in the absolute sense. («*Al-Manar*», 342–348) On the other hand, Reza divided the hadiths of the Prophet into two groups, the practical and qauli (in words). He believed that the practical hadiths of the Prophet were time-wide and spatial, and that the transmitted hadiths were beyond such attributes. According to him, although it is possible to take use of the narrated (transmitted via numerous chains of narrators) Sunnah, it is not correct to accept it as a contention. That is why his companions did not put these hadiths into writing, even avoided such works. Based on these ideas (i.e. the Prophet's words had not been recorded in written form, or even the prohibition of it by the Prophet and that the followers were not inclined to write it) Reza came to the conclusion that the Prophet's narrative Sunnah had not been a contention. He then criticized many hadiths in the hadith collections that were considered *authentic* and did not accept some of them. Rashid Reza was also harsh against the Israeli and penetrated hadiths. He pointed out that many of the companions were still popular as the nonconformist people disbelief, and that the rule of «equity of the companions» was referred not to all the followers but many of them.

Rashid Reza, who criticized many of the *tafsirs* before that time, did not only take a sharp position on the issue of Israelis, especially in those where dominated the narrations, on the other hand, he blamed some *tafsirists* like Fakhraddin Razi, for transmitting information under the *tafsir* bearing no relation to the Qur'an. At the same time, he had been criticized for some contrary views to traditional thinking too. For instance, he had been subjected to serious criticism because he called the sending of the Prophet Jesus, and many narrations concerning the controversial issues, such as the Dajjal and the Inshiqua al-Qamar, ungrounded and his inconsistent mind in the possibility of miracles, in particular, his insistence that the Prophet had no miracles and finally, he did not adopt the idea that growth in the rate of interest was not forbidden [13, p. 106].

A doctor by speciality, Muhammad Tawfiq Sidqi (died in 1920), in his article titled «*Al-Islam huva al-Quran vahdah*» (Islam is the Qur'an alone) published in «*al-Manar*» magazine constituted by Rashid Revza, for the first time in Egypt openly expressed the idea of contentment

with the Quran alone. He argued in this article that Islam is the Qur'an alone and that religious judgments should be justified by referring to the Qur'anic text only. Namely in this article, for the first time Sidqi used the phrase «*Nahnu Quraniyyun*» about himself and for those who agree with it (We are the Quranists). This person, who was a student of Rashid Reza (died in 1935), with his article published in the Al-Manar magazine had been involved in the scandal that lasted for four years [12, p. 195]. He tried to regain «the true Islam» by breaking the shackles of the emulation and to return its original sources [15, p. 1–40]. According to him, Muslims have never been bounded to imitate the Sunnah of the Prophet and should only be contented with obedience to the Qur'an [15, vol. 21, p. 515–517].

Like those in the Indian peninsula, sharing the same views, Sidqi also wanted to prove that the important deeds of Islam, in particular the importance of prayer, should be gained only from the Qur'an without referencing to the Sunnah.

In the second half of the 20th century, the formation of a new global political system after the Second World War and the period of scientific–technical revolutions provided a new form and content to the Quranist tendencies. As we mentioned above, the Quranism, which was directly influenced by these global processes, had sharpened the cleft between traditional religious institutions and this, ultimately, led to marginalization in the Muslim world, especially to finding supports in Western countries. One of such Quranists was Rashad Khalifa (died in 1990). Khalifa, who was born in Egypt and living in America, made harsh statements in his works, specifically in the preface of the book «Qur'an, Hadith and Islam» called the hadith and the Sunnah as satanic bid'ats having nothing to do with the Prophet (pbuh). According to the author, the hadiths and Sunnah are based on assumptions, but the Qur'an contains all the points up to the smallest issues. Khalifa had come to the conclusion that the Qur'an is the only source that Muslims should refer [5, p. 4–58].

One of the most prominent representatives of Quranists in the modern era in Egypt is Ahmed Subhy Mansour. Subhy Mansour, a teacher at Al-Azhar University, was dismissed from the University in 1980 as he opposed traditional Islamic thought. Subhy Mansour, who then moved to America and contacted with Rashad Khalifa, is now known as the leader of the Quranists in Egypt [7, p. 199]. Subhy Mansour, who works mainly through the Internet, describes the concept of «Ahl al-Qur'an» on the website as follows:

«Ahl al-Qur'an» is the name of an organization uniting around everyone who believes in it: «The Quran is the only source of Islam and Islamic Sharia. In the Qur'an, nothing was missing from the Muslims' needs. The Qur'an was sent to explain everything, because the Qur'an is the law of Allah, and the last Prophet Muhammad was his messenger» [3].

Like Rashad al-Khalifa, Subhy Mansour considers the Qur'an the only complete and perfect source of the Sharia that explains itself and covers everything that human beings need. According to him, the Prophet had not given any explanations and only fulfilled the Quranic verdicts, and the Qur'an is just the Prophet's (pbuh) Sunnah [13, p. 23–27].

There is deep divergence of opinions in a number of issues among the different formations of the Quranist movement and other Muslims, as well as the Quranists themselves. The tafsirs and views of Subhy Mansour, Binnur, al-Mahdavi,

Shahrūr, Sharif Hadi, Ahl al-Zikr, Muslim Hanif differ greatly that there is no point in connecting them except the Qur'an. For example, Dr. Subhy Mansour emphasizes in particular such issues as the free ijtihad and deep thinking in Qur'an, Ahl al-Zikr – the tafsir based on arithmetic and abjad and Saleh Binnur – on inspiration and Dr. Shahrūr – on linguistic sources. There is deep controversy in tafsir of the verses and interpretation of the fiqh. The divergence of opinions among the Quranists is so deep that even some of the Quranists regard it as confusion [17, p. 67]. Thus, the Quranists who claim to have a clear explanation of each point in the Qur'an have come to different conclusions in terms of the form of prayer and number of prayers. For example, Subhy Mansour based on verse 38 of the Surah (chapter of the Quran) «al-An'am» (We have not missed anything in the Book (Qur'an), explaining that there was no need to talk about prayer in detail in the Qur'an, grounded it so: «If Muslims had problems in such matters, then God would have explained these moments in detail» [19, p. 52].

Unlike Subhy Mansour, a big group of the Quranists, including Abdullah Chakralawi tried to prove the idea of explaining of prayer in details in the Qur'an. Muhammad Tawfiq Sidqi, another prominent representative of the Quranists, had different ideas on the prayer. Sidqi, who by referring to verses 101–104 of the Surah «an-Nisa» tried to justify that there was no need to apply to the Sunnah in addition to the Qur'an to determine the details of the prayer, stated that the number of important prayers in particular cases was two. The author emphasized that if the Prophet (pbuh) performed the daily prayers more than twice it was a merit in God's sight, and that to perform more prayers was the Muslims' own will [16, p. 206]. Daniel Brown also notes that the Quranists cannot even solve a simple matter like the prayer by referring to the holy book only and arrive at contradictory conclusions.

Muslim scholars and researchers also blame the Quranists for the directing people to wrong side in the interpretation of the divine book and religious verdicts instead of the deep sense recommended in the Qur'an, and making the Qur'an, which has to guide the people's thoughts, dependent on human sense. They believe that not to use the Sunnah in the interpretation of the Qur'an, basing on rationality rather than true explaining of the verses, and the attempts to adduce evidence to their subjective opinions from the Qur'an to be an ungrounded approach. They stated that such approach will further aggravate the disagreements between the Muslims and instead of uniting them around the Qur'an, even will destroy the performance of basic rituals.

Conclusion. Thus, the activity of the Quranists that emerged as part of the reformist movements aimed at the liberation of the Muslim world from stagnation and recession, further deepened the divergence of the opinions and widened the split in the Islamic world.

Substantial differences both in ideological and political areas had emerged between the movements calling to Qur'an covering the period from the late 19th to the first half of the 20th century, and the Quranism trends at the subsequent periods. The reformists calling to return the Qur'an did nothing more differing from the traditional Islamic outlook, even though they called for the purification of the Islamic religion from the unreliable hadiths and the rooted bid'ats. Although they were critical in regard the hadith, did not reject the Sunnah totally, but rather supported the hadiths to

be corrected. Unlike them the Quranists, just being content with the Qur'an, on the whole, are against the referencing to Sunnah as a source. They see the Qur'an as the sole source for religious rulings and do not accept the use of *tafsir* in the interpretation of the Qur'an and the credibility of all the reliable hadith collections in the religion remains undecided for them. The main difference between them and the traditional religious thought is that the Quranists has a tendency to positivist scientific methods, to relate many terms in the Qur'an, including jinn, angel, etc., with science and try to relate their interpretation within the framework of accepted scientific methods. Modern followers of the Quranists have attempted to do changes in some basic attributes of religion, namely women's praying without head kerchiefs, women to be imams to men during prayer and so on. Some branches of the Quranists have even claimed that Muslims should be praying in the face of Jerusalem, not by Mecca. All these circumstances led to the accusation of the Quranists by their opponents to be a Western project, used as a tool by majority of despotic Muslim rulers and abandoning religion.

References

1. Afgani, Cemaleddin-Abduh, Muhammed, el-Urvetu'l-Vüska, trn. Ibrahim Aydın, Istanbul, Bir Yayıncılık, 1987.
2. Ahmad, K. (1997). Hadith: A Re-Evaluation. Tucson, AZ: Monotheist Productions International; 1997.
3. Ahl-alquran.com (2007). About Us. 23.07. 2007 from: <http://www.ahl-alquran.com/English/aboutus.php>.
4. Akyol, Kanlıdere, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.X, İstanbul, 1994.
5. Boynukahın Mehmet, Dini hükümlerin kaynağını Kur'an ile sınırlandırma eğiliminin fıkıh usulunun kaynak anlayışı açısından değerlendirilmesi (İSAM), İstanbul, 2010.
6. Brown, Daniel, Rethinking tradition in modern islamic thought, New York, 1996.
7. Düzenli Muhittin. Hadise yönelik rasyonalist yaklaşımlar Ehl-i Kur'an örneği // Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 33, 2012.
8. Karaman Hayreddin. «Efgâni» maddesi, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.X, İstanbul, 1994.
9. Mertoğlu, Suat, Doğrudan Doğruya Kur'an'dan Alıp İlhamı: Kurana Dönüşten Kur'an İslamına, Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, XV/28, İstanbul, 2010.
10. Musa, Aisha Y. The Qur'anists, Religion Compass 4/1, 2010.
11. Mutaharri Morteza, Barrasi-ye ecmali az nahzatha-ye eslami dar sad sale-ye akhir, Tehran, 1390.
12. Öztürk Mustafa, Çağdaş İslam düşüncesi ve Kurancılık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013.
13. Öztürk, Mustafa, Neo-Seleflilik ve Kur'an –Reşid Rıza'nın Kur'an ve Yorum Anlayışı Üzerine-, Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, Temmuz-Aralık 2004.
14. Roushanzamir, Mohammad Ebrahim, Jarayan shenasi-ye quranbasandegi, Tehran, Soxan, 1390 sh.
15. Sibai Mustafa, İslam Hukukunda Sünnet / trn Edip Gönenç. İstanbul: Evs Yayınları, 1981.
16. Sidqi, Toufiq, Al-Manar, Al-Islam huva al-Quran vahdahu, 1906/206.
17. Sini, Sayid Abdullah, Quraniyyun ya monkeran-e sunnah, Tehran, Marifat-e kalami, 1389/4.
18. Sönmez, Mustafa. «İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi». Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 18, 2002.
19. Subhi Mansur, Ahmad, Al-Quran kafa masdaran lil tashri al-islam, Beyrut, Muasisatul intishrai al-arabi, 2005.
20. Türköne, Mümtazer, Cemaleddin Afgani, Ankara, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 1994.
21. Çalışkan, H. Merve «Abduh and his place in classical Islam modernism» Conservative Thinking, No.47, 2012, Ankara.

*Джафарлі Д., дисертант, Інститут Сходознавства
ім. акад. З. М. Буніятова Національної Академії Наук
Азербайджану (Азербайджан), matlabm@yandex.ru*

Активізація руху кораністів в Єгипті в XIX–XX століттях: історичний підхід

Період суспільно-культурної трансформації на Близькому Сході в кінці XIX – початку XX століть тісно пов'язаний і асоціюється із зародженням безлічі релігійних та ідеологічних течій в регіоні. Об'єктом дослідження цієї статті є аналіз історичних умов і факторів, що обумовили процес зародження в Єгипті в зазначений період, руху кораністів (ар. куранійїун). З цією метою автор залучив до роботи первинні джерела і відповідну наукову літературу і широко досліджував ідеї найвідоміших представників руху. Також особлива увага приділяється подібності і розбіжності аспектів ідей, які розповсюджуються різними течіями, в загальному контексті і руслі руху. Підсумовуючи наукові результати дослідження, автор особливо акцентує увагу на існуванні принципових відмінностей між закликами засновників руху кораністів в Єгипті XIX століття звернутися до Корану з метою вирішення проблем мусульманського світу і ідеями, поширеними єгипетськими кораністами в XX столітті.

Ключові слова: куранійїун, повернення до Корану, Єгипет, Сунна, хадіс.

* * *

УДК 94:316.323(81)«2003/2011»

Мальований О. О.,
кандидат історичних наук, доцент, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), kattystaranchuk@gmail.com

Старанчук К. В.,
магістрантка факультету історичної освіти,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
kattystaranchuk@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ В БРАЗИЛІЇ В РОКИ ПРЕЗИДЕНТСТВА ЛУЛІ ДА СІЛВИ (2003–2011 РР.)

Аналізується історичний досвід соціально-економічних реформ в Бразилії за президентства очільника найвпливовішої лівої партії країни «Робітничої партії» – Луїз Інасіу Лулі да Сілва 2003–2011 рр. Висвітлюються особливості та механізми пошуку шляхів реформування соціально-економічної політики Бразилії з метою забезпечення економічного зростання та вирішення ключових соціальних проблем країни.

Ключові слова: соціально-економічні реформи, соціальна політика, соціальна нерівність, бідність, економічне зростання.

На сьогодні Бразилія – країна-гігант за своїми людським і природним ресурсами, рівнем і темпами розвитку економіки, науки і техніки, за роллю в регіональних і світових справах є помітним гравцем в сучасному світі. Разом з тим, Бразилія, незважаючи на потужний економічний потенціал є країною, яка значно відстає від світових лідерів розвитку через актуалізацію ризиків соціально-економічного розвитку, характерних, в першу чергу, для країн, що розвиваються, в тому числі голод, безробіття, високий рівень корупції, низький рівень життя, відставання в технологічному розвитку і т.д.

У зв'язку з цим проблематика механізму вирішення нагальних соціальних проблем та пошуку адекватних шляхів підключення і адаптації країни до світового ринку в умовах глобальної економіки, досягнення внутрішньої стабільності є одним із актуальним напрямків історичних та економічних досліджень.

Завдання сформульованої теми дослідження полягає у тому, щоб проаналізувати особливості соціальної політики президента Лулі да Сілви (2003–2011 рр.),

суть та специфіку здійснених соціально–економічних реформ, а також оцінити результативність здійснених заходів та їх вплив на економіку та соціальну політику Бразилії.

Проблема соціально–економічних реформ в Бразилії в роки президентства Лули да Сільви (2003–2011 рр.) є достатньо розробленою. Джерельна база дослідження представлена програмами соціальних перетворень періоду керівництва Лули, зокрема «Programa de Aceleração do Crescimento» (2007 р.) [3], «Bolsa família» (2006 р.) [2], «Fome Zero» (2003 р.) [1], в яких структуровано подано основний зміст врегулювання ключових економічних та соціальних проблем країни на початку ХХІ століття, зокрема проблеми інфляції, голоду, низького рівня освіти, малозабезпеченості населення тощо.

Для повного обсягу і з метою об'єктивності були розглянуті праці бразильських, португальських та російських вчених, в яких ґрунтовно здійснено аналіз реформаторської діяльності періоду 2003–2011 рр., комплексно розглянуто взаємозв'язок економічних та соціальних перетворень, прослідковано здобутки та невдачі здійснених заходів. Серед таких досліджень варто відзначити наукові розвідки з різноманітних аспектів зазначеної тематики наступних авторів: Б. Фаусту, С. В. Васильєв, Ю. І. Візгунова, С. М. Куликова, Б. Ф. Мартинов, Л. С. Окунева, Е. І. Панков, М. А. Соколов, П. К. Тарасишина.

Ці комплекси охоплюють широку проблематику досліджень, пов'язаних як з теоретичними аспектами функціонування соціально–економічної моделі Бразилії, так і з практичною реалізацією економічної та соціальної політики із застосуванням реформаційних методів.

На початку нового тисячоліття у всіх країнах Латинської Америки і в Бразилії зокрема назріла необхідність внесення корективів в макроекономічну політику, переосмислення ролі держави в парадигмі безпека/розвиток, посилення соціальної складової макроекономічних реформ. На президентських виборах 2002 р. в Бразилії було представлено кілька варіантів лівих і лівоцентристських програм альтернативного спрямування. Передвиборна програма кандидата від «Партії Трудящих» Лули да Сільви включала в себе принципи посилення ролі держави, боротьбу з протекціоністськими заходами розвинених держав, розширення бразильського національного експорту, проведення реформ податкової системи, освіти, охорони здоров'я, соціальної сфери і прагнула довести можливість реалізації принципу неолібералізму з активною соціальною політикою, що забезпечило йому перемогу на виборах 2002 р. [5, с. 16].

Пріоритетним напрямком політики нового президента Бразилії стали соціальні програми, адже у нове тисячоліття країна увійшла з надзвичайно загостреними суспільними проблемами.

Зокрема, найбільш гостро викристалізувалась проблема соціальної нерівності населення. В Бразилії відзначався один з найвищих показників коефіцієнту Джині (показник нерівності розподілу деякої величини, що приймає значення між 0 і 1, де 0 означає абсолютну рівність (величина приймає лише одне значення), а 1 позначає повну нерівність), який дорівнював 0,59%, що свідчить про дуже нерівномірний розподіл багатства між

громадянами. Відмінності в доходах в Бразилії залежали від ступені урбанізації регіону [10, с. 11].

Найвищі доходи були в міських агломераціях. На другому місці за рівнем доходів – урбанізовані території, на третьому – сільські райони. Це особливо характерно для центральної і західної частини країни: розрив в середньомісячний дохід між столицею Бразилії і іншими містами становить 250 реалів, а між столицею і сільськими районами він досягає 353 реалів. Що стосується міжрегіональних відмінностей, то величина середнього доходу зростала в міру просування з північного сходу на південний схід, який є найбагатшим регіоном. Проблема нерівності мала не тільки регіональний аспект: умови життя окремих етнічних груп населення радикально відрізнялися. Середній дохід білих громадян становив 585 реалів на місяць проти 279 реалів у чорношкірого населення. Дохід представників азійської раси – 1 155 реалів. Відзначається нерівність за статеву ознакою. У 1999 р. розрив в оплаті праці чоловіків і жінок становив в середньому 29% (на користь чоловіків) [5, с. 189].

Розглядаючи причини нерівності, варто зазначити, що працездатне населення Бразилії характеризувалося більш низьким рівнем освіти, ніж населення США, Мексики або Аргентини. Тому один з факторів, що пояснюють відмінності в заробітній платі в Бразилії, пов'язаний з відмінностями в рівні кваліфікації працівників. У цій країні тільки 35% працездатного населення мали диплом про середню освіту проти 94% в США, 52% в Мексиці і 41% в Колумбії. Іншим фактором, який історично завжди мав дуже велике значення для бразильського населення, є наявність оброблюваної землі (країна займала п'яте місце в світі за чисельністю населення, що проживає в сільських районах), яка дуже нерівномірно розподілена між жителями. До того ж, як зазначалося у попередньому розділі, в країні залишався досить високий рівень злочинності і розширення мережі наркотрафіку [7, с. 48].

Для успішного проведення соціальних реформ, урядовцям необхідно було в першу чергу підтримувати економічну рівновагу, через підвищення ступеня фінансової стабільності за рахунок зниження рівня ставок.

Свою діяльність уряд Лули розпочав з перебудови державних фінансів, покликано припинити нарощування внутрішнього боргу. При цьому подальше збільшення податкових надходжень не передбачалося, оскільки їх співвідношення з ВВП вже досягло 34%. В результаті вжитих заходів з 2004 р. бюджетний дефіцит і співвідношення боргу з ВВП стали скорочуватися. У 2004 р. прийнято закон про партнерство державного та приватного сектора в розвитку інфраструктури, що передбачав розділ ризиків між державними і приватними учасниками, обов'язкові гарантії, відшкодування з боку державних адміністрацій у вигляді кредитів і іншої форми (приватним сектором має бути забезпечено від 30% від сумарного обсягу необхідних інвестицій). Аналогічні закони починають діяти в найбільших штатах країни [14, с. 11].

У 2007 р. розпочато реалізацію «Programa de Aceleração do Crescimento», розрахованої на 2007–2010 рр. і пов'язаної в першу чергу з нарощуванням інвестицій на розвиток транспортної, енергетичної та соціальної інфраструктури. Реалізація програми супроводжувалася проведенням 27 інституційних

заходів: від заходів по зростанню рівня конкуренції в національній економіці і до збільшення відрахувань на потреби муніципалітетів [18, с. 11].

Ефективне стимулювання економічного зростання дозволило досить скоро підвищити динаміку макроекономічних показників. Середньорічні темпи приросту ВВП, що склали 1,6% в 1998–2003 рр., зросли в 2004–2008 рр. до 4,7%. В цілому скорочувалися темпи інфляції і рівень безробіття. З 2004 р. рентабельність 500 найбільших бразильських акціонерних товариств стабільно перевищувала 10%, чого не траплялося з початку 1980-х рр. [13, с. 47].

Курс на всебічне розширення внутрішнього попиту шляхом підтримки як виробників, так і споживачів став основою для антикризових заходів уряду в 2008–2010 рр. Першим заходом протидії кризі стало забезпечення у вересні з боку Центрального Банку за рахунок операцій репо (операція, при якій укладається єдина генеральна угода між учасниками ринку про продаж (купівлю) цінних паперів на певний строк із зобов'язанням зворотного продажу (купівлі) у визначений термін або на вимогу однієї зі сторін, за заздалегідь обумовленою ціною) 500 млн. дол. США для кредитування експортерів.

Фіскальна підтримка полягала в тимчасовому зниженні і навіть повному скасуванні податку на промислові товари (різновид ПДВ), які неодноразово продовжувалися протягом 2009–2010 рр. щодо продукції автомобілебудування, предметів тривалого користування і будівельних матеріалів. Для стимулювання інвестиційного процесу сукупні витрати за «Programa de Aceleração do Crescimento» були збільшені майже в 1,4 рази в порівнянні з прийнятими в 2007 р. параметрами та визначеному на 2010 р. в 142,1 млрд. реалів (близько 70 млрд. дол. США). Особливу роль в підтримці ділової активності зіграв державний Національний банк соціального і економічного розвитку, що забезпечив понад 20% сумарного обсягу кредитування з боку бразильської фінансової системи [16, с. 16].

Поступальний рух бразильської економіки в 2004–2008 рр. і дієві заходи, прийняті в період економічної кризи 2008–2009 року, зокрема: 1) збільшення обсягу державних інвестицій в економіку з 503,9 млрд. до 646 млрд. реалів; 2) виділення 100 млрд. реалів державним банком «Banco Nacional do Desenvolvimento Econômico e Social» для фінансування виробничого сектора; 3) встановлення меж інфляції – Центральный Банк Бразилії збільшує процентну ставку, впливаючи, таким чином, на купівельну спроможність і інвестиції, і цим повертає інфляцію до необхідного рівня; 4) контроль і підтримання позитивного первинного сальдо бюджету – введення фіскального режиму, спрямованого на створення первинного позитивного сальдо платіжного балансу; 5) плаваючий валютний курс – введення режиму плаваючого валютного курсу, в свою чергу за рахунок зниження обсягів і цін на сировинні товари, що експортуються країною, і скорочення ліній зовнішнього кредитування, значно низив курс національної валюти, пригальмували імпорт і зупинили зростання дефіциту платіжного балансу Бразилії – зумовили відносно безболісне подолання світової фінансово-економічної кризи [14, с. 13]. Після спаду в 0,6% в 2009 р. в наступному році були зареєстровані найвищі за останню чверть століття темпи приросту ВВП в 7,5%.

Відносно стабільне подолання кризового періоду відбилося на офіційну позицію Бразилії з найважливіших глобальних проблем в соціально-економічній сфері [15, с. 207]. Головним напрямком діяльності нового уряду стала підготовка умов для реалізації інноваційної стратегії, включеної в пакет соціальних реформ «Bolsa família» (2003 р.).

Отже, соціальні реформи включали наступний пакет заходів: програма «Bolsa Escola» – грошова допомога малозабезпеченим сім'ям, за умови регулярного відвідування школи їхніми дітьми, «Bolsa Alimentação» – програма, покликана забезпечити повноцінне харчування матерів і дітей віком від 6 місяців до 6 років, шляхом щомісячної виплати 15 реалів на трьох членів сім'ї, в сумі 45 реалів; «Auxílio-Gás» – програма, яка передбачала виплату 15 реалів для кожної сім'ї з доходом до половини мінімальної заробітної плати кожні два місяці, як спосіб субсидувати покупку газових балонів [17, с. 34].

До новостворених проектів уряду Луїс належала – «Minha vida, minha casa» – «Мій дім, моє життя» – програма будівництва недорогого житла для осіб, чиї доходи не перевищували 10 мінімальних зарплат [18, с. 11].

Бразильське керівництво розуміло, що справжні причини тяжкого становища третини населення Бразилії криються в структурних диспропорціях економіки. Дуалізм бразильського суспільства і економіки був вудали, перш за все в співіснуванні сучасних заводів і величезних зон архаїки, де процвітало безробіття, низька оплата праці, жаклива система розподілу доходів. На тіньовий сектор припадала майже половина валового внутрішнього продукту [12, с. 57].

За правління Луїс да Сілви було впроваджено масштабну програму, спрямовану на боротьбу з голодом під назвою «Fome Zero» («Немає голоду»). Вона включала в себе три групи соціальних проектів, які в цілому охоплювали 46 млн. осіб.

Перша – структурна політика, спрямована на викорінення найбільш глибоких причин голоду і злиднів, в тому числі: підвищення зайнятості, проведення аграрної реформи, якісне поліпшення пенсійного забезпечення, полегшення доступу до кредитів, розвиток практики «сімейних підрядів», забезпечення доступності освіти та охорони здоров'я, ліквідацію неписьменності [9, с. 137].

Друга – спеціальні механізми, націлені безпосередньо на підтримку найбільш нужденних сімей: забезпечення мінімальної ренти, безкоштовні шкільні обіди, організацію «народних столових». В рамках заходів спеціального характеру була запущена програма «Bolsa Alimentação», яка полягала в перерахуванні по 45 реалів на місяць, яких, за оцінкою Національної компанії продовольчого постачання (CONAB), було досить для придбання набору продуктів харчування першої необхідності, бідним сім'ям, включеним до єдиного реєстру.

Третя – продовольчі програми на місцях – в префектурах, муніципалітетах, невеликих містечках. Вони включали в себе організацію альтернативних каналів продажу продуктів малозабезпеченим громадянам, створення споживчих кооперативів, стимулювання виробництва продовольства сім'ями для особистого споживання.

Крім боротьби з голодом, бідністю проводилися і інші реформи: пенсійна, податкова, аграрна. Для

вдосконалення ведення сільського господарства програма «Fome Zero» включала також кілька супутніх підпрограм, в тому числі: «Національну програму з розвитку приватного сільського господарства» – (Programa Nacional de Fortalecimento da Agricultura Familiar (Pronaf)), яка почала діяти з 2009 р. У 2010 р. на її реалізацію було виділено більше 1 млрд. реалів (490,5 млн. дол.), програму «Безпечний урожай» (Garantia-Safra), мета якої – компенсувати збитки фермерам, понесені через посуху і т.п. У 2012 р. 750 тис. фермерів отримали за програмою понад 281 млн. дол.; а також програму «Безпечне сімейне сільське господарство» (Seguro da Agricultura – Familiar), метою якої була підтримка фермерських господарств. Фермерам, які вирощували експортні і зрощувані культури, в разі їх нереалізації держава компенсувала 65% від очікуваної виручки [11, с. 37].

Проведенням реформи системи пенсійного забезпечення службовців державного сектора, що приносила збитки з середини 1990-х рр. за рахунок підвищення пенсійного віку, часу перебування на державній службі (з 5 до 20 років) і термінів обов'язкових відрахувань, введення їх єдиної ставки (11% від фонду зарплати) і впорядкування системи виплат вдалося знизити збитковість пенсійної системи з 2,7% до 1,1% ВВП.

Був прийнятий ряд спеціальних програм для підвищення освіти і поліпшення охорони здоров'я. Для базової освіти уряд створив програму, відому як Фонд підтримки та розвитку базової освіти (Fundeb), з метою уніфікації всіх програм в цій галузі при співробітництві урядів різних адміністративних одиниць Бразилії з тим, щоб задовольнити потреби муніципальної освіти. У системі вищої та технічної освіти були створені 5 нових федеральних університетів і нові курси в Федеральних центрах технологічної освіти (CEFET), а також були зроблені значні інвестиції в точні науки [8, с. 47].

За роки дії соціальних програм Лули ді Сільви були досягнуті наступні результати:

1) бенефіціарами програм стали 11,1 млн. бідних сімей по всій Бразилії, що становить близько 45 млн. осіб або 25% населення. Щомісячна допомога складала в середньому близько 60 реалів на сім'ю за програмою «Bolsa família»; 2) дослідження показали, що бенефіціари програми «Bolsa família» витрачали близько 76% від суми допомоги на їжу і це вплинуло на якість їхнього харчування; 3) потік грошових коштів спрямований в бідні громади в рамках програми «Bolsa família» прискорив розвиток місцевої економіки саме там, де це було найбільше необхідно; 4) всі бразильські діти і підлітки, які відвідували державні освітні установи – всього 36,3 млн. осіб – щодня отримували повноцінний обід. Якість харчування в школах в рамках Національної програми шкільного харчування (PNAE) також зросла, багато в чому завдяки подвоєнню коштів, що виділялися на кожного учасника програми; 5) реалізація програми PRONAF (Національна програма зміцнення сімейних фермерських господарств) в поєднанні з активною участю фермерів в її управлінні, поряд з активізацією технічної допомоги, а також розширенням масштабів пільгового кредитування, сприяла нарощуванню виробництва, соціальної інтеграції та підвищенню доходів сільських домогосподарств, а також, стимулювало розвиток місцевої економіки; 6) майже

2 млн. дрібних фермерів, отримали доступ до кредитних коштів, причому понад 700 тис. з них взяли кредит вперше в житті. Розширювалися також обсяги і масштаби програм страхування врожаю для сімейних фермерських господарств; 7) з метою підвищення якості харчування незаможного населення на основі партнерських відносин з місцевою владою та приватними компаніями були реалізовані такі міські програми, як субсидовані столові, громадські кухні, банки продовольства і програми розвитку міського сільського господарства [4, с. 43].

Проаналізувавши дану проблему можна дійти до наступних висновків:

По-перше, за період свого президенства Лула да Сілва зумів віднайти так звану «золоту середину»: не порушив економічну структуру країни та одночасно суттєво полегшив становище бідного населення. Саме збереження економічної моделі (але не звичайний, традиційний континуїтет, не дотримання статус-кво і відсутність змін, а інше наповнення цієї моделі – поступальний розвиток) і дало можливість реалізувати широкі соціальні проекти. Прагматична політика Лули дозволила йому поєднати ортодоксальну економічну стратегію, забезпечивши йому довіру фінансових ринків, і соціальну складову свого курсу, зумівши створити необхідне «поле для маневру» з метою завдати «точкові удари» по бідності.

По-друге, результатом здійснених реформ став реальний поворот в соціальному становищі найбільш обездолених верств суспільства: масштаби бідності суттєво скоротилися. Суттєво зменшилася соціальна нерівність: з 32 до 45 млн. бразильців, за різними методиками підрахунку, вийшли зі стану крайньої бідності і перетнули нижній кордон середнього класу. Високі темпи економічного розвитку, контроль інфляції, потужний розвиток споживчого ринку, успіхи соціального реформування стали основними характеристиками досягнень кабінету Лули да Сілви.

Список використаних джерел

1. Balanço da FAO do programa Fome Zero. Brasília: FAO, Escritório no Brasil, 21/08/2006.
2. Bolsa Família: Changing the Lives of Millions in Brazil”, The World Bank, Aug/22/2007.
3. Confira as principais medidas do Programa de Aceleração do Crescimento. Economia. São Paulo: da Redação, UOL Economia, 22 de janeiro de 2007.
4. Loman H. Brazil's macro economy, past and present. – Economic Report. – 2014. – 169 p.
5. Бразилія: реформи и прогресс (структурные преобразования переходного периода в государствах-гигантах: опыт Бразилии и возможности его использования) / Отв. ред. Глинкин А. Н. – М.: ИЛА РАН, 1997. – 215 с.
6. Васильев С. В. Модернизация Бразилии: эпоха двух президентов // Свободная мысль. – 2005. – Вып.1. – С.13–17.
7. Визгунова Ю. И. Социальная сфера в условиях экономического кризиса // Лат. Америка. – 2010. – Вып.4. – С.48–50.
8. Калашников Н. В. Наш деловой партнер Бразилия / Н. В. Калашников и др. – М.: Информ. центр «Коринф», 1994. – 59 с.
9. Киридон А. М. Латинська Америка у сучасному світі: основні тенденції розвитку А. М. Киридон, А. Аладіна, О. Гусейнова // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету. – 2010. – Вып.1: Сер.: Економіка, право, політологія, туризм. – С.133–138.
10. Куликова С. Н. Причины неравноправия в Бразилии // Экономические проблемы. – 2005. – Вып.16. – С.9–14.

11. Мартынов Б. Ф. Бразилия—гигант в глобализирующемся мире / Б. Ф. Мартынов; Ин-т Латинской Америки РАН. – М.: Наука, 2008. – 320 с.

12. Мартынов Б. Ф. Бразилия – восходящий гигант / Б. Ф. Мартынов // Свободная мысль. – 2008. – Вып.9. – С.17–28.

13. Мартынов Б. Ф. Бразилия: приоритеты и фобии восходящей державы // Индекс безопасности. – 2010. – Вып.4 (95). – С.43–57.

14. Окунева Л. С. Бразилия: опыт социальной модернизации // Научные школы МГИМО. – 2003. – Вып.5. – С.1–17.

15. Панков Э. И. Бразилия: стремление в будущее // Международная экономика. – 2002. – Вып.9. – С.200–208.

16. Соколов М. А. Бразилия: опыт модернизации / М. А. Соколов. – М.: МаксПресс, 2004. – 19 с.

17. Тарасишина П. К. Первая администрация Л. И. Лулы да Силвы в Бразилии: особенности внутренней и внешней политики: 2003–2006 гг. – М.: ИЛА, 2006. – 189 с.

18. Теперман В. Д. Бразилия – «восходящий гигант» мировой экономики // «Международная экономика». – 2001. – Вып.8. – С.4–14.

19. Фаусту Б. Краткая история Бразилии / Борис Фаусту; пер. с порт. Л. С. Окуневой. – М.: Из-во «Весь Мир», 2013. – 448 с.

References

1. Balanço da FAO do programa Fome Zero. Brasília: FAO, Escritório no Brasil, 21/08/2006.

2. Bolsa Família: Changing the Lives of Millions in Brazil”, The World Bank, Aug/22/2007.

3. Confira as principais medidas do Programa de Aceleração do Crescimento. Economia. São Paulo: da Redação, UOL Economia, 22 de janeiro de 2007.

4. Loman H. Brazil’s macro economy, past and present. – Economic Report. – 2014. – 169 p.

5. Braziliya: reformy i progress (strukturnye preobrazovaniya perehodnogo perioda v gosudarstvah–gigantah: opyt Brazili i vozmozhnosti ego ispol’zovaniya) / Otv. red. Glinkin A. N. – М.: ILA RAN, 1997. – 215 s.

6. Vasil’ev S. V. Modernizacija Brazili: jepoha dvuh prezidentov // Svobodnaja mysl’. – 2005. – Vyp.1. – S.13–17.

7. Vizgunova Ju. I. Social’naja sfera v uslovijah jekonomicheskogo krizisa // Lat. Amerika. – 2010. – Vyp.4. – S.48–50.

8. Kalashnikov N. V. Nash delovoj partner Braziliya / N. V. Kalashnikov i dr. – М.: Inform. centr «Korinf», 1994. – 59 s.

9. Kyrydon A. M. Latyns’ka Ameryka u suchasnomu sviti: osnovni tendencii’ rozvytku A. M. Kyrydon, A. Aladina, O. Gusejnova // Naukovyj visnyk Instytutu mizhnarodnyh vidnosyn Nacional’ного aviacijnogo universytetu. – 2010. – Vyp.1: Ser.: Ekonomika, pravo, politologija, turizm. – S.133–138.

10. Kulikova S. N. Prichiny neravnopravija v Brazili // Jekonomicheskie problemy. – 2005. – Vyp.16. – S.9–14.

11. Martynov B. F. Braziliya–gigant v globalizirujushhemsja mire / B. F. Martynov; In–t Latinskoj Ameriki RAN. – М.: Nauka, 2008. – 320 s.

12. Martynov B. F. Braziliya – voshodjashhij gigant / B. F. Martynov // Svobodnaja mysl’. – 2008. – Vip.9. – S.17–28.

13. Martynov B. F. Braziliya: priority i fobii voshodjashhej derzhavy // Indeks bezopasnosti. – 2010. – Vyp.4 (95). – S.43–57.

14. Okuneva L. S. Braziliya: opyt social’noj modernizacii // Nauchnye shkoly MGIMO. – 2003. – Vyp.5. – S.1–17.

15. Pankov Je. I. Braziliya: stremlenie v budushhee // Mezhdunarodnaja jekonomika. – 2002. – Vyp.9. – S.200–208.

16. Sokolov M. A. Braziliya: opyt modernizacii / M. A. Sokolov. – М.: MaksPress, 2004. – 19 s.

17. Tarasishina P. K. Pervaja administracija L. I. Luly da Silvy v Brazili: osobennosti vnutrennej i vneshnej politiki: 2003–2006 gg. – М.: ILA, 2006. – 189 s.

18. Teperman V. D. Braziliya – «voshodjashhij gigant» mirovoj jekonomiki // «Mezhdunarodnaja jekonomika». – 2001. – Vyp.8. – S.4–14.

19. Faustu B. Kраткая istorija Brazili / Boris Faustu; per. s port. L. S. Okunevoj. – М.: Iz–vo «Ves’ Mir», 2013. – 448 s.

*Malovanyi O. O., candidate of historical sciences
associate professor, National pedagogical Dragomanov university
(Ukraine, Kyiv), kattystaranchuk@gmail.com*

*Staranchuk K. V., student of Dragomanov National pedagogical
university (Ukraine, Kyiv), kattystaranchuk@gmail.com*

Socio–economic reforms in Brazil during the presidency of Lula da Silva (2003–2011)

Analyzes the historical experience of socio–economic reforms in Brazil for the presidency of the leader of the most influential left party of the country’s «Labor Party» – Louise Inasiu Lulu da Silva 2003–2011. The peculiarities and mechanisms of the search for ways of reforming social and economic policy of Brazil are presented in order to ensure economic growth and solve key social problems of the country:

Keywords: socio–economic reforms, social policy, social inequality, poverty, economic growth.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 1(091)«04/14»(092)

Зубов В. А.,

доктор философских наук, доцент,
профессор кафедры богословия и гуманитарных
дисциплин, Классический приватный университет
(Украина, Запорожье), zubov15021967@gmail.com

Кривега Л. Д.,

доктор философских наук,
профессор, зав. кафедрой философии,
Запорожский национальный университет
(Украина, Запорожье), ukra29@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ИДЕИ АВРЕЛИЯ АВГУСТИНА О ГОСУДАРСТВЕ

Исследовательский интерес направлен на анализ взглядов Аврелия Августина о государстве. Отмечается, что общественные процессы того времени и душевные переживания Аврелия Августина дают объяснение многим принципам его теории государства, которая наряду с философией истории выступает одной из основных тем его труда «О Граде Божьем». Дан анализ проблем параллельного функционирования двух форм государственности, сущностных характеристик Города Бога и земного Града, особенностей взаимодействия человека и государства в эпоху Августина, а также возможности человека попасть в Град Божий согласно представлениям богослова. Подчеркивается направленность размышлений Августина о государстве на установку, что только теократическое функционирование власти может обеспечить социально эффективное функционирование государства. Отмечается, что светская государственная власть, согласно Августину, дана людям божьей милостью для обеспечения порядка и стабильности в обществе.

Ключевые слова: Аврелий Августин, философия, государство, град Божий.

(статья друкується мовою оригіналу)

В свете происходящих в последние годы сложных процессов в функционировании государства своевременным является обращение к осмыслению сущности этого социального института в творчестве классиков философии. Одна из самых оригинальных концепций государства изложена в работе выдающегося христианского богослова и философа Аврелия Августина «О граде Божьем» (лат. De Civitate Dei) [1]. Следует отметить, что творчество Августина достаточно полно изучено с позиций его религиозного наследия, философии истории, онтологических, гносеологических, социологических, этических и эстетических установок [2–8]. Турбулентность в 21–м столетии государственности, конкуренция социально-конструктивной эффективности разнообразных форм государства, в том числе и религиозной, актуализировали необходимость осмысления сущности этого социального института. В этом плане наш исследовательский интерес направлен на анализ взглядов Аврелия Августина о государстве, его размышлений о функциях и легитимности государства, что и выступает целью написания этой статьи.

Аврелий Августин (13.11.354 – 28.08.430) родился в городе Тагасте, в римской североафриканской

провинции Нумидия (ныне Алжир). Его отец, Патриций, римский чиновник, был язычником, придерживался старых богов Рима, а мать – Моника – была набожной христианкой. Такие семьи были характерными для той эпохи, когда язычество уже отступало, а христианство только начало распространяться. Несмотря на сильное влияние матери, Августин принял христианство только в тридцатилетнем возрасте, пройдя трудный путь мировоззренческих исканий и жизненных испытаний. Только четыре года из 75 лет жизни Августин провел за пределами африканского континента, получив достойное образование в Риме и Медиолануме (современный Милан). Остальное время Августин, один из отцов христианской Церкви, провел в провинциальных городках Северной Африки (Тагасте и Гиппо-Регис), не имевших ни культурной, ни коммерческой известности. Однако именно Августин, Епископ из Северной Африки, доктор Римско-католической церкви, положил начало слиянию античной философской традиции и иудео-христианских религиозных и библейских традиций. Он является одной из знаковых фигур средневековой философии, чья власть и мысль стали оказывать устойчивое влияние на духовное развитие как его современников, так и на интеллектуалов в последующие столетия, и, конечно, на философско-религиозные размышления на современном этапе. Общественные процессы того времени и душевные переживания Аврелия Августина дают объяснение многим принципам его теории государства, которая выступает одной из основных тем его труда «О Граде Божьем». Эта работа была написана в 413–427 годах, через несколько лет после взятия Рима вестготами, его разграбления и уничтожения. Это событие оказало большое влияние на Августина, убедив его в греховности, нестабильности, бесчеловечности светского, земного государства. Отметим, что его суждения о государстве и аргументы в пользу определенной формы разбросаны как по 22 главам работы «О Граде Божьем», так и по его объемным работам, включая автобиографию, проповеди, комментарии, письма и христианскую апологетику. Контексты рассмотрения проблемы государства в них разнообразны. Какие же основные идеи о сущности и природе государства высказаны Аврелием Августином в его работе «О граде Божьем»? На наш взгляд, в качестве таковых можно выделить проблемы параллельного функционирования двух форм государственности, сущностных характеристик Города Бога и земного Града и возможности человека попасть в Град Божий. Рассмотрим их более подробно.

Во-первых, Августин указывает на одновременное, параллельное существование и активное функционирование двух форм государственности – Божьего царства (civitas Dei) и земного царства (civitas terrena), между которыми на протяжении всей

истории человечества идет как диалог, так и борьба. Противопоставление Бога и природы, их дуализм и борьба обусловлены теологической концепцией Августина относительно божественной благодати. Именно она непостижимым образом ведет к спасению избранное меньшинство людей и осуждает на греховную жизнь подавляющее большинство человечества, что обусловлено свободой их воли. Первая часть человечества и составляет Божье царство, а вторая – земное. Но эти две группы не существуют изолированно друг от друга, общество праведников, составляющих Божий град, перемешано с земным царством и островками вкраплено в среду людей, живущих не по заповедям божьим. Град земной населяют неверующие, отступники от христианства, еретики, падшие ангелы, язычники. Августин распределяет человеческий род на два вида людей: один живет по интересам и ценностям человека, другой – по Богу и его заповедям. Эти разряды Августин символически называет двумя градами, т.е. двумя сообществами людей, из которых одному предназначено вечно царствовать с Богом, а другому – подвергнуться вечному наказанию с дьяволом [1, с. 705–706]. Граждане земного города – это невозрожденное потомство Адама и Евы, которые оправданно прокляты из-за греховного падения Адама. Эти люди, по словам Августина, являются пришельцами к Божьей любви (не потому, что Бог отказывается их любить, а потому, что они отказываются любить Бога, о чем свидетельствует их мятежное расположение, унаследованное от грехопадения). Для Августина ясен исторический исход двух градов, небесного и земного, с начала и до конца перемешанных между собою. Он отмечает, что «земной град творил себе, каких хотел, ложных богов или из чего ни попадя, или даже из людей, и этим богам служил жертвоприношениями; а небесный, но странствующий на земле град не создавал ложных богов, но сам был создан истинным Богом. Оба они, однако же, при различной вере, надежде и любви или пользуются одинаковым временным благополучием, или одинаково удручаются временными несчастьями, пока не будут отделены один от другого на последнем суде и каждый не получит свой конец, которому не будет конца» [1, с. 992–993]. Подчеркивается, что «небесный град, пока он находится в земном странствовании, призывает граждан из всех народов и набирает странствующее общество во всех языках, не придавая значения тому, что есть различного в нравах, законах и учреждениях, которыми мир земной устанавливается или поддерживается; ничего из последнего не отменяя и не разрушая, а напротив, сохраняя и соблюдая все, что . . . направляется к одной и той же цели земного мира, если только не препятствует религии, которая учит почитанию единого высочайшего и истинного Бога» [1, с. 1038]. Ни одно политическое государство и даже институциональная церковь не могут быть приравнены к городу Бога. Более того, в двух городах нет такого понятия, как «двойное гражданство». Каждый человек принадлежит к одному и только одному граду. Богослов исходит из того, что Божий град в длительный период его странствий в процессе человеческой истории носит больше идеальный, незримый характер и организационно не совпадает с церковью, но все же именно церковь всегда была единственным видимым представителем Божьего царства на земле. Только

беспрекословное подчинение светских властей авторитету и руководству Священства могут сделать общество и государство успешно функционирующим организмом, несмотря на противоречивые процессы в его составных частях. Августин позитивно оценивает периоды и случаи теократического функционирования власти и государственных институтов и осуждает, когда государства идут собственным, не зависимым от церкви путем, при этом акцентируют основное внимание на развитие материальной стороны жизни общества и человека. Церковь уже в эпоху Августина становится топ-менеджером политически разобщенного западноевропейского общества и сохраняла эти свои позиции в течение последующих веков феодализма. На фоне разрушения западной половины Римской империи Римская Церковь выступала не только решающим идеологическим, но и мощным экономическим ресурсом. Обоснование Августином теократии отражало стремление римского папства к власти, что и объясняет огромный авторитет Августина в течение последующих веков западноевропейского средневековья, а также в католицизме до наших дней.

Во-вторых, Августин подчеркивает, что «величие Римского государства не было делом ни случая, ни судьбы», ибо «человеческие царства устраиваются божественным провидением; если же кто-либо приписывает это судьбе на том основании, что судьбой называет саму божественную волю и силу, такой пусть эту мысль сохранит, но выражение ее исправит» [1, с. 210–211]. Августин писал, что Римское царство обязано своим существованием Богу истинному, от которого происходит всякая власть и провидением которого управляется все – «единый истинный Бог, не оставивший рода человеческого своим судом и помощью, дал, когда захотел и насколько захотел, царство римлянам» [1, с. 258].

Августин указывает на насильственный характер государственной власти как «великой разбойничьей организации», что характеризует, по его мнению, любой земной Град. Философ отмечает, что «при отсутствии справедливости, что такое государства, как небольшие разбойничьи шайки; так как и сами разбойничьи шайки есть не что иное, как государства в миниатюре. И они также представляют собою общества людей, управляются властью начальника, связаны обоюдным соглашением и делят добычу по добровольно установленному закону. Когда подобная шайка потерянных людей возрастает до таких размеров, что захватывает области, основывает оседлые жилища, овладевает городами, подчиняет своей власти народы, тогда она открыто принимает название государства, которое уже вполне присваивает ей не подавленная жадность, а приобретенная безнаказанность» [1, с. 165–166]. Августин приводит в связи с этим разговор Александра Великого с пойманным пиратом. Когда Александр Македонский спросил пирата, какое право он имеет грабить на море, тот дерзко отвечал: «Такое же, какое и ты: но поскольку я делаю это на небольшом судне, меня называют разбойником; ты же располагаешь огромным флотом, и потому тебя величают императором» [1, с. 166]. Богослов отмечает, что даже Рим был основан братоубийцей Ромулом [1, с. 1220–1221]. Все земные государства, по его мнению, нестабильны и недолговечны по сравнению с общностями, созданными на основе духовного единения, то есть Градом Божьим.

В-третьих, Августин считает, что естественный человек – грешник, ибо он раб пороков и зла. И он не может быть спасен через свои собственные усилия, ибо только божественная благодать может сделать его свободным и праведником. Божественная благодать не может быть вызвана человеком; он полностью зависит от Божьего выбора сделать того или иного человека свободным и жителем града Божьего. Августин рассматривал общественное неравенство как необходимое следствие испорченности человеческой природы первородным грехом, поэтому стремление человека к равенству, с его точки зрения, противоестественно и заранее обречено на поражение. Понятие справедливости Августин трактует как «предоставления каждому человеку должного». Но ни одно земное государство не может претендовать на истинную справедливость, а только на некоторую относительную справедливость, благодаря которой одно государство более справедливо, чем другое. Точно так же легитимность любого земного политического режима может быть понята только в относительных терминах: у императора и пирата есть одинаково законные домены, если они одинаково справедливы [8]. Августин не определял времени конца человеческой истории – второго пришествия Христа и его праведного Суда и расправы с миром зла, за которыми должно последовать тысячелетнее Царство Божье – царство справедливости и всеобщего счастья. Богослов, чтобы ускорить попадание человека в Царство Божье, оправдывает репрессивные меры против еретиков и принудительное обращение в ортодоксальное христианство, описывая это формулировкой «Принудь войти [в лоно Церкви]!» Несмотря на резкую критику земного светского государства, Августин в то же время считал, что светская государственная власть дана людям свыше и чтобы в мире был хоть какой-то порядок, люди должны подчиняться законному правителю и жить в соответствии с принципом «Богу – богово, кесарю – кесарево». Последнее утверждение Августин считает, что правители имеют право устанавливать любой закон, который не противоречит закону Бога. Граждане обязаны подчиняться своим политическим лидерам независимо от того, является ли лидер злым или праведным. По его мнению, не существует права на гражданское неповиновение, бунты и протесты. Граждане всегда обязаны повиноваться Богу, а когда императивы послушания Богу и подчинение гражданской власти конфликтуют, граждане должны сделать выбор в пользу Бога и подчиняться ему, принимая от светской власти наказание за временное непослушание.

Подводя итоги, отметим следующее. Аврелий Августин сформулировал основные установки христианского мировоззрения в отношении понимания государства. Он завещал Латинскому Западу объемное произведение о городе Бога, которое содержит указание на основный принцип образования идеального государственного образования – на основе духовного единения людей и теократического функционирования власти. Земной Град, по мнению Августина, всегда несовершенен, нестабилен, несправедлив, но он позволяет упорядочить жизнь людей, прекратить «войну всех против всех» и установить определенную социальную иерархию и форму справедливости, правда, всегда в интересах определенной социальной группы.

Град Божий рассматривается как истинно справедливое сообщество людей, как альтернатива и перспектива истории человечества. Понимание Аврелием Августином государственности, высказанное им в 5 столетии, несмотря на противоречие демократическим принципам функционирования государства в 21 столетии, является важным шагом в концептуализации теории государства и поиске его оптимальных форм.

Список использованных источников

1. Августин Блаженный О Граде Божьем / Б Августин. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1296 с. – (Классическая философская мысль).
2. Августин: pro et contra. – СПб.: Издательство: РХГА, 2002. – 976 с.
3. Бычков В. В. Эстетика Аврелия Августина / В. В. Бычков. – М.: Искусство, 1984. – 263 с.
4. Епифанова Т. В. Человек, общество и государство в политическом учении Августина Блаженного / Епифанова Т. В. – М.: Международный юридический институт, 2012. – 180 с.
5. Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии. Латинская патристика / Майоров Г. Г. – М.: Мысль, 1979. – С.181–340.
6. Сыров В. Н. «О Граде Божьем» и современная философия истории или что нам могут сказать размышления Августина об истории / В. Н. Сыров, С. Ю. Суханова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.nsu.ru/classics/schole/8/8-2-syrov.pdf>
7. Философия Августина Блаженного [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mudriyfilosof.ru/2014/07/filosofiya-avgustina-avreliya.html#shestvoavr>
8. Mattox J. Mark. Augustine: Political and Social Philosophy / Mattox J. Mark [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iep.utm.edu/aug-poso/>.

References

1. Avgustin Blazhennyj O Grade Bozh'em / B Avgustin. – Mн.: Harvest, M.: AST, 2000. – 1296 s. – (Klassicheskaja filosofskaja mysl').
2. Avgustin: pro et contra. – SPb.: Izdatel'stvo: RHGA, 2002. – 976 s.
3. Bychkov V. V. Jestetika Avrelija Avgustina / V. V. Bychkov. – M.: Iskustvo, 1984. – 263 s.
4. Epifanova T. V. Chelovek, obshhestvo i gosudarstvo v politicheskom uchenii Avgustina Blazhennogo / Epifanova T. V. – M.: Mezhdunarodnyj juridicheskij institut, 2012. – 180 s.
5. Majorov G. G. Formirovanie srednevekovoj filosofii. Latinskaja patristika / Majorov G. G. – M.: Mysl', 1979. – S.181–340.
6. Syrov V. N. «O Grade Bozh'em» i sovremennaja filosofija istorii ili chto nam mogut skazat' razmyshlenija Avgustina ob istorii / V. N. Syrov, S. Ju. Suhanova [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://old.nsu.ru/classics/schole/8/8-2-syrov.pdf>
7. Filosofija Avgustina Blazhennogo [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.mudriyfilosof.ru/2014/07/filosofiya-avgustina-avreliya.html#shestvoavr>
8. Mattox J. Mark. Augustine: Political and Social Philosophy / Mattox J. Mark [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.iep.utm.edu/aug-poso/>.

Zubov V. O., Doctor of Philosophy science, Associate Professor, Professor of the theology and humanitarian disciplines Department, Classical private university, (Ukraine, Zaporizhzhia), zubov15021967@gmail.com

Kryvega L. D., Doctor of Philosophy science, Professor, Head of the Philosophy Department, Zaporizhzhia National University (Ukraine, Zaporizhzhia), ukra29@gmail.com

The main ideas of Aurelius Augustine about the state

The research interest is aimed at analyzing the views of Aurelius Augustine about the state. It is noted that the social processes of that time and the emotional experiences of Aurelius Augustine provide an explanation for many of the principles of his theory of the state, which along with the philosophy of history is one of the main themes of his work «On the City of God». The problems of the parallel functioning of two forms of statehood, the essential characteristics of the City of

God and the Earthly City, the features of the interaction of man and the state in the Augustinian era, as well as the possibility of a man to enter the City of God according to the theologian's ideas are analyzed. It emphasizes the direction of Augustine's thinking about the state on the establishment, that only the theocratic functioning of power can ensure the socially effective functioning of the state. It is noted that secular state power, according to Augustine, is given to people by God's grace to ensure order and stability in society.

Keywords: Aurelius Augustine, philosophy, state, city of God.

Зубов В. О., доктор філософських наук, доцент, професор кафедри богослов'я і гуманітарних дисциплін, Класичний приватний університет (Україна, Запоріжжя), zubov15021967@gmail.com

Кривега Л. Д., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Запорізький національний університет (Україна, Запоріжжя), ukra29@gmail.com

Основні ідеї Аврелія Августина про державу

Дослідницький інтерес спрямований на аналіз поглядів Аврелія Августина про державу. Відзначається, що суспільні процеси того часу і душевні переживання Аврелія Августина дають пояснення багатьом принципам його теорії держави, яка поряд з філософією історії виступає однією з основних тем його праці «Про Град Божий». Дано аналіз проблем паралельного функціонування двох форм державності, сутнісних характеристик Міста Бога і земної Граду, особливостей взаємодії людини і держави в епоху Августина, а також можливості людини потрапити в Град Божий згідно з уявленнями богослова. Підкреслюється спрямованість роздумів Августина про державу на установку, що тільки теократичну функціонування влади може забезпечити соціально ефективне функціонування держави. Відзначається, що світська державна влада, згідно з Августином, дана людям Богою милістю для забезпечення порядку і стабільності в суспільстві.

Ключові слова: Аврелій Августин, філософія, держава, місто Боже.

* * *

УДК 130.2

Борисова–Желєзна К. О., аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kvemailvk@gmail.com

КУЛЬТУРА ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ РУТ БЕНЕДИКТ

Робота присвячена дослідженню культурантропологічної концепції Р. Бенедикт, а саме – її польовим дослідженням, в межах яких американською дослідницею була сформована концепція акцентуації культури як фактору формування особистості. В цій статті увага зосереджена саме на етнопсихологічному напрямі досліджень, а саме – на концепції конфігураціоналізму культур, яка досить докладно ілюструє як відбувається взаємодія між культурою та особистістю, та яку роль у формуванні особистості відіграє культурна інтеграція. Наголошуючи на виключному зв'язку між культурою і особистістю, Р. Бенедикт стверджує, що в процесі інкультурації кожен індивід сприймає цінності та особливості власної культури, водночас формуючи себе як особистість у відповідності з цими цінностями і нормами суспільного життя. Авторський підхід до теоретичного здобутку американської мислительниці–практика, визначається аналізом співвідношення «культура–особистість».

Ключові слова: особистість, культура, конфігурації культури, культурна домінація, етос культури, паттерн, поведінка.

На початку ХХ ст. відбувся надзвичайно важливий поворот у розвитку антропологічної науки, який відзначився підвищенням уваги до проблеми «людської особистості». Важливу роль у зміні поглядів на проблему людини відіграла філософія, на протигагу природничо–науковому погляду на людину, як на біологічну істоту – філософія наголосила на унікальності людини та необхідності дослідження її сутності та особливого положення людини в бутті. Це стало своєрідним поштовхом для розвитку багатьох наукових напрямків,

зокрема і культурної антропології, яка займалася дослідженням взаємозв'язку культури і особистості і значно розширила і збагатила наукове уявлення щодо проблеми культури і особистості.

Важливу роль у розвитку культурної антропології як науки, відіграла американська антропологічна школа або, як її ще називають, школа Франца Боаса, в межах, якої сформувалися три різних течії: історична – представлена іменами таких вчених, як Ф. Боас, А. Крьобер, К. Віслер та Р. Лоуї; етнопсихологічна – її учасниками були А. Кардінер, Рут Бенедикт та Маргарет Мід; культурно–еволюційна – представлена роботами Л. Уайта, М. Салінса та Е. Сервіса.

Таке різноманіття напрямів в рамках однієї наукової школи спричинено тим, що кожна з них виробляє на власну методологію та використовує специфічну методику досліджень. Втім варто зазначити, що об'єднуючим фактором для всіх трьох напрямів стало визначення культури, як центрального об'єкта досліджень, та акцентування на тому, що саме культура є визначальним фактором у формуванні особистості.

Суттєвий вклад в розуміння культури своєрідних на перший погляд народів, зробили представники етнопсихологічного напрямку в рамках американської антропологічної школи. Вдало поєднуючи психологію з етнографією в своїх польових розвідках, етнопсихологи сформували цілісну картину двостороннього зв'язку між культурою та особистістю. На відміну від своїх попередників, представників історичної школи (яку очолював батько антропології Франц Боас), етнопсихологи поставили в центр своїх інтересів індивіда, як рушійну силу розвитку культури, що не дивно, зважаючи на психологічну спрямованість їхніх досліджень. Культуру вони розглядали як певну абстракцію, а індивіда – як справжню реальність з усіма емоціями і переживаннями, з якого саме і має починатися дослідження тієї чи іншої культури. Серед них була і Рут Бенедикт.

Рут Бенедикт, – одна з найбільш поціновуваних американських антропологів ХХ ст., яка зробила значний внесок в дослідження етнопсихологічного напрямку. Вона захистила дисертацію в Колумбійському університеті під керівництвом вже згаданого Ф. Боаса. Ранні роботи дослідниці, включаючи її кандидатську дисертацію, були засновані на бібліотечних дослідженнях. Вона також провела ряд польових досліджень, які стали базисом для написання таких значних праць як «Configurations of Culture in North America» («Конфігурації культури в Північній Америці» 1932); та «Patterns of Culture» («Моделі культури» 1934); Ще одна праця, яка не є результатом польових досліджень, проте чудово показує взаємозв'язок людини і її культури – «The Chrysanthemum and the Sword, Palterns of Japanese Culture» («Хризантема і меч» 1946).

Так в статті ми зробимо спробу дослідити, як саме в дослідженнях представниці етнопсихологічної школи – Рут Бенедикт – відбувається взаємодія між культурою та особистістю, та яку роль у формуванні особистості відіграє культурна інтеграція.

Визнаючи унікальність кожної з культур, дослідниця поділяла погляди свого наставника Ф. Боаса щодо ідеї культурного релятивізму та культурного детермінізму, на які він вказував в своїй роботі «Розум первісної

людини» сам Ф. Боас: «В давнину, безсумнівно, не існувало такої величезної чисельної нерівності, яка зараз спостерігається в багатьох країнах. Отже, умови для асиміляції в давній Європі, були набагато більш сприятливі, ніж в тих країнах де в наш час первісні народи стикаються з цивілізацією. Тому нам немає потреби припускати, що давні європейці відрізнялися більшою обдарованістю, ніж інші раси, що не відчували до недавнього часу впливу цивілізації» [1, с. 12].

Така позиція суттєво вплинула на розвиток думки дослідниці і послужила поштовхом для розвитку ідеї конфігураціоналізму культур. Суть цієї ідеї полягає в тому, що кожна культура має унікальний характер, сформований в ході індивідуального історичного процесу розвитку культури, що породжує певну структуру, в якій тим чи іншим чином поєднуються культурні риси та формується власне конфігурація культури. В своїй найбільш відомій статті «Configurations of culture in North America» дослідниця зазначає, що підхід дифузійністів до вивчення культури є недостатньо ефективним і навіть називає цей період анекдотичним періодом в антропологічній теорії, – саме через фокусування уваги лише на окремих культурних елементах, відірваних від культури як цілого.

На думку Р. Бенедикт «(...) Антропологічна теорія повинна враховувати не окремі предмети, а людські культури як органічні та функціонуючі єдності» («(...) anthropological theory must take into account not detached items but human cultures as organic and functioning wholes») [2, р. 1]. Розгляд культури, як органічного функціонального цілого, дав можливість дослідниці поглянути на те, як співвідносяться та взаємопроникають елементи культури, створюючи при цьому культурні конфігурації, які в свою чергу визначають етос кожної окремої культури. Пані Рут займалася пошуком основоположного пояснювального принципу, який дав би можливість зрозуміти і різне походження елементів, з яких була побудована культура, і саму цілісність, притаманну кожній культурі.

Дослідниця наголошує на тому що окремі культурні риси, наявні в одній соціальній групі, можуть бути в довільному порядку перемішані в іншій соціальній групі і утворювати абсолютно різні, а інколи навіть протилежні комбінації. «Як ми можемо побачити, кінцевий факт людської природи полягає в тому що людина буде свою культуру на відмінних між собою елементах, комбінуючи та рекомбінуючи їх» [4, р. 109]. В ході такої комбінації та рекомбінації культурних елементів, кожна з культур формує свої унікальні цінності, табу і звичаї таким чином, що надзвичайно важливе для однієї культури, для іншої може бути абсолютно другорядним, а часто взагалі не береться до уваги.

Відбір низки визначальних культурних рис призводить до виникнення в окремі культури певної культурної домінанти, яку дослідниця визначила, як етос культури. «Кожна велика культура займає певний напрямок, не зайнятий іншими, вона розробила такі вірування та інститути, які щонайглибше відображають цю фундаментальну спрямованість, і повна розробка цього унікального високо індивідуалізованого ставлення до життя є тим, що має значення в цій культурній епосі» («Each great culture has taken a certain direction not taken by another, it has developed beliefs and institutions until they are

expression of this fundamental orientation and the full working out of this unique a highly individualized attitude toward life is what is significant in that cultural epoch») [2, р. 3].

Досліджуючи культуру племені індіців Пуебло, Р. Бенедикт виділила в якості домінантної поведінки наступні риси: стриманість, відмову від крайнощів, намагання уникнути насилля та бажання до кооперації. Таке спостереження дозволило дослідниці, спираючись на ідеї Фрідріха Ніцше визначити цей тип культури як аполонійський. «Культура південно-західного племені Пуебло (...) є ґрунтовною, інституціоналізованою системою забезпечення тверезості та стриманості поведінки. Ця домінуюча тема ефективно запобігла розвитку тих типових діонісійних ситуацій, які більшість інших північно-американських племен виділяють у кожній фазі життя, культивуючи нестриманість та емоційну непомірюваність, а також роблячи акцент на таких фазах, як народження, підлітковий вік, менструація, смерть, які амбівалентно заряджають життєві кризові ситуації, обтяжені ризиком і небезпечною енергією» «The culture of the southwest Pueblo, as I have pointed out in the article referred to above is a thoroughgoing, institutionalized elaboration of the theme of sobriety and restraint in behavior. This dominating theme has effectively prevented the development of those typical Dionysian situations which most North American tribes elaborate out of every phase of life, cultivating abandon and emotional excesses, and making birth, adolescence, menstruation, the dead, the taking of life crises ambivalently charged occasions fraught with danger and with power» [2, р. 5].

Діонісійський тип культури, як зазначає Р. Бенедикт, є протилежним аполонійському: представники даного типу культури є схильними до крайнощів, насилля, намагаються досягти авторитету будь-яким шляхом. Цікаво що племена, які фактично є сусідами, зробили настільки різний вибір щодо етичного спрямування культурних рис і настанов. На думку Р. Бенедикт, етос культури формується не стільки за рахунок географічного положення, екологічної та економічної ситуації, скільки завдяки певному типу мислення того чи іншого народу або племені, певному розгортанню їхніх ідей та емоційних характеристик. Афективні риси, ідеї, набори цінностей, особливості міжособистісних відносин, які пронизують певну культуру Р. Бенедикт називає культурними паттернами. Саме емоційна спрямованість певної спільноти визначає основні паттерни, які інтегровані в певну культуру.

Наголошуючи на вирішальному значенні психологічного фактору в дослідженні культури, вчена зазначає: «Якщо ми зацікавлені в розумінні культурних процесів, то єдиний шлях, яким ми можемо дізнатись значення вибраного елемента поведінки, – це дослідити мотиви, емоції та цінності, інституціоналізовані в цій культурі» («If we are interested in cultural processes, the only way which we can know the significance of the selected detail of behaviour is against the background of the motives and emotions and values that are institutionalized in that culture») [4, р. 49].

Дослідження культури племен Зуньї і Квакіутль, привели вчену до висновку, що людська поведінка є надзвичайно пластичною і саме культура відіграє

вирішальну роль у її формуванні: «Ніщо не здається мені більш важливим, за фундаментальні і відмінні конфігурації в культурі і те що саме моделі культури створюють і обумовлюють емоційні та когнітивні реакції своїх носіїв, так що вони стають неспівмірними, кожна спеціалізується на певному обраному типі поведінки і кожна виключає поведінку притаманну протилежній моделі культури» («None seem to me more important than this of fundamental and distinctive configurations in culture that so pattern existence and condition the emotional and cognitive reactions of its carriers that they become incommensurables, each specializing in certain selected types of behavior and each ruling out the behavior proper to its opposites») [2, p. 4].

Ця точка зору є суголосною з думкою колеги Р. Бенедикт, відомої дослідниці в сфері культурантропології М. Мід. В своїй роботі «Sex and Temperament in Three Primitive Societies» М. Мід зазначала: «Ми змушені зробити висновок про те, що людська природа практично неймовірно пластична, адже вона точно реагує, співставляючи контрастні культурні умови. Різниця між людьми всередині культури майже цілком повинна бути закладена в відмінності в обробці наявного фактажу, особливо в ранньому дитинстві, і форма цього обумовлення є культурно визначеною» («We are forced to conclude that human nature is almost unbelievably malleable, responding accurately and contrastingly to contrasting cultural conditions. The difference between individuals within a culture, are almost entirely to be laid to differences in conditioning, especially during early childhood, and the form of this conditioning is culturally determining») [5, p. 39].

Саме культурно детерміновані умови, про які говорять дослідниці, відіграють вирішальну роль у формуванні типу особистості. Абсолютно контрастні типи культур, виявлені в двох племенах Зуньї і Квакіутль, чудово ілюструють примат культурного фактору над біологічним. На думку вченої, різні культури надають особливого значення певним поведінковим рисам, які внаслідок цього стають центральними рисами тієї чи іншої культури, а навколо цих рис організуються інші аспекти цього суспільства. Саме за рахунок відбору основних поведінкових рис кожна культура формує свої унікальні культурні паттерни або, як їх іще називають, – культурні теми. Слід зазначити, що термін «pattern» з'являється в культурантропології саме завдяки Рут Бенедикт, яка запозичивши цей термін з біології, використала його для позначення унікальної конфігурації внутрішньокультурних рис, об'єднаних спільною темою. Але що саме прокує відбір спільноюю саме цих, а не інших рис? Тут авторка «Паттернів культури» повністю погоджується з думкою свого вчителя Ф. Боаса щодо важливості розуміння психологічної природи культурної інтеграції. Як зазначав Ф. Боас «Інтерпретація культури з точки зору географічного середовища є безглуздою, оскільки ми не знаємо жодної культури, яка виникла як пряма реакція на географічні умови; можна говорити лише про ту чи іншу ступінь їх впливу на всі відомі нам культури» [6, p. 84].

Причиною відбору певних рис, є на думку дослідниці, зовсім не зовнішні фактори, такі як – географічне розташування, економіка, демографія,

технології, – вони звичайно мають свій вплив на формування культури, проте вони є не лише детермінантами, але й детермінованими величинами. Справжні ж детермінанти людської поведінки можуть бути пояснені лише в термінах внутрішньої культурної динаміки, що спирається на несвідомі категорії та домінуючі ідеї. Підтвердженням цьому слугують згадані вище особливості культур племен Квакіутль та Пуебло, які за географічним розташуванням не надто віддалені одне від одного, але їх внутрішні динаміки є абсолютно протилежними, що робить цінності і прагнення одних зовсім незрозумілими і навіть неприйнятними для інших.

Це як зазначає дослідниця, пояснюється тим що кожна культура розвивається за власною унікальною траєкторією, у відповідності до можливостей та схильностей її членів, саме тому різноманітність можливих культурних комбінацій є нескінченною.

Кожна культура не лише наділена особливими та унікальними конфігураціями поведінкових рис, вона також наділена власними унікальними емоційними конфігураціями. Таким чином, враховуючи емоційну складову, культура сама формує людську особистість у відповідності з її відчуттями та мотиваціями, – тобто сама розвиває в носіях культури найбільш характерний для них, а отже і для культури тип темпераменту. Проте, це не означає що всі члени однієї культури мають однаковий темперамент. Ось що написала з цього приводу в своїй роботі «Хризантема і меч» сама Р. Бенедикт: «Люди, які взяли для життя якусь систему цінностей, не можуть протягом довгого часу жити, відгородившись від неї, і мислити і вести себе відповідно протилежного ряду цінностей, не опинившись при цьому в стані бездіяльності і хаосу. Вони намагаються домогтися більшої відповідності з прийнятими в їх культурі нормами. Вони обзаводяться якимись загальними раціональними підставами і загальними мотиваціями» [7, p. 3].

Наголошуючи на виключному зв'язку між культурою і особистістю, Р. Бенедикт стверджує, що в процесі інкультурації кожен індивід сприймає цінності та особливості власної культури тим самим формуючи себе як особистість у відповідності з цими цінностями і нормами суспільного життя. Процес інкультурації відбувається в першу чергу за рахунок виховання дитини. Заохочуючи розвиток відповідних їх культурі поведінкових рис та блокуючи розвиток тих рис, які не відповідають культурі, батьки формують в своїй дитині певний тип особистості.

Р. Бенедикт стверджує, що основною детермінантою формування особистості є її культура, а оскільки кожна культура є унікальною і неповторною, то і люди, які є носіями різних культур, думають, відчувають і діють по-різному. З цього випливає, що культури – це не просто унікальні в собі об'єкти, але й несумісні з іншими. Дослідниця підтримує ідею радикального плюралізму, наполягаючи на тому що кожна культура продукує унікальний набір людських характеристик.

Ідеї Р. Бенедикт зайняли важливе місце в американській антропологічній думці, зокрема ідея щодо культури, як основної детермінанти формування особистості, стала центральною тезою в дослідженнях напрямку «культура і особистість».

Список використаних джерел

1. Боас Ф. Ум первобытного человека / Франц Боас; пер. с англ. А. М. Водена. – М.–Л.: Гос. изд-во, 1926. – 153 с. // Boas F. Um pervobyitnogo cheloveka / Frants Boas; per. s angl. A. M. Vodena. – М.–Л.: Gos. izd-vo, 1926. – 153 s.
2. Benedict R. Configurations of Culture in North America // American Anthropologist, 1932. – №34 (1). – P.1–27.
3. Behar R., Gordon D. A. Women Writing Culture / Ruth Behar and Deborah A. Gordon, eds. – Berkeley: University of California Press, 1995. – xiii + 457 p.
4. Benedict R. Patterns of Culture. – N.Y., Boston: Houghton Mifflin, 1934. – 260 p.
5. Mead M. Sex and Temperament in Three Primitive Societies. – New York: Morrow, 1970. – 374 p.
6. Boas F. Some Problems of Methodology in the Social Sciences // The New Social Science. – Ed.: White Leonard B. University of Chicago, 1930. – P.84–98.
7. Benedict R. The chrysanthemum and the sword: patterns of Japanese culture. – Boston: Houghton Mifflin Co., 1946. – 324 p.

*Borisova-Zheleznova K. O., graduate student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Ukraine, Kyiv), kvemailvk@gmail.com*

Culture as a factor of personality formation in field research Ruth Benedict

The work is devoted to the study of R. Benedict's cultural and anthropological concept, namely, to her field research, within which the concept of cultural accentuation as a factor of personality formation was formed by the American researcher. This article focuses specifically on the ethnopsychological direction of research, namely, on the concept of cultural configurationalism, which illustrates in some detail how the interaction between culture and personality takes place, and what role cultural formation plays in shaping the personality. Emphasizing the exceptional relationship between culture and personality, R. Benedict argues that in the process of inculturation, each individual perceives the values and characteristics of his culture, thereby forming himself as a person in accordance with the values and norms of public life. An author's approach to the theoretical heritage of the American mission-practitioner is defined of analysis «culture–personality» interrelation.

Keywords: personality, culture, configurations of culture, cultural dominant, ethos of culture, pattern, behavior.

* * *

УДК 168.522

Вершина В. А.,
кандидат философских наук,
доцент кафедры философии, Днепровский
национальный университет им. Олеса Гончара
(Украина, Днепро), vivi.dp@ukr.net

Михайлюк О. В.,
доктор исторических наук, профессор,
заведующий кафедрой документоведения и
информационной деятельности, Национальная
металлургическая академия Украины
(Украина, Днепро), mich_al@ukr.net

Концепция карнавала М. М. Бахтина как объяснительная модель культурно– исторических трансформаций

Неадекватность концепции карнавала М. М. Бахтина исторической реальности отмечали многие исследователи. Бахтин рассматривал вполне определенный период в истории культуры: период «смены парадигм», ситуацию, сложившуюся на рубеже эпох, на рубеже культур. Схема противостояния «смеховой культуры» и «официальной», «карнавализации сознания» соответствует не только Средневековью и Ренессансу, ее целесообразно экстраполировать и на другие периоды истории, она имеет универсальный характер. Раскрывая амбивалентность культуры, ее внутреннюю противоречивость, Бахтин выявляет механизм ее самодвижения. Речь идет о глубинных основаниях культуры, универсальности и динамике культурно–

исторического процесса, о механизмах преемственности, цикличности и диффузии культуры и т.п. Концепция карнавала Бахтина рассматривается как своего рода модель, которая обнаруживает глубинную общность культурно–исторических процессов самой разной природы и позволяет объяснить механизм культурно–исторических трансформаций.

Ключевые слова: Бахтин, карнавал, культурно–историческая трансформация.

(статья друкується мовою оригіналу)

В последнее время «бахтинология» оформилась чуть ли не в целую науку. Библиография работ о Бахтине практически необозрима. Идеи Бахтина приобрели большую популярность. Бахтин оказался созвучным эпохе постмодерна, его считают едва ли не первым постмодернистом [27, с. 207].

Концепция карнавала М. М. Бахтина вызвала при своем появлении неоднозначное отношение, и в настоящее время она не всеми признана. Неадекватность концепции карнавала М. М. Бахтина исторической реальности отмечали многие исследователи, рассматривая ее как «своего рода научный миф» (А. Я. Гуревич) [16], или как «модель», «достаточно абстрактную «доктрину», важнейшие положения которой не только остаются не проясненными, но и не предполагают какой бы то ни было временной (исторической) или пространственной (и географической, и национальной–культурной) конкретизации» (А. Л. Гринштейн) [14, с. 23]. Л. М. Баткин отмечает, что М. Бахтин, как правило, равнодушен к идеологии Рабле, если она не растворена без остатка в амбивалентном смехе [5, с. 403–404]. Но Рабле и не был для Бахтина самоцелью. По свидетельству Н. Панькова, не изучение Рабле подтолкнуло Бахтина к открытию противоборства двух культур средневековья, а открытие двух культур средневековья (прежде всего – народной) побудило Бахтина изучать Рабле [29]. По словам С. С. Аверинцева, Бахтин берет Рабле вовсе не как индивидуального автора таких–то десятилетий, а как универсальную философско–антропологическую парадигму [2, с. 10].

Представляется возможным говорить о своего рода историософии Бахтина, при всех негативных, на наш взгляд, коннотациях этого понятия. Историософский подход традиционен для русской философии. Историософия может рассматриваться как определенная совокупность общественно–мировоззренческих идей, которые составляют оценочный критерий в философской системе изложения истории, как своего рода «идеология истории». Это выводит историософию за рамки собственно науки.

Идея амбивалентности занимает особое место в концепции М. М. Бахтина. И тексты, и сама мысль Бахтина амбивалентны: они требуют отказа от некоторых привычных приемов мысли, в частности – от установки на однозначную систему оценок [13, с. 123].

Раскрывая амбивалентность культуры, ее внутреннюю противоречивость, Бахтин выявляет механизм ее самодвижения. Амбивалентность – одно из важнейших свойств культуры, основа культуры как таковой. В простейшем виде амбивалентность означает двойственность, противоположность тех или иных смысловых определений, в которых воплощаются стандартные (устоявшиеся, «знаковые») символические константы. Но такое понимание амбивалентности

не исчерпывает ее глубинного значения; в данном виде оно совпадает с понятием бинарности, которым выражается двойственность восприятия человеком мира (природного, социального и собственно человеческого). В амбивалентных структурах оппозиционные стороны выполняют не только дополняющую роль. Они выражают возможность взаимного проникновения противоположных смыслов, их тождественность в определенном отношении; и главное: в определенных аспектах (смысловом, оценочном, ценностном) амбивалентные определения могут меняться местами. В бахтинском смысле амбивалентность – это двойственность и внутренняя диалогичность. Господствующая иерархия ценностей построена в двоичной системе координат. Амбивалентность культуры проявляется в глубинном антагонизме с естественностью (природой), между сакральным и профанным, «дионисийским» и «аполлонийским» началами в культуре и т.д. В человеческой культуре всегда существовало противоречие между реальностью и желаемым идеалом, проявляющееся в форме утопии. Но культура может существовать лишь в единстве «верха» и «низа», сакрального и профанного. Поскольку вся культура амбивалентна, то и все явления культуры, в свою очередь, амбивалентны.

Представление о сакральном вытекает из дуальных оппозиций, делит единое на два, предполагает существование «двух миров» – сакрального и профанного, праздничного и будничного, действительного и желаемого. Сакральное амбивалентно. Уже латинское слово *sacer* («посвященное богам», «священное», «запретное», «проклятое») отражает эту амбивалентность. Понятие сакрального содержит в себе как представление о позитивной силе, так и образ чего-то угрожающего, требующего строжайших запретов. Общая для всех людей реакция на сакральное соединяет в себе и страх, и влечение, доверие и ужас.

Одной из особенностей европейской культуры является наслоение христианства на язычество [9, с. 196]. Различные «тексты» организуются при этом как поле взаимодействия различных стилевых единиц, морфем. Накладываясь друг на друга, языковые системы образуют пересекающиеся линии, плоскости и объемы, в пространстве которых происходит свободное движение смыслов, как правило, окрашенных игровыми элементами иронии и гротеска [34, с. 12–14]. «Боги» и «демоны» меняются местами. Языческие боги превращаются в демонов, бесов; языческая сакральность – в профанное, в табу. Совмещение христианства и язычества в европейской культуре приобретает форму противопоставления «верха» и «низа», «души» и «тела», «небесного» и «земного», сакрального и профанного.

Человек в значительной степени является продуктом той или иной культуры, он погружен в нее точно так же, как принадлежит обществу. Как и культура, человек амбивалентен: биологическое и социальное, сознание и подсознание, личность и индивидуальность, разум и эмоции и т.д. «Широк человек, слишком даже широк, я бы сузил», – писал Достоевский. И философы только то и делали, что «сужали» человека, сводили его к разумности, духовности, социальности и т.п. Бахтин же «расширил» понимание человека. Он берет человека

в его целостности, показывает не только «верх», но и «материально–телесный низ». Суть концепции Бахтина вытекала из представления о незавершенности, свободной открытости, «внезаходимости», амбивалентности человека. «Человек никогда не совпадает с самим собой» [7, с. 100]. В нем есть то, что не поддается «овнешняющему определению». Бахтин представил человека в новом измерении – в его незавершенности и открытости миру.

В широком смысле слова культура может пониматься как ненаследственная память, выражающаяся в определенной системе запретов и предписаний – одновременно является некоторой единой для данного коллектива ценностной структурой [25, с. 219]. Культура всегда репрессивна, культура начинается с запретов. Человек в рамках культуры вынужден постоянно осознавать себя в определенной условной системе координат.

Иерархия «верха» и «низа», жесткое структурирование социальных связей, противопоставление официальной «серьезности» эмоциональным проявлениям «естественного» поведения объективно противопоставляет «официальную» культуру тем сферам народной культуры, которые находятся в оппозиции к культуре господствующего класса и вырабатывают, как показал М. М. Бахтин «свою особую точку зрения на мир и особые формы его образного отражения» [8, с. 484]. Принцип осмеяния, организующий эту культуру, временно поднимается над объектом, на который направлен: над официальным и сакральным. Правда второго откровения – это правда релятивизации конечного и завершенного, перемен и кризисов, правда амбивалентности [22, с. 83–84].

Важно подчеркнуть инверсионный, «переворачивающий» характер карнавального праздника: язык карнавальных символов не только «упрощает» то, что с официальной стороны поддерживается как высокое и священное; этот язык изначально пародийный. Для карнавала характерна своеобразная логика «обратности», образность «наизнанку», символика постоянных перемещений верха и низа («колесо»), лица и зада, разнообразие видов пародий, переодеваний, снижений, упрощений, шутовских увенчаний и развенчаний [22, с. 16]. Карнавал обнажает глубинную природу человека, является проявлением глубинного антагонизма между естественностью (натурой) и культурой, проявлениями дионисийского и аполлонийского начал в культуре, сознания и подсознания, эмоций и разума и т.д.

Подходя к анализу культуры с семиотической точки зрения, ее можно рассматривать как определенным образом организованную знаковую систему. В центре концепции карнавализации – идея об «инверсии двоичных противопоставлений», то есть переворачивание смысла бинарных оппозиций [18, с. 45–64]. По сути, концепция карнавала Бахтина предстает как выраженная в аллегорической форме теория о взаимообратимости знака и не знака, хаоса и упорядоченности или постоянной трансформации упорядоченного состояния в неупорядоченное и наоборот, т.е. нераздельном, обоюдном взаимопроникновении порядка и беспорядка как подлинном отражении жизни, культуры и человеческого бытия. Культура

– это, прежде всего, способ полагания смысла. В процессе «карнализации сознания» происходит «переворачивание смыслов», смыслы ставятся под сомнение, между означаемым и означающим нарушается устоявшееся, ставшее привычным соответствие, знаки теряют конвенциональность. Знак оказывается нетождественным ни самому себе, ни тому, на что он указывает. Нарушается код культуры. В карнавале раскрывается условность знака, условность культуры. Выстраивается «мир кувыркром», где все выворачивается наизнанку, вся меняется местами. Человек оказывается в неозначенном мире, т.е. в мире хаоса. Но в Хаосе заложены и творческие, созидательные начала. Неозначенность дает новые возможности.

Карнавал является как бы отголоском первобытного синкретизма, преднамеренно воссоздает изначальный Хаос, с тем, чтобы, в конечном счете, уничтожить его. Карнавал выступает как возвращение к первоначальному состоянию хаоса через ритуал, который строго контролирует и регламентирует соприкосновение с хаосом. Из карнавала Бахтина можно вывести и понимание логики мирового развития сквозь призму соотношений (взаимопереходов) хаоса и порядка, чем озабочена нынешняя синергетика. Карнавал можно рассматривать в контексте проблемы взаимопереходов Хаоса и Порядка. Карнавал фиксирует конструктивную роль хаоса в организации порядка [10, с. 387]. Карнавал является частью ритуала, карнавал ритуализирован, т.е. управляем. Хаос, символически и практически возрождаемый карнавалом, также управляем. Из этого можно вывести и столь популярные в наше время концепции «управляемого хаоса».

Бахтин предлагает методологию анализа «пограничных» культурных явлений, исследования границ поля культуры. По словам Бахтина, внутренней территории у культурной области нет: она вся расположена на границах, границы проходят повсюду, через каждый момент ее [6, с. 282]. Внекультурный мир, – хаос, – с точки зрения культуры, – он «и враг космоса и его постоянный резерв» [23, с. 9–10]. Преступая «заветную грань», проникая в сферу культуры, он обогащает культуру, оставаясь при этом, в глазах многих, потенциально опасным, деструктивным, анти-культурным началом. Как писал Ю. М. Лотман, «игра между системным и внесистемным составляет основу механизма развития культуры» [24, с. 143].

Отдельная тема – карнавал и революция [28; 35]. Революцию и карнавал объединяет общая символика, мироощущение, сценарий развития. Оба явления практически и символически опосредуют, переворачивают и демаскируют господствующую иерархию ценностей. В революционный период происходит трансформация массового сознания и тенденции ментальных сдвигов. Глубокие противоречия пронизывают всю структуру и содержание культурных ценностей, само понимание условий, средств и целей человеческой жизни, деятельности, общения, глубокие сдвиги происходят в понимании сакрального и профанного, авторитета политической власти, права и закона, локальных территориальных структур и государства, роли и ценности отдельной личности и во многом другом.

Весь сатирический, разоблачительный дух карнавала – всего лишь побочный продукт, а не проявление революционного пафоса народа, – отмечает Л. А. Абрамян. Но всякая революция, благодаря своей переворачивающей сути, неминуемо приобретает карнавалы черты [1, с. 69–70].

Все революции делались не столько по Марксу, сколько по Бахтину (впрочем, на наш взгляд, модель Маркса и модель Бахтина вовсе не противостоят и не отрицают друг друга, они, скорее, друг друга дополняют). Ж. Батай видел истоки европейской демократии, берущей начало от Великой Французской революции, в карнавале [33, с. 192]. Карнавалы черты революции в России, в частности, нашли отражение и в художественной литературе – произведениях А. Блока («Двенадцать»), И. Бабеля, А. Веселого, С. Федорченко и др. Карнавалы черты особенно проявились и эксплуатируются в т.н. «цветных» революциях. «Ты не имеешь права быть скучным для толпы. Каждый день нужно придумывать новый сумасшедший спектакль. Чтобы держать внимание граждан, надо создать карнавал и поминутно высмеивать режим. Юмор расплавляет страх», – говорит один из идеологов и организаторов «цветных» революций Срджа Попович [3].

На протяжении всей истории в процессе воспроизводства культуры и социальности идет непрекращающийся генезис стадиями более раннего сознания. Оно коренится в культурной инерции, в том обстоятельстве, что исторически более поздние структуры культуры и психики надстраиваются над более ранними пластами [37, с. 95]. Этим можно объяснить чрезвычайную живучесть карнавала, которую отмечал М. М. Бахтин. Особенно продуктивно применение модели карнавала для изучения традиционного общества и его трансформаций в условиях модернизации. Как пишет А. Г. Козинцев, «на протяжении 90% своей истории человек современного вида жил в эгалитарном, безличном, фаталистическом и коллективистском обществе, где господствовали магические представления и историческая динамика была минимальной. Пережитками этой стадии на поздних этапах истории является культура народных низов (в особенности крестьянская) с ее исключительным консерватизмом и склонностью к самовоспроизводству» [21, с. 95].

Бахтин описал не просто смену культурной парадигмы, переход от Средних веков к Новому времени, а ситуацию перехода от традиционного общества к современному, от культуры к цивилизации в шпенглеровском смысле слова. В процессе модернизации происходит наслоение культурных пластов, одновременно сосуществуют и эклектически смешиваются различные культурные формы, возникает ситуация «путаницы языков», когда культурные формы начинают функционировать необычным образом в ответ на необычные ситуации или необычные намерения [12, с. 37]. В сознании часто гротескно, переплетаются традиционные и новые смыслы и представления. Традиционные стандарты мышления, поведения, человеческих взаимоотношений, теряют свою безусловность, абсолютность, неоспоримость. Происходит карнализация сознания. Карнавал

перерастает временные рамки и растворяется в повседневности. Поэтому с началом Нового времени он теряет свое значение. Карнавал, будучи порождением и атрибутом традиции, разрушает традицию и сопровождает ее гибель. Говоря словами Маркса, происходит «ломка традиции в рамках традиции» [36, с. 60]. В этом также проявляется амбивалентность карнавала [11].

Л. Баткин считал неудачным термин «гротескный реализм» – «в основе эпического смеха Рабле – мифологическое мировосприятие» [5, с. 408]. Миф – действующая и исключительно важная культурная сила. В определенном смысле миф вечен, мифологическое измерение присутствует в каждой культуре. Элементы мифологического сознания сопровождают человечество на протяжении всей его истории, включая и нашу «постмодерную» эпоху. Мифы и в настоящий момент остаются важным компонентом общественного сознания. Исследователи даже говорят, что в XX ст. фундаментальная культура становится тотально мифологической [31, с. 170].

Метод М. Бахтина позволяет приблизиться к пониманию массовой культуры [5, с. 400]. Массам присуще мифологическое сознание и мировосприятие. «Мифологический ренессанс» в XX в., полагаем, объясняется выходом масс на историческую арену и формированием массовой культуры.

Концепция карнавала Бахтина представляет собой своего рода модель, позволяющую объяснить механизм культурно-исторических трансформаций. Она обнаруживает глубинную общность культурно-исторических процессов самой разной природы. Речь идет о некоей основной схеме, воспроизводимой в разных вариантах, что позволяет ее вывести в качестве инварианта. Эта схема может по-разному проявлять себя в различных исторических контекстах. Но любая модель всегда является абстрактным представлением реальности, идеализацией реального объекта и не может быть ему тождественной. Всякая модель вторична по отношению к своему предмету, и в конечном итоге, не адекватна ему, ибо не учитывает всего многообразия проявлений. Обычно модель оперирует не понятиями о реальных объектах, а конструктами, не выводимыми непосредственно и однозначно из опытных данных. Формальная модель связывается с опытными данными посредством той или иной интерпретации. Интерпретация же – не столько «искусство рассмотрения», сколько искусство «конструирования». Современные исследователи по-разному интерпретируют (конструируют) концепцию карнавала Бахтина и применяют ее для интерпретации (конструирования) различных процессов и явлений. Бахтинские идеи получают выход на самую широкую проблематику, вписываются в самый широкий, и, порой, неожиданный контекст. Многие авторы, в общем то, более или менее обоснованно, применяют концепцию карнавала Бахтина в исследовании самых различных явлений «всех времен и народов» – от первобытного общества до постмодерна. Проявления карнавала усматриваются в любых массовых действиях – бунтах, революциях, тоталитаризме, молодежных движениях, криминальной субкультуре, армейской дедовщине и даже еврейских погромах времен Второй мировой войны

[32]. Что ж, как сказал Бахтин, «И Евангелие – карнавал» [19, с. 19]. В литературе можно встретить нарекания, что «односторонний» подход Бахтина к проблеме праздника «увлек многих доверчивых «учеников» своей квази-простотой и послужил отмычкой в раскрытии «любых» вопросов жизни, культуры, литературы» [20]. Но за всякой популярностью, какие бы, на первый взгляд, непривлекательные формы она не принимала, часто скрывается значимость, потребность [30].

Смех сопутствует карнавалу, но выступает как его побочный продукт [1, с. 62–74]. Смех возникает тогда, когда знак приобретает другой, непривычный, неожиданный смысл, или когда «не-знак» приобретает неожиданную знаковую. Смех и возникает в результате слома стереотипов, привычек и шаблонов мышления, т.е. в результате карнавализации сознания. Серьезность переходит в смех, так как выявляется относительность всякого основополагающего принципа [4, с. 242–243]. Но карнавал не сводится к смеху. Состояние неопределенности, хаотичности мира порождает не только смех, но и ужас. Можно в чем-то согласиться с Б. Гройсом: бахтинский карнавал ужасен [15, с. 78]. Карнавальные перевернутые образы, пишет Л. А. Абрамян, не смешные, а страшные. Вернее, они сперва страшные, потом смешные [1, с. 63]. Трудно говорить об универсальности карнавального смеха – он весьма специфичен. Возникает вопрос: можно ли сводить все проявления смеха к «карнавальному измерению», площадным формам, деструктивным проявлениям, «гротескному реализму», ведущей особенностью которого является «снижение, то есть перевод всего высокого, духовного, идеального отвлеченного в материально-телесный план» [8]? Но смех является атрибутом карнавала как процесса культурно-исторических трансформаций. Здесь напрашивается цитата из К. Маркса: «Это нужно для того, чтобы человечество весело расставалось с своим прошлым» [26, с. 41]. Карнавал проявляется как пограничная ситуация. Он маркирует границы «поля культуры». В карнавале сталкиваются и пересекаются порядок и хаос, сакральное и профанное, высокое и низкое, смешное и ужасное, архаика и цивилизация, паранойя и шизофрения (здесь имеются в виду применяемые Ж. Делезом и Ф. Гваттари понятия, имеющие более социологические, чем медицинские, главным образом оценочные характеристики. Шизофреник – избавленный от ответственности, самодостаточный и по-настоящему свободный индивид, источник хаоса. Параноик, наоборот, стремится навязать свою волю всему своему окружению, создать социальный порядок [17]).

Концепция карнавала Бахтина оказалась способна многое охватить и объяснить, она, по словам Л. Баткина, «образует вокруг себя магнитное поле, легко притягивающее и размещающее факты» [5, с. 400]. Схема противостояния «смеховой культуры» и «официальной» соответствует не только Средневековью и Ренессансу, ее вполне возможно экстраполировать и на другие периоды, она имеет универсальный характер. Речь идет о глубинных основаниях культуры, универсальности и динамике культурно-исторического процесса о механизмах преемственности, цикличности и диффузии культуры и т.п. Как смех универсален, так и карнавал универсален. Они уходят корнями в глубокую архаику и поэтому являются общими для всех культур.

Список використаних джерел

1. Абрамян Л. А. Смех как побочный продукт и движущая сила праздника / Л. А. Абрамян // Смех: истоки и функции. – СПб.: Наука, 2002. – С.62–74.
2. Аверинцев С. С. Бахтин, смех, христианская культура / С. С. Аверинцев // М. М. Бахтин как философ. – М.: Наука, 1992. – С.7–19.
3. Асламова Д. Коммивояжеры быстрых революций: наш секрет успеха – сделать сумасшествие нормой! / Д. Асламова [Электронный ресурс] // Комсомольская правда. – 2012. – 19 июля. – Режим доступа: <http://kp.ua/daily/170712/347201/>
4. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): в 2 т. – 2-е изд., перераб. и доп. / А. Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – Т.1: Теория и методология. Словарь. – 804 с.
5. Баткин Л. М. Смех Панурга и философия культуры / Л. М. Баткин // Вопр. философии. 1967. – №12. – С.115–123.
6. Бахтин М. М. К вопросам методологии эстетики словесного творчества // Собрание сочинений. – М: Русские словари, Языки славянской культуры, 2003. – Т.1. – С.398–412.
7. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М.: Советская Россия, 1979. – 320 с.
8. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – 2-е изд. / М. М. Бахтин. – М.: Худож. лит., 1990. – 543 с.
9. Бердяев Н. Философия свободы // Бердяев Н. Судьба России: соч. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс; Х.: Изд-во Фолио, 2001. – С.29–264.
10. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. – СПб.: Издательство «Лань», 1999. – 480 с.
11. Вершина В. А., Михайлюк А. В. О карнавальных истоках современной цивилизации / В. А. Вершина, А. В. Михайлюк // Доґха / Докса. Зб. наук. праць з філософії та філології. Вип.2. – Одеса: ООО Студия «Негоциант», 2002. – С.161–167.
12. Гирц К. Интерпретация культур / Пер. с англ. / К. Гирц. – М.: РОССПЭН, 2004.
13. Гоготишвили Л. А. Варианты и инварианты М. М. Бахтина / Л. А. Гоготишвили // Вопр. философии. – 1992. – №1. – С.115–133.
14. Гринштейн А. Л. Карнавал и маскарад: два типа культуры // «На границах». Зарубежная литература от средневековья до современности: Сборник работ. – М.: ЭКОН, 2000. – С.22–43.
15. Гройс Б. Тоталитаризм карнавала / Б. Гройс // Бахтинский сборник. – Вып.3. – М., 1997. – С.76–80.
16. Гуревич А. Я. Анкета ДКХ / А. Я. Гуревич [Электронный ресурс] // Диалог. Карнава. Хронотоп. – 1996. – №4. – Режим доступа: <http://nevmenandr.net/dkx/?y=1996&n=4&abs=Anketa>.
17. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с.
18. Иванов Вяч. Вс. К семиотической теории карнавала как инверсии двоичных представлений / Вяч. Вс. Иванов // Уч. зап. Тартуского университета. – Тарту, 1977. – Вып.411. Труды по знаковым системам. – Т. VIII. – С.45–64.
19. Исупов К. Г. Уроки М. М. Бахтина / К. Г. Исупов // Бахтин М. М.: Pro et contra. Личность и творчество М. М. Бахтина в оценке русской и мировой гуманитарной мысли. – СПб.: РХГИ, 2001. – Т.1. – С.7–44.
20. Каман Э. Парадигма праздника в трудах В. Я. Проппа и М. М. Бахтина / Э. Каман [Электронный ресурс] // Studia mythologica slavica. – 1999. – 2. – Режим доступа: <http://sms.zrc-sazu.si/En/SMS2/Studia2.html>
21. Козинцев А. Г. Смех и антиповедение в России: Национальная специфика и общечеловеческие закономерности / А. Г. Козинцев // Смех: истоки и функции. – СПб.: Наука, 2002. – С.158.
22. Лахманн Р. Смех: примирение жизни и смерти / Р. Лахманн // Бахтинский сборник. – М.: Лабиринт, 1997. – Вып.3. – С.83–84.
23. Лотман Ю. М. Место предисловия // Лотман Ю. М. Избранные статьи в трех томах. – Таллин: «Александра», 1992. – Т.1. – С.9–10.
24. Лотман Ю. М. Место киноискусства в механизме культуры // Уч. зап. Тартуского университета. – Тарту, 1977. – Вып.411. Труды по знаковым системам. – Т. VIII. – С.138–150.
25. Лотман Ю. М., Успенский Б. А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века) / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Успенский Б. А. Избр. труды, том 1. Семиотика истории. Семиотика культуры. – М.: Издательство «Гнозис», 1994. – С.219–253.
26. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – Т.1. – С.412–429.
27. Махлин В. Н. Наследие М. М. Бахтина в контексте западного постмодернизма // М. М. Бахтин как философ. – М.: Наука, 1992. – С.206–220.
28. Михайлюк А. В. Карнавал и революция // Доґха / Докса. Зб. наук. праць з філософії та філології. Вип. 7. Людина на межі смішного і серйозного. – Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2005. – С.211–220.
29. Паньков Н. М. М. Бахтин: ранняя версия концепции карнавала (В память о давней научной дискуссии) / Н. М. Паньков [Электронный ресурс] // Вопросы литературы. – 1997. – №5. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/voplit/1997/5/pankov.html>
30. Романовская Л. М. «Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса» как факт гуманитарной культуры XX века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л. М. Романовская [Электронный ресурс]. – Томск, 1999. – Режим доступа: <http://dissertation1.narod.ru/avtoferats/avtoferat161.htm>
31. Руднев В. П. Словарь культуры XX века / В. П. Руднев. – М.: Аграф, 1997. – 384 с.
32. Химка Джон-Пол. Львівський погром 1941-го: Німці, українські націоналісти і карнавальна юрба / Джон-Пол Химка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.istrpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/>
33. Холье Д. Кровавые воскресения // Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века. – СПб.: Мифрил, 1994. – С.175–192.
34. Чучин-Русов А. Е. Историко-культурный процесс: форма и содержание // Вопр. философии. – 1996. – №4. – С.3–14.
35. Щербинин А. И. Революционный спектакль: опыт и современная постановка // Вестник Томского государственного университета Философия. Социология. Политология. – 2014. – №3 (27). – С.65–73.
36. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – Т.21. – С.28–178.
37. Яковенко И. Г. Цивилизация и варварство в истории России // Общественные науки и современность. – 1996. – №4. – С.87–97.

References

1. Abramjan L. A. Smeh kak pobochnyj produkt i dvizhushhaja sila prazdnika / L. A. Abramjan // Smeh: istoki i funkcii. – SPb.: Nauka, 2002. – S.62–74.
2. Averincev S. S. Bahtin, smeh, hristianskaja kul'tura / S. S. Averincev // M. M. Bahtin kak filosof. – M.: Nauka, 1992. – S.7–19.
3. Aslamova D. Kommivojazhery bystryh revolucij: nash sekret uspeha – sdelat' sumasshestvie normoj! / D. Aslamova [Elektronnyj resurs] // Komsomol'skaja pravda. – 2012. – 19 ijulja. – Rezhim dostupa: <http://kp.ua/daily/170712/347201/>
4. Ahiezer A. S. Rossija: kritika istoricheskogo opyta (Sociokul'turnaja dinamika Rossii): v 2 t. – 2-e izd., pererab. i dop. / A. Ahiezer. – Novosibirsk: Sibirskij hronograf, 1998. – T.1: Teorija i metodologija. Slovar'. – 804 s.
5. Batkin L. M. Smeh Panurga i filosofija kul'tury / L. M. Batkin // Vopr. filosofii. 1967. – №12. – S.115–123.
6. Bahtin M. M. K voprosam metodologii jestetiki slovesnogo tvorcestva // Sbranie sochinenij. – M: Russkie slovri, Jazyki slavjanskij kul'tury, 2003. – T.1. – S.398–412.
7. Bahtin M. M. Problemy pojetiki Dostoevskogo / M. M. Bahtin. – M.: Sovetskaja Rossija, 1979. – 320 s.
8. Bahtin M. M. Tvorcestvo Fransua Rable i narodnaja kul'tura srednevekov'ja i Renessansa. – 2-e izd. / M. M. Bahtin. – M.: Hudozh. lit., 1990. – 543 s.
9. Berdjaev N. Filosofija svobody // Berdjaev N. Sud'ba Rossii: soch. – M.: Izd-vo JeKSMO-Press; H.: Izd-vo Folio, 2001. – S.29–264.
10. Vasil'kova V. V. Porjadok i kaos v razvitii social'nyh sistem: (Sinergetika i teorija social'noj samoorganizacii) / V. V. Vasil'kova. – SPb.: Izdatel'stvo «Lan'», 1999. – 480 s.
11. Vershina V. A., Mihajljuk A. V. O karnaval'nyh istokah sovremennoj civilizacii / V. A. Vershina, A. V. Mihajljuk // Doksa. Zb. nauk. prac' z filosofii ta filologii. Vip.2. – Odessa: ООО Studija «Negociant», 2002. – S.161–167.

12. Girc K. Interpretacija kul'tur / Per. s angl. / K. Girc. – M.: ROSSPJeN, 2004.
13. Gogotishvili L. A. Varianty i invarianty M. M. Bahtina / L. A. Gogotishvili // Vopr. filosofii. – 1992. – №1. – S.115–133.
14. Grinshtejn A. L. Karnaval i maskarad: dva tipa kul'tury // «Na granicah». Zarubezhnaja literatura ot srednevekov'ja do sovremennosti: Sbornik rabot. – M.: JeKON, 2000. – S.22–43.
15. Grojs B. Totalitarizm karnavala / B. Grojs // Bahtinskij sbornik. – M., 1997. – Vyp.3. – S.76–80.
16. Gurevich A. Ja. Anketa DKH / A. Ja. Gurevich [Elektronnyj resurs] // Dialog. Karnava. Hronotop. – 1996. – №4. – Rezhim dostupa: <http://nevmenandr.net/dkx/?y=1996&n=4&abs=Anketa>.
17. Deljoz Zh., Gvattari F. Anti-Jedip: Kapitalizm i shizofrenija / Zh. Deljoz, F. Gvattari. – Ekaterinburg: U-Faktorija, 2007. – 672 s.
18. Ivanov Vjach. Vs. K semioticheskoj teorii karnavala kak inversii dvoichnyh predstavlenij / Vjach. Vs. Ivanov // Uch. zap. Tartuskogo universiteta. – Tartu, 1977. – Vyp. 411. Trudy po znakovym sistemam. – T. VIII. – S.45–64.
19. Isupov K. G. Uroki M. M. Bahtina / K. G. Isupov // Bahtin M. M.: Pro et contra. Lichnost' i tvorchestvo M. M. Bahtina v ocenke russkoj i mirovoj humanitarnoj mysli. – SPb.: RHGI, 2001. – T.I. – S.7–44.
20. Kaman Je. Paradigma prazdnika v trudah V. Ja. Proppa i M. M. Bahtina / Je. Kaman [Elektronnyj resurs] // Studia mythologica slavica. – 1999. – 2. – Rezhim dostupa: <http://sms.zrc-sazu.si/En/SMS2/Studia2.html>
21. Kozincev A. G. Smeh i antipovedenie v Rossii: Nacional'naja specifika i obshchechlovecheskie zakonomernosti / A. G. Kozincev // Smeh: istoki i funkcii. – SPb.: Nauka, 2002. – S.158.
22. Lahmann R. Smeh: primirenje zhizni i smerti / R. Lahmann // Bahtinskij sbornik. – M.: Labirint, 1997. – Vyp.3. – S.83–84.
23. Lotman Ju. M. Vmesto predislovia // Lotman Ju. M. Izbrannye stat'i v treh tomah. – Tallin: «Aleksandra», 1992. – T.1. – S.9–10.
24. Lotman Ju. M. Mesto kinoiskusstva v mehanizme kul'tury // Uch. zap. Tartuskogo universiteta. – Tartu, 1977. – Vyp.411. Trudy po znakovym sistemam. – T. VIII. – S.138–150.
25. Lotman Ju. M., Uspenskij B. A. Rol' dual'nyh modelej v dinamike russkoj kul'tury (do konca XVIII veka) / Ju. M. Lotman, B. A. Uspenskij // Uspenskij B. A. Izbr. trudy, tom I. Semiotika istorii. Semiotika kul'tury. – M.: Izdatel'stvo «Gnozis», 1994. – S.219–253.
26. Marks K. K. Kritike gegelevskoj filosofii prava. Vvedenie / K. Marks, F. Jengel's // Soch. 2-e izd. – T.1. – S.412–429.
27. Mahlin V. N. Nasledie M. M. Bahtina v kontekste zapadnogo postmodernizma // M. M. Bahtin kak filosof. – M.: Nauka, 1992. – S.206–220.
28. Mihajljuk A. V. Karnaval i revoljucija // Doksa. Zb. nauk. prac' z filosofii ta filologii. Vip.7. Ljudina na mezhi smishnogo i serjoznogo. – Odesa: ONU im. I. I. Mechnikova, 2005. – S.211–220.
29. Pan'kov N. M. M. Bahtin: rannaja versija koncepcii karnavala (V pamjat' o davnej nauchnoj diskussii) / N. M. Pan'kov [Elektronnyj resurs] // Voprosy literatury. – 1997. – №5. – Rezhim dostupa: <http://magazines.russ.ru/voplit/1997/5/pankov.html>
30. Romanovskaja L. M. «Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaja kul'tura srednevekov'ja i Renessansa» kak fakt humanitarnoj kul'tury XX veka: Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk / L. M. Romanovskaja [Elektronnyj resurs]. – Tomsk, 1999. – Rezhim dostupa: <http://dissertation1.narod.ru/avtoreferats/avtoref161.htm>
31. Rudnev V. P. Slovar' kul'tury XX veka / V. P. Rudnev. – M.: Agraf, 1997. – 384 s.
32. Himka Dzhon–Pol. L'vivs'kij pogrom 1941–go: Nimci, ukrains'ki nacionalisti i karnaval'na jurba / Dzhon–Pol Himka [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/>
33. Hol'e D. Krovavyye voskresenija // Tanatografija Jerosa: Zhorzh Bataj i francuzskaja mysl' serediny XX veka. – SPb.: Mifril, 1994. – S.175–192
34. Chuchin–Rusov A. E. Istoriko–kul'turnyj process: forma i soderzhanie // Vopr. filosofii. – 1996. – №4. – S.3–14.
35. Shherbinin A. I. Revoljucionnyj spektakl': opyt i sovremennaja postanovka // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta Filosofija. Sociologija. Politologija. – 2014. – №3 (27). – S.65–73.
36. Jengel's F. Proishozhdenie sem'i, chastnoj sobstvennosti i gosudarstva / K. Marks, F. Jengel's // Soch. – 2-e izd. – T.21. – S.28–178.
37. Jakovenko I. G. Civilizacija i varvarstvo v istorii Rossii // Obshhestvennyye nauki i sovremennost'. – 1996. – №4. – S.87–97.
- Vershina V. A., Ph.D in Philosophy, associate professor, assistant professor of Philosophy Science Oles Gonchar Dneprovsk National University (Ukraine, Dnepro), vivi.dp@ukr.net**
- Mykhailiuk A. V., doctor of historical sciences, professor, manager by the department of documentation and informative activity of the National metallurgical academy of Ukraine (Ukraine, Dnepro), mich_al@ukr.net**
- Conception of carnival of M. M. Bakhtin as explanatory model of cultural and historical transformations**
- Inadequacy of Bakhtin's conception of carnival to historical reality was marked by many researchers. Bakhtin considered a fully certain period in history of culture: period of «changing of paradigms», situation folded on the border of epochs, on the border of cultures. Chart of opposition of «laughter's culture» and «official», «carnivalization of consciousness» corresponds not only to Middle Ages and Renaissance, it can be expedient to extrapolate and on other periods of history, it has universal character. Exposing ambivalence of culture, its internal contradiction, Bakhtin exposes the mechanism of it self-motion. The question is about the deep grounds of culture, universality and dynamics of cultural and historical process, about the mechanisms of succession, recurrence and diffusion of culture etc. Conception of carnival of Bakhtin is examined as the family model that finds out deep community of cultural and historical processes of the most different nature and allows to explain the mechanism of cultural and historical transformations.*
- Keywords:** Bakhtin, carnival, cultural and historical transformation.
- Вершина В. А., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), vivi.dp@ukr.net**
- Михайлюк О. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою документознавства та інформаційної діяльності, Національна металургійна академія України (Україна, Дніпро), mich_al@ukr.net**
- Концепція карнавалу М. М. Бахтіна як пояснювальна модель культурно-історичних трансформацій**
- Неадекватність концепції карнавалу М. М. Бахтіна історичній реальності відмічали багато дослідників. Бахтін розглянув цілком певний період в історії культури: період «зміни парадигм», ситуацію, що склалася на рубежі епох, на рубежі культур. Схема протистояння «сміхової культури» і «офіційної», «карнавалізації свідомості» відповідає не лише Середньовіччю і Ренесансу, її доцільно екстраполювати і на інші періоди історії, вона має універсальний характер. Розкриваючи амбівалентність культури, її внутрішню суперечність, Бахтін виявляє механізм її саморуху. Йдеться про глибокі підстави культури, універсальність і динаміку культурно-історичного процесу, про механізми спадкоємності, циклічності і дифузії культури і тому подібне. Концепція карнавалу Бахтіна розглядається як свого роду модель, яка виявляє глибоку спільність культурно-історичних процесів самої різної природи і дозволяє пояснити механізм культурно-історичних трансформацій.*
- Ключові слова:** Бахтін, карнавал, культурно-історична трансформація.

* * *

УДК 261.7

Хром'як Н. Л.,
старший науковий співробітник,
Центр дослідження релігії НПУ
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
tuzn@lts.lviv.ua

ТЕОЛОГІЧНА ОНТОЛОГІЯ КАРЛА БАРТА

Аналізується богословська онтологія Карла Барта, його вчення про творіння і про вибрання. Барт підкреслював, що ніякий зміст і ніяка послідовність не зв'язують Бога з людиною, Творця з творінням, адже відмінність між ними якісна і абсолютна. Доктрина про творіння для Барта є одним із питань віри. По-перше, Бог не існує один, але по Своїй волі і дії існує щось інше, ніж Він; по-друге, творіння не існує саме, але внаслідок проявлення доброти у волі і дії Бога; по-третє, такі твердження можна вивести лише внаслідок божественного самоодкровення, яке приводить людину у свідченні Священного Писання до Христа і віри. Вчення про вибрання, у Барта, несе в собі спасаючий характер, так як Євангелією, рабською звісткою є лише Ісус Христос. Своє вибрання Бог здійснює у Своїй благодаті, тому це – благодатне

вибрання у Його принциповій свободі, тасмниці Своєї свободи та у Його справедливості. Вчення про вибрання можна зрозуміти лише з тлумачення того, що сам Бог сказав про себе самого, що, у свою чергу, повинно бути у відповідності до свідчення Священного Писання, а Писання свідчить саме про Ісуса Христа. Всі незрозумілості, неточності Барт пропонує залишити Богу. Таким чином, теологічна онтологія Барта є прикладом радикального фідейзму:

Ключові слова: одкровення, Ісус Христос, христологія, церковна догматика, Слово Боже, віра.

За Бартом, хоча Бог є інший по відношенню до Його створіння, але існує нероздільна єдність між Ним і створінням. Барт розділив прояви божественної досконалості на дві категорії: досконалість божественної любові і божественної свободи. Така класифікація прийшла на зміну традиційному дуалізму, іманентності і трансцендентності Бога [5, с. 100]. На противагу зміни, яка відбулася в ліберальному розумінні Бога з часів Шляйєрмахера і Гегеля, Барт заявив про абсолютну трансцендентність Бога по відношенню до світу. Багато критиків вбачають слабкість вчення Барта про буття Бога у тому, що він практично виключав будь-яку реальну можливість спілкування між Богом і людиною. Відмінність між Богом і людиною виглядала занадто різко. Однак, як говорить Еріксон, це було вкрай необхідною відповіддю на антропоцентричні тенденції багатьох апологетів іманентності XIX століття [6, с. 265].

Завдання нашої статті є аналіз богословської онтології Карла Барта, його вчення про творіння і про вибрання.

На запитання «Як довести існування Бога?», Барт стверджує, що людина цього ніколи не зможе зробити, якби вона не намагалася тому, що вона є інша; лише Він Сам – оригінальний, через одкровення доводить Своє існування.

За Бартом, *буття Бога в дії*. Бог є, Він існує. Завдання Барта на даному етапі полягає в тому, щоб визначити суб'єкт всіх можливих і необхідних положень. Догматика з усіма її роздумами, дослідженнями і висновками може прагнути, як вважає Барт, тільки до того, щоб висловлювати «Бог є», а також вона *служить церкві в якості критики, порад і пропозицій щодо її дій* [1, с. 204].

На запитання «Чи, взагалі, необхідно досліджувати дане положення, можливо, – це зайве або ж неможливе?» Барт відповідає, спростовуючи Меланхтона, що *якщо б Слово Боже заборонило нам ставити питання про буття Боже, як особливе запитання, або якби воно залишило його без відповіді, то це означало б, що воно не дає нам цього одкровення Божого* [1, с. 205]. Тому на запитання Слово Боже дає єдину повну істинну відповідь на нього, істинне одкровення: Бог є Той, хто Він є, у Його ділах і не тільки. Тому під час пояснення положення «Бог є» необхідно повністю опиратися на Його діла.

Праця Його одкровення включає декілька моментів: по-перше, Бог не позбавив людей Себе самого як істинного буття, подарувавши їм Отця у Його власному Синові через Духа Святого; по-друге, людина, яка є грішна, чує поклик відмовитися від власних спроб відповіді на питання про справжнє буття, і прийняти відповідь від Бога; по-третє, людина через Слово Боже (одкровення) у Дусі Святому, без всякого іншого запевнення, з великою упевненістю усвідомлює

буття Суцього. Отже, Бог є Той, хто Він є, у ділі Свого одкровення.

Даючи визначення того, що є буття Бога, Барт говорить, що це є життя, особливість божественної події і акту, це таке буття, яке саме себе знає, бажає і розрізняє, яке рухоме саме собою, це подія діла Божого, тобто Його власне, усвідомлюване, бажане і здійснюване рішення. Отже, *«будь-яке висловлювання про те, що є Бог, або будь-яке пояснення того, який Бог, за всіх обставин повинно висловлюватися і пояснюватися, яким Він є у Своїй дії і рішенні»* [1, с. 226].

Барт також мислить *буття Бога як люблячого*. На початку Барт акцентує на тому, що будучи самодостатнім, у Своему одкровенні Бог створює і шукає спілкування з людиною [1, с. 229]. Він робить те ж саме й в Собі самому, у Своїй вічній сутності так, як у Трійці панує повна єдність, спільність, а не самотність. Це створення і пошук знаходять свою вершину та остаточне підтвердження у майбутньому визначенні відкупленої в Ісусі Христі людини, в її призначенні до вічного спасіння і повернення до життя. Саме те, що робить у всьому цьому Бог, і є Він.

Як тоді у такій поведінці Бога з'являється Його гнів, огида, покарання, суд, смерть, пекло і вічна смерть? Барт пояснює це тим, що у поведінці Бога існують протиріччя між Творцем і Його творінням. Божий гнів і ворожнеча проявляється проти гріха, тому Він відвертається від грішників і їх карає.

Пізнаючи і визнаючи це благо, Барт лише тепер дає більш точніше визначення Божого буття: Він є Люблячий. Він – Бог, а Його божественність полягає в тому, що Він любить, любов же Його проявляється саме в тому, що Він шукає з людьми спілкування і творить це спілкування.

Що ж таке любов? Барт вважає, що дане визначення необхідно виводити з буття Бога та Його дії. По-перше, у любові Божій мова йде про пошук і створення спілкування заради Нього Самого. Це спілкування Люблячого з улюбленим. Люблячи людей, Бог дає їм не щось, а Себе самого, а також участь у Своїй повноті; по-друге, будучи ініціатором у спілкування, любов Бога не тільки не обумовлена якоюсь відповідною любов'ю, вона не обумовлена й будь-якою якістю улюбленого, за що його варто було б любити; по-третє, любов Бога є самоціль [1, с. 237]. Ця любов сама є те добро, яке вона передає улюбленому, і вона є по відношенню до улюбленого основа для самої себе; по-четверте, Бог любить світ відповідно до свого одкровення, але Він любить світ як Той, хто любив би без світу, тобто як Той, хто не потребує іншого, щоб бути Люблячим Богом. Люди самі є зобов'язані Богу, а не навпаки.

Отже, Бог любить. Він любить так, як може любити один лише Він: Його любов при цьому сама є добро, яке Він, як Люблячий, сповіщає улюбленому, сама є причиною Його любові, має в собі самій свою мету і свої цілі, також є в повноті до улюбленого, який відрізняється від Нього. Саме так любить Бог! І саме ця любов є Боже буття в часі і вічності. «Бог є» означає «Бог любить».

Що є особистість, яка приводить себе в дію як особистість? Барт дає визначення особистості: *«Особистість «Я», яке знає, бажає і діє – може мати лише сенс визнання Бога, який є видимий в Його одкровенні, визнання Люблячого, який, як такий (як*

люблячий по-своєму!), є *Особистість*» [1, с. 245]. Людина не є особистістю, але вона стає нею через те, що її любить Бог і вона може відповідати Богу любов'ю. Тому, лише дивлячись на реальність, яка стоїть перед людьми, Ісуса Христа, можна описати людину, і аж ніяк не дивлячись на самих себе.

Далі Барт подає огляд і аналіз дискусії, яка велася стосовно особистості Бога і відіграла велику роль у богослов'я XIX, і частково XX століття. Ось основні звинувачення Барта стосовно тих, хто підтримував вчення про іманентність:

– у своєму обоженні абсолютного духу вони, якщо дивитися з погляду біблійного одкровення, служать чужому богу, не божественному, але створеному богу [1, с. 253];

– вони базувалися на одних лише аналітичних твердженнях так, як лише повторювали, загальну передумову, що людина є особистість, яка, роздумуючи на ідею свого розуму, може осмислити Бога [1, с. 255].

Також за Бартом *буття Бога полягає у свободі*. Буття Бога як такого, який Живе і Любить є Його буття у свободі. Саме тому, що Він так вільно живе і любить – Він є Бог, і відрізняється від інших, які живуть і люблять. Оскільки Бог, як вільна Особистість, відрізняється від інших особистостей, Він є єдина, споконвічна й істинна Особистість, так як завдяки одній лише творчій силі і творчій волі існують і зберігаються всі інші особистості. У чому ж полягає Божа свобода?

– Бог є вільний у Своєму пануванні. Свобода – це прерогатива божественного панування, і саме цим, згідно Його одкровення в Ісусі Христі, відрізняється Боже панування від інших.

– Бог є вільний як *aseitas Dei* (від-себе-самого). Він сам в собі є владою, істиною, правотою, щоб Він міг у власному повновладді черпати Своє життя і любов з Самого Себе так само, як Він Живе і Любить в Його одкровенні. Піднесеність, суверенітет, велич, святість, слава, а також те, що називається «трансцендентність» Бога, – все це само-себе-визначення, свобода божественного життя і любові божественної Особи.

Перевага Бога в тому, що Він вільний, без обмеженості, цією Своєю свободою від будь-якої зовнішньої обумовленості, вільний, як по відношенню до цієї своєї волі, так і, вільний, не поступаючись нею, користуватися нею для того, щоб створювати таке спілкування і в цьому спілкуванні бути вірним, при цьому будучи справді вільним в Собі Самому. Отже, доказом того, що буття Бога є в свободі – *aseitas*, є те, що «дія Його буття є вільною від всякої необхідності». «Він є сам в собі Існуючий» [1, с. 281].

– Бог є вільний від будь-якої реальності. Якщо Бог є Той, який вільний в Собі Самому, отже, Він є Той, який вільний від будь-якого обґрунтування, обумовленості, визначеності ззовні, з боку чогось іншого. Лише визначивши перше, можна визначити друге. Бог – «абсолютний», тобто відділений від усього, що не є Він.

Доводячи цю істину, Барт протистоїть Фомі Аквінському та Канту, а також всякому пантеїзму, звинувачуючи підходи вчених і богословів другої половини XIX століття у тому, що вони змішували Бога з чимось іншим: спиритуалісти – з природою універсуму, а матеріалісти – з духом.

Барт вважає, що абсолютність Бога, як свобода трансцендентності по відношенню до всього іншого, так

і свобода іманентності, причому така, якої між іншими істотами немає. З однієї сторони, Бог у Своїй повноті може бути достатньо потойбічним для всього іншого, щоб ставати його Творцем з нічого, і водночас досить вільним, щоб частково або повністю змінювати його буття або навіть забирати в нього це буття, так як Він йому його дарував. З іншої сторони, Бог має свободу бути присутнім у тому, що не є Бог, сповіщати йому Себе і з'єднувати з ним Себе. Він може дати цьому іншому, яке абсолютно відрізняється від Нього, життя та існування в Ньому Самому. Джерелом цих можливостей і форм є лише Ісус Христос.

Барт іде далі, говорячи, що Бог достатньо є вільним для того, щоб перебувати всередині іншого, причому найрізноманітнішим способом. Наприклад, Бог, по-різному, діє і говорить в пророках, апостолах, проповідях, таїнствах... При цьому існує ціла ієрархія Його рішень та їх виконань, яка ніяк не применшує Його єдність [1, с. 297]. Так само Бог є вільний у тому, щоб віддалятися від нього, зберігати дистанцію так, як Він діє у світі не зумовлено.

Вченню про творіння, Барт, відводить чотири розділи своєї *«Церковної догматики»*. Богослов вважає, що вчення про творіння не повинно починатися з апологетичного твердження, щодо наукового дослідження, чи з пошуку комплексного світогляду, але з вивчення результату визнання Бога як Творця. Тому він починає з того, що розглядає віру в Бога як Творця.

Доктрина про творіння є одним із питань віри, і її можна вивести лише внаслідок божественного самооб'явлення, яке приводить людину, через свідчення Священного Писання, до Христа і віри. Писання вчить, що Творець, Бог Писання, не є загальний Бог, Який створив все унікальним чином, підкресливши відносини Творець/творіння, а створений Ним світ є, і завжди буде, Його подарунком, об'єктом Божої творчої дії є небо і земля у їхній єдності і відмінності, в центрі, з людиною. Таким чином Барт висуває два тезиси: ноетичний і онтичний. Перший полягає в тому, що знання про творіння походять з Писання, Божого свідчення про Себе Самого, тобто про Ісуса Христа. Отже, нам відомо про творіння від Ісуса Христа, який є Бог і Людина: хоча Бог є абсолютний Сам у Собі, має партнера ззовні, звідси випливає, що людина є не сама й не є абсолютною сама у собі, а також вона має партнера; хто є Бог як Творець, що Він робить, і чим є Його творіння? Другий тезис полягає в тому, що Ісус є Слово, через яке можна знати творіння тому, що Він є Слово, яким Бог створив, підтримує і управляє творінням. Отже, Ісус Христос є ключем до таємниці творіння.

Досліджуючи біблійні свідчення про творіння, описані в книзі Буття, Барт вважає, що ключ до них лежить у відносинах між творінням і завітом. Творіння як вічна основа завіту, і завіт як вічна основа творіння.

Творіння є першою із дій Божих, які охоплюють історію завіту, отже з неї починаються всі речі, які відрізняються від Самого Бога. Ця дія є як Бога Отця, так Сина, який став людиною і Духа Святого, який дає життя [1, с. 455, 478–479].

Творіння направлене на історію. Творець є триєдиний Бог, який діє та відкриває Себе в історії – в завітній історії або історії спасіння, як називало її консервативне богослов'я XIX століття. Однак, творіння

не є позачасовою істиною, хоча з неї починається час. У Писанні взагалі не існує позачасових істин, але всі істини, згідно Писання, є ділами Божими, в яких Бог розкриває Себе: діла, які мають характер вічності, охоплюють усі часи й, одночасно, володіють і характером конкретної тимчасовості.

Біблійне свідчення говорить не тільки про благодатний завіт, але й в різних версіях історію про творіння. Починаючи з неї, «Біблія одразу поміщає причину і сутність людини і її світ у світло тієї благодаті, яка потім відкриється, як Божий зміст і задум у процесі того, що відбувається між Богом і людиною, наповнюючи собою час» [1, с. 487]. Тому питання про походження, існування та природу речей не мають права виходити за межі царства благодаті; вимагати будь-яких самостійних, чужих цьому царству відповідей; відходити від одкровення Божого, Його влади у примиренні з Самим Собою світу, створюючи власну систему думок.

Однак тут виникає питання: як хтось може знати і говорити про те, що і як відбувалося? Тут Барт розмежує історію на ту, яку неможливо ні побачити, ані зрозуміти – неісторичну історію (*Geschichte*), і ту, яка доступна, зрозуміла для людини – історія, яка носить об'єктивний характер (*Historie*). Історія про творіння, у своїй суті, є повністю неісторична, однак володіє своєю особистою історичною реальністю. Внаслідок чого Барт висуває три тези: по-перше, Біблія розповідає про творіння як про історію, яка не мала ніяких свідків серед людей (Йова 38:3); по-друге, зміст біблійних історій про творіння носить яскраво виражений характер передісторичності¹; по-третє, існують дві різні історії про створення на перших сторінках Біблії, які доповнюються окремими текстами в біблійному каноні, яких торкається тема створення, але вони, хоч і по-різному описують один й той же процес. Тому ця історія про творіння не підлягає ніякому екзегетичному чи догматичному обґрунтуванню. Також ця історія є правдивою, а не міфом, який розглядає світ, відштовхуючись від його меж [3, с. 82]. Не існує міфу про створення, оскільки створення, як таке, недоступне міфу.

Біблійні історичні розповіді про створення знаходяться у тісному зв'язку з історією дії Бога в союзі з людиною. Існує лише єдине джерело одкровення – Ісус Христос, інакше людина створить собі якогось божка.

Барт говорить, що світ існує Словом. Світ почав існувати, був створений і підтримується маленькою дитиною, яка була народжена у Віфлеємі, Чоловіком, Який помер на Голгофському хресті, і в третій день воскрес [3, с. 91]. Таким чином це є Слово про створення. Перші два розділи книги Буття не дають «нейтральний» опис створення, але вони сповнені євангелією Божої благодаті в Ісусі Христі. Наприклад, слова «дуже добре» (Буття 1:31) не означають, що творіння є добре саме по собі, ще не вражене гріхом, вони не мають за мету викликати ностальгію за «золотим віком» на початку історії, але ця фраза вказує на христологічну оцінку створення. Вона говорить про Божий погляд на нього в Ісусі Христі – «Людини Голгофи».

Світ – це дійсність, своєрідність і свобода творіння. Дійсність творіння означає дійсність на основі *creatio ex nihilo*, творіння з нічого. Там, де було ніщо, там стало

щось відмінне від нього. Своєрідність творіння означає буття в часі і в просторі, буття, яке має початок і кінець. Воно не єдине, але множинне. Бог ж є вічний. Це не означає, що в Ньому немає часу, в Ньому є інший час, відмінний від людського. Час і простір Бога вільні від меж. Свобода творіння означає випадковість сушого для створеного «бути таким-то» [3, с. 88]. По відношенню до людини, як творіння, означає наявність свободи вибору, тобто можливість зробити так чи інакше. Якщо люди є вільними, то тільки тому, що Творець нескінченно вільний. Будь-яка людська свобода є лише недосконале відображення божественної волі.

Людська свобода приймати рішення – це не свобода вибору між добром і злом. Людина не створена як Геркулес на роздоріжжі. Свобода вибору полягає у слухняності, так як саме послух є на користь реалізації Божої волі; і неслухняності, що призводить до неминучого падіння і відокремлення від Бога.

Тому виникає питання: що є основою для створення і яка його мета? Основою створення є Божя милість, яка проявилася у створенні світу та людини і полягає в тому, що Бог дозволяє бути відмінною від Себе реальністю [1, с. 85]. Поки існує Бог, а Він є вічний, доти існуватиме творіння, так як все створено Ним, через Нього і в Ньому, тобто в Слові, в Ісусі Христі. На запитання «Для чого небо і земля і все є створене?», Барт відповідає: «Я не міг би сказати нічого іншого, крім: це місце проявлення Його (Божої) величі» [3, с. 92]. Бог бажає стати видимим у світі, оскільки створення є осмислена дія Бога. Людина ж є активним свідком Божих дій, якому дозволено бути там, де звеличений Бог і розказати про все це іншим. Такий намір Бога «виправдовує» Його як Творця.

Говорячи про небо і землю, в центрі якої знаходиться людина, то під «небом», Барт має на увазі не атмосферне або стратосферне небо, але визначену реальність творіння, яке є недосяжне та не зрозуміле. Якщо в світі існує небесна складова, вона повинна служити ознакою, нагадуванням про те, що є вище неба – про наднебесну дійсність, Творця землі і неба. Цьому верхньому творінню протистоїть нижнє творіння – земля, як сукупність того, що можна пізнати, бачити, чути і відчувати, а також мислити й споглядати. З цим земним світом пов'язане походження людини: Бог взяв людину із землі. Якщо у людини є інше походження, крім земного; інша мета, крім тієї, щоб знову стати землею, то тільки на основі дійсності завіту між Богом і людиною. Таким чином, людина є творіння, яка перебуває на межі між небом і землею, вона на землі і під небом.

Наводячи аргументи щодо створення того, що є відмінне від Бога, Барт протиставляє своє вчення природньому богослов'ю, вважаючи його небіблійним [1, с. 514]. Вчення Барта про творіння, швидше, містить в собі всі інші основні вчення – Бога, Трійцю, Христа, людину, гріх, екзегетику, що приводить до складності систематизації самого вчення. Тому багато вчених, приходять до висновку, що у Барта, практично, не має, як такого, вчення про творіння. Інші ж вважають, що дане вчення перейняте христологією, ще інші, що Барт був модалістом, хоча в його працях він досить часто використовував тринітарний підхід.

Впродовж історії багато богословів, вчених, і навіть звичайних людей, по-різному відносилися до вчення про Боже вибрання – одні йому надавали важливе значення,

¹ Процеси, які описані в книзі Буття в 1 і 2 розділах відбуваються на межі між не існування і існування природи.

інші критикували попередніх, а ще інші його взагалі оминали, вважаючи, що це не справа людей. Барт вважає, що причиною такої «вразливості» вчення про вибрання є те, що «дуже мало уваги надавалося даному питанню, натомість береться за основу якась, як вважається, відома відповідь, і, в результаті, ця неперевірена відповідь направляла по визначеному шляху рух, який приводив до рішень і переконань, які мали важкі наслідки» [1, с. 357].

Барт звертає увагу читачів на ім'я Ісуса Христа, з якого все необхідно починати, і упродовж всього шляху «нам, знову і знову, приходиться наштовхуватися на Нього матеріально чи субстантивно» [1, с. 308], так як Ісус є голосом Божим, через якого подаються настанови про Бога від самого Бога. Витіснення Бога і використання якогось іншого неправдивого джерела є доказом того, що богослов'я відсторонилося від цього імені.

Сутність вчення про вибрання полягає в тому, що це є сума Євангелія. Так як воно є доброю і радісною новиною, вісткою, яка підкріплює, потішає, яка дає допомогу, при цьому навчання і вяснення, дана істина не є повністю діалектичною, а саме антидіалектичною, так як вона не може одночасно звіщати добро і зло, допомогу і знищення, життя і смерть, радість і жах. Не можливо наполовину радіти і наполовину боятися [1, с. 320]. Отже, вчення про вибрання несе в собі спасаючий характер, бо радісною звісткою є сам Ісус Христос. Своє вибрання Бог здійснює у Своїй благодаті. Це є «*благодатне вибрання*», яке відноситься до всіх людей, і одночасно на нього ніхто не може претендувати. «*Ті люди, у яких виникає думка Бога (про всіх!), тільки через благодать являють собою те, що вони є, і тільки благодаттю вони можуть виникнути у цій своїй божественній якості, і тільки благодать (благодать для всіх!) виникає у них через благодать*» [4, с. 380]. Вчення про Боже вибрання, а саме «*вчення про передвизначення*», набуло подвійне значення. Чуючи ці терміни, у людини вони викликають незрозумілість і перешкоджають зрозуміти цю істину. В приклад, Барт ставить Джона Мільтона, який, після прочитання вчення Кальвіна стосовно передвизначення, зробив наступний висновок: «*Нехай я провалюся у безодню, але такий Бог ніколи не зможе викликати в мені поваги!*» [1, с. 321]. Тому Барт має перед собою завдання подати правильне вчення про Боже, благодатне вибрання за допомогою критики з метою зруйнувати цю двозначність. Богослов намагається показати справжній, оправданий і необхідний намір, який лежить в основі цього вчення.

Спочатку Барт пояснює основні поняття даного вчення, такі як свобода, таємниця свободи і справедливість.

Перед-визначення (*prae-destinatio*) – це, коли Бог, який є незмінний, всемогутній і вічний, вибирає, Він приймає святе і справедливе рішення, за Своїм догоджанням, з благим наміром. Таке рішення передедує будь-якому рішенню людини, так як приймається без її участі. «*Благодать – це вибрання*», тому що вибрання полягає у проявленні Богом благодаті, любові до Його творіння. Тому, по Своїй благодаті, Бог вибирає для Свого творіння [1, с. 349] «*...незаслужену нагороду, ...програне самим творінням життя, ... буття творіння, яке стало неможливим*» [1, с. 349]. Така благодать є вільною тому, що належить Богу, Який залишається вільним у Своїй дії чи бездії. Людина також стає свобідною так, як є вибрана Божою благодаттю.

Таємниця у вільному рішенні Бога перед людиною – це таке рішення Бога, основа якого є схована від людини і є недоступною для її дослідження. Після того, як був зроблений Його вибір, людина не може вимагати у Бога звіту про нього або ж притягнути Його до відповіді тому, що коли він робився, у людини не запитували поради. Людині необхідно визнати, що там, де є дія Бога у Його свободі, там є порядок, а також навчатися у Нього цьому порядку. Роблячи так, людина набуває мудрості і володіє нею. Бог не робить те, що Йому заманеться і не є тираном.

Воля Божа не знає запитання «*чому?*», вона є повністю «*тому що*». Розпорядження, стосовно того, що людина буде і не буде робити, вже зроблені, їй лише залишається визнати їх як вже зробленими. Сперечаючись з Богом і вказуючи Йому, що і як робити, запитуючи причини Його дій, людина забуває, що Божі рішення є основані на Його благоволінні, якого ніхто не може пізнати, саме тому людина повинна лише покоритися Йому. Якщо Він, вибравши людину, зробив Себе предметом її пошани, то від неї вимагається лише одне – віддавати Йому цю пошану.

Божественна справедливість, означає те, що Бог звершує суд так, як лише Він один володіє цим правом і проникливістю; створює порядок тому, що є джерелом і нормою будь-якого порядку, а також Сам є порядком; стверджує Свою гідність, так як лише Він знає у Своїй мудрості те, що є гідне Його; а також людині вказуються її межі: хто може прийти на суд Божий і, при цьому, не боятися Його й за самого себе, хто може вести переговори та судитися з Ним про те, що є порядком, хто може визначити Його мудрість; це – погляд людини у безодню, в яку вона сама впала і від якої вона ніяк не може позбутися своїми стараннями; це та справедливість, в якій Він стверджує і проявляє Свою гідність по відношенню до людини, відкривається їй у тому, що Він її вибирає, проявляючи до неї Свою милість, благодать і благовоління. Тому людина, яка сама опинилась у прірві, без будь-яких заслуг, але згідно вироку Його премудрості, може жити згідно Божого розпорядження і влади.

Будучи Суддею праведним, Бог бачить важке положення людини і змінює його на краще, наділяє правом та оправдує, не дивлячись на її особисту відмову, не дозволяє їй знищити саму себе, ставши для себе ворогом, а також піклується про неї як про Свою власність.

Даючи поради тим, хто намагається досягнути правильного розуміння вчення про вибрання, Барт радить не діяти так, щоб тема й програма її виконання нав'язувались церковним переданням і бралися з нього, але повернутися, як Кальвін, до інтерпретації Священного Писання [1]; не потрібно змішувати обґрунтування даного вчення з тим, у чому можна побачити цінність і користь, з точки зору дидактики і педагогіки, як це робив Кальвін і зазнав критику з боку лютеран та інших, у відхиленні до стоїцизму, маніхейства, квітизму і лібертинізму; не обґрунтовувати дане вчення за допомогою даних уявного або реального емпіричного досвіду, наприклад, внаслідок спостереження того, що одні чують Євангеліє і отримують користь, тобто спасіння, інші ж ні, але шукати його в самовідкритті Бога, яке є засвідчене в

Писанні; також не можна обґрунтовувати дане вчення поняттям Бога, як необхідної свobodної всемогутньої волі у світі, так і по відношенню до вічного спасіння чи загибелі людей, змішуючи поняття «передвизначення» і «провидіння». «Бог при створенні світу мав якийсь план, подібно *rational and intelligent man*¹, подібно Наполеону перед його походом на Росію і Він цей план реалізує» [1, с. 377].

Барт зазначає, що вчення про вибрана може бути легітимно зрозумілим і викладеним лише у формі тлумачення того, що сам Бог сказав про себе самого, у відповідності до свідчення Священного Писання [1, с. 357–358]. До обґрунтування даного вчення Барт підходить з христологічної точки зору, стверджуючи, що «Ісус Христос – Бог, який вибирає і Людина, яка є вибрана» [1, с. 395]. З цього випливає, що Христос є як Суб'єктом, так і Об'єктом вибрана.

Ісус Христос як Суб'єкт вибрана показує і визначає Бога, Який вибирає [1, с. 388]. Він – не просто засіб, інструмент, через який люди стають вибрані, а Той, хто вибирає і є вільним у Своему виборі, будучи Богом, одним із Трійці, Тобто, не тільки «через Нього», але й «у Ньому».

На запитання «кого Бог вибирає», відповідь, зазвичай, є відомою: Своїх людей, Свій народ. Отже, є й ті, які не вибрані. Барт засуджує такий погляд. Він доводить, що Ісус Христос є єдиним вибраним, а вже в Ньому всі люди вибрані [1, с. 393]. Вибрана Ісуса Христа – це не вибрана якоїсь окремої людини, але всього людського роду. Однак Барт говорить і про те, що Христос є Суддя, Він не тільки вибирає, але й засуджує, карає. Якщо Христос є вибраним, тоді й засудженим. Він взяв все покарання і засудження на Себе, щоб дарувати людині вибрана. Таким чином ми бачимо у його вченні «подвійне передвизначення».

Якщо в Христі всі люди є вибрані, і лише Ісус Христос поніс засудження, тоді виникає запитання «Чи насправді Барт вірить у апокатастасіс², що всі люди спасуться?» Саме тут, особливий акцент Барт робить на свободі Божої благодаті. Якщо ж Божа благодать є свobodна, тоді не можна стверджувати апокатастатіс так, як це вже порушує Божий суверенітет, але й не можна не стверджувати його. Отже, тут спостерігається якась незрозумілість, не чіткість, Барт же пропонує залишити це Богу, відмовитися від спроб узгодити їх або ж визнати їх неузгодженість.

Завершуючи дане питання, Барт робить наступний висновок: «Вчення про вибрана не може починатися ні з абстрактного поняття Бога, який вибирає, ані з абстрактного поняття вибраної людини, але повинно початися з конкретного пізнання Ісуса Христа як Бога, який вибирає, і Людини, яка є вибрана» [1, с. 423].

Висновки. Великою заслугою Карла Барта є те, що він змістив акценти від людини на Бога, від іманентного на трансцендентного Бога, повернувшись до ортодоксії, хоча у видозміненому прояві. Рудольф Бультман підтримав Барта саме у питанні божественної трансцендентності, хоча, зробивши спробу радикального застосування цієї ідеї до всього спектру релігійної думки,

¹ «розумна і мисляча людина»

² «загальне відновлення». Основними текстами Святого Писання, якими оперують універсалісти, є 1 Тимофія 2:4, Римляни 11:32 і 2 Петра 3:9.

пішов далі ніж Барт. *Доктрина про творіння* є одним із питань віри, яку можна вивести лише з божественного самооб'явлення, яке, в свою чергу, приводить людину до Христа і віри через свідчення Писання. Свідчення про творіння в книзі Буття необхідно розглядати в ключі відносин між творінням і завітом. Також дане свідчення подає різні версії історії про творіння. Сама ж історія про творіння є повністю неісторична, хоча володіє історичною реальністю. Також ця історія знаходиться у тісному зв'язку з історією дії Бога в Ісусі Христі з людиною. Дійсність творіння доводиться Бартом дійсністю на основі *creatio ex nihilo*, яке має початок і кінець. Людська свобода приймати рішення полягає у слухняності на користь виконання волі Божої, а не свобода вибору між добром і злом. Основа для створення – це Божа милість, а небо і земля – це місце проявлення Його величчя, і людина є в центрі – на межі між небом і землею. Джерелом у вченні про вибрана є Ісус Христос, а сутність даного вчення – це сума Євангелія, доброї і радісної новини, яка несе в собі спасаючий характер, і здійснюється Бог у Його благодаті. У вченні про передвизначення Барт говорить про свободу, таємницю цієї свободи і справедливість Божу. Бог не є тиран і не робить все, що Йому заманеться. Але Він є вільний у Своїй дії чи без дії. Також рішення Бога щодо вибрана є сховане від людини і є недоступною для її дослідження. Йї залишається лише покорятися Йому і віддавати Йому шану. Бог зверху справедливий суд, володіючи цим правом і проникливістю. Дане вчення можна зрозуміти лише у самооб'явленні Бога у відповідності до свідчення Священного Писання. Обґрунтовується дане вчення про вибрана з христологічної точки зору – Христос є як Суб'єктом, так і Об'єктом вибрана. У Христі, який є єдиний вибраний Богом, вибрані всі люди. Якщо ж Божа благодать у вибрани є свobodна, то не можливо ні заперечувати, ні стверджувати апокатастасіс. Барт вирішує віддати Богу вирішувати. Аналізуючи вчення про вибрана, найбільше його критикують в універсалізмі (Бруннер), в тенденції докетичній та несторіанській (Хегглунд), несправедливій критиці Кальвіна у цьому питанні (реформати). Отже, усвідомлюючи свій відхід від традиційної точки зору, розглядаючи питання про передвизначення, Барт слідував тому принципу, який лежав в основі всіх його богословських поглядів, – принципу основної ролі Ісуса Христа. Барт критикує традиційну кальвіністську точку зору, згідно якої Бог від віку визначив, кого спасти, а хто загине. Ісус Христос, для Барта, – Бог, Який вибирає і Людина, яку вибирають. Тему «Загальне спасіння» він розглядає з великою обережністю, ніде, по-справжньому, не заявляючи про якусь певну свою позицію. Стверджувати те, що Барт вірив в універсалізм буде неправильно так, як він сам це заперечував, однак необхідно згодитися з тим, що його вчення про вибрана наближало до нього дуже близько.

Список використаних джерел

1. Барт К. Церковная догматика Т.1 / К. Барт / Пер. с нем. – М.: ББИ, 2007. – 542 с.
2. Барт К. Церковная догматика Т.2 / К. Барт / Пер. с нем. – М.: ББИ, 2011. – 689 с.
3. Барт К. Очерк догматики / К. Барт / Пер. с нем. – М.: ББИ, СПб.: Алетейя, 1997. – 272 с.
4. Барт К. Послание к римлянам / К. Барт / Пер. с нем. – М.: ББИ, 2005. – 580 с.

5. Гренц С., Олсон Р. Богословие и богословы XX века / С. Гренц, Р. Олсон. – Пер. с англ. – Черкассы: Коллоквиум, 2011. – 520 с.

6. Эриксон М. Христианское богословие / М. Эриксон. – СПб.: Библия для всех, 1999. – 1088 с.

References

1. Bart K. Tserkovnaya dogmatika T.1 / K. Bart / Per. s nem. – М.: BBI, 2007. – 542 s.

2. Bart K. Tserkovnaya dogmatika T.2 / K. Bart / Per. s nem. – М.: BBI, 2011. – 689 s.

3. Bart K. Ocherk dogmatiki / K. Bart / Per. s nem. – М.: BBI, SPb.: Aleteyya, 1997. – 272 s.

4. Bart K. Poslaniye k rimlyanam / K. Bart / Per. s nem. – М.: BBI, 2005. – 580 s.

5. Grents S., Olson R. Bogosloviye i bogoslovy XX veka / S. Grents, R. Olson. – Per. c angl. – Cherkassy: Kollokvium, 2011. – 520 s.

6. Erikson M. Khristianskoye bogosloviye / M. Erikson. – SPb.: Bibliya dlya vsekh, 1999. – 1088 s.

Khrom'yak N. L., senior researcher at the Center of Religious studies at National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), tuzn@ts.lviv.ua

Theological ontology of Karl Bart

The article analyzes the theological ontology of Karl Barth, his doctrine of creation and of choice. Bart emphasized that no meaning and no sequence affects God with man, the Creator with creation, because the difference between them is qualitative and absolute. The doctrine of creation for Barth is one of the questions of faith. First, God does not exist alone, but by His will and actions there is something other than Him; secondly, creation does not exist exactly, but as a result of the manifestation of kindness in the will and actions of God; thirdly, such statements can only be deduced from the divine self-revelation that leads man in the testimony of the Holy Scripture to Christ and faith. The doctrine of electing, in Barth, has a savior in nature, just as Jesus Christ is the joyful news of the gospel. God makes his choice in His grace, therefore it is a graceful election in His fundamental freedom, the secrets of His freedom and His justice. The doctrine of electing can only be understood from the interpretation of what God himself said about himself, which, in turn, should be in accordance with the testimony of the Scriptures, and the Scriptures testify to Jesus Christ. All incomprehensibility, inaccuracies Bart suggests to leave for God. Thus Bart's theological ontology is an example of radical fideism.

Keywords: revelation, Jesus Christ, Christology, church dogmatics, Word of God, faith.

* * *

УДК 1+001

Гусейнов Ю.,

доцент кафедры «Философия и социальная работа», Нахичеванский Государственный Университет (Азербайджан, Нахичевань), matlabm@yandex.com

МИРОВОЗЗРЕНИЕ ВЫДАЮЩЕГОСЯ МОЛЛАНАСРЕДДИНЦА АБДУРРАГИМА АХВЕРДИЕВА

Рассматривается философское мировоззрение Абдурагима Бэй Ахвердиева. Отмечается, что Абдурагим Бэй Ахвердиев как выдающийся писатель и драматург, был одним из активных членов сатирического журнала «Молла Насреддин», который начал издаваться и редактироваться Мирза Джалилем Мамедгулузаде в 1906 году. Отмечается так же, что философское мировоззрение А. Ахвердиева сформировалось под руководством Восточно-Мусульманской классической литературы и западноевропейской русской культуры. Он был многогранной творческой фигурой, проводил образовательные мероприятия и владел мировоззрением, содержание и характер которого был просвещение народа.

Ключевые слова: мировоззрение, литература, культура, «Молла Насреддин», русский.

(статья друкється мовою оригіналу)

В начале XX века мировоззрение выдающегося молланасреддинца Абдурагима Ахвердиева, которое

было просветительского характера и содержания формировалось под влиянием прогрессивных философских и научных идей мыслителей Востока, в том числе Азербайджана и в основном России.

Ахвердиев Абдурагим бек Асадбек оглы (16.V.1870 – 12.XII.1933) – выдающийся азербайджанский писатель, заслуженный деятель искусств Азербайджанской Республики. Из биографии А. Ахвердиева узнаем, что он родился 16 мая 1870 года в Шушинском уезде (Карабах) в семье обедневшего дворянина Асад-бека, служившего переводчиком при уездном управлении. В 1890 году А. Ахвердиев переехал в тогдашний административный и культурный центр Кавказа – Тифлис и здесь окончил реальное училище. Получив в 1891 году аттестат зрелости, А. Ахвердиев отправился в Петербург для продолжения образования. Здесь он поступил в Институт инженеров путей сообщения, но перешел затем в качестве вольнослушателя на восточный факультет университета, который и закончил.

Пребывание А. Ахвердиева в Петербурге оказало на молодого человека огромное влияние, приобщило его к передовой культуре русского народа, расширило его кругозор, приблизило к русскому освободительному движению, способствовало формированию его мировоззрения и росту его художественного таланта. Когда А. Ахвердиев был в Петербурге, горячо интересовался театром. По признанию писателя, из петербургских театров его больше всего привлекал Александринский. «Александринский театр всецело захватил меня, – писал А. Ахвердиев в одном из своих писем. По меньшей мере раз в неделю я ходил в этот театр, иные недели он привлекал меня и по два и по три раза» [12, с. 4]. Под влиянием этого театра А. Ахвердиев в бытность свою в Петербурге написал комедию «Конец венчает дело» (1892), высмеивающую многоженство, и драму об упадке дворянско-помещичьего хозяйства – «Разоренное гнездо» (1894), которую издал в Петербурге в 1899 году.

По возвращении в Баку А. Ахвердиев написал драму «Несчастный юноша» (1900), в которой наиболее ярко отразился демократизм писателя. Годы 1900–1904, проведенные в Баку, оказались весьма плодотворными для писателя. За это время он написал, кроме упомянутой драмы, трагедию «Пери-джаду» («Волшебница-пери») [7, с. 4].

Начало XX века стал новым этапом в развитии общественной и философской мысли в Азербайджане. В силу общения с русской наукой и культурой, развивались просветительские и демократические идеи в Азербайджане. И так стали возникать начальные русские школы. Передовые люди Азербайджана боролись за создание школ светского типа с преподаванием на родном языке, за развитие сети русских школ и увеличение в них числа учащихся – азербайджанцев [5, с. 82].

Деятельность таких поборников науки и просвещения, как А. А. Бакиханов, К. Б. Закир, Мирза Казем-бек, Мирза Джафар Топчибашев, М. Ш. Вазех, М. Ф. Ахундов, С. А. Ширвани, Г. Б. Зардаби и др. направлена на усвоение лучших достижений русской литературы, науки и философии, на ознакомление общественности России с сокровищами восточной культуры. Благотворное влияние передовой русской культуры и революционно-демократических идей

проявилось в произведениях и творческой деятельности лучших представителей культуры азербайджанского народа [5, с. 120].

Литературный процесс XIX века в Азербайджане знаменателен рядом серьезных новшеств. Литература обогатилась новыми темами, жанрами, героями; именно в этот период появились первые драмы, первые профессиональные театральные постановки в тюркском мире; широкий размах получила деятельность литературных медресе в Баку, Тифлисе, Шемахе, Шуше, Ордубаде, Ленкорани. Одним из важнейших событий в культурной жизни и факторов развития общественной и литературной мысли явилось начало издания первых журналов, газет. В 1875 году увидел свет первый номер газеты «Экинчи» («Сеятель» или «Пахарь») на азербайджанском языке; за этим изданием последовали газеты «Зия» («Свет»), «Зияйи-Гафгазийе» («Свет Кавказа»), «Шарги-Рус» («Русский Восток»), журнал «Кяшкюль» [15, с. 375–376].

В возрождении национального просветительства, приобретающего все более массовый характер (и имевшего различные идейно-художественные течения), самое деятельное участие принимают Алибек Гусейнзаде (1864–1940), Ахмедбек Агаоглу (1869–1939), Фиридунбек Кочарли (1863–1920), Абдурагимбек Ахвердиев (1870–1933), Нариман Нариманов (1870–1925), Султан-Меджид Ганизаде (1866–1937), Мамедага Шахтаглы (1863–1920), Г. Махмудбеков (1862–1928), Рашид-бек Эфендиев (1863–1942), Г. Байрамалибеков (1862–1937). И реалистическое, и романтическое просветительские русла литературы начала двадцатого века берут истоки в этих идейно-художественных течениях. Самыми выдающимися художниками, возвращенными азербайджанской литературно-художественной и общественной мыслью на заре двадцатого века, явились блистательные мастера реалистической сатиры поэт Мирза Алекпер Сабир (1862–1911) и основатель знаменитого журнала «Молла Насреддин», прозаик, драматург и публицист Джалил Мамедкулизаде (1866–1932).

В 1906 году гениальный писатель, драматург и публицист Джалил Мамедкулизаде создал первый азербайджанский сатирический журнал демократического направления «Молла Насреддин» (1906–1931), получивший широкое распространение на Востоке. Мирза Джалил объединил вокруг журнала таких видных поэтов и писателей как Сабир, Омар Фаиг, М. С. Ордубади, Гамгюсар, Али Назми, Мовджуз и др. которые явились активными представителями школы «Молла Насреддин».

Журнал остро реагировал на политические события, поддерживал революционно-освободительное движение народов Востока, боролся за права человека. На страницах журнала нашли отражение вопросы прогрессивные социально-философские мировоззрения международной политики, которые он освещал с революционных позиций. «Молла Насреддин» объединял вокруг себя прогрессивных писателей, верных традициям реализма и народности, вел борьбу против реакционных кругов общества.

В истории азербайджанской периодики «Молла Насреддин» занимает важное место. Сатирические стихи, рассказы, фельетоны, очерки, печатавшиеся

в журнале, обличали патриархально-феодалные обычаи, религиозный фанатизм, призывали к борьбе за свободу, социальное равенство. «Молла Насреддин» выступал также против империализма и колониализма, против деспотической власти в Иране, Турции и других странах мусульманского Востока, журнал поддерживал национально-освободительное, и революционное движение в этих странах. Журнал и его сотрудники подвергались преследованию со стороны полицейских властей и высшего мусульманского духовенства. В советское время «Молла Насреддин» вел борьбу за искоренение пережитков прошлого, за уничтожение классового и национального угнетения в колониальных странах Азии и Африки [11, с. 6–7].

Таким образом, литературный процесс на стыке девятнадцатого и двадцатого столетий был закономерным продолжением развития предшествующего идейно-художественного опыта, обусловленным новыми императивами времени. Именно в этот период просветительское литературное движение обретает новые масштабные координаты, как в содержательном измерении, так и в отношении прилива новых творческих сил; в ряды участников этого движения вступает новая генерация интеллигенции, получившая образование в европейских, российских вузах, а также в Гори, Тифлисе и вернувшаяся на родину и горячо взявшаяся за дело, плечом к плечу с такими аскалами, как Зардаби и Н. Везиров, на поприще литературы, образования, театра, печати.

Литература XIX – начала XX вв. продолжая традиции своей классики, впитывала в себя новые веяния, развивала новые черты, шла от просветительского реализма к реализму критическому. Она испытывала значительное влияние демократической русской литературы. «Молла Насреддин» подвергался преследованиям реакционного духовенства и властей. Журнал выступал против угнетения трудового народа, против власти шахов и султанов, религиозного фанатизма и невежества, горячо поддерживая пробуждающиеся на Востоке прогрессивные силы, приветствуя революционное движение в Иране, Турции и др. странах колониального Востока.

Подъем национального самосознания, распространение демократических идей, возрождение духовных ценностей и идеалов, исторической памяти в начале минувшего века вызывают смутные в стане реакции, охранителей и мракобесов, отраженное в сатирических воплощениях молланасреддинцев эта политическая панорама дает представление о возрожденческой энергии происходящего подъема, о «тектонических» сдвигах истории, движущейся вперед и приведшей к созданию первой независимой республики в 1918 году.

Новый общественно-исторический климат, брожение умов подсказывали, стимулировали более глубокое художественное проникновение в современность, ее исследование во всей сложности (путем диалектического осмысления!) связей, в сопряжении с историческим прошлым и тенденциями движения в будущее. Образ социальной действительности в период национального пробуждения мог предстать именно в многомерном, «широкоэкранным», эпическом изображении. Многие из проблем национального бытия, менталитета, самосознания, затронутые творчеством Ахвердиева, сохраняют свою актуальность и социальную значимость

и поныне, его произведения продолжают служить народу, нашей эпохе в решении этих проблем, в духовном движении общества и нации.

Новое художественное мышление и мировидение, явленное его литературной деятельностью, в своей духовной «радиации» не замкнулась в пределах Азербайджана – он явился одним из видных представителей реалистической литературы и сатирической прозы нового типа, молланасреддинцем в демократической печати в масштабах всего Ближнего Востока. Знаменитый журнал «Молла Насреддин» включал в спектр своего внимания проблемы, касающиеся жизни и судеб многих народов Востока и Запада – арабов, персов, турок, татар, узбеков, индусов, туркмен, лезгин, албанцев, афганцев, греков, китайцев, болгар, сербов, немцев. Журнал распространялся и был читаем в таких городах, как Баку, Стамбул, Тегеран, Калькутта, Багдад, Бухара, Самарканд, Ашхабад, Ташкент, Петербург, Москва, Астрахань, Уфа, Тифлис, Эривань.

Один из таких активных молланасреддинцев был Абдуррагим бек Ахвердиев (1870–1933), выдающийся прозаик, драматург и публицист, просветительно–реалистическое творчество которого сыграл большую роль в развитии азербайджанской литературы и общественной мысли.

Продолжая традиции М. Ф. Ахундова, А. Ахвердиев наряду с Наджаф бек Везировым утверждал реалистический демократический театр в Азербайджане. В трагедии «Разоренное гнездо» (1896) он правдиво изобразил социальный кризис дворянской семьи в конце XIX в. В пьесе «Несчастный юноша» (1900) впервые в азербайджанской драматургии создан образ демократа, вступающего в борьбу с патриархально–феодалными порядками. В центре пьесы «Ага Мухаммед шах Каджар» (1907) – обобщенный образ восточного деспота. С 1906 года Ахвердиев становится одним из основных авторов демократического журнала «Молла Насреддин», печатает многочисленные рассказы, фельетоны, статьи («Письма из ада», «Бомба», «Путешествие Мозаланбека», «Мои олени»), в которых подвергает резкой критике основы буржуазно–помещичьего строя, верхушку государственного аппарата, алчность помещиков и духовных лиц. В послереволюц. годы Ахвердиев изображает борьбу в азербайджанской деревне за строительство нового общества, критикует пережитки прошлого и пропагандирует успехи советской власти («В тени дерева», «Женский праздник», «Старый дом», «Прекрасно» и др.). Ахвердиев – автор очерка «Из истории азербайджанского театра» (1924), монографии «Жизнь и творчество М. Ф. Ахундова» (1928), переводов из У. Шекспира, Ф. Шиллера, Э. Золя, М. Горького, А. П. Чехова.

Баку этого периода быстро развивался. Он стал одним из крупнейших в России экономических и культурных центров, центров рабочего революционного движения. Нефтяная промышленность еще в конце XIX века превратила этот тихий в прошлом городок в крупный промышленный центр, в котором к 1901 году на одних только нефтяных промыслах работало 27 тысяч рабочих. Значительно выросла к тому времени и азербайджанская интеллигенция, в большинстве вышедшая из дворянско–помещичьих и буржуазных классов, появлялись и интеллигенты–разночинцы.

А. Ахвердиев стал разносторонней личностью и благодаря своим дарованиям и стремлениям формировалось его прогрессивное мировоззрение.

Публицистическая трибунность, открытое обращение к народу, нации, характерные для журнала «Молла Насреддин» – детища Дж. Мамедкулизаде (вспомним первый номер знаменитого журнала, начинавшийся словами: «С думой о вас явился я, о мои мусульманские братья!»), имели место и раньше (конечно, в иной интонаровке и аранжировке) – в практике газеты «Экинчи», в творчестве Сеид–Азима Ширвани («Обращение к населению Кавказа», «Обращение к кавказским мусульманам»). Разумеется, обращение, как форма – к «захиду» – аскету, «арифу» – просвещенному и т.д., в литературе существовало всегда. Но обращение к соотечественникам, единоверцам, к нации с такой публицистическо–трибунной и художественно–впечатляющей энергией в нашей литературе формируется в эту сложную историческую пору [11, с. 193].

На страницах журнала поднимались проблемы, связанные с жизнью и судьбами тюркского и славянского мира, арабского, фарсидского, индийского, албанского, афганского, греческого, китайского, немецкого народов; журнал распространялся и пользовался читательским интересом почти на всем Ближнем Востоке. На протяжении двадцатипятилетней многотрудной и напряженной деятельности «Молла Насреддин» находился на страже общественно–политических, литературно–эстетических борений, духовно–нравственных исканий эпохи, занимая последовательно демократические позиции, формируя в национальном и общественном сознании критическое мировидение и мышление, являл уроки и пример верности правде и гражданской смелости [4, с. 29–30].

Утверждение гуманистических ценностей, общечеловеческая значимость философско–эстетического идеала, глобальная широта сатирического и критического зрения, не замыкающегося в узконациональных, локальных рамках, предопределили и обусловили международный масштаб литературной славы и сферы художественного влияния журнала. «Молла Насреддин» – наш первый орган национальной печати, на страницах которого находило художественно–публицистическое отражение освободительного движения по ту и по эту сторону Аракса [16, с. 45].

Ахвердиев стал активным сотрудником этого журнала, который оказал влияние и на избранный писателем литературный жанр. А. Ахвердиев перешел от больших драматических произведений к рассказу, очерку, новелле, одноактным и двухактным комедиям, в которых также выказал себя вполне зрелым мастером.

Разъезжая по стране, наблюдая жизнь и быт своих соотечественников, все еще находившихся во власти средневековых предрассудков и суеверий, он посылал в журнал колкие рассказы и очерки, составившие впоследствии содержание двух больших циклов «Мои олени» и «Письма из ада». К этому же времени относятся его повести и рассказы «Отец и сын», «Свидетельство луны», «Шейх–Шабан», а также небольшие комедии – «Фантазия», «Друзья нации», «Голодные ребята», «Кто виноват?», в которых разоблачались буржуазные националисты, религиозные фанатики и мракобесы [15, с. 385].

В годы первой мировой войны, когда журнал «Молла–Насреддин» стал выходить с перебоями, а с 1915 года прекратил на ряд лет свое существование, А. Ахвердиев работал в Кавказском отделении Союза городов, а после февральской революции 1917 года был избран уездным комиссаром Борчалинского уезда (Грузия), населенного по преимуществу азербайджанцами и армянами. На этом посту он сыграл большую роль, предотвратив в этом уезде межнациональную вражду, которую старались разжечь во всем Закавказье азербайджанская и армянская буржуазно–националистическая партия дашнакцютюн.

Социалистическая революция в Азербайджане вновь вернула литературе старого писателя, вывела его из тяжелого творческого кризиса, открыв перед ним широкие возможности для продолжения литературно–художественной и общественной деятельности. Впервые же месяца после утверждения в Азербайджане советской власти А. Ахвердиев был назначен комиссаром Государственного театра, а затем – заведывающим отделом искусства Наркомпроса. С 1921 года он начал читать лекции в Азербайджанском государственном университете по истории азербайджанской литературы.

В эти годы писатель создал свои последние произведения, небольшие революционно–агитационные пьесы: «Любовь падишаха», «В тени дерева», «Врата справедливости», «Золотой телец», «Женский праздник», драму в двух частях «Старое поколение», а также ряд рассказов, очерк по истории азербайджанского театра и т.д.; одновременно он писал киносценарии, переводил русских классиков [7, с. 6].

Во всей этой деятельности проявилось горячее стремление писателя служить своим пером интересам азербайджанского народа и родины. Родина высоко оценила заслуги А. Ахвердиева перед азербайджанским народом, присвоила ему почетное звание заслуженного деятеля искусств.

Итак, А. Ахвердиев, который являлся активным молланасреддинцем и выдающимся писателем, имел мировоззрение просветительского характера и содержания.

Список использованных источников

1. Мамедов К. Абдуррагимбек Ахвердов. – Баку: Азернешр, 1959.
2. Ахвердов А. Избранное. – Москва, 1950.
3. Ахвердов А. Письмо из ада. Избранные произведения. – Москва, 1960.
4. Axundov N. «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri tarixi. – Bakı: Azərənşr, 1959.
5. Гусейнов Г. И. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века, 2 изд. – Баку, 1958.
6. Ахвердов А. Жизнь и деятельность Мирзы Фатали Ахундова. – Баку, 1928.
7. Абдуррагим Ахвердов. Рассказы. Перевод с азербайджанского и предисловие («Абдуррагим Ахвердов», с.3–6) Азиза Шарифа. – Москва: Госуд. изд. Худож. литер., 1955. – 104 с.
8. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. s.1–2. – Bakı: Azərənşr, 1971.
9. Ибрагимов М. Джалил Мамедкулизадзе. – Москва, 1966.
10. Ахвердиев А. Рассказы. – Баку, 1971.
11. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, s.2. – Bakı, 1960.
12. Məmmədov K. Ə. Haqverdiyev. – Bakı: Azərənşr, 1970.
13. Mütəllibov T. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məktəblər. – Bakı: Yazıçı 1978.
14. Касумов М. Боевой революционно–демократический журнал «Молла Насреддин». – Баку, 1960.

15. Азада Рустамова, Бекир Набиев, Яшар Караев. Азербайджанская литература. Краткий очерк (для азербайджанской диаспоры). Переводчик: Сиявуш Мамедзаде. – Баку: «Элм», 2005. – 456 с.

16. Азиз Шариф. Рождение Молы Насреддина. – Баку: Азернешр, 1968.

References

1. Mamedov K. Abdurragimbek Ahverdov. – Bakı: Azerneshr, 1959.
2. Ahverdov A. Izbrannoe. – Moskva, 1950.
3. Ahverdov A. Pis'mo iz ada. Izbrannye proizvedeniya. – Moskva, 1960.
4. Axundov N. «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri tarixi. – Bakı: Azərənşr, 1959.
5. Guseynov G. I. Iz istorii obshhestvennoj i filosofskoj mysli v Azerbajdzhanе XIX veka, 2 izd. – Baku, 1958.
6. Ahverdov A. Zhizn' i dejatel'nost' Mirzy Fatali Ahundova. – Baku, 1928.
7. Abduragim Ahverdov. Rasskazy. Perevod s azerbajdzhanskogo i predislovie («Abduragim Ahverdov», s.3–6) Aziza Sharifa. – Moskva: Gosud. izd. Hudozh. liter., 1955. – 104 s.
8. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. s.1–2. – Bakı: Azərənşr, 1971.
9. Ibragimov M. Dzhilil Mamedkulizade. – Moskva, 1966.
10. Ahverdiyev A. Rasskazy. – Baku, 1971.
11. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, s.2. – Bakı, 1960.
12. Məmmədov K. Ə. Haqverdiyev. – Bakı: Azərənşr, 1970.
13. Mütəllibov T. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məktəblər. – Bakı: Yazıçı 1978.
14. Kasumov M. Boevoj revoljucionno–demokraticheskij zhurnal «Molla Nasreddin». – Baku, 1960.
15. Azada Rustamova, Bekir Nabiev, Jashar Karaev. Azerbajdzhanskaja literatura. Kratkij ocherk (dlja azerbajdzhanskoj diasporj). Perevodchik: Sijavush Mamedzade. – Baku: «Jelm», 2005. – 456 s.
16. Aziz Sharif. Rozhdenie Moly Nasreddina. – Baku: Azerneshr, 1968.

Huseynov Yu., assistant Professor of department «Philosophy and social work» in Nakhichevan State University (Azerbaijan, Nakhichevan), matlabm@yandex.com

Outlook of Abdurrahim bay Hagverdiyev, «Molla Nasreddin» outstanding member

The article examines the philosophical worldview of Abdurrahim Bay Hagverdiyev. It is noted that Abdurrahim Bay Hagverdiyev, as an outstanding writer and playwright, was one of the active members of the satirical magazine «Molla Nasreddin», which was published and edited by Mirza Jalil Mammadguluzade in 1906. It is also noted that the philosophical worldview of A. Khagverdiyev was formed under the leadership of Eastern Muslim classical literature and Western European Russian culture. He was a multi-faceted creative figure, conducted educational activities and possessed a worldview, the content and character of which was the enlightenment of the people.

Keywords: outlook, literature, culture, «Molla Nasreddin», Russian.

Гусейнов Ю., доцент кафедры «Філософія і соціальна робота», Нахічеванський Державний Університет (Азербайджан, Нахічевань), matlabm@yandex.com

Світгляд видатного молланасреддинця Абдуррагіма Ахвердієва

Розглядається філософський світгляд Абдуррагіма Бей Ахвердієва. Відзначається, що Абдуррагім Бей Ахвердієв як видатний письменник і драматург, був одним з активних членів сатиричного журналу «Молла Насреддін», який почав видаватися і редагуватися Мірза Джалілем Мамедкулизадзе в 1906 році. Відзначається також, що філософський світгляд А. Ахвердієва сформувався під керівництвом Східно–Мусульманської класичної літератури і західноєвропейської російської культури. Він був багатогранною творчою фігурою, проводив освітні заходи і володів світглядом, зміст і характер якого був просвіта народу.

Ключові слова: світгляд, література, культура, «Молла Насреддін», російський.

* * *

УДК 141.3(093)

Степанов В. В.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціально–політичних і
правових наук, Донбаський державний педагогічний
університет (Україна, Слов'янськ),
konepark2@gmail.com

Новиченко І.,

студентка, Донбаський державний
педагогічний університет (Україна, Слов'янськ),
konepark2@gmail.com

Соціологічна футурологія Ентоні Гіденса: дослід з соціально–філософської ревізії

Мета статті – здійснити критичну герменевтику футурологічного дискурсу Е. Гіденса, представленою текстом «Дев'ять тез щодо майбутнього соціології». Методи дослідження: метод критичної герменевтики, прийоми дискурс-аналітики, історико-філософська реконструкція. Постать Ентоні Гіденса належить до канону сучасної світової соціально–філософської думки, що зумовлює схильність до некритичної реценції концептів британського соціолога. На прикладі критичної герменевтики футурологічного дискурсу Е. Гіденса, представленою текстом «Дев'ять тез щодо майбутнього соціології» (1986), здійснено дослід з соціально–філософської ревізії історичної валідності концептів соціальної теорії в умовах прискорення цивілізаційного процесу:

Ключові слова: соціологічна футурологія, соціально–філософська ревізія, герменевтика, концепт, реценція.

Ентоні Гіденс – один з небагатьох сучасних соціологів, широко відомих за рамками професійного соціологічного співтовариства. Роботи Гіденса привертають увагу істориків, політологів, культурологів і філософів завдяки вмінню автора супроводжувати соціологічну аналітику нетривіальними узагальненнями, спрямованими до ширшої аудиторії читачів.

Гіденс – надзвичайно плідний автор, який освоїв різноманітні жанри інтелектуальної роботи від методологічного трактату до публіцистичних нотаток на злобу дня. «Дев'ять тез про майбутнє соціології» – есе, яке сміливо можна включати в антології сучасної соціологічної думки, оскільки тут Гіденс чітко промовляє своє бачення соціології взагалі, спираючись на узагальнення діапазону ключових тем, які визначають не стільки конкретно–специфічні проблеми соціології середини 80–х, а загальнонауковий резонанс соціального теоретизування.

В українському соціально–філософському та соціологічному дискурсах Е. Гіденс постає референтом сучасного світового контексту, живим класиком, що уособлює певну епоху в розвитку соціальної думки. У працях З. Дубняка [1], О. Колісника [2], Е. Михайлика [3], М. Соболевської [4], П. Коларжа [5] досліджені різноманітні складові наукової системи Е. Гіденса: від концептів структурації та рефлексивності до теорії глобалізації та модерну.

Проте завдання критичної герменевтики перехідного періоду в творчій еволюції Е. Гіденса, до якого і належить текст «Дев'ять тез», залишилося без достатньої уваги українських та зарубіжних дослідників.

Мета статті – здійснити критичну герменевтику футурологічного дискурсу Е. Гіденса, представленою текстом «Дев'ять тез щодо майбутнього соціології».

Інтерпретація цього есе потребує певних методологічних рішень, пов'язаних саме з публіцистичною орієнтацією тексту. Важливо поставити

до цього тексту правильне питання, щоб він розіграв свої неявні сюжети, виявив свої імпліцитні конотації і смисли. Таке специфічне питання має бути вироблений в загальних смислових координатах, зазначених в самому тексті Гіденса.

Тому дуже важливо прояснити суть самого питання, винесеного в заголовок нашого дослідження: «Чи виправдалися прогнози Гіденса про майбутнє соціології?» Потреба в уточненні цього питання викликана онтологічними факторами – за ці 30 років відбулося кілька суттєвих зрушень, якщо не розривів, які кардинальним чином вплинули як на «предмет» соціології, на саму матерію суспільного буття, так і на уявлення про історичну репрезентації цього процесу. У зв'язку з цим умову концептуального релятивізму в діахронічному вимірі вже не можна зняти в рамках єдиної системи понять. Реагуючи на ці історичні умови, вся гуманітаристика переорієнтується відразу в декількох напрямках: з позитивістської моделі «функціонального натуралізму» до моделей математичної аксіоматики, з логоцентристської потреби в єдиній теоретичній парадигмі до діалогових міждисциплінарних практик, з концепцій репрезентації до концепцій інклюзивної втручання і перетворення.

Ми опиняємося перед непростим вибором герменевтичної стратегії. З одного боку цей текст не можна читати «наївно», ігноруючи те майбутнє соціології, яке вже встигло стати її минулим за ці 30 років. З іншого боку, в рамках есе неможливо реалізувати завдання скрупульозного прочитання цього тексту в конкретному контексті особливого сюжету: мікроаналіз еволюції мислення самого Гіденса, криза соціології в середині 80–х і т.д. Тут нам доведеться знаходити свій власний «третій шлях» в герменевтиці цих дев'яти тез. Ми спробуємо відобразити кожну тезу в оптиці двох перспектив: сучасного стану соціальної теорії та сучасного стану суспільства.

Перша теза говорить: «Соціологія поступово втратить соціально–теоретичний присмак минулого століття» [7].

Цю тезу спрямовано проти пережитків класичної соціальної теорії, якими, на думку Гіденса, були на той момент економічний детермінізм (марксизм) і функціональний натуралізм (позитивізм).

І для нашого суспільства в цілому, і для професійного співтовариства соціологів проблема подолання радянської наукової ідеології, яку не можна однозначно прирівнювати до марксизму, до сих пір не знайшла свого зрілого і продуктивного рішення. Головна перевага класичної парадигми, як на рівні теорії, так і на рівні ідеології – пропозиція єдиного рішення багатьох проблем, відтворюється в сучасному дискурсі.

Друга теза: «Виникне теоретичний синтез, який знову додасть зв'язності соціологічним дискусіям» [4].

Ця теза створює деяку напругу контрадикторності з першою, оскільки формула «нового синтезу» як раз вписується в логіку згаданого вище «єдиного рішення» – над–теорії, здатної зняти протиріччя між протиборчими концепціями.

Потрібно визнати, що відбувся не один новий синтез, а відкрилася можливість безлічі методологічних синтезів на перетині багатьох дисциплін. А суто соціологічний синтез – чистий і абсолютний – був

досягнутий у розвитку соціології знання, яка стала однією з найдинамічніших галузей соціології останніх років. Цьому сприяв і Гіденс, загострюючи увагу на дослідженнях Модерну і рефлексивної суб'єктивності. А його модель «подвійної герменевтики», позначена як раз в цій тезі, є хрестоматійною схемою критичної думки як такої: «Соціологія не є (і не може бути) сукупністю досліджень і теорій, які створюються і існують ізольовано від свого предмета – соціальної поведінки людей. У природознавстві присутня тільки одна герменевтика. Вчені розробляють теорії щодо даного світу незалежно від того, в якій мірі технічне втілення їх теорій дозволяє змінювати цей світ і контролювати його. Соціальні науки оперують в межах подвійної герменевтики, яка передбачає двосторонні зв'язки з досліджуваними діями і інститутами. Точність опису соціальних процесів соціологом–спостерігачем залежить від непрофесійних концепцій і понять. У той же час агенти постійно асимілюють в своїй поведінці теорії і поняття соціальної науки, тим самим потенційно змінюючи його характер» [7].

Певний утопізм сподівань на новий синтез пов'язаний з прагматикою самого тексту, горизонт якої сам автор позначив як «бажані зміни в соціології».

Третя теза: «Головний об'єкт соціологічного аналізу буде істотно переосмислений».

Ця теза вказує на прозорливість автора, який добре відчував контекст світового розвитку в той час і вірно передбачив ключові зміни в осмисленні суті суспільного буття.

Особливо важливими для нашого суспільства, яке так важко засвоює основи державного будівництва, є вказівки Гіденса щодо соціологічного підходу в дослідженні національної держави: «Соціологи, без сумніву, повинні серйозно поставитися до геополітичних чинників, які впливають на питання, що цікавлять їх типи соціальної організації і соціальних змін. Ми повинні будемо в більшій мірі, ніж раніше, зосередити свої зусилля на теоретичному осмисленні національних держав і системи національних держав. Нам, крім того, треба буде звернути більш пильну увагу на процес внутрішньої регіоналізації навіть самих несуперечливих з сучасними держав, а також взаємозв'язку цього процесу з тими формами соціальної організації і соціальних зв'язків, які виходять за національно–державні рамки» [7].

Четверта теза: «Соціологія буде приділяти більшу увагу вивченню світової системи, ніж досі».

Ця теза ніби передбачить той триумф глобалізації, який позначився розпадом СРСР і розвитком Інтернету. І потрібно з гіркотою визнати, що ні наукове співтовариство, ні тим більше політична еліта в Україні так і не поставилася до феномену глобалізації відповідально, з пильним і об'єктивним підходом, який би відповідав наступній установці Гіденса: «Стверджуючи, що соціологи повинні будуть все більше і більше займатися світовою системою, я не хочу сказати, що соціологія охопить всю сферу вивчення міжнародних відносин. Повинні бути обумовлені певні академічні області, якими займаються пов'язані одна з одною соціальні науки, що утворюють у своїй сукупності єдиний корпус соціального знання. Для соціологів було б цілком природно зосередити найпильнішу увагу на ключових аспектах того процесу, за допомогою якого включення окремих товариств або типів

товариств до світової системи впливає на траєкторії їх розвитку. В майбутньому соціологам стане все складніше ігнорувати цей вплив як в теоретичній, так і в емпіричній роботі» [7].

П'ята теза: «Колишні міждисциплінарні кордони в соціальних науках поступово втратять колишню чіткість».

І ця теза повністю реалізувалася в нещодавній інтелектуальній історії. Гіперспеціалізація і поділ наукової праці давно перестали бути основною рушійною силою наукового прогресу. Тільки гнучкі і рухливі колективи доводять свою дійсну ефективність. І якщо в науці наслідки домінування старої бюрократичної машинерії і критична деградація символічного капіталу науки ще хоч якось амортизуються, то у сфері освіти ці ж процеси призводять до набагато більш сумних наслідків, за які будуть розраховуватися наступні покоління. Українська система освіти виявилася настільки відсталою, що навіть такий діагноз Гіденса звучить стосовно до наших реалій як пом'якшена констатація: «Дисциплінарні бар'єри, встановлені одного разу, сприяли виникненню жорстких структур навчання, вплив яких на інтелектуальну соціалізацію, мабуть, настільки великий, що фахівці, виховані кожен у своїй розумовій традиції, насилу спілкуються один з одним. Тому не слід недооцінювати труднощі, пов'язані з подоланням дисциплінарних відмінностей або зміною існуючої професійної організації соціальних наук. Разом з тим згадані вище соціальні та інтелектуальні зрушення спричинять за собою серйозні зміни в стосунках між соціальними науками, що, значною мірою, виявяться розвитком вже існуючих тенденцій» [7].

Шоста теза: «Соціологія знову зацікавиться великомасштабними довготривалими процесами соціальної трансформації».

Ця теза виявилася конкретно–історичною, оскільки надзвичайне прискорення історичного часу за останні тридцять років, навпаки, призвело до зменшення масштабу окремих досліджень.

Хоча сам Гіденс якраз чітко дотримувався зазначеного в цій тезі курсу і присвятив свої дослідження Модерну: «Якщо сьогодні ми не будемо шукати посиленням відповіді на питання про те, як нам найкраще визначити Модерність, які її витоки, у чому полягають головні зміни, що впливають на сучасні траєкторії розвитку світової історії, і т.п., то соціологія швидко втратить значну частину своєї інтелектуальної загостреності. Сказане ні в якому разі не означає сумнівів в доцільності подальшого вивчення маси менш значних проблем. Але дослідження такого роду не можуть автоматично перетворитися в конгломерат даних, які є значущими для осмислення більших питань. Якщо ідея побудови теорії є неспроможною, навряд чи можна очікувати, що ми зуміємо піднятися на зростаючу піраміду узагальнень середнього рівня в надії нарешті реалізувати свої більш честолюбні устремління» [7].

Сьома теза: «Участь соціології у формуванні практичної соціальної політики та проведенні реформ стане більш активним».

Ця теза теж є специфічно «Гіденсівською», оскільки характерною рисою його трактування соціальної теорії є загостреність на практичності теоретичних побудов. Незважаючи на сферу суспільних технологій

всіх мастей від соціальних мереж до медійних кампаній і маркетингових схем, наукова соціологія дотримується «діалогічного моделі», на яку вказав Гіденс: «Діалогічна модель вводить уявлення про те, що найбільш ефективна форма зв'язку між соціальним дослідженням і практичною політикою виробляється в процесі розширення комунікації між вченими, політиками і тими, кого зачіпають обговорювані питання. Ця модель перевертає традиційне уявлення, згідно з якою обрані політичні цілі повинні визначати характер проведених досліджень. Тепер же пріоритет, мабуть, буде належати соціальним дослідженням, які випереджають вироблення політичних цілей, причому визнається взаємний вплив обох процесів. У швидко мінливому світі безперервна дослідницька робота допомагає виявити ті пласти соціального життя, де концентруються найбільш складні практичні проблеми, і одночасно пропонує наукові структурні рамки для пошуку їх рішень» [7]. На жаль, інша сторона цієї моделі – політична еліта – не виявляє ознак зацікавленості в опорі на наукову аналітику.

Восьма теза: «Соціальні рухи будуть як і раніше грати першорядну роль в якості стимулу соціологічної уяви».

Ця теза теж звучить в дещо утопічній тональності. Якщо тільки ми не уявимо собі, що всі ці 30 років сам феномен соціального руху трансформувався в таку абстрактну і не дуже «векторну» форму як флеш-моби, окюпай-руху, вуличні протести і т.д. А з іншого боку, повернення релігійного фундаменталізму і кризи ліберальних суспільств нібито передчували Гіденс: «Соціальні рухи – це спосіб вираження концентрованого конфлікту, і, як абсолютно очевидно для всіх, традиційні місця дислокації конфліктів не зникли. Навіть самим зятим прихильникам марксизму стало ясно, що робітничий рух не буде грати тієї загальноісторичної ролі, яку приписував йому Маркс. Але при цьому не можна заперечувати, що робітничий рух значно змінив колишні типи капіталістичного розвитку, і що виробничий конфлікт, цілком ймовірно, носить в індустріально розвинених країнах більш-менш хронічний характер. Всупереч думці деяких дослідників, я не переконаний, що на зміну робітничому рухові як певному типу структурованих методів боротьби поступово приходять нові форми соціальних рухів. Більш того, ті їх типи, які начебто вважаються традиційними, можуть зацікавити соціологічну думку. Прикладом може послужити факт ісламської революції, який виявився абсолютно несподіваним для нашої дисципліни, де домінує ідея секуляризації» [7].

І нарешті, дев'ята теза: «Соціологія як і раніше залишиться предметом дискусій».

Ця теза явно націлена на постмодерністську риторичу «кінця» і «смерті». І тут Гіденс проявляє свої кращі якості вченого веберівського типу, відданого ключовим принципам наукової раціональності, для якої життя науки визначається не красою або привабливістю, або ефектністю теорії, а наявністю предмета, який і живить його мислення, і є єдиною підставою для пізнання.

Висновки. Здійснений дослід з критичної герменевтики дискурсу «Дев'яти тез» переконує, що це невелике есе Ентоні Гіденс є хрестоматійним зразком сучасної соціологічної футурології, яка у відповідь

на виклики пришвидшення глобалізаційних процесів прагне перенести засновки історизму з минулого на майбутнє.

Список використаних джерел

1. Дубняк З. Модерна радикалізація історії як процесу навчання / З. Дубняк // Філософія освіти. – 2016. – №2 (19). – С.15–26.
2. Колісник О. Рефлексивна модернізація: до проблеми її інтерпретації / О. Колісник // Грані. – 2015. – №2 (118). – С.68–72.
3. Михайлик Е. Интегральная теория Э. Гидденса как синтез объективистской и субъективистской парадигм в социологии / Е. Михайлик // Социально-теоретические исследования. – Минск, 2009. – №1/2. – С.18–22.
4. Соболевська М. Суперечливість Модерну та рефлексивність сучасного суспільства в постструктуралістській теорії Е. Гіденса / М. Соболевська // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2013. – №4 (21). – С.6–13.
5. Kolarz P. Giddens and politics beyond the third way: utopian realism in the late Modern age / Peter Kolarz. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016. – 225 p.
6. Giddens A. Essential concepts in sociology / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 2014. – 446 p.
7. Giddens A. Nine theses on the future of sociology / Anthony Giddens // Giddens A. Social theory and Modern sociology. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P.22–51.

References

1. Dubnjak Z. Moderna radykalizacija istorii' jak procesu navchannja / Z. Dubnjak // Filosofija osvity. – 2016. – №2 (19). – S.15–26.
2. Kolisnyk O. Refleksywna modernizacija: do problemy ii' interpretacii' / O. Kolisnyk // Grani. – 2015. – №2 (118). – S.68–72.
3. Mihajlik E. Integral'naja teorija Je. Giddensa kak sintez ob#ektivistskoj i sub#ektivistskoj paradigmy v sociologii / E. Mihajlik // Social'no-teoreticheskie issledovanija. – Minsk, 2009. – №1/2. – S.18–22.
4. Sobolevs'ka M. Superechlyvist' Modernu ta refleksywnist' suchasnogo suspil'stva v poststrukturalists'kij teorii' E. Gidensa / M. Sobolevs'ka // Aktual'ni problemy sociologii, psihologii, pedagogiky. – 2013. – №4 (21). – S.6–13.
5. Kolarz P. Giddens and politics beyond the third way: utopian realism in the late Modern age / Peter Kolarz. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016. – 225 p.
6. Giddens A. Essential concepts in sociology / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 2014. – 446 p.
7. Giddens A. Nine theses on the future of sociology / Anthony Giddens // Giddens A. Social theory and Modern sociology. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P.22–51.

Stepanov V. V., PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Philosophy, Socio-political and Legal Sciences Department, Donbas State Pedagogical University (Ukraine, Sloviansk), konepark2@gmail.com

Novychenko I., student of Donbas State Pedagogical University (Ukraine, Sloviansk), konepark2@gmail.com

Sociological futurology of Anthony Giddens: a social and philosophical revision

The purpose of the article is to carry out the critical hermeneutics of the futuristic discourse of E. Giddens, presented by the text Nine Theses on the Future of Sociology. Methods of research: the method of critical hermeneutics, methods of discourse-analytic, historical and philosophical reconstruction. Anthony Giddens belongs to the canon of contemporary socio-philosophical thought, which predisposes the uncritical acceptance of the concepts of the British sociologist. On the example of the critical hermeneutics of the futuristic discourse of A. Giddens, presented by the text Nine Theses on the Future of Sociology (1986), there was carried out a socio-philosophical revision of the historical validity of the concepts of social theory in an accelerated civilization process.

Keywords: *sociological futurology, socio-philosophical revision, hermeneutics, concept, reception.*

* * *

УДК 3.34.340

Кравченко С. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник Голови Державної служби зайнятості
України, професор, Інститут підготовки кадрів
Державної служби зайнятості України
(Україна, Київ), 2094858@ukr.net

Умови формування соціально-філософського світогляду Олівера Венделла Холмса

Вперше в українській філософії ретельно аналізуються соціально-філософські погляди видатного правника США Олівера Венделла Холмса – центральної постаті філософсько-правової гілки прагматизму. Мета статті – дослідити умови формування соціально-філософського світогляду О. В. Холмса та виявити його вплив на становлення та розвиток філософії прагматизму в США. Революційне у світоглядному сенсі осмислення Холмсом поняття закону базувалося на розумінні мінливої соціально-історичної реальності. Філософське бачення співвідношення понять закону і моралі надало можливість розробити теорію закону з точки зору «поганої людини», вільної від будь-яких моральних принципів. Філософська трактовка здорового глузду дозволила Холмсу усвідомити соціальний характер закону, який базується на життєвому досвіді. Доведено, що соціально-філософські погляди Олівера Венделла Холмса сприяли трансформації світоглядних основ філософії США від догматизму до скептицизму, від теологізму до експерименталізму, що відкрило шлях розвитку філософії прагматизму та правового реалізму.

Ключові слова: Олівер Венделл Холмс, прагматизм, філософія США.

Класичним прикладом соціальної пластичності та системної лабільності є Сполучені Штати Америки – країна, в якій суспільно-політичні й державно-правові інститути формувалися одночасно з територіальними придбаннями, якісними змінами демографічної структури Північної Америки, урбанізацією та інфраструктурною модернізацією. Особливо показовим є період формування теоретичних засад класичного прагматизму в США на тлі послаблення пуританізму і трансценденталізму у другій половині XIX століття – періоду ризиків і бурхливих соціальних змін після Громадянської війни, яка сама по собі й у своїх наслідках висвітлювала різкі невідповідності між традиційними формалістичними правовими приписами, управлінськими практиками, системою судочинства, з одного боку, і новими соціально-історичними реаліями та конкретними життєвими потребами. За таких умов у межах пост-європейських підходів американське суспільство ефективно функціонувати не могло, що диктувало потребу в пошуках нових, більш гнучких і практично орієнтованих методологій філософського осмислення нової реальності. Прагматизм у широкому сенсі і, зокрема, правовий прагматизм О. В. Холмса, що сформувався практично одночасно з поглядами Ч. С. Пірса та У. Джеймса, перетворився не лише на єдину суто американську лінію філософського дискурсу, але й став користуватися незмінним успіхом на всіх рівнях суспільної думки США. Не лише XX століття справедливо заслуговує на титул «століття прагматизму» у США, а майже всі 150 останніх років, протягом яких прагматизм домінував у американській філософській думці та практиці правозастосування, доводять свою ефективність інструмента реорганізації суспільних відносин і реформації судової системи, сприяння підтриманню конструктивного балансу між усіма сферами громадського життя та соціальними групами.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Центральною фігурою філософсько-правової гілки прагматизму став

учасник Метафізичного клубу Олівер Венделл Холмс, що залишив величезну спадщину яскраво написаних і глибоко продуманих праць, які не може обійти своєю увагою жоден автор, котрий займається історією правового прагматизму або теоретичними аспектами американської філософії права, тому саме його велична постать притягує постійну увагу дослідників, серед яких слід згадати Л. Айнстїна, А. У. Альтшулера, Л. Бейлера, С. Дж. Бертона, Ф. Біддла, С. Брюера, С. Бертона, Т. Г. Грея, Ф. Р. Келлога, П. Дж. Келлі, Л. Менанда, М. Новіка, Р. А. Познера, Дж. Ролза, М. Страссера, Г. Е. Уайта, М. А. Уайта, М. Фіша, Г. М. Харта, С. Хаак, М. Хау, Г. Хьюза [1]. Започаткований Холмсом напрям під назвою «правовий реалізм» торкнувся стількох аспектів правознавства і судочинства, що спричинив появу цілого потоку різноманітних підходів на його основі, представлених іменами Б. Кардозо, К. Ллевеліна, Р. Паунда, Дж. С. Франка, А. С. Хатчісона [1]. Ідеї «соціологічної юриспруденції» глибоко розроблялися й популяризувалися Ф. Коеном, Т. Ф. Коттером, Г. Оліфантом, Р. А. Познером, С. Шавелом і досліджувалися, зокрема, Р. К. Міллзом та Г. Е. Уайтом [1]. Похідна від цього напрямку економічна школа («право та економіка») ґрунтувалася на капітальних дослідженнях Дж. Дорна, Ф. Істербука, Гв. Калабрезі, Дональда Кеннеді, Р. Коаса, Т. Ф. Коттера А. Т. Кронмана, Р. Кутера, Р. А. Познера, А. М. Полінські, Д. Д. Фрідмана, С. Шавела [1]. Питання історії правового прагматизму (реалізму), характеристики його основних дискусійних тем і дискурсивних напрямів, аналізу полеміки між найбільш видатними його представниками (К. Ллевеліном і Р. Паундом, Р. А. Познером і Р. Дворкіном) розглядалися в працях Р. Дж. Бернстїна, К. Веста, М. Дж. Горвіца, Б. Лейтера, Н. Решера, М. Розенфельда, Г. О. Маунса, А. Олтмана, М. Саллівана, Дж. Стерджона, Б. З. Таманагі, У. У. Фішера, С. Хаак, Д. Е. Шредера [1].

В українській філософській думці ще недостатньо висвітлена філософія США. Дослідженням філософії прагматизму та неопрагматизму займаються Є. Атрашкевич, Г. Вдовина, В. Жарких, Т. Розова, С. Кравченко [1; 2; 3; 4].

Мета статті – дослідити умови формування соціально-філософського світогляду О. В. Холмса та виявити його вплив на становлення та розвиток філософії прагматизму в США. Мета і завдання дослідження обумовили застосування методології, яка допомогла розкрити проблематику, дослідити об'єкт і конкретизувати зміст предмета дослідження. *Базовими методами* дослідження є *культурно-історичний метод* і *метод соціокультурного аналізу*, які використовувалися при розгляді історичних передумов складання світоглядної основи поглядів Олівера Венделла Холмса та їхнього впливу на формування філософії прагматизму в США.

XIX століття було часом значних змін у житті Сполучених Штатів, що визначило світогляд і подальший розвиток країни. Громадянська Війна мала глибокі неоднозначні й дестабілізуючі наслідки. Із закінченням війни країна опинилася у стані глибокої соціальної і моральної кризи. Війна знищила цивілізацію рабства на Півдні, але одночасно вона майже повністю зруйнувала інтелектуальну культуру Півночі. Знадобилося майже півстоліття, щоб визначилися контури культури, яка

могла б її замінити. Весь цей час філософські рефлексії концентрувалися на проблемах пошуку нових ідей і способів мислення, здатних допомогти впоратися зі зміненими життєвими умовами. Труднощі, з якими стикалася філософська думка повоєнного періоду, стосувалися проблеми інтеграції принципів наукового пояснення мінливості світу у світлі теорії еволюції Дарвіна з визначенням стійких основ моральної істини.

Повоєнне покоління, зокрема інтелектуали Бостона, що входили до складу Метафізичного Клубу, сподівалися, що вірність традиційним моральним і релігійним цінностям може послужити гальмом у еволюції суспільства. У контексті еволюційного розвитку вони визначали історію цивілізації як безперервну низку якісних трансформацій, що ведуть до оптимізації людської реальності. Потенційна можливість заміни теорій причинності світового процесу, заснованих на релігійних догматах, теоріями природничих наук асоціювалася із загальними культурними інноваціями, продиктованими розвитком промислового капіталізму, становленням і посиленням представницької демократії, а також ослабленням суспільного ладу, заснованого на класовій ієрархії [5]. Все це створювало загальну ситуацію соціального конфлікту та моральної кризи, у контексті якої інтелектуали Метафізичного Клубу намагалися розробити об'єднуючу секуляризовану теорію пізнання, адекватну новому незрозумілому, часто ворожому, культурному досвіду. Вся «велика трійка» – Ч. С. Пірс, У. Джеймс і О. В. Холмс – поділяла й просувала нове ставлення до процесу пізнання, обґрунтовуючи «ідею про ідеї» [6]. Ця всеохоплююча ідея полягала у тому, що зміщувався фокус філософських рефлексій. Процес пізнання й пошук істини згідно з цією всеохоплюючою ідеєю асоціювався із земними проблемами людського життя, а не з абстрактними уявленнями про якийсь «божественний задум». Філософія прагматизму, у контексті якої розвивалася ця ідея, виходила з постулату про домінуючу роль людської мотивації в пізнанні й побудові реальності. Людські інтереси та потреби визнавалися рушійною силою, що визначає напрямок розвитку суспільства. Аргументація головної концепції прагматизму – неостаточність та фаллібілізм істини – ґрунтувалася на постулаті її соціального характеру. Поняття походить від латинського *fallibilis* – схильний до помилок, неостаточний. Цей постулат виходив з твердження про те, що знання не є ні апріорним, ні абсолютним, ні незмінним. Воно продукується людиною у процесі й у результаті її життєвого досвіду та отримує статус істини або відкидається як помилкова в оцінці груп людей, а не окремих особистостей. Істинним суддею релевантності та користі ідеї є ті, для кого вони мають сенс і практичний інтерес. Критерії, за якими вони оцінюють значимість інтелектуального чи матеріального продукту, ґрунтуються на їх власному відчутті того, що втілює довіру чи є цінним. Будь-яка істина повинна пройти перевірку у громадській думці та довести свою придатність у досягненні суспільнокорисних цілей. У цьому постулаті полягає сутність прагматизму – пізнання, пошук істини і знання є цілеспрямованим, соціальним процесом, а його результати вірними у певний час і за певних історичних умов. Адаптуючись у навколишньому світі, людина цілеспрямовано шукає способи поліпшити умови свого життя. У безупинно мінливих обставинах

вона змушена створювати нові відносини, уявлення й ідеї, вибираючи з них найбільш адекватну і задовільну альтернативу. У прагматизмі підкреслюється активна творча риса людського розуму. Ідеї не розвиваються у відповідності зі своєю внутрішньою логікою, а повністю залежать від людини і навколишнього середовища. Акценти на визначальну роль людини у розумінні і моделюванні реальності здавалися неординарними, сміливими, навіть революційними, оскільки вони багато у чому суперечили загальноприйнятому світогляду.

У післявоєнному Бостоні, зокрема у Метафізичному Клубі, дискусії концентрувалися на критиці минулих, традиційно релігійних ідей, моральних уявлень і переконань, які не запобігли війні і не підготували суспільство до її страхітливої жорстокості. Ці віджилі ідеї, що втратили свій сенс, ставлення до них здавалося не тільки несучасним, але й безглуздо безпредметним. Поступово приходило усвідомлення того, що ідеалістичні уявлення про абсолютні принципи добра і зла повністю знецінені реальністю тотальної війни. Довговічність ідей у культурі суспільства, як це стало ясно у результаті військового досвіду, залежить не від їх відповідності навколишньому середовищу, а від того, наскільки успішно вони використовуються в жорстких умовах. У відповідь на найменші зміни у змісті ідей їх цінність різко змінюється. Оскільки ідеї і уявлення є тимчасовими, попередніми реакціями на конкретні, неповторні обставини, їх значущість і довготривалість залежить не від їх незаперечності, а від їх адаптивності. Замість віри у непорушність традиційних принципів виникло переконання, що конституційний процес, завдяки якому демократія сприяє запобіганню зіткнення абсолютних принципів, створить умови для пошуку компромісів і вирішення конфліктів у судовому порядку замість того, щоб доводити ситуацію до повного знищення сторін.

Кожен із засновників Метафізичного Клубу дійшов таких висновків у силу свого індивідуального життєвого досвіду, так чи інакше пов'язаного з подіями Громадянської Війни у США. Результати їхніх дискусій довели, що історичні феномени–ідеї, події, закони і думки – глибоко і нерозривно вплетені у складний і суперечливий контекст людського життя і стосунків [5; 7]. Як Джеймсу й Пірсу, які не брали безпосередньої участі у війні, так і Холмсу, який пішов волонтером і був тричі поранений, війна показала ілюзорність і небезпеку моральних абсолютів. Для О. В. Холмса, пристрасного прихильника аболіціонізму, війна була центральною подією його життя. Вона розділила його світогляд навпіл і перетворила його на морального і політичного скептика. У листах до батьків [8], він повідомляв, що став іншою людиною, у нього з'явилися зовсім інші ідеї, сумніви деморалізують його, він переконався у тому, що не існує ясного зв'язку між високо моральними ідеями, які могли б мотивувати солдата і довірливими, непередбаченими реальностями бойової обстановки. Згодом він зізнався, що після Громадянської війни світ ніколи не здавався йому правильним, щось у навколишній реальності завжди здавалося йому не таким [8].

Холмс, як і все покоління американських інтелектуалів, після закінчення Громадянської війни намагався знайти способи організації та стабілізації принципів секуляризованого знання у відповідь

на зруйновані війною релігійні основи світогляду. Військовий досвід навчив його розуміти інші цінності, відмінні від інтелектуального стилю передвоєнного Бостона. Його прагнення знайти наукове пояснення розвитку світу, природного і соціального, ґрунтувалося на розумінні історії як безперервного процесу якісних вдосконалень. Участь у дискусіях у Метафізичному Клубі переконала його в тому, що багато положень у сучасному стані закону здаються незрозумілими у силу незнання історії їх розвитку. Когнітивне вивчення закону, вважав він, ґрунтується більшою мірою на вивченні історії. Історія повинна бути частиною сучасного правового дослідження, тому що без історичних знань неможливо охопити сферу і компетенцію юридичних правил. Раціональні історичні дослідження є першим кроком на шляху до освіченого скептицизму, тобто до цілеспрямованої переоцінки цінності цих правил [2, р. 457]. Без знання історичних умов виникнення юридичних правил, співвідношення між людською поведінкою і формальними правовими нормами та рішеннями неможливо адекватно пояснити. Соціальні феномени, створені і встановлені людським розумом, є складними і різноманітними. Їх індивідуальні характеристики недостатньо точно ідентифікуються, якщо їх розглядати абстрактно, безвідносно до часу і мотивувати їх виникнення. Аналіз глибокої природи закону і його функцій у людському суспільстві із зовнішньої сторони за необхідності ґрунтується або на спрощених, поверхневих і до певної міри довільних припущеннях, або орієнтується на невизначені, неостаточні і у кінцевому підсумку неадекватні теоретичні твердження.

Холмс, орієнтуючись на прагматичні теорії, наполягав на тому, що історичні дослідження дають уявлення про те, наскільки джерело правового положення або правила відповідає критеріям сучасності. Часто те чи інше правило застосовується просто тому, що його завжди застосовували, хоча його зміст більше не релевантний. Практика застосування законодавчих правил часів Генріха IV, на думку Холмса, є тим більш обурливою, що підстави для них давно зникли [9]. Історичні аналогії і зіставлення юридичних правил повинні ґрунтуватися на внутрішніх, психологічних критеріях, в яких дотримується розумна кореляція традиційної практики та сучасних вимог. Такий підхід дасть змогу не просто зафіксувати і передбачити поведінку, підпорядковану встановленим правилам або зрозуміти правові вимоги як всього лише знаки, що пророчать межі можливого покарання. Психологічний аспект в аналізі сприятиме інтеріоризації суті цих правил і дозволить застосувати їх для оцінки своєї власної поведінки і поведінки своїх співгромадян. Після війни Холмс почав надзвичайно вдалу кар'єру судді і вченого–правознавця, спочатку в Верховному Суді Массачусетса, а з 1902 року у Верховному Суді Сполучених Штатів. Його діяльність справила вирішальний вплив не тільки на розвиток судочинства, але й трансформувала соціально–філософський світогляд наступних поколінь у США. Він був виразником протесту прагматистів–класиків проти формалізму і догматизму в пошуках вирішення життєво важливих питань. Його рішення у судових розглядах часто не збігалися з думками його колег. Свою незгоду він завжди висловлював ясно, безсторонньо і красномовно, в критичній літературі застосовується

епітет «елегантно», що дало привід для прізвиська – the Great Dissenter – великий дисидент. Через своє неординарне розуміння співвідношення суті закону і кваліфікації характеру правопорушення в ухваленні судового рішення, він часто опинявся у меншості у дебатах Верховного Суду США.

Протягом усієї його діяльності яскраво відбилася загальне інтелектуальне прагнення повоєнних років до наведення порядку у суспільному і духовному житті. Його інтерес до організації правового поля в інтегровану кодифіковану систему був продиктований бажанням зрозуміти і скоординувати заплутані і часто суперечливі правові норми поведінки, представлені в американському письмовому зводі законів. Холмса вважають одним із великих американських юристів не тільки тому, що він залишив такі глибокі і прекрасно написані праці, але тому, що він їх так багато написав, охопивши практично всі галузі юридичної науки [9; 10; 11]. Його ідеї виявилися особливо плідними в області інтерпретації конституції, антимонопольного права, свободи слова і зібрань, ролі і компетенції суддів. У його книзі, статтях, судових постановках і рішеннях проводиться думка про те, що філософія і юриспруденція не повинні бути розділені прірвою [10]. Філософам і практикуючим юристами слід працювати у тісному контакті, якщо вони хочуть зіграти значущу роль у реальному світі.

Потрібно відзначити, що багато правових проблем, вперше піднятих у працях Холмса, не знайшли ще свого вирішення і донині. Проблеми інтерпретації основних принципів Конституції США, визначення поняття «закон», значення і взаємини елементів економічного і соціального підходів до прочитання і застосування закону, всі ці проблеми продовжують перебувати у фокусі уваги як соціальної філософії взагалі, так і філософії права. Головне значення філософської спадщини Холмса полягає у тому, що він привернув до них увагу і змістив напрям їх розгляду. Нерідко його висловлювання мають дещо невизначений характер, наприклад, міркування про співвідношення моральних і правових понять у застосуванні закону, про роль суддів як джерела закону [12]. У критичній літературі багато висловлювань Холмса називають провокаційними через неясно виражені, але яскраві, афористичні вербальні формулювання, які допускають різні тлумачення їх змісту. Це викликало неоднозначну реакцію юридичної громадськості та дискусію, яка не припинилася ще й досі.

Однак Холмс завжди підкреслював, що звід законів не є посібником з математики, де на підставі формул можна отримати єдино правильну відповідь. Для розуміння і застосування закону, крім розуміння вербального формулювання закону, судді потрібні глибокі знання з багатьох, близьких до юриспруденції, галузей. В англійській правовій науці ім'я Холмса зазвичай згадується в оточенні найкращих епітетів, хоча існують і критичні оцінки його спадщини. Як правова кар'єра, так і соціально–філософські ідеї Холмса, розвивалася протягом 60–ти років XIX століття, коли він обґрунтував широке коло юридичних проблем. Закінчивши Гарвардський університет і почавши викладати у ньому, Холмс прочитав курс лекцій (1876), в яких спробував створити засновану на раціональних принципах наукову концептуальну систему законів, що регулюють питання загального права. Ці лекції були

видані окремою книгою (1881) під назвою «Загальне право» – The Common Law [12]. В американській правовій науці ця книга оцінюється як важливий внесок у нове розуміння природи закону. Хоча книга була видана за багато років до того, як Джеймс ввів термін «прагматизм» у його спеціальному філософському значенні й Холмс ніколи офіційно не зараховував себе до прагматистів, його аргументація та аналіз ґрунтуються на ідеях, які пропонувалися і дискутувалися на дебатах Метафізичного Клубу.

У 1942 Макс Фіш [5, с. 8] охарактеризував «Загальне право» як книгу, «повну духу прагматизму», з першого абзацу і до самого кінця якої оголошується її тема – заснована не на логіці, а на досвіді. У 1949 році Ф. Вінер [13, с. 371] назвав главу восьму своєї книги «Еволюційний прагматизм правової теорії Холмса». Існують очевидні паралелі між «теорією передбачення» Холмса і прагматистською максимою Пірса. Систематичний аналіз загального права, представлений у книзі Холмса, визнається єдиним значущим філософським дослідженням американської юриспруденції, написаним практикуючим юристом [13, с. 196]. Цілковито у дусі прагматичної теорії Холмс доводив, що закон не є абсолютною істиною, його положення еволюціонують, змінюються, переосмислюються. Вони є продуктом, що виник під впливом і внаслідок історичних подій, а не просто був створений силою людського розуму для регулювання апріорно певних фактів поведінки. Такі революційні, інноваційні для його часу вислови дали привід ставити ідею Холмса в один ряд з найважливішими науковими досягненнями. Оскільки у міркуваннях Холмса про природу і шляхи розвитку закону пріоритет віддається практичному життєвому досвіді, а не абстрактним логічним міркуванням, його книгу вважають правовим аналогом праці Ч. Дарвіна «Походження видів» [12, с. 98], в якій докази фокусується на біологічних процесах, а не на традиційному зверненні до божественного промислу. Книга Холмса складається з історичного огляду еволюції законодавчого поля англійського кодексу загального права. Вона включає аналіз проблем відповідальності, нанесення шкоди, правопорушень, що дають право пред'являти позов (tort) та багатьох інших аспектів цивільного та кримінального права. Холмс цікавив не тільки процес еволюції загального права. Звертаючись до історичного дослідження, він виходив з переконання, що знайомство зі складнощами історичного розвитку проблеми має двоякі наслідки. Внаслідок різних причин історичні прецеденти зрідка дають відповіді на специфічні і досить спірні питання сучасності. Але, з іншого боку, вони можуть сприяти більш глибокому розумінню і здоровому судженню щодо тенденцій і причин законотворчого процесу, що може нашохнути на нові конструктивні думки. Історичні дослідження привели його до думки про те, що навіть застарілі і, здавалося б, нелогічні з сучасної точки зору правові доктрини не втрачають свого значення і застосовуються у новій якості і у нових обставинах. Вивчення старих правових форм давало Холмсу важливу інформацію для порівняння з існуючими теоріями права. На підставі цього порівняння, він намагався зрозуміти, як вони адаптуються до інших соціальних умов і як їх поєднання з новими правовими законами виражається у

нових юридичних продуктах на кожному еволюційному етапі [12, с. 5]. Холмс прагнув переглянути, як широко застосовуються правові основи, завдяки яким приймаються судові рішення, і заново визначити, чи є ці основи задовільними на даному історичному етапі [12, с. 104]. Виходячи зі свого власного практичного досвіду, він згодом дійшов висновку, що поняття «закон» спирається скоріше на акумульований досвід, ніж на наукове обґрунтування. На перших сторінках своєї книги він стверджував, що закон втілює історію розвитку нації протягом багатьох століть. Закон не народжується раптово, у момент його кодифікації. Закон є виданим і оприлюдненим важливим органом верховної влади, те чи інше правило поведінки, яке до певного часу або зовсім не існувало, або не мало обов'язкової сили. Але й нові закони мало коли бувають суцільним новаторством. Майже завжди вони спираються на існуючий звичай або на громадську думку, які знаходяться у більшій або меншій згоді з ними і поступово готують для них ґрунт у народній свідомості. Закон змінюється і модифікується відповідно до трансформацій у житті та світогляді суспільства, тому його можна розглядати як зібрання аксіом і висновків, як у підручнику з математики. Юридичні правила та законоположення є свідченням і зовнішнім виразом моральної історії та життєвого досвіду суспільства. Застосування закону спрямоване на формування хороших громадян і хороших людей [12, с. 10–11], способи впливу на яких не залишаються історично незмінними. Холмс стверджував, що закони створюються людьми, а не падають з неба, і не є незалежним виразом невизначених, абстрактних ситуацій. Вони будуються на старому фундаменті, освяченому багатовіковими народними забобонами і санкціонованому судовою практикою. Ця теза відображає його скептицизм щодо валідності природних прав та природного закону і про контекстуальність істини [12, с. 129]. Дія і значимість закону невіддільні від суспільства, в якому він застосовується і регулює відносини, що виникають у практиці його життєдіяльності. Первісним і головним джерелом закону є об'єктивні практичні правила відносин, що дозволяють більш або менш успішно організувати суспільне життя. Вони визначають стандарти поведінки, прийняті в конкретному суспільстві на конкретному етапі його розвитку. Життя закону, вважав Холмс, ґрунтується не на логіці, воно регламентується досвідом [12, с. 1]. Логіка, вважав він, є найкоротшим шляхом до правового формалізму. Вона ґрунтується на ідеальному принципі отримання суджень дедуктивним способом, виходячи з системи точних, абстрактних загальних принципів, за прикладом евклідової геометрії. У судовій практиці післявоєнного американського суспільства правовий формалізм все більше ставав механічним процесом знаходження прецедентів, застосування яких не пов'язувалося з тим, чи мають вони якийсь сенс у швидко мінливих умовах сучасної індустріалізації. Холмс, активно брав участь у практиці судочинства, протиставляв формальному розумінню закону ідею його еволюційного розвитку. Закон виникає і модифікується у процесі розвитку нації, виправдання і законність правових установ визначається їх практичними наслідками. Метою історичних досліджень є можливість звільнитися від поняття універсальності або незмінності закону

і підкреслити його значення у процесах соціальної трансформації. Визначити, чи виконує закон ці функції, слід, орієнтуючись не на традиції, а на практичний досвід, підтверджений перевіреними економічними і соціальними дослідженнями суспільних інтересів і потреб [12, с. 459].

Висновки. Однією з найвидатніших фігур в історії філософсько-правової думки США, вплив якої на подальший розвиток як філософії, так й теорії права важко переоцінити, був О. В. Холмс, за загальним визнанням, найблисучіший із практикуючих теоретиків права і наймудріших із практиків – при тому, що для американської культурної ситуації об'єднання цих двох функцій, теоретичної і практичної, є дуже типовим випадком, автор чи не найчисленнішого списку присвячених осмисленню правової реальності праць, найбільше цитованих у спеціальній літературі. Його книги «Загальне право» (1881 р.), що було просякане духом прагматизму задовго до того, як У. Джеймс «офіційно» запровадив поняття прагматизму у його спеціально-філософському значенні, і «Шлях права» (1897 р.) стали взірцем для багатьох поколінь американських практикуючих правників і теоретиків права. У них, а також у величезній кількості судових рішень, рекомендацій, окремих думок, коментарів, приватних листів тощо було сконцентровано небувалий, з огляду на 60-річну кар'єру судді (спочатку Верховного Суду Массачусетса, а потім протягом 30-ти років – у Верховному Суді США) і вченого-правознавця (професора Гарвардської школи права й головного редактора юридичного часопису «Американський юридичний огляд») були охоплені мало не всі основні проблеми американського судочинства та правової системи взагалі, багато в чому нерозв'язані й дотепер.

Таким чином, у працях Холмса були представлені майже всі основні проблеми американського судочинства та правової системи, які вплинули на формування філософського світогляду декількох поколінь:

1) основні принципи Конституції США він пропонував інтерпретувати та оцінювати за аналогією з життям, яке Конституція покликана регулювати;

2) осмислювати поняття «закон» як соціально-історичну реальність;

3) враховувати взаємозв'язок економічного і соціального підходів до прочитання і застосування закону;

4) переорієнтувати систему правової підготовки фахівців;

5) враховувати діалектику співвідношення понять закону і моралі, для чого їм була розроблена теорія закону;

6) на основі здорового глузду на протигагу особистим або корпоративним преференціям усвідомлювати соціальний характер закону, який проходить «шлях» не тільки з точки зору логіки, але й життєвого досвіду.

Усе це дозволило порівнювати «Загальне право» з огляду на методологічний підхід і вплив на історію філософії права з працею Ч. Дарвіна «Походження видів». Творчість Олівера Венделла Холмса – приклад того, як соціально-філософський світогляд цього видатного правника дозволив по-новому інтерпретувати такі поняття як «закон», «істина», «мораль».

Отже, Олівер Венделл Холмс сформулював прагматично-прогностичну та інноваційно-револю-

ційну для свого часу теорію закону як «пророцтва» або передбачення, якою він визначив вектор розвитку не тільки права, але й соціальної філософії. Його концепція закону як артефакту історії і необхідності історико-культурних досліджень правової сфери для тестування тих чи інших законоположень на відповідність критеріям сучасності є актуальною й у XXI столітті.

Список використаних джерел

1. Кравченко С. С. Прагматизм у філософії права Сполучених Штатів Америки. Монографія / С. С. Кравченко. – Київ, 2014. – 512 с.
2. Атрашкевич Е. В. Взаємозв'язок філософсько-правового прагматизму і постмодернізму в поглядах Сьюзен Хаак / С. В. Атрашкевич // Часопис Київського університету права. – 2014. – №1. – С.45–48.
3. Вдовина Г. А. Проблеми природних прав людини в американській правовій думці XX ст. / Г. А. Вдовина // Держава і право: 36. наук. праць: Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2000. – Вип.6. – С.3–10.
4. Жарких В. Ю., Розова Т. В. Попередники прагматизму / В. Ю. Жарких, Т. В. Розова // Нова парадигма. Журнал наукових праць. –К., 2011. – Вип.100. – С.41–49.
5. Fish Max H. Was There a Metaphysical Club in Cambridge? Studies in the Philosophy of Ch. C. Pierce. ed. Edward C. Moore & Richard S. Robin. – Amherst: Mass. UP, 1934. – P.3–32.
6. Fiering N. Early American Philosophy vs Philosophy in Early America. Transactions of Ch. S. Pierce Society. – Buffalo, 9177. – Vol.13, №3. – P.183–199.
7. Durrant Will. The Story of Philosophy: The Lives and Opinions of the Great Philosophers of the World. – N–Y: Touchstone, 1961. – 412 p.
8. The Essential Holmes: Selections from the Letters, Speeches, Judicial Opinions and Other Writings of O. W. Holmes, jr. R. Posner ed. Chicago UP, 1997. – 374 p.
9. Holmes O. W. jr. The Profession of the Law, Conclusion of a Lecture Delivered to Undergraduates at Harvard, February 17th, 1886, in Marke, ed., The Holmes Reader. – Cambridge Mass.: Harvard UP. – P.101–112.
10. Holmes O. W. jr. Law and the Inner Self. Oxford UP, 1993. – 628 p.
11. Holmes O. W. jr. Law in Science and Science in Law. – N–Y.: Routledge, 1899. – 73 p.
12. Holmes O. W. jr. The Common Law. – N–Y: Back Bay Books, 1964. – 337 p.
13. Wiener Philip (ed). The Dictionary of the History of ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas. – N–Y.: Ch. Scribner's Sons, 1073–74. – 793 p.

References

1. Kravchenko S. S. Pragmatyzm u filosofii' prava Spoluchenyh Shtativ Ameryky. Monografija / S. S. Kravchenko. – Kyi'v, 2014. – 512 s.
2. Atrashkevych E. V. Vzajemozv'jazok filosof's'ko-pravovogo pragmatyzmu i postmodernizmu v pogljadah S'juzen Haak / Je. V. Atrashkevych // Chasopys Kyi'vs'kogo universytetu prava. – 2014. – №1. – S.45–48.
3. Vdovyna G. A. Problemy pryrodnyh prav ljudyiny v amerykans'kij pravovij dumci XX st. / G. A. Vdovyna // Derzhava i pravo: Zb. nauk. prac': Juryd. i polit. nauky / In-t derzhavy i prava im. V. M. Korec'kogo NAN Ukrai'ny. – Kyi'v, 2000. – Vyp.6. – S.3–10.
4. Zharkyh V. Ju., Rozova T. V. Poperednyky pragmatyzmu / V. Ju. Zharkyh, T. V. Rozova // Nova paradygma. Zhurnal naukovykh prac'. –K., 2011. – Vyp.100. – S.41–49.
5. Fish Max H. Was There a Metaphysical Club in Cambridge? Studies in the Philosophy of Ch. C. Pierce. ed. Edward C. Moore & Richard S. Robin. – Amherst: Mass. UP, 1934. – P.3–32.
6. Fiering N. Early American Philosophy vs Philosophy in Early America. Transactions of Ch. S. Pierce Society. – Buffalo, 9177. – Vol.13, №3. – P.183–199.
7. Durrant Will. The Story of Philosophy: The Lives and Opinions of the Great Philosophers of the World. – N–Y: Touchstone, 1961. – 412 p.
8. The Essential Holmes: Selections from the Letters, Speeches, Judicial Opinions and Other Writings of O. W. Holmes, jr. R. Posner ed. Chicago UP, 1997. – 374 p.

9. Holmes O. W. jr. The Profession of the Law, Conclusion of a Lecture Delivered to Undergraduates at Harvard, February 17th, 1886, in Marke, ed., The Holmes Reader. – Cambridge Mass.: Harvard UP. – P.101–112.
10. Holmes O. W. jr. Law and the Inner Self. Oxford UP, 1993. – 628 p.
11. Holmes O. W. jr. Law in Science and Science in Law. – N–Y.: Routledge, 1899. – 73 p.
12. Holmes O. W. jr. The Common Law. – N–Y: Back Bay Books, 1964. – 337 p.
13. Wiener Philip (ed). The Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas. – N–Y.: Ch. Scribner's Sons, 1073–74. – 793 p.

Kravchenko S. S., PhD in Law, Associate Professor, Deputy Head of State Employment Service of Ukraine, Professor of the Ukrainian State Employment Service Training Institute (Ukraine, Kyiv), 2094858@ukr.net

Conditions for the formation of socio–philosophical worldview of Oliver Wendell Holmes

For the first time in the Ukrainian philosophy, the socio–philosophical views of the great US jurist Oliver Wendell Holmes, the central figure of the philosophical and legal branch of pragmatism, are carefully analyzed. The purpose of the article is to investigate the conditions for the formation of the socio–philosophical outlook of O. W. Holmes and to determine its influence on the development of the Philosophy of Pragmatism in the USA. Revolutionary in the philosophical sense Holmes's comprehension of the concept of law was based on the understanding of the changeable socio–historical reality. The philosophical vision of the correlation between the concepts of law and morality gives the opportunity to develop the theory of law from the point of view of a «bad person», which is free of any moral principles. Philosophical interpretation of common sense allowed Holmes to realize the social nature of the law that is based on life experience. It is proved that the social and philosophical views of Oliver Wendell Holmes contributed to the transformation of ideological foundations of US philosophy from dogmatism to scepticism, from theology to experimentalism. It opened the way for development of the Philosophy of Pragmatism and legal realism.

Keywords: Oliver Wendell Holmes, pragmatism, US philosophy.

* * *

УДК 141.1(093)

Карпенко А.,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії соціально–політичних
і правових наук, Донбаський державний
педагогічний університет (Україна, Слов'янськ),
konpark2@gmail.com

СТРАТЕГІЧНО–РЕЛЯЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ Б. ДЖЕССОПА

Мета статті – узагальнити зміст стратегічно–реляційної концепції держави Б. Джессопа. Методи дослідження: дискурсивний аналіз, іманентна критика, контекстуальна реконструкція. Висновки. У статті досліджено розроблену британським теоретиком Б. Джессопом стратегічно–реляційну концепцію держави як комплексного соціального явища, яке наразі переживає сутнісні трансформації, викликані цивілізаційними процесами. Стратегічно–реляційний підхід є новітньою модифікацією неортодоксального марксизму, налаштованою на ключові виклики сьогодення – кризу політичної форми національної держави, пов'язану з черговою фазою глобалізації. Наголос на конструктивній природі інституту держави та суспільній змістовності політичного процесу визначають евристичний потенціал концепції. Окреслено структурно–семантичні контури «стратегічного» та «реляційного» компонентів антиесенціалістської концепції держави Б. Джессопа.

Ключові слова: держава, політика, стратегічно–реляційний підхід, онтологія, суспільні відносини, ідеологія.

Ідея держави є одним із ключових понять політичного дискурсу і постає неодмінним референтом суспільного процесу. У якості родового поняття слово «державна» втрачає концептуальну конкретність і генерує абстрактну полісемію, виступаючи не так денотатом певного поняття, як маркером певного дискурсу. Тобто

відбувається функціональне зміщення, що викривлює самі координати конституювання об'єктивної критики елементів дискурсу. Однак, доречно зробити припущення, що труднощі щодо розбудови держави корелюють з концептуальним наповненням дискурсу держави. Така кореляція, на мій погляд, залишається недооціненою українською інтелектуальною спільнотою, яку задовольняють абстрактні та позірні контексти надлишкової валоризації держави, перетворення її на фетиш.

Масмедійна девальвація концепту державності має змусити наукову спільноту запропонувати альтернативні сценарії осмислення держави, що відповідають світовим інтелектуальним сюжетам. Одним із таких сценаріїв є стратегічно–реляційний концепція держави, розроблена британським теоретиком Бобом Джессопом. Гадаю, що узагальнення теоретичних напрацювань Б. Джессопа може збагатити українську політичну філософію, що тільки розпочинає шлях власного становлення.

Аналіз наукових досліджень. В українській суспільно–політичній науці переважає традиційний підхід до визначення держави як інституції, що утримує монополію на насилля у межах певної території. Симптоматичним є те, що у достатньо репрезентативній колективній монографії «Трансформації політичних інститутів України: проблеми теорії та практики» (2016) автори лише констатують існування альтернативних підходів до визначення сутності державності, не розкриваючи змісту ключових розбіжностей між конкуруючими концепціями держави. Стратегічно–реляційна концепція держави Б. Джессопа залишається мало відомою серед вітчизняних науковців.

Виокремлення аспектів проблеми, які ще недостатньо вивчені. На матеріалі концепції Б. Джессопа ми спробуємо окреслити структурно–семантичні контури «стратегічного» та «реляційного» компонентів антиесенціалістської концепції держави.

Формулювання мети та завдань статті. У відповідності до визначеного предмета дослідження мета цієї статті полягає у загальній характеристиці стратегічно–реляційної концепції держави Б. Джессопа.

Сьогодні глобальний порядок нашої цивілізації переживає цікаву і напружену фазу певного транзиту, коли минуле в агонії хапається за теперішнє і намагається щосили відірвати його від майбутнього, що через вивільнену комунікацію, міграцію та творчість нестримно охоплює людство. Ігнорувати попит на переосмислення усталених форм суспільних практик та понять щодо цих форм значить відмовляти науці в майбутньому, в живому та плідному стосунку до побудови новітніх, кращих, умов буття людини. Одним із шляхів конкретизації завдання концептуального оновлення концептуального апарату суспільно–політичної наукової думки є узагальнення теоретичних здобутків світового наукового процесу.

Стратегічно–реляційний підхід (СРП) до вивчення держави є варіантом структуралістської критики традиційного «ентитичного» (від англ. entity – А. К.) погляду на державу як на певну річ, що має власну специфічну сутність. Аналогічно до здійсненої К. Марксом критики капіталу як суспільного феномена, а не абстрактної матеріальної сутності розробляється і критика держави. Теоретики СРП відмовляються від

пошуків «сутності» держави і намагаються розробити ефективні теоретичні та методологічні засоби дослідження форм, функцій та наслідків існування державної системи. У межах СРП держава постає не субстантивною цілісною річчю або унітарним суб'єктом, а процесом «провадження державної влади, яка є вираженням мінливого балансу між силами, що прагнуть реалізувати власні інтереси засобами державної системи» [2, с. 54]. По суті СРП корелює з логікою становлення постструктуралістського мислення, що прагнуло подолати логоцентричні імплікації структуралістського методу в його застосуванні до динамічних процесів. Абстрактні «жорсткі» властивості атрибутів системи – сукупності елементів, структури, функцій – мали бути релятивізовані, представлені в рухливих та похідних іпостасях. Наприклад, класичне визначення держави через монополне право на насилля в межах певної території є негативним за власним змістом. Така логічна негативність присутня і в репресивному тлумаченні державного апарату. Три ключові варіації щодо ідеї держави: консервативний фетишизм суверенності, ліберальний ринковий релятивізм та соціалістичний функціональний компліментаризм – не пропонують подолання репресивної транскрипції держави, а вказують три модуси герменевтики держави.

Актуалізація концепту стратегії і має вирішити це первісне завдання «пом'якшення» абстрактної структурності /репресивності державної системи, елементи якої не так забороняють дещо, як здійснюють «стратегічну селекцію» іманентно відкритих можливостей щодо реалізації «державного проекту». Семантичне поле концепту стратегії дозволяє Б. Джессопу окреслити конструктивний аспект державності, який згодом конкретизується планом соціальних відносин, що складають сам зміст існування держави.

Концепт реляції утворює основу розуміння змістового підґрунтя державності: «Стратегічно–реляційний підхід виходить з новітнього визначення діалектики дії та структури в термінах суспільних відносин. Такий підхід надає важливого значення стратегічному контексту політичних дій і трансформативній силі цих дій. У термінах реляцій, структура складається з диференціальних обмежень та можливостей, що варіюються агентом; суб'єкт дії залежить від стратегічних ресурсів, охоплених структурою в залежності від задіяних акторів» [2, с. 55].

Цілком у постструктуралістському ключі Б. Джессоп намагається термінологічно окреслити позитивність влади, притаманну її конкретно–історичній іпостасі – владі державній: «Стратегічно–реляційний підхід наголошує, що немає підстав робити припущення, що державна влада обмежена засобами імперативної координації – централізованого планування і низхідного управління. Державна влада може провадитися не тільки у формі примусу, команди, планування та бюрократії, але також у формі мереж, партнерства, солідарності тощо. У такому контексті держава постає інституційною матрицею задля політичної дискусії щодо відповідей на певні виклики засобами управління» [2, с. 167].

Концепція Б. Джессопа є цікавим варіантом адаптації постструктуралістської онтології до ключового політичного інституту – держави. Цивілізаційним викликом, що змушує консервативні галузі права і теорії

держави опрацьовувати надбання авангардної філософії, є утворення глобального суспільства, що нівелює певні засновки традиційної національної держави.

Сучасний світ насичено симуляційними сутностями і засобами виробництва таких сутностей. Масове виробництво ідеального унеможливує реалізацію класичних ситуацій не тільки філософування, на кшталт картезієвського робінзона–мислителя або феноменологічних редукцій, а й позитивістського наукового сценарію утилітарної апробації суджень. За відсутності можливості розрізнити первісні та похідні феномени свідомості на рівні критичної рефлексії складно уявити гетерогенність, тобто суперечливість та непослідовність, дискурсів, де відсутні формальні вимоги логічності та когерентності, наприклад, засоби масової інформації, публічна політика, реклама, тощо. Епоха масового виробництва на своєму черговому оберті розвитку занурює нас знову до аналогічної до раннього анімізму ситуації розчинення індивіда в потоках новітніх стихій: інформації, споживання, бажання.

Однак треба пам'ятати Веберівську настанову щодо наукового розчаклування світу і наполягати на приматі наукової об'єктивності над будь–якими цінностями та інститутами. Наукова рефлексія щодо реальних значень елементів політичного дискурсу набуває особливого значення в період невизначеності та кризи, коли нездатність або небажання відмовитися від застарілих смислів та збудувати новітню концептуальну парадигму завдають надзвичайної шкоди суспільству.

Висновки, перспективи подальших досліджень. Стратегічно–реляційна концепція держави Б. Джессопа є сучасною модифікацією поміркованого марксизму, розробленою в умовах системної кризи національної держави як безальтернативної форми політичного буття суспільства, викликаного черговою фазою глобалізації. Б. Джессоп наголошує на конструктивній природі інституту держави та суспільній змістовності політичного процесу, що робить його концепцію надзвичайно привабливою для аналітики реалій українського політичного процесу, де наразі домінують реакційні кліше та стереотипи.

Перспективи подальших досліджень з проблематики стратегічно–реляційного визначення держави полягають у реактуалізації марксистського поняття класової боротьби як онтологічного чинника буття держави.

Список використаних джерел

1. Bullard A. R. Book review: The State: Past, Present, Future by Bob Jessop [Online material] / Ashley R. Bullard. – [Available at]: <http://blogs.lse.ac.uk/lsereviewofbooks/2016/09/06/book-review-the-state-past-present-futures-by-bob-jessop/>
2. Jessop B. The State: Past, Present, Future / Bob Jessop. – Cambridge: Polity, 2016. – 316 p.
3. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / Авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 440 с.
4. Браїчевський М. Про українську державність [Електронний ресурс] / М. Браїчевський. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Braichevskiy_Mykhailo/Pro_ukrainsku_derzhavnist.pdf

References

1. Bullard A. R. Book review: The State: Past, Present, Future by Bob Jessop [Online material] / Ashley R. Bullard. – [Available at]: <http://blogs.lse.ac.uk/lsereviewofbooks/2016/09/06/book-review-the-state-past-present-futures-by-bob-jessop/>

2. Jessop B. The State: Past, Present, Future / Bob Jessop. – Cambridge: Polity, 2016. – 316 p.

3. Transformacija politycnychh instytutiv Ukraїny: problemy teorii i praktyky / Avt. kolektyv: M. I. Myhal'chenko (kerivnyk) ta in. – K.: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukraїny, 2016. – 440 s.

4. Brajchevs'kyj M. Pro ukrai'ns'ku derzhavnist' [Elektronnyj resurs] / M. Brajchevs'kyj. – Rezhym dostupu: http://shron.chtyvo.org.ua/Brajchevskiy_Mykhailo/Pro_ukrainsku_derzhavnist.pdf

Karpenko A., PhD in Philosophy, Associate Professor of Philosophy, socio-political and law sciences department, Donbas state pedagogical university (Ukraine, Slavyansk), konepark2@gmail.com

Bob Jessop's strategic-relational conception of the state

The purpose of the article is to summarize the content of the strategic-relational concept of the state of B. Jessop. Methods of research: discursive analysis, immanent criticism, contextual reconstruction. Conclusions. The article investigates the strategic-relational conception of the state developed by the British theorist B. Jessop, where state is viewed as a complex social phenomenon which is currently undergoing the essential transformations caused by civilization processes. Strategically-relational approach is the latest modification of non-orthodox Marxism, geared to the key challenges of the present day – the crisis of the political form of the national state, linked with the next phase of globalization.

Keywords: state, politics, strategic-relational approach, ontology, social relations, ideology.

* * *

УДК 21/29.275

Санников С. В.,
кандидат богословских наук, старший научный
сотрудник, Центр изучения религий НПУ
им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев),
ssannikov@gmail.com,
ORCID ID 0000-0001-5549-9820

МИФОЛОГЕМЫ ОБ АНТИСАКРАМЕНТАЛЬНЫХ ВЗГЛЯДАХ ЯНА ГУСА НА ЕВХАРИСТИЮ

Рассмотрены различные представления о личности и деятельности Яна Гуса, который стал предметом общественного и богословско-исторического мифотворчества. В статье анализируется несоответствие общепринятых представлений о Яне Гусе, как о раннем реформаторе церкви и о богословском последователе Джона Уиклифа с заявлениями самого Гуса.

Анализ первоисточников показывает, что Гус был согласен с Уиклифом только в критике морального и этического состояния духовенства, а также разделял некоторые его экклезиологические идеи. Как и Уиклиф Ян Гус связывал понимание истинной церкви с представлением об ученичестве и подражании Христу, а не с формальной Апостольской преемственностью. Также Гус не создался с антисакраментализмом Уиклифа. Уиклиф отвергал пресуществление во время Евхаристии, но Гус придерживался традиционного понимания.

Рассмотрение взглядов Яна Гуса демонстрирует, что он был не реформатором евхаристических представлений или существующей системы, а реставратором нравственного идеала католичества и его раннехристианского образа.

Ключевые слова: Ян Гус, евхаристия, реформация, панславизм, гуситы, сакраментализм.

(статья друкується мовою оригіналу)

Личность Яна Гуса, которого чаще всего называют чешским реформатором или, по крайней мере, реформатором до Реформации, несмотря на многочисленную литературу о нем, по-прежнему привлекает внимание исследователей и писателей. Это, во-первых, обусловлено его твердой гражданской позицией и ореолом мученика, сожжённого на костре за свои убеждения, что делает фигуру Яна Гуса удобной для политического и литературного мифотворчества.

Во-вторых, его имя стало знаковым для народно-освободительного движения, что также создало значительную дистанцию между реальным историческим Гусом и идеализированным образом народного вождя Чехии. Кроме того, интерпретации роли Яна Гуса и его идей различными исследовательскими школами, сделались настолько политически ангажированными, что оценки его личности и творчества оказываются абсолютно противоположными.

Историографии гуситского движения и самому Яну Гусу посвящено немало диссертаций, монографий и статей. Так, известный исследователь гуситского движения Л. П. Лаптева в своей монографии представила обширную историографию русского дореволюционного изучения гуситологии [8], другие исследователи – И. И. Бучанов [3] и Л. М. Гаркуша [4] анализировали в своих диссертациях историографию советского периода, С. В. Прудивус [13] подготовил широкую обзорную статью по зарубежной и украинской историографии гусизма. В этом, поистине огромном массиве материалов о Яне Гусе можно встретить совершенно противоположные оценки его личности и деятельности.

С конца XVIII в. начинается научное изучение Гуса чешскими исследователями. Первыми, в контексте общей истории Чехии, деятельность Гуса анализировали Ф. Пелц и Ф. Палацкий¹. Оба они считали Гуса прежде всего борцом за национальную независимость Чехии от немцев и деятелем религиозной реформации. Гус описан у них очень положительно и патриотично, как борец за духовную свободу против авторитета церкви. Другие чешские историки – В. Томек, Т. Масарик, И. Пекарж, показывали отрицательный образ Гуса, как мятежника против существующего порядка, из-за которого Чехия потеряла ведущее положение в Европе, была разорена в результате религиозных войн и значительно обеднела. Немецкие историки либеральной протестантской школы (А. Неандер, А. Прохазка) представляли Яна Гуса как религиозного реформатора, предшественника Лютера, подготовившего события 1517 г. Особенно А. Неандер в книге «Общая история христианской религии и церкви» (1852) показывает Гуса как выразителя неотвратимо надвигающихся идей реформации в противоположность католическому догматизму. Такую же позицию представляют практически все лютеранские историки.

Так, Ф. Шафф видит Гуса прямым продолжателем и учеником Джона Уиклифа, готовящего Реформацию в Европе. Он пишет, что в Богемии к началу XV в. движение последователей Уиклифа называли «виклефитство» и «только в более позднее время термины «виклефиты» и «виклефитство» было вытеснено терминами «гуситы» и «гуситство». Главными глашатаями движения были Ян Гус и Иероним Пражский, погибшие на костре в Констанце за свою открыто демонстрируемую верность Уиклифу» [16, с. 231].

Представление о том, что Ян Гус был последователем и продолжателем дела реформации, которое начал Уиклиф, широко распространено не только среди протестантских историков и западноевропейских исследователей Реформации, но и прочно укоренилось в общественном сознании, кочует из книги в книгу,

¹ В 1782 г. вышла книга Ф. Пелца «Краткая история Чехии», а в 1848 г. книга чешского историка Ф. Палацкого, где Гусу и гуситскому движению уделяется довольно много внимания.

присутствует практически во всех школьных учебниках истории.

Мнение о Гусе, как о «виклефите», безусловно, имеет достаточно весомое обоснование. Известно, что в 1393 г. Ян Гус получил степень бакалавра свободных искусств в Карловском университете в Праге, на следующий год он стал бакалавром богословия, а еще два года спустя, в 1396 г. стал магистром свободных искусств. Судя по всему, эта степень приравнивалась к современной степени PhD (кандидат наук). Он был оставлен преподавать в Университете. В 1400–1402 гг. Гус был избран деканом факультета, в этот же период рукоположен в пресвитеры. 14 марта 1402 г. Гус получил место проповедника (по сути пастора) в Вифлиемской часовне в Праге, где проповедь велась на народном чешском языке¹. В пражском университете Гус познакомился с работами Джона Уиклифа, которые, конечно, оказали на него большое влияние, но в весьма специфическом отношении. Он не поддерживал доктринальные идеи Уиклифа, особенно относительно Вечери Господней (Евхаристии), но очень горячо воспринял его экклезиологические идеи и церковно-политическую борьбу против папских злоупотреблений и искажений роли института папства. Если Уиклиф действительно высказывал глубокие реформационные идеи, то Гус в основном пытался реставрировать католическую церковь в соответствии с библейским этическим образом. Он резко критиковал пап, но не папство как институт. Именно поэтому Гус выступал не против самих структур духовенства, а против роскоши и безнравственности. Гус главным образом критиковал морально-нравственный образ папства своего времени, которое, судя по всему, действительно далеко ушло от евангельского идеала.

Известный исследователь жизни и творчества Яна Гуса, священник Н. И. Серебрянский, издавший к 500-летию со дня его кончины книгу «Ян Гус, его жизнь и учение», считает, что герой, о котором он пишет, мало интересовался доктринами, а его идеи не очень глубоки в богословском отношении. Его интенцией было нравственное очищение католичества. Об этом же пишут и другие исследователи.

Действительно, проповеди и трактаты Гуса имеют острый полемический характер, практически ничего не говорят о реформации учения католической церкви. Как известно, Джон Уиклиф отрицал папство, как церковный институт, а Гус в письме магистру Криштяну из Прахатиц, ректору Пражского университета пишет в 1413 г. из Констанца: «Я стою на следующем: Папу признаю заместителем Христа в римской церкви, однако мне не верят. Утверждаю также и то, что если папа предопределен ко спасению и следуя Христу в своих нравах, исполняет свою пасторскую обязанность, тогда он – действительно глава той области воинствующей (на земле) церкви, которой он управляет... Но если папа живет противно Христу, тогда он – злодей и разбойник, «приходящий инде», хищный волк и комедиант, а среди ныне блуждающих он по преимуществу – антихрист» [11, с. 110].

¹ Ян Мильхаймский, строитель Вифлиемской часовни на свои частные средства, слушал Гуса в университете, и просил архиепископа назначить именно его проповедником в этой часовне, где вся месса проводилась на чешском языке.

Его доминирующей идеей было представление о том, что если папа являет недостойное поведение, то он подлежит осуждению, как любой другой член церкви. Но если папа достоин своего положения, то он становится реальным главой земной церкви и представителем (заместителем – викарием) Христа. Он писал: «Если, таким образом, Папа является наискромнейшим человеком, мало зависящим от мирских почестей и прибытка мира сего, если он пастырь, обретающий свое имя от пастбищ Слова Божьего, от которого Господь сказал Петру: «паси овец моих», Ин.21:17, если он пасет паству Словом и примером своих добродетелей, сделавшись примером для паствы от всего сердца, как Петр говорит, 1 Пет.5:3, если он кроток, терпелив, целомудрен, трудится прилежно и участливо в церковном служении, воспринимая все временные вещи как сор, тогда, вне всякого сомнения, он есть истинный викарий Иисуса Христа» [18, с. 140].

К выводу, что Ян Гус воспринял у Джона Уиклифа только морально-нравственную критику католицизма, приходит также Н. В. Щелокова, сравнивая их взгляды. Она пишет: «Гус открыто признавал, что читал работы Уиклифа, и многое заимствовал из них. «Признаю, что он (Уиклиф – авт.) совершенно правильно указал, как надлежит жить духовенству сообразно законам Иисуса Христа. Не только сказал, но и написал». Таким образом, взгляды Гуса и Уиклифа сходятся на почве нравственной оппозиции духовенству» [17, с. 35].

В 1403 г. по инициативе немецкой партии в Пражском университете, были осуждены 45 статей, в которых якобы излагалось учение Джона Уиклифа, но ряд чешских богословов, а с ними Ян Гус, выступили против этого осуждения. Причем, надо подчеркнуть, что выступление было не против самого осуждения, а главным образом против искажений взглядов Уиклифа. Гус открыто заявлял, что большинство этих статей не соответствуют учению Уиклифа, а были искажены самим составителем статей, поляком Иоанном Гюбнером.

Позже, в письме (от 4 января 1415 г.) друзьям из заключения в Констанце, Гус рассказывает, что его снова допрашивали относительно 45 артикулов (тезисов) Уиклифа, и он не стал защищать их. Он пишет: «Спрашивали также, не желаю я защищать какой-нибудь из этих артикулов. Я отвечал на это, как и прежде: «Подчиняюсь решению собора!». На каждый в отдельности артикул я отвечал, как и раньше, так: «этот артикул правдив (верен) в каком-то смысле». – «Желаешь ли защищать его?» спрашивали меня. «Нет, – отвечал я, – подчиняюсь решению собора» [12, с. 146]. И позже, на допросах, в ответ на предъявляемые ему обвинения в виде артикулов, извлеченных из его трактатов, Гус совершенно ясно подчеркивает свою приверженность истинно католической вере. В рукописи, которая называется «Отзывы магистра Иоанна Гуса на артикулы, составленные на основании судебного процесса и свидетельских показаний», он с первых строк заявляет, что не защищал в Праге учения Уиклифа. Далее он категорически отказывается называться последователем, другом, распространителем и защитником Джона Уиклифа. Гус пишет: «На артикулы 4 и 8, в которых излагается, что Иоанн Гус упорно проповедовал и защищал еретические положения Уиклифа в пражском обществе, в университете и в публичных проповедях

народу, – отвечаю: Это неправда. Ничего такого я не защищал упорно... В ответ на обвинения, что Гус учил, что «священник, пребывая в смертном грехе, не пресуществляет хлеба в Тело Христово и не совершает таинство в обрядах, например, крещение и др. – Гус отвечает – Неправда. Я проповедовал совершенно обратное сему.

Отвечая на артикул 18, в котором содержится, что папские или епископские индульгенции не приносят пользы (бесполезны) – Гус отвечает:

Неправда. Однако денежные индульгенции с таксами грехов и провозглашением крестовых походов против христиан я всегда отвергал, порицал и написал относительно индульгенций следующее: «Священники Христовы могут даровать разрешение грехов, избавляющее от наказания и вины, раскаивающимся искренне и исповедующимся в своих грехах» [12, с. 358].

Отношения к Вечери Господней у Виклифа и Гуса были совершенно разные. Виклиф отрицал пресуществление хлеба и вина в Тело и Кровь Христа, заявляя, что хлеб и вино не меняют своей субстанции, а являются только знаками или «фигурами», указывающими на Тело и Кровь Христа. Гус же оставался верен католическому учению о транссубстанции (превращения вещества). Он пишет папе Иоанна XXIII 1 сентября 1411 г. послание, в котором подчеркивает свою верность католическим догматам и папству: «Признаю повинность послушания церкви Иисуса Христа и наивысшему ее первосвященнику... Постоянно и твердо уверяю Вас в том, что совершенно несправедливо обвиняют меня перед апостольской кафедрой противники правды. Они ложно обвиняли и обвиняют меня в следующем: будто я учил народ тому, что (1) в таинстве евхаристии сохраняется субстанция хлеба материального; что (2) при возношении гостия становится Телом Христовым, а при положении ее (на престол) она – хлеб; что (3) священник, пребывающий в смертном грехе, бесполезно совершает богослужения; что (4) паны должны отнять у духовенства земельные имения и не должны платить в пользу духовенства десятины; что (5) индульгенции не имеют значения» [11, с. 62].

Совершенно недвусмысленно соглашаясь с католическим пониманием Вечери Господней, Гус твердо высказывал несогласие с процедурой ее осуществления, считая, что и миряне, как и священники, могут участвовать в ней под обоими видами, вкушая и хлеб и принимая Чашу. Широкая практика такого причащения началась не самим Яном Гусом, а другими священниками в его отсутствие. В Гуситской хронике Лаврентия из Бржезовой об этом говорится так: «В лето от воплощения господина 1414–е досточтимое и божественное причащение евхаристии под обоими видами, т.е. хлеба и вина, было начато в славном и великом городе Пражском и предоставлено всему народу верных [христиан] достойным и выдающимся мужем, утвержденным бакалавром священной теологии, магистром Якубеком из Мизы и некоторыми другими священниками, помогавшими ему в этом деле» [7, 2.1]. Гус узнал об этом, уже находясь в заключении, в Констанце, но одобрил такую практику, хотя и понимал, что его враги используют его одобрение против него. Там, в Констанце Гус написал трактат по поводу причащения под двумя

видами, а позже, 4 января 1415 г., он пишет письмо своим друзьям, где указывает: «О таинстве «калика» (о причащении мирян под обоими видами) имеете уже готовый трактат, который я написал здесь в Констанце. В нем приведены доводы, почему и миряне должны причащаться также (как и священники) и кровью Господа Иисуса Христа. Ничего другого я не имею теперь сказать вам относительно этого вопроса, кроме слов о том святом евангелии и послании ап. Павла, а также напоминания о том, что причащение мирян под обоими видами твердо соблюдалось в первенствующей церкви Христовой» [12, с. 146].

А в Донесении, написанном писарем университетского посольства в Констанце – Петром из Младоневиц, который был обязан на Соборе собирать и фиксировать все документы и высказывания участников, приводятся слова Яна Гуса перед императором: «Бог свидетель, мне ничего не известно о словах, которые приписаны мне свидетелями, то есть того, чего не было в моем сердце. Особенно же положение о том, что после совершения причастия остается хлеб материальный» [цит. по: 6, с. 49]. Здесь Гус снова подчеркивает свое неприятие доктринальных идей Виклифа.

В ходе анализа этих свидетельств, становится очевидным, что на Констанцком соборе кардиналы и, особенно враги Гуса из Праги, намеренно совмещали взгляды Яна с доктринами Виклифом, зная его сочувствие моральной и церковно–политической позиции доктора из Оксфорда. О несправедливости доктринальных обвинений Гуса, за которыми стояли личностные мотивы, говорит Лаврентия из Бржезовой в своей Хронике «во 2–й день сентября месяца того же года магнаты, бароны, вельможи и нобили королевства Богемского и маркграфства Моравского, собравшись тогда в Праге, пишут Констанцскому собору протест с приложением своих печатей, обвиняя сам собор в несправедливом и незаконном осуждении на смерть проповедника евангелия магистра Иоанна Гуса, так как именно собор осудил его, не предоставив ему высказаться, не уличив его, как следовало по закону, не приведя и не выслушав никаких доводов ни за, ни против его заблуждений или еретических суждений, а на основании неправых, ложных и необоснованных обвинений и доносов заклятых врагов и предателей» [7, 11.1].

Все эти факты однозначно говорят, что Ян Гус не предполагал реформации доктрин, учения или практики церкви своего времени. Он только хотел добиться морально–нравственного очищения католичества, реставрации его в соответствии с практикой ранних католических отцов. Об этом же пишет серьезный исследователь Гуса А. Гильфердинг: «Гус отверг те из положений Виклифа, которые заключали в себе догматические формулы, несогласные с преданием римской церкви, но усвоил себе и стал защищать те положения, которыми осуждались злоупотребления латинского духовенства и восстанавливались поправные права христианской нравственности. Почитателей Гуса озадачивает отношение его к Виклифу. Теория вся принадлежит Виклифу, Гус из этой теории взял только немногие и то в вероисповедальном смысле наименее существенные пункты, сам ничего нового к ним не прибавил. А между тем как неизмеримо выше он Виклифа! Дело в том, что Виклиф был догматик; Гусом

же владела одна мысль: исполнить верно нравственный закон христианства» [5, с. 4].

Поэтому привычный образ Гуса, как пламенного проповедника реформационных идей с целью изменить католицизма, мало соответствует реальности, хотя его идеи, и особенно бескомпромиссная борьба за христианскую чистоту, действительно подготовили почву Реформации XVI в. Таким образом, он стал невольным предшественником последующих церковных реформ. И более того, табориты¹, которые провозглашали себя последователями Яна Гуса, стали настолько радикальнее самого Гуса, что он никогда не признал бы их своими учениками, особенно в понимании Вечери Господней. Табориты в революционном порыве действительно дошли до многих принципов Реформации, хотя их реформы, возможно из-за отсутствия богословского фундамента, касались скорее внешних проявлений церковной жизни.

Читая артикулы таборитских священников можно только удивляться, как далеко они расходятся с текстами писем и трактатов самого Гуса и как точно предвосхищают основные идеи анабаптистов–хилиастов, которые появились в Европе спустя сто лет. Первый же артикул таборитов категорически отвергает всякую ученость: «Верным христианам не следует придерживаться ничего написанного либо сказанного кем–либо из ученых людей и не следует придавать этому всеобщей веры, но держаться только за то, что отчетливо сказано в канонической Библии, ибо все прочие книги таких учителей суть хитрость антихриста и должны быть отброшены, упразднены или сожжены. И еще, что каждый, кто изучает свободные искусства или достигает в них ученых степеней, есть суетный человек и язычник и грешит против евангелия Господа нашего Иисуса Христа» [7, 55.1]. Ян Гус, будучи ректором Пражского университета, никогда не согласился бы с такой формулировкой.

В таком же радикальном духе выписаны все другие артикулы, главная идея которых – полное отвержение всякой ритуальности, непризнание икон, чистилища, священнических одеяний и пр. Практика этого движения отличалась полным равенством всех находящихся в Таборе (все братья и сестры), нравственной чистотой и скромностью, но высокой степенью воинственности. Конечно, Ян Гус не мог предвидеть и представить себе всех печальных последствий своих выступлений, т.к. действовал из совершенно чистых христианских побуждений. Но ящик Пандоры был открыт и реставрация, о которой так мечтал Гус, превратилась в реформацию, а потом и в революцию, которая закончилась по сценарию всех революций – кровавым исходом, духовным падением и нищетой. Историки немецкой и австрийской школ², говоря о Яне Гусе, часто подчеркивают именно эти негативные последствия его деятельности. Они подают Гуса как гордого агитатора, который из-за своей национальной нетерпимости

¹ Табориты – радикальное крыло гуситского движения, создавшее свою базу на горе Табор, по аналогии с Фавором. Действовало примерно с 1420 по 1437 гг.

² В. Кун, Е. Францель, В. Ашенбернер и др. подчеркивают негативные экономические и демографические последствия гуситского движения, родоначальником которого невольно стал Ян Гус.

возбудил религиозный фанатизм масс, разрушил величие Карловского университета³ и тем самым отделил Чехию от европейского сообщества.

Полемизуя с образом Гуса–реформатора, российская историческая наука представляет Яна Гуса в совершенно другом виде⁴. С середины XIX в. в ней преобладали славянофильские тенденции, в соответствии с которыми считалось, что Ян Гус, Иероним Пражский и особенно последующие гуситы были выразителями чаяний чешского народа вернуться в православную семью и отвергнуть «католическое засилье» в Чехии. Возможно, в основании такого подхода лежало общее покровительственное отношение ко всем славянским народам со стороны имперской России. Возможно, влияла православная миссия, но, как отмечает И. И. Бучанов, до революции было издано около 160 работ по Гусу и гусизму, и большая часть их отражала славянофильскую точку зрения.

Основные труды были подготовлены учениками и последователями известного славянофила, профессора Йосипа Бодянского⁵. Все они подчеркивали в деятельности Яна Гуса попытку возродить кирилло–мефодиевскую традицию. Главными богословскими аргументами возврата в православие были: требование евхаристии под двумя видами и восстановление богослужения на славянском языке (хотя проповедь велась на разговорном чешском).

В качестве церковно–политических аргументов выдвигались факты посещения Иеронимом Пражским вместе с литовским князем Витовтом г. Витебска в 1413 г. и г. Плескова, где было много православных, и где Иероним принимал участие в православных богослужениях. Такая поездка действительно имела место. Это и было инкриминировано Иерониму, как один из пунктов обвинения на Констанцком соборе⁶. Также после смерти Гуса последователи, принявшие его имя, защищаясь от преследований католиков, обратились на Восток. В 1420 г. официальная делегация гуситов, прибыла в Вильно и предложила чешскую корону князю Витовту, который был весьма веротерпимым и даже трижды крещенным⁷. Хотя Витов не стал королем Чехии, но в 1422 г. он отправил на помощь гуситам пятитысячное литовское войско во главе со своим племянником князем Жигимонтом Корибутовичем, которое вместе с гуситами отразило четыре крестовых

³ Действительно, после победы чешской партии в Пражском университете, из него вышли около 2000 студентов и магистров и основали университет в Лейпциге, а в Пражском университете осталось всего ок. 500 студентов.

⁴ И. И. Бучанов в своей диссертации выделяет в российской историографии три разных подхода в гуситологии: славянофильский, народнический и позитивистский; а Л. М. Гаркуша добавляет в советском периоде марксистский и социалистический подходы.

⁵ См. монографию Е. Новикова «Гус и Лютер» (т.1–2, 1859), а также «Очерк истории чешского вероисповедного движения» А. Клеванова (1876), «Чех Ян Гус из Гусинца» В. Бильбасова (1869), «Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе» (1864) В. Надлера и др. работы.

⁶ Текст обвинения инквизитора против Иеронима Пражского полностью приводит в русском переводе А. Гильфердинг в своей книге «Гус. Его отношение к православной церкви».

⁷ Первый раз Витов крестился в 1382 г. по католическому обряду под именем Виганд, второй раз в 1384 г. по православному обряду под именем Александр и третий раз в 1386 г. по католическому обряду также под именем Александр.

похода императорских войск. Известно много других случаев, когда гуситы обращались к своим восточным соседям, и те помогали им¹.

Особенно сильным аргументом для славянофилов стало посещение Константинополя посланником гуситов в конце 1451 – начале 1452 г. В. Бильбасов, как один из самых ярких апологетов, доказывающий, что Ян Гус был борцом за православие, «истинным мучеником православной идеи», пишет об этом визите: «Чехи отправили в Царьград депутацию, с просьбой принятия их в лоно православной церкви» [2, с. 87]. Однако обращение к первоисточникам, описывающим этот визит, заставляет усомниться в таком заявлении. Исповедание веры, представленное чешским посланником, и ответ православных иерархов были введены в научный оборот крупнейшим русским славистом Иваном Пальмовым в 1888 г. Начало этого документа звучит так: «Из книги веры, которую представил Константин, иерей из Англии² и от чехов, прибывший в Константинополь в 6960 (1452) г.» [цит. по: 10, с. 126]. Большая часть текста посвящена довольно жесткой и часто совершенно неуместной критике папы римского. Из текста документа ясно, что это исповедание веры написано самим Константином и отражает его личные взгляды, о которых трудно сказать, что они соответствуют богословским идеям гуситов, и уж точно они не соответствует богословию самого Яна Гуса. Например, он пишет: «Поелику от меня допытывались, что я думаю об исхождении Св. Духа, то я сказал, что внимательно глядя в зеркало евангельской истины, я удивлялся, как папа дерзнул сделать прибавку» [цит. по: 10, с. 134]. И в другом месте он продолжает: «После этого я был спрошен относительно семи таинств церковных ...» [цит. по: 10, с. 137]. Т.е. в этих, и во многих других пассажах из Книги веры видно, что Константин излагает собственные, а не гуситские взгляды, многие из которых были скорректированы после встреч в Константинополе. Это видно на ярком примере рассуждений о филиокве. Автор пишет, что имея предварительную беседу с «дидакалом Схоларием»³, он пересмотрел свои воззрения на филиокве. Также Схоларий подправил Константина в отношении слов крещальной формулы. При этом практически все догматы излагаются Константином с обязательным обличением папы, хотя и с признанием самого папства, как института. Например: «Итак, непозволительно верить в кого-либо, разве только в Отца, Сына и Святого Духа, а не в папу. Но если бы папа процветал святостью жизни и истинностью учения, то и я верил бы, что папа – преемник Петра» [цит. по: 10, с. 136].

Константина заслушали на архиерейском соборе в январе 1452 г., на котором присутствовало несколько

митрополитов, но самую важную роль на нем играл главный проповедник Константинополя, монах Геннадий, будущий патриарх константинопольский Геннадий II Схоларий (Георгий Куртесий). Патриарха⁴ на этом собрании очевидно не было. Как свидетельствует ответ, данный Константину в письменной форме, собрание было вполне удовлетворено его Исповеданием веры, прежде всего потому, что Геннадий Схоларий беседовал с Константином и, «испытав того мужа во время многодневного ознакомления и обращения относительно всех главных вопросов, касающихся веры, он сам удостоверился и нас известил, что нашел его здравым в вере» [цит. по: 10, с. 145]. В ответе подчеркивается удовлетворение от того, что, по свидетельству Константина, в центрально-европейских землях (Молдо-валахии, тевтонских, угорских, чешских) и даже в Англии, «много таких, которые подобно ему мыслят». Насколько справедливо это свидетельство, и как много в этих землях было действительно склонных к православию, неясно.

Учитывая сложные церковно-политические взаимоотношения этого времени: формальную флорентийскую унию, что была подписана менее 13 лет назад и вызвала раскол в константинопольском обществе на прокатолическую и фундаменталистски православную партию; реальную турецкую угрозу (Константинополь падет в следующем году) и другие факторы – трудно оценить, насколько представительным был визит Константина и насколько авторитетным был ответ ему архиерейского собора. Т.е. неизвестно, какое задание получил Константин Англик от пражской утравкистской консистории, и какова была его цель. Представлял ли он желание руководства гуситов сблизиться с православием в поисках духовных единомышленников, или это был только инструмент для получения военной помощи? И еще более сложный вопрос – насколько взгляды, изложенные иереем Константином в его Книге веры, соответствуют взглядам утравкистов, которые к этому времени достаточно укрепились⁵ и с 1436 г. признавали Пражские компактаты, не отвергающие католицизм и имеющие чисто внешнее сходство с православием?

Известно ответное письмо гуситов на имя императора Константина Палеолога и патриарха Геннадия (хотя в это время он еще не был патриархом), с которым Константин собрался ехать в Константинополь в сентябре 1452 г. В этом письме выражается благодарность греческой церкви и снова критикуются папские злоупотребления. Ни к каким конкретным действиям в этом письме призывов нет. В нем содержатся только общие пожелания, которые можно толковать по-разному. Письмо завершается словами: «От души просим вас, чтобы вы на самом

¹ Например, представитель княжеского рода Острожских Федор Федорович в 1422–1438 гг. под именем «Фридерика, князя русского» становится известным военачальником таборитов. Об этом упоминается в обращении чешского войска к жителям города Зембице в 1433 г., которое начинается словами: «Мы, Ярослав из Буковины, Блажей из Кралуп, Фридерик, по Божьей милости, князь Руси... и другие старшие военные таборитов».

² В другом месте он называет себя Константин Платр, чех Ангелик. По свидетельству, которое приводит И. Пальмов, Константин Ангелик говорил в Константинополе на латинском языке с переводом на греческий язык

³ Геннадий Схоларий.

⁴ Достоверные сведения о личности патриарха и его деятельности в этот период отсутствуют. Некоторые считают, что им был Афанасий II (1450–1453), но возможно, что патриаршская кафедра в эти годы вообще пустовала.

⁵ А. Гильфердинг в «Очерках истории Чехии», ссылаясь на Палацкого, обращает внимание, что чешская консистория, которая посылала Константина Ангелика, располагалась в Эммаусском монастыре на Словенах в Праге. Этот монастырь был католическим, но богослужения в нем совершались на славянском языке в основном хорватами. Это говорит о том, что Константин представлял определенную группу утравкистов, которую, по предположению И. Пальмова, возглавлял Петр из Младоневии.

деле обратили свою милость и благосклонность к нам и излили на нас свою любовь. Мы не сомневаемся, что вы самым делом докажете то, что послужит к славе, чести и возрастанию кафолической христианской веры» [10, с. 87]. Подобные свидетельства заставляют усомниться в теориях, представляющих Яна Гуса и гусизм как попытку возрождения православия в Чехии.

Такую же критическую оценку славянофильскому представлению гуситского движения дает известный ученый-славист Антоний Флоровский [14; 15] (брат Георгия Флоровского). Он считает, что симпатии Витовта к гуситам объясняются не склонностью к православным традициям, а желанием отомстить Сигизмунду, императору Священной Римской империи, за решение дела о праве обладания литовской Жмудью в пользу Тевтонского ордена, а поездки и контакты Иеронима Пражского в православной Литве совершенно не было связано с Яном Гусом. Это была инициатива самого Иеронима. Также критически он относится к влиянию гуситской идеологии на восточных славян. По его мнению, чешское влияние прослеживается в Литве, Польше и в Украине только в области литературы, а не в сфере религиозных воззрений. А. Флоровский в своей книге обращает внимание на формирование на Руси в церковно-православной среде негативного отношения к Яну Гусу. Многие влиятельные православные служители XVI – XVII вв. (старец Артемий XVI в., Захарий Копастенский XVII в., Кириллина книга 1602 г. и др.) считали Гуса опаснейшим еретиком. Об этом же пишет Юрий Бегунов, описывая новонайденный антигуситский полемический трактат, написанный в Юго-Западной Украине ок. 1503 г. Его автор ставит знак равенства между гуситами и богомилами и выступает как против католиков (латинян), так и против зарождающихся ростков реформационного движения. Ю. Бегунов пишет: «Неудивительно, что обличители стремились очернить Гуса. Именно с такой целью была написана так называемая Легендарная повесть о Яне Гусе, вставленная в середину «Беседы» и заканчивающаяся прямым призывом к расправе с инакомыслящими, как это делали архиепископ Геннадий и архимандрит Иосиф» [1, с. 365]. Т.е. ревнители православия, не связанные политическими амбициями, не признавали Яна Гуса и гуситов близкими к православию.

О том, что гуситы делали попытки сближения с восточными государствами исключительно из политических, а не из религиозных соображения, ища в первую очередь военную помощь, пишет и И. С. Пальмов: «Забывая главным образом о нравственном обновлении современной латинской церкви или по крайней мере своего общества, чешские реформаторы не пытались ниспровергнуть догматы вселенской церкви... с этой целью они поддерживали сношение то с Римом, то с Константинополем, желая найти в церковном общении авторитет и опору для своей веры, религиозной мысли и самостоятельной (в смысле автокефалии) церковно-канонической жизни» [10, с. 76].

Традицию панславизма в представлении образа Гуса широко демонстрировали поэты XIX в., например, Т. Шевченко¹ и Ф. Тютчев. Благодаря им и другим популяризаторам, такое представление стало

общепризнанным у большинства восточноевропейских исследователей [см.: 9], которые часто трактуют неоднократные контакты гуситов и православных как попытки духовного или церковного сближения.

Ф. И. Тютчев специально для вечера, данного в пользу Славянского благотворительного комитета 1 апреля 1870 г., написал стихотворение «Гус на костре», которое было опубликовано в журнале «Заря» в майском номере того же года. Стихотворение заканчивается пламенным призывом:

О чешский край! О род единокровный! Не отвергай наследья своего!

О, доверши же подвиг свой духовный

И братского единства торжество!

И, цепь порвав с юродствующим Римом,

Гнетущую тебя уж так давно,

На Гусовом костре неугасимом

Расплавь ее последнее звено.

Так формировалась мифологема о Гусе, как о борце за православие и славянское единство.

Современные чешские и немецкие историки чаще всего представляют Гуса, как выразителя социально-политических противоречий, которые облекались в религиозную форму и все чаще звучит мысль, что гуситские войны оттеснили Чехию от европейского содружества.

Заключение. Трагическая, полная внутреннего напряжения и непоколебимой твердости натура Яна Гуса не могла не стать основой для мифотворчества. Мужественная смерть Гуса сделала его не только знаковой фигурой для самых разных политических и идеологических групп, но и исказила его чистый образ, создало вокруг него мифы, учитывая, что для мифа, способного захватить массы, нужна смерть героя, как жертва. Только предельная посвященность способна создать экзистенциальный прорыв, разрывающий обыденность и формирующий реформационную или даже революционную ситуацию. Всем этим критериям, бесспорно, отвечает история жизни и смерти Яна Гуса.

Рассматривая распространенные представления о чешском герое XV ст. и сравнивая их с реальными взглядами Гуса, запечатленными в его письма и трудах, а также в летописях и первоисточниках того времени, можно легко проследить формирование мифологем, призванных ответить на ожидания разных социальных или этнических групп.

Официальные структуры католической церкви представляли Гуса еретиком и отступником от догматов веры, хотя это не было доказано на судебном процессе и им не было признано. В своих письмах и опровержениях возводимых на него обвинений, Гус постоянно подчеркивал свою приверженность католицизму и верность папству, отрицая только его развращенные провления.

Чешский народ считает его патриотом и революционером, возглавившем борьбу за национальную независимость и достоинство, хотя многие отмечают несоизмерно высокую цену этой борьбы, результаты которой вряд ли удовлетворили самого Гуса.

Восточнославянские (и чаще всего славянофильские) исследователи называют его борцом за православную идею или, по крайней мере, инициатором славянского единства. И эта мифологема не выдерживает критики с

¹ После встреч со славистом Осипом Бодянским Т. Г. Шевченко в 1845 г. написал поэму «Еретик».

точки зрения изучения первоисточников. Подавляющее большинство контактов с восточным христианством устанавливаются разными группами гуситов гораздо позже смерти самого Гуса и совершенно независимо от его взглядов и деятельности.

Богословская мифологема трактует Яна Гуса как ученика и последователя Джона Уиклифа, хотя этот ярлык был приклеен ему в качестве обвинения на Констанцском соборе и реально совершенно не соответствует богословию Гуса, который взял от Уиклифа только критическое отношение к средневековым поведенческим искажениям западно-европейского христианства.

Кем же был Ян Гус? Реально он был не реформатором церкви, а ее реставратором, критиком морально-нравственных и связанных с этим экклезиологических сторон жизни католицизма, но не ее догматики. Его интересовала только практика. Он избегал догматических реформ и его проект заключался в аджорнаменто, хотя он никогда не употреблял этого слова и не был услышан в свое время. Но он не предлагал, подобно Уиклифу, докризисных изменений.

Он, безусловно, был сторонник национальной церкви и чешский патриот, но не раскольник и еретик, желающий оторвать Чехию от церковного единства с Римом. Гус, на наш взгляд, признавал право восточного христианства быть другой частью Церкви Христовой, но он никогда не склонялся к православным доктринам и практикам. И даже его последователи, проявляя живой интерес к восточному христианству, искали в нем скорее опору для собственного признания и возможную военно-политическую помощь, а не истинную Церковь Христову. Его жизнь стала поводом для формирования в общественном и даже в научно-историческом сознании устойчивых мифологем, но все же сам Гус считал себя правоверным католиком. И, судя по всему, действительно был им, а главной причиной его обвинений стали личные амбиции оскорбленного духовенства его времени.

Список использованных источников

1. Бегунов Ю. К. Ян Гус: восточное славянство (По материалам новонайденного источника) / Ю. К. Бегунов // Труды Отдела древнерусской литературы ИРЛИ РАН. – СПб., 1996. – Т.49. – С.356–375.
2. Бильбасов В. А. Чех Ян Гус из Гусинца. Письма Яна Гуса, выбранные Мартином Лютером / В. А. Бильбасов. – СПб., 1869.
3. Бучанов И. И. Гуситское движение: отечественная историография: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / И. И. Бучанов. – М.: РГГУ, 2010.
4. Гаркуша Л. М. Современная гуситология в Чехии. Состояние и основные направления исследований: автореф. дисс. ... канд. ист. наук [Электронный ресурс] / Л. М. Гаркуша. – М., 2007. – Режим доступа: www.hist.msu.ru (дата обращения: 20.06.2017).
5. Гильфердинг А. Гус. Его отношение к православной церкви / А. Гильфердинг. – СПб., 1871.
6. Гуситское движение в освещении современников. Источники и материалы для практических занятий / Сост. и пер. Л. П. Лаптева. – М.: Изд-во Моск. ун-в., 1992. – [96 с.].
7. Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. – М., 1962.
8. Лаптева Л. Русская историография гуситского движения (40-е годы XIX – 1917 год) / Л. Лаптева. – М., 1978.
9. Любашенко В. Чешский реформационный дух и православ'я: сторінка з історії Київської митрополії / В. Любашенко // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 2012. – Вип.61. – С.23–31.
10. Пальмов И. С. К вопросу о сношениях чехов-гуситов с Восточную Церковью в первой половине XV в. / И. С. Пальмов // Христианское чтение. – 1888. – №1–2.

11. Пальмов И. С. К вопросу о сношениях чехов-гуситов с Восточную Церковью в первой половине XV в. / И. С. Пальмов. – СПб., 1889.

12. Послания магистра Иоанна Гуса, сожженного римскою курией в Констанце 6 июля 1415 года [Пер. с чешск. и лат. А. Вознесенского]. – М., 1903.

13. Прудивус С. В. Историография гуситского руху [Электронный ресурс] / С. В. Прудивус. – Режим доступа: <http://kuprienko.info/prudivus-s-v-istoriografiya-gusits-kogo-ruhu/1/> (дата звернення: 20.06.2017).

14. Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне: Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.) / А. В. Флоровский. – Т.1. – Прага, 1935.

15. Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне: Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.) / А. В. Флоровский. – Т.2. – Прага, 1947.

16. Шафф Ф. История христианской церкви: в 8-ми т. [Пер. О. А. Рыбакова] / Ф. Шафф. – СПб.: Библия для всех, 2009. – Т.VI. – 531 с.

17. Щелокова Н. В. К вопросу о соотношении взглядов Д. Уиклифа и Я. Гуса / Н. В. Щелокова // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – Vedecko vydavatel'ske centrum Sociosfera–CZ sro, 2013. – №49.

18. Hus J. De Ecclesia: The Church / J. Hus. – C. Scribner's sons, 1915.

References

1. Begunov Ju. K. Jan Gus: vostochnoe slavianstvo (Po materialam novonajdenogo istochnika) / Ju. K. Begunov // Trudy Otdela drevnerusskoj literatury IRLI RAN. – SPb., 1996. – T.49. – S.356–375.
2. Bil'basov V. A. Cheh Jan Gus iz Gusinca. Pis'ma Jana Gusa, vybrannye Martinom Ljuterom / V. A. Bil'basov. – SPb., 1869.
3. Buchanov I. I. Gusitskoe dvizhenie: otechestvennaja istoriografija: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk / I. I. Buchanov. – M.: RGGU, 2010.
4. Garkusha L. M. Sovremennaja gusitologija v Chehi. Sostojanie i osnovnye napravlenija issledovanij: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk [Elektronnyj resurs] / L. M. Garkusha. – M., 2007. – Rezhim dostupa: www.hist.msu.ru (data obrashhenija: 20.06.2017).
5. Gil'ferding A. Gus. Ego otnoshenie k pravoslavnoj cerkvi / A. Gil'ferding. – SPb., 1871.
6. Gusitskoe dvizhenie v osveshhenii sovremennikov. Istochniki i materialy dlja praktičeskich zanjatij / Sost. i per. L. P. Lapteva. – M.: Izd-vo Mosk. univ., 1992. – [96 s.].
7. Lavrentij iz Brzhezovoj. Gusitskaja hronika. – M., 1962.
8. Lapteva L. Russkaja istoriografija gusitskogo dvizhenija (40-e gody XIX – 1917 god) / L. Lapteva. – M., 1978.
9. Ljubashenko V. Ches'kyj reformacijnyj ruh i pravoslav'ja: storinka z istorii' Kyi'vs'koi' mytropolii' / V. Ljubashenko // Problemy slov'jazoznavstva. – L'viv, 2012. – Vyp.61. – S.23–31.
10. Pal'mov I. S. K voprosu o snoshenijah chehov-gusitov s Vostochnoju Cerkov'ju v pervoj polovine XV v. / I. S. Pal'mov // Hristianskoe chtenie. – 1888. – №1–2.
11. Pal'mov I. S. K voprosu o snoshenijah chehov-gusitov s Vostochnoju Cerkov'ju v pervoj polovine XV v. / I. S. Pal'mov. – SPb., 1889.
12. Poslanija magistra Ioanna Gusa, sozhzhonnogo rimskoj kuрией v Konstancie 6 ijulja 1415 goda [Per. s cheshsk. i lat. A. Voznesenskogo]. – M., 1903.
13. Prudivus S. V. Istoriografija gusyts'kogo ruhu [Elektronnyj resurs] / S. V. Prudivus. – Rezhym dostupa: <http://kuprienko.info/prudivus-s-v-istoriografiya-gusits-kogo-ruhu/1/> (data zvernennja: 20.06.2017).
14. Florovskij A. V. Chehi i vostochnye slavjane: Ocherki po istorii cheshsko-russkich otnoshenij (X–XVIII vv.) / A. V. Florovskij. – T.1. – Praga, 1935.
15. Florovskij A. V. Chehi i vostochnye slavjane: Ocherki po istorii cheshsko-russkich otnoshenij (X–XVIII vv.) / A. V. Florovskij. – T.2. – Praga, 1947.
16. Shaff F. Istoriija hristianskoj cerkvi: v 8-mi t. [Per. O. A. Rybakova] / F. Shaff. – SPb.: Biblija dlja vseh, 2009. – T.VI. – 531 s.
17. Shhelokova N. V. K voprosu o sootnoshenii vzgljadov D. Viklifia i Ja. Gusa / N. V. Shhelokova // Sborniki konferencij NIC Sociosfera. – Vedecko vydavatel'ske centrum Sociosfera–CZ sro, 2013. – №49.
18. Hus J. De Ecclesia: The Church / J. Hus. – C. Scribner's sons, 1915.

Sannikov S. V., Candidate of Theology, Senior Research Fellow at Center for the Study of Religions, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), ssannikov@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-5549-9820

Mythologems of Jan Hus' anti-sacramental views on the Eucharist

The article is devoted to the examination of different views on the personality and theological views of Jan Hus, who became a subject for creating social, theological and historical myths. The discrepancies between Jan Hus's common presentation as an early reformer of the Church and a theological follower of John Wycliffe, and Hus's own statements are analyzed. Primary sources analysis shows that Hus agreed with Wycliffe only in criticizing moral and ethical state of the clergy, as well as in sharing many of his ecclesiological ideas. As a Wycliffe Jan Hus understand the true church with the notion of discipleship and imitation of Christ, but not with the formal Apostolic succession. Also Hus was not agree with Wycliffe's understanding of sacrament. Wycliffe rejects transubstantiation during the Eucharist, but Hus supports such understanding.

The consideration of Hus's views demonstrates, that he was not a reformer of sacramental doctrines, but a restorer of Catholicism ethical ideal in its early Christianity model.

Keywords: Jan Hus, Eucharist, Reformation, Panslavism, Hussites, sacrament.

Санніков С. В., кандидат богословських наук, старший науковий співробітник, Центр вивчення релігій НПУ ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), ssannikov@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-5549-9820

Міфологеми про антисакраментальні погляди Яна Гуса на євхаристію

Розглянуто різні уявлення про особистість і діяльність Яна Гуса, який став предметом громадської та богословсько-історичної міфотворчості. У статті аналізується невідповідність загальноприйнятих уявлень про Яна Гуса, як про раннього реформатора церкви і про богословського послідовника Джона Вікліфа з заявами самого Гуса.

Аналіз першоджерел показує, що Гус був згоден з Вікліфом тільки в критиці морального і етичного стану духовенства, а також поділяв деякі його еклесіологічні ідеї. Як і Вікліф Ян Гус пов'язував розуміння істинної церкви з учінством та наслідуванням Христа, а не з формальною Апостольською спадкоємністю. Також Гус не погоджувався з антисакраменталізмом Вікліфа. Вікліф відкидав проєсущствління під час Євхаристії, але Гус дотримувався традиційного розуміння.

Розгляд поглядів Яна Гуса демонструє, що він був не реформатором євхаристичних уявлень або існуючої системи, а реставратором морального ідеалу католицтва і його ранньохристиянського образу.

Ключові слова: Ян Гус, євхаристія, реформація, панславізм, гусити, сакраменталізм.

* * *

УДК 101/141(091)-051

Максюта М. Є., доктор філософських наук, професор, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), Alinylja@ukr.net

Коломієць А. І., аспірантка, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), Alinylja@ukr.net

«Сродність» Григорія Сковороди і національний образ буття: до актуалізації гуманістичних ідей

Наголошується, що «сродність» як схильність до визначеного виду трудової діяльності стосується кожного, має всезагальне значення, зманифестовуючи також особливості укоріненості в національно-культурних та природно-історичних умовах життя людини та буття суспільства. Принципом «сродності» трансформовані присутні ознаки національного образу буття, що, зокрема, і віддзеркалюють особливості життєздійснення української людини у творчості Г. С. Сковороди, природність проявів та задоволення її «нужностей». Реалізація покликання спрямовувати життєдіяльність людини на досягнення щастя «сродної праці» ґрунтується на результатах самопізнання. Як синтез же багатосталітного розвитку,

національна культура і ментальність формують сприятливу атмосферу самопізнання та вільного життєвого вибору й самоутвердження – як слідування за освоєною невидимою внутрішньою природою, «своїм Богом». Але слідування, завдяки якому людина здобуває необхідну свободу, вільно проходить свій життєвий шлях, як шлях-бо, започаткований «від себе», шлях розгортання результатів пізнання себе, своїх інтересів, схильностей, потреб, що, так чи інак, відображають також особливості національного буття. Тому, обстоюється в статті, з одного боку, концепція «сродної праці» у першу чергу зорієнтовує на творчо-самотворчий, і з врахуванням досвіду самопізнання, розвиток людини, а з іншого, – це і демонстрація відкритого шляху утвердження, проявів кожної індивідуальності в соціокультурних умовах як освоєння своєї долі в розвитку своєї нації. І що, отже, за сучасних національно-культурних перспектив може практично зреалізуватися в усіх сферах буття. Бо ж «неприродно» для індивідуальної особистості ігнорувати «вимоги» своєї непізаної внутрішньої природи – це завжди, зрештою, зумовлюватиме й неприродні, спрямовані проти неї самої, згубні прояви – як її власними переживаннями та самопочуттями, так і в громадському житті, чого, наголошував Г. С. Сковорода, аж ніяк не чекає від неї її вітчизна. Вимоги «сродності», трансформовані цінностями національного образу буття, як шлях життєздійснення «від індивіда до суспільства», є отже, і найсприятливішою перспективою зміцнення і поглиблення також національно-ментальнісної єдності.

Ключові слова: нація, національний образ, «спорідненість», архетипи культури.

Істотну роль в сучасних історико-філософських, історичних та культурологічних дослідженнях виконує концепт національного образу буття, його трансформацій у творчості вітчизняних мислителів, як способу актуалізації важливих аспектів філософських ідей. У світлі завдань освоєння філософської спадщини Г. С. Сковороди зазначена проблема, тією чи іншою мірою, порушувалась у дослідженнях С. Є. Єфремова, В. Петрова, В. Шинкарука, В. Євдокименка, І. Бичка, А. Бичко, В. Горського, О. Мишанича, Д. Кирика, І. Іваньо, Л. Ушкалова, М. Поповича, С. Кримського, В. Табачковського та ін. Основою філософських зацікавлень також у визначеному ракурсі послужив антропоцентризм пошуків українського мислителя, його прагнення дослідити питання смислу життя та можливостей досягнення щастя, спираючись на своє розуміння людини як вільних проявів своєї природи, що й визначалося ним як непримиральне для кожного завдання. Але що, отже, свідчить про істотні відмінності розуміння відношення «людина-світ» порівняно із представленими у відомих на той час філософських системах. Г. С. Сковорода не сприймає, а піддає критиці існуючий світ. «Поняття про світ як морально неприйнятну, згубну для людини дійсність набуває у Г. С. Сковороди філософського значення. На відміну від І. Канта, який також вважав, що світ «лежить у злі», Г. Сковорода джерелом цього зла оголошує не природу людини, а, навпаки, невідповідність природі, прагненню до справжнього щастя. Світ зла – це певний спосіб життя, який підлягає моральному засудженню, від якого потрібно відвернути, врятувати людей» [9, с. 25; див. також: 10]. Прояви властивостей та відносин суцього трансформовані історичними умовами, формують національний образ буття, який і синтезує тенденції розвитку та утвердження етноспільноти. Тому, враховуючи особливості філософського знання, ми можемо констатувати, що у кожному національному образі, залежно від характеру впливу історичних та культурних процесів розвитку, задіяні та відповідним чином перетворені «першоелементи» буття-землі, води, повітря, вогню, а також тих «сил», що ними зумовлено взаємозв'язок цих елементів (у давньогрецькому світорозумінні – любові та ворожнечі)» [6, с. 46]. Так, зазначає В. Г. Табачковський, «творчість Григорія

Сковороди ... є переконливим доказом відповідності українського національного образу буття ... системи уявлень про «першоелементи» і чинники їх взаємодії. У філософії Г. С. Сковороди «чітко протиставлено добродородство» («вдячна воля = джерело «світлого смислу») «недобродородству» [6, с. 46]. Для національного образу буття українців характерні у першу чергу мотиви хліборобства, як історичних витоків етногенезу, що визначали усі аспекти життя, духовного розвитку української людини. «Чи не звідсіль – ідея «сродності» (з буттям) у світосприйнятті Г. С. Сковороди, в якого «землеробство ... ніби скарб неоціненний в нашому домі всередині нас закопано», його ж буттєва філософія «весілля душі» й непохитного щастя існування, його зосередженість на чистому й високому, всупереч незрідка неприхильній або й ворожій реальності?» [6, с. 47].

Принцип «сродності» особливо значуще зманіфестує роль хліборобства у суспільстві із врахуванням, зокрема, світоглядно-духовних засад «природженості до землеробства», на чому й акцентував увагу Г. С. Сковорода. Так, висловлену у діалозі «Розмова, названа алфавіт, або буквар миру» співрозмовниками думку, що він «народжений до землеробства», Афанасій сприймає доброзичливо, відкрито наголошуючи, що «за природою своєю любить сади, поля, ліси, але справжній землероб – мій батько» [4, с. 438]. Тим самим артикулюється думка про історичну тяглість хліборобського способу життя – української людини і суспільства в цілому. Зокрема, Логвин при цьому поглиблює висловлені положення про природженість до хліборобства. «Слава Богу! Ти до цього народився тому, що інші до іншого, а вони до іншого народжені тому, що ти до цього. Це Боже Царство: не сперечайся» [4, с. 438]. Бо, зрештою, принцип «сродної праці» поширюється на все суспільство, позаяк, дійсно, щастя здобувається завдяки поєднанню «сродного» кожному приватної должності із загальною, це – «істинне життя» людини. Ідея «сродності» спрямована на, завдяки самопізнанню, виявлення індивідуальних можливостей кожного, на реалізацію яких очікує вітчизна. «Берися орати землю, заготовлювати харч для людей і худоби, водити череди чи бджоли, чи що звелить тобі твій Господь. Не бійся, праця в самому своєму діянні буде тобі солодша, ніж запашне повітря, чисті потоки вод, пташиний спів, ніж навіть і самі плоди праці твоєї. Цього чекає від тебе твоя вітчизна» [4, с. 438]. У такому Божому Царстві і запанує «рівна рівність».

Відтак ідеї Г. С. Сковороди позначені високою гідністю зманіфестування принципів громадянського гуманізму та духовності, у першу чергу вони звернені до кожного індивіда, пізнати себе, свого Бога та відповідним чином життєдіяти закликає український мислитель. Так, у цьому зв'язку В. І. Шинкарук зазначав: «На відміну від французьких просвітників XVIII ст., за якими встановлення розумного суспільного ладу означає приведення суспільних відносин у відповідність з природою людини взагалі, у Сковороди це «приведення» ускладнюється диференціацією природи людини на «сродності». Його вимога «пізнай себе» стосується не людини взагалі, а кожного індивіда, бо кожен повинен знайти своє покликання» [9, с. 31]. А пошук цей проходить шляхом внутрішнього зростання, духовного «подвигу піднесення» [3]. У філософії Г. С. Сковороди,

зазначає В. Храмова, якраз споглядально-рефлексивна постановка виконує визначальну роль у висвітленні основних філософсько-світоглядних проблем. У першу чергу йдеться про таку проблему людського існування як «щастя конкретної людини, що розв'язується лише подвигом самопізнання, через який виявляється «внутрішня», «сердечна», «єдина» людина. Тільки таким чином ми досягаємо «петру» (камін) як духовне осердя, центр та підвалину бентежного і пристрасного душевного життя» [8, с. 15]. «Сродна праця», як ствердження у максимально сприятливий спосіб освоєних завдяки самопізнанню людських внутрішніх якостей, є і гідною демонстрацією свободи морально відповідальної людської індивідуальності, по суті, за виразом С. Б. Кримського, її «спорідненості з усім сущим» [1, с. 107], як проявами національно-культурного буття. Г. С. Сковорода розробляє філософію серця під кутом зору «внутрішньої людини», того боку мікросвіту, який є здатним впливати символічне буття. А це символічне буття охоплює не тільки біблійну мудрість, а й знаковий менталітет української нації» [1, с. 308]. Духовність – не одного разу здобутий рівень, отримана «властивість», це стан неперервного здобування прагнення до добротвердження спосіб постійної зверненості до свого внутрішнього світу, як до поля» культивування духовних якостей. Адже дійсно, постава людини, коли обробіток поля селянином означав «турбуватися й доглядати» [7, с. 226] – споконвічно властива саме українцям. Вона може й повинна трансформуватись у своєрідну «спільну поставу» соціального суб'єкта, у відповідний спосіб, спрямування функціонування духовно-культурних якостей української людини. За нинішніх умов загострення економічної, екологічної кризи, переоцінки духовно-моральних цінностей, норм, вимог, а точніше – втрати сенсу цих цінностей, особливо відчутна стурбованість про загальне «поле» існування українців, консолідовуваних і поглибленими засвоєннями традиційних національних духовно-моральних цінностей. «Розрізнити «споріднений» тип діяльності можна лише на підставі споглядальної саморефлексії, яка, до того ж сьогодні, як ніколи, актуалізується у соціально-політичному та соціально-педагогічному сенсах» [8, с. 16]. Але ж для українського мислителя, важливо постійно акцентувати, «вихідною» є конкретна людина, рівень її внутрішньої розвиненості, самопізнання, як передумова для нових умов і суспільного буття.

Хоча, тим не менше, притаманні конкретним людським спільнотам відмінності національного буття, природно не можуть не об'єднувати окремих представників цінностями, що, сакралізуючись, успадковуються, як своєрідні духовні утворення, у смисловій атмосфері яких продукуються також філософські концепти. Відтак на першому плані чинники «сакральної духовності», «культурних цінностей», «гуманістики» та «національного буття». «Сакральна духовність тематизується концептами: віра-надія-любов; культурні цінності – ідеями істини, добра, краси; гуманістика позначається ідеалами особистості, долі, духу. А екзистенціал національного буття розкривається через життєве наповнення концептів: Дім-Поле-Храм» [1, с. 291]. С. Кримський, зокрема, привертає увагу до деяких архетипів що, безперечно,

виходять за історичні межі існування таких об'єднань як нації, але демонструють найістотніші риси національної ментальності, визначаючи, разом з тим, основні аспекти культурного буття спільноти. Це «Дім – Поле – Храм» [1, с. 292]. Родина й Домівка – споконвічні українські цінності. Упродовж тисячоліть український народ відтворював, оберігав, особливо глибоко усвідомлюючи та поцінуючи життєву значимість сімейного життя, домашнього вогнища. Як ніколи в історії українці не зазіхали на чужі землі, а всю силу, енергію вкладали у обробіток своєї, так і в кожному індивідуальному житті неодмінною нормою, щонайпершою вимогою добродійного, добротверджувального життя була турбота про сім'ю, дітей, пристарілих, піклування про домашній затишок. Шлюб для українця відзначався святістю. «Дерево міцне корінням, людина – родиною». Хліборобський спосіб життя всіляко сприяв збереженню родини, відтворенню, примноженню родинно-побутової культури. Про це, зокрема, засвідчує органічне взаємопереплетення хліборобської та побутової родинної обрядовості українців. Життєві цінності, стереотипи свідомості, погляди, настрої, почуття, що відображалися у хліборобській обрядовості, водночас були неодмінним складовим чинником родинно-побутової культури. А родинне життя, весь побут українців відтворювалися, розвивалися у контексті та на основі трудових хліборобських традицій. «Коли хто щось обожнює, то себе в те перетворює» [5, с. 120] – говорить Вдячний Еродій Г. Сковорода. Хліборобська культура – це надзвичайно високе духовно-моральне поцінування хліборобської праці на землі. Серед складових же хліборобської ментальності також ідея родючості, коли Жінка і Земля ототожнювалися. Для українців споконвічно притаманне рівною мірою шанобливе ставлення до землі, хліба та Жінки – Матері. Ненька-Земля, Ненька-Україна рідна Ненька споконвічно святі поняття для української людини.

Шлюб, родина, домівка, діти, дружина – для українця і було тим світом, у визначеностях якого він жив, формувався, переживав радості й горе, повсякчас трудився на землі заради добробуту та щастя своєї родини, своїх дітей. Родина й домівка – вища життєва визначеність українського хлібороба, вища «відзнака» його у житті, визначальна передумова добротверджувального життя у чистоті помислів та дій; життя, що було не зживанням, а, навпаки, постійною акумуляцією життєвих сил та можливостей. «Не віддаємо Богові безумства, дбанням не ледачі, духом горимо, на Бога працюємо, упованням радіючи, скорботи терплячи, в молитвах перебуваючи, за все дякуючи, завжди радіючи» [5, с. 117], – ось життєві цінності Вдячного Еродія. Органічне поєднання родинно-побутового життя українців із рідною землею, природою здетермінувало відповідну специфіку утривалення роду, сімейного виховання. «Слідувати за природою», а не насильницьким чином перевлаштовувати її – ось основний принцип виховання. Людина, її внутрішній світ тут природно, поступово формуються, збагачуються, розвиваються. І в цьому також висока життєва цінність Родини та Домівки для українця: тут – єдиний, неповторний, рідний і довіку незабутній затишок. Тут не метушливо, а природно зростає, формується людина – у відповідності з її нахилами, здібностями, уподобаннями, з її власною

природою. Людина формується, виховується, зростає ніби «розгортаючись» «від її природи», розквітаючи рисами доброзичливості, ширості, взаєморозуміння, взаємоповаги, пошанування, чим відзначалося ставлення українців до жінки. «Від її природи», тобто «без перепон» людина формується, зреалізовує свою життєдіяльність. Родина ж і домівка служать тією найбільш адекватною, сприятливою, життєдайною, найближчою для людини сферою «без перепон», у якій здійснюється «розгортання», заповнення своєї «долі» у «просторі-часі». У родину й домівку ніби «вливається», розквітаючи та створюючи свій прекрасний неповторний інтимний світ природа людини – вливається, проростаючи прекрасними життєдайними якістьми, «доброродна природа». Родина й домівка це і є та конкретно визначена рідними та близькими – батьками, своїми дітьми та дружиною, рідною хатою, землею, від якої весь родинний добробут та благополуччя – «доля» у просторі та часі спільноти, у якій людина існує. Доля людини, яка поступово, відповідно добротверджуюче, розгортається її життєвим шляхом. Бо на цьому шляху добротверджувальна людина із собою завжди має своє «домашнє добро» – «Господь Бог і Дух, що у її серці» (Г. Сковорода): якщо є Родина й Домівка, то є і серце, з його вічним «домашнім добром» – Богом та Духом. І саме у цьому – «добра природа людини». Добра за її природою – людина, яка відповідає своїй споконвічно поціновуваній природі, коли вона своєю працею у єдності із оточуючою природою і поставала людиною. «Осіла людина» (В'яч. Липинський) український хлібороб – людина, природа якої витворена, виплекана Родиною й Домівкою. Тут вона народжується й зростає доброю, у родині й домівці відкривається природа людини.

Таким чином, «консервативний по-своєму» (М. Попович), Г. С. Сковорода, стурбований долею людини, «гостро відчуває ускладнення життя, суспільних механізмів і людських потреб» [2, с. 288]. Але він глибоко переконаний, що споконвічні духовно-культурні цінності української людини як, за виразом О. Гончара, «геніального хлібороба» є і можуть бути умовою вироблення «спільної постави» українців, спроможних вийти на шлях щастя. Тому і для сучасного українця, і для поколінь прийдешніх зустріч з творчістю Григорія Сковорода – це завжди душевне піднесення та сердечна радість.

Список використаних джерел

1. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Кримський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
2. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: «Артек», 1998. – 728 с.
3. Сковорода Г. С. Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе (Переклад М. Кашуби) / Г. Сковорода // Твори: У 2-х т. – Т.1. – К.: «Обереги», 1994. – С.193–262.
4. Сковорода Г. С. Розмова, названа алфавіт, або Буквар миру / Г. Сковорода // Твори: У 2-х т. – Т.2. – С.413–463.
5. Сковорода Г. С. Вдячний Еродій / Г. Сковорода // Твори: У 2-х т. – Т.2. – С.103–123.
6. Табаковський В. Г. Філософські образи буття в історії культури / В. Табаковський // Філософія. – К.: Либідь, 2002. – С.32–49.
7. Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер. – М.: Республика, 1992. – 447 с.
8. Храмова В. До проблеми української ментальності. Замість передмови / В. Храмова // Українська душа. – К.: «Фенікс», 1992. – С.3–35.

9. Шинкарук В. І. Великий селянський просвітитель / В. Шинкарук // Філософська думка. – 1972. – №5. – С.24–34.

10. Шинкарук В. І. Методологічні засади філософських учень про людину / В. Шинкарук // Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми. – К.: «Педагогічна думка», 2000. – С.8–49.

References

1. Kryms'kyj S. B. Pid sygnaturoju Sofii' / S. Kryms'kyj. – K.: Vyd. dim «Kyjevo–Mogylyans'ka akademija», 2008. – 367 s.
2. Popovych M. Narys istorii' kul'tury Ukrainy / M. Popovych. – K.: «Artek», 1998. – 728 s.
3. Skovoroda G. S. Symfoniya, nazvana knyga Ashan', pro piznannya samogo sebe (Pereklad M. Kashuby) / G. Skovoroda // Tvory: U 2–h t. – T.1. – K.: «Oberegy», 1994. – S.193–262.
4. Skovoroda G. S. Rozmova, nazvana alfavit, abo Bukvar myru / G. Skovoroda // Tvory: U 2–h t. – T.2. – S.413–463.
5. Skovoroda G. S. Vdjachnyj Erodij / G. Skovoroda // Tvory: U 2–h t. – T.2. – S.103–123.
6. Tabakovs'kyj V. G. Filososf'ki obrazy buttja v istorii' kul'tury / V. Tabachkovs'kyj // Filosofija. – K.: Lybid', 2002. – S.32–49.
7. Hajdegger M. Vremja i bytie / M. Hajdegger. – M.: Respublika, 1992. – 447 s.
8. Hramova V. Do problemy ukrai'ns'koi' mental'nosti. Zamist' peredmovy / V. Hromova // Ukrai'ns'ka dusha. – K.: «Feniks», 1992. – S.3–35.
9. Shynkaruk V. I. Velykyj seljans'kyj prosvitytel' / V. Shynkaruk // Filososf'ka dumka. – 1972. – №5. – S.24–34.
10. Shynkaruk V. I. Metodologichni zasady filososf'kyh uchen' pro ljudynu / V. Shynkaruk // Filososf'ka antropologija: ekzystal'ni problemy. – K.: «Pedagogichna dumka», 2000. – S.8–49.

Maksyuta M. Ye., Doctor of Philosophy, Professor, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), Alinylja@ukr.net

Kolomyets A. I., postgraduate student, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), Alinylja@ukr.net

«Semblance» by Hryhorij Skovoroda and the national image of being: to the actualization of humanistic ideas

The article states that «semblance» as a tendency to the definite kind of work affects everyone, has universal significance, also manifesting the features of rootedness in the national-cultural and natural-historical conditions of human life and society being. The principle of «semblance» transformed the existing features of the national image of being, which, in particular, reflect the peculiarities of life-realization of the Ukrainian person in the works of H. Skovoroda, naturalness of demonstration and satisfaction of the person's «needs». Realization of the «cognate work», called for directing the human life-activity to achieving of happiness, is based on the results of self-knowledge. As a synthesis of many centuries development, national culture and mentality form a favorable atmosphere of self-knowledge and free choice of life and self-assertion – as the following of the invisible intrinsic nature, «your own God». But the following through which a person acquires the necessary freedom, freely passes his or her life path, as a way begun «from yourself», the way of deploying the results of knowing yourself, your interests, dispositions, needs, which, one way or another, also reflect the peculiarities of the national being. Therefore, it is asserted in the article, on the one hand, the concept of «cognate work» primarily focuses on creative-self-creative human development, taking into account the experience of self-knowledge, and on the other hand – it is also a demonstration of the open way of strengthening, manifestations of each individuality in sociocultural conditions as the mastering of your own destiny in the development of your nation. And that, therefore, in modern national-cultural perspectives can practically be implemented in all spheres of being. Because it is «unnatural» for an individual personality to ignore the «demands» of his or her own unidentified inner nature – it will always, in the end, lead to the unnatural, destructive manifestations, directed against personality – by his or her own worries and feelings, and in public life, what the fatherland does not wait from the person at all, H. Skovoroda emphasizes. The requirements of «semblance», transformed by the values of the national image of being, as a way of life activity «from the individual to society», is, consequently, the most favorable prospect of strengthening and deepening of the national-mental unity.

Keywords: nation, national image, «affinity», archetypes of culture.

* * *

УДК 123.1

Павлова Т. С.,

доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), pavlova_tatyana@ukr.net

Обов'язковість раціональної поведінки як розумної та соціально необхідної у німецькій класичній філософії

Розвиток суспільства, його зміни і трансформації кидають соціальній філософії як науці про соціальне буття все нові виклики. Сучасна реальність потребує нових підходів, які б дозволили розкрити сутність соціальної активності, дій і подій, що відбуваються. Особливо актуальним сьогодні стає питання про поведінку особистості у суспільстві. Але проблема у тому, що в межах існуючих наукових підходів важко визначитися щодо розуміння її поведінкової активності у соціальному бутті, вона більш відповідає принципам раціональності чи є ірраціональною?

Сьогодні важливим є філософський дискурс щодо розуміння проблеми раціональної поведінки як процесу переосмислення самої раціональності, формування ставлення до неї у різні часи та доречності сумнівів у ній як мотиваційній домінанті поведінки сучасної людини.

В цьому відношенні цікавим є філософський аналіз поглядів представників німецької класичної філософії щодо цих питань І. Канта і Г. Гегеля. Метою статті є показати підстави необхідності раціональної, розумної поведінки особистості у соціальному бутті суспільства.

Чому саме німецька класична філософія? Справа в тому, що саме в цей період формується філософське уявлення про розумність як свободу і обов'язок. І оскільки далі філософія піде шляхом критики розумності і раціональності, важливо визначитися з тим, якими є ці класичні філософські постулати розуму і розумності як критерію людської поведінки.

Ключові слова: соціальна філософія, поведінка, розумність, раціональність, обов'язок, свобода.

Соціальне буття сьогодні характеризується як нестабільне, інформаційно наповнене, що постійно змінюється і наповнюється новими змістами. Це буття саме по собі можна розглядати як певний акт, подію. У той же час, його складає велика кількість поведінкових актів багатьох суб'єктів. Проблема раціонального та нерационального, ірраціонального у тому числі і у поведінці є дуже актуальною, тому цими питаннями займалися багато науковців з різних сфер соціально-гуманітарного знання. Зокрема у контексті обраної теми хотілося б звернути увагу на таких філософів як І. Кант та Г. Гегель, що надають перевагу розумності у соціальному бутті і відповідно раціонально обґрунтованій поведінці соціальних суб'єктів, як бажаній і обов'язковій. У своїх роботах В. Лекторський, П. Гайденок, Ю. Кушаков та інші [5; 6; 12; 14] показують рецепцію поняття раціональності в історії філософської думки, розкривають особливості його розуміння, зокрема у німецькій класичній філософії. Н. Талеб [19] та О. Кулик [11] зверталися до проблеми можливості раціональної поведінки в умовах невизначеності, хаотичності соціального буття і тих процесів, що відбуваються у світі.

Оскільки проблема раціональної та ірраціональної поведінки є інтердисциплінарною, то слід зазначити роботи видатних фахівців-економістів Р. Грінвуда [16], Л. Ейзенберга [15], які розглядали нестабільність банків та системний ризик у фінансових системах як наслідки ірраціональної поведінки суб'єктів економічних відносин, і глобальний характер такої поведінки є значним фактором соціального буття. В цьому плані також слід зазначити роботи [1; 3; 13], які розглядають окремі аспекти раціональності в прийнятті рішень у фінансових системах.

Відносини між людиною і світом, людиною і іншими людьми, людини до самої себе що мають своє вираження у певних мисленневих чи дієвих актах завжди були предметом філософського дослідження. Раціональна поведінка як дієвий акт особистості часто розумілася в душі класичної концепції істини, що включає в себе відповідність знань істині, і її практичній реалізації. У питаннях розгляду поведінки важливим є визначитися з тим яку поведінку можна вважати раціональною. Щодо цього існує багато точок зору і всі вони заслуговують на увагу. Але у межах даного дослідження, що проводиться в контексті німецької класичної філософії можна погодитися з точкою зору М. Розова, який зазначає, що діяльність є раціональною, якщо вона здійснюється у відповідності до деяких правил чи норм, які можуть бути зафіксовані в загальнозначимій формі [5, с. 134]. Це по-перше означає, що така поведінка відповідає певним загальним універсальним нормам і цьому відповідає право і мораль, що мають загальну обов'язковість, а по-друге, що вона повинна відповідати певним загальним принципам на яких будуються ці норми, що за своєю суттю є розумними. Така поведінка може бути предметом раціональної реконструкції на тій підставі, що в її основі лежать принципи і постулати розуму, універсальність якого дає можливість такої реконструкції.

Одне з важливих питань, яке задає І. Кант: що я повинен робити? Воно стосується перш за все поведінки, практичної діяльності людини у суспільстві. Дією І. Кант називає вчинок у тому випадку, якщо він підпорядкований законам обов'язковості і свободи [9, с. 131]. Якщо в етичних вченнях до І. Канта піднімалися питання пов'язані з добрим життям та практичними рекомендаціями щодо того як його досягти, то етика І. Канта стосується безпосередньо людської поведінки, правильних вчинків. Такі вчинки своєю основою мають розум, що здатний до законотворчості, обов'язок, що надає загальним розумним правилам нормативності та свободу, яка практично реалізується у розумній поведінці.

І. Кант підкреслював універсальність людського розуму і необхідність відповідності йому людської поведінки. Можливість зведення її до певних правил філософ показав у категоричному імперативі, який має три формулювання. Перше: вчиняй так, щоб максима твоєї волі могла у той же час мати силу принципу загального законодавства [7, с. 409]. Друге: вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства і у власній особі, і в особі всякого іншого як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу [8, с. 270]. Третє: воля, відповідно, повинна бути не просто підпорядкована закону, а підпорядкована йому так, щоб вона розглядалася таким же чином, як сама собі законодавець і саме тому як підпорядкована закону [8, с. 273]. Таким чином категоричний імператив характеризується активністю, він є дієвим, здатним до своєї реалізації лише у практичній діяльності. Також він виступає як загальне універсальне правило поведінки, взірць для інших. Ще категоричний імператив вимагає ставлення до себе і до інших як до абсолютної цінності, поважати себе і інших. Він постає як вільний вибір особистості, має сутність внутрішнього, вільно обраного способу поведінки, а не зовнішнього примусу, оскільки законодавцем виступає власний розум особистості.

Категоричний імператив І. Канта може розглядатися як правило універсальної раціональної поведінки людини у суспільстві. Важливим є ще й момент нормативності, тобто на підставі чого така поведінка може стати обов'язковою. Підставою нормативності у даному контексті може виступати розумність, свобода вибору, обов'язковість. Така поведінка є не лише раціональною, але ще й розумною, оскільки несе у собі цінності, ґрунтується на них і має їх за мету. Мова йде про загальнолюдські цінності, що розуміються як розумні і універсальні.

Цікавим моментом філософії І. Канта є її критичність. Людина повинна кожен раз відповідати на питання про те чи є її знання про дійсність, правила і норми поведінки справжнім знанням, а значить вона повинна і оцінювати свою поведінку з точки зору її раціональності, визначати критерії розумності.

Не лише категоричний імператив І. Канта, а й всяка інша поведінка раціональна чи ірраціональна є взірцем для інших, має соціальну природу. Усвідомлено чи ні, людина реалізує певні взірці соціальної поведінки, які має у своєму досвіді. І у той же час вона ці взірці створює для інших. Тому проситься висновок про те, що людина у своїй поведінці скоріше керується не певними правилами, а певними зразками. Важливими у діяльності є об'єкт на який вона спрямована, засоби, які у ній застосовуються і мета, яку вона реалізує.

Розум у І. Канта є законодавцем, при цьому він є абсолютно самодостатнім і імперативним. Що повністю відповідає принципу характерному для класичного типу раціональності, коли загальнозначима цінність є важливішою за особистий інтерес, а індивідуальне, суб'єктивне не повинне суперечити загальному, об'єктивному.

Не дивлячись на раціоналізацію людських вчинків, І. Кант враховував і тваринне у людині як природній істоті, а значить допускав і іншу, не раціональну, інстинктивно-тваринну, безсвідому поведінку. Так І. Кант виділяє задатки тваринного у людині як живій істоті; задатки людяності як істоти живої і разом з тим розумної; задатки її особистості як істоти розумної і разом з тим здатної відповідати за свої вчинки [10, с. 13]. Якщо враховувати також одночасно феноменальну (чуттєву, спрямовану до задоволення природних потреб, щастя), і ноуменальну (інтелігібельну, що пов'язана зі здатністю розуму до законотворчості, зобов'язальну) природу людини, можна зробити висновок про те, що раціональна поведінка особистості є лише одним аспектом її дій, звичайно розумним і бажаним. Але є ще й інший бік, що допускає нераціональну, ірраціональну поведінку.

Про необхідність розумності, реалізацію загальнолюдських цінностей та соціальну природу людської поведінки говорив і Г. Гегель. Свобода, що є характерно для німецької класичної філософії, виступає у Г. Гегеля сутністю суспільного буття, його метою. Для того, щоб вона стала дійсністю, вона повинна бути реалізована як дія, рух, поведінка.

За Г. Гегелем необхідним є, щоб громадянське суспільство і держава як організаційні структури суспільства мали розумну структуру, а вчинки і поведінка особистості були результатом усвідомлення нею необхідної розумності загального, а значить

теж прагнути до раціональності. Більш того, свої індивідуальні інтереси людина може реалізувати лише у своїй практичній діяльності і лише в середині цього цілого, у межах суспільства, як організації і це означає, що інтереси індивідуального і загального не повинні і не можуть суперечити один одному. Вони є розумними коли є узгодженими. Це є спробою зняти протиріччя між індивідуальним і загальним, але знову ж таки, на підставі розумності і універсальності загальних цінностей.

Вислів Г. Гегеля про те, що «свобода бажає свободи» [2] по суті виключає можливість всякої ірраціональності, випадковості коли ми говоримо про раціональну людську поведінку, оскільки свобода дії за Г. Гегелем з необхідністю передбачає її розумність. Ірраціональна поведінка не може бути свободою, оскільки вона далека від розумності, а свобода і розум розглядаються ним як нероздільні категорії. Раціональна поведінка таким чином ототожнює людину зі світом, а нерозумна, ірраціональна розтотожнює. Враховуючи той момент, що онтологія і логіка у Г. Гегеля фактично співпадають, то відсутність раціонального у поведінці приводить не лише до розтотожнення людини зі світом, в її неможливості раціонального пізнання такої поведінки.

Елемент узгодженості особистої свободи людини зі свободою інших та цілого, до якого вона належить є за Г. Гегелем неможливим поза межами раціональної поведінки і самодисципліни. Саме людське життя філософ розглядає як реалізацію свободи волі, тому ірраціональне залишається як би за межами його філософії. А неможливість усвідомлення важливості причетності себе до цілого і необхідності раціональної поведінки є перешкодою до розумної організації світу, яка передбачає врахування інтересів інших, а значить і здатності особистості до самообмеження, яке не розглядається як порушення свободи.

Свобода за Г. Гегелем є творчою силою, що може проявляти себе лише в активності, діяльності. Як зазначає І. Ільїн, свобода є творчість: вона є життя, діяльність, активність, обернена цілком на себе; те, що вона створює, є ні що «інше», але вона сама. Вона є сама суб'єкт і сама свій об'єкт; її «початок» співпадає з її «кінцем»: вона є творча «позитивна» нескінченність [4, с. 256]. Виходить, що розумна, раціональна діяльність за Г. Гегелем передбачає не лише свободу у її соціальному значенні, як суспільну необхідність, але і свободу творчості, що здійснюється теж у межах раціональності але не суперечить їй. Виступаючи одночасно і суб'єктом і об'єктом вільна, розумна дія не потребує розділення в середині себе, вона є цілісною: розумною, творчою, вільною.

У якості висновку хотілося б зазначити, що раціональна поведінка людини у німецькій класичній філософії розглядалася як обов'язкова і соціально необхідна і на це є причини. Наприклад, раціональність як метод пізнання у розглянутий період розвитку філософської думки мала пріоритет перед іншими формами знання і методами пізнання і виступала як єдиний нормативний спосіб поведінки у суспільстві. Необхідно відзначити також пріоритет загальнолюдських цінностей, які повинні стверджуватися і реалізовуватися у практичних діях. Також усвідомлення необхідності існування суспільства як цілісного, розумного, загальнолюдського утворення лише в середині якого є можливим розвиток особистості. Раціональна поведінка

має моральний та етико-правовий зміст і має своєю сутністю реалізацію свободи, оскільки вона може бути здійснена, реалізована лише практично. Розум здатний створювати закони, тому раціональна поведінка не є примусом для особистості, а є вираженням її свободи волі, якій не суперечить обов'язок, а навпаки властивий їй. Раціональна поведінка набуває загального значення ще й тому, що є взірцем для інших, а значить виконує функції соціального взірця, виступає певним загальнозначущим шаблоном поведінки. Але все ж таки І. Кант і Г. Гегель допускали й іншу поведінку, протилежну раціональній – це нераціональна поведінка. У контексті німецької класичної філософії вона розглядається скоріше як небажана, така, що не відповідає людській сутності, суперечить загальним цінностям, не відповідає світу, якій у цій традиції постає як розумний.

Але у некласичний період постало питання про обмеження пізнання у межах такого класичного розуміння істини. А значить нераціональне, ірраціональне у поведінці виходить на перший план сьогодні і потребує свого дослідження. Спонтанність у поведінці людини, що створює ілюзію її випадковості, та не завжди такою буває ставить питання про справжні причини тієї чи іншої поведінки, про вірність її розуміння в особистісному і соціальному планах.

Сьогодні ж розум розглядається більш як інтерпретативний, а значить відкритий до діалогу, диспозитивний. Що означає заміщення пріоритетів, тепер раціональною є дія людини, що реалізує у собі не загальну цінність, а особисту ціль. Лібералізація призвела до того, що в усвідомленні власного соціального буття людина сьогодні керується не стільки інтересами загального, спільноти, скільки індивідуальними мотивами, що звичайно має відображення і у її поведінці.

Список використаних джерел

1. Бобиль В. В. Сучасний ризик-менеджмент у банківській діяльності: теоретичний аспект / В. В. Бобиль // Вісник Національного банку України. – 2008. – №11 (153). – С.28–32.
2. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Г. В. Ф. Гегель – М.: Мысль, 1990. – 526 с.
3. Горьова В. М. Сутність та значення рейтингової оцінки страхових компаній / В. М. Горьова, С. О. Смирнов, Р. А. Павлов // Економічний простір: зб. наук. праць. – 2010. – №36. – С.100–108.
4. Ільїн І. А. Філософія Гегеля як учение о конкретности Бога и человека: в 2 т. / И. А. Ильин. – СПб.: Наука, 1994. – 541 с.
5. Исторические типы рациональности / Отв. ред. В. А. Лекторский. – Т.1. – М.: ИФРАН, 1995. – 350 с.
6. Исторические типы рациональности / Отв. ред. П. П. Гайденко. – Т.2. – М.: ИФРАН, 1996. – 348 с.
7. Кант И. Критика практического разума. Собрание сочинений в 8 т. / Пер. с нем. – М.: Наука, 1994. – Т.4. – 890 с.
8. Кант И. Критика практического разума. Собрание сочинений в 6 т. – М.: Мысль, 1965. – Т.4, Ч.1. – 544 с.
9. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Собрание сочинений в 6 т. – М.: Мысль, 1965. – Т.4, Ч.2. – 478 с.
10. Кантовский сборник. – Калининград: Изд-во Калинингр. ун-та, 1999. – Вып.21. – 248 с.
11. Кулик А. В. Взаимосвязь понятий «хаос» и «зло» в истории философской мысли / А. В. Кулик // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия. – Москва, 2014. – №2. – С.58–65.
12. Кушаков Ю. В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 570 с.
13. Павлов Р. А. Організаційно-економічний механізм антикризового регулювання банківського сектору національної економіки: теоретичні аспекти та вдосконалення / Р. А. Павлов // Схід. – 2007. – №2. – С.39–41.

14. Павлова Т. С. Історико-філософський аналіз права у філософії Гегеля / Т. С. Павлова // Вісник Сев-НТУ, Вип.103: Філософія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2010. – С.50.

15. Eisenberg L. and Noe T. (2001), «Systemic risk in financial systems», *Management Science*. – Vol.47, No.2. – P.236–249.

16. Greenwood R., Landier A. and Thesmar D. (2015), «Vulnerable banks», *Journal of Financial Economics*. – Vol.115, No.3. – P.471–485.

17. Hegel G. W. F. *Die Philosophie des Rechtes* / G. W. F. Hegel. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983. – 386 s.

18. Hegel G. W. F. *Die Wissenschaft der Logik* / G. W. F. Hegel. – Fr. am M.: Suhrkamp, 1986. – 610 s.

19. Taleb N. (2010), *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, 2nd ed., Penguin, London.

References

1. Bobyl' V. V. Suchasnyj ryzkyk–menedzhment u bankiv's'kij dijal'nosti: teoretychnyj aspekt / V. V. Bobyl' // *Visnyk Nacional'nogo banku Ukrainy*. – 2008. – №11 (153). – S.28–32.

2. Gegel' G. V. F. *Filosofija prava* / G. V. F. Gegel' – M.: Mysl', 1990. – 526 s.

3. Gor'ova V. M. Sutnist' ta znachennja rejtynngovoi' ocinky strahovyh kompanij / V. M. Gor'ova, S. O. Smyrnov, R. A. Pavlov // *Ekonomichnyj prostir: zb. nauk. prac'*. – 2010. – №36. – S.100–108.

4. Il'in I. A. *Filosofija Gegelja kak uchenie o konkretnosti Boga i cheloveka: v 2 t. / I. A. Il'in*. – SPb.: Nauka, 1994. – 541 s.

5. *Istoricheskie tipy racional'nosti* / Otv. red. V. A. Lektors'kij. – T.1. – M.: IFRAN, 1995. – 350 s.

6. *Istoricheskie tipy racional'nosti* / Otv. red. P. P. Gajdenko. – T.2. – M.: IFRAN, 1996. – 348 s.

7. Kant I. *Kritika praktičeskogo razuma. Sobranie sochinenij v 8 t. / Per. s nem.* – M.: Nauka, 1994. – T.4. – 890 s.

8. Kant I. *Kritika praktičeskogo razuma. Sobranie sochinenij v 6 t.* – M.: Mysl', 1965. – T.4, Ch.1. – 544 s.

9. Kant I. *Metafizika нравов v dvuh chastjah. Sobranie sochinenij v 6 t.* – M.: Mysl', 1965. – T.4, Ch.2. – 478 s.

10. *Kantovskij sbornik*. – Kaliningrad: Izd-vo Kaliningr. un-ta, 1999. – Vyp.21. – 248 s.

11. Kulik A. V. Vzaimosvjaz' ponjatij «chaos» i «zlo» v istorii filosofskoj mysli / A. V. Kulik // *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Serija: Filosofija*. – Moskva, 2014. – №2. – S.58–65.

12. Kushakov Ju. V. Narysy z istorii' nimec'koi' filosofii' Novogo chasu. – K.: Centr navchal'noi' literatury, 2006. – 570 s.

13. Pavlov R. A. Organizacijno-ekonomichnyj mehanizm antykrizovogo reguljuvannja bankiv's'kogo sektoru nacional'noi' ekonomiky: teoretychni aspekty ta vdoskonalennja / R. A. Pavlov // *Shid*. – 2007. – №2. – S.39–41.

14. Pavlova T. S. *Istoryko-filosof's'kyj analiz prava u filosofii' Gegelja* / T. S. Pavlova // *Visnyk Sev-NTU, Vyp.103: Filosofija: zb. nauk. pr.* – Sevastopol': Vyd-vo SevNTU, 2010. – S.50.

15. Eisenberg L. and Noe T. (2001), «Systemic risk in financial systems», *Management Science*. – Vol.47, No.2. – P.236–249.

16. Greenwood R., Landier A. and Thesmar D. (2015), «Vulnerable banks», *Journal of Financial Economics*. – Vol.115, No.3. – P.471–485.

17. Hegel G. W. F. *Die Philosophie des Rechtes* / G. W. F. Hegel. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983. – 386 s.

18. Hegel G. W. F. *Die Wissenschaft der Logik* / G. W. F. Hegel. – Fr. Am M.: Suhrkamp, 1986. – 610 s.

19. Taleb N. (2010), *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, 2nd ed., Penguin, London.

Pavlova T. S., Doctor of science (in philosophy), associate professor, professor of philosophy department of Oles Honchar Dniprovsk National University (Ukraine, Dnipro), pavlova_tatyana@ukr.net

The obligation of rational behavior as a reasonable and socially necessary in German classical philosophy

Development of society, it changes and transformations affects. The modern reality requires new approaches, which would allow to reveal the essence of social activity, actions, and different events that occur in the world every day. Particularly relevant today is the question of the behavior of the individual in society life. But the problem is that within the intelligence approaches difficult to decide on its understanding of behavioral activity in the social being, it is more appropriate norms of rationality or irrationality?

Today important is the philosophical discourse on understanding the problem of rational behavior as a process of rethinking the rationality itself, the formation of relationships to it at different times and relevance in the modern world.

Today it is important to understand the problem of rational behavior as a process of rethinking the rationality itself. It is required to study the formation of relationships to it at different times and relevance in the modern world system.

In this respect, it is interesting to analyze philosophically the views of representatives of German classical philosophy in this area: Immanuel Kant and Georg Wilhelm Friedrich Hegel. The aim of the article is to show the base necessary for rational, reasonable behavior of the individual in the social life of society.

Why German classical philosophy? The thing is, during this period a philosophical conception of rationality as freedom and responsibility is been forming. And since further philosophy will go by criticism of rationality, it is important to determine how are these classical postulates of reasons and reasonableness as criteria for human behavior.

Keywords: social philosophy, behavior, reasonableness, rationality, duty, freedom.

* * *

УДК 303.82

Дроботенко М. О.,

кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), Marushka85@i.ua

«ПЕРФОМЕНС–ФІЛОСОФІЯ» («PERFORMANCE PHILOSOPHY») ЯК ДИДАКТИЧНИЙ ПРОЕКТ ПЕРФОРМАТИВНОЇ ФІЛОСОФІЇ: НІМЕЦЬКИЙ ДОСВІД

Розглядається «Перфоменс–філософія» як один з проєктів дидактичної адаптації перформативної філософії, новітньої міждисциплінарної галузі філософії. Термін «перформативна філософія» (performative philosophy) визначений як робоча концепція для пошуку критеріїв та розробки сучасних виразів і форм здійснення філософування та викладаюня філософії. Через розкриття світоглядного та дидактичного потенціалу філософських спектрів здійснюється обґрунтування перформативної філософії як окремого напрямку філософських досліджень та однієї з дидактичних адаптацій академічної філософії. Філософські спектра відкривають нові перспективи для розширення філософських практик всередині і за межами освітніх інституцій. Як приклад описується досвід організації та проведення семінарських занять та організації театру Йоргом Холкенбрінком (Jörg Holkenbrink).

Ключові слова: дидактичний проєкт, дидактична адаптація, перформативна філософія, «перфоменс–філософія».

Сучасні тенденції розвитку філософії як такої та академічної філософії зокрема (демократизація філософського знання, популяризація філософських знань, розширення форм і способів філософської комунікації, пошук нових дидактичних адаптацій та репрезентації філософії) зумовлюють постановку важливих теоретичних та практичних питань, які вимагають осмислення. Наприклад, яким чином філософія та наука можуть бути адекватно опосередковані у сучасних соціокультурних контекстах? Чи потрібні нові види комунікативної репрезентації складних теоретичних питань? Що таке філософія у формі вираження? Що таке філософія як перфоменс? Чи потребує мислення аудиторії? Яким чином можна розширити форми вираження і презентації академічних філософських текстів та досліджень? Яким чином можлива практика філософії для усіх? Чи є ця «Перфоменс–філософія» тільки засобом опосередкування філософського знання? Чи новим кроком для розширення та перетворення академічної філософії? Як буде виглядати нова форма знання – перформативна філософія?

Нині ці питання набули значного публічного та наукового розголосу, про що свідчить формування мережі інституцій, діяльність яких сприяє теоретичній рефлексії та практичній реалізації нових тенденцій у дидактичній адаптації філософії. (Наприклад, Німецькомовний блог (www.performativephilosophie.org), Мережа перформативних філософій (the Network Performative Philosophy, Міжнародне співтовариство перформативної філософії (Internationale Gesellschaft für Performative Philosophie / International Society for Performative Philosophy), Асоціація дослідження філософії (Асоціація the association Expedition Philosophie). Адже проблема соціальної релевантності філософії, місце філософії у мобільному й активному суспільстві, проблема виправдання та самовиправдання філософії починає домінувати у філософському дискурсі у Німеччині. Як приклад тут можна навести «Філософія–перфоманс фестиваль: саундчек філософії» (the philosophy–performance festival [soundcheck philosophie]) 2011 року, який об'єднав людей німецькомовних країн, які прагнули культивувати певні практики у філософії [3]. (Ця практика акцентує не лише на письмових текстах, але і на основних усних ситуаціях, які мають місце у філософії). Слово «саундчек» у назві відсилає до подій, оснований на усних практиках філософування, а з іншого боку як ситуація проб та помилок, тестування технічних засобів масової інформації, зазвичай перед концертом, а у цьому випадку – сучасних форм та засобів здійснення філософії. Фестиваль розпочинався як зустріч академічної філософії та перфомансу; з метою об'єднати ці дві сфери разом через словесний обмін героїв і продемонструвати спектр можливих форматів для громадськості та для академічної філософії.

У цьому контексті термін «перформативна філософія» (performative philosophy) призначений як робоча концепція для пошуку критеріїв та розробки сучасних виразів і форм здійснення філософування та викладання філософії. У перформативній філософії відображається питання взаємодії усного мовлення та демонстрації/показу, відображення змісту, що як у дзеркалі може бути узгодженим, або спотворюватися. Сам фестиваль розумівся як форма для дискурсу перформативної філософії.

Фестиваль шукав перформативного вираження філософії та філософування. Цей проект, за задумом, слідував історичній традиції філософії, в якій філософування відбувається у розмові. На меті був пошук та обговорення форм у якій, – починаючи від філософії, яка практикується в академічних колах, – можливо обговорювати та репрезентувати цю філософію у перформативний спосіб (художньо, публічно, у різноманітних засобах масової інформації, на сцені) або здійснювати філософію у власний певний спосіб.

Власне термін «перформативна філософія» означає наступне:

1) з одного боку, перформативна філософія стосується філософських актів мислення як примусове здійснення. Філософські мовленнєві акти мають перформативний вимір у тому сенсі, що ви робите щось, і говорите щось. Це привертає увагу до форм вираження/репрезентації філософії. Перформативна філософія звертає увагу на відображення «нормальної» форми філософування не

тільки як письмовий текст. Це стосується ситуативних та словесних (стандартних) форм філософування: діалогічна розмова, логічна розмова, публічна лекція, університетська лекція і семінарське обговорення.

2) перформативна філософія може бути визначена як філософська репрезентація, яка експериментує з новими формами та форматами філософування через застосування та використання технічних засобів, мистецтва, театру, кіно і т.д. Зокрема, можна знайти форми, які прагнуть відчужувати уже установлені форми філософування, щоб де– і повторно – контекстуалізувати їх, щоб розсунути їхні межі (возвести їх до мистецтва) і, таким чином, зробити ці межі видимими і сумнівними.

3) перформативна філософія є основним терміном для практики систематичного відображення, установлюючи тим самим, як потрібно розуміти форми філософії у тексті або розмові з одного боку, і засобами і формами філософування, з іншого. У такий спосіб перформативна філософія пояснює, що нового можна дізнатися академічній філософії прагматично з цих уявлень, які знаходяться під сильним впливом мистецтва, театру? Як філософія репрезентується і сприймається сьогодні? Де її можна знайти? Чи існує драматургія філософського знання?

Аналогічним чином відбувається і предметне визначення «перфоменс–філософії» відбувається по–різному:

– «перфоменс–філософія» («Performance philosophy») являє собою найбільш конкретні форми мислення, про те, що відбувається на самому рівні практики перфоменсу (Performance) з власними ресурсами, тілесністю, інституціональними механізмами та відповідними засобами;

– вона враховує широкий спектр досліджень щодо цих питань, але повертається до цієї дискусії знову і знову на рівень художнього середовища;

– «перфоменс–філософія» («Performance philosophy») є так званним серединним шляхом, що укаже на можливість зміни та спосіб досягнення критичного ставлення до даного інституційного порядку [2].

Філософське мислення має свій упізнаваний перформативний аспект. Ступінь перформативності не залежить від того, чи пише автор, чи ні. Можна писати перформативно і філософія може бути практикована високо перформативними засобами. Галузі «Перфоменс–філософії» («Performance philosophy») мають у цьому сенсі два джерела. Вона розвивалася з двох типів виконання етосу, втіленого Діогеном, Сократом. Багато мислителів в історії західної філософії, використовували більш дискурсивні підходи з цих більш перформативних мислителів як модель для їхньої власної міжсекційності.

У центрі уваги проекту перформативної філософії знаходяться проблеми чуттєвості, тілесності, об'єктивності та опосередкування, але також їх суспільний контекст, тобто колективне мислення у філософській ситуації. Крім того вона зосереджена на категоріях, таких як етос, логотипи і пафос. Проект перформативної філософії лежить у близькості до інших областей і реалізується через заходи, в яких культурне значення інтерпретується або створюється та дискутується.

Обґрунтування перформативної філософії як окремого напрямку філософських досліджень та

однієї з дидактичних адаптацій академічної філософії здійснюється, виходячи з наступних постулатів [за 3, с. 88–92]:

Теза 1: Філософія є практикою, що відображає. Ця сформульована теза означає, що філософію слід розглядати як і будь-яку фізичну діяльність людини. З одного боку, це означає, що філософські теорії повинні інтерпретуватися як вплетені у складну людську практику – філософська ідея «примат практики до теорії» застосовується. З іншого боку це означає, що кожен спосіб ведення філософії (читання, намагаючись зрозуміти текст, беручи участь в розмові, філософування, створення філософської думки) є не тільки розумовою активністю, але помітним фізичним актом. «Життєдіяльність мислення» також з'являється на цьому рівні. Філософські спектаклі показують це і пов'язані з питанням: як можна поставити себе і інших в режим життя, а не байдужого відображення?

Теза 2: Філософські практики отримують епістемічні надлишки через зміну засобів масової інформації (послідовне використання засобів масової інформації) та одночасне використання різних каналів вираження (одночасне використання засобів масової інформації).

Філософія перфоменсу зміцнює компетенцію в зміні медіа презентації, у постійних «перекладах». Тобто, кожен медіальний переклад філософського тексту або усного філософського діалогу можуть і повинні виявити нові грані цього тексту або діалогу, з якої він почався – у деякому сенсі: він дозволяє нам читати і чути текст походження або діалог заново.

Теза 3: Через характер процесу набуття знань у філософії перфоменсу, вони надають прозорий тимчасовий характер істини. Філософія спонукає до прагматично орієнтованого розуміння істини та знання. Філософські спектаклі дуже чітко показують, що вони ґрунтуються на практиці і вимагають процесу набуття знань. Вони демонструють точки трансформації сенсу; вони показують, що розуміння, набуття знань і виробництва трапляються тільки в таких ситуаціях і процесах трансформації. Філософія перфоменсу працює проти ідеї здобуття єдиної для всіх істини. Філософські вистави не функціонують у межах формальної логіки (так – ні; це або не це). Вивчення взаємозв'язку між філософією та спектаклем пов'язане з проблемою: як вийти за межі простого застосування філософських концепцій у так званих «прикладних» представленнях. Як можна говорити про виставу, яка філософствує «на свій лад» та «уникати редукції її до ілюстрації філософій, що уже існують» (Малларкі 2009:3)?

Теза 4. Філософські спектаклі досліджують контекстуальні критерії значущості для філософських теорій. Філософські спектаклі постійно працюють з розривом і зміною контексту; таким чином вони продукують плутанини і відчуження в їх діагностиці філософських пропозицій. Філософські спектаклі діють як філософські вироки в різних контекстах; вони розміщують їх один проти одного і показують, у якому контексті і які напрямки деяких вироків судилося йти (чи ні), і як вони повинні тлумачитися. Таким чином філософські спектаклі досліджують сенс рішень, і, в кращому випадку, критерії для сенсу філософських текстів і теорій відповідно. Філософія – тільки для того,

щоб адекватно розуміти, як нескінченна, перформативна робота на «концепції», це безперервна робота щодо її опосередкованої презентації.

Теза 5. Філософські спектаклі відкривають нові перспективи для розширення філософських практик всередині і за межами освітніх інституцій. Аналогічним чином, в наукових колах, існує конвенція, щодо презентації філософських ідей у вигляді тексту, а також успадкування стандартів усного філософування та обміну філософськими ідеями, які зазвичай не визнаються, але методично відображені: лекції, виступи, обговорення на семінарах, наукові публікації. Філософські спектаклі тематизують ці форми, видаляючи їх з їх контексту, змінюючи їх, радикалізуючи їх і наближаючи їх до межі абсурду. Таким чином вони постійно запитують – неявно і явно – які можливості і межі цих конкретних форматів репрезентації філософії та філософської комунікації.

Аналогічний сценарій стосується публічної презентації філософії: є певні стереотипи щодо того, як філософ повинен бути представлений, як філософська розмова повинна виглядати і так далі. Розширення філософських практик, як це запропоновано цією тезою, це також про проникність і взаємозв'язок між світом, науковими колами та громадськістю.

Теза 6. Філософські спектаклі показують і наполягають на тому, що філософія повинна постійно винаходити себе, що означає, що вона повинна знайти сучасні форми. Це відображає потреби і можливості, які виникають від мінливої медіальної культури знань і спілкування. Адекватно філософські спектаклі спрямовані на освоєння компетенцій, які слідує не лінійному порядку, а синхронно одна одній та візуально.

Теза 7. Філософські спектаклі дозволяють проявлятися веселому та загадковому характеру філософії. З одного боку, філософія це простір думки для роз'яснення концептуальних проблем та їх демаркації; з іншого боку філософія це простір думки для творчого осмислення і трансгресія кордону спільної мови, звичного сприйняття і повсякденної практики. Як добре відомо, філософії завжди належав цей контекст подиву і цікавості. Філософія також є місцем для відмови: наукові пояснення світу, – які надаються, відхиляються так само, як релігійні пояснення світу, засновані на догматизмі. Рациональна філософія наполягає на принципівій відкритості у конструюванні світу та особистості людини і невичерпності загадковості істоти-людини, власне.

Теза 8. Через філософські спектаклі відроджується проблема взаємозв'язку між роллю логіки і риторики у філософії. Питання про форму подання належить змісту філософії. Тут вирішується питання презентації та форми, які не повинні зводитися до письмового спілкування і його результатів. Процес генерації філософської теорії може також відображений і проаналізований з праксеологічної точки зору, як і в інших областях науки і соціології знання Крім того риторики формування філософської думки можуть продуктивно задумані як частина філософування і виробництва теорії.

Теза 9. Філософські спектаклі можуть бути реалізовані тільки при взаємодії зі спостерігачем, учасником, глядачем. «Перфоменс-філософія» («Performance

philosophy») відкриває поле, в якому вистави, творці і виконавці можуть долучитися до філософської думки без залучення опосередкованих філософських дисциплін та рівноправного діалогу з ними.

Як приклад дидактичної адаптації означених ідей можна навести досвід Йорга Холкенбрінка (Holkenbrink) з організації та проведення семінарських занять з філософії. Йорг Холкенбрінк є директором центру досліджень перфоменсу в університеті Бремен (Німеччина) і художнім керівником театру. Театр приймає участь в університетських семінарах усіх факультетів, привносячи власні «експериментальні надбудови», проводячи відкриті репетиції та виступи, що мають глибокий педагогічний вплив. Ансамбль театру регулярно супроводжує семінари з філософії, і разом вони недавно почали представляти сплав їх методів (філософії та перфоменсу) на різних наукових і мистецьких платформах на міжнародному рівні (наприклад, фестиваль «Філософія на сцені» («Philosophy-on-Stage»), або конференція «Перфоменс-філософія» у 2015 році).

Бременський театр є одним з перших театрів-дослідження в Німеччині. На базі центру перфоменс-досліджень в університеті Бремен, театр об'єднує студентів та науковців з усіх факультетів, а також фахівців для роботи у партнерстві на теми і питання, які виникають у межах академічного контексту, використовуючи різні засоби і методи, перформанс та театру. Це призводить до інтенсивного співробітництва між людьми, чий досвід лежить у широкому діапазоні дискурсів. Вистави, які виникли з цього міждисциплінарного процесу були представлені та обговорені в німецькомовному світі і за його межами і в декількох професійних і освітніх контекстах, включаючи підприємства, школи, установи охорони здоров'я та культурні центри.

Як зазначає Й. Холкенбрінк: «мій досвід роботи в університеті зробив мене більш чутливим до протиріч такого роду, як різниця між зубрінням інформації для іспиту і реальними знаннями. Дослідження перфоменсу може допомогти студентам і вчителям усвідомити взаємозв'язок між обговорюваним в університеті, і як досягти цього навчання. Одна з головних задач діяльності театру як наш, що використовує перформативні стратегії втручання у наукові семінари, полягає в орієнтації на людей, які звикли думати тільки про певні речі і привести їх у ситуаціях, які змусять їх думати про проблеми з новою точки зору. Цей рух між «про» щось і «в» є темою для досліджень і навчання. Що стосується дисципліни філософії, це означає, пошук, запитування, коли і за яких обставин філософія може вважатися академічною наукою, або коли, або за яких обставин (і з якими наслідками), вона може мати більше сенсу при розгляді її радше як мистецтва, що практикується» [4, с. 80].

Семінарське заняття побудоване на принципах такого підходу являє собою вільну імпровізацію на теми і питання, які вирішуються під час теоретичного вивчення матеріалу. У процесі імпровізації та її організації з використанням різноманітних технічних та художніх засобів контекст, що задається науковими та літературними текстами, розширюється перетворюючи саму імпровізацію на контекст для розвитку філософської ідеї. Контекст-орієнтована практика

перфоменсу посилюється тим, що сам перфоменс створює різноманітні значення, конотації або питання в залежності від умов, в яких він виконується або на яку аудиторію орієнтований (серед студентів психологів, політологів, філологів та ін.).

При цьому акцентується діалогічність орієнтованої практики перфоменсу та її прикладний аспект, зв'язок з сучасними контекстами та практичними питаннями. Діалогічний аспект практики перфоменсу означає, що кожен спектакль завжди обговорюється в межах конкретної галузі, в якій він виконується. У свою чергу це призводить до експериментальних дій, які постійно оновлюють практику.

Стратегії та методи, необхідні для цього виду досліджень свідомо обираються. Студенти університету можуть обирати курс «Перфоменс-філософії» як додатковий курс у поєднанні з дослідженнями у інших дисциплінах. Навчальна програма побудована таким чином щоб дозволити студентам з різних факультетів зібратися разом у трансдисциплінарні проекти, і це засвідчує орієнтованість на залучення їхніх знань з цих різних галузей у перформативну роботу центру з дослідження перфоменсу. І навпаки студенти отримують навички з використання перформативних методів, які вони згодом практикують у своїх відповідних дисциплінах. Взаємодія студентів відбувається критично та конструктивно, з використанням теоретичних знань та підходів, які вони здобули у традиційних академічних підходах до реальності та освітньої практики. У такий спосіб відбувається об'єднання і збагачення обох сфер. У подальшому це може стати важливим ресурсом, який можна використовувати у професійній діяльності, де уміння комбінувати різні форми знання стає усе більш цінним.

Таким чином проект перформативної філософії та педагогічних адаптацій «перфоменс-філософії» є не тільки виявом тенденції трансформацій, що відбуваються у середині самої філософії, проблем інституалізації філософії та встановлення її дисциплінарної ідентичності, а й спробою знайти релевантні механізми і форми для посилення ролі філософії та філософського знання у сучасному та культурі. Адже, за влучним зауваженням М. Д. Култаєвої: «питання про те, чи є філософія для сучасного суспільства і на що вона спроможна, поставлено не тільки під тиском зовнішніх обставин, воно є вічним філософським само запитуванням, яке стимулює до накопичення і критичного аналізу свого досвіду, а також (і мабуть, передусім) спонукає до відкриття нових горизонтів і проблемних полів» [1, с. 59].

Список використаних джерел

1. Култаєва М. Д. Апологетичний наступ філософії: німецький досвід // Філософська думка. – 2010. – №2. – С.57–67. // Kultajeva M. D. Apologetychnyj nastup filosofii': nimec'kyj dosvid // Filosof's'ka dumka. – 2010. – №2. – С. 57–67.
2. Esa Kirkkopelto For What Do We Need Performance Philosophy? // Performance philosophy. – 2015. – Vol.1. – P.4–6.
3. Eva Maria Gaub, Rainer Totzke On Performative Philosophy – 10 impulses for discussion from [soundcheck philosophie] // Performance philosophy. – 2015. – Vol.1. – P.74–94.
4. Jörg Holkenbrink and Alice Lagaay Performance in Philosophy/ Philosophy in Performance: How Performative Practices Can Enhance and Challenge the Teaching Of Theory // Performance in Philosophy. – 2016. – Vol.2.1. Performance Matters. – P.78–85.

Drobotenko M. O., Ph.D. candidate, doctoral student of department of philosophy at H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine, Kharkiv), Marushka85@i.ua

«Performance Philosophy» as a didactic project of performative philosophy: the German experience

The article deals with «Performance Philosophy» as one of the projects of didactic adaptation of the performative philosophy, the latest interdisciplinary branch of philosophy. The term «Performative philosophy» is intended as a working concept for finding criteria and developing contemporary expressions and forms of philosophizing and teaching philosophy. Through the disclosure of the ideological and didactic potential of philosophical performances, the substantiation of performative philosophy as a separate direction of philosophical research and one of the didactic adaptations of academic philosophy is carried out. Philosophical performances open up a new perspective for expanding philosophical practices inside and outside of educational institutions. As an example, the experience of organizing the seminars and creation of the theater by Jörg Holkenbrink is described.

Keywords: didactic project, didactic adaptation, performative philosophy, «Performance Philosophy».

* * *

УДК 165.191–028.42

Вашкевич В. М.,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Світглядно–філософські основи науки і ПРОБЛЕМА ДЕМАРКАЦІЇ

Розгляд параметрів наукової картини світу був би не повний без аналізу її філософських основ. Ця тематика належить до такої предметної галузі, як філософія науки – філософського напрямку, який обирає своєю основною проблематикою науку як епістемологічний і соціокультурний феномен.

Як напрямок філософія науки представлена оригінальними концепціями, які пропонують різні моделі розвитку науки та епістемології. Вона зосереджена на виявленні ролі і значимості науки, характеристик когнітивної, теоретичної діяльності.

Ключові слова: світглядно–філософські основи науки, проблема демаркації, епістемологічний, соціокультурний феномен.

(Продовження. Початок вип.125)

Філософія науки – це погляд на реальну науку і її історію з позицій філософії, це філософська інтерпретація цілей, можливостей, структури, методів і закономірностей функціонування і розвитку реальної науки. Зрозуміло, інтерпретація може бути різною. Істотною мірою вона залежить, з одного боку, від змісту науки, а з іншого, від тієї філософської позиції, що розділяється тим або іншим ученим. Ясно, що в силу принципової плюралістичності філософії не існує і не може існувати якоїсь однієї, єдино істинної філософії. Причому це відноситься не лише до минулого філософії науки (платонівська, аристотелівська, гегелівська, кантіанська філософія науки і так далі), але і до сьогодення (постпозитивізм, постмодернізм, герменевтика, радикальний конструктивізм, діалектична концепція і т.д.). Зміст філософії науки істотно залежить від конкретного змісту науки, що інтерпретується, і рівня її розвитку (наука, що лише зароджується, розвивається або вже зріла; емпіричний рівень наукового пізнання або теоретичний; фундаментальна наука чи прикладна; природнична, математична, технічна або соціально–гуманітарна наука тощо). Для всіх очевидно, що сучасна наука вже не є частиною філософського знання. Це дві різні галузі знання. Проте набагато менш очевидно може

бути відповідь на питання про те, чи є сучасна філософія науки чисто філософською дисципліною або це галузь міждисциплінарного, філософсько–наукового знання. Останнє твердження є правильнішим. Сучасна філософія науки – одна з прикладних філософських дисциплін (такими ж прикладними філософськими дисциплінами є, наприклад, філософія мистецтва, філософія релігії, філософія права, філософія політики, філософія історії, філософія практики тощо). Одне з головних завдань сучасної філософії науки – дослідження реальної взаємодії філософії з конкретними науками, вивчення механізму і форм цієї взаємодії, а також результатів, якими є філософські проблеми і філософські засади окремих наук і науки в цілому. Проте наука як ціле також представлена своїми різними культурно–історичними формами чи станами (стародавня східна наука, антична наука, середньовічна наука, новосередньовічна класична наука, неокласична наука, сучасна постнеокласична наука і ін.). Кожна з цих форм спирається не просто на різні, але і на істотно протилежні філософські підстави. Не дивлячись на вказані вище відмінності, може бути виділений деякий загальний предмет філософії науки [3, с. 4].

Його можна задати, наприклад, за допомогою переліку наступних загальних проблем:

- 1) наука з точки зору її сутності, цілей, ідеалів і можливостей;
- 2) типи філософських засад науки і їх реальний зміст;
- 3) загальна структура, методи, закономірності функціонування і розвитку науки і наукового знання;
- 4) взаємозв'язок науки і суспільства, науки і держави, науки і людини.

До середини XIX ст. дослідження проблем філософії науки проводилися виключно в рамках гносеології як загальної теорії пізнання, що досліджує всі види людського пізнання (наукове, буденне, філософське, релігійне, міфологічне, художнє й ін.). Філософська теорія наукового пізнання, що досліджувала його передумови, методи, можливості, функції, отримала назву епістемології. Головною проблемою епістемології завжди було питання про засоби досягнення наукою об'єктивно–дійсного і достовірного знання. Як епістемологія філософія науки зародилася ще в рамках античної філософії (Фалес, Парменід, Демокріт, Зенон, софісти, Платон, Аристотель, скептики і ін.). До середини XIX ст. в епістемології був розроблений ряд альтернативних концепцій (теорії наукового пізнання Платона, Аристотеля, Р. Декарта, Ф. Бекона, Дж. Локка, Г. Лейбніца, французьких матеріалістів, Д. Юма, І. Канта, Г. Гегеля й ін.). Проте всі вони були різними версіями двох головних течій у тлумаченні природи наукового знання: апріорі раціоналістичною (Платон, Р. Декарт, Р. Лейбніц, І. Кант, Г. Гегель й ін.) і сенсуалістсько–емпіричною (Демокріт, Аристотель, Ф. Бекон, Дж. Локк, французькі матеріалісти, Д. Юм і ін.). Всі ці напрями і концепції детально описані у загальних курсах філософії.

З точки зору історії філософії науки найважливішою культурно–історичною подією є зародження в 30–х рр. XIX ст. в західноєвропейській філософії нового розуміння предмету і методу філософії науки. Воно було істотно альтернативним по відношенню до всієї попередньої епістемології. Саме цьому новому розумінню судилося на довгі роки стати пануючим в даній галузі філософського знання [3]. Йдеться про

програму побудови не філософської, а конкретно–наукової («позитивної») теорії наукового пізнання.

Характеристика внутрішньої структури сучасної філософії науки дозволяє відповісти на основні питання філософії науки: що таке реальна наука? Які її пізнавальні можливості? Який світоглядний зміст і соціокультурне призначення науки?

Таким чином, можна констатувати:

1. Історично філософія науки виникла і довгий час (по суті, до початку XX ст.) розвивалася лише як епістемологія, як філософська теорія наукового пізнання. Головне питання філософії науки як епістемології: що таке наукове знання, в чому його відмінність від інших видів знання і як воно можливе?

2. Сучасна філософія науки значно ширша епістемології і по предмету, і за змістом, і за методами своєї побудови.

3. Сучасна філософія науки є міждисциплінарним дослідженням

реальної науки в її основних аспектах. За методом вона є синтезом філософського і конкретно–наукового (історичного, логічного, емпіричного) дослідження науки. Її мета – побудова загальної теорії науки, її структури, закономірностей її розвитку, форм взаємодії філософії і реальної науки, аналіз різних філософських підстав і філософських проблем як науки в цілому, так і окремих наукових дисциплін і теорій.

4. Загальна структура сучасної філософії науки в цілому ізоморфна структурі самої філософії і складається із наступних основних розділів: онтології науки, гносеології науки, соціології науки, культурології науки, прагматології науки, аксіології науки, антропології науки. При цьому всі ці розділи внутрішньо взаємозв'язані, і лише їх синтез здатний дати якнайповнішу і обґрунтовану відповідь на головне питання сучасної філософії науки: що таке реальна наука, яка структура, методи і закономірності її розвитку?

Філософія науки намагається відповісти на наступні основні питання: що таке наукове знання, як воно влаштоване, які принципи його організації і функціонування, що є наука як виробництво знань, які закономірності формування і розвитку наукових дисциплін, чим вони відрізняються один від одного і як взаємодіють? Це, зрозуміло, далеко не повний перелік, але він дає уявлення про те, що в першу чергу цікавить філософію науки.

Якщо розглядати науку як виробництво знань, то з цієї точки зору вона є чимось вкрай багатокomпонентним і різноманітним. Це і експериментальні засоби, необхідні для вивчення явищ, – прилади і установки, за допомогою яких ці явища фіксуються і відтворюються. Це методи, за допомогою яких виділяються і пізнаються предмети дослідження (фрагменти і аспекти об'єктивного світу, на які спрямоване наукове пізнання). Це люди, зайняті науковим дослідженням, написанням статей або монографій. Це установи і організації типу лабораторій, інститутів, наукових журналів. Це системи знань, зафіксовані у вигляді текстів і заповнюючі полиці бібліотек. Це конференції, дискусії, захист дисертацій, наукові експедиції. Список такого роду можна продовжувати і продовжувати, але і зараз впадає в очі величезна різноманітність перерахованих явищ. Що їх об'єднує? Чи не можна все це різноманіття звести до

чогось одного? Просте і досить очевидне припущення може полягати в тому, що наука – це певна людська діяльність, відособлена в процесі розподілу праці і спрямована на здобуття знань.

Розглядаючи науку як виробництво нового знання і як традицію важливо взяти до уваги історичну мінливість самої наукової діяльності і наукової традиції. Інакше кажучи, філософія науки, аналізуючи закономірності розвитку наукового знання, зобов'язана враховувати історизм науки. В процесі її розвитку відбувається не лише накопичення нового знання і перебудовуються уявлення, що раніше склалися, про світ. У цьому процесі змінюються всі компоненти наукової діяльності: об'єкти, що вивчаються нею, засоби і методи дослідження, особливості наукових комунікацій, форми розділення і кооперації наукової праці і т.п. Навіть коротке порівняння сучасної науки і науки попередніх епох виявляє різку зміну. Учений класичної епохи (від XVII до початку XX ст.), припустимо, Ньютон або Максвелл, навряд чи б прийняв ідеї і методи квантово–механічного опису, оскільки він вважав недопустимим включати в теоретичний опис і пояснення посилання на спостерігача і засоби спостереження. Такі посилання сприймалися б в класичну епоху як відмова від ідеалу об'єктивності. Але Бор і Гейзенберг – одні з творців квантової механіки, – навпроти, доводили, що саме такий спосіб теоретичного опису мікросвіту гарантує об'єктивність знання про нову реальність. Інша епоха – інші ідеали науковості.

У наш час змінився і сам характер наукової діяльності у порівнянні з дослідженнями класичної епохи. На місце невеликих співтовариств учених прийшла сучасна «велика наука» з її майже виробничим використанням складних і дорогих приладових комплексів (типу крупних телескопів, сучасних систем розділення хімічних елементів, прискорювачів елементарних часток), з різким збільшенням кількості людей, зайнятих в науковій діяльності і обслуговуючих її; з крупними об'єднаннями фахівців різного профілю, з цілеспрямованим державним фінансуванням наукових програм тощо.

Змінюються від епохи до епохи і функції науки в житті суспільства, її місце в культурі і її взаємодія з іншими галузями культурної творчості. Вже в XVII ст. природознавство заявило свої претензії на формування в культурі домінуючих світоглядних образів. Набуваючи світоглядні функції, наука стала все активніше впливати на інші сфери соціального життя, у тому числі і на буденну свідомість людей. Цінність освіти, заснованої на засвоєнні наукових знань, стало сприйматися як щось само собою зрозуміле. У другій половині XIX століття наука отримує вживання, що все розширюється, в техніці і технології. Зберігаючи свою культурно–світоглядну функцію, вона знаходить нову соціальну функцію – стає продуктивною силою суспільства.

XX століття може бути охарактеризоване як використання науки, що все розширюється, в самих різних сферах соціального життя. Наука починає все активніше застосовуватися в різних сферах управління соціальними процесами, виступаючи основою кваліфікованих експертних оцінок і ухвалення управлінських рішень. З'єднуючись з владою, вона реально починає впливати на вибір тих або інших доріг соціального розвитку. Цю нову функцію науки інколи

характеризують як перетворення її на соціальну силу. При цьому посилюються світоглядні функції науки і її роль як безпосередньої продуктивної сили. Але якщо міняються самі стратегії наукової діяльності і її функції в житті суспільства, то виникають нові питання. Чи завжди наукова раціональність займала пріоритетне місце в шкалі цінностей або це характерно лише для певного типу культури і певних цивілізацій? Чи можлива втрата наукою свого колишнього ціннісного статусу і своїх колишніх соціальних функцій? І нарешті, які зміни можна чекати в системі самої наукової діяльності і її взаємодії з іншими сферами культури на черговому цивілізаційному переломі, у зв'язку з пошуками людством шляхів виходу із сучасних глобальних криз? Всі ці питання виступають як формулювання проблем, що обговорюються в сучасній філософії науки.

Сучасна філософія науки розглядає наукове пізнання як соціокультурний феномен. І одним з важливих її завдань є дослідження того, як історично міняються способи формування нового наукового знання і які механізми дії соціокультурних чинників на цей процес.

Аби виявити загальні закономірності розвитку наукового пізнання, філософія науки повинна спиратися на матеріал історії різних конкретних наук. Вона виробляє певні гіпотези і моделі розвитку знання, перевіряючи їх на відповідному історичному матеріалі. Все це обумовлює тісний зв'язок філософії науки з історико-науковими дослідженнями.

Філософія науки завжди зверталася до аналізу структури динаміки знання конкретних наукових дисциплін. Але в той же час вона орієнтована на порівняння різних наукових дисциплін, на виявлення загальних закономірностей їх розвитку.

Наука – явище історичне. Вона у своєму розвитку проходить декілька якісно-своєрідних етапів. Питання про періодизацію історії науки і її критеріях по сьогоднішній день є дискусійним і активно обговорюється у вітчизняній та зарубіжній літературі. Один із підходів, який отримує все більше визнання, розроблений на матеріалі історії природознавства (В. С. Стьопін, В. В. Льїн, М. О. Розов, В. Г. Буданов та інші) і його сутність полягає в наступному.

Науці як такій передують переднаука (докласичний етап), де зароджуються елементи (передумови) науки. Тут маються на увазі початки знань на Стародавньому Сході, в Греції та Римі, а також в середні віки, аж до Нового часу. Саме цей період частіше всього вважають початком, вихідним пунктом природознавства як систематичного дослідження природи.

Наука як цілісний феномен виникає у Новий час внаслідок відпочування від філософії і проходить у своєму розвитку три основних етапи: класичний, неокласичний, постнеокласичний (сучасний). На кожному з цих етапів розробляються відповідні ідеали, норми і методи наукового дослідження, формуються певний стиль мислення, понятійний апарат тощо.

Класична наука (XVII – XIX ст.), досліджуючи свої об'єкти, прагнула при їх описанні і теоретичному поясненні елімінувати все, що відноситься до суб'єкта, засобів, прийомів і операцій його діяльності. Тут панує об'єктний стиль мислення, прагнення пізнати предмет безвідносно до умов його вивчення. Виникає нове уявлення про природу і людину як об'єкта і суб'єкта.

Наука «класичного» типу існувала упродовж трьох століть у європейській культурі і суттєво вплинула на розвиток всієї людської цивілізації.

Неокласична наука (перша половина XX ст.), вихідний пункт якої пов'язаний з розробкою релятивістської і квантової теорії, відкидає об'єктивізм класичної науки, відкидає уявлення про реальність як щось незалежне від засобів її пізнання, суб'єктивного чинника. Вона осмислює зв'язки між знаннями об'єкта і характером засобів і операцій діяльності. Експлікація цих зв'язків розглядається в якості умов об'єктивно-істинного опису і пояснення світу.

Істотна ознака постнеокласичної науки (друга половина XX ст.) – включеність суб'єктивної діяльності в «тіло знання». Вона враховує співвіднесеність характеру отримуваних знань про об'єкт не лише з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта, але і з її ціннісно-цільовими структурами.

Характерною рисою постнеокласичної стадії розвитку науки є універсальний (глобальний) еволюціонізм, що об'єднує ідеї еволюції з ідеями системного підходу і поширює розвиток на всі сфери буття, встановлюючи універсальний зв'язок між неживою, живою і соціальною матерією.

Визначальне значення в утвердженні принципу універсального еволюціонізму зіграли три найважливіші концептуальні напрями в науці XX ст.: теорія нестационарного Всесвіту, синергетика, теорія біологічної еволюції і розвинена на її основі концепція біосфери і ноосфери.

Принципові зміни відбуваються в розумінні раціональності у зв'язку з переходом від її класичної моделі до сучасних посткласичних форм. При цьому визнається історичний характер самої раціональності, зміни її типів чи одночасне існування в культурі і пізнанні таких різних типів і, нарешті, вихід на ідею «відкритої раціональності» [4], яка долає догматичний, «закритий» характер і в певних випадках деструктивний потенціал самої ідеї раціональності як такої.

Ці зрушення в розумінні раціональності в сучасній ситуації призводять до того, що в предмет епістемології, філософії пізнання, філософії науки входить соціальна дія, організація роботи в орієнтації на Іншого.

Відомий європейський філософ і методолог філософії науки Евандро Агассі (Італія) у статті «Переосмислення філософії науки сьогодні», надрукованій у журналі «Вопросы философии» розкриває стан, досягнення і проблеми означеного напрямку сучасної філософії. Зокрема, він розглядає філософію науки в її сучасному розумінні, тобто не в загальному сенсі «філософських роздумів про науку», а як позначення особливої гілки філософії, як специфічної філософської дисципліни, що набула також академічний і професійний статус.

Сучасна філософія науки є філософське дослідження, обмежене тематично виключно єдиним предметом – наукою (або якоюсь конкретною галуззю науки) – і яке використовує інтелектуальні засоби, запозичені з інших розділів філософії, але використані як знаряддя для розуміння науки і лише в тій мірі, в якій вони так застосовуються [5, с. 40].

Далі він зазначає, що філософія науки народилася на початку XX ст. під впливом двох основних чинників. Першим було швидке зростання природничих наук і

математики в рамках культури Заходу у XVIII і XIX ст., що поставило науку на вищий рівень соціальних і культурних цінностей, що не могло не акцентувати інтерес з боку філософії; другим – серйозна криза, що охопила точні науки якраз в кінці XIX ст. В історії філософії нерідко траплялося, що переосмислення або відродження окремих її розділів – від епістемології до етики, від політичної філософії до метафізики або естетики – стимулювалося появою певної кризи. У випадку науки її ідеальна модель пережила в кінці XIX ст. кризу, розуміння і подолання якої стимулювало формування особливого розділу філософської рефлексії – філософії науки в її сучасному сенсі.

Евандро Агассі (Італія) у своїй доповіді «Як переосмислити філософію науки?» на XXII Всесвітньому філософському конгресі (Сеул, липень 2008 р.) зазначив, що як окрема гілка філософії, означений її напрям існує з античних часів. Найбільш розвиненого вигляду філософія науки досягла у Аристотеля. Далі він наголосив, що в наш час кожна наука досліджується незалежно від інших, виявляються її специфічні риси.

Від екскурсу до історії природничих і математичних наук XIX–XX ст. Е. Агассі перейшов до «соціологічного підходу» у філософії науки. Обійшовши марксизм, він звернувся до «новомарксистської доктрини», до франкфуртської школи, яка використовувала певні ідеї автентичного марксизму і тлумачила їх по-своєму. Е. Агассі передав сутність такого підходу таким висловом: «Наука залежить від суспільного устрою».

Оскільки, на думку Е. Агассі, складна природа науки в сучасному світі стала очевидною, філософія науки також повинна спрямувати свою рефлексію на природу і наслідки цієї складності [5, с. 50]. Це означає, по-перше, що філософія науки повинна вступити в тісний союз з філософією техніки, щоб висвітлити зворотній зв'язок, що існує між науковим знанням і його технічними реалізаціями.

Розкриваючи нові риси філософії науки, італійський філософ зазначає, що означена наука не може також ігнорувати ті впливи, які розуміються сьогодні як «заняття наукою» і повинна досліджувати етичні, антропологічні і соціальні проблеми, що виникають в нових ситуаціях, завдяки зростанню наукового знання і розвитку техніки. В числі таких проблем виділяється аксіологія науки як важливий серйозний аспект філософії науки [5, с. 41], яка актуалізує широкий спектр цінностей, а не просто типові моральні, соціальні і політичні цінності. Такий підхід на перший погляд суперечить відомій максимі, згідно з якою наука повинна бути вільна від цінностей, але при більш глибокому розгляді виявляється, що це не так. Передовсім треба визнати, що наука (навіть у традиційному розумінні) розглядається як пошук істини, а це як раз являється тією специфічною цінністю, яка має характеризувати наукову діяльність.

Е. Агассі обгрунтовує тезу про те, що особливою рисою сучасної науки (підготовленої розвитком науки XIX ст.) є те, що її безпосереднім об'єктом є вже не природа, а товстий шар опосередкувань, поступово накопичених самою наукою в ході побудови моделей і розробки складних теорій з допомогою усе більш витончених і «штучних» технологій [5, с. 4]. При цьому він стверджує, що «сучасна технологія є до певної міри «прикладна наука», але не менш вірно і те, що сучасна

наука значною мірою залежить від досягнень високої технології. Це взаємовідношення вже декілька століть могло розглядатися як «взаємодопомога», але воно стало справжнім симбіозом, коли природничі науки ставали науками про не спостережувані явища. Насправді ці означені явища були такими лише по відношенню до неозброєних людських органів чуття, але дуже багато «неспостережуваних об'єктів» можуть «спостерігатися» в іншому (в науково точнішому сенсі) за допомогою різних приладів. Тому правильно називати сучасну науку технонаукою – неологізм, введений декілька десятиріч років назад, дуже добре відповідає специфічній природі сучасної науки» [5, с. 46].

Термін «технонаука» означає з'єднання фундаментальної науки та наукомістких технологій (ядерних, лазерних, геномних, нанотехнологій, біоінформаційних та ін.). Технонаука нині характеризується не тільки новим рівнем відкриттів та досягнень природознавства, але й новим виміром влади, що людина отримала над світом.

Поряд з цим технонаука не може передбачити усі наслідки потужного глобального перетворення природи, суспільства та людини. Тому вона стає вкрай небезпечною. Ніколи ще в історії людства не було такого періоду, коли технонаука так глибоко і багатопланово пронизувала б всі сфери соціального життя, як на початку третього тисячоліття.

Перед сучасною цивілізацією постає питання глобальної безпеки та збереження життя. Єдиним шляхом до цього є шлях відмови від екстенсивного розвитку технонауки, здійснення контролю за її розвитком та висування на перший план питань етики наукового дослідження. Але ці практичні і теоретичні засоби не матимуть ефекту, якщо не здійсниться переоцінка цінностей, кардинальна зміна наукового світогляду. Від науки, яка є ціннісно нейтральною та автономною і яка спирається на філософську традицію епохи Модерну, необхідно перейти до науки, яка б відповідала сучасним реаліям життя.

Важливий внесок у процес докорінної зміни наукового світогляду може здійснити лише філософія, а не наука сама по собі. По-перше, це пов'язано з тим, що наука являє собою утворення культурне, яке має свою специфіку та відмінність від інших культурних форм.

По-друге, наука генетично пов'язана з філософією, яка має потужний вплив на розвиток її категоріального апарату, на засоби та напрями наукового пізнання. По-третє, філософія прагне до світоглядних узагальнень, до пошуків культурно значущих смислів, до рефлексії над межами та сенсом науки.

Розрізняти класичну, некласичну і постнекласичну раціональність запропонував В. С. Стьопін у 1989 р. [6, с. 249]. Поняття «постнекласика» поступово укорінилось у філософському дискурсі і сьогодні його використовують при характеристиці різних форм і видів пізнавальної діяльності. Стосовно науки означений дослідник виділяє три основних критерія, що відповідають, з одного боку, діяльнісному підходу, а з іншого – структурі філософських засад науки, виявлених у рамках цього підходу [6].

Розвиток методологічних установок і уявлень про досліджувані об'єкти призводить до істотної модернізації філософських підстав науки. Конкретні

зміни цієї модернізації виступають особливим критерієм розрізнення типів раціональності. В цьому контексті необхідно уточнити структуру філософських підстав науки і їх функції в дослідницькій діяльності.

Як правило, у фундаментальних галузях дослідження розвинена наука має справу з об'єктами, ще не освоєними ні на виробництві, ні у буденному досвіді (інколи практичне освоєння таких об'єктів здійснюється навіть не в ту історичну епоху, в яку вони були відкриті).

У філософські підстави науки входять також філософські ідеї і принципи, які забезпечують перебудову нормативних структур науки і картин реальності, а потім застосовуються для обґрунтування отриманих результатів – нових онтологій і нових уявлень про метод [7, с. 286–287].

Філософські підстави науки не слід ототожнювати із загальним масивом філософського знання. З великого поля філософської проблематики і варіантів її рішень, що виникають в культурі кожної історичної епохи, наука використовує лише деякі ідеї і принципи. Філософія не є лише рефлексією над наукою. Вона – рефлексія над підґрунтям всієї культури. У її завдання входить аналіз під певною точкою зору не лише науки, але й інших аспектів людського буття – аналіз сенсу людського життя, обґрунтування бажаного способу життя тощо. Обговорюючи і вирішуючи ці проблеми, філософія виробляє і такі категоріальні структури, які можуть бути використані в науці [7, с. 287].

Та чи інша структура філософських засад науки визначена розумінням пізнавальної діяльності людини. У класичну епоху в науці домінували образи пізнання як спостереження за об'єктом і виявлення його сутнісних зв'язків. Тут була виражена установка на дослідження об'єктів і їх закономірностей. Але в той же час була представлена особлива інтерпретація суб'єкта, що пізнає, і його пізнавальних дій. Суб'єкт визначався в якості розуму здатного розкрити таємниці буття. Результати пізнання вважалися не детермінованими жодними передумовами, окрім властивостей і характеристик об'єктів, що вивчалися.

Формування і трансформація філософських підстав науки вимагають не лише філософської, але і спеціальної наукової ерудиції дослідника (розуміння ним особливостей предмету відповідної науки, її традицій, зразків діяльності і т.п.). Філософські підстави науки формуються шляхом відбору і подальшої адаптації ідей, вироблених у філософському аналізі, до потреб певної сфери наукового пізнання, що призводить до конкретизації вихідних філософських ідей, їх уточнення. Весь комплекс досліджень на стику філософії і конкретної науки здійснюється спільно філософами і ученими–фахівцями даної науки. В історичному розвитку природознавства особливу роль в розробці проблематики, пов'язаної з формуванням і розвитком філософських підстав науки, зіграли видатні дослідники природи, що поєднували у своїй діяльності конкретно–наукові і філософські дослідження (Р. Декарт, І. Ньютон, Г. Лейбніц, А. Ейнштейн, Н. Бор, Н. Вінер, В. Вернадський тощо).

При формуванні кожного нового типу наукової раціональності трансформуються як онтологічний аспект філософських підстав науки (категоріальна сітка, що визначає розуміння і осмислення кожного нового

типу системних об'єктів), так і їх епістемологічний аспект (що забезпечує обґрунтування відповідної системи ідеалів і норм дослідження). Обидва аспекти інкорпоровано в систему пізнавальних відношень людини до світу, що реалізуються у формі наукового дослідження. Саме ж це відношення суть діяльність пізнання, в якій суб'єкт і об'єкт виступають як два взаємозв'язані полюси діяльності.

Некласична наука передбачає глибший рівень рефлексії над пізнавальною діяльністю. Вона виявляє, що між розумом і пізнаваною дійсністю завжди існує проміжна ланка, посередник, який з'єднує розум і пізнаваний світ. Таким посередником є людська діяльність. Вона визначає, яким способом і якими засобами мислення осягає світ. Ці способи і засоби змінюються з розвитком діяльності. Розум з'являється не як дистанційований від світу, а як включений у світ, що стає іншим разом з розвитком діяльності, появою її нових видів, цілей і засобів [7, с. 291]. Різні аспекти нового розуміння розуму і пізнання вироблялися у філософії другої половини XIX – початку XX століття (А. Шопенгауер, К. Маркс, Ф. Ніцше, С. К'єркегор, Е. Гуссерль, М. Вебер, З. Фрейд). Е. Мах і А. Пуанкаре своєю критикою прямолінійного онтологізму класичної науки також внесли певний вклад у становлення некласичної раціональності.

Ці філософські ідеї намічали програми побудови нових філософських підстав науки. Сама ж розробка цієї програми була здійснена при активній участі творців квантово–релятивістської фізики, творців кібернетики і теорії систем, дослідників, що розробляли методологію соціально–гуманітарних наук. у науковій свідомості поступово укорінялися нові уявлення про природу пізнавальної діяльності.

В рамках некласичної раціональності пізнання постає як включене у ширше коло різних форм людської діяльності (практичної, комунікаційної), що характеризують процес взаємодії людини з середовищем. Рівень рефлексії над науковим пізнанням, представлений у філософських підставах некласичної науки, розширював поле освоєваних нею системних об'єктів. Цей рівень був необхідний і достатній для дослідження складних, саморегульованих систем у самих різних дисциплінах фундаментальної і прикладної науки.

Становлення постнекласичної раціональності вимагає нового поглиблення рефлексії над науковим пізнанням. У поле цієї рефлексії включається проблематика соціокультурної детермінації наукової діяльності. Вона розглядається як занурена у соціальний контекст і визначається домінуючими у культурі цінностями [7, с. 293].

Філософські підстави постнекласичної науки в даний час знаходяться у стадії інтенсивної розробки. Вже можна позначити ряд специфічних особливостей цього процесу. У онтологічному аспекті філософських підстав активно розробляються нові сенси категоріальної сітки опису систем, що саморозвиваються.

У епістемологічному аспекті філософські підстави постнекласики інтенсивно розробляються в різноманітті підходів філософії науки, які аналізують процеси породження нового наукового знання з врахуванням соціокультурних детермінант і

особливостей саморозвитку. У це різноманіття підходів включені позитивістська для поста філософія науки, епістемологічний конструктивізм, інші напрями.

Нарешті, важливо виділити аксіологічний аспект філософських підстав постнекласичної науки. У сучасній науці він знаходить нове звучання. Етичні, соціально-економічні ситуації сучасного суспільства знань загострюються проблеми ціннісного статусу науки. Дослідження цього аспекту передбачає тісніший зв'язок філософії і соціології науки.

Сучасна наукова картина світу набуває свого істинного вигляду лише в контексті цілісних, духовно-екзистенційних уявлень і переживань особистості, що намагається не тільки пізнати світ, а й жити в гармонії з оточенням.

Список використаних джерел

3. Лебедев С. А. Предмет и структура современной философии науки / С. А. Лебедев // Вестник московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 2009. – №1.
4. Швырев В. С. Рациональность как ценность культуры / В. С. Швырев // Вопросы философии. – 1992. – №6. – С.25–34.
5. Агацци Э. Переосмысление философии науки сегодня / Э. Агацци // Вопросы философии. – 2009. – №1. – С.40–50.
6. Постнеклассика: философия, наука, культура / [отв. ред. Л. П. Киященко, В. С. Степин]. – СПб.: Мир, 2009. – 672 с.
7. Степин В. С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения / В. С. Степин // Постнеклассика: Философия. Наука. Культура; [отв. ред. Л. П. Киященко]. – СПб.: Мир, 2009. – С.286–287.

References

3. Lebedev S. A. Predmet i struktura sovremennoj filosofii nauki / S. A. Lebedev // Vestnik moskovskogo un-ta. – Ser. 7. Filosofija. – 2009. – №1.
4. Shvyrev V. S. Racional'nost' kak cennost' kul'tury / V. S. Shvyrev // Voprosy filosofii. – 1992. – №6. – S.25–34.
5. Agacci Je. Pereosmyslenie filosofii nauki segodnja / Je. Agacci // Voprosy filosofii. – 2009. – №1. – S.40–50.
6. Postneklassika: filosofija, nauka, kul'tura / [otv. red. L. P. Kijashhenko, V. S. Stepin]. – SPb.: Mir, 2009. – 672 s.
7. Stepin V. S. Klassika, neklassika, postneklassika: kriteriii razlichenija / V. S. Stepin // Postneklassika: Filosofija. Nauka. Kul'tura; [otv. red. L. P. Kijashhenko]. – SPb.: Mir, 2009. – S.286–287.

Vashkevich V. M., Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department, National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov (Ukraine, Kiev), gileya.org.ua@gmail.com

Worldview philosophical foundations of science and the problem of demarcation

Consideration of the parameters of the scientific picture of the world would not be complete without an analysis of its philosophical foundations. This topic belongs to such a subject area as the philosophy of science – the philosophical direction, which chooses science as an epistemological and socio-cultural phenomenon.

As a direction, the philosophy of science is represented by the original concepts that offer different models of the development of science and epistemology. It focuses on identifying the role and significance of science, the characteristics of cognitive, theoretical activities.

Keywords: ideological and philosophical foundations of science, problem of demarcation, epistemological, socio-cultural phenomenon.

УДК 1+001

Діденко Л. В.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії гуманітарних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), DidenkoLarysa@gmail.com

ФІЛОСОФІЯ ТА НАУКА: ДЕМАРКАЦІЙНІ ЗАУВАГИ

Розглянуто феномени «філософія» та «наука» через окцидентальний зріз. Метою дослідження є демаркування феноменів «філософія» та «наука» через їх оновлене розуміння. Головними методами є розмірковувальний, компаративний, аналізувальний, синтезувальний, герменевтичний, феноменологічний, реконструювальний, моделювальний тощо. Висновки: 1) наука та філософія історично мають одну основу – раціональність, проте кожна з них формує власну «лінію раціональності»; 2) демаркування філософії та науки, з одного боку, є умовним через різнопідходовість та різноакцентність демаркування царин через виведення найхарактернішого окремишого; 4) через апелювання до міждисциплінарності і трансдисциплінарності можливе зближення філософії та науки щодо комплексного дослідження будь-якого феномена; 5) за допомогою ранжування досліджень на практики, програми, проекти дослідника спрямовують на деталізування феноменів за різними схемами – предметно-об'єктний розгляд, феноменний аналіз, ситуативно-сценарний підхід.

Ключові слова: філософія, наука, дослідницьке поле, раціональність, упорядкованість, різномислення, дисциплінарна матриця філософії, сутність, терціарність науки, інновації, міждисциплінарність, трансдисциплінарність, практики, програми, проекти.

Пропоноване дослідження є компаративним розглядом феноменів «філософія» та «наука» через окцидентальний зріз та оновлене розуміння.

Презентовані матеріали є другою частиною авторського проекту «Філософія науки та інновацій», який лекціюється здобувачам освітньо-наукового ступеня доктор філософії у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з 2016–17 навчального року.

Актуальність обраної теми безперечна: при викладанні філософських навчальних дисциплін («Філософія», «Філософія науки», «Філософія науки та інновацій», «Актуальні проблеми філософії» тощо) у слухачів (студентів та здобувачів гуманітарних напрямів, окрім виключно філософського) виникає утруднення щодо розрізнення філософії та науки. І філософія, і наука постають схожо-несхожими через орієнтування на знаннєвість, проведення досліджень, інтелектозастосування, поняттєво-термінологічний каркас, обґрунтованість та критичність тощо.

Пропонована тема є новою саме у такому формулюванні. Я по-авторському обґрунтовую її складові через апелювання до відкритих досліджень. Проблема не тільки у необхідності оновлення розуміння вихідних феноменів – філософії та науки, але й у чіткому їх розрізненні через специфікаційність кожного.

За допомогою декількох підходів сформулюю робочу гіпотезу. Підхід перший: 1) термінологічно і філософія, і наука мають бути «обмеженими» дослідницькими полями, тобто не передбачають зовнішніх втручань з іншоцарин; 2) феномени міждисциплінарності та трансдисциплінарності «діятимуть» і у філософії, і у науці. Підхід другий: 1) у філософії уможливлене формулювання запитань та тільки деякі з них отримують відповіді; 2) у науці запитання здебільшого не формулюватимуть, проте постійно шукатимуть відповіді

як уточнювання даних. *Підхід третій*: філософія та наука постають подібними, але не тотожними, у розгляді феноменів, хоча «проводять цей розгляд різними лініями». *Підхід четвертий*: передбачена (не) перехідність тем, проблем, запитань з філософії у науку і навпаки. Якщо так, тоді це теми–проблеми–запитання помежівні, а не окремишньоцаринні/внутрішньоцаринні. Якщо ні, тоді дійсно у філософії та науці приділяють увагу різним феноменам, які більше ніде, окрім згаданих царин, не розглядатимуться. *Підхід п'ятий*: основи філософії та науки різні. Для першої – це усвідомлення (знаннездобування) та гнозис (знанневиведення). Для другої – це досліджування як епістеме (знаннездобуття як знаннезастосування). Для обидвох необхідними елементами є пізнання та когніція, що разом постають «індивідуальними налаштуваннями» антропоодиниці на знаннєвість загалом.

Мета пропонованого дослідження – демаркувати феномени «філософія» та «наука» через їх оновлене розуміння. *Завдання* окреслю такі: розглянути окцидентальне розуміння феноменів «філософія»/«philosophia» та «наука»/«science»; розтлумачити тезу «упорядкованість природи vs хаос різнотлумачень» як прикладу застосовності філософії і науки до дослідження цілісного елементо–утворення; пояснити специфіку дисциплінарної матриці філософії; розкрити терціарність науки; охарактеризувати дослідницьке поле через міждисциплінарність та трансдисциплінарність; демаркувати практики, програми, проекти як варіанти дослідження.

Головними методами, застосованими у дослідженні є розмірковувальний, компаративний, аналізувальний, синтезувальний, герменевтичний, феноменологічний, реконструювальний, моделювальний тощо.

1. «Філософія»/«philosophia» – «наука»/«science». Свідомо розглядатиму виключно окцидентальний зріз, оскільки в межах орієнтальних традицій наявна або термінологічна відсутність феноменів «філософія» та «наука/науки», або «розмитість тлумачення термінів» через усталені достатньо широко презентовані представниками дослідницької лінії. Зокрема необхідно звернути увагу на дослідження у межах індології (терміни «анвікішки» [1, с. 80–81], «даршана» [1, с. 322–323]) та сінології (терміни «лунь», «бянь», «шо» [2, с. 5–27], категорія «цизи» [3, с. 200–219]).

Етимологічно *філософію* виводять через давньогрецьке вкорінення: від поєднання дієслова «φιλῶ» (любити) [4, с. 1313] в аспекті «захоплюватися, мати інтерес до, цікавитися» та іменника «σοφία, ἡ» (мудрість, знання, розуміння; (іноді) метикувальність / рос. смѣтливость/, хитрість, вправність; мистецтво) [4, с. 1143], але, можливо, друга частина утворена від прикметника «σοφός, 3» (мудрий; загал. розумний, обізнаний, вправний/майстерний) [4, с. 1143].

Щодо *науки* наявні утруднення і щодо її етимології, і щодо проявів. Термін вкорінений у латинську мову: іменник «scientia, ae, f» [sciens] (знання, відомості; обізнаність, розуміння, досвідченість; галузь знань, наука) [5, с. 545] пов'язаний із прикметником «sciēns, entis» [scio] (досвідчений, умілий, тямущий, майстерний; що робить свідомо, навмисно, з наміром) [5, с. 545], обидва з яких утворені від «scio, īvī (īī), ītum, īre» (знати; визнавати, зазнавати, відчувати; розумітися, уміти,

розуміти, бути досвідченим; знати, бути знайомим; помічати; вирішувати, ухвалювати) [5, с. 545].

На перших етапах (на прикладі Стародавньої Греції) *наука* і *філософія* не були демарковані. З одного боку, окремі науки використовували виключно для практико–прагматичних потреб: землеміряння (геометрія), фінансові операції (арифметика), просторове орієнтування мореплавців (астрономія) тощо. З іншого боку, перелік тогочасних наук можна було загалом звести до фізики, тобто *філософії природи*. Ранні давньогрецькі мислителі, які поступово відмежовувалися від догматичного загалом (у вигляді міфології та релігійних культів), були першими physikos/φυσικός (тими, хто досліджує physis/φύσις, природу). Кожен physikos/φυσικός мав на меті описати та пояснити природний світ через проведення конкретних досліджень: астрономічних, мінералогічних, ботанічних, зоологічних, антропологічних (в межах яких увагу звертали на пояснення соціальних, культурних і політичних аспектів життя людини); а також виявляв зацікавлення загальними проблемами, що переважно стосувалися філософії (Як виник світ? Як він розвивався? Яке його неявище для спостерігача облаштування, які його елементи та начала?). Необхідно врахувати думку Джонатана Барнза: розрізнення між наукою і філософією було незнайоме досократичним філософам, чие самобутнє творче мислення не терпіло б академічних меж [6, с. 4]; physikoi не виголошували своїх вчень, вони намагалися підтвердити ці вчення, обґрунтувати їх; система світобудови має відбиватися у системі думки – якщо світ організований та пояснюваний через закони природи, то філософія та наука керуватимуться і структуруватимуться законами мислення [6, с. 9]. Якщо іти «за дороговказом Джонатана Барнза», то перший physikos/φυσικός мав учнів, які «продовжували» його розмірковування або у вигляді іншотлумачень з дотриманням «ядра ідей» учителя, або у вигляді висловлювання–формування опозиційної думки. Тоді й отримуємо специфікаційну *формулу давньогрецької філософії*: мислитель висловлює тези, їх обґрунтовує, чітко фіксує свою візію феномена; коло прибічників згаданого мислителя утворюють гурток (*коло співдумців*), в межах якого витлумачування тез мислителя може (і має) бути різнобічним та опозиційним (це є *школа*); як тільки в межах школи кількість незгоджуваних витлумачувальників зростає, вони формують відгалуження (*течію* або *напрямок*), але представники таких «новотворів» мають чітко сформулювати свою візію; надалі відбуватиметься повторення. Коли порівнювати школи давньоіндійського та давньогрецького філософування, проглядається не просто подібність, а ідентичність в аспекті формування однієї школи як критики головних тез іншої школи. Таким чином, давньогрецький філософ і природодослідник мав намір «схопити» сутність явища та пояснити його через дії законів природи та/або подібність до них. Власне, ця тенденція зберігатиметься і проявиться тільки в XIX ст., а потім і в XX ст.

Поступово з *філософії природи* почали виокремлюватися царини, накопичене знання в яких перевищувало межі «запам'ятаю і передам наступним поколінням»: *наукове знання* набуває чітких контурів (*дослідницьке поле*) та рис дисциплінарності з тяжінням до отримання результату, який потребує детального опису; а *філософське знання* залишається вивідним,

по–авторському обґрунтуванням та процесуальним. *Філософське знання* так само окреслюється дисциплінарно, оскільки переліки досліджуваних запитань поступово доповнюються та розширюються. Так виникають гносеологія, логіка, етика, естетика, метафізика тощо.

2. «Лінії раціональності». Застосування термінів «галузі» та/або «царини» до науки та до філософії не є зведенням однієї до іншої (не заниженням/вивищуванням однієї з них): це ще один спосіб демонстрування їх спільнокорінення у раціональність як іншопідхід до світопояснення порівняно з тими, які були поширеними за часів перших *physikos/φυσικός*.

Загалом *філософія–й–наука*, які існували на протигагу усталеним аксіоматичним та/або догматичним варіантам світопояснення та антропопроявляння, розмежовуються задля утворення двох різних «ліній раціональності». Останнє необхідно розуміти через перелік характеристик: 1) дискурсивність (мисленнєве моводидицеформування, яким міркувальник надаватиме смислів, та їх подальше презентування); 2) поняттєво–термінологічний каркас, що постає дефініційно чітким та смисло–значеннєвим; 3) судженнєформування; 4) системність презентування (субординативні зв'язки поміж поняттєво–термінологічним каркасом і судженнями); 5) обґрунтованість (логічна зв'язаність суджень); 6) можливість критикування; 7) толерантність (поміркване ствердне та/або заперечувальне висловлювання, що є суттєвим, але неперсонозачіпальним); 8) інтроуправління мисленням за індивідуальними параметрами із орієнтуванням на самовдосконалення за суб'єктивним (–и) напрямком (–ами). *Філософія* презентує «*процесуальну лінію раціональності*», в якій необхідно орієнтуватися на формування запитань, пошуки варіантів відповідей, вибирання відповіді для явлення із врахуванням варіативів, що цілком ймовірно будуть оптимальнішими за наданий. Для філософа важливим є розгортання власної думки, вибудовування аргументів, створення мисленнєвого експерименту задля підтвердження/спростування однієї візії/підходу/ситуації, тобто процес – розмірковування/знаннєздобування. *Наука* натомість формуватиме «*результативну лінію раціональності*», в межах якої необхідно здобути, вивести, обґрунтувати, довести/спростувати вихідну гіпотезу через проведення як практичних (експериментальних), так само і теоретичних (мисленнєво–узагальнювальних) кроків/операцій. Науковець зорієнтований на результат, тобто знаннєздобуття.

3. Упорядкованість природи vs хаос різнотлумачень.

Складається ситуація, яку можна описати зазначеним висловлюванням. Природа постає у вигляді «піраміди життя», що включає елементи (організми, системи, групи) та характеристики (цілісність, складність, пристосувальність). Вона – упорядкована за принципами «взаємодоповняльної залежності» (інтерфеноменні зв'язки) та «нічого зайвого» (інтрафеноменні особливості). Природодослідження здійснюються «на конкретний момент» (феномен «вилучають» із нативного для нього середовища), тому отримані знання або можуть бути дієвими до наступного обов'язкового перегляду, уточнення, доповнення; або мають постійно оновлюватися, уточнюватися, доповнюватися.

Із врахуванням різноаспектності феноменів, які потребують дослідження, у ХХІ ст. наука і філософія

поставатимуть як галузево–царинні структури: царина знання включатиме галузі, що міститимуть дисципліни, в межах яких вирізнятимуть напрями досліджень. Наукове тяжіння до «умовнозгодової об'єктивності» транслювали і на філософію: філософські дослідження мають здійснюватися за «науковою структурою». Гіпотетичність існуватиме і в науці, і у філософії, проте «онауковлювання філософії», на перший погляд, позбавлятиме її можливостей продемонструвати «розгорнуту авторську візію», оскільки усталені вимоги мислитель «нової/молодої хвилі» може порушити (або під неї не підпадати, що властиво для «помежівних досліджень») своїми нетрадиційними ідеями, некласичними обґрунтуваннями, авторською термінологією тощо. У нинішньому сторіччі наука і філософія зорієнтовані на полівекторність результатів, плюріверсність підходів та витлумачень, авторські дослідження, оновлені поняттєво–термінологічні каркаси, гіпотетичність, новоконоструйовані (авторські) методи та методології (під конкретні дослідження), індивідуальність, ситуативність тощо. Хаос різнотлумачень, який пов'язували здебільшого із філософією загалом, тепер поширений і на науку: молодих науковців дезорієнтують політечєвість та плюріверсність підходів до обраних ними для дослідження феноменів, проте свій шлях у науковій спільності кожен прокладає за своїм власним сценарієм.

4. Дисциплінарна матриця філософії. Призначення філософії – цілісний (поліаспектний) розгляд феномена (речі, явища, процесу) задля виявлення його сутності. Дисциплінарна матриця філософії – це «параметри вирізняння філософії з–поміж інших царин знання, вчень, мистецтв, практик тощо», що попередньо ґрунтовані на чіткій структурі, яка характерна тільки вихідному феномену. Вона включає два блоки: об'єктивний/нормовий (об'єкт, предмет, мета, інструменти, методи, завдання, поняттєво–категорійна основа та результати дослідження) і суб'єктивний/варіативний (запитувальник, світоглядна основа діяннє, комунікативне поле, мовоґраання, парадигма) [7].

5. Терціарність науки. Сутність науки – знаннєздобування (отримання нових знань та уточнення/коригування наявного знання) і світоосвоєння (простородослідження з метою облаштування задля комфортного поіснування людини та природи). Обов'язковими складовими науки постають: 1) *система знань* (знаннєздобування із періодичним оновленням–та–уточненням і пов'язаність новоотриманого знання із вже наявними як строго в межах окремої царини/галузі/напрямку, так і поза нею); 2) *дослідницька діяльність* (галузеве освоєння дійсності через розглядання феноменів для вироблення **системноорганізованих** та обґрунтованих знань про світ), 3) *соціальний інститут* (галузева і/або царинна спільнота колег, завдяки яким відбувається, по–перше, «затвердження–та–впровадження» нових авторських ідей/розробок через критикування й обговорення; по–друге, врахування доцільності та наслідків «долучання інновацій» до окремої царини, галузі, сфери антроподіяльності через дотримання системи законодавчих норм – патентного права, господарського права тощо; по–третє, регулювання відносин у науковій спільноті через норми і цінності – феномен «етосу науки»).

На початок XXI ст. науку так само розглядають *терціарно* (як систему знань, дослідницьку діяльність та соціальний інститут). Новоотримувані знання мають бути пов'язані із вже наявними, окрім того співмірними актуальним подіям, нагальним викликам людства та «суспільства», запровадженням технологій і розробленим технічним пристроям, оптимізованому переліку майбутніх негативних наслідків, а також враховувати тенденції майбутніх змін загалом. Знання здобуття та знання використання чітко регламентоване («схема/структура дослідження») і параметризоване (характеристики: 1) відповідальність за дослідження, свої рішення, наслідки від іншого використання отриманих результатів; 2) комунікативність, відносна відкритість у поширенні інформації щодо перебігу дослідження, (не)приховування попередніх даних незавершеного дослідження; 3) критичність, поміркований скептицизм, неупередженість в обґрунтуваннях; 4) чіткість і точність журналювання перебігу дослідження; 5) попередження учасників дослідження про можливі негативні наслідки тощо). Спільнота (–и) фахівців окремої царини, галузі, дослідницького напрямку, які приймають простою більшістю умовнозgodові рішення щодо «майбутньої долі» проекту молодого вченого щодо впровадження, подальшого використання та/або доопрацювання, визначають мейнстрім (–и) перспективних досліджень, формують прогнози щодо тенденцій майбутнього людства, регламентують норми досліджень тощо.

6. Дослідницьке поле: міждисциплінарність та трансдисциплінарність. За умови врахування можливостей і варіантів «співпраці» філософії і науки (а також різних царин/галузей наук) виникатимуть феномени *міждисциплінарності* (дослідження одного феномена проводять або у межах різних наукових царин, галузей, напрямів, а потім порівнюють результати і враховують однакові/відмінні результати; або дослідження проводять на перетині 2–3 галузей, тобто отримують результати з позиції кожної визначеної наперед галузі та порівнюють дані у ході дослідження) і *трансдисциплінарності* (дослідження здійснюють шляхом «добудовування» через залучення інших царин, галузей, напрямів; дослідження проводять через комплектування царин та/або галузей, кожна з яких всебічно презентує тільки одну грань досліджуваного феномена). І *міждисциплінарність*, і *трансдисциплінарність*, по-перше, розширюють можливості дослідника, оскільки він може залучити необхідні ствердні/спростувальні аргументи з нефахових для нього царин, що посилять самі дослідження та може скоригувати загальні тенденції досліджень подібних феноменів; по-друге, не обмежують ані вибір феноменів для дослідження, ані перелік (–и) царин, галузей, напрямів, які будуть використані у дослідженні. Російський філософ Ірина Лисак зауважує: «...значення міждисциплінарності та трансдисциплінарності як підходів до вивчення людини полягає ... у тому, що вони уможливають по-новому формулювати проблеми, відкривають нові перспективи дослідження, здавалося б, давно вивченого» [8]. Дослідник XXI ст. має покладатися на власні сили – від вибору напрямку дослідження через формулювання теми дослідження до комплектування аргументів, які посилюватимуть авторську візію досліджуваного.

7. Практики – програми – проекти. Усі сучасні дослідження можна ранжувати на *практики, програми*

та *проекти*, демаркативні властивості яких задаватимуть необхідні орієнтири самому досліднику: *практики* – це цілеспрямована діяльність суб'єктів щодо світоосвоєння через індивідуальний досвід; *програми* постають попередньо сформульованими алгоритмами або дій дослідника, яких він має дотримуватися, або проведення дослідження; *проекти* є поліпунктовою програмою, яка подає тільки архітектоніку та базові характеристики системи презентування ідеї (іншими словами: це каркас дослідження, який потребує доповнень та уточнень). У межах практик, програм і проектів здійснюють або *предметно–об'єктні розгляди* (класичний зріз, від якого поступово відмовляються у наукових дослідженнях через односторонність та статичність досліджуваного і відносну обмеженість самого дослідника через напередвизначені обов'язкові структуроодиниці тексту і методології), або *феноменний аналіз* (всебічне – радше всього динамічне – деталізування окремого процесу, явища, речі через вирізняння головних характеристик досліджуваного), або *ситуативно–сценарний підхід* (можливі варіанти змін феномена у модельованих дослідником чітких умовах або поетапне розгортання сюжетної схеми, в якому феномен може бути виключно елементом).

Висновки: 1) робоча гіпотеза частково підтверджена (наука та філософія історично мають одну основу – раціональність, проте кожна з них формує свою власну «лінію раціональності»; їх демаркування, з одного боку, є умовним через різнопідходовість та різноакцентність до самого дослідження феноменів, а з іншого, – постає досить строгим через наявні «схеми дослідження», авторські візії та обґрунтування); 2) дисциплінарна матриця філософії і терціарність науки поглиблюють демаркування царин через виведення найхарактернішого окремишнього для філософії та науки; 3) через апелювання до міждисциплінарності і трансдисциплінарності можливе зближення (але не злиття!) філософії та науки щодо комплексного дослідження будь-якого феномена; 4) за допомогою ранжування досліджень на практики, програми, проекти дослідника спрямовують на деталізування феноменів за різними схемами – предметно–об'єктний розгляд, феноменний аналіз, ситуативно–сценарний підхід.

Перспективи подальших досліджень можуть бути окреслені або уточнені пропонуваннями аспектів через залучення додаткових для розгляду елементів, або переорієнтуванням уваги на схеми розгляду досліджуваних феноменів в межах дослідницьких полів філософії та науки, «науковий етос», моральні дилеми, вади інтелектуальності тощо.

Список використаних джерел

1. Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М. Т. Степанянц; Ин-т философии РАН. – М.: Вост. лит.; Академический проект; Гаудеамус, 2009. – 950 с.
2. Рыков С. Ю. Древнекитайская философия: Курс лекций [Текст]. – М.: ИФРАН, 2012. – 312 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.synologia.ru/monograph-1256-2>
3. Кобзев А. И. Категория «философия» и генезис философии в Китае // Универсалии восточных культур. – М.: Восточная литература РАН, 2001. – С.200–219.
4. Греческо–русский словарь, составленный А. Д. Вейсманомъ, бывшимъ ординарнымъ профессоромъ Императорскаго С.–Петербургскаго историко–филологическаго института. Издание пятое. – С.–Петербург, 1899. – 1380 с.

5. Латинсько-український словотвірний словник. Укладач Г. В. Петрова. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 880 с.
6. Греческая философия / Пер. с фр. В. П. Гайдамака / Канто–Спербер М., Барнз Дж., Бриссон Л., Брюнсвиц Ж., Властос Г. – Т.1. – М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2006. – 500 с.
7. Діденко Л. В. Дисциплінарна матриця філософії // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 754–755. Філософія. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – С. 113–118.
8. Лысак И. В. Междисциплинарность и трансдисциплинарность как подходы к исследованию человека // Историческое, философское, политическое и юридическое науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2014. – №6, Ч. II. – С. 134–137. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://irinalysak.ru/index.php/stati/mezhdistsiplinarnost>

References

1. Indijskaja filosofija: Entsiklopedija / Otv. red. M. T. Stepanjants; In-t filosofii RAN. – М.: Vost. lit.; Akademicheskij proekt; Gaudeamus, 2009. – 950 s.
2. Rykov S. Ju. Drevnekitajskaja filosofija: Kurs lektsij [Tekst]. – М.: IFRAN, 2012. – 312 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupa: <http://www.synologia.ru/monograph-1256-2>
3. Kobzev A. I. Kategorija «filosofija» i genezis filosofii v Kitaje // Universalii vostochnykh kul'tur. – М.: Vostochnaja literatura RAN, 2001. – S. 200–219.
4. Grechesko-russkij slovar', sostavlennyj A. D. Vejsmanom, byvshym ordinarnym professorom Imperatorskago S.–Peterburgskago istoriko-filologicheskago instituta. Izdanie pjatoe. – S.–Peterburg, 1899. – 1380 s.
5. Latyns'ko-ukrajins'kyj slovotvirnyj slovnyk. Ukladach G. V. Petrova. – Ternopil': Navchal'na knyga – Bogdan, 2010. – 880 s.
6. Греческая философия / Пер. с фр. В. П. Гайдамака / Канто–Спербер М., Барнз Дж., Бриссон Л., Брюнсвиц Ж., Властос Г. – Т.1. – М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2006. – 500 с.
7. Діденко Л. В. Дистыплінарна матриця філософії // Науковий вісник Чернівцівського університету: Збірник наук. праць. Вип. 754–755. Філософія. – Чернівці: Чернівцівський нац. ун-т, 2015. – С. 113–118.
8. Лысак И. В. Междисциплинарность и трансдисциплинарность как подходы к исследованию человека // Историческое, философское, политическое и юридическое науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2014. – №6, Ч. II. – С. 134–137. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupa: <http://irinalysak.ru/index.php/stati/mezhdistsiplinarnost>

Didenko L. V., Ph. D. in Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy of Humanities Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), DidenkoLarysa@gmail.com

Philosophy and science: distinguishing remarks

Every human being can be knowledgeable about different phenomena. The explanation of philosophy and science as different realms is not as straightforward as it may seem. This becomes clear on a consideration of distinguishing features of both. A knowing is a process of making an undefined phenomenon quite transparent. Philosophy is based on a knowing. The main purpose of «this wisdom area» is to define phenomena and to understand them. Science is impossible without a research or an investigation. So getting the knowledge is a result of theorization and practicing of human beings. I followed the procedures of questioning–answering, comparative, analysing, synthesising, hermeneutical, phenomenological, reconstructive, modelling, etc. Conclusions: 1) historically, science and philosophy have one basis – a rationality, but two different lines of the last; 2) on the one hand, distinguishing of philosophy and science is quite relative because of various approaches and accentuation of phenomena's investigation; on the other hand, it is quite rigorous due to the fact of elements availability (I mean «research structure», visions made by author; proofs); 3) with help of disciplinary matrix of philosophy and triune science a distinction deepens; 4) an interdisciplinarity and a transdisciplinarity can be useful for a distinction of philosophy and science during a joint work of the last two; 5) every research/investigation is ranked as a practice, a programme, a project.

Keywords: philosophy, science, research field, rationality, orderliness, interpretations, disciplinary matrix of philosophy, essence, triune science, innovations, interdisciplinarity, transdisciplinarity, practice, programme, project.

УДК 316.77:81'272

Поліщук О. С.,
доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри
суспільних дисциплін, Хмельницька гуманітарно–
педагогічна академія (Україна, Хмельницький),
Prokurator2007@ukr.net

Поліщук О. В.,
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент
кафедри культурології та зарубіжної літератури,
Хмельницька гуманітарно–педагогічна академія
(Україна, Хмельницький), Prokurator2007@ukr.net

Мова як цінність і засіб консолідації нації
у процесі глобалізації

Розглянуто мову з точки зору аксіології. Встановлено, що вона є важливою цінністю людини, народу, нації, держави. Завдяки їй людина входить у соціум, переймає традиції, звичаї, вивчає культуру. Тобто відбувається процес ідентифікації. Звернуто увагу на держави у яких є етнічні групи. На основі історичного аналізу вдалося з'ясувати, що в силу політичних, економічних, соціальних та культурних процесів, що відбувалися протягом усього процесу формування держав, на території окремих політичних утворень проживають представники національних меншин, які в силу свого локального розташування надають перевагу мові національної меншини. Ця ситуація не засуджується і не викликає ніякого негативного відношення, але це не означає, що вони не повинні володіти мовою титульної нації з якою пов'язані геополітично, як іншої (іноземної). Адже володіння іншою, державною мовою сприяє розширенню світогляду. Відзначено, що вивчення державної мови сприяє розширенню своїх не лише комунікативних можливостей, а й реалізації себе у державі в якій перебувають представники національних меншин. Тобто вони мають володіти державною мовою. У цьому контексті національна, державна мова виконує роль консолідації усіх національних меншин в межах політико–територіального утворення, а це дуже важливо в період глобалізаційних процесів, які, як політична концепція несуть не лише благо, а й створюють чимало труднощів, проблем, що в кінцевому результаті може призвести до розпаду національних держав. Аналізуючи сучасний соціально–політичний та економічний стан Європи звернуто увагу на ті процеси, що відбуваються в Іспанії та Італії. Така ситуація може виникнути і в інших національних державах, а особливо в тих, у яких слабкорозвинена економіка або які розглядаються розвинутими країнами, як країною–сировиною. У зв'язку з цим ставиться під сумнів, з точки зору розвитку держави, примусове вивчення на рівні державотворчих процесів іноземної мови. Це повинна бути особиста справа кожного.

Ключові слова: мова, нація, етнос, держава, особистість, комунікація, цінність, глобалізація.

XXI століття характеризується як століття глобалізаційних процесів та інтенсивного розвитку, в основі якого покладені нові відкриття, що не є властивими часу. Такий розвиток спричинив економічний розвиток окремих країн, що стали на шлях націоналізму. Обраний шлях європейського розвитку став не лише причиною економічного розвитку, а й спровокував чимало інших соціальних проблем, однією з яких є мова – національна, рідна мова. Постмодерна природа сучасної доби є непростюю і внутрішньо вкрай суперечливою й ускладнюється глобалізаційними процесами, які справляють неабиякий вплив на суспільний розвиток і пізнання людини цим самим привносячи низку корективів різноманітного гатунку, що прокує зміну пріоритетів і не завжди позитивних. Варто відмітити, що не врахування цієї проблеми може призвести не лише до неповаги до своєї мови, а й зникнення її як ціннісного феномену, культурного надбання нації, засобу пізнання і консолідації, але й може стати причиною міждержавних конфліктів і як наслідок перегляду державних кордонів. Іншими словами, мова є суспільно–важливим феноменом, який сформувався не в сучасних умовах і не сьогодні. Він, на думку П. Рудякова, формувався протягом усього історичного розвитку,

узагальнювався гуманітарною наукою й актуалізувався на етапі становлення нації [7, с. 555–565]. І з цим важко не погодитися, адже мова розвивається у відповідності до розвитку людини, особистості, нації – її носія.

Отже, питання мови є надзвичайно важливим не лише з точки зору владних, державотворчих позицій, а й з точки зору соціальної філософії, аксіології та гносеології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспекти пов'язані з феноменом мови в тій чи іншій мірі з'являлися в усі періоди розвитку людства, особливо в період становлення націй. Цікавим у цьому контексті є розуміння мови В. фон Гумбольдта, що пов'язане з світобаченням народу. Він ототожнює поняття «мова» і «народ» («нація»), «мова» і «культура». Подібне ототожнення: мова і народний дух простежується в американських дослідників Е. Сепіра, Б. Лі Ворф і в європейських Й. Вайсберга. Варто відмітити, що ця позиція присутня і серед сучасних дослідників цієї проблеми, особливо тих хто перебуває на антиглобалістських позиціях. Серед філософських поглядів на феномен мови, мови як ціннісної категорії в освіті є цікавими погляди сучасних українських дослідників В. Андрущенко, С. Клепка. Мовне середовище у процесі глобалізації і трансформації розглядає О. Яковлева. Особливу увагу привертає значення мови в період інформатизації суспільства у контексті міжкультурної комунікації в працях М. Бойченко і Н. Бойченко.

Такий інтерес до феномену мови вказаного формату не випадковий, адже вона є основою культури в цілому.

Мета статті: показати роль мови (на прикладі національної, державної) в культуротворчому та державному форматах у період глобалізації.

Завдання статті: з'ясувати роль мови у ідентифікаційних процесах; показати значення національної мови у формуванні особистості, можливостях комунікації представників національних меншин на рівні держави; звернути увагу на негативні впливи глобалізації на національну мову.

Величезна культурна спадщина українського народу, що плекалася протягом багатьох століть, його традиції і цінності – особливо мова – становлять основу для подальшого формування української нації в період глобалізації. Це тому, що мова є головною ознакою нації, що забезпечує процеси ідентифікації і нормальне функціонування етнонаціонального організму у всіх його виявах. З цього приводу С. Рудницький зазначав, що без утвердження панівного становища української мови є неможливим елементарне виживання українців як етносу. «Без панування мови в державотворчому етносі на теренах даної держави національний характер останньої є фіктивним, а це перешкоджає вільному всебічному розвитку цього етносу» [6, с. 210–272]. Виходячи із запропонованого С. Рудницьким світобаченням стає зрозумілим поява нової редакції Закону України «Про освіту». В ньому основна увага звернута на викладання української державної мови у школах національних меншин, що розташовані на території нашої держави. Прийняття цього закону викликало шквал протесту в сусідніх країнах – Росії, Румунії та Угорщини, чий національні меншини найбільш представлені на українській мовній мапі. Польща, судячи з її поведінки, займає позицію вичікування. Однак такі заяви є

неоправданими, адже треба розуміти, що є мова спільнот (національних меншин) і спільна мова (народу), що є державною, на цьому наголошує П. Рудяков [7, с. 555–565]. Тобто, для представників національних меншин рідною мовою, у нашому випадку, є російська, угорська, румунська та польська, але є мова що зумовлена буттям у якому перебувають ці національні меншини. Виходячи з політичної мапи, мовою їхнього буття є українська, про що і говориться в Конституції України.

Ця ситуація спровокована ще однією проблемою, на яку звертає увагу О. Яковлева: здійснення переходу від «територіальної» нації, об'єднаної й структурованої на основі переважно природно-географічних та економічних факторів, до нації «мовної», внутрішню єдність якої забезпечують і гарантують як спільні цінності, так і однотипні завдання й цілі, а також шляхи їх досягнення, осмислені й сформульовані спільною мовою, яка є близькою для переважної більшості населення, а також державною, на основі спільної етнокультурної традиції [12, с. 57–68]. У цьому випадку мова виконує об'єднуючу функцію в межах держави, а це свідчить про те, що мова є однією з ознак держави. Свідченням цього є слова давньогрецького філософа Сократа, який зустрічаючись із незнайомцем, просив: «Заговори, щоб я тебе побачив». Адже коли ми говоримо, робить висновок О. Скубашевська, то розкриваємося повністю. І якщо нам не вистачає знань, бракує культури, то цього не приховати нічим. Не забувайте, що пташку впізнають по пір'ю, а людину – по мові й думкам [9, с. 377–381]. Такий висновок, підштовхує нас до думки, що в процесі спілкування розкривається самоідентифікація і національний характер суб'єкта, рівень національної культури й відбувається обмін інформацією. Підтвердженням цього світогляду є думка О. Потебні: «Єдина прикмета, за якою ми впізнаємо народ, людину, і разом з тим єдиною, незмінною нічим умовою існування народу, є єдність мови» [5, с. 257–258]. Мова у цьому випадку є національною цінністю.

Осмилення її як цінності теж не є раз і назавжди даним і незмінним. Воно, на думку, згаданого нами, П. Рудякова, залежить від генеральної орієнтації індивідуального або колективного суб'єкта в той чи інший конкретно-історичний момент, а також від тієї мети, яку кожен із цих суб'єктів ставить перед собою й які засоби задля її досягнення вважає за потрібне й можливе використовувати, а які – ні [7, с. 555–565]. З цього стає зрозумілим, що мова є цінністю яка має ледь не сакральне значення, що існує поза історичним часом і простором. І саме і цьому полягає її суть у процесі державотворення. Саме мова є основою ідентифікації, але сама по собі вона не спрацьовує, вона є лише відображенням території, історії, культури. Тобто здійснюючи комунікативну функцію – мова виконує консолідуючу роль.

Мова, зазначає О. Салогубова, стає зряддям, завдяки якому суспільство може захистити власні інтереси, історію, традиції та культуру [8, с. 58–59]. Відсутність національної мови є однією з найбільш серйозних перешкод, яку необхідно перебороти при створенні національної ідентичності [1, с. 20–48]. Тому державна мова стає тим гвинтиком, який має поєднати всі частини такої машини-країни, як наша. Потреба в єдиній національній мові з'явилася тоді, коли прості громадяни

стали важливою складовою держави [11, с. 49–59]. Саме тому треба враховувати інтереси тих же самих простих громадян, які ще неготові до абсолютного україномовного простору в силу багаторічного російсько–українського білінгвізму. Адже у мови, як засобу спілкування між людьми, є особливість, яку ні в якому разі не слід забувати: будь–яке ущемлення прав людини у сфері мови неминуче призводить до порушення нормальної життєдіяльності людини, а отже, і її психічної рівноваги, стимулюючи неадекватні зовнішні реакції. Тому треба, не руйнуючи психіку багатьох людей, створити умови для безболісного прийняття державної мови, а згодом і її функціонування у всіх сферах життєдіяльності країни. Якщо порівняти ситуацію з державною мовою сьогодні та п'ять років тому, можна побачити, що престиж та соціальна значущість української мови зросли. Для сучасної молоді, що бажає зробити кар'єру, особливо це стосується державних установ, обов'язковою умовою є вільне володіння державною мовою, що звичайно підвищує зацікавленість молодого покоління у вивченні мови. Однією з умов стабільного розвитку такої поліетнічної держави, як сучасна Україна, стає повага до мови рідної і мови державної (бо сьогодні це не завжди одна і та ж мова).

Отже, мова забезпечує функціонування державних форм, адже всі види діяльності людини так чи інакше пов'язані з її комунікативною діяльністю, опосередковані нею. Це вкладається в утворені рамки модернізації національного буття, що продиктовано суспільно–політичними та історичними вимогами.

Говорячи про значення національної, державної мови не можна применшувати роль рідної мови, оскільки саме рідна мова сприяє становленню і розвитку особистості, сприяє формуванню її світогляду. За допомогою мови відбувається передача первинного образу світу в якому формується соціально–комунікативний та культурний простір.

Відомо, що мова виступає могутнім чинником у процесі відображення дійсності, в її національному виявленні. На цьому наголошував у свій час І. Огієнко, який говорив, що в мові відбивається «дух нашого народу» і що по «корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу». Тобто «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості... Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її національний скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання!.. Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я... І поки живе мова – житиме й народ як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом...» [3]. Продовжуючи цю думку, О. Скубашевська зазначає, що на ґрунті національної мови створюється система понять, яка визначає зрештою наукову картину світу. У процесі оволодіння національно–мовними категоріями, що відтворюють спосіб життя, світобачення українця, розвивається

національна свідомість. Саме тому звернення до мовних компонентів із національною орієнтацією сприяє духовному, культурному збагаченню людини, забезпечує високий рівень міжетнічних відносин [9, с. 377–381].

Повертаючись до мовної мапи української держави та тієї ситуації, що виникла з набранням чинності вищезазначеного закону, варто відмітити, що «різні» не означає «протилежні». Звідси виходить, що ані мовні спільноти, засновані на різних (рідних) мовах, ані окремі члени цих спільнот не мали б використовувати різницю мов як привід для протистояння та нагнітання конфліктів. Зважаючи на обставини, що склалися з утворенням політичної карти світу після Другої світової війни, представники національних меншин, які проживають на території України зобов'язані знати державну, спільну мову. В іншому випадку представники національних меншин будуть обмежені у процесі пізнання і державотворення. У цьому контексті, послуговуючись думками В. Гумбольдта, можна сказати – «мова не продукт діяльності, а діяльність» [10]. Ця теза свідчить про те, що мова є головним чинником формування людини, як духовно–збагаченої, національно–свідомої людини, патріота своєї держави, а це не можливо без володіння національною, спільною мовою. Саме оволодіння мовою є не лише засобом національного виховання, а й засобом, що забезпечить комфортне перебування представника національної меншини у суспільстві, що утворює національну державу – це сприятиме виробленню загальнонародних, національно зумовлених уявлень, пізнати національний характер, спільно творити національне буття.

Крім забезпечення діяльності державних форм, спільна мова виконує важливу ідентифікуючу роль у суспільстві і державі. Дивлячись на мовну мапу України важко говорити про цю роль, оскільки на території нашої держави проживає чимала кількість представників різних національних менш, діти яких від народження розмовляють мовою якою розмовляють їх батьки. Виходячи з цього, ми можемо стверджувати, що діти будуть себе ідентифікувати з національною меншиною, а це означає, що вони є членом цієї національної меншини тобто мовною особистістю, носієм певної мови. Ця ситуація зумовлюється тим, що формування такої особистості розпочинається у ранньому віці (дитинстві), де вирішальне значення, як вже зазначалося, належить рідній мові. Завдяки їй відбувається формування майбутнього світогляду тобто забезпечується можливість повноцінного розвитку особистості та задоволення соціально–комунікативних потреб. Тобто у процесі формування соціально–комунікативного та культурного простору, який доступний мовній особистості – вона може почувати себе комфортно. Але ця комфортність порушиться, коли вона вийде за межі мовної спільноти. Враховуючи тенденцію новітньої доби – розширення комунікативних та культурних меж або ж принаймні прагнення до такого розширення, якщо ж особистість володіє лише мовою національної меншини, то її соціально–комунікативний простір буде обмежуватися мовою спільноти. Для того, щоб його розширити, особистість має оволодіти спільною мовою, що визначена в державі. Оволодівши нею, особистість, представник національної меншини, долучається до процесу самоідентифікації в межах визначеної держави

і в такий спосіб розширює простір мовної комунікації. Крім цього, такий підхід не варто оцінювати як ворожий, він є вимогою часу і потребою держав, що прагнуть зберегти себе як соціально–політичні утворення. Це світобачення базується на тому, що саме мова має неабиякий вплив на процеси самоідентифікації, а відповідно і на історію тієї чи іншої держави – він може бути як негативним так і позитивним, і саме це сьогодні ми можемо спостерігати на прикладі нашої держави.

Варто відмітити, що починаючи з XVIII ст., момент утворення в Європі національних держав, був утворений і принцип: одна нація – одна мова – одна держава, тому, не випадково саме держава стала потужним чинником мовної інтеграції. Держава, виступає тим соціально–політичним утворенням, що започаткувало формування загальнонаціональної мови у відповідності до наявної титульної нації, й піклується про її збереження. Адже, саме мова, за словами Л. Заблоцької, є явищем незмірно глибшим і важливішим, вона не зводиться лише до однієї з своїх функцій [2, с. 347–350]. Практично мова у сьогоднішньому суспільстві залишається чи не єдиним показником, що дозволяє відокремити населення однієї держави від зовнішнього світу. Однак, цей показник порушується процесами глобалізації.

Говорячи про глобалізацію, як процес ми розуміємо, що це стиль управління, який визначають політики, коли те чи інше питання розглядається і вирішується у контексті загальних для людства проблем, які стосуються всіх. Іншими словами це стиль і механізм управління суспільством, що перебуває виключно у політичній площині. Зважаючи на те, що друга половина XX – початок XXI ст. характеризується періодом глобалізації, мова як засіб комунікації у соціальному просторі теж піддається впливові. Ця ситуація зумовлена ідеєю Європейського дому, що вимагає європейської мови для європейської спільноти. Наслідком цього може бути те, що національна мова відійде на другий план, перший – займе мова міжнародного спілкування, мова європейської спільноти. Надаючи перевагу вивченню іноземної мови на державному рівні – Україна може розчинитися у європейському просторі.

Звернення до соціального простору та побудови мовного порядку дає підстави виділити такі тенденції: 1) збереження монополії на національну мову, адже саме вона, з вищенаведеного аналізу, сприймається як головна ознака державності і національної ідентичності; 2) безпрецедентне поширення англійської (надається перевага) чи іншої іноземної мови. Як бачимо друга тенденція є суперечливою по відношенню до першої. Але сучасні політики, використовуючи ідею глобалізації спонукають до насильного запровадження і володіння іноземною мовою підкріплюючи такі дії різними заохочувальними факторами. Ніхто не ставить під сумнів, що володіння іноземною мовою відкриває більші комунікативні можливості. Але в національному та державотворчому процесі це може мати негативні наслідки – якщо науковець, чи взагалі пересічний громадянин, вільно володіючи тією чи іншою іноземною мовою, в нашій країні змушений шукати собі постійного заробітку і, враховуючи реальний економічний стан, щоразу перебувати у зоні ризику втратити роботу, то в іншій країні, мовою якої він володіє, він швидко знайде собі застосування. Такі люди залишатимуть Україну і

емігруватимуть закордон у пошуках «кращого» життя, а це призведе до зниження рівня творення буття. Крім цього, виникає ще й інший парадокс мовної політики: любляючи вивчення української державної мови на початкових етапах формування особистості, на вищому рівні, починаючи з старшої школи, держава змушує вивчати іноземну мову, цим самим спонукає свідому особистість відмежовуватися від української культури і при сприятливих умовах емігрувати, поповнюючи соціальний ресурс іншої держави.

Також, варто відмітити і те, що разом з еміграцією інтелектуально–розвинутої еліти нації, пропорційно зменшуватиметься і рівень розвитку культури. Остання почне застигати в часі. Щоб цього не відбулося, нація зобов'язана зберегти свою мову, розвивати, популяризувати і підтримувати не лише на рівні національної держави, а й на рівні міждержавного спілкування. Мається на увазі, що політична еліта, представляючи державу на міждержавному рівні, повинна розмовляти державною мовою в іншому випадку вона демонструє свою меншовартість. Такий світогляд є невипадковим, оскільки глобалізація має безліч слабких сторін і проблем що приходять у держави, що інтегруються у глобалізаційну спільноту. Ці процеси може пом'якшити лише мова, мова держави, нації. Оскільки вона найповніше виявляється в соціальній виразності індивіда, етносу в цілому як складової частини народу. Вона пом'якшує жорсткі й невідворотні глобалізаційні тенденції, які переконливо підтверджують, що відродження етнічної самосвідомості в сучасних умовах йде паралельно процесу асиміляції. Адже загальнолюдське не існує за межами нації, яка, залучаючи людину до людства, акумулює його досвід у своїй специфічній практиці. Отже, на думку С. Петькун, є всі підстави стверджувати, що загальнолюдське перебуває всередині нації, всередині тієї соціокультурної діяльності, котра може набувати універсального значення без втрати своєї національної ідентифікації. І запобігає зазначеній втраті передусім мова, мовна свідомість народу, яка, будучи формою самовираження народу, його цивілізаційного у вираженні, самим фактором свого існування неспростовно доводить, що при всьому посиленні глобальної взаємозалежності людської спільноти світ був, є і буде багатоманітним, а існування безлічі людей на планеті (як за попередніх часів) залишатиметься нерозривно пов'язаним із поняттями національної культури і чітких національних орієнтирів у всіх сферах життя. Це положення цілком відповідає реаліям українського етносу, який має велику історію, що визначає його як специфічно український автопортрет людства з його окремішньою культурою [4, с. 97–101].

Висновки з цього дослідження. З вищевикладеного можна зробити висновок, що мова є важливим елементом національної культури, який, забезпечує не лише комунікативні можливості людини, а й здатний здійснювати як об'єднуючу так і роз'єднуючу роль у державі, відповідно до цього вона здійснює вплив на історію держави. Щодо мов національних меншин, що територіально належать до визначеної держави – вони мають вивчати, оволодівати державну мову, як іншу, хоча б з позиції розширення комунікативного простору та можливості своєї реалізації у державі до якої вони

належать територіально. Що ж до підняття рівня володіння іноземною мовою на рівні держави, то це є не коректно по відношенню до національної, державної мови. Ніхто не забороняє вивчати, володіти іноземними мовами, але це має визначати сама людина. Держава, яка хоче зберегти себе національною, не повинна заохочувати, стимулювати вивчення мови інших – навпаки основний акцент повинен бути зробленим на володінні державною мовою. Прикриваючись ідеями глобалізації, процесами інтеграції у європейське співтовариство, влада у такий спосіб робить наступ на національну культуру в цілому. Щоб цього не відбулося, суспільство має розуміти, що тільки як національна держава ми можемо вистояти перед викликами часу, зберегти свою культуру, а це не можливо без володіння національною мовою, яка одночасно є спільною мовою для національних меншин, що геополітично об'єднанні в одній державі. В іншому випадку нас очікуватиме доля Іспанії, події, що відбуваються в Каталонії, Італії та багатьох інших держав-націй, які відчувши слабкі сторони глобалізації, зокрема в частині культури та економіки, використовують їх для задоволення певних інтересів. Зрозуміло, що ми відобразили лише окремі негативні сторони, культуротворчого формату, в період глобалізації.

Список використаних джерел

1. Джозеф Д. Язык и национальная идентичность / Д. Джозеф // Логос. – 2005. – №4 (49). – С.20–48.
2. Заблоцька Л. Українська мова в контексті сучасної мовної ситуації в Україні (до питання про її роль в умовах глобалізації) / Лідія Заблоцька // Українознавчий альманах. – Київ, 2012. – Вип.9. – С.347–350.
3. Історія української літературної мови / Іван Огієнко; упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та прим. М. Тимошок. – Київ: Либідь, 1995. – 296 с.
4. Петькун С. М. Мова як складова людської культури в умовах світової глобалізації / Світлана Петькун // Наука. Релігія. Суспільства. – 2012. – №1. – С.97–101.
5. Потебня А. Мысль и язык. – Киев: Наукова думка, 1993. – 324 с.
6. Рудницький Степан. Огляд національної території України / Степан Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. – С.210–272.
7. Рудяков П. М. Мова як цінність у теорії і практиці / П. М. Рудяков // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Вип.4. – С.555–565.
8. Салогубова О. Є. Мова в світоглядних орієнтаціях українців / О. Є. Салогубова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип.38. – С.58–59.
9. Скубашевська О. С. Мовний контекст полікультурного середовища / О. С. Скубашевська // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: науковий вісник: збірник наукових праць. – Київ: ВІР УАН, 2011. – Вип.50 (№8). – С.377–381.
10. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
11. Хобсбаум Э. Все ли языки равны? Язык, культура и национальная идентичность / Э. Хобсбаум // Логос. – 2005. – №4 (49). – С.49–59.
12. Яковлева О. Мовне середовище у контексті процесів у контексті процесів трансформації та глобалізації / О. В. Яковлева // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2013. – Вип.54. – С.57–68.

References

1. Dzhozef D. Yazyk i natsionalnaia identichnost / D. Dzhozef // Logos. – 2005. – №4 (49). – S.20–48.

2. Zablotska L. Ukrainska mova v konteksti suchasnoi movnoi situatsii v Ukraini (do pytannia pro ii rol v umovakh hlobalizatsii) / Lidiia Zablotska // Ukrainoznavchyi almanakh. – Kyiv, 2012. – Vyp.9. – S.347–350.

3. Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy / Ivan Ohienko; uporiad., avt. ist.-biogr. narysu ta prym. M. Tymoshyk. – Kyiv: Lybid, 1995. – 296 s.

4. Petkun S. M. Mova yak skladova liudskoi kultury v umovakh svitovoi hlobalizatsii / Svitlana Petkun // Nauka. Relihiia. Suspilstva. – 2012. – №1. – S.97–101.

5. Potebnia A. Mysl i yazyk. – Kiev: Naukova dumka, 1993. – 324 s.

6. Rudnytskyi Stepan. Ohliad natsionalnoi terytorii Ukrainy / Stepan Rudnytskyi // Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy. – Lviv: Svit, 1994. – S.210–272.

7. Rudiakov P. M. Mova yak tsinnist u teorii i praktysi / P. M. Rudiakov // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. – Vyp.4. – S.555–565.

8. Salohubova O. Ye. Mova v svitohliadnykh oriientsiakh ukrainsiv / O. Ye. Salohubova // Humanitarnyi visnyk ZDIA. – 2009 – Vyp.38. – S.58–59.

9. Skubashevska O. S. Movnyi kontekst polikulturnoho seredovyscha / O. S. Skubashevska // Hileia. Istorychni nauky. Filosofski nauky. Politychni nauky: naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv: VIR UAN, 2011. – Vyp.50 (№8). – S.377–381.

10. Filosofskiy slovnyk / [za red. V. I. Shynkaruka]. – 2-he vyd., pererob. i dop. – Kyiv: Holov. red. URE, 1986. – 800 s.

11. Hobsbaum E. Vse li yazyki равны? Yazyk, kultura i natsionalnaia identichnost / E. Hobsbaum // Logos. – 2005. – №4 (49). – S.49–59.

12. Yakovleva O. Movne seredovyshe u konteksti protsesiv transformatsii ta hlobalizatsii / O. V. Yakovleva // Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii. – 2013. – Vyp.54. – S.57–68.

Polishchuk O. S., Doctor of philosophy, Associate Professor, Assistant Professor of the department of social disciplines of Khmelnytskyi Humanitarian–Pedagogical Academy (Ukraine, Khmelnytskyi), Prokurator2007@ukr.net

Polishchuk O. V., candidate of pedagogy, Associate Professor, Assistant Professor of the department of culturology and world literature of Khmelnytskyi Humanitarian–Pedagogical Academy (Ukraine, Khmelnytskyi), Prokurator2007@ukr.net

Language as a value and a principle of consolidation of the nation in the process of globalization

The language is considered in terms of axiology. It is established that it is an important value of a person, people, nation, and state. Thanks to it, a person enters the social world, adopts traditions, customs, and studies culture. That is, the identification process takes place. The attention is paid to the states with ethnic groups. On the basis of historical analysis, it was found that due to the political, economic, social and cultural processes that took place throughout the process of formation of states, representatives of national minorities who, on the basis of their local situation, prefer the language of the national minority in the territory of separate political entities. This situation is not condemned and does not cause any negative attitude, but this does not mean that they do not have to speak the language of the titular nation with which they are related geopolitically as another (foreign). After all, knowledge of another, state language contributes to the expansion of the worldview. It is noted that learning of the state language helps to expand not only their communicative opportunities, but also to realize themselves in the state in which there are representatives of national minorities. That is, they should possess the state language. In this context, the national, state language acts as the consolidation of all national minorities within the political–territorial formation, and this is very important during the period of globalization processes, which, as a political concept, bear not only good, but also create a lot of difficulties, problems that can result to the collapse of national states. Analysing the current socio–political and economic state of Europe, attention is paid to those processes, which take place in Spain and Italy. This situation may also arise in other national states, especially in those with a poorly developed economy, or which are considered by the developed countries as raw material ones. In this connection, from the point of view of the development of the state, the compulsory study at the level of state–building processes of a foreign language is questioned. This should be the personal matter for everyone.

Keywords: language, nation, ethnos, state, personality, communication, value, globalization.

* * *

УДК 21:14

Бредун І. В.,кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії, Харківський національний
університет будівництва і архітектури
(Україна, Харків), polk@i.ua**Есхатологія:
НАРИСИ ДО ПРОБЛЕМИ «ПОЧАТКУ»**

Проводиться аналіз смислового поля терміна «есхатологія». Здійснюється вивчення проблеми його тлумачень та розумінь у релігійній та світській літературі. Автор звертається до кола існуючих дефініцій слова «есхатологія», виокремлює існуючі підходи у розкритті теми роботи, обґрунтовує дослідницьку стратегію в її осмисленні, приходить до висновку, що за всю історію свого існування релігійна та світська свідомість накопичили значний інтелектуальний багаж знань, які дозволяють відкрити глибинну суть теми, її актуальність, сенс, світоглядні функції та перспективи.

Ключові слова: есхатологія, концепт, індивідуальна, світогляд, історія, методологія, смисли.

Есхатологічна проблематика людства формувалась та відшліфовувалась протягом тисячоліть у межах інтелектуально-релігійного, духовного ландшафту культур. Спектр тем та ідей релігійного змісту складають її засадничі основи, належать до «вічних» тем людського існування. У згорнутому вигляді (догматів, вчень) презентують множинність світоглядів (релігійних карт світу). Есхатологічні ідеї викликають постійний інтерес, рефлексію з боку академічних (філософських, релігієзнавчих, культурологічних, історичних та ін.) співтовариств, дрейфують на поверхні релігійної, в тому чи іншому вигляді світської думки (філософської, наукової та ін.). Вони не тільки входять в інтелектуальний простір духовної культури, але й дедалі творять його, тримаючи «в собі» незадіяний для суспільства світоглядний потенціал сенсожиттєвих «відповідей», які протягом еволюції людства культивували релігійні спільноти у межах есхатологічних вчень. Звернення до реконструкції ключових есхатологічних тем та ідей, виявлення смислових вимірів їх актуалізації в різних модусах прояву індивідуального (людини) та загального (культури, цивілізації) буття, розкриття їх під кутом зору сакральнорелігійного та світського погляду, нюансів розуміння на різних етапах історії (розмірковуючи у руслі еволюції інтелектуальної думки людства) прокладає шляхи до духовного відродження, розквіту вітчизняної та світової культури. Їх осмислення у розширених перспективах підштовхує до розгляду есхатологічних ідей з боку аксіологічної проблематики (як релігійних істин), прокладає тропи до всезагального гуманізму та солідарності людства.

Ступінь розробленості проблеми. Есхатологічна проблематика пронизувала всі релігійні та філософські (світоглядні) системи людства, думки філософів: Емпедокла, Піндара, Піфагора, Платона, Плотіна, Порфирія, Прокла, Дж. Бруно, Г. Лейбніца, Ф. Ніцше, А. Шопенгауера та ін.

Метою є знаходження «третього» шляху (авторської стратегії) в осмисленні есхатології, виокремлення дослідницьких лакун та шляхів у їх подоланні.

Смисловий простір і методологічні стратегії дослідження есхатології.

Першочерговим завданням дослідження академічного спрямування є робота з концептуальними рядами, а саме огляд та порівняльний аналіз існуючих дефініцій

концепту «есхатологія» з метою проявлення, окреслення та розширення простору його смислотворення і, насамперед, виявлення та розробка базових понять дослідження. Принцип компаративістики в осягненні та обґрунтуванні ключових концептів роботи допомагає виявити на індивідуальному (людина) та загальному (суспільство, релігійні системи) рівнях змістовні (смислові) та світоглядні межі у розумінні феномену есхатології. Відстежити історичні долі розповсюдження есхатологічних уявлень у просторі релігійної та світської, повсякденної та елітарної свідомості культур минулого та сьогодення, обґрунтувати їх невечерню, «споконвічну» значущість у культивуванні духовної культури людства, яка у різні часи базувалась на релігійних ідеях (істинах) есхатологічного змісту. Порівняльний аналіз існуючих визначень, зафіксованих у енциклопедичній літературі, відкриває можливість на принципах доповнюваності долучити різні методологічні філософсько-релігієзнавчі стратегії, а саме реконструювати історію виникнення, формування, становлення та трансформації есхатологічних картин світу через призму розкриття генеалогії есхатологічних ідей. Виокремити вузлові «зони» їх здійснення та актуалізації, висвітити нюанси їх тлумачення та специфіку оформлення (у вигляді певної релігійної системи) на ключових етапах історії. Отже, у загальному вигляді презентувати динаміку формування есхатологічних уявлень цивілізованих культур, виявити дослідницькі та світоглядні прогалини у їх осмисленні, визначити авторські акценти в інтерпретаціях феномену есхатології (у межах конфесійного різноманіття, релігієзнавчого дискурсу), розробити розгалужений концептуальний апарат, тобто у перспективі подальших роздумів презентувати інтерпретаційні можливості досліджуваного явища.

Окреслені дослідницькі «вузли» безпосередньо повертають нас до огляду існуючих дефініцій слова «есхатологія» у літературі. Результатом їх вивчення стають наступні наші розміркування, проблемні поля, які поступово вибудовують конструкцію та окреслюють ландшафт роботи.

Але перш ніж звернутися до концептуального аналізу теми дослідження, слід сказати кілька слів про сучасний стан есхатологічних уявлень, рівень їх сприйняття та розповсюдження у масштабах світських та релігійних співтовариств, окреслити простір їх розповсюдження та смислотворення. Так, у площині світського дискурсу зацікавленість есхатологічною проблематикою (у традиційному її розумінні) є фрагментарною, майже не проявленою, тобто у просторі елітарної свідомості на рівні наукових, філософських та релігієзнавчих співтовариств простежуються фрагментарні звернення щодо її осмислення з ритмічним скочуванням до останніх. Такий стан речей віддзеркалюється у просторі існуючої літератури і в першу чергу фіксується в енциклопедичних виданнях. Це стверджує та актуалізує наше звернення до їх вивчення.

У поле нашого зору потрапляє в першу чергу енциклопедична література світського спрямування (психологічна, педагогічна, соціологічна, культурологічна, літературознавча, філософська та ін.). Порівняльний аналіз існуючих визначень у її межах презентує, як правило, звужені або тотожні тлумачення терміна «есхатологія». Так, у психологічному енци-

клопедичному словнику термін «есхатологія» експлікується як релігійне вчення про кінцеві долі світу та людини [4]. У соціологічних джерелах дуже рідко, але зустрічаються поодинокі визначення есхатології, які демонструють тотожні визначення останньому [7]. Словник іншомовних слів прояснює деякі аспекти розуміння «есхатології», тим самим вибудовує один з векторів подальшого її осмислення, а саме есхатологія – це вчення про долю людини після смерті, вказує на духовні виміри її здійснення [5; 6]. Отже, у полі нашого зору потрапляє сфера небесного буття. Тлумачний словник іншомовних слів вимальовує географічну карту розповсюдження феномену есхатології як вчення про кінець світу, яке входить до складу багатьох релігій. Автори словників відзначають, що до феномену есхатології входять всі теми, які торкаються у тій чи іншій мірі кінця світу. Цікаво, що у словнику рідких та забутих слів есхатологію (додається термін «ешатологія») інтерпретують не тільки як релігійне, але й філософське вчення про кінцеві долі світу. Окрім того, виділяють велику всесвітню есхатологію та малу індивідуальну [5, с. 505]. У тлумачному словнику ми зустрічаємо подальші пояснення означених видів есхатології. Індивідуальна есхатологія – це вчення про загробне життя одиничної людської душі. Всесвітня есхатологія – це вчення про цілі космосу, історії та події, що за цим слідує. Окреслені тлумачення (як це буде видно далі) звужують уявлення про феномен, точніше презентують його у згорнутому вигляді. Це поступово наштовхує нас на думку про необхідність реконструкції термінів, які входять до його смислового простору. І, перш за все, їх виокремлення. Складається враження, що есхатологія розгубила по шаблях історії свою палітру смислового навантаження. Як наслідок, повсякденною свідомістю сприймається вузько та однобічно. Виключно як кінець існування людини та світу. Про це ми поміркуємо далі.

Повернемось до енциклопедичної спадщини (доступної нам літератури). У площині наукової (релігієзнавчої) та релігійної (теологічної) літератури концепт «есхатологія» частіше тлумачиться як вузько спеціалізований, специфічно орієнтований, притаманний виключно релігійній свідомості. З чим не можна не погодитись.

Ця думка ритмічно підтверджується протягом залучення до розгляду відомостей з різних джерел (енциклопедичної літератури соціогуманітарного спрямування). По суті, або за «словоформою» наукові видання визначають есхатологію як релігієзнавчий, теологічний термін, який належить представникам духовної культури усіх часів (релігійним вченням та групам, містично орієнтованим спільнотам). Іншими словами, автори періодичних видань ареол здійснення есхатології, як правило, обмежують конкретними релігійними традиціями, містичними вченнями і т.ін. В унісон з ними таку ж думку транслюють історики релігій, релігієзнавці, культурологи та етнографи. Отже, під кутом зору історичної ретроспективи есхатологічні теми завжди виходили з глибин виключно теологічних, релігійно-філософських, містичних дискурсів.

З одного боку, енциклопедичні дані підкреслюють природу поняття, вказують на сферу його виникнення та встановлюють демаркаційні лінії історичного його розвитку і, насамперед, культивують та укорінюють

думку або розуміння феномену есхатології як виключно релігійного явища. Інакше кажучи (як зазначалося), феномен есхатології окреслюється ареалом релігійної культури (віруваннями людства). З нашої точки зору, таке бачення є природним, але транслює усталені стереотипи та уявлення, подекуди звужено світоглядну ілюстрацію про феномен, який з часом, розвитком свідомості, світогляду людства поширює горизонти свого втілення. На нашу думку, традиційний погляд на есхатологію як виключно релігійне явище у просторі певних релігій, конфесій потребує подальшого переосмислення, обмежує феномен есхатології, його світоглядний потенціал та перспективи осмислення. Як наслідок, це породжує необхідність його перевідкриття, переусвідомлення на рівні релігійного та світського світогляду, виявлення місця та ролі есхатології у реаліях сьогодення. З одного боку, специфіка історичної еволюції людської свідомості і полягає в тому, що на кожному новому витку розгортання історії представники елітарної культури кожної епохи випрацьовують та презентують свій погляд на феномени духовного порядку. Наш час винятком не є. Кожна епоха робить свій внесок в «духовну скарбницю культури». З іншого боку, кожний феномен (перш за все як концепт духовної культури) в тому чи іншому вигляді еволюціонує, релігійні течії та вчення його поширюють або (навіпаки) звужено представляють простір його смислового навантаження. Таким чином, одним із завдань дослідження є відстеження метаморфоз смислів, їх оновлення в сучасній свідомості. Поряд з тим, рухомість, відкритість релігійних феноменів новим реаліям, свідомості сучасної людини – це шлях до їх актуалізації та універсалізації. У цьому сенсі додамо, що ми спираємось на думку видатних релігієзнавців вітчизняної культури про те, що релігійні феномени є відкритими [1].

Повертаючись до концептуального аналізу терміна «есхатологія», треба зазначити, що його здійснення ускладнюється, з одного боку, подібністю існуючих експлікацій, а з іншого боку – розкиданістю по різних джерелах смислового навантаження терміна, тобто смислових тонкощів і нюансів в його розумінні. Шляхом порівняльного аналізу існуючих дефініцій ми приходимо до висновку, що контексти у їх межах взаємодоповнюються. Їх об'єднання збагачує та розширює розуміння терміна, з одного боку. З іншого боку, їх уривчастість, певна «роздрібненість» тлумачень породжує коло не прояснених питань, смислові прогалини і, як наслідок, дослідницькі лакуни, які ми робимо спробу розкрити та подолати у нашому дослідженні.

Отже, розширює проблемне поле роботи відсутність у спеціалізованій (релігієзнавчій, теологічній, філософській та енциклопедичній) літературі всебічного аналізу концепту «есхатологія», тобто філософського (комплексного) його осмислення. І, насамперед, відсутності послідовного викладу історії еволюції смислового навантаження поняття (його реконструкції). По-перше, на соціокультурному рівні – історії його слововживання, яка, поза всякого сумніву, складалась у різні часи по-різному. По-друге, на рівні інтелектуальному – історії становлення смислів, контекстуального навантаження, яке у ті чи інші епохи, як відомо, або накопичується, відшліфовується, або губиться в ідеологічних підвалинах

культур. У контексті останнього пункту підкреслимо, що кожне поняття (як зазначають вчені) має історію свого походження, розповсюдження [3]. Спочатку як «результат» буття його словоформи, наприклад, у латентному вигляді соціокультурного феномену (який згодом концептуалізується), потім у проявленому вигляді певного слова, тобто концептуальному оформленні. Згодом, у тому чи іншому вигляді (певного слова) концепт як «носії» кола смислів мандрує на хвилях історії. У даному випадку ми йдемо за дослідниками, перш за все вітчизняними, які розробляють означену точку зору та методологію аналізу релігійних тем [1].

Стосовно зазначеного вище соціокультурного виміру у межах доступної літератури ми зустрічаємо поодинокі фрагментарно представлені свідчення, в яких йдеться про те, що протягом довгого часу було відсутнє активне слововживання терміна «есхатологія». Залишаючи позаду «золоту епоху» духовного злету античності, її філософських умоспоглядань, починаючи з середніх віків простежується етап, який ми умовно назвали би періодом «криги» в існуванні концепту «есхатологія». Йде мова про те, що поступово відбувається своєрідне випадіння терміна з інтелектуального простору цивілізованих культур, а саме релігійного дискурсу. Автори енциклопедичних видань відмічають, що у Святому Письмі часто використовується слово «апокаліпсис». Поряд з тим відсутнє (у богословських колах середньовічної культури) слово есхатологія. Таке вилучення терміна можливо розуміти по-різному. З одного боку, бажанням однієї релігійної культури протиставити себе іншій. З іншого боку, закріпити свою «інаковість» або, якщо розмірковувати у дусі Ж. ле Гоффа, А. Гуревича, монополізувати конкретну сферу релігійного світогляду [2]. Питання є дискусійним, але не є пріоритетним для нашого дослідження. У контексті сучасної направленості у бік плюралістично-спрямованого світу, «відповідей» на цю проблему, як і логічно прогнозованих міркувань, наукових поглядів та інтерпретацій, може бути безліч. Вони залежать від світоглядної позиції акторів діалогу, а також від соціокультурного фону сучасної їм епохи.

Повернемось до наших міркувань, а саме етапу умовної «відлиги» для концепту «есхатологія» наступає лише у ХХ ст. Ця думка фіксується в науковій літературі. Його ознакою стає «відродження» терміна, початок активного його використання у межах релігійних спільнот. Саме у цей час богослови, теологи вводять його в активний словообіг. Отже, «провал» в історії налічується століттями, охоплює період від епохи Середніх віків і аж до ХХ ст. Відкритим для наших подальших роздумів залишається питання про розкриття контекстуального та філософського виміру його здійснення від найдавніших часів до сьогодення.

Окреслена проблема відсутності всебічного визначення концепту «есхатологія» актуалізує необхідність реконструкції, і, насамперед, вибору адекватного методологічного підходу. У зв'язку з цим виникає необхідність звернутись до розкриття етимології слова «есхатологія». Етимологічний аналіз віддзеркалює історію його смислів, традиції слововживань терміна, асоціації, можливі контексти, зафіксовані в текстах теологів, філософів, релігієзнавців, а також дає можливість репрезентувати уявлення про ті чи

інші релігійні явища, специфіку світосприйняття і світорозуміння минулих епох.

Отже, під кутом зору продовження розгляду сучасних видань (фіксованої інформації про феномен, який ми вивчаємо), проблемне поле дослідження, поширюючись, посилюється наступними обставинами. А саме, відсутністю в поширених етимологічних словниках Фасмера, Даля та інших авторів визначення терміна «есхатологія». На відміну від кола чисельних концептів духовної культури (презентованих в етимологічних словниках), слово «есхатологія» в їх просторі фахівцями (лінгвістами) майже не розглядається [5, с. 505].

Смислові «відбитки» з історії слова ми знаходимо у словнику рідких та забутих термінів та тлумачних словниках. У просторі першого згадуються словоформи концепту «есхатологія» на рівні різних мовних груп: грец. *εσχάτος*; англ. *eschatology*; нім. *Eschatologie*; фр. *Eschatologie*; чес. *Eschatology* [8, с. 427]. Ці дані свідчать та фіксують певну географію терміна «есхатологія», а саме його присутність у дискурсі різних наукових спільнот на сучасному рівні розвитку культури.

Відсутність етимологічного аналізу терміна «есхатологія» ускладнює процес його осмислення, висуває вимогу не тільки подолання дослідницької лакуни (окреслену вище), тобто розробки поля концептів (які складають його смислове навантаження), їх історії формування, а й спонукає нас звернутись до вибору дослідницького інструментарію у межах розповсюджених підходів в осмисленні концептів релігійної культури, засобів їх розкриття та розробки. У цьому відношенні дослідниками (лінгвістами, філософами, релігієзнавцями) встановлено дві лінії вивчення концептів, феноменів духовного рівня, які ми розглядаємо як шляхи до всебічного аналізу есхатологічної проблематики. Перший шлях передбачає звернення та розкриття етимології слова (вже йшлося). Остання у нашому випадку спроможна була реанімувати вихідну форму поняття, але цього не сталося. З причини неможливості її здійснення (відсутність філологічних даних) ми йдемо далі, звертаємо увагу на додатковий шлях осмислення теми. Другий підхід належить Ф. І. Буслаєву (засновнику культурології ХІХ ст.). На ньому ми зупинимось та сконцентруємо свою увагу. Автор спирається на такі засадничі принципи у вивченні концептів духовної культури, а саме не з позиції етимологічних словарних дефініцій, а на засадах вивчення текстів європейської традиції з урахуванням індивідуальності кожного віровчення, тобто «автора» (Церкви) та індивідуальних конотацій досліджуваного поняття [3]. На думку дослідника, саме в такий спосіб розкриваються контексти слів та термінів, поширюються їх смислові горизонти. Під кутом нашого зору, обидва підходи (до першого ми долучаємо реконструкцію базових концептів есхатологічного змісту) є для дослідження плідними. А саме, у покроковому розкритті теми дисертаційної роботи ми будемо використовувати окреслені підходи кожний окремо або у їх сукупності, тобто в залежності від чергових завдань у досягненні поставлених цілей. Отже, у розкритті теми застосовуватись будуть обидві методологічні стратегії.

Таким чином, поглиблене занурення в її інтелектуальний простір показало, що термін «есхатологія» у більш розгорнутому вигляді

представлений у межах філософських, релігієзнавчих, богословських джерел. І майже відсутні або поодинокі представлені його визначення у значущій більшості літератури світських гуманітарних дисциплін (психологічних, педагогічних, соціологічних, культурологічних, літературознавчих).

Сконцентруємо увагу на окресленому ареалі дефініцій есхатології з поступовим зсувом до аналізу смислових зон їх концентрації. Змістовно гуманітарні дисципліни не поширюють суті означеного явища і є вузько інформативними.

Резюме. Саме тому наша увага розповсюджується на всіх етапах дослідження на подолання означених вище дослідницьких прогалин (як зазначалось, відсутності всебічного комплексного осмислення поняття «есхатологія»), які породжують необхідність виявлення витоків становлення та еволюції концепту «есхатологія», а також етапів його словоформування, релігійних гілок його розповсюдження. Перший методологічний підхід дає можливість виявити та відстежити модули існування останнього у вигляді переосмислення герменевтичного кола значущих концептів. Другий – розкрити смислові прошарки терміна, що склалися протягом епох в різних системах західного світобачення. Під таким кутом зору у центр нашої уваги потрапляє множинна система релігійних поглядів людства (західної парадигми культури), їх есхатологічні моделі. Світоглядну карту останніх вибудовують, насамперед, світські системи (філософські, наукові) та релігійні уявлення, віровчення різних епох та традицій. Означене спонукає наше поступове звернення до реконструкції різноманітних світоглядних картин світу (продовження слідує).

Список використаних джерел

1. Академічне релігієзнавство / [за наук. ред. А. Н. Колодного]. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.
3. Константы мировой культуры. Алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия / [Ю. С. Степанов, С. Г. Проскурин]. – М.: Наука, 1993. – 158 с.
4. Психологический энциклопедический словарь / [М. И. Еникеев]. – М.: ТК Велби, Проспект, 2006. – 560 с.
5. Словарь редких и забытых слов / [В. П. Сомов]. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 605 с.
6. Сучасний словник іншомовних слів / [укладали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
7. Социологический энциклопедический словарь [ред. академика РАН Г. В. Осипова]. – М.: Издательская группа ИНФРА НОРМА, 1998. – 488 с.
8. Толковый словарь обществоведческих терминов / [сост. Н. Е. Яценко]. – СПб.: Лань, 1999. – 528 с.

References

1. Akademichne relihiyevnavstvo / [za nauk. red. A. N. Kolodnoho]. – K.: Svit Znan', 2000. – 862 s.
2. Gurevich A. Ya. Srednevekovyy mir: kul'tura bezmolvstvuyushchego bol'shinstva / A. Ya. Gurevich. – M.: Iskustvo, 1990. – 396 s.
3. Konstanty mirovoy kul'tury. Alfavitnyye teksty v periody dvoeveriya / [Yu. S. Stepanov, S. G. Proskurin]. – M.: Nauka, 1993. – 158 s.
4. Psikhologicheskii entsiklopedicheskii slovar' / [M. I. Yenikeev]. – M.: TK Velbi, Prospekt, 2006. – 560 s.
5. Slovar' redkikh i zabytykh slov / [V. P. Somov]. – M.: AST: Astrel', 2006. – 605 s.

6. Suchasniy slovník inshomovnikh sliv / [uklali O. I. Skopnenko, T. V. Tsimbalyuk]. – K.: Dovira, 2006. – 789 s.

7. Sotsiologicheskii entsiklopedicheskii slovar' [red. akademiya RAN G. V. Osipova]. – M.: Izdatel'skaya gruppa INFRA NORMA, 1998. – 488 s.

8. Tolkovyy slovar' obshchestvovedcheskikh terminov / [sost. N. Ye. Yatsenko]. – SPb.: Lan', 1999. – 528 s.

Bredun I. V., PhD, associate professor, Kharkiv National University of Construction and Architecture (Ukraine, Kharkiv), polk@i.ua

Eschatology: outline on the problem of «beginning»

The article analyzes the semantic field of the term «eschatology». The study of the problem of its interpretation and understanding in religious and secular literature is being carried out. The author turns to the circle of existing definitions of the word «eschatology», identifies existing approaches in revealing the theme of the work, substantiates the research strategy in its comprehension, concludes that throughout its history, religious and secular consciousness has accumulated a considerable intellectual baggage of knowledge that allows us to discover the deep the essence of the topic, its relevance, meaning, worldview functions and prospects.

Keywords: eschatology, concept, individual, world outlook, history, methodology, meanings.

* * *

УДК 172.1

Тімченко О. П.,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії і культури,
Львівський торговельно-економічний університет
(Україна, Львів), philosophy@lute.lviv.ua

Вімерт І. І.,

викладач, Мукачівський кооперативний
торговельно-економічний коледж
(Україна, Мукачево), philosophy@lute.lviv.ua

Яким О. М.,

викладач, Мукачівський кооперативний
торговельно-економічний коледж
(Україна, Мукачево), philosophy@lute.lviv.ua

ФЕНОМЕН СУБ'ЄКТА СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

Обґрунтовано необхідність опису суб'єкта соціальної дії пов'язаного із виявленими недоліками поширених серед сучасних філософів діяльнісного підходу. Даний підхід демонструє можливість підміни об'єкта дослідження. Тобто соціальна діяльність розглядається не як дія, а як соціальна подія, що реструється, класифікується, статистично визначається. Дія наповню чи індивіда як масовийної людини змістовно тотожна тому, що може визначатися констатацією «людина діюча», але «не думаюча». Таке розуміння соціальної дії не визначає зміст, адекватний філософському способу мислення. Тим самим виявляється методологічна проблема, оскільки у випадку відсутності в основах соціальної дії думки, самочинності духовної дійсності, соціальним філософам доводиться констатувати відсутність методу філософії.

Ключові слова: суб'єкт, об'єкт, соціальна дія, соціальна подія, креативно-діючий суб'єкт.

Актуальність теми дослідження визначається нагальними потребами розвитку українського соціуму, подоланням протиріч між самодіяльністю суспільства та діяльністю влади, тіньовими суб'єктами, які мають вузькі індивідуальні інтереси та інтересами широкого загалу.

У сучасному українському суспільстві спостерігається когнітивно-мотиваційна апатія від постійної переорієнтації в інформаційному просторі, відчуття втомленості від життя, неможливість щось змінити, покращити в соціальному житті, тобто тенденція на

всеохоплюючий песимістичний фаталізм. У зв'язку з цим перед соціальною філософією постає необхідність дослідження нового суб'єкта соціальної дії, який би зміг усвідомити як наявні протиріччя загальнопланетарного масштабу так і нагальні потреби українського суспільства.

Метою цього дослідження є аналіз трансформації в історії філософії місця і ролі соціального суб'єкта (значно вужчого за обсягом поняття, обмеженого рамками соціальної сфери) та сучасні проблеми осмислення необхідності в його активізації, дієвості та впливовості на соціальну дійсність.

За останні десятиліття в Україні значно зросла кількість філософських праць, у яких пов'язуються особистісний та соціальний виміри суб'єкта соціальної діяльності. Це, насамперед, праці В. Андрющенка, М. Бойченка, Н. Бусової, М. Бузького, А. Єрмоленка, О. Йосипенка, С. Кримського, А. Лоя, В. Менжуліна, О. Панафідіної, М. Поповича, В. Табачковського, В. Шпака, В. Якубіної та інших. У зазначеному контексті усвідомлюється необхідність розробки ціннісно-нормативного горизонту моделі суб'єкта, що є можливим через його розгляд. Тут продуктивним стає звернення до концепцій вирішення проблеми інтерсуб'єктивності (Ю. Габермас та П. Рікер), яка не могла бути розв'язаною у класичній моделі суб'єкта. Внаслідок усвідомлення такого завдання проблема людського буття виявляється як поліструктурна. Витоки глобальних проблем сучасності пов'язуються з метафізикою новочасної європейської філософії та статусу суб'єкта, що був сформований в її межах.

У сучасній соціальній філософії феномен соціального суб'єкта, як правило, розглядається в практично-прикладному аспекті: в управлінській діяльності, теоріях громадського самоуправління, індивідуально-екзистенційному відношенні до соціальної діяльності.

Дослідження суб'єкта змінюється залежно від часу та типів світоглядних парадигм, в межах яких вони обґрунтовувались. Кожен з цих періодів в історії європейської цивілізації виявляв нові складові у формуванні соціального суб'єкта. «Етапні кроки на цьому шляху: відкриття сфери духовного та найперше означення її внутрішньої структури (ще в античні часи); пробудження інтересу до глибини індивідуальної людської душі та розкриття найпотаємніших її закутків із переходом до доби християнства; розгортання багатобарвної палітри людського існування зусиллями культурних діячів Відродження; становлення та ствердження самосвідомого суб'єкта суспільної життєдіяльності й культури в Нові часи» [4, с. 125].

Спроба опису людини за допомогою запровадження абстрактно-теоретичної конструкції суб'єкта пов'язувалась із виявленням стійких культурно-антропологічних і особистісних якостей людини, схоплених у їх суспільно-історичній та культурній мінливості. Тут виявляється зв'язок гуманізму та метафізики. Проблема людського буття виявляється як поліструктурна та багаторівнева. Тому буття для людини може бути даним не тільки через рефлексію сущого як просто предметності, а, передусім, через розкриття істинно людського буття як у його основоположеннях, так і в його здійсненні. Осмислення буття як специфічно людського способу самореалізації – це сфера граничного

пізнання, осягнення визначальних надчуттєвих принципів і витоків буття, що в європейській традиції визначається як метафізика.

У межах картезіанства було обґрунтовано провідний для всієї класичної філософії XVII–XIX ст. образ суб'єкта, як індивіда, що орієнтується й реалізується у світі тільки завдяки власній самосвідомості, утвердженій на основі ідей гуманізму та автономній індивідуальній людській свідомості. Незалежно від того, були це різновиди класичного раціоналізму чи сенсуалізму, усіх їх об'єднували потяг до образу саме чистої і універсальної свідомості, орієнтація на загальнозначущий, здатний до відтворення, раціонально контрольований досвід.

Іншим аспектом картезіанської моделі суб'єкта була віра та установка на максимально прозорий, в найтонших деталях сциєнтистськи вивірених і облаштований світ, галілейська природа, де речі існують відокремлено і незалежно від людини, де природа розуміється деперсоналізовано. Таке світорозуміння та світовідчуття ґрунтувалося на необмеженому особистісному активізмові, який вважався атрибутом людини буржуазного суспільства. Невід'ємним елементом такого світорозуміння була віра не лише в можливість досягнення суспільної гармонії і рівноваги в теперішньому, а й у перспективі. Цей тип світосприйняття характеризувався вірою в нескінченний поступ, Спонукальними мотивами діяльності суб'єкта (в пізнанні і практичній діяльності) були: «невгамовна жага безкорисного пізнання природи у всій її вичерпній повноті; щира віра в те, що користувачі добутих ними знань будуть лише носії високих моральних якостей; переконання, що використання наукових знань «на благо» ніколи не приведе до глобальних негативних наслідків, якщо воно буде використовуватись високоморальним користувачем» [3, с. 142].

Передумови й автономії, і індивідуальності зберігають строго інтерсуб'єктивне значення в комунікативній дії: ті, хто вимовляє моральні судження й робить моральні дії, повинен розраховувати на згоду необмеженого комунікативного співтовариства; той, хто реалізує обрану зі свідомістю відповідальності історію життя, повинен розраховувати на визнання з боку цієї ідеальної аудиторії. Відповідно моя ідентичність, а саме моя концепція мене самого як автономно діючого і повністю індивідуалізованої істоти може бути стійкою лише в тому випадку, якщо я отримаю подібні підтвердження й визнання і як взагалі особистість, і як індивідуальна особистість.

Проте, високі ідеали Нового часу та доби Просвітництва (ідеал свободи, рівності, братерства, віри в науку й науково-технічний прогрес, у постійне вдосконалення власного соціокультурного середовища) в зіткненні з реаліями XX ст. були піддані критиці як шкідливі ідеологеми. З моделлю суб'єкта, згідно з якою людина може досліджувати та перетворювати світ, керуючись лише власними цілями та потребами, незважаючи ні на що інше (а це відповідно призвело до конфлікту особи і оточуючої її природної та соціальної реальності) пов'язувались страхітливі економічні кризи, перевиробництво та депресія, експлуатація країн третього світу, війни та екологічні катастрофи. Відповідно, під сумнів було поставлено метафізику як таку та існуючий в її межах образ суб'єкта.

Перші сумніви у доцільності та ефективності подальшої реалізації класичної метафізики були висловлені в працях Гегеля, Ніцше, Фрейда, К'єркегора. Детально критику метафізики було розроблено Гегелем, М. Гайдеггером. Проте, свого апофеозу та найакцентованішого виразу критика метафізики набула в руслі французького структуралізму та постструктуралізму. Зокрема, у філософії М. Фуко було здійснено найрадикальнішу критику поняття суб'єкта (так звана «децентралізація суб'єкта»).

Наприклад, у «Філософії духу» Гегеля здатність бути ідеєю, «яка знає саму себе» [1, с. 15] (тобто суб'єкт) «... породжуючи себе з логічної ідеї та зовнішньої свободи, маючи їх своєю передумовою, яку він сам створив» [1, с. 23] лише у формі суспільних відносин досягає мудрості. «... Раб перебуваючи у розпорядженні господаря ..., знімає внутрішню безпосередність свого бажання і в такому опредметненні та побоюванні перед господарем покладає початок мудрості...» [1, с. 245–246]. Через упровадження мудрості людини, як такої, що вибудовує себе в обмежуючих персональну хтивість соціальних зв'язках, постає розумний суб'єкт, який не протиставляє себе об'єкту, а досягає «тотожності суб'єктивності поняття з його об'єктивністю» [1, с. 250], має «Я», чистої форми, яке піднімається над об'єктом» [1, с. 250].

Узагальнюючи зміну, яку впроваджує філософія Гегеля в розуміння людини, застосовують терміни «активний», «діяльний» суб'єкт, що описується за допомогою моделі цілеспрямованої діяльності: предмет діяльності – засоби діяльності – мета діяльності. Тобто людина, що має план діяльності, здатна його реалізувати дією і отримує результат діяльності, відповідний передбаченому, визначається як розумний суб'єкт, здатний перетворювати «речі–в–собі» у «речі–для–себе».

В науці Нового часу панівним є класичний тип раціональності. Провідною настановою цього типу раціональності є настанова на досягнення об'єктивності та предметності наукового знання через вилучення з опису та пояснення всього, що стосується суб'єкта та процедур його пізнавальної діяльності. Основою цього типу раціональності було уявлення про пізнання як спостереження та експеримент і спостереження над об'єктами природи, які розкривають свою приховану сутність досліджуючому їх розуму. Сам пізнаючий розум розглядається як суверенний, віддалений від самих речей як сторонній спостерігач, існування якого не обумовлено нічим, крім властивостей та характеристик об'єктів, що вивчаються. Така модель пізнаючого суб'єкта була адекватною для пізнання простих систем та їх структурних характеристик. Проте вона не діяла щодо складних систем та таких, що розвиваються і саморегулюються.

Власне, сам історико–культурний процес у європейській традиції пов'язаний з метафізикою, їхня взаємодія виявляється внутрішньо нерозривною в аспекті антропологічного та соціокультурного процесу. Розвиток європейської цивілізації був, таким чином, пов'язаний з тим чи іншим способом розуміння людини у світі, способу людського буття. Відповідно, криза науково–технічної цивілізації у ХХ ст., виявивши дефіцит гуманності у своєму фундаменті, спричинила критику

метафізики та випрацьованого нею образу суб'єкта аж до їх заперечення в найрадикальніших варіантах. Зокрема, як зазначає В. Гьосле, між «метафізикою Нового часу та екологічною кризою існує міцний зв'язок. Історичне місце екологічної кризи – Новий час» [7, с. 7]. Таким чином витоки кризи пов'язували з метафізикою новочасної європейської філософії та статусом суб'єкта, що був сформований в її межах.

«Ідеалом при цьому виступає об'єктивно–істинне пізнання та знання, з якого цілком елімінується суб'єкт із його бажаннями, пристрастями, волею, ефектами. Відтак основними рисами метафізики Нового часу є зосередженість на питаннях гносеології, перетворення її на метафізику пізнання, а також на питаннях практичної філософії, етики, яка обґрунтовується насамперед у напрямку етики обов'язку» [4, с. 132].

Обмеженість у розумінні суб'єкта усвідомлював Гуссерль. Його концепція життєсвіту виступає як наперед дана основа будь–якого досвіду в природній настанові, як горизонт первинних засад знання і форм споглядання, що випливають з тілесного сприйняття, яке залежить від розташування особи у світі. Отже, до життєсвіту належать багато індивідів, в такому разі можливе інтерсуб'єктивне відношення між ними. Але тут виникає інша суперечність – парадоксальне відношення життєсвіту до значущої діяльності трансцендентального суб'єкта.

Суттєвий внесок у розуміння проблем становлення соціального суб'єкта зробив М. Фуко. Він використовує поняття «епістемі» як одного з «методологічних принципів», за допомогою якого доводиться загальна для структуралізму і постструктуралізму теза про «смерть людини». «При всій різномірності цих дискурсів, обумовленої специфічними задачами кожної наукової дисципліни як особливої форми пізнання, у своїй сукупності вони утворюють більш–менш єдину систему знань – «епістему», що реалізується в мовній практиці сучасників як строго визначений мовний код і зібрання розпоряджень і заборон. У кожному суспільстві породження дискурсу одночасно контролюється, піддається добору, організовується й обмежується визначеним набором процедур. Ця мовна норма нібито несвідомо визначає мовне поведіння, а, отже, і мислення окремих індивідів» [2, с. 460]. Специфіка кожної з епістем є насамперед у розбіжності означаючого механізму, співвідношенні «слів» і «речей», і відповідно перипетій мови в культурі: мова як річ серед речей (Відродження), мова як прозорий засіб вираження думки (класичний раціоналізм), мова як самостійна система в сучасній епістемі. Останнє перетворення «мови» разом з «життям» і «працею» загрожує, як вважає Фуко, єдності людини [5, с. 210]. У сучасну епоху питання про людину як сутність неможливе. У цьому змісті ідеї «смерті людини» («людина вмирає – залишаються структури»), сприйнятої прихильниками Фуко як девіз структуралістського руху.

Отже, епістема виступає як конфігурація знання, що спричинена існуванням певних об'єктивних смислів. Сенси тут виступають тим механізмом, який обумовлює формування самого знання та його застосування до дійсності. Тобто, такий смисл визначає активне відношення до дійсності та поле можливостей

діяльнісного суб'єкта як такого. Діяльність суб'єкта в системі епістем Фуко є чітко визначена смислами, які обумовлюють конфігурацію епістем. Саме завдяки ньому відбувається «децентралізація суб'єкта».

Варто зазначити, що коли йдеться про децентралізацію чи зникнення суб'єкта пізнання, то йдеться не про те, що людина перестає пізнавати оточуючу її дійсність. Це тлумачиться як руйнування певної системи, в якій функціонує суб'єкт. Якщо система вибудувалась для маніпуляції результатом пізнання – істини.

Нова модель соціального суб'єкта базується на низці співставлень: між формами діяльності суб'єкта і різними об'єктивними змістами знання; індивідуально–екзистенційних відображень об'єкта з конкретизацією позицій суб'єкта щодо цього відображення; зміни точок зору суб'єкта з реальністю змін в самому об'єкті.

Необхідним постає вивести об'єкт з його звичних відношень з формами пізнання, а це пов'язано з осмисленням знарядь та засобів пізнавальної діяльності, з переглядом власної позиції та точки зору суб'єкта. Цю форму руху можна подати і по–іншому. Вона стимулюється недостатністю одностороннього огляду об'єкта і виявляє необхідність інтегрування різних досліджень об'єкта, різних його предметних та дисциплінарних покладань. Таким чином, тут з'являється необхідність комплексного та системного підходу при дослідженні складних об'єктів.

При зіткненні в пізнавальній ситуації зі складними об'єктами (зокрема, зі згаданими об'єктами, що еволюціонують) соціальний суб'єкт повинен динамічно пристосовуватися до швидкоплинних соціальних змін, враховувати всі можливі їх суперечності, передбачити майбутні ризики та небезпеки. Таким чином, суб'єкт змінюється в залежності від сутності об'єкта та динаміки його змін. Спостерігається детермінація змін об'єкта та суб'єкта. Суб'єкт в цьому аспекті є універсальною «полісуб'єктною» сутністю.

З кінця XIX та до середини XX ст. відбуваються революційні зміни в науковому знанні: у фізиці – становлення релятивістської та квантової теорії, в хімії – становлення квантової хімії, в біології – становлення генетики Виникають кібернетика та теорія систем. Це приводить до формування ідеалів та норм нової неklasичної раціональності, яка наголошує на розумінні відносної істини та допускає множинність істин. Обгрунтовується детермінація між онтологічними та гносеологічними проблемами.

Таким чином, в неklasичному типі раціональності усувається теза про існування єдиної пізнавальної позиції, яка дозволяє адекватне пізнання об'єкта. Саме пізнання об'єкта визначається його власною специфікою. Зміна моделі суб'єкта відбувається у зв'язку з актуальними проблемами тогочасної науки, які потребували свого вирішення адекватними засобами. Відповідно до цього суб'єкт розглядався вже не як відокремлений від досліджуваного ним світу, а як такий, що знаходиться в ньому. Результати досліджень визначаються не лише структурою досліджуваного об'єкта, а й способом цього дослідження, який залежить від історичного розвитку засобів та методів, доступних суб'єкту наукового пізнання.

Вважається, що в сучасну епоху відбуваються чергові революційні зміни в науковому знанні. На передній

план висуваються міждисциплінарні та проблемно орієнтовані форми дослідницької діяльності. Сучасна наука вивчає такі складні системні об'єкти, основними характеристиками яких є відкритість та саморозвиток. У таких об'єктах присутня ієрархія рівнів організації елементів, здатність породжувати в процесі свого розвитку нові рівні. Кожний наступний рівень здійснює вплив на попередній, що задає нову цілісність системи. З появою нових рівнів структура системи ускладнюється, формуються нові підсистеми.

Поява нових рівнів системи пов'язана з її проходженням через стан нестабільності (точки біфуркації), де будь–який вплив може привести до появи нових структур. Взаємодія з такими системами повинна відбуватися відповідно до нових стратегій. Системи, що саморозвиваються, характеризуються складністю, невірноваженістю, принциповими незворотними процесами, взаємодія з ними людини супроводжується когнітивними складностями. При цьому сама людська дія не є чимось зовнішнім, а нібито включена в систему в якій проходять ідентифікації та диференціації. В процесі пізнання суб'єкт має справу з важкими інформаційними блоками, вирішення яких є складним і багатовекторним. Таким чином, перед людиною як перед суб'єктом пізнання постає проблема вибору певної лінії розвитку з багатьох можливостей еволюції системи. Загальних настанов дії суб'єкта при вивченні таких систем ще не існує, невідомо навіть, чи можуть вони існувати, оскільки дуже слабого випадкового впливу достатньо, щоб визначити вибір системою альтернативного способу поведінки, а надалі наслідки цього вибору посилюються нелінійністю. Таким чином, модель суб'єкта наукового пізнання остаточно відходить від ціннісно–нейтральної настанови. Виявляється необхідність доповнення моделі суб'єкта пізнання ціннісно–нормативним горизонтом. Власне, при дослідженні людиномірних систем відсутність ціннісно–нормативного горизонту є недопустимою.

Ціннісно–нормативний горизонт суб'єкта найкраще, на наш погляд, можна пояснити за допомогою етичного саморозуміння одних осіб стосовно інших. Тільки та особистість, що знає, ким вона є й ким бажає бути до себе самої й інших, – може мати поняття індивідуальності, що вказує вихід за межі простої одиничності. Це концепція самості особистості, що породжує ідентичність, не має дескриптивного змісту; вона має сенс лише гарантії, і тому адресат повністю охоплює цей зміст, як тільки він довідається, що інша особистість ручається за свою здатність бути самим собою. Це, у свою чергу, проявляється в ході її у безперервності більш–менш свідомо створюваного життя [6, с. 38].

Таким чином, можна з певною вірогідністю стверджувати, що соціальний суб'єкт пройшов трансформацію від суб'єкта, що пасивно відображає соціальну дійсність і лише фіксує події – до суб'єкта, який знаходить себе в конструктивній, творчій, свободній діяльності, усвідомлюючи соціальні ризики сучасного глобалізованого простору. Ідеальними рисами такого суб'єкта є самодостатність, націленість на креативну творчість, усвідомлення неможливості бути соціально діючою у якості виконавця чужої волі.

Список використаних джерел

1. Гегель. Энциклопедия философских наук. Т.3. Философия духа / Гегель: [Отв. ред. Е. П. Митковский; ред. коллегия: Б. М. Кедров и др.]. – М.: «Мысль», 1977. – 431 с.
2. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философия. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 752 с.
3. Лукьянец В. С. Философия науки: тернистый путь в век глобализации / В. С. Лукьянец // Практична філософія. – 2001. – №2. – С.138–147.
4. Метафізична та постметафізична доба європейської гуманістики: зміна методологічних засад і світоглядних орієнтацій / [А. С. Андрос, В. Г. Табачковський, Г. І. Шалашенко та ін.]. – Колізії антропологічного розуму. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 156 с.
5. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук: часть первая / М. Фуко: [пер. с фр. В. П. Визгин]. – С.–П., 1994. – 218 с.
6. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1992. – №32. – С.28–41.
7. Хесле В. Гении философии Нового времени / В. Хесле. – М.: Наука, 1992. – 224 с.

References

1. Gegel. Entsyclopedia filosofskikh nauk. T.3. Filosofiya dukha / Gegel: [Otv. red. E. P. Mitkovskij; red. kollegiya: B. M. Kedrov i dr.]. – M.: «Mysl», 1977. – 431 s.
2. Gusserl E. Logicheskie issledovaniya. Kartezianskie razmyshleniya. Krizis evropejskikh nauk i trastsendentalnaya fenomenologiya. Krizis evropejskogo chelovechestva i filosofiya. Filosofiya kak strogaya nauka / E. Gusserl. – Mn.: Kharvest, M.: AST, 2000. – 752 s.
3. Lukyanets V. S. Filosofiya nauki: ternistyj pyt v vek globalizatsii / V. S. Lukyanets // Praktichna filosofiya. – 2001. – №2. – S.138–147.
4. Metafizychna ta postmetafizychna doba evropejskoi humanistyky: zmina metodologichnykh zasad i svitoglyadnykh orientatsiy / [A. E. Andros, V. G. Tabachkovskij, G. I. Shalashenko ta in.]. – Kolizii antropologichnogo rozmyslu. – K.: PARAPAN, 2002. – 156 s.
5. Fuko M. Slova i veshhi. Arkheologiya humanitarnykh nauk: chast pervaya / M. Fuko: [per. s fr. V. P. Vizgin]. – S.–P., 1994. – 218 s.
6. Khabermas Ju. Ponyatie individualnosti / Ju. Khabermas // Voprosy filosofii. – 1992. – №32. – S.28–41.
7. Khesle V. Genii filosofii Novogo vremeni / V. Khesle. – M.: Nauka, 1992. – 224 s.

Timchenko O. P., Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of philosophy and culture Lviv University of Trade and Economics (Ukraine, Lviv), philosophy@lute.lviv.ua

Vimert I. I., lecturer, Mukachiv cooperative college of Economics and Trade (Ukraine, Mukachevo), philosophy@lute.lviv.ua

Yakym O. M., lecturer, Mukachiv cooperative college of Economics and Trade (Ukraine, Mukachevo), philosophy@lute.lviv.ua

Subject of social action phenomenon

The necessity of describing the subject of social action connected with the revealed shortcomings of the modern philosophers of the activity approach is substantiated. Such approach demonstrates the possibility of substituting a research object. So that, social activity is considered not as an act, but as a social event that is registered, classified, is statistically determined. The action of the crowd or the individual as a mass person is meaningfully identical to what can be determined by the statement «man acting», but «not thinking». Such an understanding of social action does not reveal meaning, which would be appropriate to the philosophical way of thinking. Thus, the methodological problem is manifested, since in the absence of the foundations of the thought social action, the spiritual reality selflessness, social philosophers have to admit the lack of a method of philosophy.

Keywords: subject, objet, social action, social event, creatively active subject.

УДК 303.82:140

Дьяковська Г. О.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціально–політичних і правових наук, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Україна, Слов'янськ), gileya.org.ua@gmail.com

Каширський М. І.,

магістр кафедри філософії, соціально–політичних і правових наук, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Україна, Слов'янськ), gileya.org.ua@gmail.com

Наративний модус людського існування

Досліджуються концептуальні засади наративу як модусу людського існування. Розкрито сутність наративу як складна процедура з вироблення сенсу, яка виступає умовою самоідентифікації та самовизначення. Автором показано, що аналіз наративу визначає його не тільки як самоопис суб'єкта, в якому акти розповідання про себе є фундаментальними для реальності суб'єктивного існування і не тільки як інструмент відображення зовнішнього світу, а як спосіб і умову конструювання сенсу. Автор пропонує поруч з аналізом змісту наративу розглядати в ньому форми презентації індивідуального і соціального досвіду.

Ключові слова: наратив, модус, дискурс, реальність, інтерпретація.

У якості проблемного поля філософський аналіз наративу як модусу людського існування являє собою актуальну і значущу дослідницьку проблему в умовах, коли процеси наративізації впливають на всі форми суспільної свідомості, що відображають і активно формують різні аспекти дійсності. Через це соціальна реальність надає можливості здійснення такого аналізу через з'ясування того, як наратив конституює не тільки соціальну дію, а й людину, яка здійснює цю дію.

Сучасна філософська традиція наголошує на тому, що стосунки людини з дійсністю мають тісний зв'язок, де людина або суб'єкт за допомогою мовних форм описує, пояснює, інтерпретує своє життя, бажання, поведінку і т.д. Зацікавлення наративом в гуманітарних науках виходить з того, що будь-яка форма розповіді є складовою частиною філософських, лінгвістичних, психологічних умов існування, створення певного сенсу. Завдяки цьому людина здатна знаходити і створювати смисли, якими наповнюється її життя, де за допомогою наративу остання не лише спостерігає складні контексти досвіду, а й інтерпретує його. Філософія зосереджена на можливостях досягнення людиною своєї ідентичності, використовуючи наратив як засіб самоідентифікації і досягнення соціальних цілей. Усвідомлюючи важливість цих моментів і важливість оповідей в людському житті, Ж. Адам і Ж. Женетт пояснюють стрімке зростання досліджень у сфері наратології.

Наративний модус людського існування полягає в тому, що вони (наративи) надають практикам сенсу і структурують людський досвід, будучи присутніми в тому, що робить людина або про що вона думає. На думку О. Духніч, суб'єкт конструє в просторі власну наративну ідентичність. В процесі нарації, психічна реальність суб'єкта і реальність тексту стають тотожними одне одному. Наратив – це розповідь, історія, яку склали люди для опису та організації свого досвіду і способу їх життя «...ми організуємо свій досвід і пам'ять людських подій, головним чином, у формі наративу – історій, міфів, причин робити або не робити щось і т.д.» – зазначає Дж. Брунер [3, с. 76].

Теоретико–методологічна розробка феномену нарративу як модусу людського існування здійснюється з урахуванням великого обсягу знань про його види та характеристики. Філософська думка ХХ ст., активно вивчаючи нарративи, формує велику кількість концепцій і теорій, з яких варто виділити діалогічну теорію нарративу М. Бахтіна; психоаналітичні теорії З. Фрейда, Ж. Лакана; герменевтичну концепцію П. Рікера; постструктуралістські і деконструктивістські теорії. Дослідники–постмодерністи вивчають нарративи як реальність людини, яка в них розкривається. Саме реальність відкриває широкі можливості аналізу, дає багатий матеріал для з'ясування того, як нарратив формує її. Нарратив є фундаментальним компонентом соціальної взаємодії, що виконує функції створення і трансляції знання, а також самопрезентації індивідів.

Різноманітні аспекти нарративу досліджувалися такими вченими: С. М. Зенкін, Г. І. Зверева, В. М. Сиров, І. В. Трочук, О. Г. Трубіна, В. І. Тюпа та ін.

Нарратив став предметом прихильної уваги і вітчизняних філософів, а детальна характеристика останнього як модусу людського існування була представлена у роботах І. Богачевської, С. Гатальської, Н. Ісака, О. Мішалової та інших.

Тим не менш, існує певна нерозробленість та неоднозначність зазначеного феномену.

Мета статті полягає в теоретичному з'ясуванні особливостей нарративного модусу людського існування, а також у визначенні нарративу як соціального механізму, що має прагматичний потенціал.

Нарративи особливо реагують на модуси людського існування, де час виступає виміром людського життя, який оформлюється в розповідь. У такий спосіб відбувається організація переживання часу людиною. Нарратив – це структура і практика, яка демонструє людське існування в часі і представляє людей в якості темпоральних істот. В силу зазначеного зростає їх роль для саморозуміння людей, оскільки вивчення природи та особливостей нарративів, того, як і чому люди їх конструюють, запам'ятовують, переказують є, по суті, вивченням одного з фундаментальних та унікальних для людини шляхів розуміння сущого і самого себе. Життя будь–якої людини виражає категорію цілого, оскільки представлене у вигляді історії, що в соціумі виявляється як переплетіння таких історій. Являючи собою специфічний тип знання, нарратив не просто фіксує події, він інтерпретує їх як важливі частини такого цілого.

На думку І. Брокмейера та Р. Харре: «Хоча нарратив може окреслювати індивідуальні та ситуаційно–специфічні версії реальності, він використовується у загальноприйнятих лінгвістичних формах, таких як жанри, структури сюжету, лінії оповіді, риторичні тропи. Таким чином історія, яку оповідають, розповідачі і слухачі, і ситуація, в якій її оповідають опиняються пов'язаними з базовою культурно–історичною структурою. Іншими словами, наш локальний репертуар нарративних форм переплітається з більш широким культурним набором дискурсивних порядків, які визначають, хто, яку історію розповідає, де, коли і кому» [2, с. 31].

У нарративному дискурсі факти буття самості, що включають потенційну зрозумілість, як зазначає Н. Ю. Ісак, набувають подієвого характеру. «Нарратив

як розповідь має зв'язок з історією, що в ньому оповідується; як дискурс історія існує завдяки зв'язку з нарацією, яка його породжує. Нарация – є актом, що дає життя розповідному висловлюванню і розповідному змісту; вона є діалогічним залученням самості до події, що оповідається, тим самим містить у собі іманентність адресування Іншому, який здатен її осмислити» [4, с. 134]. На думку дослідниці, життєві історії люди спочатку проживають або, точніше, переживають, а потім розповідають їх. Через це будь–яка історія, яку розповідають або слухають, стає частиною інших розповідей. Отже, форма нарративу виявляється придатною для усвідомлення власної самості і для розуміння дій іншого.

Характеризуючи елементи, які необхідні для будь–якого нарративу, визначаючи принципи, згідно з яким створюються останні, досліджуючи механізми, якими нарративи відображають себе, наратологія надає тлумачення їх в якості тематичної рамки. Ф. Ніцше стверджував, що людина, пояснюючи світ, наповнює цю інтерпретацію власним змістом, який виявляється у потребах і можливостях, інтересах і становищі певного суб'єкта. Тому процес пізнання розуміється як індивідуальне сприйняття світу.

«Люди – істоти, які інтерпретують. Постійно переживаючи нескінченну низку подій, вони прагнуть побачити їх взаємозв'язаними і з'ясованими, тобто осмисленими. Нарратив подібний до нитки, що сплітає всілякі, розкидані в часі і просторі події в історії» [6, с. 89]. Створюючи власну історію, людина «пише» автобіографічний нарратив, використовуючи при цьому культурний нарратив, що формує оточення людини.

В останні десятиліття активно обговорюються проблеми взаємозв'язку автобіографічних нарративів, проблем ідентичності та різних видів пам'яті. Це призвело до появи так званої теорії «нарративної ідентичності», іншими словами, текстового модусу існування людини, де саморозуміння і самовираження, «написання» своєї історії має вигляд єдиного конструкту. Існує думка, що нарративний модус людського існування або нарративна ідентичність – це зручний спосіб взаємозв'язку его–ідентичності та ідентичності соціальної, тому що, конструюючи власний нарратив, суб'єкт конструює в його просторі особливу нарративну ідентичність особистості, що слугує моделлю для вивчення її системи. В ході нарації індивідуальна психічна реальність і реальність тексту стають тотожними. Особистий нарратив часто вписаний у нарратив спільноти, групи, етносу тощо. Нарратив як модус людського існування виявляється способом надання сенсу діям і практикам ідентифікації та уяви, вказує на переживання суб'єктів в часі, нормативно впорядкує події, тобто обґрунтовує ідентичність суб'єкта в певному уявленні про плінність буття. У такому випадку пам'ять постає як основний фактор або критерій ідентичності. «Наративи прагнуть не до об'єктивності, а до істин досвіду, які розкривають себе тільки після інтерпретації нарративу з точки зору його контекстів і впливів на нього: вивчення реальних людей, що мають реальний життєвий досвід в реальному світі, відбувається у нарративному аналізі за допомогою тлумачення сенсу, яким люди наділяють пережиті події» [7, с. 44]. Такі нарративи здатні пережити спільноту, в якій вони створюються, живуть і запам'ятовуються. Тому існує референтність

відносин між сьогоднім і тим часом, коли відбувалися події, які і розуміються як образи або знаки минулого. Ми приходимо до висновку, що соціальна реальність являє собою, у тому числі, і образ минулого, який виступає як знак для сучасності, як те, завдяки чому сучасність сприймає події минулого, трансформуючи їх у сучасну соціальну реальність, з'ясовуючи, чому запам'ятовуються лише певні події. Варто зазначити, що не всі події актуалізуються сучасністю, запам'ятовуються нею і становлять соціальну реальність спільноти або суспільства у цілому. На думку П. Рікера: «...для мене світ – це сукупність референцій, що відкриваються різноманітними видами дескриптивних або поетичних текстів, які я прочитав, зрозумів і полюбив. Розуміти ці тексти – означає інтерпретувати життєву ситуацію, усі значення якої з простої життєвої обставини складає світ» [5, с. 261]. Р. Харре говорить про конструювання «Я», що відбувається в ході комунікації або створення власного нарративу. Суб'єкт має автономність в процесі інтерпретації соціальних цінностей і норм, що відбувається в результаті того, що світ не є цілком детермінованим, він відкритий для нових інтерпретацій. Будь-яка соціальна реальність це процес конструктивістської діяльності суб'єкта. Представники настанов конструктивізму – П. Бергер і Т. Лукман зазначають: «Соціальні структури самі є продуктами людської діяльності: суб'єктивні значення, що надаються індивідами своєму світу, піддаються інституціоналізації і тим самим перетворюються на об'єктивні соціальні структури, які, в свою чергу, стають джерелом системи значень. Аналіз тим самим перемикається на практиці соціальних агентів, протягом яких, зрештою, і створюються якісно нові соціальні структури» [1, с. 258].

З самого дитинства людина отримуємо інформацію про світ у формі нарративів, де пояснюється, чому відбуваються ті чи інші події, як треба і як не треба поводити. Наша повсякденна реальність соціально сконструйована, вона змінна і породжується описами. «Завжди існує можливість іншого розповідання історії, з акцентом на інші події, переживання і смисли (і це стосується в рівній мірі історії окремих людей і цілих народів)» [1, с. 56]. Завдяки нарративам як модусам людського існування, людина здатна обмінюватися смислами у формі висловлювання з адресованістю певній аудиторії.

Висновки. Виходячи з вищезазначеного, припускаємо, що людська діяльність, яка є символічною і складається з внутрішніх інтерпретацій самої дії. Наратив представляє собою систему норм, які сприяють інтеграції пізнавального феномену до цілісного культурного світорозуміння, у якому суб'єктивний образ світу пов'язаний із загальними універсальними культури. Наративний модус людського існування представлений формою знання, яке структурує наше сприйняття соціального світу і самих себе.

Таким чином, процес нарративізації є індивідуальним, суб'єктивним актом, за допомогою якого досвід проходить через фільтр свідомості, позицію якої соціальна дійсність буде відображати. Кожна соціальна група оперує своїми критеріями для визначення і запам'ятовування важливих фактів. Соціальні рамки різних соціальних груп забезпечують самоідентифікацію будь-якого індивіда, що належить до них.

Список використаних джерел

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 336 с.
2. Брокмейер И., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / И. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – №3. – С.29–42.
3. Брунер Дж. Психология познания / Дж. Брунер. – М., 1977. – 412 с.
4. Ісак Н. Ю. Наратив як засіб ідентифікації особи / Н. Ю. Ісак // Мультиверсум. – К.: Український Центр духовної літератури. – 2006. – Вип.52. – С.128–137.
5. Рікєр П. Память, история, забвение / Пер. с франц. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
6. Трубина Е. Г. Нарратология: основы, проблемы, перспективы / Е. Г. Трубина. – Материалы к специальному курсу. – Екатеринбург, 2004. – 156 с.
7. Ярская-Смирнова Е. Р. Нарративный анализ в социологии / Е. Р. Ярская-Смирнова // Социологический журнал. – 1997. – №3. – С.38–61.
8. Carr D. Narrative and the Real World: An Argument for Continuity // History and Theory. – 1986. – Vol.25. – №2. – P.117–131.
9. Mink L. O. Narrative Form as a Cognitive Instrument // The Writing of History. Literary Form and historical Understanding / Ed. by R. H. Canary and H. Kozicki. – Madison, 1978. – P.129–149.

References

1. Berger P., Lukman T. Social'noe konstruirovaniye real'nosti: traktat po sociologii znaniya / P. Berger, T. Lukman. – М.: Medium, 1995. – 336 s.
2. Brokmejer I., Harre R. Narrativ: problemy i obeshhaniya odnoj al'ternativnoj paradigmy / I. Brokmejer, R. Harre // Voprosy filosofii. – 2000. – №3. – S.29–42.
3. Bruner Dzh. Psihologiya poznanija / Dzh. Bruner. – М., 1977. – 412 s.
4. Isak N. Ju. Naratyv jak zasib identyfikacii' osoby / N. Ju. Isak // Mul'tyversum. – К.: Ukrai'ns'kyj Centr duhovnoi' literatury. – 2006. – Vyp.52. – S.128–137.
5. Rikjor P. Pamjat', istorija, zabvenie / Per. s franc. – М.: Izdatel'stvo gumanitarnoj literatury, 2004. – 728 s.
6. Trubina E. G. Narratologija: osnovy, problemy, perspektivy / E. G. Trubina. – Materialy k special'nomu kursu. – Ekaterinburg, 2004. – 156 s.
7. Jarskaja-Smirnova E. R. Narrativnyj analiz v sociologii / E. R. Jarskaja-Smirnova // Sociologicheskij zhurnal. – 1997. – №3. – S.38–61.
8. Carr D. Narrative and the Real World: An Argument for Continuity // History and Theory. – 1986. – Vol.25. – №2. – P.117–131.
9. Mink L. O. Narrative Form as a Cognitive Instrument // The Writing of History. Literary Form and historical Understanding / Ed. by R. H. Canary and H. Kozicki. – Madison, 1978. – P.129–149.

Dyakovskaya G. O., PhD in Philosophy, Associate Professor of philosophy, socio-political and law sciences department of Donbass state pedagogical university (Ukraine, Slavyansk), gileya.org.ua@gmail.com

Kashyrskii M. I., Postgraduate student of philosophy, socio-political and law sciences department of Donbass state pedagogical university (Ukraine, Slavyansk), gileya.org.ua@gmail.com

The narrative modus of human being

The conceptual principles of narrative as a human being are investigated. The author considers that narrative determines social construction of reality and semantic basis of being. Social reality opens different opportunities of the analysis, gives the material for understanding how narratives are displayed in different spheres of social life. The phenomenon of narrative as a specific type of knowledge does not record events, it constructs and interprets these events as an important part of the whole, it may be individual life or event, group or society. It is known there is the general representation of social reality in narrative, and this social reality is the result of constructivist activity and interpretation. Our reality is socially constructed and generated by descriptions.

The author also suggests examining the forms of presentation of individual and social experience in narrative.

Narrative as a modus of human being is a way of giving meaning to actions and practices of identification and imagination. It can point to the experiences of subjects in time, regulate the events, it can also substantiate the identity of the subject in a certain idea of the fluidity of being. Narrative is a system of norms that help to the integration of the cognitive phenomenon into a holistic cultural view, where the subjective image of the world is associated with the universal universals of culture. The narrative modus of human being is represented by a form of knowledge that structures our perception of the social world and ourselves.

Keywords: narrative, modus, discourse, reality, interpretation.

* * *

УДК 37.504.03

Хилько М. І.,

доктор філософських наук, професор кафедри політології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), mykola.khylko@gmail.com

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ТА ДІЄВІ ЗАСОБИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Зазначається, що необхідність формування екологічної культури пов'язана з реакцією на глобальну екологічну кризу. Дієвим засобом формування екологічної культури є екологічна освіта, екологічне виховання та екологічна діяльність.

Ключові слова: екологічна криза, екологічна культура, екологічна освіта, екологічне виховання, екологічна діяльність.

Подолання екологічної кризи, яка вразила всі континенти земної цивілізації, в сучасних умовах може здійснюватись тільки в межах сформованості екологічної культури як особливої специфічної і, певно, найістотнішої форми культури в цілому [1, с. 192]. До речі, сам термін «*екологічна культура*» з'явився лише в 20-х роках минулого століття (у працях американської школи «культури екології») на позначення сукупності відповідних екокультурних норм («заборон» і «дозволів»), хоча корені екологічної компоненти сягають ще доісторичних часів. У цьому плані екологічна культура може бути визначена «як певна програма, опрідметнена в діяльності, на основі якої суб'єкт природокористування будує свій історично конкретний процес взаємодії з природою» [2, с. 114]. Це, як стверджує В. Крисаченко, – здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля. Інакше кажучи, екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів і процесів) відповідно до власних потреб і намірів [3, с. 14]. Це своєрідний світоглядний «образ світу», в якому відображено стан соціоприродних залежностей, міру освоєння людиною природного довкілля.

Але таке тлумачення екологічної культури повертає нас до висхідного, первісного поняття «культура» загалом, яке означає мистецтво впорядковувати довкілля на основі певних цінностей. Адже етимологічно воно походить від латинського «cultura» (обробіток, догляд, плекання), а точніше від agri cultura – (обробіток землі) – своєрідних давньоримських настанов сільськогосподарському виробництву. Віддамо належне Цицерону, який сформулював думку, що і дух людини

(розум) слід обробляти як ґрунт: «Як родюче поле без обробітку не дасть урожаю, так і душа. А обробіток душі – це і є філософія: вона випалює в душі вади, готує душу до прийняття посіву, ввіряє їй – сіє, так би мовити, тільки те сім'я, яке, дозрівши, приносить щедрий урожай» [4, с. 252].

Напевно, ще з тих часів, як справедливо вважає М. Кисельов, «... і бере початок побутуюча і донині просвітницька тенденція тлумачити культуру як освіченість, вихованість людини. Пізніше до культури стали відносити все, що створено людиною (виробництво, технології, мови, релігії, науку, форми державного устрою та ін.) на відміну і протигагу природному світові, природі» [5, с. 99]. Тобто «культура» стала протиставлятися «натурі» (природі).

Зрозуміло, це було перебільшенням, адже «культура», як штучне творіння людини, її «друга природа», нерозривно пов'язана з природою в прямому значенні слова. Це означає, що «культура є засобом осягнення навколишнього світу і внутрішнього світу людини, регулюючим началом у відносинах її з навколишнім середовищем – природним і соціальним» [3, с. 14]. Культура виступає безпосередньо реальністю людського буття. Саме культура визначає всю сукупність змістів життєдіяльності; власне ці змісти народжуються і живуть тільки як феномени живої культури. Тобто культура – це переплавлена працею натура.

Стосовно екологічної культури, то вона «звернена до двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини. Своїми цілями вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі, і на виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті» [3, с. 14]. За своєю суттю екологічна культура є своєрідним «кодексом поведінки», що лежить в основі екологічної діяльності. «Вона включає в себе певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурних традицій, життєвого досвіду, моральних почуттів та моральної оцінки ставлення до природи... Це сукупність знань, норм, стереотипів та «правил поведінки» людини в оточуючому їй природному світі» [2, с. 115].

Необхідність формування екологічної культури пов'язана з реакцією на глобальну екологічну кризу. Просуваючись до цивілізації, людина почала перетворювати природу значно раніше, ніж дійшла до думки про обов'язковість її охорони. Негайні зміни в природному середовищі під тиском сукупної дії виробничих чинників істотно прискорились в останні десятиріччя, а отже і відповідь на них повинна бути адекватною. Тобто збереження життя на Землі залежить безпосередньо від рівня і темпів формування екологічної культури. Дієвим засобом формування екологічної культури є екологічна освіта, екологічне виховання і екологічна діяльність.

«*Екологічна освіта*, – за визначенням О. Салтовського, – це психолого-педагогічний процес впливу на людину, метою якого є формування теоретичного рівня екологічної свідомості, що в систематизованому вигляді відображає різноманітні сторони єдності світу, закономірності діалектичної єдності суспільства та природи, певних знань та практичних навичок раціонального природокористування» [2, с. 119]. Специфіка такого виду освіти полягає в тому, що вона

повинна базуватися на принципі «випереджаючого відображення» [2, с. 119]. Тобто у свідомості людини має відбуватися постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу як безпосередніх, так і майбутніх. Екологічна освіта покликана допомогти людині усвідомити причини можливих екологічних змін, підказати шлях їх попередження. Філософія виживання людства спонукає будувати освітній процес з урахуванням загрози для довкілля [6].

Тривалий час людство, зачароване успіхами науки, було «приспане» так званим науково обґрунтованим управлінням природним комплексом, але раптом виявилось, що ми недостатньо знаємо механізми функціонування біосфери, щоб розумно управляти ними. Наука навчила людей, як дедалі більше і більше брати від природи, як впливати на неї, щоб мати більше хліба і нафти, вугілля і м'яса, як швидше перевозити величезні вантажі на великі відстані, як одержати нові види потужної енергії, що зробила можливим проникнення людини в космос. Але наука поки ще дуже мало досягла в забезпеченні охорони природи. Склалось становище, коли, маючи потужні засоби впливу на природу, ми ще не можемо уявити всі наслідки застосування цих засобів, не завжди бачимо ту ланцюгову реакцію, яка викликається нашим втручанням у природні процеси. Як правило природному середовищу завдається серйозна шкода не навмисно, а через незнання, тому що ліва рука не знає, що творить права. У результаті навіть блискучі інженерні рішення, реалізовані без урахування основних екологічних вимог, досить часто призводять до наслідків, які цілковито перекреслюють запланований народногосподарський ефект, і завдають фізичної і матеріальної шкоди людям, а іноді й економіці цілого регіону. Часом до цього призводять незначний прорахунок, нехтування, здавалося б незначним нюансом. У таких умовах цілком неприпустимими стають некомпетентність, спрямованість і егоїстичність осіб, які приймають рішення, дають остаточне «добро» великим природоперетворюючим проектам [5, с. 19].

Саме відсутність необхідних знань в умовах, коли антропогенні чинники так чи інакше втручаються в усі природні процеси на Землі, в умовах, коли ми ще не навчилися передбачати всі (в тому числі й негативні) наслідки своїх впливів на природні процеси, саме небезпека «діяльного невігластва» і робить проблему екологічної освіти актуальною і такою, що потребує негайного вирішення.

Саме діяльному екологічному невігластву зобов'язані ми сьогоднішніми проблемами великих і малих рік, морів, виснаженням, інтенсивними агротехнологіями родючих земель, загазованістю міст, кислотними дощами, виснаженням озонового шару Землі, витоптаними заповідними зонами, зникаючими видами рослин, птахів, тварин та ін. І таке відбувається повсюдно: у містах і селах усіх країн і континентів. Це дає підстави говорити про низький рівень екологічної грамотності не якоїсь групи людей, суспільства, регіону, а й усього людства в цілому.

Проте сьогодні мова повинна йти не просто про накопичення знань у галузі екології, а про осмислене оволодіння ними, формування на їх основі нового світогляду, який розглядав би будь-які політичні, соціальні, господарські питання насамперед з точки

зору збереження природи. Роль освіти у формуванні екологічної культури важко переоцінити. Як зазначив відомий італійський еколог А. Траверсо: «У міру того, як наше розуміння взаємовідносин між діяльністю людини і проблемами навколишнього середовища поглиблюється, основні принципи освіти в галузі оточуючого середовища, якщо вони правильно вироблені, можуть цілком стати тим ядром, навколо якого формуватиметься майбутня стратегія суспільної освіти, вона сформує громадян світу з новим світоглядом, з новими настроями, які більше відповідатимуть потребам людства і природи» [7, с. 10].

Поштовх до розвитку екологічної освіти в Україні дала Міжурядова конференція з просвітництва в галузі навколишнього середовища, що відбулась у Тбілісі в 1977 р. Вона визначила сутність екологічної освіти в сучасних умовах. У Декларації конференції записано: «Правильно зрозуміла освіта в галузі навколишнього середовища повинна являти собою всебічний, триваючий впродовж усього життя процес освіти, який враховує переми в світі, що швидко змінюється. Вона має підготувати людину до життя, озброївши її розумінням основних проблем сучасного світу і давши їй навички і засоби, необхідні для того, щоб вона могла відігравати, за належної поваги до етичних цінностей, плідотворну роль у поліпшенні життя і захисті навколишнього середовища» [8, с. 11–12]. Разом з тим були визначені основні принципи і провідні напрями просвітництва в галузі охорони навколишнього середовища.

Роль освіти в забезпеченні стійкого екорозвитку, тобто процесу, який допоможе зробити оцінку вартості, переваг усіх проектів сільськогосподарського, індустріального і суспільного розвитку з урахуванням впливу на ресурси і потреби у них, екологічного балансу і загальної якості навколишнього середовища не тільки для нашого, а й для майбутніх поколінь, була обґрунтована в двох основних доповідях ООН – матеріалах ЮНЕП «Перспективи навколишнього середовища на період до 2000 р. і надалі» (1987 р.) і матеріалах Брундланської комісії «Наше спільне майбутнє» (1987 р.). Непереціненну роль в екологізації освіти стало прийняття ще у 1972 р. на Першій всесвітній конференції по навколишньому середовищу міжнародних природоохоронних принципів (Стокгольмська декларація) і створенням спеціального органу – Програми ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП). У 1983 р. ООН створила Всесвітню Комісію по навколишньому середовищу і розвитку, якою було розроблено затверджену Генеральною Асамблеєю ООН у 1987 р. «Всесвітню стратегію охорони природи». У звіті цієї Комісії «Наше спільне майбутнє» вперше в міжнародних документах було використано термін «Sustainable development», який в українському перекладі інтерпретується як «сталий розвиток». Програму сталого розвитку Комісії Брундтланд було підтримано в цілому ряді наукових досліджень і звітів міжнародних організацій, а також на Конференціях по навколишньому середовищу та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та Йоганнесбургу (2002 р.), в Програмі дій з подальшого впровадження «Порядку денного на ХХІ століття» («РІО+5»), низкою Всеукраїнських конференцій.

У цих документах підкреслюється, що для досягнення усталеного розвитку освіта в галузі навколишнього середовища потребує здійснення довготривалих заходів,

оскільки проблеми та якість навколишнього середовища не належать до тих, які можна раз і назавжди вирішити: вони викликають постійну турботу і тривогу.

Освіта з питань навколишнього середовища здійснюється в межах формальної і неформальної освіти. Формальна охоплює вихованців дошкільних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл усіх типів, студентів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, а також слухачів різних курсів підвищення кваліфікації, спеціалістів. Неформальна освіта охоплює молодь і дорослих з усіх верств населення, які одержують природоохоронні відомості індивідуально або колективно з джерел масової інформації чи в процесі разових заходів. Екологічний аспект повинен органічно включатись у процес освіти всіх вікових категорій, що відповідає концепції «безперервної освіти» [9, с. 253].

До речі, у школах, хоча й факультативно, але вводиться курс «Основи екологічних знань», у багатьох вузах читаються різні курси природоохоронного змісту. Зокрема, в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на більшості факультетів запроваджено курси «Екологічне право», «Екологічна політика», «Екологічна безпека», «Соціальна екологія», «Екологія природокористування» та ін., готуються спеціалісти з екології, або фахівці з екологічною орієнтацією. Це безумовно радує. Проте ще більше належить зробити.

Заразом слід зазначити, що, екологічна освіта, екологічні знання та інформація про них як процес нагромадження, трансформації знань мають уже самі по собі великий виховний потенціал і є надзвичайно важливим компонентом формування екологічної культури особистості. Але одна справа – знання, які одержує людина, і зовсім інше – його переконання, а його спосіб життя – це вже щось третє. І тому, реакцією у відповідь на потребу подолати екологічну небезпеку, створити «людську лакуну» для «виживання» та збереження людської гідності, є усвідомлена необхідність екологічної освіти та виховання як найважливіших заходів у відверненні екологічної катастрофи.

Екологічне виховання як самостійна наукова проблема в нашій літературі почала розроблятися порівняно недавно. Сам термін «екологічне виховання» вживається з другої половини 70-х років. На рівні ООН та окремих держав створювались численні програми, природоохоронні організації, які вирішували питання екологічного виховання й освіти. У результаті діяльності цих організацій у світовому співтоваристві дістала визнання та точка зору, що для вирішення завдань з охорони природи, які стоять перед людством, недостатньо дати людям тільки одну інформацію про суть проблеми і можливі шляхи її вирішення. Головне полягає в тому, щоб навчити людину самостійно приймати рішення і відповідати за його наслідки. Це зафіксовано і в Заключному акті Хельсінської конференції з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.): «Успіх будь-якої політики в галузі навколишнього середовища передбачає, що всі групи населення і суспільні сили, усвідомлюючи свою відповідальність, допомагатимуть зберігати і поліпшувати оточуюче їх середовище, а це потребує постійного і ретельного виховання» [10, с. 6].

Питання екологічного виховання, включені в міжнародну програму ЮНЕСКО «Людина і біосфера» (МАН), характеризують один з найважливіших

напрямків діяльності Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів (МСОП), що узгоджується з програмою ООН з навколишнього середовища. Значення екологічного виховання, необхідність глибоких екологічних знань, тісно пов'язаних з моральною відповідальністю за долю природи підкреслювались на багатьох українських, міжнародних і регіональних форумах.

У нашій країні проблемами екологічного виховання спочатку займалась здебільшого педагогіка. Саме в педагогічній теорії і практиці свого часу набув поширення термін «природоохоронна освіта», проте він не цілком влаштував з логіко-семантичної точки зору, бо охорона природи в суспільстві поза його природоперетворюючою діяльністю просто неможлива. З'явився ще один термін – «екологічне виховання», який відображає дещо інший аспект учення про взаємодію людини і суспільства з природою. Особливість педагогічного підходу до цієї проблеми полягає в переважній орієнтації на освітній бік проблеми. Практично ж обидва терміни «природоохоронна освіта» й «екологічне виховання» вживалися здебільшого як рівнозначні.

Хоча в літературі і зазначається певна специфіка як екологічного виховання, так і екологічної освіти (перше звернене переважно до емоційно-чуттєвого світу особи і сприяє формуванню світовідчуття, а друга пов'язана з навчальним процесом і впливом на сферу раціонального мислення, що є основою формування світоглядних поглядів, принципів, позицій) – вони розглядаються і нині як єдине ціле. У методологічному плані це не зовсім правильно, бо феномен виховання не зводиться до освіти і за своїм змістом набагато складніший.

Більше того, неправомірно розглядати екологічне виховання, так би мовити в «чистому вигляді», тобто як ще одну цілком виокремлену форму виховання поряд з іншими, як це нерідко робиться. Безумовно, мають рацію ті, хто розглядає всі види виховання як єдиний взаємопов'язаний комплексний процес. Але актуальність і специфічність екологічного виховання робить його як принципово новим і мабуть, чи не найважливішим напрямком загального виховного процесу. Адже жоден з напрямків виховання не комплексується з рештою такою кількістю зв'язків, як екологічне.

Таким чином, екологічне виховання «відіграє роль певного інтегратора в сучасному виховному процесі. Воно з'єднує в єдину функціональну систему всі традиційні види, ґрунтується на них і може бути важливим чинником подолання відомчості в цій важливій сфері людської діяльності. У певному смислі можна сказати, що такі напрямки виховання, як трудове, економічне, моральне, громадянсько-патріотичне, правове, естетичне, санітарно-оздоровче, є аспектами екологічного виховання, звичайно, не втрачаючи своєї специфіки» [5, с. 127].

Стосовно визначення сутності екологічного виховання існують різні підходи. Так, одні дослідники вважають, що процес оптимізації взаємодії суспільства і природи потребує проведення виховної роботи серед населення, яка розуміється як система цілеспрямованих впливів на свідомість і поведінку людини чи навіть цілих колективів. Отже, тут суть екологічного виховання розуміється як процес, система цілеспрямованого впливу. Інші вважають, що екологічне виховання

людини – це формування у неї певних норм поведінки щодо природного середовища, прагнення до гармонії з ним, до оптимізації біосфери на благо людини. Суть екологічного виховання розглядається як підсумок, певні норми поведінки. У результаті обговорення цієї проблеми у філософській літературі утвердилось розуміння екологічного виховання як системи цілеспрямованого постійного впливу на свідомість і поведінку об'єкта з метою формування у нього відповідних норм стійкого ставлення до природи [11, с. 77].

Інший детермінант поведінки і діяльності людини – ситуація, в якій відбувається задоволення потреби, що з'являється. Такою ситуацією для людини є середовище, яке впливає на неї – тобто суспільство. Тому ми повинні розглядати екологічне виховання як безперервний процес, що має починатися з раннього віку і тривати постійно й цілеспрямовано впродовж усього життя людини. Необхідно пам'ятати, що в процесі своєї діяльності особистість у певній формі повертає суспільству те, що вона в процесі свого формування одержала від нього і зробила своєю природою. Саме з цієї точки зору екологічне виховання є важливим кроком на шляху формування нового ставлення до природи, біосфери в цілому, а отже і до самої людини.

У процесі екологічного виховання потрібно закладати в свідомість переконання, що все в нашому житті – від економіки до суспільної свідомості і культури – так чи інакше пов'язане екологією, з умінням поліпшувати навколишнє середовище. Важливо докорінно змінити установку, на якій сьогодні ґрунтується псевдоекологічний погляд на природу і на місце в ній людини. А саме: «коли ми говоримо, що слід жаліти природу, потрібно потурбуватися про те, щоб наші нащадки мали прекрасний сонячний світ, в якому бігали б зайці і паслись кози, не зникали рослини, не висихали моря – в цю хвилину в нас говорить почуття дбайливого господаря. Це раціоналізований погляд, що розглядає майбутнє з точки зору своєї довготривалої участі в ньому.

Екологічна ж свідомість повинна ґрунтуватися на абсолютно іншому принципі, зовсім іншій установці: «Природа – це мати, я її оберігаю не тому, що вона мені буде потрібна в майбутньому, не тому, що я можу її «доїти», насолоджуватись нею, а тому, що я її частина, я рівний їй у цьому розумінні, і тому, що вона в цьому розумінні вища за мене: я знаходжусь у ній не для того, щоб користуватися нею, володіти нею, господарювати в ній, а для того, щоб злитися з нею й у своєму власному житті, й у житті своїх дітей і нащадків» [12, с. 342]. Екологічне виховання, спрямоване на формування саме такої установки, ми можемо розглядати як суттєвий чинник формування екологічної культури, що визначає норми поведінки людини стосовно природи.

Характеристика екологічної освіти і виховання свідомого, відповідального ставлення до природи була б неповною, незавершеною без аналізу їх практичної сторони, тобто без *свідомої екологічної діяльності*, яка включає в себе всі види і форми діяльності, що пов'язані з раціональним вирішенням екологічної проблеми, екологізацією суспільного виробництва, всієї соціальної діяльності. І це природно, бо саме практична діяльність у галузі охорони природного середовища дає можливість зрозуміти взаємодію розглянутих раніше елементів

екологічної культури, якими, зокрема, є і екологічна освіченість, і екологічне виховання, тобто свідоме, відповідальне ставлення до природи.

Разом з тим сама екологічна діяльність, як центральний і визначальний елемент екологічної культури, має здійснюватись не тільки під час суспільно корисної трудової діяльності, вона повинна бути «стрижневим» елементом здобуття як екологічної освіти, так і формування екологічних переконань. Не випадково висхідний принцип залучення людини до екологічних знань – принцип єдності пізнавальної і практичної діяльності. Багатогранна *екологічна діяльність* має різні *виміри*:

– вважається могутнім стимулятором розумової діяльності. Участь у природоохоронній діяльності від простих її форм (наприклад, робота шкільних лісництв, голубих патрулів, розчистка джерел, підгодівля диких тварин і птахів, посадка дерев і кущів, збір лікарських рослин) до більш складних (насаджування лісових культур і догляд за ними, висівання і збір насіння, створення штучних місць гніздування, інвентаризація об'єктів природи, а також територій, які потребують захисту та ін.) є важливим джерелом отримання відомостей про природне середовище, про зміни, що відбуваються в ній під впливом природокористування;

– є надійною основою практичного застосування опробуваних екологічних знань, отриманих у навчальному закладі або почерпнутих з науково-популярної літератури та інших джерел;

– викликає потребу в набутті і використанні нових знань, оскільки в ході екодіяльності виникає чимало нових питань про життя природи;

– життєвий досвід переконливо доводить, «що еколого-пізнавальні потреби й інтереси людей перебувають у прямій залежності від ступеня їх включення в практичне вирішення завдань охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів» [13, с. 203]. З цим твердженням Ю. Ожегова і К. Никонорової не можна не погодитись. Адже абстрагуючись від взаємозв'язку пізнання і практики надто складно пояснити мотиви допитливості, прагнення до знань, обсяг і глибину їх засвоєння, вміння застосовувати їх при аналізі конкретної обстановки, чи, навпаки, причини індиферентності особистості до екологічної тематики.

Екологічна освіта повинна здійснюватись у нерозривному зв'язку з тими чи іншими видами діяльності людини. Різні види діяльності виконують різні функції в екологічній освіті і доповнюють один одного. Так, навчальна діяльність сприяє засвоєнню теорії взаємодії суспільства і природи, оволодінню вміннями оцінки стану природи і передбачення наслідків людської діяльності. Гра, наприклад, формує досвід прийняття екологічно доцільних рішень і розвиває розуміння ставлення до природи людей різних професій. Суспільно корисна трудова діяльність сприяє набуттю досвіду догляду за природними об'єктами, формує реальний внесок у вивчення й охорону місцевих екосистем, пропагує екологічні ідеї.

Вивчення і охорона природи повинні ґрунтуватися на діяльності особистості, в організації якої провідна роль належить активним формам і методам навчання. Під такими методами навчання розуміють: а) домінування

самостійної індивідуальної роботи; б) підвищення в початковому процесі питомої ваги практичних занять; в) особливі види практичних занять (дискусії, ділові ігри, бесіди «за круглим столом», «мозкові атаки»).

Підсумовуючи зазначимо, що нерациональна людська діяльність порушила природний кругообіг речовин і енергообмін на планеті, спричинила глобальну соціоecологічну кризу. Щоб зупинити цю кризу, необхідно оптимізувати взаємодію суспільства з природним довкіллям, сформуувати високий рівень екологічної культури громадян. Мова йде про формування своєрідного «кодексу поведінки», що лежить в основі екологічної діяльності. Це сукупність знань, норм, стереотипів та «правил поведінки» людини в оточуючому їй природному світі [14, с. 224]. Хоча рівень екологічної культури поступово зростає, але відбувається це надто повільно. Тому, розбудовуючи нашу державність і враховуючи катастрофічний стан навколишнього природного середовища, надто низький рівень екологічної свідомості, необхідно розробити і запровадити концепцію формування екологічної культури громадян України. Бо тільки екологізація суспільної свідомості поряд з екологізацією виробництва і науки – шлях, який веде до опанування надскладною екологічною ситуацією.

Список використаних джерел

- Хилько М. І. Екологізація політики / М. І. Хилько. – К.: Вадекс, 2014. – 344 с.
- Салтовський О. І. Основи соціальної екології: Курс лекцій / О. І. Салтовський. – К.: МАУП, 1997. – 168 с.
- Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібник / В. С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
- Цицерон М. Т. Тускуланские беседы / Марк Тулий Цицерон // Изб. соч. – М.: Худ. лит.–ра, 1975. – 456 с.
- Киселёв Н. Н. Мироззрение и экология / Н. Н. Киселёв. – К.: Наукова думка, 1990. – 215 с.
- Кримський С. Б. Філософія – авантюра духу чи літургія смислу? / С. Б. Кримський // Філософія. Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / За ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. – К.: Знання, 2009. – С.15–27.
- Траверсо А. Б. Размышления о философском образовании в области окружающей среды / А. Б. Траверсо. – М.: Наука, 1979. – 146 с.
- Образование в области окружающей среды в свете рекомендаций Тбилисской конференции. – Париж: ЮНЕСКО, 1981. – 113 с.
- Андрущенко В. П. Екологічна політика і освіта: проблеми становлення / В. П. Андрущенко // Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К.: Знання України, 2004. – С.253–258.
- Во имя мира, безопасности и сотрудничества // К итогам Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Хельсинки 30 июля – 1 августа 1975 г. – М.: Политиздат, 1975. – 96 с.
- Руденко Т. П. Філософське осмислення особливостей сучасної взаємодії системи «природа–людина–суспільство» / Т. П. Руденко // Гуманітарні студії. Збірник наукових праць. – К.: ВПЦ «Київ. ун–т», 2011. – Вип.9. – С.71–77.
- Заблуждающийся разум?: Многообразие венаучного знания. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.
- Ожегов Ю. П. Экологический импульс: Проблемы формирования экологической культуры молодежи / Ю. П. Ожегов, Е. В. Никонорова. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 271 с.
- Морен Е. Шлях за майбутнє людства / Едгар Морен; пер. з фр. С. Маричева. – К.: Ніка–Центр, 2014. – 256 с.
- Салтовський О. І. Основи соціальної екології: Курс лекцій / О. І. Салтовський. – К.: МАУП, 1997. – 168 с.
- Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібник / В. С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
- Цицерон М. Т. Тускуланские беседы / Марк Тулий Цицерон // Изб. соч. – М.: Худ. лит.–ра, 1975. – 456 с.
- Киселёв Н. Н. Мироззрение и экология / Н. Н. Киселёв. – К.: Наукова думка, 1990. – 215 с.
- Кримський С. Б. Філософія – авантюра духу чи літургія смислу? / С. Б. Кримський // Філософія. Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / За ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. – К.: Знання, 2009. – С.15–27.
- Траверсо А. Б. Размышления о философском образовании в области окружающей среды / А. Б. Траверсо. – М.: Наука, 1979. – 146 с.
- Образование в области окружающей среды в свете рекомендаций Тбилисской конференции. – Париж: ЮНЕСКО, 1981. – 113 с.
- Андрущенко В. П. Екологічна політика і освіта: проблеми становлення / В. П. Андрущенко // Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К.: Знання України, 2004. – С.253–258.
- Во имя мира, безопасности и сотрудничества // К итогам Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Хельсинки 30 июля – 1 августа 1975 г. – М.: Политиздат, 1975. – 96 с.
- Руденко Т. П. Філософське осмислення особливостей сучасної взаємодії системи «природа–людина–суспільство» / Т. П. Руденко // Гуманітарні студії. Збірник наукових праць. – К.: ВПЦ «Київ. ун–т», 2011. – Вип.9. – С.71–77.
- Заблуждающийся разум?: Многообразие венаучного знания. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.
- Ожегов Ю. П. Экологический импульс: Проблемы формирования экологической культуры молодежи / Ю. П. Ожегов, Е. В. Никонорова. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 271 с.
- Морен Е. Шлях за майбутнє людства / Едгар Морен; пер. з фр. С. Маричева. – К.: Ніка–Центр, 2014. – 256 с.
- Салтовський О. І. Основи соціальної екології: Курс лекцій / О. І. Салтовський. – К.: МАУП, 1997. – 168 с.
- Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібник / В. С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
- Цицерон М. Т. Тускуланские беседы / Марк Тулий Цицерон // Изб. соч. – М.: Худ. лит.–ра, 1975. – 456 с.
- Киселёв Н. Н. Мироззрение и экология / Н. Н. Киселёв. – К.: Наукова думка, 1990. – 215 с.
- Кримський С. Б. Філософія – авантюра духу чи літургія смислу? / С. Б. Кримський // Філософія. Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / За ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. – К.: Знання, 2009. – С.15–27.
- Траверсо А. Б. Размышления о философском образовании в области окружающей среды / А. Б. Траверсо. – М.: Наука, 1979. – 146 с.
- Образование в области окружающей среды в свете рекомендаций Тбилисской конференции. – Париж: ЮНЕСКО, 1981. – 113 с.
- Андрущенко В. П. Екологічна політика і освіта: проблеми становлення / В. П. Андрущенко // Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К.: Знання України, 2004. – С.253–258.
- Во имя мира, безопасности и сотрудничества // К итогам Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Хельсинки 30 июля – 1 августа 1975 г. – М.: Политиздат, 1975. – 96 с.
- Руденко Т. П. Філософське осмислення особливостей сучасної взаємодії системи «природа–людина–суспільство» / Т. П. Руденко // Гуманітарні студії. Збірник наукових праць. – К.: ВПЦ «Київ. ун–т», 2011. – Вип.9. – С.71–77.
- Заблуждающийся разум?: Многообразие венаучного знания. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.
- Ожегов Ю. П. Экологический импульс: Проблемы формирования экологической культуры молодежи / Ю. П. Ожегов, Е. В. Никонорова. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 271 с.
- Морен Е. Шлях за майбутнє людства / Едгар Морен; пер. з фр. С. Маричева. – К.: Ніка–Центр, 2014. – 256 с.

References

- Hyl'ko M. I. Ekologizacija polityky / M. I. Hyl'ko. – K.: Vadeks, 2014. – 344 s.

2. Saltovs'kyj O. I. Osnovy social'noi' ekologii': Kurs lekcij / O. I. Saltovs'kyj. – K.: MAUP, 1997. – 168 s.
3. Krysachenko V. S. Ekologichna kul'tura: teorija i praktyka: Navch. posibnyk / V. S. Krysachenko. – K.: Zapovit, 1996. – 352 s.
4. Ciceron M. T. Tuskulanske besedy / Mark Tulij Ciceron // Izb. soch. – M.: Hud. lit.–ra, 1975. – 456 s.
5. Kisel'ov N. N. Mirovozzrenie i jekologija / N. N. Kisel'ov. – K.: Naukova dumka, 1990. – 215 s.
6. Kryms'kyj S. B. Filosofija – avantjura duhu chy liturgija smyslu? / S. B. Kryms'kyj // Filosofija. Hrestomatija (vid vyotokiv do s'ogodennja): navch. posib. / Za red. akad. NAN Ukraïny L. V. Gubers'kogo. – K.: Znannja, 2009. – S.15–27.
7. Traverso A. B. Razмышlenija o filosofskom obrazovanii v oblasti okružhajushhej sredy / A. B. Traverso. – M.: Nauka, 1979. – 146 s.
8. Obrazovanie v oblasti okružhajushhej sredy v svete rekomendacij Tbilisskoj konferencii. – Parizh: JuNESKO, 1981. – 113 s.
9. Andrushhenko V. P. Ekologichna polityka i osvita: problemy stanovlennja / V. P. Andrushhenko // Rozdumy pro osvitu: Statti, narysy, interv'ju. – K.: Znannja Ukraïny, 2004. – S.253–258.
10. Vo imja mira, bezopasnosti i sotrudnichestva // K itogam Soveshhanija po bezopasnosti i sotrudnichestvu v Evrope, sostojavshegosja v Hel'sinki 30 ijlja – 1 avgusta 1975 g. – M.: Politizdat, 1975. – 96 s.
11. Rudenko T. P. Filosof's'ke osmyslennja osoblyvostej suchasnoi' vzajemodii' systemy «pryroda–ljudyndna–suspil'stvo» / T. P. Rudenko // Gumanitarni studii'. Zbirnyk naukovykh prac'. – K.: VPC «Kyïv. un–t», 2011. – Vyp.9. – S.71–77.
12. Zabluzhdajushhij razum?: Mnogoobrazie vnauchnogo znanija. – M.: Politizdat, 1990. – 464 s.
13. Ozhegov Ju. P. Jekologicheskij impul's: Problemy formirovanija jekologicheskij kul'tury molodezhi / Ju. P. Ozhegov, E. V. Nikonorova. – M.: Mol. gvardija, 1990. – 271 s.
14. Moren E. Shljah za majbutnje ljudstva / Edgar Moren; per. z fr. Je. Maricheva. – K.: Nika–Centr, 2014. – 256 s.

Khylko N. I., Doctor of Philosophy, Professor, Department of Political Science, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), mykola.khylko@gmail.com

Ecological culture and effective means of its formation

It is noted that the necessity of forming an ecological culture is connected with the reaction to the global ecological crisis. An effective means of forming an ecological culture is environmental education, environmental education and environmental activities.

Keywords: ecological crisis, ecological education, ecological education, ecological education, ecological activity.

* * *

02.15 Общефилософские проблемы
УДК 101.1

Амиров Э. А.,
докторант, Институт Философии
Национальной Академии Наук Азербайджана
(Азербайджан), matlabm@yandex.ru

Связь математики и философии на дискретно– структуральной плоскости мышления: ДИСКРЕТНО–СТРУКТУРАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ МИРА

Излагается дискретно–структуральное строение мира. В сравнении с идеей Гераклита о неразрывном мире, предпочтение отдается дискретному миру Демокрита. Отмечается, что если дискретные атомы Демокрита были простыми и неделимыми, указанные в статье атомы современного мира обладали бы, скорее структуральным строением.

В статье обосновывается проблема, как взаимная связь математики и философии влияют на познание, создающего дискретно–структуральное мировоззрение. Автор отмечает, что появление письменности, символического языка и изображение картины мира посредством математики, привели нас в сферу дискретно–математического мировоззрения.

Ключевые слова: познание, математика, философия, дискретно–структуральное мировоззрение.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мое тело и перо в руках составляют одно единое, если рассматривать их на уровне частиц. Но если все это усложнить, и расположить частицы по-разному, мое тело и перо становятся уже разными субстанциями. Также и создаваемая нашим сознанием культура не выходит за рамки данного принципа. С приходом в этот мир мы попадаем в ансамбль заменяющих друг – друга отношений: семья, территория, где мы проживаем, национальность, религия, мораль, менталитет, школа, университет, специализация, наука, рабочий коллектив, страна и т.д. Ничто из перечисленного не повторяют друг – друга и каждая и них обладает как бы внутренней целостностью, особым внутренним строением. Вся наша жизнь проходит в контактах с перечисленными выше структурами. Они еще больше расширяют наш мир и одновременно утончают его. Наш современный мир – та часть, где мы живем, и наше мировоззрение имеет дискретно–структуральное строение. Мы живем в окружении построенных нами структур. Каждая из этих структур имеет свой определенный контекст. В большинстве случаев, связанные с этим знания не работали за пределами своей области. Например, знания необходимые для производства автомобиля, не применяются в быту или тормозная система автомобиля не применима для налоговой системы. Инженер разбирается в конструкторских и функциях различных машин. Однако машины не могут вступать в «контакт» друг с другом. Только с помощью инженера они могут вступать в «контакт» и только инженер может приспособить деталь одной машины к другой, перевести ее какую–то функцию на другую машину или воспользоваться функциями обеих машин вместе.

Наше общество тоже напоминает большое «инженерное общество». Роль нашего «инженера» здесь играют разные люди. Например, учитель может общаться с родителем только с помощью школьной «машины». Вне школы учитель и родитель люди одинакового уровня, а их общение в рамках быта состоит из 1500–2000 слов. Человек словно переходит из структуры в структуру. Учитель и дома продолжает свою деятельность. В сравнении с современным человеком древний человек был более гармоничным. Примером здесь можно привести только монастырей. В монастырях люди живут вместе, занимаются общим делом и проходят общее обучение. Все здесь одного цвета, т.е. как одно целое. Однако современный человек в «раздробленном», т.е. дискретном состоянии. Как в математике, через определенное время отношения становятся независимыми и превращаются в математические объекты, так и существующие в обществе отношения через определенное время превращаются в независимый ансамбль – структуру. Можно привести более ясные и наглядные примеры из недалекой истории. Сеть AgraNet, предназначенный для военных целей, через несколько десятилетий превратился в глобальную сеть Internet. Такие невидимые в Интернете отношения, как переписка, поиск, сбыт, общение и т.д. становятся независимыми и превращаются в такие гигантские структуры – корпорации, как Google, Amazon, Facebook и пр.

Письменности примерно 5000 лет. До появления письменности люди мыслили образно, виртуально.

Это доказано дошедшими до наших дней наскальными изображениями, нарисованными десятки тысяч лет назад. В эпоху, когда еще не было разговорного языка или он был в зачаточном состоянии, люди выражали свои мысли посредством художественных изображений, ритуалов, мифическими образами. Вероятно, образное мышление предшествовало мышлению посредством символов. Появлением письменности культура приобрела память (только культура!) и получила скачкообразное, сложное кумулятивное развитие. Если выразиться метафорически, современная цивилизация, культура являются детищами письменности. Человек, живущий в гармонии с природой и не отделяющий себя от окружающего его мира, в лучшем случае, был привязан к нему ритмичными ритуалами и мифическими образами. С появлением письменности между этими двумя родственниками вошла третья – система языка и символических знаков и они стадии стремительно отдаляются друг от друга. С появлением языка и системы символических знаков ускорился процесс отчуждения человека от природы, и ее место заняла культура, созданная системой символических знаков. Такая культура не является неразрывно–гармоничной, а имеет дискретно–структуральное состояние. Поскольку, сами символы являются дискретными объектами, созданная ими культура (или культура, построенная на них) имеет дискретную сущность. Дискретность не бывает гармоничной и этим человек отделяется от природы. Своими дискретными концепциями он не может гармонизировать с природой, так как, дискретные концепции способны изображать только один ракурс. Тысячи невидимых в свете этих концепций оттенков остаются в стороне. Человек контактирует с природой только с помощью данных теорий и концепций.

Связь неразрывности и дискретности известно издревле. Эти два принципа впервые были рационализированы греками. Говоря о дискретности и неразрывности, первым долгом вспоминаются Демокрит и Гераклит. Согласно Демокриту мир состоит из неделимых дискретных атомов. А по Гераклиту, все постоянно находится в движении, все течет, нет ничего статичного. Нельзя дважды споткнуться в одном и том же месте. Но есть нечто, не подвергающееся изменениям – Гераклит называл это Логосом. В дальнейшем увидим, что в действительности мы осознаем этот мир не только происходящими в нем изменениями, а также посредством законов природы, разрабатываемых нами теорий, концепций, структур. Следовательно, современный мир можно считать миром Демокрита. Но существует одна разница – если Демокрит считал дискретные атомы неделимыми и простыми, атомы нашего современного мира имеют больше структуральное строение.

Мировоззрение и культура состоят именно из такой атомарной структуры. Наше дискретно–структуральное мировоззрение оставило свои следы, как на процессе познания, так и в науке и культуре. В нейрофизиологии есть такая практика, что у людей с сильно поврежденным левым полушарием головного мозга отсутствуют такие индивидуальные чувства, как дифференцирование от окружающей среды, способность отделять предметы и т.д. Хотя левое полушарие отвечает за логические операции, а правое полушарие за профессиональные, целостные операции. Здесь перед нашим взором раскрываются интересные параллели, которые ведут

нас к мировоззрению античного человека. В античном мире человек жил в гармонии с природой и не мог отделить себя от нее. После того как греки познали силу разума, начала развиваться логика, появились различные теории, науки, люди начали строить мир на базе своих дискретных теорий. Таким образом, начался путь к дискретно–структуральному мировоззрению. Данный путь оторвал человека от природы, с которой он издревле жил в гармонии и превратил его в объект дискретно–структурального мировоззрения, говоря иными словами, подверг отчуждению. Словно, человек оторвался от правого полушария и вступил в мир левого полушария.

Выражение культуры дискретными сегментами достигло своего пика в 60–е годы прошлого века и становится основой для структуральной философии. «Основателями этого течения, созданного в процессе критики экзистенциализма, идеалистического субъективизма, персонализма, историзма и поверхностного эмпиризма стали К. Леви–Стросс, Л. Альтюссер, М. Фуко и Ж. Лакан» [1, с. 627]. В центре такого мировоззрения стоял не субъект, а безжизненные структуры. «Обобщая, можно утверждать, что основную идею философского структурализма составляли не отношения, не субъекты, а структуры» [1, с. 629]. Говоря иными словами, в центре размещался не сам человек, а абстрактные структуры, устроенные из определенных законов и правил. М. Фуко называл это «исчезновением человека». Согласно К. Леви–Стросса, каждая культура – это «ансамбль символических систем», к которым относятся в первую очередь, язык, искусство, религия и наука [2, с. 223]. Выражаясь иными словами, культура является устроенной из этих структур матрицей.

В своем знаменитом труде «Слова и Предметы» М. Фуко различает три эпицентрические структуры в истории западной мысли. На первом этапе, до эпохи Ренессанса слово и обозначаемый им предмет составляли одно целое. Например, стоимость денег соответствовала их материальной стоимости. На втором этапе, т.е. в конце XVI, начале XVII века происходят определенные изменения, и форма начинает главенствовать. Например, стоимость монеты зависит от отчеканенного на ней изображения монарха. Наконец, на третьем этапе – в XVIII веке, появляется новый аспект. Ученых волнует уже не представление видимой реальности, а его невидимые, скрытые измерения [1, с. 634]. Иными словами, значение начинает зависеть от структуры, т.е. между значением и остальными предметами вступает третий слой – символические системы.

Структуризация происходит и в сфере науки. В современном мире науки превратились в независимые, самодостаточные системы, с собственной исследовательской методологией и определенными фрагментами, исходящими из изучаемых реалий. Теперь математик и химик мало понимают друг друга или вообще не понимают. Они говорят на разных языках, думают различными механизмами. Друг друга не понимают не только люди, занимающиеся различными отраслями науки. Каждая наука внутри разветвляется в десятки ветвей, что в значительной степени затрудняет понимание. Видимо, такие современные науки, как бионика, биоинформатика, геофизика, нейропсихология и другие науки появляются из потребности интеграции наук, мультидисциплинарного подхода к ним. Другими словами,

появилась потребность в упрощении, гармонизации мира, разделенного на различные сферы, области, фрагменты. А для этого не следует возвращаться в истоки, а полагаться на возвышающиеся на них структуры «второго слоя». Они могут быть построены на существующих механизмах мышления или на основе создаваемых более качественных механизмах. Это может происходить в двух направлениях: на гармоничной прослойке среди существующих структур или в структурах, устроенных на построенной на них надстройке. Говоря словами К. Юнга: «Если противоположности не могут соединиться на своем уровне (*tertium non datur!*), тогда возникает потребность в преобладающей инстанции и обе могут соединиться в этом третьем» [3, с. 211]. Говоря иными словами, нужно гармонизироваться и вернуться в мир Гераклита или структурироваться и продолжать мир Демокрита.

А теперь поговорим о способах структуризации математики и попробуем показать как это косвенно влияет на физическую панораму мира. Это можно обосновать тем, что появление символической алгебры, превращение геометрии в аналитическую геометрию, иными словами, опережение геометрии алгеброй в значительной степени ускорило данный процесс, способствовал настроению математики от неразрывного духа к дискретному духу. Это прослеживается во взглядах Н. Бурбаки на архитектуру математики. Согласно Бурбаки математика состоит из смеси трех базовых структур – алгебраической, топологической, регулирующей и их смеси [4, с. 10]. Одновременно, взгляды на структуральное строение математики в самой современной форме выражаются во взглядах М. Резника [5]. Данный характер математики «впитался» в научную картину мира и возникло дискретно–структуральное мировоззрение. Далее мы увидим, что некоторые авторы называют это новым панפיфагоризмом.

Таким образом, если обратить взор на историю математики, можно увидеть, что согласно разделению М. Фуко на третьем этапе, т.е. в конце XVI века появляется символическая алгебра Ф. Вивьета (1591), как точка возврата от математики. Упомянутая символическая алгебра играла роль фундамента современной математики. Говоря иными словами, объект познания изменился от материального на формальное, неразрывного на дискретное. Движущей силой этого стал Ренессанс. В частности следует отметить, что господство абстрактной математической физики способствует появлению в познании формальных абстрактных строений и архетипов. А это в свою очередь, выступает в картине мира в качестве фундамента для опережения дискретным мировоззрением неразрывного мировоззрения. Появление в античном мире логоса, а на востоке религий К. Яспер характеризовал изменением направления «оси». Если мы станем рассматривать новую эпоху через призму парадигмы современного мировоззрения – синергетику, Ренессанс можно считать точкой бифигурации процесса мирового познания. Если мы пойдем немного дальше, математику можно охарактеризовать окаменелой, диссипативной структурой. Метафорически эту эпоху называют эпохой разума. Так как, продукция разума имеют дискретную сущность, дискретно–структуральный характер последующего мировоззрения выглядит довольно естественно. Одним из базовых функций разума является классификация и расставление

по местам. Только после этой индивидуализации разум может рефлексировать на чем то. А. Уайтхед также отмечал ведущую сущность идеи размещения для века разума «Идея размещения приобретает определенное значение независимо от какого либо времени. Именно это и составляло картину мира XVII века» [6, с. 114].

Двух столбов современной физики – теорию относительности и квантовую механику невозможно представить геометрически. Если выразить метафорически, они словно математические, точнее, полуматематические, полуправдивые «кентавры». Действительно, в математике существуют такие объекты, которые не имеют в природе аналогов. Например, отрицательные числа, комплексные числа, рациональные числа и другие понятия не соответствуют а природе никаким фрагментам. Однако, несмотря на это, они с легкостью могут применяться к природным явлениям. Выдающийся английский математик и физик Р. Пенроуз называл комплексные числа магией [7, с. 82]. Нередко, физики принимают объекты квантовой физики математическими объектами, чем объектами действительного мира. Выражаясь другими словами, «формальные выражения заменяют действительность, хотя это означает также широкое распространение аналитического мышления, символического языка» [8, с. 33]. По словам видного французского философа Г. Башляра «Думать по научному означает определиться на эпистемологической позиции между теорией и практикой, математикой и опытом» [9, с. 163]. По всей видимости, Платон еще не устарел окончательно. Его мысль о том, что «математика является мостом между материальным миром и миром идей» появляется в новом одеянии.

Становится известно, что не только сложные математические теории, даже элементарные понятия имеют структурную форму. Г. Башляр раскрывает сложное строение понятия масса, которую мы считаем элементарной физической единицей и относимся к ней так просто в своей повседневной жизни. В начале оторванное от повседневного сознания (он называет это стадией анимизма) понятие масса вступает в инструментальную стадию. Масса, устанавливаемая посредством весов, на самом деле является представленной этими механизмами информацией, созданной ими сложной композицией. Однако мы не будем обращать на это внимание и пользуемся ею как прежде, в элементарном понимании [9, с. 178]. Далее масса представляется в XVII веке, в рациональной механике И. Ньютона, уже ни как первичное понятие, а как отношение между несколькими понятиями. При этом масса определяется как соотношение силы к ускорению [9, с. 179]. После этого масса вступает в теории относительности в новую стадию и получает при этом энергетическую эквивалентность и зависит от скорости. Например, у фотона не имеет статической массы, она проявляется только при движении фотона. На следующей стадии появляется понятие отрицательной массы в механике Дирака [9, с. 182]. Как видно, все знакомые нам привычные и элементарные понятия на самом деле обладают достаточно сложным строением. Вновь говоря словами Г. Башляра «Электрон нечто красивое в атоме гелия и лития, которое выражается четырьмя числами» [9, с. 190].

В основе механики И. Ньютона лежат три закона. Например, согласно второму закону И. Ньютона двум телам противопоставляется отношение $F = ma$. Согласно

данному закону, дерево притягивает расположенный рядом камень. Данное притяжение представляется числами и здесь не затрагивается природа дерева или камня. Не имеет значения из какого они материала, один из них одушевленный, а другой неодушевленный, один называется деревом, другой камнем и т.д. Для каждого предмета здесь выделено одно число, это число, выражает их массу. Выше мы упоминали о природе массы. Закон Ньютона не отражает отношение между камнем и деревом, а показывает отношение между двумя числами. Следовательно, «предметный мир не может применяться к числовым законам. Они демонстрируют только связь между рассуждениями. А последние включают и законы природы» [10, с. 55].

Впервые об этом заговорил Пифагор. Согласно пифагорейцам все выражается в числах. Эта идея прошла 2500 лет через разум Г. Галилея, Р. Декарта, И. Ньютона и дошла до наших дней. В наши дни это повторяют М. Тегмарк, Б. Грин и другие физики, астрофизики. Вероятно, Вселенная построена из математических законов или математика объясняет нам все это наилучшим образом. При ином подходе, мы оторвались от природы и попали в «сети» формул. И. Шафаревич выражает это образно: «Система законов напоминает коробку. Всю Вселенную можно разместить и упаковать в ней. Затем можно открыть коробку и достать из него Вселенную, самое меньшее на плоскости ума» [8, с. 11]. Если бы существовала альтернативная система мышления, она могла бы отобразить Вселенную? По нашему мнению необходимо поставить этот вопрос. Или Вселенная настолько богата, что может приспособиться на любую теорию, созданную человеком? Мы вновь возвращаемся к математике, поскольку эти вопросы выходят за рамки статьи. Действительно, имеются достаточно аргументов, доказывающих, что миром управляет математика и они сохраняют свою доказательную силу. До наших дней естествоведы представляют нам эту действительность с рассуждениями в различных форматах. Например, Р. Пенроуз отмечает, что «математика чистейшая форма, принимающая истину» [11, с. 45].

Ради простоты вспомним довольно примитивную теорему, известную с XVII века – это теорема П. Варюна. Естественно, существуют сотни таких теорем. Однако мы выбрали именно эту теорему, чтобы все смогли наглядно представить себе. Следовательно, согласно этой теореме, линии, соединяющие середины сторон любого четырехугольника, создают параллелограмм. Выберите хаотичные линии и постройте четырехугольник. Соедините средние точки его сторон линиями и в результате получите в центре упорядоченную фигуру. Интересно, что данная упорядоченность проявляется постоянно. Именно этот механизм символизирует дух выражения Вселенной математикой. Даже в высших теориях – в теории относительности, квантовой механике математика проясняет именно такого рода инвариантности. Следовательно, в природе есть неизменные отношения, остающиеся инвариантными и прекрасно выражаемые математикой. Выдающийся физик, лауреат Нобелевской премии Э. Вигнер пишет: «Если корреляция между явлениями менялись бы ежедневно и отличались бы на различных точках пространства, тогда невозможно было бы осознать законы природы. Именно данный переход от одной стадии к другой, более высокой, от явления к закону

природы, от закона природы к симметрии или принципу инвариантности составляет наши знания об окружающем мире, которых я называю иерархией знаний» [12, с. 36].

Материя состоит из атомов и элементарных частиц стандартных размеров. Природа подчиняется математически сформулированным физическим законам, существуют космологические постоянные. Платон утверждал, что все состоит из правильных треугольников. Современные естествоведы считают данное высказывание верным, просто треугольник заменяет довольно сложный математический объект. Упомянутый выше астрофизик М. Тегмарк пишет: «Мы живем в большом математическом объекте, который сложнее додекаэдра. Предполагается, он настолько сложный, что если сравнивать его старым именем – многообразием Калоби–Йау, тензорным наложением, Гильбертовым пространством. Хотя они проявляются в самых передовых теориях. Наш мир включая нас самих плод чистейшей математики» [13, с. 387]. Между прочим, современная эпоха называется гипотезой математической вселенной.

Таким образом, наш контакт с Вселенной устанавливается на математическом языке или строится на математической плоскости. Образно говоря, математика музыка Вселенной, исполнителями которой являемся мы. Математика «думает» за нас, и всегда оказывается умнее и ведет нас за собой. Один из родоначальников квантовой механики, лауреат Нобелевской премии П. Дирак заметил в своем уравнении теоретическое утверждение действительности и экспериментальное утверждение позитрона и отметил по этому поводу следующее: «Уравнение оказалось умнее меня» [14, с. 136]. Таким образом, математика начинается там, где заканчиваются здоровое мышление и физическая интуиция.

Этим мы постарались показать, что появление письменности, символического языка и изображение картины мира посредством математики, привели нас в сферу дискретно–математического мировоззрения. И наши контакты с миром, а также процесс познания являются видимостью данной прослойки.

Список использованных источников

1. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т.4. От романтизма до наших дней. – СПб.: ТОО ТК–Петрополис, 1997. – 880 с.
2. Фролов И. Т. и др. Введение в философию. – М.: Республика, 2003. – 623 с.
3. Юнг К. Г. Эон. Исследования о символике самости. – М.: Академический Проект, 2009. – 340 с.
4. Бурбаки Н. Архитектура математики / Иваницкий В. Ю. (ред.). – М.: Знание, 1972. – 48 с.
5. Michael D. Resnik–Mathematics As a Science of Patterns. – Oxford University Press, 2005. – 300 p.
6. Уайтхед А. Избранные работы по философии. – М.: Прогресс, 1990. – 720 с.
7. Пенроуз Р. Путь к реальности или законы управляющие Вселенной. – М.: Ижевск, 2007. – 911 с.
8. Шафаревич И. Р. Из истории естественно–научного мировоззрения // Историко–математические исследования. Вторая серия. – М.: Янус–К, 2001. – Вып.6 (41). – С.11–33.
9. Башляр Г. Новый рационализм. – М.: Прогресс, 1987. – 376 с.
10. Frege G. Основположения арифметики. Логико–математическое исследование о понятии числа. – Томск: Водолей, 2000. – 64 с.
11. Пенроуз Р. Картина мира на листе бумаги // Наука и жизнь. – 2013. – №6. – С.40–47.

12. Вигнер Е. Этюды о симметрии. – М.: Мир, 1971. – 318 с.
13. Тегмарк М. Наша математическая вселенная. В поисках фундаментальной природы реальности. – М.: Издательство Аст, 2017. – 592 с.
14. Рэндалл Л. Достучаться до небес. Научный взгляд на устройство Вселенной. – М.: Альпина Non–фикшн, 2014. – 518 с.

References

1. Reale Dzh., Antiseri D. Zapadnaja filosofija ot istokov do nashih dnei. T.4. Ot romantizma do nashih dnei. – SPb.: TOO TK–Petropolis, 1997. – 880 s.
2. Frolov I. T. i dr. Vvedenie v filosofiju. – M.: Respublika, 2003. – 623 s.
3. Jung K. G. Jeon. Issledovanija o simvolike samosti. – M.: Akademicheskij Proekt, 2009. – 340 s.
4. Burbaki N. Arhitektura matematiki / Ivaničikij V. Ju. (red.). – M.: Znanie, 1972. – 48 s.
5. Michael D. Resnik–Mathematics As a Science of Patterns. – Oxford University Press, 2005. – 300 p.
6. Uajthed A. Izbrannye raboty po filosofii. – M.: Progress, 1990. – 720 s.
7. Penrouz R. Put' k real'nosti ili zakony upravljajushhie Vselennoj. – M.: Izhevsk, 2007. – 911 s.
8. Shafarevich I. R. Iz istorii estestvenno–nauchnogo mirovozzrenija // Istoriko–matematicheskie issledovanija. Vtoraja serija. – M.: Janus–K, 2001. – Vyp.6 (41). – S.11–33.
9. Bashljär G. Novyj racionalizm. – M.: Progress, 1987. – 376 s.
10. Frege G. Osnovopolozhenija arifmetiki. Logiko–matematicheskoe issledovanie o ponjatii čisla. – Tomsk: Vodoley, 2000. – 64 s.
11. Penrouz R. Kartina mira na liste bumagi // Nauka i zhizn'. – 2013. – №6. – S.40–47.
12. Vigner E. Jetjudy o simmetrii. – M.: Mir, 1971. – 318 s.
13. Tegmark M. Nasha matematicheskaja vselennaja. V poiskah fundamental'noj prirody real'nosti. – M.: Izdatel'stvo Ast, 2017. – 592 s.
14. Rjendall L. Dostuchat'sja do nebes. Nauchnyj vzgljad na ustrojstvo Vselennoj. – M.: Al'pina Non–fikshn, 2014. – 518 s.

Amirov E. A., doctoral student, Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), matlabm@yandex.ru

The connection between mathematics and philosophy on the discrete–structural plane of thinking: the discrete–structural model of the world

The discrete–structural structure of the world is described. In comparison with the idea of Heraclitus about an indissoluble world, preference is given to the discrete world of Democritus. It is noted that if the discrete atoms of Democritus were simple and indivisible, the atoms of the modern world indicated in the article would possess, rather, a structural structure.

The article proves the problem of how the mutual connection of mathematics and philosophy influences cognition, which creates a discrete–structural worldview. The author notes that the appearance of writing, symbolic language and the depiction of the picture of the world through mathematics, led us into the sphere of discrete mathematical mathematics.

Keywords: cognition, mathematics, philosophy, discrete–structural worldview.

Amirov E. A., докторант, Институт Філософії Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан), matlabm@yandex.ru

Зв'язок математики та філософії на дискретно–структуральній площині мислення: дискретно–структуральна модель світу

Вкладається дискретно–структуральна будова світу. У порівнянні з ідеєю Геракліта про нерозривний світ, перевага віддається дискретному світу Демокріта. Відзначається, що якщо дискретні атоми Демокріта були простими і неподільними, зазначені в статті атоми сучасного світу були б, швидше за структуральною будовою.

У статті обґрунтовується проблема, як взаємний зв'язок математики і філософії впливають на пізнання, що створює дискретно–структуральний світогляд. Автор зазначає, що поява писемності, символічної мови і зображення картини світу за допомогою математики, привели нас в сферу дискретно–математичного світогляду.

Ключові слова: пізнання, математика, філософія, дискретно–структуральний світогляд.

* * *

УДК 21/29.275

Рашадат Г. Я.,
диссертант кафедри «Філософія
і соціальна робота», Нахичеванський
Государственный Университет
(Азербайджан, Нахичевань),
matlabm@yandex.com

ФІЛОСОФІЯ КОНЦЕПЦІЇ УСТОЙЧИВОГО РОЗВИТТЯ

Аналізується філософська сутність концепції устойчивого розвитку. В першу чергу устанавлюються соціально-історичні фактори, що викликають необхідність створення концепції устойчивого розвитку. В статті також аналізуються і порівнюються визначення, дані поняттю устойчивого розвитку, з метою виявлення його філософської сутності розкривається діалектика категорії розвитку. Одночасно, увага акцентується на тому, що устойчиве розвиток має комплексний характер і являється новою моделлю світогляду.

Ключові слова: устойчиве розвиток, діалектичне протиріччя, природні потреби, природні ресурси, ноосфера.

(стаття друкується мовою оригіналу)

XX століття в історії людства суттєво відрізняється від всіх попередніх епох по драматичності подій, що відбуваються в ній. До таких подій можна віднести наступні: дві світові війни; встановлення тоталітарних режимів; криза ідеалів прогресу, раціоналізму і гуманізму; великі економічні катастрофи; стрімке технологічне і небачене раніше зростання промислового виробництва; ядерна загроза (створена людським розумом для служіння людям з добрих мотивів); глобальний екологічний криза, причини виснаження природних ресурсів і перетворення в джерело загрози і т.д. Уже з другої половини XX століття сили озброєної сучасними технологіями економіки починає перетворюватися в руйнівну силу. Становиться очевидним, що природні ресурси не безмежні і відновлення їх самих тривалий процес. В разі продовження такого економічного зростання, людство неминуемо зіткнеться з глобальним соціальним, економічним і екологічним кризом. В результаті людство залишиться перед необхідністю формування нових економічних моделей, здатних подолати кризу. Концепція устойчивого розвитку є одним з таких моделей.

Номинальний аналіз вищезгаданих кризових ситуацій дозволяє класифікувати їх в загальному вигляді, як результат відносин «природа – людина». Однак слід особливо відзначити, що виникнення цих відносин під кризову ситуацію сталося не в XX столітті.

Нарушення стійкості відносин «природа – людина» має давню історію. Припускається, що приблизно 12 тисяч років тому в кінці епохи плейстоцен племена мисливців і збирачів серйозно виснажили природні ресурси. В результаті саме їх діяльності зникли деякі види великих млекопитаючих, що були джерелом їжі в частині мамонтів, великі левовидні, шерстисті носороги і інші представники мегафауни.

В наступні тисячоліття, в частині після винайдення плужного землеробства експлуатація навколишнього середовища прийняла ще більш інтенсивний

характер: вирубувалися ліси, земля піддавалася ерозії і т.д. Розвиток суднобудівництва обумовило більш жорстку вирубування лісів.

В новій епоху відбувається демістифікація природи, т.е. вона сприймається вже як сукупність безжизненних об'єктів. Наприклад, відомий французький філософ Рене Декарт в своїх працях розповідає про принципові відмінності між об'єктами природи. Твори Адама Сміта поклали початок сприйняттю економіки як незалежної сфери діяльності. В дійсності, все це в початку мало позитивні результати. Так, розвиток промислового виробництва в XVII – XIX століттях сприяло задоволенню потреб багатьох людей, швидкому зростанню населення планети (в 1750 – 1800 роках населення планети зросло з 760 мільйонів до 1 мільярда). Однак недовго після, екстенсивний економічний зростання продемонстрував свої негативні наслідки. Видалення саме цих негативних факторів викликало в житті концепцію устойчивого розвитку.

Існують різні підходи до сутності концепції устойчивого розвитку. З моменту появи поняття «устойчиве розвиток» отримало різні визначення, і цей процес продовжується по сьогоднішній день. Перше визначення поняття «устойчиве розвиток» було дано в доповіді під назвою «Наше загальне майбутнє», підготовленою під керівництвом госпожи Брутланна: «Устойчиве розвиток – це таке розвиток, яке задовольняє потреби сучасного, але не залишає під загрозою здатність майбутніх поколінь задовольнити свої потреби. Воно складається з двох основних понять:

– поняття потреб – в частині, потреби, першої ступеня важливості, необхідні для бідних шарів населення;

– поняття обмеження – обумовлене станом технологій, здатних задовольнити сучасні і майбутні потреби навколишнього середовища і організацією суспільства» [1, с. 50].

Пропозиція комісії госпожи Брутланн визначення хоча і було прийнято більшістю, але вказувало більше на стратегічні цілі, ніж конкретні шляхи для практичної діяльності. Саме по цій причині поняття «устойчиве розвиток» продовжують давати різні визначення і по сьогоднішній день. Якщо в 1989 році поняття дали приблизно 30 визначень, то в сучасне час їх більше 100 [2]. З метою визначення змісту поняття «устойчиве розвиток» необхідно розглянути і інші визначення, дані різними дослідниками.

Згідно з думкою російського дослідника А. Б. Вебера визначення «визначено для позначення соціального розвитку, не руйнівного природних умов існування людського роду» [3, с. 1058]. А. Б. Вебер вважає, що дана концепція виникла як реакція на глобальний промисловий криза, пов'язаний з виснаженням природних ресурсів, погіршенням стану навколишнього середовища і поляризацією багатства і бідності в світі. З іншого визначення випливає, що «устойчиве розвиток – це розвиток людства, при якому потреби сучасних поколінь задовольняються без нанесення шкоди майбутнім поколінням; це також є

сбалансированным управляемым развитием общества, которое обеспечивает устойчивый прогресс, без разрушения своих естественных устоев» [4, с. 1068].

Разнообразие данных понятию устойчивое развитие определений не может быть объяснено только субъективными причинами. Это связано в первую очередь тем, что понятие «устойчивое развитие» применяется на различных сферах деятельности человека. Следовательно, данные определения имеют различные оттенки и комментируются по-разному в зависимости от особенностей сфер, где применяется эта концепция. Возникает потребность этимологического анализа понятия «устойчивое развитие». Известно, что данное понятие является переводом английского словосочетания «sustainable development», но слово «sustainable» переводится еще как «долгосрочный», «неразрывный», «стабильный», «сбалансированный». А на русский язык этот термин переводится как «устойчивый». Слово «устойчивый» (на азербайджанском языке «dayanıqlı») на азербайджанском языке составляет противоречие со словом «развитие». Так как, развитие требует выхода системы, где происходит из сбалансированного состояния, т.е. нарушения ее устойчивости. Именно с этой точки – зрения мы считаем, что перевод «устойчивое развитие» является наиболее правильным. Просто, установление сущности данного термина требует в целом проведения его философского анализа.

Многие исследователи рассматривают устойчивое развитие как закон Вселенной. Этот закон принимается как фундаментальное свойство всех происходящих во Вселенной процессов и событий: динамическое равновесие характеризует существующее соответствие между стабильностью и изменчивостью. Говоря иными словами, все, существующее в действительности предметы стабильны не сами по себе, а в отношении совокупности изменений или наоборот, изменчивость предметов и событий отражает стабильность бытия. Так как, в действительности, процесс изменения является проявлением устойчивой (конкретной) субстанции.

Здесь необходимо также провести философский анализ категории «развитие». Известно, что «развитие – это необратимые качественные изменения... ростом упорядоченности и сложности объекта, оно может быть прогрессивным и регрессивным, в случае деградации, разрушения объекта» [5, с. 285]. Следовательно, развитие может происходить двумя, противоречивыми друг другу путями: изменчивость и стабильность, хаос и порядок, революция и эволюция. В этих двух моментах, когда развитие находится в состоянии единства и борьбы, устойчивое развитие направляет основное внимание эволюции, гармонии и направленности изменений. В противовес хаосу и катастрофе, для такого развития характерно порядок и безопасность структур, продолжение жизни и самозащита. Таким образом, устойчивое развитие является созидательной эволюцией данной системы и любые изменения, происходящие внутри системы, не выводят ее из состояния динамического равновесия.

Сказанное выше более ясно проявляется в диалектической концепции развития. Как известно, основным принципом диалектической концепции является принцип противоречия. Под диалектическим противоречием подразумевается отношение сторон

развивающегося объекта, которые одновременно и включают и исключают друг друга. А это в свою очередь, показывает гармонию противоречий. Понятие гармония выражает диалектику устойчивого развития. Согласно древнегреческому философу Гераклиту, гармония это внутренняя связь, тайное соглашение, точнее равновесие и образуется из неослабевающих взаимных отношений противоречивых сил. Гераклит, символизирующий самый общий миропорядок (космос) приводит в пример реку («panta heya»), которая выражает два противоречивых аспекта бытия: изменение и стабильность предметов. Значит, река, которая само по себе остается неизменной, должна продолжать течь. А это показывает, что все предметы остаются идентичными самим себе и одновременно находятся в состоянии постоянного изменения, точнее, отражают единство противоречий. Тайная гармония предметов (в самом общем понимании) является божественным порядком и недопустимо его нарушать. В противном случае, справедливое возмездие неизбежно. В философии Гераклита, как и во всей древнегреческой философии, господствует понятие космической справедливости. А космическая справедливость «предотвращает полную победу одной стороны в борьбе противоречий» [6, с. 57].

Будучи космический принципом, справедливость отражает как равновесие, так и мерило всего сущего. Нарушение этого мерила недопустимо, иначе наказание неизбежно. Справедливость, понимаемая как закон измерения, является неразлучной характеристикой космического порядка. По нашему мнению, социальная сущность закона измерения отражает степень изученности рациональных потребностей человека. Здесь можно сделать такое заключение, что проблема устойчивого развития общества и есть на самом деле проблема справедливости.

Следовательно, закон устойчивого развития является одновременно законом космической справедливости. В действительности в мире или выражаясь словами К. Маркса «в первичной природе» господствует равенство и гармония. А это в свою очередь, обеспечивает существование в ней порядка и справедливости. Этот справедливый порядок не никогда может измениться. Согласно древнегреческому философу Анаксимандру предметы наказываются за несправедливость, согласно «порядку времени» [7, с. 118]. Однако общество, где человек существует и живет неустойчиво, негармоничное и несправедливое. Между человеческим обществом и космическим порядком существует серьезная дисгармония. Необходимо гармонизировать человеческое бытие, свести его с космическим порядком, огромной динамикой природы. Следовательно, для устойчивого развития общества необходимо утвердить гармонию, как внутри общества, так и в отношениях общества и природы. В докладе, составленном под руководством господи Брутланна, отмечено: «стратегия устойчивого развития направлена на торжество гармонии между людьми, обществом и природой» [1, с. 68].

Согласно принципам, отраженным в упомянутом докладе, под устойчивым развитием общества подразумевается сбалансированное во всех возможных отношениях развитие. Понятно, что такое развитие невозможно без принципа справедливости. Новый подход к отраженной в концепции проблеме нового миропорядка

связан с пониманием места и роли справедливости в историческом процессе. В подразделе доклада под названием «Справедливость и общность интересов» сказано: «наша неспособность признать и принять концепцию общих интересов, необходимой для процесса устойчивого развития является результатом равнодушия в отношении к экономической и социально справедливости как внутри страны, так и между странами» [1, с. 55]. Историческая практика показывает, в обществах с не установившимся принципом справедливости невозможно добиться устойчивого развития. Одним из характерных особенностей концепции устойчивого развития является то, что забота о справедливости включает в себя также будущие поколения.

При философском анализе концепции устойчивого развития часто обращаются к учению о ноосфере русского исследователя В. И. Вернадского. Для этого определяется принцип «искусственно устроенное ноосферное развитие общества». Ноосферогенез комментируется как переход к управлению, способствующему контролировать и регулировать всю деятельность людей и все производственные единицы в социальном пространстве. Однако здесь требуется внести ясность в понятие «ноосфера». Говоря о ноосфере, В. И. Вернадский подразумевал сферу разума, планетарный аналог коммунизма, гармоничное слияние природы и общества, торжество разума и гуманизма, науку, общественное развитие и единство государства, мир, где верой в огромную силу науки в не будет оружия, войн и экологических проблем. Вернадский считал, что для усвоения природы и равного распределения богатств, связанного с пониманием и единства и равенства всех людей необходима плановая и единая деятельность, что имеет важное значение для человечества [8, с. 104–105]. Можно сказать, что общество отождествляется с огромной машиной, управляемой по принципу тотальной рациональности. А проблема устойчивого развития сводится организационно–техническому вопросу, идеальной организации общества. Эта техническая концепция фактически устраняет границы между гипотетической демократией ноосферы и уникальны технологическим тоталитаризмом.

Теория, составляющая другой вариант стратегии ноосферы, связывает переход к устойчивому развитию с массовым выходом человечества в космос. Однако такие взгляды футурологического характера и не имеют практического значения.

Для выявления сущности устойчивого развития каждого общества необходим системный подход. Так как, устойчивость (или стойкость) каждой системы означает сохранение им какого–то инварианта сущности. Значит ни одна система общества, существующие там отношения, подсистемы, одни словом. ни один имманентный целому элемент не подвергается опасности. Такое изложение устойчивого развития подходит к кибернетическому пониманию устойчивости и его математической формализации. В общем случае, т.е. при всех материальных системах, содержащих в себе живые элементы, можно комментировать это как выживание системы. При таком подходе устойчивость для цивилизации становится почти синонимом выживания.

Концепция устойчивого развития является комплексной концепцией и стремится ответить на более

острые проблемы современной эпохи. Главное внимание здесь уделяется комплексному решению социально–экологических и экономических проблем. Это сказывается также на уровне мировоззрения. Следовательно, концепция устойчивого развития, выступающая как новая модель мировоззрения, в глобальной перспективе пытается объединить социальные, экологические и экономические измерения окружающей среды. Модель направляется не на удовлетворение потребностей отдельных индивидов. Главной задачей общества становится не только уменьшение потребления ресурсов, но и изменения в структуре производства. Главной целью концепции устойчивого развития является в целом, выживание человечества и повышение качественного уровня жизни каждого отдельно взятого человека.

Список использованных источников

1. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). – М.: Прогресс, 1989. – 376 с.
2. Стратегия и понятие устойчивого развития. – <http://www.ustochivo.ru>.
3. Вебер А. Б. Устойчивое развитие / Глобалистика: Энциклопедия. – М.: Радуга, 2003.
4. Урсул А. Д. Устойчивое развитие / Глобалистика: Энциклопедия. – М.: Радуга, 2003.
5. Философия: учебник для бакалавров. – М.: Издательство Юрайт, 2012. – 561 с.
6. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней. – М.: Акад. Проект, 2000. – 768 с.
7. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. I. От эпического теокосмогоний до возникновения атомистики. – М.: «Наука», 1989. – 578 с.
8. Миркин Б. М., Наумов Л. Г. Устойчивое развитие. – М.: Университетская книга, 2006. – 312 с.

References

1. Nashhe obshhee budushhee: Doklad Mezhdunarodnoj komissii po okruzhajushej srede i razvitiju (MKOSR). – М.: Progress, 1989. – 376 s.
2. Strategija i ponjatje ustojchivogo razvitija. – <http://www.ustochivo.ru>.
3. Veber A. B. Ustojchivoe razvitie / Globalistika: Jenciklopedija. – М.: Raduga, 2003.
4. Ursul A. D. Ustojchivoe razvitie / Globalistika: Jenciklopedija. – М.: Raduga, 2003.
5. Filosofija: uchebnik dlja bakalavrov. – М.: Izdatel'stvo Jurajt, 2012. – 561 s.
6. Rassel B. Istorija zapadnoj filosofii i ee svjazj s politicheskimi i social'nymi uslovijami ot antichnosti do nashih dnei. – М.: Akad. Proekt, 2000. – 768 s.
7. Fragmenty rannih grecheskih filosofov. Ch. I. Ot jepicheskij teokosmogonij do vzniknovenija atomistiki. – М.: «Nauka», 1989. – 578 s.
8. Mirkin B. M., Naumov L. G. Ustojchivoe razvitie. – М.: Universitetskaja kniga, 2006. – 312 s.

Rashadat G. Ya., Ph.D. student in Philosophy and Social Work department, Nakhchivan State University (Azerbaijan, Nakhchivan), matlabm@yandex.com

Philosophy of the concept of sustainable development

The article analyzes the philosophical essence of the concept of sustainable development. In the first place, socio–historical factors are identified that call for the creation of a concept for sustainable development. The article also analyzes and compares the definitions given to the notion of sustainable development, in order to reveal its philosophical essence, the dialectic of the development category is revealed. At the same time, attention is focused on the fact that sustainable development has a complex character and is a new model of the worldview.

Keywords: sustainable development, dialectical contradiction, natural needs, natural resources, noosphere.

Рашиадат Г. Я., дисертант кафедри «Філософія і соціальна робота», Нахічеванський Державний Університет (Азербайджан, Нахічевань), matlabm@yandex.com

Філософія концепції сталого розвитку

Аналізується філософська сутність концепції сталого розвитку. В першу чергу встановлюються соціально-історичні фактори, що викликають необхідність створення концепції сталого розвитку. У статті також аналізуються і порівнюються визначення, які дано поняттю сталий розвиток, з метою виявлення його філософської суті розкривається діалектика категорії розвитку. Одночасно, увага акцентується на тому, що сталий розвиток має комплексний характер і є новою моделлю світогляду.

Ключові слова: сталий розвиток, діалектичне протиріччя, природні потреби, природні ресурси, ноосфера.

* * *

УДК 124.1:[165.61+123.11]:7.036/.038

Волинець А. А., кандидат філософських наук з естетики, Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. К. Д. Ушинського (Україна, Чернігів), orientyr777@mail.ru

ІРРАЦІОНАЛІЗМ ТА СТОХАСТИЧНІСТЬ ЯК ФОРМИ МАНІФЕСТАЦІЇ ХАОСУ В КУЛЬТУРІ НОВОГО ЧАСУ

У чергуванні художніх стилів різні мислителі час від часу намагалися знайти загальні закономірності ритмічних змін аполлонійських та діонісійських тенденцій. Ця робота є далекою від завершення, оскільки реальний історичний процес є складнішим за будь-яку схему. Однак, очевидно, що перехідні періоди в культурі посилювали інтерес до ірраціонального в людській душі, суспільстві й світі.

Ймовірно, найбільш рішуче «повернення хаосу» відбулося в перехідний період кінця XIX – початку XX ст. Цей процес охопив все XX ст. і продовжується до наших днів.

Відмова від класичного раціоналізму в науці та філософії (зокрема, під впливом інтуїтивізму, фрейдизму, екзистенціалізму) привела до посилення уваги до його протилежності – ірраціоналізму.

«Теоретичне» дослідження Хаосу завжди доповнювалося пошуками митців-авангардистів, які намагалися трансгресивно розширити сферу художньої культури. При цьому їхню особливу увагу викликали стани психіки поза межами загальноприйнятої норми – звіси інтерес до творчості несвропейських народів, а також дітей і божеств. На практиці така «хаюдна» творчість могла досягатися одним із двох шляхів (або їх комбінуванням), а саме: 1) входженням до стану максимально можливого придушення свідомого контролю над творчістю; 2) використанням різноманітних «автоматичних» технік, які передбачають високу міру випадковості, а значить – непередбачуваності кінцевих результатів.

Паралельно з теоретичними міркуваннями велися напружені художні пошуки, результатом яких стало таке масштабне явище як модернізм (який включає в себе авангардні напрями, але не зводиться до них).

Ключові слова: Хаос, стохастичність, ірраціоналізм, випадковість, авангард.

На сьогоднішній день є малодослідженим проблематика ірраціонального підходу та використання стохастичних технік в мистецтві. Ще донедавна нові види мистецтв які зверталися у своєму творчому відображенні до волі випадковості, перетворюючи процес творчості в непередбачувану захоплюючу подію в житті глядача та самого художника. Ці молоді художні форми вже встигли викликати відчутний культурний резонанс з відповідною реакцією суспільства завдяки своїм авантюрним перформансам та імпровізаціям, тому ці напрями вимагають уваги і детального вивчення науковим товариством. Ця тема має особливе значення для теоретичної естетики через свій зв'язок з опозицією Порядку – Хаосу як загального принципу, що

виявляються в різних сферах людської діяльності, в тому числі – в художній культурі.

Проблематикою випадковості у мистецтві займалися такі дослідники як Ч. Айвз, Д. Кейдж, Г. Поттер, К. Штокхаузен, К. Шуман.

Серед дослідників, які зробили свій вклад в дослідження позасвідомого, ірраціоналістичного в мистецтві, семіотики та мімезису в контексті опозиції Порядок–Хаос, дослідники О. С. Колесник, В. Л. Круткін, Г. В. Зубко, В. В. Бичков, З. І. Альфарова, Ю. В. Юхимик та ін.

Серед мислителів, чий доробок заклав основи неklasичного підходу, традиційно називають К. Маркса, Ф. Ніцше, З. Фрейда та А. Ейнштейна, які, кожен по-своєму, дійшли до думки про релятивізм усіх знань і цінностей. Вплинули також критика розуму та понятійного мислення в інтуїтивізмі А. Бергсона та в раціоналізмі Х. Ортеги-і-Гассета.

Завданням дослідження є подальший аналіз діяльності ряду товариств та представників новітніх напрямів мистецтв, які апелюють у своїй творчості до фактору випадковості та довільності у відображенні ірраціоналізму у світобаченні митця, встановлення ролі та місця принципу стохастичності у сучасному мистецтві і його місця у розвитку культури.

Символічні зображення різного типу можна вважати такими, що відносно безпосередньо вказують на міфологеми Хаосу. Однак інтерпретація цієї міфологеми може приймати й інші, дещо більш приховані форми. Тут присутність Хаосу виявляється не в «запланованих» автором натяках, які адекватно розшифровуються реципієнтом, який належить до тієї самої культури, а в принципах структурної побудови твору. Останні можуть бути безпосередньо пов'язаними з більш чи менш відрефлектованими світоглядними настановами митця.

Щоб констатувати таке приховане звернення до міфологеми Хаосу, слід згадати його принципіві універсальні характеристики. До них належать безмежність, невизначеність, випадковість, алогічність, позаморальність. Протилежністю Хаосу виступає впорядкованість, гармонія, розумність тощо – тобто все те, що пов'язано з класичною культурною парадигмою, з аполлонійським принципом, за Ф. Ніцше.

У чергуванні художніх стилів різні мислителі час від часу намагалися знайти загальні закономірності ритмічних змін аполлонійських та діонісійських тенденцій. Ця робота є далекою від завершення, оскільки реальний історичний процес є складнішим за будь-яку схему. Однак, очевидно, що перехідні періоди в культурі посилювали інтерес до ірраціонального в людській душі, суспільстві й світі.

Ймовірно, найбільш рішуче «повернення хаосу» відбулося в перехідний період кінця XIX – початку XX ст. Цей процес охопив все XX ст. і продовжується до наших днів.

Відмова від класичного раціоналізму в науці та філософії (зокрема, під впливом інтуїтивізму, фрейдизму, екзистенціалізму) привела до посилення уваги до його протилежності – ірраціоналізму.

Серед мислителів, чий доробок заклав основи неklasичного підходу, традиційно називають К. Маркса, Ф. Ніцше, З. Фрейда та А. Ейнштейна, які, кожен по-своєму, дійшли до думки про релятивізм усіх знань

і цінностей. Вплинули також критика розуму та понятійного мислення в інтуїтивізмі А. Бергсона та в раціовіталізмі Х. Ортеги-і-Гассета.

При цьому паралельно з теоретичними міркуваннями велися напружені художні пошуки, результатом яких стало таке масштабне явище як модернізм (який включає в себе авангардні напрями, але не зводиться до них). Для нашої дисертаційної роботи особливе значення має його відхід від традиційного мімесису (який сам по собі не є однорідним [18]) до експресії, перенос акцентів зі створеного образу на процес творчості, який тлумачиться як стихійний і неконтрольований.

Отже, «теоретичне» дослідження Хаосу завжди доповнювалося пошуками митців-авангардистів, які намагалися трансгресивно розширити сферу художньої культури. При цьому їхню особливу увагу викликали стани психіки поза межами загальноприйнятої норми – звідси інтерес до творчості неєвропейських народів, а також дітей і божевільних. На практиці така «хаюїдна» творчість могла досягатися одним із двох шляхів (або їх комбінуванням), а саме: 1) входженням до стану максимально можливого придушення свідомого контролю над творчістю; 2) використання різноманітних «автоматичних» технік, які передбачають високу міру випадковості, а значить – непередбачуваності кінцевих результатів.

Безумовно, багато залежить від конкретної форми художньої творчості, зокрема – від виду мистецтва. Було відзначено, що для сфери архітектури та дизайну більш важливим є аполлоніський принцип ясності й гармонії. В не-утилітарному мистецтві, скоріше, переважає діонісизм. На думку В. Бичкова, саме в останньому активізуються могутні хтонічні й вітальні начала, які заміняють духовність, до якої тяжіло класичне мистецтво, *річчю* та *тілом*. Цей мислитель приходив до висновків про парадоксальну анти-художню активність сучасного арт-процесу, в якому передчуття принципово іншого етапу цивілізаційного розвитку суперечливо поєднує захоплення та розгубленість [2].

Слід відзначити принципову суперечливість позицій В. Бичкова. Так, деякі естетики, зокрема М. Бердяєв, асоціюють аполлонізм із формою (тілом) та спокоєм. А діонісизм – зі змістом (духом) та пристрастю. Отже, розуміння тут прямо протилежне: діонісівським вважається порівняння душі (християнський початок), а не язичницька пластична тілесність. Це цілком виправдано, але ж тілесність не завжди постає саме такою пластичною, гармонійною та, в певному сенсі, статичною, як в античній культурі. Звідси можливість різних тлумачень «тіла» та його культурних конотацій.

Можливо, найбільш безпосереднім чином на художню практику вплинули ідеї З. Фрейда. На противагу традиціям критичного мислення XIX ст., віденський психоаналітик запропонував відмовитися від контролюючої ролі свідомості при спостереженні за психічними процесами. Його метод вільних асоціацій був покладений в основу різних «автоматичних» практик, особливо характерних для дадаїзму та сюрреалізму, але широко поширених і за їх межами.

Іншим принципом було зближення діяльності митця з дитиною, «дикуном» та невротиком. Р. Барт згодом писав: «Я відчуваю себе дикуном, дитиною, маніяком. Я відмовляюсь від будь-якого знання, будь-якої культури,

я утримуюсь від того, щоб отримати у спадок якийсь інший погляд» [21]. Подібні настрої та настанови так чи інакше вплинули на такі напрями як експресіонізм, живопис дії, поп-арт, театр абсурду, література потоку свідомості тощо.

Така загальна настанова на позасвідоме має безпосереднє відношення до принципу Хаосу, який характеризується саме ірраціональністю, відсутністю логіки та причинно-наслідкових зв'язків. Крім того, в доробку деяких мислителів має місце також безпосереднє звернення до архаїчних міфологем та їхня ревіталізація. Це перш за все справедливо у відношенні до Ф. Ніцше з його увагою до діонісійського (хаотичного) принципу.

Діонісійський принцип має багато контекстуальних синонімів. «Система проти хаосу, техніка проти природи, держава проти людини, загальне благо проти особистого егоїзму, об'єктивне проти суб'єктивного, діловита магія проти містичного екстазу, поезія проти прози, фантастика проти реалізму, смисл проти безглуздя...» [4, с. 35–36] – всі ці опозиції, на думку О. Геніса, є проявами вічного протистояння класицизму та романтизму (в широкому сенсі цих слів – як моделей світосприйняття). В такому розумінні класицизм зближується з аполонівським та космічним принципами, а романтизм – з діонісійським та хаотичним. На думку цього дослідника, в XX ст. діонісійські форми переважають, причому основна відмінність полягає лише «між митцем, який опустив руки перед хаосом, і митцем, який прикриває нам руками очі, щоб ми цього самого хаосу не бачили» [там само, с. 89].

Таким чином, стан Хаосу, який панує в світі, визнається об'єктивним. До такого самого висновку можна прийти і виходячи з положення Дж. Франкла про те, що культура ставить діагноз при хворобі цивілізації [13, с. 10], і ця хвороба вже визначена.

З іншого боку, стан Хаосу не завжди розглядається як хворобливий.

Якщо для фрейдівського психоаналізу позасвідоме є, перш за все, вмістищем деструктивних травм і комплексів, то для аналітичної психології К. Г. Юнга воно постає джерелом глибинної мудрості. Порівняними є уявлення Р. Отто про співвідношення раціонального й ірраціонального в уявленні про священне [12].

Є два основні шляхи вивчення колективного позасвідомого – або через знайомство з міфологією, або в процесі аналізу індивідууму. І в тому, і в іншому випадку натхненна творчість – індивідуальна, чи колективна – розглядається як така, що «живиться» енергією Хаосу.

Таке розуміння творчості як стихійного процесу є дуже давнім. Багато прикладів наводить Іван Франко: «Поезія, по думці древніх народів, це божественне натхнення, *inspiratio*; поет – лише знаряддя божественного одкровення, він не відповідальний за свої пісні, тому що творить їх у несвідомому стані» [14, с. 77]. Тому Веди та Авеста називають напій сому (хаому) «батьком гімнів», у греків Діоніс є одночасно богом вина та драматичної поезії. Приклади з різних національних традицій можна примножувати.

Розуміння творчості як «священного шаленства» успадкувала філософія. Це особливо помітно в працях романтиків. Дуже високо оцінювали беззвітні творчі імпульси в душі митця Ф. В. Й. Шеллінг та Е. Гартман.

Паралелі можна знайти в творах А. Бергсона, М. Дюфрена, Й. Хейзінги.

К. Г. Юнг назвав таку натхненну творчість «візіонерською», на відміну від «психологічної», яка орієнтується на досвід та його раціональне тлумачення [16, с. 106–107].

Як бачимо, в аналітичній психології Хаос та позасвідоме зближуються не лише типологічно, але й термінологічно. Зазначимо, що Юнг добре знався на компаративній міфології, зокрема, античній, і використовував її не лише як сховище ілюстративного матеріалу, але й як джерело власного творчого натхнення.

Сам К. Г. Юнг виділяв відносно невелику кількість архетипів, причому значна частина їх має безпосереднє відношення до символіки Хаосу.

Так, *вода, море і ліс* – це вмістище всього незрозумілого, місце проведення містерій та синонім безсвідомого. *Мати* часто уявляється як джерело мудрості й мистецтва, але вона має і темний аспект, який засновник аналітичної психології назвав «страшною матір'ю».

Далі виникає реконструкція цього образу: «прикметним є етимологічно випадковий зв'язок за співзвучністю між *mag, mare, Meer, морем* і латинським *mare*. Чи не змушує нас цей зв'язок звернути погляд назад, на «великий споконвічний образ» матері, яка колись була для нас усіх єдиним світом, а згодом стала символом усього всесвіту?» [15, с. 248]. Отже, вимальовується образ Матері–Хаосу, яка все породжує та поглинає.

Одним із способів дістатися до «світу тіні» є спроба вийти за межі свідомості. Це відбувається з будь-якою людиною у стані *сну*; в клінічному стані *безумства* (або його симуляції), а також у різних спеціально індукованих *змінених станах* психіки. Всі ці варіанти користувалися великою увагою митців, починаючи з давнини. В архаїчних суспільствах стан творчості, яке межувало з одержимістю, було нормою. Повернення популярності творчості як специфічно зрозумілого «натхнення» пов'язане, перш за все, з романтизмом. У ХХ ст. це явище стало ще більш помітним.

Отож, розглянемо естетичний потенціал сну та *сновидінь*.

Відомо, що в міфах різних народів (особливо це помітно – в індійській традиції) Хаос нерідко постає в якості нереального світу, часу сновидінь, сну божества [5, с. 10]. Сон окремої людини теж, певною мірою, зберігає цю символіку сакральної альтернативної реальності, подорожі душі до потойбічного світу. З. Фрейд деміфологізував сновидіння, пояснивши їх індивідуальними особливостями психіки. Але вже у К. Г. Юнга знову з'являється тема божественної мудрості, шлях до якої лежить через занурення до глибин психіки – зокрема уві сні.

Божевілля споконвічно розумілося двоїсто. Вже в архаїчних культурах, окрім зрозумілого тлумачення безумства як хвороби та нещастя, існувало й протилежне розуміння «священного натхнення». Зокрема, ця двоїстість відобразилась у поглядах Платона (пророцький та поетичний ентузіазм), середньовічних мислителів (екстаз), Дж. Бруно (героїчне шаленство), романтиків (творче безумство), М. де Унамуну (кіхотизм), Ю. Лотмана та Х. Ортегі–і–Гассета тощо.

Самі визначення меж норми та божевілля були (і залишаються) досить нечіткими, що й дало М. Фуко

привід писати про історію не стільки психічних відхилень як таких, скільки змін форм раціональності. Аналогічну думку про «конструювання» образу безумця можна знайти у Т. Саса, а також у Ф. Боаса та К. Леві–Строса, який відмовляється оцінювати логічне мислення вище, ніж «первісне мислення».

Складність феномену божевілля була художньо відображена і теоретично відрефлектована самими митцями. Так, у романтиків воно постає й високим (творчим), і низьким (розпад особистості), і карою за гріхи, й результатом потрясінь, і наслідком поганої спадковості, й продуктом нездорових суспільних відносин. Надзвичайно цікавою в контексті предмету нашого наукового дослідження ідеєю є «розумний хаос» романтиків, який постає синтезом хаосу й гармонії [10, с. 119]. Ці уявлення випереджають поняття Хаосмосу та синергетичну модель світу.

Зазначимо, що тема божевілля в ХІХ ст. привертала увагу далеко не лише романтиків. Ймовірно, нове піднесення її популярності можна зв'язати з іменем Ф. Ніцше. Так чи інакше, думка про спорідненість творчого натхнення та хворобливого психічного стану, безсумнівно, стає популярною на рубежі ХІХ – ХХ ст.

Так, Ч. Ломброзо пише: «Не підлягає ніякому сумніву, що між причинним під час приступу та геніальною людиною, яка обдумує та створює свій твір, є повна схожість» [9]. Ця думка згодом неодноразово повторювалася, причому часто у спрощеному або й викривленому розумінні, що привело до певної дискредитації тези. Це змусило поставити питання інакше: патологія може супроводжувати геніальність, але не пояснює її. Крім того, не зрозуміло, чи виникає творче натхнення завдяки хворобі, або ж всупереч ній? Одним із можливих способів дослідження питання пропонує патографія, як метод дослідження життя та творчості митця, з врахуванням нормальних та патологічних характеристик. Так, зв'язок божевілля (свого роду «священного безумства») з геніальністю підкреслює у патографії геніальності К. Ясперс. Через трікстеріаду юродивого на цю ж тематику виходить М. Епштейн.

У ХХ ст. виникають художні напрями, представники яких свідомо орієнтуються на досягнення стану без свідомості, зокрема й шляхом теоретичного вивчення праць психологів. Добре дослідженим є зв'язок психоаналізу з сюрреалізмом; праці Ж. Лакана вплинули на багатьох митців, зокрема вони лягли в основу «параноїдально–критичного» методу С. Далі, сутність якого полягає в розповсюдженні «законів сновидінь» поза межі власне сну.

Постмодернізм акцентує інші моменти, а саме – психічний розпад. У центрі уваги з'являється вже не психоаналіз, а шизоаналіз, який покликаний звільнити «революційні сили бажання». Принципова відмінність цього методу, котрий запропонували Ж. Делез та Ф. Гваттарі, від «класичного» психоаналізу полягає в його спрямованості на розкриття нефігуративного та несимволічного, тобто абстрактного, позасвідомого.

Структуру позасвідомого утворюють божевілля, галюцинації та фантазми. Справжнім агентом бажання, творцем життя є той, у кому сильніший імпульс позасвідомого, скажімо: дитина, дикун, ясновидець, революціонер. Вищим синтезом безсвідомих бажань виступає митець [17], ідеальне плінне та мінливе

«тіло без органів», яке протистоїть раціоналізованій та інституціоналізованій «машині бажань», втіленій у соціальної системі. В якості такого ідеального митця у Ж. Делеза та Ф. Гваттарі виступають А. Арто та В. Ван Гог.

Характерно, що в постмодернізмі одним із понять виступають «хаосми» – одиниці порядку, які виникають із хаосу та можуть приймати вигляд наукових принципів, філософських понять, художніх артефактів. Причому останні здаються занадто складними для інтелектуалів, але є цілком доступними для «дебілів, неписьменних, шизофреніків, які зливаються з усім, що тече без цілі» [там само].

На думку В. Руднева, мистецтво ХХ ст. в цілому виявляє явну схильність до божевілля. Але в першій половині століття, в часи серйозного модернізму (сюрреалізм, Кафка, Бунюель) це також серйозна психотична художня культура, водночас як друга половина століття (постмодернізм із його іграми) – це «мала шизофренія» [11, с. 162].

В цілому, на думку О. Колесник, в ХХ ст. «безумство все більше перетворюється з об'єкта осмислення та зображення на психологічний стан самого митця. Однак, без віри в загальну впорядкованість універсуму, яка підтримувалася в традиційних суспільствах, цей метод пошуків натхнення є деструктивним, що добре помітно на прикладі творчих шляхів багатьох митців ХХ століття <...> Тому, при всій привабливості ідей «священного безумства», вони мають врівноважуватися принципом гармонії, який дозволить заново космізувати світ» [8].

Зі зростанням інтересу серед митців до станів послаблення раціонального контролю над творчістю, розповсюджувалися експерименти з різних способів досягнення цих станів. По суті, йшлося про штучну симуляцію або її викликання божевілля.

С. Петросян називає однією з суттєвих естетичних характеристик психоделічного мистецтва «делегування прерогатив авторів–професіоналів непрофесіоналам: галюцинаторні ефекти ототожнюються з творчими осяяннями, виникає ілюзія недиференційованості творчих здібностей» [там само].

В мистецтві подібний досвід вплинув на такі напрями як дадаїзм, лєтризм, ситуаціонізм, сюрреалізм. Згодом на перший план виходять субкультури хіпі, панків, іксерів, рейверів. Найвідомішими письменниками–психоделіками 1990–х були І. Велш, Дж. Нун, Г. Хілл. У якості основних естетичних ознак психоделічного літературного стилю цього періоду називають сполучення натуралізму й експресії, трагіфарсу і мелодрами, трансгресивності та іронізму. Типовими є фрагментований сюжет, велика кількість дійових осіб, схильність до різного роду ненормативної лексики, чорний гумор, елементи соціальної сатири. Характерними є бажання викликати естетичний шок, підвищена цікавість до потворного. Теми творів великою мірою пов'язані зі «стосунками» людини та наркотиків і з життям різних маргінальних груп.

Іншими прикметами психоделічного стилю є велика кількість фантастичних деталей, посилення контрастів. У кінематографі характерними є вповільнення та прискорення, стробоскопічний ефект, нашарування кадрів, кольорові світлофільтри, тяжіння до символіки.

В цілому, цей пласт культури активно досліджується як сам по собі, так і в якості однієї з прикмет (та чинників

формування) нової картини світу. Сама ця картина постає еклектичним поєднанням таких малосумісних традицій, як містичне християнство, суфізм, буддизм, індуїзм, екзистенціалізм, постмодернізм, трансгуманізм, трансперсоналізм, рухи New Age та «нові ліві» тощо. При всіх своїх відмінностях, всі ці напрями так чи інакше протистоять класичному європейському раціоналізму.

Інколи підкреслюється її здатність розкривати перед людиною нові перспективи, дивитися на речі з несподіваної точки зору, а значить – більш толерантно ставитися до оточення. Так, із точки зору В. Куріцина, перехід від модерністської свідомості до сучасної, це, окрім іншого, – перехід від алкогольної культури (яка агресивно нав'язує себе, самостверджується, намагається змінити світ) до наркотичної (яка не змінює, а детально досліджує фактуру матеріального світу) [7].

Доволі типовими є пошуки в ній «архаїчної духовності», заснованої на шаманізмі, магіях, партнерстві, розкряпаній сексуальності. Щоправда, таке некритичне захоплення, в основному, висловлюють автори, які не є професійними дослідниками архаїчних суспільств.

Однак, якими б не були оцінки, схожість сучасної культури (зокрема, її тяжіння до змінених станів свідомості) з глибокою архаїкою, є незаперечною. Крім того, видається можливим припустити, що серйозним фактором формування таких культурних форм є не лише прагнення до переосмислення світу, а й бажання втекти від нього як занадто страшного чи просто занадто нецікавого. Недарма в філософії ХХ ст. вперше за всю історію гуманітаристики була відрефлектована проблема нудьги.

На думку В. Кузьміної, «рок порівняний із діонісіями, бразильським карнавалом, міжнародним футболем», оскільки всі ці культурні форми є спробами «відновлення цілісності свідомості». Можливо, в такому контексті вірніше було б використати слово не «свідомість», а «психіка», тому що подібні феномени чітко виходять поза межі власне свідомого.

Тим більш, що й дослідниця пише про подібні явища (які далеко не зводяться до психоделічної культури, але є дотичними до цієї ж парадигми світосприйняття) як про «прорив у Потойбічне (хаос) зі звичного просторово–часового континууму (космосу)» [там само, с. 70]. Таке занурення до хаосу має кінцевою метою новий космогенез, а отже, активізація архаїчної свідомості в перехідні періоди оцінюється дослідницею, в цілому, позитивно.

О. Геніс, визначаючи «неоархаїку», ставить її виникнення в безпосередню залежність від відчуття «кінця історії»: «Це почуття глибокої історичної втоми, недовіра до історіософського активізму, страх перед утопізмом. Розчарована в соціальних проектах, залякана шаленим ходом прогресу, сучасна людина прагне змінювати не світ, а своє сприйняття світу.

Для пояснення таких настроїв у різнірідних за характером субкультурах та контркультурах все частіше використовується синергетичний підхід. Так, Г. Кнабе, досліджуючи контркультури, виходить на проблематику діалектики хаосу та порядку: «Обидва члени антиномії (порядок – хаос) не лише протистоять один одному, але й постійно взаємодіють, причому таким чином, що хаотичні процеси в усіх сферах виявляють потенційну

здатність до самоорганізації, до створення ніби вторинно впорядкованих «дисипативних» структур» [6, с. 60].

Таке – інтуїтивне чи теоретично осмислене – переконання в здатності явищ та процесів до самоорганізації, виявлялося в мистецтві ще до виникнення сучасної синергетики. Одним із його проявів було звернення до різноманітних «автоматичних» технік. При цьому від митця вимагалось змінювати не стан своєї свідомості, а характер та міру контролю над перебігом процесу творчості.

Втручання хаосу поставало у вигляді елементу *випадковості*. Цей стохастичний (від грецького *στοχαστικός* – буквально, «той, що вміє вгадувати», тобто «невизначений», «випадковий») елемент міг виявлятися в різних видах і жанрах мистецтва.

Випадковість у мистецтві ХХ ст. постає не просто одним із методів художньої творчості, але й естетичною основою синтезу мистецтв, а також цілою філософією світосприйняття та самовираження.

Під випадковістю, слідом за Дж. Поттером, розуміємо: «відсутність наміру чи задуму в творчому процесі композитора» [20], поширюючи це визначення і на інші види мистецтва.

Під принципом загалом мається на увазі спосіб ідейно-художнього пізнання й образного відтворення світу. В цьому випадку принцип полягає у використанні більш чи менш значного елементу випадковості при підборі засобів і способів мистецького відтворення й осягнення оточуючої дійсності.

Сьогодні спостерігається активне виникнення нових мистецьких течій, які відразу викликають відчутний суспільний резонанс. Зараз, як і на початку ХХ ст., щодо авангардного мистецтва ведуться палкі дискусії стосовно визнання цих напрямів у якості явищ художньої культури. Зокрема, викликало і викликає суперечності використання стохастичного принципу в творчості. Однак воно не є надбанням лише модерного чи постмодерного мистецтва.

Так, відомим є випадок, коли Кацусіка Хокусай (1760–1849) у присутності сьогуну та його наближених здійснив авангардну за сутністю акцію: випустив на синій папір півня, пофарбованого червоною фарбою. На подив присутніх, у результаті такого суто випадкового процесу виникла сюжетна картина: червоний виноград, що пливе по синій річці.

В подібних експериментах достатньо відчутним, на нашу думку, є ігровий елемент. Проте вже в давнину гра розумілася як справа досить серйозна, навіть космологічна, що й спонукало Й. Хейзінгу до створення ігрової концепції походження та сутності людської культури.

Так, Геракліт вподібнював еон до граючої дитини; Платон визначив людину як «іграшку бога», котра грає в такі «прекрасні ігри» як пісні, танці, жертвопринесення, а також битви з ворогами. Дуже значним є ігровий (у різних сенсах цього слова, зокрема – в значенні театральної гри) елемент у культурі бароко. Згодом Ф. Ніцше пропонує ідеал надлюдини, яка від надлишку сил грає з усім, що вважалося священним. Ця ідея була певною мірою втілена в життя в постмодернізмі, хоча культурне значення таких ігор досі залишається дискусійним.

Реалізація принципу випадковості нерідко передбачає звернення до різного роду «автоматичних» технік.

В. Бичков виділяє наступні їхні форми: механічний, психічний і надрозумовий автоматизм [3].

Механічний автоматизм передбачає квазі-спонтанне виникнення елементів художнього твору при виконанні механічних дій, таких як фроттаж, граттаж, використання довільно сформованих складок тканини чи паперу, протягування по паперу пофарбованого тіла. Отже, півень Хокусая належить саме до цього типу.

Психічний автоматизм передбачає прагнення митця максимально «відключити» контроль свідомості у процесі творчості, керуючись інтуїцією та імпульсами позасвідомого.

Надрозумовий автоматизм близький до попереднього, але відрізняється від нього за тлумаченням. Тут творчий імпульс вважається похідним не від власного позасвідомого митця, а від окремих об'єктивно існуючих духовних сил, «провідником» яких стає людина в мить натхнення. Цей тип творчості зустрічався в архаїчних культурах, мистецтві Далекого Сходу, середньовічній художній культурі. Природно, що «відродити його намагаються і представники деяких сучасних арт-практик, звертаючись до дохристиянських культових практик і магічних обрядів» [там само].

Роль інтуїції, інсайту як миттєвого осяяння є великою в різних імпровізаційних формах, зокрема – в експромті. Цей жанр «змушує» до пошуку форм творчого вираження в миттєвій імпровізації. Волею випадку та довільного створення композиції у фантазії митця, отримуємо нові художні форми, які складаються із вже існуючих, але поки що дискретних елементів. Завдяки цьому непередбачуваному комбінуванню, світ культури отримує нові форми чуттєвої виразності, які можуть виникати в тих чи інших видах мистецтва.

Отримуючи результати, які можна інтерпретувати як успішні, митці починають використовувати подібний «метод випадковості» в своїй творчості не тільки задля отримання нових художніх форм, але й заради створення свого роду «психологічного поля», яке надає свободу та надихає на плідну роботу.

В образотворчому мистецтві випадковість, як свідомий принцип творчої діяльності, набуває популярності у ХVІІІ ст. в такому виді графіки, як монотипія. Твір виконується шляхом довільного нанесення фарби на гладеньку поверхню, яка її не поглинає, і з якої потім робиться відбиток. Серед відомих художників, що використовували цей метод, можна назвати його винахідника Дж. Б. Кастільоне, а також В. Блейка, Е. Дега, К. Піссарро, П. Гогена, П. Клеє та інших.

Ця відносно проста й доступна техніка дозволяє побачити і в класичній естетичній парадигмі елементи хаотичності (Ж. Делез), де в процес творчості інкорпорується елемент непередбачуваності, залежності від волі випадку. В такому контексті це має місце під час відтиску композиції фарб на майбутньому естампі. Отриманий відбиток наштовхує митця на певні образи, які він надалі домальовує або намагається поєднати в подальшому компонуванні фарб при повторному відтиску. Отже, ця техніка, заснована на поєднанні принципу випадковості й асоціативного сприйняття, надає значну свободу для творчості як у зображальному, так і в сюжетному плані. Саме тому сьогодні монотипію також використовують у психологічній практиці задля розвитку уяви в дітей, а також як форму арт-терапії.

Однією з найбільш відомих автоматичних практик ХХ ст. є автоматичне письмо. Це – основний принцип сюрреалізму, в першому «Маніфесті» сюрреалізму (1924) А. Бретон навіть отожднює ці поняття. Автоматизм, який може бути і словесним, і живописним, асоціюється з «надреальністю» (сюрреальністю) сновидінь, яка осмислюється в якості вищої форми психічної і творчої діяльності.

Самі сюрреалісти усвідомлювали ризик, пов'язаний з автоматизмом. По-перше, це ризик суто естетичний, пов'язаний із можливістю зниження рівня твору за рахунок невинуватих повторень тощо. По-друге, автоматизм розумівся як небезпечний для митця, який зводиться до ролі медіума, деперсоналізується, і, в результаті, може втратити власну ідентичність. Це тим більш небезпечно, що, на думку самого А. Бретона, галюцинаторний характер автоматичного письма пов'язаний не стільки з «райськими видіннями», скільки зі страхом смерті.

Однак, незважаючи на всі ці небезпеки, автоматичне письмо все ж таки оцінювалося як таке, що звільнює творчу енергію та розкріпає митця.

В якості специфічної модифікації автоматичного письма сюрреалізму може розглядатися і «параноїдально-критичний метод» С. Далі, зорієнтований на відтворення сноподібного асоціативного процесу в стані бадьорості.

З використанням випадковості безпосередньо пов'язаний принцип бриколажу. За визначенням, бриколаж передбачає творче використання випадкових об'єктів; так само називається готовий витвір, який виникає при цьому процесі. Він є характерним для тих культур (чи субкультур), які або мають обмежені матеріальні ресурси, або ж є принципово налаштованими на експериментування та/або самовираження.

Сфер застосування бриколажу багато. Зупинимось лише на деяких із них.

В музиці бриколаж передбачає використання випадкових об'єктів у якості інструментів (наприклад, сталеві діжки, використані як барабани в карибській музиці тощо).

В образотворчому мистецтві бриколаж полягає в типовому і для авангарду, і для постмодернізму використанні «готових» речей – куплених, або знайдених. «Реді-мейдз» – всім відомі речі, введені в принципово інший контекст, перетворюються в твори мистецтва, які не мають жодного значення, не інтерпретують нічого, а лише презентують власну речовість. Однак, незалежно від намірів їхніх авторів, подібні твори (інсталяція, асамбляж, акумуляція тощо) можна вважати однією з форм інтерпретації Хаосу саме через здійснювану ними принципову деструкцію смислових зв'язків універсуму.

В постмодерністській філософії (Ж. Дерріда, Ж. Делез та Ф. Гваттарі) бриколаж розуміється набагато ширше, включаючи практично будь-яке запозичення, зокрема текстuale. В якості «знайдених» елементів можуть використовуватися текстові фрагменти. Тому в якості форм «інтелектуального бриколажу» можна розглядати такі явища як амальгамність, гібридність, еклектика, палімпсест, пастіш, центон тощо. Тотальна інтертекстуальність неминує передбачає використання принципу калейдоскопу, де нове може створюватися лише перекомбінуванням вже наявних фрагментів. Цілісність принципово замінюється розірваністю, фрагментарністю.

Висновок. В цілому, можна прийти до висновку, що апеляція до випадковості – це один із способів митця усвідомити власну причетність до багатоманітних форм існування зовнішнього й внутрішнього світу. Тому не дивно, що в мистецтві з'явилися такі форми, які апелюють до волі випадку й асоціативного сприйняття, оскільки подібний художній метод надає можливість здобути із підсвідомості зміст набутого досвіду й надає свободу творчості та самовираженню, звільняючи митця від необхідності координуватися певними правилами і нормами хоча б на початковому етапі акту творення.

Принцип випадковості не зводиться лише до художнього прийому, оскільки поширення та популяризація цього принципу в сучасному мистецтві може привести до більш масштабних узагальнень. Адже саме випадок або випадковість часто фундає в постмодерній культурі виникнення тієї «системної події», в якій щоразу відбувалася ситуація «одивлення», а потім й «трансресивний розлом» [1, с. 23], який вважається однією з ключових прикмет сучасної естетосфери.

Як відомо, принципом постмодернізму є неприйняття будь-якої тоталітарності. Однак у пафосі заперечення він може доводити фрагментацію до небезпечної межі – або до абсолютизації фрагменту, який сам стає тотальністю. Тому можна погодитися з Т. Ящук, що «єдиний механізм сполучення хаосу частинок – це комунікація» [19, с. 186–189], яка дозволяє знаходити порозуміння у світі, де принцип випадковості вже виводиться далеко за межі власне художньої творчості.

Список використаних джерел

1. Алфьорова З. І. Візуальне мистецтво кінця ХХ – початку ХХІ століття: автореф. дис. ... докт. мистецтвознавства: 26.00.01 / З. І. Алфьорова; Харківська державна академія культури. – Харків, 2008. – 23 с.
2. Бычков В. В. Символизация в искусстве как эстетический принцип / В. В. Бычков // Философия и культура – 2012. – №3. – С.81–89.
3. Бычков В. В. Эстетика / В. В. Бычков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Buchkov_Aesthetics/Bychkov_index.php
4. Генис А. Вавилонская башня: Искусство настоящего времени / А. Генис. – М.: Независимая газета, 1997. – 256 с.
5. Делёз Ж. Капитализм и шизофрения. Анти-Эдип; сокр. перевод-реферат М. К. Рыклин / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – М., 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dironweb.com/klinamen/Capitalisme.pdf>
6. Зубко Г. В. Древний символ. Истоки. Смысловая структура. Эволюция / Г. В. Зубко. – М.: Университетская книга, 2010. – 248 с.
7. Кнабе Г. С. Проблема контркультуры / Г. С. Кнабе // Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре Античного Рима. – М.: 1993. – С.57–86.
8. Курицын В. Постмодернизм: новая первобытная культура / В. Курицын // Новый мир. – 1992. – №2. – С.225–232.
9. Круткин В. Л. Телесность человека и ее ценностное осмысление в работах М. М. Бахтина / В. Л. Круткин // М. Бахтин и методология современного гуманитарного знания. Тезисы докладов участников вторых саранских бахтинских чтений. 28–30 января 1991 г. – Саранск, 1991. – С.92–94.
10. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Ч. Ломброзо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://royallib.ru/book/lombroso_chezare/genialnost_i_pomeshatelstvo.html
11. Милогина Е. Г. Гармония и хаос в искусстве и эстетической мысли Романтизма / Е. Г. Милогина // Альманах кафедры эстетики и философии культуры СПбГУ. Материалы всероссийской конференции «Гармония и хаос: этико-эстетические аспекты». – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2007. – С.117–124.

12. Руднев В. Философия языка и семиотика безумия: избранные работы / В. Руднев. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2007. – 528 с.

13. Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным; пер. с нем. А. М. Руткевич / Рудольф Отто. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2008. – 272 с.

14. Франкл Дж. Археология ума; пер. с англ. А. Г. Вронская / Дж. Франкл. – М.: Астрель АСТ, 2007. – 254 с.

15. Юнг К. Г. Айон: феноменология Самости; пер. с нем. / К. Г. Юнг // Сознание и бессознательное. – СПб.–М., 1997. – 544 с.

16. Юнг К. Г. Либидо, его метаморфозы и символы; пер. с нем. / К. Г. Юнг. – СПб.: Изд-во Восточно-Европейского института Психологии, 1994. – 415 с.

17. Юнг К. Г. Психология и поэтическое творчество; пер. с нем. / К. Г. Юнг // Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991. – С.103–119.

18. Юхимик Ю. В. Естетико-мистецтвознавчий аналіз міметичного способу художнього творення: історична динаміка класичного мистецтва: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.08 / Юхимик Юлія Віталіївна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 31 с.

19. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій / Тамара Іванівна Ящук. – К.: Либідь, 2004. – 536 с.

20. Potter G. The Role of Chance in Contemporary Music / G. Potter. Diss., Ph D. (music). – Indiana University, 1971. – 179 p.

21. P. Camera lucida. Коментарій к фотографії / Р. Барт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/camera/

References

1. Alf'orova Z. I. Vizual'ne mystectvo kincja XX – pochatku XXI stolittja: avtoref. dys. ... dokt. mystectvoznavstva: 26.00.01 / Z. I. Alf'orova; Harkivs'ka derzhavna akademija kul'tury. – Harkiv, 2008. – 23 s.

2. Bychkov V. V. Simvolizacija v iskusstve kak jesteticheskij princip / V. V. Bychkov // Filosofija i kul'tura – 2012. – №3. – S.81–89.

3. Bychkov V. V. Jestetika / V. V. Bychkov [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Buchkov_Aesthetics/Bychkov_index.php

4. Genis A. Vavilonskaja bashnja: Iskusstvo nastojashhego vremeni / A. Genis. – М.: Nezavisimaja gazeta, 1997. – 256 s.

5. Deljoz Zh. Kapitalizm i shizofrenija. Anti-Jedip; sokr. perevod-referat M. K. Ryklin / Zh. Delez, F. Gvattari. – М., 1990 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dironweb.com/klinamen/Capitalisme.pdf>

6. Zubko G. V. Drevnij simbol. Istoki. Smyslovaja struktura. Jevoljucija / G. V. Zubko. – М.: Universitetskaja kniga, 2010. – 248 s.

7. Knabe G. S. Problema kontrkul'tury / G. S. Knabe // Materialy k lekcijam po obshhej teorii kul'tury i kul'ture Antichnogo Rima. – М.: 1993. – S.57–86.

8. Kuricyn V. Postmodernizm: novaja pervobytnaja kul'tura / V. Kuricyn // Novyj mir. – 1992. – №2. – S.225–232.

9. Krutkin V. L. Telesnost' cheloveka i ee cennostnoe osmyslenie v rabotah M. M. Bahtina / V. L. Krutkin // M. Bahtin i metodologija sovremennoho gumanitarnogo znanija. Tezisy dokladov uchastnikov vtoryh saranskikh bahtinskih chtenij. 28–30 janvarja 1991 g. – Saransk, 1991. – S.92–94.

10. Lombrozo Ch. Genial'nost' i pomeshatel'stvo / Ch. Lombrozo [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://royallib.ru/book/lombrozo_chezare/genialnost_i_pomeshatelstvo.html

11. Miljugina E. G. Garmonija i haos v iskusstve i jesteticheskoi mysli Romanizma / E. G. Miljugina // Al'manah kafedry jestetiki i filosofii kul'tury SPbGU. Materialy vsiorsijskoj konferencii «Garmonija i haos: jetiko–jesteticheskie aspekty». – SPb.: Sankt–Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo, 2007. – S.117–124.

12. Rudnev V. Filosofija jazyka i semiotika bezumija: izbrannye raboty / V. Rudnev. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2007. – 528 с.

13. Otto R. Svjashhennoe. Ob irracional'nom v idее bozhestvennogo i ego sootnoshenii s racional'nym; per. s nem. А. М. Rutkevich / Rudolf' Otto. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2008. – 272 с.

14. Frankl Dzh. Arheologija uma; per. s angl. А. Г. Vronskaja / Dzh. Frankl. – М.: Astrel' AST, 2007. – 254 с.

15. Jung K. G. Ajon: fenomenologija Samosti; per. s nem. / K. G. Jung // Soznanie i bessoznatel'noe. – SPb.–М., 1997. – 544 с.

16. Jung K. G. Libido, ego metamorfozy i simvolj; per. s nem. / K. G. Jung. – SPb.: Izd-vo Vostochno–Evropejskogo instituta Psihoanaliza, 1994. – 415 s.

17. Jung K. G. Psihologija i poeticheskoe tvorcestvo; per. s nem. / K. G. Jung // Samosoznanie evropejskoj kul'tury XX veka: Mysliteli i pisateli Zapada o meste kul'tury v sovremennom obshhestve. – М.: Politizdat, 1991. – S.103–119.

18. Juhymyk Ju. V. Estetyko–mystectvoznavchij analiz mimetychnogo sposobu hudozhn'ogo tvorennja: istorychna dynamika klasychnogo mystectva: avtoref. dys. ... d–ra filoz. nauk: 09.00.08 / Juhymyk Julija Vitalii'vna; Kyi'v. nac. un–t im. T. Shevchenka. – К., 2011. – 31 s.

19. Jashhuk T. I. Filosofija istorii': Kurs lekcij / Tamara Ivanivna Jashhuk. – К.: Lybid', 2004. – 536 s.

20. Potter G. The Role of Chance in Contemporary Music / G. Potter. Diss., Ph D. (music). – Indiana University, 1971. – 179 p.

21. R. Camera lucida. Kommentarij k fotografii / R. Bart [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/camera/

Volynets A. A., Ph.D. in Philosophy of Aesthetics, Chernigov Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushinsky (Ukraine, Chernihiv), oriantyr777@mail.ru

Irrationalism and stochasticism as a form of manifestation of Chaos in the culture of the New Age

From time to time, different thinkers tried to find common regularities of rhythmic changes of Apollonian and Dionysian tendencies in alternation of art styles. This work is far from complete, as a real historical process is more complicated than any scheme. It is clear, however, that transition periods in culture were enhancing the interest to the irrational part in the human soul, society and the world.

Probably the most determined «return of chaos» happened during the transition period at the end of 19th – beginning of 20th century. This process covered all of the 20th century and continues up to the present day.

Keywords: Chaos, stochasticism, irrationalism, randomness, avant-garde.

* * *

УДК 37.013

Андрєєв О. В.,

магістр релігієзнавства, здобувач,
аспірантура Українського Католицького
Університету (Україна, Львів),
aav.proprius@gmail.com

Роздуми про папський примат в перспективі діалогу з православними

Розглядається сучасне вчення Католицької Церкви про примат Римського Папи. Особливу увагу буде звернено на ті аспекти цього вчення, які є неприйнятними для православного богослов'я. У підсумку обґрунтовано заявлено про те, що їх вирішення можливе на основі еkleзіології співпраці і трійної еkleзіології.

Ключові слова: примат, єпископат, Римський Папа, еkleзіологія співпраці, повна, пряма, ординарна, істинно єпископська влада.

Еkleзіологічний підхід до проблеми. Питання про примат Римського єпископа, який нині визнається основним розходженням між православною і католицькою еkleзіологією, був пізно поставлений церковною свідомістю. І на сьогоднішній день він, як це не парадоксально, потребує більш глибокого розкриття і осмислення не тільки православними, але й католиками.

Недаремно св. Папа Іван–Павло II, розуміючи животрепетну важливість осмислення проблеми примату, закликав християн «знайти таку форму першості, яка, ні

в якій мірі не поступаючись тим, що для неї характерно, була б відкрита новою ситуації» [8, с. 95, с. 480–481].

Для цього, перш за все, в основу розгляду проблеми примату повинен бути покладений еклезиологічний метод. Даний метод вироблений католицькими та православними богословами і визнаний обома сторонами в ході богословського діалогу. Це еклезиологія сопричастя, а у варіанті православних богословів (о. Миколая Афанасьєва та інших) – євхаристійна еклезиологія, що розвивається в сучасному православному богослов'ї в тринітарну еклезиологію. Ця богословська дисципліна розвивається, однозначних відповідей на деякі питання ще не дано, але в цілому еклезиологія сопричастя – вірний метод, без якого звернення до проблеми Римського примату було б безперспективним і науково необґрунтованим.

Цей підхід є вираженням в документах Змішаної Комісії з богословського діалогу (*Таємниця Церкви і Євхаристії у світлі таємниці Святої Трійці* (Мюнхен, 1982), *Віра, таїнства і єдність Церкви* (Барі, 1987), *Таїнство священства в структурі таїнств Церкви (зокрема, важливість апостольської спадкоємності для освячення і єднання народу Божого* (Новий Валаам, 1988), *Соборність і першість в першому тисячолітті: на шляху до спільного розуміння для служіння єдності Церкви* (Кьети, 2016) [див.: 12; 4; 11; 18]; у висновках Змішаного Православно-Католицького Комітету у Франції, вироблених в результаті дискусій на тему «Першість Римського єпископа, соборність і сопричастя Церков» (1991) [див. 5], а також в *Листі конгрегації з питань віровчення єпископам Католицької Церкви про деякі аспекти уявлення про Церкву як про сопричастя* (1992) [див. 9]. (Обсяг статті не дозволяє перерахувати назви інших документів та робіт, присвячених еклезиології сопричастя).

Згідно еклезиології сопричастя, буття Церкви корениться в Євхаристії і в таємниці Троїчного сопричастя. Кожна помісна Церква в Євхаристії містить повноту Вселенської Церкви. І кожна Церква являє свою єдність з іншими Церквами, за образом Осіб Святої Трійці [18, с. 1]. Всі Церкви онтологічно між собою рівні.

Єпископ кожної Церкви є єпископом Вселенської Церкви [12, с. 276–277]. Цю істину добре показує вчення про єдину *cathedra Petri*, поширене в Церкві в перші три століття її історії.

Євхаристія відбувається Церквою і її здійснення очолюється одним предстоятелем. Першість, таким чином, закладено в самій суті Церкви.

Єпископ єдиний з Церквою, і все, що може бути сказано про Церкву або Церкви, відноситься і до їх єпископів. За архієрейської благодаті вони абсолютно рівні. У той же час, першість одного з них, якщо можна так висловитися, також є абсолютною.

Класична формула єдності і взаємин головуючого єпископа і єпископської колегії дана в 34-му Апостольському правилі.

Отже, першість Римського єпископа, на наш погляд, мусить передбачати наступні умови:

а) Онтологічно – рівність помісних Церков, в тому числі і Римської.

б) Ієрархічно – першість однієї Церкви і її єпископа – Римського. В цьому плані рівності між Церквами і їх єпископами немає.

с) Нарешті, необхідна єдність з місцевими Церквами і їх єпископами. Першості в Церкві у відриві від Церкви не існує.

Догматичні документи про папський примат в історичній перспективі. Поняття влади. Виходячи з цього, можна спробувати дати оцінку сучасному стану доктрини Католицької Церкви про папський примат.

Варто визначити, що питання про примат не було піднято, і – головне – вирішено в I тисячолітті. Після поділу на Заході починає все більше домінувати адміністративний елемент. У в середньовіччі – це влада єпископів і Папи. Григоріанська реформа висуває гранично централізаторську концепцію єдності Церкви [35, с. 8; 36, с. 98]. У боротьбі з Реформацією, яка оскаржувала видиму сторону Церкви, Католицтво, не заперечуючи, звичайно, її невидимий аспект, робить особливий акцент на її видимій, організаційній стороні. Ця сторона на практиці отожднюється знову ж з церковним управлінням, яке уособлюється папством. Відбувається ще більш жорстка централізація [27, с. 195].

Питання про примат було поставлено на Ферраро-Флорентійському Соборі 1438–1439 рр. Однак по-справжньому воно там не обговорювалося, і його рішення не можна визнати задовільним (див. Буллу «*Laetentur caeli*») [15, с. 15]. Об'єднавча формула по-різному розумілася греками і латинянами [32, с. 105–107].

На Сході і в подальшому тривало неприйняття Римського примату [10, с. 221; 7, с. 258–260]. Будь-якого позитивного вчення про місце і роль апостола Петра і, особливо, Папи в Церкві Православ'я, зрозуміло, не виробило.

Рим же повернувся до цього питання в XIX ст., давши йому визначення на I Ватиканському Соборі в Догматичній Конституції «*Pastor Aeternus*». Еклезиологія цього документу в головних рисах спирається на вчення про Церкву Тридентського Собору (1545–1564), котрий окреслив Церкву в основному як громаду. У громаді важливу роль відіграє авторитет, носієм якого виступає його глава. «*Pastor Aeternus*» передбачався спочатку як Догматична Конституція про Церкву з вступною главою про Церкву, як Тіло Христове. Собор, однак, не був завершений через франко-прусську війну. Завершена була лише Конституція «*Pastor Aeternus*» [33, с. 5; 26, с. 25], яка декларує примат юрисдикції Римського Папи [6, глава 3, с. 5].

Відомо, що цей документ вважається неприйнятним в Православній Церкві. Доктрина, викладена в ньому, розуміється як вчення про абсолютну владу Римського Папи над Церквою за зразком державної влади. Католицьке богослов'я, проте, розуміє вчення «*Pastor Aeternus*» інакше. По-перше, влада Папи не розуміється, як влада церковного монарха, а по-друге, для правильного розуміння доктрини I Ватиканського Собору треба брати до уваги історичні обставини, в яких вона з'явилася. В екстремальній ситуації Папа повинен був мати можливість безпосереднього керування Церквою, що і прагнули обґрунтувати отці Собору [26, с. 29–30; 28, с. 244–246]. В силу цих причин і сталося «порушення еклезиологічної рівноваги», за висловом монсеньйора Густава Тільса [31, с. 23].

Соборне визначення примату юрисдикції декларує і Кодекс Канонічного права Папи Пія X, виданий при Венедикті XV [13, с. 62–63].

У двадцятому столітті II Ватиканський Собор приймає догматичну Конституцію «Lumen Gentium» (21 листопада 1964 р.). Можна казати, що Собор цей зробив те, що не зміг зробити I Ватиканський Собор: вчення про папський примат, сформульоване в «Pastor Aeternus», було доповнено вченням про єпископат як носія вищої влади в Церкві. Важливим є те, що соборна еклезиологія сприймається католицьким богослов'ям як еклезиологія сопричастя [див. 17, с. 17–46].

Таким чином, католицьке вчення про папський примат необхідно розглядати в сукупності з вченням про єпископат. Конституція «Pastor Aeternus» повинна доповнюватися Конституцією «Lumen Gentium» [1, III, 18; 16, с. 13]. Автентичне вчення з цього питання викладає також Катехизм Католицької Церкви (частина 1, гл.3, ст.9). Крім того, владні прерогативи Римського Архієрея визначені в Кодексі Канонічного Права (Codex Iuris Canonici), частина II, розділ I, глава I: «Про Римського Первосвященника і про Колегію Єпископів» («De Romano Pontifice deque collegio Episcoporum»).

Важливе поняття, що вимагає уточнення, – поняття про владу. Влада, за зауваженням прот. М. Афанасьєва, «входить в Церкву, так як Церква містить в собі служіння управління, але влада в Церкві повинна відповідати її природі, а не бути гетерогенною по відношенню до неї. В останньому випадку вона виявилася б владою над Церквою, а отже, над Христом» [19, с. 301]. Влада в Церкві, що належить єпископату, повинна в суті своїй бути владою за образом влади Христа, який прийшов послужити братії. Але це не означає, що на практиці це служіння не може мати владні атрибути.

II Ватиканський Собор зробив в даному напрямку важливий крок: він визначив ієрархію як служіння (дияконію) [1, III, 18]. Вельми конкретно на це вказує і сучасний Катехизм Католицької Церкви [3, частина 1, § 4, 875]. Більш того, за католицьким вченням, ієрархічне служіння носить колегіальний (соборний) характер [3, частина 1, § 4, 876]. Нарешті, служіння в Церкві особисто: кожен член ієрархії робить його особисто, хоча і в єдності з Церквою [3, частина 1, § 4, 877].

Ці три істотні характеристики церковного служіння впливають з його сакраментального характеру і тісно пов'язані між собою. «Сакраментальне служіння в Церкві, – резюмує Катехизм, – є, отже, службою, яка виконується в ім'я Христа. Її природний характер є персональний, а форма – колегіальна. Це підтверджується зв'язками між Єпископською Колегією та її головою, Наступником св. Петра, і відношенням між пастирською відповідальністю єпископа за свою єпархію і спільною турботою Єпископської Колегії про Вселенську Церкву» [3, частина 1, § 4, 879].

Сучасне вчення про примат. Критичні зауваження. Виходячи з цих зауважень, католицьке вчення про папський примат можна визначити наступним чином.

Носієм вищої влади в Церкві є спадкоємний від апостолів єпископат, на чолі якого, як Петро серед апостолів, перебуває Папа [1, III, 22]. Причому правильним буде визнання наявності навіть не двох суб'єктів вищої церковної влади (Папа і єпископат), а одного (єпископат на чолі з Папою або ж Папа в єдності з єпископатом) [27, с. 296; 1, Попередні пояснювальні нотатки, 4; 14, канон 330]. Поділ єпископату і Папи слід визнати неправомірним. Єпископська колегія без свого

глави не є колегією (або Собором) [1, III, 22, Попередні пояснювальні нотатки, 3–4; 23, с. 67], але і глава без колегії, яку він очолює – нонсенс. «Єпископ Риму, – як підкреслював Папа Іван–Павло II, – член «колегії», і інші єпископи – його брати в служінні» [8, 95, с. 480].

Вказуючи на суб'єкт вищої влади в Церкві, ми сказали: єпископат на чолі з Папою, зробивши акцент на соборності або колегіальності. Однак нині діючий Кодекс ставить інший акцент. Проголосивши в 330 каноні єдність правлячого Папи з єпископатом, сучасний Кодекс негайно порушує цю рівновагу в наступних канонах, як на це справедливо вказує католицький каноніст проф. о. Ліберо Джероза. За його словами, в статтях «Про римського понтифіка» і «Про колегію єпископів», а також в інших розділах «церковний законодавець проти науки II Ватиканського Собору і того ж канону 330, з дивовижною наполегливістю ставить Римського Архієрея попереду колегії єпископів» [23, с. 342]. Звернемо увагу також і на той методологічний поділ двох суб'єктів вищої церковної влади, якій ми знаходимо в нотифікаціях, прикладених до документів II Ватиканського Собору [1, Попередні пояснювальні нотатки, 3–4]. Очевидно, такий стан навряд чи зможе бути визнано задовільним для православної еклезиології. Однак, як ми вважаємо, тут можна знайти вихід: не ставлячи під сумнів і не применшуючи першість Римської кафедри, слід зробити більш сильний наголос на соборності, тобто на колегії єпископів. Хороший приклад цьому показує вікопомний Папа Іван–Павло II в енцикліці «Ut unum sint».

Отже, Папа є главою колегії єпископів, і ця колегія є носієм вищої церковної влади. Проте, як уточнює «Lumen Gentium», вона є такою «разом зі своїм головою, Римським Архієреєм, і ніколи без цього голови» [1, III, 22].

Православне богослов'я, звичайно, не стане заперечувати необхідність єдності Папи з єпископатом. Проблематичним для православних може виявитися твердження про те, що єпископат є суб'єктом вищої церковної влади тільки зі своїм главою – Папою, «і ніколи без цього глави». Тут може виникнути питання: чи є вселенський єпископат таким суб'єктом під час вакансії папського престолу? Не пропонуючи поки ніякого готового рішення, зазначимо, що ця проблема також потребує богословського осмислення.

Найбільш значущим і урочистим способом вища влада здійснюється єпископами на Вселенському Соборі [1, III, 22; 14, канон 337.1]. Він є, таким чином, суб'єктом вищої церковної влади [13, канон 228.1]. При цьому Вселенський Собор не мислиться без Папи, що забезпечує йому статус вселенського. «А такий Собор відбувається лише тоді, коли його затвердить чи принаймні визнає таким Наступник Петра; прерогативою Римського Архієрея є скликати ці Собори, головувати на них і їх затверджувати», – говорить Догматична Конституція «Lumen Gentium» [1, III, 22; див. також: 14, канон 338.1]. Але і папська ратифікація немислима без єдності з соборними отцями [14, канон 341.1; 25, с. 69]. Папа керує Собором [14, канон 338.1.2], і апеляція до Собору, що оскаржує папське рішення, неприпустима [14, канон 333.3]. Останнє положення, очевидно, також не зможе сьогодні знайти підтримки серед православних.

Папа, як наступник голови апостолів Петра, має по Божому праву першість звичайної (ординарної) влади

[6, частина 3, с. 5; 1, III, 22; 16, I, 6, с. 14]. Це означає, що Папа, здійснюючи служіння Петрове (*ministerium Petrinum*), має владу в силу самого свого служіння, а не в силу надання його єпископством [16, I, 5, с. 14; 28, с. 247; 22, с. 343; 24, с. 288]. За поясненням Комісії з питань віри, даним на I Ватиканському Соборі, влада ординарна – це влада, «пов'язана зі служінням згідно постійного обов'язку, на протипагу влади делегованої» [31, с. 21].

Крім того, що влада Папи ординарна (*ordinaria*), що випливає із самої його посади, вона визнається також верховної (*suprema*). Це означає, що в здійсненні своєї влади Папа є вільним і незалежним від членів Колегії єпископів, будучи як такої «нікому не підсудний» (канон 1404) [23, с. 343]. Таке розуміння влади Папи також не може бути визнано прийнятним для сучасної православної церковної свідомості. Крім того, влада Папи – повна (*plena*). У ній зосереджено все необхідне Папі для виконання свого служіння, і вона поширюється не тільки на питання віри і звичаїв, але і на дисципліну і управління Церквою. З цієї причини вона «містить всі елементи, що стосуються законодавчої, виконавчої, або адміністративної та судової функцій» [25, с. 60; 23, с. 343].

Влада Папи є єпископальною, або «істинно єпископською» («*vere episcopalis*»). Це означає, що «пастирська влада Папи і єпископів заснована на тому ж таїнстві», але Папа «наділений нею разом з єпископством для повноти Церкви і в її найвищій формі, в той час як єпископи мають повноваження тільки в рамках своєї дієцезії і ієрархічної підпорядкованості Папі» [28, с. 248]. Отці I Ватиканського Собору дали таке визначення папської влади на протипагу переконанням прихильників галліканізму, які вважали, що право втручання Папи в справи місцевих Церков порушує права єпископів.

Крім того, влада Папи є також безпосередньою, або прямою (*immediate*). Це означає, що свої владні повноваження Папа може здійснювати без дозволу або посередництва єпископів, втручаючись у справи місцевих Церков [14, канон 333. 1; 25, с. 60; 23, с. 343–344]. В особливих випадках члени Церкви можуть звертатися безпосередньо до Папи, міняючи свого єпископа [25, с. 60].

Ці атрибути папської влади, мабуть, в найменшій мірі можуть бути прийнятними для християн–некатоликів. Тут I Ватиканський Собор залишив серйозну недоробку: на ньому не були розглянуті ні проблема обмеження примату, ні співвідношення влади Папи як влади безпосередньої і єпископської з власне єпископським служінням, як на рівні Вселенської Церкви, так і на рівні єпархіальному. Втім, католицькі коментатори діянь цього Собору незмінно підкреслюють: влада Папи не передбачає регулярного втручання в поточні єпархіальні справи [31, с. 21–22]. Однак навряд чи таке уточнення задовольнить православних. В цьому напрямку ще повинна проводитися серйозна богословська робота.

Що тут можна стверджувати впевнено? Влада Папи саме по суті своїй, за своєю природою – єпископська, «істинно єпископська» («*vere episcopalis*»), а не патріарша або митрополічна [36, с. 93, 105]. Папа є єпископом помісної Римської Церкви. Але ця Церква має першість. І завдяки цьому примату єпископ Рима виступає в якості Папи у Вселенській Церкві [36, с. 94]. Але як Папа він не є якимось над–єпископом для кожної помісної Церкви, де головує свої єпископи.

Ці положення, звичайно, антиномічні, але католики повинні їх приймати як даність.

Папі підпорядковані всі «пастирі і вірні», «всіх чинів і всіх обрядів», як в питаннях віри і моральності, так і в справах, «що стосуються порядку та управління Церквою, поширеною по всьому світу» [6, частина 3, с. 5]. Тому влада Папи є також і вселенською (*universalis*). У розумінні сучасного католицького канонічного права, це влада, «сфера дії якої охоплює *communio Ecclesiae et Ecclesiarum* (сопричастя Церкви та Церков) в цілому, тому що тільки Папа є Главою Колегії єпископів, а значить, і *caput totius Ecclesiae* (Главою всієї Церкви)» [25, с. 60; 23, с. 344].

Папі належить вся «повнота влади» («*plentitudo potestatis*»), а не будь–яка її частина, хоча б і велика [6, частина 3, с. 5]. З цієї «повнотою» теж виникають проблеми. Головна з них: чи є у неї обмеження? Отці I Ватиканського Собору це питання не розглядали. Втім, погоджуючись з висновками монсен'юра Густава Тільса, можна припустити, що соборні отці погодилися б з тим, що об'єктивне обмеження у повній владі може мати місце. І обмежена ця влада може бути «або правом природним, або правом Божим» [31, с. 22].

Папа – верховний суддя, і його суд є остаточним. Конституція «*Pastor Aeternus*» говорить: «Так як Боже право апостольської першості ставить Папу Римського над усією Церквою, ми вчимо і проголошуємо також, що він є верховним суддею вірних і що в усьому, що стосується церковної юрисдикції, можна апелювати до його суду. Суд Апостольського Престолу, вище якого немає ніякої влади, не повинен ніким ставитися під сумнів і ніхто не має права засуджувати його рішення. Тому ухиляються зі шляху істинної віри ті, хто стверджують, що дозволено апелювати до влади над Папою Римським на Вселенському Соборі» [6, частина 3, с. 5]. Сучасне канонічне право також відображає це. Канон 1404, який відкриває відповідний розділ Кодексу, говорить: «*Prima Sedes a nemine iudicatur*» («Перший престол ніким не судиться») [14, канон 1404]. Ось ще одна теза, абсолютно неприйнятна для еклезіологічної традиції Православних Церков. Треба визнати, що при наявності такого визначення папського примату неможливо розраховувати на взаєморозуміння між православними і католиками. Проте, не робитимемо поспішних висновків і звернемося до ще однієї проблеми, важливість якої для Православної Церкви важко переоцінити.

Як співвідносяться між собою безпосередня папська влада і юрисдикція єпископів – керівників місцевими Церквами? Як стверджує ще «*Pastor Aeternus*», «ця влада вселенського архієрея жодним чином не є перешкодою звичайної і безпосередньої влади єпископальної юрисдикції, в якій єпископи, поставлені Святим Духом (Діяння 20, 28) наступниками апостолів, пасуть, керують як справжні пастирі кожен своєю паствою» [6, частина 3, с. 5]. Єпископи – не делегати Папи, і не можна думати, що в помісних Церквах єпископська юрисдикція поглинається папською. Єпископи – спадкоємці апостолів, і вони здійснюють свою владу також з Божого встановлення [1, III, 27]. Декларація німецького єпископату (1875 р.), що була затверджена Папою Пієм IX, говорить: «У силу того ж встановлення Божого, на якому ґрунтується посада Папи, ґрунтується також єпископат: йому належать права і обов'язки в силу

розпорядження, що виходить від Самого Бога, а Папа не має ні права, ні влади їх змінювати» [24, с. 289].

Розмірковуючи про цю серйозну еклезиологічну проблему ще на початку роботи II Ватиканського Собору, видатний католицький богослов Карл Ранер у співпраці з Йозефом Ратцингером, пізніше – Папою Венедиктом XVI – прийшов до наступних висновків. «При абсолютній монархії не існує ніяких незалежних від його [монарха – О. А.] волі конституційних інститутів. Звичайно, воля абсолютного монарха може бути обмежена відомими фактами і моральними зобов'язаннями. Але там, де його воля обмежується якимись інститутами, що відносяться до конституційної структури суспільства ..., ми не можемо більше говорити про абсолютну монархію. Саме так і побудовано Церкву; бо воля Папи, оскільки він є вищою владою Церкви, обмежена такою реальністю, яка з волі Бога належить до конституції Церкви, а саме єпископатом. Не тільки Папа фактично не може скасувати єпископат (якби він це зробив, він позбавив би себе всіх засобів управління Вселенською Церквою), але він стоїть обличчям до обличчя з єпископатом, який не є інститутом посадових осіб, створеним ним самим і який він міг би ліквідувати ... Бо єпископат встановлений Богом і папський примат є основою юридичного ладу Церкви тільки сукупно з єпископатом, також безпосередньо встановленим Христом» [29, с. 5–6].

За католицьким вченням, єпископи, як і апостоли, є сопричасниками влади Христа. У їх особі «серед віруючих присутній Господь Ісус Христос, Верховний Первосвященик». «Єпископи у визначний і помітний спосіб виконують роль Самого Христа – Вчителя, Пастиря, Архієрея – і діють, уособлюючи Його» [1, III, 21; 14, канон 336]. Їх влада – також, як і влада Папи, визнається Католицькою Церквою власною, ординарною і безпосередньою [14, канон 333.1; 25, с. 60]. Сам же Папа є пов'язаним в сопричасті з єпископами [14, канон 333.2].

В ідеалі взаємини Папа – єпископи варто було б розглядати зі зразком взаємовідносин Осіб Пресвятої Трійці, оскільки і єдність Церкви онтологічно задана саме за цим зразком. І саме звернувшись до ікони Трійці, ми вірно можемо судити про римську першість «в світлі істинної соборності», – як справедливо відзначає протопресвітер Борис Бобринський [20, с. 42]. У цьому випадку було б гарантовано, з одного боку, рівність всіх єпископів, і Папи в тому числі, оскільки він – єпископ, – по «суті», тобто по архієрейській благодаті. З іншого ж боку, цим стверджувалося б і безумовна першість Папи, за згодою якого має здійснюватися все в церковному житті. Католицьке богослов'я такий підхід, до речі, визнає [див. 34, с. 147].

Крім того, важливо відзначити, що, як Римський єпископ в якості наступника Петра «є постійним і видимим началом та основою єдності – як єпископів, так і множества вірних», так і «кожний з єпископів є видимим началом та основою єдності у своїх партикулярних Церквах, які сформовано на образ Вселенської Церкви, і в яких перебуває та з яких складається одна й єдина Вселенська (catholica) Церква. Тому єпископи представляють кожен свою Церкву, а всі разом з Папою – всю Церкву в сув'язі миру, любові та єдності» [1, III, 23]. Таким чином, кожен з єпископів не провадить свою єпископську юрисдикцію над іншими Церквами чи над

Вселенською Церквою. Єпископи мають піклування про Вселенську Церкву лише колегіально, і обов'язково з главою своєї колегії – Папою. Що ж стосується Папи, то він, в силу свого «Петрова служіння», таке піклування несе особисто. (У цих формулюваннях ми, мабуть, маємо певні «пережитки» універсалістської еклезиології. Кожен єпископ справді не здійснює свою «юрисдикцію» над «не своїми» Церквами, але турбота про всі Церкви входить необхідно складовою в «єпископі» кожного єпископа. Вірною є вказівка і на колегіальність, і на єдність з Папою. Але те, що Папа несе піклування про Вселенську Церкву особисто, не слід розуміти, що він робить це у відриві від колегії ... Традиційні католицькі формулювання все-таки дещо жорсткі, і католицькому богослов'ю треба або дати, по можливості, чіткі і ясні коментарі до них з позиції еклезиології сопричастя, або просто запропонувати нові, прийнятні для православних, якщо останні не можуть запропонувати свої).

І важливо ще раз підкреслити, що свої владні прерогативи Папа має в силу самого свого служіння, своєї посади, своєї першості в єпископаті, який він очолює [14, канон 331]. Його влада є ординарною (ordinaria), тому що, по Божому праву, вона пов'язана з самої його посадою [25, с. 60].

Папське служіння, однак, не є якимось вищим над єпископатом ступенем священства, воно не передається через рукоположення. Папа – єпископ, і за єпископською благодаттю він воістину – *primus inter pares*. На чолі єпископату він стоїть лише в силу свого особливого Петрового служіння і Папою, в повному розумінні слова, він стає з моменту свого обрання, якщо він вже єпископ [14, канон 332.1].

Нарешті, єпископська колегія, очолювана Папою, є також носієм так званої учительної влади, що є невід'ємною складовою єпископського служіння, і пов'язаною з цією владою харизмою непомильності. При цьому Папа, як глава єпископської колегії, є персонально наділений цієї харизмою, коли виступає з питань віри і моралі «*ex cathedra*» [6, частина 4, с. 7]. Кожному окремо взятому єпископу харизму непомильності Католицька Церква не присвоює [1, III, 25].

Отже, відповідно до католицького віровчення, Папа Римський здійснює вищу церковну владу як:

- 1) верховний законодавець всієї Церкви (при цьому він підпорядковується не церковним законам, а Божому праву);
- 2) верховний наставник, що володіє доктринальною непомильністю в силу займаної посади, коли він в якості верховного пастиря і вчителя остаточним чином проголошує вчення про віру чи мораль [14, канон 749. 1];
- 3) верховний суддя, котрий може залучати до розгляду будь-яку судову справу: як спірну, так і карну [14, канон 1417. 1], здійснюючи цю владу як особисто, так і через суди.

Висновки. На завершення огляду католицького вчення про примат запитано: чи можуть сьогодні православні визнати його не тільки цілком ортодоксальним, але і закінченим, яке Православним Церквам залишається лише прийняти в готовому вигляді?

Відповідь на це дає сама Католицька Церква рішеннями II Ватиканського Собору, які, «в порівнянні з минулим, з найбільшою повнотою відповідають істинному уявленню про першість в Церкві» [30, с. 97].

Мова тут, звичайно, йде про еклезіологію сопричастя і єпископат, як суб'єкт вищої церковної влади. Але і самі ці рішення ще не є остаточними. Як зазначив на римському симпозиумі 2003 р. кардинал Вальтер Каспер: «І Ватиканському Собору не вдалося повністю поєднати ці нові елементи – які насправді повністю відповідають давній традиції – з положеннями І Ватиканського Собору. Не вдалося знайти цілісного вирішення всіх питань. Часом говорили про дві різні еклезіології в текстах Собору. Після закінчення Собору все це призвело до розбіжностей щодо інтерпретації, які в значній мірі не подолані і сьогодні. Щодо цього питання, можна сказати, що ІІ Ватиканський Собор ще не завершено. Включення служіння Петра в еклезіологію в цілому, так само як і співвідношення вселенського і місцевого аспектів Церкви, застосування принципу підпорядкованості та ряд інших богословських і практичних питань не отримали остаточного рішення» [26, с. 26].

Вчення про примат Римського єпископа потребує більшого осмислення та уточнення з боку католиків. При цьому те ж саме слід було б сказати і про православних. І це – при тому, що сам факт Римської першості є факт загальновизнаний всією повнотою Церкви. Ця першість заснована на першості св. апостола Петра, чесні мощі якого перебувають в Римі. У католицькому розумінні (яке приймають також ряд православних богословів) Римський єпископ несе служіння Петра, несе його переважно перед усіма іншими єпископами. Це служіння за своєю глибокою суттю – служіння Єпископа, предстоятеля на Євхаристії, глави Церкви, того, хто «править за Бога» [2, с. 121]. Єпископ Риму слугує єдності Церкви. В єдиному єпископаті єдиної Церкви він – «visible principium et fundamentum» (видиме начало і фундамент) [1, III, 23; 8, 38, с. 440–441]. У цьому – сенс і мета його першості.

Першість в Церкві – не самоціль більшою мірою, ніж де-небудь інде. І вона повинна бути першістю на образ першості або верховенства Христа. Це – не панування в мирському, адміністративному сенсі, а служіння братії. Головуючий ієрарх перебуває в єдності з Церквою і з єпископатом. Це католицьке богослов'я стверджувало, до речі, і до ІІ Ватиканського Собору [34, с. 146]. І його першість тут може і мусить богословськи розумітися, як першість за образом співвідношень Осіб Святої Трійці. Абсолютна рівність і єдність Іпостасей в Ній поєднується з абсолютним верховенством Бога Отця.

Чи можна в цьому плані говорити про підпорядкування Церкви та єпископів Папі? Мабуть так. Але ще кращим буде визначення верховенства Папи в єдності єпископату як «ієрархічне сопричастя», яке пропонує нам післясоборова католицька еклезіологія [1, Попередні пояснювальні нотатки, 2].

Адміністративно-юридичне визначення примату, здається, буде неминучим в земному бутті Церкви. Але це визначення не може вважатися ні вичерпним, ні оптимальним, оскільки не в ньому його сутність. Воно в принципі може визначати лише способи здійснення першості, та й то лише для Католицьких Церков латинського обряду, які перебувають у безпосередньому підпорядкуванні Папі, як Патріарху Заходу. У здійсненні примату для Православних Церков не може бути мови про адміністративне підпорядкування Риму. Сьогодні це розуміє і сам Рим. Тому правий Папа Венедикт XVI,

коли, ще будучи кардиналом і префектом Конгрегації віровчення, говорив, що «стосовно вчення про примат Рим не повинен вимагати від Сходу більш того, що було сформульовано і втілено в життя ще в першому тисячолітті» [Цит.: 21, с. 24–25].

Тим не менше, сучасна католицька доктрина про папський примат може плідно використовуватися Православними Церквами у виробленні загально-прийнятого розуміння ролі Римського Папи в Церкві Христовій. Ця доктрина, по-перше, зберегла сам феномен римської Петрової першості, яка з давніх-давен існувала в Церкві. А по-друге, католицька післясоборова еклезіологія абсолютно недвозначно усуває той перегин в бік гіпертрофованого розуміння папського верховенства, який християнський Схід довгий час бачив в середньовічному папстві, а пізніше – в визначеннях Догматичної Конституції «Pastor Aeternus».

Ця Конституція, як підкреслюють католицькі дослідники, декларує перш за все факт папського примату, а не його форму. Вона констатує наявність цієї першості по божественному праву – саме як факт. І вона не ставить перед собою завдання дати йому визначення з точки зору права канонічного [31, с. 22; 36, с. 104]. Хоча та атрибуція папської влади, яка пропонується даним документом, наскрізь пронизана юридизмом. На сьогодні це, звичайно, не є вдалим рішенням поставленого отцями І Ватиканського Собору завдання. Більш того, без доповнюючого «Pastor Aeternus» вчення «Lumen Gentium» про владу єпископату існувала б реальна небезпека прочитання визначень І Vaticanum'a в наступному хибному ключі: Католицька Церква є величезною всесвітньою єпархією одного Вселенського єпископа – Папи [36, с. 105].

Католицька еклезіологія затверджує повноту папської влади, повноту влади єпископату і їх нерозривну єдність в тілі Церкви. Папа єдиний з єпископатом і зі Вселенським Собором. А це – вищі органи церковної влади. Вірне прочитання «Lumen Gentium» буде, поза сумнівом, таким: в Церкві існує єдине єпископство, яке здійснює єдину владу. Всі єпископи пасуть одне стадо вірних. Єпископат онтологічно – «unus et indivisus» (єдиний і нерозділений) [36, с. 106, 102]. У цьому питанні сучасна католицька доктрина вірна давньоцерковному вченню про єдиний єпископат, що займає одну «кафедру Петрову».

Сама влада Папи – єпископська. Вона має з єпископатом одне походження і одну природу. І влада Папи, і влада єпископів – власна, ординарна і безпосередня. І влада Папи, і влада єпископів є Божественним встановленням. У їх єдності, думається, примиряється протиріччя, яке існує в двох різних поглядах на Вселенську Церкву. Це «структура Вселенської Церкви (примат, колегія єпископів) і структура помісної Церкви (єпископське служіння)» [Цит.: 21, с. 20].

Нарешті, той факт, що влада Папи не може розглядатися в якості якоїсь альтернативи влади єпископів на місцях, також впливає з вчення про єдиний єпископат.

На останок. Існує гостра і нагальна потреба у визначенні значення поняття «церковна влада». Католицька доктрина пропонує юридичне її визначення (навіть при тому, що сама влада розуміється по суті своїй як служіння). Воно, безсумнівно, має цінність.

Але це визначення не можна вважати самодостатнім, навіть відносячи поняття влади не тільки до Папи, а й до єпископів. Необхідна нова термінологія. Навіть нова мова. Зараз це розуміють і католики, і некатолики. Як справедливо зауважив свого часу старокатолицький богослов д-р Гюнтер Гассман, «мова йде про те, щоб знайти нові слова, і в тому числі нову мову для екуменічно прийнятого Петрового служіння. У всякому разі, мова – і в цьому полягає «хрест» проблеми – в якій римсько-католицькому християнину не доведеться зраджувати своїм переконанням, а православний, древньокатолицький, і євангельський християнин зможе відчувати право на віру, обґрунтовану Євангелією. Тепер мені скажуть: спробуй-но, зроби таку формулу Очевидним та зрозумілим був би саркастичний закид запропонувати врешті єдину формулу. Звісно, теологія повинна звернутися до таких завдань... Необхідним і терміновим є перш за все негативним чином підготувати шлях, тобто видалити ті аргументації, за які сьогодні більше не можна бути відповідальними» [22, с. 36].

Власне, до того ж пошуку, пов'язаному з молитвою, закликає християн і сама Католицька Церква. «У цієї екуменічної діяльності першочергову важливість мають молитва, покаяння, вивчення, діалог і співпраця, – йдеться в Листі Конгрегації віровчення від 28 травня 1992 року, – щоб, завдяки новому зверненню до Господа, всім було можливо визнати сталість примату Петра в його наступників, єпископів Римських, і побачити здійснення служіння Петра таким, яке вгодне Господу, як вселенське апостольське служіння, присутнє усередині всіх Церков, не посягаючи на свою природу божественного встановлення, що може виражатися різними способами, відповідно до часу і місця, чому підтвердження – історія» [9, с. 17–18].

Повторимо ще раз, що, на наше глибоке переконання, католицьке післясоборове вчення про папський примат дає перш за все вірний напрям розуміння місця і ролі єдиного єпископату в єдиній Вселенській Церкві. Перш за все, церковна влада розуміється в суті своїй як служіння, причому служіння колегіальне або соборне. Єпископат мислиться в нерозривній, органічній єдності з його главою – Папою Римським, який займає перший Престол і несе Петрове служіння. Папа також не відділяється від єпископату. Навіть однакові характеристики істоти влади Папи і єпископів, хоча б і запропоновані через адміністративно-юридичне переломлення, вказують як на те, що Папа не є абсолютним церковним монархом, так і на те, що його служіння – таке ж єпископське, як і у всіх. Суть, на нашу думку, вірна. Вона дозволить зрозуміти саме в цьому ракурсі найбільш проблемну – проблему примату юрисдикції – виходячи з вчення про єдиний єпископат.

Зі свого боку, католицька еkleзіологія повинна дати таке ясне і недвозначне пояснення прерогатив папської влади, викладених в «Pastor Aeternus» і «Lumen Gentium», щоб у православних не залишалось розуміння цієї влади як якоїсь всесвітньої верховної юрисдикції з імперськими рисами. Безперечно, що те формулювання папської влади, які пропонує нині діючий Кодекс Канонічного права, не може задовольнити православних. Це стосується, перш за все, таких визначень:

1) Влада верховна («suprema»). Тут, звичайно, виникне питання про верховенство Папи над Соборами.

Однак, допоки перебуватимемо на ґрунті юрицизму, ні до якої згоди не прийдемо. Чи не краще тут звернутися до так званої трійчної еkleзіології і спробувати осмислити першість в Церкві за аналогією зі співвідношенням Осіб Пресвятої Трійці? (Про взаємовідносини між Папою і Собором можна буде подумати особливо).

2) Влада повна («plena», «plentitudo potestatis»). Як співвідноситься ця повнота зі владою єпископату або Вселенського Собору? Це – знову питання еkleзіології. Мабуть, це – та ж сама влада, яку Папа може здійснювати і персонально, але звичайно, в єдності з Церквою (єпископатом, Собором).

3) Влада безпосередня або пряма («immediata»). Як її можна співвіднести з самостійністю місцевих Церков і владою місцевих єпископів? Як розуміти право Папи на втручання в справи місцевих Церков? Відповідь можна спробувати знайти, виходячи з вчення про єдине єпископство і єдину cathedra Petri.

4) Уточнення потребує, мабуть, і визначення «істинно єпископська» («vere episcopalis»). Ясно, що в кожній Церкві може бути тільки один єпископ, і влада Папи не повинна дублювати владу місцевого єпископа або пригнічувати її. Католицька доктрина, як ми бачили, спростовує таке розуміння папської влади. У виразі «істинно єпископська» ми можемо бачити вказівку на природу папської влади. Православні повинні мати точний коментар до цього визначення.

5) Влада всесвітня («universalis»), що передбачає, що Папі підпорядковані всі пастирі і всі вірні, всіх чинів і всіх обрядів, і в питаннях віри і моральності, і в питаннях порядку і управління всесвітньої Церквою. Поки таке чисто адміністративне визначення буде існувати, ні про яку згоду з Православною Церквою, очевидно, мови йти не може. Тут знову можна звернутися до пояснення п. 1.

6) Ті ж претензії православні можуть висловити, і, торкаючись прав Папи як верховного судії над Церквою.

7) Нарешті, пояснення потребує також і вчення про папську непомилність. Це вчення, слід чесно визнати, насправді невідоме для православних, і його необхідно розглянути окремо.

В системі універсалістської еkleзіології, наскрізь просякнуті юридично-правовою свідомістю, ці визначення ніколи не будуть прийняті православними. Необхідно осмислити їх в оновленій еkleзіології сопричастя, причому найкраще – спільно з Православними Церквами. Еkleзіологія ця ще тільки розвивається, і легкого і швидкого вирішення цих питань навряд чи можна очікувати. Проте, опираючись на все післясоборове вчення про примат Папи в комплексі, все ж сподіваємося, що згоди і взаєморозуміння можна досягти. Звісно головним у цьому важливому та нелегкому процесі є щире звернення до Господа Ісуса Христа, істинного Глави Церкви, з молитвою про єдність.

Список використаних джерел

1. II Ватиканський Собор, Догматична Конституція про Церкву Lumen Gentium [«Світло народів»] (21 листопада 1964) // Документи II Ватиканського Собору (1962–1965). – Львів: Свічадо, 2014. – С.55–116.
2. Ігнатій Антіохійський. Послання до Магнезійців // Ранні Отці Церкви. Антологія. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. – С.119–123.
3. Катехизм Католицької Церкви. – Київ, 2001.

4. «Вера, таинства и единство Церкви», Бари, 1987 г. // Bari, 1987, Valamo, 1988, Balamand, 1993. Commission mixte catholique-orthodoxe pour le dialogue theologique / Bari, 1987 г., Новый Валаам, 1988 г., Баламан, 1993 г. Международная смешанная богословская комиссия, Unité 2 Единство – Editions du Livre ouvert, 1995, 16–79.
5. «Выводы смешанного Комитета» // Первенство Римского епископа в общении Церквей, Смешанный православно-католический Комитет во Франции. – Москва, 1998. – С.112–122.
6. Догматическая Конституция «PastorAeternus» // Свящ. Ф. Эве. Тексты о Церкви. – М.: Колледж католической теологии им. св. Фомы Аквинского, 1994.
7. Окружное Послание 1895 г. // Догматические Послания православных иерархов XVII – XIX вв. о православной вере. – М., 1995 (Репринт).
8. Иоанн–Павел II. Ut unum sint // Православие и Католичество. От конфронтации – к диалогу. – М., 2000. – С.427–500.
9. Письмо Конгрегации по вопросам вероучения Епископам Католической Церкви о некоторых аспектах представления о Церкви как об общении, 18. // Свящ. Ф. Эве. Тексты о Церкви. – М.: Колледж католической теологии им. св. Фомы Аквинского, 1994.
10. «Послание Восточных Патриархов» 1848 г. // Догматические послания православных иерархов XVII – XIX вв. о православной вере. – М., 1995 (Репринт).
11. «Таинство священства в структуре таинств Церкви (В частности, важность апостольской преемственности для освящения и единения народа Божьего)», Новый Валаам, 1988 г. // Bari, 1987, Valamo, 1988, Balamand, 1993. Commission mixte catholique-orthodoxe pour le dialogue theologique. / Bari, 1987 г., Новый Валаам, 1988 г., Баламан, 1993 г. Международная смешанная богословская комиссия, Unité 2 Единство – Editions du Livre ouvert, 1995, 80–137.
12. «Тайна Церкви и Евхаристии в свете тайны Святой Троицы», Мюнхен, 1982 // Православие и Католичество. От конфронтации к диалогу. – Москва, 2000. – С.265–277.
13. Codex Juris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus praefatione fontium annotatione et indice analitico–alphanabetico ab emo Petro card. Gasparri auctus. – Romae. Typis Poliglottis Vaticanis. MCMXIX – Liber secundus. Pars prima. Sectio II. Tit. VII. Cap. I. – De Romano Pontifice. Can. 218–221.
14. Codex Iuris Canonici. Auctoritate Ioannis Pauli P. P. II promulgatus. – Libreria Editrice Vaticana. – MDCCCCLXXXIII.
15. Concilio Ecumenico Fiorentino. Bolla d'Unione «Laetentur caeli et exultet terra». – Firenze. 6 luglio 1439. – Firenze: AGAF, s. a.
16. Il Primato del successore di Pietro nel mistero della Chiesa. Considerazioni della Congregazione per la Dottrina della Fede. Testo e commenti. – Libreria Editrice Vaticana, 2002.
17. Le Synode Extraordinaire 1985 // La Documentation catholique 1909 (5.01.1986) 17–46.
18. Synodality and Primacy During the First Millennium: Towards a Common Understanding in Service to the Unity of the Church. Chieti, 21 September 2016 // http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/ch_orthodox_docs/rc_pc_chrstuni_doc_20160921_synodality-primacy_en.html (19.05.2017).
19. Афанасьев Николай. Церковь Духа Святого. – YMKA-PRESS, Paris, 1971 (репринт). – Рига, 1994.
20. Бобринский Борис. Итоги экуменического диалога между католиками и православными // Le Messenger. Вестник РХД. – 165. – Париж–Нью–Йорк–Москва. II, 1992.
21. Вальдмюллер Лотарь. Возможно ли евхаристическое общение Православных Церквей с Римом? // Логос. Диалог Восток–Запад. – 50. – Брюссель–Мюнхен–Москва, 1995.
22. Гасман Гюнтер. Папское служение – экуменическая перспектива // Папство и Петрово служение. Сб. статей (доклады, 26–27. 10.1974 г., Цюрих). Перевод. Машинопись / Из фондов б–ки МДА.
23. Джероза Либерио. Каноническое право в Католической Церкви. – М.: «Христианская Россия», 1996.
24. Иоанн–Павел II. Верую в Церковь Единую, Святую, Вселенскую и Апостольскую. Том I. – М., 2000.
25. Каноническое право о народе Божиим. Составил свящ. И. Юркович. – М.: Истина и жизнь, 1995.
26. Каспер Вальтер. Введение в предмет и католическую герменевтику постановлений I Ватиканского Собора // Петрово служение. Диалог католиков и православных. Под ред. кардинала В. Каспера / Серия «Диалог». – М.: ББИ, 2006.
27. Наги Станислав. Католическая Церковь. Богословские обоснования. – Издательство Святого Креста. Рим–Люблин, 1994.
28. Поттмайер Герман Йозеф. Современные дискуссии о первенстве в связи с I Ватиканским Собором // Петрово служение. Диалог католиков и православных. Под ред. кардинала В. Каспера / Серия «Диалог». – М.: ББИ, 2006.
29. Ранер Карл. Епископат и примат // Логос. – 21–24. Trimestriell №1–4, 1976. – Paris – Bruxelles.
30. Ставровский Алексей. О безусловности вероучительных суждений Папы // Символ, №14. – Париж, 1985.
31. Тильс Густав. О богословском смысле первенства // Логос. – 1972. – 2 (6).
32. Фрис Вильгельм де. Православие и Католичество. Противоположность или взаимодополнение? – Брюссель, 1992.
33. Эве Франсуа. Курс экклезиологии. – Колледж католической теологии им. св. Фомы Аквинского. – М., 1994.
34. Dejaifve Georges S. J. Pape et Evêques au premier Concile du Vatican. Desclée de Brouver, 1961.
35. Lanne Emmanuel. La conception post–tridentine de la Primauté et l'origine des Églises unies // Irénikon. 1979 / №1. – Monastère Bénédictin. Chevetogne. Belgique.
36. Rodríguez Pedro. Natura e fini del Primato del Papa: il Vaticano I alla luce del Vaticano II // Il Primato del successore di Pietro nel mistero della Chiesa. Considerazioni della Congregazione per la Dottrina della Fede. Testo e commenti. – Libreria Editrice Vaticana, 2002.

References

1. II Vatykans'kyj Sobor, Dogmatychna Konstytucija pro Cerkvu Lumen Gentium [«Svitlo narodiv»] (21 lystopada 1964) // Dokumenty II Vatykans'kogo Soboru (1962–1965). – L'viv: Svichado, 2014. – S.55–116.
2. Ignatij Antiohijs'kyj. Poslannja do Magnezijciv // Ranni Otcy Cerkvy. Antologija. – L'viv: Vydavnytvo Ukrai'ns'kogo katolyc'kogo universytetu, 2015. – S.119–123.
3. Katehyzm Katolyc'koi' Cerkvy. – Kyi'v, 2001.
4. «Vera, tainstva i edinstvo Cerkvi», Bari, 1987 г. // Bari, 1987, Valamo, 1988, Balamand, 1993. Commission mixte catholique-orthodoxe pour le dialogue theologique / Bari, 1987 г., Novyj Valaam, 1988 г., Balaman, 1993 г. Mezhdunarodnaja smeshannaja bogoslovskaja komissija, Unité 2 Edinstvo – Editions du Livre ouvert, 1995, 16–79.
5. «Vyvody smeshannogo Komiteta» // Pervenstvo Rimskogo episkopa v obshhenii Cerkvej, Smeshannyj pravoslavno–katolicheskij Komitet vo Francii. – Moskva, 1998. – S.112–122.
6. Dogmaticheskaja Konstitucija «PastorAeternus» // Svjashh. F. Jeve. Teksty o Cerkvi. – M.: Kolledzh katolicheskoy teologii im. sv. Fomy Akvinskogo, 1994.
7. Okruzhnoe Poslanie 1895 g. // Dogmaticheskie Poslanija pravoslavnyh ierarhov XVII – XIX vv. o pravoslavnoj vere. – M., 1995 (Reprint).
8. Ioann–Pavel II. Ut unum sint // Pravoslavie i Katolichestvo. Ot konfrontacii – k dialogu. – M., 2000. – S.427–500.
9. Pis'mo Kongregacii po voprosam verouchenija Episkopam Katolicheskoy Cerkvi o nekotoryh aspektah predstavlenija o Cerkvi kak ob obshhenii, 18. // Svjashh. F. Jeve. Teksty o Cerkvi. – M.: Kolledzh katolicheskoy teologii im. sv. Fomy Akvinskogo, 1994.
10. «Poslanie Vostochnyh Patriarhov» 1848 g. // Dogmaticheskie poslanija pravoslavnyh ierarhov XVII – XIX vv. o pravoslavnoj vere. – M., 1995 (Reprint).
11. «Tainstvo svjashhenstva v strukture tainstv Cerkvi (V chastnosti, vazhnost' apostol'skoj preemstvennosti dlja osvjasnenija i edinenija naroda Bozh'ego)», Novyj Valaam, 1988 г. // Bari, 1987, Valamo, 1988, Balamand, 1993. Commission mixte catholique–orthodoxe pour le dialogue theologique. / Bari, 1987 г., Novyj Valaam, 1988 г., Balaman, 1993 г. Mezhdunarodnaja smeshannaja bogoslovskaja komissija, Unité 2 Edinstvo – Editions du Livre ouvert, 1995, 80–137.
12. «Tajna Cerkvi i Evharistii v svete tajny Svjatoj Troicy», Mjunhen, 1982 // Pravoslavie i Katolichestvo. Ot konfrontacii k dialogu. – Moskva, 2000. – S.265–277.
13. Codex Juris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus praefatione fontium annotatione et indice analitico–alphanabetico ab emo Petro card. Gasparri auctus. – Romae. Typis Poliglottis Vaticanis. MCMXIX – Liber secundus. Pars prima. Sectio II. Tit. VII. Cap. I. – De Romano Pontifice. Can. 218–221.

14. Codex Iuris Canonici. Auctoritate Ioannis Pauli P. P. II promulgatus. – Libreria Editrice Vaticana. – MDCCCCLXXXIII.

15. Concilio Ecumenico Fiorentino. Bolla d'unione «Laetentur caeli et exultet terra». – Firenze. 6 luglio 1439. – Firenze: AGAF., s. a.

16. Il Primato del successore di Pietro nel mistero della Chiesa. Considerazioni della Congregazione per la Dottrina della Fede. Testo e commenti. – Libreria Editrice Vaticana, 2002.

17. Le Synode Extraordinaire 1985 // La Documentation catholique 1909 (5.01.1986) 17–46.

18. Synodality and Primacy During the First Millennium: Towards a Common Understanding in Service to the Unity of the Church. Chieti, 21 September 2016 // http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/ch_orthodox_docs/rc_pc_chrstuni_doc_20160921_synodality-primacy_en.html (19.05.2017).

19. Afanas'ev Nikolaj. Cerkov' Duha Svjatogo. – YMKA–PRESS, Paris, 1971 (reprint). – Riga, 1994.

20. Bobrinskij Boris. Itogi jekumenicheskogo dialoga mezhdru katolikami i pravoslavnyimi // Le Messenger. Vestnik RHD. – 165. – Parizh–N'ju–Jork–Moskva. II, 1992.

21. Val'dmjuller Lotar'. Vozmozhno li evharisticheskoe obshhenie Pravoslavnyh Cerkvej s Rimom? // Logos. Dialog Vostok–Zapad. – 50. – Brjussel'–Mjunhen–Moskva, 1995.

22. Gassman Gjunter. Papskoe sluzhenie – jekumenicheskaja perspektiva // Papstvo i Petrovo sluzhenie. Sb. statej (doklady, 26–27. 10.1974 g., Cjurih). Perevod. Mashinopis' / Iz fondov b–ki MDA.

23. Dzherozha Libero. Kanonicheskoe pravo v Katolicheskoi Cerkvi. – M.: «Hristianskaja Rossija», 1996.

24. Ioann–Pavel II. Veruju v Cerkov' Edinuju, Svjatuju, Vselenskiju i Apostol'skiju. Tom I. – M., 2000.

25. Kanonicheskoe pravo o narode Bozhiem. Sostavil svjashh. I. Jurkovich. – M.: Istina i zhizn', 1995.

26. Kasper Val'ter. Vvedenie v predmet i katolicheskiju germenetiku postanovlenij I Vatikanskogo Sobora // Petrovo sluzhenie. Dialog katolikov i pravoslavnyh. Pod red. kardinala V. Kaspera / Serija «Dialog». – M.: BBI, 2006.

27. Nagi Stanislav. Katolicheskaja Cerkov'. Bogoslovskie obosnovanija. – Izdatel'stvo Svjatogo Kresta. Rim–Ljublin, 1994.

28. Pottmajer German Jozef. Sovremennye diskussii o pervenstve v svjazi s I Vatikanskim Soborom // Petrovo sluzhenie. Dialog katolikov i pravoslavnyh. Pod red. kardinala V. Kaspera / Serija «Dialog». – M.: BBI, 2006.

29. Raner Karl. Episkopat i primat // Logos. – 21–24. Trimestriell №1–4, 1976. – Paris – Bruxelles.

30. Stavrovskij Aleksej O bezuslovnosti verouchitel'nyh suzhdenij Papy // Simvol, №14. – Parizh, 1985.

31. Til's Gustav. O bogoslovskom smysle pervenstva // Logos. – 1972. – 2 (6).

32. Fris Vil'gel'm de. Pravoslavie i Katolichestvo. Protivopolozhnost' ili vzaimodopolnenie? – Brjussel', 1992.

33. Jeve Fransua. Kurs jekkleziologii. – Kolledzh katolicheskoi teologii im. Sv. Fomy Akvinskogo. – M., 1994.

34. Dejaifve Georges S. J. Pape et Evêques au premier Concile du Vatican. Desclée de Brouver, 1961.

35. Lanne Emmanuel. La conception post–tridentine de la Primauté et l'origine des Églises unies // Irénikon. 1979 / №1. – Monastère Bénédictin. Chevetogne. Belgique.

36. Rodríguez Pedro. Natura e fini del Primato del Papa: il Vaticano I alla luce del Vaticano II // Il Primato del successore di Pietro nel mistero della Chiesa. Considerazioni della Congregazione per la Dottrina della Fede. Testo e commenti. – Libreria Editrice Vaticana, 2002.

Andreyev O. V., master of Religious Studies, Applicant, Postgraduate study of the Ukrainian Catholic University (Ukraine, Lviv), aav.proprius@gmail.com

Reflections on papal primacy in the future dialogue with the Orthodox

The paper examines the modern doctrine of the Catholic Church on the primacy of the Pope. Particularly considered those aspects of this teaching, which are unacceptable to the Orthodox theology. The conclusion is that their solution is possible on the basis of the ecclesiology of communion and Trinitarian ecclesiology.

Keywords: primate, bishops, the Pope, the ecclesiology of communion, full, straight, ordinary, truly episcopal power.

* * *

УДК 141.7:322:2–67

Кришталь А. Б.,

аспірант, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка (Україна, Дрогобич), acryshstal@gmail.com

СВІТСЬКЕ ТА РЕЛІГІЙНЕ У ТРАКТУВАННІ ДЕРЖАВИ: СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ У ЗАХІДНОМУ СВІТІ

Розглянуто вплив процесу трансформації ролі релігії в західних суспільствах на різні аспекти людського життя. Особливу увагу приділено впливу секуляризації у різних її розуміннях на трактування державності та легітимності влади. Розглянуто витоки поняття секуляризації, основні його характеристики. Здійснено огляд процесу зміни розуміння секуляризації в контексті історичного процесу та у рамках різних філософських концепцій, зокрема у вченнях О. Конта, Л. Фюрбаха, Г. Гегеля, К. Маркса, К. Шмітта та К. Льовіта. В рамках проблематики автор приділив увагу питанням зародження поняття секуляризації, різним його дефініціям та критичці його доцільності. Основну увагу в роботі акцентовано на зміні ролі релігії в суспільстві, десакралізації теорії походження держави та інтерпретації державності в рамках концепції постсекулярності. Звертається увага на окремі суспільні трансформації, пов'язані із секуляризацією в західному світі. Наголошено на виникненні плюралізму громадської думки, як явища, притаманному постсекулярному суспільству, та проблемах, які йому властиві.

Ключові слова: секуляризація, походження держави, постсекулярність.

Філософський підхід до теми секуляризації та суміжних питань характеризується глибиною та різносторонністю. У фокусі дослідження опиняються сам термін та особливості його трактування, явище секуляризації у різних його інтерпретаціях, а також низка супутніх проблем. Однією із ключових особливостей вивчення секуляризації є неможливість виділення єдиної загальноприйнятої інтерпретації поняття. Іншими словами, ми зустрічаємося з відсутністю одностайного його розуміння, а отже й бачення його характеристик і проблем, які це явище породжує. Іще одним важливим напрямом дослідження секуляризації є питання доцільності використання такого терміну загалом, через сумніви в існуванні подібного явища. В різні історичні епохи розуміння основних проблем, що виникають із секуляризацією, відрізнялося та зазнавало змін, тому важливим запитанням, якому слід приділити увагу, є аналіз трансформації концепції секуляризації та визначення сучасних трендів. Заперечити тривалу, багату, сповнену змін та дискусій історію самого терміну не можна, а секуляризація, як явище, властиве західному суспільству, та її наслідки для нього трактуються, описуються і вивчаються уже довгий час. Трансформація ролі релігії в житті людини і перехід сакрального у сферу світського, породжують низку проблем морального, етичного та суспільного характеру, які становлять інтерес для філософії і потребують виявлення та подальшої розробки.

В історичній перспективі поняття секуляризації виникло іще в Середньовіччі і в своєму первинному значенні означало перехід монаха із духовного життя назад у мирське. Перша трансформація значення відбувається з появою практики *добровільної* передачі церковних володінь під мирську власність. Згодом секуляризація перестає означати нейтральні процеси і уже в епоху Відродження нею називають конфіскацію, тобто *примусове* вилучення церковної власності. У площину філософії термін секуляризації починає активно входити починаючи із часів французької революції, а сама тема стає важливою у класичній

філософії. В «Курсі позитивної філософії» Огюста Конта знаходимо опис його знаменитого закону трьох стадій, зміна яких пов'язана, з—поміж іншого, із позицією релігії у суспільстві. В теологічній стадії вона є основою усіх уявлень людини. В метафізичній уявлення людини про бога та надприродне систематизуються та витісняються філософськими поняттями, а остання, позитивна стадія, характеризується панівним становищем науки. Тобто, згідно із законом трьох стадій, в історії неминуче відбувається звуження впливу релігії та її витіснення із різних сфер життя [2, с. 122–124]. У Гегеля секуляризація є не витісненням релігії із сфери публічного, а скоріше її трансформацією: основні християнські положення стають універсальними та переходять у сферу світського, тобто, відбувається змирення релігії [3, с. 27–30]. Секуляризація за антропологічним матеріалістом Фюрбахом також близька до терміну змирення і означає віднайдіння втраченого значення релігії, повернення «людського обличчя» бога та звільнення від нашарувань епохи релігійного домінування [1, с. 98–117]. Карл Маркс один із перших звертається до терміну секуляризації безпосередньо використовуючи його у трьох різних значеннях. Перше вживається у первинному економічному сенсі та стосується відчуження церковного майна, сам процес характеризується як один із способів первинного накопичення капіталу та виступає типовою рисою економічної дійсності. Друге значення близьке до уже згаданого змирення: «Людина політично емансипується від релігії тим, що виганяє її за сфери публічного права і переносить її в сферу приватного права» [6, с. 397]. Третє розуміння стосується самої філософії, яка трансформується у логічну та систематизовану релігію, проте залишається відчуженням людської сутності. Іншими словами, філософія тут – це світська форма релігії, що перегукується із другою контівською стадією [5, с. 70–14].

Прихильниками саме останньої інтерпретації поняття секуляризації за Марксом можна назвати філософів епохи модерну К. Шмідта та К. Льовіта, що трактували секуляризацію, як процес переходу понять та концептів з площини релігійної у філософську. Тема секуляризації становила інтерес і залишається актуальною для багатьох інших філософів. Даним поняттям займалися Ч. Тейлор, Дж. Ваттімо, О. Токарєв, Е. Канторовіч, Б. Крігель, М. Гайдегер та інші. Особливої уваги варта критика теорії секуляризації, заперечення її існування та твердження про штучність, заперечення необхідності такого поняття загалом.

Мета статті: охарактеризувати вплив процесу трансформації ролі релігії в західних суспільствах на трактування державності в контексті концепцій секуляризації.

Переклад слова *saeculum* з латині має низку значень. Воно може означати рід, вид, середній вік людини, управління, владарювання, дух часу, світ та багато іншого. Неуважному читачеві таке різноманіття перекладу одного єдиного слова може видатися хаотичним та абсолютно нелогічним, а самі варіанти ніяк не пов'язаними. Проте, якщо серед множини наявних опцій перекладу ми будемо відштовхуватися від *saeculum* у значенні «світ», «всесвіт» та, відповідно, похідних, таких як «світський», котрий вживається на противагу «монашому» чи «релігійному», зможемо

скласти ланцюжок, що об'єднує і дух часу, і царювання (мирське, на противагу небесному), рід та вид (знову ж, у контексті людського) та всі інші можливі значення. Окрім того, *saeculum* може набувати значення «тимчасовий», «життєвий», тобто властивостей, котрі також приписуються профанному, на протиставлення, знову ж таки, сакральному. *Saeculum* лежить в основі поняття «секуляризація» та термінів, пов'язаних із ним, котрі хоч і мають цілу низку різних інтерпретацій, проте так чи інакше позначають зміни у сферах суспільного життя, які спрямовані на звільнення чи ослаблення впливу релігії та релігійних інституцій. Більш загальний термін «секуляризм» означає відмежування від релігії в суспільстві та окремих соціальних інститутах. Тривалий час релігійний світогляд володів монополією на інтерпретацію дійсності, проте через низку суспільно-історичних чинників з'явилася можливість більш критичного та відкритого ставлення до релігії у суспільстві та послідовного її витіснення у сферу приватного [4, с. 574].

Працюючи над темою секуляризації, чи просто знайомлячись із нею, слід звернути увагу на два важливі зауваження, в першу чергу задля уникнення можливої подальшої плутанини. Першим суттєвим та актуальним для різних підходів вивчення секуляризації нюансом є певна невловимість самого поняття, яке зазнавало та й досі знає постійної трансформації. Ми повинні зваячувати йому насамперед не через методологічну строгість, яку в даному випадку знайти непросто, а через можливість простежити еволюцію усієї різноманітності концептів [5, с. 100]. Друге зауваження стосується актуальності концепції секуляризації лише для західного світу. Проте в пошуках точності та чіткості ми ризикуємо відкрити скриньку Пандори та вступити в безкінечну полеміку на тему того, що ж все-таки вважати західним світом.

Інакше кажучи, досягнути усе різноманіття розуміння секуляризації чи намагатися охопити всі сфери, до яких вона має стосунок – завдання надважке та неймовірно об'ємне. У цій роботі здійснено спробу огляду та узагальнення наслідків секуляризаційних процесів у західних суспільствах, окреслено головні соціально-філософські проблеми етичного, морального та політичного характеру, що із них виникають. Велике різноманіття інтерпретацій поняття секуляризації призводить до розширення кола суміжних тем, сфер та проблем, які можуть потрапити у фокус дослідника. З—поміж іншого, секуляризація стосується питань теорії права, зміни світогляду, соціального порядку, моралі, держави та легітимності влади. Розглянемо останні дві сфери.

Секуляризація, як процес зменшення ролі релігії у різних сферах суспільства, стає причиною цілої низки різноманітних проблем, котрі мають стосунок, зокрема, до запитань моралі, етики, легітимності влади та основ державності. Так, ідея обгрунтування певного державного устрою чи державності, як такої, загалом через сферу релігійного, не стала чимось новим для християнізованого західного світу. У філософії приклад пояснення походження політичного ладу із сакрального знаходимо іще в утопії Платона. В діалозі «Держава» він говорить про доцільність існування однієї великої брехні чи то міфу, яким буде обгрунтований існуючий політичний устрій. Не зважаючи на можливість

розмежування сфери сакрального та профанного ще із самого початку зародження християнства (чудовим прикладом може бути новозавітна теза: «Кесареві, що кесарево, а Богові – Боже»), релігійний світогляд, зрештою, стає базовим не лише для способу здійснення світської влади, обґрунтування владних повноважень, а й для пояснення права на них (популярнішою стає інша біблійна теза: «Всяка влада від Бога»). Моральні засади, які транслює релігійний спосіб бачення світу, стають основою системи права, котра в ході секуляризації стає світською, проте у якості підґрунтя зберігає попередній історичний досвід. Це стає причиною виникнення проблеми обґрунтування державності та права у секуляризованому світі, котрий наче і звільнився від впливу сакрального, проте більшість його засад досі мають витoki в релігійному минулому, значущість якого спростовується.

На думку Юргена Габермаса, погляди якого на цю проблему викладені у книжці «Діалектика секуляризації. Про розум та релігію», основи демократичної держави та виникнення солідарності у суспільстві можуть і будуть опиратися на попередній історичний досвід, якому, здебільшого, властиві метафізичні обґрунтування. На сьогоднішній день, держави, що побудовані за ліберальним принципом, шукають обґрунтування своєї легітимності уже не в речах релігійного чи надприродного характеру, а потребують його підтвердження у вигляді декларування загального схвалення, погодження чи прийняття. Відмежування релігійного від світського не може відбуватися різко та однозначно й завжди тягне за собою виникнення проміжних станів. Зрештою, секулярність – це теж лише ще один вид світогляду, засади якого перебувають у сферах раціонального та позитивного. Сьогодні складно однозначно говорити про явище секулярного суспільства і, тим більше, знайти його конкретні приклади, проте можна чітко визначити секулярність як процес. Якими можуть бути його наслідки? Єдиної відповіді на це запитання також немає, адже ціла низка різних чинників, що є специфічними для кожного суспільства, буде вирішальною для подальшого розвитку ситуації. Габермас вважає, що секуляризація західного світу, у значенні повного відмежування світського від релігійного, не виправдала себе як концепт, а для визначення того, що ми маємо в результаті цього процесу, слід використовувати термін «постсекулярність» [8].

Будь-яка релігія в масштабі суспільства та окремих індивідів виконує функцію творення картини світу. Релігійний світогляд висуває та закріплює за собою претензії на трактування і нав'язування способу розуміння навколишнього світу, структури суспільства, тлумачення цілої низки базових категорій, як от: трансцендентного, моралі чи етики. Ідея Бога виконує функцію легітимації людських цінностей. В контексті західного світу, досягнення просвітництва, успіхи наукового поступу, розповсюдження принципу свободи совісті призвели до початку процесу розмежування сфер світського та релігійного і, в результаті, спричинилися до відмови релігійного світогляду від монополії на інтерпретацію соціального та навколишнього. Як твердить Григорій Гунтер, у секуляризованому суспільстві Богові більше нічого не належить, адже все, що йому приписувалося раніше, віднайшло свого справжнього власника [8, с. 14].

Тим не менш, перехід суспільства від релігійного світогляду до світського не призводить до докорінного змінення норм та організації державного устрою. Правильніше буде сказати, що зміни періоду модернізації призвели не до відсікання всього релігійного, а до його метаморфози. Замість пошуку витоків обґрунтування суспільної моралі в сфері трансцендентального чи позитивного, постсекулярний світогляд просто відмовляється це робити, віддаючи право вибору актору, що є своєрідним відображенням трансформованих принципів лібералізму і демократії. Іншими словами, постметафізичне мислення, яке Габермас вважає результатом взаємодії релігійного та світського в контексті модерну, відмовляється давати будь-яке визначення чеснотам чи зразковому життю, а передає це право індивіду. Держава та церква стають гнучкими у своєму прагненні здобути прихильність індивіда і дають йому значно більше свободи у сферах, що не стосуються безпосередньо права. Вони створюють можливість конструювання індивідуального світогляду та здійснення вибору його елементів, як наприклад визнання теорії еволюції (яку, до речі визнала уже й церква) чи особистого уявлення про мораль та своє бачення моралі суспільної.

Особливо цікавими в такому контексті стають проблеми цінностей, оскільки із зміною світогляду змінюється уявлення про мораль та право. Важливо зрозуміти, що тут не йдеться про відмову від попередніх релігійних положень чи просування ідеї абсолютної і об'єктивної моралі, яка не залежить від релігії, запропонованої ще Кантом. Зміст моральних та етичних засад кардинальних змін не зазнає. Проте цілковито змінюється розуміння їхньої форми, що в контексті секуляризації заперечує походження влади чи моралі із *релігійного*, а у мисленні постметафізичному або ж постсекулярному, базується на тезі, про те що не варто приписувати *сакральний*, тобто надприродній сенс (не слід плутати із релігійним) громадській моралі, державній владі чи історичній традиції. Сакральне, що виступало проєкцією людських інтересів та цінностей на сферу трансцендентну, втрачає своє колишнє значення. Ситуація ускладнюється тим, що в секулярному суспільстві, а особливо у контексті ліберальних ідей, далеко не всі його члени відмовляються від свого релігійного світогляду. Таким чином, актуалізується питання взаємодії прихильників цих двох точок зору. Окремою проблемою, що виникає в рамках процесу секуляризації, є пошук обґрунтувань обраної моделі моральних засад окремими індивідами серед плюралізму можливих та за відсутності колишнього всеохопного впливу церковних інституцій.

Взаємовідносини згаданих видів світогляду навіть у рамках концепту «постсекулярності» залишаються питанням складним, що породжує цілу низку проблем, котрі можна об'єднати у кілька груп. Підсумуємо згадані вище проблеми, які виникають в процесі та внаслідок секуляризації, екстраполюючи їх на уявлення про ліберальну демократичну державу, як історичний етап розвитку західноєвропейського суспільства, абстрагуючись від наявних його варіацій та різноманіття, проте опираючись на певну спільність пройденого шляху. Демократичний процес Габермас визначає як комунікативну практику. Тобто, давши

громадянам комунікативні свободи держава мобілізує їх для участі в обговоренні тем, що мають значення для усіх. Так виникає громадянська солідарність. В суспільстві, побудованому на метафізичних засадах, роль мобілізації та громадянська солідарність, потребу в якій члени суспільства відчувають у будь-якому разі, походять із сфери релігійного. Особливим випадком метафізичного обґрунтування легітимності здійснення влади можуть бути тоталітарні країни, де основою ідеології є певна Велика Ідея, якою може бути постулат про вищість нації, прагнення побудови ідеального суспільства загальної рівності і справедливості чи навіть якась абстрактна мета (як побудова космічного корабля в антиутопії «Ми» Є. Зам'ятіна), яка заміщує релігію та стає джерелом громадянської солідарності, підґрунтям для суспільної моралі.

Ернст Вольфганг Бекенфьорде виступав за розмежування сфер державного (як політичного) та суспільного (як громадського), оскільки лише в такому випадку виникають можливості для появи свобод пересічних громадян [6, с. 293]. Демократичний спосіб затвердження конституції, погоджений із усіма членами суспільства, дає достатньо підстав для обґрунтування легітимності державної влади. Адже в такий спосіб громадяни погоджуються з основними принципами, на яких буде будуватися держава, у якій вони живуть, і більше не буде виникати необхідності пояснення, чому саме така влада є у державі і чому вона здійснюється саме в такий спосіб. Новий виток цієї проблеми виникає, коли ми задаємося запитанням: а як же ж бути із новими членами цього суспільства, котрі в нього мігрували чи тут народилися, оскільки вони позбавлені можливості участі у заснуванні основ державності? Проте подальша легітимність державної влади, заснованої на конституції, буде набувати важливості за уже звичним зразком – історичною традицією. Конституційний порядок, котрий у секуляризованому суспільстві стає втіленням раціонального, потребує релігію чи якусь іншу стримувальну силу для обґрунтування своїх дій і активно продовжує її використовувати, просто в уже інакший спосіб, ніж до цього [8, с. 48].

За цих умов особливої актуальності набуває питання моралі та взаємовідносин віруючих та невіруючих громадян у постсекулярному суспільстві. Процеси модернізації громадської свідомості, котрі відбуваються в результаті секуляризації та подальших трансформацій, змінюють як і релігійний менталітет, так і світський. В секуляризованому суспільстві, в даному випадку західного штибу, зміст біблійних понять та принципів не зникає чи забувається, а виходить за межі релігійної спільноти та стає зарівно надбанням як і невіруючих так і тих, що дотримуються інших поглядів. Суть даного питання полягає в тому, що світоглядна нейтральність державної влади, котра повинна гарантувати рівні етичні свободи кожному громадянину, несумісна із політичним поширенням секуляризаційного світогляду на всіх людей.

Висновки. Не зважаючи на складну історію поняття секуляризації, а також його критику, складно відкинути факт реальності наслідків процесів, що характеризуються зменшенням ролі релігії у західних суспільствах. Десакралізація та збільшення ролі приватного на користь публічного стосується величезної

кількості аспектів людського життя та, безумовно, приводить до змін, що потребують дослідження з філософської точки зору. Особливо показовим є трансформація трактування походження держави, монополія на яке, в прямий чи опосередкований спосіб, раніше належала церкві. Державна влада набувала легітимності через її божественне походження, що, в свою чергу, стало підставою для формування основних її інститутів. Процес відмежування сфер релігійного та світського спричиняється до зміни обґрунтування влади та держави, але все ж не руйнує її. Існує низка альтернативних концепцій походження держави, які в секуляризованому суспільстві можуть зайняти вільне місце. Серед таких, наприклад, легітимізація державності через наявність «великої ідеї» – абстрактної метафізичної спільної мети, що обумовлює утворення державних інститутів, обґрунтування легітимності державного устрою історичною традицією або ж через його погодження з усіма членами суспільства, тобто в абсолютно демократичний спосіб. Падіння монополії на транслювання «істини» призводить також і до плюралізації думок. Більше того, релігійне минуле не відсікається, як очікувалося в рамках певних концепцій секуляризації, а трансформується. Звертаючись до термінології Габермаса, відбувається перехід не у секулярне, а в постсекулярне суспільство. Індивід здобуває значно більше свободи у сферах, куди вхід йому раніше був заборонений, і цей процес, породжує низку проблем на макро– та мікрорівнях: нової актуальності набувають питання суспільної моралі, відносин між віруючими та невіруючими, формування громадської думки, легітимності та багато інших, котрі потребують дослідницької уваги та подальшої розробки.

Список використаних джерел

1. Антропов В. В. Этика и религия в философии Людвиг Фейербаха / В. В. Антропов // Вестник МГУ. – 2004. – №7. – С.98–117.
2. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Раймон Арон; [Пер. з фр. Г. Філіпчук]. – Київ: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. Гегель Г. В. Философия права. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
4. Заблоцький В. Секуляризація // Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова). – К.: Абрис, 2002. – С.574.
5. Луц У. Феномен секуляризації: наближення до трансцендентного / Уляна Луц. – Львів: Літопис, 2016. – 240 с.
6. Маркс К. К еврейскому вопросу // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. [пер. с нем.]. – М.: Политиздат, 1955. – Т.1. – С.382–413.
7. Рормозер Г. Кризис либерализма / Г. Рормозер; [пер. с нем. А. А. Френкин]. – Москва: Институт Философии РАН, 1996. – 298 с.
8. Хабермас Ю. Вера и знание [Електронний ресурс] / Юрген Хабермас. – 2001. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Haberm/Ver_Znan.php.
9. Хабермас Ю. Диалектика секуляризации. О разуме и религии / Ю. Хабермас, Й. Ратцингер (Бенедикт XVI); [пер. с нем. В. Витковский; ред. О. Карпова]. – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. – 112 с.

References

1. Antropov V. V. Etika i religija v filosofiji Ljudviga Fejerbaha / V. V. Antropov // Vestnik MGU. – 2004. – №7. – S.98–117.
2. Aron R. Etapy rozvytku sociologichnoi dumky / Rajmon Aron; [Per. z fr. G. Filipchuk]. – Kyiv: Junivers, 2004. – 688 s.

3. Gegel G. V. *Filosofia prava*. Per. s nem.: Red. i sost. D. A. Kerimov i V. S. Nersesjanc; Avt. vstupu. st. i primech. V. S. Nersesjanc. – M.: Mysl, 1990. – 524 s.

4. Zablockyi V. *Sekularizacija // Filosofskij encyklopedychnyj slovnyk / NAN Ukrainy, In-t filosofii im. G. S. Skovorody; redkol.: V. I. Shynkaruk (golova)*. – K.: Abrys, 2002. – S.574.

5. Lushch U. *Fenomen sekularizacii: nablyzhenia do transcendentnogo / Uliana Lushch*. – Lviv: Litopys, 2016. – 240 s.

6. Marks K. K. *Evrejskomu voprosu. // Marks K. Jengel's F. Sochinenija. Izdanie vtoroje. [per. s nem.]*. – M.: Politizdat, 1955. – T.1. – S.382–413.

7. Rormozer G. *Krizis liberalizma / G. Rormozer; [per. s nem. A. A. Frenkin]*. – Moskva: Institut Filosofii RAN, 1996. – 298 s.

8. Habermas Ju. *Vera i znanie [Elektronij resurs] / Jurgen Habermas*. – 2001. – Rezhim dostupu: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Haberm/Ver_Znan.php.

9. Habermas Ju. *Dialektika sekularizacii. O razume i religii / Ju. Habermas, J. Ratsinger (Benedikt XVI); [per. s nem. V. Vitkovskij; red. O. Karpova]*. – M.: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja, 2006. – 112 s.

Kryshchal A. B., postgraduate student, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych), acryshchal@gmail.com

Worldly and religious in the treatment of the state: secularisation in the western world

The article is dedicated to the impact of the process of transforming the role of religion in western societies on various aspects of human life. Particular attention is paid to the influence of secularisation in its different senses on the statehood's treatment and the legitimacy of power. The origins of the concept of secularisation, its key features are considered. A review of changing the understanding process of secularisation in the context of the historical process and within the framework of various philosophical concepts, in particular, in the teachings of O. Comte, L. Feuerbach, G. Hegel, K. Marx, K. Schmidt and K. Levit. Within the framework of the article, the author paid attention to the issues of the secularisation concept origins, its various definitions and criticism of its appropriateness. The main topic of the article is changing the role of religion in society, desacralization of the origin of the state theory and interpretation of statehood within the framework of the concept of post-secularism. Attention is drawn to certain social transformations associated with secularisation in the western world. The pluralism of public opinion, as a phenomenon typical in the post-secular society and the problems that are inherent in it, is emphasised.

Keywords: secularization, origin of the state, post-secularity.

* * *

УДК 261.7

Мокієнко М. М.,

старший науковий співробітник,

Центр дослідження релігії НПУ

ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),

mokienko9@gmail.com

Сучасні тенденції розвитку п'ятидесятицької місіїної еклезіології

Досліджуються сучасні тенденції розвитку п'ятидесятицької місіїної еклезіології у порівнянні з попередніми формами теорій про місію та церкву, що існували на початках цього руху. Встановлено, що визначальними для п'ятидесятицької місіїної еклезіології стали нарративи новозавітної книги Дій Апостолів. При цьому еклезіологічна теорія спільноти залежить від тріадологічного бачення спільнотності. Також церковна спільнота мислиться як носій пневматологічних якостей та суб'єкт зустрічі із Словом. Місія Церкви осмислюється як інтегральна частина місії Бога, загальної діяльності Трійці щодо дарування причетності до Божественного життя. У цілому п'ятидесятицька місіяїна еклезіологія розвивається у напрямку подолання суб'єктивізму та примітивізму у напрямку до творення об'єктивістських та інтерсуб'єктивних теорій місії та місіїної еклезіології. Виявлено, що п'ятидесятицька місіяїна еклезіологія мала екуменічні засади при власному виникненні та має екуменічні інтенції сьогодні.

Ключові слова: сучасна теологія, місія, еклезіологія, п'ятидесятицький рух, тріадологія.

П'ятидесятицький рух – надзвичайно динамічна складова сучасного християнства. Сьогодні його послідовники є найбільшою християнською спільнотою після католицизму, і перевершують за чисельністю всі інші форми протестантизму, взяті разом. За останнє століття цей рух зріс з нуля до принаймні півмільярда прихильників. Його дивовижне зростання, духовна жвавість і спроможність адаптуватися до місцевих ситуацій актуалізують необхідність дослідження п'ятидесятицького розуміння місії та церкви, виявлення ролі цих поглядів для практик руху.

Аналіз вихідних місіїно-еклезіологічних постулатів руху вже був здійснений [18], сьогодні назріла необхідність дослідження сучасних тенденцій розвитку п'ятидесятицької місіїної еклезіології, що і є метою статті.

Поєднання місії та еклезіології в контексті руху хрещених Святим Духом виглядає логічним кроком. Це пов'язано не лише з популярними нині спробами налагодити діалог між систематичним богослов'ям та місіонерськими дисциплінами, а перш за все, з природою п'ятидесятицького руху. На думку представника Бірмінгемської школи вивчення п'ятидесятицтва Е. Лорда, якщо в фокусі дослідження знаходиться еклезіологія її не можна розглядати з п'ятидесятицької перспективи без обговорення впливу місії. Дослідник робить висновок: «Не повинно бути можливим відділити еклезіологію та місію, – вся еклезіологія має бути натхнена місією, а будь-яка місія має бути церковною» [9, р. 13]. Хоча останній елемент викликає дискусію, розгляд п'ятидесятицтва на стику місіології та еклезіології є надзвичайно актуальним.

Академічне вивчення п'ятидесятицтва навіть для Заходу є доволі новим явищем для богослов'я, адже перше покоління досвідчених теологів серед самих учасників руху, у протилежність історикам та біблеїстам, з'явилося лише на початку 1990-х років. До цього п'ятидесятичники, як правило, були настільки зайняті своєю практичною місіонерською діяльністю та євангелізацією, що вони не турбували себе написанням місіонерських трактатів, а тим більше, академічних богословських досліджень. За словами В. Керкінена, «вони були більше «діячами», ніж «мислителями». Замість богословських трактатів, вони виготовляли брошури. Замість того, щоб розмірковувати про доктрину Святого Духа, вони покладаються на Його надприродну динаміку» [6, р. 37]. Для вітчизняного виміру дослідження п'ятидесятицтва, спроба осмислити його місіїно-еклезіологічні трансформації є взагалі новою через порушену радянським атеїстичним експериментом тяглість розвитку руху. Лише сьогодні українські лідери та богослови різних п'ятидесятицьких об'єднань починають свідомо створювати власну теологію місію та ставлять питання про її співвідношення із еклезіологією. Відмітимо, що ці процеси ще не осмислені у критичній літературі.

Як зазначає вже згаданий В. Керкінен: «П'ятидесятичники дивовижно мало написали про еклезіологію» [7, р. 73]. Останнє пов'язане зі складністю генези руху. П'ятидесятицтво з'являється на межі XIX–XX ст. як об'єднання глобальних течій «волонтаристського» християнства – тобто як неформальне об'єднання християн і громад, підхід до церкви яких ґрунтувався на демократичному,

децентрализованому русі низових членів, які поділяли неінституціональний, але харизматичний досвід». На думку Ш. Кліфтона, «використовуючи волонтаристську тенденцію стосовно індивідуалістичних концепцій духовності, а також преміленіалістську наполегливість, не дивно, що еклезіологічне розуміння мало тенденцію бути спонтанним й прагматично орієнтованим» [13, р. 7]. Вихідні місійно–еклезіологічні постулати руху завдячують діяльності засновників п'ятидесятництва Чарльза Пархама, Уільяма Сеймура та Місії на Азуза–стріт у Лос–Анжелесі. Ч. Пархам пропонував своїм послідовникам вбачати прямий зв'язок між відновленням дару говоріння на інших мовах і Другим пришествям Христа. На його думку, дякуючи хрещенню в Дусі всі ті віруючі, які заговорять на мовах, отримують особливий інструментарій, необхідний для того, щоб виконати Боже Доручення по всесвітній евангелізації напередодні кінця часів [19, с. 298].

Подальший розвиток місії пов'язаний з вченням лідера пробудження на Азуза–стріт в Лос–Анжелесі У. Сеймуром, який від вчення «місіонерських мов», апелюючи до евангелізаційної практики, яка в рідких випадках підтверджувала ксенолалічне розуміння Пархама. Водночас, У. Сеймур поділяв погляд Ч. Пархама на евангелізацію як частину певного уніфікованого досвіду Святого Духа. Головним результатом діяльності Сеймура стало натхнення та направлення великої кількості місіонерів з Лос–Анжелесу по всьому світу, а ранній місіологічний концепт хрещених Святим Духом зводився до тези Сеймура «йти та прикладати всі старання задля порятунку людей» [19, с. 13]. Такий доволі простий концепт вкупі з безпосередністю п'ятидесятницької проповіді, акцентом на ознаки та чудеса, а також здатністю руху до адаптації в країнах «Третього світу» забезпечив п'ятидесятництву безпрецедентне зростання у першій половині ХХ ст.

Вчення про Церкву не займало центрального місця в п'ятидесятництві. Більшість п'ятидесятницьких рухів на стадії генези почали існувати як місіонерські інститути, тому говорити про контури ранньої п'ятидесятницької еклезіології поза межами місії доволі складно. Католик Пол Лі, знаний аналітик п'ятидесятництва, зазначає: «Якщо п'ятидесятництво – це рух, то корисно чи правомірно взагалі говорити про еклезіологію?» [7, р. 72–73]. П'ятидесятники були так зайняті поширенням «добрих новин» про свіже злиття Духа «в останні дні», сфокусувавшись на своїй готовності, через особисту зміну та відновлення, таким чином вважаючи яку–небудь еклезіологічну рефлексію доволі недоречною чи другорядною. А. Андерсон пояснює своєрідне ігнорування еклезіологією наступним чином: «П'ятидесятники проповідували Євангеліє з метою закладення фундаменту церкви, що стало центральною особливістю всієї місіонерської діяльності п'ятидесятників. П'ятидесятницькі церкви були місіонерськими за своєю природою, й дихотомія між «церквою» та «місією», яка так довго завдавала проблеми іншим церквам, просто не існувала для цього руху. Це «центральне питання місіології» явно було «сильною позицією в п'ятидесятництві» й займало центральне місце в його існуванні» [2, р. 37].

На думку фінського дослідника В. Керкінена, своєрідність п'ятидесятницької теології, яка є визначаль-

ною для її еклезіології, може характеризуватися за допомогою поняття «суцільна евангелізація», що включає п'ять теологічних постулатів: виправдання вірою у Христа; освячення через віру як другим чітко вираженим проявом Божого благословення; зцілення тіла, потенціал якого закладений для усіх у викуплені; гостре есхатологічне очікування (преміленіанізм); хрещення Святим Духом з ознакою інших мов. Останній постулат виявився найбільш відмінною рисою п'ятидесятницької ідентичності. В. Керкінен натякає, що до зазначених п'яти позицій можна додати ще одну, яка значно змінить еклезіологічні конфігурації, а саме: пророча діяльність усіх віруючих як додаток до всезагального священства. Дослідник не впевнений чи можна зазначеними рисами вичерпати п'ятидесятницьку своєрідність у її впливі на формування еклезіологічної ідентичності, а лише стверджує перевагу практикуючої харизматичної діяльності в п'ятидесятництві над дискурсивною теологією [7, р. 71].

Враховуючи практичну направленість ранньої п'ятидесятницької місійної еклезіології, перші спроби осмислення та систематизації цієї тематики потребували «зовнішньої» допомоги. Тому, в середині ХХ ст. п'ятидесятники скористалися класичною працею англійського місіонера в Китаї Р. Аллана «Місіонерські методи: святого Павла чи наші?» [1], що була перший раз видана ще в 1912 році. Аналізуючи цю та інші його праці про взаємозв'язок між Духом та місією, В. Керкінен вбачає мету Аллана у виробленні «місіонерської пневматології» [6, р. 41]. Аллан називає Святого Духа «керівником та натхненником місіонерської роботи», вказуючи, що «особистий, активний Дух працює не тільки в нас як місіонерах, а й на всіх з ким ми маємо справу, й в усіх, які прийняли Його» [6, р. 42]. За словами У. Холенвегера, Аллан «не знаючи цього, здійснив величезний вплив на думки й дії п'ятидесятницьких місій» [4, р. 330]. Особливо це помітно в працях досвідченого п'ятидесятницького місіонера та плідного автора М. Ходжеса. Саме він вперше почав формулювати дистинктивну п'ятидесятницьку місіологію. У 1950 році М. Ходжес поставив просте питання: «Яка основна складність місіонерської роботи в країнах Третього світу?» та дав власну відповідь: «Тому що місіонери поводяться з людьми як з безвідповідальними дітьми; вони тримають будівельне риштування по завершенні будівництва, щоб дім не впав» [20, с. 19]. Наслідуючи приклад Пархама та інших ранніх п'ятидесятницьких місіонерів, Ходжес актуалізував місіологічні приклади з книги Дій Апостолів. Засновуючись на цих прикладах, він довів необхідність місіонерської спрямованості діяльності церкви до краю землі, а також уповноваження Духа для її служіння та місії в різних контекстах. На індивідуальному рівні всі люди, у тому числі й номінальні християни, повинні бути приведені до емпіричного пізнання Євангелія та «до живого спілкування в Дусі Святому». На колективному рівні, головне завдання християнської місії полягає у тому, щоб заснувати самопоширювані, самокеровані та самофінансовані місцеві громади та місіонерські організації [20, с. 24]. У своїх роботах М. Ходжес розвиває ідею «національної» (місцевої, природної) церкви головними рисами якої є сформована, керована та удосконалена місцевим керівництвом спільнота з богослужінням на

рідній мові та максимальним врахуванням власних культурних традицій. При цьому, іноземним місіонерам Ходжес відводить роль засновників, а в подальшому консультантів таких громад [20, с. 128].

Ще однією знаковою фігурою у формуванні п'ятидесятницької місіології став місіонер Асамблеї Божої П. Помервіл. У своїй праці «Третя сила в місіях» [12] він зауважив, що нестача наголосу на праці Святого Духа у протестантській місіонерській діяльності зумовлена раціоналістичним впливом протестантського схоластицизму та «над-ідентифікацію» Духа з написаним Словом. На думки богослова, саме п'ятидесятництво зуміло звільнитися від цього раціоналістичного впливу дякуючи акценту прикладі церкви, як вона зображена у Діях Святих Апостолів. П. Помервіл стверджує, що покора Великому Дорученню з Мт. 28:18–20 не є головною мотивуючою силою для місії. Святий Дух, що зійшов у День П'ятидесятниці, є місіонерським Духом, а Церква, яка наповнена Духом, є місіонерським співтовариством, а свідомство церкви є «звільненням внутрішньої рухаючої сили». Але це був не лише колективний досвід Духа, а й індивідуальний, завдяки якому кожен християнин став ключем до розвитку й поширенню Ранньої Церкви. Отже, Помервіл підкреслює центральну роль хрещення Духом Святим та його супроводжуючу рушійну силу для п'ятидесятницької місіонерської діяльності.

Видатним аналітиком п'ятидесятницького руху другої половини ХХ ст. став швейцарський вчений Бірмінгемського університету У. Холенвеггер. У своїх класичних працях він прагне осмислити парадигму визначення своєрідності п'ятидесятництва, що окреслює основні теологічні параметри руху. До специфічних аспектів, які ідентифікують п'ятидесятництво У. Холенвеггер відносить наступні: акцент на усному аспекті літургії; богословське і євангелізаційне звернення у формі розповіді; максимальна участь співтовариства на рівнях роздумів, молитви і ухвалення рішення; включення мрії і бачення в особисті і суспільні форми духовності, так, щоб мрії функціонували як види зображень індивідуума і колективу; практикування таких відносин між тілом і розумом, під час яких відбувається взаємний обмін досвідами тіла і розуму, де самим незвичайним застосуванням є функція зцілення молитвою [4, р. 246].

Така широка ідентичність п'ятидесятництва зумовлена акцентом Холенвеггера на первісну та автентичну сутність руху, яку він вбачає у «чорній теології» У. Сеймура, що сповнена єкуменічних та міжрелігійних перспектив. На думку дослідника, п'ятидесятники мають переглянути своє ставлення до нехристиянських культур та релігій, особливо в країнах Третього світу. Він припускає, що п'ятидесятники їх «захопили й трансформували», проте нарікає, що вони не поводилися відповідно до єкуменічного бачення Сеймура [3]. Холенвеггер виправдовує п'ятидесятницький плюралізм апелюючи до богословської неоднорідності християнства I ст. Автор закликає відкинути побоювання стосовно синкретизму (мовляв, християнський світ й, зокрема, п'ятидесятництво користуються багатьма ідеями та звичаями язичницького минулого) й замість традиційної «агресивної євангелізації» пропонує «діалогічний євангелізм» як біблійну модель місіонерської діяльності,

завдяки якій п'ятидесятники зможуть щось дізнатися від тих, кого вони євангелізують, як колись Петро змінив світогляд завдяки своїй зустрічі з Корнилієм (Дії Ап. 10) [14, р. 249]. Зрештою, метою Холенвеггера є допомогти п'ятидесятникам захиститися від того, щоб втратити їх первісне єкуменічне бачення місіонерської проповіді та діяльності, і, можливо, навіть сприяти його відновленню в сучасних, значно більш складніших, умовах.

На думку В. Керкінена, сучасний етап розвитку актуалізованої теми в самому п'ятидесятництві розпочався з видання збірника «Покликані та уповноважені: п'ятидесятницький погляд на глобальну місію» в 1991 р., який засвідчив перш за все місіологічний потенціал у галузі пневматології Нового Заповіту [6, с. 39–40]. Невдовзі з'являється чимало екзегетичних праць в яких, на підставі інтерпретації Євангелія від Луки та Дій Святих Апостолів, злиття Духа Святого в день П'ятидесятниці ототожнюється з перенесенням місії Ісуса на Церкву. Одним з таких авторів став голландський місіолог Д. Джонгніл. Серед основних його тез виділяємо наступні:

– Походження місії. Святий Дух посилається Отцем і Сином маючи Божестьвенне та месіанське призначення, що проявляється в динамічній місії громад та їх членів.

– Церква розуміється як рух посланий Духом у світ. Звідси, місія вже не є завданням Церкви, але скоріше Церква є місіонерською в своїй сутності.

– Інструментами для місії як руху Святого Духа є дари та плоди місіонерського Духу. Ігнорування плодами, яке часто траплялося в п'ятидесятницькій історії є небезпечним, бо сама по собі харизма не може замінити характер [5].

У 1990-х роках п'ятидесятницька еклезіологічна саморефлексія набула нової якості. П'ятидесятницькі академічні журнали (насамперед, «Pneuma» та «Journal of Pentecostal Theology») рясніють актуалізованими еклезіологічними питаннями й спробами їх методологізації. З доби раннього п'ятидесятництва, в зазначених дослідженнях зберігається фокус на місцевій церкві як на спільноті, що живе у Дусі. Однак цей аспект доповнюється інтересом до питань єдності та єкуменізму, а також акцентами на зв'язках між церквою і світом через холистичну місію і контекстуалізацію. Також прослідковується є бажання розвивати пневматологічну у тринітарну основу для еклезіології, виходячи із потреб у все новій контекстуалізації.

Так, на думку відомого п'ятидесятницького автора С. Ланда, Святий Дух формує спільноти, що є своєрідними місіонерськими братствами з гострим есхатологічним очікуванням. Дослідник доводить, що переживання такої спільноти інтегруються у християнські «якості», які мотивують серця до дії й сформовані п'ятидесятницькими біблійними переконаннями та практиками. Співчуття і мужність – це ті якості, які характеризують досвід ранніх п'ятидесятницьких спільнот. Вони також пов'язані з ідеєю Церкви, що характеризується вірою, святістю та силою. Ці якості особливо поєднуються в п'ятидесятницькому досвіді молитви й народжують свідомство місіонерської за своєю природою церкви [8, р. 23–25].

Значно ширше розуміння місійної еклезіології запропонував К. Піннок. Він зосереджується на двох основних новозавітних подіях духовного помазання:

хрещення Ісуса й хрещення церкви в день П'ятидесятниці. Вказані хрещальні події вказують на очікуваний прихід Царства Божого й ілюструють його реалізацію у сьогоднішній Церкві, як помазаного Ісусом Глашатая. Церква розглядається як спілкування («койнонія») тих, хто помазаний і покликаний сповіщати Царство. Сповідання Христа, як свідство під час хрещення, спонукає віруючих до «койнонії» з Божими людьми, яка відображає тринітарну спільність. «Койнонія» як спільнота і спілкування твориться за взірцем Трійці як спільноти та спілкування. Твориться із людей, які безпосередньо зустріли Бога. Центральне місце у хрещенні займає помазання, яке приносить участь в Божественному житті. Оскільки Христос є таїнством Бога, то і Церква є таїнством Христа, що розділяє його життя, смерть і воскресіння. Таїнство євхаристії відновлює участь церкви у Божественному житті, а духовні дари демонструють реальність Божої присутності та влади у Церкві. Це також вказує на місію Церкви, яка розглядається як участь у служінні Христа і у роботі Духа в справі трансформації всього світу [11, р. 14].

Серед кола сучасних євангельських еkleзіологів з п'ятидесятницьким корінням вирізняється М. Вольф. Розвиваючи тринітарні постулати свого вчителя Ю. Мольтмана, дослідник поміщає власну еkleзіологічну рефлексію в своєрідний богословський діалог з найвпливовішими концепціями Церкви в католицькому й православному середовищах. Для М. Вольфа, Трійця слугує реальністю, яка визначає кожен грань життя Церкви, а сама Церква виступає передчуттям есхатологічного зібрання усього Божого народу, який неможливо обмежити інституціями чи ієрархіями. При цьому, справжність Церкви визначається присутністю Святого Духа, Який забезпечує присутність Христа в кожній помірній спільноті. Критикуючи ієрархічні еkleзіологічні історичних церков, М. Вольф критично реагує й на індивідуалізм у Вільних церквах. Він бачить спільноту як своєрідний баланс між індивідуалізмом та ієрархічними структурами (між «одним» і «багатьма») [17, с. 176]. Прагнучи витримати своєрідне напруження між цими полярностями, М. Вольф актуалізує питання щодо духовних дарів всередині спільноти як таких, що дані на користь усій Церкві (1 Кор. 13:87), що передбачає гостру потребу відкритості кожної спільноти для спілкування з іншими християнськими спільнотами з метою звернення місії Церкви як цілого.

На переконання окремих вчених [9, р. 65], найбільш «п'ятидесятницькою» еkleзіологією на даному етапі розвитку теології є концепція А. Йонга «Дух–Слово–Спільнота». Ця тріада у викладі малайзійського пастора та вченого потребує окремого дослідження. В контексті нашого аналітичного огляду, хотілося лише підкреслити, що основні положення концепції витікають, подібно як і у М. Вольфа, з перихоретичного тринітаризму. Коли А. Йонг говорить про «Дух», він фокусується на моменті практики, досвіду та інтерпретації, стверджуючи, що Бог являє себе через наш суб'єктивний досвід, а розуміння має фундаментальне значення для інтерпретації нашого досвіду. Момент «Слова» концентрується на думці та об'єктах, які є вихідними даними для інтерпретації. Особливе значення в цьому аспекті має зустріч з Христом через Писання. Акцент на «Спільноті» фокусується на загальних умовах та традиціях, які формують

прийняті віруючими інтерпретації. До них відносяться різноманітні церковні параметри й теологічні традиції, критично використовувані в теології [16, р. 220] Така методологія веде до поєднання досвіду Духа, сповіщення Слова, діалогу між Спільнотами задля направленості руху зовні. Звідси, ідеалом Йонга є духовна апостольська спільнота, що відповідає апостольському посланню й отримує завдання приєднатися до місії Месії.

Аналітичний огляд п'ятидесятницької місійної еkleзіології другої половини ХХ ст., засвідчує її трансформацію в залежності від зміни контексту. Суть цих змін виразилася в переході від еkleзіології, заснованої на євангелізмі, до еkleзіології, сформованої на холистичному розумінні місії, від спонтанності місійно–церковної рефлексії першої половини ХХ ст. до складних сучасних теологічних конструкцій. Втім, для багатьох п'ятидесятників, що живуть очікуванням духовного пробудження, період «творчого хаосу» в місійно–еклезіологічній царині, попри всі його недоліки, залишається взірцевим, бо на їх думку найбільше відповідає ідентичності Церкви Святого Духа, описаної в Діях Святих Апостолів.

Список використаних джерел

1. Allen R. *Missionary methods: St. Paul's or ours?* / Roland Allen. – Grand Rapids: Eerdmans, 1962. – 179 p.
2. Anderson A. *Towards a Pentecostal Missiology for the Majority World* / Allan Anderson // *Asian Journal of Pentecostal Studies*. – №8:1 (2005). – P.29–47.
3. Hollenweger W. J. *Black Roots of Pentecostalism* / Walter J. Hollenweger // *Pentecostals after a Century: Global Perspectives on a Movement in Transition* / eds. Alan Anderson and Walter J. Hollenweger. – Sheffield: SAP, 1999. – P.33–44.
4. Hollenweger W. J. *Charismatisch–pfnstliches Christentum. Herkunft. Situation. Ökumenische Chancen* / Walter J. Hollenweger. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1997. – 520 p.
5. Jongeneel J. *Ecumenical, Evangelical and Pentecostal* / J. Jongeneel // *Charismatic Views on Mission as a Movement of the Holy Spirit in Pentecost, Mission and Ecumenism: Essays on Intercultural Theology* / eds. J. A. B. Jongeneel and others. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 1992. – P.231–246.
6. Kärkkäinen V.–M. «Truth on Fire»: Pentecostal Theology of Mission and the challenges of a new Millennium / Veli–Matti Kärkkäinen // *Asian Journal of Pentecostal Studies*. – №3:1 (2000). – P.33–60.
7. Kärkkäinen V.–M. *An Introduction to Ecclesiology: Ecumenical, Historical & Global Perspectives* / Veli–Matti Kärkkäinen. – Downers Grove, Illinois: Inter Varsity Press, 2002. – 238 p.
8. Land S. J. *Pentecostal spirituality: A passion for the kingdom* / Steven J. Land. – Sheffield Academic Press, 1993. – 239 p.
9. Lord A. M. *Network Church: A Pentecostal Ecclesiology Shaped by Mission* / Andrew M. Lord / A thesis submitted to the University of Birmingham for the degree of Doctor of Philosophy. – School of Philosophy, Theology and Religion College of Arts and Law of the University of Birmingham. – 275 p.
10. Moltmann J. *The Spirit of Life: A Universal Affirmation* / Jürgen Moltmann. – Minneapolis: Fortress Press, 1992. – 380 p.
11. Pinnock C. H. *The Recovery of the Holy Spirit in Evangelical Theology* / Clark H. Pinnock // *Journal of Pentecostal Theology* 13, 1 (2004). – P.3–18.
12. Pomerville P. A. *Third Force in Missions: A Pentecostal Contribution to Contemporary Mission Theology* / Paul A. Pomerville. – Peabody: Hendrickson, 1985. – 208 p.
13. Shane C. *Pentecostal churches in transition: analysing the developing ecclesiology of the Assemblies of God in Australia* / Cliton Shane. – Leiden, Boston: Brill, 2009. – 249 p.
14. *Studying Global Pentacostalism. Theories and Methods* / eds Allan Anderson, Michael Bergunder, Andre Droogers, and Cornelis van der Laan. – University of California press Berkeley and Los Angeles, 2010. – 338 p.

15. The New International Dictionary of Pentecostal and Charismatic Movements / eds. Stanley M. Burgess and Eduard M. van der Maas. – Grand Rapids: Zondervan, 2002. – 1278 p.

16. Yong A. Spirit–Word–Community: Theological Hermeneutics in Trinitarian Perspective / Amos Yong. – Eugene: Wipf & Stock, 2002. – 368 p.

17. Вольф М. По подобию Нашему. Церковь как образ Троицы / Мирослав Вольф / пер. с англ. О. Розенберг. – Черкассы: Коллоквиум, 2012. – 424 с. // Vol'f M. Po podobiyu Nashemu. Tserkov' kak obraz Troitsy / Miroslav Vol'f / per. s angl. O. Rozenberg. – Cherkassy: Kollokvium, 2012. – 424 s.

18. Мокієнко М. Місійна еклезиологія в ранньому п'ятидесятництві / М. Мокієнко // Українське релігієзнавство. – К., 2013. – №67. – С.83–91. // Mokiienko M. Misiynna ekleziohliya v rann'omu p'yatidesyatnytstvi / M. Mokiienko // Ukrayins'ke relihiyevznavstvo. – K., 2013. – №67. – S.83–91.

19. Робек С. Азуза–стрит: миссия и пробуждение / Сесил Робек. – Александрия: Ездра, 2011. – 464 с. // Robek S. Azuza–strit: missiya i probuzhdeniye / Sesil Robek. – Aleksandriya: Yezdra, 2011. – 464 s.

20. Ходжес М. Национальная церковь / Мелвин Ходжес. – Спрингфилд, Миссури: Лайф Паблішерс Інтернешнл, 2000. – 151 с. // Khodzhes M. Natsional'naya tserkov / Melvin Khodzhes. – Springfield, Missouri: Layf Publishers Interneshnl, 2000. – 151 s.

Mokienko M. M., senior researcher at the Center for Religion Studies of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), mokienko9@gmail.com

Modern trends in the development of Pentecostal missionary ecclesiology

The article studies modern tendencies in the development of Pentecostal missionary ecclesiology in comparison with the previous forms of theories about mission and church that existed at the beginning of this movement. It is established that the narratives of the New Testament book of the Acts of the Apostles became decisive for Pentecostal missionary ecclesiology. At the same time, the ecclesiological theory of the community depends on the triadologic vision of communality. Also, the church community is conceived as a carrier of pneumatological qualities and subject of meeting with the Word. The mission of the Church is interpreted as an integral part of the mission of God, the general activity of the Trinity about the gift of participation in the Divine life. In general, Pentecostal missionary ecclesiology develops in the direction of overcoming subjectivism and primitivism towards the creation of objectivist and intersubjective theories of mission and missionary ecclesiology. It was revealed that the Pentecostal missionary ecclesiology had an ecumenical basis with its own origin and has ecumenical intentions today.

Keywords: modern theology, mission, ecclesiology, Pentecostal movement, triadology.

* * *

УДК 291.7

Несправа М. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
соціальних дисциплін, Дніпропетровський
державний університет внутрішніх справ
(Україна, Дніпро), n.nesprava@gmail.com

Три сценарії розвитку ісламу в Європі

Метою даного дослідження є експлікація найбільш впливових в інтелектуальних колах сценаріїв подальшого розвитку ісламу в Європі, а також осмислення цих сценаріїв та їхня систематизація. Задля досягнення цієї мети використовувалися такі методи дослідження, як аналіз, синтез та компаративістика. Як було встановлено, в наявній літературі існує як мінімум три сценарії можливого розвитку подій в Європі в розрізі ісламського питання. Це сценарій успішності ідей мультикультуралізму. Це сценарій можливості «оксамитової» ісламізації Європи. Це сценарій радикальної ісламізації Європи. Як було показано, відмінність третього від другого сценарію полягає не тільки в інтенсивності процесу ісламізації, але і в його характері – в рамках «оксамитового» сценарію ісламізація підтримується корінним європейським населенням, а в рамках радикального варіанту ісламізація відбувається всупереч волі корінного населення. Також було продемонстровано, що у всіх трьох сценаріїв є слабкі місця, на які вказують критики.

Ключові слова: іслам, Європа, релігієзнавство, ісламізація, мультикультуралізм.

Масова міграція мусульман в Європу спричинила значні зміни у сучасному Західному світі. Питання прогнозування подальшого перебігу подій в Європі з урахуванням мусульманського фактору – важливе завдання для сучасних дослідників, котре здатне пролити світло на актуальні події, показавши їхню подальшу перспективу.

Існує чимало авторів, які займаються прогностикою щодо долі ісламу в Європі. Наприклад, це Р. Гайнудтін [3], Ж. Доре [5], Ж. Кепель [14], О. Куропятник [7], О. Кустарев [8], Е. Платті [9], Ф. Плешунов [10], Г. Фуллер [13] та інші. Ці автори розглянули різні сценарії розвитку ситуації в Європі, однак їхні роботи не є систематизаторськими, вони не дають загальної картини наявних можливостей перебігу подій. У нашому дослідженні ми прагнули проаналізувати думки вищенаведених авторів та осмислити їх як певне ціле, виокремивши в цьому масиві теорій магістральні сценарії розвитку ісламу на найближчу перспективу.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб виокремити та систематизувати найбільш опрацьовані авторами та впливові в інтелектуальних колах сценарії розвитку ісламу в Європі. Ми прагнемо показати не тільки аргументацію даних сценаріїв, але й їхні слабкі місця. Для досягнення нашої мети ми будемо використовувати такі методи, як аналіз, синтез та компаративістику.

Не дивлячись на те, що поточні тенденції щодо мусульманського фактору в Європі є наочними, спроби їхнього екстраполювання на недалеке майбутнє не є однозначними. Існують прихильники діаметрально протилежних прогнозів щодо майбутнього Європи в розрізі мусульманського питання. Ми нарахували як мінімум три сценарії подальшого розвитку ісламу в Європі, які мають найбільш впливові позиції в інтелектуальних колах.

Перший сценарій пропонують прихильники ідеї продуктивності ідеології мультикультуралізму. Другий сценарій поділяють теоретики, які переконані у поступовій «оксамитовій» ісламізації Європи. Третій сценарій пророкує радикальну ісламізацію Європи. Розглянемо кожен з цих сценаріїв, зупиняючись на їх вузлових моментах.

Прихильники продуктивності ідей мультикультуралізму вважають, що мирне співжиття мусульманського та не мусульманського населення Європи є цілком можливим без домінування перших чи других. Ці теоретики вважають, що мусульмани не будуть розчинятися в європейському культурному просторі, а зберігатимуть свою ідентичність, що лише допоможе європейським націям у спільній ході до прогресу [1]. Можливість об'єднання зусиль різних культур заради спільної мети – ось центральне місце прогнозів прихильників мультикультуралістичної парадигми. «Прогресивне значення мультикультуралізму полягає в постійному пошуку інтеграційного модусу» – пишуть його прихильники [7, с. 64]. Однак, ця інтеграція полягатиме саме у співжитті, яке буде зберігати усі специфічні особливості даних різних культур. Тут не йдеться про асиміляцію, тут ведуть мову про необхідність культивування різноманітності.

Такі теоретики, як Ж. Кепель вважають, що мусульманські мігранти цілком спроможні безконфліктно жити в Європі, що вони на найближчу перспективу

стануть поділяти цінності демократії разом з іншими європейцями [14]. Е. Нортон взагалі переконана, що європейці мають повчитися у мусульманських народів повазі до свободи та людини, тому, на її думку, чим більше мусульман приїде до Європи, тим краще буде європейцям [16].

Окремі представники даної позиції вважають, що запорукою мирного та продуктивного співжиття в Європі мусульман та не мусульман виступить «відкритість» ісламу та християнства одне до одного. Наприклад, Е. Платті наголошує, що саме замкненість на собі є джерелом людських трагедій. За його словами, мусульмани та християни покажуть, «що саме у своїй вірі вони знаходять сили уникати осліплення, здатність до всеохоплюючого гуманізму, до відкритості іншому» [9, с. 237]. Жозеф Доре теж пропонує християнству та ісламу бути «відкритими» одне до одного та вважає, що минулий сумний досвід взаємодії цих двох релігій (мусульманські завоювання, хрестові походи тощо) можуть допомогти мусульманам та християнам жити мирно у майбутньому. Доре закликає пам'ятати «про минулі помилки та нетерпимість», щоб не повторювати їх [5, с. 12].

Даний сценарій розвитку ісламу в Європі має своїх критиків. Здебільшого критики вказують на факти, що прямо суперечать оптимістичним очікуванням прихильників мультикультуралізму, а саме небажання значної частки мусульманських мігрантів працювати, виконувати демократичні закони, а також випадки релігійно вмотивованого насильства та тероризму, що почастишали в Європі зі зростанням напливу мігрантів з мусульманських країн. В якості прикладу можна навести позицію американського дослідника Г. Фуллера [13], який прогнозує посилення напруження у стосунках між мусульманами та не мусульманами в Європі, всупереч усім сподіванням мультикультуралістів.

Другий сценарій розвитку ісламу в Європі – це сценарій «оксамитової» ісламізації Європи. Прихильники цього сценарію вважають, що помірковане поширення ісламу допоможе європейцям подолати їхню духовну кризу. Вони вважають, що в умовах, коли традиційні церкви західного християнства втратили свій авторитет та вплив на багатьох європейців, іслам зможе зайняти цю нішу носія традиційних духовних цінностей та в такому вигляді мати попит у європейців.

У секуляризованій Європі традиційні цінності, які пов'язані з консервативними уявленнями про духовність, родину та спосіб життя опинилися майже без підтримки. Традиційні суспільні інститути, які дбали на цих теренах про дані цінності – західні християнські церкви – наразі ослабли настільки, що не користуються значною підтримкою населення в багатьох європейських країнах. У цих умовах мусульмани вважають за потрібне взяти на себе функцію провідника традиційних цінностей європейців. Так, муфтії шейх Равіль Гайнутдін пише: «Наша місія – місія людей віри – полягає саме в тому, щоб, відкидаючи проект остаточного розриву з традицією, релігією та духовністю, який нам нав'язують, закликати всіх людей до спасіння» [3, с. 14].

Гайнутдін – представник поміркованого крила в ісламі. Він виступає проти радикалів. Утім, в умовах, коли західне християнство не має впливу на величезні маси молодих європейців, він вважає за необхідне для

ісламу «простягнути руку допомоги» тим, хто втратив духовні орієнтири на Заході. Гайнутдін пише, що зараз Європа переживає потужну духовну кризу внаслідок власної відмови від релігійності: «Починаючи з епохи Відродження, коли Європа вирішила відмовитися від Творця як від обтяжливої гіпотези та зосередилася на людині, його чаяннях і, насамперед, на свободі від усіх і вся, тоді і почав формуватися той самий антропоцентричний тип мислення з притаманним йому індивідуалізмом, егоцентризмом, гедонізмом, орієнтацією на матеріальний світ, проповідництвом стяжательства і збагачення в ім'я особистих цілей, стиранням культурної різноманітності, уніфікацією людства, нарешті кризою духовності» [3, с. 13].

В таких умовах позиція ісламу є зрозумілою – зберігаючи консервативні цінності та демонструючи наполегливість в їхньому відстоюванні, мусульманські провідники розраховують посісти в європейському суспільстві місце, яке втрачено представниками західних християнських конфесій: місце поборника традиційних цінностей. Гайнутдін пише: «Рубіж відповідальності всіх людей віри я би визначив таким чином: допомогти врятувати заблудлого від неминучої загибелі» [3, с. 15]. Представники поміркованого ісламу зазначають, що емансипована людина Заходу страждає, а пізнати причину спустошеності її серця їй може допомогти мусульманська проповідь консервативних цінностей та допомога у «відкритті та пізнанні Бога».

Варто відмітити, що мусульманські ідеологи кажуть не про нав'язування Європі ісламського майбутнього, а про відновлення європейського мусульманського минулого. Нагадаємо, що в Європі свого часу чимало земель було мусульманськими – як відомо, в Середні віки європейцям вдалося зупинити арабів тільки у Франції, а пізніше європейці спромоглися зупинити турків тільки під Віднем. На захоплених європейських землях протягом тривалого часу існували мусульманські держави. В якості прикладу можна згадати численні емірати Аль-Андалус на Іберійському півострові.

Мусульмани пам'ятають, що свого часу мали великі володіння в Європі та нагадують європейцям, що життя на цих мусульманських землях характеризувалося розквітом наук, мистецтв, а також рівнем терпимості, який був вищим за той, що був у часи інквізиції в середньовічних західноєвропейських християнських королівствах.

Серед мусульманських ідеологів давно існує думка, що і у сучасних умовах мусульманські держави можливі в Західній Європі. Більше того, вони вважають, що ці держави будуть більш успішними, ніж християнські. Так, ще у 1906 році мусульманський публіцист Ісмаїл Гаспрінський писав про «обитель щастя» мусульман в Європі – уявну мусульманську державу в Західній Європі, в якій встановлено справедливе суспільство. Він це суспільство описував так: «Обитель Щастя – істинно ісламська країна, тому немає в ній розподілу на класи і стани. Всі рівні між собою і різняться одне з одним тільки природними даруваннями, тільки набутими знаннями та славою. В цій країні благополуччя вважається найціннішим багатством, а справедливість – вищим знанням та мистецтвом» [4]. Ісмаїл Гаспрінський вважав, що європейська країна, яка керуватиметься мусульманськими настановами, буде ні в чому не

поступатися іншим європейським країнам і навіть перевищуватиме їх у тому, що стосується соціальних свобод, рівності, системи освіти, благочестя та навіть технічного прогресу.

Цікаво, що і справді частина людей Заходу вважає, що мусульманські правила життя здатні були б покращити ситуацію в їхніх ультраліберальних суспільствах. В якості прикладу можна навести поширення у США нової релігії під назвою хріслам, що є сумішшю ісламу та християнства [15]. Є прихильники й у думки, що незабаром з'явиться «свроіслам» – реформований різновид мусульманської релігії, який буде поміркованим та здатним привертати на свій бік великі маси європейців [8].

Цей сценарій розвитку подій теж має чимало критиків. В якості його слабкого місця вказують на те, що даний сценарій практично списав з рахунків традиційні західні християнські церкви. Звісно, вони зараз значною мірою втратили свій вплив, але ця ситуація може змінитися. Так, О. Кустарев вказує, що західні християнські церкви не зможуть не реагувати на поширення ісламу та відродять свій вплив в Європі на хвилі протидії можливої експансії мусульманства [8].

Третій сценарій – це радикальна ісламізація Європи. Автори, які вважають можливим такий варіант розвитку подій, кажуть не про помірковану «оксамитову» ісламізацію, а про трагічні та швидкі події, які пов'язані зі встановленням мусульманського панування в європейських країнах всупереч волі корінних європейців. Це може, наприклад, статися в тому разі, якщо європейська влада остаточно втратить контроль за міграційним потоком і мусульмани буквально стануть більшістю в Європі.

Наразі чимало європейських інтелектуалів пише про загрозу перетворення Європи на ісламські емірати. В якості прикладу можна навести книгу французького письменника Мішеля Уельбека «Покора» [11], що вийшла у 2015 році. Втім, ці побоювання виникли не зараз. Вони мають давню історію. Наприклад, про те, що європейські країни можуть бути радикально ісламізованими писав ще у 1914 році Гілберт Кіт Честертон [12] та у 1978 році Ентоні Берджес [2]. Дійсно, зараз ці алармістські настрої мають багато прихильників, але виникли вони не сьогодні, і не вчора, а мають давню історію в європейській думці.

Крім тих, хто попереджає про можливість цього сценарію є й ті, хто прагне його практично втілити у життя. Так, наприклад, ісламістська група Islam4UK публічно називала своєю метою поширення шаріату на Велику Британію, поки не була заборонена як терористична організація у 2010 році. Один з ідеологів радикальної ісламізації Європи А. Чоударі навів такі чотири варіанти можливого встановлення шаріату в Бельгії: «У Бельгії значне ісламське населення, особливо у містах. Перемога шаріату наступить за допомогою одного з чотирьох засобів: або більшість населення прийме іслам, або іноземні ісламські сили завоюють країну, або трапиться повстання проти утисків мусульман, або мусульмани скинуть правлячий режим і суспільство буде об'єднане під рукою ісламу» [10, с. 56].

Автори, які поділяють побоювання щодо радикальної ісламізації, часто використовують термін «Євразія» для того, щоб охарактеризувати сучасний демографічний стан країн Західної Європи – надвисокі показники міграції

мешканців мусульманських країн в Європу та надвисокі показники народжуваності серед мусульманських мігрантів на тлі депопуляційних тенденцій місцевого населення. Якщо розглянути сучасні теорії управління хаосом, то можна побачити, що подібні явища, коли мусульмани швидко перетворюються з маргінальної частини європейського соціуму на домінуючу його частину є цілком ймовірними [6, с. 194–207].

Ф. Плешунов пише, що зараз біля чверті населення Брюсселю складають мусульмани. Це 300 тисяч мусульман, які ходять в 77 мечетей, що працюють наразі в цьому європейському місті [10, с. 53]. Плешунов наводить дані соціологів, за якими у 2030 році в Брюсселі більшість жителів будуть складати саме мусульмани [10, с. 55], якщо збережуться поточні тенденції. Звісно, такі величезні людські маси будуть справляти в тому числі і політичний вплив на розвиток цієї європейської країни.

Втім, точка зору щодо можливості сценарію радикальної ісламізації Європи має чимало критиків. Розглянемо цю скептичну позицію на прикладі аргументації, яку запропонував Олександр Кустарев. Він вважає даний сценарій типовим міфом: «Популярність цього сценарію легко пояснити. Він є наочним, його легко живописати. Він зачіпає найбільш хворобливий нерв людини, граючи на її побоюваннях перед будь-яким нашествям чужих. Ця маса, як нам здається, насувається, щоб відняти у нас наше – землю, дім, робочі місця, жінок. Вона нам не зрозуміла, і ми її естетично відкидаємо» [8].

Кустарев порівнює побоювання щодо мусульман з поширеними в Європі уявленнями щодо китайців. Він пише, що китайці не показують відвертої ворожості щодо Заходу, а мусульманські країни її демонструють; китайці значною своєю частиною вестернізувалися, а мешканці мусульманських країн цього не хочуть; про китайських терористів нічого не чути, а терористичні акти, які коять мусульмани, відбуваються дуже часто. Тому, на думку Кустарева, колективна свідомість європейців і обрала мусульман в якості уявного ворога.

О. Кустарев гіпотетично розглядає ситуацію, коли клерикальна ісламська партія перемагає на виборах в європейській країні. Він хоче прояснити питання: чи зможе ця партія ісламізувати європейську країну. На його думку, це неможливо. Кустарев наводить такі аргументи на користь своєї тези. По-перше, навіть якщо мусульмани складуть значну частку населення в європейській державі, їх політична консолідація буде важко досяжною. Справа в тому, що ісламських конфесій чимало і вони ворогують одне з одним. Другий фактор – етнічна різноманітність мусульман. По-третє, на думку Кустарева, у європейських мусульман не може з'явитися харизматичний лідер, який був би здатен консолідувати навколо себе прибічників ісламу. По-четверте, щоб змінити характер європейської держави в ісламістський бік, мусульманська партія має бути фундаменталістською та авторитарною, але це не сприятиме масовості такої партії. По-п'яте, навіть якщо в європейській державі прийдуть до влади мусульманські клерикали, вони стали б поміркованими, адже «будь-яка харизма доволі швидко рутинізується». По-шосте, в разі перемоги на європейській виборах, мусульманська партія буде змушена піти на коаліцію з європартіями, і це теж призведе до втрати нею свого харизматичного характеру. У полемічному пориві Кустарев навіть пропонує

допомогти мусульманам отримати владу в Європі – на його думку це «найкращий засіб вихолостити іслам» [8].

Звісно, аргументи критиків трьох наведених сценаріїв теж можуть бути критично розглянутими, втім, обсяг даної статті не дозволяє це зробити в даному дослідженні. Це питання ми розглянемо докладно в інших наших статтях.

На підставі вищенаведеного ми дійшли наступних висновків. В наявній літературі описані як мінімум три сценарії можливого розвитку подій в Європі в розрізі ісламського питання. Це сценарій успішності ідей мультикультуралізму. Це сценарій можливості оксамитової ісламізації Європи. І це сценарій радикальної ісламізації Європи. Відмінність третього від другого сценарію полягає не тільки в інтенсивності процесу ісламізації, але і в його характері – в рамках «оксамитового» сценарію ісламізація підтримується корінним європейським населенням, а в рамках радикального варіанту ісламізація відбувається всупереч волі даного населення. Третій сценарій – це шлях, коли ісламізація відбувається або через різке зростання чисельності мусульман, або через силові дії.

Як ми показали, у всіх трьох сценаріїв є слабкі місця, на які вказують критики. Слабким місцем першого сценарію є наявність фактів, які прямо суперечать оптимістичним очікуванням прихильників мультикультуралізму. Слабким місцем другого сценарію є недооцінювання ролі західних християнських церков. Слабким місцем третього сценарію є його алармістський характер, що, можливо, свідчить про надмірну переоцінку негативних тенденцій та їхніх перспектив.

Список використаних джерел

1. Бенхабіб С. Притязання культури: рівенство і різноманітність в глобальну еру / С. Бенхабіб. – М.: Логос, 2003. – 289 с.
2. Бёрджесс Э. 1985 / Э. Бёрджесс. – М.: АСТ, 2015. – 320 с.
3. Гайнутдин Р. Ислам есть смирение собственной воли перед волей Аллаха / Муфтий шейх Равиль Гайнутдин // Ислам в современном мире. – 2014. – №4. – С.13–16.
4. Гаспринский И. Обитель Счастья мусульман / И. Гаспринский. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2004/1/2004_1_1_1-pr.html (дата доступа 16.10.2017).
5. Доре Ж. Верность и открытость – фундаментальная проблема религий / Ж. Доре // Христианство, иудаизм и ислам: Верность и открытость. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. – С.7–12.
6. Кулик А. В. Эволюция философских стратегий взаимодействия с хаосом: монография / А. В. Кулик. – Днепропетровск: Грани, 2014. – 312 с.
7. Куропятник А. И. Мультикультуралізм: идеология и политика социальной стабильности полиэтических обществ / А. Куропятник // Журнал социологии и социальной антропологии. – 200. – №2. – С.53–66.
8. Кустарев А. Ислам на горизонте. Что за горизонтом? / А. Кустарев // Неприкосновенный запас. – 2015. – №6. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2015/104/islam-na-gorizonte-chto-za-gorizontom-pr.html> (дата доступа 16.10.2017).
9. Платти Э. Риск верности в исламе и христианстве. Риск свободы / Э. Платти // Христианство, иудаизм и ислам: Верность и открытость. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. – С.219–238.
10. Плешунов Ф. Ислам в Бельгии: демократия или халифат / Ф. Плешунов // Ислам в современном мире. – 2014. – №1. – С.53–58.
11. Уельбек М. Покора / М. Уельбек. – Київ: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. – 256 с.
12. Честертон Г. К. Перелетный кабак / Г. К. Честертон. – М.: Новая литература, 1992. – 418 с.

13. Fuller G. E. The Future of Political Islam / G. E. Fuller. – New York: Palgrave Macmillan, 2003.

14. Kepel G. Jihad: expansion et déclin de l'islamisme / G. Kepel. – Paris: Gallimard, 2003.

15. LeMay M. D. The Suicide of American Christianity: Drinking the «Cool»-Aid of Secular Humanism / M. D. LeMay. – WestBow Press, 2012. – 332 p.

16. Norton A. On the Muslim Question / A. Norton. – Princeton University Press, 2013.

References

1. Benhabib S. Pritjazanja kul'tury: ravenstvo i raznoobrazje v global'nuju eru / S. Benhabib. – M.: Logos, 2003. – 289 s.
2. Bjordzhess Je. 1985 / Je. Bjordzhess. – M.: AST, 2015. – 320 s.
3. Gajnutdin R. Islam est' smirenje sobstvennoj voli pered volej Allaha / Muftij shejh Ravil' Gajnutdin // Islam v sovremennom mire. – 2014. – №4. – S.13–16.
4. Gasprinskij I. Obitel' Schast'ja musul'man / I. Gasprinskij. – Rezhim dostupa: http://magazines.russ.ru/oz/2004/1/2004_1_1_1_1-pr.html (data dostupa 16.10.2017).
5. Dore Zh. Vernost' i otkrytost' – fundamental'naja problema religij / Zh. Dore // Hristianstvo, iudaizm i islam: Vernost' i otkrytost'. – M.: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja, 2004. – S.7–12.
6. Kulik A. V. Jevoljucija filosofskih strategij vzaimodejstvija s haosom: monografija / A. V. Kulik. – Dnepropetrovsk: Grani, 2014. – 312 s.
7. Kuropatnik A. I. Mul'tikul'turalizm: ideologija i politika social'noj stabil'nosti polijeticheskij obshhestv / A. Kuropatnik // Zhurnal sociologii i social'noj antropologii. – 200. – №2. – S.53–66.
8. Kustarev A. Islam na gorizonte. Chto za gorizontom? / A. Kustarev // Neprikosnovennyj zapas. – 2015. – №6. – Rezhim dostupa: <http://magazines.russ.ru/nz/2015/104/islam-na-gorizonte-chto-za-gorizontom-pr.html> (data dostupa 16.10.2017).
9. Platti Je. Risk vernosti v islame i hristianstve. Risk svobody / Je. Platti // Hristianstvo, iudaizm i islam: Vernost' i otkrytost'. – M.: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja, 2004. – S.219–238.
10. Pleshhunov F. Islam v Bel'gii: demokratija ili halifat / F. Pleshhunov // Islam v sovremennom mire. – 2014. – №1. – S.53–58.
11. Uel'bek M. Pokora / M. Uel'bek. – Kyi'v: Klub Simejnogo Dozvillja, 2015. – 256 s.
12. Chesterton G. K. Pereletnyj kabak / G. K. Chesterton. – M.: Novaja literatura, 1992. – 418 s.
13. Fuller G. E. The Future of Political Islam / G. E. Fuller. – New York: Palgrave Macmillan, 2003.
14. Kepel G. Jihad: expansion et déclin de l'islamisme / G. Kepel. – Paris: Gallimard, 2003.
15. LeMay M. D. The Suicide of American Christianity: Drinking the «Cool»-Aid of Secular Humanism / M. D. LeMay. – WestBow Press, 2012. – 332 p.
16. Norton A. On the Muslim Question / A. Norton. – Princeton University Press, 2013.

Nesprava M. V., PhD in Philosophy, associate professor, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine, Dnipro), n.nesprava@gmail.com

Three scenarios of Islam development in Europe

The explication, systematization and analysis of the most influential scenarios of Islam development in Europe is the purpose of this study. To achieve this aim, such research methods as analysis and synthesis are used. The study argues that in the research literature there are at least three scenarios of possible development in Europe in the context of the Islamic issue. Firstly, there is a scenario of the success of the multiculturalism ideas. Secondly, there is a scenario of «velvet» Islamization of Europe. Thirdly, there is a scenario of the radical Islamization of Europe. The study demonstrates that there are two differences between the third and the second scenarios. The intensity of the Islamization process is the first difference. The design of the Islamization is the second difference. In the framework of the «velvet» scenario, Islamization is supported by the traditional European population. However in the terms of the radical scenario, Islamization will occur contrary to the will of this population. It has also been shown that all three scenarios have its weaknesses.

Keywords: Islam, Europe, Religious Studies, Islamization, Multiculturalism.

* * *

УДК 261.7

Подорожній Ю. А.,
пошукач кафедри культурології, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), zxc@gmail.com

Суспільство солідарності в християнській соціальній концепції

Аналізуються особливості ідеалу суспільства солідарності у християнській соціальній доктрині другої половини XX–початку XXI століття. Доводиться, що причиною створення вчення про суспільство солідарності стала глобалізація та необхідність застосування християнського гуманізму до всього людства як цілого. Права людини у їх релігійній інтерпретації стають змістом ідеалу загального блага, а солідарність вимагається не лише на рівні громади чи нації, але і всього людства. Ідеал суспільства любові як вимоги Євангелія та соціального вчення дозволяє замінити песимістичну есхатологію на оптимістичну, що найбільше проявилось у соціальному вченні Івана-Павла II. Ідеал суспільства солідарності у доктрині папи Бенедикта XVI стає ідеалом суспільства любові. Ці ідеї суттєво вплинули на протестантські погляди щодо суспільства майбутнього, визначаючи серед іншого і українську християнську футурологію.

Ключові слова: церква, права людини, суспільство, соціальна доктрина церкви, католицизм.

Християнський ідеал суспільства солідарності було сформовано у соціальній концепції католицизму. Згодом ідеї солідаризму стали впливовими у протестантській соціальній етиці та православному соціальному вченні.

Метою статті є комплексний релігієзнавчий аналіз ідеалу суспільства солідарності у християнській соціальній концепції.

Значне поглиблення змісту соціального вчення католицизму було здійснено у 1960 роках. Перш за все оновлення соціальної доктрини мало місце у зв'язку із енцикліками папи Івана XXIII «*Mater et Magistra*» (1961) і «*Pacem in terris*» (1963). Два фактори значно вплинули на соціальну думку папи. Перш за все – це інтегральний гуманізм Е. Марітена. Цей богослов–неотоміст пропонував представити християнство як справжній гуманізм у протилежність позірному гуманізму сучасного лібералізму та тоталітарним негуманістичним ідеологіям. Папа вчить, що соціальне вчення церкви є «цілісним гуманізмом», оскільки в останньому людина береться у всій повноті її проявів, у їх інтегральній єдності. Натомість у ідеологіях лібералізму чи соціалізму людина розглядається переважно як економічний суб'єкт, без уваги до трансцендентних вимірів людської особистості. Соціальна доктрина має бути спрямована на повне звільнення особистості та всебічний захист її прав у зв'язку із тим, що саме людина є метою існування суспільства, а не навпаки. Спільне благо перестав бути центральною категорією соціального вчення католицизму, поступаючи місцем категорії «гідності людини». Папа пише у енцикліці: «Люди є і повинні бути основою, метою і суб'єктом будь-яких інститутів, в яких відбувається соціальне життя. Кожен з них, будучи самим собою, повинен розглядатися не тільки згідно з властивою йому суспільною природою, а й у провіденціальному плані, що піднімає його до трансцендентного» [5, с. 174]. Людська особистість є основою, метою і суб'єктом такого соціального інституту як держава. Загалом, для енцикліки характерне бачення держави в якості інструменту покращення життя особистості та нації. Але соціальний прогрес може настільки втягнути особистість у соціальне життя, що вона втрапить власну свободу та ідентичність, підкорившись економіці, державі чи

іншим соціальним інститутам та групам. Папа визнає, що процес соціалізації є невідворотним та природним для людини, оскільки лише у суспільстві особистість може реалізувати саму себе. Тому необхідним є віднайдіння балансів між різними аспектами розвитку особистості, а також досягнення збалансованості у суспільному розвитку. Папа звертає увагу на відсутність рівноваги між виробничими секторами (особливо між промисловістю та сільським господарством), між економічним розвитком та соціальним прогресом, між багатими та бідними регіонами в середині країн та у глобальному світі. Іван XXIII вперше наголошує на необхідності міжнародної співпраці для забезпечення справедливості у стосунках між країнами різного рівня економічного розвитку. Вперше людство розглядається як єдиний суб'єкт розвитку та самоусвідомлення, відносно якого церква є діалогічним партнером та помічницею. Папа наголошує на тому, що церква не лише пропонує соціальне вчення «яке вказує на певні шляхи до відновлення стосунків співжиття відповідно до універсальних критеріїв» [11, с. 24]. Церква є «новим людством», яке має усьому людству являти взірць справжніх міжлюдських та соціальних відносин. На основі усвідомленого прийняття принципів соціальної доктрини (гідність людини, справедливість, солідарність, субсидарність) має відбутися пошук найбільш оптимальних моделей економічної системи, яка «найкращим чином відповідає гідності людини і найбільшою мірою сприяє розвитку в неї почуття відповідальності» [5, с. 172]. Іван XXIII дає цілий ряд конкретних рекомендацій, але при цьому наголошує на свободі суспільства та християн самим застосовувати принципи соціальної доктрини та віднаходити кращі рішення [Там само]. Енцикліка «*Pacem in terris*» (1963) має на меті теоретичне осмислення шляхів досягнення миру та глобальної справедливості. Згідно із Іваном XXIII дійсний мир можливий лише при опорі на цінності істини, справедливості, солідарності та свободи. Без цих цінностей стабільний мир неможливий, і людство може чекати катастрофічний сценарій розвитку. Папа закликає до перемовин заради того, щоб відвернути загрозу атомної війни. Таким чином, соціальне вчення ґрунтується на цінностях як принципах, діалозі як методі втілення.

Діалогічним також стає сам метод побудови соціальної доктрини. Якщо у папи Пія XII соціальне вчення мало характер дедуктивної науки, що виводилася із природного закону, то папа Іван XXIII говорить про необхідність «розпізнавати знаки часу». На думку багатьох теологів, це означало перехід до індуктивного методу, коли із соціальної дійсності береться основний зміст соціальної доктрини у її конкретних твердженнях, оцінках та рекомендаціях. Нам видається, що твердження про індуктивний характер соціального вчення Івана XXIII є значним перебільшенням. Папа переконалий у тому, що соціальна доктрина має виходити із цілісної картини світу як гармонійного універсуму, створеного Богом. Природний закон залишається основою усіх цінностей та принципів соціальної доктрини, але пріоритетним місцем явленості цього об'єктивного закону стає людська особистість.

Папа виходить із принципу, що людина є співдіячем Бога у справі встановлення миру на землі. Таким чином, необхідно враховувати не лише духовний вимір

людської особистості, але і есхатологічний сенс історії. Папа так пояснює богословську основу персоналізму: «Фундаментом будь-якого впорядкованого і творчого суспільства є той принцип, що будь-яка людина є особистість, тобто натура, наділена розумом і свободою волі. В силу цього вона стає суб'єктом прав і обов'язків, що обумовлюють одне одного і безпосередньо пов'язані з її природою: тому вони універсальні, непорушні, невід'ємні. Розглядаючи людську гідність в світлі Богом відкритих істин, ми повинні поставити її набагато вище. Люди були викуплені кров'ю Ісуса Христа, і благодаттю Його стали дітьми і друзями Божими, спадкоємцями вічної слави» [5, с. 176]. Таким чином, людина має права саме як особистість, як образ Божий, покликаний до спасіння та уподібнення Богові. Брати людину поза цим її серцевиним виміром – це позбавляти її персональності, редукувати її розумність та свободу. Науково-технічний прогрес, на думку Папи, дозволяє глибше зрозуміти гармонійне влаштування світу та необхідність для людства бути у суголосності з цією гармонією. Іван XXIII наголошує на тому, що основні права людини, зафіксовані на той момент у міжнародних документах, є цілком виправданими з точки зору християнства. Культурний розвиток людства досяг тієї зрілості, коли рівність усіх людей відносно їх особистих прав може бути дійсно визнана. Відповідно, людство стає зобов'язаним критично ставитися до прагнення політичної влади обмежити свободу особистості, використовувати техніко-економічну могутність для того, щоб вплинути на політичний стан країн, що знаходяться на нижчій стадії економічного розвитку. Папа вказує на небезпеку зростаючого втручання державної влади в сфері медицини, освіти і виховання, вибору професії, що призводить до обмеження свободи діяльності людей. Тому Іван XXIII закликає політиків керуватися ідеєю «загального блага», що розуміється їм як «сукупність тих соціальних умов, які сприяють і сприяють людям в повному розвитку їх особистості». Таким чином, загальне благо інтерпретується через призму інтересів особистості. Крім того, загальне благо повинно розглядатися не у межах держави, а у масштабі глобальному. Воно повинно стати «всесвітнім загальним благом» для людства. Папа захищав не лише права пролетаріату в окремих країнах, але і світових «бідняків». Іван XXIII закликав країни, що мають надмірну кількість продовольства, розділити його з тими, хто голодує. Знищення товарів в той час, коли є люди, які потребують них, щоб вижити, є образою принципів справедливості та людяності. Але допомога нужденним не повинна бути одноразовою. Бідні країни мають право на участь у світовому виробництві. Бажаною є участь робітників у національній економіці через придбання акцій їх підприємств. Також необхідним є представництво робітників як в профспілках, так і в політиці. Допомоги від цілого суспільства потребує також сільське господарство, якому держава має запропонувати державні субсидії, податкову реформу, соціальне забезпечення, регулювання цін. Відносини багатих із бідними мають базувати на повазі до гідності останніх. Особливо важливою є повага до країн, що розвиваються, до їх культурної своєрідності. Папа пропонував розцінювати як моральний обов'язок розвиток міжнародної солідарності. Серед конкретних

заходів у цій царині цільне місце мала займати ООН, чия роль мала б бути підсиленою.

Другий Ватиканський собор звернув особливу увагу на необхідність захисту усіх природних прав людини, у тому числі – права на релігійну свободу. Після собору, католицькими країнами прокотилася «хвиля демократії», оскільки диктаторські режими втрачали підтримку церкви. У деяких країнах позитивні зміни відбулися за безпосередньої підтримки місцевим єпископатом демократичних рухів. Загальновідомою є також роль боротьби за гідність і свободу людини, яку провадив папа Іван Павло II, підважуючи основи «соціалістичного табору» країн.

Однак акцент на гідності особистості був покликаний не лише до боротьби із диктатурами у всьому світі заради формування глобального суспільства справедливості і солідарності, але і мав на увазі формування нової основи для родинної етики. Тома Аквінат і папа Лев XIII вважали, що природній потяг до самозбереження та продовження роду – це достатня основа для етики. І солідарність та повага, які мали природно виникати у родині, необхідно було б лише розповсюджувати на соціум – спочатку на рівні місцевих громад, а потім і ширше. Однак сексуальна революція 1960-х років показала, що надій на природність родини як способу існування людини більше не може бути. Людина потребує нагадування про свою високу особисту гідність богоподібної істоти. Це нагадування може пробудити в людині моральні свідомість та стимулювати до виконання пропонованої церквою етики родинного життя. Особливо багато католиків відмовлялися від детальної регламентації сексуального життя, але 1968 року папа Павло VI приймав рішення все-таки заборонити контрацепцію. Для обґрунтування цього рішення теологи і релігійні філософи (серед них – Кароль Войтила, майбутній папа Іван Павло II) були змушені підкреслювати надприродну висоту гідності людини, щоб хоч якось виправдати особливі вимоги католицького вчення стосовно непорушності шлюбу, заборони контрацепції, тощо. Кароль Войтила намагався розвивати феноменологічний аналіз людських актів мислення, бажання, діяльності, щоб довести наявність універсальної інтенції на загальну благо як контексту для існування конкретних інтенцій щодо конкретних цілей і мотивів.

Таким чином, якщо до папи Івана XXIII основне поле застосування соціальної доктрини мислилося як трирівнева система «родина – місцева спільнота (церковна, профспілкова, місцеве самоврядування, тощо) – держава», то тепер провідною стала схема із шести ланок: «особистість–родина–місцева спільнота–держава–людство–глобальна влада». При цьому держава і глобальна влада покликані служити особистості, місцевій спільноті та людству як універсальній спільноті. Відповідно до ускладнення схеми соціального життя, стало більш комплексним і розуміння загального блага. Якщо до папи Івана XXIII під категорією «загальне благо» розуміли загальне благо нації, то тепер загальне благо стало розумітися як «максимально можлива реалізація прав людини» [5, с. 215, 193] з одного боку і загальне благо людства [5, с. 199, 193] – з іншого боку. Відповідно, церква повинна бачити власне завдання не лише у сприянні розвитку родин і місцевих

спільнот, але особливу увагу звертати на розвиток особистості та людства як цілого. Необхідність турботи про загальне благо людства очевидна через численні виклики, які ставить перед сучасністю бідність країн, що розвиваються, несправедливість розподілу благ у світовій економіці, тощо. Папа Павло VI пов'язував надії на прогрес у справі досягнення загальнолюдського блага із створенням глобальної влади світового масштабу [5, с. 193], спочатку судової, а потім і урядової. Запровадження глобального правового порядку мало б стати фундаментом, на основі якого ставала б можливою і глобальна солідарність. Іван Павло II вважав, що елементи загальнолюдської солідарності можливі і за умов відсутності єдиної влади у світовому масштабі. Папа був оптимістом щодо перспектив взаємозбагачення цивілізацій і культур, вважав, що навіть релігії можуть отримати позитивні імпульси через глобальний діалог. Після падіння соціалістичної системи, проблемою залишалось лише подолання недоліків глобального ліберального капіталізму. Як колись Лев XIII встав на захист робітників в окремих націях, так тепер Іван Павло II виступав як адвокат країн, що розвиваються. Так само як у кінці XIX століття церква радила національним капіталістам сприяти соціальному забезпеченню робітників заради соціального миру, справедливості та солідарності, так у кінці XX століття аналогічні заклики були звернення до транснаціональних корпорацій. Оскільки від останніх самообмеження було очікувати малореально, то папа Іван Павло II пропонував посилення соціальної політики капіталістичних країн як глобальний тренд, необхідну складову діяльності усіх урядів заради виживання людства.

Наростання різноманітних соціальних, економічних, екологічних соціальних явищ з одного боку та літургійне відродження з іншого боку приводили до актуалізації есхатологічних ідей. Як відомо, біблійна есхатологія своїм елементом має пророчу картину наростання зла перед «кінцем світу». Сам кінцевий Суд необхідний заради торжества Божественної справедливості, а усі людські зусилля встановити порядок «миру і безпеки», справедливості та солідарності, приречені на історичну поразку. Ця есхатологічна перспектива входила в очевидну суперечність із тим, що розвиток соціального вчення церкви привів до формування позитивної есхатології, згідно із якою кінцю світу мало передувати суспільство справедливості та солідарності. Шлях вирішення цієї дилеми, який був обраний папами та теологами католицької церкви полягав у тому, щоб прийняти як регулятивний ідеал «суспільство любові» або «цивілізацію любові», що мали б передувати майбутній кінцевій есхатологічній кризі та Божому суду. «Цивілізація любові» повинна бути частковою реалізацією ідеалу «Царства Божого» [5, с. 210], а церква повинна сприяти встановленню такого суспільства, пропонуючи цінності та принципи, але не вступаючи на користь конкретного соціально-політичного устрою [Там само]. Значно більшу свободу церква має у критичній функції соціального вчення. А саме, якщо певний соціально-політичний устрій чи соціальні структури суперечать правам людини (і, відповідно, природному закону), то церква може і повинна ступами проти такого устрою і таких структур [Там само]. Вперше термін «цивілізація любові» був використаний Павлом у кінці

1974 року [5, с. 377–378]. П. де Лобе вважає, що ідеал «цивілізації любові» тісно пов'язаний із доктриною про панування Бога над світом [5, с. 265]. Парадоксально, але можливість і необхідність «цивілізації любові» постулюється не стільки завдяки оптимістичній антропології, скільки завдяки неможливості досягти оптимального стану суспільства лише завдяки правовій та соціально-економічній справедливості. У 1980 році папа Іван Павло II у своїй енцикліці стверджує: «Світ людей стає більш людським тільки у тому випадку, якщо поруч із справедливістю ми включимо у різноманіття міжособистих та суспільних відносин «милосердну» любов, яка складає месіанське послання Євангелія» [5, с. 378]. Папа Бенедикт XVI робить новий крок у розробці концепції «цивілізації любові» у своїй енцикліці «Любов в істині». На думку папи, у часи постмодерну відбулося зближення культур та цивілізацій, і прийняття «іншого» стало вимогою часу заради виживання людства. Мотивом для такого прийняття може бути лише любов. Вплив постмодерного релятивізму настільки великий, що самих по собі справедливості та солідарності недостатньо для того, щоб мотивувати особистості до життя, гідного людини. Лише любов стає мотивом, чий вплив робить можливим гуманне суспільство. Таким чином, якщо раніше любов була мотивом для досягнення довершеного суспільства, то тепер – і для звичайного людського суспільства. Встановлення відносин любові осмислюється як можливе для соціальної практики, оскільки солідарність – це мінімум любові, а любов – це максимум солідарності. При цьому католицькі теологи усвідомлюють, що ідеал «цивілізації любові» фактично є вимогою жити з чеснотами, які звичайно властиві лише святым [5, с. 270]. Вимоги реалізації принципів «цивілізації любові» можуть бути розцінені як утопічні, але саме вони витікають із духа християнського вчення та діяльності [5, с. 267].

На думку українського протестантського богослова М. Черенкова, «нові форми християнського соціального впливу будуть орієнтовані на майбутнє суспільство. У цьому сенсі вони ні на кого не розраховані, ні на що не відповідають, вони самі формують суспільство, в якому вони виявляться, вони передують цьому суспільству. Лише в цьому сенсі можливо говорити про «нові» форми, які не відштовхуються від існуючої ситуації, але проєктують її» [11, с. 9]. Нав'язування суспільству церковного «порядку денного» можливо тільки у зв'язку з тим, що у християнському вченні і практиці є стабільні підстави, конститутивні для ідентичності християнства. Саме тому «Не відмінюючи явних досягнень демократії і ринку, заснованих на індивідуалістичних цінностях особистої свободи та відповідальності, можна доповнити їх практикою громадського життя, ідеалами служіння, християнським універсалізмом, етикою «ближнього». Спостерігаючи за тим, як втрачається сенс життя сучасної людини при всій великій кількості досягнень цивілізації, Бенедикт XVI закликає згадати про те, що є всередині цивілізації, нехай навіть заснований на християнській духовній культурі, що не віднаходиться, але що посилається з гори, – про любов» [11, с. 11]. Українська теологія знаходиться під значним впливом ідей лібералізму. Соціальна справедливість є лише одним з аспектів майбутнього ідеального стану суспільства, до якого прагнуть українські християни.

Найбільш важливими вважаються цінності політичної та духовної свободи [14; 15]. Головною загрозою для свободи бачиться торжество культу споживання як нової громадянської релігії [12, с. 285]. Альтернативою поневоленню стає повернення до форм солідарності, які були характерні для раннього християнства [12, с. 297]. Але при цьому, на думку М. Черенкова, найважливіші положення християнського соціального вчення епохи модерну, що пов'язані з легітимізацією персоналізму, залишаються актуальними. «У соціальному вченні церкви є те, що раз і назавжди стало основою її позиції. Свобода та гідність особистості, рівність усіх перед Богом, співчуття і солідарність з іншими – універсальні та базові цінності християнського соціального вчення. З цих цінностей походять істини іншого, більш широкого кола – права людини, пріоритет загального блага, приватна власність, раціональне впорядкування суспільного життя, десакаралізація влади, відокремлення церкви від держави, заохочення активності і підприємливості» [11, с. 10–11]. З релігієзнавчої точки зору, М. Черенков стверджує, що сьогодні необхідне взаємодоповнення принципів християнського персоналізму епохи модерну і принципів християнського інтерсуб'єктивного комунікативного співтовариства епохи постмодерну. При цьому християнські принципи неможливо нав'язувати в постмодерну і постхристиянському суспільстві. Позиція християн може складатися тільки в реченні власної «м'якої сили», в демонстрації ефективності власного обцинного способу життя і справжності відносин любові [11, с. 13–16].

Причиною створення вчення про суспільство солідарності у 1960–ті роки стали процеси глобалізації та необхідність застосування християнського гуманізму до всього людства як цілого. У соціальному вченні папи Івана XXIII права людини у їх релігійній інтерпретації стають змістом ідеалу загального блага, а солідарність вимагається не лише на рівні громади чи нації, але і всього людства. Ідеал суспільства любові як вимоги Євангелія та соціального вчення дозволяє замінити песимістичну есхатологію на оптимістичну, що найбільше проявилось у соціальному вченні Івана–Павла II. Ідеал суспільства солідарності у доктрині папи Бенедикта XVI стає ідеалом суспільства любові. Ці ідеї суттєво вплинули на протестантські погляди щодо суспільства майбутнього, визначаючи серед іншого і українську християнську футурологію.

Список використаних джерел

1. Кнох Б. Бог в поисках человека: Откровение, Писание, Предание: Пер. с итал. А. Чернякова. – М.: Христианская Россия, 2006. – 328 с.
2. Суини М. Лекции по средневековой философии. Вып.2. Средневековая политическая философия Запада. – М., 2006. – 320 с.
3. Енцикліка Папи Лева XIII «Нові речі» (Rerum Novarum) [Електронний ресурс] // Агенство стратегічних досліджень. – Режим доступу: http://sd.net.ua/2010/01/11/rerum_novarum.html.
4. Мелина Л. Нравственное действие христианина. – М.: «Христианская Россия», 2007. – 333 с.
5. Лобье П. Три града. Социальное учение христианства / Пер. с франц. Л. Торчинского. – СПб.: «Алетейя», 2001. – 412 с.
6. Хёффнер Й. Христианское социальное учение / Пер. с нем. – М.: Духовная библиотека, 2001. – 333 с.
7. Енцикліка Quadragesimo anno [Сороковий рік] Верховного Понтифіка Пія XI [Електронний ресурс] // Інтелектуальний журнал «І». – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Encyklika_Piya_11.htm

8. Шеремета О. Папа Лев XIII і ренесанс Аквіната [Електронний ресурс] / Оксана Шеремета // Богословський клуб. – Режим доступу: <http://bogoslav-club.org.ua/?p=822>.

9. Шеремета О. Етичні ідеї митрополита Андрея Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця XIX – першої половини XX ст.: дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Оксана Юліанівна Шеремета. – К., 2006. – 211 с.

10. Шеремета О., Чорноморець Ю. Неотомізм: шлях до сьогодення [Електронний ресурс] / Оксана Шеремета, Юрій Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/article_print.php?id=34123&name=studies_of_religions&lang=ua&.

11. Черенков М. Накануне. Предчувствие Реформации / Михаил Черенков. – К.: «Книгоноша», 2013. – 229 с.

12. Черенков М. Глобальное (пост)секулярное общество как контекст и предмет миссиологии // Новые горизонты миссии / М. Черенков / Под ред. П. Пеннера, В. Убейвовка, И. Русина. – Черкассы: Коллоквиум, 2015. – С.282–297.

13. Черенков М. Какой должна быть теология будущего? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cherenkoff.blogspot.com/2012/09/blog-post_18.html.

14. Денисенко А. С нами была вера [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://studgazeta.com.ua/articles/s-nami-byla-vera/>.

15. Денисенко А. Теология протеста: когда, зачем и почему христианам необходимо участвовать в революциях? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ideas4god.com/2013/11/29/teologiya-protesta-kogda-zachem-i-pochemu-xristianam-neobxodimo-uchastvovat-v-revoluciyax/>.

References

1. Knoch B. Bog v poiskah cheloveka: Otkrovenie, Pisanie, Predanie: Per. s ital. A. Chernjakova. – M.: Hristianskaja Rossija, 2006. – 328 s.
2. Suini M. Lekcii po srednevekovoj filosofii. Vyp.2. Srednevekovaja politicheskaja filosofija Zapada. – M., 2006. – 320 s.
3. Encyklika Papy Leva XIII «Novi rechi» (Rerum Novarum) [Elektronnyj resurs] // Agenstvo strategichnyh doslidzhen'. – Rezhym dostupu: http://sd.net.ua/2010/01/11/rerum_novarum.html.
4. Melina L. Nravstvennoe dejstvie hristianina. – M.: «Hristianskaja Rossija», 2007. – 333 s.
5. Lob'e P. Tri grada. Social'noe uchenie hristianstva / Per. s franc. L. Torchinskogo. – SPb.: «Aletejja», 2001. – 412 s.
6. Hjoefner J. Hristianskoe social'noe uchenie / Per. s nem. – M.: Duhovnaja biblioteka, 2001. – 333 s.
7. Encyklika Quadragesimo anno [Sorokovyj rik] Verhovnogo Pontyfyka Pija XI [Elektronnyj resurs] // Intelektual'nyj zhurnal «I». – Rezhym dostupu: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Encyklika_Piya_11.htm
8. Sheremeta O. Papa Lev XIII i renesans Akvinata [Elektronnyj resurs] / Oksana Sheremeta // Bogoslovskij klub. – Rezhym dostupu: <http://bogoslav-club.org.ua/?p=822>.
9. Sheremeta O. Etychni ideji mytropolita Andreja Sheptyckogo u religijno-filosofskomu konteksti kincja XIX – pershoi polovyny XX st.: dys. ... kand. filosof. nauk: 09.00.05 / Oksana Julianivna Sheremeta. – K., 2006. – 211 s.
10. Sheremeta O., Chornomorec' Ju. Neotomizm: shljah do s'ogodennja [Elektronnyj resurs] / Oksana Sheremeta, Jurij Chornomorec' // RISU. – Rezhym dostupu: https://risu.org.ua/article_print.php?id=34123&name=studies_of_religions&lang=ua&.
11. Cherenkov M. Nakanune. Predchuvstvie Reformacii / Mihail Cherenkov. – K.: «Knigonosha», 2013. – 229 s.
12. Cherenkov M. Global'noe (post)sekuljarnoe obshhestvo kak kontekst i predmet missiologii // Novye gorizonty missii / M. Cherenkov / Pod red. P. Pennera, V. Ubejvovka, I. Rusina. – Cherkassy: Kollokvium, 2015. – S.282–297.
13. Cherenkov M. Kakoj dolzhna byt' teologija budushhego? [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://cherenkoff.blogspot.com/2012/09/blog-post_18.html.
14. Denisenko A. S nami byla vera [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://studgazeta.com.ua/articles/s-nami-byla-vera/>.
15. Denisenko A. Teologija protesta: kogda, zachem i pochemu hristianam neobhodimo uchastvovat' v revolucijah? [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.ideas4god.com/2013/11/29/teologiya-protesta-kogda-zachem-i-pochemu-xristianam-neobxodimo-uchastvovat-v-revoluciyax/>.

Podorozhnyy Y. A., competitor of the Department of Cultural Studies of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), zxc@gmail.com

Society of solidarity in the Christian social concept

The article analyzes the peculiarities of the ideal of a society of solidarity in the Christian social doctrine of the second half of the XX – beginning of the XXI century. It turns out that globalization and the need to apply Christian humanism to all of mankind as a whole have become the reason for the creation of a doctrine of a society of solidarity. Human rights in their religious interpretation become the content of the ideal of the common good, and solidarity is required not only at the level of the community or nation, but also of all mankind. The ideal of a society of love as the requirements of the gospel and social doctrine can replace the pessimistic eschatology of the optimistic, which most manifested itself in the social doctrine of John Paul II. The ideal of a society of solidarity in the doctrine of Pope Benedict XVI becomes an ideal of a society of love. These ideas significantly influenced the Protestant views on the future of society, including, among other things, the Ukrainian Christian futurology.

Keywords: church, human rights, society, social doctrine of church, Catholicism.

* * *

УДК 141.319.8:130.2

Теліженко Л. В.,
доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права,
теорії та історії держави і права, Сумський
державний університет (Україна, Суми),
ltelizhenko@mail.ru

Цілісність людини древніх цивілізацій: постнекласичний підхід

На культурологічному матеріалі проводиться антропологічний аналіз становлення та розвитку цілісності людини древніх цивілізацій. На основі використання постнекласичної методології показано, що з розвитком людини її зовнішній життєвий світ, як і вона сама, ставали все більш складними. Це потребувало у відповідності людини і її умов у спільній для них цілісній основі (мана, першолюдина тощо), яка перевершувала межі її власності самої людини. Їх узгодження як дії ритуалу і змісту міфу ставало способом підтримання цілісності людини та водночас її розвитком, у відповідності людини з основою в одній актуалізованій ситуації. Змістовною цілісністю релігійного міфу людини була задана можливість становлення її онтологічної цілісності як повноти, що вступило в протиріччя з новими соціальними умовами, появою культу, поділом на профанне і священне.

Ключові слова: людина, цілісність, міф, свідомість, ритуал, онтичне, онтологічне, дуальність.

Проблема цілісності людини для філософії не є новою. Але ставилася вона, зазвичай, тільки щодо сучасної людини, яка і була такою, насамперед, для самої філософії. Цілісність людини доцивілізаційного періоду, як правило, не розглядалася, оскільки вважалося, що міфологічні та інші специфічні тексти культури не можуть нести об'єктивних знань про людину. Та треба визнати, що теоретичне створення моделі цілісності сучасної людини без урахування особливостей її історичного розвитку постає не лише не повним, неадекватним людській сутності, а і в принципі неправомірним. Аналіз культурологічного матеріалу, який дозволяє на його широкій основі прослідкувати етапи розвитку людини як розвитку і зміну форм її цілісності, виявляючи при цьому причини та закономірності такого процесу, здатен стати «ключем» для аналізу цілісності вже сучасної людини.

Найбільш ефективною у такому дослідженні може бути методологія постнекласичної раціональності, яка з більш високих позицій відкриває як нові знання про людину і світ, так і перевідкриває вже відомі, але науково

не пояснені знання, пов'язані з давно існуючими сферами практичної діяльності людини. Інноваційний потенціал постнекласики визначений тим, що, намагаючись подолати обмеження традиційної (класичної і некласичної) раціональності, вона переглядає суб'єкт-об'єктні відношення. Не центруючи увагу окремо на суб'єкті чи об'єкті, постнекласика розглядає їх інтегруючими, чим у осмислення, насамперед, цілісності людини як найскладніше антропологічне питання вносить важливі зміни, необхідні для осмислення антропологічної проблематики [1; 2].

Мета дослідження полягає в тому, щоб на культурологічному матеріалі під кутом зору постнекласичної методології проаналізувати розвиток людини як цілісної періоду древніх цивілізацій. Вихідним у дослідженні є плостнекласичне уявлення про те, що історична еволюція людини пов'язана із зміною форм її цілісності, яка завжди розвивалася дуально, онтично і онтологічно одночасно. Адаже з розвитком людини її зовнішній життєвий світ, як і вона сама, ставали все більш складними, потребуючи їх у відповідності між собою як двох світів людини в спільній для них цілісній основі (мана, першолюдина, єдине і вище ціле тощо), яка уявно перевершувала межі її властивості самої людини.

Особливості культури, віри, психіки, способу життя древньої людини вже аналізувалися в роботах Б. Малиновського, В. Топорова, К. Юнга, К. Ясперса, Л. Леві-Брюля, М. Еліаде, М. Стеблін-Каменського, О. Лобка, О. Лосєва, Я. Голосовкера та багатьох інших дослідників. У роботах І. А. Герасимової, яка досліджувала когнітивні практики доби первісності та архаїки, з використанням синергетичного підходу аналізувалася роль бінарних опозицій для розвитку цілісності людини [3].

З позицій постнекласичної методології також проводився аналіз цілісності древньої людини доби первісності як нерозривної єдності людини і її умов у спільній для них цілісній основі [4, с. 247–252]. У дослідженні було встановлено:

1. Узгодження двох сторін людини як дії ритуалу і змісту міфу ставало способом підтримання цілісності людини та водночас її розвитком, у відповідності людини з основою в одній актуалізованій ситуації як досягненням бажаних змін її життя і якостей.

2. Цілісність людини розвивалася та змінювалася з розвитком самої людини. Проте сама зміна людини, в тому числі і її як цілісності, має відносно незмінну основу, яка, з одного боку, уможлилювала вихід людини до нових горизонтів, причому не обов'язково вищих (культури мають здатність занепадати, а людина деградувати), а з іншого боку, за будь-яких змін дозволяла їй сутнісно залишатися саме людиною, бути творцем прекрасного і водночас потворного.

3. Цією основою можна вважати синкретичну доісторичну основу, спільну і єдину для всього людства як одне ціле, розцінювану самою людиною різних епох і культур божественною, першолудиною, єдиним і вищим цілим. Синкретична доісторична основа утворює потенційне поле смислів, загальнолюдський смисловий континуум, до якого належать не лише вже відкриті, о-своє-ні людиною смисли, а й смисли, для неї ще не відомі.

4. Відповідно до ступеня всезагальності, універсальності, причетності до всього існуючого чи,

можливо, лише до природи або людини виділених з синкретичної основи смислів, сакральною визнавалася лише та мета–міф або міфічна ідея, яка цей смисл максимально уособлювала, задаючи тим самим певні межі цілісності самої людини.

5. Змінним у людині, але водночас тим, що уможливило досягнення нею «незмінного», є її власна складність, дуальна розділеність на зовнішню і внутрішню, які, взаємодіючи між собою, теж є складними і дуальними. Досягнення нової цілісності людини є результатом змін саме цих двох її сторін як своєрідного природного механізму розвитку людини.

Релігійний тип цілісності людини древніх цивілізацій. З попередніх висновків логічно витікає, що архаїчна людина через розвиток цілісного міфу та ритуалу з подвійним практичним значенням мала б зробити надзвичайно стрімкий крок у розвитку своєї власної цілісності, виявляючи при цьому нові, до цього ще небачені потенційні можливості, з нею пов'язані, соціальні, культурні, духовні. З таким кроком людини від її первинної цілісності до якісно нової співвідноситься поява великих «річкових культур» древності, позначених творчим злетом людини, що цілком логічно ув'язується з прослідковуваною закономірністю, яка витікає із взаємозв'язку між цілісністю міфу, йому відповідаючим ритуальним дійством та цілісністю самої людини.

Як відомо, в цих культурах систематизованим та семантично упорядкованим міфом став міф релігійний, який означав появу самих релігій з їх визнанням божеств, потойбіччя, необхідністю утворення спеціальних релігійних інституцій. Як свого часу доводив О. Ф. Лосєв, релігія без міфу не існує [5, с. 47]. За Лосєвим, у основі релігії теж знаходиться цілісний міф, який, як і релігія, – це саме життя людини, яке завжди є особистісним буттям, що їх об'єднує [там же]. Та релігійний міф в його цілісності – це вже якісно інший міф, де іншою постає сама його цілісність, структурна, оповідна, смислова, енергійна тощо. Така цілісність як сутність релігійного міфу несла і його новий антропологічний смисл, яким задавалася нова мета для прагнень та поривань людини, вже не обмеженої лише матеріальними умовами. З приводу особливого значення релігійного міфу як цілісного для розвитку людини, наприклад, О. М. Фрейдєнберг писала, що специфічною умовою вибудовування релігійного міфу стала «етицизація» та «каузализація» [6, с. 29]. А це через етичні та причинно–наслідкові зв'язки у релігійний міф привнесло такий характер єдності всього з усім, який став можливим тільки завдяки існуванню самої людини. Мається на увазі, що божественна за своїм походженням людина мала цю єдність опосередковувати і в самій собі ставати основою та причиною утворення нової, в онтологічному плані божественної за всеохоплюваністю вже власної цілісності, здатної нести вияв її небачених потенційних можливостей.

Та великі річкові культури, як це описували К. Ясперс, А. Тойнбі та інші дослідники, все ж таки зникли, а причиною їх загибелі вважається сама людина. Чи не має в даному разі місце парадоксальна ситуація, коли, так би мовити, «висока» цілісність людини, яка мала б з'явитися з релігійним міфом та релігійним ритуалом – обрядом, стала причиною занепаду «високих» культур та деградації самої людини, в разі якої могла розпадатися сама її цілісність?

Не буде крамолою гіпотетично передбачити, а тим більше дотримуючись логіки розвитку міфу, ритуалу і самої людини, що не високо розвинена цілісність людини стала причиною її самозанепаду, а, швидше, навпаки, її відсутність, яка тепер практично в релігійному ритуалі–обряді не досягалася. Що ж у такому разі могло зумовити порушення до цього чітко прослідкованого взаємозв'язку: є максимально цілісний міф як мета людини і її ритуальних дійств – є високорозвинена людина, цілісність якої, в тому числі й моральна, теж є максимальною, у релігійному сенсі фактично вселенською?

Саме це запитування на перший погляд може здатися штучно утвореною аналогією з тим запитуванням, яким свого часу в роботі «Смисл і призначення історії» переймався К. Ясперс, теоретичної відповіді на яке він так і не знайшов, будучи впевненим, що її і немає. Але Ясперса переважно цікавила цілісність історії, а не цілісність людини, хоч розвитку історії без розвитку людини, як це визнавав і сам Ясперс, бути не може, як, очевидно, і відповіді на ці запитання без розуміння самої людини.

Аналізуючи появу великих культур древності, Ясперс виділив «стрибок людини з простого існування в історію» як «стрибок у розвитку людини», «пов'язаний з внутрішніми глибинами людської сутності» [7]. При цьому К. Ясперс відмітив, що в самій людині відбулася *яксь дивна зміна*, яка вплинула на всю її подальшу історію. К. Ясперс це констатував так: «З нею [людиною] щось відбулося. ...Те, що початково було закладено в людині, ...з силою вирвалося на поверхню...» [7]. Але те, що відбулося з людиною і пов'язувалося з таким стрибком, Ясперс оцінив двояко. З одного боку, «як чудовий дарунок людської природи», як «шлях до небувалого досягнення нечуваних висот», як здатність виходити за власні межі, яка стає її метою і водночас витіканням потоку закладених в ній «субстанційних можливостей», а з іншого боку, «як нещастя, яке трапилося з людиною», як процес, пов'язаний із вторгненням якоїсь сили, що намагається повернути людину назад, в її доісторичне буття. Звідси і ясперівське питання: історія як історія розвитку людини – це мить, проміжний ланцюг між неісторичним існуванням як «поступовим помиранням» чи «прорив глибинних можливостей, які... ведуть до того, що буття буде відкрито людиною, а вона сама в непередбачуваному злеті здобуде свої невідомі до того можливості» [7]. Фактично, для Ясперса в історичному розрізі очевидними постали два абсолютно різні напрямки розвитку людини, яка вже «вийшла» з доісторії і чомусь опинилася на роздоріжжі двох шляхів, які між собою співвідносяться як «друге народження» і «поступове помирання», як порив і сила інерції, як мить життя і вічне життя тощо.

Але те «щось», що відбулося з людиною, на якому акцентував увагу К. Ясперс, спершу відбулося з самими умовами розвитку людини, в даному разі і з міфом, і з ритуалом, і навіть з самим суспільством, з ними пов'язаним. Звернений не до окремих предметів, а до всього суцього, релігійний міф з приблизної усної оповіді перетворився на точну оповідальну цілісність, якою став *сакральний текст*. Значний за обсягом, він набув особливої цінності і став своєрідним суспільним скарбом – *культом*, – який тепер мав оберігатися і в незмінному вигляді передаватися з покоління в покоління. А це означало, що і сам процес систематизації тексту–міфу, і

його передача та зберігання потребували вже виділення в суспільстві спеціальної групи людей, які б могли цим займалися, точно знаючи не лише текст, а ще й письмо, з текстом пов'язане. Такими «знаючими» людьми стали жреці, покликані оберігати міф, підтримувати його священний статус, перебираючи на себе, окрім того, ще й його практичну функцію, пов'язану з ритуалом і направлену на підтримання й розвиток цілісності людини. На думку О. М. Фрейденберг, древній жрець «був тільки висококваліфікованим спеціалістом по знанню всього ритуалу, який відносився до божества, до релігійного культу в усьому його обсязі» [6, с. 31]. Ритуал тепер став проводитися не всім колективом, за обов'язкової участі кожного його члена, а переважно самим жрецем, який і виконував священнодії, модель яких задавалася міфом. Як влучно з цього приводу виразилася ця ж дослідниця, «...між жрецем і не-жрецем... з'явилася різниця активного і пасивного начала. ... Тільки одні жреці знають священні формули і суворі межі культових дійств. Так створюється поняття общини, відокремленої від прямого спілкування із святитиною, до якої має доступ один жрець... Община характеризується ідеєю профанізму, тобто штучною пасивністю людського колективу» [6, с. 32]. Перехід від діяльнійно активної позиції людини щодо власного самостворення за допомогою ритуалу до її діяльнійно пасивної позиції не міг не позначитися на подальшому розвитку та стані цілісності людини як члена колективу, нехай уже й релігійного суспільства. Адже сама практична функція міфу, яка передбачалася ритуалом відносно цілісності людини, про що і писав М. Еліаде, тепер розділялася і, навіть, розподілялася. Звичайний член колективу, в тій чи іншій мірі знаючий міф чи спостерігаючий за ритуалом, мав у собі лише *підтримувати відчуття* присутності абсолютного світу, практично тепер його не досягаючи і не переживаючи в собі як самого себе, що могло означати неспроможність *принципово змінювати власну цілісність шляхом розширення її онтологічної частини*. З ритуалом пов'язаний вихід у трансцендентний світ, що задавався міфом, для пересічної людини древнього світу практично став закритим шляхом, а сама її належність до релігійного суспільства з його цілісними міфами мала тільки підтримувати вже сформовану її дуальну цілісність, для якої тепер достатньо було профанного світу та такої ж свідомості.

Абсолютно іншою постала ситуація для жреців, які, що називається, «тримали» в руках і зведену оповідну міфологічну цілісність, і ритуал як священнодійство, і саме суспільство, від них залежне. На відміну від О. М. Фрейденберг, А. М. Лобок, високо оцінюючи роль інституту жреців для розвитку древніх культур, їх релігій і самої людини, вважає, що саме вони повернули древній людині міфу його «принципово новий цілісності, цілісності ранніх релігійних систем». Через це, на його думку, «саму суть ранніх релігійних систем можна було б визначити, як відтворення тіл Осіріса і Пурушу, користуючись тією підказкою, яку дає сама древня релігійна міфологія» [8, с. 517]. Але ритуально «відтворювати» цілісність тіл божеств, яка внутрішньо мала б ставати смисловою цілісністю самої людини-відтворювача, яка «збирала» в собі цілісність божества і тим самим формувала свій особистісний цілісний світ, практичне право отримав лише сам жрець. Через що неоднозначною

постала вже сама роль жреця, який, «повертаючи» суспільству цілісний релігійний міф з новими цілями і смисловими перспективами, безпосередній розвиток антропологічної цілісності залишив виключно за собою. Тому, з одного боку, як це і відмічають дослідники древніх цивілізацій, наявність інституту жреців значно посприяла високому розвитку культури цих цивілізацій, тривалості їх існування, особливо єгипетської, де високо розвиненим був інститут жреців, а з іншого боку, можна вважати, стала основною причиною призупинення розвитку цілісності самої людини як її культурного, соціального та, насамперед, духовного сенсу. Адже саме жреці, які володіли ритуалом та нерідко поєднували свої знання і вміння з царською владою, ставали носіями духовних цінностей суспільства, охоронцями його кращих традицій, джерелом різноманітних знань, у тому числі з трансю, письма, астрономії, фізики, математики, медицини і т.д. Але в той же час їх знання, вміння, як і шлях до них, пов'язаний з практичним виявленням нових онтологічних рівнів цілісного релігійного міфу, перетворилися на таємницю, яка в дійсності стала нічим іншим, як заборонаю на розвиток цілісності самої людини, заборонаю на те, що можна вважати її духовним еволюціонуванням.

Якщо ж, хоча б гіпотетично, в духовному еволюціонуванні людини як поетапній зміні її цілісності вбачати сенс її життя, необхідність переходу до більш високих онтологічних рівнів, до якісно нової цілісності, що весь час формується на основі дуального світу людини, то трагедія древніх цивілізацій, як і «нещастя, яке трапилося з людиною» (К. Ясперс), були неминучими і навіть закономірними. Разом з появою релігії та її міфу, що стало результатом довготривалого розвитку цілісності самої людини (від синкретичної цілісності первісної людини через міфологічну цілісність архаїчної людини до релігійної цілісності людини древніх цивілізацій), виявилися зміненими самі умови формування цілісності людини, як зовнішні, так і внутрішні. Склалася така соціальна система з її відповідною системою світоуявлення, в якій сама цілісність, будь-то міфу, релігії чи людини, стала розцінюватися пріоритетно обмеженою, співвідноситися зі святістю та сакральним світом як особливо високим і незвичним. Для людини ж звичайної, людини «зверху не обраної», людини профанного світу на її нову цілісність це практично накладало табу, яке забороняло вихід людини за межі існуючої системи. У дійсності це обернулося заборонаю трансцендентного виходу людини за власні межі, заборонаю через споконвік відомі синкретичні ритуальні дії безпосередньо, в самій собі, досягати онтологічно найвищої для даної культури мети як єдино істинної. Добровільне чи примусове призупинення такого розвитку людини як розвитку її цілісності, того, що, можливо, прямо пов'язано з її природою і торкається смислу всього життя й діяльності, обергається або деградацією як «вторгненням сили» онтологічно нижчих рівнів буття, що відмічав К. Ясперс, або взагалі стає її трагедією – зникненням, подібно до описаної А. Тойнбі ситуації «Виклику–і–Відповіді».

Отже, змістовною цілісністю релігійного міфу для людини древніх цивілізацій була задана можливість становлення її онтологічної цілісності як повноти. Але релігійний тип цілісності людини древніх цивілізацій виявив протиріччя між можливістю становлення вже

всеохплюючої цілісності людини, що задавалася цілісністю релігійного міфу, співвіднесеного з особистим буттям людини як основою та причиною єдності всього з усім, та новими соціальними умовами, появою культури, поділом на профанне і священне, обмежуючими саму цю можливість.

Список використаних джерел

1. Кизима В. В. Метафізическіє начала сизигийної антропології / В. В. Кизима // Totallogy – XXI (чотирнадцятий випуск). Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 2006. – С.7–153.
2. Телиженко Л. В. Человек и Бытие как целое: тоталогическая концептуализация антропологической перспективы / Л. В. Телиженко // «Totallogy–XXI. Постнекласичні дослідження». Випуск №25. – К.: ЦГО НАН України. – 2011. – С.151–172.
3. Герасимова И. А. Принцип двойственности в когнитивных практиках / И. А. Герасимова // Вопросы философии. – 2006. – №3. – С.90–101.
4. Телиженко Л. В. До-класична модель цілісності людини: постнекласичний погляд / Л. В. Телиженко // Гілея: науковий вісник. – К., 2015. – Вип.101 (10). – С.247–252.
5. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.
6. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности / О. М. Фрейденберг. – М.: Наука, 1978. – 605 с.
7. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
8. Лобок А. М. Антропология мифа / А. М. Лобок. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 688 с.

References

1. Kizima V. V. Metafizicheskie nachala sizigijnoj antropologii / V. V. Kizima // Totallogy – XXI (chotirnadcyyatij vipusk). Postneklasichni doslidzhennya. – K.: CGO NAN Ukraini, 2006. – S.7–153.
2. Telizhenko L. V. Chelovek i Bytie kak celoe: totalogicheskaya konceptualizaciya antropologicheskoy perspektivy / L. V. Telizhenko // «Totallogy–XXI. Postneklasichni doslidzhennja». Vypusk №25. – K.: CGO NAN Ukraini. – 2011. – S.151–172.
3. Gerasimova I. A. Printsip dvoystvennosti v kognitivnykh praktikah / I. A. Gerasimova // Voprosy filosofii. – 2006. – №3. – S.90–101.
4. Telizhenko L. V. Do–klasychna model' cilisnosti ljudyny: postneklasichnyy pogljad / L. V. Telyzhenko // Gileja: naukovyy visnyk. – K., 2015. – Vyp.101 (10). – S.247–252.
5. Losev A. F. Filosofiya. Mifologiya. Kultura / A. F. Losev. – M.: Politizdat, 1991. – 525 s.
6. Freydenberg O. M. Mif i literatura drevnosti / O. M. Freydenberg. – M.: Nauka, 1978. – 605 s.
7. Yaspers K. Istoki istorii i ee tsel / K. Yaspers. – M.: Respublika, 1994. – 527 s.
8. Lobok A. M. Antropologiya mifa / A. M. Lobok. – Ekaterinburg: Bank kulturnoy informatsii, 1997. – 688 s.

Telizhenko L. V., Doctor of Philosophy, Docent, Associate Professor of the Department of Constitutional Law, Theory and History of State and Law, Sumy State University (Ukraine, Sumy), Itelizhenko@mail.ru

Human integrity in ancient civilizations: post–non–classical vision

An anthropological analysis of formation and development of human integrity in ancient civilizations is performed basing on culturological data. Via the usage of post–non–classical methodology it is shown that along with the evolution of a human, his external lifeworld as well as the human themselves became more and more complicated. It demanded adjustment of a human and their circumstances in the common for both of them integral basis (mana, protoplast), which went beyond the limits and properties of the human themselves. Their adjustment as a ritual action and a myth content became a way of the human integrity keeping and, at the same time, its development, consistence of a human with the basis in one actualized situation. Profound integrity of a religious myths let the human form their ontological integrity as the completeness, but this contradicted new social conditions, emergence of a cult, division into the profane and the sacred.

Keywords: human, integrity, myth, mind, ritual, ontical, ontological, duality.

УДК:327

Шевченко М. І.,
кандидат культурології, доцент, Київський
національний університет культури і мистецтв
(Україна, Київ), ua.kiev.marina@gmail

Тенденції культурної динаміки в контексті суперечностей соціокультурних змін сучасності

Здійснено спробу концептуалізації культурної динаміки в контексті суперечностей соціокультурних змін сучасності. З'ясовано відмінності між таким поняттями як «культурні зміни», «культурний розвиток», «модернізація культури». Визначені основні суперечності сучасного соціального світу, які визначають культурну динаміку: перехід від домінування єдиного типу раціональності до визнання множинності його моделей; перехід від ліберальної до змішаної соціальної організації «ринкового» суспільства; перехід від національно–державної до полісуб'єктної структури «виробників культури», що репрезентують різноманіття неоднорідних інтересів соціальних груп. Описано тенденції динаміки культури: «наслідування традицій», «дифузія культури», «утилізація культури».

Ключові слова: культура, культурна динаміка, культурні зміни, культурний розвиток, модернізація культури.

Важливе місце серед проблем сучасної соціогуманітарної науки посідає динаміка культури, адже ми живемо в світі який невинно змінюється. Зміни пронизують економічне і політичне життя, науку, релігію, освіту, соціальну сферу, не виняток і сфера культури. Розширення та інтенсифікація глобальних комунікацій між індивідами та народами веде до закономірного змішування культур, їх трансформації і навіть зникнення. Водночас кожна нація, кожен народ має право на збереження своєї культури та ідентичності. Ось чому в умовах тиску «молоха» глобалізації особливо актуальним є питання збереження унікальності окремих культур та толерантного взаємодіяння культур, які базуються на різних ціннісно–релігійних платформах.

У цьому контексті особливої актуальності набуває теоретичне осмислення проблем культурної динаміки, концептуалізація предметного поля дослідження, адже без цього спроби «практично» вплинути на означені тенденції будуть мало ефективними, а почасти навіть деструктивними. Безрозуміння сутності соціокультурних процесів, які впливають на динаміку процесів у сфері культури не варто сподіватися на вирішення болючих проблем сучасного буття планетарного суспільства. С. Дорогунцов, О. Ральчук проблематизують це таким питанням: «Чи зможе людство перейти від звичної легкості домінування до складної та незвичної співтворчості? Відповідь на це запитання має пряме відношення до проблеми збереження Буття як такого» [3, с. 31].

Україна, яка наразі перебуває у стані неоголошеної війни, потребує чіткої стратегії управління змінами. Адже ні для кого не секрет, що однією із сфер, де проходить фронт, є культура. Культурні впливи Росії традиційно потужні в Україні, особливо в південній і східній частинах нашої держави. Питання культури прямо пов'язане із питанням мови, а значить і державності. Саме тому не викликає сумнівів актуальність дослідження тенденцій культурної динаміки у фокусі суперечностей соціокультурних змін сучасності. Особливо з огляду на складну ситуацію, в якій опинилося наше суспільство.

Варто віддати належне багатьом авторам, які до нас займалися різними аспектами проблеми трансформації культури. Еволюційними питаннями концепцій куль-

тури займалися Е. Тейлор, Дж. Фрезер, Л. Уайт. З психологічної точки зору культуру досліджували З. Фройд та К. Юнг. Соціологічний фокус на культуру мали праці М. Вебера, П. Сорокіна. Філософський підхід знаходимо у творчості З. Фромма, О. Шпенглера, М. Бердяєва, А. Тойнбі, Х. Ортеги-і-Гассета, Г. Гессена, К. Леві-Строса, Ж. Дерріди, М. Фуко, Р. Барта та ін.

Серед вітчизняних авторів культурологічна думка формувалася під впливом праць М. Костомарова, І. Нечуй-Левицького, Ф. Вовка, В. Гнатюка, Ф. Колеси, М. Вознюка, С. Томашевського та ін. Аксиологічний аспект української культури знаходимо в роботах Д. Донцова, І. Мірчука, О. Кульницького, М. Шлемкевича та ін. Особливо цінними є історичні аспекти розвитку культури у працях Є. Маланюка, І. Огієнка, Б. Барського, С. Кримського, М. Поповича, В. Скуратівського та ін.

Водночас, не зважаючи на досить масштабний перелік прізвищ дослідників, існує потреба у переосмисленні основних проблем у зв'язку із сучасними трендами глобалізації та регіоналізації, інформаційної революції та «цифрового розриву» між різними країнами і культурами.

Метою цієї розвідки є концептуалізація культурної динаміки в контексті суперечностей соціокультурних змін сучасності.

Варто розпочати із поняття «культурна динаміка». Його почали широко використовуватись після опублікування фундаментальної праці П. Сорокіна «Соціальна і культурна динаміка» [9], в якій автор, зокрема, зазначає: «Весь наш громадський, культурний і особистий спосіб життя знаходиться в стані трагічного і епохального переходу від вмираючої чуттєвої культури величного вчора до наступаючої нової культури творчого завтра. Ми живемо, думаємо і діємо в густих сутінках наступаючої ночі перехідного періоду з її кошмарами, гігантськими руйнуваннями і несамовитими жахами. Якщо людство зуміє уникнути непоправної катастрофи ще більш великих світових воєн, то прийдешнім поколінням людей належить зустріти зорю нового величного порядку» [9, с. 24].

Поняття «культурна динаміка» тісно пов'язана з таким поняттями як «культурні зміни», «культурний розвиток», «модернізація культури» тощо. Зупинимось на цьому детальніше.

Культурні зміни – це поява будь-яких нових рис і елементів в культурі. Це поняття не має емоційно-ціннісного забарвлення, зміни можуть бути як конструктивні, так і деструктивні. Поняття фіксує сам факт зрушення старої системи культурних відносин. Культурні зміни відбуваються на персональному, інституційному, суспільному та глобальному рівнях. Культурні зміни можуть бути найрізноманітніші. Найчастіше виділяють: ті, що відбуваються поступово – еволюційні та ті, що відбуваються швидко – революційні. Також культурні зміни можуть бути короткостроковими й довгостроковими, усвідомленими й неусвідомленими тощо.

Культурний розвиток – це зміни, які мають прогресивні риси, це поняття має виражений ціннісно-емоційний позитивний відтінок. Важливо зазначити, що культурний розвиток характеризується незворотністю, цілеспрямованістю і закономірністю. Якщо ці умови не виконуються, то про нього говорити неправомірно.

Модернізація культури – це не лише надання рис «модерну» чи «постмодерну». Сам термін «модернізація» у перекладі з англійської мови означає «осучаснення». Відомий дослідник П. Штомпка виділяє три значення цього поняття [13, с. 170–171]:

– синонім усіх прогресивних змін, коли суспільство рухається уперед згідно з прийнятою шкалою змін;

– синонім сучасності, коли йдеться про комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних й інтелектуальних трансформацій, котрі мали місце на Заході з XVI ст. і досягнули свого апогею у XIX–XX ст.

– зусилля слаборозвинених або відсталіх суспільств, спрямовані на те, щоб наздогнати провідні країни.

Як бачимо і в теоретичному і в практичному зрізах культура є явищем динамічним – для неї характерні і зміни, і розвиток, і модернізація. Але у кожному разі сутність цієї динаміки в засадничена суперечностями сучасного соціального світу. Серед них основними, на нашу думку, є:

– перехід від домінування єдиного типу раціональності до визнання множинності його моделей;

– перехід від ліберальної до змішаної соціальної організації «ринкового» суспільства;

– перехід від національно-державної до полісуб'єктної структури «виробників культури», що репрезентують різноманіття неоднорідних інтересів соціальних груп.

У контексті завдань даної роботи зупинимось стисло на кожному з них.

По-перше, перехід від домінування єдиного типу раціональності до визнання множинності його моделей полягає у визнанні рівноправності різних форм мислення, що сприяє посиленню розуму за рахунок його різноманіття. Як зазначає О. Гомілко, «суспільство знань означає перехід від єдності форм раціональності до ідеї їх розмаїття. Захист останнього стає можливим на підставі подолання модерної ієрархії знань. Це дає змогу відновити їх етичний потенціал. Ось чому теоретичний розум дедалі більше уподібнюється до практичного» [1, с. 36]. Дійсно, формування інформаційної цивілізації легітиміє різні форми раціональності, як наукову і позанаукову. Цю думку продовжує В. Лях, який зазначає: «філософія постмодерну більше уваги приділяє застереженням щодо попереднього розуміння розуму, спростуванню логоцентризму, униканню абстрактних ідей та положень. Постмодерністи пропонують більш прискіпливо ставитися до різного роду очевидностей, зафіксованих та санкціонованих розумом, які нав'язують якусь уніформу для всього. Тут треба зазначити, що попередня концепція розуму якраз і спиралася на визнання такого типу очевидностей (ясне, виразне, інтуїтивно сприйняте знання). Тому сучасна філософська інтенція спрямована якраз на прояснення підстав самоочевидності. Постмодернізм наголошує, що в реальності не існує попередньо закладених уніфікацій, внутрішньої реальності, яку треба лише відкрити. Натомість визнається, що раціональність формується в процесі зіткнення різних тенденцій, гри різних сил, взаємодії різних процесів» [6]. Подібну думку підтримує С. Терпиший, який зазначає, що «Із втраченою логоцентричністю, переходом до плюралізму смислів та анархізму цінностей культура, по суті, втрачає той сенс, який наповнював її протягом історії» [10, с. 6].

По-друге, перехід від ліберальної до змішаної соціальної організації «ринкового» суспільства, який викликаний великими втратами який зазначає ідея «вільного ринку» після глобальної економічної кризи 2008 року. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Ю. Габермаса, який вважає, що у сучасному західному ринковому суспільстві виникають нові типи конфліктів, які відрізняються від традиційних XIX – середини XX століття. Суперечності, що стосувалися розподілу, перемістилися в сферу культурного відтворення, соціальної інтеграції та соціалізації, крайній вияв яких проявляється в дії різних соціальних рухів, що виникають на перетині державної, економічної системи та інтересів рядових громадян. Одночасно з інституціоналізацією класових конфліктів сучасна держава добробуту вибудовує централізовану систему захисту безробітних та інших знедолених прошарків суспільства, що зводить індивідів до положення клієнтів держави, а ті, у все більшій мірі, не залежать від власних рішень і дій, направлених на реалізацію та захист своїх інтересів. В цей час політичні та економічні конфлікти стають питанням адміністраторів і спеціалістів, що перетворює громадян у заручників інтересів політичних та економічних еліт [Цит. за: 11, с. 42].

По-третє, перехід від національно-державної до полісуб'єктної структури «виробників культури» спричинений втратами позицій національної держави як універсального і єдиного суб'єкта суспільного життя. В. Горбатенко зазначає, що «в сучасних умовах принципово змінюється не лише сама сутність, а й функціональне призначення національного суверенітету. Світовий досвід засвідчує, що парадоксом сучасності постає ситуація, за якої чим більше національна держава спирається на традиційний національно-державний суверенітет, тим більше вона його підриває» [2, с. 75]. Для сфери культури це означає насамперед втрату державою і її органами монополії на виробництво «культурного продукту», що зокрема проявляється у втраті авторитету держави у визнанні митців (проблема державних звань для артистів), у втраті монопольного організаційного і фінансового становища державних закладів культури (проблема конкурсного заміщення посад керівників національних мистецьких закладів) тощо.

Описані соціокультурні зміни дозволяють визначити основні тенденції культурної динаміки. Насамперед ідеться про зміну сутності механізму «наслідування традицій», що охоплює радикальну зміну каналів трансляції та темпів відтворення новим поколінням культурної спадщини. На ролі традицій наголошує О. Шульгіна, яка зазначає, що «в традиції, звичай домінує наслідування. Традиція і є наслідування предків і авторитетних сучасників. Дотримуючись традицій того чи іншого соціального середовища, людина виражає свою солідарність з ним, приналежність до нього через наслідування. За це вона має його схвалення й підтримку – джерело позитивно забарвленого емоційного стану, який можна назвати почуттям захищеності, а звідси – душевного комфорту. Отже, традиція, звичай є основним механізмом стабілізації та інтеграції народів, спадкоємності від покоління до покоління духовних цінностей, ідеалів, які лежать в основі національного характеру» [14, с. 9].

Другою тенденцією культурної динаміки виступає «дифузія культури», що особливо інтенсифікувалась на початку XXI століття. Процеси просторово-часового розповсюдження зразків масової культури, запозичення і впровадження нових форм культури у вже сталі системи набули небачених раніше масштабів. О. Самойлов справедливо застерігає, що культурна дифузія веде до уніфікації культури, що «стає все глобальнішою проблемою, яка приховує в собі серйозні загрози. Світ, у якому нам доведеться жити, стає вже не таким яскравим і все меншою мірою пофарбований місцевим колоритом. Багато звичаїв, церемоній, ритуалів, форм поведінки, які у минулому надавали люду його фольклорного та етнографічного різноманіття, поступово зникають по мірі того, як основна частина суспільства засвоює нові стандартні форми життя» [8, с. 295].

Нарешті не варто забувати ще про одну важливу тенденцію – «утилізація культури» бізнесом, що виявляється як наростання процесів поступових змін від соціально-регулятивних функцій культури до домінування формальних рис певних культурних форм, які приносять прибуток. «Взаємодія та проникнення культурних традицій сприяє потужний науково-технічний прогрес, що забезпечують відповідні інструменти та механізми (Інтернет, мобільний зв'язок, електронна торгівля) обміну товарами, послугами та інформацією в масштабах планети. Це зближує проблематику культури споживання з відомими концепціями «якості життя», «постіндустріального суспільства» і дає підстави стверджувати про формування глобальної культури споживання, яка в сучасних умовах лібералізації світової економіки відображає вертикальні і горизонтальні процеси свободи вибору споживача, незалежно від класової позиції та національної приналежності» [12, с. 179].

Велике значення на динаміку культури відіграє освіта. Як слушно зазначає український філософ С. Пролеєв, «освіта як соціальний інститут містить у собі загрозу амбівалентність. З одного боку, вона пропонує людській особі доступ до культурних надбань людства та відкриває можливості продуктивного розвитку особистості, вибудови творчого й успішного життєвого сценарію. З іншого боку, освітній процес розкладає й нищить самотню особистість, виготовляє людей для даної соціальної системи, переформлює їх у типові для даного суспільства соціальні персонажі. Соціальна система тяжіє до того, щоб через систему освіти просто відтворювати саму себе. Таким чином вона прагне зберегти у непорушності усталені диспозиції суспільних відносин, набір соціальних ролей та ієрархію цінностей» [7, с. 18].

Звичайно перелік тенденцій культурної динаміки цим не вичерпується, проте для нас є важливим означити найбільш принципові трансформи, які зачіпають практично усі сфери культурного життя і з якими має справу сучасна культурна політика.

Щодо ситуації з культурною динамікою в Україні, то вона на думку переважної більшості дослідників потребує оптимізації культурної політики. Ми солідаризуємось із О. Задихайло, що «основними напрями державної політики в галузі культури мають визначитися реаліями суспільно-економічного життя країни, а також вирі-

шенням тих завдань, які є першочерговими для розв'язання на певному етапі, а саме:

а) забезпечення належного рівня фінансування цієї галузі;

б) створення нормативно-правової бази у сфері культури, що відповідає сучасним світовим вимогам;

в) забезпечення охорони культурної спадщини;

г) підвищення ролі й престижності професії працівника культури» [4, с. 13].

Таким чином, ми здійснили спробу концептуалізації культурної динаміки в контексті суперечностей соціокультурних змін сучасності. У статті з'ясовано відмінності між таким поняттями як «культурні зміни», «культурний розвиток», «модернізація культури». Визначені основні суперечності сучасного соціального світу, які визначають культурну динаміку: перехід від домінування єдиного типу раціональності до визнання множинності його моделей; перехід від ліберальної до змішаної соціальної організації «ринкового» суспільства; перехід від національно-державної до полісуб'єктної структури «виробників культури», що репрезентують різноманіття неоднорідних інтересів соціальних груп. Описано тенденції динаміки культури: «наслідування традицій», «дифузія культури», «утилізація культури». Показано, що для України є актуальною оптимізація культурної політики, основними принципами якої мають стати: забезпечення фінансування, створення сучасної нормативно-правової бази, забезпечення охорони культурної спадщини, а також підвищення престижності професії працівників сфери культури.

Список використаних джерел

1. Гомілко О. Суспільство знань як виклик раціональності / О. Гомілко // *Філософія освіти*. – 2015. – №1 (16). – С.26–38.
2. Горбатенко В. П. Національна держава та її суверенність в умовах глобалізації / В. П. Горбатенко // *Studia Politologica Ucraino Polona*. – Житомир. – 2013. – С.71–75.
3. Дорогунцов С., Ральчук О. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури / С. Дорогунцов, О. Ральчук // *Вісн. НАН України*. – 2001. – №10. – С.16–32.
4. Задахайло О. А. Організація управління культурою в Україні (адміністративно-правовий аспект): Ареф. дис., 2006. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2006/06zoaapa.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1
5. Іванова К. А. Культурні зміни в контексті глобалізації / К. А. Іванова // *Практична філософія*. – 2010. – №4. – С.26–31.
6. Лях В. В. Дискурси раціональності в постмодерній перспективі / В. В. Лях // *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Філософія. Культурологія: зб. наук. пр. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «Нау-друк». – 2010. – №2. – С.12.
7. Пролєєв С. Репресивність освіти: вимушена необхідність чи владні зазіхання соціуму? / С. Пролєєв // *Філософія освіти*. – 2007. – №1 (6). – С.18.
8. Самойлов О. Ф. Дифузія культури у добу глобалізації / О. Ф. Самойлов // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – 2013. – №35. – С.292–296.
9. Сорокин П. Соціальна і культурна динаміка: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права, и общественных отношений / П. Сорокин. – Санкт-Петербург: Изд-во РХГИ, 2000. – 1054 с.
10. Терепищій С. О. Сучасні освітні ландшафти / С. О. Терепищій. – К.: «Фенікс», 2016. – 309 с.
11. Титенко О. А. Еволюція поглядів на сутність та місце суперечностей у функціонуванні економічних та соціальних систем / О. А. Титенко // *Економіка та підприємництво*. – 2012. – Вип.29. – С.34–44.

12. Шамборовський Г. Глобальна культура споживання як якісна характеристика соціально-економічного добробуту / Г. Шамборовський // *Вісник Львівського університету*. Серія міжнародні відносини. – 2013. – Вип.33. – С.171–179.

13. Штомпка П. Соціологія соціальних змін / П. Штомпка. – М., 1996.

14. Шульгіна В. Д. Мистецька освіта у вимірах української філософської думки / В. Д. Шульгіна // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип.9 (14). – С.3–10.

References

1. Gomilko O. *Suspil'stvo znan' jak vyklyk racional'nosti* / O. Gomilko // *Filosofija osvity*. – 2015. – №1 (16). – С.26–38.
2. Gorbatenko V. P. *Nacional'na derzhava ta i'i' suverenist' v umovah globalizacii* / V. P. Gorbatenko // *Studia Politologica Ucraino Polona*. – Zhytomyr. – 2013. – С.71–75.
3. Doroguncov S., Ral'chuk O. *Stal'ny rozvytok – cyvilizacijnyj dialog pryrody i kul'tury* / S. Doroguncov, O. Ral'chuk // *Visn. NAN Ukrainy*. – 2001. – №10. – С.16–32.
4. Zadyhajlo O. A. *Organizacija upravlinnja kul'turoju v Ukraini (administratyvno-pravovij aspekt): Aref. dys.*, 2006. – Rezhym dostupu: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2006/06zoaapa.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1
5. Ivanova K. A. *Kul'turni zminy v konteksti globalizacii* / K. A. Ivanova // *Praktychna filosofija*. – 2010. – №4. – С.26–31.
6. Ljah V. V. *Dyskursy racional'nosti v postmodernij perspektivi* / V. V. Ljah // *Visnyk Nacional'nogo aviacijnogo universytetu*. Serija: *Filosofija. Kul'turologija: zb. nauk. pr.* – K.: Vyd-vo Nac. aviac. un-tu «Nau-druk». – 2010. – №2. – С.12.
7. Prolejev S. *Represyvnist' osvity: vymushena neobhidnist' chy vladni zazihannja sociumu?* / S. Prolejev // *Filosofija osvity*. – 2007. – №1 (6). – С.18.
8. Samojlov O. F. *Dyfuzija kul'tury u dobu globalizacii* / O. F. Samojlov // *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu*. – 2013. – №35. – С.292–296.
9. Sorokin P. *Social'naja i kul'turnaja dinamika: Issledovanie izmenenij v bol'shih sistemah iskusstva, istiny, jetiki, prava, i obshhestvennyh otnoshenij* / P. Sorokin. – Sankt-Peterburg: Izd-vo RHHI, 2000. – 1054 s.
10. Terapyshhyj S. O. *Suchasni osvitni landshafty* / S. O. Terapyshhyj. – K.: «Feniks», 2016. – 309 s.
11. Tytenko O. A. *Evolucija pogljadiv na sutnist' ta misce superechnostej u funkcionuvanni ekonomichnyh ta social'nyh sistem* / O. A. Tytenko // *Ekonomika ta pidpryjemnyctvo*. – 2012. – Vyp.29. – С.34–44.
12. Shamborovs'kyj G. *Global'na kul'tura spozhyvannja jak jakisna harakterystyka social'no-ekonomichnogo dobrobutu* / G. Shamborovs'kyj // *Visnyk L'vivs'kogo universytetu*. Serija *mizhnarodni vidnosyny*. – 2013. – Vyp.33. – С.171–179.
13. Shtompka P. *Sociologija social'nyh izmenenij* / P. Shtompka. – M., 1996.
14. Shul'gina V. D. *Mystec'ka osvita u vymirah ukrai'ns'koi' filosof's'koi' dumky* / V. D. Shul'gina // *Naukovyj chasopys Nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova*. Serija 14: *Teorija i metodyka mystec'koi' osvity: zbirnyk naukovykh prac'* / M-vo osvity i nauky Ukrainy, Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova. – K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2010. – Vyp.9 (14). – С.3–10.

Shevchenko M. I., Candidate of Cultural Studies, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), ua.kiev.marina@gmail

Trends of cultural dynamics in the context of contradictions of modernity social and cultural changes

The article makes an attempt to conceptualize cultural dynamics in the context of the contradictions of the sociocultural changes of the present. It clarifies the differences between such concepts as «cultural changes», «cultural development», and «cultural modernization». The author of the article has defined the main contradictions of the modern social world determining the cultural dynamics, in

particular, the transition from one type of rationality domination to the recognition of its models plurality; transition from a liberal to a mixed social organization of the «market» society; transition from national–state to polysubject structure of the «culture producers», representing the diversity of social groups' heterogeneous interests. Tendencies of cultural dynamics are described in the article: «adherence to traditions», «culture diffusion», and «culture utilization».

Keywords: culture, cultural dynamics, cultural changes, cultural development, modernization of culture.

* * *

УДК 81'373.612.2:304

Шніцер М. М.,
викладач кафедри філософії,
Ужгородський національний університет
(Україна, Ужгород), gileya.org.ua@gmail.com

МЕТАФОРА ЯК ІНСТРУМЕНТ ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙНОСТІ

Дискусії щодо ефективності метафори як комунікативного та інтерпретативного засобу не припиняються впродовж тисячоліть. Однак сам факт перманентної присутності метафори в комунікативній сфері й виконання нею інструментальної місії відображення соціальної дійсності апостеріорі доводить щонайменше істотність її функціонального покликання й когерентність очікуванням суспільної свідомості. Очевидно, суспільна сфера в багатьох випадках потребує саме такого мовного засобу – з усіма його перевагами і недоліками.

Ключові слова: метафора, комунікативна сфера, інтерпретативний засіб, суспільна свідомість, генезис уявлень, соціальна дійсність, функціональне покликання.

У працях «Позитивізм та ідеалізм у мовознавстві» (1904), «Мова як творчість і як розвиток» (1905), «Дух і культура в мові» (1925), «Культура і мова Франції» (1923) Карл Фосслер ретельно проаналізував два напрями пізнання мови – ідеалізм як творче начало та механіцизм (позитивізм) як науковий формалізм і змістовна обмеженість. На думку Фосслера, досліднику мови не слід обмежуватись «селекціонуванням» фактів: оскільки мова є віддзеркаленням духу, то особливості, закономірності й закони розвитку мови треба виявляти в живій, практичній «діяльності духу».

Г. Гадамер протиставив історично зумовлений досвід теоретико–пізнавальному підходу до розуміння буття. Він, зокрема, зауважив: сонце заходить для нас попри те, що ми добре обізнані з коперніканською картиною світу. Іншими словами, мова вперто зберігає видимість (Augenschein), яка з точки зору класичного раціоналізму й науки може бути хибною. Сутність причинно–наслідкового зв'язку полягає в тому, що мовний зворот «захід сонця» не є довільним: він виражає деяку видимість (Schein), в абсолютній більшості випадків адекватну дійсності. І хоча шляхом мислинневого конструювання та рефлексії можна піднятися над цією наочною достовірністю (власне, тому за допомогою слів ми спроможні виразити й точку зору розуму, віддзеркалену в коперніканській теорії), однак нам не до снаги спростовувати чи касувати природну видимість, поглянувши на захід сонця очима лише науки: по–перше, видимість для нас продовжує залишатись справжньою реальністю, по–друге, істина, яку повідомляє нам наука, сама зумовлена певним відношенням до світу, а тому не може вважатися істиною остаточною, об'єктивною і безсторонньою.

Г. Хоум переконливо проілюстрував, що існує безліч тематичних, аспектих, факторних зрізів мен-

тальної диференціації соціальної дійсності, а відтак – і детермінованої нею смислової диференціації вербального світу. Хоум пропонував у дослідницькому плані зануритися ще глибше – перейти від дослідження ментальних відмінностей тлумачення слів до вивчення відмінностей ментального сприйняття звуків, котрі формують своєрідний будівельний матеріал, виявляються засобом, інструментом переведення слів із площини потенційної в актуальну. Ось типовий зразок його аргументації: «Різні нації мають різну уяву про різкість чи ніжність звуків; зокрема, звук, який італійцю здається різким і неприємним, для північного вуха може здатися ніжним; тут нема загального мірила, тому не може бути й підстав для надання переваги чомусь одному. З цим справа подібна до поведінки і манер: для одного народу характерні відвертість і щирість, розкутість у висловах і вчинках; для іншого ж пріоритетом є ввічливість, стриманість і прихованість усіх почуттів, які можуть когось образити; кожному з них неприємні манери іншого. Зніжену людину ображають найменші вияви тієї суворості, яку жорстка людина вважає мужністю; для зніженого слуху неприйнятно різкість слів, які звучать не більш, ніж енергійно, для тих, хто звик до висловів жорсткіших. Чи впливає з цього необхідність облишити як безплідну будь–яку думку про порівняння мов з точки зору їхнього звучання? Ні, адже можна й треба робити в цьому напрямку необхідні кроки, хоча на остаточне розв'язання проблеми надіяється важко» [11, с. 127].

На безпосередній зв'язок ментального каркасу суспільства та його мовного віддзеркалення вказував В. Гумбольдт. Він підкреслювалося, що мова – найбільш виразне відображення «духу» народу, його неповторної національної специфіки; вона – не лише інструмент і результат «праці» такого духу, а й перманентна творча діяльність, яка «об'єднує духовну енергію народу». Саме в структурі і в лексично–граматичних особливостях мовного світу природно й безпосередньо відтворюється глибинна специфіка того чи іншого народу, нації, суспільства, цивілізації.

Своєрідною ілюстрацією цієї тези може слугувати рефлексія І. Тена з приводу італійської мови: «Багатством своїх ритмів і звучних закінчень італійська мова надає красу і гармонію найбільш тривіальним речам, оздоблюючи благородними і розкішними прикрасами предмети, які самі по собі не є прекрасними. Навіть коли італієць змальовує, наприклад, руїніну дію старості, тоді його стиль викладення думки, як небо Італії, проливає золотаве світло на руїни, на похмурі видовище, перетворюючи його на прекрасну картину» [9, с. 79].

Як зазначав Г. Вельфін, італієць завжди раціоналізує об'єкт зображення, виокремлюючи та інститууючи його, натомість німець діє здебільшого ірраціональним чином: він виявляє непокору логіці або застосовує особливу алогічну логіку, котра витікає із «логіки походження», з морфологічних відмінностей. У цьому, власне, й полягають ментальні відмінності, світоглядні особливості та характерні ознаки художніх стилів Італії та Німеччини. Попри поширений стереотип, німці не сприймають норму як безумовну необхідність: вони вбачають у ній дещо ірраціональне. Розвиваючи цю думку, Вельфін зауважив, що струмисько води та прожилки дерева в темпоритмі буттєвої динаміки справляють на німця принципово ірраціональне враження, а от італієць

інстинктивно раціоналізує такі явища, намагається звести їх до чітких послідовностей, формул і причинно-наслідкових зв'язків.

Всі мови можна структурувати й категоризувати за критерієм ступеня раціоналізму, який лежить у їхній генеалогічній основі. Відтак, розмежовують мови аналітичні та синтетичні. Більшість західноєвропейських мов є аналітичними: їм притаманна раціональна форма побудови речень, яка – в свою чергу – віддзеркалює раціональність мислення. Натомість східнослов'янські мови є синтетичними: їхні речення вибудовуються в дещо довільний і навіть ірраціональний спосіб, також вони використовують непритаманний західноєвропейським мовам принцип створення відмінків.

Інколи невербальні форми транслювання думки (немовленнева мова, тобто мова за відсутності мовлення) бувають навіть більш виразними і промовистими, ніж ті, що реалізуються за допомогою слів. Наприклад, мовчання є надзвичайно важливим елементом комунікативної і аргументаційної взаємодії. Бернард Шоу, зокрема, вважав мовчання найдосконалішою формою презирства, а П'єр Реверді наділяв мовчання статусом найбільш жорстокого і водночас благородного інструмента критики.

Існують й інші неадекватні буттєвим реаліям стереотипи, один з яких на власному досвіді розвінчав Стефан Малларме, довівши, за словами Жілія Ліповецькі, що «папір не єдиний матеріал для поета; аби довести це, він писав вірші на віялах, бонбоньєрках, чайниках, дзеркальцях, банках, хусточках, немов намагався – як стверджують його прихильники – вмонтувати свої вірші в саме життя» [4, с. 51–52].

Історія знає чимало принципів, критеріїв і засобів артикуляції граничних основ буття. Приміром, прихильники доктрини орфізму виходили з універсалістських, світоглядних і навіть терапевтичних можливостей музики, а послідовники релігійної секти Піфагора вважали, що метафізична сутність, субстанція буття і природа речей закодовані в числах: лише до числа неможливо застосувати хибну інтерпретацію – і в цьому сенсі число має безперечні переваги перед словом. Н. Кузанський сформулював модус переконання щодо сакральності чисел ще категоричніше: там, де зазнає поразки мова математики, людина вже не в змозі зрозуміти нічого.

Сила «мови чисел» пояснюється тією обставиною, що вона гранично об'єктивна, неупереджена і безстороння. На безальтернативності переконання засобом чисел наполягав і Г. Лейбніц. Він любив повторювати: коли буде формалізована вся мова, тоді припиняться будь-які герменевтичні розбіжності – антагоністи сядуть за стіл і все узгодять засобом підрахунку. Наведену думку можна було б вважати цілком аргументованою, якби не одне «але»: формалізувати «всю мову» на принципах конвенційності й загальноприйнятності практично неможливо – принаймні, досі цього зробити не вдалося, незважаючи на численні спроби.

Китайська культура сформувала своєрідну систему письма, яка базується на уявленні ідей і ситуацій, а не звуків, як це відбувається у всіх інших графічних системах євразійського континенту. Тому сучасний китаєць може прочитати напис на стелі епохи Конфуція, не маючи жодного уявлення про те, яким була вимова в ті часи. Це

можна порівняти з латиною у часи Середньовіччя, яка дозволяла викладачеві поїхати працювати в Роттердам, Мілан або Париж. У мешканців різних провінцій Китаю можуть бути різні традиції, кухня, історія або навіть мова, проте всіх їх об'єднує китайська писемність. Саме вона поєднала країну в просторі й часі. Це пояснює, чому показ усіх фільмів відбувається із субтитрами: завдяки такому засобу досягається мета розуміння в усіх провінціях.

Щодо переваг і недоліків піктографічного (ієрогліфічного) письма існує чимало різногласних. До переваг фахівці здебільшого відносять високий рівень абстрактності, а також можливість користуватися людьми, які володіють різними мовами. Щоправда, високий рівень абстрактності постає водночас і недоліком цього різновиду письма. В кожному разі, якщо алфавіт має на меті відтворити звучання, форму деякого смислу (змісту), то ієрогліфічне (графічне) письмо апіорі покликане віддзеркалювати сам зміст, смислове значення предметів, явищ і процесів. Між іншим, до питання про сутність відмінностей між абеткою, алфавітом і азбукою: якщо значення Абетки і Алфавіту абсолютно ідентичні, то значення Азбуки дещо ширше – на додаток до значень Абетки і Алфавіту ще й найпростіші положення, основи чогось.

Згідно з А. Бергсоном, істина невимовна; а кожна спроба її вираження призводить до її неминучого спотворення. Людині ніяк не уникнути онтологічного імперативу, згідно з яким все, що спонукає її до діяльності, має бути опосередковане вердиктом її свідомості, усвідомлення. Між нею та фактами завжди існує посередник споглядальності, в результаті чого реальна і евентуальна дійсність сприймається картинно, образно, теоретично (між іншим, етимологічно «теорія» і є спогляданням). Жоден факт не віддзеркалюється в свідомості абсолютно тотожно, бо свідомість людини – це не пасивне дзеркало, а активна, спонтанна, перетворююча сила; вона, згідно з формулою К. Маркса, ніколи не може бути чимось іншим, як усвідомленим буттям.

У філософському процесі проблема свідомості набувала найрізноманітніших тлумачень. Ідеалізм вважає свідомість активним началом матерії. Внаслідок цього свідомість наділялася надматеріальним, надприродним характером. Фактично свідомість відривалась від людини і природи, їй приписували самостійне, незалежне субстанційне існування.

Згідно з дуалізмом у світі завжди існували дві незалежні одна від одної субстанції – матерія і свідомість. Свідомість, як і матерія, є вічною, вона не виникла і не народжувалась. Відповідно відпадала й необхідність відповіді на запитання про її походження.

Близькою до дуалістичного тлумачення свідомості є концепція П. Тейяра де Шардена, який вважав, що свідомість так само первісна, як і матерія. Вона виникла в процесі спілкування між двома індивідами: відбулася деяка «мутація від нуля до всього».

Значний крок у розумінні природи свідомості зробив матеріалізм XVII–XVIII століть. Він відкинув ідеалістичні та дуалістичні уявлення про свідомість, позиціонуючи її як пізнавальний образ, як відображення світу в мозку людини, як функцію особливим чином організованої матерії. Матеріалісти завжди шукали

спільність, єдність між явищами свідомості та об'єктивним світом. Вони намагались вивести духовне із матеріального як первісного, визначального щодо свідомості. Втім, тогочасний матеріалізм так і не спромігся розкрити суспільну природу і активний характер свідомості.

Історії розвитку філософської думки відомі також вульгарно-матеріалістичні концепції, які ідеально ототожнювали з матеріальним, думку – з нервово-фізіологічними процесами мозку (Л. Бюхнер, Я. Молешот, К. Фогхт). Спіноза розглядав свідомість (мислення) як всезагальну властивість, атрибут матерії, яка тільки кількісно різниться на різних рівнях її організації (гілозоїзм).

Нова епоха в розумінні генезису свідомості була пов'язана з німецькою класичною філософією. Гегель впритул підійшов до проблеми соціально-історичної природи свідомості, звернув увагу на різні рівні її організації, на активність та історизм. Він виходив з тих міркувань, що свідомість особи (суб'єктивний дух) необхідно пов'язана з об'єктом, залежить і визначається історичними умовами життя.

Велика заслуга у з'ясуванні природи свідомості належить позитивному знанню, яке збагачується в XIX–XX ст. досягненнями нейрофізіології (частково вченнями І. Сеченова, І. Павлова, Й. Прохаски) та експериментальної психології (в працях Г. Фехнера, В. Вундта, У. Джемса).

Марксистським світоглядним підходом свідомість витлумачується, по-перше, як функція головного мозку, по-друге, як необхідний інструмент практичної діяльності людини. Свідомість виникає, функціонує і розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її чуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики. Відображаючи об'єктивний світ, свідомість детермінується природним і соціальним середовищем.

Питання походження і сутності свідомості невіддільні від розгляду матерії, спроможної саморухатись і саморозвиватись. Це зумовило розуміння природи свідомості як властивості високоорганізованої матерії, як її атрибутивної властивості – відображення. Так виникла необхідність послідовного історичного дослідження характеру відображення як атрибуту матерії, специфіки форм його вияву на різних рівнях еволюції матерії та дослідження свідомості як найвищої форми відображення.

Світова філософська думка XX ст. переважну увагу приділяла ролі суб'єктивних факторів у існуванні й функціонуванні свідомості. Більшість представників різних філософських шкіл підкреслювали, що в їхніх теоретичних концепціях на противагу попередній «метафізиці» вістря уваги зосереджене на побудові «особливої онтології людської свідомості та суб'єктивності».

Глумачення сучасною філософією онтології свідомості не є однозначним і консенсусним. Представники різних філософських шкіл або описували свідомість в її суттєвій «чистоті» та феноменальній виразності (Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр), або фіксували життя свідомості на феноменально-тілесному рівні (Ф. Ніцше, М. Мерло-Понті), або виявляли детермінацію свідомості через мовні (герменевтика) та інші структури

несвідомого – психоаналіз, структуралізм. Останні з названих напрямків пошуку розуміння «онтології свідомості» не були безуспішними, вони принесли нове знання про механізми свідомості, зумовлені причинними, структурними, функціональними та іншими зв'язками.

Оскільки мова – це одночасно і факт культури, який відрізняє людину від тварини, і факт, завдяки якому започатковуються і утверджуються всі форми соціального життя, то, на думку Леві-Стросса, вона допомагає не лише збагнути специфіку свідомості, а й постає рушійною силою переведення несвідомих структур у соціальні продукти. Мова є базисом, який слугує провідником впливу свідомості на соціальне життя людини. Разом із тим мова здійснює «зворотне» переведення соціальних продуктів у несвідомі структури.

Процес становлення особистості з моменту появи у людини самосвідомості нерозривно пов'язаний з еволюційним розвитком характеру. Індивіду перманентно протистоїть навколишній світ, який вносить корективи у становлення її характеру. «Якщо ти особистість – протистав себе світові, якщо ти не особистість – то стань нею, бо світ протистоїть тобі» – писав у «Естетичних листах» Ф. Шіллер. А оскільки навколишній світ, його природна і соціальна складові знаходяться в постійному русі, то характер особистості перебуває в перманентному еволюційному розвитку.

Історія терміну «ідея» є історією неухильної його деградації: найбільш конкретному зі слів судилося стати найбільш абстрактним. «Ідея», «ейдос» є «тим, що видно»: це саме зорові метафори. Але бачать при цьому не хаос зовнішніх ознак, а єдність, структуру, форму, сутність, цілісність: те, що німецькою мовою виражається концептом «Gestalt». Характерно, що обидва слова – «ідея» та «ейдос» – походять від спільного слова, котре має два смислових значення: бачити і знати. «Ідея» та «ейдос» означають одне й те ж: розумне бачення; в «ідеї» більше підкреслено «бачення», тоді як в «ейдосі» – «знання». Бачити – значить знати.

Соціально детермінованою є не стільки природа ідей, скільки засоби їх вираження. Взаємозумовленість і взаємовплив мови та суспільства детерміновані тим, що, з одного боку, сфера соціального завжди мислиться як побудована з деяких дискурсів, а з іншого, – мовна сфера визначається як діалогічна, зумовлена соціальними і матеріальними факторами.

Часто аргументація виявляється неефективною не з вини суб'єкта аргументації, а з причин тієї чи іншої міри неготовності суспільного середовища сприйняти об'єктивно переконливу й навіть аргументаційно бездоганну інтерпретацію. Фрідріху Ніцше належить методологічно-евристичне порівняння художника з людиною, яка танцює в кайданах. Роль таких кайданів відіграють особливості індивідуального стилю, мистецьких пріоритетів і вподобання публіки. Інколи кайдани виявляються нестерпними і призводять до загибелі найталановитіших художників: «Наші Гольдерліни, Клейсти та подібні до них гинуть від своєї незвичайності, не витримуючи клімату так званої німецької культури; лише по-справжньому залізни натури Бетховена, Гете, Шопенгауера і Вагнера можуть встояти. Однак дія виснажливої боротьби позначилася на багатьох їхніх рисах та зморшках: вони дихають важче і в їхній тональності часто відчувається щось надміру

насильницьке» [6, с. 19]. Підбиваючи узагальнюючий підсумок наведеного суспільного феномена, Ніцше сформулював лаконічний діагноз: від цієї збоченої «дійсності» ми вже й самі хворі.

Не менш розпачливим в оцінках ситуації був Йозеф Гьоррес: «Найкращим нашим письменникам докоряють, що їх ніхто не читає, що їхні книги покриваються пліснявою на складах. Але ж набиває листям гусінь своє черево, а апельсин слугує їй в кращому випадку для того, щоб на нього випорожнятися. Так само і в траві на полі багато прихильників, які її із задоволенням їдять; а що стосується газет—одноденок, то вони взагалі виявляються справжніми представницями безсмертя» [2, с. 230]. Так що не варто перетворювати життя на гонитву за популярністю: надто часто така популярність свідчить про найгірше з можливого — про аргументаційно—стильову невибагливість і вольовий параліч суб'єкта світоглядної пропозиційності.

Зрештою, чому вердикти різних соціумів щодо однієї і тієї ж ідейно—світоглядної пропозиційності інколи не просто відрізняються, а й виявляються діаметрально протилежними? Безперечно, в зазначених випадках спрацьовує велика сукупність факторів соціокультурного, ментального, історично—спадкоємнісного, ціннісного, етичного та іншого гатунку. З метою їхнього філософського опрацювання доречно вдатися до послуг прикладів з історії і теорії мистецтва з огляду на їхню ілюстративну витонченість, переконливість і наочність. Наприклад, як переконливо довів Мартін Гайдеггер, «Сикстинська мадонна» невіддільна від церкви у П'яченці — «невіддільна не в сенсі антикварно—історичному, а по суті своїй — як образ. Фактично цей образ завжди притягуватиме сюди» [10, с. 263].

Герменевтичні диференціали є не інтерпретаційними константами, а змінними величинами, функціональна значущість яких коливається в широкому діапазоні в залежності від конкретно—історичних обставин. Ця обставина зумовлює потребу ґрунтовного когнітивного освоєння не лише потенціалу герменевтичних диференціалів, а й герменевтичних пріоритетів широкої палітри конкретно—історичної евентуальності (за принципом кореляційної симетрії: кожному конкретно—історичному типу соціальної дійсності відповідає певна ієрархія герменевтичних диференціалів).

Ще один істотний аспект — аргументаційний приріст як результат системної взаємодії герменевтичних диференціалів. Йдеться про таку особливість системного нашарування герменевтичних факторів, за якої сукупність кількох інтерпретаційних інструментів дає «на виході» не звичайну суму, а деяку результуючу прогресію (за принципом $1+1=3$). Знання цього феномена дає можливість здійснити нарощування аргументаційного потенціалу не лише оперативного, а й осядливості з точки зору використання інтерпретаційних ресурсів суб'єктом ідеологічної пропозиційності.

Істотний внесок у теорію аргументаційної досконалості ідейної пропозиційності зробив Лев Шестов. Він, зокрема, писав: «Найкращий і найпереконливіший спосіб доведення — це почати свої міркування з безневинних, усіма підтримуваних тверджень. Коли підозрілість слухача вже достатньо приспана, коли в нього навіть народилася впевненість, що ви збираєтеся підтвердити його найулюбленіші

ідеї, тоді настав момент відверто висловитися, однак обов'язково спокійним тоном — таким, яким раніше були виголошені трюїзми. Про логічний зв'язок можна не турбуватися: в абсолютній більшості випадків на людину значно сильніше діє послідовність інтонацій, ніж послідовність думок. Таким чином, якщо вам вдасться, не порушуючи тональність, після низки банальностей і загальних фраз висловити попередньо підготовлені підозрілі думки, то вважайте, що ви вдало впоралися зі своєю справою» [12, с. 200]. Такий метод поступового посилення, нарощування смислової акцентованості на тлі збереження попередньої невисокої інтонаційної напруги в переважній більшості випадків є доволі ефективним інструментом впровадження у масову свідомість акцентів і пропозицій, необхідних суб'єктові артикуляції.

Зрештою, Лев Шестов умів не лише менторським тоном викладати хрестоматійні постулати, що стосуються сфери аргументаційної феноменології; він також плідно попрацював над розвінчуванням багатьох хоч і усталених, однак помилкових уявлень про природу герменевтичної ефективності. Зокрема, Шестов слушно зауважив, що «іноді варто лише грудним, тремтливим голосом, який зазвичай буває в переконаних людей, гаркнути якусь коротку фразу, і численна аудиторія досі недовірливих слухачів виявиться вміть підкореною. Так здавна повелося: всі вважали, ніби істина вміє голосно і сильно кричати. Насправді ж істина дуже часто німа, особливо нова істина, яка майже завжди володіє слабким голосом. Втім, у даному разі важливим є лише те, що реально впливає на натовп» [12, с. 287]. Наукова коректність і така інтимна функція свідомості, як совість, потребують внесення деяких коректив: «Те, що реально впливає на натовп», є важливим не лише у зауваженому Шестовим випадку — його важливість безперечно скрізь і завжди, де і коли йдеться про потребу інтерактивного обміну, завоювання симпатій масової свідомості з метою її аксіологічної, телеологічної і в цілому світоглядної мобілізації і скерування.

Позабудь—яким сумнівом, істотний вплив на суспільну свідомість можна здійснити лише в тому випадку, якщо враховувати психологічні особливості сприйняття тієї чи іншої аргументації конкретно—історичним суспільним середовищем. Ідею психологічних типів зазвичай пов'язують з іменем Карла Густава Юнга. Втім, ще Фрідріх Шіллер наголошував на існуванні двох психологічних типів людини. Він, зокрема, писав: «Існує значний психологічний антагонізм між людьми, який виявляється під час культурного розвитку. Оскільки він радикальний і вкорінений у душевній основі, то викликає істотніше протистояння, ніж може випадкове неспівпадіння інтересів. Цей антагонізм відбирає у митця та поета будь—яку надію всім сподобатися і всіх зачепити за живе; він позбавляє філософа можливості навіть тоді, коли той зробив усе можливе, переконати всіх. Отже, зазначена протилежність винна в тому, що жоден духовний твір і сердечний вчинок не може викликати у всіх людей почуття рішучого вдовolenня. І навряд чи ця особливість може бути усунута в принципі» [13, с. 176].

На масову свідомість найбільший вплив справляє аргументація, яка апелює до афективної складової людської природи, адже, як влучно констатував Фрідріх

Ніцше, «лише серце може зробити нас щасливими» [14, с. 10]. Афективний інтеграл сприйняття вкорінений у найглибших, найбільш архаїчних світоглядних структурах людини. Ця обставина пояснює ефективність афективно акцентованої аргументації справедливості, напружено-експресивних способів, стилів і засобів тлумачення. Втім, деколи афективний спосіб аргументування є наслідком не достеменного заговування всіх вірогідних наслідків («за» та «проти»), а особливостей становлення, структуризації світоглядних конструктів. Як зазначав у цьому контексті Ніцше, «хто пише кров'ю і притчами, той наполягатиме, щоб його не читали, а завчали напам'ять» [7, с. 8].

Щоправда, тут варто зауважити, принаймні на двох, «але». Перше зводиться до того, що будь-яке афективне тлумачення (зі сфери справедливості в тому числі) спрацьовує лише тоді, коли воно мотивоване проблемою не індивідуального чи вузькокорпоративного, а загальносуспільного формату. Лише за таких умов, як слушно зауважила Жермена де Сталь, «ми знайдемо в книзі автора не стільки ознак його особистості, скільки загального духу нації та епохи» [8, с. 191], що, власне, й схилить шальки терезів на користь позитивного сприйняття суспільною думкою афективних апеляцій. У кожному разі, як регламентував один з основних постулатів античної риторики, оратор повинен вичерпати тему, а не терпіння слухачів.

Друге «але» полягає в тому, що аргументації афективного типу спрацьовують не завжди, інакше кожен вдавався б до такого простого методу нав'язування своїх ідейно-світоглядних пріоритетів. Остаточний вердикт в кінцевому висліді істотною мірою залежить від динамічних особливостей суспільного середовища. Наприклад, у часи поступового і поступального розвитку метод афективних тлумачень вочевидь не спрацьовує (навіть якщо суб'єкт таких тлумачень має на це моральне право з огляду на використання, як у випадку Ніцше, для написання ідейного кредо «власної крові замість чорнил»). Афективні інтерпретації виявляються ефективними лише у випадку перспективістської непевності (висловлюючись російською, «во время безвременья»). Як слушно зауважив Володимир Корнілов, «у дисгармонійні часи алогічний метод не лише більш чесний, а й більш продуктивний» [5]. На перший погляд, це може здатися дещо парадоксальним, однак у непевні часи індивідуальна та суспільна цінність такої чесноти, як чесність, виявляється значно вищою, ніж за часів «реставрації». Це додатково нарощує, потенціює продуктивність позірно алогічних аргументів афективного типу.

До очевидних дослідницьких здобутків Йозефа Ґорреса слід віднести той факт, що йому вдалося провести переконливі асоціативні паралелі між перцептивними закономірностями природи та людини, виокремивши деякі істотні алгоритми універсального гатунку: «Вогонь за своєю природою любить форму піраміди, а вода – форму кулі; як вогонь, так і вода, без будь-якого геометричного конструювання, котре передувало б, самі по собі набувають відповідного вигляду, і афекти також набувають відповідної форми – так само, як, зрештою, необхідність, що породжує твір мистецтва, сполучає в ньому форму і нуртуючий дух» [1, с. 300].

Доволі часто фактичний бік справи (ідеї, теорії, доктрини окремої людини чи цілого режиму) має не настільки істотне значення, як її репутація. «Та, що біжить попереду вас», – такою є найбільш влучна дефініція репутації в даному випадку. Справді, репутація є своєрідним супроводом, який задає тон сприйняттю явища чи феномена. Звичайно, нема ніяких гарантій, що таке сприйняття згодом не буде переглянута чи істотно скориговане, проте початковий акорд, первинний ракурс сприйняття все ж має неабияке значення.

Важко не погодитись із аргументацією Роберта Гріна: «Репутація захистить вас, не дозволить людям дізнатися, хто ви насправді, певною мірою допоможе вплинути на судження світу щодо вас. Репутація володіє чудодійною силою: одним помахом чарівної палички вона може подвоїти вашу силу і відігнати переслідувачів. Мають одні й ті ж справи вигляд прекрасний чи жахливий – цілком і повністю залежить від репутації виконавця. Спочатку вам належить попрацювати на репутацію володаря якоїсь видатної якості – наприклад, чесності, щедрості, справедливості. Це виокремить вас з натовпу, змусить інших висловлюватися про вас з пієтетом. Далі докладіть зусиль, щоб про вашу репутацію дізналися якомога більше людей, і можете спокійно спостерігати, як вона поширюється із силою лісової пожежі» [3, с. 519].

Список використаних джерел

1. Гёррес Й. Волшебный рог мальчика // Эстетика немецких романтиков. – М.: Искусство, 1987. – 736 с.
2. Гёррес Й. Сполохи и другие статьи из журнала «Аврора» // Эстетика немецких романтиков [Текст] / сост. А. В. Михайлов. – М.: Искусство, 1987. – С.220–247.
3. Грин Р. 48 законов власти [Текст] / Р. Грин; пер. с англ. Е. Я. Мигунова. – М.: Рипол Классик, 2003. – 777 с.
4. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / Ж. Липовецки. – СПб.: Владимир Даль, 2001. – 336 с.
5. Литературная газета. 26 апреля 1995 года.
6. Ницше Ф. Странник и его тень / Ф. Ницше. Избранные произведения: В 3 т. Пер. с нем. – М.: REFL-book, 1994. – 400 с.
7. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф. Ницше. Сочинения. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – 829 с.
8. Сталь Ж. де. О литературе, рассмотренной в связи с общественными установлениями. – М.: Искусство, 1989. – 476 с.
9. Тэн И. Философия искусства. – М.: Республика, 1996. – 351 с.
10. Хайдеггер М. О «Сикстинской мадонне» / М. Хайдеггер // Работы и размышления разных лет. – М.: Издательство «Гнозис», 1993. – С.252–265.
11. Хоум Г. Основание критики. – М.: Искусство, 1977. – 615 с.
12. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности: Опыт адогматического мышления [Текст]: научное издание / Л. И. Шестов / Сочинения. – М.: Раритет, 1995. – 431 с.
13. Юнг К.-Г. Психологические типы [Текст] / К. Г. Юнг; пер. С. Лорие; ред. В. Зеленский. – М.: Университетская книга, 1997. – 718 с.
14. Ясперс К. Ницше и христианство. – М.: Моск. филос. фонд; «Медиум», 1994. – 115 с.

References

1. Gorres Y. Volshebnyy rog mal'chika // Estetika nemetskih romantikov. – M.: Iskustvo, 1987. – 736 s.
2. Gorres Y. Spolokhi i drugiye stat'i iz zhurnala «Avrora» // Estetika nemetskih romantikov [Tekst] / sost. A. V. Mikhaylov. – M.: Iskustvo, 1987. – S.220–247.
3. Grin R. 48 zakonov vlasti [Tekst] / R. Grin; per. s angl. Ye. Ya. Migunova. – M.: Ripol Klassik, 2003. – 777 s.
4. Lipovetski Zh. Era pustoty. Esse o sovremennom individualizme / Zh. Lipovetski. – SPb.: Vladimir Dal', 2001. – 336 s.

5. Literaturnaya gazeta. 26 aprelya 1995 goda.
6. Nitsche F. Strannik i yego ten' / F. Nitsche. Izbrannyye proizvedeniya: V 3 t. Per. s nem. – M.: REFL–book, 1994. – 400 s.
7. Nitsche F. Tak govoril Zaratustra / F. Nitsche. Sochineniya. V 2 t. – M.: Mysl', 1990. – T.1. – 829 s.
8. Stal' Zh. de. O literature, rassmotrennoy v svyazi s obshchestvennymi ustanovleniyami. – M.: Iskusstvo, 1989. – 476 s.
9. Ten I. Filosofiya iskusstva. – M.: Respublika, 1996. – 351 s.
10. Khaydegger M. O «Sikstinskoy madonne» / M. Khaydegger // Raboty i razmyshleniya raznykh let. – M.: Izdatel'stvo «Gnozis», 1993. – S.252–265.
11. Khom G. Osnovaniye kritiki. – M.: Iskusstvo, 1977. – 615 s.
12. Shestov L. Apofeoz bespochvennosti: Opyt adogmaticheskogo myshleniya [Tekst]: nauchnoye izdaniye / L. I. Shestov / Sochineniya. – M.: Raritet, 1995. – 431 s.
13. Yung K.–G. Psikhologicheskiye tipy [Tekst] / K. G. Yung; per. S. Lorie; red. V. Zelenskiy. – M.: Universitetskaya kniga, 1997. – 718 s.
14. Yaspers K. Nitsche i khristianstvo. – M.: Mosk. filos. fond; «Medium», 1994. – 115 s.

Shnizer M. M., lecturer in philosophy, Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), gileya.org.ua@gmail.com

Metaphor as tool of reflection of social reality

The efficiency of metaphor as communicative and interpretive tool has been debated for centuries. But the fact of the permanent use of metaphor for communications and its role as a tool for reflecting the social reality a posteriori proves at least the significance of its purpose and coherence with the expectations of the public consciousness. It is obvious that in many cases the public domain needs this linguistic tool with all its advantages and disadvantages.

Keywords: metaphor, communication, interpretative tool, public consciousness, genesis of concepts, social reality, functional purpose.

* * *

УДК 316.77:378.091.5(045/046)

Богданова Н. Г.,

доктор філософських наук, професор кафедри охорони праці та екологічної безпеки, Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут Української інженерно-педагогічної академії (Україна, Слов'янськ), bogdanovang@ukr.net

ПРОБЛЕМА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглянуто проблему самореалізації людини у сучасному інформаційному суспільстві. Метою статті є теоретичне розгляд та аналіз проблеми самореалізації людини у сучасному інформаційному суспільстві. Методологія дослідження спирається на фундаментальні основи наукового аналізу, зокрема діалектичний та порівняльний методи. Зроблено висновок про те, що самореалізація має кілька вимірів, які набувають різних форм залежно від кінцевої мети. Вона може бути зорієнтована на досягнення якоїсь конкретної мети: досягти успіху у бізнесі, стати заможним, зробити кар'єру тощо. Такого типу творча реалізація відбувається у вузькому сегменті практичних потреб. Інший вимір має самореалізація, при якій людина зорієнтована на перетворення себе, на знаходження своєї автентичності, на змінення життєво-практичних переорієнтацій. Зазначено, що перспективою подальших досліджень цієї актуальної теми є проблема інформаційно-культурної компетенції людини.

Ключові слова: людина, самореалізація, інформаційне суспільство, цінності, потреби, економіка, виробництво, культура, діяльність, природа.

З появою інформаційного суспільства проблема самореалізації (або інакше – формування відповідної складової «нової людини») постала як конкретне завдання у процесі створення нового типу суспільства, тобто і як процес, що відтворює «людський капітал» для виробництва, і як основне багатство цього суспільства.

Прихильники теорії інформаційного суспільства пишуть про появу своєрідного «нового класу», «нової людини», або нових «ключових фігур» цього суспільства.

На загальнонауковому рівні методології важливими в цій проблематиці є ідеї представників гуманістичної психології про самореалізацію як одну з найвищих потреб людини (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та інші); філософські, психологічні і педагогічні концепції творчості, що розкривають взаємообумовленість творчості і самореалізації особистості (М. Бердяєв, І. Бех, О. Леонт'єв, С. Сисосєва та інші).

Методологічними засадами дослідження на філософському рівні є фундаментальні положення антропологічного підходу до феномену самореалізації людини (В. Андрущенко, В. Асмус, І. Бичко, Л. Коган, О. Лосєв, А. Маслоу, В. Муляр та ін.).

Але означена проблематика все ще не має остаточно визначених контурів, не осмислена достатньо вичерпним чином. Досить дискусивно осмислюються нині питання самореалізації людини у сучасному інформаційному суспільстві.

Тому, метою дослідження є теоретичний розгляд та аналіз проблеми самореалізації людини у сучасному інформаційному суспільстві.

Майбутня виробнича система потребує, з одного боку, дедалі більш індивідуалізованих працівників, а з іншого – людина одержує могутні технічні засоби для формування складного, непересічного самообразу особистості, відповідно до своєї власної унікальності. Тобто самовияв, самореалізація і самоактуалізація стануть не лише бажаними, а й соціально-санкціонованими. Або інакше: проблема суміщення індивідуально мотивованої дії і соціально зумовленої поведінки не є такою вже нерозв'язною, отже, можна сподіватися на те, що «творча адаптація» індивіда стане основою *modus vivendi* людського буття.

Ще більш далекоглядні припущення висловив японський дослідник інформаційного суспільства Й. Масуда, який у праці «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1983 р.) висунув цікаву гіпотезу щодо обрисів майбутнього суспільства і свободи людини. На його думку, нове суспільство докорінно відрізнятиметься від індустріального, оскільки в ньому вирішальне значення належатиме виробництву інформаційних і нематеріальних цінностей. Він вважає, що існуючий зразок індустріального суспільства є тією соціетальною моделлю, на підставі якої можна уявити в усьому обсязі композицію інформаційного суспільства. Користуючись методом історичної аналогії, він вирізняє сімнадцять компонентів індустріального суспільства і показує, в чому полягає специфіка і новизна компонентів майбутнього суспільства.

Зокрема, соціетальним символом індустріального суспільства є завод, в новому суспільстві ним буде інформаційна мережа і банки даних. Якщо індустріальне суспільство – це лад централізованої влади та ієрархії класів, то інформаційне суспільство, навпаки, буде вільним суспільством, багатоцентровим з навзаєм доповнюваними функціями. Якщо метою індустріалізму є досягнення національного добробуту, то інформаційне суспільство матиме метою реалізацію цінності часу, тобто цінності, яка позначає й актуалізує майбутній час [1, с. 37–40].

Зрештою, на думку дослідника, виникає нова реальність – «Комп'ютопія», під якою він розуміє «глобальне футуризоване суспільство, в якому кожен домагається однієї з можливостей свого власного майбутнього, актуалізує і реалізує одну з власних інтенцій і потреб, діючи ціле-орієнтованим чином» [1, с. 41].

Й. Масуда показує специфіку нового розуміння свободи, яка набуває чинності в умовах інформаційного суспільства. Попередня парадигма свободи зародилася в період становлення громадянського суспільства, коли свобода і рівність визнавалися природними правами людей. Мірою того, як утверджувалася капіталістична економічна система, під принципами свободи і рівності починають розуміти «свободу робити щось за своїм власним вибором» і «рівність прав на власність». Зрештою, у загальному плані це постає як свобода конкуренції. «Інформаційне суспільство, – відзначає Й. Масуда, – відкриває нове поняття свободи і рівності, що втілюватиме свободу прийняття рішень і рівність можливостей. Найбажанішою свободою буде та, яка передбачає вільний вибір людиною напряму реалізації цінності часу в процесі використання доступного для неї майбутнього часу. Назвемо це «свободою рішення». Йдеться про вибір цілеспрямованої дії і право кожного вільно визначати, як використовувати майбутній час для досягнення мети» [1, с. 43].

Тобто, йдеться про свободу самореалізації, яка для Масуда є досить високим виміром особистості і яка має активним чином задовольнятися. Майбутнє суспільство не зможе відбутися, якщо не буде реалізована свобода кожного задовольняти потребу в самореалізації та домаганні такої мети.

Під самореалізацією дослідник розуміє потребу реалізувати цінність часу, що має своєю передумовою наявність власного задуму самореалізації людини. Цінність часу – це цінність, що створюється в часовому процесі шляхом перетворення теперішнього стану на бажаний. Масуда наводить приклад зі студентом, який працює над тим, щоб стати адвокатом. Але таке дійство буде прерогативою не лише окремих осіб, а справою широкого загалу, включно мінігруп, локальних об'єднань і функціональних асоціацій. Таким чином, людство рухатиметься від задоволення матеріальних потреб до реалізації цінностей вищого порядку, коли воно визначатиметься, заради чого варто жити [2, с. 351].

У праці «Гіпотеза про генезис Номо інтеллігенс» (1985 р.) Й. Масуда здійснив спробу безпосередньо пов'язати соціальні перетворення, які несе із собою інформаційне суспільство, зі зміною людини в цілому, включаючи також її біологічну природу. Він висловив припущення, що зростання у суспільстві ролі біокомп'ютерної технології, розвиток на цій основі нової культури спричинить не лише зміни у деяких рисах характеру сучасної людини, а й сприятиме її генетичній перебудові. Тобто, не лише збільшиться різноманітність соціально зумовлених рис, а й відбудеться докорінна трансформація самої людини, так що на зміну Номо Сариєнс прийде новий тип людини – Номо інтеллігенс («людина тямуща»).

Масуда обгрунтував свою точку зору шляхом застосування історичної аналогії: ті чинники, які сприяли виникненню Номо Сариєнс (розвинуті лобні частки мозку; здатність до мовлення і, відповідно, нові

можливості спілкування; вправність рук), аналогічні тим, які виникають в інформаційному суспільстві (новітні комп'ютерні технології, що значно посилюють інтелектуальні можливості людини; мережа глобального інтерактивного спілкування; роботи, які демонструють небачену раніше точність і вправність рухів). На основі цієї історичної аналогії Масуда робить висновок, що виникають передумови для формування нового типу людини.

Відмінність Номо Сариєнс від Номо інтеллігенс полягає, передусім, у тому, що Номо Сариєнс сформувався і вижив завдяки двом основним здібностям: орієнтації на матеріальне виробництво і всеосяжному контролю. Боротьба з природою і задоволення егоїстичних потреб зумовили вироблення у Номо Сариєнс таких здібностей, як кмітливості і хитрості, але аж ніяк не мудрості. Звичайно, сучасна людина завдяки функціонуванню розвинутих лобних часток, здатності до логічного мислення теж досягла великих успіхів порівняно з первісними різновидами людини. Проте її інтелектуальні здібності ґрунтувалися на обмеженій інформації, її світоглядний горизонт досить вузький. Крім того, інтелектуальна кмітливості людини, досі стимульована егоїзмом і орієнтацією на задоволення матеріальних потреб, розвивалася лише в двох напрямках: у матеріальному виробництві і системі контролю (владних відносин). Звідси знання і технології також гуртувалися навколо двох основних завдань: панування людини над природою й людини над людиною. Тому не дивно, що людська історія була історією кривавих війн, грабіжницьких завоювань, історією гострої ринкової боротьби у сфері підприємництва і торгівлі. У кінцевому підсумку завдяки цій «понад кмітливості» сучасна людина перебуває на межі самознищення як вид.

На протигагу цьому, Номо інтеллігенс побудує цивілізацію, котра всебічно відрізнятиметься від тієї, яку створив Номо Сариєнс. Найголовнішим завданням Номо інтеллігенс стане розбудова суспільства нового типу. Це буде глобальна спільність громадян, котрі утворюватимуть поліцентроване, комбіноване суспільство, схоже на організм з розгалуженою мережею прямого зв'язку, призначеного для забезпечення швидкої і динамічної відповіді на зміну зовнішнього середовища. На зміну різним державним установам і формам організації соціальної поведінки має прийти вільне об'єднання громадян, діяльність яких спрямовуватиметься на попередження й оптимальне розв'язання кризових явищ.

Сучасні екологічні рухи засвідчують, що людина нарешті почала співпрацювати з природою. Звідси, на думку Масуда, виникає ідея синергетичного суспільства, згідно з якою людина і природа мають співіснувати у справжньому симбіозі. Зростаюча цінність спільного виживання сприяє утворенню нової культури, своєрідного духовного клімату, які, зрештою, позначаються і на генетичному рівні, що й дає підставу досліднику говорити про виникнення нового типу людини – Номо інтеллігенс. Має змінитися і суспільство (яке має стати синергетичним), і основний принцип діяльності (на зміну матеріальній продуктивній силі має прийти інтелектуальна продуктивна сила), і мета, яка визначає існування людства (це має бути кооперація між вищими силами природи і діяльністю

людини). Така синергетична взаємодія передбачає, що сама людина стає складовою цих вищих сил, що саме через неї відбувається їх реалізація. І це не просто якийсь екологічний зв'язок між людиною і природою, а активний і позитивний синергізм, в якому людина живе і діє. Тобто Homo intelligens не може бути інертним, таким, що займається лише власним самовдосконаленням, або – антисоціальним; такими були східні мудреці, які намагалися піднести себе шляхом суворого аскетизму. Ця людина стане творцем не лише своєї власної долі, а й нового суспільства загалом.

Отже, при цьому під новим кутом зору сприймається й проблема саморозвитку, самореалізації людини. Це не лише практика, спрямована на саморозвиток, можливо навіть всупереч тиску суспільних норм і принципів. Це діяльність, яка стає бажаною в межах всього суспільства. Більше того, здійснюючи свої власні цінності часу, особистості діють також синергійно – як певна група для досягнення довгої мети. Синергізм – це «соціальний принцип, на підставі якого всі індивіди виконують відповідні функції згідно з власними точками зору і вільно кооперуються для того, щоб сприяти розвитку суспільства як цілого» [2, с. 357]. У такому суспільстві громадяни є його головними компонентами, а їхня свобода і незалежність цілком гарантовані.

В інформаційну добу складається дещо інша ситуація стосовно вимог соціально-економічної системи до індивіда, ніж це було в індустріальному суспільстві. У цьому новому світі змінюється баланс між працею і грою, між виробництвом і споживанням–виробництвом, між абстрактним і конкретним, між суб'єктивно й об'єктивно визначеним.

Деякі дослідники наголошують, що рушійною силою сучасної економіки є люди, чия головна здатність полягає у використанні інформації. Серед тих, чия праця вимагає створення і використання інформації, називають дизайнерів, дилерів, іміджмейкерів, біотехнологів, генних інженерів тощо. Це люди, чий добробут досягається не фізичними зусиллями, а завдяки ідеям, знанням, талантам і креативності. Відповідно маємо тенденцію, що спонукає працівників до розкриття своїх здібностей, до реалізації їх в якості особистостей. Звичайно, це стосується не всіх членів суспільства, але оскільки кількість інформаційної роботи в суспільстві зростає, то здатність до продукування нового знання перестає бути прерогативою лише вчених–інтелектуалів.

Потреба в застосуванні інноваційного підходу виявляється повсюдно. Творчому переробленню підлягає все: дизайн, форма, ідеї, образи, ноу–хау, символи, способи сполучення, зміщення акцентів під час формування нових цінностей, зразків поведінки тощо. До того ж «комунікаційна» та «інформаційна» революції надають людям могутніх засобів активізації інтелектуальної діяльності, творчого мислення, інтуїції та ін.

Збільшуються можливості творчого самовираження індивіда, формування його самобутнього «я». М. Кастельс вважає, що інформаційне суспільство відбулося саме завдяки тому духу свободи, що зароджувався в кампусах молодіжного руху кінця 60–х – початку 70–х років. Тобто свобода самовираження є своєрідною ознакою нового типу суспільства. Саме «ідеологія свободи», на думку Кастельса, сприяла становленню інформаційного суспільства. Фактично самореалізація стає не лише

бажаною, а й конче потрібною для інформаційного суспільства, оскільки від цього залежить економічна ефективність і розвиток цього суспільства. Звичайно, це не зовсім та самореалізація, про яку писали представники «гуманістичної психології». Вона не є розкриттям самобутньої інтенції людини. Свобода самовираження, яка стає характерною для нового суспільства, є похідною від різних соціокультурних процесів, діапазон яких простягається від контркультурних протестів до потреб бізнесу у гнучкому менеджменті.

Звичайно, в тій свободі, яку культивують гравці кібер–простору, присутні різні її іпостасі. Тобто, це може бути нова варіація традиційної «свободи від»: перебуваючи у світовій мережі комунікації, користувачі Інтернет мають можливість існувати в середовищі всездозволеності. Вони не лише незалежні від кодексів і законів суспільства, вони можуть виходити за межі законів даної держави, ігнорувати всю систему західних цінностей. Відповідно постійно існує ризик розхитування і дезінтеграції суспільства в цілому.

Інший вимір свободи передбачається, коли йдеться про так звану творчу деструкцію, пов'язану з тим, що для того, щоб вигадати щось нове, потрібно зламати звичні стереотипи. Як відомо, творчість може виявитися двояким чином: або шляхом переосмислення попереднього матеріалу, варіації на задану тему, або намагаючись з «нуля» вигадати щось нове, незвичне, оригінальне. І в тому, і в іншому випадку відбувається руйнація попереднього стилю життя, традиційного набору цінностей, соціокультурних орієнтацій.

Саме тому інформаційне суспільство вирізняється диверсифікацією, різноманітністю, відсутністю єдиних настанов і орієнтацій, і саме тому потрібно знайти такі способи взаємодії людей та їх кооперації, які, не знищуючи соціальне співжиття, виключали б примус, авторитарний стиль керування. Один із варіантів такої взаємодії запропонований синергетикою, принципи якої дедалі частіше застосовуються в аналізі соціальних процесів.

Маємо своєрідний діалектичний взаємозв'язок: з одного боку, суспільство стає більш розмаїтим, формується нова реальність, головною ознакою якої є лавиноподібне прискорення змін, що вимагає від індивіда більшої гнучкості і здатності до творчої адаптації, а з іншого – свобода творчості і прагнення до самореалізації сприяють тому, що втрачається попередній набір смислових значень, за допомогою яких люди визначали своє ставлення до світу. Оскільки попередні соціокультурні і психологічні установки не забезпечують пристосування людини до навколишнього середовища, то відповідно постає питання про можливість виживання людства в цілому. Деякі дослідники навіть ставлять під сумнів потребу для суспільств рухатися в напрямі беззастережного звільнення особи.

Зрештою, фактично сучасний стан інформаційного суспільства ще не передбачає повноцінної свободи аж до одноосібної духовної самореалізації. Звичайно, воно стимулює творчість, заохочує до неї, сприяє її проявам. А оскільки спонукальним мотивом творчості є прагнення людини реалізувати себе, виявити свої здібності, то, відповідно, так чи інакше створюється атмосфера свободи. Однак в інформаційному суспільстві все ж існують певні обмеження для творчості індивіда, бо воно

заохоче в основному лише до технологічної творчості. Воно здійснює певну селекцію інновацій і творчих знахідок. Тобто тут не йдеться про самореалізацію як найвищий вимір людського існування.

Отже, самореалізація має кілька вимірів, які набувають різних форм залежно від того, яку кінцеву мету мають при цьому на увазі. Вона може бути зорієнтована на досягнення якоїсь конкретної мети: досягти успіху у бізнесі, стати заможним, зробити кар'єру тощо. Це те, що Е. Фромм визначив як орієнтація людини на модус «володіння».

Відповідно такого типу творча самореалізація відбувається у вузькому сегменті практичних потреб. А творчість у такому разі може бути спрямована як на корисні для людства винаходи, так і нести в собі антисоціальний заряд. Зрештою, як зазначають представники гуманістичної психології, чим більше людина відкрита своєму досвіду, чим більше вона здатна до сприйняття різноманітної, неоднозначної інформації, тим більшою є вірогідність того, що її творчість матиме соціально позитивну спрямованість.

Інший вимір самореалізації має місце, коли людина зорієнтована на перетворення себе, на знаходження своєї автентичності. При цьому мається на увазі не так творчість, як «продуктивна активність», яку Е. Фромм визначав як «стан внутрішньої активності»: «вона не зобов'язує створювати твори мистецтва або наукові праці чи просто щось «корисне»; це орієнтація характеру, яка може бути притаманною всім людським істотам, якщо тільки вони не є емоційно ураженими» [3, с. 273]. Про такий тип самореалізації у концепціях інформаційного суспільства майже не йдеться. Як ми попередньо відзначали, лише Й. Масуда говорив про високий вимір самореалізації, наголошуючи, що в майбутній Комп'ютопії матеріальні цінності відходять на другий план, робота перестає бути джерелом самозадоволення, і саме тоді відбувається актуалізація проблем справжньої самореалізації, яку він пов'язує з цінностями часу, тобто процесом, під час якого людина вільно обирає напрям свого розвитку. Це наближає його концепцію до позиції екзистенціальної психології, яка якраз і ставила питання зміни життєво-практичної переорієнтації людини.

Зокрема, маємо підпорядкування діяльності людини певним вимогам і цінностям інформаційно-технологічного виробництва. Тому так чи інакше постає питання про зняття цих обмежень або про їх трансформацію в якусь іншу якість. Тобто, питання звільнення особистості так чи інакше постає і в новому суспільстві, в якому, відповідно, зберігаються дві протилежні тенденції: одна, зумовлена прагненням звільнитися від домінуючих структур попереднього індустріального суспільства і тому зорієнтована на самореалізацію як всюдозволеність, і друга, звернена до самореалізації як до певної форми самовдосконалення, що передбачає зростання креативності, відповідальності, гнучкості у прийнятті рішень тощо.

З розвитком інформаційного суспільства формується потреба у людині «нового типу». Індивід, який вже не орієнтується на цінності минулого часу: відданості певній компанії, постійному місцю у певній бюрократичній, або ж виробничій структурі, надійності та захищеності соціальної та громадянської позиції. Натомість приходить потреба самопрограмування,

уміння перенавчатися й пристосовуватися до умов, які постійно змінюються, здатність знаходити собі місце у все нових і нових проектах, спираючись не на зв'язки і позиції у корпоративній бюрократії, а на особисті мережеві контакти. Володіння капіталом стає недостатнім для утримання важелів влади.

Таким чином, самореалізація має кілька вимірів, які набувають різних форм залежно від кінцевої мети, що мають при цьому на увазі. Вона може бути зорієнтована на досягнення якоїсь конкретної мети: досягти успіху у бізнесі, стати заможним, зробити кар'єру тощо. Але відповідно такого типу творча реалізація відбувається у вузькому сегменті практичних потреб. Інший вимір має самореалізація, при якій людина зорієнтована на перетворення себе, на знаходження своєї автентичності, на змінення життєво-практичних переорієнтацій. Варіант дослідження проблеми самореалізації людини у сучасному інформаційному суспільстві, запропонований у статті не вичерпує всіх аспектів даного питання. Завданням у подальших дослідженнях цієї актуальної теми є проблема інформаційно-культурної компетенції людини.

Список використаних джерел

1. Масуда Й. Комп'ютопія / Й. Масуда // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №6. – С.37–43.
2. Масуда Й. Гіпотеза про генезис Homo intelligens / Й. Масуда // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С.351–357.
3. Фромм Э. Иметь или быть? / Эрик Фромм; [Перевод Н. Войсунской, И. Каменкович, Е. Комаровой, Е. Рудневой, В. Сидоровой, Е. Федина и М. Хорькова]. – М.: «АСТ», 2000. – 448 с.

References

1. Masuda J. Komp'jutopija / J. Masuda // Filososfs'ka i sociologichna dumka. – 1993. – №6. – S.37–43.
2. Masuda J. Gipoteza pro genezis Homo intelligens / J. Masuda // Suchasna zarubizhna social'na filosofija. Hrestomatija: Navch. posibnyk. – K.: Lybid', 1996. – S.351–357.
3. Fromm Je. Imet' ili byt' / Jerik Fromm; [Perevod N. Vojskunskoj, I. Kamenkovich, E. Komarovoj, E. Rudnevoj, V. Sidorovoj, E. Fedinoy i M. Hor'kova]. – M.: «AST», 2000. – 448 s.

Bogdanova N. G., doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of labour protection and ecological safety Educational Scientific Professional Pedagogical Institute of Ukrainian Engineering Pedagogical Academy (Ukraine, Slavyansk), bogdanovang@ukr.net

The problem of self-realization of a person in the modern information society

In the article the problem of self-realization of a person in the modern information society is considered. The purpose of the article is theoretical consideration and analysis of the problem of self-realization of a person in the modern information society. The research methodology is based on the fundamental foundations of scientific analysis, in particular dialectic and comparative methods. The conclusion is made that self-realization has several dimensions, which acquire different forms depending on the ultimate goal. It can be geared toward achieving a specific goal: to succeed in business, to become wealthy, to make a career, and so on. This type of creative realization takes place in a narrow segment of practical needs. Another dimension is self-realization, in which a person is oriented to transform himself, to find his authenticity, to change the life-practical reorientations. It is noted that the prospect of further research on this relevant topic is the problem of information and cultural competence of a person.

Keywords: person, self-realization, information society, values, needs, economy, production, culture, activity, nature.

* * *

УДК 140.8+355.01+32.019.51

Холох О. І.,
кандидат філософських наук, провідний
науковий співробітник, Науково-дослідний центр
гуманітарних проблем Збройних Сил України
(Україна, Київ), kholokh.lena@ukr.net

**ПРОЦЕСИ СИМУЛЯЦІЇ ТА СИМУЛЯКРИ
В КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ ВІЙН:
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ**

Осмилюється сучасна інформаційна зброя, що застосовується у новітніх війнах, у взаємозв'язку з проблемою людини. Симулякр виокремлюється як ключовий елемент інформаційної зброї. Це особливий знак, який, на відміну від знаків-індексів, фіксує не схожість, а навпаки, розрізнення з референтною сферою. Як приклад деструктивної симуляції розглядаються найбільш поширені симулякри, що використовуються у триваючому військово-політичному конфлікті на Донбасі.

Проаналізовано особливості інформаційного середовища та специфіку світорозуміння сучасної людини в умовах постмодерного суспільства. Виокремлено основні сприятливі умови для маніпуляцій, якими є загальне зниження критичного мислення та деструктивний вплив симулякрів на емоційно-вольову сферу людини. Незативно забарвлені емоції редукують людське мислення до базового бінарного способу функціонування, відповідного світорозуміння та дії. Захист від деструктивного впливу симулякрів убачається в розвитку критичного мислення та підтриманні емоційної рівноваги людини.

Ключові слова: симулякр, інформаційна зброя, маніпуляція, людина, постмодерне суспільство.

В умовах постіндустріального суспільства інформаційна складова стає домінуючою в структурі цивілізації. Це змінює правила гри у всіх сферах життя, зокрема, у військовій. Ще донедавна, в умовах індустріального суспільства, військова конкурентоздатність держави визначалась здатністю виробляти важке озброєння та витримувати економічний і політичний тиск. Наразі ж військова конкурентоздатність пов'язана здебільшого з можливостями обробляти інформацію та інтегрувати її у військові операції так, щоб забезпечувати їх успішність.

За умов триваючого військово-політичного конфлікту на сході України дослідження інструментарію сучасної інформаційної зброї стає вельми актуальним. Такі дослідження потребують комплексних зусиль з боку військових наук, психології, комунікативних наук, а також філософсько-антропологічного осмислення. Це пов'язано з тим, що інструментарій сучасної інформаційної зброї застосовує деякі концепції філософії постмодерну, зокрема, симулякри. Що й не дивно, адже постмодерний спосіб розуміння дійсності визначає стратегію діяльності сучасної людини.

Актуальність філософсько-антропологічного осмислення процесів симуляції та симулякрів в контексті новітніх інформаційно-сміслових війн розгортається у двох площинах. Насамперед це теоретичне осмислення того, як симулякри конструюються та яким чином впливають на людину. Це сприятиме розширенню предметного поля філософсько-антропологічного дискурсу. А з іншої сторони, проведене дослідження є необхідним кроком для вирішення практичних завдань, пов'язаних із захистом від деструктивного впливу симулякрів, які активно використовуються противником проти українських військових та мирного населення у триваючому військово-політичному конфлікті на сході України.

Вагомими для нашого дослідження є теоретичні напрацювання філософів постмодерну стосовно сутності симулякрів та їх ролі в житті сучасної людини, а саме

Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, Ж. Бодрійяра, П. Клоссовскі. А також дослідження щодо особливостей функціонування симулякрів у сучасному суспільстві та культурі, які здійснили А. Костіна, Є. Курлієва, Л. Мещерякова, В. Демченко та ін. Розвідки М. Сіразетдінової, В. Смельіна та Е. Таратути присвячені осмисленню симулякрів як засобу маніпуляції свідомістю у зв'язку з розвитком сучасних інформаційних технологій. Філософське осмислення симулякрів у розрізі їх застосування у сучасних війнах здійснено В. Кафтаном, філософський аналіз симулякрів «Новоросії» проведений Ю. Іщенко.

Аналіз існуючих досліджень дозволив виявити недостатнє вивчення особливостей конструювання симулякрів, їх антропологічних засад, які забезпечують ефективність такого інструментарію у новітніх війнах. Тому метою дослідження є здійснення філософсько-антропологічного осмислення особливостей формування симулякрів як елементу інформаційної зброї, що активно використовується у новітніх війнах, на прикладі триваючого військово-політичного конфлікту на сході України. Це сприятиме поглибленню філософського розуміння симулякрів у взаємозв'язку з проблемою людини, а також захисту від такої інформаційної зброї.

Дослідження необхідно розпочати з того, як симулякри опиняються в центрі соціокультурного простору і як вони впливають на життя сучасної людини. Ж. Бодрійяр у своїх розвідках простежує зародження та еволюцію симулякрів в людському суспільстві. Симулякр (фр. simulacrum, від лат. simulacrum – виображення, подоба, видимість [5, с. 550]) – це копія, що не має власного оригіналу в реальності, тобто порожній образ без референту. Симулякри існували не на всіх етапах розвитку людського суспільства – вони виникали та еволюціонували паралельно із зміною закону цінності.

В основі традиційного типу суспільств був символічний обмін, асиметричний за своєю природою, що виражав та підтримував реальні взаємини індивідів. В класичну епоху, від доби Відродження до промислової революції, виникають симулякри першого порядку, як підробка, що діяли на основі природного закону цінності. Саме в цей час у західному суспільстві відбуваються суттєві трансформації, пов'язані зі зміною феодального устрою на буржуазний, що призвело до зміни мовного знаку, а саме розриву безпосереднього зв'язку між знаком та його референтом [3, с. 114]. Другий порядок симулякрів виникає за доби промислової революції, як виробництво. Такі симулякри діяли на основі ринкового закону вартості. Це функціональні аналоги, або серії предметів, що не мають свого оригіналу, проте постійно тиражуються завдяки виробництву. Третій порядок симулякрів пов'язаний із сучасною епохою гіперреальності, як симуляція, що діє на основі структурного закону цінності. Сучасні симулякри мають принципову різницю із симулякрами попередніх порядків за рахунок того, що вони втратили зв'язок з матеріальними предметами. Симулякри третього порядку існують у свідомості, у віртуальній реальності, при цьому це порожні образи, які не мають жодного оригіналу в дійсності. Навіть речі в гіперреальності існують як знаки, як певний код. І обмін такими знаками поширюється на всю сферу людського життя [3, с. 63].

Оскільки мова взаємопов'язана зі свідомістю людини, то здійснений Ж. Бодрійяром аналіз трансфор-

мації мовного знаку у суспільстві протягом кількох епох репрезентує зміни і в людській свідомості. Суб'єктивне переживання людиною зовнішньої дійсності постмодерної епохи втрачає цілісність, стає поверховим, фрагментарним, мозаїчним, що призводить до багатоманітності позицій та відсутності єдиної системи цінностей, які не можуть стати узгодженою єдністю. Сучасна людина добре орієнтована на гру та рух образів, які постійно спокушають, або застерігають, чи стимулюють до чогось у просторі симуляції.

Однією з головних причин такого відчуження від реальності сучасної людини є постійне збільшення інформації. Наприклад, сумарний обсяг інформації та новин, що накопичувався протягом XVI ст., у сучасному суспільстві може бути створений та презентований протягом місяця [12]. Тобто темпи інформаційного виробництва збільшилися у тисячі разів. І людина в постмодерному суспільстві змушена протягом життя сприймати та обробляти інформацію у значно більших обсягах, ніж людина модерного суспільства. Проте людина, як біологічна істота, має обмежені можливості людського організму, тому у відповідь на постійне інформаційне перенавантаження виробляє захисні механізми, що забезпечують її виживання за таких складних умов. Одним з таких механізмів є нечутливість та байдужість до всього, що відбувається в реальності. Попри відкритість, сучасна людина все сприймає як знакову поверхню і не намагається заглибитися до означників знаків, тобто до сутності речей. Постмодерному світорозумінню людини притаманна поверховість – на відміну від модерного, яке прагнуло глибини, шукаючи сутності. Таким чином, для сучасної людини реальність з глибинним виміром зникає, адже таке сприйняття передбачає розрізнення образу та знакової системи. Натомість, простір симулякрів сприймається поверхово і не відсилає до іншого прихованого сенсу, або витоків симулякру. Наслідком такого світосприйняття та світорозуміння сучасної людини є втрата смислової чуттєвості.

Такий новий тип людини є творенням доби постмодерну та її необхідним елементом, що також пов'язано зі зміною основної форми діяльності. На зміну виробництву, що властиве модерну, приходить споживання. Сучасне суспільство має значно більшу потребу не в працівниках, як це було раніше, а в споживачах, й тому сфера споживання значно розширюється. Окрім сфери матеріальних потреб з'являється набагато масштабніша сфера символічного споживання, в якій відбувається соціалізація та самоідентифікація сучасної людини. Тому саме на цю сферу припадає значна частина діяльності індивідів та їх душевних сил. Це призводить до занурення сучасної людини у віртуальну реальність, в якій вона виробляє, інтерпретує та споживає знаки, що не мають референтів, тобто людина перестає взаємодіяти з реальними об'єктами.

Сфера споживання інформації в умовах віртуальності стає простором для маніпуляції людиною. Схильність до різного роду маніпуляцій формується за рахунок зниження критичного мислення та вивільнення сфери ірраціонального в людині, що обумовлене особливостями постмодерного буття. Все це призводить до того, що сучасна людина все частіше керується

не логікою, а емоційно привабливими образами, які викликають певні бажання, спокушають та стимулюють до чогось. На позитивних емоціях людини паразитує сфера символічного споживання, владні інстанції та інші зацікавлені комуніканти. Окрім цього, людиною маніпулюють ще й через негативні емоції (занепокоєння, гнів, страх, сором, провина тощо), щоб певним чином вплинути на широкі маси та легко досягти бажаної мети.

В інформаційному суспільстві інстанції влади та інші комуніканти являють собою структури, які поєднують у собі політичні, адміністративні та інші ресурси зі знаками, якими наповнюють інформаційний простір мас-медіа. У сучасних ЗМК знаки функціонують як симулякри, тому владні установки реалізуються через симуляцію. Замість сутнісної функції – відображати дійсність та інформувати – сучасні ЗМК все більше перетворюються на інструмент витіснення реальності та заміни її симуляцією. Адже знаки-симулякри об'єднують у собі означуване та означник, тобто фіксують не подобу, а навпаки, відчуженість від референтної сфери. Таким чином, сучасні ЗМК самі творять образи та симулякри, які за рахунок своєї емоційності, що привертає увагу, визначають гіперреальність сучасного суспільства. Свідченням цього є висвітлення виборчих кампаній, різного роду PR-стратегій, суспільних, національних та військових конфліктів тощо. Відповідно, інструментом для здійснення маніпуляцій у сучасному суспільстві є ЗМК, які сприяють найбільшому зануренню сучасної людини у віртуальну реальність [7].

Далі перейдемо до аналізу деструктивних симуляцій з використанням віртуальних технологій при веденні військових дій. Ж. Бодрійяр, проаналізувавши технології деструктивної симуляції під час висвітлення військових дій на прикладі Війни у Перській затоці, дійшов висновку, що новітні війни зазнали суттєвих трансформацій. Відбувся перехід від відкритої світової війни, яка – за сучасного розвитку озброєння – загрожує знищенням всього світу, до «локальних кровопускань», тобто військово-політичних конфліктів та терористичних атак, що не переростають у повномасштабну війну [2, с. 8]. Під час висвітлення військових конфліктів ЗМК уникають самого слова «війна», замінюючи його на «миротворчу операцію», «заходи зі встановлення конституційного порядку», «допомогу братньому народу» тощо. Таким чином, реальна подія називається терміном, що віддаляє від дійсності, тобто симулякром. Р. Барт з цього приводу зазначав, що війна заперечується шляхом нечастого згадування про неї, або називається так, щоб надати їй зворотного сенсу [1, с. 181]. Окрім цього, на телеекранах створюється картинка-образ, яка передбачає максимальне віддалення суб'єкту силового впливу від жертв та наслідків цього впливу. Тобто реальні події віртуалізуються і сприймаються глядачами так, ніби вони відбуваються десь далеко і не стосуються їх особисто. Або екранні образи-симулякри інколи викликають страх і визначають відповідну поведінку в аудиторії впливу, а саме – бездіяльність.

Ж. Бодрійяр зазначає, що сьогодні все, що перетворюється на інформацію, стає предметом спекуляції, яким не має кінця, і призводить сучасну людину до невизначеності [2, с. 37]. Формування невизначеності у цільовій аудиторії є однією з важливих технологій здійснення інформаційно-психологічного

впливу на світову громадськість при веденні новітніх війн. У повному обсязі ця технологія реалізується на власному населенні країни–агресора, щоб виправдати розв'язання війни. Паралельно інформаційний фронт розгортається й на населення країни, обраної для агресії, з метою розколу його внутрішньої єдності на дрібні ворогуючі групи – для зниження опору зовнішній агресії. Разом з цим здійснюється інформаційний вплив на світову громадськість з метою формування невизначеного ставлення до цих військових дій, аби мінімізувати підтримку атакованої країни. До того ж через наявність стримуючих факторів міжнародного права держава–агресор мусить підтримувати видимість власної непричетності до розв'язаної війни.

Саме так діяла Російська Федерація, розпалюючи військово–політичний конфлікт на сході України. Основним інструментом у процесах симуляції для створення потрібної віртуальної реальності стали ЗМК. Діяльність російських ЗМК не просто створила образ ворога з України, але й сформували лояльне ставлення більшості російського населення до військових дій на Донбасі. До того ж вони забезпечили приплив добровольців у зону військового конфлікту [6].

Для власного населення російські ЗМК створювали симулякри: «фашистська Україна», «бандерівці», «карателі» тощо, які конструювалися шляхом створення емоційних асоціацій з відсутністю логічного зв'язку. Тобто певний об'єкт чи поняття пов'язувався з тим, що у суспільній свідомості було закарбоване як негативне. Наприклад, симулякр «фашистська Україна» був украй необхідним, аби зруйнувати образ України як братської для Росії країни, який активно запроваджувався у суспільну свідомість радянських людей. Тому для формування образу ворога з України необхідно було поєднати образ України з явищем фашизму, яке для більшості радянського населення та сучасних росіян асоціюється з гітлерівською Німеччиною та відповідними атрибутами цього режиму – горами трупів, концтаборами, газовими камерами, спаленими містами і селами. Ще однією вагомою складовою цього образу є те, що в ньому міститься заклик до боротьби та знищення такого негативного явища в історії людства.

Подібним чином створювалися симулякри «бандерівців» та «карателів», коли на образ українських захисників Батьківщини накладався негативно забарвлений образ військово–політичного формування УПА, що насаджувався у свідомість радянського суспільства. Діяльність УПА, спрямована на здобуття незалежності України, була для радянського режиму ворожою, тому було вкрай необхідно створити негативний образ цього об'єднання. Таким чином, образ сучасних українських військових та добровольців, що захищають власну Батьківщину та її територіальну цілісність і незалежність, підмінювався російськими ЗМК на негативний міф про УПА.

Технології неоміфологізації застосовувалися ще й для створення симулякрів про Крим та «Новоросію», що це нібито споконвічно російські землі. До того ж, у відповідності до ідеології «руського миру», росіяни повинні захищати російськомовне населення, яке проживає на будь–яких територіях інших держав. Це пов'язано з тим, що ідеологія «руського миру» наділяє росіян особливою ідентичністю, тому вони виконують

історичну місію, пов'язану з месіанською ідеєю, якою просякнута російська свідомість та культура [8, с. 8]. На сучасному історичному етапі подібна ідеологія означає захист росіян та російськомовного населення від руйнівного впливу західних цінностей, що ґрунтуються на лібералізмі та демократії. Зазначені симулякри виконують функцію виправдання та легітимації ще донедавна майже немислимої війни, розв'язаної Росією проти України [8, с. 10].

Окрім цього, варто вказати на ще один симулякр, який активно використовують російські ЗМК. Учасників воєнізованих загонів на Донбасі називають «ополченцями», у той час як у карному законодавстві Російської Федерації такі особи підпадають під визначення «найманці». Тобто це особи, що беруть участь у збройному конфлікті, керуючись бажанням отримати матеріальну винагороду (ст.359).

Українському ж населенню активно нав'язувалися симулякри «київська хунта», «нелегітимне керівництво держави» тощо – симулякри–вігадки, створені завдяки політичним маніпуляціям. Російські ЗМК почали називати керівництво держави Україна «хунтою», водночас цей термін російський тлумачний словник визначає як «військове терористичне угруповання, що захопило владу та встановило диктатуру» [11]. Це попри те, що військового перевороту не було, а державою керують цивільні громадяни, яких було обрано на дострокових виборах. Отже, зазначений епітет не відповідає дійсності, проте привносить негативне емоційне забарвлення, що успішно виконує завдання інформаційно–психологічного впливу в інформаційно–смісловій війні. Такий вплив на населення тимчасово окупованих територій стимулює бажання відокремитися від «хунти», яка нібито є західними ставлениками і проштовхує шкідливі цінності. А для решти населення України подібні симулякри стають факторами, що сприяють розколу внутрішньої єдності суспільства.

Натомість для світової громадськості було сформовано симулякр про нібито громадянську війну в Україні. Такий вплив необхідний, аби створити відстороненість та байдужість до війни в Україні.

Успіх зазначених маніпуляцій залежить від попередньої інформаційно–сміслові обробки цільової аудиторії перед активною фазою інформаційної війни. Проте це лише поверховий рівень впливу, який ґрунтується на глибинних антропологічних засадах, які необхідно оприятити для розширення філософсько–антропологічного дискурсу сучасності та вироблення стратегії нейтралізації впливу деструктивних симулякрів.

Французький філософ і антрополог К. Леві–Строс, засновник структурної антропології, доводив, що засадовим принципом функціонування людського мислення є бінарні опозиції – основні мінімальні одиниці мислення. Сенс для людини виникає унаслідок їхнього протиставлення. Вихідним матеріалом для бінарних опозицій стають дані, що отримуються людиною за допомогою органів чуття (тихий/гучний; холодний/гарячий), та опозицій, що виражають відношення логічних понять та категорій (життя/смерть; зовнішній/внутрішній) [9]. Отже, первинним способом розуміння та категоризації світу людини традиційних суспільств була бінарність – протиставлення та об'єднання у пари протилежностей. Інші способи мислення, що

передбачають гнучкість, багатоваріантність, творчість тощо, розвинулися у процесі філогенезу.

Проте базовий рівень мислення нікуди не зникає. Бінарні опозиції закладені в людини на рівні рефлексів та інстинктів. Наприклад, один із засадових інстинктів, що забезпечував виживання *Homo Sapiens*, ґрунтувався на виборі – втікати/нападати. Тому і в буденному житті сучасної людини бінарний спосіб розуміння та відповідної реакції виявляється раніше за інші. Людина часто використовує бінарні опозиції: так/ні, істина/хиба тощо. Окрім цього, вона стає схильною сприймати ситуацію у чорно–білих тонах і втрачає здатність побачити її ширше, у всій складності, в моменти емоційного захоплення, особливо негативними емоціями. Саме така людська особливість створює умови для різного роду маніпуляцій.

Окрім цього, бінарна категоризація відіграла значну роль у розвитку людських взаємин та суспільства. Дихотомія «ми/вони» викликає в групи бажання самовизначитися стосовно до «них» і відокремитися від них як «ми». Це первинний спосіб категоризації недиференційованої групи людей. До цього не може існувати жодного «ми» [10, с. 55]. До того ж, з цією дихотомією пов'язуються теорії людської агресивності, розвитку суспільства та причини виникнення війн, які тривають протягом всієї історії людства. Найбільш вагомими напрацюваннями у цьому напрямку є концепції З. Фрейда, К. Лоренца, А. Адлера, Е. Фрома та інших. Узагальнивши психологічні, етологічні та соціально–антропологічні підходи, можна дійти загального висновку, що агресивна поведінка людини пов'язана з вродженим інстинктом, тобто є невід'ємною частиною людської природи. А з іншої сторони, обумовлена людською психологією (виникає внаслідок людських пристрастей), а також соціальних, політичних та економічних обставин життя. Тобто агресивність є невід'ємною умовою людського життя. Питання полягає лише у тому, в якому напрямку агресивність спрямовувати, адже вона може знищити саму людину, або групу, або може бути спрямована назовні і приносити неабияку користь.

Таким чином, вагомою умовою розвитку *Homo Sapiens* стала наявність зовнішньої небезпеки, що стимулювала об'єднуватися людей у групи, в яких постійно виникаюча агресія спрямовується на зовнішнього ворога, бо коли його немає, то агресія руйнує групу зсередини. Таким чином, пошук зовнішнього противника став і умовою виживання людини та її подальшої еволюції. Цей принцип не втрачає своєї дієвості і за сучасних умов. У той час коли в державі накопичується безліч внутрішніх суспільно–політичних та економічних негараздів, що підвищує рівень невдоволення та агресії до керівництва держави, одним зі способів вирішення цієї проблеми є переспрямування цієї агресії назовні. За допомогою можливостей сучасних ЗМК це завдання вирішується доволі ефективно. Необхідно заповнити інформаційний простір жакливими кадрами, звірствами про «ворога», які викликають у цільової аудиторії (власного населення) негативні емоції гніву, страху, сорому, провини тощо, що зредукує суспільну свідомість до базового бінарного функціонування, яка поділятиме світ на чорне і біле, на «ми/вороги» та спрямує внутрішню агресію на створеного зовнішнього «ворога».

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що особливістю людського буття у постмодерну добу є загальне зниження критичного мислення та емоційна чуттєвість, що створює сприятливі умови для різноманітних маніпуляцій. У новітніх інформаційно–сміслових війнах активно використовуються симулякри, які людина звикла споживати в умовах постмодерного суспільства. Симулякри дозволяють формувати бажане для інстанцій влади та зацікавлених осіб бачення реальності цільовою аудиторією, в якому можуть існувати водночас кілька істин, мінятися місцями добро і зло, правда і хиба, деконструюватися цінності та смисли, якими живуть люди. Під виглядом гуманізму нав'язуються антигуманні ідеї, які спричиняють відповідні вчинки, тощо. Все це дозволяє зарахувати симулякри до потужної інформаційно–психологічної зброї масового ураження.

Ефективність такої зброї обумовлена антропологічними засадами. Насамперед, симулякри паразитують на емоційності людини, за рахунок чого знижується здатність критичного мислення. В інформаційно–сміслових війнах симулякри впливають здебільшого через негативно забарвлені емоції, що підвищує їх ефективність, адже вони звужують рамки сприйняття людиною реальності та редукують людину до базового рівня виживання. За таких обставин мислення людини починає функціонувати переважно у бінарному режимі з відповідним світосприйняттям, яке ділить світ на чорне і біле, своїх та ворогів тощо. Відповідно, для захисту від такого впливу насамперед необхідно зберігати здатність емоційної рівноваги та критичного мислення, а також мати знання щодо особливостей конструювання сучасної інформаційно–психологічної зброї.

Досліджувана проблема вирізняється глибиною, складністю та багатоманітністю, тому потребує подальших розвідок, що мають відбуватися на перетині філософії, антропології, психології, комунікативних та військових наук.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Мифологии / Ролан Барт; [пер. вст. ст. и коммент. С. Н. Зенкина]. – М.: Изд-во им. Сабашникова, 1996. – 312 с.
2. Бодрийяр Ж. Дух терроризма. Войны в заливе не было / Жан Бодрийяр; [пер. с фр. А. Качалова]. – М.: РИПОЛ классик, 2016. – 224 с.
3. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр; [пер. с франц.]. – М.: Добросвет, 2000. – 337 с.
4. Грицанов А. Симулякр // Новейший философский словарь. Постмодернизм / [главный науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – Мн.: Современный литератор, 2007. – С.550–553.
5. Грицанов А. Смерть субъекта // Новейший философский словарь. Постмодернизм / [главный науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – Мн.: Современный литератор, 2007. – С.619–621.
6. Гронский А. Масс–медиа и ненависть. Магия СМИ и психологический климат в обществе [Электронный ресурс] / Андрей Гронский // Открытая Россия. – Режим доступа: <https://openrussia.org/post/view/7994/>
7. Емелин В. А. Симулякры и технологии виртуализации в информационном обществе [Электронный ресурс] / В. А. Емелин // Национальный психологический журнал. – 2016. – №3 (23). – С.86–97. – Режим доступа: <http://npsyj.ru/articles/detail.php?article=6724>
8. Ищенко Ю. А. Симулякры «Новороссии» / Ю. А. Ищенко. – К.: ЦГО НАНУ, 2015 – 146 с.
9. Леви–Стросс К. Мифологии. В 4–х тт. Т.1.: Сырое и приготовленное / Клод Леви–Стросс; [пер. с фр. З. А. Сокулер, К. З. Акоюян]. – М.: СПб.: Университетская книга, 1999. – 446 с.

10. Почебут Л. Г. Кросс–культурная и этническая психология / Л. Г. Почебут. – СПб.: Питер, 2012. – 336 с.
11. Хунта // Общий толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tolslovar.ru/h2503.html>
12. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна [Электронный ресурс] / Михаил Эпштейн // Русский журнал. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/journal/travmp/98–10–08/epsht.htm>

УДК 130.122: 37.013

Гірліна Н. Ю.,

старший викладач кафедри освітнього менеджменту, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (Україна, Дніпро), yu_h@inbox.ru

ФЕНОМЕН КІБЕРСОЦІАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ МЕДІАКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Розглянуто феномен кіберсоціалізації особистості у медіакультурному просторі інформаційного суспільства. На основі використання системної та синергетичної методології, поєднання підходів соціальної філософії та медіа-філософії розкрито малодосліджений аспект проблеми, пов'язаний зі становленням віртуальної особистості та впливом на цей процес медіа культурного середовища. Показано, що взаємодія суб'єктів медіакультурного простору є основою процесу кіберсоціалізації і приводить до домінування віртуальних чинників становлення особистості. Обґрунтовано необхідність перенесення соціально-виховних впливів на особистість у медіа культурне середовище її буття.

Ключові слова: соціальна філософія, медіакультурний простір, кіберсоціалізація, віртуальна комунікація, інформаційне суспільство, особистість.

Середовище соціалізації, яке створюється у межах медіакультурного простору мас-медіа, соціальними мережами, глобальними комунікаційними процесами, можна схарактеризувати як абсолютно новий соціокультурний феномен, який відповідно визначає і нові зміст та форми становлення особистості. Унікальність цього феномену, і разом з тим уже цілком виразну завершеність його формування відзначають і дослідники проблеми, вказуючи на те, що медіакультура створює «своєрідний інформаційний світ, у якому молода людина виробляє певний світогляд щодо способу життя, стилю життя, типів поведінки», «формує певний медіа-простір» [3, с. 11].

У вітчизняній науковій літературі феномен формування медійно-віртуального простору соціалізації останнім часом викликає все більший інтерес у зв'язку з інтеграцією до глобального інформаційного простору. Чимало дослідників (Є. П. Белінська, С. В. Бондаренко, А. С. Войсунський, А. Є. Жічкіна, Т. Келер, А. В. Мінаков, А. В. Мудрик, В. В. Нестеров, М. Ю. Сидорова, Н. І. Чудова та ін.) присвятили свої наукові розвідки аналізу процесів соціалізації та саморозвитку людини у віртуальному, медійному чи Інтернет-середовищі, довівши, що становлення та буття людини ХХІ ст. у даному середовищі вже є не футуристично-теоретичними абстракціями, а соціокультурною реальністю. І це приводить до того, що сучасна людина і соціум загалом живе «на стику двох реальностей, якими є Інтернет-простір і реальне життя», що трансформує людину в «гіперсоціалізуючу» внаслідок суттєвого розширення вибору ресурсів і механізмів соціалізації за рахунок віртуальної реальності, і результатом є той факт, що «сьогодні процес віртуальної соціалізації в кіберпросторі вже є частиною нашого реального життя» [8, с. 16–17].

Відтак постає наукова проблема дослідження особливостей соціалізації людини у віртуальному просторі з використанням евристичного потенціалу соціальної філософії.

Найбільш характерною рисою даного простору слід вважати становлення медійно-мережної віртуальної реальності, яку дуже часто називають кіберпростором

References

1. Bart R. Mifologii / Rolan Bart; [per. vst. st. i koment. S. N. Zenkina]. – М.: Izd-vo im. Sabashnikova. 1996. – 312 s.
2. Bodriyyar Zh. Dukh terrorizma. Voyny v zalive ne bylo / Zhan Bodriyyar; [per. s fr. A. Kachalova]. – М.: RIPOL klassik. 2016. – 224 s.
3. Bodriyyar Zh. Simvolicheskiy obmen i smert / Zhan Bodriyyar; [per. s frants.]. – М.: Dobrosvet. 2000. – 337 s.
4. Gritsanov A. Simulyakr // Noveysiy filosofskiy slovar. Postmodernizm / [glavnyy nauchn. red. i sost. A. A. Gritsanov]. – Мн.: Sovremenny literator. 2007. – S.550–553.
5. Gritsanov A. Smert subyekta // Noveysiy filosofskiy slovar. Postmodernizm / [glavnyy nauchn. red. i sost. A. A. Gritsanov]. – Мн.: Sovremenny literator. 2007. – S.619–621.
6. Gronskiy A. Massmedia i nenavist. Magiya SMI i psikhologicheskiy klimat v obshchestve [Elektronnyy resurs] / Andrey Gronskiy // Otkrytaya Rossiya. – Rezhim dostupa: <https://openrussia.org/post/view/7994/>
7. Emelin V. A. Simulyakry i tekhnologii virtualizatsii v informatsionnom obshchestve [Elektronnyy resurs] / V. A. Emelin // Natsionalnyy psikhologicheskiy zhurnal. – 2016. – №3 (23). – S.86–97. – Rezhim dostupa: <http://npsyj.ru/articles/detail.php?article=6724>
8. Ishchenko Yu. A. Simulyakry «Novorossii» / Yu. A. Ishchenko. – К.: TsGO NANU. 2015 – 146 s.
9. Levi–Stross K. Mifologiki. V 4–kh tt. T.1.: Syroye i prigotovlennoye / Klod Levi–Stross; [per. s fr. Z. A. Sokuler. K. Z. Akopyan]. – М.: SPb.: Universitetskaya kniga. 1999. – 446 s.
10. Pochebut L. G. Kross–kulturnaya i etnicheskaya psikhologiya / L. G. Pochebut. – SP.: Piter. 2012. – 336 s.
11. Khunta // Obshchiy tolkovyy slovar russkogo yazyka [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://tolslovar.ru/h2503.html>
12. Epshteyn M. Informatsionnyy vzryv i travma postmoderna [Elektronnyy resurs] / Mikhail Epshteyn // Russkiy zhurnal. – Rezhim dostupa: <http://old.russ.ru/journal/travmp/98–10–08/epsht.htm>

Kholokh O. I., PhD, Leading Researcher, Research Center of humanitarian problems Armed Forces of Ukraine (Ukraine, Kyiv), kholokh.lena@ukr.net

Processes of simulations and simulacra in the context of new war: philosophical–anthropological understanding

The article considers the comprehension of modern information weapons, which have used in modern wars in connection with the problem of man. The author singles out simulacrum as a key element of the information weapon. This is a special sign, which, unlike the index–sign, does not capture the similarities, but, on the contrary, the distinction with the reference sphere. As an example of destructive simulation, the article analyses the most common simulacrum which have used in the ongoing military–political conflict in the Donbas.

The author analyzes the peculiarities of the information environment and specifics of the worldview of modern person. Accordingly, the author singles out the main favorable conditions for human manipulation. There are general reduction of critical thinking and destructive influence of simulacra on the emotional and volitional sphere of person. Negative colored emotions reduce human thinking to a basic binary mode of functioning with appropriate worldview and action. It is concluded that protection from the destructive effects of simulacra must be in the development of critical thinking and maintaining the emotional balance of man.

Keywords: simulacrum, information weapon, manipulation, person, postmodern society.

* * *

і яка характеризується як суб'єктне середовище, яке формується за рахунок активних креативних дій тих людей, які в ньому спілкуються, тим самим створюючи як простір своєї комунікації, так і себе як комунікантів. При цьому віртуальність даного простору не означає його ідеальність, у ньому формуються абсолютно реальні соціальні відносини, які мало чим відрізняються від тих, які традиційно вважаються основою соціального життя будь-якого соціуму. Інтернет, мережна комунікація, комп'ютерні ігри тощо представляють собою реальні репрезентації віртуальності. Дослідники визначають дану форму реальності як простір нелокализованого електронного тексту, який прямо не пов'язаний з аудіо-візуально-тактильною симуляцією реальності і у якості своїх основних складових має дигіталізацію, віртуалізацію, гіперпосилання, візуалізацію, інтерактивність і функцію поширення [9, р. 45].

Становлення особистості у даному просторі отримало термінологічний вираз і концептуальну упорядкованість як процес «кіберсоціалізації», який за своєю суттю є процесом віртуальної соціалізації у медіакультурному просторі. Родоначальником концепції кіберсоціалізації вважається російський дослідник В. Плешаков, який інтерпретує даний феномен як соціалізацію людини у кіберпросторі, системні трансформації особистості та її самосвідомості під впливом і на основі використання у процесі власної становлення медійно-інформаційних технологій [4, с. 8].

На сьогодні процес кіберсоціалізації (термін було введено у 2005 році) вже має серйозну дослідницьку літературу, яка дає підстави здійснити певні узагальнюючі висновки. Насамперед слід сказати, що даний процес інтерпретується як становлення людини у віртуальному просторі медіа культури, як інтеграція людини у соціокультурне середовище, що відбувається за допомогою засвоєння та використання нею сучасних електронних технологій комунікації. Відповідно до традиційних складових соціалізації у вигляді цінностей, норм, соціальної адаптації тощо додаються ще й такі складові як медіакомпетентність індивіда, інформаційна культура, соціально-мережна навігація, електронна грамотність тощо. Підкреслюється наявність у процесу кіберсоціалізації як мінімум двох вимірів: інтеграція до загальної спільноти кіберпростору та до конкретної мережевої спільноти, де відбуваються безпосередні інтерактивні взаємодії. При цьому зміст соціалізації аналогічний традиційному стосовно оволодіння соціальними ролями, нормами взаємодії, знань і цінностей, проте стосується реалій кіберпростору.

Дослідники підкреслюють опосередковано-симулятивний характер соціалізаційних впливів у віртуальному середовищі, які дуже часто у спотвореному вигляді відображають соціальну реальність. Відмінність норм, цінностей, правил, ідеалів у кіберпросторі настільки велика від реального життя, що для неї застосовується термін «третинна соціалізація». При цьому значна частина авторів підкреслює різноспрямованість даної різновидності становлення людини стосовно первинної та вторинної соціалізації. Мається на увазі, що кіберсоціалізація порушує їх системність, приводить до дезорієнтації людини у реальному світі, до хабітулізації, ціннісної дезорієнтації, бездуховності, аморальності, безвідповідальності,

зниження рівня когнітивного розвитку та здатності до критичного мислення тощо.

Інші дослідники підкреслюють медіакультурну сторону кіберсоціалізації, оскільки у даному випадку мова йде насамперед про засвоєння суб'єктами медіапростору значень та символіки кодів кіберкультури. Відповідно соціалізація у кіберпросторі постає як оволодіння його суб'єктами значеннєво-сенсовими та технологічними інструментами міжособистісної комунікації у мережному середовищі. При цьому акцентується процесуальний та динамічний характер кіберсоціалізації, оскільки при радикальності та повсюдності соціокультурних змін в інформаційному суспільстві підрастаюче покоління має жити в іншому світі, ніж той, до якого його готують у процесі традиційної соціалізації. Відповідно кіберсоціалізація пов'язана зі зміною моделі соціалізації та способів освоєння соціокультурного досвіду [5, с. 706–707].

Відтак, узагальнюючи наявні дослідження, кіберсоціалізацію доцільно визначити як процес занурення людини у медійно-інформаційний (медіакультурний) простір інформаційного суспільства шляхом не лише адаптації до реальних соціальних відносин, а й засвоєння кіберсоціальних цінностей, досвіду, норм, ролей з їх подальшою інтеграцією у внутрішній світ особистості та використанням у реальному життєвому просторі. У порівнянні з традиційною соціалізацією даний процес характеризується майже тотальною самостійністю суб'єкта кіберсоціалізації щодо вибору стратегії саморозвитку, форм та сенсів її реалізації. В ідеалі результатом означеного процесу є становлення вільної особистості, здатної до самостійного вибору життєвих цілей та способів їх досягнення за наявності навичок інтерактивної взаємодії та ефективної комунікації з іншими людьми й достатніми медіакомпетентностями, рівнем інформаційної культури для протистояння маніпулятивним впливам зовні. При відсутності сприятливого для цього процесу медіакультурного середовища результатом стає неадаптована до соціальних реалій людина з відсутністю здатностей та мотивів до самостійного і відповідального вибору життєвого шляху, дуже часто носій кіберрадикації.

У будь-якому випадку мова йде про надзвичайно високий рівень самостійності та активності суб'єкта соціалізації у віртуальному просторі, про суті про поєднання власного самобудування та конструювання свого життєвого середовища у цьому просторі. Найбільш привабливим з погляду такого суб'єкта є саме можливість прояву індивідуальності у процесі конструювання себе і свого життєвого світу. «Сполучення ілюзорного, фантастичного світу, за умови функціонування його за законами реальності, роблять сучасний інформаційний простір надзвичайно привабливим та таким, що сприяє вдосконаленню і підвищенню ефективності соціалізації в реальному соціальному світі» [7, с. 333].

Кіберсоціалізація торкається усіх вимірів буття людини в інформаційному суспільстві, проте основним своїм змістом завдячує становленню людини у медіакультурному просторі Інтернету, оскільки саме ця складова віртуального простору визначає його специфіку як віртуального, мас-медійного та мережного феномена. На сьогодні Інтернет-простір не є лише простором комунікації, він формує і реальне середовище

буття людини через застосування інформаційно-комп'ютерних технологій, відповідно він одночасно визначає і соціально-культурне життя людини, і її матеріальне буття. Відповідно можна зробити висновок про те, що у кіберпросторі становлення людини набуває форми соціалізації не просто у віртуальній реальності, а в кіберреальності, медіареальності, яка здійснює власне самоконструювання в реальності матеріальній через формування інноваційних технологічних видів діяльності, нових способів організації соціального життя, генерування нових механізмів саморозвитку людини у ціннісному, когнітивному та тілесному вимірі.

Медіакультурний простір Інтернету як середовище кіберсоціалізації характеризується локалізацією у віртуальному мережному просторі, і це обумовлює його інтегруючу роль стосовно соціалізуючої дії інших соціальних інститутів, які отримують можливості впливу на особистість лише через глобальну Мережу. У ній і відбуваються основні події, пов'язані зі становленням підростаючого покоління, при цьому одні соціальні норми можуть замінюватись іншими, а у процесі віртуальних комунікативних інтеракцій здійснюється процес перевірки всіх цінностей, ідей і знань, які транслуються у реальному соціокультурному середовищі, на їх відповідність потребам і реаліям медійно-інформаційного суспільства. Кіберсоціалізація є реальним втіленням дуалізму буття людини цього суспільства, коли «світ починає визначатися не тільки реальними, а й віртуальними практиками. Виникають два соціальних світи – реальний і віртуальний» [2, с. 63].

Багато дослідників відмічають, що у межах кіберсоціалізації задіяною виявляється специфічна форма організації знання (як і у медіакультурному просторі). У процесі стихійної кіберсоціалізації її суб'єкти орієнтуються на виключно прагматичне, утилітарне знання, пов'язане з набуттям навичок електронної комунікації, соціальної навігації у мережному просторі, інструментів самопозиціонування та сампрезентації у процесі міжсуб'єктної комунікації тощо. Однак «таке розуміння кіберсоціалізації є великою помилкою, бо без елементарних знань про людську комунікацію, без навчання орієнтаціям, які мають функціональне значення для існуючої у кіберпросторі системи взаємних ролей очікувань, актори не зможуть повною мірою скористатися можливостями, які перед ними відкриваються» [6, с. 118]. Відповідно кіберсоціалізація по суті ставить завдання системного перегляду керованих форм навчання та виховання для забезпечення ефективності використання віртуального простору з метою отримання оптимальних з погляду інтересів людини й суспільства форм і результатів становлення особистості.

У культурно-ціннісному сенсі кіберсоціалізацію слід розглядати як соціалізацію людини у медіакulturі, оскільки вона формує «людей медіакulturі» як набір певних моделей, ідеалів, образів, проєктів саморозвитку, обраних та створених ними самими. При цьому домінують саме медіакультурні принципи соціалізації, пов'язані з неперервною трансформацією ідентичності людини, пріоритетністю ігрової діяльності, «перформансу» як способі набуття соціальних навичок та самопрезентації, орієнтацією суб'єкта на конструювання себе та навколишнього світу, яка сприймається як

невід'ємний атрибут становлення соціальності. Культура саморозвитку людини, яка у вигляді сукупності її потреб, здатностей, прагнень і вмінь визначає базисні характеристики соціалізації на індивідуальному рівні, принципово змінюється в напрямі максимізації процесів саморегулювання власної життєдіяльності і вибору життєвих сенсів, медіатизації й віртуалізації, що робить надзвичайно гострою проблему віртуальної ідентичності [1, с. 74–75].

Таким чином, в умовах насичення медіакультурного простору протилежними ціннісними орієнтаціями та взірцями інкультурації й ідентифікації процес кіберсоціалізації стає дуже нестандартним і наповненим численними ризиками. Останні пояснюються насамперед необхідністю для особистості здійснювати постійні вибори за відсутності стабільних соціально-ціннісних пріоритетів, постійні зміни та перегляди власної життєвої позиції та сенсів буття. Утвердження ефективних управлінських стратегій у царині регулювання кіберсоціалізації матиме своїм результатом максимізацію творчих здібностей людини на основі використання медійно-інформаційних технологій, що в якості результату дасть конституювання креативної моделі соціалізації у медіакультурному просторі.

Список використаних джерел

1. Бычкова О. И. Конструирование виртуальных личностей в пространстве медиакультуры / О. И. Бычкова, Н. А. Костина // Медиакультура и медиаобразование в поликультурном обществе: сборник научных статей. – Москва: Южный филиал Российского института культурологии, 2014. – С.72–76.
2. Игнатьев В. И. Виртуализация социального пространства и сетевое основание локализации мироцелостности / В. И. Игнатьев, А. Н. Степанова // Вестник Московского университета. Серия 18, Социология и политология. – 2008. – №2. – С.63–70.
3. Оленич С. Р. Молодь як об'єкт і суб'єкт суспільних відносин в сучасній Україні: Автореф. дис... канд. філос. наук / С. Р. Оленич. – К., 2009. – 24 с.
4. Плешаков В. А. Киберсоциализация человека в современном информационном обществе / В. А. Плешаков // Научно-образовательный материал. – Москва: МПГУ, 2011. – С.3–12.
5. Прохоренко Е. Я. Субкультура молодежных сообществ – как способ социализации / Е. Я. Прохоренко // Вестник Одесского национального университета. Выпуск «Социология, политология». – 2007. – №6. – С.703–709.
6. Сергієнко Н. Е. Соціалізація в Інтернет-середовищі / Н. Е. Сергієнко // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2013. – Вип.13. – С.116–126.
7. Тадаєва А. В. Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі / А. В. Тадаєва // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2013. – Вип.17 (2). – С.329–337.
8. Цирфа Г. О. Феномен Інтернет і «феноменологія духу», або шляхи соціалізації і кіберсоціалізації / Г. О. Цирфа // Правова інформатика. – 2014. – №4. – С.15–21.
9. Lister M. New media: a critical introduction / M. Lister. – London: Routledge, 2003. – 264 p.

References

1. Bychkova O. I. Konstruirovaniye virtual'nykh lichnostey v prostranstve mediakul'tury / O. I. Bychkova, N. A. Kostina // Mediakul'tura i mediaobrazovanie v polikul'turnom obshchestve: sbornik nauchnykh statej. – Moskva: Juzhnyj filial Rossijskogo instituta kul'turologii, 2014. – S.72–76.
2. Ignat'ev V. I. Virtualizacija social'nogo prostranstva i setevoe osnovanie lokalizacii mirocelostnosti / V. I. Ignat'ev, A. N. Stepanova // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 18, Sociologija i politologija. – 2008. – №2. – S.63–70.

3. Olenych S. R. Molod' jak ob'jekt i sub'jekt suspil'nyh vidnosyn v suchasnyj Ukraїni: Avtoref. dys... kand. filos. nauk / S. R. Olenych. – K., 2009. – 24 s.

4. Pleshakov V. A. Kibersocializacija cheloveka v sovremenom informacionnom obshhestve / V. A. Pleshakov // Nauchno-obrazovatel'nyj material. – Moskva: MPGU, 2011. – S.3–12.

5. Prohorenko E. Ja. Subkul'tura molodezhnyh soobshhestv – kak sposob socializacii / E. Ja. Prohorenko // Vestnik Odesskogo nacional'nogo universiteta. Vypusk «Sociologija, politologija». – 2007. – №6. – S.703–709.

6. Sergijenko N. E. Socializacija v Internet–seredovyshhi / N. E. Sergijenko // Miznarodnyj naukovyj forum: sociologija, psihologija, pedagogika, menedzhment. – 2013. – Vyp.13. – S.116–126.

7. Tadajeva A. V. Osoblyvosti socializacii ljudyny v suchasnomu informacijnomu prostori / A. V. Tadajeva // Teoretyko–metodychni problemy vyhovannja ditej ta uchniv's'koi molodi. – 2013. – Vyp.17 (2). – S.329–337.

8. Cyrfa G. O. Fenomen Internet i «fenomenologija duhu», abo shljahy socializacii i kibersocializacii / G. O. Cyrfa // Pravova informatyka. – 2014. – №4. – S.15–21.

9. Lister M. New media: a critical introduction / M. Lister. – London: Routledge, 2003. – 264 p.

Hirlina N. Y., senior lecturer, Department of educational management, Dnipropetrovsk Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Dnepro), yu_h@inbox.ru

The phenomenon of cyber–socialization in the conditions of the media–cultural space

In the article the phenomenon of cybersocialization of the person in the mediacultural space of the information society is considered. Based on the use of system and synergistic methodology, a combination of approaches of social philosophy and media philosophy, reveals unexplored aspect of the problem, associated with the formation of the virtual personality and the influence on the process of the media–cultural environment. It is shown that the interaction of subjects of the media–cultural space is the basis of the process of cyber–socialization and leads to the domination of virtual factors in the formation of the individual. The necessity of transferring social and educational influences on the personality in the media cultural environment of its existence is substantiated.

Keywords: social philosophy, mediacultural space, cyber socialization, virtual communication, information society, personality.

УДК 303.82

Драпушко Р.,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Гуманістична світоглядно–ідеологічна парадигма в сучасній туристичній політиці держави: становлення та реалізація

Автор обґрунтовує висновок про те, що демократичне суспільство утверджує нову світоглядно–ідеологічну парадигму розвитку туризму – гуманістично, людинолюбну і людиноформуючу. Центром цієї парадигми є людина як суб'єкт власної життєдіяльності, найголовніша цінність цивілізації. Ця парадигма формується і входить у практику туризму одночасно з формуванням демократичного суспільства. В сучасних умовах вона здійснюється під детермінуючим впливом ряду чинників: суспільне неприйняття тоталітарних (авторитарних) форм державного устрою й зростання авторитету демократичних перетворень у європейському просторі; зростання суспільної цінності людини в українському суспільстві та в європейському просторі; зміцнення довіри народів і культур, налаштованість на співпрацю, протидію тероризму, війнам і агресіям як домінуюча орієнтація розвитку в період глобалізаційних суспільних змін; інтенсифікації міжкультурних комунікацій, зростання потреби людей у пізнанні один одного, налаштованості на співпрацю; утвердження авторитету загальнолюдських цінностей та потреба їх реалізації засобами туризму.

Ключові слова: людина, культура, туризм, освіта, виховання.

За своєю сутністю туризм – явище багатофункціональне. Він активно впливає на життя людей, організацію їх праці й відпочинку, а відтак – на економічний та соціальний розвиток суспільства. Виконуючи важливу соціально–економічну функцію, він відіграє вагомую роль у розвитку комунікаційної, просвітницької, оздоровчої, виховної, рекреаційної, екологічної та інших сфер життєдіяльності людини.

Багатогранність людської особистості відкриває багатогранність суспільно–історичного процесу в розвитку людини, суспільства та нації. Але будь–яка їхня спільна інтеграція може оформитися лише на тлі переборення ідеологічних процесів маніпуляції масовою свідомістю, яка глибинно деформувала процеси комунікації. Ці процеси призводять до появи, за висловом Маркузе, «одномірної свідомості», яка є глибинною передумовою зруйнування суб'єктивності в процесі відчуження. *Одномірна людина ототожнює світ «того, що має бути» (Sollen) зі «світом буття» (Sein) [1, с. 302].* Відбувається явище безпосередньої ідентифікації індивіда з умовами його існування, що перекреслює сам факт існування його вільного внутрішнього світу. Він співвідносить своє існування лише з сучасним моментом, тим самим випадаючи з історії. Мислення одномірності також обмежує контакт зі світом поверховістю, не зачіпаючи глибинних структур та закономірностей. «Нас просто все ще немає, лише всередині нас є можливість зустріти щось більш тривале, звідки ми вирушаємо по шляху будівництва власної домівки» [2, с. 31], – пише з цього приводу Е. Блох.

Поряд з іншими визначеннями ХХ–ХХІ століття також називають часом панування **ідеологій**. Ідеологій, які майже завжди розглядали людину в якості засобу до встановлення того чи іншого типу панування – чи то національного, чи то класового, чи то бюрократичного [3, с. 78]. Будь–якого, але обов'язкового такого, що протистояло б людській свободі, а відтак і справедливості. Ідеологія відучує людину вільно мислити та свідомо приймати рішення. Вона хоче привчити її покійно пристосовуватися до існуючих політичних і економічних умов, сформувати поверхове сприйняття пропагованої дійсності як найкращої та незмінної. Ідеологія прагне перетворити людину на «суспільну сновиду», самозакоханого та всім задоволеного обивателя, байдужого до духовних запитів. Для цього часто використовуються та пропагуються різноманітні егоїстичні та ніщі інтереси, що дозволяють будь–кому без особливих зусиль відчувати власну велич. Не випадково Гітлер наголошував, що найкраще вести пропаганду серед «суспільних сновид» – морально втомлених, розумово спустошених, духовно «сонних» людей. Панівна ідеологія – будь–якого гатунку – завжди прагне до знищення самосвідомості особистості, нав'язуючи фальшиві цінності на індивідуальному та суспільному рівні і в самій своїй суті протистоїть істині, добру та культурі. «Панування спирається в значній мірі на реальний апарат влади, а ідеологія створює цементуючий фактор руйнівної суспільної будівлі, який не можна недооцінювати» [4, с. 51].

Домінування ритуалу над духом, сутністю людини, веде до панування тієї ж самої тоталітарної ідеології, іншої лише за формою: «Це фальшива свідомість. По суті вона є завісою, що знаходиться між суспільством

та поглядом на нього» [5, с. 175]. Ще Маркс звернув увагу, що головною рисою ідеології є відстоювання та пропаганда інтересів виключно однієї з суспільних груп і класів начебто в якості загальнолюдських.

В Європі, починаючи з Нового часу, нація розуміється як носій суверенітету, а з XVIII ст. нація як родове співтовариство і нація як народ держави переплітаються. Місце суто етнічного зв'язку займає співтовариство демократичної волі – замість розуміння нації як родового зв'язку і до політичної єдності вона розуміється як нація громадян, що конститутивна для політичного громадянського співтовариства. Тобто відбувається поєднання національної ідентичності і демократично конституційованого громадянства. Нація громадян набуває своєї ідентичності не в етнічно-культурній подібності, але в практиці громадян, які активно використовують свої демократичні права на участь в політико-суспільному житті і комунікацію.

Людське співробітництво та комунікація в умовах соціальної, світоглядної, культурної, політичної та іншої багатоманітності можливе лише на основі цілком певної етики, а саме етики терпимості, яка визначає за людьми право на власну життєву та інтелектуальну позицію, яка саме духовну і культурну своєрідність розглядає як достоїнство, утворює цінність плюралізму та плюралізм як цінність. Великою небезпекою для особистості та суспільства є ідеологічний тоталітаризм, який формує й нав'язує на державному рівні стиль мислення та дій через маніпуляцію масовою свідомістю. Несправедливе репресивне суспільство намагається перетворити сутність людини на її економічний стан, національну приналежність, привести її у відповідність з пануючою ідеологічною системою. Тим самим людина перетворюється на певну ринкову ціну, на той прибуток, який вона отримує, на певні мовні вирази чи етнічні або ж ідеологічні традиції. Це призводить до ідентифікації особистості з тими стандартами, які пропагуються правлячою Верховною в якості найліпших. Ідеологія як явище прагне стати всепроникною та самодостатньою, переключивши можливість існування не контролюваного нею внутрішнього світу особистості і усвідомлення людиною себе як громадянина. За допомогою підвладних засобів масової інформації відбувається ідеологізація усіх сфер дійсності. Ідеологія подає репрезентацію інтересів тих груп, які вона обстоює, в якості універсальних, що начебто відображають інтереси усіх верств суспільства [6, с. 9]. Авторитарні та тоталітарні режими зацікавлені у пануванні ідеології на протигагу світоглядному та суспільному плюралізмові, тому що людина, яка замкнута в структурах тотальної ідеології не здатна протистояти нав'язуваному порядку, оскільки можливість будь-якого спротиву передбачає наявність вільного внутрішнього світу. А ідеологія захоплюючи суспільне життя, поглинає й розчавлює людську особистість. Ідеологія розвиває нетерпимість, шовінізм, національну мегаломанію, ксенофобію та ненависть до усього інакшого.

Будь-яка нав'язана ідея, яка не зачіпає особистих та й іноді суто обивательських інтересів людини, обов'язково перетворюється на ідеологічний штамп, утвердити який в масах можливо або насиллям, або тотальною пропагандою, що ми не раз спостерігали і у вітчизняній, і в зарубіжній історії.

Але навіть у випадку перемоги подібних діянь, ідея, перетворена на *ідеологію*, ніколи глибоко не проникне у мислення та свідомість людини. Вона консервується, перетворюється на певний обряд, ритуал, якому віддають данину, але який існує десь поряд зі сферою повсякденного життя, фактично не зачіпаючи його.

Протистоїть цим деформаціям перш за все *принцип плюралізму*, взятий в найширшому значенні, як можливість для особистості, групи, етносу мати власні переконання, систему цінностей, можливість їх сповідувати в духовному плані і реалізувати в суспільному та політичному. Плюралізм є гарантією побудови правової держави та громадянського суспільства, трансформації державної влади з влади сили у владу права.

Основною вимогою до ідей та дій в рамках плюралізму є толерантність, відмова від насильства та нав'язування власної системи цінностей в якості єдино можливої. Породжуючи можливість найширшому духовному, політичному, професійному самовираженню, плюралістичне суспільство дає можливість повного самовираження особистості в будь-якій сфері, ідентифікації та солідаризації себе з іншими людьми та суспільством.

Визначальною початковою для ідей громадянської демократії та соціальної справедливості є ідея *індивідуальної особистої свободи*, захищеної юридичним правом. Ідея фундаментальної свободи людини як наділеного невід'ємними правами громадянина утворюється паралельно Великою Французькою революцією та англійським лібералізмом, реалізованої ними у конституційній, правовій та парламентській системах [7, с. 312].

Різноманітні громадянсько-демократичні вчення, не зважаючи на певні ідейні розбіжності між собою, однозначно вказують на необхідність доповнення цінності індивідуальної свободи настільки ж фундаментальними цінностями *соціальної справедливості та міжлюдської солідарності*. Економічна нерівність, соціальне гноблення за наявності формально-юридичних свобод та національної державності, згідно громадянської демократії постають руйнівними факторами по відношенню до останніх, стимулюючи міжкласову ворожнечу і розпад нації на ворогуючі станові угруповання, оскільки держава, яка не забезпечує рівного захисту усієї сукупності прав, не репрезентує у своїй діяльності інтереси більшості наявних соціальних груп, не може бути консолідуючим суспільним та національним фактором.

Жодна людина не народжується з наперед визначеною причетністю до певної нації або держави і вродженою підозрою та ворожістю до інших. Коріння *ксенофобського націоналізму*, нетерпимості і, навпаки, толерантності і взаєморозуміння задаються «культурною програмою» суспільства. Розквіт ксенофобії, світоглядної нетерпимості та національної мегаломанії обов'язково призводять до маніпулювання масами за рахунок корисливого підігрівання з боку правлячих кланів не в міру роздутій «національній гордості». В тоталітарній державі, орієнтованій на конформізм, боротьба з усім інакшим, такі людські якості як «відмова від усілякої жорстокості, клановості, непокоя тиранії більшості, чутлива інтелігентність, – здаються асоціальними та непатріотичними» [4, с. 11].

Громадянська демократія констатує, що свобода як окремої людини, має такі спільноти зберігається доти, доки вона не заперечує і не стоїть на заваді свободи інших. Водночас свобода, що не супроводжується солідарністю, розумінням взаємозалежності добробуту кожного від благоустрою іншого, врешті–решт перетворюється на руйнівне явище індивідуального егоїзму, тотального панування нічим не обмеженого індивідуально–приватного інтересу над суспільним. Громадянська демократія націотворчості є реальною альтернативою як тоталітарності олігархічного колективізму державно–бюрократичного «соціалізму», так і безмежному егоїстичному індивідуалізму ліберальних систем. У суспільному співжитті громадянська демократія вважає головною ситуацію компромісу, як між окремими індивідами, суспільними групами, так і у відносинах суспільства та особи. Саме терпимість до думок та ідей іншої людини, спільна взаємоповага та взаємопідтримка допомагає уникнути розбрату як в індивідуальних міжлюдських стосунках, так і в суспільстві. Сутністю солідарності є перш за все ідеї примирення, прощення, пошук того, що об'єднує, а не розділяє людей. Вона не може існувати лише як «кишенькова» солідарність певного класу, партії чи угруповання, бо це вже – *кланова корпоративність*.

Обов'язковою умовою існування і розвитку свободи, солідарності та справедливості, згідно концепції громадянської націотворчості є *демократія* – реальна участь народу в управлінні суспільством і державою. Античні греки, засновники демократії, виділяли три базових принципи її існування. Це: *рівність усіх перед законом, рівність прав для усіх громадян виконувати державні функції та свобода слова для усіх громадян*.

Демократія, як політичне втілення суспільної волі передбачає суцільне втягнення народу у вирішення суспільно–політичних проблем, спільне формування політичних цінностей та політичної культури. За своєю суттю вона протистоїть закріпленню сфери політичного управління за певною групою, вона є запереченням деполітизації народу. *«Громадянин»* у демократичній традиції визначально мислиться як феномен, нерозривно пов'язаний з феноменом нації, вкорінений у її історії, сучасному та майбутньому. На відміну від автономного, неполітизованого індивідуума, громадянин є частиною народного цілого, поєднаним з ним соціально, політичною та культурно–духовною традицією. Таким чином, демократія – це не лише форма державного устрою, а і факт співучасті нації у діяльності держави.

По відношенню до різного роду меншин громадянське плюралістичне суспільство, побудоване за демократичними принципами, очікує від них готовності засвоїти культуру, в тому числі політичну, їхньої нової батьківщини, не відмовляючись при цьому від культурних форм, в яких вони зрости. Меншини обов'язково повинні сприймати засади громадянського суспільства і сформованих ним правової системи та політичної культури. Тобто очікується готовність і здатність виступити членами даного історичного співтовариства, його минулого та майбутнього, форм його життя та інститутів, в рамках яких мислять і діють його члени. Це вимога визнання мови та культури і вимога визнання тих інститутів суспільства, які сприяють формуванню та відтворенню громадян.

Ідентичність громадсько–політичної спільноти, на яку не повинні зазіхати меншини, тримається перш за все на вкорінених в політичній культурі правових принципах, а не на особливій етнічній формі життя. Форма функціонування будь–яких меншин повинна співпадати з принципами функціонування суспільства. В державах, які самовизначаються по національно етнічній ознаці і ставлять інтереси корінної нації вище інтересів особистості, немає місця ні для демократії, ні для права. Тоталітарний режим виникає і зміцнюється при умові домінування одного–двох принципів фальшованої свободи нації, народу, класу. Якщо щось і врятувало Європу від всезагального тоталітаризму, так це перемога громадянського, демократичного і правового начала над етнонаціональним, класовим, корпоративно–груповим, усвідомлення наднаціональної цінності демократії як умови для сталого націотворення та суспільно вагової державності.

Будь–які масштабні та глобальні проекти аж нічого не варті, якщо вони не враховують інтереси кожної людини. Адже «народ», «нація», «спільнота» – це не якісь абстрактні величини. Вони складаються з окремих особистостей і їхні радість та горе, щастя та відчай, обов'язково відображаються і на загальносуспільному рівні. Для нації є згубним шлях дегуманізації, тотального одержавлення людини, яке перетворює її на засіб для побудови того чи іншого типу держави. Мета, задля якої є виправданими будь–які засоби, завжди протистоїть людяності та розвитку особистості, тобто тим факторам, без яких неможлива національна єдність. Найкраща національна ідея – це побудова такої держави, яка б несла щастя та добробут кожній людині, де кожен мав би найширші можливості для саморозвитку. Україна – це не якийсь політичний режим чи етнічна спільнота. Це перш за все Батьківщина, яка надає можливість людині гідно жити та розвиватися.

Громадянська демократія сповідує патріотизм, який є відчуттям відповідальності за власну свободу і обов'язково передбачає вільне мислення людини.

У зв'язку з цим важливим чинником є перетворення людини з підданого певного державного устрою на реального учасника політичного співтовариства. *Стан громадянина* фіксує демократичні права людини. Політичне співтовариство нації знаходить своє правове відображення у тому, що кожен у своїй недоторканності повинен знайти рівний захист і рівну повагу до себе, як до особистості, незалежно від етнічної чи культурної приналежності, а саме як громадянин, тобто як член суспільно–політичної спільноти. В традиції європейської культури та цивілізації це пов'язано з утвердженням права як механізму здійснення демократичної влади, як сукупності норм, що регулюють соціальне життя. Громадянсько легітимізоване право формує вільний характер людської свободи і дії, водночас обмежуючи егоїстичну та колективістську сваволу. Громадянсько–правові норми в державі повинні складатися у результаті компромісу та консенсусу між різними зацікавленими групами, що забезпечить життєвість суспільства, та унеможливить деструктивні прояви. Вільним та демократичним є те суспільство, в якому усі громадсько–політичні та культурні традиції мають рівні права та вільний доступ до влади. Водночас таке суспільство виключає надмірний тиск з боку якої–небудь

однієї традиції чи групи, не надаючи нікому особливого привілейованого місця в суспільстві та пріоритетного доступу до влади [6, с. 10]. Таке суспільство об'єднане тим, що громадяни регламентують своє спільне життя у відповідності з тими принципами, котрі, оскільки вони засновуються на рівних інтересах кожного, можуть знайти обґрунтоване схвалення всіх. Воно структуроване відносинами взаємного визнання, в яких кожен може розраховувати на повагу до себе в якості вільного та рівного з боку усіх.

Ця модель виходить з того, що сучасна держава – це *демократія обговорення, компромісу та консенсусу*, що людина готова до усвідомлення себе громадянином. Тобто від тих, хто відносить себе до даної нації очікується готовність і здатність виступити членами даного політичного співтовариства, його минулого та майбутнього, форм його інститутів, в рамках яких мислять та діють його члени. Це вимога визнання мови, культури, цінностей та інститутів суспільства, які сприяють формуванню та відтворенню громадян. Таким чином, ідентичність громадсько-політичної спільноти тримається перш за все на вкорінених в політичній культурі етично-правових принципах, а не на особливій етнічній формі життя.

Світова демократія розглядає громадянську і соціально-політичну ідентичність в якості основного націо- та державотворчого фактору. Ліберальний підхід основного значення надає принципу індивідуальної свободи навзамін принципам справедливості і солідарності, комунисти, навпаки, прагнуть створити суспільну та національну єдність завдяки утвердженню принципів рівності та справедливості за рахунок обмеження свободи, що в обох випадках врешті-решт руйнує суспільну та національну солідарність. Єдність нації можлива лише у громадянському суспільстві, яке керується демократичними принципами. Нація розглядається перш за все як політична спільнота, об'єднана спільними політичними цінностями, нормами та культурою, збереженням національної єдності згідно цих принципів є поєднання у державній політиці базових громадянсько-демократичних цінностей свободи, справедливості, солідарності. Ці цінності мають однакове фундаментальне значення і нерозривно взаємопов'язані. Згідно концепції громадянської демократії, нація, як політичне ціле остаточно формується лише при умові ефективного функціонування демократії, оскільки саме вона у всіх своїх різновидах (як політичних так і виробничих) є необхідною основою створення і розвитку громадянського суспільства, формування в ньому широкої системи соціально-політичних взаємозв'язків, що цементують національну єдність.

Ми розглянули позитивний вплив туризму на розвиток суспільства та його значення: *політичне* – як фактору миру та співдружності; *економічне* – як джерела одержання прибутків, надходження коштів, збільшення валового національного продукту, стимулу розвитку багатьох суміжних галузей господарства, створення робочих місць і розбудови регіональних економік; *культурно-виховне* – як одного із засобів піднесення культурного рівня людини й суспільства в цілому, духовного збагачення, збереження історичної пам'яті народу та його культурного спадку; *соціально-демографічне* – як фактора оздоровлення суспільства, продовження активного життя людини тощо.

Тож, безпосереднє спілкування представників різних країн і культур під час туристських обмінів, діяльність міжнародних туристських організацій, спрямована на посилення взаємокорисних культурних зв'язків між народами, – все це сприяє не лише взаємозбагаченню культур, а й зближенню народів, запобіганню конфліктів на культурно-релігійному ґрунті, утвердженню миру.

Туризм, таким чином, є надзвичайно багатоманітним явищем як і багатоманітна сама діяльність людини. Туризм виступає як основне джерело і найвищий прояв людської свободи, потреба розвитку творчості і сутнісних сил особистості, самопізнання себе як суб'єкта туристичного процесу, виявлення самодіяльності індивіда, відтворення людини у всій її багатоманітності та розвитку міжкультурної комунікації культур та індивідів. Й тільки тоді він забезпечує бажаний для людини результат, коли здійснюється на гуманістичній основі єдності національних і загальнолюдських цінностей.

Список використаних джерел

1. Адорно Т., Хоркхаймер М. Дialeктика просвещения. – М., СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 312 с.
2. Воронкова В. Г. Развитие туризма как социального и культурного явища в условиях глобализации та крос-культурной коммуникации // Научные записки КУТЕП. – 2010. – Вып. 8. – С. 23–35.
3. Зінченко В. В. Людина, нація, держава. Від етносу до політичної нації // Практична філософія. – 2001. – №3. – С. 156–170.
4. Зорин И. В., Каверина Т. П., Квартальнов В. А. Туризм как вид деятельности. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 288 с.
5. Ляховин О. Б. Актуальные проблемы міжкультурной коммуникации у сфері туризму (на матеріалі української, російської та німецької мов) // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – 2011. – №2. – 7.24 (63), Ч. I. – С. 148–152.
6. Маркс К. До критики гегелівської філософії права // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 207–342.
7. Светлицька Н. В. Міжкультурна комунікація як інтегративний компонент туристичної освіти // Вісник Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. – 2012. – №4 (239), Ч. II. – С. 35–40.
8. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества. – М.: «REFL-book», 1994. – 368 с.
9. Bloch E. Das Prinzip Hoffnung. Bd I. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993. – 1085 s.
10. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beitrage zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat. – Fra.M.: Suhrkamp, 2003. – 704 s.
11. Habermas J. Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2002. – 195 s.
12. Habermas J. Technik und Wissenschaft als «Ideologie». – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. – 170 s.
13. Habermas J. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Sistemforschung? Von Jürgen Habermas und Niklas Luhmann. – Frankfurt a.M., 1971. EA. Frankfurt, Suhrkamp, 1971. – 406 s.
14. Horkheimer M. Traditionelle und kritische Theorie. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1999. – 230 s.
15. Lafontaine O. Fortschritt und Solidarität. – Bonn: Reinbeck Verlag, 2008. – 228 s.
16. Rau J. Lust auf Zukunft. Unsere gesammelten Werke. – Essen: Klartext, 2006. – 316 s.
17. Reichelt H. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Logik. – Hamburg, 2008. – 384 s.
18. Rosdolsky R. Zur nationalen Frage: Friedrich Engels u.d. Problem d. «geschichtslosen» Völker. – Berlin: Olle und Wolter, 1979. – 223 s.
19. Rosdolsky R. Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen «Kapital». Der Rohentwurf des Kapital 1857–1858. – Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1969. – 366 s.

References

1. Adorno T., Horkhajmer M. Dialektika prosveshhenija. – M., SPb.: Medium, Juventa, 1997. – 312 s.
2. Voronkova V. G. Rozvytok turyzmu jak social'nogo i kul'turnogo javyshha v umovah globalizaciji ta kros-kul'turnoi komunikaciji // Naukovi zapysky KUTEP. – 2010. – Vyp.8. – S.23–35.
3. Zinchenko V. V. Ljudyna, nacija, derzhava. Vid etnosu do politychnoi nacji // Praktychna filosofija. – 2001. – №3. – S.156–170.
4. Zorin I. V., Kaverina T. P., Kvartal'nov V. A. Turizm kak vid dejatel'nosti. – M.: Finansy i statistika, 2005. – 288 s.
5. Ljahovyn O. B. Aktual'ni problemy mizhkul'turnoi komunikaciji u sferi turyzmu (na materialy ukrai'ns'koi, rosij's'koi ta nimec'koi mov) // Uchenye zapysky Tavrycheskogo nacyonal'nogo unyversyteta imeny V. Y. Vernads'kogo. – 2011. – №2. – 7.24 (63), Ch.I. – S.148–152.
6. Marks K. Do krytyky gegeliv's'koi filosofii' prava // Marks K., Engel's F. Tvory. – K.: Derzhpolitytydav URSR, 1958. – T.1. – S.207–342.
7. Svetnyc'ka N. V. Mizhkul'turna komunikacija jak integratyvnyj komponent turystychnoi osvity // Visnyk Lugans'kyj nacyonal'nyj unyversytet imeni Tarasa Shevchenka. – 2012. – №4 (239), Ch.II. – S.35–40.
8. Markuze G. Odnomernyj chelovek. Issledovanie ideologii Razvitogo Industrial'nogo Obshestva. – M.: «REFL-book», 1994. – 368 s.
9. Bloch E. Das Prinzip Hoffnung. Bd I. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993. – 1085 s.
10. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beitrage zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat. – Fr.a.M.: Suhrkamp, 2003. – 704 s.
11. Habermas J. Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2002. – 195 s.
12. Habermas J. Technik und Wissenschaft als «Ideologie». – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. – 170 s.
13. Habermas J. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Sistemforschung? Von Jürgen Habermas und Niklas Luhmann. – Frankfurt a.M., 1971. EA. Frankfurt, Suhrkamp, 1971. – 406 s.
14. Horkheimer M. Traditionelle und kritische Theorie. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1999. – 230 s.
15. Lafontaine O. Fortschritt und Solidarität. – Bonn: Reinbek Verlag, 2008. – 228 s.
16. Rau J. Lust auf Zukunft. Unsere gesammelten Werke. – Essen: Klartext, 2006. – 316 s.
17. Reichelt H. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Logik. – Hamburg, 2008. – 384 s.
18. Rosdolsky R. Zur nationalen Frage: Friedrich Engels u.d. Problem d. «geschichtslosen» Völker. – Berlin: Olle und Wolter, 1979. – 223 s.
19. Rosdolsky R. Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen «Kapital». Der Rohentwurf des Kapital 1857–1858. – Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1969. – 366 s.

Drapushko R., applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Humanistic ideological and ideological paradigm in the modern tourist policy of the state: the formation and realization

The author substantiates the conclusion that a democratic society establishes a new ideological and ideological paradigm of tourism development – humanistic, human-minded and human-formative. The center of this paradigm is a person as the subject of his own life, the most important value of civilization. This paradigm is formed and is included in the practice of tourism simultaneously with the formation of a democratic society. In modern conditions, it is carried out under the deterministic influence of a number of factors: the social rejection of totalitarian (authoritarian) forms of state organization and the growing authority of democratic transformations in the European space; growth of social value of a person in the Ukrainian society and in the European space; the strengthening of the trust of peoples and cultures, the willingness to cooperate, the fight against terrorism, wars and aggressions as a dominant orientation of development during the period of global social change; the intensification of intercultural communications, the growth of people's needs in understanding each other, their willingness to cooperate; establishment of the authority of universal values and the need for their implementation by means of tourism.

Keywords: person, culture, tourism, education, education.

УДК 1(091)

Захаренко К.,

кандидат наук, здобувач, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНІ ВПЛИВИ ЯК ДЖЕРЕЛА ЗАГОСТРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕБЕЗПЕКИ

Інформаційна безпека має людномірний вимір. Тому важливу роль в протистоянні деструктивним зовнішнім і внутрішнім інформаційним впливам відіграє освіта громадян. Її належний рівень покликаний забезпечити держава і громадянське суспільство. Адже неосвічене населення легко підпадає під деструктивний вплив інформаційних загроз сучасного глобального світу. На жаль, Україна, не має достатніх ресурсів і технологій для адекватного протистояння зовнішнім загрозам. З огляду на це стратегією формування національної системи інформаційної безпеки нашої держави може бути лише максимальне нівелювання деструктивних впливів з боку зовнішніх інформаційних загроз. З цією метою Україні необхідно здійснити демократичні реформи, сформувати громадянське суспільство, забезпечити функціонування правової держави та зростання політичної і громадянської культури населення. Водночас реформаторам треба мати на увазі, що глобальна природа інформаційного суспільства зумовлює швидку трансформацію зовнішніх загроз у внутрішні, перетворюючи їх на постійні виклики, які розгортаються у межах національного культурно-інформаційного та соціально-політичного простору. До того ж сучасні глобальні інформаційні системи, засоби масової інформації, мережеві засоби роблять межу між зовнішніми і внутрішніми загрозами майже непомітною.

Ключові слова: людина, культура, інформація, глобалізація, інформаційний вплив, інформаційна загроза, інформаційна безпека.

Визначаючи поняття «інформаційного впливу», важливо підкреслити його суб'єктну складову. Вплив здійснюється конкретним суб'єктом певного виду діяльності і має джерелом цілі такого суб'єкта, навіть якщо в подальшому ефекти від такого впливу будуть диверсифікованими і стануть непередбачуваними. В цьому аспекті важливим є поняття відповідальності за будь-який вид інформаційної діяльності. «Інформаційний вплив – це організоване цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення деструктивних змін у свідомість особистості, соціальних груп чи населення (корекція поведінки), в інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта впливу та (чи) фізичний стан людини. Інформаційний вплив варто поділяти на інформаційно-технічний та інформаційно-психологічний» [1, с. 10]. Обидва ці види впливів будуть ефективними тоді, коли їх здійснюють компетентні та забезпечені відповідними ресурсами суб'єкти. В той же час, на державі лежить відповідальність щодо нівелювання шкідливих чи загрозливих наслідків, що можуть нести за собою впливи, здійснювані ворожими, злочинними чи безвідповідальними суб'єктами.

Насамперед, важливо усвідомити, що ключові внутрішні і зовнішні інформаційні загрози народжуються на базовому рівні сприйняття інформації – індивідуальному. Саме людина з її потребами, переконаннями, психологічними особливостями, рівнем освіти та інтелекту піддається грандіозному впливу безлічі інформаційних імпульсів, значна кількість яких носить деструктивний характер. «Загальним джерелом зовнішніх загроз інформаційній безпеці особистості є та частина інформаційного середовища суспільства, яка через різні причини неадекватно відображає дійсність. Тобто інформація, що вводить людей в оману, не дає можливості адекватно сприймати своє оточення і себе. Внутрішні джерела загроз інформаційній безпеці особистості закладені в самій біосоціальної природі

психіки людини, в особливостях її формування та функціонування, в індивідуально-особистісних характеристиках індивіда, механізмах сприйняття та переробки інформації. З огляду на ці особливості, люди відрізняються мірою схильності до різних інформаційних впливів, можливостями аналізу та оцінки інформації, що надходить тощо» [2, с. 320]. Враховуючи такий «людиновимірний» рівень інформаційної безпеки, відмітимо, що особливу роль в протистоянні деструктивним зовнішнім та внутрішнім інформаційним впливам має відігравати освіта громадян, яку здатна забезпечити тільки держава у плідному співробітництві з громадянським суспільством. Неосвічене населення, про що свідчить і сучасна ситуація в Україні, легко підпадає під деструктивний вплив інформаційних загроз внутрішнього, зовнішнього і глобального характеру.

З точки ж зору політологічно-безпекової проблематики, визначення зовнішніх інформаційних загроз та впливів спирається на різні форми інформаційної експансії, що чинять одні суб'єкти інформаційних відносин щодо інших. Існують різні класифікації зовнішніх деструктивних впливів, що є джерелами загострення інформаційної небезпеки для держави і національного соціуму. «До зовнішніх джерел інформаційної небезпеки належить діяльність іноземних політичних, військових, економічних та розвідувальних структур в інформаційній сфері; політика домінування деяких країн в інформаційній сфері; діяльність міжнародних терористичних груп; розробка концепцій інформаційних війн будь-якими структурами; культурна експансія у відношенні до конкретної країни» [3, с. 24]. Сьогодні всі перераховані форми зовнішніх інформаційних впливів є достатньо дослідженими. Водночас динамічний розвиток технологій їх застосування зумовлює актуальність постійної роботи по виробленню нових механізмів адекватної й ефективної протидії деструктивним і небезпечним наслідкам таких впливів.

Враховуючи це, в стратегії вибудовування національної стратегії інформаційної безпеки обов'язково необхідно враховувати динамічний характер зовнішніх інформаційних загроз, які постійно змінюються, вдосконалюючись інструментально. Саме тому, «формування національної інформаційної політики відбувається під повсякденним активним впливом закордонних чинників. Більше того, постійні зовнішні вимоги щодо забезпечення відкритості інформаційного простору України для інформаційних потоків з-за кордону часто переростають в активне втручання окремих іноземних держав у внутрішнє життя країни. Нерідко інформаційні атаки мають на меті дискредитацію національних традицій і цінностей українського суспільства, посягають на культурне надбання народу, нав'язують країні чужі пріоритети та ідеологію, розпалюють протесні настрої серед населення. Зрозуміло, що втрата важелів впливу на ці процеси може призвести (а в окремих випадках уже призвела) до значних негативних наслідків для майбутнього країни. У зв'язку з цим, надзвичайної актуальності набувають проблеми регулювання інформаційної сфери, створення належних умов для випереджаючого виробництва і розвитку вітчизняного інформаційного продукту» [4, с. 334–335]. В той же час,

глобальний характер інформаційних загроз привносить свої корективи у вибудовування національних систем інформаційної безпеки. Суб'єкти, що не є лідерами процесу глобальної інформатизації, в тому числі й Україна, не мають достатніх ресурсів і технологій для адекватного протистояння зовнішнім загрозам, що чиняться суб'єктами-лідерами.

У зв'язку з цим, стратегією формування національної системи інформаційної безпеки України може бути лише максимальне нівелювання деструктивних впливів з боку зовнішніх інформаційних загроз. В той же час, адекватні інформаційні відповіді в умовах жорсткої інформаційної конкуренції в глобальному світі такі суб'єкти, як Україна, поки що створювати нездатні. «За умов глобальної інтеграції та жорсткої міжнародної конкуренції головною ареною зіткнень і боротьби різновекторних національних інтересів держав стає інформаційний простір. Сучасні інформаційні технології дають змогу державам реалізувати власні інтереси без застосування воєнної сили, послабити або завдати значної шкоди безпеці конкурентної держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів» [5, с. 28]. Сьогодні Україна є саме такою державою, яка не здатна протистояти зовнішнім інформаційним загрозам, які збуджують та загострюють інформаційну небезпеку. Якщо не виробити чіткі стратегічні пріоритети щодо вибудовування ефективної національної системи інформаційної безпеки, то зрештою інформаційні загрози можуть призвести навіть до детального руйнування державного організму.

І це не є сьогодні фантастичним сценарієм. У світі глобальної інформаційної цивілізації головною зброєю міждержавного, міжнаціонального протистояння стала саме інформація. Різні форми інформаційного маніпулювання та деструктивних впливів здатні наносити справжній руйнаційний великий соціальним спільнотам, державам, народам, націям. «Інформаційне суспільство відкриває можливості більш ефективного маніпулювання людьми, їх цінностями, нормами та настановами. Змінюючи поведінкові стандарти та ціннісні орієнтації людини можна дестаблізувати соціально-політичну обстановку в тій чи іншій країні. Відповідно, суспільство з низькою політичною культурою, несформованими соціокультурними цінностями та загальноприйнятими правилами соціальної взаємодії завжди буде піддаватися маніпулюванню як зі сторони окремих осіб, так і різних структур, а інформаційні технології зроблять такі дії більш ефективними» [6, с. 3]. В Україні на сьогодні не проведені необхідні демократизаційні реформи, не сформоване громадянське суспільство, не функціонує правова держава, не відбувається зростання політичної і громадянської культури населення, у зв'язку з чим наша держава і національне суспільство є дуже вразливими щодо деструктивних зовнішніх впливів, які є небезпечними джерелами загострення інформаційної небезпеки.

В той же час, завдяки глобальному характеру інформаційного суспільства будь-яка зовнішня загроза дуже швидко трансформується у внутрішню, перетворюється на постійний виклик, що діє в рамках національного культурно-інформаційного та соціально-політичного простору. Сучасні глобальні інформаційні системи, засоби масової інформації, мережеві інструменти

роблять межу між зовнішніми та внутрішніми загрозами майже непомітною. «У зв'язку з комерціалізацією ЗМІ, що характерно і природно для ринкової економіки, з телеекранів на особистість і суспільство обрушився потік реклами, фільми і передачі, що пропагують насильство, садизм, секс. Усе це можна класифікувати як несанкціонований доступ до свідомості. Наслідком панування принципу «рекламної паузи» на телебаченні є вплив на психіку мільйонів людей. Тому в сучасний період інформаційні ресурси та інформаційні системи відносяться до числа основних елементів об'єктів безпеки в усіх сферах життєдіяльності держави» [7, с. 54]. А користуватися таким ефективними інструментами, як ЗМІ та мережеві інформаційні засоби, можуть як внутрішні, так і зовнішні суб'єкти, що мають на меті принести інформаційну шкоду певній соціальній спільноті. У зв'язку з цим, проблематика інформаційної безпеки, що має сьогодні глобальний характер, значно ускладнюється, особливо для держав, що відстають від країн-лідерів глобально-інформаційного світу.

При формуванні та реалізації стратегії інформаційної безпеки України важливо враховувати те, що зовнішні і внутрішні інформаційні впливи, що носять деструктивний характер, здатні проникати в усі сфери життєдіяльності національного суспільства. Це також є однією з фундаментальних характеристик проблематики інформаційної безпеки в світі глобальних інформаційних потоків. «За своєю загальною спрямованістю загрози інформаційній безпеці України можна поділити на такі види: 1) загрози конституційним правам і свободам людини і громадянина у сфері духовного життя й інформаційної діяльності, індивідуальній, груповій і суспільній свідомості, духовному відродженню України; 2) загрози інформаційному забезпеченню державної політики України; 3) загрози розвиткові вітчизняної індустрії інформації, включаючи індустрію засобів інформатизації, телекомунікації і зв'язку; 4) загрози безпеці інформаційно-телекомунікаційних систем на території України, як діючих, так і тих, що створюються» [8, с. 24]. Всі ці загрози і деструктивні впливи в умовах глобальної інформаційної цивілізації здатні значно загальмувати розвиток державотворчих процесів, економічний прогрес країни, формування сучасних громадянських структур. Сьогодні в геополітичному просторі відбувається жорстка конкурентна боротьба, яку обов'язково програють ті суб'єкти, національні системи інформаційної безпеки яких виявляються більш вразливими до деструктивних зовнішніх та внутрішніх інформаційних впливів.

Особливої актуальності сьогодні набуває вироблення державної політики щодо інформаційно-психологічних протистоянь, які в умовах глобалізованого світу стали одним з найефективніших інструментів міжнародного протистояння. Нові інформаційні технології дозволяють надзвичайно ефективно чинити інформаційно-психологічний вплив на великі соціальні групи. «Звичною стала практика інформаційно-психологічного протистояння (боротьби і/або війни), яка по суті перетворилася у самостійний напрям зовнішньої політики розвинених держав. Водночас провідні держави світу активно реалізують завдання створення й удосконалювання нелетальних систем ураження супротивника із використанням спеціальних

сил і засобів інформаційно-психологічного впливу. Створюється й послідовно нарощується технологічний і інтелектуальний потенціал застосування подібної зброї у різноманітних її модифікаціях» [9, с. 3]. Україна, перебуваючи на лінії ідеологічно-цивілізаційного «фронту», постійно підлягає агресивним та інтенсивним інформаційно-психологічним впливам, що здійснюються різними суб'єктами глобальної політики із застосуванням найсучасніших інформаційних технологій. Це є одним з ключових факторів, що перешкоджають створенню нашою державою ефективної системи інформаційного захисту, адже вона піддається інформаційній агресії з боку суб'єктів, які володіють набагато масштабнішими ресурсами і технологічним потенціалом.

Інтенсивність деструктивних впливів, що чиняться на наше суспільство ззовні і зсередини є надзвичайно високою. Відбувається застосування буквально всіх можливих форм і засобів інформаційно-психологічного та інформаційно-технологічного впливу. А таких форм на сьогодні розроблено достатньо багато. Українські дослідники В. А. Ліпкан, Ю. С. Максименко, В. М. Желіховський за інтенсивністю, масштабами та засобами, які використовуються, виділяють: «інформаційну експансію – діяльність для досягнення національних інтересів методом безконфліктного проникнення в інформаційну сферу; інформаційну агресію – незаконні дії однієї зі сторін в інформаційній сфері, спрямовані на нанесення супротивнику конкретного відчутного збитку в окремих областях його діяльності шляхом обмеженого і локального по своїх масштабах застосування сили; інформаційну війну – найвищий ступінь інформаційного протистояння, спрямований на розв'язання суспільно-політичних, ідеологічних, а також національних, територіальних та інших конфліктів між державами, народами, націями, класами й соціальними групами шляхом широкомасштабної реалізації засобів і методів інформаційного насильства (інформаційної зброї)» [10, с. 129–130]. Різноманітність форм і методів інформаційного насильства та інформаційної агресії призводить до того, що такий слабкий державний організм, як Україна, не здатен виробляти адекватні механізми інформаційного захисту. Це зумовлює особливу складність вироблення та реалізації ефективної стратегії інформаційної безпеки нашої держави. Фактично, її розробка відбувається в умовах ведення справжньої інформаційної війни, в якій Україна постійно перебуває на лінії інформаційного фронту.

Небезпека зовнішніх і внутрішніх деструктивних інформаційних впливів, таким чином, значно посилюється через глобальний характер сучасного інформаційно-мережевого суспільства. На державному рівні майже неможливо контролювати весь масив інформаційних потоків, а значить держава має віднаходити шляхи плідного міжнародного співробітництва з метою боротьби з інформаційними маніпулюваннями суспільною свідомістю. «Інформаційне маніпулювання із застосуванням різноманітних технологій інформаційно-психологічного впливу, зокрема, за допомогою ЗМІ, стало масовим явищем у світі. Зокрема, це стосується насамперед механізмів реалізації політичного впливу та досягнення політичних завдань. Політичне маніпулювання інформацією, що реалі-

зується через зарубіжні ЗМІ, зокрема, в Україні, є серйозною загрозою, як головним засадам розбудови демократичного суспільства і зміцненню незалежності України, так і особистій інформаційно-психологічній безпеці громадян» [11, с. 3]. Відбувається значне гальмування демократизаційних реформ через агресивні деструктивні впливи як з боку зовнішнього, так і внутрішнього інформаційного середовища. В той же час, без міцних демократичних інститутів протидіяти таким впливам майже неможливо. Таким чином, Україна сьогодні потрапила в надскладну ситуацію, коли на державу і все суспільство покладено завдання одночасного вибудовування нового демократичного ладу та вироблення ефективної стратегії національної інформаційної безпеки.

А така стратегія є просто необхідною, адже сьогодні вже є очевидним, що наступні десятиліття стануть часом інтенсивних інформаційних протистоянь локального, регіонального і глобального характеру. Інформаційні протистояння прийшли на місце реальним війнам, а їх інтенсивність та загрозливість є не меншими, ніж у справжніх збройних конфліктах. «З огляду на існуючі у світі процеси глобалізації телекомунікаційних мереж, можна припустити, що саме інформаційним видам агресії буде відданий пріоритет у майбутньому. Засобами протидії інформаційній війні є, насамперед, забезпечення державою права громадян на інформацію, проведення чіткої інформаційної політики, вирішення проблем власності в сфері інформації, визначення ролі держави в регулюванні всіх проблем в інформаційній сфері. Держава повинна постійно удосконалювати технічні засоби протидії інформаційній війні. Ці засоби повинні розроблятися власними силами, повинні бути вітчизняні наукові розробки, з тим, щоб виключити можливість технічного контролю за їх функціонуванням» [12, с. 13]. Розпочинається ж державна програма з протидії інформаційним загрозам повинна з ґрунтовного наукового дослідження основних видів та напрямів збудження інформаційної небезпеки, серед яких, з нашої точки зору, необхідно особливо виділити спеціальні інформаційні операції, інформаційну агресію, інформаційний тероризм, комп'ютерну злочинність, інформаційну війну тощо.

Вибудовуючи національну систему інформаційної безпеки, важливо усвідомлювати, що сучасний інформаційний конфлікт є невід'ємною частиною збройного протистояння в глобальному світі. Початок XXI століття показує, що конфліктогенність міжнародних, міжнаціональних, соціальних відносин значно посилюється, а значним джерелом конфліктної напруги стають інформаційні агресії, диверсії, війни. «Історія збройних конфліктів початку XXI століття яскраво демонструє значення інформаційного та тісно пов'язаного з ним психологічного їх забезпечення до, під час та по завершенні бойових дій. Виникають такі нові поняття, як інформаційне забезпечення тих чи інших дій влади, інформаційні та психологічні війни та як наступний етап їх еволюції – війни мережні. Тому очевидно є необхідність досліджень, розробки та постійного вдосконалення нових концепцій регулювання інформаційно-психологічної складової діяльності державного апарату» [13, с. 3]. При цьому, необхідно враховувати весь спектр можливих видів

та напрямів збудження інформаційної небезпеки. Тим більше, що такий спектр постійно розширюється через перманентний розвиток інформаційних технологій, спрямованих на маніпулятивно-агресивний вплив на індивідуальну та суспільну свідомість, а також на пряме пошкодження інформаційних мереж супротивника.

Одним з найбільш розповсюджених видів інформаційної агресії, що застосовується в глобальному інформаційному просторі, є інформаційні операції. Сьогодні їх можуть проводити як структури, що входять в безпекові інституції певних держав, так і приватні компанії, особливо ті, що володіють власними засобами масової комунікації, в тому числі мережеві. «Термін «інформаційна операція», який останнім часом застосовується все ширше, відповідає компоненті інформаційних протистоянь, зміст якої спрямовано на реалізацію попередньо спланованих інформаційно-психологічних впливів на ворожу, дружню або нейтральну аудиторію шляхом впливу на установки та поведінку для досягнення заздалегідь визначених цілей» [14, с. 8]. Захищатися від інформаційних операцій доволі складно через їх несподіваність та миттєвість проведення. В цілому, найкращим профілактичним засобом проти інформаційних операцій маніпулятивно-психологічного характеру є освіченість та патріотичність населення, з чим в Україні спостерігаються значні проблеми.

Саме суспільства, в яких відмічається низький рівень освіти та громадянської згуртованості, як показує досвід, найбільш вразливі до проведення інформаційних операцій агресивного характеру. Останні використовуються саме для масового навіювання та масового маніпулювання суспільною свідомістю. «Основна задача інформаційних операцій полягає в маніпулюванні масовою свідомістю з такими цілями, як, наприклад: внесення в суспільну свідомість і свідомість окремих людей визначених ідей і поглядів; дезорієнтація людей та їхня дезінформація; ослаблення визначених переконань людей, основ суспільства; залякування мас» [14, с. 8]. Можливості такого маніпулювання з'являються тоді, коли суспільство позбавлене ключових культурних, громадянських, національних патернів мислення і поведінки. Саме тому Україна, як суспільство перехідне і трансформаційне, виявилось доволі сприятливим об'єктом для проведення інформаційної агресії.

Більше того, якщо суспільство виявляє слабкість та засвідчує ефективність проведення проти нього інформаційних операцій, агресор може перейти до повномасштабних інформаційно-конфліктних дій, навіть до розв'язання справжньої інформаційної війни, яка, в свою чергу, має значний конфліктогенний потенціал переростання в реальне збройне протистояння. «Інформаційна війна – це сукупність методів та способів цілеспрямованого впливу суб'єктів-агресорів в умовах інформаційної відкритості на соціальні відносини (відносини людей між собою, відносини в суспільстві та державі), інформаційні ресурси, інформаційно-аналітичні та інформаційно-технічні системи, системи формування масової свідомості та психіки окремої людини з обов'язковим використанням інформаційної зброї (властивостей інформації, інформаційних ресурсів та новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій) з метою штучного створення факторів гальмування розвитку людини, суспільства та

держави, встановлення контролю над інформаційними ресурсами потенційного противника задля отримання переваг у пріоритетних сферах суспільного життя» [15, с. 9]. Інформаційних війн неможливо уникнути в глобалізованому геополітичному просторі, що зумовлює необхідність на державному та міжнародному рівні виробляти дієві заходи та правила нівелювання тих загроз, що несуть жорстокі інформаційні протистояння.

В той же час, виробляючи національну стратегію інформаційної безпеки, кожна держава має передбачати можливих суб'єктів інформаційної агресії, що буде спрямована проти її громадян. Тільки в такому вигляді може розпочинатися ефективне протиставлення національних ресурсів проявам інформаційної агресії інших суб'єктів глобально-інформаційного простору. «Основною метою інформаційної війни є заохочення супротивника до здійснення хибного кроку, досягнення переваги над супротивником та перемога в політичній, військовій, економічній, психологічній та соціальній сферах. Протидіючи сторони при досягненні своїх цілей використовують різноманітні методи впливу на інформаційну та інтелектуальну сфери. Тут слід відмітити в цілому три завдання інформаційної війни: 1) контролюючи інформаційний простір, ефективно використовувати його і одночасно захищати власні інформаційні функції від ворожих дій (контрінформація); 2) контролюючи інформаційний простір, здійснювати інформаційні атаки на супротивника; 3) повсюдно використовуючи функції військової інформації, посилювати загальну ефективність збройних сил. Психологічні операції, електронна боротьба, дезінформація та дії щодо антипропаганди, заходи по забезпеченню безпеки та супротиву, інформаційні атаки у відкритій формі, фізичний вплив на інформаційні ресурси та інше вважаються складовою частиною інформаційної війни» [16, с. 594]. Такі заходи вимагають значних технологічного та ресурсного забезпечення, у зв'язку з чим суб'єктами інформаційних війн зазвичай виявляються держави-лідери або ж грандіозні транснаціональні корпорації. Об'єктами ж інформаційної агресії можуть бути різні організації, компанії, а в найширшому прояві – держави, нації, міжнародні організації та союзи.

Складність протидії та захисту в умовах інформаційної війни полягає в тому, що сучасний глобальний інформаційний простір характеризується значною відкритістю. У зв'язку з цим, ініціювати інформаційну агресію чи протистояння значно легше, ніж протидіяти їм. «Сучасна інформаційна війна, як правило, ведеться в умовах інформаційної прозорості, тобто за наявності доступу населення до різних джерел інформації. Коли люди мають можливість порівнювати конкуруючі точки зору, метод понятійної індоктринації втрачає свою ефективність. На перший план виходять аргументація, мистецтво переконання і публічної полеміки. Така робота вимагає дуже серйозної теоретичної підготовки, хоча на практиці вона є не завжди ефективною – при різноманітності думок люди починають сумніватися в будь-якій з існуючих версій. Зрештою, виникає ситуація інформаційної відносності, за якої жодна зі сторін не може схилити на свій бік громадську думку. Тому в сучасній інформаційній війні принципове значення набула іміджева або «брендова» індоктринація, сенс якої полягає у впливі на суспільну свідомість еталонними

стандартами життя. Дійовими особами іміджевої індоктринації є не політики і політтехнологи, а актори шоу-бізнесу, які за популярністю та частотою появи у ЗМІ випередили багатьох державних діячів. Тож на сучасному етапі майже всі науковці погоджуються з тим, що у XXI ст. інформаційно-комунікаційні технології набули таких характеристик, які роблять їх вагомим силою у сфері міжнародних відносин – тому середовищі, в якому відбуваються політичні процеси» [17, с. 60]. Враховуючи такий глобальний характер проблеми інформаційної безпеки, українська держава має таким чином вибудувати власну інформаційно-безпекову стратегію, щоб якомога ефективніше передбачати та нівелювати негативні впливи інформаційних операцій і війн, адже уникнути їх зовсім сьогодні не вбачається можливим.

Отже, дослідивши переваги та ризики переміщення інформації в рамках контрольованих і неконтрольованих обмінів, що відбуваються в глобальному інформаційному просторі, а також визначивши основні форми та механізми деструктивних інформаційних впливів зовнішнього і внутрішнього характеру, можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків про можливості вибудовування національної стратегії інформаційної безпеки на сучасному етапі функціонування та розвитку глобально-інформаційної цивілізації.

Список використаних джерел

1. Історія інформаційно-психологічного протистояння: підручник / за заг. ред. С. Д. Скулиши. – К.: Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2012. – 212 с.
2. Отрешко В. Інформаційна безпека в контексті мовних пріоритетів українського державотворення / В. Отрешко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць Львівського «Гілея», 2014. – Вип.89 (10). – С.319–323.
3. Малик Я. Забезпечення інформаційної безпеки України у контексті світового досвіду / Я. Малик, О. Береза // Ефективність державного управління: збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. – Львів: ЛІРДУ НАДУ, 2012. – Вип.32. – С.20–27.
4. Гіда О. Ф. Щодо основних засад формування державної інформаційної політики / Олександр Гіда // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). Науково-практичний журнал. – 2013. – №1 (29). – С.333–341.
5. Гурковський В. Д. Взаємовідносини органів державної влади у сфері забезпечення інформаційної безпеки України: організаційно-правові питання / В. Д. Гурковський // Вісник УАДУ при Президенті України. – 2002. – №3. – С.27–32.
6. Смола Л. Е. Інформаційно-психологічні детермінанти сучасного політичного процесу (світовий та вітчизняний контексти). Автореф. дис. ... доктора політичних наук. Спец.: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / Лідія Смола. – Львів, 2011. – 34 с.
7. Григор'єв В. І. Інформаційна безпека у державному управлінні / В. І. Григор'єв // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. Науковий журнал. – 2013. – №4. – С.53–55.
8. Морозов О. Л. Інформаційна безпека в умовах сучасного стану і перспектив розвитку державності / О. Л. Морозов // Віче. – 2007. – Т.1. – №12. – С.23–25.
9. Петров В. В. Воєнно-інформаційна безпека України за умов посилення загроз інформаційних війн. Автореф. дис. ... канд. політичних наук. Спец.: 21.01.01 – основи національної безпеки держави (політичні науки) / Валентин Петров. – К., 2010. – 24 с.
10. Ліпкан В. А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: Навчальний посібник / В. А. Ліпкан, Ю. С. Максименко, В. М. Желіховський. – К.: КНТ, 2006. – 280 с.
11. Юричко А. В. Інформаційні маніпуляції у повідомленнях світової періодичної преси в контексті інформаційної безпеки України: стан та шляхи протидії. Автореф. дис. ... канд. філологічних

наук. Спеці.: 10.01.08 – журналістика / Андрій Юричко. – К., 2007. – 18 с.

12. Несвіт Г. П. Інформаційна політика держави як фактор реформування суспільства. Автореф. дис. ... канд. політичних наук. Спец.: 23.00.02 – політичні інститути і процеси / Галина Несвіт. – Одеса, 2001. – 19 с.

13. Жовтенко Т. Г. Інформаційне забезпечення політики держави у боротьбі з міжнародним тероризмом: на прикладі США. Автореф. дис. ... канд. політичних наук. Спец.: 21.01.01 – основи національної безпеки держави (політичні науки) / Тарас Жовтенко. – К., 2010. – 22 с.

14. Горбулін В. П. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія / В. П. Горбулін, О. Г. Додонов, Д. В. Ланде. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 164 с.

15. Абакумов В. М. Правове регулювання протидії інформаційним війнам в Україні. Автореф. дис. ... канд. юридичних наук. Спец.: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Віктор Абакумов. – Запоріжжя, 2011. – 22 с.

16. Мамад'ярова Р. А. Информационная безопасность, ее сущность, структура и обеспечение в конфликтных ситуациях / Рухангиз Алигусейн кизи Мамад'ярова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип.56 (№1). – С.591–594.

17. Пода Т. А. Інформаційно-комунікаційні технології в контексті сучасних міжнародних відносин: соціально-філософський аналіз / Т. А. Пода // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць. – К.: НАУ, 2013. – С.59–63.

References

1. Istorija informacijno-psihologichnogo protyborstva: pidruchnyk / za zag. red. Je. D. Skulysha. – K.: Naukovo-vydavnychij viddil NA SB Ukrai'ny, 2012. – 212 s.

2. Otreshko V. Informacijna bezpeka v konteksti movnyh priorytetiv ukrai'ns'kogo derzhavotvorennya / V. Otreshko // Gileja: naukovyj visnyk: zbirnyk naukovykh prac'. – K.: Vydavnytvo «Gileja», 2014. – Vyp.89 (10). – S.319–323.

3. Malyk Ja. Zabezpechennja informacijnoi' bezpeky Ukrai'ny u konteksti svitovogo dosvidu / Ja. Malyk, O. Bereza // Efektyvnist' derzhavnogo upravlinnja: zbirnyk naukovykh prac' L'viv's'kogo regional'nogo instytutu derzhavnogo upravlinnja Nacional'noi' akademii' derzhavnogo upravlinnja pry Prezydentovi Ukrai'ny. – L'viv: LRIDU NADU, 2012. – Vyp.32. – S.20–27.

4. Gida O. F. Shhodo osnovnyh zasad formuvannja derzhavnoi' informacijnoi' polityky / Oleksandr Gida // Borot'ba z organizovanoju zlochyntstju i korupcijeju (teorija i praktyka). Naukovo-praktychnyj zhurnal. – 2013. – №1 (29). – S.333–341.

5. Gurkovs'kyj V. D. Vzajemovidnosny organiv derzhavnoi' vlady u sferi zabezpechennja informacijnoi' bezpeky Ukrai'ny: organizacijno-pravovi pytannja / V. D. Gurkovs'kyj // Visnyk UADU pry Prezidenti Ukrai'ny. – 2002. – №3. – S.27–32.

6. Smola L. Je. Informacijno-psihologichni determinanty suchasnogo politychnogo procesu (svitovyj ta vitchyznjanij konteksty). Avtoref. dys. ... doktora politychnykh nauk. Spec.: 23.00.01 – teorija ta istorija politychnoi' nauky / Lidija Smola. – L'viv, 2011. – 34 s.

7. Grygor'jev V. I. Informacijna bezpeka u derzhavnomu upravlinni / V. I. Grygor'jev // Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologija. Naukovyj zhurnal. – 2013. – №4. – S.53–55.

8. Morozov O. L. Informacijna bezpeka v umovah suchasnogo stanu i perspektvy rozvytku derzhavnosti / O. L. Morozov // Viche. – 2007. – T.1. – №12. – S.23–25.

9. Petrov V. V. Vojenno-informacijna bezpeka Ukrai'ny za umov posylennja zagroz informacijnyh vijn. Avtoref. dys. ... kand. politychnykh nauk. Spec.: 21.01.01 – osnovy nacional'noi' bezpeky derzhavy (politychni nauky) / Valentyn Petrov. – K., 2010. – 24 s.

10. Lipkan V. A. Informacijna bezpeka Ukrai'ny v umovah jvointegracii': Navchal'nyj posibnyk / V. A. Lipkan, Ju. Je. Maksymenko, V. M. Zhelihovs'kyj. – K.: KNT, 2006. – 280 s.

11. Jurychko A. V. Informacijni manipuljacii' u povidomlennjah svitovoi' periodychnoi' presy v konteksti informacijnoi' bezpeky Ukrai'ny: stan ta shljahy protydii'. Avtoref. dys. ... kand. filologichnykh nauk. Spec.: 10.01.08 – zhurnalistyka / Andrij Jurychko. – K., 2007. – 18 s.

12. Nesvit G. P. Informacijna polityka derzhavy jak faktor reformuvannja suspil'stva. Avtoref. dys. ... kand. politychnykh nauk. Spec.: 23.00.02 – politychni instytuty i procesy / Galyna Nesvit. – Odesa, 2001. – 19 s.

13. Zhovtenko T. G. Informacijne zabezpechennja polityky derzhavy u borot'bi z mizhnarodnym teroryzmom: na prykladі SSHa. Avtoref. dys. ... kand. politychnykh nauk. Spec.: 21.01.01 – osnovy nacional'noi' bezpeky derzhavy (politychni nauky) / Taras Zhovtenko. – K., 2010. – 22 s.

14. Gorbulin V. P. Informacijni operacii' ta bezpeka suspil'stva: zagrozy, protydija, modeljuvannja: monografija / V. P. Gorbulin, O. G. Dodonov, D. V. Lande. – K.: Intertehnologija, 2009. – 164 s.

15. Abakumov V. M. Pravove reguljuvannja protydii' informacijnym vijnam v Ukrai'ni. Avtoref. dys. ... kand. jurydychnykh nauk. Spec.: 12.00.07 – administratyvne pravo i proces; finansove pravo; informacijne pravo / Viktor Abakumov. – Zaporizhzhja, 2011. – 22 s.

16. Mamad'jarova R. A. Informacionnaja bezopasnost', ee sushhnost', struktura i obespechenie v konfliktnykh situacijah / Ruhangiz Aligusejn kizi Mamad'jarova // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac'. – K.: VIR UAN, 2012. – Vyp.56 (№1). – S.591–594.

17. Poda T. A. Informacijno-komunikacijni tehnologii' v konteksti suchasnyh mizhnarodnyh vidnosyn: social'no-filosofs'kyj analiz / T. A. Poda // Visnyk Nacional'nogo aviacijnogo universytetu. Serija: Filosofija. Kul'turologija: Zbirnyk naukovykh prac'. – K.: NAU, 2013. – S.59–63.

Zakharenko K., Ph.D., applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Information influences as sources of information danger exacerbation

Information security has a human dimension. Therefore, education of citizens plays an important role in confronting destructive external and internal information influences. Its proper level is called for by the state and civil society. Indeed, the uneducated population easily falls under the destructive influence of information threats of the modern global world. Unfortunately, Ukraine does not have sufficient resources and technologies to adequately confront external threats. In view of this, the strategy of forming the national information security system of our state can only be the maximum leveling of destructive influences on the part of external information threats. To this end, Ukraine needs to implement democratic reforms, to form a civil society, to ensure the functioning of the rule of law and the growth of the political and civic culture of the population. At the same time, reformers need to keep in mind that the global nature of the information society determines the rapid transformation of external threats into the internal ones, turning them into constant challenges that unfold within the national cultural, informational and socio-political space. In addition, modern global information systems, the media, and network tools make the boundary between external and internal threats almost invisible.

Keywords: person, culture, information, globalization, information impulse, information threat, information security.

УДК 141.7

Концурак О.,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ ДЕРЖАВИ: ПАРАДОКСИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Однією з ключових суперечностей екологічної ситуації в Україні є малоефективне управління макроекономічними процесами, результатом якого є неважливе ставлення до екологічної проблематики. Від такого управління значною мірою залежить раціональність використання національних природних ресурсів, бережливості у ставленні до природи і соціокультурного середовища, зрештою, до людини і її повсякденного оточення. Засрозливими стають викиди у природу залишків та побічних продуктів промислового виробництва. В результаті забруднення ґрунтів, водоймищ, лісових масивів, природне середовище стає агресивно-ворожим людині; знаходження в ньому загрожує захворюваннями, що не піддаються діагностиці. Парадокс

закледається в тім, що на рівні теорії ці питання визначені досить чітко, ясно й зрозуміло; на рівні ж практики – вони просто ігноруються. Відповідальність за порушення норм екологічно-безпечної діяльності в Україні носить віртуальний характер.

Ключові слова: людина, природа, культура, екологія, політика, освіта, виховання.

За підрахунками експертів, порівняно з країнами Європи Україна на 1 дол. ВВП викидає у 24 рази більше сірчаного ангідриду, у 8 разів – окислів азоту, у 23 рази – аміаку. При цьому в Україні забруднення води на 1 дол. ВВП є більшим в 11 разів. У нас втрати робочого часу від екологічно зумовленої захворюваності становлять у середньому на 1 працівника 48 годин на рік [1, с. 78]. Такі показники є підтвердженням фактичної відсутності екологічної складової в актуальному політичному, економічному, соціальному порядку денному. І тут не можуть розглядатися в якості виправдань економічні кризи явища, що переслідують нашу країну, або ж політична нестабільність. Без врахування екологічної складової сьогодні є неможливим існування демократичної політичної системи. Від цієї складової безпосередньо залежить можливість громадян брати участь у забезпеченні власних невід'ємних потреб, а також у формуванні політичних перспектив розвитку національних державотворчих процесів.

В українській науковій та експертній спільноті теж склався доволі стійкий консенсус щодо того, що держава не докладає достатніх зусиль заради формування та втілення ефективної та дієвої екологічної політики. Екологічна складова в структурі української політики багато в чому залишається декларативною та маніпулятивно-демагогічною. Різні політики та чиновники можуть в своїх цілях використовувати екологічні гасла, але для створення системи ефективної природоохорони на державному рівні не здійснюються майже ніякі ефективні заходи. «Аналіз динаміки основних показників якості компонентів довкілля свідчить про такі проблеми, які не знаходять вирішення: 1) постійне зростання забруднення повітря спричиненого викидами мобільних джерел (транспортними засобами); 2) скорочення запасів питної води; 3) надзвичайно високий рівень розораності території країни та значне поширення ерозійних явищ; 4) забруднення сільськогосподарських ґрунтів пестицидами; 5) низький рівень лісистості, що ставить під загрозу стабільність багатьох екосистем на території країни та спричиняє втрату біорізноманіття; 6) низькі темпи та масштаби рекультивациі земель, порушених внаслідок видобування корисних копалин; 7) зношеність основних виробничих фондів на об'єктах економіки та господарювання, більшість з яких працює на критичній межі технологічної безпеки; 8) невіршеність питань сортування та переробки побутових відходів, розширення старих і побудови нових полігонів для побутового сміття; 9) низький рівень упровадження нових ефективних методів утилізації виробничих відходів; 10) недосконалість законодавства з питань охорони довкілля; 11) декларативний характер заходів, спрямованих на підтримку біобезпеки в країні і уникнення небажаних впливів на здоров'я людей. Отже, ґрунтуючись на аналізі вищенаведеної інформації відносно стану охорони довкілля в Україні, слід зазначити, що результативність державної екологічної

політики України в сучасних умовах є низькою» [2, с. 71–72]. Саме виходячи з цього, можемо стверджувати високу концептуально-теоретичну та практичну актуальність нашого дослідження, основною метою якого є визначення, формулювання та пошук шляхів реалізації цілісної парадигми екологічно-політичної діяльності для української держави, громадянського суспільства та всіх суб'єктів, від яких тим чи іншим чином залежить збереження довкілля на території нашої країни.

Однією з ключових суперечностей, що існує в екологічній свідомості сучасного українського суспільства, є протиставлення між розумінням складності і кризовості екологічної ситуації в країні та неготовністю докласти цілеспрямованих, постійних, систематичних зусиль щодо її покращення. Окремим громадянам та їх асоціаціям неможливо з нуля створити цілісну систему організованого захисту довкілля. Цим має цілеспрямовано займатися держава, вже потім залучаючи широкі верстви громадськості. Але, на думку експертів, зокрема відомого українського науковця М. Хилька, «складна екологічна ситуація в Україні значною мірою зумовлена тим, що в нашій державі недостатня увага приділяється питанням екологізації державної політики, суспільної свідомості та моралі, культури та освіти, що передбачає формування принципово нових цінностей, пріоритетів та світоглядних орієнтирів соціально-економічного розвитку, націленого на раціональне використання природних ресурсів і збереження та гармонійне відтворення усіх екосистем» [3, с. 7]. Наше дисертаційне дослідження є актуальним саме в контексті вирішення цього фундаментального феноменологічного протиріччя. Постійного концептуально-теоретичного обґрунтування потребує ідея підсилення екологічної складової в структурі української політики. Більше того, з нашої точки зору, її необхідно не просто підсилувати, а створювати на абсолютно нових принципових засадах, ключовою з яких має стати наскрізна інтегрованість, іманентність екологічної проблематики щодо будь-якого прояву соціальної та індивідуальної життєдіяльності в нашій країні.

Тільки тоді, коли кожен громадянин, кожен підприємець, кожен посадовець буде на глибокому індивідуально-феноменологічному та соціально-відповідально-нісному рівні відчувати необхідність збереження чистого довкілля для себе і своїх нащадків, в нашій країні може відбутися якийсь зсув в справі розбудови сучасної екологічної політики. Поки що ж ми обмежуємося констатацією катастрофи і декларативними заявами, які нехай і фіксуються на законодавчому рівні. На законодавчому рівні в Україні визначено такий комплекс ключових першопричин екологічних проблем: 1) успадкована структура економіки з переважаючою часткою ресурсо- та енергоємних галузей, негативний вплив якої був посилений переходом до ринкових умов; 2) зношеність основних фондів промислової і транспортної інфраструктури; 3) існуюча система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, регулювання використання природних ресурсів, відсутність чіткого розмежування природоохоронних та господарських функцій; 4) недостатня сформованість інститутів громадянського суспільства; 5) недостатнє розуміння

в суспільстві пріоритетів збереження навколишнього природного середовища та переваг сталого розвитку; б) недотримання природоохоронного законодавства [4]. Але, з нашої точки зору, вплив цих факторів можна було б поступово нівелювати, якби держава проводила чітко сформовану та систематичну екологічну політику, а не обмежувалась би декларативними заявами та прийняттям розпорошених, не об'єднаних в єдину систему та складно виконуваних законодавчих актів.

Варто відзначити, що на тому історичному етапі, коли в розвинених країнах встановлювалися та затверджувалися ключові принципи цивілізованої сучасної екологічної політики, Україна переживала кардинальні та надзвичайно болісні державотворчі трансформації. Історично так склалося, що модернізаційний прорив в екологічній політиці провідних країн світу стався після 1992 року (Конференція в Ріо). З цього моменту екологічна проблематика стає невід'ємною в будь-яких економічних розрахунках та діяльності [5, р. 325]. Україна ж тоді переживала гостру фазу державотворчої, економічної, соціальної трансформації, через що просто не могла реалізувати принципи екологічної політики, що тоді ставали обов'язковими для економічно розвинених світових лідерів. Водночас це не може слугувати виправданням того, що в наступні 20 років не було зроблено жодних реальних зусиль для формування та впровадження системної екологічної політики в діяльність нашої держави.

Окрім того, на сьогодні вже є розробленими доволі успішні моделі державної екологічної політики, що вдало застосовуються в країнах Європейського Союзу, а також в інших розвинених країнах. Україна має просто імплементувати вже створені принципи і норми, а також пристосувати їх до тієї специфіки, що склалася в нашій країні в аспекті взаємодії суспільства і природи. Тим більше, що такі принципи є доволі універсальними та раціональними. «У якості пріоритетів державної політики забезпечення національної безпеки, зокрема її екологічної складової визначають: створення збалансованої системи природокористування на основі впровадження економічних механізмів ощадливого споживання природних ресурсів, зменшення шкідливих викидів та застосування екологічно безпечних ресурсо- і енергозберігаючих технологій; забезпечення ефективного функціонування єдиної державної системи цивільного захисту, запобігання та ліквідації наслідків техногенних катастроф, підвищення рівня ядерної та радіаційної безпеки; докорінне реформування та модернізація основних фондів житлово-комунального господарства як підґрунтя створення безпечного середовища життєдіяльності населення» [6, с. 8]. Такі принципи мають бути забезпечені відповідними законодавчими актами, а також чіткими процедурами моніторингу та виконання. Цілісність кодифікованого законодавства, державної виконавчої діяльності та активності громадських груп та організацій має стати дієвим простором для втілення ефективної екологічної політики, чого поки що так і не сталося в Україні.

Дійсно, в нашій державі і надалі приймаються законодавчі акти екологічного спрямування, але їх втілення та реалізація залишається периферійним завданням в національній політичній системі. Безсистемність законодавства не дозволяє всім суб'єктам

екологічної політики (від державних органів до громадських інституцій) реально впроваджувати сучасні та дієві екополітичні принципи та дії. «Проблеми реалізації принципів державної екологічної політики в Україні пов'язані з недосконалістю законодавчих та нормативно-правових актів, відсутністю необхідних обсягів фінансування, неузгодженістю дій органів влади та суб'єктів господарювання, безвідповідальною, руйнівною для природи діяльністю підприємств, а головне – з необґрунтованістю, розмитістю, нечіткістю стратегічних рекомендацій і планів дій щодо формування заходів, спрямованих на їх розв'язання» [7, с. 109]. В цьому й полягає одна з найважливіших суперечностей екологічної політики та екологічної ситуації в Україні в останні десятиліття: на декларативному рівні визнається катастрофічна ситуація та робляться політичні заяви про невідкладність її розв'язання, а на нормативно-інструментальному – не робиться майже нічого, що й призводить до щорічного погіршення екологічної ситуації в нашій країні, про яке яскраво свідчать регулярні рейтинги міжнародних дослідницьких організацій та установ.

Якпоказує практика розвинених країн, найактивнішим суб'єктом реалізації принципів цивілізованої екологічної політики є громадянське суспільство у вигляді потужних регіональних та загальнонаціональних громадських організацій. В нашій країні також є значна кількість таких асоціацій, але вони так і не стали повноцінними суб'єктами в структурі української політики. «Україні сьогодні необхідне підвищення прозорості діяльності органів виконавчої влади у сфері охорони навколишнього природного середовища та діяльності інших органів влади, що впливає на довкілля, шляхом систематичного інформування про діяльність органів виконавчої влади у сфері охорони навколишнього природного середовища через засоби масової інформації, Інтернет та офіційні видання. Необхідним є забезпечення постійної участі громадськості в процесі прийняття рішень, що стосуються довкілля, та здійсненні державної екологічної політики України на всіх рівнях» [8, с. 11]. Поки що ж можна стверджувати, що українська екологічна політика зупиняється на рівні прийняття законодавчих актів, що складно реалізуються, декларативних заяв безвідповідальних політиків та дій громадських організацій, що мають в основному інформативний характер. На жаль, наше суспільство ще не навчилася використовувати таку інформацію, щоб тиснути на владу, вимагати від неї дотримання законних прав на чисте довкілля і достойний рівень якості життя.

Поки українці самі не усвідомлять на глибинному феноменологічному рівні, що чисте довкілля – це їх безумовне право, яке необхідно відстоювати всіма доступними засобами, влада не буде ефективно реагувати на необхідність поліпшення екологічної ситуації в країні. Через це формування сучасної екологічної політики в нашій країні наштовхується ще й на таку світоглядно-ціннісну суперечність, коли більшість громадян в тій чи іншій мірі не усвідомлює власну відповідальність за стан оточуючого середовища, в якому нам доводиться проживати. «Необхідність здійснення державної екологічної політики повинна усвідомлюватись і прийматись усіма, від кого залежить її виконання. Цьому сприяє розвиток системи моніторингу, а також забезпечення

не лише всеохоплюючої, а й доступної екологічної інформації. Дані щодо забруднення навколишнього середовища мають бути відомі кожному. Усвідомлення необхідності змін у сфері екології не обов'язково повинне диктуватись моральними принципами, воно може включатись у розрахунок на отримання певної користі: або матеріальних благ, або репутації в діловому світі тощо. У будь-якому разі кожна людина має бути зацікавленою у здійсненні реальних і позитивних екологічних перетворень» [9, с. 203]. Таким чином, на сьогодні маємо констатувати наявність цілої низки суперечностей різного рівня, що існують як в усвідомленні екологічної ситуації в нашій державі, так і в спробах формувати більш-менш зрозумілу екологічну політику як з боку держави, так і з боку громадянського суспільства. Саме необхідність концептуально-теоретичного аналізу таких суперечностей й обумовлює високу науково-евристичну актуальність нашого дослідження.

Список використаних джерел

1. Хвесик М. А. Екологічна криза в Україні: соціально-економічні наслідки та шляхи її подолання / М. А. Хвесик, А. В. Степаненко // Економіка України. – 2014. – №1. – С.74–86.
2. Колєнов О. М. Сучасний стан охорони довкілля в Україні та результативність державної екологічної політики / О. М. Колєнов // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць. – Харків: Видавництво ХарPI НАДУ «Magistr», 2013. – №2 (44). – С.67–73.
3. Хилько М. Екологізація політики / М. Хилько. – К.: ВАДЕКС, 2014. – 344 с.
4. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року. Затверджено Законом України від 21.12.2010 №2818-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №26. – Ст.218.
5. Knoepfel P. Environmental Policy Analyses: Learning from the Past for the Future / Peter Knoepfel. – Berlin: Springer-Science & Business Media, 2007. – 506 p.
6. Ковалевська Ю. С. Державне управління процесами забезпечення екологічної безпеки в Україні. Автореф. дис. ... канд. наук з державного управління. Спец.: 25.00.02 – механізми державного управління / Юлія Ковалевська. – Донецьк, 2009. – 22 с.
7. Ветвицький Д. О. Напрями та пріоритети розвитку державної екологічної політики України в умовах глобалізації / Д. О. Ветвицький // Наукові розвідки з державного та муніципального управління. – К.: АМУ, 2013. – Вип.1. – С.108–121.
8. Ветвицький Д. О. Розвиток державної екологічної політики України в умовах глобалізації. Автореф. дис. ... канд. наук з державного управління. Спец.: 25.00.02 – механізми державного управління / Дмитро Ветвицький. – К., 2010. – 22 с.

References

1. Hvesyk M. A. Ekologichna kryza v Ukraini: social'no-ekonomichni naslidky ta shljahy i'i' podolannja / M. A. Hvesyk, A. V. Stepanenko // Ekonomika Ukrainy. – 2014. – №1. – S.74–86.
2. Koljenov O. M. Suchasnyj stan ohorony dovkillja v Ukraini ta rezul'tatyvnist' derzhavnoi' ekologichnoi' polityky / O. M. Koljenov // Aktual'ni problemy derzhavnogo upravlinnja: Zbirnyk naukovykh prac'. – Harkiv: Vydavnytvo HarRI NADU «Magistr», 2013. – №2 (44). – S.67–73.
3. Hyl'ko M. Ekologizacija polityky / M. Hyl'ko. – K.: VADEKS, 2014. – 344 s.
4. Osnovni zasady (strategija) derzhavnoi' ekologichnoi' polityky Ukrainy na period do 2020 roku. Zatverdzheno Zakonom Ukrainy vid 21.12.2010 №2818-VI // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 2011. – №26. – St.218.
5. Knoepfel P. Environmental Policy Analyses: Learning from the Past for the Future / Peter Knoepfel. – Berlin: Springer-Science & Business Media, 2007. – 506 p.

6. Kovalevs'ka Ju. S. Derzhavne upravlinnja procesamy zabezpechennja ekologichnoi' bezpeky v Ukraini. Avtoref. dys. ... kand. nauk z derzhavnogo upravlinnja. Spec.: 25.00.02 – mehanizmy derzhavnogo upravlinnja / Julija Kovalevs'ka. – Donec'k, 2009. – 22 s.

7. Vetyvc'kyj D. O. Naprjamy ta prjorytety rozvytku derzhavnoi' ekologichnoi' polityky Ukrainy v umovah globalizacii' / D. O. Vetyvc'kyj // Naukovi rozvidky z derzhavnogo ta municypal'nogo upravlinnja. – K.: AMU, 2013. – Vyp.1. – S.108–121.

8. Vetyvc'kyj D. O. Rozvytok derzhavnoi' ekologichnoi' polityky Ukrainy v umovah globalizacii'. Avtoref. dys. ... kand. nauk z derzhavnogo upravlinnja. Spec.: 25.00.02 – mehanizmy derzhavnogo upravlinnja / Dmytro Vetyvc'kyj. – K., 2010. – 22 s.

Kontsurak O., applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Ecological state of the state: paradoxes of theory and practice

One of the key contradictions in the environmental situation in Ukraine is the ineffective management of macroeconomic processes, which results in disparaging attitude to environmental issues. From such management to a large extent depends rationality of the use of national natural resources, cautiousness in relation to nature and socio-cultural environment, in the end, to the person and his everyday environment. The emissions from the nature of residues and by-products of industrial production become threatening. As a result of pollution of soils, reservoirs, and forest areas, the natural environment becomes aggressive and hostile to humans; finding it threatens diseases that cannot be diagnosed. The paradox is convinced that at the level of the theory these questions are defined quite clearly, clearly and clearly; At the same level of practice – they are simply ignored. Responsibility for violating the norms of ecologically safe activity in Ukraine is virtual.

Keywords: man, nature, culture, ecology, politics, education, education.

* * *

УДК 323.1:316.3(477)(045)

Красницька Г. М.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії, Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ (Україна, Вінниця), krasnitska-am@ukr.net

ПРОБЛЕМИ ЄДНОСТІ НАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Досліджуються основні проблеми єдності нації в умовах глобалізації. Висвітлено результати етапів в умовах сучасного суспільства. Виявлено головну позицію глобалізації в сучасному світі.

Ключові слова: глобалізація, національна ідентичність, ідея, самосвідомість, культурна глобалізація, нація, визнання, європеїзація.

Глобалізація як історичне явище і феномен, а також як об'єктивна закономірність розвитку людства все частіше привертає увагу дослідників-науковців у всьому світі.

Поняття глобалізації трактувалось у значенні надання чому-небудь глобальних масштабів або глобального характеру. Кожна глобальна проблема досліджувалась окремо, а їх взаємозв'язок достатньо глибоко не вивчався. І лише у 1990-ті роки, по суті, сформувалась глобалістика як галузь науки [1].

Глобалізація (від англ. «globe» – земна куля) – складний, багатогранний процес, який має безліч проявів та включає багато проблем. Саме це робить проблематичним дати єдине, однозначне сформульоване визначення глобалізації, яке б охопило всі сторони цього вкрай складного явища, що має планетарні масштаби. Існують такі визначення:

Глобалізація – тривалий процес інтеграції національних економік світу з метою розв'язання глобальних проблем людства.

Глобалізація – процес, завдяки якому досягнення, рішення і діяльність людей в одній частині земної кулі справляють значний вплив на окремих людей і їхніспільноти в усіх частинахсвіту.

Глобалізація – складне явище взаємозалежності економік, що виникає у зв'язку з обміном товарів і послуг та потоками капіталів.

Сучасний розвиток українського суспільства характеризується як період трансформаційних процесів, що обумовлений пошуком власного шляху розвитку та зміни цінностей. Людський спосіб життя зумовлює таке існування цінностей, де найвищою постає такий, який визначає сенс життя особистості, всю мотивацію її існування.

Актуальність теми полягає в тому, чи можливо зберегти національну ідентичність, національну культуру в умовах глобалізації.

Національна ідентичність, на думку сучасних вітчизняних науковців, спирається на культурні й громадянсько–політичні традиції, інтереси, перспективи політичного розвитку, спільні політичні інститути, права та обов'язки, економічний і соціальний простір, спільність громадянства.

Цілісність національної ідентичності сприяє збереженню консенсусу із фундаментальних питань розвитку держави. Національна ідентичність – це невроджена риса народу, а результат суспільного виховання у поєднанні з етнічною ідентичністю, вона може перетворитися на рушійну силу суспільно–політичних перетворень. Інше формування національної ідентичності сьогодні потребує перш за все, політичної волі для консенсусу та розуміння суспільством української держави як спільного історичного надбання, а також об'єднання зусиль заради запровадження ефективних механізмів загальногромадянського залучення українців до цього процесу.

Метою даної статті є визначення шляхів збереження національної культурної ідентичності в умовах прогресуючого мультикультуралізму в Європі.

Сучасний розвиток українського суспільства характеризується як період трансформаційних процесів, що обумовлений пошуком власного шляху розвитку та зміни цінностей. Людський спосіб життя зумовлює таке існування цінностей, де найвищою постає та, яка визначає сенс життя особистості, всю мотивацію її існування. Україна як незалежна держава, що не так давно стала на самостійний шлях формування нових соціально–економічних, політичних, духовних орієнтирів, свої ідеї, мрії та сподівання значною мірою пов'язує з молоддю [2].

Ще більшу загрозу для української незалежності становить вкрай низька («до модерна») національна самосвідомість населення, котре складається з великої російської меншини (понад 20% громадян) і ще більшої групи русифікованих українців (приблизно 30% населення). Це остання група, суттєво відрізняючись за своїми цінностями й орієнтаціями і від власне росіян, і від україномовних українців, великою мірою зумовлює загальну амбівалентність українського населення й суттєво ускладнює процеси творення та розвитку громадянського суспільства.

До останнього часу Україна перебувала ніби у зачарованому колі: повноцінне громадянське суспільство

й модерна політична нація не мали шансів повстати без усунення від влади посткомуністичної олігархії, а усунути цю олігархію було практично неможливо без достатньо дозрілого громадянського суспільства й розвиненої національної свідомості [3, с. 9–27].

Розвиток національної самосвідомості включає в себе: почуття любові до своєї Батьківщини, свого народу, національної культури і рідної мови; почуття національної гордості чи національного невдоволення; почуття причетності до долі свого народу, своєї країни; готовності й волі до здійснення національної мети.

Головним змістом освіти повинно стати вивчення історії та життєвого досвіду рідного народу, що забезпечить найбільш суттєву для кожної особистості етнічну або культурну ідентифікацію, та дозволить людині відкрити для себе свою справжню природу, духовність, автентичний досвід буття і, можливо, подальшу долю. Певні традиції, обряди, звичаї, а також історичні події, герої та цінності етнічної культури потрібно вивчати не відсторонено, а включаючи в повсякденне життя. Тільки тоді історія зможе передати нашим нащадкам не тільки добродійність предків, а й сучасні права та обов'язки.

Кожний наступний крок у самореалізації особистості засобами освіти призводить до збагачення внутрішнього світу, здобуття істини та моралі. Перед освітою постали завдання, породжені процесами глобалізації, колективної та, водночас, національної ідентифікації, що вимагають формування у людини таких знань та вмій, які дозволять, з одного боку, стати толерантною, відкритою особистістю, а з іншого – не відмовлятися від коренів, що визначають етнічну ідентичність, наповнити їх змістом сьогодення.

Зауважимо, що у великій мірі проблеми збереження національної ідентичності пов'язані з масовими міграціями населення у другій половині ХХ століття та на початку ХХІ. Навіть на сучасному історичному етапі спостерігаємо феномен перетину інтересів іммігрантів та представників титульної нації. Якщо у минулому столітті права національних меншин притискалися, то сьогодні представники нижчих та середніх прошарків суспільства об'єднуються для захисту загальних життєвоважливих інтересів, не дивлячись на країну походження. Тобто, відбувається процес консолідації титульної нації та іммігрантів на ґрунті загальних економічних та політичних інтересів, тоді як етнічні проблеми відходять на другий план, але це не означає, що ці проблеми не є актуальними. Саме процеси глобалізації відкривають перед європейцями як титульними націями зовсім не безхмарне майбутнє. Оскільки імміграційні групи відрізняються від європейців великим рівнем народжуваності, то з роками корінного населення ставатиме все менше. Як наслідок – послаблення їх економічних, соціальних та політичних позицій.

Маючи ХХІ століття, ми стикаємося з такими проблемами як безробіття та убогість. Ми стаємо свідками того, що по всій планеті поширюється економічна мафія, тероризм, екстремізм, революції, а це призводить до деградації та втрати національної ідентичності. Тому людство повинно дотримуватись національної ідеї. Це означає, «що вона виникає лише з виникненням рефлексуючої національної інтелігенції,

яка продукує філософію, історію та культурологію національного» (Н. Хамітов).

Культурна глобалізація – багатоаспектний процес, що вплинув на відносини між релігіями й етносами, традиційні й сучасні цінності, різні культурні орієнтації, стилі життя й смаки в споживанні. Усе більшою мірою цей процес зазнає впливу новітніх технологій у сфері інформації і комунікації. Загальна вихідна «теорема» тут та ж сама, що й в аналізі інших аспектів глобалізації. Вона стверджує: «Матеріальні стосунки локалізуються, політичним – інтернаціоналізуються, символічні – глобалізуються».

Ідеально-типовий зразок культурної глобалізації:

- у духовній сфері – релігійна мозаїчність поза територіальною приналежністю;
- в етнічній сфері – космополітизм і розмаїття поза територіальною приналежністю;
- в економічній сфері – споживання трафаретної і репродукованої продукції;
- в інформаційно-комунікативній сфері – глобальне поширення уявлень та інформації.

Глобалізація сприймається як розмивання влади держави. Велика роль у цьому процесі належить розвитку комунікацій: на зміну в потовому зв'язку, який легко могла контролювати державна адміністрація прийшли інші види зв'язку: ефірний, дрововий, електронний, супутниковий; з'явилася мережа Інтернет. Глобальний феномен інформатизації в більшості країн світу призводить до обмеженості спілкування з народною культурою. Насторожує, крім того, «американізація» мов народів світу [4].

Зокрема, глобалізація ще не одержала перемогу планетарного масштабу. Відбувається лише піднесення міжнародного у межах контролю за економічними наслідками глобалізації економіки та шляхом еволюційних змін міжнародного права. Збереження ж національної ідентичності в сучасних умовах повинно бути першочерговим завданням національних систем освіти. Тому освіта повинна бути на високому рівні. Саме заклади освіти покликані не допустити перетворення «людини з корінням» на «людину з антенами» (А. Перотті), адже перед нею відкривається велика кількість можливостей та цінностей сучасного світу, але за умов динамізації культури, швидкоплинності соціальних змін, процес формування особистості є проблемою.

Глобальний світ справді є глобальним у розумінні об'єктивної взаємозалежності народів, однак він незрівнянно менш глобальний у розумінні суб'єктивної політичної готовності, готовності до співробітництва на основі сумлінної партнерської кооперації, до спільного вирішення глобальних світових або регіональних проблем [5].

Сьогодні ж глобалізація стала процесом будівництва нової єдності всього світу. Провідним напрямком якого і є інтенсивне поширення економіки, політики та культури розвинених країн у різноманітному просторі. Ці масштабні процеси відбуваються, переважно, добровільно.

Глобалізація йде сама по собі, і зупинити її неможливо. До неї потрібно пристосовуватися: використовувати переваги та боротися з недоліками.

Таким чином, не слід забувати, що глобалізація – це не тільки наше неминуче завтра, це вже і наше сьогодні. Тотальне протистояння глобалізації з опором на етнокультурну, конфесійну і національно-державну

відстороненість – це шлях в нікуди, який обрікає на відсталість і зникнення з обличчя Землі. Якщо ми протиставимо себе прогресивному ходу історії і законам розвитку соціуму, то отримаємо результати, які суворо відрізняються від очікуваних.

Список використаних джерел

1. Федотов А. П. Глобалистика как новая наука о современном мире. – М., 2002.
2. Красніцька Г. М. Формування етично-ціннісних орієнтацій молоді / Ганна Миколаївна Красніцька // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 107 (4). – С. 291–293.
3. Рябчук Микола. Дилема українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави. – К., 2000.
4. Воронкова В. Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри. Монографія / Воронкова Валентина Григорівна. – Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 2010.
5. Забужко О. Шевченків Міф України: спроба філософського аналізу.
6. Серый А. В., Яницкий М. С. Ценностно-смысловая сфера личности. Учебное пособие. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1999.
7. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы. – К.: Ваклер, 2002. – 480 с.

References

1. Fedotov A. P. Globalistika kak novaja nauka o sovremennom mire. – M., 2002.
2. Krasnic'ka G. M. Formuvannja etychno-cinnisnyh orijentacij molodi / Ganna Mykolajivna Krasnic'ka // Gileja: naukovyj visnyk. – 2016. – Vyp. 107 (4). – S. 291–293.
3. Rjabchuk Mykola. Dylema ukrai'ns'kogo Fausta: gromadjans'ke suspil'stvo i rozbudova derzhavy. – K., 2000.
4. Voronkova V. G. Filosofija globalizacii': socioantropologichni, socioekonomichni ta sociokul'turni vymiry. Monografija / Voronkova Valentyna Grygorivna. – Zaporizhzhja: Vydavnytvo ZDIA, 2010.
5. Zabuzhko O. Shevchenkiv Mif Ukrainy: sprobа filosof's'kogo analizu.
6. Seryj A. V., Janickij M. S. Cennostno-smyslovaja sfera lichnosti. Uchebnoe posobie. – Kemerovo: Kemerovskij gosudarstvennyj universitet, 1999.
7. Udovik S. L. Globalizacija: semioticheskie podhody. – K.: Vakler, 2002. – 480 s.

Krasnitska H. M., candidate of historical sciences, assistant professor of philosophy and economic theory, Vinnytsa trade and economic institution (Ukraine, Vinnitsa), krasnitska-am@ukr.net

Problems of nation's unity in globalization conditions

In this article, the main problems of the unity of the nation in the context of globalization are explored. The results of the stages in the conditions of modern society are highlighted. The main position of globalization in the modern world is revealed.

Keywords: globalization, national identity, idea, identity, cultural globalization, nation, recognition, europeization.

* * *

УДК 1:37

Кулик О. В.,
доктор філософських наук, професор
кафедри філософії, Дніпровський
національний університет ім. Олеся Гончара
(Україна, Дніпро), prof.kulyk@gmail.com

ЦІЛІ НАВЧАННЯ ФІЛОСОФІЇ В США ТА УКРАЇНІ

Мета дослідження полягає в отриманні порівняльних даних щодо цілей навчання філософії в Україні та США за допомогою методу порівняльного

аналізу. Було встановлено, що розуміння цілей навчання філософії в Україні та США суттєво відрізняється в чотирьох пунктах.

По-перше, серед даних цілей в Україні домінує здобуття знань, а в США – вмінь. По-друге, в Україні у таких курсах, як «Філософія», «Вступ до філософії» надають перевагу історико-філософському матеріалу, а в США – матеріалу епістемології, логіки, метафізики, етики. По-третє, в Україні під час викладання філософії прагнуть виховувати особистість студента, а в США викладачі займаються лише навчанням. По-четверте, в США, на відміну від України, серед цілей навчання філософії є розвиток аргументаційних та комунікаційних навичок студентів. Як було показано, причини даних розбіжностей коріняться в відмінностях традицій тлумачення філософії, які поширені в США та Україні, а також в історичних особливостях розвитку викладання філософії в цих країнах.

Ключові слова: навчальні цілі, викладання філософії, США, Україна, філософія освіти.

В умовах реформи української системи вищої освіти постає питання перегляду змісту навчальних предметів. Ефективно це можливо зробити лише в тому випадку, якщо буде прояснене питання цілей навчання. В нашій статті піднято питання порівняння цілей навчання філософії в США та Україні. Ми вважаємо, що вивчення американського досвіду може надати важливу інформацію для визначення пріоритетів у модернізації викладання навчального предмету «Філософія» в Україні.

Питання цілей навчання філософії цікавить значну кількість дослідників. Серед зарубіжних авторів можна назвати таких вчених, як Ч. Гіффорд [11], М. Гуча [13], Д. Конспейсон [10], Е. Маршалл [14], Н. Ноддінгс [15], Дж. Росс [16], Дж. Рудісілл [17], М. Чолбі [8], Е. Шлітц [18] та інших. Серед вітчизняних дослідників даного питання необхідно зокрема назвати таких авторів, як І. Бичко [1], М. Максюта [2], Т. Павлова [3], В. Ратніков [4], В. Рижко [5], Т. Яшук [6]. Утім, у дослідженнях вищезазначених вчених не розглядається аспект порівняння української та американської традиції тлумачення цілей навчання філософії.

Мета нашого дослідження полягає в отриманні порівняльних даних щодо цілей навчання філософії в Україні та США. Для досягнення даної мети ми використовували порівняльний аналіз. Відмітимо, що в цьому дослідженні ми концентруємо увагу на стандартних курсах «Філософія», «Вступ до філософії» та подібних, які викладаються студентам, які не навчаються на філософських спеціальностях.

Перед тим, ніж перейти безпосередньо до дослідження навчальних цілей, розглянемо як саме в США розуміють роль філософії в системі освіти. Зробимо це на прикладі ідей Роберта Оді, який є професором Університету Нотр-Дам (University of Notre Dame). Нагадаємо, що Роберт Оді – відомий американський філософ, у 2016 році він отримав від Американської філософської асоціації вищу нагороду даної асоціації за служіння професії – Quinn Prize.

Отже, Р. Оді зазначає, що філософія як галузь знань в межах системи вищої освіти робить чотири важливі внески. По-перше, це розвиток критичного мислення. По-друге, це здобутки у розгляді нормативних питань. По-третє, це міждисциплінарна перспектива, яку відкриває вивчення філософії. По-четверте, це навички з письма та ефективної комунікації [7, с. 333–334].

Щодо першого пункту Роберт Оді пише, що «вивчення філософії допомагає розвинути як здатність, так і схильність до критичного мислення» [7, с. 333]. За його словами, передусім це заслуга вивчення студентами

матеріалу таких філософських галузей, як логіка, етика та епістемологія. Матеріал логіки дозволяє студенту навчитися побудові дефініцій, ґрунтовних пояснень, допомагає йому усвідомити, що таке значення. Етичний матеріал дозволяє студентам краще усвідомити сутність моральних проблем, з якими вони стикнуться у власному житті, як у професійній, так і у соціальній та особистій сферах. Матеріал епістемології надасть студентам знання про причинність, критерії раціональності, наявні стандарти істинності, а також допоможе усвідомити, що таке знання як таке.

Щодо важливості ролі філософії у нормативних питаннях, Р. Оді наголошує, що філософія як навчальний предмет забезпечує студентів можливостями розумітися на тому, що повинно бути та що не повинно бути, що є правильним, а що є хибним, що є бажаним, а що небажаним тощо. В тому числі це й знання про моральні обов'язки людини до суспільства, а також обов'язки суспільства щодо людини. Р. Оді зауважує, що знайомство студентів з цими питаннями відбувається завдяки навчальному матеріалу таких галузей філософії, як етика, політична філософія, філософія права, естетика.

Пояснюючи свої думки щодо міждисциплінарної перспективи, яку має відкривати вивчення філософії, Р. Оді звертає увагу на те, що філософія розробляє методологічні питання, виходячи на метанауковий рівень, допомагаючи представникам різних галузей знань розумітися на складних філософських питаннях, які породжують їхні науки.

Щодо останнього четвертого пункту Р. Оді пише, що протягом навчання філософії студенти розвивають навички точної інтерпретації, критичного аналізу письмових творів, здатність до формулювання інтелектуальних проблем та розробки пропозицій з їхнього вирішення. Студенти вчать аргументувати свої думки – як письмово, так і усно, що робить їх експертами з ефективної комунікації.

Неважко помітити, що в Україні роль філософії у вищій системі освіти розуміють інакше. По-перше, від філософії в Україні не чекають, що вона буде вчити студентів обґрунтованому та логічному мисленню в якості одного з основних своїх завдань. В Україні вважають, що це завдання логіки, як окремої галузі знання. За вітчизняною традицією логіка розглядається як окрема філософська спеціалізація, матеріал якої мають викладати спеціально підготовлені фахівці в рамках окремого курсу. Тому в загальних курсах філософії про матеріал логіки майже не йдеться. Однак, оскільки в Україні фахівців з логіки обмаль та й кількість спеціальностей, які в своїх навчальних планах мають такий предмет як «Логіка», теж мізерна, можна сказати, що цей важливий з точки зору американських традицій викладання філософії матеріал не отримує більшість українських студентів навіть поза межами стандартного курсу «Філософія».

По-друге, філософію розглядають в Україні насамперед як дисципліну, яка містить дані про певну частину культури – ті філософські ідеї, що були висловлені протягом існування людства. Через такий культурологічний підхід важливим стає вивчення філософії саме як частини культури – за епохами її розвитку. Тому українські курси філософії розпочинаються, а нерідко і закінчуються тим, що викладач епоха за епохою розповідає: що, коли

і як було висловлено різними найбільш помітними представниками філософії, і який внесок ці представники зробили у розвиток культури. Через цей підхід, наприклад, раціональні філософські теорії не мають пріоритету перед ірраціональними, епістемологічні чи методологічні філософські ідеї є рівними в правах з ідеями щодо Пуруші та Паньгу – адже всі вони мають важливе значення для розвитку культури людства.

По–третє, в Україні хоча і кажуть про те, що філософія має розвивати критичне мислення, але під критичним мисленням розуміють не зовсім те, що мають на увазі під цим терміном в США. Проявом критичного мислення в Україні вважають плюралізм думок. Тобто, для того, щоб навчити студентів критичному мисленню, їм розповідають, що з того чи іншого питання може бути не одна чи дві філософські позиції, а п'ять різних філософських позицій. Однак, у США вважають, що розвивати критичне мислення при викладенні філософії потрібно тим, щоб розвивати вміння студентів до раціональних, логічних розмислів. Так, у посібнику професора Джорджтаунського університету (Georgetown University) Марка Вудхауса «Передмова до філософії» розділ «Думаючи критично: прояснення деяких помилкових уявлень» має такі підрозділи: «Філософія – це не тільки суперечки щодо слів», «Вибір між конкуруючими теоріями заснований на розсудку та не потребує абсолютної визначеності», «Уникнення філософського релятивізму», «Філософські теорії є більше ніж лише особисті вірування», «Для чого бути раціональним», «Критичне мислення» [21].

По–четверте, традиційно в українських курсах філософії не приділяється окреме значення питанню розвитку комунікативних навичок студентів. Ці навички взагалі не розглядаються як такі, що напряму пов'язані з викладанням філософії. В Україні вважають, що комунікативні навички студентів мають розвивати такі предмети, як риторика. Однак, необхідно звернути увагу, що, згідно з позицією Р. Оді, комунікативні навички є результатом аналітичної роботи з побудови правильної структури думок. Ця структура має бути раціональною, логічною, обґрунтованою, що й забезпечує ефективність комунікації. Раціональність, логічність, обґрунтованість вважаються в США сферами, в яких забезпечують успіх заняття саме філософією. Якщо в Україні, наприклад, чимало викладачів вважають, «що одним із ефективних методичних прийомів унаочнення філософських знань, положень є філософська лірика» [2, с. 242], у вітчизняній філософії є потужними традиції кордо центрризму, екзистенціалізму, то в університетах США домінують прихильники аналітичної філософії, яка побудована на логіці і не тільки не практикує подібні погляди, але й відмовляє у статусі філософії тим напрямкам, які не побудовані на раціо.

Зробивши ці попередні порівняння щодо розуміння ролі філософії в системі вищої освіти США та України, перейдемо до аналізу власне початкових цілей. Говорячи про американське розуміння навчальних цілей філософії ми будемо спиратися на класифікацію навчальних цілей, яку навів Джон Рудісілл – завідуючий кафедрою філософії Коледжу Вустера (College of Wooster). Джон Рудісілл є відомим в США дослідником педагогічних аспектів викладення філософії; його стаття [17], в якій наведені навчальні цілі з філософії, отримала Ленсенівську

премію Американської асоціації викладачів філософії (American Association of Philosophy Teachers) за 2012 рік. Отже, Рудісілл наводить наступні чотири цілі навчання студентів, котрі вивчають курс філософії.

По–перше, це здобуття студентами навичок інтерпретації та аналізу. Рудісілл зазначає, що «студент повинен бути в змозі аналізувати, інтерпретувати та розуміти філософські тексти та розмисли» [17, с. 246].

По–друге, це здобуття студентами вмінь з аргументації. Тут мається на увазі, що студенти, які закінчили курс філософії, мають бути в змозі ефективно ідентифікувати, оцінювати та формулювати аргументацію.

По–третє, це здобуття студентами філософських знань та філософської методології. Вони мають демонструвати високий рівень вільного володіння знаннями про головні традиції, постаті, концепти та методи філософії.

По–четверте, це набуття студентами комунікативних навичок. Студенти повинні бути здатними чітко, ясно, ефективно та систематичним чином викладати, організовувати та виражати ідеї у письмовій та усній формах.

Насамперед наголосимо, що лише одна з чотирьох перелічених цілей – це знання, а інше – це вміння. Рудісілл робить наголос на розвитку саме умінь як результату вивчення студентами курсу філософії.

Щодо першої з перелічених Рудісіллом цілей зазначимо, що в Україні студенти, як вивчають курс філософії, мають набувати навички з аналізу, інтерпретації та розуміння філософських текстів під час самостійної роботи та на семінарах. Причому надання студентам методик інтерпретації та аналізу не регламентовано та не оголошується в якості окремого завдання. В стандартних підручниках філософії не приділяється багато уваги, наприклад, методикам Г–Г. Гадамера щодо інтерпретації або методикам аналізу, які були розроблені Л. Вітгенштайном, Б. Расселом. Більше того, низка українських теоретиків та практиків викладання філософії вважає, що студентам надавати філософські тексти для аналізу не потрібно протягом всього курсу. Наприклад В. Рижко пише, що читати філософські тексти можна дозволяти студентам лише в другій частині курсу, коли вони засвоють певні теоретичні знання [5, с. 250].

Щодо другої з зазначених цілей (вміння з аргументації), зауважимо, що в українських стандартних курсах з філософії про це не йдеться. Українських студентів на заняттях з філософії вчать осмислювати філософські тези, на семінарах кращі викладачі заохочують студентів формулювати та обґрунтовувати власні думки, однак спеціальної уваги розвитку уміння аргументувати не приділяється – в стандартних курсах не пропонують техніки щодо цього, не надають потрібний методичний інструментарій.

Те, що у Рудісілла названо лише третьою навчальною ціллю (здобуття студентами філософських знань) в українських курсах філософії є першим і основним завданням. В першу чергу студентам надаються знання щодо філософських теорій, вчень, концептів. Саме це контролюється на екзаменах, під час тестів, контрольних робіт. Звісно, ці знання є важливими. Але, згідно з уявленнями американських теоретиків і практиків, отримання студентами знань з філософських теорій, вчень, концептів не може бути єдиним результатом навчання

філософії. В якості результату мають бути також і вміння, а не лише знання. В Україні є теоретики та викладачі філософії, які абсолютно щиро вважають, що вивчення філософії має лише одну цінність, яка полягає саме у вивченні філософії. Вони вважають, що це така собі самодостатня діяльність. Більше того, чимало з них навіть пишуться тим, що ті знання, які вони надають студентам, неможливо використати. Ми якось були свідками, як новина про те, що в українському вузі буде виступати американський дослідник з лекцією, в назві якої фігурували слова «прикладна філософія», викликала в соціальних мережах купу жаргів з боку українських викладачів, які казали, що бажання «прикладати кудись» філософію є невіглаством та нерозумінням сутності філософії. Такі уявлення є певним феноменом, який потребує окремого вивчення. Зробимо припущення, що цей феномен викликаний браком знань про традиції викладання філософії в інших країнах, а також самодостатнім та привілейованим становищем, в якому знаходилися в радянських ВНЗ викладачі «ідеологічних» предметів, таких, як діамат тощо.

Варто більше детально зупинитися на порівнянні змісту тих знань, які надаються студентам під час викладання філософії в Україні та США. Зазвичай головний сегмент стандартного українського курсу «Філософія» – це історія філософії. У цьому, звісно, є пояснення. По-перше, зростання історико-філософської компоненти в українських філософських курсах у 90-ті роки ХХ століття було засобом подолання радянських традицій викладання діалектичного матеріалізму – з розпадом Радянського Союзу багато українських викладачів намагалися надати студентам альтернативні щодо марксизму точки зору. Це приводило іноді до того, що проблема (її ще називають в Україні «теоретична») частина курсу взагалі зникла, або відносилася на прикінцеві лекції, до яких у практиці викладання черга часто не доходить. Утім, не дивлячись на особливе домінуюче становище історії філософії у сучасних вітчизняних курсах філософії, серед українських теоретиків та практиків викладання філософії продовжують роздаватися голоси щодо подальшого нарощування історико-філософської частини. Так, у публікації за 2006 рік І. Бичко пише про необхідність збільшення історико-філософського компоненту у викладанні філософії [1, с. 236].

Для порівняння цікаво подивитися на теми, які вивчаються в зарубіжних стандартних курсах філософії. Наприклад, у гарвардському курсі (Harvard University) «Вступ до філософії» є наступні частини: «Що таке мислення», «Розум та віра», «Свідомість та тіло», «Знання та реальність», «Етика, справедливість та добродієсне життя» [19]. Як можна побачити, тут немає історико-філософських тем як таких, хоча це зовсім не означає, що студентам не дають першоджерела. В переліку літератури, яку аналізують студенти протягом цього курсу, є твори таких філософів різних епох: Платон, Аристотель, Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський, Декарт, Локк, Берклі, Юм, Ляйбніц, Кант, Дж. Милль, Б. Рассел, П. Сінгер, Дж. Ролс, Р. Нозік, Д. Деннетт, М. Нусбаум, Дж. Серль, Б. Вільямс, Дж. Томсон, Х. Патнем, Т. Нагель [19]. Тобто, цей курс філософії полягає не в тому, щоб розповідати студентам про особливості філософського мислення в різних історичних епохах, а в тому, щоб розповідати студентам про ключові теми Західної

філософії в рамках епістемології, метафізики, філософії свідомості, філософії релігії, політичної філософії, етики, але при цьому підкріплюючи цю інформацію читанням відповідних першоджерел, які систематизовані не за історичним, а за тематичним критерієм.

Порівняємо вищенаведену структуру викладення матеріалу з ідеями українських дослідників щодо змісту курсу «Філософія». В. Рижко пише: «необхідно розглядати проблеми періодизації історії філософії, основних способів філософування в той чи інший період» [5, с. 250]; Тамара Ящук наголошує: «розумно було б починати саме з викладу історії філософії» [6, с. 191]. Втім, зауважимо, що в Україні є й викладачі, які мають інші уявлення щодо ролі історії філософії у викладанні курсу «Філософія». Наприклад, В. Ратніков вважає, що у технічних вузах та на природничо-наукових факультетах більш доречним є підхід, згідно з яким слід розглядати насамперед найбільш значимі філософські проблеми, демонструючи при цьому як вирішальну роль філософії в осмисленні і розв'язанні відповідної проблеми, так і зразки власне філософського дискурсу. Водночас, на його думку, на гуманітарних факультетах краще викладати філософію саме в історичній проекції як історію філософських ідей і напрямів, а філософські проблеми осмислювати в рамках розгляду вчень тієї чи іншої школи [4, с. 193].

Продовжуючи наше дослідження цілей навчання, зазначимо, що четверта навчальна ціль, про яку згадає Дж. Рудісілл (набуття студентами комунікаційних навичок), в стандартних українських курсах «Філософія» не представлена. Коли йдеться про навички технік письмового вираження ідей, вважається, що навчанням цьому мають займатися філологи, а не філософи. Що стосується навичок усної комунікації, тут покладають сподівання на викладачів риторики. Щоб зрозуміти, чому в США розглядають дану навчальну ціль природною саме для філософії, розглянемо, як саме американські викладачі займаються розвитком цих навичок. Розглянемо практики щодо розвитку письмової та усної аргументації, які застосовуються в університетах США.

Щодо письмової аргументації в американських вищих навчальних закладах практикують, наприклад, такий різновид письмових завдань для студентів, як *response paper*. Викладач задає студентам прочитати статтю, книгу чи її розділ та пропонує проаналізувати структуру розмислів автора. Студент має оцінити валідність, релевантність та можливість застосування тверджень автора та викласти докладну аргументацію своєї оцінки цих моментів [20, с. 368]. Іноді студентам надається перелік пунктів, які вони мають висвітлити в своїх *response paper*. Наприклад, це можуть бути такі пункти: яке твердження є головним в цьому тексті; чому твердження цього автора є важливими; які типи обґрунтування використовує автор; чи є ці обґрунтування переконливими; які є слабкі та сильні моменти тверджень автора; чи згодні ви або не згодні з твердженнями автора та чому саме; чи можете ви навести контраргументи щодо тверджень даного автора; чи піднімає автор питання, які ви хотіли б дослідити у подальшому. Це не реферат і не переписування тексту першоджерел, які все ще часто задають студентам у вітчизняних університетах на курсах з філософії. Цей тип письмових робіт дійсно розвиває здатності до аргументування. Зазначимо також,

що в університетах США широко використовуються посібники з філософського письма, в яких докладно та наочно викладено як саме в різних типах письмових робіт студенти можуть демонструвати вміння строго та чітко будувати умовиводи за відомими зразками: Modus Ponens, Modus Tollens, індукція, аналогія тощо [9, с. 24–42].

Щодо усної аргументації практикується, наприклад, проведення на семінарських заняттях мисленневих експериментів. Студенти, виступаючи в обговоренні під час таких занять, практикуються у формулюванні та в аргументованому викладі своєї позиції. Джон Рудісілл застосовує на семінарах такий дидактичний прийом як «scaffolding». У його рамках викладач спрямовує фокус уваги студента на вирішення того чи іншого завдання, яке йому по силам, якщо потрібно, викладач пояснює основні риси того, що потрібно виконати, та моделює ідеальні вирішення для даного завдання [17, с. 249].

На останок розглянемо що саме вважають цілями викладання філософії українські теоретики та практики викладання філософії. Наприклад, В. Рижко пише, що є дві мети вивчення філософії – «вивчення філософської культури» та «рефлексивна філософія» [5, с. 250]. М. Максютя зазначає: «Насьогодні у викладанні філософії дуже важливим є творча спрямованість особистості, поєднання національно–світоглядної закоріненості та орієнтації на загальнолюдські цінності, на формування плюралістичного, демократичного, гуманістичного, а не авторитарного мислення» [2, с. 239]. Т. Яшук наголошує: «Курс філософії має дати всебічний аналіз західного типу цивілізації, його типологічних характеристик» [6, с. 185]. Як можна побачити, ці цілі суттєво відрізняються від того, що пропонують американські колеги. По–перше, тут надається перевага розвитку саме знань, а не вмінь студентів. По–друге, не надається прямої переваги розвитку здатності студента до раціонального, логічного обгрунтованого мислення. По–третє, вивчення філософії розглядається багато в чому як завдання виховальне, а не навчальне. На останньому варто зупинитися детальніше.

В Україні залишається з радянських часів переконання, що викладачі філософії мають виховувати своїх студентів. Багато українських авторів вважають, що філософію необхідно викладати насамперед у контексті її значення для культури, тобто знати філософію студенти повинні в тому ж смислі, як повинні знати про Джоконду, Венеру Мілоську, Парфенон. Знання про ці зразки культури, з точки зору українських теоретиків та практиків викладання філософії, покликано виховувати студентів в культурному смислі. Це ставлення до філософських ідей як до експонатів музею призводить до того, що студенти після прослуховування курсу «Філософія» отримують тверде переконання, що філософія – це щось таке, що застосовувати до актуального життя не можливе, це щось мертве та цінне лише як деякий віджилий своє артефакт культури. І це не дивно, адже чимало викладачів філософії, які сформуливали у них таке уявлення, саме так і думають.

Якщо за радянських часів український викладач філософії мав виховувати свої студентів у дусі марксистсько–ленінської ідеології, то тепер він виховує їх в дусі «національно–світоглядної закоріненості та орієнтації на загальнолюдські цінності, на формування плюралістичного, демократичного,

гуманістичного мислення». Звісно, нічого погано немає в гуманістичному мисленні та орієнтації на загальнолюдські цінності тощо, але постає запитання: чи є виховання завданням викладачів університету? До нас в аудиторію приходять дорослі люди, які від нас чекають набуття знань, вмінь, а не виховання. В усякому разі американські курси філософії не переслідують цілі виховання. Викладачі філософії в американських вузах намагаються надати своїм студентам вміння та знання, які мають безпосередній зв'язок з актуальним життям студентів – вміння здійснювати раціональне та логічно обгрунтоване мислення, вміння застосовувати критичне мислення щодо широкого кола проблем, вміння вирішувати епістемологічні та етичні проблеми, а також комунікативні вміння – це те, що може реально допомогти студентам в їхньому буденному житті та професійній діяльності. Звісно, далеко не всім американським викладачам вдається реалізувати ці важко досяжні цілі у педагогічному процесі вповні, втім в американських вузах цього прагнуть.

Звісно, в українських ВНЗ є чимало викладачів, які, викладаючи філософію, формують у своїх студентів вміння, які ті зможуть застосовувати, а також знання, які мають не лише музейну цінність. Адже вони розуміють, що це є природним для викладання філософії – в цьому легко переконатися, звернувши увагу хоча б на відомі приклади минулого. Сократ знайомив своїх учнів з філософією, прищеплюючи їм вміння філософувати, раціонально мислити, обгрунтовано формулювати свої думки. Те ж саме робив Платон в своїй Академії та Аристотель в Лікеї. Ці насправді очевидні для викладання філософії речі варто сформулювати в якості цілей навчання та розповсюдити в якості орієнтиру для українських викладачів філософії. Досвід американських колег в цьому контексті може бути теж корисним – адже він наочно демонструє успішність функціонування такого підходу до викладання філософії.

Переходячи до викладання висновків нашого дослідження, сконцентруємо увагу на наступному.

Як ми показали, розуміння цілей навчання філософії в Україні та США суттєво відрізняється. Основні пункти розбіжностей наступні. По–перше, в Україні вважають, що цілі навчання філософії насамперед полягають у здобутті знань, а в США кажуть насамперед про здобуття вмінь студентами. По–друге, якщо в Україні вважають, що головним елементом отримуваних філософських знань має бути історико–філософський матеріал, то в США переконані, що перевага має належати матеріалу епістемології, логіки, метафізики, етики. По–третє, в Україні розповсюдженою є позиція, що протягом навчання філософії має відбуватися виховання особистості студента, а в США викладачі займаються лише навчанням студентів, а саме розвитком в них вмінь та наданням знань. По–четверте, такі важливі з точки зору викладачів США цілі навчання філософії як розвиток вмінь аргументувати та розвиток комунікаційних навичок студентів, в Україні не вважається основними цілями навчання філософії.

Ми аргументували, що розбіжності у розумінні цілей навчання філософії в Україні та США пояснюються, по–перше, відмінностями у тлумаченні філософії, а по–друге історичними особливостями розвитку викладання філософії в цих країнах. Щодо першого зазначимо, що

домінуюча в США аналітична філософія приділяє особливу увагу епістемологічним та логічним компонентам філософії, в той час як в українській філософії потужними є традиції кордоцентризму та екзистенціалізму, які наголошують на повноправ'ї ірраціональних різновидів філософського знання у порівнянні з раціональними. Щодо другого фактору вкажемо на значний вплив, який здійснили на формування сучасних українських теорій та практик викладення філософії спадщина радянського марксизму, а також спроби її подолання.

Ще одним з висновків дослідження є теза, що в Україні наявний плюралізм щодо питання цілей навчання філософії, отже, є теоретики та практики викладання філософії, які розвивають підходи, які є відмінними від домінуючих тенденцій. Частина цих підходів зближає в деяких аспектах практику викладення філософії в Україні та США.

Список використаних джерел

1. Бичко І. Шляхи оновлення змісту філософських курсів у вищій школі сучасної України // *Філософія освіти*. – 2006. – №2 (4). – С.235–241.
2. Максютя М. Є. До проблем викладання філософії: методи особистісно орієнтованого, активного навчання // *Мультиверсум. Філософський альманах*. – 2007. – Вип.60. – С.239–244.
3. Павлова Т. С. Філософія Гегеля та громадянське суспільство сьогодні / Т. С. Павлова // *Культура народів Причорномор'я*. – 2012. – №233. – С.149–152.
4. Ратніков В. Раціональність як пріоритетна ідея у вузівському курсі філософії // *Філософія освіти*. – 2005. – №1. – С.193–200.
5. Рижко В. Навчальна програма з філософії та філософська рефлексія // *Філософія освіти*. – 2007. – №1 (6). – С.246–251.
6. Яцук Т. «Європейський вибір» у викладанні філософії у вузі // *Філософія освіти*. – 2005. – №1. – С.184–192.
7. Audi R. *Philosophy* // *Encyclopedia of Philosophy*, Second Edition / Ed. D. M. Borcher. 7 vol. – Thomson Gale, 2006. – P.325–337.
8. Cholbi M. *Intentional Learning as a Model for Philosophical Pedagogy* // *Teaching Philosophy*. – 2007. – Vol.30:1. – P.35–58. DOI: 10.5840/teachphil200730136
9. Chudnoff E. *A Guide to Philosophical Writing*. – Harvard University Press, 2007.
10. Concepción D. W. *Reading Philosophy with Background: Knowledge and Metacognition* // *Teaching Philosophy*. – 2004. – Vol.27:4. – P.351–368. DOI: 10.5840/teachphil200427443
11. Gifford Ch. S. *How to Teach Metaphysics* // *Teaching Philosophy*. – 2015. – Vol.38:2. – P.193–220. DOI: 10.5840/teachphil201532735
13. Goucha M. (Ed.). *Philosophy, a School of Freedom: Teaching Philosophy and Learning to Philosophize: Status and Prospects*. UNESCO Publishing, 2007.
14. Marshall E. *How to Teach Modern Philosophy* // *Teaching Philosophy*. – 2014. – Vol.37:1. – P.73–90. DOI: 10.5840/teachphil2013121210
15. Noddings N., Brooks L. *Teaching Controversial Issues: The Case for Critical Thinking and Moral Commitment in the Classroom*. Teachers College Press, 2016.
16. Ross G. *Metaphilosophical Skepticism and the Teaching of Philosophy* // *Knowledge, Teaching and Wisdom*. – Dordrecht: Springer, 1996. – P.245–252.
17. Rudisill J. *The Transition from Studying Philosophy to Doing Philosophy* // *Teaching Philosophy*. – 2011. – Vol.34:3. – P.241–271. DOI: 10.5840/teachphil201134332
18. Schiltz E. *How to Teach Comparative Philosophy* // *Teaching Philosophy*. – 2014. – Vol.37:2. – P.215–231. DOI: 10.5840/teachphil20144415
19. Teuber A. *Introduction to Philosophy. Course Description and Requirements*. Accessed 29 October 2017: https://scholar.harvard.edu/files/teuber/files/phil_s-4_-_introduction_to_philosophy_course_description_requirements_summer_2017_4_1_1.pdf
20. Williams J. D. *The LEA Guide to Composition*. – Routledge, 2005.
21. Woodhouse M. B. *A Preface to Philosophy*. – Cengage Learning, 2012.

References

1. Bychko I. Shljahy onovlennja zmistu filosofsk'kyh kursiv u vyshhij shkoli suchasnoi' Ukra'ny // *Filosofija osvity*. – 2006. – №2 (4). – S.235–241.
2. Maksjuta M. Je. Do problem vykladannja filosofii': metody osobystisno orijentovanogo, aktyvnogo navchannja // *Mul'tyversum. Filosofsk'kyj al'manah*. – 2007. – Vyp.60. – S.239–244.
3. Pavlova T. S. Filosofija Gegelja ta gromadjans'ke suspil'stvo s'ogodni / T. S. Pavlova // *Kul'tura narodov Prichernomor'ja*. – 2012. – №233. – S.149–152.
4. Ratnikov V. Racional'nist' jak priorytetna ideja u vuziv's'komu kursu filosofii' // *Filosofija osvity*. – 2005. – №1. – S.193–200.
5. Ryzhko V. Navchal'na programa z filosofii' ta filosofsk'ka refleksija // *Filosofija osvity*. – 2007. – №1 (6). – S.246–251.
6. Jashhuk T. «Jevropejs'kyj vybir» u vykladanni filosofii' u vuzi // *Filosofija osvity*. – 2005. – №1. – S.184–192.
7. Audi R. *Philosophy* // *Encyclopedia of Philosophy*, Second Edition / Ed. D. M. Borcher. 7 vol. – Thomson Gale, 2006. – P.325–337.
8. Cholbi M. *Intentional Learning as a Model for Philosophical Pedagogy* // *Teaching Philosophy*. – 2007. – Vol.30:1. – P.35–58. DOI: 10.5840/teachphil200730136
9. Chudnoff E. *A Guide to Philosophical Writing*. – Harvard University Press, 2007.
10. Concepción D. W. *Reading Philosophy with Background: Knowledge and Metacognition* // *Teaching Philosophy*. – 2004. – Vol.27:4. – P.351–368. DOI: 10.5840/teachphil200427443
11. Gifford Ch. S. *How to Teach Metaphysics* // *Teaching Philosophy*. – 2015. – Vol.38:2. – P.193–220. DOI: 10.5840/teachphil201532735
13. Goucha M. (Ed.). *Philosophy, a School of Freedom: Teaching Philosophy and Learning to Philosophize: Status and Prospects*. UNESCO Publishing, 2007.
14. Marshall E. *How to Teach Modern Philosophy* // *Teaching Philosophy*. – 2014. – Vol.37:1. – P.73–90. DOI: 10.5840/teachphil2013121210
15. Noddings N., Brooks L. *Teaching Controversial Issues: The Case for Critical Thinking and Moral Commitment in the Classroom*. Teachers College Press, 2016.
16. Ross G. *Metaphilosophical Skepticism and the Teaching of Philosophy* // *Knowledge, Teaching and Wisdom*. – Dordrecht: Springer, 1996. – P.245–252.
17. Rudisill J. *The Transition from Studying Philosophy to Doing Philosophy* // *Teaching Philosophy*. – 2011. – Vol.34:3. – P.241–271. DOI: 10.5840/teachphil201134332
18. Schiltz E. *How to Teach Comparative Philosophy* // *Teaching Philosophy*. – 2014. – Vol.37:2. – P.215–231. DOI: 10.5840/teachphil20144415
19. Teuber A. *Introduction to Philosophy. Course Description and Requirements*. Accessed 29 October 2017: https://scholar.harvard.edu/files/teuber/files/phil_s-4_-_introduction_to_philosophy_course_description_requirements_summer_2017_4_1_1.pdf
20. Williams J. D. *The LEA Guide to Composition*. – Routledge, 2005.
21. Woodhouse M. B. *A Preface to Philosophy*. – Cengage Learning, 2012.

Kulyk O. V., doctor of philosophical sciences, PhD in Philosophy, Full Professor, Oles Honchar Dnipro National University (Ukraine, Dnipro), prof.kulyk@gmail.com

American and Ukrainian learning goals in philosophy

Providing comparative data on the philosophy learning goals in Ukraine and the USA is the purpose of the study. The research uses comparative analysis as its primary method. The study found that American and Ukrainian ideas on philosophy learning goals are significantly different in the following four points. Firstly, in Ukraine, the majority of philosophy learning goals is examples of obtaining knowledge, however, in the USA obtaining skills plays the main role. Secondly, in Ukraine historical and philosophical material dominates, but American students of such course as «Philosophy», «Introduction to Philosophy» learn mainly the material of epistemology, logic, metaphysics, and ethics. Thirdly, in the USA, philosophy instructors only teach, but the Ukrainian instructors try to improve students' personal character towards humanism, patriotism so on. Fourthly, in the United States, but not in Ukraine, among philosophy learning goals there is development of students' skills in argumentation and communication.

Keywords: learning goals, philosophy teaching, USA, Ukraine, philosophy of education.

* * *

УДК 1:316.344.7

Мартінова С. П.,
аспірантка кафедри філософії,
соціально-політичних і правових наук,
Донбаський державний педагогічний університет
(Україна, Слов'янськ), svetlana_martyn@ukr.net

Кризова свідомість: від особистої кризи до соціальної маргінальності

Розглядаються такі властивості кризової свідомості, які призводять від особистої кризи до соціальної маргінальності. Криза групової і особистої ідентичності виявляється домінуючою в нашому суспільстві і тягне за собою логічний ланцюжок соціальної взаємодії – тотальну маргіналізацію найрізноманітніших відносин. Розглядається діяльна природа особистої кризи, яка здатна провокувати зміни, здатна підтовкувати суб'єкта до маргінального стану. Розкрито вплив кризової свідомості, яка здатна не лише викликати особисту кризу, але й бути індикатором стану маргінального середовища.

Ключові слова: кризова свідомість, особиста криза, соціальна маргінальність, соціум, маргінальне середовище, соціальна криза.

З'являючись на особистісному рівні, кризова свідомість, у відповідь на вплив навколишнього середовища, знову повертає кризисність в соціум, продовжуючи формувати соціальну кризу на новому рівні. Соціальні катаклізми формують умови для зламу колишнього світу і світовідчуття, коли кризовий соціум може розглядатися як травма [11, с. 6–17; 10, с. 3–12] за показниками впливу на організм, тривалості деструктивних впливів, руйнуючи тимчасові орієнтації (минуле зруйновано, майбутнє невідомо, теперішнє хаотично), вони неминуче відображаються на індивідуальному рівні особистою кризою. Однією з найважливіших характеристик особистості, що формується, видозмінюється в тісному контакті з оточенням, є ідентичність. Як система координат, в яку вбудована позиція особистості, вона описує взаємовідносини індивіда і соціокультурної спільності, формування усвідомлення індивідом своєї самості і приналежності до соціуму, встановлюючи особисті соціальні параметри. Це тривалий процес, що відбувається до повноліття, що супроводжується необхідними кризами. Згідно С. Московічі [7, с. 302–304], «ідентифікація–форма присвоєння людини, спроба заволодіти ставленням з ним, що йде від емоцій (любви, ненависті)». На кризу соціуму особистість відповідає кризою ідентичності, перебудовою ціннісних орієнтацій. Ідентичність, детермінується соціальною структурою, в свою чергу підтримує її існування, модифікуючи, трансформуючи її [3, с. 265, 279]. Кризовий злам історичних меж змушує соціальні групи, індивідів відтворювати знайому їм реальність. На теперішній час ми бачимо «конкуренцію реальностей», в умовах біфуркаційного середовища, які прагнуть створити нову структуру соціуму. Колишні практики [8, с. 21–22] через регульовану імпровізацію, прагнуть вписати індивіда в соціальну структуру, яка є зламаною. Зростає роль раннього досвіду, прагнення утворювати подібну внутрішньому змісту середу, в разі невдачі – задіяння стратегії ухилення від невідповідного середовища. Т.ч. «присутність минулого в передбаченні теперішнього» веде до дезадаптації, прагненню підтримки групи з індивідів, які мають однакові схильності.

Концепція П. Бурдьє присутності минулого досвіду в кожному організмі у вигляді схем сприйняття, думок,

дій співвідноситься з моделлю трансактного аналізу Е. Берна [2, с. 11–17, 24–35; 9, с. 70–75, 77–81] і також стверджує, що ранній досвід особистості важливий. При співвіднесенні навколишньої дійсності і сценарних установок, цінностей, очікувань, їх розбіжності, реальність неусвідомлено «підганяється» під очікувані параметри або ігнорується, навіть якщо це веде до невідповідності поведінки навколишньому середовищу. Однак надзвичайної сили потрясіння можуть зламати або видозмінити таку потужну структуру, як сценарій, що веде до глибокого внутрішньоособистісного конфлікту. Трансформація всієї структури відбувається поетапно від зовнішнього до внутрішнього рівню з наростаючою силою впливу, може викликати важкий внутрішньоособистісний конфлікт, або постійність колишніх структур в ілюзорній реальності, яка відповідає «карті світу» (механізм заперечення). Саме він, судячи з усього, в крайньому своєму прояві формує ретрізм, коли індивіди, перебуваючи в суспільстві не належать йому, відмовляючись від запропонованих культурою цілей, їх поведінка не відповідає інституалізованим нормам, демонструючи ухил від реальності. Т.ч. зберігається цілісність і незмінність старої системи цінностей, стратегій поведінки, життєвого сценарію, навіть шляхом відриву від реальності і ризиком створення невротичного конфлікту, коли особистість не вписується в існуючу реальність, вичерпавши адаптаційні механізми, починає використовувати патологічні механізми. Психоналітики вважають, що основні причини мотиваційних конфліктів визначаються на даний час не інстинктивними, а соціальними факторами. Вищеописані процеси характерні для суб'єкта, який соціально устоявся. У особистостей, які проходять процес соціалізації в умовах кризи [6, с. 67–69], спостерігаються механізми, коли ще не закінчено формування структур особистості, системи ціннісних орієнтацій, а також є особливості функціонування механізмів психологічного захисту, характерна підвищена сприйнятливості до впливу факторів зовнішнього середовища, що збільшує деструктивність впливу на них кризового соціуму. Зрозуміло, що в період кризи процес формування базових цінностей різко порушується. Особистості, соціалізовані в таких умовах, внесуть свій вклад у створення соціальної реальності і моделі соціуму, в непередбачуваному варіанті. Ситуація кризи групової і особистої ідентичності виявляється домінуючою в нашому суспільстві і задає особливу логіку соціальної взаємодії – тотальну маргіналізацію найрізноманітніших відносин, коли необхідно зберегти можливість самостійно створювати і реалізовувати свій біографічний проект, який за будь-яких обставин забезпечував би власну цілісність. Особистість створює простір соціальної взаємодії з урахуванням вільного маневру в соціокультурному середовищі, охопленому кризою, зрозуміло, що така антикризова програма особистості постійно відтворює умови, за допомогою яких вона була створена. Невизначеність правил і норм взаємодії різних категорій людей може привести до ідентичностних конфліктів, які є підставою ворожості, настороженості по відношенню до інших особистостей, як до «чужих» [5, с. 13–22]. Базисна недовіра до всіх соціальних інститутів є ознакою маргіналізації суспільства. Маргінальне становище за визначенням

займає молодь [6, с. 66], з притаманною їй соціальною, культурною маргінальністю, Perezмінкою застосовності соціокультурального потенціалу до себе, при збігу якої з переоцінкою з боку суспільства, може виникнути переконання, що немає ніяких цінностей і норм (аномія). Криза ж ідентичності, що виникає при втраті ідентифікацій, які вже були присутні, за своїм механізмом інший [6, с. 69–70]. Маргінальна самоідентифікація ґрунтується на почутті своєї невідповідності «нормі» і продукуванні інших визначень реальності, спроба інтегруватися в соціум у відповідь на почуття провини приносить суб'єктивне полегшення.

В ході особистісного розвитку всередині кожної людини одночасно відбувається зіткнення цінностей, діалог норм в рамках певної культурної традиції, а також адаптації того культурного різноманіття, яке становить єдиний культурний простір, яке пов'язане скоріше зі спільністю природи людей, колективним несвідомим джерелом повторюваності цінностей у різних культур, саме в рамках цього явища існує поняття культурна маргінальність. Ступінь внутрішнього прийняття системи цінностей суспільства може бути різною [1, с. 124–128, 323] і залежить від особливостей самоставлення, самооцінки, акцентування тих чи інших рис характеру, типу вищої нервової діяльності, що визначає стратегію взаємодії з середовищем, мотивацію досягнення успіху або уникнення невдачі. Лише коли індивід досягає нормативного ступеня інтерналізації, він стає членом суспільства. Первинна соціалізація відбувається до досягнення зрілого віку і заснована на емоційному навантаженні, ідентифікації зі значущими іншими, реальність інтерналізується як щось неминуче, виключаючи можливість сумніву. У проблемних випадках в цей період виникає внутрішня незахищеність, принцип індивідуального суперництва, ворожість і страх ворожості, підвищена потреба в любові, базальний конфлікт по К. Хорні [9, с. 185, 190, 191, 195–198]. За Е. Еріксоном – це час формування базисної довіри [9, с. 325]. У кризовому соціумі змінюються партнери значимого спілкування, під їх впливом трансформується суб'єктивна реальність, в ході якої перетлумачує вся біографія і колишні соціальні цінності. Описуючи кризовий соціум і реакції на навколишню дійсність, доречно звертати увагу на категорії стресу, фрустрації, депривації.

Для соціологічного аналізу цікава така форма реагування на маргінальну ситуацію, як вивчена безпорадність. Згідно М. Е. Зелігману [4, с. 44–45] вона пов'язана з реакцією відмови, спотворенням реальності, песимістичним стилем пояснення, схильністю мислити крайнощами, вибіркоким абстрагуванням. Конструктивні підходи, які спрямовані на реальність, можуть бути протиставлені вивченій безпорадності, а також іншим компенсаторним, захисним механізмам. Одна з конструктивних характеристик – самоефективність [6]. На думку багатьох авторів, подолання ненормативних криз, обумовлених динамікою суспільного життя, визначається особливим сплавом індивідуального досвіду, мотивації, ставлення до себе та інших. Ще одним фактором, що дозволяє успішно адаптуватися, є надія, тобто позитивне ставлення до життя і майбутнього, а також пошукова активність («конструктивна агресивність»), як цілеспрямовані

дії, націлені на зміну ситуації, в умовах невідомості. Володіти собою – це процес, коли через «завдання», поставлені стресовими подіями, через особисті цілі, мотиви, зобов'язання, ситуативну поведінку, людина включається в більш широкі фрагменти життєвого циклу. Засоби подолання беруть участь в конструюванні індивідуальних життєвих траєкторій. Рух від володінням собою до захисту може бути обумовлено виснаженням психофізіологічних ресурсів людини, неадекватністю обраної форми поведінки і накопиченням помилок, суб'єктивним значенням для людини. Можливо, конструктивність і компенсаторність є поняття, які перетинаються взаємодоповнюють один одного, в залежності від контексту. Маргінальність статусу може бути каталізатором реалізації можливостей людини, активізації її ресурсів, конструктивної агресивності, прагнення рухатися вперед незважаючи на труднощі. Маргінальна ситуація не завжди дає можливість для конструктивного «виходу» з неї, існує багато випадків, коли є тільки можливість змиритися, звідси обмежена стратегія можливості володіти собою. Адаптація окремої людини пов'язана з адаптацією груп, спільнот, соціуму в цілому. У біфуркаційних середовищах ускладнюється процес адаптаціогенеза і навантаження на окремого індивіда багаторазово посилюється, ризик дезадаптації зростає, що відображується на зростанні соціальної патології. Критерій прогресивності в біфуркаційному середовищі спрацьовує через його опори на стратифікаційну вісь, це ще один критерій – гарне «соціальне самопочуття». Дослідниками відзначено – у осіб, соціальних груп «переадаптованих», які перебували раніше у внутрішній конфронтації до колишнього соціального порядку, легше відбувається адаптація при повторних подібних ситуаціях, вони використовують ретроспективні стратегії адаптації, вироблені раніше механізми, що допомагають створити нові алгоритми, не останню роль в цьому відіграє психологічна готовність до подібних колізій, відсутність шоку. Жорстко структуровані, високоорганізовані, цільорациональні системи в принципі не адаптуються в умовах біфуркаційного середовища, а адаптуючись, саморуйнуються. За даними дослідників, в групі, здатної до зміни професії, яка вважається похвальною в перехідний період, несе в собі психологічні витрати, відзначається підвищена схильність до самогубства і агресії, ослаблення орієнтування на професіоналізм і конструктивну поведінку, що теж може впливати на вихід з маргінальної ситуації.

В умовах кризи і тотальної маргіналізації, варіантом адаптації є екстремне моделювання соціальної реальності. У світлі вищеописаного цікавим є феномен «проточної» культури, характерний для частки східного регіону України (ЛНР, ДНР) з його маргінальним психотипом «тимчасовщика», що мріє змінити середовище, відштовхує теперішнє як непотрібну ілюзію, але насправді підмінює реальність на ілюзію майбутнього гарного життя і формується в умовах маргінального середовища, де діють всі вищеописані механізми. Нормальна адаптація виникає при зміні місця життя на рідне середовище, підвалини і норми справжнього середовища не сприймаються як належні до виконання, в силу тимчасовості перебування, що не «вимагає» зусиль адаптації до «чужих» правил та не надає можливості встановлення «своїх». У цьому

регіоні практично кожна сім'я, маючи свою маргінальну історію, фактично замикається на ближньому колі, первинної групі, при цьому траєкторія соціального руху вільніша, що збільшує ризик девіацій при зниженому соціальному контролі. Висновки: зв'язаність мікро і макрорівня проявляється і в тому, що чим швидше засвоюються нові цінності на мікрорівні, тим більш сприятливо розвиваються процеси на макрорівні Т.ч. маргінальність, поширюючись, як логічне продовження особистості кризи, переносить поле основного конфлікту, що розгортається всередині самої людини, на соціальний рівень. У період радикального оновлення цінностей і норм, переходу до принципово іншим стандартам і новим звичкам, слід пам'ятати про те, що вони закладаються на стадії базової соціалізації, відповідної початку життя людини, тоді як в зрілому і літньому віці якісні зміни в соціально-психологічному базисі особистості трапляються скоріше як виключення і дістають живильне середовище тотальної соціальної кризи, що запускає процеси десоціалізації і ресоціалізації. Поширення тривожності, напруги, тотальності соціальних змін веде до виснаження адаптивних ресурсів індивідуума. В силу зниження рівня контролю, особистісного та соціального, разгальмовування архетипів, несвідомих тенденцій збільшується сугестивність і в той же час схильність до девіантної поведінки. Спроба спертися на власний внутрішній світ в умовах руйнування звичної соціальної реальності, теж не дає результату. Для створення стабільності використовуються екстремні механізми конструювання реальності навколо, ці стратегії в силу екстремності, дефектні, що знову веде до підвищення рівня депривації. Оцінка й сприйняття конкретних політичних, соціальних установок може, звичайно, змінитися у багатьох людей без змін в структурі свідомості та після базової соціалізації, але все ж глобальні зміни не відбуваються та прийняття правових норм відбувається на рівні поколінь. У зв'язку з цим своїми особливостями виділяється частина східного регіону України з його «проточною» культурою і маргінальними традиціями, які сприяють встановленню стратегії «тимчасового» пристосування без внутрішньої адаптації.

Список використаних джерел

1. Абульханова–Славская К. А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – СПб.–М.: Университетская книга, 1998. – 397 с.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Моск. филос. фонд, 1995. – 332 с.
4. Зелигман М. Э. Как научиться оптимизму. – М.: Вече, 1997. – 432 с.
5. Климова С. Г. Стереотипы повседневности в определении «своих» «чужих» // Социс. – 2000. – М 12. – С.13–22.
6. Маргинальность в современной России / Московский общественный научный фонд. – М., 2000. – 207 с.
7. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс / Центр психологии и психотерапии. – М., 1996. – 478 с.
8. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск, 1995. – 119 с.
9. Теории личности в западноевропейской и американской психологии: Психология личности / Под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара: Бахрах, 1996. – 478 с.
10. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе // Социс. – 2001. – М 2. – С.3–12.
11. Штомпка П. Социальное изменение, как травма // Социс. – 2001. – №1. – С.6–17.

References

1. Abul'hanova–Slavskaja K. A. Dejatel'nost' i psihologija lichnosti. – М.: Nauka, 1980.
2. Bern Je. Iгры, v kotorye igrajut ljudi. Ljudi, kotorye igrajut v igrы. – SPb.–М.: Universitetskaja kniga, 1998. – 397 s.
3. Berger P. Social'noe konstruirovanie real'nosti: Traktat po sociologii znaniya / P. Berger, T. Lukman. – М.: Mosk. filos. fond, 1995. – 332 s.
4. Zeligman M. Je. Kak nauchit'sja optimizmu. – М.: Veche, 1997. – 432 s.
5. Klimova S. G. Stereotipy povsednevnosti v opredelenii «svoih» «chuzhih» // Socis. – 2000. – М 12. – С.13–22.
6. Marginal'nost' v sovremennoj Rossii / Moskovskij obshhestvennyj nauchnyj fond. – М., 2000. – 207 s.
7. Moskovichi S. Vek tolp: Istoricheskij traktat po psihologii mass / Centr psihologii i psihoterapii. – М., 1996. – 478 s.
8. Sovremennaja social'naja teorija: Burd'e, Giddens, Habermas. – Novosibirsk, 1995. – 119 s.
9. Teorii lichnosti v zapadnoevropejskoj i amerikanskoj psihologii: Psihologija lichnosti / Pod red. D. Ja. Rajgorodskogo. – Samara: Bahrah, 1996. – 478 s.
10. Shtompka P. Kul'turnaja travma v postkommunisticheskom obshhestve // Socis. – 2001. – М 2. – С.3–12.
11. Shtompka P. Social'noe izmenenie, kak travma // Cocis. – 2001. – №1. – С.6–17.

Martynova S. P., postgraduate student of the department of philosophical, social-political and legal sciences in Donbass State pedagogical university (Ukraine, Slavyansk), svetlana_martyn@ukr.net

Crisis consciousness: from personal crisis to social marginalization

The article deals with the following properties of crisis consciousness, which lead from a personal crisis to social marginalization. The crisis of group and personal identity is dominant in our society and entails a logical chain of social interaction – the total marginalization of a wide variety of relationships. The activity nature of a personal crisis, which can provoke changes, is capable of pushing the subjective to a marginal state. The influence of crisis consciousness that is able not only to cause a personal crisis, but also to be an indicator of the state of the marginal environment is revealed.

Keywords: crisis consciousness, personal crisis, social marginalization, socium, marginal environment, social crisis.

* * *

УДК 1:130.1:171:316.625

Мельник Ю. М.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології, філософії та права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), ynmelnik@gmail.com

Шевченко Г. А.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології, філософії та права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), sfpkafedra@gmail.com

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН

Самореалізація є невід'ємною частиною сутності людини в контексті соціального проєкту. Проблема самореалізації вивчається базатами науками з позиції умов, норм, принципів, механізмів та результативності. Складність розгляду самореалізації, з філософської точки зору, полягає у прагненні дослідника перейти на практичний (емпіричний) рівень вивчення. Не дивлячись на це, самореалізація є однією з центральних проблем філософської антропології.

Метою даної статті є дослідження феномену «самореалізації» особистості у філософському, соціологічному та психологічному аспектах, визначення діалектичного зв'язку соціуму та особистості в процесі її самореалізації.

Завдяки зв'язку соціуму та особистості життя індивіда набуває як суб'єктивний, так і об'єктивний сенс. Сенс життя, в свою чергу, визначає можливості та конкретну спрямованість самореалізації особистості.

В рамках статті були використані аналіз, історичний та логічний методи наукового пізнання. Таким чином, самореалізація особистості може виступати формою творіння об'єктів матеріальної та духовної культури або продовження себе в формі особистісних вкладів в інших людях. Метою самореалізації може виступати прагнення особистості до трансцендентної трансляції себе для абстрактних інших або суспільства в цілому. Індивідуальна самореалізація може бути частиною загального культурно-соціального прогресу. Прагнення до самореалізації не може бути виключно природно-родовим фактором і можливе лише у випадку здатності та бажання особистості до самореалізації.

Ключові слова: самореалізація, особистість, соціальний прогрес.

Самореалізація є невід'ємною частиною сутності людини в контексті соціального прогресу. Проблема самореалізації вивчається багатьма науками з позиції умов, норм, принципів, механізмів та результативності. Складність розгляду самореалізації з філософської (метафізичної) точки зору полягає в постійному прагненні дослідника перейти на практичний (емпіричний) рівень вивчення. Не дивлячись на це, проблема самореалізації є однією з центральних проблем філософської антропології. Питання про походження, сутність і характер самореалізації людини, про необхідність і можливість її діяльної реалізації протягом багатьох століть непокоять усіх мислителів, яких хвилюють проблеми людини, його сутності, його місця в світі. Ця проблема знайшла своє концентроване вираження в чотирьох питаннях, сформульованих І. Кантом: Що я можу знати? Що я маю робити? На що я смію сподіватися? Що таке людина? [1, с. 332].

Метою даної статті є дослідження феномену «самореалізації» особистості у філософському, соціологічному та психологічному аспектах, визначення діалектичного зв'язку соціуму та особистості в процесі її самореалізації.

Тільки завдяки цьому зв'язку життя індивіда набуває як суб'єктивний, так і об'єктивний сенс. Сенс життя, в свою чергу, визначає можливості та конкретну спрямованість самореалізації особистості. В рамках статті був використаний аналіз, історичний та логічний методи наукового пізнання.

При аналізі самореалізації особистості можна виділити, щонайменше, три рівня. На найбільш загальному, філософському рівні вирішуються питання про сутність людини, про суть процесу самореалізації. Об'єктом розгляду на цьому рівні виступає людина як родова істота, людство в цілому. На соціологічному рівні вирішуються питання про шляхитаспособисамореалізації особистості в конкретних соціокультурних умовах її існування, в рамках певного соціального прогресу. Об'єктом розгляду тут виступає соціум, конкретна суспільна структура. Нарешті, на психологічному рівні аналізуються особистісні якості та конкретні зовнішні умови, що дозволяють даній особистості продуктивно самореалізуватися, досліджується мотиваційна основа самореалізації та зворотний вплив об'єктивної та суб'єктивної ефективності самореалізації на особистість та діяльність суб'єкта (його самооцінку, рівень прагнень, психологічний вік, картину життєвого шляху, світогляд та інше). На цьому рівні об'єктом розгляду виступає окремий індивід в його зв'язках та відносинах з іншими індивідами та з суспільством в цілому. У свою чергу, на

психологічному рівні самореалізація може розглядатися в трьох аспектах: як потреба, як діяльність та як об'єктивний і суб'єктивний результат цієї діяльності.

Відносно недавно психологія всерйоз звернулася до проблеми самореалізації особистості. Хоча деякі психологи і раніше висловлювали свої міркування з приводу ролі прагнення до самореалізації в становленні та розвитку особистості, інтенсивна розробка цієї проблеми почалася лише в 50–ті – 60–ті роки ХХ століття зусиллями представників американської «гуманістичної психології». Багато в чому це було пов'язано з бурхливим зростанням культу особистої свободи та особистого успіху, характерного для повоєнного західного суспільства. У наші дні проблематика самореалізації стала невід'ємною частиною наукових досліджень в Європі та Америці, сама ж самореалізація стала свого роду культурним стереотипом, нормою. Хоча більшість теорій відзначають, що далеко не кожній людині вдається продуктивно самореалізуватися, тим не менш, будь-яка поважуюча себе людина зобов'язана до цього прагнути. Іншими словами не прагнути до самореалізації – це поганий тон, майже за межею пристойності.

Самореалізація виступає як важлива невід'ємна властивість особистості, що дозволяє в новому світі представити широке коло філософських проблем.

З точки зору філософської постановки проблеми актуальним є питання про те, для чого самореалізація потрібна, які цілі вона переслідує, які функції виконує, іншими словами актуальним є розгляд самореалізації як засобу. Предметом уваги при такій постановці питання виявляються онтологічні аспекти самореалізації, її значення та зміст для досягнення своїх цілей системою більш високого порядку, ніж сама окрема особистість, наприклад, природою, суспільством, всесвітом, Творцем, тобто місце самореалізації в структурі буття.

Існує ряд підходів, які односторонньо трактують особистість: або як істота повністю біологічна, або як позбавлена будь-яких властивостей, крім соціальних. В даному випадку особистість розглядається як щось, що існує виключно в контексті деякої єдиної спільності: в одному випадку біологічної спільності виду, в іншому – спільності культурно-історичній. Відповідно, самореалізація особистості постає як забезпечення в одному випадку видового виживання, в іншому – соціокультурного. Індивідуальність особистості набуває статус другорядного, не настільки істотного в контексті самореалізації.

При такій постановці питання індивідуальна людська свідомість, на рівні якої реалізується рефлексивний механізм самореалізації, стає в загальний ряд інших рівнів психічної регуляції та позбавляється самостійного змісту і значення. Тобто, рефлексія стає лише епіфеноменом в процесі виконання індивідом програми служіння суспільству.

Абсолютно інший зміст та значення набуває механізм рефлексії в контексті іншої теорії. Опинившись в зоні перетину двох потенційно суперечливих законів (природи та суспільства), людина набуває статусу справжнього господаря своєї долі. Умовою становлення цілісної особистості на основі внутрішньо суперечливих природних та соціальних задатків стає свідомою роль людини як творця своєї власної особистості. Індивідуальна свідомість знаходить власну найважливішу

функцію, визначаючи контекст буття, в якому здійснюється самореалізація особистості. Характер, гострота цього протиріччя та спосіб його вирішення залежать і від того, наскільки в даному суспільстві визнані права особистості, та від того, наскільки сама особистість генетично наділена «рефлексом свободи», індивідуальністю і талантом. Нездатність, неуспішність особистості у вирішенні цього протиріччя ведуть до її деградації, деструкції, деформації, тобто до зміни оптимальних пропорцій у внутрішній організації особистості у зв'язку з неадекватністю способу життя. Деякими авторами пропонується не вважати людей подібного типу особистостями, але коректніше вважати, що вони, залишаючись особистостями, перестають бути суб'єктами та стають виконавцями, «похідними» від свого способу життя.

У випадку оптимального вирішення протиріччя між внутрішнім та зовнішнім світом особистості, відбувається її розвиток, вдосконалення, зрілість, які створюють умови для оптимальної самореалізації. Однак, оскільки суперечності глобальні та конкретні, особистість як суб'єкт вирішує протиріччя, які постійно виникають та породжуються природним перебігом життя, його обставинами. Масштаб протиріччя і конструктивність їх вирішення визначають рівень самореалізації особистості. Таким чином, самореалізація, в даному випадку, це спосіб з'єднання своїх бажань (мотивів) зі здібностями в відповідності зі своїм характером в процесі їх реалізації в житті, у відповідності зі своїми цілями та обставинами життя. Самореалізація це своєрідний міст між власне особистісною організацією та суспільством. Самореалізація це своєрідна «внутрішня система особистості», яка не може бути чітко «прописана» суспільством, а повинна реалізовуватися в суспільстві самим суб'єктом. Якщо особистість втрачає цю суб'єктну позицію, якщо її вписують в суспільство, то вона перестає бути також суб'єктом життя. Захист, фрустрація, стрес, комплекси, хворе самолюбство – є феноменологією неоптимального для особистості способів вирішення цього «завдання».

Філософський підхід дозволяє представити самореалізацію особистості в цілісній повноті її механізмів та рівнів, істотно доповнити уявлення про місце і значення в системі самореалізації її структурних елементів. Звернення до філософського підходу до вивчення самореалізації представляється неминучим наслідком гуманістичного вектора розвитку сучасної світової науки. Визнання людини, її особистості та права на вільний розвиток вищою цінністю зобов'язує вчених шукати відповіді на питання онтологічного плану: в чому сенс людського життя, чого потребує людина, в чому вона вільна і чи є межі та кордони її волі?

Прагнення особистості до самореалізації детерміновано, не завжди усвідомленим, прагненням до безсмертя, яке може усвідомлюватися в різних формах: як прагнення розповсюдити знання, поліпшити умови життя людей, передати іншим знання та досвід, розкрити людям сенс тощо. Не всі готові розраховувати на безсмертя душі як автономної субстанції, що може бути відділена від смертного тіла. Навпаки, достовірне безсмертя (щонайменше відносно безсмертя в масштабах, які значно перевищують тривалість життя індивіда) набуває людина, яка встигла за своє

життя створити і залишити нащадкам матеріальні та духовні цінності, в які вона вклала частину себе. «Саме усвідомлення кінцівки свого індивідуального існування перед обличчям вічності породжує у людини прагнення вийти за межі цієї кінцівки і з найбільшою повнотою реалізувати себе в світі в рамках свого історичного життя» [2, с. 60]. Однак вихід за межі індивідуального буття для окремого індивіда можливий лише шляхом залучення до чогось більшого, що не припинить свого існування з фізичною смертю індивіда. Цим цілим є людське суспільство, людський рід, людство в цілому, яке в змозі забезпечити безсмертя частинкам цього цілого, якщо ці частинки не відірвалися від нього і рухаються разом з ним в соціальному прогресі. Тому, самореалізацію не можна поза контексту взаємовідносин між людським індивідом та людським родом.

Намагання обійтися без поглибленого філософського аналізу взаємовідносин між людським індивідом та людським родом і в результаті створити психологічні індивідоцентричні теорії самоактуалізації, що розуміються як розгортання та реалізація закладених в індивіді потенцій (К. Роджерс, А. Маслоу) виявилися нездатні переконливо пояснити, що саме реалізується в цьому процесі та в чому його сенс крім суб'єктивного переживання самоактуалізації. Для того щоб актуалізувати потенції, необхідно усвідомити ті потенції, які належить актуалізувати. Тому питання, без вирішення якого неможливо розкрити зміст процесу самореалізації, – це філософське питання про природу та сутність людини.

Проблема самореалізації особистості відноситься до числа тих, підхід до якої, наприклад, в марксистській теорії виявився досить продуктивним і аж ніяк не застарів, хоча він представлений в роботах К. Маркса не суцільною концепцією, а сукупністю думок, висловлених у різних контекстах.

К. Маркс в своїх працях писав: «Людина є безпосередньо природною істотою. Як природна істота ... вона ... наділена природними силами ...; ці сили існують в ній у вигляді задатків та здібностей, у вигляді пристрастей» [3]. Природні сили не є винятковим привілеєм людини; вони притаманні також іншим природним істотам. Людину виділяє з тваринного світу, з кола інших природних істот як раз те, що вона має специфічний спосіб життєдіяльності, який багато в чому задає якісну визначеність виду «людина», іншими словами, її сутність, не визначається її природними силами. Це положення не слід розуміти просто в тому сенсі, що сутність людини та її прагнення до самореалізації не зводиться до природного початку в ній.

Людина та суспільство постають перед нами в діалектичній взаємозумовленості. Соціальну дійсність можна розглядати як другу природу людини не в метафоричному, а в прямому сенсі, оскільки, в процесі самореалізації, людина обмежена законами соціального існування. Ці закони мають об'єктивний, природно-історичний характер; при цьому вони не тільки не відповідають, але часто можуть прямо суперечити законам, що детермінують життєдіяльність людини в тих її аспектах, в яких вона виступає як природна істота.

Таким чином, відкривається друга сторона діалектичних взаємин між людиною та суспільством: людина не тільки знаходить себе у суспільстві, але у

процесі самореалізації змінює суспільні відносини, тим самим сама створює та безперервно трансформує власну природу. Тому хоч ми і кажемо, що сутність людини слід шукати в просторі соціальних відносин, ми не можемо ототожнити її з ними, бо ці відносини історично мінливі. Тобто сутність людини не може бути зведена і до її другої природи. В цьому випадку сутність людини повинна полягати як раз у тому, що вона не має ніякої однієї певної, раз і назавжди обмеженої суті.

Таке вирішення питання про сутність людини виходить з прийняття категорії предметної самореалізації. СENS самореалізації при такому підході пов'язується зі здатністю людини створювати принципово нові можливості для власного розвитку. Поряд з суб'єктивною стороною, самореалізація особистості має також об'єктивну. Предметні вклади в культуру та в інших людей не консервуються «в собі». Вони розпредмечуються іншими індивідами, які освоюють їх та розвивають на їх основі свої. Тим самим самореалізація особистості виявляється ланкою загального процесу обміну сутностями. Без безперервного обміну та взаємного збагачення сутностями між індивідами людство зупинилося б в своєму розвитку. У цьому полягає об'єктивний сENS самореалізації. При цьому самореалізуватися об'єктивно вдається не кожному, оскільки не кожен індивід розвив у собі такі сили, які можуть перевершувати історично накопичені родові здібності людства, та здатні збагатити їх. Тому потребу в самореалізації необхідно розглядати в тісному взаємозв'язку зі здатністю самореалізуватися. У цьому полягає одна з важливих відмінностей між психологічними теоріями самоактуалізації та розумінням самореалізації особистості, метою якої виступає прагнення продовжити своє буття як особистості в інших людях, транслюючи свою індивідуальність через творіння, а також через безпосередні зміни в інших людях (діяння).

Самореалізація особистості була розглянута в її процесуальному та результативному аспектах. Залишилося розглянути самореалізацію особистості як потребу або прагнення. Основна дилема при цьому, що знайшла відображення в теоретичних дискусіях, полягає в тому, чи є рівною потреба в самореалізації іншим потребам або ж вона є базисною щодо інших потреб. Перша точка зору представлена теорією А. Маслоу, в якій потреба в самореалізації існує поряд з іншими, хоча й розташовується на вершині ієрархії потреб. Друга точка зору розглядає самоактуалізацію як єдину потребу живого організму для формування багатьох, так званих, «потреб», або ж заперечує наявність окремих особистісних мотивів та розглядає прагнення до актуалізації як «субстрат усього, що можна назвати словом «мотивація»» [4, с. 24].

Кожна з цих двох позицій виражається певне переконання: з одного боку, що самореалізація не є рівною іншим потребам; з іншого боку, що не всі потреби пов'язані з самореалізацією. Уявного протиріччя між ними можна уникнути, якщо визнати зв'язок самореалізації з певним класом потреб.

Предметна реальність соціально-вагомого внеску, що здійснюється суб'єктом, якщо розглядати його як критерій самореалізації, дозволяє розмежувати самореалізацію з такими спорідненими поняттями як

самовираження, самоствердження, саморозвиток та самоактуалізація.

Самовираження – це спрямована на самореалізацію активність суб'єкта, яка не досягає бажаного ефекту особистісного внеску, тобто не проявляється в діяннях (реальних змінах буття). Самовираження є епіфеномен самореалізації, коли потреба в трансляції себе виявляється недостатньо підкріпленою відповідною здатністю. Нерідко самовираження (зокрема, демонстративна поведінка) постає як форма компенсації невдачі в самореалізації. Безкорисливе та безконфліктне самовираження ми зустрічаємо тільки там, де не йде мова про прагнення до предметної самореалізації, наприклад, у дітей.

На відміну від самовираження, самоствердження має іншу мотиваційну основу, а саме прагнення отримати суспільне визнання з боку інших «тут і зараз», реалізуватися обов'язково таким чином, щоб скористатися ефектом цієї самореалізації, а найчастіше квазісамореалізації. У сучасному суспільстві існують такі приклади. У науковій (і не тільки науковій) пресі існує досить багато робіт, в яких навіть авторам зрозуміло, що вони не вносять ні найменшого вкладу в науку. Проте, сам факт публікації, що відображає певне соціальне визнання робіт, створює ілюзію творчої реалізації себе в культурі та навіть є критерієм оцінки вченого на державному рівні. Тобто, справжня самореалізація та самоствердження (квазісамореалізація) можуть зовні не відрізнятися; відмінність слід шукати в їх мотиваційній основі. Позбавлення можливості соціального визнання «тут і зараз» викличе припинення активності, спрямованої на самоствердження, але не вплине на справжню самореалізацію. Тому є сумніви і в розумінні самоствердження як необхідного результату, підсумку самореалізації. Разом з тим, у однієї людини може одночасно бути присутнім як спрямованість на самореалізацію, так і на самоствердження. Можливо, що гармонійне поєднання обох мотивів краще з точки зору ефективності діяльності, ніж абсолютне переважання одного з них.

Особистість не тільки прагне реалізувати свій потенціал, вона також прагне до розвитку, до збагачення своїх можливостей для того, щоб згодом мати можливість самореалізуватися на більш високому рівні, або ж цей розвиток може виступати як самоціль. Тут ми стикаємося з діяльністю, спрямованою на самого себе, з діяльністю саморозвитку. Саморозвиток тісно пов'язаний із самореалізацією, проте не тотожний їй та має іншу мотиваційну основу. Так, для ряду традиційних східних культур характерна спрямованість на поглиблений саморозвиток при мінімальном прагненні до самореалізації. Зворотний приклад являють деякі літні люди, які прагнуть ділитися своїм життєвим досвідом з молодшими, вчити їх (що є, звичайно ж, проявом самореалізації), проте дізнаватися щось нове самим, збагачувати свій досвід, вони не вважають за потрібне.

Відділення самореалізації від таких процесів як самовираження, самоствердження та саморозвиток має принципове значення. Адже поняття самоактуалізації, яку А. Маслоу визначає формулою: «Людина повинна бути тим, чим вона може бути» [5, с. 46], включає в себе всі ці процеси, ігноруючи істотні відмінності

між ними. Ця теоретична розмитість самого поняття самоактуалізації є, мабуть, одним із найбільш істотних недоліків теорії А. Маслоу, яка дуже ускладнила можливість операціоналізації цього поняття.

Таким чином, самореалізація особистості може виступати формою творіння об'єктів матеріальної та духовної культури або продовження себе в формі особистісних вкладів в інших людях. Метою самореалізації може виступати прагнення особистості до трансцендентної трансляції себе для абстрактних інших або суспільства в цілому. Індивідуальна самореалізація може бути частиною загального культурно-соціального прогресу. Прагнення до самореалізації не може бути виключно природно-родовим фактором і можливе лише у випадку здатності та бажання особистості до самореалізації.

Список використаних джерел

1. Кант І. Трактати і листи. – М.: Наука, 1980.
2. Резвицкий И. И. Личность. Индивидуальность. Общество. – М.: Политиздат, 1984.
3. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 роки // Твор.: у 50 т. Вид. 2. – М.: Політгиздат, 1974. – Т. 42. – С. 41–174.
4. Rogers C. R. The actualizing tendency in relation to «motives» and to consciousness // Nebraska symposium on motivation / M. R. Jones (ed.). Lincoln, NB: University of Nebraska Press, 1963. – V. 11. – P. 1–24.
5. Maslow A. Motivation and personality. 2 ed. – N.Y.: Harper and Row, 1970.
6. Мельник Ю. М. Сутність людини в контексті соціального прогресу / Мельник Ю. М., Шевченко Г. А. // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К., 2016. – Вип. 113 (10). – С. 277–281.
7. Мельник Ю. М. Генезис поняття «особистість» в соціальному прогресі / Мельник Ю. М. // Матеріали 75-ї наукової конференції науково-викладацького складу ОНАХТ, Одеса 20–24 квіт. 2015 р. – О.: ОНАХТ, 2015. – С. 28.

References

1. Kant I. Traktaty i lyster. – M.: Nauka, 1980.
2. Rezvickij I. I. Lichnost'. Individual'nost'. Obshhestvo. – M.: Politizdat, 1984.
3. Marks K. Ekonomichno-filosofski rukopisy 1844 roky // Tvor.: u 50 t. Vyd. 2. – M.: Politizdat, 1974. – T. 42. – S. 41–174.
4. Rogers C. R. The actualizing tendency in relation to «motives» and to consciousness // Nebraska symposium on motivation / M. R. Jones (ed.). Lincoln, NB: University of Nebraska Press, 1963. – V. 11. – P. 1–24.
5. Maslow A. Motivation and personality. 2 ed. – N.Y.: Harper and Row, 1970.
6. Mel'nyk Ju. M. Sutnist' ljudy ny v konteksti social'nogo progresu / Mel'nyk Ju. M., Shevchenko G. A. // Gileja: naukovyj visnyk: zbirnyk naukovykh prac'. – K., 2016. – Vyp. 113 (10). – S. 277–281.
7. Mel'nyk Ju. M. Genezys ponjattja «osobystist'» v social'nomu progresi / Mel'nyk Ju. M. // Materialy 75-i' naukovoi' konferencii' naukovy-vykladac'kogo skladu ONAHT, Odesa 20–24 kvit. 2015 r. – O.: ONAHT, 2015. – S. 28.

Melnik Yu. M., Ph.D., Associated Professor, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), ymmelnik@gmail.com

Shevchenko A. A., Ph.D., Associated Professor, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), sfpkafedra@gmail.com

Self-realization as a phenomenon

Self-realization is an integral part of a person's essence in the context of social progress. The problem of self-realization is studied by many sciences from the standpoint of conditions, norms, principles, mechanisms and effectiveness. The difficulty of considering self-realization, from a philosophical point of view, lies in

the researcher's desire to shift to a practical (empirical) level of research. Despite this, self-realization is one of the central problems of philosophical anthropology.

The purpose of this article is to study the phenomenon of «self-realization» of a person in the philosophical, sociological and psychological aspects, the definition of the dialectical connection of the society and personality in the process of its self-realization.

Thanks to the connection between society and personality, the individual's life acquires both subjective and objective meaning. The meaning of life, in turn, determines the possibilities and the specific direction of self-realization of the individual. Within the framework of the article, analysis, historical and logical methods of scientific knowledge were used. Thus, self-realization of personality can be a form of creation of objects of material and spiritual culture or continuation of oneself in the form of personal contributions to other people. The goal of self-realization can be the desire of the individual to transcendental self-broadcasting for abstract others or society as a whole. Individual self-realization can be a part of the overall cultural and social progress. The desire for self-realization cannot be exclusively a natural-generic factor and is possible only in the case of an individual's ability and desire for self-realization.

Keywords: self-realization, personality, social progress.

* * *

УДК 130.2:159.942:316.6

Мовчан М. М.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та суспільних наук,
ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет
економіки і торгівлі» (Україна, Полтава),
movchan.momm@gmail.com

СТРАХИ В ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНИ

Досліджується страх як важлива складова людського існування. Показано специфіку страху в українському духовно-культурному просторі. Значну увагу приділено даному феномену в часи Києво-Руської держави. Висвітлено місце екзистенціалу страху у філософії Г. Сковороди, та у творчості геніального прозаїка М. Гоголя. З'ясовано особливості страху у житті і діяльності українських шістдесятників ХХ ст.

Ключові слова: страх, страхи Київської Русі, Г. Сковорода і страх, страх і М. Гоголь, страхи шістдесятників.

Страх у сьогоdnішньому світі, з певних причин, стає постійною характеристикою свідомості людини. Дослідження цього важливого модусу сучасного буття є особливо актуальним, бо підвищується інтенсивність відчуття страху, і він отримує глобальний характер. Слід підкреслити, що страх у сьогоdnенні може визначати стратегію поведінки людини і суспільства.

Велику увагу страху приділяли М. Бердяєв, А. Гагарін, М. Гайдеггер, А. Камю, О. Логінова, Р. Мей, О. Ранк, Ф. Ріман, Ж.-П. Сартр, П. Тілліх, К. Юнг, К. Хорні, З. Фрейд, О. Фролова, Е. Фромм, Л. Шестов, І. Ялом, К. Ясперс та ін. Різні сторони цього феномена аналізували й українські вчені І. Бичко, Є. Головаха, Р. Горохова, С. Логвінов, В. Лук'янець, Н. Паніна, О. Туренко, Н. Хамітов та ін. Не дивлячись на певні напрацювання з означеної проблеми вона ще залишається маловивченою. Особливо це стосується аналізу ролі страху в духовно-культурній традиції України.

Метою цієї статті є розгляд страху, як особливого феномена в українському духовно-культурному вимірі, починаючи з раннього періоду (Києво-Руської держави) і закінчуючи ХХ століттям. Для виконання мети ставимо такі завдання: 1) здійснити аналіз означеного феномена в києво-руський період; 2) показати екзистенціал страху у трактовці найвидатнішого філософа України Г. Сковороди (XVIII ст.); 3) розглянути інтерпретацію теми страху

геніальним прозаїком М. Гоголем (XIX ст.); 4) розкрити роль страху в українських шістдесятників XX ст.

Спочатку розглянемо питання страху в суспільстві Давньої Русі. Серед немалої кількості страхів Княжої доби виділимо наступні: страх перед силами природи, боязнь смерті, страх нечистої сили (демонологія дохристиянської Русі), страх перед ритуальною нечистотою, страх за душу, страх Божий, страх втратити владу [1, с. 164].

Однією з прикметних рис світогляду язичницької Русі було обоження природи. Деякі дослідники вважають, що язичництво гнітило душу людини і плекало *страх перед силами природи*. А от християнство, навпаки, визволило людину від цього страху. Російський вчений Д. Лихачов писав: «Страх перед стихійними силами природи, типовий для язичництва, в основному, пройшов. З'явилося усвідомлення того, що природа дружна людині, що вона служить їй» [2, с. 7].

У дохристиянський період давньоруської держави, кожен індивід вважав, що він знаходиться під сильним впливом волі багатьох богів і від цього впливу залежить його подальше життя. Слід наголосити, що руські люди боялися смерті. Це проявлялося передусім у ставленні живих до небіжчиків: 1) «чистих» покійників (тих, що померли природною смертю) та 2) «нечистих» покійників (тих, що померли неприродною смертю). Забобонна ж боязнь «нечистих» покійників, на думку дослідника В. Полікарпова, «була породжена або страхом перед цими людьми при їх житті (чаклуни), або незвичністю причини їх смерті» [3, с. 138]. Християнство, як вважає екзистенціальний російський філософ М. Бердяєв, «зачарувало світ «красою» смерті» [4, с. 3].

В Києво–Руській державі тривалий час була вельми розвинута *язичницька демонологія*, так звана «нижча» міфологія – «уявлення про духів, чаклунів, відьом, «божих людей», водяних та ін.» [5, с. 8–9]. Але була й «вища» міфологія – «(вірування у головних богів) дохристиянського світу, яка виявилася менш сталою» [5, с. 9]. Християнство внесло в язичницьку демологію русичів свої оригінальні назви: чорт став синонімом злої сили – християнського диявола; слово «біс» почали вживати для персоніфікації злого духу. Поступово у християнському віровченні змінюється погляд і на саму демологію: надприродна сила стає нечистою, злою силою. А нечиста сила могла заподіяти людям будь–яке лихо. Тому в руської людини був постійний *страх нечистої сили*.

У соціальному середовищі Київської Русі існував *страх перед ритуальною нечистотою*. Цей страх, напевно потрібно розглядати передусім у фізіологічному і фізичному плані. Джерелом нечистоти є тіло людини, яке природно виконує свої функції. Одна з них – виділення, а все що виділяється тілом – нечистоти (крім сліз). Основні супутники ритуального гріха – статеве життя та їжа. При цьому наголос робиться на різновидах їжі, а не на кількості її вживання. Обрядове табу витісняє початкову аскетичну роль посту. Надзвичайною проблемою совісті для православних русичів було питання – чи можна разом з язичниками, іудеями чи католиками сидіти за одним столом і вживати їжу. Вагомим приводом для ритуальних страхів було навіть добродесне подружнє життя, яке було освячене православною церквою. З одного боку церква визнавала таїнство шлюбу, а з іншого – недовіряла акту

сексуального життя, навіть шлюбного. Вона вважала сексуальне життя подружжя джерелом гріха.

Означена тема приводить нас і до суто руського феномена – непротивлення злу насиллям. У серця наших пращурів назавжди увійшов світлий образ добросердного Спасителя, який страждає за людей. І саме тут велику роль відіграє почуття страху. Згадаємо великих непротивленців (страстотерпців), молодших синів Володимира Великого, які були народжені від церковного шлюбу з візантійською цесарівною Анною – князів Бориса і Гліба. Старший брат, Борис, довідався про підступний намір Святополка заволодити спадщиною і владою після смерті свого названого батька князя Володимира. Він (Борис) добровільно вирішує померти і починає готуватися до цієї події. Роздумуючи про своє майбутнє він переживав неабияке почуття страху. Але у глибоко віруючого князя Бориса не було боязні смерті, у нього був *страх за душу*. Борис просить Бога: «Не покидай, Господи, милостивий, мене, я умоваю на тебе, але спаси душу мою» [6, с. 1]. Молодший брат Бориса, Гліб, знаючи про смерть батька і загибель брата, зовсім не підозрював для чого Святополк визвав його до Києва. Він не вірив, що Святополк може віроломно розправитися з ним (навіть не сприйняв умовляння старшого брата Ярослава не їхати до Києва) і хотів хоч на небесах зустрітися з Борисом. Молодий князь дозволив головорізам Святополка вбити себе.

Досить поширеним у князівському середовищі Русі був *страх втратити владу*. І тут із Княжої доби відразу ж пригадуються неймовірні спроби зберегти цілісність Києво–Руської держави Володимиром Мономахом. Відомо, що не лише сила традицій стала причиною гібелі держави. «Страх втратити владу примушував князів скрупульозно турбуватися про пряме продовження династичного князювання. В хроніці польський історик XV ст. Ян Длугош прямо говорить про династичну спадковість, яка загубила Русь» [7, с. 3].

У своєрідному кодексі морального виховання Русі – «Повчанні князя Володимира Мономаха дітям», виділено «два стовпи християнства – *страх Божий* і любов до ближнього, головним проявом якої є співчуття» [8]. У цьому творі Мономах закликав: «Передусім для Бога й душі своєї страх Божий майте» [9, с. 51]. Страх Божий у культурі Київської Русі був надзвичайно важливою ознакою у вихованні нової генерації. В той час основну роль у навчанні і вихованні відігравала сім'я «Батьки повинні були виховувати дітей у суворості і «страху Божому». Діти з ранніх років брали участь в церковних обрядах. Педагогічні зусилля спрямовувалися на моральне і духовне вдосконалення людини» [10, с. 37].

Далі коротко розглянемо питання страху у класика української філософії, найвидатнішого мислителя України всіх часів Г. Сковороди (1722–1794), яке було пов'язано в нього з екзистенційним духом мислення, зосередженістю на ролі і призначенні людини у світі. Страх мислитель поєднав з такими вагомими екзистенціалами як самотність, відчай, любов тощо.

Г. Сковорода розрізняє два види страху: боязнь та метафізичний страх. Страх–боязнь – це рабський, емпіричний страх, а метафізичний страх – це страх образити істоту, яку людина найбільше любить. Другий різновид страху має у нього як глибинно–екзистенційну, так і онтологічну вкоріненість. На думку філософа, переживання такого страху не дає можливості втратити

фундаментальний зв'язок людини з Богом, як останнім джерелом радості, духовної сили і мудрості.

Одне із центральних місць у філософських роздумах мислителя займав страх Божий. Український вчений-сковородинознавець Л. Ушкалов повідомив автору сценарію і режисеру документального фільму «Усе в тобі» (прем'єра якого пройшла на Полтавщині у 2013 році і викликала щирий інтерес не лише в середовищі науковців) полтавчанин Л. Нестулі, цікавий факт, про те, що одного з учнів Г. Сковороди запитали: «Так чому ж все-таки вас навчав у Харківському колегіумі Сковорода?». Той відповів: «Страху Божому». Страх Божий у цього мудреця це не що інше, як Божа віра, яка живить і веселить людське серце, визнає Бога і Божу премудрість. Антиподом до страху Божого (Божої віри) виступає пекельна віра, що може лише мучити і губити людину.

Люди давно зрозуміли, що страх може бути потужним інструментом влади, і почали застосовувати його для управління масами. Буквально вся історія людства побудована на придушенні правлячою верхівкою соціальних низів, на послушності підлеглих. Тому і не випадково тема страху – наскрізний мотив творів М. Гоголя (1809–1853). Майже у кожному своєму творі письменник обов'язково торкається соціально-психологічного становища тогочасної Російської імперії, часто акцентуючи свою художню увагу на мотиві страху [11, с. 144].

М. Гоголь – один із знаменитих інтерпретаторів страху у світовій культурі. І недаремно відомий філософ і культуролог П. Гуревич включив його повість «Зачароване місце» до антології «Страх», де зібрано тексти Платона, Данте, Б. Паскаля, Ф. Кафки... – авторів, зусиллями яких протягом століть творився колективний «портрет» страху [12, с. 3]. М. Гоголь незвичайно делікатно відчував страх у глибині людського буття. І це, на думку С. Пірошенко, яскраво видно уже в його творі «Сорочинський ярмарок» [13, с. 81]. У цій повісті страшне передчуття входить у буття. Таким чином, можна відмітити, що незбагненне відчуття страху в даній повісті є наслідком драми становлення. Під кінець твору «Сорочинський ярмарок» драма розвивається як зіткнення двох начал життя: поруч – на одній площині буття – опиняються «червоні губки» красуні і «старі обличчя» «бабусь» і «байдужі могили» [14, с. 187].

Згідно за М. Гоголем, Україна народилася в страху і зі страху. Свої думки про історичний розвиток України письменник показав у статті «Погляд на складання Малоросії» [15, с. 52]. Провідним емоційним станом, на основі якого формується концептуальна історична вісь у цій статті, виступає страх.

Існує не мало точок зору відносно генезису страху в українських повістях. Пропонується багато різних варіантів. Виділимо один з варіантів (запропонований К. Мочульським): страх породжує краса, оскільки вона «по самій своїй природі аморальна» [16]. Лінія страху, викликана Красою, ведеться ще від Платона – філософ «описує нам у «Федрі» [12, с. 9]. У М. Гоголя українська природа є втіленням краси. Така краса лякає своєю довершеністю і примушує духовно нелепну людину залишати її.

Атрибутом страху у М. Гоголя часто виступає *чин*. Жорстка ієрархія чинів влаштована так, що кожен

чиновник є водночас носієм страху (для своїх підлеглих) і його об'єктом (для вищого посадовця) [11, с. 144]. Також страхом у повістях М. Гоголя є *чорт*, який виявляє підвищений інтерес до страху. Рухає ним воля до влади (а, як відомо, контролює владу той, хто контролює страх) [17, с. 223]. У творах цього письменника страх – це ще й безпосередній атрибут влади, її відображення. В системі життєдіяльності Російської імперії все певним чином було структуровано. Чільні позиції тут належали носіям страху, тобто представникам влади – чиновникам. Тиск страху значно сильніший, якщо чиновник займає низьке місце на вертикалі влади.

Серед низки страхів, які були властиві самому М. Гоголю дослідники виділяють страх смерті (а точніше – боязнь бути похованим заживо). Ще й сьогодні не вшухають дискусії (і не лише в колах науковців), про те чого боявся М. Гоголь саме це й трапилось з ним, тобто можливо, що його все-таки поховали заживо.

Далі ми торкнемося соціального аспекту страху, який був властивим феномену українського *шістдесятництва* ХХ століття. Відомо, що соціальний страх не є станом, який виникає звичайним природним шляхом, він – результат динамічних відносин між членами суспільства. Джерелом такого страху є «загальні умови життя людей, людські відносини, і якщо ці відносини змінюють свою природу і якщо людина не відчуває себе в структурі цих відносин «у себе вдома», то в неї може з'явитися страх за стабільність свого буття» [18, с. 10].

Шістдесятництво в ХХ ст. було важливим періодом пробудження української національної свідомості. В історію і культуру нашої держави шістдесятники увійшли, як захисники свого, національного, самобутнього й неповторного слова, думки, традиції, культури взагалі; як проповідники людини національної, яка поважає свою мову і культуру, відстоює цінності свободи і демократії, поважає також і всі інші нації й народи світу. Шістдесятниками були: В. Стус, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, Л. Костенко, В. Підпалій, І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, Г. Тютюнник, А. Горська, І. Марчук, С. Параджанов, І. Миколайчук, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко та багато інших.

Страхи за майбутнє України, за українство, за себе (власне Я не могло в них існувати без українського контексту, без українського народу, волю і долю якого вони намагалися захищати в тогочасній непростій дійсності) були домінують в їхньому житті і діяльності. Їх філософія виражалася: 1) в тонкому відчутті і сприйнятті бід і радощів українців; 2) у певному радикалізмі щодо проблем добра і зла; 3) в переосмисленні світу і себе в ньому; 4) в шануванні загальнолюдських цінностей без яких неможлива перспектива розвитку України. Страхи шістдесятників були конкретними. Серед них виділимо такі: не бути почутими і сприйнятими народом (або почутими і сприйнятими не правильно, бо репресивні органи постійно робили їх «буржуазними націоналістами»); за гідне теперішнє і майбутнє буття українців; за неможливість реалізуватись людині – «гвинтику системи».

Підсумовуючи вищесказане зробимо наступні *висновки*:

1. Страх може суттєво впливати на світогляд і життєдіяльність людини, тому дана тема була і є надзвичайно актуальною.

2. Особливу вагу в Київській Русі мали такі страхи: страх смерті, страх сил природи (особливо актуальний в дохристиянський період Русі), страх Божий, боязнь за душу, страх нечистої (злої) сили, боязнь ритуальної нечистоти, страх втратити владу (ним переймалася можновладна верхівка).

3. У найвидатнішого філософа України всіх часів Г. Сковороди екзистенціал страху тісно переплітається з іншими екзистенціалами – самотністю, любов'ю тощо. Він вирізняв два види страху – страх–боязнь і метафізичний страх. На його думку страх неминучий, але й не бажаний.

4. М. Гоголь – один з найвідоміших інтерпретаторів страху у світовій культурі. Він надзвичайно тонко відчував його у глибині людського буття. Зі страхом, на думку письменника, тісно пов'язані: чин, чорт, влада, смерть тощо.

5. Серед різноманітних страхів України в ХХ ст. вирізняються соціальні страхи шістдесятників (нової генерації інтелігенції, людей культури початку та середини 1960-х років, що намагалися пробудити в українського народу національну самосвідомість), джерелом яких були умови життя людей і людські відносини в СРСР (до складу, якого входила в ті часи й Україна). Це були страхи за майбутнє України, за українство, за себе (власне Я не могло існувати без українського контексту).

6. З означеної теми на сьогодні є певні напрацювання, але вона потребує подальшого філософського осмислення.

Список використаних джерел

1. Мовчан М. М. Страхи в соціальному середовищі Київської Русі / М. М. Мовчан // Філософські обрії. Науково-теоретичний журнал Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Київ–Полтава, 2012. – Вип.27. – С.163–174.
2. Лихачов Д. С. Єдина мати / Д. С. Лихачов // Пам'ятки України. – 1985. – №3. – С.6–11.
3. Поликарпов В. С. История религий. Лекции и хрестоматия / В. С. Поликарпов. – М.: «Гардарика», «Экспертное бюро», 1997. – 312 с.
4. Давньоукраїнська культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://refs.uaclub.net.ua/4/21021308/1/index.html>
5. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор. А. П. Пономар'єв, Т. В. Косміна, О. О. Бор'як. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.
6. Литература Киевской Руси «Житие Бориса и Глеба» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lincey.net/lit/begin/ghitie>
7. Яковенко Б. У чому причина занепаду та загибелі Київської Русі? / Б. Яковенко // День. – №41. – 2 березня 2001 р.
8. Стеценко В. Вплив християнства на формування політичної культури українського етносу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.westukr.itgo.com/Stecenko.html>
9. Миропольський С. Нариси по історії церковно-приходських шкіл / С. Миропольський. – СПб., 1894. – 294 с.
10. Капранова В. А. История педагогики: учебное пособие для педагогических вузов / В. А. Капранова. – М.: Новое знание, 2007. – 240 с.
11. Подгурская И. И. Мотив страха в произведениях Н. В. Гоголя и М. А. Булгакова / И. И. Подгурская // М. Гоголь і світова література [Текст]: збірник наукових праць / [ред. кол.: О. М. Ніколенко (гол. ред.) та ін.]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – С.143–149.
12. Ковальчук О. Гоголь: буття і страх / О. Ковальчук // Гоголезнавчі студії. Випуск десятий. – Ніжин, 2002. – С.68–76.
13. Пірошенко С. Ю. Екзистенціальний страх в інтерпретації М. Гоголя / С. Ю. Пірошенко // Поетика творів М. Гоголя [Текст]: збірник наукових праць / [ред. кол.: О. М. Ніколенко (гол. ред.) та ін.]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – С.81–85.
14. Гоголь Н. В. Собрание соч.: В 8 т. / Н. В. Гоголь. – М.: Правда, 1984. – Т.5. – 320 с.
15. Гоголь Н. В. Собрание соч.: В 8 т. / Н. В. Гоголь. – М.: Правда, 1984. – Т.7. – 528 с.
16. Манн Ю. В. Поэтика Гоголя / Ю. В. Манн. – М.: Художественная литература, 1988. – 413 с.
17. Гоголь Н. В. Собрание соч.: В 8 т. / Н. В. Гоголь. – М.: Правда, 1984. – Т.2. – 400 с.
18. Скворцов С. Л. Проблема страха: Искусство жизни в «век смерти» / С. Л. Скворцов // Человек: образ и сущность (Гуманист. аспекты). Ежегодник. – М., 1991. – С.9–38.

References

1. Movchan M. M. Strahy v social'nomu seredovyshhi Kyi'vs'koi' Rusi / M. M. Movchan // Filososf's'ki obrii'. Naukovo-teoretychnyj zhurnal Instytutu filosofii imeni G. S. Skovorody NAN Ukrainy ta Poltav's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni V. G. Korolenka. – Kyi'v-Poltava, 2012. – Vyp.27. – S.163–174.
2. Lyhachov D. S. Jedyna maty / D. S. Lyhachov // Pam'jatky Ukrainy. – 1985. – №3. – S.6–11.
3. Polikarpov V. S. Istoriya religij. Lekcii i hrestomatija / V. S. Polikarpov. – M.: «Gardarika», «Jekspertnoe bjuro», 1997. – 312 s.
4. Davn'oukrai'ns'ka kul'tura [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://refs.uaclub.net.ua/4/21021308/1/index.html>
5. Ukrai'nci: narodni viruvannja, povir'ja, demonologija / Upor. A. P. Ponomar'ov, T. V. Kosmina, O. O. Borjak. – K.: Lybid', 1991. – 640 s.
6. Literatura Kievskoj Rusi «Zhitle Boris a i Gleba» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.lincey.net/lit/begin/ghitie>
7. Jakovenko B. U chomu prychna zanepadu ta zagybeli Kyi'vs'koi' Rusi? / B. Jakovenko // Den'. – №41. – 2 bereznja 2001 r.
8. Stecenko V. Vplyv hrystyjanstva na formuvannja politychnoi' kul'tury ukrai'ns'kogo etnosu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.westukr.itgo.com/Stecenko.html>
9. Myropol's'kyj S. Narisy po istorii' cerkovno-pryhods'kyh shkyl / S. Myropol's'kyj. – SPb., 1894. – 294 s.
10. Kapranova V. A. Istoriya pedagogiki: uchebnoe posobie dlja pedagogicheskikh vuzov / V. A. Kapranova. – M.: Novoe znanie, 2007. – 240 s.
11. Podgurskaja I. I. Motiv straha v proizvedenijah N. V. Gogolja i M. A. Bulgakova / I. I. Podgurskaja // M. Gogol' i svitova literatura [Tekst]: zbirnyk naukovykh prac' / [red. kol.: O. M. Nikolenko (gol. red.) ta in.]. – Poltava: TOV «ASMI», 2009. – S.143–149.
12. Koval'chuk O. Gogol': buttja i strah / O. Koval'chuk // Gogoleznavchi studii'. Vypusk desjatyj. – Nizhyn, 2002. – S.68–76.
13. Piroshenko S. Ju. Ekzystal'nij strah v interpretacii' M. Gogolja / S. Ju. Piroshenko // Poetyka tvoriv M. Gogolja [Tekst]: zbirnyk naukovykh prac' / [red. kol.: O. M. Nikolenko (gol. red.) ta in.]. – Poltava: TOV «ASMI», 2009. – S.81–85.
14. Gogol' N. V. Sbranie soch.: V 8 t. / N. V. Gogol'. – M.: Pravda, 1984. – T.5. – 320 s.
15. Gogol' N. V. Sbranie soch.: V 8 t. / N. V. Gogol'. – M.: Pravda, 1984. – T.7. – 528 s.
16. Mann Ju. V. Pojetika Gogolja / Ju. V. Mann. – M.: Hudozhestvennaja literatura, 1988. – 413 s.
17. Gogol' N. V. Sbranie soch.: V 8 t. / N. V. Gogol' – M.: Pravda, 1984. – T.2. – 400 s.
18. Skvorcov S. L. Problema straha: Iskusstvo zhizni v «vek smerti» / S. L. Skvorcov // Chelovek: obraz i sushhnost' (Gumanist. aspekty). Ezhegodnik. – M., 1991. – S.9–38.

Movchan M. N., Ph.D., candidate of philosophical sciences, Associate Professor, Associate Professor at Chair of Education and Social Sciences at Poltava University of Economics and Trade (Ukraine, Poltava), movchan.momm@gmail.com

Fears in the spiritual and cultural traditions of Ukraine

Fear is studied as an important component of human existence. The specificity of fear in Ukrainian spiritual and cultural space is shown in this article. Considerable attention is paid to this phenomenon of the Kyiv–Russian state. There is highlighted the place of the existential fear in the philosophy of G. Skovoroda and in the works of the brilliant prose writer N. Gogol. The peculiarity of fear in the life and activity of the Ukrainian Sixtiers of the 20th century is also established.

Keywords: fear, fears of Kievan Rus, G. Skovoroda and fear, fear and N. Gogol fears of the sixties.

* * *

УДК 91+11

Оліфер О. Є.,
аспірантка кафедри філософії,
Криворізький державний педагогічний університет
(Україна, Кривий Пир), olifer.olena@kdpu.edu.ua

ПРОБЛЕМА ПОДІЛУ ЯК КЛЮЧОВИЙ АСПЕКТ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто проблему поділу як один із основних аспектів ідентичності особистості. Зазначено, що проблема поділу виникає одночасно із концепцією тотожності особистості й відображає зміну в її проблемному полі, тому доцільно розглядати становлення проблеми ідентичності особистості через призму проблеми поділу.

Встановлено, що проблема поділу в процесі свого розвитку проходить довгий шлях від прикладу до уявного експерименту, що згодом став окремою проблемою. Ми виокремили три етапи в історії проблеми поділу: зародження цього сценарію в прикладах Дж. Локка, актуалізації як окремої проблеми та відмови від її розв'язання.

Виявлено, що проблема поділу демонструє хибі сучасних неолоккіанських концепцій ідентичності особистості. Оскільки в цій парадигмі фактично неможливо розв'язати проблему поділу, то філософи починають відмовлятися від спроб її вирішення, що було проілюстровано на прикладі теорії найближчого продовжувача Р. Нозіка. Встановлено, що в подальшому в аналітичній філософії відбуватиметься перегляд поняття «особистість».

Ключові слова: проблема поділу, ідентичність особистості, уявний експеримент, неолоккіанізм, Дж. Локк, аналітична філософія.

У сучасній аналітичній філософії однією з актуальних тем є проблема ідентичності особистості. У загальному вигляді її визначають як тотожність особистості самій собі в часі. Ця проблема не нова, хоч і набула поширення лише з середини минулого століття: основи сучасної теорії тотожності були закладені ще Дж. Локком та його послідовниками в XVII–XVIII ст. Сьогодні проблема тотожності особистості – це міждисциплінарна проблема, яка охоплює різні галузі знань і численні аспекти.

Одним із них є так звана проблема поділу (the fission problem). Деякі сучасні британські філософи, зокрема Д. Віггінс, Г. Нуан, Д. Парфіт розглядають її як окрему проблему, яка варта уваги, інші, наприклад Б. Вільямс, – лише як сценарій уявного експерименту, який можна використати для ілюстрації певної тези. Загалом, до неї звертаються Р. Нозік, Б. Вільямс, Д. Віггінс, Д. Парфіт та багато інших.

На нашу думку, проблема поділу варта уваги, тому що, по-перше, через її призму можна представити дискусію щодо ідентичності особистості в усіх її аспектах. По-друге, становлення проблеми поділу є перехідним етапом між так званими внутрішнім поглядом на особистість та сучасним зовнішнім поглядом, про які згадують історики філософії Р. Мартін та Дж. Барресі [3, с. 2]. По-третє, проблема поділу вказує на недоліки сучасних концепцій ідентичності особистості.

Поділ (the fission) – це сценарій уявного експерименту, за яким особистість, наче амеба, поділяється на дві такі самі особистості. Як окрема проблема вона постала порівняно нещодавно: лише в 60-х роках минулого століття. Однак аналіз публікацій Р. Мартіна та Дж. Барресі [4], а також К. Себергер–Форстром [8] та інших згаданих вище філософів показав, що проблема поділу виникає в кінці XVII – на початку XVIII ст., і на різних етапах свого розвитку була як прикладом, так й уявним експериментом, що перетворився на окрему проблему. Тому в її розвитку ми виокремили кілька етапів, що відображають не лише її виникнення,

розвиток та занепад, але й пов'язані зі зміною проблематики проблеми ідентичності особистості. На нашу думку, у розвитку проблеми поділу можна виділити такі періоди: 1) зародження як уявного експерименту в філософії Нового часу в XVIII ст.; 2) актуалізація уявного експерименту в сучасній аналітичній філософії та становлення поділу як окремої проблеми (1950–ті – 1970–ті рр.); 3) відмова від вирішення проблеми поділу (з 1980–х рр.).

Зародження згаданої проблеми як уявного експерименту відбулося одночасно зі становленням нового погляду на проблему ідентичності особистості, яка в сучасному варіанті була порушена Дж. Локком. Саме він уперше й запропонував сценарій цього уявного експерименту в трактаті «Розвідка про людське розуміння». Дж. Локк намагався оновити стару схоластичну проблему принципу індивідуалізації, надавши їй нового змісту. Він відмовився від традиційного погляду, за яким тотожність зводиться до незмінності або матеріальної, або нематеріальної субстанції. На думку філософа, критерієм тотожності особистості є свідомість. Один із прикладів, який Дж. Локк наводить для доказу своєї тези, – це приклад із відрізанним пальцем. Його суть полягає в такому: якщо відрізати мізинець, людина перестане його відчувати, але попри зміни в матеріальній субстанції на тотожність особистості це не вплине, оскільки людина й особистість – два різні поняття, тотожність особистості залежить лише від свідомості, яка залишається незмінною. Якщо після ампутації пальця свідомість би залишилася в пальці й покинула тіло, то це свідчило б, що тіло або окрема його частина є критерієм ідентичності особистості, а тіло й особистість – одне й те саме [2, с. 194].

У своєму іншому прикладі про денного й нічного Сократа Дж. Локк намагався обґрунтувати, що особистість не зводиться до нематеріальної субстанції, а має соціальну значущість, оскільки є об'єктом нагород і покарань. Якщо Сократ уночі не пам'ятає, що він робив удень і навпаки, якщо денний Сократ не усвідомлює свої нічні вчинки, то, за Локком – це дві різні особистості. Оскільки денний Сократ не знає про те, що скоює нічний Сократ і навпаки, то денний Сократ не несе відповідальності за вчинки нічного [там же, с. 195]. Фактично цей приклад є так званою проблемою множинної особистості, що сьогодні є предметом обговорення в інших людинознавчих дисциплінах.

Дж. Локк не до кінця розкрив згадані ним приклади, оскільки він розглянув їх лише як можливість проілюструвати свої тези, і не ставив собі за мету перетворити їх у повноцінний уявний експеримент. Тому проблема поділу в його трактаті лише зароджується, але не набуває того вигляду, в якому наявна зараз.

Звісно, думка Дж. Локка про те, що ідентичність особистості не ґрунтується ані на нематеріальній субстанції, ані на матеріальній, і що свідомість, тобто здатність до сприйняття – це щось інше, відмінне від поняття субстанції, викликала жваве обговорення, яке тривало протягом кількох століть. Дебати стосувалися не тільки і не скільки проблеми ідентичності, хоч вона і була головною темою, але й проблеми походження свідомості: якщо матеріальна субстанція породжує свідомість, то тотожність особистості редукується до єдності фізичного тіла людини, якщо ж ні – то

до нематеріальної. Серед англійських філософів, які розглядали проблему походження свідомості в XVIII ст., найбільш відомі С. Кларк та Е. Коллінз, листування яких було оприлюднене в 1738 р. Перший захищав погляд, що мислення або свідомість – нематеріальна субстанція, яка за своєю природою вічна, у той час як Е. Коллінз вважав, що джерелом свідомості є матерія [3, с. 39–40].

Особливу увагу в цих дебатах привертає філософська спадщина С. Кларка. Він спростовував думку про те, що свідомість – властивість матерії, тому що у такому випадку будь-яка матерія була б свідомою, що суперечить дійсності. Щоб довести це, С. Кларк використовував приклади з поділом, які розвинув майже до сценарію сучасного уявного експерименту. Уявімо, що найменшу частинку матерії, яка наділена здатністю мислити, поділили навпіл. Постає запитання: що буде основою мислення, якщо припустити, що матерія має таку властивість? Якщо здатність мислити залишається лише в одній із частин, це означає, що або лише ця частина спершу й мала властивість мислити. Якщо ж здатність мислити мають обидві частини, то це означає, що одна і та ж індивідуальна властивість може бути перенесена з одного суб'єкта на інший, що неможливо [цит. за 4, с. 34].

Інший приклад С. Кларка вже можна назвати першим уявним експериментом, у якому розглянуто сучасну проблему поділу. Уявімо, що Бог відтворив свідомість померлої людини в одному тілі. А потім відтворив цю свідомість в різних тілах. Чи будуть ці люди однією особистістю? Філософ ставить запитання: чи будуть ці люди однією особистістю, і чи будуть вони всі нести відповідальність за вчинок одного із них. С. Кларк вважав, що це неможливо [цит. за 4, с. 35].

Дослідники історії філософії Р. Мартін та Дж. Барресі виявили схожі аспекти у творах Г. Грува та А. Такера. Г. Грув вважав, що всі люди мають однаково за своїми властивостями свідомість, а раз так, то вони повинні бути однією особистістю. А. Такер, що зараз майже невідомий широкому загалу, однак який був доволі видатною особистістю в філософії XVIII ст., заперечував думку, що свідомість можна звести до матерії, а матерію – до окремих атомів, оскільки б тоді виходило, що особистість складається із атомів мозку, і в усіх людей схожа особистість [там же, с. 44].

Другий етап у розвитку уявного експерименту з поділом та поступове становлення цієї проблеми відбувається в 50–60-х роках XX ст. Повноцінний сучасний уявний експеримент із поділом знаходимо в статті Б. Вільямса «Ідентичність особистості й індивідуалізація» [11]. Філософ заперечував, що свідомість може бути достовірним критерієм ідентичності особистості, що проілюстрував на прикладі з Чарльзом, Робертом та Гаєм Фоксом. Цей уявний експеримент автор також називає аргумент редуплікації. Уявімо, що юнак на ім'я Чарльз пройшов процедуру зі зміни свідомості й почав вважати себе Гаєм Фоксом. Відповідно до психічного критерію тотожності Гай Фокс і Чарльз – одна й та ж особистість, тому що вони мають одну свідомість. Проте якщо уявити, що брат Чарльза, Роберт пройшов ту ж саму процедуру, що й Чарльз, і також почав вважати себе Гаєм Фоксом, то Роберт також тотожний Гаю Фоксу, як і Чарльз. Однак Роберт і Чарльз не тотожні один одному в цей момент, бо одна й та ж особистість не може

знаходитися в різних місцях одночасно. Крім того, якщо що в один і той же момент Роберт і Чарльз знаходяться в різних кімнатах, де виконують різні завдання, то вони отримують різний досвід, а значить зміст їхньої свідомості також різний. Отже, вони не тотожні один одному і не є однією особистістю, тому свідомість не може виступати надійним критерієм тотожності [11, с. 238–239].

У 1963 р. С. Шумейкер запропонував уявний експеримент про Браунсона. Суть його полягає в такому: дві людини Браун і Робінсон потребували операцію з пересадки мозку, але сталося так, що мозок Робінсона помер, як і тіло Брауна, тому довелося пересадити мозок Брауна в тіло Робінсона. Індивіда, що утворився, назвали Браунсон. Постає запитання, чи буде він Брауном чи Робінсоном, або кимось третім. Сам С. Шумейкер не стверджував, що Барун і Браунсон – це одна особистість, але і не спростовував це, оскільки Браун і Браунсон мають одну свідомість [9, с. 23].

Д. Вігінс зацікавився цим уявним експериментом і вирішив доповнити його. Саме в цьому варіанті сценарій уявного експерименту з поділом перетворився на проблему. Уявімо, що мозок Брауна поділили на дві частини й пересадили у два інших, кажімо, штучних тіла. Уявімо, що Браун₁ та Браун₂ обидва прийшли до тьми й пам'ятають своє минуле життя як Браун, донор мозку [10, с. 53]. Д. Вігінс зазначив, уявний експеримент С. Шумейкера покликаний довести, що критерієм тотожності особистості є свідомість, однак він не тільки нічого не доводить, а навпаки спростовує всі неолоккіанські теорії ідентичності особистості, оскільки тотожність – це зв'язок, якому властива транзитивність, тобто якщо Барун = Браун₁ і Барун = Браун₂, то Браун₁ = Браун₂, але в цьому випадку транзитивність порушено, тому що Браун₁ і Браун₂ знаходяться в різних місцях і їхня свідомість має різний зміст [там же, с. 54].

Важливим поворотом у дискусії щодо ідентичності особистості є однойменна стаття Д. Парфїта, яка він опублікував у 1971 р. Він не був першим, хто констатував неможливість вирішення проблеми поділу, оскільки такі думки виникли одночасно з сценарієм поділу як таким, однак у своїй статті він приходить до парадоксального на перший погляд висновку, який ускладнив проблемне поле концепцій тотожності особистості й певною мірою став завершальним на другому етапі розвитку проблеми поділу як окремої проблеми: категорія тотожності неважлива, тому від неї варто відмовитися. До такого висновку він прийшов, розглянувши наведений вище експеримент Д. Вігінса. Д. Парфїт зацікавився запитанням, що трапиться із Брауном після операції з пересадки мозку та його поділом. Він виокремив три варіанта вирішення проблеми: 1) Браун помре; 2) Браун продовжить життя як один із двох індивідів; 3) Браун продовжить своє існування як два індивіди (Браун₁ та Браун₂ одночасно). Перший варіант здається Д. Парфїту зовсім сумнівним, оскільки одна пересадка мозку часто завершується успішно, тому подвійний успіх не може призвести до подвійної невдачі. Якщо одна з частин мозку приживеться, а інша ні, тоді Браун продовжить своє життя як один із двох індивідів: або Браун₁, або Браун₂. Однак проблема виникає в результаті подвійного успіху: Браун не може бути одночасно в двох місцях і в двох тілах. Індивіди, що утворюються після успішної

операції не можуть зберігати свою тотожність із Брауном, бо зміст свідомості в них в цей момент часу буде різним. Д. Парфіт вважав, що проблема, яку насправді актуалізує уявний експеримент зі поділом, – це проблема чи продовжити своє буття вихідний індивід. Очевидно, що вихідна особистість продовжить своє індивідуальне буття як одна або одразу дві особистості, які між собою не будуть тотожні, а отже, категорія тотожності як така більше не важлива [6, с. 5].

Третій етап у розвитку проблеми поділу відображає поступовий спад інтересу в філософів до неї. Після згаданої статті Д. Парфіта й виходу його монографії, присвяченої проблемам етики й тотожності особистості в англо-американській філософії дискусії щодо тотожності особистості були направлені на доведення чи спростування думки Д. Парфіта. В результаті в 80-х роках минулого століття Г. Нунан та Р. Нозік прийшли до висновку, що розв'язати проблему поділу фактично неможливо. Обидва філософи наполягали на тому, що симетричність стосовно особистості та її ідентичності полягає також у тому, що індивід може мати зв'язок тотожності лише з одним із індивідів, але не з двома одночасно, що було впроваджено в концепції найближчого продовжувача Р. Нозіка.

Для ілюстрації свого погляду Р. Нозік наводить приклад із Віденським гуртком. Уявімо, що кілька членів гуртка іммігрували до Туреччини, де під час війни продовжили свої філософські дискусії. Якщо продовжувач один, то він є тотожним оригіналу. Якщо ж уявімо, гурток розколовся на кілька, один із яких продовжує свою діяльність у Туреччині, а інший – у США, то тоді жоден з них не може бути визнаний тотожним із оригінальним гуртком [4, с. 34–35]. Погляд Р. Нозіка свідчить про відмову від вирішення проблеми поділу, що означає: дискусії щодо ідентичності особистості поступово переходять у наступну стадію, що можна простежити у становленні концепції нарративної ідентичності М. Шехтмен [7] та етичної особистості Х. Корсгаард [1], які виникають уже в 90-х рр. Зараз до проблеми поділу повертаються лише, щоб систематизувати або узагальнити історію розвитку концепцій тотожності.

Р. Мартін та Дж. Барресі як одну із тенденцій сучасної аналітичної філософії у зв'язку з проблемою тотожності особистості називають перехід від внутрішніх концепцій особистості до зовнішніх [3, с. 2]. Становлення проблеми поділу як окремої у філософії як раз сприяло становленню зовнішнього погляду на формування особистості. Якщо в класичних філософських концепціях визнавалося, що людина у соціальному плані є особистістю, ця особистість не отже стати іншою людиною. То в сучасних концепціях, що належать до зовнішнього погляду на формування особистості, стверджуються, що за певних умов два індивіди можуть бути однією особистістю. Наприклад, у проблемі поділу людина перестає існувати як біологічна істота, однак продовжує буття як особистість шляхом трансплантування мозку, клонування тощо. На нашу думку, у майбутньому пріоритетним в онтології залишиться саме зовнішній погляд, що яскраво проілюстрований у концепції Р. Нозіка.

Як було зазначено вище, проблема поділу вказує на основні хиби у сучасних концепціях тотожності

особистості. Зокрема мова йде про критерії тотожності. Традиційно виокремлюють два критерії: фізичне тіло та психіку. Дж. Локк і С. Кларк використовували поділ, щоб довести перевагу психічного критерію над фізичним, а вже у XX ст. Б. Вільямс використав поділ, для того щоб довести протилежне. Уявний експеримент, який був покликаний довести погляд Локка, у неолоккіанстві його повністю спростовує, що свідчить про неспроможність останнього запропонувати вірогідні критерії тотожності. Фактично, повернення до проблеми поділу у XX ст. показує, що перегляду підлягають не лише критерії тотожності, але й уся сукупність концепцій, в основі яких лежить локківське розуміння тотожності особистості.

Вірогідно, у подальшому проблема поділу буде все рідше використовуватися в розгляді концепцій тотожності особистості, оскільки увага філософів буде звернена на перегляд поняття «особистість» і побудову його нового розуміння.

Список використаних джерел

1. Korsgaard C. Personal Identity and the Unity of Agency: A Kantian Response to Parfit / Christine Korsgaard // *Philosophy & Public Affairs*. – 1989. – №18. – P.101–132.
2. Locke J. An Essay Concerning Human Understanding / John Locke [ed. by A. S. Pringle-Pattison]. – Oxford: The Clarendon Press, 1924. – 433 p.
3. Martin R. Introduction: Personal Identity and What Matters in Survival: An Historical Overview / Raymond Martin, John Barresi // *Personal Identity* / [ed. Raymond Martin, John Barresi]. – Cornwall: Blackwell Publishing, 2003. – P.1–74.
4. Martin R. Naturalization of the Soul: Self and Personal Identity in the Eighteenth Century / Raymond Martin, John Barresi. – London: Routledge, 2000. – 203 p.
5. Nozick R. *Philosophical Explanations* / Robert Nozick. – Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1981. – 784 p.
6. Parfit D. Personal Identity / Derek Parfit // *The Philosophical Review*. – 1971. – Vol.80, No.1. – P.3–27.
7. Schechtman M. *Staying Alive: Personal Identity, Practical Concerns, and the Unity of a Life* / Marya Schechtman. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 214 p.
8. Seberger-Forstrom K. J. *John Locke and Personal Identity: Immortality and Bodily Resurrection in Seventeenth-Century Philosophy* / Katharine Joanna Seberger-Forstrom. – London: Continuum International Publishing Group, 2010. – 154 p.
9. Shoemaker S. *Self-Knowledge And Self-Identity* / Sydney Shoemaker. – Ithaca: Cornell University Press. – 1963. – 261 p.
10. Wiggins D. *Identity And Spatio-Temporal Continuity* / David Wiggins. – Oxford: Basil Blackwell, 1967. – 85 p.
11. Williams B. *Personal Identity and Individuation* / Bernard Williams // *Proceedings of the Aristotelian Society*. – 1957. – Vol.57. – P.229–252.

Olifer O. Ye., PhD student of Department of Philosophy, Kryvyi Rih Pedagogical University (Ukraine, Kryvyi Rih), olifer.olena@kdpu.edu.ua

The fission problem as a key aspect of personal identity

The paper considers the fission problem as one of the main aspects of personal identity. We state that the fission problem appears simultaneously with the conception of personal identity and reflects the changes in its problem field, that is why it is reasonable to consider the development of the problem of personal identity through the fission problem.

The learnt article determines that in the process of its development, the fission problem goes a long way from an example to a thought experiment, which, afterwards, turns into a separate problem. We have distinguished three stages in the history of the fission problem: the beginning of the script in J. Locke's examples, its actualization as a separate problem and the refusal to solve it.

The paper shows that the fission problem demonstrates weaknesses of the today's neo-Lockian conceptions of personal identity. As within this paradigm the

fission problem cannot be actually solved, the philosophers are beginning to avoid attempts to solve it, which was illustrated with the example of the closest–continuer theory by R. Nozick. We define that there will be a revision of the concept of person in analytical philosophy in the future.

Keywords: *fission problem, personal identity, thought experiment, neo-Lockeanism, J. Locke, analytical philosophy.*

* * *

УДК 130.2

Орищенко Н. О.,
аспірантка кафедри теорії культури
та філософії науки, Харківський національний
університет ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків),
Natalyaor@ukr.net

ПРОСТІР РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПРЕКРАСНОЇ ДАМИ: ІГРОВА СКЛАДОВА КУРТУАЗНОГО КУЛЬТУ

Досліджено ігрову та карнавальну складові куртуазного культу, що виник у середньовічній Франції та мав значний вплив на формування європейської культури. Розглянуто основні критерії за якими можна говорити про лудологічну, карнавальну та символічну складові культу служіння Прекрасній Дамі та можливість репрезентації жінки в рамках цієї системи. Мета дослідження полягає в аналізі простору куртуазного культу як певного символічного конструкту, в котрому Дама, представляючи собою об'єкт бажання, модулює і трансформує реальність суб'єкта–лицаря. В статті використано лудологічну теорію Й. Хейзінга, концепцію Карнавалу М. М. Бахтіна, структурно–психоаналітичну методологію Ж. Лакана. Робиться висновок, що простір репрезентації образу Прекрасної Дами представляє собою поєднання християнської догматичності з опозиційною їй карнавальністю. Разом з тим, беззаперечною є значна роль ігрового начала, котре яскраво демонструє одну із специфічних сторін куртуазного культу: змушеність користися правилами та можливість Дами конструювати не лише Я суб'єкта, але і простір, в якому відбувається процес гри.

Ключові слова: *Гра, Карнавал, Прекрасна Дама, правила гри, пародійність.*

Культ Прекрасної Дами – явище, котре, виникнувши в середньовічній реальності, протягом короткого часу із опозиційної, маргінальної моделі міжособистісних стосунків, перетворилося на зразок для побудови нових систем внутрішньо–суспільних взаємин. Тобто, в образі Дами ми маємо символічний конструкт, через призму якого можливо простежити трансформативні процеси в образі та становищі жінки. Наголошуючи на унікальності явища куртуазної культури, а зокрема і образу Прекрасної Дами, варто проаналізувати ті межі, в яких вона існувала. У даному випадку мається на увазі символічний культурний простір, в котрому стало можливим говорити про зміну статусу Жінки, надання її сутності кардинально нових значень. Спираючись на методологічні розробки Ж. Лакана, Й. Хейзінги та М. Бахтіна, можна говорити про, як мінімум, три основні виміри існування куртуазного образу жінки.

З точки зору історико–психологічного підходу процес формування куртуазних відносин виглядає як своєрідний механізм створення окремого простору любовних взаємин, в якому практично всі учасники даного культу є зацікавленими особами [6]. Куртуазна стилістика відносин між чоловіком і жінкою залишалась для Середньовічної епохи регулятивним ідеалом, далеким від реалій життя. Але, все ж таки, ідеал Прекрасної Дами, остаточно сформувавшись на межі XI – XII століть у середовищі південно–французького лицарства, згодом поширився на інші європейські

країни, відігравши значну роль у становленні загальних основоположних тенденцій західноєвропейської культури. Важливу роль в цьому злеті зіграло утворення феодальної еліти, з притаманними їй егалітарними установками свідомості і поведінки, що зробили можливим «визнання» жінки, хоча і досить умовно та у чітких рамках. Саме тому, ідеал Прекрасної Дами виявився значущим культурним орієнтиром для європейського світу не тільки в середньовіччі, але й у Новий час, і, як це не парадоксально, в емансипованій сучасності [6].

Важливу роль у функціонуванні культу Прекрасної Дами відіграє поняття сублімації, як психологічного процесу перетворення і переключення енергії афективних бажань на цілі соціальної діяльності і культурної творчості. Завдяки процесу сублімації, на думку Ж. Лакана, куртуазна поезія створила Об'єкт, що зводить з розуму, захоплює і привертає увагу ідеального, нелюдського партнера. Хоча, все одно центром даного Об'єкта, тобто Дами, залишається Порожнеча, навколо якої будується мозаїка моральних і етичних якостей, яка заповнювалась завдяки ідеальному Іншому, символічній Прекрасній Дамі [4]. Тому можна погодитись із твердженням, що куртуазне кохання існувало лише у символічно–ідеалістичній формі, свідченням чого є одне з непорушних правил: Прекрасна Дама зазвичай зображувалась заміжною, що слугувало однією з перших «нездоланих» перешкод, котра гарантувала виключно дистанційне спілкування з Об'єктом закоханості, максимальну ідеалізацію почуттів і відмову від плотських втіх [4]. Парадоксальність боротьби за Даму Серця полягала ще в тому, що вся схема ритуального поклоніння була побудована таким чином, щоб не притягувати Бажане, а, навпаки, його відштовхувати. Служіння як шлях до Бажання стало процесом, спрямованим на отримання визнання Іншим.

Комунікація між суб'єктом і Об'єктом бажання могла здійснюватись лише на символічному рівні. Тут варто згадати про поняття погляду Іншого, згідно з яким, лицар–суб'єкт постійно перебуває в полі зору Дами, як Іншого, котра водночас притягує його і відштовхує, задаючи, таким чином, суб'єкту конфігурацію його Я. Тобто, тілесність Дами відходила на другорядні позиції, поступаючись силі та владі Погляду жінки. Через цей погляд, здійснювалося конструювання власного Я суб'єкта. Крім того, займаючи місце Іншого, Дама є тим, хто може визнавати суб'єкта (лицаря), конструювати його ідентичність та суб'єктивність. Це стає можливим пояснити за допомогою концепції «стадії дзеркала», через яку більш очевидним є значення зорового контакту між Лицарем і Дамою. Через погляд і споглядання, суб'єкт має можливість захоплюватись образом Дами, прагнути його досягти і відчуваючи залежність від цього погляду [4].

Ж. Лакан акцентує увагу й на відсутності конкретних жіночих імен в куртуазному просторі. Він пояснює це тим, що об'єкт ніколи не називається прямо, оскільки ідеалу не можна дати конкретне «земне» ім'я. Це принизить його до повсякденності. По імені можна називати лише тих жінок, щодо безгрішності яких ні в кого не виникне жодних сумнівів: королев, героїнь лицарських легенд, Діву Марію. Важливу роль тут відіграє і поняття «любовного потягу», яке може

розумітися як лаканівський термін *Triebe* (місце прагнень), який не сприятиме створенню родини чи тривалих гармонійних стосунків. Сублімація, що приносить потягу задоволення, яке відрізняється від його цілі, і є тим, що віднаходить істинну природу *Triebe*, яка не є інстинктом в чистому вигляді, а пов'язана з Річчю як такою [4].

Керуючись необхідністю розподілу ролей, ініціативу у завоюванні кохання куртуазна культура повністю покладає на чоловіка, тоді як жінці належить спонукати лицаря до терплячого очікування, вселяючи йому прагнення до поклоніння. Статєва мораль продовжувала керуватися подвійними стандартами, за якими чоловіку було дозволена легковажна поведінка, а жінка суворо засуджувалась за кожен свій проступок. На думку Ж. Ліповецького, радість від взаємин з Дамою для тогочасних лицарів була тогочасною нарцисизму і мазохізму, адже поети зосереджені насамперед на власному стражданні, а не на оспівуванні Дами [5, с. 161].

Практика *fine amour* [3, с. 484], підвищувала престиж виключно «чоловічих» якостей, розвиток властивих лицарю чеснот. Від жінок вимагалась сміливість та обачність, адже її «моральне падіння» повинне було проходити відповідно до законів куртуазного кохання [2, с. 94]. У вищих прошарках суспільства це слугувало засобом виховання жінки, яка після завершення ігрової ситуації повинна була повертатись до буденності та залежності від чоловіка [2].

Багатьма дослідниками ігровий характер куртуазної культури ставиться під сумнів. Аргументами проти лудологічності культу є відсутність свободи і належної антитези, на зразок «серйозності». Проте, твердженням на користь культури Дами як гри є його здатність виводити людину-учасника за межі реальності [8, с. 37], намагання регламентувати відносини. Аналізуючи феномен лицарства, Й. Хейзінга звертає увагу на наявність ігрового елемента практично в усіх проявах середньовічної культури. На його думку, саме вплив пристрастей спонукав представників Середньовіччя підносити кохання до рівня прекрасної гри, що вміщує в себе низку благородних правил і визначає певні формальні рамки, тоді як для нижчих прошарків таким обмеженням слугувала церква [9, с. 114]. З точки зору Й. Хейзінга, гра, будучи вже заданою величиною, передусім культурі загалом і розуміється як явище культури, а не як біологічна функція [10]. Найголовнішою ознакою гри, на якій він акцентує свою увагу в книзі «*Homo ludens – Людина граюча*», є **вільна дія**, яка не може відбуватися примусово або ж без бажання учасників. Служіння Прекрасній Дамі в системі куртуазних стосунків, на початку свого зародження є вільним і свідомим вибором лицаря. Лише в подальшому, коли даний аспект буде включений в перелік необхідних для рицаря якостей, елемент вибору стане обмеженим [10]. Не зважаючи на видиму реальність, культ Дами продовжує зберігати свою умовність, що, на думку Й. Хейзінга, є однією з характерних рис визначення гри. Тобто, навколо Дами вибудовується символічний простір, який за своєю максимальною наближеністю до реальності приховує ілюзорність і уявність, що неодноразово підкреслював Ж. Лакан [4]. В цьому просторі стає можливим формування нормативних структур, правил та культурних кодів, проте центральне місце в даному

процесі займає Дама, через яку дані норми мають змогу здійснюватись.

Наступною ознакою є наявність елемента напруги, який піддає випробуванню силу, винахідливість, витривалість та внутрішні, духовні якості гравців-лицарів. Аристократичний, благородний стан повинен був стверджувати досить високий етико-релігійний зміст. Проте на практиці лицарі або задовольнялись зовнішньою картинкою високого становища, або ж формалізованим, проте вишуканим куртуазним поведінням. Тобто, тут гра всього суспільства відбувається заради піднесення як окремого колективу, так і індивідуальної особистості. Так, наприклад, лицар мав поступово завойовувати серце дами, суворо дотримуючись схеми ритуалу і регламентації найменших дрібниць та деталей поведінки, котрі можна порівняти зі стадіями гри: лицар, що приховується; лицар, що молиться; шанувальник. Передостання стадія передбачала наявність винагороди, котра не суперечила вимогам гри: залежно від прийнятого рішення, Дама обирала дарувати чи ні «*merces*» (мається на увазі – свою прихильність або милість) [3, с. 485]. Останній етап цієї гри надавав лицарю статусу «коханого», в якому він міг розраховувати на найвищу винагороду – поцілунок, котрий символізував умовний перехід на нижчий соціальний рівень, адже тепер він вважався васалом Дами [3, с. 84].

Не менш важливою ознакою є й те, що гравці досить швидко створюють нову спільноту, яка зберігатиметься вже й після завершення гри. Так, куртуазна культура, набувши поширення, об'єднала в собі значну кількість середньовічних громадян благородного походження, яка, навіть потрапивши під вплив загальних кризових процесів, не зникла, а, трансформувавшись, продовжила своє існування в нових форматах: культурні та літературні салони, що відігравали важливу роль в культурі до XIX ст.

На думку Й. Хейзінга, досить незначний зв'язок між різними формами придворного ідеалу і реальністю шлюбу призвів до вільного розвитку та активізації ігрових елементів, що проявлялись в світських бесідах, літературних розвагах і відображались в тяжінні до витонченого любовного життя. Підтверджуючи теорію ігрового начала куртуазії, вчений звертає увагу на те, що ідеал можливо було сприймати і переживати лише в містичних формах гри, прикладом чого можуть слугувати турніри, що пропонували гру в романтичне кохання в її найгероїчнішому вираженні [10].

У центрі куртуазних уявлень цього періоду формувалася образ ідеального куртуазного лицаря, котрий включав такі якості, як знатність походження, багатство, благородні поведінку і образ думок, благочестя, а також ввічливість, витончені манери, витончений смак і освіченість. Це є досить важливим, адже від Дами теж вимагалось дотримуватись тих вимог, котрі ставив перед нею ритуал куртуазного служіння [8, с. 76].

Виходячи з цього, виникає концепція, котра будується на структуралістському підході Р. Барта. Такі автори як Л. В. Щеглова та Н. Р. Саєнко, пропонують розуміти куртуазію як синтаксис культурного тексту пізнього середньовіччя. Спираючись на теорію Р. Барта, вони зазначають, що для такого Тексту виникає необхідність виховання аристократа-читача, котрий би орієнтувався в інтерпретації цього Тексту-Простору, тексту-насолоди.

Своєрідність поведінки лицаря по відношенню до Дами найяскравіше виразилась у їхньому вмінні поєднувати орієнтованість на «норму» і на її порушення, тобто на незвичність, оригінальність та індивідуальність у вчинках окремого індивіда. Можливо, саме тому в кодексі честі лицаря значилося, що потрібно шукати нетривіальні методи вирішення і реалізації зазначеним нормам, задля того, щоб повернути до себе увагу як спільноти, так і завоювати прихильність Прекрасної дами. Саме тому, кожна дія лицаря трохи нагадує театральне дійство, маючи при цьому символічний зміст. В цьому процесі, наприклад, Л. В. Щеглова та Н. Р. Саєнко, вбачають текстуальність лицарської поведінки, де суб'єкт куртуазних відносин пише власний Символічний Текст [8, с. 47].

Подвоєння реальності є ще однією необхідною умовою ігрової діяльності. Гра завжди є співвіднесенням своїх дій з існуванням двох світів – ігрового і життєвого, це подвоєння реальності лежить в основі умовності і впорядкованості гри [7, с. 80]. Слід також наголосити, що більшість емпіричних феноменів гри передбачають наявність партнерства, навіть там, де діє лише один суб'єкт. Дослідник онтології гри К. Т. Ретюньських категорично засуджує процес лудологізації любові, представленій в куртуазній культурі, де кохання зникає, замінюючись зовнішніми атрибутами, формальними проявами, а жінка виступає то як гравець, то як іграшка [7, с. 201].

Не можна не звернути увагу і на теорію Карнавалу та карнавальності культури, запропонованої М. Бахтінім. Орієнтуючись на його концепцію, між Дамою та Лицарем не існувало поділу на виконавців і глядачів, що перетворює їх на певне життя і перетворюючись на невід'ємну його частину. Крім того, досить очевидно є пародійність куртуазної культури: жінка, котра в повсякденному житті займає досить низьку позицію в соціальній ієрархії, в куртуазному просторі отримує змогу домінувати над чоловіком–аристократом, отримуючи, нехай і досить умовно, титул сюзерена. Така зміна ролей, яскраво простежується в схемі ритуалу поклоніння і клятви лицаря Дамі, котра майже ідентична схемі оммажу [1]. Не зважаючи на те, що жінка бере на себе чоловічу роль, в ній продовжує підкреслюватись саме жіночність, в усіх її проявах, що зумовлює її отождення з Матір'ю, як в сакральному, так і в «карнавальному» розумінні. Як не дивно, даний факт не суперечить сакралізації образу та його психоаналітичним функціям. Водночас простір куртуазного кохання має властивість місця розрядки соціальної напруги, як з точки зору М. М. Бахтіна, так і на думку Ж. Лакана [4; 1].

Отже, можна зробити висновок, що куртуазне кохання і куртуазна поведінка – це незвичний вид гри, гри символів, де суб'єкт, тобто лицар, не є ініціатором, а має просто покійно грати відведену йому роль, не порушуючи при цьому чіткі правила. Як і в будь-якій грі, в цій існують виграш, програш і результат. Найвищою винагородою тут постає прихильність Прекрасної Дами, яка породжує проблему зустрічі. Адже, поки Об'єкт є недосяжним – на нього проєктуються всі бажання і зусилля лицаря, як Суб'єкта. Коли ж відбувається зустріч з Іншим, скоріш за все з'являється мотив розчарування. Завдяки своїй символічній необхідності і власному прагненню репрезентації, Дамі «вдалося» продовжити

своє існування за нових культурних умов, та віднайти можливості до посилення саморепрезентації.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса // М. Бахтин. Собрание сочинений в 7-ми томах. Т.4 (2). – М.: «Языки славянских культур», 2010. – 752 с.
2. Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщины во Франции XII века / Ж. Дюби // Одиссей. – М., 1990. – С.90–96.
3. Зюмтор П. Опыт построения средневековой поэтики / П. Зюмтор. – СПб.: Алетейя, 2003. – 544 с.
4. Лакан Ж. Семинары. Книга 5. Образования бессознательного (1957/1958) / Ред. Ж.–А. Миллера. – М.: Гнозис // Логос. – 2002. – 608 с.
5. Липовецкий Ж. Третья женщина / Ж. Липовецкий. – СПб.: Алетейя, 2003. – 512 с.
6. Николаева И., Карначук Н. Культура рыцарской среды [Электронный ресурс] / Н. Карначук, И. Николаева. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Nikol_2/06.php.
7. Ретюньских Л. Т. Философия игры / Л. Т. Ретюньских. – М.: Вузовская книга, 2002. – 256 с.
8. Саєнко Н. Р. Щеглова Л. В. Образ благородного всадника: культурные модели: монография / Л. В. Щеглова, Н. Р. Саєнко. – М.: Издательство МГОУ, 2010. – 184 с.
9. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры [Пер. с гол. Д. В. Сильвестрова] / Й. Хейзинга. – М.: Прогресс–Традиция, 1997. – 416 с.
10. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследования форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга. – М.: Прогресс–Культура, 1995. – 416 с.

References

1. Bahtin M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaja kul'tura Srednevekov'ja i Renessansa // M. Bahtin. Sbornie sochinenij v 7-mi tomah. T.4 (2). – M.: «Jazyki slavjanskih kul'tur», 2010. – 752 s.
2. Djubi Zh. Kurtuaznaja ljubov' i peremeny v polozhenii zhenshhiny vo Francii XII veka / Zh. Djubi // Odissej. – M., 1990. – S.90–96.
3. Zjumtor P. Opyt postroeniija srednevekovoj pojetiki / P. Zjumtor. – SPb.: Aletejja, 2003. – 544 s.
4. Lakan Zh. Seminary. Kniga 5. Obrazovanija bessoznatel'nogo (1957/1958) / Red. Zh.–A. Millera. – M.: Gnozis // Logos. – 2002. – 608 s.
5. Lipoveckij Zh. Tret'ja zhenshhina / Zh. Lipoveckij. – SPb.: Aletejja, 2003. – 512 s.
6. Nikolaeva I., Karnachuk N. Kul'tura rycarskoj sredy [Jelektronnyj resurs] / N. Karnachuk, I. Nikolaeva. – Rezhim dostupa: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Nikol_2/06.php.
7. Retjunskih L. T. Filosofija igry / L. T. Retjunskih. – M.: Vuzovskaja kniga, 2002. – 256 s.
8. Saenko N. R. Shheglola L. V. Obraz blagorodnogo vsadnika: kul'turnye modeli: monografija / L. V. Shheglola, N. R. Saenko. – M.: Izdatel'stvo MGOU, 2010. – 184 s.
9. Hejzinga J. Homo Ludens; Stat'i po istorii kul'tury [Per. s gol. D. V. Sil'vestrova] / J. Hejzinga. – M.: Progress–Tradicija, 1997. – 416 s.
10. Hejzinga J. Osen' Srednevekov'ja. Issledovanija form zhiznennogo uklada i form myshlenija v XIV i XV vekah vo Francii i Niderlandah / J. Hejzinga. – M.: Progress–Kul'tura, 1995. – 416 s.

Orishchenko N. O., post-graduate student of the Department of Theory of Culture and Philosophy of Science, Kharkiv National University named after V. N. Karazin (Ukraine, Kharkiv), Natalyaor@ukr.net

Property of representation of a Beautiful Lady: game of the composition of the curtain culture

The article explores the play and carnival components of the courtly cult, which was formed in medieval France and had a great influence on the formation of European culture. The main criteria for judging the ludological, carnival and symbolic component of the cult of the Beautiful Lady and the possibility of the representation of a woman within the framework of this system are examined. The aim of the study is to analyze the space of the courtly cult as

a specific symbolic construct in which the Lady, representing the object of desire, models and transforms the reality of the knight subject. The article uses the lagging theory of J. Heising, the concept of N. N. Bakhtin's Carnival and the structural and psychoanalytical methodology of J. Lacan. A platoon is being made that the space for the representation of the image of the Beautiful Lady is a combination of Christian dogmaticity and carnivalism opposing it. At the same time, there is an undeniable role of the game principle, which demonstrates one of the specific aspects of the courtly cult: the need to obey the norms and rules and the ability of the Ladies to construct not only the subject I but also the space in which the game takes place.

Keywords: Game, Carnival, Beautiful Lady, rules of the game, parody.

* * *

УДК 1:159.954](09)

Sanotska N.,

PhD, associate professor, chair of Philosophy,
National University «Politechnik of Lviv»
(Ukraine, Lviv), sannata@ukr.net

POSTHUMANISM: GENEALOGY, STRATEGIES, PRACTICES

The article attempts to join the discussion regarding posthumanism by stressing that this intellectual trend should be connected not so much to the end of a human or the approaching of a posthuman but rather to the observed, in the second part of the 20th century in particular, weakening of humanism. The author's aim is to show the multifacetedness and ambiguity of the concept of «posthumanism» by singling out its several types, namely the philosophical approach. The article analyzes changes in human way of thinking about human and non-human life under the influence of modern technologies. The essential catalysts for the processes that fit into the trend of philosophical posthumanism have been established as follows: Michel Foucault and his «death of a human», Jacques Derrida and «the ends of a man» as well as the ideas of Friedrich Nietzsche and Ludwig Wittgenstein. Anti-humanism ideas of these authors were attempts to find a way to a common human, not included into great historical narratives, a human in specific historical and geographical context.

Keywords: posthumanism, humanism, anti-humanism, human, non-human, post-human.

(стаття друкується мовою оригіналу)

As humankind has entered the 21st century, dubbed as the biotechnology century, we are witnessing significant changes in realizing the difference between human and non-human forms of life and technologies. These changes are strongly affected by natural sciences, information processes and biotechnologies with their direct impact on the power of life. Nikolas Rose claims that we exist «inside» an important but elusive process and through unnoticeable changes, which we quickly get used to and take as a given, nothing can remain the same [4, p. 5].

The most important transformation which emerges out of discrete dynamics in different branches of theory and practice is the fact that a man stops being what he used to be – the measure and centre of all things. As part of specific biological and technical contexts, a human can now connect things and move forward in situations, which used to be only a source of differences before. Thus, being of a human must not necessarily mean ontic solitude and privileged status – it becomes inextricably linked to the non-human. (We are hyphenating «non-human» to stress the connection between what human is and what it is not. Non-human has an axiological neutral state of genetic belonging to homo sapiens and belonging to what is considered life in general or life in biological sense).

The aim of the article is to join the discussion on posthumanism with emphasis on the fact that this intellectual

trend should be connected not so much to the end of a human or the approaching of posthuman but rather to the observed, in the second part of the 20th century in particular, weakening of humanism. It is important to trace the changes in human way of thinking on human and non-human life under the influence of modern technologies.

In her book *What is Posthumanism?* Woolf claims that posthumanism is not only the historical summary of important intellectual trends of the late 20th century, which studied the continuum between human and non-human, but also a new way of thinking about modern human, a tool that helps re-evaluate oneself critically. «Posthumanism is not just a thematics of the decentering of the human in relation to either evolutionary, ecological or technological coordinates» but rather a discussion «what thought has to become in the face of those challenges» [6, p. xvi].

Thus, it is important to ask and answer the following question – what would we become if we accepted the non-anthropocentric way of world conceptualization?

Yet, it is worth emphasizing that critical posthumanism does not negate all the aspects of humanism but is rather a demonstration of doubt regarding its monopoly. It is multifaceted and ambiguous and according to Rose «we do not stand at some unprecedented moment in the unfolding of a single history. Rather, we live in the middle of multiple histories» [4, p. 5].

In posthumanism perspective, which is a historically determined theory and practice of being in the world, a human does not disappear yet their position as a privileged being apparently weakens in view of the generic affiliation. Accordingly, this is not the limit of a human as such but of a human as we knew them within the framework of humanism. Simultaneously, the human form of life is clearly expressed and accepts itself as part of a world bigger than the human one, which is not a divine world but «an overall gigantic circle of nature herself, where no beginning and no end exist and where all natural things swing in changeless, deathless repetition» [8, c. 214].

Today we can talk about several types of posthumanism which differ in their view of the key issues: in what way the status of humankind is privileged and what its relation to technology is. On the one hand, we have those who criticize humanism for its anthropocentricity and on the other hand, there are those who whilst trusting technology immensely are still waiting for a superhuman or posthuman.

The first modern usage of the term «posthumanism», which was understood as the change of thought paradigm about human, can be found in the works of notable post-modernism thinker Ihab Hassan, in particular in his lecture delivered in 1976 and published a year later, which was entitled «Prometheus as Performer: Toward a Posthumanist Culture?» [3]. Hassan claims that humanism ends because a human becomes someone else, different from how they were traditionally interpreted by humanism. The author believes that the process has already begun and the changes that it brings are radical. «We need first to understand that the human form [...] may be changing radically, and thus must be re-visioned. We need to understand that five hundred years of humanism may be coming to an end, as humanism transforms itself into something that we must helplessly call posthumanism» [3, p. 843]. Hassan clearly points to the ambiguity of the term «posthumanism», which was supposed to signify a way of thinking that comes after the period known as humanism.

Neil Badmington warns us against hasty conclusions that humanism is coming to an end as «humanism survives that apparent apocalypse and, more worryingly, fools many into thinking it has perished» [2, p. 11].

Thus, Badmington wonders where and how humanism is present in posthumanism, comparing the vital strength of humanism to the regeneration of a hydra, where each of its heads cut off is replaced with two new ones. The author establishes that for «posthumanism» prefix «post-» does not imply complete departure from the tradition of humanism. He suggests that we interpret posthumanism practices as critical works on humanism, i. e. from the outside, but also as critical practices that occur inside humanism itself. The present time is one in which «hegemony and heredity of humanism feel a little less certain». This motivates us to rework «the trauma of humanism» instead of pretending that it never happened. Hence, as the author stresses only through detailed study of humanism do we have a chance to create an alternative future.

Cary Wolf, the editor of a notable series *Posthumanism* (Minnesota Press) does not separate herself from humanism but rather expects a critical rethinking of the real contexts of humanism values, e.g. tolerance or justice, from posthumanism thinkers. Wolf creates a palimpsest map of posthumanism by drawing different divides. One of the divides lies between enthusiasts, who change drastically under the influence of technology upon human situation, and the supporters of movements, which proclaim apocalyptic visions on the end of humankind or human nature, i.e. between technophiles and technophobes. The other divide, which overlaps the previous one, lies between the «dry» and «wet» orientation in humanism. «Dry» orientation touches upon so called dry technologies, namely digital technologies, whilst the «wet» orientation concerns organic life and stresses upon material and physical foundations of life as well as the environment that each of those forms belong to, including those that exist with the help of biotechnologies. In other words, «wet orientation» has the interrelation of human and non-human bodies as its subject of research.

When analyzing posthumanism through the prism of interest in machines and in view of preferences that deal with the impact of technology on organic life, namely a human, Eugene Thacher points to its two main trends [5]. One of them is connected to critical position as to excessive trust and enthusiasm for technology. The other trend – «extropianism» – emerges from technophilia and the desire to promote a human to the next stage of development. The positive traits of posthuman are expected to be enhanced while the defects and limitations must be minimized or disappear altogether. This is the dream about a superhuman, who in its extreme versions is manifested in the desire to refuse a human body as a dated mechanism in favour of life in silico (a term used in biology, which emerged by association to in vivo and in vitro and informs about conducting research with the help of computer. It does not concern computer simulations but primarily refers to the analysis of genomes with the help of computer programmes).

The most well-known spokespersons for such a view of the future are Hans Moravec, Ray Kurzweil and Marvin Minsky. These researchers work closely with such organizations as World Transhumanist Organization and Extropy Institute, which popularize these ideas through their extensive activities around the world. The researchers declare

the possibility of transferring data from human thoughts to a computer hard drive and continuation of life (eternal) in post-biological form. They believe in future opportunities foreshadowed by the development of nanotechnologies which enable transformation of the material world.

Philosophical posthumanism is connected to criticism of various myths about humanism itself as well as the belief that a humanism construct that is a human has never existed in a perfect ideal form. Jill Didur calls such a mindset critical posthumanism, which does not acknowledge the big hierarchical divides like: nature/culture, human/machine, human/animal etc. and is characterized neither by technophilia as transhumanism nor by technophobia as neoliberal bioconservatism. Attempts have been made within the realm of critical posthumanism to find positive and productive ways of balanced coexistence of humans, non-human life and machines, which in its turn is connected to criticism of immaterial colonial treatment of theory/practice of the existing biotechnological research.

Thus, facing criticism are the specific interpretations of «irresponsibility» of humanism or lack of answer to the question of what non-human is. This entails serious ethical consequences and brings about the belief that «trust for humanism equals trust for unfairness» [1, p. 264].

Within posthumanism framework everything that is non-human plays a vital role, i.e. exceeds the limits of the field prohibited by humanism doctrines, which according to Charles Taylor may be «accused of praising something that is inextricably human, giving a daring description to human abilities, which rejects the basic dependence of a human on the non-human» [7, p. 123]. Within this context, it is worth stressing that in Western culture non-human was traditionally interpreted as divine (supernatural) and/or natural. In the first case, dependence of a human on non-human resembles the dependence of a human on God and from this viewpoint humanism manifests itself as an atheistic trend characterized by «self-destructive audacity» toward God. In the second case, non-human is identified with nature from which a human was separated or even thrown out and recognized as the perfect form of life. It meant ousting of the animal element from human being and simultaneous lack of respect for the world of animals, plants and other forms of life. Such determination (based on Christianity) required a more impersonal view on nature in which living beings became objects designed to be used by humans.

Among the principal catalysts of processes that fit into the philosophical trend of posthumanism, a separate place is occupied by anti-humanism of the 20th century. At that time Michel Foucault proclaims «the death of human», Jacques Derrida writes about «the ends of man» and Roland Barthes muses about «the death of the author». Anti-humanism beliefs of these thinkers emerged from concerns or even unwillingness with respect to historically and geographically dependent humanism ideas as well as the painful experience of their own generation. After war period gave rise to many humanism preachings, in which opposite positions called themselves humanism. This does not compromise humanism but lets us understand that at the time French intellectuals could not think using the same categories any more. An anti-humanist and simultaneously a nihilist was someone who not only doubted their own right to measure everything with human parameters but also doubted the possibility to discover the world and oneself. A human, author and

subject existed only as a function of certain structures and mechanisms.

Yet, the mastermind behind the anti-humanism of the 20th century was Friedrich Nietzsche. He made the impact not so much by his statement about the death of God but by the idea of super-human. When there is no one to vouch for the values and sense, we come to the end of what is universal in favour of what is individual and equals the concept of individual that is devoid of any objective foundation, belongs to oneself and faces eternal uncertainty and, consequently, is devoid of communication with the world, oneself and others. Even though it is a feature of dogmatism, absolutism and paternalism, individualism interpreted in this way does not promote development of a human but rather serves as a testament for their death. Foucault says that, «Rather than the death of God, what Nietzsche's thought heralds is the end of his murderer: it is the explosion of man's face in laughter and the return of masks...» [9, p. 85].

We cannot speak about anti-humanism of the 20th century without mentioning the role that reflection about language and the linguistic turn played in it. A human would not have become a rhetoric figure, a metaphor, a language construct, if it was not for the language play of Ludwig Wittgenstein and the structuralist beliefs concerning thought and language. Such views resulted in weakening of metaphysics and subjectivity. It appears from these discourses that a human does not think and speak by themselves but is thought of and spoken about. This is the end of a man that Foucault described as «invention with short history and a possibly near end» [9, p. 71]. Such interpretation of the death of human is the death of a certain construct in its essence, which according to critics of anti-humanism has the signs of nihilism. Yet, it should be stressed that this theoretical nihilism did not prevent «prophets of anti-humanism» from engaging in a battle for human rights. So we may be talking rather of attempts to reach a common human, not included into great historical narratives, a human in a specific historical and geographical context. On other words, we are speaking of the perception of marginalized people, not present on social and political scene, or those ousted from the visible sphere.

Thus, anti-humanism, like posthumanism, should not be interpreted as a solely modern phenomenon, since humanism, in every shape of its existence, always has the potential of outdoing itself. Deconstructionism, postmodernism and poststructuralism were only certain forms of anti-humanism, which may reveal itself in other forms as well.

References

1. Badmington N. Cultural Studies and the Posthumanities / New Cultural Studies: Adventures in Theory. – Edinburg: Edinburg University Press, 2006.
2. Badmington N. Theorizing Posthumanism, Cultural Critique 2003, Winter, №53.
3. Hassan I. Prometheus as Performer: Toward a Posthumanist Culture? Georgia Review 1977, Winter, Vol.31.
4. Rose N. The Politics of Life Itself. Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century, Princeton University Press, 2007.
5. Thacher E. Data Made Flesh. Biotechnology and the Discourse of the Posthuman, Theorizing Posthumanism, Cultural Critique 2003, Winter, №53.
6. Wolf C. What Is Posthumanism? – London, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.

7. Taylor Ch. Humanizm i nowoczesna tożsamość / Człowiek w nauce współczesnej. Rozmowy w Castel Gandolfo. – Kraków: Wydawnictwo Znak, 2006.

8. Арендт Г. Становище людини. – Львів: «Літопис», 1999. – 254 с. // Arendt G. Stanovyshhe ludyyny. – L'viv: «Litopys», 1999. – 254 s.

9. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Перевод на русский язык: В. П. Визгин, Н. С. Автономова. – М.: «Прогресс», 1977. // Fuko M. Slova i veshhi. Arheologija humanitarnykh nauk. Perevod na russkij jazyk: V. P. Vizgin, N. S. Avtonomova. – М.: «Progress», 1977.

Саноцька Н., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка» (Україна, Львів), sannata@ukr.net

Постгуманізм: генеалогія, стратегії, практики

Стаття є спробою включитися в дискусію на тему постгуманізму з наголосом на те, що ця інтелектуальна течія треба пов'язувати не стільки з кінцем людини, чи наближення постлюдини, а перш за все з спостережуваністю – особливо у другій половині ХХ століття – послабленням гуманізму. Автор ставить перед собою мету показати багатовекторність і неоднозначність поняття «постгуманізм», виокремлює декілька типів постгуманізму, зокрема філософський підхід. Проаналізовано зміни, що відбуваються у людському способі мислення по відношенню до людського і не-людського життя, під дією новітніх технологій. Встановлено, найістотніші каталізатори процесів, що вписуються в течію філософського постгуманізму: Мішель Фуко і його «смерть людини», Жак Дерріда і «кінець людини», Ролан Барт і «смерть автора», а також Фрідріх Ніцше та Людвіг Вітгенштайн. Антигуманістичні ідеї цих авторів – це спроби добратися до звичайної людини, не включеної в великі історичні нарративи, людини в конкретній історичній і географічній ситуації.

Ключові слова: постгуманізм, гуманізм, антигуманізм, людське, не-людське, постлюдина.

* * *

УДК 1.147

Сластенко Е. Ф., кандидат философских наук, профессор, Национальный авиационный университет (Украина, Киев), filosof@nau.edu.ua

Ягодзинский С. Н., доктор философских наук, доцент, Национальный авиационный университет (Украина, Киев), sophist@nau.edu.ua

Философия Медицины: ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ

Рассматривается вопрос соотношения философии и медицины как человекомерных практик. Показано влияние медицины на становление предмета философии. Опираясь на компаративный исследовательский подход, выполнен анализ формирования основных медицинских школ Античности, Средневековья, Возрождения и Нового времени. Авторы пришли к выводу о неоспоримости исторического характера связи философии и медицины. Показано, что заложенные этими направлениями человеческой мысли основы диалектического и гуманистического подходов к проблеме личности в единстве ее социальных и биологических свойств нашли отражение в современных теориях общества.

Ключевые слова: философия медицины, античная философия, философия Средневековья, философия Нового времени, предмет философии медицины.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Вопрос взаимосвязи философии и медицины в современном мире представляет определенный интерес как в контексте развития теорий социальных теорий, так и для общественно-исторической практики в

целом. Возникнув как самостоятельная область знания в древнейших цивилизациях Египта, Месопотамии, Индии, Китая, Греции, философия первоначально была учением, которое интегрировало совокупность знаний того времени о природе, человеке, его мышлении и познании. Не случайно философы древности в своих трудах выступали и как естествоиспытатели, и как астрономы, и как математики, и как поэты, и как врачи и т.п. А их работы носили весьма широкие названия: «О Вселенной», «О Природе», «О Космосе». Постепенно в древнегреческом мире формировались самостоятельные теоретические системы: астрономия (Птолемей), механика (Архимед), математика (Эвклид), медицина (Гиппократ) и т.д. С этого времени связь философии и частных наук приобретает познавательный смысл, так как требует интеллектуального труда, цель которого – выведение частных на уровень общественного бытия. Эту связь философии и науки глубоко понимали выдающиеся представители всех областей научного знания, обращаясь к философскому анализу как средству теоретического обобщения, классификации и систематизации наук.

Не стала исключением и медицина, которая по-новому поставила вопросы жизни и смерти, болезни и здоровья, ценностей и норм и морали. Впрочем, философия и медицина необходимо дополняли друг друга и взаимодействовали как общее и частное знание. В развитии медицинского знания, – писал Гиппократ, – «медицина столь же мало может обходиться без общих истин философии, сколь последняя – без доставляемых медицинских фактов» [1, с. 242]. Каждый, кто исследует определенную сферу действительности, независимо от своего желания приходит к философским проблемам. К этому исследователей толкает фактически материал, с которым они имеют дело.

Греческая медицина в значительной степени находилась под влиянием материалистической философии и в меньшей степени – под влиянием мифологии и религии. О медицинских знаниях в Древней Греции свидетельствуют фрагменты из сочинений драматургов, философов, историков, поэтов (Эмпедокл, Демокрит, Эсхил, Аристофан, Софокл и др.). Некоторые черты медицины получили свое отражение в поэме Гомера «Илиада». Особое место занимают медицинские тексты врачей-авторов медицинских школ Античности. Одной из известных медицинских школ в V в. до н.э. явилась Книдская врачебная школа. Врачи этой школы заложили основы гуморального учения и разработали учение о четырех телесных соках. Здоровье понималось как результат их благоприятного смешения, а неблагоприятное их смешение выступает причиной большинства их болезней. Известные представители этой школы Эврифон, Книда развивали учение о признаках болезней и диагностике.

В VI – V вв. до н.э. достигла своего расцвета Кротонская врачебная школа. Известным ее представителем был философ и врачеватель Алкмеон из Кротона. Основные достижения кротонской школы выражены в следующем: 1) организм есть единство противоположностей; 2) здоровый организм есть результат равновесия противоположных сил. Господство же одной из них есть причина болезни, сохраняет здоровье равновесие этих сил; 3) противоположное излечивается

противоположным. Алкмеон писал о головном мозге как органе познания и о причинах некоторых болезней.

Сицилийская врачебная школа была создана в V в. до н.э. на острове Сицилия. Врачи сицилийской школы, основателем которой был греческий философ, политик, поэт Эмпедокл, придавали первостепенное значение крови и сердцу. Главным органом создания и дыхания и четырем жидкостям, имеющим четыре противоположных начала: горячее, холодное, влажное, сухое.

Главной врачебной школой Античности является Косская школа (конец V – начало IV в. до н.э.). Эта школа связана с именами Гиппократа и философа Праксагора. Последователи Косской школы: рассматривали человека, его здоровье и болезнь в тесной связи с окружающим средой, стремились поддерживать в организме природные целительные силы; разрабатывали принципы наблюдения и лечения у постели больного (впоследствии эти идеи легли в основу клинического направления в медицине); активно развивали учение о темпераментах, характеризующих четыре различных типа характера; развивали основы врачебной этики. В Древней Греции еще имели место также Родосская и Киренская врачебные школы, но они рано исчезли, и сведения о них почти не сохранились.

Древнегреческий философ, врач, государственный деятель Эмпедокл говорил, что все великие врачи были философами, и наоборот, многие великие философы хорошо разбирались в медицине. Эмпедокл был знатного рода, но отказался от царской власти в пользу занятий философией и врачебной деятельностью. В медицине Эмпедокл – один из родоначальников направления, представители которого полагали, что знать врачебное искусство невозможно тому, кто предварительно не исследовал, что такое человек. Медицина – это не собрание рецептов знахарей, неизвестно на чем основанных или основанных на предании [2, с. 71]. Эмпедоклу принадлежит ряд замечательных идей и гипотез, касающихся проблем биологии, физиологии и медицины, выяснении роли органов чувств человека и разума в познании окружающего мира.

Известный философ-материалист Демокрит был автором многих трудов по философии, логике, физике, космологии, медицине. Демокрит принадлежал к царскому роду, но считал, что для него более важно раскрыть причину того или иного явления, чем получить персидский престол. В его медицинских трудах содержится материал об эмбриологии, эпидемических болезнях, диете, лекарствах и т.п. Материалистическая линия в медицине Демокрита выражена в следующих словах: «Здоровья просят у богов в своих молитвах люди, а того не знают, что они сами имеют в своем распоряжении средства к этому. Невоздержанностью своею... они разрушают здоровье» [3, с. 178].

Наибольшее влияние на развитие древнегреческой медицины имел Гиппократ – один из основоположников научного подхода к болезням человека и их лечению. Считают, что Гиппократ относился к 17-му поколению врачебной семьи, из которой вышла Косская школа врачей. Согласно Гиппократу, философия вводит медиков в святилище общечеловеческой мудрости, под которой он понимал не только умение прогнозировать и лечить людей, но и нравственное начало – бескорыстное

стремление помогать людям. Его философия тесно связана с научно-философским осмыслением сущности человека, его единства с окружающей средой. Гиппократ говорил о необходимости тесного взаимодействия философии и медицины, обосновывал, что философия должна быть внедрена в медицину и медицина в философию, ибо все свойства философии сохраняют свое значение в медицине. Он ни единожды утверждал, что врачеватель, знающий философию – это «почти Бог» [4]. Гиппократ отрицал сверхъестественные, божественные происхождения болезней, считая, что болезни имеют естественные происхождения и не возникают под действием божества. Гиппократ подчеркивал, что все болезни возникают под действием естественных причин, поэтому врач имеет возможность вмешиваться в естественный процесс с целью лечения.

Объяснение болезней Гиппократ искал в материальных факторах её обуславливающих, и в изменении этих факторов. Каждая болезнь имеет свою причину, ничего не совершается без нее. Причины болезней он разделил на общие, внешние и индивидуальные. По этому поводу у него читаем: «Когда много людей в одно и тоже время поражаются одной болезнью, то причину этого должно возлагать на то, что является наиболее общим» [5, с. 204]. В болезни он видел нарушение равновесия тела, и задача медицины заключалась в восстановлении гармонии. «Мне кажется, – писал Гиппократ, – ничто в теле не служит началом, но все одинаково начало и все конец [6, с. 128].

Система лечения Гиппократа была основана на том, что природа излечивает, но лечит врач. Врач постигает природу человека, стремится овладеть знаниями, методами и средствами диагностики в лечении болезней. Врач должен лечить не болезнь, а больного, принимая во внимание особенности организма и природную среду. Принципы лечения сводились к следующему: не навредить; противоположное лечить противоположным; помогать природе избавить организм от болезни; щадить силы больного. Он сравнивал человеческий организм с устройством космоса: тело напоминает круг без начала и конца, каждая часть которого взаимосвязана с остальными. Поэтому болезни определяются окружающей средой: жарой, холодом, водой, ветрами; пристальное наблюдение за этими факторами позволяет врачу предсказать частоту заболеваний в данной местности. Огромная практика позволила Гиппократу развить учение о темпераментах людей. Он считал, что особенности каждого типа поведения обуславливают предрасположение к различным заболеваниям и требуют от врача различных подходов в лечении.

Древнегреческий философ, энциклопедист, основатель логики и ряда отраслей специального знания Аристотель также занимался вопросами биологии и медицины. Считается, что он получил анатомическую подготовку и какое-то время выступал в качестве практического врача. Аристотель в своей «Метафизике» говорил, что врач, прежде чем лечить болезнь, должен изучить специфику сущности конкретного явления у того или иного больного.

Древнегреческий философ-материалист Эпикур проводил идею о том, что медицина и философия бесполезны, если первая не излечивает тело, а вторая – душу. «Пусты слова того философа, – писал Эпикур,

– которыми не врачуются никакие страдания человека. Как от медицины нет никакой пользы, если она не изгоняет болезни из тела, так и от философии, если она изгоняет болезни души» [2, с. 435]. Поэтому в письме к Менекею он предупреждал: «Пусть никто в молодости не откладывает занятия философией... Кто говорит, что еще не наступило или прошло время для занятия философией, тот похож на того, кто говорит, что для счастья или еще нет, или уже нет времени» [7, с. 305].

Древнеримский философ и врач Гален, которого называли «Римским Гиппократом», написал сотни философских трудов по медицине. По Галену, чтобы стать хорошим медиком, надо быть истинным философом. Медицина должна философски осмысливать жизненные начала человека как борьбы порядка с хаосом. Философия Галена, проникнутая духом жизни, основывалась на полезности всех функций организма.

Результаты исследований античных мыслителей легли в основание трудов средневековых ученых. Арабский философ, логик, врач и ученый Ибн Сина в трудах «Книга знаний», «Книга исцеления», «Медицинский канон» изложил свои философские и медицинские взгляды. Ибн Сина писал, что медицина познает состояние тела человека, поскольку оно здорово или утратит здоровье. Ибн Сина разделил медицину на практическую и теоретическую: одна из них – это наука об основах медицины, а другая – о том, как ее применять [8]. Учитывая специфику медика, врач должен обладать взглядом сокола, руками девушки, мудростью змеи и сердцем льва.

Другой выдающийся представитель поздней средневековой медицины философ и врач Парацельс, продолжая заложенную Гиппократом традицию, отдавал должное значение медицинской практике и опыту. Парацельс одним из первых провозгласил идею об опытном знании как базисе научного познания. Он призывал врачей и ученых изучать не «священные книги», а саму природу, подверг резкой критике средневековые авторитеты, религию и схоластику. Парацельс стремился превратить медицину в науку, которая будет опираться на физику, физиологию, химию, соединяясь с философией и теологией.

Родоначальник философии Нового времени английский философ-материалист, врач Ф. Бэкон искусство врачевания связывал с теми философскими учениями, на которых опирается врач. Бэкон считал, что фундаментом медицины является философия. Медицина, не основанная на философии, не может быть надежной [9, с. 251]. Бэкон разделил медицину на три отдела в соответствии с практической ролью: поддержание здоровья, лечение болезни, продление жизни. Долг врача состоит не только в восстановлении здоровья, но и в облегчении страданий больного. Бэкон отмечал, что первая обязанность медицины сохранять здоровье, вторая – лечить больного. Для решения этих задач необходимо укрепить человеческий дух, развивать у врачей интеллект, высокую нравственность, милосердие. Успешное решение этих задач невозможно без философии. В работах «О достоинстве и приумножении наук», «Новая Атлантида» Бэкон посвятил медицине специальные разделы. Бэкон считал, что союз философии, естествознания и медицины может дать нужные научные результаты на основе эксперимента.

Французский философ, математик, физик, физиолог Рене Декарт конечную задачу знания видел в господстве человека над силами природы, в познании причин и действий, в совершенствовании природы человека, в развитии его здоровья и красоты. В письме к французскому переводчику «Начал философии» Декарт отмечал: «Вся философия подобна как бы дереву, корни которого – метафизика, ствол – физика, а ветви, исходящие от этого ствола, – все прочие науки, сводящиеся к трем главным – медицине механике и этике» [10, с. 310]. В дальнейшем Декарт уделил немало времени изучению взаимосвязи философии и медицины в становления и поддержания человеком его духовного и физического здоровья. Эту же мысль развивали в своих трудах немецкие философы Нового времени. Непосредственно Г. Гегель и Л. Фейербах высоко ценили медицину. Гегель называл медицину царицей наук и считал главным достижение единства и целостности организма.

Заключення. Подводя итоги, можно смело заявить, что для мыслителей Античности, Средневековья и Нового времени необходимость соотношения философии и медицины носила неоспоримых характер. Заложенные ими основы диалектического и гуманистического подходов к проблеме становления личности в единстве ее социальных и биологических характеристик нашли отражения во всех современных учения о человеке и обществе.

Как отмечал академик Ю. Л. Шевченко «овладение основами философии – это вопрос формирования человеческого духа, это общечеловеческое образование и воспитание, в основе которых гуманизм, высокая нравственность, честность и милосердие. Без этих категорий нет медицины, нет врача. А без них нет настоящей философии» [11, с. 7–8]. Учитывая современные тенденции кибернизации организма, успехи технологических новаций в сфере медицинских услуг поддержание и развитие философии медицины как человеко-ориентированного учения считаем важным и перспективным.

Список использованных источников

1. Большая медицинская энциклопедия / Под ред. Н. А. Семашко. В 35 т. Т.17. – М.: ОГИЗ, 1936. – 1088 с.
2. Асмус В. Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 1976. – 544 с.
3. Дынник М. А. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура. – М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. – 238 с.
4. Гиппократ. Этика и общая медицина. – СПб.: Азбука, 2001. – 352 с.
5. Гиппократ. Избранные книги. – М.: Гос. изд-во биолог. и мед. л-ры, 1936. – 736 с.
6. Гиппократ. Соч. в 3-х т. Т.3. – М.–Л.: Изд-во мед. л-ры, 1941. – 368 с.
7. Тит Лукреций Кар. О природе вещей. – М.: Худ. л-ра, 1983. – 383 с.
8. Абу ибн Сина. Канон врачебной науки. – Мн.: Попурри, 2000. – 448 с.
9. Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х т. Т.1. – М.: Мысль, 1977. – 567 с.
10. Декарт Р. Сочинения в 2 т. Т.1. – М.: Мысль, 1989. – 654 с.
11. Философия медицины / Ю. Шевченко. – М.: ГЭОТАР, 2004. – 480 с.

References

1. Bolshaya meditsinskaya entsiklopediya / Pod red. N. A. Semashko. V 35 t. T.17. – M.: OGIz, 1936. – 1088 s.

2. Asmus V. F. Antichnaya filosofiya. – M.: Vysshaya shkola, 1976. – 544 s.
3. Dynnnyk M. A. Materialisty Drevney Gretsii. Sbranie tekstov Geraklita, Demokrita i Epikura. – M.: Gos. izd-vo polit. l-ryi, 1955. – 238 s.
4. Gippokrat. Etika i obschaya meditsina. – SPb.: Azbuka, 2001. – 352 s.
5. Gippokrat. Izbrannyye knigi. – M.: Gos. iz-vo biol. i med. l-ri, 1936. – 736 s.
6. Gippokrat. Soch. v 3-h t. T.3. – M.–L.: Izd-vo med. l-ryi, 1941. – 368 s.
7. Tit Lukretsiy Kar. O prirode veshchey. – M.: Hud. l-ra, 1983. – 383 s.
8. Abu ibn Sina. Kanon vrachebnoy nauki. – Mn.: Popurri, 2000. – 448 s.
9. Bekon F. Sochineniya. V 2-h t. T.1. – M.: Myisl, 1977. – 567 s.
10. Dekart R. Sochineniya v 2 t. T.1. – M.: Myisl, 1989. – 654 s.
11. Filosofiya meditsiny / Yu. Shevchenko. – M.: GEOTAR, 2004. – 480 s.

Slastenko E. F., PhD in Philosophy, Professor, National Aviation University (Ukraine, Kyiv), filosof@nau.edu.ua

Yahodzinskiy S. N., Doctor of Sciences (Philosophy), Associated Professor, National Aviation University (Ukraine, Kyiv), sophist@nau.edu.ua

Philosophy of medicine: formation of subject field

The question of correlation of philosophy and medicine as human practices is considered. The influence of medicine on the formation of the subject of philosophy is shown. Based on the comparative research approach, the analysis of the formation of the main medical schools of Antiquity, the Middle Ages, the Renaissance and the New Times has been carried out. The authors came to the conclusion that historical connection between philosophy and medicine is undeniable. The dialectical and humanistic approaches to the problem of personality founded by these lines of human thought are reflected in modern theories of society.

Keywords: philosophy of Medicine, Ancient philosophy, Medieval philosophy, philosophy of Modern Times, the subject of Philosophy of Medicine.

Сластенко Є. Ф., кандидат філософських наук, професор, Національний авіаційний університет (Україна, Київ), filosof@nau.edu.ua

Ягодзінський С. М., доктор філософських наук, доцент, Національний авіаційний університет (Україна, Київ), sophist@nau.edu.ua

Філософія медицини: формування предметного поля

Розглядається питання співвіднесення філософії та медицини як люднотвірних практик. Показано вплив медицини на становлення предмета філософії. Спираючись на компаративний дослідницький підхід, виконаний аналіз формування основних медичних шкіл Античності, Середньовіччя, Відродження та Нового часу. Авторами дійшли висновку про незаперечність історичного характеру зв'язку філософії та медицини. Показано, що закладені цими напрямками людської думки основи діалектичного і гуманістичного підходів до проблеми особистості в єдності її соціальних і біологічних властивостей знайшли відображення в сучасних соціальних теоріях.

Ключові слова: філософія медицини, Антична філософія, філософія Середньовіччя, філософія Нового часу, предмет філософії медицини.

* * *

УДК 336:352.074.1

Сосунівський В. С.,
аспірант кафедри філософії,
Запорізький національний університет
(Україна, Запоріжжя), sergeevich9@gmail.com

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Аналізується проблемне поле соціального буття територіальної громади. Метою написання цієї статті виступає філософське осмислення

соціального буття територіальної громади, виявлення перешкод в здійсненні процесу їх об'єднання в сучасній Україні. Авторам підкреслюється, що основне призначення територіальної громади – створення соціального простору, принадного для повноцінного життя її мешканців. Соціальне буття територіальних громад, що знаходяться в процесі змін в Україні, характеризується такими проблемами: – неузгодженість визначення основних понять, що становлять категоріальну мережу процесу децентралізації влади та створення об'єднаних територіальних громад; – феномен «клаткиковості» в адміністративному устрою регіонів, коли поряд з новоствореними громадами залишаються громади, що не залучені або відмовляються від об'єднання; – повільні темпи процесу укрупнення територіальних громад, відсутність термінів щодо завершення цього процесу; – відставання в облаштуванні територіальних громад реформованою соціальною інфраструктурою.

Ключові слова: територіальна громада, розвиток, суспільство, держава.

Розвиток людської спільноти за останнє десятиліття характеризується системними кризами, політичною турбулентністю та геополітичним переформатуванням світу. Це обумовило прагнення багатьох країн до раціоналізації адміністративно-територіального устрою та пошуку оптимального механізму управління окремими регіонами. Необхідність соціальних перетворень обумовила актуальність теоретичного осмислення зазначеної проблеми та розробки нормативно-правового підґрунтя суспільних змін. Дотичними до запропонованої теми є дослідження таких фахівців як П. Гураль, О. Батанов, В. Кравченко, Ю. Малько, І. Тимечко, М. Фашевський, І. Білоконь, А. Янчук та інших. Метою написання цієї статті виступає філософське осмислення соціального буття територіальної громади в сучасній Україні.

Дійсно, система місцевого самоврядування на сьогодні вже не задовольняє потреб українського суспільства. Органи самоврядування у більшості територіальних громад не забезпечували створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для повноцінного життя людини, її самореалізації та захисту її прав. Населення не мало можливості отримувати високоякісні і доступні адміністративні, соціальні та інші послуги на деяких територіях. Так, починаючи з 1991 року чисельність сільського населення України зменшилася на 2,5 млн. осіб, а кількість сільських населених пунктів – на 348 одиниць. Разом з тим кількість сільських рад збільшилася на 1067 одиниць. В Україні було утворено близько 12 тис. територіальних громад, але у більш як 6 тис. громад чисельність жителів становила менш як 3 тис. осіб, з них у 4809 громадах – менш як 1 тис. осіб, а у 1129 громадах – менш як 500 осіб, у більшості з них не було утворено виконавчі органи відповідних сільських рад, були відсутні бюджетні установи, комунальні підприємства тощо. Органи місцевого самоврядування таких громад практично не могли здійснювати надані їм законом повноваження. Дотаційність 5419 бюджетів місцевого самоврядування становила понад 70 відсотків, 483 територіальні громади на 90 відсотків утримувалися за рахунок коштів державного бюджету [2]. Тому слушним та своєчасним було прийняття та впровадження в практику норм Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [5]. Але в процесі впровадження норм цього закону виникли проблеми, що торкаються широкого кола питань, ніж суто правові.

Сучасний адміністративно-територіальний ландшафт України знаходиться в режимі змін, що обумовлено реформами децентралізації, впровадженням нової

моделі самоврядування й процесами об'єднання територіальних громад. Проголошується відхід від централізованої моделі управління в державі, спрямування реформаторських зусиль на забезпечення спроможності місцевого самоврядування та на побудову ефективної системи територіальної організації влади в Україні, що відповідала б вимогам Європейської хартії місцевого самоврядування, принципам субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування. Ідеальним є прагнення територіальних громад до зростання масштабів свободи людини в контексті реалізації нею своїх сутнісних сил; досягнення соціальних стандартів життя, відповідних рівню розвинених країн щодо матеріально-фінансового забезпечення, тривалості життя, можливості отримати якісну освіту та медичне обслуговування, забезпечення «сродної праці» та високотехнологічної соціальної інфраструктури (житло, зв'язок, транспорт, дороги, соціальний захист тощо).

Однією з проблем виступає відсутність в законі України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» чіткого визначення змісту понять «громада» і «територіальна громада». В законі вказується лише на таке їх призначення як бути первинними суб'єктами місцевого самоврядування, основними носіями його функцій і повноважень. Звідси можливе твердження, що об'єднаною силою громади є спільність місця проживання і адміністративного управління. Таке тлумачення громади і чинників її єдності є, на думку фахівців, не повним. «Громада в загальному науковому розумінні – це сукупність людей, які мають спільні засади діяльності, соціальної організації, форми відносин, етнонаціональні пріоритети, певне середовище функціонування тощо. Для них територія є не лише спільним місцем зосередження, а й місцем певної діяльності, функціонування» [8, с. 196–197]. В Законі України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» запропонована можливість об'єднання у територіальні громади не тільки сіл, а й селищ та міст, що не узгоджується з частиною першою статті 140 Конституції України, згідно з якою територіальною громадою може бути лише «добровільне об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл», котре повинно мати статус адміністративно-територіальної одиниці. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» вводить додаткову адміністративно-територіальну одиницю – об'єднану територіальну громаду, не передбачену Конституцією України. Об'єднуючи територіальні громади і передаючи усі владні повноваження органам управління цим об'єднанням, територіальну громаду позбавляють права на місцеве самоврядування та статусу суб'єкта місцевого самоврядування, що суперечить Конституції України. Отже, місцеве самоврядування є правом безпосередньо територіальних громад, а не їх об'єднань. Згідно законодавству України механізм добровільного об'єднання громад включає такі процедури як: ініціатива сільського голови про вивчення пропозиції щодо добровільного об'єднання територіальних громад; її громадське обговорення; подання пропозиції до сільської ради для прийняття рішення на сесії. А механізм відмови від об'єднання громад в законодавстві не прописаний, що передбачає, мабуть, подальше продовження

роз'яснювальної роботи серед мешканців таких громад на невизначений термін. Відсутність в законі України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» терміну закінчення процесу об'єднання територіальних громад обумовлює повільний характер їх об'єднання та появу феномену «клаптиковості» в адміністративному устрою районів, коли поряд з новоствореними спроможними громадами залишаються невеликі громади без належного ресурсного забезпечення та ефективного керування. Так, в Україні станом на вересень 2017 року тільки 3 049 громад об'єдналися в 648 ОТГ (ще 161 громада знаходиться в процесі об'єднання), що становить 27,1% від загальної кількості рад базового рівня станом на 01.01.2015 року. Кількість жителів в об'єднаних територіальних громадах 5,8 млн., що становить 13,6% від загальної кількості населення України [1].

Ще одною проблемою є те, що об'єднання територіальних громад передбачає передачу комунального майна у власність об'єднаної територіальної громади – суб'єкта з невизначеним цивільно-правовим статусом. Це формує ризики незаконного відчуження комунальної власності у межах цілої держави, що несе загрозу економічній безпеці України, зокрема позбавлення народу України належного йому національного багатства як основи економічного розвитку [3]. Формування об'єднаних територіальних громад здійснюється шляхом як розробки та виконання перспективних планів на рівні Облдержадміністрацій та затвердження їх Урядом, так і шляхом добровільного об'єднання територіальних громад [6]. На наш погляд, процес об'єднання громад має бути вирішений тільки за допомогою місцевих референдумів і мати більший часовий відрізок для здійснення цієї реформи. Мешканці повинні чітко знати, які є плюси і мінуси цього об'єднання громад, і тільки вони повинні приймати рішення, а не адміністрація і відповідні ради. Треба звернути увагу на використання в чинних підзаконних нормативно-правових актах і понятійної конструкції «спроможна територіальна громада», формування якої здійснюється з урахуванням: задоволення потреб населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць; історичних, географічних, соціально-економічних, природних, екологічних, етнічних, культурних особливостей розвитку відповідної території; розвитку інфраструктури та фінансового забезпечення громад; трудової міграції населення; доступності послуг у відповідних сферах [6]. Існування поряд із новими виборними органами «старих» районних адміністрацій, повноваження яких чітко не розмежовано зі «свіжествореними» громадами, обумовлює появу елементів «управлінського хаосу». Органи місцевого самоврядування зараз дуже часто дублюють функції державного управління, але є органами громад та їх територіальних об'єднань, які відмінні від державних. Слушним в цьому сенсі є ідея ліквідації державних адміністрацій всіх рівнів і запровадження в Проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» посади префектів, який здійснює нагляд за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування, забезпечує виконання державних програм тощо [7]. В проекті вище згаданого закону передбачається, що систему адміністративно-територіального устрою України в майбутньому будуть складати такі адміністративно-територіальні одиниці як

громади, райони, регіони. Проблемою є те, що зміни в Основний закон України щодо системи адміністративно-територіального устрою ще не внесені, а реальний процес впровадження в практику норм законів, що суперечать чинним конституційним нормам та принципам адміністративно-територіального устрою країни, йде повним ходом. Треба визнати, що соціально-економічна доцільність облаштування окремих територій відповідно до сучасних вимог, стандартів викликають потребу в: – об'єднанні територіальних громад; – модернізації принципів їх життєдіяльності; – вдосконаленні інфраструктури та наданні представниками та органами самоврядування якісних послуг мешканцям громад.

Коли певна територіальна громада об'єднується з вже сформованою спроможною громадою, то вона здійснює це за спрощеною процедурою – в приєднаних територіальних громадах проводяться вибори депутатів ради об'єднаної громади, у той час, як вибори голови об'єднаної громади не проводяться. Останнє підкреслює актуальність проблему лідера територіальної громади – голови сільської, селищної ради. Особливо це відбивається при виборах голів добровільно об'єднаних громад. Висловлюється думка, що деякі ОТГ перетворюються на ОЗГ – організовані злочинні групи, де на чолі – той чи інший впливовий латифундист, сільськогосподарський магнат з депутатським мандатом в кишені або з причетністю до виконавчої влади [3]. Певні політичні сили та політики прагнуть отримати ефективний важіль впливу на електорат і у вигляді лідера об'єднаної територіальної громади. Конфігурація створених ОТГ значною мірою залежить від природно-ресурсного та людського капіталу території, що виступає об'єктом зазіхань з боку як сусідських громад, так і власних представників бізнесових кіл. Очевидно, що природні ресурси виступають підґрунтям соціально-економічного розвитку території, досягненням високих соціальних стандартів та комфортних і безпечних умов життєдіяльності мешканців громад. Зазначимо, що створення значної частини об'єднаних територіальних громад відбулося без урахування вимог щодо спроможності отримати додаткові повноваження, ресурси та забезпечити своїм мешканцям надання належної якості послуг, активізувати економічне зростання, оскільки не мають відповідної інфраструктури. Необхідність раціоналізувати адміністративно-територіальний устрій країни не викликає сумнівів, але визначення загального повинно передувати вирішенню часткових, окремих проблем.

Отже, підсумовуючи зазначимо наступне. Територіальна громада виступає найдрібнішою одиницею територіального облаштування соціального буття. Її призначення – створення соціального простору, принадного для повноцінного життя її мешканців. Соціальне буття територіальних громад, що знаходяться в процесі змін в Україні, характеризується такими проблемами: – фрагментарність, неузгодженість, навіть відсутність визначення основних понять, що становлять категоріальну мережу процесу децентралізації влади та створення ОТГ; – феномен «клаптиковості» в адміністративному устрою регіонів, коли поряд з новоствореними спроможними громадами залишаються громади, що не залучені або відмовляються від об'єднання; – повільні темпи процесу укрупнення територіальних громад, відсутність термінів щодо завершення цього процесу; – відставання в облаштуванні територіальних

громад реформованою соціальною інфраструктурою (освітніанськими та медичними закладами).

Список використаних джерел

1. Динаміка формування об'єднаних територіальних громад в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/infographics/item/id/45>
2. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 1 квітня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>
3. Об'єднання територіальних громад: як під виглядом децентралізації узурпують владу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://terhromady.info/yak-pid-vyhlidom-detsentralizatsii-uzurpuut-vladu/>.
4. Поживанов М. Чому наразі від об'єднаних територіальних громад більше шкоди, ніж користі / М. Поживанов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/columns/pogivanov/chomu-narazi-vid-objednanih-teritorialnih-gromad-bilsh-shkodinih-koristi-440337.html>
5. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – №13. – Ст.91. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
6. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: Кабінет міністрів України: Постанова №214 від 8 квітня 2015 року із змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>
7. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812
8. Фашевський М. І. Концептуальні засади формування та функціонування об'єднаних територіальних громад / Фашевський М. І., Білоконь І. В. // Проблеми регіоналістики: минуле, сучасне, майбутнє: тези наук-практ-Інтернет конф. (3 березня 2017 р.). – Київ: КНЕУ, 2017. – С.196–199.

References

1. Dynamika formuvannja ob'jednanyh terytorial'nyh gromad v Ukraini [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://decentralization.gov.ua/infographics/item/id/45>
2. Konceptcija reformuvannja misceвого samovrjaduvannja ta terytorial'noi' organizacii' vlady v Ukraini vid 1 kvitnja 2017 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>
3. Ob'jednannja terytorial'nyh gromad: jak pid vygljadam decentralizacii' uzurpujut' vladu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://terhromady.info/yak-pid-vyhlidom-detsentralizatsii-uzurpuut-vladu/>.
4. Pozhyvanov M. Chomu narazi vid ob'jednanyh terytorial'nyh gromad bil'she shkody, nizh koristi / M. Pozhyvanov [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://glavcom.ua/columns/pogivanov/chomu-narazi-vid-objednanih-teritorialnih-gromad-bilsh-shkodinih-koristi-440337.html>
5. Pro dobrovil'ne ob'jednannja terytorial'nyh gromad: Zakon Ukrainy // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 2015. – №13. – St.91. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
6. Pro zatverdzhennja Metodyky formuvannja spromozhnyh terytorial'nyh gromad: Kabinet ministriv Ukrainy: Postanova №214 vid 8 kvitnja 2015 roku iz zminamy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>
7. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennja zmin do Konstytucii' Ukrainy (shhodo decentralizacii' vlady)» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812
8. Fashhevs'kyj M. I. Konceptual'ni zasady formuvannja ta funkcionuvannja ob'jednanyh terytorial'nyh gromad / Fashhevs'kyj M. I., Bilokon' I. V. // Problemy regionalistyky: mynule, suchasne, majbutnje: tezy nauk-prakt-Internet konf. (3 bereznja 2017 r.). – Kyiv: KNEU, 2017. – S.196–199.

Sosunovsky V. S., graduate student of the Philosophy Department, Zaporizhzhia National University (Ukraine, Zaporizhzhia), sergeevich9@gmail.com

Problematic field of social being of the territorial community in the modern Ukraine

The problem field of the social being of the territorial community is analyzed. The purpose of writing the article is the philosophical understanding of the social being of the territorial community, the identification of obstacles to the process of their unification in modern Ukraine. The author emphasizes that the main purpose of the territorial community is the creation of a social space attractive to the full-fledged life of its inhabitants. The social existence of territorial communities in the process of change in Ukraine is characterized by the following problems: – inconsistency of definition of the basic concepts that make up the categorical network of the process of decentralization of power and the creation of united territorial communities; – the phenomenon of «patchiness» in the administrative apparatus of the regions, when there are communities next to the united communities that are not involved or refuse to join; – slow pace of the process of consolidation of territorial communities, lack of deadlines for completing this process; – lack of development of territorial communities by reformed social infrastructure.

Keywords: territorial community, development, society, state.

* * *

УДК 111.82:78«19»

Свистун В. В.,
аспірант, Київський національний
університет ім. Т. Шевченка (Україна, Київ),
vyacheslavvis@gmail.com

Музичний авангард: пошук нової виразності

Досліджуються виразні можливості музичного авангарду, розглянуто його генезу. Аналізуються сутнісні засади і форми вираження інновацій авангардної музики. Музичний авангард розглянуто в філософсько-естетичному, культурологічному, музикознавчому дискурсах.

Ключові слова: музичний авангард, нова виразність, інновації, експеримент, Нова віденська школа, додекафонія, конкретна музика, електронна музика.

Будь-який аналіз музичного авангарду «приречений» на актуальність своїм зв'язком з інноваційністю¹, яка обумовлена неперервністю людської самоактуалізації. Антропно-аналітичний напрямок його дослідження, сформований у надрах сучасної філософії (передусім – постмодерною аналітикою), виводить у царину розмислів-вболівань про суще та майбуття людини, відкриває нові горизонти бачення генезису та історичного буття музики як унікального способу її духовного представництва, долаючи, врешті, теоретичний голод, накопичений роками препарування музики переважно внутрішньо-фаховими інструментами музикознавства.

Потреба піднятися на цей новий, міждисциплінарний, рівень вже знаходить свою реалізацію, передусім, у межах музичної педагогіки, що, поєднуючи теорію з практикою, має багатоканальний вихід на людину як на джерело і мірило музики. Під збільшеним кутком бачення її поява по-справжньому розкривається як історична кристалізація «інтонаційних форм відношень та спілкувань між людьми» [1, с. 177], а діалектика її розвитку – як наслідок того, що в ній «панують найглибша задушевність та проникливість і разом з тим найсуворіша безпристрасність, ... дві крайності, що

¹ Звертаючись до поняття авангарду, автор поділяє його розуміння як явища *радикальних інноваційних змін*, започатковане Теодором Дюре (1885 р.) в його дослідженнях творчості імпресіоністів [Див. 4].

легко робляться самостійними відносно одна одної» [2, с. 282].

Важливим стимулом таких зрушень виступили, звісно, зміни у самому музичному мисленні, що відбулися у ХХ столітті, серед яких, передусім, слід назвати появу самобутніх композиційно–технологічних принципів, оригінальних систем звукових відношень, розширення звукового простору, оновлення нотації, інструментарію, прийомів виконання тощо. Поворотними, передусім, стали перші два десятиліття: саме тоді у творчості деяких композиторів різкими змінами завершився процес децентралізації ладотональної системи європейської музики і почалося її переродження в якісно інше утворення. Перелом, на думку теоретиків, полягав у значному ослабленні функціональних тяжінь класичних ладів, внаслідок чого структура ладу, раніше відносно незалежна від стилю і конкретного задуму, тепер у кожному окремому творі стала такою ж індивідуалізованою, як і тематична складова. За індивідуалізованість ладотональної системи доводилося платити зменшенням її конструктивної ефективності. Як зазначає В. В. Смирнов, характерною ознакою нового стану ладотональної системи став і вільний рух нетерцового співзвуччя, раніше жорстко пов'язаного із сусідніми акордами і тому позбавленого свободи руху. У децентралізації звуковисотної організації музики намітилися два різні шляхи: через збереження тональної визначеності і діагностичної основи або через їх заперечення у тотальній хроматизації. Першим шляхом майже водночас пішли Стравінський, Прокоф'єв і Барток (пізніше Онеггер, Хіндеміт, Шостакович), другим, на кілька років раніше, – Шенберг, Веберн і частково Берг [3, с. 312].

Все це, власне, і склало революційну основу музичного авангарду. Побудований на сміливому експериментуванні, він відкрив музиці якісно нові шляхи розвитку, всіляко їх урізноманітнюючи. Сьогодні всі ці новації отримали можливість експертизи, незаангажованої вузькоцеховими інтересами, такої, що тримається антропно орієнтованих горизонтів, а, отже, здатна на ґрунтовні типологічні характеристики та масштабні естетико–культурологічні узагальнення.

Звісно, тут стають у нагоді всі здобутки у вивченні авангарду: від чинників його зародження та етапів генезису до нюансів його видової, жанрової й будь–яких інших специфікацій. Зокрема, доречно згадати, що процес формування авангарду здійснювався в межах загального пошуку нових орієнтирів, по–справжньому стійкого ґрунту, якого людство було позбавлено подіями та наслідками двох світових воєн 1914–1918 і 1939–1945 років, що посилили загальний песимізм та нівеляцію традиційних цінностей, підтверджуючи на практиці тезу Ніцше про те, що Бог помер [5, с. 168–217].

Дослідники відзначають, що вже початок ХХ ст. був часом, «коли створювався новий творчий контекст, який визначив основні параметри розвитку європейської культури» [6]. Несподівані творчі результати, що здебільшого не мали аналогів в раніше існуючому естетичному досвіді, у музиці, на думку музиканта та мистецтвознавця А. Ровнера, знайшли вияв у новій мові, ритмі, фактурі, інструментовці і, в цілому, у потребі творення зовсім нових форм музичного вираження [6]. Не є, на наш погляд, перебільшенням твердження

дослідника, що увесь подальший розвиток музики ХХ сторіччя визначив саме творчий вибух початку століття [6].

Із сьогоденної дистанції початку авангардизму окреслюються все чіткіше, стаючи предметом і спеціального, і предметно–мотивованого розгляду. З'являються нові й нові авторські та колективні спроби теоретичної реконструкції авангарду з метою найповнішого осмислення його художніх практик та сучасних моделей відтворення. Все частіше постає питання про тяглість і невтрачену актуальність переживання цього специфічного музичного досвіду. Показовою в цьому плані є довгострокова міжнародна дослідно–освітня програма «Проекції авангарду», що стартувала у РФ у квітні 2014 року, маючи на меті заповнити лакуну у *глобальному* розумінні значення авангарду. Її організаторами анонсовано прагнення з'ясувати, «як ідеї авангарду, технологічна й інформаційна революції ХХ століття послідовно трансформували художній інструментарій, відкрили можливості альтернативних способів відтворення та передачі інформації» [Див. 7].

Та при цьому авангардна музика, на жаль, і досі залишається малодослідженою проблемою, а досвід спілкування з її творами, особливо періоду її становлення, у широкого загалу майже відсутній. Це щонайменше є несправедливим, оскільки втілений в ній потенціал – креативний, сенсубуттєвий, інтелектуальний – заслуговує на системну аналітику поряд з дослідженнями авангардних живопису, літератури, театру. Варто врахувати при цьому й думку самих творців авангарду, що вбачали в музиці один з найкращих засобів маніфестації «духу часу» [8]. Не даремно ж творчість авангардних композиторів продовжує утримувати увагу глибоких, непересічних філософів та митців.

Полівалентність сприйняття мистецтва авангарду загалом і музичного зокрема не виключає загальної одностайності у визнанні «тектонічного» характеру принесених ним змін, його відданості експериментуванню, виходу за рамки класичних художніх ресурсів. Як відомо, термін «авангардна музика» від початку застосовується відносно творів, композиторських стилів і стильових напрямків, що не відповідають попереднім традиціям та зразкам, натомість позначені великою мірою новаторства, глибиною та масштабністю творчого пошуку. За яскравим твердженням Т. Адорно, новосформована музика «взяла на себе всю темноту та винуватість світу. Все своє щастя вона бачить у розпізнаванні нещастя; вся її краса в тому, щоб відмовити самій собі у вдаваності прекрасного» [9, с. 222]. Саме тому в ній, як і в інших явищах авангарду, вирує внутрішній неспокій, перманентна нестабільність, мінливість, свідоме дистанціювання від усталених художніх форм та ознак. Її «ідеологія» формується у площині онтологічних засад мистецтва, виходячи з розуміння художнього твору як самоцінності, що протистоїть життєвим реаліям своєю особливою внутрішньою свободою. Головне прагнення музичного авангарду – шокувати, епатувати слухача, викликаючи у нього бурхливу реакцію.

Специфічній природі авангардної музики присвячена низка теоретичних праць філософсько–естетичного (Т. Адорно, В. Смоленський, В. Турчин, ін.), музикознавчого (А. Веберн, А. Шенберг, Д. Житомирський, А. Папеніна,

О. Пузько, В. Смирнов, В. Холопова, Ю. Холопов., Н. Щербакова, ін.), культурологічного (Ж. Безвершук, С. Бірюков, Ю. Давидов, ін.) характеру. Попри різну спрямованість професійних інтересів теоретики єдині у визнанні того, що авангардні орієнтири та акценти не з'явилися у музиці раптово на порожньому місці, певним чином були притаманні їй завжди, хоча і не усвідомлювалися як художньо значущі. Як стверджують знавці музичної класики, шлях до атональності торувався неодноразово, зокрема, І. С. Бах, досліджуючи в епоху бароко межі тональності, був близький до відмови від неї, продемонструвавши це у своєму «Мистецтві фуґи». Не дивно тому, що у сучасному музичному мистецтві множаться й множаться інтерпретації цього твору, ведеться пошук ансамблевих урізноманітнень його звучання, яке дивовижним чином резонує з реаліями нашого часу.

Визнання константності авангардизму у загальному розвитку музики, відкриває новий ресурс у дослідженні її суто авангардної іпостасі, вказуючи, водночас, на евристичну недостатність соціологічної домінанти в її аналізі попри будь-яку фаховість її реалізації. Сьогодні зрозуміло, що чимало питань музичного авангарду мають інше природне начиння, потребуючи своїх, гомогенних, теоретичних підходів.

З цих позицій недостатньо переконливими виглядає пояснення витоків авангарду, зроблене в межах соціології музики Папеніною А. М. Як зауважує дослідниця, музика авангарду, ґрунтуючись на «прогресивній раціональності», бачила своєю головною задачею критику існуючого як «поганого». Звідси недовіра до гармонії як до естетично неправдивого – налаштованого лише на позитивне оцінювання дійсності [10, с. 27]. Саме тому, на думку теоретика, креативним кредо митців-авангардистів стало творення «нового», пов'язане з тотальною відмовою від загальноживаних засобів виразності, з розмиванням традиційних та творенням нових музичних жанрів. Віддаючи належне оригінальності даної думки, зауважимо, що вона стосується окремо взятого, вже кристалізованого, феномену, керованого сталими закономірностями, обмеженого топосом і хроносом свого соціокультурного існування. Насправді ж будь-яке формоутворення є продуктом попереднього процесу, чие розгортання несе у собі ген його майбутньої якості. Без урахування цієї складової знання про феномен музики авангарду не може бути повним і точним.

Крім того, не заперечуючи вплив соціальних факторів на розвиток мистецтва, вважаємо некоректним його настільки прямолінійне тлумачення, адже зв'язок художнього і соціального опосередкований людиною, чие відношення до світу та обставин свого існування в ньому є не сукупністю лінійних реакцій на хороше/погане, а складним комплексом переживань та роздумів. До того ж і сама художня тканина музики, гаптована візерунками різноманітних людських почуттів, має своє власне життя, непідвладне зовнішньому диктату: будь-які зміни, що в ній відбуваються, є результатом її внутрішньої діалектики – відлуння духовної ходи людини.

Таким чином, говорячи про музичний авангард як сформоване явище культури, необхідно враховувати його генетичну спонуку – авангардизм як складову

загального розвитку музики, відповідно з'ясувавши його чинники і природу. Поділ музичного авангарду на три основні етапи розвитку – авангард першої третини ХХ століття (1905–1939), розділений на ранній (1905–1914) та міжвоєнний (1918 – 1939); авангард 1950 – 1960-х років та пост авангард (етап після 1970-х) – оперує кристалізованою формою новачності в її різних хронотипологічних проявах, зосереджуючись здебільшого на її проєкції у художню практику сьогодення. При цьому закономірності процесу її складення й адаптації у соціокультурному просторі залишаються поза межами спеціальної уваги.

Зрозуміло, що в усі зазначені періоди ми маємо справу з різним соціальним тлом і різною людиною. Що ж дає підстави для їх спільної номінації і що насправді їх єднає? Візьмемо, зокрема, й згаданий висновок Папеніної А. М.: чи можна, виходячи з нього і до того ж знаючи історичні віхи музичного авангарду, пояснити, що об'єднує різночасові «колізії» з гармонією згаданого нею Баха і, наприклад, Стравінського. Ці питання чекають на відповідь.

Ми переконані, що радикальність авангардної музики, здатність новачіною мовою руйнувати критерії сприйняття та оцінки музичного твору, мають свою генетичну пам'ять, налаштовану на сміливі експерименти зі звуком. Ґрунтом для них є сутнісні потенціали людини, що вже на ранніх етапах антропогенезу виявились, зокрема, у відборі з різноманіття оточуючих її звуків власне музичних, вмінні відчувати їхню висоту і тривалість, диференціювати ритм і мелодію, пов'язувати їх між собою. Серед первісного загалу були, безумовно, ті, що краще за інших резонували з музичною матерією, виявляючи здатність надчутливо сприймати через неї життя. Активно реалізуючи цю, врешті, загальнородову якість, вони першими реагували на будь-які зміни у світі людини, транслюючи нові візерунки свого світовідчуття у звуках музики. Формуючи у такий спосіб нову модель світосприйняття, вони слугують для загалу своєрідними першопрохідцями, які, проєктуючи майбутнє, спираються на досвід пережитого ним і ним подоланого. (Ось чому аналіз будь-яких музичних новачій обов'язково передбачає врахування їх соціокультурних стимулів, зокрема супутніх історичних обставин та фактів). Це є однією із закономірностей загальнокультурного розвитку людства.

Але у даного процесу є й інший бік, точніше, – духовна серцевина. Вона, звісно, також підвладна реаліям буття, однак великою мірою визначається внутрішніми інтенціями людини, які не відгороджені від світу, але мають з ним не лінійну, а надзвичайно складну систему опосередкованих зв'язків, що випинають почуттєвими вузлами – наслідками пошуку оптимальної моделі співвідношення з ним. На це слід зважати, досліджуючи авангардні кроки у розвитку музики: відмову від таких опор слуху, як тональність, мелодія, гармонія, фази становлення музичної форми, акцентування натомість на звучанні, взятому у його найдрібніших виявах, на протиставленні звуку і тиші, динаміки і статики, на сміливій конфігурації звукових ліній, об'ємів та звукових мас.

Дослідники авангардної музики пов'язують формування її класики з «Новою віденською школою», що функціонувала у першій половині ХХ ст., представлена

творчістю А. Шенберга, А. Веберна, А. Берга, у 50–60-х рр. – передусім, Д. Лігеті, К. Штокхаузена, П. Булеза, в американському мінімалізмі – Дж. Кейжда Т. Райлі, Ф. Гласса, в електронній музиці – передусім, Е. Вареза Я. Ксенакіса. Дійсно, авангард першої третини ХХ ст. пов'язаний, перш за все, з постаттю Арнольда Шенберга, засновника атональної техніки і дванадцятитонового принципу побудови звукового ряду. Як відомо, ці його новації найбільш концентровано виражені у «П'яти п'єсах для роялю», ор. 23, у «Третьому квартеті», у «Серенаді для семи інструментів» та «Фортепіанній сюїті».

Слід зауважити, що додекафонний¹ період творчості А. Шенберга, аносований його ранніми гіпотезами щодо можливості неklasичної побудови акордів («Вченні про гармонію») й закріплений наступним теоретичним обґрунтуванням «методу творення з 12-тєю тонами», був для композитора не черговою перевіркою своєї «технологічної» спроможності, а кульмінаційною точкою пошуків музичної виразності, без яких, за його переконанням, музики не існує. Прикладами творів, написаних у даній техніці, стали такі твори Шенберга, як «Сюїта для фортепіано», ор. 25 (1921–1923), і «Квінтет для духових», ор. 26 (1923–1924).

Придванадцятитоновій музичній системі для кожного твору обирається «основна форма», що складається із дванадцяти тонів хроматичної гами, в будь-якій, але для даного твору – раз і назавжди встановленій, послідовності. Це дещо схоже на основну мелодію, з якою мають бути співвіднесені всі інші звучання – дванадцятитоновий ряд залишається єдиним матеріалом для композиції. Дванадцятитонова музика є, передусім, тематичною конструкцією, і тональність як гармонізатор звучання відіграє в ній побічну роль. Слід погодитись із Н. О. Власовою, що за ідеєю дванадцятитонового метода А. Шенберга, спрямованого на конденсацію в музиці усього багатства співвідношень та взаємозв'язків, стоїть «принцип індивідуалізації системи композиції», що врешті призвів «до радикального розшарування та примноження систем музичної організації» у сучасній музиці [Див. 11].

Інтенція, яка викликала появу додекафонії, суперечила механіцизму заради швидкоплинної оригінальності, що практично стане нормою у часи пізнього індустріалізму, коли через свою радикальність авангардна музика опиниться у повній ізоляції. Слід визнати, що більшість композиторів, послідовників авангардизму, підлаштовуючись всупереч своїй широті та сумлінню під запити та потреби масового слухача, намагалися, передусім, «вловити хвилю». Для «батька» ж авангардної музики Арнольда Шенберга такий конформізм взагалі був неприйнятний, тому за рішучі творчі кроки та стійкість позиції йому довелося платити непопулярністю на музичному ринку. Його «атональна» музика стала ще однією (поряд із нефігуративним живописом) реакцією на механізацію художнього продукту, на тотальну комерціалізацію мистецтва [8].

Композитор–реформатор, видатний теоретик музики, А. Шенберг понад усе прагнув досягти свого художнього ідеалу – триєдності виразності, економії засобів та

цільності твору. Загострена експресивність його музики, побудована на підкреслено нерівній ритміці та постійній зміні темпів, інтонаційних акцентах, декламаційності, гротесковості, ставши символічним відображенням духовної атмосфери свого часу, є відповіддю на почуття вичерпаності традиційних концептів мелодії і гармонії. На думку композитора, слід враховувати експресивне значення кожного окремого тону, звільнюючись від традиційних кліше розуміння та тлумачення, від умовності правил, щоб створити музичну мову, здатну передавати суперечливу гаму людських переживань. Звільняючи звуки від шор звичайних уявлень, А. Шенберг, привносячи у свої твори неспокій та біль, вчив не задовольнятися красою на шкоду правді.

Пошуком максимальної виразності мотивована й творчість учня та послідовника А. Шенберга А. Веберна (1883–1945). Самобутній композитор, диригент, теоретик, яскравий представник Нової віденської школи, він зміг вповні розкрити свій талант. У його музиці яскраво виражена семантичність кожного звуку як значущого елементу музичної тканини, тонко усвідомлюються всі параметри звучання: висота, тривалість, динаміка, тембр. Чітко регламентовані, вони включені до розгортання загального композиційного задуму твору. За рахунок цього його масштаби суттєво скорочуються, охоплюючи лише декілька звуків, суттєво ущілюється фабульний ряд.

Вважаючи зв'язність найважливішою перевагою музики, а серійну додекафонію – найважливішим способом досягнення зв'язності музичної тканини, композитор, що наполягав на суворій детермінованості кожного звуку, наголошував на помилковості думки, що серійний метод є лише заміною тональності. Напереконання А. Веберна, саме додекафонія забезпечує потрібне узгодження всіх рівнів музичної тканини, а міра досяжності даного взаємозв'язку визначається співвідношенням індивідуального стилю і універсального методу композиції.

Навчаючись композиції у А. Шенберга, він засвоїв логіку та єдність стилю, значення тональної музики як резерву для наступного творення нової атональної гармонії. Читаючи лекції на тему «Шлях до нової музики» й вбачаючи її у додекафонії, А. Веберн аналізував її чинники у загальному процесі еволюції музичної виразності, розуміючи особисту причетність до нього. Цим пояснюється його безкомпромисність у відстоюванні ідеалів високого мистецтва, принципове несприйняття будь-яких компромісів попри небезпеку та духовну самотність. Всі його відкриття мотивовані прагненням поєднати моральнісну висоту змісту з філігранно відшліфованою музичною формою.

Окрім представників нововіденської школи, до пошуків першого періоду музичного авангарду слід віднести зусилля композиторів, що займалися освоєнням нової системи звукової організації, таких, зокрема, як австрійський композитор і музичний теоретик Й. Хауер, російські музичні новатори М. Рославець, Є. Голишев, І. Стравінський, І. Вишнеградський.

Як слушно зауважив американський дослідник авангардної музики Реджинальд Смітт, на початку 50-х років ХХ ст. пошук найбільш виразних музичних технік було спрямовано у бік «нового звуку», здатного виразити природу змін в «епоху атома». Представлений, зокрема, творчістю О. Мессіана, П. Булеза, К. Штокхаузена,

¹ Зауважимо, що «додекафонія», «композиція на основі дванадцяти тонів», «серійна техніка» є термінами синонімічними. Сама назва «додекафонія», як відомо, походить від давньогрецьких слів «додека» (дванадцять) і «фоне» (звук).

П. Шеффера, Л. Беріо, Л. Феррарі, Я. Ксенакіса, Л. Грабовського, Н. Караникова, Д. Лигеті та Д. Кейджа, він виразився у таких новаціях, як електронна й конкретна музика, алеаторика та спектралізм. Та новий звук характеризувався швидше відмовою від традиційних елементів музики і її шенбергівських модифікацій, ніж їх використанням. Композитори прагнули починати з чистого аркуша, тому кожний елемент музичної мови підлягав переосмисленню і випробуванню, перш ніж стати частиною «нового мистецтва», націленого на викорінення всього, що пов'язане з музичною мовою минулого. І хоча процес вивільнення звуку, передачі через музику характеру доби машин розпочався ще з 20-х років ХХ ст., у формі публічного визнання він знайшов своє вираження лише через десятиліття.

Показовою в цьому плані є поява «конкретної музики», чия художня палітра живилась імпровізацією, експериментом над музичною тканиною. Народжена завдяки винайденню магнітофону та електронного музичного синтезатора, вона оперувала звуками реального життя, створюючись за допомогою двох основних методів: 1) маніпуляції із плівкою та 2) електронної модифікації. Один із основоположників конкретної музики П'єр Шеффер, об'єднавши навколо себе таких музикантів, як Бульоз, Штокхаузен, Беріо, Феррарі, Ксенакіс, на базі «Groupe de Recherches Musicales» французького радіо, довів, що завдяки цим двом способам схожі звуки можуть ставати непізнаними, даючи нові несподівані творчі результати.

Розвиток музики у більшій мірі, ніж інші види мистецтва, залежить від розвитку її техніки та засобів виразності. Відома дослідниця авангардної музики Папеніна А. М. наголошує на тому, що в історії музики появи по-справжньому нового напрямку зазвичай передують зміни музичної техніки. Кожна ж нова музична думка виявляє себе головним чином у своєрідності співвідношення звуків та у специфіці звучання [10, с. 152].

Революційним і не менш резонансним, ніж відмова А. Шенберга від ладотональної системи, стало й винайдення електронної музики, що почала зароджуватись у період авангарду і не спинила свій розвиток у межах постмодерну. Показовим, з точки зору її природи, став пошук її назви: зокрема, експериментатори П. Шеффер і Г. Коуелл називали комбінації звуків природи і штучно синтезованих звуків «музичним концертом», К. Штокхаузен – «електронною музикою», Е. Варез – «організованим звуком». Однак прижилася назва «електронна музика», передусім, через свої найбільш проникні межі.

Генетично електронна музика виросла з конкретної музики і, навіть кристалізувавшись і відокремившись, зберегла її засадові принципи – попередню підготовку звукового матеріалу, що набуває завершеної форми через експеримент, спроби і помилки, апробацію нетрадиційних шляхів досягнення мети. Це яскраво виявив період її становлення, пов'язаний з першою студією електронної музики, створеною у Кельні 1951 року. У різний час в ній працювали композитори П'єр Булез, Оскар Залу, Анрі Пуссер, Г. М. Кеніг, Лучано Беріо, Мауріціо Кагель, Дьордь Лигеті, Яніс Ксенакіс, Томас Кесслер й багато інших. Спільною метою стало використання електроніки як нового, революційного,

засобу музичної виразності. Новостворені звукові колажі виявили особливу здатність впливати на слухача. При цьому, як констатує Реджинальд Сміт, перші десятиліття свого існування конкретна і електронна музика не мали успіху у широкій аудиторії. Незвично було аплодувати мікрофонам; умовно прийнятним видався акомпанімент при домінантній ролі вокаліста. В цьому плані досить згадати твір Луіджі Ноно «La Fabbrica Illuminata», де вокал супроводжується записами, які власне і виконують роль акомпанімента.

З позицій швидкості появи та поширення нових музичних технік і прийомів гри другий період розвитку музичного авангарду варто вважати найбільш плідним. За свідченням дослідників музики, характерним для нього є тяжіння до інтуїтивного на протиположності раціональному, зниження детермінованості музичних подій. Пріоритетним стає не організація музичного матеріалу, а його відбір. Прагнучи специфічного звучання, композитори долають межі звичного інструментарію, здобуваючи звук із традиційних інструментів нетрадиційними способами, вводячи у вжиток звуки і шуми повсякденного життя, синтезовані, перетворені електронікою. Пошук «нової простоти», яка вбачається у мінімалізації звукового матеріалу, зниженні регламентованості в побудові композиції, пов'язаний з іменами композиторів Л. Ноно (у його пізній творчості), В. Рима, М. Трояна, Д. Мюллера – Сіменса, В. фон Швайнца.

Напружена атмосфера цього етапу пошуку співпала з формуванням музики постмодерну. Запропоновані авангардною музикою новації отримували схвальні відгуки з боку інших експериментаторів та втомлених музичними кліше меломанів. Водночас пересічна публіка сприймати їх позитивно відмовлялась, наділяючи несхвальними оцінками. Показовим у цьому відношенні стало експонування партитур Шенберга, Берга, Веберна на виставці, анонсованій в Німеччині як виставка «дегенеративного мистецтва». Лише з роками завдяки титанічним зусиллям музикантів, організаторів концертів та музичних вечорів авангардна музика почала завойовувати своїх слухачів, чие число не перестає зростати.

До здобутків музичного авангарду належить багато актуальних і сьогодні новацій: серіалізм з його різновидами (пуантилізм, «композиція групами», «формувальна композиція»), алеаторика, електронна («просторова музика», сонорика, «момент-композиція», «інтуїтивна», «всесвітня», «універсальна», «космічна» музика, особливі техніки виконання («обертонна музика», інструментальна мікрохроматика); посилення впливу музики на інші види мистецтва («космічний» музичний театр, синтез музики і мови, музична графіка) тощо. Унікальними залишаються й новації у способі нотного запису на кшталт абстрактного живопису та діаграм, здатного сприйматися як самодостатній твір мистецтва.

Сьогодні є всі передумови для реактуалізації інтересу до здобутків музичного авангарду, що дають відповіді на питання сучасного творчого пошуку. У час функціонування мистецтва як ринкового продукту, обтяженого відповідними товарно-грошовими відносинами, коли зростає тривога щодо деструктивності та моральної деградації суспільства, свіжий подих «правдивої» музики, здатної очищувати зашорені погляди, пробуджувати слухача до креативу

реанімувати, переоцінити важко. Авангардна музика від початку створювалася не не для романтизації дійсності, а для вираження сміливої позиції нонконформізму у просторі офіційного музичного «позитиву» та розбещеної його догідливістю публіки.

УДК 172.2

Ткаченко К. О.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), ms.katerina@ukr.net

Список використаних джерел

1. Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса. Генезис чувственной культуры. – К.: Изд-во при Киевск. гос. ун-те изд-го объедин. «Вища школа», 1982.
2. Гегель Г. В. Ф. Эстетика. В 4-х т. – Т.3. – М.: Искусство, 1971.
3. Смирнов В. В. История зарубежной музыки. Начало XX в. – середина XX в. Вып.6: Учебник для музыкальных вузов. – СПб.: Композитор, 2001. – 626 с.
4. Турчин В. По лабиринтам авангарда. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 248 с.
5. Хайдеггер М. Слова Ницше «Бог мертв» // Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. – М., 1993. – С.168–217.
6. Ровнер Антон. Становление музыкального авангарда в начале XX века. – Израиль XXI. Музыкальный журнал. – №37 (янв. 2013). – www.21israel-music.com/Nachalo
7. www.colta.ru/news
8. Адорно Т. Философия новой музыки. Пер. с нем. / Перевод Б. Скуратова. Вст. ст. – К.: Чухрукидзе, М.: Логос, 2001.
9. Гуляницкая Н. С. Музыкальный постмодернизм? / Н. С. Гуляницкая / Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2007. – №4. – С.164–172.
10. Папенина А. Н. Музыкальный авангард середины XX века и проблемы художественного восприятия. – СПб.: Изд-во СПб ГУП, 2008.
11. Власова Н. О. Творчество Арнольда Шенберга. Дис. докт. мистецтв. – М., 2007.

References

1. Kanarskij A. S. Dialektika jesteticheskogo processa. Genezis chuvstvennoj kul'tury. – K.: Izd-vo pri Kievsk. gos. un-te izd-go ob'ed. «Vishha shkola», 1982.
2. Gegel' G. V. F. Jestetika. V 4-h t. – T.3. – M.: Iskusstvo, 1971.
3. Smirnov V. V. Istorija zarubezhnoj muzyki. Nachalo XX v. – seredina XX v. Vyp.6: Uchebnik dlja muzykal'nyh vuzov. – Spb.: Kompozitor, 2001. – 626 s.
4. Turchin V. Po labirintam avangarda. – M.: Izd-vo MGU, 1993. – 248 s.
5. Hajdegger M. Slova Nicshe «Bog mertv» // Hajdegger M. Raboty i razmyshlenija raznyh let. – M., 1993. – S.168–217.
6. Rovner Anton. Stanovlenie muzykal'nogo avangarda v nachale XX veka. – Izrail' XXI. Muzykal'nyj zhurnal. – №37 (janv. 2013). – www.21israel-music.com/Nachalo
7. www.colta.ru/news
8. Adorno T. Filosofija novej muzyki. Per. s nem. / Perevod B. Skuratova. Vst. st. – K.: Chuhrukidze, M.: Logos, 2001.
9. Guljanickaja N. S. Muzykal'nyj postmodernizm? / N. S. Guljanickaja / Vestnik Rossijskogo gumanitarnogo nauchnogo fonda. – 2007. – №4. – S.164–172.
10. Papenina A. N. Muzykal'nyj avangard serediny XX veka i problemy hudozhestvennogo vosprijatija. – SPB.: Izd-vo SPb GUP, 2008.
11. Vlasova N. O. Tvorchestvo Arnol'da Shenberga. Dis. dokt. mistectv. – M., 2007.

Systun V. V., graduate student, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), vyacheslavsvs@gmail.com

Musical avant-garde: search for new expressiveness

Article entitled «The musical avant-garde: the search for a new expression» by Systun V. V. deals with the problem of expressive possibilities of the musical avant-garde. The author reviewed genesis of musical avant-garde and gives analysis of the essential base of innovation and forms of expression of avant-garde music. The musical avant-garde considered in different discourses, among them: philosophical, cultural and musicological.

Keywords: musical avant-garde, the new expression, innovation, experiment, Second Viennese School, dodecaphony, concrete music, electronic music.

* * *

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА АДВОКАТА В РОБОТІ З КОРПОРАЦІЯМИ: ІГРИ З ЗАКОНОМ – ПИТАННЯ НОРМАТИВНОСТІ

Досліджено специфіку адвокатської етики в її застосуванні до корпоративної діяльності, а саме – феномен ігор з законом та стратегії так званих адвокатів-геймерів. Проаналізовано «легку» та «важку» форми геймерінгу в юриспруденції. «Легка форма» – це надання юристом консультації з акцентами не на тому, як можна дотриматись закону без шкоди бізнесу, а на тому як обійти цей закон, мінімізувати його вплив. У «важкій формі» адвокат має на меті абсолютне уникнення законодавчого регулювання. Подібна колізія професійної етики проаналізована з різних позицій з огляду на провідні дослідження сучасних зарубіжних етиків та юристів.

Ключові слова: адвокатська етика, корпорація, нормативність, право, суспільство.

Чим є професійна етика юриста, – буквою духу чи буквою закону? Якщо ми звернемось до «Збірки правил професійної поведінки» (Model Rules of Professional Conduct) Американської асоціації юристів (American bar association), то там ми побачимо, що ці правила – це «rules of reason», тобто правила розуму. Це означає, що вони не є чимось зовні нав'язаним та бюрократичним, – це суто логічні висновки, до яких прийшов би кожен, куруючись власним сумлінням. Власне, ця ідея лунає не в перше: багато дослідників професійних етик (Aulis Aarnio, Christine Parker, Kumar Rajendran, Vibeke Lehmann Nielsen та ін.) відзначають, що ці специфікації є суто умовними, а етичні норми є спільними для всіх, просто представникам деяких професій варто нагадувати про них трошки частіше. Чи це справді так? Спробуємо розглянути це трошки докладніше, з огляду на виголошену на початку тезу про «правду розуму».

Отже, витлумачення правил професійної поведінки адвоката мусить орієнтуватись на мету юридичного представництва і сам закон. Можна констатувати, що адвокат має дещо специфічні цілі в порівнянні з цілями пересічного громадянина, а його життя набагато сильніше регламентоване законодавством, адже є речі, які дозволені всім, але не дозволені адвокату, і навпаки – є специфічні права, які має лише адвокат. Таким чином, це ставить людей приналежних до адвокатури у специфічний досвід життєсвіту, який передбачає нестандартні інтерсуб'єктивні інтенції актора, що мусить регулюватись специфічними нормами, тобто – нормами адвокатської етики, які будуть відрізнятись від інших етичних норм. Як бачимо, це вже суперечить тезі про умовність професійної етики адвоката. Розгорнемо цю думку далі. Якщо розглянути основні кодекси професійної етики розвинених країн, то ми побачимо там певну категоризацію норм, які можна умовно поділити на три групи: (1) норми-імперативи, що мають характерний відтінок повинності – дещо адвокат «мусить» робити, а дещо «мусить не» робити; ці норми є ніби межею, яка окреслює сам пласт правильної професійної поведінки; (2) друга група норм покликана визначити ті сфери, де адвокат «може» приймати професійні рішення, тобто це – сфера дозволеного, яка не є регламентованою дисциплінарними мірама; (3) якщо перші дві категорії

стосувались виключно особистих рішень і принципів адвоката, то третя категорія норм – це регламентація характеру стосунків з іншими; такі норми є змішаними відносно до попередніх двох і носять як дисциплінарний і частково конститутивний характер, так і описовий, в тих випадках, коли вони просто визначають професійну роль адвоката.

Така категоризація не є простою і прозорою, як це може здаватися. Досить багато принципів мають багаторівневі тлумачення, тому кодекси цих норм із все більш чіткими формулюваннями перевидаються майже кожного року повсемісно. Справа в тому, що адвокат знаходиться в надзвичайно тонкій і складній етичній позиції, яка обумовлюється тим, що адвокат–захисник в своїй справі більше орієнтується на клієнта, аніж на закон. Якщо це може принести клієнту користь – вони намагаються маніпулювати фактами та законами й зазвичай, з огляду на свою професійну діяльність, мають робити такі речі, які б у звичайних обставинах поза залом суду були б відверто аморальними. За таких умов постає питання – чи є норми для адвокатів жорсткими, чи навпаки більш послабленими в порівнянні із пересічною людиною, але те, що вони є сутнісно відмінними – має, на нашу думку, достатньо резонів. Саме розв'язання цього моменту є найбільш важким і тому напрочуд актуальним завданням сучасних академічних досліджень в сфері правової етики. Такі інтенції ми можемо побачити в більшості робіт сучасних дослідників з цієї теми, ми ж пригадаємо лише декількох з них. Відомий юрист (як практик, так і теоретик) Девід Лубан пише, що: «Найбільш проблематичний аспект адвокатської етики (...) полягає у обов'язках (наприклад, дискваліфікувати свідка, що свідчить правдиво), які суперечать повсякденній моралі» [див.: 5, р. хііі]. Шарль Фрід акцентує увагу на іншому аспекті, відзначаючи, що: «Юрист зазвичай розуміється як професіонал, який настільки відданий інтересам клієнта, що в його послуги входить робити деякі речі, на які б він не наважився навіть для самого себе» [4, р. 1060]. Брюс Грін фактично формулює лейтмотив цієї невеличкої розвідки, підсумовуючи: «Розгляд етики адвокатів з моральної точки зору традиційно зосереджується на тому, як пов'язані (і як конфліктують) професійні норми з моральними принципами, які є загальними (найбільш поширеними), універсальними (обов'язковими для кожної людини та кожної спільноти), а також фундаментальними (які надзвичайно важливі і вирішують основні питання людського буття)» [див. докладніше: 4, р. 50–72, 51–52].

Ще один цікавий аспект діяльності адвоката чи адвокатських фірм, який набуває своєї максимальної актуальності зараз, за доби корпорацій неймовірного масштабу, – це спроба держави додати до діяльності адвоката регламентативну та інтегративну функції за допомогою бюрократизації звітності. Досить часто, юрист має можливість охопити весь обшир діяльності свого клієнта, хоча юридичну відповідальність він зазвичай несе лише за певну частину чи аспект. Таким чином, в його полі зору може опинитися ділова діяльність суб'єктів держави, що не відповідає інтересам суспільства, а спеціалісти мають повідомляти про такі нерегульовані дії державним органам. В такому випадку професіонал веде себе як частина загальнодержавної операційної системи для контролю

за виконання інших програм. Таким чином досягається певна рівновага інтересів бізнесу і держави: чим частіше підприємства звертаються до юристів задля того, аби владнати проблеми щодо діяльності, яка не вписується в державні стандарти, тим частіше державні органи про це дізнаються і мають можливість прийняти міри стосовно такого ведення бізнесу, що веде до більш скрупульозного дотримання правил. Але це все наразі є теорією і радже бажанням державних органів, на практиці – ми стикаємось із тим, чи можливо це узгодити із цінністю адвокатської таємниці і з етичною стороною цього питання загалом. Більше того, більшість дослідників практичної реалізації цього питання наголошують, що все відбувається абсолютно навпаки: адвокат не те, що не зкоригує діяльність своїх клієнтів у відповідності із корпоративною політикою та нормативними цілями держави, а в багатьох випадках навпаки агітує бізнес до невиконання закону, чи вляштовує «ігри» в нормативність, основною умовою яких є віднаходження лакун, що могли нівелювати цінність закону.

Оскільки описаний стан є більш реальним, а отже становить конкретну проблему, спробуємо розглянути саме його докладніше з етичної точки зору.

Існує дві основних стратегії як адвокати допомагають бізнесу всупереч стандартам законів держави, які ми вже побіжно озвучили: (1) це «ігри» з законом, які формально не порушують його, але є дуже сумнівними з етичної точки зору, та (2) пряма провокація та віднаходження механізмів порушувати закон за умови уникнення покарання та протидії державним органам. Оскільки другий аспект є більш прозорим з точки зору оральної оцінки, зупинимось докладніше на першому, який представляє досить вагомий інтерес для сучасних дослідників–етиків в цій сфері. В юридичному професійному сленгу для адвокатів подібного гатунку використовується поняття «геймер» (саме *gamester*, а не *game–player*, оскільки в англійській мові це відображає множинність ігор, в яких приймає участь соціальний актор, а також їх характер – не розважальний, а фінансовий чи такий, що підлягатиме конвертуванню у будь–які майбутні переваги). Виступаючи в подібному амплуа, адвокати розширюють певними механізмами те, що вважається юридичною відповідністю, забезпечуючи виконання тих цілей, які розходяться із нормативними цілями держави. Таких механізмів можна виділити декілька.

По–перше, це може здійснюватись адвокатом за допомогою власне його професіоналізму і досвіду, що дозволяє йому інтерпретувати закон, маніпулюючи його базовими поняттями. Більшість працівників адвокатських контор, які надають послуги корпораціям, сконцентровані саме на напрацюванні якісної аргументації того, (1) як порушення мети закону можна «узаконити» юридично [див. докладніше: 8, р. 207], або ж (2) як створити такі умови корпоративної діяльності, щоб вони не підпадали під чинне судочинство [див. 7, р. 245].

Як пише щодо цього одна відома юрист Валері Брейзвейт, позиція «геймера» – це чітко визначена етична позиція для юриста: «Law is seen as something to be moulded to suit one's purposes rather than as something to be respected as defining the limits of acceptable activity» [1, р. 19].

Але якщо така позиція, як би ми її не визначали відносно етичних ідеалів юриспунденції, є особистим

вибором практикуючого юриста, то інша сторона медалі – клієнт, – формує своє ставлення вже з огляду на ставлення юриста, тобто не надто свідомо. За таких умов, у представників корпорацій може розвинути думка, що подібна стратегія адвокатської діяльності є не просто прийнятною, а є єдино вірною, тобто адвокат, який діятиме у згоді з нормами державного законодавства, не сприйматиметься як професіонал і зазнаватиме утисків в цій сфері, що погіршуватиме загальний етичний клімат у юридичному середовищі.

Дослідники виділяють два типи геймерінгу в юриспунденції, за аналогією із медичною термінологією – легку та важку форми. «Легка форма» – це надання юристом консультацій з акцентами не на тому, як можна дотриматись закону без шкоди бізнесу, а на тому як обійти цей закон, мінімізувати його вплив. Оксфордський дослідник Роберт Роусен порівнює таке ставлення до закону із ставленням до процесу оподаткування, коли адвоката винаймають саме для того, аби його уникнути або мінімізувати [див. докладніше: THE TWO FACES OF LAWYERS, p. 211].

У «важкій формі», адвокат виконує роль реорганізатора – він вже не консультує щодо «обхідних шляхів», він цілком реорганізує діяльність корпорації таким чином, щоб забезпечити її від виконання закону чи впливу закону на неї будь-яким чином, тобто його основна мета – абсолютне уникнення законодавчого регулювання.

А тепер спробуємо осмислити глибину етичної колізії, що тут вимальовується. Через специфіку адвокатської діяльності досить важко прослідкувати, де пролягає та тонка межа між компетентною та етично врівноваженою роботою адвоката, який надає консультацію як краще врегулювати діяльність відповідно до закону, та юристом-геймером. Ані якісний, ані статистичний рівні не можуть достеменно виявити цю різницю між регуляторною та ігровою діяльністю юриста, за умов його професійної компетентності. Це стається через те, що сама сутність ігор змінює (підмінє) чи трансформує на свою користь сам сенс акту дотримання закону, що зазвичай дає підстави зробити висновок про принаймні формальну законність, нормативність подібних технік та маніпуляцій. Та при всій видимості відповідності букві закону, їх глибинна суперечність із духом закону виявляється лише на мотиваційному рівні самих акторів цієї соціальної комунікації. Саме тому, з етичної точки зору, на нашу думку, стилістика роботи адвоката-геймера має бути визнана такою, що виходить за межі юридичної нормативності, оскільки навіть за відсутності формальних порушень, завжди буде певне зазіхання на спотворення моральної сторони юридичного акту, а за несприятливих умов – і на порушення самого закону.

Тепер ми б хотіли оглянути принаймні побіжно другу згадувану нами стратегію адвокатської діяльності, яка полягає в прямому супротиві законодавчому врегулюванню. Зазвичай воно проявляється як відмова співпрацювати із регулюючими органами навіть за умов обґрунтування цієї співпраці на законодавчому рівні. Що стосується порад, які надає в таких випадках юрист своїм клієнтам, то він зазвичай робить акцент на важливості відстоювання власних прав, свобод та незалежності, на протидії втручанню та регулюванню, на необхідності відкладення чи максимального перешкодження таких

перевірок та розслідувань. Зазвичай, в якості класичного прикладу подібної діяльності наводять діяльність адвокатів по всьому світу на користь тютюнових кампаній, які виступаючи на захист своїх клієнтів, намагаються забезпечити їх від будь-якого суспільного контролю, державного врегулювання та потенційних претензій позивача [див.: 2, p. 281]. В крайньому своєму вираженні подібна етична заангажованість адвоката (чи самостійна інтенція) у приховування неправомірної діяльності клієнта аж до знищення доказів, що є вже підсудною справою. В межах бізнесу подібна діяльність може також проявляти у спонуканні адвокатом до невилплати компенсацій за будь-яких умов (за рахунок переходу в іншу юрисдикцію тощо), до усунення будь-яких внутрішніх документів, які б свідчили про негативні якості чи наслідки продукту та послуг (наприклад, про вплив цигарок на організм та залежність від тютюну – розповсюдження та знаходження подібної інформації всередині тютюнових фабрик зазвичай є забороненим, хоча це загально відомі факти), до запобігання реалізації зовнішніх запитів щодо будь-якої інформації стосовно діяльності фірми.

З етичної точки зору, подібна діяльність адвоката не просто є ненормативною з професійних позицій, вона розхитує як структуру внутрішньої довіри у самій фірмі (підлеглих – до політики фірми, до начальства, одне до одного), так і довіру суспільства до подібних корпорацій, що погіршує загальний соціальний статус бізнесу як такого. Таким чином, адверсалізм проковує використання таких юридичних стратегій, навіть формальна нормативність яких зазвичай викликає суспільний осуд: це використання юридичних професійних привілеїв для уникнення свідчень, допитів, обшуків, відтермінування процесів, протистояння нормативним втручанням тощо. Подібна юридична діяльність має свою специфічну мотиваційну структуру, дослідження якої сприятиме соціальній безпеці й усуненню зловживань та громадянської безвідповідальності.

Підсумовуючи це невеличке дослідження можна констатувати, що узагальнений образ юриста в сфері бізнесу та великих корпорацій – адвокат-геймер, від якого очікують певних дій, не усвідомлюючи їх ненормативний характер. Завдання адвоката, в такому разі, усвідомити свою роль в такому спонуканні (навіть опосередкованому) клієнтів до хибного сприйняття ігор із законом як дечого цілком прийняттого. Функція адвоката полягає у мотивуванні дотримуватись закону, а не порушувати чи обходити його. І цей принцип не є просто етичним популізмом, він є центральним для адвокатського професійного кодексу. За інших обставин, діяльність адвоката втрачає свою соціальну цінність.

Інтенції до розгляду таких питань додають ще більше актуальності розвідкам в сфері професійної адвокатської етики, адже справа не у зовнішніх звинуваченнях адвоката у аморальності, справа у власній позиції самого адвоката, який хоча й мусить вирішувати певні вічні етичні проблеми самостійно як і кожна людина, але з професійної точки зору заслуговує на прозорі та ясні норми, що регламентували б його юридичну діяльність. Саме розвідкам в цій сфері і буде присвячено наші подальші дослідження.

Список використаних джерел

1. Braithwaite V. Dancing with Tax Authorities: Motivational Postures and Non-Compliance Actions / Valerie Braithwaite // Taxing Democracy, Understanding Tax Avoidance and Evasion. – Ashgate Publishing Limited; Aldershot, 2003. – P.15–39.
2. Derthick M. The Lawyers Did It: The Cigarette Manufacturers' Policy Towards Smoking and Health / Martha Derthick // Legality and Community: On the Intellectual Legacy of Philip Selznick, edited by Robert A. Kagan, Martin Krygier, and Kenneth Winston. – Oxford: Rowman & Littlefield, 2002. – P.281–294.
3. Fried Ch. The Lawyer as Friend: The Moral Foundations of the Lawyer Client Relation / Charles Fried // Yale Law Journal. – Vol.85 (1976). – P.1060–1089.
4. Green B. A. The Role of Personal Values in Professional Decisionmaking / Bruce A. Green // Georgetown Journal of Legal Ethics. – Vol.19 (1997). – P.50–72.
5. Luban D. The Ethics of Lawyers / David Luban. – Dartmouth, 1994. – 521 p.
6. Parker Ch. E., Rosen R. E., Nielsen V. L. The Two Faces of Lawyers: Professional Ethics and Business Compliance With Regulation / Christine E. Parker, Robert E. Rosen, and Vibeke Lehmann Nielsen // The Georgetown Journal of Legal Ethics [Vol.22:201], 2009. – P.201–248.
7. Reichman N. Moving Backstage: Uncovering the Role of Compliance Practices in Shaping Regulatory Policy / Nancy Reichman // Schlegel, Kip, and David Weisburd. White-Collar Crime Reconsidered. – Boston: Northeastern University Press, 1992. – P.244–268.
8. Simon W. H. Wrongs of Ignorance and Ambiguity: Lawyer Responsibility for Collective Misconduct / William H. Simon // Yale Journal of Regulation. – 2005. – 22 (1). – P.1–35.

Tkachenko K. O., graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ms.katerina@ukr.net

Lawyer's professional ethics in work with corporations: games with the law – the question of normativity

The paper is devoted to the study of legal ethics specifics in its application to corporate activities, namely, the phenomenon of games with the law and strategies of so-called lawyers-gamers. There have been analyzed the «light» and «difficult» forms of gaming in the jurisprudence. «Easy form» means to provide consultations emphasizing not on how to comply with the law without harming business, but on how to bypass this law minimizing its influence. In «difficult» form, the lawyer aims at avoiding absolute legislative regulation. A similar collision of professional ethics has been analyzed from a variety of perspectives, based on leading research of contemporary foreign ethicists and lawyers.

Keywords: legal ethics, corporation, normativity, law, society.

УДК 378.4+177:378.24;378.1

Гриценко М. В.,
кандидат філософських наук,
провідний науковий співробітник відділу
політики та врядування у вищій освіті,
Інститут вищої освіти НАПН України
(Україна, Київ), mari_na@ukr.net

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ:
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД**

Актуалізується необхідність реформування національної системи освіти в Україні, що має супроводжуватися забезпеченням культури якості вищої освіти, і стати своєрідним фундаментом демократичних трансформацій, які стосуються всієї національної соціальної системи. Розкрито основні параметри та змістовні характеристики культури якості вищої освіти в контексті реформування університетської освіти. Проаналізовано досвід європейських університетів, зокрема роль студента та викладача в контексті забезпечення культури якості вищої освіти. Розглянуто рекомендації для покращення якості викладання і навчання в європейських інституціях вищої освіти. Насолоюється, що забезпечення культури якості університетської освіти можливе шляхом накопичення досвіду реалізації освітніх потреб і прав учасників освітнього процесу, створення європейської системи забезпечення якості, складовою якої мають стати: інституціалізація вищої освіти, академічна свобода (свобода навчання і свобода викладання), автономія університетів, збереження кращих традицій

фундаментальності, задоволення потреб трансформаційного періоду в інтеграції та інтернаціоналізації.

Ключові слова: вища освіта, якість освіти, університет, освітня модель, культура якості вищої освіти, академічна свобода, автономія університету, студент, викладач, науково-дослідна діяльність, освітні перетворення.

Відсутність забезпечення культури якості вищої освіти на національному, регіональному та локальному рівнях за участю державних, громадських та професійних стейкхолдерів актуалізує проблему культури якості вищої освіти.

В стратегії реформування вищої освіти в Україні до 2020 року [6] підкреслюється, що за кількісним показником – охоплення вищою освітою – Україна перебуває в числі перших 10–15 країн світу. За якістю освіти з менеджменту місце України коливається біля сотого. Переконають нас в цьому рейтингові позиції України за складовими Глобального індексу конкурентоспроможності (дослідження Світового економічного форуму).

Таблиця 1 [6]

	2010/ 2011	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015
Якість системи освіти в цілому	56	62	70	79	72
Стан вищої і професійної освіти (в цілому)	46	51	47	43	40
Якість освіти з менеджменту бізнесу	108	116	117	115	88
Якість початкової освіти	49	52	43	37	40
Якість вищої математичної і природничої освіти	42	36	34	28	30
Охоплення вищою освітою	8	7	10	10	13
Кількість країн, які брали участь в дослідженні	139	142	144	148	144

Відсутність забезпечення культури якості вищої освіти на національному, регіональному та локальному рівнях за участю державних, громадських та професійних стейкхолдерів актуалізує проблему культури якості вищої освіти.

На часі створення системи забезпечення та постійного поліпшення якості вищої освіти, яка відповідає рекомендаціям і стандартам європейського простору вищої освіти (ЄВПО), враховує кращі світові практики та виступає головною технологією досягнення відповідності освітньої системи вимогам і потребам суспільства та особистості.

Усвідомлення науковим співтовариством необхідності забезпечення культури якості університетської освіти і пошуку оптимальної освітньої моделі на засадах академічних цінностей викликало гострий інтерес до опублікованих праць з питань посилення вимог до якості сучасних знань і освітньої діяльності установ, що їх забезпечують.

Серед вітчизняних науковців, які досліджують проблеми забезпечення якості університетської освіти, академічної свободи, автономії університетів слід

назви В. Андрущенко, М. Згуровського, В. Єрмоленка, С. Калашнікову, С. Курбатова, В. Лугового, В. Рябенка, В. Савельєва, О. Слюсаренко, Ж. Таланову, С. Пролеєва, О. Кузьменко, М. Колотило та інших.

Роботи зарубіжних дослідників Л. Харвея, Б. Стенсекера, Дж. Ланареса, Ю. Еглерса, П. Велса, Д. Флорей та інших присвячені розумінню поняття і формулюванню концепту культури якості освіти, а також питанню формування власне самої культури процесу забезпечення якості освіти у конкретних освітніх інституціях.

Проблема культури якості освіти реалізується низкою проектів: Examining Quality Culture in European Higher Education Institutions (EQC) (Дослідження культури якості у Європейських закладах вищої освіти); Quality culture in European universities: a bottom-up approach. Report on the three erounds of the Quality Culture project 2002–2006 (Brussels, EUA) (Культура якості в європейських університетах: ієрархічний підхід); Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти України (TRUST).

Для вищої освіти в ЄС виділяють 5 головних пріоритетів:

- збільшення кількості випускників з вищою освітою;
- покращення якості і релевантності викладання і навчання;
- підтримка мобільності студентів і викладачів, а також транскордонна співпраця;
- посилення «трикутника знань», більший зв'язок між освітою, дослідженнями та інноваціями;
- створення ефективного управління і механізмів фінансування вищої освіти.

Окремої уваги заслуговують засадничі спостереження про систему забезпечення якості в європейських країнах [4]:

Культура забезпечення якості: наявність стратегії, політики і атмосфери внутрішнього забезпечення якості ВНЗ;

- культура забезпечення якості: автономія ВНЗ як передумова ефективності процесів забезпечення якості;
- культура забезпечення якості: зовнішнє забезпечення якості як функція незалежної агенції та спрямованість зовнішньої оцінки якості на покращення результатів діяльності ВНЗ (enhancement-led evaluation);

– мотивація щодо забезпечення якості: що і чому фінансує держава?

– забезпечення якості наукової діяльності: від індексу цитувань до peer review (незалежної оцінки);

- взаємодія університетів зі стейкхолдерами;
- реформування третього циклу вищої освіти;
- інтернаціоналізація як інструмент забезпечення якості;
- роль студентів в процесах забезпечення якості.

Переконливими є рекомендації для покращення якості викладання і навчання в європейських інституціях вищої освіти [9], серед яких:

– отримання всіма викладачами обов'язкової сертифікованої педагогічної підготовки до 2020;

– рішення про працевлаштування і посадову промоцію академічного персоналу слід приймати з врахуванням оцінки викладацьких компетенцій;

– запровадити у ВНЗ системи консультування, менторства і супроводу студентів у навчанні;

– втілити цілісну стратегію інтернаціоналізації (мобільність, курикулум, досвід викладачів, англійська і друга іноземна мови, міжкультурні навички, міжнародні союзи, тощо);

– ВНЗ мають запровадити крос, транс та між-дисциплінарні підходи до викладання, навчання та оцінювання, допомагаючи студентам розвивати підприємливий і відкритий для інновацій спосіб мислення;

– ВНЗ повинні допомогти викладачам здобути навички онлайн- та інших форм викладання і навчання і використати всі можливості для покращення якості.

Чому європейський досвід забезпечення культури якості вищої освіти є таким важливим для українського соціуму? На переконання фахівців [4], тільки з накопиченням і багаторазовим повторенням досвіду окремих осіб – студентів, викладачів, адміністраторів – в академічній громаді почне творитися сукупність стійких форм діяльності, тобто її *культура*. Так в результаті накопичення європейським соціумом відповідних навичок й умінь була природним чином сформована культура забезпечення якості освіти.

Наразі повна й послідовна система забезпечення якості, в європейському розумінні, відсутня в українській вищій школі. Вітчизняні дослідники стверджують, що ВНЗ частково реалізують її у формі процедур моніторингу якості. Вони виконують їх на основі однакових для всіх університетів, встановлених і спущених «згори» критеріїв, причому різноманітність навчальних закладів не враховується. Немає процедур стратегічного планування розвитку університетів, а також реальної мети для підвищення рівня освіти. Управління вищою освітою здійснюється в реальному часі жорстко централізованою адміністративно-командною системою, у якій практично немає місця для діяльності ВНЗ відповідно до їх власних планів та цілей. Діяльність персоналу ВНЗ пов'язана із надзвичайно високим обсягом бюрократії, оскільки офіційне звітування про «результати» стає більш важливим, ніж самі досягнення. Повна відсутність часу не дозволяє навіть думати про якість результатів, перебуваючи в безперервному процесі звітності. Студентів, викладачів, роботодавців, урядових і неурядових організацій «єднає» відсутність мотивації до підвищення якості освіти. Не існує зв'язків між продуктивністю ВНЗ і обсягами ресурсів, отриманих від держави. Тому університети не вмотивовані розвиватися, об'єктивно виконувати самооцінку. Як наслідок, вони демонструють невисоку ефективність [4].

Олена Руснак [5, с. 19] переконує, що в країнах Європи студенти безпосередньо впливають на діяльність кафедри, курсу, факультету, навіть мають змогу на рівні з міністрами освіти визначати майбутнє національної вищої освіти. Завдяки Tempus-проектів «TRUST» українські студенти можуть ознайомитися зі шляхами забезпечення рівня якості освіти у країнах Європи та краще зрозуміти цей процес і можливості адаптації європейського досвіду в Україні.

Важливим для розвитку особистості студента на засадах академічних цінностей та забезпечення якості вищої освіти нам видається досвід Бредфордського університету (Великобританія) [1, с. 37].

Університет повністю підтримує студентів у їхньому особистісному розвитку. Можливості навчання та бажані результати студентів враховані у програмах та відповідних модулях. Програми також передбачають розвиток дисциплінарних, професійних та особистісних вмінь та навичок студентів. Такий підхід дає можливість студентам повністю бути впевненими у своєму прогресі та отриманих знаннях, що дозволить створити відповідний план дій для досягнення мети. Всі студенти, які навчаються довше, ніж один семестр, регулярно отримують огляд своїх академічних успіхів та рекомендації щодо особистісного розвитку.

Такий огляд успішності повинен відповідати потребам кожного студента. Наприклад, в огляді успішності для випускників університетів слід більше звертати увагу на життєві перспективи, перегляд загальних цілей, ніж окремо виділяти специфічні професійні можливості, які є більш важливими для студентів молодших курсів. Формат та структура такого огляду буде різнитися відповідно до курсу або програми.

Для того, щоб повністю врахувати навички та професійні досягнення студентів, курси включають в себе певні стратегії, які допомагають особистісному розвитку студентів. Курси можуть мати вигляд однієї з моделей [8, с. 115], які наведені нижче.

Модель 1 – заснована на можливостях

Студентам надаються можливості для розвитку професійних/базових навичок та особистісного прогресу. Такі можливості враховані у програмах та вже закладені у розкладі. Досягнення та прогрес студентів вносяться в огляд успішності та особистісного розвитку. Студентам пропонується обирати додаткові дисципліни, як частину їхнього плану особистісного розвитку, але це не є обов'язковим.

Модель 2 – заснована на прогресі та успіхах

Ця модель включає всі особливості моделі 1. Проте додаткові заняття, які допомагають розвитку навичок та особистісному розвитку, внесені до відповідних програм та оцінюються через систему модульного контролю. Модулі, які передбачають розвиток специфічних навичок особистісного розвитку, враховуються в одну, як мінімум програму.

Модель 3 – оцінювання прогресу

Ця модель об'єднана з моделлю 2. Крім того, передбачається наявність базових модулів на всіх стадіях проведення курсу. Оцінювання специфічних аспектів особистісного розвитку студентів здійснюється за допомогою діагностичних, нормативних та сумативних тестів. Модель передбачає використання планів особистісного розвитку студентів.

Як особистісний розвиток підтримує наші головні навчальні цілі. Особистісний розвиток повністю підтримує наші навчальні цілі, як у вивченні, так і в навчанні та стратегії оцінювання.

Головні навчальні результати, очікуванні від всіх студентів:

- Предметні та професійні знання;
- Ефективність спілкування в інформаційний період;
- Ефективна робота в команді і групах в надзвичайно різноманітному суспільстві;
- Незалежність та навчання впродовж життя;
- Успішність студентів та можливість працевлаштування.

Для досягнення цих результатів План особистісного розвитку забезпечить студентів можливостями:

- Усвідомлювати свій рівень знань предмета, особистісний та професійний розвиток та розробляти план дій для покращення результатів навчання;
- Відображати свій прогрес, інтегрувати досвід та готувати документи/презентації, які демонструють розвиток;
- Усвідомлювати досвід та прогрес в ситуаціях, які передбачають співпрацю та різноманіття;
- Розробляти плани, які відображають індивідуальні прагнення студентів, та підтримують їхній розвиток, як незалежних особистостей;
- Підбирати інформацію, яка допоможе в плануванні кар'єри та оцінюванні можливостей.

Принципи

1. Студенти отримують регулярний огляд свого прогресу, який включає підтримку особистісного розвитку.

2. Можливості для розвитку професійних/основних вмінь та особистісний розвиток повністю враховані в програмах та модулях.

3. Можливості для розвитку професійних/основних вмінь закладені у розклад таким чином, що вони відповідають загальним цілям та програмі навчання.

4. Студенти можуть слідкувати за своїми успіхами у навчанні, вести облік особистісного розвитку через Інтернет.

Дуже важливим для забезпечення якості вищої освіти нам видається європейський досвід [4] залучення студентів до цього процесу.

У кінці XX ст. студентський політичний активізм розглядався європейськими фахівцями з вищої освіти як «загроза подальшому розвитку університету разом із підвищенням вартості навчання та бюрократизацією університету [10, с. 203].

Наразі ситуація докорінно змінилася, досвід окремих європейських країн засвідчує наступне.

Великобританія. За останні роки, залучення студентів у процеси забезпечення і покращення якості стали вищим пріоритетом для ВНЗ Великобританії і мають чітко встановлені механізми. Студентський досвід навчання і його якості залежить від них також. Студентський голос чується, їхню точку зору серйозно беруть до уваги і враховують як в перевірках, так і у їх висновках. Місце студентів в забезпеченні якості (QA) і їхня роль у процесах зовнішньої і внутрішньої QA не лише просто визнається і декларується, а стає все важливішою у переважній більшості ВНЗ.

Шотландія. Покращення студентського досвіду навчання є серцевиною досягнення високої якості освіти у Шотландії. Студенти відіграють дуже важливу роль в організації якісної вищої освіти. Вони мають свою власну службу розвитку, організацію SPARQS (student participation in quality Scotland), студенти також є повноцінними членами організацій, які проводять перевірки вишів і їхня роль у внутрішніх перевірках також збільшується. Є ціла низка причин глибшого і ширшого залучення студентів у процеси, які мають за мету підвищення якості освіти. Студентське навчання у ВНЗ має академічно прогресувати. Робота з поліпшення навчального процесу є головною мотивацією студентської участі в ньому. Ефективне залучення студентів

в організаційну сферу з покращення якості дозволяє студентам діяти набагато активніше, проявляти свою ініціативу у сфері, від якості якої залежить досвід навчання студента [4].

Норвегія. В документі «The Quality convergence study project. Self-analysis document from the Norwegian agency for quality assurance in education (NOKUT15)» від 27 лютого 2004 року чітко прописано місце студентів у вищому навчальному закладі і їх роль в забезпеченні і покращенні якості освіти. Правила NOKUT наголошують на необхідності студентського представництва у різних робочих обговореннях питань акредитації та аудиту ВНЗ. Студенти мають не менш ніж два представники у вченій раді ВНЗ та факультетів, відділів і головних департаментів ВНЗ, які займаються плануванням, прийняттям рішень, їхньою імплементацією та оцінюванням результатів діяльності на предмет відповідності стандартам якісної освіти у ВНЗ. Студентська точка зору не повинна занедбуватись а враховуватись на згаданих рівнях роботи ВНЗ. У Норвегії горизонтальне і вертикальне студентське представництво в керуючих органах вишів дає можливість студентам отримувати інформацію про їхній вплив на підвищення і забезпечення якості. Прийняття рішення на різних рівнях ВНЗ зазвичай враховує внутрішню оцінку і кінцеві звіти. І тут студенти серйозно впливають на внутрішню оцінку вишів. Програма контролю і оцінювання якості, яку провадять студенти делегована їм і є частиною загальної системи QA в цій країні [4].

Швеція. У шведській системі вищої освіти студенти мають чітко визначені і широкі права у сфері забезпечення і покращення якості вже від 60-х років минулого століття. Студентські права у цій сфері розвивались поступово протягом останнього пів століття. Студентські права щодо оцінки курсів регулюються Актами і Постановою про вищу освіту. Обговорення рівня і масштабів студентського залучення триває і далі. Не дивлячись на тривалість цього процесу студенти вже сьогодні мають широкі права у сфері підвищення якості, оцінки і прийняття рішень. В згаданій Постанові чітко прописано, що студенти повинні бути представлені у всіх нарадах та робочих групах, які приймають рішення, і діяльність яких стосується навчальних програм і різних студентських справ. Це означає, що студенти мають своїх представників у вчених радах університету і факультетів, а також у різних комісіях та робочих групах (наприклад, стосовно змін у розкладі чи в екзаменаційних процедурах). Так само студенти є завжди представлені у різних перевірочних комісіях. Вони проводять опитування щодо справи оцінки курсів, перевірки предметів і програм. Агенції все більше наполягають на якомога сильнішій участі студентів і представлені студентських точок зору щодо покращення якості освіти. З 14 членів ради агенції два місця належать студентам, і це дає їм можливість брати участь у дискусіях стосовно принципів оцінки якості освітнього процесу. Важливим є залучення студентів у різні робочі підготовчі робочі комісії, які випрацьовують нові навчальні плани, вносять зміни у навчальні плани, розклади й екзаменаційні процедури. Поряд з цим є звичне їх залучення в оціночних опитуваннях чи в аудитах, опитуваннях у контексті вивчення думок студентів щодо покращення програм і дисциплін. Це стосується рівня самооцінки закладу і також зовнішнього оцінювання [4].

Для забезпечення якості вищої освіти надзвичайно важливою, ключовою є роль викладача.

При цьому між університетом, студентами й викладачами встановлюються партнерські взаємини, які в першу чергу пов'язані з наданням університетам академічних свобод.

Академічна свобода – це ситуація, за якої представник академічного співтовариства може виконувати свої обов'язки без збитку для свого академічного або суспільного статусу. Перший академічний обов'язок викладача – навчати студентів і проводити дослідження, у свою чергу це накладає на викладача додаткові зобов'язання, наприклад, «серйозного обґрунтування своїх міркувань і перевірки даних, що наводяться, правильної поведінки із студентами, адміністрацією, колегами з інших вузів, оцінювання кандидатів на академічні посади за академічними стандартами об'єктивного оцінювання робіт колег і студентів відповідно до інтелектуальних критеріїв, незалежно від політичних або релігійних переконань автора або його особистих якостей тощо [11, с. 20].

«Академічна свобода викладача, – на переконання Едварда Шілса – це можливість обирати спосіб своєї інтелектуальної діяльності, а також визначати, чому вчити студентів у межах свого предмету, що досліджувати і за якою тематикою друкувати статті [11, с. 20].

Академічна свобода не розповсюджується на участь викладача в незаконних, наприклад, терористичних операціях, на дії, що підлягають осуду з погляду суспільної моралі. Викладач не може присвячувати значну частину своїх лекцій викладу власної точки зору на той або інший предмет, навіть якщо тема обговорення належить до його профілю спеціалізації. Велика частка навчання повинна базуватись на фактах, емпіричних доказах, узагальненнях тощо, а не на оцінних думках [11, с. 21]. Саме в цьому і полягає академічна відповідальність викладача. Крім того, викладач, як особистість несе відповідальність за вплив своїх рішень та діяльність на суспільство та оточуюче середовище, що реалізується через прозору та етичну поведінку.

Тому, проблема професійної підготовки викладачів до роботи є надзвичайно актуальною в теорії й практиці сучасної освіти. Непідготовлені викладачі часто не можуть проявити академічну відповідальність та усвідомити свою академічну свободу. Іноді, непідготовлені вчителі обмежують свободу власної думки своїх вихованців.

На особистісному рівні умовами ефективності освітньої діяльності є певні характеристики педагога, і насамперед його креативність у професійній сфері; володіння сучасними педагогічними технологіями передачі навчальної інформації, інноваційними методами активізації навчального процесу; здатність до системного бачення професійної реальності; наявність рефлексивної та комунікативної культури (включаючи його вербальний імідж, володіння невербальними засобами комунікації, моделями і стилями – науковим, публіцистичним, діловим); вміння здійснювати групову самоорганізацію учнів (як діалогічного, так і полілогічного характеру); встановлювати «зворотний зв'язок» і долати комунікативні бар'єри (логічний, стилістичний, семантичний, фонетичний та ін.). Управління якістю передбачає систематичну оцінку ефективності освітнього процесу з точки зору реалізації

основних стратегій особистісного розвитку (які повинні бути забезпечені багаторівневим педагогічним комплексом цінностей, цілей, знань, методів, ресурсів): духовний розвиток в єдності його ціннісно-нормативної, когнітивної та технологічної сторін; соціальний розвиток особистості (як суб'єкта соціальних відносин і професійних знань, умінь, навичок) і фізичний розвиток [2, с. 236–237].

Якісна вища освіта має стати гарантом того, «що викладач і студенти – основні дійові особи вищого навчального закладу, між якими встановлюються солідарність, взаєморозуміння і взаємопідтримка. Вони повинні являти собою єдину аудиторію, єдину освітню істоту, що живе і творить впродовж академічного часу». Якість роботи викладацького складу в умовах сучасної України має забезпечуватись поєднанням методів контролю та стимулювання. Зрозуміло, що стимулювання (моральне та матеріальне) має йти на крок попереду контролю та вимог, що, на жаль, зовсім не відповідає усталеній традиції роботи з кадрами в українській вищій освіті. Отже, першою засадничою умовою зростання якості роботи викладача має стати нищення ганебних традицій. Зростання аудиторних годин у навчальному навантаженні; необхідність готувати якісні методичні матеріали до нових дисциплін за відсутності доступу до найновішої наукової літератури (а також вирішувати всі проблеми з друком та виданнями); перманентне укладання та переукладання (у зв'язку з новими вимогами) навчальних програм; потреба підвищувати свій фаховий та науковий рівень; виконання громадських доручень; позааудиторна робота зі студентами; робота за сумісництвом і багато іншого – все це сьогодні лежить нестерпним ярмом на ший українського викладача вищої школи. Фоном такої надексплуатації є неадекватна зарплата і як наслідок зростаюча корупція. Останнє явище – це деморалізатор і розбещувач не лише студентської молоді, це і хронічна депресія та втрата здоров'я у тих багатьох викладачів, які працюють по совісті і за покликанням, але не в силі послабити корумповану систему і часто навіть самі в очах громадськості змушені носити несправедливе клеймо хабарника (спрацьовує принцип «вони всі такі») [2, с. 237].

Висновки. Формування культури якості університетської освіти постає глобальною цінністю і умовою стратегічного розвитку конкурентоспроможного суспільства. Для забезпечення культури якості освіти необхідні істотні структурні зміни, які повинні мати за мету розвиток участі суспільства в забезпеченні якості освіти. Для цього необхідно визнати, що проблема української освіти не вирішується лише адміністративними або законодавчими вольовими рішеннями «згори», а потребує глибших суспільних перетворень. Основою для участі суспільства в процесах забезпечення якості освіти є культура оприлюднення інформації про досягнення ВНЗ і механізми громадського контролю. Університет краще служитиме суспільству на засадах академічних цінностей: автономії вищих навчальних закладів, академічної свободи, академічної доброчесності, відповідальності, довіри тощо. Одним із шляхів реформування системи освіти, забезпечення культури якості університетської освіти є накопичення досвіду реалізації освітніх потреб і прав

учасників освітнього процесу, створення європейської системи забезпечення якості, складовою якої мають стати: інституціалізація вищої освіти, академічна свобода (свобода навчання і свобода викладання), автономія університетів, збереження кращих традицій фундаментальності, розвиток віртуальних університетів і дистанційних форм навчання, які виникають тільки за допомогою сучасних інформаційних технологій, задоволення потреб трансформаційного періоду в інтеграції та інтернаціоналізації.

Список використаних джерел

1. Гриценко М. В. Академічні цінності університетської освіти як чинник розвитку особистості студента // Особистість студента і соціокультурне середовище університету в суспільному контексті. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – 2 червня 2017 р., м. Київ: Вступне слово В. І. Рябенка. – Київ, 2017. – С.36–39.
2. Гриценко М. В. Рівний доступ до якісної вищої освіти в контексті формування «суспільства знань» // Феномен університету в контексті «суспільства знань»: монографія (рукопис) / [В. П. Андрущенко, І. М. Предборська, Є. А. Пінчук, І. В. Степаненко та ін.]. – К., 2014. – 256 с.
3. Єрмоленко В. Викладач чи студент – хто має бути в центрі освітнього процесу? / В. Єрмоленко // Європейський освітній портал: Статті та аналітика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: osvita.ua/vnz/high_school/4900/.
4. Забезпечення якості вищої освіти: європейські кращі практики для України [Електронний ресурс] [Автор. кол.: Г. Воскобойникова, М. Головянко, С. Гришко, О. Деджора, Т. Добко та ін.]; Упорядник: Тарас Добко. – Режим доступу: <http://education-ua.org/ua/analytics/305-zabezpechennya-yakosti-vishchoji-osviti-evropejski-krashchi-praktiki-dlya-ukrajini>.
5. Імператив якості: вчимося цінувати і оцінювати вищу освіту: навч. посіб. / За ред. Т. Добка, М. Головянко, О. Кайкової, В. Терзіяна, Т. Тихонена. – Львів: Видавництво «Компанія «Манускрипт, 2014». – 572 с.
6. Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/content/strategiya-reformuvannya-vishhoi-osi-2020>.
7. Филип Г. Альбах. Академічна свобода: реалистическая оценка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ihe.nkaoko.kz/archive/14/292/>.
8. Циркун О. І. Стратегія навчання, викладання та оцінювання, 2005–2009 рр. Бредфордського університету / О. І. Циркун // Вища освіта: шляхи розвитку та забезпечення якості – К.: КНЕУ, 2010. – С.108–129.
9. EU high level group: train the professors to teach року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-554_en.htm?locale=en
10. Perkin Harold. History of Universities / International higher education: an encyclopedia / edited by Philip G. Altbach – Garland Publishing Inc., New York & London, 1991. – P.169–204.
11. Shils Edward. Academic Freedom / Edward Shils // International higher education: an encyclopedia / edited by Philip G. Altbach. – Garland Publishing Inc. New York & London, 1991. – P.1–22.

References

1. Hrytsenko M. V. Akademichni tsinnosti universytetskoї osvity yak chynnyk rozvytku osobystosti studenta // Osobystist studenta i sotsiokulturne seredovyshche universytetu v suspilnomu konteksti. Materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii. – 2 chervnia 2017 r., m. Kyiv: Vstupne slovo V. I. Riabchenka. – Kyiv, 2017. – S.36–39.
2. Hrytsenko M. V. Rivnyi dostup do yakisnoi vyshchoi osvity v konteksti formuvannya «suspilstva znan» // Fenomen universytetu v konteksti «suspilstva znan»: monohrafiia (rukopys) / V. P. Andrushchenko, I. M. Predborska, Ye. A. Pinchuk, I. V. Stepanenko ta in.]. – K., 2014. – 256 s.
3. Iermolenko V. Vykladach chy student – khto maie buty v tsentri osvithnoho protsesu? / V. Yermolenko // Yevropejskyi osvitnii portal:

Statti ta analytika [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: osvita.ua/vnz/high_school/4900/.

4. Zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity: yevropeiski krashchi praktyky dlia Ukrainy [Elektronnyi resurs] [Avtor. kol.: H. Voskoboinykova, M. Holovianko, S. Hryshko, O. Dzhedzhora, T. Dobko ta in.]; Uporiadnyk: Taras Dobko. – Rezhym dostupu: <http://education-ua.org/ua/analytics/305-zabezpechennya-yakosti-vishchoji-osviti-evropejski-krashchi-praktiki-dlya-ukrajini>.

5. Imperatyv yakosti: vchymosia tsinuvaty i otsiniuvaty vyshchu osvitu: navch. posib. / Za red. T. Dobka, M. Holovianko, O. Kaikovoi, V. Terziiana, T. Tikhonena. – Lviv: Vydavnytstvo «Kompaniia «Manuskrypt, 2014». – 572 s.

6. Stratehiia reformuvannia vyshchoi osvity v Ukraini do 2020 roku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://mon.gov.ua/content/strategiya-reformuvannya-vishchoi-CC%88-osviti-2.0.doc>.

7. Fylyp H. Altbakh. Akademicheskaia svoboda: realystycheskaia otsenka [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ihe.nkaoko.kz/archive/14/292/>.

8. Tsyrukun O. I. Stratehiia navchannia, vykladannia ta otsiniuvannia, 2005–2009 rr. Bredfordskoho universytetu / O. I. Tsyrukun // Vyscha osvita: shliakhy rozvytku ta zabezpechennia yakosti – K.: KNEU, 2010. – S.108–129.

9. EU high level group: train the professors to teach roku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-554_en.htm?locale=en

10. Perkin Harold. History of Universities / International higher education: an encyclopedia / edited by Philip G. Altbach – Garland Publishing Inc., New York & London, 1991. – P.169–204.

11. Shils Edward. Academic Freedom / Edward Shils // International higher education: an encyclopedia / edited by Philip G. Altbach. – Garland Publishing Inc. New York & London, 1991. – P.1–22.

Grytsenko M. V., Candidate of Philosophical Sciences, Leading Researcher of the Department of Policy and Governance in Higher Education, Institute of Higher Education of NAPS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), mari_na@ukr.net

Providing quality culture in higher education: foreign experience

The article emphasizes the necessity of reforming the national education system in Ukraine, which should be accompanied by the maintenance of a culture of quality of higher education, and become a peculiar foundation for democratic transformations that apply to the entire national social system. The main parameters and meaningful characteristics of the culture of quality of higher education in the context of the reform of university education are revealed. The experience of European universities, in particular the role of a student and a lecturer in the context of providing a culture of quality of higher education is analyzed. Recommendations for improving the quality of teaching and learning in European institutions of higher education are considered. It is stressed that the provision of the quality culture of university education is possible through the accumulation of experience in the implementation of educational needs and rights of participants in the educational process, the creation of a European quality assurance system, which should include: institutionalization of higher education, academic freedom (freedom of education and freedom of teaching), universities autonomy, preservation the best traditions of fundamentalism, the satisfaction of the needs of the transformational period in integration and internationalization.

Keywords: higher education, quality of education, university, educational model, culture of higher education quality, academic freedom, university autonomy, student, lecturer, research activity, educational transformation.

* * *

УДК 1.147

Силадій І.,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Поняття педагогічного дискурсу в сучасних наукових дослідженнях

Дійсна демократизація освіти можлива лише на дискурсній основі, де кожен з учасників навчально-виховного процесу має можливість висловлювати власну думку, відстоювати її під час перманентних дискусій.

Тому останнім часом особлива увага дослідників спрямована на вивчення педагогічного дискурсу. Головною метою цих досліджень є, насамперед, лінгвістичний аспект суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників дискурсу з огляду на його тлумачення як ситуаційно й соціально визначеної мовленнєвої діяльності. Але розмаїті дискурсивні практики зумовлюють необхідність перегляду такого розуміння педагогічного дискурсу та перенесення ваги в його оцінці з суто лінгвістичного аналізу на соціальні фактори спілкування. Це спонукає до вивчення екстра-лінгвістичних факторів розгортання педагогічного дискурсу як мовної, комунікативної, ситуаційної, особистісно й статусно орієнтованої компетенції, яка визначається ustalеними в суспільстві сферами спілкування і соціальними інститутами.

Ключові слова: дискурс, педагогічний дискурс, особливості педагогічного дискурсу, елементи педагогічного дискурсу.

Поняття педагогічного дискурсу в сучасних наукових дослідженнях є як явище науковою категорією, яка розглядається в контексті нових парадигмальних установок в умовах «дискурсивного перевороту» і переходу до нової онтології. Термін дискурс (від лат. *discursus* – доведення, міркування; від фр. *discours* і англ. *discourse* – мова) як за частотою вживання, так і за кількістю наявних трактувань займає одне з перших місць у сучасній науці. Це явище отримало в гуманітарних науках різні назви, як-то «дискурс-бум» у роботах І. Т. Касавіна, «дискурсивний переворот» (R. Harge, U. Flick) або «парадокс дискурсу» за висловлюванням Н. Н. Білозерцевої. Етимологічно слово дискурс розкладається на дві складові частини: *dis* (у різних напрямках) і *course* (бігти), тобто буквально означає «різноспрямований рух». «Різноструменність» дискурсу визначає не тільки різні варіанти мови, а й безліч інтерпретацій, які найбільш повно реалізувалися в рамках дискурсів гуманітарних наук. Треба визнати, що теоретичні засади дискурсу досліджувалися багатьма зарубіжними та вітчизняними вченими.

Зважаючи на велику кількість дефініцій поняття «дискурс», треба означити, що існують різні підходи до класифікації визначень дискурсу. В рамках цілого ряду наукових дисциплін на сьогодні склалося три основних походу до його розуміння: дискурс як цільний оформлений мовленнєвий твір, обумовлений лінгвістичними та екстралінгвістичними характеристиками; вид мовної комунікації; спілкування, що реалізується в якому-небудь громадському інституті [2, с. 307].

Також багатозначність сучасних дефініцій дискурсу, за визначенням Т. В. Мельник, вкладаються в такі кластери:

1. Текстоцентрична інтерпретація дискурсу, де текст розглядається як комунікативна система, форма комунікативної ситуації (Т. Дридзе, І. Колегаєва); як семіосфера (С. Данилов, В. Красних, Ю. Лотман, М. Фуко, Ю. Габермас); як надтекст (Г. Бітенська, Н. Купіна, А. Лошаков).

2. Дискурс як мовлення, вписане в комунікативну ситуацію, як процес намірів мовця та інтерпретації слухачами (І. Агамалієва, В. Богданов, М. Макаров, Ю. Носар).

3. Дискурс як інституціонально заданий тип спілкування на основі соціокультурного контексту (Ф. Бацевич, В. Карасик, Г. Почепцов, Дж. Фішман).

4. Дискурс як замкнута цілісна комунікативна ситуація – подія, у яку занурюється текст і комуніканти на основі соціальних, культурних та етичних чинників (О. Селіванова) [3].

Дискурс також розглядається у трьох науково-методологічних напрямках, перший з яких, як за часом,

так і за розповсюдженістю визначень – лінгвістичний. У більшості робіт вітчизняних і зарубіжних вчених–лінгвістів під словом «дискурс» розуміється невербалізована мовно–розумова діяльність, реалізована в цілісному мовному творі, що включає в себе не тільки лінгвістичні, але й екстралінгвістичні компоненти [4, с. 19]. Зокрема, Н. Д. Арутюнова, узагальнюючи різні визначення дискурсу в мовознавстві, характеризує його як «зв'язний текст в сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, узятий в подієвому аспекті; мова, розглянута як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості (когнітивних процесах). Дискурс – це мова, «занурена в життя» [5, с. 136–137]. Дослідник Ю. С. Степанов додає до цього визначення: «... дискурс – це «мова в мові», але представлена у вигляді особливої соціальної даності. Дискурс реально існує не у вигляді своєї «граматики» і свого «лексикону», як просто мова. Дискурс існує насамперед і головним чином у текстах, але таких, за якими постає особлива граматика, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, – в кінцевому рахунку – особливий світ» [4, с. 19].

Другий напрям уживань терміну «дискурс», властивий соціологічному знанню, соціальній семіотиці та політології, в останні роки таке визначення вийшло за рамки науки і стало популярним в публіцистиці. Воно виходить насамперед з робіт французького філософа, історика і культуролога Мішеля Фуко. У його роботах дискурс являє собою соціально обумовлену організацію системи мови і дії, сукупність висловлювань, які можна досліджувати не тільки лінгвістично, через прояснення значень, що містяться в них, а й соціально, в ході певних дискурсивних практик. Дискурсивні практики розглядаються як сукупність анонімних історичних правил, які визначають умови виконання функцій висловлювання в дану епоху і для даного соціального, лінгвістичного, економічного чи географічного простору. Термін «дискурс» (а також похідний від нього термін «дискурсивні практики») характеризується стилістичною специфікою ідеології, що стоїть за цими правилами [6, с. 10].

Третій напрям може бути умовно названий філософським та може вважатися видом по відношенню до попереднього розуміння, але має значну специфіку. Він пов'язаний насамперед з ім'ям німецького філософа і соціолога Ю. Габермаса, який у 1980–90-х рр. трактує дискурс як особливий ідеальний вид мовної комунікації, який здійснюється в максимально можливому усуненні від соціальної реальності, традицій, авторитету, і має на меті критичний розгляд цінностей, норм і правил соціального життя. В рамках цього підходу центр ваги переноситься з суто лінгвістичного аналізу дискурсу на соціальні фактори спілкування: «Дискурс починає розумітися як складне комунікативне явище, не тільки включає акт створення певного тексту, а й відбиває залежність створюваного мовного твору від значної кількості екстралінгвістичних обставин – знань про світ, думок і конкретних цілей мовця як творця тексту» [7, с. 19].

Узагальнюючи погляди на природу дискурсу і його функції, О. Л. Михальова пропонує розуміти його як «вербалізацію певної ментальності, або такий спосіб

говоріння і інтерпретування навколишньої дійсності, в результаті якого не лише специфічним чином відбивається навколишній світ, але і конструюється особлива реальність, створюється свій (властивий певному соціуму) спосіб бачення світу, спосіб упорядкування дійсності» [8, с. 19].

Також дослідники розмежовують статусно–орієнтований (інституційний) і особистісно–орієнтований (персональний) дискурс. Інституційний дискурс являє собою спеціалізований клішований різновид спілкування між людьми, які можуть не знати один одного, але повинні спілкуватися відповідно до норм даного соціуму, використовуючи розширений код спілкування. Специфіка інституційного дискурсу розкривається в типі соціального інституту, який в колективній мовній свідомості позначений відповідним терміном, який узагальнений в ключовому концепті цього інституту (наприклад, медичний – здоров'я, педагогічний – навчання тощо). Це також пов'язується з певними функціями людей, громадськими ритуалами і поведінковими стереотипами, а також текстами, виробленими у цьому соціальному утворенні. Ядром інституційного дискурсу є спілкування базової пари учасників комунікації – лікаря і пацієнта, викладача і учня та ін. [9, с. 5]. Отже, інституційний дискурс як сфера професійного спілкування характеризується інтелектуальною взаємодією людей, представляє собою обмін інформацією в їх спільній професійній діяльності та особистісній взаємодії – співробітництві. З погляду В. І. Карасика, основними учасниками інституційного дискурсу є представники інституту (агенти) і люди, які звертаються до них (клієнти) [10, с. 6]. Зрозуміло, що педагогічний дискурс є дискурсом інституціональним.

Саме поняття «педагогічний дискурс» з'явилося в 70–і роки ХХ ст., коли воно стало частковою сферою загального дискурс–аналізу (Дж. Сінклер, М. Кулхард та ін.). Дослідники описували його як ситуаційно й соціально визначену мовленнєву діяльність. Головною метою цих досліджень був лінгвістичний аспект взаємодії вчителя і учня на уроці в класі. Основні проблеми: 1) вивчення «функцій висловів» (ствердження, питання, відповідь, команда і т.д.) та способів їх інтерпретації; 2) послідовність появи висловів різних функціональних типів; 3) способи, засоби і порядок уведення тем; закономірності розвитку тематичної структури дискурсу на уроці; 4) «право» мовців на мовлення: ким і як воно визначається, як реалізується. Для опису структури педагогічного дискурсу Дж. Сінклер і Р. Кулхард використовували рівневу шкалу, аналогічну рівневій організації мови: урок, взаємодія (трансакція), обмін, акт [там же].

Звернені до проблем дискурсу педагогічні дослідження вражають своєю широтою: від дискурсивного виміру цінностей та оцінки освітньої політики до вивчення медико–педагогічного, освітнього, педагогічного, рефлексивно–гуманістичного, соціально–освітнього, навчального, навчально–виховного дискурсів як засобів формування умінь, компетенцій, мислення та ін. Разом з тим, як і будь–який «модний» термін, слово дискурс в сучасних педагогічних дослідженнях часто вживається авторами в широкому спектрі еkleктичних значень, виконуючи «не так інформативну, скільки парольну функцію» [11, с. 38]. Наслідком природної

та штучної багатозначності стала аморфність змісту дискурсу в педагогіці. Можна говорити про те, що поняттю «дискурс» на сьогоднішній день притаманна проблема надлишкової визначеності, що звужує його евристичний і методологічний потенціали.

Серед багатьох визначень педагогічного дискурсу можна виділити погляд К. Михальської, яка розглядає педагогічний дискурс як «мовленнєву поведінку в тому класі мовленнєвих ситуацій, для котрих природа комунікативної події визначається як навчання та виховання у професійній та освітній діяльності» [12, с. 170]. Отже, «педагогічний дискурс» – це процес мовленнєвого й невербального спілкування між тим, хто навчає, і тим, хто навчається; складниками цього процесу є суб'єкти спілкування – адресант і адресат (з певним набором особистісних характеристик), які мають відповідну інтенцію, встановлюють між собою контакт; повідомлення, що містить навчальну інформацію; канал комунікації; контекст, що сприяє реалізації навчальної мети.

Крім цього існує багато специфічних проблем педагогічного дискурсу, які виходять у спробах визначення на перший план. Зокрема, С. Ф. Сергєєв обґрунтовує пріоритетність розгляду школи як динамічної системи циркулюючих організаційних, професійних і особистісних дискурсів, процес породження яких – це процес породження «культурного шару» [17, с. 14]. О. А. Леонова розглядає рефлексивно-гуманістичний дискурс педагогіки як дискурс, «що дозволяє осмислити педагогічну реальність як освітній простір, що розуміється як подія учителів та учнів» [9, с. 12]. Деякі дослідники розглядають проблему формування дискурсивної компетенції у різних суб'єктів дискурсу у процесі міжкультурного діалогу. Звернення до дискурсу здійснюється як до метафори, що визначає ключові наукові диспозиції педагогічної реальності (стійкі схильності до можливого і належного розуміння педагогічного знання і перспектив його подальшого розвитку). Як зазначає В. К. Пічугіна, на відміну від дискурсу як поняття дискурс як метафора дозволяє «компактно і нетривіально» передати будь-який зміст в обсязі, що значно перевершує обсяг, який був у ній спочатку закладений. Інституційність є для дискурсу дескриптивною ознакою, що вказує на причини виникнення і способи подолання протиріч, які виникають у педагогічному знанні при зміні культурних доміант [13, с. 26].

Спираючись на певні наукові напрацювання, слід зазначити, що педагогічний дискурс охоплює зовнішні (мета, засоби досягнення, об'єкт впливу, суб'єкт діяльності, результат) і внутрішні (мотивація, зміст, операції) компоненти. Як і будь-яка педагогічна діяльність, він виконує гностичну (пізнавальну), проєктувальну (перспективне планування завдань і способів їх розв'язання), конструктивну (співпраця педагога і вихованців), комунікативну (взаємодія педагога з учнями, колегами), організаторську (поетапність дій педагога і вихованців) функції. Разом з тим для дискурсу обов'язковим є наявність особистісного підходу (спрямованість на особистість, гуманістична природа), творчий, дослідно-експериментальний характер, стійка вмотивованість на пошук нового в організації навчально-виховного процесу [14, с. 84].

Загалом, увага до слова, тексту, дискурсу в педагогічних висловлюваннях самої різної природи та їх аналіз спонукають замислитися про шляхи розвитку педагогічного знання з точки зору його цінностей, новацій, подолати деякий егоцентризм, обумовлений приналежністю до педагогічної науки.

Як зазначають В. Андрущенко, О. Скубашевська, особливістю педагогічного дискурсу є те, що він може бути віднесеним до продуктивної інноваційної діяльності, оскільки серед його обов'язкових компонентів особливу роль відіграє творчість. Специфіка педагогічної творчості полягає в тому, що її об'єктом і результатом є творення особистості, а не образу, як у мистецтві, чи механізму, конструкції – як у техніці. Педагогічний процес розглядають як спільну творчість (співтворчість) педагога й вихованця в ситуації педагогічної взаємодії, у процесі якої відбувається педагогічне перетворення людини [1, с. 13].

Всі ці особливості безумовно, важливі для розуміння педагогічного дискурсу, однак, дослідники попереджають, що зведення його інституційних особливостей лише до специфіки комунікації агентів (вчитель – учень) звужує розуміння цього дискурсу. Звужує розуміння педагогічного дискурсу і виділення ключового концепту. Наприклад, І. В. Карасик в педагогічному дискурсі основним визнає концепт навчання [9, с. 16]. Але загальна зацікавленість в педагогічних проблемах і, зокрема, в освітньо-виховних проблемах, неможливість їх звести тільки до проблем навчання, швидше за все, вимагає розширення складу учасників (агентів) педагогічного дискурсу і обумовлює виділення (як ключового) іншого концепту (чи кількох). Деякі дослідники дотримуються точки зору, згідно з якою з позицій сучасних цілей навчання головною є комунікація. Головним в акті комунікації є не смислове наповнення тексту, не його мовна форма, а реалізація комунікативних цілей партнерів, для якої необхідним є текст – засіб досягнення цих цілей. Дискурс у зв'язку з цим – це не тільки продукт мовленнєвої діяльності, а й процес її створення, який визначається екстралінгвістичними факторами, тобто комунікативним контекстом і умовами спілкування [14, с. 13].

Отже, аналізуючи сучасні підходи можна стверджувати, що з позиції мовної особистості дискурс прирівнюється до комунікативної компетенції, тобто являє собою знання, вміння та навички, необхідні для підтримки спілкування; з позиції утворення тексту дискурс прирівнюється до мовної компетенції, тобто розглядає правильність побудови висловлювання; з позиції ситуації спілкування дискурс представлений у вигляді різних комунікативних ситуацій, особистісно та статусно-орієнтованих, і визначається прийнятими в суспільстві сферами спілкування і сформованими інститутами (інституційний дискурс). Педагогічний дискурс, будучи різновидом дискурсу в цілому, має мету – формування у свідомості адресата культурно-педагогічного концепту, до складу якого входять різні ознаки образного, понятійного, оціночного, інструментального характеру [15, с. 87].

Підводячи підсумки аналітичної розвідки тлумачення поняття «дискурс», можна погодитись із дослідницею Л. Колток, яка зазначає, що по-перше, дискурс не просто інше слово для позначення «дискусії», як його

іноді невірні трактують. Загалом дискурс має на увазі специфічний вид дискусії, тоді як під дискусією у принципі може розумітися будь-яка форма людської комунікації, байдуже, наскільки вона не врегульована або незв'язна; дискурс має на увазі, що обговорення слідує певним правилам. По-друге, дискурсний аналіз більш ніж просто аналіз тексту і тим більше поняття: йдеться про спосіб дослідження історичної семантики, який виходить за межі слова і пропозиції, навіть за межі тексту і текстуральності: при дискурсному аналізі йдеться не тільки про сказане, але і про те, що не було сказано або не могло бути сказано, оскільки певні мовні акти лежать зовні дискурсивного кодексу правил. По-третє, дискурс не є чимось, що пов'язано з окремою особою. Дискурс – це щось надіндивідуальне, навіть якщо окремі особи можуть впливати на дискурси і створювати їх [16, с. 91].

Список використаних джерел

- Андрущенко В. Технології сучасного педагогічного дискурсу / В. Андрущенко, О. Скубашевська // Вісник інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія. Педагогіка. Психологія: Зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. –К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип.14. – С.13–21.
- Поспелова Ю. Ю. Педагогічний дискурс і його характеристики / Ю. Ю. Поспелова // Вестник КГУ ім. Н. А. Некрасова. – 2009. – Вип.1. – Т.15. – С.307–310.
- Мельник Т. В. Навчально-педагогічний дискурс як типологізована соціально-культурна взаємодія / Т. В. Мельник [Електронний документ] Науковий вісник Донбасу: електрон. наук. фах. вид. / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2013. – №2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvd_2013_2_30.pdf.
- Роботова А. С. Современный педагогический дискурс / А. С. Роботова // Universum: Вестник Герценовского университета. – 2008. – №12. – С.19–25.
- Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. – С.136–137.
- Осипова С. И. Дискурс как объект педагогического анализа / С. И. Осипова, Е. И. Фомина // Сибирский педагогический журнал. – 2012. – №3. – С.9–12.
- Кубрякова Е. С. Виды пространств текста и дискурса // Категоризация мира: пространство и время. Матер. науч. конф. / Под ред. Е. С. Кубряковой, О. А. Александровой. – М.: Диалог; МГУ, 1997. – С.15–26.
- Михалева О. Л. Политический дискурс: способы реализации агональности / О. Л. Михалева [Электронный документ] Построение гражданского общества: Матер. Междунар. гуманитарного конгресса. – Иркутск: Изд-во Ирк. гос. пед. ун-та, 2002. – Ч.3: Русский язык: его современное состояние и проблемы преподавания. – С.96–105. – Режим доступа: <http://rus-lang.com/about/group/mikhaleva/state2/>
- Карасик В. И. Характеристики педагогического дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики: Сб. науч. тр. / Под ред. В. И. Карасика, Г. Г. Слышкина. – Волгоград: Перемена, 1999. – С.3–18.
- Карасик В. И. О типах дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. – Волгоград, 2000. – С.5–20.
- Слышкин Г. Г. Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. / Под ред. В. И. Карасика, Г. Г. Слышкина. – Волгоград: Перемена, 2000. – С.38–45.
- Михальская А. К. Педагогическое речеведение: Словарь–справочник. Изд. 2-е, испр. и доп. / Под ред. Т. А. Ладыженской, А. К. Михальской; сост. А. А. Князьков. – М.: Флинта: Наука, 1998. – 312 с.
- Пичугина В. К. Дискурс как педагогическое понятие: методологический и эвристический потенциалы / В. К. Пичугина // Известия Волгоградского гос. пед. ун-та. – 2012. – №10. – Т.74. – С.25–28.
- Елухина Н. В. Роль дискурса в межкультурной коммуникации и методика формирования дискурсивной компетенции / Н. В. Елухина // Иностранные языки в школе. – 2002. – №3. – С.9–12.
- Суворова С. Л. Феноменология исследования понятий «дискурс» и «педагогический дискурс» / С. Л. Суворова // Вестник Южно-Уральского гос. ун-та. Сер.: Образование. Педагогические науки. – 2012. – Вып.4 (263). – С.84–87.
- Колток Л. Педагогический дискурс та його роль в структурі інноваційних процесів у вищій школі / Л. Колток // Молодь і ринок. – 2010. – №10 (69). – С.88–92.

References

- Andrushhenko V. Tehnologii' suchasnogo pedagogichnogo dyskursu / V. Andrushhenko, O. Skubashevs'ka // Visnyk instytutu rozvytku dytyny. Ser.: Filosofija. Pedagogika. Psihologija: Zb. nauk. prac' / Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova. –K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2011. – Vyp.14. – S.13–21.
- Pospelova Ju. Ju. Pedagogicheskij diskurs i ego harakteristiki / Ju. Ju. Pospelova // Vestnik KGU im. N. A. Nekrasova. – 2009. – Vyp.1. – T.15. – S.307–310.
- Mel'nyk T. V. Navchal'no-pedagogichnyj dyskurs jak tipizovana social'no-kul'turna vzajemodija / T. V. Mel'nyk [Elektronnyj dokument] Naukovyj visnyk Donbasu: elektron. nauk. fah. vyd. / Lugan. nac. un-t im. T. Shevchenka. – 2013. – №2. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvd_2013_2_30.pdf.
- Robotova A. S. Sovremennij pedagogicheskij diskurs / A. S. Robotova // Universum: Vestnik Gercenovskogo universiteta. – 2008. – №12. – S.19–25.
- Arutjunova N. D. Diskurs / N. D. Arutjunova // Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar'. – M.: Sov. jencikl., 1990. – S.136–137.
- Osipova S. I. Diskurs kak ob'ekt pedagogicheskogo analiza / S. I. Osipova, E. I. Fomina // Sibirskij pedagogicheskij zhurnal. – 2012. – №3. – S.9–12.
- Kubryakova E. S. Vidy prostranstv teksta i diskursa // Kategorizacija mira: prostranstvo i vremja. Mater. nauch. konf. / Pod red. E. S. Kubryakovoj, O. A. Aleksandrovoj. – M.: Dialog; MGU, 1997. – S.15–26.
- Mihaleva O. L. Politicheskij diskurs: sposoby realizacii agonal'nosti / O. L. Mihaleva [Elektronnyj dokument] Postroenie grazhdanskogo obshhestva: Mater. Mezhdunar. gumanitarnogo kongressa. – Irkutsk: Izd-vo Irk. gos. ped. un-ta, 2002. – Ch.3: Russkij jazyk: ego sovremennoe sostojanie i problemy prepodavanija. – S.96–105. – Rezhim dostupa: <http://rus-lang.com/about/group/mikhaleva/state2/>
- Karasik V. I. Harakteristiki pedagogicheskogo diskursa / V. I. Karasik // Jazykovaja lichnost': aspekty lingvistiki i lingvodidaktiki: Sb. nauch. tr. / Pod red. V. I. Karasika, G. G. Slyshkina. – Volgograd: Peremena, 1999. – S.3–18.
- Karasik V. I. O tipah diskursa / V. I. Karasik // Jazykovaja lichnost': institucional'nyj i personal'nyj diskurs: Sb. nauch. tr. – Volgograd, 2000. – S.5–20.
- Slyshkin G. G. Diskurs i koncept (o lingvokul'turnom podhode k izucheniju diskursa) // Jazykovaja lichnost': institucional'nyj i personal'nyj diskurs: Sb. nauch. tr. / Pod red. V. I. Karasika, G. G. Slyshkina. – Volgograd: Peremena, 2000. – S.38–45.
- Mihal's'kaja A. K. Pedagogicheskoe rechevedenie: Slovar'–spravochnik. Izd. 2-е, ispr. i dop. / Pod red. T. A. Ladyzhenskoi, A. K. Mihal's'koj; sost. A. A. Knjaz'kov. – M.: Flinta: Nauka, 1998. – 312 s.
- Pichugina V. K. Diskurs kak pedagogicheskoe ponjatje: metodologicheskij i jevrsticheskij potencialy / V. K. Pichugina // Izvestija Volgogradskogo gos. ped. un-ta. – 2012. – №10. – T.74. – S.25–28.
- Eluhina N. V. Rol' diskursa v mezhkul'turnoj kommunikacii i metodika formirovanija diskursivnoj kompetencii / N. V. Eluhina // Inostrannye jazyki v shkole. – 2002. – №3. – S.9–12.
- Suvorova S. L. Fenomenologija issledovanija ponjatij «diskurs» i «pedagogicheskij diskurs» / S. L. Suvorova // Vestnik Juzhno-Ural'skogo gos. un-ta. Ser.: Obrazovanie. Pedagogicheskie nauki. – 2012. – Vyp.4 (263). – S.84–87.
- Koltok L. Pedagogichnyj dyskurs ta jogo rol' v strukturi innovacijnyh procesiv u vyshhij shkoli / L. Koltok // Molod' i rynek. – 2010. – №10 (69). – S.88–92.

Siladia I., applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Concept of pedagogical discourse in modern scientific researches

True democratization of education is possible only on a discursive basis, where each participant in the educational process has the opportunity to express his or her own opinion, to defend it during permanent discussions. Therefore, in recent years the special attention of researchers is directed at the study of pedagogical discourse. The main purpose of these studies is, first of all, the linguistic aspect of the subject–subjective interaction of participants in the discourse in view of its interpretation as situational and socially determined speech activity. But diverse discursive practices lead to the need to revise such an understanding of pedagogical discourse and to shift weight in its assessment with a purely linguistic analysis of social factors of communication. This leads to the study of extra–linguistic factors in the development of pedagogical discourse as a linguistic, communicative, situational, personality and status–oriented competence, which is determined by the areas of communication and social institutions established in society.

Keywords: *discourse, pedagogical discourse, peculiarities of pedagogical discourse, elements of pedagogical discourse.*

* * *

УДК 101+378.18

Червона Л. М.,
кандидат філософських наук, старший
науковий співробітник, провідний науковий
співробітник, Інститут вищої освіти НАПН України
(Україна, Київ), chervona_lesya@ukr.net

ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УНІВЕРСИТЕТАХ

Досліджуються проблемні аспекти розвитку студентського самоврядування в українських університетах. З'ясовуються суперечності функціонування студентського самоврядування в площині їх практичної реалізації в українських університетах. Висвітлюються причини, що призводять до таких суперечностей серед яких: низький рівень поінформованості студентів щодо сутності студентського самоврядування; не усвідомлення місії студентського самоврядування (як в житті університету, так і для власних можливостей); незнання механізмів діяльності та структури студентського самоврядування в університеті; відсутність достатнього досвіду і необхідних знань; не зацікавленість в рішенні академічних питань тощо. Показано, що самі студенти визнають в першу чергу власну незацікавленість і як результат демонструють низьку активність в громадській діяльності студентського самоврядування. Для подолання негативних тенденцій, які проявляються в пасивності студентства, пропонується звернути увагу на теорію соціальної ідентифікації, як на теоретичне підґрунтя, яке може практично формувати механізми організаційної поведінки активізуючи таким чином студентство загалом, студентське самоврядування, зокрема, та забезпечуючи водночас і інституційний розвиток університетів.

Ключові слова: *студентське самоврядування, місія студентського самоврядування, студенти, освіта, університет, соціальна ідентифікація.*

Актуальність проблеми розвитку студентського самоврядування в сучасних університетах засвідчують майже всі європейські документи пов'язані з Болонським процесом та розбудовою Європейського простору вищої освіти. Вперше студентська участь як частина Болонського процесу згадувалася на міністерській зустрічі в Празі в травні 2001 року (**Prague Communiqué**) [1]. А на сьогодні участь студентів в створенні зони європейського простору вищої освіти розглядається як спільна риса вищої освіти в Європі. Механізмом представництва студентської участі в університетах України постають органи студентського самоврядування. Місія студентського самоврядування, або основна мета студентських організацій, сенс їх існування в сучасних університетах, полягає в формуванні правової студентської організації, яка

представляє і захищає інтереси студентів, впливає на освітню політику в університеті тощо. Відповідно до цього формуються функції студентського самоврядування такі як: представництво інтересів студентів на всіх рівнях (місцевому, національному, міжнародному); участь в управлінні освітньою установою; сприяння розвитку освітньої політики в університетах; розвиток культурної, спортивної, соціальної тощо сфери діяльності студентства; організація взаємодопомоги в навчально–професійному просторі тощо.

Крім того, важливим аспектом діяльності студентського самоврядування є створення оптимальних умов для формування активної життєвої позиції кожного студента, прищеплення управлінських умінь і лідерських навичок. Прийняття активної участі в діяльності органів студентського самоврядування, дає можливість практикувати громадянську відповідальність через співпрацю з іншими, розвивати такі цінності, як відповідальність, чесність, комунікабельність, креативність, здатність до самовдосконалення, громадянську самосвідомість, професіоналізм, цінність культурного розмаїття тощо. Загалом активна участь в студентському самоврядуванні сприяє розвитку громадянських компетентностей особистості студента, управлінських навичок і якостей, а також відкриває різноманітні можливості долучатися молоді до наукового, громадського, культурного життя тощо.

Сьогодні тема студентського самоврядування широко дискутується в освітнянсько–науковому просторі, оскільки є багато проблемних питань, які потребують ретельного вивчення. Це і питання практичної ефективності студентських організацій в українських університетах, і питання залученості студентського самоврядування до процесів управління університету, форми їх участі, вивчення мотивації студентів, питання їх активності і відповідального ставлення тощо [2]. Тому актуальним, на наш погляд, постає питання пошуку необхідних інструментів, механізмів, принципів які максимально сприятимуть активізації позиції самих студентів, що в свою чергу призведе до ефективної діяльності студентського самоврядування в університетах інституційний розвиток яких в значній мірі залежить від активної позиції студентства.

Проблеми теорії і практики студентського самоврядування дедалі більше потрапляють у коло уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Так, наприклад, в 2016 році в Одесі вийшла монографія К. Г. Трибулькевич «Розвиток студентського самоврядування у вищих навчальних закладах України (1917–2010 рр.)» та захищена дисертація з даної теми в Інституті вищої освіти НАПН України. В даному дослідженні автор комплексно дослідила тенденції, суперечності, принципи, закономірності розвитку студентського самоврядування у вищих навчальних закладах України. Визначила періоди розвитку студентського самоврядування в Україні з 1917 по 2010 рр.. Узагальнила й систематизувала досвід із впровадження ідей студентського самоврядування у вищих навчальних закладах в окресленому історичному періоді. Системно показала структуру та організаційно–правові форми студентського самоврядування вищих навчальних закладів України в контексті розвитку

вітчизняної освіти. Здійснила історико–педагогічну оцінку феномену студентського самоврядування тощо [3].

Серед іноземних праць, присвячених проблемам студентського самоврядування, можна виокремити оновлене четверте видання «The Handbook of Student Affairs Administration» («Посібник з управління справами студентів»), яке вийшло у світ у видавництві Jossey–Bass в лютому 2016 року. Цей довідник являє собою експертне розуміння проблем, що виникають перед студентами, відображає найбільш актуальні та ефективні практики в галузі управління у справах студентів, лідерство, мету і участь громадянського суспільства тощо [4].

Певний інтерес для нашого дослідження складає ряд публікацій в різних періодичних виданнях. Наприклад в журналі «Studies in Higher Education» було опубліковано статтю «Student participation in university governance. The opinions of professors and students» (Участь студентів у управлінні університетом. Думки професорів та студентів) присвячену участі студентів в управлінні університетами. Автори намагалися виявити основні причини які перешкоджають участі студентів, провівши анкетування студентів, інтерв'ю з викладачами, дискусійні групи, що дозволило порівнювати та оцінювати думки та сприйняття студентів та викладачів щодо цього питання [5].

В 2011 році в журналі «Encounters in Theoty and of Education» була публікація під назвою «Student Participation in University Life and Governance» (Участь студентів в університетському житті та управлінні) в якій основна увага була приділена практичній реалізації участі студентів в управлінні університетами. Проаналізувавши ряд різних способів (моделей) участі студентів в управлінні університетом автором, зокрема, запропоновано певну типологію: перша розрізняє чотири загальні типи участі; друга встановлює режими участі студентів в університеті в залежності від цілей; а третя типологія використовує критерій, що стосується способів здійснення такої участі. Крім того в статті автор також наводить два дослідження про те, що студенти думають про участь та формулює комплекс питань, відкритих для обговорення [6].

Мета статті. З'ясувати причини, що стають на заваді ефективного функціонування студентського самоврядування в українських університетах, визначити можливості його оптимізації та принципи розвитку.

На сьогодні, принаймні в теорії та офіційному дискурсі, вже повністю легітимізована роль студентів не лише як простих споживачів або одержувачів освітніх послуг, але як активних співучасників всіх процесів в університеті.

Більшість сучасних європейських дослідників вказують на важливу роль студентства в функціонуванні та інституційному розвитку сучасного університету. Різноманітність і складність завдань, які покладаються на університети в контексті глобального лідерства, вимагає взаємної співпраці між адміністраторами, викладачами та студентами.

Разом з тим, існують суперечності функціонування студентського самоврядування в площині їх практичної реалізації в українських університетах. В цій частині важко не погодитись з думкою К. Г. Трибулькевич, що суперечності виникають між: «демократичними

перетвореннями на законодавчому рівні та їх практичною реалізацією; досвідом вітчизняного студентського самоврядування й невикористанням цього потенціалу в демократизації вищих закладів освіти; прагненням вищих навчальних закладів впровадити систему студентського самоврядування і відсутністю знань історії розвитку студентського самоврядування в Україні, механізмів її функціонування; активністю студентів і обмеженими можливостями її гуманного особистісно цінного й суспільно значущого вияву; соціальною потребою у висококваліфікованих фахівцях, що здатні працювати як керівником, так і підлеглим, та несформованістю актуального практико–орієнтованого компонента в системі вищої освіти» [3].

Для того, щоб з'ясувати, що саме стає на заваді ефективного функціонування студентського самоврядування в українських університетах, автором в 2016 році було здійснено власне дослідження. Для цього було проведено опитування (анкетування) серед українських студентів щодо розвитку студентського самоврядування в їх закладах вищої освіти (усього в опитуванні взяли участь 237 студентів з 6 університетів різних регіонів України) [7]. Серед інших запитань було поставлене наступне: «Що на вашу думку перешкоджає розвитку студентського самоврядування у вашому навчальному закладі?». В результаті ми отримали наступні відповіді:

- недостатня активність та зацікавленість самих студентів – 160 осіб;
- не можу відповісти – 66 осіб;
- нічого не заважає – 32 особи;
- бюрократія з боку адміністрації – 6 осіб;
- недостатнє фінансування – 8 осіб;
- обмеженість у можливостях, правах – 3 особи;
- недостатня обізнаність (поінформованість) студентів щодо своїх прав та студентського самоврядування – 6 осіб;
- причини різного характеру – 1 особа;
- недостатня мотивація – 3 особи;
- програми навчання – 1 особа;
- корупція (пасивність студентів, відсутність реальних дій і хабарництва) – 4 особи;
- Міністерство освіти і науки України – 2 особи;
- недостатня обізнаність та відсутність видимих результатів роботи студентського самоврядування – 2 особи;
- недостатньо розвинуте студентське життя та його організація – 1 особа;
- закритість та приватність студентського самоврядування – 1 особа;
- неорганізованість студентів та незацікавленість університету – 1 особа.

Як бачимо, самі студенти визнають в першу чергу власну незацікавленість і як результат низьку активність в діяльності студентського самоврядування (співвідношення складає в середньому 10% до 90%). Склалося враження, що студенти відносяться до студентського самоврядування як до чогось зовнішнього по відношенню до себе. У них немає відчуття причетності і єдності студентської спільноти в своєму університеті, активність якої може бути легалізована, в тому числі і через діяльність студентського самоврядування. Хоча за визначенням, яке

дається в Законі України «Про освіту» «студентське самоврядування... об'єднує всіх студентів, які навчаються у цьому закладі» [8].

Грунтуючись на результатах проведеного нами анкетування, можемо припустити, що значна (більша) частина українських студентів сприймає студентське самоврядування як щось доволі абстрактне, стороннє по відношенню до себе. «Хтось активний», «десь там» представляє мої інтереси (як студента), але «я не маю ніякого відношення до цього, і ніякого уявлення про те, як мої інтереси можуть бути враховані чи представлені». Таку ситуацію, можна пояснити рядом причин, серед яких:

- низький рівень поінформованості студентів щодо сутності студентського самоврядування;
- неусвідомлення місії студентського самоврядування (як в житті університету, так і для власних можливостей);
- незнання механізмів діяльності та структури студентського самоврядування в університеті;
- відсутність достатнього досвіду і необхідних знань;
- не зацікавленість в рішенні академічних питань тощо.

В цілому, на наш погляд, всі ці причини свідчать про відсутність соціальної ідентифікації, яка дає можливість кожному студенту відчувати себе невід'ємною частиною, представником, певної соціальної групи (в нашому випадку, студентського самоврядування) об'єднаної спільними інтересами та цінностями, а відтак і готовими до активної соціальної позиції. Дж. Тернер стверджував, що «соціальна ідентичність – це когнітивний механізм, який робить можливим групову поведінку» [9].

Соціальна ідентифікація – це ототожнення себе по загальним проблемам, життєвим інтересам і соціальними симпатіями з певною соціальною групою. Як пише В. А. Отрут, «соціальна ідентифікація обумовлена глибиною потребою особистості у визнанні з боку інших, в груповому захисті, але також в самореалізації, очікуванні позитивної оцінки з боку «своїх» – референтних груп і спільнот. Ідентифікуючи себе з певними групами і спільнотами, людина відчуває потребу «атрибутувати» себе, тобто пояснити причини і наслідки своєї групової солідарності, відповісти на питання «чому це моя група?» і «що з цього впливає?» [10, с. 40–47].

Разом з тим, суть сучасного розуміння ідентифікації не зводиться до ототожнення. Це є комплексний механізм засвоєння особистістю спільних ознак, характерних для тієї групи, з якою вона ідентифікується, і формування нею почуття співчуття, причетності до тієї чи іншої соціальної групи.

Слід зазначити, що в сучасному науковому дискурсі прийнято відрізнити поняття «ідентифікація» від поняття «ідентичність». Якщо під ідентичністю слідом за Е. Еріксоном сьогодні прийнято розуміти деякий стан самоототожнення, то ідентифікація – це сукупність процесів і механізмів, які ведуть до досягнення цього стану. Тобто розуміючи соціальну ідентифікацію як процес, можна припускати наявність певного «пускового механізму» [11]. В. Ядов описує схему послідовних етапів ідентифікації, при розробці якої уточнювалась диспозиційна концепція регуляції поведінки особистості. Соціальне оточення, вимірювання дистанцій на рівні референтних груп

або навіть спільнот детермінують ідентифікацію. Найближче соціальне оточення, вважає В. Ядов, сприяє активізації у людини ситуативних передумов до соціальної дії. Узагальнення таких установок дозволяє орієнтуватися вже в типових ситуаціях при умові розвитку корпоративно–солідарної поведінки. В свою чергу, ідентифікація з соціальними спільнотами на рівні вищих диспозицій особистості, системи цінностей, ідеалів, значущого в житті формують стратегію прилучення до масового соціального руху.

В процесі становлення соціальної ідентифікації задіяні три основні компоненти: *пізнавальний* (ще його називають когнітивним), *оцінюючий* і *поведінковий*. Багато хто з дослідників зазначає, що соціальна ідентичність формується по мірі зростання соціальної обізнаності, знань про свою соціальну групу. Хоча література, присвячена теорії соціальної ідентифікації містить порівняно небагато даних про те, як виникає соціальна ідентифікація, в джерелах по організаційній соціалізації йдеться, про те, що як ситуативні уявлення, так і самовизначення виникають через символічні взаємодії. Особливістю колективної ідентичності є те, що вона повинна усвідомлюватись, всім колективом. А це можливо тільки за умови розвинутої комунікації. За допомогою певних методів віддалені один від одного індивіди та групи мають усвідомлювати свої спільні риси, активізувати ідентичність.

Коли людина відповідає на питання «хто я», вона визначає свою ідентичність з певною групою, колективом. Для того, щоб дати конкретну відповідь вона має знати внутрішні особливості групи, наприклад, її правила, історію виникнення, цінності, загрози тощо. З іншого боку, даючи коротку відповідь, наприклад, «я – студент» – людина не вдається до додаткових пояснень. Це означає, що існує зовнішнє знання в інших індивідів того, що означає бути «студентом». Знання та усвідомлення ідентичності індивідом або групою складають її основу. Водночас, як вже зазначалося, ідентичність стає активною тільки за певних умов. По–перше, це усвідомлення особистості своєї єдності з групою. По–друге соціальна ідентифікація є результатом соціальної категоризації, усвідомлення відмінних рис і престижу власної групи та випуклості (salience) аутгруп, а також факторів, які традиційно зв'язуються з формуванням груп. По–третє, соціальна ідентифікація викликає поведінку, що узгоджується з ідентичністю, веде до підтримки інститутів, які втілюють ідентичність» [12].

Таким чином, щоб запустити «пусковий механізм» соціальної ідентифікації необхідно створити нове знання та умови, в яких воно буде адекватним. С. Альберт і Д. Віттен стверджували, що у організації є ідентичність, до тих пір поки серед її членів існує загальне розуміння центральної, диференційованої і стійкої сутності організації. В цьому зв'язку Ця ідентичність може бути відображена в загальних цінностях і віруваннях, місії, структурі і процесах, організаційному кліматі і т.д. [12].

Таким чином, на наш погляд, теорія соціальної ідентифікації може запропонувати дієві способи застосування теорії до практики організаційної поведінки. В цьому зв'язку можна зазначити, що «ефективній організації студентського самоврядування сприяє оптимальний добір методів роботи зі студентами

таких, як організаційно-пізнавальні методи (переко-нування, диспут, дискусія, розповідь, лекція, бесіда, доведення, приклад); методи формування досвіду управлінської поведінки (вправа, доручення, проектування, регламентування, нормування, вимога, розпорядження, інструктаж, наказ); методи соціально-психологічного стимулювання та корекції поведінки (заохочення, покарання, змагання, перспективних ліній, навіювання, створення та підтримання сприятливого морально-психологічного клімату в колективі); методи самовиховання (цілепокладання, самооцінка, самоконтроль, самозвіт, самоспостереження, самоаналіз, самонаказ, самонавіювання, самовправляння, самоінструктування, порівняння своєї поведінки і діяльності з прикладом значущих людей)» [3].

Отже, виходячи з причин, що, на наш погляд, стають на заваді ефективного функціонування студентського самоврядування в українських університетах та можливостей його оптимізації, спробуємо визначити найголовніші принципи розвитку студентського самоврядування в університетах України, що на наш погляд включають: автономію, соціальну відповідальність, підзвітність, академічну свободу, досконалість (прагнення у викладанні, навчанні, дослідженнях до рівня академічного майстерності, що визнається на національному та міжнародному рівні, характеризується високими освітніми стандартами); добросовісність; активність; лідерство; відкритість; партнерство; безпеку та повагу (намагання створювати та підтримувати безпечне та поважне навчальне та робоче середовище, в якому всі студенти можуть прагнути до досконалості та успіху).

Список використаних джерел

1. Prague Communiqué: EHEA Ministerial Conference, 2001: <http://www.ehea.info/cid100256/ministerial-conference-prague-2001.html>
2. Червона Л. Участь студентського самоврядування в управлінні університетом / Л. Червона // Особистість студента і соціокультурне середовище університету в суспільному контексті. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – 2 червня 2017 р., м. Київ: Вступне слово В. І. Рябченка. – Київ, 2017. – С.173–179.
3. Трибулькевич К. Г. Развитие студентского самоврядування у вищих навчальних закладах України (1917–2010 рр.): монографія / К. Г. Трибулькевич. – Одеса: КУПРІЄНКО СВ, 2016 – 454 с.
4. George S. McClellan. The Handbook of Student Affairs Administration / S. George. – Jossey-Bass, 2016. – 720 p.
5. Planas A., Soler P., Fullana J., Pallisera M., Vilà M. (2011) Student participation in university governance: the opinions of professors and students, *Studies in Higher Education*, 38 (4), 571–583.
6. Trilla Berne. Student Participation in University Life and Governance / Trilla Bernet, Jaime et al. // *Encounters in Theory and of Education*. – 2011. – V.12. – P.93–111.
7. Червона Л. Студентське самоврядування як інструмент розвитку лідерського потенціалу університетів в контексті глобального лідерства / Л. Червона // Аналіз провідного вітчизняного та зарубіжного досвіду розвитку інституційного потенціалу університетів у контексті глобального лідерства (частина II): препринт (аналітичні матеріали). – Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2017. – С.80–88.
8. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1060-12.....10>
9. Turner J. C. Towards a cognitive redefinition of intergroup / J. C. Turner. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1982. – P.21.

10. Циглакова Е. А. Навчальний посібник для студентів педагогічних вузів / Е. А. Циглакова. – М.: Знання, 2010.

11. Makeev S. A. Социальные идентификации и идентичности / С. Makeev, С. Оксамитная, Е. Швачко. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1996. – 185 с.

12. Ashforth B. E. Social Identity Theory and the Organization / Ashforth B. E., Mael F. // *Academy of Management Review*. – 1989. – Vol.14. – P.20–39.

References

1. Prague Communiqué: EHEA Ministerial Conference, 2001: <http://www.ehea.info/cid100256/ministerial-conference-prague-2001.html>
2. Chervona L. Uchast studentckogo samovradyvania v upravlinni universitetom / L. Chervona // *Osobutist studenta i sociokulturne sredovyshe universitetu v suspilnomy konteksti*. Materialy Vseukrainskoy naukovo-praktichnoy konferencii. – 2 chervna 2017 r., m. Kyiv. – Kyiv, 2017. – S.173–179.
3. Trybulkevich K. G. Rozvytok studentskogo samovriadyvania u vyshykh navchalnykh zakladaz Ukrainy (1917–2010 rr.): monografiya / K. G. Trybulkevich. – Odesa: KUPRIENKO SV, 2016 – 454 s.
4. George S. McClellan. The Handbook of Student Affairs Administration / S. George. – Jossey-Bass, 2016. – 720 p.
5. Planas A., Soler P., Fullana J., Pallisera M., Vilà M. (2011) Student participation in university governance: the opinions of professors and students, *Studies in Higher Education*, 38 (4), 571–583.
6. Trilla Berne. Student Participation in University Life and Governance / Trilla Bernet, Jaime et al. // *Encounters in Theory and of Education*. – 2011. – V.12. – P.93–111.
7. Chervona L. Studentckoe samovradyvania jak insrtument rozvytku liderskogo potencialu universitetiv v konteksti globalnogo liderstva / L. Chervona // *Analiz providnogo vitchyznianogo ta zarubizhnogo dosvidu rozvytku instytucijnogo potencialu universitetiv v konteksti globalnogo liderstva (chastyna II): preprunt (analitichni materialy)*. – Kyiv: Instytut vyshoy osvity NAPN Ukrainy, 2017. – S.80–88.
8. Zakon Ukrainy «Pro vyshu osvitu» [Elektronnyj resurs] / Verxovna Rada Ukrainy. Oficajnyj veb-portal. – Rezhim dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1060-12.....10>
9. Turner J. C. Towards a cognitive redefinition of intergroup / J. C. Turner. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1982. – P.21.
10. Shygalkova E. A. Navchalbyj posibnyk dlia studentiv pedagogichnyx vuziv / E. A. Shygalkova. – M.: Znanie, 2010.
11. Makeev S. A. Soshialnye identifikacii i identichnosti / S. Makeev, S. Oksamytnaja, E. Shvachko. – K.: In-t sociologii NAN Ukrainu, 1996. – 185 s.
12. Ashforth B. E. Social Identity Theory and the Organization / Ashforth B. E., Mael F. // *Academy of Management Review*. – 1989. – Vol.14. – P.20–39.

Chervona L. M., Candidate of Philosophy, senior researcher, leading researcher of the Institute of Higher Education NAPS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), chervona_lesya@ukr.net

Principles for the development of student self governance in universities

The problem aspects of the development of student self-government in Ukrainian universities are researched. The contradictions in the functioning of student self-government in the area of their practical implementation in Ukrainian universities are found out. The reasons that lead to such contradictions are highlighted and among them: the low level of students' awareness about the essence of student self-government; misunderstanding of student self-government mission (concerning both – the life of university and for their own abilities); ignorance about the mechanisms of activity and structure of the student self-government at the university; lack of sufficient experience and necessary knowledge; absence of interest in solving academic issues, etc. It is shown that the students themselves recognize their own lack of interest above all and, as a result, demonstrate low involvement in the student's self-government activities. In order to overcome the negative tendencies that appear in students' passivity, it is suggested to draw attention to the theory of social identification as a theoretical foundation that can practically form the mechanisms of organizational behavior, thereby reactivating the studentship in general, student self-government in particular and providing the institutional development of universities at the same time.

Keywords: student government, the mission of the student government, students, education, university, social identification.

* * *

УДК 37.013

Балагура О. О.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та педагогіки,
Національний транспортний університет
(Україна, Київ), boo-boo@i.ua

Вплив сучасної освіти на формування особистості в суспільстві постійних змін

Автор розглядає основні тенденції розвитку сучасної освіти в Україні в контексті Європейського інтелектуального простору. Проаналізована роль освіти у формуванні особистості XXI століття, а також умови становлення та самореалізації людини у сучасному суспільстві.

Ключові слова: суспільство постійних змін, освіта, особистість, суспільство, інформаційне суспільство, суспільство знань, безперервна освіта, людський капітал.

Сучасні прогресивні зміни, які відбуваються на терені сучасного Європейського інтелектуального простору, торкаються всіх сфер життя людини, вони вражають своєю масштабністю, варіативністю, швидкістю змін, широтою охоплення, зміною ціннісних орієнтирів, проте не завжди призводять до позитивних наслідків. Україна, як і більшість пострадянських країн XXI ст., що досягли кардинальних трансформацій, виражених в засобах комунікації, технічних комунікативних можливостях, галузі надання послуг, електронного обігу фінансових справ, торгівлі тощо, досі залишається перехідним суспільством, що розвивається, яке, втрапивши (певною мірою примусово) старі цінності, вже тривалий час знаходиться в пошуках нових. Виникла потреба активно долучатися до досвіду зарубіжних країн, адаптуючи його до власне національного ґрунту, працюючи над подоланням недоліків системи освіти, що негативно впливають практично на всі сфери суспільного життя, на формування ставлення населення до кардинальних суспільних трансформацій.

В Україні продовжують відбуватися важливі політичні, геополітичні, соціальні й економічні зміни, які безпосередньо впливають на розвиток всіх сфер соціального життя, в тому числі й галузі освіти.

Освіта – частина цього складного процесу формування особистості. Між людиною та освітою існує очевидний взаємозв'язок, тож освітня галузь постала перед новітніми вимогами часу, що мають орієнтуватися на сучасні технології, що сприятимуть підготовці особистості до перебування в складному інформаційному, динамічному, непередбачуваному світі та орієнтуватимуть її на саморозвиток і самовдосконалення.

У процесі реалізації освітнього процесу людина споконвічно передавала від покоління до покоління здобуті знання, вміння та навички. У контексті становлення й розвитку різних цивілізацій й дотепер очевидним залишається той факт, що під час здійснення освітньої діяльності (на ідеальному рівні) відбувається набуття культурних цінностей, процес навчання орієнтується на сучасні канони соціалізації особистості, проте, незважаючи на ряд позитивних факторів, дуже часто навчання може вступати в конфлікт із внутрішніми потребами особистості, а тим більше, якщо остання перебуває в суспільстві постійних змін.

Історія людства кожного століття вносила й продовжує вносити свої корективи, своєрідні вимоги

щодо становлення й розвитку особистості, тож головними аспектами соціального розвитку XXI століття виступають динамічність, технологічність та інформаційність, інтегративність, нестабільність, висока ступінь геополітичних, соціальних, економічних та екологічних ризиків.

Україна, як власне і весь світ, перебуває в очікуванні нової епохи і одночасно намагається відшукати соціальну, економічну та науково-технологічну платформу виживання, нову парадигму підготовки людини до життя, яка б забезпечила не лише адаптивне ставлення до дійсності, але й розвиток самої дійсності у відповідності до людських вимірів життя, продиктований ідеалами XXI століття [1, с. 7].

Питання, пов'язані з впливом освіти на формування особистості, постійно знаходяться в центрі уваги сучасної наукової спільноти. Ця проблематика знайшла своє відображення в працях зарубіжних науковців (М. Бахтін, Д. Белл, В. Біблер, А. Виговський, Б. Гершунський, С. Гессен, І. Кон, О. Лосєв, Х. Ортега-і-Гасет, А. Печеї, О. Тофлер та ін.).

Розвиток людства супроводжується соціальними змінами, які обумовлюють процеси трансформації особистості й вимагають певних перетворень освітньо-виховної сфери. Питання, які пов'язані з соціальними змінами у суспільстві, розвитком особи під їх впливом також порушуються у роботах вітчизняних дослідників, зокрема: І. Андрейка, В. Андрущенко, В. Баркова, В. Беха, В. Гобаченко, М. Згуровського, В. Кременя, С. Кримського, М. Марчука, Л. Мельник, В. Лутай, В. Табачковського та ін.

Концепція освіти в сучасних постійно змінних реаліях може відбуватися лише за умов розв'язання завдань, пов'язаних із можливістю загальноосвітніх та вищих навчальних закладів передавати досвід молодому поколінню за допомогою новітніх технологій, що сприяють максимальному забезпеченню щодо досягнення ефективних результатів (мети) в розвитку особистісних рис, якостей, здібностей у процесі засвоєння знань, умінь та навичок. Розвиток потенціалу особистості у XXI столітті базується, переважно більшістю, на застосуванні методів роботи з інформацією, методів пошуку й створення нових знань, та найголовніше на використанні й активному запровадженні методів підтримки необхідного рівня знань про світ, що постійно розвивається й змінюється.

Сучасний світ вимагає точних конкретних відомостей, прийняття рішень та виконання дій, які принеситимуть потужні дивіденди та очікувані безпомилкові результати. Ці особливості сьогодення безпосередньо стосуються й фахівців як гуманітарної, так і соціальної сфери, оскільки за допомогою ефективних технологій будь-яка інтелектуальна інформація перекладається мовою практичних рішень. Тож, на нашу думку, освітні технології можна ототожнювати з діяльністю, способами діяльності, з тим, як особистість проявляє себе під час виконання певного завдання, тому що будь-яка діяльність може бути або технологією, або мистецьким вираженням реальності (мистецтвом).

Наприклад, гуманітарні технології в освіті, які найбільш природно впливають на формування позитивних індивідуальних рис особистості, виникли не самі собою і не паралельно суспільній діяльності.

Технологія є обов'язковим атрибутом діяльності сучасної людини й суспільства, це способи і процеси організації діяльності, які тримаються на знаннях про предмет діяльності, розвиткові знарядь праці тощо; які зумовлені структурою діяльності, природою предмета діяльності та соціальною ситуацією, в якій протікає діяльність особистості.

Новітні гуманітарні технології в сфері освіти мають розглядатися як засоби, за допомогою яких може бути реалізована освітня парадигма, орієнтована на те, що процес пізнання людством світу, як і розвиток окремої особистості є безкінечним та безупинним, протягом всього її життя.

Сучасний підхід до передачі знань новому поколінню, не зважаючи на всі змінні константи сьогодення, на нашу думку, має базуватися на застосуванні наступних загальних принципів та правил:

- принципи педагогічної доцільності (чітка орієнтація на мету);
- стимулювання творчої діяльності (уникнення шаблонів);
- різноманітність форм та методів навчання та контролю знань;
- закріплення знань сучасно виправданими практичними навичками;
- взаємозв'язок процесу навчання із реаліями сучасного життя;
- принципи адаптації процесу навчання під конкретну особистість в конкретному педагогічному чи соціальному середовищі;
- принципи доцільності практичного застосування навчальної інформації;
- принципи пріоритетності факторів, які впливають на саморегуляцію педагогічних або соціальних систем тощо.

Оскільки освіта – соціальний інститут, то, відповідно, покликана виконувати економічну, соціальну і культурну функції в житті окремої людини. Економічна функція передбачає участь особистості в економічному житті суспільства, й в умовах нестабільної економічної ситуації освіта дає нові можливості задля стабілізації життєвого рівня особистості, або стає своєрідними життєвими випробуваннями. Соціальна функція полягає в участі у процесах соціалізації особистості, відтворенні соціально-класової і соціально-статусної структури суспільства, яке постійно змінюється; культурна – у тому, щоб використовувати раніше накопичену культуру з метою соціалізації індивіда, формує його творчі здібності. Освіта є важливим чинником, який впливає на поведінку особистості, оскільки зростання загального освітнього рівня населення є важливим показником розвитку суспільства. Освічена, ерудована, культурна людина прагне до постійного розвитку і самовдосконалення. Завдяки тому, що люди отримують освіту та стають фахівцями в певній галузі, суспільство продовжує еволюціонувати й розвиватися.

Проте варто враховувати, що сучасна ситуація може дезадаптувати людину, змінювати основи організації її життя, висуваючи на передній план проблему захисту цілісного «Я». За такої історичної кризи, вказував Х. Ортега-і-Гасет, «світ не просто модифікується, його, або систему переконань попереднього покоління, змінює такий життєвий стан,

коли людина виявляється без переконання, а значить і без світу. Вона знову не знає, що робити, оскільки не знає, що думати про світ» [14, с. 295–297]. Особистість стає дезорієнтованою, втраченою як для соціума, так і для самої себе.

У кінцевому рахунку, результатом деперсоналізації особистості може бути ситуація, коли, на думку А. Печеї, «людська істота... може просто захлинутись, розчинитись або загубитись як анонімна безлика частка бездушної системи» [13, с. 243].

Для полегшення самовизначення та самореалізації людини в суспільстві важливим є набуття основних життєвих ключових компетенцій. Зокрема, Радою Європи було визначено п'ять наступних компетенцій, які впливають на становлення, формування та розвиток особистості в суспільстві, що постійно змінюється й розвивається:

- політична та соціальна компетентність: здатність брати відповідальність; брати участь у прийнятті групових рішень; вирішувати конфлікти ненасильницьким шляхом;
- життєдіяльність у багатокультурному суспільстві: контроль за виявами расизму, ксенофобії, клімату нетолерантності;
- володіння усною та писемною комунікацією: володіння більш, ніж однією мовою;
- інформаційна писемність: володіння сучасними інформаційними технологіями, розуміння суті їх застосування, сильними й складними аспектами використання інформаційних технологій;
- здатність навчатися протягом усього життя.

Взагалі, країни з потужною економікою останнім часом постійно збільшують витрати на освіту, тому що освіта, зокрема вища школа, стала важливим чинником реалізації їхньої стратегії економічного зростання. Система освіти взагалі, вищої школи особливо, в розвинених країнах перестала сприйматися як сфера невиробничого споживання й усе більше стверджується як ефективна інвестиція в людський капітал, який забезпечує державі економічні та соціальні вигоди та стимулює всебічний прогрес.

Таким чином, орієнтація на системний розвиток, як окремої особистості, так і суспільства в цілому, зобов'язує систематично здійснювати інвестиції в людський капітал, що є привласненою сукупністю інтелектуальних і фізичних ресурсів, що виявляється у здібностях, компетентності, мотивації, здоров'ї людини та використовується нею в економічній діяльності з метою одержання зростаючого доходу. Тож, відповідно, у створенні високорозвинутого людського капіталу провідна роль належить сфері освіти, а особливо в суспільстві, що знаходиться в стані постійного розвитку.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: у пошуках перспективи / В. П. Андрущенко // Філософія освіти. – 2006. – №1. – С.6–12.
2. Андрущенко В. П. Фундаментальні проблеми філософії освіти / В. П. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – №1. – С.5–18.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
4. Кизима В. Новое образование для нового человека / В. Кизима // Філософія освіти. – 2005. – №2. – С.36–61.

5. Кізіма В. Ідея та принципи постнекласичної освіти // Вища освіта України. – 2003. – №2. – С.20–31.

6. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2006. – 328 с.

7. Князева Е. Н. Пробуждающее образование / Е. Н. Князева // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М.: Прогресс–Традиция, 2007. – С.369–387.

8. Култаєва М. Д. Суспільне покликання філософії освіти у сучасних соціокультурних контекстах / М. Д. Култаєва // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. – 2014. – Вип.42. – С.186–194.

9. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти: навчальний посібник / В. С. Лутай. – Київ: Центр «Магістр–S», 1996. – 255 с.

10. Михальченко М. І. Освіта і наука: пошуки нових парадигм модернізації / М. І. Михальченко // Вища освіта України. – 2001. – №2. – С.14–23.

11. Огнев'юк В. В. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. В. Огнев'юк. – Київ: Знання України, 2003. – 450 с.

12. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – №6. – С.46–52.

13. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.

14. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Весь мир, 1997. – 704 с.

References

1. Andrushhenko V. Filozofija osvity XXI stolittja: u poshukah perspektivy / V. P. Andrushhenko // Filozofija osvity. – 2006. – №1. – S.6–12.

2. Andrushhenko V. P. Fundamental'ni problemy filozofii' osvity / V. P. Andrushhenko // Filozofija osvity. – 2005. – №1. – S.5–18.

3. Kastel's M. Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura / M. Kastel's; per. s angl. pod nauch. red. O. I. Shkaratana. – M.: GU VShJe, 2000. – 608 s.

4. Kizima V. Novoe obrazovanie dlja novogo cheloveka / V. Kizima // Filozofija osvity. – 2005. – №2. – S.36–61.

5. Kizima V. Ideja ta pryncypy postneklasychnoi' osvity // Vyshha osvita Ukraїny. – 2003. – №2. – S.20–31.

6. Klepko S. F. Filozofija osvity v jevropejs'komu konteksti / S. F. Klepko. – Poltava: POIPPO, 2006. – 328 s.

7. Knjazeva E. N. Probuzhdajushhee obrazovanie / E. N. Knjazeva // Sinergeticheskaja paradihma. Sinergetika obrazovanija. – M.: Progress–Tradicija, 2007. – S.369–387.

8. Kultajeva M. D. Suspil'ne poklykannja filozofii' osvity u suchasnyh sociokul'turnyh kontekstah / M. D. Kultajeva // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni G. S. Skovorody. Filozofija. – 2014. – Vyp.42. – S.186–194.

9. Lutaj V. S. Filozofija suchasnoi' osvity: navchal'nyj posibnyk / V. S. Lutaj. – Kyїv: Centr «Magistr–S», 1996. – 255 s.

10. Myhal'chenko M. I. Osvita i nauka: poshuky novyh paradygm modernizacii' / M. I. Myhal'chenko // Vyshha osvita Ukraїny. – 2001. – №2. – S.14–23.

11. Ognev'juk V. V. Osvita v systemi cinnostej stalogo ljuds'kogo rozvytku / V. V. Ognev'juk. – Kyїv: Znannja Ukraїny, 2003. – 450 s.

12. Prigozhin I. Filozofija nestabil'nosti / I. Prigozhin // Voprosy filozofii. – 1991. – №6. – S.46–52.

13. Pecheji A. Chelovecheskije kachestva / A. Pecheji. – 2-е изд. – М.: Progres, 1985. – 312 s.

14. Ortega-i-Gasset X. Izbrannyje trudy / X. Ortega-i-Gasset. – М.: Ves mir, 1997. – 704 s.

Balahura O. O., Ph.D., Associate Professor, National Transport University (Ukraine, Kyiv), boo-boo@i.ua

The modern influence of education on the formation of a personality in the modern society

The paper investigates the basic trends of education development, which influence on the formation of a personality in the modern society. The data focused on the basic aspects of the development of information society and the problems of the reformation of Ukrainian education. The role of the society of knowledge on the formation of a modern personality is analyzed.

Keywords: society of constant changes, education, identity, society, information society, knowledge society, lifelong learning, human capital.

* * *

УДК 17.026+316.75

Левкулич В. В.,

кандидат філософських наук,
доцент, завідувач кафедри філософії,
Ужгородський національний університет
(Україна, Ужгород), gileya.org.ua@gmail.com

Труднощі перекладу: до питання про соціокультурну зумовленість уявлень про справедливість

Уявленням про справедливість притаманна двосидна особливість: з одного боку, вони володіють високим рівнем значущості для всіх суспільств та історичних періодів, з іншого боку, соціокультурні середовища інколи істотно відрізняються своїм баченням змістовних ієрархій справедливості. Можна зауважити особливість і водночас закономірність: істотність соціокультурних відмінностей обумовлює глибину розбіжностей тлумачення справедливості.

Ключові слова: справедливість, суспільна свідомість, генезис уявлень, соціокультурна зумовленість, причинно-наслідкові зв'язки, змістова сумісність, аксіологічна когерентність.

На рівні сучасного суспільства створена і функціонує складна, високорозвинена система духовного виробництва, яка забезпечує продукування, поширення і споживання культурних цінностей, їх зберігання і передачу. Вона впливає на виробничу, економічну, соціальну і політичну сферу людського життя, в свою чергу, перебуваючи під їх впливом. Практична значущість системи духовного виробництва для сучасного суспільства проявляється в тому, що у всіх країнах сучасного світу держава керує культурними процесами як за допомогою відповідного законодавства, так і з використанням фінансових, економічних, адміністративних і політичних засобів. У сучасних країнах існують закони, які регламентують діяльність системи освіти та науки, роботу засобів масової інформації, охорону культурної спадщини, охорону авторських прав як у сфері науково-технічної, так і художньої творчості.

Таким чином, культурний простір – лише начерк, загальний план, що окреслює контури людської поведінки. На основі культурних сценаріїв люди створюють індивідуальні сценарії, пристосовані до сценарних особливостей і конкретних умов. В результаті життєдіяльність людей «обрамлюється» і організується культурною. Обумовлена культурним сценарієм форма, в якій здійснюється будь-яка людська діяльність, виступає як культура діяльності.

Трансляція культурних цінностей членам суспільства – одна з головних функцій соціуму загалом і засобів масової комунікації зокрема. Соціально-історичного досвід акумулює певний соціокод, засвоївши який, людина набуває ознак органічної складової конкретно-історичної соціальної структури. Соціокод постає системою програм діяльності, поведінки і спілкування. Індивідуальний і колективний досвід становить зміст цих програм життєдіяльності людей, який, будучи зафіксованим у певних знакових системах, виконує функції соціокоду [8, с. 207].

Великі комунікативно-інтерпретативні надії покладаються на філософську культуру як важливу складову загальної культури людини. Адже їй належить ключова світоглядно-інструментальна роль у складній системі сучасного суспільства, для якої вкрай необхідне

комплексне, концептуальне осмислення процесів, що відбуваються. Цілоком природно, що саме з нею пов'язані основні надії на трансляцію і засвоєння культурних цінностей суспільства.

Філософська культура визначає не лише світоглядні особливості, а й спосіб спілкування, форму й глибину теоретичного та етико–естетичного освоєння світу, самопізнання й саморозуміння, духовність особистості. Вона характеризується здатністю засвоювати філософські знання, опановувати досвідом філософського осмислення, набувати вміння і навички філософської репрезентації.

Окреслення природи філософської культури, яка характеризується діалогічним онтологізмом, невіддільне від концептуального переосмислення ролі філософії у формуванні особистості, природи культури як внутрішньої логіки розвитку філософії. Філософська культура віддзеркалює прилучення людини до світу й духу філософії (на основі насамперед сприйняття цілісного образу світу) [10, с. 38–39].

Філософська культура – культура діалогу думки. Це забезпечує переростання інтерперсоніфікованого «Я» в екстерперсоніфіковане «Я». Діалог філософських культур розкриває смислову всезагальність. Філософська освіта як чинник формування філософської культури не забезпечує кожному реципієнту виразний філософський статус, але дозволяє сформувати філософську особистість, спроможну орієнтуватися в умовах суперечливих тенденцій і кризового стану суспільства. Філософська освіта є вкрай необхідною передумовою світоглядної ефективності особистості, яка визначає суспільний розвиток.

Філософія з її духом критичності, проблемним підходом та принципом іронічності (як наполягає Р. Рорті, іронія – це типова ознака сучасного інтелігента) здатна своєчасно упереджувати загрозу абсолютизації інформаційних технологій, які своїми засобами здатні потіснити та замістити мудрість, справедливість, моральні чесноти, перетворити людину на «інформаційну істоту», маніпульованого гуманоїда [9, с. 380].

Важливою характерною ознакою культури є її креативний потенціал. На відміну від цивілізації, культура практично не може вичерпатись, «вигоріти», вичерпати свої ресурси: навіть якщо з якихось причин культура гине (здебільшого в результаті зовнішнього впливу і геополітичних катаклізмів), вона залишає по собі чимало креативно–мотиваційних відгалужень, які століттями можуть перебувати в анабіотичному стані, нагадуючи жар згаслого багаття; варто вітру чиєїсь зацікавленості розвіями попіл і кинути трохи хмизу – як багаття знову врочисто запалає. Цього разу в язиках його полум'я з'являться інші, ніж у колишні часи, кольорові відтінки, і дивуватися цьому не варто, адже хмиз був іншим...

Проілюструвати таку особливість культури можна на прикладі творчих здобутків одного з культурних художників ХХ століття Моріца Корнеліса Ешера. Відвідуючи в 1936 році в Гранаді палац Альгамбра, збудований арабами, він був вражений мусульманськими мозаїками і орнаментами, їх «коლოსальною складністю і математично–художнім змістом». А оскільки у мусульманському мистецтві заборонено зображати живих істот, то це табу гіперкомпенсується неймовірними візерунками–арабесками: попри позірний хаотизм, їх зображення підпадає під чітку регламентацію симетрії

і періодичності. Ешер не був мусульманином, то ж він знехтував обмеженнями: його мозаїки заповнили незбагненно злиті в єдину цілісність фігурки демонів і ангелів, риб і птахів. Ніхто до Ешера не наважувався на такий складний і зухвалий експеримент!

У цього мистецького проекту нідерландського художника був грандіозний успіх, який мав відгомін у багатьох сферах суспільного життя Європи і Близького Сходу. Наведений приклад засвідчує надзвичайну складність і багатоманітність природи культури: з одного боку, вона значною мірою герметична – в тому сенсі, що відштовхується в своєму розвитку від певного оригінального чи навіть унікального першовитоку, взаємодіючи з іншими культурами значною мірою за принципом несумісності (це надає невичерпний емпіричний матеріал, зокрема, для теорії когнітивного дисонансу); з іншого боку, в багатьох аспектах культура принципово відкрита, тому цілком можливі евристичні міжкультурні взаємодії, схрещення і симбіози.

Спостерігається дивний парадокс: культури ускладнювалися, їхня організація ставала більш досконалою і пристосованою до існування в навколишньому світі, але паралельно і майже невідворотно з кожною новою епохою посилювалась нестійкість культур, прискорювався ритм їхніх видозмін. Спочатку основну детермінативну роль відігравали природні умови. Їхній вирішальний вплив на ранніх етапах людської історії не підлягає сумніву: цикли різких потеплінь і похолодань, наступ і танення льодовика призводили до істотних змін на рівні флори і фауни, а відтак – і до істотної корекції історичної долі людства [7, с. 309–310].

Втім, природними причинами важко пояснити прискорення ритму подальшого розвитку, коли сформувалися досконаліші культури. Тим більше, що різких кліматичних змін впродовж декількох попередніх тисячоліть не спостерігалось. Логічно припустити, що структура більш примітивних культур відрізнялася деякими особливостями, котрі забезпечують їх більшу стабільність, однак згодом у процесі розвитку соціальних організмів в них накопичувалися такі властивості, які надавали їм нерівноважний характер.

У книзі «Ідеологічні витоки Американської революції» Бернард Бейлін зауважив істотну особливість політичних дискусій часів американської революції, сутність якої полягає у практичній відсутності формату соціальних проблем, тому вони жодним чином не корелювали з аспектом соціальної справедливості, а розглядали ступінь досягнення справедливості під іншими кутами зору [1, с. 117–118]. Зокрема, предметом обговорення громадської думки США були питання захисту індивідуальних свобод, взаємини громадянина та держави, політичної організації суспільства і свободи совісті.

Б. Бейлін навів концептуальні акценти, сформульовані батьками–засновниками США: всі люди створені рівними й наділені Творцем деякими невідчужуваними правами, до переліку яких відносяться життя, свобода і прагнення щастя. Відповідно, на думку американської ментально–цивілізаційної традиції, кожне суспільство слід позиціонувати на шкалі справедливості залежно від того, наскільки означені ідейно–світоглядні, аксіологічні та політико–ідеологічні пріоритети втілені на рівні практичної життєдіяльності соціуму. З цією тезою важко не погодитися.

Попри те, що фактор справедливості є відчутним подразником індивідуальної і суспільної свідомості практично всіх культур і народів, змістовний інваріант уявлень про справедливість залишається недосяжною метою з різних причин, дві з яких мають найбільш виразний детермінативний статус, тому потребують першочергової концептуалізації.

Перший причинно–наслідковий чинник можна відрекомендувати принципом соціокультурної терпимості. Можливо, більш адекватним, коректним відповідником терпимості в даному разі є англійське слово «tolerance» в сенсі «визнання і поваги інших поглядів, переконань, традицій, стилів і практик життя за відсутності внутрішньої згоди з ними» [3, с. 174]. В кожному разі принцип соціокультурної терпимості полягає в тому, що різні культурно–цивілізаційні ойкумени можуть володіти внутрішньо несуперечливи, але разом із тим несумісними логіками (логічними умовиводами, автоматизмами світосприйняття і артикуляції сприйнятого).

Тут важко не помітити спадкоємнісних аналогій із принципом терпимості Рудольфа Карнапа, відповідно до якого кожен індивід (соціум, культурно–цивілізаційна епоха) в принципі може послуговуватися «власною логікою», застосовувати оригінальні способи аргументації, відштовхуватись від своєї системи постулатів, аксіом і критеріїв переконливості, яка істотно відрізняється й навіть узагалі несумісна із системами логічного впорядкування картин світу інших індивідів і надіндивідуальних форматів. Така «власна логіка» легітимізує своє право на існування за однієї умови: внутрішньої несуперечливості і методологічної послідовності.

Другий істотний аспект, який обумовлює різнотлумачення щодо справедливості, пов'язаний із феноменом соціокультурного парадоксу. Відповідно до цього детермінативного механізму, навіть соціокультурна дійсність однієї ойкумени, заломлюючись кризь призму різного соціокультурного досвіду, призводить до різних (часто несумісних, діаметрально протилежних) логічних, аксіологічних, ментальних і загалом світоглядних висновків (вердиктів), що в багатьох випадках стає на заваді напрацюванню не лише консенсусних, конвенційних, а й навіть компромісних норм щодо справедливості та інших нормативно–регулятивних факторів соціального буття.

Означений парадокс віддзеркалює фактичний розпад (принаймні, на рівні можливості) соціокультурної єдності й спадкоємності в трансчасовому форматі. Іншими словами, про соціокультурну єдність коректно вести мову лише за певних конкретно–історичних умов – тієї епохи еволюційного розвитку, в межах якої соціум володіє стрункою, внутрішньо послідовною і несуперечливою системою (принаймні, гомогенною сукупністю) світоглядних, аксіологічних та цілепокладаючих уявлень про дійсність, яка створює латентний детермінативний вплив на прийняття ним будь–яких рішень, усіх більш–менш значущих вердиктів.

З часом, коли епоха вичерпує свій ресурсний потенціал, означена системність і гомогенність втрачають свої фактичні ознаки, поступаючись місцем світоглядній аморфності, невиразності, можливості співіснування принципово відмінних і навіть де–факто світоглядно й аксіологічно несумісних уявлень і

вердиктів. Настає фаза розвитку, яку М. Михальченко та З. Самчук влучно відрекомендували «межичассям» [4, с. 125–126]. Це найбільш небезпечний для буттєвих перспектив суспільства історичний етап, оскільки в межах тотальності його буттєвих автоматизмів, інерції і принципів дії драматично співіснують і безкомпромісно взаємодіють між собою різні паралигмальні уявлення про добро та зло, про справедливе та несправедливе, про праведне та неприйнятне, про Божого та кесарева і т. ін.

Суто гіпотетично такий статус–кво може бути вкрай необхідною передумовою для становлення того, що в наш час прийнято називати вільним, відкритим, демократичним суспільством. Втім, існує принаймні одне «але», яке рішуче зводить нанівець таку перспективу: річ у тім, що, попри позірну принциповість, уявлення про визначальні орієнтири світобудови й індивідуального життя в такому соціумі позбавлені критично–рефлексійного стрижня, який створює можливість якщо не консенсусу, то хоча б критеріальної виразності, на підставі якої можливі компроміси вільного, відкритого і демократичного суспільства. Відтак, замість компромісів доводиться констатувати *bellum omnium contra omnes* – тобто війну всіх проти всіх, результатом якої часто є знекровлення, руйнація і розпад суспільства на протиборчі чи індиферентні сегменти.

Якщо на цьому етапі історичного розвитку суспільству вдалося уникнути масштабних деструкцій, то воно еволюціонує в нову епохальну єдність, яка може істотно відрізнитися в ментально–ідентифікаційному сенсі від цього ж суспільства зразка попередньої епохи. Історії відомі чимало прикладів подібних метаморфоз, найбільш інтригуючи з–поміж яких метаморфози редуціоністські та елеваціоністські [6, с. 53–54].

Прикладом редуціоністської метаморфози може вважатися трансформація суспільства грецьких полісів епохи античності в середньовічне й навіть сучасне суспільство: в постхристиянську епоху Греція не спромоглась не лише перевершити, а й навіть наблизитись до своїх античних здобутків у сфері світогляду, мистецтва і культури. Аналогічний вердикт виявиться коректним і щодо Риму (Італії), Єгипту, Персії (Ірану), Вавилону (теперішнього Іраку).

Ілюстрацією елеваціоністської метаморфози може слугувати історична еволюція германських і британських племен. Показово, що римляни перших століть нашої ери відрекомендували союз германських народів варварами не лише й не стільки тому, що ті спілкувались незрозумілою мовою, а передовсім і в основному тому, що ті «не мали честі» – себто не володіли уявленнями про справедливість або не керувалися ними в повсякденному житті. На думку тогочасних римлян, відсутність життєво–поведінкових регулятивів, в основі яких знаходиться певна світоглядна ієрархія справедливості, призводить до фатальної невизначеності. Ця особливість ставала на заваді будь–яким угодам з германцями–варварами (які якщо й укладалися, то виключно з тактичних міркувань – щоб зібратися силами, «переграти» противника і вдарити по ньому в найбільш зручний момент).

Падіння Риму призвело до зовні парадоксальних наслідків для суспільної думки германських племен – кризового стану, в основі якого був незвичний для них вакуум у сфері двох ключових аспектів: по–перше, хто віднині ворог, по–друге, що є подальшою основою

метою [2, с. 94–95]. Оскільки подолання світоглядної кризи неможливе за відсутності рефлексійних зусиль, то германці вперше в своїй історії почали рефлектувати. Стрижневим тематичним напрямком таких рефлексій була чеснота справедливості, уявлення про яку фактично визначали, концептуально уявляли такі фундаментальні життєдіяльнісні регулятиви, як Бог, Благо і Добро.

Впродовж тисячоліття з часу падіння Риму германська культурно–цивілізаційна ойкумена пройшла два етапи парадигмального переосмислення фундаментальних основ буття, кожен з яких істотно заперечував попередній, був його своєрідним концептуальним Альтер–Его. Спочатку ідея Риму як трансісторичної доцільності була реабілітована. Це дещо незвично й алогічно з огляду на півтисячолітнє криваве протистояння германців Римові. Втім, германська рефлексія знайшла вихід–виправдання: сама по собі ідея Риму справедлива й перспективна (вірогідно, навіть бездоганна), а той факт, що в межах реалізації цієї ідеї на практиці германці протистояли Риму, є грою історичної долі, а не закономірністю, на яку треба завжди зважати.

В межах такої парадигмальної системи координат зрозуміло, чому практично кожен з очільників германських племен прагнув заручитися підтримкою того Риму (точніше, Ватикану), який наприкінці V ст. н.е. був зруйнований і пограбований їх попередниками. Апофеозом цієї рефлексійної ієрархії можна вважати ледве не параноїдальні спроби відновлення Римської імперії (з 962 року – у форматі Священної Римської імперії, а з 1512 року – у статусі Священної Римської імперії германської нації). Воістину іронія історії не знає меж.

З часів Реформації в свідомості германської еліти почав превалювати світоглядний акцент цивілізаційного усамостійнення як результату критичного переосмислення потенціалу і практичних наслідків ідеї Риму. В цьому контексті розрив із католицькою традицією був лише верхівкою ментально–світоглядного айсберга, в межах якого відбулась абсолютна метаморфоза: відтоді вже германці звинувачували у варварстві й нехтуванні аспектами справедливості Рим, викривали «генетичні недоліки» римського світосприйняття і способу буття.

Еволюціонуванню британських племен притаманна схожа елевационістська метаморфоза: тривалий час римляни відкладали загарбання Британії насамперед з тієї причини, що там нібито мешкають «абсолютні дикуни», порівняно з якими навіть бедуїни Північної Африки вирізнялися очевидними перевагами. Відтоді минуло майже два тисячоліття і в багатьох аспектах світоглядні вердикти змінилися ледве не з точністю до навпаки: тепер уже британці (принаймні, на побутовому рівні), споглядаючи по телевізору за купами сміття на вулицях Неаполя, не відмовляють собі в задоволенні звинуватити італійців у варварстві й дикунстві.

Феномен соціокультурного парадоксу віддзеркалює фактичну втрату соціумами своєї ідентичності в сенсі сутнісних ознак у сфері ментальності, світоглядно–аксіологічних пріоритетів і т. ін. Така ідентичність і спадкоємність залишається доконаним фактом лише в межах однієї історичної епохи, натомість настання іншої констатує істотно інший стан речей в означених сферах. Висловлюючись точніше, на відміну від епох глобального формату настання чергової історичної

епохи для того чи іншого суспільства чи культурно–цивілізаційної ойкумени є результатом істотних змін на світоглядно–аксіологічному рівні їх буттєвості [5, с. 45–46].

За великим рахунком, суспільство як трансісторична єдність є фікцією: фактично різні еволюційні епохи одного й того ж суспільства – це різні суспільства, позаяк істотно різними є змістовні й цілепокладаючі ідентитети одного й того ж соціуму різних епох, а саме цей критерій має ключове значення під час суспільної демаркації, типології і систематизації. Відповідно про спадкоємність у ключових сферах життєдіяльності можна вести предметну мову лише в межах однієї історичної епохи конкретного суспільства, оскільки інша історична епоха здійснює істотний (якщо не докорінний) перегляд усієї світоглядно–аксіологічної вертикалі, девальвуючи попередні пріоритети й заміщаючи їх пріоритетами новими, які віддзеркалюють нові ієрархії належного, прийнятного і неприпустимого.

Список використаних джерел

1. Бейлін Б. Идеологические истоки Американской революции / Пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2010. – 308 с.
2. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. – М.: Интрада, 1996. – 526 с.
3. Гречко П. К. О границах толерантности // Свободная мысль – XXI. – М., 2005. – №10. – С.173–182.
4. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся: Близк та убозтво куртизанів [Текст] / М. Михальченко, З. Самчук. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 286 с.
5. Фофанов В. П. Всемирная история как рефлексия цивилизаций [Текст] / В. П. Фофанов // Гуманитарные науки в Сибири. – Новосибирск, 1999. – №1. – С.44–48.
6. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: «Республика», 1993. – С.41–63.
7. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; пер. с фр. и вступительная статья С. Н. Зенкина. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.
8. Харрисон Л. Кто процветает? Как культурные ценности способствуют успеху в экономике и политике / Л. Харрисон. – М.: Новое издательство, 2008. – 300 с.
9. Циклические ритмы в истории, культуре и искусстве. – М.: Наука, 2004. – 612 с.
10. Шартье Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? // Новое литературное обозрение. – 2004. – №66. – С.17–47.

References

1. Beylin B. Ideologicheskiye istoki Amerikanskoj revolyutsii / Per. s angl. – M.: Novoye izdatel'stvo, 2010. – 308 s.
2. Burkhardt Ya. Kul'tura Italii v epokhu Vozrozhdeniya. – M.: Intrada, 1996. – 526 s.
3. Grechko P. K. O granitsakh tolerantnosti // Svobodnaya mysl' – XXI. – M., 2005. – №10. – S.173–182.
4. Myhal'chenko M., Samchuk Z. Ukraïna doby mezhychassya: Blysk ta uboztvo kurtyzaniv [Tekst] / M. Myhal'chenko, Z. Samchuk. – Drogobych: Vidrozhennja, 1998. – 286 s.
5. Fofanov V. P. Vsemirnaya istoriya kak refleksiya tsivilizatsiy [Tekst] / V. P. Fofanov // Gumanitarnyye nauki v Sibiri. – Novosibirsk, 1999. – №1. – S.44–48.
6. Khaydegger M. Vremya kartiny mira / M. Khaydegger // Vremya i bytiye: Stat'i i vystupleniya. – M.: «Respublika», 1993. – S.41–63.
7. Khal'bvaks M. Sotsial'nyye ramki pamyati / M. Khal'bvaks; per. s fr. i vstupil'nyaya stat'ya S. N. Zenkina. – M.: Novoye izdatel'stvo, 2007. – 348 s.
8. Kharrison L. Kto protsvetayet? Kak kul'turnyye tsennosti sposobstvuyut uspekhu v ekonomike i politike / L. Kharrison. – M.: Novoye izdatel'stvo, 2008. – 300 s.
9. Tsiklicheskiye ritmy v istorii, kul'ture i iskusstve. – M.: Nauka, 2004. – 612 s.

10. Shart'ye R. Intellektual'naya istoriya i istoriya mental'nostey: dvoynaya pereotsenka? // Novoye literaturnoye obozreniye. – 2004. – №66. – S.17–47.

Levkulych V. V., PhD, Associate Professor, Head of Department of Philosophy, Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), gileya.org.ua@gmail.com

Translation problems: true of social and cultural dependence of the concept of justice

The concepts of justice have dual characteristic: on one hand, they are greatly important for all societies and historical periods, on the other hand, sometimes social and cultural environments differ significantly with their essential hierarchies of justice. Of particular note may be the following characteristic and at the same time logic: the essence of social and cultural differences determines the depth of the differences in interpreting justice.

Keywords: justice, public consciousness, genesis of concepts, social and cultural determination, casual relations, substantial compatibility, axiological coherence.

* * *

УДК 37.013.73:141

Гончаренко О. А.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та соціально-економічних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького (Україна, Хмельницький), olgegoncharenko@gmail.com

**Педагогіка вільного часу
Львівсько–Варшавської школи**

Розкрито зміст педагогіки вільного часу з огляду філософії та педагогів освітньо-вільної інтелектуальної формації «Львівсько–Варшавська школа (ЛВШ) (1895–1939). Виявлено вступ до педагогіки вільного часу у ЛВШ в «Промові...» (1901) польського філософа Казимира Твардовського, творця та засновника ЛВШ. Здійснено аналіз праці «Педагогіка вільного часу» (1937) філософа та педагога Олександра Кульчицького, представника української гілки ЛВШ, та праці «Виховання дозвілля» (1966) педагога Богдана Наврочинського, представника польської гілки ЛВШ. Доведено, що аксіологічним покликанням педагогіки вільного часу згідно ЛВШ є творення такої дійсності, в якій людина виявила б своє життя в усій цілості, а саме зрозуміла у чому сенс та цінність її життя. Зроблено висновок, що педагогіка вільного часу ЛВШ покликана опритомнити згадку суспільства про цінність життя та творчість для того, щоб у змасанні цивілізації проти культури не спустошити внутрішній світ людини і не втратити її індивідуальності та унікальності.

Ключові слова: педагогіка вільного часу, Львівсько–Варшавська школа, філософія освіти.

Педагогіка вільного часу перебуває на передньому краї сучасної філософії освіти. Значимою була ця проблема й для філософів і педагогів Львівсько–Варшавської школи (ЛВШ). Звернення уваги вчених ЛВШ на дану проблему було пов'язане з тим, що протягом багатьох століть визначні мислителі надавали вагомому значення вільному часу, вважаючи його передумовою естетики існування людини. Тому цікаво проаналізувати ті праці представників ЛВШ, в яких педагогіка вільного часу стала предметом окремого дослідження, тим більше, що ця проблема в інтерпретації ЛВШ ще не була розглянута у вітчизняних дослідженнях.

Промова Твардовського, виголошена 3 листопада 1901 року під час інавгурації III року Загально університетських лекцій Львівського університету, є вступом до педагогіки вільного часу у ЛВШ. У цій промові засновник ЛВШ заперечив, що найперше

людині потрібен хліб, а вже потім потрібно дбати про її інтелектуальний розвиток: «мені видається, що певний добробут дійсно безмірно сприяє розвитку освіти, проте не меншою мірою й освіта спричиняється до економічного розвитку даного суспільства, тому, виходячи з таких міркувань, ми повинні усі наполегливо працювати над тим, щоб кожний міг збагатити своє знання та розширити сферу своїх зацікавлень» [8, с. 401].

Теза Твардовського, що знання та освіта можуть і повинні бути для людини чимось більшим ніж тільки засобом, який полегшує їй боротьбу за існування, ґрунтувалась на переконанні, що «прагнення освіти є результатом одного з найшляхетніших потягів людини – результатом потягу до знання» [8, с. 402]. І хоча знання саме по собі ще не робить людину доброю, проте воно може, на переконання філософа, значною мірою спричинитися до піднесення її на вищий рівень моральної культури. Такий підхід Твардовського до освіти передбачав її безумовну егалітарність. До засобів, які б реалізували такий загально освітній проект у суспільстві, філософ відносив: курси для малоосвічених, бібліотеки, театри, видання науково–популярних книг, загально університетські лекції тощо. Можливо досить сміливою виглядає сьогодні надія Твардовського на те, щоб у майбутньому між освітніми інституціями такого типу виник загальний зв'язок, який не перешкоджаючи вільному розвитку кожного зосібна, полегшив їм співпрацю, а їх призначення зробив тим самим ще важливішим. Проте така надія вченого ґрунтувалась на переконанні, що освіта не має іншої, ніж знання мети, їй не властива будь–яка національна чи політична спрямованість.

У праці *Педагогіка вільного часу* (1937) український учень Казимира Твардовського – Олександр Кульчицький – поглянув на педагогіку вільного часу крізь призму філософії та психології. Головну причину появи цієї царини знання філософ та педагог пов'язував із кризою тогочасних поглядів на працю, які заперечували творчий внесок до неї, нівелюючи тим самим її духовну цінність. Власне, «умонтуванням» сучасними технологіями життя у ритм механізму з неминучим виключення із нього спонтанності вчений пояснював потребу в педагогіці вільного часу, яка б не тільки виявляла подібні деструктивні з точки зору розвитку людської особистості ознаки праці у сучасному світі, але й здійснювала поворот до філософського трактування мети праці та цінності життя.

Означений Кульчицьким поворот у педагогічній думці є по–суті поворотом до поглядів Аристотеля, який у *Політиці* розрізнив працю як діяльність, що має свою мету за межами самої себе, та відпочинок після праці, що набуває найчастіше форми розваги, і направлений на відновлення фізичної і духовної рівноваги, порушеної працею; і вільний час, який є виконаною діяльністю самої по собі: слуханням музики, читанням поезії і розмовою з приятелями, діями спекулятивних здібностей, тобто є чимось шляхетним, можна сказати, чимось найшляхетнішим. Тому «треба, – як вважав Аристотель, – щоб громадяни мали можливість займатися своїми справами і (у випадку необхідності) вести війну, але, що бажаніше, насолоджуватися миром і (правильно) користуватися дозвіллям, чинити все необхідне й корисне, а ще більше — все прекрасне. І тому, маючи на

увазі цю мету, треба запровадити й відповідне виховання для дитячої та інших вікових груп, що мають у цьому потребу» [1, с. 205].

З позицій психологічного аспекту вільний час Кульчицький потрактував як прагнення людини до нього, як «прояв загально життєвої ритміки зусилля й відпочинку, спазму і розслаблення – мускулу у фізіологічній сфері та духовного напруження – духовного розслаблення у психологічній сфері» [6, с. 7]. Але через те, що праця й зусилля не є наслідком дії усіх фізичних та психічних можливостей, а тільки частини організму – подібно як нейтралізуючий стому відпочинок, то вільний час український філософ вважав не безпричинним, а тільки дією інших, не стомлених попередньою функцією, чинників організму. Очевидно, що таке, можна сказати, не тільки психологічне, але й біологічне визначення вільного часу Кульчицьким знову посилало значення окресленого у *Політиці* Аристотелем протиставлення між працею та вільним часом, виявляючи його «не бездіяльність».

Як бачимо, підхід Кульчицького до проблеми вільного часу з позиції філософії виявив знехтування тогочасністю цінності життя людини. З огляду на це педагогічний аспект проблеми вільного часу і глибший педагогічний сенс педагогічного руху для використання вільного часу має полягати, на думку вченого, у перевідкритті «властивого сенсу часу загалом, відкритті, що час не є перш за все *грішми*, про що так хоче нас переконати доба машин, але що *час повинен стати засобом, що допомагає не втрати самого себе* та те, що в людині найкраще, щоб *мати час* значило щось більше ніж заробляти гроші, щоб *мати час* значило *мати культуру* у самому властивому значенні цього слова» [6, с. 20–21]. З позиції психологічної інтерпретації філософом вільного часу зрозуміло, що «вільний час є часом свobodного – вільного від зовнішнього примусу – спонтанного прояву зацікавленя та настанов індивіда і часом самостійного розвитку внутрішніх тенденцій особи» [6, с. 21]. Це означає, що виховання має опиратися перш за все на самостійні тенденції розвитку особистості.

Відповідно до цього найважливішим принципом педагогіки вільного часу Кульчицький визначив принцип відповідного педагогічного формування вільного часу молоді, при цьому він підкреслив, що істотною навчальною та виховною цінністю вільного часу є те, «що він відчувається як «вільний», як час, яким ми самі вільно розпоряджаємося» [6, с. 21]. Не складно помітити у протиставленні вченим принципу педагогічного формування вільного часу рівноцінного йому принципу вільної особи, принаймні у межах її вільного часу, певного роду педагогічну антиномію, що потребує свого з'ясування у межах теорії і практики виховання, а саме розуміння того, що педагогіка вільного часу має ґрунтуватися на глибокій індивідуалізації занять для вільного часу, які б відповідали зацікавленням та розвитку і сприймалися радше як пропозиція, аніж наказ згори, тому що «будь–яка виразна «педагогізація», будь–яка надмірна «раціоналізація» вільного часу вихованця, будь–яке відчуження «систематизації», спричиняючи розмивання потрібної та важливої лінії поділу між навчанням, школою, працею та «вільним часом», загрожують виховній дієвості педагогіки вільного часу» [6, с. 24]. Тому завдання школи Кульчицький пов'язував

не з експансією шкільних занять на відрізок вільного часу, а з підготуванням, пробудженням, оживленням і зміцненням, а також перш за все з ушляхетненням тих спонтанних сил вихованця, вияви і діяльність яких могли б зробити «вільний час» вихованця корисним. Через це він й вважав, що педагогіка вільного часу є загально суспільною справою.

У праці *Виховання дозвілля* (1966) польський учень Казимира Твардовського – Богдан Наврочинський – висловив суголосну своєму українському колезі по ЛВШ думку щодо важливості дозвілля у житті людини. Такої позиції польський педагог дотримувався, виходячи з того, що сучасні способи виробництва дають можливість безтурботного існування усім людям, варто лиш розумно оцінити перевагу машини у праці, як до цього закликав, до прикладу, британський філософ Бертран Рассел у праці *Похвала неробству* (1963), наголошуючи на тому, що розумне використання дозвілля є витвором культурності і виховання.

Наврочинський визначав дозвілля часом, заповненим вільною від обов'язкових занять творчістю, тим самим він наголосив на тому, що не важка праця невільників, а те, що було найкращого в античній культурі – дозвілля, зробило людину вільним громадянином і творцем античної цивілізації. Вочевидь тому вчений не розділяв тих переконань, згідно яких дозвілля визнавалося безтурботним проведенням вільного часу, оскільки, на його думку, дозвілля передбачає використання людиною вільного часу відповідно до її інтересів та прагнень, а щоб їх пізнати й реалізувати, «треба організувати велику акцію, направлену на те, щоб вона отриманий вільний час зробила «не бездіяльним неробством» і завдяки цьому стала справжньою людиною» [7, с. 290].

Виховання, яке б дозволило людині пізнати саму себе та розумно використати своє дозвілля, педагог розділив на три великі частини: 1) суспільне виховання; 2) навчання; 3) спорт, розваги та мистецтво. Під суспільним вихованням дозвілля Наврочинський розумів залучення людини до використання нею свого вільного часу в громадському та товариському житті. На думку педагога, саме активна участь людини у творенні громадянського суспільства дає змогу відчути її свободу та гордість за себе, тоді як включення людини до широко зрозумілої культури здатне подарувати їй радість від спілкування та дружби з іншими людьми. Навчання у дозвіллі передбачає, згідно вченого, залучення дорослої людини до навчання у вільний від праці час, яке б заспокоїло її культурні потреби: дало мудре та вільне знання. Не випадково у зв'язку з цим початок використання людиною свого вільного після обов'язкової праці часу збігся, на погляд Наврочинського, з ініціативою відновлення стародавньої традиції олімпійських ігор, мета яких – зацікавлення людей в усьому світі фізичним вихованням та спортом (навіть не дивлячись на те, що згодом у цих іграх стали приймати участь спеціально треновані майстри спорту). Добре пристосованими до зацікавленя людини педагог також вважав різного роду хобі, працю на присадибній ділянці та майстрування, поширене зокрема у США під гаслом: Зроби це сам! (Do't yourself!). До виховання дозвілля через мистецтво вчений відніс: відвідування музеїв та театрів, споглядання краси природи та архітектури, танок та художню літературу.

Так, привілей вільного часу нечисленної еліти, яка насолоджувалась життям за рахунок праці невільників, у сучасному суспільстві, на погляд Наврочинського, став добром усіх громадян: «Тоді він був пов'язаний зі зневагою до праці, тепер належить усім людям праці, хоча витрачають його натомість власне ті, хто не працює» [7, с. 306]. Тим самим педагог прагнув довести, що світ людини – це не тільки знання та техніка, але також мрії – початки відліку будь-якої діяльності – реалізацію яких знання та техніка здатні лиш забезпечити. Водночас вчений утвердив думку, що масове суспільство не є суспільством компромісів корисності й культури, а демократичним суспільством, в якому усі люди працюють та водночас насолоджуються заслуженим дозвіллям.

Отож помітно, що педагогіка вільного часу у ЛВШ покликана подолати дуалізм *корисної праці* й *дозвілля* завдяки максимально можливому їх поєднанню: з одного боку, опосередковано сприяючи продуктивності праці людини та насолоді від неї, а з іншого боку – безпосередньо забезпечуючи гідне й культурне дозвілля. При цьому очевидно, що представники ЛВШ прагнули уникнути поділу суспільства на освічених і неосвічених запереченням думки, що у масовому суспільстві цінності культури мають поступатися цінностям праці, оскільки сам сенс життя є неподільним. Натомість звернення ЛВШ до культури дозвілля античності мало на меті вкотре довести, що тільки вільна людина здатна творити себе та світ довкола себе.

Досить схожої логіки дотримувався у своїй праці *Демократія і освіта* американський філософ і педагог Джон Дьюї, який помилку Аристотеля вбачав у обов'язковому розмежуванні *корисної праці* і *дозвілля*, а саме в тому, «що між виробництвом товарів і наданням послуг, з одного боку, та самостійним мисленням, з другого, існує природний розрив, як і між ґрунтовними знаннями і практичними звершеннями» [2, с. 203]. Дьюї схилився до думки, що кожен працівник, як фізичної, так і інтелектуальної праці, повинен розуміти соціальну мету своєї професійної діяльності, оскільки це запорука зацікавленості у ній. У протилежному випадку робітник робить свою справу не добровільно й усвідомлено, а заради зарплатні. Через це проблему освіти у демократичному суспільстві вчений бачив у тому, «щоб позбутися дуалізму, розробити таку систему навчання, за якою для всіх розум став би поводитим добровільної практичної діяльності, а дозвілля – винагородою за взяття зобов'язання працювати, а не звільненням від роботи» [2, с. 207].

Проте головним у педагогіці вільного часу ЛВШ є намір залучити людину до пошуку цінності свого життя, щоб вона навчилася розуміти, що життя – це періоди, в одних з яких вона розважається, а в інших – працює, причому працюючи, вона може тим самим розважатись, як у цьому незрівнянно переконав у праці *Похвала працюючого життя* (1948) Казимир Айдукевич, заперечуючи Артуру Шопенгауєру, що праця може бути стражданням, коли скерована до конструювання певного предмета, який є ціллю, до якої ми направлені у праці, тому що вже не тільки дефінітивне осягнення цієї цілі, але й саме її осягнення, саме наближення до неї є джерелом творчої насолоди: «Не тільки рідкісні й короткі миті, в яких реалізуються цілі, простягнуті

далеко в майбутнє, але й звичайні, присвячені діяльності, дні мають чарівність. Чим краще комусь вдасться цю чарівність видобути, тим більшою розвагою буде для нього праця, тим більше він отримає від життя. І коли та чи інша поставлена ціль не дочекається реалізації, то й тоді життя не буде для нього втрачене, якщо воно мало чарівність, яку дає шлях, що веде до цілі» [3, с. 82].

Тадеуш Котарбіньський у праці *Практичний реалізм* (1948) натомість наголосив, що праця – це перебіг дій, визначених метою збереження життя, тому вона не може бути не захопливою, якщо покликана до такої чудової місії, як виготовлення й постачання їжі, засобів гігієни, ліків, одягу, житла тощо. А що загроза елементарних недочас буде завжди існувати, то праця завжди зрозуміла у такий спосіб буде найважливішим завданням. Праця людини стане творчою, коли передбачатиме не задоволення її елементарних потреб, а потреб загалу, з яким вона солідарна, тому «не звільнення від праці, як головного напрямку людських дій, повинно бути гаслом майбутнього, а раціоналізація, гуманітаризація, і навіть захопливість праці, яка цю працю має становити в усі часи переважної частини людських дій» [5, с. 130].

Це означає, що аксіологічним покликанням педагогіки вільного часу є творення такої дійсності, в якій людина виявила б своє життя в усій цілості, а саме зрозуміла, як про це написав у праці *Як розуміти «сене життя»* (1949) Тадеуш Чежовський, що життя – це сукупність дій, «спрямованих до різних – визначених його умовами та потребами – цілями. Ці цілі не є між собою незалежні, вони визначаються так, що ближчі цілі є засобами для досягнення цілей дальших. Цілі, які не є засобами для досягнення дальших цілей, називаємо цілями для себе чи остаточними цілями. [...] Людське життя як об'єднання дій, творить суцільну та доцільну цілість, якщо остаточні цілі керовані тими діями, визначаються гармонійно, або не суперечать одна одній, але взаємно доповнюються» [4, с. 171]. При цьому людина має ці цілі піддати оцінці цінності, тобто з'ясувати, чи гідна певна ціль життя.

Таким чином, педагогіка вільного часу ЛВШ покликана опритомнити згадку суспільства про цінність життя та творчість для того, щоб посприяти людині зрозуміти, у чому полягає найбільше щастя і що є остаточним обов'язком. Тоді вона матиме можливість насолоджуватись миром і правильно користуватись дозвіллям, чинити все необхідне й корисне, а ще більше – прекрасне, а у веденні війни просто не буде необхідності.

Список використаних джерел

1. Аристотель Політика [перекл. з давньогрецької та передм. О. Кислюка]. – К.: Основи, 2000. – 239 с. // Aristotel Politika [perekl. z давньогрецької та передм. О. Кислюка]. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
2. Дьюї Дж. Демократія і освіта. – Львів: літопис, 2003. – 294 с. // Dyuyi Dzh. Demokratsiya i osvita. – Lviv: litopis, 2003. – 294 s.
3. Ajdukiewicz K. Pochwała życia pracującego // Kazimierz Ajdukiewicz. Język i poznanie. T. II. – Warszawa, 1985. – S.77–82.
4. Czeżowski T. Jak rozumieć «sens życia» // Tadeusz Czeżowski. Pisma z etyki i teorii wartości [pod red. P. J. Smoczyńskiego]. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1989. – S.171–175.
5. Kotarbiński T. Realizm praktyczny (1) // Tadeusz Kotarbiński. Pisma etyczne [pod red. P. J. Smoczyńskiego]. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1987. – S.124–133.
6. Kulczycki A. Pedagogika «wolnego czasu» a dom, szkoła i społeczeństwo. – Lwów, 1937. – 34 s.

7. Nawroczyński B. Wychowanie do wczasów // Bogdan Nawroczyński. Dzieła wybrane [red. A. Mońka-Stanikowa]. – Warszawa, 1987. – S.287–309.

8. Twardowski K. Przemówienie prof. d–ra Kazimierza Twardowskiego, przewodniczącego Zarządu Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich, urządzonych staraniem Uniwersytetu Lwowskiego, wygłoszone na inauguracji III roku wykładów w niedzielę dnia 3 listopada 1901 r. // Kazimierz Twardowski. Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych. – Warszawa, 1992. – S.400–405.

Goncharenko O. A., Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of the Social and Economic Disciplines Department of the National Academy of State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi (Ukraine, Khmelnytskyi), olgegoncharenko@gmail.com

Free time pedagogy of Lviv–Warsaw School

The content of free time pedagogy from the Lviv–Warsaw School (LWS) (1895–1939) philosophers' and pedagogues' point of view has been disclosed in the paper. The subject of the article is determined on the one hand by the topicality of the free time issues in the field of education and on the other hand – by the lack of analysis of its projection in LSW in the Ukrainian philosophical–pedagogical researches. The introduction to free time pedagogy in LWS has been found in «Speech...» (1901) by Kazimierz Twardowski, Polish philosopher, the creator and the founder of LWS. «Free time pedagogy» (1937) by Aleksandr Kulchitskyi, the Ukrainian representative of the Lviv–Warsaw School, and «Leisure education» (1966) by Bohdan Nawroczyński, the Polish representative of the LWS, have been analyzed in the paper. It has been proven that the axiological purpose of LWS free time pedagogy is the designing of such a reality in which a man could discover his/her life in its all integrity, namely would understand the sense and the value of his/her life. The author came to the conclusion that LWS free time pedagogy aims at bringing to society's mind the mention about life value and creativity, so that a human would not devastate his/her inner world and would not lose his/her identity and unity in the competition of civilization against culture.

Keywords: free time pedagogy, Lviv–Warsaw school, philosophy of education.

* * *

УДК 387.1

Додонов Д. Р.,
аспірант кафедри політології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), som_org@ukr.net

УНІВЕРСИТЕТИ–ПЕРЕСЕЛЕНЦІ: ПРОБЛЕМИ СЬОГОДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕІНТЕГРАЦІЇ

Актуалізується проблема університетів, що частково переїхали з гарячих точок України. Розглядаються три змістовних блоки проблем. По-перше розглядаються взаємини переміщених ВНЗ із своїми «опонентами», що залишилися на окупованих територіях, а також з новим освітнім оточенням. По-друге, аналізуються законодавчі преференції, що тимчасово надані університетам–переселенцям. По-третє, простежується тенденція до неповнення переміщених університетів на місце своєї постійної дислокації. Робиться висновок про доцільність реінтеграції цих освітніх установ в межах новітнього освітньо–наукового ландшафту України.

Ключові слова: вища освіта, університет, переміщені університети, освітній ландшафт, реінтеграція.

Актуальність дослідження проблем університетів–переселенців обумовлена агресією Росії проти України, захопленням територій, утворенням самопроголошених республік, проведенням АТО, і, як наслідок цього, виїздом вісімнадцятих ВНЗ та одинадцятих наукових установ, з тимчасово окупованих територій. Проблеми переміщених вищих навчальних закладів стали головним питанням сьогодення не лише для них самих, а й для всієї освітньої системи України. Слід зазначити, що переміщення виявилось можливим лише завдяки наполегливій роботі керівництва цих закладів, відданості й патріотизму викладачів і студентів, оскільки держава

не стала ініціатором евакуації цих освітньо–наукових інституцій і фактично не надала допомоги під час самого процесу виїзду. Співробітники самотужки, завдяки своїй сміливості, мужності, неймовірному терпінню та величезному ентузіазму змогли перевезти ВНЗ та налагодити їх роботу на новому місці.

Попри прагнення кожної з розділених частин університетів репрезентувати себе як єдиний – de jure чи de facto – «справжній» спадкоємець відомого освітнього бренду, з жовтня 2014 року розпочинається нова історія двох самостійних вишів. Жодна з частин не в змозі підтримувати той стан повноцінного функціонування, який був до війни. Вдаючись до метафори, можна сказати, що «розділений університет» – це як розірвана навіпіл книга, кожна з частин якої не може бути прочитана окремо, а власне, якщо і може, то не буде точно переданий зміст, він інтерпретується різними сторонами по різному, виходячи зі своєї позиції.

Тема переміщених університетів знаходиться у фокусі обговорення широкими колами громадськості, проте наукового аналізу проблеми вкрай недостатньо. Серед науковців вона вивчається Р. Додоновим [2, с. 50–52; 3, с. 13; 4], А. Єременком [5], К. Котеленець [6, с. 75–79], Л. Малік [7, с. 131–140], О. Міхеєвою [8], Т. Несторенко [9, с. 203–205], Д. Свириденком [10, с. 36–42; 11; 12, с. 26–27], О. Стяжкіною [13, с. 42–45], С. Терещицим [14; 15] тощо.

Метою даної статті є виявлення змістовних блоків проблем та оцінка можливостей реінтеграції переміщених університетів.

Анексія Росією Криму та події «руської весни» призвели не просто до ескалації напруженості, а й до справжніх бойових дій на Сході України. Війна прийшла на Донбас раптово, мало хто був готовий до такого повороту в своєму особистому та професійному житті. Люди вірили, що ситуація до початку нового навчального року якось вирішиться, але так не сталося. Більше того, першого вересня заняття не розпочалися ані в школах, ані в вишах. Відчувалася безпорадність та розгубленість центральної та місцевої влади, ректорів університетів, всього професорсько–викладацького складу та великої «армії» студентів. Дехто з керівництва вишів до останнього сподівався, що «університети поза політикою» і закликали «не розхитувати човен», утриматися від участі студентів у масових акціях. Це виявилось помилкою.

Університети за своєю природою є центрами формування суспільної думки. І в мирні часи, і в період війни вони є вагомим і потужним генератором ідеологічного ресурсу, який жодна з конфліктуючих сторін не може залишити поза увагою. «Якщо ви не цікавитесь політикою, то це не означає, що політика не цікавиться вами» – ця відома теза влучно описує ситуацію з вишами Луганська і Донецька влітку 2014 року. Нова влада не збиралася терпіти існування українських університетів на території самопроголошених республік.

Можливо, якби українське й університетське керівництво об'єднало зусилля і вже влітку почало вивозити університети, хоча принаймні б якусь матеріальну базу, ситуація з переміщеними вишами не була б такою катастрофічною. Натомість революційний романтизм київської влади не надавав можливості реально оцінити ситуацію і прийняти раціональне

рішення. Більше того, П. О. Порошенко пообіцяв закінчити війну до Дня Незалежності. Факт полягає в тому, що поки українські танки йшли Хрещатиком на параді 24 серпня, танки російські захопили Новоазовськ та вийшли на околиці Маріуполя. Здавалося б, запеклі бої під Слов'янськом, збиті літаки та Іловайський котел однозначно давали зрозуміти, що легкого вирішення конфлікту не буде. Але рішучих дій з боку влади не послідувало.

З початком навчального року Міністерство освіти і науки України не надало роз'яснень – що і як треба робити. Університети в зоні АТО залишилися сам на сам зі своїми проблемами. В результаті проукраїнсько налаштовані ректори були замінені на лояльних сепаратистів. Орієнтовно до двадцятих чисел вересня більшість луганських і донецьких вишів були захоплені озброєними людьми і мали перейти під юрисдикцію ЛНР або ДНР.

Ідея з виїздом на підконтрольну Україні територію була ініціативою співробітників і навіть студентів. Як пише проректор Донецького юридичного інституту МВС України Олексій Мозуляка, «це був новий іспит для наших педагогів і співробітників – треба було визначитися, чи готові люди залишити все, що було, і їхати від дому, від своїх близьких. Це не всі змогли витримати. Але був плюс: всі, хто виїхав – це команда, тому що виїжджати навмання ніхто би не погодився. Отже, колектив – це, мабуть, єдине, що ми вивезли звідти» [17]. До речі, ДЮІ МВСУ вдалося ще в червні відправити «на практику» своїх курсантів у споріднені виші Києва, Харкова, Дніпра (в Луганську обурені батьки блокували КПП університету внутрішніх справ та не дали вивезти луганських курсантів. Дехто з них поповнили лави місцевих ополченців). Згодом озброєні сепаратисти блокували співробітників ДЮІ в актовій залі головного корпусу, захопили територію інституту, влаштувавши там свою базу. Під час обстрілів корпуси ДЮІ зазнали значних пошкоджень.

У кожного з переміщених університетів – своя історія виїзду. Більшість з них влаштувалася у своїх філіалах в райцентрах Донецької та Луганської областей. Винятком стали Донецький національний університет, що переїхав у Вінницю, Донецький національний університет економіки та торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського і Донецький юридичний інститут МВС України, які перебрався до Кривого Рогу. «При цьому практично в кожного з евакуйованих університетів на непідконтрольних територіях залишився свій «клон»: чимало студентів і викладачів відмовилися виїжджати за межі рідного міста, фактично змірившись із захопленнями їх озброєними людьми та перепідпорядкуванням «урядам» самопроголошених республік» [2, с. 50].

На наш погляд, можна виокремити три смислових блоки проблеми переміщених університетів.

По-перше, між розділеними університетами утворилася ідеологічна прірва, яка може бути подолана тільки з реінтеграцією окупованої території до складу України. Тільки в такому випадку може налагодитися діалог та взаємодія. На сьогоднішній день нормальній комунікації заважають багато факторів, серед яких політична нетерпимість, образа людей. На Донбасі всі вважають один одного зрадниками, і подолати цей

психологічний колапс може тільки мирне життя і час. І хоча керівник координаційного центру переміщених вишів Олександр Кульга наголошує на тому, що «одним з напрямків нашого центру є напрям реінтеграції. На заході 10–11 листопада будуть напрацьовані стратегії та механізми, за якими університети повертатимуться». Він навіть наголошує на тому, що рекомендації надають самі ВНЗ, які вирішують, на яких умовах повернулися б. «Потім ці стратегії мають бути затверджені Міністерством. І вже після цього ВНЗ матимуть змогу повернутися. Сподіваємось, це буде якнайскоріше» [16]. Це було сказано 26 вересня 2016 року, і з часом це твердження все більше виглядає утопічним. Минув 2016, добігає кінця 2017 рік, а університети все більше віддаляються один від одного.

На жаль, на переміщені виші ніхто не чекав і в Україні. Викладачі та студенти, які виїхали опинилися в стані жебраків, оскільки стипендії та зарплатню в перші місяці не платили. «В 2014–му році люди працювали, не отримуючи зарплатню, студенти навчалися, не отримуючи стипендії. Все це тривало протягом жовтня, листопада, грудня, січня, тому що ми не могли зареєструватися в казначействі. Ні Державна казначейська служба, ні територіальні органи управління, ні Міністерство освіти – ніхто не знав, як це зробити правильно», – згадує проректор з науково-педагогічної роботи, міжнародних зв'язків та розвитку Лариса Самосьонук. В Донецькому національному перші проплати пішли в кінці листопада.

Але в таких складних умовах було велике піднесення, розпочинали не просто з нуля, а з мінусів. Місцева влада не балувала переміщені виші ані облаштованими корпусами, ані гуртожитками, ані житлом для викладачів. Завдання здавалися нереальні: на пустому місці, в непристосованих корпусах, де не було ні парт, ні дошок, ні стільців необхідно було налагодити навчальний процес. Треба було зберегти тих студентів, які переїхали разом з університетом, оскільки з гуртожитками були не просто проблеми, а катастрофа, їх не було, або виділена жалюгідна кількість місць. З житлом для викладачів ситуація була не краща: вони кинулись знімати житло, вартість якого чомусь з приїздом «донецьких» виросла втричі. Але, незважаючи на побутові труднощі, важку соціальну адаптацію, саме цей період відтворення університетів був найпродуктивніший.

Проблеми функціонування вишів–переселенців зумовили необхідність термінового вирішення питання їх виживання, яке ускладнювалося ще й жорсткою конкуренцією на ринку освітніх послуг. Ініціативною групою Координаційного центру переміщених ВНЗ за підтримки МОН було створено Раду ректорів переміщених ВНЗ. На круглому столі «Проблеми діяльності вищих навчальних закладів, евакуйованих з Донецької та Луганської областей», що відбувся у профільному парламентському комітеті ректори, професори та студенти переміщених вишів виокремили основні проблеми, а саме: юридичний статус переміщених закладів; чинність ліцензій та акредитацій; боргові зобов'язання, що виникли ще до вимушеного переміщення; кількість викладацьких ставок, яка залежить від кількості студентів; організація вступної кампанії в умовах неможливості скласти ЗНО на окупованих територіях тощо [17].

Таблиця 1.

Переміщені заклади вищої освіти

№	ВНЗ	Нова адреса розташування	Контакти
1	Донецький національний університет	21021, Вінницька область, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21	Тел: +38 (0432) 50-89-30 E-mail: rector@donnu.edu.ua
2	Донецький національний технічний університет	85302, Донецька область, м. Красноармійськ, пл. Шибанкова, 2	Тел: +38 (06239) 2-03-09 E-mail: ukrdonntu@gmail.com, mail@donntu.edu.ua
3	Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка	92703, Луганська область, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1	Тел: +38 (06461) 2-40-61, +38 (073)-413-03-23 E-mail: luguniv.info@gmail.com
4	Донбаська національна академія будівництва і архітектури	84313, Донецька область, м. Краматорськ, вул. Шкадінова, 72	Тел: +38 (0626) 41-73-99, +38 (095) 084-17-86 т/факс: +38 (0626) 41-73-99 E-mail: admin@donnaba.edu.ua
5	Донецький державний університет управління	87513, Донецька область, м. Маріуполь, вул. Карпинського, 58	Тел: +38 (0629) 38-97-74, +38 (095)-716-45-06, +38 (098)-381-10-87 E-mail: info@dsum.edu.ua
6	Донецький національний медичний університет ім. М. Горького	84404, Донецька область, м. Красний Лиман, вул. Кірова, 27	Тел: +38 (099) 060-36-65 E-mail: contact@dsmu.edu.ua
7	Донецька державна музична академія ім. С. Прокоф'єва	після евакуації злилася з Національною музичною академією України ім. П. І. Чайковського	
8	Донбаський державний технічний університет	93120, Луганська область, м. Лисичанськ, пр. Леніна, 84	Тел: +38 (06451) 7-21-85, +38 (066) 243-94-31 т/факс: +38 (06451) 7-20-24
9	Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського	50005, Дніпропетровська область, м. Кривий Ріг, вул. Островського, 16	Тел: +38 (056) 409 - 77 - 97 т/факс: +38 (056) 409 - 77 - 91 E-mail: office@donnuet.edu.ua
10	Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти	84100, Донецька область, м. Слов'янськ	E-mail: donoippo@gmail.com
11	Донецький юридичний інститут МВС України	50106, Дніпропетровська область, м. Кривий Ріг, 7-й Зарічний мікрорайон, 24	Тел: + 38 (0564) 95-09-69 т/факс: + 38 (0564) 95-09-69 E-mail: rektor-dui@ukr.net
12	Горлівський інститут іноземних мов державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»	84511, Донецька область, м. Артемівськ, вул. Комсомольська, 24	Тел: +38 (06274) 2-25-37 E-mail: forlan-artemivsk@ukr.net
13	Луганський державний медичний університет	93012, Луганська область, м. Рубіжне, вул. Будівельників, 32	Тел: +38 (06453) 7-05-81 т/факс: +38 (06453) 6-17-32 E-mail: canclsmu@ukr.net
14	Луганська державна академія культури і мистецтв	01133, Київська область, м. Київ, вул. І.Франка, 14	Тел: +38 (066) 762-39-83 E-mail: ldakm@i.ua
15	Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка	54030, Миколаївська область, м. Миколаїв, вул. Лагерне поле, 5	Тел: +38 (0512) 59-26-87 E-mail: mail@lduvs.edu.ua
16	Луганський національний аграрний університет	61002, Харківська область, м. Харків, вул. Алчевських, 44	Тел: +38 (066) 760-28-54 E-mail: rector_lnau@ukr.net
17	Луганський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти	93412, Луганська область, м. Северодонецьк, вул. Гагаріна, 111	Тел: +38 (06452) 3-42-58 E-mail: loippo2014@i.ua
18	Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля	93400, Луганська область, м. Северодонецьк, просп. Радянський, 59-а	Тел: +38 (06452) 4-03-42 E-mail: uni.snu.edu@gmail.com

В результаті тісної співпраці з керівництвом переміщених ВНЗ було зроблено життєво важливий крок, спрямований на збереження наукового потенціалу Донбасу та Криму – розроблений, поданий до Верховної Ради України та прийнятий Закон України №4718 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності вищих навчальних закладів (наукових установ), які були переміщені з тимчасово окупованої території та з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження» [20]. На думку проректора з навчальної роботи Донбаського державного технічного університету Валерія Соколенка, «буде закон, який дозволить нам рухатися далі, буде можливість вже вирішувати проблеми нашого рівня. Ми не просимо грошей, ми просимо допомоги у закритті тих вузьких місць, в першу чергу законодавчих, пов'язаних з процесом навчання. Усе інше ми зробимо самі» [18].

Отже, наведемо деякі положення закону, що регулюють діяльність переміщених вишів на території України.

«Ліцензії та акредитаційні сертифікати тимчасово переміщених вищих навчальних закладів (наукових установ) на провадження освітньої діяльності у сфері вищої освіти, що на день переміщення з тимчасово окупованої території та з населених пунктів на території, яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, були чинними та продовжують діяти до повернення тимчасово окупованої території під загальну юрисдикцію України або дати завершення антитерористичної операції».

«Тимчасово переміщені вищі навчальні заклади зберігають за собою статус національних без вимоги його підтвердження до повернення тимчасово окупованої території під загальну юрисдикцію України або дати завершення антитерористичної операції».

«Особливості встановлення нормативів чисельності осіб, які навчаються, на одну посаду науково-педагогічного та наукового працівника у тимчасово-переміщених вищих навчальних закладах (наукових установах) визначаються Кабінетом Міністрів України».

«Центральний орган виконавчої влади у сфері освіти та науки має право ініціювати реорганізацію тимчасово переміщених вищих навчальних закладів (наукових установ) шляхом злиття чи приєднання однієї юридичної особи до іншої в порядку та на підставах, визначених Кабінетом Міністрів України» [20].

Крім того, законом встановлюється мораторій на виконання договірних зобов'язань та на нарахування пені і штрафів на основну суму заборгованості за кредитними та іншими договірними зобов'язаннями переміщених ВНЗ.

По-друге, потрібно чітко усвідомлювати, що університети-переселенці перевезли на нове місце частину колективу та юридичний статус, в той час як майже всі потужності: аудиторії, лабораторії, обладнання, бібліотечні фонди залишились на непідконтрольній території. Саме тому, університети, які виїхали, постійно будуть відчувати своєрідний «комплекс меншовартості», їм треба доводити, що переїхавши, вони спроможні надавати освітні послуги не гірше за тих вишів, які є в близькому освітньому оточенні. «Нам нічого не віддали з університету, навіть нашу інтелектуальну власність.

У кого що залишилося вдома на комп'ютері, те змогли взяти. З університету ми не взяли нічого», – в.о. ректора Донецького державного університету управління (переміщеного) Світлана Марова [19].

В Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності вищих навчальних закладів (наукових установ), які були переміщені з тимчасово окупованої території та з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження» в статті 8 прописано в пункті 4 прописано: «Держава сприяє відновленню матеріально-технічної бази тимчасово переміщених вищих навчальних закладів (наукових установ). Засновник (засновники) тимчасово переміщених вищих навчальних закладів (наукових установ) державної та комунальної форми власності сприяють наданню вільних приміщень, які знаходяться в їхній сфері управління, для організації навчального процесу та/або проживання здобувачів вищої освіти і працівників таких закладів (установ)».

Більше того, розділ IV доповнили пунктом 6 наступного змісту: «Правом взяття на соціальний квартирний облік також користуються працівники тимчасово переміщених вищих навчальних закладів (наукових установ) за місцезнаходженням тимчасово переміщеного вищого навчального закладу (наукової установи), при наявності довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи» [20]. Правда, за три роки перебування вишів на підконтрольній території українська влада так і не спромоглася не просто надати житло, а сплачувати за орендоване хоча б якусь частку. Отже, державної підтримки вищі-переселенці не відчувають, натомість дуже часто відчувають опір місцевої влади. Ставлення держави до переселенців переноситься і на всі структури, які перевезли переселенці в Україну.

По-третє, вже сьогодні досить відчутною є тенденція до неповернення університетів-переселенців на місце своєї постійної дислокації. Вони поступово асимілюються в місцевий освітній простір, втрачають свої особливості і навіть змінюють назви. Безумовно, коріння залишаться, але ментальні особливості території впливатимуть на подальший розвиток освітнього закладу. Також треба враховувати той факт, що абітурієнти це не тільки жителі Донбасу, це жителі інших регіонів України. Мається на увазі Донецький національний університет імені Василя Стуса, який знаходиться в Вінниці, і в якому вже зараз серед студентів перших курсів переважають жителі Вінницької та інших областей центральної України. Правда, в 2017 році Міністерство освіти і науки України розробило документ, який значно спрощує можливість отримання української освіти абітурієнтам, місцем проживання яких є територія проведення АТО. Створені освітні центри «Донбас-Україна» в деяких українських університетах, наприклад, Донбаській державній машинобудівній академії, ДонНУ імені Василя Стуса, Приазовському державному технічному університеті, Маріупольському державному університеті, Донбаському державному педагогічному університеті, Азовському морському інституті Одеської національної морської академії тощо. Завдяки цьому проекту дітям з території ОРДЛО відкривається більш простий шлях для отримання атестата і вступу до ВНЗ на території України. Без перебільшення можна сказати, що

освітніми центрами «Донбас–Україна» можна пишатися. Це дійсно реальне піклування і державна підтримка тих, хто дуже цього потребує.

Висновки і обговорення. Отже, здавалося б, «питання збереження переміщених вищих навчальних закладів – це питання національного престижу України», і влада має це усвідомлювати. Проте, далеко не всі проявляють толерантне ставлення до університетів–переселенців. Більше того, для деяких народних обранців переміщені університети наче «кістка в горлі», або ракова пухлина, яку треба видалити. От переймаються вони питаннями: як розпорядитися університетом у екзилі?

Йдеться про законопроект «Про тимчасово окуповану територію України», яке вже за третьою редакцією подає фракція «Самопоміч» й, зокрема, О. Сироїд. Так, в статті 7. Забезпечення права на освіту, тимчасово переміщені вищі навчальні заклади (наукові установи), зокрема у пунктах 3, 5, 6 йдеться про явну дискримінацію прав вишів–переселенців:

«3. Ліцензії та акредитаційні сертифікати тимчасово переміщених вищих навчальних закладів (наукових установ) на провадження освітньої діяльності у сфері вищої освіти, що на день переміщення з тимчасово окупованої території, були чинними, анулюються.

5. Центральний орган виконавчої влади у сфері освіти та науки має право ініціювати реорганізацію тимчасово переміщених вищих навчальних закладів (наукових установ) шляхом злиття чи приєднання однієї юридичної особи до іншої в порядку та на підставах, визначених Кабінетом Міністрів України.

6. Тимчасово переміщені вищі навчальні заклади не зберігають за собою статусу національних та потребують підтвердження цього статусу в порядку визначеному центральним органом виконавчої влади у сфері освіти та науки» [21].

Запропонувати щось подібне можна було лише керуючись таким гаслом: «закріємо університети–переселенці, і державні кошти заощадимо і сепаратистів не будемо плодити». На наш погляд, тут постає проблема дійсного та показового патріотизму. Можна кричати про те як ми любимо Україну, як ми пишаємося нею, проте вчити своїх дітей за кордоном, а можна не галасувати так, але у лиху годину зробити важкий вибір на користь України та її освітнього простору.

На щастя переміщених вишів, позиція влади в цьому питанні кардинально інша. Як наголошує Міністр освіти Лілія Гриневич, «Україна має усвідомити, що переміщені ВНЗ – це не лише проблеми, які ці заклади мають, це й можливості збільшити палітру спеціальностей, які викладають у різних регіонах України. Наприклад, у Кропивницькому до того, як туди переїхав один із медичних ВНЗ, не було медичних вищих навчальних закладів. Тепер регіон має власний медичний виш» [17]. Отже, Україна збагатилася і треба це усвідомлювати нашим політикам, оскільки вищі могли і не виїхати з окупованої території.

Таким чином, необхідно розмежувати об'єктивні труднощі, з якими зіткнулися університети–переселенці, і суб'єктивні проблеми, які штучно намагаються створити деякі українські політики. Ставлення до університетів переселенців і влади і суспільства – це показник зрілості демократії, рівня толерантності, розвитку етичної раціональності в суспільстві.

Слід чітко усвідомлювати, що реінтеграція зі своїми вишами на окупованій території на сьогоднішній день неможлива. Доки територія ОРДЛО не буде реінтегрована в Україну, доти проблема повернення є лише мрією. На переміщені виші там ніхто не чекає. Скоріше за все, доцільно казати про інтеграцію переміщених університетів у освітньо–науковий ландшафт України, яка вже відбувається. Але, реінтегруючись треба не втратити свою позитивних надбань вишів, які переїхали, зберегти свою освітню ментальну особливість, дух «альма матер». Випробування, що випали на долю нашого народу, зроблять і без того сильні донбаські виші ще сильнішими, конкурентноспроможнішими, креативнішими. Але держава має якнайшвидше визначитися зі своїм ставленням до них, і не на словах, а на ділі підтримати людей, що продемонстрували свою патріотичну позицію.

Подяка. Автор висловлює подяку *Додоновій Вірі Іванівні*, професору кафедри філософії Київського університету імені Б. Грінченка за неочінену допомогу у написанні цієї статті.

Список використаних джерел

1. Вузы–переселенцы: Вместо 500 человек набрали всего 28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vesti-ukr.com/poleznoe/121193-vuzypereseleny-vmesto-500-chelovek-nabrali-vsego-28>
2. Додонов Р. О. Розділені університети – розділене суспільство / Р. О. Додонов // «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: миротворення у гібридних війнах». Матеріали VI Міжнародної наукової конференції 25 березня 2016 року, м. Запоріжжя / Упор. І. О. Кудінов; ред. кол. М. А. Лепський, Т. І. Бутченко, В. О. Скворець, С. Г. Цокур, І. О. Кудінов. – Запоріжжя: КСК–Альянс, 2016. – С.50–52.
3. Додонов Р. А. Разделенные университеты: вернуться нельзя / Р. А. Додонов // Зеркало недели. – 2015. – №48 (244). – С.13.
4. Додонов Р. О. Переміщені вищі навчальні заклади – новий феномен в українській освіті [Електронний ресурс] / Р. О. Додонов // «Знання. Освіта. Освіченість». Міжнародна науково–практична конференція. 28–29 вересня 2016 р., м. Вінниця, Вінницький національний технічний університет. – Режим доступу: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2016/paper/view/1524>
5. Еременко А. М. Размышления о Луганской Вандее / А. М. Еременко. – Just a Life, 2015.
6. Котеленець К. Застосування популяційного підходу до аналізу евакуйованого університету / К. Котеленець // «Емпіричні дослідження для реформування освіти в Україні». Збірник матеріалів I Міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти (11 лютого 2017 р.) / За ред. С. Щудло, О. Заболотної, О. Ковальчук. – Київ – Дрогобич: ТзОВ «Трек–ЛТД», 2017. – С.75–79.
7. Малік Л. В. Особливості маркетингу освітніх послуг переміщених навчальних закладів зі Сходу України / Л. В. Малік // Європейський вектор економічного розвитку. – 2015. – №2 (19). – С.131–140.
8. Міхеєва О. Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації // О. Міхеєва, В. Серeda. Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2015. – 462 с.
9. Несторенко Т. Економічний вплив переміщеного університету на місто / Т. Несторенко, А. Остенда // «Емпіричні дослідження для реформування освіти в Україні». Збірник матеріалів I Міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти (11 лютого 2017 р.) / За ред. С. Щудло, О. Заболотної, О. Ковальчук. – Київ – Дрогобич: ТзОВ «Трек–ЛТД», 2017. – С.203–205.
10. Свириденко Д. Б. Ідея університету в XXI столітті: контекст академічної мобільності / Д. Б. Свириденко // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – 2014. – Вип.32. – С.36–42.

11. Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія / Д. Б. Свириденко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 279 с.

12. Свириденко Д. Б. Українські розділені університети: трагічний постколоніальний досвід та оцінка перспектив / Д. Б. Свириденко // «Виклики постколоніалізму: філософія, релігія, освіта»: Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–19 травня 2017 р.). – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – С.26–27.

13. Стяжкіна О. В. Країна. Війна. Любов: Донецький щоденник [Електронний ресурс] / О. В. Стяжкіна // Критика. Ч.1–2 (2015). – Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/krayina-viyina-lyubov-donetskyu-shhodennyk-uryvky>

14. Gomilko O. Hybridity in the Higher Education of Ukraine: Global Logic or Local Idiosyncrasy / O. Gomilko, D. Svyrydenko, S. Terepshchyi // *Philosophy & Cosmology*. – 2016. – №17. – P.177–199.

15. Терещиць С. О. Сучасні освітні ландшафти / С. О. Терещиць. – К.: «Фенікс», 2016. – 309 с.

16. Кучерява Н. Переміщені університети Донбасу: час готуватися до повернення [Електронний ресурс] / Н. Кучерява // Громадська хвиля. – 2015. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/peremishcheni-universytety-donbasu-chas-gotuvatsya-do-povernennya>

17. Рябчин О. Проблеми діяльності вищих навчальних закладів України, евакуйованих з Донецької та Луганської областей [Електронний ресурс] / О. Рябчин, Л. Гриневич // Міністерство юстиції України. – 2015. – Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/uryadoviy-upovnovajenyi-vzav-uchast-u-kruglomu-stoli-problemi-diyalnosti-vischih-navchalnih-zakladiv-ukraini-evakuyovanih-z-donetskoj-ta-luganskoj-oblastey-21788>

18. Соколенко В. Переміщені ВНЗ: три роки на новому місці [Електронний ресурс] / Валерій Соколенко // Вища освіта – портал. – 2016. – Режим доступу: <http://vnz.org.ua/statti/9793-peremishchenni-vnz-try-roky-na-novomu-misti>

19. Марова С. Переміщені ВНЗ: три роки на новому місці [Електронний ресурс] / С. Марова // Вища освіта – портал. – 2016. – Режим доступу: <http://vnz.org.ua/statti/9793-peremishchenni-vnz-try-roky-na-novomu-misti>

20. Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності вищих навчальних закладів, наукових установ, переміщених з тимчасово окупованої території та з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради. – 2016. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1731-19>

21. Федорчук С. Внутрішньо переміщені особи: від медіа-образу до реальності [Електронний ресурс] / Станіслав Федорчук // незалежний культурологічний часопис. – 2015. – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Fedorchuk_VPO.html

References

1. Vuzu-pereselentsu: Vmesto 500 chelovek nabraly vseho 28 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vesti-ukr.com/poleznoe/121193-vuzypereselency-vmesto-500-chelovek-nabrali-vsego-28>

2. Dodonov R. O. Rozdilni universytety – rozdilne suspilstvo / R. O. Dodonov // «Sotsialne prohnozuvannia ta proektuvannia maibutnoho krainy: myrotvorennia u hibrydnykh viinakh». Materialy VI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 25 bereznia 2016 roku, m. Zaporizhzhia / Upor. I. O. Kudinov; red. kol. M. A. Lepskyi, T. I. Butchenko, V. O. Skvoretz, Ye. H. Tsokur, I. O. Kudinov. – Zaporizhzhia: KSK–Alians, 2016. – S.50–52.

3. Dodonov R. A. Razdelennue unyversytetu: vernutsia nelzia ostatsia / R. A. Dodonov // Zerkalo nedely. – 2015. – №48 (244). – S.13.

4. Dodonov R. O. Peremishcheni vyshchi navchalni zaklady – novyi fenomen v ukrainskii osviti [Elektronnyi resurs] / R. O. Dodonov // «Znannia. Osvita. Osvichenist». Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia. 28–29 veresnia 2016 r., m. Vinnitsia, Vinnytskyi natsionalnyi tekhnichnyi universytet. – Rezhym dostupu: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2016/paper/view/1524>

5. Eremenko A. M. Razmrshleniia o Luhanskoï Vandee / A. M. Eremenko. – Just a Life, 2015.

6. Kotelenets K. Zastosuvannia populiatsiinoho pidkhdodu do analizu evakuiovanoï universytetu / K. Kotelenets // «Empyrychni doslidzhennia dlia reformuvannia osvity v Ukraini». Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii Ukrainsoï asotsiatsii doslidnykiv osvity (11 liutoho 2017 r.) / Za red. S. Shchudlo, O. Zabolotnoi, O. Kovalchuk. – Kyiv – Drohobych: TzOV «Trek–LTD», 2017. – S.75–79.

7. Malik L. V. Osoblyvosti marketynhu osvity: posluh peremishchenykh navchalnykh zakladiv zi Skhodu Ukrainy / L. V. Malik // Yevropeyskyi vektor ekonomichnoho rozvytku. – 2015. – №2 (19). – S.131–140.

8. Mikheieva O. Suchasni ukrainski vnutrishno peremishcheni osoby: osnovni prychny, stratehii pereselelnia ta problemy adaptatsii // O. Mikheieva, V. Sereda. Stratehii transformatsii i prevntsii prykordonykh konfliktiv v Ukraini. Zbirka analitychnykh materialiv. – Lviv: Halytska vydavnycha spilka, 2015. – 462 s.

9. Nestorenko T. Ekonomichnyi vplyv peremishchenoho universytetu na misto / T. Nestorenko, A. Ostenda // «Empyrychni doslidzhennia dlia reformuvannia osvity v Ukraini». Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii Ukrainsoï asotsiatsii doslidnykiv osvity (11 liutoho 2017 r.) / Za red. S. Shchudlo, O. Zabolotnoi, O. Kovalchuk. – Kyiv – Drohobych: TzOV «Trek–LTD», 2017. – S.203–205.

10. Svyrydenko D. B. Ideia universytetu v KhKhI stolitti: kontekst akademichnoi mobilnosti / D. B. Svyrydenko // Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury. – 2014. – Vyp.32. – S.36–42.

11. Svyrydenko D. B. Akademichna mobilnist: vidpovid na vyklyky hlobalizatsii: monohrafiia / D. B. Svyrydenko. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2014. – 279 s.

12. Svyrydenko D. B. Ukrainski rozdilni universytety: trahichnyi postkolonialnyi dosvid ta otsinka perspektyv // D. B. Svyrydenko // «Vykylyky postkolonializmu: filosofii, relihii, osvita»: Materialy III mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 18–19 travnia 2017 r.). – Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2017. – S.26–27.

13. Stiazhkina O. V. Kraina. Viina. Liubov: Donetskyi shhodennyk [Elektronnyi resurs] / O. V. Stiazhkina // Krytyka. Ch.1–2 (2015). – Rezhym dostupu: <https://krytyka.com/ua/articles/krayina-viyina-lyubov-donetskyu-shhodennyk-uryvky>

14. Gomilko O. Hybridity in the Higher Education of Ukraine: Global Logic or Local Idiosyncrasy / O. Gomilko, D. Svyrydenko, S. Terepshchyi // *Philosophy & Cosmology*. – 2016. – №17. – P.177–199.

15. Terepshchyi S. O. Suchasni osvitni landshafty / S. O. Terepshchyi. – K.: Feniks, 2016. – 309 s.

16. Kucheriava N. Peremishcheni universytety Donbasu: chas hotuvatsia do povernennia [Elektronnyi resurs] / N. Kucheriava // Hromadska khvylia. – 2015. – Rezhym dostupu: <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/peremishcheni-universytety-donbasu-chas-gotuvatsya-do-povernennya>

17. Riabchyn O. Problemy diialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy, evakuiovanykh z Donetskoï ta Luhanskoï oblasti [Elektronnyi resurs] / O. Riabchyn, L. Hrynevych // Ministerstvo yustitsii Ukrainy. – 2015. – Rezhym dostupu: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/uryadoviy-upovnovajenyi-vzav-uchast-u-kruglomu-stoli-problemi-diyalnosti-vischih-navchalnih-zakladiv-ukraini-evakuyovanih-z-donetskoj-ta-luganskoj-oblastey-21788>

18. Sokolenko V. Peremishchenni VNZ: try roky na novomu misti [Elektronnyi resurs] / Valerii Sokolenko // Vyscha osvita – portal. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://vnz.org.ua/statti/9793-peremishchenni-vnz-try-roky-na-novomu-misti>

19. Marova S. Peremishchenni VNZ: try roky na novomu misti [Elektronnyi resurs] / S. Marova // Vyscha osvita – portal. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://vnz.org.ua/statti/9793-peremishchenni-vnz-try-roky-na-novomu-misti>

20. Pro vnesennia zmin do deiaknykh zakoniv Ukrainy shchodo diialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv, naukovykh ustanov, peremishchenykh z tymchasovo okupovanoi terytorii ta z naselennykh punktiv, na terytorii yakyykh orhany derzhavnoi vlady tymchasovo ne zdiisniuut svoi povnovazhenn [Elektronnyi resurs] // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1731-19>

21. Fedorchuk S. Vnutrishno peremishcheni osoby: vid media-образу до реальності [Elektronnyi resurs] / Stanislav Fedorchuk // nezaleznyi kulturolohichni chasopys. – 2015. – Rezhym dostupu: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Fedorchuk_VPO.html

Dodonov D. R., postgraduate student of the Department of Political Science, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), som_org@ukr.net

Universities–immigrants: problems of the nowadays and prospects of the reintegration

The article deals with the problem of universities that have partially moved from the hot spots of Ukraine. More distinct tendencies towards assimilation than reintegration will follow. Three content blocks of problems are considered. Firstly, the relationship between the displaced universities and their «opponents» remaining in the occupied territories, as well as the new educational environment, are considered. Secondly, the legislative preferences that are temporarily given to resettlement universities are analyzed. Thirdly, there is a tendency towards the non–return of displaced universities to their place of permanent dislocation. The conclusion is made on the expediency of the reintegration of these educational institutions within the newest educational and scientific landscape of Ukraine.

Keywords: higher education, university, universities–immigrants, educational landscape, reintegration.

* * *

УДК 1(091)

Капустін С.,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Поняття світогляду у світлі сучасного філософсько–педагогічного дискурсу

Світоглядна проблематика завжди була в центрі будь–якого філософського чи соціально–гуманітарного дискурсу. Тільки на основі розуміння фундаментальних параметрів світобачення, світовідчуття і світорозуміння було здійснено дослідження сутнісних властивостей людини тієї чи іншої епохи. Неможливо уявити, чим живе сучасна людина (чи представник будь–якого іншого історичного періоду), що для неї є невід’ємними і фундаментальними цінностями і аксіологічними орієнтирами, як вона буде поводити себе в певних обставинах, якщо попередньо не з’ясувати світоглядно–онтологічні передумови її існування, саморозуміння і самодійснення. І якщо сучасна освіта і педагогіка прагне до реальної підготовки людини для успішної самореалізації в рамках природної, соціальної, інформаційної, культурної і цивілізаційної реальності, то вибудовування теоретичного фундаменту такої підготовки має починатися з повноцінного аналізу категорії «світогляд» в усіх її аспектах, пов’язаних із сучасним станом як національного соціуму, так і людства в його глобальному розвитку. Рубрика світоглядних студій представлена величезною кількістю робіт, що належать до різних галузей філософського знання.

Ключові слова: людина, культура, світогляд, освіта, виховання.

Як зазначається в недавньому оприлюдненому концептуальних засадах реформування середньої школи «Нова українська школа» [1], становлення людини як особистості, підготовка її до життя в реальному суспільстві є безпосереднім завданням школи як основного інституту соціалізації. Школа має озброїти учнів знаннями, сформувати необхідні компетенції, виховати цінності, а головне – сформувати цілісний світогляд особистості, який забезпечить її орієнтацію в природному і соціальному середовищі, уміння користуватись знаннями, спілкуватись з людьми. Реалізація цього завдання в сучасній школі носить проблемний характер. Як показує практика, досить часто випускники школи реального життя не знають, а тому й входять в нього з вкрай розпоршеними орієнтаціями. Формування цілісного світогляду у цьому контексті постає як одне з головних завдань оновлення (модернізації) школи. Що ж таке «світогляд» і яку роль відіграє він в системі формування людини як особистості? Зупинимось на цьому більш детально.

Залежно від предмета дослідження, проблема світогляду висвітлюється у відповідних аспектах аналізу: будь то формування світоглядних орієнтацій, або аксіологічний вимір світогляду, або його когнітивні аспекти [2, с. 261]. Філософсько–педагогічний дискурс, в цьому плані, дозволяє нам здійснювати доволі всеохоплюючий аналіз, адже для освіти важливо не подрібнити світогляд на окремі складові, які легше досліджувати, але охопити всі прояви особистісної цілісності людини в її пізнавальних, морально–етичних, естетичних, поведінкових та інших проявах.

Враховуючи це, ключовим завданням нашого дослідження є виділення сутності та значимих елементів світогляду сучасної людини, а також аналіз того, як вони трансформують чи вписуються в загальну структуру світоглядно–ціннісних орієнтацій сучасної молоді. В цьому ж аспекті аналізується і сучасний філософсько–педагогічний дискурс, адже ключовим питанням філософії освіти сьогодні, на наше глибоке переконання, є проблема підвищення ефективності освітнього, впорядкованого, системного впливу на формування світоглядно–аксіологічних орієнтирів кожної дитини чи молодої людини. Це надзвичайно важливо тому, що тільки та людина, яка має міцний світоглядний фундамент і активну ціннісно–поведінкову життєву позицію, може самореалізуватися як активний суб’єкт здобуття успіху, авторитету, творчості, щастя. Чи може сучасна освіта реально допомагати людині в цьому? Чи готова вона враховувати всі світоглядно–ціннісні патерни, що динамічно змінюються в рамках глобально–інформаційної цивілізації? Відповіді на ці питання можна давати тільки після детального розгляду того, як поняття «світогляд» аналізується та досліджується в межах сучасного філософсько–педагогічного дискурсу.

Показово, що протягом всього розвитку філософії світоглядна проблематика була центральним елементом будь–якої теорії. Водночас, і педагогічно–виховний дискурс був притаманний всім значимим філософсько–концептуальним системам. Починаючи з Сократа, філософія і навчання, філософія і виховання, філософія і прищеплення високих морально–етичних принципів є нерозривними явищами. Окрім того, саме з іменами видатних філософів пов’язані будь–які дослідження, спрямовані на з’ясування особливостей світогляду певної епохи. Так, щоб усвідомити специфіку античного світогляду необхідно досліджувати творчість Платона і Аристотеля, середньовічного – Блаженного Августина і Фоми Аквінського, ренесансного – М. Кузанського, М. Коперніка, Дж. Бруно, просвітницького – Ф. Бекона і Р. Декарта. Звичайно, тут названі тільки символічні імена. В концепції будь–якого філософа, що належить до певної епохи в максимально абстрактній та всеохоплюючій формі передаються основні світоглядні характеристики часу. Однак слід відмітити, що від античності до XIX століття філософи скоріше вибудовували світоглядні концепції, ніж аналізували сам феномен «світогляду».

Ця категорія стає предметом концептуального дослідження у І. Канта та І. Г. Фіхте, які чітко підняли проблематику фундаментального значення суб’єкта в процесі формування світоглядно–ціннісних орієнтацій в кореляції із природно–соціальними настановами чи умовами. Пізніше у «філософії життя» у Ф. Ніцше, В. Дільтея, Г. Зіммеля, А. Бергсона створюється

теоретична лінія про те, що люди є активними творцями власного світогляду за умови активного використання власних внутрішніх духовно–життєтворчих сил. Продовжив цю лінію і видатний філософ минулого століття Альберт Швейцер. Задаючись питанням про те, що таке світогляд, він дає наступне тлумачення: «Сукупність хвилюючих суспільство та людину думок про сутність оточуючого світу, про положення та призначення людства і людини в ньому. Що означає суспільство, в якому я живу, і я сам, що живу в світі? Що ми хочемо бачити в ньому? Чого чекаємо від нього? В залежності від того, до якої відповіді на ці конкретні питання буття приходять індивіди, що складають суспільство, можна судити про дух відповідної епохи» [3, с. 71]. Таким чином, в філософії XX століття складається глибока переконаність в тому, що фундаментом світогляду є не лише потужні концептуальні системи (міфологічного, релігійного, наукового, філософського характеру), але й духовні зусилля окремих суб'єктів, тобто людей та їх спільнот, що занурені в конкретні історично–культурні та технологічно–цивілізаційні буттєві реалії.

Особливої філософської глибини ця проблематика набула в творчості екзистенціалістів. У М. Хайдеггера, К. Ясперса, Ж.–П. Сартра, А. Камю, Х. Ортега–і–Гассета, Н. Аббаньяно. Саме у них окрема особистість, її цілісність та можливість абсолютно свobodного самоздійснення виноситися на загальносвітоглядний, загальнокультурний, загальноцивілізаційний рівень. Багато в чому сучасний гуманістичний філософсько–педагогічний дискурс знаходить свої коріння саме в антропологічно–гуманістичних філософських течіях минулого століття.

В сучасній українській філософії можна виділити цілу плеяду авторів, що продовжують гуманістичну, людиноцентричну лінію саме в дискурсі взаємозалежності та взаємозначеності світоглядно–філософської та освітньо–педагогічної проблематики. Тут можна виділити такі імена, як В. Андрущенко, І. Бех, Є. Бистрицький, І. Бичко, І. Бойко, В. Ільїн, В. Кремень, С. Кримський, В. Крисаченко, М. Михальченко, В. Огнев'юк, М. Попович, Є. Причепій, Л. Чекаль, В. Шинкарук, О. Яценко та багато інших. В рамках українського філософсько–педагогічного дискурсу склалася потужна гуманістична традиція, в рамках якої визначення поняття «світогляд» проводиться через аналіз формальних проявів самосвідомості людини, її структури та можливостей соціального, культурного і, насамперед, освітньо–педагогічного впливу на її формування.

Враховуючи те, що існує багата традиція концептуально–теоретичного аналізу та визначення категорії «світогляд», може скластися враження, що досліджувати це поняття не актуально, адже воно розглянуто в усій повноті і цілісності. Однак таке враження абсолютно оманливе. Справа в тому, що сьогодні як людство в цілому, так і кожна окрема соціальна спільнота постійно переживають ситуацію аксіологічного зламу, орієнтаційних поворотів. В глобальній інформаційній цивілізації, що характеризується гігантською динамікою змін та перманентною парадоксальністю будь–яких змістів, окремій людині надзвичайно складно формулювати для себе чіткі світоглядні основи і орієнтири. Саме через це і актуалізується філософсько–

освітня проблематика світоглядного характеру. Особливо гостро тут постають дискусії між напрямками, що відстоюють традиційне системно–цілісне розуміння світогляду, і теоріями, які намагаються трансформувати таке розуміння із врахуванням нових глобалізаційно–інформаційних реалій та обставин.

З нашої точки зору, переходячи до проблематики того, як сучасна освіта може допомогти конкретній особистості у формуванні її світоглядного базису, необхідно звернутися до розгляду концептуально–теоретичних наробок, які дозволяють усвідомити різні аспекти і виміри самої категорії «світогляд». Наприклад, такі знані вітчизняні спеціалісти, як Є. Причепій, А. Черній та Л. Чекаль, дають наступне визначення: «Світогляд – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу. Суттєвою рисою світогляду є насамперед певна цілісність поглядів, які стосуються важливих життєвих проблем: що таке світ, чи існує Бог, куди прямує людство, в чому полягає покликання людини тощо. Ці проблеми розглядаються з певно духовної висоти, на основі узагальнення життєвого досвіду народу, особистості» [4, с. 10]. Як бачимо, тут підкреслюється особлива роль особистості, суб'єкта у вирішенні найзагальніших питань буття. Сьогодні без такого визнання фундаментальної ролі особистості неможливо вирішувати жодні філософські проблеми, в тому числі, коли йдеться про такі функції світогляду, як тлумачення і розуміння світу, оцінювальна (аксіологічна), праксеологічна. Освіта, в свою чергу, несе на собі відповідальність в якості компетентного помічника в систематизації та цілісній оформленості світогляду для кожної окремої людини.

В цьому аспекті дуже важливо підкреслити, що саме освіта може надати кожній людині (незалежно від її віку) можливість зануритися в цілісне поле знань і емоцій, струнких теорій і відчуттєвих вражень, наукової інформації і живої комунікації. Іншими словами, освіта може поєднувати раціональні та почуттєві виміри особистісного світогляду, що є дуже важливо з огляду на глибоко ціннісну природу цього феномену. «Ціннісний характер світоглядного знання визначає поєднання в ньому інтелектуально–розумової компоненти з почуттєво–емоційною. Світогляд – це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму і почуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої недосконалості. Інтегративний характер світогляду передбачає його структурну складність, наявність у ньому різних шарів і рівнів, з–поміж яких насамперед вирізняються емоційно–психологічний рівень – світовідчуття і світоспоглядання Тут фіксуються лише окремі, зовнішні прояви буття, світ явищ, а не сутностей. Наступні за глибиною відображення рівні – світосприйняття і світоуявлення. На цих рівнях формується вже цілісна картина світу, визначається взаємозв'язок процесів і явищ, відбувається фіксація їх тождественностей і відмінностей. Однак світогляд тут обмежено безпосереднім досвідом, почуття відіграють більшу роль, ніж розум. І тільки тоді, коли відображення відбувається через поняття, формується світогляд, здатний розкрити закономірності та сутність явищ і процесів. Світогляд на цьому рівні пов'язується з абстрактним мисленням, теоретичним пізнанням, і його

можна назвати світорозумінням. Саме його і демонструє філософія» [5, с. 17–18]. Здавалося б, такий деталізований структурний аналіз феномену «світогляду» міг би вичерпати всі теми для дискусій навколо його сутності та різноманітних тлумачень. Однак таких тлумачень стає все більше. Це зумовлено тим, що за останнє століття людство пережило немало світоглядно–ціннісних поворотів та соціально–цивілізаційних потрясінь. Людина вже не може бути впевненою, що за її життя не відбудеться ще якась докорінна ламка світогляду. І до цього вона має бути готовою. Це й актуалізує наше дослідження того, як освіта не просто має надавати особистості міцний знанневий фундамент для світогляду, але й готувати людину до того, що всі її знання, переконання, вірування і прагнення можуть докорінно змінюватися, трансформуватися, втрачати свою актуальність. Щоб це не було крахом всього життя, особистість має бути готовою для зустрічі із такими змінами. Людиноцентрична освіта, з нашої точки зору, може реально сприяти такій підготовці.

В цьому аспекті, одними із перших, хто підкреслював важливість світоглядної проблематики для розвитку сучасної цивілізації, були філософи, що попереджали про необхідність нарощення гуманістичних зусиль з метою подолання негативних наслідків розвитку техногенного соціального середовища. Розвиваючи цей напрям, доцільно згадати творчі доробки К. Ясперса, М. Бердяєва, Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Габермаса, Й. Масауди, Д. Белла, А. Тоффлера та ін. Вони попереджали, що витісняючи зі свого світоглядного поля цінності гуманізму, замінюючи їх пріоритетами технологічної доцільності, людина може прийти, якщо вже не прийшла, до потужної цивілізаційної кризи. «Багато суперечностей техногенної цивілізації спричинені природою самої людини, яка є не тільки конструктивною, а й деструктивною: вона здатна не лише творити, але й заперечувати себе та світ. Такі антроподеструктивні настанови нині можна простежити у посиленні технократизації наукового світогляду: отримане знання стає самоціллю і самоцінністю, а гуманістичні цінності ставляться під сумнів. Виникає потреба у філософському осмисленні цієї небезпеки, яку можна назвати на кшталт «технократизму» – «наукокрatismом», та окресленні можливостей обмеження абсолютизації перетворюючого моменту людської діяльності. Трансформуюча природа техногенної цивілізації виявляється у відношенні до індивідуального, етнічного та глобального вимірів буття людини. Зокрема, техногенна культура, одним зі структурних елементів якої є швидкісні телекомунікаційні системи та інформаційно–комп'ютерні мережі, викликає появу нових – людини від людини та людини від природи – соціальних форм відчуження. Існує необхідність передбачення їх деструктивних наслідків, у запобіганні можливого заміщення контактів людини з дійсністю на буття лише у світі віртуальної, модельованої реальності» [6, с. 3]. Саме для того, щоб онтологічний вимір людської особистості не вихолощувався і не перетворювався на один з об'єктів технологічної чи віртуальної реальності, необхідно постійно актуалізувати в рамках філософсько–педагогічного дослідницького дискурсу світоглядно–аксіологічну проблематику. При цьому вона має бути спрямована на наполегливе відстоювання саме людиноцентричної онтологічної перспективи,

що перетворюється на особливо складне завдання за умов постійного нарощування дегуманізаційних тенденцій, породжуваних інформаційно–глобалістською цивілізаційною матрицею.

Чи зможе людина встояти під натиском нових цивілізаційних реалій як реальний суб'єкт власної світоглядної самоідентифікації, свободи, буттєвої компетентності, особистісної життєтворчості? Робити це в умовах постійного нарощення інформаційної динаміки, яка витісняє значну частину онтологічних, гносеологічних та аксіологічних компонентів, що раніше дозволяли впорядковувати особистісне та соціальне світоглядне поле, достатньо складно. «В умовах становлення інформаційного суспільства повнота інформації, канали та швидкість її передачі та отримання впливають на масштаб світоглядної свободи особистості, її буттєву та професійну компетентність, що, як результат, спонукає еволюцію світоглядних орієнтацій людини» [7, с. 10]. І саме від освіти значною мірою залежить те, в якому напрямку така еволюція буде відбуватися. Чи зможе людина як особистість здійснювати постійне самостворення і самоствердження в якості справжнього суб'єкта світогляду – і життєворення? Або ж їй буде відведено пасивницьку роль сприйняття хаосу інформаційних імпульсів? З нашої точки зору, це є ключовою дилемою буття сучасної людини. Вирішення цієї проблеми знаходиться саме в ракурсі розробки нового філософсько–педагогічного дискурсу, в центрі якого будуть стояти найгостріші та найактуальніші світоглядно–аксіологічні питання, на основі яких можна було б розробляти конкретні освітні засоби та інструменти формування активної, творчої, моральної особистості, здатної до свободної самореалізації в надскладних цивілізаційних обставинах сьогодення.

Втім, в дискусійній поліфонії визначення поняття «світогляд» як форми самосвідомості людини варто відзначити і позиції песимістичні. Наприклад, такі американські дослідники, як М. Брунер, М. Йодер, Дж. Норвайн, Дж. Сміт, розвиваючи постмодерністську концепцію, наголошують на тому, що в сучасному світі людина остаточно втрачає будь–яку суб'єктність і перестає бути активним творцем світогляду як такого. «Постмодерністські свободи перетворили нове тисячоліття на час прискорення, збурення, проблематичності, в яких ми всі живемо. При цьому всі «зміни», що відбуваються швидко і суперечливо вже не є реалізацією «прогресу» як за часів наукового світогляду, а скоріше несуть загрозливі значення і орієнтири. Спрямування в майбутнє перестало бути лінійним. Більше того, воно насичене всілякими протиставленнями і посиленнями на минуле: постмодерн, потіндустріальність, постхристиянство, пострадянськість, постколоніалізм тощо. В такому ландшафті важко ухопити будь–які стійкі світоглядні цінності і орієнтири» [8, р. IX]. Людина просто виявляється нездатною до формування стійких феноменологічних утворень в світі постійно змінної і динамічної інформації. Під тиском гігантського інформаційного потоку людина просто змушена перетворитися на один з технічних засобів прийняття, продукування і трансформації інформації. Таке постмодерністське бачення сучасного стану людини і цивілізації є доволі типовим і сильно песимістичним. Але чи може сучасна гуманістика,

в тому числі гуманістична педагогіка, протиставити щось описуваній постмодерністами жорсткій, схожій на безвихідь інформаційно–цивілізаційній реальності?

Це робити надзвичайно складно, адже глобально–інформаційна цивілізація йде шляхом не створення загальноважливих знань, цінностей, моделей поведінки, а навпаки розщеплює буттєвий світ людства на безліч взаємонепов'язаних інформаційних уривків та імпульсів. В такій ситуації людина опиняється в ситуації, коли в неї просто відсутня мотивація до активного формування власної світоглядної позиції, стійких цінностей та пріоритетів. Про це заявляють у своїх працях майже всі філософи–постмодерністи, серед яких можна виділити творчість Ж. Бодрійяра, З. Баумана, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, Ж. Ф. Ліотара, М. Фуко, С. Фіша та ін. «Незважаючи на те, що підходи різняться, спільним для них є підкреслення кризового відображення дійсності й відсутності уніфікуючого центру, який би привносив визначеність у буття людини. Відповідно до постмодерної парадигми існування кожного індивіда є виключно ситуативним і залежить від кута зору, що його людина обирає стосовно певних подій. Об'єктивність бачення та можливість пізнання світу при цьому нівелюється, бо людина не здатна вирватися з полону власної ситуативності й пізнати світ у його цілісності. Як зазначає С. Фіш, людина постмодерну не володіє фактами подій, у її розпорядженні є лише її власна інтерпретація цих подій, опосередкована мовою» [9, с. 174]. Таким чином, постмодерністська філософія достатньо скептично і песимістично ставиться до світоглядно–творчих можливостей сучасної людини. При цьому вони спираються на потужний емпіричний матеріал, який надається завдяки антропокультурній кризі, що активно розвивається в сучасному світі під впливом інформаційно–знакової глобалістської агресії. І все ж таки, навіть якщо пристати на постмодерністську позицію розуміння сучасної людини та її світоглядної дисфункціональності, неможливо не підкреслити значення освіти виключно для індивідуального існування. Освіта дозволяє індивіду утворити навколо себе «острівок» розумності, впорядкованості, стабільності і прогресу, навіть якщо такий замкнений простір не буде змістовно кореспондуватися із оточуючим глобальним середовищем.

В поліфонії дискусій навколо світоглядної проблематики доби глобалізації можна знайти і не такі песимістичні розвідки і прогнози. Так, існує позиція, за якою глобалізація інформаційного, культурного, цивілізаційного простору дозволяє більш вільно оперувати різними за своєю сутністю світоглядними феноменами. Тепер міфологічні мотиви можуть органічно вплітатися в науковий світогляд, релігійні погляди не вступати в суперечність із функціонуванням десекуляризованого суспільства, філософсько–теоретичні побудови абсолютно різних напрямів (наприклад, ідеалістичного і матеріалістичного) лежати в основі світоглядних переконань однієї людини. Глобальний інформаційний простір ніби стирає ті сутнісно–змістовні та ціннісно–орієнтаційні демаркаційні лінії, які були нездоланими раніше. «В глобалістському світогляді чудернацьки переплітаються в якості підсистемних і залежних елементів міфологічні, космополітичні, традиціоналістські та деякі інші анклавні форми.

Матеріалістичні, ідеалістичні, релігійні уявлення стають основами і зовнішніми властивостями вираження самої суті глобалістського світогляду. Таке бачення і розуміння сучасного світу, відчуття його глобальних рис, спостереження за новими могутніми процесами, нерідко такими, що просто неможливо пояснити, повних ризиків та грізних небезпек, досить доступні для свідомості середньої людини, її сприйняття... Можна сказати, що глобалістський світогляд виступає як ядро, етос загальнолюдського світорозуміння і світовідчуття, виконуючи системотворчі функції та підпорядковуючі всі раніше існуючі форми імперативам загальнолюдського сходження до нових висот буття та інтелектуального його осягнення» [10, с. 153–154]. Можна задатися доречним в цьому контексті запитанням про те, чи не занадто оптимістичною є така позиція і чи не призводить вона зрештою до хаосу мислення, оцінювання і практичних дій, тим самим руйнуючи особистість як суб'єкта творчості, про що й заявляють постмодерністи? Але саме таким оптимізмом має, з нашої точки зору, бути просякнута методологія філософсько–педагогічного дискурсу задля того, щоб продукувати світоглядно–ціннісні орієнтири для молоді, яка знаходиться дійсно в складній антропокультурній ситуації глобально–інформаційної цивілізаційної епохи.

Список використаних джерел

1. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи (ухвалено рішенням Колегії МОН України 27.10.2016) / Група упорядників: Лілія Гриневич, Олександр Елькін, Світлана Калашнікова та ін. – К., 2016. – 35 с.
2. Філософський енциклопедичний словник / Редкол.: В. І. Шинкарук (голова). – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
3. Халіман М. А. Світоглядне протистояння: атрибути і форми / М. А. Халіман // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: Видавництво «Гілея», 2015. – Вип.98 (7). – С.261–265.
4. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн. – М.: Логос, 2010. – 248 с.
5. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / Василь Кремень, Володимир Льїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
6. Кам'янська Ю. В. Імперативи людської життєдіяльності у техногенній цивілізації. Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Спец.: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Юлія Кам'янська. – Львів, 2005. – 22 с.
7. Буканова О. В. Еволюція світогляду людини: соціально–філософський аналіз. Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Спец.: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Оксана Буканова. – Запоріжжя, 2011. – 17 с.
8. Worldview Flux. Perplexed Values among Postmodern Peoples / Edited by Jim Norwine and Jonathan M. Smith. – New York: Lexington Books, 2000. – 280 p.
9. Денісова Д. Відображення світогляду постмодерної доби у сучасних англійських літературних текстах / Дар'я Денісова // Світогляд – Філософія – Релігія. Збірник наукових праць. – Суми: ТОВ ВПП «Фабрика друку», 2014. – Вип.6. – С.173–180.
10. Мицаканян М. О. Глобальный мир и глобалистское мировоззрение: монография / М. О. Мицаканян. – М.: Анкил, 2013. – 392 с.

References

1. Nova ukrai'n's'ka shkola. Konceptual'ni zasady reformuvannja seredn'oi' shkoly (uhvaleno rishennjam Kolegii' MON Ukra'i'ny 27.10.2016) / Grupa uporjadnykiv: Liliya Grynevych, Oleksandr El'kin, Svitlana Kalashnikova ta in. – K., 2016. – 35 s.
2. Filosofov's'kyj encyklopedychnyj slovnyk / Redkol.: V. I. Shynkaruk (golova). – K.: Abrys, 2002. – 742 s.

3. Haliman M. A. Svitogljadne protostojannja: atrybuty i formy / M. A. Haliman // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac'. – K.: «Vydavnytvo «Gileja», 2015. – Vyp.98 (7). – S.261–265.
4. Behmann G. Sovremennoe obshhestvo: obshhestvo riska, informacionnoe obshhestvo, obshhestvo znanij / Gotthard Behmann. – M.: Logos, 2010. – 248 s.
5. Kremen' V. G. Filosofija: myslyteli, idej, koncepcii': Pidruchnyk / Vasyl' Kremen', Volodymyr Il'yn. – K.: Knyga, 2005. – 528 s.
6. Kam'jans'ka Ju. V. Imperatyvy ljuds'koi' zhyttjedijal'nosti u tehnogennij cyvilizaciji'. Avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk. Spec.: 09.00.03 – social'na filosofija ta filosofija istorii' / Julija Kam'jans'ka. – L'viv, 2005. – 22 s.
7. Bukanova O. V. Evoljucija svitogljadu ljudydy: social'no-filosofs'kyj analiz. Avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk. Spec.: 09.00.03 – social'na filosofija ta filosofija istorii' / Oksana Bukanova. – Zaporizhzhja, 2011. – 17 s.
8. Worldview Flux. Perplexed Values among Postmodern Peoples / Edited by Jim Norwine and Jonathan M. Smith. – New York: Lexington Books, 2000. – 280 p.
9. Denisova D. Vidobrazhennja svitogljadu postmodernoi' doby u suchasnyh anglomovnyh literaturnykh tekstah / Dar'ja Denisova // Svitogljad – Filosofija – Religija. Zbirnyk naukovykh prac'. – Sumy: TOV VPP «Fabryka druku», 2014. – Vyp.6. – S.173–180.
10. Miacakanjan M. O. Global'nyj mir i globalistskoe mirovozzrenie: monografija / M. O. Miacakanjan. – M.: Ankil, 2013. – 392 s.

Kapustin S., applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Concept of world outlook in the light of modern philosophical and pedagogical discourse

The world-wide perspective has always been at the center of any philosophical or social-humanitarian discourse. Only on the basis of understanding the fundamental parameters of the worldview, world outlook and worldview makes it possible to study the essential properties of a person of a particular era. It is impossible to imagine what a modern person (or representative of any other historical period) lives for, that it has inalienable and fundamental values and axiological orientations, how it behaves in certain circumstances, if it is not previously cleared up ontological-ontological preconditions of its existence, self-understanding and self-realization. And if modern education and pedagogy strives for the real preparation of a person for successful self-realization within the framework of natural, social, informational, cultural and civilizational reality, then the construction of the theoretical foundation for such training should begin with a full-fledged analysis of the category «worldview» in all its aspects related to it, with the present state of both national societies and humanity in its global development. Rubric philosophy studios represented a huge number of works belonging to various branches of philosophical knowledge.

Keywords: person, culture, worldview, education, education.

* * *

УДК 140.

Невмержицька Н. М.,
кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу лідерства та інституційного розвитку вищої освіти, Інститут вищої освіти НАПН України (Україна, Київ), nev.nataly@ukr.net

СОЦІАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Розвиток сучасного суспільства демонструє серйозні трансформаційні тенденції, що помітні як на рівні вітчизняного соціального життя, так і еволюції світових соціальних конфігурацій. Проаналізовано особливості у формуванні феномену пріоритету в контексті нелінійної природи розвитку суспільства. В умовах розуміння нелінійного характеру розвитку суспільства в цілому дуже чітко усвідомлюється неможливість спрогнозувати напрямки еволюції соціуму, користуючись детерміністською методологією, причинно-наслідковою парадигмою. Проаналізовано особливості у формуванні феномену пріоритету в контексті нелінійної природи розвитку суспільства. Визначено цілі і функції соціальних пріоритетів як рушійної сили суспільства. Розглянуто місця матеріальних і духовних складових у системі пріоритетів сучасного українського суспільства. Систематизовано розвиток динаміки формування соціальних пріоритетів студентської молоді сучасної України в

контексті професійного ставлення. Розкрита реалізація цивілізаційних пріоритетів у просторі українського сьогодення.

Ключові слова: соціальні пріоритети, стан, суспільство, аналіз, цілі, функції, системи, студентська молодь, професійне становлення, феномен, сучасність, особистість, цінності.

Сучасна проблема в соціумі соціального пріоритету постає гостро на рівні повсякденного мислення, саме поняття соціального пріоритету може виявитись надзвичайно плідним під час аналізу ціннісного каркасу суспільства, а особливо в процесі прогнозування напрямку розвитку соціуму, виявлення рушійних сил еволюції суспільства. Перед нами суспільство постає системою, елементами якої є не тільки матеріальні, а й нематеріальні об'єкти – тобто цінності, уявлення, ідеали. Виявлення соціальною філософією останніх десятиліть такої категорії соціальних орієнтирів, як симулякри (знаки, що не відсилають до реального феномену), підказує досліднику, що до проблеми природи рушійних сил суспільства треба придивлятися більш ретельно й використовувати прийоми й методи, які б мали додатковий дослідницький ефект у порівнянні з існуючими. Історичний етап у цивілізаційному розвитку людства характеризується особливим комплексом соціальних проблем, що утворюють у своїй сукупності інтелектуальний горизонт відповідної епохи. Дуже швидкий розвиток сучасного суспільства демонструє серйозні модернізаційні тенденції, що помітні як на рівні вітчизняного соціального життя і на рівні еволюції світових соціальних конфігурацій. Соціальні пріоритети є організуючим елементом системи цінностей, що направляє розвиток в певному напрямку. Пріоритет має духовний характер і стає підставою для відтворення даного варіанту соціуму й його руху вперед. Поняття пріоритету стає тією цементуючою основою, що дозволяє бачити систему цінностей і ідеалів суспільства не як конгломерат численних орієнтирів, а як гармонічну просторову модель, в якій спосіб з'ясування окремих елементів створює особливу якість цілого.

Аналіз наукових праць, присвячених проблемі. Засновники системного підходу (К. Берталанфі, І.є Пригожина та інших), так і дослідників, що розвивали окремі лінії системного аналізу – М. Месаровича, Я. Такахаши, В. Саратовського, В. Садовського, Е. Юдіна, А. Уйомова, А. Ракітова. Пріоритетами та соціально-етичними проблемами розглядалось в дослідженнях О. Дробницького, А. Єрмоленко, В. Малахова, В. Сіверса, А. Швейцера. Соціокультурні аспекти вибудування ціннісних пріоритетів інтерпретуються Т. Адуло, Л. Баткіним, В. Біблером. Ціннісні пріоритети людського пізнання розглядаються І. Бичко, М. Бердяєвим, Е. Жильсоном. Ціннісні пріоритети світогляду аналізуються в працях М. Бердяєва, В. Шункарука. Розробкою пріоритетів гуманістичної проблематики пізнання займались Ж. Дельоз, А. Лой, М. Хайдеггер, Р. Рорті, В. Ярошевець. Ідеологічні виміри ціннісних пріоритетів суперечливо розкривали Т. Адорно, К. Поппер, Е. Фромм, К. Ясперс, М. Михальченко, З. Самчук.

Проблема соціальних пріоритетів потребує теоретичних обґрунтувань з боку досліджень природи соціуму. Розуміння пріоритетів як частини складної нелінійної системи соціуму базується на

зверненні до доробку як засновників системного підходу (К. Бергаланфі, І.е Пригожина та інших), так і дослідників, що розвивали окремі лінії системного аналізу – М. Месаровича, Я. Такахари, В. Саратовського, В. Садовського, Е. Юдіна, А. Уймова, А. Ракітова інших. З проблематикою не лінійності тісно пов'язаний розгляд кола питань ситуативного розуміння розвитку соціуму. В розробку цієї проблематики зроблено значний внесок К. Ясперсом, К. Поппером, А. Хюбшером, П. Гайденко, Е. Солойовим, І. Голубович та іншими вченими.

Мета статті. Проаналізувати феномен соціальних пріоритетів в рамках нелінійного бачення світу; визначити функції пріоритетів у процесі соціального відтворення; з'ясувати особливості втілення матеріальних і духовних складових в системі соціальних пріоритетів молоді в Україні.

Розвиток глобалізаційного світу зумовлено прогресом техногенної цивілізації, витоки якої в XIV – XVI ст. З цього часу починає складатися ядро її системи цінностей, в центрі якої – особливе розуміння людини та її місця в світі. Насамперед це уявлення про людину як діяльну істоту, котра протистоїть природі і призначення якої полягає в перетворенні природи і підкоренні її своїй владі. З цим розумінням людину органічно пов'язано розуміння діяльності як процесу, спрямованого на перетворення об'єктів навколишньої дійсності та їх підкорення людині.

Україна як держава стоїть на часі реформувань, прийнятті нових законів, перебудови відносин у громадянському суспільстві. Вибір соціальних пріоритетів для молоді завжди стояв гостро та невпевнено. Непостійність, хаос у державі дають повні підстави щоб сумніватися який вибір пріоритетів необхідно мати молоді в Україні.

М. Михальченко в своїх дослідженнях проаналізував, що просуванню України шляхом створення сучасного європейського суспільства і демократичної соціально-правової держави заважали глибока економічна криза, породжена розвалом мілітаризованої економіки, відсутність структурних реформ у політичній сфері, оскільки в них не була зацікавлена державна бюрократія. Система освіти – школа і ЗВО – можуть і повинні стати засобом демократизації країни, гуманізації її суспільного життя. Де соціально-правова держава стане реальністю, а не ілюзією, гаслом. Тому, до переліку завдань реформи системи вищої освіти входять реформування ЗВО – університетів, академій, інститутів – відповідно до нових потреб у фахівцях [11, с. 8].

М. Вебер запропонував своє вирішення проблеми цінностей. На відміну від Ріккертта та інших неокантіанців, що розглядали зазначені вище цінності як щось надісторичне, вічне і потойбічне, Вебер трактує цінність як «установку тієї чи іншої історичної епохи», як «властиве епосі напрям інтересу». Іншими словами, він підкреслює земну, соціально-історичну природу цінностей. Це має важливе значення для реалістичного пояснення свідомості людей, їх соціальної поведінки та діяльності. Найважливіше місце в соціальній філософії Вебера займає концепція ідеальних типів. Під ідеальним типом їм малася на увазі якась ідеальна модель того, що найбільш корисно людині, об'єктивно відповідає його інтересам в даний момент і взагалі в сучасну епоху. У цьому відношенні в якості ідеальних типів

можуть виступати моральні, політичні, релігійні та інші цінності, а також випливають з них установки поведінки і діяльності людей, правила і норми поведінки, традиції.

У системі домінуючих життєвих смислів і цінностей техногенної цивілізації особливе місце займає цінність інновацій і прогресу. Інноваційні зміни і прогрес стають самоцінністю. Тут інновації – головна цінність, на протигагу традиційним суспільствам, де інновації завжди обмежувалися традицією і маскуванням під неї. Інновація в головному плані забезпечує успіх перетворювальної діяльності, яка приводить до позитивних для людини результатів і соціального прогресу. Сучасні процеси глобалізації є наслідком інноваційних технологічних модернізацій, що і створило інформаційно-сучасну цивілізацію. Загострення глобальних криз призводить до зміни базової системи цінностей. Тим самим постає новий виклик – можливість зміни мети людської діяльності та її ціннісних регулятивів [3, с. 12]. На соціальному рівні суб'єкт наукового пізнання виникає як цілісний організм, а окремі вчені та наукові співтовариства виявляються його індивідуалізованими органами (функціями) [3, с. 23].

Поняття «пріоритет» надається не повне визначення енциклопедичними українськими і російськими виданнями з філософії, соціології, психології й багатьох інших галузях соціогуманітарних знань. Так, останнє видання «Большой советской энциклопедии» пропонує розуміти поняття пріоритет у трьох значеннях: 1) першість у часті здійснення якої – небудь діяльності; 2) як суттєве за значущістю поняття для встановлення першості наукових досягнень (відкриттів), винаходів, промислових зразків; 3) як переважаюче значення певного нормативного акта. Етимологічний термін «пріоритет» походить від латинського поняття «prior» та німецького «priorität» що означають перший, старший. Самостійного значення проблема ціннісних пріоритетів набула вже у вправах неокантіанців. У Г. Лотце аксіологічна проблематика досліджується за допомогою поняття «об'єктивна значущість»; засобами філософії культури ці питання вирішує В. Віндельбанд; Г. Ріккерт розробляє вчення про цінності й ціннісні пріоритети як основу теорії істинного знання й моральної дії; з'ясовуючи відмінності між поняттями «цінність» і «норма». Особливе значення для методології має варіант теорії суспільства як соціальної системи Н. Лумана. Німецький соціолог Н. Луман істотно уточнює і осучаснює дане поняття соціальних систем – це системи комунікації (соціальна дія – лише моментальний конденсат комунікації), засновані на узгодженні взаємних очікувань учасників цього процесу. Досліджуючи функціонування таких комплексів, соціологія вносить свій внесок в загальну теорію систем і методологію системного аналізу.

В сучасному соціальному та гуманітарному знанні присутній прагматичний мотив. Соціологічна теорія не може претендувати на високу оцінку, якщо вона не переслідує практичну ціль служіння суспільству. Іншими словами, вона не може бути «прекрасною, тому що марна», як висловлювався один раз Арістотель про філософію. В завдання соціологічної теорії входить ефективно пояснення сутності сучасного суспільства, механізмів, що забезпечують його відтворення як цілісності.

Кожен шаг у розвитку соціологічної теорії пов'язаний з новим ефективним пропозицією, спрямованим на

реалізацію даної цілі. Щоб зрозуміти і по достоїнству оцінити значення таких кроків, теоретичне знання в соціології можна представити як двоповерховий будинок. Перший поверх уособлює найбільш загальні теоретичні положення, служачи об'ясницьким принципом та засобом розробки нових знань про суспільство, що відповідають загальнонауковому рівню, досягнутому до справжнього часу.

Отже, прорив вперед в теорії суспільства можливий насамперед через вдосконалення, розробки і поглиблення пояснювальних принципів цієї дисципліни. В ході історії наукової думки склалися причинне пояснення, діалектика як загальна теорія розвитку і теорія систем як загальнонаукова методологія – ось мінімальний перелік основ, яким тут дозволено обмежитися.

М. Вебер кожна будівля має стояти на міцному фундаменті. У цій іпостасі в теорії, в даному випадку – в теорії систем, виступають загальнонаукові результати. Соціологія запозичує і використовує у своїй предметній області пояснювальні положення і принципи, що містяться в загальнонауковому арсеналі засобів пізнання, ефективність і общезначимість яких підтверджується як в соціальних, так і в природничих науках. Предметом соціології є системи особливого роду – соціальні системи. Системи, що складаються на основі осмисленого поведінки людини, спрямованого на іншого. Таким чином, механізм розвитку теоретичного знання в соціології працює перш за все як розвиток нових пояснювальних принципів і теоретичних положень, що дозволяє створити передумови нового великого кроку в розвитку теорії суспільства. Умовою ефективності тут виступає рівноправна взаємодія соціології з загальнонауковим процесом накопичення нового методологічного знання в його передових областях – біології і кібернетики. Тим самим можна краще зрозуміти і значення творчості Лумана для соціології і суспільства, по достоїнству оцінити його наукові результати.

Якщо повернутися до метафори двоповерхового теоретичного знання, то книгу Лумана «Соціальні системи: нарис загальної теорії» (1984) можна вважати зведенням першого поверху, його несучих конструкцій. Завершенням будівництва став вихід у світ в 1999 р. (через рік після смерті Лумана) двотомної розробки соціологічної теорії суспільства під назвою «Суспільство суспільства». Ця книга, написана не без деякої поспіху, є застосуванням положень загальної теорії соціальних систем (до Лумана теорії соціальних систем як такої не склалося) до розробки теорії суспільства.

Розглядаючи місце загальної теорії соціальних систем, відзначимо її безпосередній зв'язок з загальною теорією систем. Остання пройшла в європейській науці тривалий шлях розвитку, вихідний до античної думки, в результаті якого можна назвати три його парадигми, щоб забезпечити отримання нового знання.

Розглядаючи місце загальної теорії соціальних систем, відзначимо її безпосередній зв'язок з загальною теорією систем. Остання пройшла в європейській науці тривалий шлях розвитку, висхідний до античної думки, в результаті якого можна назвати три його парадигми, щоб забезпечити отримання нового знання.

Парадигма займає важливе місце в соціальній думки, де вона часто використовувалася щодо ідеальних систем. Німецький класичний філософ І. Кант розуміє

під системою єдність знань, об'єднаних ідеєю розуму. Предметом філософії І. Кант робить специфіку суб'єкта, що пізнає, який, на його думку, визначає спосіб пізнання і контролює предмет знання. І. Кант робить висновок, що пізнання є не споглядання, а конструювання предмета, тобто предмет виявляється не вихідним, а кінцевим продуктом пізнання. Характерною рисою моральної теорії Канта є обґрунтування найвищої онтологічної цінності людини відносно природи. Розуміння сутності моральних правил, він вважав одним з найважливіших завдань філософії. Форму моральної поведінки Кант висловлює так: «Роби так, щоб максима твоєї поведінки на основі твоєї поведінки могла стати загальним природним законом». Моральна поведінка, за Кантом, характерна тим, що вона, з одного боку, відповідає закону. З другого – її мотивацією є гідність людини [9, с. 206–207].

В полі зору Г. Гегель – духовний розвиток індивіда, еволюція суспільства як такого і зміна форм його свідомості або індивідуальна свідомість, суспільство і суспільна свідомість. Після закінчення процесу виховання і здобуття освіти кожна людина здатна подивитися на світ і на себе крізь призму певного стану світової історії, «світового Духу». Рух свідомості, за Гегелем – це сходження від абстрактного до конкретного [8, с. 216].

Згідно Т. Гоббсом [8, с. 169], держава як надіндивідуальних ціле підпорядковує людей, службовців його збереженню. Один з родоначальників соціології – Е. Дюркгейм – пояснював виникнення соціальних норм впливом різної щільності населення, вважав їх системним властивістю. Г. Спенсер широко користувався в соціології організменою аналогією, розуміючи суспільство як квазіорганізм, в якому його підсистеми виконують необхідні функції по збереженню громадського цілого. Цей підхід знаходить продовження в сучасному функціоналізмі.

Проблема соціальних пріоритетів є одною з найбільш складних рефлексивних проблем у сучасному соціальному знанні. Склалась необхідність класифікувати пріоритети українського суспільства, викликані формуванням нового інформаційного порядку. Інформаційне суспільство радикально відрізняється від попереднього, тобто індустріального. Основою його розвитку стає не лише застосування окремих винаходів та інженерних рішень, а формування модернізаційного середовища. До цього підключається вся інфраструктура – економіка, культура, освіта, сфера комунікації тощо. Соціокультурні зміни підкреслюють трансформаційний характер соціуму та сприяють пошуку моделей суспільних структур, формуванню нових пріоритетів, які могли б забезпечити успішне функціонування суспільства.

Чим же характеризуються пріоритети сучасного українського соціуму? Які відбулися в ньому зміни за останні роки? Яка роль факторів глобального інформаційного порядку в цих процесах?

Класифікація соціальних пріоритетів можна розпочати, виходячи з різноманіття оцінок, які дозволяють визначитися з діалектикою видів діяльності, що призвели до цих результатів. За допомогою класифікації утворюється система пріоритетів, що орієнтує суспільство, яка, як і будь-яка інша система, має

бути чіткою й послідовною, будуватися з урахуванням твердої структурної співвідпорядкованості елементів [12, с. 80]. Власний підхід до класифікації ціннісних пріоритетів мав Джон Ролз. Зокрема, він використовує поняття первинних ціннісних пріоритетів. Заперечуючи можливість установлення справедливості на основі конкретного поняття ціннісного пріоритету й обираючи як фундаментальні принципи свободи (як джерело всіх мислимих благ) і права індивіда, Джон Ролз робить поступку концепції ціннісного пріоритету, називаючи як первинні «класи речей, необхідних для реалізації будь-якого раціонального життєвого плану». До них належать основні права й свободи, так і дохід, добробут, можливість реалізувати себе, соціальні передумови самоповаги людей. Усі ці пріоритети розподіляються соціальними інститутами. Американський філософ Рональд Дворкін доповнює цей список набором первинних природних пріоритетів – здоров'я, розумові здібності, енергія, здатність уяви та інше [12, с. 20–21]. Усвідомлення сенсу життя передбачає вільний вибір індивіда. Необхідною його умовою є свобода як людська форма само детермінації (самообумовленості) буття. Доцільність сенсу життя виявляється в його генеральному особистісному функціонуванні, яке ґрунтується на всезагальному суспільному визнанні, всезагальній об'єктивній істинності та соціальній значущості [8].

Суспільна свідомість транслює накопичений досвід перетворення світу у вигляді знань, почуттів, традицій. Водночас, завдяки формам суспільної свідомості, індивід реалізує можливість не отожднювати себе із своєю конкретною життєдіяльністю, а постійно виходити за її межі [6, с. 232]. Масова свідомість, яка презентує рівень середовища, виконує свідомо-регулюючу функцію в алгоритмі розгортання духовного життя, наведеному Р. О. Додоновим [5, с. 183].

Якщо кризова сучасність не влаштує людину, то вона звертається до духовного минулого, до минулого менталітету. Навіть суперраціональна економіка не запрацює, якщо їй не відповідають духовні настанови особистості, що легітимізовані суспільним менталітетом.

І. В. Степаненко зазначає, що духовні цінності постають в структурі духовності як смисловий, складно диференційований континіум, у якому цінності мають різні форми: індивідуальні і над індивідуальні, усвідомлені і неусвідомлені; різні нормативну модальність (позитив-негатив); інтенсивність; (безпосередня значущість); ієрархічність (певний порядок); функціональну роль (виступають основою для структурування активності, є певними цільовими орієнтирами життєдіяльності) [15, с. 9].

Поняття «пріоритет» надається не повне визначення енциклопедичними українськими і російськими виданнями з філософії, соціології, психології й багатьох інших галузей соціогуманітарних знань. Так, останнє видання «Большой советской энциклопедии» пропонує розуміти поняття пріоритет у трьох значеннях: 1) першість у часті здійснення якої-небудь діяльності; 2) як суттєве за значущістю поняття для встановлення першості наукових досягнень (відкриттів), винаходів, промислових зразків; 3) як переважаюче значення певного нормативного акта. Етимологічний термін «пріоритет» походить від латинського поняття «*prīor*» та німецького «*prīoritāt*» що означають перший, старший.

III. Шварцу належить своєрідна кваліфікація ціннісних пріоритетів, який обґрунтував теорію ціннісних пріоритетів культури. В основі лежать системно побудована концепція, що була розроблена на основі ретельного вивчення й узагальнення пріоритетів, представлених у різних культурах світу. Він розробив відносно новий і відповідним чином теоретично обґрунтований перелік пріоритетних орієнтацій носіїв культури. Підхід відрізняється від інших підходів у декількох аспектах:

- пріоритетні орієнтації носіїв культури випливають з відповідним чином розробленої теорії (а не з аналізу вже отриманих емпіричних даних);

- апіорі формулюється перелік пріоритетів, які служать свого роду маркерами для кожної орієнтації;

- включено набір питань, що охоплюють широкий діапазон ціннісних пріоритетів, визнаних у різних культурах. Для вимірювання пріоритетів використовуються тільки питання, перевірені на культурну еквівалентну значущість;

- пріоритетні орієнтації носіїв культури організовані в логічну систему пов'язаних один з одним вимірювань, яка емпірично перевірена;

- емпірично доведено, що ранг національних культур по кожній пріоритетній орієнтації досить стабільний на різних типах вибірок у багатьох націях по всьому світу.

Шалом Шварц зазначав, що найголовніша проблема суспільства – забезпечити відповідальну соціальну поведінку, спонукати людей зважати на благополуччя інших і координувати ними свої дії, розуміти їх неминучий взаємозв'язок.

Ціннісний пріоритет, як «рівність», передбачає, що люди повинні розглядати інших як людських індивідів, морально рівних та таких, які мають такі ж основні потреби. Соціальний характер людей проявляється в тому, що вони повинні відповідально співпрацювати один з одним та проявляти турботу про благополуччя кожного. Важливі пріоритети в таких культурах – рівноправ'я, соціальна справедливість, чесність, схильність до допомоги, відповідальність, лояльність [7, с. 84].

Людина за свою сутність приречена на постійний пошук нового, кращого зручнішого, оптимального, комфортного, вигіднішого. Вона може зупинитися, якщо досягне межі. Саме тоді людина здатна досягнути істинну сутність основ самого життя. Але ця межа, як правило, ніколи не досягається. Тому ми завжди стоятимемо перед викликами і загрозами, які є результатами прогресу, хоча. На перший погляд, він не відповідає морально-етичним, естетичним, культурним нормам і оцінкам [10, с. 279].

Актуальність проблеми формування у студентів соціальних пріоритетів в Україні знаходиться на жаль у критичному стані. Свідомість сучасної молоді людини формується в поширених стандартах одновимірного сприйняття навколишньої дійсності. Конкуренція, боротьба, протистояння – закономірний стан буття природи і людини. Молодь вибирає та користується пріоритетами, які в сучасному соціумі їм тільки заважають, а не ведуть їх до саморозвитку, сприйняття нового для формування якісної уяви під час професійного становлення. Забуваючи, що щастя легких шляхів немає.

Спокуси сучасного життя поставили людину перед раціональною вимогою відмови від морально-іраціональних переживань; совість, справедливість,

збереження гідності, порук смислу. Екзистенційні відчуття тощо поступилися на користь спрощеного буття, яке підлягає кількісному вирахуванню. «Будь простіше», «немає проблем», «живи для насолоди» та багато інших гасел наповнюють людину «маси» прагнення до зрозумілих, звичних цінностей [17, с. 33]. Важлива проблема, перед якою опинилась сучасна людина, – руйнування основ, на яких стояли звичні для багатьох поколінь опори життєвляштування. Сьогодні цей аспект набуває особливої значущості, оскільки світові реалії кидають виклик національній, соціокультурній, державно–політичній самобутності як окремо взятого народу, так і окремого індивіда [17, с. 33, 34].

Система переоформлення ціннісних пріоритетів в Україні демонструють чітку тенденцію у першу чергу, на соціальні, а не на політичні цінності. Зупинимось на декількох комплексах проблем, що виходять на пріоритетні позиції в сучасному українському суспільстві. Політичний хаос який існує в Україні останні роки, надії й розчарування призводять до того, що свідоме розбудувати державу, засноване на впевненості в можливості зробити свій внесок до цього, дещо збідли.

Вирішальне значення для формування інтелектуального потенціалу має освіта. Вищим навчальним закладам належить найважливіша роль у реалізації стратегії економічного зростання на основі знань і у формуванні демократичного і соціально розвиненого суспільства. Студент, який навчається у ЗВО з перового курсу повинен для себе обрати пріоритети для подальшого накопичення компетенцій та вірно їх використовувати під час навчання у студентському житті так і подальше використання в професійному становленні. А для цього студент повинен бути соціально відповідальним. Брати на себе відповідальність готові не всі студенти (індивіди). Цінності, норми, морально–етичні та естетичні цінності, виховуються у студентів ЗВО, закладають фундамент соціального капіталу, необхідного для формування здорового громадянського суспільства і культури – того, що знаходиться в основі оптимальної системи управління та демократичної політичної системи [2, с. 41 (37 літ.)].

Перше питання, що є основа закладання пріоритетів, цінностей у індивіда це сім'я. Маючи прогалини у ранньому віці, дитина тяжко сприйняти навколишній світ, та бути готовому до змін у подальшому житті. Друге питання, чи має бажання прислухатись до порад. По третє вплив зовніш на індивіда де є приклад негативного ставлення до сучасного життя. Прихід молодої людини до ЗВО не готовому до дорослого життя буде важким. Його адаптація не готова до прийняття середовища де існують чіткі норми, правила.

Тому, університетське життя, освітній процес, повинен направити всю свою діяльність на покращення сприйняття навколишнього світу та зацікавлення студентів до використання гарного досвіду, бачення майбутнього з новими інноваційними проектами, яке покращить їх життя. Сучасна молодь повинна мати якісні фахові компетентності. Заклади вищої освіти повинні бути здатні ефективно реагувати на зміну потреб в освіті і професійній підготовці. М. Портер наголошував: «освіта і професійна підготовка, становлять один із найбільш потужних довготривалих важелів для модернізації

промисловості в розпорядженні державної влади на всіх її рівнях» [17, с. 14].

Сучасна система вищої освіти яка повинна відповідати вимогам часу, є одним з найголовніших чинників зростання якості людського капіталу, генератором нових ідей, запорукою динамічного розвитку економіки і суспільства в цілому. Для того, щоб українська вища освіта по–справжньому ефективно виконувала ці важливі завдання, необхідне її оновлення з урахуванням актуальних світових тенденцій розвитку освіти у широкому соціально–економічному контексті.

ЗВО повинні використовувати як приклад для себе основні принципи внутрішнього і зовнішнього забезпечення вищої освіти у Європейському просторі вищої освіти, а саме [1, с. 12]:

- вищі навчальні заклади несуть основну відповідальність за якість наданих ними освітніх послуг і за те, як ця якість забезпечується;
- інтереси суспільства щодо якості і стандартів вищої освіти мають бути захищені;
- потрібно розвивати і вдосконалювати якість навчальних програм в інтересах студентів та інших бенефіціарів вищої освіти на Європейському просторі вищої освіти;

- важливими є прозорість та використання зовнішньої фахової допомоги в процесах забезпечення якості;

- створення культури якості у вищих навчальних закладах має отримати всіляко підтримку.

В. Андрущенко впевнено стверджує: «Освіта – навчання і виховання – є найбільш благородною і відповідальною сферою людської діяльності саме тому, що тут формується людина як особистість, зрушуються її світогляд і культура, закладаються основи майбутньої професії, кар'єри, життєвого успіху [2, с. 3].

В. Рябенко досліджуючи соціалізацію молоді в Україні наголошує, що вищий навчальний заклад як соціальна система для збереження своєї цілісності й сталості, забезпечення безперервного функціонування та постійного розвитку, безумовно, потребує необхідного менеджменту, який передбачає лінійне та функціональне управління, адміністрування, субординацію в межах ієрархічної системи тощо. Але результативність ЗВО відповідно до його місії істотно залежатиме від успішного вирішення системного протиріччя між адмініструванням роботи науково–педагогічних працівників і навчання студентів та необхідними творчими процесами, які мають відбуватися на рівні особистостей викладачів і студентів. Саме засобом регулювання умов соціокультурного середовища ЗВО можна впливати на перебіг процесу соціалізації особистості студента [14, с. 160].

Тому, успішність випускника ЗВО та самостійність у житті, прямим чином залежить від рівня соціалізації ми його особистості як результату студентського життя. Реальне життя більш об'єктивно, без умовностей, екзамєнує особистість випускника ЗВО на предмет його професійного особистої придатності та соціальної зрілості. Рівень соціалізації особистості студента його пріоритети які він використовує для себе, з якими він іде в самостійне життя, є одним з основних інтегративних показників результативності діяльності вищого навчального закладу.

Саме освіта наповнює людину духовністю, змушує її задумуватися над смислом і цінностями свого існування.

Саме вона окреслює для неї основні контури світу справжньої, а не масової культури, в якому вписані істинні цінності, саме вона говорить їй про те, що добро і краса не менш важливі для життя, ніж істина і пріоритети сучасного життя [13, с. 22].

О. Надибська в своїй монографії наголошує: «... соціальні відносини будуються на існуванні надскладної структури ідеалів, цінностей, орієнтирів. Одним з найважливіших урозумінні рушійних сил соціуму є поняття пріоритету, яке будується на понятті цінності. Вивчення соціальних пріоритетів має декілька функцій: гносеологічну, прогностичну й корегувальну».

Висновки. Роблячи висновки, користуючись статистичними даними, ми допускаємо, що за останні роки система пріоритетів в українському суспільстві дрейфує вбік зростання недовіри до владних інститутів і формування певної форми громадянського суспільства, воно відрізняється від європейського розуміння цього поняття, але, як нам уявляється, відкриває власний шлях до створення суто нового суспільства, орієнтованого на нові пріоритети. Сьогодні Україна демонструє прихильність до демократичних настанов. При цьому має зауважити наявність міцної авторитарної традиції в українській свідомості (О. Надибська).

Ми поділяємо думку М. Михальченка про те, що «...соціальні процеси повинні відбуватися одночасно. Основою такої тези є усталене в філософії й соціології про системний характер суспільства й про те, що зміна в якійсь одній ланці, сегменті суспільства викликає системно-орієнтовані в інших сегментах» [9, с. 77].

В основі механізмів соціалізації та становленні молоді людини лежить – активно-перетворювальна діяльність людини, за допомогою якої відбувається її включення в життя й культуру суспільства, формування соціальних зв'язків, засвоєння загальних способів практичної діяльності, розвиток свідомості й самосвідомості, систем соціальної орієнтації.

Головне завдання направлене на створенні умов у ЗВО для саморозвитку та самореалізації особистості студента засобом набуття вмінь самоосвіти й самовиховання – тобто само менеджменту особистості та вміння брати на себе будь яку відповідальність. У демократичних країнах офіційно визнаними цінностями є індивідуальність, відповідальність, співчуття, милосердя. Вітальні цінності – право на життя й продовження роду, недоторканність особи, збереження здоров'я. Наведемо приклад пріоритетів, так у Франції – упевненість у власних чеснотах, свобода, відкритість взаємини, час. В Україні бажано бачити та відчувати – повагу один до одного, толерантно поводитися в соціумі, моральні якості в суспільстві, щоб відродились, повага до людини була на першому місці... Тоді, молодь буде з великим задоволенням готуватися до самостійного життя впевнено.

Список використаних джерел

1. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. – К.: Ленвіт, 2006. – 35 с.
2. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В. Андрущенко // В 2-ге вид. доп. – К.: Знання України, 2008. – 819 с.
3. Вебер М. Вибрані твори // М. Вебер: Прогрес. – 1990.
4. Газиева Д. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина. – СПб., 2007.

5. Додонов О. Алгоритм саморазвертывания духовной жизни общества / Додонов О. // Новая парадигма. – 1998. – Вып.6. – С.183.
6. Заздравнов А. П. Менталитет – мировоззрение – духовность // Новая парадигма. – 2001. – Вып.22. – С.232.
7. Карандашев В. Н. Концепция ценностей культуры Шварца [Текст] / В. Карандашев // Вопросы психологии. – 2009. – №1. – С.84–85.
8. Кремень В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В. Кремень, В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
9. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы [Текст] / Н. Михальченко. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2001.
10. Михальченко М. Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді: монографія / кол. авт.: М. Михальченко (керівник), Т. Андрущенко, В. Баранівський, О. Бульвінська, Н. Невмержицька, Л. Червона, В. Рябченко та ін. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 320 с.
11. Михальченко М. Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді: Монографія / [авт. кол.: М. Михальченко (керівник), Т. Андрущенко, О. Бульвінська, В. Рябченко, Л. Червона та ін.]. – К.: Педагогічна думка, 2010. – 312 с.
12. Надибська О. Пріоритети як предмет соціального пізнання: [монографія] / О. Надибська. – Одеса: Друкарський дім, Друк Південь, 2010. – 456 с.
13. Никифоров А. Л. Філософія в системі вищого образования / Никифоров А. // Вопросы философии. – 2007. – №7. – С.22.
14. Рябченко В. Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді: монографія / кол. авт.: М. Михальченко (керівник), Т. Андрущенко, В. Баранівський, О. Бульвінська, Н. Невмержицька, Л. Червона, В. Рябченко та ін. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 320 с.
15. Степаненко І. Філософсько-категорійний статус духовності: проблеми та наближення / Степаненко І. // Філософсько-антропологічні студії. – К.: Стило, 2003. – С.409.
16. Федотова В. Хорошее общество [Текст] / В. Федотова // Философские науки. – 1999. – №1/2. – С.20–21.
17. См., напр.: Delattre P. Système, structure, fonction, évolution: Essai d'analyse épistémologique. – Paris, 1971. – P.73.
18. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. – New York, 1999. – P.71.

References

1. Standarty i rekomendacii' shhodo zabezpechennja jakosti v Jevropejs'komu prostori vyshhoi' osvity. – K.: Lenvit, 2006. – 35 s.
2. Andrushhenko V. P. Rozdumy pro osvitu: Statti, narysy, interv'ju / V. Andrushhenko // V 2-ge vyd. dop. – K.: Znannya Ukrai'ny, 2008. – 819 s.
3. Veber M. Vybrani tvory // M. Veber: Progres. – 1990.
4. Gazieva D. Luman N. Social'nye sistemy. Ocherk obshhej teorii / per. s nem. I. D. Gazieva; pod red. N. A. Golovina. – SPb., 2007.
5. Dodonov O. Algoritm samorazvertvanyja duhovnoj zhizni obshhestva / Dodonov O. // Nova paradigma. – 1998. – Vyp.6. – S.183.
6. Zazdravnov A. P. Mentalitet – mirovozzrenie – duhovnost' // Nova paradigma. – 2001. – Vyp.22. – S.232.
7. Karandashev V. N. Konceptija cennostej kul'tury Shvarca [Tekst] / V. Karandashev // Voprosy psihologii. – 2009. – №1. – S.84–85.
8. Kremen' V. Filosofija: myslyteli, idej', koncepcii': Pidruchnyk / V. Kremen', V. Il'in. – K.: Knyga, 2005. – 528 s.
9. Mihal'chenko N. Ukrainское obshhestvo: transformacija, modernizacija ili limitrof Evropy [Tekst] / N. Mihal'chenko. – K.: In-t sociologii NAN Ukrainy, 2001.
10. Myhal'chenko M. Vyshha shkola jak social'nyj instytut i mehanizm socializacii' molodi: monografija / kol. avt.: M. Myhal'chenko (kerivnyk), T. Andrushhenko, V. Baraniv's'kyj, O. Bul'vins'ka, N. Nevmerzhyč'ka, L. Chervona, V. Rjabchenko ta in. – K.: Pedagogichna dumka, 2012. – 320 s.
11. Myhal'chenko M. Vyshha osvita Ukrai'ny jak faktor cyvilizacijnoho vyznachennja molodi: Monografija / [avt. kol.: M. Myhal'chenko (kerivnyk), T. Andrushhenko, O. Bul'vins'ka, V. Rjabchenko, L. Chervona ta in.]. – K.: Pedagogichna dumka, 2010. – 312 s.
12. Nadybs'ka O. Priorytety jak predmet social'nogo piznannja: [monografija] / O. Nadybs'ka. – Odessa: Drukar's'kyj dim, Druk Pivden', 2010. – 456 s.

13. Nikiforov A. L. *Filosofija v sisteme vysshogo obrazovanija / Nikiforov A. // Voprosy filosofii.* – 2007. – №7. – S.22.

14. Rjabchenko V. *Vyshha shkola jak social'nyj instytut i mehanizm socializacii molodi: monografija / kol. avt.: M. Myhal'chenko (kerivnyk), T. Andrushhenko, V. Baraniv's'kyj, O. Bul'vins'ka, N. Nevmerzhyč'ka, L. Chervona, V. Rjabchenko ta in.* – K.: Pedagogichna dumka, 2012. – 320 s.

15. Stepanenko I. *Filosofs'kao–kategorijnyj status duhovnosti: problemy ta nablyzhennja / Stepanenko I. // Filosofs'ko–antropologichni studii.* – K.: Stylos, 2003. – S.409.

16. Fedotova V. *Horoshee obshhestvo [Tekst] / V. Fedotova // Filosofskie nauki.* – 1999. – №1/2. – S.20–21.

17. Sm., napr.: Delattre P. *Système, structure, fonction, évolution: Essai d'analyse épistémologique.* – Paris, 1971. – P.73.

18. Porter M. *The Competitive Advantage of Nations.* – New York, 1999. – P.71.

Nevmerzhytskaya N. M., Candidate of Philosophy, Senior Researcher, Department of Leadership and institutional development of higher education, Institute of Higher Education, National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), nev.nataly@ukr.net

Social priorities of students in the context of the professional becoming

The development of modern society demonstrates serious transformational tendencies that are noticeable both at the level of the national social life and the evolution of world social configurations. The peculiarities in the formation of the priority phenomenon in the context of the nonlinear nature of the development of society are analyzed. In the context of understanding the nonlinear nature of the development of society as a whole, it is very clearly perceived the inability to predict the direction of the evolution of society, using the deterministic methodology, causal–consequence paradigm. The peculiarities in the formation of the priority phenomenon in the context of the nonlinear nature of the development of society are analyzed. The goals and functions of social priorities as the driving force of society are determined. The place of material and spiritual components in the system of priorities of modern Ukrainian society is considered. The development of the dynamics of formation of social priorities of student youth of modern Ukraine in the context of professional attitudes is systematized. The realization of civilization priorities in the Ukrainian contemporary space is revealed.

Keywords: priorities, state, society, analysis, goals, functions, systems, student youth, professional formation, phenomenon, modernity, personality, values, individual, society.

* * *

УДК 123.1

Опанасюк Ю.,
кандидат економічних наук, докторант,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ ЯК НАСЛІДОК ЕВОЛЮЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Дистанційне навчання в Україні є надзвичайно актуальним з огляду не тільки на велику кількість бажаючих здобути вищу освіту, але й підвищити кваліфікацію, пройти перепідготовку тощо. Сьогодні вищими навчальними закладами країни пропонуються різні навчальні курси в режимі реального часу, які ґрунтуються на розбіжних освітніх платформах. Однак за ступенем використання систем віртуальної освіти їх можна розподілити на ті, робота яких будується виключно на інтернет–технологіях та ті, котрі поєднують традиційні форми з технологічними інтернет–нововведеннями. Сьогодні в Україні переважають вищі навчальні заклади, в яких наявні факультети дистанційної освіти та можливість отримати знання практично з усіх дисциплін або спеціальностей на окремих факультетах цих навчальних закладів. Отож, спостерігається своєрідна спадкоємність дистанційного навчання з традиційною системою освіти, що має не тільки позитивні, але й негативні наслідки для здобуття знань.

Ключові слова: дистанційна освіта, онлайн–освіта, платформа онлайн–освіти, онлайн–курс.

Багатообіцяючою тенденцією у світовій вищій освіті нині є створення масових онлайн–курсів провідними

вищими навчальними закладами світу. Масовий онлайн–курс складається з відеолекцій провідних викладачів, інтерактивних тестів, що дозволяють закріпити отримані знання, а також форуму, на якому студенти можуть задавати питання викладачеві та спілкуватися один з одним. Все, що необхідно для участі в такому курсі, – комп'ютер та наявність доступу до мережі Інтернет [1].

Для поширення масових онлайн–курсів провідними вищими навчальними закладами світу, починаючи з 2012 року було запущено кілька впливових освітніх платформ, які окреслили нову тенденцію до демократизації та віртуалізації освіти.

Піонером віртуального руху знань став Стенфордський університет, що у 2011 році запустив одразу трое таких курсів, які зібрали 160 тисяч слухачів з 190 країн світу. Вже через рік десятки провідних американських ВНЗ пропонували всім охочим безкоштовні онлайн–курси своїх кращих професорів.

Слідом за Стенфордським університетом пішли Мюнхенський і Женевський університети, Політехнічна школа Парижа, університети Риму і Копенгагена.

У Великобританії набирає обертів створена в грудні 2012 платформа масових онлайн–курсів Futurelearn – понад 20 відомих британських вузів, серед яких – університети Уорвіка і Бата, Королівський коледж Лондона і Сент–Ендрюський університету. До речі, угоду про співпрацю з цією платформою підписали Британська бібліотека та Британська рада [2].

На сьогодні найбільшою платформою безкоштовної академічної онлайн–освіти є Coursera. Тут можна прослухати сотні різноманітних курсів від 62 університетів з Північної Америки, Європи, Азії та Австралії. Переважна більшість університетів пропонують курси англійською мовою, але також доступні французька, іспанська, італійська та китайська. Coursera пропонує курси за такими напрямками: гуманітарні та суспільні науки, математика, економіка, право, природничі науки, медицина, харчування, музика, дизайн, бізнес, комп'ютерні науки, інженерія та інші. Станом на березень 2013 року на Coursera було зареєстровано 2,8 мільйонів користувачів з усього світу [3].

Платформа Udacity багато в чому подібна до Coursera, але спеціалізується на комп'ютерній освіті. Із запропонованих на сьогодні 24 курсів більшість стосуються комп'ютерних наук (програмування, штучний інтелект, 3D–графіка, криптографія), але також представлені математика, фізика, психологія та підприємництво.

У 2006 році молодий американець С. Хан, випускник Массачусетського технологічного інституту, почав створювати відеоуроки з математики для своєї молодшої кузини та викладати їх на YouTube. З часом ці відео, які просто та дотепно пояснювали шкільний матеріал, набули шаленої популярності в Інтернеті. Так виникла освітня платформа Khan Academy. Сьогодні сайт містить близько 4000 міні–лекцій з математики, фізики, хімії, біології, історії, економіки, комп'ютерних наук, медицини, астрономії та мистецтва. Академія Хана добре пристосована не лише для самостійного опанування матеріалу, але й для використання вчителями, які бажають доповнювати свої навчальні програми. Завдяки волонтерам відеолекції на сайті

перекладаються субтитрами чи дубляжем на різні мови світу, в тому числі українську.

Успішність відкритої онлайн-освіти підтверджує, що сьогодні мільйони людей у всьому світі прагнуть до нових знань. З другого боку, поширення віртуальних форм викладання виявило безліч бажаючих ділитися своїми знаннями та вміннями з іншими. Прикладом цього є платформа *Udemy*, що надає можливість викладачам створювати онлайн-курси з будь-якої тематики. На платформі доступний цілий спектр засобів для створення курсу: можна завантажувати відео- та аудіолекції, слайд-презентації, текстові файли, а також проводити віртуальні конференції. На сьогодні на *Udemy* розміщено понад 6000 курсів будь-якого спрямування: різні академічні предмети, підприємництво, мови, музика, мистецтво і фотографія, дизайн, спорт і багато іншого. Серед них є як безкоштовні, так і платні курси.

Duolingo – це безкоштовний навчальний сервіс для вивчення іноземних мов, який до того ж діє як краудсорсингова перекладацька платформа. Його розробник Л. фон Ан прагнув знайти спосіб перекладати тисячі сторінок в інтернеті, не вдаючись ані до сумнівного машинного перекладу, ані до коштовних послуг професійних перекладачів. Вигадана ним система вирішує цю задачу: люди перекладають реальний веб-контент, виконуючи вправи на вивчення мови. Зараз на сайті можна займатися іспанською, французькою, німецькою, італійською та португальською мовами (для тих, хто знає англійську), а також англійською (для іспано-, італо- та португаломовних користувачів) [3].

Усе вищеперераховане дає можливість констатувати: дистанційна (або віртуальна) освіта – це зміна та збільшення внутрішніх якостей реальних суб'єктів (студента, викладача), що відбуваються внаслідок їхньої спільної взаємодії (віртуального навчального процесу) [4].

Віртуальні навчальні заклади можуть з'являтися на базі:

- закладів, що працювали історично в сфері відкритого та дистанційного навчання;
- традиційних навчальних закладів України без досвіду дистанційного навчання, що бажають в такий спосіб зменшити витрати на навчання;
- традиційних навчальних закладів України без досвіду дистанційного навчання, що бажають в такий спосіб підвищити якість надання освітніх послуг, що відповідно, збільшить потік студентів бажаючих навчатись із використанням сучасних новітніх технологій;
- корпоративного бізнес сектора, що має внутрішні програми підвищення кваліфікації, запропоновані ринку під назвою «віртуальні».

За ступенем використання систем віртуальної освіти в Україні можна визначити три напрямки. До першого належать навчальні заклади, вся робота яких будується виключно на інтернет-технологіях. Через всесвітню мережу здійснюється все: вибір навчального курсу, його оплата, заняття із студентами, передача контрольних завдань та їх перевірка, а також складання проміжних і підсумкових іспитів. Такі учбові центри називаються віртуальними університетами, але їх, поки що, не так багато. Цей напрямок тільки починає активно запроваджуватись, але переваги його використання є безперечними.

Найбільш численний напрямок складають навчальні заклади, що поєднують різні традиційні форми денного і дистанційного навчання з технологічними інтернет-нововведеннями. Наприклад, деякі вищі навчальні заклади частину своїх програмних курсів переводять у віртуальну форму, зокрема, створюють лінгфонні класи для навчання іноземним мовам без викладача. У свою чергу, центри дистанційного навчання, хоч і спираються на інтернет-технології, але в той же час не відмовляються від практики проведення очних екзаменаційних сесій. У будь-якому випадку, комп'ютеризованою буде тільки частина процесу.

Навчальні центри, для яких Інтернет служить лише внутрішнім комунікаційним середовищем. Вони можуть створювати для себе сайти-візитівки, на яких розміщують інформацію про навчальні програми (плани), семінари, розклад студентських занять, університетські новини, фотографії і віртуальні екскурсії, а також бібліотечні каталоги. По суті, це всього лише реклама традиційних вищих навчальних закладів, що сама по собі не несе ніякого освітнього навантаження [4].

Сьогодні в Україні існує два типи закладів, що пропонують досить якісну освіту за дистанційною схемою – це звичайні ВНЗ, у яких є факультет дистанційної освіти і де існує можливість отримати знання практично з усіх дисциплін або спеціальностями, що вивчаються у ВНЗ. І освітні компанії, що спеціалізуються виключно на дистанційному навчанні, але пропонують найрізноманітніший набір напрямків, ніяк не пов'язаних між собою [5].

В Україні дистанційна освіта надзвичайно актуальна. Причина такої успішності криється в масовій перепідготовці і підготовці кадрів. Соціологи провели опитування серед випускників шкіл України і з'ясували, що 65% респондентів бажають здобути вищу освіту. Тим часом, діюча система вищої освіти дозволяє прийняти на денну і заочну форму навчання тільки 35% майбутніх студентів. Як наслідок, решта охочих не потрапляє в стіни ВНЗ [6].

Разом з тим, вчені визначають як позитивні, так і негативні риси дистанційної освіти. До позитивів дистанційної освіти вчені відносять наступні позиції:

- до реального контингенту потенційних студентів можна віднести тих, хто часто перебуває у відраджених, військовослужбовців, територіально віддалених слухачів, жінок, що перебувають у декретній відпустці, людей з фізичними вадами, тих, хто поєднує навчання й роботу, співробітників, що підвищують свою кваліфікацію тощо [7];
- найбільш важливими компонентами дистанційного навчання є: створення практичних ситуацій під час навчального процесу, можливість проявити себе, самореалізуватися, чіткість організації навчального процесу, індивідуального підходу. Найменш важливими: участь у науково-дослідній роботі, можливість «показати себе»;
- більшості студентів дистанційної технології навчання, незалежно від курсу, навчання дається легко й позитивно на них впливає. Так, більше половини студентів відзначили, що за час навчання вони опанували вміння самостійної роботи, підвищили свій рівень знань і отримали впевненість у своїх силах і планах на майбутнє. Можна зробити висновок, що

студенти доброзичливо ставляться до дистанційного навчання;

– студенти, що навчаються дистанційно, більш адаптовані до зовнішніх умов, вони більш самостійні, товариські й комунікабельні, не бояться приймати важливі рішення, а виходить, у сучасному світі бізнесу їм буде легше;

– оцінка задоволення місцем у колективі й стосунками з керівництвом у випускників дистанційної технології трохи вища, ніж у випускників традиційного навчання [7].

До недоліків дистанційної освіти слід зарахувати:

– відсутність очного спілкування вчителя й учня, а виходить, немає індивідуального підходу в навчанні й вихованні;

– студенти не завжди самодисципліновані, свідомі і самостійні, як необхідно при дистанційному навчанні;

– для постійного доступу до джерел інформації потрібна гарна технічна оснащеність;

– нестача практичних занять і відсутність постійного контролю;

– необхідність наявності у студента сильної особистісної мотивації, вміння навчатися самостійно, без постійної підтримки та підштовхування з боку викладача;

– відсутність можливості негайного практичного застосування отриманих знань із наступним обговоренням виниклих питань з викладачем і роз'яснення ситуації на конкретних прикладах [8];

– відсоток завершення програм досить невисокий, враховуючи, що на онлайн–курси записуються десятки тисяч людей. Це частково пов'язано з тим, що такий процес вимагає персональної дисципліни. Також онлайн–освіта здебільшого не визнається офіційними інституціями;

– низька теоретична проробка проблеми дистанційного навчання. Це проявляється, насамперед, у відсутності чітко виражених цілей навчання й необхідних початкових вимог до студента, для роботи в цій системі, слабкому рівні системи контролю його знань, відсутності вимог до змісту дистанційних курсів і учбово–методичному забезпеченні, захисту авторських прав розробників навчальних матеріалів, сертифікації інститутів дистанційної освіти тощо. І, крім того, не по всіх спеціальностях можна проводити підготовку фахівців за допомогою дистанційних курсів [7].

Наявність вказаних недоліків формує стійку тенденцію в напрямку змішаного навчання. Під змішаним навчанням (blended learning) прийнято розуміти об'єднання формальних засобів навчання – роботи в аудиторіях, вивчення теоретичного матеріалу – з неформальними, наприклад, обговоренням за допомогою електронної пошти й інтернет–конференцій. Змішана форма навчання органічно з'єднує в собі як денні, так і дистанційні форми навчання [7].

Змішане навчання складається із трьох етапів: дистанційне вивчення теоретичного матеріалу, освоєння практичних аспектів у формі денних занять, остання фаза – здача іспиту або виконання випускної роботи.

Змішана модель навчання – це модель використання розподілених інформаційно–освітніх ресурсів в стаціонарному навчанні із застосуванням елементів асинхронного й синхронного дистанційного навчання.

Практикується як елемент стаціонарного навчання при проведенні аудиторних занять і в самостійній роботі студентів. Тобто змішане навчання успадковує переваги дистанційного навчання й виключає його недоліки.

Змішане навчання використовує найрізноманітніші методи, як традиційні, так і інтерактивні: лекційні лабораторні, комп'ютерні презентації, комп'ютерне навчання й навчання через Інтернет.

Порівняльна характеристика дистанційного й змішаного навчання:

Дистанційне навчання:

– однобічне спілкування;

– учень чи студент пасивний, не діє, він є стороннім спостерігачем;

– структура курсу схована від учня чи студента;

– учень чи студент сам по собі;

– текст лекцій написаний сухо й безособово;

– учень чи студент майже не застосовує знання й уміння;

– завдання даються тільки наприкінці глави;

– текст поділений на глави й великі розділи;

– контрольних завдань не передбачено;

– учень чи студент не може одержати відгук про свої успіхи.

Змішане навчання:

– двостороннє спілкування;

– учень чи студент активний, діяльний, залучений у навчальний процес;

– учень чи студент знайомий зі структурою курсу;

– учень чи студент перебуває під керівництвом;

– текст навчального посібника написаний у дружній і підбадьорливій формі;

– учень чи студент застосовує набуті знання й навички;

– завдання й вправи розміщені по всьому тексту;

– текст поділений на невеликі розділи;

– передбачені контрольні завдання;

– учень чи студент одержує відгуки про свої успіхи [7].

Отже, дистанційні технології навчання вже посіли одне з провідних місць у сучасній освіті. Зацікавленість в одержанні спеціальності дистанційно зростає, а якісні характеристики фахівців відрізняються тільки позитивними моментами: упевненістю у власних силах, легкою адаптацією в колективі, умінням самоосвічуватися. Водночас дистанційні технології навчання можна розглядати як природний етап еволюції традиційної системи освіти від дошки з крейдою до електронної дошки й комп'ютерних навчальних систем, від книжкової бібліотеки до електронної, від звичайної аудиторії до віртуальної.

Ефективність дистанційного навчання заснована на тому, що ті, кого навчають, самі відчувають необхідність подальшого навчання, а не піддаються тиску з боку. Вони мають можливість роботи з навчальними матеріалами в такому режимі й обсязі, який підходить безпосередньо їм. Ефект у значній мірі залежить від того, наскільки регулярно займається той, хто навчається. Послідовне виконання контрольних–діагностичних завдань і випускної роботи, а також підтримка у всіх питаннях з боку викладача–координатора забезпечує планомірне засвоєння знань.

Відкрита освіта в багатьох країнах розглядається сьогодні як система, яка забезпечує загальнонаціональний доступ до освітніх ресурсів шляхом широкого

використання інформаційних освітніх технологій дистанційного навчання і на цій основі надає умови для найбільш повної реалізації громадянами своїх прав на освіту, яка за структурою і якістю відповідає вимогам розвитку економіки і громадянського суспільства.

УДК 615.15+615.014

Стасів Т. Г.,

кандидат фармацевтичних наук,
доцент кафедри фармації, Івано-Франківський
національний медичний університет
(Україна, Івано-Франківськ), tanya.stasiv@ukr.net

Список використаних джерел

1. Університет онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://online.knu.ua/>
2. Срьоміна С. Українці кинулися здобувати безкоштовну онлайн-освіту [Електронний ресурс] / Світлана Срьоміна. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-kinulisyazdobuvati-bezkoshtovnu-onlayn-osvitu-289877.html>
3. Цибульник Т. TOP 5 онлайн-університетів, де можна отримати безкоштовну освіту [Електронний ресурс] / Тетяна Цибульник. – Режим доступу: <http://biggggidea.com/practices/967/>
4. Про систему дистанційного навчання «Віртуальний Університет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vu.net.ua/>
5. Інноваційні переваги дистанційної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/articles/751.html>
6. Переваги дистанційної освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/articles/522.html>
7. Дистанційне навчання – від теорії до практики, актуальний мережевий семінар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/distance/articles/15/>
8. Дистанційна освіта: плюси та мінуси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/distance/articles/18/>

References

1. Universytet online [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://online.knu.ua/>
2. Jer'omina S. Ukrai'nci kynulysja zdobuvaty bezkoshtovnu onlayn-osvitu [Elektronnyj resurs] / Svitlana Jer'omina. – Rezhym dostupu: <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-kinulisyazdobuvati-bezkoshtovnu-onlayn-osvitu-289877.html>
3. Cybul'nyk T. TOP 5 onlayn-universytetiv, de mozhna otrymaty bezkoshtovnu osvitu [Elektronnyj resurs] / Tetjana Cybul'nyk. – Rezhym dostupu: <http://biggggidea.com/practices/967/>
4. Pro systemu dystancijnogo navchannja «Virtual'nyj Universytet» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vu.net.ua/>
5. Innovacijni perevagy dystancijnoi osvity [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.osvita.org.ua/articles/751.html>
6. Perevagy dystancijnoi osvity v Ukrai'ni [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.osvita.org.ua/articles/522.html>
7. Dystancijne navchannja – vid teorii' do praktyky, aktual'nyj merezhevij seminar [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.osvita.org.ua/distance/articles/15/>
8. Dystancijna osvita: pljusy ta minusy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.osvita.org.ua/distance/articles/18/>

Opanasjuk Yu., candidate of sciences (economics), doctoral student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Distance learning as a consequence of the evolution of the traditional system of education

Distance learning in Ukraine is extremely relevant in view of not only the large number of people who want to obtain higher education, but also to increase their qualifications, to undergo retraining, and so on. Today, higher education institutions in the country are offered various training courses in real time, based on divergent educational platforms. However, by the degree of use of virtual education systems, they can be divided into those whose work is based solely on Internet technologies and those that combine traditional forms with technological Internet innovations. Today, higher education institutions in Ukraine, where there are faculties of distance education and the opportunity to get knowledge of practically all disciplines or specialties at separate faculties of these educational institutions, prevail in Ukraine. Thus, there is a peculiar continuity of distance education with the traditional system of education, which has not only positive but also negative consequences for the acquisition of knowledge.

Keywords: distance education, online education, online education platform, online course.

* * *

ОСОБЛИВОСТІ БАЗОВОЇ ПІДГОТОВКИ ПРОВІЗОРІВ З ДИСЦИПЛІНИ «ПАТЕНТОЗНАВСТВО»

Кваліфікований, грамотний майбутній працівник фармацевтичної галузі повинен володіти базовими знаннями в області винахідницької діяльності. Метою викладання навчальної дисципліни «Патентознавство» є навчання студентів загальним питанням патентної, раціоналізаторської та винахідницької діяльності, основам законодавства України з питань інтелектуальної власності та охорони прав на винаходи. Методи дослідження. Завдання дисципліни випливає із цілей освітньої-професійної програми підготовки випускників вищого медичного (фармацевтичного) навчального закладу та визначається змістом тих системних знань та умінь, якими повинен оволодіти провізор-спеціаліст. Результати досліджень. Практичні заняття передбачають формування у студентів вмінь та навичок по визначенню об'єктів та процедури оформлення патентів на винаходи та корисні моделі. Висновок. Професійні вміння майбутнього провізора є визначальним показником рівня підготовки фахівця.

Ключові слова: патентознавство, винахідницька діяльність, провізор-спеціаліст, патент на винахід, корисна модель.

Фармацевтична галузь є однією з найпопулярніших серед винахідників та власників патентів у плані спроб захистити свої права. Людський інтелект і зусилля завжди були запорукою прогресу на шляху інноваційного розвитку суспільства. Радикальні структурні зрушення в економіці, прискорений розвиток конкурентоспроможних, високотехнологічних галузей в усьому світі орієнтуються на максимальне використання об'єктів права інтелектуальної власності. Раціональна стратегія управління об'єктами інтелектуальної власності дозволяє зайняти сприятливі ринкові позиції, використовуючи сучасні технології у виробництві своєї продукції і послуг, підвищуючи ефективність маркетингу й передбачаючи можливі комерційні і технологічні зміни; удосконалити фінансову діяльність, використовуючи патентні активи для отримання нових прибутків, зменшення витрат і підтримки на належному рівні загальних корпоративних вартісних оцінок; підвищити конкурентоспроможність компанії за допомогою застосування в технології обхідних маневрів, використання нових ринкових можливостей. Наука не може успішно розвиватися, якщо виробництво не забезпечить її необхідним устаткуванням, інструментами та приладами. У свою чергу, виробництво не може прогресувати без розвитку науки і техніки. В сучасних умовах переходу до ринкових відносин інтелектуальна власність є актуальною в підприємницькій, комерційній діяльності фармацевтичних підприємств та установ всіх форм власності [1].

Зростання ролі та значення інтелектуальної діяльності у соціально-економічному розвитку суспільства зумовлює необхідність розв'язання таких проблем: правове забезпечення інтелектуальної діяльності, раціональне, широке використання результатів інтелектуальної діяльності та захист прав суб'єктів інтелектуальної власності [1].

Відповідно до Конституції України, що гарантує громадянам свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості. Україна поступово створює механізми захисту авторських прав, промислової

власності, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності [2].

У сучасних умовах будь-який вид діяльності людини виробництво, оборона, охорона здоров'я тощо просто неможливі без належного науково-технічного забезпечення. Перед суспільством постають основні завдання: покращити систему науково-технічної інформації і патентно-ліцензійну роботу та всебічно сприяти подальшому розвитку творчості винахідників і раціоналізаторів [3].

Кваліфікований, грамотний майбутній працівник фармацевтичної галузі повинен володіти базовими знаннями в області винахідницької діяльності.

Дисципліна «Патентознавство» для студентів V курсу фармацевтичного факультету дозволяє отримати знання з теоретичних і практичних основ інтелектуальної власності, ознайомитися з об'єктами промислової власності (винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки, географічні зазначення, комерційна таємниця) та правовими аспектами їх охорони, навчитися проводити патентні дослідження, здійснювати передачу прав на об'єкти промислової власності, а також оволодіти економічною теорією і практикою інноваційної діяльності підприємств та організацій різних форм власності для досягнення ними технологічного і товарного лідерства [4].

Метою викладання навчальної дисципліни «Патентознавство» є навчання студентів загальним питанням патентної, раціоналізаторської та винахідницької діяльності, основам законодавства України з питань інтелектуальної власності та охорони прав на винаходи.

Методи дослідження. Завдання дисципліни впливає із цілей освітньої-професійної програми підготовки випускників вищого медичного (фармацевтичного) навчального закладу та визначається змістом тих системних знань та умінь, якими повинен оволодіти провізор-спеціаліст. Знання, які студенти отримують із навчальної дисципліни, є базовими для блоку дисциплін, що забезпечують професійно-практичну підготовку. «Патентознавство» як навчальний предмет ставить за мету підготовку спеціалістів, які володіють теоретичною базою та практичними навичками з законодавчих основ набуття, передачі, охорони і захисту прав на об'єкти права інтелектуальної власності, зокрема промислової власності в Україні і світі. Кінцеві цілі вивчення навчальної дисципліни Патентознавство полягають в тому, що студент в своїй майбутній професійній діяльності повинен вміти: оформляти патентні права, а також матеріали щодо їх правового захисту і передачі майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності [6; 7].

У результаті вивчення дисципліни «Патентознавство» студент повинен знати: об'єкти права промислової власності, їх різновидність, характеристику і особливості, суб'єкти права промислової власності, назвати основні критерії об'єктів промислової власності, знати порядок складання заявки на отримання патенту на об'єкти промислової власності. Студент повинен вміти: дати визначення найбільш поширеним об'єктам промислової власності, охарактеризувати об'єкт, що не відносяться до об'єктів права промислової власності. Студент повинен

оволодіти навичками: скласти згідно вимог заявку на отримання патенту на об'єкт промислової власності та допоміжні до неї матеріали.

Результати досліджень. Патентознавство як навчальна дисципліна базується на вивченні студентами фармакогнозії, фармацевтичної хімії, фармацевтичного законодавства, організації та економіки фармації, технології лікарських засобів, клінічної фармації та інтегруються цими дисциплінами [6].

Для студентів фармацевтичних вузів та фармацевтичних факультетів «Патентознавство» є однією з дисциплін, що використовуються для оволодіння знаннями щодо інноваційно-інвестиційної діяльності аптечних та хіміко-фармацевтичних підприємств та практичними навичками оформлення патентів.

Згідно з навчальним планом підготовка студентів з дисципліни «Патентознавство» здійснюється під час лекцій, практичних занять та виконання самостійної позааудиторної роботи.

Програма дисципліни «Патентознавство» складається зі змісту предмету, тематичних планів лекцій, практичних занять, переліку знань, умінь та практичних навичок, самостійної позааудиторної роботи, переліку розділів, переліку контрольних питань до модулю, переліку розділів базисних дисциплін, необхідних для вивчення предмету, списку літератури. В програмі висвітлено засоби контролю знань студентів, що включають: поточний контроль (перевірка та прийом протоколів з виконання практичної роботи, усне, письмове та тестове опитування, оцінка придбаних студентами практичних навичок), контроль змістових модулів здійснюється на практичних заняттях та передбачає написання тестових завдань, письмових опитувань та підсумковий модульний контроль (письмове та тестове опитування, контроль практичних навичок). Успішність кожного студента з дисципліни «Патентознавство» оцінюється за 200-бальною рейтинговою шкалою. Максимальна кількість балів, що виставляється студенту за кожний опанований модуль – 200 балів, в тому числі за поточну навчальну діяльність – 120 балів, за результатами модульного підсумкового контролю – 80 балів. Поточна навчальна діяльність оцінюється на практичних заняттях у відповідності з конкретними цілями, під час індивідуальної роботи викладача зі студентами та під час поточного контролю змістових модулів, який включає оцінювання навчальної діяльності тем лабораторних занять і самостійної роботи.

Затверджений навчальний план і робоча програма дисципліни «Патентознавство», яка викладається для студентів 5 курсу в 9 семестрі навчання, складається з 14 лекційних годин, 6 годин практичних занять і 25 годин на виконання самостійної позааудиторної роботи.

На наш погляд, кількість аудиторних годин є недостатніми, щоб досконало вивчити питання стосовно законодавства України з питань системи інтелектуальної власності і, зокрема, промислової власності в винахідницькій та патентно-ліцензійній діяльності, методологічних основ створення об'єктів промислової власності та інженерної психології, міжнародного співробітництва у галузі інтелектуальної власності, захисту патентних прав, авторського права та суміжних прав, а також системи патентної інформації; вміння застосовувати на практиці нормативно-правові акти при забезпеченні правової охорони науково-технічних досягнень та творчої

продукції, провести патентні дослідження в певній галузі техніки та оформити заявку на винахід або інший об'єкт промислової власності, заявку на об'єкт авторського права, зокрема на комп'ютерні програми і бази даних, документи на комерційну таємницю, використати патентну інформацію та документацію при проведенні науково-дослідних, проектно-конструкторських, проектно-технологічних розробок з метою створення конкурентоспроможної продукції; навичок роботи з нормативно-правовими документами, патентною документацією, в оформленні матеріалів заявки на об'єкт права інтелектуальної власності (винахід, корисну модель, промисловий зразок, знак для товарів та послуг, топографія інтегральної мікросхеми, твори науки, літератури і мистецтва тощо), а також ліцензійного договору на передачу права або використання об'єкту права інтелектуальної власності. Тому, перелік основних питань для вивчення дисципліни «Патентознавство» було підібрано таким чином, щоб допомогти майбутньому провізору оволодіти питаннями оформлення та подання заявки на одержання патенту на винахід, процедурою розгляду заявки в патентному відомстві, права та обов'язки власника патенту на винахід, методами реалізації патентних прав, передачі прав на винахід. Інші, не менш важливі питання винесені на самостійне позааудиторне вивчення.

Для глибокого оволодіння предметом студенту необхідно мати достатній рівень базисних знань і вмій: лекційний матеріал повинен стимулювати студента переходити від пасивного запам'ятовування фактів до розуміння і практичного використання отриманих знань. Лекційний матеріал присвячено основним принципам системи інтелектуальної власності, розумінню авторського права і суміжних прав, характеристики об'єктів промислової власності, патентних досліджень, патентної інформації та документації, ліцензування і передачі прав на винаходи, корисні моделі та інші об'єкти права інтелектуальної власності та правовій охороні лікарських засобів в Україні та світі. Лектор дає студенту цілісне та логічне висвітлення основних положень дисципліни, висвітлює методологію, органічно поєднує навчання з вихованням, виконує функцію потужного мотиваційного поштовху до вивчення дисципліни. В сучасній системі підготовки фахівця лекція призначена для управління навчально-пізнавальною діяльністю студента, формуванню самостійного наукового та професійно-творчого мислення. Видатний вчений М. С. Жуковський писав про лекцію: «По силе впечатлений лекционный способ состоит выше всех других приемов преподавания и ничем не заменим. Вместе с тем он есть и самый экономичный по времени» [5].

Практичні заняття передбачають формування у студентів вмій та навичок по визначенню об'єктів та процедурі оформлення патентів на винаходи та корисні моделі.

Засвоєння теми (поточний контроль) здійснюють на практичних заняттях відповідно до конкретних цілей; засвоєння змістовних модулів (проміжний контроль) – на підсумкових заняттях із застосуванням тестів, розв'язування ситуаційних задач.

Висновок. Професійні вмій майбутнього провізора є визначальним показником рівня підготовки фахівця.

Отже, вивчення дисципліни «Патентознавство» дає базові знання студентам з загальних питань патентної,

раціоналізаторської та винахідницької діяльності, основам законодавства України з питань інтелектуальної власності та охорони прав на винахід і важливими і актуальними для вивчення в курсі підготовки провізорів у вищих навчальних медичних закладах освіти.

Список використаних джерел

1. Петров О. О. Патентознавство: методичні рекомендації до самостійної роботи студентів з курсу «Патентознавство» для студентів спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» / О. О. Петров. – К.: ДУТ, 2016. – 15 с.
2. Цивільний кодекс України. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – 352 с.
3. Дейниченко Г. В., Дуб В. В. Патентознавство: Навч. посібник / Харк. держ. ун-т харчування та торгівлі. – Х.: ХДУХТ, 2006. – 208 с.
4. Пріб Г. А. Патентознавство: Навч. посібник для дистанційного навчання / За наук. ред. С. І. Табачнікова. – К.: Університет «Україна», 2007. – 304 с.
5. Фармацевтична освіта України. Роль та завдання самостійної Ф24 роботи: Навч.-метод. посіб. / В. П. Черних, В. М. Толочко, В. А. Георгіянц та ін.; За ред. В. П. Черних. – Х.: Вид-во НфаУ: Золоті сторінки, 2003. – 96 с.
6. Кожарська І. Ю. Право інтелектуальної власності на об'єкти промислової власності: Навчальний посібник. – К.: Держ. і-нт. інтел. власн., 2008. – 144 с.
7. Куса С. Д. Патентна Документація України: Посібник. – К.: ДП «Український інститут промислової власності», 2006. – 158 с.

References

1. Petrov O. O. Patentoznavstvo: metodichni rekomendatsiyi do samostiyanoi roboty studentiv z kursu «Patentoznavstvo» dlya studentiv spetsial'nosti 029 «Informatsiyana, bibliotечna ta arkhivna sprava» / O. O. Petrov. – K.: DUT, 2016. – 15 s.
2. Tsivil'nyy kodeks Ukrayiny. – K.: Parlament's'ke vyd-vo, 2003. – 352 s.
3. Deynychenko H. V., Dub V. V. Patentoznavstvo: Navch. posibnyk / Khark. derzh. un-t kharchuvannya ta torhivli. – Kh.: KhDUKht, 2006. – 208 s.
4. Prib H. A. Patentoznavstvo: Navch. posibnyk dlya dystantsiyanoi navchannya / Za nauk. red. S. I. Tabachnikova. – K.: Universytet «Ukrayina», 2007. – 304 s.
5. Farmatsevtichna osvita Ukrayiny. Rol' ta zavdannya samostiyanoi F24 roboty: Navch.-metod. posib. / V. P. Chernykh, V. M. Tolochko, V. A. Heorhiyants ta in.; Za red. V. P. Chernykh. – Kh.: Vyd-vo NfaU: Zoloti storinky, 2003. – 96 s.
6. Kozhars'ka I. Yu. Pravo intelektual'noyi vlasnosti na ob'yekty promyslovoyi vlasnosti: Navchal'nyy posibnyk. – K.: Derzh. i-nt. intel. vlasn., 2008. – 144 s.
7. Kusa S. D. Patentna Dokumentatsiya Ukrayiny: Posibnyk. – K.: DP «Ukrayins'kyy instytut promyslovoyi vlasnosti», 2006. – 158 s.

Stasiv T. G., Ph.D. in Pharmaceutical Sciences, Associate Professor of the Department of Pharmacy, Ivano-Frankivsk National Medical University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), tanya.stasiv@ukr.net

Features of baseline education of pharmacists of discipline «Patent science»

Qualified, competent future employee of the pharmaceutical industry must have basic knowledge of inventive activity. The purpose of teaching the discipline «Patent science» is teaching students the general issues of patent, rationalization and inventive activity, basic Laws of Ukraine on intellectual property and protection rights to inventions. Research methods. Tasks of the discipline stem from the goals of educational and professional training program of graduates of a higher medical (pharmaceutical) educational institution and determined by the content of those system knowledge and skills, which should be mastered by a pharmacist specialist. Research results. Practical classes involve the formation of the skills and abilities for defining objects and the procedure for registration of patents for inventions and utility models of students. Conclusion. The professional skills of the future pharmacist are a key indicator of the level of specialist training.

Keywords: patent science, inventive activity, pharmacist specialist, patent for invention, utility models.

* * *

УДК 615.15+378.147

Струк О. А.,
кандидат фармацевтичних наук,
доцент кафедри фармації, Івано–Франківський
національний медичний університет
(Україна, Івано–Франківськ), sanichka5@gmail.com

АТЕСТАЦІЯ ТА БЕЗПЕРЕРВНА ОСВІТА ПРОВІЗОРІВ

Професійна етика фармацевтичного працівника ґрунтується на принципах законності, компетентності, об'єктивності та чесності, партнерства та незалежності, конфіденційності та індивідуального підходу до кожного громадянина. Метою атестації фармацевтичних працівників є стимулювання цілеспрямованого підвищення рівня професійної компетентності, росту їх професійної майстерності, розвитку творчої ініціативи, підвищення престижу і авторитету. Завданням атестації фармацевтичних працівників є визначення обсягу знань і практичних навичок, якими володіють фармацевти, рівня їх професійної підготовки, своєчасного підвищення їх кваліфікації.

Принцип поваги до своєї професії повинен бути витриманим у всіх сферах діяльності фармацевтичного працівника: професійній, громадській, науковій, освітянській та будь-якій іншій та всебічно підтримуватись кожним фармацевтичним працівником. Неприйнятним з професійної та етичної точок зору є зневажливе ставлення та негативне висловлювання щодо фармацевтичної професії. Життєва позиція, весь трудовий шлях, будь-яка діяльність фармацевтичного працівника повинні сприяти підвищенню престижності професії, збереженню та примноженню її кращих традицій.

Ключові слова: провізор, фармацевтичний працівник, атестація, професійна етика, підвищення кваліфікації.

Звання провізора дає право на самостійну фармацевтичну роботу і на управління аптекою. Провізор – фахівець із повною вищою фармацевтичною освітою, який володіє системними та змістовними знаннями з хімії, технології ліків, організації та економіки фармації, фармакології та фармакотерапії, фармакоеконіміки, менеджменту і маркетингу тощо.

Професійна етика фармацевтичного працівника ґрунтується на принципах законності, компетентності, об'єктивності та чесності, партнерства та незалежності, конфіденційності та індивідуального підходу до кожного громадянина.

Метою атестації фармацевтичних працівників є стимулювання цілеспрямованого підвищення рівня професійної компетентності, росту їх професійної майстерності, розвитку творчої ініціативи, підвищення престижу і авторитету.

Завданням атестації фармацевтичних працівників є визначення обсягу знань і практичних навичок, якими володіють фармацевти, рівня їх професійної підготовки, своєчасного підвищення їх кваліфікації.

Основним завданням у діяльності фармацевтичних працівників є збереження життя та охорона здоров'я людини згідно із принципом біоетики «не зашкодь».

Провізор аптеки забезпечує населення та лікувально–профілактичні заклади лікарськими засобами та іншими товарами медичного призначення, забезпечує належну фармацевтичну опіку хворих при відпуску безрецептурних лікарських препаратів, виготовляє та контролює якість лікарських засобів та напівфабрикатів, веде облік господарських операцій та звітність, проводить інвентаризацію товарно–матеріальних цінностей, дотримується принципів медичної деонтології, постійно удосконалює свій професійний рівень тощо.

Провізор повинен знати чинне законодавство про охорону здоров'я та нормативні документи, що регламентують діяльність органів управління та установ охорони здоров'я; організацію фармацевтичної

служби; основи права в медицині; права, обов'язки та відповідальність провізора; організацію забезпечення населення, лікувально–профілактичних закладів, роздрібно–аптечної мережі, оптових покупців лікарськими засобами та іншими товарами медичного призначення; показники роботи аптечних установ; технологію виготовлення ліків та правила зберігання; систему контролю якості лікарських засобів на стадіях розробки, виготовлення, розподілу, транспортування, зберігання та споживання; порядок раціонального використання дикорослих лікарських рослин, їх заготівлі та аналізу; фармакотерапевтичні властивості лікарських засобів; методи дослідження та оцінки ринку фармацевтичних товарів; визначення попиту та розрахунок потреби в лікарських препаратах і товарах медичного призначення; ціноутворення, податкове регулювання доходів; міжнародні правила оформлення і здійснення експортно–імпортних операцій по забезпеченню фармацевтичними товарами; організацію підприємницької діяльності; правила оформлення документації; передові інформаційні та Інтернет технології; сучасну наукову літературу та науково–практичну періодику за фахом, методи її аналізу та узагальнення.

Підготовку спеціалістів з фармації для державного і недержавного секторів народного господарства України здійснюють атестовані та акредитовані вищі навчальні заклади по затверджених програмах на підставі ліцензії Міністерства освіти та науки України з видачею державного диплому єдиного зразка [1].

Методи і матеріали. Проходити інтернатуру чи ні? Після закінчення ВНЗ випускник повинен пройти навчання в інтернатурі, і тільки після закінчення інтернатури присвоюється кваліфікація провізора–спеціаліста [1–2].

На території України діє вимога, згідно з якою інтернатуру обов'язково повинні пройти особи, що закінчили вищі навчальні заклади фармацевтичного профілю після 1992 року, включаючи і заочну форму навчання, навіть ті, що до вступу в інститут мали середню спеціальну освіту і трудовий стаж. Після закінчення інтернатури і атестації випускнику видається сертифікат провізора–спеціаліста. В наступному кожні 5 років необхідно проходити курси підвищення кваліфікації (перепідготовки) [2–4].

Спеціалісти, які не працювали 3 роки за спеціальністю, можуть бути допущені до роботи по виробництву, оптовій та роздрібній торгівлі лікарськими засобами тільки після проходження перепідготовки. Спеціалісти, які пройшли спеціальну підготовку в навчальних закладах іноземних держав, допускаються до професійної діяльності тільки після перевірки їх кваліфікації.

Наказом МОЗ України від 12.12.2006 №818 «Про вдосконалення атестації провізорів і фармацевтів» затверджена номенклатура провізорських спеціальностей, а саме: «Організація і управління фармацією», «Клінічна фармація», «Загальна фармація», «Аналітично–контрольна фармація» [5].

Наказом затверджено такі види атестації: атестація на визначення рівня знань і практичних навичок з присвоєнням (підтвердженням) фаху «провізор–спеціаліст»; атестація на присвоєння кваліфікаційної категорії; атестація на підтвердження кваліфікаційної категорії.

Атестація з присвоєнням фаху «провізор–спеціаліст» проводиться у вищих фармацевтичних закладах освіти IV рівня акредитації після закінчення інтернатури.

Згідно з наказом МОЗ України від 23.02.2005 р. №81 «Про затвердження переліку спеціальностей та строки навчання в інтернатурі випускників медичних і фармацевтичних вищих навчальних закладів, тривалість інтернатури для випускників зі спеціальності «Загальна фармація», становить один рік, з них 4 місяці на кафедрах університетів, що мають право проводити підготовку інтернів, і 7 місяців на базі стажування (в аптеці), а для випускників зі спеціальності «Клінічна фармація» на кафедрах – 6 місяців, а на базі стажування – 5 місяців [3–7].

Основним завданням інтернатури є підвищення рівня практичної підготовки випускників вищих фармацевтичних закладів, їх професійної готовності до самостійної професійної діяльності.

Після закінчення заочної форми інтерни приступають до проходження очної форми навчання, яке проводиться при вищих медичних і фармацевтичних закладах освіти III–IV рівня акредитації медичних факультетів університетів.

До атестації допускаються провізори–інтерни, які повністю виконали навчальний план і програму інтернатури, пройшли підсумковий контроль за попередній час навчання в інтернатурі.

Атестація включає в себе контроль знань та умінь за комп'ютерними тестуючими програмами, оцінку державною атестаційною комісією знань та вмінь, в т.ч. володіння практичними навиками, співбесіду або іншу форму підсумкової оцінки рівня засвоєння навчальної програми інтернатури [3–6].

Результати і обговорення. Особи, якій за результатами атестації присвоєно звання провізора–спеціаліста, вищим закладом освіти видається сертифікат установленого зразка.

Термін дії сертифікату 5 років, до чергової атестації на кваліфікаційну категорію після проходження відповідного передатестаційного циклу навчання на кафедрах вищих закладів освіти.

Провізори, які не працювали за конкретною провізорською спеціальністю більше 5 років, та провізори, які своєчасно не пройшли атестацію на присвоєння (підтвердження) кваліфікаційної категорії або яким відмовлено в присвоєнні (підтвердженні) 2 кваліфікаційної категорії, не можуть займатися провізорською діяльністю з цієї спеціальності без попереднього проходження атестації на визначення рівня знань та практичних навиків з присвоєнням (підтвердженням) фаху «провізор–спеціаліст» [8–11].

Стаж роботи. Атестація на визначення рівня знань та практичних навиків з присвоєнням (підтвердженням) фаху «провізор–спеціаліст» проводиться комісіями, що створюються при вищих медичних та фармацевтичних навчальних закладах IV рівня акредитації та навчальних закладах післядипломної освіти, які проводять підготовку та перепідготовку провізорів.

Атестація на присвоєння (підтвердження) кваліфікаційних категорій проводиться комісіями, що створюються при Міністерстві охорони здоров'я України, Державною службою України з лікарських засобів та контролю за наркотиками. Встановлено такі категорії:

– Провізор вищої кваліфікаційної категорії: повна вища освіта (спеціаліст, магістр) за напрямом підготовки «Фармація», спеціальністю «Фармація». Спеціалізація (інтернатура). Підвищення кваліфікації (курси удосконалення, стажування, передатестаційні цикли тощо). Наявність сертифіката провізора–спеціаліста та посвідчення про присвоєння (підтвердження) вищої кваліфікаційної категорії з цієї спеціальності. Стаж роботи за фахом понад 10 років.

– Провізор I кваліфікаційної категорії: повна вища освіта (спеціаліст, магістр) за напрямом підготовки «Фармація», спеціальністю «Фармація». Спеціалізація (інтернатура). Підвищення кваліфікації (курси удосконалення, стажування, передатестаційні цикли тощо). Наявність сертифіката провізора–спеціаліста та посвідчення про присвоєння (підтвердження) I кваліфікаційної категорії з цієї спеціальності. Стаж роботи за фахом понад 7 років.

– Провізор II кваліфікаційної категорії: повна вища освіта (спеціаліст, магістр) за напрямом підготовки «Фармація», спеціальністю «Фармація». Спеціалізація (інтернатура). Підвищення кваліфікації (курси удосконалення, стажування, передатестаційні цикли тощо). Наявність сертифіката провізора–спеціаліста та посвідчення про присвоєння (підтвердження) II кваліфікаційної категорії з цієї спеціальності. Стаж роботи за фахом понад 5 років.

– Провізор: повна вища освіта (спеціаліст, магістр) за напрямом підготовки «Фармація», спеціальністю «Фармація». Спеціалізація (інтернатура). Наявність сертифіката провізора–спеціаліста. Без вимог до стажу роботи [8].

Вимоги. Основним завданням професійної фармацевтичної діяльності фахівця галузі є профілактика захворювань, збереження та зміцнення здоров'я людини, сприяння раціональному призначенню та використанню лікарських засобів; високий професіоналізм та компетентність з питань забезпечення населення лікарськими засобами та медичною продукцією; забезпечення гарантій якості та безпеки застосування лікарськими засобами і медичної продукції, а також запобігання помилкам при виготовленні, контролі якості, просуванні та відпуску лікарських засобів; участь у боротьбі з розробкою, виготовленням, просуванням та розповсюдженням фальсифікованих, субстандартних, незареєстрованих в Україні лікарських засобів та медичної продукції; участь у санітарно–просвітницькій роботі з охорони здоров'я, протидіяння знахарству, участь у боротьбі з лікоманією, лікарською залежністю, наркоманією, алкоголізмом.

Фармацевтичний працівник повинен: сприяти лікувальному процесу, збереженню здоров'я населення, зокрема профілактиці захворювань; дотримуватись норм фармацевтичної етики та деонтології, постійно підвищувати рівень професійних знань, умінь та навичок; виконувати свої професійні обов'язки сумлінно, зберігаючи свою професійну незалежність; зберігати гідність та честь працівника фармацевтичної галузі, утримуватись від будь–яких вчинків та дій, що можуть викликати негативне ставлення до професії, навіть якщо це не пов'язано з практичною діяльністю; володіти повною інформацією про ЛЗ, зокрема про їх побічну дію та протипоказання до використання.

Інтереси пацієнта, турбота про його здоров'я мають бути пріоритетними для фармацевтичного працівника по відношенню до комерційних інтересів продажу ЛЗ та медичної продукції. Повсякденною нормою має стати привітне звернення, ввічливість, прихильність та бажання покращити стан здоров'я пацієнта, що сприятиме підвищенню авторитету фахівця та довіри до його порад [12].

Фармацевтичний працівник зобов'язаний: неухильно дотримуватись Конституції України, не зазіхати на права та свободи, честь і гідність інших людей; надавати пацієнту всю необхідну інформацію про ЛЗ та медичну продукцію (про спосіб, термін та частоту застосування, протипоказання, побічні ефекти, умови зберігання, взаємодію з іншими ЛЗ, алкоголем, продуктами харчування тощо); здійснювати ефективну фармацевтичну опіку з профілактики або лікування того чи іншого захворювання; надавати пацієнту право вибору призначених ЛЗ та медичної продукції; зберігати таємницю про стан здоров'я та діагноз пацієнта, що є професійною таємницею, крім випадків, передбачених законодавством; відмовити у відпуску ЛЗ у зв'язку з відсутністю рецепта або у випадку його неправильного оформлення та у разі необхідності зв'язатись з лікарем з метою уточнення інформації, яка зазначена у рецепті; за необхідності надавати першу медичну допомогу.

Головним у професійних взаємовідносинах між фармацевтичним працівником та лікарем є загальна мета – збереження здоров'я пацієнта.

Фармацевтичний працівник не повинен: змінювати призначені пацієнту ЛЗ, оскільки це належить до професійних обов'язків лікаря; допускати випадки нетактовних висловлювань на адресу лікаря у присутності пацієнта. Повинен бути носієм високих морально-етичних принципів своєї професії, добродійним, чесним і справедливим; проявляти терпимість, лояльність і розуміння різних (альтернативних) думок, етнокультурних норм та вірувань своїх колег, поважати їх погляди та переконання. Бути коректним і доброзичливим до колег, поважати працю й досвід кожного члена колективу; надавати допомогу і передавати професійний досвід молодим колегам, сприяти їх етичному вихованню; поважати своїх наставників, старших колег, шанувати ветеранів закладу; проявляти професійну і корпоративну солідарність, всіляко сприяти зміцненню іміджу професії фармацевтичного працівника; дотримуватись прийнятих у колективі морально-етичних традицій; бути прикладом моральної поведінки для колективу та для суспільства.

Фармацевтичний працівник зобов'язаний підвищувати свій професійний рівень та практичні навички, а також використовувати у своїй діяльності сучасні досягнення фармацевтичної науки та суміжних з нею галузей знань (медицини, хімії, біології, психології, соціології, екології тощо) [12; 13].

Керуючись виключно інтересами пацієнта щодо збереження та покращення здоров'я, фармацевтичний працівник зобов'язаний, відповідно до чинного законодавства, повідомляти відповідні органи про виявлені ним у наукових дослідженнях та практичній діяльності невідомі, небажані, загрозливі побічні дії ЛЗ та медичної продукції.

Висновки. Принцип поваги до своєї професії повинен бути витриманим у всіх сферах діяльності фармацевтичного працівника: професійній, громадській, науковій, освітянській та будь-якій іншій та всебічно підтримуватись кожним фармацевтичним працівником. Неприйнятним з професійної та етичної точок зору є зневажливе ставлення та негативне висловлювання щодо фармацевтичної професії.

Життєва позиція, весь трудовий шлях, будь-яка діяльність фармацевтичного працівника повинні сприяти підвищенню престижності професії, збереженню та примноженню її кращих традицій.

Список використаних джерел

1. Закон України від 01.07.2014 р. №1556–VII «Про вищу освіту».
2. Постанова КМУ №796 від 27.08.2010 р. «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності»
3. Наказ №166 від 22.07.93 р. «Про подальше удосконалення системи післядипломної підготовки лікарів (провізорів)».
4. Наказ №359 від 19.12.97 р. «Про подальше удосконалення атестації лікарів».
5. Наказ №818 від 12.12.2006 р. «Про вдосконалення атестації провізорів та фармацевтів».
6. Наказ №588 від 12.08.2009 р. «Про атестацію професіоналів з вищою неметричною освітою, які працюють в системі охорони здоров'я».
7. Наказ №73 від 18.05.94 р. «Про затвердження Положення про проведення іспитів на передатестаційних циклах».
8. Наказ №346 від 07.12.98 р. «Про затвердження переліку назв циклів спеціалізації та вдосконалення лікарів і провізорів у ВНЗ» (зі змінами №447 від 23.09.2003 р., №230 від 24.04.2008 р., №1079 від 31.12.2010 р.).
9. Наказ №48 від 17.03.93 р. «Про порядок направлення на стажування лікарів і їх наступного допуску до лікарської діяльності».
10. Наказ №484 від 07.07.2009 р. «Про затвердження Змін до Положення про проведення іспитів на передатестаційних циклах» (зі змінами №1146 від 21.12.2010 р.).
11. Наказ №291 від 19.09.96 р. «Про затвердження Положення про спеціалізацію (інтернатуру) випускників вищих медичних і фармацевтичних закладів освіти III–IV рівня акредитації» (зі змінами №484 від 07.07.2009 р.).
12. Наказ №398 від 07.07.2011 р. «Про реалізацію рішення Колегії МОЗ України від 20 квітня 2011 року «Про підсумки діяльності галузі охорони здоров'я України у 2010 році. Реалізація Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава».
13. Наказ №536 від 21.06.2013 р. «Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних кадрів, підвищення кваліфікації» (зі змінами №47 від 07.02.2001 р.).

References

1. Zakon Ukrainy vid 01.07.2014 r. №1556–VII «Pro vyshchu osvitu».
2. Postanova KМУ №796 vid 27.08.2010 r. «Pro zatverdzhennya pereliku platnykh posluh, yaki mozhut' nadavatysya navchal'nymy zakladamy, inshymy ustanovamy ta zakladamy systemy osvity, shcho nalezhat' do derzhavnoyi i komunal'noyi formy vlasnosti».
3. Nakaz №166 vid 22.07.93 r. «Pro podal'she udoskonalennya systemy pisl'yadyplomnoyi pidhotovky likariv (provizoriv)».
4. Nakaz №359 vid 19.12.97 r. «Pro podal'she udoskonalennya atestatsiyi likariv».
5. Nakaz №818 vid 12.12.2006 r. «Pro vdoskonalennya atestatsiyi provizoriv ta farmatsevtiv».
6. Nakaz №588 vid 12.08.2009 r. «Pro atestatsiyu profesionaliv z vyshchoyu nemedychnoyu osvitoju, yaki pratsuyut' v systemi okhorony zdorov'ya».

7. Nakaz №73 vid 18.05.94 r. «Pro zatverdzhennya Polozhennya pro provedennya ispytiv na peredatestatsiynikh tsyklakh».

8. Nakaz №346 vid 07.12.98 r. «Pro zatverdzhennya pereliku nazv tsykliv spetsializatsiyi ta vdoskonalennya likariv i provizoriv u VNZ» (zi zminamy №447 vid 23.09.2003 r., №230 vid 24.04.2008 r., №1079 vid 31.12.2010 r.).

9. Nakaz №48 vid 17.03.93 r. «Pro poryadok napravlennya na stazhuvannya likariv i yikh nastupnoho dopusku do likars'koyi diyal'nosti».

10. Nakaz №484 vid 07.07.2009 r. «Pro zatverdzhennya Zmin do Polozhennya pro provedennya ispytiv na peredatestatsiynikh tsyklakh» (zi zminamy №1146 vid 21.12.2010 r.).

11. Nakaz №291 vid 19.09.96 r. «Pro zatverdzhennya Polozhennya pro spetsializatsiyu (internaturu) vypuskniv vyshchikh medychnykh i farmatsevtichnykh zakladiv osvity III–IV rivnya akredytatsiyi» (zi zminamy №484 vid 07.07.2009 r.).

12. Nakaz №398 vid 07.07.2011 r. «Pro realizatsiyu rishennya Kolehiyi MOZ Ukrainy vid 20 kvitnya 2011 roku «Pro pidsumky diyal'nosti haluzi okhorony zdorov'ya Ukrainy u 2010 rotsi. Realizatsiya Prohramy ekonomichnykh reform na 2010–2014 roky «Zamozhne suspil'stvo, konkurentospromozhna ekonomika, efektyvna derzhava»». 13. Nakaz №536 vid 21.06.2013 r. «Pro formuvannya ta rozmishchennya derzhavnoho zamovlennya na pidhotovku fakhivtsiv, naukovykh, naukovo-pedahohichnykh kadriv, pidvyshchennya kvalifikatsiyi» (zi zminamy №47 vid 07.02.2001 r.).

Struk O. A., Ph.D. in Pharmaceutical Sciences, Associate Professor of the Department of Pharmacy, Ivano–Frankivsk National Medical University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), sanichka5@gmail.com

Attestation and continuous education of pharmacists

The professional ethics of the pharmaceutical worker is based on the principles of legality, competence, objectivity and honesty, partnership and independence, confidentiality and an individual approach to each citizen. The purpose of attestation of pharmaceutical workers is to stimulate purposeful increase of professional competence, the growth of their professional skills, the development of creative initiative, increasing prestige and authority. The main task of attestation of pharmaceutical workers is to define the amount of knowledge and practical skills, which pharmacists own, level of their professional background, timely improvement of their qualifications.

The principle of respect of one's profession must be sustained in all the areas of activity of pharmaceutical worker: professional, social, scientific, educational and any other and be fully supported by each pharmaceutical worker. Unacceptable from a professional and ethical point of view is disparaging attitude and negative expression regarding the pharmaceutical profession. Life position, the whole labor way, any activity of the pharmaceutical worker should contribute increasing the prestige of the profession, preserving and enhancing its best traditions.

Keywords: pharmacist, pharmaceutical worker, attestation, professional ethics, improvement of qualification.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327.061

Щедрова Г. П.,

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології та міжнародних
відносин, ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля»
(Україна, Дніпро), galinashed@gmail.com

**Еволюція наукових підходів у межах
політологічного аналізу міжнародних організацій**

Досліджено сфери міжнародних відносин, міжнародної політики та світового політичного порядку, що є середовищем функціонування міжнародних організацій. Проаналізовано передумови виникнення міжнародних організацій, еволюцію їхнього визначення, зокрема перших наукових підходів та сучасних трактувань. Враховуючи багатоаспектність терміну «міжнародна організація», яка пов'язана з тим, що реалізація діяльності організації відбувається одночасно у кількох площинах, було уточнено політологічну інтерпретацію поняття та запропоновано визначення у контексті міжнародних відносин. Етапізовано процес появи і розвитку міжнародних організацій (з періоду Античності до сучасності). Систематизовано дослідницькі підходи щодо ознак та атрибутів міжнародних організацій, критеріїв відповідності та класифікації, їхніх функцій та повноважень. Виявлено сучасні тенденції щодо зміни методологічних пріоритетів у дослідженні міжнародних організацій.

Ключові слова: міжнародна організація, неурядові міжнародні організації, міжнародні відносини, міжнародна політика, світовий політичний порядок.

Міжнародні організації, що почали з'являтися у світі в середині XIX століття з метою забезпечення своєрідної комунікації у галузі адміністративних, земельних питань та проблем міждержавних зв'язків, дали поштовх до глибинних перетворень міжнародних відносин. У свою чергу, інституціоналізація та глобалізація міжнародних відносин у XX столітті актуалізувала проблему виникнення та становлення інституту міжнародних організацій. Саме за їхньої участі у світі відбувається посилення інтеграційних процесів, розширюються галузеві зв'язки між державами та континентами, відбувається врегулювання конфліктних ситуацій та створюються нові політико-економічні та культурні союзи.

Теоретико-політологічний аналіз міжнародних організацій включає визначення не лише їхньої сутності, але й передумов виникнення, класифікації, компетенції, функцій та повноважень, а також політико-нормативної природи та міжнародно-правового статусу. Проблеми створення та діяльності міжнародних організацій присвячені праці класиків політичної думки та засновників теорії міжнародних відносин, зокрема Й. Блунчлі, Г. Єллінека, Л. Зірінга, Ш. Зоргбіба, Дж. Лорімера, В. Шукінга та ін. Різні аспекти функціонування міжнародних організацій у системі міжнародних відносин обґрунтовані у дослідженнях вітчизняних вчених. Так, міжнародні політичні відносини вивчає Л. Герасіна, Г. Перепелиця, еволюцію поняття «міжнародні організації» та їхню класифікацію – Ю. Козак, І. Лукашук, О. Месхія, політико-правове

обґрунтування діяльності міжнародних організацій – В. Шамрай, роль міжнародних організацій у процесі глобалізації – О. Шпакович, неурядові міжнародні організації – І. Балута.

Здійснити аналіз міжнародних організацій автономно від таких понять, як міжнародні відносини, міжнародна політика, світовий політичний порядок тощо, означає звужити предметне поле наукового дослідження. Водночас, потребує політологічного аналізу еволюція терміну «міжнародні організації» та уточнення його сучасної інтерпретації з точки зору політичної науки та галузі міжнародних відносин.

Діяльність міжнародних організацій лежить у площині функціонування системи міжнародних відносин, і поза нею здійснюватися не може. Синонімію «міжнародні відносини – міжнародні політичні відносини – міждержавні відносини», узагальнивши, можна визначити як середовище, де реалізуються принципи міжнародної політики. З цієї позиції дослідник міжнародних відносин Р. Арон інтерпретує їх як відносини між політичними одиницями, зміст яких становлять відносини між державами [2, с. 137].

Уніфікувавши багатоаспектність концепту «міжнародні відносини», зупинимось на двох трактуваннях – вузькому та широкому, на які спирається західна політологія. Так, міжнародні відносини у вузькому значенні об'єднують тільки офіційні відносини, реалізацію яких забезпечують уповноважені держав. Ще одна варіація вузького визначення тлумачить міжнародні відносини як транскордонні відносини або сукупність знань про них. Бачення широкого сенсу зводиться до отождолення міжнародних відносини із зовнішніми відносинами між державами, що не залежать від їх офіційного статусу. Тобто йдеться про взаємодію людей, рух товарів, інформації, грошей тощо.

Водночас, ряд авторів виокремлюють міждержавні відносини в окрему теоретичну одиницю, наголошуючи, що у даному аспекті провідними акторами є саме держави, а не міжнародні організації. Так, на думку Г. Перепелиці, держава як традиційний актор міждержавних відносин визначається політичним режимом, формою державного устрою, типом економічних відносин, характером соціальних відносин у суспільстві [13]. Держава також визначає роль політичної складової у міжнародних відносинах, адже поки існує держава як політичний інститут, початковим критерієм міжнародних відносин лишаються національний суверенітет і міждержавні кордони.

Усю ж сукупність взаємодій – як національних держав, так і міжнародних організацій – включає поняття міжнародної політики. Як зазначає Л. Герасіна, міжнародна політика має широкий соціальний вимір, оскільки характеризує взаємодію щонайменше двох і більше країн та міжнародних організацій. Вона також

може охоплювати відразу всі сторони взаємозв'язків між політичними суб'єктами світової спільноти. Втім, її ключовою особливістю є відсутність у світовій спільноті єдиного центру влади та управління, тому визначити «нередуковану» специфіку міжнародних відносин досить важко, адже вони відрізняються надзвичайною складністю [6, с. 88].

Політична наука нерідко ототожнює поняття «міжнародні відносини» та «міжнародна політика», що зумовлено спільною площиною реалізації – міжнародною ареною. На нашу думку, різниця цих ключових понять дослідження полягає у тому, що міжнародна політика є динамічною одиницею, адже передбачає діяльність та взаємодію держав, а міжнародні відносини є дещо статичними у своєму уособленні системи зв'язків між державами, простору міжнародної політичної діяльності.

Сучасна міжнародна політика також зосереджує свою увагу на досить неоднозначному понятті «світовий політичний порядок». Класики науки про міжнародну політику Г. Моргентгау, Р. Арон та К. Уолтц розуміли світовий порядок як горизонтальний часовий зріз міжнародних відносин, їхній «об'єктивно заданий стан», який у цей період часу встановлюється через співвідношення потенціалів великих держав [17, с. 164]. У той же час, російський теоретик Г. Шахназаров визначав «світовий порядок» як сукупність домінуючих у міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм та умов економічного обміну, які формуються під впливом об'єктивних процесів суспільного розвитку та співвідношенням соціальних сил у кожен історичну епоху, становлячи результат взаємодії держав та інших учасників міжнародного життя (міжнародні рухи, світова суспільна думка, міжнародні організації) [16, с. 8–9].

Якщо раніше поняття «світовий порядок» використовували для характеристики міжнародних відносин та взаємодій, які позбавлені конфліктності та стану війни, то модерне визначення вже включає такі аспекти, як культурний, екологічний, ознаки сталого розвитку та збереження здобутків міжнародного спілкування. Ці тези у своєму визначенні світового порядку об'єднала американська дослідниця Е.–М. Слотер, інтерпретувавши їх як систему глобального управління, що інституціоналізує співробітництво і стримує конфлікти до такого ступеня, який дозволяє всім країнам та їхнім народам забезпечити більш стабільний мир, добробут, розпорядження ресурсами Землі та мінімальні стандарти людської гідності [22, с. 166].

Механізм функціонування міжнародних політичних відносин прийнято розглядати у декількох аспектах. По-перше, це державно-правовий підхід, який певною мірою етатизує світову політику, зводячи її до відносин національних держав, дипломатичної гри, військових союзів тощо. Останніми роками ця концепція доповнена політичним підходом, за яким учасниками і суб'єктами міжнародних політичних відносин є також інші суспільні інститути, політичні і політико-культурні організації [6, с. 90–91]. Саме міжнародні організації протягом останніх десятиліть перейняли на себе як специфічні галузеві функції міжнародної взаємодії, так і організацію світового порядку у межах регіонів, континентів та усього світу.

Зв'язок між міжнародними відносинами та міжнародними організаціями має структурно-логіч-

ний характер, позаяк міжнародні організації, згідно формально-юридичного підходу, є суб'єктами міжнародних відносин, як і держави та міжнародні рухи. І якщо перші міжнародні організації носили неполітичний характер, то у контексті глобалізованого світу та домінуючих інтеграційних процесів, саме політична складова стала відігравати провідну роль.

Історично першим етапом аналізу міжнародних організацій можна вважати кінець XIX – початок XX століття. Тоді одночасно з'явилися як самі міжнародні організації, так і зацікавленість науковців у їхньому дослідженні. Узагальнивши історико-політичну ретроспективу виникнення міжнародних організацій, можна умовно виокремити п'ять стадій цього процесу. По-перше, це епоха рабовласницьких держав, коли зокрема у Стародавній Греції з'явилися перші типи міжнародних інститутів – сіммахії та амфікціонії, тобто союзи держав та релігійно-політичні коаліції [12, с. 18–19]. По-друге, період феодальної роздробленості, під час якого мала місце практика об'єднання ворогуючих між собою з метою протистояння сильнішому спільному ворогові. Тоді ж почали з'являтися й перші торгівельні союзи. По-третє, епоха великих географічних відкриттів, промислових революцій та формування світового ринку. По-четверте, міжвоєнний період початку XX століття, ознаменований появою першої у світі міжнародної організації універсального типу з широкою компетенцією – Ліги Націй. І по-п'яте, сучасний етап розвитку міжнародних організацій, що почався у 1945 році.

Науковий дискурс терміном «міжнародна організація» збагатив у 1867 році шотландський учений-юрист Дж. Лорімер. Однак трактування вченого відрізняється як від подальших класичних, так і сучасних визначень, адже для Дж. Лорімера міжнародна організація була тотожна світовому устрою [18, с. 226]. Першим же документом, де було згадано термін «міжнародна організація», став Версальський мирний договір [5]. Там зазначалося, що держави докладуть зусиль до заснування та утримання міжнародних організацій.

Згодом, досліджуючи феномен міжнародної організації, Г. Єллінек визначив цей термін частиною галузі вивчення зв'язків між державами. У Німеччині концепція набула популярності завдяки трактату В. Шукінга під назвою «Організація світу» [20], яку опубліковано у Франції в скороченому варіанті під назвою «Міжнародна організація». У США вираз «міжнародна організація» набув поширення завдяки появі у підручнику «Міжнародні громадські об'єднання» П. Райнша [19, с. 803–806].

Існує широкий спектр сучасних підходів до визначення поняття «міжнародна організація». Вони ґрунтуються на таких сутнісних аспектах, як коло та обсяг функцій, призначення, межі компетенції та юрисдикції, підпорядкованість тощо. Так, згідно звуженого підходу, міжнародні організації можна визначити як певний стабільний інститут багатосторонніх міжнародних відносин, який створюється, щонайменше, трьома сторонами і має погоджені учасниками цілі, компетенцію та свої постійні органи й інші політико-організаційні ознаки. Розширений підхід трактує міжнародні організації як будь-яку групу або асоціацію (союз), яка у своїй діяльності виходить за межі однієї країни і має постійну структуру органів.

Дослідник міжнародного права І. Лукашук визначив міжнародні організації як засновані міжнародним договором організації, покликані на постійній основі координувати дії держав-членів відповідно до наданих їм повноважень [9]. Наголосимо, що таке визначення певним чином обмежується дією міжнародних договорів і не розкриває функціональну складову міжнародних організацій. Відтак доцільно навести більш розширене визначення професора К. Бекяшева, відповідно до якого міжнародна організація – це об'єднання держав, створене на основі норм міжнародного права і міжнародного договору, для здійснення співробітництва в політичній, економічній, культурній, науково-технічній, правовій та інших галузях, що має необхідну для цього систему органів, права і обов'язки, похідні від прав і обов'язків держав, і автономну волю, обсяг якої визначається волею держав-членів [4, с. 356].

Враховуючи багатоаспектність терміну «міжнародна організація», яка пов'язана з тим, що реалізація її діяльності відбувається одночасно у кількох площинах – політичній, економічній, культурно-інформаційній тощо, доцільним є уточнення політологічного визначення поняття, адже саме політична складова в умовах глобалізованого світу превалює над іншими. Таким чином, міжнародну організацію можна визначити як інститут міжнародної політики, який визначає сферу політичного впливу у певній галузі міжнародних відносин та виступає інструментом його здійснення через діяльність як світового (глобального) громадянського суспільства, так і окремих груп тиску на міжнародній арені. Окрім того, у контексті вивчення міжнародних відносин міжнародну організацію можна трактувати як інституціоналізовану форму здійснення міжнародного співробітництва та дипломатичної діяльності.

Важливим уточненням, яке зараз набуває особливої актуальності, є виокремлення із загального трактування неурядових міжнародних організацій. Саме на них покладаються особливі функції розбудови міжнародних, а не міждержавних зв'язків та забезпечення реалізації гуманітарної місії у контексті міжнародних відносин. Окрім того, саме з діяльністю неурядових міжнародних організацій сучасні дослідники пов'язують новий поштовх до розвитку світового, або глобального, громадянського суспільства.

Як визначає дослідник А. Абашидзе, міжнародна неурядова організація – це організація некомерційного характеру, створена не на основі міждержавної угоди, однак відповідно до нормативного акту держави місце перебування для здійснення діяльності у двох і більше державах відповідно до основних принципів і норма міжнародного права. Фактично міжнародна неурядова організація являє собою об'єднання національних громадських організацій двох і більше держав для досягнення загальних цілей у міжнародному масштабі [1, с. 21]. У свою чергу, український вчений О. Тарасов трактує світове громадянське суспільство як децентралізовану систему самостійних і незалежних від будь-якої держави неурядових інститутів і відносин, що покликані забезпечити умови для самореалізації на міжнародному рівні потреб, інтересів, цілей і прагнень громадянських суспільств, також окремих індивідів та їх колективів і всього світового співтовариства в цілому [14, с. 8].

Європейська конвенція про визнання прав юридичної особи міжнародних неурядових організацій, прийнята Радою Європи в 1986 році, виділяє три ознаки міжнародних неурядових організацій: некомерційний характер діяльності; створення відповідно до внутрішнього акту певної держави; здійснення діяльності у двох і більше державах [7].

Міжнародні організації, посівши важливе місце у процесі здійснення міжнародної політики, отримали й певні ідентифікативні атрибути – ознаки, характеристики, риси тощо. Французький дослідник Ш. Зоргбіб виділив три характеристики, які є притаманними для міжнародних організацій сучасності:

- політична воля щодо співробітництва, зафіксована в установчому договорі;

- постійно діючий апарат, який забезпечує правонаступність у розвитку міжнародної організації;
- автономність компетенцій та рішень [24, с. 3].

Ще один зарубіжний вчений Л. Зірінг сформулював ознаки та атрибути міжнародних організацій. Зокрема, до таких він відніс:

- встановлення зв'язків та співробітництва з іншими об'єднаннями держав та міжнародними організаціями;

- здійснення певними організаціями юридичних та квазіюридичних повноважень, створення в деяких із них спеціальних міжнародних судів;

- наявність у багатьох організацій статусу юридичної особи, що дозволяє їм купувати нерухомість, виступати у судах в якості заявників та відповідачів;

- здійснення правотворчості: розробка міжнародних угод і надання їх для ратифікації та ухвалення резолюцій, що рекомендують відповідні міри та способи вирішення міжнародних проблем [23, с. 8–9].

Кожен етап становлення міжнародних організацій доповнює їх новими гранями та місіями. Так, на думку вітчизняної дослідниці В. Шамрай, сучасному етапу розвитку міжнародних організацій властиві такі риси:

- збільшення впливу міжнародних організацій на міжнародне життя, зокрема економічне;

- посилення ролі недержавних організацій у вирішенні світових проблем (через систему консультацій);

- поява і вже понад 70-річне успішне функціонування універсальної організації глобального типу – Організації Об'єднаних Націй;

- формування мережі міжнародних організацій наднаціонального типу, які інституціонально забезпечують діяльність регіональних інтеграційних угруповань;

- посилення позиції ООН завдяки створенню системи «спеціалізованих установ» у складі 16-ти міждержавних організацій;

- розширення сфери діяльності міжнародних організацій;

- значне збільшення кількості як міждержавних, так і недержавних міжнародних організацій [15, с. 48].

Міжнародний характер організації не залежить від того, чи така організація є відкритою або закритою, загальною або спеціалізованою, універсальною або регіональною. Водночас міжнародна організація має відповідати певним мінімальним критеріям, а саме:

- мати окрему міжнародну правосуб'єктність (зазвичай визначається міжнародною угодою);

– члени організацій повинні бути представлені на рівні центральних урядів або органів центрального уряду;

– мати постійний секретаріат (для того щоб відрізнитися від постійної конференції або не бути додатком іншої організації чи національного уряду) [21, с. 36].

Дж. Лорімер та Й. Блончлі запропонували моделі міжнародних організацій, що відображали б принцип розподілу влад, аналогічно до системи центральних органів держави. Така організація мала б підвищити ефективність міжнародного права, включаючи забезпечення міцного миру. Пропозиції авторів виходять із заперечення можливості встановити міжнародний порядок раз і назавжди, без урахування необхідності розвитку та заперечення абсолютної рівності всіх визнаних держав. Перший варіант проекту передбачав утворення системи міжнародних органів, що складалася б із конгресу, який би поєднував законодавчі та виконавчі функції, і суду з правом перегляду рішень конгресу. При цьому право голосу кожної держави у конгресі мало б залежати від рівня її відносної важливості, який визначався б кожними зборами конгресу на основі ряду критеріїв (включаючи чистий дохід по відрахуванню відсотку національного боргу). Другий варіант проекту, значно детальніший, передбачав створення міжнародної організації, структура якої відображала б модель розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади за зразком Великої Британії. Цей проект з очевидністю найбільше відповідав саме її інтересам. Пропонувалося також утворити конгрес європейських держав, що не носив би характеру наддержавної структури і став би виразником їхньої спільної позиції із можливістю розвитку цього конгресу в універсальний [10]. Зауважимо, що продюковані проекти частково знайшли своє втілення у новітніх міжнародних організацій континентального та міжконтинентального масштабів, однак їхні цілі не збігаються із передбаченими авторами.

У контексті теоретичного дослідження міжнародних організацій важливо торкнутися питання їхньої класифікації, адже на початку XXI століття таких організацій у світі налічуються тисячі. Кожна має свій обсяг впливу та повноважень, набір функцій тощо. Так, вітчизняний дослідник міжнародних організацій Ю. Козак включив до переліку критеріїв їхньої класифікації членство суб'єктів міжнародних відносин, юридичний статус організації, географічне поширення, функціональну спрямованість, характер діяльності [11, с. 14].

Відповідно, можна виокремити за складом членів та юридичним статусом міждержавні і неурядові організації; за географічним поширенням – глобальні та регіональні; за функціональною спрямованістю – загальної та спеціальної компетенції; за характером діяльності – універсальні, політичні, економічні, гуманітарні, культурно-просвітницькі, оборонні тощо; за умовами участі та членства – відкриті й закриті [11, с. 20]. Важливо додати, що до відкритих організацій може увійти кожна держава, яка поділяє принципи й статут організації, а до закритих організацій нових членів приймають тільки на запрошення засновників організації.

У сучасному світі значна роль належить не лише політичним, але й економічним міжнародним

організаціям, які, у свою чергу, поділяються на загальноекономічні (Організація економічного співробітництва та розвитку, Європейський Союз, Співдружність незалежних держав, Північноамериканська зона вільної торгівлі, Асоціація держав Південно–Східної Азії тощо) та спеціалізовані (Всесвітній банк, Міжнародний валютний фонд, Світова організація торгівлі, Всесвітня туристична організація, Міжнародна торговельна палата та ін.). Важливим критерієм класифікації міжнародних економічних організацій є ступінь їхньої інтеграції. Так, набули актуальності такі рівні, або шаблі, регіональної економічної інтеграції, як зона преференційної торгівлі, зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний і валютний союз, політичний союз тощо.

Окрім того, ряд авторів наголошує на важливості таких критеріїв типологізації міжнародних організацій, як коло учасників, компетенція, характер повноважень, цілі та принципи, організаційні принципи і сфера багатостороннього регулювання. Відтак серед численних міжнародних організацій за колом учасників організації поділяють на універсальні, відкриті для участі всіх держав (ООН та її спеціалізовані установи), і регіональні, членами яких можуть бути держави одного регіону. За компетенцією розрізняють організації загальної (ООН, Рада Європи, Ліга арабських держав) та спеціальної (Всесвітня поштова спілка, Міжнародна організація праці, Всесвітня організація охорони здоров'я, Міжнародне агентство з атомної енергії) компетенції. За характером повноважень міжнародні організації можуть бути міждержавні й наддержавні / наднаціональні (наприклад, Європейський Союз).

Класифікація за організаційними принципами передбачає участь або неучасть у системі Організації Об'єднаних Націй, з урахуванням профілю організації та цілі діяльності. Згідно цього підходу, міжнародні організації поділяють на такі групи, як міжнародні організації системи ООН, міжнародні організації, що не входять до системи ООН, регіональні економічні організації.

На сьогодні у світі не існує єдиного реєстру міжнародних організацій, зокрема неурядових. Цифри, які характеризують їхню чисельність, коливаються від 20 тисяч – неурядові міжнародні організації та від трьох тисяч – міждержавні організації [11, с. 14–15]. У свою чергу, Україна активно бере участь у діяльності 79-ти міжнародних організацій [8]. Одними з найбільш впливових міжнародних організацій обґрунтовано можна назвати Організацію Об'єднаних Націй (1945 р.), Європейський Союз (1992 р.) та Північноатлантичний Альянс (1949 р.).

Еволюція політологічних теорій щодо визначення сутності міжнародних організацій наразі відбувається в одній площині із функціонуванням цих організацій. Якщо на початку категорія «міжнародна організація» була практично тотожна світовому устрою або зв'язкам між державами, то поступово міжнародні організації отримали структуру, місію та повноваження. Важливим висновком, що спирається на політологічному аналізі еволюції поняття, є констатація поступової політизації міжнародних організацій та посилення у їх діяльності силового блоку та інструментів тиску.

Послугуючись рядом сталих теоретичних конструкцій, наука виробляє сучасні обґрунтування

та підходи до визначення меж компетенцій міжнародних організацій, їхньої нормативно-правової відповідальності, щодо якої використовують термін «міжнародна деліктоздатність суб'єктів міжнародного права», потенціалу у здійсненні механізму міжнародного співробітництва тощо. Зазнає еволюції й методологія дослідження. Так, можемо спостерігати відхід від описовості, спостереження, концептуального рівня досліджень. Натомість превалюючі позиції відходять до аналізу закономірностей, експлікативних та конструктивних методів, емпіричних досліджень у царині визначення тенденцій і перспектив поляризації міжнародних відносин, зокрема участі у цьому процесі міжнародних міжурядових організацій.

Таким чином, сучасний етап політологічного аналізу міжнародних організацій є віддзеркаленням еволюції усієї системи міжнародних відносин, яку характеризують постглобалізаційні процеси (зокрема, у західноєвропейському просторі), повернення до питань політико-військової біполярності та поглиблення аспектів культурно-цивілізаційного розвитку. Міжнародні організації, що увібрали увесь спектр напрямів світової політики, залишаються впливовими акторами її реалізації та набувають нових форм і можливостей відповідно до викликів ХХІ століття.

Список використаних джерел

1. Абашидзе А. Х. Неправительственные организации: международно-правовые аспекты / А. Х. Абашидзе, Д. А. Урсин. – М.: РУДН, 2002. – 160 с.
2. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. – К.: МП «Юніверс», 2000. – 688 с.
3. Балута І. Аналіз діяльності міжнародних неурядових організацій в умовах глобалізації / І. Балута // Політичні та правові засади державного управління. – 2017. – №1 (51). – С.1–6.
4. Бекяшев К. А. Международное публичное право: [учеб.] / Л. П. Ануфриева, К. А. Бекяшев, Е. Г. Моисеев, В. В. Устинов [и др.]. – М.: Проспект, 2009. – 1008 с.
5. Версальский мирный договор от 28 июня 1919 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lawrussia.ru/bigtexts/law_814/page14.htm
6. Герасина Л. Развитие международных политических отношений за умов глобальної реконструкції світу / Л. Герасина // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – №4. – С.88–98.
7. Европейская конвенция о признании юридическими лицами международных неправительственных организаций. Страсбург, 24 апреля 1986 года [Электронный ресурс] // Верховна Рада України: Офіційний веб-портал. – Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_683.
8. Єдиний державний реєстр міжнародних організацій, членом яких є Україна [Електронний ресурс] // Міністерство закордонних справ України: Офіційний веб-портал. – Режим доступа: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/io-register>.
9. Лукашук И. Международное право: Особенная часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов [Электронный ресурс] / И. Лукашук. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 517 с. – Режим доступа: http://lib.lunn.ru/KP/Sovremenniki/lukashuk_2.pdf.
10. Мир вечный // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс]. – СПб., 1890–1907 гг. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>.
11. Міжнародні організації: [Навч. посібник] / [За ред. Ю. Козака, В. Ковалевського, З. Кутайні]. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 440 с.
12. Мокій А. І. Міжнародні організації: [Навч. посіб.] / І. Г. Бабеш, А. І. Мокій, Т. П. Яхно. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 280 с.
13. Перепелица Г. Як жити, відрізняючись, але в гармонії. Теоретичні аспекти міждержавних відносин [Електронний ресурс] / Г. Перепелица // Політика і час. – 2002. – №4. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://old.niss.gov.ua/book/perepel.htm&gws_rd=cr&ei=1n1TWb33NOWS6ASEyrfwCA.
14. Тарасов О. В. Міжнародні неурядові організації в системі світового громадянського співтовариства: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Тарасов Олег Володимирович; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1995. – 19 с.
15. Шамрай В. Передумови виникнення та розвитку міжнародних організацій / В. Шамрай // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – №4 (98). – С.46–48.
16. Шахназаров Г. Грядущий миропорядок: о тенденциях и перспективах международных отношений / Г. Шахназаров. – М.: Политиздат, 1981. – 447 с.
17. Ялі М. Поняття та підходи до тлумачення світового порядку / М. Ялі // Дослідження світової політики. – 2014. – №48. – С.160–171.
18. Lorimer J. The Institutes of the Law of Nations: A Treatise of the Jural Relations of Separate Political Communities / James Lorimer. – Edinburgh & London: William Blackwood and Sons, 1884. – P.225–227.
19. Potter P. B. Origin of the Term «International Organization» / Pitman B. Potter // American Journal of International Law. – 1945. – Vol.39. – №4. – P.803–806.
20. Schücking W. Die Organisation der Welt / Walther Schücking. – Leipzig: Kröner, 1909. – 96 p.
21. Singer H. W. International Development Co-operation: Selected Essays by H. W. Singer on Aid and the United Nations System / H. W. Singer [ed. D. John Shaw]. – N.Y.: Palgrave, 2001. – 249 p.
22. Slaughter A.-M. A New World Order / A.-M. Slaughter. – Princeton and London, 2004. – 368 p.
23. Ziring L. The United Nations. International Organization and World Politics / L. Ziring, R. E. Riggs, J. C. Plano // Harcourt College Publishers. – Orlando, Fl., 2000. – P.8–9.
24. Zorbibe Ch. Les organisations internationales / Ch. Zorbibe. – R., 1991. – 127 p.

References

1. Abashidze A. H. Nepravitel'stvennye organizacii: mezhdunarodno-pravovye aspekty / A. H. Abashidze, D. A. Ursin. – M.: RUDN, 2002. – 160 s.
2. Aron R. Myr i vijna mizh nacijamy / R. Aron. – K.: MP «Junivers», 2000. – 688 s.
3. Baluta I. Analiz dij'al'nosti mizhnarodnyh neurjadovyh organizacij v umovah globalizacii' / I. Baluta // Politychni ta pravovi zasady derzhavnogo upravlinnja. – 2017. – №1 (51). – S.1–6.
4. Bekjashev K. A. Mezhdunarodnoe publichnoe pravo: [ucheb.] / L. P. Anufrieva, K. A. Bekjashev, E. G. Moiseev, V. V. Ustinov [i dr.]. – M.: Prospekt, 2009. – 1008 s.
5. Versal'skij mirnyj dogovor ot 28 ijunja 1919 goda [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://lawrussia.ru/bigtexts/law_814/page14.htm
6. Gerasina L. Rozvytok mizhnarodnyh politychnyh vidnosyn za umov global'noi' rekonstrukcii' svitu / L. Gerasina // Visnyk Nacional'noi' jurydychnoi' akademii' Ukrai'ny imeni Jaroslava Mudrogo. Ser.: Filosofija, filosofija prava, politologija, sociologija. – 2013. – №4. – S.88–98.
7. Evropejskaja konvencija o priznanii juridicheskimi licami mezhdunarodnyh nepravitel'stvennyh organizacij. Strasburg, 24 aprelja 1986 goda [Elektronnyj resurs] // Verhovna Rada Ukrai'ny: Oficijnyj veb-portal. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_683.
8. Jedynyj derzhavnyj rejestr mizhnarodnyh organizacij, chlenom jakyh je Ukrai'na [Elektronnyj resurs] // Ministerstvo zakordonnyh sprav Ukrai'ny: Oficijnyj veb-portal. – Rezhym dostupu: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/io-register>.
9. Lukashuk I. Mezhdunarodnoe pravo: Osobennaja chast': ucbebnik dlja studentov juridicheskikh fakul'tetov i vuzov [Jelektronnyj resurs] / I. Lukashuk. – Izd. 3-e, pererab. i dop. – M.: Volters Kluver, 2005. – 517 s. – Rezhim dostupa: http://lib.lunn.ru/KP/Sovremenniki/lukashuk_2.pdf.

10. Mir vechnyj // Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona [Elektronnyj resurs]. – SPb., 1890–1907 gg. – Rezhim dostupa: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>.

11. Mizhnarodni organizacii': [Navch. posibnyk] / [Za red. Ju. Kozaka, V. Kovalevs'kogo, Z. Kutajni]. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2007. – 440 s.

12. Mokij A. I. Mizhnarodni organizacii': [Navch. posib.] / I. G. Babec', A. I. Mokij, T. P. Jahno. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2011. – 280 s.

13. Pereplyca G. Jak zhyty, vidriznjajuchys', ale v harmonii'. Teoretychni aspekty mizhderzhavnyh vidnosyn [Elektronnyj resurs] / G. Pereplyca // Polityka i chas. – 2002. – №4. – Rezhym dostupu: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://old.niss.gov.ua/book/perepel.htm&gws_rd=cr&ei=1n1TWb33NOWS6ASEyrfwCA.

14. Tarasov O. V. Mizhnarodni neurjadovi organizacii' v systemi svitovogo gromadjans'kogo spivtovarystva: avtoref. dys... kand. juryd. nauk: 12.00.10 / Tarasov Oleg Volodymyrovych; NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korec'kogo. – K., 1995. – 19 s.

15. Shamraj V. Peredumovy vynykennja ta rozvytku mizhnarodnyh organizacij / V. Shamraj // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. – 2013. – №4 (98). – S.46–48.

16. Shahnazarov G. Grjadushhij miroporjadok: o tendencijah i perspektivah mezhdunarodnyh otnoshenij / G. Shahnazarov. – M.: Politizdat, 1981. – 447 s.

17. Jali M. Ponjattja ta pidhody do tlumachennja svitovogo porjadku / M. Jali // Doslidzhennja svitovoi' polityky. – 2014. – №48. – S.160–171.

18. Lorimer J. The Institutes of the Law of Nations: A Treatise of the Jural Relations of Separate Political Communities / James Lorimer. – Edinburgh & London: William Blackwood and Sons, 1884. – P.225–227.

19. Potter P. B. Origin of the Term «International Organization» / Pitman B. Potter // American Journal of International Law. – 1945. – Vol.39. – №4. – P.803–806.

20. Schücking W. Die Organisation der Welt / Walther Schücking. – Leipzig: Kröner, 1909. – 96 p.

21. Singer H. W. International Development Co-operation: Selected Essays by H. W. Singer on Aid and the United Nations System / H. W. Singer [ed. D. John Shaw]. – N.Y.: Palgrave, 2001. – 249 p.

22. Slaughter A.-M. A New World Order / A.-M. Slaughter. – Princeton and London, 2004. – 368 p.

23. Ziring L. The United Nations. International Organization and World Politics / L. Ziring, R. E. Riggs, J. C. Plano // Harcourt College Publishers. – Orlando, FL, 2000. – P.8–9.

24. Zorgbibe Ch. Les organisations internationales / Ch. Zorgbibe. – R., 1991. – 127 p.

Shchedrova G. P., Doctor of Political Sciences, Professor,
Head of department of political science and international relationship
of Alfred Nobel University (Ukraine, Dnipro), galinashed@gmail.com

Evolution of scientific approaches concerning the political analysis of international organizations

The areas of international relations, international politics and the world political order, which are the environment for the functioning of international organizations, are explored. The prerequisites for the emergence of international organizations, the evolution of their definition, including the first scientific approaches and modern interpretations are analyzed. Considering the multifaceted nature of the term «international organization», which is connected with the fact that the realization of the organization's activities occurs simultaneously in several planes, the political interpretation of the concept was clarified and a definition was proposed in the context of international relations. The process of the emergence and development of international organizations (from the period of Antiquity to modern times) has been implemented. The research approaches concerning the features and attributes of international organizations, the criteria of conformity and classification, their functions and powers are systematized. The modern trends in changing methodological priorities in the study of international organizations are revealed.

Keywords: international organization, non-governmental international organizations, international relations, international politics, world political order.

УДК 323.1

Явір В. А.,

кандидат політичних наук, науковий співробітник,
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН
України (Україна, Київ), zhabchuk@gmail.com

ЕТНОПОЛІТИЧНА ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ: ПОШУК ХАРАКТЕРИСТИК У ВИЗНАЧЕННЯХ СУМІЖНИХ НАУК

Проаналізовано визначення дезінтеграції в гуманітарних та соціально-економічних науках для більш глибокого вивчення явища. З цією метою застосовано міждисциплінарний метод як такий, що дозволяє отримати принципово нове інтегративне знання та характеристики етнополітичної дезінтеграції, які неможливо відслідкувати за допомогою лише інструментарію етнополітології. На прикладі дезінтеграційних проявів в різних державах продемонстровано, що виявлені особливості також притаманні етнополітичній дезінтеграції.

Серед них: об'єктивний або ж примусовий характер етнополітичної дезінтеграції, яка може бути процесом цілеспрямованого впливу, тиску на державу; розуміння інтеграції та дезінтеграції як станів суспільного розвитку, які трансформуються, змінюють одне в одного; рівноваги дезінтеграційно-інтеграційних процесів, їх взаємозв'язку та домінування в певні періоди одного процесу над іншим: дезінтеграція створює умови для інтеграції і за певних умов може завершитися реінтеграцією втрачених територій; притаманність динамізму, нерівномірності розвитку й реалізації форм дезінтеграційно-інтеграційним процесам.

Ключові слова: дезінтеграція, інтеграція, реінтеграція.

Актуальність дослідження етнополітичної дезінтеграції беззаперечна, особливо для вітчизняної етнополітології. Анексія Автономної Республіки Крим Російською Федерацією, втрата контролю над частинами Донецької та Луганської областей – все це прояви глибшого за сукупністю причин та наслідків та тривалішого у часі процесу – етнополітичної дезінтеграції. Він може мати різні форми, які характеризуються більш звичними для політичного дискурсу означеннями – сепаратизм, втрата державою частини її територій, іредентизм, анексія. Однак всі вони є проявами етнополітичної дезінтеграції, визначення, суть, зміст, причини та наслідки якої вимагають ретельного наукового аналізу.

Для більш повного розуміння явища, його особливостей і характеристик проаналізуємо спочатку визначення дезінтеграції, поширене в інших гуманітарних та соціально-економічних науках. Автор є прихильником міждисциплінарного підходу, адже саме ця методологія вивчення етнополітичних явищ та процесів дає можливість побачити їх найнеочікуваніші ракурси, які потім дають змогу помітити та пояснити їх характеристики, які неможливо відслідкувати за допомогою лише інструментарію етнополітології, вузькоспеціалізованої галузі політичного знання. Міждисциплінарні методи пізнання притаманні сучасним науковим дослідженням, оскільки відображають інтегративні тенденції в розвитку науки. Вивчення за їхньою допомогою об'єктів та явищ допомагає отримати принципово нове знання про них.

Малий академічний та енциклопедичний словники дають ідентичне визначення дезінтеграції як розпаду, розчленування єдиного цілого на складові частини [1]. Зауважується, що це поняття є протилежним до інтеграції. Це визначення, як і багато інших, містить дуже важливу характеристику поняття етнополітичної дезінтеграції зокрема. А саме: дезінтеграція може бути процесом цілеспрямованого впливу, проводиться певним суб'єктом політичних відносин щодо іншого примусово, в позаправовий спосіб та навіть у насильницький спосіб.

На це вказує використання у визначенні іменника «розчленування», похідного від дієслів «розчленувати, розчленовувати». Академічний тлумачний словник української мови дає наступні визначення цих дієслів: 1) розділяти що–небудь суцільне, єдине на окремі частини; 2) розбивати на основні складові елементи [2]. З них випливає, що процес дезінтеграції (розчленування) може бути, як об'єктивним, так і результатом певних політичних дій, спрямованого впливу суб'єкта на об'єкт дезінтеграції. Наприклад, на поліетнічну державу з метою повернення територій, втрачених раніше.

Наприклад, згідно з соціологічними опитуваннями більшість росіян вважають дезінтеграцію України, анексію Криму не чим іншим, як відновленням історичної справедливості, поверненням територій, незаконно переданих Україні за радянських часів. Зокрема російський президент, виступаючи зі щорічним посланням до Федеральних зборів в 2014 році, підкреслив сакральне значення Криму для росіян: «Саме тут знаходиться духовне джерело формування багатолітньої, але монолітної російської нації й централізованої російської держави. Адже саме тут у Херсонесі прийняв хрещення князь Володимир, а потім і хрестив усю Русь. Для Росії Крим, Херсонес, Севастополь мають величезне цивілізаційне й сакральне значення – таке, як у Єрусалимі храмова гора для тих, хто сповідує іслам і юдаїзм» [3].

Глава сусідньої держави, яка використала етнополітичну дезінтеграцію як технологію для анексії Криму, виступаючи на засіданні Державної Думи РФ шостого скликання, підкреслив, що вважає історичним підсумком її роботи інтеграцію до складу Росії Криму і Севастополя. С. Асланов називає це прикладом застосування російською владою етнополітичних технологій компенсаторного характеру, спрямованих на мобілізацію російського суспільства [4, с. 134]. Ці заяви покликані переконати населення Росії у тому, що здобуття Криму набагато важливіше етнополітичне досягнення за будь–які економічні труднощі. Дослідник зауважує, що російська влада переконує російське суспільство у тому, що Крим для Росії завжди лишався і залишиться її територією, незважаючи на його фактичні пострадянські кордони, тобто належність до сусідньої держави – України. Саме тому, на нашу думку, протизаконна анексія Криму, а отже і спрямована, примусова етнополітична дезінтеграція України була схвально оцінена російським населенням, яке у більшості сприймає незалежність України як непорозуміння, тимчасове явище, що має бути виправлено. Це підтверджує й рейтинг російського президента, який саме в 2014 році сягнув безпрецедентних показників – 86%, в першу чергу, за рахунок повернення Росії «статусу великої держави». Тоді як за рік до анексії Криму в 2013 році лише 65% росіян схвалювали діяльність Президента Росії В. Путіна.

Це був приклад ролі зовнішнього суб'єкта (у цьому випадку Російської Федерації) у процесі примусової, зі застосуванням зброї, дезінтеграції (розчленуванні, відокремленні частини території) від сусідньої України та її легітимації.

Проаналізуємо інші визначення дезінтеграції у пошуку характеристик та особливостей явища, притаманних етнополітичній дезінтеграції. Філософська

енциклопедія дає визначення соціальної дезінтеграції в контексті інтеграції, що є додатковим аргументом на користь комплексного вивчення дезінтеграційно–інтеграційних процесів. Інтеграція та дезінтеграція (від лат. *integer* – цілий и франц. *dés* – префікс, який означає заперечення) визначаються як поняття, якими означаються процеси об'єднання соціальних явищ в єдине ціле (інтеграція) та розпад цілого на елементи, частини, складові. Якщо інтеграція – це гармонізація та об'єднання різноманітних соціальних груп, асиміляція різноманітних культурних елементів в єдиній гомогенній культурі (культурна інтеграція), примирення та узгодження норм (суспільна інтеграція), то дезінтеграція охоплює процеси розпаду суспільств на групи, а групи – на індивідів [5]. У цих соціологічних визначеннях уже бачимо елементи, які є об'єктом дослідження етнополітології – асиміляцію, етнокультурну інтеграцію, що вказує на правильність обраного напрямку дослідження. А також поширене в соціології уявлення про те, що стан інтеграції та дезінтеграції та трансформації одного процесу в інший є важливими етапами суспільного розвитку.

Явища соціальної інтеграції та дезінтеграції досліджували Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, П. Сорокін, Г. Спенсер, Е. Богардус, Г. Зіммель, Ф. Гідінгс, Е. Росс, О. Конт, Р. МакАйвер, Ф. Знанецький, Л. Візе. Деякі дослідники, зокрема Г. Лундберг [6], С. Додд [7] та Дж. Бевз [8] навіть намагалися застосувати для пояснення процесів інтеграції та дезінтеграції соціальних груп та їх причин моделі точних наук – математики, фізики, хімії. Методологічною основою теорій соціальної інтеграції та дезінтеграції тривалий час були постулати теорії рівноваги. Остання здобула найбільшої популярності вже в економічних науках.

Засновником теорії рівноваги в економіці вважається французький економіст Л. Вальрас. Він довів, що в умовах ринкової економіки є тенденція до встановлення рівноваги на основі співвідношення пропозиції і попиту, яка забезпечується умовами вільної конкуренції [9, с. 407]. Ринкова рівновага досягається в результаті взаємодії попиту та пропозиції. Здавалося б, економічна теорія рівноваги не має жодного відношення до етнополітичних процесів дезінтеграції та інтеграції. Однак це не підтверджується, адже в більшості підручників з економіки, особливо міжнародної економіки, знаходимо положення щодо рівноваги дезінтеграційно–інтеграційних процесів, їх взаємозв'язку та домінування в певні періоди одного процесу над іншим.

Дослідники вважають, що інтеграція та дезінтеграція є об'єктивними взаємопов'язаними процесами. Більш того, дезінтеграція формує передумови інтеграції на нових кількісних та якісних засадах. У окремих випадках можуть складатися умови для реінтеграції [10]. Всі ці постулати можуть бути застосованими для етнополітичної дезінтеграції. У попередніх працях ми довели взаємопов'язаність процесів етнополітичної інтеграції та дезінтеграції. Про те, що дезінтеграція створює умови для інтеграції і за певних умов може завершитися реінтеграцією втрачених територій свідчить досвід ледь не кожної дезінтегрованої держави та територій, що відокремилися від неї. Наприклад, Автономна Республіка Крим, що незаконно вийшла зі складу України (дезінтеграція), увійшла до складу

Російської Федерації (інтеграція), однак за певних обставин (зміна влади в РФ, тиск міжнародної спільноти, домовленості з РФ) може повернутися до складу України (реінтеграція). Або Косово, частково визнана держава на Балканах, яка внаслідок війни вийшла зі складу Сербії (дезінтеграція), більшість населення якої становлять албанці, може взяти участь в інтеграційних проєктах формування Великої Албанії. Або ж за певних обставин, наприклад війни в Європі, може повернутися до складу Сербії. Адже згідно з Конституцією цієї держави, територія Косово є частиною Республіки Сербія, входячи до її складу під назвою – Автономний край Косово та Метохія.

Економісти також відзначають динамізм процесів міжнародної економічної інтеграції в цілому, зумовлений як дією об'єктивних факторів, так і ланцюговою реакцією; нерівномірність розвитку й реалізації форм міжнародної економічної інтеграції, що спричинена проявами очевидних відмінностей економічного розвитку країн і регіонів світу; розвиток поряд з інтеграційними дезінтеграційними процесів, які мають глибокі корені в історичних, політичних, економічних і соціальних закономірностях світового розвитку.

Те, що всі ці тенденції тією чи іншою мірою притаманні етнополітичному виміру дезінтеграційно-інтеграційних процесів, свідчить приклад Європейського Союзу як не лише економічно, а й етнополітично інтеграційного проєкту. Для європейської інтеграції такою ж мірою характерні динамізм, нерівномірність розвитку й реалізації форм інтеграції. Одним державам Європейський Союз пропонує політику сусідства, іншим – асоціацію, іншим – членство в ЄС. І зонайбільше європейській інтеграції притаманні розвиток поряд з інтеграційними дезінтеграційними процесів як всередині держав-членів, так і в Євросоюзі в цілому. Як стверджує К. Вітман, в межах ЄС достатньо етнополітично нестабільних точок (регіонів), які своїми вимогами створюють нові етнополітичні виклики для регіональної європейської етнополітичної безпеки, провокуючи дезінтеграційні тенденції. Логіка розвитку етнополітичних процесів вказує на те, що будь-яка етнополітична інтеграція має кілька шляхів розвитку 1) поглиблення інтеграції, 2) дезінтеграція. Дослідник переконаний, що еволюціонувати етнополітичне наддержавне утворення може лише за рахунок поглиблення інтеграції, інакше приречене на розпад та дезінтеграцію [11, с. 28].

Наразі у Європейському Союзі спостерігається тимчасовий взаємний баланс інтеграційних та дезінтеграційних тенденцій, який не дозволяє жодній з них взяти гору. І це дає змогу ще раз провести паралелі між вже згадуваною економічною теорією рівноваги та балансом, рівновагою інтеграційних та дезінтеграційних процесів. Якщо, наприклад, складне, багаторівневе, гетерогенне етнополітичне утворення не розпадається, це свідчить про рівновагу інтеграційних та дезінтеграційних тенденцій. Якщо ж при цьому до його складу продовжують інтегруватися інші держави – про домінування етнополітичної інтеграції над дезінтеграцією. Однак у випадку Євросоюзу, йдеться саме про рівновагу, можливо з ухилом у бік етнополітичної дезінтеграції, про що свідчить популярність ідеології євроскептицизму на його теренах

та вихід Великої Британії зі складу ЄС (Brexit), а також дезінтеграційні тенденції всередині держав членів – Британії (референдум про вихід Шотландії) та Іспанії (референдум про вихід Каталонії).

Водночас економісти стверджують, що у сучасному світі інтеграція і дезінтеграція розвиваються асинхронно, як два різноспрямовані процеси. При цьому дезінтеграційні явища і процеси можуть мати не тільки локальний характер (провінція Квебек у Канаді, Корсика у Франції), але й глобальний (розпад Радянського Союзу) [12, с. 174]. З першим твердженням дозволимо собі не погодитися, оскільки дезінтеграція та інтеграція підпадають під дію філософського принципу діалектики – єдності та боротьби протилежностей. Яка б частина держави не виходила з її складу, яке б наддержавне утворення не дезінтегрувалося, навіть внаслідок дії об'єктивних чинників, відцентровим завжди протистоятимуть доцентрові сили, які намагатимуться зупинити процес розпаду та втримати територію, щоб зберегти державу в колишніх кордонах. Прикладом може бути розпад Радянського Союзу, що відбувався за згодою держав-членів цього утворення. Однак певні політичні сили спробували протистояти цьому процесу – ними в 1991 році був створений Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) та проведено серпневий путч з метою збереження СРСР в колишніх кордонах шляхом усунення від влади президента та оголошення недійсними законів, рішення органів влади союзних республік (Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Молдови та України), які на той момент вже ухвалили Декларації про державний суверенітет.

Таким чином проаналізовано визначення дезінтеграції в гуманітарних та соціально-економічних науках для більш глибокого вивчення явища, виявлення його особливостей. З цією метою застосовано міждисциплінарний метод, притаманний сучасним науковим дослідженням як такий, що дозволяє отримати принципово нове інтегративне знання та характеристики етнополітичної дезінтеграції, які неможливо відслідкувати за допомогою лише інструментарію етнополітології. На прикладі дезінтеграційних проявів в різних державах у різний час продемонстровано, що виявлені особливості також притаманні етнополітичній дезінтеграції.

Серед них: об'єктивний або ж примусовий характер етнополітичної дезінтеграції, яка може бути процесом цілеспрямованого впливу, тиску на державу; розуміння інтеграції та дезінтеграції як станів суспільного розвитку, які трансформуються, змінюють одне в одного; рівноваги дезінтеграційно-інтеграційних процесів, їх взаємозв'язку та домінування в певні періоди одного процесу над іншим: дезінтеграція створює умови для інтеграції і за певних умов може завершитися реінтеграцією втрачених територій, про що свідчить досвід ледь не кожної дезінтегрованої держави; притаманність динамізму, нерівномірності розвитку й реалізації форм дезінтеграційно-інтеграційним процесам.

Список використаних джерел

1. Дезинтеграция / Энциклопедический словарь, Малый академический словарь. – URL: dic.academic.ru.
2. Розчленування / Академічний тлумачний словник української мови. – URL: <http://sum.in.ua/s/rozchlenovuvaty>.

3. Ключові тези виступу В. Путіна / TCH. – URL: <http://tsn.ua/svit/klyuchovi-tezi-vistupu-putina-sakralniy-krim-padinnya-rublya-i-grizna-armiya-395537.html>.

4. Асланов С. А. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз: монографія. – Ужгород: Ліра, 2016. – 464 с.

5. Интеграция и дезинтеграция социальные / Философская энциклопедия. – URL: dic.academic.ru.

6. Lundberg G. Foundations of sociology. – New York: David McKay, 1964. – 179 p.

7. Dodd S. C., Hull C. L. Dimensions of Society // Philosophy and Phenomenological Research. – 1946. – №6 (3). – P.472–473.

8. Bews J. W. Human ecology. – London: London Oxford university press, 1935. – 312 p.

9. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии. – Москва: Изобраз, 2000. – 448 с.

10. Відоменко О. О. Міжнародні економічні відносини. – URL: http://lubbook.org/book_407.html.

11. Вітман К. М. Тенденції етнополітичної дезинтеграції в європейському просторі // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 54. – С. 20–29.

12. Козак Ю. Г. Міжнародна економіка: в питаннях та відповідях: підручник. – Київ: Центр учбової літератури, 2017. – 228 с.

References

1. Dezintegracija / Jenciklopedicheskij slovar', Malij akademicheskij slovar'. – URL: dic.academic.ru.

2. Rozchlenuvannja / Akademichnyj tлумachnyj slovnyk ukrai'ns'koi' movy. – URL: <http://sum.in.ua/s/rozchlenovuvaty>.

3. Ključovi tezy vystupu V. Putina / TSN. – URL: <http://tsn.ua/svit/klyuchovi-tezi-vistupu-putina-sakralniy-krim-padinnya-rublya-i-grizna-armiya-395537.html>.

4. Aslanov S. A. Etnopolitychna stabil'nist' derzhavy: polityko-pravovyj analiz: monografija. – Uzhgorod: Lira, 2016. – 464 s.

5. Integracija i dezintegracija social'nye / Filosofskaja jenciklopedija. – URL: dic.academic.ru.

6. Lundberg G. Foundations of sociology. – New York: David McKay, 1964. – 179 p.

7. Dodd S. C., Hull C. L. Dimensions of Society // Philosophy and Phenomenological Research. – 1946. – №6 (3). – P.472–473.

8. Bews J. W. Human ecology. – London: London Oxford university press, 1935. – 312 p.

9. Val'ras L. Jelementy chistoj politicheskoj jekonomii. – Moskva: Izograf, 2000. – 448 s.

10. Vidomenko O. O. Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny. – URL: http://lubbook.org/book_407.html.

11. Vitman K. M. Tendencii' etnopolitychnoi' dezintegracii' v jevropejs'komu prostori // Aktual'ni problemy polityky. – 2015. – Vyp. 54. – S. 20–29.

12. Kozak Ju. G. Mizhnarodna ekonomika: v pytannjah ta vidpovidjah: pidruchnyk. – Kyi'v: Centr uchbovoi' literatury, 2017. – 228 s.

Yavir V. A., candidate of political science, scientist, Volodymyr M. Koretskyi Institute of State and Law (Ukraine, Kyiv), zhabchyk@gmail.com

Ethnopolitical disintegration: the search for features in the definitions of related sciences

The definitions of disintegration in the humanitarian and socio-economic sciences for a deeper study of the phenomenon are analyzed. For this purpose, an interdisciplinary method has been applied as it makes possible to obtain a fundamentally new integrative knowledge and characteristics of ethnopolitical disintegration. On the example of disintegration manifestations in different countries it was demonstrated that the revealed features are also characteristic of ethnopolitical disintegration.

Among them: the objective or coercive nature of ethnopolitical disintegration, which may be a process of targeted influence on the state; understanding of integration and disintegration as states of social development, which transform, replace in each other; the balance of the disintegration-integration processes, their interrelations and the dominance of one process over another in certain periods; disintegration creates the conditions for integration and under certain conditions can result in the reintegration of lost territories; the dynamism, uneven development and realization of forms of disintegration-integration processes.

Keywords: disintegration, integration, reintegration.

* * *

УДК 321.01

Опанасюк Т. А.,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології і соціології,
Рівненський державний гуманітарний університет
(Україна, Рівне), 3480465@gmail.com

Невинна Г. Я.,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних наук,
Рівненський державний гуманітарний університет
(Україна, Рівне), nevunna1@gmail.com

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В СИСТЕМІ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН

Здійснено системний аналіз сучасних підходів до розуміння суті інституту політичної опозиції. Подано характеристику різних типів опозиції та функцій, які вона виконує у суспільстві. Особливу увагу зосереджено на передумовах виникнення та етапах інституалізації політичної опозиції. Проаналізовано форми взаємодії опозиції та влади. Підкреслюється, що у демократичних режимах опозиція є невід'ємним елементом політичної системи та є фактором її стабільності та ефективного функціонування.

Робиться висновок, що інститут опозиції зумовлений груповою природою політики як суспільного явища, коли стикаються різні соціальні і політичні інтереси, пов'язані з участю у владі, її завоюванням, розподілом ресурсів, ухваленням рішень. Існування опозиції об'єктивно детерміновано самим розвитком громадянського суспільства та демократичних інститутів влади. Політична опозиція виконує функцію каталізатора політичних змін, ініціатора прийняття рішень та утвердження в суспільстві норм, котрі сприяють пом'якшенню та усуненню соціальної напруги, розвитку громадянської згоди та соціального партнерства.

Ключові слова: політична опозиція, інститут, політичний процес, політична система, влада, громадянське суспільство, демократія.

Важливим механізмом забезпечення альтернативності, багатоваріантності у прийнятті рішень органами влади, відкритості, раціональності цього процесу є інститут політичної опозиції. Відіграючи в політичній системі суспільства роль виразника думки різних прошарків та груп населення за допомогою критики, організації суспільно-політичних акцій та інших дій, опозиція виконує функцію каталізатора політичних змін, ініціатора прийняття рішень та утвердження в суспільстві норм, котрі сприяють пом'якшенню та усуненню соціальної напруги, розвитку громадянської згоди та соціального партнерства. В зв'язку з цим науковий і практичний інтерес становить пізнання природи основних суб'єктів політики, серед яких особливе місце займає політична опозиція.

Політична опозиція як невід'ємний компонент демократичного суспільства була і продовжує бути актуальним об'єктом дослідження для багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців. Основними працями у цій царині вважаються дослідження Р. Даля, Дж. Сарторі, Х. Лінце, О. Кірххаймера, О. Нолен, В. Гельмана, Г. Оберройтера. У їх працях проаналізовано сутність та функції політичної опозиції, її моделі та типи, стратегія та тактика опозиційної боротьби, форми взаємодії з владою.

Серед українських вчених слід відзначити М. Михальченка, С. Рябова, Ф. Рудича, С. Бондаря, В. Журавського, М. Дмитренко, А. Колодія, І. Кураса, Ю. Шведи, С. Телешуна та інших.

Проте при вивченні сутності опозиції, її ролі та місця в демократичному суспільстві без суттєвої уваги залишається питання про інституційний вимір політичної опозиції.

Метою статті є дослідження політичної опозиції як невід'ємного компонента демократичного суспільства, з'ясування суті, типів та механізмів діяльності політичної опозиції. Для досягнення даної мети будемо вирішувати наступні завдання:

- проаналізувати теоретичні підходи до вивчення інституту політичної опозиції;
- аналіз суті, функцій, передумов виникнення та етапів інституалізації політичної опозиції;
- характеристика моделей та типів політичної опозиції, а також форм її взаємовідносин з владою.

Сьогодні поняття «опозиція» найчастіше вживається для характеристики одного з інститутів сучасного парламентаризму. Під опозицією як політичним інститутом розуміють регламентовану або ж нерегламентовану чинним законодавством діяльність партій та рухів, що змагаються за здобуття влади.

Однією з перших спроб теоретичного аналізу політичної опозиції в західній політологічній науці була праця «Політичні партії» М. Дюверже, де існування організованої опозиції розглядається як визначальна риса західної демократії, а її відсутність – як ознака «східної», тобто недосконалої, неповної демократії [5, с. 323].

Представник консервативної політичної думки Р. Керк досить негативно визначає опозицію, говорячи про неї як про бунтарство, яке для нього є виявом вад, недосконалості індивіда [1, с. 24].

Історичний аналіз ролі інституту опозиції у розвитку і консолідації демократії на прикладі Великобританії та США здійснив Дж. Холл. Він зазначив, що у цих країнах склались добрі умови для співіснування влади та опозиції в умовах демократії, оскільки влада та опозиція склали два сегменти одного політичного суспільства [13, с. 274].

У найбільш розгорнутій формі аналіз інституту політичної опозиції в межах різних політичних режимів міститься у працях професора Р. Даля «Політична опозиція в західних демократіях» (1966) та «Режими і опозиція» (1973). Р. Даль розглядав організовану опозицію як невід'ємну ознаку демократії, хоча відсутність опозиції не завжди свідчить про відсутність демократії [11, с. 241]. В залежності від характеру взаємодії в системі уряд – опозиція, він виділив 4 ідеальні моделі:

1) плюралізм (опозиція має широкі можливості, репресії не застосовуються; приклад – більшість західних демократій);

2) гегемонія (опозиція має досить обмежені можливості, застосовуються репресії; приклад – СРСР);

3) квазі-гегемонія (опозиція має досить обмежені можливості, але репресії не застосовуються);

4) квазі-плюралізм (опозиція формально має широкі можливості, але при загрозі режиму застосовуються репресії; приклад – Іспанія часів Франко) [12, с. 111].

У якості можливих цілей опозиції Р. Даль розглядає наступні вимоги: 1) зміна складу уряду; 2) зміна аспектів урядової політики; 3) зміна політичної системи; 4) зміна соціально-економічного устрою.

Серед можливих стратегій опозиції Р. Даль розглядає шість альтернатив:

1) електоральна стратегія – орієнтація на перемогу опозиційної партії на виборах (наприклад, у Великобританії);

2) коаліційна стратегія – входження в правлячу коаліцію на правах молодшого партнера (наприклад, в Італії або Нідерландах);

3) коаліційно-корпоративська стратегія – входження в правлячу коаліцію у поєднанні з переговорами про згоду в межах державних інститутів (наприклад, в Скандинавських країнах);

4) стратегія «малих справ» – у випадку, якщо опозиція не може домогтись перемоги на виборах, концентрація на окремих аспектах політики у рамках системи – через парламентську діяльність, політичну активність на місцевому рівні, судові процеси;

5) стратегія навмисної відмови – сплановане входження опозиції до правлячої коаліції, «розчинитися» у владі і зняття опозиційних лозунгів, у випадку, якщо зовнішні фактори – такі як війна, – загрожують існуванню політичної системи в цілому (наприклад, у Великобританії під час Другої світової війни);

6) стратегія революційної мобілізації мас (наприклад, фашистами або комуністами) [12, с. 512].

Також Р. Даль відзначив сім факторів, що впливають на формування тих або інших моделей опозиції у різних країнах: конституційний устрій та виборча система; особливості політичної культури; наявність специфічних субкультур у суспільстві; ступінь незадоволення урядом у суспільстві; соціально-економічні фактори розколу в суспільстві; особливості масової свідомості; ступінь поляризації суспільства.

Таким чином, поняття «політична опозиція», яке спочатку використовувалось лише в філософських дискусіях, потім було введено для позначення специфічного явища парламентської практики. На відміну від вітчизняних політиків, які розуміють опозицію передусім як протиставлення, протидію, у західноєвропейській практиці переважає уявлення про опозицію як про канал зворотного зв'язку, по якому можуть надходити сигнали, які підтримки, так і заперечення, які вимагають до себе серйозної уваги. Прояви опозиційної діяльності можна поділити на такі, що здійснюються у межах існуючої системи з метою поліпшення функціонування її інститутів, і такі, що виходять за межі дозволеного цією ж системою, становлять загрозу певному політичному режимові.

У політичній науці визначають різні типи і форми політичної опозиції в залежності від певного критерію, що береться за основу класифікації. Так, Р. Даль в залежності від організаційної згуртованості виділяє неструктуровану, обмежену структуровану і структуровану опозицію [12, с. 125]. Схожу типологію запропонував Клаус фон Бейме: 1) опозиція *ad hoc* (орієнтована на вирішення окремих конкретних проблем); 2) кооперативна опозиція (проміжний тип); 3) конкуруюча опозиція (організована на регулярній основі) [17, с. 259]. У якості арени конфлікту між урядом та опозицією Р. Даль та Клаус фон Бейме розглядають як вибори (у Великобританії), так і формування коаліцій (Італія), а також систему угод в межах державних інститутів (Скандинавські країни). Клаус фон Бейме у зв'язку з цим зазначає, що традиційні в парламентській практиці поняття «відповідальної» та «безвідповідальної» опозиції (в залежності від готовності в певний момент очолити уряд) не відображають усього спектру взаємодії уряду та опозиції [16, с. 274]. Дж. Сарторі доповнив цю класифікацію поняттям

«частково відповідальна опозиція» – така, що не атакує систему в цілому, але й не орієнтована на те, щоб в майбутньому очолити уряд [3, с. 92].

О. Кірххаймер у рамках парламентських режимів виділяв дві альтернативні моделі – «класичну» («опозиція її величності»), що виникла з практики британського парламентаризму XVIII ст., і «принципову опозицію», що протистоїть не лише владі уряду, але й політичному режиму як такому. Пізніше він доповнив класифікацію, виділивши також лояльну опозицію. Її програмні гасла суперечать політиці уряду, але їх досягнення не вимагає зміни основ політичного устрою [15, с. 239].

Більш детальна класифікація опозиції була запропонована Х. Лінцем, який виділив типи опозиції в залежності від методів, що вона використовує задля досягнення своїх цілей у демократичних режимах. Х. Лінц, виділяючи лояльну, напівлояльну та нелояльну опозиції, виокремлював односторонню опозицію (така, що знаходиться з урядом сам–на–сам, без огляду на решту партій, що їй протистоять) та двосторонню опозицію (опозицію до уряду, як з лівого, так і з правого спектру політичних сил) [6, с. 56]. Вчений виділяє параметри критеріїв лояльної опозиції. Серед них:

- обіцянка домагатись влади лише за допомогою виборів і готовність віддати її іншим політичним силам, які дали таку ж обіцянку;

- відмова від використання насилля для досягнення або збереження влади, за винятком тих випадків, коли це допускається законом (наприклад, при спробах незаконного захоплення влади);

- відмова від неконституційних закликів до збройних сил захопити або утримувати владу, не віддати її лояльній демократичній опозиції;

- відмова від фразеології насилля для мобілізації прибічників з метою захоплення влади, утримання її поза рамками конституційного мандату, від ліквідації опонентів, у тому числі недемократичних та антидемократичних;

- обіцянка приймати участь у політичному процесі, у виборах і парламентській діяльності, не висуваючи умов, що виходять за межі, яких вимагає гарантія громадянських свобод у чесному демократичному процесі;

- принципова готовність прийняти відповідальність за управління або бути частиною більшості, якщо не існує альтернативи партіям, що підтримують систему... готовність приймати участь в уряді, який може бути послаблений кризою;

- готовність об'єднатися з опонентами, ідеологічно далекими, але готовими сприяти виживанню демократичного устрою... Така готовність може діяти проти партій, ідейно близьких, але готових підірвати демократію за допомогою фразеології насилля і спробами придушити громадянські свободи легальної опозиції;

- відмова від таємних контактів і підтримки нелояльної опозиції, якщо ця підтримка пропонується в обмін на терпимість відносно її антидемократичної діяльності... чітке розмежування між партіями, що підтримують систему і «антисистемними» партіями... – важлива характеристика лояльних партій і політичних сил» [6, с. 59–60].

Згідно з поглядами Х. Лінца, нелояльна опозиція, яка не приймає конституційних норм і використовує у

своїй боротьбі будь–які доступні їй засоби, існує при всіх політичних режимах. Напівлояльну опозицію, яка поєднує у собі риси лояльної та нелояльної опозиції, важко визначити, зазначає вчений. Розглядаючи історію падіння демократій у XX ст., Х. Лінц вказує на ключову роль у цих процесах саме напівлояльної опозиції.

Існують різні підходи до класифікації політичної опозиції й в сучасній українській політичній науці. С. Телешун узалежнив диференціацію опозиції до конкретних обставин сучасного політичного процесу в Україні і вивів 8 її типів:

1. Ідеологізована опозиція (формує відмінну модель розвитку суспільства);

2. Економічна опозиція (коли економічні групи, класи опинилися поза процесом здійснення влади);

3. Особистісна опозиція (опозиція ображених амбіцій);

4. Кар'єрна опозиція («критикую, бо мені це вигідно»);

5. Прагматична опозиція («критикуючи, пропоную»);

6. Стихийна опозиція (зовні неконтрольовані політичні діячі);

7. Владна опозиція (депутати, котрі перебувають при владі та в опозиції до однієї з гілок влади одночасно);

8. Штучна опозиція (не є закономірним явищем, а лише примхою, побажанням тих чи інших політиків) [1, с. 102].

Узагальнюючи ряд класифікацій політичної опозиції доцільно виводити позитивну (конструктивну, опозицію зі знаком плюс) та негативну (неконструктивну, опозицію зі знаком мінус) означення позиції. У західній політичній науці їх ще називають системною (відповідальною) та позасистемною (невідповідальною) опозицією. З усіх вищезазначених видів політичної опозиції конструктивна опозиція виступає як невід'ємна частина позитивного розвитку політичного процесу. Наявність конструктивної опозиції слід розглядати як обов'язковий структурний елемент влади, за допомогою якого прискорюється здійснення обраного стратегічного курсу, підвищується ефективність політичної діяльності та досягається більш високий рівень легітимації влади. За таких умов формується динамічний тип політичної стабільності, притаманний відкритим суспільствам.

Найбільш типовими об'єктивними причинами створення політичної опозиції є глибинні соціально–економічні проблеми життя народу, а найчастіше – конфлікти співвідношення трьох гілок державної влади – законодавчої, виконавчої і влади глави держави. Остання і вимушена, як правило, прийняти на себе перші удари опозиції.

Функції політичної опозиції: 1) репрезентація інтересів; 2) комунікативна функція; 3) критика та формування альтернатив у політиці; 4) зняття громадського невдоволення; 5) участь у вирішенні конфліктів.

Висновки. Інститут опозиції зумовлений груповою природою політики як суспільного явища, коли стикаються різні соціальні і політичні інтереси, пов'язані з участю у владі, її завоюванням, розподілом ресурсів, ухваленням рішень. Існування опозиції об'єктивно детерміновано самим розвитком громадянського суспільства та демократичних інститутів влади. Опозиція не існує сама по собі, як автономний, самодостатній політичний інститут. Вона виникає та функціонує як групова реакція на діяльність влади, на існуючу систему

суспільних відносин. Саме тому інститут опозиції неможливо розглядати поза системою суспільних відносин, що виникають в рамках стосунків «опозиція – влада», «суспільство – опозиція», «влада – суспільство».

Політичну опозицію можна уявити як продукт соціально-економічної, політичної, духовної структури суспільства, як протилежність, котра не є домінуючою у відносинах, проте, котра за певних обставин може впливати на реальні соціальні процеси. У демократичних режимах опозиція є невід'ємним елементом політичної системи, на конституційних засадах приймає участь у боротьбі за владу та є фактором її стабільності та ефективного функціонування.

Список використаних джерел

1. Батенко Т. Роль опозиційного лідера у суспільно-політичному процесі України другої половини ХХ ст. / Т. Батенко. – Львів, 1999. – 195 с.
2. Варзар І. Політологічні та історіологічні засади феномена «політична опозиція» / І. Варзар // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С.94–102.
3. Гельман В. Трансформація в Росії: політичний режим і демократическа опозиція / В. Гельман. – М.: МОНФ, 1999. – 240 с.
4. Давлетшина Н., Кимлик Б., Кларк Дж. Демократія: государство и общество / Н. Давлетшина, Б. Кимлик, Дж. Кларк. – М.: Инс-т пед. систем. 1995. – 263 с.
5. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М.: Академ. Проект, 2002. – 558 с.
6. Линц Х. Крушение демократических режимов. Кризис, разрушение и восстановление равновесия / Х. Линц // Проблемы Восточной Европы. – 1993. – №34–40. – С.48–65.
7. Морарь М. Політична опозиція як невід'ємний компонент демократичного суспільства і правової держави / М. Морарь // Грані. – 2014. – №7. – С.102–107.
8. Ткаченко Т. Опозиція як суспільний інститут і форма суспільного протесту / Т. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2007. – №5. – С.40–45.
9. Barghoorn F. Factional, Sectoral and Subversive Opposition in Soviet Politics / R. Dahl (ed.). Political Opposition in Western Democracies. – New Haven and London: Yale University Press, 1966. – P.27–87.
10. Blondel J. Political Opposition in Contemporary World / J. Blondel // Government and Opposition. – 1997. – Vol.32. – №4. – P.462–468.
11. Dahl R. Preface / R. Dahl (ed.). Political Opposition in Western Democracies. – New Haven and London: Yale University Press, 1966. – P.673.
12. Dahl R. (ed.). Regimes and Oppositions / R. Dahl. – New Haven and London: Yale University Press, 1973. – P.234.
13. Hall J. Consolidation of Democracy: North, South, West / J. Hall. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1993. – P.271–290.
14. H. Gordon Skilling. Opposition in Communist East Europe / R. Dahl (ed.). Political Opposition in Western Democracies. – New Haven and London: Yale University Press, 1966. – P.89–119.
15. Kirchheimer O. Germani: The Vanishing Opposition / R. Dahl (ed.). Political Opposition in Western Democracies. – New Haven and London: Yale University Press, 1966. – P.237–259.
16. K. von Beyme. Parliamentary Opposition in Western Europe / E. Kolinski (ed.). Opposition in Western Europe. – London and Sydney: Croom Helm, 1987. – P.289.
17. Lawson S. Conceptual Issues in the Comparative Study of Regime Change and Demokratization / S. Lawson // Comparative politicsio – 1993. – Vol.25. – №2. – P.183–205.

References

1. Batenko T. Rol' opozycijnogo lidera u suspil'no-politychnomu procesi Ukraïny drugoi' polovyny XX st. / T. Batenko. – L'viv, 1999. – 195 s.
2. Varzar I. Politologichni ta istoriologichni zasady fenomena «politychna opozycja» / I. Varzar // Politychna opozycja: teorija ta istorija, svitovyj dosvid ta ukrai'ns'ka praktyka. Materialy nauko-vo-praktychnoi' konferencii'. – K., 1996. – S.94–102.

3. Gel'man V. Transformacija v Rossii: politicheskij rezhim i demokraticeskaja opozicija / V. Gel'man. – M.: MONF, 1999. – 240 s.
4. Davletshina N., Kimlik B., Klark Dzh. Demokratija: gosudarstvo i obshhestvo / N. Davletshina, B. Kimlik, Dzh. Klark. – M.: Ins-t ped. sistem. 1995. – 263 s.
5. Djuverzhe M. Politicheskie partii / M. Djuverzhe. – M.: Akadem. Proekt, 2002. – 558 s.
6. Linc H. Krushenie demokraticeskikh rezhimov. Krizis, razrushenie i vosstanovlenie ravnovesija / H. Linc // Problemy Vostochnoj Evropy. – 1993. – №34–40. – S.48–65.
7. Morar' M. Politychna opozycja jak nevid'jemnyj komponent demokraticeskogo suspil'stva i pravovoi' derzhavy / M. Morar' // Grani. – 2014. – №7. – S.102–107.
8. Tkachenko T. Opozycja jak suspil'nyj instytut i forma suspil'nogo protestu / T. Tkachenko // Politychnyj menedzhment. – 2007. – №5. – S.40–45.
9. Barghoorn F. Factional, Sectoral and Subversive Opposition in Soviet Politics / R. Dahl (ed.). Political Opposition in Western Democracies. – New Haven and London: Yale University Press, 1966. – P.27–87.
10. Blondel J. Political Opposition in Contemporary World / J. Blondel // Government and Opposition. – 1997. – Vol.32. – №4. – P.462–468.
11. Dahl R. Preface / R. Dahl (ed.). Political Opposition in Western Democracies. – New Haven and London: Yale University Press, 1966. – P.673.
12. Dahl R. (ed.). Regimes and Oppositions / R. Dahl. – New Haven and London: Yale University Press, 1973. – P.234.
13. Hall J. Consolidation of Democracy: North, South, West / J. Hall. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1993. – P.271–290.
14. H. Gordon Skilling. Opposition in Communist East Europe / R. Dahl (ed.). Political Opposition in Western Democracies. – New Haven and London: Yale University Press, 1966. – P.89–119.
15. Kirchheimer O. Germani: The Vanishing Opposition / R. Dahl (ed.). Political Opposition in Western Democracies. – New Haven and London: Yale University Press, 1966. – P.237–259.
16. K. von Beyme. Parliamentary Opposition in Western Europe / E. Kolinski (ed.). Opposition in Western Europe. – London and Sydney: Croom Helm, 1987. – P.289.
17. Lawson S. Conceptual Issues in the Comparative Study of Regime Change and Demokratization / S. Lawson // Comparative politicsio – 1993. – Vol.25. – №2. – P.183–205.

Opanasiuk T. A., candidate of historical sciences, assistant professor, department of political science and sociology, Rivne State Humanitarian of University (Ukraine, Rivne), 3480465@gmail.com

Nevynna G. Ya., candidate of historical sciences, assistant professor, department of political sciences, Rivne State Humanitarian of University (Ukraine, Rivne), nevunna1@gmail.com

Institute of political opposition in the system of power relations

The article provides a systematic analysis of modern approaches to understanding the essence of the institution of political opposition. A description of the different types of opposition and the functions it performs in society is given. Particular attention is paid to the preconditions for the emergence and stages of institutionalization of the political opposition. The forms of interaction between the opposition and the authorities are analyzed. It is emphasized that in democratic regimes, the opposition is an integral part of the political system and is a factor in its stability and effective functioning.

Concluded the opposition institution is predetermined by the group nature of politics as a social phenomenon when faced with various social and political interests associated with participation in the government, its conquest and distribution of resources, decision-making. The existence of the opposition is objectively determined by the development of civil society and democratic institutions of power. Political opposition acts as a catalyst for political change, the initiator of decision-making and the establishment of norms in society that promote mitigation and elimination of social tension, development of civic consent and social partnership.

Keywords: *political opposition, institute, political process, political system, power, civil society, democracy.*

* * *

УДК 94(438):(476)

Петров А. М.,
здобувач кафедри політології
філософського факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), kosenko.dv@gmail.com

Методологія дослідження кризових явищ суспільно-політичних модернізацій

Досліджено поняття «Криза» з позиції якісної характеристики стану (змін) політичної системи суспільства. Розглянуто деякі методологічні підходи до дослідження кризових явищ в умовах суспільно-політичної модернізації. Вивчено генезу поняття «криза». Доведено що криза це переломний момент у функціонуванні системи, у процесі якого вона піддається впливу ззовні чи зсередини.

Ключові слова: криза, теорії кризи, методи дослідження кризових явищ, політична криза.

Криза є багатогранним, всеохоплюючим і всепронизуючим явищем, що знаходить відображення в усіх сферах життєдіяльності людини: політиці, мистецтві, науці, в міжособистісних, трудових, міждержавних відносинах. Набуваючи різних форм, кризові явища є супутниками як природних, так і суспільних процесів, значною мірою визначають характер їхнього розвитку та впливають на кінцевий результат. Універсальність, велика кількість змістовних відображень інтерпретацій і сутнісних характеристик поняття кризи зумовлює його широке застосування у різних сферах суспільного життя, тому є об'єктом дослідження ряду наукових галузей.

Таким чином, на сьогодні в політичній науці не сформовано однозначного підходу до розуміння сутності кризи. З одного боку, криза розглядається як найвища точка (переломний момент) розвитку конфлікту, а з іншого – як довготривалий процес, який є набагато ширшим за конфлікт. Таке двоєке розуміння кризи як явища, пояснюється різними підходами, що застосовуються до її вивчення. Крім того, нині триває процес виокремлення науки кризології як міждисциплінарної галузі наукового знання. Різність підходів зумовлює і сам процес вивчення, дослідження та фіксації кризи як факту. Зокрема, частина дослідників вважає, що кризу можна зафіксувати лише за її наслідками, після того як вона відбулась. Відповідно і визначення її типу та інших характеристик стає можливим тільки після встановлення її наслідків, до яких більшість дослідників відносять об'єкт, який зазнав певних змін. Залежно від типу змін, яких зазнав об'єкт: відновив стабільність, залишився обмежено функціональним, трансформувався, змінив декілька важливих характеристик одночасно зі збереженням головних, зазнав розпаду.

Важливим моментом, що стосується трансформації в контексті процесу модернізації процесів є зміна політичного режиму в напрямі демократії або у зворотному – до авторитаризму та тоталітаризму.

З іншої сторони, частина дослідників, яка підходить до розуміння кризи як певної поворотної точки обґрунтовує можливість діагностування кризи та її мовної фіксації у певний момент, вже зараз як невідворотність, визначений напрям змін.

Оскільки, сфера політичного є багаторівневою системою то важливим є питання можливості взаємодії кризових явищ в її різних підсистемах та інститутах. В

синергетичній парадигмі дослідження політичної системи досить широко використовується поняття хвиль. Зокрема, аналіз політичної системи в рамках синергетичного підходу передбачає її розвиток як хвилеподібного процесу та запропонована С. Хантінгтоном теорія хвиль демократії, а також теорія довгих хвиль М. Кондратьєва [7, с. 26].

Отже можна стверджувати що поняття хвиль у синергетичному підході відносно криз різних типів є одним із базових. Для процесів політичної модернізації більшості суспільств характерні прискорення та сповільнення, які схематично зображуються у вигляді хвиль, що мають власну амплітуду у кожному конкретному випадку. Власне поняття хвиль у дослідженні криз важливе для розуміння можливості їх взаємодії шляхом виникнення такого, явища взаємодії, як резонанс. Який в політичній сфері передбачає виникнення кумулятивного ефекту: поступове накопичення факторів кризи, які за рахунок інтеграції в єдине ціле збільшують власну ефективність та їх подальший вибух.

За визначенням запропонованим російським дослідником А. Венгеровим резонанс в політиці – це накладення одного типу кризи на інший, посилення їх інтенсивності, накладення політичних процесів з однаковою направленістю, протягування до соціальних акторів різних політичних партій.

Крім того, кризовий резонанс може посилюватись за рахунок одночасної та глибокої взаємодії внутрішніх та зовнішніх факторів кризи в політичній та економічній системах [13].

Однією з характерних особливостей політичної кризи є те що вона може розвиватись одночасно на двох рівнях глобальному та локальному рівнях.

Характерними ознаками ризи за А. Венгеровим є: виникнення двовладдя, руйнування вертикально-ієрархічних структур влади, боротьба між гілками влади, боротьба за владу центральних органів влади та місцевих, боротьба політичних лідерів за владу.

Російський дослідник О. Рогозян у відповідності співвідношення до часу виникнення та можливостей з подолання виокремлює три типи криз:

1. Неочікувана криза, характеризується відсутністю часу на дослідження та планування.

2. Криза що утворюється, наявний час для дослідження та планування.

3. Постійна криза, характеризується тривалим періодом перебігу незалежно від засобів з її вирішення.

Ще однією типологією криз є підхід заснований на характері впливу кризи на політичну систему суспільства. Відповідно до якого виокремлюють:

Внутрішньо системний,

Міжсистемний, між двома різними політичними системами;

Над системний.

Американський дослідник О. Лербінгерг здійснив типологію криз в залежності від причини їх виникнення та виокремлює:

Природні кризи, що пов'язані з стихійними лихами.

Техногенні кризи, викликані застосуванням технологічних новинок у промисловості.

Конфронтаційні кризи викликані невдоволенням окремих чи спільнот людей з метою тиску на владу для врахування власних потреб.

Кризи поведінки зі злими намірами пов'язані з кримінальною та терористичною діяльністю певних груп по відношенню до влади чи країни в цілому з метою її дестабілізації чи знищення.

Кризи в результаті обману відбуваються в результаті приховування чи викривлення істинних намірів, діяльності чи цілей влади.

Кризи спотворених цінностей управління виникає в результаті діяльності влади з досягнення короткотермінових цілей та нехтування інтересами суспільства.

Кризи неправомірної поведінки влади викликаються не тільки за рахунок викривлення цінностей, але й умисною незаконною та аморальною поведінкою.

У середовищі політичної взаємодії завжди існують точки дотику акторів внаслідок чого виникають певні мотиви прийняття політичних рішень. Таким чином політичний процес безпосередньо пов'язаний з лінійним алгоритмом прийняття суспільно важливих політичних рішень у процесі циклічного розвитку, які зумовили більшість досягнень у розвитку суспільства. Оскільки від активності усвідомлення проблеми залежить результат прийнятих політичних рішень проблема їх ефективності у період кризи набуває особливого значення.

Російський дослідник В. Богданов в рамках свого підходу, беручи за основу розподілу виокремлює два типи криз диз'юнктивні, що розділяють систему, та кон'югаційні, що її об'єднують [3, с. 4].

Сучасний дослідник А. Пригожин додатково виокремлює як тип кризи політичну катастрофу, як такий що вирізняється глибиною перетворень та відносно швидким розвитком у часі [16, с. 114].

Російська дослідниця А. Глухова зауважує на особливості урядової кризи, що часто пов'язана з конфліктом законодавчої та виконавчої гілок влади.

Парламентська криза зумовлена боротьбою фракцій, політичних об'єднують та депутатських груп у вищому законодавчому органі.

Конституційна криза пов'язана з відсутністю або низьким рівнем легітимності та дієздатності основних нормативно-правових актів у суспільстві.

Загальнонаціональна криза охоплює всю політичну систему суспільства.

Російський дослідник А. Дегтярев використовує політичні відносин для класифікації криз. Зокрема він виокремлює:

кризу ідентичності, яка полягає у зміні базових політичних цінностей;

кризу легітимності, яка пов'язана з втратою політичними інститутами підтримки зі сторони населення;

кризу проникнення, яка обумовлена неефективністю діяльності політичних інститутів з виконання власних функцій;

кризу розподілу, що ґрунтується на дефіциті та несправедливому способі розподілу спільних ресурсів між різними верствами населення [6].

Російські дослідники В. Сергеев и К. Сергеев запропонували виокремлення когнітивної кризи, яка виникає за умов коли накопичення ієрархічною структурою досвіду політичної влади не затне забезпечити її відтворення [18, с. 18]. Цей тип політичної кризи характерний для традиційного типу легітимності влади.

В ході організації системи прийняття політичних рішень для виходу з політичної кризи головною

складовою політичної взаємодії є компроміс, як провідний фактор стабільності рішення. Однією з головних вимог політичного компромісу є відсутність можливості ухилитися від його умов та право на критику таких відхилень, а головними умовами є визнання позицій сторін протиборства з певної проблеми [15, с. 161–162].

Зокрема компроміс визначається як згода на основі взаємних поступок між представниками різних, протилежних інтересів, думок та поглядів. Оскільки об'єктивною стороною політичного компромісу є непрямолінійний хід розвитку суспільно-політичних процесів, то компроміси є невід'ємним засобом досягнення частинами того, що не може бути досягнуто відразу в цілому.

Досягнення компромісу характеризується шляхом визначення рівноваги, балансу сил, дій, інтересів за високого рівня автономності сторін.

Однією з особливостей парламентських та урядових криз є те, що вони можуть поглиблюватись за рахунок їх розширення з національного рівня на регіональний та міжнародний. (Приклад нездатність створити уряд проєвропейських партій, знижує рівень їх підтримки серед населення що погіршує в майбутньому перспективи євроінтеграції та підриває довіру до влади країни на міжнародній арені).

Отже, результатом державної кризи за виключенням деяких поодиноких успішних реформ виступає руйнування держави.

Таким чином, аналізуючи політичну кризу як об'єкт політичного дослідження, застосовуємо сформований комплекс підходів, який можна модифікувати залежно від типу кризи та прогнозу її розвитку в політичному часі. Тому методологія дослідження політичної кризи може мати таку послідовність:

1) на етапі аналізу виникнення політичної кризи необхідно проаналізувати причини, джерела, індикатори та симптоми політичної кризи, використовуючи синергетичний, системний, інституційний та структурно-функціональний підходи;

2) наступним етапом є моделювання наявної або можливої кризи та прогнозів її подальшого розвитку. За результатами типології визначається перелік необхідних засобів для попередження, подолання або антикризового менеджменту;

3) у процесі ескалації політичної кризи, яка не набула розповсюдження на інші сфери людської діяльності, необхідно застосовувати синтетичні підходи до аналізу політичних явищ з використанням методології суспільних наук (соціологічної, соціально-психологічної, економічної). Залежно від ключових факторів, що впливають на політичну кризу можна використовувати організаційний, інституційний, нормативний та поведінковий підходи.

Під поняттям криза мається на увазі криза у політичній сфері суспільного життя, яке у даній роботі є тотожним політичній кризі і є якісною характеристикою стану(змін) політичної системи суспільства.

Список використаних джерел

1. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор [Текст] / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.

2. Архашастра, или Наука о политике – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 802 с.
3. Богданов А. А. Всеобщая организационная наука. 3-е изд. – М.; Л.: Книга, 1999. – Ч.1. – 300 с.
4. Дидье Д. М. Анализ теоретических подходов к понятию кризиса в социально-экономической системе [Текст] / Д. М. Дидье // Экономическая наука и практика: материалы II междунар. науч. конф. (г. Чита, февраль 2013 г.). – Чита: Издательство «Молодой ученый», 2013. – С.1–4.
5. Доган М. Эрозия доверия в развитых демократиях [Текст] / М. Доган // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №5. – С.85–93.
6. Дробышева О. О. Поняття, стадії та особливості криз у процесі управління промисловими підприємствами / О. О. Дробышева // Економіка промисловості. – 2009. – №4. – С.157–162. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econpr_2009_4_26
7. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики / Редкол.: Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др.; Ин-т экономики АН СССР. – М.: Экономика, 1989.
8. Конфуций Лунь Юй. – М.: Издательство АСТ, 2010. – 416 с.
9. Косенко Д. В. Институціалізація сфери політичної відкритості в процесі демократичних трансформацій / Д. В. Косенко // Гуманітарні студії. Зб. наук. праць. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. – Вип.26. – С.142–148.
10. Косенко Д. В. Концепція раціональності як платформа для суспільно-політичних інновацій / Д. В. Косенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія, 2014. – Вип.3 (117). – С.33–35.
11. Косенко Д. В. Рационализация политической власти демократических обществ в теории коммуникативного действия Юргена Хабермаса / Д. В. Косенко // Вестник Российского университета дружбы народов: Серия политология – М.: ИПК РУДН, 2013. – Вып.4. – С.98–106.
12. Косенко Д. В. Рационализация политической власти как платформа для общественных инноваций в постнациональном государстве / Д. В. Косенко // Молодой ученый. Ежемесячный научный журнал. – Казань: ООО «Издательский дом Молодой ученый». – 2014. – №12 (71). – С.336–339.
13. Пантин В. И., Лапкин В. В. Философия исторического прогнозирования: Ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века / В. И. Пантин, В. В. Лапкин. – Дубна: ООО «Феникс+», 2006. – 448 с.
14. Парсонс Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс; пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.
15. Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги [Текст] / К. Р. Поппер; пер. з англ. О. Коваленка – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 444 с.
16. Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги [Текст] / К. Р. Поппер; пер. з англ. О. Буценка. – К.: Основи, 1994. – Т.2. – 494 с.
17. Рогозян О. В. Антикризисный PR: понятие и типология кризисов/ Олег Владимирович Рогозян // Человек. Сообщество. Управление. – Краснодар, 2001. – №3. – С.89–98.
18. Селезнев М. А. Социальная революция (методологические проблемы). – М.: МГУ, 1971. – 348 с.
19. Ставченко С. В. Криза як об'єкт політичного дослідження // Вісник Дніпропетровського університету. – 2008. – С.276–281
20. Шморгун Л. Г. Менеджмент організацій: Навч. посіб. / Л. Г. Шморгун. – К.: Знання, 2010. – 452 с.
21. Штомпка П. Социология социальных изменений [Текст] / П. Штомпка; пер. с англ. под ред. В. А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
22. Flanagan S. Models and Methods of Analysis [Text] / S. Flanagan, G. Almond // Crisis, Choice and Change. – Boston, 1973. – P.43–102.
23. Hermann C. F. (1963). Some consequences of crisis which limit the viability of organizations. *Administrative Science Quarterly*, 8, 61–82.
24. Seeger M. W., Sellnow T. L., & Ulmer R. R. (2003). *Communication and organizational crisis*. Westport, CT: Greenwood Publishing Group.
25. Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis / P. Svensson // *Scandinavian Political Studies*. – 1986. – Bind 9 (New Series). – №2. – P.129–139.
26. Venette S. J. (2003). Risk communication in a High Reliability Organization: APHIS PPQ's inclusion of risk in decision making. *Ann Arbor, MI: UMI Proquest Information and Learning*.
27. Zimmermann E. Crises and Crises Outcomes: Towards a New Synthetic Approach [Text] / E. Zimmermann // *European of Political Research*. – 1979. – №7. – P.67–115.

References

1. Almond G. Sravnitel'naja politologija segodnja. Mirovoj obzor [Tekst] / G. Almond, Dzh. Paujell, K. Strom, R. Dalton. – М.: Aspekt Press, 2002. – 537 s.
2. Arhashastra, ili Nauka o politike – М., Л.: Izd-vo AN SSSR, 1959. – 802 s.
3. Bogdanov A. A. Vseobshhaja organizacionnaja nauka. 3-e izd. – М.; Л.: Kniga, 1999. – Ch.1. – 300 s.
4. Did'e D. M. Analiz teoreticheskikh podhodov k ponjatiju krizisa v social'no-jekonomicheskoy sisteme [Tekst] / D. M. Did'e // *Jekonomicheskaja nauka i praktika: materialy II mezhdunar. nauch. konf. (g. Chita, fevral' 2013 g.)*. – Chita: Izdatel'stvo «Molodoy uchenyj», 2013. – S.1–4.
5. Dogan M. Jerozija doverija v razvityh demokratijah [Tekst] / M. Dogan // *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija*. – 1999. – №5. – S.85–93.
6. Drobysheva O. O. Ponjattja, stadii' ta osoblyvosti kryz u procesi upravlinnja promyslovymy pidpryemstvamy / O. O. Drobysheva // *Ekonomika promyslovosti*. – 2009. – №4. – S.157–162. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econpr_2009_4_26
7. Kondrat'ev N. D. Problemy jekonomicheskoy dinamiki / Redkol.: L. I. Abalkin (otv. red.) i dr.; In-t jekonomiki AN SSSR. – М.: Jekonomika, 1989.
8. Konfucij Lun' Juj. – М.: Izdatel'stvo AST, 2010. – 416 s.
9. Kosenko D. V. Instytucializacija sfery politychnoi' vidkrytosti v procesi demokratychnyh transformacij / D. V. Kosenko // *Gumanitarni studii' . Zb. nauk. prac'.* – К.: VPC «Kyj'vs'kyj universytet», 2015. – Vyp.26. – S.142–148.
10. Kosenko D. V. Koncepcija racional'nosti jak platforma dlja suspil'no-politychnyh innovacij / D. V. Kosenko // *Visnyk Kyj'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofija. Politologija*, 2014. – Vyp.3 (117). – S.33–35.
11. Kosenko D. V. Racionalizacija politicheskoy vlasti demokraticeskikh obshhestv v teorii kommunikativnogo dejstvija Jurgena Habermasa / D. V. Kosenko // *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov: Serija politologija* – М.: IPK RUDN, 2013. – Vyp.4. – S.98–106.
12. Kosenko D. V. Racionalizacija politicheskoy vlasti kak platforma dlja obshhestvennyh innovacij v postnacional'nom gosudarstve / D. V. Kosenko // *Molodoy uchenyj. Ezheмесjachnyj nauchnyj zhurnal*. – Kazan': ООО «Izdatel'skij dom Molodoy uchenyj». – 2014. – №12 (71). – S.336–339.
13. Pantin V. I., Lapkin V. V. Filosofija istoricheskogo prognozirovanija: Ritmy istorii i perspektivy mirovogo razvitiya v pervoj polovine XXI veka / V. I. Pantin, V. V. Lapkin. – Dubna: ООО «Feniks+», 2006. – 448 s.
14. Parsons T. Sistema sovremennyh obshhestv [Tekst] / T. Parsons; per. s angl. L. A. Sedova, A. D. Kovaleva. – М.: Aspekt-Press, 1998. – 270 s.
15. Popper K. R. Vidkryte suspil'stvo ta jogo vorogy [Tekst] / K. R. Popper; per. z angl. O. Kovalenka – К.: Osnovy, 1994. – T.1. – 444 s.
16. Popper K. R. Vidkryte suspil'stvo ta jogo vorogy [Tekst] / K. R. Popper; per. z angl. O. Bucenka. – К.: Osnovy, 1994. – T.2. – 494 s.
17. Rogozjan O. V. Antikrizisnyj PR: ponjatie i tipologija krizisov/ Oleg Vladimirovich Rogozjan // *Chelovek. Soobshhestvo. Upravlenie*. – Krasnodar, 2001. – №3. – S.89–98.
18. Seleznev M. A. Social'naja revoljucija (metodologicheskie problemy). – М.: MGU, 1971. – 348 s.
19. Stavchenko S. V. Kryza jak ob'jekt politychnogo doslidzhennja // *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu*. – 2008. – S.276–281
20. Shmorgun L. G. Menedzhment organizacij: Navch. posib. / L. G. Shmorgun. – К.: Znannja, 2010. – 452 s.
21. Shtompka P. Sociologija social'nyh izmenenij [Tekst] / P. Shtompka; per. s angl. pod red. V. A. Jadova. – М.: Aspekt Press, 1996. – 416 s.

22. Flanagan S. Models and Methods of Analysis [Text] / S. Flanagan, G. Almond // Crisis, Choice and Change. – Boston, 1973. – P.43–102.

23. Hermann C. F. (1963). Some consequences of crisis which limit the viability of organizations. Administrative Science Quarterly, 8, 61–82.

24. Seeger M. W., Sellnow T. L., & Ulmer R. R. (2003). Communication and organizational crisis. Westport, CT: Greenwood Publishing Group.

25. Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis / P. Svensson // Scandinavian Political Studies. – 1986. – Bind 9 (New Series). – №2. – P.129–139.

26. Venette S. J. (2003). Risk communication in a High Reliability Organization: APHS PPQ's inclusion of risk in decision making. Ann Arbor, MI: UMI Proquest Information and Learning.

27. Zimmermann E. Crises and Crises Outcomes: Towards a New Synthetic Approach [Text] / E. Zimmermann // European of Political Research. – 1979. – №7. – P.67–115.

Petrov A. M., applicant of the Department of Political Science, Faculty of Philosophy, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), kosenko.dv@gmail.com

Methodology of crisis phenomena studying of social and political modernizations

The concept «crisis» from the position of qualitative characteristic of the changes of the political system of society is investigated. Some methodological approaches to the crisis phenomena studying under conditions of social and political modernization are considered. The genesis of the concept of «crisis» is studied. It is proved that the crisis is a turning point in the system functioning, where it is affected from the outside or inside.

Keywords: crisis, theory of crisis, research methods of crisis phenomena, political crisis.

* * *

УДК 323.266:316.485.26

Бадер А. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
директор навчально-наукового інституту історії,
міжнародних відносин і соціально-політичних наук,
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса
Шевченка» (Україна, Старобільськ), bader@meta.ua

Чутки як компонент інформаційної складової сучасного збройного насилля¹

З'ясовано, що застосування керованих чуток стало на сьогоднішній день провідним компонентом у інформаційній складовій збройного насилля. Встановлені основні закономірності появи та розповсюдження чуток. Проаналізовані детальні характеристики цього явища виходячи з його типології. Виявлені три основні типи чуток – «чутки-бажання», «чутки-страхіння», «агресивні чутки» та охарактеризовані особливості їх функціонування та впливу на аудиторію. Описані психологічні механізми, що використовуються у межах інформаційного протистояння та підштовхують людей до сприйняття та розповсюдження чуток. Проаналізована наявна інформація, щодо технології фабрикації та запуску чуток. Встановлено, що ця технологія заснована на природних процесах видозміни чуток під час їх розповсюдження та складається з операції вирівнювання, вип'ячування та уподібнення.

Ключові слова: збройне насилля, інформаційна складова, фабрикація та запуск чуток.

Інформаційна складова супроводжувала збройне насилля практично весь період його існування. Однак на сучасному етапі у зв'язку із якісним стрибком у розвитку засобів комунікації та видозміною самого збройного насилля, цей компонент вийшов на перший план. Під час підготовки та реалізації сучасного збройного насилля

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф–71.

використовується широкий арсенал інформаційного впливу на масову аудиторію, одним з провідних компонентів якого є застосування керованих чуток. На сьогоднішній день розвиток телекомунікаційних технологій дозволяє агресору запускати чутки з необхідною фабулою у віддаленому доступі, для цього навіть не потрібне фізичне перебування агентів впливу на території жертви. Зазначене підіймає вивчення закономірностей функціонування чуток у масовій свідомості на новий рівень, оскільки надає можливості вироблення ефективних засобів протидії та забезпечення інформаційної безпеки держави.

Чутки як соціальний феномен більш ніж п'ятдесят років вивчаються різними групами вчених. Основний закон функціонування чуток був виведений Г. Олпортом та Л. Постманом [1, с. 139; 2]. Психодинаміку цього явища вивчав Р. Л. Росноу [3, с. 578–591]. Причини, що підштовхують людей до розповсюдження чуток досліджували Е. Борінг, Л. Фараго [4] та Р. Кнапп [2, с. 142]. Порушення у функціонуванні одного з основних правил розповсюдження чуток досліджував російський психолог О. Кулагін [5]. Суттєво полегшує розуміння природи функціонування чуток розроблена Б. Шоном та М. Рейном теорія фреймів [6, с. 94]. Серед сучасних дослідників, які вивчали різні аспекти аналізованого феномену слід назвати Г. Почепцова [7, с. 21–27], В. Шейнова [8], А. Караяні [4], А. Ситнікова, С. Падінко та Є. Гршина [9], Д. Ольшанського [10], А. Царьова [11], В. Литвиненко [5] та Л. Климанську [12].

Центральним завданням статті є виявлення основних закономірностей функціонування керованих чуток у масовій свідомості; аналіз психологічних механізмів, що підштовхують людей до розповсюдження та сприйняття чуток; дослідження технології запуску чуток у межах підготовки та реалізації сучасного збройного насилля.

Визначень і трактувань поняття «чутки» доволі багато. Враховуючи те, що метою нашого дослідження є вивчення чуток як компоненту інформаційної складової збройного насилля, а отже невід'ємної частини інформаційних війн та психологічних операцій, нас, у першу чергу, будуть цікавити соціально-психологічні трактування категорії «чутки». Виходячи із зазначених позицій чутки визначають як – масове явище міжособистісного обміну спотвореною, емоційно забарвленою інформацією. Найчастіше чутки виникають при відсутності повної та достовірної інформації з будь-яких важливих для людей питань. У дещо іншому, однак також розповсюдженому соціально-психологічному трактуванні, чутки – це специфічний вид міжособистісної комунікації, у процесі якої сюжет до певної міри висвітлює реальні чи вигадані події та стає надбанням великої дифузної аудиторії [10, с. 276].

На наш погляд, для більш ґрунтовного розуміння природи чуток необхідним є виявити їхні одиниці або елементи. Провідними елементами, що лежать в основі появи чуток слід назвати героїв та екстраординарні події [2]. Герой може бути «своїм» чи «чужим», агресором чи жертвою, генієм чи ідіотом. Однак його особистість повинна бути соціально значущою, виступати своєрідним соціальним індикатором, поєднувати явне і приховане, відоме і таємне. Подія, що стає основою для появи чуток повинна виявляти приховану сферу

реальності, її друге дно, те, що, на перший погляд, не доступне, висвітлювати нагальні проблеми людей [4].

Найбільш загальні закономірності появи та функціонування чуток були виявлені досить давно. Так, ще в 1947 р. Г. Олпорт і Л. Постман сформулювали «базовий закон чуток» [2, с. 139]. Згідно нього була встановлена залежність інтенсивності (кількості) чуток від важливості події і неоднозначності інформації про неї [14]. Формула, що ілюструє цей закон, має наступний вигляд:

$$R \sim i * a$$

R – кількість циркулюючих чуток, i – важливість питання для зацікавлених осіб, a – неоднозначність, двозначність інформації, що стосується цієї теми.

Отже, із описаного закону зрозуміло, що чутки поширюються за умови, коли описані в них події важливі для аудиторії, а отримана щодо них інформація або недостатня, або суб'єктивно неоднозначна. Слід урахувати, що неоднозначність зростає, якщо інформація подана неясно, суперечливо або якщо людина не в змозі зрозуміти отримане ним повідомлення. Підкреслимо, що на думку дослідників у процесі появи та розповсюдження чуток важливість і неоднозначність не складаються, а перемножуються. У свою чергу, якщо важливість або неоднозначність дорівнює нулю, чутки не виникають.

Більш детально та досить цікаво потребу людей у актуальній інформації розкриває теорія емоцій П. Симонова. Так, дослідник вважав, що для задоволення актуальної в кожен момент часу потреби, людина повинна здійснювати визначені дії, тому їй важлива інформація про предмети і умови, що задовольняють цю потребу. Відповідно, чим гострішою є вказана потреба, тим більше людина потребує інформації стосовно неї [4].

Ураховуючи «базовий закон чуток» сформульований Г. Олпортом та Л. Постманом та найбільш важливі детермінанти й змінні в аналізованому явищі сучасні психологи розробили своєрідну квазіматематичну формулу для обчислення, прогнозування та оцінки інтенсивності поширення чуток [15, с. 244]. Ця формула має наступний вигляд:

$$Ч = I / (КП (Ч) * ДЖ)$$

$Ч$ – інтенсивність циркуляції чуток, I – інтерес аудиторії до теми, $КП$ – кількість офіційних повідомлень з теми на даний момент часу ($Ч$), $ДЖ$ – ступінь довіри до джерела офіційних повідомлень.

Формули ілюструє, що швидкість поширення чуток прямо пропорційна зацікавленості аудиторії в темі і обернено пропорційна кількості офіційних повідомлень з цієї теми та ступеню авторитетності джерел офіційної інформації.

Крім зазначених вище базових умов, появи та розповсюдження чуток цьому процесу сприяє також низка додаткових факторів. До них слід віднести [10, с. 282] ступінь емоційної напруги в групі, де виникають чутки. Вказаний стан провокує потребу в емоційній розрядці за допомогою інтенсифікації масового спілкування. Так, Р. Росноу, який спеціалізувався на дослідженні психодинаміки чуток, доводив, що в цілому чутки як особливий соціально-психологічний інформаційний феномен грають дуже сильну емоційно-полегшуючу і «очищуючу», майже катарсичну роль [3]. З іншого боку, тривале перебування тієї чи іншої групи в емоційно збіднілій, «нудній» ситуації, провокує абсолютно

природно потребу у певній емоційній «зарядці», в емоційному насиченні.

Вважається, що на виникнення та поширення чуток впливають і досить дрібні, однак суттєві деталі. До них слід віднести демонстративну «закритість», «секретність», ексклюзивність переданого повідомлення та посилення на ті чи інші «авторитетні джерела».

Загальний огляд наукових напрацювань у сфері дослідження чуток показав, що на сьогоднішній день в основному виявлені лише найбільш загальні механізми і залежності їх функціонування, що були описані вище. За досить великий період наукового вивчення чуток лише невелика кількість фактів визнані більшістю вчених. На нашу думку, основною причиною зазначеного є те, що до останнього часу науковці намагалися виявити найзагальніші механізми появи та розповсюдження чуток, не враховуючи їх типологію. Цей підхід є досить не продуктивним через велику різноманітність чуток, що робить практично неможливим виявлення детальних закономірностей, притаманних усім видам цього явища. Розв'язання вказаної проблеми може знаходитися у сфері організації окремих досліджень чітко визначених типів чуток.

Однією з найбільш розповсюджених і важливих з точки зору саме нашого дослідження є класифікація, що засновується на емоційних характеристиках чуток. За цією ознакою виділяють три основних типи. Перший тип – це «чутки-бажання», тобто чутки, що містять досить сильне емоційне бажання. Вони відбивають деякі актуальні потреби і очікування аудиторії, в якій виникають і поширюються. Загалом, «чутки-бажання» здійснюють подвійну соціально-психологічну функцію. З одного боку, вони відповідають бажанням людей і тому, так би мовити, підтримують тонус їхнього соціального існування. Чутки зазначеного типу заспокоюють, перешкоджають розвитку негативних емоцій, не дають розвиватися паніці і зайвій агресивності. З іншого боку, саме такі чутки деморалізують населення, створюючи завищені очікування. Коли з часом стає зрозуміло, що бажання не здійсняться, можуть виникати спалахи агресивної поведінки, панічні реакції, ненависть щодо тих, хто давав ці обіцянки проте, не виконав їх [10, с. 277; 16]. Зазначена закономірність активно використовується у межах реалізації інформаційної складової сучасного збройного насилля з метою маніпуляції психологією мас.

Другий тип чуток – це так звані «чутки-страхіття», тобто чутки, що несуть і викликають виражений емоційно негативний настрій і стан. Вони відбивають деякі актуальні, але небажані очікування аудиторії. Як правило, чутки такого типу виникають у періоди соціальної напруги, зокрема: стихійне лихо, війна, підготовка військового перевороту тощо, а їх сюжети варіюються від просто песимістичних до відверто панічних [16].

Особливо широке поширення чутки такого роду набувають у ситуаціях складних соціальних і політичних реформ, зміни влади або суспільного устрою підготовки та реалізації сучасного збройного насилля. Встановлено, що у вказаних ситуаціях з'являється досить обмежений набір сюжетів, що виступають в якості основи страхітливих чуток. Серед них досить часто зустрічаються «чутки-страхіття» про неминуче підвищення цін на продукти харчування, їх зникнення

та наближення голоду. Довіряючи цим чуткам, частина населення починає закупувати непотрібні їм продукти, або купують їх в нерозумних обсягах, як наслідок спотворюється кон'юнктура ринку, товари швидко зникають з прилавків або стрімко ростуть у ціні та може дійсно виникнути голод.

Аналогічним чином поширюються «чутки–страхиття» про «майбутній контрнаступ реакції», близький військовий переворот, «неминучу помсту» особам, які активно співпрацювали з новою владою, тощо. Песимістичні настрої додатково стимулюються досить типовими для вказаних ситуацій чутками про наявні розбіжності та боротьбу за владу в новому керівництві, розвинену корупцію тощо [10, с. 278].

Логіка застосування в інформаційній боротьбі чуток такого типу досить зрозуміла. З одного боку, це певне залякування населення. З іншого – це спроба активізувати опір новим соціальним силам, намагання різко посилити хаос та плутанину тим самим зруйнувавши соціальний спокій.

Третій тип чуток – це «агресивні чутки». Зазначений вид найбільш часто застосовується під час активної фази сучасного збройного насилля, оскільки такі чутки не просто викликають виражені емоційно негативні настрої і стани, а спрямовані на стимулювання агресивного емоційного стану з визначеною поведінковою відповіддю, жорсткою агресивною дією. Чутки такого роду виникають у ситуаціях пікових протистоянь, в основному пов'язаних з соціальними, міжгруповими, міжетнічними та міжнаціональними конфліктами [16].

Агресивні чутки, по-суті, продовження «чуток–страхиття». Так, в основі деяких сюжетів «чуток–страхиття» також є чималий агресивний заряд. Однак, основною соціально–психологічною функцією агресивних чуток є не просто залякування, а провокація агресивних дій. Такі чутки будуються не як оповіді, що в основному властиво «чуткам–бажанням» та «чуткам–страхиттям», а уривково–телеграфно. Це короткі, рубані фрази, що повідомляють про конкретні факти та штовхають до помсти. Вони несуть значно більший емоційно–негативний заряд та формують афективну спільність «ми» («нормальні люди») на противагу спільності «вони» («звірчих нелюдів»). Як правило зазначений тип чуток стимулює безпосередню дієву реакцію у вигляді відповідної агресії [10, с. 279].

Досить часто до окремого типу відносять так звані «абсурдні чутки». Вони можуть бути побудовані і як бажання, і як страхиття, і навіть як агресивні чутки, проте головним у них є очевидна безглуздість сюжету. Чутки вказаного виду часто з'являються зовсім самостійно, як результат плутанини, властивій буденній масовій свідомості. Особливо часто чутки зазначеного типу з'являються в період перелому масової свідомості, коли люди знаходяться в розгубленості в зв'язку з корінними змінами систем цінностей, уявлень та картин світу у цілому. Тобто абсурдні чутки не що інше, як спроба побудови нового, більш адекватного образ світу з уламків попередніх і зачатків нових уявлень. Саме у цих умовах з'являються чутки, в яких поєднується несумісне [10, с. 280].

У науковій літературі досить повно описані психологічні механізми, що підштовхують людей до розповсюдження чуток. Практика показує, що ці

механізми використовуються під час побудови стратегії інформаційної агресії, заснованої на чутках. Так, особа, яка поширює чутки, усвідомлено чи ні прагне підвищити свій авторитет і суспільний статус. Якщо чутки підтверджуються, то особа, що їх розповсюджувала, здобуває репутацію розумної, далекоглядної людини, здатної передбачати події, та відповідно, отримує певну повагу з боку оточуючих [4; 17]. Е. Борінг уважав, що в основі описаного прагнення людини до престижу лежить ексгібіціонізм, тобто бажання виділитися, похвалитися, звернути на себе увагу. Відповідно, досить часто, розповсюджують чутки навіть ті особи, які не вірять в їх зміст [4]. Л. Фараго, який вважається одним з основних фахівців у цій галузі, теж звертав увагу на те, що чутки можуть використовуватися для зміцнення авторитету осіб, які їх розповсюджують, а також ініціації недовіри людей один до одного та породження сумніви в справедливості власної справи [4].

Відомо, що чутки породжують сильні емоції позитивного або негативного характеру. Людина, що поширює чутки, може відчувати насолоду, задоволення від їх змісту, від реакцій на них людей. Тож чутки – це досить поширений спосіб релаксації та розваги, своєрідний варіант проведення вільного часу [18; 19]. Слід додати, що причиною поширення чуток також може бути особиста злоба, ненависть щодо конкретних людей (соціальних груп) [4].

У критичних соціальних ситуаціях на перший план виходять зовсім інші механізми, що підштовхують до розповсюдження чуток. Так, Р. Кнапп запропонував класифікувати чутки, виходячи з типу мотиваційного напруження, сконцентрованого в них [20]. Вивчаючи значну кількість військових історій 1942 року, дослідник прийшов до висновку, що всі вони висловлювали ворожість, страх або бажання. Виходячи з цього, Р. Кнапп виділив ненависть, страх і бажання в якості головних мотивів для поширення чуток [2, с. 142].

З часом з'ясувалось, що циркулюючи чутки здатні тимчасово оптимізувати емоційний баланс в групі, тобто знижувати або підвищувати емоційну напругу до оптимального рівня. Так, якщо група тривалий час живе в напруженому очікуванні, люди відчувають непереборне бажання обговорювати між собою можливі небезпеки. Тобто, завдяки чуткам можуть розряджатися сильні негативні переживання людей. Тут спрацьовує ефект афіліації, відчуття приналежності до групи, а також механізм проєкції. Людина, поширюючи чутки, неусвідомлено висловлює свої бажання, страхи та ворожість сподіваючись, що сумніви і занепокоєння будуть розвіяні оточуючими. На перший план тут виходить прагнення до отримання емоційної підтримки, людина сподівається на спростування тривожних чуток оточуючими що, в свою чергу, допомагає знизити власну тривогу. Слід додати, що людина отримує підсвідоме полегшення і від того, як адресат реагує на повідомлення [14, с. 202].

Однак, зазначене полегшення це, як правило, тимчасове явище і в подальшому чутки, що циркулюють, нагнітають страхи і підсилюють панічні настрої. Так, за спостереженням гештальтпсихологов, ті фронтовики, чії підрозділи довго перебували в другому ешелоні, і так не дочекавшись виходу на передову, зберігають більше страшні спогади про війну, ніж солдати, які

пройшли справжнє пекло та отримали бойові поранення. Найстрашніші спогади про блокаду, у свою чергу, зберігали ті, хто довго прожив у напруженому очікуванні голоду, але справжнього голоду так і не зазнав.

Важливим з точки зору аналізу застосування чуток у якості елемента інформаційного протистояння є соціально–психологічні умови, що спонукають людей їх сприймати. В науковій літературі до вказаних умов, насамперед, відносять наступні: [14, с. 202–203].

– тривожне, напружене, середовище, що містить загрози та небезпеки від яких люди, цілком природно, намагаються убезпечити себе і своїх близьких;

– прагнення попередити неприємні події, завчасно до них підготуватися та зменшити вірогідну шкоду, якщо уникнути її неможливо;

– дія механізмів психологічного зараження, наслідування, групового тиску тобто прагнення убезпечити себе разом з усіма;

– переконаність у достовірності повідомлення. Не знаючи звідки походять чутки, люди схильні припускати, що інформація надійшла з надійних джерел. Тобто формується ілюзія достовірності повідомлення, а також ефект помилкового консенсусу – впевненості в тому, що чутки поділяють більшість людей;

– психологічні особливості людей, що призводять до сприйняття чуток. У вказаному контексті слід звернути увагу на нездатність значної частини людей самостійно, критично оцінити достовірність й обґрунтованість чуток та особливу схильність до сприйняття чуток окремими категоріями людей [14, с. 172]. Схильні до сприйняття чуток також люди, які відчувають невдоволення, втому та ті, що знаходяться в стані тривалого очікування;

– соціально–психологічні особливості груп, у першу чергу, в межах спільної діяльності. Відомо, що чутки активно поширюються в групах, де панує бездіяльність, одноманітність, нудьга.

На наш погляд, окремо слід зупинитись на феномені психічного зараження. Його суть у тому, що певна емоція багатократно посилюється, якщо її одночасно переживає відразу декілька осіб у групі. Зазначений ефект може призвести до того, що навіть незацікавлені особи «заражаються» від оточуючих необґрунтованою радістю, занепокоєнням, страхом, гнівом, або пригніченням. Якщо не застосувати заходів, спрямованих на зупинку цього процесу, виникає або паніка, або загальна апатія, або ейфорія, бездіяльність. У подальшому, накопичене невдоволення може призвести до будь–яких агресивних дій [21].

Одним з провідних психологічних факторів, що впливають на розповсюдження чуток є так званий «ефект доступності». Суть цього феномену полягає в тому, що людина оцінює події, отримані у вигляді чуток, як більш ймовірні, якщо їх просто уявити та просто згадати. Як правило події, що часто відбуваються і, отже, більш вірогідні, легше згадати і уявити, ніж події рідкісні і мало ймовірні. Однак, у деяких випадках ефект доступності не спрацьовує, що призводить до систематичних помилок в оцінці ймовірності подій. Російський психолог О. Кулагін встановив декілька закономірностей, що призводять до збоїв у функціонуванні правила доступності. Слід підкреслити, що ці закономірності активно використовуються у психологічних операціях та інформаційних війнах.

Тож, О. Кулагін встановив, що у свідомості людей складається враження, що мало ймовірні події відбуваються дуже часто, якщо інформація про них постійно з'являється в засобах масової інформації, згадуються в рекламі або поширюються у вигляді чуток. Та навпаки, події, що часто відбуваються здаються мало ймовірними, якщо про них мало говорять, пишуть, тобто коли інформація про ці події має обмежений характер. Також ефект доступності призводить до помилкових оцінок, коли приклад однієї події придумати складніше, ніж іншої, коли приклади легше сприймається візуально та якщо подію значно простіше уявити. Чіткість та сила уявлення про подію робить її в свідомості людини більш доступною, і тому складається враження, що вона більш імовірна. В інформаційному протистоянні вказаний ефект використовується для того, щоб нав'язувати уяві інших людей події або сценарії, ймовірність яких бажано збільшити, і навпаки, залишити в тіні події, ймовірність яких треба зменшити.

Отже, на оцінку людиною ймовірності події суттєво впливає яскравість та жвавість інформації про неї. Це явище, що тісно пов'язано з ефектом доступності має назву ефект наочності. Експериментально було доведено, що люди приймають рішення, як правило, перебуваючи під впливом яскравої та чіткої інформації, ніж блідої та абстрактної. Яскрава інформація більш доступна для сприйняття, легше запам'ятовується і відтворюється. У свою чергу, і події, що пов'язані з цією інформацією, оцінюються як більш ймовірні [5].

Слід також назвати і більш дрібні, однак дієві механізми, що підвищують ефективність сприйняття чуток. Так, причетність до подій родичів, друзів і колег підвищує їх достовірність в уяві людей. До більш оперативної інформації також вище довіра. Важливу роль відіграє і особистість співрозмовника. Людям з початковим авансом довіри та випадковим зустрічним довіряють більше в силу певних психологічних механізмів. Також вище ступень довіри до чуток, якщо між джерелом інформації та її споживачем існує авторитетна дистанція (вікова, матеріальна, ієрархічна тощо), присутній елемент захоплення співрозмовником та якщо джерело належить до кіл, недоступних слухачеві [22].

На сьогоднішній день поширенню чуток почало суттєво сприяти розповсюдження сучасних засобів комунікації. Так, за допомогою мережі Інтернет чутки почали поширюватись значно швидше. Вказаному процесу сприяє по–перше, відсутність у звичайного користувача можливості визначити джерело інформації; по–друге, включеність особи у процеси трансформації повідомлення шляхом участі в обговоренні теми на відповідних сайтах. Відсутність масового доступу до Інтернету не перешкоджає використанню мережі задля розповсюдження чуток, оскільки користувачі розповсюджують актуальну інформацію тим, хто не має доступу до інформаційних технологій. Загалом Інтернет надав широкі можливості інтенсифікації саме опосередкованого міжособистісного спілкування, що почало використовуватись для швидкого поширення неперевіреної інформації, особливо в тривожних, небезпечних ситуаціях. У зазначеному процесі включаються певні психологічні механізми. Так, втрачаючи контакт «віч–на–віч», людина втрачає і бар'єри контролю над передачею сумнівної, неперевіреної інформації [21].

На проаналізованих психологічних механізмах засновується методика фабрикавання, цілеспрямованого поширення та оперативної підтримки чуток у межах інформаційної складової сучасного збройного насилля [23]. На наш погляд, важливим є проаналізувати наявну інформацію, щодо технології створення та поширення чуток. Спершу слід зазначити, що навіть найбільш кваліфіковані спеціалісти не в змозі запустити яку завгодно чутку, у будь-якій аудиторії та ситуації. У межах зазначеного процесу реалізується пошук або самостійне формування обставин, у яких чутка з високою вірогідністю виникла б і сама, а основні зусилля спрямовуються на те, щоб надати їй фабулі необхідного змісту та спрямованості.

Подібні закономірності підтверджує і розроблена Бейтсоном Шоном та М. Рейном теорія фреймів, що пояснює механізм орієнтації людини у світі. Так, процес фреймування передбачає дві взаємопов'язані операції, що відбуваються синхронно – організація минулого досвіду та орієнтація у майбутніх діях. Тобто у зазначеному процесі одночасно виробляється і модель світу, заснована на результатах раніше здійснених операцій змістоутворення, і алгоритм діяльності в цьому світі [6, с. 94]. Отже, одномоментно змінити картину світу людини та підштовхнути її до визначеної діяльності не можливо. У цьому процесі враховується вже наявні переконання та стереотипи певної соціальної групи.

Указані тези були підтверджені експериментально, зокрема було встановлено, що запускаючи ту чи іншу позитивну або негативну чутку необхідно дозувати ступінь її недостовірності. Так, якщо раніше вважалося, що чим неправдоподібнішою буде чутка, тим більш дієвою вона виявиться. Канони геббельсівської пропаганди засновувалися саме на цьому. Однак згодом, виявилося, що на сьогоднішній день суттєво зросла інформаційна захищеність людей, а дезінформація, що запускається неформальними каналами, повинна строго дозуватися. У інформаційному протистоянні спеціалісти запускають чулки, що порівняно правдоподібні, вони поступово завойовують довіру і після цього починають обростати подробицями, повільно просуваючись до межі абсолютної недостовірності [8, с. 253].

Технологічно для створення чуток використовуються три операції, що засновані на природних процесах видозміни чуток під час їх розповсюдження – вирівнювання, вип'ячування, уподібнення. Вирівнювання означає, що чулки повинні бути короткими і простими, оскільки передаються в усній формі. Вип'ячування засноване на механізмах вибіркового сприйняття людей, а отже з великого тексту беруть тільки ключові моменти. Операція уподібнення спирається на описаний вище механізм орієнтації людей у процесі життєдіяльності, її суть полягає у тому, що керована чулка повинна засновуватися на наявних стереотипах, етноцентризмі та упередженнях аудиторії. Указані характеристики дозволяють спеціалістам формувати дієву фабулу чулки. У процесі фабрикації чуток також враховуються особливості обробки інформації різними соціальними групами. У цьому контексті була виявлена певна закономірність та сформульоване наступне правило. Інформація, що не правильно вирівняна, вип'ячується та стає важливою. Те, що вип'ячується однією групою, може бути вирівняно іншою [8, с. 252].

Операція із застосування чуток у якості компоненту інформаційного протистояння має декілька етапів та наступний вигляд. На першому етапі відбувається зародження ідеї та формування робочої тези з врахуванням описаних вище особливостей. Далі починається реалізація чулки. Слід зауважити, що робоча теза може бути одноступеневою (проста чулка), або багаступеневою (складна чулка), а її поширення – поетапним. Складні чулки містять кілька меседжів, що поширюватимуться через певний час. Ці чулки застосовуються досить рідко, як правило, в межах певної інформаційної операції.

Наступний етап – це нарощення масштабу аудиторії та формування необхідних суспільних настроїв. На цьому етапі використовується весь доступний спектр комунікативних методів від особистого спілкування до інтернет-технологій. На четвертому етапі чулка досягає піку поширення і впливу та мети її застосування. У цільовій аудиторії повинні фіксуватися необхідні суспільно-психологічні ефекти – прояви масових настроїв, девіантної поведінки, загального психологічного сприйняття ситуації тощо. На останньому етапі чулки згасають, як результат реалізації впливу на аудиторію запрограмованих меседжів [24].

Таким чином, застосування керованих чуток стало на сьогоднішній день провідним компонентом у інформаційній складовій збройного насилля. Основні закономірності появи та розповсюдження чуток були виявлені більш ніж п'ятдесят років назад, суть їх у тому, що вказаний процес наряду залежать від актуальності теми для аудиторії та наявності достовірної інформації про неї. Однак, у подальшому дослідники дійшли висновку, що детальні характеристики цього явища можливо встановити лише зважаючи на його типологію. Виділяють три основні типи чуток, що мають свої особливості функціонування та впливу на аудиторію – «чулки-бажання», «чулки-страхиття», «агресивні чулки». У межах інформаційного протистояння враховуються зазначені особливості, а також використовується низка психологічних механізмів, що підштовхують людей як до сприйняття чуток так і до їх розповсюдження. У свою чергу технологія використання аналізованого компоненту заснована на природних процесах видозміни чуток під час їх розповсюдження та складається з операції вирівнювання, вип'ячування та уподібнення. Загалом детальний аналіз представленої у розвідці проблеми надає можливості, у подальшому, розробити дієві механізми протидії інформаційним загрозам пов'язаним із застосуванням керованих чуток.

Список використаних джерел

1. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды / Пер. Л. Трубицкой, Д. Леонтьевой; под общей редакцией Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
2. Allport G. Psychology of Rumor / G. Allport, L. Postman. – N. Y.: Harper&Row, 1956. – 112 p.
3. Rosnow R. L. Psychology of rumor reconsidered / R. L. Rosnow // Psychological Bulletin. – 1980. – №3. – P.578–591.
4. Караяни А. Г. Слухи как средство информационно-психологического взаимодействия / А. Г. Караяни // Психологический журнал. – 2003. – Т.24. – №6. – С.47–54.
5. Литвиненко В. Слухи как метод обеспечения корпоративной безопасности / В. Литвиненко // Статья журнала «BEST OF SECURITY». – №26 (апрель, 2008). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bos.dn.ua/view_article.php?id_article=686

6. Яноу Д., ван Хульст М. Фреймы политического: от фрейм-анализа к анализу фреймирования / Пер. Ткачева К.; Научный ред. перевода: Вахштайн В. // Социологическое обозрение. – 2011. – Т.10. – №1–2. – С.87–113.
7. Почепцов Г. Г. Смыслові та інформаційні війни / Г. Г. Почепцов // Інформаційне суспільство. – 2013. – Вип.18. – С.21–27.
8. Шейнов В. П. Манипулирование сознанием / В. П. Шейнов. – Минск: Харвест, 2010. – 768 с.
9. Ситников А. П. Слухи и их влияние на электоральное поведение [Текст] / А. П. Ситников, Е. В. Гришин, С. В. Пацынко // Философские науки. – 2007. – №7. – С.124–138.
10. Ольшанский Д. Психология масс / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.
11. Царев А. С. Слухи и особенности их распространения: роль СМИ и интернета / А. С. Царев // Научные труды Белорусского государственного экономического университета: [сборник]. Вып.7 / М-во образования Респ. Беларусь, Белорусский гос. экон. ун-т; [редкол.: В. Н. Шимов (гл. ред.) и др.]. – Минск: БГЭУ, 2014. – С.630–636.
12. Климанська Л. Чутки як спосіб організації та самоорганізації інформаційного простору політики / Л. Климанська // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип.20. – С.71–80.
13. Использование слухов в PR-деятельности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.4p.ru/main/theory/2041/>
14. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика. Учеб. пособие для вузов / А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2002. – 607 с.
15. Сухов А. Н. Психология больших социальных групп и движений // Основы социально-психологической теории / Под общ. ред. А. А. Бодалева и А. Н. Сухова. – М., 1995. – С.228–245.
16. Китов А. И. Личность и перестройка; Заметки психолога / А. И. Китов. – М.: Профиздат, 1990. – 179 с.
17. Шибутани Г. Социальная психология / Г. Шибутани. – М.: Прогресс, 1969. – 536 с.
18. Латынов В. В. Слухи: социальные функции и условия появления / В. В. Латынов // Социологические исследования. – 1995. – №1. – С.12–17.
19. Куликов Е. М. Слухи в современном обществе: особенности влияния прогресса коммуникативных технологий на повседневное общение людей / Е. М. Куликов // Общество: философия, история, культура [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://domhors.ru/issue/fik/1-2011-1-2/kulikov.pdf>
20. Knapp R. M. A psychology of rumor / R. M. Knapp // Public Opinion Quarterly. – 1944. – V.8. – P.12–37.
21. Беззубцев С. А. Слухи в реализации управленческих функций [Текст] / С. А. Беззубцев // Вестник Московского университета. – Сер.14. – Психология. – 2002. – №2. – С.73–82.
22. Гришин Е. Слухи / Е. Гришин // Корпоративный бюллетень ГК «Имидж-Контакт». – М., 2001. – С.21–26.
23. Караяни А. Г. Психология и этика делового общения / А. Г. Караяни. – М.: СГУ, 1999. – 112 с.
24. Управляемые слухи – угроза скрытой информационной коммуникации. Аналитика ИС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/kiev/upravlyaemye-sluhi-ugroza-skrityoy-informacionnoy-kommunikacii-analitika>
- Vahshtajn V. // Sociologicheskoe obozrenie. – 2011. – Т.10. – №1–2. – С.87–113.
7. Pohepcov G. G. Smyslovi ta informacijni vijni / G. G. Pohepcov // Informacijne suspilstvo. – 2013. – Vyp.18. – S.21–27.
8. Shejnov V. P. Manipulirovanie soznaniem / V. P. Shejnov. – Minsk: Harvest, 2010. – 768 s.
9. Sitnikov A. P. Sluhi i ih vlijanie na jelektoral'noe povedenie [Tekst] / A. P. Sitnikov, E. V. Grishin, S. V. Pacynko // Filosofskie nauki. – 2007. – №7. – S.124–138.
10. Ol'shanskij D. Psihologija mass / D. Ol'shanskij. – SPb.: Piter, 2002. – 368 s.
11. Carev A. S. Sluhi i osobennosti ih rasprostraneniya: rol' SMI i interneta / A. S. Carev // Nauchnye trudy Belorusskogo gosudarstvennogo jekonomicheskogo universiteta: [sbornik]. Vyp.7 / M-vo obrazovaniya Resp. Belarus', Belorusskij gos. jekon. un-t; [redkol.: V. N. Shimov (gl. red.) i dr.]. – Minsk: BGJeU, 2014. – S.630–636.
12. Klymans'ka L. Chutky jak sposib organizacii' ta samoorganizacii' informacijnogo prostoru polityky / L. Klymans'ka // Ukrai'ns'ka nacional'na ideja: realii' ta perspektivy rozvytku: Zb. nauk. pr. – L'viv, 2008. – Vyp.20. – S.71–80.
13. Ispol'zovanie sluhov v PR-dejatel'nosti [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.4p.ru/main/theory/2041/>
14. Stoljarenko A. M. Jekstremal'naja psihopedagogika. Ucheb. posobie dlja vuzov / A. M. Stoljarenko. – M.: JuNITI–DANA, 2002. – 607 s.
15. Suhov A. N. Psihologija bol'shix social'nyh grupp i dvizhenij // Osnovy social'no-psihologicheskoy teorii / Pod obshh. red. A. A. Bodaleva i A. N. Suhova. – M., 1995. – S.228–245.
16. Kitov A. I. Lichnost' i perestrojka; Zametki psihologa / A. I. Kitov. – M.: Profizdat, 1990. – 179 s.
17. Shibutani G. Social'naja psihologija / G. Shibutani. – M.: Progress, 1969. – 536 s.
18. Latynov V. V. Sluhi: social'nye funkicii i uslovija pojavlenija / V. V. Latynov // Sociologicheskije issledovanija. – 1995. – №1. – S.12–17.
19. Kulikov E. M. Sluhi v sovremennom obshhestve: osobennosti vlijaniya progressa kommunikativnyh tehnologij na povsednevnoe obshhenie ljudej / E. M. Kulikov // Obshhestvo: filosofija, istorija, kul'tura [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://domhors.ru/issue/fik/1-2011-1-2/kulikov.pdf>
20. Knapp R. M. A psychology of rumor / R. M. Knapp // Public Opinion Quarterly. – 1944. – V.8. – P.12–37.
21. Bezzubcev S. A. Sluhi v realizacii upravlencheskih funkcij [Tekst] / S. A. Bezzubcev // Vestnik Moskovskogo universiteta. – Ser.14. – Psihologija. – 2002. – №2. – S.73–82.
22. Grishin E. Sluhi / E. Grishin // Korporativnyj bjulleten' GK «Imidzh-Kontakt». – M., 2001. – S.21–26.
23. Karajani A. G. Psihologija i jetika delovogo obshhenija / A. G. Karajani. – M.: SGU, 1999. – 112 s.
24. Upravljaemye sluhi – ugroza skrytoj informacionnoj kommunikacii. Analitika IS [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://sprotyv.info/ru/news/kiev/upravlyaemye-sluhi-ugroza-skrityoy-informacionnoy-kommunikacii-analitika>

References

1. Olport G. Stanovlenie lichnosti: izbrannye trudy / Per. L. Trubicinoj, D. Leont'evoj; pod obshhej redakciej D. A. Leont'eva. – M.: Smysl, 2002. – 462 s.
2. Allport G. Psychology of Rumor / G. Allport, L. Postman. – N. Y.: Harper&Row, 1956. – 112 p.
3. Rosnow R. L. Psychology of rumor reconsidered / R. L. Rosnow // Psychological Bulletin. – 1980. – №3. – P.578–591.
4. Karajani A. G. Sluhi kak sredstvo informacionno-psihologicheskogo vzaimodejstviya / A. G. Karajani // Psihologicheskij zhurnal. – 2003. – T.24. – №6. – S.47–54.
5. Litvinenko V. Sluhi kak metod obespechenija korporativnoj bezopasnosti / V. Litvinenko // Stat'ja zhurnala «BEST OF SECURITY». – №26 (aprel', 2008). – [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://bos.dn.ua/view_article.php?id_article=686
6. Janou D., van Hul'st M. Frejmy politicheskogo: ot frejm-analiza k analizu frejmirovanija / Per. Tkacheva K.; Nauchnyj red. perevoda:

Rumors as an element of the information component of modern armed violence

It is established that the use of controlled rumors has now become a leading component in the information component of armed violence. The main regularities of appearance and spread of rumors are found out. The detailed characteristics of this phenomenon are analyzed on the basis of its typology. Three main types of rumors were identified: «rumors-desires», «rumors-scarecrows», «aggressive rumors» and features of their functioning and impact on the audience are characterized. The psychological mechanisms that are used in the context of information confrontation and push people to perceive and spread rumors are described. The available information on the technology of fabricating and launching rumors has been analyzed. It is established that this technology is based on natural processes of modification of rumors during their propagation and consists of equalization, protrusion and assimilation.

Keywords: armed violence, information component, fabrication and launch of rumors.

* * *

УДК 328

Гай–Нижник П. П.,

доктор історичних наук, академік Української академії наук, завідувачий відділу історичних студій, Науково–дослідний інститут українознавства МОН України (Україна, Київ), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

**УКРАЇНСЬКО–РОСІЙСЬКІ МІЖДЕРЖАВНІ ВЗАЄМИНИ
ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА В. ЮЩЕНКА (2004–2010 РР.):
ПОГЛЯД З НЕДАВНЬОГО МИНУЛОГО**

Висвітлюються українсько–російські міждержавні та дипломатичні взаємини в період президентства в Україні В. Ющенка (2004–2010 рр.). Аналізуються політико–дипломатичні зусилля президента, прем'єр–міністра та МЗС у міждержавних стосунках України з Російською Федерацією у сферах геополітики, енергетики, економіки та воєнного співробітництва, зокрема щодо умов перебування Чорноморського флоту РФ у Криму.

Ключові слова: історія дипломатії, українсько–російські взаємини, Ющенко.

Період виборів президента України у 2004 р., відомий у новітній історії як Помаранчева революція, був бурхливим, напруженим і затяжним. У підсумку, у перебігу надзвичайного суспільно–політичного градусу й внаслідок колосальної громадської підтримки, третім президентом однієї з найбільших держав Європи став колишній прем'єр–міністр України й тогочасний очільник об'єднаних опозиційних сил Віктор Ющенко.

Українсько–російські міждержавні взаємини у той час перебували у досить ускладненому стані з присмаком гірчини від загострення навколо острова Коса Тузла [2, с. 86–93] та в перманентному стані нових–старих торговельно–економічних, енергетичних й геополітичних проблем тощо [3]. Більше того, після програшу на цих виборах тогочасного прем'єр–міністра В. Януковича, якого практично неприховано підтримував Кремль, на українсько–російські стосунки очікував новий етап і він прогнозовано мав бути ще більш складнішим за усі попередні.

Що ж до передвиборчої риторики майбутнього президента В. Ющенка, то російський спектр у ній був, на диво, незначним, а сенсовий його зміст невинувато обмежений, як, власне, й фактично відсутніми були у його передвиборчій програмі й питання стратегії національної безпеки та концепції ведення міжнародної політики тощо.

Так, наприклад, під час прилюдних теледебатів, що відбулися 16 листопада 2004 р. на телеканалі «Інтер», В. Ющенко висловив щодо геополітичного вибору між Сходом і Заходом типову для нього безконкретизовану так звану багатовекторну позицію: «Відносини з нашими сусідами повинні носити принципово стратегічний характер чи це мова йде про схід, чи це мова йде про захід. Зовнішньополітичні стосунки не повинні відбуватися за принципом – або дружити зі сходом, або дружити із заходом. Наші стратегічні партнери – і на сході, і на заході. Я зроблю максимально простою і зручною для людей процедуру перетину кордону з Росією і Білоруссю...» [32].

У перший же рік президентства В. Ющенка, у 2004–му, було ухвалено нову (другу) редакцію Воєнної доктрини,

яка орієнтувалася на набуття членства України в НАТО¹. Курс на зближення з НАТО Україна активізувала після значного погіршення дипломатичних стосунків із Росією², що болісно сприйняла провал внаслідок Помаранчевої революції своєї креатури – В. Януковича – на президентських виборах в Україні 2004 р. Особливого загострення українсько–російські взаємини набули 2008 року. Саме тоді у стосунках з Російською Федерацією запанували напруга й нервозність, які яскраво були змальовані висловом В. Путіна, котрий у квітні 2008 р. під час Бухарестського саміту НАТО заявив президентові США Дж. Бушу: «Україна це взагалі не держава. Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами <...> якщо Україна піде в НАТО, то піде без Криму і сходу – вона просто розпадеться».

На цьому тлі політичне керівництво України розгортає широку міжнародну піар–кампанію та дипломатичні заходи щодо наміру Києва максимально зблизитися із НАТО та ЄС. Проте популізм, відсутність реформ, плідних дій щодо боротьби з корупцією та внутрішній розбрат у взаєминах між гілками влади на київських пагорбах (гостре протистояння між президентом В. Ющенком та прем'єр–міністром Ю. Тимошенко) не залишили Україні того року шансів ані на підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, ані здобути План дій щодо набуття членства (ПДЧ) у НАТО³.

У сфері ж українсько–російських взаємин кардинальне їхнє погіршення почалося від 2008 р., що був позначений загостренням «газової війни» та дипломатичною напругою, пов'язаною зі спробою

¹ При цьому постало й питання утворення державної комісії з реформування Збройних сил. Її очолив проросійський прем'єр–міністр України В. Янукович. Тож, як згадував радник голови СБУ О. Белов, справа дійшла до того, що «рятування потопіючих – справа рук самих потопіючих» [36, с. 22], тобто – залишилася на папері.

² Стратегічний формат двосторонніх відносин України та США, за часів президентства В. Ющенка, був започаткований Спільною заявою голів обох держав від 4 квітня 2005 р. [43] й надалі зафіксований у Харгії про стратегічне партнерство від 19 грудня 2008 р. [40]. Цей документ закріпив принципи двосторонніх відносин, підтвердив важливість гарантій безпеки України від 1994 р. і визначив шляхи посилення співпраці у сферах оборони та безпеки, зокрема енергетики, економіки і торгівлі, демократії, контактів між людьми та культурних обмінів, а також містив положення щодо реалізації програми посиленого безпекового співробітництва.

³ Хронологія таких кроків виглядала досить насиченою. 15 січня 2008 р. під час візиту до Києва сенатора Р. Лугара було оголошено, що президент України В. Ющенко, голова Верховної Ради А. Яценюк та прем'єр–міністр Ю. Тимошенко підписали заяву щодо прохання приєднатися до програми набуття членства в НАТО. 18 січня міністр закордонних справ України В. Огризко презентував у Брюсселі листа з проханням про приєднання України до програми набуття членства в НАТО. У той же час (14 лютого) лідер проросійської «Партії регіонів» В. Янукович надіслав листа керівництву НАТО з проханням не розглядати заяву України про приєднання до програми набуття членства в альянсі, а депутати цієї політичної сили у Верховній Раді блокували парламент. Невдовзі протистояння Росії та проросійського політикуму в Україні намірам київської влади щодо наближення у процедурі до вступу у НАТО дали свої результати. 2–3 грудня 2008 р. міністри закордонних справ НАТО розглянули питання надання Україні та Грузії Плану дій щодо набуття членства. Позитивної відповіді не було. Натомість НАТО запропонувало Україні «Річний національний план».

змінити зовнішньополітичний курс України з багатовекторності на прозахідний. Із початку року (17 січня 2008 р.) голова «Нафтогазу України» О. Дубина прибув до Москви, де повідомив, що уряд Ю. Тимошенко наполягає на відмові від послуг посередника «РосУкрЕнерго» та підвищенні у п'ять разів тарифів на транспортування російського газу в Європу¹. Проблеми із загостренням російсько-українських газових стосунків викликали занепокоєння в країнах Центрально-Східної Європи, відтак міністр закордонних справ України В. Огризко 9 лютого змушений був запевняти у Берліні свого німецького колегу Ф.-В. Штайнмайєра, що, незважаючи на газові суперечності з Росією, Україна гарантує безперебійне постачання газу в Європу.

Відтак до газових перемовин з Кремлем підключилися усї вищі державно-політичні особи України. Вже 28–30 січня 2008 р. до Москви прибула секретар РНБО Р. Богатирьова, яка готувала умови для засідання міждержавної комісії Ющенко–Путін. Президент України прибув до російської столиці 12–13 лютого для обговорення з В. Путіним питання щодо зростання ціни на транзит російського газу територією України, що означало дзеркальне зростання ціни транзиту туркменського газу в Україну територією Росії.

Паралельно, починаючи з кінця січня, у Москві розпочалися українсько-російські консультації щодо умов оренди баз Чорноморського флоту в Криму. Тож усі ці питання сплелися в один клубок, де поєдналися воєнно-політичні, дипломатичні та фінансово-економічні проблеми, що були тісно пов'язані з геополітичними стратегіями керівництва обох держав. При цьому РФ чи не одразу ж завдала потужного попереджувального удару по російсько-українських взаєминах у військовій сфері, денонсувавши 12 лютого 2008 р. угоду з Україною про засоби попередження про ракетний напад і контролю космічного простору [38].

Утім, й після долучення 20 лютого до українського «десанту» в Москві прем'єр-міністра Ю. Тимошенко, Росія відмовилася переглядати умови продажу газу Україні й відкинула запропоновані «Нафтогазом України» проекти довгострокових угод на постачання газу в Україну [4]. У цей же час В. Ющенко обговорював питання реформування діяльності СНД на неформальній зустрічі держав-учасниць Співдружності [37], а також зустрівся з патріархом РПЦ Алексієм II, якого безрезультатно закликав зняти анафему з гетьмана І. Мазепи.

Тим часом на виборах президента РФ 2 березня 2008 р. впевнену перемогу здобув Д. Медведєв, а вже 4 березня «Газпром» скоротив на половину обсяг постачання газу Україні (у відповідь «Нафтогаз України» звинуватив «Газпром» у несплаті за транзит). Своєю чергою уряд України спробував заручитися підтримкою США під час переговорів 6 березня у Брюсселі між прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко та державним секретарем США К. Райс, яка підтримала безкомпромісну позицію українського уряду щодо ліквідації газових посередників. Того ж

дня «Газпром» у повному обсязі відновив постачання газу Україні².

Натомість 1 квітня офіційному Києву було виразно загрожено, тепер вже з іншого російського державного органу – з Державної Думи РФ. У законодавчому органі Росії відбулися слухання, присвячені змінам до «великого» українсько-російського договору 1997 р., під час яких націоналістичні російські політики попереджали, що вступ України до НАТО означатиме розкол країни на Захід та Схід³. Вже наступного дня голова Верховної Ради України А. Яценюк прилетів до Москви для залагодження російсько-українських стосунків⁴. Невдовзі ж (15 квітня) відбулися переговори міністрів закордонних справ України В. Огризка та Росії С. Лаврова, під час яких обговорювалися проблеми євроатлантичної інтеграції України, гуманітарного співробітництва, товарообігу тощо. Під час цих перемовин російська сторона в односторонньому порядку відмовилася у червні 2008 р. розпочати переговори про умови виведення свого Чорноморського флоту з Севастополя та Криму до 28 травня 2017 року⁵. З огляду на усе вищевказане, Україна змушена була 22 квітня 2008 р. розповсюдити в ООН меморандум-протест у зв'язку з «антиукраїнськими заявами високопосадових осіб Росії», які зазіхали на суверенітет та територіальну цілісність України.

Попри міжнародний розголос щодо антиукраїнських заяв посадових осіб і політиків РФ, Кремль продовжив демонстрацію своєї зневаги до суверенітету і територіальної цілісності України. Напередодні показової «ротації» керівництва держави⁶ російський Чорноморський флот, незважаючи на протест МЗС України від 5 травня 2008 р., провів масштабні військові маневри. Невдовзі ж, незважаючи на заборону української влади проведення військово-морського параду з нагоди 225-річчя створення Чорноморського флоту, святкування в українському Севастополі 11 травня таки відбулося, а мер Москви Ю. Лужков, що прибув до міста з цього

² У цей же день, 6 березня 2008 р., Верховна Рада України ратифікувала статут ГУАМ, підписаний 23 травня 2006 р. у м. Києві. Одночасно було ратифіковано Рішення про внесення змін і доповнень до Положення про Антитерористичний центр держав – учасниць СНД, підписане 28 листопада 2006 р. у Мінську із застереженням про його міжнародно-правову суб'єктність. 7 березня 2008 р. МЗС України засудив скасування Росією режиму економічних санкцій щодо Абхазії та Південної Осетії.

³ Попри такі погрози розколу України та втручання у її внутрішні справи, у Києві заявили, як повідомляла 1 квітня 2008 р. газета «Голос України», що нададуть для використання російським літунам навчально-тренувальний комплекс «Нитка».

⁴ Під час цього дводенного візиту А. Яценюка до Москви Державна Дума РФ відмовилася визнавати голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

⁵ Прикметно, що саме в ці дні у Баку (15–16 квітня) за участю української делегації відбулася конференція «Принципові основи розв'язання конфліктів на території країн ГУАМ», а в румунській газеті «День» (17 квітня) було опубліковано статтю президента Румунії Т. Башеску, який висловив готовність «віддати» Україні Придністров'я в обмін на Південну Бессарабію та Північну Буковину.

⁶ 7 травня 2008 р. відбулася інавгурація президента РФ Д. Медведєва, а 8 травня Державна Дума затвердила В. Путіна на посаді прем'єр-міністра Росії. 12 травня 2008 р. прем'єр-міністр В. Путін представив президентові Д. Медведєву склад свого уряду.

¹ У другому півріччі для України існувала загроза отримати ціну замість 179,5 дол. 314,7 дол. США за тисячу кубометрів газу.

приводу, навіть заявив, що «М. Хрущов не передавав Севастополь разом із Кримом Україні» [5]. Коли ж Ю. Луцького було оголошено «персоною нон-грата», МЗС Росії назвав це «недружнім кроком» з боку України.

Продовжував посилюватися тиск на Київ й у газовій сфері, що вкотре викликало занепокоєння країн балто-чорноморської смуги. Так, наприклад, під час чергової робочої зустрічі з газової проблеми між Ю. Тимошенко та В. Путіним 23 травня в рамках саміту СНД у Мінську¹, у Києві пошук незалежних від Росії шляхів енергопостачання обговорювали президенти Азербайджану, Грузії, Литви, Латвії, Естонії, Польщі, які взяли участь у роботі саміту з питань енергетичної безпеки [6]. На фоні ускладнень у розв'язанні газового вузла на початку літа до Москви знов потягнулися українські політики і дипломати (3 червня було призначено нового посла в РФ К. Грищенко; 4 червня у «білокам'яну» прилетів голова проросійської «Партії регіонів» В. Янукович), а Державна Дума РФ упередені прибуття президента В. Ющенка² чергове ухвалила Заяву з приводу недружньої політики України, в якій закликала розірвати Договір про дружбу та співробітництво з Україною в разі її приєднання до плану набуття членства в НАТО. Тож після того, як Д. Медведєв і В. Путін зустрілися в Москві зі своїм «троємом» у Києві В. Януковичем й отримали від нього вичерпні відомості про суспільно-політичне становище в Україні та її господарчо-енергетичний стан, а Держдума зробила попереджувальну жорстку заяву, 6 червня 2008 р. у Петербурзі Д. Медведєв провів свою першу як президент Росії зустріч із президентом України В. Ющенком. Під час перемовин обговорювалися проблеми вступу України в НАТО, голодомор 1932–1933 рр. та енергетичне питання. Тоді ж стало відомо про намір Росії збільшити ціну на газ для України з 1 січня 2009 р. вдвічі – до рівня європейської [7]. Натомість за три тижні, 28 червня 2008 р., після відвідин Москви Ю. Тимошенко та її переговори щодо газових проблем із В. Путіним та головою правління «Газпрому» О. Міллером, останній заявив про готовність вести переговори про відносини з Україною на тривалу перспективу [8]. Відтак кремлівські вожді виразно давали зрозуміти Києву, що домовлятися з розв'язання питання енергоносіїв вони воліють саме через прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко та голову уряду РФ В. Путіна. Тоді ж внутрішньоукраїнське владне протистояння між президентом В. Ющенком і прем'єром Ю. Тимошенко вишло на новий виток загострення.

Нового загострення набули й українсько-російські взаємини. Цього разу приводом стало введення російських окупаційних військ (під личиною «мироотворців») до Абхазії, що була відтята за їхньої допомоги у Грузії та блокади грузинського узбережжя кораблями Чорноморського флоту РФ. 10 серпня, перебуваючи у Тбілісі, міністр закордонних справ України В. Огризко

¹ 23 травня 2008 р. у Мінську на саміті глав урядів країн СНД Україна передала головування Білорусі. Тоді ж МЗС Росії створив агентство у справах СНД, основною метою якого була робота з недержавними проросійськими організаціями на пострадянському просторі. 27 травня 2008 р. прем'єр-міністр РФ В. Путін став головою урядової ради союзної держави Росії та Білорусі.

² В. Ющенко прилетів до російських Соловків 5 червня 2008 р., аби вшанувати пам'ять репресованих українців, а вже наступного дня мав заплановану зустріч у Петербурзі з новообраним президентом РФ.

висловився за заборону на повернення російських кораблів Чорноморського флоту, які брали участь у блокаді узбережжя Грузії, до Севастополя. 12 серпня президент України В. Ющенко зі столиці Грузії зажадав від уряду Ю. Тимошенко виконання його розпорядження про заборону на повернення кораблів Чорноморського флоту до Севастополя, а наступного дня підписав Указ про порядок сповіщення українських компетентних органів про переміщення російського Чорноморського флоту. Зауважу, що російські кораблі безперешкодно повернулися на місце свого розташування у Севастополь.

Що ж стосується відтятих від Грузії Абхазії та Південної Осетії, то 25 серпня 2008 р. Державна Дума РФ та Рада Федерації РФ рекомендували визнати незалежність Абхазії та Південної Осетії. Таке ж рішення було ухвалено й президентом Росії Д. Медведєвим, яке 26 серпня 2008 р. засудило МЗС України та президент В. Ющенко. Варто відзначити, що у Києві український прем'єр Ю. Тимошенко взагалі ігнорувала це питання й не виказувала свого ставлення до подібного рішення Москви, лідер же проросійської опозиції В. Янукович підтримав його. Своєю чергою секретар РНБО України Р. Богатирьова, під час свого візиту до США (23–30 серпня), підтримала позицію президента В. Ющенка щодо Грузії, зазначивши, що точка зору В. Януковича щодо потреби визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії не є точкою зору «Партії регіонів», а лише його особистою.

Восени 2008 р., опісля погроз Росії Україні торговельною війною під час вересневих двосторонніх торговельних переговорів, відбулася низка взаємних політичних кроків назустріч одне одному, які, проте, виявилися дипломатично формальними. Прикметно, що саме восени стало зрозумілим: Україні так і не вдається у найближчій перспективі суттєво зблизитися з ЄС та отримати ПДЧ щодо вступу в НАТО, тож і Росією було припинено агресивний шантаж України, й складалася оманива видимість потепління стосунків між обома країнами.

Хронологічно це виглядало так: 19 вересня 2008 р. Верховна Рада ратифікувала Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про реадмісію, підписану 22 грудня 2006 р. у м. Києві [9]; 24 вересня у Нью-Йорку міністри закордонних справ України В. Огризко та Росії С. Лавров підтвердили намір продовжити термін дії Договору про дружбу та співробітництво [10], а 1 жовтня (попри те, що 30 вересня МЗС України висловило звинувачення Росії в організації сепаратистських рухів на території АР Крим) Україна та РФ пролонгували дію цього Договору і, таким чином, 1 квітня 2009 р. дія договору мала бути автоматично пролонгована до 1 квітня 2019 р.³; 29–30 жовтня у Києві відбувся черговий раунд українсько-російських переговорів щодо військово-політичних аспектів діяльності Чорноморського флоту, а 20–21 листопада – засідання робочої групи з інвентаризації його нерухомого майна⁴; 14 листопада

³ 10 жовтня 2008 р. на саміті СНД у Бішкеку, де обговорювалася економічна стратегія до 2020 р., Київ представляла секретар РНБО України Р. Богатирьова, а у середині жовтня українська делегація взяла участь у засіданні Ради міністрів оборони країн-учасниць СНД.

⁴ 20 листопада у Москві на Х з'їзді путінської партії «Єдина Росія» побував лідер «Партії регіонів» В. Янукович, де підписав угоду про міжпартійне співробітництво.

у Кишиневі, під час зустрічі глав урядів країн СНД, прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко обговорила з головою російського уряду В. Путіним проблеми торговельно-економічних відносин в умовах початку світової економічної кризи [11]; 2 грудня у Києві було оголошено про створення міжвідомчої комісії з розвитку стратегічних українсько-російських відносин; 12 грудня у Москві українська делегація взяла участь у засіданні Економічного комітету СНД, де, зокрема, обговорювався проект змін до установчих договорів, пов'язаних із функціонуванням зони вільної торгівлі [12]; 17 грудня голова Верховної Ради В. Литвин приймав статс-секретаря, заступника міністра закордонних справ РФ Г. Карасіна й обмірковував з ним політичні та економічні проблеми українсько-російських взаємин; 20 грудня газета «Голос України» повідомляла, що у Харкові відбувався IV міжнародний форум з проблем використання російської мови, а голова українського законодавчого представницького органу В. Литвин під час свого перебування у Москві 28–29 грудня 2008 р. закликав «руйнувати фантоми реальною роботою» [13].

Тим часом посол США в Україні В. Тейлор таємною депешою від 10 грудня 2008 р. повідомляв у Вашингтон про зміст своєї конфіденційної розмови із впливовим українським олігархом Д. Фірташем. Бізнесмен відверто оповідав послويا, що прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко працювала з Росією з метою знищення компанії «РосУкрЕнерго» та здійснила задля цього політичні поступки Кремлю, уклавши з В. Путіним угоду. Як приклад – пригадувалися мовчання Ю. Тимошенко про воєнні події в Грузії у серпні, її уникання заяв щодо Голодомору й питань Чорноморського флоту в Криму. Олігарх також стверджував, що Москва пробачила Ю. Тимошенко її борг в 600 млн дол. США, який міг бути використаний росіянами як інструмент тиску. Він також заявив, що російський бізнес намагається взяти владу над українською економікою та являє собою велику загрозу національній безпеці. Д. Фірташ додавав, що розподіл України на «синій» і «помаранчевий» табори, які не намагається об'єднати президент В. Ющенко – саме те, досягнути чого сподівалася Росія, аби контролювати Україну [33].

Варто нагадати, що саме у ті дні в Москві тривали складні переговори «Газпрому» та «Нафтогазу України». Попередні загострені українсько-російські політичні відносини негативно позначалися на ступені довіри між перемовниками в економічних питаннях, й відтак Україна та Росія знову ризикували вступити у черговий новий календарний рік у стані газової війни. 24 грудня до Москви повернулася делегація «Нафтогазу України» на чолі з О. Дубиною, яка підтвердила свою нездатність сплатити борги за газ¹. Не спромоглися сторони домовитися й про ціну на газ у 2009 р., тож, як наслідок, з 1 січня 2009 р. Росія призупинила постачання газу в Україну.

¹ Паралельно до московських газових перемовин, у Вашингтоні державний секретар США К. Райс приймала 19 грудня міністра закордонних справ України В. Огризка. Сторони домовлялися про продовження реалізації двосторонніх проектів, а також підписали Хартію про стратегічне партнерство України і США, згідно з якою Білий Дім висловив намір активізувати співпрацю з Києвом у сфері безпеки та оборони, а також у питанні модернізації української газотранспортної системи (ГТС).

Розпочалася друга російсько-українська газова війна². 6 січня 2009 р. Російська Федерація взагалі припинила подачу природного газу. Як свідчив В. Ющенко, «у ці дні, до 10 січня 2009 р. проводились переговори з представниками урядів європейських держав, однак ніяких позитивних результатів це не дало. У цей час російська сторона намагалася звинуватити Україну в тому, що нібито НАК «Нафтогаз України» не виконує своїх домовленостей щодо транзиту російського природного газу територією України до країн Європи» [30]. На цей час в українських сховищах знаходилося приблизно 27 млрд куб. метрів газу. На думку тогочасних вітчизняних фахівців, його мало б вистачити для забезпечення потреб споживачів України приблизно до кінця квітня 2009 р. Саме цей факт сподівався використати В. Ющенко за певні тактичні можливості у веденні переговорів щодо зменшення ціни на газ та досягнення вигідніших умов для транзиту російського газу до країн Європи. Тим часом 13–14 січня 2009 р. відбувся зрив двох спроб відновлення постачання газу в Європу. «Газпром» зазначав, що маршрут, який влаштував Україну, неможливо використовувати без контракту на газ для України³.

Президент України мав намір скликати з цього приводу Міжнародну конференцію у Празі, проте через тиск Кремля її було погоджено провести у Москві. Проте, у ній не мало брати участі керівництво ЄС, а лише експерти, відтак В. Ющенко вважав, що й прем'єр-міністр Ю. Тимошенко також мала відмовитися від участі у цих перемовинах на користь експертів НАК «Нафтогазу України». Утім, після того, як 16 січня до Ю. Тимошенко зателефонував прем'єр-міністр РФ В. Путін, вона вже 17 січня вилетіла до Москви⁴ і, без відома президента України та без погодження з профільними міністерствами, «віч-на-віч» з В. Путіним одноосібно почала вирішувати газові питання з Росією [14]. Перед відльотом до столиці РФ прем'єр-міністр Ю. Тимошенко вранці 19 січня затвердила директиви делегації НАК «Нафтогаз України» для проведення переговорів на поставку та транзит природного газу у 2009–2019 рр. У підсумку, 19 січня 2009 р. були укладені газові контракти між НАК «Нафтогаз України» та ВАТ «Газпром» щодо купівлі-продажу природного газу за базовою ціною у 450 дол. США та ставкою на транзит у 1,7 доларів США, яку від України підписав О. Дубина.

Насправді ж О. Дубина практично був усунений від продовження переговорів і поставлений перед тиском й перед фактом. Крім того, 19 січня газове питання розглядалося урядом України лише після

² За усі роки, починаючи з 2005 по 2008 рр., ціна на газ піднялася у 3,5 рази, а ціна на транзит – усього на 40%.

³ У ці дні, як заявляв народний депутат Ю. Бойко, Україна знаходилася на межі техногенної катастрофи через низький тиск в українській газотранспортній системі. «Газотранспортна система в Україні має смінь 1 млрд кубометрів газу, це 360 км мереж, в яких підтримується робочий тиск у 75 атмосфер, це той тиск, при якому газотранспортна система безперерійно працює, – аргументував він. – Разом з тим, зараз у мережі знаходиться 850 млн кубометрів газу, оскільки 150 млн вже відібрано і, відповідно, тиск критично впаде» [27].

⁴ На той момент російська сторона чітко сформулювала умови на яких газова криза могла бути розв'язана: продажна ціна газу 450 дол. США; розмір ставки сплати за транзит мав би бути незмінним; погашення боргу «РосУкрЕнерго» в розмірі 1,7 млрд дол. США тощо.

обіду, проте умови, запропоновані Ю. Тимошенко у вищезгаданих директивах і представлені першим віце-прем'єр-міністром О. Турчиновим, не були підтримані Кабінетом міністрів. Власне, саму директиву навіть президент України зміг побачити лише за кілька днів, у перебіг же умов перемовин між Ю. Тимошенко та В. Путіним від 17 січня В. Ющенко й взагалі посвячено не було, а щодо умов контрактів від 19 січня та додатків до них президент не міг витребувати у прем'єр-міністра навіть через офіційні запити, що робило неможливим проведення їх аналізу президентськими експертами. Так Україна отримала новий газовий контракт з Росією, й пристрасті у взаєминах двох держав на певний час вщухли.

Протеколи 23 березня 2009 р. у Брюсселі, на конференції щодо фінансування модернізації ГТС України, Євросоюз домігся відокремлення повноважень «Нафтогазу України» від газового транзиту, що не влаштувало Російську Федерацію, Кремль доволі агресивно висловив своє незадоволення¹. Тож із квітня 2009 р. на порядок денний українсько-російських стосунків знову вийшло газове питання. Зокрема уточнення потребувала декларація про модернізацію української ГТС. З цією метою наприкінці квітня й відбувся візит до Москви голови українського уряду Ю. Тимошенко.

Українська сторона наполягала на зменшенні обсягів закупівлі газу і навіть заявила про готовність підтримати вступ Росії до СОТ [16]. У зв'язку з тим, що на зустрічі глав урядів країн СНД в Астані 22 травня прем'єр-міністрів України не вдалося домовитися про оплату закачування газу у сховища на зиму [17]. Тоді Київ звернувся по допомогу до Заходу і на саміті ЄС, що відбувався протягом 18–19 червня, закликав надати йому термінову позику на закупівлю газу в РФ, проте вже 21 червня на саміті ЄС–США з питань енергетичної безпеки у Відні, Європейський Союз відмовив Україні у кредиті на закачування газу у сховища. Умовою ж надання кредиту «Нафтогазу України» Європейська Комісія назвала проведення

¹ Тим часом з другої половини січня 2009 р. активізувався західний вектор української дипломатії, який зумовлювався як сформуванням нової державної адміністрації в США після інавгурації президента Б. Обами, так і прагненням європейських сусідів України розібратися у статтях і засадах нових газових контрактів Києва та Москви. Так, 28 січня до столиці України відбувся візит міністра у справах міжнародної безпеки та оборони Великої Британії Е. Тейлор, під час якого знов було порушено питання щодо вступу України до НАТО. Того ж дня у Вроцлаві президент України В. Ющенко, президент Польщі Л. Качинський та чеський прем'єр-міністр М. Тополянеко обговорили енергетичні питання та проблеми економічної кризи. 5 лютого, під час засідання «Україна – Трійка ЄС» у Празі, Україна запропонувала партнерам виробити єдину енергетичну стратегію, а 8 лютого у Мюнхені прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко обговорила наслідки українсько-російської газової війни з віце-президентом США Дж. Байденом. Проблеми економічної кризи розглядалися й у Києві під час перемовин Ю. Тимошенко з віце-президентом Європейської комісії Г. Ферхойгеном (16–18 лютого 2009 р.). На них прем'єр-міністр України закликала Євросоюз купувати для України «технічний газ». Зі свого боку президент В. Ющенко під час свого візиту до Брюсселя (18–19 березня) висловив готовність України приєднатися до Європейської енергетичної хартії. На саміті ж Європейського Союзу, що був присвячений фінансуванню «Східного партнерства» й відбувався 19–20 березня 2009 р., на його реалізацію було затверджено суму у 60 млн євро [15].

структурної реформи у газовій сфері [18]. На відсутності в Україні реформ було наголошено й під час тривання в середині липня у Брюсселі XII раунду² переговорів між Україною та Євросоюзом стосовно укладення угоди про асоціацію [19]. Коли ж невіршеність проблеми надто затягнулася, фактично за місяць до настання календарної зими, президент В. Ющенко 2 листопада 2009 р. зажадав від уряду Ю. Тимошенко перегляду газової угоди з Росією.

Тим часом, поки у Москві відбувалися українсько-російські консультації на рівні заступників глав зовнішньополітичних відомств із проблем європейської безпеки, Росія та Євросоюз 16 листопада підписали Меморандум про механізм раннього попередження у випадку зриву постачання газу. За кілька днів (19 листопада 2009 р.) під час зустрічі в Ялті прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко та голови російського уряду В. Путіна, російська сторона підтвердила, що не буде штрафувати Україну за недобір обсягів газу, які передбачалися контрактом [23], а за місяць стало відомо, що ціна на газ для України у 2010 р. перевищить 300 дол. США за тисячу кубометрів [24].

Слід констатувати і те, що кожного разу, паралельно з газовим диктатом і шантажем, Кремль традиційно підіймає «пакетом» низку геополітичних та військово-політичних вимог, як то: обмеження щодо співпраці з ЄС, недопущення здобуття ПДЧ щодо НАТО, переваги для власних товарів у торговельних зносинах, посилення проникнення власного квазідержавного капіталу до всіх сфер життєдіяльності України, «захист» російської мови та, звісно ж, зміцнення свого військового плацдарму на Кримському півострові й у м. Севастополі, а отже, й розширення та поглиблення присутності на українській території Чорноморського флоту РФ, контингент якого включав у себе не лише кораблі, а й об'єкти та засоби ведення також і наземної, повітряної та протиповітряної війни тощо.

Тож синхронно із висуненням Україні нових вимог в енергетичній сфері, Кремль традиційно порушив і питання військово-політичні. Зокрема на початку квітня 2009 р., під час консультацій МЗС України та Росії щодо Чорноморського флоту, які відбувалися у Москві, Російська Федерація зажадала розміщення на своїй базі додаткових човнів військового підводного флоту, з чим не погоджувалася українська делегація. Протиріччя посилювалися й у червні під час чергового раунду консультацій. Українська сторона, не маючи точних відомостей про кількість та оснащення російського військово-морського контингенту на її території, наполягала на інвентаризації Чорноморського флоту, російська ж – на заміні військових кораблів. Проблемними були також і питання дій Чорноморського флоту у кризових ситуаціях та виплат до пенсійного фонду.

Водночас у червні в Москві безрезультатно закінчився й XXXI раунд українсько-російських переговорів щодо демаркації морських кордонів, під час якого СБУ наполягала, зокрема, аби до 13 грудня

² 25 листопада 2009 р. у Брюсселі в рамках підсумків XIV раунду переговорів між Україною та ЄС стосовно укладання угоди про асоціацію сторони знову засвідчили, що угода до підписання не готова.

2009 р. співробітники ФСБ залишили Чорноморський флот. Більше того, Росія продовжувала ігнорувати умови перебування свого флоту та не дотримувалася двосторонніх домовленостей щодо функціонування своєї військово-морської бази на Кримському півострові. Так, наприклад, 23 липня МЗС України оприлюднило протест Росії у зв'язку з перевезеннями ракет Чорноморського флоту на територію України [20], а 18 серпня українське зовнішньополітичне відомство було змушене заявити Росії чергову ноту протесту тепер уже із звинуваченнями на адресу її Чорноморського флоту у порушенні екології бухти Севастополя [21].

Складалося враження, що кремлівська верхівка та військове командування РФ цілеспрямовано виявляли зневагу до державного суверенітету України, демонструючи власну безкарність, й принизливими випадками своєї пропаганди та поведінкою російських збройних сил у Криму, ніби провокуючи українське політичне керівництво на відкритий військово-політичний конфлікт, прагли таким чином розв'язати повноцінну війну між Україною і Росією із далекоглядними геополітичними намірами та наслідками. Інакше як можна розцінювати, на додачу до вищевказаних та інших рецидивів, зухвале й образливе звернення президента Росії Д. Медведєва до президента України В. Ющенка через Інтернет (!) 11 серпня 2009 р. із критикою нібито антиросійського курсу України та з оголошенням про відмову направити посла РФ до Києва¹.

Зрештою напругу певною мірою вдалося пригасити дипломатичними шляхами у середині осені 2009-го. Тоді, протягом 6–7 жовтня у Харкові відбулися переговори міністра закордонних справ Російської Федерації С. Лаврова та в. о. міністра закордонних справ України В. Хандогія, на яких обговорювалися питання регіональної та прикордонної співпраці. Тоді ж, до речі, Росія зробила першу спробу на практиці, але завуальовано, втілити свої плани розчленування України зі східних її регіонів політико-економічними методами та засобом «узакононого» міжнародного проекту, зокрема через пропозицію сформування з Луганської та Ростовської областей так званого «Єврорегіону Донбас» [39].

За кілька днів, 9 жовтня, Верховна Рада затвердила новим міністром закордонних справ України П. Порошенка, який одразу ж запевнив, що Росія є важливим стратегічним партнером України [22]. Незабаром, 23 жовтня, П. Порошенко обговорюватиме проблеми нормалізації українсько-російських відносин у Москві та запевнить керівництво Російської Федерації, що Україна не переглядатиме угоду про умови базування Чорноморського флоту Росії у Криму. Натомість російська сторона заявила, що не має наміру і не скорочуватиме свій Чорноморський флот на півострові, а й надалі розвиватиме інфраструктуру його базування. Ці ж принципи було закріплено згодом 28–29 жовтня 2009 р. й у Києві під час російсько-українських консультацій з питань функціонування Чорноморського флоту за кризових умов. Тож Російська Федерація знову досягла бажаного й не лише домоглася де-факто

продлонгації розташування своєї військово-морської бази на території України, але й примусила Київ до чергового компромісу на свою користь. Отже, не дивно, що коли під час перебування делегації МЗС України у Мюнхені (5–7 лютого 2010 р.), відбулася робоча зустріч міністрів закордонних справ України П. Порошенка та Російської Федерації С. Лаврова, останній від імені своєї держави елементарно попередив Україну, а по суті просто поставив перед фактом, що Росія збирається до 2015 р. посилити бойову потугу свого Чорноморського флоту у Криму.

Між тим, у 2009 р. напередодні 15-ї річниці Будапештського меморандуму в українському парламенті та експертному середовищі відбувалася дискусія щодо необхідності ратифікації Меморандуму [1, с. 366–378], надання йому статусу політико-правового документа або прийняття іншого документа «зобов'язуючого характеру з гарантування безпеки України». У квітні 2009 р. голова Верховної Ради В. Литвин виступив за надання Будапештському меморандуму щодо гарантій безпеки України статусу «політико-правового документу». За словами В. Литвина, необхідно, щоб цей документ був підписаний «на офіційному рівні й ратифікований парламентами відповідних країн для того, щоб ці гарантії не лише були задекларовані, а щоб вони виконувалися» [28]. Він переконував, що Україна повинна принциповіше ставитися до виконання відповідних гарантій. Водночас В. Литвин вважав, що прийняття «такого документа зобов'язуючого характеру щодо гарантування безпеки України зніме проблему щодо НАТО» [28].

27 серпня 2009 р. Тернопільська облрада ухвалила заяву до президента України, прем'єр-міністра України, спікера Верховної Ради та Посольства РФ в Україні у зв'язку зі зверненням президента Російської Федерації до президента України. «Ми, депутати Тернопільської обласної ради, висловлюємо глибоке обурення зверненням Президента Росії Дмитра Медведєва на адресу української влади з безпідставними звинуваченнями. Це прояв неповаги до української нації та інформаційна підготовка московської експансії в Україну напередодні президентських виборів», – йшлося у зверненні [34]. Депутати заявляли, що «в протистоянні з Москвою Україна не почула жодного рішучого слова на свою підтримку з боку інших держав-гарантів: США і Великобританії», а також, що ці держави жодного разу не відреагували на погрози, економічний та інформаційний тиск на Україну з боку Кремля [34]. У зв'язку з цим Тернопільська облрада вимагала від влади України заявити про розірвання Будапештського меморандуму 1994 р., відновити ядерний статус України, припинити участь України в ЄОП, вийти з СНД, а також вивести російські війська з Криму тощо. Крім того, депутати також вимагали, аби Служба безпеки України негайно здійснила перевірку вищих посадових осіб України та керівництва політичних сил на причетність до співпраці зі спецслужбами РФ. 1 вересня 2009 р. ідею перегляду Будапештського меморандуму неофіційно підтримав й президент В. Ющенко під час візиту до Чернівців. «Ці договори, які ми підписували 15 років тому, потрібно замінити двосторонніми договорами з країнами-гарантами», – зазначив президент і додав, що із США такий договір уже підписано [42]. Зміст додаткових

¹ Указ про призначення М. Зурабова послом Росії в Україні було підписано президентом РФ 13 серпня 2009 р., проте при цьому не було визначено дати вручення ним вірчих грамот.

гарантій, які Україна хотіла б отримати від держав, що підписали Будапештський меморандум, В. Ющенко не деталізував, але підкреслив, що найкращим варіантом для Києва було б приєднання до системи колективної безпеки. Утім, далі слів справа так і не пішла.

У вересні 2009 р. екс-секретар РНБО України В. Горбулін і доктор політичних наук О. Литвиненко наголосили, що Україні варто скликати міжнародну конференцію для підготовки договору про гарантії безпеки та заміни Будапештського меморандуму. «До участі у конференції варто запросити всі держави-гаранти, а саме – США, РФ, КНР, Францію, Великобританію, а також інші впливові держави, насамперед Німеччину», – зазначали фахівці [41]. Вони наполягали на необхідності трансформування Меморандуму в багатосторонній юридично зобов'язуючий міжнародний договір [29]. Проте, розмови так і залишилися розмовами, й на практиці жодних трансформацій не відбулося, перш за все, вочевидь, через і відсутність політичної волі серед керівництва України, насамперед, президента України В. Ющенка.

Тим не менш, слід визнати, що сьогодні більшість експертів у безпековій галузі схиляються до думки, згідно з якою Будапештський меморандум необхідно було трансформувати в юридично обов'язковий договір із чітким механізмом реалізації його положень, позаяк він виявився нездатним гарантувати територіальну цілісність та безпеку України. Це завдання могло б бути імplementовано на двосторонній основі: шляхом укладення угод про гарантії безпеки на кшталт договорів, підписаних між США й такими державами, як Ізраїль, Корея та Японія. Зокрема, Україна могла б юридично закріпити ці домовленості з державами-гарантами своєї безпеки за Будапештським меморандумом (США, Великою Британією, Францією та Китаєм) як у багатосторонньому форматі, так і окремо на двосторонньому рівні. До такого договору можна було б внести й положення щодо різноманітних технічних питань, пов'язаних із безпекою, механізму гарантування безпосередньо безпеки України, а також глобальної та європейської систем безпеки.

Проте українські політики й надалі продовжували нехтувати питаннями національної безпеки й виробленням її реалістичної стратегії. Таку закономірність відзначив і новий посол США в Україні Дж. Теффт, який, спостерігаючи за виборчими перегонами 2010 р., надіслав з Києва до Вашингтона таємний звіт під заголовком «Україна: Питанням безпеки в перебігу виборчої кампанії надається мало уваги» [35]. Американський посол з подивом зазначив, що, «на відміну від виборів 2004 року, питання національної безпеки та оборони практично не підіймаються у перебігу президентської кампанії. Українці сфокусовані на економічній кризі й можливих перестановках у великій політиці країни після виборів. Усі кандидати підтримують перехід до професійної армії, відмові від обов'язкового призиву [до армії]. ...Деякі кандидати заявили, що традиційні європейські структури жили себе» [35].

Дж. Теффт зауважував, наприклад, що хоча й президент В. Ющенко постійно підкреслював стратегічні питання і питання зовнішньої політики у своїх публічних виступах, проте протягом виборів

представляв питання національної безпеки здебільшого у світлі економіки і соціальної безпеки. Питання ж національної безпеки, оборони і стабільності в регіоні, як правило, обговорювалися тільки у загальних рисах й не ставали предметом публічних обговорень. На фоні загальної нестабільності питань безпеки в Європі, включно із воскреслими політичними амбіціями Росії, увага кандидатів до оборони й до безпекових концепцій була критичною, ніхто не говорив про них саме у той час, коли вони важили понад усе. Американський посол констатував, що до останнього дня виборів питання зовнішньої політики і політики безпеки рідко звучали у пресі, але передбачав, що у 2010 р., швидше за все, означиться зсув з курсу довготермінової стратегічної орієнтації, що був започаткований В. Ющенко у 2005 році. «У тих випадках, – резюмував Дж. Теффт, – коли кандидати все ж прогнозували стратегічне майбутнє України, вони робили опертя на досягнення прийнятної для Москви подоби компромісу» [35]. Тож у новий, 2010 рік, Україна увійшла під сурми передвиборчої лихоманки й з перманентним відчуттям посилення російських впливів та політичного реваншу В. Януковича після ганебної поразки внаслідок Помаранчевої революції у 2004 році.

3 першого ж дня 2010 року Росія, Білорусь та Казахстан взялися до створення Митного союзу, що в перспективі означало новий сегмент тиску на Україну та ще одне підросійське наддержавне утворення, до якого її намагатимуться втягнути вже випробуваними раніше Кремлем засобами чи то шантажу, чи то примусу.

Тим не менш, офіційний Київ почав демонструвати потепління стосунків із Москвою. 20 січня голова Комітету у закордонних справах Верховної Ради України О. Білорус провів переговори з делегацією Комітету у справах СНД¹ Ради Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації. 25 січня 2010 р. до Києва прибув посол РФ в Україні М. Зурабов, який вже 5 лютого мав «конструктивні» перемовини з кандидатом на посаду президента України В. Януковичем, що був лідером проросійської «Партії регіонів». Тоді ж у Київ надійшла звістка, що «Газпром» підтвердив сплату Україною за спожитий у січні 2010 р. газ [25].

Співпраця України з НАТО була практично замороженою й «діяла», як правило, лише на папері, передусім, з вини президента В. Ющенка. Затвердження ним 6 лютого 2010 р. плану співробітництва з НАТО на 2010 р. [25] було здійснене, так би мовити, «для годиться», швидше для проформи² аби хоч якоюсь мірою відіблити заплямоване популізмом, бездіяльністю, корупцією та скочуванням до проросійських позицій реноме особи В. Ющенка й, зрештою, його чим далі неприхованою підтримкою кандидатури кремлівської маріонетки (В. Януковича) у президентських перегонах.

Захмарний рейтинг В. Ющенка за час президентського терміну скотився до маргінального рівня, в у першому виборчому турі в січні 2010 р. діючий президент здобув лише 5,45% голосів виборців. Утім, це й не дивно, адже згідно із статистикою ООН за 2009 р., громадяни України збідніли на 10%, а за межею бідності перебували 78%

¹ У цей час, наприклад, 22 січня 2010 р. Грузія остаточно виїшла з СНД.

² Президент В. Ющенко затвердив план співробітництва з НАТО на 2010 рік 6 лютого 2010 р.

українських громадян [26], падіння ж ВВП склало 14,8% – найглибше у світі, порівняно із 210 державами¹.

14 лютого 2010 р. ЦВК оголосила офіційні результати виборів президента України, згідно з якими лідер Партії регіонів В. Янукович переміг і став наступним президентом України.

За час президентської каденції В. Ющенко не лише було пушено вітром можливості кардинальних реформ в державі та втрачено європейські перспективи, виголошено закладені у 2004–2005 рр. політичні дивіденди щодо здобуття ПДЧ (або вступу) до НАТО та поступово здано українські геополітичні й економічні інтереси Росії, а ще й було розхитано внутрішнє становище українського суспільства, розбалансовано усі гілки державно–політичної влади та загнано у глибоку кризу вітчизняне народне господарство.

Відтак, історія виявила, що насправді у президента України В. Ющенко не було реального плану реформ у державі, його міжнародна політика обмежувалася гучними заявами, які не мали під собою обумовленого ґрунту та виваженого дієвого плану втілення, а прозахідна риторика на справах поволі капітулювала перед проросійською реальністю та політичною й особистою неспроможністю В. Ющенко до рішучих і доленосних перетворень як у внутрішній, так і у зовнішній політиці держави Україна.

Список використаних джерел

1. Гай–Нижник П. П. Будапештський меморандум: передумови і наслідки (не)гарантії національної безпеки України // Гілея. – 2016. – Вип. 114 (№11).
2. Гай–Нижник П. П. Загострення навколо острова Коса Тузла 2003 р. як складова геостратегічної операції Російської Федерації щодо оволодіння акваторією Азовського моря та окупації–анексії Криму // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. – Вип. 6. – Херсон, 2017.
3. Гай–Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. – К.: «МП Леся», 2017.
4. Голос України. – 2008. – 28 лютого.
5. Голос України. – 2008. – 12 травня.
6. Голос України. – 2008. – 22 травня.
7. Голос України. – 2008. – 7 червня.
8. Голос України. – 2008. – 23 липня.
9. Голос України. – 2008. – 10 жовтня.
10. Голос України. – 2008. – 25 вересня.
11. Голос України. – 2008. – 15 листопада.
12. Голос України. – 2008. – 13 грудня.
13. Голос України. – 2008. – 31 грудня.
14. Голос України. – 2009. – 17 січня.
15. Голос України. – 2009. – 24 березня.

¹ Рівень перерозподілу ВВП через бюджет і позабюджетні фонди був досить високим: питома вага доходів зведеного бюджету разом із доходами позабюджетних фондів у ВВП склала у 2009 р. 42,4%. Усе це свідчило про високе фіскальне навантаження на бізнес. За останні два роки (2008–2009 рр.) номінальний обсяг державного прямого й гарантованого боргу зріс у 3,6 рази – до 34,6% ВВП. Дефіцит сектору державних фінансів (з урахуванням рекапіталізації банків, невідшкодованого ПДВ тощо) сягнув у 2009 р. 11,5% ВВП. Обсяг фіскальних операцій, що виконувався підприємствами реального сектора, залишався також значним: за оцінками МВФ, дефіцит фінансових коштів тільки НАК «Нафтогаз» у 2009 р. склав 2,5% ВВП. Слабким було й управління державним боргом. Значна частка зовнішніх зобов'язань (66,8%) у сукупному державному боргу робила його уразливим до валютних коливань, а велика частка гарантованого державного боргу (28,4%) створювала ризик зростання урядових зобов'язань.

16. Голос України. – 2009. – 30 квітня.
17. Голос України. – 2009. – 23 травня.
18. Голос України. – 2009. – 1 липня.
19. Голос України. – 2009. – 16 липня.
20. Голос України. – 2009. – 23 липня.
21. Голос України. – 2009. – 18 серпня.
22. Голос України. – 2009. – 10 жовтня.
23. Голос України. – 2009. – 21 листопада.
24. Голос України. – 2009. – 18 грудня.
25. Голос України. – 2010. – 6 лютого.
26. Голос України. – 2010. – 10 квітня.
27. Економічна правда. – 2009. – 15 січня.
28. Литвин хоче, щоб Будапештський меморандум був ратифікований країнами–учасниками // NewsRu.ua. – 2009. – 15 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/15apr2009/memor.html>.
29. Литвиненко О., Горбулін В. Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики та загрози // Дзеркало тижня. – 2009. – №43.
30. Протокол допиту колишнього президента України В. Ющенко від 26 квітня 2011 р. у справі Ю. Тимошенко // Павло Гай–Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2011\(04\)26.protokol_dopytu.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2011(04)26.protokol_dopytu.php).
31. Святун О., Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї // Віче. – 2014. – №20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4405/>.
32. Стенограма виступів кандидатів у президенти України В. Януковича та В. Ющенко під час теледебатів на телеканалі «Інтер» (16 листопада 2004 р.) // Павло Гай–Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004\(11\)16.teledebaty.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004(11)16.teledebaty.php).
33. Таємна дипломатична депеша посла США в Україні В. Тейлора: «Україна: Фірташ розповідає про себе американському уряду» (10 грудня 2008 р.) // Wikileaks // Павло Гай–Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2008\(12\)10.Taylor.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2008(12)10.Taylor.php).
34. Тернопільська облрада вимагає розірвати Будапештський меморандум // Корреспондент.net. – 2009. – 28 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/948837-ternopilska-oblrada-vimagae-rozirvati-budapeshtskij-memorandum>.
35. Теффт Дж. Україна: Питанням безпеки в перебігу виборчої кампанії надається мало уваги (січень 2010 р.) // Павло Гай–Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2009.Tefft.php>.
36. Трансформація національних концепцій безпеки як відповідь на нові глобальні та регіональні виклики і загрози: досвід України та НАТО: зб. міжнар. конф. – К.: НІСД, 2012.
37. Урядовий кур'єр. – 2008. – 23 лютого.
38. Урядовий кур'єр. – 2008. – 5 березня.
39. Урядовий кур'єр. – 2009. – 9 жовтня.
40. Хартія Україна–США про стратегічне партнерство, 19 грудня 2008 року // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=840_140.
41. Що таке Будапештський меморандум і чому він нам не допоможе // Преса України. – 2014. – 2 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uapress.info/uk/news/show/17656/>.
42. Ющенко готовий повернути Україні ядерний статус // Обозреватель. – 2009. – 1 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2009/9/1/213049.htm>.
43. Joint Statement by President George W. Bush and President Viktor Yushchenko / A New Century Agenda for the Ukrainian–American Strategic Partnership, April 4, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://georgewebush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2005/04/20050404-1.html>.

References

1. Hai–Nyzhnyk P. P. Budapeshtskiy memorandum: peredumovy i naslidky (ne)harantii natsionalnoi bezpeky Ukrainy // Gileia. – 2016. – Vyp.114 (№11).
2. Hai–Nyzhnyk P. P. Zahostrennia navkolo ostrova Kosa Tuzla 2003 r. yak skladova heostratichnoi operatsii Rosiiskoi Federatsii shchodo ovobodinnia akvatorieiu Azovskoho moria ta okupatsii–

aneksii Krymu // Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry: zbirka naukovykh prats. – Vyp.6. – Kherson, 2017.

3. Hai–Nyzhnyk P. P. Rosiia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymsu do viiny na pohlynnannia ta sprobny znyshchennia. – K.: «MP Lesia», 2017.

4. Holos Ukrainy. – 2008. – 28 liutoho.

5. Holos Ukrainy. – 2008. – 12 travnia.

6. Holos Ukrainy. – 2008. – 22 travnia.

7. Holos Ukrainy. – 2008. – 7 chervnia.

8. Holos Ukrainy. – 2008. – 23 lypnia.

9. Holos Ukrainy. – 2008. – 10 zhovtnia.

10. Holos Ukrainy. – 2008. – 25 veresnia.

11. Holos Ukrainy. – 2008. – 15 lystopada.

12. Holos Ukrainy. – 2008. – 13 hrudnia.

13. Holos Ukrainy. – 2008. – 31 hrudnia.

14. Holos Ukrainy. – 2009. – 17 sichnia.

15. Holos Ukrainy. – 2009. – 24 bereznia.

16. Holos Ukrainy. – 2009. – 30 kvitnia.

17. Holos Ukrainy. – 2009. – 23 travnia.

18. Holos Ukrainy. – 2009. – 1 lypnia.

19. Holos Ukrainy. – 2009. – 16 lypnia.

20. Holos Ukrainy. – 2009. – 23 lypnia.

21. Holos Ukrainy. – 2009. – 18 serpnia.

22. Holos Ukrainy. – 2009. – 10 zhovtnia.

23. Holos Ukrainy. – 2009. – 21 lystopada.

24. Holos Ukrainy. – 2009. – 18 hrudnia.

25. Holos Ukrainy. – 2010. – 6 liutoho.

26. Holos Ukrainy. – 2010. – 10 kvitnia.

27. Ekonomichna pravda. – 2009. – 15 sichnia.

28. Lytvyn khoche, shchob Budapeshtskiy memorandum buv ratyfikovany krainamy–uchasnytsiamy // NewsRu.ua. – 2009. – 15 kvitnia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/15apr2009/memor.html>.

29. Lytvynenko O., Horbulin V. Yevropeiska bezpeka: mozhlyvyi shliakh poslabty vyklyky ta zahrozy // Dzerkalo tyzhnia. – 2009. – №43.

30. Protokol dopytu kolyshnoho prezidenta Ukrainy V. Yushchenka vid 26 kvitnia 2011 r. u spravi Yu. Tymoshenko // Pavlo Hai–Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.hai–nyzhnyk.in.ua/doc2/2011\(04\)26.protocol_dopytu.php](http://www.hai–nyzhnyk.in.ua/doc2/2011(04)26.protocol_dopytu.php).

31. Sviatun O., Sviatun O. Budapeshtskiy memorandum ta yoho spivvidnoshennia z Dohovorom pro nerozpozviudzhennia yadernoi zbroi // Viche. – 2014. – №20. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/4405/>.

32. Stenohrama vystupiv kandydativ u prezypydy Ukrainy V. Yanukovycha ta V. Yushchenka pid chas teledbativ na telekanali «Inter» (16 lystopada 2004 r.) // Pavlo Hai–Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.hai–nyzhnyk.in.ua/doc2/2004\(11\)16.teledebaty.php](http://www.hai–nyzhnyk.in.ua/doc2/2004(11)16.teledebaty.php).

33. Taiemna dyplomatychna depesha posla posla SShA v Ukraini V. Teitora: «Ukraina: Firtash rozpovidaie pro sebe amerykanskomu uriadovi» (10 hrudnia 2008 r.) Wikileaks // Pavlo Hai–Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.hai–nyzhnyk.in.ua/doc2/2008\(12\)10.Taylor.php](http://www.hai–nyzhnyk.in.ua/doc2/2008(12)10.Taylor.php).

34. Ternopil'ska obrada vymahaie rozirvaty Budapeshtskiy memorandum // Korrespondent.net. – 2009. – 28 serpnia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/948837–ternopil'ska–obrada–vimahaie–rozirvati–budapeshtskij–memorandum>.

35. Tefft Dzh. Ukraina: Pytanniam bezpeky v perebihu vyborchoi kampanii nadaietsia malo uvahy (sichen 2010 r.) // Pavlo Hai–Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.hai–nyzhnyk.in.ua/doc2/2009.Tefft.php>.

36. Transformatsiia natsionalnykh kontseptsii bezpeky yak vidpovid na novi hlobalni ta rehionalni vyklyky i zahrozy: dosvid Ukrainy ta NATO: zb. mizhnar. konf. – K.: NISD, 2012.

37. Uriadovyi kurier. – 2008. – 23 liutoho.

38. Uriadovyi kurier. – 2008. – 5 bereznia.

39. Uriadovyi kurier. – 2009. – 9 zhovtnia.

40. Khartiia Ukraina–SShA pro stratehichne partnerstvo, 19 hrudnia 2008 roku // Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=840_140.

41. Shcho take Budapeshtskiy memorandum i chomu vin nam ne dopomozhe // Presa Ukrainy. – 2014. – 2 bereznia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://uapress.info/uk/news/show/17656/>.

42. Yushchenko hotovy povernuty Ukraini yadernyi status // Obozrevatel. – 2009. – 1 veresnia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://obozrevatel.com/news/2009/9/1/213049.htm>.

43. Joint Statement by President George W. Bush and President Viktor Yushchenko / A New Century Agenda for the Ukrainian–American Strategic Partnership, April 4, 2005 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://georgewbush–whitehouse.archives.gov/news/releases/2005/04/20050404–1.html>.

Hai–Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies at the Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Ukrainian–Russian intergovernmental relations under the presidency of V. Yushchenko (2004–2010): a view from the recent past

Covered Ukrainian–Russian intergovernmental and diplomatic relations during the presidency in Ukraine V. Yushchenko (2004–2010). The political and diplomatic efforts of the President, Prime Minister and the Ministry of Foreign Affairs in the interstate relations between Ukraine and the Russian Federation in the fields of geopolitics, energy, economics and military cooperation, in particular regarding the conditions of the Black Sea Fleet's stay in the Crimea, are analyzed.

Keywords: history of diplomacy, Ukrainian–Russian relations, Yushchenko.

* * *

УДК 323.21:658

Деревінський В. Ф.,

професор, доктор історичних наук,
професор кафедри політичних наук, Київський
національний університет будівництва і архітектури
(Україна, Київ), vasyldr@ukr.net

ПИТАННЯ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ ЯК ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ

Звернута увага на актуальне в даний час для української держави та її громадян питання енергоефективності та енергозбереження. Вбачаючи суттєвий вплив запровадження енергозберігаючих технологій для національної консолідації української спільноти, в статті сфокусовані акценти на аналізі програмних документів партій щодо означеної проблеми. Методологічною основою дослідження послужив конкретно–історичний, порівняльний та історико–аналітичний методи. Використано принципи об'єктивності, історизму, багатофакторності. У висновках зазначено про важливість на сьогоднішньому етапі державотворення сформулювати концепцію консолідації українського суспільства. В партійних програмах ідеться про необхідність консолідації держави і громадян, однак не розроблено чітких механізмів цього. Основний акцент в процесі національної консолідації звернуто на гуманітарні та культурні чинники без врахування економічних.

Ключові слова: енергоефективність, енергозбереження, національна консолідація, партія, програма.

Останнім часом українське суспільство дедалі більше виявляє зацікавленість до питань енергоефективності та енергозбереження. Стрімко зростаючі тарифи на комунальні платежі змушують власників помешкань та підприємств задумуватись над механізмом зменшення витрат. Перед урядом країни також стоять завдання забезпечити постачання оптимальних за ціною і якістю енергоносіїв як і їх раціональне використання. Вартість та наявність енергоносіїв впливає на добробут громадян й національну безпеку держави. З огляду на це питання енергоефективності та енергозбереження є актуальною

темою для наукового аналізу і вироблення ефективних методик їх практичної реалізації. Потребує належного вивчення взаємозалежність впливу запровадження енергозберігаючих технологій на національну консолідацію українського суспільства.

Питання щодо значення енергоефективності для консолідації спільноти ще не набуло належного вивчення у науці, хоча дослідники аналізували окремі його аспекти, в основному в домені держуправління. О. Суходола вивчав енергоефективність у безпековому контексті [9], Г. Дмитренко – щодо стимулювання ОСББ [2]. Потрібно відмітити, що останнім часом з'явилися розвідки стосовно політики енергоефективності як чинника консолідації суспільства авторства С. Перегуди [4].

Зважаючи, що науковий пошук перебуває на підступах до осмислення концептуальних засад означеної теми підготовлена ця стаття. У ній зроблена спроба проаналізувати як в програмах сучасних українських партій та їхніх лідерів представлене розуміння рівня важливості енергозбереження для національної консолідації українського суспільства. Завданням статті є привернути увагу суспільства та науковців зокрема до цієї теми, а також поглибити її наукове вивчення.

Україна недавно пережила надскладні драматичні моменти пов'язані з загрозою національного суверенітету, територіальної цілісності, суспільної стабільності, небезпеки втрати перспективи розвитку. Ці виклики особливо загострили потребу вироблення концепції консолідації українського суспільства. Багато хто з українців усвідомив залежність розвитку різних держав від рівня національної консолідації спільноти.

Революція Гідності та російська інтервенція спричинились до зростання національної свідомості. Проте, на переконання заступника директора Національного інституту стратегічних досліджень Я. Жалило, експлуатація створеного хвилею консолідуючого патріотизму запаса міцності є обмеженою [3]. Тому варто не баритися із втіленням державної політики національної консолідації.

Національна консолідація виявляється у внутрішній єдності нації на основі спільних національних інтересів, цінностей та історичного минулого. Загальноприйнятні системні засадничі цінності як для офіційних інституцій, так і багатоманітного (чи мультикультурного) соціуму утверджується за умов існування єдиного інформаційного, соціокультурного та гуманітарного простору в державі. Витворення такого простору становить гарантією національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності.

Вироблення прагматичних перспективних стратегічних цілей і завдань, які становлять спільні національні інтереси є неодмінною ознакою утвердження і прогресу національного проекту. Тож, здійснення стратифікації на ближній і віддалений час найнагальніших цілей є вимогою часу.

Серед низки важливих завдань, які можуть увійти в групу першочергових національних інтересів можна означити енергозбереження. Енергетична політика одна з найважливіших складників національної безпеки України, від її ефективного провадження залежить збереження політичного і економічного суверенітету держави. На це впливає висока енергомісткість економіки, дефіцит енергоресурсів, особливо нафти

та газу, залежність від зовнішнього їх постачання, зношеність інфраструктури тощо... З 18,6 млрд. куб. м газу, який витрачається на потреби ЖКГ, за призначенням на опалення витрачається всього 7,2 млрд. куб. м. [4, с. 143]. З майже 7 млн. будинків, які є в країні, близько 80% з них потребують термомодернізації, кошти на яку ні в державі, ні у власників будинків немає. Це понад \$30 млрд.

Енергетичний потенціал України як енергодефіцитної держави незначний, натомість потенціал енергозбереження є вагомим, що дасть змогу за рахунок заходів технічного та структурного енергозбереження майже на 50% зменшити рівень енергоспоживання у 2030 році [1, с. 12].

За такої ситуації забезпечення енергоефективності країни стає одним з національних пріоритетів, який підпадає під поняття чинника національної консолідації. Ефективність політики енергозбереження, а відтак посилення економічної незалежності країни та покращення соціально-економічного становища населення, поліпшення його житлових умов та психологічного стану залежить від ініціативності окремих громадян, які об'єднанні на місцях в громади будуть вирішувати ці питання.

Важлива роль в цьому процесі покладається на державну владу, яка повинна задіяти механізми популяризації і підтримки запровадження енергозберігаючих технологій. Можуть долучитися до цієї справи релігійні організації, які на своєму рівні сприятимуть формуванню нових ціннісних основ суспільства.

Свою участь в національній консолідації української спільноти, на основі популяризації серед населення загальнооб'єднуючих ідей щодо громадської інтеграції заради спільного впровадження енергозберігаючих технологій неодмінно варто взяти українським політичним гравцям.

В програмах різних сучасних українських політичних партій спроектований той тип держави і суспільства за побудову якого вони ведуть політичну боротьбу. В більшості з них ідеться про розбудову можливої, могутньої, впливової української держави, яка гарантує непорушність прав і свобод своїх громадян та створює умови для забезпечення їхнього добробуту. Члени партій дедалі більше переймаються питаннями консолідації держави та інтеграції суспільства. Для цього пропонують зрозуміти існуючі і сформувані нагально необхідні нові цінності [7; 6]. Така ціннісна основа суспільства розглядається насамперед в домені єдиного національного гуманітарно-культурного простору.

Беззаперечно для витворення перспективного суспільства важливо забезпечити зв'язок сучасників із попередніми поколіннями, який добре забезпечується через певні культурні коди, історичну пам'ять, національні традиції, мову. Крім того, важливо виробити пріоритетні цілі розвитку країни для максимального її духовного і економічного піднесення. Проте економічні чинники консолідації спільноти в програмах сучасних українських політичних партій не мають такої чіткої наголошуваної артикуляції як культурно-гуманітарні. Фактично немає переліку нагальних цілей і завдань втілення «політики національного економічного прагматизму». Тому потрібно систематизувати з враху-

ванням нагальності терміну реалізації стратегічні національні інтереси, які працюватимуть на національну консолідацію українського суспільства. Розробити методологію їхньої реалізації.

Питанням енергоефективності та енергозбереження відводиться певне місце в програмах сучасних українських політичних партій. Не кожна партія вдається до його конкретизації, обмежившись окремим рядком, щось на кшталт важливості державної програми підвищення енергоефективності для економіки країни тощо [5]. Не розглядається енергозбереження як чинник консолідації української спільноти. Переважно ідеться про диверсифікацію постачання енергоносіїв, збільшення їх власного видобутку, зменшення їх споживання, або розвиток альтернативних джерел енергозабезпечення тощо.

З аналізу партійних документів випливає, що розробці питань пов'язаних з енергетичною безпекою країни тривалий час значна увага надається Всеукраїнським об'єднанням «Свобода». Члени «Свободи» пропонують ухвалити державну програму енергетичної незалежності України. В цьому контексті виходять з ініціативою розробити і впровадити державну програму стимулювання енергоощадних технологій, здійснювати інвестування в технології енергопостачання, що мають посприяти зменшенню енергетичних потреб держави та знизити ціни на комунальні послуги, що позитивно відіб'ється на соціальному кліматі в країні.

Деталізоване бачення впровадження енергозбереження в країні представлено в програмі «Радикальної партії Олега Ляшка», де крім іншого розписані методи стимулювання та примусу за неощадне використання енергоносіїв на рівні підприємств і окремих споживачів [8].

Підсумовуючи наголосимо про важливість на сьогоденному етапі державотворення сформувати концепцію консолідації українського суспільства. В партійних програмах ідеться про необхідність консолідації держави і громадян, однак не розроблено чітких механізмів цього. Переважно констатується потреба формування ціннісної орієнтації суспільства на основі історичної пам'яті, культурних традицій, мови. Незвернуто увага на те, що для підвищення ефективності процесу консолідації поряд із виробленням єдиного соціокультурного та гуманітарного простору країни варто задіювати також економічні чинники. Важливе місце серед них має посісти енергозбереження, що сприятиме посиленню національної безпеки країни, підвищенню рівня громадянської інтеграції, покращенню добробуту громадян. Популяризація енергозбереження може вплинути на зміну суспільної свідомості громадян в бік відповідального ставлення до своїх потреб, інтересів, оточуючих, навколишнього середовища. Зрозуміло, що для цього буде потрібний тривалий період історичного розвитку спільноти, однак колись його необхідно почати, щоб отримати омріяний поступ.

Список використаних джерел

1. Дзяна Г. О. Удосконалення механізмів реалізації державної політики у сфері енергозбереження України: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Г. О. Дзяна. – Л., 2008. – 21 с.

2. Дмитренко Г. В. Державне стимулювання населення, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків / Г. В. Дмитренко // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2015. – №4. – С.44–49.

3. Жалило Я. Війна, мир та економіка / Я. Жалило // Дзеркало тижня. – 2014. – 7 листопада.

4. Перегуда С. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності у житловому секторі: політичні аспекти / С. Перегуда // Наукові праці МАУП. – 2017. – Вип.1. – С.140–145.

5. Програма Народного фронту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nfront.org.ua/program>.

6. Програма партії «Удар» Віталія Кличка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://klichko.org/about/programma>.

7. Програма партії Блок Петра Порошенка «Солідарність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://solydarnist.org/?page_id=874.

8. Радикальна партія Олега Ляшка. Програма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politiko.ua/parties/program?id=74>.

9. Суходоля О. М. Енергоефективність економіки в контексті національної безпеки. – К.: НАДУ, 2006. – 400 с.

References

1. Dzjana G. O. Udoskonalennja mehanizmv realizacii' derzhavnoi' polityky u sferi energoberezhennja Ukrainy: avtoref. dys... kand. nauk z derzh. upr.: 25.00.02 / G. O. Dzjana. – L., 2008. – 21 s.

2. Dmytrenko G. V. Derzhavne stymuljuvannja naseleennja, ob'jednan' spivvlasnykiv bagatokvartyrnyh budynkiv / G. V. Dmytrenko // Visnyk Nacional'noi' akademii' derzhavnogo upravlinnja pry Prezidentovi Ukrainy. – 2015. – №4. – S.44–49.

3. Zhalylo Ja. Vijnja, myr ta ekonomika / Ja. Zhalylo // Dzerkalo tyzhnja. – 2014. – 7 lystopada.

4. Pereguda Je. Innovacijnyj potencial energoberezhennja ta energoefektyvnosti u zhytlovomu sektori: politychni aspekty / Je. Pereguda // Naukovi praci MAUP. – 2017. – Vyp.1. – S.140–145.

5. Programa Narodnogo frontu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://nfront.org.ua/program>.

6. Programa partii' «Udar» Vitalija Klychka [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://klichko.org/about/programma>.

7. Programa partii' Blok Petra Poroshenka «Solidarnist'» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://solydarnist.org/?page_id=874.

8. Radykal'na partija Olega Ljashka. Programa [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://politiko.ua/parties/program?id=74>.

9. Suhodolja O. M. Energoefektyvnist' ekonomiky v konteksti nacional'noi' bezpeky. – K.: NADU, 2006. – 400 s.

Derevynskyi V. F., professor, Doctor of Historical Sciences, Professor of chair of Political Science of Kyiv National University of Construction and Architecture, (Ukraine, Kyiv), vasyldr@ukr.net

Issues of energy efficiency and energy saving as factors of national consolidation in the program documents of modern Ukrainian parties

In the presented article attention is paid on relevant now for Ukrainian state and its citizens energy efficiency and energy saving issues. Considering the significant impact of the introduction of energy saving technologies for the national consolidation of the Ukrainian community, the article is devoted to the analysis of the party programs regarding the abovementioned problem. The methodological basis of study served a concrete historical, comparative, historical and analytical methods. Used principles of objectivity, historicism, multifactorial. In the conclusions states that at the present stage of state-building it is necessary to form the concept of the consolidation of Ukrainian society. In party programs talking about the need to consolidate the state and citizens however, it is not prescribed how to do it. The main emphasis in the process of national consolidation is on humanitarian and cultural factors without taking into account the economic ones.

Keywords: energy efficiency, energy saving, national consolidation, party, program.

УДК 328 ЄС:327.7:327.8

Горюнова Є. О.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та історії, Таврійський
національний університет ім. В. І. Вернадського
(Україна, Київ), evgeniagor@gmail.com

ПРОБЛЕМА АНЕКСІЇ КРИМУ В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПАРЛАМЕНТУ

Проаналізовано реакцію Європейського парламенту на анексію Криму Російською Федерацією в контексті зовнішньополітичної діяльності ключової інституції Євросоюзу. Зазначено, що Європарламент, який визначає напрямки та аспекти зовнішньої політики ЄС, займає послідовну позицію щодо кримської проблеми, не визнаючи російської анексії українського півострову. У прийнятих резолюціях євродепутати визнають Росію країною-окупантом, яка порушує права людини на півострові, жорстко переслідуючи тих, хто причасний до анексії півострову або порушення прав людини. Ці санкції є проявом спільної позиції ЄС щодо Росії, тому їх повинні реалізовувати усі національні уряди країн-членів. Скасування санкцій можливо тільки після повного відновлення суверенітету України над усією територією країни.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейський парламент, зовнішня політика, анексія, Крим, Російська Федерація, Україна.

Анексія українського Криму та гібридна війна, розв'язана Російською Федерацією на сході України, стали суттєвим випробуванням для Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗПБ). На відміну від національної держави, де зовнішня політика формується на рівні парламенту, голови держави або уряду, в ЄС ця проблематика зосереджена в наднаціональних інституціях – Раді ЄС, Єврокомісії, та Європарламенті.

Зовнішня політика ЄС як міжнародного актора є предметом вивчення багатьох фахівців, але особливості її реалізації наднаціональними інституціями вивчає вже й не таке широке коло політологів (Дж. Батера, Л. Ерклендс, Т. Даниельс, С. Блокманс, М. Стрежнева тощо). Кримський вектор у зовнішній політиці ЄС взагалі знаходиться поза увагою дослідників, що спонукає до наукових розробок цієї проблеми.

Мета статті – проаналізувати роль Європейського парламенту (ЄП) в формуванні зовнішньополітичного курсу в контексті російської анексії Криму.

Європейський парламент має досить широку автономію саме в міжнародних справах, що звільняє його від необхідності солідаризуватися з позицією виконавчих інституцій ЄС (Ради ЄС, Єврокомісії та, відповідно, Верховного представника з іноземних справ) [1]. Саме тому рішення Європарламенту у сфері зовнішніх відносин іноді йдуть на крок попереду інших інституцій ЄС. Зазначимо, що згідно Лісабонського договору, високий представник з іноземних справ повинен проводити консультації з ЄП щодо головних пріоритетів СЗПБ та інформувати Європарламент стосовно напрямків розвитку СЗПБ, приймаючи до уваги зауваження ЄП [2].

Однак, резолюції Європарламенту щодо зовнішніх справ часто мають характер політичних заяв, де зазначені позиції Європарламенту, на яких він згоден співпрацювати з іншими інституціями ЄС, або визначаються певні напрямки роботи для цих інституцій. До того ж резолюції ЄП, особливо якщо вони кардинальних для ЄС питань – порушення міжнародного

права або прав людини – стають певною «дорожньою мапою» для національних урядів в міжнародних справах.

Ступень виконання цих завдань вже буде залежати від подальших консультацій між ЄП, Радою ЄС та Єврокомісією.

Протягом 2014–17 рр. Європейський парламент прийняв майже 20 резолюцій, які різною мірою стосуються питання анексії Криму.

Усі резолюції ЄП можна розподілити на кілька груп: 1) резолюції, щодо ситуації в Україні (анексія Криму та гібридна війна на сході України); 2) резолюції щодо інших країн (насамперед Росії); 3) резолюції щодо порушення прав людини в анексованому Криму; 4) резолюції загального характеру.

Перша резолюція Європарламенту, яка зосереджує увагу саме на проблемі окупації Криму Росією, була прийнята 13 березня 2014 року напередодні так званого референдуму, за допомогою якого Кремль намагався легітимізувати анексію українського півострова.

У неї депутати визнали факт російського військового вторгнення до Криму, який сама ж Росія визнавала українською територією у низці договорів. Майбутній референдум в Європарламенті визнали нелегітимним, бо він проводиться всупереч нормам українського законодавства. Єдиний вихід з кризи євродепутати бачили в дотриманні Росією норм міжнародного права та виведенні її військ з території українського півострова. В іншому випадку до превентивних засобів щодо Росії, які 3 березня оголосила Європейська Рада, євродепутати запропонували додати більш суттєві міри – ембарго на постачання зброї, візові обмеження, протидію російським енергетичним компаніям та замороження активів осіб, які мають причетність до анексії Криму) [3].

Після початку військових дій на сході України кримська тема вже не є окремим предметом уваги ЄП, але майже у кожній резолюції щодо України парламентарії знову чітко наголошують, що ЄС ніколи не визнає незаконну анексію Криму Росією та збереже проти неї санкції до повного відновлення суверенітету України над всією територією країни.

Вітаючи перемови в Мінську та припинення вогню, в Європарламенті висловлювали побоювання (резолюція від 18.09.2014 р.), що Кремль може використати перемир'я на сході України задля перегрупування своїх військ та нового наступу, метою якого буде створення коридору до Криму та навіть Придністров'я. На думку євродепутатів, така підступна позиція Росії повинна викликати з боку ЄС більш жорстку відповідь аж до відключення Росії від системи Swift та виключення її з програм по громадського атомного співробітництва [4].

Оскільки Мінськ дозволив певним чином стабілізувати ситуацію на сході України, протягом 2015 року ЄП визначає головні засади відносин з Росією як країною-агресором. Агресію Кремля проти України в Європарламенті розглядають як прояв російського експансіонізму, який загрожує не тільки Україні, але й самому ЄС. Щоб протистояти цій експансіоністській політиці держави-члени ЄС повинні спільно діяти, особливо з приводу антиросійських санкцій, наполягаючи на тому, що вони можуть бути скасовані тільки після повного виведення російських військ з території України. Важливим завданням для дипломатичної служби Союзу та національних урядів

є протидія спробам Росії «заморозити» конфлікти на Донбасі та в Криму [5].

Взагалі російська агресія щодо України призводить до того, що ЄП починає розглядати відносини з Росією крізь призму протиправних дій Росії на пострадянському просторі, що потребує суттєвої кореляції зовнішньополітичного курсу ЄС щодо Росії. «ЄС не може розраховувати на повернення до бізнесу з Росією «як звичайно» та не має іншого вибору, як провести критичну переоцінку відносин з Росією та розробити план дій щодо протидії агресивній політиці Москви», – зазначається в звіті про відносини ЄС і Росії, затвердженому Європарламентом 10 червня 2015 року [6]. Повернення до нормальних стосунків між ЄС та Росією можливо тільки за умов повного відновлення територіальної цілісності та суверенітету України.

Наполягання на дотриманні спільної позиції щодо Росії ЄП розповсюджує не тільки на країни-члени, але вимагає такої ж позиції від держав, які мають намір вступити до ЄС. Протягом 2017 року було прийнято дві резолюції із закликом приєднатися до антиросійських санкцій відносно Македонії й Боснії та Герцеговини.

Третя група резолюцій стосується порушення Росією прав людини в окупованому Криму. Поява кожного документа зумовлена низкою суттєвих порушень прав кримчан з боку російської окупаційної влади, політичними переслідуваннями тих, хто не підтримує анексію, особливо з числа кримських татар.

«Зловживання було зареєстровані проти татарської спільноти, більшість з якої виступала проти російського поглинання та бойкотували так званий референдум 16 березня 2014 року», – підкреслено в резолюції ЄП від 4 лютого 2016 року [7]. Вважаючи Росію країною-окупантом, парламентарії наголошують, що згідно з нормами міжнародного права, саме вона несе повну «відповідальність за забезпечення безпеки та повагу людських, культурних та релігійних прав корінних народів», до яких відносяться й кримські татари. Відповідно, вони мають право на створення своїх релігійних, культурних, соціальних та політичних інститутів, яким виступає Меджліс кримськотатарського народу, проти якого окупаційна влада Криму розпочала судовий процес. Європарламент закликав Росію припинити тиск на Меджліс та забезпечити доступ на півострів міжнародних експертів, представників правозахисних організацій та ЗМІ.

Незважаючи на залик до російської влади утриматися від переслідувань Меджлісу, його було заборонено судовим рішенням у квітні 2016 року. Це стало приводом для нової резолюції парламенту ЄС від 12 травня 2016 року, де депутати вимагали невідкладної відміни цього судового рішення, визнаючи його політично вмотивованим. «Європарламент вважає, що це рішення є системним та цілеспрямованим переслідуванням кримських татар, має політичну мотивацію та направлено на подальше залякування законних представників татарської громади», – йдеться в документі [8].

Чергову резолюцію щодо політичних в'язнів з числа українських громадян, серед яких найбільше кримчан, Європарламент приймає в березні 2017 року. Євродепутати знову наголосили на масштабних порушеннях прав людини в Криму, закликали

керівництво Росії звільнити усіх політв'язнів та припинити переслідування кримчан, які виступають проти анексії Криму. Важливим є й те, що в цьому документі пролунала думка про можливість створення міжнародного формату переговорів з приводу деокупації Криму [9].

5 жовтня 2017 року ЄП приймає чергову резолюцію щодо порушення прав людини в Криму у відповідь на засудження окупаційними судами кримськотатарських лідерів Ахтема Чийгоза та Ільмі Умерова, а також кримського журналіста Миколу Семену. На думку євродепутатів, усі ці вироки свідчать про інструментальне використання судової системи для придушення тих, хто не визнає російської анексії півострову. «Усі вони отримали політичні вироки за відмову визнати анексію Криму, що в Росії розглядається як прояв екстремізму», – наголошується в резолюції [10].

Серед документів, які стосуються міжнародних питань, особливе значення має резолюція щодо стратегічної військової ситуації у басейні Чорного моря після анексії Криму (від 11.06.2015 р.).

«Незаконна анексія Криму викликала важливі зміни в стратегічному ландшафті Чорноморського басейну та прилягаючої території», – наголошується у документі [11]. Ці зміни загрожують безпеці ЄС, бо Росія з окупацією Криму отримала важливий плацдарм відносно західних територій (Балкан, Придністров'я та гірло Дунаю) та півдня (Східне Середземномор'я). Особливе занепокоєння Європи викликає можливість розміщення Росією на півострові ядерної зброї та розташування там систем зброї подвійного призначення, яка може нести ядерний заряд.

ЄС розглядає такі дії Росії як повернення до блокового протистояння часів «холодної війни» та наголошує на створенні адекватних мір протидії Росії за допомогою, насамперед, НАТО. Саме тому для ЄС вкрай важливе повернення Криму до України, що знизить рівень напруження в Чорному морі.

Таким чином, позиція ЄП щодо Криму має декілька ключових аспектів. По-перше, вустами євродепутатів ЄС звинувачує Росію в порушенні міжнародного права анексією Криму та запевняє, що ніколи не визнає анексії українського півострова. По-друге, подальші відносини з Росією ЄС намагається розглядати крізь призму розв'язання «української кризи», яка повинна завершитися повним відновленням українського суверенітету над всією територією держави. По-третє, експансіонізм Росії у сукупності з милітаризацією басейну Чорного моря визнані ключовими загрозами європейській безпеці, що потребують переформатування оборонної політики ЄС, розширення співпраці з НАТО, а також формування нової стратегії щодо регіону Чорного моря. По-четверте, незважаючи на високий рівень загроз, які йдуть від Росії, ЄС продовжує вважати головним засобом протидії російській агресії санкції – у вигляді персональних обмежень проти тих, хто причетний до анексії Криму та порушення прав людини на півострові, а також заборони для європейських компаній вести бізнес з Кримом. Питання посилення антиросійських санкцій (наприклад, відключення Росії від системи Swift), які розглядалися в 2014 році, зараз вже не звучать в резолюціях Європарламенту. По-п'яте, ЄП виступає послідовним захисником прав людини в анексованому

Криму, вимагаючи від Росії як держави-окупанта дотримання норм міжнародного права та припинення політичних переслідувань тих, хто не визнав анексію півострова. Особливу увагу в ЄС приділяють порушенням прав кримських татар як корінного народу Криму.

УДК 141.311:81'42:32

Лепська Н. В.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, докторант кафедри політології, Запорізький національний університет (Україна, Запоріжжя), lepskanv@gmail.com

Список використаних джерел

1. Thym Daniel. The Intergovernmental Constitution of the EU's Foreign, Security & Defence Executive // European Constitutional Law Review. – 2011. – Vol.7. – Issue 3. – P.453–480.
2. Wisniewski Elisabeth. The Influence of the European Parliament on the European External Action Service // European Foreign Affairs Review. – 2013. – Vol.18, №1. – P.81–101.
3. Resolution on the invasion of Ukraine by Russia [Electronic resource]. – Mode of access: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2014/2627\(RSP\)&l=en](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2014/2627(RSP)&l=en)
4. Resolution on the situation in Ukraine and the state of play of EU–Russia relations [Electronic resource]. – Mode of access: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2014/2841\(RSP\)&l=en](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2014/2841(RSP)&l=en)
5. Resolution on the situation in Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2014/2965\(RSP\)&l=en](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2014/2965(RSP)&l=en)
6. Resolution on the state of EU–Russia relations [Electronic resource]. – Mode of access: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2015/2001\(INI\)&l=en](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2015/2001(INI)&l=en)
7. Resolution on the human rights situation in Crimea, in particular of the Crimean Tatars [Electronic resource]. – Mode of access: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2016/2556\(RSP\)&l=en](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2016/2556(RSP)&l=en)
8. Resolution on the Crimean Tatars [Electronic resource]. – Mode of access: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2016/2692\(RSP\)&l=en](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2016/2692(RSP)&l=en)
9. Resolution on the Ukrainian prisoners in Russia and the situation in Crimea [Electronic resource]. – Mode of access: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2017/2596\(RSP\)&l=en](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2017/2596(RSP)&l=en)
10. Resolution on the cases of Crimean Tatar leaders Akhmet Chygoz, Ilmi Umerov and the journalist Mykola Semena [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-%2F%2FEP%2F%2FNONGML%20MOTION%20P8-RC-2017-0545%20%20DOC%20PDF%20V0%2F%2FEN>
11. Strategic military situation in the Black Sea basin following the illegal annexation of Crimea by Russia [Electronic resource]. – Mode of access: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2015/2036\(INI\)&l=en](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?reference=2015/2036(INI)&l=en)

Horiunova E. O., PhD, docent, docent, Department of Philosophy and History, V. Vernadsky Taurida National University (Ukraine, Kyiv), evgeniagor@gmail.com

The problem of the annexation of Crimea in the foreign policy of the European Parliament

The article analyzes the reaction of the European Parliament to the annexation of Crimea by the Russian Federation in the context of foreign policy activities of the key institution of the European Union. It was noted that the European Parliament, which defines the directions and aspects of EU foreign policy, was consistent in the Crimean problem, not recognizing the Russian annexation of the Ukrainian peninsula. The MEPs recognize Russia as an occupant country, which violates human rights on the peninsula, brutally persecuting those people who do not agree with the annexation, in adopted resolutions. The European Parliament considers sanctions in the form of prohibitions for European companies to do business with Crimea as well as personal restrictions for those involved in the peninsula annexation or the violation of human rights as the main way to counteract Russian aggression. These sanctions are a manifestation of the EU's common position regarding Russia, so they should be implemented by all national governments of the member states. The sanctions can be lifted only after the complete restoration of Ukraine's sovereignty over the whole territory of the country.

Keywords: European Union, European Parliament, foreign policy, annexation, Crimea, Russian Federation, Ukraine.

ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОРУ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Розглядається поняття простору з огляду його полісемантичності, що поступово закріплювалася у суспільно-політичному науковому дискурсі, починаючи ще з витоків античного світогляду до сучасних парадигм геополітичних досліджень на ґрунті культурної географії, сакральної географії, міфогеографії та ін. Наголошено, що внаслідок змістового урізноманітнення сегментів сучасного політичного простору та його багатомірності, поняття простору теж набуло нових концептуальних інтерпретацій. Звернуто увагу на поступове обмеження практичних можливостей класичних теорій просторової організації світу щодо з'ясування специфіки суперечливих моделей політичної діяльності сучасних суб'єктів політики. У підсумку доведено необхідність концептуального оновлення змісту понять «простір» та «політичний простір» у зв'язку з динамічними змінами сьогоденної кон'юнктури політичного світоустрою.

Ключові слова: простір, спатіальність, соціальний простір, політичний простір, геополітичний простір, географічний простір, освоєння простору.

Кардинальні зміни, що відбуваються в межах сучасної глобалізованої цивілізації, засвідчують певну розгубленість, неготовність та розчарування світових політичних еліт щодо можливостей надати організаційної керованості та конструктивності спатіальному (від англ. *spatial* – просторовий, *spatiality* – просторовість) плину макрополітичних процесів. Відомо, що «політика» з грецької означає мистецтво управління державою та суспільством. Звідси макрополітичне управління, як управління на вищому рівні глобальних світових процесів, розуміється як вкрай складна система з численними державними та недержавними акторами, що залучені у різноманітні відносини (інституціалізовані або неформальні, спрямовані на довгострокову перспективу або на досягнення короткострокової тактичної мети, партнерські або конкурентні), які відбуваються в межах всеосяжного політичного простору. Оскільки політичний простір є специфічною проекцією політики на сферу управління соціальними (в широкому сенсі слова) та й, зокрема, політичними процесами, то проблеми управлінського характеру безумовно вимагають глибокого переосмислення і осучаснення рефлексії спатіальних проблем.

Поняття простору є фундаментальним серед філософських та загальнонаукових категорій і наразі активно застосовується у суспільних науках, передусім в соціології. Зазвичай воно тлумачиться як інтерсуб'єктивна реальність, яка з тією або іншою мірою свідомості вибудовується людьми, що об'єднані в певні спільноти, та відповідно до існуючих ціннісно-світоглядних уявлень, функціонуючих норм життєустрою тощо. У спатіальних межах відбуваються численні взаємозв'язки та взаємодії між суб'єктами і об'єктами соціальної дійсності, відтворюються різноманітні моделі соціальної практики. Останнім часом поняття простору дедалі активніше актуалізується у наукових колах, стає фокусом жвавих дискусій, що спричинено переходом до постіндустріальної smart-цивілізації, еволюційним ускладненням структури простору з постійною зміною домінуючої ролі тих або інших його рівнів. Крім того, змінюється і функціональне навантаження елементів

просторової організації суспільства – від окремої країни до глобального рівня, від рівня безпосередніх комунікацій до віртуальних і т. ін.

Політичний простір є різновидом суспільного і являє собою сукупність політичних інститутів, які унормовують життя певної людської спільноти. Останнім часом політологи усе більше звертають увагу й на неінституційні чинники організації політичного простору (демографічні та етнокультурні зміни, диверсифікація ціннісних установок та поведінкових мотивів тощо), оскільки вони відіграють не меншу роль, аніж традиційні політичні інститути. Крім того, фокус уваги спрямований і на дослідження спатіальної реальності із залученням міждисциплінарних наукових підходів (географії, економіки, демографії та ін.), що, з одного боку, надає можливість уточнити існуюче розуміння поняття простору, а з іншого – розширити його концептуалізацію за рахунок введення нових смислів. Така науково-інтеграційна синергія дозволить більш ґрунтовно здійснювати системний аналіз сьогочасних політичних процесів, виявляти політико-інституційні підвалини нинішніх соціальних змін та прогнозувати майбутні зрушення з більш високим ступенем вірогідності. Отже, метою нашої наукової розвідки є концептуальна експлікація поняття «простір» та його видового різновиду «політичний простір», зважуючи на здобутки і напрацювання щодо їх досліджень у соціо-гуманітарній царині, зокрема і політичній теорії.

Категорія простору активно досліджується в суспільствознавстві з другої половини ХХ ст. З точки зору різних наукових підходів простір став фокусом теоретичного вивчення в наукових працях П. Бурдьє, Е. Гідденса, М. Ільїна, Ю. Качанова, Н. Комлевої, М. Косолапова, О. Панаріна, Г. Пушкарьової, І. Прохоренко, М. Стрежневої, П. Шампаня та багатьох інших. Як зазначає І. Прохоренко, природа простору у політичній науці найчастіше осмислювалася в термінах матеріальних уявлень і місцерозташування і асоціювалася з територією, тобто фізичним простором. Є підстави констатувати, що на сьогодні певні успіхи у концептуалізації поняття простору досягнуті, воно вже не ототожнюється з територією як такою, натомість воно усе більше плумається через концепт віртуального з певними локаційними атрибутами [1]. Тож, поняття простору зберігає високий рівень абстрагування, при цьому йому притаманний дуалізм матеріального (у сенсі фізичного простору) і уявного (у сенсі віртуального) просторів. Утім, незважаючи на те, що поняття простору і, зокрема політичного простору, використовується багатьма дослідниками, тим не менш й досі бракує загальнотеоретичної постановки проблеми простору і його різновиду політичного простору, крім того доволі обмеженим є масштаб концептуалізації простору в умовах трансформаційних політичних процесів як в межах окремих країн, так і на транснаціональному та глобальному рівнях.

Простір у буденному розумінні є вмістилищем усіх речей та процесів, тож усе існує у просторі, змінюється і рухається у ньому. У такому плумаченні поняття простору набуло тих чи інших формулювань та використовувалося з давніх давен. Античні уявлення про простір обмежувалися топічним баченням його як «системи місць» (від грецьк. *topos* – місце). За Аристотелем

простір є індивідуальним надбанням фізичних тіл. При цьому він не матерія, ні форма, ні протяг, а є вмістилищем тіла, що якнайближче його охоплює, є чимось зовнішнім і відмінним від тіла, визначається як перша нерухлива межа тіла, що охоплюється. Місце тривимірне, має верх і низ у кінцевому замкненому космосі. Воно має певні чинники сили, що спричинюють рух тіла щодо власне місця, але ж саме по собі місце нерухоме, і тіло при нагоді його може покинути, рухаючись до свого так званого «природного місця», де воно спочиває: легке – вгору, а важке – донизу. Такий простір, куди тіла природно прагнуть задля досягнення повного спокою, називають телеологічним, тобто таким, що складається з точок, кожна з яких є кінцевою метою для певного тіла [2, с. 602–604]. Виходить, що телеологічний простір є ідеальним для перебування в ньому, оскільки саме у такому просторі уможливиться гармонійне умиротворене існування і життєдіяльність будь-яких речей або тіл. До речі, на наше переконання, поняття «телеологічний простір» є сенс осучаснити, ввівши в сучасний суспільствознавчий дискурс, оскільки вибудовування спатіальності політики і, йдемо далі, геополітики з атрибутами телеологічного має бути першочерговим завданням політико-просторового і геопросторового інжинірингу з боку політичних еліт як на локально-регіональному, так і на світовому рівні.

У середньовічній схоластиці вже розрізняється кілька типів простору: реальний, який являє собою протяг реально існуючих тіл; можливий, який припускає можливість існування й інших, окрім вже реально існуючих, тіл; уявлюваний (гаданий) як невизначений, нестворений, неруйнівний та нерухливий протяг, в межах якого як вміщений представлений всесвіт реальних тіл. Безумовно, зважаючи на рівень науково-інтелектуального освоєння світу на той час, схоластичні уявлення про простір були певним кроком вперед, оскільки пропонували диференціацію простору, допускаючи й інші виміри, окрім реально існуючого фізичного.

Проте більш ретельного аналізу проблеми простору набули у науці ХVІІ ст. у зв'язку з розвитком механіки. Уславлений французький математик Р. Декарт вважав простір протягом і ототожнював його з матерією, що набуває статусу субстанції (як, до речі, і мислення), яка існує сама по собі. Отже, оскільки простір є субстанційним, то він не може становити «ніщо», тож існування вакууму в такому разі неможливе. Єдиною передумовою для існування простору є Бог, який разом з людським розумом є духовною субстанцією в її нескінченості та кінцевості. У той же час фізична реальність цілком зводиться до однорідного протягу, що нескінченно дробиться за допомогою руху на окремі корпускулярні частинки. Кожна з частин простору наділена рухом, величиною (як сукупність довжини, ширини і глибини), фігурою (формою) та положенням (розташуванням) окремих частин. Якби там скептично до корпускулярної впорядкованості простору не ставилися, але ж двовимірна (прямокутна) система координат – Декартові координати, – що задається двома осями під прямим кутом одна до одної, й досі є базовою для цілої низки математичних обчислень. У тривимірному просторі до цих двох додається ще й третя вісь. Традиційно в математиці усі точки в системі

Декартових координат складають так званий Декартовий простір. Це поняття – система координат – успішно прижилося в інших науках, зокрема й політичних, адже досить часто політичний простір пояснюють через двохвимірність (приміром, горизонтальні та вертикальні політичні комунікації).

Фундаментальний внесок у розвиток просторової картини світу належить І. Ньютону та Г.–В. Лейбніцу. Безумовно, посткласична та некласична наука пропонують більш складні та, ймовірно, більш евристичні за своїм потенціалом спатіальні моделі, проте саме ньютонівсько–лейбніцівське розуміння простору (як, до речі, й часу) наразі є базовим для багатьох дослідників щодо рефлексії політичних процесів, політичного життя та, загалом, політичного простору. Ньютонівський підхід до розуміння простору визначив один з двох основних (протилежних за своєю сутністю) напрямів спатіальних досліджень – субстанціальний (стаціонарний). За Ньютоном «... час і простір є вмістилищем самих себе і всього існуючого. У часі все розташовується у сенсі порядку послідовності, у просторі – у сенсі порядку положення» [3, с. 32]. У Ньютона простір, як чисте вмістилище усіх речей, подібний скрині, куди можна усе покласти. Усі матеріальні тіла у ньому виявилися покладеними поряд з простором і часом, усі вони тут існують як незалежні елементи, що жодним чином не впливають один на одного. Отже простір існує незалежно від часу і не змінюється в своїх базових характеристиках, він нерухомий, тобто стаціонарний. Ньютонівський простір є, фактично, місцем («вмістилищем») для акторів, можливих змін і динаміки, пов'язаних з ними. Він виявляється близьким світовій душі як посередникові між Творцем і світом, за що Ньютона критикували, наприклад Лейбніц. Він стверджував, що «...простір і час, разом узяті, створюють порядок можливостей усього універсуму» [4, с. 341], простір не існує окремо від тіл і власне поняттям простору фіксуються рядоположеність матеріальних об'єктів, порядок співіснування як дійсно існуючих речей, так і потенційно можливих.

До Фарадея та Максвелла, як відзначає Н. Комлева, простір вивчався переважно як феномен речовинний (об'єкт – об'єктний), як взаємодія тіл, що мають масу. Відповідно до механістичної картини світу, простір має два рівні існування, а значить і два способи його вивчення: 1) позачасовий або атемпоральний, що не бере до уваги час; 2) часовий або темпоральний, що включає компоненту часу як другу основну характеристику нарівні зі спатіальністю. Першому рівню спатіальності притаманні три загальновідомі характеристики простору: довжина, ширина та висота. Щодо другого рівня просторовості, то тут простір постає у трьох часових вимірах: минуле, теперішнє та майбутнє [5]. Темпоральність простору надає йому мінливого (кінетичного) характеру, а це свідчить про те, що простір виступає як сукупність взаємодій, що спричиняють його зміну і динаміку. Тож, якщо відсутня взаємодія об'єктів, що вміщує в себе простір, то немає сенсу взагалі вести мову про просторовість.

З введенням поняття електромагнітних сил та електромагнітного поля простір набуває аспекту енергійності (як характеристика джерела змін матеріальних і нематеріальних об'єктів) і став вивчатися

поза іншим і як взаємодія енергій (суб'єкт – об'єктний та суб'єкт – суб'єктний) [5]. Вже у ХХ ст. А. Ейнштейн зі своєю теорією відносності постулює чотиривимірність просторово–часового континуума і його динамічний характер. У Ейнштейна простір вже пов'язаний з часом, тож властивості простору змінюються в залежності від руху і характеру взаємодії тіл, що рухаються. Таким чином, темпоральність простору є його іманентною атрибуцією і доцільно визначати простір як цілісний просторово–часовий континуум, в межах якого взаємодіють і фізичні тіла, і фізичні енергії, і разом вони між собою. А. Ейнштейн заклав основи другого напрямку концептуалізації простору на основі реляційного підходу. Ця модель, виникнувши у фізиці і отримавши універсальне закріплення завдяки теорії відносності, з часом успішно набула специфічної адаптації у сфері соціального пізнання у вигляді польової теорії простору. Реляційний підхід у соціальних науках набув теоретичної легітимзації через трактування соціальних взаємодій як основоположного чинника життя суспільства, а суспільства, в свою чергу, як реальності, наповненої соціальними практиками індивідів і соціальних груп. Реляційна модель простору ґрунтується на уявленні про безперервно здійснювані та різноспрямовані дії / взаємодії численних соціальних агентів, що наділені різними статусами відносно один одного, на визнанні якісної диференційованості і багатовимірності простору.

Таким чином, у класичній науці простір є сферою об'єкт – об'єктної, суб'єкт – суб'єктної та суб'єкт – суб'єктної взаємодії. Хоча субстанціальна модель концептуалізації простору має певні обмеження, тим не менш ньютонівсько–лейбніцівська картина світу на погляд певних дослідників (приміром, Н. Комлевої) є доречною та зручною щодо аналізу надскладних політичних явищ та процесів (наприклад, геополітичних). Однак, з іншого боку, реляційна модель розуміння простору має більш широкі інструментальні можливості у застосуванні до теоретичного і прикладного аналізу сучасної динаміки просторової комунікації на різних рівнях політичної дійсності. Та сама Н. Комлева, як сама зазначає, не виходячи за рамки ньютонівсько–лейбніцівської спатіальної моделі, наголошує, що залежно від якості, що переважає у взаємодії, визначається і якість простору, тому його можна розглядати як систему, що складається з підтипів (підсистем), а саме географічний, економічний, соціальний, культурний, інформаційний, політичний тощо [5]. Оскільки нас в межах нашої розвідки цікавить останній різновид простору, то доцільно проаналізувати особливості саме його концептуалізації.

Політичний простір як різновид суспільного є передусім сукупністю політичних правил і установ (інститутів), яким підпорядковує своє життя певна людська спільнота. Тож політичний простір обов'язково інституціалізований, він апіорі не може бути не структурованим, оскільки пронизаний політичною владою, хоча може бути обмеженим, нещільним, гетерогенним тощо. Зв'язки та відносини між людьми та політичними інститутами в межах єдиного політичного простору налаштовуються згідно з певними принципами, нормами та цінностями. Загалом цілі людської діяльності, яка відбувається в політичному просторі, віддзеркалюють притаманні саме цьому суспільству

спосіб життєустрою, його політичну іконографію, політико–культурний потенціал, рівень політичної компетентності політичних еліт і суспільства, моделі політичної поведінки і діяльності. Фокус уваги до вивчення проблематики політичного простору спостерігається ще з 1960–х років. Загальний огляд публікацій, що мають своїм об'єктом дослідження просторові аспекти політики, дозволяє виявити найбільш аргументовані моделі концептуалізації політичного простору: географічну (геополітичну), антропологічну, соціологічну, а також комунікаційну.

У нещодавно виданому посібнику «Політична абетка «Держава і політика» пропонується таке визначення політичного простору: «Політичний простір – реальна протяжність території, на яку поширюється історично зумовлене політичне життя або здійснюється політичний вплив. Політичний простір виступає у трьох вимірах: як передумова політичного життя; як мета політичних процесів життєдіяльності (геополітика); як середовище здійснення найрізноманітніших форм політичного життя. Політичний простір як передумова політичного життя визначає його даність, а саме: територіальні розміри, межі і форми організації, координати цивілізації, що склалися; вплив кліматичних особливостей на політичне життя, його організацію і функціонування; особливості керованості, комунікативності, можливості виконавчої влади, зв'язок центру із владою на місцях; можливості хаосу, розвалу, розпаду, активності і пасивності політичного життя та ін. Політичний простір визначається балансом сил, конфігурацією кордонів, системою політичних координат... Політичний простір як мета політичного життя, тобто «геополітика», розкриває динаміку політичного життя» [6, с. 34–36]. Наведена дефініція політичного простору засвідчує, що її автори, вочевидь, є прихильниками географічного підходу у концептуалізації політичного простору, адже операціоналізують його через поняття території, проте з позицій сьогодення такі пояснювальні моделі не здатні охопити усю складність нинішньої динаміки політичного світу.

Слід зауважити, що дійсно, теоретико–методологічне обґрунтування політичного простору у політичній науці стикається з цілою низкою проблем, ключова з яких віддзеркалює сталу інерційність дослідників у осмисленні простору переважно через територіально–географічні патерни [7; 8]. Це є не стільки помилковим, скільки радше таким, що перешкоджає застосуванню холистичного підходу під час аналізу політичної спатіальності, спричиняючи суттєві похибки унаслідок редукціоністської дослідницької оптики. Концептуалізація політичного простору через територіально–географічні чинники є фундаментальною для класичної геополітики (сер. XIX ст. – перш. пол. XX ст.), для якої простір взагалі є основним об'єктом дослідження та провідною категорією. Більше того, власне класична геополітика була наукою про вплив географічного середовища на внутрішню та зовнішню політику держави, тому вивчала виваженість політичних рішень на ґрунті географічних характеристик держави. Особливості простору з точки зору геополітичного світогляду буде предметом наших подальших досліджень. Наразі, в контексті з'ясування сутності політичного простору представниками класичних геополітичних концепцій слід відзначити, що усі вони

розглядали простір як безпосередньо географічний феномен, територіально матеріалізований, а не як щось абстрактно–метафоричне. Вихідне положення класичних геополітичних теорій (Ф. Ратцеля, Р. Челлена, А. Мехена, Г. Маккіндера, К. Шмітта та інших) полягає у розумінні простору (в сенсі території) як головного ресурсу, у боротьбі за який виникли, склалися та набули розвитку усі види людських відносин. Війна за територію є абсолютно природним явищем, ба більше, вона є необхідною умовою існування людської спільноти (етносу, нації, держави), що мешкає на ній, і втрата території означає її занепад. Важливо, що територіально детермінованим моделям спатіальності з плином часу були запропоновані й інші альтернативи, що виходили з усвідомлення людського чинника як провідного у впорядкуванні просторового життєустрою людської спільноти. Простір тут вже не був синонімічним території, йому властива об'ємність та багаторівневність (економічний, інформаційний, культурний, кіберпростір тощо). На наш погляд заслуговує на увагу авторська позиція М. Косолапова, який вводить категорію «геотерія» – організована територія, що пристосована для життєдіяльності людини [9, с. 15], тобто людина мешкає і на території, і у просторі. Простір за М. Косолаповим є частиною організаційної надбудови над певною територією, де дані просторові форми і відносини затвердилися на повсякденній основі. Геотерія об'єктивна і цілеспрямовано конструюється як суб'єктивне. Цим на переконання М. Косолапова простір відрізняється від геотерії як такої і просторовий розвиток – це не початкове освоєння території, але її насичення усім тим, що необхідне для більш повного і ефективного використання геотерії в цілому та/або її частин в інтересах і цілях людини, суспільства та держави [Там само]. Таким чином, концепція геотерії є своєрідним теоретико–методологічним балансом між географічним детермінізмом та антропоцентричними концепціями.

Антропологічний підхід у з'ясуванні особливостей політичного простору простежується в наукових дослідженнях про людський фактор спатіальності політики. Приміром, кільцева модель М. В. Ільїна підкреслює значущість конфігурацій глобального геополітичного простору для антропо– і політогенезу. Аналітична конструкція Ільїна постулюється на ідеї послідовного хвилеподібного поширення по поверхні Землі родоплемінних, полісних, цивілізаційних і сучасних способів політичної організації простору [10, с. 132]. Не меншим евристичним потенціалом наділені й інші напрями аналізу простору як в антропоцентричному, так і в геополітичному дискурсах, такі, як приміром, міфогеографія, культурна географія, соціальна геополітика, сакральна географія та інші [11]. Вони пропонують оригінальні спатіальні концепції, які хоч і є дискусійними, але ж тим вони і цінні, оскільки суттєво розширюють предметне поле геополітичного досліджень за рахунок введення нових понять, смислів і концептів, підкреслюють реальну об'ємність простору як такого.

Витоки соціологічної парадигми дослідження політичного простору укорінені ще в працях М. Вебера, П. Сорокіна, Т. Парсонса, розвинуті П. Бурдьє. Згідно з соціологічним підходом простір розглядається як певна ієрархічна організація соціальних агентів, впорядкована розподілом статусів і представлена у вигляді сукупності вертикальних і горизонтальних відносин. Таке розуміння

простору засвідчує відхід від суто фізичного сприйняття цього феномена до більш складного феномену. Простір виступає регулятором відносин різних соціальних груп та індивідів, що вступають у взаємодію, у той же час він є сферою «горизонтальних» і «вертикальних» взаємин груп інтересів. Тому політичний простір є динамічною конструкцією, утвореною сукупністю позицій суб'єктів політики. Категорія позиції є основоположною в розумінні простору П. Бурдьє [12]. Це так звана «польова» концепція, в якій простір розглядається в нелінійній системі координат. «Поле політики» за Бурдьє є різновидом широкого соціального простору, сукупністю об'єктивних відносин сил, які нав'язуються усім, хто входить в це поле, і які не зводяться до намірів індивідуальних агентів або ж до безпосереднім взаємодій між ними. Простір–поле опосередковує безперервні взаємодії акторів, які здійснюються через ті позиції, які ці актори займають.

Комунікаційна модель концептуалізації політичного простору виходить з його отождоження з комунікативним, де політичний простір є тією його частиною, в межах якої здійснюється процес реалізації влади за допомогою комунікацій. Комунікаційний підхід наразі активно розвивається в політичній науці, що вочевидь пояснюється приголомшливим розвитком засобів масової комунікації, які виходять вже на рівень транснаціональних та засновуються на суперпередових комунікаційних технологіях, що розширює технологічні можливості просторової комунікації не тільки суб'єктів політичної влади, а й громадянського суспільства. Розвиток глобальних соціальних мереж максимально демократизує організацію міжособистісного спілкування, об'єднання людей в спільноти за політичними інтересами, таким чином локальні за своєю природою інтеракції одночасно набувають глобального характеру, а це свідчить про активізацію процесу розвитку глобального громадянського суспільства, осучаснення форм політичної участі, врешті–решт про глобалізацію політичного простору.

Проблема концептуалізації простору та, зокрема політичного простору, є відкритою і буде завжди актуальною, оскільки її постійно підживлює поява нових способів освоєння глобального простору розвитку людської цивілізації. Наразі активний поступ людства в глобальне інформаційне smart-суспільство вимагає переосмислення минулих моделей спатіальності, аналізу нинішніх та відпрацювання прийдешніх. Зволікання тут неприпустиме, адже рух навздогін за мейнстрімами просторового розвитку за умов відсутності або недостатньої їх рефлексії спричиняє суспільні катаклізми різного гатунку, ефекти соціальної депривації, недовіру до владних інституцій тощо. Тому своєчасне оновлення концептуальних моделей спатіальності як проєкція перманентного розвитку простору є обов'язковою вимогою сучасного державотворення та загалом успішного соціального інжинірингу з урахуванням майбутніх трендів суспільного розвитку.

Список використаних джерел

1. Прохоренко И. Л. О методологических проблемах анализа современных политических пространств / И. Л. Прохоренко // Политические исследования. – 2012. – №6. – С.68–80.
2. Простір // Геополітика: енциклопедія / за ред. чл.–кор. НАПН України, д–ра філос. наук, проф. Є. М. Суліми. – К.: Знання України, 2013. – 919 с.

3. Ньютон И. Математические начала натуральной философии / И. Ньютон // под ред. Л. С. Полака. – М.: Наука, 1989. – 690 с.

4. Лейбниц Г.–В. Опыт рассмотрения динамики / Г.–В. Лейбниц // Лейбниц Г.–В. Сочинения в 4–х томах. – М.: Мысль, 1982. – Т.1. – 636 с.

5. Комлева Н. А. Геополитическое пространство: сущность и типология [Электронный ресурс] / Н. А. Комлева // Вестник МГОУ. – 2014. – №1. – Режим доступа: <http://vestnik-mgou.ru/ru/Articles/Doc/537>.

6. Абетка політична. Держава та політика: навчальний посібник. За наук. ред. док. наук держ. упр. О. В. Радченка, Редактор–упорядник М. Д. Городок, [автори–упоряд. А. В. Карташов, О. В. Радченко, В. Ю. Стасюк, О. Г. Солонтай, С. В. Герашенко, А. В. Поліщук], вид. 11–е, доп. і перероб. – Київ: Міжнародний Республіканський Інститут Політична та громадянська освіта, 2016. – 372 с.

7. Кононенко С. Політичний простір і політичний контроль [Електронний ресурс] / С. Кононенко // Наукові записки. – №44. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz_44/kononenko_politychnyi.pdf

8. Внучко С. М. Політичний простір в глобальному вимірі [Електронний ресурс] / С. М. Внучко. – Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/1/filosofija_politologija/articles/vnuchko-s-political-space-in-global-dimension_19648.pdf

9. Косолапов Н. А. От территории к пространствам: политико-исторический экскурс / Н. А. Косолапов // Транснациональные политические пространства: явление и практика. Отв. ред. М. С. Стрженева. – М.: Издательство «Весь Мир», 2011. – С.15–34.

10. Ильин М. В. Кольцевая модель глобального геополитического пространства / М. В. Ильин // Полис. – 2011. – №2. – С.129–133.

11. Окунев И. Сопряжение пространства и власти: многообразие ликов современной геополитики [Электронный ресурс] / И. Окунев, А. Кучинов // Международные процессы. – 2013. – №3–4 (34–35). – Режим доступа: www.intertrends.ru/anniversary%20issue/Okunev.pdf

12. Бурдьє П. Социальное пространство и генезис «классов». Социология политики [Электронный ресурс] / П. Бурдьє. – М.: Socio-Logos, 1998. – Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/socialnoe-prostranstvo-i-genezis-klassev>

References

1. Prohorenko I. L. O metodologicheskikh problemakh analiza sovremennykh politicheskikh prostranstv / I. L. Prohorenko // Politicheskie issledovaniya. – 2012. – №6. – S.68–80.

2. Prostir // Geopolityka: encyklopediya / za red. chl.–kor. NAPN Ukrainy, d–ra filol. nauk, prof. Ye. M. Sulimy. – K.: Znannya Ukrainy, 2013. – 919 s.

3. N'juton I. Matematicheskie nachala natural'noy filosofii / I. N'juton // pod red. L. S. Polaka. – M.: Nauka, 1989. – 690 s.

4. Lejbnic G.–V. Opyt rassmotreniya dinamiki / G.–V. Lejbnic // Lejbnic G.–V. Sochineniya v 4–h tomah. – M.: Mysl', 1982. – T.1. – 636 s.

5. Komleva N. A. Geopoliticheskoe prostranstvo: sushhnost' i tipologiya [Elektronnyy resurs] / N. A. Komleva // Vestnik MGOU. – 2014. – №1. – Rezhim dostupa: <http://vestnik-mgou.ru/ru/Articles/Doc/537>.

6. Abetka politychna. Derzhava ta polityka: navchal'nyy posibnyk. Za nauk. red. dok. nauk derzh. upr. O. V. Radchenka, Redaktor–uporjadnyk M. D. Gorodok, [avtory–uporjad. A. V. Kartashov, O. V. Radchenko, V. Yu. Stasjuk, O. G. Solontaj, S. V. Gerashhenko, A. V. Polishuk], vyd. 11–e, dop. i pererob. – Kyi'v: Mizhnarodnyy Respublikans'kyj Instytut Politychna ta gromadjans'ka osvita, 2016. – 372 s.

7. Kononenko S. Politychnyj prostir i politychnyj kontrol' [Elektronnyy resurs] / S. Kononenko // Naukovi zapysky. – №44. – Rezhym dostupu: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz_44/kononenko_politychnyi.pdf

8. Vnuchko S. M. Politychnyj prostir v global'nomu vymiri [Elektronnyy resurs] / S. M. Vnuchko. – Rezhym dostupu: http://papers.univ.kiev.ua/1/filosofija_politologija/articles/vnuchko-s-political-space-in-global-dimension_19648.pdf

9. Kosolapov N. A. Ot territorii k prostranstvam: politiko-istoricheskij jekskurs / N. A. Kosolapov // Transnacional'nye politicheskie prostranstva: javlenie i praktika. Отв. ред. М. С. Strezhneva. – М.: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 2011. – S.15–34.

10. Il'in M. V. Kol'cevaja model' global'nogo geopoliticheskogo prostranstva / M. V. Il'in // Polis. – 2011. – №2. – S.129–133.

11. Okunev I. Soprzazhenie prostranstva i vlasti: mnogoobrazie likov sovremennoj geopolitiki [Jelektronnyj resurs] / I. Okunev, A. Kuchinov // Mezhdunarodnye processy. – 2013. – №3–4 (34–35). – Rezhim dostupa: www.intertrends.ru/anniversary%20issue/Okunev.pdf

12. Burd'e P. Social'noe prostranstvo i genezis «klassov». Sociologija politiki [Jelektronnyj resurs] / P. Burd'e. – М.: Socio-Logos, 1998. – Rezhim dostupa: <http://bourdieu.name/content/socialnoe-prostranstvo-i-genezis-klassov>

Lepska N. V., PhD in political science, associate professor of the political science department, the doctoral student of Zaporizhzhia National University (Ukraine, Zaporizhzhia), lepskanv@gmail.com

The problem of the conceptualization of space in contemporary socio-political scientific discourse

The concept of space is considered in the article. Its polysemantic character is being gradually consolidated in the socio-political scientific discourse, starting from the origins of the ancient worldview and up to the modern paradigms of geopolitical studies, for example, cultural geography, sacred geography, mythogeography, etc. It is noted that due to the content diversity of the segments of the modern political space and its multidimensionality, the concept of space has also acquired new conceptual interpretations. Attention is drawn to the gradual limitation of the practical possibilities of classical spatial organization theories in studying the specifics of contradictory models of political activity of contemporary political subjects. As a result, the necessity of conceptual renewal of the content of the concepts «space» and «political space» is proved in connection with the dynamic changes in the current state of the political world order.

Keywords: space, spatiality, political space, social space, geopolitical space, geographical space, space exploration.

* * *

УДК 32:316.77

Сакун А. В.,

доктор філософських наук, доцент, Київський національний університет технологій та дизайну (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Кадлубович Т. І.,

кандидат політичних наук, доцент, Київський національний університет технологій та дизайну (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Політика інформаційного суспільства як політика скандалу

Висвітлюються проблеми, пов'язані з тенденціями розвитку сучасної політики. Зазначається, що інформаційне суспільство призводить до радикальних змін на всіх його рівнях, інтенсифікується процес медіатизації політики. Політична комунікація використовує різноманітні форми та засоби поширення інформації. Однією з таких форм стає політичний скандал. Робиться спроба проаналізувати скандал як форму політичної комунікації, виокремлено стадії його конституювання, характерні особливості, різновиди. Доводиться, що політика інформаційного суспільства є політикою скандалу.

Ключові слова: інформаційне суспільство, політика, політична комунікація, медіатизація, політичний скандал.

На глобальному порядку денному найважливішим питанням є питання інформації та комунікації [4, с. 196]. Фахівці визнають, що інформаційне суспільство призводить до радикальних змін на всіх його рівнях: технологія, родина, релігія, культура, політика, бізнес, ієрархія, лідерство, системи цінностей, мораль і теорія пізнання. Коли ж змінюється стільки параметрів одночасно, тоді виникають не лише нове суспільство, але й зачатки абсолютно нової цивілізації [9].

Головною причиною політичної напруги в сучасному суспільстві є, за виразом О. Тоффлера, «конфлікт між Другою та Третьою хвилями» [9], оскільки постає

питання контролю за формуванням нової цивілізації, коли світом править медіатизація та віртуалізація. Сучасна людина живе не стільки у реальному світі, скільки у комунікативному просторі, який породжує різноманітні віртуальні факти та складається з образів, іміджів, повідомлень, міфів, стереотипів. Головною цінністю у сучасному світі стає вміння отримувати, обробляти та передавати інформацію, яку реципієнти миттєво отримують за допомогою сучасних електронних засобів зв'язку та мас-медіа та мають змогу обговорювати одні й ті самі теми приблизно одночасно. Особливо швидко поширюються відомості, які вражають та шокують. Такі тенденції характерні й для політичної сфери суспільства, яка останнім часом тлумачиться як сфера політичної комунікації. При цьому суб'єкти політики перетворюються на суб'єктів комунікативного процесу, а система політичної комунікації дедалі більше ускладнюється, змінюється її рівень та якість, з'являються нові форми, види та засоби. Формами політичної комунікації стають, наприклад, пародія, скандал, реклама, ток-шоу тощо. Тому дослідження проблем політичної комунікації, зокрема, її нових форм, в інформаційному суспільстві стає вкрай важливим і актуальним.

Сучасна наукова література [1; 2; 5; 7; 10; 11; 12; 14; 15] звертає увагу на роль скандалу у політиці: у сучасних демократіях, у взаєминах влади та медіа, розглядає його як механізм перерозподілу, контролю та боротьби за владу, як особливий тип соціального конфлікту, як індикатор стану публічної сфери, спосіб формування громадської думки.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Але скандал не розглядається в якості форми політичної комунікації, хоча стає тим феноменом, інформаційним явищем, яке формує політичний процес, оскільки є способом досягнення політичного впливу та влади.

Метою статті є показати, що політика інформаційного суспільства стає політикою скандалу, а сам він є однією з форм політичної комунікації.

Політична комунікація в інформаційному суспільстві посідає провідне місце, оскільки саме тут відбувається передача інформації від комунікатора до аудиторії й навпаки, за допомогою різноманітних форм та засобів повідомляється про події, факти, зміни у житті, певні точки зору. Науковці вирішують проблему теоретичного осмислення політичної комунікації як феномену, який актуалізує інтереси, потреби, світоглядні орієнтири та цінності учасників інформаційної взаємодії, що виявляються через політичні програми та державні законодавчі акти, заяви політичних лідерів, телепередачі, газетні тексти тощо.

Політична комунікація стає тією сферою, де функціонують усі політичні суб'єкти, вона формує «порядок денний», артикулює інтереси різноманітних учасників політичного процесу, аналізує політичні ситуації, організує обговорення актуальних проблем, є експертом тактики діяльності органів влади. Її метою є виявлення, дискусійне обговорення найбільш важливих для суспільства проблем з подальшим визначенням можливих, припустимих методів їх вирішення спільними зусиллями влади й суспільства. Політична комунікація залучає людину до подій політичного життя: в аналітичних матеріалах преси надаються та

роз'яснюються відомості щодо головних прав, свобод та обов'язків сучасного громадянина; телевізійні аналітичні програми, ток-шоу, інтерактивні передачі роблять людину причетною до обговорення тієї чи іншої проблеми, їй надається змога висловлювати свої думки у прямому ефірі. Все це відповідає ознакам інформаційного суспільства.

Однією з проблем політичної комунікації інформаційного суспільства є медіатизація політики – процес, коли політичне життя переміщується в символічний простір засобів масової інформації. Тому сучасний комунікативний дискурс набуває форми «маскараду» вільних дебатів [13, с. 195]. Інформація стає товаром, засоби масової комунікації перетворюються на комерційні підприємства, орієнтовані на прибуток, які «підштовхують аудиторію до безперервного споживання» [13, с. 192]. Процес медіатизації робить політику дедалі публічнішою, політика розширює свою експансію, «політизує» суспільство. Елізабет Ноель–Нойман навіть вивела правило: «той, хто не знаходить своєї думки в масовій комунікації, той мовчить» [8, с. 53], «те, про що не повідомляється, не існує...» [8, с. 213]. Для політиків воно має звучати так: той, хто не присутній у масовій комунікації (або той, хто не дуже публічний), того немає в політиці.

Тому для «присутності» в політиці, для створення власної публічності політичні актори використовують різноманітні засоби та форми політичної комунікації. Однією з таких форм політичної комунікації інформаційного суспільства стає політичний скандал.

«Політика скандалу, – вважає М. Кастельс, – стала більш типовою формою боротьби за владу, ніж впорядкована політична боротьба, яка відповідає нормам держави» [5, с. 277].

Слово «скандал» походить від грецького та має значення «пастка, перешкода» а також «спокуса, прикрийсть». Сучасна українська лінгвістика тлумачить слово «скандал» як «подію, випадок, які набувають широкого розголосу й ставлять в незручне становище його учасників» [6, с. 264].

Більшість аналітиків вважають, що використання скандалів у політиці зростає. Так, Б. Гінзберг та М. Шефтер пишуть: «Замість того, щоб спрямовувати зусилля на конкуренцію за голоси виборців, політичні сили, які протидіють, стали покладатися на такі засоби інституціональної боротьби, як розслідування в конгресі, сенсаційні повідомлення в медіа, судові розслідування...» [5, с. 278].

Німецькі дослідники, зокрема Ш. Буркхардт, звертаючи увагу на збільшення випадків використання скандалів у медіатизованій політиці, вказують на етапи медіатизації скандалу: суто скандал (без медійного висвітлення), медіатизований скандал, коли в засобах масової комунікації є лише повідомлення про нього; медійний скандал, створений медіа [11, с. 133], коли «дискурс про скандалізоване та прихована в ньому актуалізація нормативних ціннісних уявлень здійснюється всередині комплексної медійної публічності та її часткової публічності» [11, с. 134].

Причинами збільшення кількості випадків використання скандалів у політичному житті (за М. Кастельсом) є трансформація медіа, трансформація політики та специфіка медіаполітики. Появі скандалу в політичному

полі сприяють (за Д. Томпсоном) «медійні зміни, ... політичні переломи, прискорена зміна цінностей та обмежена політична поляризація» [15, с. 31]. «Скандал може стати скандалом, – зазначають Дж. Ньюелл та Дж. Гаррард, лише тоді, коли події, що стали його причиною, мають символічне значення або ж є проявом певної проблеми, яка турбує все суспільство» [12].

Однією з причин «скандалізації» політики є недовіра суспільства до владної еліти, постійні ідеологічні, етичні, соціальні та інші суперечки та протиріччя, – вважають Дж. Ньюелл та Дж. Гаррард [12]. А. Марковіц й М. Силверстейн [14] зазначають, що політичні скандали можливі лише в ліберальних суспільствах – при тоталітарних та авторитарних режимах у суспільства або немає шансів дізнатися правду про владну еліту, або засоби масової інформації не мають можливості занести цю подію до «порядку денного».

Об'єктом скандалу може виступати явище, подія або людина – політичний лідер, високопоставлений чиновник, представник влади, депутат, політична подія.

Проаналізувавши наукову літературу [1; 2; 5; 7; 10; 11; 12; 14; 15], можна назвати головні риси політичного скандалу. Ними є емоційність, стислість, сенсаційність, неочікуваність та видовищність. Ці характеристики роблять скандали зручними формами подачі інформації в інформаційному суспільстві, допомагають медіа формувати «порядок денний», роблять політику політикою скандалу.

Якщо проаналізувати скандал як форму політичної комунікації, то можна простежити роль скандалу як на рівні соціуму в цілому, так і на рівні індивіда.

На рівні соціуму скандал є одним з провідних засобів передачі інформації. В інформаційному суспільстві ціниться не якість інформації, а її кількість. Скандал стає орієнтиром та способом виокремити подію з безперервного потоку інформації, оскільки прискіпливу увагу привертає лише гучна, неприємна подія, яка шокує та порушує очікування суспільства. Сучасні мас-медіа надають перевагу повідомленням у формі скандалу, оскільки прагнуть подати велику кількість інформації в стислому та спрощеному вигляді. Цій вимозі повністю відповідає перше повідомлення про скандал. Це – гранично стисла, емоційно забарвлена, проста для сприймання інформація, яка є привабливою для аудиторії. Так починається конституювання політичного скандалу (перша стадія – за Ф. Бьошем [10, с. 9]). При цьому реципієнти, аудиторія розуміють, що сталася подія, яка порушує суспільні норми. Під суспільними нормами в даному випадку розуміються моральні норми, закони, зразки поведінки, рольові очікування, діючі стандарти.

Другою стадією конституювання політичного скандалу (за Ф. Бьошем [10, с. 9]) є його викриття. На цій стадії точаться дискусії, подану інформацію коментують та інтерпретують. В українському медіа просторі це відбувається за допомогою популярних телепродуктів «Стоп корупція» (5 канал), «Совершенно секретно» (2+2), «Свобода слова» (JCTV), «Право на владу» (1+1), «Чорне дзеркало» (Інтер), «Гроші» (1+1), «Люстратор» (2+2), «Антизомбі» (JCTV), «Секретний фронт» (JCTV), «Інсайдер» (JCTV), «Більше, ніж правда» (JCTV), «Акцент» (5 канал), «Громадянська оборона» (JCTV) тощо. Всі вони викликають великий інтерес громадян, мають високі рейтинги та висвітлюють і обговорюють

найгучніші скандали сучасності. Висвітлення скандалу відбувається, як правило, за допомогою інтенції, тобто системи доказів. Документи та свідчення вважаються природними доказами. Вони є найоб'єктивнішими, оскільки апелюють за допомогою емпіричних знань, фактів та документів. Штучні докази можуть звертатися до логосу (логічні докази), пафосу та етосу. Докази, які звертаються до пафосу, базуються на залученні почуттів, пов'язані з обіцянками, застереженнями або погрозами. Докази, що спрямовані до етосу, апелюють до етичних норм та пов'язані з прийняттям або засудженням певної поведінки.

Інтерпретація скандалу, об'єктом якого виступає явище чи подія, викликає суспільну потребу вирішити певну проблему. До обговорення залучаються експерти, представники влади, формуються групи інтересів та тиску тощо. Якщо в центрі скандалу індивід – політичний діяч, депутат, чиновник, то він сприймається як «ворог» суспільства, проти якого потрібно боротися. Громадська думка, як правило, засуджує фігурантів скандалу, обурюється зафіксованим порушенням норм та правил.

Скандал порушує зразки політичної поведінки, нівелює політичну культуру суспільства, стає загрозою для соціальних цінностей. Але жваве обговорення нагальної проблеми, зростання обурення широкою аудиторією викликає позитивні процеси у суспільстві: його консолідацію, формування суспільної згоди у формі громадської думки. Тим самим у суспільстві підтримуються існуючі норми та владні відносини, забезпечується спадковість та послідовність розвитку суспільства, оскільки громадськість групується навколо традиційних для цього суспільства норм та правил. Скандал відображає прагнення громадськості скорегувати порушення, повернутися до суспільної норми. Певною мірою скандал може мобілізувати суспільство на вирішення нагальних проблем.

Громадське обурення і є (за Ф. Бьошем [10, с. 9]) третьою стадією конституювання політичного скандалу.

Скандали, зокрема політичні, мають властивість відволікати увагу суспільства від важливих соціальних проблем, які вимагають вирішення, а тому стають зручним знаряддям зниження соціальної напруги.

На рівні індивіда скандал виконує інформаційну функцію, оскільки задовольняє потребу людини в інформації про «важливих» осіб у політиці, повідомляє про події та умови життя, «опускає» політиків на «грішну землю», надає змогу прийняти певне рішення (наприклад, при голосуванні). Як би це дивно не звучало, але скандал сприяє особистісній ідентифікації. Людина порівнює власні особистісні цінності з тими, які були порушені, зважає всі факти та вирішує, що вона краща «цих брудних політиків». Через скандали отримуються також відомості про зразки поведінки, які засуджуються суспільством (наприклад, корупція).

За допомогою скандалу на рівні індивіда відбувається задоволення потреби у співчутті, емпатії. Підсилюється розуміння людиною самої себе (через внутрішні діалоги та спілкування з іншими). Звичайно, інформація, подана у вигляді скандалу, сприймається як негативна. Але, як зазначає В. І. Жельвіс, «негативні ... сторони буття сприймаються людиною більш гостро, ніж позитивні...», які розглядаються як природні, нормальні, а тому менш емоціогенні» [3, с. 26].

Скандали у політиці формують основу для діалогу, для соціального спілкування, допомагають співставити власну рольову поведінку із зазначеною та скорегувати її. А також вони виконують функцію розваги та насолоди. Це і емоційна розрядка, і заповнення вільного часу, і отримання задоволення. А подекуди й сексуального збудження.

Сучасні дослідники скандалу (А. Марковіц і М. Силверстейн [14]) розрізняють 2 типи політичних скандалів: процедурні та реальні.

Процедурні скандали виникають в результаті неправильних дій державних структур і є важливими для держави. До процедурних можна віднести скандали, які викривають кримінальні зв'язки політичної системи, наприклад, незаконне фінансування політичних партій. Процедурними можна вважати й скандали з використанням фізичної сили в парламенті, які створюють негативний образ законодавчого органу, підриваючи його репутацію.

Реальними скандалами є висвітлення результатів особистого життя політиків, державних діячів, високопоставлених чиновників, які суперечать загальноприйнятним нормам поведінки. Ці скандали привертано більше уваги ніж процедурні.

Продовжуючи типологізацію політичних скандалів, необхідно зазначити, що скандали у політиці можуть бути реальними та штучно створеними. Останні покликані знищити політичних опонентів, стати засобом «чорного піару».

З іншого боку, сам політик здатен створити навколо себе скандал, щоб привернути увагу до своєї персони. В цьому випадку увага привертається для створення позитивного образу та підвищення вірогідності визнання. Герой скандалу не лише опиняється в центрі уваги, але навмисно створює певний, бажаний для нього образ активного політика, який діє та здатен захищати власні принципи. Скандал стає способом показати виборцям, що політик щось робить.

За спрямованістю скандали можна поділити на ті, що дискредитують політичного опонента, «виключаючи можливе вираження розуміння та вибачення» [7, с. 51], та ті, які здатні підвищувати популярність політика.

«Скандалізації» політики сприяє низка факторів. По-перше, розвиток техніки та технологій лише політичних лідерів та державних діячів особистого життя, робить їх відкритими для суспільства. Їх поведінка підпадає під постійне око цифрових пристроїв, мобільних телефонів, які надають можливість миттєво поширювати інформацію мережею Інтернет. По-друге, новітня Інтернет-комунікація дозволяє збирати інформацію з будь-яких джерел. Тому звинувачення та викриття стають повсякденністю. По-третє, ці новини поширюються миттєво та викликають негайну реакцію аудиторії, відкриті громадські дебати.

Звичайно, ці тенденції є наслідком медіатизації політики, тобто перенесення її у символічний простір медіа, коли змінюється сутність політичних інститутів, владних відносин, зростає роль персони в політиці. Відбувається персоналізація політики, коли політик стає для звичайного громадянина «значимим іншим», особистістю, за вчинками якої звіряють власні, чії вказівки виконуються, той, хто має емоційну привабливість, авторитет та стає об'єктом наслідування.

Посилюється тенденція громадян покладатися на особистісні характеристики лідерів [5, с. 280]. Тому політики, що є центральними дійовими особами у скандалах, роблять новини гострішими, оскільки «скандали підривають право, надане їм громадянами, на делегування повноважень» [5, с. 280], а сама політика стає політикою скандалу.

Скандал «підсилює резонанс» [7, с. 51] певної політичної події, призводить до дискредитації, зниження популярності політичного опонента, або, навпаки, може стати способом підвищення популярності політика.

У великих кількостях скандали спричиняють збитки репутації влади та знижують рівень довіри до неї, підривають віру в компетентність політиків, демократичні інститути. Скандали в змозі поляризувати громадську думку та розколоти суспільство на декілька групвань, а значить зумовити виникнення та ескалацію конфліктів у суспільстві, дестабілізувати його. В цьому полягає деструктивність політичних скандалів.

Якщо розглядати скандал в руслі конфліктологічного підходу, то виникає можливість вказати на його конструктивні сторони. Скандали викривають недоліки в політичному житті суспільства, артикують проблеми, консолідують громадськість на боротьбу з ними, формують більш глибоке розуміння проблеми, залучаючи суперечливі погляди та думки. Тобто вони здатні певним чином «очистити» політику.

Підтвердженням факту залучення скандалу до політики, використання його в якості форми політичної комунікації є поява політичних ток-шоу та різноманітних передач на телебаченні, публікуються матеріали та коментарі у мережі Інтернет, друкуються статті у пресі. Зокрема, український медіа простір насичений різноманітними скандальними повідомленнями кожного дня. Подача інформації у формі скандалу стає пріоритетною, незважаючи на власника каналу та його політичні уподобання. Політика не лише медіатизується, але й відбувається її «скандалізація».

Скандал перетворюється на популярну форму політичної комунікації, а сама політика стає політикою скандалу.

Висновки. Метафора «суспільство скандалу» відображає одночасно поширеність скандалу у сучасній культурі та готовність самого суспільства відповідати скандалом на кожну подію. Скандальність сучасного суспільства та його політичної сфери відображає не їх деградацію, а саму інтенцію суспільства усвідомлювати те, що відбувається [1, с. 50]. Скандал стає звичною схемою отримання інформації.

Перспективами подальших досліджень. Наукова література не надає однозначної оцінки демократичного потенціалу скандалу, необхідно диференціювати погляди на скандал як форму політичної комунікації, більш ретельно проаналізувати його конструктивні та деструктивні функції.

Список використаних джерел

1. Волинская А. Г. Скандал как субверсивная практика [Текст]: препринт WP20/2014/01 / А. Г. Волинская; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 60 с. – (Серия WP20 «Философия и исследования культуры»).

2. Дмитриев В., Сычев А. А. Скандал. Социологические очерки: [монография] / А. В. Дмитриев, А. А. Сычев. – М.: ЦСП и М, 2014. – 323 с.

3. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия [Текст] / В. И. Жельвис. – Ярославль: ЯГТИ им. К. Д. Ушинского, 1990.

4. Зернецька О. Геополітика комунікацій трансформація функцій і статусів головних акторів у сфері глобального управління комунікацією [Текст] // Зернецька О. В. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса ВНАН України. – 2014. – №2 (70). – С.195–216.

5. Кастельс М. Власть коммуникации [Текст]: учеб. пособие / М. Кастельс; пер. с англ. Н. М. Тылевич; под науч. ред. А. И. Черных; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2016. – 564, [4] с. – (Переводные учебники ВШЭ).

6. Короткий тлумачний словник української мови: Близько 6750 слів / Під ред. Д. Г. Гринчишина – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Рад. шк., 1988. – 320 с.

7. Луман Н. Реальность массмедиа. Образ общества [Текст] / Никлас Луман. – М.: Практикс, 2005. – 256 с.

8. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания [Текст] / Элизабет Ноэль-Нойман; Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. Мансурова Н. С. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. – 352 с.

9. Тоффлер Э. Создание новой цивилизации. Политика третьей волны [Текст] / Элвин и Хейди Тоффлер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.google.com.ua/url?url=http://infoboom.univ.kiev.ua/files/Toffler.doc>

10. Bösch F. Öffentliche Geheimnisse. Skandale, Politik und Medien in Deutschland und Großbritannien 1880–1914. – München: Oldenbourg, 2009.

11. Burkhardt S. Skandal, mediatisierter Skandal, Medienskandal: Eine Typologie öffentlicher Empörung // Skandale: Strukturen und Strategien öffentlicher Aufmerksamkeit ser zeugung / Bulkow K., Petersen Ch. (Hrsg.). – Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011.

12. Garrard John; Newell James L. (editor). Scandals in Past and Contemporary Politics. Manchester University Press. – 2006. – 242 p.

13. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. – Cambridge: Polity Press, 1962.

14. Markovits A. S., Silverstein M. The politics of scandal. Power and process in liberal Democracies. – New York, 1988.

15. Thompson J. B. Political Scandal. Power and Visibility in the Media Age. – Cambridge: Polity, 2000.

References

1. Volynskaja A. G. Skandal kak subversivnaja praktika [Текст]: preprint WP20/2014/01 / A. G. Volynskaja; Nac. issled. un-t «Vysshaja shkola jekonomiki». – М.: Изд. дом Vysshjej shkoly jekonomiki, 2014. – 60 s. – (Serija WP20 «Filosofija i issledovanija kul'tury»).

2. Dmitriev V., Sychev A. A. Skandal. Sociofilosofskie ocherki: [monografija] / A. V. Dmitriev, A. A. Sychev. – М.: CSP i M, 2014. – 323 s.

3. Zhel'vis V. I. Jemotivnyj aspekt rechi. Psiholingvisticheskaja interpretacija rechevogo vozdeystvija [Текст] / V. I. Zhel'vis. – Jaroslavl': JaGTGI im. K. D. Ushinskogo, 1990.

4. Zerneč'ka O. Geopolityka komunikacij transformacija funkcij i statusiv golovnyh aktoriv u sferi global'nogo upravlinnja komunikacijeju [Текст] // Zerneč'ka O. V. // Naukovi zapysky Instytutu politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen' im. I. F. Kurasa VNAN Ukraї'ny. – 2014. – №2 (70). – S.195–216.

5. Kastel's M. Vlast' kommunikacii [Текст]: ucheb. posobie / M. Kastel's; per. s angl. N. M. Tylevich; pod nach. red. A. I. Chernyh; Nac. issled. un-t «Vysshaja shkola jekonomiki». – М.: Изд. Дом Vysshjej shkoly jekonomiki, 2016. – 564, [4] s. – (Perevodnye uchebniki VShJe).

6. Korotkyj tлумachnyj slovnyk ukrai'ns'koi' movy: Blyz'ko 6750 sliv / Pid red. D. G. Grynchyshhyna – 2-ge vyd., pererob. i dopov. – К.: Rad. shk., 1988. – 320 s.

7. Luman N. Real'nost' massmedia. Obraz obshhestva [Текст] / Niklas Luman. – М.: Praxis, 2005. – 256 s.

8. Nojel'–Nojman Je. Obshhestvennoe mnenie. Otkrytie spirali molchanija [Текст] / Jelizabet Nojel'–Nojman; Per. s nem. / Obshh. red. i

predisl. Mansurova N. S. – M.: Progress–Akademija, Ves' Mir, 1996. – 352 s.

9. Toffler Je. Sozdanie novoj civilizacii. Politika tret'ej volny [Tekst] / Jelvin i Hejdi Toffler [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.google.com.ua/url?url=http://infoboom.univ.kiev.ua/files/Toffler.dos>

10. Bösch F. Öffentliche Geheimnisse. Skandale, Politik und Medien in Deutschland und Großbritannien 1880–1914. – München: Oldenbourg, 2009.

11. Burkhardt S. Skandal, mediatisierter Skandal, Medienskandal: Eine Typologie öffentlicher Empörung // Skandale: Strukturen und Strategien öffentlicher Aufmerksamkeit ser zeugung / Bulkow K., Petersen Ch. (Hrsg.). – Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011.

12. Garrard John; Newell James L. (editor). Scandals in Past and Contemporary Politics. Manchester University Press. – 2006. – 242 p.

13. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. – Cambridge: Polity Press, 1962.

14. Markovits A. S., Silverstein M. The politics of scandal. Power and process in liberal Democracies. – New York, 1988.

15. Thompson J. B. Political Scandal. Power and Visibility in the Media Age. – Cambridge: Polity, 2000.

Sakun A. V., Doctor of Philosophy, Associate Professor, Kyiv National University of Technology and Design (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Kadlubovych T. I., Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Kyiv National University of Technology and Design (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

The policy of information society as the policy of scandal

The article highlights the problems associated with the trends of modern politics. It is noted that the information society leads to radical changes at all its levels, the process of policy mediatization is intensified. The political communication uses a variety of forms and means of dissemination of information. One of such forms becomes a political scandal. Attempts to analyze the scandal as a form of political communication are made, stages of its construction, characteristics, varieties are selected. It is proved that the policy of the information society is the policy of scandal.

Keywords: information society, policy, political communication, mediatization, political scandal.

* * *

УДК 323.21

Карпак О. М.,
кандидат політичних наук, доцент
кафедри політології та права, Ніжинський
державний університет ім. М. Гоголя
(Україна, Ніжин), kama21@ukr.net

Політична адаптація особистості в умовах перехідного суспільства

Охарактеризовано особливості політичної адаптації особистості до політичних процесів сучасного українського суспільства в перехідний період від авторитаризму до демократії, подальші перспективи взаємовідносин особистості з державою, політичною владою. В інституційному аспекті розвитку концепції адаптації виявлена визначальна роль і значущість чинників (внутрішніх, зовнішньополітичних), інститутів політичної системи обумовлюючих характер політико–адаптивних відносин у суспільстві.

Розкрито специфіка зображення адаптації в умовах конфліктних і суперечливих задіявань особистості з політичною системою, державою з 2012 по 2017 роки.

Теоретичні і практичні результати дослідження підтверджуються використанням емпіричних даних, що дозволило визначити змістовну сутність політико–адаптивного процесу на особистісному рівні, об'єктивно проаналізувати особливості, динаміку розвитку процесу політичної адаптації у сучасному суспільстві.

Досліджено чинники, які гальмують, перешкоджають процесу адаптації громадян до сучасних суспільно–політичних умов, серед них це: соціально–політична нестабільність в країні, соціально–економічний стан населення, політична неефективність інститутів влади, низький рівень довіри громадян

до влади, незначний особистісний вплив на прийняття політичних рішень. Факторний аналіз адаптивного процесу на особистісному рівні показує, що соціально–економічні питання є найважливішими чинниками, впливаючими на адаптованість громадян і особистості, і свідчать про патернілістські орієнтації громадян стосовно інститутів влади, держави в задоволенні її реалізації власних потреб і інтересів.

Проведене дослідження дає можливість стверджувати, що з врахуванням вказаних чинників, тенденції політико–адаптивного процесу, переважаною є вимушена (короткотермінова) адаптація особистості, як початкова необхідна умова формування довгострокової соціально–політичної адаптації. Доводиться констатувати новітню історичну закономірність і обумовленість соціально–політичних суперечностей в Україні між інтересами, потребами держави, фінансово–промислових груп, суспільства і особистості, що не сприяє здійсненню ефективної, соціально–продуктивної політичної адаптації в суспільстві.

Ключові слова: адаптація, дезадаптація, інститути влади, політична нестабільність, політичні/економічні чинники, рівень адаптованості, диспозиційність влади, репрезентативне опитування, соціально–політичні орієнтації, електоральні настрої, індекс суспільного благополуччя, індекс індивідуального благополуччя, довіра соціальним інститутам.

Розгляд адаптивних відносин особистості з політичною владою в умовах демократичних перетворень в Україні передбачає відповідний аналіз практичної взаємодії її як з істотними елементами політики, так і готовність особистості активно відстоювати власні інтереси. Виникає першочергове завдання – розкрити процес політичної адаптації особистості в умовах формування правової держави з тією метою, щоб позначити подальші перспективи взаємодії, визначити роль і значущість особистості вже в системі політичних відносин.

Проте слід відзначити той факт, що політико–адаптивні дії особистості відбуваються в даний час лише за умов первинного формування соціальної (у тому числі і політичної) структури українського суспільства. Крім того, що відбувається процес формування різних соціальних груп, верств, утворення соціальних організацій і інститутів відповідно до вимог нових ринкових відносин, на суспільство впливають кризові явища, що намітилися в світовій практиці. В умовах такої соціальної і особливо політичної нестабільності в державі, особистості складно адаптуватися до конкретних політичних явищ і процесів (хоча не адаптуватися вона не може), і її адаптивні наміри в основному орієнтовані на загальнозначущі демократичні політичні цінності.

На наше переконання, це всього лише перший етап в адаптації особистості, і лише з подальшою стабілізацією суспільно–політичного життя можливий перехід її до вищого якісного етапу адаптації, коли вона, засвоївши ті або інші цінності демократичного життя суспільства, може орієнтуватися в адаптивних діях на діяльність різного роду соціально–політичних груп, організацій, установ та інститутів. У такому разі адаптивні дії особистості матимуть предметний, практичний характер. Ця думка знаходить своє підтвердження в працях провідних українських та зарубіжних політологів і соціологів А. С. Лобанова, С. А. Макеєва, Є. А. Макозника, О. М. Бондаренко, І. О. Вороніна, Т. О. Дворцоваї, В. В. Дубініна, О. С. Резніка, Л. Л. Шпак, О. Г. Злобіної, В. О. Тихоновича, К. Ф. Лахової, Р. Мертона та інших.

При цьому необхідно підкреслити, що політологічний аналіз процесу адаптації особистості в політиці в сучасних умовах має деякі відмінні особливості від соціологічного, оскільки розглядає особистість не як елемент соціальної структури суспільства в цілому, в системі міжгрупового соціального задіявання в системі відносин (особистість – соціальна група, особистість

– суспільство та інше), а допускає розгляд процесу політичної адаптації особи, перш за все в системі відносин іншого порядку (особистість – держава, особистість – політична влада, особистість – політичні інститути, особистість – політичний режим, та ін.)

Дійсно, сьогодні та або інша соціальна група керується в своїй діяльності не стільки потребами та інтересами кожної конкретної особистості або суспільства, а в більшій мірі запрограмованими корпоративними інтересами фінансово-промислових об'єднань і солідарних з ними професійно позначених груп робітників, інтелігенції, селян та ін. У свою чергу корпорації формують політичні сили (наприклад, політичні партії) для лобювання своїх інтересів в різних сферах сучасного українського суспільства і особливо в сфері державної політики. Звідси адаптивні дії особистості у напрямі тієї або іншої соціально-політичної групи з урахуванням міжгрупових відносин, що склалися, набуватимуть в основному наперед запрограмований характер, коли вона опиниться у стані не самостійного вибору того або іншого політичного об'єкта адаптування, не зможе належною мірою задовольнити свої потреби та інтереси в політиці. У вирішенні цієї проблеми значна роль належить державі, яка формує і створює умови для вироблення соціально-політичних цінностей, мотиваційних механізмів і з їх допомогою впливає на особистісні політико-адаптивні процеси в суспільстві з метою досягнення стійкості і стабільності у відносинах між різними суб'єктами політичного життя.

У такому випадку особистість адаптується згідно із своїми потребами та інтересами, в межах наданих політичних свобод з боку держави. У неї з'являється почуття самодостатності в політиці, формується здатність до творчого конструювання власної політичної діяльності. На основі самостійного глибокого й творчого аналізу реальних політичних явищ і процесів формується така особлива риса характеру, як відповідальність за процеси й результати власної політичної діяльності. Політико-адаптивна діяльність особистості в демократичному суспільстві підпадає під суспільну й державну систему оцінок. Оцінно-ціннісні характеристики політичної адаптації особистості чітко базуються на знанні законів, на моральних підвалинах, на політико-культурних традиціях суспільства.

Таким чином, демократичне суспільство з його політичною системою, на відміну від інших системних організацій, зацікавлене в ефективному адаптуванні особистості. Політико-адаптивні дії особистості не мають одностороннього характеру, тому що політична система також значною мірою адаптується до особистості, до тієї чи іншої суспільно-політичної групи, організації.

У сучасній Україні існує, на наш погляд, модель політичної системи, яку можна характеризувати як перехідну між авторитарною й демократичною політичними системами. Процес адаптування особистості до політичних явищ в першу чергу, обумовлено недостатньою стійкістю самої системи, безліччю політичних декларацій стосовно демократичних змін, та й самі особистість і суспільство представлені системою різнопланових соціально-політичних інтересів і цінностей, що орієнтують на вибір тієї чи іншої політичної системи (тоталітарної, перехідної, авторитарної, посттоталітарної). При цьому політичною системою активно використовується весь наявний у її арсеналі

комплекс засобів, методів: це перш за все економічні, соціально-політичні, організаційні, правові, психологічні та ідеологічні чинники.

Демократична політична система будує свої відносини з особистістю й суспільством на принципах добровільності, партнерства та законності. Вимагає від особистості усвідомлення суб'єктивних і об'єктивних факторів у політиці, досягає, тим самим більшої динамічності в розвитку. Така система зацікавлена в постійному відновленні й удосконалюванні механізмів регулювання політичних відносин з метою успішного вирішення назрілих протиріч та уникнення соціально небезпечних для суспільства конфліктів. Для цього їй необхідно мати добре налагоджений механізм постійної трансформації й наслідування в розвитку політичних і правових норм з метою підтримки політичного балансу в межах демократичної політичної системи держави. За допомогою вищезазначеного механізму досягається рівновага у відносинах політичної системи з різними її підсистемами – між державними гілками влади (законодавчої, виконавчої, судової), між різними партійними структурами, групами, задіяними в політику й, нарешті, між особистостями. Політична система змушена підтримувати й розвивати певні стандарти, політичні сподівання й очікування, які пов'язані з перебуванням при владі партії, тих або інших політичних лідерів, а також з успішним функціонуванням інших політичних інститутів. При цьому, політична система, її інститути й особистість повинні нести взаємну відповідальність. Наслідком відмови від принципу відповідальності стає політичний конформізм, що суперечить у цілому демократії й придушує активно-творче начало в особистості (в окремих випадках конформістське поведіння може відігравати позитивну роль – виступати захисним механізмом особистостей у відношенні до складних нововведень у політику).

Адаптивні відносини особистості і політичної системи в демократичному суспільстві завжди є взаємообумовленим процесом. Політичні концепції й доктрини, вироблені системою, повинні, передусім, виражати інтереси особистості, суспільства й одночасно бути орієнтованими на реалізацію політичних цілей, завдань, ідеалів. Така орієнтація усуває розрив, що може утворитися у відносинах особистості з політичною системою й, зокрема, між формально діючими нормами й принципами в адаптуванні та реально сформованою політичною практикою. Саме політична практика задасть нові напрямки в адаптивних відносинах особистості відносно системи і навпаки.

Соціальне адаптування політичної влади й держави до особистості передбачає безпосереднє залучення її до системи управління, контролю й розподілу. Адаптуючись до політичної влади безпосереднім чином особистість починає впливати на державний устрій суспільства, на складну систему відносин у ньому. При цьому, варто зазначити, що політико-адаптивні взаємодії особистості, політичної влади й держави визначають її лояльне ставлення до них.

Досліджуючи результативність процесу політико-адаптивної взаємодії влади й особистості необхідно звернути увагу на адаптаційні ускладнення, що виникають як наслідок невідповідності між формальними, офіційними вимогами діяльності державних інститутів

влади, протиріч щодо їх функціональних повноважень, взаємовиключаючих підходів, методологій, технологій вирішення соціально-економічних проблем в суспільстві й інтересами, потребами і можливостями особистості впливати на вказані процеси.

Основною ознакою ослаблення рівня адаптованості у взаємовідносинах особистості, суспільства та державних інститутів влади є тривалі внутрішні й зовнішні конфлікти, кризи, погіршення індивідуального і суспільного благополуччя які детермінують виникнення соціально-політичних ускладнень в сучасній Україні, в цілому дестабілізують політичну ситуацію.

Так, за результатами репрезентативного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) з 19 по 28 травня 2017 року більшість респондентів, вважають, що суспільне благополуччя погіршується (графік 1) [1], що справи у державі рухаються у неправильному напрямку охарактеризували політичну ситуацію в країні у цілому як нестабільну. З лютого 2012 до травня 2017 роки «суттєво знизився показник оцінки правильності напрямку розвитку справ у державі, показники економічного стану та очікувань щодо майбутнього життя у країні теж знизилися, але менш суттєво» (графік 2) [1].

Графік 1.

Динаміка індексів ІСБ та ІІБ в Україні протягом 2012–2017 років

Як зазначають експерти КМІС, що «якщо розглядати увесь період спостереження (2012–2017 роки), то за складовою оцінки правильності напрямку розвитку України індексу суспільного благополуччя зараз спостерігаються найнижчі показники (-72), а також за складовою особистого щастя індексу індивідуального благополуччя зараз так само спостерігаються найнижчі показники (26), які, варто відзначити, залишаються стабільними вже цілий рік» (графік 2) [1].

Графік 2.

Зміни складових індексів ІСБ та ІІБ в Україні протягом 2012–2017 років

Починаючи з 2012 року український соціум характеризується зростанням конфліктногенних чинників, які

ускладнюють взаємоадаптивні відносини у суспільстві. Економічна і політична ситуація в країні викликає серйозне занепокоєння в українських громадян.

Настрої, оцінки, як показують опитування, обумовлені, передусім безпековим та матеріальним становищем населення, яке більшою мірою незадоволене сьогодишнім життям, не почувуються упевненими в майбутньому.

Серед факторів, обумовлюючих сучасний стан в суспільстві вагомішими, на думку населення, є політичні та економічні чинники. «Як показують результати дослідження, – проведеного КМІС з 20 по 29 травня 2017 року, – абсолютна більшість опитаних (72%) занепокоєна війною на Сході України. Також серед проблем, які найбільше непокоять українців – рівень життя (60%), економічна ситуація (47%) та безпека України (21%). З усіх проблем, зазначених в питанні, найменше українців турбує статус російської мови в Україні (1%) та відносини між громадянами України різних національностей (2%)» [2].

Оцінки соціально-політичного життя в Україні свідчать про зростання негативного ставлення громадян до діяльності інститутів влади.

Адаптивні відносини, що мають сутнісні параметри вираження, зобов'язують і особистість, і політичну владу і державу висувати один до одного підвищені вимоги.

Публічність, гласність, відкритість інститутів державної влади принципи націлені на встановлення демократичних взаємовідносин між особистістю, суспільством і державою, у цілому сприяють ефективності їх взаємоадаптації.

Чинниками здатних підвищити рівень діалогової форми взаємовідносин громадян і влади, а відповідно і політико-адаптивної взаємодії є відкритість, прозорість дій уряду.

Але, як показує сучасна політична практика, недостатній контроль за виконанням законів з боку державних інститутів в сфері регулювання взаємовідносин особистості з інститутами влади негативним чином вплинули на політико-адаптивні можливості особистості щодо участі в прийнятті політичних рішень, в державному управлінні, сприяли відчуженню, відстороненню людини від політичних процесів.

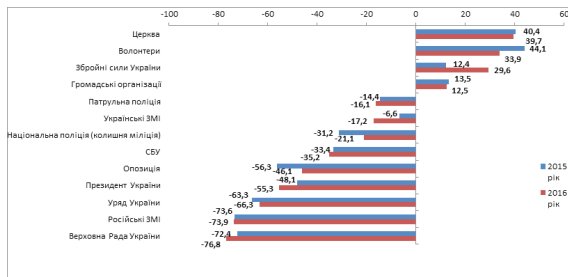
Наслідком диспозиційності влади, політичних інститутів по відношенню до особистості, суспільства, є з одного боку, необхідність адаптування громадян до нестабільного політичного середовища, а з іншого – відсутність конструктивного діалогу влади з громадянами унеможлиблює продуктивну соціалізацію і адаптацію особистості та сприяє, як свідчать результати соціологічних досліджень, формуванню суцільної зневіри людей до інститутів влади й щодо можливостей впливати на їх діяльність. Підтвердженням цього стали результати репрезентативного опитування, проведеного КМІС у грудні 2016 року.

Згідно експертної оцінки КМІС, «найбільшою довірою серед українців, – користуються церква, волонтери та збройні сили України, а найменшою – уряд України, російські ЗМІ та Верховна рада України (цим інституціям довіряє менше 10% українців). В цілому, протягом року рівень довіри до деяких інституцій суттєво змінився (Графік 3). Можна спостерігати тенденцію до

деякого зниження рівня довіри українців до соціальних інституцій» [3].

Графік 3.

Динаміка зміни балансу довіри–недовіри до соціальних інституцій у 2015–2016 роках, % опитаних

Рівень довіри громадян до інститутів влади і відчуття власної політичної ефективності дозволяють з'ясувати рівень пристосованості їх до сучасних політичних змін.

Знеособлення і зростаюча тенденція цілеспрямованої діяльності політичних сил, державних інститутів на монополізацію влади характерна риса політичного процесу в сучасній Україні.

Отже дестабілізуючими факторами процесу політико-адаптивної взаємодії особистості: неспроможність органів влади у налагодженні конструктивних взаємовідносин з громадськістю, формалізм, безвідповідальність та бездіяльність влади щодо вирішення більшості життєвих питань і проблем людини, – наслідком чого сформувалась зневіра особистості до цих інституцій.

Факторний аналіз звернень громадян показує, що соціально-економічні питання є найважливішим фактором, який впливає на адаптацію громадян і свідчать про переважно патерналістські адаптивні орієнтації громадян щодо центральних інститутів влади в задоволенні й реалізації особистісних потреб і інтересів.

Взаємодія держави з особистістю передбачає створення умов, можливостей для особи вільно вступати в політичні відносини, включатися в політичні процеси, реалізувати тим самим свої соціально-політичні права і свободи.

Таким чином, в умовах демократичного реформування сучасного суспільства політико-адаптивні відносини особистості з державною владою й політичною системою носять взаємодоповнюючий і взаємообумовлюючий характер. Адаптивна активність особистості в межах таких відносин в рівній мірі визначається також готовністю політичної системи та державної влади задовольняти її потреби й інтереси.

Динаміка політичних явищ і процесів у сучасному суспільстві, непослідовність, непрогнозованість дій інститутів влади, нестабільність політичної ситуації унеможливають довгострокову адаптацію як особистості, так і населення щодо швидкозмінюваних політичних процесів. Як показують результати соціологічних досліджень (2012–2017 рр.) [1] опитувань громадянської думки щодо політичної ситуації в країні, уподобань, орієнтацій відносно політичних сил, політичних партій, лідерів, важливим методологічним критерієм об'єктивності оцінки рівня адаптивності особистості є не тільки суб'єктивні чинники (уподобання,

настрої, орієнтації, довіра) адаптаційного процесу, але й об'єктивні, зовнішні фактори. Реалії сьогодення дають можливість стверджувати, що з врахуванням вказаних тенденцій політико-адаптивних процесів, що переважаючою є ситуативна адаптація (короткотермінова) особистості, як початкова необхідна умова формування довгострокової соціально-політичної адаптації.

Найважливішим у взаємо-адаптивному процесі є його об'єктивізація з боку держави, де інтереси і потреби особистості, перш за все соціально-економічні, мають бути змістом і предметом діяльності інститутів державної влади. Формальне проголошення, закріплення демократичних засад, цінностей в діяльності влади неминує призводить до знеособлення політичного процесу, як наслідок подібної політики ми спостерігаємо збільшення частки громадян, які голосують на виборах проти всіх, або зовсім ігнорують участь у подібних процесах. Таким чином формується у свідомості громадян зневіра до державних інституцій, відповідальних за соціально-політичне реформування сучасного суспільства, а відповідно настає політична дезадаптація особистості.

Демократичне суспільство із властивими йому відносинами, так само є ще недостатньо розвиненим й організованим. Таким чином, було б помилково не враховувати в політико-адаптивних відносинах особистості з політичною системою й із суспільством у цілому той факт, що адаптивний процес повинен містити в собі установку на передбачувані конфлікти й протиріччя. Особистість повинна мати у своєму розпорядженні як власну програму-поправку на адаптування в умовах конфліктних залежностей, так і повинна керуватися суспільними й іншими нормами регулювання власних відносин.

У системі політичних та інших конфліктів доводиться спостерігати своєрідну дезорієнтацію свідомості особистості, що намагається поєднати складові на основі суперечливості взаємовиключаючих ситуацій. При цьому, адаптивні можливості будуть фактично малопродуктивними, що зрештою болісно позначиться на її стані й положенні в суспільстві, в цілому.

При цьому хотілося б відзначити, що адаптація особистості в умовах політичних конфліктів має свої особливості. Відразу ж варто вказати на той факт, що конфліктне політичне середовище характеризується одночасно як своєю передбачуваністю (вона досить обґрунтована із правової сторони), так і надмірною прихованістю (у ній у завуальованій формі подані особисті й групові інтереси). І в такій складній системі протистояння двох або безлічі політичних суб'єктів особистість повинна не тільки зорієнтуватися, але й прийняти єдине правильне рішення. У тому випадку, коли спостерігається процес дисфункціональності суспільних відносин, порушення соціальних норм співіснування виникають соціальне напруження і конфлікти.

Безперечно, правова держава, як і вся демократична політична система, повинна бути зацікавленою в тому, щоб адаптивні дії особистості в політиці, у тому числі й в умовах конфліктних політичних ситуацій, носили найактивніший характер, щоб їхня діяльність була досить усвідомленою, не виражалася в примиренні з подібною ситуацією, вважаючи її природною, необхідною й, тим більше, правомірною.

Особистість у сучасних умовах розвитку суспільства змушена адаптуватися до політики в умовах конструктивного (цивілізаційного) і деструктивного (нецивілізаційного) методів розв'язання соціально-політичних конфліктів. При цьому не можна не відзначити, що сьогодні конфлікт є безпосереднім виразником соціально-політичного розвитку України, як суспільства, політичної системи, так і самої особистості.

Розвиток демократії в Україні показує, що влада ніколи свідомо й добровільно не поступалася нічим, що особистість повинна вести постійну боротьбу за свої права й одночасно орієнтувати свою політичну діяльність відносно відстоювання як особистих, так і суспільних інтересів.

Одночасно негативний розвиток окремих сторін суспільного життя, політичної системи держави, негативно позначається на політико-адаптивних можливостях особистості. Невизначеність в суспільно-політичній устрої суспільства призводить до того, що відбувається розхитування раніше сформованих адаптивних установок у політиці, особистість змушена (не завжди правильно для себе) визначатися в системі знову виникаючих політичних цінностей.

Таким чином, ефективність політичного адаптування особистості буде залежати від всебічного усвідомлення особистістю свого місця й значимості в системі політичних й інших відносин, на регіональному та загальнодержавному рівнях, а також від того, наскільки вона здатна впливати на підвищення якості політичних процесів правової держави.

Аналіз процесу політичної адаптації особистості до правової демократичної держави дозволив зробити висновок, що сучасне демократичне суспільство не є достатньо розвиненим і організованим, характеризується деструктивністю політичних відносин, як на особистісному, так і на регіональному, міжрегіональному та на загальнодержавному рівнях, що позначається негативним чином на політико-адаптивних можливостях особистості. Особистість змушена визначатися в політичних цінностях, які постійно змінюються, виробляти нові підходи до цивілізаційного входження в політичні процеси, розв'язувати існуючі суперечності в відносинах з державою.

Демократична правова держава повинна гарантувати права і свободи громадянина для його самовизначення як суб'єкта політики, орієнтувати й направляти політико-адаптивні дії особистості стосовно вдосконалення її відносин з суспільством. Поряд з цим, визначається, що розбудова правової демократичної держави передбачає створення умов для формування суспільства на підставі рівнопартнерства в відносинах суб'єктів політики, де політико-адаптивні дії особистості щодо держави містять широкий спектр потреб, інтересів та ідеалів, які виходять за межі державних пріоритетів.

Список використаних джерел

1. Самопочуття мешканців України у травні 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=709&page=2&y=2017>

2. Які проблеми турбують українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=702&page=2&y=2017>

3. Довіра соціальним інституціям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=5&y=2017>

References

1. Samopochtutja meshkanciv Ukrainy u travni 2017 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=709&page=2&y=2017>

2. Jaki problemy turbujut' ukrai'nciv [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=702&page=2&y=2017>

3. Dovira social'nym instyucijam [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=5&y=2017>

Karpiak O. M., candidate of political science, assistant professor of the chair of political science, philosophy and law of Nizhyn Gogol State University (Ukraine, Nizhyn), kama21@ukr.net

Political adaptation of personality in the context of transitional society

The peculiarities of the political adaptation of personality to the political processes of modern Ukrainian society during the transition period from authoritarianism to democracy; future trends of relations between personality and the state / political authority have been characterized. The prominent role and the significance of factors (domestic and of foreign policy), the institutions of political system which postulate the character of politically adaptive relations in the society have been elicited in the institutional aspect of the development of the concept of adaptation.

The particularity of representation of adaptation under the conditions of conflicting and contradictory engagements of personality with the political system / state from 2012 to 2017 years has been revealed.

Theoretical and practical results of the research are confirmed by the usage of empirical evidence, which enabled us to define the essence of the politically adaptive process at the personal level, to analyze objectively the peculiarities and the dynamics of the development of the process of political adaptation in the modern society.

The factors which retard and hinder the process of adaption of citizens to modern socio-political conditions have been investigated. They are: socio-political instability in the country, socioeconomic status of population, political inefficiency of the authority institutions, the low trust level of citizens to the authority, insignificant personal influence on the making policy decisions. The factor analysis of the adaptive process at the personal level shows that socioeconomic questions are the crucial factors which influence the adaptability of citizens and personality; and they attest to paternalistic orientations of citizens concerning the authority institutions, the state in the aspect of fulfillment and realization of own needs and interests.

The conducted research enables us to claim that constrained (short-term) adaptation of the personality is prevailing as the necessary initial condition for the formation of the long-term socio-political adaptation considering mentioned above factors, tendencies of the politically adaptive process. It's necessary to state the brand new conformity to the laws of history and conditionality of socio-political contradictions in Ukraine between the interests and needs of the state, financial-industrial groups, the society and personality, which don't facilitate the implementation of the effective, socially productive political adaptation in the society.

Keywords: adaptation, disadaptation, authority institutions, political instability, political / economical factors, level of adaptation, disposition of authority, representative survey, socio-political orientations, electoral sentiments, index of social well-being, index of individual well-being, trust to social institutions.

* * *

УДК 323.212

Куницький М. П.,
проректор, Черкаський державний
технологічний університет
(Україна, Черкаси), lepan@ukr.net

Особливості та тенденції мотивації поведінки політичного класу та суспільства у контексті демократизаційних змін в Україні

Стаття присвячена виокремленню та аналізу загальних тенденцій та з'ясуванню особливостей мотивації поведінки політичного класу та суспільства у контексті можливості консолідованості як одного з етапів

демократизації українського суспільства. Визначено, що на основні тенденції мотивації політичної поведінки значний вплив має мотиваційний клімат в Україні, який швидше має риси демотивуючого для політичної активності, закладає ґрунт для протестної чи імітаційної поведінки як політичного класу, так і суспільства. Основними тенденціями мотивації політичного класу виокремлено єдність та підміну політичних та адміністративних посад, слабкість усвідомлення відповідальності за долю суспільства та держави, слабкість авторитету та низький рівень довіри до політичного класу з боку суспільства, мотивація псевдодіяльності.

Серед особливостей та тенденцій мотивації суспільства аналізуються тенденція посилення оцінки громадянами власної здатності впливати на суспільні процеси; тенденція розриву та значної дистанції між готовністю до участі і практичною участю; електоральна невизначеність та її обумовленість загостренням політичної та економічної ситуації в державі; тенденція посилення впливу ситуаційних (мідже, проблема, загальний стан в суспільстві) чинників електорального вибору.

Ключові слова: мотив, мотивація, політична поведінка, політична участь, політична активність, електоральна мотивація.

Досліджуючи проблему мотивації політичної поведінки в умовах демократизації українського суспільства, звернемо увагу на мотивацію таких суб'єктів політичної поведінки як влада (політичний клас) і суспільство. Звичайно, це умовний поділ, адже ці групи є неоднорідними. Проте, метою нашої статті є виокремлення загальних тенденцій та з'ясування особливостей (подібність та відмінність) мотивації політичної поведінки окреслених суб'єктів у контексті можливості консолідованості як одного з етапів демократизації українського суспільства.

Спільним, на наш погляд, є мотиваційне середовище (мотиваційний клімат) – суперечливість та ризики демократизації в Україні, військові дії на Донбасі. За оцінками Фонду демократичних ініціатив імені І. Кучеріва, у 2017 році «60% українських громадян – вважають поточну політичну ситуацію в Україні напруженою, ще 30% – критичною; 6% – спокійною, менше 1% – благополучною» [19]. Фахівці зазначають, що «оцінка ситуації зовсім не змінилася за останній рік, а у порівнянні з липнем 2015 року на 7% зменшилася оцінка ситуації як критичної і, відповідно, на 9% зросло визначення ситуації як напруженої» [19].

У 2017 році Інтегральний Індекс Соціального Самопочуття (ІСС) за оцінками експертів становить 39,3 бала (шкала Індексу від 20 до 60), що свідчить про середній рівень цього самопочуття. Основними почуттями, які виникають у людей, коли вони думають про майбутнє України, у 2017 році виявилися надія (47%), тривога (35%), оптимізм (21%) та страх (17%). Серед основних страхів у 2017 році превалюють економічні: зростання цін (77%), безробіття (61%), невиплати зарплат та пенсій (63%). Ще серед найбільш вагомих страхів – зростання злочинності (43%), напад зовнішнього ворога (38%) [8].

Ситуація, що склалася в Україні, викликає стан незадоволення переважної частини громадян. Це спонукає суб'єкта до пошуків його уникнення, тобто стимулює «когнітивну розробку потреби». На цьому етапі формується «бажання як потяг, що «влізнав» свій предмет». Для представників політичного класу цим «предметом» виступає влада і усе, що з цим феноменом пов'язано – від домінування над іншими й до реалізації успіху. Для суспільства «предметом» може бути вирішення питань і суспільних проблем через тиск на владні органи. Важливо відзначити, що описаний мотиваційний клімат в Україні, який швидше є демотивуючим для активності, закладає ґрунт для

протестної чи імітаційної поведінки як політичного класу, так і суспільства. При чому для перших це може виявлятися як перехід в опозицію чи виконання своєї діяльності за принципами подвійних стандартів (публічно і приховано), для других – це мобілізуватися «проти».

Окреслені бажання спонукають до визначення мети та шляхів її досягнення. Ухвалення рішення дії супроводжується появою почуття відповідальності та «включенням» вольового компоненту психіки суб'єкта. Виконання рішення, на думку фахівців, може реалізовуватися як у формі «здійснення дії (при подоланні переважно зовнішніх перешкод), так і у формі відмови від дії, утримання від неї (при подоланні внутрішніх перешкод)» [12].

За оцінками сучасних науковців поведінка значної частини «оновленої» вітчизняної еліти обумовлена переважно мотивами «особистого збагачення, політичного марнославства, домінування психології тимчасовості, а не здатністю забезпечувати адекватне політичне керування та управління, вироблення відповідних політичних рішень, тобто гармонійне поєднання політичної та адміністративної складових в управлінні суспільним життям» [18, с. 262] За роки після Революції Гідності політична еліта продемонструвала неспроможність «ні приймати складні рішення, ні повести за собою громадян» [18, с. 262], відмежованість від народу та апелювання до нього під час виборів з метою «підтримки осіб, котрі прагнуть отримати місце у владних структурах»; неефективність, некваліфікованість й недобросовісність; псевдопатріотичність [18, с. 262].

У контексті демократизації українського суспільства варто приділити увагу мотивації «публічної, професійної, політично неупередженої діяльності із практичного виконання завдань і функцій держави» [9] такого елементу політичного класу як державні службовці.

Основним принципом ефективного державного управління в демократичних країнах є розмежування політичних та адміністративних посад. Особливо він є актуальним для політичної та адміністративної систем в умовах демократизації суспільства. Фахівці з державного управління слушно наголошують, що в «українському суспільстві поки не сформувалося розуміння, що не всі обрані політики та новоявлені державні службовці вищого рівня, які прийшли з бізнесу чи творчого середовища, здатні професійно виробляти державну політику; метою державного управління не є отримання прибутку; державна політика – це не лише змагання за владу і ресурси» [15, с. 11].

Таке ставлення до сфери управління та вироблення державної політики призводить до ризиків. Серед таких науковці називають «неприкрите кумівство і перетягування кадрів; взаємопов'язаність капіталу і влади; призначення на корупційно небезпечні посади людей без досвіду роботи, які не розуміють, що відбувається, і тому не перешкоджають «налагодженим» схемам; ...призначення посадовців без галузевих знань і досвіду роботи; ... зростання закритості державного апарату» та інше [15, с. 11].

Відповідно до Закону України «Про державну службу», державний службовець має бути «політично неупередженим» (стаття 10). Проте, фахівці роблять висновки, що «В Україні відсутнє розмежування між

політикою та адмініструванням. «Чужий» службовець може бути безпідставно звільнений. Призначення відбуваються не за наявністю необхідних умінь і навичок. Через злиття функцій інститути, зобов'язані лише реалізовувати політику, займаються її формуванням, тоді як міністерства – адмініструванням» [15, с. 12].

Європейський досвід також демонструє порушення норм з боку посадовців. Разом з тим, у цих країнах вагомою є роль суспільства – його інформативність про це викликає гучні скандали, завершується відставками та кримінальними справами. В Україні подібні скандали часто витісняються іншими інформаційними приводами та забуваються.

Крім суспільного розуміння та ставлення до сфери управління, важливим є, як слушно зазначають науковці «розуміння насамперед самими державними службовцями власної нової ролі експертів з державної політики» [15, с. 14].

Не претендуючи на всеохоплююче висвітлення мотивації держслужбовців, використаємо результати деяких локальних розвідок українських фахівців. Так, проведені соціологічні опитування В. Гошовською та І. Сурай у 2007 р. та на початку 2013 р. (слухачі Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентові України) дозволив науковцям зробити такі основні висновки: на початку 2013 року «представники еліти в державному управлінні більш активні і впевнені, ніж у 2007 році, визначають своє ставлення до суспільно-демократичних цінностей, необхідних для розвитку України. Якщо у 2007 році пріоритетність у думках еліти належала суспільному добробуту, здоров'ю людини та нації, правам і свободам громадян, зміцненню миру, то у 2013 році найважливішими визначено: здоров'я людини та нації, подолання безробіття, злочинності та наркоманії, суспільний добробут. І майже поряд ідуть такі цінності як покращення екології, права і свободи громадян.

Визначено також і такі тенденції: «цінність національної культури з 13-ї позиції перемістилася на 6; суспільної етики і моралі з 17-ї позиції – на 8; духовності з 12-ї позиції перемістилася на 9. Крім цього, сучасна еліта в державному управлінні констатує важливість подолання корупції, бюрократичної тяганини та необхідність проведення адміністративно-територіальної реформи» [7, с. 34–35].

Досліджуючи мотивацію трудової діяльності вітчизняних державних службовців, науковці визначили такі тенденції: робота у державній службі часто мотивується випадковим вибором, аніж результатом «реалізації довгострокового плану» [Цит. за: 2]; «кар'єра в сфері державного управління – це є не тільки досягнення більш високого посадового статусу, можливість отримання вищої платні, це також і забезпечення можливостей самореалізації в сфері держуправління, отримання більш змістовної і адекватної професійним інтересам роботи і формування структури неформальних відносин у сфері державної служби і системи влади» [Цит. за: 2].

Л. Троєльнікова визначає три взаємопов'язані орієнтири потенційної мотивації держслужбовців: «ефективний розвиток професіоналізму особистості; розвиток професіоналізму діяльності, професіоналізм

самовдосконалення» [Цит. за: 5, с. 61]. Ці мотиви доповнює професійна компетентність, що поєднує елементи «політичної, юридичної, економічної, соціологічної, психологічної, управлінської компетентностей» [Цит. за: 5, с. 62].

Можна припустити, що пріоритетними активними мотивами більшості представників політичного класу в Україні є влада і вплив на інших; гонитва «за ілюзорною фортуною чи власною славою»; невиразність моральних мотивів та дій за європейськими правилами, відступ від державницьких, національних цінностей (О. Сахань); кар'єра і статус (матеріальні і нематеріальні потреби); можливість самореалізації та підвищення професійної компетентності.

Важливими для політичного класу і суспільства є репутація та авторитет влади, що обумовлює якість і термін проведення інновацій. Авторитетом політичного класу є загально визнана у суспільстві його значимість (здатність бути «взірцем суспільної поведінки та провідником мас» (О. Сахань), що «завдячує тим чи іншим своїм якостям, гідним вчинкам, заслугам. Репутація й авторитет функціонально пов'язані з таким поняттям як довіра» [14]. Натомість, за результатами соціологічних досліджень влада не користується авторитетом серед населення. Так, нині «більшість громадян (88%) переконана, що вищі органи державної влади та посадовці порушують Конституцію та закони України. Близько половини (52%) вважають, що такі порушення є постійними та систематичними, причому порівняно з опитуванням 2014 р. цей показник зріс на 7%. Неприпустимість таких дій безсумнівна для більшості опитаних громадян (74%)» [17, с. 9–10].

Крім цього, політичний клас замість того, щоб бути прикладом для суспільства у засвоєнні і дотриманні демократичних норм, надає приклади їх порушення. Зокрема, як дещо категорично, проте вірно зазначає О. Сахань «При формуванні органів державної влади та інших управлінських структур держави ... використовується практика призначення «своїх» людей, процвітає nepotizm, кумівство, патронат та «закулісні махінації», що свідчить про відсутність в Україні моделі циркуляції (обміну) еліт, яка б відповідала принципам демократичної, правової, соціальної держави. Це, у свою чергу, позбавляє ... процес оновлення складу політичної еліти активними реформаторами, зацікавленими в здійсненні глибоких змін у структурі та діяльності політичних інститутів» [18, с. 259–260].

У свою чергу, такі дії політичного класу «обумовлюють на рівні суспільства «втрату моральних орієнтирів і перебування у переважному стані апатії, розгубленості і зневіри» [11]. Іншими проявами реакції населення на це – посилення напруги, протестних настроїв, які можуть при певних стимулах перетворитися в активні протестні дії.

Погоджуємося із Т. Новаченко, що політичний клас «може мати переваги, якщо він є авторитетом для суспільства і характеризується позитивною репутацією як реальним образом влади, особливо в ситуації тієї чи іншої невизначеності, яка потребує реальних (*a ne imitacijnih – вставка наша – М. К.*) дій і застосування адекватних методів щодо її подолання» [14].

Крім того, українське суспільство очікує бачити «еліту, яка могла б стати провідником для суспільного

об'єднання та відродження української держави, взяти на себе історичну відповідальність за долю суспільства загалом та реформувати корумповану олігархічну пострадянську систему, боротися з тіншовими схемами, що досі визначають відносини чиновників із суспільством» [18, с. 258].

Досліджуючи мотивацію політичної поведінки громадянського суспільства, варто зазначити, що політична активність пов'язана із соціальною активністю. У свою чергу, остання позначає по-перше, «дії людей у різних сферах громадського життя (включаючи правову, політичну, культурну тощо)» та по-друге, відтворює «як усвідомлені соціальні дії, так і імпульсивні, спровоковані ситуацією» [4, с. 29].

Сучасними науковцями зміст соціально-політичної мотивації позначається як «внутрішнє спонукання до активності та діяльності особистості або групи, що викликається їх соціальними потребами, інтересами і вимогами політичного середовища» [16, с. 159].

Ця мотивація є основою громадської активності, спрямованої на налагодження комунікації з владою (громадські ініціативи – звернення, скарги, петиції, декларації, заяви, референдуми, плебісцити, вибори), донести до влади основні проблеми і очікування громадян з метою їх вирішення та задоволення. Громадська активність не виключає спрямованості на зміну влади (протестний потенціал) [16, с. 162–163].

Фахівцями слушно наголошується, що участь громадян у політичній сфері обумовлена рівнем соціально-культурної та політичної зрілості людини, які формують її громадянську позицію та пояснюють появу громадських активістів в суспільстві [1, с. 7].

Варто зазначити, що в останні роки спостерігається позитивна тенденція посилення оцінки громадянами «власної здатності впливати на суспільні процеси». У 2012 р. відчувало таку здатність 10,8%, не відчувало такої здатності – 78,6%; у 2014 році відповідно 13,7% і 67,2%» [Цит. за: 13, с. 249]. Цей невеликий зріст людей, які оцінюють власну здатність впливати на суспільні процеси вказує на формування потенційної мотивації успішності політичної участі.

А те, що «понад 60% опитаних погодились з тим, що доля країни залежить від кожного з нас» [Цит. за: 13, с. 249]. вказує, що більша частина громадян має потенційну мотивацію громадської і політичної участі. З іншого боку, фахівці на прикладі протестної активності відмічають тенденцію розриву між потенціалом та активністю громадян, значної «дистанції між готовністю до участі «на словах» і практичною участю» [Цит. за: 13, с. 242].

До чинників, що демотивують громадську та політичну участь українських громадян, науковці відносять апатію та скептичне ставлення до успіху вирішення проблем; «слабку мотивацію у ставленні до суспільних проблем; брак знань та досвіду щодо здійснення громадської участі; певні суспільно-політичні стереотипи, коли громадська активність сприймається як одна з форм конформізму; відсутність демократичних традицій та навичок соціально-комунального життя; відсутність чіткого уявлення про стандарти та критерії політичної свободи; відсутність правових гарантій прояву та захисту різних форм громадської активності; небажання влади забезпечувати

участь громадськості у творенні державної політики та перебувати під її контролем – через побоювання виявити свою некомпетентність і нести за це відповідальність перед громадськістю» [1, с. 21–22].

Серед іншого, демотивуючий вплив на суспільство мають корумпованість та цинічність влади. Так, згідно зі соціологічними даними, у 2017 році «проблема корупції досі лишається у трійці найактуальніших для нашої держави – це засвідчили 56% респондентів. На питання, чи знизився рівень корупції за останні чотири роки, 72% українців відповіли заперечно. Спроби Уряду змінити цю ситуацію 86% опитаних оцінюють негативно. При цьому, 49% українців вважають, що заможні люди впливають на Уряд у власних інтересах, і пропонують запровадити більш жорсткі правила, аби цьому запобігти... Найкорумпованішими українці назвали: державних службовців (65%), парламент (64%), працівників податкової сфери (62%), суддів (61%), президента та прем'єр-міністра (60%), представників місцевих органів влади (55%), поліцію (54%), керівників бізнесу (46%), релігійних лідерів (32%)» [10].

У 2017 році активність суспільства боротися з корупцією виглядає, за результатами опитування так: «29% співгромадян готові відмовитися платити хабар, 9% готові повідомляти про корупцію, 6% будуть голосувати за добросеснісних кандидатів та партії, 7% готові вголос обговорювати проблему корупції, 2% готові вступити до антикорупційної організації, а 1% бойкотувати недобросеснісний бізнес» [10].

Іншою причиною, що демотивує політичну та громадську активність у нашому суспільстві, є формальність та псевдодіяльність частини політичних партій та громадських організацій. Домінуючими є переконання громадян, що «діяльність українських партій не відповідає демократичним стандартам – у червні 2017 р. таку думку висловили 74% (у серпні 2016 р. – 70%). Серед основних причин ...українці найчастіше згадували те, що партії відстоюють інтереси лише своїх лідерів і фінансових спонсорів (45%), не мають реального зв'язку з громадянами (36,5%) та не дотримуються задекларованих цілей і обіцянок (35%)» [19]. Разом з тим, варто відзначити, що у цьому році виявлено певну тенденцію зростання частки українців, «які можуть назвати бодай одну партію, що захищає їхні інтереси: у серпні 2016 р. таких було 15%, у червні 2017 р. – 24% [19].

Попри багаточисельність зареєстрованих громадських організацій, науковці визначають псевдогромадський статус багатьох з них, називаючи їх «кон'юнктурність» (через тенденцію трансформуватися в політичні партії) та «псевдо «громадськість» громадських» організацій, які або не існують за місцем реєстрації, чи створені під одну особу, або мають однакову назву та невідому діяльність, або очолювані однією людиною, що обумовлено або намаганням отримати піар-користь (боротьбою за населення та території) або фінансовими інтересами» [Цит. за: 13, с. 247–248].

Псевдодіяльність організацій позначає псевдомотивацію громадської участі більшості населення: «приймати участь у громадських організаціях громадяни спрямовані лише «якщо така діяльність принесе конкретну користь мені або моїй сім'ї» (37,4%) і «якщо

під загрозою опиниться життя, здоров'я або добробут моїх близьких і така діяльність буде сприяти ліквідації цієї загрози» (33,2%). Майже 17% відповіли, що такою діяльністю будуть займатися лише за умов, отримання за це грошей» [Цит. за: 13, с. 248–249].

Псевдомотивація пояснюється і стереотипним ставленням до держави. Для політичного класу держава є інструментом вирішення проблем та захисту бізнесу, для громадян – перекладання відповідальності й очікування вирішення багатьох проблем державою та великою дистанцією між готовністю діяти та власне діями.

Досліджуючи тенденції мотивації політичної поведінки суспільства, доцільно звернути увагу і на таку її форму як електоральна поведінка та її мотиви. Завдяки виборам людина прагне задовольнити певні потреби, зокрема «змінити чи зберегти існуючу політичну, економічну, психологічну, екологічну ситуації; виразити свою позицію щодо влади та її політики» [6, с. 291]. Особливістю електоральної мотивації є те, що виборець, голосуючи за «свої потреби», персоналізує їх задоволення, тобто пов'язує свої очікування, з певним кандидатом. Крім цього, мотивація «голосувати (електоральна активність)» чи «не голосувати» (електоральна пасивність) обумовлена існуючою політичною ситуацією.

Американськими вченими обґрунтовано, що електоральна мотивація визначається особистісною. Найбільш активна мотивація характерна людям, які «почуваються впевнено у процесі соціальної практики» та «опозиційно налаштованим громадянам, які мають рішучість змінити ситуацію, що склалася» і менш активною мотивація фіксується у людей «зі слабкою соціальною та локальною ідентифікацією. ...Досить часто фактична участь громадян у виборчому процесі може бути результатом передвиборчого ажіотажу в ЗМІ» [Цит. за: 1, с. 40–41].

Загальною нині є тенденція послаблення «довготермінових чинників формування електоральних переваг (соціально-групова приналежність і політична ідентифікація) і посилення впливу короткотермінових чинників (імідж кандидата і позиція виборців щодо окремих проблем)» [3].

В умовах нашого суспільства мотиви електоральної поведінки швидше обумовлені прихильністю до широкого ідеологічного напрямку, а не політичної партії; більшість вітчизняного електорату не відрізняються усталеними ідеологічною чи партійною ідентичністю, водночас фіксується тенденція орієнтуватися на більш впливові та сталі партії [3]. Науковцями фіксується зростання електоральної невизначеності та її обумовленість загостренням політичної та економічної ситуації в державі» [20, с. 170].

Щодо електоральної активності, то «Ідею проведення позачергових парламентських виборів підтримують 48%, не підтримують – 35%» [19], а 65% зголосилися взяти участь у позачергових виборах, якщо вони відбудуться найближчим часом та 23% не пішли б на голосування [19].

Підсумовуючи, зазначимо, що на основні тенденції мотивації політичної поведінки значний вплив має мотиваційний клімат в Україні, який швидше має риси демотивуючого для політичної активності, закладає ґрунт для протестної чи імітаційної поведінки як політичного класу, так і суспільства.

Для представників політичного класу основним мотивом є влада і усе, що з цим феноменом пов'язано – від домінування над іншими й до реалізації успіху. Крім того, політична поведінка значної частини представників політичного класу обумовлена меркантильними мотивами, домінуванням психології тимчасовості та «подвійних стандартів», відмежованістю від народу, що відображається і на ефективності, кваліфікованості, відповідальності діяльності політичного класу, породжує цинічний та популістичний характер політичної поведінки. Проблема формування мотивації професійної діяльності є єдність політичних та адміністративних посад, слабкість усвідомлення управлінською елітою власної ролі експертів з державної політики, слабкість авторитету та низький рівень довіри до політичного класу з боку суспільства, псевдодіяльність політичних інститутів.

Серед особливостей та тенденцій мотивації суспільства визначаються такі: тенденція посилення оцінки громадянами «власної здатності впливати на суспільні процеси»; тенденція розриву між потенціалом та активністю громадян, значної «дистанції між готовністю до участі «на словах» і практичною участю»; електоральна невизначеність та її обумовленість загостренням політичної та економічної ситуації в державі тенденція посилення впливу ситуаційних (імідж, проблема, загальний стан в суспільстві) чинників електорального вибору.

Серед чинників, що знижують громадську та політичну участь українських громадян: апатія та скептичне ставлення до успіху вирішення проблем; слабкість мотивації вирішення суспільних проблем; низький рівень демократичної політичної культури, демократичних традицій та позитивного досвіду вирішення проблем; суспільно-політичні стереотипи, зокрема стереотипне ставлення до держави (державу є інструментом вирішення проблем та захисту бізнесу для політичного класу, а для громадян – має вирішити численні їх проблеми); корумпованість та цинічність влади; формальність та псевдодіяльність частини політичних партій та громадських організацій.

Мотиви політичної поведінки обумовлюються рівнем соціально-культурної та політичної зрілості людини. Останнє багато у чому залежить від особливостей політичної культури, політичної соціалізації, усвідомлення та вкорінення демократичних цінностей, бажання дотримуватися демократичних норм та жити за демократичними принципами як політичного класу, так і суспільства.

Список використаних джерел

1. Афонін Е. А., Гонюкова Л. В., Войтович Р. В. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики / Е. А. Афонін, Л. В. Гонюкова, Р. В. Войтович. – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. – 160 с.
2. Бондар В. Д. Мотивація трудової діяльності державних службовців: вітчизняний та світовий досвід [Електронний ресурс] / В. Д. Бондар // Університетські наукові записки. – Хмельницький, 2006. – №3–4. – С.158–167. – Режим доступу: <http://eprints.ua.edu.ua/556/1/motuv.pdf>
3. Бунь В. Електоральна поведінка в Україні: фактори формування [Електронний ресурс] / В. Бунь // Україна після президентських виборів: становлення демократії та розвиток громадянського суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції / Укл. Романок А. С., Сковилас Л. С. –

Львів: ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С.108–112. – Режим доступу: http://postua.info/Bun2005_2.htm

4. Гавриловська К., Клименко О. Особливості мотивації вступу сучасної молоді до правих громадських рухів / К. Гавриловська, О. Клименко // Психологічні дослідження. Наукові праці викладачів та студентів соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2016. – Вип.8. – С.29–31.

5. Гончарук Н. Т. Портрет керівника в державному управлінні: соціально-психологічний аспект / Наталія Гончарук, Інна Сурай // Вісник НАДУ. – К.: НАДУ, 2010 – №2. – С.57–65.

6. Городецька О. Г. Основні поняття та складові системи мотивації електоральної поведінки / О. Г. Городецька // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2012. – Вип.6. – С.290–296.

7. Гошовська В. А. Суспільно-демократичні цінності – основа формування еліти в державному управлінні: навч.-метод. матеріали / В. А. Гошовська, І. Г. Сурай; уклад. Ю. В. Стрілецька. – К.: НАДУ, 2013. – 56 с.

8. До 26-річчя Незалежності України: тенденції змін громадської думки [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – 22 серпня 2017. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>

9. Закон України «Про державну службу» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016. – №4. – Ст.43. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-19>

10. Кожен третій українець готовий відмовитися платити хабар [Електронний ресурс] / Transparency International Україна. – Режим доступу: https://ti-ukraine.org/_publications/kozhen-tretij-ukrajinet-hotovij-vidmovytysya-platyty-habar/

11. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lutskrada.gov.ua/actual/konceptiya-gumanitarnogo-rozvitku-ukrayini-na-period-do-2020-roku>

12. Кузнецов М. А. Вольова регуляція діяльності: основні закономірності, етапи і механізми. Вольова регуляція діяльності: основні закономірності, етапи і механізми [Електронний ресурс] / М. А. Кузнецов // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2012. – Вип.43 (1). – С.110–128. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2012_43%281%29_18

13. Мордовець М. В. Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми / М. В. Мордовець // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий [та ін.]; НУ «ОЮА», Південноукраїнський центр гендерних проблем. – Одеса: Фенікс, 2014. – Вип.53. – С.241–252.

14. Новаченко Т. В. Компаративізм дефініції авторитет [Електронний ресурс] / Т. В. Новаченко // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2013. – №4. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=569>

15. Піддубчак О. Перехідний період при впровадженні Закону України «Про державну службу»: від революції до еволюції [Електронний ресурс] / О. Піддубчак // Держслужбовець. – 20016. – №6. – С.11–18. – Режим доступу: http://nads.gov.ua/sites/default/files/imce/7_3_motyvaci_yst_3_dodatok_stattya_-_pidubchak-dilovepdf-compressed.pdf

16. Попрощий О. П. Мотивація як функція стратегічного державного управління / О. П. Попрощий // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Управління». – 2013. – Вип.4. – С.157–164.

17. Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів / В. М. Яблонський, О. М. Балакірева, Т. В. Бельська [та ін.]; за ред. О. А. Корнієвського. – К.: НІСД, 2016. – 72 с.

18. Сахань О. М. Проблема оновлення політико-управлінських еліт у сучасній Україні / О. М. Сахань // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2016. – №3 (30). – С.258–264.

19. Ставлення громадян до політичної ситуації, виборів і партій [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – 27 липня 2017. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/stavlennya-gromadyan-do-politichnoi-situatsii-vivoriv-i-partiy>

20. Ясінська А. Специфіка електоральної невизначеності українців: еволюція проблеми [Електронний ресурс] / А. Ясінська // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Міжнародні відносини». – 2016. – №11 (336). – С.170–176. – Режим доступу: <http://fmv-visnyk.esy.es/2016/2016-11/31.pdf>

References

1. Afonin E. A., Gonjukova L. V., Vojtovych R. V. Gromads'ka uchast' u tvorenni ta zdzijsnenni derzhavnoi' polityky / E. A. Afonin, L. V. Gonjukova, R. V. Vojtovych. – K.: Centr spryannja instyucijnomu rozvytku derzhavnoi' sluzhby, 2006. – 160 s.

2. Bondar V. D. Motyvacija trudovoi' dijal'nosti derzhavnyh sluzhbovciv: vitchyznjanij ta svitovij dosvid [Elektronnyj resurs] / V. D. Bondar // Universytets'ki naukovy zapysky. – Hmel'nyc'kyj, 2006. – №3–4. – С.158–167. – Rezhym dostupu: <http://eprints.oa.edu.ua/556/1/motuv.pdf>

3. Bun' V. Elektoral'na povedinka v Ukraini: faktory formuvannja [Elektronnyj resurs] / V. Bun' // Ukrain'a pislja prezidents'kyh vyboriv: stanovlennja demokratii' ta rozvytok gromadjs'kogo suspil'stva: materialy vseukrai'ns'koi' naukovo-praktychnoi' konferencii' / Ukl. Romanjuk A. S., Skochyljas L. S. – L'viv: CPD LNU im. I. Franka, 2005. – С.108–112. – Rezhym dostupu: http://postua.info/Bun2005_2.htm

4. Gavylovs'ka K., Klymenko O. Osoblyvosti motyvacii' vstupu suchasnoi' molodi do pravyh gromads'kyh ruhiv / K. Gavylovs'ka, O. Klymenko // Psyhologichni doslidzhennja. Naukovi pracj vykladachiv ta studentiv social'no-psyhologichnogo fakul'tetu Zhytomyrs'kogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. – 2016. – Vyp.8. – С.29–31.

5. Goncharuk N. T. Portret kerivnyka v derzhavnomu upravlinni: social'no-psyhologichnij aspekt / Natalija Goncharuk, Inna Suraj // Visnyk NADU. – K.: NADU, 2010 – №2. – С.57–65.

6. Gorodec'ka O. G. Osnovni ponjattja ta skladovi systemy motyvacii' elektoral'noi' povedinky / O. G. Gorodec'ka // Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija sociologichna. – 2012. – Vyp.6. – С.290–296.

7. Goshovs'ka V. A. Suspil'no-demokratychni cinnosti – osnova formuvannja elity v derzhavnomu upravlinni: navch.-metod. materialy / V. A. Goshovs'ka, I. G. Suraj; uklad. Ju. V. Strilec'ka. – K.: NADU, 2013. – 56 s.

8. Do 26-ric'hnyci Nezalezhnosti Ukrainy: tendencii' zmin gromads'koi' dumky [Elektronnyj resurs] / Fond «Demokratychni inicjatyvy» imeni Il'ka Kucheryva. – 22 serpnja 2017. – Rezhym dostupu: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>

9. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu» // Vidomosti Verhovnoi' Rady (VVR), 2016. – №4. – Ст.43. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-19>

10. Kozhen tretij ukrai'ne'c' gotovij vidmovytysja platyty habar [Elektronnyj resurs] / Transparency International Ukrain'a. – Rezhym dostupu: https://ti-ukraine.org/_publications/kozhen-tretij-ukrajinet-hotovij-vidmovytysya-platyty-habar/

11. Konceptija humanitarnogo rozvytku Ukrainy na period do 2020 r. [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.lutskrada.gov.ua/actual/konceptiya-gumanitarnogo-rozvitku-ukrayini-na-period-do-2020-roku>

12. Kuznjecov M. A. Vol'ova reguljacija dijal'nosti: osnovni zakonimosti, etapy i mehanizmy. Vol'ova reguljacija' dijal'nosti: osnovni zakonimosti, etapy i mehanizmy [Elektronnyj resurs] / M. A. Kuznjecov // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni G. S. Skovorody. Psyhologija. – 2012. – Vyp.43 (1). – С.110–128. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2012_43%281%29_18

13. Mordovec' M. V. Gromadjs'ka aktyvnist' v Ukraini: dynamika ta osnovni formy / M. V. Mordovec' // Aktual'ni problemy polityky: zb. nauk. pr. / redkol.: S. V. Kivalov (golov. red.), L. I. Kormych (zast. golov. red.), M. A. Pol'ovij [ta in.]; NU «OJuA», Pivdenoukrai'ns'kyj centr gendernyh problem. – Odessa: Feniks, 2014. – Vyp.53. – С.241–252.

14. Novachenko T. V. Komparatyvizm definicii' avtoritet [Elektronnyj resurs] / T. V. Novachenko // Derzhavne upravlinnja: udoskonalennja ta rozvytok. – 2013. – №4. – Rezhym dostupu: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=569>

15. Pidubchak O. Perehidnij period pry vprovadzhenni Zakonu Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu»: vid revolucij do evolucij [Elektronnyj resurs] / O. Pidubchak // Derzhsluzhbovec'. – 20016. –

№6. –S.11–18. – Rezhym dostupu: http://nads.gov.ua/sites/default/files/imce/7_3_motyvav_lyst_3_dodatok_stattya_-_pidubchd-ilovepdf-compressed.pdf

16. Poproc'kyj O. P. Motyvacija jak funkcija strategichnogo derzhavnogo upravlinnja / O. P. Poproc'kyj // Naukovyj visnyk Akademii' municipal'nogo upravlinnja: Serija «Upravlinnja». – 2013. – Vyp.4. – S.157–164.

17. Rozvytok gromadjans'kogo suspil'stva Ukraïny v umovah vnutrishnih i zovnishnih vyklykiv / V. M. Jablons'kyj, O. M. Balakirjeva, T. V. Bjel's'ka [ta in.]; za red. O. A. Kornijevs'kogo. – K.: NISD, 2016. – 72 s.

18. Sahan' O. M. Problema onovlennja polityko-upravlins'kyh elit u suchasnij Ukraïni / O. M. Sahan' // Visnyk Nacional'nogo universytetu «Jurydychna akademija Ukraïny imeni Jaroslava Mudrogo». – 2016. – №3 (30). – S.258–264.

19. Stavlennja gromadjan do politychnoi' situacii', vyboriv i partij [Elektronnyj resurs] / Fond «Demokratychni iniciatyvy» imeni Il'ka Kucheriva. – 27 lypnja 2017. – Rezhym dostupu: <http://dif.org.ua/article/stavlennja-gromadyan-do-politychnoi-situatsii-vyboriv-i-partij>

20. Jasins'ka A. Specyfika elektoral'noi' nevyznachnosti ukrai'nciv: evolucija problemy [Elektronnyj resurs] / A. Jasins'ka // Naukovyj visnyk Shidnoevropejs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Lesi Ukraïnky. Serija «Mizhnarodni vidnosyny». – 2016. – №11 (336). – S.170–176. – Rezhym dostupu: <http://fmv-visnyk.esy.es/2016/2016-11/31.pdf>

Kunyskyi M. P., Vice-rector, Cherkasy State Technological University (Ukraine, Cherkasy), lepan@ukr.net

Features and tendencies of motivation of conduct of political class and society are in the context of demokratization in Ukraine

The article is devoted to the selection and analysis of general tendencies and features of motivation of conduct of political class and society in the context of possibility of consolidation as one of the stages of democratization of Ukrainian society. Certainly, on the basic tendencies of motivation of political conduct has motivational climate in Ukraine, which has features of demotivating for political activity, has a considerable influence, mortgages soil for the protest or imitation conduct of both political class and society. The basic tendencies of motivation of political class are select unity and substitution of political and administrative positions, weakness of awareness of responsibility for the fate of society and state, weakness of authority and low level of trust to the political class from the side of society, motivation of pseudoactivity.

Among features and tendencies of motivation of society was analysed tendency of strengthening of estimation by the citizens of own ability to influence on public processes; a tendency of break and considerable distance is between readiness to participation and practical participation; an electoral vagueness and its conditionality sharpening of political and economic situation is in the state; tendency of strengthening of influence of situational (an image, problem, general state, is in society) factors of electoral choice.

Keywords: motive, motivation, political conduct, political participation, political activity, electoral motivation.

* * *

УДК 327

Вонсович О. С.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин, ПрАТ
«Українсько-Польський вищий навчальний заклад
«Центрально-Європейський університет»
(Україна, Київ), sefnrof@ipnet.ua

«ГРА М'ЯЗАМИ» МІЖ ПІВНІЧНОЮ КОРЕЄЮ ТА СПОЛУЧЕНИМИ ШТАТАМИ АМЕРИКИ: НАСЛІДКИ ДЛЯ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Метою даної статті – є дослідження стану відносин між Північною Кореєю та Сполученими Штатами Америки, а також визначення можливих наслідків для міжнародної безпеки. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: «гра м'язами» між Північною Кореєю та Сполученими Штатами Америки призводить до ще більшого загострення ситуації і жодним чином не сприяє її врегулюванню, а це, в свою чергу, тягне за собою негативні наслідки для міжнародної безпеки у вигляді можливого широкомасштабного міжнародного конфлікту; стан

невизначеності створює ситуацію, в якій ризик появи ряду додаткових викликів та небезпек має високу ступінь вірогідності, а відтак – несе в собі пряму загрозу для регіональної та міжнародної безпеки; важливу роль в процесі врегулювання повинна зіграти ООН, яка окрім санаційної діяльності повинна використовувати більш жорсткий підхід щодо прийняття рішень, насамперед тих, які матимуть подальше практичне втілення.

Ключові слова: міжнародна безпека, Північна Корея, Сполучені Штати Америки, Організація Об'єднаних Націй, загрози, денуклеаризація.

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є визначення можливих наслідків для міжнародної безпеки, виходячи із напруженого стану відносин між Північною Кореєю та Сполученими Штатами Америки. Такими, які раніше не були достатнім чином обгрунтовані, видаються наступні аспекти: аналіз офіційних позицій КНДР та США щодо ядерної зброї та можливості її прямого використання; дослідження риторичних звинувачень обох країн та їх значення в контексті врегулювання ситуації на Корейському півострові; визначення ролі Організації Об'єднаних Націй в процесі врегулювання ситуації та ряд інших.

В статті автором були використані матеріали вітчизняних та зарубіжних ЗМІ, а також інформація з офіційної Twitter-сторінки президента США Д. Трампа. Це допомогло автору більш детально проаналізувати досліджувану проблему та визначити її різні аспекти.

Метою даної статті – є дослідження стану відносин між Північною Кореєю та Сполученими Штатами Америки, а також визначення можливих наслідків для міжнародної безпеки.

Сучасна ситуація навколо Північної Кореї набуває все більшого розголосу та напруження за рахунок невизначеної поведінки її лідера Кім Чен Ина. Постійні погрози щодо можливого завдання ядерного удару по Сполучених Штатах Америки змушують керівництво цієї країни розробляти підходи та методи стримуючого характеру. Для більш чіткого розуміння ситуації, на думку автора, доцільним вбачається проведення аналізу позицій Північної Кореї та США щодо цієї проблеми.

15 серпня 2017 року лідер Північної Кореї ознайомився із планами армії щодо можливого пуску ракет в напрямку острова Гуам, на якому розташовані воєнні об'єкти США. Він, також, видав наказ військовим бути готовими до нанесення удару у будь-який момент, якщо буде прийнято відповідне рішення [1]. Кім Чен Ин заявив, що Вашингтон своїми діями повинен продемонструвати бажання знизити напруженість на Корейському півострові. Така заява передбачає, що керівництво США повинно прийняти умови врегулювання ситуації від Північної Кореї та визнати її могутність. Зрозуміло, що такий сценарій розвитку подій іде в супереч планам та інтересам Сполучених Штатів, а тому не є прийнятним.

Наступною подією, яка ще більше загострила ситуацію, став виступ президента США Д. Трампа на Генеральній асамблеї ООН 19 вересня 2017 р. Він заявив: «Сполучені Штати наділені великою силою та терпінням, однак якщо нас змусять захищати себе та союзників, у нас не буде іншого вибору, окрім як повністю знищити Північну Корею. В КНДР повинні зрозуміти: денуклеаризація – єдине прийнятне для них майбутнє» [2]. Ця заява викликала достатньо широкий резонанс, адже в її змісті можна чітко простежуються ультимативні «нотки», в яких «звучить» невідступність американського керівництва від свого плану та відстоювання національних інтересів. Цей план не є

прийнятним для Північної Кореї і йде в розріз із вище запропонованим.

23 вересня 2017 р. міністр закордонних справ Північної Кореї Лі Йон Хо під час свого виступу на Генеральній асамблеї ООН заявив, що його країна запровадить «нешадні, превентивні міри», якщо Вашингтон спробує «обезголовити» керівництво або збройні сили КНДР [3]. Він підкреслив, що ніхто, окрім самого Д. Трампа не винен в цій самогубній місії. В риторичі міністра закордонних справ, також простежується невідступність від національних інтересів та генеральної лінії Кім Чен Ина. Це свідчить про несприйняття американської позиції та небажання йти на поступки та компроміси.

Отже, поки триватиме така «гра м'язами» ситуація залишатиметься напруженою і неврегульованою, що, в свою чергу, призводитиме до ще більшого наростання суперечностей та проблем у відносинах між Північною Кореєю та США. Існуюча невизначеність є небезпечною з точки зору того, що в будь який момент із площини декларативної ситуація може перейти в площину практичну, яка може проявити себе у вигляді міжнародного конфлікту із непередбачуваними наслідками. В такій ситуації важливим є залучення «третіх» сторін у вигляді ООН та інших країн, насамперед сусідніх по відношенню до Північної Кореї, з метою проведення колективної роботи із використанням елементів дипломатичного, несилового характеру.

Але думку про проведення дипломатичних переговорів спростовує прес-секретар Білого Дому С. Сандерс, яка 2 жовтня 2017 р. під час прес-конференції, відповідаючи на питання, чи вважає президент Д. Трамп переговори із північнокорейським керівництвом марними, заявила, що США в останній час зосереджуються більшою мірою на дипломатичному тиску, ніж на переговорах, оскільки КНДР не продемонструвала бажання для діалогу [4]. Ці слова є свідченням того, що прямі переговори із Північною Кореєю нічого не дадуть, так як має місце наявність невідступних протилежних позицій обох сторін, і лише такі методи, як шантаж, тиск, погрози є більш ефективними ніж, дипломатична риторика.

Аналізуючи сучасний стан справ навколо Північної Кореї, потрібно відзначити, що поки що колективні зусилля протидії намірам КНДР не дають позитивного результату. Підсумки проведення Генеральної асамблеї ООН засвідчили, що більшість країн підтримує ідею про використання різного роду дипломатичних методів, які б допомогли вирішити ситуацію несилевим шляхом. Але головна проблема залишається в тому, що відсутні чіткі практичні стратегії, кроки, плани, які не дозволяють перейти до конкретних дій. Така підвішена ситуація, навпаки, тільки додає гостроти проблемі і позбавляє можливості знизити напруження.

Що стосується питання про денуклеаризацію Північної Кореї, то ця ідея повноцінно відкидається Кім Чен Ином, який вважає що наявність ядерної зброї є єдиним засобом доведення Сполученим Штатам та всьому світу своєї могутності та впливовості на глобальні процеси. Виступаючи 8 жовтня на пленумі Центрального комітету Трудової партії він підкреслив, що ядерна зброя є «потужною силою стримування», яка гарантує суверенітет країни в умовах «довготривалих ядерних погроз американських імперіалістів» [5]. Також він пообіцяв продовжувати розвивати економіку країни

паралельно із розвитком збройної програми КНДР, не дивлячись на санкції з боку ООН, які спрямовані на зниження прибутків Пхеньяну від експорту.

Отже, виявляється, що розвиток збройної програми Північної Кореї є невід'ємною частиною розвитку економіки і, фактично, основним джерелом прибутку (мається на увазі прибуток від експорту озброєнь). З огляду на це, стає зрозумілим, що відмовляться від ядерної програми північнокорейський лідер не збирається: він буде до останнього робити все, аби утримати її в практичній площині. Це дозволить йому підтримувати геополітичний вплив на Корейському півострові, а також впливати на перебіг регіональних (в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні) та глобальних процесів.

В той же час, Д. Трамп заявив, що всі угоди з КНДР про денуклеаризацію Корейського півострова не призвели до успіху. На своїй сторінці в Twitter 7 жовтня 2017 р. він написав: «Президенти та їх адміністрації вели переговори з Північною Кореєю протягом 25 років: були укладені угоди, великі суми грошей були сплачені... не спрацювало. Домовленості порушувались до того, як висихали чорнила, виставляючи американських переговорників дурнями. Вибачте, але спрацює лише одне!» [6]. Але що малось на увазі під словосполученням «лише одне» він не уточнив. Можна передбачити, що мався на увазі силовий варіант розвитку подій.

На підставі вищевикладених заяв, ми можемо спостерігати продовження «гри м'язами» у вигляді обміну заявами та звинуваченнями, але така «гра» лише ускладнює процес врегулювання ситуації на Корейському півострові. Не маючи під собою конкретних планів дій та кроків Сполучені Штати та Північна Корея ризикують привести ситуацію в глухий кут і тим самим створити ряд серйозних небезпек, загроз та ризиків міжнародній безпеці. Маючи на сьогоднішній день конфліктну ситуацію в Сирії і напруженість на Близькому Сході та в інших регіонах, додавання дестабілізації на Корейському півострові становитиме значну перешкоду на шляху до підтримання міжнародного миру та безпеки.

Що стосується ролі ООН, то, поки що, на сьогоднішній день рівень ефективності діяльності цієї організації в досліджуваній проблематиці не є високим. Переважним чином, все зводиться до пропозицій, ініціатив, заяв, закликів, але не до практичних дій. Така ситуація, на думку автора, не сприятиме швидкому врегулюванню конфліктних протиріч між Північною Кореєю та США, а навпаки – затягуватиме цей процес. Однією з головних перешкод на шляху ефективного практичного врегулювання ситуації є застарілість підходів, методів, процедур та механізмів прийняття рішень в рамках ООН. Їх часткова відповідність сучасним реаліям не тільки гальмує процес їх прийняття, але і не дає використовувати принципи гнучкості та динамічності (мається на увазі більш широке використання багатоваріантності та альтернативності в контексті вирішення питань різного ступеня складності).

Більш активно ООН сьогодні вдається до запровадження різного роду санкцій, вважаючи це одним із найбільш ефективних методів протидії. Такий метод було запроваджено і проти Північної Кореї. 10 жовтня 2017 р. Рада Безпеки ООН запровадила масштабну

портову заборону по відношенню до чотирьох торгових кораблів, які в обхід санкцій Організації перевозили до КНДР та із країни заборонені товари. Підставою для цього послугувала інформація про те, що КНДР продовжує спроби експортувати вугілля в обхід санкцій. Голова експертного комітету при ООН Х. Гріффітс заявив, що заборона на захід в потри не передбачає замороження активів або заборони на переміщення по водному простору, однак всім країнам заборонено приймати у себе ці чотири кораблі [7]. На думку автора, ці санкції можна вважати лише частковими, адже такий важливий елемент, як замороження активів залишається поза увагою ООН. Доцільним було б накладати заборону і на переміщення, і на активи: це зробило б санкції більш жорсткими і продемонструвало б більш сильну позицію Організації Об'єднаних Націй.

Підсумовуючи вище викладене, можна зробити висновок про те, що «гра м'язами» між Північною Кореєю та Сполученими Штатами Америки призводить до ще більшого загострення ситуації і жодним чином не сприяє її врегулюванню, а це, в свою чергу, тягне за собою негативні наслідки для міжнародної безпеки у вигляді можливого широкомасштабного міжнародного конфлікту. Відсутність практичних механізмів та планів дій позбавляє можливості швидкого врегулювання ситуації, адже високий рівень упередженості позицій КНДР та США не дозволяє використовувати такий елемент дипломатичної практики, як переговори. Все більше сторони вдаються до дипломатичного тиску та шантажу, використовуючи при цьому різні звинувачення та декларативні заяви.

Стан невизначеності створює ситуацію, в якій ризик появи ряду додаткових викликів та небезпек має високу ступінь вірогідності, а відтак – несе в собі пряму загрозу для регіональної та міжнародної безпеки. Виходячи з цього наслідки для міжнародної безпеки від протистояння Північної Кореї та Сполучених Штатів можуть бути непередбачуваними, тому що чітко сказати про те, до яких саме дій впадуться ці дві країни в найближчій перспективі на сьогоднішній день дуже важко з огляду на невизначеність у своїх планах.

Одне можна стверджувати впевнено: доти, доки обидві країни не перейдуть від обопільних звинувачень до процесу конструктивного практичного несилового врегулювання, ситуація залишатиметься напруженою. Важливу роль в процесі врегулювання повинна зіграти ООН, яка окрім санаційної діяльності повинна використовувати більш жорсткий підхід щодо прийняття рішень, насамперед тих, які матимуть подальше практичне втілення.

Лише за таких умов в найближчій перспективі можна буде говорити про конструктивізм та прогрес у врегулюванні ситуації на Корейському півострові, а також про більш ґрунтовне забезпечення міжнародної безпеки.

Подальше дослідження даної проблематики сприятиме глибшому розумінню ситуації навколо Північної Кореї та США за рахунок проведення більш детальних аналізів внутрішніх та зовнішніх чинників, які обумовлюють розвиток подій. Доцільним вбачається проведення більш глибокого дослідження офіційних позицій обох сторін, а також позиції таких країн як Японія, Китай та Південна Корея.

Список використаних джерел

1. Kim Chen Yn oznakomilsia s planom udara po SShA [Elektronnyi resurs] / Mignews.com – Режим доступа: http://mignews.com/news/politic/150817_70649_37885.html (15.08.2017). – Название с экрана.
2. Esli SShA zastaviat zashchishchat sebia i soyuznikov, my polnostiu unichtozhim KNDR – Tramp [Elektronnyi resurs] / Evropeiskaia pravda. – Режим доступа: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2017/09/19/7071223/> (19.09.2017). – Назва з екрану.
3. Glava MID KNDR zayavil o «neizbezhnosti raketnogo udara po SShA» [Elektronnyi resurs] / Ukrainska pravda. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2017/09/24/7156136/> (24.09.2017). – Назва з екрану.
4. Belyi dom otkazalsia ot popytok vesti peregovory s KNDR [Elektronnyi resurs] / Ukrinform. – Режим доступа: <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2316909-belyj-dom-otkazalsia-ot-popytok-vesti-peregovory-s-kndr.html> (03.10.2017). – Назва з екрану.
5. Bredemaier K. Severokoreiskii lider demonstrativno vyskazalsia v podderzku yadernoi programmy Pkhenniana [Elektronnyi resurs] / Golos Ameriki. – Режим доступа: <https://www.golos-ameriki.ru/a/cn-usa-north-korea/4061615.html> (08.10.2017). – Название с экрана.
6. Trump D. J. ...hasn't worked, agreements violated before the ink was dry, makings fools of U.S. negotiators. Sorry, but only one thing will work! [Electronic resource] / Official Twitter–page of Donald Trump. – Regime to access: <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/916751271960436737> (07.10.2017). – Title from screen.
7. Sanktsii protiv KNDR: OON zapretil chetyrem sudam zakhodit vo vse porty mira [Elektronnyi resurs] / Ukrainska pravda. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2017/10/10/7157843/> (10.10.2017). – Назва з екрану.

References

1. Kim Chen Yn oznakomilsia s planom udara po SShA [Elektronnyi resurs] / Mignews.com – Rezhim dostupa: http://mignews.com/news/politic/150817_70649_37885.html (15.08.2017). – Nazvanie s ekrana.
2. Esli SShA zastaviat zashchishchat sebia i soyuznikov, my polnostiu unichtozhim KNDR – Tramp [Elektronnyi resurs] / Evropeiskaia pravda. – Rezhym dostupa: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2017/09/19/7071223/> (19.09.2017). – Nazva z ekranu.
3. Glava MID KNDR zayavil o «neizbezhnosti raketnogo udara po SShA» [Elektronnyi resurs] / Ukrainska pravda. – Rezhym dostupa: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2017/09/24/7156136/> (24.09.2017). – Nazva z ekranu.
4. Belyi dom otkazalsia ot popytok vesti peregovory s KNDR [Elektronnyi resurs] / Ukrinform. – Rezhym dostupa: <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2316909-belyj-dom-otkazalsia-ot-popytok-vesti-peregovory-s-kndr.html> (03.10.2017). – Nazva z ekranu.
5. Bredemaier K. Severokoreiskii lider demonstrativno vyskazalsia v podderzku yadernoi programmy Pkhenniana [Elektronnyi resurs] / Golos Ameriki. – Rezhim dostupa: <https://www.golos-ameriki.ru/a/cn-usa-north-korea/4061615.html> (08.10.2017). – Nazvanie s ekrana.
6. Trump D. J. ...hasn't worked, agreements violated before the ink was dry, makings fools of U.S. negotiators. Sorry, but only one thing will work! [Electronic resource] / Official Twitter–page of Donald Trump. – Regime to access: <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/916751271960436737> (07.10.2017). – Title from screen.
7. Sanktsii protiv KNDR: OON zapretil chetyrem sudam zakhodit vo vse porty mira [Elektronnyi resurs] / Ukrainska pravda. – Rezhym dostupa: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2017/10/10/7157843/> (10.10.2017). – Nazva z ekranu.

Vonsovych O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «University of Central Europe» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua

«The game of muscles» between North Korea and the United States of America: implications for international security

The purpose of this article is to study the state of relations between North Korea and the United States of America, as well as to determine the possible consequences for international security. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main

obtained conclusions are as follows: the «muscle flexion» between North Korea and the United States of America leads to an even more exacerbating of the situation and in no way contributes to its resolution, and this, in turn, draws negative consequences for international security in the form of a possible large-scale international conflict; the state of uncertainty creates a situation in which the risk of a number of additional challenges and dangers is highly probable, and therefore carries a direct threat to regional and international security; an important role in the settlement process should be played by the UN, which, apart from its sanctioning activities, should use a more rigorous approach with regard to decision-making, namely, those that will have further practical implementation.

Keywords: international security, North Korea, The United States of America, The United Nations, threats, denuclearization.

* * *

УДК 323.21(437.6):327.39

Haydanka Ye. I.,

PhD in Political Sciences, Associate Professor
of the Political Science and State Administration
Department, Uzhhorod National University
(Ukraine, Uzhhorod), haydankayew@ukr.net

Martinkovich M.,

PhD in Political Sciences, The Department of Political
Science, Trnava University (Trnava, Slovak Republic),
marcel.martinkovic@truni.sk

SOCIO-POLITICAL FRAGMENTATION AND PECULIARITIES OF TRANSBOUNDARY COOPERATION OF THE HIGHEST SELF-GOVERNMENT BODY (ON THE EXAMPLE OF THE TRNAVA REGION OF THE SLOVAK REPUBLIC)

The present study contemplates topical issues of the highest self-government body performance in the EU member-state, transboundary neighbour state of Ukraine, i.e. the Slovak Republic.

The objective of the present study is to analyse institutional peculiarities of the performance of collegiate self-government body – the Assembly of the Trnava Region.

On the basis of the statistical data, provided by the Statistical Office of the Slovak Republic and Ministry of Interior Affairs of the Slovak Republic (2013–2017) the author 1) has pointed out social and demographic characteristics of the Assembly of the Trnava Region composition; 2) analysed political and party segmentation of the highest self-government body in Trnava region; endorsed the main directions and the overall strategy of transboundary activities of Trnava Region (the Slovak Republic) with the Czech Republic, Austria and Hungary (2004–2020).

In the present study the author has also suggested a prognostic analysis to foresee the results of the upcoming elections in Trnava Region (November, 4 2017) that are supposed to determine the new composition of the Assembly and prove appointment of the new Chairman of the Trnava Region.

Keywords: highest self-government body, Assembly of the Trnava Region, decentralization, cross-border cooperation, Trnava Region, Slovak Republic.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Reforms in the plane of state administration segment has remained one of the key priorities of home policy in Ukraine of today. Within the framework of the Eurointegration strategy public administration decentralization as well as intensification of Ukrainian cooperation with the EU member-countries, cross-border cooperation including, have been defined as key directions. Slovakia has not been only the immediate geographic neighbour, but also a long-term cross-border collaboration partner. It should be noted that as far as cross-border cooperation is concerned at a local level both countries prove to have similar regions – Trnava Region and Transcarpathian region respectively. In this light analysing cross-border cooperation experience along with public administration structure at a local level will prove useful for today's Ukraine.

Research of urgent decentralization and cross-border cooperation issues on the example of the highest self-

government body in Trnava region, Slovakia is carried out through fulfilling the following tasks:

1) to define the legal framework, gender, age, educational and professional differentiation in the composition of the Assembly of the Trnava Region;

2) to analyse political and party fragmentation of the current composition of the higher self-government bodies in the Trnava Region (2013–2017) in order to project at and foresee the results of the regular elections on November, 4, 2017;

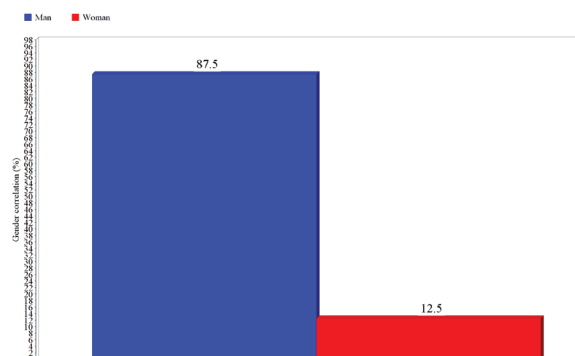
3) to describe peculiarities of the cross-border cooperation in the Trnava Region.

In Ukraine state building processes in Slovakia serve primarily as the object of comparative analysis and transformation research to make parallels with respective home institutes. In the context of our research it is necessary to mention several topical studies on public administration decentralization and cross-border cooperation peculiarities in Slovakia: O. Moldovan, S. Mitryayeva, I. Art'omov, V. Parkhomenko, I. Nahrebets'ka, etc. Undoubtedly, the outlined problem needs further contemplation as well as more accurate and detailed analysis, particularly in the sphere of public administration in certain self-government systems (e.g. Trnava Region).

Socio-demographic structure of the Assembly of the Trnava Region. The constitutional basis for the organization and functioning of the Assembly of the Trnava Region (*slovak – Zastupiteľstvo Trnavského samosprávneho kraja*) as the supreme representative body of self-administration is outlined by the Law on self-government of higher territorial units (Law on self-governing regions) No.302 of July, 04 2001 [10]. As it has been clearly defined in the legal domain: «The key bodies of the self-government region are the Assembly of a self-government region ... and the Chairman of the Self-Governing Territory...» (Čl. I, § 2) [10]. Among the priority powers, which determine the «self-administration» of the respective administration systems of the region are the following: «Ensuring of the development and implementation of the social, economic and cultural program of the local self-administration» (Čl. I, § 4, a). For the practical implementation of powers and the fulfilment of the control functions, the self-administration of the region provides for «the creation of appropriate organizational, financial, personal and material structures» (Čl. I, § 4, 2) [10].

Fig.1

**Gender division in the Regional Assembly
of the Trnava Region (2013–2017)**

Source: Author's calculations.

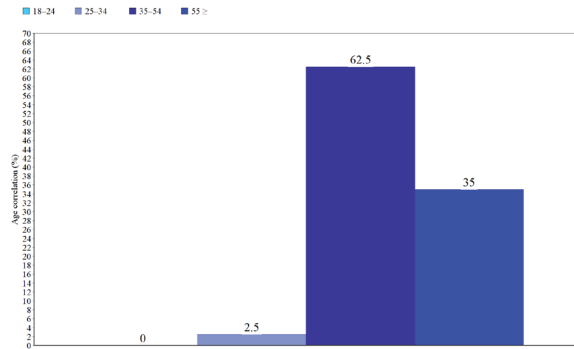
We have provided insight into the socio-demographic structure of the Regional Assemblies. The analysis is

based on four main indicators: a) gender division, b) age characteristics, c) level of education, and d) the field of professional activity.

The gender characteristics marker shows the unequivocal domination of men – 35 deputies (87.5%) compared to women – 5 deputies (12.5%). In addition, the number of members of the Regional Council of the Assembly (*Rada kraje*) as an executive body illustrates 100% representation of men (11 out of 11 members of the governing body).

The age characteristics of the composition of the Regional Assemblies show the electorate trust mainly to middle-aged and older candidates (35 years >) and, accordingly, a low level of trust to younger candidates (< 35). In general, about 2/3 of the composition of the Regional Assemblies are deputies aged 35–54 years.

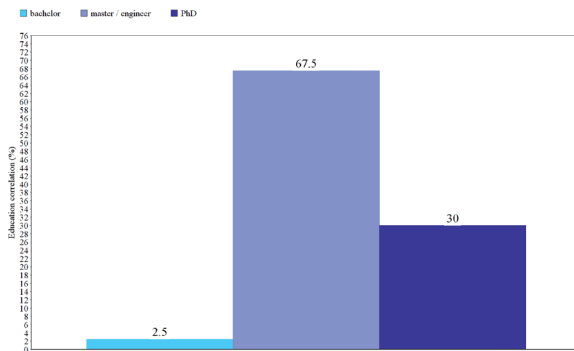
Age division in the Regional Assembly of the Trnava Region (November 2013)

Source: Author's calculations on the basis of Slovak Statistical Office [9]

The overall educational level of members of the Regional Assembly illustrates that an unequivocal majority of deputies (2/3 of the composition) who obtained «Master of Arts» degree and the «Engineer» in technical specialities. In addition, the number of deputies with a PhDr degree (1/3) is quite high.

Educational-Scientific Division in the Regional Assembly of the Trnava Region (2013–2017)

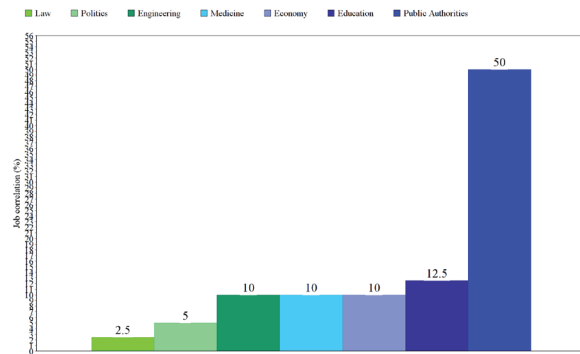

Source: Author's calculations.

The consideration of professional affiliation displays a high level of professional differentiation of the Regional

Assembly members. There are representatives of seven professions in the Regional Assembly, most of them representing the public authority (50%), less – lawyers (1 deputy). The rest of the professions evenly occupy a segment from 5 to 10% of the deputies.

Division according to Professional Affiliation in the Regional Assembly of the Trnava Region (November 2013)

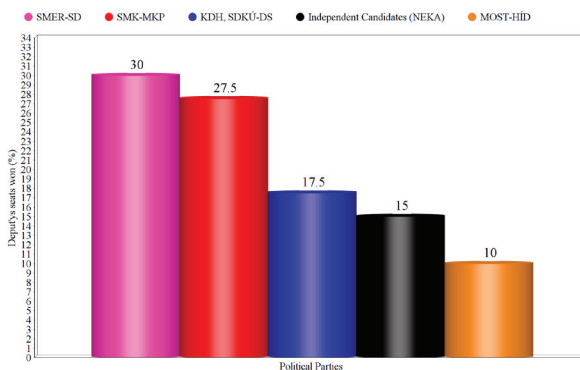

Source: Author's calculations.

Political-party fragmentation in the representative bodies of the Trnava Region. During the period of the independence of the Slovak Republic, starting in 2001 within the intervals of 4 years, 4 elections to the Regional Assemblies and the election of the President of the Trnava Region (*Predseda Trnavskeho kraju*) were held; the following regional elections are due on November 4, 2017. The latest local elections that formed the composition of the Regional Assembly of the Trnava Region were held in November 2013: a) on November 9, 40 members of the Regional Assembly were elected; b) November 23rd, in the second round Tibor Mikuš became the Chairman of the Trnava Region (Independent candidate).

In general, representatives of 4 political subjects (3 political parties and 1 electoral coalition) and a group of independent deputies became members of the Regional Assembly.

Deputy seats division in the Regional Assembly of the Trnava Region in accordance to the party affiliation (2013–2017)

Source: Author's calculations on the basis of Slovak Statistical Office [6]

In the political and ideological aspect, the fragmentation of the Assembly of the Trnava region is characterised by the following peculiarities:

a) the largest representation is acquired by the leader of the parliamentary elections of 2012 and 2016, the left-centrist *SMER-SD*, representing 1/3 of the composition of the Regional Assembly;

b) the influence of the political forces representing the interests of the Slovak Hungarians – the liberals *Most-Híd* (party program for the consolidation of the Slovak-Hungarian relations) and the right-centrist *SMK-MKP* (lobbying the interests of the Hungarian minority). In total, both subjects won about 40% of the seats (37.5%);

c) the significant dominance of the right-centrists (55%) is noticeable in the ratio of political forces in the Assembly of the Trnava Region, the left-centrists covering the segment of 30%. It should be noted that none of the radical left or right ideology party entered the Regional Assembly.

In general, the composition of the Regional Assembly is quite stable and reflects the mood of the electorate in seven constituencies, including the broad representation of the Hungarian national minority. Although the overall turnout in the Trnava Region is one of the lowest in the Slovak Republic, making up only 17.46%.

Tab.1

Political-party fragmentation of the Trnava Region according to the composition of districts centre (2014–2017)

№	Districts centre	Major (Primátor) (affiliation)	Dominant Representation (affiliation)
1	Skalica	Eudovít Barát / (independent)	47.3% (independents)
2	Senica	Branislav Grimm (independent)	56% (independents)
3	Piešťany	Miloš Tamajka (independent)	90.4% (independents)
4	Hlohovec	Miroslav Kollár (independent)	82.6% (independents)
5	Trnava	Peter Bročka (independent)	48.3% (independents)
6	Galanta	Peter Paška (independent)	47.3% (coalition SDKÚ-DS, SMK-MKP)
7	Dunajská Streda	Zoltán Hájos (SMK-MKP)	64% (SMK-MKP)

Source: Author's calculations on the basis of Slovak Statistical Office [7]

In the context of political-party fragmentation, it is advisable to consider ideological conjuncture in different districts of the Trnava Region (Okresy). As a basis for the analysis, we chose the party affiliation of the elected mayors of 7 regional centers of the Trnava Region. The patterns of party fragmentation districts of the Trnava Region are as follows:

a) the weak influence of party structures on the formulation and implementation of local policy. One can clearly see the dominance of «independent» mayors and deputies in the Assemblies of the City. The independent candidates were elected in 6 of 7 cities;

b) a significant representation of political subjects, representing Hungarian Slovaks in self-government bodies. The party of Hungarians *SMK-MKP* plays leading roles in two southern districts of the Trnava Region (Dunajská Streda and Galanta). On the other hand, in the center and the north of the region, the political forces of the Slovak Hungarians are not represented in the Assemblies of the regional centers by any deputy mandate.

According to the formation of a single list of candidates for elections to the Assembly of the Trnava Region (November 4, 2017), the following peculiarities can be pointed out:

1. In general, 61 candidates more are running for the elections as compared to the previous elections (2013 – 190 candidates, 2017 – 251 candidates). The electoral coefficient is approximately 6.3 (40 (seats) / 251 (candidates) = 6.27).

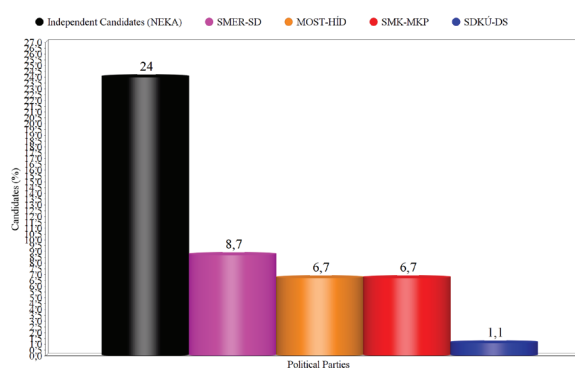
2. The previous political subjects that represented their deputies in the Regional Assembly of the previous convocation (2013–2017), including independent candidates, covered a segment of almost half of all candidates (47.2%). And almost every fourth candidate is an independent candidate, their total number constituting 24%.

3. The previous electoral union *KDH-SDKÚ-DS* is dissolving, so *SDKÚ-DS* is forming a separate small list of candidates consisting of 3 people (1.1%), *KDH* is part of a new coalition of 5 political subjects.

4. Among the political forces that were not represented in the Assembly of the previous convocation, 3 subjects offered the largest number of candidates: a) an electoral coalition of a conservative ideology is *OBYČAJNÍ LUDIA a nezávislé osobnosti (OLANO) – Sloboda a Solidarita (SaS)*, *KDH*, *Občianska konzervatívna strana (OKS)*, *Zmena zdola–Demokratická únia Slovenska (Zmena zdola–DÚ)* – 38 people (15.1% of the total list); b) far-right populists from *Kotleba–Ludová strana Naše Slovensko (ĽS Naše Slovensko)* – 30 (11.9%); c) nationalists / euro-sceptics from *Slovenská národná strana (SNS)* – 16 (6.3%).

Fig.6

Representation of candidates from political forces running for election to become members of the Regional Assembly of the Trnava Region (regional election November 4, 2017)

Source: Author's calculations on the basis of the data provided by Ministry of Interior of the Slovak Republic [11]

Six candidates were registered for the position of Chairman of the Trnava Region (for September 27, 2017), 2 of which were independent candidates, including the reigning

Chairman Tibor Mikuš [11]. The rest are the political forces *SMK-MKP*, *MOST-HÍD*, *NOVÝ PARLAMENT* and the broad coalition of *OLANO – SaS – KDH – OKS – Zmena zdola-DŮ*. It is indicative, that the total number of candidates for the position of Chairman of the Trnava Region remains unchanged, similarly to 2013–elections. By gender division, only men stand for election. The age limits are the following: for the youngest candidate – 34 years (Jaroslav Cehlárik), the oldest one is 65 (Tibor Mikuš).

General principles of organization and implementation of cross-border cooperation of the Trnava Region. At present, the deepening of European integration policy and, on the other hand, the strengthening of regionalisation policy, the issue of cross-border cooperation has raised. Given the specific geographic (geo-economic) location of the Trnava Region, the cross-border cooperation is one of the most efficient prerequisites for implementing diverse social and economic programs. On the other hand, the efficiency of cross-border cooperation for the development of a specific region (*Kraj*) directly depends on the degree of decentralization of public administration.

We will consider the general regulatory framework for cross-border cooperation on the basis of the Assembly of the Trnava Region. Peculiarities of cross-border cooperation of the Region are determined by three main factors:

1. Geographical location – Trnava Region is the cross-border region which borders with Czech Republic, Austria and Hungary;

2. The European content of cross-border cooperation – practically all cross-border programs are implemented with the help of tools of the European Union. The following interstate programs, first of all, should be mentioned:

a) programs to deepen cross-border cooperation between member countries of EU INTERREG – Programme from European Commission (2004–2020) [3];

b) programs of European territorial cooperation (*EZÚS – Európske zoskupenie územnej spolupráce*) within the territorial cooperation group of Rába–Dunaj–Váh (starting from 2011) [2].

3. About 15 years of effective cross-border cooperation – deepening the processes of decentralization and joining the EU intensify cross-border cooperation of the Trnava Region, using effective EU tools. We can highlight the following stages of deepening cross-border cooperation:

a) 2004–2006 – attraction of Trnava Region to cross-border cooperation with Czech Republic, Austria and Hungary within EU framework through participation in Interreg IIIA program;

b) 2007–2013 – implementation of cross-border cooperation programs «Slovak Republic–Hungary», «Slovak Republic–Czech Republic», «Slovak Republic–Austria» through Interreg IVA tools;

c) 2014–2020 – implementation of cross-border cooperation programs between Slovak Republic and Czech Republic–Hungary–Austria through Interreg VA tools. Trnava Region continues to attract into the existing cross-border cooperation through interstate specialized programs: «Slovak Republic–Hungary» [5], «Slovak Republic–Czech Republic» [8] and «Slovak Republic–Austria» [4].

The subject of cross-border cooperation, which is provided by the Assembly of the Trnava Region, practically does not differ from similar strategies in other EU regions. In general, the strategy of cooperation covers all segments of

the public organization of border regions (socio-economic, culture, health, ecology, education and communal needs). Among the priority objectives of cross-border cooperation, implemented by the Trnava Region, is «strengthening ties between urban and rural communities» [1]. Such a goal can be realized only under conditions of a developed model of decentralization.

Conclusions. Interim conclusions may serve as evidence of the significance of decentralization in the efficient performance of local power institutions. On the example of the Assembly of the Trnava Region the author has defined socio-demographic peculiarities of the present composition of the highest self-government body: men substantially and unequivocally outnumber women, electoral trust to candidates, aged 35–54, a high number of deputies holding a degree, and professional dominance of public administration representatives. As far as political and party fragmentation of the Assembly of the Trnava Region is concerned, one could notice the prevalence of right-centrist political subjects, significant role of independent candidates as well as political subjects that represent Slovak Hungarians. Cross-border cooperation in Trnava region is characterised by wide support offered to rapprochement initiatives on the part of the EU. In general, multifaceted cross-border cooperation projects in the Assembly of the Trnava Region are realized as interstate initiatives of the Slovak Republic with the Czech Republic, Austria and Hungary.

References

1. Cezhraničná spolupráca [Електронний ресурс] // Trnavský samosprávny kraj. – Accessed on 04 October, 2017. – Режим доступу: <https://www.trnava-vuc.sk/sk/menu-vlavo-cezhranicna-spolupraca>
2. Európske zoskupenie územnej spolupráce (EZÚS) [Електронний ресурс] // InfoRegio / European Commission Regional Policy. – Accessed on 04 October, 2017. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/funds/gect/index_sk.htm
3. Interreg: European Territorial Co-operation [Електронний ресурс] // InfoRegio / European Commission Regional Policy. – Accessed on 04 October, 2017. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/cooperation/european-territorial/
4. Interreg. Slovakia–Austria [Електронний ресурс]. – Accessed on 04 October, 2017. – Режим доступу: <https://www.sk-at.eu/>
5. Interreg. Slovakia–Hungary [Електронний ресурс] // InfoRegio / European Regional Development Fund. – Accessed on 04 October, 2017. – Режим доступу: <http://www.skhu.eu/>
6. Počet a podiel poslancov zvolených do zastupiteľstiev podľa politických strán a nezávislí kandidáti [Електронний ресурс] / Voľby do orgánov samosprávnych krajov (November 2015) // Štatistický úrad Slovenskej republiky. – Accessed on 26 September, 2017. – Режим доступу: http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka3_sk.html
7. Počet zvolených poslancov podľa politických subjektov a podľa obcí, miest a mestských častí [Електронний ресурс] / Voľby do orgánov samosprávnych obcí (15. November 2014) // Štatistický úrad Slovenskej republiky. – Accessed on 29 September, 2017. – Режим доступу: <http://volby.statistics.sk/oso/oso2014/oso2014/sk/tab11.html>
8. Program cezhraničnej spolupráce Slovenská republika – Česká republika 2014–2020 [Електронний ресурс]. – Accessed on 04 October, 2017. – Режим доступу: http://www.sk-cz.eu/uvodna-stranka/2014_2020/&bjlang=sk
9. Veková štruktúra zvolených poslancov podľa samosprávnych krajov [Електронний ресурс] / Voľby do orgánov samosprávnych krajov (November 2015) // Štatistický úrad Slovenskej republiky. – Accessed on 02 October, 2017. – Режим доступу: http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka16_sk.html
10. Zákon O samospráve vyšších územných celkov (zákon o samosprávnych krajoch) č. 302 zo 4. júla 2001 // Zbierka zákonov Slovenskej republiky. – Ročník, 2001. – 20 s.
11. Zoznam kandidátov na predsedu Trnavského samosprávneho kraja. Trnavský samosprávny kraj [Електронний ресурс] // Ministerstvo

vntura Slovenskej republiky. – Accessed on 27 September, 2017. –
Режим доступу: <https://www.minv.sk/?vuc17-kandidati>

Гайданка Є. І., кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна, Ужгород),
haydankayew@ukr.net

Мартинкович М., кандидат політичних наук, кафедра політології, Трнавський університет (Трнава, Словачька Республіка), marcel.martinkovic@truni.sk

Соціально–політична фрагментація та особливості транскордонної співпраці вищого органу самоврядування (на прикладі Трнавського краю Словаччини)

Розглядаються актуальні питання у функціонуванні вищого органу самоврядування країни–члена Європейського Союзу, транскордонного сусіда України – Словачької Республіки. Мета роботи включає аналіз інституційних характеристик в організації діяльності публічного управління колегіального органу самоуправління – Заступництва Трнавського краю.

На основі емпіричних даних Словачького управління статистики та Міністерства внутрішніх справ Словачької Республіки (2013–2017 рр.) визначено соціально–демографічні характеристики складу Заступництва Трнавського краю; проаналізовано політико–партійну фрагментацію вищого органу самоврядування Трнавського краю; вивчено нормативну базу, основні напрями та загальну стратегію транскордонної співпраці Трнавського краю Словаччини з Чехією, Австрією та Угорщиною (2004–2020 рр.).

Проведено прогностичний аналіз майбутніх місцевих виборів у Трнавському краї (4 листопада 2017 р.), що сформуєть новий склад Заступництва та засвідчать обрання Жупана Трнавського краю.

Ключові слова: вищий орган самоврядування, Заступництво Трнавського краю, децентралізація, транскордонна співпраця, Трнавський край, Словачька Республіка.

* * *

УДК 327:351.746.1:623.454.8(55:569.4)

Завада Я. І., аспірантка кафедри міжнародних відносин та дипломатичної служби факультету міжнародних відносин, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), yarunatrush@ukr.net

Ядерна програма Ірану в контексті ІРАНО–ІЗРАЇЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН

Проаналізовано ірано–ізраїльські відносини від встановлення до сьогодні. Визначено основні причини зміни відносин між цими країнами та роль ядерної програми Ірану. Також, у статті розглянуто та обґрунтовано шляхи вирішення ядерної проблематики.

Зазначається, що міжнародна спільнота та Іран доклали значних зусиль спрямованих на вирішення ядерної проблеми, було підписано міжнародну угоду 14 липня 2015 р. в рамках Спільного всеохоплюючого плану дії. Проте це не змінило позиції Ізраїлю, політичні лідери швидко засудили та розкритикували цю угоду. Ядерна програма Ірану та підтримання тероризму є основною загрозою національній безпеці Ізраїлю. Іранська тема стала найпопулярнішою у внутрішньополітичному житті Ізраїлю.

На основі даного дослідження було зроблено висновок про те, що Ізраїль сьогодні радикально налаштований щодо вирішення даної проблеми і його політика направлена на ліквідацію ядерної загрози. Очевидно, що ірано–ізраїльська конфронтація враховуючи останні події може привести до повномасштабного збройного конфлікту.

Ключові слова: Іран, Ізраїль, ядерна програма Ірану, ядерна зброя, регіональна безпека.

Дослідження взаємовідносин Ірану та Ізраїлю є актуальною науковою проблемою. Це пояснюється гострою практичною необхідністю пошуку шляхів вирішення суперечностей ірано–ізраїльських відносин в контексті ядерної програми Ірану та впливу на регіональну та міжнародну безпеку. З моменту свого

виникнення, ірано–ізраїльська конфронтація вийшла далеко за межі міждержавного та регіонального конфліктів, здобувши більш широке глобальне значення.

На початку ХХІ ст. Ісламська Республіка Іран стала активним міжнародним гравцем, залученим у глобальну дискусію з актуальних проблем міжнародних відносин. Найважливішою особливістю історичного розвитку ІРІ, в останнє десятиліття, стала поступова трансформація її революційних складових від крайнього радикалізму до прагматичного та поміркованого ісламізму.

Серйозним викликом для систем регіональної та міжнародної безпеки, а також безпосередньо для зовнішньополітичної стратегії Ізраїлю стала іранська ядерна програма. Вирішення цього питання, по суті, визначає долю важливих міжнародних проблем: збереження режиму нерозповсюдження ядерної зброї, ефективності діяльності таких міжнародних організацій як МАГАТЕ і ООН.

У вітчизняній історіографії еволюція ірано–ізраїльських відносин досліджена недостатньо і потребує більш детального розгляду. Широка база досліджень ірано–ізраїльських відносин присутня в російській науковій літературі. Варто відзначити праці таких відомих дослідників, як І. Д. Звягельська, В. І. Месамед, М. А. Пиляєва. Заслугує на увагу дослідження В. І. Месамед «Іран – Ізраїль: від партнерства до конфлікту» в якому детально описана та проаналізована еволюція ірано–ізраїльських відносин, починаючи від правління Шаха в Ірані.

Розглядаючи американську наукову літературу з ірано–ізраїльської проблематики, слід виокремити праці Ш. Гантер, Д. Аллін, Дж. Білл.

Особливий інтерес становить дослідження американського аналітика Центру з вивчення механізмів протидії поширенню зброї масового ураження при університеті Сполучених Штатів з національної оборони у Вашингтоні С. Каруса, який досліджує ядерну програму ІРІ, а також прагнення Тегерана створити міжконтинентальні балістичні ракети.

Отже, основне завдання цієї статті – проаналізувати ірано–ізраїльські відносини та визначити роль ядерної програми Ірану в них.

Сюжети, пов'язані з ірано–ізраїльським протистоянням, в останні роки займають одне з центральних місць в новинних стрічках провідних інформаційних агентств світу. Ця «гаряча» тематика не втратила своєї актуальності і на фоні драматичних подій, які сколихнули регіон Близького Сходу і Північної Африки протягом періоду з 2011 р. і до сьогодні. Прогнозувати варіанти подальшого розвитку подій на даному етапі вкрай складно, особливо з урахуванням того, що процеси корінних трансформацій в регіоні поки далекі від свого завершення. Проте відповіді на деякі питання можна отримати, розглянувши витoki і причини сьогоденної ізраїльсько–іранської політичної конфронтації та ролі іранської ядерної програми.

Зараз навряд чи можна уявити, що колись відносини між Ізраїлем та Іраном були партнерськими, які не були ускладнені ні фактами реальних протиріч, ні роботою пропагандистських машин обох країн. Однак співпраця справді мала місце.

На початку 1950 р. Іран став другим після Туреччини ісламською державою на Близькому і Середньому

Сході, який визнав Ізраїль де-факто. Статистичні дані показують, що в 1971–1977 рр. Ізраїль входив в десятку найважливіших торговельних партнерів Ірану [3, р. 19]. Для нафтових операцій між двома країнами були побудовані нафтопровід Ейлат–Ашкелон, нафтопереробний комплекс у Ашдоді, реконструйований Ейлатський порт. Помітною сферою співпраці двох країн були оборона і безпека. Крім співпраці МОССАДу з САВАК, успішно реалізовувалося Угода про обмін стратегічною і оборонною інформацією і координації взаємних дій. Подібні загрози безпеки стимулювали тісний взаємозв'язок у військовій області. Іран був перспективним ринком для ізраїльських озброєнь.

Особливий інтерес Ізраїлю до Ірану був обумовлений і наявністю в цій країні значної єврейської громади. В кінці 1940–х рр. чисельність єврейського населення Ірану становила близько 100 тис. чоловік [3, р. 75].

У 1979 р. в Ірані відбулась Ісламська революція. Народ скинув шаха, останніми роками правління якого характеризувалися бездумним вивезенням нафти, грабунком країни та корупцією [2, р. 15]. Разом з шахом іранці вигнали з країни іноземні нафтові компанії та банки, в результаті чого постраждали інтереси Тель–Авіва.

Ісламська революція викликала зовнішньополітичну переорієнтацію Тегерана. В ІРІ державний статус знайшла концепція шиїзму, в основі якої лежить ідея створення всесвітньої ісламської держави. Подальший розвиток цієї ідеї було б можливо шляхом експорту революції в інші мусульманські країни з подальшою глобалізацією, яку Іран бачить як «підпорядкування ісламу всіх інших країн».

Релігійне керівництво Ірану ніколи не змириться з ізраїльською окупацією святих для ісламу місць. Деклароване Іраном лідерство в ісламському світі давало іранським керівникам право рахувати себе захисниками «пригноблених ісламських націй», і в першу чергу арабського народу Палестини.

Майже відразу після революційних подій в односторонньому порядку Іран розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем [13, р. 16]. З тих пір обидві країни опинились на протилежному кінці регіонального розриву, при цьому Ізраїль звинувачує Іран в активному здійсненні політики, яка намагається підірвати її безпеку. Проте, навіть за таких умов нічого не завадило здійсненню розвідувальної афери «Іран–контрас» в рамках якої підчас ірано–іракської війни 1980–1988 рр. Іран отримував американську зброю за посередництва Ізраїля.

Поштовхом до остаточного перегляду цими двома державами взаємного сприйняття можна назвати першу половину 1990–х рр., коли істотно змінилася розстановка сил як в регіоні, так і в світі в цілому. Відбулася перша війна в Затоці, завершилася «холодна війна» [16, р. 198]. У нових умовах змінилося і сприйняття Ізраїлем та Іраном основних загроз своїй національній безпеці.

Через кілька років, коли обстановка в країні стабілізувалася, керівництво Ірану відновило реалізацію ядерної програми. У Ісфахані за допомогою Китаю був створений навчально–дослідний центр з дослідним реактором на важкій воді, був продовжений видобуток уранової руди. Одночасно Іран вів переговори про закупівлю технологій збагачення урану і виробництва важкої води з компаніями Швейцарії і ФРН. Іранські фізики відвідували Національний інститут ядерної фізики

і високих енергій в Амстердамі, Ядерний центр Петтен в Нідерландах. В 1992 р. Іран підписав договір з Росією про завершення будівництва АЕС в Бущері [5, р. 24].

Саме в цей період розробники зовнішньополітичної лінії Ізраїлю стали виходити з припущення, що найсерйозніша загроза безпеці Ізраїлю буде виходити саме з Тегерану, що будуть здійсненні спроби використати доступ до новітніх ядерних технологій для подальшого виготовлення ядерної зброї.

23 червня 1992 р. в Ізраїлі пройшли вибори в Кнесет, на яких перемогу здобула партія Праці («Авода»). Її лідер І. Рабін сформував уряд, пост міністра закордонних справ в якому зайняв Ш. Перес. Вони намагалися переглянути зовнішньополітичну доктрину Ізраїлю. Останній у своїй книзі «Новий Близький Схід» писав, зокрема, про те, що зростання регіональної могутності Ірану перетворює його з потенційного союзника у ворога Ізраїлю. Тому для забезпечення своєї безпеки Тель–Авів в довгостроковій перспективі повинен розвивати відносини саме з арабськими країнами.

З середини 1990–х рр. Ізраїль ініціював міжнародну кампанію, суть якої полягає в тому, що іранське керівництво створює пряму загрозу існування Ізраїлю і тому ядерна програма Ірану має бути згорнута. Ця позиція була підтримана найближчим союзником Ізраїлю – США, які через ООН добилися того, щоб відстеженням іранського ядерного проекту зайнялося МАГАТЕ. В серпні 2005 р. до влади приходить неоконсервативний президент М. Ахмадінежад, який радикалізував зовнішню політику ІРІ, посилив антиізраїльські заяви і одночасно зайняв жорсткішу позицію щодо своєї ядерної програми [11, р. 86].

При цьому цікаво, що незважаючи на ескалацію напруженості між Іраном та Ізраїлем і їх взаємні звинувачення і погрози, Ізраїль та Іран підтримували таємні економічні відносини і на початку XXI ст. У 2006 р. обсяг цього «тіньового» товарообміну склав кілька десятків мільйонів доларів [1, р. 29]. Однак, реальних перспектив покращення ситуації у відносинах між Ізраїлем та Іраном не було помітно. Абсолютна протилежність точок зору двох країн з ядерної проблеми створювала додаткову загрозу стабільності і стійкості регіонального розвитку, зробила поточну політичну ситуацію на Близькому Сході більш вибухонебезпечною. Кожного разу, будь–яке загострення ірано–ізраїльських відносин, спровоковане тією чи іншою стороною, неминуче підводить обидві країни до ядерного фактору, політична роль якого в протистоянні по лінії Ізраїль–Іран, так чи інакше, зростає. В Ієрархії загроз, які походять від ІРІ найбільш важливою для Ізраїлю є ядерна загроза, а всі інші розглядаються через цю призму. Другою загрозою, яка походить від ІРІ є підтримка та фінансування терористичних організацій таких, як ХАМАС в секторі Газа і на Західному березі річки Йордан і «Хезболла» в Лівані. Ізраїльська організація внутрішньої безпеки (ISA / Shin Bet) звинувачує в тому, що організації, такі як «Хезболла» є оперативною стороною Ірану проти Ізраїлю. «Хезболла» не тільки працювала проти інтересів Ізраїлю в Лівані до її виведення в 2000 р. та під час війни 2006 р., але й здійснила сміливі напади на інтереси США та Ізраїлю за кордоном. До них відносяться вибухи в 1983 р. в Бейруті та проти єврейського культурного центру в Буенос–Айресі в 1994 р.

Ізраїль також звинувачує Іран в підтримці та постачанні зброї Хамасу (головним чином Сунітський ісламський опірний рух, що діє з сектора Газа) та інших палестинських збройних груп, таких як «Ісламський джихад» [12, р. 43].

Таким чином, головна проблема Ізраїлю полягає в тому, що Іран, який може отримати ядерну зброю, буде більш безкарно здійснити свою дестабілізуючу діяльність. Також, Іран зможе надати ядерний парасольку терористам, а точніше, він зможе фактично передати їм ядерну зброю. І це поставило б всіх у велику небезпеку.

Деякі помірковані ізраїльські політики час від часу висловлювали побоювання з приводу того, що заяви в останні роки звучали на адресу Ірану про готовність країни відбити можливі іранські удари насправді провокували ті войовничі погрози, що йшли з Тегерану. Так, після того як колишній глава ізраїльського Генштабу М. Аялон в своєму виступі в липні 2006 р. в Інституті стратегічних досліджень у Вашингтоні представив план можливого удару по Ірану і в свою чергу з Тегерану почастишали антиізраїльські заяви. А незабаром почалися військово-морські навчання в акваторії Перської затоки в ході яких, за заявами іранських ЗМІ, були випробувані новітні протичовнові торпеди, що не мають аналогів.

Повторювані заяви президента ІРІ М. Ахмадінежада, що закликали до знищення Ізраїлю, сприймаються у військово-політичних колах Ізраїлю по-різному: і як реальна загроза і як пропагандистська кампанія для внутрішньої консолідації. Однак, домінуючою є перша думка, принаймні вона постійно мусується в публічних виступах і послідовно популяризується за межами Ізраїлю. Офіційна позиція представників ізраїльського керівництва в останні роки зводиться до того, що іранська ядерна програма являє собою загрозу існуванню Ізраїлю.

Іранська ядерна програма привертає пильну увагу ізраїльських політиків різного спрямування. Колишній прем'єр-міністр Е. Ольмерт був прихильником компромісного вирішення іранської ядерної проблеми. Разом з тим, розуміючи, що Іран навряд чи піде на компроміс він заявив в інтерв'ю «Washington Post» напередодні своєї поїздки до США в листопаді 2006 р., що, якщо Іран не прийме позицію світової спільноти йому доведеться за це дорого заплатити. М. Ахмадінежада він охарактеризував як людину, здатну «скоїти злочини проти людства, людину яку необхідно зупинити» [15, р. 115].

У грудні 2006 р. Б. Нетаньяху ініціював велику пропагандистську кампанію спрямовану на усунення іранської ядерної загрози, повідомивши в присутності 70 іноземних дипломатів і журналістів про намір подати позов проти президента Ірану М. Ахмадінежада в Міжнародний суд у Гаазі. Він зазначив, що «прагнення іранського президента знищити єврейську державу ні в кого в світі не викликає ні найменшого сумніву» [15, р. 116].

Іранська тема стала найпопулярнішою у внутрішньополітичному житті Ізраїлю. Мабуть, в країні немає жодного політика, який не намагався б використовувати її як інструмент для боротьби за владу. Іран по суті справи, з чинника зовнішньої політики Ізраїлю перетворився внутрішньополітичний фактор. Іранська загроза позиціонується як найбільш серйозна з усіх, з якими доводилося стикатися Ізраїлю, що призводить

до наростання в суспільстві почуття неспокою і ізоляційністських настроїв.

Одним з ключових елементів ізраїльської військової доктрини є недопущення наявності зброї масового знищення в руках «ворожих держав», список яких зараз якраз очолює Іран. В Ізраїлі постійно лунають заяви про те, що як тільки у розпорядженні іранського керівництва з'явиться ядерна зброя та засоби її доставки, воно негайно і без коливань застосує його проти єврейської держави, за яким не визнає права на існування.

Ізраїльські погрози піти при нагоді на рішучі заходи щодо Ірану, мабуть, можуть бути приведені в дію за сприятливого для Ізраїлю – але мало реалістичному – зовнішньополітичному розкладі, що передбачає підтримку США і доброзичливий нейтралітет з боку інших впливових міжнародних гравців. Ймовірно, відповідні оперативні плани ізраїльськими військовими давно розроблені.

Восени 2011 р. мав місце черговий сплеск «витоків» інформації в ЗМІ про неминучість ізраїльського удару по ядерних об'єктах в ІРІ, який, мовляв, буде завдано в самий найближчий час. Президент Ізраїлю Ш. Перес заявляв, що атака на Іран «стає все більш і більш ймовірною» [4, р. 147]. В якості головних прихильників силового сценарію називалися Б. Нетаньяху і міністр оборони Е. Барак. Звичайно ж, Ізраїль не може розробляти військові сценарії без схвалення свого основного союзника – Сполучених Штатів. Очевидно, що в Ізраїлю є розроблений план бойових дій на випадок початку війни, але без підтримки Білого Дому він не може зважитися на військову операцію. Зовнішня політика демократичної адміністрації Б. Обами і в цьому питанні стала помітно більш збалансованою [7, р. 152]. Враховуючи прагнення Вашингтона налагодити відносини з ісламським світом, особливо в умовах виходу американських військ з Іраку та Афганістану, Ізраїль навряд чи міг розраховувати навіть на непрямую підтримку США у разі військової операції.

США та країни ЄС на вирішення «іранської проблеми» використали дипломатичні засоби. У рамках Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2012 р. Б. Нетаньяху заявив, протягом майже десяти років міжнародне співтовариство намагалося зупинити іранську ядерну програму за допомогою дипломатії. Це не спрацювало. Іран використовує дипломатичні переговори як засіб, щоб отримати час для просування своєї ядерної програми [17].

Ситуація кардинально змінилась коли у серпні 2013 р. до влади в Ірані прийшов Х. Роухані. Всього за кілька місяців перебування Х. Роухані на посаді вдалось 24 листопада 2013 р. підписати Спільний план дій, також відомий, як Женевський тимчасовий договір, який був підписаний між Іраном та країнами P5+1 у Женеві. Цей договір передбачав зняття економічні та фінансові санкції з ІРІ протягом 2014 р., як з боку США, так і з боку ЄС, в обмін на призупинення ядерної програми Ірану і її використання лише в мирних цілях.

В Ізраїлі ці події сприйняли по – іншому. Навіть з приходом ліберально налаштованого Х. Роухані в Ізраїлі продовжували наполягати на тому, що було б наївно чекати будь-якої зміни в іранській політиці, оскільки Верховний Лідер Хаменеї є остаточним авторитетом у ядерній тематиці. Крім того, Б. Нетаньяху стверджував,

що Х. Роухані навмисно ввів в оману Захід скриваючи справжні ядерні наміри Ірану [9]. А підписана угода спричинила справжній шок. Міністр закордонних справ Авігдор Ліберман піддав її різкій критиці і заявив: «В угоді немає жодного позитивного пункту. Йдеться про саму дипломатичну перемогу Ірану за останні десятиліття, з моменту приходу до влади Хомейні. Таким чином, виходить, що іранці отримали приз». За словами Лібермана, тепер стало ясно, що досягнута угода дозволяє Тегерану продовжувати збагачення урану, в результаті «посилить гонку озброєнь в регіоні». Незважаючи на критику це була перша угода з листопада 2004 р., яка передбачала прийняття Іраном деяких короткострокових обмежень у своїй ядерній програмі. Іран, зі свого боку, звинувачував Ізраїль в тому, що його побоювання є безпідставними та несуттєвими щодо ядерної програми, в порівнянні з не визнаним власного ядерного статусу. Наприклад, у вересні 2013 р. прем'єр-міністр Руані виступив у ГА ООН з проханням до Ізраїлю приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) та додав, що зусилля по створенню зони вільної від ядерної зброї на Близькому Сході, на жаль, є неможливими.

Спільний план дій та непрості переговори щодо нього, згодом призвели до рамкової угоди у квітні 2015 р., а потім до остаточної у липні 2015 р. Спільного всеохоплюючого плану дій між Іраном, P5+1 (п'ять постійних членів Ради Безпеки ООН – Китай, Франція, Росія, Великобританія, США – Плюс Німеччина), та Європейський Союз [10].

За цією угодою Іран відмовляється від виробництва надлишкового урану і погоджується на багатоступінчасті заходи контролю своєї атомної промисловості з боку МАГАТЕ. У відповідь Захід знімає з Ірану економічні санкції.

Проте і такий хід подій не влаштував офіційних представників Ізраїлю. Немає, напевно, найбільшого противника угоди ніж Ізраїль. Б. Нетаньяху протягом усього переговорного процесу усіма силами намагався завадити досягненню домовленості. Після заяви про завершення перемовин, коли ще навіть не був оприлюднений текст угоди, ізраїльський прем'єр-міністр сказав, що мова йде про «помилку світового масштабу». «Брехливому та підступному режиму довіряти не можна», – не раз заявляв Б. Нетаньяху; впевнений, що документ не буде вартий навіть паперу, на якому він написаний. Ізраїль продовжує звинувачувати Іран у підтримці терору на Близькому Сході та в усьому світі [6].

Такі голосні заяви нагадують більше істеріку ізраїльського прем'єра, для якого економічно сильніший Іран означатиме катастрофу. Ізраїль не міг бути задоволений компромісом, проте зараз він особливо акцентує свою увагу на такі недоліки угоди: по-перше, Іран не розсекретив історію своєї ядерної програми, по-друге, американці погодилися залишити центрифуги в підземному бункері Фордо і, по-третє, не зобов'язали вивозити весь збагачений уран. Не будуть припинені й наукові роботи, а реактор в Аракі, за словами Заріфа, буде «модернізований». На думку ізраїльських аналітиків, через те, що Іран у своєму розпорядженні залишає новітні центрифуги IR-4s, IR-5s, IR-6s, IR-8s, країна може в мінімальні строки, приблизно за рік, створити ядерну бомбу [8].

Якщо для Ірану та міжнародних посередників ця угода означає «надію», то для Ізраїлю вона ознаменує її втрату. На противагу Ізраїлю, Ісламська Республіка володіє механізмами, які дозволяють стабілізувати та дестабілізувати ситуацію на Близькому Сході, іншими словами, зняття економічного тиску посилить ІРІ. В свою чергу Тегеран матиме визначальний вплив на інші країни регіону. Це автоматично несе в собі загрозу Ізраїлю, оскільки, як відомо, Іран навіть не визнає право на існування цієї країни.

Самому Б. Нетаньяху провал політики може загрожувати відставкою. Опозиція вже почала кампанію по звинуваченню прем'єра в його неспроможності захистити Ізраїль. Хоча ці заяви є щонайменше дивними, та їх можна зрозуміти, оскільки ізраїльські громадяни залякані посиленням противника. Так, опитування показало, що 78% ізраїльтян вважають, що домовленість з Іраном ставить країну під загрозу [14]. Тож, такі побоювання вирішально впливають на політику Ізраїлю і, разом з тим, на загальну ситуацію на Близькому Сході.

Висновки. Отже, зрозуміло, що полеміку навколо ядерної програми Ірану Ізраїль періодично використовує як інструмент зовнішньої і внутрішньої політики. Активно піднімаючи тему іранської загрози і нагнітаючи відповідні настрої в Ізраїлі і за його межами, ізраїльський уряд намагається відсунути на другий план проблему неврегульованості близькосхідного конфлікту і палестинської проблеми. При цьому, Ізраїль активно використовує у своїй пропаганді проблематику зв'язків ІРІ з ліванською «Хезболлою», палестинським рухом опору ХАМАС, сирійським режимом.

У сформованій ситуації для Ізраїлю було б краще не намагатися загальмувати розвиток ядерної програми Ірану, а шукати шляхи відновлення неофіційних контактів з Ісламською Республікою. Теоретично для цього існують реальні передумови: наявність історичного досвіду позитивної взаємодії, відсутність територіальних суперечок, продовження – нехай і за неофіційними каналами торгово-економічного співробітництва.

Проте, з приходом до влади Д. Трампа в США, Ізраїль отримав значну підтримку та радикалізував власну політику щодо даної проблеми. Б. Нетаньяху прагне скасувати ядерну угоду Ірану та накласти на Тегеран нові сильніші економічні санкції.

Ірано-ізраїльська конфронтація сьогодні перебуває на піку і враховуючи останні події може привести до повномасштабного збройного конфлікту.

Список використаних джерел

1. Звягельская И. Д. Израиль–Иран: балансирование на грани / И. Д. Звягельская, В. М. Морозов // Вестник МГИМО. – 2010. – №5. – С.28–34.
2. Мамедова Н. М. Исламское государство: соотношение государственных и идеологических приоритетов. Иран: ислам и власть / Н. М. Мамедова. – М.: Наука, 2002. – 250 с.
3. Месамед В. И. Иран – Израиль: от партнерства к конфликту / В. И. Месамед. – М.: Институт Ближнего Востока, 2009. – 376 с.
4. Пиляева М. А. Некоторые аспекты политической конфронтации между Израилем и Ираном / М. А. Пиляева // Вестник МГИМО. – 2012. – №1. – С.144–147.
5. Рудсари Роджа Х. Ядерная программа Ирана в контексте российско-иранских отношений / Роджа Х. Рудсари // Теория и практика общественного развития. – 2013. – №5. – С.23–26.
6. Behind the Headlines: The framework between the P5+1 and Iran [Електронний ресурс] // Israel Ministry of Foreign Affairs. – 2015. –

Режим доступу: <http://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Issues/Pages/The-framework-between-the-P5-1-and-Iran-5-Apr-2015.aspx>

7. Allin D. The Sixth Crisis Iran, Israel, America and the Rumors of War / Dana Allin, Steven Simon. – New York: Oxford University Press, 2010. – 222 p.

8. Farhi F. The Middle East After the Iran Nuclear Deal [Електронний ресурс] / Farhi F. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/middle-east-and-north-africa/middle-east-after-iran-nuclear-deal/p36963>

9. Israeli statements on Geneva talks with Iran [Електронний ресурс] // Israel Ministry of Foreign Affairs. – 2013. – Режим доступу: <http://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Iran/Pages/Israeli-statements-on-Geneva-talks-with-Iran.aspx>

10. Joint Comprehensive Plan of Action. Vienna, 14 July 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/archives/docs/statements-eeas/docs/iran_agreement/iran_joint-comprehensive-plan-of-action_en.pdf

11. Kasra N. Ahmadinejad: The Secret History Of Iran's Radical Leader / N. Kasra. – California: University of California Press, 2008. – 313 p.

12. Katzman K. Iran: U.S. concerns and policy responses (prepared for members and committees of congress) / K. Katzman. – Wash.: Congressional research service, 2010. – 79 p.

13. Kumaraswamy P. R. Israel confronts Iran Rationales, responses and fallouts / P. R. Kumaraswamy // Institute for Defense Studies and Analyses, New Delhi. – 2012. – №8: IDSA Monograph Series. – P.74.

14. Maltz J. Polls show Israelis strongly oppose Iran nuclear deal [Електронний ресурс] / Maltz J. – Режим доступу: <https://www.haaretz.com/israel-news/premium-1.670835>

15. Sadjadpour K. Iran: Reality, Options, and Consequences / K. Sadjadpour // U.S. Government Printing Office, 2009. – P.110–127.

16. Hunter S. T. Iran's Foreign Policy in the Post – Soviet Era / Hunter S. T. – Santa Barbara, California: Greenwood Publishing Group, 2010. – 299 p.

17. Speech by Prime Minister Benjamin Netanyahu to the UN General Assembly's General Debate [Електронний ресурс] // Israel Ministry of Foreign Affairs. – 2012. – Режим доступу: <http://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2012/Pages/PM-Netanyahu-addresses-UN-27-Sep-2012.aspx#>

References

1. Zvjagel'skaja I. D. Izrail'–Iran: balansirovanie na grani? / I. D. Zvjagel'skaja, V. M. Morozov // Vestnik MGIMO. – 2010. – №5. – S.28–34.

2. Mamedova N. M. Islamskoe gosudarstvo: sootnoshenie gosudarstvennyh i ideologicheskikh prioritetov. Iran: islam i vlast' / N. M. Mamedova. – M.: Nauka, 2002. – 250 s.

3. Mesamed V. I. Iran – Izrail': ot partnerstva k konfliktu / V. I. Mesamed. – M.: Institut Blizhnego Vostoka, 2009. – 376 s.

4. Piljaeva M. A. Nekotorye aspekty politicheskoy konfrontacii mezhdru Izrailem i Iranom / M. A. Piljaeva // Vestnik MGIMO. – 2012. – №1. – S.144–147.

5. Rudsari Rodzha H. Jadernaja programma Irana v kontekste rossijsko–iranskikh otnoshenij / Rodzha H. Rudsadari // Teorija i praktika obshhestvennogo razvitiya. – 2013. – №5. – S.23–26.

6. Behind the Headlines: The framework between the P5+1 and Iran [Elektronnyj resurs] // Israel Ministry of Foreign Affairs. – 2015. – Rezhym dostupu: <http://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Issues/Pages/The-framework-between-the-P5-1-and-Iran-5-Apr-2015.aspx>

7. Allin D. The Sixth Crisis Iran, Israel, America and the Rumors of War / Dana Allin, Steven Simon. – New York: Oxford University Press, 2010. – 222 p.

8. Farhi F. The Middle East After the Iran Nuclear Deal [Elektronnyj resurs] / Farhi F. – Rezhym dostupu: <http://www.cfr.org/middle-east-and-north-africa/middle-east-after-iran-nuclear-deal/p36963>

9. Israeli statements on Geneva talks with Iran [Elektronnyj resurs] // Israel Ministry of Foreign Affairs. – 2013. – Rezhym dostupu: <http://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Iran/Pages/Israeli-statements-on-Geneva-talks-with-Iran.aspx>

10. Joint Comprehensive Plan of Action. Vienna, 14 July 2015 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://eeas.europa.eu/archives/docs/statements-eeas/docs/iran_agreement/iran_joint-comprehensive-plan-of-action_en.pdf

11. Kasra N. Ahmadinejad: The Secret History Of Iran's Radical Leader / N. Kasra. – California: University of California Press, 2008. – 313 p.

12. Katzman K. Iran: U.S. concerns and policy responses (prepared for members and committees of congress) / K. Katzman. – Wash.: Congressional research service, 2010. – 79 p.

13. Kumaraswamy P. R. Israel confronts Iran Rationales, responses and fallouts / P. R. Kumaraswamy // Institute for Defense Studies and Analyses, New Delhi. – 2012. – №8: IDSA Monograph Series. – P.74.

14. Maltz J. Polls show Israelis strongly oppose Iran nuclear deal [Elektronnyj resurs] / Maltz J. – Rezhym dostupu: <https://www.haaretz.com/israel-news/premium-1.670835>

15. Sadjadpour K. Iran: Reality, Options, and Consequences / K. Sadjadpour // U.S. Government Printing Office, 2009. – P.110–127.

16. Hunter S. T. Iran's Foreign Policy in the Post – Soviet Era / Hunter S. T. – Santa Barbara, California: Greenwood Publishing Group, 2010. – 299 p.

17. Speech by Prime Minister Benjamin Netanyahu to the UN General Assembly's General Debate [Elektronnyj resurs] // Israel Ministry of Foreign Affairs. – 2012. – Rezhym dostupu: <http://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2012/Pages/PM-Netanyahu-addresses-UN-27-Sep-2012.aspx#>

Zavada Y. I., PhD student at the Faculty of International Relations of the Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), yarunatrush@ukr.net

Nuclear Program of Iran in the context of Iranian–Israeli relations

The article analyzes the difficult relations between Iran and Israel from the establishment until today. It was determined the main reasons for changing relations between these countries and the role of Iran's nuclear program. Also in the article was considered and substantiated the ways of resolving the nuclear problem.

The US and European countries were engaged in solving the nuclear issue. After long and difficult negotiations the world powers and Iran reached a final agreement as a part of the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA), on July 14, 2015. However, it has not changed the position of Israeli, political leaders quickly condemned and criticized the agreement. Iran's nuclear program and the maintenance of terrorism are a major threat to the national security of Israel. The Iranian theme has become the most popular in the political life of Israel.

So, it was concluded that, today Israel is radically determined to solve this issue and its policy is aimed at eliminating a nuclear threat. Obviously, that the Iranian–Israeli confrontation in the light of recent events can lead to a full-scale armed conflict.

Keywords: Iran, Israel, nuclear program of Iran, nuclear weapons, regional security.

* * *

11.25.67–Международное сотрудничество государств по специальным вопросам
УДК 327; 339.9

Зейналова Ш. И.,

преподаватель кафедры «Международных отношений» Азербайджанского Университета Туризма и Менеджмента, докторант университета «Хазар» (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

НЕОБХОДИМОСТЬ ОБНОВЛЕНИЯ МЕХАНИЗМА СОТРУДНИЧЕСТВА И ИНТЕГРАЦИИ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ЕС

Рассматриваются основные факторы, которые определяют необходимость интеграции Азербайджана в общеевропейское пространство. Автор приходит к выводу, что совокупность этих факторов вызывает актуальность замены соглашения о партнерстве и сотрудничестве новым соглашением между ЕС и Азербайджаном, и определяет его основные параметры.

Ключевые слова: Азербайджан, ЕС, сотрудничество, интеграция, партнерство.

(статья друкється мовою оригіналу)

Интеграционные процессы, являясь конкретным выражением тенденции к мировой глобализации и объективно растущей взаимосвязи и взаимозависимости национальных хозяйственных комплексов различных стран охватили практически все континенты. Современное состояние международных отношений характеризуется, в том числе и развитием углублением региональной интеграции. Развитие интеграционных процессов, приведших к возникновению объединений государств интеграционного характера, ведет к формированию единого правового и экономического пространства, достигшее наибольшего уровня в Европе.

За годы своего существования Европейский Союз (ЕС) превратился в самый мощный союз на всем европейском пространстве и к настоящему времени представляет собой политическое и экономическое объединение 28 стран. С общим населением более 500 млн. человек, или 7,3% населения мира, по данным МВФ доля ЕС, рассматриваемое как единое целое, в 2012 г. в мировом валовом внутреннем продукте (ВВП) составила около 23% (16,6 трлн. \$ США) по номинальному значению и около 19% (16,1 трлн. \$) по паритету покупательной стоимости (ППС) [1]. Правда, необходимо учесть, что 23 июня 2016 года в проведенном в Великобритании референдуме по поводу пребывания этой страны в ЕС референдуме 51,9% лиц, принимавших участие в голосовании, проголосовали за выход Великобритании из ЕС [2]. Как результат этого 29 марта 2017 года официально уведомила ЕС об этом и тем самым начала официальную процедуру выхода этого объединения [3]. Завершение этого процесса в лучшем случае может произойти в 2019 г.

Таким образом, экономика ЕС занимает первое место в мире по номинальному значению ВВП и второе место по объёму ВВП по ППС. ЕС играет важную роль в развитии интеграционных процессов на европейском континенте и выступает в качестве их эффективного примера. Естественно, что Азербайджанская Республика после восстановления своей независимости начала формировать свои взаимоотношения и с этим интеграционным образованием. Поэтому наша страна крайне заинтересована в участии в процессах европейской интеграции. Как отмечает президент Азербайджана И. Алиев, ЕС отражает лучшую практику мировой организации, поддерживающей своих членов. Каждая страна, в том числе Азербайджан, должна стараться достичь высокого уровня солидарности в соответствии со стандартами Евросоюза [4]. Однако в современный период Азербайджан и ЕС в целях дальнейшего развития своих взаимоотношений и углубления интеграционных процессов между ними нуждаются в обновлении механизма сотрудничества и интеграции. Это обуславливается рядом объективных факторов. В политологической науке эти факторы не получили должного рассмотрения и не систематизированы. Цель настоящей статьи в определенной степени восполнить этот пробел. В целом такие факторы на наш взгляд можно систематизировать следующим образом.

Во-первых, прошло почти 20 лет с момента заключения Соглашения о партнерстве и сотрудничестве (СПС) между ЕС и Азербайджаном от 1996 года, в котором определены основные параметры взаимодействия сторон и оно уже не соответствует уровню современных

отношений между ними. За этот период времени накоплен значительный опыт сотрудничества между ЕС и Азербайджаном во многих отраслях взаимодействия. Следует отметить, что СПС ЕС с Азербайджаном по своей структуре и содержанию в целом совпадал с аналогичными соглашениями, заключенными ЕС с рядом других постсоветских стран. СПС ЕС с постсоветскими странами были весьма схожими, в первую очередь, по той причине, что после распада СССР все постсоветские страны, с политической и экономической точки зрения, находились, примерно в одинаковых условиях. Однако за прошедший период времени каждая из постсоветских стран пошла своим политическим и экономическим путем развития. На сегодняшний день существующие модели развития постсоветских стран существенно различаются друг от друга. Кроме того, по разному сложились основные параметры взаимодействия этих стран с ЕС.

Во-вторых, следует также отметить, что за этот период ЕС территориально несколько раз увеличивался после нескольких волн расширения. На сегодняшний день уже было 6 волн расширения этого интеграционного образования, и количество стран-членов ЕС достигло 28.

Если до процесса этих расширений ЕС вообще не имел общих границ с постсоветскими странами (за исключением России, например, в Калининградской области), то после вступления 10-ти новых стран в это интеграционное объединение, включая Польшу, Румынию, прибалтийские страны (Литва, Латвия, Эстония), внешние границы ЕС вышли на такие постсоветские государства, как Украина, Беларусь, Молдова. Соответственно с этим обстоятельством появилась необходимость в выработке новой стратегии взаимоотношений ЕС с этими странами. Г. Н. Наджафов отмечает, что ЕС уделяет особое внимание стратегии «расширяющейся Европы», а также созданию зон безопасности и стабильности вокруг своих внешних границ. Развитие отношений с Россией, Украиной, государствами Южного Кавказа, Беларуссией, Молдовой и странами Южного Средиземноморья достигается главным образом за счет использования общих механизмов международной политики – так называемых «общих стратегий» [5, с. 40].

В-третьих, за этот период, в результате проведенных реформ произошли существенные изменения в экономическом развитии Азербайджана, и значительно вырос экономический потенциал нашей страны. В период заключения СПС между ЕС и Азербайджаном в 1994 г. наша страна в нем квалифицировалась в качестве страны с переходной экономикой. Однако на сегодняшний день ЕС признал Азербайджан в качестве страны с рыночной экономикой. Особенно следует отметить, что после заключения 20 сентября 1994 г. Контракта века с рядом крупнейших мировых нефтегазовых компаний на крупномасштабную разработку месторождений «Азери–Чираг–Гюнешли» в азербайджанском секторе Каспия начался интенсивный рост экономики страны. Это соглашение сыграло особую роль в привлечении иностранных инвестиций и развития сектора промышленности страны в целом. После введения в эксплуатацию нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан и газопровода Баку–Тбилиси–Эрзерум в результате осуществления энергетических

проектов экономика Азербайджана выросла в целом в 2,6 раза. Почти настолько же увеличилось и промышленное производство страны (в 2,5 раза). Так, ВВП Азербайджана в 2013 г. составил 57,7 млрд. манат и увеличился по сравнению с 2012 г. на 5,8%. В заявлении миссии МВФ, которая находилась в Баку 21–27 октября 2014 г., опубликованном на сайте этой организации, отмечается, что по итогам 2014 г. рост ВВП Азербайджана составит 3,9%, а в 2015 г. – 3,4%. Номинальный ВВП составил в 2014 году 60,487 млрд. манат, а в 2015 г. – 65,11 млрд. манат. В целом же, согласно прогнозам фонда, в 2014 г., номинальный ВВП на душу населения Азербайджана составит \$8,658 тыс., в 2015 г. – \$9,34 тыс. На 2014 г. валютные резервы Азербайджана превысили 53 млрд. долларов США. Правда экономический кризис в мире не могло не затронуть Азербайджан. С целью поддержания экономики страны и его денежной единицы государственные органы Азербайджана были вынуждены значительную часть валютного резерва страны. Вместе с тем на 1 августа 2017 г. валютные резервы Азербайджана составили более 40 млрд. долл. США. Продолжается тенденция роста этих запасов. Также соответственно, произошли изменения и в развитии структуры экономических взаимоотношений ЕС и Азербайджана в целом, включая и энергетический его сегмент. Так, глава представительства ЕС в Азербайджане Р. Кобиа отмечает, что по торгово-экономическим показателям Азербайджан имеет самую сильную экономику в регионе Кавказа, а также после Украины является вторым крупнейшим торговым партнером ЕС среди восточных стран [6].

В-четвертых, сегодня между ЕС и Азербайджаном гораздо интеграции, более тесные взаимовыгодные отношения, чем в период становления их взаимоотношений. Например, только за 2011 г. экспорт Азербайджана в ЕС вырос более чем на 50%, а импорт Азербайджана из ЕС увеличился более чем на 20%. А уже за январь–ноябрь 2013 г. общий товарооборот ЕС с Азербайджаном уже составил около 14 млрд. долл. США. По итогам 2016 г. в общем товарообороте Азербайджана на долю ЕС приходилось 35%, а по итогам 4 месяцев 2017 г. этот показатель составил 38%. Инвестиции ЕС составляют примерно 46% общего объема всех инвестиций в Азербайджане. Инвестиции ЕС в нефтяной сектор экономики Азербайджана составил 35% общего объема инвестиций в этот сектор экономики страны. В настоящее время в Азербайджане функционируют 1300 фирм и предприятий стран ЕС [7]. Вместе с тем следует подчеркнуть, что экономический потенциал сторон задействован не в полной мере. Кроме энергетических составляющих (нефть, нефтепродукты, газ) и продукции горнодобывающей промышленности, имеются реальные возможности и перспективы для большей и всесторонней диверсификации экспортной продукции Азербайджана в страны ЕС.

В-пятых, некоторые положения, получившие свое закрепление в СПС между Азербайджаном и ЕС устарели и потеряли свое значение. Так, ст.18 СПС предусматривает, что торговля товарами, подпадающими под действие Договора, учреждающего Европейское объединение угля и стали, осуществляется в соответствии с положениями настоящего раздела, за исключением ст.12 данного договора. Однако

Европейское объединение угля и стали перестало существовать в связи с истечением срока своего действия. Поэтому эти положения СПС фактически лишились своего правового основания.

Наряду с этим, некоторые цели и задачи, получившие свое закрепление в СПС можно сказать, в целом достигнуты. Так ст.1 СПС между ЕС и Азербайджана отмечалось, что одной из целей партнерства является поддержка усилий Республики Азербайджан по развитию ее экономики и завершению перехода к рыночной экономике. Представляется, что эта цель в целом достигнута, так как в нашей стране в целом уже построены основы рыночной экономики. Вместе с тем, некоторые цели партнерства достигнуты только частично, а есть и такие, которые требуют соответствующих дополнений или изменений или корректировки. Так, такая цель партнерства, как содействие торговле, инвестициям и гармоничным экономическим отношениям между Сторонами, и, таким образом, поощрение устойчивого экономического развития Сторон, требует соответствующей конкретизации и дополнений.

В-шестых, действующий СПС не отражает всей действительности сложившихся отношений между ЕС и Азербайджаном. Так, после подписания СПС между сторонами, ЕС разработало концепцию Европейской Политики Соседства (ЕПС). Эта концепция представляет собой новый подход к соседним странам. С формальной точки зрения ЕПС возникло в мае 2004 г., после принятия Стратегического Документа по Европейской Политике Соседства (Strategy Paper on the European Neighbourhood Policy). Основной целью этой концепции было укрепление отношений между ЕС и его новыми странами-соседями после расширения ЕС, а также сотрудничества по созданию зоны безопасности и благосостояния, так называемого «кольца дружественных стран» на границах ЕС. Хотя ЕПС не предусматривает странам-партнерам членство в ЕС, однако наряду с другими областями, ЕПС предусматривает возможность построения привилегированных отношений с ЕС и более тесного сотрудничества, в том числе и в области экономических отношений. Как замечает К. И. Трубачева, в начале XXI века, на общем фоне проводимых ЕС внешних действий, особенно выделяется ЕПС, осуществляемая в отношении самых близких к ЕС соседей с Юга и Востока. Являясь составной частью, а на современном этапе, уже неотъемлемой составной частью внешней политики ЕС, Европейская политика добрососедства получила свое дальнейшее подтверждение стратегической значимости ее осуществления в нормах, получивших свое отражение в принятом в 2007 г. Лиссабонском договоре. Стремление развивать особые, привилегированные отношения с третьими странами получило непосредственное подтверждение в нормах первичного права ЕС, что указывает на важное значение проводимых в рамках ЕПС мероприятий и достижения поставленных целей [8, с. 3].

ЕПС предусматривает сотрудничество с 16 странами, в том числе и с Азербайджанской Республикой. Кроме того, в Восточной Европе с таким постсоветскими странами, как Украина, Беларусь и Молдова, а на Южном Кавказе также с Грузией и Арменией. Россия не захотела войти в эту программу. Поэтому между

ЕС и Россией было принято решение далее развивать свои отношения посредством создания четырёх общих пространств, согласно решениям, принятым на Санкт-Петербургском саммите в 2003 г. Однако следует отметить, что в настоящее время после аннексии Крыма и Севастополя со стороны России со стороны ЕС против России были введены различного рода санкции. Пока эти санкции действуют говорить о сотрудничестве и развитии интеграционных процессов между ЕС и Россией не имеет смысла.

В-седьмых, после подписания СПС ЕС выработала программу Восточного партнерства с шестью странами бывшего Советского Союза, а именно с Азербайджаном, Украиной, Молдовой, Арменией, Грузией и Беларусью, направленную на развитие интеграционных связей ЕС с этими странами. Причем можно сказать, что в определенном смысле, отношения ЕС со странами-участницами программы Восточного партнерства в данный период времени находятся на переходном уровне.

Таким образом, в целом можно прийти к заключению о том, что:

1. Совокупность всех вышеуказанных факторов вызывает необходимость замены существующего СПС и заключения нового соглашения между ЕС и Азербайджанской Республикой.

2. В современный период возникают новые цели и задачи между Азербайджаном и ЕС во многих сферах взаимодействия. Достижение этих целей и решение таких задач требуют углубление процессов интеграции между сторонами и выработки его соответствующего механизма. Основные параметры такого механизма должны найти свое отражение в новом соглашении между Азербайджаном и ЕС.

3. Новое соглашение должно быть направлено на модернизацию основы сотрудничества между Азербайджаном и ЕС и его государствами-участниками, привести его в соответствие с современными потребностями и нуждами развития отношений на всем европейском пространстве.

4. В новом соглашении следует учесть, что Азербайджан не является членом ЕАЭС и не несет перед этим образованием никаких обязательств. С другой стороны Азербайджан не является членом ВТО. В договорах об ассоциации одним из ключевых элементов способствующих процессу интеграции является создание свободной экономической зоны. Однако для этого необходимым условием является членство в ВТО. Без этого заключение соглашения с ЕС об ассоциации в значительной степени теряет свое значение. Поэтому более практичным является заключение обновленного соглашения о партнерстве и сотрудничестве, направленного на создание интеграционных отношений между сторонами.

Список использованных источников

1. World Economic Outlook Database, April 2013/International Monetary Fund/4. Report for Selected Country Groups and Subjects. – <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/weorept.aspx?sy=2010>
2. Erlanger S. Britain Votes to Leave E.U.; Cameron Plans to Step Down // The New York Times, 24 June 2016.
3. «No turning back» on Brexit as Article 50 triggered // BBC News, politics, 29 March 2017.

4. Азербайджан пробивает «энергетическое окно» в Европу. – <http://www.1news.az/authors/editorial/20141114025854112.html>

5. Наджафов Г. Н. Внешняя политика Европейского Союза и связи со странами Южного Кавказа. – Баку: «Наука и образование», 2010. – 240 с.

6. Роланд Кобия: «Люди иммигрируют, когда не имеют возможности расти и развиваться: в Азербайджане это явно не так». – <http://regionplus.az/ru/articles/view/360>

7. Инвестиции ЕС в экономику Азербайджана составили \$ 20 млрд. – http://cbc.az/ru/v_story/video1496925796

8. Трубачева К. И. Правовые основы реализации политики добрососедства Европейского Союза: автореф. дисс. ... канд. юридических наук. – Москва, 2011. – 26 с.

References

1. World Economic Outlook Database, April 2013/International Monetary Fund/4. Report for Selected Country Groups and Subjects. – <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/weorept.aspx?sy=2010>
2. Erlanger S. Britain Votes to Leave E.U.; Cameron Plans to Step Down // The New York Times, 24 June 2016.
3. «No turning back» on Brexit as Article 50 triggered // BBC News, politics, 29 March 2017.
4. Azerbaijan probivaet «jenergeticheskoe okno» v Evropu. – <http://www.1news.az/authors/editorial/20141114025854112.html>
5. Nadzhafov G. N. Vneshnjaja politika Evropejskogo Sojuza i svjazi so stranami Juzhnogo Kavkaza. – Baku: «Nauka i obrazovanie», 2010. – 240 s.
6. Roland Kobija: «Ljudi immigrirujut, kogda ne imejut vozmozhnosti rasti i razvivat'sja: v Azerbajdzhane jeto javno ne tak». – <http://regionplus.az/ru/articles/view/360>
7. Investicii ES v jekonomiku Azerbajdzhana sostavili \$ 20 mlrd. – http://cbc.az/ru/v_story/video1496925796
8. Trubacheva K. I. Pravovye osnovy realizacii politiki dobrososedstva Evropejskogo Sojuza: avtoref. diss. ... kand. juridicheskikh nauk. – Moskva, 2011. – 26 s.

Zeynalova Sh. I., lecturer of the Department of International Relations of Azerbaijan University of Tourism and Management, PHD candidate of the Khazar University (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com

Necessity of update of the mechanism of cooperation and integration between Azerbaijan and the EU

In the article, the author considers and systematizes the main factors that determine the necessity of Azerbaijan's integration into the European space. The author concludes that the combination of these factors necessitates the replacement of the existing agreement on partnership and cooperation by a new agreement between the EU and Azerbaijan and determines its main parameters.

Keywords: Azerbaijan, EU, cooperation, integration, agreement, partnership.

Зейналова Ш. І., викладач кафедри «Міжнародних відносин» Азербайджанського Університету Туризму і Менеджменту, докторант університету «Хазар» (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

Необхідність поновлення механізму співпраці та інтеграції між Азербайджаном і ЄС

Розглядаються основні чинники, які визначають необхідність інтеграції Азербайджану в загальноєвропейський простір. Автор приходять до висновку, що сукупність цих факторів викликає актуальність заміни угоди про партнерство та співробітництво новою угодою між ЄС і Азербайджаном, і визначає його основні параметри.

Ключові слова: Азербайджан, ЄС, співробітництво, інтеграція, партнерство.

* * *

УДК 323.2

Іщейкін К. Є.,
народний депутат України
(Україна, Київ), vppp.idp@gmail.com

Польський досвід впровадження бюджету участі

Виділено та проаналізовано два етапи впровадження бюджету участі у Польщі: підготовчий (діяльність з 2003 року у Плоцьку Фонду малих грантів, який фінансував проекти міжсекторального співробітництва), та установчий, що позначився реалізацією повноцінної моделі у Сопоті в 2011 році. Законодавча база, слабкість громадянського суспільства та брак досвіду подібної взаємодії між громадянами та органами публічної влади зумовив переважно консультативний характер БУ, кульмінацією якого є голосування за ініційовані мешканцями проекти. Зазвичай громадські обговорення відіграють другорядну роль, а рішення, прийняті в рамках БУ, не є обов'язковими для реалізації муніципалітетом. Друга особливість, до певної міри зумовлена консультативним характером моделі, полягає у незначній кількості коштів, що виділяється на громадські ініціативи (близько 1% проти середнього міжнародного показника у 10%).

Ключові слова: бюджет участі, місцеве самоврядування, консультація, участь, співробітництво, громадянське суспільство.

Ідея залучення максимальної кількості громадян до політики і процесу прийняття рішень набуває дедалі більшої популярності як у старих, так і молодих демократіях. Вона може набувати форми бюджету участі – практики залучення мешканців до дискусії щодо фінансування певних ініціатив з бюджету муніципалітету, яка вперше була реалізована у бразильському місті Порту-Алегрі у 1989 році. В Європі протягом 2005–2012 років кількість експериментів із впровадженням бюджету участі (БУ) зросла з 55 до більше 1300, в яких беруть участь понад 8 млн. громадян ЄС.

Політичний контекст, законодавча база діяльності органів місцевого самоврядування, рівень розвитку громадянського суспільства накладають свої особливості на конкретну модель бюджету участі, що реалізується у конкретній країні. У даній статті ми розглянемо процес та наслідки впровадження такого інструменту активізації громадян та підвищення легітимності органів публічної влади у молодій демократії – Польщі.

Одразу ж зазначимо, що впровадження БУ у цій країні відбувалося у два етапи: на першому, підготовчому, реалізовувалися лише окремі елементи цього інструменту учасницької демократії (у 2003 році в Плоцьку), а на другому етапі становлення (з 2011 року) повноцінна модель була реалізована у Сопоті, а потім і в інших містах.

Передвісником бюджету участі у Польщі був експеримент у Плоцьку, який досить умовно можна охарактеризувати як модель бюджету участі через обмеженість впливу громадян на процес прийняття рішень та фінансування проектів. Деякі дослідники охарактеризували його як «учасницьку модернізацію» [1] або ж «учасницький неолібералізм» [3], оскільки участь громадян була підпорядкована економічним інтересам і зумовлена зменшенням ролі держави в окремих суспільних сферах.

Активізація учасницьких практик у Плоцьку була зумовлена насамперед зовнішнім чинником, а саме представництвом Програми розвитку ООН у Варшаві [2]. Одним з напрямів програм міського розвитку ПРООН була підтримка міжсекторального партнерства, в основі якого лежав принцип державно–приватного партнерства з залученням соціального компонента – більшої участі

представників третього (неприбуткового) сектора у процесах прийняття рішень. Крім того такий підхід перегукувався з ідеєю корпоративної відповідальності бізнесу, що набувала популярності і в Польщі. Іншими словами, ініціатива про посилення співробітництва між трьома секторами – приватним, державним і неприбутковим – отримала широку підтримку серед усіх зацікавлених сторін: корпорації PKN Orlen, місцевої влади, громадян та їх організації.

Основною ціллю проекту було відродження і посилення місцевого розвитку, для чого було здійснено аудит планів міського розвитку та проведено консультації для розробки стратегії стійкого розвитку. Завданням останніх було спільне обговорення представниками трьох секторів пріоритетів розвитку міста та пошук шляхів вирішення найбільш складних проблем. Такі консультації почалися у жовтні 2002 року під наглядом ПРООН і були першим етапом учасницького процесу. Ці консультації під назвою «Форум для Плоцьку» зібрали близько 80 осіб, серед яких були представники міської ради, місцевих підприємців та третього сектору, а також працівники ЗМІ. Ці зустрічі, що проводилися протягом шести місяців, мали за мету розробку детальної стратегії розвитку міста, що містила б загальні пріоритети, чіткий графік та показники. Основні пріоритети нової стратегії включали розвиток підприємництва та інфраструктури, збереження культурної спадщини, захист навколишнього середовища і, нарешті, покращення умов проживання мешканців та зміцнення НУО. В ході дебатів стало очевидним, що ця стратегія повинна посилити роль громадянського суспільства, що на практиці означало тісне співробітництво з місцевими НУО. Одним із завдань було сприяння появі нових лідерів, які будуть співпрацювати між собою та з місцевою владою.

Експеримент був інституціалізований в 2003 році з початком роботи Фонду малих грантів. Останній на перших етапах управлявся ПРООН та фінансувався як містом, так і приватними компаніями, насамперед PKN Orlen, та фінансово підтримував проекти НУО переважно у соціальній, освітній та культурній сферах з загальною вартістю до 300 тис. євро в рік.

Учасницький компонент проявлявся у процедурі відбору проектів, що здійснювався головним комітетом фонду, який складався з представників громади та місцевих асоціацій. Його вибір затверджували радою Фонду грантів, який у більшості випадків беззаперечно підтримував його рішення. Зазначимо, що такий метод розподілу гранту не було основною ціллю проекту. Фонд мав за мету забезпечити тісну співпрацю між державним, приватним і неурядовим секторами, а участь їх представників у розподілі фінансових коштів було лише побічним продуктом. Після трьох років існування фонду у 2005 році було прийнято рішення створити самостійну юридичну особу, не пов'язану як з ПРООН, так і місцевою владою. Зміни у законодавстві про державні фінанси заборонили органам місцевого самоврядування передавати кошти фондам, тому після 2005 року Фонд більше не отримує фінансової підтримки з боку місцевої влади, однак вона оплачує оренду приміщення та підтримує сайт. Однак, якщо Фонд буде покладатися виключно на приватні кошти, то під питанням буде міжсекторальне співробітництво, що ослабить і учасницький елемент проекту.

Загалом діяльність Фонду грантів сприяла посиленню ролі місцевих НУО як операторів, а у деяких випадках як партнерів у наданні місцевих послуг. Крім того він сприяв створенню Центру волонтерства, що сприяв навчанню, підвищенню професіоналізму та активізації діяльності громадських організацій.

Перший повноцінний БУ був запроваджений у Польщі в 2011 році у місті Сопот. Протягом наступних років понад 80 муніципалітетів теж запровадили БУ, який також був реалізований і на регіональному рівні – Підляському воєводстві. У 2012 році у Гданську запроваджено БУ, але у рамках одного району. Наступного року його масштаб охопив усе місто, а загальна сума витрат становила 250 тис. євро (0,37% міського бюджету). За результатом аналізу першого року його реалізації було виявлено низку недоліків та сформульовано рекомендації, зокрема щодо включення до усіх проектів інформації про можливі обмеження для користування широким загалом, подачі звітів про реалізацію відібраних проектів, включення до Консультативної групи експертів, не пов'язаних з міською владою. Після консультацій з учасниками процесу було зроблено кілька змін, насамперед з 2015 року усі проекти діляться на дві категорії: ті, що стосуються міста загалом, та малі проекти (до 125 тис. злотих), та скасовано обмеження щодо тематики проектів, як це було в 2013 році.

Процес впровадження БУ у польських муніципалітетах відбувався по-різному, іноді дуже швидко без тривалих роздумів, але зазвичай в основу клався досвід інших міст. У багатьох містах місцева влада створила комітети з БУ, до складу яких ввійшли місцеві чиновники та депутати ради, іноді до них долучалися представники НУО. Завданням цих комітетів була розробка впровадження та реалізації громадського бюджету, або ж збір позицій зацікавлених акторів. Часто запровадження БУ виявлялося чисто адміністративним кроком, оскільки не супроводжувалося широким залученням мешканців до вирішення місцевих проблем. Лише за умови включення максимальної кількості громадян до обговорення бюджетних питань з'являється шанс вироблення індивідуальної моделі, адаптованої до місцевих потреб і очікувань громади. Крім того залучення мешканців до процесу розробки БУ забезпечує не лише більшу легітимність органів публічної влади, а й поглиблення порозуміння між владою та мешканцями.

Перелік методів, що застосовуються у БУ, є стандартним і базується на моделі, реалізованій у Сопоті в 2011 році. Процес починається із рішення ради чи розпорядження мера, в якому зазначено кількість коштів, що виділяються для реалізації проектів, ключові етапи процесу та графік їх проведення. Протягом першого етапу громадяни можуть подавати свої пропозиції та ідеї, використовуючи спеціальні форми. Ініціатор повинен коротко описати проект, обґрунтувати необхідність його включення до бюджетних пропозицій та оцінити вартість його реалізації. На наступному етапі проекти розглядаються спеціальним комітетом, юристами та фінансистами муніципалітету. Їх основним завданням є формальна оцінка поданих проектів та формування списку пропозицій, відібраних для голосування.

На цьому етапі формуються один з трьох видів органів, які здійснюють оцінку ініціатив громадян: 1) спеціальний комітет ради, що складається з

членів ради (Лодзь, Сопот) і якому допомагають працівники юридичного та фінансового управління муніципалітету; 2) комітети із змішаним складом, що призначаються мером, і забезпечують участь представників громадянського суспільства та НУО; 3) внутрішні служби муніципалітету (Ольштин, Білосток), які можуть отримувати додаткового органу, що забезпечує представництво інтересів різних акторів та контролює процес відбору. В Ольштині муніципальні відділи зобов'язані співпрацювати зі спеціальним координаційним комітетом з громадського бюджету, а також із представниками організацій громадянського суспільства.

Більшість муніципалітетів пропускають етап відкритого обговорення індивідуальних проектів. Усі муніципалітети роблять акцент на забезпечення громадян інформацією про процедурні аспекти БУ, тобто як подавати проекти і як голосувати. Інформаційна кампанія включає відкриті зустрічі для кращого ознайомлення з деталями процедур, створення спеціальних веб-сайтів, публікації у ЗМІ та використання зовнішньої реклами. Однак необхідність проведення організованих і модерованих публічних дискусій хоча б щодо обраних проектів чи визначення пріоритетних напрямів для інвестицій зазвичай ігнорується у більшості польських експериментів з БУ. Лише регламенти Лодзі й Ольштина вимагають проведення відкритих зустрічей для обговорення здійсненності та необхідності проектів, поданих на голосування.

У більшості випадків кульмінацією БУ є всенародне голосування щодо відібраних проектів, поданих громадянами. Процедура голосування менш формалізована у порівнянні з проведенням місцевого референдуму і передбачає можливість голосувати поштою або ж через Інтернет, а цьому віковий ценз знижено до 16 років. При цьому не дотримується принцип таємного голосування, оскільки кожен мешканець повинен надати персональні дані, включаючи ім'я та прізвище, місце проживання та унікальний ідентифікаційний номер (PESEL). Завдяки цьому значно зменшується ризик багаторазового голосування чи участі осіб, які не проживають на території даного муніципалітету.

Резолюції та інші акти, що регулюють процедури БУ, не містять жодної інформації про характер бюджетних дискусій громадян, які не накладають на депутатів та чиновників жодних зобов'язань щодо врахування думки мешканців. Хоча певні спроби роль рішень громадян робляться, так у Пулавах резолюція ради про БУ, незважаючи на певну двозначність, зобов'язує мера включити проекти, рекомендовані на народному голосуванні, до проекту бюджету. Однак такий підхід порушує виключне право мера щодо бюджетних пропозицій, яке не може бути обмежене радою. У Мілічі БУ впроваджується розпорядженням мера, в якому він зобов'язується пропозиції, відібрані в ході БУ, до бюджетних пропозицій. Такий підхід з правої точки зору є більш коректним, однак рада може відхилити чи внести зміни до поданих проектів використання бюджетних коштів. У рішеннях рад Білостоку та Сопоту зазначено, що пропозиції, які отримали найбільшу кількість голосів, повинні бути включені до бюджету у рамках виділених коштів. Це дуже неоднозначна формула, оскільки не вказує, який орган (виконавчої чи законодавчої влади)

має включати проекти, відібрані виборцями, до місцевого бюджету. У Лодзі правила проведення БУ включають фразу «проекти, рекомендовані до реалізації», однак не уточнюють, якою саме є процедура перетворення цих рекомендацій в елементи бюджету.

Можна виділити дві особливості реалізації БУ у Польщі. Перша стосується його переважно консультативного характеру. Участь громадян у розподілі більшої частини місцевих витрат не є обов'язковою. Хоча закон «Про гмінне самоврядування» 1990 року зобов'язує місцеву раду скласти список питань, обов'язкових для консультацій з мешканцями, лише міська рада у Лодзі включила бюджетні пропозиції у цей перелік. При цьому ці консультації можуть набувати форми: 1) відкритих зустрічей з громадянами з наданням їм права висловлювати свої погляди і очікування усно і письмово; 2) семінари для громадян з метою підвищити їх обізнаність з цих питань; 3) збір письмових пропозицій, включаючи он-лайн консультації. Зазвичай консультації щодо бюджетних пропозицій проводяться у кількох формах паралельно. Консультації щодо усього бюджету мають форму відкритих зустрічей та збору письмових пропозицій, насамперед через Інтернет. Водночас пропозиції, подані у рамках БУ, у цьому процесі до уваги не бралися. Участь громадян у розподілі коштів, виділених на бюджет участі, регулюється окремим документом, що передбачає право подавати проекти і зауваження, проведення відкритих зустрічей щодо процедури БУ та для обговорення поданих проектів і, нарешті, голосування за відібрані пропозиції. Консультації дозволені, однак немає гарантії, що вони справді проводяться. Міське законодавство у цих випадках залишає за мером прийняття рішення про доцільність проведення консультацій на власний розсуд. Громадяни чи їх організації не мають права вимагати проведення консультацій, навіть якщо така пропозиція підтримується значною кількістю мешканців.

Друга особливість, не в останню чергу зумовлена консультативним характером польської моделі БУ, полягає у незначному відсотку місцевого бюджету, що виділяється для реалізації громадських проектів. Найбільша частка коштів, виділених на БУ була зафіксована в гміні Кенти (3,96%). Однак у більшості міст частка БУ в 2012 році не перевищувала 1%, а у понад 30 – була менше 0,5%. При цьому жоден муніципалітет не має довготривалої стратегії, що передбачала б збільшення частки витратків на громадський бюджет. Варто зазначити, що рішення про виділення на БУ більшої квоти з одного боку є вираженням довіри мешканців, а з іншої вимагає, щоб БУ був дуже детально розпланований, мешканці добре проінформовані, весь процес – прозорий і з можливістю внесення коректив процедур. До певної міри такий стан справ можна виправдати експериментальним характером процесів БУ, які перебувають на етапі становлення. Лише незначній кількості міст вдалося реалізувати БУ протягом кількох років.

Отже, від впровадження перших елементів учасницьких практик до надання мешканцям принаймні формальної можливості впливати на рішення органів місцевої влади у Польщі пройшов тривалий час і сьогодні бюджет участі все ще перебуває на етапі свого становлення. Для польської моделі БУ характерний переважно консультативний характер через брак право-

вих механізмів впливу громадян на органи публічної влади з бюджетних питань, та незначний відсоток місцевого бюджету, що виділяється на реалізацію ініціатив громадян.

Список використаних джерел

1. Bacqué M.-H., Rey H., Sintomer Y. La démocratie participative urbaine face au néo-libéralisme // Mouvements. – 2005. – №39-40. – P.121-132.
2. Dakowska D. A Polish case study: Participatory budgeting in the city of Plock / In Sintomer Y., Traub-Merz R., Zhang J. Participatory budgeting in Asia and Europe – key challenges of deliberative democracy. – Hong Kong: Palgrave Macmillan, 2013. – P.198-209.
3. Sintomer Y., Herzberg C., Röcke A. Budgets participatifs en Europe. Les affinités électives de la modernisation administrative et de la participation citoyenne. – Paris: La Découverte, 2008.

*Ishcheikin K. Y., the People's Deputy of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), vppp.idp@gmail.com*

The Polish experience of participatory budgeting implementation

Two stages of the implementation of the participatory budgeting in Poland were selected and analyzed: preparation (operations since 2003 the Fund of small grants in Plock, which financed projects of cross-sector partnership), and formation, which was marked by the implementation of a full-fledged model in Sopot in 2011. The legislative framework, the weakness of civil society and the lack of experience of such interaction between citizens and public authorities have resulted mainly in the consultation nature of the BP, culminating in voting for projects initiated by residents. Usually, public discussions play a minor role, and decisions taken within the framework of the PB are not binding on the municipality. The second feature, to some extent due to the advisory nature of the model, is the insignificant amount of funds allocated to public initiatives (about 1% against the average international indicator – 10%).

Keywords: participatory budgeting, local self-government, consultation, participation, partnership, civil society.

* * *

УДК 94(438):(476)

Польовий Т. Є.,

кандидат політичних наук, асистент кафедри міжнародної інформації, Національний університет «Львівська політехніка» (Україна, Львів), taraspolo@gmail.com

Польсько-білоруські відносини НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ПЕРЕДУМОВИ І ЧИННИКИ ЗБЛИЖЕННЯ

Досліджено процес двостороннього польсько-білоруського зближення на сучасному етапі. Виявлено, що основними причинами зближення Республіки Польща і Республіки Білорусь став комплекс як зовнішньополітичних так і внутрідержавних чинників. Визначено, що саме польська сторона відкинувши ідеологічні розходження і не вдаючись до надмірної політизації взаємин між державами виступила ініціатором відновлення міждержавного діалогу на прагматичній основі. Підкреслено, що попри оптимістичну риторичку польських і білоруських посадовців, значних досягнень, які б ознаменували якісний прорив у двосторонніх відносинах не спостерігається.

Ключові слова: зовнішня політика, двостороннє зближення, Республіка Білорусь, Республіка Польща, відновлення діалогу, розширення співпраці.

Політична дестабілізація та зростання напруженості в Центральній-Східній Європі внаслідок подій в Україні і подальше протистояння Росії і Заходу, здійснили суттєвий вплив на міжнародні відносини і спричинили зміни у двосторонніх взаєминах між країнами регіону. Особливо показовими, в даному контексті, стали польсько-білоруські відносини, які за останні роки відзначалися низькою динамікою міждержавного діалогу.

Метою нашої статті є встановлення передумов та виявлення основних причин польсько–білоруського зближення в сучасних політичних реаліях.

Належачи до різних економічних і політичних інтеграційних утворень Республіка Білорусь (ОДКБ і ЄврАзЕС) і Польща (НАТО і ЄС) формують двосторонню політику з урахуванням багатосторонніх відносин в регіоні. Такий стан справ нерідко супроводжувався взаємними претензіями і закидами щодо відсутності самостійної позиції і залежності у принципових питаннях від Москви чи Брюсселю. Як результат, за більш ніж двадцятилітню історію двосторонньої співпраці періоди похолодання і фактичної відсутності політичного діалогу на високому та найвищому рівнях, чергувалися із короткотерміновими періодами відлиги і спроб нормалізації відносин. Польський дослідник Р. Чахор характеризує білатеральні польсько–білоруські відносини вказує на їх низьку динаміку та практичну відсутність помітних успіхів в порівнянні із іншими східними сусідами Польщі [1, с. 133].

Характер польсько–білоруських відносин відзначається тенденційністю та відсутністю генеральної лінії і стратегії двосторонньої співпраці. Крім того, практикою стали гучні звинувачення і різкі висловлювання перших офіційних осіб. Проявом такого стану справ, можна вважати висловлювання білоруського президента О. Лукашенка, який виступаючи на прес–конференції для російських ЗМІ назвав Польщу ініціатором антибілоруської політики ЄС а також звинуватив у польську сторону у територіальних претензіях на білоруські землі [2]. З цього приводу, доречно згадати слова польського історика Е. Міроновича, який оцінює польсько–білоруське сусідство після здобуття двома державами незалежності як період втрачених можливостей, головним чином з вини політичного керівництва [3, с. 18].

Аналогічні заяви, про невідповідність такого стану речей двостороннім інтересам неодноразово озвучувалися і офіційними представниками двох держав. На думку надзвичайного і уповноваженого посла Республіки Білорусь в Польщі О. Аверьянова, кожен період похолодання у відносинах між країнами – це час втрачених можливостей [4]. Схожі думки неодноразово висловлював і міністр закордонних справ Польщі В. Вашиковський, вважаючи ненормальною ситуацію коли сусідні країни впродовж тривалого часу не ведуть діалогу [5].

На думку депутата польського Сейму Р. Тишкевича, – 25 років польсько–білоруських відносин – це історія невинуватих сподівань, нереалізованих проєктів та постійних поворотів [6]. Так чи інакше, Польща і Білорусь з огляду на спільне історичне минуле, культурну спорідненість двох народів, виклики, що постають перед двома державами є причетними на співпрацю і пошук компромісу у складних сучасних реаліях.

Починаючи із 2015 року відносини між Польщею і Білоруссю почали поступово налагоджуватися. Зі збільшенням кількості двосторонніх зустрічей, вперше за тривалий час сторонам вдалося уникнути зростання напруженості у відносинах [7] і здійснити перші кроки до налагодження діалогу. 28–29 серпня 2014 року відбувся робочий візит Міністра закордонних справ Республіки Білорусь В. Макея до Польщі. В

ході візиту відбулася зустріч із тодішнім міністром закордонних справ Польщі Р. Сікорським, польськими високопосадовцями та представниками польських ділових кіл. Керівники зовнішньополітичних відомств Польщі і Білорусі акцентували увагу на необхідності якнайшвидшого мирного врегулювання кризи в Україні, а також домовилися про продовження контактів і проведенні окремої зустрічі з проблематики двосторонніх відносин [8].

Процес зближення і нормалізації взаємин між Польщею і Білоруссю обумовлений рядом факторів. По–перше, – кризою в Україні і подальшою реакцією на конфлікт з боку міжнародної спільноти, а саме, посередництвом та нейтралітетом білоруської сторони в російсько–українському конфлікті.

По–друге, в результаті агресивної політики РФ відносно України зросло усвідомлення білоруським керівництвом залежності і загрози зі сторони Москви [9]. Прикладом чого, можна вважати внесення білоруськими законодавцями поправок до закону «Про воєнний стан», які передбачають введення воєнного стану в разі появи на території країни озброєних банд, іррегулярних сил, найманців або підрозділів регулярних військ [10]. Згідно з практикою останніх років, дистанціювання від Росії означало поступове зближення білоруського керівництва із Заходом. Відтак, білоруські еліти почали використовувати конфронтацію Росії і Заходу для нормалізації відносин з ЄС і Польщею. Тактика до якої неодноразово вдавався О. Лукашенко маневруючи між центрами впливу в регіоні.

По–третє, дався взнаки невдалий досвід Варшави і Брюсселю щодо налагодження співпраці з білоруською стороною. Для Заходу стало зрозуміло, що політика так званого «критичного діалогу» або «обмеженого діалогу» щодо Мінська не була успішною. Впровадження економічних санкцій, мінімізація політичних контактів із білоруськими високопосадовцями зберігала «status quo» стосовно Білорусі і це не сприяло конструктивному вирішенню «білоруського питання». Крім того, розморожуючи контакти із Мінськом, польська сторона намагається послабити російські позиції як, зокрема, в Білорусі, так в регіоні в цілому. Можна погодитися із думкою польської дослідниці А.–М. Дінер, що якби Польща та інші держави Європейського союзу відмовилися від співпраці із білоруською владою, то це б позиціонувало Білорусь як сферу впливу Росії [11].

Ще одним вагомим фактором, який посприяв зближенню Польщі і Білорусі стало погіршення відносин на лінії Варшава–Брюссель. Після приходу до влади в Польщі партії Право і справедливість діяльність нової влади неодноразово піддавалася критиці зі сторони Європейського Союзу. При такому розвитку подій для Польщі і Білорусі склалися сприятливі передумови як внутрішньополітичного так і зовнішньополітичного характеру для чергового зближення між двома державами. Тенденції політичного моменту склалися таким чином, що від Мінська більше не вимагається дружба чи прийняття європейських стандартів, від нього хочуть спокою і стабільності [12]. Саме білоруська стабільність в нових геополітичних реаліях раптово стала цінним політичним капіталом, за який білоруська сторона почала отримувати зиск. Звільнення політичних в'язнів та поверхова лібералізація політичної системи

дали підстави польському міністру закордонних справ Польщі В. Вашиковському стверджувати про коригування Мінськом своєї політики [13]. Інтерес Польщі, яка будучи безпосереднім сусідом Росії, України та Білорусі полягає у збереженні за останньою реального статусу своєрідного «острівця» стабільності та безпеки у Європі. Про підтримку Польщею політики відкритості Європейського Союзу відносно Білорусі і, в тому числі, стосовно обмеження санкцій проти Мінська заявив заступник міністра закордонних справ Польщі К. Шиманський [14]. Показово, що якщо до цього польська сторона уникала безпосереднього діалогу із офіційними представниками білоруського істеблішменту і надавала пріоритет співпраці в основному з опозиційним силам, то тепер, на думку польського політика і публіциста П. Коваля у Варшаві найчастіше говориться про О. Лукашенка як гаранта суверенності Білорусі [15].

Знаковим для двосторонніх відносин став 2016 рік, що відобразилося в інтенсифікації політичних контактів. На цей факт вказує, зокрема, згаданий нами П. Коваль, котрий назвав білорусько–польські відносини найважливішим напрямком східної політики Польщі [16]. Цьому процесу передувало зняття Європейським Союзом наприкінці лютого 2016 року санкцій з Білорусі, що дало поштовх новому етапу польсько–білоруських взаємин.

Саме Польща будучи виразником східної політики Європейського Союзу, стала першою країною, котра після відміни санкцій відновила свою співпрацю із владою Білорусі. А уже наступного місяця 22–23 березня 2016 року мав місце візит до Мінська польського міністра закордонних справ В. Вашиковського, котрий став першим високопосадовцем, що відвідав Білорусь після зняття санкцій. Саме польська сторона виступила ініціатором зустрічі. В ході візиту глава польського МЗС зустрівся із своїм білоруським колегою В. Макеєм та О. Лукашенком. Відзначаючи важливість своєї країни в реаліях що склалися на пострадянському просторі у зв'язку з подіями в Україні, білоруський президент заявив, що польська сторона більше ніж хто–небудь інший зацікавлена в незалежній і стабільній Білорусі [17]. Не дивлячись на новий виток у польсько–білоруських відносинах і оптимістичну риторику офіційних осіб, очевидними для нас видаються принципові ідеологічні та ціннісні розбіжності між сторонами, різне ставлення до історичної пам'яті. Попри заяви про прагматизацію відносин і відходу ціннісного аспекту на задній план, показовим моментом в ході візиту В. Вашиковського став факт відвідин польським посадовцем Куропат – місця поховання жертв репресій радянської доби. Разом з тим, шеф польського МЗС закликав сторони вести спільний діалог по суті, без зайвої політизації [18]. Характерно, що білоруський президент О. Лукашенко за роки свого правління жодного разу не відвідав даного урочища.

Водночас, білоруська сторона неодноразово підкреслювала важливість відновлення відносин з Польщею, яка в перспективі може стати для Білорусі своєрідним «вікном на захід», а у разі успіхів в процесі двостороннього зближення і адвокатом її інтересів в об'єднаній Європі. Так, В. Макей перебуваючи з візитом у Варшаві заявив: «На даному етапі Білорусь і Польща переживають історичний момент переходу

в нову фазу двосторонніх відносин, в якому більше не буде місця недовірі, конфронтації, інтригам, застарілим стереотипам і будь–яким ідеологічним забобонам» [19].

Розширення співпраці Польщі і Білорусі відзначилося і початком міжпарламентського діалогу, ініціатором якого виступила польська сторона. Показовим в цьому плані став візит у квітні 2016 року до Мінська віце–спікера Сейму Р. Терлецького на чолі парламентської делегації. Російський науковець О. Петровська відзначаючи знаковість співпраці із невизнаним Європою білоруським парламентом, підкреслює, що Польща, по суті, виступила в цьому питанні врозріз з лінією Європейського парламенту [20]. У такому ж контексті можна розглядати участь заступника голови Палати представників Національних зборів Білорусі В. Гумінського в зустрічі спікерів парламентів держав Центрально–Східної Європи у Варшаві. В ході свого перебування білоруський посол провів переговори зі спікером польського Сейму М. Кухциньским та віце–спікером Р. Терлецьким. Сторони обговорили актуальний стан і перспективи розширення білорусько–польської міжпарламентської взаємодії та відзначили позитивну динаміку контактів керівництва парламентів двох країн [21].

Разом з тим, говорити про якісний прорив у двосторонніх відносинах, на даному етапі, ще зарано. Попри активізацію політичних контактів і оптимістичні заяви сторін, не відбулося навіть зустрічі президентів двох країн. За останні три роки Польща перетворилася для білоруської держави із некомфортного сусіда у важливого партнера з–поміж держав членів Європейського Союзу.

Таким чином, на теперішній стадії відновлення відносин і виведення їх на новий рівень можна говорити лише про проміжні успіхи у процесі двостороннього зближення а не про конкретні практичні результати. Стримано оцінюють цей процес і у Варшаві. Як відзначив колишній посол Польщі в Білорусі Л. Шерепка: «За останні роки в польсько–білоруських відносинах з'явився серйозний поступ, свідченням чого стало відкриття усіх каналів для діалогу, однак багато чого ще залишається зробити» [22]. А з огляду на непрогнозованість та залежність характеру польсько–білоруських відносин від багатосторонніх відносин в регіоні можна припускати, що потепління між Мінськом і Варшавою має тактичний характер. Розробка спільної стратегії двосторонньої співпраці вимагає ідеологічного і ціннісного порозуміння та відсутності принципових розбіжностей між сторонами. Тому, враховуючи внутрішньополітичні реалії обох держав а також актуальну зовнішньополітичну повістку робити оптимістичні прогнози щодо співпраці Польщі і Білорусі поки–що зарано.

Список використаних джерел

1. Czachor R. Miejsce Republiki Białoruś w polskiej polityce wschodniej. Bilans 20–lecia // Wrocławski Przegląd Międzynarodowy. – 2011. – №2. – S.133–148.
2. Лукашенко назвал Польшу запевалой антибелорусской политики ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sn-plus.com/component/content/article/58-vibori-den-za-dnem/5413-2011-10-07-17-11-47.html>
3. Mironowicz E. Sąsiedztwo polsko-białoruskie 1990–2007 – oczekiwania, obawy, mity. Stosunki polsko-białoruskie. Państwo i społeczeństwo, t.1, red. S. Jaczyński, R. Pękasa, Siedlce 2009. – S.11–18.

4. Интервью Чрезвычайного и Полномочного Посла Республики Беларусь в Польше Александра Аверьянова журналу «Свят элит» (март 2015 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mfa.gov.by/press/smi/aead823c4387a686.html>

5. О чем говорили Вашиковский и Лукашенко? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://belsat.eu/ru/news/o-chem-govorili-vashhikovskij-i-lukashenko/>

6. Польский депутат: 25 лет польско-белорусских отношений – это история несбывшихся надежд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belaruspartisan.org/m/politic/384618/>

7. Дынэр Г.–М. Польска-беларускія стасункі: час тэхнічных кантактаў [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nmnby.eu/yearbook/2014/page9.html>

8. О рабочем визите Министра иностранных дел Беларуси В. Макея в Польшу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/c98b97974b5ab904.html

9. В Беларуси вступил в силу закон против «зеленых человечков» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.unian.net/world/1038967-v-belarusi-vstupil-v-silu-zakon-protiv-zelenyih-chelovechkov.html>

10. Закон Республики Беларусь 10 января 2015 г. №244-З «О внесении изменений и дополнений в некоторые законы Республики Беларусь по вопросам военного положения» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H11500244&p1=1>

11. Минск и Варшава: новый шанс или старые грабли [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belaruspartisan.org/m/politic/358806/>

12. Шрайбман А. Что Запад готов предложить Лукашенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/commentary/63666>

13. Не мы изменили свою политику, а Минск – свою [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://news.tut.by/politics/489334.html>

14. Польша поддерживает ограничение санкций против Беларуси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radiopolsha.pl/6/137/Artykul/240249>

15. Kowal P. Łukaszenko na białym koniu [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rp.pl/Felietony/310059871-Kowal-Lukaszenko-na-bialym-koniu.html>

16. Kowal P. Otwarcie na Białoruś [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rp.pl/Felietony/310269876-Pawel-Kowal-Otwarcie-na-Bialorus.html>

17. О чем говорили Вашиковский и Лукашенко? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://belsat.eu/ru/news/o-chem-govorili-vashhikovskij-i-lukashenko/>

18. Польская сторона готова вести переговоры с Беларусью без предварительных условий – глава МИД [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belta.by/politics/view/polskaja-storona-gotova-vesti-peregovory-s-belarusju-bez-predvaritelnyh-uslovij-glava-mid-186408-2016/>

19. Макей: Беларусь и Польша переживают переход в новую фазу отношений, где нет недоверия и конфронтации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.interfax.by/news/belarus/1214002>

20. Петровская О. Поворот в польско-белорусских отношениях: факторы сближения, механизмы взаимодействия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://riss.ru/images/pdf/journal/2017/1/09.pdf>

21. Гуминский призвал объединить усилия в регионе для реагирования на дисбалансы и всплеск терроризма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.belarus.by/ru/press-center/speeches-and-interviews/guminskij-prizval-objedinit-usilija-v-regione-dlja-reagirovanija-na-disbalansy-i-vsplesk-terrorizma_i_0000044756.html

22. Ambasador RP: w stosunkach z Białorusią są duże postępy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/ambasador-rp-w-stosunkach-z-bialorusia-sa-duze-postepy/t4e364>

References

1. Czachor R. Miejsce Republiki Białoruś w polskiej polityce wschodniej. Bilans 20-lecia // Wrocławski Przegląd Międzynarodowy. – 2011. – №2. – S.133-148.

2. Lukashenko nazwał Pol'shu zapevaloj antibeloruskoj politiki ES [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.sn-plus.com/component/content/article/58-vibori-den-za-dnem/5413-2011-10-07-17-11-47.html>

3. Mironowicz E. Sąsiedztwo polsko-białoruskie 1990–2007 – oczekiwania, obawy, mity. Stosunki polsko-białoruskie. Państwo i społeczeństwo, t.1, red. S. Jaczyński, R. Pełkasa, Siedlce 2009. – S.11–18.

4. Interv'ju Chrezvychajnego i Polnomochnogo Posla Respubliki Belarus' v Pol'she Aleksandra Aver'janova zhurnalu «Svjat jeli» (mart 2015 g.) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://mfa.gov.by/press/smi/aead823c4387a686.html>

5. O chem govoriли Vashhikovskij i Lukashenko? [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://belsat.eu/ru/news/o-chem-govorili-vashhikovskij-i-lukashenko/>

6. Pol'skij deputat: 25 let pol'sko-beloruskih otnoshenij – jeto istorija nesbyvsihhsja nadezhd [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.belaruspartisan.org/m/politic/384618/>

7. Dynjer G.–M. Pol'ska-belaruskija stasunki: chas tjechnichnyh kantaktaў [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://nmnby.eu/yearbook/2014/page9.html>

8. O rabochem vizite Ministra inostrannyh del Belarusi V. Makeja v Pol'shu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/c98b97974b5ab904.html

9. V Belarusi vstupil v silu zakon protiv «zelenyh chelovechkov» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.unian.net/world/1038967-v-belarusi-vstupil-v-silu-zakon-protiv-zelenyih-chelovechkov.html>

10. Zakon Respubliki Belarus' 10 janvarja 2015 g. №244-Z «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakony Respubliki Belarus' po voprosam voennogo položenija» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H11500244&p1=1>

11. Minsk i Varshava: novyj shans ili starye grabli [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.belaruspartisan.org/m/politic/358806/>

12. Shrajbman A. Chto Zapad gotov predlozhit' Lukashenko [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://carnegie.ru/commentary/63666>

13. Ne my izmenili svoju politiku, a Minsk – svoju [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://news.tut.by/politics/489334.html>

14. Pol'sha podderzhivaet ograničenje sankcij protiv Belarusi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.radiopolsha.pl/6/137/Artykul/240249>

15. Kowal P. Łukaszenko na białym koniu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.rp.pl/Felietony/310059871-Kowal-Lukaszenko-na-bialym-koniu.html>

16. Kowal P. Otwarcie na Białoruś [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.rp.pl/Felietony/310269876-Pawel-Kowal-Otwarcie-na-Bialorus.html>

17. O chem govoriли Vashhikovskij i Lukashenko? [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://belsat.eu/ru/news/o-chem-govorili-vashhikovskij-i-lukashenko/>

18. Pol'skaja storona gotova vesti peregovory s Belarus'ju bez predvaritel'nyh uslovij – glava MID [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.belta.by/politics/view/polskaja-storona-gotova-vesti-peregovory-s-belarusju-bez-predvaritelnyh-uslovij-glava-mid-186408-2016/>

19. Makej: Belarus' i Pol'sha perezhivajut perehod v novuju fazu otnoshenij, gde net nedoverija i konfrontacii [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.interfax.by/news/belarus/1214002>

20. Petrovskaja O. Povорот v pol'sko-beloruskih otnoshenijah: faktory sblizenija, mehanizmy vzaimodejstvija [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://riss.ru/images/pdf/journal/2017/1/09.pdf>

21. Guminskij prizval ob'edinit' usilija v regione dlja reagirovanija na disbalansy i vsplesk terrorizma [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.belarus.by/ru/press-center/speeches-and-interviews/guminskij-prizval-objedinit-usilija-v-regione-dlja-reagirovanija-na-disbalansy-i-vsplesk-terrorizma_i_0000044756.html

22. Ambasador RP: w stosunkach z Białorusią są duże postępy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/ambasador-rp-w-stosunkach-z-bialorusia-sa-duze-postepy/t4e364>

Polovyi T. Ye., candidate of political sciences, assistant of International Information Department, Lviv Polytechnic National University (Ukraine, Lviv), taraspolo@gmail.com

Polish–Belarussian relations at the present stage: preconditions and factors of rapprochement

The article examines the process of bilateral Polish–Belarusian rapprochement at the present stage. Revealed that the main reasons for the rapprochement of the Republic of Poland and the Republic of Belarus were a complex of both foreign and domestic factors. Determined that it was the Polish side that rejected the ideological differences and did not resort to excessive politicization of relations between the states, initiated the resumption of interstate dialogue on a pragmatic basis. Emphasized that despite optimistic rhetoric of Polish and Belarusian officials, significant achievements that would mark a qualitative breakthrough in bilateral relations are not observing.

Keywords: foreign policy, bilateral rapprochement, Republic of Belarus, Republic of Poland, reestablishment of dialogue, extension of cooperation.

* * *

УДК 327(71+4ЄС)

Калитчак Р. Г.,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин і
дипломатичної служби факультету міжнародних
відносин, Львівський національний університет
ім. Івана Франка (Україна, Львів),
kalytchak@hotmail.com

**СУБНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У ВІДНОСИНАХ ЄС
З ТРЕТІМИ КРАЇНАМИ: ДОСВІД КАНАДИ**

На прикладі канадського досвіду проаналізовано, яким чином нова генерація угод ЄС про зону вільної торгівлі впливає на залучення субнаціональних адміністративно-територіальних одиниць у переговорний процес. У ній також розглянуто особливості взаємодії федерального уряду цієї північноамериканської держави із провінціями з питань міжнародних відносин. У статті наголошується, що ключовим чинником включення провінцій у переговорний процес між ЄС та Канадою була федеративна система устрою держави, тоді як комплексний характер угоди про зону вільної торгівлі відіграв важливу, проте комплементарну роль у зміцненні позицій канадських провінцій. Ця стаття може слугувати стимулом для подальших досліджень впливу ЄС на внутрішню інституційну систему третіх країн, зокрема України.

Ключові слова: субнаціональний чинник, угода про вільну торгівлю, Європейський Союз, Канада.

Одним з помітних чинників сучасних міжнародних відносин є поступове зростання значимості недержавних акторів, зокрема регіональних і місцевих органів самоврядування, що впливають як безпосередньо, так і опосередковано на позицію національних держав на глобальному рівні. Цей тренд чітко простежується у випадку федерації, де важливість її суб'єктів у сфері зовнішніх відносин обумовлює необхідність врахування їхніх інтересів у зовнішньополітичній діяльності держави. Досвід Канади є особливо промовистим у цьому контексті, адже її провінції завжди прагнули відігравати активнішу роль у різних сферах міжнародних відносин. У таких умовах новим викликом для Канади стали перемовини з Європейським Союзом про всеохоплюючу зону вільної торгівлі, у яких активно були залучені не тільки федеральний, але і провінційні уряди. Канадський досвід є важливим для розуміння ваги субнаціонального чинника у відносинах ЄС з третіми країнами, зокрема з огляду на подальше зближення України з цим інтеграційним об'єднанням та необхідності належного врахування інтересів вітчизняних органів самоврядування.

Проблематика впливу провінцій на різні аспекти зовнішньополітичної діяльності Канади постійно привертала увагу численних дослідників. Насамперед йшлося про прагнення Квебеку здобути більше повноважень у сфері міжнародних відносин. Менша кількість академічних публікацій стосувалась інших провінцій. Найбільшу увагу привертали Альберта та Онтаріо. Різні аспекти взаємодії федерального і провінційних урядів у контексті перемовин з Європейським Союзом викликали зацікавлення насамперед у канадських науковців. Було опубліковано низку оригінальних досліджень авторства П. Фафара, Р. Фінбоу, Ж. Кукучі, П. Леблонда, С. Пакена, Г. Сагена, А. Шалю. Водночас ця проблематика залишається поза увагою українських дослідників, оскільки вони переважно віддають перевагу вивченню квебекського питання.

Метою дослідження є комплексний аналіз суб'єктності провінцій у контексті відносин Канади та Європейського Союзу на прикладі Всеохоплюючої економічно–торгівельної угоди.

З огляду на федеративний устрій та розпливчасті формулювання конституційних положень, питання рольової функції канадських провінцій у формуванні та реалізації зовнішньої політики держави завжди викликало численні дискусії. Особливо контроверсійною була позиція франкомовного Квебеку. Починаючи ще з тридцятих років минулого століття його уряд ставив під сумнів спроможність федерального уряду укласти та імплементувати міжнародні договори з питань, які відносяться до повноважень провінцій. У 1965 р. було сформульовано доктрину Герін–Лажуа, що стало основою для міжнародної діяльності Квебеку. У відповідності до її положень, у федерального уряду відсутня монополія щодо на укладання міжнародних угод, оскільки провінція зберігає виключну суб'єктність у здійсненні своїх повноважень не тільки всередині країни, але і за її межами [7, с. 30].

У подібному руслі висловлюється частина дослідників, що підкреслювали наявність «де-факто спільної юрисдикції» у сфері зовнішньої політики, обґрунтовуючи це, як і фактом відсутності необхідного інструментарію у канадського уряду для дотримання міжнародних зобов'язань, реалізації яких відноситься до виключної компетенції провінцій, так і часто складністю чітко розмежувати між питаннями міжнародного та внутрідержавного характеру. Зовнішня політика розглядається ними як багатокладна система, де взаємодіють різні федеральні актори, що унеможлиблює її монополізацію центральним урядом. Рудиментом минулого вважаються спроби заперечити та обмежити зростання значимості провінцій в умовах глобалізації [1, с. 296–298].

Така інтерпретація не сприймалась центральною владою ще з моменту проголошення доктрини Герін–Лажуа, адже наголошувалось, що держава повинна говорити одним голосом на міжнародній арені і що у неї не може існувати декілька паралельних зовнішніх політик. А укладені провінціями угоди з іноземними партнерами розглядались федеральним урядом як адміністративні домовленості, що були нікчемними з перспективи міжнародного права та не мали жодної юридичної значимості [7, с. 30].

Неподільність зовнішньої політики Канади стала одним з конститутивних принципів федерального уряду, який вказував, що монополія держави у міжнародних відносинах є обов'язковим мінімумом для її успішного функціонування на глобальному рівні, а укладання міжнародних угод – її виключна прерогатива. У протилежному випадку іноземні партнери могли б ставити під сумнів когерентність зовнішньої політики Канади та її договірну спроможність. А намагання передати частину повноважень у зовнішньополітичній сфері на нижчі щаблі врядування могли б спричинити протистояння чи навіть дезінтеграцію держави [1, с. 295–296].

Необхідно наголосити, що канадська держава як суб'єкт міжнародного права відповідно до положень Віденської конвенції 1969 р. не може використовувати особливості внутрішнього законодавства як підставу для недотримання положень укладених нею міжнародних договорів. Федеральний уряд не відмовився від збереження виключної компетенції у сфері зовнішньої політики, зокрема після судового рішення у 1988 р. у справі Краун Заллербаха, що давало уряду підстави поширювати свої повноваження на ці сфери, якщо цього вимагав «національний інтерес» [5]. Також і канадські провінції, насамперед Квебек, займали конфронтаційну позицію. Його законодавча асамблея ухвалила у 2002 р. рішення, у відповідності до якого вона повинна ратифікувати усі міжнародні договори укладені федеральним урядом, якщо їхні положення стосуються повноважень провінцій [6, с. 478].

Водночас амбівалентність щодо імплементації міжнародних договорів та потенційні ризики у випадку їхнього недотримання здебільшого змушують як федеральний, так і провінційні уряди уникати відкритого протистояння та шукати компромісних рішень. Центральна влада прагне налагодити діалог із суб'єктами федерації шляхом проведення консультацій. У 1977 р. федеральним урядом було призначено Координатора з питань торговельних переговорів, до повноважень якого зокрема входила взаємодія з канадськими провінціями [5]. Утім цей крок не свідчив про визнання за суб'єктами федерації особливої ролі у зовнішньополітичній діяльності, а радше трактувався як рішення, що обумовлене практичними потребами, насамперед тиском з боку Сполучених Штатів та їхнім намаганням використовувати потенційні суперечності між федеральним урядом та провінціями у своїх інтересах. Сьогодні приміром для забезпечення належної участі Канади у Північноамериканській зоні вільної торгівлі діє спеціальний комітет, до якого входять представник усіх щаблів врядування. Утім проведення консультацій не стало юридично формалізованою нормою з чітко визначеними процедурами, а залишається результатом неформальних домовленостей та часто жестом доброї волі центральної влади, що підважує їхню постійність, дієвість і вірогідність як механізму узгодження позицій між федеральним урядом та провінціями у зовнішньополітичній сфері.

Новим викликом для канадської держави став переговорний процес щодо підготовки Всеохоплюючої економічно-торгівельної угоди, яка передбачала створення зони вільної торгівлі з Європейським Союзом. Принаймні три чинники спонукали до активного залучення провінцій у її опрацювання:

По–перше, очевидним було, що ця угода стосуватиметься як спільних компетенцій центру і провінцій, так і виключних повноважень провінцій та відповідно вимагатиме, якщо не їхньої присутності, то проведення постійних консультацій. Канадський уряд також був зацікавлений у безпосередній взаємодії з провінціями, оскільки потребував у переговорах про зону вільної торгівлі з Європейським Союзом детальнішу інформацію про ті сфери діяльності, які відносились до компетенцій провінцій. Треба відзначити, що якщо порівняти ринки двох партнерів, то ринок ЄС у багатьох аспектах більш інтегрований, ніж ринок Канади, тому федеральний уряд часто не володів повнотою інформації щодо багатьох аспектів діяльності провінцій [5].

По–друге, Європейський Союз розглядав участь провінцій як обов'язкову передумову початку переговорного процесу, оскільки вважав, що їхня відсутність та неналежне врахування їхніх інтересів є підставою для обґрунтованих побоювань та невпевненості, чи будуть вони дотримуватися зобов'язань взятих федеральним урядом. А вже на початку XXI ст. вже тривала робота над Посиленою торговельно-економічною угодою між ЄС та Канадою, яка завершилась безрезультатно. На думку європейських партнерів, канадські провінції були однією з ключових причин цієї невдачі. З огляду на це, було намагання уникнути повторення подібної ситуації у майбутньому, тому їхня безпосередня участь повинна була допомогти попередити та вирішити більшість потенційних проблем, які могли б з'явитись згодом у ході імплементації досягнутих домовленостей [3].

По–третє, конструктивну позицію зайняв Квебек, яка була спрямована не на конфронтацію, а на тісну співпрацю з федеральним урядом, адже він тривалий час обстоював ідею створення зони вільної торгівлі з Європейським Союзом, що відкривало доступ на величезний ринок збуту для його продукції. Квебек найприхильніше ставився до цієї ініціативи серед канадських провінцій з огляду на особливості своєї лінгвістичної та культурної ідентичності. Також він чи не найкраще розумів специфіку функціонування Європейського Союзу з огляду на те, що у Брюсселі тривалий час функціонувало його представництво.

У підсумку вперше в історії Канади провінції стали частиною офіційної делегації, яка проводила переговори щодо підготовки міжнародного договору. Водночас їхні можливості були обмежені, зокрема вони були усунені від вибору очільника делегації та впливу на остаточну версію тексту договору, проте отримала доступ до документації, були залучені до опрацювання спільного звіту та підготовки мандату щодо переговорів. Ключовою ж метою залишалось проведення консультацій з провінціями щодо питань, які відносились до їхніх повноважень. У ході переговорів провінції взяли участь у семи з дванадцяти робочих груп та часто кількісно переважали. У січні 2010 р. з п'ятдесяти членів канадської делегації, двадцять вісім членів представляли провінції. Своєю чергою, це з одного боку свідчило про їхню важливість. З іншого, спричинило кількісну асиметрію, оскільки канадська делегація часто була у кілька разів більша від делегації Європейського Союзу, що могло як і посилити позицію канадців або навпаки послабити, зробивши її менш виразною з огляду на значну кількість учасників. Також

щоб краще зрозуміти позицію канадських провінцій, представники ЄС впровадили неформальну практику безпосередніх дискусій з ними [7, с. 34].

З самого початку було визначено низку чутливих сфер, де залучення канадських провінцій у переговорний процес з Європейським Союзом було визначальним: науково-технічний сектор, захист навколишнього середовища, транспорт, трудова мобільність, соціальна політика, освіта та професійна підготовка, політика конкуренції, публічні закупівлі, субсидії бізнесу та рибальство [3]. Найбільшим викликом стали питання, що стосувалися сільського господарства, інтелектуальної власності, а також публічних закупівель на рівні провінцій і локальних органів самоврядування.

На порядок денний переговорів так само виносились питання, які стосувались не цілої держави, а окремих провінцій. Так у випадку Ньюфаундленду йшлося про мисливство на тюленів, Альберти – про нафтоносні піски, Британської Колумбії – нові правила для фармацевтичної продукції тощо. Тому важливою умовою було також налагодження дієвої співпраці між самими провінціями, адже їхні розбіжні інтереси чи нездорова конкуренція між ними могли б ускладнювати переговорний процес. Проте провінції не зуміли себе позиціонувати як згуртована група і часто діяли розрізнено, захищаючи свої вузькі торговельно-економічні інтереси. Також федеральний уряд сприяв цьому, надаючи перевагу введенню консультацій із кожною з провінцій окремо [2, с. 556].

Існувала загроза нерівномірності розподілу переваг зони вільної торгівлі з Європейським Союзом, оскільки, якщо одна частина провінцій зуміла б істотно скористатися з нових можливостей, тоді як інші могли б зазнати значних втрат, що могло негативно вплинути на національну єдність та посилити розбіжності усередині країни. Внутрішні відмінності є об'єктивною характеристикою будь-якої держави, і зокрема федерацій. Канада не є винятком і це простежується у різних аспектах. Наприклад, лише Альберта, Британська Колумбія, Квебек та Онтаріо були наділені належним адміністративною спроможністю для відстоювання власних інтересів на усіх етапах переговорного процесу. Решта провінцій не завжди були здатні забезпечити свою повноцінну участь з огляду на обмежений управлінський потенціал [4, с. 529].

У результаті кількарічних переговорів вдалося досягнути компромісного варіанту та підготувати текст Всеохоплюючої економічно-торгівельної угоди між Канадою та ЄС, в опрацюванні якого були безпосередньо залучені провінції. Таким чином, необхідно констатувати, що субнаціональний чинник став однією з детермінант в укладанні цієї міжнародної угоди. Цей прецедент модифікує роль канадських провінцій, оскільки вони вже є не сторонніми спостерігачами, а стають активними учасниками та необхідними партнерами для ефективного діяльності федерального уряду на міжнародній арені.

Також потрібно відзначити, що субнаціональний чинник неочікувано мав вплив і на Європейський Союз. Багаторівнева система врядування цього інтеграційного об'єднання з питань міжнародних відносин вже давно є однією з його характеристик, а значимість внутрідержавних регіонів у різних сферах його діяльності постійно зростає. Це чітко простежувалось у

процесі ратифікації угоди з боку Європейського Союзу, коли восени 2016 р. регіональний парламент Валлонії – однієї з адміністративних частин Бельгії на певний час заблокував можливість своєму центральному уряду її підписати, намагаючись захистити інтереси своїх виробників сільськогосподарської продукції.

Канада, як і Бельгія, є федеративними за своїм устроєм країнами, проте лише вони є суб'єктами міжнародного права, тому проблематика ухвалення рішень із зовнішньополітичних питань розглядається як внутрішньодержавне питання. Тому вважають, що держави несуть виключну відповідальність за виконання взятих на себе зобов'язань. Однак зростаюча складність та багатукладний характер взаємодії на міжнародній арені, все більша взаємопов'язаність внутрішньої і зовнішньої політик, транснаціональний характер нових міжнародних угод змушує все частіше враховувати важливість субнаціонального чинника.

Ця нова тенденція носить радше суперечливий характер, адже наполягання з боку Європейського Союзу обов'язково залучити провінції у переговорний процес було своєрідним визнанням неспроможності федерального уряду забезпечити самостійно виконання зобов'язань, які б випливали з положень укладеної угоди. Цей крок підважує позиції центральної влади, фрагментує процес формування та здійснення зовнішньополітичної діяльності та створює прецедент для відтворення подібних підходів у майбутньому. Тому ймовірно, що можуть створюватись нові механізми взаємодії федерального і провінційних урядів з питань.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що зростання важливості канадських провінцій у сфері міжнародних відносин насамперед обумовлено федеративним устроєм цієї держави та амбівалентним за своїм характером поділом повноважень. Перспектива укладання з Європейським Союзом угоди про зону вільної торгівлі радше слугувала комплементарним чинником, адже канадські провінції були залучені у переговорний процес насамперед з огляду на те, що у відповідності до внутрішнього законодавства імплементація частини положень майбутньої угоди входила до виключної компетенції провінційних урядів. Однак канадський досвід може бути корисним для розуміння, яким чином ЄС може впливати на внутрішню інституційну систему третіх країн, зокрема України.

Список використаних джерел

1. Chaloux A. Canada's Multiple Voices Diplomacy in Climate Change Negotiations: A Focus on Québec / A. Chaloux, S. Paquin, H. Seguin // *International Negotiation*. – 2015. – №20 (2). – P.291–318.
2. Fafard P. Closing the deal: What role for the provinces in the final stages of the CETA negotiations? / P. Fafard, P. Leblond // *International Journal*. – 2013. – №68 (4). – P.553–559.
3. Finbow R. CETA and Multi-level Governance: Implications for Provincial and Municipal Governments [Електронний ресурс] / R. Finbow. – Режим доступу: http://labs.carleton.ca/canadaeurope/wp-content/uploads/sites/9/FINBOW_CETD_CETA-and-Multi-Level-governance.pdf
4. Kukucha J. Canadian sub-federal governments and CETA: Overarching themes and future trends / J. Kukucha // *International Journal*. – 2013. – №68 (4). – P.528–535.
5. Kukucha J. Provincial Pitfalls: Canadian Provinces and the Canada-EU Trade Negotiations. Christopher [Електронний ресурс] / J. Kukucha. – Режим доступу: <https://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Kukucha.pdf>

6. Paquin S. Quelle place pour les provinces canadiennes dans les organisations et les négociations internationales du Canada à la lumière des pratiques au sein d'autres fédérations? / S. Paquin // Canadian Public Administration. – 2005. – №48 (4). – P.477–505.

7. Paquin S. Le fédéralisme d'ouverture et la place du Québec (et des autres provinces) dans les négociations internationales: rupture dans la continuité? / S. Paquin // Canadian Foreign Policy Journal. – 2014. – №20 (1). – P.29–38.

Kalytchak R. H., PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of International Relations and Diplomacy of the Faculty of International Relations of the Ivan-Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), kalytchak@hotmail.com

Subnational factor in the relations between the EU and third countries: the case of Canada

The article analyzes how and to which extent a new generation of EU free trade agreements with third countries encourages or discourages the engagement of subnational units by exploring the case of Canada. It also focuses on the opportunities and challenges of the federal-provincial interaction in international affairs in this North American country. The article argues that an existing institutional setting was a key reason for including directly provinces in the negotiation between Canada and the European Union. However, a complex nature of the free trade agreement was a significant complementary incentive for increasing the role of Canadian subnational units. This article paves a way to further discussions on the EU potential to influence domestic arrangements of non-member countries, including Ukraine.

Keywords: subnational factor, free trade agreement, Canada, the European Union.

* * *

УДК 341(470:571)

Слюсаренко І. Ю.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин та міжнародного права, Київський університет ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), i.sliusarenko@kubg.edu.ua

Особливості політики Російської Федерації щодо оформлення кордону з державами пострадянського простору

Мета статті полягає в розгляді особливостей політики Російської Федерації щодо оформлення кордону з державами пострадянського простору. Дослідження виконано на основі аналізу документів та інформаційних повідомлень та компаративному аналізі отриманих даних. Застосування цих методів показало, що з восьми держав пострадянського простору процес міжнародно-правового оформлення державного кордону Російської Федерації завершено повністю лише з Литовською республікою. Існують серйозні проблеми з оформленням державного кордону з Грузією – визнає самопроголошені Абхазьку Республіку та Республіку Південна Осетія, та Україною – анексувала частину території Автономну Республіку Крим, а також здійснює втручання у внутрішні справи України шляхом конструювання та підтримки сепаратизму на частині Донецької та Луганської областей.

Ключові слова: державний кордон, демаркація, Російська Федерація, пострадянський простір, сепаратизм.

Одним з принципів суверенної держави є чітко обкреслена лінія державного кордону, що забезпечує достатній рівень безпеки її території. В сучасних міжнародних відносинах лінії проходження кордонів між державами залишаються джерелом суперечностей та конфліктів, а процес делімітації і демаркації державного кордону часто узалежнений від позиції сильнішої держави, яка диктує свої правила шляхом застосування різних варіантів сили.

Після 1991 року Російська Федерація (далі – РФ) постала перед необхідністю оформлення державного кордону з новими незалежними державами, які виникли після розпаду СРСР: Естонією, Латвією, Литвою,

Білоруссю, Україною, Грузією, Азербайджаном та Казахстаном.

Непростий процес делімітації кордону РФ з країнами пострадянського простору, а також нова Концепція зовнішньої політики держави [21], де вказано про необхідність активізації процесу міжнародно-правового оформлення державного кордону, зумовлюють необхідність аналізу особливостей політики оформлення державного кордону Росії з країнами пострадянського простору.

Проблема оформлення державного кордону РФ з державами пострадянського простору відображена в роботах російських науковців. М. В. Остроухов дослідив проблему міжнародно-правового оформлення кордону РФ із суміжними державами станом на 2009 рік [16]; М. М. Межевич проаналізував історію формування та сучасне значення російсько-єстонського кордону станом на 2007 рік; А. В. Бухаров висвітлив російсько-єстонські відносини через призму національних інтересів станом на 2014 рік, С. В. Голунов вивчив історію формування російсько-казахського кордону станом на 2005 рік [3]. Ґрунтовно досліджено міжнародно-правовий аспект розбудови українсько-російського кордону станом на 2015 рік в роботах провідного українського юриста-міжнародника О. В. Задорожного [7; 8]. Необхідно комплексно розглянути проблему на даному хронологічному етапі та у зв'язку з докорінною зміною безпекової ситуації в Європі.

Мета роботи – дослідити особливості політики РФ щодо оформлення державного кордону з державами пострадянського простору.

Джерелами первинної інформації для дослідження окресленої проблеми стали результати аналізу Концепції зовнішньої політики Росії [22], інформаційних довідок азербайджанських [1], російських інформаційних агентств [10–13; 15; 18; 19] та міністерств закордонних справ РФ та Казахстану [4; 20]. Отримані дані будуть структуровані у вигляді таблиці для компаративного аналізу стану оформлення державного кордону РФ на пострадянському просторі. Необхідно вказати на те, що на офіційних сайтах Міністерств закордонних справ РФ та України інформація про двосторонні відносини між державами відсутня.

Кордон є одним з важливих складників національної безпеки держави. Встановлення кордону відбувається завдяки процесам делімітації та демаркації, яка є завершальним етапом оформлення державного кордону. Кордон РФ має два різновиди за особливостями оформлення: перший – успадкований від СРСР, другий – кордон, який утворився після розпаду СРСР, з колишніми республіками. Після розпаду СРСР РФ отримала проблеми з оформленням державного кордону з Японією та США, КНР, а також постала перед необхідністю врегулювання кордонів з державами пострадянського простору: Естонією, Латвією, Литвою, Білоруссю, Україною, Грузією, Азербайджаном та Казахстаном.

Серед зазначених країн Російська Федерація має найдовший кордон з Казахстаном – це близько 7512 км, який є найдовшим сухопутним кордоном у світі. Переговори щодо делімітації казахсько-російського кордону тривали від вересня 1999 року до січня 2005 року, коли під час офіційного візиту президента Н. Назарбаєва до Росії був підписаний Договір між Російською

Федерацією та Республікою Казахстан про державний кордон. Спільна комісія з демаркації казахстансько–російського державного кордону почала виконання своїх обов'язків в липні 2007 року. У травні 2009 року сторони приступили до установки прикордонних знаків на кордоні. На даний час демарковано близько 5200 км. казахстансько–російського державного кордону (близько 69% від всієї її протяжності). Встановлено понад 3000 прикордонних знаків. Процес демаркації спільного державного кордону триває [4].

Міжнародно–правове оформлення державного кордону з Азербайджаном затягнулося у зв'язку з проблемою розподілу водних ресурсів р. Самур, а також азербайджанська сторона претендувала на два населених пункти – ексклави РФ на її території. Питання вдалося вирішити після того, як 18 липня 2011 року було ратифіковано Договір між Російською Федерацією та Азербайджанською Республікою про державний кордон від 3 вересня 2010 року. Російська та азербайджанська сторони домовилися синхронізувати реалізацію цього договору зі вступом в силу міждержавної угоди про співпрацю в галузі раціонального використання та охорони водних ресурсів транскордонної річки Самур [11]. Кордон було перенесено з правого берега річки Самур на середину гідрозула, що дозволить російській стороні використовувати водні ресурси для водопостачання в рівних частках з Азербайджаном. РФ також визнала належність Азербайджану населених пунктів Храх–Уба (Палидли) та Урьян–Уба(Урьяноба), де проживали переважно лезгіни. Процес демаркації кордону між країнами триває [1].

Ще однією складовою проблеми оформлення кордону РФ є вирішення статусу Каспійського моря, яка виникла після розпаду СРСР, з появою нових суб'єктів міжнародного права – Казахстану, Азербайджану та Туркменістану. Зараз триває процес над виробленням конвенції, яка стосується статусу Каспія.

Непростою була й ситуація щодо оформлення кордону з прибалтійськими державами. Так, основною проблемою для оформлення кордону з Латвією, який становить 217 км., стала частина Псковської області (зокрема, Питалівський район Псковської області), тобто, території, якими Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка поступилася їй за Ризьким мирним договором 1920 року, але повернула собі після створення Латвійської РСР. В ході прес–конференції В.Путіна під час відзначення 60–ліття Перемоги (9 травня 2005 р.) відповідаючи на питання журналістів про переговори щодо кордону з Латвією президент РФ неочікувано гостро заявив: «Не Питалівський район вони отримають, а від мертвого осла вуха» [14]. Відповідно до договору про державний кордон від 27 березня 2007 року ця територія залишилася в складі РФ [5]. Процес демаркації кордону між Латвійською республікою та РФ триває.

Державний кордон між РФ та Литовською республікою, протяжністю 227 км, є врегульованим на основі Договору про державний кордон від 24 жовтня 1997 року, який було ратифіковано 2003 року після врегулювання питання про розподіл Виштинського озера, територія якого до проголошення державами незалежності належала цілком РРФСР. Процес демаркації кордону між сторонами завершився наприкінці грудня 2015 року.

Складно відбувається процес врегулювання кордону з Естонією, який становить 294 км., адже існують суперечки через належність Печорського району Псковської області РФ та Кінгісепського району Ленінградської області, оскільки відновлена Конституція Естонії від 1992 року чітко вказує на те, що сухопутний кордон з РФ визначається Тартуським мирним договором 1920 року, а РФ розглядає цей факт, як територіальні зазіхання з боку Естонії. На даний час кордон з Естонією встановлено на односторонній основі з боку РФ [16]. Підписаний в лютому 2014 року договір про кордон з Естонією, який адміністративний кордон між РФСР та Естонською Радянською Соціалістичною Республікою визнає державним, ще не ратифіковано парламентами обох країн [20].

Оформлення кордону між РФ та Республікою Білорусь має цікаві особливості. Незважаючи на те, що фактично кордон між РРФСР і БРСР було утворено 18 грудня 1990 року на підставі двостороннього договору між республіками, а вже після розпаду СРСР РФ та Республіка Білорусь 15 квітня 1994 року підписали міждержавну угоду про співробітництво з прикордонних питань, яка передбачала створення 25 пунктів пропуску, однак вони так і не були відкриті, оскільки 6 січня 1995 року держави підписали угоду про Митний союз. Після цього було скасовано митний і прикордонний контроль, і обидві сторони ліквідували прикордонні зони [19].

Договір про створення Співтовариства Росії та Білорусі 2 квітня 1996 року, передбачав створення єдиного економічного простору, поступовий перехід до єдиного законодавства, також існувала домовленість про узгодження зовнішньої політики, питань забезпечення безпеки, боротьби зі злочинністю, охорони державних кордонів [19]. Після створення 8 грудня 1999 року Союзної держави Росії і Білорусі розпочалася розбудова спільної держави. Так, діє угода від 3 лютого 2009 року про спільну охорону зовнішнього кордону Союзної держави в повітряному просторі та створення Єдиної регіональної системи протиповітряної оборони [19]. Впродовж 2010–2011 років в рамках введення Митного Союзу Росії, Білорусі та Казахстану було формально скасовано митний та транспортний контроль [18]. Делімітація та демаркація кордонів між державами не проводилася, а двосторонні міжнародні пункти пропуску були відсутні.

Проте вже з 2014 року митний контроль посилювався, а з кінця 2016 року пунктами переходу через російсько–білоруський кордон можуть користуватися лише громадяни Росії та Білорусі. А на початку 2017 року у відповідь на підписання О. Лукашенком указу, який дозволяє представникам понад 80 країн світу перебувати на території Білорусі без візи впродовж 5 діб, очільник ФСБ РФ О. Бортніков підписав низку наказів щодо встановлення прикордонної зони в прилеглих до Білорусі Смоленській, Брянській та Псковській областях [2], тобто РФ змушена була активувати бар'єрну функцію кордону з Білоруссю.

Надзвичайно складною є ситуація з російсько–грузинським кордоном, адже указом президента Д. Медведева від 26 серпня 2008 року визнала самопроголошені республіки Південну Осетію та Абхазію, незалежність яких не визнається переважною більшістю країн світу. Грузія вважає Південну Осетію та

Абхазію окупованими територіями, а США та країни ЄС заявили про територіальну цілісність Грузії [9]. Проте, на території самопроголошених республік розміщено російські війська. 17 лютого 2010 року президент РФ Д. Медведєв та президент самопроголошеної Абхазії відзначаючи 200-ліття входження Абхазького князівства до Російської імперії підписали низку угод, зокрема й про розміщення об'єднаної російської військової бази на території незвіданої республіки терміном на 49 років [15]. Підписання даного документу передбачає фактичний перерозподіл і воєнної інфраструктури вздовж Чорноморського узбережжя Південного Кавказу.

Згідно з офіційними даними, в Абхазії розміщено близько 1300 військовослужбовців–контрактників, які відносяться до угруповання прикордонних військ ФСБ РФ в Абхазії. Дане угруповання охороняє та обороняє 215 км водного простору, 98 км сухопутного кордону та 39 км – річкового

кордону. З урахуванням об'єктів та чисельності військ Міністерства оборони самопроголошеної республіки – 1500 військовослужбовців, то чисельність військовослужбовців вища ніж в часи СРСР. До складу об'єднаної бази увійшли колишні миротворчі об'єкти, воєнний аеродром Бомбора (Гудауті), воєнний полігон та частина морської бухти під Очамчирою, спільні російсько–абхазькі військові гарнізони, які дислокуються на півночі Кодорської ущелини та поблизу ГЕС на річці Інгури. Також воєнно–адміністративні та медичні об'єкти (санаторії та будинки відпочинку) будуть розміщені в Сухумі, Гаграх, Гудаутті, Нолвому Афоні, Ешерах та інших населених пунктах Абхазії [13].

Паралельно РФ реалізувала подібну політику й щодо повного контролю над Південною Осетією. Так, 7 квітня 2010 року міністри оборони РФ та самопроголошеної Південної Осетії підписали угоду про об'єднану російську військову базу на території Південної

Таблиця 1.

Стан оформлення державного кордону РФ з державами пострадянського простору

№	Країна	Двосторонні договірні документи про державний кордон	Спирні або невирішені питання	Демаркація
1.	Казахстан	Договір між Російською Федерацією і Республікою Казахстан про державний кордон. Від 18 січня 2005 року	Континентальний шельф Каспійського моря	Незавершена
2.	Україна	Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько–російський державний кордон від 28 січня 2003 року	Делімітація та демаркація морської ділянки кордону в Азовському та Чорному морях, анексія РФ частини української території (АР Крим)	Незавершена Відсутній контроль над частиною території
3.	Литва	Договір про російсько–литовський державний кордон від 24 жовтня 1997 року	–	Завершена (2015 р.)
4.	Латвія	Договір між РФ та Латвійською республікою про російсько–латвійський державний кордон від 27 березня 2007 року	–	Незавершена
5.	Естонія	Договір про російсько–естонський державний кордон від 18 лютого 2014 року (нератифікований)	Належність Печорського району Псковської області РФ та Кінгісепського району Ленінградської області	Незавершена. Односторонній порядок демаркації РФ
6.	Білорусь	Договір про створення Союзної держави від 8 грудня 1999 року	–	Не здійснюється
7.	Грузія	–	РФ визнає самопроголошені Південну Осетію, Абхазію	Незавершена. Відсутній контроль над частиною території
8.	Азербайджан	Договір між Російською Федерацією та Азербайджанською Республікою про державний кордон від 3 вересня 2010 року	Континентальний шельф Каспійського моря	Незавершена

Осетії [12]. На основі даної угоди в самопроголошеній республіці розміщена 4-а об'єднана російська воєнна база, завданням якої є захист суверенітету та безпеки РФ та Південної Осетії. 30 квітня 2009 року між сторонами було укладено угоду, згідно з якою Південна Осетія делегувала російській стороні повноваження щодо охорони свого кордону з Грузією. Ці функції здійснює Прикордонне управління ФСБ РФ в Республіці Південна Осетія [10].

В 57 статті Концепції зовнішньої політики РФ чітко вказано, що «російськими пріоритетами є становлення Республіки Абхазія та Республіки Південна Осетія як сучасних демократичних держав» [21]. Окрім визнання самопроголошених республік, Російська Федерація для забезпечення цілісності своєї державної території, захисту та охорони власного кордону розташовує власні збройні сили на території іноземних держав, зокрема й підрозділи прикордонних військ ФСБ Росії (наприклад, прикордонні та оперативні групи в Киргизькій, Таджикиській, Білоруській, Казахській республіках і Туркменістані) [20, с. 11].

Складно проходив процес демаркації та делімітації кордону з Україною. Не зважаючи на підписання ще 28 січня 2003 року Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон, так і не демарковано сухопутну ділянку кордону, а морська ділянка кордону не була навіть делімітована. Поглиблення Україною відносин з ЄС спричинило в лютому 2014 року зміну політики РФ щодо територіальної цілісності України. Відторгнення РФ частини території України – АР Крим розглядається українською стороною як анексія [6], а Постановою №129–VIII від 27 січня 2015 року Верховна Рада України визнала РФ державою-агресором.

У зв'язку із тим, що за підтримки та втручання РФ на частині територій Луганської та Донецької областей весною 2014 року проголошено Луганську та Донецьку народні республіки (ЛНР та ДНР), Україна не має можливості контролювати значну частину кордону з РФ.

Данні отримані внаслідок моніторингу та аналізу первинних та вторинних джерел інформації покладено в основу таблиці, яка відображає стан оформлення російського кордону з державами пострадянського простору, де демаркація розглядається, як завершальний етап оформлення кордону.

Таким чином, з сімома державами з восьми держав пострадянського простору, з якими Росія має спільний кордон, процес його міжнародно-правового оформлення є незавершеним, або не проводиться (Білорусь). Особливо складною є ситуація щодо кордону з Грузією та Україною.

Російська Федерація визнає самопроголошені республіки на території Грузії (Південна Осетія, Абхазія), нею анексовано частину території України – АР Крим, а також здійснюється пряме втручання у внутрішні справи держави шляхом конструювання та підтримки сепаратизму на частині Донецької та Луганської областей. Зазначимо, що дії РФ на території цих областей потребують додаткового дослідження та оцінки цих дій, відповідно до норм міжнародного-права, відповідними органами.

Характерною особливістю політики розбудови державного кордону Російською Федерацією є підтримка самопроголошених республік на кордонах з власною

територією, пізніше – підписання з ними угод про розміщення військових об'єктів та баз та контроль над спільним кордоном спеціальними підрозділами спецслужб РФ. Також намітилася тенденція з боку РФ до демаркації кордону в односторонньому порядку, як це сталося з Естонією.

Незавершеність оформлення кордону РФ з переважною більшістю пострадянських держав може розглядатися як фактор геополітичного впливу РФ у регіоні та потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Азербайджан и Россия проведут очередной раунд переговоров по демаркации границ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://azeri.today/articles/7456/>. – Заголовок с экрана.
2. Глава ФСБ поручил установить пограничную зону в приграничных с Белоруссией регионах РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tass.ru/politika/3989927>. – Заголовок с экрана.
3. Голунов С. В. Российско-казахстанская граница: проблемы безопасности и международного сотрудничества: монография. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005 – 420 с.
4. Делимитация и демаркация государственной границы. МЗС Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/aktualnye-voprosy-vneshnej-politiki-kazahstana/delimitatsiya-i-demarkatsiya-gosudarstvennoj-granitsy-kazahstana>. – Заголовок с экрана.
5. Договор между Российской Федерацией и Латвийской республикой о российско-латвийской государственной границе от 27 марта 2007 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_498/doc498a558x582.htm. – Заголовок с экрана.
6. Задорожний О. В. Анексія Криму – міжнародний злочин: монографія / Укр. асоц. міжнар. права, Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, Каф. міжнар. права. – Київ: К.І.С., 2015. – 572 с.
7. Задорожний О. В. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації: монографія / Укр. асоц. міжнар. права, Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, Каф. міжнар. права. – Київ: К.І.С., 2016. – 559 с.
8. Задорожний О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія / Укр. асоц. міжнар. права, Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, Каф. міжнар. права. – Київ: К.І.С., 2015. – 712 с.
9. Медведев подписал указы о признании Южной Осетии и Абхазии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ria.ru/politics/20080826/150689025.html>. – Заголовок с экрана.
10. Межгосударственные отношения России и Южной Осетии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ria.ru/spravka/20160331/1400048137.html>. – Заголовок с экрана.
11. Министры иностранных дел России и Азербайджана обменялись грамотами о госгранице [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/main/2011/07/18/870215.html>. – Заголовок с экрана.
12. Министры обороны РФ и Южной Осетии подписали соглашение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.interfax.ru/photo/38/5135>. – Заголовок с экрана.
13. Мухин В. абхазский плацдарм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/nvo/2010-02-18/1_abhazia.html. – Заголовок с экрана.
14. Неглинина Е. Демаркация ушей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gazeta.ru/2005/05/23/oa_158429.shtml. – Заголовок с экрана.
15. Независимость Абхазии укрепили войсками и пожарными машинами [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.rbc.ru/politics/18/02/2010/5704b5769a794714c9b51534. – Заголовок с экрана.
16. Остроухов Н. В. Международно-правовое оформление государственной границы Российской Федерации и сопредельных государств [Электронный ресурс] // Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. – 2009. – №4. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodno-pravovoe-oformlenie-gosudarstvennoy>

17. Российско-белорусская граница. Досье [Электронный ресурс]. – Режим доступа: . – Заголовок с экрана.

18. Российско-белорусские отношения. Досье [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tass.ru/info/3996251>. – Заголовок с экрана.

19. Российско-эстонские отношения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mid.ru/ru/maps/ee?currentpage=main-country>. – Заголовок с экрана.

20. Скулаков Р. М. Международно-правовая регламентация формирования государственной территории и установления государственной границы России: Автореф. ... канд. юридических наук. – Москва, 2003. – 22 с.

21. Указ Президента Российской Федерации от 30.11.2016 №640 «Об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248

References

1. Azerbajdzhan i Rossija provedut ocherednoj raund peregovorov po demarkacii granic [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://azeri.today/articles/7456/>. – Zagolovok s jekrana.

2. Glava FSB poruchil ustanovit' pogranychuju zonu v prigranichnyh s Belorussiej regionah RF [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://tass.ru/politika/3989927>. – Zagolovok s jekrana.

3. Golunov S. V. Rossijsko-kazahstanskaja granica: problemy bezopasnosti i mezhdunarodnogo sotrudnichestva: monografija. – Volgograd: Izd-vo VolGu, 2005 – 420 s.

4. Delimitacija i demarkacija gosudarstvennoj granicy. MZS Respubliki Kazahstan [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/aktualnye-voprosy-vneshnej-politiki-kazahstana/delimitatsiya-i-demarkatsiya-gosudarstvennoj-granitsy-kazahstana>. – Zagolovok s jekrana.

5. Dogovor mezhdru Rossijskoj Federaciej i Latvijskoj respublikoj o rossijsko-latvijskoj gosudarstvennoj granice ot 27 marta 2007 goda [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_498/doc498a558x582.htm. – Zagolovok s jekrana.

6. Zadorozhnyj O. V. Aneksija Krymu – mizhnarodnyj zlochyn: monografija / Ukr. asoc. mizhnar. prava, In-t mizhnar. vidnosyn Kyi'v. nac. un-tu im. Tarasa Shevchenka, Kaf. mizhnar. prava. – Kyi'v: K.I.S., 2015. – 572 s.

7. Zadorozhnyj O. V. Mizhnarodne pravo u vidnosynah Ukrai'ny ta Rosijs'koi' Federacii': monografija / Ukr. asoc. mizhnar. prava, In-t mizhnar. vidnosyn Kyi'v. nac. un-tu im. Tarasa Shevchenka, Kaf. mizhnar. prava. – Kyi'v: K.I.S., 2016. – 559 s.

8. Zadorozhnyj O. V. Porushennja agresyvnoju vijnoju Rosijs'koi' Federacii' proty Ukrai'ny osnovnyh pryncypiv mizhnarodnogo prava: monografija / Ukr. asoc. mizhnar. prava, In-t mizhnar. vidnosyn Kyi'v. nac. un-tu im. Tarasa Shevchenka, Kaf. mizhnar. prava. – Kyi'v: K.I.S., 2015. – 712 s.

9. Medvedev podpisal ukazy o priznanii Juzhnoj Osetii i Abhazii [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://ria.ru/politics/20080826/150689025.html>. – Zagolovok s jekrana.

10. Mezhdugosudarstvennye otnoshenija Rossii i Juzhnoj Osetii [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://ria.ru/spravka/20160331/1400048137.html>. – Zagolovok s jekrana.

11. Ministry inostrannyh del Rossii i Azerbajdzhana obmenjalis' gramotami o gosgranice [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.rosbalt.ru/main/2011/07/18/870215.html>. – Zagolovok s jekrana.

12. Ministry oborony RF i Juzhnoj Osetii podpisali soglasenie [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.interfax.ru/photo/38/5135>. – Zagolovok s jekrana.

13. Muhin V. abhazskij placdarm [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://nvo.ng.ru/nvo/2010-02-18/1_abhazia.html. – Zagolovok s jekrana.

14. Neglinina E. Demarkacija ushej [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://www.gazeta.ru/2005/05/23/oa_158429.shtml. – Zagolovok s jekrana.

15. Nezavisimost' Abhazii ukrepili vojskami i pozharnymi mashinami [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: www.rbc.ru/politics/18/02/2010/5704b5769a794714c9b51534. – Zagolovok s jekrana.

16. Ostrouhov N. V. Mezhdunarodno-pravovoe oformlenie gosudarstvennoj granicy Rossijskoj Federacii i sopredel'nyh gosudarstv [Elektronnyj resurs] // Vestnik RUDN. Serija: Juridicheskie nauki.

– 2009. – №4. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodno-pravovoe-oformlenie-gosudarstvennoj>

17. Rossijsko-belorusskaja granica. Dos'e [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: . – Zagolovok s jekrana.

18. Rossijsko-belorusskie otnoshenija. Dos'e [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://tass.ru/info/3996251>. – Zagolovok s jekrana.

19. Rossijsko-jestonskie otnoshenija [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.mid.ru/ru/maps/ee?currentpage=main-country>. – Zagolovok s jekrana.

20. Skulakov R. M. Mezhdunarodno-pravovaja reglamentacija formirovanija gosudarstvennoj territorii i ustanovlenija gosudarstvennoj granicy Rossii: Avtoref. ... kand. juridicheskikh nauk. – Moskva, 2003. – 22 s.

21. Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii ot 30.11.2016 №640 «Ob utverzhenii Konceptii vneshnej politiki Rossijskoj Federacii» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248

Slusarenko I. Yu., Ph.D., assistant professor, assistant professor of the Chair of International Relations and International Law, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), i.slusarenko@kubg.edu.ua

Peculiarities of the policy of the Russian Federation on the formation of the border with the states of the post-Soviet space

The purpose of the article is to examine the specifics of the policy of the Russian Federation in establishing the border with the states of the post-Soviet space. The research was carried out on the basis of analysis of documents, information messages and comparative analysis of the received data. The application of these methods has shown that out of the eight post-Soviet states, the process of international legal registration of the state border of the Russian Federation has been completed only with the Republic of Lithuania. There are serious problems with the design of the state border with Georgia. The Russian Federation recognizes the self-proclaimed Abkhazian Republic and the Republic of South Ossetia. It annexed part of the Ukrainian territory – the Autonomous Republic of Crimea, and also intervenes in Ukraine's internal affairs by constructing and supporting separatism in parts of the Donetsk and Lugansk regions.

Keywords: state border, demarcation, Russia, post-Soviet space, separatism.

* * *

УДК 327

Трофимов Е. А.,

кандидат политических наук, доцент
(Россия, Благовещенск), trewal15@yandex.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РОССИИ И В УКРАИНЕ: ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Проблема формирования национальной идентичности имеет общетеоретическую и практическую значимость, актуальность для стран с демократическим и авторитарным политическим режимом. Особое место проблема формирования национальной идентичности занимает в политических «гибридных» политиках, становясь индикатором развития политических систем.

Гипотеза исследования: процесс формирования национальной идентичности амбивалентен и коррелирует с типом политического режима. В российском политическом дискурсе формирование национальной идентичности связано с поддержанием великодержавия, стремлением stato растворить в «едином общем» самобытность многочисленных народов; в украинском – с балансированием между европейскими и «самобытными» ценностями, сочетанием умеренного национализма с русофобией. В российской и украинской политиках процесс коррекции национальной идентичности политизированы и представляют способ легитимации действующих государств.

Методы исследования: диалектический, логический, социологический.

Ключевые слова: национальная идентичность, этногенез, авторитаризм, этатизм, национальный конфликт, государственный контроль за населением.

(статья друкується мовою оригіналу)

1. Национальная идентичность: мифологизированная или осознанная реальность?

С момента виртуализации в сознании индивидуумов феномена «нация» и формирования «национальных государств» в политической мысли появились, как минимум, три гипотезы в вопросе онтогенеза нации. Конструктивистская – нация возникла как политическая технология, основанная на замене религиозного (или иного проекта) проектом национальным. Так, П. Бурдьё пишет: «Власть, навязывающая определённые представления, выявляющая и определяющая имплицитное социальное расслоение, оказывается преимущественно политической властью: она способна создавать новые группы, манипулировать объективной структурой общества. <...> превращает простые множества людей, до того только случайно пересекавшихся, в институциональные, конституированные формы [21]. Исследователь проблем национализма Э. Геллнер считает, что «национализм не есть пробуждение наций к самосознанию: он изобретает нации там, где их нет» [27, р. 169]. Схожих взглядов придерживаются Б. Андерсон, Р. Брубейкер, Э. Хобсбаум [1; 25; 26].

Примордиалистская, связывающая появление нации с осознанием этносами доиндустриального общества «кровного родства», которое подтолкнуло их к укреплению и защите «рода». В «Очерках теории этноса» Ю. В. Бромлей отмечает неразрывное единство социального с этническим в этносоциальных отношениях и первостепенную роль этнических компонентов в организации социальных организмов всех типов, включая нации [2, с. 67], а Л. Н. Гумилёв утверждает, что «этнические процессы не являются разновидностью социальных, хотя и постоянно взаимодействуют с ними» [5].

Представители естествознания выдвинули инструменталистскую гипотезу происхождения нации, закономерно связав онтогенез последней с рациональным выбором *Homo sapiens*, поиском индивидуумами наилучших вариантов сосуществования, социальными экспериментами, познанием мира, инструментом достижения политических и экономических целей. В той или иной мере, к числу инструменталистов можно отнести американского «художника-анатома» П. У. Бриджмена и философа, представителя рационализма Дж. Дьюи, немецких физиков Г. Герца и Г. Р. Кирхгофа, английского астрофизика А. С. Эддингтона и др.

Несмотря на то, что и сегодня в политологическом сообществе ведутся дискуссии о происхождении нации, их анализ *in nuce* имеет идеологический характер, усиливающий позиции конструктивистов и инструменталистов.

2. Национальная идентичность и политический режим

Результаты процесса формирования национальной идентичности коррелируют с типом политического режима. В демократических системах процесс формирования национальной идентичности, как правило, не лежит в сфере интересов государства – «ночного сторожа» и восходит к интересу индивидуумов защитить социокультурные комплексы, сформированные в различных условиях, а, следовательно, отличающиеся своими характеристиками. Многообразие социокультурных комплексов создает поликультурную мозаику, обогащающую культуру индивидуумов, а конкуренция между их создателями в границах позитивного

социогенеза, стимулирует как развитие «базовых» этнических групп, так и образование групп новых. Последний процесс, основанный на формировании полиэтнической среды, способствует усложнению коммуникативных сетей и ведет к социальному прогрессу. Единственным условием образования поликультурной мозаики является высокая степень толерантности индивидуумов, не позволяющая конфликту между этническими группами выходить за пределы их мирного сосуществования. Как писал основоположник конфликтологии Р. Дарендорф «... конфликт является отцом всех вещей, т.е. движущей силой изменений, но конфликт не должен быть войной и не должен быть гражданской войной» [7, с. 147].

В демократических полициях национальная идентичность, как и идентичность по иным признакам, позволяет также индивидуумам преодолевать психологическое чувство одиночества и получать *maximum* от кооперации. Чувство одиночества порождает у индивидуума страх перед социумом, превращая его в изгоя, консолидация на основе национальной принадлежности делает его одним из многих, частью целого; а совместная деятельность позволяет индивидуумам эффективнее решать проблемы, стоящие перед совокупным «Я–обществом».

В авторитарных системах национальная идентичность формируется государством и выступает механизмом государственного контроля за населением, витализируя дихотомию «разделение–объединение». Объединительный процесс, порождает результат аналогичный заложенному в принципе «*Divide et impera*», стирает индивидуальные противоречия, превращает индивидуума в *homunculus*, ищущего поддержки у Левиафана, претендующего на выражении воли всех и каждого. В итоге, механизмы искусственной кооперации ведут к укреплению властного положения индивидуумов, а к укреплению отдельных структур социума, начиная от государства и заканчивая лидерами общественного мнения, статус которых в автократиях санкционируется Левиафаном. Систему, в которой управление строится не на прямом государственном насилии, а на слабости внешне сильных акторов или квазиинститутов, контролирующих соответствующие сегменты общества, следует назвать неототалитарной. Процесс национальной идентификации, порождая неототалитаризм, вступает в противоречие с идеями постмодернистов [10; 11; 24; 25], становясь препятствием для демократического развития автократий и ингибитором развития демократий.

3. Национальная идентификация, самоидентификация и политическая стабильность

В условиях демократии, национальная идентификация способствует стабильности политического пространства и нейтрализации акторов дестабилизации, позволяя обладателям сегментированного политического сознания «переключаться» на защиту дискриминируемых ценностей и их носителей. Данный процесс не рассматривается современной политической наукой (по крайней мере, автору исследования не известны труды по данной проблеме), а речь чаще идет об одной стороне унификации социума, носящей негативный характер – утрате людьми индивидуальной и коллективной идентичности, способности отстаивать «совместные»

интересы [10, с. 256; 24, с. 157]. Последний подход субъективен и расходится с законом усложнения систем, предполагающим обеспечение сбалансированности среды в условиях роста ее гетерогенности; а его популярность связана прежде всего со стремлением государства сохранить конструктивистский потенциал в национальной сфере. Действительно, сегодня можно наблюдать различные нарушения процессов национальной идентификации, в том плане, в котором мы их привыкли рассматривать – нарушение стабильности сообществ и целостности «Я–ощущения», формирование неустойчивых связей в коммуникациях, появление «изменников», «сепаратистов» и т.д. Но данный процесс недопустимо трактовать в рамках традиционной парадигмы, так он вышел за ее пределы и приобрел новое содержание.

В ключе нового видения этнонациональных процессов, речь следует вести не о социальной деградации «унифицированного» человека, пребывающего в «массовом обществе», а о его совершенствовании, формировании в сознании индивидуума либо множественных центров самоидентификации¹, либо сегментации первичного целостного ядра самоидентификации. Структурное усложнение сознания *Homo sapiens* способствует выживанию политического актора в условиях изменчивости политического бытия. При этом сегментация ядра самоидентификации не ведет к маргинализации, так как каждое из ядер–сегментов имеет высокую степень определенности (или устойчивости). В различных условиях внешней среды, отдельные сегменты самоидентификационных ядер находятся либо в состоянии анабиоза, либо активности, что позволяет субъекту социальных отношений не только выжить в условиях иллюзорной хаотизации мира, минимизировав разрушительное влияние конфликта, но и извлечь из ситуации выгоду.

Сегментация личностной самоидентификации в конкретных политических условиях способствует развитию активного творческого начала личности, ее вовлечению в различные политические и социальные проекты, что позволяет человеку ощутить сопричастность с жизнями представителей различных социальных общностей, включая национальные. Солидаризовавшись с ними, уже не просто *Homo sapiens*, а *Homo politicus* обеспечивает стабильное политическое развитие социума, так как становится деятельным участником развития институционального дизайна системы, ее внутренних горизонтальных связей.

Данная идея тесно связана с принципами модели «индивидуальной свободы и культурного выбора», смысл которой состоит в признании уважительного отношения ко всем культурам, признания каждой из них несомненной ценностью. Идея множественной самоидентификации даже выходит за границы модели «индивидуальной свободы и культурного выбора» в силу того, что сам носитель сегментированного ядра становится носителем множественных культур, а любое его заявление против какой–либо из них, становится заявлением против самого себя.

¹ Тут мы становимся на позиции тех исследователей, которые исходят из того, что личностная самоидентификация складывается под влиянием на нее социальной идентичности [29].

Множественная самоидентификация личности в процессе наложения ее принадлежности на социальные статусы других субъектов социальных отношений предоставляет человеку выбор, возможно, более лучший, чем тот который ему предоставляет государство или коллективные формы взаимоотношений индивидуумов. Перед политическим актором с сегментированным этнонациональным сознанием открывается поливариативность самоопределения в зависимости от ситуации, что делает его гибким в новой социально–политической реальности. Атомизация субъектов политических отношений, позволит индивидуумам в опасных для существования условиях кооперироваться с другими, умножая личный властный потенциал, способствуя устойчивости развития общества.

4. Особенности механизма национальной идентификации в России и в Украине

Несмотря на заложенные в механизме национальной идентификации противоречия, он широко используется современными автократиями, но в каждой из стран он имеет особенности.

4.1. Россия

Россия исторически формировалась как полиэтническая страна. В феодальный период ключевым критерием «государственной» кадровой политики являлись факторы лояльности и вероисповедание, а критерий «национальная принадлежность», отраженный в понятиях «иноземец», «басурманин», «нехристь» находился в зависимости от *Regis voluntas* и характера клиентелистской сети.

В советский период, система рекрутирования качественно не изменилась, но формально было провозглашено равенство этнических групп. Подавляющее большинство в руководстве союзных органов КПСС на протяжении почти всей истории СССР составляли русские и украинцы; в республиканских органах – представители «коренной» нации, но под контролем русских – «московских кураторов» [22, с. 2–4]. Преимущества статуса «русский» косвенно обнаруживалось в выборе родителями, один из которых являлся русским, соответствующего национального статуса ребенку [32, р. 1073]. Депортированные народы в советской системе вплоть до перестройки оставались «неблагонадежными», их права ограничивались, возможность получения ими руководящей должности была значительно ниже, чем у представителей «титულიной» и «коренной» нации. В той или иной мере это касалось и представителей мусульманских народов. Вместе с тем, уже в СССР осуществлялись попытки проведения политики «плавильного котла» и образования единой «советской» нации.

Процесс советизации современного российского социума привел к возникновению схожего рода попыток – от создания полноценной российской нации при сохранении идентичности других народов [12] до провозглашения русского народа «государствообразующим» [3]. Тренд на поддержание «русской нации» как великой, всемогущей, непобедимой, богоизбранной, впитавшей в себя победы всех времен и народов, проживавших как в царской России, так и в СССР, является частью современной информационной и образовательной российской политики, перекликаясь с комплексом традиционных

великодержавных идей от «Москва–Третий Рим» до «Россия – особая цивилизация»; мифологизации прошлого и переписывания истории в угоду политической конъюнктуры.

Стремление Российского «государства» сформировать «российскую нацию», растворив в ней национальную идентичность составляющих Россию народов бессмысленны и создают опасность для возникновения неконтролируемых национальных протестов; провозглашение же «русских» титульной нацией ведет к формированию среды для развития дискриминации по принципу национальной принадлежности. Ситуация в этнонациональной сфере России сохраняется стабильной исключительно по причине неэффективности «центрального аппарата» и слабости «государственных учреждений» в регионах, по мере возможностей использующих национальную проблематику в стратегии «аккуратный национализм» [23].

4.2. Украина

Однотипные по результату процессы реализуются современным украинским Левиафаном, однако последние имеют специфику, связанную, как минимум, с: а) умеренностью украинского национального дискурса; б) противостоянием Украины России как стране агрессору, русофобией.

Умеренность украинского национального дискурса строится на амбивалентной политике Украины к странам Западной Европы как стратегическому политическому и экономическому партнеру. С одной стороны, украинское государство заявляет, что «Украина – это Европа» и делает выбор в направлении «Евроинтеграция» [19]; с другой стороны, стремясь построить новое «государство», в котором украинская нация обладает «самостью» и единством, украинские элиты реанимируют национальный дискурс, питая склонность к символизму и умеренному национализму.

Начиная с 2014 года, важной чертой украинского политического процесса стало деруссификация политического пространства, осуществляемая под видом декоммунизации: изменение название городов, улиц, проулков, скверов, парков и т.д.¹; принятие дискриминационных решений в отношении «малых народов», нарушающих нормы международного права, в частности, положения Конвенции о правах меньшинств [20]. Так, в отношении принятой в сентябре 2017 года Верховной Радой Украины новой редакции закона «Об образовании» министр иностранных дел и торговли Венгрии П. Сиджарто заявил: «Мы считаем позорным, что изменения (в закон) сильно нарушают права венгерского меньшинства, и позорно, что страна, которая стремится развивать все более тесные отношения с Европейским Союзом, приняла решение, которое полностью противоречит европейским ценностям. Недопустимо, что Украина лишила венгров права получать образование на родном языке в школах и университетах, и оставила им возможность сделать это в детских садах и начальных

¹ В апреле 2015 года Верховная Рада Украины приняла закон о декоммунизации, который содержит требования переименовать все географические названия, связанные с советским партийным руководством. Переименование улиц, как правило, осуществляется при опоре на список из 520 имен исторических деятелей, которые нельзя использовать в названиях улиц и топонимов по закону о декоммунизации [33].

классах» [8]. Схожую обеспокоенность выразили и другие стороны международных отношений, в том числе Россия, Болгария и Румыния. В опубликованной в октябре 2017 года Резолюции ПАСЕ 2189 по «Закону об образовании» также выражена обеспокоенность процессами ограничения прав «национальных меньшинств» в Украине [34].

Проведенное в Центральной Украине (г. Черкассы) социологическое исследование демонстрирует расхождение между процессами украинизации и политическими взглядами большей части респондентов [14]. Даже молодежь, традиционно расположенная к политическому радикализму и подверженная манипулированию, демонстрирует ориентацию на европейские ценности и культурно-национальное разнообразие, *et vice versa*, мужчины в возрасте 60 лет и старше, выступая за открытость украинской политики, демонстрируют повышенную степень национализма и интолерантности.

Но ключевая стратегия украинского государства в формировании национальной идентичности заключается в розыгрыше антироссийской карты, фантомно сближающей Украину со странами «старой демократии». В информационном плане стратегия предполагает: а) освещение преступных фактов деятельности КПСС на территории советской Украины. При этом замалчиваются схожие факты деятельности КПСС на территории других административных единиц бывшего СССР – от Прибалтики до Дальнего Востока; б) распространение мифа об историческом тяготении Украины к Западу, чем к Востоку; в) одностороннее рассмотрение крымской проблемы – как «операции российских спецслужб» при практическом табуировании вопроса о косности норм международного права и слабости гражданского общества в украинском Крыму; г) отнесение к разряду «нежелательных» вопроса федерализации Украины (при этом федерализм несправедливо трактуется как угроза целостности и единства страны [16; 17; 18], а не как механизм гармонизации отношений «Центр–регион») и, рассмотрения проблемы сепаратистских республик ЛНР и ДНР исключительно как российской агрессии.

Перечисленные способы формирования нового «государства–нации» являются способами формирования национальной идентичности народа Украины, но в большей степени выступают инструментами легитимации украинского истеблишмента.

Выбранные Россией и Украиной стратегии формирования национальной идентичности скрывают потенциальную опасность для формирования добрососедских отношений между населением двух стран, ведут к социокультурной деградации российского и украинского социумов, становлению неототалитарных политических сред в странах–соседах, росту напряжения в межстрановых отношениях.

5. Национальная идентичность и формирование целостного политического пространства: в поисках укрепления добрососедских отношений между российским и украинским народами

Вопрос о позитивном национальном мутагенезе российского и украинского народов стоит в разряде одних из важнейших в российско–украинских отношениях. Учитывая сходства двух политик, их этатистско–ориентированный характер, поиск

добрососедских отношений между народами двух стран следует связывать с трансформацией государственных образований. Перспективы демократической трансформации, как в Украине, так и в России, представляются маловероятными, что подтверждает опрос российских и украинских экспертов, образно выраженный в формуле «Немного лучше, немного хуже!» [13].

Выход из сложившейся ситуации находится в совокупности и сочетании следующих факторов: а) усилении кризиса самодержавного правления в России до степени, не позволяющей российскому «государству» (по терминологии Н. М. Казанцева [9]) участвовать в гибридных войнах на территории государств-соседей; б) отказе политических элит Украины от формирования «нации-государства» с помощью антироссийской пропаганды при выработке научно обоснованной концепции решения внутривнутриполитических проблем. Речь в данном случае идет о методах построения демократического правового социального государства и сильного гражданского общества, заимствовании демократических практик общежития у стран «старой демократии», США, Австралии, Канады, Израиля и др.; в) способности населения России и Украины понять, что индивидуумы, населяющие различные страны, равны, их национальные традиции в равной степени имеют право на существование, а их культуры лишены преимуществ и «избранности»; г) и, *punctum puncti*, у народов двух стран должно наступить осознание того, что даже демократическое государство – это самостоятельный актор политического бытия, склонный конструировать политическую реальность исходя из собственных интересов, поэтому требует каждодневного контроля, не ограниченного исключительно избирательным процессом.

Заключение. «Национальная идентичность» – термин, в большей степени относимый к конструктивизму и инструментализму. Его природа связана с онтологией государства, стремлением *stato* контролировать общество, иррационализируя сознание индивидуумов, подменяя общечеловеческие ценности ценностями групповыми.

В современных политиях процесс национальной идентификации коррелирует с характером политического режима: в демократиях он является результатом стремления социальной группы сохранить «самость», культурные и другие отличия, и, как правило, выведен из сферы государственного контроля; в авторитарных и тоталитарных системах – выполняет инструментальную функцию, основанную на растворении государством индивидуума в «Мы-общем», противопоставлении «Мы-они».

Процесс национальной идентификации, осуществляемый государством, как правило, опирается на историческое прошлое и конъюнктуру настоящего, имеет выраженную мифологическую составляющую, но подчинен политической рациональности. Применительно к странам, выступающим объектом исследования настоящей статьи, он проявляется в поддержке у россиян идеи великодержавия, мифической принадлежности «русских» (или «россиян») к особой цивилизации; у украинцев – в балансировании между европейской культурой «смешения и переплетения» и «самобытностью», сочетании умеренного наци-

онализма с русофобией. Выбранные Россией и Украиной способы формирования национальной идентичности потенциально опасны для обеих стран и являются способами легитимации соответствующих государств, существующих в условиях неопределенного политического будущего.

Список использованных источников

- Андерсон Б. Воображаемые общества. Размышления об истоках и распространении национализма. – М.: КАНОН-ПРЕСС-Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с.
- Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 418 с.
- Владимир Путин. Россия: национальный вопрос. – URL: http://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html.
- Грушевский М. Очерк истории украинского народа. 2-е изд. – Киев, 1991. – 400 с.
- Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л., 1990. – URL: <http://gumilevica.kulichki.net/EBE/ebe06.htm>.
- Делез Ж., Гваттари Ф. Ризомы. – 35 с. – URL: file:///C:/Users/user/Desktop/книги%202/Ризомы%20Zh_Delyoz_i_F_Gvattari_-_Rizomy.pdf.
- Дарендорф Р. Элементы теории и социального конфликта // СОЦИС: Социологические исследования, 1994. – №5. – С.142–147.
- Из-за нового закона об образовании на Украину с резкой критикой набросились Венгрия и Румыния. – URL: http://24tv.ua/ukraina_tag1119?utm_source=seoscopy.
- Казанцев Н. М. Государствообразующим институтом у нас является коррупция // Проблемы современного государственного управления в России. Материалы научного семинара. – Вып.9 (30). Европейская и российская модели государственного управления: сравнительный анализ. – М.: Научный эксперт, 2010. – С.75–80.
- Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: Издательство Ф. Павленкова, 1896. – 330 с.
- Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе; пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина; сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. М.: АСТ, 2002. – 526, [2] с.
- Медведев вслед за Ельциным попытается создать единую «российскую нацию»; в прошлый раз получилось «не до конца». – URL: http://www.gazeta.ru/news/lenta/2011/02/11/n_1701318.shtml.
- Немного хуже, немного лучше: квинтэссенция мнения экспертов на политический процесс в России и в Украине. – URL: <http://e-trofimov.com/nemnogo-huzhe-nemnogo-luchshe-kvintessenciya-mneniya-ekspertov-na-politicheskiy-process-v-rossii-i-ukrainu>.
- О фантомности украинского национализма. – <http://e-trofimov.com/o-fantomnosti-ukrainskogo-nacionalizma-0>.
- Попов А. В. Мультикультурализм и национальная идентичность в контексте современности // Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. – 2013. – Т.199. – С.73–83.
- Порошенко о федерализации Украины. – URL: <http://s-parodom.ru/ukraine/11538-poroshenko-o-federalizacii-ukrainy.html>.
- Порошенко: Украина есть и будет унитарным государством. – URL: <https://ria.ru/world/20140607/1011087110.html>
- Порошенко: Украина не будет федеративной, 85% украинцев – за унитарное государство. – URL: <https://regnum.ru/news/polit/1891415.html>.
- Порошенко: Украина – это часть Европы со времен Ярослава Мудрого и Анны Ярославны, которую вчера пытался «похитить» Путин. – URL: <https://112.ua/glavnye-novosti/poroshenko-ukraina-eto-chast-evropy-so-vremen-yaroslava-mudrogo-i-anny-yaroslavny-kotoruyu-vchera-pytalsya-pohitit-putin-392991.html>.
- Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств. Страсбург; 1 февраля 1995 г. – URL: <http://hrllibrary.umn.edu/euro/Rets157.html>.
- Социальное пространство и символическая власть. Лекция Пьера Бурдьё. – URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/883>.
- Тишков В. А. Национальность – коммунист? (Этнополитический анализ КПСС) // ПОЛИС: Политические исследования, 1991. – №2. – URL: http://www.polisportal.ru/files/File/publication/Starie_publicacii_Polisa/T/1991-2-3-Tishkov_Nacionalnost-kommunist.pdf.

23. Трофимов Е. А. Концепция «аккуратного национализма» как элемент государственной политики России: оценка текущего момента и политический прогноз // Вестник Орловского государственного университета. Серия «Новые гуманитарные исследования». – Орел: Изд-во «Горизонт», 2015. – №3. – С.131–134.

24. Фромм Э. Здоровое общество. – URL: http://www.koob.ru/fromm_yerih/zdorovoe_obshestvo.

25. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. – СПб.: Алетея, 1998. – 119 с.

26. Brubaker R. Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe. – Cambridge: Cambridge University Press. 1996. – 202 p.

27. Gellner E. Thought and Change. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1964. – 224 p.

28. Міхновський М. Самостійна Україна // Самостійна Україна. Збірка. – URL: http://prosvitjanyn.org.ua/index.php?id=181&Itemid=9&option=com_content&task=view.

29. Reid A., Deaux K. Relationship Between Social and Personal Identities Segregation or Integration? // Journal of Personality and Social Psychology. – 1996. – Vol.71. – №6. – P.1084–1091.

30. Risman D., Glaser N., Danney R. Lonely crowd. The study of American character. – New York, 1950. – 392 p.

31. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? // Чому ми хочемо самостійної України. Збірка. – Львів, 1994. – 416 с.

32. Simonsen S. Inheriting the Soviet policy toolbox: Russia's dilemma over ascriptive nationality // Europe-Asia Studies. – 1999. – Vol.51. – №6. – P.1069–1087.

33. Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію. – URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>.

34. The new Ukrainian law on education: a major impediment to the teaching of national minorities' mother tongues. – URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?fileid=24218&lang=EN&search=Y2F0ZWdvenlfc3RyX2VuOiJBZG9wdGVkIHRleHQi>.

References

1. Anderson B. Vobrazhaemye obshhestva. Razmyshleniya ob istokah i rasprostraneniі nacionalizma. – M.: KANON-PRESS-C, Kuchkovo pole, 2001. – 288 s.

2. Bromlej Ju. V. Ocherki teorii jetnosa. – M.: Nauka, 1983. – 418 s.

3. Vladimir Putin. Rossiya: nacional'nyj vopros. – URL: http://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html.

4. Grushevskij M. Ocherk istorii ukrainskogo naroda. 2-e izd. – Kiev, 1991. – 400 s.

5. Gumilev L. N. Jetnogenez i biosfera Zemli. – L., 1990. – URL: <http://gumilevica.kulichki.net/EBE/ebe06.htm>.

6. Delez Zh., Gvattari F. Rizoma. – 35 s. – URL: file:///C:/Users/user/Desktop/knigi%20Rizoma%20Zh_Delyoz_i_F_Gvattari_-_Rizoma.pdf.

7. Darendorf R. Jelementy teorii i social'nogo konflikta // SOCIS: Sociologicheskie issledovanija, 1994. – №5. – S.142–147.

8. Iz-za novogo zakona ob obrazovanii na Ukrainu s rezkoj kritikoj nabrosilis' Vengrija i Rumynija. – URL: http://24tv.ua/ru/ukraina_tag1119?utm_source=seecopy.

9. Kazancev N. M. Gosudarstvoobrazujushhim institutom u nas javljaetsja korrupcija // Problemy sovremennoego gosudarstvennoego upravlenija v Rossii. Materialy nauchnogo seminaru. – Vyp.9 (30). Evropejskaja i rossijskaja modeli gosudarstvennoego upravlenija: sravnitel'nyj analiz. – M.: Nauchnyj jekspert, 2010. – S.75–80.

10. Lebon G. Psihologija narodov i mass. – SPb.: Izdanie F. Pavlenkova, 1896. – 330 s.

11. Markuze G. Jeros i civilizacija. Odnomernyj chelovek: Issledovanie ideologii razvitogo industrial'nogo obshhestva / G. Markuze; per. s angl., poslesl., primech. A. A. Judina; sost., predisl. V. Ju. Kuznecova. M.: ACT, 2002. – 526, [2] s.

12. Medvedev vsled za El'cinyem popytaetsja sozdat' edinuju «rossijskuju naciju»; v proshlyj raz poluchilos' «ne do konca». – URL: http://www.gazeta.ru/news/lenta/2011/02/11/n_1701318.shtml.

13. Nemnogo huzhe, nemnogo luchshe: kvintjessencija mnenija jekspertov na politicheskij process v Rossii i v Ukraine. – URL: <http://e-trofimov.com/nemnogo-huzhe-nemnogo-luchshe-kvintjessenciya-mneniya-ekspertov-na-politicheskij-process-v-rossii-i>.

14. O fantomnosti ukrainskogo nacionalizma. – <http://e-trofimov.com/o-fantomnosti-ukrainskogo-nacionalizma-0>.

15. Popov A. V. Mul'tikul'turalizm i nacional'naja identichnost' v kontekste sovremennosti // Trudy Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennoego universiteta kul'tury i iskusstv. – 2013. – T.199. – S.73–83.

16. Poroshenko o federalizacii Ukrainy. – URL: <http://s-narodom.ru/ukraine/11538-poroshenko-o-federalizacii-ukrainy.html>.

17. Poroshenko: Ukraina est' i budet unitarnym gosudarstvom. – URL: <https://ria.ru/world/20140607/1011087110.html>

18. Poroshenko: Ukraina ne budet federativnoj, 85% ukraincev – za unitarnoe gosudarstvo. – URL: <https://regnum.ru/news/polit/1891415.html>.

19. Poroshenko: Ukraina – jeto chast' Evropy so vremen Jaroslava Mudrogo i Anny Jaroslavny, kotoruju vchera pytalsja «pohitit» Putin. – URL: <https://112.ua/glavnye-novosti/poroshenko-ukraina-eto-chast-evropy-so-vremen-jaroslava-mudrogo-i-anny-jaroslavny-kotoruyu-vchera-pytalsya-pohitit-putin-392991.html>.

20. Ramochnaja konvencija o zashhite nacional'nyh men'shinstv. Strasburg, 1 fevralja 1995 g. – URL: <http://hrlibrary.umn.edu/euro/Rets157.html>.

21. Social'noe prostranstvo i simvolicheskaja vlast'. Lekcija P'era Burd'jo. – URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/883>.

22. Tishkov V. A. Nacional'nost' – kommunist? (Jetonpoliticheskij analiz KPSS) // POLIS: Politicheskije issledovanija, 1991. – №2. – URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/T/1991-2-3-Tishkov_Nacionalnost-kommunist.pdf.

23. Trofimov E. A. Koncepcija «akkuratno nacionalizma» kak jelement gosudarstvennoj politiki Rossii: ocnka tekushhego momenta i politicheskij prognoz // Vestnik Orlovskogo gosudarstvennoego universiteta. Serija «Novye gumanitarnye issledovanija». – Орел: Изд-во «Горизонт», 2015. – №3. – S.131–134.

24. Fromm Je. Zdorovoe obshhestvo. – URL: http://www.koob.ru/fromm_yerih/zdorovoe_obshestvo.

25. Hobsbaum Je. Nacii i nacionalizm posle 1780 goda. – SPb.: Aleteja, 1998. – 119 s.

26. Brubaker R. Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe. – Cambridge: Cambridge University Press. 1996. – 202 p.

27. Gellner E. Thought and Change. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1964. – 224 p.

28. Mihnov's'kyj M. Samostijna Ukrai'na // Samostijna Ukrai'na. Zbirka. – URL: http://prosvitjanyn.org.ua/index.php?id=181&Itemid=9&option=com_content&task=view.

29. Reid A., Deaux K. Relationship Between Social and Personal Identities Segregation or Integration? // Journal of Personality and Social Psychology. – 1996. – Vol.71. – №6. – P.1084–1091.

30. Risman D., Glaser N., Danney R. Lonely crowd. The study of American character. – New York, 1950. – 392 p.

31. Rudnyc'kyj S. Chomu my hochemo samostijnoi' Ukrai'ny? // Chomu my hochemo samostijnoi' Ukrai'ny. Zbirka. – L'viv, 1994. – 416 s.

32. Simonsen S. Inheriting the Soviet policy toolbox: Russia's dilemma over ascriptive nationality // Europe-Asia Studies. – 1999. – Vol.51. – №6. – P.1069–1087.

33. Spysok osib, jaki pidpadajut' pid zakon pro dekomunizaciju. – URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>.

34. The new Ukrainian law on education: a major impediment to the teaching of national minorities' mother tongues. – URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?fileid=24218&lang=EN&search=Y2F0ZWdvenlfc3RyX2VuOiJBZG9wdGVkIHRleHQi>.

Trofimov E. A., Candidate of Political Sciences, Associate Professor, trewal15@yandex.ru

Formation of national identity in Russia and Ukraine: political analysis

The problem of the formation of national identity has a general theoretical and practical significance, relevance for countries with a democratic and authoritarian political regime. The problem of the formation of national identity occupies a special place in polyethnic «hybrid» politics, becoming an indicator of the development of political systems.

Research hypothesis: the process of forming a national identity is ambivalent and correlates with the type of political regime. In the Russian political discourse, the formation of national identity is associated with the maintenance of the great power, the desire to state dissolve in the «common common» identity of numerous peoples; in Ukrainian – with balancing between European and «original» values, a combination of moderate nationalism and Russophobia. In the Russian and Ukrainian politics, the process of correcting the national identity is politicized and represents a way of legitimizing the existing states.

Research methods: dialectical, logical, sociological.

Keywords: national identity, ethnogenesis, authoritarianism, etatism, national conflict, state control over the population.

Трофимов С. А., кандидат політичних наук, доцент,
trewall15@yandex.ru

Формування національної ідентичності в Росії і в Україні: політологічний аналіз

Проблема формування національної ідентичності має загально-теоретичну і практичну значимість, актуальність для країн з демократичним і авторитарним політичним режимом. Особливе місце проблема формування національної ідентичності займає в поліетнічних «гібридних» політиях, стаючи індикатором розвитку політичних систем.

Гіпотеза дослідження: процес формування національної ідентичності амбівалентний і корелює з типом політичного режиму. У російському політичному дискурсі формування національної ідентичності пов'язано з підтриманням великої держави, прагненням stato розчинити в «єдиному спільному» самобутністі численних народів; в українському – з балансуванням між європейськими та «самобутніми» цінностями, поєднанням помірного націоналізму з русофобією. У російській та українській політиях процес корекції національної ідентичності політизовані і представляють спосіб легітимізації чинних держав.

Методи дослідження: діалектичний, логічний, соціологічний.

Ключові слова: національна ідентичність, етногенез, авторитаризм, етатизм, національний конфлікт, державний контроль за населенням.

* * *

УДК 355.121

Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім,
аспірант кафедри міжнародних
організацій і дипломатичної служби, Інститут
міжнародних відносин Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
headeradil80@yahoo.com

Роль Збройних Сил у формуванні безпекової й зовнішньої політики Турецької Республіки

Проаналізована еволюція участі й ролі Збройних сил Турецької Республіки у розробленні й реалізації безпекової та зовнішньої політики держави, з'ясовані чинники поступового усунення військових від вирішального впливу на внутрішньополітичні процеси й визначення стратегічних засад міжнародної діяльності країни.

Ключові слова: армія, безпека, держава, зовнішня політика, стратегія.

Від проголошення Турецької Республіки й до останнього часу її другі за чисельністю в НАТО Збройні сили володіли значними привілеями і були невід'ємною частиною політичної системи країни. Більше того, вони виступали головною організацією, до функції якої входили нейтралізація й ліквідація загроз національним інтересам держави та її національній безпеці. Більшість зарубіжних аналітиків–міжнародників сходиться на думці, що армія завжди відіграла роль гаранта збереження кемалістської лінії у внутрішній і зовнішній політиці країни та захисті світських засад держави [1; 2; 3].

Чинна Конституція Турецької Республіки, розроблена Установчим меджлісом за безпосередньої участі військових і схвалена на референдумі 7 листопада 1982 р., відвела Збройним силам важливу роль у формуванні

зовнішньої політики й у питаннях гарантування національної безпеки. До прийняття в 2001–2003 рр. (на вимогу ЄС) «гармонізаційних законів», згідно статті 117 Конституції, безпекові питання обговорювалися й вирішувалися не урядом Турецької Республіки, а передусім Радою національної безпеки, більшість голосів у якій належало військовим [4]. Як державний інститут, Збройні сили вищою мірою чутливі до «захисту Турецької держави» і її світських кемалістських засад та реагували відповідно.

Низка військово–політичних переворотів (28 квітня 1960 р., 12 березня 1971 р. і 12 вересня 1980 р.), невдалих військових заколотів (22 лютого 1962 р. і 20 травня 1963 р.) та військових ультиматумів урядові (1 березня 1997 р. і в січні 2001 р.), спрямованих на недопущення повномасштабних політичних криз і захоплення влади екстремістами, передусім ісламськими фундаменталістами, призвела до створення в Туреччині багатопартійної політичної системи, в якій чітко визначались «пороги» допустимих, з погляду військових, суспільно–політичних настанов і вимог.

Військові розглядали армію як «творця, рятівника і охоронця» єдиної Турецької держави. Виклики, з котрими стикався кемалістський проект протягом десятиліть (ісламський фундаменталізм, сепаратизм, правий і лівий радикалізм), підтверджували їхню побоювання, що коли військові не виконуватимуть свою роль охоронця, ідентичність Турецької Республіки може змінитися за рахунок втрати її територіальної чи національної цілісності [1, с. 267].

На початку ХХІ ст. безпекова політика Турецької Республіки стала формуватися, виходячи з таких чинників:

- особливого значення для Анкари набула поява на міжнародній арені низки нових незалежних держав, що постали внаслідок розпаду СРСР і СФРЮ, а також окремих анклавів та цілих ісламських і тюркських регіонів, що тою чи іншою мірою тяжіють до Туреччини;

- виникли принципово нові політичні функції Туреччини у планах Заходу щодо держав Південного Кавказу і Центральної Азії, зокрема як посередника і плацдарму для економічного й політичного проникнення Заходу в ці регіони, та водночас як могутньої перешкоди на шляху експансії ісламського фундаменталізму й радикального екстремізму;

- відбувся перерозподіл і розширення функцій Туреччини у військовій організації НАТО, коли внаслідок різноманітних конфліктів, які охопили Балкани, Кавказ, Молдову, Палестину, Перську затоку і Центральну Азію, Анкара опинилася в епіцентрі міжнародної напруженості й нестабільності, перетворившись із флангової країни Північноатлантичного альянсу у «прифронтову державу».

Для успішного здійснення армією свого безпосереднього призначення турецьким військовим командуванням спільно з фахівцями Альянсу й на базі блокових документів були розроблені базові військово–стратегічні концепції будівництва та використання національних Збройних сил. Зокрема такі:

1) «Стратегічне стримування і оборона»:

- націлює на утримання Збройних сил, здатних застерігати супротивника від нападу й завдавати йому превентивних ударів;

– передбачає перехід до нової форми концепції «передової оборони» – оборони з рубежів державних кордонів;

– передбачає використання ядерної зброї як «останнього засобу» дії на ворога.

2) «Передова присутність»:

– передбачає присутність турецьких військ у «життєво важливих районах» (Кіпр, Середземне й Чорне моря), участь у миротворчих операціях під егідою ООН і НАТО;

– допускає використання турецьких формувань у складі Сил швидкого реагування НАТО в зоні відповідальності Альянсу й на інших театрах війни; – обумовлює розташування на турецькій території сил передового базування США і НАТО.

3) «Реагування на кризи»:

– передбачає наявність ефективних мобільних сил для швидкого реагування на регіональні кризи, що зачіпають безпекові інтереси Туреччини та її союзників по НАТО;

– в конфліктах із сусідніми державами, крім Росії, націлює на розгром їхніх Збройних сил;

– зобов'язує всіма наявними силами відновлювати стабільність за внутрішніх криз.

Водночас у Турецькій Республіці окреслився процес поступового відсторонення армії від політики, Збройні сили почали втрачати свої привілеї й функціональну незалежність, дедалі більше трансформуючись на ефективний інструмент проведення зовнішньої й безпекової політики правлячої партії. Примітно, що на тлі таких принципових змін уряд країни почав розглядати зміцнення авторитету Туреччини на міжнародній арені в контексті модернізації й підвищення боєздатності армії згідно «Стратегії й політики військової промисловості на період до 2020–2025 рр.», що відбиває прагнення політичного керівництва держави вирішувати проблеми національної безпеки з поступовим посиленням позицій офіційної Анкари у Чорноморському регіоні та Східному Середземномор'ї.

Реалізація зазначеного плану дасть змогу забезпечити турецькі армію і флот озброєнням та військовою технікою власного виробництва більш як на половину і вийти на замкнений цикл виробництва їхніх основних зразків. Але Туреччина використовує не тільки власні ресурси, а й приймає допомогу від своїх союзників. Так, наприклад, розміщення американського зенітно-ракетного комплексу «Патріот» сприяло значному посиленню системи протиповітряної оборони й одночасному зміцненню позицій Туреччини на Близькому Сході. У цьому зв'язку на порядок денний виходить питання про перспективи розвитку турецької армії та її ролі в житті турецького суспільства.

Як уже зазначалося, протягом десятиліть Збройні сили країни не тільки забезпечували безпеку Туреччини, а й залишалися гарантом дотримання секуляристських принципів у проведенні зовнішньої і внутрішньої політики країни. До приходу до влади Партії справедливості і розвитку (ПСР) жодна політична сила, що має ісламську спрямованість і сприяє зміцненню політичного ісламу в країні, не могла розраховувати на довге перебування при владі. При перших же ознаках порушення світських засад держави армія безпосередньо або опосередковано сприяла відстороненню цієї партії від влади або її повного закриття.

Але 3 листопада 2002 р. ПСР вдалося переконливо перемогти на парламентських виборах завдяки своїй продуманій економічній програмі. При цьому ПСР позиціонувалася не як ісламістська, а як консервативно-демократична партія, порівнюючи себе з німецьким Християнсько-демократичним союзом. Завдяки проведенню успішної економічної політики і відсутності на той момент чіткої ісламістської лінії ПСР безперешкодно вдалося вигравати й парламентські вибори 2007, 2011 та 2015 рр. Посилення ролі Турецької Республіки на світовій арені, а також з її активний економічний і політичний розвиток надають цій країні всі шанси стати потенційним лідером мусульманського світу.

До 2007 р., коли почалося активне судочинство проти представників як опозиційних лівих і кемалістських сил, так і військової верхівки, турецька армія була привілейованим регулятором внутрішньополітичного процесу в країні. Все змінилося з початком справи «Ергенекон» (міфічна прабатьківщина тюркських і монгольських народів в Алтаї), коли Туреччиною прокотилася низка арештів колишніх і діючих військових, бізнесменів, журналістів – тих, хто нібито був причетний до змови проти уряду 2003 р.

Судовий процес у справі «Ергенекон» не дійшов до бажаного для влади завершення, однак схожий процес у справі «Бальоз» («Кувалда») закінчився в 2012 р. на користь правлячої партії. Потім почалося розслідування у справі про підпільну організацію «28 лютого», і є вагомий підстави вважати, що він також закінчиться не на користь обвинувачених.

Проведення судових процесів за звинуваченням представників Збройних сил в підготовці військового перевороту проти правлячої партії призвело до повного відсторонення армії від політики і зміцнило позиції ПСР. В умовах слабкості опозиційного руху армія залишалася єдиним серйозним політичним актором, що хоч і не явно, але досить ефективно, регулював внутрішньополітичний курс Туреччини.

ПСР вдалося усунути свого головного суперника у владі завдяки обережному підходу до цього питання. Не афішуючи своїх справжніх намірів, партія з 2007 р. проводить курс на внесення змін до конституції країни. Поправки, які були схвалені в результаті проведення загальнонародного референдуму 12 вересня 2010 р., значно обмежили участь армії в політичному процесі. Зокрема, була зменшена роль військових трибуналів і позбавлені імунітету від судового переслідування учасники військового перевороту 1980 р. Наступним кроком на шляху законодавчого відсторонення від політики представників військових структур може стати зміна статті 35-ї Внутрішнього статуту Збройних сил, що визначає їхню основну мету як «збереження і захист Турецької Республіки». Про це на початку жовтня 2012 р. заявляв віце-прем'єр Бекір Боздаг, адже, по суті, на підставі саме цієї статті були вчинені військові перевороты 1960, 1971 і 1980 рр.

Серйозною перемогою ПСР на правовому терені стало прийняття в 2010 р. нового «Політичного документа про національну безпеку країни» («Червоної книги»). У цьому документі, який ще називають «секретною конституцією», викладається стратегія національної безпеки держави й визначаються основні виклики і загрози для країни. Якщо в 2005 р. розробленням цього

документа фактично займалися Збройні сили країни і саме їхня позиція була в ньому прописана, в 2010 р. цей обов'язок був покладений на цивільні особи, і зокрема, на тодішнього міністра закордонних справ Туреччини Ахмета Давутоглу. Тому не дивно, що одним з основних пріоритетів держави було названо створення поясу безпеки навколо Туреччини.

Крім законодавчих і судових ініціатив, Партія справедливості і розвитку прагне змінити систему навчання молодих солдатів і офіцерів, щоб цілком усунути загрозу виникнення державних переворотів. У військових навчальних закладах навчання традиційно ведеться на основі кемалістських принципів, які мають на увазі збереження світського характеру держави. Але в жовтні 2012 р. міністр освіти Омер Дінчер висловився на підтримку ідеї демократизації військових училищ та введення основ ісламу в програму навчання молодих курсантів. Подібна діяльність ПСР спрямована на повне відсторонення військових від політики й безперешкодне здійснення нової ідеології Туреччини, а саме поміркованого ісламу.

Таким чином, очевидно, що сучасний уряд Туреччини здійснює комплексний підхід до вирішення проблеми втручання військових у політичну сферу. Вже зараз армії складно повернути втрачену довіру громадськості і відновити свій авторитет, тому можливість повернення військових у політику за допомогою проведення державного перевороту уявляється вкрай малоймовірною.

На тлі триваючого процесу відсторонення армії від внутрішньої політики й розроблення зовнішньої, на міжнародній арені авторитет Збройних сил Туреччини, навпаки, зростає. Туреччина все активніше починає брати участь у миротворчих операціях під егідою НАТО та ООН, демонструвати свої бойові можливості та політичні амбіції. Офіційна Анкара притягувалася до миротворчих операцій ООН у Лівії, Кот-д'Івуарі й на Гаїті; Туреччина брала активну участь у військових операціях НАТО в Афганістані й Косово. В даний час Турецька Республіка входить до числа 15 держав, які надають найбільш чисельні поліцейські сили для участі в операціях з підтримання миру і стабільності.

З настанням т.зв. «арабської весни» на Близькому Сході і в Північній Африці Туреччина отримала реальну можливість здобути статус регіонального лідера. Такі великі і впливові регіональні держави як Єгипет (на Близькому Сході) й Лівія (у Північній Африці) були дестабілізованими і стали ареною для протиборства внутрішніх і зовнішніх політичних сил. Іран до останнього часу перебував у стані «облоги» міжнародних санкцій, спричинених його ракетно-ядерною програмою. З одного боку, крім охопленої громадянською війною Сирії, у нього більше немає союзників у регіоні, а з іншого – економічні санкції обмежують його можливість для проведення активного зовнішньополітичного курсу.

За таких умов Туреччина, висловивши підтримку опозиційним силам в арабських країнах, досить швидко стала регіональним «героем». Однак турецьке керівництво розуміло, що в разі початку збройного конфлікту в регіоні за участю іноземних сил всі лаври від перемоги дістануться переможцям, сама ж Туреччина не отримає нічого – і, більше того, перестане впливати на регіональну ситуацію.

Тому офіційна Анкара змінила зовнішньополітичний курс і зробила ставку на демонстрацію свого військового потенціалу всьому світу, по суті, заявивши про ключову роль своїх Збройних сил у процесі формування нових реалій в регіоні. Військова база НАТО в Ізмірі стала командним центром ведення лівійської операції Альянсу й плацдармом, з якого бойові літаки відправлялися для ведення бомбардувань.

На даний момент вся увага турецького уряду прикута до Сирії. Заяви західних політиків про наявність в цій країні хімічної зброї (попри згоду офіційного Дамаска на її знищення) роблять реальною загрозу іноземної інтервенції. Ситуацію посилює зростаюча нестабільність на турецько-сирійському кордоні, що виникла після того, як один із сирійських снарядів впав на території Туреччини, ставши причиною смерті кількох осіб. Туреччина відреагувала негайною мобілізацією різних видів військ на кордоні з Сирією, бомбардуваннями Дамаска і прилеглих територій.

Варто відзначити, що ще до цього інциденту на турецько-сирійському кордоні відбувалися перестрілки, які могли бути ініційовані сирійськими курдами. У ході конфлікту в сусідній країні Туреччина не раз закликала міжнародне співтовариство створити на півночі Сирії т.зв. «буферну зону безпеки», в якій військові дії вестися не будуть, зате будуть розміщені сирійські біженці, яких Туреччина змушена приймати на своїй території. Тому падіння сирійського снаряда дало правлячій ПСР зручний привід для ескалації конфлікту між Туреччиною і Сирією. Але й тут не все так просто.

На даний момент Туреччина використовує співробітництво в рамках НАТО для реалізації власних інтересів. Тобто доки і Туреччина, і США зацікавлені у поваленні Башара аль-Асада, вони будуть діяти спільно. При цьому ні Туреччині, ні США, ні силам НАТО не вигідно починати повномасштабні військові дії проти сирійського уряду або проводити військову операцію за прикладом лівійської, яка викликала найгострішу критику на адресу Альянсу. Інша справа – підтримка ситуації невизначеності на кордоні, користуючись якою Туреччина може продемонструвати на повну силу свою військову міць і привернути до себе увагу НАТО.

Для Альянсу це вигідно, оскільки США ще не володіють достатніми можливостями і головне бажанням вести військові дії в Сирії, втручаючись у внутрішньополітичний сирійський конфлікт. Присутність Туреччини в регіоні та її участь в сирійському конфлікті можуть допомогти НАТО розв'язати цю проблему чужими руками. У лютому 2012 р. міністр закордонних справ Туреччини Ахмет Давутоглу заявив про те, що НАТО проводить політику встановлення миру і безпеки на Близькому Сході, і Туреччина буде підтримувати всіма силами цю ініціативу. Тобто на Близькому Сході офіційна Анкара виступає в якості союзника і виразника інтересів НАТО, що відповідає її власним цілям.

Але початок військового вторгнення до Сирії відкладено завдяки зусиллям Росії та Китаю. Росія, як і Туреччина, прагне зміцнити свої позиції в регіоні, але не шляхом прямої військової агресії, а виключно дипломатичними ресурсами й постачанням офіційному Дамаску продукції ВПК. Тому Кремль негативно відреагував на рішення Туреччини розмістити на кордоні з Сирією зенітно-ракетні комплекси «Патріот»,

які НАТО планувало розгорнути в 2013 р. Росія неодноразово закликала Туреччину до початку прямого діалогу з офіційним Дамаском, однак Туреччина відмовлялася відновлювати відносини з адміністрацією Башара аль-Асада, при цьому відкрито оголошуючи про підтримку сирійських опозиціонерів. Візит президента Росії В. Путіна до Туреччини на початку грудня 2012 р. повинен був допомогти виробити спільне бачення керівництвом двох країн сирійської проблеми. Проте сторони так і не змогли виробити єдиного підходу до досягнення головної мети – стабілізації ситуації в Сирії. З сирійського питання і Туреччина, і Росія зайняли принципові протилежні позиції, тому в разі підтримки подібного статус-кво ці країни не зможуть досягти консенсусу з цієї проблеми.

У даному випадку турецька армія виступає виключно як інструмент проведення нового зовнішньополітичного курсу країни, який офіційно не проголошений, але активно реалізується на практиці. Туреччина все більше відходить від свого іміджу мирної держави, роблячи ставку на військову силу і міць за подобою свого стратегічного партнера – США.

Сирійський сценарій може виявитися для Туреччини перевіркою на лояльність щодо НАТО і США. В офіційній Анкари з'явився шанс довести, що співпраця з НАТО є для неї абсолютним пріоритетом, в т.ч. перед власними зовнішньополітичними настановами, а також продемонструвати свій військовий потенціал. А для цього необхідна боездатна і модернізована армія.

Станом на 2012 р. турецькі Збройні сили налічували близько 700 тис. осіб, тобто обіймали шосте місце у світі. Тим не менше, проблема турецької армії полягає в нестачі достатньої кількості модернізованого озброєння. В даний час значна частина озброєння, що знаходиться в розпорядженні турецької армії, була закуплена в США та Ізраїлі, причому деякі види озброєння Туреччині доводиться повністю імпортувати. Проте Анкара не зацікавлена в переозброєнні і модернізації своєї армії за допомогою закупівлі іноземної техніки. Пріоритетом для Туреччини є розвиток власного військово-промислового комплексу: на поч. 2012 р. Департамент оборонної промисловості Міністерства оборони Туреччини представив план з розвитку ВПК до 2016 р. Згідно цьому плану, Туреччина має намір увійти до десятки країн з найбільшою національною оборонною промисловістю.

Туреччина оперативного розробила власний безпілотник «АНКА», який було запущено в серійне виробництво в 2013 р. У листопаді 2012 р. було підписано угоду про поставку 10 таких безпілотників з Туреччини до Єгипту. Також в 2013 р. почалося серійне виробництво турецького ударного вертольота Т-129. У грудні 2012 року в Китаї був запущений турецький супутник «Гектюрк-2», що передає на командний пункт зображення з усього світу, а наприкінці жовтня 2012 р. на виставці зброї у Вашингтоні Туреччина представила свою нову ракету «Джиро». Відмінною особливістю цієї ракети є оснащення лазерною головою самонаведення, яка практично не має аналогів у світі.

15 листопада 2012 р. компанія «Отокар», що належить холдингу «Коч», представила перший бойовий танк, розроблений і зібраний в Туреччині. Завдяки високоточному прицілу цей танк може з великою ефективністю вражати навіть рухомі цілі. Крім цього,

танк обладнаний спеціальним захистом екіпажу від хімічної, біологічної та ядерної зброї. У рамках програми модернізації Збройних сил розробляється турецька гвинтівка «Мехметчік-2». У липні 2012 р. стало відомо про те, що Туреччина почала розробку програми виробництва балістичних ракет, здатних вражати ціль на відстані до 2500 км. Активно розвиваються в Туреччині і проекти по створенню власних бойових корветів, підводних човнів, авіаносця і винищувача.

І все ж НАТО продовжує відігравати важливу роль у процесі модернізації турецької армії. Американські винищувачі-бомбардувальники F-16, які складають основу ударної потужності турецьких ВПС, були задіяні при бомбардуваннях Сирії в жовтні 2012 р. і території Північного Іраку. Зібрані в США вертольоти корпорації «Сікорські Ейркрафт» постійно забезпечують прикриття з повітря при проведенні бойових операцій проти курдів на сході країни. Позитивно вирішено питання про розміщення на турецько-сирійському кордоні зенітно-ракетних комплексів НАТО «Петріот».

Очевидно, що Туреччина прагне до модернізації своїх Збройних сил за допомогою розвитку власного ВПК. Безліч проектів у сфері розробки озброєнь, які Туреччина ефективно реалізує водночас, є гарним показником перспектив національного ВПК, який через кілька десятиліть зможе за деякими видами озброєння складати конкуренцію Заходу. І все ж наразі Туреччина змушена закуповувати іноземні зброю і бойову техніку (в першу чергу це стосується артилерії), які роблять суттєвий внесок у посилення збройних сил країни.

На завершення можна сказати, що процес трансформації внутрішньополітичної і зовнішньополітичної ролі турецької армії йде повним ходом. Через деякий час вона буде повністю позбавлена можливості брати дієву участь у внутрішньополітичному процесі й вирішальним чином впливати на розроблення безпекової й зовнішньої політики.

Список використаних джерел

1. Задонский С. М. Роль военного фактора во внутренней и внешней политике Турции / С. М. Задонский // Армия и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии: сборник статей. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С.256–268.
2. Косиков А. В. Военно-политический потенциал Турции / А. В. Косиков // Востокведный сборник. Вып.2 / отв. ред. В. А. Исаев, А. О. Филоник. – М.: Институт востоковедения, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С.215–219.
3. Larrabee F. Stephen. Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty / F. Stephen Larrabee, Ian O. Lesser. – Santa Monica, CA: RAND, 2003. – 218 p.
4. Овсепян Л. Реформы Совета национальной безопасности Турции в контексте демократических преобразований / Левон Овсепян // Проблемы национальной стратегии. – 2010. – №2 (3). – С.41–53 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://riss.ru/images/pdf/journal/2010/2/Ovsepiyn_2010_2.pdf.

References

1. Zadonskij S. M. Rol' voennogo faktora vo vnutrennej i vneshnej politike Turcii / S. M. Zadonskij // Armija i vlast' na Blizhnem Vostoke: ot avtoritarizma k demokratii: sbornik statej. – M.: Institut izuchenija Izrailja i Blizhnego Vostoka, 2002. – S.256–268.
2. Kosikov A. V. Voенно-politicheskij potencial Turcii / A. V. Kosikov // Vostokovednyj sbornik. Vyp.2 / отв. ред. V. A. Isaev, A. O. Filonik. – M.: Institut vostokovedenija, Institut izuchenija Izrailja i Blizhnego Vostoka, 2002. – S.215–219.

3. Larrabee F. Stephen. Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty / F. Stephen Larrabee, Ian O. Lesser. – Santa Monica, CA: RAND, 2003. – 218 p.

4. Ovsepjan L. Reformy Soveta nacional'noj bezopasnosti Turcii v kontekste demokraticeskikh preobrazovanij / Levon Ovsepjan // Problemy nacional'noj strategii. – 2010. – №2 (3). – S.41–53 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://riss.ru/images/pdf/journal/2010/2/Ovsepiyn_2010_2.pdf.

Al-Azawee Header Adil Kadim, postgraduate student of the Department of International Organizations and Diplomatic Service, Institute of International Relations of the Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), headeradil80@yahoo.com

Armed Forces' role in formation of security and foreign policy of Turkish Republic

The article spotlights evolution of the Turkish Armed Forces' participation and role in elaboration and realization security and foreign policy of state, highlights factors of militaries slowly eradication from decisive influence on internal processes and definition of strategic basis of country's international activity.

Keywords: *army, security, state, foreign policy, strategy.*

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Моторна Т.,
краєзнавець (Київ – Кальник),
brungilda@ukr.net

«Кальник – столиця України...»

Під такою назвою побачила світ ц.р. велика наукова праця Г. Казьмирчука, М. Казьмирчук та Я. Рябцевої (Т.8, Вибрані твори, Київ – ПП «КП УкрСІЧ», 2017, 353 с.). У назві, що дивує навіть досвідчених науковців та краєзнавців, не криються міфічні домисли авторів. Їх ніяким чином не скорила манія величності. А «сенсаційне» повідомлення зроблено ними на основі відкриття нових історичних джерел, які свідчать, насамперед, про те, що полкова резиденція, «м. Кальник посідав винятково важливе стратегічне місце», а Кальницький полк зіграв доленосу роль у національно-визвольній боротьбі українського народу XVII ст.

Тож будемо вважати цю книгу щедрим подарунком від її авторів мешканцям краю козацької вольності до Дня Українського козацтва. І поговоримо про неї детальніше, відаючи, насамперед, шану історичній козацькій столиці, яку європейці називали «столицею України». Яка для авторів є храмом душі.

Це не перша монографія, присвячена історії Кальника та Кальницького полку – вона доповнює та уточнює попередні багатолітні титанічні наукові дослідження Г. Казьмирчука та М. Казьмирчук, більшість яких увійшла до четвертого тому «Вибраних творів» (Г. Казьмирчук, М. Казьмирчук. Роде наш красний: Село Кальник, Том IV, Кн.1 та Кн.2; Київ, ПП «КП УкрСІЧ», 2013).

Метр цих досліджень – відомий сучасний український історик, провідний фахівець у галузі історіографії, краєзнавець-дослідник, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (2001–2016), Григорій Дмитрович Казьмирчук. Він – наш земляк і старійшина Кальницького козацького полку ім. Івана Богуна (ц.р. був теж присутнім на козацькому святі в Кальнику). Народився та виріс на овіяній козацькою славою кальницькій землі. І всі його життєві дороги вели та ведуть до отчого порогу (про нього – «Дорога додому – до храму», «Трудова слава», 15.05.2014 р., 3 с.). Він автор та співавтор біля шестисот наукових та науково-публіцистичних праць, левова частка яких присвячена Поділля, краю Присоб'я, Кальнику та Кальницькому полку. Вивченням історії землі своїх пращурів плідно займаються і його обидві доньки – доктор історичних наук, М. Казьмирчук та кандидат юридичних наук, Я. Рябцева.

Тож зрозуміло, чому такою великою любов'ю та гордістю цих шанованих науковців пронизані сторінки їх

праць, присвячених подільській землі та Кальницькому полку.

Ціль авторів – відродити духовне коріння подолян, повернути землі пращурів велику та правдиву історію. Досліджуючи нововиявлені архівні й опубліковані історичні джерела, в т.ч. й праці французьких хроністів (представлені у праці Є. Луняка «Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних джерелах»), шановані автори ґрунтовно, різнобічно та сміливо подають особисте бачення великої та значимої історії праотчої землі та підкреслюють важливу історичну місію Кальницького козацького полку в житті України в період національно-визвольних змагань XVII ст.

За оригінальну назву монографії, що інтригує читача, взято вислів із твору Франсуа де Шасполя, сучасника цих визвольних змагань, зачудованого в «козацьку Україну». Звичайно, цьому автору з далекої Франції, як і багатьом іншим його співвітчизникам (військовим, дипломатам, мандрівникам, місіонерам, хроністам, дослідникам, історикам...), можна було б сьогодні дещо заперечити щодо точності оцінок подій «епохальної війни в Україні». Та «саме матеріали, зібрані цими людьми, мають високий ступінь оригінальності й заклали підвалини для здійснення власне наукового вивчення минулого нашої держави козацької доби». З них випливає і беззаперечний факт, що «вибух великої «козацько-польської війни» яка привернула до себе увагу всіх західних урядів», ще й «докорінним чином змінила долі навколишніх держав», оскільки «на цей момент українське козацтво перетворилося на вагомий військовий і політичний чинник, який мав великий вплив на міжнародну діяльність країн, сусідніх з Україною». І, як підсумок: «Говорячи про чинники, що стимулюють науковий інтерес до певної країни, треба зазначити, що одним з найголовніших є її значущість» (за Є. Луняком).

І коли європейцем, сучасником «епохальної війни в Україні», саме Кальник був виокремлений з поміж інших ... та йому був наданий статус «столиці України» – то він чимось заслужив на таке. Чим? Тож зміст монографії є поширеною відповіддю на це.

До слова, Григорій Дмитрович, коли заходить мова про історію Кальника козацької доби, згадує красномовний факт (є про це в його працях), про який і досі польські хроністи стараються замовчувати – про поразку у битві з козаками під Кальником у 1671 р. майбутнього короля і національного героя Польщі, Яна Собеського – на той час великого коронного гетьмана. Що ж, це їх право замовчувати, а наше – згадувати.

Автори даної монографії ставили за мету «якнайбільше виявити й систематизувати наявні джерела та літературу і спробувати, використовуючи літописний метод написання праці за роками, показати становлення, розвиток і зникнення Кальницького полку, а з ним і занепад міста Кальника як центру української

волі, перетворення його в феодальне рангове помістя, висвітлити политу кров'ю й потом подальшу історію Кальника». І їм це вдалося, дякуючи копіткій та наполегливій праці.

В монографії дається детальний та глибокий аналіз діяльності Кальницького полку впродовж 64 років (1648–1712), який доповнюється рідкісними архівними матеріалами періоду козацької доби. Тут також «висвітлюються економічні, соціальні, релігійні і культурні питання становлення й розвитку... Кальника від найдавніших часів до сьогодення», а також детально представлені питання становлення та розвитку освіти. Приділена «увага соціальним, воєнним і культурним проблемам села за радянської доби». Належна увага надана питанням становлення та діяльності сучасного Кальницького полку (полковник Михайло Баніт), який одним з перших відродився в новітню добу і більше чверті віку слугує прикладом у послідовній та плідній діяльності, спрямованій на патріотичне виховання підростаючого покоління. І, як годиться достойним нащадкам Роду свого, автори дослідили родовід Казьмирчуків аж до XIII коліна (XVIII–XXI ст.). Це повчальний приклад для багатьох із нас!

Довідка: У Книзі–1 згаданого IV тому «Вибраних творів» подається чималий за об'ємом цінний архівний матеріал (більше, ніж півтори сотні сторінок): «Исповедальные росписи церквей Липовецкого уезда за 1823 г.», «Перший Всеросійський перепис населення 1897 р. Кальник» та інші. Автори дали йому детальний аналіз та зробили свої висновки. Та поруч з цим вони надали можливість (матеріал) тисячам своїх співвітчизників вивчити і свій родовід!

Авторам унікальної монографії (та авт. публ.) болять, і вони в своїх працях на цьому наголошують, що й досі, вивчаючи недосконало першоджерела, дехто навіть з відомих істориків та краєзнавців, ще більше заплутує клубок історії, спотворюючи історичні факти, зокрема, деякі факти з біографії Ярослава (Ліона) Івашкевича, дату першої писемної згадки про Кальник (дійсно – 1448 р.!) та назви і дати існування Кальницького і Вінницького полків і їх полковників тощо.

Так, стверджують вони, центром Кальницького полку невеликий термін була Вінниця. Деякий час був і Вінницький полк. Але згідно з «Реєстрами...» 1649 р. полк мав назву «Кальницький» (з центром у Кальнику), а не «Вінницький», і, тим більше, не метаморфічну назву «Кальницько–Вінницький». В Кальницький полк за реєстром 1649 р. входило 19 сотень: Кальницька, Животівська, Боршагівська, Тетіївська, Погребищенська, Липовецька, Балабанівська, Іллінецька, Кулянська, Рахнівська, Дашівська, Терлицька, Жорницька, Ометинська, Бабинська, Прилуцька, Вінницька, Немирівська, Вороновицька (зберігається хронологія реєстру). Порубіжний Кальницький полк першим приймав потужні удари завойовників та брав участь в усіх вирішальних битвах національно–визвольної революції українського народу та зіграв доленосну роль в історії України.

Свою достойну історію має і Вінницький полк. Тож не потрібно «гин городити». «Читайте, панове «Акты Южно–Западной России», шукайте там Вінницький козацький полк і добре вчитуйтесь, і хай ваш затуманений ура–патріотизмом розум просвітліє...» – зауважують автори.

Доречні факти (від авт. публ.): у Кальнику є курінь, а не «хата» Івана Богуна, як пишуть деякі сучасні «знавці» історії рідного краю. Це чи не єдина у своєму роді історична пам'ятка в Україні, яка уціліла (хоч дещо перепланована), дякуючи, скоріше, лише кільком поколінням по лінії дружини кальничанина, Павла Івановича Паламарчука (та і йому самому), які там мешкали до нього впродовж тривалого часу. У створеному на замовлення Вінницького полку документальному (?) фільмі «Таємнича Вінниччина. Іван Богун у фактах та легендах» (<http://vlasno.info/>), який другий рік бороздить простори Інтернету і має більше 36 тисяч переглядів, представлені про курінь Богуна (та й Кальник!) такі «дива»: на місці «хатинки під стріхою» (60–ті роки мин. ст.), за словами диктора, «пізніше тут розмістився історико–культурний комплекс «Козацька левада» (?), а «від славетних місць залишилися самі легенди». При цьому йде показ ніби відповідних словам диктора і реальності фото. Та насправді зміст представленого не відповідає дійсності. Бо курінь Івана Богуна та «Козацька левада» (знаходиться через два обійстя від куреня) нікуди не зникли, не перемістилися і не перетворилися в «самі легенди». А от у представленій історії Вінниці автори фільму таки «оживили» легенду та «призначили» Івана Богуна в 1651 р. одночасно на дві посади – «полковника Вінницького і Кальницького полків» – в одному просторі і часі?! З яких джерел це взято? І чи мають уяву творці фільму про те, який зміст має назва «полк» козацької доби? Чого бракувало творцям фільму – достеменно невідомо, а те, що частина матеріалу з історії Кальника та Вінниці (в рамках представленого) є, на жаль, міфотворною – це очевидно. Хоч фільм і вражає багатим та цікавим матеріалом, та, на жаль, згадані помилки (є й інші) спотворюють історичну дійсність та спантеличують зацікавлених у вивченні історії Поділля (авт. публ. доніс цю інформацію до тих, хто мав відношення до створення фільму).

На жаль, спотворення, перекручення чи замовчування мають не лише згадані факти з історії рідного краю. У монографії автори представляють чимало поправок, уточнень та нових деталей, аби розвінчити «історичні міфи». З великою вдячністю вони називають прізвища «творців історичної звитяги Кальника» та досить делікатно застерігають усіх бажаючих «пригрітися» біля славетної історії рідної землі, «аби звеличити себе»: «Історія міста Кальника, його полку важлива й складна історична проблема, яку гвардійським кінним наскоком розв'язати неможливо. Потрібні роки наполегливої праці над архівними та літературними джерелами... Шукайте не себе в історії Кальника, а імена простих трударів багатьох поколінь, покажіть, як вони, не усвідомлюючи того, наполегливо розбудовували його велич. Потрібно назвати всіх – героїв, жертв і катів. Тільки тоді історія Кальника буде повною й об'єктивною, тобто, по–справжньому науковою...». Думається, так має творитися літопис будь–якого населеного пункту.

Так, Кальник та Кальницький полк зайняли достойне місце на скрижалях історії України та європейських країн. Ми ж маємо про те знати, пишатися тим та робити усе, щоб не осквернити пам'яті наших великих козацьких пращурів. І бути вдячними авторам за їх безцінні наукові відкриття з історії нашого краю – важливої складової історії України.

Вболіваючи за долю праотчої землі та долю України, автори ніби вголос розмірковують разом з читачами: «Необхідно залишити помилки минулого і сміливо дивитися й будувати майбутнє зараз. Не потрібно витрачати дорогий час на споглади й споглядання минулого», якщо немає «бажання виокремити з нього уроків для себе». Золоті слова. Вчасні. Хай би почув та зрозумів їх бодай кожен з нас, іллінчан.

В згаданих монографіях знайдуть багато актуального, цінного та цікавого не тільки науковці та краєзнавці – вони розраховані на широке коло читачів. Ці праці зацікавлюють, хвилюють, звать до роздумів та дій. Віряться, що їх достойно оцінять не тільки сучасні, а й майбутні покоління кальничан та подолян.

Десятки примірників вище згаданих та інших своїх праць (друкуються за власний кошт авторів) автори подарували своїм землякам, обласній, районній, Кальницькій сільській та шкільній бібліотекам. Вибрані інтернет-ресурси електронних версій їх праць: Сторінка Г. Казьмирчука в соцмережі – <https://univ-kiev.academia.edu/ГригорійКазьмирчук>; Село Кальник та Кальницький козацький полк – www.kalnik-nash.vn.ua/.

* * *

Такого високого рівня наукові дослідження (монографії) історії Кальника, краю Присоб'я та Кальницького полку, як представлені праці Г. Казьмирчука, М. Казьмирчук та Я. Рябцевої, є першими та поки що єдиними в Україні. Це **безцінний дар, з любов'ю та пошаною піднесений авторами землі своїх пращурів та усім землякам.** Доземний уклін їм за це та щирі побажання здоров'я й нових успішних наукових пошуків! Кальник та Іллінеччина пишається ними!

* * *

Пропозиція від авторів монографії та автора публікації. Перша писемна згадка про Кальник, як наголошують автори монографії – 1448 р. Тож, можливо, наступного року ми, мешканці краю Присоб'я та їх земляки, святкуючи День Українського Козацтва, відсвяткуємо і 570-річчя сивочолого Кальника – історичної та сучасної полкової козацької столиці?! І, таким чином, започаткуємо традицію відзначати тепло, по-родинному, ювілейні дати його другого народження!

Можливо, в рамках підготовки та проведення такого свята потрібно подумати про те, щоб, на унікальній будівлі-курені Івана Богуна в Кальнику – історичній пам'ятці XVII ст. (хоч дещо змінений її мешканцями) була встановлена меморіальна дошка. Або, принаймні, біля підніжжя приватної садиби, де стоїть курінь, було встановлено меморіальний знак (автор публ. звертався до сучасного власника садиби та інших кальничан з пропозицією встановити меморіальну дошку на цій історичній пам'ятці). **Щиро просимо господаря садиби, шановного Павла Івановича Паламарчука, дати згоду на це** – в ім'я вшанування пам'яті соратника Богдана Хмельницького, великого полководця, Кальницького полковника, Івана Богуна та наших великих козацьких пращурів. А також в знак нашої пошани до воїстину великої історії кальницької землі. Хочеться вірити у позитивне вирішення цієї пропозиції, яку підтримує, окрім її авторів, полкова Рада (М. Баніт), дирекція Кальницької школи (Л. Бирик), Е. Ситник (Поведич), В. Мемрук, В. Степанишин, М. Кучеренко,

О. Моторний, О. Безпалько, О. Мурман (Безпалько) та інші. Хочеться сподіватися, що свято з нагоди ювілейної дати першої писемної згадки про Кальник відбудеться (автори пропонують свою участь у його підготовці та проведенні!). Бо Кальник заслуговує на це! Бо є про що розповісти і є ким пишатися! Бо наші діти та внуки мають у нас учитися... Дай, Боже, лише здоров'я, любові та миру усім нам!

Щира подяка автора публікації Г. Казьмирчуку та М. Баніту за надану інформацію.

З повагою, Т. Моторна, краєзнавець

Motornaya T., ethnographer (Kyiv – Kalyk), brungilda@ukr.net

«Kalnik – capital of Ukraine...»

* * *

Брижицька С. А.,

кандидат історичних наук, заступник генерального директора з наукової роботи, Шевченківський національний заповідник (Україна, Канів), svitlana_brizhit@ukr.net

РЕЦЕНЗІЯ НА ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ:

Історія Національної академії наук України. 1956–1960: Частина 1. Документи і матеріали / редкол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) [та ін.]; упоряд.: Л. М. Яременко, Г. В. Індиченко, С. В. Старовойт [та ін.]. – Київ, 2016. – 872 с.; Частина 2. Додатки / редкол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) [та ін.]; упоряд.: Л. М. Яременко, Г. В. Індиченко, С. В. Старовойт [та ін.]. – Київ, 2016. – 1064 с.

Рецензоване наукове видання «Історія Національної академії наук України. 1956–1960» – збірник документів, світлин і систематизованої наукової інформації, що розкривають історію діяльності чільної вітчизняної наукової установи. Видання входить до серії «Джерела з історії науки в Україні», до якої нині належать вже 14 книг, і є продовженням унікального проекту дослідження Архівного фонду НАН України як частини Національного архівного фонду, що здійснюється Інститутом архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Загальний обсяг видання складає майже 135 друківаних аркушів; воно має чітку, логічну структуру, складається з двох частин.

У передмові до видання висвітлено тенденції розвитку наукових досліджень на тлі соціально-політичних змін кінця 1950–х рр. У першій частині збірника подані джерела – архівні документи та фотодокументи. Структурований за хронологічним принципом значний документний масив (230 док.) представляє інформацію про науково-дослідну та науково-організаційну діяльність НАН України у 1956–1960 рр., висвітлює певні моменти академічного життя. Можна відзначити, що укладачі дотримувались принципу системного викладу матеріалів, що безумовно полегшує процес роботи з виданням. Особливу увагу привертають документи, що свідчать про початок роботи над новими на той час напрямками досліджень – у галузі

використання мінеральних і природних ресурсів УРСР, ядерної енергії в мирних цілях, радіофізики, розвитку газоенергетичної і хімічної промисловості, створення технологій порошкової металургії, напівпровідникових приладів і електронної обчислювальної техніки тощо. До представлених документів було складено 100 наукових коментарів, які деталізовано розширюють і доповнюють інформацію. Перелік опублікованих документів дозволяє легко орієнтуватись у хронології подій. Увагу дослідників приверне розділ «Фотодокументи», до якого увійшла 61 світлина колективних та індивідуальних фото вчених АН УРСР, що публікуються вперше і наочно ілюструють роботу Академії наук у цей період, наближають читача до тієї епохи.

Цінність рецензованого видання підвищують додатки, що увійшли до його другої частини. Ці ресурси – виявлені, упорядковані й більшою частиною індивідуально розроблені співробітниками Інституту архівознавства НБУВ на основі інформативного потенціалу архівних фондів, є безсумнівною заслугою укладачів і формують «енциклопедію» академічного життя того періоду. Групу додатків складають: Регести протоколів засідань Президії Академії наук УРСР (1956–1960) – значний за обсягом комплекс археографічно опрацьованої документної інформації, де викладено основний зміст 3641 постанови, що детально розкривають процеси науково-дослідної роботи АН УРСР; Список дійсних членів та членів-кореспондентів АН УРСР, обраних у 1956–1960 рр., який подає інформацію про 49 провідних вчених, обраних до складу Академії; Список наукових співробітників АН УРСР (1956–1960), що містить відомості про 3462 наукових працівників; Список видань та наукових праць співробітників АН УРСР (1956–1960) включає 2765 позицій бібліографічних відомостей про весь спектр видань, зокрема опублікованих іноземними мовами (китайською, німецькою, польською, англійською, французькою, латвійською, грузинською та ін.); Список установ, що діяли у складі АН УРСР (1956–1960), налічує 135 довідок.

Професіоналізм джерелознавців, які працюють над збірниками документів, копійність проведеної роботи стали традиційним елементом цього видання. Поданий у збірнику значний масив документів, а також оригінальні розробки авторського колективу будуть у нагоді значному колу дослідників, оскільки складають фундаментальну й авторитетну джерельну базу для подальшого вивчення і реконструкції історії багатьох установ, зокрема, й Шевченківського національного заповідника. Так, особливу зацікавленість у музейних працівників, які досліджують шевченкознавчу тематику, зокрема і в структурі АН УРСР, викликають документи про розвиток роботи з покращення роботи музеїв Т. Г. Шевченка: постанови Президії АН УРСР про затвердження підготовки видань творів Т. Г. Шевченка, розроблення окремих проблем шевченкознавства та поліпшення експозиції музеїв, постанова РМ УРСР від 14 грудня 1960 р. «Про заходи по дальшому упорядкуванню місць, зв'язаних з життям і діяльністю Т. Г. Шевченка на території Української РСР» та ін. У реєстрах протоколів засідань Президії АН УРСР зафіксовано процес виконання постанов директивних органів, висвітлено питання кадрового забезпечення, фінансування

та співпраці окремих музейних закладів, зокрема, під час проведення наукових досліджень біографії Т. Г. Шевченка, узгодження питань комплектування фондів, підготовки видань, наукових заходів тощо. У Списку наукових співробітників АН УРСР є відомості про працівників чотирьох музеїв Т. Г. Шевченка.

Таким чином видання «Історія Національної академії наук України. 1956–1960» у двох частинах, заповнюючи певну прогалину в існуючій історіографії, вводить у науковий обіг значний документальний масив, дозволяє скласти цілісне уявлення про розвиток вітчизняної академічної науки наприкінці 1950–х рр. і є сучасною джерелознавчою розробкою у галузі дослідження документальної спадщини української науки і культури.

Bryghytska S. A., Ph.D. in History, Deputy Director General in Science, Shevchenko's National Reserve (Ukraine, Kaniv), svitlana_brizhit@ukr.net

Review for the publication of documents and materials: History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1956–1960: Part 1. Documents and materials / Editorial Board: O. S. Onyshchenko (Ed.–in–Chief) [and others]; arrangement: L. M. Yaremenko, H. V. Indychenko, S. V. Starovoit [and others]. – Kyiv, 2016. – 872 p.; Part 2. Appendices / Editorial Board: O. S. Onyshchenko (Ed.–in–Chief) [and others]; arrangement: L. M. Yaremenko, H. V. Indychenko, S. V. Starovoit [and others]. – Kyiv, 2016. – 1064 p.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кагамлик С. Р. Українська церковна еліта у захисті інтересів православної церкви в умовах російського централізму (друга половина XVII – початок XVIII ст.).....	7
Бортнікова А. В. Концептуальний вимір інститутів суспільно–політичної думці (друга половина XIX – початок XX ст.).....	10
Житник Л. О. Навчально–освітня діяльність старообрядців на території Черніпівської губернії та за її межами в другій половині XIX – початку XX ст.....	15
Ломако Л. І. Розвиток учительських семінарій в українських землях другої половини XIX – початку XX століття: оцінка сучасників процесу.....	18
Мельников Е. О. Реформування Одеського військового округу у 70–ті роки XIX ст.....	21
Дубчак Є. В. Дослідження античної історії у працях вчених університету ім. Св. Володимира.....	27
Любич О. А. Вільне козацтво (1917–1918 рр.).....	31
Варгатюк С. В. Переговори дипломатичних представників Директорії УНР з командуванням франко–грецького десанту на півдні України.....	35
Рубан В. В. Дослідження настроїв та поведінки населення радянської України у 1920–1930–х рр.: тенденції сучасної вітчизняної історіографії.....	39
Ткаченко І. В., Сагач О. М. До історії розвитку охорони здоров'я в Україні першої чверті XX ст.....	45
Дворніцька Л. В. Вплив повстанських пісень 1940–1950 рр. на формування національної самосвідомості молодого покоління.....	49
Шаповаленко Є. Ю. Торговельні та обмінні відносини в окупаційній повсякденності селян Черніпівщини у 1941–1943 рр.....	53
Галицька–Дідух Т. В. Інформаційно–пропагандистська політика радянської влади в західних областях УРСР 1944–1947 рр. (на прикладі Станіславської області).....	57
Свинаренко Н. О., Добрунова Л. Е. Евакуація провідних закладів вищої освіти, науки та культури Харкова у роки Великої Вітчизняної війни: проблеми сучасної вітчизняної історіографії.....	62
Силка О. С. Повсякденне життя мешканців дитячих будинків Центральної України та евакуйованих дітей в 1943–1945 роках.....	65
Довбня О. А. Сучасна вітчизняна історіографія репресивної політики радянської держави щодо селянства УРСР у повоєнне десятиріччя.....	67
Салата Г. В. Внесок професора Л. Д. Проскур'якова та його науково–технічної школи у розвиток будівельної механіки.....	71
Лук'яненко О. В. Его–документи про життя студентів Полтавського педінституту впродовж німецько–радянської війни (Ч.1).....	74
Слотюк П. В. Візія майбутнього в контексті проблеми «національного централізму» М. Драгоманова.....	77
Шевчук Л. В. Європейська ідентичність України: геополітичний, історичний та ідеологічний аспекти.....	82
Чирков О. А. Висвітлення етнокультурного розвитку населення української територіальної частини Європи у двох історичних атласах.....	85
Мірошніченко–Гусак Л. А. Виставкова робота відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею (1989–2015 рр.).....	90
Біловус Л. І. Українські церкви у США в обороні державності України (на матеріалах українськомовної періодики діаспори).....	95
Дяків В. М. Народна християнська релігійність у системі традиційної календарної обрядовості українців: аспекти дослідження.....	100
Ейдель Є. М. «Спис страстей Христових» (Спис Лонгіна) із зібрання «The FELDMAN FAMILY MUSEUM».....	106
Заєць О. В. Бібліотека Києво–Софійського кафедрального собору: історія формування та сучасний стан.....	110
Заторський о. Н. Малоозомілі й рідкоживані слова «Послання Мисайла» та їхня етимологія.....	116
Кругляк Д. М. Роль радянської номенклатури у переході від партійно–радянського до постсоціалістичного моноцентризму.....	123
Подобєд О. А. Українське музичне життя у повоєнній Західній Німеччині.....	126
Ковальська Л. А. Листування як історичне джерело особового походження.....	130
Ніколаєва Н. Б. Життєвий шлях лікаря та викладача Анохіна Олександра Костянтиновича.....	133
Рибачок О. М. Діяльність ЮНЕСКО в галузі розвитку міжнародних проєктів цифрової документальної спадщини.....	136
Парвин Керимзаде. Теоретические аспекты национального вопроса.....	141
Меджнунов Р. Азербайджанская (тюркская) топонимика Тифлиса.....	144
Khalafova S. FORMATION OF LIBRARY FUND: IDEA, CONCEPT AND DEVELOPMENT (Формування бібліотечного фонду: ідея, поняття і розвиток).....	148
Аллахвердиева Г. А. Азербайджан в контексте Российско–Османских геополитических противоречий в первой половине XVIII века.....	150
Осмоловська О. Ю., Михайленко І. О., Грузія – США: багатостороннє співробітництво (1991–2012 рр.) (Азербайджан в контексті Російсько–Османських геополітичних протиріч в першій половині XVIII століття).....	154
Парахіна М. Б. Історія формування української діаспори в Російській Федерації: економічні та соціально–політичні механізми виникнення та перспектива збереження.....	157
Попельнюк Б. Наслідки кризи полісної системи в економіці Балканської Греції.....	162
Шевчук В. А. Кадрова політика адвентистської церкви в добу II Речі Посполитої.....	166

Ільчишин С. О. Антипольська діяльність у навчальних закладах Східних воєводств у II Речі Посполитій в 1934–1939 роках.....	170
Казакевич О. М. Від загрози єдності до визнання цінності: політика Франції щодо мов корінних народів після 1789 року.....	173
Григорук Н. А. Джордж Вашингтон і початок американської революції.....	178
Jafari D. THE RISE OF THE QURANIST MOVEMENT IN EGYPT (19 th TO 20 th CENTURIES): A HISTORICAL APPROACH (Активізація руху кораністів в Єгипті в XIX–XX століттях: історичний підхід).....	181
Мальований О. О., Старанчук К. В. Соціально–економічні реформи в Бразилії в роки президентства Луїс да Сілви (2003–2011 рр.).....	185

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Зубов В. А., Кривега Л. Д. Основные идеи Аврелия Августина о государстве (Основні ідеї Аврелия Августина про державу).....	190
Борисова–Желєзнава К. О. Культура як фактор формування особистості в польових дослідженнях Рут Бенедикт.....	193
Вершина В. А., Михайлюк О. В. Концепция карнавала М. М. Бахтина как объяснительная модель культурно–исторических трансформаций (Концепція карнавалу М. М. Бахтина як пояснювальна модель культурно–історичних трансформацій).....	196
Хром'як Н. Л. Теологічна онтологія Карла Барта.....	201
Гусейнов Ю. Мирозерение выдающегося молланасреддинца Абдуррагима Ахвердиева (Світгляд видатного молланасреддинця Абдуррагіма Ахвердієва).....	207
Степанов В. В., Новиченко І. Соціологічна футурологія Ентоні Гіденса: дослід з соціально–філософської ревізії.....	211
Кравченко С. С. Умови формування соціально–філософського світогляду Олівера Венделла Холмса.....	214
Карпенко А. Стратегічно–реляційна концепція держави Б. Джессопа.....	219
Санников С. В. Мифологеми об антисакраментальных взглядах Яна Гуса на евхаристию (Міфологеми про антисакраментальні погляди Яна Гуса на євхаристію).....	221
Максюта М. Є., Коломієць А. І. «Сродність» Григорія Сковороди і національний образ буття: до актуалізації гуманістичних ідей.....	228
Павлова Т. С. Обов'язковість раціональної поведінки як розумної та соціально необхідної у німецькій класичній філософії.....	231
Дроботенко М. О. «Перформенс–філософія» («PERFORMANCE PHILOSOPHY») як дидактичний проєкт перформативної філософії: німецький досвід.....	234
Вашкевич В. М. Світглядно–філософські основи науки і проблема демаркації.....	238
Діденко Л. В. Філософія та наука: демаркаційні зауваги.....	243
Поліщук О. С., Поліщук О. В. Мова як цінність і засіб консолідації нації у процесі глобалізації.....	247
Бредун І. В. Есхатологія: нариси до проблеми «початку».....	252
Тімченко О. П., Вімерт І. І., Яким О. М. Феномен суб'єкта соціальної дії.....	255
Дьяковська Г. О., Каширський М. І. Наративний модус людського існування.....	259
Хилько М. І. Екологічна культура та дієві засоби її формування.....	262
Амиров Э. А. Связь математики и философии на дискретно–структуральной плоскости мышления; дискретно–структуральная модель мира (Зв'язок математики та філософії на дискретно–структуральній площині мислення; дискретно–структуральна модель світу).....	266
Рашадат Г. Я. Філософія концепції устойчивого развития (Філософія концепції сталого розвитку).....	271
Волинець А. А. Иррационализм та стохастичність як форми маніфестації Хаосу в культурі Нового часу.....	274
Андреев О. В. Роздуми про папський примат в перспективі діалогу з православними.....	280
Кришталь А. Б. Світське та релігійне у трактуванні держави: секуляризація у західному світі.....	288
Мокієнко М. М. Сучасні тенденції розвитку п'ятидесятирічної місійної еклезіології.....	292
Несправа М. В. Три сценарії розвитку ісламу в Європі.....	296
Подорожній Ю. А. Суспільство солідарності в християнській соціальній концепції.....	300
Теліженко Л. В. Цілісність людини древніх цивілізацій: постнекласичний підхід.....	304
Шевченко М. І. Тенденції культурної динаміки в контексті суперечностей соціокультурних змін сучасності.....	307
Шніцер М. М. Метафора як інструмент відображення соціальної дійсності.....	311
Богданова Н. Г. Проблема самореалізації людини у сучасному інформаційному суспільстві.....	316
Холох О. І. Процеси симуляції та симулякри в контексті новітніх війн: філософсько–антропологічне осмислення.....	320
Гірліна Н. Ю. Феномен кіберсоціалізації в умовах медіакультурного простору.....	324
Драпушко Р. Гуманістична світглядно–ідеологічна парадигми в сучасній туристичній політиці держави: становлення та реалізація.....	327
Захаренко К. Інформаційні впливи як джерела загострення інформаційної небезпеки.....	331
Концурак О. Екологічна ситуація держави: парадокси теорії і практики.....	336
Красніцька Г. М. Проблеми єдності нації в умовах глобалізації.....	339
Кулик О. В. Цілі навчання філософії в США та Україні.....	341
Мартінова С. П. Кризова свідомість: від особистої кризи до соціальної марпінальності.....	347
Мельник Ю. М., Шевченко Г. А. Самореалізація як феномен.....	349
Мовчан М. М. Страх в духовно–культурній традиції України.....	353
Оліфер О. Є. Проблема подлу як ключовий аспект ідентичності особистості.....	357

Орищенко Н. О. Простір репрезентації Прекрасної Дами: ігрова складова куртуазного культу.....	360
Sapotska N. POSTHUMANISM: GENEALOGY, STRATEGIES, PRACTICES (ПОСТГУМАНІЗМ: ГЕНЕАЛОГІЯ, СТРАТЕГІЇ, ПРАКТИКИ).....	363
Сластенко Е. Ф., Ягодзинский С. Н. Философия медицины: формирование предметного поля (Філософія медицини: формування предметного поля).....	365
Сосуновський В. С. Проблемне поле соціального буття територіальної громади в сучасній Україні.....	368
Свистун В. В. Музичний авангард: пошук нової виразності.....	371
Ткаченко К. О. Професійна етика адвоката в роботі з корпораціями: ігри з законом – питання нормативності.....	376
Гриченко М. В. Забезпечення культури якості вищої освіти: зарубіжний досвід.....	379
Силадій І. Поняття педагогічного дискурсу в сучасних наукових дослідженнях.....	384
Червона Л. М. Принципи розвитку студентського самоврядування в університетах.....	388
Балагура О. О. Вплив сучасної освіти на формування особистості в суспільстві постійних змін.....	392
Левкулич В. В. Труднощі перекладу: до питання про соціокультурну зумовленість уявлень про справедливість.....	394
Гончаренко О. А. Педагогика вільного часу Львівсько–Варшавської школи.....	398
Додонов Д. Р. Університети–переселенці: проблеми сьогодення та перспективи реінтеграції.....	401
Капустін С. Поняття світогляду у світлі сучасного філософсько–педагогічного дискурсу.....	407
Невмержицька Н. М. Соціальні пріоритети студентської молоді в контексті професійного становлення.....	411
Опанасюк Ю. Дистанційне навчання як наслідок еволюції традиційної системи освіти.....	417
Стасів Т. Г. Особливості базової підготовки провізорів з дисципліни «Патентознавство».....	420
Струк О. А. Атестація та безперервна освіта провізорів.....	423

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Щедрова Г. П. Еволюція наукових підходів у межах політологічного аналізу міжнародних організацій.....	427
Явір В. А. Етнополітична дезінтеграція: пошук характеристик у визначеннях суміжних наук.....	432
Опанасюк Т. А., Невинна Г. Я. Інститут політичної опозиції в системі владних відносин.....	435
Петров А. М. Методологія дослідження кризових явищ суспільно–політичних модернізацій.....	439
Бадер А. В. Чутки як компонент інформаційної складової сучасного збройного насилля.....	442
Гай–Нижник П. П. Українсько–російські міждержавні взаємини за президенства В. Ющенка (2004–2010 рр.): погляд з недавнього минулого.....	448
Деревінський В. Ф. Питання енергоефективності та енергозбереження як чинники національної консолідації в програмних документах сучасних українських партій.....	456
Горюнова Є. О. Проблема анексії Криму в зовнішньополітичній діяльності Європарламенту.....	459
Лепська Н. В. Проблема концептуалізації простору в сучасному суспільно–політичному науковому дискурсі.....	461
Сакун А. В., Кадлубович Т. І. Політика інформаційного суспільства як політика скандалу.....	466
Карпак О. М. Політична адаптація особистості в умовах перехідного суспільства.....	470
Куницький М. П. Особливості та тенденції мотивації поведінки політичного класу та суспільства у контексті демократизаційних змін в Україні.....	474
Вонсович О. С. «Гра м'язами» між Північною Кореєю та Сполученими Штатами Америки: наслідки для міжнародної безпеки.....	480
Найданка Ye. I., Martinkovich M. Socio–Political Fragmentation and Peculiarities of Transboundary Cooperation of the Highest Self–Government Body (on the Example of the Trnava Region of the Slovak Republic) (Соціально–політична фрагментація та особливості транскордонної співпраці вищого органу самоврядування (на прикладі Трнавського краю Словаччини)).....	483
Завада Я. І. Ядерна програма Ірану в контексті ірано–ізраїльських відносин.....	487
Зейналова Ш. И. Необходимость обновления механизма сотрудничества и интеграции между Азербайджаном и ЕС (Необхідність поновлення механізму співпраці та інтеграції між Азербайджаном і ЄС).....	491
Іщейкін К. Є. Польський досвід впровадження бюджету участі.....	495
Польовий Т. Є. Польсько–білоруські відносини на сучасному етапі: передумови і чинники зближення.....	497
Калитчак Р. Г. Субнаціональний чинник у відносинах ЄС з третіми країнами: досвід Канади.....	501
Слюсаренко І. Ю. Особливості політики Російської Федерації щодо оформлення кордону з державами пострадянського простору.....	504
Трофимов Е. А. Формирование национальной идентичности в России и в Украине: политологический анализ (Формування національної ідентичності в Росії і в Україні: політологічний аналіз).....	508
Аль–Азаві Хайдер Аділ Кадім. Роль Збройних Сил у формуванні безпекової й зовнішньої політики Турецької Республіки.....	514

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Моторна Т. «Кальник – столиця України...».....	519
Брижицька С. А. Рецензія на збірник документів і матеріалів: Історія Національної академії наук України. 1956–1960: Частина 1. Документи і матеріали / редкол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) [та ін.]; упоряд.: Л. М. Яременко, Г. В. Індиченко, С. В. Старовойт [та ін.]. – Київ, 2016. – 872 с.; Частина 2. Додатки / редкол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) [та ін.]; упоряд.: Л. М. Яременко, Г. В. Індиченко, С. В. Старовойт [та ін.] – Київ, 2016. – 1064 с.....	521

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

KAGAMLYK S. R. UKRAINIAN CHURCH ELITE IN DEFENSE OF INTERESTS OF ORTHODOX CHURCH UNDER THE RUSSIAN CENTRALISM (SECOND HALF OF THE XVII – EARLY XVIII CENT.).....	7
BORTNIKOVA A. V. CONCEPTUAL MEASUREMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT INSTITUTIONS IN THE FOREIGN SOCIAL AND POLITICAL OPINION (THE SECOND HALF OF THE 19 TH. AND EARLY 20 TH. CENTURIES).....	10
ZHYTNYK L. A. EDUCATIONAL ACTIVITY OF THE OLD BELIEVERS ON THE TERRITORY OF THE CHERNIHIV PROVINCE AND BEYOND ITS BORDERS IN THE SECOND HALF XIX-TH – EARLY XX-TH CENTURY.....	15
LOMAKO L. I. DEVELOPMENT OF TEACHING SEMINARS IN THE UKRAINIAN LAND OF THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES: EVALUATION OF THE PROCESS CONTEMPORARIES.....	18
MELNYKOV E. O. THE REFORMING OF THE ODESSA MILITARY DISTRICT IN THE 70-IES OF THE XIX CENTURY.....	21
DUBCHAK YE. V. RESEARCH OF ANCIENT HISTORY IN THE WORKS OF PROFESSORS ST. VLADIMIR'S UNIVERSITY.....	27
LYUBYCH A. A. FREE COSSACKS (1917–1918).....	31
VARGATYUK S. V. SUCCESSION OF DIPLOMATIC REPRESENTATIVES OF THE UNR DIRECTORATE WITH THE COMMANDING OF FRENCH-GRETSK DETSANT TO THE SOUTH OF UKRAINE.....	35
RUBAN V. V. THE RESEARCH OF THE MOOD AND BEHAVIOR OF THE POPULATION OF SOVIET UKRAINE IN THE 1920–1930S.: TRENDS OF MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY.....	39
TKACHENKO I. V., SAGACH O. M. TO THE HISTORY OF HEALTH CARE DEVELOPMENT IN UKRAINE IN THE FIRST QUARTER OF THE TWENTIETH CENTURY.....	45
DVORNITSKA L. V. INFLUENCE OF INSURGENT SONGS 1940–1950 ON FORMING OF NATIONAL CONSCIOUSNESS OF THE YOUNG GENERATION.....	49
SHAPOVALENKO YE. YU. TRADE AND EXCHANGE RELATIONS IN PEASANTS OF CHERNIHIV REGION'S EVERYDAY LIFE UNDER THE OCCUPATION REGIME IN 1941–1943.....	53
HALYTSKA-DIDUKH T. V. THE INFORMATIONAL AND PROPAGANDA POLICY OF THE SOVIET POWER IN THE WESTERN REGIONS OF THE UKRAINIAN SSR IN 1944–1947 (ON THE EXAMPLE OF STANISLAVIV REGION).....	57
SVYNARENKO N. O., DOBRUNOVA L. E. EVACUATION OF THE PROMINENT INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE AND CULTURE OF KHARKIV IN THE GREAT PATRIOTIC WAR: PROBLEMS OF THE MODERN NATIVE HISTORIOGRAPHY.....	62
SYLKA O. S. EVERY DAY LIFE OF THE INHABITANTS OF ORPHANAGES OF CENTRAL UKRAINE AND EVACUEES IN 1942–1945 YEARS.....	65
DOVBNIA O. A. MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY OF THE REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET STATE REGARDING THE PEASANTRY OF THE UKRAINIAN SSR IN THE POSTWAR DECADE.....	67
SALATA H. V. CONTRIBUTION OF PROFESSOR L. D. PROKURYAKOV AND HIS SCIENTIFIC AND TECHNICAL SCHOOL INTO THE DEVELOPMENT OF CONSTRUCTION MECHANICS.....	71
LUKYANENKO O. V. EGO-DOCUMENTS ON LIFE OF STUDENTS OF POLTAVA PEDAGOGICAL INSTITUTE DURING THE GERMAN-SOVIET WAR (P.1).....	74
SLOTYK P. V. A VISION OF THE FUTURE IN THE CONTEXT OF THE PROBLEM OF «NATIONAL CENTRALISM» BY M. DRAHOMANOV.....	77
SHEVCHUK L. V. EUROPEAN IDENTITY OF UKRAINE: GEOPOLITICAL, HISTORICAL AND IDEOLOGICAL ASPECTS.....	82
CHYRKOV O. A. COVERAGE OF THE ETHNIC CULTURAL DEVELOPMENT OF POPULATION OF UKRAINIAN TERRITORIAL PART OF EUROPE IN TWO HISTORY ATLASES.....	85
MIROSHNYCHENKO-HUSAK L. A. THE EXHIBITIONAL WORK OF THE DEPARTMENT OF ETHNOGRAPHY AND CRAFTS OF THE VOLYN MUSEUM OF LOCAL LORE (1989–2015).....	90
BILOVUS L. I. THE UKRAINIAN RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE USA IN THE DEFENSE OF THE STATEHOOD OF THE UKRAINIAN STATE (ON THE MATERIALS OF THE UKRAINIAN DIASPORA'S PERIODICALS).....	95
DYAKIV V. M. THE FOLK CHRISTIAN RELIGIOSITY IN THE SYSTEM OF UKRAINIAN'S CALENDAR RITUALITY: ASPECTS OF RESEARCH.....	100
EIDEL E. M. «A PIECE OF CHRIST'S PASSIONS» (SCRIPT LONGIN) FROM THE FELDMAN FAMILY MUSEUM COLLECTION.....	106
ZAIETS E. V. LIBRARY OF THE KIEV-SOFIA CATHEDRAL: THE HISTORY OF FORMATION AND THE PRESENT STATE.....	110
ZATORSKYI O. N. SOME OBSCURE AND RARE WORDS OF THE EPISTLE OF MISAEAL AND THEIR ETYMOLOGY.....	116
KRUHLIAK D. M. THE ROLE OF THE SOVIET NOMENKLATURA IN THE TRANSITION FROM PARTY-SOVIET TO POST-SOCIALIST MONOCENTRISM.....	123
PODOBIED O. A. UKRAINIAN MUSICAL LIFE IN THE POST-WAR WEST GERMANY.....	126
KOVALSKA L. A. CORRESPONDENCE AS A HISTORICAL SOURCE OF PERSONAL ORIGI.....	130
NIKOLAIEVA N. B. THE LIFE WAY OF THE DOCTOR AND LECTURER ALEXANDR ANOKHIN.....	133
RYBACHOK O. M. UNESCO'S ACTIVITIES IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL PROJECTS FOR DIGITAL DOCUMENTARY HERITAGE.....	136
PARVIN KARIMZADE. THEORETICAL ASPECTS OF ISSUE OF NATION.....	141
MAJNUNOV R. AZERBAIJANI (TURK) TOPONOMY OF TBILISI.....	144
Khalafova S. FORMATION OF LIBRARY FUND: IDEA, CONCEPT AND DEVELOPMENT.....	148
ALLAHVERDIYEVA G. A. AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-OTTOMAN GEOPOLITICAL CONTRADICTIONS IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY.....	150
OSMOLOVSKA O. Y., MIKHAYLENKO I. O. GEORGIA – USA: MULTILATERAL COOPERATION (1991–2012).....	154
PARAKHINA M. B. HISTORY OF FORMATION OF UKRAINIAN DIASPORA IN THE RUSSIAN FEDERATION: ECONOMIC AND SOCIAL POLITICAL MECHANISM OF ARISING AND RESPECTIVE OF MAINTENANCE.....	157

POPELNIUK B. THE RESULT OF THE POLIS SYSTEM CRISIS IN THE ECONOMY OF THE BALKAN GREECE	162
SHEVCHUK V. A. CADRE POLICY OF THE ADVENTIST CHURCH ON THE SECOND DAY OF THE COMMONWEALTH.....	166
ILCHISHIN S. O. ANTI-POLISH ACTIVITY IN THE EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE EASTERN VOIVODESHIPS IN THE 2ND COMMONWEALTH IN 1934–1939.....	170
KAZAKEVYCH O. M. FROM THREAT TO UNITY TO ACKNOWLEDGEMENT OF VALUABLENESS: FRENCH LINGUISTIC POLICY TOWARDS THE MINORITY LANGUAGES SINCE 1789.....	173
HRYHORUK N. A. GEORGE WASHINGTON AND BEGINNING AMERICAN REVOLUTION.....	178
Jafarli D. THE RISE OF THE QURANIST MOVEMENT IN EGYPT (19 TH TO 20 TH CENTURIES): A HISTORICAL APPROACH.....	181
MALOVANYI O. O., STARANCHUK K. V. SOCIO-ECONOMIC REFORMS IN BRAZIL DURING THE PRESIDENCY OF LULA DA SILVA (2003–2011)	185

PHILOSOPHICAL SCIENCES

ZUBOV V. O., KRYVEGA L. D. THE MAIN IDEAS OF AURELIUS AUGUSTINE ABOUT THE STATE	190
BORISOVA-ZHELEZNOVA K. O. CULTURE AS A FACTOR OF PERSONALITY FORMATION IN FIELD RESEARCH RUTH BENEDICT	193
VERSHINA V. A., MYKHAILIUK A. V. CONCEPTION OF CARNIVAL OF M. M. BAKHTIN AS EXPLANATORY MODEL OF CULTURAL AND HISTORICAL TRANSFORMATIONS	196
KHROM'YAK N. L. THEOLOGICAL ONTOLOGY OF KARL BART	201
HUSEYNOV Yu. OUTLOOK OF ABDURRAHIMOV BAY HAGVERDIYEV, «MOLLA NASRADDIN» OUTSTANDING MEMBER	207
STEPANOV V. V., NOVYCHENKO I. SOCIOLOGICAL FUTUROLOGY OF ANTHONY GIDDENS: A SOCIAL AND PHILOSOPHICAL REVISION	211
KRAVCHENKO S. S. CONDITIONS FOR THE FORMATION OF SOCIO-PHILOSOPHICAL WORLDVIEW OF OLIVER WENDELL HOLMES	214
KARPENKO A. BOB JESSOP'S STRATEGIC-RELATIONAL CONCEPTION OF THE STATE.....	219
SANNIKOV S. V. MYTHOLOGEMS OF JAN HUS' ANTI-SACRAMENTAL VIEWS ON THE EUCHARIST.....	221
MAKSYUTA M. YE., KOLOMIYETS A. I. «SEMBLANCE» BY HRYHORIY SKOVORODA AND THE NATIONAL IMAGE OF BEING: TO THE ACTUALIZATION OF HUMANISTIC IDEAS	228
PAVLOVA T. S. THE OBLIGATION OF RATIONAL BEHAVIOR AS A REASONABLE AND SOCIALLY NECESSARY IN GERMAN CLASSICAL PHILOSOPHY	231
DRBOTENKO M. O. «PERFORMANCE PHILOSOPHY» AS A DIDACTIC PROJECT OF PERFORMATIVE PHILOSOPHY: THE GERMAN EXPERIENCE	234
VASHKEVICH V. M. WORLDVIEW PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF SCIENCE AND THE PROBLEM OF DEMARCATION (CONTINUATION).....	238
DIDENKO L. V. PHILOSOPHY AND SCIENCE: DISTINGUISHING REMARKS.....	243
POLISHCHUK O. S., POLISHCHUK O. V. LANGUAGE AS A VALUE AND A PRINCIPLE OF CONSOLIDATION OF THE NATION IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION	247
BREDUN I. V. ESCHATOLOGY: OUTLINE ON THE PROBLEM OF «BEGINNING».....	252
TIMCHENKO O. P., VIMERT I. I., YAKYM O. M. SUBJECT OF SOCIAL ACTION PHENOMENON.....	255
DYAKOVSKAYA G. O., KASHYRSKII M. I. THE NARRATIVE MODUS OF HUMAN BEING.....	259
KHILKO N. I. ECOLOGICAL CULTURE AND EFFECTIVE MEANS OF ITS FORMATION	262
AMIROV E. A. THE CONNECTION BETWEEN MATHEMATICS AND PHILOSOPHY ON THE DISCRETE-STRUCTURAL PLANE OF THINKING: THE DISCRETE-STRUCTURAL MODEL OF THE WORLD.....	266
RASHADAT G. YA. PHILOSOPHY OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....	271
VOLYNETS A. A. IRRATIONALISM AND STOCHASTICISM AS A FORM OF MANIFESTATION OF CHAOS IN THE CULTURE OF THE NEW AGE.....	274
ANDREYEV O. V. REFLECTIONS ON PAPAL PRIMACY IN THE FUTURE DIALOGUE WITH THE ORTHODOX.....	280
KRYSHTAL A. B. WORLDLY AND RELIGIOUS IN THE TREATMENT OF THE STATE: SECULARISATION IN THE WESTERN WORLD	288
MOKIENKO M. M. MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF PENTECOSTAL MISSIONARY ECCLESIOLOGY.....	292
NESPRAVA M. V. THREE SCENARIOS OF ISLAM DEVELOPMENT IN EUROPE	296
PODOROZHNY Y. A. SOCIETY OF SOLIDARITY IN THE CHRISTIAN SOCIAL CONCEPT.....	300
TELIZHENKO L. V. HUMAN INTEGRITY IN ANCIENT CIVILIZATIONS: POST-NON-CLASSICAL VISION	304
SHEVCHENKO M. I. TRENDS OF CULTURAL DYNAMICS IN THE CONTEXT OF CONTRADICTIONS OF MODERNITY SOCIAL AND CULTURAL CHANGES	307
SHNIZER M. M. METAPHOR AS TOOL OF REFLECTION OF SOCIAL REALITY	311
BOGDANOVA N. G. THE PROBLEM OF SELF-REALIZATION OF A PERSON IN THE MODERN INFORMATION SOCIETY	316
KHOLOKH O. I. PROCESSES OF SIMULATIONS AND SIMULACRA IN THE CONTEXT OF NEW WAR: PHILOSOPHICAL-ANTHROPOLOGICAL UNDERSTANDING.....	320
HIRLINA N. Y. THE PHENOMENON OF CYBER-SOCIALIZATION IN THE CONDITIONS OF THE MEDIA-CULTURAL SPACE.....	324
DRAPUSHKO R. HUMANISTIC IDEOLOGICAL AND IDEOLOGICAL PARADIGM IN THE MODERN TOURIST POLICY OF THE STATE: THE FORMATION AND REALIZATION	327
ZAKHARENKO K. INFORMATION INFLUENCES AS SOURCES OF INFORMATION DANGER EXACERBATION.....	331
KONTSURAK O. ECOLOGICAL STATE OF THE STATE: PARADOXES OF THEORY AND PRACTICE	336
KRASNITSKA H. M. PROBLEMS OF NATION'S UNITY IN GLOBALIZATION CONDITIONS	339
KULYK O. V. AMERICAN AND UKRAINIAN LEARNING GOALS IN PHILOSOPHY	341
MARTYNOVA S. P. CRISIS CONSCIOUSNESS: FROM PERSONAL CRISIS TO SOCIAL MARGINALIZATION.....	347
MELNIK Yu. M., SHEVCHENKO A. A. SELF-REALIZATION AS A PHENOMENON.....	349
MOVCHAN M. N. FEARS IN THE SPIRITUAL AND CULTURAL TRADITIONS OF UKRAINE.....	353
OLIFER O. YE. THE FISSION PROBLEM AS A KEY ASPECT OF PERSONAL IDENTITY.....	357

ORISHCHENKO N. O. PROPERTY OF REPRESENTATION OF A BEAUTIFUL LADY: GAME OF THE COMPOSITION OF THE CURTAIN CULTURE.....	360
Sanotska N. POSTHUMANISM: GENEALOGY, STRATEGIES, PRACTICES.....	363
SLASTENKO E. F., YAHODZINSKYI S. N. PHILOSOPHY OF MEDICINE: FORMATION OF SUBJECT FIELD.....	365
SOSUNOVSKY V. S. PROBLEMATIC FIELD OF SOCIAL BEING OF THE TERRITORIAL COMMUNITY IN THE MODERN UKRAINE.....	368
SVISTUN V. V. MUSICAL AVANT-GARDE: SEARCH FOR NEW EXPRESSIVENESS.....	371
TKACHENKO K. O. LAWYER'S PROFESSIONAL ETHICS IN WORK WITH CORPORATIONS: GAMES WITH THE LAW – THE QUESTION OF NORMATIVITY.....	376
GRYTSENKO M. V. PROVIDING QUALITY CULTURE IN HIGHER EDUCATION: FOREIGN EXPERIENCE.....	379
SILADIA I. CONCEPT OF PEDAGOGICAL DISCOURSE IN MODERN SCIENTIFIC RESEARCHES.....	384
CHERVONA L. M. PRINCIPLES FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENT SELF GOVERNANCE IN UNIVERSITIES.....	388
BALAHURA O. O. THE MODERN INFLUENCE OF EDUCATION ON THE FORMATION OF A PERSONALITY IN THE MODERN SOCIETY.....	392
LEVKULYCH V. V. TRANSLATION PROBLEMS: TRUE OF SOCIAL AND CULTURAL DEPENDENCE OF THE CONCEPT OF JUSTICE.....	394
GONCHARENKO O. A. FREE TIME PEDAGOGY OF LVIV–WARSAW SCHOOL.....	398
DODONOV D. R. UNIVERSITIES—IMMIGRANTS: PROBLEMS OF THE NOWADAYS AND PROSPECTS OF THE REINTEGRATION.....	401
KAPUSTIN S. CONCEPT OF WORLD OUTLOOK IN THE LIGHT OF MODERN PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL DISCOURSE.....	407
NEVMERZHITSKAYA N. M. SOCIAL PRIORITIES OF STUDENTS IN THE CONTEXT OF THE PROFESSIONAL BECOMING.....	411
OPANASYUK YU. DISTANCE LEARNING AS A CONSEQUENCE OF THE EVOLUTION OF THE TRADITIONAL SYSTEM OF EDUCATION.....	417
STASIV T. G. FEATURES OF BASELINE EDUCATION OF PHARMACISTS OF DISCIPLINE «PATENT SCIENCES».....	420
STRUK O. A. ATTESTATION AND CONTINUOUS EDUCATION OF PHARMACIST.....	423

POLITICAL SCIENCES

SHCHEDROVA G. P. EVOLUTION OF SCIENTIFIC APPROACHES CONCERNING THE POLITICAL ANALYSIS OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS.....	427
YAVIR V. A. ETHNOPOLITICAL DISINTEGRATION: THE SEARCH FOR FEATURES IN THE DEFINITIONS OF RELATED SCIENCES.....	432
OPANASIUK T. A., NEVYNNA G. YA. INSTITUTE OF POLITICAL OPPOSITION IN THE SYSTEM OF POWER RELATIONS.....	435
PETROV A. M. METHODOLOGY OF CRISIS PHENOMENA STUDYING OF SOCIAL AND POLITICAL MODERNIZATIONS.....	439
BADER A. V. RUMORS AS AN ELEMENT OF THE INFORMATION COMPONENT OF MODERN ARMED VIOLENCE.....	442
HAI–NYZHNYK P. P. UKRAINIAN–RUSSIAN INTERGOVERNMENTAL RELATIONS UNDER THE PRESIDENCY OF V. YUSHCHENKO (2004–2010): A VIEW FROM THE RECENT PAST.....	448
DEREVINSKYI V. F. ISSUES OF ENERGY EFFICIENCY AND ENERGY SAVING AS FACTORS OF NATIONAL CONSOLIDATION IN THE PROGRAM DOCUMENTS OF MODERN UKRAINIAN PARTIES.....	456
HORIUNOVA E. O. THE PROBLEM OF THE ANNEXATION OF CRIMEA IN THE FOREIGN POLICY OF THE EUROPEAN PARLIAMENT.....	459
LEPSKA N. V. THE PROBLEM OF THE CONCEPTUALIZATION OF SPACE IN CONTEMPORARY SOCIO–POLITICAL SCIENTIFIC DISCOURSE.....	461
SAKUN A. V., KADLUBOVYCH T. I. THE POLICY OF INFORMATION SOCIETY AS THE POLICY OF SCANDA.....	466
KARPIAK O. M. POLITICAL ADAPTATION OF PERSONALITY IN THE CONTEXT OF TRANSITIONAL SOCIETY.....	470
KUNYTSKYI M. P. FEATURES AND TENDENCIES OF MOTIVATION OF CONDUCT OF POLITICAL CLASS AND SOCIETY ARE IN THE CONTEXT OF DEMOKRATIZATION IN UKRAINE.....	474
VONSOVYCH O. S. «THE GAME OF MUSCLES» BETWEEN NORTH KOREA AND THE UNITED STATES OF AMERICA: IMPLICATIONS FOR INTERNATIONAL SECURITY.....	480
Haydanka Ye. I., Martinkovich M. SOCIO–POLITICAL FRAGMENTATION AND PECULIARITIES OF TRANSBOUNDARY COOPERATION OF THE HIGHEST SELF–GOVERNMENT BODY (ON THE EXAMPLE OF THE TRNAVA REGION OF THE SLOVAK REPUBLIC).....	483
ZAVADA Y. I. NUCLEAR PROGRAM OF IRAN IN THE CONTEXT OF IRANIAN–ISRAELI RELATIONS.....	487
ZEYNALOVA SH. I. NECESSITY OF UPDATE OF THE MECHANISM OF COOPERATION AND INTEGRATION BETWEEN AZERBAIJAN AND THE EU.....	491
ISHCHEIKIN K. Y. THE POLISH EXPERIENCE OF PARTICIPATORY BUDGETING IMPLEMENTATION.....	495
POLOVYI T. YE. POLISH–BELARUSSIAN RELATIONS AT THE PRESENT STAGE: PRECONDITIONS AND FACTORS OF RAPPROCHEMENT.....	497
KALYTCHAK R. H. SUBNATIONAL FACTOR IN THE RELATIONS BETWEEN THE EU AND THIRD COUNTRIES: THE CASE OF CANADA.....	501
SLIUSARENKO I. YU. PECULIARITIES OF THE POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION ON THE FORMATION OF THE BORDER WITH THE STATES OF THE POST–SOVIET SPACE.....	504
TROFIMOV E. A. FORMATION OF NATIONAL IDENTITY IN RUSSIA AND UKRAINE: POLITICAL ANALYSIS.....	508
AL–AZAWEE HEADER ADIL KADIM. ARMED FORCES' ROLE IN FORMATION OF SECURITY AND FOREIGN POLICY OF TURKISH REPUBLIC.....	514

SCIENTIFIC LIFE

MOTORNAYA T. «KALNIK - CAPITAL OF UKRAINE ...».....	519
BRYGHYTSKA S. A. REVIEW FOR THE PUBLICATION OF DOCUMENTS AND MATERIALS: HISTORY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE. 1956–1960: PART 1. DOCUMENTS AND MATERIALS / EDITORIAL BOARD: O. S. ONYSHCHENKO (ED.–IN–CHIEF) [AND OTHERS]; ARRANGEMENT: L. M. YAREMENKO, H. V. INDYCHENKO, S. V. STAROVOIT [AND OTHERS]. – KYIV, 2016. – 872 P.; PART 2. APPENDICES / EDITORIAL BOARD: O. S. ONYSHCHENKO (ED.–IN–CHIEF) [AND OTHERS]; ARRANGEMENT: L. M. YAREMENKO, H. V. INDYCHENKO, S. V. STAROVOIT [AND OTHERS]. – KYIV, 2016. – 1064 P.....	521

ДО УВАГИ АВТОРІВ !**Вимоги до структури та оформлення наукових статей:****1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:**

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високий рівень англійської мови.**

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.**6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.**7. Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.**8. До статті додаються:**

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безоплатно.

Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб.), e-mail, № відділення «Нової пошти».

МІЖНАРОДНА ІНДЕКСАЦІЯ ЖУРНАЛУ

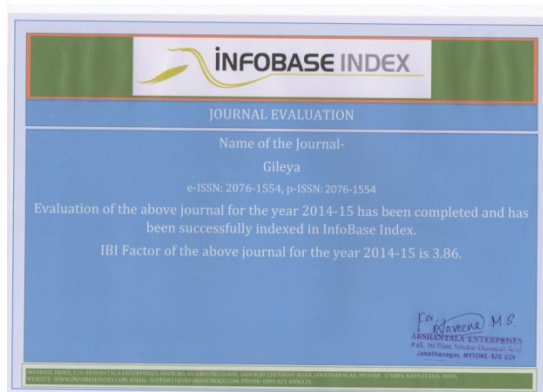
1. **Index Copernicus (Польща)** – міжнародна наукометрична база (Index Copernicus Journals Master List). Даний сайт містить індексування, ранжування і реферування журналів, а також є платформою для наукового співробітництва та виконання спільних наукових проєктів

2. **EBSCO (USA)** – агрегатор повнотекстових видань. Включає в себе 375 повнотекстових баз даних і більш 350000 електронних книг

3. **InfoBase Індекс (Індія)** - комплексна, багатоцільова база даних, що охоплює наукові літератури з усього світу.

4. **SIS (Scientific Indexing Services) (USA)** фокусується на цитагах індексації, аналіз цитованості і підтримує бази даних, що охоплюють цитування тисячі академічних журналів. SIS забезпечує кількісний і якісний інструмент для рейтингу, оцінки та класифікації журналів з навчальної оцінки і передового досвіду.

5. **РІНЦ (Росія)** – міжнародна наукометрична база даних наукових публікацій вчених. Для отримання даних про публікації та цитованості статей на основі бази даних РІНЦ використовується аналітичний інструментарій ScienceIndex.

